Lisânu'l-Acem

FERHENG-İ ŞUʿÛRÎ

ŞUʿÛRÎ HASAN EFENDİ

1. CİLT

[آب] [بُهْمی]

TÜRKİYE YAZMA ESERLER KURUMU BAŞKANLIĞI YAYINLARI: 126

Edebiyat ve Sanat Serisi	: 29
Sözlük Dizisi	: 3
Kitabın Adı	: Lisânu'l-Acem FERHENG-İ ŞUʿÛRÎ
Müellifi	: Şuʿûrî Hasan Efendi (ö. 1693-94)
Özgün Dili	: Farsça, Osmanlıca
Yayına Hazırlayan	: Prof. Dr. Ozan Yılmaz Sakarya Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Öğretim Üyesi
Editör	: Prof. Dr. Derya Örs
Arşiv Kayıt	: Süleymaniye Yazma Eser Ktp., Esad Efendi nr. 3239, 3240, 3241, 3242 İbrahîm Müteferrika Matbaası, 2 cilt, İstanbul 1742
Son Okuma	: İsmet İpek, Fatih Kablan
Kitap Tasarım	: Yüksel Yücel
Baskı	: Bilnet Matbaacılık ve Yayıncılık A.Ş. Dudullu OSB 1. Cadde No. 16 Ümraniye / İstanbul Tel: 03 44 444 www.bilnet.net.tr / Sertifika No. 42716
Baskı Yeri ve Yılı	: İstanbul 2019
Baskı Miktarı	: 1. Baskı, 1000 adet

KÜTÜPHANE BİLGİ KARTI
Library of Congress A CIP Catalog Record
Şuʿûrî Hasan Efendi
Ferheng-i Şuʿûrî, *Lisânu'l-Acem*
Edebiyat, 2. Türk Edebiyatı, 3. Fars Dili, 4. Sözlük, 5. Şuʿûrî Hasan Efendi .1
(ISBN: 978-975-17-4183-7 (Takım), 978-975-17-4184-4 (1. Cilt

Copyright © Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı. Her hakkı mahfuzdur.
Bütün yayın hakları *Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı*'na aittir. Başkanlığın izni olmaksızın tümüyle veya kısmen, hiçbir yolla ve hiçbir ortamda yayınlanamaz ve çoğaltılamaz.

T.C. Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı
Süleymaniye Mh. Kanuni Medresesi Sk. No: 5 34116 Fatih / İstanbul
Tel.: +90 (212) 511 36 37
Faks: +90 (212) 511 37 00
info@yek.gov.tr
www.yek.gov.tr

LİSÂNU'L-ACEM

FERHENG-İ ŞU'ÛRÎ

ŞU'ÛRÎ HASAN EFENDİ
(ö. 1693-94)

1. CİLT

[آب] [بُهْمی]

Hazırlayan
Ozan Yılmaz

Editör
Derya Örs

TÜRKİYE
YAZMA
ESERLER
KURUMU
BAŞKANLIĞI

TAKDİM

İnsanlık tarihi, akıl ve düşünce sahibi bir varlık olan insanın kurduğu medeniyetleri, medeniyetler arasındaki ilişkileri anlatır. İnsan, zihnî faaliyetlerde bulunma kabiliyetiyle bilim, sanat ve kültür değerleri üretir, ürettiği kültür ve düşünce ile de tarihin akışına yön verir.

Medeniyetler, kültürler, dinler, ideolojiler, etnik ve mezhebî anlayışlar arasındaki ilişkiler kimi zaman çatışma ve ayrışmalara, kimi zaman da uzlaşma ve işbirliklerine zemin hazırlamıştır.

İnsanların, toplumların ve devletlerin gücü, ürettikleri kültür ve medeniyet değerlerinin varlığıyla ölçülmüştür. İnsanoğlu olarak daha aydınlık bir gelecek inşa edebilmemiz, insanlığın ortak değeri, ortak mirası ve ortak kazanımı olan kültür ve medeniyet değerlerini geliştirebilmemizle mümkündür.

Bizler, Selçuklu'dan Osmanlı'ya ve Cumhuriyet'e kadar büyük devletler kuran bir milletiz. Bu büyük devlet geleneğinin arkasında büyük bir medeniyet ve kültür tasavvuru yatmaktadır.

İlk insandan günümüze kadar gökkubbe altında gelişen her değer, hakikatin farklı bir tezahürü olarak bizim için muteber olmuştur. İslam ve Türk tarihinden süzülüp gelen kültürel birikim bizim için büyük bir zenginlik kaynağıdır. Bilgiye, hikmete, irfana dayanan medeniyet değerlerimiz tarih boyunca sevgiyi, hoşgörüyü, adaleti, kardeşlik ve dayanışmayı önplanda tutmuştur.

Gelecek nesillere karşı en büyük sorumluluğumuz, insan ve ālem tasavvurumuzun temel bileşenlerini oluşturan bu eşsiz mirasın etkin bir şekilde aktarılmasını sağlamaktır. Bugünkü ve yarınki nesillerimizin gelişimi, geçmişimizden devraldığımız büyük kültür ve medeniyet mirasının daha iyi idrak edilmesine ve sahiplenilmesine bağlıdır.

Felsefeden tababete, astronomiden matematiğe kadar her alanda, Medine'de, Kahire'de, Şam'da, Bağdat'ta, Buhara'da, Semerkant'ta, Horasan'da, Konya'da, Bursa'da, İstanbul'da ve coğrafyamızın her köşesinde üretilen değerler, bugün tüm insanlığın ortak mirası hâline gelmiştir. Bu büyük emanete sahip çıkmak, bu büyük hazineyi gelecek nesillere aktarmak öncelikli sorumluluğumuzdur.

Yirmi birinci yüzyıl dünyasına sunabileceğimiz yeni bir medeniyet projesinin dokusunu örecek değerleri üretebilmemiz, ancak sahip olduğumuz bu hazinelerin ve zengin birikimin işlenmesiyle mümkündür. Bu miras bize, tarihteki en büyük ilim ve düşünce insanlarının geniş bir yelpazede ürettikleri eserleri sunuyor. Çok çeşitli alanlarda ve disiplinlerde medeniyetimizin en zengin ve benzersiz metinlerini ihtiva eden bu eserlerin korunması, tercüme ya da tıpkıbasım yoluyla işlenmesi ve etkin bir şekilde yeniden inşa edilmesi, Büyük Türkiye Vizyonumuzun önemli bir parçasıdır. Bu doğrultuda yapılacak çalışmalar, hiç şüphesiz tarihe, ecdadımıza, gelecek nesillere ve insanlığa sunacağımız eserleri üretmeye yönelik fikrî çabaların hasılası olacaktır. Her alanda olduğu gibi bilim, düşünce, kültür ve sanat alanlarında da eser ve iş üretmek idealiyle yeniden ele alınmaya, ilgi görmeye, kaynak olmaya başlayan bu hazinelerin ülkemize ve tüm insanlığa hayırlar getirmesini temenni ederim. Aziz milletimiz, bu kutsal emaneti yücelterek muhafaza etmeyi sürdürecektir.

Recep Tayyip Erdoğan
Cumhurbaşkanı

İÇİNDEKİLER

TAKDİM 4
ÖNSÖZ 13
GİRİŞ 21
FARSÇA-TÜRKÇE SÖZLÜK GELENEĞİ 21
ŞUʿŪRĪ HASAN EFENDİ 22
Hayatı 22
Eserleri 23
Edebī Kişiliği 24
FERHENG-İ ŞUʿŪRĪ'YE DAİR 27
Eserin Adı 27
Eserin Nüshaları 28
Eserin Yazılış Sebebi 30
Eserin Kaynakları 31
Eserin Tertibi ve Kullanımı 32
Eserin Muhtevası 35
Eserin Etkileri 37
KAYNAKÇA 41
Metnin Hazırlanmasında Takip Edilen Yöntem 45

FERHENG-İ ŞUʿŪRĪ

Muḳaddime 61

ḥarfu'l-elif 61
ḥarfu'l-bā 68
ḥarfu't-tā 74
ḥarfu'l-cīm 83
ḥarfu'd-dāl 84
ḥarfu'z-zā 85
ḥarfu'ş-şīn 86
ḥarfu'l-kāf 88
ḥarfu'l-mīm 90
ḥarfu'n-nūn 92
ḥarfu'l-vāv 92
ḥarfu'l-hā 94
ḥarfu'l-yā 95
ḳāʿide-i iştiḳāḳ 105
ḳāʿide-i iḳlāb ve ibdāl 106
aḥvāl-i cemʿ ve mużāriʿ 107

ḳāʿide-i ġayr-ı müştaḳḳa 108
ḳāʿide-i ism-i fāʿil 108
ḳāʿide-i ism-i mefʿūl 109
ḳāʿide-i nefy 109
ḳāʿide-i nehy 110
ḳāʿide-i naʿt 110
ḳāʿide-i cemʿ 111
ḳāʿide-i (i)stān 114
ḳāʿide-i dān 115
ḳāʿide-i gāh 116
ḳāʿide-i zār 118
ḳāʿide-i bān 118
ḳāʿide-i dār 119
ḳāʿide-i der 120
ḳāʿide-i ḥarf-i rā 121
ḳāʿide-i ḥarf-i ver u vār 122
ḳāʿide-i ān ve ū 124
ḳāʿide-i ḥarf-i vez ve vey 125
ḳāʿide-i mend 125
ḳāʿide-i ter 126
ḳāʿide-i est 127
ḳāʿide-i ḥarf-i end 128
maṣdar 128
Defter-i Evvel Ḍurūb-ı Emṡāl ve Iṣṭılāḥāt 129
Bābu'l-elifi'l-meftūḥa 131
Bābu'l-elifi'l-meksūre 151
Bābu'l-elifi'l-mażmūme 153
Bābu'l-bā'i'l-meftūḥa 154
Bābu'l-bā'i'l-meksūre 178
Bābu'l-bā'i'l-mażmūme 182
Bābu't-tā'i'l-meftūḥa 186
Bābu't-tā'i'l-meksūre 190
Bābu't-tā'i'l-mażmūme 192
Bābu'ṯ-ṯā'i'l-meftūḥa 193
Bābu'ṯ-ṯā'i'l-meksūre 193
Bābu'l-cīmi'l-meftūḥa 193
Bābu'l-cīmi'l-meksūre 200
Bābu'l-cīmi'l-mażmūme 201
Bābu'l-ḥā'i'l-mühmeleti'l-meftūḥa 203
Bābu'l-ḫā'i'l-meftūḥa 205
Bābu'l-ḫā'i'l-meksūre 206
Bābu'l-ḫā'i'l-mażmūme 207
Bābu'l-ḫā'i'l-muʿcemeti'l-meksūre 212
Bābu'l-ḫā'i'l-muʿcemeti'l-mażmūme 213
Bābu'd-dāli'l-meftūḥa 217
Bābu'd-dāli'l-meksūre 232
Bābu'd-dāli'l-mażmūme 237
Bābu'r-rā'i'l-meftūḥa 240
Bābu'r-rā'i'l-meksūre 243
Bābu'r-rā'i'l-mażmūme 245
Bābu'z-zā'i'l-meftūḥa 248
Bābu'z-zā'i'l-meksūre 253
Bābu'z-zā'i'l-mażmūme 255
Bābu's-sīni'l-meftūḥa 256
Bābu's-sīni'l-meksūre 270
Bābu's-sīni'l-mażmūme 274
Bābu'ş-şīni'l-meftūḥa 276
Bābu'ş-şīni'l-meksūre 280
Bābu'ş-şīni'l-mażmūme 282
Bābu'ṣ-ṣādi'l-meftūḥa 283
Bābu'ṣ-ṣādi'l-meksūre 284
Bābu'ṣ-ṣādi'l-mażmūme 285
Bābu'ḍ-ḍādi'l-meftūḥa 285
Bābu'ṭ-ṭā'i'l-meftūḥa 286
Bābu'ṭ-ṭā'i'l-meksūre 288
Bābu'ṭ-ṭā'i'l-mażmūme 288
Bābu'l-ʿayni'l-meftūḥa 289

Bābu'l-ʿayni'l-meksūre 290
Bābu'l-ʿayni'l-mażmūme 291
Bābu'l-ġayni'l-meftūḥa 292
Bābu'l-fā'i'l-meftūḥa 293
Bābu'l-fā'i'l-meksūre 295
Bābu'l-fā'i'l-mażmūme 296
Bābu'l-ḳāfi'l-meftūḥa 298
Bābu'l-ḳāfi'l-meksūre 301
Bābu'l-ḳāfi'l-mażmūme 301
Bābu'l-kāfi'l-meftūḥa 302
Bābu'l-kāfi'l-meksūre 312
Bābu'l-kāfi'l-mażmūme 315
Bābu'l-lāmi'l-meftūḥa 325
Bābu'l-lāmi'l-meksūre 327
Bābu'l-lāmi'l-mażmūme 327
Bābu'l-mīmi'l-meftūḥa 332
Bābu'l-mīmi'l-meksūre 332
Bābu'l-mīmi'l-mażmūme 334
Bābu'n-nūni'l-meftūḥa 337
Bābu'n-nūni'l-meksūre 343
Bābu'n-nūni'l-mażmūme 344
Bābu'l-vāvi'l-meftūḥa 344
Bābu'l-vāvi'l-meksūre 346
Bābu'l-vāvi'l-mażmūme 347
Bābu'l-hā'i'l-meftūḥa 347
Bābu'l-hā'i'l-meksūre 351
Bābu'l-hā'i'l-mażmūme 352
Bābu'l-yā'i'l-meftūḥa 353
Bābu'l-yā'i'l-meksūre 355
Bābu'l-yā'i'l-mażmūme 355
maʿa'l-elif 358
maʿa'l-bā 363
maʿa't-tā 368
Bābu'l-elifi'l-maḳṣūreti'l-meftūḥa 492
maʿa'l-cīm 373
maʿa'l-ḫā 376
maʿa'd-dāli'l-muhmele 378
maʿa'r-rā'i'l-muhmele 388
maʿa'z-zā'i'l-muʿceme 401
maʿa'z-zā'i'l-fārsī 404
maʿa's-sīni'l-muhmele 404
maʿa'ş-şīni'l-muʿceme 407
maʿa'l-ġayni'l-muʿceme 411
maʿa'l-fā 414
maʿa'l-ḳāf 414
maʿa'l-kāf 415
maʿa'l-kāfi'l-fārsī 417
maʿa'l-lām 421
maʿa'l-mīm 424
maʿa'n-nūn 428
maʿa'l-vāv 454
maʿal'-hā 458
maʿa'l-yā 486
maʿa'l-elif 492
maʿa'l-bā 499
maʿa't-tā 501
maʿa'l-cīm 505
maʿa'l-cīmi'l-fārsī 508
maʿa'l-ḫā 509
maʿa'd-dāli'l-muhmele 510
maʿa'r-rā'i'l-muhmele 519
maʿa'z-zā'i'l-muʿceme 532
maʿa'z-zā'i'l-fārsī 538
maʿa's-sīni'l-muhmele 539
maʿa'ş-şīni'l-muʿceme 543
maʿa'l-ʿayni'l-muhmele 547

maʿal’-ġayni’l-muʿceme 547
maʿa’l-fā 549
maʿa’l-ḳāf 549
maʿa’l-kāf 551
Defter-i Ṣānī min-Lisāni’l-ʿAcem Müfredāt-ı Esmā Beyānındadır 356
maʿa’l-kāfi’l-fārsī 556
maʿal’l-lām 562
maʿa’l-mīm 568
maʿa’n-nūn 594
maʿa’l-vāv 594
maʿa’l-hā 597
maʿa’l-yā 616
Bābu’l-elifi’l-meksūre 621
maʿa’l-elif 621
maʿa’l-bā 625
maʿa’t-tā 627
maʿa’ṣ-ṣā’i’l-muṣelleṣe 628
maʿa’l-cīm 629
maʿa’l-ḫā’i’l-muʿceme 630
maʿa’d-dāli’l-muhmele 631
maʿa’r-rā’i’l-muhmele 634
maʿa’z-zā’i’l-muʿceme 638
maʿa’s-sīni’l-muhmele 639
maʿa’ş-şīni’l-muʿceme 640
maʿa’ṭ-ṭā’i’l-muhmele 642
maʿa’l-fā 642
maʿa’l-ḳāf 643
maʿa’l-kāf 643
maʿa’l-kāfi’l-fārsī 646
maʿa’l-lām 646
maʿa’l-mīm 648
maʿa’n-nūn 650
maʿa’l-vāv 656
maʿa’l-hā 656
maʿa’l-yā 660
Bābu’l-elifi’l-mażmūme 662
maʿa’l-elif 662
maʿa’l-bā 664
maʿa’t-tā 666
maʿa’ṣ-ṣā 667
maʿa’l-cīm 667
maʿa’l-ḫā 668
maʿa’d-dāli’l-muhmele 669
maʿa’r-rā’i’l-muhmele 672
maʿa’z-zā’i’l-muʿceme 675
maʿa’s-sīni’l-muhmele 675
maʿa’ş-şīni’l-muʿceme 677
maʿa’l-ġayni’l-muʿceme 678
maʿa’l-fā 679
maʿa’l-ḳāf 679
maʿa’l-kāf 680
maʿa’l-kāfi’l-fārsī 681
maʿa’l-lām 681
maʿa’l-mīm 682
maʿa’n-nūn 684
maʿa’l-vāv 687
maʿa’l-hā 688
maʿa’l-yā 690
Bābu’l-bā’i’l-meftūḥa 691
maʿa’l-elif 691
maʿa’l-bā 697
maʿa’t-tā 699
maʿa’l-cīm 705
maʿa’l-cīmi’l-fārsī 709
maʿa’l-ḫā’i’l-muʿceme 711

maʿa'd-dāli'l-muhmele 713
maʿa'r-rā'i'l-muhmele 727
maʿa'z-zā'i'l-muʿceme 747
maʿa'z-zā'i'l-fārsī 754
maʿa's-sīni'l-muhmele 755
maʿa'ş-şīni'l-muʿceme 762
maʿa'ṭ-ṭā'i'l-muhmele 767
maʿa'l-ayni'l-muhmele 768
maʿa'l-ġayni'l-muʿceme 768
maʿa'l-fā 771
maʿa'l-ḳāf 772
maʿa'l-kāf 774
maʿa'l-kāfi'l-fārsī 783
maʿal'l-lām 788
maʿa'l-mīm 792
maʿa'n-nūn 801
maʿa'l-vāv 834
maʿa'l-hā 839
maʿa'l-yā'i't-taḥtānī 868
Bābu'l-bā'i'l-meksūre 877
maʿa'l-elif 877
maʿa'l-bā 878
maʿa't-tā 879
maʿa'l-cīm 881
maʿa'l-ḫā 882
maʿa'd-dāli'l-muhmele 883
maʿa'r-rā'i'l-muhmele 888
maʿa'z-zā'i'l-muʿceme 893
maʿa's-sīni'l-muhmele 894
maʿa'ş-şīni'l-muʿceme 895
maʿa'l-ġayni'l-muʿceme 897
maʿa'l-kāf 897
maʿa'l-kāfi'l-fārsī 900
maʿa'l-lām 902
maʿa'l-mīm 904
maʿa'n-nūn 906
maʿa'l-vāv 912
maʿa'l-hā 913
maʿa'l-yā 921
Bābu'l-bā'i'l-muvaḥḥadeti'l-mażmūme 923
maʿa'l-elif 923
maʿa'l-bā 925
maʿa't-tā 926
maʿa'l-cīm 927
maʿa'l-ḫā'i'l-muʿceme 929
maʿa'd-dāli'l-muhmele 929
maʿa'r-rā'i'l-muhmele 934
maʿa'z-zā'i'l-muʿceme 938
maʿa'z-zā'i'l-fārsī 940
maʿa's-sīni'l-muhmele 940
maʿa'ş-şīni'l-muʿceme 942
maʿa'ṭ-ṭā'i'l-muhmele 943
maʿa'l-ġayni'l-muʿceme 944
maʿa'l-fā 944
maʿa'l-ḳāf 945
maʿa'l-kāf 945
maʿa'l-kāfi'l-fārsī 949
maʿa'l-lām 951
maʿa'l-mīm 952
maʿa'n-nūn 953
maʿa'l-vāv 960
maʿa'l-hā 961
maʿa'l-yā'i't-taḥtānī 968

ÖNSÖZ

Sözlükler ait oldukları dilin söz varlığını (lexicon) ilgilisine sunan birer kelime ambarıdır. Buna bağlı olarak bir dili iyi tanımak ve tanıtmak o dile ait sözlüklerle haşır neşir olmaktan geçer. Bu ölçü Farsça bilen araştırmacılar için de geçerli olmuş, Türk dili ve edebiyatını yakından ilgilendiren Farsçanın dilbilgisi ve sözlüğü, bu dili iyi bilen bilginler tarafından birçok kez hazırlanmıştır. Özellikle 17. yüzyılda Sebk-i Hindī akımı yoluyla Osmanlı edebiyatındaki varlığını iyiden iyiye hissettiren Fars dilini anlama çabaları, bu dilin söz varlığını bütün ayrıntılarıyla tanıma/tanıtma amaçlı sözlüklerin yazılmasıyla büyük bir ivme kazanır. Köklü bir geçmişe sahip Farsça-Türkçe sözlük geleneğinin önemli bir halkası, 17. yüzyılda Hasan Şuʿūrī tarafından kaleme alınan *Ferheng-i Şuʿūrī* adlı mensur sözlüktür.

Şuʿūrī, Halep'te dünyaya gelip uzun yıllar İstanbul'da kātiplik yapan tipik bir Osmanlı memurudur. Onu günümüze kadar getirip kendisine haklı bir şöhret kazandıran alan ise sözlükbilimdir. 1662'deki bir kıvılcımla büyük bir Farsça-Türkçe sözlük yazma isteği uyanan Şuʿūrī, bu kıvılcımın yaktığı meşaleyi 1682'ye kadar taşıyıp nevi şahsına münhasır bir lügat meydana getirir. Yirmi yıllık bu yoğun çalışma sırasında neredeyse karıştırmadığı lügat kitabı kalmaz, geceli gündüzlü ve sosyal hayattan uzak bir mesainin ardından *Ferheng-i Şuʿūrī*'yi Türk diline armağan eder. *Ferheng-i Şuʿūrī* öyle bir sözlüktür ki dışarıda hiç mana bırakmayacak kadar araştırmacı, yeri geldikçe kendisinden önceki sözlük yazarlarını eleştirecek denli de iddialıdır. Bu sözlükte, Halīmī ve Nimetullah lügatlerinde olduğu gibi kelimeler şahit beyitlerle desteklenir, benzerlerinden farklı bir yöntemle Farsçada yer alan Arapça kelimelere de yer verilir. Özellikle Klasik Türk edebiyatında geçen anlaşılması zor Farsça kelime ve terkipler, Şuʿūrī'nin üstün çabası sayesinde kolayca aşılabilecek hale gelir. Şuʿūrī sadece kelimelere anlam vermekle yetinmez, yeri geldikçe tababetten musikiye astronomiden felsefeye birçok bilim dalıyla ilgili bilgiler sunar. Böylece Osmanlı lügat yazarlarının, esas alınan kaynağa tamamen sadık kalmayıp kendi birikimlerini de gösterdikleri uyarlama/adaptasyon sözlük anlayışının bir örneği de *Ferheng-i Şuʿūrī* olur.

Sūdī-i Bosnevī'nin (ö. 1599-1600) *Gülistān Şerhi* üzerine çalıştığım yıllarda (2005-2007) dikkatimi çeken bu lügat, kanaatimce Farsçanın anlaşılması güç kelime ve terkiplerine dair esaslı görüşler ortaya koyduğu için benzerlerinden farklıydı. Şārih kimliği de olan Şuʿūrī Efendi, kelimelere anlam verirken sıradan bir tavır takınmıyor, farklı lügatlerin verdiği tanımları bir araya getirip sonunda kendi görüşünü ifade ediyordu. Sözgelimi "bahār" kelimesini on dört ve "tīr" kelimesini otuz dört mana üzerinden ele alması, diğerlerinden farklı bir hedef gözeterek yazılan bu sözlüğün muhteva bakımından çok daha zengin olduğunu gösteriyordu. Ayrıca Türkçenin tarihī söz varlığını yansıtan örnekler barındırması eserin değerini bir kat daha arttırmaktaydı. Kalıcı ve kapsamlı bir sözlük yazma amacıyla hareket eden Şuʿūrī Efendi, gerçekten de "şuurlu" bir aydın gibi davranmış, Türk dili ve kültürüne ait kıymetli tespitlerini sözlüğün içine yedirmişti. O zamanlar böylesi kıymetli bir sözlüğü yeni harflere aktarmaya niyetlensem de bu sadece heves aşamasında kalmıştı. Sonunda bu niyet, Türkiye Yazma Eserler Kurumu'nun Farsça-Türkçe bir sözlük yayımlama düşüncesiyle birleşince elinizdeki çalışma ortaya çıktı.

Bu çalışmada, daha muteber olduğu için eserin 1742 yılında İbrahim Müteferrika matbaasında basılan iki ciltlik nüshası esas alındı. Bu nüshadaki eksik ve yanlışlar titiz bir çalışma sonucunda mümkün mertebe giderildi. Böylece Giriş, Şuʿūrī'nin Hayatı/Eserleri/Edebī Kişiliği, Ferheng-i Şuʿūrī'ye Dair, Metnin Hazırlanmasında İzlenen Yol ve Metin kısımlarından oluşan bir çalışma ortaya çıktı. Metin yarı transkripsiyonlu bir sistemle Latin harflerine aktarıldı. Madde başı olan kelimeler kırmızı yazıldı, böylece daha kolay bir kullanım amaçlandı. Kelimeler için verilen şahitlerin tamamı günümüz Türkçesine çevrildi. Bu çeviriler sırasında matbu nüshadaki baskı hataları çeşitli kaynaklara bakılarak düzeltildi. Bu bir sözlük metni olduğu için, ilgili kelimenin anlamını ortaya çıkaran çeviriler yapılmasına gayret edildi. "Metnin Hazırlanmasında İzlenen Yol" kısmında sözlüğün kullanım esasları tek tek belirtildi.

Eserin yayımlanmasında teşvik ve gayretlerini gördüğüm Yazma Eserler Kurumu Başkanı Prof. Dr. Muhittin Macit'e, Çeviri ve Yayım Daire Başkanı Doç. Dr. Ferruh Özpilavcı'ya, çalışmanın editörlüğünü üstlenip daha iyi bir

hale gelmesini sağlayan Prof. Dr. Derya Örs'e, Uzman Arafat Aydın'a, Uzman İsmet İpek'e, kütüphane görevlilerinden Mustafa Dil'e ve onların şahsında Türkiye Yazma Eserler Kurumu'nun tüm çalışanlarına teşekkür ederim. Ayrıca yardımları için Arş. Gör. Bedriye Gülay Açar'a ve Arapça kısımlardaki katkıları için Rabbaa Rababa'ya da teşekkür ederim. Samimi gayretlerle ortaya çıkan bu hacimli çalışmanın ister istemez eksik ve kusurları olacaktır. Çıkabilecek hataların iyi niyetle ve yapıcı eleştirilerle değerlendirileceğini umuyor, çalışmamı, ilgililere faydalı olması temennisiyle bu vatan için canını vermiş kahraman şehitlerimize ithaf ediyorum.

Ozan Yılmaz
Serdivan, 2018

KISALTMALAR

a.g.e.: adı geçen eser

bkz.: bakınız

c.: cilt

G.: Gazel

haz.: hazırlayan

M: Matbu nüsha

MEB: Milli Eğitim Bakanlığı

ö.: ölümü

s.: sayfa

S.: sayı

TDK: Türk Dil Kurumu

TÜBA: Türkiye Bilimler Akademisi

vb.: ve benzeri

vd.: ve diğerleri

vr.: varak

Yay.: Yayınları

TRANSKRİPSİYON ALFABESİ

ا (آ)	a, ā, e	ش	ş
ء	’	ص	ṣ
ب	b, p	ض	ḍ, ż
پ	p	ط	ṭ
ت	t	ظ	ẓ
ث	s̱	ع	ʿ
ج	c, ç	غ	ġ
چ	ç	ف	f
ح	ḥ	ق	ḳ
خ	ḫ	ك	k, g, ğ, ŋ
د	d	ل	l
ذ	ẕ	م	m
ر	r	ن	n
ز	z	و	v, o, ö, u, ü, ū
ژ	j	ه	h, a, e
س	s	ى	y, ı, i, ī, á

GİRİŞ

FARSÇA-TÜRKÇE SÖZLÜK GELENEĞİ[1]

Sözlük denilince, belirli bir amaç etrafında çeşitli kelimeleri bir araya getiren eserler akla gelir. TDK Türkçe Sözlük'te "sözlük" kelimesi "Bir dilin bütün veya belli bir çağda kullanılmış kelime ve deyimlerini alfabe sırasına göre alarak tanımlarını yapan, açıklayan, başka dillerdeki karşılıklarını veren eser, lügat[2]" şeklinde tanımlanır. Sözlükler, sınırlı sayıda kelime içerebileceği gibi, bazıları çok sayıda kelimeyi ele alarak devasa boyutlarla karşımıza çıkar. Tarih boyunca belirli amaçlar doğrultusunda sözlükler yazılmış, böylece ciddi bir sözlük literatürü meydana gelmiştir. Bu literatürde yabancı dil sözlüklerinin büyük bir yer tuttuğu söylenebilir.

Türk dili ve edebiyatının etkileşimde bulunduğu diller arasında Arapça ve Farsçanın tartışılmaz bir yeri vardır. Osmanlı edebiyatının manzum ve mensur örneklerindeki söz varlığı dikkate alınınca Arapça ve Farsçanın etkisi hemen fark edilecektir. Türk dilini özellikle kelime hazinesi ve dilbilgisi kuralları bakımından etkileyen bu dilleri öğrenme ve öğretme çabası, dilbilgisi kitabı ve sözlük türünden eserlerle oluşmuş geniş bir külliyatı beraberinde getirmiştir. Yapılan çalışmalar, bilhassa Osmanlı Türkçesi ile yazılmış metinleri anlamada bu dilleri iyi bilmek gerektiğinde hemfikirdir.

Edebī dil olarak kullanılıp Gazneliler ve Selçuklular döneminden beri el üstünde tutulan Farsça, Türk dili ve edebiyatına metinlerle takip edilebilen çok sayıda ödünç kelime vermiştir. Osmanlı sözlükçüleri Farsçanın bu özelliğini iyi bildikleri için, bu dilin Türkçe metinlerdeki kullanımından hareketle birçok sözlük çalışması yapmıştır. Bu sözlükler vasıtasıyla Türkçede kullanılan Farsça kelime ve terkiplerin belirlenmesi, böylece bunların anlam dünyasının etraflıca tanınması amaçlanmıştır.

Türk edebiyatında Farsça-Türkçe sözlükler manzum ve mensur olarak iki kolda gelişim gösterir. Manzum sözlükler, nazmın kolay ezberlenebilir olmasından hareketle telif edilmiş metinlerdir. Temel amaçları Farsça öğrenimini/

---

1 Burada kısaca bilgi vereceğimiz bu konu hakkında ayrıntılı bilgi için Prof. Dr. Yusuf Öz'ün şu çalışmasına bakılmalıdır: Yusuf Öz, *Tarih Boyunca Farsça-Türkçe Sözlükler*, Ankara: TDK Yay., 2010, 360 s. Farsça-Türkçe sözlük geleneği konusu hakkında bilgi verilirken bu kıymetli çalışma esas alınmıştır.

2 *TDK Büyük Türkçe Sözlük*, www.tdk.gov.tr

öğretimini kolaylaştırmak ve *Mesnevī* gibi klasik metinlerin daha rahat anlaşılmasını sağlamak olan bu sözlüklerin ilki 1400 tarihli *Tuhfe-i Hüsāmī*'dir.[1] Ancak manzum lügatler arasında meşhur olan ve kendisinden sonraki metinlere kaynaklık etmesiyle bilinen sözlük, Muğlalı İbrahim Şāhidī (ö. 1550) tarafından 1514 yılında kaleme alınan *Tuhfe-i Şāhidī* olmuştur. Bunların dışında, Sünbülzāde Vehbī'nin (ö. 1809) hazırladığı Farsça-Türkçe *Tuhfe-i Vehbī* ve Arapça-Türkçe *Nuhbe-i Vehbī* tanınmış manzum sözlükler arasındadır.

Mensur sözlüklerin ilki ise 1400 tarihli *Miftāhu'l-Edeb*'dir.[2] Mensur sözlüklerde kelimelerin anlam dünyası daha ayrıntılı verilir, bazı sözlüklerde şahit beyitler yardımıyla kelimenin şiirdeki kullanımı örneklendirilir. Meşhur Farsça-Türkçe mensur sözlükler denilince *Bahru'l-Garā'ib*, *Dakā'iku'l-Hakāyık*, *Lügat-i Niʿmetullāh*, *Cāmiʿu'l-Fürs*, *Düstūru'l-Amel*, *Ferheng-i Şuʿūrī* ve *Tibyān-ı Nāfiʿ der-Terceme-i Burhān-ı Kātiʿ* akla ilk gelen eserlerdir.

Türk edebiyatında pek çok Farsça sözlük yazılması, ciddi bir lügat geleneğinin varlığına işaret eder. Türk müellifler, hem bulundukları dönemden hem de geçmiş lügatlerden aldıkları kelimeleri kendilerine has yöntemlerle bir araya getirmiş, böylece etki sahası geniş sözlükler telif etmişlerdir. Osmanlı eğitim kurumlarında Farsça öğretilirken sık sık bu lügatlere başvurulması, Farsça-Türkçe sözlük geleneğinin gördüğü ilgiye işarettir.

ŞUʿŪRĪ HASAN EFENDİ[3]

Hayatı

Kaynakların ittifakla verdiği bilgiye göre Şuʿūrī, bugün Suriye sınırları içinde yer alan Halep'te doğmuştur. İstanbul'a geldikten sonra divān-ı hümāyun kātipliği yapmış, ömrünün sonlarına doğru maliyede çalışmış, maliye dairesi hulefasından iken vefat etmiştir. Şeyhī Mehmed Efendi, Müstakīmzāde Süleymān, Bursalı Mehmed Tāhir, Mehmed Süreyyā, Ayvansarāyī, Sālim ve İsmāil Belīğ 1105, Safāyī ise 1100 tarihinde vefat ettiğini söyler. İsmāil Belīğ,

1 Yusuf Öz, *a.g.e.*, s. 56.

2 Yusuf Öz, *a.g.e.*, s. 56.

3 Şuʿūrī'nin hayatı ve eserleri hakkındaki bu bilgiler için şu kaynaklardan yararlanılmıştır: Şeyhī Mehmed Efendi, *Vekāyiu'l-Fuzalā*, s. 113; İsmāil Belīğ, *Nuhbetü'l-Āsār li-Zeyli Zübdeti'l-Eşʿār*, s. 176-177; Bursalı Mehmed Tāhir, *Osmanlı Müellifleri*, c. II, s. 687; Mustafa Safāyī Efendi, *Tezkire-i Safāyī*, s. 316-318; Hāfız Hüseyin Ayvansarāyī, *Vefeyāt-ı Ayvansarāyī*, s. 223; Müstakīmzāde Süleymān Sadeddīn, *Mecelletü'n-Nisāb*, s. 275b; Sālim Efendi, *Tezkiretü'ş-Şuʿarā*, s. 427-428; Mehmed Süreyyā, *Sicill-i Osmānī*, c. 3, s. 151.

"Bin yüz beş senesinde Melekü'l-mevt'i görünce şuūru gitmiştir" ifadesini kullanır. Bursalı Mehmed Tāhir de kendisi için düşürülen "sūhte-dil" ibaresinin ebced hesabındaki karşılığına bakarak 1105/1693-94 tarihini verir. Şuʿūrī, ömrünün sonlarına doğru tasavvufa yönelmiş, Halvetīlik tarikatına intisap etmiştir. Kabri *Osmanlı Müellifleri*'ne göre Edirnekapısı haricinde, *Vefeyāt-ı Ayvansarāyī*'ye göre Üsküdar'dadır.

Eserleri

Şuʿūrī'nin 5 (beş) eseri vardır:

Dīvānçe: Şuʿūrī'nin genelde mecāzī ve ilahī aşk muhtevalı şiirlerini topladığı küçük hacimli divanıdır. Eserin eksik bir nüshası Edirne Selimiye Kütüphanesi 2138 numarada kayıtlıdır.

Ferheng-i Şuʿūrī: bkz. *Ferheng-i Şuʿūrī*'ye Dāir.

Müntehab-ı Ferheng-i Şuʿūrī: Şuʿūrī 1681 yılı başlarında Musāhib Mustafa Paşa'nın isteği üzerine *Ferheng-i Şuʿūrī*'nin ilk cildinden seçtiği bazı parçalardan hareketle *Müntehab-ı Ferheng-i Şuʿūrī* adlı bir muhtasar kaleme alır (Milli Kütüphane Adnan Ötüken 3527, 19 satır, 160 vr.). Bu muhtasar, birinci defterde geçen kinaye ve deyimlerin açıklanmasını kolaylaştırmak, eserin rahat kopya edilerek yayılmasını sağlamak ve eseri bazı anlaşılması zor beyitlerden arındırmak gibi amaçlarla hazırlanmıştır. Eser 1910 madde başı ve 1563 örnek beyit içerir.[1]

Şerh-i Pend-i Attār: Ferīdüddīn-i Attār'ın (ö. 1221) *Pendnāme* adlı eserinin şerhidir. 190 varaklık eser Süleymaniye Kütüphanesi Dārulmesnevi bölümü 185 numarada kayıtlıdır. Eser talik hatla kaleme alınmıştır, her sayfa 19 satırdan oluşur. Beyitler sırasıyla şerh edilirken, bazı beyitlerin "terceme" başlığı altındaki manzum parçalarla Türkçeye tercüme edildiği görülür. Şuʿūrī bazı kısımlarda kelime ve terkip açıklamaları yapmış, böylece eserini kuru bir tercüme olmaktan daha öteye taşımıştır.

Taʿdīlü'l-Emzice: Osmanlı vezirlerinden Mustafa Paşa adına yazılmış tıbba dair manzum bir eserdir. Bir tür hijyen kitabı olan eser, 1677 tarihinde telif edilmiştir. Müellif tıbba olan ilgisi sebebiyle çeşitli tıp kitaplarını incelemiş, böylece

1 Yusuf Öz, *a.g.e.*, s. 209-210.

bu ilme dair gözlemlerini yansıtan bu eseri hazırlamıştır.[1] Eserin 163 varaklık bir nüshası Süleymaniye Kütüphanesi Serez bölümü 2748 numarada kayıtlıdır.

Bazı kaynaklarda ve kütüphane kataloglarında Şuʿûrî'yle anılan *Zeyl-i Düstûru'l-Amel* ve *Terceme-i Durûb-ı Emsâl* adlı iki eser daha vardır. Esasında bunlar *Ferheng-i Şuʿûrî*'nin iki defterinden ilkini oluşturan *Defter-i Evvel* kısmından farklı değildir. Bursalı Mehmed Tâhir bu kısmı Riyâzî'nin (ö. 1644) *Düstûru'l-Amel* adlı eserine yazılmış bir zeyl olarak değerlendirdiği için[2] eserin adı da *Zeyl-i Düstûru'l-Amel* olarak geçer. Ne var ki eserin Beyazıt Kütüphanesi 5345 numarada kayıtlı nüshasında böyle bir ifade yoktur. Esasında nüsha şu ifadelerle başlar:

> "**Defter-i evvel** istiʿârât u ıstılâhât ve durûb-ı emsâl u nâdirât ki maksûdun minh olan maʿânî vü kinâyât ibâret-i lafzdan mefhûm ve terkîb-i kilemden maʿlûm olmayıp maʿnâ-yı âhar kasd olunup belki ifhâmı semâʿa mevkûf olduğu ecilden kütüb-i lügatte mastûr olduğu mahallerde der-miyân-ı esmâdan ihrâc ve başka bir defter kaydıyla alâ-kadri'l-imkân cemʿ ve hurûf-ı teheccî üzre tertîb ve maʿânîleri şerh ü beyân olunur".[3]

Görüldüğü gibi Şuʿûrî doğrudan *Defter-i Evvel* ibaresiyle eserine giriş yapmaktadır. Anlaşılan o ki Şuʿûrî, *Ferheng-i Şuʿûrî*'nin atasözü, deyim, kinaye ve terkiplere ayrılan birinci defteri üstünde epey çalışmış ve istiâre, ıstılâh, durûb-ı emsâl ve nevâdir türünden yapıları ayrı bir defterde ele almıştır. Bu defter farklı bir eser olarak görülmüş, kataloglara farklı adlarla kaydedilmiştir. Nitekim matbu nüshadaki birinci defter, eksikleri olmakla birlikte bu nüshalarla aynı muhtevaya sahiptir.

Edebî Kişiliği

Şuʿûrî Efendi, manzum ve mensur eserleri olan bir müelliftir. Safâyî'nin verdiği bilgilere göre, döneminde ve sonrasında eserleri övülecek kadar iyi bir şairdir. Şeyhî Mehmed Efendi, onun çok bilgili olduğunu ve bu yönüyle tanındığını söyler. İlk gençliğinde ilimle uğraşmış, bilhassa Farsçada kendisini geliştirerek bir hayli aşama kaydetmiştir. Arap dilinde herkesçe bilinen *Lisânu'l-*

1 Veli Behçet Kurdoğlu, *Şâir Tabibler*, s. 167-168.
2 Bursalı Mehmed Tâhir, *a.g.e.*, c. II, s. 687.
3 Şuʿûrî, *Defter-i Evvel*, Beyazıt Kütüphanesi 5345, s. 1b.

Arab adlı kitaba nazire olmak üzere *Lisānu'l-Acem (Ferheng-i Şuʿūrī)* adlı dört ciltlik bir sözlük yazmıştır. Ömrünün sonlarına doğru şiir ve gazel yazmaya yönelmiş, mecāzī ve tasavvufī şiirler kaleme almıştır. Şairlik yeteneğinin elverdiği ölçüde hurūf-ı hecā (alfabetik sıra) tertibi üzere tevhīd, naat ve medhiyeler yazmıştır. Sālim onun için, "eserleri ilgi görmüş ve gayet uzun yaşamış nurlu bir ihtiyardır" kaydını düşüp hacimli eserler vermesini biraz da uzun yaşamasına bağlamıştır.

Tezkirelerde şiirlerinden örnekler vardır. Bu örnekler incelendiğinde ilahī aşk temalı şiirlerinin yanı sıra mecāzī aşka gönderme yapan manzumeler görülür. Gençlik ve orta yaş döneminde yazdığı şiirler mecāzī temalı olmakla birlikte, ömrünün sonlarına doğru yazdığı şiirlerde tasavvufī bir hava hākimdir. Mesela farklı manzumelerden alınma aşağıdaki beyitler, mecāzī aşkı anlatan örneklerdir:

Ol perī-rūyun izārında ki miskīn mū biter
Sīnem üzre dāğ-ber-dil sad gül-i hod-rū biter

Şām-ı hasretde Şuʿūrī şemʿ-i ümmīd-i visāl
San benefşezār içinde lāle-i dil-cū biter

Şerār-ı tāb-ı dilden sīnem üzre dāğ dāğ oldu
Gül-i sad-berg açılmış bir müzeyyen gülsitān oldu

Mevsim-i evvel bahār azm-i gülistān etdirir
Āşıka bülbül gibi feryād u efgān etdirir

Aks-i cām-ı bāde-i gülgūn ile laʿl-i nigār
Meclis içre ākıbet kan üstüne kan etdirir

Ey bād-ı sabā kākül-i cānāna karışma
Hem-rāz değilsin dil-i nālāna karışma

Ey dīde-i ter hūn-ı dile benzemez eşkin
Gark-āb-ı vücūd et yürü ummāna karışma

Bunun yanı sıra hikemī ve tasavvufī muhtevalı şiirlerinin sayısı daha çoktur. Aşağıdaki beyitler, hem dönemin yeni kafiye ve redif arayışlarına hem de hikemi ve tasavvufī havasına uygun örneklerdir:

Nigāh-ı hüsn-i ālem-sūza kudret kanda ben kanda
Tecellā-yı cemāl-i yāre tākat kanda ben kanda

Ederdim sūz-ı dille ben hilāli naʿl der-āteş
Velīkin ol perī-ruhsārı daʿvet kanda ben kanda

Bu baht-ı nā-müsāʿidle felek saʿy etse de olmaz
Visāl-i şāhid-i āmāle kudret kanda ben kanda

Aşağıdaki "tevhīd" redifli manzumeleri ise, Şuʿūrī'nin Halvetīlik tarikatına intisap etmesiyle şiirlerinde tevhīd, zikir, halka, cemāl vb. tasavvufī terimlere yer verdiğini göstermek bakımından kayda değerdir:

Saʿādet-nakş-ı eyvān-ı Hudā'dır meclis-i tevhīd
Hidāyet-bahş-ı dīvān-ı Hudā'dır meclis-i tevhīd

Şuʿūrī cān u dille dāhil-i zikr-i Hudā ol kim
Tecellīgāh-ı cāy-ı dil-güşādır meclis-i tevhīd

Dil-i erbāb-ı aşka feyz-resdir meclis-i tevhīd
Nazar-bāz-ı cemāle mültemesdir meclis-i tevhīd

Şuʿūrī halka-i tevhīde dāhil olmaya saʿy et
Muhakkak cāy-ı ashāb-ı nefestir meclis-i tevhīd

Aşağıdaki beyitleri ise Hz. Peygamber sevgisini dile getiren naatlarından alınmıştır. Şefaat beklentisinde olan Şuʿūrī, bu isteğini dile getirmek için geleneğin getirdiği ifade kalıplarından faydalanıp samimi beyanlarda bulunur. Hz. Peygamber sevgisini ifade ederken yer yer tekke şairlerini hatırlatır:

Dil-i āşüftenin kārı hatādır yā Resūlallāh
Amel zannıyla efʿāli hatādır yā Resūlallāh

Şuʿūrī'nin değil haddi k'ola meddāh-ı evsāfın
Senin medh eyleyen zātın Hudā'dır yā Resūlallāh

Alīl-i illet-i cürm ü hatāyım yā Resūlallāh
Esīr-i re'fet ü lutf u atāyım yā Resūlallāh

Şuʿūrī āsīyim güm-kerde-rāh-ı deşt-i isyānım
Meded-hāh-ı delīl-i reh-nümāyım yā Resūlallāh

Sebebdir halk-ı eşyāya cenābın yā Resūlallāh
Ki *levlāk* oldu Hālık'dan hitābın yā Resūlallāh

Şuʿūrī bendeni dūr eyleme bāb-ı saʿādetden
Cilā-yı çeşm-i cāndır hāk-i pāyın yā Resūlallāh

Şuʿūrī, şairlik yönünü bütün eserlerinde gösterir. Divan dışında *Taʿdīlü'l-Emzice* ve *Şerh-i Pend-i Attār*'ın da manzum/manzum-mensur karışık olması, *Ferheng-i Şuʿūrī*'de yer yer "li-muharririhi (yazara ait)" başlıklı manzumelere yer vermesi onun şairlik yönünü gösteren diğer örneklerdir. Ayrıca *Şerh-i Pend-i Attār* ve *Ferheng-i Şuʿūrī* incelendiğinde iyi bir şārih olduğunu gösteren örnekler görülür.

FERHENG-İ ŞUʿŪRĪ'YE DAİR

Farsça-Türkçe sözlük geleneğinin tanınmış halkalarından biri de XVII. yüzyılda kaleme alınan *Ferheng-i Şuʿūrī*'dir. Şuʿūrī bu eserini on iki yılda yazmış, 1092/1682 yılında tamamlamıştır. Kaynaklar onun bu lügate hazırlığından ve lügatin kaleme alınma sürecinden bahseder. Şeyhī Mehmed Efendi "*Ferheng-i Şuʿūrī* adlı mufassal Farsça-Türkçe bir lügat toplamıştır[1]" derken, Bursalı Mehmed Tāhir "Lisān-ı Fārsīdeki vukūf-ı tāmına hüccet-i kātıʿadır[2]" yorumunda bulunur. Müstakīmzāde[3] ve Ayvansarāyī de *Ferheng-i Cihāngīrī*'yi tercüme edip kendi adına meşhur olduğunu ifade eder[4] ancak *Ferheng-i Cihāngīrī*, Şuʿūrī'nin başvurduğu onlarca kaynaktan sadece biridir.

Eserin Adı

Eserin adı *Ferheng-i Şuʿūrī*, *Lisānu'l-Acem* ve *Nevālu'l-Fuzalā* olmak üzere üç farklı şekilde anılır. Safāyī, sözlük *Lisānu'l-Arab* adlı eseri tanzir etmek amacıyla yazıldığı için *Lisānu'l-Acem* isminin buna bağlı olduğunu iddia eder.[5] Müteferrika baskısının sonunda eserin adının *Lisānu'l-Acem* veya *Nevālu'l-Fuzalā*, lakabının ise *Ferheng-i Şuʿūrī* olduğu kayıtlıdır. Şuʿūrī ise "Mukaddime" kısmında, eserine isim verirken Acem diyarında sözlüğe ferheng denildiğini, müellif isminin de bu kelimeye izafetle bağlandığını hatırlatır. Anadolu'da bu ādetin görülmediğini ancak yine de kendi eserine *Ferheng-i Şuʿūrī* lakabını ve *Lisānu'l-Acem* ismini uygun gördüğünü söyler:

1 Şeyhī Mehmed Efendi, *a.g.e.*, s. 113.
2 Bursalı Mehmed Tāhir, *a.g.e.*, s. 687.
3 Müstakīmzāde Süleymān, *a.g.e.*, s. 275b.
4 Hāfız Hüseyin Ayvansarāyī, *a.g.e.*, s. 223.
5 Mustafa Safāyī Efendi, *a.g.e.*, s. 316.

> Diyār-ı Acem'de kitāb-ı lügati "ferheng" taʿbīr ve mü'ellifi ismine muzāf eyledikleri şāyiʿ ve bilād-ı Rūm'da bu taʿbīr gayr-ı vākiʿ olmakla imtiyāzen an-gayrihi *Ferheng-i Şuʿūrī* lakabıyla mülakkab ve cümle lügātı şāmil ve cāmiʿ olduğu için *Lisānu'l-Acem* ismiyle müsemmā kılındı.

Buna göre *Lisānu'l-Acem* ismini verme sebebi, bu sözlüğün Farsça bütün kelimeleri bir araya getirmesidir.

Eser Osmanlı topraklarında *Ferheng-i Şuʿūrī* adıyla anılmış, öyle kabul görmüştür (bkz. Eserin Etkileri). Şuʿūrī, yazılan eserlerde teberrüken bir devlet büyüğüne ithafın ādet olduğunu belirtip, kendi eserini dönemin vezirlerinden Musāhib Mustafa Paşa'ya (ö. 1686) armağan etmiştir.[1]

Eserin Nüshaları

Türk edebiyatının en hacimli sözlüklerinden biri olan eser, kendisinden önce yazılan sözlükleri görmüş bir müellifin daha kapsamlı ve birleştirici bir sözlük hazırlama düşüncesiyle ortaya çıkmıştır. Eser ilk olarak İbrahim Müteferrika matbaasında iki cilt halinde basılmış (1742, 2 cilt, 454+451 vr., 33satır), daha sonra Cemal Efendi matbaasında basımına başlanmış (1896), ne var ki bu baskının ilk ciltten sonra devamı gelmemiştir. Ayrıca Müteferrika nüshasından istinsah edilerek oluşturulmuş yazma nüshalar mevcut olup bunlardan bazıları müntehabāt hükmündedir.

Müstensihi Lutfullāh bin Seyyid İbrāhīm olan 603 varaklık nüsha, Süleymaniye Kütüphanesi Esad Efendi Koleksiyonu 3242 numarada kayıtlıdır ve 1758 yılında istinsah edilmiştir. Matbu nüsha esas alınarak oluşturulmuş bu yazmada, şahit beyitlerin birçoğu atlanmış, bazı kelimeler için Şuʿūrī'nin verdiği ayrıntılı bilgiler görmezden gelinmiştir.

Süleymaniye Kütüphanesi Esad Efendi 3239-3240-3241 numaralarda kayıtlı olan üç ciltlik nüshada yer yer çıkma ve tasarruflar vardır. Bu çıkma ve tasarrufların birçoğu yine matbu nüshadan hareketle yapılmıştır. İlk cildin iç kapağındaki iki adet sahh kaydına göre, bu çıkmalar farklı kişilere aittir (1142/1729-1730, 1194/1780). Bu nüshaya Hātime kısmı da Esad Efendi tarafından eklenmiştir. Hātimenin sonunda Sahhaflar Şeyhizāde Esad Efendi'nin 1259/1843 tarihini gösteren bir ketebe kaydı bulunmaktadır. Matbu nüsha-

1 Yusuf Öz, *a.g.e.*, s. 204-209.

da geçen birçok şahit beyit bu nüshada da yoktur. Kanaatimizce bu nüsha, Şuʿūrī'nin mukaddimede bahsettiği müsvedde nüshalardan biridir ve sonradan çıkmalarla tamamlanmaya çalışılmıştır.

Süleymaniye Kütüphanesi Şehit Ali Paşa 2655 numarada kayıtlı 29 satırdan oluşan 220 varaklık nüsha "pe" harfiyle sona erer. İstinsah tarihi belli değildir. Talik hatla ve muntazam yazılmış olan bu nüsha, zahriyesindeki "*Ferheng-i Şuʿūrī* bi-hattihi aleyhi'r-rahme (*Ferheng-i Şuʿūrī*, onun yazısıyla, rahmet üzerine olsun)" ibaresine bakılırsa Şuʿūrī'nin bizzat temize çekerek oluşturduğu kopyalardan birinin ilk cildi olmalıdır. Bu nüshadaki düzeltmeler matbu nüshada tam olarak vardır. Ayrıca bu nüsha matbu nüshayla büyük oranda örtüşmektedir. Nüshanın "Defter-i Evvel" kısmında derkenarlar olmakla birlikte, bu derkenarlardan başlıkları kırmızı mürekkeple yazılan maddeler matbu nüshada yoktur.[1]

Müteferrika baskısı 1 Şaban 1155/1 Ekim 1742 tarihinde tamamlanmıştır. İkinci cildin sonunda Ātıf isimli musahhih, eserin basılışı için Farsça bir tarih kıtası yazmıştır. Kıta şöyledir:

Tārīh-i Hatm-i Tabʿ-ı Kitāb li-Musahhihi'l-Hakīr

ای خوش این نسخهٔ پاکیزه و خوب
که لسان العجم اینجا مجموع

شده نامش چو نوال الفضلا
فضلا را بد امل زین مدفوع

بهر بسیارئ این نسخه ز بس
کوشش افتاد و چنین شد مطبوع

ز اصطلاحات و کنایات و لغات
خارج از دفترِ این نا مسموع

1 Çalışmamızda tam ve muteber nüsha olduğu için matbu nüsha (Müteferrika baskısı) esas alındı, ancak hem Şehit Ali Paşa 2655 hem de Beyazıt Kütüphanesi 5345 numaralı Defter-i Evvel nüshalarında yer alan bu maddeler metne dâhil edildi. Şehit Ali Paşa 2655 numaralı nüshadaki bu derkenarlar, Beyazıt Kütüphanesi 5345 numaralı nüshada da vardır. Bununla birlikte Beyazıt Kütüphanesi 5345 numaralı nüshadaki derkenarlar, başka bir nüshada olmadığı için metne eklenmemiştir.

کس نه بنماید ازین حرف سقیم
بود انگشت نهادن مرفوع

با چنین صحت و همواریٔ نقش
گشت با صنعت طبعش مصنوع

عاطفا گفت به ختمش تاریخ
بسکه فرهنگ شعوری مطبوع[1]

Sonda yer alan "*Bes ki Ferheng-i Şuʿūrī matbū*" mısrası hicrī 1155 tarihini verir. Eserin hacmini göz önünde bulundurursak Ātıf Efendi, kaçınılmaz birçok baskı hatasına rağmen, o dönem şartlarında başarılı bir baskı yapmıştır demek bir hakkın teslimi olacaktır.

Eserin Yazılış Sebebi

Şuʿūrī, Osmanlı sahasında iyi bir Farsça sözlüğün eksikliğini hissederek bu işe giriştiğini söyler. Farsçanın tarihī sözlüklerinden yararlanıp farklı görüşleri bir araya getiren derli toplu bir sözlük yazma iddiasındadır. Bu amaçla, daha önce ve kendi döneminde yazılmış birçok lügati inceler, hepsinde geçen kelime ve anlamları bir araya getirir. Eserinin ön sözünde ömrünün bir hayli geçtiğini, artık tembellik etmeyi bırakıp ciddi bir eser yazmak istediğini, "İnsanların en hayırlısı, insanlara fayda sağlayandır" hadis-i şerifi uyarınca hayrulhalef olma arzusunda olduğunu anlatır. Hātime kısmında 1073/1662-63 tarihinde esere başlamak için niyetlendiğini, ancak böylesine bir sözlüğü yazmak için gerekli kaynakları temin ederken aradan epey zaman geçtiğini, nihayet eseri 1080/1669-70 tarihinde yazmaya başlayabildiğini anlatır. Böylece Şuʿūrī Efendi, on iki yıl sürecek ciddi ve yorucu bir yazma sürecinin ardından 1092/1681-82 sonlarında eserini tamamlar. Eserini beş kere temize çektiğini söyleyen müellif, sözlüğün tertip tarzını da defalarca gözden geçirdiğini belir-

1 *Lisānu'l-Acem*'i yani Fars dilini burada toplayan bu temiz ve iyi nüsha ne güzel! // Adı *Nevālu'l-Fuzalā* olduğu için, niyeti bozuk fodullar dışarıda kaldı. // Bu nüshanın çoğaltılması için çok çabalandı, böylece nüsha düzenli ve uygun bir hale geldi. // Bu sözlüğün dışında kalan ıstılah, kinaye ve kelime duyulmamıştır. // Kimse bu nüshada yanlış bir harfe rastlayamaz, hatalı bir yer göstermek mümkün değildir. // Metnin bu derece düzgün ve hatasız olması, ustaca basımını da beraberinde getirdi. // Ātıf Efendi bu basımın gerçekleşmesine tarih düştü: *Ferheng-i Şuʿūrī* matbū vesselām!

tir. Farsça öğrenmek için olmazsa olmazlardan birinin de sözlük kullanmak olduğunu düşünen Şuʿūrī, daha önce yazılmış sözlüklerden bazılarının yetersiz kaldığını, bazılarının da gereğinden fazla ayrıntıya girdiğini savunup yazacağı sözlüğü ayrı bir yere koyar. Bu amaçla uykuyu çalışmaya feda ettiğini, insan üstü bir kuvvetle gece gündüz demeden çalıştığını, bu sayede büyük bir eser meydana getirdiğini söyler.

Eserin Kaynakları

Ferheng-i Şuʿūrī'nin kaynakları arasında birçok klasik lügat vardır. Bunlar arasında Sürūrī-i Kāşānī'nin 1597'de telif ettiği *Mecmaʿu'l-Fürs* ile Hasan bin Muhammed Enceverī'nin 1608-9 yılında telif ettiği *Ferheng-i Cihāngīrī* öne çıkmaktadır. Şuʿūrī'ye göre bu iki lügat, içerdikleri kelime bakımından eşi benzeri olmayan özelliklere sahiptirler. Onların ve buna bağlı olarak kendisinin kaynak olarak kullandığı diğer sözlükleri şöyle sıralar: Hāfız-ı Evbehī-*Tuhfetü'l-Ahbāb*, *Ferheng-i Hüseyn-i Vefāyī*, *Ferheng-i Mīrzā İbrāhīm*, Kādīhān Bedr Muhammed-i Dihlevī-*Edātu'l-Fuzalā*, Muhammed-i Lādī-*Mü'eyyidü'l-Fuzalā*, Niyāzī-i Hicāzī-*Ferheng-i Manzūme*, *Ferheng-i Züfāngūyā*, *Ferheng-i Lisānu'ş-Şuʿarā*, *Terceme-i Saydana-i Ebī Reyhān*, *Ferheng-i İbrāhīm-i Kavvās*, *Ferheng-i Hakīm Katrān-ı Urmevī*. Ayrıca bu sözlüklerin dışında kalan İbrāhīm Kıvām-ı Fārūkī'nin *Şerefnāme-i Menyerī*'si, *Ferheng-i Mahmūdī*, *Ferheng-i Muhammed Hindūşāh*, *Sıhāh-ı Acem*, Meydanī'nin *Şerh-i Kitābu's-Sāmī fi'l-Esāmī*'si, Zemahşerī'nin *Mukaddimetü'l-Edeb*'i, *Ferheng-i Cāmiʿu'l-Lügat*, *Ferheng-i Keşfü'l-Lüga*, Şems-i Fahrī'nin *Miʿyār-ı Cemālī*'si, Esedī-i Tūsī'nin *Gerşāsbnāme*'si, *Uknūm-ı Acem, Lügat-i Niʿmetullāh*, Halīmī'nin *Bahru'l-Garāib*'i, *Vesīletü'l-Mekāsıd*, *Mukaddimetü'l-Fürs*, *Kitābu'l-Müşkilāt*, Kemālpaşazāde'nin *Dakā'iku'l-Hakā'ik*'i, İsmail Ankaravī'nin *Müşkilātu'l-Mesnevī*'si, *Müşkilāt-ı Şehnāme*, Riyāzī'nin *Düstūru'l-Amel*'i, *Risāle-i Muhammed Mīrek-i Bedahşī* gibi eserleri de inceleyip yeri geldikçe sözlüğünde kullandığını ifade eder.

Şuʿūrī kullandığı kaynakları andıktan sonra, bazı sözlüklerde bilgisizlik ve kıskançlıktan doğan sataşmaların olduğunu, kendisinin bu tür kısımlara itibar etmediğini, mümkün mertebe sahih bir lügat ortaya koymak istediğini dile getirir. Böylece kısır çekişmelerden uzak kalıp amaca yönelik bir çalışma ortaya koymak istemiştir.

Eserin Tertibi ve Kullanımı

Müellif, sözlüğünü oluştururken Farsçanın klasik lügatlerindeki sistemi esas alır. Buna göre harfleri "harekāt-ı selāse" denen üstün, kesre ve zamme sırasına göre sıralayıp aynı heceyle başlayan kelimeleri bir arada vermeyi seçer. Kelimelerin ilk hecesinin sırayla meftūh (a-e-ā), meksūr (i-ī) ya da mazmūm (u-ü-ū) olmasını dikkate alan müellif, sıralamasını bu esas üzerine yapar. Kelimeleri sıralarken ilk ve son harf esasına göre hareket edip, son harfte de elif bā sırasını takip eder. Buna göre, sözgelimi "ebā", kelimesi ilk sırada gelirken, onu takiben "esb", "elfenc" vb. kelimeler gelir. Bütün kelimeler ilk ve son harf sırasına göre bu tertip üzere dizilmiştir.

Şuʿūrī'nin okuyuculardan ve kitabı çoğaltacaklardan bazı istekleri vardır. Öncelikle bu sözlükten faydalananların kendisine bir Fatiha göndermesini ister. Bu olmazsa bile sadece "Allah rahmet eylesin" denmesinin kendisine yeteceğini söyler:

> İmdi manzūr-ı nazar-ı şerîfleri olan yārān-ı munsifînin tabʿ-ı latîflerinden ve fevāyidinden mütemettiʿ ve müntefiʿ olan ihvān-ı insāf-ittisāf hazarātının eltāf-ı kerîmāne ve kerem-i bî-kerānelerinden niyāz u recā olunur ki bu müstağrak-ı deryā-yı isyān ve gavta-hor-ı lücce-i cürm-i bî-pāyān bendelerin bir Fātiha-i şerîfe ile yād ve rūh-ı hazînin şād ve dil-i vîrānın ābād ederlerse cenāb-ı hazret-i Rabbü'l-ibād dahi kendilerini dünyāda husūl-i murādāt ve vusūl-i maksūdāt ile mesrūr u handān ve ukbāda rahmet ve mağfiret ihsān ve duhūl-i gurfe-i ferādîs-i cinān ile şādān eyleye. Eğer kırāʾat-i Fātiha nasîb ve müyesser olmazsa bārî recā-yı rahmet-i Rahmān ve temennā-yı afv-i cürm ü isyāndan ferāmūş eylemeyeler. Bu kitāb-ı müstetābın cemʿ ü teʾlîfinden ancak murād-ı fakîr-i nā-tüvān budur.

Ayrıca eserini istinsah eden kimselerden beklentisi, eserindeki şahit beyitlerin tamamının alınması, bir tanesinin bile dışarıda bırakılmamasıdır. Kelimelere hareke değeri verilirken özen gösterilmesini rica eder. Hatta bu amaçla bütün harflerin iʿrāb değerini tek tek yazdığını ifade ederek yanlış okumaların önüne geçmeye çalıştığını belirtir. Kelimelerin harekesini belirtmekteki amacı, bilgili okuyuculardan daha çok kara cahillerin ve kendini çok bilgili sanan fodulların doğru okumasını sağlamaktır:

> Bu dahi recā vü niyāz olunur ki bir ārif-i kadr-şinās istinsāhına tālib ve istiktābına rāgıb olursa lutf u kereminden recā ve hüsn-i şiyeminden temennā olunur ki ihsān u mürüvvet edip ebyāt u eşʿārın hazf u terk eylemeyip semt-i kasr u ihtisārına zāhib ve kesret-i kitābetinden hārib olmayıp dil-nişīn-i sāde ve cāy-gīr-i hātır-ı dürifādesine muvāfık olmayan mahalleri galat kıyāsıyla tashīh kasdıyla hālāt-ı sıhhat-āyāt-ı ūlāsından ihrāc ve şekl-i āhara idhāl eylemekle kitāb-ı sıhhat-intisābı dil-i nā-ehlān ve fehm-i nādān gibi harāb u yebāb ve kec mec elfāz ile bī-maʿnī eylemeye. Ale'l-husūs ki her lügate iʿrāb iltizām olunup meftūh, meksūr, mazmūm ve sākinin tatvīl-i kelām olunmuş diye terk ü iğfāl ve tarh u ihmāl kasdın dahi eylemeye. Zīrā her lügate iʿrāb mahsūsen kātib-i bü'l-fuzūl u galatnüvīs ve nāsih-i meslūbü'l-fehm ü hamākat-enīs yādigārlar için vazʿ u tahrīr ve her birinde iltizām takrīr olunmuştur ki tahrīrinde tahrīf ve terkīminde tashīf olunmayıp sıhhate akreb ve tahkīke enseb ola. Bundan māʿadā bu zamānede taklīd-i maʿārif ü dāniş ve lügat-şinās-ı fehm ü bīniş geçinir ve zuʿmunca kendini Fārsī-dān ve şiʿr-fehm sanıp akl-ı fāsid ve zuʿm-ı kāsidi üzre lügati aslı ve faslı ile fehm edip yazarım sanıp, ammā hāl bu ki sahīhin sakīm ve galatın müstakīm etmekle kitābı harāb u vīrān ve zahmet ü meşakkat-i mü'ellifi hebāʾ-i menşūr ile sūdun ziyān eder. Bu havftan tatvīl-i kitābetine ihtiyār ve kesret-i kelām ve mükerrer tahrīrine irtikāb olundu. Zīrā dört harf ki bā, tā, nūn ve yā harfleri evāsıt-ı kelimede bir dendāne yazılıp nokta ile zabt olunur. Kezālik cīm, hā ve hı dahi bir sūrette yazılır. Kezālik dāl ve zāl, rā ve zā, sīn ve şīn fi'l-cümle bunlar dahi bir sūrette yazılıp istihrācına āciz ve teşhīs ü temyīzine kāsır olanlar nokta ile fark ederler. Ol ecilden her bir lügate meşhūr ve gayr-ı meşhūr iʿrāb vazʿ olunup sükūn-ı bāʾ-i muvahhade, feth-i tāʾ-i müsennāt ve zamm-ı yā-yı tahtānī diye zabt u tahrīr ve rabt u takrīr olundu. Bu kuyūdāt, ashāb-ı maʿārif ve erbāb-ı akl u dāniş için olmayıp cāhil-i fuzūlī ve nādān-ı sāhib-zuʿm olanlar içindir.

Şuʿūrī'ye göre bu korkusu yersiz değildir. Zira *Bahru'l-Garāyib* ve *Lügat-i Niʿmetullāh* gibi iki meşhur sözlük şahit beyitlerle telif olunmuşken, zamanın geçmesiyle birçok cahil ve anlayışsız kimse kendilerince şahit beyitleri ve bazı kelimeleri çıkarmış yahut atlamış, böylece güzelim lügatleri darmadağın et-

mişlerdir. Şuʿûrî, lügatinin istinsahına talip olan kimselerden kelimeleri ve şahit beyitleri aynen yazmalarını, kendilerince tasarrufta bulunmamalarını ister. Böyle yapacaklara hayır duada bulunurken, aksi şekilde davranacak olanlara beddua eder:

> İmdi bu kitābı istinsāh ve bu nüshayı istiktāb eden ihvān-ı sāhib-insāf ve yārān-ı maʿzeret-kabūl olanlardan recā-yı vāsık u temennā-yı sādık olunur ki kesret-i kitābet ve siklet-i tahrīrinden istinkāf eylemeyip ibtidā dībācesin ve zikr olunan iʿrābın ve ebyāt-ı müsteşhidātın bi-tamāmihi yazıp bir harfin iskāt ve bir kelimesin hazf eylemeye. Kable'l-vukūʿ bu mertebe kuyūd u şurūta bāʿis ne ola diye aslını istifsār ve sebebini istihbār eden aslından bī-haber ü nā-āgāh ve mūcebinden nā-vukūf u bī-intibāh olanlara cevāb verilir ki bundan akdem keşīde-i silk-i teʾlīf ve resīde-i hudūd-ı tasnīf olan lügat kitāblarının ekseri istişhād ile tahrīr ve mahalle münāsib ebyāt īrādı ile tastīr olunmuştur. Ez-ān-cümle diyār-ı Rūm'da müstaʿmel ve nezd-i urefāda şerīf ü mütedāvil olan *Bahru'l-Garāyib-i Halīmī* ve *Lügat-i Niʿmetullāh* -eskenehuma'llāhu fī-buhbūhati'l-cinān- kitābları ebyāt-ı müsteşhidātla teʾlīf olunmuştu. Mürūr-ı eyyāmla niçe bü'l-fuzūl-ı nādān ve hurde-pāy-ı bī-izʿān terk-i ebyāt ve kasr-ı eşʿār etmekle mezkūr kitābları izʿānları gibi harāb ve idrākleri gibi yebāb eylemişlerdir. Ol cihetten bu kitābın istinsāhına tālib ve istiktābına rāgıb olan tālibān-ı maʿrifet ve mālikān-ı hüsn-i himmet bi-aynihi nakl-i musattar edip bir beyt veyāhud bir kelimenin hareket nisbetin tayy u kasr ve kasd-ı hiffet ü muhtasar eylemezse Hak Sübhānehu ve teʿālā teveccühün rāst u āsān ve murādına vusūl ile mesrūr u handān ve ecr-i cezīl ve sevāb-ı cemīl ihsān eyleye. Eğer vech-i muharrer üzre terk ü tarh ve kasr u hazf ederse ve zuʿmunca ihtisār u intihāb kasd ederse dergāh-ı Vāhibü'l-atāyādan tazarruʿ ve temennī olunur ki bu husūsta merām u maksūduna nāʾil ve murād u matlūbuna vāsıl olmayıp letāʾif-i maʿānīsinden behremend ve menāfiʿ u fevāʾidinden sūdmend olmaya.

Şuʿûrî'nin bu bedduasının pek etkili olduğu söylenemez. Zira matbu nüshadan yapılan istinsahlarda müstensihler gerekli gördükleri yere müdahale etmiş, ekleme ve çıkarmalar yapmış, böylece sözlüğün muhtevasına zarar vermişlerdir.

Eserin Muhtevası

Eser bir mukaddime, iki defter ve bir hâtimeden oluşur. Mukaddime kısmında Farsça harfler ve bunların Farsça dilbilgisindeki yeri değerlendirilir. Birinci defter (Defter-i Evvel) bazı Farsça atasözü, deyim vb. kalıp sözlerin kullanımıyla ilgili anlam bilgisine yer verir. İkinci defterde (Defter-i Sânî) ise kelimeler alfabetik sıraya göre dizilmiş ve her birinin anlamları üzerinde durulmuştur. Hâtime kısmında yazarın temennileri ve dua beklentisi vardır.

Müellifin bütün kelimeleri sözlüğüne almak gibi bir iddiası vardır. Başlangıçta âb (su) ve nân (ekmek) gibi hemen herkesçe bilinen kelimeleri almakta tereddüt etmiş, ancak bu tür kelimelerin ikinci ve üçüncü manalar içerebileceği düşüncesiyle hareket edip bunları da sözlüğüne almakta bir sakınca görmemiştir. Bunu sözlüğüne bütün kelimeleri alma iddiasına dayandırır ve dışarıda bir şey bırakmamak adına böyle bir uygulamaya gittiğini söyler:

> Envāʿ-ı erbaʿanın meşhûr ve müteʿârif olmayanlarına ve lügat-i müştereke ve maʿânî-i müteʿaddideye istiʿmâl olunanlara ıttılāʿ-ı fakîr hâsıl olduğu mertebe meşâhîr-i şuʿarâ ve esâtîn-i fusahânın birer beyitleri istişhâd olunup isbât-ı müddeʿâya bezl-i kuvvet-i âcizâne ve sarf-ı kudret-i kâsırâne olunmuştur. Bu dahi erbâb-ı ulü'l-elbâba hafî olmaya ki tahrîr olunan lügât miyânında آب [âb] ve نان [nân] makûlesi niçe lügât-ı maʿrûfe terkîm olunmuştur. Egerçi ol makûlenin îrâdında çendân fâ'ide melhûz değildir, lâkin ol kısım lügatin maʿnâ-yı maʿlûmundan gayrı maʿnâ-yı meşhûru vardır ki maʿnâ-yı âharla baʿzı mahalde üstâdân zikr eylemişlerdir. Ondan mâʿadâ maksûd-ı fakîr bu kitâbın me'âli cümleye câmiʿ olmaktır ki hâric ez-tahrîr lügat kalmaya.

Ferheng-i Şuʿûrî'de sadece Farsça kelimelere anlam verilmemiş, lüzumu halinde Farsçada çok kullanılan Arapça kelimeler de metne dâhil edilmiştir. Şuʿûrî, ikinci defterde Farsça kelimelerin yanı sıra Fars edebiyatında geçen Arapça kelimelere de yer verip sözlüğünün kapsamını genişletmeye çalıştığını şöyle anlatır:

> Hattâ baʿz-ı Arabî lügatler dahi zamm u tahrîr olunmuştur. Ondan murâd, Fârsîde istiʿmâli şâyiʿ ve baʿz-ı terâkîb-i Fârsiyyeye cezʾ olunmuştur. Öyle olsa Aʿcâm lügati gibi olmağın îrâdında

> insidād-ı bāb-ı iʿtirāz recā olunur. İltizām olunup her lügatin hurūfu hareketi iʿrāb, feth, kesr ve zamm ile oldukları beyān olunmuştur. Bu iltizāmın sebebi Hātime'de beyān olunur inşā'allāhu teālā.

Nitekim söylediği gibi "Hātime" kısmında bunu açıklar. Arapça kelimeleri lügatine alma sebebi, kelime ve sayfa sayısını çoğaltmak değil, Farsçanın söz varlığında Arapça kelimelerin önemli bir yere sahip olmasıdır:

> Egerçi miyān-ı lügāt-i Fārsīde baʿzı lügat-i Arabiyye zamm u idhāl ve halt u istiʿmāl olunmuştur, murād-ı bende-i nā-murād teksīr-i aʿdād ve tevfīr-i sevād için olmayıp īrād olunan kelimāt-ı Arabiyye Aʿcām'ın tasarrufātından olup kendi lügatleriyle āmīhte vü terkīb ve istiʿmālinde lügat-i Fārsiyyeye teşbīh ü takrīb eylemişlerdir. Binā'en alā-zālik mezkūr birkaç kelime-i Arabiyye ne maʿnāya istiʿmāl ve ne hāletle iʿmāl olunur, onu beyān ve ebyāt-ı müsteşhideleri ayān olundu.

Ferheng-i Şuʿūrī'de lügat bilgisinin yanı sıra tarih, coğrafya, mitoloji, halk hekimliği, astronomi, gastronomi, tıp, musiki ve tabiî ilimlere dair kıymetli bilgiler vardır. Hekimliğe ilgisini her fırsatta gösteren Şuʿūrī, bu bilgilerini eserde de kullanmış, bilhassa hastalıklar ve şifalı bitkilere dair bilgi vermeye özen göstermiştir. Hemen her kelimeyi örneklendirmeye çalışmış, hatta bazı kelimeler için birden fazla örnek gösterme yoluna gitmiştir. Buna göre, kendi ifadesiyle, 22.550 (yirmi iki bin beş yüz elli) madde başı kelimeye verilen mısra, beyit, kıta, mesnevī, nazm ve rubāī başlıklı 22.450 (yirmi iki bin dört yüz elli) şahit vardır. Örnek olarak verilen beyitlerin birçoğu Fars edebiyatında alem olmuş şairlere aittir. Eserde 500 (beş yüz) civarında şairden alıntı yapılmıştır. Şiirleri şahit gösterilen şairlerin dağılımı, 10. yüzyıl şairi Rūdekī'den (ö. 941) başlayarak 17. yüzyılda şiir yazan Sāib-i Tebrīzī'ye (ö. 1671) kadar uzanır. Alıntı yapılan şairler arasında Dakīkī, Firdevsī, Menūçehrī, Ferruhī, Nizāmī, Saʿdī-i Şīrāzī, Ömer Hayyām, Emīr Hüsrev-i Dihlevī, Kemāl-i İsfahānī, Kemāl-i Hocendī, Hāfız-ı Şīrāzī ve Tālib-i Āmulī gibi tanınmış isimler vardır. Ayrıca Mīr Nazmī, Ebū Şekūr, Ebulmaānī, Ağācī, Ferālāvī, Zerātüşt Behrām, Āsafī, Esīreddīn-i Ahsīketī ve Seyf-i İsferengī gibi edebiyat tarihlerinde rastlanması pek kolay olmayan isimlerden seçilmiş örnekler, şair yelpazesini bir hayli genişletmiştir. Müellif kelimeleri anlamlandırırken bazen Arapça ve Osmanlı Türkçesi karşılıklarını vermekle kalmamış, sık sık

Çağatay Türkçesinden eş anlamlı kelimeleri Ali Şîr Nevāyī (ö.1501) ve Mevlānā Lutfî'den (ö. 1492) tanıklar göstermek suretiyle belirtmiş, böylece lügatinin kullanım sahasını genişletmiştir. Bazı Arapça kelimelerin şahidini Arap edebiyatından seçtiği yerler de olmuştur. Kelimeleri açıklarken sadece anlam vermekle yetinmeyip kelimenin kullanımını daha iyi açıklayacak yorumlarda bulunmaya gayret etmesi, *Ferheng-i Şuʿūrī*'yi tek yönlü bir lügat olmaktan çok daha ötesine taşımış, müellifine bir tür şārih kimliği kazandırmıştır.

Eserin Etkileri

18. ve 19. yüzyıllarda yaşamış bazı müellifler tarafından kullanılan *Ferheng-i Şuʿūrī*, Türk edebiyatının büyük sözlükçüsü Mütercim Āsım'ın (ö. 1820) *Tibyān-ı Nāfiʿ der-Terceme-i Burhān-ı Kātıʿ* adlı lügatine kaynaklık eden sözlükler arasındadır. *Tibyān-ı Nāfiʿ*'in mukaddime kısmında da Farsça dilbilgisine dair bilgiler verilmiş, sözlüğe terkipler de dâhil edilmiştir. Nitekim Mütercim Āsım Efendi kaynaklarını zikrederken *Ferheng-i Şuʿūrī*'yi de anmıştır.[1] 1143/1731'de *Mecmaʿu'l-Emsāl* adlı kapsamlı bir sözlük yazan Pozarofçevī (Pasarofçalı) Hâlis İbrahim'in (ö. 1747) sık sık başvurduğu kaynaklardan biri de *Ferheng-i Şuʿūrī*'dir. Mehmed Salâhî'nin (ö. 1910) *Kāmus-ı Osmānī* adlı hacimli ve mühim sözlüğünde *Ferheng-i Şuʿūrī*'den alıntılar vardır. Nitekim bu sözlükte Mîr Nazmî ve Ebulmaânî'den verilen şahitlerin kaynağı *Ferheng-i Şuʿūrī*'dir. Yine, Mehmed İzzet'in (ö. 1911) 1905 yılında birçok lügati derleyerek meydana getirdiği büyük sözlüğü *Kāmūs-ı Fārsî*'nin kaynakları arasında da *Ferheng-i Şuʿūrī* vardır. Ayrıca 18. ve 19. yüzyılda yazılmış Farsça kaynaklı şerhlerde *Ferheng-i Şuʿūrī* ismine rastlamak işten bile değildir (örneğin Elbistanlı Hayātī'nin *Tuhfe Şerhi* vd.).

Bunun yanı sıra, eser Divan şairleri arasında da büyük yankı uyandırmıştır. Bunu anlamak için, sözlüğün yazılışından hemen sonraki yüzyılda yaşayan şairlerin şiirlerine bakmak yeterlidir. Mesela Divan şairlerinden Enderunlu Fāzıl (ö. 1810), Hazine Kethüdası Sâlih Bey'i övdüğü bir kasidesinde,

> Şöyle *Ferheng-i Şuʿūrī* ki hüner deryâsı
> Teşnedir reşha-i elfâzına *bahr-i Kāmūs*[2]
>
> (Hüner denizi olan bir *Ferheng-i Şuʿūrī*'dir.
> *Kāmūsu'l-Muhīt,* sözlerinin serpintisine susamıştır.)

1 Mütercim Āsım Efendi, *Tibyān-ı Nāfiʿ der-Terceme-i Burhān-ı Kātıʿ*, s. 7.
2 Fāzıl Beg-i Enderūnī, *Dîvān* (Kasâyid kısmı.), s. 107.

diyerek memduhunu hüner bakımından öne çıkarırken *Ferheng-i Şuʿūrī* ile birlikte *Kāmūsu'l-Muhīt* adlı Arapça-Türkçe lügati anar. Bir diğer Divan şairi Nāşid (ö. 1791-92) ise,

> Nāşidā ben zūr-ı tabʿımla sühan-perdāz iken
> Başına çalsın Şuʿūrī nüsha-i *Ferheng*ini[1]
>
> (Ey Nāşid! Yaradılışımın verdiği güçle söz ustası
> olduğum yerde Şuʿūrī *Ferheng* nüshasını başına çalsın!)

diyerek kendisinin sözdeki ustalığıyla Şuʿūrī'nin yarışamayacağını iddia etmiştir. *Ferheng-i Şuʿūrī*'nin basılır basılmaz 18. yüzyıl şairleri tarafından söz ustalığı, hüner ve bilgi birikimi için bir kıyas aracı olarak kullanılması, onun yaygın etkisini göstermek bakımından önemlidir.

Eseri, ünlü İranlı sözlükbilimci Ali Ekber Dihhudā (ö. 1955) da kaynak olarak kullanır. Bu, *Ferheng-i Şuʿūrī*'nin Osmanlı coğrafyası dışında okunduğunu ve bilhassa Farsça müşküllerin halledilmesinde muteber bir kaynak olarak görüldüğünü gösterir. Ancak Yusuf Öz'ün naklettiğine göre Ali Ekber Dihhudā, *Lügatnāme* adlı meşhur sözlüğünde kaynak olarak *Ferheng-i Şuʿūrī*'yi kullanmasına rağmen, Yağma dergisinde yayımlanan bir makalesinde ("Menşe-i Lügāt-i Mecʿūl-i Ferhenghā-yı Pārsī Pes Ez-Desātīr", *Mecelle-i Yağma*, S. 1, 1339, s. 17-25) *Ferheng-i Şuʿūrī*'nin *Desātīr* adlı yapma lügatten sonraki ikinci örnek olduğunu savunur. Bu iddiasına delil olarak da Şuʿūrī'nin sözlü kaynaklardan aldığı kelime ve şahitleri gösterir. Bu konudaki yorumu şu şekildedir:

> "Konuşma dilinde eski, yeni, nazım ve nesirde bulunmayan çok sayıda kelime barındırır. Bu türden bir ile altı yedi kelimeyi barındırmayan az sayıda sayfası vardır. Bunların bazılarının şahit beyti vardır, bazıları da şahitsiz ve örneksizdir. Epey zaman sonra bu kitabı inceleyince bu kelimelerin şahitlerinin hiç duyulmamış ve geçersiz, hepsinin de birkaç kusuru olduğunu, bir kısmının anlamsız, bazılarının vezinsiz, bir kısmının kafiyesinin kusurlu, bazılarının da her üç kusuru taşıdığını gördüm. Daha da ilginci, bu örnek ve şahitlerin hepsinin Mīr Nazmī, Ebulmaānī, Şāir, Üstād,

1 Nāşid, *Dīvān*, G. 106/8, s. 355.

> Mîr Gurūrī, Monlā Haydarī-i Rūdbādī, Latīfī, Mîrzā Kulı Big, Münze-i Hindī, Mutahharuddīn, Ebulhatīr vb. adları duyulmamış birkaç İranlı şaire ait olmasıdır".[1]

Ayrıca bu yanlışlıkların, sözlüğün yazıldığı zamanlarda İstanbul'da bulunan ve Şuʿūrī'nin bir sözlük hazırlamakta olduğunu bilen İranlı tüccarların yazara uydurma kelimeler vermelerinden, bazıları için de vezinsiz, kafiyesiz ve anlamsız beyitler söylemelerinden kaynaklanmış olabileceğini ifade eder.[2] Bir diğer İranlı araştırmacı Muhammed Debīr-i Siyākī ise, Dihhudā'nın tespit ettiği kelimelerden bazılarının Farsçanın şivelerine ait yerel kelimeler olduğunu savunur, ayrıca Dihhudā'nın uydurma dediği kelimelerden bazılarının İranlı şairler tarafından dahi kullanıldığını belgeler.[3] Kanaatimizce Dihhudā bunları klasik Farsça sözlüklerle karşılaştırmak yerine uydurma olduklarını söylemeyi tercih etmiş[4], Şuʿūrī gibi kılı kırk yaran bir sözlük müellifine haksızlık etmiştir.

Dihhudā muhtemelen matbu nüshayı yahut ondan istinsah edilen yazma nüshayı incelemiş, yukarıdaki görüşlere bu şekilde ulaşmıştır. Hemen belirtelim, eserin matbu nüshasında çok sayıda baskı ve dizgi hatası vardır. Bunun sebebi matbaanın Osmanlı topraklarında henüz yeni yeni kullanılıyor olmasıdır. Dihhudā bunların basım hatası olduğunu fark etmeyip Şuʿūrī'nin kendi hataları sanmış, böylece anlam veremediği yerlerin uydurma olduğuna kanaat getirmiştir. Vezin ve kafiye sıkıntısı olarak gösterdiği beyitler baskı/dizgi hatası sonucu kelime ya da harf kaybına uğrayan ya da harfin noktasının yanlış yere konmasından ortaya çıkan hatalardır. Ayrıca saydığı isimlerin hemen hepsinden birer ikişer değil onlarca örnek bulunmaktadır. Mesela Mîr Nazmī Heratlı'dır ve Mîr Muhammed Nazmī-i Herevī diye anıldığı yerler vardır. Ebulmaānī ismi birçok yerde geçer ve örnek olarak kullanılan şiirlerindeki söyleyiş biçimi onun Türk kökenli bir şair olduğunu düşündürmektedir. Üstād ve Şāir ibareleri, Şuʿūrī'nin şair ismi belli olmayan yahut isim zikretmediği örneklerde geçen genel ifade kalıplarıdır ki Dihhudā'nın bunları özel isim olarak anması hayret vericidir. Nitekim Şuʿūrī bazı şahit beyitlerde de "li-vāhidin mine'ş-şuʿarā (şairlerden birine ait)" ibaresini kullanır. Ayrıca eserde ismi geçen

1 Yusuf Öz, *a.g.e.*, s. 207.
2 Yusuf Öz, *a.g.e.*, s. 207-208.
3 Yusuf Öz, *a.g.e.*, s. 208.
4 Yusuf Öz, *a.g.e.*, s. 208.

Hüsrevānī, Ebū Şekūr, Ebulabbās, Müncīk, Latīfī ve Sūzenī gibi şairlerden şahit beyitlerin, Şuʿūrī'den önce *Lügat-i Halīmī*'de de (yazılış: 1477-78) kullanılmış olması[1], Türk sözlükçülerin bu şairlere hiç de yabancı olmadığını gösterir.

Eser üzerine Müezzin İbrahim'in *Muhtasar ve Müntehabu'ş-Şuʿūrī* adıyla 1684 yılında yazdığı ve Süleymaniye Kütüphanesi Şehit Ali Paşa 2697 numarada kayıtlı bir muhtasar vardır.[2] İstanbullu Derviş Ali'nin *Müntehab-ı Ferheng-i Şuʿūrī* adıyla 1799 yılında kaleme aldığı bir diğer muhtasarın müellif hattı nüshası Kastamonu Yazma Eserler Kütüphanesi'nde 1389 numarayla kayıtlıdır.

1 Lutfullah Halīmī, *Lügat-i Halīmī*, s. 8.
2 Yusuf Öz, *a.g.e.*, s. 210-211.

KAYNAKÇA

Abdülbaki Gölpınarlı, *Dīvān-ı Kebīr*, 8 cilt, 2. baskı, İstanbul: Türkiye İş Bankası Yay., 2015.

Adnan Karaismailoğlu, *Dīvān-ı Kebīr Gazel Dizini*, Ankara: Akçağ Yay., 2015.

Ali Canip Yöntem, "Şuʿūrī ve Esad Efendiler", *Prof. Ali Canip Yöntem'in Eski Türk Edebiyatı Üzerine Makaleleri* (haz. Ahmet Sevgi-Mustafa Özcan), İstanbul: Sözler Yay., 1996, s. 444-448.

Ali Ekber Dihhudā, *Lügatnāme* (CD Version, Rivāyet-i Sivum), Tahran: Müessese-i İntişārāt u Çāp-ı Dānişgāh-ı Tahrān, 1385.

Āmil Çelebioğlu, *Mesnevī-i Şerīf Manzum Nahīfī Tercümesi*, 3 cilt, İstanbul: Sönmez Neşriyat, 1967.

Bursalı Mehmed Tāhir, *Osmanlı Müellifleri* (haz. M. A. Yekta Saraç), 3 cilt, Ankara: TUBA, 2016.

Fāzıl Beg-i Enderūnī, *Dīvān* (Kasāid kısmı), Bulak: Dāru't-Tıbāati'l-Bāhire, 1258/1842.

Firdevsī, *Şahnāme* c. 1 (haz. Necati Lugal), İstanbul: Kabalcı Yay., 2009.

Firdevsī, *Şahnāme* c. 2, (haz. Nimet Yıldırım), İstanbul: Kabalcı Yay., 2016.

Francis Johnson, *Dictionary Persian, Arabic, and English*, London: East-India Company, 1852.

Frank Steingass, *A Comprehensive Persian-English Dictionary*, 3. baskı, Beirut: Librairie du Liban, 1975.

Gencūr, www.ganjoor.net

Hāfız Hüseyin Ayvansarāyī, *Vefeyāt-ı Ayvansarāyī* (haz. Ramazan Ekinci), İstanbul: Buhara Yay., 2013.

İsmail Beliğ, *Nuhbetü'l-Āsār li-Zeyli Zübdeti'l-Eş'ār* (haz. Abdulkerim Abdülkadiroğlu), Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yay., 1999.

İsmail Hakkı Aksoyak, "Şuʿūrī, Hasan Şuʿūrī Çelebi", www.turkedebiyatiisimlersozlugu.com, erişim tarihi 10.06.2017.

John Thompson Platts, *A Dictionary of Urdu, Classical Hindi, and English*, dsal.uchicago.edu/dictionaries/platts/

Kur'ān-ı Kerīm ve Açıklamalı Meāli, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yay., 2007.

Lutfullah Halīmī, *Lügat-i Halīmī* (haz. Adem Uzun), Ankara: TDK Yay., 2013.

Mehmed Salāhī, *Kāmūs-ı Osmānī*, İstanbul: Mahmud Bey Matbaası, 1313-1322/1895-1905.

Mehmed Süreyyā, *Sicill-i Osmānī*, 4 cilt, İstanbul: Matbaa-i Āmire, 1311/1893-94.

Mīrlivā Mehmed İzzet, *Kāmūs-ı Fārsī*, Millet Kütüphanesi Ali Emīrī Lügat 135-136, 1769 vr., 1320-1323/1902-1906.

Muhammed İsti'lāmī, *Nakd u Şerh-i Kasāyid-i Hākānī*, 2 cilt, Tahran: İntişārāt-ı Züvvār, 1387.

Muhammed Rızā Berzger Hālıkī, *Şerh-i Dīvān-ı Hākānī*, c. 1, Tahran: İntişārāt-ı Züvvār, 1387.

Mustafa Safāyī Efendi, *Tezkire-i Safāyī* (haz. Pervin Çapan), Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yay., 2005.

Müstakimzāde Süleymān Sadeddīn, *Mecelletü'n-Nisāb fi'n-Nesebi ve'l-Künā ve'l-Elkāb* (tıpkıbasım), Ankara: Kültür Bakanlığı Yay., 2000.

Mütercim Āsım Efendi, *el-Okyānūsü'l-Basīt fī-Tercemeti Kāmūsi'l-Muhīt (Kāmūsu'l-Muhīt Tercümesi)* (haz. Mustafa Koç-İlyas Tanrıverdi), 6 cilt, İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Yay., 2014.

Mütercim Āsım Efendi, *Tibyān-ı Nāfi' der-Terceme-i Burhān-ı Kātı'*, Bulak: Dāru't-Tıbāati'l-Mısriyye, 1251/1835.

Mütercim Āsım Efendi, *Tibyān-ı Nāfi' der-Terceme-i Burhān-ı Kātı'* (haz. Mürsel Öztürk-Derya Örs), Ankara: TDK Yay., 2000.

Nāşid, *Dīvān* (haz. Lutfi Alıcı), "Dīvān-ı Nāşid (İnceleme-Tenkitli Metin)", Doktora Tezi, İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Malatya, 1998, IX+569 s.

Niyāzī, *Nevāyī'nin Sözleri ve Çağatayca Tanıklar (El-Lugātu'n-Nevā'iyye ve'l-İstişhādātu'l-Cagata'iyye)* (haz. Mustafa S. Kaçalin), Ankara: TDK Yay., 2011.

Osman Şevki, *Beşbuçuk Asırlık Türk Tabābeti Tarihi* (sadeleştiren: İlter Uzel), Ankara: Kültür Bakanlığı Yay., 1991.

Pozarofçevī Hālis İbrāhīm, *Mecmaʿu'l-Emsāl*, Süleymaniye Kütüphanesi Esad Efendi 3208, (müstensih: Şeyh Ahmed), 419 vr., 1188/1774.

Rahīm Afifī, *Ferhengnāme-i Şiʿrī*, 3 cilt, Tahran: Sürūş, 1376.

Sālim Efendi, *Tezkiretüş-Şuʿarā* (haz. Adnan İnce), Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yay., 2005.

Sūdī-i Bosnevī, *Şerh-i Bostān*, İstanbul: Matbaa-i Āmire, 1288/1871-72.

Sūdī-i Bosnevī, *Şerh-i Dīvān-ı Hāfız* (haz. İbrahim Kaya), 4 cilt, Malatya: Özserhat Matbaacılık, 2013.

Sūdī-i Bosnevī, *Şerh-i Gülistān* (haz. Ozan Yılmaz), İstanbul: Çamlıca Yay., 2012.

Şemʿī, *Şerh-i Mantıku't-Tayr* (haz. Muhittin Turan), İstanbul: Kesit Yay., 2015.

Şemʿī, *Şerh-i Subhatü'l-Ebrār* (haz. Taner Gök), "Şemʿī Şemʿullāh ve Şerh-i Subhatü'l-Ebrār'ı", Doktora Tezi, Çanakkale On Sekiz Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çanakkale, 2014, VII+938 s.

Şeyhī Mehmed Efendi, *Vekāyiu'l-Fuzalā* (haz. Abdulkadir Özcan), *Şakāyık-ı Numāniyye ve Zeyilleri IV*, İstanbul: Çağrı Yay., 1989.

Şuʿūrī, Hasan bin Abdullah el-Halebī, *Ferheng-i Şuʿūrī*, 2 cilt, İstanbul: Dāru't-Tıbāati'l-Mamūre, 1742.

Şuʿūrī, Hasan bin Abdullah el-Halebī, *Ferheng-i Şuʿūrī*, Süleymaniye Kütüphanesi 3239-3240-3241, 3 cilt, 357+420+400 vr., 1843.

Şuʿūrī, Hasan bin Abdullah el-Halebī, *Ferheng-i Şuʿūrī*, Süleymaniye Kütüphanesi Esad Efendi 3242 (Müstensih: Seyyid Lutfullāh bin Seyyid İbrāhīm), 603 vr., 1758.

Şuʿūrī, Hasan bin Abdullah el-Halebī, *Ferheng-i Şuʿūrī*, Süleymaniye Kütüphanesi Şehit Ali Paşa 2655 (müellif hattı), 220 vr.

Şuʿūrī, Hasan bin Abdullah el-Halebī, *Defter-i Evvel*, Beyazıt Kütüphanesi 5345, 133 vr.

TDK Büyük Türkçe Sözlük, www.tdk.gov.tr

Vājeyāb, www.vajehyab.com

Veli Behçet Kurdoğlu, *Şāir Tabībler*, İstanbul: Baha Matbaası, 1967.

Veyis Değirmençay, *Farsça Edatlar ve Bağlaçlar Sözlüğü*, İstanbul: Kurtuba Kitap, 2010.

Yusuf Öz, *Tarih Boyunca Farsça-Türkçe Sözlükler*, Ankara: TDK Yay., 2010.

Ziyā Şükūn, *Farsça-Türkçe Lügat Gencīne-i Güftār Ferheng-i Ziyā*, 3 cilt, İstanbul: MEB Yay., 1996.

Metnin Hazırlanmasında Takip Edilen Yöntem

- Bu çalışma tenkitli bir neşir değildir. Çünkü eserin tenkitli neşir yapılabilecek tam ve güvenilir bir yazma nüshası yoktur (bkz. Eserin Nüshaları). Bu yüzden metin hazırlanırken en hacimli nüsha olarak tespit ettiğimiz İbrahim Müteferrika baskısı esas alınmıştır. Matbu nüshadaki eksik ya da hatalı kısımlar için, kısmen de olsa Esad Efendi 3239-3240-3241 numaralı nüshalardan faydalanılmıştır. Şahit beyitlerdeki bazı sorunlar için Mehmed İzzet'in *Kāmūs-ı Fārsī* adlı iki ciltlik eseri ve Ali Ekber Dihhudâ'nın *Lügatnāme*si kullanılmıştır. *Defter-i Evvel*'deki eksik kısımlar ise Şehit Ali Paşa 2655 ve Beyazıt 5345 numaralı nüshalar yardımıyla tamamlanmış, bu alıntılar dipnotla gösterilmiştir.
- Eser bir sözlük metni olduğu için Arapça ve Farsça kelimelerin yazımında çeviriyazı alfabesi kullanılmış, Türkçe kelimelerde (manzum kısımlar dışında) kullanılmamıştır. Yani metinde bir tür "yarı transkripsiyon" vardır.
- Nüsha matbu olduğu için Türkçe bazı kelime ve eklerin yazımı (manzum kısımlar dışında) mümkün mertebe günümüz imlasına yaklaştırılmıştır: tag/dağ, etmek/ekmek, timür/demir, içün/için, altun/altın, di-/de-, diyü/diye, ur-/vur-, oldıgı/olduğu, gelmişdür/gelmiştir, anı/onu, anda/onda, akmağa/akmaya vb.
- Sözlüğün madde başları hem Arap harfli hem de [ ] içerisinde Latin harfli okunuşuyla gösterilmiş, Arap harfli kısımlar ve ara başlıklar kırmızıya boyanmıştır. İzafetli yapıları terkīb-i mezcīlerden (birleşik yapılar) ayırmak düşüncesiyle tarafımızca aralarına kesre (ِ) işareti konulmuştur. Arap harfli dizilen madde başlarının okunuşu verilmiştir. [ ] içerisinde verilen kelimelerin tamamında küçük harf kullanılmıştır. Bazı sesler, gerekli görülen yerlerde harekeyle gösterilmiştir.
- Arapça-Farsça şahit beyitler Arap harfli dizilmiş, bunların çevirileri tarafımızca ( ) içerisinde verilmiştir. Farsça bilenler tarafından okunabilen bu kısımların çeviriyazı alfabesine aktarılması bu dili iyi bilmeyenlere bir şey ifade etmeyeceği için, Arapça-Farsça şahit beyitler çeviriyazı alfabesine aktarılmamış, bunların sadece Türkçeye çevirisiyle yetinilmiştir.
- Metinde geçen Arapça ve Farsça ibarelerin anlamı dipnotlarla verilmiştir.

- Bütün şahit beyit çevirilerinde ilgili kelimenin anlamı mümkün mertebe öne çıkarılmış, bir diğer deyişle kelime merkezli çeviriler yapılmıştır.
- Aynı şaire ait iki örneğin peş peşe geldiği durumlarda "velehu" ve "velehu eyzan" ibareleri yerine şairin ismi yazılmıştır.
- Aynı cins ikiden fazla kelimeyi birbirinden ayırmak üzere kullanılan "ve" bağlacı yerine "virgül işareti (,)" kullanılmıştır. Buna göre sözgelimi "el ve ayak ve göz ve burun ve ağız" ifadesi "el, ayak, göz, burun ve ağız" şeklinde yazılmıştır.
- Metinde geçen bazı Arapça-Farsça kelime ve ibarelerin okunuşu [ ] içerisinde gösterilmiştir. Çağatay Türkçesinden kelimeler çeviriyazı alfabesiyle " " içerisinde verilmiştir.
- Metinde geçen eser isimleri *italik* dizilmiştir.
- Metinde geçen āyet-i kerīmelerin Kurān-ı Kerīm'deki yeri ve anlamları dipnotta verilmiştir.
- Müellif madde başını yazdıktan sonra, kelimeyi oluşturan harflerin hangi harekeyle okunacağını tek tek anlatmış, bu kısımlara dikkat edilmesini de özellikle istemiştir. Bu kısımlar aynen yazılmış, (.) ile bitirildikten sonra anlam kısmına geçilmiştir. Metin içinde harekesi bildirilip okunuşu yazılmayan kelimeler ise tarafımızca ( ) içerisinde belirtilmiştir.
- Madde başlarının [ ] içerisinde gösterilen okunuş kısımlarında Farsça imlaya bağlı kalınmış, "ü" sesi yerine "u" sesi tercih edilmiştir. Ancak tanım kısımlarında Osmanlı imlası esas alınmış ve "ü" sesi kullanılmıştır. Mesela bülbül kelimesi [ ] arasında "bulbul", [ ] arasında olmadığı kısımlarda "bülbül" şeklinde yazılmıştır.
- "dīn" kelimesiyle yapılan harf-i tarifli isimlerde Sadreddīn, Bedreddīn, Esīreddīn gibi "üstünlü" kullanımlar tercih edilmiştir.
- Metinde matbu nüshanın varak numaraları kullanılmıştır. Matbu nüshanın 1. cildindeki varak numaraları bu çalışmanın 1 ve 2. ciltlerine, matbu nüshanın 2. cildindeki varak numaraları ise bu çalışmanın 3. ve 4. ciltlerine denk gelmektedir.
- *Ferheng-i Şu'ūrī*'de tek kelimelerin yanı sıra bazı terkip ve izafetlere, kimi zaman da çekime uğramış fiillere anlam verilmiştir (tehī-dest: eli boş, bat-ı mey: şarap kadehi, āverd: getirdi, pered: uçar, purs: sor örneklerin-

de olduğu gibi). Lügati kullanırken bu durumun göz önünde bulundurulması arama/araştırma seçeneklerini çoğaltacaktır.

- Klasik Fars lügat tertibine uygun olarak hazırlanan sözlüğün kullanımı şöyledir: Harfler fetha, kesre ve zamme esasına göre dizilmişlerdir. Buna göre mesela "be" harfi, ilk hecesi "be-bā" olan kelimelerle başlar. Sonra "bi-bī", daha sonra da "bu-bū" heceli kelimeler gelir. Buradan hareketle "bed-bīzār-buzurg" şeklinde bir sıralama yapmak mümkündür. Ayrıca fetha, kesre ve zamme esasına göre sıralanan kelimelerin son harflerine de bakmak gerekir. Mesela "bābu'l-bā'i'l-meftūha (fethalı bā)" başlığından sonra "maʿa'l-elif (elif harfiyle birlikte)" başlığı gelir. Bu, kelimenin ilk hecesinin "be-bā", son harfinin de "elif" yani "ā" olduğu anlamındadır. Sıralama şöyle olmalıdır: "be**c**ā, be**d**ā, be**r**-pā, be**s**ā vd.". Son harfler alfabetik sırayı takip eder, yani maʿa'l-elif, maʿa'l-bā, maʿa't-tā vd. sıralamasıyla gider. Buna göre *Ferheng-i Şuʿūrī*'de "be" harfinden gelişigüzel altı kelimenin yeri bakılacak olursa şu sıra takip edilmelidir: "ben**g** (bā'u'l-meftūha maʿa'l-kāfi'l-fārsī), benge**r** (bā'u'l-meftūha maʿal-hā), bīmā**r** (bā'u'l-meksūre maʿa'r-rā), bī**m** (bā'u'l-meksūre maʿa'l-mīm), bu**t** (bā'u'l-mazmūme maʿa't-tā), bur**c** (bā'u'l-mazmūme maʿa'l-cīm)".

Lisānu'l-Acem

FERHENG-İ ŞUʿÛRĪ

ŞUʿÛRĪ HASAN EFENDİ

[آب] [بُهْمی]

FERHENG-İ ŞUʿŪRĪ
(LİSĀNU'L-ʿACEM)

(1ᵇ)

بسم الله الرحمن الرحيم

الحمد لله الذى علم الانسان ما لم يعلم و كرمه بما فى خصوصيته و علم بالقلم و خلقه باحسن تقويم و جعله مستعدا للتعلم والتعليم و صلى الله على من اوتى جوامع الكلم و فرائد الحكم النبى المكرم والرسول المعظم محمد المصطفى صلى الله تعالى عليه و سلم و على آله و عترته صلوة قائمة بقيام العالم و على اصحابه المهديين و خلفائه الراشدين خير الامم من قبائل العرب والعجم[1]

Ammā baʿd. Bu faḳīr-i keşīrü't-taḳṣīr-i ḳalīlü'l-biżāʿa vü ʿadīmü'l-istiṭāʿa, li-cāmiʿihi:

Kemāl ü ʿaḳl u fehmiŋ pür-ḳuṣūrı
Ḫaṭā vādīsiniŋ ṣāḥib-şuʿūrı

zamān-ı kesb-i kemāl u taḥṣīl-i maʿrifet ki evān-ı istiṭāʿat ve vaḳt-i ḳudrettir, ʿuhūd-ı eyyām-ı ʿömr-i serīʿu's-seyri żāyiʿ-şüde-i hevā vü heves ve nuḳūd-ı sermāye-i iḳtidār-ı tīz-güẕeri ṣarf-kerde-i ḫᵛāhiş-i nefs-i ārzū-mültemes edip, li-cāmiʿihi:

هوسم نى به هوس مانَد و نى عقل به عقل
غالبا خلقت من نيست چو آدم اول[2]

mışdāḳınca bir ḥālet-i maʿḳūle ile evḳāt-güẕār ve bir ḥareket-i maḳbūleden behre-dār olmayıp eyyām-ı ʿabeş-mürūr u bīhūde-güẕerānda ne ḫāk-rūb-ı āsitān-ı aṣḥāb-ı cāh u celāl olmakla tenaʿumāt-ı murādāt-ı dünyeviyyeye vāṣıl ve ne ḫidemāt-ı kefş-gerdānī-i erbāb-ı faẕl u kemāl etmekle saʿādāt-ı ebediyye-i uḫreviyye ḥāṣıl olup, yaʿnī, li-cāmiʿihi:

1 İnsana bilmediği şeyleri öğreten, onu özel kılan, kalemle öğreten, onu en güzel şekilde yaratan, öğrenme ve öğretmeye yetenekli kılan Allah'a hamdolsun! Allah'ın övgüsü, bütün kelimeler ve nadir hikmetler kendisine verilmiş olan aziz peygamber ve muazzam elçi Muhammed Mustafa -Allah'ın övgüsü ve selamı O'nun, ailesinin ve soyunun üzerinedir- üzerine olsun! Dünya döndükçe O'na, Arap ve Acem kabilelerinden ümmetin hayırlısı olan yol gösterici ashabına ve hidayete eriştiren halifelerine selam olsun!

2 Ne hevesim hevese benziyor ne de aklım akla! Galiba yaradılışım ilk insan gibi değil.

Ne ẕevḳ-i dünyeden behre ne nefʿ-i uḫrevī rūzī
Teʾessüf-ḫorde vü nādim tehī-kef ḳaldı dil ḥayrān

Neşr: Tā ki tārīḫ-i hicret-i ʿaliyye-i men lehu'l-izzu ve'ş-şeref ḥudūd-ı sene-i ḫams u sebʿīne ve elf'e[1] (1075) erdikte, li-cāmiʿihi:

Ser be-zānū-yı taḥayyürdi ḫired bī-tedbīr
Dīde ber-beste taḥaṣṣürdi gönül pā der-gil

Neşr: Bir rūz-ı fīrūz-ı behcet-bürūzda ḫāṭır-ı fātır-ı ḥayret-endūza **(2ª)** ilhām-ı meserret-encām-ı ḥażret-i Bārī lāyıḥ ve berīd-i huceste-nüvīd-i saʿādet-fercām-ı Kirdgārī sāniḥ olup dīde-i ġam-dīdeyi nevmetü'l-baṭṭālīn-i raḳde-i ġafletten müteyaḳḳız u güşāde ve dil-i dem-beste-i ʿacz ü ḳuṣūru visāde-i nerm-i [2] الكسل احلى من العسل tekāsülünden müteḥalliṣ u āzāde edip, li-cāmiʿihi:

Naẓar saldıḳda eṭrāfa göründi rūy-ı şādānī
Ḫalāṣ oldı gönül ġamdan érişdi luṭf-ı Rabbānī

Neşr: Ol ḥālet-i sürūr-efzāda minassa-i ḫāṭır-ı ġam-fersādan ʿarūs-ı endīşe-i işābet-pīşe cilve-nümā ve secencel-i ʿaḳl-ı jeng-zedādan ṣuver-i ḫayāl-i bedāyiʿ-i cemāl-i necābet çehre-pīrā olup fāris-i bügsiste-ʿinān-ı ḥalebe-i baṭālet olan vehm-i kāhil feyfā-yı bī-kerān-ı teʾemmülde tek ü pū ve ḥāris-i gūşe-nişīnān-ı ḥücre-i kesālet olan fikr-i ẕāhil ġabrā-yı bī-pāyān-ı taʿaḳḳulda ṭarīḳ-ı çāreyi cüst-cū eyledikte, li-cāmiʿihi:

Şāhid-i luṭf-ı Ḫudā nā-geh olup cilve-nümā
Eyledi tāb-ı ruḫı dīde-i baḫtı bīdār

Mużṭarib gördi dil-i zārı ġam u miḥnetle
Dédi ey derd ü ġam-ı dehr ile evḳāt-güẕār

Tā-be-key ola enīsiŋ elem ü derd-i firāḳ
Tā-be-key çeşm-i ḥazīniŋ éde ṣad girye vü zār

Ya niçün ḳılmayasın ḫāliŋe tedbīr-i ʿilāc
Saʿy édip étmeyesin derd-i derūna tīmār

Olmaya ḫāme-i müşgīn-raḳamıŋ ġāliye-rīz
Étmeye rūy-ı beyāż-ı varaḳı naḳş u nigār

1 Hātime kısmında esere niyetlenme tarihi olarak h. 1073 yılı geçer.
2 Tembellik, baldan tatlıdır.

Yaʿnī kim étmeyesin bir eṣer-i pāke şürūʿ
Nāmıŋı tā ki éde fiʿl-i ḥasen zinde-şiʿār

Bī-şuʿūr olma ṣaḳın eyle şuʿūrı ṣābit
Eyle tevfīḳi recā dergeh-i Ḥaḳdan her bār

Neṣr: Fā'iḳ-i tedbīr-i ilhām-ı Rabbānī ve sā'iḳ-i taḳdīr-i aḥkām-ı Yezdānī delāletiyle ser-i dāmen-i himmeti miyān-ı cāna bend ve ḳılāde-i ḫulūṣ-ı ṭaviyyeti gerden-i dile peyvend eyleyip, li-cāmiʿihi:

Muttaṣıl gitmededir naḳd-i revāc-ı furṣat
ʿAdem-i ḳudret ile vuṣlat-ı maṭlab heyhāt

Herze-gerd olma yaḫud künc-nişīn-i ḥayret
Mümkini var iken ét saʿy-ı ḳażā-yı mā-fāt

mażmūn-ı naṣā'iḥ-meşḥūnu āvīze-i bünāgūş-ı cān ve viṣāḥu'ṣ-ṣadr-ı iẕʿān olup her merd-i ʿāḳıbet-endīş ve ṣāḥib-ṭabʿ-ı ḫired-kīşe maʿlūm u rūşendir ki bu rūzgār-ı kec-reftār ve cihān-ı nā-pāydārda mażmūn-ı ṣaʿādet-maḳrūn u ṣıḥḥat-merhūn kelām-ı muʿciz-niẓām-ı Seyyid-i enām ʿaleyhi efḍalu'ṣ-ṣalāt ve's-selām ki خيرالناس من ينفع الناس[1] mışdāḳıyla ʿāmil, yaʿnī bir eṣer-i fevā'id-şāmil ṣüret-gīr ü vücūd-peẕīr eylemek lāzım ve taḳlīden li's-selef ḫayru'l-ḫalef emr-i mühim olmağın semend-i tünd-pāy-ı tefekküre irḫā-yı ʿinān ve tek ü pūy-ı deşt-i melsā-yı imkān ettikte, zuʿmumca ser-menzil-i murāda cümleden aḳreb ve ḳudret-i vücūd-ı żaʿf-nihāda ʿaḳl-ı ḳāṣırımca ehven ü enseb olan birḳaç varaḳ taḥrīr-i şeyʾ-i yesīr vücūd-peẕīr olmaya niyyet-i ṣādıḳa ve ʿazīmet-i vāṣıḳa olundu. Lākin bu emr-i ḫaṭīr bir kār-ı ʿasīr olup, ḫadeng-i dil-dūz-ı ciger-sūz-ı من صنف فقد استُهدف[2] sīne-güẕār olmak iḫtimāli ḫarḫaşa-sāz-ı dil-i ṣadāḳat-perdāzdır, lākin dāmen-i bāhiru'l-emn-i tevekküle teşebbüṣ ile teşmīr-i sāʿid-i iḳdām ve teşdīd-i ʿaḍud-ı ihtimām edip ebnā-yı zamānenin dil-pesend ü maṭlūbu ve ṭālibān-ı maʿārifin maḳbūl ü merġūbu zebān-ı nezāket-beyān-ı Fārsī ve lisān-ı leṭāfet-ʿunvān-ı Derīdir, lākin maʿānī-i feṣāḥat-üslūbun taʿbīr ü taʿlīme ve meżāmīn-i naẕīf-i belāġat-maşḥūbun takrīr ü tefhīme ālāt-ı lāzıme ve esbāb-ı mühimme ʿilm-i lüġattir ki uḳnūm-ı cümle-i maʿārif ve fünūn-ı tercemān-ı esrār-ı şurūḥ u mütūn lā-siyyemā sevdāgerān-ı kālā-yı girān-bahā-yı inşāya ser-māye ve bālā-ḫāne-i refīʿu'l-ḳadr-i eşʿāra mirḳāt-ı bülend-pāyedir. Nitekim şiʿr ḥaḳḳında denilmiştir, li-cāmiʿihi:

1 Hadīs-i şerīf: İnsanların en hayırlısı, insanlara fayda sağlayandır.
2 Kitap tasnif eden tehlikeye açık (hedef) oldu.

Şiʿrdir āyine-i ḳuvvet-i ṭabʿ-ı mevzūn
Şiʿrdir zīver-i her şāhid-i nuṭḳ-ı ʿirfān

Şiʿr ü inşā iledir raġbeti erbāb-ı **(2[b])** diliŋ
Pestdir ẕātı gibi rütbe-i ḳadr-i nādān

Neş̲r: Lā-cerem bu fenn-i celīlü'l-iʿtibār ve bu ʿilm-i ʿaẓīmü'l-miḳdāra ḳable'l-ān irhāf-ı meḫādim-i yerāʿa ve irʿāf-ı meḫāṭim-i berāʿa eden üstādān-ı kāmilü'ṣ-ṣanāyiʿ-i kārgāh-ı süḫan-dānī ve ʿārifān-ı nādirü'l-bedāyiʿ-i bendergāh-ı maʿānī, li-cāmiʿihi:

Kilk-i siḥr ile édip naḳş u nigār-ı maṭbūʿ
Silk-i taḥrīre çekip dürr-i kelām-ı maḳbūl

Neş̲r: yaʿnī ḫadīḳa-i enīḳa-i ʿilm ü maʿrifetin ezhār-ı nev-demīde ve eşmār-ı tāze-resīdesin iḳtiṭāf u çīde ve sezāvār-ı ʿarżagāh-ı taḥsīn ü pesendīde eylemekte beẕl-i maḳdūr ve saʿy-ı nā-maḥṣūr eylemişler. Yaʿnī bu ʿişābe-i bā-işābeden burḳaʿ-endāz-ı çehre-i taḫḳīḳ ve nükte-perdāz-ı maʿnī-i tedḳīḳ olanların her biri ʿilm-i lüġatte bedīʿü'l-üslūb birer kitāb-ı maḳbūl ü merġūb vücūda getirmişler, şekera'llāhu mesā'iyehum ve cūziye bi'l-hayrāti sā'īhim. Lākin kimi lüġāt-i meşhūreyi iḫtiyār ve tefsīrinde iḳtiṣār ve kimi ġayr-ı meşhūreyi de iʿtibār ve taḫḳīḳ ü taṣḥīḥinde iḫtiṣāra sālik olmuşlar. Ve baʿżıları da semt-i taṭvīle ẕāhib ve tafṣīl-i kelāma rāġıb olup, lākin tebvīb ü tertībine mürāʿī ve fevā'id-i keşīresine müsāʿī olmamakla maʿnā-yı külliyye ve mebnā-yı aṣliyyeyi cāmiʿ ve her bir lüġatin aṣl u ferʿi ke-şemsi'ḍ-ḍuḥā sāṭıʿ olmadığından māʿadā baʿżı maḥalde maṭlūb-ı tālib ve maḳṣūd-ı rāġıb serāperde-i ṣāḥā'iften bedīdār ve miyān-ı ṣaff-ı suṭūrdan ẓāhir ü āşikār ve herkesin murādı murād üzre nā-mevcūd belki ʿan-aṣl nā-būd ve yaḫtemil ki ḫiṭṭa-i ḫaṭṭan mefḳūd olup ve mevcūd olduğu ḥālde dahi maʿnā-yı lāzımı ʿalá-mā huve'l-maḳṣūd mevrūd olmayıp ve ḥāvī olduğu maʿānīsinin şerḥ ü beyānı metrūk ve tavżīḥ u taʿrīfi meşkūk ve rūy-ı dil-ārā-yı müşkilātı mānend-i şāhid-i āmāl pūşīde vü mestūr veyāḫud şerḥ ü tafṣīl ve ıṭnāb u taṭvīl-i kelāmdan ser-rişte-i merām dest-i erbāb-ı maʿāriften miṣl-i sīm ü zer güm-geşte vü ʿadīm olur. Li-cāmiʿihi:

Şāhid-i ümmīd-bīgāne dil-i nā-şāddan
Vuṣlat-ı maḳṣūda bir dem furṣat olmaz āşinā

Neş̲r: maʿnāsı üzre ifādesinden dil-i ṭālibān müstefīd ve müṭālaʿasından sürūr-ı ḫāṭır-ı rāġıbān ḥāṣıl u bedīd olmadığı ecilden bu faḳīr-i bī-miknet

ü kem-māye vü ʿadīmü'l-ḳudre ḫˇāb-ı nūşīn-i rāḥatı çeşm-i cāndan dūr ve niçe seḥer seheri iḫtiyār ve terk-i ārām u ḥużūr edip ḳuvvet-i ʿācizāne ve ḳudret-i żaʿīfāne iḥāṭa ettiği mertebe beẕl-i maḳdūr ve saʿy-ı nā-maḥṣūr ile aḳlām-ı bedīʿatu'l-erḳāma telḳīn-i daḳā'iḳ ve ṣudūr-ı ḳarāṭīse ibdāʿ-ı ferā'id-i ḥaḳā'iḳ eyleyem. Li-cāmiʿihi:

مکرر چند باشد شهد و شکر
شود بسیار نفع و خوب و خوشتر[1]

Neşr: Şöyle ki her ferde müṭālaʿası eshel ve her ṭālibin müşkili ḥal ve Fārsīde ṣāḥib-i yed-i ṭūlá olmayanlara istinbāṭ u istiḫrāc-ı lüġati āsān ve ʿavām-ı enāma fevā'idi rāygān olmak ümniyesiyle bu ḥaḳīrin resīde-i naẓar-ı küteh-bīni ve ḫarmen-i maʿānīsinden ḫūşe-çīni olduğu kütüb-i lüġāt-i ṣaḥīḥatu'r-rivāyāttan sene sebʿa ʿaşer ve elfte (1017) mü'ellef-i cedīd olan *Ferheng-i Cihāngīrī* te'līf-i Ḥasan bin Muḥammed-i Encevī ve sene ḫams ve elfte (1005) mü'ellef olan *Mecmaʿu'l-Fürs* te'līf-i Sürūrī-i Kāşī, bu iki ferheng-i ʿaẓīmü'l-ḳadr ol mertebe cāmiʿ-i lüġattir ki miṣlleri sebḳat etmemiştir. Ve me'ḫaẕları *Tuḥfetü'l-Aḥbāb* te'līf-i Hāfız-ı Evbehī ve *Ferheng-i Mevlānā Ḥüseyn-i Vefāyī* ve *Ferheng-i Mīrzā İbrāhīm bin Mīrzā Şāh Ḥüseyn-i İṣfahānī* ve *Ferheng-i Edātu'l-Fużalā* te'līf-i Ḳāḍīḫān peder-i Muḥammed-i Dihlevī ve *Ferheng-i Mü'eyyidü'l-Fużalā* te'līf-i Muḥammed-i Lādī ve *Ferheng-i Cāmiʿu'l-Lüġāt-i Manẓūme-i Niyāzī-i Ḥicāzī* ve *Ferheng-i Züfāngūyā* **(3ª)** ve *Ferheng-i Lisānu'ş-Şuʿarā* ve *Terceme-i Ṣaydana-i Ebī Reyḥān* ve *Ferheng-i İbrāhīm-i Ḳavvās* ve *Ferheng-i Ḥakīm Ḳaṭrān-ı Urmevī*. Bu meẕkürü'l-esāmī olan kütüb-i lüġat, muḳaddemü'ẕ-ẕikr iki ferhengin me'ḫaẕı olmağın, maʿnīde cümlesinin lüġatleri bu mecmūʿada mevcūddur. Bu maḥalde īrād-ı esāmīden murād bu nüsḫayı faḳīr onların müṭālaʿasından müstaġnī ettiği içindir. Ammā bu ḥaḳīr-i nā-tüvānın me'ḫaẕı *Ferheng-i Cihāngīrī* ve *Mecmaʿu'l-Fürs* ve *Şerefnāme-i Menyerī* te'līf-i İbrāhīm Ḳıvām-ı Fārūḳī ve *Ferheng-i Maḥmūdī* ki ʿazīzü'l-vücūd kitāb-ı muʿteberdir ve *Ferheng-i Muḥammed Hindūşāh-ı Naḫcivānī* ve *Ṣıḥāḥ-ı ʿAcem-i Kebīr ü Ṣaġīr* ve *Şerḥ-i Kitābu's-Sāmī fi'l-Esāmī* li'l-Meydānī ve *Muḳaddimetü'l-Edeb* li'l-ʿAllāmeti'z-Zemaḫşerī ve *Ferheng-i Cāmiʿu'l-Lüġāt* ve *Ferheng-i Keşfü'l-Lüġa* ve *Miʿyār-ı Cemālī* te'līf-i Şems-i Faḫrī-i İṣfahānī ve *Gerşāsbnāme*-i Manṣūr ʿAlī bin Aḥmedi'l-Esediyyi'ṭ-Ṭūsī ve *Uḳnūm-ı ʿAcem* ve *Lüġat-i Niʿmetullāh* ve *Baḥru'l-Ġarā'ib*-i Ḥalīmī ve

1 Bal ve şeker ne kadar mükerrer kaynatılırsa, o kadar çok yararlı, güzel ve hoş olur.

Vesîletü'l-Meḳāṣıd ve *Muḳaddimetü'l-Fürs* ve *Kitābu'l-Müşkilāt* ve *Daḳā'iḳu'l-Ḥaḳā'iḳ* teʾlīf-i Kemālpaşazāde ve *Müşkilātu'l-Meşnevī* teʾlīf-i Şeyḫ İsmāʿīl-i Anḳaravī ve *Müşkilāt-ı Şehnāme* ve *Risāle-i Düstūru'l-ʿAmel* li-Mevlānā Riyāżī ve *Risāle-i Muḥammed Mīrek-i Bedaḫşī*. Veʾl-ḥāṣıl bu meẕkūrü'l-esāmī olan kütüb ü resāʾilden maḳbūl ve ġayr-ı merdūd olan lüġāt-i ṣaḥīḥatu'l-vürūdu maʿānī-i müteʿaddidesiyle ʿalá-ḳadri'l-imkān cemʿ ü beyān ve taḥrīr ü tertīb ve nesaḳ-ı maḫṣūṣ ve menhec-i manṣūṣ ile tafṣīl ü tebvīb etmeye niṭāḳ-bend-i himmet ve ḥazm-ı ḥizām-ı semend-i ʿazīmet olunup, lākin baʿż-ı erbāb-ı lüġat ve aṣḥāb-ı miknet ü ḳudret keşīde-i silk-i teʾlīf ettikleri lüġat kitāblarında müʾellifīn-i müteḳaddimīn kelām-ı maḳṣad-ḳarīnlerin ʿadem-i vuḳūf sebebi ile redd ve bāb-ı inṣāfı sedd edip, żuʿmlarınca baʿżı lüġate aṣl u beyān ve sebeb-i tesmiye ʿayān etmek ḳaṣdıyla ʿindī maʿná verip, üstādān-ı eslāfa daḫl u taʿarrużdan ḫālī olmayıp, edná münāsebet ile kendi ḳavl-i sāḫte vü perdāḫtelerin tercīḥ etmekle, kelām-ı ġareż-āmīz ve süḫan-ı ṭaʿn-engīzleri maḳbūl-i ehālī ve pesendīde-i eʿālī olmadığı ecilden bu faḳīr-i pür-taḳṣīr-i ednā mineʾn-naḳīr min-külliʾl-vücūh kimesnenin sözün redd ve kemer-i iʿtirāżı şedd etmeyip, ancak her lüġatte kelām-ı müreccaḥı iḫtiyār ve muḫtemelü'l-ġareż olan maḥallin ḳīl ü ḳālin iḳtiṣār ve maʿnā-yı uṣūl ü fürūʿun mümkin olduğu mertebe ṭarīḳ-ı cāde, ʿibāret-i sāde ve edā-yı Türkī ile taʿbīr ü ifāde ve intifāʿını ṭālib olan iḫvāna āmāde edip, istiḫrāc-ı maṭlūbun teshīl ü teysīri için her lüġatin evvel ve āḫir ḥarflerin żabṭ ve ḥarekāt-ı ṣelāṣe yaʿnī fetḥa, kesre ve żamme iʿtibārı ile ḳayd u rabṭ ve her birinin evvelinden mümkin olduğu mertebe tertīb-i ḥurūfa riʿāyet ḳaṣd ve her ḥarfin evvelinde ebvāb ve āḫiri geldikçe "maʿa fülān" edāsın şarṭ edip, meṣelā müfredāt beyānında "bābu'l-elifi'l-meftūḥa maʿa'l-elif" deyip, bu maḳūle "āā" lüġatler yazılıp baʿdehu "ābā", baʿdehu "ābçerā", baʿdehu "ābistā" yazılır. "Bābu'l-elifi'l-meksūre ve'l-mażmūme" minvāl-i meşrūḥ üzre, baʿdehu "bābu'l-elif maʿa'l-bā"da "āb", baʿdehu "āb-şeb", baʿdehu "āteş-tāb" ve "bābu'l-bā maʿa'l-elif"te evvel "bā", baʿdehu "bābā" yazılıp sāʾir ebvāb dahi ilá-āḫiriʾt-teheccī bu minvāl üzre żabṭ u taḥrīr olundu. Ve her lüġatin ḳaç maʿnāsı var ise īrād olunup ḥall-i eşkāl olunduktan sonra, iṣbāt-ı müddeʿāya şāhid-i bī-ḫalel ve güvāh-ı bī-ʿilel esāṭīn-i fużalāyı müteḳaddimīn ve meşāhīr-i şuʿarā-yı müteʿammidīn naẓm u eşʿārlarından mümkin mertebe yaʿnī iḫāṭa-i ḳudret miḳdārı **(3[b])** birer beyt-i selāset-şiʿār ve naẓm-ı āb-dār īrād ve maʿnā-yı menḳūle istişhād olunup bir muḳaddime, iki defter ve bir ḫātime-i leṭāʾif-güster üzre terḳīm olundu.

Muḳaddime: Ṭarīḳ-ı naḥv-i ʿArabī üzre ḳavāʿid-i uṣūl-i Fārsiyye yaʿnī ḥurūf-ı teheccīden dāḫil-i kelime olan ḥurūf u aʿmāli yaʿnī her bir ḥarf dāḫil veyāḫud lāḥıḳ-ı kelime oldukta kaç maʿnāya istiʿmāl olunur ve ḳavāʿid-i uṣūliyye ve ṣanāyiʿ-i bedīʿiyyesi taḥrīr ve beyān olundu.

Defter-i evvel: Ḍurūb-ı emṡāl ve ıṣṭılāḥāt ki vāḳiʿ olduğu maḥallerde maʿnāyı taḥte'l-lafẓı murād olunmayıp maʿnā-yı āḫar ile istiʿmāl olunan terākīb ki her biri semāʿa mevḳūf olmağın ebyāt-ı müsteşhedāt ile taḳrīr ve ʿayān kılındı.

Defter-i ṯānī: Müfredāt-ı esmā ki her biri müştaḳ, ġayr-ı müştaḳ, ism-i cāmid, menḳūl, mürtecel, müfred ve mürekkeb olduklarının tafṣīl-i aḥvāli beyān ve keyfiyyet-i istiʿmāli ḳarīn-i iẕʿān olundu.

Ve diyār-ı ʿAcem'de kitāb-ı lüġati "ferheng" taʿbīr ve mü'ellifi ismine mużāf eyledikleri şāyiʿ ve bilād-ı Rūm'da bu taʿbīr ġayr-ı vāḳiʿ olmakla imtiyāzen ʿan-ġayrihi *Ferheng-i Şuʿūrī* laḳabıyla mülaḳḳab ve cümle lüġātı şāmil ü cāmiʿ olduğu için *Lisānu'l-ʿAcem* ismiyle müsemmá kılındı. Ve mina'llāhi'l-iʿānetu ve't-tevfīḳ ve huve yehdī ilá-sevā'i'ṭ-ṭarīḳ.

Li-cāmiʿihi: Şuʿūrī eylediŋ daʿvāyı taṭvīl
Duʿā ḳıl kim ola maḳṣūd taḥmīl

Érerse feyż-i luṭf-ı Lā-yezālī
Olur bu nüsḫa-i bī-miṡl tekmīl

Li-cāmiʿihi: Étdigi daʿvāya ḳādir olmadır şarṭ-ı hüner
Ādemi rüsvāy eder iṡbāta ʿacz-i ḳudreti

Dem ura ʿilm ü maʿārifden éde ʿaksi ẓuhūr
Mevtden oldur eşed var ise ʿār u ġayreti

ʿAczin iḳrār eylemek ḫayli hünerdir ʿārife
Bilmedigin bilmemek cehliyle olur şöhreti

Neṡr: Fürūzende-i şemʿ-i bārgāh-ı maʿrifet, ferḫunde-i cemʿ-i kārgāh-ı fażīlet olan ser-defter-i fırḳa-i dāniş ü bīniş ve maʿānī-perver-i zümre-i ʿarifān-ı süḫan-kīşin żamīr-i münīr-i āyīne-naẓīr ve ḫāṭır-ı ḫaṭīr-i ilhām-peẕīrlerine maʿlūm u rūşen ve vāżıḥ u mefhūm u müberhendir ki ʿādet-i maʿrūfe-i muṣannifīn ve ḳāʿide-i me'lūfe-i mü'ellifīn böyledir ki bir kitāb-ı belāġat-mażmūn-ı celīletü'l-miḳdār ve bir nüsḫa-i feṣāḥat-merhūn-ı

ʿaẕīmetü'l-iʿtibārı -ki keşīde-i silk-i taḥrīr-i ʿanberīn-fām ve resīde-i sımṭ-ı taḳrīr-i miskiyyü'l-ḫitām edeler, ḥayyiz-yāfte-i naẓargāh-ı ḳabūl ve muʿteber-dāşte-i pīşgāh-ı fuḥūl olup mede'd-dehr maṭmaḥ-ı enẓār-ı ulu'l-ebṣār ve maṭlaʿu'l-envār-ı sipihr-i āṣār olmak ümniyyesiyle lābüd bir devletmend-i ṣāhib-dāniş-i bülend ve bir saʿādet-peyvend-i maʿārif-pesendin ism-i sāmīsi ile müşerref ü muʿazzez ve nām-ı kirāmı ile muʿanven ü muṭarraz ederler. Binā'en ʿalá-ẕālik bu nüsḫa-i ḥaḳīr-i ʿācizāne ve vesīle-i faḳīr-i niyāzmendāne dahi mede'ş-şühūr ve'l-aʿvām beyne'l-hāss ve'l-ʿāmm raġbet-yāb u şeref-iktisāb olup maḳbūl ve be-nām ola. Li-cāmiʿihi:

Ola ʿizz ü şerefle ḳadri ʿālī
Bula ḳadr-i bülend ʿinde'l-ehālī

Ṭuta maḳbūl anı erbāb-ı ʿirfān
Oḳunduḳça ola taḥsīne erzān

Cihān içre ola meşhūr-ı āfāḳ
Éde nefʿini ẓāhir ḥükm-i Ḫallāḳ

El üzre ṭuta erbāb-ı maʿārif
Ḳomaya ṭāḳ-ı nisyān üzre ʿārif

Degildir gerçi ʿunvāna sezāvār
Meger luṭf-ı Ḫudā ola bedīdār

Olup ṣad şermile zībende-ʿunvān
Şeref-fermā-yı nām-ı ṣadr-ı dīvān

Ne ṣadrı ṣadr-ı vālā-yı yegāne
Ki luṭfı rāygān ehl-i cihāna

Olursa ger nigāh-ı luṭfa maẓhar
Şeref-yāb-ı cihān olmaḳ muḳarrer

Eger taḥsīne ḫod olursa erzān
Olur tā ḥaşre dek nefʿi firāvān

Olur hāss u ʿavāma nefʿi ḥāṣıl
Hem olur rütbe-i ʿulyāya vāṣıl

Ḫudāvendā **(4ª)** be-ḥaḳḳ-ı āl-i Aḥmed
Anı iḥsānıŋ ile ḳıl mümecced

Yaʿnī şeref-baḫşā-yı milket-i faẕl u ʿirfān ve zīnet-fermā-yı mesned-i ṣadr-ı dīvān, ṭalīʿa-ārā-yı ʿarṣa-i sipihr-i iḳbāl ve ẕerīʿa-pīrā-yı felek-i cāh u iclāl, bālā-nişīn-i serīr-i ṣadāret-i ʿuẓmá ve ḫūrşīd-temkīn-i vekālet-i kübrá, rāfiʿ-i elviye-i nāmūs-ı salṭanat, ḥāmī-i evdiye-i dīn ü devlet, fāris-i ḫıṭṭa-i ʿizz ü saʿādet ve ḥāris-i kişver-i mülk ü millet, sivār-ı sāʿid-i ʿilm ü kemāl, süvār-ı semend-i faẕl u efẕāl, dilīr-i maʿreke-ārā-yı miẕmār-ṣavlet, müşīr-i memleket-pīrā-yı Āṣaf-menzilet, merciʿ-i aṣḥāb-ı istiḥḳāḳ, mecmaʿ-ı mekārim-i aḫlāḳ, mehçe-i rāyāt-ı vaḳār u ḥaşmet, maẕmūn-ı āyāt-ı temkīn ü heybet, sipihr-i mekremetin āfitāb-ı ẕiyā-güsteri, riyāż-ı maʿdeletin māh-tāb-ı mihr-eşeri, rāfiʿ-i aʿlām-ı feṭḥ ü nuṣret, ḳāmiʿ-i esās-ı aʿdā-yı mülk ü devlet, ḥāmī-i beyza-i dīn-i mübīn, māḥī-i bidaʿ-ı fırḳa-i ḍalālet-āyīn, ḳā'imetü's-seyf-i metānet ü şecāʿat, ḳādimetü'l-ceyş-i ʿazīmet ü himmet, naḳş-ı nigīn-i ḫātem-i vekālet, melikü'l-yemīn-i ḫilāfet ü ṣadāret, düstūr-ı ekrem-i Bercīs-tedbīr, vezīr-i aʿẓam-ı Āṣaf-naẕīr, li-cāmiʿihi:

Vezīr-i aʿdel ü ekrem müşīr-i aʿẓam u efḫam
Semiyy-i mefḫar-ı ʿālem cenāb-ı Muṣṭafá Paşa

ebbeda'llāhu eyyāme ʿömrihi ve devletihi ve şeyyede erkāne ʿizzihi ve saʿādetihi. Li-cāmiʿihi:

Kātib-i ḥükm-i ḳażā rūz-ı ezelde nāmına
Yazdı menşūr-ı ebed-ʿunvānı ṭuġrā-yı kemāl

Eyleyip perverde ẕātın şunʿ-ı Üstād-ı ḳadīm
Eylemiş envāʿ-ı luṭfa maẕhar-ı feyż-i nevāl

Kim kef-i dür-pāşı ola muḳsim-i erzāḳ-ı ḫalḳ
Herkesiŋ ümmīdi ḥāṣıl ola andan bī-su'āl

Ola āsūde zamānında cihān ḫalḳı anıŋ
Érmeye çarḫ-ı felekden kimseye cevr ü melāl

Her ḫaṭādan ẕātını ḥıfẓ eyleye ʿayn-ı İlāh
ʿİzz ü devlet ḫidmetinde ola eyyām u leyāl

Neşr: Neyyir-i żiyā-baḫşā-yı cihāt-ı cihān ve şaʿşaʿa-fermā-yı aḳṭār-ı āsumān olan āsitān-ı felek-āşiyān ve ḫāk-i pāy-ı iksīr-nişānlarına reh-āverd-i faḳīrāne ve dest-āvīz-i ḥaḳīrāne kılınmak dāʿiyesi ḫāṭır-ı ḥazīnde cāy-gīr ve dil-i ġamgīnde ḳarār-peẕīr olmakla zuʿm-ı fāsid ve fehm-i ḳāṣır u kāsid bu endīşeyi tedbīr-i

ḥasen ve reʾy-i müstaḥsen mülāḥaẓa edip, ʿArabiyye: والنمل يعذر فى القدر الذى حملا[1] mışdāḳı üzre

Nazm: نملة جاءت برجل من جراد
تو سليمانى كن اى عالى نژاد

اين نمى باشد ره آورد نفيس
بلكه مانند مرا شئ خسيس[2]

Neşr: Egerçi her çend manẓūr-ı naẓar-ı ʿināyet-peyvend ve maḳbūl-i ṭabʿ-ı laṭīf-i müşkil-pesendleri olmaya lāyıḳ u sezāvār olmayıp, lākin dest-ḫoş-ı ḫuddām-ı ʿālī-maḳām olup, bu bende-i nā-çīz-i maʿẕeret-ḫᵛāh ve efkende-i cāy-ı ḫaclet-iştibāhın nihāl-i gülbün-i ümīdin āb-ı zülāl-i kerem-i ḳabūlüyle ser-sebz ü berūmend ve devḥa-i ḫadīḳa-i āmālin ḥuṣūl-i merāmıyla ser-bülend yaʿnī ḥüsn-i ḳabūl-i iḥsānıyla şād-kām buyurulmak niyāz u iltiyām-ı bende-i nā-kāmdır ki bu nüsḫa-i ḳalīlü'l-miḳdār u ʿadīmü'l-iʿtibār ṣaḥīfe-i rūzgārda ilá-yevmi'l-ḳarār şöhret-şiʿār, pesendīde ve nām-dār ola. Ve mā tevfīḳī illā bi'llāh ve ʿaleyhi tevekkeltu.

1 Karıncalar, taşıdıklarının miktarı bakımından mazurdur.

2 Ey soyu yüce efendi! Bir karınca, bir çekirge ayağıyla geldi. Sen de Süleymanlık yap! Bu sana layık bir hediye olmaz, olsa olsa benim gibi değersiz bir şey olur.

MUḲADDİME

Ṭarīḳ-ı naḥviyye üzre ḳavāʿid-i Fārsiyye beyān olunur. Maʿlūm ola ki ḥurūf-ı teheccīden dāḫil ü lāḥıḳ-ı kelime olan aṣḥāb-ı aʿmāl bunlardır: Elif, be, te, cīm, dāl, ze, şīn, kef, mīm, nūn, vāv, he, ye. Bu ḥarflerden baʿżı evāʾil-i kelimeye dāḫil ve baʿżı āḫirine lāḥıḳ oldukta her birinin ʿamelleri beyānına şürūʿ olundu. Ve minaʾllāhiʾl-iʿānetu veʾt-tevfīḳ.

حرف الالف [ḥarfu'l-elif]

Hemze-i meftūḥa ki lisān-ı ʿArabda edāt-ı istifhāmdır, Fārsīde dāḫil ü lāḥıḳ oldukta **(4ᵇ)** her maḥalde bir gūne maʿnāya istiʿmāl olunur. Nidā, tenbīh, istifhām, istiġāṣe, temennī, istimrār, taʿaccüb, nisbet, zāʾid, taʿriye, tevessül, mülāzeme, muḳābele, mübālaġa-i ittiṣāf, be-maʿnī-i vāv-ı ʿaṭf, emr ve vaṣf-ı terkībī.

Evvelen, ḥarf-i nidādır ki āḫir-i kelime-i münādáya lāḥıḳ olur. Miṣāli, Ḫᵛāce Ḥāfıẓ, beyt:

خسروا دادگرا بحر کفا شیر دلا
ای جمال تو به انواع هنر ارزانی

(Ey adaletli, deniz cömertliğindeki, aslan yürekli padişah! Ey yüzünde türlü türlü hünerlerin izi olan padişah!)

Baʿżı maḥalde edāta dahi ilḥāḳ olunup münādá maḥẕūf olur. Miṣāli, Ḫᵛāce Ḥāfıẓ, beyt:

ایا پر لعل کرده جام زرین
ببخشا بر کسی کش زر نباشد

(Ey altın kadehi lal/kırmızı şarap ile dolduran! Altını olmayana bağışta bulun!)

Ve dahi tenbīh maʿnāsına olur kelimeye lāḥıḳ oldukta. Miṣāli ببخشا [bi-baḫşā] gibi. Ve edevāt evveline dāḫil olur. Miṣāli, Ḥakīm Firdevsī, beyt:

ایا شاه محمود کشورگشای
گر از من نترسی بترس از خدای

(Ey fetihler yapan Sultan Mahmut! Benden korkmuyorsan Allah'tan kork!)

Bu beyitte nidā maʿnāsı da fehm olunur. Miṣāl-i dīger, Ḥakīm Firdevsī, beyt:

ابر داه دو هفت شد کدخدای
گرفتند هر یک سزاوار جای

(Sonra yedi büyük yıldız üzerine on iki burç kendileri için uygun yerlere geçtiler.)

داه [dāh], perestār maʿnāsınadır.

Ve dahi istifhāmiyye olur. Miṣāli, Şeyḫ Saʿdī, beyt:

که سلطان ازین روزه آیا چه خواست
که افطار او عید طفلان ماست

(Padişah bu orucunda acaba ne diledi? Çünkü onun iftarı, çocuklarımızın bayramıdır.)

Ve elif-i maḳṣūre ile de istiʿmāl olunur. Miṣāli, Üstād ʿUnṣurī,beyt:

اگر خبر نرود سوی او به آه درون
ایا چگونه شود حال عاشق مغبون

(Sevgiliye gönüldeki ahın haberi gitmezse gamlı āşığın hali nice olur?!)

Ve dahi istiġāṣe ve nüdbe için īrād ederler. Miṣāli, Şeyḫ Saʿdī, beyt:

دردا و حسرتا که عنانم ز دست رفت
دستم نمی رسد که بگیرم عنان دوست

(Yazıklar olsun! Eyvah! Dizginler elimden gitti. Sevgilinin dizginini tutmaya elim yetişmiyor.)

Ve dahi temennī maʿnāsına istiʿmāl olunur. Miṣāli, Ḫˇāce Ḥāfıẓ, beyt:

آنان که خاک را به نظر کیمیا کنند
آیا بود که گوشهٔ چشمی به ما کنند

(Bir bakışıyla toprağı altına çevirenler, acaba göz ucuyla dahi olsa bize bakmazlar mı?)

Ve dahi istimrār ve devām maʿnāsına gelir. Gāhī duʿā olan kelimenin miyānında vāḳiʿ olur. Miṣāluhumā, Şeyḫ Saʿdī, beyt:

خدایا دشمنش جایی بمیراد
که هیچش دوست بر بالین نباشد

(Ya Rabbi! Onun düşmanı, başucunda hiçbir dostunun bulunmadığı bir yerde ölsün!)

Miṣāl-i dīger, Ḫᵛāce Ḥāfıẓ, beyt:

بماناد دستی که انگور چید
مریزاد پایی که درهم فشرد

(Üzüm toplayan el çok yaşasın! Üzüm çiğneyen ayak dert görmesin!)

Bu maʿnāya, Muhammed-i Assār, beyt:

که مادر پیش بالای تو میراد
بجز دست تو تابوتش مگیراد

(Annen senin hemen yanıbaşında ölsün! Onun tabutunu senden başka tutan olmasın!)

به چشمان درد اندام تو چیناد
برایت خویشتن را مرده بیناد

(Gözleri senin derdinle ağrısın! Kendini senin için ölürken görsün!

Ve dahi ḥarf-i taʿaccüb olur ki żamme ile اُ [u] derler, yaʿnī "bu ne?" demek olur. Miṣāli, Üstād Müncīk, beyt:

اکر خلقی ترا باشند جویان
چو یابندت فرو کوبند اُ گویان

(Bir halk seni arayacak olursa, seni bulunca "bu ne?" diyerek ezerler)

Ve dahi nisbet maʿnāsın ifāde eder. Fārsīde edāt-ı nisbet yalnız ḥarf-i yā ile değil elif'le dahi olduğun müteʾaḫḫirīn taḥḳīḳ eylemişlerdir. Miṣāli, Ḥakīm Esedī, beyt:

بسا زورمندا که افتاده سخت
بس افتاده را یاوری کرد بخت

(Nice güçlü kimse devrildi gitti. Talih, nice düşküne de yardım etti.)

Bu daḳīḳadan āgāh olmayanlar زورمندا [zūrmendā] lafẓını cemʿ ẓann edip زورمند [zūrmend] ondan muḫaffef sanırlar. Ve dahi baʿżı kelime āḫirinde zā'id vāḳiʿ olur, isḳāṭ olunsa maʿnā-yı kelimeye ḫalel gelmez. Miṣāli, Şeyḫ Saʿdī, beyt:

بگفتا من گلی نا چیز بودم
ولیکن مدتی با گل نشستم

(Dedi ki: "Ben değersiz bir çamurdum, ne var ki bir süre gülle oturdum".)

بگفتا [bi-guftā]daki elif-i zā'ide ḳavāfī-i eşʿārda çok vāḳiʿ olur, ancak riʿāyet-i ḳāfiye ḳaṣd olunur. Miṣāli, Şākir-i Buḫārī, beyt:

به آتش درون بر مثال سمندر
همیدون به آب اندرون چون نهنگا

(Ateşin içindeki semender, suyun içindeki timsah gibidir.)

Miṣāl-i dīger, Üstād Daḳīḳī, ḳıṭʿa:

پیاده شود دشمن از اسب دولت
چو گردی بر اسب سعادت سوارا

بر اسب سعادت سواری و داری
به دست اندرون از سعادت سوارا

(Sen talih atına binince, düşman devlet atından iner. Talih atına binmişsin ve kolunda mutluluk bileziğine sahipsin.)

سُوار [suvār]-ı evvel, żamm ile Fārsīde "atlı" maʿnāsına. سِوار [sivār]-ı ṣānī, kesr ile ʿArabīdir "dest-berencen" maʿnāsına. Ve merḳūm elif-i zā'id gāhī taḥsīn-i lafẓ için de īrād olunur. Miṣāli, Ḥakīm Ḫāḳānī, beyt:

بدا سلطانیا کورا بود رنج دلاشوبی
خوشا درویشیا کورا بود گنج تن آسانی

(İç sıkıntısı hastalığına sahip sultanın/zenginin vay haline! Ne mutlu sıhhat hazinesine sahip fakire!)

سلطانیا [sulṭāniyā] ve درویشیا [dervīşiyā]da olan elif, muḳaḥḥam yaʿnī zāʾidedir ammā **(5ª)** lafẓın muḥassenātındandır. Miṯāl-i dīger, Ḥakīm Firdevsī, beyt:

پری چهره ای یا سیاوخشیا
که دلها به مهرت همی بخشیا

(Peri yüzlüsün ya da Siyavuş'sun! Gönüllere aşk bağışlıyorsun!)

Ve dahi taʿriye için olur ki şuʿarā-yı ʿAcem meşādır ve efʿāl evāʾiline idḫāl ederler. Gāhī memdūde, gāhī maḳṣūre vāḳiʿ olur. Medḫūlü olan lafẓ andan ʿārī olsa maʿnāya ḫalel gelmez. Miṯāl-i memdūde, Üstād Rūdekī, beyt:

چون بگردد پای او از پایدان
آشکوخیده نماند همچنان

(Ayağı ayakkabıdan çıksa bile yine de kaymaz/sürçmez.)

Aṣlı شکوخیدن [şukūḫīden]dir ki "sürçmek" maʿnāsına maṣdardır. Miṯāl-i maḳṣūre, Üstād Laṭīfī, beyt:

ابی جرم را گر کنی ظلم و جور
کند مر ترا بی گنه جور دور

(Suçsuz birine kötülük edersen, felek de suçsuz yere sana kötülük eder.)

Dahi tevessüldür yaʿnī baʿż-ı kelimāt-ı mürekkebe beynine īrād ederler elif-i sākinedir. سرابن [ser-ā-bun], سراپا [ser-ā-pā] ve سراسر [ser-ā-ser] gibi ki iki maʿnālı kelimeyi bir kelime etmeye vesīle olur. Şeyḫ Saʿdī, beyt:

به خدای و به سراپای تو کز دوستیت
خبر از دشمن و اندیشهٔ دشنامم نیست

(Allah'a ve baştan ayağa senin endamına andolsun ki dostluğun sayesinde, düşmandan haberim, bana sövülmesinden de korkum yok.)

Ve dahi mülāzeme maʿnāsına gelir. Vāḳiʿ olduğu maḥallerde bir nevʿ maʿnā ifāde eder. Meṣelā iki kelimenin ki biri fāʿil ola, onunla terkīb olunan kelimeyi kendi gibi ede, ol elif'e "mülāzeme" taʿbīr olunur. Miṣāli, Şeyḫ Niẓāmī, beyt:

تا رسیدند هر دو دوشادوش
به بیابانی از بحار بجوش

(Böylece her ikisi omuz omuza, coşkun denizlerle dolu bir çöle vardılar.)

Ve mülāzemenin bir maʿnāsı dahi hem fāʿil ve hem mefʿūl olur. Miṣāli, Şeyḫ Niẓāmī, beyt:

درهم آمیختیم خنداخند
من و چون من فسانه گویی چند

(Ben ve benim gibi birkaç hikāyeci, gülerek ve güldürerek birbirimizle kaynaştık.)

Yaʿnī birbirimiz ile karıştık gülerek ve güldürerek.

Ve bir maʿnāsı dahi bāʾ-i ilṣāḳ maʿnāsı gibidir. Miṣāli, Şeyḫ Niẓāmī, beyt:

شه ز گرمی سیاستم فرمود
در هلاکم مکوش زودازود

(Padişah, kızgınlığından cezalandırılmamı buyurdu. Beni öldürmek için çok da aceleci olma!)

Ki maʿnāsı به زود آینده [be-zūd āyende] demektir.

Ve dahi نیوشا [niyūşā], کوشا [kūşā], جویا [cūyā] ve پویا [pūyā] bu ḳabīldendir ki ism-i fāʿildir. Maʿnāsı نیوشنده [niyūşende], کوشنده [kūşende], جوینده [cūyende] ve پوینده [pūyende]dir.

Ve dahi muḳābele ve müsāvāt maʿnāsın ifāde eder. İki kelime ki bir cins ola, aralarına elif-i sākine getirip bir kelime ederler, سراسر [ser-ā-ser] gibi. Miṣāli, Şeyḫ Saʿdī, beyt:

جهان گرچه سراسر لاله زارست
برهنه پا مرو آنجا که خارست

(Dünya baştan başa lale ve gül bahçesi olsa bile, dikenli yerde çıplak ayakla dolaşma!)

Ve لبالب [leb-ā-leb] gibi. Miṣāli, Mīr Naẓmī-i Herevī, beyt:

اشک حسرت دمبدم از دیده ریزان می شود
چون لبالب باشد آب از کاسه می ریزد برون

(Hasret gözyaşı her an gözden akıp dökülüyor. Bardak ağzına kadar dolduğunda su dışarı taşar.)

Ve دنگادنگ [deng-ā-deng], رنگارنگ [reng-ā-reng], گرداگرد [gird-ā-gird], پیچاپیچ [pīç-ā-pīç] ve گوناگون [gūn-ā-gūn] cümle muḳābele ve müsāvāt maʿnāsınadır. Ve dahi mübālaġa-i ittiṣāf için ṣīġa-i emrin āḫirine elif-i sākine īrād ederler دانا [dānā], بینا [bīnā] ve شنوا [şinevā] gibi ki mevṣūfun ṣıfatın ziyāde eder.

Ve dahi ẕikr olunan elif-i mülāzeme ile ism-i fāʿil olan kelimelerin āḫirine bir nūn-ı sākine ilḥāḳ edip ittiṣāfların mübālaġa ile ziyāde ederler خندان [ḫandān], گریان [giryān] ve تابان [tābān] gibi. Ve dahi ṣīġa-i emrin āḫirine ki elif-i sākine īrād olunur, mübālaġa-i ittiṣāf için ol elif'i baʿżı kelimeye dahi ilḥāḳ ederler de maʿnā-yı āḫar ḥāṣıl olur. Meṣelā آمدن [āmeden] ṣīġasının emri ki elif-i memdūdedir, برون [birūn] lafẓına ilḥāḳ edince برون آ [birūn ā] olur.بازآ [bāz ā] dahi böyledir. Miṣāli, Şeyḫ Saʿdī, beyt:

باز آ که در فراق تو چشم امیدوار
چون گوش روزه دار بر الله اکبرست

(Gel! Senin ayrılığında, ümitle bekleyen göz, tıpkı kulağı Allahu ekber'de olan oruçlu gibidir.)

Ve dahi her ṣīġa-i emr-i mücerred ki baʿżı terkīblerde ṣıfat istiʿmāl olunur, ona vaṣf-ı terkībī derler. Meṣelā خوش آینده [ḫoş-āyende], پنهان [pinhān] ve آشکار [āşikār] lafẓlarında ki خوشا [ḫoş-ā] ve پنهانا [pinhān-ā] ve آشکارا [āşikār-ā] denilmek cāʾiz ola.

Ve dahi vāv-ı ʿaṭf maʿnāsına istiʿmāl olunur. Elif-i meftūḥa ki edāt-ı istifhāmiyye ola, mażmūm edip baʿżı edevāt evveline idḫāl ederler. Miṣāli, Ḥakīm Firdevsī, beyt:

ایا خلعت خوب با خرمی
برفتی همی برنوشتی دمی

(Ey güzel elbiseler içinde mutlu olan kişi! Yazdığın her şey bir anda gitti.)

Bu elif-i mażmūme ile elif-i taʿriye *Şehnāme*'de çok vāḳiʿ olmuştur. Fārsīde rüsūḫ-ı tāmmı olanlara maʿlūmdur.

Baʿżı nüsḫalarda elif-i istifhāmiyyeden sonra vāv-ı maʿdūle yazılmadığı **(5ᵇ)** resīde-i naẓardır. Ol vāv, خود [ḫod] ve خورشید [ḫūrşīd] vāv'ları gibi maʿdūle olmakla sāḳıṭatü't-telaffuẓ olup elif-i mażmūme ile iktifā olunur.

Maʿlūm ola ki ẕikri mürūr eden nidā, tenbīh, istiġāṣe, temennī ve istifhām edātı olan elif'lerin maʿnāları birbirlerine ġāyet ḳarībdir. Ancak farḳları, vāḳiʿ oldukları maḥallerde her elif, medḫūlünün maʿnāsın ifāde eder. Daḳāʾiḳ-i Fārsiyyede mümāreseti olanlara ẓāhirdir. Ve elif-i zāʾide, taḥsīn ve taʿriye maʿnāları da birbirlerine ḳarībdir. Ve keẕālik tevessül, mülāzeme ve muḳābele elif'lerinin dahi maʿnāları birbirlerine ḳarībdir. Farḳı ġāyet daḳīḳtir. Ve'l-ḥāṣıl elif ḥarfinin duḫūl u luḥūḳu ḥālinde ṣuʿbeleriyle yigirmi maʿnāya da istiʿmāl olunur. Vaʾllāhu Sübḥānehuʾl-ʿAlīm.

حرف البا [ḥarfu'l-bā]

Bāʾ-i müfrede ki evāʾil-i kelimāta dāḫil ola, birkaç maʿnāya istiʿmāl olunur. Cümleden; ilṣāḳ, muṣāḥabe, ḳasem, ẓarfiyye, teşbīh, zāʾide, iltibās, tevessül, teʾkīd, ʿillet, duḫūl be-mużāriʿ, bāʾ-i meftūḥa ki baʿżı edevāt evāʾiline dāḫil olur, ʿArabīde olan ḥurūf-ı cārreden bāʾ-i meksūre gibidir. Ez-cümle بسم الله [bismi'llāh]ta vāḳiʿdir. Fārsīde به نام ایزد [be-nām-ı īzed] denilir. Miṣāli, Şeyḫ Saʿdī, beyt:

بنام خداوند جان آفرین
حکیمی سخن در زبان آفرین

(Söz söylemek üzere dili yaratan can yaratıcı Allah'ın adıyla!)

Ḥakīm Firdevsī dahi, beyt:

بنام خداوند جان و خرد
کزین برتر اندیشه بر نگذرد

(Can ve aklın sahibi Allah'ın adıyla! Düşünce O'ndan daha yücesini idrak edemez.)

Ve dahi ilṣāḳ için olur ki ʿArabīdeki lām-ı cārre gibidir. Miṣāli, Ḫᵛāce Ḥāfıẓ, beyt:

عاشق که شد که یار به حالش نظر نکرد
ای خواجه درد نیست وگرنه طبیب هست

(Kim āşık oldu da sevgili onun haline bakmadı! Efendi! Sen dert sahibi değilsin, yoksa hekim var)

Ve dahi muṣāḥabe ki ʿArabīde olan مع [maʿa] maʿnāsın ifāde eder. Ḫᵛāce Ḥāfıẓ, beyt:

به بال و پر مرو از ره چو تیر پرتابی
هوا گرفت زمانی ولی به خاک نشست

(Menzil oku gibi kanatlanıp yoldan çıkmayasın! Çünkü menzil oku bir süre havada kalıp sonunda yere çakılır.)

Ve dahi ḳasem için īrād olunur. Ḫᵛāce Ḥāfıẓ, beyt:

به جان یار و به حق قدیم و عهد درست
که مونس دل و جانم دعای دولت توست

(Sevgilinin canına, eski hukukumuza ve sağlam ahdimize andolsun ki canımın ve gönlümün dostu, senin devletine dua etmektir.)

Ve dahi ẓarfiyyet maʿnāsın ifāde eder. Miṣāli, Ḫᵛāce Selmān, beyt:

ای کریمی که به دوران بهار عدلت
در همه روی زمین باد خلافی نوزید

(Ey iyilik timsali! Senin adaletinin baharı varken yeryüzünün hiçbir yerinde muhalif bir rüzgār esemez.)

Ve dahi teşbīh için istiʿmāl olunur. Üstād ʿAscedī, beyt:

رویت به گل و یاسمن باغ نگوید
هر آن که بود راست نظر راست ببیند

(Doğru bakan ve doğru gören kimse, senin yüzünü bahçedeki gül ve yasemin olarak anmaz.)

Ve dahi zāʾid olur. Ancak taḥsīn-i lafẓ ve gāhī żarūret-i vezn için istiʿmāl ederler. Miṣāli, Kemāl-i Ḫocendī, beyt:

به طلب یافت نشان از لب شیرین فرهاد
ره سوی لعل نبردند بجز کوهکنان

(Ferhat araya araya Şirin'in dudağından iz buldu. Dağ kazanlar/Ferhatlar dışında lal taşına ulaşan olmadı.)

Ve dahi iltibās yaʿnī iḫtilāṭ maʿnāsına gelir. Aṣlı ẓarfiyyetin bir nevʿidir. Zīrā فی [fī] maʿnāsına olan در [der] lafẓıyla maʿnālarında ḳurbiyyet olmakla iltibās ẓāhir olur. Ancak farḳ budur ki meẕkūr bāʾnın ifāde ettiği ẓarfiyyeti Türkīde "fülānda" ile taʿbīr ederler. Şeyḫ Saʿdī, beyt:

به دریا در منافع بی شمارست
وگر خواهی سلامت در کنارست

(Denizin içinde sayısız faydalar vardır. Ama aradığın esenlik kıyıdadır.)

Ve yeryüzünde diyecek yerde به رویِ زمین [be-rūy-ı zemīn] derler. Miṣāli, Mīr Muḥammed Naẓmī, meṣnevī:

نگویم من این نظم از بهر مال
نباشد به پیش کسی پایمال

مرادم شود یادگار بهین
پس از من بماند به روی زمین

(Ben bu şiiri mal mülk için söylemiyorum. Kimsenin ayağı altında çiğnenmesin! Amacım, benden sonra āleme iyi bir yadigār bırakmaktır.)

Ve "gökte" diyecek yerde به آسمان [be-āsumān] derler. Miṣāli, Ḫᵛāce Āṣafī, beyt:

مجنون به آسمان قمری دید و خال کرد
گویا کماج خیمهٔ لیلی خیال کرد

(Mecnun gökyüzünde bir dolunay görüp kendinden geçti. Onu Leylā'nın çadırındaki ağırşak sandı.)

Ve dahi در [der] maʿnāsına istiʿmāl olunur, ʿArabīdeki فی [fī] maʿnāsın ifāde eder. Miṣāli, Üstād Rūdekī, ḳıṭʿa:

شاهی که به روز رزم از رادی
زرین نهد او به تیر در پیکان

تا کشتهٔ او از آن کفن سازد
تا خستهٔ او از آن کند درمان

(Öyle cömert bir padişahtır ki savaş gününde, ölen kendisine kefen yapsın ve yaralanan hastalığına derman bulsun diye okunun ucuna altın bir temren takar.)

Yaʿnī rūz-ı rezmde vü tīrde demek olur. Miṣāl-i dīger, Ḥakīm Firdevsī, beyt:

می لعلگون در به جام بلور
بخوردند تا در سر افتاد شور

(Savaş kopana dek billur kadehte lal renkli şarap içtiler.)

Yaʿnī **(6ª)** cām-ı bilūrda. Miṣāl-i dīger, Şeyḫ Saʿdī, beyt:

به شب گفتی از جرم گیتی فروز
دری بود از روشنایی بروز

(Gecede yani gece karanlığında görsen "o dünyayı aydınlatıcı varlık parıl parıl parlayan bir inciyi andırıyor" derdin.)

Yaʿnī "gecede dedin" demek olur.

Ve gāhī ʿArabīdeki على [ʿalá] maʿnāsın ifāde eden بر [ber] maʿnāsına da istiʿmāl olunur. Miṣāli, Ẓahīr-i Fāryābī, beyt:

تو شمع عصمتی به شب ظلم در بتاب
تو ابر رحمی به سر خلق بر ببار

(Sen namus ve adalet mumusun, zulüm gecesini aydınlat! Sen rahmet bulutusun, halkın başına yağ!)

Yaʿnī برسرِ خلق بر ببار [ber-ser-i ḫalḳ ber bi-bār]. Miṣāl-i dīger, Tāc-ı Meʾşer, ḳıṭʿa:

گر صاعقه بر سنگ همی کارگر آید
تیرش بِه از آن کارگر آید به سپر بر

آن تیر نه تیرست عقابیست که بسته است
خط اجل و فتح به منقار به پر بر

(Yıldırım taşı nasıl delip geçiyorsa, onun oku da kalkanı öylece delip geçer. O bir ok değil, gagası ve kanadına ecel ve fetih yazısı bağlı bir kartaldır.)

Yaʿnī بر سپر و بر پر [ber-siper u ber-per] demektir.

Maʿlūm ola ki bāʾ-i meẕkūre ki edevāt-ı merḳūme maʿnālarına istiʿmāl olunur, bunlardan māʿadā ḥarf-i zā vü rā maʿnālarına dahi gelir. Bu meẕkūrların cümlesi birbirlerine ḳāʾim-i maḳām olur. Her biri maḥalline göre istiʿmāl olunmak cāʾizdir.

Ve dahi edāt-ı tevessüldür ki müştaḳḳātta onunla tevessül olunur, lākin kelimeye dāḫil oldukta meksūr telaffuẓ olunur. Meṣelā بداند [bi-dāned] ve بدانست [bi-dānist] gibi. Miṣāli, Üstād Laṭīfī, beyt:

بدانست که آن روح پیغامبرست
که بهر پیمبر بدان اندرست

(Onun peygamberin ruhu olduğunu, peygamber için orada bulunduğunu anladı.)

Ve dahi teʾkīd içün olur. Efʿālde müstaḳbelden ġayrıya ki dāḫil ola, maʿnā-yı teʾkīd murād olunur بشد [bi-şud], بکرد [bi-kerd] ve بدید [bi-dīd] derler. Miṣāli, Şems-i Faḫrī, beyt:

بشد اندران شاهد میفروش
بکردند مستان ز شوقش خروش

(O şarap satan güzel içeri girince sarhoşlar sevinç gösterilerine başladılar.)

Ve dahi edāt-ı ʿillettir. Evāʾil-i esmāya dāḫil ola, maʿnā-yı ʿillet ẓāhir olur. Miṣāli, Ḫᵛāce Ḥāfıẓ, beyt:

آسایش دو گیتی تفسیر این دو حرفست
با دوستان مروت با دشمنان مدارا

(Şu iki sözün yorumu, dünya ve ahiret mutluluğunun habercisidir: Dostlarla iyi geçinmek, düşmanlarla iyiymiş gibi görünmek.)

Ve ḥarf-i elif ki ḥurūf-ı ʿillettendir, lisān-ı Fārsīde ḥaẕfı şāyiʿdir. Aṣlı با [bā] olan ḥarf-i ب [be]nin maʿnāsı budur. Ammā aṣlı bāʾdan muḫaffef olmayan bāʾ-i müfredenin maʿnāları ki muḳaddem ẕikr olundu, ʿArabīde ḥurūf-ı cārreden olan ḥarf-i bā ki ilṣāḳ, muṣāḥabe, ḳasem, be-maʿnī-i مع [maʿa], be-maʿnī-i فی [fī] ki medlūlünün ẓarfiyyetini beyān eder, be-maʿnī-i علی [ʿalá], be-maʿnī-i الی [ilá] ve lām-ı taḫṣīṣ maʿnāsına da olur. Miṣāli, Ḥakīm Ḫāḳānī, beyt:

سنبلستان خطم خشک نگشته است هنوز
به من آیید که آهوی خطایید همه

(Sünbül bahçesi henüz tazelenip yeşillenmedi. Siz hepiniz Hatā ceylanlarısınız, bana gelin!)

Ve dahi evāʾil-i mużāriʿe dāḫil olan bāʾ-i müfrede ki müstaḳbele iḫtiṣāṣı olur بداند [bi-dāned], بشناسد [bi-şināsed] ve بخواند [bi-ḫˇāned] gibi, ol bāʾnın ḥareketi mā-baʿdına tābiʿ olur. Mā-baʿdında olan ḥarf meftūḥ olsa yāḫud meksūr olsa ol bā ikisinde dahi meksūr olur بیاید [biyāyed], برود [bi-reved], بشناسد [bi-şināsed] ve بنشیند [bi-nişīned] gibi. Zīrā bu kelimelerde meftūḥ olmak faṣīḥ olmaz. Ve ammā mā-baʿdı mażmūm olursa ol bā dahi mażmūm telaffuẓ olunur بگوید [bu-gūyed], بجوید [bu-cūyed] ve بنماید [bunmāyed] gibi. Ammā taʿdiye ve ilṣāḳ için olan bāʾyı farḳ eylemeye meftūḥ olsa cāʾizdir.

Maʿlūm ola ki bāʾ-i meẕkūre ṣuʿbeleriyle on beş maʿnāya istiʿmāl olunur. Baʿżılarının farḳı ġāyet daḳīḳtir, lākin ehl olanlara vāżıḥtır. Vaʾllāhu Sübḥānehuʾl-Ḫabīr.

حرف التا [ḥarfuʾt-tā]

Ḫarf-i tā ki aṣḥāb-ı aʿmāldendir, iki nevʿdir. Yā evāʾil-i kelimeye dāḫil olur yāḫud āḫir-i kelimeye lāḥıḳ olur. Lākin evvel-i kelimede elifʾle olmaya muḫtācdır, āḫirinde müfrede olur. Birkaç maʿnāya gelir, bunlardır: İbtidāyı ġāye, intihā-yı ġāye, ġāyet-i ġaraż, taḫẕīr, be-maʿnī-i mādām, taʿlīl, edāt-ı tevḳīt, edāt-ı şarṭ, taʿaccüb, mużāʿafa, ḫiṭābiyye, ibdāl.

Evvelen, ibtidā-yı ġāyet içindir ki ʿArabīde olan من [min] maʿnāsın ifāde eder. Miṣāli, Ḫˇāce Ḥāfıẓ, beyt:

تا شدم حلقه به گوش درِ میخانهٔ عشق
هر دم آید غمی از تو به مبارک بادم

(Aşk meyhanesinin kapısında köle olduğumdan beri, her an senden bir gam bana "mübarek olsun"a gelir.)

Ve dahi intihā-yı ġāyet için ʿArabīdeki الی [ilá] maʿnāsına istiʿmāl olunur. Miṣāli, Ḫˇāce Ḥāfıẓ, beyt: **(6ᵇ)**

آنم که یک دم از تک و تازم شکیب نیست
تا مکه و مدینه نگیرم حبیب نیست

(Ben, koştururken bir an olsun durmak bilmeyenim. Lākin sevgili yoksa, Mekke ve Medine'ye kadar gitmem.)

Ve dahi ġāyet-i ġaraż olur. Miṣāli, Ḥakīm Firdevsī, beyt:

بفرمود تا رخش را زین کنند
دم اندر دُم نای زرین کنند

(Atı eyerleyip derhal kuyruğunu hazırlasınlar diye emir verdi.)

Ve dahi maḳām-ı taḥẕīrde "sakın!" diyecek yerde īrād ederler. Miṣāli, Şeyḫ Saʿdī, beyt:

تا نکنی خدمت سلطان دلیر
تیغ و سنان روید از اندام شیر

(Sultanın hizmetinde/huzurunda cesur olmazsan, aslan gibi endamda kılıç ve mızrak biter. Sakın ha!)

Ve dahi "mādām" maʿnāsına gelir. Miṣāli, Mevlānā Cāmī, beyt:

تا درآید به شتر گشته سوار
بود گردون شتران کرده قطار

(Deveye binip çıkagelir diye, feleğin deve sürüleri sıra sıra dizilmişti.)

Ve dahi edāt-ı taʿlīldir, ʿArabīdeki کی [key] maʿnāsına olur. Miṣāli, Üstād Laṭīfī, beyt:

از مهد تا به لحد بیاموز و پاک زی
تا نزد حق و خلق جهان معتبر شوی

(Allah katında ve insanların gözünde itibar sahibi olmak için beşikten mezara kadar ilim öğren ve temiz yaşa!)

Mışrāʿ-ı ṣānīde olan tāʾ, tāʾ-i taʿlīldir.

Ve dahi tevḳīt için istiʿmāl olunur. Miṣāli, Kemāl İsmāʿīl, beyt:

تا جهانست صدر عادل باد
فیض جودش چو عدل شامل باد

(Adil sadrazam cihan durdukça dursun! Cömertliğinin feyzi, adaleti gibi her tarafa yayılsın!)

Ve dahi edāt-ı şarṭtır. Miṣāli, Ehlī-i Şīrāzī, beyt:

تا پریشان نشود کار بسامان نشود
شرط عقلست که تا این نشود آن نشود

(Perişan olmadıktan sonra işler yoluna girmez. Birinci olmadan ikincinin olmayacağı aklın şartıdır.)

Ve dahi ʿaceb maʿnāsın ifāde eder. Miṣāli, Şāhī, beyt:

نخل قدت که آب گل و یاسمن بریخت
تا در کدام آب و هوا حاصل آیدست

(Gül ve yasemini utandıran fidan boyun, acaba hangi güzel ortamda büyüyüp serpildi?!)

Miṣāl-i dīger, Mevlānā Cāmī, beyt:

من پسِ زانوی غم تا یار همزانوی کیست
خاطر من سوی او تا خاطر او سوی کیست

(Ben gamın dizi dibindeyim, acaba sevgili kiminle beraber? Benim gönlüm onunla, acaba onun gönlü kiminle?)

Ve dahi mużāʿafa olur. Meṣelā یکتا [yek-tā] ve دوتا [du-tā] derler, gāhī āḫirine bir yā da ziyāde ederler. Miṣāli, Şeyḫ Saʿdī, beyt:

پشت دوتای فلک راست شد از خرمی
تا چو تو فرزند زاد مادر ایام را

(Günler anası senin gibi bir oğul doğurduğu için feleğin iki büklüm olmuş sırtı mutluluktan doğruldu.)

Ve tāʾ-i müfrede ki evāḫir-i kelimāta lāḥıḳa olur, ʿalāmet-i ḫiṭābdır, ʿArabīde ḫurūf-ı cārreden kāf-ı ḫiṭāb maʿnāsın ifāde eder. Miṣāli, Şeyḫ Saʿdī, meṣnevī:

خدایا بر آن تربت نامدار
به فضلت که باران رحمت ببار

مگردان غریب از درت بی نصیب
مبادا که کردی به درها غریب

(Ya Rabbi! O namlı kişinin türbesine fazlınla rahmet yağmuru yağdır, onu senin kapında nasipsiz bırakma! Kapılarda garip ve kimsesiz olmasın!)

Miṣāl-i dīger, Ḥakīm Enverī, beyt:

نه ای منتقم زانکه امکان ندارد
چو خلق عدم علت انتقامت

(Ademin (yokluğun) yaratılması, senin intikamının illeti olamayacağı için müntakim değilsin.)

Ḫᵛāce Ḥāfıẓ, beyt:

با صبا همراه بفرست از رخت گلدسته ای
بو که بویی بشنویم از خاک بستان شما

(Tan yeliyle birlikte yanağından bir güldeste gönder! Belki sizin bahçenizin toprağından bir koku duyarız.)

Tā'-i meẕkūrenin envā'-ı şu'beleri vardır. Mā-ḳabli müteḥarrik veyā sākin olmak, evāḫir-i esmāda mużāfun ileyh olmak, mef'ūliyyet ma'nālarına gelmek ve evāḫir-i revābıṭa mülḥaḳ olmak.

Ve meftūḥ veyā meksūr olduğu ḥālde ve ziyāde-i ḥarf-i 'illet ve hā'-i 'alāmet vāḳi' oldukta ne ḥāl üzere olmak ola? 'Alāmet-i efṣaḥ budur ki mā-kabli müteḥarrik telaffuẓ oluna. Miṣāli, Mevlānā Cāmī, beyt:

هرچه فتد سری از آن در دلت
معنئ نو گردد از آن حاصلت

(Gönlüne yeni bir sır düştüğünde, ondan yeni bir mana elde edersin.)

Gāhī żarūret-i vezn için mā-ḳabli sākin olur. Miṣāli, Ḥakīm Senāyī, beyt:

علت روز و شب خورست و زمین
چون گذشتی نه آنت ماند نه این

(Gece ve gündüzün sebebi yeryüzü ve güneştir. Sen geçip gidince (ölünce) senin için ne o kalır ne de bu)

Gāhī isim āḫirine lāḥıḳ olup mużāfun ileyh maʿnāsın ifāde eder. Miṣāli, Şeyḫ Saʿdī, beyt:

جهانت به کام و فلک یار باد
جهان آفرینت نگهدار باد

(Dünya muradınca dönsün, felek yaverin olsun! Ālemleri yaratan seni koruyup gözetsin!)

Ve gāhī efʿāl āḫirine lāḥıḳ olup mefʿūliyyet maʿnāsın ifāde eder. Meṣelā دیدت [dīdet] fiʿl-i māżī, بیندت [bīnedet] fiʿl-i mużāriʿ ve دیدمت [dīdemet] ḥāl maʿnāsına olur. Miṣāl-i evvel, Mīr Muḥammed Naẓmī, beyt:

دوش دیدت با رقیب از دوستان
کج کله ساغر به کف در بوستان

(Dün gece seni üstün başın dağılmış, elinde kadeh, bahçede rakiple eğlenirken görmüşler.)

Miṣāl-i ṣānī, Mīr Naẓmī, beyt:

می شود افتاده هر گه بیندت
هان که باشد گریهٔ عاشق بدت

(Seni ne zaman görse yerlerde sürünüyor. Dikkat et de āşığın gözyaşı sana dokunmasın!)

Miṣāl-i ṣāliṣ, Mīr Naẓmī, beyt:

می روم هر صبح رویت بینمت
روی تو با دیگران را دیدمت

(Her sabah yüzünü görmeye gidiyor, lākin seni başkalarıyla yüz yüze görüyorum.)

Ve gāhī revābıṭ āḫirine lāḥıḳ olur. Miṣāli, Kemāl-i Ḫocendī, beyt:

تا یار رسی کمال روزی
در عمر اگرت نصیب باشد

(Ey Kemāl! Ömrün elverirse bir gün sevdiğine ulaşırsın.)

Efṣaḥ budur ki mā-ḳabli meftūḥ telaffuẓ olunur. Miṣāli, Mevlānā Cāmī, beyt:

گرد سرت ابطحی و یثربی
خاک درت مشرقی و مغربی

(Başının tozu Mekke ve Medine, kapının toprağı doğu ve batıdır.)

Ve gāhī, mā-ḳabli meksūr olsa sākin olur. Miṣāli, Mevlānā Cāmī, beyt:

متحد اولی و آخریت(7ª)
متفق باطنی و ظاهریت

(Baş ve sonun, bātın ve zāhirin birleştiğisin!)

Ve āḫirinde ḥarf-i elif olan lafẓa lāḥıḳ oldukta lābüd sākin telaffuẓ olunur. Miṣāli, Ḥakīm Firdevsī, beyt:

بدین نام چون باز گردی به جای
بگو تات خوانند یل رهنمای

(Mademki bu adla yerine geri döndün; söyle pehlivanlar sana kılavuz çağırsınlar!)

Ve elif'ten ġayrı her ne ḥarf sākin vāḳiʿ olsa meẕkūr tā dahi sākin telaffuẓ olunur. Miṣāli, Mevlānā Cāmī, beyt:

که در زیر پرّت بپرورده ام
ایا بچگانت برآورده ام

(Senin himayende yetiştirdiğim çocuklarını getirdim.)

Ve gāhī elif-i sākineden sonra bir yā dahi ziyāde ederler. Miṣāli, Üstād Laṭīfī, beyt:

چون باده شدی عصای پیران
عاصی مشو و منه عصایت

(Şarap pirlerin değneği olduğuna göre asi olup da değneği elden bırakma!)

Ve gāhī meẕkūr tā'nın mā-ḳablinde vāv vāḳiʿ olsa birkaç vechle telaffuẓ olunur. Merḳūm vāv gāhī sākin olur. Miṣāli, Şems-i Faḫrī, beyt:

بود به روز وغا همچو پیکر بهرام
ز تیغ و تیر بماند عدوت در تب و تاب

(Savaş günü düşmanın, tıpkı Mars gibi, kılıcını ve okunu görünce sıkıntıya düşüp titrer.)

Miṣāl-i dīger, Şeyḫ Saʿdī, beyt:

گیسوت عنبرینه ای کردن تمام بود
معشوق خوب روی چه محتاج زیورست

(Saçını amberden yapman yeterli. Güzel yüzlü dilberin süse ne ihtiyacı var!)

Vāv-ı meẕkūre gāhī meftūḥ vāḳiʿ olur. Miṣāli, Üstād Laṭīfī, beyt:

کمان ابروت پیوسته ما را
به تیر غمزه گه گه می نوازد

(Ey sevgili! Yay kaşın bizi keskin bakış okuyla ara ara okşamadan durmuyor.)

Gāhī vāv'dan sonra bir yā ziyāde olunur. Miṣāli, Üstād Laṭīfī, beyt:

اگر از کشتن چشمت عزیزان عفوها جوید
چو مقصود منست از دل نجویم کشت معفویت

(Azizler, gözünün katlinden kurtulmak için af diliyor olabilir. Bense can u gönülden beni affetmemeni diliyorum.)

Ve yā-yı maṣdariyye vāḳiʿ oldukta bir yā dahi ziyāde ederler. Miṣāli, Kemāl İsmaʿīl, beyt:

نگر که دوستیت را بها چه باشد خود
چو دشمنئ ترا دشمنت به جان بخرید

(Düşmanın senin düşmanlığını canıyla satın aldığına göre senin dostluğuna ne paha biçilebilir!)

Ve yā-yı maṣdariyyeden evvel nūn vāḳiʿ olsa vaṣl ve itbāʿ ile telaffuẓ olunur. Miṣāli, Mevlānā Cāmī, beyt:

گوش جهان گاه خداخوانیت
درج گهر شد ز سخن رانیت

(Sen Allah ismini/Kuran'ı okurken, sözdeki gücün sayesinde dünyanın kulağı inci kutusuna döndü.)

Ve tāʾ-i meẕkūrenin mā-ḳablinde hāʾ-i ʿalāmet vāḳiʿ oldukta efṣaḥ budur ki ol hāʾdan sonra hemze-i meftūḥa-i müctelibe ziyāde oluna. Miṣāli, Ḫˇācū-yı Kirmānī, beyt:

بی خدت نامده میل گل و برگ سمنم
تا شدم بنده ات آزادهٔ سرو چمنم

(Senin yüzün olmadan yasemin yaprağına ve güle ilgi göstermem. Senin kölen olduğumdan beri bahçedeki selviden kurtuldum.)

Ve gāhī maḥall iḳtiżāsıyla hāʾ-i ʿalāmeti ḥaẕf edip mā-ḳablinde olan ḥarf-i sākine vaṣl ederler. Miṣāli, Şems-i Faḫrī, beyt:

زر و یاقوت و لعل اندر خزینت
نبیند روی کیسه نه تبنگو

(Hazinen içindeki altın, yakut ve lal taşı, ne kese yüzü görür ne de sandık!)

Ve gāhī tāʾ-i meẕkūreyi edāt-ı cemʿ olan elif ve nūn ile de istiʿmāl ederler. Miṣāli, Kemāl İsmaʿīl, beyt:

طناب عمرتان بادا سلامت
بهم پیوسته بادا تا قیامت

(Ömrünüzün ipi selamette olsun, kıyamete kadar sıkı olsun!)

Miṣāl-i dīger, Ḫᵛāce Ḥāfıẓ, beyt:

عمرتان بادا فزون ای ساقیان بزم جم
گرچه جام ما نشد پر مَی به دوران شما

(Ey Cem meclisinin sākileri! Her ne kadar kadehimiz sizin devrinizde şarapla dolmuş olmasa da ömrünüz uzun olsun!)

Bu tāʾ-i ḫiṭāba ışṭılāḥ-ı şuʿarāda iżāfet taʿbīr ederler. Ve şīn-i żamīr-i ġāʾibe ve mīm-i nefs-i mütekellime dahi iżāfet iʿtibār ederler. Ve dahi baʿżı maḥalde tāʾ-i meẕkūreyi dāl'a ibdāl edip کردیت [kerdīt] ve رفتیت [reftīt] diyecek yerde کردید [kerdīd] ve رفتید [reftīd] derler. Ḫᵛārezm lüġatidir. Ḥażret-i Mevlānā ḳuddise sirruhu'l-aʿlá گذرگاهت [guẕergāhet] yerine bir şiʿrinde گذرگاهد [guẕergāhed] yazmışlar. Kendi mecmūʿalarında ḫaṭṭ-ı şerīfleri ile müsevvede ṭarīḳıyla yazdıklarını bu faḳīr görüp naḳl eyledim. (Mevlānā), şiʿr:

دل گرچه گذرگاهد شد
او راست نخواهد شد

گر راستی خواهد شد
آن سرو چمن دارد

(Gerçi gönül senin geçiş yerin oldu ama o doğrulmayacak. Eğer doğrulacaksa, bunu o bahçe selvisi yapacaktır.)

Maʿlūm ola ki ḥarf-i tāʾnın şuʿbeleriyle on altı maʿnāsı vardır. Şuʿbelerinin farḳı daḳīḳtir. Fārsīde rüsūḫu olanlar bilirler. Vaʾllāhu Sübḥānehu'l-Hādī.

حرف الجيم [ḥarfu'l-cīm]

Cīm-i Fārsī, āḫirinde hā'-i sākine ile iki maʿnāya gelir: Edāt-ı taṣġīr ve ġayr-ı ẕevi'l-ʿuḳūldan su'āldir. Ve hā'-i ʿalāmetsiz dahi iki maʿnāya istiʿmāl olunur. Hā'-i ʿalāmetle taṣġīr ḳaṣd olundukta, باغچه [bāġçe] ve هندوچه [hindūçe] gibi. Miṯāl-i evvel, Şeyḫ Saʿdī, beyt:

هر که را باغچه ای هست به بستان نرود
زانکه مجموع نسشته است پریشان نرود

(O bahçede olan kimse, bostana gitmez. Çünkü (oraya.) hali vakti yerinde bir şekilde oturan kimse, (oradan.) perişan ayrılmaz.)

(7ᵇ) Miṯāl-i ṯānī, ʿİmād-ı Faḳīh, beyt:

خیال خال تو هندوچهٔ خدیقهٔ چشم
سواد خط تو دیباجهٔ سفینهٔ دل

(Senin beninin hayali, göz bahçesinin kara kulcağızıdır. Senin ayva tüyünün karalığı, gönül tezkiresinin önsözüdür.)

Ve maʿnā-yı ṯānī ġayr-ı ẕevi'l-ʿuḳūldan su'āldir, "ne?" demek maʿnāsına. Maʿnā-yı evvel muṭlaḳ cīm'in fetḥasıyla ve ṯānī, fetḥa ile de kesre ile de telaffuẓ cā'izdir. Hā'-i ʿalāmetle kitābet olunur ammā telaffuẓ olunmaz. Ve gāhī hā'-i ʿalāmeti ḥaẕf edip mā-baʿdında olan ḥarfi sākin ve cīm'i ona vaṣl ile istiʿmāl ederler چیست [çīst] gibi ki aṣlı چه است [çi'est]tir. Ve keẕālik چون [çun] gibi, vāv'ı ḥaẕf edip آن [ān] ve این [īn] ḥarflerinin de elif'lerini ḥaẕf ve cīm'i idḫāl edip چنان [çunān] ve چنین [çunīn] derler. Aṣlı چون آن [çun ān] ve چون این [çun īn] idi.

Ve hā'-i ʿalāmetsiz evāḫir-i kelimede ʿalāmet-i taʿrībdir. Meṯelā بنفشه [benefşe] ve شاهتره [şāh-tere] lafẓlarında hā'-i ʿalāmeti ḥaẕf ve yerine cīm-i ʿArabī getirip بنفشج [benefşec] ve شاهترج [şāh-terec] dediler. لگام [ligām] ve بنگ [beng] kelimelerinde olan kāf-ı ʿAcemī yerine cīm-i ʿArabī getirip, taʿrīb eyleyip لجام [licām] ve بنج [benc] dediler. Ve ʿalá-hāẕe'l-ḳıyās.

حرف الدال [ḥarfu'd-dāl]

Lisān-ı Fārsīde dāl-ı mühmele ile ẕāl-ı muʿcemenin farḳı daḳīḳtir. Ḳāʿide budur ki her kelime āḫirinde mużāriʿ ʿalāmeti olan dāl-ı mühmeleden ġayrı dāl vāḳiʿ olsa, mā-ḳabli ḥarf-i ṣaḥīḥ ü sākin ise dāl-ı mühmeledir کرد [kerd], مرد [merd], سمند [semend], نوند [nevend] ve پسند [pesend] gibi. Ve dahi eğer mā-ḳablinde ḥarf-i ʿillet vāḳiʿ olsa yaʿnī elif, vāv ve yā ḥarflerinden biri olsa ẕāl-ı muʿcemedir. Nitekim efṣaḥu'l-mütekellimīn Ḫᵛāce Maḥmūd İbn Yemīn bu ḳāʿideyi bir ḳıṭʿa ile beyān eylemiştir. Ḳıṭʿa:

در زبان فارسی فرق میان دال و ذال
یاد گیر از من که این نزد افاضل مبهم است

پیش ازو در لفظ مفرد گر صحیح و ساکنست
دال خوان آن را و باقی جمله ذال معجم است

(Fars dilinde dāl ve zāl arasındaki farkı benden öğren! Çünkü bu, ilim sahipleri katında belirsiz bir konudur. Ondan önceki müfret kelime sahīh ve sākin ise onu dāl oku, geriye kalanın tamamı zāl olur.)

Ve şuʿarā-yı ʿAcem'in üstād-ı ʿālī-cenābı Mevlānā Ẓahīr-i Fāryābī bu ḳıṭʿa-i ʿArabiyye ile beyān eylemiştir. Ẓahīr-i Fāryābī, ḳıṭʿa:

احفظوا الفرق بين دال و ذال
فهو ركن بالفارسية معظم

كل ما قبله سكون بلا واى
فهو دال و غيره ذال معجم

(Farsçada önemli bir kural olan dāl ve zāl farkını öğrenin! Öncesi illet harfleri olmaksızın (sahīh) sākin olan her kelime dāl'dır, onlardan geriye kalanı da zāl'dır.)

Lafẓ-ı واى [vāy] ḥurūf-ı ʿillettir. Ve Şihābeddīn Aḥmed Ḥakīm-i Kirmānī miṣālleriyle vāżıḥ eylemiştir. Ḳıṭʿa:

هر كجا ما قبل وى جز حرف علت ساكن است
همچو مرد و كرد و سرد و برد آن را دال خوان

هر کجا ما قبل وی ساکن به حرف علت است
همچو باذ و بیذ و بوذ و باذه آن را ذال خوان

(Her nerede kelimenin öncesi merd, kerd, serd, berd gibi sakin ve sahih ise onu dāl oku! Her nerede kelimenin öncesi bāz, bīz, būz ve bāze gibi sakin ve illet harfli ise onu da zāl oku!)

Meẕkūr ḳıṭʿalarda mā-ḳabli sākin ve ṣaḥīḥ olan kelimeleri dāl-ı mühmele ve ḥurūf-ı ʿillet olanları ẕāl-ı muʿcemeye maḥṣūṣ eylemişler ammā ḥurūf-ı müteḥarriki ẕikr etmemişler. Bu taḳdīrce ḥurūf-ı ʿillet vāḳiʿ olanlar ẕāl-ı muʿceme olur. Mā-bāḳī eğer sākin ve eğer müteḥarrik dāl-ı mühmele olmak iḳtiżā eder. Ammā eṣaḥḥ budur ki ẕāl-ı muʿceme bu zebān-ı nezāket-beyānda olmaya. Zīrā üstādān-ı müdaḳḳiḳīn ve kāmilān-ı muḥaḳḳiḳīn şiʿrlerinde dāl ve ẕāl farḳını riʿāyet etmemişlerdir.

Ve dahi dāl-ı sākine ki efʿāl āḫirine lāḥıḳa ola, ʿalāmet-i fiʿl-i mużāriʿ olur داند [dāned], شناسد [şināsed], گوید [gūyed] ve خواند [ḫˇāned] gibi. Ve eğer kelimede fiʿl-i mużāriʿ evveline ḥarf-i می [mī] yāḫud همی [hemī] dāḫil ola, ṣīġa-i ḥāl olur می داند [mī-dāned], می شناسد [mī-şināsed], همی داند [hemī-dāned] ve همی شناسد [hemī-şināsed] gibi. Ve eğer mücerred ṣīġa olsa yāḫud mużāriʿ dāḫil olsa ṣīġa-i müstaḳbel olur بداند [bi-dāned] ve بشناسد [bi-şināsed] gibi. Bu fennin aṣḥāb-ı vuḳūflarından baʿżıları می [mī] lafẓını ḥālde ve همی [hemī] lafẓını müstaḳbelde istiʿmāl eylemişlerdir lākin ḳāʿide-i küllīyye değildir. Ve fiʿl-i mużāriʿ cemʿinde dāl'ın mā-ḳabline nūn getirip cemʿ oḳurlar. Meṣelā دانند [dānend] ve شناسند [şināsend] gibi. Ve dāl'ın mā-baʿdına hāʾ-i ʿalāmet getirirler, ism-i fāʿil ṣīġası olur داننده [dānende] ve شناسنده [şināsende] gibi. Va'llāhu Sübḥānehu'l-Vehhāb.

حرف الزا [ḥarfu'z-zā]

Ḥarf-i zāʾ-i muʿceme-i müfrede ki evāʾil-i kelimāta dāḫil ola, lisān-ı **(8ª)** ʿArabda olan من [min] ve عن [ʿan] maʿnāların ifāde eder. Gāhī elif duḫūluyla از [ez] derler. Ve gāhī در [der] maʿnāsına ki ẓarfiyyet maʿnāsın ifāde eder. Vāḳiʿ olduğu kelimenin ḥarf-i evveli sākin olur. Ekṣer ḥurūf-ı ʿilletle münāsebeti vardır زان [zān], زین [zīn] ve زو [zū] gibi. Ve mā-baʿdı ḥarf-i ṣaḥīḥ oldukta miṣāli, Şeyḫ Saʿdī, beyt:

اگر روزی به دانش برفزودی
ز نادان تنگ روزیتر نبودی

(Eğer bir gün dahi ilimle kendini geliştirseydin, cahilden daha kısmetsiz olmazdın.)

Nūn ḥarf-i ṣaḥīḥtir. Mezbūr ḥarf-i zā, lābüd mā-baʿdına tābiʿ olur. Ḥarekāt-ı şelāşede, miṣāl-i fetḥa, Şeyḫ Saʿdī, beyt:

زانگه که ترا بر منِ مسکین نظراست
آثارم از آفتاب مشهورتراست

(Sen, ben zavallıya bir bakış attığından beri eserlerim güneşten daha meşhur.)

Miṣāl-i kesre, Mevlānā Cāmī, beyt:

زان نسزد تهمت این درج را
زین نرسد ظلمت این برج را

(Onun yüzünden bu inci kutusu töhmete uğramaz. Bunun yüzünden bu burca karanlık erişmez.)

Miṣāl-i żamme, Mevlānā Cāmī, beyt:

اربعین است که درهای فتوح
زو گشادست به خلوتگه روح

(Erbaīn (çile), sayesinde ruh odasına fetih kapılarının açıldığı yerdir.)

Ve gāhī kāf-ı rābıṭaya ilḥāḳ olunur ki ḥarf-i که [ki]dir, hāʾ-i ʿalāmetin ḥaẕf edip zāʾyı ilḥāḳ ve kāfʾa fetḥa verip کز [kez] derler. Vaʾllāhu aʿlem.

حرف الشين [ḥarfuʾş-şīn]

Ḥarf-i şīn-i muʿceme ki kelimāt āḫirine lāḥıḳa olur, iki ḳısımdır. Bir ḳısmı żamīr-i ġāʾib ve bir ḳısmı ʿalāmet-i ism-i maṣdardır. Ve ḳısm-ı evvel dahi iki nevʿdir. Şundan ḫālī değildir ki yā isme lāḥıḳ ola veyā fiʿle lāḥıḳ ola. İsme lāḥıḳ oldukta żamīr-i ġāʿib olup mużāfun ileyh maʿnāsın ifāde eder. Mīr Naẓmī, beyt:

ز روی آن ملک بچه منور شد دبستانش
بهشت عدن باشد وقت رفتن باغ و بستانش

(O melek yüzlü gencin okulu, onun yüzünün parlaklığıyla parıl parıl aydınlanır. Bahçeye gittiği zaman, orası cennet bahçesine döner.)

Ve eğer fiʿle lāḥıḳ olursa mefʿūliyyet maʿnāsın ifāde eder دیدش [dīdeş], شنیدش [şenīdeş] ve ġayruhā gibi. Miṣāli, şāʿir, beyt:

باز آمد آن مهی که ندیدش فلک به خواب
آورد آتشی که نمیرد به هیچ آب

(Feleğin rüyasında dahi görmediği o ay, geri dönüp hiçbir suyun söndüremeyeceği bir ateş getirdi.)

Bu iki maʿnā dahi Ẓahīr'in bu beytinde vāḳiʿdir. Beyt:

دادیم دل به دست تو در پا میفکنش
غافل مشو ز ناله و زاری و شیونش

(Gönlümüzü senin eline verdik, onu çiğneme! Onun ağlayıp inlemesinden, tuttuğu yastan gafil olma!)

Bu şīn'ın ittiṣāli aḥvāli tāʾ-i ḫiṭābiyyenin ittiṣāli ḥāli gibidir.

Ve ḳısm-ı ṯānī ki ʿalāmet-i ism-i maṣdardır, emr-i mücerred ṣīġasına mülḥaḳ olur دانش [dāniş], بخشایش [baḫşāyiş], ستایش [sitāyiş], خورش [ḫoriş] ve پوشش [pūşiş] gibi ki aṣılları دان [dān], بخشا [baḫşā], ستای [sitāy], خور [ḫor] ve پوش [pūş] idi. Meẕkūr iki ḳısım şīn'ın ʿalāmetleri ve cümle ḥaṣāyiṣleri oldur ki żamīr-i ġāʾib ve mefʿūliyyet maʿnāsına olan şīn'ın lābüd mā-ḳabli meftūḥ olur. Ve ʿalāmet-i ism-i maṣdar olan şīn'ın lābüd mā-ḳabli meksūr olur. Nitekim miṣāllerinden ẓāhir olur. Ve gāhī ḳısm-ı evvel olan şīn'ın mā-ḳabli meftūḥ iken żarūret ḥālinde sākin ederler. Nitekim bu beyitte vāḳiʿdir, Şeyḫ Saʿdī, beyt:

هر که مزروع خود بخورد بخوید
وقت خرمنش خوشه باید چید

(Ektiği ekini olgunlaşmadan yiyen kişi, harman zamanında başak toplasa gerektir.)

Ve dahi żamīr-i ġā'ib şīn'ı isme lāḥıḳ olup cem'le isti'māl olunmak lāzım geldikte iki nev' cem'e ilḥāḳ olunur. Biri hā ve elif cem' ṣūreti ola. İki vechle olur. Biri ism-i cem'in ḥāli üzre ilḥāḳ olunur دلهاش [dilhāş] ve جانهاش [cānhāş] gibi. Ve bir vechi dahi şīn'ın mā-ḳabline bir yā getirip دلهايش [dilhāyeş] ve جانهايش [cānhāyeş] derler. Ve bir cem' dahi elif ve nūn'la olur, mā-ḳabline fetḥa verip اسبانش [esbāneş] ve گاوانش [gāvāneş] derler. Eğer mezbūr şīn'ın mā-ḳablinde vāv vāḳi' olsa üç vech cā'iz olur: Sākin telaffuẓ etmek olur, گيسوش [gīsūş] gibi. Ve müteḥarrik telaffuẓ etmek olur گيسوَش [gīsuveş] gibi. Ve yā-yı meftūḥa ile گيسويش [gīsuyeş] gibi. Ve eğer ḥarf-i yā vāḳi' ola, onda dahi üç vech cā'iz olur: Meṣelā دوستيش [dūstīş] gibi yā ḥarfini sākin etmek, دوستيَش [dūstiyeş] gibi yā'yı meftūḥ etmek ve bir yā dahi ziyāde etmek دوستييش [dūstīyeş] gibi. Ve eğer kelimenin āḫirinde hā'-i 'alāmet olan lafẓa lāḥıḳ olsa, miyānlarına elif-i müctelibe ziyāde edip **(8[b])** بنده اش [bendeeş] ve جامه اش [cāmeeş] derler. Ve gāhī olur ki hā'-i 'alāmeti sāḳıṭu'l-lafẓ edip muttaṣıl ederler, خزينه اش [ḫazīneeş] lafẓında خزينش [ḫazīneş] derler. Ve mezbūr şīn bir nev' cem'e dahi dāḫil olur. Edāt-ı cem'den evvel getirilip سرشان [serişān], دلشان [dilişān] ve جانشان [cānişān] derler. Va'llāhu a'lem bi-ḥaḳīḳati'l-umūr.

حرف الكاف [ḥarfu'l-kāf]

Kāf-ı 'Arabiyye evāḫir-i esmāya lāḥıḳ oldukta edāt-ı taṣġīrdir. Ol ismin āḫiri sākin ise meftūḥ edip mā-ba'dına kāf-ı 'Arabiyye-i sākine ilḥāḳ ederler مردک [merdek], زنک [zenek] ve طفلک [ṭiflek] gibi. Miṣāli, Şeyḫ Sa'dī, meṣnevī:

برو تا ز خوانت نصيبی دهند
كه فرزندگانت به سختی درند

بينديش از آن طفلک بی پدر
وز آه دل دردمندش حذر

(Git sana sofradan nasip versinler, çünkü çocukların zorluk içindeler. O yetim yavrucağı düşün, onun dertli gönlünün ahından sakın!)

Ve gāhī tāʾ-i ḫiṭābın evveline kāf-ı taṣġīr getirirler. Miṣāli, Şeyḫ Saʿdī, beyt:

قربانکت شوم پدرت را بزن بکش
عیسئ مریمی تو پدر را چه می کنی

(Kurbancığın olayım babanı vur öldür! Sen Meryem oğlu İsasın, babayı ne yapacaksın!)

Ve şol ismin āḫirinde ki hāʾ-i ʿalāmet ola, ol hāʾyı yāʾya ḳalb ve ḥarekesini meftūḥa edip kāf-ı taṣġīr ilḥāḳ ederler. Meṣelā خواجه [ḫˇāce]nin taṣġīrinde خواجیک [ḫˇāciyek] ve بنده [bende]nin taṣġīrinde بندیک [bendiyek] derler. Ve gāh olur ki kāf-ı taṣġīr āḫirine yā-yı ḫiṭābiyye ve yā-yı vaṣfiyye ilḥāḳ ederler. Ve yā-yı vaḥdetle dahi istiʿmāl ederler. Miṣālleri, Monlā Ġarībī, naẓm:

گشتم خراب و شیفتهٔ خردسالکی
قدش نهالکی چه نازک نهالکی

چون آفتاب گشته جهانسوز رنگکش
هر سو بر آفتاب ز ابرو هلالکی

شیرینکی شکر لبکی شوخ چشمکی
مهرویکی برو بکش از مشک خالکی

(Bir gence āşık oldum. Boyu ufacık bir fidan, ne nazik bir fidancık! Renkçiği güneş gibi cihanı yaktı, yay kaşçıkları yüzünden her taraf parladı. Tatlı dudaklıcıksın, bir şuh bakışlıcıksın, bir ay yüzlücüksün, git yüzüne miskten küçük bir ben çek!)

Ve dahi ḥarf-i که [ki] kāf-ı ʿArabiyyenin kesresiyle ve hāʾ-i ʿalāmet ile edāt-ı rābıṭadır, mā-ḳabli mā-baʿdına irtibāṭ için īrād ederler. Egerçi miṣāle ḥācet yoḳ, lākin çünki her söze bir şāhid iltizām olundu, bir beyt taḥrīrinden istinkāf olunmadı. Üstād Laṭīfī, beyt:

جوهرم که نه خویشتن پایم
عرضم نه به دیگری پایی

(Kendisiyle sabit olmayan bir cevherim, başkasına ihtiyacı olmayan bir arazım.)

Ve kāf-ı mezbūra gāhī edāt-ı ism istiʿmāl olunup ẕevi'l-ʿuḳūl ẕātına delālet eder ʿArabīde feṯḥ-i mīm'le من هو [men huve] maʿnāsına. Türkīde "kim" derler. Üstād Laṭīfī, beyt:

هر که در پیش آیدش بر می جهد دندان زند
هر که در پس می رود می پاید و دندان کند

(Önüne kim çıkarsa, kaçacak delik arar. Arkadan kim yanaşırsa geldiği gibi geri gider.)

Ve meẕkūr که [ki] gāhī edāt-ı taʿlīl olur, ʿArabīde کی [key] maʿnāsın ifāde eder.

حرف الميم [ḥarfu'l-mīm]

Ḥarf-i mīm iki nevʿ istiʿmāl olunur. Bir nevʿ, evā'il-i efʿāle idḫāl olunup meftūḥ telaffuẓ olunur, ʿArabīdeki لا [lā] maʿnāsına ʿalāmet-i nehydir مگو [me-gū], مخوان [me-ḫˇān], مخور [me-ḫor] ve مرو [me-rev] gibi. Ve bir nevʿ evāḫir-i kelimāta lāḥıḳ olup sākin telaffuẓ olunur, żamīr-i mütekellimdir دانستم [dānistem], آموختم [āmūḫtem] ve گفتم [guftem] gibi. Ve gāhī bu żamīr-i mütekellim müteḥarrik vāḳiʿ olur من [men] ve مرا [merā] maʿnālarına. Miṣāli, Şeyḫ Saʿdī, ez-*Būstān*:

تولای مردان آن خاک و بوم
برانگیختم خاطر از شام و روم

(Bu kutlu memleketteki insanların sevgisi sebebiyle Şam'dan ve Anadolu'dan vazgeçtim.)

چو مولام خوانند صدر کبیر
نمایند مردم به چشمم حقیر

(Beni "Mevlānā" ve "Sadr-ı kebīr" diye anarlar, halkı gözümde küçük gösterirler.)

Şeyḫ Saʿdī, ez-*Gülistān*, beyt:

گفتم که گلی بچینم از باغ
گل دیدم و مست شد به بویی

(Bahçeden bir gül koparayım dedim, gülü görünce kokusuyla kendimden geçtim.)

Yaʿnī مست شدم [mest şudem].

Ve Ḥakīm Enverī, ḳıṭʿa:

جستم ز جای و پیش دویدم سلام کرد
و آوردمش چو تنگ شکر تنگ در کنار

القصه باز گشتم و آمد به خانه زود
در باز کرد و باز ببست در بس استوار

(Yerimden sıçradım, yanına vardım, selam verdim. Onu küp şeker gibi daracık bir yere getirdim. Sonra geri döndüm, aceleyle eve geldim. Kapıyı açıp tekrar sıkıca kapattım.)

Yaʿnī آمدم و در باز کردم و باز ببستم [āmedem ve der bāz kerdem ve bāz bi-bestem].

Ve Ẓahīr-i Fāryābī, beyt:

سفر گزیدم و بشکست عهد و قربی را
مگر به حله ببینم جمال سلمی را

(Sırf Hille'de Selmā'nın yüzünü görebilirim diye verdiğim sözü ve akrabalık hakkını hiçe sayıp yolculuğu seçtim.)

حله [ḥille], nām-ı ḳabīledir.

Ve Ḫʷāce Ḥāfıẓ, beyt:

گل در بر و مَی در کف و معشوقه به کامست
سلطان جهانم به چنین روز غلامست

(Gül göğüste, şarap kadehi elde ve sevdiğim de muradımca... Cihan padişahlığı bu günümün ancak kölesi olabilir.)

Yaʿnī گل در برم و می در کفم [gul der-berem u mey der-kefem]. Ve cemʿ murād olundukta nefs-i mütekellim maʿa'l-ġayr maʿnāsına meẕkūr mīm-i sākin evveline bir yā ziyāde edip می دانیم [mī-dānīm], می شناسیم [mī-şināsīm] ve می گوییم [mī-gūyīm] derler. **(9ᵃ)**

حرف النون [ḥarfu’n-nūn]

Nūn-ı meftūḥa ki evā’il-i kelimāta dāḫil ola, ʿArabīdeki ḥarf-i ما [mā] gibi maʿnā-yı nefy ifāde eder. Kelimeye muttaṣıl kitābet olunur efʿāl, meṣādır, ism-i fāʿil ve ism-i mefʿūl ṣīġalarında. Meṣelā نداند [ne-dāned], ندانست [ne-dānist], ندانسته [ne-dāniste] ve نداننده [ne-dānende] gibi. Ve nefy-i ẕevāt ve selb-i ṣıfāt-ı müteʿallıḳa ḳaṣd olundukta hā’-i ʿalāmetle munfaṣıl kitābet olunur. Ve esmā’-i cevāmid, esmā’-i meṣādır, ism-i zamān, ism-i mekān ve mübālaġa ṣīġalarında ve ism-i fāʿil ki mefʿūlüne müteʿallıḳ ola, onun nefy ü selbi ḳaṣd olundukta. Ve ḳıss ʿalá-hāẕe’l-bāḳī. Üstād Laṭīfī, beyt:

جبری نه حیدری و نه دانا و کاملی
دانندهٔ گلی و نه دانندهٔ دلی

(Cebrīsin, Haydarī değilsin, bilge ve olgun değilsin! Çamuru bilirsin, gönlü bilmezsin!)

Ve dahi نا [nā] ḥarfi nūn ve elif’ledir, ʿArabīde لیس [leyse] maʿnāsınadır, Türkīde “değil” dedikleridir. Bu dahi edāt-ı nefy olup bununla tavṣīf ḳaṣd ederler. Meṣelā نا بینا [nā-bīnā] gibi, görücü değil demek olur. Ve edāt-ı efʿāle de dāḫil olur نا دان [nā-dān] ve نا شناس [nā-şinās] gibi. Ve esmāya da dāḫil olur نا مرد [nā-merd] ve نا کس [nā-kes] gibi. Ve dahi nūn-ı sākine ki fiʿl-i māżī āḫirine lāḥıḳ ola, ʿalāmet-i maṣdardır. Tafṣīl-i aḥvāli meṣādır beyānında ẕikr olunur inşā’allāhu teʿālá.

حرف الواو [ḥarfu’l-vāv]

Vāv-ı meftūḥa ki ʿArabīde ḥarf-i ʿaṭftır, Fārsīde dahi ḥarf-i ʿaṭf olur. Beyne’l-kelimeteyn vāḳiʿ olup kelime-i uḫráyı kelime-i ūláya ʿaṭf ettikte lābüd mażmūm telaffuẓ olunur. Baʿżı maḥalde maʿṭūfun ʿaleyhin żammesiyle iktifā olunup belki vāv telaffuẓ olunmaz. Ve elif’ten yāḫud yā’dan sonra vāḳiʿ oldukta vāv’ın işbāʿı ẓāhir olur. Miṣāli, vāḥidun mine’ş-şuʿārā:

پارسا و رند و صوفی و ظریف
وصفهای من شده در وقتها

(Zaman zaman dindar, rint, sufi ve zarif gibi sıfatlarım oldu.)

Ve gāhī żarūret-i vezn ile hemān āḫir-i maʿṭūfun ʿaleyhin żammesine işbāʿ verip vāv'ı sākin ederler. Miṣāli, Hümām-ı Tebrīzī, beyt:

بر سر و چشم من گذر کن تا
جویباری به گل بیارایی

(Başımın ve gözümün üstünden geç! Böylece bir ırmağı gülle süslemiş olursun.)

Ve gāhī żarūret-i maḥall için vāv meftūḥ telaffuẓ olunur. Miṣāli, Mevlānā Şāhī, beyt:

ما یکدل و یکروی چنین و آن گل رعنا
افسوس که از هر طرفی روی دگر داشت

(Bizim tek duruşumuz ve tek görünüşümüz var, o kadar kararlı dururuz. Maalesef o iki yüzlü (iki renkli) gül ise her taraftan başka bir yüz gösteriyor.)

Ve gāhī vāv-ı sākine āḫir-i kelimede işbāʿ ile telaffuẓ olunur. Bu ḥālet ekṣer ḳavāfīde vāḳiʿ olur. Miṣāli, Ḥakīm Firdevsī, beyt:

بیاموخته کژی و جادویی
ندانسته چینی و همپهلویی

(Doğruluk ve arkadaşlık bilmemiş, eğrilik ve kötülük öğrenmiş.)

Ve eğer vāv-ı sākine kelimenin āḫirine lāḥıḳ olup mā-ḳablinin ḥareketi vāv cinsinden olursa Ḫorāsānīler katında edāt-ı taṣġīr olur.

Ve dahi maʿlūm ola ki Fārsīde vāv-ı maʿrūfe ve vāv-ı mechūle vardır. Bu taʿbīr ḥarf-i yā-yı taḥtānīde dahi istiʿmāl olunur. Vāv-ı maʿrūfe oldur ki mā-ḳablinde olan ḥarf-i mażmūme olup żammeye işbāʿ ile ḥareket verile. Ve vāv-ı mechūle, mā-ḳablinde olan ḥarf yine mażmūme olup, żammesine ziyāde işbāʿ verilmeyip taḫfīfen telaffuẓ oluna. Keẕālik ḥarf-i yā'nın mā-ḳablinde olan ḥarf meksūre olup kesreye işbāʿı ẓāhir ola, yā-yı maʿrūfe derler. Taḫfīfen telaffuẓ olunan yā'ya yā-yı mechūle derler. Va'llāhu'l-ʿAlīm.

حرف الها [ḥarfu'l-hā]

Ḫarf-i hā ki āḫir-i kelimeye lāḥıḳ olur, birkaç maʿnāya gelir: Liyāḳat, miḳdār-ı zamān, be-maʿnī-i rātibe, hāʾ-i aṣlī ve hāʾ-i ʿalāmet.

Evvelen, liyāḳat ve nisbet maʿnāsın ifāde eder. Miṣāli, Şems-i Faḫrī, beyt:

شاه فرزانه شیخ ابو اسحق
که همه کار اوست مردانه

(Bilge sultan Şeyh Ebu İshāk... Onun bütün işleri mertçedir.)

Ve dahi miḳdār-ı zamān maʿnāsına. Ve ḳadr ve mertebede dahi istiʿmāl olunur. Miṣāli, Ḫᵛāce Ḥāfıẓ, beyt:

مَی دو ساله و محبوب چارده ساله
همین بسست مرا صحبت صغیر و کبیر

(Bize küçük büyük sohbeti için iki yıllık şarap ile on dörtlük güzel yeter!)

Ve dahi rātibe-i her rūze yaʿnī vaẓīfe ve ḥisāb-ı heme ʿömre maʿnāsına. Miṣāli, Ḫᵛāce Selmān, beyt:

گرچه کوی تو کند کعبه همه عمره طواف
پیش روی تو برد قبله همه روزه نماز

(Kābe senin köyünü sürekli tavaf ettiği gibi, kıble de her gün senin yüzüne dönüp namaz kılıyor.)

(9ᵇ) Miṣāl-i dīger, Ḫᵛāce Selmān, beyt:

ای باز گشته از سفر کعبه مرحبا
از حج تست کعبه همه عمره با صفا

(Ey hacdan geri dönmüş kimse, merhaba! Senin haccın sayesinde Kābe hep safa içinde!)

Ve dahi hāʾ-i aṣlīdir ki cemīʿ-i ḥālātta hā telaffuẓ olunur گمره [gum-reh] ve همره [hem-reh] gibi. Ve bir nevʿi de hāʾ-i ʿalāmettir ki kitābet olunur telaffuẓ olunmaz, ancak mā-ḳablinin fetḥasın muḥāfaẓa eder گریه [girye] ve بنده [bende] gibi, yine hā ṣūretinde yazılır. Miṣāli, Muḥammed-i Ṣūfī, rubāʿī:

در هر مجلس چو گلزار آگنده شدی
با هر خس و خار در شکرخنده شدی
با مشرب هر که هست سازنده شدی
حاصل که چو آفتاب تابنده شدی

(Her meclisi gül bahçesi gibi doldurdun. Her türlü çerçöp gibi değersiz şeye tatlı tatlı gülümsedin. Kim varsa onun meşrebince çaldın. Hâsılı güneş gibi parıl parıl parıldadın.)

Ve dahi ḥâlet-i tavṣîfte ve ḥâlet-i iżâfette yine hâ ṣûretinde yazılır ammâ yâ gibi oḳunur. Nihâyet üzerine bir hemze yazılır. Meṣelâ شهزادهٔ جوانبخت [şehzâde-i cuvân-baḫt] ve نوباوهٔ باغ مکرمت [nev-bâve-i bâġ-ı mekremet] gibi. Ve elif ve nûn cemʿ olundukta ve yâ-yı maṣdariyye ilḥâḳ olundukta kâf-ı Fârîsiyle tevessül olunur شهزادگان [şehzâdegân] ve بندگان [bendegân] gibi. Lisân-ı ʿArabda âḫirinde hâʾ-i teʾnîṯ olan isimler Fârsîye naḳl olundukta bu ḳabîlden olur غمزه [ġamze] ve همزه [hemze] gibi. Veyâḫud tâʾ-i aṣlî telaffuẓ olunur, uzun tâ yazılır دولت [devlet] ve سعادت [saʿâdet] gibi. Ve gâh olur ki hâʾ-i ʿalâmet muḥâẕâtında żarûret-i vezn için ḥarf-i sâkine iḥtiyâc vâḳiʿ olur, ol vaḳit ṣarîḥ hâ telaffuẓ olunmak ḳabîḥtir. Efṣaḥ budur ki fetḥayı silkerek telaffuẓ oluna. Şöyle ki ne ṣarîḥ hâ ola ve ne ṣaḥîḥ elif ola. Miṯâli, Üstâd Laṭîfî, beyt:

ای شاه ستمگر وی دلبر ز همه رعنا
تا کی دل بی چاره باشد به فراقت خون

(Ey zorba padişah, ey herkesten daha güzel dilber! Zavallı gönül ne zamana dek ayrılığınla kan olacak?)

حرف الیا [ḥarfu'l-yā]

Ḥarf-i yâ ki âḫir-i kelimeye ilḥâḳ olunur, iki cinstir. Bir cinsi ḥurûf-ı maʿânîdendir ve bir cinsi ḥurûf-ı mebânîdendir. Ḥurûf-ı maʿânî ol ḥarflerdir ki besâyiṭ-i kelimâtın terkîbinden değildir, vażʿda ve delâlette ġayra tebaʿiyyetleri yoḳtur, belki müstaḳil vażʿları ve delâletleri vardır. Âḫir-i kelimeye lâḥıḳ oldukta müteʿaddid maʿnâları olur. İki nevʿdir: Biri ism-i muṣṭalaḥtır ki müstaḳill vażʿı ve delâleti ve müstaḳill medlûlü vardır yâ-yı ḫiṭâbiyye gibi. Ve bir nevʿi dahi ḥarf-i muṣṭalaḥtır ki müstaḳill vażʿı ve delâleti var ammâ müstaḳill medlûlü yoktur, belki medlûlü ġayrın medlûlü żımnında melḥûẓ olur yâ-yı vaṣfiyye

gibi. Uṣûl-i yā-yı maʿānī bunlardır. Yā-yı ḫiṭābiyyenin dört şuʿbesi vardır: Yā-yı istifhāmiyye, yā-yı vaṣfiyye, yā-yı nisbet -bu iki nevʿdir- ve yā-yı taḫṣīṣ. Yā-yı maṣdariyye iki nevʿdir: Yā-yı tenkīr ve yā-yı fiʿl-i māżī. Yā-yı vaḥdetin bir şuʿbesi vardır: Yā-yı zā'ide. Bu aṣḥāb-ı aʿmāl olan yā'lar ile yā-yı mebānī uṣûl ve fürūʿlarıyla on yedi nevʿ olur. Evvelen, yā-yı ḫiṭābiyye ki lisān-ı ʿArabda olan żamīr-i muttaṣıl-ı merfūʿ maʿnāsınadır. Meṣelā ʿArab "durdun" ve "vurdun" demekte قمت [ḳumte] ve ضربت [ḍarabte] der, ʿAcem ایستادی [īstādī] ve زدی [zedī] der. Bu yā-yı ʿAcemī ol tā-yı ʿArabīnin fā'idesin iẓhār eder. Nitekim te'kīd için żamīr-i munfaṣıl ile żamīr-i muttaṣılı cemʿ edip انت ضربت [ente ḍarabte] der, ʿAcem تو زدی [tu zedī] der. انت فعلت [ente faʿalte] dediklerine ʿAcem تو کردی [tu kerdī] der. Nitekim bu beyitte vāḳiʿdir. Ḥakīm Firdevsī, beyt:

تو کردی ورا رستم داستان
وگرنه خری بود در سیستان

(Onu Rüstem-i Dāstān yapan sensin, yoksa Sistan'da bir eşekti.)

Ve yā-yı meẕkūrun şuʿbeleri ki cümle-i ḫaṣāyiṣindendir, evāḫir-i kelimāta lāḥıḳ olur gerek isim, gerek fiʿl ve gerek mużāriʿ olsun. Meṣelā چونی [çūnī], کردی [kerdī] ve می کُنی [mī-kunī] derler. Yaʿnī nicesin, ettin mi ve eder misin demek olur. Miṣāl-i evvel, Muḥammed-i Ṣūfī, rubāʿī:

ای دوست که گفته ای محمد چونی
عیشت بادا همیشه در افزونی
ایستاده به زیر آسمان چون آنم
که ایستاده به زیر دار باشد خونی

(Ey sevgili! "Muhammed nasılsın?" demişsin, ömrün uzun olsun! Ölüm mahkumu darağacının altında nasıl duruyorsa, gökyüzünün altında öylece duruyorum.)

Miṣāl-i ṣānī, Muḥammed-i Ṣūfī, rubāʿī:

ای آن که مرا به مدح افزون کردی
وز دائرۀ سپهر بیرون کردی**(10[a])**
همکارئ ما ایزد بی چون کردی
گر نیست مرا تو هست اکنون کردی

(Ey övgüyle değerimi arttıran, beni gökkubbeden yukarılara yükselten! Yüce Allah'ın yardımıyla bugün neyim yoksa hepsini var ettin!)

Ve dahi beyān-ı ḫiṭāb edip "sensin" diyecek yerde تویی [tuyī] derler. Ḥakīm Senāyī, beyt:

چه کنم زحمت تویی و دویی
چو یقین شد که من منم تو تویی

(Senlik ve ikilik zahmetini ne yapayım! Çünkü anlaşıldı ki ben benim, sen de sensin!)

Meẕkūr ḥarf-i yā fiʿl-i mużāriʿe dāḫil oldukta kelime terḫīm olunur yaʿnī ʿalāmet-i fiʿl-i mużāriʿ olan dāl kelimeden isḳāṭ olunup yerine ḥarf-i yā lāḥıḳ olur. Fārsīde rüsūḫu ve tamām vuḳūfu olmayanlar meẕkūr ḥarf-i yā'yı ṣīġa-i emrin medḫūlü ḳıyās ederler. Ve می [mī] lafẓı ki mużāriʿe dāḫil olur, müşterektir ḥāl ile müstaḳbel miyānında. Ammā eṣaḥḥ budur ki ṣīġa-i ḥāle maḫṣūṣtur. Zīrā kütüb-i fıḳhiyyede masṭūrdur ki ekṣer-i şāhid, şehādetinde گواهی می دهم [guvāhī mī-dihem] derse şehādeti maḳbūledir. Eğer گواهی دهم [guvāhī dihem] derse maḳbūle olmaz. Zīrā şehādet etmeye vaʿde etmiş olur. Bundan ẓāhirdir ki ḥāle maḫṣūṣ ola. Ve gāhī meẕkūr yā'nın kelimeye luḥūḳu rābıṭa vāsıṭasıyla olur. Meṣelā کردستی [kerdestī] ve دادستی [dādestī] derler, yaʿnī "sen etmişsin" ve "sen vermişsin" demektir. است [est] ki edāt-ı rābıṭadır, kelime-i meẕkūreye mülḥaḳ olmakla maʿnāsın taġyīr etmiştir. Ol ḥālet murād olundukta hemze isḳāṭ olunur. Gāh aṣlı üzre sākin komak cā'izdir. Miṣāl-i evvel, Üstād Laṭīfī, beyt:

اختیار عشق بر گل مهتریست
سر نهادن اندرین ره سروریست

(Āşık olmak, insanı yüceltir. Bu yola baş koymak sultanlık demektir.)

Miṣāl-i ṣānī, Ḥażret-i Mevlānā, beyt:

اهل عرفان را دو دیدن دوری است
این دویی اندر تو از مستوری است

(İki görmek, irfan sahipleri için uzaklık/yabancılıktır. Sendeki bu ikilik perde altında oluşun yüzündendir.)

Ve dahi yā-yı istifhāmīdir. Edāt-ı istifhām ʿArabīdedir ammā Türkīde dahi vardır. Āḫir-i kelimedeki "mi" ki "gördün mü", "bildin mi" derler, Türkīnin istifhāmıdır. Lākin Fārsīde istifhām için müstaḳil mevżūʿ edāt yoktur, ancak kelime evveline dāḫil olan elifʾin maḥallinde maʿnā-yı istifhām murād olunur. Ve bir dahi kelime āḫirine mülḥaḳ olan yā-yı ḫiṭābiyye bi-ʿaynihā maḥallinde maḳām-ı istifhāmda istiʿmāl olunur. Ol maʿnā ise ḳarīne-i ḥāliyye ile fehm olunur. Meṣelā شنیدی [şenīdī] ve دیدی [dīdī] derler suʾāl renginde, "işittin mi" ve "gördün mü" demekte. Miṣāli, Üstād Laṭīfī, beyt:

دیدی که چه کرد اشرف خر
او مظلمه برد و جانی یک زر

(Eşek Eşrefʾin ne yaptığını gördün mü? O adaletsizlik yapıp bir altına bir can götürdü.)

Ve dahi yā-yı vaṣfiyyedir, maʿnā-yı tavṣīf ifāde eder. Vaṣf ile tavṣīf arasında bir nisbet-i ġayr-ı müstaḳileden ʿibārettir. Yaʿnī mülḥaḳ olduğu kelimenin medlūl-i vaṣfîsi olan mevṣūfun ḥāleti onunla ḳāʾim olur ve ona delālet eder, ol kelime gerek mürekkeb olsun زرگر [zerger] gibi gerekse basīṭ-i cāmid olsun سرد [serd] gibi, gerekse basīṭ-i müştaḳ olsun شکیبا [şikībā] gibi. İfāde-i tavṣīf ḳaṣd olundukta ol kelimelerin āḫirlerine ḥarf-i yā ziyāde olunup زرگری [zergerī], سردی [serdī] ve شکیبایی [şikībāyī] denilir. Miṣāli, Vuḳūʿī-i Tebrīzī, beyt:

بوده ام از تاب عشقت همچو زر کامل عیار
او بداند قدر زر را هر که باشد زرگری

(Aşkının sıcaklığında altın gibi tam ayar oldum. Altının kıymetini elbette kuyumcu olan bilir.)

Ve Mīr Naẓmī, beyt:

چنان ز سردئ دی گشته آه در دل تنگ
چو سیخ از دهنم لعلگون برون آید

(İçimdeki ahım, kışın soğuğuyla öylesine büzüşüp daraldı ki ağzımdan kebap şişi gibi kıpkızıl çıkıyor.)

Ve Mīrzā Ḳulı Big, beyt:

فراق می کشد و این زمان می گوید
سزای آن که کند تکیه برشکیبایی

(Ayrılık çekiyor ve şimdi de diyor ki: "Sabırlı olmanın tam sırası!".)

Bu vaṣfiyyet için olan yā gāh olur ki ḥaẕf olunup medḫūlü olan kelime kesre ile telaffuẓ olunur. Meṣelā نیکی [nīkī] diyecek yerde نیک [nīk] ile iktifā olunur. Mevlānā Kātibī, beyt:

دشمن چه غم که نیک گدایان او بگفت
گویند در عقب بدئ میر پادشاه

(Düşman onun hizmetçilerinin iyiliğini söylediyse ne olmuş! Hemen akabinde padişahın emirinin kötülüğünü söylerler.)

Ve بدی [bedī] diyecek yerde بد [bed] ile edā ederler. Mevlānā Kātibī, beyt:

بد من دائما اندیشه داری
نه نیکست اینچنین نیکو بیندیش

(Sürekli benim kötülüğümü düşünüyorsun. Ne güzel, hep böyle iyi düşün!)

(10[b]) Ve خون ریزی [ḫūn-rīzī] diyecek yerde خون ریز [ḫūn-rīz] demek ile maʿnā tamām olur. Mevlānā Kātibī, beyt:

تیغت نکرد میل به خون ریز کاتبی
آخر چه کرده ام که چنین زار می کشی

(Ey sevgili! Kılıcın Kātibī'nin kanını dökmeye niyetlenmedi. Acaba ne yaptım da böyle acı çektiriyorsun?!)

Bu yā'nın bir nevʿine yā-yı maṣdariyye derler. Maṣdara maḫṣūṣ olan yā'dan ġayrıdır ki ḥālet-i tavṣīfte vaṣf-ı kelime ettiği gibi ḥālet-i iżāfette dahi ol ʿameli eder. Meṣelā سروری کرد [serverī kerd] ve جوهری بود [cevherī būd] derler ki maʿnāsı "serverlik etti" ve "cevāhirci idi" demek olur. Miṣāli, Ṭālib-i Āmulī, beyt:

آن کور باطنان نشناسند از سفال
با آنکه خویش را همه گیرند جوهری

(Gönül gözüyle görmeyenler kendilerini hep kuyumcu saysalar da toprakla altını ayırt edemezler.)

Ve dahi yā-yı nisbettir ki lāḥıḳ olduğu kelimenin medlūlüne nisbet maʿnāsın ifāde eder ve medlūlünün mecmūʿundan vaṣf-ı nisbī ḥāṣıl olur. Meṣelā عربی [ʿarabī] gibi ki ʿArab ṭā'ifesine mensūb ve عجمی [ʿacemī] ki vilāyet-i ʿAcem'e mensūb demek olur. Meṣelā naʿt-ı şerîfte, Mevlānā Cāmī, beyt:

فهم رازش نکنم او عربی من عجمی
لاف مهرش چه زنم او قرشی من حبشی

(Onun sırrına nasıl ereyim? O Arap, bense Acemim. Ona olan sevgimden nasıl bahsedeyim? O Kureyş'e mensup bir efendi, bense Habeş'e mensup bir köleyim.)

Ve nisbet dahi iki nevʿdir. Biri nisbet-i lāzımedir ki müteġayyir ve mütebeddil olmaz. Ve biri de ġayr-ı lāzımedir ki müteġayyir ve mütebeddil olur. Meṣelā زبانِ تازی [zebān-ı tāzī] derler, onda olan yā nisbet-i lāzıme-i ġayr-ı muṭlaḳadır. Ve baʿżı kimesne için کتابی [kitābī] derler, onda olan yā ġayr-ı lāzımedir ki kütüb-i semāviyyeden ġayrıya da intiḳāli cā'izdir ki ol "kitābī"nin kitāba nisbeti ġayr-ı lāzımedir. Ve Fārsī, Derī ve Pehlevī derler; Fārs'a, Der'e ve Pehlev'e mensūb demektir Mıṣrī, Şāmī ve Rūmī gibi. Ve gāh olur ki meẕkūr yā-yı nisbīnin teʾkīd-i nisbet için āḫirine bir nūn ziyāde edip مشگین [muşgīn] ve سنگین [sengīn] gibi, ol maḳūle nisbetin iki ḥāli vardır. Biri bu ki nisbet için olan yā, mensūbun ileyhin mādde-i vücūdun beyān için olur. Meṣelā tūcdan düzülmüş mesneye رویین [rūyīn], taştan düzülmüşe سنگین [sengīn] ve demirden yapılmışa آهنین [āhenīn] derler. Biri dahi bu ki mensūbun ileyhin baʿżı evṣāfın beyān için olur. Meṣelā rengini beyān murād olunsa müşk renginde olana مشگین [muşgīn] derler. Ḫᵛāce Selmān, mıṣraʿ:

مه تابان ما دارد شب مشگین بر دوشش

(Bizim parlak dolunayımız, omuzunda misk renkli/kara geceye sahiptir.)

Kırmızı güle "gül-i āteşīn" derler. Mevlānā Hātifī, beyt:

از آتش تب چو عارضش سوخت
همچون گل آتشین برافروخت

(Yanağı sıtma ateşiyle yanınca kırmızı renkli gül gibi alev alev oldu.)

Gāh olur ki teʾkīd-i nisbet için olan nūn'dan muḳaddem bir elif ziyāde ederler. Meṣelā diyār-ı Pehlev'e nisbet olundukta پهلوانی [pehlevānī] derler, ol diyāra mensūb olan lisān murād olunur. Şāʿir demiştir, beyt:

گشاده زبان و جوانیست هست
سخن گفتن پهلوانیست هست

(Açık sözlü, Pehlevīce konuşan bir gençtir.)

Gāh olur ki elif ve nūn'dan sonra yāʾdan bedel bir hāʾ-i nisbet ziyāde ederler. Meṣelā ملوکانه [mulūkāne], عاقلانه [ʿāḳilāne] ve عارفانه [ʿārifāne] derler. Gāh olur bir kāf-ı Fārsī ziyāde ederler ki ol da nisbette ziyāde olunagelmiştir. Meṣelā جداگانه [cudāgāne] derler cüdāya nisbette. Şeyḫ Niẓāmī, mıṣraʿ:

جداگانه در هر فنی یکفنی

(Her fende usta, benzersiz biridir.)

Gāh olur ki bu kāf'ı yā ile de cemʿ edip زندگانی [zindegānī] ve بندگانی [bendegānī] derler. Gāh olur ki bu kāf'ı yāʾdan sonra getirip نزدیک [nezdīk], تاریک [tārīk] ve باریک [bārīk] dahi öyledir. Gāh olur ki ancak kāf'ı getirirler کودکان [kūdekān] gibi. کردگان [kerdegān] da öyledir, کرد [kerd]'e nisbeti vardır elif ve nūn teʾkīd-i nisbet için olduğu gibi. Gāh olur ki maʿnā-yı ẓarfiyyet ifāde eder. Meṣelā "bāmdādda" diyecek yerde بامدادان [bāmdādān] derler. Mevlānā Cāmī, beyt:

به دیگر روز یوسف بامدادان
که شد دلها ز فیض صبح شادان

(Gönüllerin sabahın bereketiyle kıpır kıpır olduğu ertesi sabah, Yusuf....)

Ve "nev-bahārda" diyecek yerde نوبهاران [nev-bahārān] derler. Mevlānā Cāmī, beyt:

نوبهاران خلیفهٔ بغداد
بزم عشرت به طرف دجله نهاد

(Bağdat halifesi, ilkbaharda işret meclisini Dicle kıyısına kurdu.)

Ve صبحگاهان [ṣubḥgāhān] dahi böyledir. Mevlānā Cāmī, beyt:

چو شد نارنج مشرق صبحگاهان
چو سیب سیغ چون سیب صفاهان

(Sabahleyin doğu portakalı güneş, İsfahan elması gibi güzel bir elma olunca...)

(11[a]) Ve dahi meẕkūr yā, gāh olur ki taḫṣīṣ için isti'māl olunur ve ḫuṣūṣiyyeti eḥad-ı żıddeyni āḫara taḫṣīṣ için isti'āre ṭarīḳıyla isti'māl eder. Meṣelā انگشتری [engüşterī] derler, āḫirinde olan yā ḫuṣūṣiyyedir. Parmak ki انگشت [enguşt]tür, yüzük ona maḫṣūṣ olmakla انگشتری [enguşterī] derler. Ve ol ḫuṣūṣiyyeti te'kīd için yā'dan sonra nūn ziyāde edip انگشترین [enguşterīn] dediler.

Ve dahi meẕkūr yā, āḫir-i maṣdara da lāḥıḳ olup tehyi'e ve isti'dād ma'nāsın ifāde eder. Meṣelā گفتنی [guftenī] ve خوردنی [ḫordenī] derler, söyleyecek ve yiyecek demek olur. Murād, söylemeye lāyıḳ söz ve yemeye hāżırlanmış ṭa'āmdır. Ve ölmeye müsteḥaḳḳ ādeme کشتنی [kuştenī] derler. Nitekim bu beyitte vāḳi'dir. Seyfī-i Buḫārī, beyt:

شمع در مجلس اگر با تو دم از نور زند
کشتنی سوختنی باشد و آویختنی

(Meclisteki mum seninle parlaklık yarışına girecek olursa öldürülesi, yakılası ve asılasıdır.)

Ve gidecek nesneye رفتنی [reftenī] derler. Miṣālī, beyt:

چو نتوان رفتنی را داشت در بند
گره بستن به موران در شکم چند

(Kaçmaya gücü olmadıktan sonra karıncaları karnından düğüm düğüm bağlamaya ne gerek var?)

Ve gāh olur ki liyāḳat maʿnāsına da istiʿmāl ederler. Meşelā آوردنی [āverdenī] derler, pīş-keş murād olunur, getirmeye lāyıḳ nesne demek olur. Nitekim, Mevlānā Hātifī, beyt:

ز آوردنیهای شاهانه نیز
در آن عرضگه برد بسیار چیز

(Padişaha layık nice armağanı da onun huzuruna götürdü.)

Tehyi'e maʿnāsına olan yā ile bu yā'nın farḳı ġāyet daḳīḳtir.

Tenbīh: Meẕkūr yā dahi gāhī mücerred tenkīr için istiʿmāl olunur. Tenkīr ḳaṣd olundukta meṣādıra ilḥāḳ ederler. Şems-i Faḫrī, naẓm:

منِ سرگشته گشتم هر دیاری
ندیدم مثل خسرو شهریاری

جمال الدین ابو اسحق که او را
نباشد روز بزم و رزم یاری

(Zavallı ben her diyarı dolaştım ama onun gibi bir padişah görmedim. Cemaleddin Ebu İshak'a eğlence ve savaş gününde kimse denk olamaz.)

Bu yā'nın yā-yı vaḥdetle maʿnāları ġāyet ḳarībdir, farḳı daḳīḳtir. Rüsūḫ-ı tāmmı olan bilir.

Ve dahi fiʿl-i māżī āḫirine mülḥaḳ olur ki ḥikāyet-i ḥāl-i māżī maʿnāsın ifāde eder veyāḫud müteʿallaḳlarının ḥāletiyle ittiṣāf ḳaṣd edip istiʿmāl ederler. Şāh Nāṣır-ı Ḫüsrev, ḳıtʿa:

من ز دست این خزان آخر به میغان برشدم
ورنه هرگز آدمی دیدی که او عنقاستی

پشت این مشت مقلد خم که کردی در سجود
ورنه در جنت امید قلیه و حلواستی

(Ben bu güz sayesinde sonunda bulutlara yükseldim, yoksa bir insanın anka olması görülecek şey mi! Secdede yaptığın taklit yüzünden kamburun çıkmış, yoksa cennetteki kavurma ve tatlının mı umudundasın!)

Ve gāhī ḥikāyet-i ḥāl-i māżī ḳaṣd olundukta fiʿl āḫirine dahi lāḥıḳ olur. Üstād Ferruḫī, beyt:

گر پذیرفتی نگارا خویش قربان کردمی
گر قبولت آمدی ترک سر و جان کردمی

(Ey sevgili! Kabul etseydin kendimi sana kurban ederdim. Kabul etseydin başımdan da canımdan da vazgeçerdim.)

Ve dahi yā-yı meẕkūr esmā ve efʿāl āḫirlerine lāḥıḳ olup maʿnā-yı vaḥdet ifāde eder. Yaʿnī medḫūlünün medlūlünden maʿnā-yı vaḥdet ẓāhir olur. Bu ḥālet ekṣer esmāda istiʿmāl olunur. Şeyḫ Saʿdī, beyt:

ظالمی را خفته دیدم نیمروز
گفتم این فتنه است خوابش برده به

(Bir zalimi uyurken görünce "Bu fitnedir, uyuması daha iyidir" dedim.)

Dīger, Üstād Laṭīfī, beyt:

پادشاهی را شدم بنده کنون
که اهل عالم تابع فرمان اوست

(Bugün, bütün dünyanın emrine boyun eğdiği bir padişaha köle oldum.)

Ve dahi gāhī işbāʿ-ı ḥurūf için bir yā ziyāde yazarlar, ammā kelimede maʿnāsının iştirāki yoktur. Yaʿnī maʿnā-yı kelimeye ifādesi olmayıp ancak mā-ḳablinde olan kelimenin āḫir ḥarfini işbāʿ eder, ona yā-yı zā'ide derler. Miṣāli, beyt:

اگر به شمهٔ لطفش شروع شرح افتد
هزار خامه و کاغد وفای آن نکند

(Lutfundan birazı şerh edilmeye başlansa, binlerce kâğıt ve kalem buna yetmeyecektir.)

Bu dahi maʿlūm ola ki کیانی [keyānī] ve خسروانی [ḫusrevānī]de olan yā'lar miṣilli yā ḥarfi dahi bir nevʿ nisbettir. Ammā elif ve nūn cemʿ için değildir, belki ol ḥarflerin ziyādesi ḳāʿide-i lisān-ı ʿArabdır ki ol ḳāʿide üzre taʿbirāt nisbettir. Meṣelā اسکندرانی [iskenderānī] derler, İskender'e mensūb demektir.

Ve dahi bir ḥālet vardır, ḳarīne-i sābıḳa ile sonra gelen ḥarf-i yā kelimeden sāḳıṭ olur. Ḥakīm Enverī, beyt:

تا روی به خطهٔ خراسان
آوردی و ماند مر ختا را

(Hatā'yı bırakıp Horasan bölgesine yöneldiğinden beriḳ)

Yaʿnī ماندمی [māndemī].

Ve cins-i yā'nın biri dahi mebānī olduğu ḥarf-i yā-yı beyānînin evvelinde ẕikr **(11ᵇ)** olunmuştu. Ḥurūf-ı mebānī şol ḥarflerdir ki besā'iṭ-i kelimāt ki vesā'iṭ-i ḥurūf-ı maʿānīdendir, onlardan mürekkeb olur. Meṣelā بنای [bināy], سرای [serāy] ve جای [cāy] gibi ki terkībi ol edāt ile ṣūret-i terkīb bulur. Ol yā'larda müstaḳil vaż' ve delālet olmaz, belki mevżūʿ olan lafẓın ve lafẓ-ı dāllin cüz'leri vāḳiʿ olur. Yā-yı نی [nī], کی [gī] ve می [mī] dahi ol ḳabīldendir.

Ḥurūf-ı ʿavāmil ki evvel mebḥaṣde ẕikr olunmuştu, on iki ḥarf ʿalá-ḳadri'l-imkān tafṣīl ve beyān olundu. Baʿde ẕālik ḳavāʿid-i āḫar beyānına şürūʿ olundu. Va'llāhu'l-Musteʿān.

قاعدهٔ اشتقاق [ḳāʿide-i işṭiḳāḳ]

Maʿlūm ola ki erbāb-ı lüġat katında zebān-ı Fārsīde aṣıl müştāḳun minh fiʿl-i māżīdir. Māżīnin āḫir ḥarfi iki ḥālden ḫālī değildir. Yā tā'-i sākine olur دانست [dānist], شناخت [şināḫt], آموخت [āmūḫt], گفت [guft], گذشت [guẕeşt] ve رفت [reft] gibi, veyāḫud dāl-ı sākine olur آمد [āmed], رسید [resīd], خواند [ḫᵛānd], کرد [kerd] ve خورد [ḫord] gibi. Kelimenin āḫir ḥarfine fetḥa verip āḫirine nūn-ı sākine getirirler, maṣdar olur دانستن [dānisten], شناختن [şināḫten] ve آموختن [āmūḫten] gibi. Ve ḳıs ʿaleyhi'l-bāḳī. Ve dahi آمدن [āmeden] ve کردن [kerden] ve'l-bāḳī miṣluhumā. Ve eğer bu nūn-ı sākineden sonra bir yā-yı sākine ziyāde ederlerse ṣīġa-i ism-i zamān, ṣīġa-i ism-i mekān ve menāṭ-ı fiʿl olur. Meṣelā خواندنئ وقت [ḫᵛāndenī-i vaḳt] ve نمودنئ جای [numūdenī-i cāy] gibi ve miṣluhuma'l-bāḳī. Ve eğer ṣīġa-i māżīnin āḫirine hā'-i ʿalāmet ilḥāḳ olunsa ṣīġa-i mefʿūl olur. Meṣelā دانسته [dāniste] ve شناخته [şināḫte] gibi. Ve her ṣīġa-i māżīnin mechūlü ol ṣīġanın mefʿūlü ṣīġasıdır شد [şud] lafẓı żamm olunsa.

Meṣelā دانسته شد [dāniste şud], شناخته شد [şināḫte şud], خوانده شد [ḫᵛānde şud] ve رسیده شد [resīde şud] gibi. Zīrā Fārsīde mefʿūl isim ṣīġasına ṣāmildir ve iştiḳāḳta bu ṣīġalardan ve emṣālinden ġayrıda tebeddül ve taġayyür vāḳiʿ olmak ḳāʿide-i lāzımedir. Ḥaẕfla, ziyādeyle, ibdālle, taḥrīk-i sākine ve ʿaksiyle, maḥallin iḳtiżāsı ḥasebiyle miṣālleri "iḳlāb" taʿrīfinde maʿlūm olur. Ve her ṣīġa-i emrin evveli ki elif vāḳiʿ ola ve ona yā-yı īcābiyye lāḥıḳ veyāḫud mīm-i nāhiye dāḫil ola, lābüd elif yā'ya ve mīm'e tebdīl olunur. Meṣelā آرامیدن [ārāmīden], آسودن [āsūden] ve افکندن [efkenden] kelimelerinin emrinde ve nehyinde بیارام [biyārām], بیارامند [biyārāmend], میارام [meyārām], میارامند [meyārāmend], بیاسای [biyāsāy], بیاسایند [biyāsāyend], میاسای [meyāsāy], میاسایند [meyāsāyend]; بیفکن [biyefken], بیفکنند [biyefkenend], میفکن [meyefken] ve میفکنند [meyefkenend] derler. Ve ḳis ʿaleyhi'l-bāḳī.

قاعدهٔ اقلاب و ابدال [ḳāʿide-i iḳlāb ve ibdāl]

Böyledir ki kelime-i māżīnin emir ve mużāriʿ olmasında ittifāḳ-ı lüġaviyyīn üzre ḳāʿide böyledir ki kelime-i māżīnin āḫir ḥarfi emrinde terḫīm ve mużāriʿinde zā ḥarfine ibdāl olunur آموخت [āmūḫt] gibi, emri آموز [āmūz] ve mużāriʿi آموزد [āmūzed] olur. Ve ساخت [sāḫt] kelimesinin emri ساز [sāz] ve mużāriʿi سازد [sāzed] olur. Ve māżīsinde ḫā olan kelimeler birkaçtır ki ibdāl olunurlar. Meṣelā شناخت [şināḫt] kelimesinin emri zā olmak mümkin değil, onun tevāḫīsi olan sīn'e ibdāl olunur ki emri شناس [şināṣ] ve mużāriʿi شناسد [şināsed] olur. Ammā افراخت [efrāḫt], افروخت [efrūḫt], دوخت [dūḫt], پخت [puḫt] ve سوخت [sūḫt] bunlar cümle zā'ya ibdāl olunurlar. Ve eğer kelime-i māżīnin āḫir ḥarfinin mā-ḳabli sīn-i sākine ve elif-i muʿtemede olsa ḥarf-i meksūre ile ol sīn'i ḥaẕf ve meksūru meftūḥ ederler. Meṣelā دانست [dānist] kelimesinin emri دان [dān] ve mużāriʿi داند [dāned] olur. Keẕālik شایست [şāyest] kelimesinin emri شای [şāy] mużāriʿi شاید [şāyed] olur. Ve keẕālik داشت [dāşt] kelimesinin şīn'ı rā'-i mühmeleye ibdāl olunup emri دار [dār] mużāriʿi دارد [dāred] olur. Ve eğer bir kelime-i māżīnin āḫir ḥarfinin mā-ḳabli fā'-i sākine ve elif-i muʿtemede olsa bā **(12[a])** ḥarfine ibdāl olunur. Ve bā ile fā arasında tevāḫī olduğu cihetle, meṣelā تافت [tāft] kelimesinin emri تاب [tāb] ve mużāriʿi تابد [tābed] olur. شتافت [şitāft] dahi böyledir, emri شتاب [şitāb] ve mużāriʿi شتابد [şitābed] olur. یافت [yāft] dahi böyledir, emri یاب [yāb] ve mużāriʿi یابد [yābed] olur. Ve eğer kelime-i māżīnin āḫir ḥarfi dāl olan ṣīġalardan bir kelimenin āḫir ḥarfinin mā-ḳabli yā-yı sākine olsa,

ol yā'yı ḥaẕf ve mā-ḳablini meftūḥ ederler. Meṣelā رسید [resīd] kelimesinin emri رس [res] ve mużāri'i رسد [resed] olur. Ve شنید [şenīd] kelimesinin yā'sını vāv'a ḳalb edip emrinde شنو [şinev] ve mużāri'inde شنود [şineved] derler. Ve درخشید [diraḫşīd] kelimesi رسید [resīd] gibidir, emri درخش [diraḫş] ve mużāri'i درخشد [diraḫşed] olur. Ve eğer āḫiri dāl olan kelimelerden bir kelimenin āḫiri dāl ve mā-ḳabli elif-i mu'temed olsa افتاد [uftād] ve نهاد [nihād] gibi, emirleri افت [uft] ve نه [nih] ve mużāri'leri افتد [ufted] ve نهد [nihed] olur. Ve eğer dāl'ın mā-ḳabli vāv olsa نمود [numūd] ve فرمود [fermūd] gibi, vāv elif'e ḳalb ve bir yā ziyāde olunup emirleri نمای [numāy] ve فرمای [fermāy] ve mużāri'leri نماید [numāyed] ve فرماید [fermāyed] olur. Ve eğer dāl-ı meẕkūrenin mā-ḳabli rā'-i sākine olsa خورد [ḫord] ve برد [burd] gibi, emirleri ḥaẕf-ı dāl ile خور [ḫor] ve بر [ber] ve mużāri'lerinde rā'-i sākineyi meftūḥ edip خورَد [ḫored] ve برَد [bered] derler. Sā'irleri cümle bunlara ḳıyās olunur.

احوال جمع و مضارع [aḥvāl-i cemʿ ve mużāriʿ]

Ve mużāri'in cümle isti'mālinde ḳā'ide budur ki lafẓ-ı müfredinin āḫirinde dāl-ı sākine var ise mā-ḳabline bir nūn ziyāde olunur. Meṣelā خورد [ḫord] cem'inde خورند [ḫorend] ve آشامد [āşāmed] cem'inde آشامند [āşāmend] derler. Ve eğer aṣl-ı kelimede nūn var ise bir nūn daḫa ziyāde ederler. Meṣelā داند [dāned] ve ماند [māned] lafẓlarında دانند [dānend] ve مانند [mānend] derler. Ve eğer mużāri' kelimesinin evvel ḥarfi hemze-i meftūḥa olursa yā'ya ḳalb ve bā'-i istiḳbāl dāḫil ederler. Meṣelā آمد [āmed] ve آورد [āverd] lafẓlarında بیامد [biyāmed] ve بیاورد [biyāverd] derler. Ve آمد [āmed] lafẓının emri ki elif-i memdūdedir, آ [ā] gelir. Yalnız isti'māl olunmadığından ḥarf-i yā ziyāde eylediler, آی [āy] oldu. Ḳā'ide-i meẕkūre üzre bā'-i istiḳbāl idḫāl eylediler بآی [bi-āy] oldu. İsti'mālinde nev'-i ṣiḳlet bulunmakla elif'i bā ile ḳalb-i mekān eylediler بیا [biyā] oldu. Cem' ile isti'mālinde بیامند [biyāmend] ve بیایند [biyāyend] dediler. Ve بیاورند [biyāverend] dahi böyledir. Ve eğer mużāri' kelimesinin evvelinde ḥarf-i می [mī] ve همی [hemī] vāḳi' olsa ol kelime ḥāle maḫṣūṣ olur, می داند [mī-dāned] ve همی داند [hemī-dāned] gibi. Merḳūm ḥarfler yerine bā'-i istiḳbāl -ki bā'-i mużāri' dahi derler- idḫāl olunsa ol ṣīġa mużāri' olup müstaḳbele maḫṣūṣ olur بداند [bi-dāned] ve بگوید [bi-gūyed] gibi. Bā'-i müstaḳbelin aḥvāli bu miḳdār ile iktifā olundu. Ve ḳıs ʿaleyhi'l-bāḳī.

قاعدهٔ غیر مشتقه [ḳāʿide-i ġayr-ı müştaḳḳa]

Esmāʾ-i ġayr-ı müştaḳḳa ki ṣīġa-i emr ile mürekkeb ola, ism-i fāʿil maʿnāsın ifāde eder. Ona ıṣṭılāḥ-ı lüġaviyyīnde vaṣf-ı terkībī derler. Meṣelā سخندان [suḫandān], شعرشناس [şiʿr-şinās], کشورگشا [kişver-guşā] ve گیتی ستان [gītī-sitān] gibi. Türkīde bir ismi lafẓ-ı "-cı" ile taʿbīr ettikleri maʿnāya söz bilici, şiʿr anlayıcı, iḳlīm açıcı ve cihān alıcı demek olur. Suḫan-dān aṣlında dānende-i suḫan ve şiʿr-şināsşināsende-i şiʿr idi, telaffuẓlarında nevʿ-i ṣiḳlet olduğu ecilden دانند [dānende] ve شناسنده [şināsende] ki mübtedādır, dāl-ı mużāriʿ ile hāʾ-i ʿalāmeti ḥaẕf edip ḫaberleri ki سخن [suḫan] ve شعر [şiʿr]dir, taḳdīm edip suḫan-dān ve şiʿr-şināş dediler. Sāʾir vaṣf-ı terkībīlerde dahi ḥāl böyledir.

قاعدهٔ اسم فاعل [ḳāʿide-i ism-i fāʿil]

Budur ki kelime-i mużāriʿ dālʾının mā-ḳabline nūn ve mā-baʿdına hāʾ-i ġayr-ı melfūẓa getirirler ve eğer kelimenin aṣlında dālʾdan muḳaddem nūn var ise bir nūn dahi ziyāde ederler. Meṣelā داند [dāned] ki ṣīġa-i mużāriʿdir, ism-i fāʿil etmek murād olundukta vech-i meşrūḥ üzre āḫir ḥarfi ki dālʾdır, mā-ḳablinde olan nūn-ı aṣlīsinin mā-ḳabline bir nūn ve mā-baʿdına **(12ᵇ)** hāʾ-i ʿalāmet getirip داننده [dānende] derler. Sāʾir ṣīġalar dahi bu minvāl üzredir.

Ve bir ḳāʿide dahi ṣīġa-i emrin āḫirine elif ile nūn ziyāde ederler, ism-i fāʿil olur. پوی [pūy], گوی [gūy] ve خوان [ḫʷān] lafẓlarına elif ile nūn ziyāde ettikte پویان [pūyān], گویان [gūyān] ve خوانان [ḫʷānān] olur; söyleyici, okuyucu ve yelici demek olur. Miṣāl-i evvel, Ebulmaʿānī, beyt:

شده پویان چو صبا وقت سحر در کویش
پاسبانی بکند دل به هوایش همه شب

(Gönül seher vakti tan yeli gibi onun köyünde koşturuyor, onun aşkıyla her gece bekçilik yapıyor.)

Miṣāl-i ṯānī, İbrāhīm Fārūḳī, beyt:

دشمنان سگ نهاد دوزخی مأوات را
اخسئوا گویان زبانی می کند بئس العذاب

(Senin cehennemi yer edesice köpek tabiatlı düşmanlarına "sürünün!" deniyor, azaba bak!)

Miṣāl-i ṣāliṣ, Ḥakīm Enverī, beyt:

رزم ایشان چو سعیر است که در حفرهٔ او
اخسئوا خوانان شمشیر کند نیرانی

(Onların savaşı cehennem gibidir, çünkü kılıç oradaki çukurda "süründükçe sürünün!"[1] diyerek bekçilik yapar.)

Ve اخسئوا [ahseʾū] cemʿ-i اخسأ [aḫsaʾa]dır. اخسأ الکلب [aḫsaʾa'l-kelbe] derler, yaʿnī "köpeği sürdü" demektir. Ve ism-i fāʿilde bir ḳāʿide dahi āḫir-i kelime-i emre bir elif ilḥāḳıyla olur. Meṣelā پویا [pūyā], گویا [gūyā] ve خوانا [ḫˇānā]. Ve ḳıs ʿaleyhi'l-bāḳī.

قاعدهٔ اسم مفعول [ḳāʿide-i ism-i mefʿūl]

Ḳāʿide-i külliyye böyledir ki kelime-i māżīnin āḫir ḥarfi meksūr veyā mażmūm veyāḫud sākin olsa meftūḥ ve müteḥarrik ederler ve hāʾ-i ġayr-ı melfūẓī getirirler. Meṣelā دانست [dānist] ve خفت [ḫuft] ṣīġalarının tāʾlarını meftūḥ ve ḥāʾ-i ġayr-ı melfūẓī ilḥāḳ edip دانسته [dāniste] ve خفته [ḫufte] derler. Ve keẕālik خورد [ḫord] ve آشامید [āşāmīd] ṣīġalarının dāl'larını meftūḥ ve hāʾ-i ġayr-ı melfūẓī ilḥāk edip خورده [ḫorde] ve آشامیده [āşāmīde] derler. Sāʾir ṣīġalar dahi bu ḳıyās üzredir. İcmāl-i kelām, ism-i fāʿil mużāriʿden ve ism-i mefʿūl māżīden olur.

قاعدهٔ نفی [ḳāʿide-i nefy]

Lisān-ı Fārsīde nefyin ḳāʿidesi budur ki ṣīġa-i māżī ve ṣīġa-i mużāriʿin evāʾil-i kelimelerine nūn-ı meftūḥa-i mevṣūle idḫāl ederler. Meṣelā دانست [dānist] ve گفت [guft] kelimeleri ki fiʿl-i māżī idi, evvellerine nūn-ı meftūḥa muttaṣıl oldukta ندانست [ne-dānist] ve نگفت [ne-guft] oldu ki maʿnāları "bilmedi" ve "söylemedi"dir. Ve داند [dāned] ve گوید [gūyed] kelimeleri ki fiʿl-i mużāriʿdir, evvellerine nūn-ı meftūḥa muttaṣıl oldukta نداند [ne-dāned] ve نگوید [ne-gūyed] oldu ki maʿnāları "bilmez" ve "söylemez" demektir. Bu nūn-ı müfredeye ʿArabīde nūn-ı nāfiye derler maʿnā-yı kelimeyi nefy ettiği için.

1 Kurān-ı Kerīm, Müminūn 23/108.

قاعدهٔ نهی [ḳāʿide-i nehy]

Lisān-ı Fārsīde ḳāʿide-i nehy, ṣīġa-i emre mīm-i meftūḥa-i müfrede idḫāl ederler, ʿalāmet-i nehydir. Meṡelā دان [dān], خوان [ḫˇān] ve خور [ḫor] kelimeleri ki ṣīġa-i emrdir, mīm-i meftūḥa ile مدان [me-dān], مخوان [me-ḫˇān] ve مخور [me-ḫor] olur ki maʿnāları "bilme!", "okuma!" ve "yeme!" demek olur. Nūn-ı nāfiye ki lisān-ı ʿArabda ḥarf-i ما [mā] maʿnāsın ifāde eder, ما زید قائما [mā zeydu ḳāʾimen][1] derler. Fārsīde زید نخاست [zeyd ne-ḫāst] demek olur. Ve mīm-i nāhiye ki ʿArabīde ḥarf-i لا[lā] maʿnāsın ifāde eder ki لارجل حاضرا [lā-raculun ḥāżıran][2] derler. Ve bir dahi لا تقل کلاما [lā-teḳul kelāmen][3] maʿnāsında, Fārsīde سخن مگو [suḫan me-gū] derler. Bu iki ḥarf ki nūn-ı nāfiye ve mīm-i nāhiye, ʿArabīnin ما [mā] ve لا [lā] ḥarfleri gibidir ki maʿrife ve nekerāta ve mübtedā ve ḫabere dāḫil olurlar. Velākin Fārsīde mübtedā ve ḫaber ʿibāreti şāyiʿ değildir. Ol edāların maʿnāsı maḥallinde mużāf ve mużāfun ileyh taʿbīriyle müstaʿmeldir.

قاعدهٔ نعت [ḳāʿide-i naʿt]

Ṣīġa-i māżīnin āḫirine elif ve rā żamm ederler, naʿt maʿnāsın ifāde eder خریدار [ḫarīdār] gibi ki خرید [ḫarīd] fiʿl-i māżīdir "satın aldı" maʿnāsına, آر [ār] ḥarfleri ki elif ve rāʾdır, żamm olundukta "ḫarīdār" oldu ki maʿnāsı "satın alıcı" demektir. "Menāṭ" dahi böyledir. Lākin ism-i maṣdara elif ve rā lāḥıḳ olıcak menāṭ olur نمودار [numūdār] gibi, maʿnāsı "gösterici" demek olur. Üstād-ı Rūm Kemālpaşazāde merḥūm bu maḥalde buyurur ki: "دیدار [dīdār] lafẓı گفتار [guftār] gibidir ve رفتار [reftār] dahi öyledir. Terkībi ḫafī olan elfāẓ-ı mürekkebedendir ki dīdārın bir cüzʾü دید [dīd] ve bir cüzʾü آر [ār]dır ki maʿnāsı "görmek getirici" demek olur. آر [ār], **(13ª)** ism-i fāʿildir آوردن [āverden]den, aṣlı آرنده [ārende]dir ki terḫīm olunmuştur. Terḫīm, kelime āḫirinden baʿżı ḥurūfun ṣuḳūṭudur ki lisān-ı Fārsīde şāyiʿdir. Ve güftārʾın maʿnā-yı terkībi "söz getirici"dir. Bu maḳūleye bāʿiṯ fiʿle fāʿil ismini istiʿāre ederler tertīb ve terkīb muḳteżāsınca. ʿİbāret-i آر [ār] ki mużāftır گفت [guft] üzerine ki mużāfun ileyhtir, māʿnā-yı ʿāmm-ı terkībiden maʿnā-yı ḫāṣṣ-ı ʿalemiyyete naḳl olıcak ḳāʿide-i terkīb taġyīr olunup mużāfun ileyh taḳdīm olundu. Bu taʿbīr naḳl-i meẕkūrun cümle-i ʿalāʾimindendir". Mevlānā-yı mümá ileyhʾin kitābından ʿibāreti bi-ʿaynihā naḳl olundu.

1 Zeyd kalkmadı.
2 Adam hazır olmadı.
3 Bir şey söyleme!

قاعدهٔ جمع [ḳāʿide-i cemʿ]

Maʿlūm ola ki lisān-ı Fārsīde teşniye için edāt yoktur, vāhidden yukarısın edāt-ı cemʿ ile edā ederler. Esmānın cemʿinde kāʿide-i muḳarrereleri budur ki eğer isim ẕevi'l-ervāḥtan olup āḫiri sākin olursa elif ve nūn'la cemʿ ederler. Meşelā آدمی [ādemī], پری [perī] ve جنی [cinnī] gibi ki cemʿlerinde آدمیان [ādemiyān], پریان [periyān] ve جنیان [cinniyān] derler. مرد [merd] ve زن [zen] cemʿinde مردان [merdān] ve زنان [zenān] derler. Eğer ismin āḫirinde hāʾ-i ʿalāmet var ise meẕkūr elif ve nūn'dan muḳaddem baʿżı yerde hāʾ-i ʿalāmeti kāf-ı ʿAcemīye ibdāl edip cemʿ ederler. Meşelā فرشته [ferişte], خواجه [ḫᵛāce] ve بنده [bende] gibilerde فرشتگان [ferişteg̱ān], خواجگان [ḫᵛācegān] ve بندگان [bendegān] derler. Bir nevʿ cemʿ dahi, eğer esmā cemādāttan ise ekşeriyā āḫir-i isme hā ve elif getirip cemʿ ederler, ismin āḫiri müteḥarrik ve gerekse sākin olsun. Meşelā آسمانها [āsmānhā], زمینها [zemīnhā], نامها [nāmhā], جانها [cānhā], سنگها [senghā], آبها [ābhā], بادها [bādhā] ve خاکها [ḫākhā] gibi. Bu cümle bir ḳabīldendir ki meẕkūr isimlerin āḫirleri baʿżı müteḥarrik ve baʿżı sākindir, bu maḥalde iʿtibār olunmaz. Bir miṣāl dahi گل [gul] ve لاله [lāle] cemʿinde گلها [gulhā] ve لاله ها [lālehā] derler. Miṣāli, ez-*Kelīle ve Dimne*, beyt:

من همچو آب و خاکم و تو آفتاب و ابر
گلها و لاله ها دهم ار تربیت کنی

(Ben su ve toprak gibiyim, sense güneş ve bulut gibisin. Eğer beni yetiştirirsen güller ve laleler veririm.)

Ammā eğer cemādātın baʿżı cihetle ḥayvāna müşābeheti var ise, nemevī olduğu taḳrīble ol maḳūlede iki vechle cemʿ cāʾiz olur. Ez-cümle درخت [diraḫt] ın bir vechle cemādāttan cemʿinde درختها [diraḫthā] denilir. Ve bir vechi dahi nümüvvü olmakla درختان [diraḫtān] denilir. Nitekim, Şeyḫ Saʿdī, beyt:

برگ درختان سبز در نظر هوشیار
هر ورقی دفتریست معرفت کردگار

(Yeşil ağaç yaprakları, akıllı kimsenin nazarında şöyledir: Her yaprak, hikmet-i İlāhī'den bir defterdir.)

Aʿżā-yı vücūd-ı insānda dahi hā ve elif ile cemʿ vāḳiʿ olur. Meṣelā تنها [tenhā], جانها [cānhā], سرها [serhā], چشمها [çeşmhā], دستها [desthā] ve پایها [pāyhā] denilir. Kemāl-i Ḫocendī'nin bu beyti münāsib düştü, beyt:

دی می شدی خرامان چون سرو عقل می گفت
خوش می روی به تنها تنها فدای جانت

(Dün salınan selvi gibi gidiyordun, akıl da diyordu ki: "Yalnız başına ne güzel gidiyorsun, bedenler sana feda olsun!".)

Evvelki تنها [tenhā] yalnız, sonraki تنها [tenhā] cesetler demektir. Miṣāl-i dīger, beyt:

زبان تیغهای چاکر و میر
شده در جان جانها چاشنیگیر

(İster köle olsun ister efendi, herkes can u gönülden senin kılıcının tadına bakar.)

Egerçi hā ve elif cemʿi ẕevi'l-ervāḥta cā'iz olmayıp کسها [keshā], مردها [merdhā] ve زنها [zenhā] denilmez, belki elif ve nūn ile کسان [kesān], مردان [merdān] ve زنان [zenān] denilir. Ḥayvānāt cemʿinde dahi cā'iz olup گاوان [gāvān], ستوران [sutūrān], خران [ḫarān] ve شتران [şuturān] denilir. Şeyḫ Saʿdī, beyt:

ندیدستی که گاوان در علفزار
بیالاید همه گاوان ده را

(Ekinliğe giren bir öküzün, (oradaki otları yiyip) diğer öküzleri lekelediğini görmez misin!)

Miṣāl-i dīger, velehū:

سران خیل پیراهن دریدند
دم و یال ستوران را بریدند

(O topluluğun önde gelenleri gömleklerini yırttılar. Hayvanların boyunlarını ve kuyruklarını kestiler.)

گاوان و خران بار بردار
بِه ز آدمیان مردم آزار

(Yük çekici öküz ve eşekler, halkı inciten insandan daha iyidir.)

Ammā اشتر [uştur] ẕevi'l-ervāḥtan iken hā ve elif ile cem'ini cā'iz görmüşler. Nitekim Kātibī'nin bu beytinde vāḳi'dir, Mevlānā Kātibī, beyt:

گریزم از شتران سپهر و حجرهٔ خاک
که حجره راست شترهای مست پیرامن

(Gökyüzü develerinden ve yeryüzü odalarından kaçıyorum. Çünkü o odaların etrafı kendinden geçmiş develerle çevrili.)

Ve آفتاب [āftāb] ve ماه [māh] ẕevi'l-ervāḥtan değil iken ḥareket ve seyirleri olmakla ḫilāf-ı ḳıyās üzre elif ve nūn'la cem' olunmuşlar. Şeyḫ Sa'dī, naẓm:

گدایان بینی اندر روز محشر
به تخت و ملک بر چون پادشاهان

چنان نورانی از فرّ عبادت
تو گویی آفتابانند و ماهان **(13[b])**

(Mahşer günü, padişahlar gibi tahtta oturan ihtişamlı fakirler görürsün. İbadet nuruyla öylesine parlak görünürler ki sen onları güneş ve ay sanırsın.)

Buna miṯāl, eşcārda elif ve nūn cem'i ḫilāf-ı ḳıyās iken yine Şeyḫ Sa'dī'nin, beyt:

پیراهن سبز بر درختان
چون جامهٔ عید نیکبختان

(Ağaçlar üstündeki yeşil gömlek, iyi talihli kimselerin bayram elbisesi gibidir.)

Bir dahi, Şeyḫ Sa'dī, beyt:

برگ درختان سبز درنظر هوشیار
هر ورقی دفتریست معرفت کردگار

(Arif nazarında yeşil/taze ağaçların her bir yaprağı, yüce Allah'ın marifet defterinden birer sayfadır.)

dediği ẓāhiren nümüvvü iʿtibārıyladır. Zīrā dıraḫt taʿbīri ağaca ḥālet-i ḥaḍariyyeti ve nümüvvü var ikendir, baʿde'l-ḳaṭʿ dıraḫt ıṭlāḳı ṣaḥīḥ olmaz, belki bedenine ستون [sutūn] ve şāḫlarına چوب [çūb] ve yanmaya ṣāliḥ olanına هیزم [hiyzum] denilir. Ol maḥall bu edāt ile cemʿ olunmayıp, belki hā ve elif'le cemʿ olunur, چوبها [çūbhā] ve ستونها [sutūnhā] denilir. Ḳable'l-ḳaṭʿ insānın aʿżāsı hā ve elif ile cemʿ olunduğu gibi eşcārın dahi hā ve elif'le cemʿ olunup شاخها [şāḫhā], برگها [berghā] ve میوه ها [mīvehā] derler. Baʿżı kelime āḫirinde ki hāʾ-i ʿalāmet ola, cemʿinde ḥaẕf ederler. Meṣelā بادَها [bādehā] ve جامَها [cāmehā] derler, ancak fetḥa ile iktifā olunur. Nitekim, İbrāhīm Fārūḳī, beyt:

به دورت جامهای خوب و فاخر
همه دم شاعران پوشند و نوشند

(Senin devrinde şairler hep güzel kadehler içip süslü elbiseler giyerler.)

Bu beyitte sükūn-ı mīm'le de tecvīz olunmuştur.

قاعدهٔ ستان [ḳāʿide-i (i)stān]

Lafẓ-ı ستان [(i)stān] ekṣer mekān murād olunan yerlerde istiʿmāl olunur. Meṣelā şehir olan yere شهرستان [şehristān], bezzāzlar beyʿ ü şirā ettikleri yere بزازستان [bezzāzistān], taşlı yere سنگستان [sengistān], dağ olan yere کوهستان [kūhistān], güllüğe گلستان [gulistān] ve çemenli yere چمنستان [çemenistān] derler. Bunlar cümle ism-i mürekkebdir. Rāyiḥalı yere بوستان [būsitān] derler, aṣlı بویستان [būyistān]dır, telaffuẓu ġalīẓ olmakla yā'sını ḥaẕf etmişler. Ve giderek vāv'ını dahi kaldırıp بستان [bostān] ile iktifā eylediler. Mevlānā Cāmī, beyt:

درین بستان سرای پرنظاره
نمانده باز جز چشم ستاره

(Bu görülesi güzel bahçede, yıldızlardan başka gözü açık kimse kalmamış.)

Ḥaḳīḳatte ستان [(i)stān] lafẓı mekān maʿnāsına maḫṣūṣ değildir. Zamān ile mekān arasında müşterek bir lafẓdır ki zamān murād olunduğu maḥalde dahi istiʿmāl ederler. Meṣelā yaz faṣlına تابستان [tābistān] derler, maʿnā-yı terkībi "ḥarāret zamānı" demek olur. Zīrā تاب [tāb] lafẓının gerçi birkaç maʿnāsı vardır, ez-cümle bir maʿnāsı da "issi"dir. Bunda ol maʿnā murāddır. Keẕālik kış faṣlına زمستان [zimistān] derler, maʿnā-yı terkībi "bürūdet zamānı"

demek olur. Zîrā Fārsîde soğukluğa kesr-i zā ile زم [zim] derler, murād "soğuk zamānı" demek olur. Bu tafṣîl merḥūm Kemālpaşazāde'nin taʿbīridir. Buyurur ki: "Toprağın ṭabīʿatı bārid olduğundan kesr-i zāʾ-i muʿceme ile soğuk maʿnāsına olan 'zim'in āḫirine yā-yı nisbet getirip ve nisbeti teʾkīd için bir nūn ziyāde edip yere زمین [zimīn] derler". Ammā cemīʿ ferhenglerde zimīn, zāʾ-i meftūḥa bābında masṭūrdur. بهارستان [bahāristān] dahi bu ḳabīldendir. Ammā خارستان [ḫāristān] ve گلستان [gulistān] maʿnā-yı evvel ḳabīlindendir ki murād mekāndır. Ammā دل ستان [dil-sitān] iki ḳabīlden de değildir, maʿnā-yı terkībi "gönül alıcı" demektir. Eṣaḥḥ budur ki dil-sitān yazıldıkta lām sitān'a vaṣl olunmayıp munfaṣıl yazıla, terkīb-i āḫar olduğu ẓāhir ola. Ammā گلستان [gul-sitān]da vaṣl cā'izdir. Nitekim bu beyitte vāḳiʿdir, beyt:

ایمن آبادست دل ای دوستان
چشمها در گلستان در گلستان

(Ey dostlar! Gönül güvenle dolu bir şehirdir. Gözler, gül bahçesinde gül almadadır.)

Ve دل ستان [dil-sitān]ın ستان [(i)stān]ı müştaḳtır ستاندن [sitānden] lafẓından ism-i fāʿildir, alıcı maʿnāsına. Aṣlı ستاننده [sitānende] idi, terḫīm olundu.

قاعدهٔ دان [ḳāʿide-i dān]

Baʿżı yerde ki lafẓ-ı دان [dān] vāḳiʿ olur, iki ḥālden ḫālī değildir. Ya mürekkebdir سخندان [suḫan-dān] gibi veyāḫud aṣıldır جزدان [cuzdān] gibi. سخندان [suḫan-dān]da olan دان [dān] müştaḳtır, دانستن [dānisten]den ism-i fāʿildir. Maʿnā-yı terkībi, söz bilici demek olur. Ammā جزدان [cuzdān] daki دان [dān] ism-i cāmiddir, ẓarf-ı mekān maʿnāsına maḫṣūṣtur. Nitekim sābıḳan ẕikri mürūr eyleyen ستان [(i)stān] ile bunun arasında iki cihetle farḳ vardır. Biri budur ki ستان [(i)stān]ın ʿumūmu vardır, ẓarf-ı mekān ve ẓarf-ı zamān **(14[a])** maʿnāsına da istiʿmāl olunur ke-mā merre ẕikruhu, دان [dān]ın ancak ḫuṣūṣu vardır, ẓarf-ı mekān maʿnāsına. İkinci farḳ budur ki ستان [(i)stān] lafẓ-ı naḥvīdir yaʿnī naḥvīler ıṣṭılāḥı üzre ẓarftır maẓrūfu iḫāṭa etmeye ve ona nevʿ-i iḫtiṣāṣı olmak. Ve دان [dān] lafẓ-ı lüġavīdir, maẓrūfu iḫāṭa etmeye ve ona nevʿ-i iḫtiṣāṣı olmak. Ehl-i lüġat yanındaki ẓarfta muʿteberdir. Meṣelā خامه دان [ḫāmedān] ol ẓarftır ki içinde ḫāme durur. جامه دان [cāmedān] dahi öyledir. شمعدان [şemʿdān] ve نمکدان [nemekdān] bu maḳūleler ki ẓarftır, maẓrūfa

iḫtiṣāṣı vardır şol iʿtibār ile ki ol maṣlaḥat için vaż‘ olunmuştur. Ammā خاندان [ḫānedān] ol maʿnāya değildir. Zīrā ḫānedān, lisān-ı ʿArabīdeki حرم [ḥarem] dedikleri mekāndan ʿibārettir ki ʿArab ḫātūnlara ḥaremle kināye ettikleri gibi ʿAcem ḫavātīn olduğu yere ḫānedān ile kināye ederler. Şeyḫ Saʿdī, beyt:

با بدان یار گشت همسر لوط
خاندان نبوتش گم شد

(Hz. Lūt'un eşi, kötülerle dost oldu. Peygamber ocağına mensup olması da boşa gitti.)

ʿAcem'de menkūḥaya همسر [hemser] derler. Ḫānedāndan murād ḥaremdir. Aṣl-ı kelām همسرِ لوط با بدان یار گشت و حرمِ نبوتش گم شد demektir. Bir maʿnādan iki ʿibāretle taʿbīrden murād iṭnāb ṭarīḳıyla sülūk-ı tefennündür.

قاعدهٔ گاه [ḳāʿide-i gāh]

Ve گاه [gāh] lafẓı kāf-ı Fārsīyle ism-i zamān ile ism-i mekān arasında müşterek olan maʿnānın ismidir ki gāhī ism-i mekān maʿnāsına istiʿmāl olunur چراگاه [çerāgāh], خیمه گاه [ḫaymegāh], گریزگاه [girīzgāh] ve کارگاه [kārgāh] gibi. Gāhī ism-i zamān maʿnāsına istiʿmāl olunur سحرگاه [seḥergāh], چاشتگاه [çāştgāh] ve جایگاه [cāygāh] gibi. Bunlar cümle lafẓ-ı mürekkebdir ve terkībleri iżāfetsizdir. Ammā جایِ گاه [cāy-ı gāh] iżāfetle terkīb olunmuştur "meclis" maʿnāsına ki mevżiʿ ile گاه [gāh]tan mürekkebdir. Maʿnālarının farḳı vardır. Nitekim bu beyitte vāḳiʿdir:

گل رویش نمود آن رشک ماهم
شده چون صحن گلشن جایگاهم

(Ay'ı dahi kıskandıran o sevgilim, gül yüzünü gösterince bulunduğum yer gül bahçesine döndü.)

Ve جایگاه [cāygāh]ın bir maʿnāsı dahi oturacak yerdir ki aṣlı جایِ گاه [cāy-ı gāh] idi yā'nın kesriyle ki ʿalāmet-i iżāfettir, ʿalemiyyete naḳl olunıcak ḥareketi sükūna tebdīl olundu. Meẕkūr گاه [gāh]tan zamān ḳaṣd olunan yerde ki istiʿmāl olunur, biri de صبحگاه [ṣubḥgāh]tır. Nitekim, Ḫᵛāce Ḥāfıẓ, beyt:

مرو به خواب که حافظ به بارگاه قبول
ز وِرد نیمشب و درس صبحگاه رسید

(Ey Hâfız! Uyuma! Çünkü kabul sarayına ulaşan, gece yarısı dua edip sabah vakti ders/alıştırma yaparak ulaştı.)

Ve ورد [vird]den murâd müdâvemet ve درس [ders]ten murâd tekrârdır. Meẕkûr lafẓı gâhî cemʿ ile de edâ ederler. Miṣâli, Mevlânâ Câmî, beyt:

چو شد نارنج مشرق صبحگاهان
سفید و سرخ چون سیب صفاهان

(Sabahleyin doğu portakalı güneş, İsfahan elması gibi ak ve kırmızı olunca...)

Ve elif ve nûn ki edât-ı cemʿdir, ṣubḥ-ı kâẕib ile ṣubḥ-ı ṣâdıḳtan murâd ettikleri maḥalde صبحگاهان [ṣubḥgâhân] derler. Lisân-ı ʿArabda olan teşniye gibi Fârsîde edât-ı teşniye olmadığından mâ fevḳa'l-vâḥidi edât-ı cemʿ ile edâ ederler. Dahi درگاه [dergâh] derler, maʿnâsı "kapı yeri"dir. Ḫᵛâce Ḥâfıẓ, beyt:

هر که خواهد گو بیا و هر که خواهد گو بگو
کبر و ناز حاجب و دربان این درگاه نیست

(Kim isterse söyle gelsin ve kim isterse söyle konuşsun! Bu kapının kapıcısı ile bekçisinde kibir ve gurur olmaz.)

Ve ittikâ edecek yere تکیه گاه [tekyegâh] derler. Miṣâli, Ḫᵛâce Ḥâfıẓ, beyt:

از آن زمان که برین آستان نهادم روی
فراز مسند خورشید تکیه گاه منست

(Bu eşiğe yüz sürdüğümden beri, dayanağım güneşin makamından da yüce oldu.)

Ve قبله گاه [ḳiblegâh], سجده گاه [secdegâh] ve حواله گاه [ḥavâlegâh] cümle bu ḳabîldendir. Miṣâli, Ḫᵛâce Ḥâfıẓ, beyt:

جز آستان توام در جهان پناهی نیست
سر مرا بجز این در حواله گاهی نیست

(Dünyada senin eşiğin dışında bir sığınağım yok. Burası dışında başımı koyacak bir yerim yok.)

Egerçi lafẓ-ı گاه [gāh], ستان [sitān] gibi zamān ile mekān arasında müşterektir, lākin aralarında farḳ budur ki sitān'da vüsʿat ve maẓrūfunda vefret muʿteberdir, ol ecilden mużāfun ileyhe muḥtācdır. Ammā gāh'ta ol iʿtibār olmamakla baʿżı maḥalde yalnız istiʿmāl olunur. Meṣelā گاه [gāh], بیگاه [bīgāh], به گاه [be-gāh] ve نا گاه [nā-gāh] derler, maʿnāsı kendi nefsine delālet eder. Miṣāl-i بگاه [be-gāh], Mevlānā Cāmī, beyt:

ببستند پیمان که فردا به گاه
به نزدیک یعقوب گیریم راه

(Yarın bir vakit Yakup'un yanına gidelim diye sözleştiler.)

گاه [gāh] **(14b)** lüġat-i müşterekedir, maḥallinde ẕikr olunur inşāʾallāhu teʿālá. Taḫfīfen elif'i ḥaẕf olunup گه [geh] dahi derler, گاه [gāh]ın cemīʿ maʿnālarıyla müterādif ve ʿamelleriyle ʿāmil olur.

قاعدهٔ زار [ḳāʿide-i zār]

Lafẓ-ı زار [zār] dahi ستان [sitān] gibidir, belki maʿnālarına ḳarībdir. Meṣelā چمنستان [çemenistān] derler, چمنزار [çemenzār] da derler. Nihāyetü'l-emr زار [zār] ism-i cāmiddir yaʿnī lafẓ-ı āḫardan iştiḳāḳı yoktur. Şol maʿnādan ʿibārettir ki Türkīde āḫir-i kelimeye "-lik" ilḥāḳ etmekle taʿbīr ederler. Meṣelā کشتزار [kiştzār] ekinliktir. سبزه زار [sebzezār], گلزار [gulzār], سنبلزار [sunbulzār] ve لاله زار [lālezār] bunlar ve emṣālleri cümle bir cinstir. Lākin گلزار [gulzār] ile گلستان [gulistān]da farḳ bu arada ẓāhirdir ki گلستان [gulistān] gül yeri ve گلزار [gulzār] güllük demek olur. Türkīde baʿżı yerlerde yaʿnī baʿżı kelimede "-lık" taʿbīr olunur ammā bir nevʿdir, meṣelā نمکزار [nemekzār]a tuzluk ve شوره زار [şūrezār]a şoraklık derler.

قاعدهٔ بان [ḳāʿide-i bān]

Ve بان [bān], ism-i cāmiddir, "gözetici" maʿnāsına edāt-ı nisbet olur. Meṣelā ḥimāyet ediciye پشتیبان [puştībān] ve gemiciye کشتیبان [keştībān] derler. Nitekim Şeyḫ Saʿdī *Dībāce-i Gülistān*'da buyurur, beyt:

چه غم دیوار امت را که دارد چون تو پشتیبان
چه باک ز موج بحر آن را که باشد نوح کشتیبان

(Senin gibi bir koruyucusu olan ümmet duvarının sıkıntısı olur mu! Nuh'un kaptan olduğu gemi dalgadan çekinir mi!)

Ve باغبان [bāġbān], bāġı muḥāfaẓa ettiği için ve دشتیبان [deştībān] mezrūʿātı gözettiği için. دیده بان [dīdebān] bunlar gibi olmalıydı ammā onda nevʿ-i tevessuʿ vardır. Bu taʿbīr "gözü gözetir" demek olmaz, belki göz ol ḫidmetin āleti olmakladır. نگاهبان [nigāhbān] dahi böyledir. Şehir ve bāzār bekçisine پاسبان [pāsbān] derler. Ḥimāyet edip beklemeye پاس [pās] derler. Nitekim bundan maʿlūmdur ki Şeyḫ Saʿdī, beyt:

بر تست پاس خاطر بی چارگان و شکر
بر ما بر خدای جهان آفرین جزا

(Düşkünlerin gönlünü tutup kollamak sana, bunun karşılığında ālemi ve seni yaratan yüce Allah'a şükretmek bize!)

Ammā بادبان [bādbān] dedikleri bi-ṭarīḳı'l-istiʿāredir, bād beklemez. جهانبان [cihānbān] meẕkūr gibidir, yaʿnī cihān bekçisi demek olur. Cihān ḫalḳını ḥimāye edip düşmandan ve ẓulümden beklediği için pādişāhlara ʿalem olmuştur. Üstād Laṭīfī, beyt:

گر پدرم رفت جهانبان منم
وارث اکلیل سلیمان منم

(Babam öldüyse, cihanın bekçisi benim! Süleyman tacının vārisi benim!)

قاعدهٔ دار [ḳāʿide-i dār]

Fārsīde ḥarf-i yā'dan ġayrı edāt-ı nisbet çoktur. Ez-cümle biri de دار [dār] kelimesidir. Meşelā حصه دار [hisse-dār], غصه دار [gussa-dār], نیزه دار [nīze-dār], سلاحدار [silāh-dār], جهاندار [cihān-dār] ve emṣālleri cümle ḫāfıẓ maʿnāsınadır. Egerçi داشتن [dāşten] lafẓından ism-i fāʿildir "tutucu" maʿnāsına, lākin meẕkūr isimler ile terkīb olundukta "ḥıfẓ" maʿnāsı murād olunur. جهاندار [cihān-dār], cihān saklayıcı yaʿnī cihān ḫalḳını ḥimāyet ü ṣıyānet ve ḥıfẓ u ḥirāset etmektir. Bu iʿtibār ile pādişāhlara ʿalem olmuştur. Beyt:

جهاندار جم قدر گیتی پناه
که خورشید ملکست و ظل اله

(Dünyanın sığındığı, ülkenin güneşi, Allah'ın gölgesi olan Cem heybetli padişah!)

Ve mâllı olan devletlilere, akçe saklamakla مالدار [māl-dār] ve درمدار [direm-dār] derler. Bu meşhûr beyit, maḥalle münâsib olmakla taḥrîr olundu. Şeyḫ Saʿdî, beyt:

کرمداران عالم را درم نیست
درمداران عالم را کرم نیست

(Dünyadaki cömertlik sahiplerinde akçe yok, akçe sahiplerinde de cömertlik yok.)

قاعدهٔ در [ḳāʿide-i der]

Ḥarf-i در [der], lisân-ı ʿArabda olan فی [fī] maʿnâsın ifâde eder edât-ı ẓarfiyyedir. Egerçi miṣâl îrâdına ḥâcet yoktur, ammâ maʿlûm olan maʿnâsından ġayrı taḥsîn-i lafẓ için geldiğin beyân fâʾideden ḫâlî değildir. Baʿżı efʿâl ve meṣâdır evvellerine idḫâl olunur. Üstâd Laṭîfî, beyt:

شدم خوار و بی چاره ای چاره گر
رهی را به چشم کرم درنگر

(Ey çare bulucu! Zavallı ve çaresizim. Bu köleye iyilik gözüyle bak!)

Bu maʿnâsından ḫaberdâr olmayan, meẕkûr beyitte درنگر [der-niger]in maʿnâsın fehmde ʿusret çeker. Meẕkûr ḥarf ki dâʾimâ kelimât evveline idḫâl olunur ve dâḫil olduğu kelimenin evvelinde elif vâḳiʿ olsa ol elif lâ-büd ḥaẕf olunur. Meṣelâ این [īn] ve او [ū] lafẓlarına dâḫil olsa درین [derīn] ve درو [derū] denilir. Miṣâli, Mevlânâ Câmî, beyt:

تا که درین بادیهٔ هولناک
از سر افلاک نیفتی به خاک

(Öyle ki bu korkunç çölde gökyüzünden yere bir şey düşmüyordu.)

Miṣâl-i **(15ª)** dîger, Ehlî-i Şîrâzî, beyt:

نویدی ده از لطف بخشایشم
که باشد درو خواب آسایشم

(İyilik et, bağışlanıp huzur içinde uyuyabileceğime dair güzel bir haber ver!)

Ve در [der]in bunlardan ġayrı maʿnāları vardır. Bu maḥallin münāsebeti olmamakla bābu'd-dāli'l-meftūḥada ẕikr olunsa gerektir inşāʾallāhu teʿālá.

قاعدهٔ حرف را [ḳāʿide-i ḥarf-i rā]

Kelime āḫirine lāḥıḳ olan ḥarf-i را [rā], lisān-ı ʿArabda olan lām-ı cārre maʿnāsın ifāde eder. Ve dahi birkaç maʿnāya gelir, bunlardır: Be-maʿnī-i lām-ı cārre, ʿalāmet-i mefʿūl, be-maʿnī-i taḫṣīṣ, zā'id ve be-maʿnī-i ḳasem.

Evvelen, lām-ı cārre maʿnāsına. Ḫᵛāce Ḥāfıẓ, beyt:

خدا را داد من بستان ازو ای شحنهٔ مجلس
که مَی با دیگری خوردست با ما سرگران دارد

(Ey meclis bekçisi! Allah için benim hakkımı ondan al! Çünkü şarabı başkasıyla içiyor, sarhoşluğunu da biz çekiyoruz.)

Ve dahi ʿalāmet-i mefʿūldür, Türkīde "ona" ve "onu" demekle taʿbīr ederler. Meṣelā زید را بگو [zeydrā bu-gū], Zeyd'e söyle ve عمررا بیار [ʿamrrā biyār], ʿAmr'ı getir. Bu iki lafẓın را [rā] ile edāsı ḥālinde farḳ ġāyet daḳīḳtir, bu lisānda mümāreseti olmayan fehminden ġāfildir. Miṣāl-i evvel, Mevlānā Cāmī, beyt:

علم جاه به بطحا افراخت
مکه را سکهٔ دولت نو ساخت

(Saltanat sancağını Mekke'de kaldırıp Mekke'de yeni devlet sikkesi bastırdı.)

ʿAlem-i cāhı Baṭḥā'da ḳaldırdı ve Mekke'de yeni devlet sikkesi düzdü demektir. Miṣāl-i ṣānī, Mevlānā Cāmī, beyt:

باد را خاک سیه ریز به فرق
خاک را کن ز نم طوفان غرق

(Rüzgārın başına kara toprak saç! Toprağı tufan ıslaklığına boğ!)

Yaʿnī ḫāki ṭūfān neminden ġarḳ eyle demektir. Miṣāl-i dīger, Mevlānā Cāmī, beyt:

گاو را ذبح کن از خنجر بیم
پشت ماهی ببر از اره دو نیم

(Korku hançeriyle ineği boğazla! Balığı testereyle ikiye böl!)

Ve dahi taḥṣīṣ için istiʿmāl ederler. Ebū Ṭālib Kelīm, beyt:

دو مصراع از سبکروحی کلیم آن طور می باید
که در پرواز شهرت بال باشد مرغ معنی را

(Ey Kelīm! Mana kuşunun şöhret göğünde kanatlanması için uçarı gönülden söylenmiş iki mısra gerekir.)

Ḫᵛāce Ḥāfıẓ, beyt:

ز رقیب دیو سیرت به خدای خود پناهم
مگر آن شهاب ثاقب مددی کند خدا را

(Şeytan tabiatlı rakipten, efendime sığınırım. Belki o hiç sönmeyen parlak yıldız, Allah rızası için yardımcı olur.)

Ve dahi be-maʿnī-i ḳasem. Ḫᵛāce Ḥāfıẓ, beyt:

دل می رود ز دستم صاحب دلان خدا را
دردا که راز پنهان خواهد شد آشکارا

(Ey gönül sahipleri! Allah aşkına, gönlüm elden gidiyor! Yazıklar olsun, gizli sırrım açığa çıkacak.)

Ve dahi meẕkūr ḥarf gāh olur ki ẓāʾid olur, ancak taḥsīn-i lafẓ için īrād ederler. Miṯāli, beyt:

وآنکه خلق آفتاب گویندش
راستی را به چشم من به نکوست

(Halk onun için güneş diyorlar. Doğrusu ben de aynısını düşünüyorum.)

Yalnız راستی [rāstī] ile maʿnā tamām olur.

قاعدهٔ حرف ور و وار [ḳāʿide-i ḥarf-i ver u vār]

Fārsīde ḥarf-i ور [ver], lisān-ı ʿArabda olan ذو [ẕū] maʿnāsın ifāde eder. Meṯelā هنرور [hunerver] ve بهرور [behrever] derler, hünerli ve naṣībli demek olur. Miṯāli, Mīr Naẓmī, rubāʿī:

در نزد هنروران هنرور نیستم
از طعنه زنان ولی چو کمتر نیستم
از روز ازل غنی و جاهل نشدم
حاجت نبرم جز به خدا توانگر نیستم

(Hünerli kimselerin katında hünerli sayılmam, beni kınayanlardan da daha az değilim. Ezelden beri zengin ve cahil olmadım. Zengin değilim, Allah'tan başkasına da ihtiyaç bildirmem.)

Gāh olur ki آوردن [āverden] lafẓından ism-i fāʿil olan آور [āver]in elif'in ḥaẕf ve سخن [suḫan] lafẓıyla terkīb edip سخنور [suḫanver] derler. دلاور [dil-āver] ki دل [dil]den murād ḳuvvet-i ḳalbdir ve آور [āver]den murād iẓhārdır. Bu iʿtibār ile bahādıra dil-āver dediler. Nitekim bu beyitte ona telmīḥ vardır:

ولیکن نیندیشم از خشم شاه
دلاور بود در سخن بی گناه

(Lākin padişahın öfkesinden çekinmiyorum. Günahsız kimse, konuşurken cesur olur.)

Ammā سرور [server]deki mecāzdır. سر [ser]den murād riyāset ve metbūʿiyyettir. Ġalebe-i istiʿmālle ser, muḳaddem ve metbūʿiyyet maʿnāsına ḥaḳīḳat menzilesine varmıştır, ṣāḥib-riyāset demek olur. Lafẓ-ı وار [vār] münāsebet ve liyāḳat maʿnāsın ifāde eder بزرگوار [buzurgvār] gibi ki maʿnā-yı terkībi "ululuğa lāyıḳ" demektir. راهوار [rāhvār] at evṣāfındandır ki "yola lāyıḳ" demektir. سوگوار [sūgvār] dahi böyledir ki سوگ [sūg] muṣībet maʿnāsınadır. Nitekim bu beyitte vāḳiʿdir, beyt:

گرستن به هنگام با سوگ و درد
بِه ازخندهٔ نا به هنگام سرد

(Sıkıntı ve dert zamanında ağlamak, olmayacak yerde gülmekten daha iyidir.)

Maḳām-ı teşbīhte dahi وار [vār] lafẓı istiʿmāl olunur. Miṣāli, beyt:

قصاب وار مردم چشمت به نازکی
مژگان قناره کرده و دلها برو زده

(Senin kasaba benzeyen göz bebeğin, naziklikle kirpiği kasatura yapıp gönüllere çalıyor.)

قاعدهٔ آن و او [ḳāʿide-i ān ve ū]

آن [ān] ism-i işārettir baʿīd için, lisān-ı **(15ᵇ)** ʿArabda olan ذاک [ẕāke] gibi. Ve این [īn] ism-i işārettir ḳarīb için, ʿArabīdeki هذا [hāẕā] ve هکذا [hākeẕā] gibi. Gāh olur ki آن [ān]ın evveline vāv getirip وآن [vān] derler. Miṣāli, beyt:

آن نیز گذشت ازین گذرگاه
وآن کیست که نگذرد ازین راه

(Bu güzergâhtan o da geçti. Bu yoldan geçmeyen kim var ki!)

Ve آن [ān] lafẓının bir maʿnāsı dahi "kimin nesidir?" diyecek yerde آنِ کیست [ān-ı kīst] derler iżāfet ile. Ḥażret-i Mevlānā *Meṣnevī*'de buyurur, naẓm:

گفت زاهد در سبوها چیست این
گفت باده گفت آنِ کیست این

گفت آن آنِ فلان میر اجل
گفت طالب را چنین باید عمل

(Zahit dedi ki: Testilerdeki neyin nesi? "Şarap" deyince "bu kimin nesidir?" diye sordu. "O, falanca soylu kimsenindir. Talip olana böyle amel gerekir" dedi.)

Ve او [ū] żamīr-i munfaṣıl-ı ġā'ibdir. Lisān-ı ʿArabda olan هو [huve] maʿnāsınadır. Lafẓ-ı آن [ān]ın medlūlü mücerred işārettir ki müşārun ileyhe delālet eder. İsimle cemʿi cā'izdir, ol isim gerekse maʿlūm olsun زید [zeyd] gibi, gerekse mechūl olsun کس [kes] gibi. Medlūlü şey'-i mübhemdir. Lā-cerem bir isimle dahi şey'-i mübheme delālet eyleye yā şey'-i muʿayyene delālet eyleye cemʿi cā'iz olmaz. Onun aṣlı اوی [ūy]dur. Nitekim bu beyitte aṣlı üzre vārid olmuştur. Ḥakīm Senāyī, beyt:

از من گنه آید و من اویم
وز تو کرم آید و تو اویی

(Benden günah gelir, ben oyum yani günah işleyenim. Senden de cömertlik gelir, sen de O'sun yani cömertlik edensin.)

Keṣret-i istiʿmālle yā'sın ḥaẕf edip istiḫfāfen او [ū] dediler.

قاعدهٔ حرف وز و وی [ḳāʿide-i ḥarf-i vez ve vey]

وز [vez]deki vāv ʿaṭıftır. Aṣlı از و [ve ez]dir. Nitekim sābıḳan از [ez] şerḥinde mürūr eyledi. وآن [vān]-ı merḳūmun dahi vāv'ı ʿaṭıftır ki aṣlı آن و [ve ān]dır hemze'nin meddiyle. Gāh olur ki اوی [ūy] ḥarfinin elif'in ḥaẕf edip, vāv üzerinde żamme ṣaḳīl olduğundan fetḥaya tebdīl edip āḫirindeki yā-yı aṣliyye ile وی [vey] dediler. Miṣāli, beyt:

من اورا چه گویم چه رنگ آورم
که تا دست وی زیر سنگ آورم

(Ben ona ne diyeyim, nasıl bir hileyle yaklaşayım da elini taşın altına getireyim?)

Gāh olur ki اوی [ūy]un evvelini ve āḫirini ḥaẕf edip yalnız vāv sākin ḳalır. İstiʿmālinde ḥarf-i sākinle ibtidā müteʿaẕẕir olmağın ḥareket verilmek lāzım gelince, fetḥa eḫaff-ı ḥarekāttan olmakla meftūḥ eylediler. Meṣelā ورا [verā] derler. Nitekim, Ḥakīm Firdevsī, beyt:

تو کردی ورا رستم داستان
وگرنه خری بود در سیستان

(Onu sen Rüstem-i Dāstān yaptın, yoksa Sistan'daki bir eşekti.)

Ammā mā-ḳablinde bir kelimenin āḫiri vāḳiʿ olsa ona maḫṣūṣ ḥarekete ḥācet ḳalmaz, ḥāli üzre kalıp sükūnu ile istiʿmāl ederler. Vāv-ı meẕkūrun mā-ḳablinde bir ḥarf-i müteḥarrik vāḳiʿ olsa ol kelimenin ḥareketine tābiʿ ederler. Meṣelā żamm-ı kāf ile کو [kū] derler ki aṣlı که او [ki ū]dur. Miṣāli, beyt:

کو دشمن شوخ چشم و بی باک
کو عیب مرا به من نماید

(O gözü kara, çekincesi olmayan düşman hani? Aybımı bana göstersin.)

Evvelki کو [kū] "kanı?", sonraki کو [k'ū] "ki o" demektir.

قاعدهٔ مند [ḳāʿide-i mend]

Ve مند [mend] edāt-ı tavṣīftir. Meṣelā حاجتمند [ḥācetmend] derler, maʿnāsı "ḥācetli" demektir. Lafẓ-ı مند [mend]in ḥāleti ʿārıżīdir, lafẓ-ı حاجت [ḥācet]e lāḥıḳ olmakla vaṣf eyledi نیازمند [niyāzmend], زورمند [zūrmend] ve دردمند [derdmend]

gibi. نیاز [niyāz] da زور [zūr] da ve درد [derd] de ḥācet gibi umūr-ı ʿārıżiyyedendir. Ol ḥālet ki ḫalḳī ola, onun edātı āḫir-i kelimede vāḳiʿ olan elif'tir ki بینا [bīnā]da, توانا [tuvānā]da ve emṡāluhumāda vāḳiʿdir, ol maḳūle elif gibi ki زورا [zūrā] denmediği gibi توانمند [tuvānmend] dahi denilmez. Zīrā ḳāʿide-i meẕkūrenin iḳtiżāsı odur. هوشمند [hūşmend] terkībi, زورمند [zūrmend] ve دردمند [derdmend] gibidir. هوش [hūş], Türkīde "us" dedikleri ḥālettir ki ʿaḳıldan ġayrıdır, ʿaḳlın verāsında bir ḥāldir. Baʿżı maḥalde ʿaḳılla tavṣīf ederler. Mevlānā Cāmī, beyt:

بود نقش دل هر هوشمندی
که باشد نقشها را نقشبندی

(Her akıllının gönlünde bir nakış olur, nakışların da bir işleyeni olur.)

ʿĀḳile خردمند [ḫiredmend] denilir, عقلمند [ʿaḳlmend] denilmez. Şeyḫ Saʿdī, beyt:

گر میل تو با بی خرد و نادانست
من نیز چنان اهل و خردمند نیم

(Eğer akılsızlara ve cahillere meylediyorsan ben de o kadar akıllı ve ehil değilim.)

قاعدهٔ تر [ḳāʿide-i ter]

تر [ter] edāt-ı tafḍīldir. Fārsīde efʿal-i tafḍīl maʿnāsı murād olundukta تر [ter] lafẓını terkīb ile edā ederler. Kangı maʿnāda tafḍīl ḳaṣd olunsa ol maʿnāya dāl olan ismin āḫirine meẕkūr edātı ilḥāḳ ederler. Meṡelā **(16ª)** ziyāde keṡret murād olunsa فزونتر [fuzūnter] ve ziyāde ḳıllette کمتر [kemter] derler. Miṡāli, beyt:

چو گردد ابر دولت بر تو پربار
فزونتر باش همچو شاخ پربار

(Mademki devlet bulutu senin üstüne sürekli yağmada, meyve dolu dal gibi bereketli ol!)

Ve بیشتر [bīşter]de dahi edāt-ı tafḍīl maḳṣūddur. Miṡāli, Şeyḫ Saʿdī, beyt:

زکوة مال به در کن که فضلهٔ رز را
چو باغبان ببُرد بیشتر دهد انگور

(Malının zekātını ver! Çünkü bahçıvan asmanın fazlasını kesince o asma daha fazla üzüm verir.)

قاعدهٔ است [ḳāʿide-i est]

Lafẓ-ı است [est] edāt-ı ḫaberdir. Lāḥıḳ olduğu kelimenin āḫiri meftūḥ ise elif'i ḫaṭṭa ve telaffuẓda ṣābit olur. Mevlānā Cāmī, beyt:

قامت طوبی ز قدش سایه است
سدره ز کاخ شرفش پایه است

(Tuba ağacının boyu onun boyundan bir gölgedir. Sidre ağacı onun şeref köşkünde bir basamaktır.)

Eğer āḫir-i kelime sākin olursa ḫaṭṭa ve telaffuẓda ḥaẕf ve sāḳıṭ olur. Miṣāli, Mevlānā Cāmī, beyt:

آمدی و آمدنت بس خوشست
دیدن روی تو عجب دلکشست

(Geldin ve senin gelmen çok güzel! Senin yüzünü görmek ne sevindirici!)

Miṣāl-i dīger, Mevlānā Cāmī, beyt:

گرچه گهروار چو تیغ آمدست
بلکه گهربار چو میغ آمدست

(Mücevherli kılıç gibi, hatta inciler yağdıran bulut gibi gelse deḳ)

Bu آمدست [āmedest]in aṣlı آمده است [āmedeest]tir, vezin için hāʾ-i ʿalāmet maḥẕūftur. Lākin böyle elif ṣābit olursa cāʾizdir. Ammā efṣaḥ budur ki bunun gibiler sākin ṣūretinde ḥareket-i iḫtilāsiyye ile telaffuẓ oluna, āḫirinde hāʾ-i ʿalāmet olan isme muttaṣıl oldukta elif'i sāḳıṭ olunmaya. Miṣāli, Kemāl-i Ḫocendī, beyt:

ز سر تا پا گلی ای شاخ نازک
که برگت شیوه است و میوه ات ناز

(Ey nazik dal! Baştan ayağa bir çiçeksin. Yaprağın işve, meyven ise naz!)

Ammā ḥāl bu ki ekṣer-i Fārsī-ḫˇānlar bu ḳāʿideye riʿāyet etmeyip, belki rābıṭa olduğun dahi bilmeyip lafẓ-ı zāʿid sanırlar. Baʿżılar hemān yalnız Türkīde

ḳarārgāh-ı kelimede istiʿmāl eyledikleri “-dir” maʿnāsına ḳıyās ederler. Ol sebebden ḥālet-i kitābette elif’i gāh ṣābit ve gāh sāḳıṭ ederler. Reʾîsü’l-ḥükemā Şeyḫ İbn Sînā است [est]in rābıṭa olduğunu taṣrīḥ eylemişlerdir. ʿİbāreti budur: İntehā. كما فى الفارسية الاصلية هو است فى قولنا زيد دبيراست و هذه اللفظ تسمى رابطة[1].

قاعدهٔ حرف اند [ḳāʿide-i ḥarf-i end]

Ve است [est] lafẓının cemʿi اند [end] gelir. Meṣelā müfred ḳaṣd olunsa فلان [fulān çīzī kerdeest] yā است كرده چيزى فلان [fulān çīzī kerdeest] derler. Ammā cemʿ murād olundukta اند گفته اين سخن [īn suḫan guftеend] yāḫud اند كرده چيزى [çīzī kerdeend] derler. İmdi, اند [end] lafẓı ʿalāmet-i cemʿ olup bu maḥalle maḥṣūṣ oldu. Bunun da elif’inin ḥāli است [est] elif’i ḥāli gibidir. Gāh olur ki lafẓ-ı است [est]e lāḥıḳ olur, ol maḥalde elif’inin suḳūṭu lāzım gelir. Ḥakīm Ṣenāyī, beyt:

این گروهی که نو رسیدستند
شیوهٔ جان و زر خریدستند

(Yeni yetme olan bu grup, can ve altın usulünü satın almışlardı.)

Şems-i Faḫrī, “lafẓ-ı اند [end] ‘niçe’ maʿnāsına isim gelir, ʿaded-i mechūlden ʿibārettir” deyip bu beyti naẓm eylemiş, Şems-i Faḫrī, beyt:

فیض جودش ز سنگ خاره و ببین
گل امید بشکفاند اند

(Bak! Onun cömertliğinin bereketi kayada nice ümit çiçeği açtırıyor.)

مصدر [maṣdar]

Meṣādır aḥvāli muḳaddemā iştiḳāḳ tafṣīli siyāḳında ẕikr olundu. Aḥvāli öyledir. Ve dahi maṣdar, elbette yā lāzım olur رسيدن [resīden] ve خوابيدن [ḫˇābīden] gibi ki erişmek ve uyumak gibi, yāḫud müteʿaddī olur رسانيدن [resānīden] ve خوابانيدن [ḫˇābānīden] gibi, maʿnāsı eriştirmek ve uyutmaḳ gibi. Baʿżı maṣdar vardır hem lāzım ve hem müteʿaddī olur آسودن [āsūden] gibi. Baʿżısı maṣdara benzer lākin maṣdar değildir. Ol maḳūle her bābda nūn faṣlında sibāḳ u siyāḳıyla yazılmıştır, meṣādır ile ālūdedir. Vaʾllāhu aʿlem ve aḥkem.

1 Farsça aslında olduğu gibi, o “est”tir. “Zeyd kātiptir” deriz. Bu lafız, rābıta diye adlandırılır.

DEFTER-İ EVVEL
ḌURŪB-I EMṢĀL VE IṢṬILĀḤĀT[1]

İstiʿārāt, ıṣṭılāḥāt, ḍurūb ve nādirāt ki maḳṣūdun minh olan maʿānī ve kināyāt ʿibāret-i lafẓından mefhūm ve terkīb-i kelimeden maʿlūm olmayıp, maʿnā-yı āḫar ḳaṣd olunup, belki maʿnāsı semāʿa mevḳūf olduğu ecilden kütüb-i lüġatte masṭūr olduğu maḥallerde miyān-ı esmādan iḫrāc ve başḳa bir defter ḳaydıyla ʿalá-ḳadri'l-imkān cemʿ ve ḥurūf-ı teheccī üzre tertīb ü maʿānīleri şerḥ ü beyān olunur. Ḫafī olmaya ki lisān-ı nezāket-ʿunvān-ı Derī zebān-zed-i **(16[b])** belāġat-perverī olmak şerefin iḫrāz ile māʿadā-yı ʿArabdan mümtāz ve efser-i tārek-i iʿtibār ve zīver-i tāc-ı iftiḫār olmakla bir nevā-yı tāze-ṭarz u rūḥ-efzādır ki muṭrib-i şīrīn-edā maḳām-ı ʿAcem'de bağlamış bir kār-ı naḳş-ı behcet-ārā-yı ḫāṭır-ı üdebādır ki terāne-perdāz ve zemzeme-sāz olup ṣaḥḥāʾif-i zerrīn-çenber-i evrāḳta ḫāme-i ṭurfe-ṣarīr āheng-i evfer ile uṣūlgīr oldukta ehl-i ʿIrāḳ u Ḥicāz'ı şevḳ-endāz eylemiştir. Li-cāmiʿihi:

Ṭabʿı meyl eyler ise n'ola zebān-ı ʿAcem'e
Zümre-i ehl-i süḫandan kim ola pāk-nihād

Luṭf-ı ṭabʿ ile bulup rāst maḳām-ı ʿālī
Feyż-baḫş olmaḳ içün bağlamış anı üstād

Binā'en ʿalá-ẕālik üstād-ı şīrīn-kār-ı endīşe ve kilk-i ḫayāl-i nezāket-pīşe kāşāne-i żamīrde naḳş u taṣvīr eylediği maʿlūmāt-ı bedāyiʿ ve süḫan-şināsān-ı ʿAcem'den teşnīf-i gūş-ı hūş ettiği nādirāt-ı ṣanāyiʿ ve suṭūr-ı ṣaḥḥāʾif-i muʿteberātta taʿbīr olunan ferāʾidāt-ı vedāyiʿ ve miyān-ı fużalā vü büleġā-yı Fürs'te zebān-zed ü şāyiʿ olan emṣāl u nikāt ve ıṣṭılāḥ u istiʿārāt ḳudret-i ʿācizāne ve ḳuvvet-i żaʿīfāne ḥāvī olduğu mertebe bu mecmūʿa-i maṭbūʿa ve bu cerīde-i maṣnūʿada ḳalem-i ṭurfe-raḳam yegān yegān nigāşte vü taḥrīr ve maʿānī-i mesmūʿa-i ġayr-ı mevżūʿasın birer beyt istişhādı ile ber-dāşte ve beyān u taḳrīr kılınmaya şürūʿ u ʿazīmet olundu. Ve mina'llāhi'l-iānetü ve't-tevfīḳ. Li-cāmiʿihi:

Cihānda bir duʿā ise murādıŋ
Şuʿūrī olagör taḥrīre sāʿī

Miṣāl-i müşkilātı eyle ḥall kim
Ola ʿālemde ẓāhir intifāʿı

1 "Eserin Nüshaları" kısmında da belirttiğimiz gibi matbu nüshada bulunmayıp hem Şehit Ali Paşa 2655 hem de Beyazıt Kütüphanesi 5345 numaralı Defter-i Evvel nüshalarında yer alan ortak maddeler metne dâhil edildi. Bunlar ilgili yerde M: - dipnotuyla gösterildi.

باب الالف المفتوحه
[BĀBU'L-ELİFİ'L-MEFTŪḤA]

آبِ آتش مزاج [āb-ı āteş-mizāc]: Bāde-i surḫ. Mīr Ebulmaʿānī, beyt:

بده ساقیا آب آتش مزاج
که در بزم دل عشق یابد رواج

(Ey sāki! Kırmızı şarabı getir de gönül meclisinde aşk revaç bulsun!)

آبِ آتشین [āb-ı āteşīn]: Eşk-i ġam-zede. Üstād Daḳīḳī, beyt:

شود خون جگر از دل چکیده
که آب آتشین آید ز دیده

(Gönülden ciğer kanı damlıyor. Çünkü gözden hüzünlü gözyaşı geliyor.)

آبِ آذراسا [āb-ı āẕerāsā][1]: Kināye be-mey-i engūrī. Keẕā fi'l-*Maḥmūdī*.

آب از سر گذشت [āb ez-ser guẕeşt]: İş işten geçti. Ḫʷāce Selmān, beyt:

غمش دریای بی پایان و ما را دستگیری نی
گذشت آب از سرت سلمان چه پایی دست و پایی زن

(Ey Selman! Sevgilinin gamı sonsuz bir deniz, bize yardım edecek kimse de yok. İş işten geçti, niye boş yere koşturuyorsun?)

آبِ او ریخت [āb-ı ū rīḫt][2]: Onu şermende eyledi ve onun ḳūtunu yaʿnī nafaḳasını ırak etti. Keẕā fi'l-*Maḥmūdī*.

آبِ اژدراسا [āb-ı ejderāsā][3]: Mey-i engūr u ḫurmāyī.

آبِ آتشنما [āb-ı āteş-numā][4]: Miṣl-i آبِ اژدراسا [āb-ı ejderāsā].

آب به آب نمی رسد [āb be-āb nemī-resed]: Kimseden kimseye fā'ide yok. Ḥakīm Sūzenī, rubāʿī:

بیداد جهان به سر نخواهد آمد
اندوه تو کارگر نخواهد آمد
صد همچو تو گر به خاک خواهد شد
هم آب به آب برنخواهد آمد

(Dünyanın zulmü bitmeyecek, senin sıkıntına bir çare bulunmayacak. Senin gibi yüzlercesi toprak olsa da kimseden kimseye fayda olmayacak.)

آب به آب نمی آید [āb be-āb nemī-āyed][5]: Bu dahi آب به آب نمی رسد [āb be-āb nemī-resed] gibidir.

آب به دل می شود [āb be-dil mī-şeved][6]: Yaʿnī سردی دردلِ من افتد [serdī der-dil-i men ufted]. Keẕā fi'l-*Maḥmūdī*.

آب به رویِ کار آورد [āb be-rūy-ı kār āverd]: İşe ṣūret verdi. Mevlānā Cāmī, beyt:

تا چند خون دل خورم کو ساقئ جان پرورم
زین آتشین مَی آورد آبی به روی کار خود

(Ne zamana dek gönül kanı içeceğim? Canıma can katan sāki hani! Şu ateş gibi kırmızı şarabı getirsin de işleri yoluna koysun.)

آب به رویِ کار آرد [āb be-rūy-ı kār āred] dahi derler. Kemāl-i Ḥocendī, beyt:

خاک خجند را که ز شیراز کم نهند
آرد به روزگار تو آبی به روی کار

(Şiraz'dan değersiz gördükleri Hocend toprağı -yani Kemāl-i Hocendī- senin zamanında işlerini yoluna koyuyor.)

1 M: -
2 M: -
3 M: -
4 M: -
5 M: -
6 M: -

آب به روی کار آمد [āb be-rūy-ı kār āmed]: İş ṣūret buldu. Ḫᵛāce Selmān, beyt:

آبی به روی کار من آمد ز دیده باز
آن آب اگرچه باز نیاید به کار من

(İşlerimi yoluna koymasa da gözümden yine gözyaşı geliyor.)

آب بریز [āb bi-rīz][1]: Onu bī-revnaḳ u bī-nūr ve şermende vü siyeh-rūy eyle!

آب بر جگر دارد [āb ber-ciger dāred]: Ḳuvvet ve ḳudreti vardır. Kemāl-i Ḥocendī, beyt:

نام دریا دلی برآوردی
نیست این طرفه آب بر جگرست

(Engin gönüllü birine getirdiğin bu hediye pek de güçlü değil.)

آبِ بی لجام [āb-ı bī-licām]: İḳbāl ve devlet-i dünyādan kināyedir. Mevlānā Ṣā'ib, beyt:

می کند کار شراب تلخ آب بی لجام
این سخن از مستیٔ ارباب دولت روشنست

(Dünya saltanatı acı şarabın yaptığı etkiyi yapıyor. Bu, devlet adamlarının sarhoşluğundan belli.)

آب تصور کند تشنه چو بیند سراب [āb taṣavvur kuned teşne çu bīned serāb][2]: Bu mıṣrāʿ bi-ʿaynihi emṡāl-i Aʿcām'dandır. Bir şey'in ārzūsunda olup farṭ-ı iştiyāḳ vuṣūlünde mümkini muḥāl ve muḥāli āsān ḥayāl eylese ol maḥall ḍarb ederler. Ḥüsāmī, ḳıṭʿa:

طفل دل پرهوس تا شده هجرآزمای
جز ز خیال وصال هیچ نشد بهره یاب

گفت از آن شیخ و شاب این مثل از جان و دل
آب تصور کند تشنه چو بیند سراب

(Ayrılıkla imtihan olan pek hevesli gönül çocuğu, kavuşma hayali dışındaki bir şeyden fayda görmedi. Yaşlısı genci herkes can u gönülden şu atasözünü söylüyor: Susamış kimse serap görünce su zanneder.)

آبت زیرِ کاهست [ābet zīr-i kāhest]: Lāyıḳ olmayan nesne ʿārıż oldukta ḍarb ederler. Ḥakīm Enverī, beyt:

بسا خرمن که آتش درزنی زود
هنوزت آب خوبی زیر کاهست

(Nice harmanı çabucak ateşe veriyorsun! Hālā güzellik/iyilik suyun saman altında!)

آبِ حسرت [āb-ı ḥasret]: Eşk-i nevmīẕī. Hilālī-i Çağatayī, beyt:

در دهان غنجه از لعل تو آب حسرتست
لیک پندارند مردم قطرهٔ شبنم درو

(Goncanın ağzında, senin lal dudağın yüzünden hasret gözyaşı var. Lākin halk o suyu çiy tanesi zannediyor.)

آبِ خشک [āb-ı ḫuşk]: Yaʿnī şīşe. Ḳanber-i Nīşābūrī, beyt:

ازبرای دفع یأجوج هوا ازآب خشک
خاک بیزان بین که سد بر آتش تر کرده اند

(Bak! Toprak toplayıcılar hava Yecücünü şişeden kovmak için taze ateşin üstüne set çekmişler.)

آبِ خضر [āb-ı ḫıżr]: ʿİlm-i ledün. Keẕā fī-*Mü'eyyidi'l-Fużalā*. Ve be-maʿnī-i āb-ı ḥayāt. Ḫᵛāce Selmān, beyt: **(17ᵃ)**

باد سحر از بوی تو دم زد همه جان شد
آب خضر از لعل تو جان یافت روان شد

(Seher yeli senin kokundan dem vurdu da baştan ayağa can oldu. Hayat suyu senin lal dudağından can bulup akmaya başladı.)

1 M: -
2 M: -

آب در جای زیاده می کند [āb der-cāy ziyāde mī-kuned][1]: Yaʿnī eski ḥırşını daha ziyāde eder. Ḫorāsānīler kelāmıdır. Bir şeyʾin tedennīsinde istiʿmāl ederler. Ebulmaʿānī, beyt:

شود عشقت به دل را دردافزای
زیاده می کند چون آب درجای

(Senin aşkın gönlümdeki derdi arttırıyor. Çünkü su yerinde çoğalır.)

آب در جگر بخشم [āb der-ciger baḫşem][2]. Ey, غنا دهم [ġinā dihem]

آب در جگر نیست [āb der-ciger nīst]: Ḳuvvet ve ḳudreti yoktur, gerek cihet-i māliyye gerekse vech-i āḫar olsun. Ḫᵛāce Selmān, beyt:

با آنکه آب درجگرم نیست هر شبی
باشد خیال روی توام میهمان چشم

(Her gece, gücüm ve imkānım olmasa da senin yüzünün hayalini gözüme misafir ederim.)

آب در جو باز آید [āb der-cū bāz āyed]: Türkīde "su aktığı yere yine akar" dedikleri meşeldir. Kemāl-i Ḫocendī, beyt:

با خیال لب و آن عارض نازک درچشم
آب دولت همه را باز به جو آمده بود

(Gözde dudağının ve nazik yanağının hayaliyle, talih suyu yine aktığı yere geri dönmüştü.)

آب در جویِ تست [āb der-cūy-ı tust]: Devlet ve iḳbālin vardır. Keẕā fi'l-*Mecmaʿ*. Umūr-ı ʿālem taṣarrufundadır. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

آب در دهان آمد [āb der-dehān āmed]: Ağzı sulandı. Reşkten kināyedir. Kemāl İsmāʿīl, beyt:

چو دید طلعت خصم ترش لقا یت را
نیام تیغ ترا آب در دهان آمد

(Turşu suratlı düşmanının yüzünü görünce kılıcının ağzı sulandı.)

آب در زیرِ کاه دارد [āb der-zīr-i kāh dāred]: İşi gizli eder. Üstād ʿUnṣurī, rubāʿī:

ز اهل دنیا مجو وفاداری
مردیت اندرون نیاید کار
چو شود زیر کاه آب درو
وقت حاجت امید ازو بردار

(İnsanoğlundan vefa göstermesini bekleme! Dünyada mertlik işe yaramaz. İhtiyaç vaktinde, işlerini gizlice yürüten adama sakın umut bağlama!)

آب درشگم [āb der-şigem][3]: Kāf-ı Fārsī ile. Cāh-ı ḳarīn, āb-ı rūy, ḳadr, ḥilm ve ẕevḳ-i dil maʿnālarına. Keẕā fi'l-*Maḥmūdī*.

آب درمیان دارد [āb der-miyān dāred][4]: Eline giren durmaz, su gibi akar. Mevlānā ʿAṭāyī, beyt:

مرا معامله با چشم خود زیان دارد
که هرچه می دهدم آب در میان دارد

(Gözümle birlikte hareket etmek bana zarar veriyor. Ona her ne versem elinde durmuyor, su gibi akıyor.)

آبِ دندان [āb-ı dendān]: Żaʿf ve maġlūbiyyet. Ḥakīm Enverī, beyt:

دشمنت با تو اگر نرد عداوت بازد
آب دندانتر ازو کس نتوان دید به باز

(Düşmanın seninle düşmanlık tavlası oynarsa, hiç kimse ondan daha mağlubunu göremeyecektir.)

Ve dile düşmek maʿnāsına da istiʿmāl olunur. Üstād Laṭīfī, beyt:

گرچه گشتم آب دندان دردهان حاسدان
لیک همچون ملک رومی بوی خوش آید ز من

1 M: -
2 M: -
3 M: -
4 M: -

(Her ne kadar kıskançların diline düşmüş olsam da benden Anadolu toprağı gibi güzel kokular yayılır.)

Dilber-i mülāyim ve şāhid-i sehl-bāzāra dahi derler. Ḥakīm Ḥāḳānī, beyt:

شاهدان آب دندان آمده در کار آب
فتنه را ازخواب خوش دندان کنان انگیخته

(Kavuşması kolay güzeller işe koyulunca fitneyi güzel uykusundan uyandırdılar.)

آبِ رو آبِ جو نیست [āb-ı rū āb-ı cū nīst]: "Yüz suyun dökme!" demektir. Kemāl-i Ḫocendī, beyt:

چند ریزد دیدهٔ ما آب رو
نیست آب روی مردم آب جو

(Gözümüz daha ne kadar yüz suyu döküp gurursuzluk edecek? İnsanın yüz suyu (gururu), ırmak suyu değil ya!)

آب درجو باز آید [āb der-cū bāz āyed]: Türkīde "su aktığı yere yine akar" dedikleri meṣeldir. Kemāl-i Ḫocendī, beyt:

با خیال لب و آن عارض نازک در چشم
آب دولت همه را باز به جو آمده بود

(Gözümde o nazik yanağın ve dudağın hayali sayesinde talih suyu, aktığı yere yine akmıştı.)

ابرو بالا کرد [ebrū bālā kerd]: Cevr ve sitem eyledi. ʿAbdurrezzāḳ-ı Kāşī, beyt:

باز ابرو کرد بالا ترک تیرانداز من
عالمی را کشت دارد این زمان انداز من

(Benim ok atıcı Türk güzelim yine kaşlarını çatıp eziyete başladı. Herkesi öldürdü, şimdi sıra bana geldi.)

آبِ روشن [āb-ı rūşen]: Şarāb-ı memzūc. Ḥakīm Enverī, beyt:

ساغر پربادهٔ رنگین چنان دارد به چشم
کز میان آب روشن برفروزی آزری

(Göz öylesine renkli ve şarapla dolu bir kadehe sahip ki sanki karışık şarap içinde bir ateş parlıyor.)

Ve āb-ı ṣāfī maʿnāsına. Ḫᵛāce Ḥāfıẓ, beyt:

به آب روشن مَی عارفی طهارت کرد
علی الصباح که میخانه را زیارت کرد

(Sabahleyin meyhaneyi ziyaret eden ārif kimse, elini yüzünü saf şarapla yıkadı.)

ابرو زند [ebrū zened]: Rıżā verir. Mevlānā ʿĀrifī, beyt:

طبع تو به بخشیدن صد گنج گهر
ابرو زند و گره بر ابرو نزند

(Senin tabiatın, yüz inci hazinesi bağışlamak için rıza gösterir ve asla kaş çatmaz.)

ابرو فراخ [ebrū-ferāḫ]: Yaʿnī ḫoş-ṭabʿ ve ḫoşdil. Şeyḫ Niẓāmī, beyt:

دل شه در آن مجلس تنگبار
در ابرو فراخی درآمد به کار

(Padişahın gönlü, o sıkıcı mecliste neşelenmeye başladı.)

آب زد [āb zed]: Suladı demektir. Ḫᵛāce Ḥāfıẓ, beyt:

در سرای مغان رفته بود و آب زده
نشسته پیر و صلایی به شیخ و شاب زده

(Meyhanenin kapısı süpürülmüş ve sulanmıştı. Meyhanecibaşı da oturmuş, genç yaşlı kim varsa şarap içmeye çağırıyordu.)

آب زن [āb-zen]: Ārām u ḳarār verici. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

آبستنِ فریادخوان [ābisten-i feryād-ḫᵛān]: Yaʿnī barbeṭ. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

آب شد [āb şud]: Eridi, her ne olursa. Mīr Ḫüsrev, beyt:

تا گل ازشرم رویت آب شده
یک زمان دور کن از چهره نقاب

(Yüzündeki peçeyi birazcık kaldır da gül kıskancından eriyip su olsun!)

آب شناس [āb-şināS]: Resm ve ḳānūn yapıcı. Şerefeddīn-i Yezdī, beyt:

سخنی زیر پرده باید گفت
این سخن گفته اند آب شناس

(Kanun yapıcılar şöyle dedi: "Söz, perde arkasında söylenmeli".)

آب صفت باش [āb-ṣıfat bāş]: Keşīrü'n-nefʿ ol, yaʿnī herkes senden sūdmend olsun. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

آبِ عشرت [āb-ı ʿişret][1]: Bāde, āb-ı müferriḥ ve āb-ı menī demek maʿnālarına istiʿmāl olunur. Keẕā fi'l-*Maḥmūdī*.

آب گشت [āb geşt]: آب شد [āb şud]-ı merḳūm maʿnāsınadır. Abdullāh-ı Hātifī, beyt:

یکی مرکز رایت فتح باب
کز آن زهرهٔ اژدها گشت آب

(Birisi de kaleyi fetheden merkez sancaktır. Onu gören büyük yılanın/ejderhanın ödü kopar.)

آبِ کار بردن [āb-ı kār burden][2]: Bī-āb, bī-vaḳār ve bī-ḥürmet kerden.

آبله در سخن پیداست [ābile der-suḫan peydāst]: Ādem sözünden bellidir. Livāḥidin mine'ş-şuʿarā, beyt:

حسب مرد مجو مشهورست
آبله در سخن توان شناخت

(İnsanın soyuna bakma! Meşhurdur, insan sözünden belli olur.)

1 M: -
2 M: -

آبِ طرب [āb-ı ṭarab][3]: Miṣl-i آبِ اژدراسا [āb-ı ejderāsā].

آبِ مرا به رویِ کار آمد [āb-ı merā be-rūy-ı kār āmed]: Murādım ḥāṣıl oldu. Mevlānā Cāmī, rubāʿī:

آبم ز کرم به روی کار آوردی
وز موج فراقم به کنار آوردی
صبرم به دل از غم فگار آوردی
خوابم به دو چشم اشکبار آوردی

(İyilik yapıp beni muradıma eriştirdin, beni ayrılık dalgasından kurtarıp kıyıya çektin! Gönlüm senin sayende yaralayıcı gama sabretti, gözyaşı döken iki gözüme tekrar uyku geldi.)

آبِ مریم [āb-ı meryem]: Yaʿnī ṣalāḥ ve ʿiffet. Ebulmaʿānī beyt:

معجز حسنت کند تکمیل ایمانم هنوز
ز آب مریم کرد گویا عیسئ عشقت ظهور

(Güzelliğinin mucizesiyle, imanım tazelenmekte. Sanki iffetli Meryem'den senin aşkının İsa'sı doğmakta.)

Be-maʿnī-i şīre-i **(17[b])** engūr. Keẕā fī-*Mü'eyyidi'l-Fużalā*.

آبِ من ازهیچ کس نگشاد [āb-ı men ez-hīç kes ne-guşād]: Murādım kimseden ḥāṣıl olmadı. Ẓahīr-i Fāryābī, ḳıṭʿa:

هزار دامن گوهر نثارشان کردم
که هیچ کس شبهٔ برکنار من ننهاد

هزار بیت بگفتم که آب ازو بچکید
بجز دیده دگر آبم از کسی نگشاد

(Onlara etekler dolusu altın saçtım, lākin hiçbiri bir gece olsun yanımda durmadı. İçinden su damlayacak kadar taze nice beyit söyledim, gözüm dışında kimseden fayda görmedim.)

3 M: -

آبِ من در نزدِ فلان روشنست [āb-ı men der nezd-i fulān rūşenest][1]: Murādım fülânın maʿlūmudur. Beyt:

شب تا سحر ز گریه نیاسود چشم من به هجر
زان آب من ز پیش محبان روشنست

(Ayrılık yüzünden gözüm geceden sabaha dek dinlenmedi. Benim durumum âşıklar katında bellidir.)

آبِ میگون [āb-ı meygūn][2]: Āb-ı dîde-i ġamzedegān ve eşk-i ḫūnīn.

آبِ نشاط [āb-ı neşāṭ]: Yaʿnī menī ki vaḳt-i ḫurūcda ḥāṣıl olan sürürdan kināyedir. Keẕā fi'l-*Mecmaʿ*.

ابوالهیجا [ebu'l-heycā][3]: Yaʿnī, Emīrü'l-mü'minīn ʿAlī raḍıya'llāhu ʿanh. Keẕā fi'l-*Maḥmūdī*.

آتش ازو یافتند [āteş ezū yāftend][4]: Ondan germī-i bāzār, revnaḳ-ı tāzegī ve revāc buldular. Keẕā fi'l-*Maḥmūdī*.

آتش ازچنار آید [āteş ez-çenār āyed]: Ġayr-ı maʿhūd nesneden ẓuhūr eder. Ḥakīm Enverī, beyt:

آبی از روی کار اگر ببرم
آتشی دان که از چنار آید

(Bu işi istediğim gibi götürebilirsem, olmayacak işin gerçekleştiğini bil!)

آتِش بهار [āteş-i bahār]: Revnaḳ u ṭarāvet-i faṣl-ı bahār. Keẕā fī-*Edāti'l-Fużalā*. Ebulmaʿānī, beyt:

داده پیام عیش و طرب نالهٔ هزار
افزود ذوق حسن چمن آتس بهار

(Bülbülün ötüşü neşe ve eğlence zamanının geldiğini haber veriyor, baharın canlılığı çimenin güzelliğini arttırıyor.)

آتِش تر [āteş-i ter]: Yaʿnī şarāb. Ḳanber-i Nişābūrī, beyt:

آب خشک این آسمان و آتش تر انجم است
بر خلاف از آب خشک این آتش تر کرده اند

(Bu gökyüzü şişe, yıldızlar ise şaraptır. Şu işe bak! Tam tersi olmuş, kuru sudan taze ateş çıkarmışlar.)

آتِش دوزخ علف [āteş-i dūzaḫ-ʿalef][5]: Āh-ı maẓlūm, dem-i ʿāşıḳ ve tīġ-ı cevher-dār. Keẕā fi'l-*Maḥmūdī*.

آتش زده آبِ پیکران را [āteş zede āb-ı peykerānrā][6]: Ey, رونقِ سی و شش پیکر جنوبی محو کرده[7]. Keẕā fi'l-*Maḥmūdī*.

آتِش سودا [āteş-i sevdā][8]: Yaʿnī, germī-i ṭabʿ ve feyyāżī-i ān. Keẕā fi'l-*Maḥmūdī*.

آتِش سیال [āteş-i seyyāl]: Bu dahi şarābdır. Ḫᵛāce Selmān, beyt:

چون شراب لعل ساقی ریخت بر جام بلور
آتش سیال در آب زلال آید برون

(Sāki lal renkli şarabı billur kadehe dökünce saf sudan akıcı ateş/şarap çıkar.)

آتِش شجر [āteş-i şecer]: Bu dahi şarābdır. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

آتش عنان [āteş-ʿinān]: Yüğrük at. Ḫᵛāce Selmān, beyt:

اسب سیه نخواهم و خواهم به دولتت
بر خنگ باد سرعت آتش عنان نشست

(Siyah/yavaş at istemiyorum. Senin devletinde rüzgār hızında çevik bir ata binmek isterim.)

1 M: -
2 M: -
3 M: -
4 M: -
5 M: -
6 M: -
7 Otuz altı güney yıldızının değerini ortadan kaldırdı.
8 M: -

آتشین آب [āteşīn āb]: Yaʿnī şarāb. Mevlānā Hātifī, beyt:

بده ساقی آن آتشین آب را
گرانمایه بی چارهٔ تاب را

(Ey sāki! Gariplerin en kıymetlisi olan şarabı getir!)

آتشین دواج [āteşīn devāc][1]: Bāde, şefḳat ve kisvet-i laʿl. Keẕā fi'l-*Maḥmūdī*.

احمدِ پارینه را باز همان حال شد [aḥmed-i pārīnerā bāz hemān ḥāl şud]: Eski ʿādeti üzre oldu. Mīr Ḫüsrev, beyt:

توبه ز می کرده دل چون تو که ساقی شدی
باز همان حال شد احمد پارینه را

(Gönül şaraba tövbe etmişti, fakat sen sāki olunca yine eski haline döndü.)

اختر گذشت [aḫter guẕeşt]: Taḳdīre muvāfiḳ düştü. Ḫᵛāce Ḥāfıẓ, beyt:

روز هجران و شب فرقت یار آخر شد
زدم این فال گذشت اختر و کار آخر شد

(Sevgiliden ayrı kalma günü ve gecesi sona erdi. Bunun için fal baktım, takdire uygun düştü ve iş tamamlandı.)

Şeyḫ Niẓāmī, beyt:

بسا فالی که از بازیچه برخواست
چو اختر می گذشت آن فال شد راست

(Oyunda ortaya çıkan nice fal, takdire uygun düşünce doğrulandı.)

اخمِ روی مفروش [aḫm-ı rūy me-furūş]: Ekşi şurat gösterme! Māverā'ünnehir'de istiʿmāl olunur edādır. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

آخر فتاد [āḫir futād][2]: Ey, merd-i bī-vaḳar şud.

آخورِ سنگین [āḫūr-ı sengīn]: Faydasız olan nesne. Ḥakīm Ḥāḳānī, beyt:

رخش ترا بر آخور سنگین روزگار
برگ گیا نه و خر تو عنبرین چرا

(Feleğin işe yaramaz taş ahırında atının/ruhunun yiyeceği yokken eşeğin/nefsin amber otlamada!)

ادب آوازه کرد [edeb āvāze kerd][3]: Onun edebi nām oldu ve maʿrūf u meşhūr oldu. Keẕā fi'l-*Maḥmūdī*.

آدمی سر و روست [ādemī-ser u rūst]: Ādemlikli ve insāniyyetli demektir. Ḫᵛāce Āṣafī, mıṣraʿ:

ز عکس روی تو آیینه آدمی سر و روست

(Ayna, senin yüzünün aksiyle insanlaşıyor.)

آدمی سر و دست [ādemī-ser u dest] dahi bu maʿnāyadır. Ḫᵛāce Āṣafī, mıṣraʿ:

به غمزه کرد اشارت شد آدمی سر و دست

(Kıyabakışıyla işaret etti de insanlık yaptı.)

آرزو دردل شکست [ārzū der-dil şikest]: Murād ḥāṣıl olmadı. Mevlānā Kātibī, beyt:

به غیر تیر تو هیچ آرزو نداشت دلم
شکست در دل من چرخ آرزوی چند

(Felek, gönlümdeki nice arzuyu gerçekleştirmedi. Gönlümde senin okunun arzusu dışında hiçbir şey kalmadı.)

Ḫᵛāce Selmān, beyt:

در دل من بودنیست آرزوی زلف تو
هجر تو آن آرزو در دل سلمان شکست

(Gönlümde senin saçının arzusu vardı, ama senin ayrılığın Selmān'ın gönlündeki o arzuyu gerçekleştirmedi.)

1 M: -
2 M: -
3 M: -

Ve ārzū dilde şikest olmak, maʿreż vücūda gelmemektir. Seyfī-i Buḫarī, beyt:

دل شکستهٔ من آرزوی زلف تو داشت
چه آرزو که منِ خسته را به دل بشکست

(Benim kırık gönlüm senin saçını arzuluyor. Ne arzu! Ben zavallı āşığın bu arzusu asla gerçekleşmeyecek.)

آرزوی من بشکن [ārzū-yı men bi-şiken]: Murādımı ḥāṣıl eyle! Mevlānā Refīḳī, beyt:

شکستن سر زلف تو آرزوی منست
که در جهان تو یکی آرزوی من بشکن

(Benim arzum, senin saçının ucuna dokunmaktır. Bari sen de bu dünyada benim bir arzumu yerine getir!)

آرزو شکن [ārzū-şiken] dahi derler. Ebulmaʿānī, beyt:

عمریست دل که تشنهٔ لعل لبت شده
ای یار بی وفا تو یکی آرزو شکن

(Ey vefasız sevgili! Gönül ömrü boyunca senin lal dudağına susadı. Bari sen de onun bir arzusunu yerine getir!)

از آتشها دودی ندیده [ez-āteşhā dūdī ne-dīde]: Rūzgārın germ ü serdini çekmemiş. Ḫᵛāce Āṣafī, beyt:

تویی که هست عذار تو مشک سود هنوز
منم کز آتش عشقت ندیده دود هنوز

(Sen henüz yanağı misk kokan bir güzelsin, bense senin aşkının ateşini layıkıyla denememiş bir āşığım.)

آزآدئ او گوید [āzādī-i ū gūyed]: Onun medḥ ve ṣenāsını eder.

آزاده دار [āzāde dār]: Kendini ona medḥ ettir! Üstād ʿUnṣurī, mıṣraʿ:

سیرت آزاده دار ناظر آزادگی

(Kendinden övgüyle söz ettirir, övülmeye hazırdır!)

از آن باز [ez-ān bāz]: **(18ª)** Ol zamāndan beri. Ḫᵛāce Selmān, beyt:

بر لب رود علی تا آب دلجوی فرات
بسته شد زان زور باز افتاده آب از چشمهاست

(O zorlu zamandan beri Ali ırmağının kıyısından gönül alıcı Fırat ırmağına dek her yer kapandı, gözlerden gözyaşı aktı.)

از باران گریخته و زیرِ ناودان آمده [ez-bārān gurīḫte ve zīr-i nāvdān āmede]: Elemden kaçtı, belāya uğradı. Şeyḫ Niẓāmī, beyt:

کنون در خطرگاه جان آمدیم
ز باران سوی ناودان آمدیم

(Bugün tehlikeyle karşı karşıya geldik. Yağmurdan kaçarken doluya tutulduk.)

از پای افتاده [ez-pāy uftāde]: Miḥnet ve meşaḳḳatte olmaktan kināye ederler. Riyāżī-i Semerḳandī, beyt:

باز خون جگر از دیده گشادم بی تو
دست من گیر که از پای فتادم بی تو

(Sensiz yine gözümde ciğer kanı göründü. Sensiz dert ve sıkıntıdayım, elimi tut!)

Gāhī elif'lerin iskāṭ ile istiʿmāl ederler. Ḫᵛāce Selmān, beyt:

ز پا فتاده ام ای دوست دست گیر مرا
که کار تست گرفتن فتاده را در پای

(Ey sevgili! Elden ayaktan düştüm, elimi tut! Senin işin, düşmüşlerin elinden tutmak değil mi?)

از پای درآمد [ez-pāy der-āmed] dahi ol maʿnāyadır. Kemāl İsmāʿīl, beyt:

هنر ز خدمت فرمان درآمدی از پای
اگر به دست نکردی ز خامهٔ تو عصا

(Eğer elindeki kalemle destek olmasaydın, hüner sana hizmet edeceğim derken elden ayaktan düşerdi.)

از پای درگشتن [ez-pāy der-geşten][1]: ʿĀciz ve fürū-mānde olmak.

ازپرده برون شد [ez-perde birūn şud]: Ḥadden tecāvüz eyledi. Ḫᵛāce Ḥāfıẓ, beyt:

اگر از پرده برون شد دل من عیب مکن
شکر ایزد که نه در پردهٔ انکار بماند

(Gönlüm haddini aşıp aşkını belli ederse onu ayıplama! Allah'a şükürler olsun ki sana olan aşkında şüpheye düşüp inkār yoluna gitmiyor.)

از بز برند به پایِ بز دربندند [ez-buz berend be-pāy-ı buz der-bendend]: Ḳıymet-i metāʿdan kināyedir. Ḥarcı içinden çıkar demektir. Ebulmaʿānī, beyt:

خواجه ابر بحر اگر فکر زیان درافتد
از بز برد به پای بز دربندد

(Efendi! Denizdeki bulut ziyan ediyorum düşüncesine kapılırsa hiç merak etmesin, harcı içinden çıkar yani sermayeyi kurtarır.)

از پشتِ کوه چادرِ احرام برکشید [ez-puşt-i kūh çāder-i iḥrām ber-keşīd][2]: Yaʿnī dağdan kar eridi. Maḳṣūd, devletli iken faḳīr oldu. Keẕā fi'l-*Maḥmūdī*.

از بنِ دندان [ez-bun-i dendān]: Cān u gönülden. Ḫᵛāce Selmān, beyt:

فتح بابی ز فلک یافت کسی کو می گردد
خدمتی بر درِ شه از بن دندان چو کلید

(Padişahın kapısında anahtar gibi can u gönülden hizmet eden kimse, gökyüzünde açık bir kapı bulur.)

Evḥadeddīn-i İṣfahānī, beyt:

در جهان نوش لبی را بشناسیم امروز
که غلام دهن او از بن دندان چو کلید

(Dünyada afiyetin ne olduğunu bugün anlıyoruz. Çünkü, anahtar gibi, can u gönülden o ağzın kölesiyiz.)

از بنِ سی و دو [ez-bun-i sī vu d*u*]: Bu dahi ol maʿnāyadır. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

از بنِ گوش [ez-bun-i güş]: Bu dahi ol maʿnāyadır. Ḫᵛāce Ḥāfıẓ, beyt:

از بهر قبولت از بن گوش
لولوی خوشاب گشته لالا

(Parlak inci, sen kabul et diye can u gönülden saf bir inciye dönmüş.)

Ḫᵛāce Selmān, beyt:

خوش می خرامد وز بن گوش می کند
هر دم به دوش غاشیهٔ زلف او شمال

(Kuzey rüzgārı, onun saçıyla örtülü omuzda her an şevkle ne güzel salınıyor!)

از پوست برون شد [ez-pūst birūn şud]: Ḥadden tecāvüz eyledi. Kemāl İsmāʿīl, beyt:

بدان ز پوست برون آمدم که همچون رگ
چو راست نشستم و صد زخم نیشتر دیدم

(O derece haddi aştım ki tıpkı damar gibi, doğrulana dek yüz neşter yarası gördüm.)

از خواب درآمد [ez-ḫᵛāb der-āmed][3]: Yaʿnī müteyaḳẓız oldu ve āgāh oldu. Keẕā fi'l-*Maḥmūdī*.

از خانهٔ جغد باز نیاید [ez-ḫāne-i cuġd bāz neyāyed]: Aṣlı fürū-māyeden aṣīlzāde gelmez. Ḥakīm Firdevsī, beyt:

به هومان چنین گفت دهقان سغد
که برناید ازخانهٔ باز جغد

(Soğdlu çiftçi, Hūmān'a şöyle dedi: Şahin yuvasından baykuş çıkmaz, soylu soysuz ve alçak alçaktır.)

1 M: -
2 M: -
3 M: -

از خاک برگرفتهٔ او [ez-ḫāk ber-girifte-i ū]: Onun çirâğı ve iḥyâsıdır. ʿAşḳī-i Kâşī, beyt:

این منظری که طاق چو ابروی دلبرست
از خاک برگرفتهٔ دارای کشورست

(Sevgilinin kaşı gibi kavisli bu pencere, bizzat ülkenin sahibi tarafından yaptırılmıştır.)

از دست شد [ez-dest şud] ve **از دست رفت** [ez-dest reft][1]: Yaʿnī ḫışmgīn ve müteneffir oldu. Keẕā fi'l-*Maḥmūdī*.

از دستِ دهر جست [ez-dest-i dehr cest][2]: Vefât eyledi. Ve dahi bundan rıḥlet eyledi. Keẕā fi'l-*Maḥmūdī*.

از دست مگذار [ez-dest megẕār][3]: "Żāyiʿ eyleme!" demektir. Keẕā fi'l-*Maḥmūdī*.

از دستِ نیکوان همه چیزی نکو بود [ez-dest-i nīkuvān heme çīzī nikū buved][4]: Bu mıṣraʿ tamâm meşeldir. Bir kimesne ẓâhiren ve bâṭınen gâh celâl ve gâh cemâl ʿarż eylese ol maḥall ḍarb ederler. Üstâd, beyt:

در لطف او چو چشم و نگه گفتگو بود
از دست نیکوان همه چیزی نکو بود

(Onun lutfu kaş göz işaretiyle konuşmaktır. İyilerin elinden hep iyi şeyler gelir.)

از دگر کرد [ez-diger kerd]: Ondan iʿrāż eyledi. Ḫayâlī-i Semerḳandī, beyt:

گر سرو مرا یار هوای دگری نیست
بی جرم چرا از منِ دیوانه دگر کرد

(Eğer benim selvim bir başkasının aşkına yar değilse, suçsuz yere niçin ben zavallıdan yüz çevirsin?)

Bu maʿnâya, Şehîdî-i Ḳumī, beyt:

شنیدی در حق من عاقبت قول بد اندیشان
ترا گفتم مکن گوش از طرف دیگر دگر کردی

(Sonunda benim hakkımda kötü düşünenlerin sözlerini duydun. Sana "dinleme!" dedim, başkası için benden yüz çevirdin.)

از دل آمد [ez-dil âmed]: Gönülden koptu. Mevlânâ Ṭūsī, beyt:

تیر تو که در سینهٔ من ساخته منزل
خواهم که برون می کندم نآمده از دل

(Senin okun, göğsümde yer edindi. Çıkarmak istedim, gönülden gelmedi/kopmadı.)

Ve elden gelmedi maʿnâsına. Temmâmī-i Meşhedī, beyt:

ماند پیکان خدنگت در دل بی حاصلم
خواستم از دل برون آرم نیامد از دلم

(Okunun demir ucu zavallı gönlümde kaldı. Gönülden çıkarmak istedim, fakat gönlümden gelmedi.)

از دهانِ مار بیرون آمده [ez-dehān-ı mār bīrūn āmede][5]: Ey; râst, laṭîf ve درخشان آمده [diraḫşān āmede].

از سرِ انگشت [ez-ser-i enguşt]: Yaʿnī teġāfülâne ve gönülsüz. Ebulmaʿânī, beyt:

انتظار آن هلال ابرو کشیدم روز عید
مرحبا کرده ولیکن از سر انگشت کرد

(Bayram günü o hilal kaşlıyı beklemeye koyuldum. Bana "merhaba" dedi fakat gayet gönülsüz dedi.)

از سر خواستن [ez-ser ḫˇāsten]: Baştan geçmekten kinâyedir. Kemâl İsmāʿīl, beyt:

نه زیرکان همه برخواستند از سر خویش
چو لاف می زنی از زیرکی تو هم خیزد

(Aklı başında kimseler baştan geçmediler. Mademki kurnazlıktan dem vuruyorsun, sen de öyle yap!)

1 M: -
2 M: -
3 M: -
4 M: -
5 M: -

از سرِ ما درگذر [ez-ser-i mā der-guẕer]: "Kendi ḥālimize ko!" demektir. Mīr ʿAlī Şīr, beyt:

پیش چشمم دم مزن ای ابر نیسانی دگر
پایهٔ خود را نگه کن از سر ما درگذر

(Ey Nisan bulutu! Artık gözümün önünden çekil! Haddini bil, bizi de kendi halimize bırak!)

از سر نهاد [ez-ser nihād]: Aşağı kodu. Kemāl-i Ḫocendī, beyt:

مه که نهادی کُله حسن کج
روی تو دید آن مه از سر نهاد

(Güzellik külahını başına yan takan Ay, senin yüzünü görünce o külahı aşağı bıraktı.)

(18ᵇ)

از سر وا کرد [ez-ser vā kerd]: Baştan savdı. Mevlānā Ṭūsī, beyt:

عقد دستار بلاییست ترا ای طوسی
این بلا را ز سر خود تو چرا وا نکنی

(Ey Tūsī! Sarığının bağı sana bela. Bu belayı başından niçin savmazsın!)

Bu maʿnāya, Hilālī-i Çağatayī, beyt:

بسکه مخمورم گرانی می کند دستار من
میفروشان این بلا را از سر من وا کنید

(O kadar sarhoşum ki başımdaki sarık ağır geliyor. Ey meyhaneciler! Bu belayı başımdan savın!)

از شبِ سیاه زین فرو شد [ez-şeb-i siyāhzīn furū şud][1]: Ey; شب کوتاه شد [şeb kūtāh şud], شب رفت [şeb reft] ve ماهتاب غروب کرد [māhtāb ġurūb kerd]. Keẕā fi'l-*Maḥmūdī*.

از طاقِ دل افتاد [ez-ṭāḳ-ı dil uftād]: Gözden gönülden düştü. Üstād Laṭīfī, beyt:

مدار چشم اجابت که در زمانهٔ ما
دعا ز طاق دل افتاده است آمین را

(Duaya "āmīn" demek bizim zamanımızda pek muteber değil. O yüzden kabul edilecek diye heveslenme!)

Mevlānā ʿUrfī, beyt:

افتاده ام ز طاق دل دوستان ولی
خورشید را زبان نرسد زان زوالها

(Dostların gözünden gönlünden uzağım. Lākin güneş battı diye ona dil uzatılmaz.)

از طبق حالی برافتاد [ez-ṭabaḳ ḥālī ber-uftād]: Yaʿnī ṣabāḥ oldu. Muhammed-i Assār, beyt:

بدان دلها که او بنمود ازیاد
طبق پوش از طبق حالی برافتاد

(Onun ikramda bulunduğu gönüller sabaha kavuştu)

از فلان چیز دندان برکندم [ez-fulān çīz dendān ber-kendem]: Falān şeyden ümidi kestim. Ḥakīm Enverī, beyt:

مرا از سر هوای آن لب میگون نخواهد شد
نخواهم کند دندان از لبش تا خون نخواهد شد

(Ben o şarap renkli dudağın hevesinden vazgeçmeyeceğim. Kanım damarda olduğu sürece onun dudağından umudu kesmeyeceğim.)

از گاو گنج می خواهد و از ماهی درم [ez-gāv genc mī-ḫᵛāhed ve ez-māhī direm]: Ġāyet-i ṭamaʿ-ı ḫāmdan kināyedir. Şeyḫ Niẓāmī, beyt:

کسی کو برد برتر و خشک رنج
ز ماهی درم خواهد از گاو گنج

(Ufak tefek şeyler için sıkıntı çeken kimse, balıktan gümüş para ve inekten hazine bekleyip boş işlerle uğraşmaktadır.)

1 M: -

از گاوی غدودی ندهد [ez-gāvī ġadūdī nedihed]: Bu dahi meẕkūr maʿnāyadır.

Şeyḫ ʿAbdullāh-ı Enṣārī, beyt:

کی بود صوفی چنان خر طبع کو از خرص خویش
می نخواهد با کسی را باشد از گاوی غدود

(Böylesine eşek yaradılışıyla sufi de kim oluyor! Aşırı hırs ve açgözlülük yapan kimse hiçbir şeye ulaşamaz.)

از کعبه چو بگذری [ez-kaʿbe çu bugẕerī]: Bir nesnenin nihāyetinden kināyedir. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

از گلها چه گل [ez-gulhā çi gul]: Aşlın nedir? Türkīde "senin kuşunun adı nedir?" dedikleri mażmūndur. Mecdeddīn-i İmāmī, beyt:

گفتمش گل گل برآمد عارضت از تاب مل
غنجه اش خندان شد و گفتا که از گلها چه گل

("Yüzün, şarabın hararetiyle gül gül oldu" dedim. Gonca ağzı gülümseyip "Sen kimlerdensin?" dedi.)

از لباسِ نفس عریان [ez-libās-ı nefs ʿuryān][1]: Ey, از لذت و حظ بیرون آمد [ez-lezzet u ḥaẓẓ bīrūn āmed]. Keẕā fī'l-*Maḥmūdī*.

از مار ماربچه زاید [ez-mār mār-beçe zāyed]: Bed-aṣldan yine bed-aṣl olur. Ebulmaʿānī, beyt:

ز بداصل هرگز حقیقت مخواه
بجز ماربچه چه زاید ز مار

(Aslı bozuktan asla doğruyu bekleme! Yılan, yılan yavrusundan başka ne doğurur!)

از ماست پرِ ماست [ez-māst per-i māst][2]: Türkīde "kartala bir ok değmiş kendi yeleğinden" dedikleri meṣeldir. Ebulmaʿānī, beyt:

چو نیکو نظر کرد دید آشناست
بگفت از که نالم پر ما ز ماست

(İyice bakınca tanıdık olduğunu anladı. "Kimi kimden şikāyet edeyim, bana zarar veren yine benden" dedi.)

از من درگذر [ez-men der-guẕer]: Yaʿnī, "ḫaṭāmdan geç!". Mevlānā Kātibī, beyt:

تیری ز دو چشمت طلبید این دل کستاخ
فرمان که نرنجند ازو درگذرانند

(Bu küstah gönül, iki gözünden bir ok istiyor. Söyle gücenmesinler, hatasından geçsinler!)

آزموده آزمودن را پشیمانی آرد [āzmūde āzmūdenrā peşīmānī āred][3]: Sınanmışı tekrār sınamak peşīmānlık getirir. ʿArabīde من جرب المجرب جائت به الندامة dedikleri meṣeldir. Ḥüsāmī, beyt:

طاقتم بر بار محنت آزمودی پیش ازین
آزموده آزمودن را پشیمانی دهد

(Ey sevgili! Bundan önce gücümü gam yüküyle sınamıştın. Sınanmışı tekrar sınamak pişmanlık verir.)

ازو آزادی کرد [ez-ū āzādī kerd]: Onun aṣlı ḥürr idiğin söyledi. Kemāl İsmāʿīl, beyt:

ز خلق خوی تو می کرد سوسن آزادی
برای بندگیش سرو بوستان برخاست

(Susam senin güzel huyun sayesinde hür oldu. Selvi ağacı ona hizmet etmek için ayağa kalktı.)

ازو باز خورد [ez-ū bāz ḫord]: Ondan incindi. Ḫᵛāce Selmān, beyt:

لعل روان ز جام زر نوش غم جهان مخور
زین فلک زمردین بهر چه باز می خوری

(Altın kadehe akan lal renkli şarabı içip dünya gamı yeme! Bu zümrüt renkli felekten niçin incinesin!)

1 M: -

2 Doğrusu "ez-māst ki ber-māst" şeklindedir.

3 Doğrusu "āzmūde-rā āzmūden" şeklindedir.

Bu maʿnāya, Mīr Ḫüsrev, beyt:

خواهم به محتسب به دعا کاسهٔ دهم
لیک از رقیب بیهده گو باز می خورم

(Gece bekçisini çağırıp bir kadeh vermek istiyorum, lākin boş konuşan rakipten gocunuyorum.)

ازو بازی خورد [ez-ū bāzī ḫord]: Bu dahi bu maʿnāyadır. Mevlānā Kātibī, beyt:

مرغ دلم به ابروی پرچین تست خوش
گر بازئ ز طاق مقرنس نمی خورم

(Süslü kemerinden incinmesem, gönül kuşum senin kıvrım kıvrım kaşınla gayet iyidir.)

ازو بربست [ez-ū ber-best]: Ondan fā'ide etti. Ḫᵛāce Selmān, beyt:

با آنکه درمیان تو دل بست عالمی
کس زان میان به غیر کمر هیچ برنبست

(Bütün dünya senin beline bağlandı ama oradan kemer dışında faydalanan olmadı.)

ازو پهلو تهی کرد [ez-ū pehlū tehī kerd]: Ondan ırak oldu. Ẓahīr-i Fāryābī, beyt:

همچون نیام تیغت دارد اجل ز هیبت
پهلو تهی همیشه از تیغ جان شکارت

(Senden korkan ecel, tıpkı kılıcının kını gibi, kan avlayıcı kılıcından uzakta kalıyor.)

ازو پهلو کرد [ez-ū pehlū kerd] dahi derler. Muhammed-i Assār, beyt:

خلایق را چو بارویت بود رو
چرا باید ازیشان کرد پهلو

(Kulların seni görmek niyetinde, onlardan uzaklaşmak niye?)

ازو دست برد [ez-ū dest burd]: Ona ġālib oldu. Keẕā fī-baʿżi'l-lüġa.

ازو دگر کرد [ez-ū diger kerd]: Ondan yüz döndürdü.

ازو دلِ پر داشت [ez-ū dil-i pur dāşt]: Ona bī-ḥużūr oldu. Mevlānā Cāmī, beyt:

کند چون گل رخ خود را تصور
وز آن دارد ز گل غنجه دل پر

(Gül kendi yüzünü gösterince, gülgoncası huzursuz oldu.)

Mevlānā Cāmī, beyt:

صراحی با وجود لعلش از می
دل پر داشت بر ساغر تهی کرد

(Sürahi senin şarap gibi kırmızı dudağın yüzünden huzursuz olup içini kadehe döktü.)

ازو دندان برکن [ez-ū dendān ber-ken]: Ondan ümīdi ḳaṭʿ eyle! Ḫᵛāce Selmān, beyt: **(19[a])**

درد آمد و گفت ازین دندان با من
راحت طلبی ز کام دندان برکن

(Dert geldi ve "Bundan böyle benimlesin!" dedi. "Rahatlık istersen, muradından umudu kes!" dedi.)

ازو زاغ گرفت [ez-ū zāġ girift]: Onu aldadı yaʿnī ḥīle etti. Şāh Ṭāhir-i Dekkenī, beyt:

طاوس عقل ارچه بسی زاغ گیر گشت
بگرفت طوطئ خطت ازوی کلاغها

(Akıl tavusu epeyce karga tuttu tutmasına ama senin ayva tüyün papağanı onu aldatıp yakaladı.)

ازو طرف بربست [ez-ū ṭarf ber-best]: Ondan fā'idemend oldu. Ḫᵛāce Selmān, beyt:

پیداست که از میان چه بربست کمر
تا من ز کمر چه طرف برخواهم بست

(Beline niçin kemer bağladığı açık, ben kemerden faydalanayım diye!)

ازو طرفی نبست [ez-ū ṭarfī ne-best]: Yaʿnī ondan fayda görmedi. Ḫᵛāce Ḥāfıẓ, beyt:

کس به دور نرگست طرفی نبست از عافیت
بِه که نفروشند مستوری به مستان شما

(Nergis gözünün devrinde kimse sıhhatten fayda görmedi. İyi ki sizin gözünüze sofuluk satmıyorlar.)

Ḫᵛāce Ḥāfız, beyt:

من از نسیم سخن چین چه طرف بربستم
چه سروَرست درین باغ نیست محرم راز

(Ben dedikoducu bahar yelinden ne fayda göreceğim? Bu bahçede başıboş geziyor, hiç sırdaşlık etmiyor.)

ازو طوق برد [ez-ū ṭavḳ burd]: Ona ġālib oldu. Şeyḫ Niẓāmī, beyt:

بدان طوق گوی آن بت نامجوی
ز مه طوق برد و ز خورشید گوی

(O namlı güzel o yuvarlak gerdanlığıyla aya üstün gelip güneşin topunu çeldi.)

ازو فقاع گشاید [ez-ū fuḳāʿ guşāyed]: Ona nāz ve şīve eder. Ve dahi "lāf vurur" maʿnāsına da mervīdir. Ḥakīm Ḥāḳānī, beyt:

آنجا که من فقاع گشایم ز دست خویش
آلام دیدگان چو یخ افسرده دل نیند

(Benim kendime veryansın etmem, elem görmüşlerin gönlünün buz gibi olmamasındandır.)

ازو کناره کرد [ez-ū kenāre kerd]: Ondan ırak oldu. Ḥakīm Enverī, mışraʿ:

بر هر که عرضه داشتم از من کناره کرد

(Kimden bir şey istediysem benden uzaklaştı.)

Türkīde "kenār çizdi" dedikleri maʿnāyadır. کناره کرد[kenāre kerd] dahi derler.

ازو کلاغ گرفت [ez-ū kelāġ girift]: Onu aldadı. Beyt:

زاغ گیرد همه ازبلبل شوریده کلاغ
برگ پژمرده کند باگل صدبرگ خنک

(Karga hep āşık bülbülü aldatır. Soğuk, yüz yapraklı gülü dahi soldurur.)

ازو کناره کرد [ez-ū kenāre kerd]: Ondan ırak oldu. Hilālī-i Çağatayī, beyt:

مگو کناره کن ازمن که جان ز کف ندهی
تو درمیانهٔ جانی چسان کناره کنم

("Benden uzaklaş" deme, et tırnaktan ayrılmaz! Sen canımın ortasındasın, nasıl uzaklaşayım?!)

ازو گوی برد [ez-ū gūy burd]: Ona sebḳat eyledi ve ona ġalebe eyledi maʿnāsına. Mevlānā Hātifī, beyt:

شب از روز روشن همی برد گوی
شب و روز آیینه ای شد دو روی

(Gece, aydınlık günün topunu çelip gündüze galip oldu. Gece ve gündüz iki yüzlü bir ayna oldu.)

از وی دامن افشاند [ez-vey dāmen efşānd]: Onu terk eyledi. Ḫᵛāce Selmān, beyt:

تا نپنداری که سلمان دامن از دلبر فشاند
دامن از دل برفشاند و دامن دلبر گرفت

(Selmān sevgiliden vazgeçti sanmayın! Gönlünden vazgeçip sevgilinin eteğine yapıştı.)

از وی درگذر [ez-vey der-guẕer]: Yaʿnī, suçunu ʿafv eyle! Ebulmaʿānī, beyt:

این دل گستاخ از تو گر امید وصل کرد
کو خطا کردست و داند لطف کن از وی گذر

(Eğer bu küstah gönül sana kavuşmayı umarsa, yanlış yaptığını biliyor, lutfedip onu bağışla!)

ازوی کوتهی کرد [ez-vey kūtehī kerd]: Gönülden koptu. Ebulmaʿānī, beyt:

بوده شد در عشق او را منتهی
بذل جان را کرد از وی کوتهی

(O, aşkta son noktaya vardı. Gönlünden kopup can feda etti.)

ازهم شد [ez-hem şud][1]: Cüdā oldu. Keẕā fi'l-*Maḥmūdī*.

ازهم فرو ریخت [ez-hem furū rīḫt]: Perīşānḥāṭır oldu ve elem çekti maʿnāsına. Şerefeddīn-i Yezdī, beyt:

به یکباره از هم فرو ریخته
هر آنکو نشد کشته بگریخته

(Bir uğurdan acı çektiler. Ölmeyen kim varsa kaçtı gitti.)

از هیچ ویرانه دود نمی آید [ez-hīç vīrāne dūd nemī-āyed]: Bir sifle daʿvā-yı buzurgī ettikde īrād ederler. Şeyḫ Niẓāmī, beyt:

مثل زد درین آنکه فرزانه بود
که بر نآید از هیچ ویرانه دود

(Bilge birisi bu konuda bir atasözü söyledi: Hiçbir harabeden duman çıkmaz.)

ازین خراسِ خراب [ez-īn ḫarās-ı ḫarāb][2]: İşāret be-sūy-ı felekest. Keẕā fi'l-*Maḥmūdī*.

ازین دست [ez-īn dest]: Yaʿnī bu üslūb üzre. Ḫᵛāce Ḥāfıẓ, beyt:

ساقی از باده ازین دست به جام اندازد
عارفان را همه شب شرب مدام اندازد

(Sāki şarabı kadehe böyle dökerse, ārifleri bütün gece şarap içmek durumunda bırakır.)

ازین سپس [ez-īn sipes]: Şimden sonra maʿnāsına. Bedaḫşīler edāsıdır. Muḫlişī-i Bedaḫşānī, beyt:

ندانم چه شاید بدن زین سپس
که راز سپهری ندانست کس

(Feleğin sırrını kimse bilemediğine göre, beden bundan sonra ne işe yarar bilmem!)

اسب و فرزین نهد [esb u ferzīn nihed]: Kendine lāzım olanı ġayrıya verir. Kemāl-i seḫādan kināyedir. Şeyḫ Saʿdī, beyt:

گدایی که بر شیر نر زین نهد
ابو زید را اسب و فرزین نهد

(Erkek aslanın üstüne eyer vuran fakir, kendine lazım olanı da başkasına verir.)

آستین افشاند [āstīn efşānd]: Yaʿnī تهی کرد [tehī kerd]. Vaḫşī-i Bāfıḳī, eyt:

تیغ قضا دمی که کشد بر کسان قدر
افشاند آستین که برو ترک آن کند

(Kaderin kaza kılıcını çektiği kimseler, nesi var nesi yok her şeyi bırakırlar.)

آستین برزد [āstīn ber-zed]: Ḥāżır ve āmāde oldu. Mevlānā Hātifī, beyt:

به کار آوران آستین برزدند
کز آن کز زیاده به زین برزدند

(Savaşçılar hazırlanıp safları her zamankinden daha fazla sıklaştırdılar.)

Ve dahi işe müstaʿidd oldu. Ẓahīr-i Fāryābī, beyt:

چو سنبل تو سر از برگ یاسمین برزد
غمت به ریختن خونم آستین برزد

(Sünbül saçın yasemin yaprağından baş gösterince, gamın kanımı dökmek için ruhsat almış oldu.)

آستین برو افشاند [āstīn ber-ū efşānd]: Terk etmekten kināyedir. Mevlānā Cāmī, beyt: **(19ᵇ)**

1 M: -
2 M: -

نام جانان شنید جان افشاند
آستین برهمه جهان افشاند

(Sevgilinin adını duyunca yüreği yerinden oynadı, bütün dünyadan yaka silkti/vazgeçti.)

آستینِ پوستین [āstīn-i pūstīn]: Yaʿnī ʿayb. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

آستین تیریز کرد [āstīn tīrīz kerd]: Destdırāzlıktan el çekti. Ḥakīm Enverī, beyt:

تیریز کرد دست حوادث ز آستینت
چون دامن تو دید و گریبان روزگار

(Olayların eli, feleğin yakasını ve senin eteğini görünce senden el çekti.)

آستین نهادن [āstīn nihāden][1]: Bir nesneyi temellük eylemekten kināyedir. Keẕā fi'l-*Maḥmūdī*.

آشِ فلان را پختم [āş-ı fulānrā puḫtem]: Falānın maṣlaḥatın gördüm. Der-ḥaḳḳ-ı cüvān-ı ṭabbāḫ, Āfetī-i Ḥalvāger, beyt:

گفت آن شوخ که من آش ترا خواهم پخت
پخت آشی که چنان آش نخوردم هرگز

(O dilber ben senin yemeğini pişireceğim/işini göreceğim dedi. Öyle bir pişirdi/iş gördü ki daha evvel böyle yemek yemedim/böyle işim görülmedi.)

اصلِ حیا [aṣl-ı ḥayā][2]: Emīrü'l-müʾminīn ʿOṣmān raḍıya'llāhu ʿanh. Keẕā fi'l-*Maḥmūdī*.

آفتاب به گل اندود [āftāb be-gil endūd]: Āşikār olanı gizledi. Keẕā fi'l-*Maḥmūdī*.

آفتابِ بیوه گداز [āftāb-ı bīve-gudāz] ve **آفتابِ یتیم کش** [āftāb-ı yetīm-kuş]: Kilāhumā bi-żammi'l-kāf. Ḥimāyesine aldanıp żararı görülen kibār kimesneler ḥaḳḳında īrād ederler. Nitekim Manṣūr-ı Ḳarabāġī Ḳāḍī ʿAbdulvehhāb-ı Ṭūsī ḥaḳḳında demiştir, Manṣūr-ı Karabāġī ḳıṭʿa:

قاضیا بر سر پشیمانی
خونشان می خوری مگر سبشی

گفته ای آفتاب شرع منم
آفتابی ولی یتیم کشی

(Ey Kadı! Pişman gibi görünüp onların kanını içiyorsun, yoksa şerefsiz misin?! Şeriat güneşi benim demişsin, güneşsin ama yetim öldüren bir güneşsin!)

آفتابِ روان [āftāb-ı revān]: Yaʿnī şarāb. Ḫᵛāce Ḥāfıẓ, beyt:

روان درده آن آب عین روان
نه آب روان که آفتاب روان

(O akarsuyu hemen getir! Ne akarsusu, akan güneş/şarap!)

آفتاب روی [āftāb-rūy]: Güneş işābet eden maḥalle derler. İşābet etmeyen yere **سایه روی** [sāye-rūy] derler. Ammā iki ʿibāret dahi maḥbūb taʿrīfinde istiʿmāl olunur. Ḫᵛāce Selmān, beyt:

بر سایهٔ سواد سر زلف خویش گیر
ما را که سوختیم درین آفتاب روی

(Ey sevgili! Bu güneş vuran yerde yanmış olan bizleri saçının siyah gölgesine al!)

آفتابِ زرد [āftāb-ı zerd] ve **شاهدِ زرد** [şāhid-i zerd][3]: Mey-i żaʿferān, āfitāb, nān-ı gendüm ve ḫūblardan istiʿāre. Keẕā fi'l-*Maḥmūdī*.

1 M: -
2 M: -
3 M: -

آفتاب سوار [āftāb-suvār][1]: Merd-i seḥer-ḫīz ü teheccüd-güẕār. Keẕā fi'l-*Maḥmūdī*.

آفتاب نشست [āftāb nişest][2]: Yaʿnī gün battı. Selīm, beyt:

نشست یار به پیشت نماز چیست سلیم
نماز خویش قضا کن که آفتاب نشست

(Ey Selim! Sevgili senin yanına oturmuş, namaz da nedir! Namazını kaza et, çünkü güneş oturdu/battı.)

افیون در شراب انداختیم [efyūn der-şarāb endāḫtīm]: Yaʿnī keşf-i rāz eyledik. Şeyḫ Saʿdī, beyt:

عارفان در چرخ و صوفی در سماع آورده ایم
شاهد اندر رقص و افیون در شراب افکنده ایم

(Ārifleri daireye, sufiyi semaya getiririz. Dilber raks ederken, biz de sır keşfederiz.)

Mevlānā ʿUrfī, beyt:

با هوسناکان همی گفتند در میخانه دوش
هان قناعت کن که افیون در شراب انداختیم

(Dün gece meyhanede āşıklara şöyle deniyordu: "Şimdi kanaat et, çünkü şaraba afyon attık/sırrı keşfettik!".)

اگر برآید [eger ber-āyed]: Kolay gelirse. Ḫᵛāce Ḥāfız, beyt:

گفتم غم تو دارم گفتا غمت سرآید
گفتم که ماه من شو گفتا اگر برآید

("Senin gamını çekiyorum" dedim, "gamın tamam olsun!" dedi. "Benim ay'ım ol" dedim, "yükselirse/kolay gelirse!" dedi.)

اگر روی سازد گو بساز [eger rūy sāzed gū bisāz]: Alınırsa ko alınsın. Mevlānā Ẓuhūrī, beyt:

نشین ماه را در مقابل نیاز
اگر روی سازد چه شد گو بساز

(Ay'ın hemen karşısına oturup bekle! Alınırsa da ne var, bırak alınsın!)

الف شد [elif şud][3]: Ey, مفلس شد [muflis şud] ve مجرد گشت [mucerred geşt]. Keẕā fi'l-*Maḥmūdī*.

الفِ کوفیان [elif-i kūfiyān]: Bir nesnenin eğriliğinden kināye ederler. Ḫallāḳu'l-Maʿānī, beyt:

از کان نفط و زیبق و شنجرف زد مرا
گردون که کرد چون الف کوفیان مرا

(Beni kūfī elifi gibi yapan felek zencefir, civa ve petrol kullandı.)

آلوده دامن [ālūde-dāmen]: Yaʿnī günehkār ve mülevveṯ. Keẕā fi'l-*Mecmaʿ*.

انارِ یاسین [enār-ı yāsīn][4]: Hediyye-i ʿazīz. Nevrūz gecesinde enāra kırk bir Yāsīn-i şerīf okuyup ṣabāḥı üstüne hediyye gönderirler. Ḫāḳānī'nin bu beytinde vārid olmuştur. Ḥakīm Ḫāḳānī, beyt:

خیز به شمشیر صبح سر ببُر این مرغ را
تحفهٔ نوروز ساز پیش شه کامیاب

(Sabah kılıcıyla kalkıp bu kuşun başını kes! Muradına erdiren padişahın huzuruna gitmek için nevruz hediyesi yap!)

آنجا که زرست گوش باید داشت [āncā ki zerest güş bāyed dāşt]: Devletlinin her yerde sözü dinlenir. Kemāl İsmāʿīl, rubāʿī:

آمد برِ من چو در کفم زر پنداشت
چون دید زر نداشتم زود بگذاشت
از حلقهٔ گوش او مرا شد معلوم
آنجا که زرست گوش باید داشت

1 M: -
2 M: -
3 M: -
4 M: -

(Avucumda altın var sanıp yanıma geldi, altınım olmadığını görünce çabucak vazgeçti. Onun kulağındaki küpeden, devletlinin/altını olanın her yerde sözünün dinleneceğini anladım.)

اندازِ من دارد [endāz-ı men dāred]: Benim ḳaṣdımda olur. ʿAbdurrezzāḳ-ı Kāşī, beyt:

باز ابرو کرد بالا ترک تیرانداز من
عالمی را کشت دارد این زمان انداز من

(Benim ok atıcı Türk güzelim yine kaşlarını çatıp eziyete başladı. Herkesi öldürdü, şimdi sıra bana geldi.)

انگبین به موم [engubīn be-mūm]: Yaʿnī mütelāşī. Mevlānā Hātifī, beyt:

به نا سازکارئ دارای روم
که آلوده بود انگبینش به موم

(Uygunsuz davranan Anadolu padişahı, parmağını muma bulaştırmış, yani acele etmişti.)

انگشت به دندان گزید [enguşt be-dendān gezīd]: Yaʿnī peşīmān ve nādim oldu. Kemāl-i Ḫocendī, beyt:

امروز گران لب نگزد زاهد خودکام
بسیار به دندان گزد انگشت ندامت

(Bencil zahit bugün pişmanlık çekmiyorsa da ileride çok pişman olacak.)

انگشت بر حرف نهاد [enguşt ber-ḥarf nihād]: Daḫl ve taʿarruż eyledi. Kemāl-i Ḫocendī, beyt:

چون قلم انگشت برحرفم منه صوفی که من
خرقه کردم رهن مستان و سخن دردفترست

(Ey sufi! Kalem gibi sözüme parmak uzatma/beni kınama! Çünkü ben hırkayı meyhaneciye rehin bıraktım, ālemde bir sözüm var.)

Bu maʿnāyı müʾeyyid, Kemāl-i Ḫocendī, beyt:

گر بنالم چو نی انگشت منه برحرفم
هر که زخمی خورد البته فغانی دارد

(Ney gibi inlersem sakın sözüme parmak uzatma/beni kınama! Zira yarası olan elbette inler.)

انگشت بر لبش زد [enguşt ber-lebeş zed]: Ağzın aradı. Ṭālib-i Āmulī, beyt:

آن غنجه ام که گر زنی انگشت بر لبم
خون سلاست از لب پرخون گشایدم

(Öyle bir goncayım ki eğer ağzımı arasan, kanla dolu ağzımı kanla açarım.)

Mevlānā ʿUrfī, beyt:

زخمه هر چند که انگشت زند بر لب تار
ناله از بیم نیارد که برآرد آواز

(Mızrap udun ağzını çok aradı ama ut, korkudan hiç sesini çıkaramadı.)

Ḥakīm Şifāyī, beyt:

غنجهٔ باغ مح بت هم ز رفتار دلست (20a)
بر لب گل نیز انگشتی زدیم آزاد نیست

(Muhabbet bağının goncası da gönlümce! Gülün ağzını da aradık ama hiç serbest değil.)

انگشتِ نیل [enguşt-i nīl]: Ġāyet-i faḳrdan kināyedir. Şeyh Saʿdī, beyt:

یا مرو با یار ازرق پیرهن
یا بکش در خانمان انگشت نیل

(Ya mavi gömlekli dostla gitme ya da (gidiyorsan) evine mavi çividi/fakirlik alametini çek!)

انگور خور و باغ مپرس [engūr ḫor u bāġ mepurs]: Türkîde "üzümünü ye bāğını sorma" dedikleridir. Kemāl-i Ḫocendī, beyt:

به بوسه سیب ذقن گفتمش ز گلشن کیست
کمال گفت تو انگور خور و باغ مپرس

(Çene elmasını öpüp "Sen bu gül bahçesinde kimlerdensin?" diye sorunca "Kemāl! Üzümünü ye de bağını sorma" dedi.)

انگورکِ چشم [engūrek-i çeşm]: Yaʿnī merdümek-i çeşm. Şemseddīn-i Serāyī, beyt:

انگورک چشم ماست خالش یا رب
در عین سواد مردم دیده فتاد

(Ya Rabbi! Onun beni bizim göz bebeğimiz mi? Zira kara göz bebeğimizin tıpatıp aynısı!)

آوازِ دهل شنیدن از دور خوشست [āvāz-ı duhul şenīden ez-dūr ḫoşest]: Maʿnāsı şöhret-i kāẕibedir. Türkīde "davul sesi ıraktan kaba gelir" derler. Mīr Ḫüsrev, beyt:

سنجر ا گر خورد ز نوبت غرور
نوبت او بانگ دهل بِه ز دور

(Sultan Sencer kendi zamanında gururlandıysa ne var! Onun şöhreti uzaktan sesi hoş gelen davul gibidir/geçicidir.)

ʿAcem şehzādelerinden biri Şerefeddīn-i Yezdī'yi daʿvet eder. Varmaya taʿallul eyledikte yazıp göndermiş. Şerefeddīn ṣāḥib-şikem olmakla bu meṯel ona münāsib olmuştur. Şehzādenin yazdığı beyt:

زنهار شرف ز یزد بیرون نشوی
که آواز دهل شنیدن از دور خوشست

(Ey Şeref! Sakın Yezd'den dışarı çıkmayasın! Çünkü davulun sesi uzaktan hoş gelir.)

آواز داد [āvāz dād]: Daʿvet eyledi. Ḫʷāce Selmān, beyt:

نایست فرو رفته دم آواز دهیدش
کو گوش به ره دارد و چشمش نگرانست

(Onun davet etmesi, sesi az çıkan bir düdüğü andırır. Gözü bakarken kulağı yoldadır.)

آواز کرد [āvāz kerd] dahi bu maʿnāyadır. Şāh Maḥmūd, beyt:

تا شد از خیل سگان سر کویت مخلص
یک رهش سوی خود آواز نکردی هرگز

(Senin köyün köpek sürüsünden kaçıp sığınma yeri olalı bir defa olsun kendi yanına davet etmedin!)

آهِ عنبرین [āh-ı ʿanberīn][1]: Āh-ı süznāk ve āh-ı derd-āmīz. Keẕā fi'l-*Maḥmūdī*.

آهن پایه [āhen-pāye]: Yaʿnī ḫamyāze. Keẕā fī-*Mecmaʿi'l-Fürs*.

آهن دل [āhen-dil] Yaʿnī şecīʿ. Ḫʷāce Selmān, beyt:

بر سر خصم تو آمد تیغ گریان شد برو
با همه آهن دلی ایام گفتش خونگری

(Kılıç senin düşmanının başına gelince onun haline ağladı. Felek bütün taş kalpliliğine rağmen ona "yaralı mısın?" diye sordu.)

آهنین جگر [āhenīn-ciger]: Yaʿnī mübāriz ve saḫt-dil. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

آهو دل [āhū-dil]: Yaʿnī korkak. Evḥadeddīn-i İṣfahānī, beyt:

گر صید عشق خواهی تو آهو دلی مکن
همراه عشق باش که شیریست در شکار

(Aşk avlamak istiyorsan korkaklık etme! Avda bir aslan olan aşka yoldaş ol!)

آهو گذشت [āhū guẕeşt]: Yaʿnī furṣat geçti. Şāpūr, beyt:

غافل آن وحشی غزالم تند از پهلو گذشت
پیش می رفتم تبسم کرد و گفت آهو گذشت

(O yabani ceylanım, ne olduğunu anlayana kadar yanımdan geçti. Yanına vardım, tebessüm edip "fırsat geçti" dedi.)

آهوی آتشین [āhū-yı āteşīn][2]: Yaʿnī āfītāb. Üstād demiştir, Mīrzā Faṣīḥī, beyt:

آهوی آتشین را دربره گر درآید
کافور خشک گردد با مشک تر برابر

1 M: -
2 M: -

(Ateş nefesli ceylan koç burcuna girince kuru kāfur taze miskle birleşir/Güneş koç burcuna girince geceyle gündüz bir olur.)

آهوی او شد [āhū-yı ū şud][1]: Yaʿnī onun muṭīʿ, münḳād ve fermān-beri oldu. Keẕā fi'l-*Maḥmūdī*.

آهوی ختن [āhū-yı ḫoten][2]: Māh ve ḳīle āfitāb. Keẕā fi'l-*Maḥmūdī*.

آهوی سفید [āhū-yı sefīd]: Ġazāl-i Rūmī. Nitekim آهوی خطایی [āhū-yı ḫaṭāyī] derler ve maḥbūb-ı Rūm'u ve maḥbūb-ı Ḫaṭā'yı murād ederler. Ḫᵛāce Āṣafī, beyt:

چشمت آهوست ولی آهوی خطا
چشم خوبان دگر در غمت آهوی سفید

(Ey sevgili! Gözün ceylan ama Hoten/Hatā ceylanıdır. Senin gamında diğer güzellerin gözü de Anadolu ceylanıdır.)

آهوی دنباله کشیده [āhū-yı dunbāle-keşīde]: Çeşm-i maḥbūb. ʿAbdulvāsiʿ-i Cebelī, beyt:

دنبال خودم می کشد آن نرگس جادو
من بندهٔ آن آهوی دنباله کشیده

(O cadı göz beni takip ediyor. Bense o güzel gözün kölesiyim.)

آهوی زرین [āhū-yı zerrīn][3]: Yaʿnī āfitāb. Keẕā fi'l-*Maḥmūdī*.

آهوی سیمین [āhū-yı sīmīn][4]: Yaʿnī sāḳī-i meh-rū. Ḥakīm Ḫāḳānī, beyt:

از آهوی سیمین طلب گاو زرین
که عیدی درو خون قربان نماید

(Altın boğayı/kadehi gümüş ceylandan/ay yüzlü sākiden iste! Çünkü bayram üstü onda kurban kanı/şarap görünüyor.)

Ve گاوِ زرین [gāv-ı zerrīn] yaʿnī sāġar, خونِ قربان [ḫūn-ı ḳurbān] yaʿnī şarāb.

آهوی شیرافکن [āhū-yı şīr-efken][5]: Çeşm-i maʿşūḳ ve çeşm-i sāḳī-i māh-rū.

آیین بست [āyīn best]: Yaʿnī ḳānūn ve üslūb. Üstād, beyt:

مگو ساقی که مَی خوردن تباهست
که آیین همایون پادشاهست

(Ey sāki! Şarap içmek boşunadır deme! Çünkü bu, kutlu padişahın geleneğidir.)

آیین بند [āyīn-bend]: Şehir donanması. Ṭālib-i Āmulī, beyt:

به آیین بندئ بازار خلوت می روم طالب
که دارم با وجود کامل خود میل سودایی

(Ey Tālib! Halvet çarşısının şehir donanmasına gidiyor, bütün bedenimle aşka heves ediyorum.)

آیینهٔ چین [āyīne-i çīn]: Çin vilāyetinde maʿrūf pūlād āyīnedir. Beyt:

بضاعت سخن خویش بینم ازخواری
بسان آیینهٔ چین میان رشتهٔ ژنگ

(Kendi şiirim sermayesini, horlanma bakımından, paslar içindeki Çin aynası gibi görüyorum.)

1 M: -
2 M: -
3 M: -
4 M: -
5 M: -

باب الالف المکسوره
[BĀBU'L-ELİFİ'L-MEKSŪRE]

این از فلکست از حسن نیست [īn ez-felekest ez-ḥasan nīst]: Bu işte iḫtiyārım yok, żarūrīdir demek maʿnāsına. Nihāvendī, Şāh Muḥammed ḥaḳḳında demiştir. Nihāvendī, ḳıṭʿa:

به زن خویش گفت شاه محمد
کین بچه ز کیست کار من نیست

این از حسن کلاهدوزست
حقا که درین سخن سخن نیست

زن نیز جواب پخته ای گفت
این از فلکست از حسن نیست

(Şāh Muhammed, eşine dedi ki: "Bu çocuk kimden, benden olmadığı kesin! Bu şapka diken Hasan'dan olmalı, bunun böyle olduğunda kuşku yok". Kadın da gayet pişkince cevap verdi: "Bu Hasan'ın suçu değil, feleğin işi/Benim bir kabahatim yok".)

این به شب جمعه تعلق ندارد [īn be-şeb-i cumʿa taʿalluḳ ne-dāred]: Bunun onunla ʿalāḳası yoktur. Ebū Türāb Big, beyt:

گویند مخور مَی که شب جمعه غم آرد
این هیچ تعلق به شب جمعه ندارد

(Cuma gecesi şarap içme, sıkıntı getirir diyorlar. Bunun Cuma gecesiyle hiçbir ilgisi yok.)

این دو زنگی و رومی [īn du zengī vu rūmī]: Yaʿnī şeb ü rūz, pīrī vü cüvānī, **(20b)** faḳr u ġınā ve ġam u şādīden kināyedir. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

این ره به ترکستانست [īn reh be-turkistānest]: Bu yol seni ser-menzil-i maḳṣūda iletmez. Şeyḫ Saʿdī, beyt:

ترسم نرسی به کعبه ای اعرابی
کین ره که تو می روی به ترکستانست

(Ey Bedevi! Korkarım Kābe'ye varamazsın. Bu senin gittiğin yol Türkistan'a gider, yani yanlış yoldasın.)

این سخن ته دارد [īn suḫan teh dāred]: Bu sözün aşlı ve netīcesi vardır. Der-tevḥīd, Şeyḫ Ebū İsḥak-ı Kāzerūnī, beyt:

دریا خود و گوهر خود و غواص خودست
هان غوری ای کن که این سخن ته دارد

(Deniz kendisi, inci kendisi, dalgıç kendisidir. Bu sözün derinliğine dikkat et, çünkü bu söz boş değil!)

Bu maʿnāya beyt-i mezbūr Monlā Seḥābī'nin rubāʿīsinden olmak üzre mervīdir. Monlā Seḥābī, rubāʿī:

آن کس که به چشم خویشتن دارد
در چشم گدا و شه نظرگه دارد
دریا خود و گوهر خود و غواص خودست
هان غوری ای کن که این سخن ته دارد

(Görmesini bilen kimse fakiri de zengini de beraber görür. Deniz kendisi, inci kendisi, dalgıç kendisidir. Bu sözün derinliğine dikkat et, çünkü bu söz boş değil!)

اینک ترازو [īnek terāzū]: Türkīde "işte arşın işte meydān" dedikleri meṣeldir. Kemāl-i Ḫocendī, beyt:

سخن از ماه می جویی و پروین
اگر منکر شوی اینک ترازو

(Ay'ın ve Ülker yıldızının konuşmasını bekliyorsun. Eğer inanmıyorsan Halep oradaysa arşın burda.)

اینک گز و اینک میدان [īnek gez (u) īnek meydān]: Miṣl-i اینک ترازو [īnek terāzū]. Kemāl-i Ḫocendī, beyt:

لاف اگر زد ز قدت سرو چمن
گویش اینک گز و اینک میدان

(Bahçe selvisi senin boyuna laf ederse ona de ki: "Halep oradaysa arşın burada!".)

این که مبین آن که مپرس [īn ki me-bīn ān ki me-purs][1]: Ne gör ne işit! beyt:

گفتگوهاست درین راه که جان نگذارد
هر کسی عربده ای این که مبین آن که مپرس

(Bu yolda can sıkıcı dedikodular olacak. Herkes bir arbede peşinde, "ne gör ne işit!".)

این مرده به شیون نیرزد [īn murde be-şīven neyerzed]: Yaʿnī ġamını çekmeye değmez. Li-vāḥidin mine'ş-şuʿarā, beyt:

غم مخور جان من ار رفته شد این مال و منال
شاد می باش که این مرده نیرزد شیون

(Cancağızım! Mal mülk elinden gittiyse üzülme! Mutlu ol, çünkü bu ölü ağlamaya değmez!)

این همه آوردهٔ تست [īn heme āverde-i tust]: Bu hep senin ḳabāḥatindir. Ḫᵛāce Selmān, beyt:

از شمیم گل و مل این دل من رفته به باد
آخر ای باد صبا این همه آوردهٔ تست

(Ey tan yeli! Sonunda gül ve şarap kokusuyla gönlümü yele verdim. Bu hep senin suçun!)

این همه نیست [īn heme nīst]: Hiç nesne değildir. Rūzmerre sözleridir. Keẕā *fi'l-Maḥmūdī*. Ḫᵛāce Ḥāfıẓ, beyt:

حاصل کارگه کون و مکان این همه نیست
باده پیش آر که اسباب جهان این همه نیست

(Dünya tezgāhından çıkan mal bir şeye değmez. Şarap getir! Çünkü dünya malı hiçbir şeye değmez.)

1 M: -

این هم اسیری شد [īn hem esīrī şud]: Bu iş de bitti demektir. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

این یکی دیگر [īn yekī dīger]: Bu dahi böyle olsun! Enṣārī-i Ḳumī, beyt:

گفتی به داغ هجر بسوزانمت جگر
صد داغ هست بر جگرم این یکی دیگر

("Ayrılık yarasıyla ciğerini yakayım" dedi. "Ciğerimde yüz yara var, bu da böyle olsun" dedim.)

باب الالف المضمومه
[BĀBU'L-ELİFİ'L-MAŻMŪME]

استخوانِ او بست [ustuḫʿān-ı ū best]: Onun aşlını beyān eyledi. Ḫʿāce Āṣafī, beyt:

استخوان من که از سنگ جنون صد جا شکست
استخوان قصهٔ فرهاد و مجنون بسته اند

(Çılgınlık taşıyla yüz yerden kırılan kemiğim, Ferhat ve Mecnun hikâyelerinin kaynağını oluşturur.)

Ve استخوان [ustuḫʿān]-ı evvel, kemik; ṣānī, aṣıl maʿnāsınadır.

استخوانِ قصه خوانان [ustuḫʿān-ı ḳıṣṣa-ḫʿānān]: Ḳıṣṣa oḳuyanların ser-āġāz-ı ḳıṣṣada ettikleri icmāl-i ḥikāyedir.

استره لیسد [usturra līsed][1]: Yaʿnī dilīrī vü cān-bāzī ve merd-i bahādır u pehlivānest. Keẕā fi'l-*Maḥmūdī*.

اشتربین [uştur-bīn]: Dūr-endīş olana derler. Li-vāḥidin mine'ş-şuʿarā, beyt:

غافل شدی ز حالم با آنکه شتربینی
عاجز شدم ز دستت با آنکه ذوفنونم

(İleri görüşlü olmana rağmen halimi bilemedin. Bilgili olmama rağmen, senin elinde āciz kaldım.)

اشترخو [uştur-ḫū]: Kīn tutucu. Eṣīreddīn-i Aḫsīketī, beyt:

در مرتبه‌ها گفت کمال تو نباشد
گردون شترخو که ز کوهان قمر آرد

("Kin güdücü felek, dağların arkasından ay getirse bile senin erdeminin mertebesine ulaşamaz" dedi.)

اشتردل [uştur-dil]: Korkak. Türkīde "deve yürekli" derler. Mevlānā Kātibī, beyt:

مرا غمیست شترهارها به حجرهٔ تن
شتردلی نکنم غم کجا به حجرهٔ من

(Bende deve yükü kadar gam var, korkaklık etmem! Gam nerede, bana gelsin!)

اشتلم کرد [uştulum kerd]: Mücādele ve ġavġā eyledi. Mevlānā Hātifī, beyt:

طریق مدارا شدش اشتلم
خم بادهٔ صلح رویینه خم

(Kös ile şarap fıçısı arasında barış sağlandı, kavga etmeyi bıraktılar.)

افتاده مردِ خدا [uftāde merd-i ḫudā]: Tevāżuʿ eyledi. Şeyḫ Saʿdī, beyt:

اگر زیردستی بیفتد چه خواست
زبردست افتاده مرد خداست

(Bir fakir tevazu gösterse neye yarar! Mütevazi zengin, Allah dostudur.)

او چه مه کرد که او ته کند [ū çi meh kerd ki ū teh kuned]: O ne başardı ki bu ne başara! Ḫʿāce Āṣafī, beyt:

نامهٔ من خط مرا ته کند
هاله چه مه کرد که او ته کند

(Mektubum yazımdan farklı değil. O ne başardı ki bu ne başarsın!)

اورا رسد [ūrā resed]: Ona lāyıḳtır. Ḫʿāce Selmān, beyt:

مرا رسد که توام توبه داده ای گفتن
شنیدم آیت توبوا الی الله از لب حور

(Hurilerin ağzından "Allah'a tövbe edin!"[2] āyetini işittim. Bana yakışan sana tövbe etmektir.)

1 M: -

2 Kurān-ı Kerīm, Tahrīm 66/8: "Allah'a tövbe edin!".

او مرغِ این انجیر نیست [ū murġ-ı īn encīr nīst]: Ol bu işin adamı değildir. Ḥakīm Enverī, beyt:

برو که فکرت تو نیست مرد این دعوی
مکن که خاطر تو نیست مرغ این انجیر

(Git! Çünkü senin düşüncen, bu davanın adamı değil/bu davayı düşünemez! Yapma! Çünkü senin aklın bu işin adamı değil!)

امید راند [ummīd rānd][1]: Yaʿnī meʾyūs ve nevmīd oldu. Keẕā fi'l-*Maḥmūdī*.

او نقشِ شما ندارد [ū naḳş-ı şumā ne-dāred]: O size lāyıḳ değildir. Seyfī-i Buḫārī, beyt:

زاهدان گوشهٔ محراب غنیمت دانند
که ندارد خم ابروی بتان نقش شما

(Zahitler mihrap köşesini ganimet bilirler. Çünkü güzellerin kaşı mihrabına layık değillerdir.)

(21ᵃ)

باب الباء المفتوحه
[BĀBU'L-BĀ'İ'L-MEFTŪḤA]

با او پا گرفت [bā-ū pā girift]: Ona muḳāvemet eyledi. Ḫᵛāce Selmān, beyt:

محیط با تو به روز سخا نگیرد پای
سپهر با تو به هنگام کین ندارد پای

(Cömertlik gününde okyanus seninle yarışamaz. Öç alma vaktinde felek sana güç yetiremez.)

با او پای داشت [bā-ū pāy dāşt]: Bu dahi ol maʿnāyadır. Kemāl-i Ḫocendī, beyt:

با حلم او ندارد کوه بلند سنگی
با عزم او ندارد باد بهار پایی

(Yüksek dağ onun ağırbaşlılığıyla yarışamaz. Bahar yeli onun yürüyüşüne ayak uyduramaz.)

با او پای نگیرد [bā-ū pāy ne-gīred]: Onunla muḳābele edemez. Ḫᵛāce Selmān, mıṣraʿ:

محیط با تو به روز سخا نگیرد پای

(Cömertlik gününde okyanus seninle yarışamaz.)

با او به سر برد [bā-ū be-ser burd]: Onunla iḫtilāṭ eder. Kemāl-i Ḫocendī, beyt:

رند شرابخوار به سر می برد سبو
ما هم به آن سریم که با او به سر بریم

(Şarap içen rint, kadehle içli dışlı olur. Biz de onunla anlaşacak kafadayız.)

با او به سر کند [bā-ū be-ser kuned]: Bu dahi ol maʿnāyadır. Mevlānā ʿUrfī, beyt:

چنان با نیک و بد عرفی به سر کن تا پس از مردن
مسلمانت به زمزم شوید و هندو بسوزاند

(Ey Örfī! İyi ve kötüyle öylesine içli dışlı ol ki öldükten sonra Müslümanlar seni zemzemle yıkasın, Brahmanlar yaksın.)

1 M: -

با او پهلو زند [bā-ū pehlū zened]: Ona berāber olur. Ḫᵛāce Selmān, beyt:

با دولتت چه کار کند چرخ سفله بخت
با قلهٔ جبال چه پهلو زند سفال

(Alçak felek senin devletinle yarışabilir mi! Hiç çömlek parçası dağın zirvesiyle bir olabilir mi!)

با او سر برآورد [bā-ū ser ber-āverd]: Onunla muḳābil durdu. Kemāl-i Ḫocendī, beyt:

تا همچو خط به چهرهٔ تو سر برآورم
از فرق سر کنم چو قلم آشکار پای

(Yazı/ayva tüyü gibi senin yüzünün karşısında durunca, kalem gibi başımın tepesinde ayak gösteririm.)

Ve onunla muʿāraża etti maʿnāsına da gelir. Kemāl İsmāʿīl, beyt:

گر سر برآورد چو کدو با تو بدسکال
تیغ قضا همی کندش چون چنار پای

(Soysuz kimse kabak gibi sana karşı gelirse, kaza kılıcı tıpkı çınar ağacı gibi onu ayağından eder.)

با او سری داشت [bā-ū serī dāşt]: Ona meyl eyledi ve onunla muʿāmele-i nihānīsi var. Monlā Ḫayretī, beyt:

ژولیده به صحرای جنون رفت چو مجنون
هرکس که به دیوانگئ عشق سری داشت

(Her kim aşka niyetlendiyse, tıpkı Mecnun gibi saçı başı karışmış bir şekilde çılgınlık sahrasının yolunu tuttu.)

با پادشه دست زد [bā-pādişeh dest zed]: ʿAdālet ü ʿimāret-i memlekete şürūʿ eyledi. *Maḥmūdī*'de "pādişāha lāyıḳ oldu" demektir.

با باد و دم [bā-bād u dem]: Yaʿnī maġrūr ve mütekebbir. Ḫakīm Firdevsī, beyt:

بیاراست آن جنگ را پیلسم
همی راند چون شیر با باد و دم

(Pīlsem o savaşı süsledi. Aslan gibi gururla savaşıyordu.)

به آب اندر شکر دارد [be-āb ender şeker dāred]: Yaʿnī ondan gedā ve ondan żaʿīftir. Keẕā fī-*Mü'eyyidi'l-Fużalā*. Meẕkūr maʿnāya, Ebulmaʿānī, beyt:

به آه سرد و افسرده دلم از روی خورشیدش
نیارد تاب او هرگز به آب اندر شکر دارد

(Soğuk ahım ve donuk gönlümle onun güneş yüzüne asla güç yetiremem.)

بابتِ او [bābet-i ū]: Yaʿnī sezā-yı ū. Ḫakīm Şifāyī, mışraʿ:

دشمن تو چو بابت تیغ است

(Senin düşmanın, kılıcına layıktır.)

پا بردار [pā ber-dār]: Ṣāḥib-i mertebe-i ʿālī. Keẕā naḳale ṣāḥibü'l-kitābi'l-*Maḥmūdī*.

بادامِ دو مغزست [bādām-ı du maġzest]: Yaʿnī pīr-i münḥanī. Keẕā fī-*Şerefnāme*. Ammā ḫāṭıra gelir ki ittiḥād-ı ṣoḥbet ve dūstī maʿnāsına olsa münāsib idi.

باد به دستست [bād be-destest]: Elinde nesne yok. Ḫᵛāce Ḥāfıẓ, beyt:

عنقا شکار کس نشود دام باز چین
که اینجا همیشه باد به دستست دام را

(Anka kimseye av olmaz, tuzağını topla! Ona tuzak kurulan yerde tuzağın eli hep boş kalır.)

باد پیما [bād-peymā]: Bī-fā'ide işe yelici. Mevlānā Ümīdī, beyt:

دشمن آتش نژاد و باد پیما گوییا
بر سریر کامرانی چون سلیمانش ببین

(Soyu belirsiz olup boş işlerle uğraşan düşmanı, muradını sürme tahtındaki Süleyman gibi gör!)

باد پیمودن [bād peymūden]: Kār-ı bīhūde eylemek. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

باد دست [bād-dest]: Yaʿnī saḫī. Türkīde "eli açık" derler. Ẓahīr-i Fāryābī, beyt:

بدان جواد که چون ابر باد دستی را
وجوه چرخ دهد سالها به یک ادرار

(Tıpkı eli açık bulut gibi bir cömertlik...Gökyüzü bile böylesi bir eli açıklığı yıllarca gösteremez.)

پا در رکاب [pā-der-rikāb]: Yaʿnī süvār ve süvārī. Keẕā fī-*Şerefnāme*. Her şey'e ʿazīmete ḥāżır ve āmāde olucu.

باد سران [bād-serān]. Yaʿnī maġrūrān ve mütekebbirān. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

بادِ سرِ سرد [bād-ı ser-i serd]: Yaʿnī nevmīẕ ve meʾyūs. Keẕā fī-*Edāti'l-Fużalā*.

باد عنان [bād-ʿinān]: Yüğrük attan kināyedir. Mevlānā Cāmī, beyt:

خاک توام دست من نه به رکابت رسد
گرد تو نا یافته باد عنانان هنوز

(Senin toprağınım, elim üzengine yetişmez. Yüğrük atlar henüz senin tozunu bulamadı.)

بادِ عیسی [bād-ı ʿīsá]: Yaʿnī muʿcizāt-ı ʿĪsá ʿalá-nebiyyinā ve ʿaleyhi'ṣ-ṣalātu ve's-selām. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

باد و بید [bād u bīd]: Bīhūde ve bī-ḥāṣıl. Ḥakīm Firdevsī, beyt:

که بهرام دادش به ایران نوید
سخن گفتن او بود باد و بید

(Behram onu İran'a haberci yaptı. Artık onun konuşması boşuna ve faydasız.)

باده پیمودن [bāde peymūden]: Yaʿnī شراب خوردن [şarāb ḫorden]. Keẕā fī-*Mecmaʿi'l-Fürs*.

باد هرزه [bād-herze]: Vaʿde-i ḫilāf. Keẕā fi'l-*Maḥmūdī*.

بادهٔ مست [bāde-i mest]: Keskin şarāb. Ḫᵛāce Ḥāfıẓ, beyt:

آنچه او ریخت به پیمانهٔ ما نوشیدیم
اگر از خمر بهشت است و گر بادهٔ مست

(İçtiğimiz ister cennet şarabı olsun ister keskin şarap, kadehimize o döktü biz de içtik.)

بادهٔ مستانه [bāde-i mestāne] **(21ᵇ)** dahi ol maʿnāyadır. Ḫᵛāce Ḥāfıẓ beyt:

ساکنان حرم سر عفاف ملکوت
با منِ راه نشین بادهٔ مستانه زدند

(Melekūt āleminin haramdan kaçınan melekleri, benim gibi bir zavallıyla keskin şarap içtiler.)

بادهٔ نوشین [bāde-i nūşīn]: Yaʿnī şarāb-ı ḫoşgüvār. Ḫᵛāce Selmān, beyt:

دیدم از بادهٔ نوشین و لب نوش لبان
بزم رندان خرابات پر از نوشانوش

(Rintler meclisinin leziz şarap ve bir içim dudaklılarla ağzına kadar dolu olduğunu gördüm.)

بار داد [bār dād]: Yaʿnī dīvān etti. Ebulmaʿānī, beyt:

نشست و برسرش افسر نهاده
ز بهر کار مردم بار داده

(Tahta oturup tacını taktı. Halk için divan kurdu.)

بارِ فاقه گردن [bār-ı fāḳa gerden]: Kāf-ı ʿAcemī ile. Vesīle-i kār yaʿnī vāsıṭa-i ḥuṣūl-i meṣāliḥ. Ebulmaʿānī, beyt:

مانع وصلت مرا بخت سیاهم بوده است
بار فاقه گردن از آه سحرگاهم شود

(Kara bahtım sevdiğime kavuşmama engel oldu. İşin gerçekleşmesi sabah vakti çektiğim aha bakıyor.)

بارکابِ تو خاکست [bā-rikāb-ı tu ḫākest]: Murād ettiğin sana muṭīʿdir. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

بارِ مسیحا نکشد هر خری [bār-ı mesīḥā nekeşed her ḫarī][1]: Bir şaḫıṣ ḫod-pesend olup nefʿ-i dünyevī vü uḫrevī kesb olunacak kimesne ile muḳārin olmadıkta ḍarb olunur. Şāʿir demiştir, ḳıṭʿa:

خدمت پاکان نکند هر پلید
گر بودش باعث صد سروری

بهر چنین کار مثل گفته اند
بار مسیحا نکشد هر خری

(Her alçak, yüz efendiliğe sebep olsa da temiz kimselere hizmet edemez. Böylesi bir iş için şu atasözünü söylemişler: Hz. İsa'nın yükünü her eşek çekemez.)

با رنگ و بوی [bā-reng u būy][2]: Dārāt ve kerr ü ferr maʿnāsınadır. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

پارهٔ کار [pāre-i kār]: Yaʿnī şūḫ ve şengül. Şeyḫ Niẓāmī, beyt:

چو شاپور اندر آمد چارهٔ کار
دلم را پاره کرد آن پارهٔ کار

(Şapur çare olmak için gelince o işveli güzel, kalbimi parçaladı.)

باریک بین [bārīk-bīn]: Müdaḳḳiḳ ve rāst-naẓar. Ḫᵛāce Selmān, beyt:

مردم باریک بین اندر خط تاریک شب
راستی باریک و روشن معنئ وا دیده اند

(Gerçekten de kılı kırk yarıcı dikkatli kimseler, gecenin kara yazısında hep ince ve güzel mana görmüşler.)

باریک می ریسد [bārīk mī-rīsed]: Yaʿnī żaʿīf ve nā-tüvān. Ḥażret-i Mevlānā, beyt:

چون نباشم اشک چون باریک ریس
من تهی دست فضول کاسه لیس

(Ben eli boş, fodul ve çanak yalayıcıyım. Gözyaşım zayıf ve çaresizler gibi nasıl dökülmesin!)

بازارِ خاک [bāzār-ı ḫāk]: Yaʿnī ʿaẓamet, serverī ve umūr-ı dünyevī. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

بازاری [bāzārī]: Dilber-i ʿāşıḳ-perest ve ḳābil-i taḥṣīl. Bezmī-i İṣfahānī, beyt:

امید بلبل بی دل ز گل وفاداریست
ولی وفا نکند شاهدی که بازاریست

(Āşık bülbülün gülden beklentisi vefadır. Lākin āşığını peşinden koşturan güzelde vefa ne arar!)

بازآورد [bāz-āverd]: Armağan ki ekābire getirirler. Mevlānā Kātibī, beyt:

طریقی داشت این درویش با خال سیه پوشت
خطت آورد برگ سبز و از خاطر ببرد آنش

(Ayva tüyün yeşil/taze yaprak getirip onu unutmuştu. Bu gariban, senin siyah giymiş beninle bir yol buldu.)

باز آوردی کرد [bāz āverdī kerd]: İʿtiẓār eyledi. Mevlānā Kātibī, beyt:

گفتم از کویت روم باز آمدم با صد نیاز
هرکه گوید نا سزایی باز آوردی کند

("Senin köyünden gidersem, yüz yakarışla geri dönerim" dedim. Her kim uygunsuz konuşursa elbette özür diler.)

بازخواست کرد [bāz-ḫᵛāst kerd]: Ricā ve temennā eyledi. Mevlānā Hātifī, beyt:

مقرر چنین شد که دستور راست
اساس سپاهی کند بازخواست

(Vezirin ordu komutanını uyarması kararlaştırıldı.)

Ve dahi suʾāl maʿnāsına. Ḫᵛāce Selmān, mıṣraʿ:

صدرا ز درگه تو مرا هست بازخواست

(Efendim! Biz senin dergāhından isteriz.)

1 M: -
2 M: -

Ve rūz-ı ḳıyāmet yevmü's-su'āl olmakla روزِ بازخواست [rūz-ı bāz-ḫᵛāst] derler. Ḫᵛāce Ḥāfıẓ, beyt:

ترسم که صرفه ای نبرد روز بازخواست
نان حلال شیخ ز آب حرام ما

(Korkarım ki kıyamet günü şeyhin helal ekmeği bizim haram şarabımızdan üstün olmayacak.)

باز خورد [bāz ḫord]: Maġlūb oldu. Ḫᵛāce Selmān, beyt:

لعل روان ز جام زر نوش و غم جهان مخور
زین فلک زمردین بهر چه باز می خوری

(Altın kadehten kırmızı şarabı iç, dünya gamını da yeme! Bu zümrüt renkli feleğe niçin mağlup olasın!)

Ve "kocundu" maʿnāsına da istiʿmāl olunur. Mīr Ḫüsrev, beyt:

خواهم به محتسب به دعا کاسهٔ دهم
لیک از رقیب بیهده گو باز می خورم

(Gece bekçisini çağırıp bir kadeh vermek istiyorum, lākin boş konuşan rakipten gocunuyorum.)

Ve rāst geldi maʿnāsına olur. Kemāl İsmāʿīl, beyt:

به هر که باز خورد تف کینهٔ تو چو شمع
وجود خویشتن از دیدگان ببالاید

(Senin öfke ateşine rastlayan kimsenin bedeni mum gibi eriyip gözlerden kaybolur.)

Ve uğradı maʿnāsına. Şeyḫ ʿAṭṭār, beyt:

خورد عیاری بدان دلخسته باز
به اوتاقش برد و دستش بسته باز

(Derken bir ayyār o zavallı adama rastladı. Onu eli bağlı bir şekilde evine götürdü.)

Meẕkūr maʿnāya yalnız خورد [ḫored] dahi derler.

Mevlānā Cāmī, beyt:

سینه شکافم هر سحر که آمد صبا زان منزلم
باشد خورد زین رهگذر یک لحظه بادی بر دلم

(Her seher, tan yeli bulunduğum yere gelsin diye göğsümü parçalıyorum. Ola ki bir an olsun buradan geçip de gönlümün hatırını sorar.)

بازی به خایه کند [bāzī be-ḫāye kuned]: Bīhūde, ʿabeṣ iş eder. Kātibī, Ḫᵛācegān-nām bir ṭabīb ḥaḳḳında demiştir. Ḳıṭʿa:

خواجگان شد ملازم فرتاش
تا کند رفع ریش خایهٔ او

می رود بهر بستن مرهم
بازی ای می کند به خایهٔ او

(Hācegān, etek tıraşı için Fertāş'a yardımcı oluyor. Ona çare olmaya gidiyor ama boşuna uğraşıyor.)

بازیچهٔ روم و زنگی [bāzīçe-i rūm u zengī]: Yaʿnī masḫara-i ʿālem. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

بازیدن [bāzīden]: Beẕl etmek maʿnāsına. بازی [bāzī] maʿnāsından maṣdar değildir, ıṣṭılāḥī bir kelimedir. Kātibī, beyt:

جان ببازم وز میان او ندارم دست باز
کین محبت بِه ز صد جانست یک موی حبیب

(Can feda ederim, yine de onun belinden elimi çekmem. Çünkü sevgilinin ince belini sevmek yüz candan daha iyi!)

Gāhī در [der] ile دربازم [der-bāzem] dahi derler, fedā ve beẕl maʿnāsına olduğundan. جانباز [cān-bāz] **(22ª)** derler, cānı beẕl ü fedā eder demek olur.

با سگ به چوال نشاید رفتن [bā-seg be-çuvāl ne-şāyed reften]: Hem-cinsi olmayanlar ile ṣoḥbet olundukta ḍarb ederler. Kemāl-i Ḫocendī, rubāʿī:

خصمم که بگفت و کو درآمد با من
ریشی چو چوال دیدمش تا دامن
گفتم که در آن ریش دوم عقلم گفت
با سگ به چوال در نشاید رفتن

(Benimle laf dalaşına giren düşmanımın dizine kadar uzanan çuval gibi bir sakalı vardı. Onunla inatlaşayım deyince aklım, "köpekle çuvala girmek olmaz/davul bile dengi dengine" dedi.)

پاسبانِ فلک [pāsbān-ı felek]: Yaʿnī kevkeb-i Zuḥal. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

پاکانِ خطهٔ اول [pākān-ı ḫıṭṭa-i evvel]: Yaʿnī kerrūbiyān ve ḥamele-i ʿarş. Eyżan minhā.

پا گرد کرد [pā gird kerd][1]: Eteğini her işten çekti. Mevlānā Dihekī, mıṣraʿ:

پا گرد کن ز منتظر دوست گرم باش

(Dostu beklerken heyecanlı ol, eteğini her işten çek!)

به افسونِ کس در چاه مرو [be-efsūn-ı kes der-çāh me-rev]: Kimsenin ipi ile kuyuya inme! Baba Fiġānī, beyt:

چه سود از دیدهٔ گریان فغانی چون شد آن یوسف
چرا اول به افسون کسان در چاه می رفتی

(Ey Figānī! O Yusuf gitti, artık ağlamaktan fayda yok! Niye ilk başta falancanın ipiyle kuyuya indin?)

بالاتر از سیاهی رنگِ دگر نباشد [bālāter ez-siyāhī reng-i diger ne-bāşed]: Bundan ileri iş olmaz. Ḫᵛācū-yı Kirmānī, beyt:

گفتم که روز عیشم شد تیره گفت خواجو
بالاتر از سیاهی رنگ دگر نباشد

("Mutlu günlerim kābus dolu günlere döndü" deyince "Hācū! Bundan daha fazlası olmaz" dedi.)

Bu maʿnāya, Muḥteşem-i Kāşī, beyt:

صد رنگ بوالعجب هست در حسن لیک از آنها
بالاتر از سیاهی بالای چشم و ابرو

(Sevgilinin güzelliğinde yüzlerce ilginç renk var ama karalık bakımından göz ve kaştan daha koyusu yok.)

بالادوی [bālā-devī]: Şāṭırların ol maḫṣūṣ oyunlarıdır ki leng çalarlar.قطره زدن [ḳaṭre zeden] dahi leng vurmaktır. Ḫallāḳu'l-Maʿānī, rubāʿī:

شاطربچه ای که نکته بر باد گرفت
صد ملک دل از حسن خداداد گرفت
بالادوی از دود دل من آموخت
در چشم ترم قطره زدن یاد گرفت

(İşini çok iyi yapan genç çalgıcı, Allah vergisi güzelliğiyle yüzlerce gönül ülkesini aldı. Ayak kaldırmayı ahımın dumanından, yere basmayı da gözyaşımdan öğrendi.)

بالای دراز را خرد کم باشد [bālā-yı dirāzrā ḫired kem bāşed][2]: Nezāket ve ẓarāfetten bī-ḫaber olup kendisini öyle satan adam ḥaḳḳında ḍarb ederler. Ḳıṭʿa:

از بوی خرد به سرو و گل شد جدلی
در گفتنشان قبول رد کم باشد

گل گفت ز کوتهی ایا سرو دراز
بالای دراز را خرد کم باشد

(Akıl hususunda selvi ile gül tartışmaya başladı, sözlerinden bir sonuç çıkacağa benzemiyordu. Gül kısa keserek dedi ki: "Ey uzun boylu selvi! Uzun boyluda akıl az olur".)

بامِ چشم [bām-ı çeşm]: Göz kapağı. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

پا مخور [pā me-ḫor][3]: "Aldanma!" demektir. Şāʿir, beyt:

ای عندلیب پا نخوری ناگهان خموش

1 M: -
2 M: -
3 M: -

بس خانه ها که گل به تبسم خراب کرد

(Ey bülbül! Ansızın aldanmayasın, sus! Gül nice yuvayı tebessümle yıktı.)

بامِ مسیح [bām-ı mesīḥ]: Yaʿnī felek-i çehārüm. Eyżan minhā.

بامِ نهم [bām-ı nuhum]: Yaʿnī ʿarş-ı mecīd. Eyżan minhā.

پا نداشت [pā ne-dāşt]: Muḳābil olamadı. Türkīde "kıçı tutmadı" dedikleridir. Kemāl-i Ḫocendī, beyt:

در وفای تو پا نداشت رقیب
با جوانمرد را قدم ننمود

(Rakibin sana vefalı olmaya kıçı tutmadı. Delikanlı āşıklarla ayak yarıştıramadı.)

به او باز داشت [be-ū bāz dāşt]: Vażʿı edersen maḥalline eyle. Kemāl İsmāʿīl, beyt:

گهر ز دیدهٔ من حیف هرزه رو شده بود
تو باز داشتی آن را به تنگنای دهان

(İnci/gözyaşı, ne yazık ki gözümden gidip suç işledi. Sen onu ağız hapishanesine koysan yeridir.)

با هم زبان دارند [bā-hem zebān dārend]: Ağız bir ettiler. Emīr-i Ḥācc, beyt:

من ازنوش لبان او نخواهم کام دل جستن
که بهر کشتنم با هم زبان دارند آن لبها

(Ben onun tatlı dudağında gönlümün arzusunu aramasam gerek! Çünkü o dudaklar beni öldürmek için ağız birliği ettiler.)

پایانِ شبِ سیه سپیدست [pāyān-ı şeb-i siyeh sepīdest][1]: Her ġamın sonu sürür ve şādīdir. Beyt:

نومیدئ من بسی امیدست
پایان شب سیه سپیدست

(Benim ümitsizliğim, nice ümittir. Karanlık gecenin sabahı aydınlıdır.)

پای به دامن کردن [pāy be-dāmen kerden]: Yaʿnī ṣabr edip fāriġ olmak. Keẕā fi'l-*Maḥmūdī*.

پایِ بز آگندن [pāy-ı buz āgenden]: Siḥr etmekten kināyedir. Şeyḫ Niẓāmī, beyt:

مرا در کویت ای شمع نکویی
فلک پای بز آگندست گویی

(Ey güzellik mumu! Senin köyünde felek sanki bize büyü yapıyor.)

پای تابه گشاد [pāy-tābe guşād]: Yaʿnī seferden geldi. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

پایچه بالا کرد [pāyçe bālā kerd]: Etek dermiyān etti. Mīr Ḫüsrev, beyt:

ساخته طاوس ملائک شعار
پایچه بالا زده طاوس وار

(Melek yaradılışlı tavus, tavuskuşu gibi eteğini/kuyruğunu açtı.)

پای پیچیدن [pāy pīçīden]: Yaʿnī فرار کردن [firār kerden]. Keẕā fi'l-*Maḥmūdī*.

پای خاکی کرد [pāy-ḫākī kerd]: Yaʿnī sefer eyledi. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

پای دامن [pāy-dāmen]: Bir maḥall ki zemīne yakın ola. Keẕā fi'l-*Maḥmūdī*.

پای دراز کشید [pāy dirāz keşīd]: "Aşırı attı" dedikleri sözdür. Ve ayak uzattı. Tasalluṭtan kināyedir. Ḫᵛāce Selmān, beyt:

سرو بر دامن جو پای کشیدست دراز
راستی خرم و آراسته جایی دارد

(Selvi ırmağın kıyısına doğru ayak uzatmış. Doğrusu pek ferah ve güzel bir yeri var!)

1 M: -

پای درگل ماند [pāy der-gil mānd]: ʿĀciz ve müteḥayyir oldu. Ḥakīm Şifāyī, meşnevī:

چو رگزن ساعد سیمین او دید
به خود چون طسمه زین اندیشه پیچید

ز حیرت پای در گل ماند فصاد
که آزار گل از دستش نمی داد

(Cerrah onun gümüşten kolunu görünce ne yapacağını bilemedi. Kan alıcı hayretinden şaştı kaldı, çünkü güle zarar vermeye eli varmıyordu.)

پای در میان آورد [pāy der-miyān āverd]: Yaʿnī maşlaḥat içinde bulundu. Kemāl İsmāʿīl, beyt:

درازدستئ احداث پر فسون را بین
که رای روشن او پای در میان آورد

(Onun parlak fikri, böyle bir iş etti. Büyüleyici yaratışındaki maharete bak!)

پای رنج کشند [pāy-renc keşend]: Yaʿnī ḥāżır ve āmāde olalar. Şeyḫ Niẓāmī, beyt:

بفرمود شه تا رقیبان گنج
کشند از پی میهمان پای رنج

(Padişah, "Hazinenin gözeticileri misafirlerin peşinden hazır olsunlar!" diye buyurdu.)

پایِ زاغ کرد [pāy-ı zāġ kerd]: Pusuya girdi. Ve dahi gizlendi. Mevlānā Dihekī, beyt:

طاوس وار چون تو به جولان درآمدی
در باغ بس پری صفتان پای زاغ کرد

(Sen tavus gibi dolaşmaya başlayınca, bahçedeki nice peri yüzlü gizlendi.)

پای در سنگ آمد [pāy der-seng āmed]: Ḥavf etmekten kināyedir. Mevlānā Hātifī , beyt:

مرا نی حد صلح و نی زور جنگ
وزین هر دو پایم درآمد به سنگ

(Bize ne barış var ne de savaş! Her ikisi de beni korkutur.)

(22ᵇ)

پایش در خواب شد [pāyeş der-ḫˇāb şud]: Ayağı uyuştu. Ḫˇāce Āṣafī, beyt:

در ره بادیه شب ناقهٔ لیلی گم شد
بود در خواب مگر پای طلب مجنون را

(Leyla'nın devesi gece çöl yolunda kayboldu. Galiba Mecnun'un şevkinin ayağı uyuşuktu.)

پای فشرد [pāy fuşurd]: Ṣābit-ḳadem oldu. Kemāl İsmāʿīl, beyt:

پای بفشارم و در عشق تو ننمایم پشت
شمع وار ار بودم آتش سوزان بر سر

(Senin aşkında kararlıyım, kaçtığımı gören olmaz. Mum gibi yaparsam ateşler başıma!)

پی فشرد [pey fuşurd] dahi derler.

Şeyḫ Niẓāmī, beyt:

جهان کام و نا کام خواهی سپرد
به خودکامگی پی چه باید فشرد

(Dünya ister istemez sürüp gidecek. Bir şeylerde ısrar etmek niye!)

پای گرد کرد [pāy gird kerd]: Ayağın altına aldı. Mevlānā Dihekī, mışraʿ:

پا گرد کن و منتظر دست کرم باش

(Ayağını topla ve cömert bir elin gelmesini bekle!)

Ve ayak devşirmekten kināyedir.

با یکدیگر زبان دارند [bā-yek-dīger zebān dārend]: Ağız bir ettiler. İttifāḳ etmekten kināyedir. Mevlānā Duʿāyī, beyt:

دو لعل یار که با یکدیگر زبان دارند
حدیث کشتن من هر دو در میان دارند

(Sevgilinin ağız birliği eden her iki dudağı da beni öldürmekten bahsediyor.)

پای گرفت [pāy girift]: Yaʿnī cimāʿ etti. Ebulmaʿānī, beyt:

روز تا شام مرا سنگ ستم اندازند
یعنی شب تا به سحر پای گرفتن نکنم

(Sabahtan akşama dek bana sitem taşı atarlar. Yani akşamdan sabaha kadar cimā etmem.)

پای کشانیده [pāy-keşānīde]: Gurīḫte. Ve dahi āzād olmuş. Keẕā fi'l-*Maḥmūdī*.

پای گم آورد [pāy gum āverd]: Ḥaşmından kaçtı. Niẓām-ı Esterābādī, beyt:

بی پا شود ز تیغ تو عنتر به روز رزم
پیش تو هر زیاده سر آورده پای گم

(Anter, savaş günü senin kılıcın karşısında ayaksız olur/kaçar. Bütün çok başlılar/yiğitler sana karşı çıkamadıkları için dönüp kaçarlar.)

زیاده سر [ziyāde-ser], şecīʿ ve bahādır maʿnāsınadır. Keẕā fi'l-*Maḥmūdī*.

پای ماچان رفت [pāy-māçān reft]: İʿtiẕār eyledi. Ḥażret-i Mevlānā, beyt:

آدم از فردوس و از بالای هفت
پای ماچان از برای عذر رفت

(Hz. Ādem, yedi kat yüksekte olan cennetten mazeret bildirerek gitti.)

پای ماچان کرد [pāy-māçān kerd]: Bu dahi ol maʿnāyadır. Ḥakīm Ḫāḳānī, beyt:

هوا می خواست که تا بر صف بالاتری جوید
گرفتم دست و افکندم به صف پای ماچانش

(Heves/nefis daha yüksekte olanların safında durmak istiyordu. Onu elinden tutup ācizlerin arasına fırlattım.)

پای مرد [pāy-merd]: Muʿīn ve dest-gīr. Ḥakīm Ḫāḳānī, beyt:

از زهر تو دستگیر تریاق
وی درد تو پای مرد درمان

(Ey zehri panzehirin elinden tutan! Ve ey derdi dermana yardımcı olan!)

پای مردی کرد [pāy-merdī kerd]: İmdād ve muʿāvenet eyledi. Kemāl-i Ḫocendī, beyt:

کرم کجا شد و انعام را چه پیش آمد
چرا ازین دو یکی پای مرد ما نبود

(İyilik neredeydi, ihsan niye öne çıkmadı? Niçin ikisinden birisi elimden tutmadı?)

Mevlānā Ümīdī, ḳıṭʿa:

بحمد الله که آید بر سر ما
جوانمردی درین دیر ریایی

که پامردی نماید و رهاند
مرا از دست مشت پشت پایی

(Allah'a hamdolsun ki bu ikiyüzlülük kilisesinde cömert biriyle karşılaştım. Yardımcı olup beni bir avuç alçağın elinden kurtaracak.)

پای و پر [pāy u per]: Yaʿnī ṭāḳat ve ḳudret. Ḥakīm Firdevsī, beyt:

ستودان همی سازدش زال زر
ندارد همی جنگ را پای و پر

(Zāl-ı Zer mezar hazırlamakla meşguldür, savaşmaya gücü kuvveti yok!)

به پای اندازد [be-pāy endāzed]: Yaʿnī sürçüp düştü. Keẕā fi'l-*Maḥmūdī*.

به پای دار [be-pāy dār]: Muḥāfaẓa eyle! Şeyḫ Saʿdī, beyt:

مرا گله بانی به عقلست و رای
تو هم گلهٔ خویش داری به پای

(Ben sürümü akıl ve tedbirle korurum. Sen de öyle yap!)

به پای داشتن [be-pāy dāşten]: Vücūda getirmekten ʿibārettir. Ḫᵛāce Ḥāfıẓ, beyt:

به پای دار طریق قیام لیل چو شمع
که نور طلعت شمس از کرامت سحراست

(Mum gibi gece ayakta durmaya bak! Çünkü güneşin yüz nuru, sabah vaktinin kerametindendir.)

به ترازو فروشد [be-terāzū furūşed]: Nāzlı satar. Ve dahi tedrîcle eder. Kemāl-i Ḫocendī, beyt:

صد حسن به آن رخ تو به یک دفعه فروشی
مه رفت به میزان که فروشد به ترازو

(Sen o güzel yanağınla bir defada satarken Terazi burcuna giren Ay nazlı nazlı satıyor.)

به تنگ آمد [be-teng āmed]: Daraldı. Mīr Ḫüsrev, beyt:

ناله را هرچند می خواهم که پنهان می کشم
سینه می گوید که من تنگ آمدم فریاد کن

(Her ne vakit gizli gizli inlemek istesem, göğüs "Ben daraldım, bağır!" der.)

به تنگ میار [be-teng meyār]: "Daraltma!" demektir. Mevlānā Ṭūsī, beyt:

چو گفتمش که دهان تو هست تنگ بسی
به خنده گفت دهان مرا به تنگ میار

(Ona "Senin ağzın ne kadar dar" deyince gülerek "Beni daraltma!" dedi.)

به تیر نمی یافت [be-tīr nemī-yāft]: Çerāğla arayıp bulamadı. Mevlānā Şāhī, beyt:

عالمی بی دل شدند از تیر مژگانت چنان
در همه شهر این زمان یک دل نمی یابد به تیر

(Ok gibi kirpiklerin insanların gönlünü öyle çaldı ki şimdi her şehri mumla arasan dahi bir gönül bulunmuyor.)

به تیغ خاست [be-tīġ ḫāst]: Dik durdu, her ne olursa. Ebulmaʿānī, beyt:

چو خفته بود گشادست بند شلوارش
به تیغ خاست دگر خفته در میان پایم

(Şalvarının bağı açık uyuyunca diğer uykucuyu ayağa kalkmış/dik durmuş bulurum.)

به جامِ عدل بده [be-cām-ı ʿadl bi-dih]: Berāber ver! Keẕā fī-*Şerefnāme*.

به جان آمد [be-cān āmed]: Bīzār oldu. Mevlānā Şāhī, beyt:

ناله ام راه گلو بسته به حدی که نفس
تا برون می رود از سینه به جان می آید

(Feryadım boğaz yolunu öylesine tıkadı ki nefes göğüsten dışarı çıkmak için ne zahmetler çekiyor.)

Yalnız به جان [be-cān] dahi derler. Mevlānā Bennāyī, beyt:

(23ª) به جان از نالهٔ من خلق و من از ناله کردن هم
کجایی ای اجل تا وا رهاند ایشان ز من من هم

(Feryadımdan halkın canı burnuna geldi, ben de epeyce zahmet çektim. Ey ecel! Nerdesin? Onları benden, beni onlardan kurtar!)

به جایِ او [be-cāy-ı ū]: Onun ḥaḳḳında. Ḫᵛāce Ḥāfıẓ, beyt:

ده روزه مهر گردون افسانه است و افسون
نیکی به جای یاران فرصت شمار یارا

(Ey dost! İki günlük dünya, büyüleyici bir masaldır. Dostlara iyilik yapmayı fırsat bil!)

به جایِ خود بست [be-cāy-ı ḫod best]: İşi maḥallinde etti. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

به چشم کرده [be-çeşm kerde][1]: Nişānladı. Türkīde "belledi" derler. Ḫᵛāce Ḥāfıẓ, beyt:

خیال سبز خطی نقش بسته ام جایی
به چشم کرده ام ابروی ماه سیمایی

(Bir yerde bir taze ayva tüylünün hayalini bağladım, bir ay yüzlü dilberin kaşını nişanladım.)

بچهٔ خورشید [beçe-i ḫūrşīd]: Yaʿnī laʿl, yāḳūt ve emṣāluhumā. Eyżan minhā.

بچهٔ نو برآورد [beçe-i nev ber-āverd]: Netīce peydā eyledi. Eyżan minhā.

1 M: -

به حال درآمد [be-ḥāl der-āmed]: Vecd ve şevḳe geldi. Li-vāḥidin mine'ş-şu'arā, beyt:

مگو که از حرکت سرو از شمال درآمد
چو دید قامت تو در چمن به حال درآمد

(Selvinin sallanmasına sebep kuzey rüzgārıdır deme! Bahçede senin boyunu görünce şevke geldi.)

به خاک نشست [be-ḫāk nişest]: İ'tibārsız oldu. Ḫᵛāce Ḥāfıẓ, beyt:

از آن به خاک نشستم که آن کمان ابرو
مرا چو تیر به خود می کشید و دور انداخت

(Toprakta oturmamın/İtibarsız olmamın sebebi o yay kaşlının beni ok gibi kendine çekip uzağa fırlatmasıdır.)

به خاک نشاند [be-ḫāk nişānd]: İ'tibārdan kodu.

به خاکِ راه نشاند [be-ḫāk-i rāh nişānd]: Miṣl-i به خاک نشاند [be-ḫāk nişānd]. Ḫᵛāce Ḥāfıẓ, beyt:

مرا و سرو چمن را به خاک راه نشاند
زمانه تا قصب نرگس قبای تو بست

(Felek senin nergis desenli elbisenin kuşağını bağladığından beri beni ve selviyi yola dikti/itibarsız bıraktı.)

بخت به دندان خای [baḫt be-dendān-ḫāy]: Baḫt-ı bed ve ṭāli'-i nā-sāzdan kināyedir. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

بختِ بد و همتِ عالی بلاست [baḫt-ı bed u himmet-i 'ālī belāst]: Rūzgārı nā-müsā'id olan kimesne ḥaḳḳında īrād ederler. Nitekim şā'ir demiştir, beyt:

بخت بد و همت عالی بلاست
وای برآنکس که بدین مبتلاست

(Kötü talihli olup da çok şey istemek bela! Buna müptela olanın vay haline!)

به خطِ بلا در سر آوردم [be-ḫaṭṭ-ı belā der-ser āverdem]: Ya'nī belā ve miḥnete rāżī oldum. Keẕā fi'l-*Maḥmūdī*.

بختِ نر و ماده [baḫt-ı ner u māde]: Devlet ve iḳbāl ber-ḳarār olmaz. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

به خم درشد [be-ḫam der-şud]: Ya'nī murāḳabede oldu. Keẕā fi'l-*Maḥmūdī*.

به خود فرو رفت [be-ḫod furū reft]: Ḥicābdan veyāḫud ġam ve elemden başı aşağı edene derler. Ḫᵛāce Selmān, beyt:

وقت برآمدن به صبح از نظر غضب کند
صبح به خود فرو رود چون نفس از مکدری

(Sabahleyin güneşe öfkeyle bakarsa, güneş, üzüntüsünden başını öne eğer.)

به خود فرو شد [be-ḫod furū şud]: Bu dahi bu ma'nāyadır. Der-ṣıfat-ı Mi'rāc güfte, Ḥakīm Ḥāḳānī, beyt:

برآمد به گردون چو مه بی نقاب
فرو شد ز شرمش به خود آفتاب

(Ay gibi, gökyüzüne peçesiz çıkınca Güneş utancından başını öne eğdi.)

بخیه برروی کار افتاد [baḫye ber-rūy-ı kār uftād]: Esrārı keşf ve şāyi' oldu. Mīrzā 'Acībī, beyt:

ماه خیاطی که چون ابریشمم دارد نزار
ترسم افتد بخیه ام دور از رُخش بر روی کار

(Aya benzeyen terzi güzeli beni ipek gibi inceltti. Onun yüzünden uzakta dikişimin/sırrımın açığa çıkmasından korkuyorum.)

Bu ma'nāya, Muhammed-i Assār, beyt:

ز غمز دشمن غماز و جادو
فتاده پیش مردم بخیه بر رو

(Büyücü ve gammaz düşmanın dedikodusu yüzünden sırrı bütün herkes öğrenmiş.)

بد ادایی کند [bed-edāyī kuned]: İki kimesne miyānına fitne ve şūr bırakır. Li-vāḥidin mine'ş-şu'arā, beyt:

فلک تا چند بی مهری نماید
زمانه تا بکی این بد ادایی

(Felek ne zamana dek merhametsizlik edecek? Zamane ne zamana dek fitne koparacak?)

بد آغار [bed-āġār]: Yaʿnī bed-sirişt ve bed-nihād. Ebū Şekūr, beyt:

یکی زشت روی و بد آغار بود
تو گویی به مردمگزی مار بود

(Birisi çirkin suratlı ve kötü yaradılışlıydı. Görsen, insan ısırmada sanki bir yılan dersin.)

بد پرتو [bed-pertev]: Yaramaz ḥālli. Ḫᵛāce Selmān, beyt:

بخت بد پرتو مرا در بی نوایی پیر ساخت
با جوانمردان عالم را جوانمردی نماند

(Zalim felek, bizi yoklukla yaşlandırdı. Dünyada hiç cömert kalmamış.)

بد برد [bed bered]: Yaʿnī incinir. Mevlānā Ṭūsī, beyt:

و می بری با خود رقیب می روی
ور همی گویم مبر بد می بری

(Giderken rakibi de yanında götürüyorsun. Sana hep diyorum, götürme incinirsin!)

Bu maʿnāya, Baba Fiġānī, beyt:

گرچه طور رندی و بد نامی از حد می برم
کافرم گر شمه ای از حال خود بد می برم

(Rintlik ve kötü namlılıkta haddi aşsam da bu halimden zerre kadar inciniyorsam kāfirim.)

بد دل [bed-dil]: Ekl ü şurba muḳayyed olup hīç iş tutmaz. Şeyḫ Niẓāmī, beyt:

چو شیران به اندک خوری خوب گیر
که بد دل بود گاو بسیارسیر

(Aslanlar gibi az yersen ne iyi! Zira tıkabasa yiyen öküzün elinden iş gelmez.)

به در برد [be-der burd]: Reddetti yaʿnī sürdü. Ḫᵛāce Ḥāfıẓ, beyt:

سیل سرشک ما ز دلش کین به در نبرد
کین سنگ خاره قطرهٔ باران اثر نکرد

(Sevgilinin gönlü bizim gözyaşı selimizden etkilenmez. Zira sert kaya yağmur damlasından etkilenmez.)

به در رفت [be-der reft]: Redd olunmanın lāzımıdır ki taşra gitti maʿnāsınadır. Ḫᵛāce Ḥāfıẓ, beyt:

تو از مکارم اخلاق عالم دگری
وفا ی عهد من از خاطرت به در نرود

(Sen ahlaki güzellikler bakımından bir başkasın! Bana verdiğin sözde durmak hatırından çıkmasın.)

به در کرد [be-der kerd]: Be-maʿnī-i به در برد [be-der burd]. Ḫᵛāce Ḥāfıẓ, beyt:

مباش بی می و مطرب به زیر طاق سپهر
بدین ترانه غم از دل به در توانی کرد

(Gökyüzünün kubbesi altında şarapsız ve çalgısız (eğlencesiz) olma! Gönüldeki gam bu nağme sayesinde savuşturulabilir.)

بدرود کرد [bedrūd kerd]: Yaʿnī vedāʿ eyledi. Ḫᵛāce Ḥāfıẓ, beyt:

ماه کنعانئ من مسند مصر آنِ تو شد
وقت آنست که بدرود کنی زندان را

(Benim Kenanlı Ay'ım/Yusufum! Gönlümün tahtı senin oldu. Artık zindana veda etme vakti...)

بد زهره [bed-zehre][1]: Ziyāde korkak. Şeyḫ Saʿdī, beyt:

سرانداز درعاشقی صادق است
که بدزهره برخویشتن عاشق است

(Cesur kişi aşkında sadıktır. Korkak kimse kendisine āşıktır.)

1 M: -

از ستمگاری نیبند بد شکال
روی بهروزی به تمثال خیال

(Kötü ahlaklı kimse, zalimliği yüzünden hayal aynasında bir gün olsun iyilik yüzü göremez.)

بد علف [bed-ʿalef]: Her ne bulsa yiyen ādem öküzüne derler. Ḫᵛāce Ḥāfıẓ, beyt:

صوفی ز سر بد علفی دختر رز را
در صومعه هرگز نکشندش که حرامست

(Her ne bulursa yiyen zahit, mescitte asla şarap içemez, çünkü haramdır.)

بد قمار [bed-ḳumār]: Yaʿnī bed-imtizāc. Der-merṣiye-i Ḳısmī Big güfte, Vaḥṣī-i Yezdī, beyt:

بد قماریهای شطرنج مجازی خوش نکرد
رفت تا جایی که می بازند خاصان نرد عشق

(Kötülerle mecaz satrancı oynamak yerine, iyilerin aşk tavlası oynadıkları bir yere gitti.)

Muḳābili خوش قمار [ḫoş-ḳumār]dır. Muḥteşem-i Kāşī, beyt:

به قصد جان بخواندی نقد از داد وفا بر من
که در نرد محبت خوش قماریهای من بینی

(Öldürmek için çağırdın, vefa nakiti benden! Aşk tavlasında iyi olduğumu göreceksin.)

بد گوهر [bed-gevher]:Yaʿnī bed-ḫilḳat ve bed-ṭīnet. Keẕā fi'l-*Müşkilāt*.

بد مست [bed-mest]: Geveze sarḫoş. Lüġatte bed-evżāʿ. Ḥātem-i Kāşī, beyt:

یار رنجید ز بدمستیٔ دوشت خاتم
باده بایست به اندازه خوری زور نبود

(Ey Hātem! Sevgili, senin dün geceki geveze sarhoşluğundan incindi. Şarabı fazla kaçırmamalıydın, zor değildi!)

به دست باش [be-dest bāş]: Yaʿnī āgāh **(23ᵇ)** ol! Şeyḫ Saʿdī, beyt:

چو بر ولایت دل دست یافت لشگر عشق
به دست باش که هر بامداد یغماییست

(Mademki aşk ordusu gönül ülkesini ele geçirdi, uyanık ol, her sabah bir yağma var!)

Ve dahi "taḳṣīr etme!" maʿnāsına. Ḫᵛāce Ḥāfıẓ, beyt:

گرت ز دست برآید مراد خاطر ما
به دست باش که خیری به جای خویشتن است

(Gönlümüzün dileğini gerçekleştirmek elinden geliyorsa hemen yap! Zira bu gayet yerinde bir hayır olur.)

به دستِ دیگران مار گیر [be-dest-i dīgerān mār gīr]: İşi vāsıṭa ile vücūda getirmek. Şeyḫ Niẓāmī, beyt:

چو از دست تو ناید هیچ کاری
به دست دیگران می گیر ماری

(Mademki senin elinden bir şey gelmiyor, bari yılanı başkasının eliyle tut/araya vasıta koy!)

Bu ʿibāret ażdād istiʿmāl olunur. Nitekim bābu'l-mīm'de gelir inşā'allāhu teʿālá.

به دستِ دگر برآمده ای [be-dest-i diger berāmede'ī][1]: Türkīde "sol yanından kalkmışsın" dedikleridir. Ḫᵛāce Ḥāfıẓ, beyt:

ز بامداد به دست دگر برآمدهٔ
وظیفهٔ مَی روزی مگر زیادت رفت

(Sabah solundan kalkmışsın, yoksa dün gece şarabı fazla mı kaçırdın?)

بد شکال [bed-şikāl][2]: Bed-efʿāl ve bed-aḫlāḳ. Ḥüsāmī, beyt:

1 M: -
2 M: -

بد نمی بریم [bed nemī-berīm][1]: İncinmeyiz demektir. Ḥakīm Şifāyī, beyt:

ما رند عاشقیم و ز کس بد نمی بریم
از گفتگوی اهل هوس بد نمی بریم

(Biz āşık rintleriz, kimseden incinmeyiz Heves sahiplerinin dedikodusundan incinmeyiz.)

بدِ همسایه همسایه داند [bed-i hem-sāye hem-sāye dāned]: Yaramazı konuşan bilir. Niẓāmī, beyt:

سرشت طفل بد را دایه داند
بد همسایه را همسایه داند

(Yaramaz çocuğun huyunu dadısı bilir. Komşunun kötüsünü komşusu bilir.)

به ذقن برد [be-ẕeḳan burd]: Çene ile aldadı. Kemāl-i Ḫocendī, beyt:

آن مه ز بتان گوی لطافت به ذقن برد
لبهاش دل خستهٔ ما را به دهن برد

(O ay gibi sevgili, çenesiyle güzellerin letafet topunu çeldi/onları aldadı. Dudakları bizim yaralı gönlümüzü ağzına götürdü.)

بر آب گوید [ber-āb güyed]: Yaʿnī ḥāżırcevāb. Keẕā fī-*Mecmaʿi'l-Fürs*.

بر آب نوشت [ber-āb nivişt]: Yaʿnī żāyiʿ etti ve żāyiʿ eder. Mevlānā Hātifī, beyt:

به نادان بود پندیش نا صواب
نشاید نصیحت نوشتن بر آب

(Onun cahile öğüt vermesi doğru değildir. Öğüdü ziyan etmek yakışmaz.)

برافتاد [ber-uftād]: Yaʿnī münḳaṭıʿ olsun! Bed-duʿā maḥallinde istiʿmāl ederler. Kemāl-i Ḫocendī, beyt:

در میان دیده و دیدار جان افزای دوست
چند مانع می شوی یا رب برافتی این نقاب

(Ya Rabbi! Sevgilinin cana can katan yanağıyla göz arasındaki bu örtüyü/peçeyi daha ne zamana kadar engel olarak koyacaksın, kaldır artık!)

Bu maʿnāda lāzımı ile vāḳiʿ olmuştur. Ḫᵛāce Ḥāfıẓ, beyt:

بس تجربه کردیم درین دیر مکافات
با دُردکشان هر که درافتاد برافتاد

(Bu mükāfat kilisesinde/dünyada epeyce tecrübe ettik: Her kim şarap tortusu çeken āşıklara düşmanlık beslediyse yıkılıp gitti.)

برآمد بهم [ber-āmed be-hem]: Yaʿnī ġażaba geldi. Gāhī taḳdīm ve teʾḫīr ile de istiʿmāl ederler. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

بر انگشت پیچیده [ber-enguşt pīçīde]: Yaʿnī meẕemmet eyledi. Ḥakīm Enverī, beyt:

جز نکویی نکنم با همه تا دست رسد
که بر انگشت نپیچند بدان بی خبران

(Gücüm yettikçe iyilikten başka bir şey yapmam. Çünkü kötüler, habersiz olanları kınamazlar.)

برآورد [ber-āverd]: Sedd eyledi. Ehlī-i Şīrāzī, beyt:

ز دیده بر دلم آمد ز دل به در نرود
که شد به خون دل آن رهگذر برآورده

(Gözden gönlüme geldi, gönülden dışarı çıkamaz. Çünkü onun geçiş yolu gönüldeki kanla kapandı.)

برآید [ber-āyed]: Naṣīb olursa. Ḫᵛāce Ḥāfıẓ, beyt:

گفتم غم تو دارم گفتا غمت سر آید
گفتم که ماه من شو گفتا اگر برآید

("Senin gamını çekiyorum" dedim, "gamın tamam olsun!" dedi. "Benim Ay'ım ol!" dedim, "yükselirse/nasip olursa!" dedi.)

بر پا می داشت [ber-pā mī-dāşt]: İḥyā eyledi, yaʿnī düşmüş iken ayaklandırdı. Ḫᵛāce Āṣafī, beyt:

1 M: -

پای مجنون نه همین سلسلهٔ سودا داشت
هر که دیوانه شد این سلسله بر پا می داشت

(Sevda zincirine sadece Mecnun'un ayağı bağlı değildi. Her kim āşık olduysa, bu zincirle ihya oldu.)

بر پاک ناید ز تخم پلید [ber-i pāk nāyed zi-toḫm-ı pelīd][1]: Bed-aṣldan insāniyyet gelmez. Üstād, beyt:

ز نا پاک زاده مدارید امید
بر پاک ناید ز تخم پلید

(Haramzadeden beklentiniz olmasın! Pis tohum temiz meyve vermez.)

بربست [ber-best]: Yaʿnī fāʾidelendi. Ḫᵛāce Selmān, beyt:

با آنکه درمیان تو دل بست عالمی
کس زان میان به غیر کمر هیچ برنبست

(Bütün dünya senin beline gönül bağladı ama kemer dışında o belden faydalanan yok!)

برچینگاه [berçīngāh]: Yaʿnī kürsī. Keẕā fi'l-*Maḥmūdī*.

برخط می دار [ber-ḫaṭṭ mī-dār]: Yaʿnī, muṭīʿ ol! Eyżan minhu.

بر خود پیچید [ber-ḫod pīçīd]: Mużṭarib oldu. Kemāl İsmāʿīl, beyt:

مپیچ بر خود و چون غنچه تنگدل منشین
چو گل ز پوست برون آی خرم و خندان

(Muztarip olma, gönlün gonca gibi darlanmasın! Gül gibi şen şakrak bir şekilde perdeni yırt!)

Bu maʿnāya به تاب رفت [be-tāb reft] dahi derler. Baba Fiġānī, beyt:

ز کاکل تو دل تیره بخت می جویم
فرو متاب و سر از بهر این بهانه مکش

(Senin saçında bahtı kara gönlümü arıyorum. Bunun yüzünden muztarip olup da bizi bu faydadan mahrum bırakma!)

Bu maʿnāya می تابد [mī-tābed] dahi derler. Muḥteşem-i Kāşī, beyt: **(24ª)**

می تابم ازینکه می کند زلف
بازی بازی از آن ذقن حظ

(O çene oyun oynarken saçın bundan haz almasına üzülüyorum.)

بر خود گرفتم [ber-ḫod giriftem]: İḥtimāldir ben etmiş olam. Keẕā fi'l-*Maḥmūdī*.

پرداخت [perdāḫt]: Yaʿnī meşġūl oldu. Kemāl İsmāʿīl, beyt:

چو پنبه زار بناگوش بشکفید ترا
ز گوش پنبه برون کن به کار حق پرداز

(Senin kulağında pamuk tarlası açılmış, kulağından pamuğu çıkarıp doğru işlerle meşgul ol!)

Bu beyitte mużāriʿ vāḳiʿ olmuştur.

Ve dahi "ḫālī kaldı" maʿnāsına. Mevlānā Cāmī, beyt:

دیر نشین باش چو عیسیٔ زمان
خانه بپرداز ز نا محرمان

(Zamanın İsası gibi kilisede otur! Evi namahremden arındır!)

Yaʿnī ز نا محرمان خانه خالی کن [zi-nā-maḥremān ḫāne ḫālī kun].

Ve dahi "fāriġ oldu" maʿnāsına aṣlı üzre vāḳiʿdir. Mevlānā Cāmī, beyt:

وه که افسانهٔ جامی نشنیدی هرگز
تا نپرداختی از لابهٔ لاغ دگران

(Başkalarının yapmacık yakarışlarından vazgeçmediğine göre, yazık, Cāmī'nin efsanesini asla duymamışsın!)

1 M: -

Ve dahi "tamām eyledi" maʿnāsına, mevżūʿun lehi üzre. Şeyḫ Niẓāmī, beyt:

چو خوانندۀ نامۀ شهریار
بپرداخت آن نامه را چون نگار

(Okuyucu, padişahın güzel yazılmış mektubunu okumayı bitirince...)

پرده بر او درید [perde ber-ū derīd]: Onu rüsvāy eyledi. Kemāl İsmāʿīl, beyt:

زمانه بسکه دریدست پرده بر عشاق
تو نیز چیره مدر بر من از جفا پرده

(Felek, āşıkları yeterince rezil rüsva ediyor zaten! Sen de cefa edip beni daha fazla rezil etme!)

پرده برافکند [perde ber-efkend]: Yaʿnī bī-ḥayālık eyledi. Keẓā fi'l-*Maḥmūdī*.

پرده برگرفت [perde ber-girift]: Āşikār eyledi. Eyżan minhu.

پرده شناس [perde-şināS]: Yaʿnī muṭrib. Şeyḫ Niẓāmī, beyt:

پرده شناسان به نوا در شگرف
پرده نشینان به وفا در شگرف

(Şarkıcılar işinin ehliydi. Güzeller oldukça vefalıydı.)

پرده نشین [perde-nişīn]: Maḥremān-ı ḫalvet-serāy, yaʿnī ehl-i bezm. Ve dahi melā'ike. Keẓā fī-*Şerefnāme*.

بررسید [ber-resīd]: Fehm eyledi. Kemāl İsmāʿīl, beyt:

بیمارئ من به چشم خود می بینی
اشکفتگیم نیز ز زلفت بررسی

(Hastalığımı kendi gözünle görür, perişanlığımı da saçından anlarsın.)

بر روی روز افتاد [ber-rūy rūz uftād]: Āşikār oldu. Mevlānā Lisānī, beyt:

غم جگرسوزست منع چشم گریان چون کنم
راز من بر روی روز افتاد پنهان چون کنم

(Gam ciğer yakıyor, ağlayan gözü nasıl engelleyeyim? Sırrım açığa çıktı, nasıl gizleyeyim?)

برروی افتاد [ber-rūy uftād] dahi derler. Riyāżī-i Semerḳandī, beyt:

نگفتم قصۀ خون خوردن دل با کسی هرگز
به روی افتاد پیش مردمان از اشک غمازم

(Gönlün kan içme macerasını asla kimseye söylemedim ama gammaz gözyaşım bunu insanlara açık etti.)

بر روی جهید [ber-rūy cehīd][1]: Miṣl-i بر روی دوید [ber-rūy devīd]. Ḫᵛāce Selmān, beyt:

سالها ای اشک جا دادم ترا در چشم خویش
وقت فرقت کی روا دارد که بر رویم جهید

(Ey gözyaşı! Sana yıllardır kendi gözümde yer verdim. Ayrılık zamanı yüzüme/yakama yapışman yakışıyor mu?!)

برروی دوید [ber-rūy devīd]: Yüze yapıştı. Riyāżī-i Semerḳandī, beyt:

دید اشک من که چشمم خوابگاه من نشد
می دود بر روی و می گیرد گریبان مرا

(Gözümün uykuya yatak olmadığını gören gözyaşım, yüzüme yapışıp yakamı çekiştiriyor.)

برزده دامان [ber-zede-dāmān]: Yaʿnī muntaẓır-ı fermān. Der-tevḥīd-i Bārī celle şānuhu, Ebulmaʿānī, beyt:

برزده دامان خدمت تشتی و روح القدس
هرچه فرماید اطاعت می برد کون و مکان

(Hz. İsa ve Hz. Cebrāil onun emrini bekliyorlar. Her ne buyurursa, kāinat itaat ediyor.)

پرستندۀ خیال [perestende-i ḫayāl]: Yaʿnī şāʿir. Keẓā fī-*Şerefnāme*.

1 M: -

بر سخنِ راست زیان کس نکرد [ber-suḫan-ı rāst ziyān kes ne-kerd][1]: Doğru sözden, doğru işten kimse żarar eylemez. Şā'ir, beyt:

خواجهٔ دل گفت به سوق خرد
بر سخن راست زیان کس نکرد

(Gönül hocası akıl çarşısında dedi ki: "Doğru sözden kimseye zarar gelmez".)

بر سر بیضه شکست [ber-ser beyża şikest]: Ya'nī masḫara ve rüsvāy eyledi. Mevlānā Cāmī, beyt:

حامئ بیضهٔ گیتی ز فتن
بر سر فتنه گران بیضه شکن

(Yumurta gibi olan dünyayı fitnelerden korur. Fitnecilerin başında yumurta kırar/onları rezil rüsva eder.)

بیضه در کلاه شکست [beyża der-kulāh şikest] dahi bu ma'nāyadır. Kemāl İsmā'īl, beyt:

صبا به شعبده اش بیضه در کلاه شکست
که با سپیده و زردست بیضه سان نرگس

(Hileci tan yeli, akıyla ve sarısıyla yumurta gibi olan nergisi rezil rüsva etti.)

برشکست [ber-şikest]: Sinerek savuldu. Şeyḫ Sa'dī, beyt:

یکی فتنه دید از طرف برشکست
یکی در میان آمد و درشکست

(Birisi fitne çıktığını görüp gizlice bir tarafa savuştu. Diğeri de araya girip darmadağın oldu.)

بر شاخِ آهو [ber-şāḫ-ı āhū]: Ya'nī va'de-i dürūġ. Keẕā fī-*Mü'eyyidi'l-Fużalā*.

برطاق نهاد [ber-ṭāḳ nihād]: Gözden bıraktı, ya'nī i'tibār etmez oldu. Muhammed-i Assār, beyt:

ز شرم جام طاقش چرخ زراق
نهاده جام ماه و مهر بر طاق

(Hileci felek, onun kemerindeki camın utancıyla güneş ve ay camına itibar etmez oldu.)

بر طبق کند [ber-ṭabaḳ kuned]: Ẓāhir eder. Ḫᵛāce Āṣafī, beyt:

می خواست ماه چارده را برطبق کند
رخسار او در آینه عرض جمال کرد

(Dolunayı açıkça göstermek istediği için yüzü aynada kendisini gösterdi.)

برطبقست [ber-ṭabaḳest]: Ẓāhir ve āşikārādır. Mevlānā Ṭūsī, beyt:

باده از شرم لب لعل تو غرق عرقست
وه چه گل پیش رخت هرچه بود بر طبقست

(Şarap senin lal dudağının utancıyla tere batıyor. Vah, gül senin yanağının yanında neyi varsa ortaya getiriyor.)

بر عالمی فروخت [ber-'ālemī furūḫt]: Ya'nī ifşā eyledi. Hümāyūn Şāh, beyt:

به کویش دوش پنهان بودم ای دل ناگه از بویش
به فریاد آمدی بر عالمی بفروختی بازم

(Ey gönül! Dün gece onun köyünde gizlenmiştim. Ansızın kokusunu duyup/umutlanıp feryat ettin, beni yine dünyaya duyurdun!)

بر گاو جل بست [ber-gāv cul best]: Taban kaldırıp **(24[b])** kaçtı. Mevlānā Ṭūsī, beyt:

به طوسی جامه ای ده کو ازین شهر
همی خواهد که جل بر گاو بندد

(Tūsī'ye bir elbise ver! Çünkü o, bu şehirden tabanları yağlayıp kaçmak istiyor.)

برگرفت و برگیرد [ber-girift] ve برگیرد [ber-gīred]: Ya'nī ḳabūl eyledi. Ḫᵛāce Ḥāfıẓ, beyt:

1 M: -

من این دلق ملمع را بخواهم سوختن روزی
که پیر میفروشانش به جامی بر نمی گیرد

(Ben bu yamalı hırkayı bir gün yırtsam gerek. Çünkü meyhanecibaşı bir kadeh şarap karşılığında onu kabul etmiyor.)

برکشید [ber-keşīd]: İleri getirdi. Ḫᵛāce Selmān, beyt:

ور به عزت مصطفی را در فانذر برکشید
گشت منزل بهر اعزاز تو نص انما

(Hz. Peygamber'e itibar verip onu "Ve uyar!"[1] makamına ilerletti. Seni de ağırlamak için "innemā"[2] āyeti makam oldu.)

برکشیدهٔ اوست [ber-keşīde-i ūst]: Onun ileri çekmesidir. Ḫᵛāce Selmān, beyt:

تیغ تو برکشیدهٔ دولت اوست راستی
گرچه به نفس خویشتن هست به اصل گوهری

(Kendi varlığıyla soylu bir cevher olsa da, esasında onun devletini yücelten senin kılıcındır.)

بر لب کلوخ مالید [ber-leb kelūḫ mālīd]: İʿtiẕār eyledi demekten ʿibārettir. Mevlānā Cāmī, meşnevī:

چو شب بگذشت دفع هر گمان را
بشست از گریه چشم خونفشان را

لبش تر بود از خون خوردن شب
کلوخ خشک را مالید بر لب

(Gece geçince (gündüz) her türlü zannı def etmek için kan saçan gözdeki gözyaşını sildi. Dudağı gecenin kanını içmekten ıslaktı. Kuru keseği dudağına sürdü, yani suçunu itiraf edip özür diledi.)

بر من مشکن [ber-men me-şiken]: Bana incinme! Ḥakīm Enverī, beyt:

بر من مشکن بیش که من توبه شکستم
زان دست که صد قلزم ازو یک شمر آید

(Bana çok incinme! Çünkü ben tövbemi, yanında yüz okyanusun bir göl gibi kaldığı o el yüzünden bozdum.)

پرندور [perendver]: Yaʿnī şemşīr-i nīk. Ḥakīm Firdevsī, beyt:

همه زهر زخم پرند آوران
برآمیخت با خون گند آوران

(Keskin kılıçların ağzındaki zehirler, yiğitlerin kanına tamamen karıştı.)

به روزِ ما نشیند [be-rūz-ı mā nişīned]: Ol dahi bizim gibi bī-ṭāliʿdir. Mevlānā Şāhī, beyt:

هرکس که شبی نشست باتو
بسیار به روز ما نشیند

(Seninle bir gece oturan kimse, bizim gibi talihsiz demektir.)

به روزِ او نشست [be-rūz-ı ū nişest]: Miṣl-i به روزِ ما نشیند [be-rūz-ı mā nişīned]. Ḫᵛāce Selmān, rubāʿī:

آتش ز زبان شمع می جست
نا گاه سپیده دم زبانش بشکست
سررشته تباه باشد تابش نماند
روشن به شب آمد به روزم بنشست

(Mumun dilinden ateş sıçrıyordu, sabah vakti ansızın dili kesildi. Ucundaki ip kaybolup gidince artık mumun da aydınlığı kalmadı. Bizim gibi talihsiz olduğu için onun da gündüzü geceye döndü.)

برنشستن [ber-nişesten]: Yaʿnī قصد کردن [ḳaṣd kerden].

پروای سر و ریش خودم نیست [pervā-yı ser u rīş-i ḫodem nīst]: Benim kendi başıma dermānım yok demektir. Ḫᵛāce Selmān, beyt:

1 Kurān-ı Kerīm, Müddessir 74/2: "Kalk ve uyar!".
2 Kurān-ı Kerīm, Müddessir 74/3: "Sadece Rabbini büyük tanı!".

من که پروای سر و ریش خودم نیست مگر
سر سودای سخن پای چو مویم ز کجاست

(Kendi başına ilacı olmayan ben nerde, sevda sözü hususunda kıl kadar adım atmak nerde!)

پرورش آموز [perveriş-āmūz]: Yaʿnī ʿilm, ḥikmet, mücāhede ve pīr-i mürşid. Baʿżılar cenāb-ı Ḥudāy teʿālá ve teḳaddes demişler. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

پرویزِ فلک [pervīz-i felek]: Yaʿnī ḫūrşīd. Eyżan minhā.

پره زند [perre zened]: Sürgün avı. Ḥakīm Enverī, beyt:

گر پره زند لشگر عزمت نبود راه
جز داخل او نیست ردیف سرطان را

(Senin azim ordun sürgün avına çıksa, ona yengeç sürüsünden başka dahil olmayan yoktur.)

بر یخ زند آنِ او [ber-yaḫ zened ān-ı ū]: Yaʿnī onu ẕikr etmezler. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

بر یخ بنشست [ber-yaḫ bi-nişest]: Yaʿnī maʿdūm etti. Keẕā fi'l-*Mecmaʿ*.

بر یخ نویس و آفتاب نه [ber-yaḫ nuvīs u āftāb nih]: Edā olunmaz deyn için ve dahi veresi için īrād ederler. Kemāl-i Ḫocendī, ḳıṭʿa:

با فقاعی گفتم از روی مزاح
بد معامل نیستم من ای خسیس

وجه شربتها که دادی نسیه ام
گر فراموشت شود بر یخ نویس

(Ey cimri! Sana ben şaka yollu söyledim, yoksa kötü niyetli değilim. Bana veresiye verdiğin şerbetleri unuttuysan yaz buza!)

به ریسمانِ کس در چاه مرو [be-rīsmān-ı kes der-çāh me-rev]: Kimesnenin ilḳāsıyla tehlikeye düşme! Mevlānā Ümīdī, beyt:

به ریسمان دغل دوستان مرو در چاه
که یوسفی تو و داری برادران غیور

(Dostların ipiyle kuyuya inme! Çünkü sen Yusufsun, kıskanç kardeşlerin var!)

به ریسمانِ او در چاه رفت [be-rīsmān-ı ū der-çāh reft]: Bu dahi ol maʿnāyadır.

Mevlānā Kātibī, beyt:

دلا به عشوهٔ زلفش مرو به چاه ذقن
به ریسمان کسان چند می روی درچاه

(Ey gönül! Onun saçının işvesine kapılıp çene çukuruna gitme! Ne zamana dek başkalarının ipiyle kuyuya ineceksin!)

بزازانه شد [bezzāzāne şud]: Tāzelik geçirmiş dilbere ve gāhī vaḳti geçip rāyegān olmuş meyveye de derler. ʿİṣmet-i Buḫārī, beyt:

عصمت از محبوب هرجایی مجو رسم وفا
زانکه بی لذت بود میوه چو بزازانه شد

(Ey İsmet! Hercayi güzelden vefa bekleme! Zamanı geçmiş meyve lezzetsiz olur.)

پس انداز می کند [pes-endāz mī-kuned]: Cemʿ-i māl ve iddiḫār eden kimesne ḥaḳḳında īrād ederler. Ḫᵛāce Āṣafī, beyt:

اسباب حسن ماه مرا خال و خط بسست
گیسوی تاب داده پس انداز می کند

(Ay gibi sevgilimin güzellik unsuru olarak beni ve ayva tüyü kāfidir. Kıvırcık saç fazlalık olur.)

پس سر کند [pes-i ser kuned] dahi bu maʿnāyadır. Ḫᵛāce Āṣafī, beyt:

منه کاکل پریشانی و میل فتنه کمتر کن
جهانی را بس است آن زلف کاکل را پس سر کن

(Alnındaki kākülü dağıtmayı bırak ve fitneyi azalt! Dünyadakiler için saç yeter, kākülü arkaya at!)

پس افتاد [pes-uftād] ve **پس افکند** [pes-efkend]: Bir kimesnenin vefātından sonra kalana derler. Kemāl İsmāʿīl, beyt: **(25ª)**

زر و درم نه بماند نظر معنی دار
که پس فکند بزرگان بِه از ثنا نبود

(Altın ve gümüş, görmesini bilenin umrunda olmaz. Büyükler için iyi anılmaktan daha iyi bir miras var mı?!)

پس چرخه نفرین کند [pes-i çarḫa nefrīn kuned]: Bir kimesnenin ġaybetine ẕemm ü şetm edene derler. Şeyḫ Saʿdī, beyt:

چه سود آفرین بر سر انجمن
پس چرخه نفرین کند مرد و زن

(Halk arkasından sövüyorken, meclistekilerin padişahı övmesi neye yarar!)

بسته رحم [beste-raḥim]: ʿAṭā ve keremden ḥaẓẓı olmayan adama derler. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

به سخن رسید [be-suḫan resīd]: Ṣāḥib-ṭabʿ olan adama derler. Żamīrī-i İṣfahānī, beyt:

چه خوشست همزبانی به حریف نکته دانی
که سخن نکرده باشی به سخن رسیده باشد

(Nükteci insanlarla aynı dili konuşabilmek ne güzel! Henüz leb demeden leblebiyi anlıyorlar.)

پس خم زد [pes-ḫam zed]: Ḫilāf-ı vaʿd etti. Ẓuhūrī-i Terşīzī, meşnevī:

بده ساقی آن شمع ساغر لگن
که رویت سحر پرتو انداز من

به غیر از غم تو نماند غمی
شب تیره بختی زند پس خمی

(Ey sāki! O kadehin içindeki mumu/şarabı ver! Böylece yüzün sabahımızı aydınlatacak, senin gamından başka bir gam kalmayacak, bahtı karanın gecesi geçip gidecek.)

به سرِ دست درآمد [be-ser-i dest der-āmed]: Ele girdi demekten kināyedir. Faḫreddīn ʿAliyy-i Ṣafī, beyt:

کو بخت که بی گه منِ مست درآید
زلفش کشم و شب به سرِ دست درآید

(Hani baht ki ansızın ben sarhoşun yanına gelsin! Saçından tutayım da geceleyin avucuma girsin!)

به سرِ خود شد [be-ser-i ḫod şud]: Kimsenenin ḥükmü altında olmamak. Li-vāḥidin mine'ş-şuʿarā, beyt:

شد سر اهل وفا خاک که ملک غم او
کشوری نیست که هرکس به سر خود باشد

(Āşıkların başı toprak oldu. Çünkü onun gam ülkesi herkesin kendi başına buyruk olduğu bir ülke değil.)

به سر درآمد [be-ser der-āmed]: Yaʿnī tepesi üstüne düştü. Ḥakīm Enverī, mışraʿ:

آخرالامر درآمد به سر اسب اجلش

(Sonunda ecel atı onu tepetaklak etti.)

به سر بردن [be-ser burden]: Ṣābit-ḳadem olmak. Keẕā fi'l-*Maḥmūdī*.

به سرِ تازیانه ستانم [be-ser-i tāziyāne sitānem]: Ālet-i ḥarbsiz alırım. Bī-zaḥmet almaktan kināyedir. Eyżan minhu.

به سرِ زلف سخن گوید [be-ser-i zulf suḫan gūyed]: Sözü kināye ile söyler. Şükrullāh, beyt:

چون ز خط پرسمت از مشک ختن می گویی
چند ما را به سر زلف سخن می گویی

(Sana ayva tüyünü soruyorum, sen Hoten miskinden bahsediyorsun. Daha ne kadar bana kinayeli konuşacaksın!)

به سرِ زلف سخن کند [be-ser-i zulf suḫan kuned]: Nāz ve şīve ile söyler. Emīr-i Ḥācc, beyt:

به سر زلف می کنی سخنی
فتنه زان روی می کنی انگیز

(Naz ve şiveyle konuşuyor, o yüzden fitne uyandırıyorsun.)

به سروقتِ او افتاد [be-ser-vaḳt-i ū uftād]: Onun rāzına vāḳıf oldu. Beyt:

رقیب امروز منعم کرد از آمدشد کویش
به سروقت غم پنهانم افتادی به بیداری

(Bugün rakip, sevgilinin köyüne gitmemi yasakladı. Uyanıkça davranıp gizli derdimi anladı.)

پسِ زانو نشست [pes-i zānū nişest]: Yaʿnī münzevī oldu. Mevlānā Cāmī, beyt:

این دم از کشمکش این بستم

پس زانوی وفا بنشستم (Şimdi bu kargaşadan uzaklaşıp vefa inzivasına çekildim.)

پسِ گوش انداخت [pes-i gūş endāḫt]: İşitmezlendi. Mā'ilī-i Tebrīzī, beyt:

گفتمش زلف تو صد رخنه بدین دوش انداخت
بشنید آن بت بد کیش پس گوش انداخت

(Ona "Saçın bu omuza yüzlerce delik açtı" dedim. O kāfir sevgili işitip duymazdan geldi.)

پشم شد [peşm şud]: Perākende oldu. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

به عدم پا زده [be-ʿadem pā zede]: Yaʿnī nābūd eylemiş. Eyżan minhā.

بغداد خرابست [baġdād ḫarābest]: Açlıktan kināyedir. Büsḥāḳ-ı Eṭʿime, beyt:

بغداد خرابست از خراسان
معمور کنم به نام بغرا

(Bağdat Horasan'dan daha harap, yani açım! Buğra aşı adına onu onarayım!)

Dīger, Büsḥāḳ-ı Eṭʿime, beyt:

سرتاسر آفاق همه بوی کبابست
این با که توان گفت که بغداد خرابست

(Dünya baştan başa kebap kokuyor, "açım" demek ne mümkün!)

بغل زد [beġal zed]: Masḫaralıktan kināyedir. Ḥażret-i Mevlānā, beyt:

تو نخواهم جفت کمتر زن بغل
جفت انصافم نیَم جفت دغل

(Eş olmaktan bahsedip de maskaralık yapma! Ben doğruluğun eşiyim, hilenin değil!)

به فلان سرِ بی آبی دارم [be-fulān ser-i bī-ābī dārem]: Falān ile başım ḫoş değildir. Evḥadeddīn-i Kirmānī, rubāʿī:

در سینه ز دست دل جگر تابیهاست
در دیده ز تاب سینه بی خوابیهاست
ای دیده بریز خون این دل که مرا
دیدیست که با او سر بی آبیهاست

(Göğsümde, gönül eliyle ciğer yanıkları... Gözde, kalbin yanışı yüzünden uykusuzluklar... Ey göz! Kanlı yaş dök! Bu gönülle başımın iyi olmadığını gördün!)

به قلم باز ده [be-ḳalem bāz dih]: Yaʿnī maḥv eyle! Keẕā *fī-Şerefnāme*.

به کار نیاید [be-kār neyāyed]: İşe yaramaz. Ḫᵛāce Selmān, beyt:

زین بخت خفته هرگز کاریم برنیاید
کاری ازو نیامد بسیارش آزمودم

(Bu uyumuş baht asla işime yaramaz! Onu çok denedim ama bir faydasını görmedim.)

به کاغذ برند [be-kāġaẕ berend]: Tamām ʿizzet edeler. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

به گرد رفت [be-gerd reft]: Maḥv oldu. Mevlānā Kātibī, beyt:

دور سماع او نگر قصهٔ مهر و مه مگوی
زانکه سماع او همان چرخ به گرد می رود

(Onun semādaki dönüşüne bak, ay ve güneş hikāyesini anlatma! Çünkü onun semā etmesiyle felek kendinden geçip mahvoluyor.)

Bu maʿnāya, Baṣīrī-i Baġdādī, beyt:

تا خاکپایت از نظر اهل درد رفت
چندان گریست دیده که دریا به گرد رفت

(Senin ayak toprağın dertlilerin nazarından gideli, göz o kadar ağladı ki okyanus kayboldu.)

به گردن درآمد [be-gerden der-āmed]: İştir başa düştü. Beyt: **(25ᵇ)**

گفتم هوس ساعد و دستش نکنم
لیکن چو به گردنم درآمد چه کنم

(Dedim ki: "Senin eline ve koluna heveslenmezdim, lākin ne yapayım, iş başa düştü!".)

به کس بد مخواه و ز کس بد مبین [be-kes bed me-ḫᵛāh u zi-kes bed me-bīn][1]: Kimseye yaramazlık sanma ki kimseden yaramazlık görmeyesin. Üstād demiştir, beyt:

بماند این مثل از کهین و مهین
به کس بد مخواه و زکس بد مبین

(Bu atasözü eskilerden kalmıştır: Kötülük görmek istemiyorsan kimsenin kötülüğünü düşünme!)

بلا گردان [belā-gerdān]: Yaʿnī ṣadaḳa ve iḥsān. Muḥteşem-i Kāşī, beyt:

هرگه که بخرامد به ناز آن قامت فتان تو
من هم به رقص آیم کنم جانم بلا گردان تو

(Senin o fettan boyun ne zaman salınsa ben de dans etmeye başlar, canımı da sana bağışlarım.)

بم زد [bem zed]: Sille vurdu. Mevlānā Hātifī, beyt:

از آن هر یکی بانگ بر خم زدی
اگر دم زدی بر سرش بم زدی

(Birbirlerine o kadar girdiler ki biri bir şey diyecek olsa kafasına tokadı yerdi.)

به منزل رسد هر که جوید دلیل [be-menzil resed her ki cūyed delīl][2]: Sebebsiz iş olmaz ve kılavuzsuz yola gidilmez. Ḥüsāmī, ḳıṭʿa:

بگفت و شنید خدا و رسول
کسی ره نبردست بی قال و قیل

چه خوش گفت آن مرد دانای حال
به منزل رسد هر که جوید دلیل

(Hiç kimse, Allah'ın ve Hz. Peygamber'in öğütlerine araştırmaksızın yol bulamadı. Durumu bilen bir bilge ne güzel demiş: Kılavuz arayan hedefine erişir.)

پنبه شد [penbe şud]: Kaçtı ve herzekārlık eyledi maʿnāsına.

پنبه كرد [penbe kerd]: Miṣl-i پنبه شد [penbe şud]. Keẕā fī-*Edāti'l-Fużalā*.

پنبه كن [penbe kun]: Münkir ol! Ve dahi, maḥv eyle! Ḥakīm Ḥāḳānī, beyt:

پنبه کن ای جان دشمن از تنی
کو ز ترکش دوکدان خواهد نمود

(Ey düşmanın canı! Mahvoldun gitti! Zira o terkeşinden iğ kabı gösterecek.)

پنبه كرد [penbe kerd]: Bir maʿnāsı dahi ʿāciz eyledi demektir.

Mīr Ḥüsrev, beyt:

پنبه کنم لشکرشان را چنان
کز تنشان پنبه کنم استخوان

(Onların askerlerini kemikleri bedenlerinden ayrılmışçasına āciz bırakayım.)

1 M: -

2 M: -

پنبه گشتن [penbe geşten][1]: ʿĀciz ve dermānde eylemek. Şāʿir, beyt:

کار معجزنمای و سحرآگین
پنبه گشتن در آخور سنگین

(Göz bağlayıcının işi, taş ahırda âciz bırakmaktır.)

آخورِ سنگین [āḫūr-ı sengīn] açlığa ve bīfā'ide ʿamele derler.

پنجم رواق [pencum revāḳ]: Yaʿnī felek-i Mirrīḫ. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

بندِ زبان ندارد [bend-i zebān ne-dāred]: Sözü saklamaz, istediğini söyler. Mevlānā Kātibī, beyt:

می گفت دوش سوسن در گلستان به بلبل
عاشق نباشد آنکو بند زبان ندارد

(Dün gece gül bahçesinde susam çiçeği bülbüle şöyle diyordu: "Âşık ağzına her ne gelirse söylememelidir".)

بهم برآمد [be-hem ber-āmed]: Mużṭarib oldu. Ḫᵛāce Selmān, beyt:

بهم برآمده ام زان دو سنبلت که چرا
فرو کنند و نهندش به دوش دلبر پای

(Senin iki yana uzanan sünbül saçından dertliyim. Niçin omuzuna eğilip oraya ayak basıyorlar!)

بهم زد [be-hem zed]: Biribirine kattı. Ḫᵛāce Ḥāfıẓ, beyt:

ار باد فتنه هر دو جهان را بهم زند
ما و چراغ چشم و ره انتظار دوست

(Fitne yeli iki cihanı birbirine katsa dahi biz göz kandiliyle sevgilinin yolunu bekleriz.)

پهلوبندی [pehlū-bendī]: Ġayrın kīsesinden iḥsān etmek. Keẕā fī-*Mecmaʿi'l-Fürs*.

پهلو تهی کرد [pehlū tehī kerd]: Firār eyledi. Ṭālib-i Āmulī, beyt:

پهلو تهی ز نکهت گل می کند مشام
امشب که در برِ آن بت مشگین کلاله نیست

(Saçları misk kokan o sevgilinin yanımda olmadığı bu gece, burnum gül kokusu duymaktan kaçıyor.)

Ve ictināb eyledi maʿnāsına. Ẓahīr-i Fāryābī, beyt:

همچون نیام تیغت دارد اجل ز هیبت
پهلو تهی همیشه از تیغ جان شکارت

(Ecel daima, tıpkı kılıcının kını gibi, can avlayan kılıcının heybetinden çekinmektedir.)

پهلو کرد [pehlū kerd] dahi derler. Keẕā fī-*Mü'eyyidi'l-Fużalā*.

پهلو تهی کند [pehlū tehī kuned]: Bir ṭarafa gider maʿnāsına.

Ṭālib-i Āmulī, beyt:

هان ای صف ملائکه پهلو تهی کنید
این دم که پهلوی نفسم را کمان پرست

(Ey melekler! Aman ha! Nefesim yayının dolu olduğu şu zamanda bir tarafa kaçışın!)

پهلو کند [pehlū kuned] dahi derler. Şeyḫ Niẓāmī, beyt:

شه از رزم او بِه که یکسو کند
کز آن پهلوان پیل پهلو کند

(Padişah iyi ki onunla savaşmaktan geri duruyor. Fil o yiğitleri görünce yan çiziyor.)

Dīger, beyt:

پهلو کند ز گرز گران سنگ تو فلک
یکسو رود ز اسب سبک سیر تو زمین

(Felek senin ağır gürzünü görünce yan çizer. Yeryüzü senin hızlı atın yüzünden bir tarafa kaçar.)

پهلو داد [pehlū dād]: Türkīde "yan verdi" derler, dönüp gitmekten kināyedir. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

1 M: -

پهلو زد [pehlū zed]: Berāberlik eyledi. Eyżan minhā.

بهم نرسید [be-hem ne-resīd]: Ḥāṣıl olmadı. Hilālī-i Çağatayī, beyt:

بدان امید که امشب لبم رسد به لبش
کباب و نقل و مَی آورده ام بهم نرسید

(Bu gece dudağım senin dudağına erişecek ümidiyle kebap, meze ve şarap getirdim ama gerçekleşmedi.)

بیاضی [beyāżī]: Münteḫab, güzīde-i eşʿār ve ġayruhu ki ḫilāfına دیوانی [dīvānī] derler, yaʿnī güzīde olmayana. Mevlānā ʿUrfī, beyt:

زمانه خواند و فلک بر بیاض دیده نوشت
که این قصیده بیاضی بود نه دیوانی

(Zamane okudu ve felek göz akına şunu yazdı: Bu kaside seçkin bir kasidedir, sıradan değil!)

پی باز نهاد [pey bāz nihād]: Geri çekildi. Ḥakīm Enverī, beyt:

ور از مراد تو پی باز می نهد گردون
به اضطرار چو گردون بارکش دون باد

(Eğer felek senin muradını vermekten vazgeçerse, yük çeken kağnı gibi zorda kalıp hakir olsun!)

بیت اللطف [beytu'l-laṭaf]: Feṯḥ-i lām u ṭā ile. Be-vezn-i کلف [kelef]. Ḳaḥbeḫāne ki باب اللوق [bābu'l-levaḳ] dahi derler. Der-hicv-i vezīr-i Mü'min Ḫan, Ḥakīm Şifāyī, beyt:

بابای تو جاروبکش بیت لطف شد
اجداد تو گشتند به تدریج بزرگان

(Ataların sırayla başa geçtiler. Senin baban ise genelev süpürgecisi oldu.)

بیضه در آب [beyża der-āb]: Yaʿnī puḫte oldu. Keẕā fī-*Mü'eyyidi'l-Fużalā*.

بیضه در کلاه شکست [beyża der-kulāh şikest]: Ḥīlesi ẓāhir oldu. Ḫᵛāce Ḥāfıẓ, beyt:

بازئ چرخ بشکندش بیضه در کلاه
زیرا که عرض شعبده با اهل راز کرد

(Feleğin hilesi sufinin sarığında yumurta kırsın, yani onun hilesini ortaya çıkarsın! Çünkü sır ehli kimselere/āşıklara hile yapmak istedi.)

بیضهٔ صبح [beyża-i ṣubḥ]: Yaʿnī āfitāb. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

بیضهٔ کافور [beyża-i kāfūr]: Berḳten kināyedir. Eyżan minhā.

به یک نیم نهاد [be-yek nīm nihād]: Ber-ṭaraf etti. Mevlānā Şāhī, beyt:

هر چند دو نیمست ز هجران دل شاهی
باز آی که ما جمله به یک نیم نهادیم

(Şāhī'nin gönlü ayrılık sebebiyle her zaman iki parça olsa da geri gel! Zira biz tamamen bertaraf olacağız.)

Bu maʿnāya, Ḫᵛāce Āṣafī, beyt: **(26ª)**

ما پستر راحت ز تو یک نیم نهادیم
بالین اجل را سر تسلیم نهادیم

(Biz rahat yatağımızda senden ayrı kalıp bertaraf olduk. Ecel yastığını teslim başına koyduk, yani ecele teslim olduk.)

پی گم کرد [pey gum kerd]: İz azdırdı. Ḥakīm Ḫāḳānī, beyt:

نیمشب پی گمکنان درکوی جانان آمدیم
همچو جان بی سایه و چون سایه بی جان آمدیم

(Gece yarısı iz değiştirip sevgilinin köyüne geldik. Can gibi gölgesiz ve gölge gibi cansız geldik.)

پیمانه پر شد [peymāne pur şud]: ʿÖmr āḫire erişti. Mevlānā Kātibī, beyt:

باز آن مشرب مستان سر پیمان دارد
ساقیا چیست مگر پر شده پیمانهٔ ما

(Ey sāki! Yine sarhoşların meşrebinde hiçbir değişme yok. Yoksa ömrümüzün sonuna mı geldik!)

باب الباء المكسوره
[BĀBU'L-BĀ'Î'L-MEKSŪRE]

بزاد و برآمد [bi-zād u ber-āmed]: Koca yaşlı ʿavrat demekten kinâyedir. Ebulmaʿânî, beyt:

مخور فریب حسنش مپندار عروسی
این پیره زال دهر بزاد و برآمده

(Bu dünya kocakarısının güzelliğine aldanıp onu bir gelin sanma! O bir kocakarıdır.)

بزاد و بشد [bi-zād u bi-şud]: Gelip gitti. Ḫᵛāce Ḥāfız, beyt:

مگر که لاله بدانست بی وفایئ عمر
که تا بزاد و بشد جام می ز کف ننهاد

(Lale, ömrün vefasızlığını anlamış olmalı. Çünkü geldi gidiyor ama yine de şarap kadehini elinden bırakmadı.)

بسیار کس بی کس بود [bisyār kes bī-kes buved]: Ḫidmetkârı çok olanın ḫidmeti murâd üzre olunmaz. Şeyḫ Niẓâmî, meşnevî:

از آن مختلف رای شد روزگار
که دارد پدر هفت و مادر چهار

یکی جفت همت ترا بس بود
که بسیار کس مرد بی کس بود

(Zamane, yedi babası ve dört annesi olduğu için farklı görüşlere sahiptir. Sana çift olarak himmet yeter! Zira hizmetçisi çok olan yalnız kalır.)

بنازم چشمِ مستت را [bi-nāzem çeşm-i mestetrā]: Nâzik gözünle tefâḫur ederim. Keẕâ fî-*Şerefnâme*. Aṣlında بنازم [bi-nāzem] faḫırlanırım demektir. Monlâ Kişverî, beyt:

بنازم پادشاهی را که از تأیید سبحانی
نهاده دیوساری را به کف مهر سلیمانی

(Kudretini herkese göstermek için bir iblisin eline Süleyman'ın mührünü veren padişaha/Allah'a kurban olayım!)

به از به بسی باشد [bih ez-bih besī bāşed]: Yaʿnī el elden üstündür. Mevlânâ Hâtifî, beyt:

مناز از بهی ای ز خیل بهان
که باشد بِه از بِه بسی در جهان

(Ey iyilerden olan kimse! İyiliğinle övünme! Zira dünyada, el elden üstündür.)

به از طاوس باشد پرِ طاوس [bih ez-ṭāvūs bāşed per-i ṭāvūs][1]: Bir yaramaz adamın veled-i ṣâliḥi oldukta îrâd ederler. Ḥüsâmî, ḳıṭʿa:

چو شد خسرو پس از مزگ سیاوش
نشان سروری می کرد ازو جوش

ازآن ماند این مثل از پور کاوس
به ازطاوس باشد پرِ طاوس

(Siyavuş'un ölümünden sonra padişah olduğunda onun padişahlık belirtileri açıkça görünüyordu. Kâvûs'un oğlundan şu atasözü kaldı: Tavus kanadı tavustan iyi olur.)

بهترین خلف [bihterīn ḫalef]: Yaʿnī ḥażret-i Resûl-i ekrem ṣalla'llâhu teʿâlá ʿaleyhi ve sellem.

بی آب شد [bī-āb şud]: Yaʿnī şermende ve ḫacil oldu. Keẕâ fî-*Şerefnâme*.

پیراستن [pīrāsten]: Yaʿnī kesmek.

Ḫᵛāce Selmân, beyt:

کلک بی رای تو حرفی نتواند بنگاشت
تیغ بی حکم تو یک موی نیارد پیراست

(Senin ferman dinlemeyen kalemin bir harf çizemez. Senin hüküm bilmeyen kılıcın bir kıl kesemez.)

1 M: -

پیر آموزست [pīr-āmūzest]: Ḥuṣūlü mümkin olan iş. Mevlānā Ṭūsī, beyt:

رندی آموز طوسی از رندان
گرچه این هست که پیرآموزست

(Ey Tūsī! Her ne kadar kolay bir iş gibi gözükse de rintliği rintlerden öğren!)

Bu maʿnāya, Evḥadeddīn-i Kirmānī, beyt:

همچو فرهاد از غمش روزی به صحرا می دوم
تا نبینند این جوانان عشق پیرآموز را

(Bu gençler aşkı kolay bir iş gibi görmesinler diye, sevgilinin gamıyla günü birlik Ferhat gibi kırlarda koşuyorum.)

پیرِ آن کارست [pīr-i ān kārest][1]: Yaʿnī işinin eridir. Ḥüsāmī, beyt:

گرچه دادم بهر سودای جوان نقد حیات
پیر آن کارم چه غم که می شوم بی اختیار

(Bir gencin aşkı için hayat paramı vermiş olsam da işimin ehliyim, elim ayağımın tutmaması sorun değil!)

پیرِ چهل ساله [pīr-i çihil sāle]: Yaʿnī ḥażret-i Ādem ʿaleyhi's-selām. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

پیرِ دهقان [pīr-i dihḳān]: Yaʿnī mey-i engūr. Eyżan minhā.

پیرِ سرندیب [pīr-i serendīb]: Yaʿnī ḥażret-i Ādem ʿaleyhi's-selām. Eyżan minhā.

بی روستایی عید [bī-rūstāyī ʿīd]: Kedersiz ṣoḥbet ve engelsiz ʿişret. Kemāl-i Ḫocendī, beyt:

رقیب ای کاش ار ناگه چو ماه روزه می شد گم
که تا بی روستایی عید می کردم به دلجویان

(Keşke rakip, oruç ayı gibi ansızın gözden kaybolsa da ben de dostlarla kedersizce eğlensem.)

1 M: -

بیست و یک وشاق [bīst u yek vuşāḳ]: Yaʿnī yigirmi bir ṣūret-i şimālī-i felekü'l-burūc. Ḥakīm Ḥāḳānī, beyt:

با بیست و یک وشاق ز سقلاب ترک وار
بر راه دی کمین به مفاجا برافکند

(Güneş ansızın yirmi bir askeriyle birlikte pusudan çıkıp kış mevsimine saldırır.)

بیست و یک پیکر [bīst u yek peyker] dahi derler. Keẕā fi'l-*Müşkilāt*.

بی سر و پا [bī-ser u pā]: Yaʿnī perīşān-aḥvāl. Ḫᵛāce Selmān, beyt:

گر نباشد مددی لطف تو پیدا باشد
گرچه از دست من بی سر و پا برخیزد

(Benim yüzümden perişan oldu. Bir yardım olmazsa da senin lutfun var!)

بی سر و سامان [bī-ser u sāmān]: Bu dahi ol maʿnāyadır. Mevlānā Naẓmī, beyt:

دلم از بادهٔ هجرت چو شده مست و خراب
کرده خوش دل چو ترا بی سر و سامانئ ما

(Gönlüm senin ayrılığının şarabıyla sarhoş ve perişan oldu. İşte seni mutlu eden de bizim bu perişan halimiz!)

پیش افتاد [pīş-uftād]: Yaʿnī ser-güẕeşt. Mīr Ḫüsrev, beyt:

هر ساعت از مژگان خود خون دلم پیش اوفتد
زین زار مانده بخت بد که اینست پیش افتاد من

(Her an kirpiğimden gönül kanım akıyor, kötü talihim yüzünden öylece ağlıyor. Benim başımdan geçenler de böyle!)

پیشانی دار [pīşānī-dār]: Yaʿnī pek yüzlü. Ḫᵛāce Selmān, beyt:

ابروی تو آن سپاه پیشانی دار
پیوسته به قصد من میان بسته بود

(Senin kaşın, o sert yüzlü asker, hep beni öldürmeye bel bağlıyor.)

سخت پیشانی [saḫt-pīşānī] dahi derler. Der-*Cām-ı Cem*, Evḥadeddīn-i Kirmānī, beyt:

جگرم خون شد از پریشانی
آه ازین جان سخت پیشانی

(Perişanlıktan ciğerim kan oldu. Āh bu pek yüzlü canın elinden!)

Bu maʿnāya yalnız پیشانی [pīşānī] de derler. Ḫᵛāce Selmān, beyt:

غمزه و چشم تو شوخند ولی آمده اند
ابروان تو به پیشانی ازیشان بر سر

(Kıyabakışın ve gözün gayet şuhlar ama kaşların sertlik ve acımasızlıkta onları geçer.)

پیش بین [pīş-bīn][1]: ʿĀḳıbet-endīş. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

بیشتر از روزئ خود کس نخورد [bīşter ez-rūzī-i ḫod kes ne-ḫored][2]: Kimse naṣībinden ziyāde yiyemez. Üstād demiştir, beyt:

زین نعم مطبخ صد توشه برد
بیشتر از روزئ خود کس نخورد

(Hiç kimse, bu yüzlerce yiyeceğe sahip mutfağın/dünyanın nimetlerini yerken nasibinden fazlasını yiyemez.)

(26ᵇ)

پیش خود برپا [pīş-i ḫod ber-pā]: Ḫod-bīn ve mütekebbir. Vaḥşī, zamānında olan şuʿarā ḥaḳḳında demiştir, Vaḥşī-i Bāfiḳī, beyt:

سراسر دزد و نا شاعر تمامی پیش خود برپا
برابر مونس خاطر پس سر دشمن جانی

(Hepsi hırsızdır, şair değil! Tamamı bencil ve kibirlidir. Beraberken hal hatır sorarlar, arkadan birer can düşmanı olurlar.)

1 M: -
2 M: -

پیش خورد [pīş-ḫord]: Yaʿnī silm ile baʿżı eşyā fürūḫt etmeye derler. Beyt:

دست را دشت کرده در اطلاق رزق
مهلتی مر آز را از پیش خورد

(Rızık dağıtırken elini çöle çevirip nazlandı.)

Keẕā fi'l-*Maḥmūdī* ve'l-*Müşkilāt*. Ammā *Şerefnāme*'de çāşnī-gīrler çāşnī için yedikleri nesneye derler.

پیش رس [pīş-res]: Yaʿnī turfanda erişmiş meyveye derler. Mevlānā Hātifī, beyt:

به میدان رسید ازهزارش یکی
بود باغ را پیشرس اندکی

(Binlercesinden sadece biri meydana erişti. Bahçenin turfandası az olur.)

Mevlānā Hātifī, beyt:

به منزل رسید از همه پیشتر
بود عزت پیشرس بیشتر

(Herkesten daha önce menzile vardı. Önce gelenin itibarı daha fazladır.)

پیشدستی کردن [pīş-destī kerden]: Tīz tutmak, her ne olursa. Mevlānā Cāmī, beyt:

قتل من خواهد ز یکسو غم ز دیگر سو اجل
پیشدستی کن که نبود دست پیشین را بدل

(Bir yandan gam, diğer yandan ecel beni öldürmek istiyor. Elini çabuk tut, zira atı alan Üsküdar'ı geçiyor!)

Ve دستِ پیشین را بدل [dest-i pīşīnrā bedel] dahi ḍarb-ı meṯeldir, iş evvelki iştir maʿnāsınadır.

پیشانی کرد [pīşānī kerd]: Küstāḫlık ve terk-i edeb eyledi. Evḥadeddīn-i Kirmānī, rubāʿī:

در باغ شد سرو سرافشانی کرد
سنبل ز نسیم تو پریشانی کرد
گل روی ترا بدید چون سجده نکرد
مردم همه گفتند که پیشانی کرد

(Bağa gidince selvi başını salladı. Sünbül senin rüzgârınla dağıldı. Yüzünü görünce secdeye kapanmayan gül için bütün herkes "küstahlık ve edepsizlik etti" dediler.)

پیشکار [pīş-kār]: Ḫidmetkâr demektir, lâkin ġulâmdan eʿammdır. Üstâd Rūdekī, beyt:

نه ماه سیامی نه ماه فلک
که اینت غلامست و آن پیشکار

(Ne siyami ay/güneş, ne de gökyüzündeki ay! Biri senin hizmetkârın, biri de kölen!)

پیش رس [pīş-res]: ʿĀḳıbet-endīş. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

پیشکن کرد [pīş-kun kerd]: Yaʿnī sebḳat eyledi. Keẕā fi'l-*Maḥmūdī*.

پیش نشین [pīş-nişīn]: Yaʿnī dāye-i zen-i ḥāmil ki ʿArabīde قابله [ḳābile], Türkīde "ebe" derler. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

پیشنهاد [pīş-nihād]: Her nesnenin muḳaddemesi. Keẕā fi'l-*Maḥmūdī*.

پیش داد [pīş-dād]: Yaʿnī taḳdime-i ücret. Keẕā minhā.

بی صرفه گفت [bī-ṣarfe guft]: Ḥaddinden ziyâde söyledi ve fikirsiz cevâb eyledi. Mevlânā Hātifī, beyt:

غیورانه بگشاد لب در جواب
ز گفتار بی صرفهٔ نا صواب

(Doğru olmayan, düşünmeden söylenmiş sözlere cevap vermek için gayret gösterip konuşmaya başladı.)

بی ظرف [bī-ẓarf]: Ḥavṣalasız. Vaḥşī-i Bāfıḳī, beyt:

مَی ز رطل عشق خوردن کار هر بی ظرف نیست
وحشی می باید که بر لب گیرد این پیمانه را

(Ey Vahşī! Aşk kadehinden şarap içmek her düşüncesizin işi değil. Önce o kadehe dudak değdirmek gerekir.)

بی ته [bī-teh] dahi derler. Bu maʿnāya, Muḥteşem-i Kāşī, beyt:

چاه زنخدانش ببین ای دیده و کاری مکن
کاندر ته دوزخ فتد جان منِ بی ته دگر

(Ey göz! Sevgilinin çene çukurunu gör de hiçbir şeye yeltenme! Yoksa benim düşüncesiz canım bu sefer de cehennemin dibine düşecek.)

پیلِ آبکش [pīl-i āb-keş]: Yaʿnī seḥāb. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

پیل افکندن [pīl efkenden]: Şaṭranc oyununda mât etmek. Keẕā fi'l-*Maḥmūdī*.

بی نمکی کرد [bī-nemekī kerd]: Yaʿnī nāmaʿḳūl eyledi. Ve dahi bī-vefâlık eyledi. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

بیدبرگ [bīd-berg]: Yaʿnī nīze.

Şeyḫ Niẓāmī, beyt:

درآمد ز بحران سر بید برگ
گشاده برو روزن درع و ترگ

(Kargaşa sırasında mızrak ucu göründü. Miğfer ve zırh pencereleri ona açıldı.)

بی قدم [bī-ḳadem]: Yümnsüz, yaʿnī uğuru yok demektir. Evḥadeddīn-i Kirmānī, beyt:

چنین معشوقه ای در شهر وانگه دیدنش ممکن
کسی کز پای ننشیند به غایت بی قدم باشد

(Şehirde böylesine bir dilber olup onu görmek de mümkünken yerinden kımıldamayan kişi ne uğursuzdur!)

بیگانه خو [bīgāne-ḫū]: Vaḥşī-ṭabīʿat, yaʿnī âdem ile geç alışır. Żıddı زود آشنا [zūd-āşinā] dır. Veliyy-i Deşt-i Beyāżī, beyt:

از کف غیر با من و بر رغم من به غیر
بیگانه خو چو شادی و زود آشنا چو غم

(Başkası lehine benimle, benim aleyhime başkasıyla... Mutluluk gibi geç alışıp, gam gibi çabuk ısınıyor.)

بیگانه رو [bīgāne-rū]: Muḳābili آشنا رو [āşinā-rū]dur. Ḥakīm Rüknā, beyt:

بیگانه رو شدیم به هر آشنا و یار
باشد مگر به روی تو چشم آشنا کنم

(Belki seninle göz aşinası olurum diye ne kadar tanıdık ve dost varsa uzaklaştık.)

باب الباء المضمومه
[BĀBU'L-BĀ'Ī'L-MAŻMŪME]

پخته خوار [puḫte-ḫᵛār]: Gedā. Ve dahi dāmāda derler. Keẕā fī-*Mecmaʿi'l-Fürs*.

براقِ جم [burāḳ-ı cem]: Yaʿnī bāde. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

پر بار [pur-bār]: Zen-i ḥāmil. Hilālī-i Çağatayī, beyt:

چو در کم خوردن زن پر بار باشد مرد
پر خوار کزو صد نا خوشی زاید به کنار

(İnsan yiye yiye hamile kadına döner. Böyle çok yiyenden yüzlerce çirkinlik doğar.)

پر آمد قفیز [pur āmed ḳafīz]: Eceli erişti. Türkīde "peymāne doldu" demektir. Ḥakīm Firdevsī, beyt:

که کاریست این خوار و دشوار نیز
که بر تخم ساسان پر آمد قفیز

(Bu adice ve epey de zor bir iş! Sasaniyan hanedanının sonu geldi demektir.)

پر پهلو [pur-pehlū]: Süḫan-ı nā-ḫoş. Mevlānā Hātifī, beyt: **(27ª)**

سخنهای پر پهلویش بیشتر
چو خار و خسک هر طرف نیشتر

(Çerçöp ve diken gibi her tarafı zarar verici olan epeyce çirkin sözü var.)

برجِ ثریا [burc-ı ṣureyyā]: Yaʿnī dehān-ı dilberān. Dişler münāsebetiyledir. Ḥakīm Ḫāḳānī, beyt:

آخر تو آسمان شکنی یا گهرشکن
ازدرج دُر و برج ثریا چه خواهمی

(Hasılı sen inci ya da gökyüzünü gölgede bıraktığına göre, inci kutusu veya Süreyya yıldızından ne isteyeyim!)

برج دراندازد [burc der-endāzed]: Bī-tekellüfāne gelir. Keẕā fī-*Edāti'l-Fużalā*.

پر دل [pur-dil]: Yaʿnī bahādır ve şecīʿ. Keẕā fī-*Şerefnāme*. Mevlānā Hātifī, beyt:

جهان دیده و زیرک و پر دلم
نه کم سال و نادان و بی حاصلم

(Tecrübeli, zeki ve yiğidim! Toy, cahil ve boşa çalışmış değilim.)

پر کار [pur-kār]: Ṣanʿatında māhir olan üstād. Muḥteşem-i Kāşī, beyt:

طبیب محتشم در عشق پر کاریست کز قدرت
به الماس جفا خوش می کند داغ نمک سودش

(Muhteşem'in doktoru aşkta epeyce mahirdir. Uzmanlığı sayesinde tuz dökülmüş yarayı cefa elmasıyla güzelce tedavi ediyor.)

Vaḥşī-i Bāfıḳī, beyt:

نخستین کاردان استاد پر کار
نمی جنباند از جا پای پرگار

(İlk usta, becerikli üstat, pergelin ayağını yerden kaldırmaz.)

Ve ṣıfat-ı şīve vü nāzda māhir olan ḫūblara da derler. Der-*Ferhād u Şīrīn*, Vaḥşī-i Bāfıḳī, beyt:

بتان کاردان خوبان پر کار
در آغاز وفاها رند و خوش یار

(Usta dilberler, işvede becerikli güzeller vefaya başlarken gayet gözü açık olurlar.)

Ve ġamze-i pur-kār da derler. Muḥteşem-i Kāşī, beyt:

ساغر زده می آیی و کیفیت مستی
از غمزهٔ صید افکنی پر کار تو پیداست

(İçki çarpmış ve sarhoş bir şekilde geliyorsun. İşinde māhir, avcı kıyabakışından belli!)

پر کرده پی [pur kerde pey]: Aşmış yürütmüş ve ṣāḥib-tecrübe. Mevlānā Ẓuhūrī, beyt:

بیا ای نواساز پر کرده پی
ز خویشم تهی ساز و بردار نی

(Ey işinde usta çalgıcı, gel! Neyi üfleyip beni kendimden geçir!)

برون شو کردن [burūn-şev kerden]: Açmazdan iş etmek. Ḥażret-i Mevlānā, *Meṣnevī*'ye ṭaʿn edenler ḥaḳḳında buyurur, Ḥażret-i Mevlānā, beyt:

ای سگ طاعن تو عوعو می کنی
طعن قرآن را برون شو می کنی

(Ey kınayıcı köpek! Sen havlıyorsun! Kuran'ı kınamak gibi açmazdasın.)

Ḥażret-i Mevlānā, beyt:

او مجال راز دل گفتن ندید
زو برون شو کرد و در لاغش کشید

(O, sırrını söyleyemedi. Açmaza girince ona oyun oynamaya karar verdi.)

بز قدم [buz-ḳadem]: Yaʿnī dūn ve sifle-ṭabʿ. Li-vāḥidin mine'ş-şuʿarā, beyt:

من ندیدم ز بز قدم کرمی
گر تو دیدی سلام من برسان

(Ben alçaklardan bir iyilik görmedim. Eğer sen görürsen benden selam söyle!)

پشتِ پا زدن [puşt-i pā zeden]: Terk etmekten kināyedir. Kemāl İsmāʿīl, beyt:

آنکو زند ز روی جفا پشت پای من
بوسم چو دامنش به لب اعتذار پای

(Cefa eyleyip beni bırakan sevgiliden, eteği gibi ayağını öpüp özür dileyeceğim.)

Ve fāriġ olmak maʿnāsına. Ḫᵛāce Selmān, beyt:

سر کویش هوس داری هوس را پشت پایی زن
درین اندیشه یکرو شو دو عالم را قفایی زن

(Sevgilinin köyüne hevesin var, hevesi bırak! Bu düşüncede sabit ol, iki cihanın ensesine vur!)

Ve kitāb-ı *Maḥmūdī*'de "yüz döndürmek" maʿnāsına menḳūldür.

پشتِ اشقر [puşt-i aşḳar]: Rūz-ı bihterīn. Keẕā fi'l-*Maḥmūdī*.

پشت دادن [puşt dāden]: Firār etmek. Şeyḫ Saʿdī, beyt:

مده تا توانی درین جنگ پشت
که زنده است سعدی که عشقش بکشت

(Gücün yettiği kadar bu savaştan kaçma! Onun aşkının öldürdüğü Sadī hālā canlı!)

پشت نمودن [puşt numūden]: Miṡl-i پشت دادن [puşt dāden]. Şeyḫ Saʿdī, beyt:

سواری که در جنگ بنمود پشت
نه خود را که نام آوران را بکشت

(Savaştan kaçan asker, kendisini değil yiğit arkadaşlarını öldürdü demektir.)

پشت گرمی [puşt-germī]: Arka verip ḥimāyet eylemek. Kemāl-i Ḫocendī , beyt:

اجل که شیوهٔ او بی گنه کشیست مدام
به پشت گرمیٔ آن غمزه می کند کاری

(Günahsız yere onun nazını çeken ecel, o kıyabakışın arkasını kollamaya uğraşıyor.)

Ve yalnız پشتی [puşṭī] dahi derler. Kemāl İsmāʿīl, beyt:

چو مطرح ارچه که افکنده ایم بی سپریم
به پشتیٔ تو چو مسند شویم سینه فراز

(Kalkan atıp silahsız kalmış olsak da tıpkı yaslandığın taht gibi senin arkanı kollamak için can u gönülden çalışırız.)

Ve istiẓhār maʿnāsına da gelir. Beyt:

دو توأمند حسام و قلم که خسرو عهد
به پشت گرمیٔ این هر دو گردن افرازند

(Kalem ve kılıç, zamanın padişahına arka çıkmak için can atan ikiz kardeştir.)

Edānī ve esāfilden biri devlete nā'il olup ḫalḳa cevr ü eẕiyet eylese veyāḫud bir yere intisāb ile nā-hemvār vaż' eylese فلان پشت گرمی کرد [fulān puşt-germī kerd] derler. Ve dahi bu maʿnāya سرگرانی کرد [ser-girānī kerd] dahi derler. Vaḥşī-i Yezdī, ḳıṭʿa:

شها داد این نا کسان زمانی
فغان زین خسیسان آخر زمانی

به صوف سقرلاطشان پشت گرمی
به مردم ز دستارشان سرگرانی

(Ey padişah! Bu zamane cimrileri yetti artık, adalet! Āhir zaman cimrilerinden illallah! Cübbeleriyle uygunsuz işler yapıp başlarındaki sarıkla insanları küçük görürler.)

پشت یافت [puşt yāft]: Ḳuvvet ve ḳudret buldu. Keẕā fi'l-*Maḥmūdī*.

پلِ آتشین [pul-i āteşīn][1]: Mecāzāt-ı Aʿcām'dandır. Kanṭara-i ʿaşḳ-ı mecāzī maḥallinde īrād ederler. Ḥakīm Ḫāḳānī, beyt:

بحر بی پایان دارم پیش و می دانم که باز
در جزیره باز مانم ز آتشین پل نگذرم

(Önümde sonsuz bir deniz var. Yine adada kalacağımı, ateş köprüsünden/mecāzī aşktan geçemeyeceğimi biliyorum.)

1 M: -

بنیادِ عمر به ریخ [bunyād-ı ʿumr be-rīḫ]: ʿÖmürde vefā yok, tīz āḫir olur. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

بنِ دامان شبستان کن [bun-i dāmān-ı şebistān ken]: Yaʿnī, "murāḳabe eyle!" demek olur. Keẕā fi'l-*Maḥmūdī*.

بند بستن [bund besten]: Göç eylemek. Eyżan minhu.

بوالکاسم [bu'l-kāsim]: Yaʿnī bü'l-fużūl. Livāḥidin mine'ş-şuʿarā, beyt:

گفتم که روم به گوشه ای بنشینم **(27b)**
هر گوشه ز بوالکاسمی نیست خالی

(Gidip bir köşeye oturayım dedim. Her taraf işe yaramaz adamlarla dolu.)

بودنی بود [būdenī buved]: Olacak olur.

Ḫᵛāce Selmān, beyt:

تدبیر چاره چیست درین درد غیر صبر
چون بود بودنی چه توان کرد غیر صبر

(Bu sabredilmez derdin çaresi nedir? Madem ki olacak olur, sabretmekten başka ne yapılabilir?)

بوریا بویی کنیم [būriyā-būyī kunīm]: Ḫāne-i cedīdin tehniye ve tebrīk edelim diyecek yerde istiʿmāl ederler. Keẕā fi'l-*Maḥmūdī* ve ġayru'l-muʿteberāt.

بوسِ خشک [būs-ı ḫuşk][1]: Ḥasret-i ʿāşıḳ. Būseyi levāzım-ı ḫūbānda īrād ederler. Ḥakīm Ḥāḳānī, beyt:

ز آن لب چون آتش تر هدیه کن یک بوس خشک
گرچه بر هر آتشی مُهری ز عنبر ساختند

(Her ateş için amberden bir mühür yapmış olsalar da sen o parlak ateşe benzeyen dudağından bir kuru buse hediye et!)

1 M: -

پوستینِ او درید [pūstīn-i ū derīd]: Yaʿnī onu ġıybet eyledi. Şeyḫ Saʿdī, beyt:

روا باشد ار پوستینم درند
که طاقت ندارم که مغزم درند

(Arkamdan konuşmaları iyidir. Çünkü kafamı şişirmelerine dayanamam.)

پوستین کرد [pūstīn kerd]: Yaʿnī ġıybet eyledi. Keẕā fi'l-*Mecmaʿ*.

پوستین گرفت [pūstīn girift]: Bu dahi ol maʿnāyadır. Eyżan minhu.

پوستین کندن [pūstīn kenden]: Miṡl-i پوستین کرد [pūstīn kerd]. Keẕā fī-*Keşfi'l-Lüġa*.

پوست باز کرده [pūst bāz kerde]: Yaʿnī ẓāhir eyledi. Keẕā fi'l-*Maḥmūdī*.

پوستِ سگ در روی [pūst-ı seg der-rūy]: Yaʿnī bī-edeb ve bī-ḥayā. Eyżan minhu.

پوشیده راز [pūşīde-rāz]: Yaʿnī esrārı gizli. Şeyḫ Niẓāmī, beyt:

خطی کش بزرگان ندانند باز
چه دانند طفلان پوشیده راز

(Büyükler ayva tüyündeki sırrı bilemediler. Çocuklar gizli sırları ne bilsin?!)

پوشیده زنخ [pūşīde-zenaḫ]: Ḥarāmī ve ḳaṭṭāʿ-ı ṭarīḳten kināyedir. Yol kesiciler bilinmemek için yüzlerini örtülü ṭutarlar. Livāḥidin mine'ş-şuʿarā, rubāʿī:

قاضی که به تزویر دزد پوشیده زنخ
وز مکر و حیله نشسته بر منبر شیخ
این گرمی و سردی که درو می بینی
یک نیمه ز آتش است و یک نیمه ز یخ

(Yüzü örtülü bir haydut olan kadı, alavere dalavere ile şeyhlik makamına oturmuş. Onda gördüğün bu öfke ve soğukluğun, yarısı ateştendir yarısı buzdan.)

بوقلمون شد بهار [būḳālemūn şud bahār]: Bahār müzeyyen oldu. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

پو گرفت [pū girift]: Ġāyet-i sürʿatten kināye ederler. Şeyḫ Niẓāmī, beyt:

شیر سگی داشت که چون پو گرفت
سایهٔ خورشید بر آهو گرفت

(Koştuğu zaman ceylanın üstündeki güneş gölgesini dahi yakalayan bir köpeği vardı.)

پولاد سنجان [pūlād-sencān]: Yaʿnī mübārizān, dilīrān, şecīʿān ve bahādırān. Keẕā fī-*Mecmaʿi'l-Fürs*.

باب التاء المفتوحه
[BĀBU'T-TĀ'İ'L-MEFTŪḤA]

تا چه سر دارد [tā çi ser dāred]: Ne ḫayāl ve ne fikr eder! Ebulmaʿānī, beyt:

هرگز نبست نقش وفا از تو کس به دل
دارد عجب که عاشق بی چاره تا چه سر

(Kimse senden asla vefa görmedi. Zavallı āşık hālā ne hayaller peşinde!)

تا خطِ ازرق [tā ḫaṭṭ-ı ezraḳ]: Piyāle ve ġayrı ziyāde dolu olmaktan kināyedir. Ekşer bādede istiʿmāl olunur. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

تا خطِ بغداد [tā ḫaṭṭ-ı baġdād]: Miṣl-i تا خطِ ازرق [tā ḫaṭṭ-ı ezraḳ]. Eyżan minhā.

تا خط جور [tā ḫaṭṭ-ı cūr]: Miṣl-i تا خطِ ازرق [tā ḫaṭṭ-ı ezraḳ] ve تا خطِ بغداد [tā ḫaṭṭ-ı baġdād]. Keẕā fi'l-*Maḥmūdī*. Meẕkūr üç lafẓdan murād olunan maʿnā "dolu olmak"tır.

تب دارد [teb dāred]: Yaʿnī ḫalṭ-ı kelām eder. Mevlānā Lisānī, beyt:

گفتم ای شوخ مرا آتش هجران تو سوخت
گفت ای عاشق مسکین تو مگر تب داری

("Ey işveli güzel! Ayrılık ateşin beni yaktı" dedim. "Ey miskin āşık! Halt ediyorsun!" dedi.)

تب طلب کنی تب ندهد [teb ṭaleb kunī teb ne-dihed]: Ġāyet-i ḫisseti beyāndır. Türkīde "kimseye ısıtmasın vermez" dedikleridir. Ḥakīm Enverī, beyt:

ای دل مطلب شربت صحت زنهار
زین قوم که تب می طلبی تب ندهد

(Ey gönül! Sağlık şerbetini asla isteme! İyilik beklediğin bu kimseler sıtmalarını dahi vermezler.)

تختهٔ اول [taḫta-i evvel]: Yaʿnī levḥ-i maḥfūẓ. Keẕā fi'l-*Maḥmūdī*.

تخته بند [taḫta-bend][1]: Maḥbūs olmaktan kināyedir. Ḫᵛāce Ḥāfıẓ, beyt:

چو شد باغ روحانیان مسکنم
در اینجا چرا تخته بند تنم

(Evim cennet bahçeleri olduğuna göre niçin burada bedenim tutsak!)

تختهٔ خاک [taḫta-i ḫāk]: Yaʿnī rūy-ı zemīn. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

ترازوی پولاد سنجان [terāzū-yı pūlād-sencān]: Nīze-i mübārizān. Şeyḫ Niẓāmī, beyt:

ترازوی پولاد سنجان به میل
ز کفه به کفه همی راند سیل

(Mızraklı askerler şevkle o yana bu yana sel olup akmaktaydı.)

ترجمان [tercemān]: Yaʿnī pīş-keş. Mevlānā Hātifī, beyt:

پی سفره زآنگه که نانش کشید
که در پیش خان ترجمانش کشید

(Sofradan ekmeğin çekilmesiyle padişahın huzuruna hediye çekmesi bir oldu.)

تر دامن [ter-dāmen]: Ālūde-i maʿṣiyet ve dahi maʿyūb maʿnāsına. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

ترزبان [ter-zebān]: Ḥāżır-cevāb. Mevlānā ʿUrfī, beyt:

چون درآید همت مطلب شکافت در سوَال
تر زبانی چون تمنا خشک ماند در جواب

(İstekleri gerçekleştiren yardımın soru sorarsa, temenni gibi hazırcevap dahi cevap veremez.)

1 M: -

تر شد [ter şud]: Yaʿnī alındı. Kemāl-i Ḫocendī, rubāʿī:

دیوان کمال یکی همی خواند
دیدم که دهانش پر شکر شد
از غایت لطف آبداری
حاسد سخنش شنید و تر شد

(Birisi Kemāl divanını okumaktaydı, ağzının şekerle dolduğunu gördüm. Parlak söyleyişindeki güzellik sayesinde, şiirini işiten kıskançlar alındı.)

Ve bī-ḥużūr oldu maʿnāsına. Ḫᵛāce Selmān, beyt:

رویم از دیده به خون تر شد و می دانستم
که به روی من ازین دیده بلایی برسد

(Yüzüm, gözümden akan kanlı gözyaşıyla ıslanınca huzursuz oldum. Bu göz yüzünden başıma bir bela geleceğini biliyordum.)

تر شود [ter şeved]: Alınır. Mużāriʿdir. Şāh Ṭāhir-i Dekkenī, beyt:

تر شود لاله چو بر داغ دل پر خونش
بر ز لب خنده کند غنجه و نرگس چشمک

(Lale, gönlündeki kanlı yara sebebiyle alınır. Gonca bıyık altından gülerken nergis de göz kırpar.)

تر گشت [ter geşt]: Be-maʿnī-i **(28ª)** تر شد [ter şud]. Evḥadeddīn-i Kirmānī, beyt:

چو اوحدی سخن از آب دیده خواهد گفت
که پر نبست حدیث مرا ز تر گشتن

(Evhadī gibi sözü gözyaşı dökerek söylemek gerek! Çünkü sözümüz ıslaklık/alınma etkisiyle bağlanmaz.)

ترکش ریخت [terkeş rīḫt]: Yaʿnī maġlūb oldu. Şeyḫ Saʿdī, beyt:

چو دانست کز خصم نتوان گریخت
به نا کامی او نیز ترکش بریخت

(Düşmandan kaçılmayacağını anlayınca çaresizlik içinde o da yenilgiyi kabullendi.)

تکلیفِ سمرقندی [teklīf-i semerḳandī]: Türkîde "kuzgun teklîfi" dedikleri mażmûndur. Ebulmaʿânî, beyt:

یار با اغیار تنها سیر گلشن می کند
چون مرا بینند تکلیف سمرقندی کنند

(Sevgili, gül bahçesini rakiple baş başa geziyor. Beni görünce de kuzgun teklifi yapıyorlar.)

تن آساییدن [ten āsāyīden]: Ḫāmûş olmak. Keẕā fî-*Keşfi'l-Lüġa*.

تن داد [ten dād]: Yaʿnî vücûd verdi. Ḫᵛāce Selmān, beyt:

من جان نازنینم درداده تن به قالب
اینجا به یار گشتم و آنجا مدام بودم

(Beni ayakta tutan nazlı canımdır. Burada da sevgiliyle oldum, orada da hep onunla olacağım.)

تن در آن دهد [ten der-ān dihed]: Yaʿnî درتن بپوشد [der-ten bi-pūşed]. Keẕā fî-*Cān-ı Baġdād*.

تن دردهد [ten der-dihed]: Rıżā verir. Ḥakîm Enverî, beyt:

پایهٔ قدر ترا از مه نشان می خواستم
گفت او کی دردهد تن را بدین خلقان خیام

(Senin kıymetinin mertebesi için ay'ı örnek göstermek istiyordum. "Bu eskimiş çadırı örnek göstermene kim rıza gösteriyor!" dedi.)

Bu maʿnâya, Ḫᵛāce Selmān, beyt:

بردم گمان که هست میان ترا کنار
اما کجا میان تو تن در گمان دهد

(Senin belinin ölçüsü var diye şüpheye kapılmıştım. Lâkin senin belin şüpheye mahal bırakır mı hiç!)

Bu beyitte aṣlı üzerine vāḳiʿ olmuştur. Ḫᵛāce Selmān, beyt:

تن ده به رضا که آنچه قضا بر تو نوشتست
از تو نشود دفع به تعویذ و حمائل

(Kazânın senin için yazdıklarına rıza göster! Çünkü muska ve cevşenle kaderinin önüne geçemezsin.)

تند و خند [tend u ḫand]: Yaʿnî raḫt u baḫt. Keẕā fî-*Cāmiʿi'l-Fürs*.

تن زدن [ten zeden]: Ḫāmûş olmak. Mevlânā Cāmî, rubāʿî:

جامی تن زن سخن طرازی تا چند
افسونگری و سخنسازی تا چند
اظهار حقایق به سخن هست محال
ای ساده دل این خیالبازی تا چند

(Ey Cāmî! Sus! Nereye kadar şiir söyleyeceksin! Büyüleyicilik ve söz ustalığı nereye kadar! Hakikat sırlarını sözle anlatmak hayaldir. Ey saf! Bu hayalcilik nereye kadar!)

تن زد [ten zed]: Sıvıştı ve ġāʾib oldu maʿnâsına. Ḥakîm Enverî, beyt:

امروز روز عید و تو درشهر تن زدی
فردا ترا چه گوید دستور شهریاری

(Bugün bayram günü ve sen şehirden sıvışıp kaçtın! Bakalım padişahın veziri yarın sana ne diyecek?)

تن زند [ten zened]: Ḫāmûş olur. Şeyḫ ʿAṭṭār, beyt:

عاشق آتش برهمه خرمن زند
اره برفرقش نهند و تن زند

(Âşık bütün varlığını ateşe verir. Başına testere koyarlar, yine de susar.)

تن فرو داد [ten furū dād]: Muṭīʿ oldu. Evḥadeddîn-i Kirmânî, beyt:

سر ز نا چاری برآورده به بی سامانی
تن ز نا کامی فرو داده به دشمنکامی

(Baş, çaresizlik yüzünden karmakarışık olmuş. Beden, talihsizlik yüzünden düşmana boyun eğmiş.)

تنگ چشم [teng-çeşm]: Aç gözlü. Ġazzālī-i Meşhedī, beyt:

الهی کور کردی از کمال تنگ چشمیها
که در چشمت بود خاک سیه کحل صفاهانی

(Ya Rabbi! Bir bakışınla kara toprak İsfahan sürmesi oluyor, beni kör edeydin de aç gözlülerin rahat ettiğini görmeyeydim.)

Bu maʿnāya, Ḫᵛāce Ḥāfıẓ, beyt:

عاشقان را گر در آتش می بسوزد لطف یار
تنگ چشمم گر نظر در چشمهٔ کوثر کنم

(Sevgilinin lutfu āşıkları ateşe verse, cennetteki kevser havuzuna bakarsam aç gözlü olayım!)

Ve gāhī çeşm-i maḥbūb vaṣfında istiʿmāl ederler. Şeyḫ Niẓāmī, beyt:

می و مرغ و ریحان و آواز چنگ
تن تنگ چشمان در آغوش تنگ

(Şarap, tavuk, güzel koku ve çeng sesi! Güzel gözlü dilberler de kucakta...)

تنگ روی [teng-rūy]: Yüzü yumuşak. Kemāl İsmāʿīl, beyt:

حق بگویم همه کس را در روی
گرچه از آب تنگ رویترم

(Ne kadar yumuşak yüzlü olursam olayım herkesin yüzüne doğruyu çarparım.)

تنگ دربرگیر [teng der-ber-gīr]: Kucağında tut! Keẕā fī-*Şerefnāme*.

تنک شراب [tenuk-şarāb]: Yaʿnī bed-mest, şarāba taḥammülü olmayan. Baba Naṣībī, beyt:

آخر حسن این صنم راه زد این خراب را
بوی بس از مَی کهن بر تنک شراب را

(Bu put gibi dilberin güzelliğinin sonu bu sarhoşa denk geldi. Şaraba dayanamayan, eski şarabı koklasa da yeter!)

تنک ظرف [tenuk-ẓarf] dahi bu maʿnāyadır. Ebū Ṭālib Kelīm, beyt:

بر تنک ظرفست مینا هرزه خند افتاد جام
بد حریفانند دیگر می کشی تنها خوشست

(Sürahi şaraba dayanıksız, kadeh her şeye gülüyor, diğerleri de iyi arkadaşlık edemiyor. En iyisi şarabı tek başına içmek!)

تن گمان دهد [ten gumān dihed]: Ẓann taḥṣīl eyledi. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

تن نهاد [ten nihād]: Muṭīʿ oldu. Ḫᵛāce Selmān, beyt:

قاضئ چرخ می زند بی گنهم ز حد برون
من چه کنم نهاده ام تن به قضای آسمان

(Felek kadısı beni günahsız yere cezalandırıyor. Ne yapayım! Kadere boyun eğiyorum.)

تهی پای [tehī-pāy]: Yürümede yüğrük at ve gerek ġayrı. Şeyḫ Niẓāmī, beyt:

وهم تهی پای بسی ره نوشت
هم ز درش دست تهی باز گشت

(Yüğrük vehim atı epeyce yol aldı, senin kapından da eli boş ve kusurlu ayrıldı.)

تهی چشم [tehī-çeşm]: Aç gözlü demektir. Mīr Ḫüsrev, beyt:

وقتی غباری ز آستان بفرست روی چاکرت
تا کی تهی چشمم کند با دیده ام خاک درت

(Ne zamana dek açgözlü bir şekilde kapının toprağını gözleyeceğim? Bari bir kez olsun ben kölene eşiğinden bir toz gönder!)

تهی دو [tehī-dev]: Boş yelen. Mevlānā Cāmī, beyt:

دوم به راه غمت از غبار غیر تهی
به جستجوی تو چون من کسی تهی دو نیست

(Senin gamının yolunda başka hiçbir şeyi düşünmeksizin koşturmadayım. Seni aramakta benim gibi boşuna koşturan başka kimse yoktur.)

Ḥakīm Ḫāḳānī, beyt: **(28ᵇ)**

دل پر درد تهی دو به دوایی نرسید
خود دوا بر سر این درد مگر می نرسید

(Boşuna koşturan gönül, bir çareye erişmedi. Zaten bu derdin de bir çaresi olduğunu sanmıyorum.)

تهی رای [tehī-rāy]: Tedbīrde ḳuṣūru olan. Keẕā fi'l-*Mecmaʿ*.

تهی روی [tehī-rūy]: Yolsuz giden. Ve bemaʿnī-i sefer. Keẕā fi'l-*Maḥmūdī*.

باب التاء المکسوره
[BĀBU'T-TĀ'İ'L-MEKSŪRE]

تیرِ او دارد [tīr-i ū dāred]: Onun ḥimāyetindedir. Zamān-ı ḳadīmde pādişāhlar bir kimesneye emān verseler kendinin maḥṣūṣ oklarından bir ok verirlermiş, minbaʿd ol ādeme taʿarruż olunmazmış. Ḥakīm Ḫāḳānī, beyt:

یک خدنگ از ترکش آن شحنهٔ بازار عشق
نزد عقل از بیم چرخ جانستان آورده ام

(O aşk pazarı bekçisinin terkeşinden bir oku, can alıcı feleğin korkusundan aklın yanına getirdim.)

تیرِ بازوی چرخ [tīr-i bāzū-yı çarḫ]: Yaʿnī ʿUṭārid. Ve dahi bir nevʿ oktur, kemān-ı çarḫla atılır. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

تیرِ پرتابی [tīr-i pertābī]: Menzil oku. Evḥadeddīn-i Kirmānī, beyt:

کشیدهٔ چو کمان دشمنی مرا در بر
مرا ز پیش میفکن چو تیر پرتابی

(Düşmanımı yay gibi kucağına almışsın. Bari beni yanından menzil oku gibi fırlatma!)

Bu maʿnāya, Ḫᵛāce Ḥāfıẓ, beyt:

به بال و پر مرو آنجا چو تیر پرتابی
هوا گرفت زمانی ولی به خاک نشست

(Oraya menzil oku gibi havalanıp gitme! Menzil oku bir süre havalandı da sonra itibarını yitirip yere oturdu.)

تیرِ چرخ [tīr-i çarḫ]: Bir nevʿ oktur. Ebulmaʿānī, beyt:

نگاه دور امل کرده ام به برج مراد
فلک مرا به ستم همچو تیر چرخ انداخت

(Arzu ve istek burcunda uzak emellere baktım. Zorba felek beni çarh oku gibi fırlattı.)

تیرِ خاکی [tīr-i ḫākī]: Nişān oku. Kemāl-i Ḫocendī, beyt:

تیر خاکی نبود رسم که دور اندازند
خاکیم من ز خودم دور میانداز چنین

(Toprak rengi nişan okunun uzağa atılması âdet değildir. Ben de toprağım, beni de uzağa fırlatma!)

تیرخورده گراز [tīr-ḫorde gurāz]: Türkîde "oklanmış tonuz" derler. Mevlânâ Hâtifî, beyt:

کند حمله چون تیرخورده گراز
شود فرض فرزانه را احتراز

(Oklanmış/yaralı domuz gibi saldırıyor. Aklı başında kimsenin kendini sakınıp geri durması farzdır.)

تیرِ رفته باز نیاید [tīr-i refte bāz neyāyed][1]: Son peşîmânlık fâ'ide vermez. Şâ'ir, beyt:

ندا آید ز طاق طارم هشت
نیاید باز تیر رفته از شست

(Sekiz kemerli gökkubbeden ses geldi: Giden ok geri gelmez!)

تیرِ رویِ ترکش [tīr-i rūy-ı terkeş]: Ya'nî ḥâżır ve âmâde olmuş, her ne olursa. Ḥakîm Rüknâ, beyt:

ما چو می آییم در میدان عشق
ناله تیر روی ترکش می کنم

(Biz aşk meydanına geldiğimiz zaman ağlayıp inlemeye hazırız.)

Ṭâlib-i Âmulî, beyt:

ما را غلوی زمزمه با معجز دمست
که آن تیر روی ترکش عیسیٔ مریمست

(Bizim nağmemizin gürültüsü nefes mucizesiyledir. Zira o Meryem oğlu İsa yetiştirmesidir.)

تیرک زدن [tīrek zeden]: Su fısḳiyyeden yâḫud yaradan kan atılıp çıktığına derler. Mevlânâ Hâtifî, beyt:

چو خونی که تیرک زد از فرقگاه
یلان را برافراخته پرّ کلاه

(Savaşçıların miğferini savurup kanlı katil gibi başlarından oluk oluk kan akıttı.)

تیره گشت [tīre geşt]: Ya'nî elem çekip ḳasâvetlendi. Mevlânâ Câmî, beyt:

تیره نا گشته دست او گیرد
عذر اورا به لطف بپذیرد

(Üzülmeden onun elini tutar, lutfedip özrünü kabul eder.)

تیغ بند [tīġ-bend]: Ya'nî ḫidmetkâr. Baba Fiġânî, beyt:

مصاحب نیستی بگذر فغانی زین مَی و مجلس
برون در طفیل تیغ بندان می توان بودن

(Ey Figânî! Meclis adamı değilsen, hizmetçilerin maskarası olmadan bu şarap ve meclisten vazgeç!)

تنینِ فلک [tinnīn-i felek]: Ya'nî re's ve ẕeneb. Keẕā fî-*Şerefnâme*.

1 M: -

باب التاء المضمومه
[BĀBU'T-TĀ'Ī'L-MAŻMŪME]

ترکتاز کرد [turktāz kerd]: Yaʿnī çaptı. Ebulmaʿānī, beyt:

دلیران ز هر سو شده جنگساز
در آنجا که می کرده اند ترکتاز

(Yiğitler, baskın yapıp her taraftan saldırıya geçtiler.)

ترکی می کند [turkī mī-kuned]: Nā-sāzlık ve edebsizlik eder. Şeyḫ Niẓāmī, beyt:

دگر چشمم ز تنگی ترکی ای کرد
به عذر آمد چو هندوی جوانمرد

(Darlanıp edepsizlik eden gözüm, acemi köle gibi özür dilemeye geldi.)

تند رود [tund reved]: Yaʿnī şitābla gidene derler. Li-vāḥidin mine'ş-şuʿarā, beyt:

آنچنان تند رود در پی هیچ
گوییا کار ضروری دارد

(Hiçin peşinden öylesine aceleyle gidiyor ki gören önemli bir işi var sanır.)

تند عنان [tund-ʿinān]: Eşkin atlı. Mevlānā Kātibī, beyt:

خلقی ستاده بر سر راهند منتظر
آن شهسوار تند عنان را خبر کنید

(Halk yolun başında durmuş bekliyor. Atı hızlı o usta biniciye haber verin!)

تنکِ بزم [tunuk-i bezm]: Żammeteyn ile. Mecliste yāvelik edene derler. Niẓām-ı Esterābādī, beyt:

چون تنکان بزم من از می لعلئ شفق
گوهر خویش را عیان ساخت سپهر گوهری

(İnci gibi parlak gökyüzü, tıpkı benim meclisimdeki dalkavuklar gibi, şafağın kırmızı renkli şarabıyla kendi cevherini/ boyasını gösterdi.)

تو بر سر زن [tu ber-ser zen][1]: Başına çal, işim bitti demektir. Üstād, beyt:

بیستون را به یکی آه چو گردد برباد
بر سر خویش زند تیشهٔ خود را فرهاد

(Bisütun dağını bir ahla yıkmak mümkün olduğuna göre Ferhat kazmasını başına çalsın!)

تو به گردنِ خرد [tu be-gerden-i ḫurd]: Żamm-ı ḫā', sükūn-ı rā ve dāl-i mevḳūf ile. "Şu ḥālinle kendini adam sanırsın" demektir. Li-vāḥidin mine'ş-şuʿarā, beyt:

پدرت کرد بود و مادر کرد
چون تو شاعر شدی به گردن خرد

(Baban da annen de Kürt idi. Kendi kendine nasıl şair oldun?)

1 M: -

باب الجيم المفتوحه
[BĀBU'L-CĪMİ'L-MEFTŪḤA]

چادرِ ترسا [çāder-i tersā]: Yaʿnī ḫūrşīd ve şuʿāʿ-ı ḫūrşīd. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

چادرِ لاجورد [çāder-i lāciverd]: Yaʿnī āsumān. Ve dahi sebzezār. Eyżan minhā.

چادرِ اژدها [çāder-i ejdehā]: Yaʿnī ʿanāṣır-ı erbaʿa. Eyżan minhā.

چار تکبیر برو زد [çār tekbīr berū zed]: Bir nesneden fāriġ olmaktan kināyedir. Ḥᵛāce Ḥāfıẓ, beyt:

من همان دم که وضو ساختم از چشمهٔ عشق
چار تکبیر زدم یکسره بر هرچه که هست

(Ben aşk çeşmesinden abdest aldığım an, var olan her şeyden el çektim.)

چار تکبیر برو گفت [çār tekbīr berū guft] dahi ol maʿnāyadır. Muhammed-i Assār, beyt:

بنه بر هفت دوزخ هفت تکبیر
بگو بر هشت جنت چار تکبیر

(Yedi cehennemle beraber ol! Sekiz cennetten el çek!)

چارخایه [çār-ḫāye]: Her yerde ʿavrat alana ve müteʿaddid ʿavratı olana derler. Mevlānā Ümīdī, beyt:

پیرانه سر که قد امیدی دو تا شده
از چارخایگی دو سه جا کتخدا شده

(Boyu yaşlılar gibi iki büklüm olan Ümīdī, her yerde karısı olduğu için iki üç yerde bey olmuş.)

چارم اسباب [çārum esbāb]: Yaʿnī çār ḳuvvet ki cāẕibe, māsike, hāżıme ve dāfiʿa. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

باب الثاء المفتوحه
[BĀBU'Ş-ŞĀ'İ'L-MEFTŪḤA]

ثلاثهٔ غساله [ṣelāṣe-i ġassāle]: Bāde meclisinde muḥabbeten içilen tolu, üç olsun beş olsun. Ḥᵛāce Ḥāfıẓ, beyt:

ساقی حدیث سرو ز گل و لاله می رود
وین بحث با ثلاثهٔ غساله می رود

(Ey sāki! Selvi bahsi, gül ve laleyle gidiyor. Bu bahis, üç kadeh şarapla gidiyor.)

Ve İstanbulī Ḳınalızāde ʿAlī Efendi, Türkī naẓma getirmiş. Münāsib maḥall olmağın īrād olundu, beyt: **(29[a])**

Ḳaçan ṣelāṣe-i ġassāleyi édersem nūş
Olur üçerlemeden muẓṭarib sefīne-i hūş

(Ne zaman üç dolu kadeh içsem, akıl gemisi üçerlemeden sıkıntı çeker.)

چارمیخِ حیات [çār-mīḫ-ı ḥayāt]: Yaʿnī ʿanāṣır-ı erbaʿa. Keẕā fi'l-*Maḫmūdī*.

چاشنئ دل [çāşnī-i dil]: Yaʿnī süḫan. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

چالشگران [çālişgerān][1]: Mübāriz ve bahādır pehlivān. Ḥüsāmī, beyt:

درآمد اجل همچو چالشگران
قضا در رکاب و قدر زیر ران

(Ecel, yiğit savaşçılar gibi çıkageldi. Kazānın ayağı üzengide, kader de atını hazırlamış.)

جام بر سنگ زد [cām ber-seng zed]: Tevbe-i naṣūḥ ile tā'ib oldu. Eyżan minhā.

جامِ فرعونی [cām-ı firʿavnī]: Meclisde baḥş ile içilen büyük ḳadeḥ ki birden içilmesi mümkin değil. Aşlında bir büyük ḳadeḥmiş, şöyle ki dolusunu dört adam ancak kaldırırmış. Ḥakīm Ḥāḳānī, beyt:

جام فرعونی اندر آر که صبح
دست موسی برآرد از کهسار

(Sabah olmuş, dağın üstünden Musa'nın eli (güneş) yükseliyor. Büyük kadehi getir!)

جامه بر قدش تنگ آمد [cāme ber-ḳadeş teng āmed]: Birinin ṭabīʿatı daralıp mużṭarib oldukta derler. Ḫᵛāce Āṣafī, beyt:

هرکه آن یوسف گل پیرهن انداخت قبا
جامه بر قد عزیزان دگر تنگ آمد

(O gül gömlekli Yusuf, gömleğini çıkarınca azizlerin boyuna elbise dar gelir, yani hepsi darlanırlar.)

جامهٔ خورشید [cāme-i ḫūrşīd]: Yaʿnī zemīn. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

جامه در آنجا نهاد [cāme der-āncā nihād]: Onda vefāt eyledi. Muʿīneddīn-i Şīrāzī, beyt:

شد دلق مرصع گرو باده و شادیم
آخر به سر کوی مغان جامه نهادیم

(Hırkayı şaraba rehin verdik ve mutluyuz. Sonunda meyhanecinin mahallesi başında vefat ettik.)

جامهٔ دال و گل [cāme-i dal u gul]: Bir nevʿ ḳumāştır ki zemīni dal ve zamānı gül naḳşı olur. Mevlānā Hezārī, beyt:

نباشد جامهٔ دال و گل شاهی هوس ما را
که بر تن نعل و داغ حسرت و درد تو بس ما را

(Padişahlara layık bindallı kumaşta gözümüz yok! Bedenimizde nal şeklinde kızıl hasret yarası var, senin derdin bize yetiyor.)

جامه در نیل زد [cāme der-nīl zed]: Ye'is ve mātemden kināyedir. Mevlānā Cāmī, beyt:

ز مصر ارچه او کوس تحویل زد
که مصر از غمش جامه در نیل زد

(O, Mısır'dan ayrılma kösünü çaldı ama Mısır halkı onun gamıyla elbiselerini Nil'e bıraktı/üzüntüye boğuldu.)

جامهٔ فتحی [cāme-i feṭḥī]: Bir nevʿ ince ḳumāştır. Ṭālib-i Āmulī, beyt:

جامهٔ فتحست بر تن کسوت داغ و الم
واژگون بختم شکون دارد سیه پوشی مرا

(Bedenimdeki yara ve acı elbisesi fetih elbisesidir. Karalar bağlamam sayesinde kötü talihim iyi talihe döndü.)

جامه قبا کرد [cāme ḳabā kerd]: Rāzını açtı. Ḫᵛāce Ḥāfıẓ, beyt:

چون گل از نکهت او جامه قبا کن حافظ
وآن قبا در ره آن قامت چالاک انداز

(Ey Hāfız! Tıpkı gül gibi onun kokusuyla elbiseni yırt, yani sırrını aç! Sonra da o elbiseyi boylu poslu sevgilinin yoluna at!)

1 M: -

جامِ هلالی [cām-ı hilālī]: Hilāl-i māha müşābih bir ḳadeḥtir. Ḫᵛāce Ḥāfıẓ, beyt:

عشق من با خط مشگین تو امروزی نیست
دیر گاهست کزین جام هلالی مستم

(Ey sevgili! Misk kokulu ayva tüyüne olan aşkım sadece bugünlük değil! O hilal kadeh beni sarhoş edeli çok oldu.)

جان بر میان [cān ber-miyān]: Ḥāżır ve müstaʿid demektir. Keẕā fi-*Şerefnāme*.

جاندرازی [cān-dirāzī]: Ṭūl-i ʿömrden kināyedir. Ḫᵛāce Selmān, beyt:

از بهر جاندرازئ او ساکنان خاک
بگشاده دستها همه چون سرو چون چنار

(Yeryüzü sakinleri, onun ömrü uzun olsun diye dua için çınar ve selvi gibi el açtılar.)

جان در آستین داشت [cān der-āstīn dāşt]: Başın ortaya kodu. Ḫᵛāce Ḥāfıẓ, beyt:

حریم عشق را درگه بسی بالاتر از عقلست
کسی آن آستان بوسد که جان در آستین دارد

(Aşk hareminin dergâhı akıldan çok daha yüksektir. O eşiği öpen kimse, başını ortaya koysa gerektir.)

جان گرو و جامه گرو [cān girev u câme girev]: Cān u baş yoluna fedā! Mevlānā Ṭūsī, beyt:

جان و تن رهن مَی تاب کن از من بشنو
مثل اینست دلا جان گرو و جامه گرو

(Ey gönül! Can ve teni parlak şaraba rehin vermeyi benden dinle! "Can u baş yoluna feda olsun!" denilen atasözü budur.)

جانِ من و جانِ شما [cān-ı men u cān-ı şumā]: Sizinle biz sağ olalım. Ḫᵛāce Ḥāfıẓ, beyt:

دل خرابی می کند دلدار را آگه کنید
زینهار ای دوستان جان من و جان شما

(Gönül sarhoşluk/haraplık ediyor, sevgiliye haber verin! Ey dostlar! Aman ha! Benim canım sizin canınız demektir.)

Ve *Şerefnāme*'de ittiḥād-ı muḥabbetten ʿibārettir. Baʿżı nüsḫada ḳasem olup "Sizin ve bizim cānımız ḥaḳḳı (**29**[b]) için!" demektir.

جایِ آن دارد [cāy-ı ān dāred][1]: Yeri ve maḥalli vardır. Mevlānā Cāmī, beyt:

زخم او جا درون جان دارد
گر کنم ناله جای آن دارد

(Onun yarası canımın içinde; bağırsam yeridir.)

چپ داد [çep dād]: Pāreye çaldı ve savdı. Mıṣraʿ:

چپ داد بتان را و ترا خواست دل من

(Gönlüm diğer güzelleri aldatıp seni istedi.)

جبین قفا [cebīn-ḳafā][2]: Meṣel-i ġayr-ı meşhūredendir. Ādem giderken ve otururken ardına bakmayı muʿtād edene derler. Ṭālib-i Āmulī, beyt:

نظرکنان به تو خواهم نهان شد از نظرت
جبین قفا سفری اختراع خواهم کرد

(Hem sana bakıp hem de bakışından gizleneceğim. Ara sıra arkama bakarak yola çıkmam gerekecek.)

چدار کردن [çedār kerden]: Davar bağlamaktan ʿibārettir. Muḥteşem-i Kāşī, beyt:

دگر به بزمگه عیش طول شب خواهی
فلک چدار کند دست و پای توسن خود

(Bu eğlence meclisinin gece boyunca sürmesini istiyorsan, feleğin kendi atının elini ve ayağını bağlaması gerekir.)

Mevlānā Ẓuhūrī, beyt:

رخش کلکم ملک معنی را بپیمودی تمام
رشتهٔ شغل کتابت گر نمی بودی چدار

(Senden bahsetmek işi elini kolunu bağlamasaydı, kalem atım mana ülkesinin hemen tamamını dolaşırdı.)

1 M: -
2 M: -

چراغِ چرخِ چارم [çerāġ-ı çarḫ-ı çārum]: Ḥażret-i ʿĪsá ʿaleyhi's-selām. Der-naʿt-ı Resūl-i ekrem ṣalla'llāhu ʿaleyhi ve sellem, Ebulmaʿānī, beyt:

چراغ چرخ چارم گر نگیرد شعله از نورش
نیاویزد چراغ معجزه طاق رسالت را

(Hz. İsa O'nun nuruyla alevlenmese, peygamberlik eyvanına mucize kandilini asamazdı.)

چراغ در زیرِ دامان [çerāġ der-zīr-i dāmān]: Şāhidi yanında ḥāżır. Kemāl-i Ḫocendī, beyt:

نشان شبروان دارد سر زلف پریشانش
دلیل روشنست اینکه چراغی زیر دامانش

(Onun dağınık saçının ucu, hırsızların özelliğine sahip. Şahidinin yanında hazır olduğu gün gibi açık.)

چراغِ مغان [çerāġ-ı muġān]: Yaʿnī şarāb. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

چرب آخور [çerb-āḫūr]: Yaʿnī ferāḫī-i ʿayş. Keẕā fi'l-*Maḥmūdī*.

چرب پهلو [çerb-pehlū]: Yaʿnī semiz. Ḥakīm Ḫāḳānī, beyt:

از سفر می آیم و در راه صید افکنده ایم
هست صید چرب پهلو کار مغان آورده ایم

(Avlandığım bir yolculuktan geliyorum. Semiz bir av var, büyük iş yaptım.)

چرب و خشک [çerb u ḫuşk]: Yaʿnī nīk ü bed ve ziyāde vü noḳṣān. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

چرخ اگر لگام خاید [çarḫ eger ligām ḫāyed]: Felek eğer murād üzre olmazsa. Ebulmaʿānī, beyt:

زیر احکام آوری با چوب شرع
راه امرت چرخ اگر خاید لگام

(Felek istediğin gibi olmazsa, şeriat asasıyla ahkāmını yürütürsün.)

چرخِ ترسا جامه [çarḫ-ı tersā-cāme]: Yaʿnī āsumān-ı dünyā. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

چرخِ زرین لگام [çarḫ-ı zerrīn-ligām] ve **چرخِ زرین کاسه** [çarḫ-ı zerrīn-kāse]: Yaʿnī āsumān-ı çehārum. Eyżan minhā.

چرخِ صوفی جامه [çarḫ-ı ṣūfī-cāme]: Yaʿnī āsumān. Eyżan minhā.

چشمارو [çeşmārū]: Zenān-ı ʿAcem, ʿarūstan zaḫm-ı çeşm def'i için bir büyük destīyi müzeyyen ü münaḳḳaş edip, ekābiri içine akçe ve aşāgiri nuḳl doldurup bir yüksek yerden aşağı atarlar, kırılıp içindeki dağıldıkta yağma ederler. Şeyḫ Saʿdī, beyt:

چو چشمارو آنگه خورند از تو سیر
که از بام پنجه گر افتی به زیر

(Çeşmārū gibi, elli metrelik çatıdan aşağıya düşersen, o vakit senin malına doyarlar.)

چشمِ آسمان کورست [çeşm-i āsumān kūrest]: Nā-ehl devlet ü niʿmette ve ehl-i faḳr meẕellette olmakta ḍarb ederler. Beyt:

ترا می بیند و با مهر و ماه خویش می نازد
کنون روشن شد این معنی که چشم آسمان کورست

(Seni görüyor ve yine de kendi ay ve güneşiyle övünüyor. Şimdi iyice belli oldu, feleğin gözü kördür.)

چشم بنام [çeşm-benām]: Yaʿnī taʿvīẕ. Şems-i Faḫrī, beyt:

هرکه با حرز مدح او باشد
نبود حاجتش به چشم بنام

(Onu övmekle korunan kimse, muskaya ihtiyaç duymaz.)

چشم پناه [çeşm-penāh]: Miṣl-i چشم بنام [çeşm-benām]. Ebulmaʿānī, beyt:

فلک از بهر حفظ جاه و ذاتش
ز پروین ساخته چشم پناهش

(Felek onun zatını ve makamını korumak için Ülker yıldızından muska yaptı.)

چشم دارد [çeşm dāred]: Yaʿnī ümīd eder. Mıṣraʿ:

چشم انعام مدارید ز انعامی چند

(Türlü türlü nimetlere arzu ve istek gözüyle bakmayın!)

Ḫᵛāce Ḥāfıẓ, beyt:

در مقامی که صدارت به فقیران بخشند
چشم دارم که به جاه از همه افزون باشی

(Fakirlere izzet ve hürmet bağışlanan bir makamda umarım makam bakımından herkesten üstün olursun.)

چشم دریده [çeşm-derīde]: Yüzü gözü açılmış. Ḫᵛāce Ḥāfıẓ, beyt:

شوخیٔ نرگس نگر که پیش تو بشکفت
چشم دریده نگاه ادب ندارد

(Nergisin küstahlığına bak! Senin yanında açılıyor. Yüzü gözü açılmış utanmazda edep ne arar!)

چشم را سیه کرد [çeşmrā siyeh kerd]: Türkîde "göz kararttı" dedikleridir. Mevlânā Hātifî, beyt:

گره در جبینان آلوده خشم
به تاراج هندی سیه کرده چشم

(Öfkeyle çatılmış alnında kıvrımlar var. Hint yağması için gözünü karartmış.)

چشم زدن [çeşm zeden]: Ferāġat etmek. Ḥasan Big, beyt:

ای دل از چشم می زنی ز بلا
چشم بردوز از آن بلاانگیز

(Ey gönül! Beladan vazgeçip o belalıdan uzak dur artık!)

چشمش پرید [çeşmeş perīd]: Maṭlūbundan ḫaber aldı. Ḫᵛāce Āṣafî, beyt:

درگلستان چو نسیم تو وزیدن گیرد
چشم نرگس به سر سبز پریدن گیرد

(Gül bahçesinde senin bahar yelin esmeye başladı. Nergis, beklediğinden haber almaya başladı.)

چشمش جهید [çeşmeş cehīd]: Miṣl-i چشمش پرید [çeşmeş perīd]. Kemāl-i Ḫocendī, beyt:

جان من می رقصد از شادی مگر یار آمده است
می جهد چشمم همانا وقت دیدار آمده است

(Canım mutluluktan dans ediyor, galiba sevgilim geldi. Beklediğime kavuştum, sevgiliyi görme vakti geldi.)

چشمِ شب پیمای [çeşm-i şeb-peymāy]: Çeşm-i bīdār yaʿnī uykusuz kalmış. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

چشمش را آب داد [çeşmeşrā āb dād]: Bir kimesne istediği kimesneyi gördükte īrād ederler. Ḥakīm Enverī, beyt:

بیا کز گل رخت چشم جهان بین را دهم آبی
به گلزار جهان بهر چه آوردند بس ما را

(Gel de gül yanağınla gözümü şenlendireyim! Bizi dünya gülşenine ne için getirdiler!)

چشمش مرساد [çeşmeş me-resād]: Göz değmesin! Keẕā fī-*Şerefnāme*. **(30ª)**

چشمِ غزال [çeşm-i ġazāl]: Şarāb ile dolu ḳadeḥ. Mevlānā Ṣā'ib, beyt:

خمار من نشکست از ایاغ چشم غزال
فزود داغ جنونم ز داغ چشم غزال

(Şarap dolu kadehle baş ağrım geçmedi. Ceylan gözlünün yarasıyla çılgınlık yaram arttı.)

چشمِ فرنگی [çeşm-i ferengī]: Yaʿnī gözlük. Li-vāḥidin mine'ş-şuʿarā, beyt:

ز بهر دیدن روی تو روز و شب حمام
هزار چشم فرنگی نهاده بر در و بام

(Hamam gece gündüz senin yüzünü görmek için kapısına ve çatısına binlerce gözlük taktı.)

چشمِ کافور [çeşm-i kāfūr][1]: Yaʿnī aʿmá. Ḥüsāmī, beyt:

صفایی خرمی باید به دل کور
سیه دل باشد البت چشم کافور

(Körün gönlüne mutluluk ve sevinç gerekiyor. Beyaz gözün içi elbette kararır.)

چشمِ گاوانه [çeşm-i gāvāne]: Yaʿnī çeşm-i ferāḫ. Bir nevʿ iri, beyāżı çok göz. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

چشمک زن [çeşmek-zen]: Gizli naẓar. Mevlānā Cāmī, beyt:

چشم از ایهام کند چشمک زن
فتنه در انجمن و وهم فکن

(Gözü ihamlı/kaçamak bakışlar atıyor. Vehm meclisinde fitne uyandırıyor.)

چشمک زد [çeşmek zed]: Göz kıptı. Mevlānā Ṣā'ib, beyt:

می زند هر قطره باران چشمکی بر ساقیان
که اینچنین روزی چرا پیمانه ها سرشار نیست

(Her yağmur damlası, "Böylesi bir günde niçin kadehler dolup taşmıyor?" diye sākilere göz kırpmada.)

چشمِ کس بیهوده نگر نیست [çeşm-i kes bīhūde-niger nīst]: Herkesin bir derdi var. Şeyḫ Niẓāmī, beyt:

بپرسیدند ازو کین گریه ازچیست
بگفتا چشم کس بیهوده نگر نیست

(Ona "niçin ağlıyorsun?" diye sordular, "herkesin bir derdi var" dedi.)

چشمم چشمها دیده [çeşmem çeşmhā dīde]: Yaʿnī gördüm geçirdim. ʿİṣmet-i Buḫārī, beyt:

دلم چندین فسون از چشم ترکان بلا دیده
فریبم چون دهد نرگس که چشمم چشمها دیده

(Gönlüm belalı güzellerin gözünden onca büyü görmüşken nergis "gördüm geçirdim" diyerek beni nasıl kandıracak!)

چشمهٔ تدبیر [çeşme-i tedbīr]: Yaʿnī maġz-ı ser. Ḳuvve-i müfekkireden kināyedir. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

چشمه در ماهی روان [çeşme der-māhī revān]: Yaʿnī āfitāb der-burc-ı Ḥūt.[2] Eyżan minhā.

چشمهٔ سیماب [çeşme-i sīm-āb]: Rūzdan ve āfitābdan kināyedir. Eyżan minhā.

چشمهٔ هفت اختر [çeşme-i heft-aḫter]: Menāzil-i ḳamerden bir menziledir, yediler dedikleri. Eyżan minhā.

چشمهٔ هفت سر [çeşme-i heft-ser]: Miṣl-i چشمهٔ هفت اختر [çeşme-i heft aḫter].

جلالِ هریسه پز [celāl-i herīse-pez]: Üstād ṭabbāḫ demektir. Keẕā fi'l-*Maḥmūdī*.

جمشیدِ ماهی گیر [cemşīd-i māhī-gīr]: Yaʿnī ḥażret-i Süleymān ʿalá-nebiyyinā ve ʿaleyhi's-selām. Āfitāb der-burc-ı ḥūt geşten[3] ki ol vaḳit eyyām-ı şitā olur. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

چناری و کدویی [çenārī ve kedūyī]: İki nesnenin miyānında münāsebet olmadıkta ḍarb ederler. Kemāl-i Ḫocendī, ḳıṭʿa:

1 M: -

2 Güneş balık burcunda.

3 Güneşin balık burcunda olması.

دریاب کمال این سخن نازک و باریک
آزرده مکن خاطرت از کس سر مویی

گر با تو برابر زند آن صوفیِ اقرع
یادست مرا در حق او بیت نکویی

بدخواه تو خود را به بزرگی چو تواند
لیکن مثلست این که چناری و کدویی

(Ey Kemāl! Şu nazik ve ince sözü anla: Gönlün kimseden kıl kadar incinmesin! Eğer o baldırı çıplak sofu seninle beraberlik lafı ediyorsa, onun hakkında iyi bir beyit hatırladım: Düşmanın kendisini büyük görürse, "bir çınar ve bir kabak (sen nerde o nerde!)" deyimi var.)

Mīr Ḫüsrev, beyt:

کدو در صحن بستان چیست یاری
که جوید سربلندی با چناری

(Kabağın bostanın orta yerinde ne işi var? Çınar sayesinde itibar kazanma peşinde.)

Ḫᵛāce Selmān, beyt:

گر سرو پیش قد تو زد لاف همسری
آن را چمن حدیث چنار و کدو گرفت

(Selvi senin boyunun yanında denklikten bahsedince çimenlik de ona "bir çınar ve bir kabak" atasözünü hatırlattı.)

جنگِ زرگری [ceng-i zergerī]: Türkîde "ḳaṣṣāb cengi" dedikleri maʿnāyadır. Muḥteşem-i Kāşī, beyt:

کرده ای بت تا بکی این جنگهای زرگری
از تو ضایغ ناوک بیداد و از من تیر آه

(Ey put gibi güzel! Bu kasap cengi ne zamana kadar devam edecek? Sen adaletsizlik oklarını ziyan ediyorsun, ben de āh okumu...)

جوهرِ علوی [cevher-i ʿulvī]: Yaʿnī āsumān. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

جو نماندست [cev ne-māndest]: Yaʿnī evvelki ḥāl yok. Şeyḫ Niẓāmī, beyt:

شعیری زان شعار نو نماندست
وگر تازی ندانی جو نماندست

(O yeni usul şiirden hiç kalmadı. Arapça bilmiyorsan, önceki hal kalmadı.)

چهار دریچه [çehār derīçe]: Yaʿnī ḥavāss-ı erbaʿa ki çeşm, gūş, bīnī ve dehāndır. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

چهار کرکس [çehār kerkes]: Bu dahi ʿanāṣır-ı erbaʿadan kināyedir. Eyżan minhā.

چهار گهر [çehār guher]: Bu dahi maʿnā-yı meẕkūradır. Ḫᵛāce Selmān, beyt:

هفت اختر و چهار گهر در مصیبتند
وا حسرتا خلاصهٔ هفت و چهار کو

(Yedi yıldız ve dört unsur beladalar. Yedinin ve dördün özü hani nerde! Hasret ki ne hasret!)

چهار گوشه [çehār-gūşe]: Yaʿnī tābūt. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

چهار میخ کند [çehār-mīḫ kuned]: Yaʿnī لواطه می کند [livāṭa mī kuned]. Keẕā fī-*Mecmaʿi'l-Fürs*.

چهار نظم [çehār naẓm]: Yaʿnī ʿanāṣır-ı erbaʿa. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

چهار هفته [çehār hefte]: Yaʿnī nā-çīz ve nābūd. Keẕā fī-*Mü'eyyidi'l-Fużalā*.

چهره در آغوش کرد [çehre der-āġūş kerd]: Yaʿnī yüzün eline aldı. Ṭālib-i Āmulī, beyt:

به مستوری مشو ای ذره نومید از وصال او
که این شاهد لقا بین چهره در آغوش می آید

(Ey zerre! Ona kavuşmaktan ümitsiz olma! Zira bak, o güzel yüzlü, yüzünü tutmuş geliyor.)

Ve bu beyitten "yüze çıkar" maʿnāsı dahi istinbāṭ olunur.

چهره گشا [çehre-guşā]: Yaʿnī naḳḳāş **(30b)** ve muṣavvir. Ḫᵛāce Selmān, beyt:

ورق دفتر نقاش فرو شو که کنون
باد بر هر طرفی چهره گشایی دارد

(Nakkaşın defter sayfalarını at gitsin! Zira bugün rüzgār, her tarafı süsleyen bir nakkaştır.)

چهره نشد [çehre ne-şud]: Ṣūret vermedi. Mevlānā Hāşimī, beyt:

ای غنجه دهن چهره نشد پیش تو یوسف
با آنکه ز گل چهره و از غنجه دهن داشت

(Ey gonca ağızlı sevgili! Yusuf gülden yüz, goncadan da ağız almasına rağmen senin yanında yüz gösteremedi.)

باب الجیم المکسوره
[BĀBU'L-CĪMİ'L-MEKSŪRE]

جگر گربه خورده است [ciger gurbe ḫordeest]: Bir ḳıymetli nesne żāyiʿ oldukta īrād ederler. Şeyḫ Niẓāmī, beyt:

گشت گم آن شیر سگ از گربه مرد
مرد در آن غم که جگر گربه خورد

(Av köpeği, kedi öldükten sonra kayboldu. Adam ise kedi ciğeri yedi derdinde.)

جهاندیده بسیار گوید دروغ [cihān-dīde bisyār gūyed durūġ]: Çok gezen çok bilir. Şeyḫ Saʿdī, ḳıṭʿa:

غریبی گرت ماست پیش آورد
دو پیمانه آبست و یک چمچه دوغ

خطایی گر از من شنیدی ببخش
جهاندیده بسیار گوید دروغ

(Eğer bir gariban sana yoğurt getirirse, iki ölçeği sudur bir çamçağı ayran. Benim bir hatamı duyduysan bağışla! Çünkü çok gezen çok yalan söyler.)

چه سگست [çi segest]: Ne vücūdu ve ne ḥaddi vardır! Mevlānā Cāmī, beyt:

زین پوست شدم چو نافهٔ مشگین
اینجا چه سگست آهوی چین

(Bu post altında misk göbeği gibi oldum. Burada Çin ahusu da kim oluyor!)

چه طرف بست [çi ṭarf best]: Ne fayda gördü! Ḫᵛāce Selmān, mıṣraʿ:

تا من ز کمر چه طرف برخواهم بست

(Artık ben kemerden ne fayda göreceğim!)

چیره دست [çīre-dest]: Eli uz. Ve dahi pehlivān ve çāpük-dest. Mīr Ḫüsrev, beyt:

باب الجیم المضمومه
[BĀBU'L-CĪMİ'L-MAŻMŪME]

جبهٔ خورشید و ماه [cubbe-i ḫūrşīd u māh]: Yaʿnī rūz ve şeb. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

جنبِش اول [cunbiş-i evvel]: Yaʿnī ibtidāʾ-i ḥareket-i ḳalem-i ḳudret. Evvel-i ḥareket-i eflāk u ḥareket-i seyyārāt ez-burc-ı Ḥamel.[1] Keẕā fī-*Şerefnāme*.

چوب بر درخت خوشست [çūb ber-diraḫt ḫoşest]: Her şey maḥallinde olur ve her nesne yerinde iyidir. Mevlānā Cāmī, beyt:

دل نهادم بر جفا چون دیدم آن قد بلند
بر درخت آن بِه که بیند مرد عاقل چوب را

(O uzun boylu güzeli görünce gönlümü cefaya katlandırdım. Akıllı kimse her şeyin yerinde olması gerektiğini bilir.)

چوب در آبست [çūb der-ābest]: Edebsizi teʾdīb ederler diyecek yerde ḍarb ederler. Mevlānā Kātibī, beyt:

به دور قد تو سروی کشیده بر لب چو قد
ز عکس خویشتن او را هزار چوب در آبست

(Selvi senin boyun hüküm sürerken ırmak kıyısında boy gösterdi. Ona kendi yansımasıyla bin sopa attılar.)

چوبِ قیلغه [çūb-ı ḳīlġa]: ʿAses değneği ve çāvūş çevgānı ki onunla hücūm-ı ḫalḳı menʿ ederler. Şerīf-i Tebrīzī, beyt:

به چوب قیلغه شو قاق تا بگویندت
بلند مرتبه مستوفی ای به استحقاق

(Kılavuz çavuş değneğiyle çevgan oyna da senin için mertebesi yüce, makamını hak etmiş defterdar desinler.)

1 Gezegenlerin Koç burcundan ilk hareketi.

مسلمان چیره دست و هندوان رام
ندانستی کس از جنس مغل نام

(Müslümanların eli uz, Brahmanlar boyun eğmiş. Moğol adını bilen kimse kalmamış.)

Ve żiddı خیره دست [ḫīre-dest]tir. چیره [çīre]nin aṣıl maʿnā-yı mevżūʿu Hindistān'da bir nevʿ destārdır. Nitekim, Müşfiḳī-i Buḫārī, beyt:

عرصهٔ هند شکرستانیست
طوطیانش شکرفروش همه

مگسانش چو هندویان سیاه
چیره بند و تکوچه پوش همه

(Hindistan ülkesi bir şeker ülkesi, papağanları hep tatlı dillidir. Sinekleri Hintliler gibi karadır, hepsi sarık takar ve tekūçe örter.)

چیره شدن [çīre şuden]: Ḥāżır ve āmāde olmak. Ḥakīm Firdevsī, beyt:

پذیره شدن را چو چیره شدند
سپاه و سپهبد پذیره شدند

(Mukabele için hazırlanınca ordu ve kumandan kabul edildiler.)

چین اندازد به چهر [çīn endāzed be-çehr]: Yaʿnī muḫālif olur. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

چینِ قبا [çīn-i ḳabā]: İżāfetle. Kaftān yeninde olan büklüm. Ẓahīr-i Fāryābī, beyt:

تندباد اجل پریشان کرد
زلف مشگین و چین دسترش

(Ecel fırtınası, misk kokulu saçını ve yenindeki büklümü dağıttı.)

چینی نواز [çīnī-nuvāz]: Fincān çalıcı. Mevlānā Ẓuhūrī, beyt:

ز غلغل صراحیست چینی نواز
دهان قدح مانده از خنده باز

(Sürahi, çıkardığı kulkul sesiyle fincan çalmada. Kadehin ağzı gülmekten açık kalmış.)

چوبک زن [çūbek-zen]: Yaʿnī pāsbān. Bu diyārda ġāyet müteʿāriftir. Ḥakīm Ḫāḳānī, beyt:

چوبک زن بام تست گردون
با این همه دیدهای بیدار

(Felek bütün gözlerini açmış senin çatında bekçilik yapıyor.)

چو دستی نشاید گزیدن ببوس [çu destī ne-şāyed gezīden bu-būs][1]: Bir fürūmāye bir şehr-i muʿaẓẓama ḥākim ve musallaṭ oldukta ehl-i dil iḳtiżā ḥasebiyle müdārā eylediklerinde īrād ederler. Şāʿir, beyt:

بگفت این مثل خواجهٔ شهر طوس
چو دستی نشاید گزیدن ببوس

(Tus şehrinin bilgesi şu atasözünü söyledi: Bükemediğin bileği öp!)

چو مهره در ششدر [çu muhre der-şeş-der]: Yaʿnī ʿāciz ve fürū-mānde. Keẕā fi'l-*Maḥmūdī*.

چون آخر حرفست در ابجد [ç*u*n āḫir ḥarfest der-ebced]: Yaʿnī bülbül. Ol münāsebetle ki āḫir-i ebced ki ġayın ḥarfidir, ʿadedi hezārdır, hezār ise bülbüldür. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

چون چشمِ سوزن [ç*u*n çeşm-i sūzen]: Bir nesnenin ziyāde tengliğinden kināyedir. Keẕā fi'l-*Maḥmūdī*.

چون ماهِ چهار هفته [ç*u*n māh-ı çehār-hefte]: Yaʿnī nā-çīz ve maʿdūm. Ol münāsebetle ki dört haftada ay tamām olup hilālden bir gece muḳaddem muḥāḳ olur görünmez. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

1 M: -

جوینده یابنده است [cūyende yābendeest]: Yaʿnī Türkīde "arayan **(31[a])** Mevlāsın bulur" dedikleridir. Mevlānā Dihekī, beyt:

چنین زد مثل شاه گویندگان
که جویندگانند یابندگان

(Atalar şöyle demişlerdir: "Arayan Mevlāsını bulur".)

Ḥażret-i Mevlānā ḳuddise sirruhu, beyt

گر گران و گر شتابنده بود
عاقبت جوینده یابنده بود

(İster geri dursun ister acele etsin, arayan sonunda bulacaktır.)

باب الحاء المهملة المفتوحه

[BĀBU'L-ḤĀ'İ'L-MÜHMELETİ'L-MEFTŪḤA]

حاضرِ قندیل باش [ḥāżir-i ḳandīl bāş]: Ġāfil olma, baṣīret üzre ol! Nitekim Seyyid Nesīmī, şeyḫi Faẕlullāh-ı Velī'den iẕn-i seyāḥat ṭaleb eyledikte keşf ṭarīḳıyla buyurmuşlar, beyt:

گر به سفر می روی از حلب اندیشه کن
ور به حلب می رسی حاضر قندیل باش

(Eğer yola çıkıyorsan Halep'ten kork! Eğer Halep'e varırsan gafil olma, gözünü aç!)

Mevlānā Kātibī, beyt:

در زیارتها شبان تا روز می سوزم چو شمع
دود آه من ببین و حاضر قندیل باش

(Ziyaretlerde geceden sabaha dek mum gibi yanıyorum. Āhımın dumanını gör ve gözünü aç!)

حاضرِ دم باش [ḥāżir-i dem bāş] dahi bu maʿnāyadır. "Mütenebbih ve müteyaḳḳıẓ ol!" demek olur. Mevlānā Kātibī, beyt:

ای دل همه دم همدم ارباب ندم باش
خون می رود از دیدهٔ من حاضر دم باش

(Ey gönül! Her zaman dert ortaklarıyla birlikte ol! Gözümden kan akıyor, dikkat et, uyanık ol!)

Ve "ġāfil olma!" maʿnāsına. Kemāl-i Ḫocendī, beyt:

غمزه اش آن که کمال حاضر دم باش
شیشه نگه دار از آن شخص که مستست

(Ey Kemāl! Sevgilinin kıyabakışından gafil olma! Şişeyi sarhoştan sakla!)

حال کرد [ḥāl kerd]: Yaʿnī vecd ü şevḳe geldi. Mevlānā Naḥīfī, beyt:

مجنون سنگ کعبه سیه دید و حال کرد
گویا که خال عارض لیلی خیال کرد

(Mecnun Kābe'de hacerülesvedi görünce şevke geldi. Leyla'nın yüzündeki kara beni gördüğünü sandı.)

Ḫᵛāce Āṣafī, beyt:

مجنون بر اوج قرص قمر دید و حال کرد
گویا کماج خیمهٔ لیلی خیال کرد

(Mecnun gökyüzünde bir dolunay görüp şevke geldi. Onu Leylā'nın çadırındaki ağırşak sandı.)

Bu maʿnāyı mü'eyyid Ṣā'ib dahi demiştir, beyt:

مجنون نظر به شوخیٔ چشم غزال کرد
یاد آمدش ز وحشت لیلی و حال کرد

(Mecnun, ahunun gözündeki şuhluğu görünce Leyla'nın yabaniliğini hatırlayıp şevke geldi.)

حال گردان [ḥāl-gerdān][1]: Muḳallibü'l-umūr. Ḥakīm Enverī, beyt:

من نگویم که جز خدای کسی
حال گردان و غیب دان باشد

(Ben, Allah'tan başkası gaybı bilir ve talihi döndürür der miyim!)

حرفگیر [ḥarf-gīr]: Eksik tutucu ve sözün saḳaṭ u ġılaẕın arayıcı. Şeyḫ Saʿdī, beyt:

بگویند ازین حرفگیران هزار
که سعدی نه اهلست و آموزگار

(Sözde kusur arayıcılar, defalarca Sadī'nin ehil ve öğretici olmadığını söylerler.)

Ve *Şerefnāme*'de ʿayb-gīr maʿnāsınadır.

حبائلِ شیطان [ḥabā'il-i şeyṭān]: Yaʿnī zenān. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

1 M: -

حریفِ آبِ دندان [ḥarīf-i āb-ı dendān]: Ḥalvā gibi laṭīf demek olur. Muhammed-i Assār, beyt:

انارش چون لب دلدار خندان
ظریفان را حریف آب دندان

(Dilberlerin gülen dudağına benzeyen narı, zariflere helva gibi tatlı gelir.)

Baʿżı nüsḫada حریفِ آبِ دندان [ḥarīf-i āb-ı dendān], ṭabʿa muvāfıḳ nesne maʿnāsına mervīdir ve Muhammed-i Assār'ın beyt-i merḳūmun īrād eylemişler. Ve dahi ʿāşıḳa rām ve vefādār olan maḥbūba derler. Ḥakīm Ḥāḳānī, beyt:

شاهدان آب دندان آمده در کار آب
فتنه را از خواب خوش دندان کنان انگیخته

(Kavuşması kolay güzeller işe koyulunca fitneyi güzel uykusundan uyandırdılar.)

حریفِ گلو بُر [ḥarīf-i gelū-bur]: Yaʿnī rūzgār-ı ġaddār. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

حکایت رسیده است [ḥikāyet resīdeest][1]: Söz gelişi maʿnāsına. Ve bir kimesne ḥālini ʿarż maḥallinde şikāyet değil, ġaraż ḥikāyedir demekte īrād ederler. Şāʿir demiştir, beyt:

از وصل و هجر شکر و شکایت رسیده است
من خود نگفته ایم حکایت رسیده است

(Kavuşma ve ayrılık, şükür ve şikāyet getirir. Bunu ben demiyorum, lafın gelişi!)

حلقه بر در زد [ḥalḳa ber-der zed]: Yaʿnī muẓṭarib oldu. Ḫᵛāce Selmān, beyt:

چشم او هر لحظه مستان را بهم بر می زند
شور عشقش عاشقان را حلقه بر در می زند

(Onun gözü her an sarhoşları birbirine kırdırıyor. Aşkının saldığı kargaşa, āşıkları canından bezdiriyor.)

حلقه به گوش [ḥalḳa be-güş]: Yaʿnī bende-i muṭīʿ. Kemāl-i Ḫocendī, beyt:

زائر کعبه را بگو حلقه به گوش این درم
گوش که می کند دگر ذکر حجاز می کنی

(Kābe'yi ziyaret edene söyle, ben bu kapının sadık kölesiyim! Hicaz'dan bahsediyorsun, artık kim dinler?!)

حلقهٔ سودا [ḥalḳa-i sevdā]: Bāzargānların beyʿ u şirā için ʿaḳd ettikleri meclis. Ḫᵛāce Selmān, beyt:

هر سحر در حلقهٔ سودای شام طره ات
بار چین بگشاده باد صبح و مشک ارزان شده

(Tan yeli her sabah senin saçın Şamı'nın/siyah saçının olduğu mecliste Çin'den getirdiği yükü açıp ucuza misk dağıtıyor.)

حلوا از دیگِ چوبین خورد [ḥalvā ez-dīg-i çūbīn ḫord]: Bir kimesneye zaḥmetsiz devlet ve meşaḳḳatsiz niʿmet ḥāṣıl oldukta ḥaḳḳında īrād ederler. Kemāl-i Ḫocendī, rubāʿī:

در باغ ببین تو گونه گون برگ و نوا
زآن برگ و نوا آرزوی طبع روا
برخیز و بیا و میوه ای از شاخ می خور
گر خورده نه ای ز دیگ چوبین حلوا

(Bahçedeki türlü türlü nimetleri gör! O nimetlerden dilediğince faydalanman uygundur. Kalk ve gel! Eğer zahmetsizce nimete konmamışsan meyveyi dalından ye!)

حلوای بی دود [ḥalvā-yı bī-dūd]: Zaḥmetsiz ḥuṣūle gelen nesne. Kazanılmış māla mālik oldukta īrād ederler. Kemāl-i Ḫocendī, beyt:

بخشی از خوان ملاحت به جگر سوخته را
بده امروز که حلوای لبت بی دودست

1 M: -

(Dudağın helvasının bedava olduğu şu günde, güzellik sofrandan yanmış ciğerime bağışta bulun!)

حلوا مخور [ḥalvā me-ḫor]: Ḫalṭ-ı kelām etme! Ḥażret-i Mevlānā ḳuddise sirruhu, beyt:

گر سخن خواهی که گویی چون شکر
صبر کن از حرص و این حلوا مخور

(Sözü şeker gibi söylemek istiyorsan, sabr et ve hırsla halt yeme!)

حلوا می خورد [ḥalvā mī-ḫored]: Yaʿnī ḫalṭ-ı kelām eder ve yāve **(31b)** söyler demektir.

حوادث افیون خورد [ḥavādiṯ efyūn ḫord]: Yaʿnī fitne basıldı. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

حوضِ ترسا [ḥavż-ı tersā]: Üzüm sıkılan tekne ki içinde üzüm ʿaṣr ederler.

باب الحاء المضمومه
[BĀBU'L-ḤA'İ'L-MAŻMŪME]

حسنِ گلوسوز [ḥusn-i gelū-sūz]: Yaʿnī bī-bedel ve bī-naẓīr, mümtāz ḥüsn ki gören meftūn olur. Ṭālib-i Āmulī, beyt:

تا نگوییم که در عرصه نشان نیست ز حسن
حسن بسیار ولی حسن گلوسوز کم است

(Dünyada hiç güzellik yok demiyorum. Güzellik çok ama benzersiz güzellik yok.)

حقه های مینا فام [ḥoḳḳahā-yı mīnā-fām]: Yaʿnī eflāk. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

حلهٔ آدم [ḥulle-i ādem]: Yaʿnī sebze ve sebzezār. Eyżan minhā.

حلی بندِ آب [ḥuliyy-bend-i āb]: Sebzeyi āb ile bezeyici ve ṣadefte ābı inci edici. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

حور ازوست [ḥūr ez-ūst]: Yaʿnī روح ازوست [rūḥ ez-ūst]. Eyżan minhā.

باب الخاء المفتوحه
[BĀBU'L-ḪĀ'Î'L-MEFTŪḤA]

خاتمِ وحی [ḫātim-i vaḥy]: Kesr-i tā'-i müşennāt ile. Ya'nī Server-i kā'ināt ve Mefḫar-ı mevcūdāt ṣalla'llāhu 'aleyhi ve sellem.

خاتمِ گویا [ḫātem-i güyā]: Fetḥ-i tā'-i müşennāt ile. Dehen-i dilberān. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

خارای عبابی [ḫārā-yı 'abābī]: Bir nev'a ḳıymetli, laṭīf ve mevcedār ḳumāştır. Eyżan minhā.

خارای صاحبی [ḫārā-yı ṣāḥibī]: Bu dahi bir laṭīf ḳumāştır, miṣl-i evvel. Eyżan minhā.

خاتونِ عرب [ḫātūn-ı 'arab]: Ka'be-i mu'aẓẓama. Eyżan minhā.

خاتونِ کائنات [ḫātūn-ı kā'ināt]: Miṣl-i خاتونِ عرب [ḫātūn-ı 'arab]. Eyżan minhā.

خارِ زمانه با خرماست [ḫār-ı zamāne bā-ḫurmāst]: Her miḥnetin ya'nī her 'usrun yüsrü olur demektir. Ebulma'ānī, beyt:

اگر درخت امل بارور نمی باشد
مشو ملول که خار زمانه با خرماست

(Arzu ve istek ağacı meyve vermezse üzülme! Zira her sıkıntıdan sonra bir de kolaylık vardır.)

خارکن [ḫār-ken]: Fetḥ-i kāf ile. 'Āşıḳ-ı belādīde ve merd-i miḥnet-keşīde. Evḥadeddīn-i Kirmānī, rubā'ī:

دل بندهٔ بوی عنبرآمیز گلست
جان چاکر عارض دلاویز گلست
بلبل که هزار خارکن بندهٔ اوست
او نیز غلام خار سرتیز گلست

(Gönül, gülün amberle karışık kokusuna köledir. Can, gülün gönül bağlayıcı yüzüne köledir. Binlerce āşığı kendisine köle eden bülbül de gülün keskin dikenine köledir.)

خاطرگشا [ḫāṭir-guşā]: Ya'nī ḫāṭır-şiken. Mevlānā Ẓahīrī, meşnevī:

همه گرگ طبعان و ضرغام کین
همه زیردستان و بالانشین

به خاطرگشایی سراسر گره
چو دنبال عقرب گره برگره

(Hepsi kurt tabiatlı, aslan kinlidir. Hepsi zalim ve kibirlidir. Gönül açıcılıkta baştan başa düğümler, tıpkı akrep kuyruğu gibi düğüm düğümler.)

خاک بر لب مالید [ḫāk ber-leb mālīd]: Ol değilden geldi. Kemāl İsmā'īl, rubā'ī:

خاک سر کوی آن بت مشگین خالی
می بوسیدم دوش با امید وصال
پنهان ز رقیب آمد و در گوشم گفت
می خور غم او و خاک بر لب می مال

(Dün gece kavuşma ümidiyle o misk benli, put gibi güzel sevgilinin köyü toprağını öpüyordum. Rakipten gizlice kulağıma şunu söyledi: "Onun gamını çek ama o değilden gel yani belli etme!".)

خاکدانِ غرور [ḫākdān-ı ġurūr]: Ya'nī dünyā. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

خاکِ رنگین [ḫāk-i rengīn]: Ya'nī altın. Eyżan minhā.

خاک شد [ḫāk şud]: Ya'nī ḫor ve ẕelīl oldu. Eyżan minhā. Ebulma'ānī, beyt:

هرکه با امیدشان دل چاک شد
بر درِ این سفلگان را خاک شد

(Bu alçakların ümidiyle gönül parçalayan herkes, onların kapısında aşağılandı.)

خاک و بادِ تست [ḫāk u bād-ı t*ü*st]: Senin benden ve senin ḳāṣıdındır. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

خاکِ تست [ḫāk-i t*ü*st]: Bu dahi böyledir. خاک و آب توست[ḫāk u āb-ı t*ü*st] dahi bu maʿnāyadır.

خانه به دوش [ḫāne be-dūş]: Dervīş-i bī-nevā vü lāubālī-meşreb. خوش نشین[ḫoş-nişīn] dahi derler. Vaḥşī-i Yezdī, beyt:

ما مردمان خانه به دوشیم و خوش نشین
نی زان گروه که خانه نگهدار عالمیم

(Biz keyfimize göre hareket eden dervişleriz. Dünyada evine göz kulak olanlardan değiliz.)

خاک بر دهان انداخت [ḫāk ber-dehān endāḫt]: Ḥicābından sükūt eyledi. Ḫᵛāce Ḥāfıẓ, beyt:

ز شرم آن که به روی تو نسبتش کردند
سمن به دست صبا خاک بر دهان انداخت

(Yasemin kendisini senin yüzüne benzettiler diye tan yelinin elinden ağzına toprak yedi/utancından sustu.)

خاک به دهن [ḫāk be-dehen] dahi derler. Mevlānā Cāmī, rubāʿī:

ای کز غمش افتاده چاکت به کفن
آلوده مکن ضمیر پاکت به سخن
چون لاله توان بوده بکوش پس ازین
کز لب به سخن گشایی خاکت به دهن

(Ey gamıyla āşığın kefen yırttığı sevgili! Temiz kalbini sözle kirletme! Bundan böyle lale gibi gücün yettiğince gayret et ve söz söylemekten sakın!)

خانه برانداز [ḫāne ber-endāz]: Yaʿnī ḫāne ḫarāb edici. Ve dahi emr olur. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

خانه پرداز [ḫāne-perdāz]: Yaʿnī خانه برانداز [ḫāne ber-endāz]. Ve dahi emr olur. Keẕā fī'l-*Maḥmūdī*.

خانه فروش [ḫāne-furūş]: Tārik-i dünyā ve mücerred-i pāk. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

خانه به هندو که سپردست [ḫāne be-hindū ki siperdest]: Uğruya kim emānet verir. Şeyḫ Niẓāmī, beyt:

غارت ازین ترک نبردست کس
خانه به هندو نسپردست کس

(Kimse bu köylüden yağma alamamış. Kimse hırsıza emanet bırakmamış.)

(32ª)

خانه سیاه شده است [ḫāne siyāh şudeest]: Mātemde olmaktan kināyedir. Ḫᵛāce Selmān, beyt:

بدان دو چشم مکحل نظر در آینه کن
ببین که خانهٔ مردم چرا شده است سیاه

(O iki sürmeli gözle aynaya bak! İnsanların niye yas tuttuğunu gör!)

خانه پرورد [ḫāne-perverd]: Nāz ile beslenmiş. Ḫᵛāce Ḥāfıẓ, beyt:

گفتمش مگذر زمانی گفت معذورم بدار
خانه پروردی چه تاب آرد غم چندین غریب

(Ona "zaman geçirme!" dedim, "Beni mazur gör! Nazlana nazlana büyümüş olan, bu kadar garibanın gamına nasıl dayansın?" dedi.)

خبر گرم شد [ḫaber germ şud]: Ḫaber şāyiʿ oldu. Şeyḫ Niẓāmī, beyt:

خبر گرم شد در همه مرزبوم
که آمد برون اژدهایی به روم

(Anadolu'da büyük bir yılanın görüldüğü haberi bütün sınırlara yayıldı.)

خر ار جلِ اطلس بپوشد خرست [ḫar er cull-i aṭlas bi-pūşed ḫarest][1]: Cāhil ve dūn libās-ı fāḫir ile adam olmaz. Ḥüsāmī, ḳıṭʿa:

چو جاهل درین دهر پر اعتبار
ز نادانی جویای کر و فرست

نداند که مردی مثل گفته است
خر ار جل اطلس بپوشد خرست

(Cahil bu dünyada itibar bulup cahilliğiyle makam mevki peşinde koşar. Bir bilgenin söylediği şu atasözünü bilmez: Eşeğe altın semer vursalar yine eşektir.)

خربین [ḫar-bīn][2]: ʿĀḳıbet-endīş olmayana derler. اشتربین [uşţur-bīn] meşelinin żıddıdır. Şāʿir demiştir, beyt:

چو عارف در ره خود شد شتربین
شود این ابلهان همواره خربین

(Ārif kimse kendi yolunda ileriyi görürken bu eblehler asla sonlarını düşünmezler.)

خردل [ḫar-dil]: Kesr-i dāl ile. Nā-merd ve nā-kes maʿnāsına. خرطبع [ḫar-ṭabʿ] dahi derler. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

خر رفت و رسن برد [ḫar reft u resen burd]: İzālesi lāzım olan ile bir lāzım şeyʾ bile gittikte ḍarb ederler. Kemāl-i Ḫocendī, beyt:

بستاند رقیبم سر زلفت به کف و رفت
نو شد مثل کهنهٔ خر رفت و رسن برد

(Rakip, sevdiğimin saçının ucunu eline alıp gitti. Eski bir atasözü olan "eşek gitti, ipi de götürdü" yine kendisini gösterdi.)

خر را به عروسی خواندند مگر آب و هیزم لازم آمده [ḫarrā be-ʿarūsī ḫᵛāndend meger āb ve hiyzum lāzım āmede]: Türkīde "eşeği düğüne okumuşlar ya su eksik ya odun" dedikleridir. Şeyḫ Niẓāmī, beyt:

خران را کسی در عروسی نخواند
مگر آن زمان آب و هیزم نماند

(Hiç kimse eşekleri düğüne çağırmadı. Demek ki o sırada su ve odun kalmamıştı.)

خر ظریف [ḫar-ẓarīf]: Nezāketten bī-ḫaber olan kimesne nezāket ḫarc u ṣarf ettikte ḍarb ederler. Vaḥşī-i Yezdī, beyt:

وحشی بدست چند توان بست خرد را
از خر ظریف شهر میندیش زینهار

(Ey Vahşī! Akla bu kadar bel bağlamak kötüdür. Görmemişin nezaketine sakın aldanma!)

خر گدا [ḫar-gedā]: İbrām ile dilencilik edip nesne isteyene derler. Şeyḫ Niẓāmī, beyt:

یاوه طبعان خر گدایی را
چه عجب بخل می کند مردم

(Israrla dilencilik eden dalkavuk tabiatlılar, insanlara cimri davransa şaşılır mı!)

Nitekim yüz karartıp bir şey isteyene بز گدا [buz-gedā] derler. Ḫᵛāce Āṣafī, beyt:

می شود هر دم به حسن روی او گل بز گدا
عندلیب خوش نوا باشد طفیلی از هزار

(Güzel sesli bülbül, binlerce zavallı āşıktan sadece bir tanesi. Gül dahi yüz kızartıp onun güzel yüzünden bir şey istemede.)

خرگهِ سنجاب [ḫargeh-i sincāb]: Yaʿnī āsumān. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

خس پوش [ḫas-pūş]: Nifāḳ ve riyādan kināyedir. Keẕā fī-*Mecmaʿi'l-Fürs*.

خس پوش کردن [ḫas-pūş kerden]: Ẓāhir ve maʿlūm olan nesneyi setr etmeye derler. Keẕā fi'l-*Maḫmūdī*.

خس در دهن گرفته [ḫas der-dehen girifte]: Yaʿnī ʿāciz olmuş. Keẕā fī-*Müʾeyyidi'l-Fużalā*.

1 M: -
2 M: -

خط به جهان کش [ḫaṭṭ be-cihān keş]: Tārik-i dünyā ol! Keẕā fi'l-*Müşkilāt*.

خط بر گردن کشید [ḫaṭṭ ber-gerden keşīd]: İṭā'at emr eyledi. Ebulma'ānī, beyt:

سرم آنگه که اندازد به شمشیر جفای خود
بکش بر گردنم اول خطی از خاکپای خود

(Cefa kılıcıyla başımı keseceğin vakit, evvela boynuma ayağının toprağından bir çizgi çek!)

Diyār-ı 'Acemde ḳā'ide-i ḳadīme budur ki maḳtūlün ibtidā gerdenine cellād bir ḫaṭ çekip, gözlerini bağlayıp, naṭ'-ı rīg üzre oturtup, iki üç def'a iẕn ṭaleb edip ba'dehu ḳatl eder. Maḳtūlün gözü bağlandığına, Ḫᵛāce Āṣafī, beyt:

قاتل من چشم می بندد دم بسمل مرا
تا بماند آرزوی روی او در دل مرا

(Katilim, onun yüzünü görme arzusu gönlümde kalsın diye beni öldüreceği sırada gözümü bağlıyor.)

Ve naṭ'-ı rīg döşendiğine, Şeyḫ Niẓāmī, beyt:

نطع بیفکند برو ریگ ریخت
دیو ز دیوانگیش می گریخت

(Oraya yaygı serip kum döktü. Çılgınlığından şeytan bile kaçardı.)

خطِ بطلان [ḫaṭṭ-ı buṭlān]: Ḫaṭṭ-ı saḳīm üzre çekilen ḫaṭ. Kemāl İsmā'īl, beyt:

هر که چون نقطهٔ نه دائرهٔ حکمت اوست
زود باشد که کشندش خط بطلان بر سر

(Her kim onun hikmet dairesinde nokta gibi olmazsa, o kimsenin başına yanlış çizgisini hemen çekerler.)

Bu ma'nāyı mü'eyyid, Ebū Ṭālib Kelīm, beyt:

به حب دست گهرپاش فیض گستر او
ز موجها خط بطلان کشیده بر دریا

(Dalgalar, onun inci saçan bereketli elinin sevgisiyle denizin üstüne yanlış çizgileri çekmiş.)

خطِ خطا [ḫaṭṭ-ı ḫaṭā] dahi bu ma'nāyadır. Mevlānā Kātibī, beyt:

آن که او خط خطا بر اهل سودا می کشد
رو سیه گردد اگر بیند به چشم این خال را

(Āşıklara çizgi çeken/yanlış bulan kimsenin yüzü, o kara ben ile gözü görürse kusurundan kapkara olur.)

خطِ بیزاری [ḫaṭṭ-ı bīzārī]: Miṯl-i خطِ بطلان [ḫaṭṭ-ı buṭlān]. Kemāl İsmā'īl, beyt:

لاجرم می کشم به نومیدی
بر سر فضل خط بیزاری

(Hasılı, ümitsizlik sebebiyle erdemin başına çizgi çekerim.)

خطِ نسخ [ḫaṭṭ-ı nesḫ]: Miṯl-i خطِ بطلان [ḫaṭṭ-ı buṭlān]. Riyāżī-i Semerḳandī, beyt:

بی تو خط نسخ بر حرف بقا خواهم کشید
رخت تمکینم ازین دار فنا خواهم کشید

(Sensiz, kalıcılık harfinin üstüne çizgi çeksem gerek. Temkin yükümü bu fena yurdundan çeksem gerek.)

خطِ بغداد [ḫaṭṭ-ı baġdād]: Kenār-ı cām-ı Cem'de olan ḫuṭūṭ-ı seb'anın intihāsında olan ḫaṭṭır ki dolu olmaktan kināyedir. Ḫᵛāce Selmān, beyt:

وقت صبحست و لب دجله و انفاس بهار
ای پسر کشتئ می تا خط بغداد بیار

(Ey güzel! Vakit sabah... Dicle kenarı ve bahar kokuları... Şarap gemisini Cem'in kadehine yanaştır!)

(32ᵇ) Ve sınır ma'nāsına خط [ḫaṭṭ] yalnız īrād olunur. Ḫᵛāce Selmān, beyt:

در امان تیغ حکمت خطهٔ ایران زمین
باد تا خط خطا والله اعلم بالصواب

(Senin hüküm kılıcının verdiği güvenle İran sınırı Hatâ/Türkistan sınırına dek düzgün ve uyumlu olsun!)

Yaʿnî İran sınırından Ḫaṭâ sınırına dek.

خطِ ساغر [ḫaṭṭ-ı sâġar]: Yaʿnî ḫaṭṭ-ı Baġdâd. Emîr Ḥasan-ı Dihlevî, beyt:

خط ساغر کجا که بگرفتست
دل من از کتابت اشعار

(Gönlüm şiir yazmaktan tutuldu. Şarap dolu kadeh nerede?)

خم باش [ḫam bâş]: Muṭîʿ ve münḳâd ol! Mevlânâ Dihekī, beyt:

صوفی که سر از جرعه کشد گر تو دهی می
چون چنگ کشد هر رگش از سینه که خم باش

(Eğer sen şarap sunarsan, şarap tortusuna burun kıvıran sufinin her damarı çeng gibi göğüsten çekilip "itaat et!" der.)

خم زد [ḫam zed]: Sinerek kaçtı. Bezmî, beyt:

گشت بر دامن افلاک نمایان مه عید
خم ابروی تو را دید و روان بس خم زد

(Bayram hilali gökyüzünün eteğinde göründü. Senin kaşının kıvrımını görünce de derhal sine sine kaçtı.)

Ve fârig olmak maʿnâsına da istiʿmâl ederler. Mevlânâ Cāmî, beyt:

بیا تا زهر خیرگی خم زنیم
زمانی بهم ازصفا دم زنیم

(Gel de gözümüzün pası silinsin! Bir an olsun mutlulukla safamızı sürelim!)

خم ندهد [ḫam ne-dihed]: Defʿ ve redde ḳâdir değildir. Ḥakîm Enverî, beyt:

شاهی که چو کردند قران پیلک و دستش
البته کمان خم ندهد حکم قرآن را

(Öyle bir padişah ki eli okla kırân etse/yakınlaşsa, yay elbette Kurân'ın/kırânın hükmüne karşı koyamaz.)

خمیرمایه [ḫamîr-māye]: Aṣl, menşeʾ ve ṭînet. Kemâl İsmāʿîl, beyt:

پیری خمیرمایهٔ مرگست وین عجب
از موی کس شنید که آید برون خمیر

(Yaşlılık ölüm hamurunun kaynağıdır. Fakat ilginç olan şu ki kıldan hamur çıktığını/kılların beyazladığını kim duydu?!)

Muḥteşem-i Kāşî, beyt:

دلم که بی تو لکدکوب محنت و المست
خمیرمایهٔ چندین هزار درد و غمست

(Sensizken gam ve acıya tekme atan gönlüm, binlerce dert ve sıkıntının kaynağıdır.)

خنجرِ امام [ḫancer-i imâm]: Ol kimesne ḥaḳḳında ḍarb ederler ki bir meclisten ṭard u redd etmekle gitmez, her yerde ʿârsızlık ile şiḳlet eder. Ebulmaʿânî, beyt:

چندان که شود ثقلت او مجلس عرفان
گویا که شده فی المثل او خنجر امام

(İrfan meclisine öylesine sıkıntı veriyor ki sanki "imam hançeri" deyimi onun için söylenmiş.)

Ḫancer-i İmâm ona derler ki Şimr-i Ẕi'l-cevşen dedikleri şaḫıṣ -ḳâtelehullâh- ḥażret-i saʿîd-i şehîd emîrü'l-müʾminîn İmâm Ḥüseyn bin İmâm ʿAlî raḍıya'llâhu ʿanhumâ'yı şehîd ettiği ḫançer bir vechle yanından ayrılmak vâḳiʿ olmamakla ḍarb-ı meşel eylemişlerdir.

خنده در دل شکن [ḫande der-dil şiken]: "Murâdım ḥâṣıl eyle!" demekten kinâyedir. Kemâl İsmāʿîl, beyt:

تا کی ورق عمر به غم درشکنم
وین خندهٔ مَی در دل ساغر شکنم

(Ömür sayfasını ne zamana dek sıkıntıyla buruşturacağım! Kadehin içindeki şarapla muradıma ereceğim.)

خندهٔ خریش [ḫande-i ḫarīş]: Ol ḫandedir ki suḫre ve istihzā ile ola. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

خنک کردن [ḫanek kerden]: Feṯḥ-i nūn ile. Laṭīfe ve mizāḥ etmek. Şāh Ṭāhir-i Dekkenī, beyt:

زاغ گیرد همه از بلبل شوریده کلاغ
برگ پژمرده کند با گل صدبرگ خنک

(Kuzgun āşık bülbülle hep alay ediyor. Dağılmış yaprak yüz yapraklı güle takılıyor.)

خوابِ خرگوش [ḫˇāb-ı ḫar-gūş]: Ġaflet vermek ve aldamak. Türkîde dahi bu maʿnāya "tavşan uykusu verdi" derler. Murādı, aldadı demektir. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

خوابگاهِ غول [ḫˇābgāh-ı ġūl]: Yaʿnī dünyā. Eyżan minhā.

خوارگار [ḫˇārgār]: Vāv-ı maʿdūle ile. Bemaʿnī-i sitemgār. Üstād Menūçehrī, beyt:

تو خوارگار ترکی و من بردبار عشق
زشتست خوارگاری و خوبست بردبار

(Sen sitemkar Türksün/güzelsin, ben de aşk yaralısı! Sitemkarlık kötü, acı çekmek güzel!)

خیرالحرکات [ḫayru'l-ḥarekāt]: Yaʿnī ṣavm u ṣalāt ve ʿibādāt u ṭāʿāt. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

خیرالعمل [ḫayru'l-ʿamel]: Yaʿnī fikr der-ṣıfātu'llāhi teʿālá ve ḳudretehu ve celāle ve ʿaẓamete kibriyā'ihi celle şānuhu ve ʿamme nevāluhu. Eyżan minhā.

خیمه برون زد [ḫayme birūn zed]: Yaʿnī taşra çıktı. Mevlānā Cāmī, beyt:

خیمه برون زد ز حدود صفات
پردهٔ او شد تتق نور ذات

(Sıfat sınırlarından dışarıya çıktı. Zātī nurun örtüsü ona perde oldu.)

Bu beyitte lāzımı ile taʿbīr olunmuştur. Mevlānā Cāmī, beyt:

لبم از شعلهٔ شوق آبلهٔ پر خون زد
بهر پا بوس تو جان خیمه ز تن بیرون زد

(Aşk alevi sebebiyle dudağımda kanlı bir uçuk çıktı. Can, senin ayağını öpmek için bedenden dışarı çıkarıldı.)

خیمه برو زد [ḫayme berū zed]: Onda yer etti. Vaḥşī-i Yezdī, beyt:

پاک ساز از غیر دل وز خود تهی شو چون حباب
کز سبکروحی تواند خیمه زد بر روی آب

(Gönlünü başka şeylerden arındır ve kendinden geç! Hava kabarcığı gibi öylesine hafifle ki su üstünde çadır kurup yer edin!)

باب الخاء المعجمة المكسوره

[BĀBU'L-ḪĀ'Î'L-MU'CEMETÎ'L-MEKSŪRE]

خرد در خطست [ḫired der-ḫaṭṭest]: ʿAḳıl zāʾil olup bī-hūş olmaya derler. Ebulmaʿānī, beyt:

نمانده طاقت گفتار در هوش
خرد در خط شده از جور بیهوش

(Bilincimin konuşmaya gücü kalmadı. Aklım kötülükler yüzünden gitti gidecek!)

خرقه درانداختن [ḫirḳa der-endāḫten]: Günāha iʿtirāf etmek ve ʿācizāne teslīm etmek. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

خرقه درانداز [ḫirḳa der-endāz]: Yaʿnī mücerred ol! Eyżan minhā.

خرقه کردن [ḫirḳa kerden]: Yaʿnī çāk ve pāre pāre **(33ª)** etmek. Keẕā fi'l-Maḥmūdī.

خرقه سوخت [ḫirḳa sūḫt]: Ḫuṣūmet ve ʿadāveti ber-ṭaraf eyledi. Ḫʷāce Ḥāfıẓ, beyt:

ماجرا کم کن و باز آ که مرا مردم چشم
خرقه از سر به در آورد و به شکرانه بسوخت

(Macerayı kısa kes ve geri gel! Zira gözbebeğim barışmak için üzerinden hırkayı çıkarıp yaktı.)

خشمِ یهودانه [ḫişm-i yehūdāne]: Cāhilāne muḥāvere, bī-aṣl ve bīhūde ġavġā eylemek. Ḥażret-i Mevlānā ḳuddise sirruhu, beyt:

از بغل او نیز طوماری نمود
تا برآمد هر دو را خشم یهود

(O da koltuğunun altından bir tomar gösterdi. Her ikisi de cahilce kavga etti.)

خطِ اول خطِ کل [ḫiṭṭ-i evvel ḫiṭṭ-i kull]: Yaʿnī ʿArş-ı mecīd. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

خیره دست [ḫīre-dest]: Ẕikri mürūr eden چیره دست [çīre-dest]in żıddıdır. Kemāl İsmāʿīl, beyt:

دست سخن ز دامن مدح تو کوته است
خیره چرا دراز کنم قیل و قال را

(Sözün eli senin övgün eteğini tutmada kısadır. Dedikoduyu boş yere niçin uzatayım!)

خیره سر [ḫīre-ser]: Ebleh, aḥmaḳ ve sersem. Mevlānā Hātifī, beyt:

شب تیره بختش از آن تیره تر
سراسیمه گردید از آن خیره سر

(Karanlık gece, bahtı o geceden de kara! O ahmak yüzünden perişan oldu.)

خیره شیر [ḫīre-şīr]: Ġażabnāk ve ḫışm-ālūd. Mevlānā Hātifī, beyt:

به این خیره شاید که این خیره شیر
رود جانب صید دیگر دلیر

(Bu öfkeli yiğit, bu öfkesiyle başka bir yiğidi avlamaya gitse yakışır.)

خیره کش [ḫīre-kuş]: Żamm-ı kāf ile. Miṡl-i خیره سر [ḫīre-ser]. Mevlānā Hātifī, beyt:

چو صاحبقران دید که آن خیره کش
نه آزرم و نی وهم دارد نه هش

(Padişah o ahmakta ne utanma, ne çekince, ne de akıl olmadığını gördü.)

باب الخاء المعجمة المضمومه

[BĀBU'L-ḪĀ'İ'L-MU'CEMETİ'L-MAŻMŪME]

خدا دوران [ḫudā-dūrān]: Żamm-ı dāl u vāv-ı maʿrūf ile. Ẓālimān ve fāsıḳān. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

خدایی فروشان [ḫudāyī-furūşān]: Ehl-i laʿnet ki daʿvā-yı Ḫudāyī ederler. Eyżan minhā.

خرده دان [ḫurde-dān]: Ġāyet daḳīḳ fikirli. Mevlānā ʿUrfī, beyt:

کین را به مهر مفروش ای عشق دوست دشمن
زین بهترک فرا گیر یاران خرده دان را

(Ey dosta düşman olan aşk! Kin ve öfkeyi sevgiyle satma! İnce düşünen dostlara bu ufacık iyiliği yap!)

خرده گیر [ḫurde-gīr]: Sözde ve ġayrıda eksik tutucu. Şeyḫ Saʿdī, beyt:

توان گفت این با حقایق شناس
ولی خرده گیرند اهل قیاس

(Bunu incelik bilenlere söylemek mümkün, lākin mukayese yapmasını bilenler bunu eksiklik sayarlar.)

Ve ṭaʿn u daḫl edici maʿnāsına. Ḫʷāce Ḥāfıẓ, beyt:

برو ای زاهد و بر دُردکشان خرده مگیر
که ندادند جز این تحفه به ما روز الست

(Ey zahit! Çek git! Şarap tortusu çekenleri kınama! Elest gününde bize bundan başka hediye vermediler.)

خروسِ عرش [ḫorūs-ı ʿarş][1]: Yaʿnī seḥer-ḫīz. Ḥakīm Ḥāḳānī, beyt:

ماییم خروس عرش که بر بانگ ما روند
مرغان شب شناس نواخوان صبحگاه

(Biz arş horozlarıyız/sabah uyanık kalanlarız. Gece uyumayan, sabaha dek öten kuşlar bizim sesimizi duyunca kaçarlar.)

Ve شب شناس [şeb-şināS] dahi derler.

خشک باختن [ḫuşk bāḫten]: Rehinsiz ḳumār ve nerd oynamak. Kemāl İsmāʿīl, beyt:

چشم من با رخ تو هر دو جهان
خشک می بازد و تر می ماند

(Benim gözüm senin yüzünle her iki cihanda rehinsiz kumar oynar ve sırılsıklam kalır.)

خشک با خشک نگیرد [ḫuşk bā-ḫuşk ne-gīred]: Kurudan kuruya nesne bulaşmaz dedikleri meşeldir. Şevḳī-i Yezdī, beyt:

چوب و تسبیح ز همدستیٔ زاهد دورست
خشک با خشک نگیرد مثل مشهورست

(Asa ve tespih, zahitle bir olmaktan uzaktır. Meşhur atasözüdür, kuru kuruya bulaşmaz.)

خشک ریش [ḫuşk-rīş]: Yaʿnī ʿöẕr ve bahāne. Ḥakīm Enverī, beyt:

خشک ریشت کند فلک مپذیر
تا برد خشک و تر ز حوت و حمل

(Felek, Balık ve Koç burcundan kuruluğu ve yaşlığı götürmek için sana bahane sunuyor, kabul etme!)

Ḥasan Big-i Ünsī, beyt:

آن شوخ می برد به گلستان رقیب را
ما را به خشک ریش دهد صد فریب را

(O şuh güzel, rakibi gül bahçesine götürüyor, bize de yüz aldatmayla bahaneler sunuyor.)

خشک سر [ḫuşk-ser]: Yaʿnī dīvāne. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

1 M: -

خشک مغز [ḫuşk-maġz]: Miṣl-i خشک سر [ḫuşk-ser]. Eyżan minhā.

خشک و تر [ḫuşk u ter]: Ya'nī rūz u şeb. Mīrzā Faṣīḥī, beyt:

آهوی آتشین را چون پیش در برآید
کافور خشک گردد با مشک تر برابر

(Ateşli gözleri kendini gösterince kuru kāfur yaş miskle eşit olur.)

Ve dahi "nīk ü bed" ma'nāsına isti'māl olunur.

خفت و خیز [ḫuft u ḫīz]: Ya'nī āheste ve tedrīc. Li-vāḥidin mine'ş-şu'arā, beyt:

دولت آنست که خفت و خیز بود
دولت تیز رستخیز بود

(İkbal dediğin yavaş yavaş olur. Çabuk geçen ikbal, kıyamet olur.)

خلقت آزاد کرد [ḫulḳet āzād kerd]: Medḥ ü şenānı ettirdi. Ḫᵛāce Selmān, beyt:

سوسن آزادئ خلقت کرد با سرو سهی
لطف طبعت را خوش آمد هر دو را آزاد کرد

(Susam çiçeği seni selviye övdürdü. Bu senin hoşuna gidince her ikisini de azat ettin.)

خم هفت جوش [ḫum-ı heft-cūş]: Ya'nī kös. Yedi ma'denden terkīb olunduğu için هفت جوش [heft-cūş] dediler. Mevlānā Hātifī, beyt:

درنگادرنگ خم هفتجوش
ربود از سر و مغز نُه چرخ هوش

(Kösün durmak bilmeyen gürültüsü, dokuz feleğin aklını başından aldı.)

Ve pehlivānların gürzüne de derler. Mevlānā Hātifī, beyt:

یکی گرز شش پهلوی هفتجوش
که می ریخت مغز سران را ز گوش

(Birisi de başlardaki beyinleri kulaktan dışarı döken altı kenarlı sert bir topuz.)

خواجۀ مساح [ḫᵛōce-i messāḥ]: Ya'nī ḥażret-i Resūl-i ekrem ṣalla'llāhu 'aleyhi ve sellem. مساح [messāḥ]ın ma'nāsı keşīrü'l-ḫayrdır.

خوب نمودی جانم [ḫūb numūdī cānem]: Maḥall-i taḥsīnde isti'māl olunur bir edādır. Seyfī-i Buḫārī, beyt: **(33ᵇ)**

گفتیم جان تو اینست و نمودی لب خویش
آفرین برتو عجب خوب نمودی جانم

(Bana "Senin canın budur" deyip dudağını gösterdin. Sana aferin olsun! Canımı ne de güzel gösterdin!)

خودپرست [ḫod-perest]: Ḫod-bīn ve mütekebbir. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

خودرا به بالا رود [ḫodrā be-bālā reved] ve **خودرا به بالا برد** [ḫodrā be-bālā bered]: Kendini yukarı tuttu. Li-vāḥidin mine'ş-şu'arā, beyt:

زانچه گفتی برد بالایت مرا ای دل منست
منکرم زیرا که بس خود را به بالا می بری

(Ey gönül! Senin yüceldiğin sözüne katılmıyorum. Zira kendini çok üstün tutuyorsun.)

خودرو [ḫod-rū]: Terbiyet olunmamış. Ḫᵛāce Ḥāfıẓ, beyt:

مکن درین چمنم سرزنش به خودرویی
چنانکه پرورشم می دهند و می رویم

(Bu bahçede kendi kendime yetiştiğim için beni kınama! Zira beni yetiştirdikleri için yeşeriyorum.)

خود سر [ḫod-ser]: Bī-bāk ve bī-pervā. Muḥteşem-i Kāşī, beyt:

به بی قید آهوانت گو که بسیار اینچنین خود سر
مناسب نیست در دشت دل مردم چریدنها

(Buyruk dinlemeyen ahu gözlerine de ki: "İnsanların gönül bozkırında bu kadar korkusuz otlamaları uygun değil".)

خوردوستان [ḫor-dūstān]: Tāze fidān ki henüz bitmiş ola.

خورشید سواران [ḫūrşīd-suvārān]: Ya'nī şebbīdārān. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

خورشید نشست [ḫūrşīd nişest][1]: Gün battı demektir. Üstād, beyt:

تا برزُخت غبار خط عنبرین نشست
خورشید روز شرم عرق بر جبین نشست

(Yanağına amberden ayva tüyü konunca, güneş utancından terleyerek battı.)

خوش ادا [ḫoş-edā]: Ya'nī bed-edā. Ẓıddıyla beyān olunur. Bed-edā denildikte ḫoş-edā murād olunur. Nitekim bu beyitten fehm olunur, beyt:

برش ادا نکنم مدعای خود هرگز
که مدعی ز حسد بد ادای خود بکند

(Kendi davamı/aşkımı asla ona söylemem. Zira rakip, kıskançlığından kötü davranabilir.)

خوش برآ [ḫoş ber-ā]: Ya'nī, şafāda ol! Mevlānā Kātibī, beyt:

دلبر کشید خنجر و دل نیم بسملست
ای جان تو خوش برآ که مراد تو حاصلست

(Dilber hançer çekti ve gönül kurban olmaya hazır. Ey can! Sen keyfini sür, isteğin gerçekleşti!)

خوش دندان [ḫoş-dendān]: Bāzārı āsān maḥbūb. Ḥakīm Ḥāḳānī, beyt:

شاهدان آب دندان آمده در کار آب
فتنه از خواب خوش دندان کنان انگیخته

(Kavuşması kolay güzeller işe koyulunca, fitneyi güzel uykusundan uyandırdılar.)

خوش صحبت [ḫoş-ṣoḥbet]: Nedīm ve muṣāḥib. Mevlānā Kātibī, beyt:

هر که با هر مردمی خوش صحبتست
می توان گفتن که خوش صحبتست

(Herkesle arkadaş olan kimseler için hoş-sohbet denilebilir.)

خوش علف [ḫoş-'alef]: İyi ve kem, ḥelāl ve ḥarām demeyip ekl edene derler. Ḫᵛāce Ḥāfıẓ, beyt:

صوفیٔ شهر بین که چون لقمهٔ شبهه می خورد
پاردمش دراز باد آن حیوان خوش علف

(Ham sofuya bak, şüphe lokmasını nasıl da yiyor! Bulduğunu yiyen o hayvanın hayvanlığı hiç bitmesin!)

Ve ekūl ya'nī bisyār-ḫᵛār. Mevlānā Cāmī, beyt:

بخوری خواه کدر خواه صفی
گاو و خر نیست به این خوش علفی

(Ne bulursan yiyorsun. İnek ve eşek bile bu kadar obur değil!)

خوش قلم [ḫoş-ḳalem]: Ḫoş-nüvīs kātib-i ḥīlekār. Şeyḫ Sa'dī, meşnevī:

دو هم جنس دیرینهٔ خوش قلم
نباید فرستاد یک جا بهم
چه دانی که همدست کردند یار
یکی دزد باشد یکی پرده دار

(Uzun yıllardır arkadaş olan iki kātibi aynı yere birlikte göndermek olmaz. Ortak iş yapmayacaklarını nereden biliyorsun? Birisi hırsız olur birisi de gözcü.)

خوش کردن [ḫoş kerden]: Ḳabūl ve istiḥsān. Ḫᵛāce Selmān, beyt:

1 M: -

دامنت دود دل عود گرفت و خوش کرد
تا بدانی که دم سوختگان را اثراست

(Eteğin, āşıkların ahı ne derece etkili bilesin diye yanmış gönlün dumanını tutup kabul etti.)

خوش نشین [ḫoş-nişīn]: Bir yerde mütemekkin olmayan. Vaḥşī-i Yezdī, beyt:

ما مردمان خانه به دوشیم خوش نشین
هر جا که می رویم شود خانمان ما

(Biz evi omuzunda olan, bir yerde sabit kalamayan adamlarız. Her nereye gidersek evimiz orasıdır.)

خوشه درگلو آورد [ḫūşe der-gelū āverd]: Ya'nī yetişti ve ona yakın vardı. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

خولی به کفم بِه ز کلنگی به هوا [ḫūlī be-kefem bih zi-kulungī be-hevā]: Türkīde "bugünkü yumurta yarınki tavuktan yeğdir". Üstād demiştir, beyt:

نقد پشیز بِه از بدرهٔ نسیه ما را
خولئ را به کَفم بِه ز کلنگی به هوا

(Bizim için peşin mangır, söz verilmiş altından iyidir. Bugünkü yumurta yarınki tavuktan iyidir.)

خون در چشمش نیست [ḫūn der-çeşmeş nīst]: Bir nesneye iḳtidārı yoktur. Ḫᵛāce Selmān, beyt:

بحر و کان را نیست خون در چشم و آب اندر جگر
بسکه جودش دخل بحر و حاصل کان می برد

(Deniz ve madenin gözündeki kan ve ciğerindeki su değildir. Olsa olsa senin cömertliğin, denizi ve madeni etkilemiştir.)

خونِ قربان [ḫūn-ı ḳurbān][1]: Ya'nī şarāb. Lafẓ-ı ıṣṭılāḥīdir. Ḥakīm Ḥāḳānī, beyt:

از آهوی سیمین طلب گاو زرین
که عیدی درو خون قربان نماید

(Altın boğayı/kadehi gümüş ceylandan/ay yüzlü sākiden iste! Çünkü bayram üstü onda kurban kanı/şarap görünüyor.)

خون گرفته [ḫūn-girifte]: Eceli yetişmiş. Ḫᵛāce Ḥāfıẓ,beyt:

اجل کجاست که این جان خون گرفته چو گل
فدای نکهت گیسوی یار خواهم کرد

(Ecel nerede? Bu eceli yaklaşmakta olan canı, gül gibi sevgilinin saçı kokusuna feda edeceğim.)

Bu ma'nāya, Muḥteşem-i Kāşī, beyt:

دل به اراده می دهد دست به بند زلف او
ماهئ خون گرفته بین جانب شست می رود

(Gönül onun saçının bağına kendi isteğiyle el uzatıyor. Eceli gelmiş balığa bak, oltaya gidiyor!)

خویی که با شیر درشود با جان برآید [ḫūyī ki bā-şīr der-şeved bā-cān ber-āyed]: Kişi ḫuyunu ölünceye dek terk etmez. Şā'ir, beyt:

عشق تو در درونم و مهر تو در دلم
با شیر اندرون شد و با جان به در شود

(Aşkın içimde, sevgin kalbimde! Sütle içeri girdi, canla çıkacaktır.)

1 M: -

باب الدال المفتوحه
[BĀBU'D-DĀLİ'L-MEFTŪḤA]

دادی ما را سر بر آب [dādī mārā ser ber-āb]: Yaʿnī pāreye attı. Baba Fiġānī, beyt:

وعده کردی شب که می آیم به گشت ماهتاب
رفتی و دادی من بی خانمان را سر بر آب

(Gece mehtap gezintisine gelirim diye söz verdin! Gittin ve evsiz barksız olan ben zavallıyı aldadın!)

دارد جای دیگر گل در آب [dāred cāy-ı dīger gil der-āb]: Onun bir ġayrı yerde dahi ʿalāḳası vardır. Bennāyī, beyt: **(34ª)**

خانه ای در کوی تقوی داشتم کردم خراب
از برای آنکه دارم جای دیگر گل در آب

(Takva köyünde bir evim vardı, yıktım. Zira başka bir yere ilgim vardı.)

دارند عزیز بهر چشمی صد چشم [dārend ʿazīz behr-i çeşmī ṣad çeşm]: Bir adam için niçe adamlara dahi riʿāyet ederler. Bu meşele ʿArabda لِاجل عین تکرم الف عین[1] derler. Kemāl İsmāʿīl, beyt:

بر دیده نهم ز بهر چشمت نرگس
دارند عزیز بهر چشمی صد چشم

(Senin gözün sayesinde nergisi muhatap alıyorum. Bir adam için yüz adama saygı gösterirler.)

داغ شدم [dāġ şudem]: Yaʿnī helāk oldum. Melik-i Ḳumī, beyt:

شدم به باغ که تسکین دل دهم دیدم
میان بلبل و گل گرمی ای که داغ شدم

(Gönlümü sakinleştirmek için bağa gittim. Gül ile bülbül arasındaki yakınlığı görünce bittim.)

داغِ غلامی [dāġ-ı ġulāmī]: ʿAcem'de kaçkın kulun alnına korlar bir nevʿ maʿlūm dāġdır. Mevlānā Cāmī, beyt:

کشیدش بر جبین داغ غلامی
برآمد آنگهی نام تمامی

(Alnına kölelik işareti çektiler. O an namı beliriverdi.)

Ebū Ṭālib Kelīm, beyt:

بندگی را در ره خدمت بسی شایسته ام
می شود داغ غلامی خط پیشانی مرا

(Hizmet yolunda köle olmaya yeterince uygunum. Benim alnımın yazısı kölelik işareti olur.)

داغِ گندم خون [daġ-ı gendum ḫūn]: Herkesin derdi derūnundadır. Ammā Kemāl-i Ḫocendī su'āle cevāb olmak üzre naẓma getirmiş. Kemāl-i Ḫocendī, beyt:

بگفتمش که دلم برده ای به مکر و فسون
به خنده گفت به تازی که داغ گندم خون

("Gönlümü hile ve aldatmayla kaptın" dedim. Gülerek Arapça, "Herkesin derdi içinde/Ne zaman kaptım?" dedi.)

Ve داغ [dāġ]ın ʿArabīsi کی [key]dir. گندم [gendum]e بُر [bur] derler żamm-ı bā ile. خون [ḫūn] ki دم [dem]dir, terkīb olıcak کی بردم [key burdem][2] demek olur.

دامن ازو افشاند [dāmen ezū efşānd]: Onu terk eyledi. Ḫᵛāce Selmān, beyt:

تا نپنداری که سلمان دامن از دلبر فشاند
دامن از دل برفشاند و دامن دلبر گرفت

(Selman sevgiliden vazgeçti sanmayasın! O, gönlünden vazgeçip dilber eteğine yapıştı.)

دامنِ باغی گرفت [dāmen-i bāġī girift]: ʿUzlet iḫtiyār etti. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

1 Bir adam için bin adama iltifat etti.

2 Ne zaman kaptım?

دامن برزد [dāmen ber-zed][1]: Müstaʿidd-i kār olup ḥāżır oldu. Muḥteşem-i Kāşī, beyt:

دامان ناز برزده ای بهر قتل من
ای من فدای برزدن دامنت شوم

(Ey sevgili! Beni öldürmek için eteklerini toplamışsın. Ben senin etek toplamana kurban olurum/hazırım!)

دامن به دندان گرفت [dāmen be-dendān girift]: Sürʿatle kaçtı. Şeyḫ Saʿdī, beyt:

به چاپکتر از خود مینداز تیر
چو افتاده دامن به دندان بگیر

(Senden daha çabuk olana ok atma! Atacak olursan da hemen oradan kaç!)

دامن دراز [dāmen-dirāz]: Aḥmaḳ ve bīhūdekār. Mevlānā Cāmī, beyt:

نوشته بدان نکتهٔ جانگداز
که ای کوته اندیش و دامن دراز

(Oraya şu can eritici nükteyi yazdı: Ey kıt düşünceli ahmak!)

دامن درکش [dāmen der-keş]: Terk-i ṣoḥbet ve ferāġat-i iḫtilāṭ eyle! Keẕā fī-*Şerefnāme*.

دامن کشان [dāmen-keşān]: Ṣafā ve ʿizz ü nāz ile yürümek. Mışraʿ:

عیدست و خلقی هر طرف دامن کشان با یار خود

(Bayram ve her tarafta insanlar sevdikleriyle keyif içinde yürüyor.)

دامن افشانی [dāmen-efşānī]: Miṡl-i دامن کشان [dāmen-keşān]. Ve be-maʿnī-i terk ü ferāġat.

دامن کشیدن [dāmen keşīden]: İʿrāż eylemek.

دامن افشاندن [dāmen efşānden]: Miṡl-i دامن کشیدن [dāmen keşīden]. Keẕā fi'l-lüġati'l-muʿtebere.

دانای ایران [dānā-yı īrān]: Yaʿnī Cāmāsb.

دانای یونان [dānā-yı yūnān]: Yaʿnī Eflāṭūn. Keẕā fī-baʿżi'l-lüġa.

داو به هفت [dāv be-heft]: Nerdde dü şeş atmaktan kināyedir. Ḥakīm Enverī, mışraʿ:

همه در ششدر عجزند و ترا داو به هفت

(Herkes ācizlik kapısında kalmış, sense dü şeş atıyorsun.)

در آب می راند [der-āb mī-rāned]: Pāreye atar. Ḫᵛāce Āṣafī, beyt:

نمودی چهره در آیینه تا سوزی دل زاهد
به دلسوزی چرا در آب می رانی مسلمان را

(Zahidin gönlünü yakmak için aynada yüzünü gösterdin! Müslümanları merhametle niçin aldatıyorsun?)

در آستین اینست [der-āstīn īnest]: Ḥāżırda bu vardır. Baba Fiġānī, beyt:

گشود چاک گریبان که یاسمین اینست
نمود ساعد و گفتا در آستین اینست

(Yakasındaki açıklığı gösterdi ve "Yasemin budur!" dedi. Bileğini gösterdi ve "Hazırda bu var!" dedi.)

در آستین باید [der-āstīn bāyed]: Ḥāżır ve āmāde gerek. Kemāl İsmāʿīl, beyt:

باید چو ساعد تو ز سیمش بر آستین
هر کس که دست در تو جوان آستین زند

(Sen taze güzele yeşillenen kişi, senin bileğin gibi gümüşü hazır etmelidir.)

درافتاد [der-uftād]: Ḥuṣūmet eyledi. Ḫᵛāce Ḥāfıẓ, beyt:

بس تجربه کردیم درین دیر مکافات
با دردکشان هر که درافتاد برافتاد

(Bu ettiğini bulma kilisesinde daima şunu gördüm: Rintlere düşmanlık eden hep kaybetti.)

1 M: -

Ve برافتاد [ber-uftād]ın bed-duʿā olduğu ẕikr olunmuştu. Bir maʿnāsı dahi "bī-ser ü pā oldu" demektir. Ḥażret-i Mevlānā ḳuddise sirruhu, beyt:

به سودای سر زلفت درافتادم برافتادم
درین دریای بی پایان درافتادم برافتادم

(Saçının ucu sevdasına düştüm, elden ayaktan kesildim. Bu uçsuz bucaksız denize düşünce elden ayaktan kesildim.)

Ve gāhī elif'siz درافتد [der-ufted] dahi derler. Mevlānā Hātifī, beyt:

گرش سر فتد با تو چون درفتد
کلاه تو هم شاید از سر فتد

(Elden ayaktan düşmüş kişi sana karşı sınırı aşarsa, senin de gurur ve kibirini yenmen gerekir.)

در آن دست و پای داشت [der-ān dest u pāy dāşt]: Onda medḫali ve ʿalāḳası vardır. Ḥakīm Enverī, beyt:

نیاید به سنگی در انگشت پایی
که با او در آن دست و پایی ندارد

(Eldeki bir taşla korunmuş olmazsın. Bunun ona bir faydası yoktur.)

Bu beyitte ʿaksi vāḳiʿ olmuştur ammā yine **(34ᵇ)** maʿnāsı odur.

در پا افتد [der-pā ufted]: Bī-mecāl ve bī-çāre oldu. Ḫᵛāce Selmān, beyt:

دلی چو زلف تو سر تا به پای جمله شکست
ز سر برآمده در پا فتاده رفته ز دست

(Senin saçın gibi baştan ayağa kırık bir gönül, kendini kaybedip çaresiz kaldı ve elden gitti.)

در پا بردن [der-pā burden]: Metāʿı ayağa vurmaktan kināyedir. Ḫᵛāce Selmān, beyt:

تاری از مویت به جانی می خرم مویت بدین
سرفرو آورد لیکن تو چو در پا می بری

(Saçının bir telini canım karşılığında satın alıyorum. Böylece saçın ucuzluyor, malı iyice ayağa düşürüyorsun.)

دربازم [der-bāzem]: Beẕl ederim. Ḫᵛāce Ḥāfıẓ, beyt:

در خرابات مغان گر گذر افتد بازم
حاصلی خرقه و سجاده روان دربازم

(Meyhaneci dükkânına yine yolum düşerse, hırka ve seccademi hemen rehin ederim.)

درباقی شد [der-bāḳī şud]: Bir nesne bāḳī kalmadı. Ve dahi āḫir oldu. Şeyḫ Niẓāmī, beyt:

مطرب آمد روانه شو ساقی
شد طرب را بهانه در باقی

(Ey sāki! Çalgıcı geldi, acele et! Eğlencenin bahanesi kalmadı.)

در پای درآمد [der-pāy der-āmed]: Miḫnette olmaktan kināyedir. Ḫᵛācū-yı Kirmānī, beyt:

مستم به دو چشم نیم مستش
در پای درآمدم ز دستش

(Onun iki yarı baygın gözüyle sarhoşum, elinden gam çekmedeyim.)

در پایِ عدالت حنا [der-pāy-ı ʿadālet ḫinnā]: Yaʿnī ʿadlin şübūt u ḳıyāmı vardır. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

در پرده دارد [der-perde dāred]: İnkār eder. Kemāl-i Ḫocendī, beyt:

دل ریش ارچه راز خود ز جان در پرده می دارد
نباشد بر تو پوشیده جراحتهای پنهانش

(Yaralı gönül kendi sırrını canla başla inkār etse de gizli yaraları sana onu belli eder.)

در پیِ زانو افتاد [der-pes-i zānū uftād]: Münzevī oldu. Kemāl İsmāʿīl, ḳıṭʿa:

چون دل ز جهان عیش به یکسو افتاد
در دام بلا زان خم گیسو افتاد

تا با سر گیسوی تو همزانو شد
چون گیسوی تو در پس زانو افتاد

(Gönül eğlenceyi bırakıp bir tarafa gidince o kıvrım kıvrım saç yüzünden bela tuzağına düştü. Senin saçının ucuyla diz dize olunca tıpkı saçın gibi inzivaya çekildi.)

درپوستینِ او رفت [der-pūstīn-i ū reft]: Onu ġıybet eyledi. Mevlānā Cāmī, ḳıṭʿa:

مردک خشک مغز را دیدم
رفت در پوستین صاحب جاه

گفتم ای خواجه گر تو بدبختی
مردم نیک بخت را چه گناه

(Ahmak bir adamcağız gördüm, makam sahibi birinin gıybetini yapıyordu. Ona dedim ki: "Efendi sen bedbahtsan, iyi talihli kimsenin ne günahı var!".)

در پوست نمی کنجد [der-pūst nemī-kunced]: Keşret-i sürūr u feraḥtan kināyedir. Türkīde dahi bu maʿnāya "derisine sığmaz oldu" derler. Keẕā fi'l-*Maḥmūdī*.

در پیشِ او کلاه نهاد [der-pīş-i ū kulāh nihād]: Ona taʿẓīm eyledi. Bu maʿnā diyār-ı İslāmiyyede icrā olunmaz, lākin ṭā'ife-i Fireng miyānlarında cārīdir ancak. Maḳṣūd taʿẓīmdir. Ḥakīm Enverī, beyt:

ای فلک با کلاهدارئ خویش
پیش قدرت کلاه بنهاده

(Ey memduh! Felek bütün gücüne rağmen, senin kıymetin karşısında saygı gösterir.)

در تیره گشت [der-tīre geşt]: Ḳasāvetlendi.

در تیره ام [der-tīreem]: Ḳasāvetteyim. Ḫᵛāce Selmān, beyt:

در تیره ام ز باد که آمد سویت
وز شانه که دست می زند مویت

(Senin yanına gelen rüzgār ve saçına dokunan tarak yüzünden efkārlıyım.)

در چه تیری [der-çi tīrī]: Ne pāyedesin! Mevlānā Ṭūsī, beyt:

ای دل چو تیرش آمد زود از هوا بگیری
تا در صف دلیران بینم که در چه تیری

(Ey gönül! Sevgilinin oku geldiğinde onu havada kap! Böylece yiğitler safında ne payedesin göreyim.)

در حساب می گیرد [der-ḥisāb mī-gīred]: Yaʿnī mu'āḫaẕe eder. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

در خاک نشست [der-ḫāk nişest]: İʿtibārsız oldu. Kemāl İsmāʿīl, beyt:

نشست آب ز رشک لطافت در خاک
چنانکه باد بر آتش ز نعل آن یکران

(Su, o hızlı doru atın nalından çıkan ateşle rüzgārın itibarını kaybetmesi gibi, senin güzelliğini kıskanıp itibarsızlaştı.)

در خط رفت [der-ḫaṭṭ reft]: Muẓṭarib oldu. Muhammed-i Assār, beyt:

پَر خطش که جان را بود ازو قوت
ز حسنش رفته در خط جان یاقوت

(Onun ayva tüyleri cana gıda oldu. Güzelliği yakutu muzdarip etti.)

در خط شد [der-ḫaṭṭ şud]: Miṣl-i درخط رفت [der-ḫaṭṭ reft]. Ḫᵛāce Ḥāfıẓ, beyt:

مپوش روی مشو در خط از تفرج من
که خواند خط تو بر روی و ان یکاد و دمید

(Benden rahatsız olup yüzünü örtme! Çünkü senin ayva tüyün, yüzüne nazar değmemesi için "(Kurān'ı işit)tiği zaman"[1] āyet-i kerīmesini okuyup üfledi.)

1 Kurān-ı Kerīm, Kalem 68/51: "(Kurān'ı işit)tiği zaman!".

Ve dahi āzurde oldu. Şeyḫ Niẓāmī, beyt:

ز دیبا و غلام و اشتر و گنج
دبیران را قلم در خط شد از رنج

(Kātipler ipek kumaş, köle, deve ve altınları yazmaktan epey yoruldu.)

Ve dahi müteġayyir oldu. Ḥakīm Ḫāḳānī, beyt:

اگر ز ظلم گله کرده ام مشو در خط
تو منصفی قسم نو شنو به فصل خطاب

(Zulümden şikâyetçi oldum diye bana gücenme! İnsafın varsa faslulhitâbla birlikte yeni antnameyi dinle!)

Ve *Şerefnāme*'de بی خود [bī-ḫod], بی هوش [bī-hūş] ve دراندیشه شدن [der-endīşe şuden] maʿnālarına mervīdir.

در خمِ اندازی [der-ḫim-i endāzī]: Kesr-i ḫā ile. Dürülüp bükülüp atılmaya durur. Mevlānā ʿUrfī, beyt:

عرفی آن زلف سبکدست کمند اندازش
مانده چین بر سر چین در خم اندازی هست

(Ey Urfī! Onun o kement atmada eli çabuk saçı, dürülüp bükülüp atılmaya hazırlanmış.)

درخواست کردن [der-ḫˇāst kerden]: Ricā ve temennā etmek. Ḫˇāce Ḥāfıẓ, beyt:

کسی که در ازلش جام مَی نصیب بود
چرا به حشر کند این گناه را درخواست

(Ezelde şarap kadehi nasip olan kimse, bu günahı niçin kıyamete dek diler!)

Ve be-maʿnī-i دریوزه کردن [deryūze kerden]. Kemāl İsmāʿīl, beyt: **(35ª)**

دل ازین بِه نظری ازتو همی دارد چشم
گرچه خود می کنی آنچه از تو سزد می درخواست

(Dilencilik yaptığı için yapacağın her şeye layık olan gönül, güzel baktığı için senden hep ümitlidir.)

درد خورده [derd-ḫorde]: Belāya uğramış. Kemāl-i Ḫocendī, beyt:

این جهان درد خورده دندانست
وا رهیدی ازو چو برکندی

(Bu dünya ağrıyan diş gibidir, ondan ancak sökerek kurtulabilirsin.)

در دهنِ عام افتاد [der-dehen-i ʿām uftād]: Şāyiʿ oldu ve şöhret buldu. Veliyy-i Deşt-i Beyāżī, der-hezl, beyt:

خواستم کوزگی آهسته زنم بانگی کرد
جست از کون من و در دهن عام افتاد

(Sessizce yelleneyim dedim, olmadı. Kūnumdan hızlıca çıkıp herkese yayıldı.)

Ḫˇāce Selmān, beyt:

جام از نقل لب لعل تو نقلی می کرد
راز سربستهٔ خم در دهن عام افتاد

(Kadeh senin lal dudağının mezesiyle hikâyeler anlatıyordu. Şarap küpünün gizli sırrı herkesin diline düştü.)

در زبان گرفت [der-zebān girift]: Faṣl eyledi. Ġıybetin bir nevʿidir. Bu maʿnāya اندر زبان گرفت [ender zebān girift] dahi derler. Ḫˇāce Selmān, beyt:

در زمان دولت او کرد آتش سرکشی
لاجرم در انجمن شمعش گرفت اندر زبان

(Onun devleti zamanında ateş isyan etti. Bunun üzerine meclis mumu, ateşi diline doladı.)

در زر گرفت [der-zer girift]: Keşret-i iḥsāndan kināye ederler. Ḫˇāce Ḥāfıẓ, beyt:

بدین شعر تر شیرین ز شاهنشه عجب دارم
که سرتاپای حافظ را چرا در زر نمی گیرد

(Padişahlar padişahı böylesine tatlı ve taze bir şiirle Hâfız'ı niçin tamamen altına boğmaz şaşıyorum.)

Altına ġark eyledi demek olur. Nitekim در گوهر گرفت [der-gevher girift], cevāhire ġark eyledi demektir. İkisi dahi bu beyitte vāḳiʿdir. Mevlānā Cāmī, beyt:

چه از اسبان زین در زر گرفته
ز دُم تا گوش در گوهر گرفته

(Eyeri altınla kaplı, kuyruktan kulağa kadar mücevhere boğulmuş atlar...)

در سرآمد [der-ser āmed]: Yıkılıp düştü. Mevlānā Hātifī, beyt:

کورانه عصا زد و برآمد
لغزید ز پا و در سرآمد

(Değneğini bilinçsizce sallayıp doğruldu. Ayağı kaydı ve yıkılıp düştü.)

Mevlānā Hātifī, beyt:

درسرآمد سمند شهزاده
درشکسته کمند شهزاده

(Şehzadenin atı yıkılıp düştü. Şehzadenin kemendi paramparça oldu.)

در سرِ زبان رفت [der-ser-i zebān reft]: Dili belāsına uğradı. Mevlānā Ṭūsī, beyt:

باروت چو شمع لاف می زد
آن سوخته در سر زبان رفت

(Barut mum gibi laf atıyordu, o sohta da dili belasına uğradı.)

در سفید کرد [der sefīd kerd]: ʿAzīz mihmānı geldi. Diyār-ı ʿAcem'de ḳāʿide budur ki bir devletmend bir faḳīrin mihmānı olsa kapısın kireç ile ağartır. Mīr Ḫüsrev, der-naʿt-ı şerīf, beyt:

عنکبوت غار را گفتم که این پرده چرا
گفت مهمان عزیز آمد که کردم در سفید

(Mağaradaki örümceğe "Bu perde niçin?" deyince "Kıymetli misafirim geldiği için kapımı ağarttım" dedi.)

در شو [der-şev]: İçeri gir! Kemāl-i Ḫocendī, beyt:

بر درش حلقه زدم گفت کمال
خاک این در نشوی درنشوی

(Evinin kapısını çaldım, "Ey Kemāl! Buralı değilsen içeri giremezsin" dedi.)

درفراز کرد [der-firāz kerd]: Nevmīẕ eyledi. Kemāl-i Ḫocendī, beyt:

رفتم بر طبیب که پرسم علاج درد
چون ناله ام شنید روان در فراز کرد

(Hekimin yanına ilacımı sormak için gittim. İniltimi duyar duymaz hemen "ümitsiz vakasın!" dedi.)

در قدم باشیم [der-ḳadem bāşīm]: Ḫidmette olalım. Hilālī-i Çağatayī, ḳıṭʿa:

زهی سعادت اگر خاک آن قدم باشیم
به هر کجا که نهی پای در قدم باشیم

چو عاشقان به وفا جان کشید در پایت
امید هست که ما نیز در قدم باشیم

(O ayağın toprağı olsam ne mutluluk! Her nereye ayak basıyorsan biz de oradayız. Āşıklar vefa gösterip ayağına serildiler, biz de sana hizmet etme umudundayız.)

در کجا می خورد [der-kucā mī-ḫored]: Yaʿnī kanda yaraşır. Ḥakīm Enverī, beyt:

بدین پیری و روشنایی گهر
ترا در کجا می خورد زندگانی

(Sen bu olgunluk ve bu asaletle nerede olsan oraya yakışırsın.)

درگرفت [der-girift]: Şuʿlelendi. Ḫʷāce Selmān, beyt:

باز دل سودای آن زنجیر مو از سر گرفت
آتشم بنشسته بود از شمع رویش درگرفت

(Gönül yeniden o büklüm büklüm saçın sevdasına düştü. Ateşim sönüp şevkimi yitirmiştim, onun yüzünün mumuyla yeniden alevlendi.)

Ve revnaḳ buldu. Ḫᵛāce Ḥāfıẓ, beyt:

ساقی بیا که یار ز رخ پرده برگرفت
کار چراغ خلوتیان باز درگرفت

(Ey sāki, gel! Zira sevgili, yanağından örtüyü kaldırdı ve yalnız kalmışların lambası yeniden parladı.)

Ve te'şīr eyledi. Ḫᵛāce Ḥāfıẓ, beyt:

نگرفت در تو گریهٔ حافظ به هیچ روی
حیران آن دلم که کم از سنگ خاره نیست

(Hāfız'ın gözyaşı seni hiç etkilemedi. Sert kayadan hiç de aşağı kalmayan o kalbin hayranıyım.)

در لباس [der-libās]: Ya'nī maḫfī ve mestūr. Baba Fiġānī, beyt:

کند قتل محبان درلباس آن ترک می ترسم
کزین خونهای پنهان دامنش پر خون شود روزی

(O Türk kendisini sevenleri gizlice öldürüyor. Korkarım bu gizli döktüğü kanlar yüzünden bir gün eteği kanla dolacak.)

Ve sözü perdeli etmek ma'nāsına. Vaḥşī-i Yezdī, beyt:

دلا وحشی صفت یک حرف بشنو در لباس از من
بکش سر در گریبان غم اندر وقت عریانی

(Ey gönül! Vahşī gibi sen de benden gizli bir öğüt dinle! Yoklukta olduğun zaman başını gam yakasına çek!)

درلباس بودن [der-libās būden]: Nifāḳ üzre olmak. Mevlānā 'Urfī, beyt:

کسی که با تو بود در لباس همچو پیاز
به زیر تیغ کشندش برهنه همچو سیر

(Sana nifak besleyeni soğan gibi bıçak altına alıp sarımsak gibi soyarlar.)

در لوزینه سیر دارد [der-lūzīne sīr dāred]: Şādlıkta ġam getirir demektir. Ba'żı ferhengde sürūru ve ġamı da ileri getirir. Ḥakīm Enverī, beyt:

که بود با تو همه دوست در وفا چو پیاز
که روزگار به لوزینه در ندادش سیر

(Sana soğan gibi sürekli vefa gösteren kim var! Felek bademe sarımsak/mutluyken üzüntü getirmedi mi!)

(35ᵇ)

در میان باشد [der-miyān bāşed]: Ya'nī rehn ola. Monlā Bezmī, beyt:

می روم در آستان پیر آن روشن دلی
در میان باشد به می هر روز تسبیح و عصا

(O temiz kalpli pirin eşiğine gidiyorum. Tespih ve asa, şaraba her gün rehin olsun!)

Kemāl-i Ḫocendī, beyt:

گر میان باشدش به زیر قبا
خرقهٔ بنده در میان باشد

(Bendenizin hırkası, onun elbisesi altındaki beline rehin olsun!)

در نمی آید [der nemī-āyed]: Ḥāṣıl olmadı. Ḫᵛāce Selmān, beyt:

بر آن بودم که چون دولت درآید از درم روزی
به هر پایی که کوشیدم ازین در در نمی آید

(Öyle bir devletim var ki ikbal günü birlik kapıma gelir. Fakat ne kadar çabaladıysam da o kapıdan istediğimi elde edemedim.)

در نمی گیرد [der nemī-gīred]: Kārger olmaz. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

در وصلهٔ او نشست [der-vaṣle-i ū nişest]: Onun murādınca ḥareket eyledi. Mevlānā Ṭūsī, beyt:

راست در جان و دل طوسی نشیند تیر او
شکر باری عاقبت در وصلهٔ یاران نشست

(Onun oku Tūsī'nin canı ve gönlüne otursa yeridir. Allah'a şükürler olsun ki sonunda dostların gönlünce hareket etti.)

درون پروران [derūn-perverān]: Yaʿnī enbiyā ʿaleyhimu'ṣ-ṣalātu ve'ṣ-selām ve aṣḥāb-ı ḳulūb yaʿnī evliyā ve erbāb-ı mücāhedāt. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

دروندار [derūn-dār]: Yaʿnī kīne-dār. Mesʿūd-ı Ḳumī, beyt:

درونش گره برگره پرشکنج
دروندار چون مردم کینه سنج

(İçi düğüm düğüm olmuş fitneyle doludur. Kinci insanlar gibi kin güdücüdür.)

درهم کرد [derhem kerd][1]: Dürdü, büktü ve karıştırdı. Şāʿir, beyt:

تا صبا گیسوی آن یار خم اندر خم کرد
همه بهبودئ آسایش دل درهم کرد

(Tan yeli o sevgilinin saçını büklüm büklüm yapınca gönlün bütün huzuru kaçtı.)

دریاب [der-yāb]: Birkaç maʿnāya gelir. Evvel, "esirge!" maʿnāsına. Mevlānā Şāhī, beyt:

دریاب دمی شاهئ دلخستهٔ خود را
ترسم که بجویی و دیگر باز نیابی

(Sana āşık olan Şāhī'yi bir an olsun esirge! Korkarım bu gidişle arasan da bulamayacaksın.)

Ve dahi "muʿāvenet ve imdād eyle!" maʿnāsına. Ḫᵛāce Ḥāfıẓ, beyt:

به عشق روی تو عاشق غریق بحر بلاست
که فوت می شود اینک بیا یکی دریاب

(Āşık senin yüzünün aşkıyla bela denizinde boğulacak. Kaybolmak üzere, gel biraz yardım et!)

Ve dahi, "tedārük eyle!" maʿnāsına. Ḫᵛāce Ḥāfıẓ, mıṣraʿ:

راح چون لعل آتشین دریاب

(Ateşten lal/dudak gibi bir şarap bul getir!)

1 M: -

Ve dahi, "fehm eyle ve anla!" maʿnāsına. Ḫᵛāce Ḥāfıẓ, mıṣraʿ:

بیا و حاصل عمر عزیز را دریاب

(Gel de aziz ömrün kıymetini anla!)

دریافت [der-yāft]: Fehm etti ve anladı. Ḫᵛāce Selmān, beyt:

موی تو در قفا چو بدیدم نیافتم
گفتم مگر که دود دلی از قفای تست

(Başındakini görünce saç olduğunu anlamadım. Olsa olsa gönülden çıkan ateşin dumanıdır dedim.)

Ve süʿat eyledi demek olur. Şeyḫ Niẓāmī, beyt:

چنان تیزرو شد که دریافتش
به زخمی سر از فلک برتافتش

(Epeyce hızlı davranıp gemiden yaralı bir şekilde kaçtı.)

دریای بصره [deryā-yı başra]: Yaʿnī piyāle-i buzurg. Keẕā fī-*Şerefnāme*. Ve dahi şarāb-ı bisyār maʿnāsına mervīdir.

در یک تیرست [der-yek tīrest]: Bir pāyededir. Mevlānā Ṭūsī, beyt:

در روز وغا تیر تو و نیزهٔ مهر
روشن شده پیش تو که در یک تیرست

(Açıkça anlaşılmıştır ki savaş günü okun ile güneşin mızrağı senin nazarında aynı payededir.)

Bu maʿnāda در چه تیری [der-çi tīrī] dahi derler, "ne pāyedesin!" demek olur. Mevlānā Ṭūsī, beyt:

ای دل چو تیرش آمد زود از هوا بگیری
تا در صف دلیران بینم که در چه تیری

(Ey gönül! Sevgilinin oku geldiğinde onu havada kap! Böylece yiğitler safında ne payedesin göreyim!)

دستاربند [destār-bend]: Yaʿnī dānişmend. Keẕā fi'l-*Maḥmūdī*.

دستارچه ساز [destārçe sāz]: Yaʿnī, hediyye ver! Ḥakīm Ḫāḳānī, beyt:

از سیم صراحی و ز زر می
دستارچه ساز دلبران را

(Güzellere gümüş sürahi ve altın şaraptan hediye ver!)

Ve *Mü'eyyidü'l-Fużalā*'da be-maʿnī-i استمالت ساز [istimālet sāz] ve *Mecmaʿu'l-Fürs*'te be-maʿnī-i دست بدار [dest bi-dār] masṭūrdur.

دستارِ مؤذنان [destār-ı mu'eẕẕinān]: Ḳadīmde mü'eẕẕinler başlarına siyāh bağlarmış. Ehl-i mātem başlarına siyāh bağladıklarına meṡel olmuş. Ḥakīm Ḫāḳānī, beyt:

باد دستار مؤذن دربود
کعبتینی زان میان بیرون فتاد

(Rüzgār müezzinin sarığını kaptı, arasından bir zar düştü.)

دست از پا خطا کرد [dest ez-pā ḫaṭā kerd]: Elin ve ayağın şaşırdı. Mevlānā Ṭūsī, beyt:

مردم چین را خطایی مشک از بند می نهد
می کند گر با سر زلف تو دست از پا خطا

(Hatā miski senin saçının ucuyla tuzak kurarsa, Çin halkı elini ve ayağını şaşırır.)

دستادست [dest-ā-dest]: Yaʿnī naḳd ki بسادست [besādest] veresiyedir. Ebū Şekūr, beyt:

ستد و داد مکن هرگز جز دستادست
که بسادست خلاف آرد و الفت ببرد

(Peşin para olmaksızın asla alışveriş yapma! Çünkü veresiye arayı bozar, dostluğu bitirir.)

دست افراز [dest-efrāz]: Ālāt-ı erbāb-ı ṣanāyiʿ. Mevlānā Kātibī, beyt:

هنر سخاست دگر جمله دست افرازند
اگر ترا به هر انگشت خویش صد هنرست

(Her parmağında yüz hüner de olsa, hüner olan cömertliktir, gerisi hep ālettir/aracıdır.)

Baʿżı nüsḫada "eldiven" maʿnāsına da mervīdir. Eldiven olması پای افراز [pāy-efrāz] ayak dolağı olduğu münāsebetledir. Mevlānā Cāmī, beyt:

گر به او منت نبود دست رس
جلد قدم پای فراز تو بس

(Eğer minnet etmek istemiyorsan, ayağının derisi sana ayakkabı olarak yeter!)

دست افشار [dest-efşār]: Her ne ki lāden gibi elde oynarlar ʿumūmen ve altından muṣannaʿ ve mülāyim top edip ekābir ve mülūk elde tutarlar ḫuṣūṣan. İbtidā Ḫüsrev-i Pervīz için düzülmüştür. Şeyḫ Niẓāmī, meṡnevī:

سرینش را اگر افشردیش مشت
برون آرد خمیر آسا ز انگشت

ز دست افشار زر اکنون خمش شو **(36ᵃ)**
بیا و سیم دست افشار بشنو

(Sürīni avuçlanacak olsa, parmaklardan hamur gibi dışarı çıkar. Şimdi gel, altın bilezikten geçip gümüş bileziği dinle!)

دست افشان شدن [dest-efşān şuden]: Raḳṣ ve semāʿ eylemek. Ḫᵛāce Selmān, beyt:

دستها کوبند برهم سرو و هر ساعت چنار
در هوای مهرجان رقصان و دست افشان شده

(Selvi ve çınar, mihricān havasıyla her an el çırpıp dans etmedeler.)

Ve vecd ü ḥāl ile şevḳe gelmek maʿnāsına. Ḫᵛāce Ḥāfıẓ, beyt:

چو دردستست رودی خوش بزن مطرب سرودی خوش
که دست افشان غزل خوانیم و پا کوبان سر اندازیم

(Ey şarkıcı! Mademki hazırda güzel bir ırmak var, güzel bir şarkı söyle! Biz de şevke gelip el çırpalım, ayaklarımızı yere vurup eşlik edelim.)

دست افشانی [dest-efşānī]: Ẕevḳ u ṣafāda olmak. Mıṣraʿ:

باد دست افشان درآمد آب پا کوبان رسید

(Rüzgār el çırparak geldi, akarsu ayağıyla eşlik ederek vardı.)

دست انداز [dest-endāz]: Ẓulüm ve sitem. Ḫᵛāce Selmān, beyt:

چنان ز ملک برانداخت رسم دست انداز
که بازکش نتوانست بر کبوتر زد

(Memleketten zulmü öylesine kaldırdı ki öldürücü şahin güvercin avlayamaz oldu.)

Ve ḥadden mütecāviz cevr ü taʿaddī maʿnāsına, maḥbūbdan olsun ġayrıdan olsun. Muḥteşem-i Kāşī, beyt:

ترک من مستست و دست انداخت بر دوش رقیب
وه که شد ملک دلم ویران ز دست انداز او

(Benim Türk güzelim sarhoş olup elini rakibin omuzuna atmış. Yazık! Gönül ülkem onun cefası yüzünden yıkıldı.)

دست بردل نهاد [dest ber-dil nihād]: Cānına cebr eyledi. Mevlānā Şāhī, beyt:

چند بینم رخ خوبان و دل از دست دهم
وقت آنست که دستی بنهم بر دل خویش

(Ne zamandır güzellerin yüzünü görüp gönlümü elden yitiriyorum. Şimdi gönlümü teselli etme zamanı!)

دست برد [dest-burd]: Ġālib olmak, cenkte ve ġayrıda. Ḫᵛāce Ḥāfıẓ, beyt:

مرا مَی دگر باره از دست برد
به من باز بنمودی از دستبرد

(Şarap bir kez daha bana üstün geldi, beni alt etmeyi bir kez daha başardı.)

دستبرد شد [dest-burd şud]: Maġlūb oldu. Ḥakīm Enverī, beyt:

باری از آن پای شوم پایمال
باری از آن دست شوم دستبرد

(Zaman olur o ayağın altında çiğnenirim. Zaman olur o ele mağlup olurum.)

دست بر روی [dest ber-rūy][1]: Tezyīn maʿnāsına. Şeyḫ Niẓāmī, beyt:

عروسان ریاحین دست بر روی
شکرخوان شکوفه شانه در موی

(Fesleğen gelinleri süslenmiş. Çiçekler saçlarını tarıyor.)

دست برون کن [dest birūn kun]: Yaʿnī دست را قطع کن [destrā ḳaṭʿ kun]. Keẕā fī-*Şerefnāme*. Ġayrı ferhenglerde her nesneden ḳaṭʿ-ı ʿalāḳa eylemek maʿnāsınadır. Ḥakīm Enverī, beyt:

با چنین دست مرا دست برون کن پس ازین
گر قناعت نکند دست کشد پیش نیاز

(Bundan böyle elim kanaat eylemeyip ihtiyaç için açılırsa, o eli kes gitsin!)

دست بر ترکش زد [dest ber-terkeş zed]: Yaʿnī ʿaceb iş etti. Ḫᵛāce Āṣafī, beyt:

زان کمان ابرو ز چاک دل کشیدم تیر آه
درصف عشاق دستی باز برترکش زدم

(O yay kaşlı sebebiyle gönlümün yarığından ah okumu çekip yine āşıklar arasında görülmemiş bir iş ettim.)

1 M: -

دست برو افشاند [dest berū efşānd]: Onu terk eyledi. Ḫᵛāce Selmān, beyt:

دنیا چو کرد گرد تشبث به دامنت
افشاند همت تو بر آن خاکسار دست

(Dünya senin eteğine toz kondurmaya teşebbüs etse de senin himmetin o tozu hemen silkeler.)

دستِ پیشین را بدل نیست [dest-i pīşīnrā bedel nīst]: İş evvelki iştir. Mevlānā Cāmī, beyt:

زبان دهر را زین بِه مثل نیست
که گویند دست پیشین را بدل نیست

(Dünyanın ağzında şundan iyi atasözü yoktur: "İş önceki iştir" derler.)

دست به کاسه یافت [dest be-kāse yāft]: Mübāşeret-i cimāʿ üzre buldu. MevlānāʿAṭāyī, beyt:

دوش به وقت صبحدم طرف چمن شتافتم
نرگس می پرست را دست به کاسه یافتم

(Dün gece sabaha karşı aceleyle bahçe tarafına gittim. Sarhoş nergisi cimâya hazırlanırken buldum.)

دستِ خر [dest-i ḫar]: ʿAvratın ve oğlanın fülân ettiğim diye söğmek. Şeyḫ Saʿdī, beyt:

کسی پای مرغی نیاورد پیش
ولی دست خر رفت ز اندازه بیش

(Kimse önüme bir tavuk ayağı bile getirmedi. Fakat haddinden fazla sövüp sayma vardı.)

Ḥakīm Enverī, beyt:

دست خر نام می برم اما
می نگویم که در کجاست هنوز

(Avradını sattığımın adını vereceğim ama şu an nerede olduğunu söyleyemiyorum.)

دستخوش [dest-ḫoş]: دست افشار [dest-efşār]-ı merḳūm maʿnāsınadır. Mevlānā Cāmī, beyt:

با دلی دستخوش خوف و رجا
گفت که ای گرم روان تا به کجا

(Korku ve ümidin oyuncağı olmuş bir gönülle "Ey aceleci, nereye kadar?" dedi.)

Ve terkīb-i iżāfī ṣūretinde dahi istiʿmāl olunur. Üstād, beyt:

عصمت و عقلست بر سر آمده از کائنات
او بهم پا مال شهوت بود و دست خوش هوا

(Kāinatta öne çıkan akıl ve namustur. O ise hem şehvetine yenilmiş hem de heveslerinin oyuncağı olmuş.)

دستِ خون [dest-i ḫūn]: Ḳumār oyununda rehini kendi cānibine bağlamaya derler. Ḥakīm Ḫāḳānī, beyt:

در قمرهٔ زمانه فتادی به دستخون
وا مال کعبتین که حریفست بس دغا

(Felekle dest-i hūn kumarı oynarken rehine düştün! Zarları iyi ez! Çünkü hilesi çok, usta bir oyuncudur.)

دست داد [dest dād]: Yaʿnī müyesser oldu. Ve dahi rām oldu maʿnāsına istiʿmāl olunur. Ḫᵛāce Ḥāfıẓ, beyt:

در آب و رنگ رخسارت چو جان دادم به بوی او
چو نقشی دست داد اول رقم بر جان سپاران زد

(Sevgilinin yanağına renk ve tazelik vermek için ne canlar verdik. İstediğini elde edince de ilk işi, onun için canını ortaya koyanların üstüne çizgi çekmek oldu.)

تشریف دستبوس تو آن را که دست داد
می افتدش بسان زمین چرخ درقدم

(Felek/gökyüzü, tıpkı yeryüzü gibi, elini öpme şerefine erişen kimsenin ayağına kapanır.)

دست درآستین کرد [dest der-āstīn kerd]: Yaʿnī her nesneden el çekti. Keẕā fi'l-*Maḥmūdī*.

دست شست [dest şust]: **(36b)** Nevmīẕ oldu. Bu ʿibāret Türkīde dahi müstaʿmeldir. Ebulmaʿānī, beyt:

دیگران را وفا چو کرد نهان
دست شستند عاشقان از جان

(Rakiplere gizlice vefa gösterince āşıklar canlarından el yudular, yani ümidi kestiler.)

دست شکسته [dest-şikeste]: Yaʿnī bī-māye ve bī-ḳudret. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

دست صلیبی مکن [dest ṣalībī me-kun]: Yaʿnī taʿẓīm için el bağlama! Keẕā fī-*Mü'eyyidi'l-Fużalā*.

دست گشاد [dest guşād]: Yaʿnī سخا و جوانمردی کرد [seḫā vu cuvānmerdī kerd]. Keẕā fi'l-*Maḥmūdī*.

دست کشیده [dest-keşīde]: Taṣarruf olunmuş şeyʾ. Mevlānā Ümīdī, meşnevī:

بیا ساقی آن طفل نوساله را
گرانمایه یاقوت سیاله را

بده گرچه در کیش هشیار و مست
نشاید کشیدن به یکساله دست

(Ey sāki, gel! Ayık ve sarhoşların mezhebinde yeni yetmeye el uzatmak yasak olsa da o yeni yetme çocuğu, o pek kıymetli akıcı yakutu (şarabı) ver!)

دست مزدی [dest-muzdī]: Şefāʿat ve emānet. Muʿayyen maʿnāsına da olur. Keẕā fī-*Edāti'l-Fużalā*.

دست موزه [dest-müze]: Ālāt-ı ṣanāyiʿ. Mevlānā Cāmī, beyt:

اول از شرع دست موزه کند
پس سؤال نماز و روزه کند

(Önce şeriatı ālet eder, sonra namaz ve orucu sorar.)

دستِ موسی [dest-i mūsá]: Yaʿnī āfitāb. Ḥakīm Ḫāḳānī, beyt:

جام فرعونی اندر آر که صبح
دست موسی برآرد از کهسار

(Sabah olmuş, dağın üstünden Musa'nın eli (güneş) yükseliyor. Büyük kadehi getir!)

دست و پا زد [dest u pā zed]: Çalıştı ve çabaladı. Mevlānā Kātibī, beyt:

برای کشتن خود دست و پا زدم بسیار
ولی به کوشش خود سرخ روی نتوان شد

(Kendimi öldürmek için epeyce çalıştım çabaladım ama insan kendi çabasıyla mutlu olamıyor işte!)

Miṣāl-i ṣānī, Mīrzā Ḳulı Big, beyt:

دست و پا چند زنی عرض شهیدان بردی
یک زمان صبر کن ای کشته که قاتل برود

(Ey maktul! Daha ne kadar çabalayıp şehitliğin namusunu götüreceksin! Birazcık sabret de katil gitsin.)

دست و پا گم کرد [dest u pā gum kerd]: Kendini yitirdi. Şeyḫ Saʿdī, beyt:

خواهم اندر پایت افتم دامنت گیرم به دست
چون ترا بینم ز شادی دست و پا گم می کنم

(Ayağına kapanıp eteğine yapışmak istiyorum. Ancak seni görünce mutluluktan kendimi kaybediyorum.)

دست و گریبان شد [dest u girībān şud]: Yaka yakaya oldu. Ḫᵛāce Selmān, beyt:

غنجه را باد چو آید به تقاضا اگرش
در میان زر نبود دست و گریبان باشد

(Rüzgār goncayı istemeye gelirse, arada altın olmaksızın yaka yakaya olurlar.)

دست و گردن شد [dest u gerden şud]: Kol kola oldu. دست و گریبان [dest u girībān]ın ḫilāfıdır. Baba Fiġānī, beyt:

عفاالله مستیٔ آن شوخ مردم کُش که با خوبان
به رغم عاشق خود در سر مَی دست و گردن شد

(Allah o insan öldürücü işveli güzelin sarhoşluğunu affetsin! Çünkü āşığına rağmen şarap sofrasında güzellerle kucaklaştı.)

دسته ساخت [deste sāḫt]: Münfaʿil oldu. Ḫᵛāce Ḥāfız, beyt:

در باغ ز اشتیاق وصلت
گل ساخت دسته خویشتن را

(Gül sana kavuşma şevkiyle bahçede kan ter içinde kaldı.)

دسته شد [deste şud]: Muẓṭarib oldu. Ḫᵛāce Selmān, beyt:

بنفشه دسته از آن می شود به مجلس باغ
که در بهار به خود می رود فرو غمگین

(Bağ meclisinde menekşenin üzgün olduğu, bahar mevsiminde gamlı bir şekilde başını eğmesinden bellidir.)

دستیار [dest-yār]: Yaʿnī muʿīn. Mevlānā Ẓuhūrī, beyt:

وفا پایمرد و سخا دستیار
ظرافت ندیم و ادب پیشکار

(Vefa arkadaş, cömertlik yardımcı. Zarafet sohbet arkadaşı, edep ise yol gösterici.)

دست یافت [dest yāft]: Ẓafer maʿnāsınadır. Mevlānā Hātifī, beyt:

وز آنجا عنان سوی البرز تافت
بر آن کوه و دشت از گران گرز یافت

(Oradan Elburz dağı tarafına yöneldi. Ağır topuzuyla o dağ ve bozkıra hākim oldu.)

دغل درآیی [deġal der-āyī]: ʿAyb bulmaya çalışırsın ve ʿayb ararsın. Keẕā fī-*Mecmaʿi'l-Fürs*.

دفتر شکست [defter şikest]: Kāğıd kenārın bükmek. Ḥakīm Enverī, beyt:

تیر مستوفی به دیواندر چو شاگردان او
می بریدی کاغذی یا می شکستی دفتری

(Divanında kātiplik yapan Utarit, tıpkı öğrencileri gibi ya kāğıt keser ya da kāğıt bükerdi.)

دف زدن [def zeden]: Nesne istemek. Ve dahi girye eylemek. Keẕā fī-*Mü'eyyidi'l-Fużalā*.

دفکش [def-keş]: Yaʿnī pāzenek ki ʿavrat pāzenekine denilir. Oğlan pāzenekine گوه دلال [güh-dellāl] derler. İkisi de bu beyitte vāḳiʿdir. Mevlānā Ümīdī, beyt:

گوه دلال و دفکشی به ترا
بهتر از شاعری و منلایی

(Senin için kadın ve oğlan satmak, şairlik ve mollalıktan daha iyidir.)

دماغ دارد [demāġ dāred]: Yaʿnī mütekebbir ve ḫod-bīn. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

دم به کام فرو رفت [dem be-kām furū reft]: Miḥnette olmaktan kināyedir. Ḫᵛācū-yı Kirmānī, beyt:

دمی ز وصل تو خواهم مگر به کام رسم
دمم به کام فرو رفت و برنیاید کام

(Bir an sana kavuşup muradıma ermek istedim, amacıma ulaşamayıp sıkıntı içinde kaldım.)

Ve دم فرو رفت [dem furū reft] dahi derler. Ḫᵛāce Selmān, beyt:

نایست فرو رفته دم آواز دهیدیش
کو گوش به ره دارد و چشمش نگرانست

(Onun davet etmesi, sesi az çıkan bir düdüğü andırır. Gözü bakarken kulağı yoldadır.)

دمِ بی قدم [dem-i bī-ḳadem][1]: Netīcesiz vaʿde ve ʿāḳıbeti bī-meʾāl nesne. Şeyḫ Saʿdī, beyt:

دم بی قدم تکیهای هست سست
که دروی شدن کس نیاید درست

1 M: -

(Bozulmuş tekkeler sonuç alınamayacak yerlerdir. Bir kimsenin orada olması doğru değildir.)

دم درکشید [dem der-keşīd]: Ḫāmūş oldu. Lāzımıyla taʿbīr olunmuştur. Ḫᵛāce Ḥāfıẓ, beyt:

حافظ چو نافهٔ سر زلفش به دست تست
دم درکش ارنه باد صبا را خبر شود

(Ey Hāfız! Mademki sevgilinin saçı elinde, sessiz ol! Yoksa tan yeli duyup herkese haber verecek.)

Gāhī **(37ᵃ)** melzūmuyla da taʿbīr olunur. Ḫᵛāce Ḥāfıẓ, beyt:

مرا مگوی که خاموش باش و دم درکش
که در چمن نتوان گفت مرغ را خاموش

(Bana "sessiz ol ve sus!" deme! Hiç bahçede öten bülbüle sus denilir mi!)

دم زد [dem zed]: دم درکشید [dem der-keşīd] in muḳābilidir, söyledi maʿnāsına. Ḫᵛāce Ḥāfıẓ, beyt:

جایی که یار من به شکر خنده دم زند
ای پسته کیستی تو خدا را به خود مخند

(Ey fıstık! Sevdiğimin tatlı gülüşle konuştuğu bir yerde sen kim oluyorsun! Allah aşkına kendine güldürme!)

دندان به او فرو برد [dendān be-ū furū burd]: Ona meşġūl oldu. دندانِ طمع فرو برد [dendān-ı ṭamaʿ furū burd] dahi derler. Baba Fiġānī, beyt:

درین مجلس به چیزی هرکسی دندان فرو برد
امید ما بر آن لبهای شکر خند خواهد بود

(Bu mecliste herkes bir şeyle uğraştı. Bizim ümidimiz de o gülüşü tatlı dudak olacak.)

دندان به خون برد [dendān be-ḫūn burd]: Yaʿnī ısırdı. Şeyḫ Saʿdī, beyt:

که بندی چو دندان به خون دربرد
ز حلقوم بیدادگر خون خورد

(Mahkum ısırdığı zaman zalimin boğazını dişleyip kanını içer.)

دندان بر جگر نهاد [dendān ber-ciger nihād]: Ṣabır ve taḥammül eyledi. Emīr Süheylī, beyt:

چند خون دل خورم عشقت ز سر خواهم نهاد
هرچه باداباد دندان بر جگر خواهم نهاد

(Senin aşkında gönül kanı içmeyi bırakır mıyım! Her ne olursa olsun yine de tahammül edeceğim.)

Ve دندان فشرد [dendān fuşurd] dahi derler. Mevlānā Cāmī, beyt:

به سختی چند روز آنجا به سر برد
بدان محنت بسی دندان بفشرد

(Güçlükle birkaç gün orada dolaştı. O sıkıntıya epeyce dayandı.)

دندان برکن [dendān ber-ken]: Yaʿnī, ṭamaʿ eyleme! Ḫᵛāce Selmān, beyt:

درآمد و گفت ازین دندان با من
راحت طلبی ز کام دندان برکن

(Bana gelip "Rahat istiyorsan açgözlülükten vazgeç!" dedi.)

دندانِ طمع برکن [dendān-ı ṭamaʿ ber-ken]: Aşlı üzredir. Mevlānā Kātibī, beyt:

همه دندان طمع از لب لعلت کندند
من اگر پیر شوم بر نکنم دندان را

(Herkes senin dudağına açgözlülükle bakıyor. Ben yaşlansam da açgözlülük etmem.)

دندان به کار فرو برد [dendān be-kār furū burd]: Cān u dilden saʿy eyledi. Evḥadeddīn-i İṣfahānī, rubāʿī:

دشمن گرو وصل ز من برد آخر
او گشت بزرگ و من شدم خرد آخر

آورد به جان لب ترا از بوسه
دندان به رخت نیز فرو برد آخر

(Düşman sonunda benden kavuşma rehinini aldı. Sonunda o büyük oldu, ben de küçük... Canın karşılığında senden bir buse getirdi, yanağın için de ne gerekiyorsa yaptı.)

دندان دارد [dendān dāred]: Yaʿnī ḫışm ve kīn eyler. Keẕā fi'l-*Maḫmūdī*.

دندان سپید [dendān-sepīd]: Yaʿnī mesrūr ve ḫandān. Şeyḫ Niẓāmī, beyt:

سیاهان از آن کار دندان سپید
ز خندان لب رومیان نا امید

(Siyahlar bu işe çok sevindi. Beyazların gülen dudakları ümitsiz.)

دندان شکند [dendān şikened]: ʿĀciz ve furūmānde eder. Kemāl-i Ḫocendī, beyt:

گر به سنگ ستم عشق تو دندان شکند
دل ز لبهای تو دندان طمع بر نکند

(Aşkının eziyet taşı perişan etse de gönül senin dudaklarını arzulamaktan vazgeçmeyecek.)

دندان فرو برد [dendān furū burd]: Ḥırṣından üzerine düştü. Ḫᵛāce Selmān, beyt:

دندان فرو مبر به امید ای دل از ترا
روزی لب نگار به کام زمان دهد

(Ey gönül! Ümitlenip de hırs yapma! Sevgilinin dudağı günün birinde sana da zaman verir.)

دندان کنان [dendān-kunān]: Rüsvāy ediciler. Bir maʿnāsı dahi "zārī ediciler"dir. İki maʿnāsı da bu beyitten fehm olunur. Ḥakīm Ḥāḳānī, beyt:

شاهدان آب دندان آمده در کار آب
فتنه را از خواب خوش دندان کنان انگیخته

(Kavuşması kolay güzeller işe koyulunca fitneyi güzel uykusundan uyandırdılar.)

Ve ʿāciz olmak maʿnāsına da gelir. Ḥakīm Ḥāḳānī, beyt:

او سر گران کرده به آن من پیش او زاری کنان
دلها در آن دندان کنان دامن به دندان دیده ام

(O benim karşımda mağrur, bense onun karşısında ağlıyorum. Gönüllerin ona karşı āciz ve perişan olduğunu gördüm.)

دندان نماید [dendān numāyed]: Ḫışm ve ġażab eyler. Keẕā fī-*Şerefnāme*. *Mecmaʿu'l-Fürs*'te, ḫandān maʿnāsınadır. Bu maʿnāya, Ḥakīm Ḥāḳānī, beyt:

نقاب شکرفام بندد هوا را
چو صبح از شکرخند دندان نماید

(Sabah vakti tatlı tatlı gülümseyerek beyaz dişini gösterince havaya beyaz renkli bir peçe bağlar.)

Ve dahi, ʿāciz olmak maʿnāsına mervīdir.

دندان نمای [dendān-numāy]: Ẓāhir edici. Meẕkūr maʿnālarda. Keẕā fi'l-*Mecmaʿ*.

دنکاسه کاسه جلبان [den-kāse] ve [kāse-culbān]: Kilāhumā be-maʿnī-i girān-cān ve müft-ḫᵛār. İkisi de bir maʿnāya bu beyitte vāḳiʿdir. Ġazzālī-i Meşhedī, beyt:

کدو کشکول در کف بهر شوربا دربدر کردی
نکردی سیر ازین دنکاسگی و کاسه جلبانی

(Tabak ve çanak elde, çorba için kapı kapı dolaştın! Bu ağır canlılık ve hazırcılıktan hiç usanmadın!)

دورِ گوشمال [devr-i güş-māl]: Yaʿnī rūzgār-ı bed, eyyām-ı fitne vü ẓulm ve ḥālet-i faḳr u fāḳa. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

دورگیران [devr-gīrān]: Yaʿnī pādişāhān. Ve dahi bāde-nūşān. Miṣāl-i evvel, Ebulmaʿānī, beyt:

این قدر دادی نکرده بوده پیش
دورگیران جهان در عهد خویش

(Daha önceki padişahlar, kendi dönemlerinde bu kadar bağış yapmamışlardı.)

Miṣāl-i ṣānī, Ebulmaʿānī, beyt:

جوهر جورت نگه دارد به چشم
دورگیران بادهٔ عشقت به سر

(Şarap içenler, aşkının şarabını baş üstünde tutup senin kötülük mücevherini can u gönülden saklıyorlar.)

ده پانزده داری [deh pānizdeh dārī]: Zīb ü zīnet ve ārāyiş-i vaḳar u şevket. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

ده دهی [dehdehī]: Ḫāliṣ ve rāyic **(37ᵇ)** altın.

ده پنجی [deh-pencī]: Geçmez altın ve akçe. İkisi de bu beyitte vāḳiʿdir. Şeyḫ Niẓāmī, beyt:

بر منست این که در سخن سنجی
ده دهی زر دهم نه ده پنجی

(Şairlikte halis altın ortaya koyarım, geçmez akçe değil! Bu, ancak benim işimdir.)

دهن دریده [dehen-derīde]: Söz saklamaz. Ḫʷāce Selmān, beyt:

آه دهن دریده مرا فاش کرد راز
او را گناه نیست منش برکشیده ام

(Sır saklamasını bilmeyen ağzı yırtık ahım sırrımı açık etti. Onun bir günahı yok, ah çeken benim.)

باب الدال المکسوره
[BĀBU'D-DĀLİ'L-MEKSŪRE]

درا دوزا [dirrā dūzā]: Bu bir edādır ki bir ʿāḳil ü kāmil olan kimesneden ḫaṭā ile bir zelle ṣādır olup fi'l-ḥāl ıṣlāḥ ettikte īrād ederler. Li-vāḥidin mine'ş-şuʿarā, beyt:

خه خه ای دلبر درا دوزا
نیک می دری و خوش می دوزی

(Aferin ey yanlışından dönen dilber! Hatanı ne de güzel telafi ediyorsun!)

دراز آهنگ [dirāz-āheng]: Uzun uzak demektir. Mevlānā Cāmī, beyt:

دراز آهنگ شد این کار با تو
ندانم چون کنم ای یار با تو

(Ey sevgili! Seninle bu iş epey uzadı. Seninle nasıl yapacağım bilmiyorum.)

دریده دهان [dirīde-dehān]: Her işittiğini söyleyen adama derler. Ağzı yırtık demektir. Beyt:

تنگ دهان شکر لبان مرهم آن جراحتند
گر ز دهان دریده ای زخم زبان خود کنی

(Eğer ağzı yırtık biri yüzünden yaralandıysan, bu yaranın merhemi ağzı sıkı ve tatlı dilli güzellerdir.)

دژبرو [dij-burū]: Ḫışmnāk olan ādeme derler. Keẕā fī-*Şerefnāme*. Sürūrī *Mecmaʿu'l-Fürs*'te feṭḥ-i dāl ile naḳl eylemiştir.

دل بر دل گواهی می دهد [dil ber-dil guvāhī mī-dihed]: Gönülden gönüle yol var. Ebulmaʿānī, beyt:

نرنجم گر کند دلدار جورم
که دل بر دل گواهی می دهد راست

(Sevgili bana eziyet ederse incinmem. Doğrusu kalpten kalbe yol vardır.)

دل داد [dil dād]: Rızā verdi. Ẓahīr-i Fāryābī, beyt:

اگر ضرورت ازینسان نگیردم دامن
چگونه دل دهدم کز درِ تو درگذرم

(Zorunluluk halinde eteğini tutamıyorsam, kapından geçmeme nasıl razı olacaksın?)

Bu maʿnāya, Ḫᵛāce Selmān, beyt:

خود دل کرا دهد که دهد دل به بی وفا
باری چو دل دهد به مه مهربان دهد

(Gönül gidip bir vefasıza gönül vermeye razı oluyor. Mademki gönül verecek, merhametli bir güzele gönül verse bari!)

دل دل کنان [dil dil-kunān]: Iżṭırāb vericiler demektir. *Mü'eyyidü'l-Fużalā*'da be-maʿnī-i آه زنان [āh-zenān] ve *Mecmaʿu'l-Fürs*'te umūrunda mütereddid olanlar maʿnāsına. Bu maʿnāya, Ḥakīm Ḫāḳānī, musammaṭ:

بغداد جانها روی او طرار دلها موی او
دل دل کنان در کوی او چون خود فراوان دیده ام

(Gönüllerin Bağdat'ı onun yüzü, gönülleri çalan onun saçıdır. Onun köyünde benim gibi tereddütte olan çok āşık gördüm.)

دلِ شب [dil-i şeb]: Kesr-i lām ile. Nıṣfu'l-leyl maʿnāsınadır. Ḫᵛāce Ḥāfıẓ, beyt:

دوش در حلقهٔ مَی قصهٔ گیسوی تو بود
تا دل شب سخن از سلسلهٔ موی تو بود

(Dün gece şarap meclisinde senin saçından söz açıldı. Gece yarısına kadar saçının kıvrım kıvrım oluşundan bahsedildi.)

دل گران کرد [dil-girān gerd]: Ḫāṭır-mānde oldu. Mevlānā Ṣafī, beyt:

نهاده بر دل ما کوه غم ز سنگدلی
سبب چه بود دل خود به ما گران گردد

(Bir taş kalpli yüzünden kalbimizi gam dağına koymuşken gönlümüzün bize incinmesinin sebebi nedir?)

دل گرفت [dil girift]: Darıldı. Ḫᵛāce Ḥāfıẓ, beyt:

دلم گرفت ز سالوس و طبل زد چو کلیم
خوش آن زمان که به میخانه درکشم علمی

(Gönlüm riyaya ve sahte rintliğe darıldı. Meyhanede sancak çekeceğim zaman ne güzel zaman!)

دلگیر شد [dil-gīr şud]: Miṡl-i دل گرفت [dil girift]. Ḫᵛāce Selmān, beyt:

نیست سودای سر زلف تو کار همه کس
که آن طریقست خم اندر خم دلگیر و دراز

(Senin saçının sevdası her kişinin kārı değildir. O yol uzun, kıvrım kıvrım ve usandırıcı bir yoldur.)

دل می دادن [dil mī-dāden][1]: Nefrīn ve iʿrāż eylemek. Ḫᵛāce Ḥāfıẓ, beyt:

درشگفتم که درین مدت ایام فراق
برگرفتی ز حریفان دل و دل میدادت

(Ey sevgili! Bu ayrılık günlerinde rintlerden gönlünü geri çektin, bunlardan gönlünü almayı gönlünün kabul etmesine şaşıyorum.)

دلنشین [dil-nişīn]: Maḳbūl ve maṭbūʿ olmaktan kināyedir. Mevlānā ʿUrfī, beyt:

زنهار گوش باش درین بزم دلنشین
تا نغمه حلقه را به درِ گوش می زند

(Kulağının kapısını nağme halkasıyla çalmak istiyorsan, kesinlikle bu güzel ve uyumlu meclise kulak kesil!)

Ve vāḳıf-ı żamīr olmak maʿnāsına da istiʿmāl olunur. Şeyḫ Feyżī, ez-*Nel ü Demen*, beyt:

1 M: -

هر دیده وری به دلنشینی
می خواند خطی ز نیش بینی

(O müthiş mektubu okuyan her basiret sahibi, onun acısını anlardı.)

دل نمود [dil numūd]: İltifāt eyledi. Kemāl İsmāʿīl, beyt:

چو پسته با همه کس دل نمود گیست ترا
از آن بود همه سالست ز خنده لبها باز

(Antepfıstığı sana herkesle birlikte iltifat ediyor. Yıllarca ağız açıp gülümsemesi bundandır.)

Bu beytin mażmūnu "güleryüz gösterdi" taʿbīrine münāsibdir. Ḫᵛāce Selmān, beyt:

تو دل نمودگئ غنجه با صبا بنگر
که هر دمش چو ببیند کنار بگشاید

(Goncayla tan yelinin birbirine iltifat etmesine bak! Ne zaman birbirlerini görseler kucak açıyorlar.)

Bu maʿnāya روی دل نمود [rūy-ı dil numūd] dahi derler. Ḫᵛāce Selmān, beyt:

آمد صبا و غنجهٔ دل را ز هم گشود
روی دلی به بلبل خونین جگر نمود

(Tan yeli gelip gönül goncasını açtı. Yüreği yaralı āşık bülbüle iltifat etti.)

دل نهاد [dil nihād]: İṭmīnān-ı ḳalb gösterdi yāḫud iṭmīnān-ı nefs eyledi. Kemāl-i Ḫocendī, beyt:

دل نهادم منِ بیچاره به درد دل ریش
چه کنم باغم او نیست جز این چارهٔ من

(Zavallı ben, yaralı gönlün derdine ortak oldum. Ne yapayım, bana onun gamından başka çare yok!)

Bu maʿnāya, Ḥasan Big-i Nāzikī, beyt:

دل نهادیم بر غمت آری
کار باید نهاد بر بنیاد

(Evet, senin gamında kararlıyız! İşi sağlama bağlamak gerekiyordu.)

ده روی [dih-rūy][1]: Yaʿnī rūstāyī. Şāʿir demiştir, beyt:

تا ز اقلیم محبت یار وحشت جوی شد
ساکنان ملکت عشق و وفا ده روی شد

(Sevgili, aşk coğrafyasında korku saldığından beri, aşk ve vefa ülkesinin sakinleri köylülük ediyorlar.)

دهقانِ خلد [dihḳān-ı ḫuld]: Yaʿnī ḥażret-i Rıḍvān ʿaleyhi's-selām ki "ḫāzin-i cennet" dahi derler. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

ده کجا و درختان کجا [dih kucā ve dıraḫtān kucā]: O kanda **(38ª)** bu kanda demektir. Beyt:

ز طوبی زند صوفئ خشک لاف
ببین ده کجا و درختان کجا

(Ham sofu, tubadan bahsediyor. O nerede, bu nerede!)

دیبای پخته در پخته [dībā-yı puḫte der-puḫte]: Bir nevʿ dībādır ki tār u pūdu sīm ü zerdir. Keẕā fi'l-*Mecmaʿ*.

دیدار کرد [dīdār kerd]: Yaʿnī ẓāhir oldu. Ḥakīm Firdevsī, beyt:

دو چشم از زمین سوی دیوار کرد
زلیخا ز دیوار دیدار کرد

(Yere bakan iki göz, duvar tarafına yöneldi. Züleyha duvardan göründü.)

Ve ẓāhir etti maʿnāsına da olur. Kemāl İsmāʿīl, beyt:

به خدایی که او ز عطسهٔ خوک
موش را کرد در جهان دیدار

(Domuzun hapşırığıyla fareyi dünyaya getiren Allah'a andolsun!)

1 M: -

دیده سرخ کرد [dīde surḫ kerd]: "Göz kızarttı" diyecek yerde īrād ederler. Mevlānā Cāmī, beyt:

به هر گلرخ که کردم سرخ دیده
کنون از هر مژه خونم چکیده

(Her gül yanaklıya göz kızarttım/kararttım. Şimdi her kirpiğimden kan damlıyor.)

Bu maʿnāya, Mevlānā Hilālī, beyt:

از مَی شوق مست شد بلبل
چشم خود سرخ کرد بر رخ گل

(Bülbül aşk şarabıyla sarhoş oldu. Gözünü bülbülün yanağı için kızarttı/kararttı.)

دیدۀ کافوری [dīde-i kāfūrī]: Yaʿnī nā-bīnā. Keẕā fī-*Şerefnāme*. Ebulmaʿānī, beyt:

چو قانع گشته می بودم نظاره
ز گریه دیده ام کافوری بوده

(Artık bakayım diye kanaat getirdiğimde gözüm ağlamaktan kör olmuştu.)

دیر آید درست آید [dīr āyed durust āyed]: Geç gelir iyi gelir. Mevlānā Kātibī, der-naʿt-ı şerīf, meşnevī:

محمل جان چون به مطاف آمده
قبلۀ جانها به طواف آمده

دیر و درست آمده عکس ملل
زو شده دیر آی و درست این مثل

(Can mahmili tavaf yerine gelince canların kıblesi tavafa geldi. Herkesin aksine geç ama tam geldi, böylece "geç gel ama tam gel!" sözü ortaya çıktı.)

Şeyḫ Niẓāmī, beyt:

چه خوش گفت این مثل مرد جهانگرد
که دیر آید درست آید جوانمرد

(Dünyayı dolaşmış, tecrübeli bir adam şu atasözünü ne de güzel söylemiş: Cömert geç gelir ama tam gelir!)

دیرآشتی [dīr-āştī]: Deve kinli. Nitekim زود خشم [zūd-ḫişm] derler. Mevlānā Hātifī, beyt:

همه زود خشمان دیرآشتی
سرشته ز خشمند پنداشتی

(Çabuk öfkelenirler, deve kinlidirler. Mayaları öfkeyle karışmış sanırsın.)

دیرپای [dīr-pāy]: Yaʿnī ḳāʾim ve ṣābit. Şeyḫ Niẓāmī, beyt:

کیست درین دستگه دیرپای
کو لمن الملک زند جز خدای

(Bu köhne/sabit dünyada Allah'tan başka kim "Buranın sahibiyim!" diyebilir!)

دیبا هر چند کهنه شود پاتیانه نگردد [dībā her çend kuhne şeved pātiyāne ne-gerded]: Aṣīlzāde her ne kadar faḳīr olsa rezālet ḳabūl etmez. Ebulmaʿānī, beyt:

بدی ناید ز مردمزاده هرگز
نگردد پاتیانه کهنه دیبا

(Asilzadeden asla kötülük gelmez. İpek ne kadar eskirse eskisin değerini yitirmez.)

دیگر کمر نبست [dīger kemer ne-best]: Żāyiʿ ve telef olmuş nesneden kināyedir. Mevlānā Ṭūsī, beyt:

تا نمودی به نیشکر لب خود
آن شکسته دگر نبسته کمر

(Şeker kamışına dudağını gösterince o zavallı artık kemer bağlamadı/telef oldu.)

دیگر نمی بندد کمر [dīger nemī-bended kemer]: Miṣl-i دیگر کمر نبست [dīger kemer ne-best]. Şeyḫ ʿAbdullāh-ı Enṣārī, beyt:

هر که جز موی میان او خیالی بسته است
در میان عاشقان دیگر نمی بندد کمر

(Onun ince belinin dışında hayal besleyen kişi, bir daha āşıklar arasında kemer bağlayamaz, yani yok olur gider.)

دیگِ طوسی به جوش آمد [dīg-i ṭūsī be-cūş āmed]: Ṣūfī-i muḳallid ve şeyḫ-i müzevvir ḥaḳḳında īrād ederler. Şeyḫ Kemāl-i Ḫocendī kendinin ʿAlāʾaddīn-nām bir ṣūfīsi ḥaḳḳında demiştir. Kemāl-i Ḫocendī, ḳıṭʿa:

چون علاء الدین ما وقت سماع
در فغان و خروش می آید

گوییا از حرارت انکشت
دیگ طوسی به جوش می آید

(Alaaddinimiz semā zamanı bağırıp çağırıyor, Tuslu'nun kazanı kömürle fokur fokur nasıl kaynıyorsa o da öylece dertli dertli inliyor.)

دین فروشان [dīn-furūşān]: Yaʿnī aṣḥāb-ı riyā. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

دیوار پست [dīvār-pest]: Türkīde "yalımı alçak" dedikleridir. Mevlānā Hātifī, beyt:

چه صفهای چرگه بهم داد دست
شد آن بی کران دشت دیوارپست

(Avcı safları sıra sıra dizildi. O uçsuz bucaksız ova, yalımı alçak oldu.)

دیوار کج برآرد [dīvār kec ber-āred]: Nāmaʿḳūl iş eylemekten ʿibārettir. Ḫayālī-i ʿAcem, beyt:

از طاق ابروانش رو کرده ای به محراب
در پیش خویش تا کی دیوار کج برآری

(Onun kemer gibi kaşlarından mihraba yönelmişsin. Ne zamana kadar duvarı eğri yükseltecek yani böyle uygunsuz işler yapacaksın!)

دیوار گوش دارد [dīvār güş dāred]: Duyulmaz iş olmaz. Türkīde "duvarın kulağı var" dedikleridir. Aḳa Şāpūr, beyt:

از حال خود نه راحت ما را خموش دارد
گفتن نمی توانم دیوار گوش دارد

(Bizim için susmaktan daha güzeli yok. Söyleyemiyorum, çünkü yerin kulağı var.)

دیوانه ماهِ نو دیده [dīvāne māh-ı nev dīde]: Cünūnu bī-sebebdir. Ay başında cünūn ziyāde olmaktan ʿibārettir. Mevlānā Hātifī, beyt:

که آن شیفتهٔ رسن پریده
دیوانهٔ ماه نو دیده

(O zinciri kopmuş çılgın, yeni ay görmüş/deliliğinin sebebi belli olmayan bir delidir.)

دیوگیر [dīv-gīr]: Hindūstān'da işlenir bir nevʿ laṭīf ḥarīr ḳumāştır. Mīr Ḫüsrev, meşnevī:

نکو دانند خوبان پری کیش
که لطف دیوگیرش از کتان پیش

ز لطف این جامه براندام آبیست
ویاخود سایه ای یا ماهتابیست

(Peri yaradılışlı güzeller ipek kumaşın ketenden daha önce geldiğini iyi bilirler. Bu kumaş güzellik bakımından su gibidir, ya ay ışığı ya da bir gölgedir.)

دیو دولت [dīv-devlet]: Tīz zāʾil olan devlet ve müdbir düşmen-i devlete derler. Keẕā fī-*Şerefnāme*. **(38ᵇ)**

دیو جان [dīv-cān]: Yaʿnī ṣaḫt-cān, şerīr ve miṣl-i دیومردم [dīv-merdum]. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

دیودیده [dīv-dīde][1]: Yaʿnī maṣrūʿ. Ḥakīm Ḫāḳānī, beyt:

چو خسرو جلوهٔ دلخواه نو دید
تو گفتی دیودیده ماه نو دید

(Hüsrev, gönlünün istediği gibi bir cilve görünce yeni ay görmüş deliye dönerdi.)

1 M: -

دیو مردم [dīv-merdum]: Yaʿnī merdüm-i bed-aḫlāḳ u şūr-engīz ü fitne-cūy. Keẕā minhā.

دیوِ مردم فریب [dīv-i merdum-firīb]: Merd-i ḥīlekār. Ebulmaʿānī, beyt:

حیله پرور پلید و بد مشرب
دیو مردم فریب و بد مذهب

(Hileci, alçak, meşrebi bozuk! Yalancı, aldatıcı, mezhebi bozuk!)

دیوِ هفت سر [dīv-i heft-ser]: Yaʿnī zemīn. Ol iʿtibār ile ki heft iḳlīm ola yāḫud yedi kat ola. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

باب الدال المضمومه
[BĀBU'D-DĀLİ'L-MAŻMŪME]

درملک [dur-melek]: Rāʾ-i mevḳūf ile. Yaʿnī ḫātūn. Ḥakīm Şifāyī, der-hicv-i vezīr-i Müʾmin Ḫan, beyt:

گر درملک کل منی سیک باز سقط شد
بابای گله زنگله جنبان به کجا رفت

(Benim hatunumsan benden sana fayda yok, zampara baba nereye gitti?)

دزدافشار [duzd-efşār]: Ḫırsız yatağı. Mīr Ḫüsrev, beyt:

چو جوید متقی ادرار دزدافشار خوان او را
که لابد می بباید ساخت با دزدان دیوانش

(Zahit, sofrasına yardım ve yataklık edecek hırsız aradığına göre, şüphesiz onun divanı hırsızlarla yapılmalıdır.)

دزد دزدست اگر جامهٔ قاضی دارد [duzd duzdest eger câme-i ḳāḍī dāred][1]: Bir bed-baḫt ve sitemgār fāriġ olup ṣūret-i ṣalāḥtan göründükte īrād ederler. Ḥüsāmī, ḳıṭʿa:

صوفی ز سر سرور زدی روی نیست عجیب
در سیهکارئ خود روی بیاضی دارد

مثلست این ز حریفان جهان خوش گفتند
دزد دزدست اگر جامهٔ قاضی دارد

(Ham sofu güleryüzle/mutluluk içinde görünüyorsa şaşırma! Günahkâr hali içinde mutluymuş gibi davranıyor. Dünyayı görmüş geçirmiş olanlar şu atasözünü ne güzel söylemişler: Kadı elbisesi giyse dahi hırsız hırsızdır.)

دزدی از هندوان عجب نبود [duzdī ez-hinduvān ʿaceb nebved]: Bir bed-aṣldan fiʿl-i ḳabīḥ ṣādır oldukta ḍarb ederler. Şeyḫ Niẓāmī, beyt:

1 M: -

زاغ جز هندویی نسب نبود
دزدی از هندوان عجب نبود

(Kargaya hinduluktan başka nesep olmaz. Hintli'nin hırsızlık etmesine şaşılmaz.)

دشمنِ خانگی [duşmen-i ḫānegī]: Dost geçinir düşman. Mevlānā Ẓuhūrī, beyt:

همه آشنایان بیگانگی
محل جوی چون دشمن خانگی

(Bütün tanıdıklar yabancılaşmış, dost geçinen düşman gibi fırsat kollamadadır.)

دشمنکام [duşmen-kām]: Yaʿnī bed-aḥvāl. Türkīde "arkası ḥālli" derler. Mevlānā Bennāyī, beyt:

به عاقبت شدم از دور چرخ دشمنکام
منِ بلازده از دوستکامیٔ بسیار

(Belaya uğramış olan ben, her şey dostların gönlünce olsun diye felek döndükçe perişan oldum.)

Muḳābil-i دوستکام [dūst-kām]dır.

دشوار پسند [duşvār-pesend]: Değme kimesneyi beğenmez adam. Ehlī-i Şīrāzī, beyt:

گر دهم جان به وفایش نپسندی هرگز
آه از آن شوخ جفا پیشه و دشوار پسند

(Vefasına can versem asla beğenmezdi. Ah cefa çektirici ve zor beğenici o şuh dilberden!)

دعا گفت [duʿā guft]: Yaʿnī revāne oldu. Ḫᵛāce Ḥāfız, beyt:

صلاح از ما چه می جویی که مستان را صلا گفتم
به دور نرگس مستش سلامت را دعا گفتم

(Aşk sarhoşlarına salā veren bizden ne iyilik beklersin? Onun nergis gözü devrinde selameti yola koydum, yani selamete elveda dedim.)

Bu beyitten vedāʿ maʿnāsı istinbāṭ olunur.

دمبه نهاد [dumbe nihād]: Yaʿnī فریب داد [firīb dād]. Aldadı demektir. Ḥakīm Ḫāḳānī, beyt:

اجلم دمبه نهاد از برۀ چرخ هنوز
همچو آهوبره مشغول چرایید همه

(Ecel felek kuzusuyla/koç burcuyla beni aldadı. Siz hālā küçük bir ceylan yavrusu gibi otlamadasınız.)

دم لابۀ سگ [dum-lābe-i seg]: Yaltaklanmak maʿnāsına. Ḫᵛāce Ġıyāṣeddīn, beyt:

ز دم لابۀ سگ چه شادی رسد
که ازعف عفش موجب غم بود

(Yaltaklanmakla ne mutluluk gelir! En küçük menfaati sıkıntı getirir.)

دمل برآورده زر زیاده شود [dummel ber-āverde zer ziyāde şeved]: Zaḥmet çeken rāḥat bulur. Mevlānā Ümīdī, beyt:

غنجه بنمود زر شاه گل افزود بلی
زر زیاده شود آن را که برآرد دمل

(Gonca görününce gül padişahının altını arttı. Öyledir, çünkü zahmet çeken rahat bulur.)

دمِ گرگ [dum-i gurg]: Żamm-ı kāf ile. Ṣubḥ-ı kāẕib. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

دم مخور [dum me-ḫor]: Yaʿnī, aldanma! Eyżan minhā.

دمبه پرور [dumbe-perver]: Yaʿnī ten-perver. İş işlemeyip ḫord u ḫᵛāba meşġūl olana derler. Eyżan minhā.

دمبه می دهد [dumbe mī-dihed]: Yaʿnī فریب می دهد [firīb mī-dihed]. Keẕā fī'l-*Maḥmūdī*.

دوازده جوسق [duvāzdeh cevsaḳ]: Yaʿnī on iki burc-ı felekī. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

دو اسبه [du-esbe]: Çatal atlı olup giden adam atın birine biner ve birin yedek eder. Gāhī ikisin yedek edip birine dahi biner. Ona سه اسبه [se-esbe] derler. Mevlānā Cāmī, beyt:

دل کو دو اسبه از غم جانان همی گریخت
عشقت عنان گرفته به سوی تو می کشد

(Senin aşkın iki atla birlikte sevgilinin gamından kaçan gönlün dizginini tutmuş sana doğru çekiyor.)

Miṣāl-i se-esbe, Kemāl İsmāʿīl, beyt:

به گوش جود تو ناگه حدیث کان برسید
سه اسبه خامهٔ تو تاختن بر آن آورد

(Senin cömertliğinin kulağına ansızın maden bahsi erişince, kalemin onun üstüne üç atla saldırdı.)

دوچار زد [duçār zed]: Rāst geldi. Keẕā fī-baʿżi'n-nüsḫati'l-muʿtebere.

دوچار شد [duçār şud]: Muṣādif oldu. Şāh Ṭāhir-i Dekkenī, beyt:

به هر طرف که روی زیر نُه سپهر دو رنگ
ز شش جهت شودت کاروان غصه دوچار

(İki renkli/iki yüzlü dokuz feleğin altında nereye gidersen git, altı yönde de gam kervanına rastlarsın.)

دوچار گردید [duçār gerdīd]: Miṣl-i دوچار شد [duçār şud]. Muḥteşem-i Kāşī, beyt:

چو با جمعی دوچارم گردد از من صد سخن گوید
چو تنها بیندم مهر سکوتش در دهن باشد

(Sevgiliye yanında birileri varken rastlasam bana yüz laf söyler. Yalnız görünce suskunluk mührünü ağzına vurur.)

دو چشم چار شد [du çeşm çār şud]: Miṣl-i دوچار شد [duçār şud]. İki göz dört olmak, rāst gelip muḳābil olmaktan kināyedir. Keẕā fi'l-*Maḥmūdī*.

دود به سوی نکویان باشد [dūd be-sūy-ı nikūyān bāşed]: ʿĀlem devletliye teveccüh eder. Şeyḫ Niẓāmī, beyt:

به هر جا که شود آتش روان زود **(39[a])**
به سوی نیکویان خوشتر رود دود

(Ateş ne tarafa gitse çabucak gider, ancak dumanı iyilerin yanına daha güzel gider. Yani felek, talihli kimseye ilgi gösterir.)

دودِ کدامین چراغ [dūd-ı kudāmīn çerāġ]: Kimin ḥimāyetindedir ve kime dayanır demek olur. Mevlānā Hātifī, beyt:

که آیا ز دود کدامین چراغ
شده خان بدینسان پریشان دماغ

(Acaba kime güveniyor da padişahın bu şekilde canını sıkıyor?)

دود آمد [dūd āmed]: Bed-baḫt ve şūm maʿnāsına. Emīr Ḥasan-ı Dihlevī, beyt:

آن پری رو چو نهان گشت مرا تاب نماند
رفت جان از بدنم بخت من از دود آمد

(O peri yüzlü gözden kaybolunca bizde takat kalmadı. Canım bedenimden gitti, bahtım karardı.)

دوردست [dūr-dest]: Uzun uzak. Beyt:

به فکر سیم گردن از سر زلف
مرو ای دل که باشد دوردستی

(Ey gönül! Gümüş boyun düşüncesiyle saç ucuna gitme! Yoksa çok uzak düşersin!)

Mevlānā Cāmī, beyt:

ز دست اجل تا شوم پای پست
کشم پا ازین جنبش دوردست

(Ecelin elinden yakayı kurtarabilirsem bu uzun uzak işlerden ayak çekeceğim.)

دوست دشمن [dūst-duşmen]: Dostlukta nifāḳ üzre olana derler. Mevlānā Urfī, beyt:

دوست دشمن را به خون غلطان کنم عرفی ولی
دوست دارم دشمنی کورا زبان و دل یکیست

(Ey Urfî! Dost gibi görünen düşmanı kana boğarım ama içi dışı bir olan düşmanı da severim.)

دوستکام [dūst-kām]: Nīk-aḥvāl. Ḫᵛāce Selmān, beyt:

دشمنان گفتند کام دوست نا کامی بود
عاقبت سلمان به رغم دشمنان شد دوستکام

(Düşmanlar, "Sevgili senin istediğinin olmamasını istiyor" dediler. Sonunda Selmān, düşmanların dediğinin aksine muradını sürdü.)

دوستکانی [dūstkānī]: Yārān mecliste birbirlerine muḥabbeten içtikleri dolu sāġara derler. Ḥakīm Ḥāḳānī, beyt:

به دستم دوستکانی داد خاص از جام خرسندی
که خاک جرعهٔ او گشت خضر و آب حیوانی

(Elime has bir kanaatkārlık kadehi verdi. Hızır ve hayat suyu o kadehin yudumuna toprak olurlar.)

Ḫᵛāce Selmān, beyt:

نرگسش در عین مستی دمبدم چشم مرا
ساغر از خون لبالب دوستکانی می دهد

(Sevgilinin gözü her an sarhoş bir halde, benim gözüm de dostlara kanla dolu bir kadeh veriyor.)

دو شاخ شد [du şāḫ şud]: Yaʿnī firār eyledi. Keẕā fī-baʿżi'l-lügati'l-muʿtebere.

دوش با دوش [dūş bā-dūş]: Tamām naẓīr ve hem-tā. Mevlānā ʿUrfî, der-menḳabet-i İmām ʿAlī raḍıya'llāhu ʿanh, mıṣraʿ:

دوش با دوش نبی ز شرف گوهر ذات

(Zāt incisinin mübarekliği bakımından Hz. Peygamber'in benzeridir.)

دو مرجان [du mercān]: Yaʿnī dü leb-i maḥbūbān. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

باب الراء المفتوحه
[BĀBU'R-RĀ'Î'L-MEFTŪḤA]

رازِ آب [rāz-ı āb]: Suda görünen ʿakis, her ne olursa. Ebulmaʿānī, beyt:

حال عاشق چون شود در دیدن آن ماهتاب
می شود عاشق به حسنش گر ببیند راز آب

(O ay ışığını görünce āşığın hali ne olur?! Onun güzelliğinin sudaki yansımasını görür görmez āşık olur.)

رازِ زمین [rāz-ı zemīn]: Yaʿnī sebze ve şükūfe. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

ران گشادن [rān guşāden]: Attan inmek ve sā'ir merkūbdan inmek. At üzerinde eyer boşaltmak. Keẕā fī-*Mü'eyyidi'l-Fużalā*. Ammā *Mecmaʿu'l-Fürs*'te be-maʿnī-i ظاهر کردنِ عیب [ẓāhir kerden-i ʿayb] masṭūrdur. Baʿżı ferhengde "yaʿnī برهنه شدن [bureh-ne şuden]" vāḳiʿdir. Miṣāl-i maʿnī-i evvel, Ḥakīm Ḥāḳānī, beyt:

سر نعل بهای سم اسبت دهم امروز
گاهی به کمین دل ما ران بگشایی

(Bugün atının ayağındaki nal pahasını veririm, yeter ki ara sıra gönlümüze pusu kurmak için eyer boşalt!)

راه انجام [rāh-encām]: Esbāb-ı sefer-i merḳūb ve ġayruhu gibi. Keẕā fī-nüsḫati Mīrzā İbrāhīm. Ammā *Mü'eyyidü'l-Fużalā*'da ancak "merkūb" maʿnāsına naḳl olunmuştur. Bu maʿnāyı mü'eyyid, Şeyḫ Niẓāmī, beyt:

تنوری چنین گرم در بند نان
ره انجام را گرمتر کن عنان

(Fırının (işlerin) böylesine sıcak olduğu yerde sen de bineklerinin dizginlerine daha kuvvetli yapış!)

راه آورد [rāh-āverd]: Armağan. Mevlānā Kātibī, beyt:

ز راه یار من آور غبار را ای باد
مرا از آن نبود خوبتر ره آوردی

(Ey rüzgār! Sevgilimin yolundan toz getir! Benim için bundan daha iyi bir hediye olamaz.)

راهِ دیگر زد [rāh-ı dīger zed]: Ġayrı semt tuttu. Ḫᵛāce Selmān, beyt:

دل همی نالد چو چنگ عشق بر آهنگ تو
در دل عشاق هر دم راه دیگر می زند

(Gönül, tıpkı aşk çengi gibi, sana niyetlenip sürekli inliyor. Āşıkların gönlünde her an başka bir usul tutuyor.)

راه روانِ سحر [rāh-revān-ı seḥer]: Yaʿnī evliyā, sālikān ve şeb-bīdārān. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

راهِ فنا [rāh-ı fenā]: Yaʿnī emrāż u ʿilel-i mühlike. Eyżan minhā.

راهیست که کاسه می توان داد به دست [rāhīst ki kāse mī-tuvān dād be-dest]: İşlek, hemvār ve ṣuʿūbetsiz yol demektir. Üstād, rubāʿī:

راهیست ز کعبه تا به مقصد پیوست
وز جانب میخانه ره دیگر هست
لیکن ره میخانه ز آبادانی
راهیست که کاسه می توان داد به دست

(Hedefe Kābe'den bağlanan bir yol var, meyhane tarafından da başka bir yol var. Lākin meyhane yolu elde kadeh tutulabilen/dört başı mamur, işlek ve düzgün bir yoldur.)

رخت بر بست [raḫt ber-best]: Yaʿnī müsāfir oldu.

رخت افکند [raḫt efkend]: Yaʿnī muḳīm oldu. Bu iki ʿibāret bu beyitte vāḳiʿ olmuştur. Ebulmaʿānī, beyt:

در هوای عشقت افتم آن زمان درد و غمت
رخت خود افکند در دل عقل و دین بربست رخت

(Senin aşkın hevesine düştüm, o zamandan beri derdin ve gamın gönlüme yerleşti, akıl ve din de göç için yola çıktı.)

رسید [resīd]: Yaʿnī روا شد [revā şud]. Bu maʿnā **(39ᵇ)** ıṣṭılāḥīdir, aṣıl maʿnāsı "erişti" demektir. Ḫᵛāce Selmān, beyt:

مرا رسد که ترا توبه داده ای گفتن
شنیدم آیت توبوا الی الله از لب حور

(Hurilerin ağzından "Allah'a tövbe edin!"[1] āyet-i kerimesini işittim. Bana yakışan sana tövbe etmektir.)

رصدگهِ خاکی [raṣadgeh-i ḫākī]: Feth-i kāf-ı ʿAcemī ve iẓhār-ı hā ile. Be-maʿnī-i ḳāleb-i insān. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

رفت [reft]: Yaʿnī ظاهر شد [ẓāhir şud]. Bu dahi ıṣṭılāḥīdir. Ḫᵛāce Ḥāfıẓ, beyt:

دور از رخ او دمبدم از گوشهٔ چشمم
سیلاب سرشک آمد و طوفان بلا رفت

(Sevgilinin yanağından uzakta, gözümün kenarından her an gözyaşı seli gelip bela tufanı görünüyor.)

Ve bir maʿnāsı dahi "eyledi"dir, کرد [kerd] maʿnāsına. Bu dahi ıṣṭılāḥīdir. Türkīde buna benzer taʿbīr vardır, "iyi ettim" diyecek yerde "iyi vardım" derler. Seyf-i İsferengī, beyt:

دلا وصف میان نازک جانان من گفتی
نکو رفتی حدیثی ازمیان جان من گفتی

1 تُوبُوا إِلَى اللهِ Kurān-ı Kerīm, Tahrīm 66/8: "Allah'a tövbe edin!".

(Ey gönül! Sevdiğimin nazik belinden bahsetmişsin, iyi etmişsin! Canımın orta yerinden bir söz söylemişsin.)

Ve bir maʿnā-yı muṣṭalaḥı dahi "cārī olmak"tır. Mevlānā Şāhī, beyt:

چو کلک صنع چنین رفت بر صحیفهٔ ما
مگیر خرده بر ارباب عشق و عیب مکن

(Mademki kader kalemi bizim sayfamıza böyle yazmış, aşk ehlini küçümseyip ayıplama!)

رقم زد [raḳam zed]: Yaʿnī فرمان کرد [fermān kerd]. Mevlānā Hātifī, beyt:

رقم زد دگر باره سیصد هزار
که باشند فرمانبران یسار

(Bir defasında da, üç yüz bin sadık hizmetkârı olsun ferman buyurdu.)

رقیبانِ راز [raḳībān-ı rāz]: Yaʿnī ʿārifān ve erbāb-ı müşāhedāt-ı ġaybiyye. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

رنگ آزادان [reng-āzādān]: Yaʿnī sīret ü reviş-i merdümān-ı aḥrār u cüvānmerdān. Eyżan minhā.

رنگ آور [reng-āver]: Yaʿnī şīve ve nāz ile firīb verici. Keẕā fī-*Mecmaʿi'l-Fürs*.

رنگ آورد [reng āverd]: Yaʿnī ḫacil oldu. Ebulmaʿānī, beyt:

به حسن یکدمیش گل چو لاف خوبی زد
بدید رنگ و رخ و عارض تو رنگ آورد

(Bir günlük güzelliği sebebiyle güzellik iddiasında bulunan gül, senin yanağının ve yüzünün rengini görünce utancından kızardı.)

رنگِ شهِ زنگبار [reng-i şeh-i zengibār]: Yaʿnī tārīkī vü siyāhī-i şeb. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

رواقِ بی ستون [revāḳ-ı bī-sütūn]: Yaʿnī āsumān ve eflāk. Eyżan minhā.

روان آورد [revān-āverd]: Yaʿnī ʿāḳil ve dānā. Keẕā fī-*Mecmaʿi'l-Fürs*.

روانخواه [revān-ḫᵛāh][1]: Deryūzeger, yaʿnī sā'il. Üstād Laṭīfī, beyt:

گر لطف خدا رسد شود شاه
آنکو به درش بود روانخواه

(Onun kapısında dilenen kimse, Allah lutfederse padişah olur.)

روضهٔ ترکیب [ravża-i terkīb]: Yaʿnī ḳāleb-i insān. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

ره به دهی برد [reh be-dihī burd][2]: Keşf-i rāz eyledi. ʿĀrifī, beyt:

دانست این که ره به دهی می برم از آن
رفتن به راه شوق ز رهبر دریغ داشت

(Sırrını açığa çıkaracağımı bildiği için aşk yolunda yürürken kılavuz istemedi.)

ره به ره بیشه به تیشه [reh be-reh bīşe be-tīşe]: İyiliğe iyilik, kemliğe kemlik. Bu maʿnāya Türkīde "yolu yol ile ormanı balta ile" derler. Ebulmaʿānī, beyt:

دوستان را لطف باید دشمنان را تیغ تیز
این مثل شد ره به ره بیشه به تیشه گفته اند

(Dostlara yumuşak davranış gerekir, düşmanlara keskin kılıç. Yolu yol ile ormanı balta ile demişler.)

رهِ خوابیده [reh-i ḫᵛābīde]: İşlek yol demektir.

ره سپر شد [reh-supur şud]: Żamm-ı sīn ile. Yolu tutup gitti. Ebulmaʿānī, beyt:

شنید قیس که رفتست محمل لیلی
شده است رخ سپر و رونهاده در صحرا

(Leyla'nın göçünün kalktığını duyan Kays, sahra yolunu tutup gitti.)

1 M: -
2 M: -

باب الراء المکسوره
[BĀBU'R-RĀ'İ'L-MEKSŪRE]

رشته به انگشت بست [rişte be-enguşt best]: Yaʿnī sipārişi unutmadı. Mevlānā Ṣā'ib, beyt:

غافل مشو ز مرگ که در چشم اهل هوش
موی سفید رشته به انگشت بستن است

(Ölümden gafil olma! Zira akıllı kimselerin gözünde beyaz saç, parmağa ip bağlamak/siparişi unutmamak demektir.)

رشته برآورد [rişte ber-āverd]: Bir kimesne seferde ḫasta oldukta īrād ederler. Vilāyet-i Buḫārā'ya maḫṣūṣ bir ʿillettir. Sāḳ-ı insānda ẓāhir olur iplik gibi bir nesnedir. Ḳaṭʿ olunsa ṣāḥibi helāk olur, ḥāli üzre kalsa gittikçe uzar. Li-vāḥidin mine'ş-şuʿarā, beyt:

خورد آب بخارا گر فرشته
برآرد پای خود را رنج رشته

(Eğer melek Buhara suyuna uğrasa, ayağında ip hastalığı çıkması an meselesidir.)

Şeyḫ Saʿdī, beyt:

یکی را حکایت کنند از ملوک
که بیمارئ رشته کردش چو دوک

(İp hastalığının iğe çevirdiği bir padişahı anlatırlar.)

رکاب گران گشت [rikāb girān geşt]: Yaʿnī سوار شد [suvār şud] ve حمله کرد [ḥamle kerd]. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

رندانِ خاکبیز [rindān-ı ḫāk-bīz]: Yaʿnī aṣḥāb-ı daḳā'iḳ-şināṣ. Eyżan minhā.

ره نورد [reh-neverd]: Ġāyet eşkin at. Ḥakīm Firdevsī, beyt:

چرانندهٔ کرکس اندر نبرد
چمانندهٔ چرمهٔ ره نورد

(Savaşta akbabaya çobanlık eder, eşkin atı otlatırdı.)

رهِ هوان نتوان رفت [reh-i hevān ne-tuvān reft]: Rezālet ve ḫᵛārı eyitmek olmaz. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

رندِ عالم سوز [rind-i ʿālem-sūz]: Merd-i lāubālī vü bī-ḳayd. Ḫᵛāce Ḥāfıẓ, beyt:

ما مست و خراب و رند عالم سوزیم
با ما منشین وگرنه بدنام شوی

(Biz laubali ve kayıtsız rintleriz. Bizimle oturma, yoksa adın kötüye çıkar!)

ریزی بریز [rīzī bi-rīz]: Yaʿnī merḥamet eyle! Ḥakīm Ḥāḳānī, beyt:

ای فیض رحمت تو روان عاصیان را
ریزی بریز بر دل خاقانی از صفا

(Ey rahmetinin bereketi günahkârlara yetişen Rabbim! Lutfedip Hākānī'nin gönlüne de merhamet et!)

ریش گاو [rīş-gāv]: Yaʿnī ebleh ve aḥmaḳ. Mevlānā Cāmī, beyt: **(40ᵃ)**

درطلب نا کشیده محنت و رنج
ریش گاوی بود توقع گنج

(Sıkıntı ve zahmet çekmeden isteyen, oturduğu yerde hazine bekleyen ahmaktır.)

ریش گاو به ریشخند ارزد [rīş-gāv be-rīş-ḫand erzed]: Herkes ile mertebe-i ʿaḳlınca söyleşir. Şeyḫ Niẓāmī, beyt:

بباید ساخت با هر نا پسندی
که ارزد ریش گاوی ریشخندی

(Uygun olmayan kimselerle aklının miktarınca söyleşmelidir.)

ریشِ ناطور [rīş-i nāṭūrī]: Herkese sezā ve nāsezā demeyip temelluḳ ve tevāżuʿ edene derler. Bu maʿnāya ناطورِ گنجه [nāṭūr-ı gence] taʿbīri dahi meşhūrdur. Ebulmaʿānī, beyt:

شد آن کس از مروت در جهان دور
که ریش خود کند چون ریش ناطور

(Her önüne gelene yaltaklanan kişi, dünyada mürüvvetten uzak oldu demektir.)

ریگِ فلان پوشیده است [rīg-i fulān pūşīdeest]: Falānın aḥvāli nā-maʿlūmdur diyecek yerde ḍarb ederler. Evḥadeddīn-i Kirmānī, beyt:

ما ریگ قصهٔ خود پوشیده ایم ز خلق
وآنگه ز قصهٔ ما عالم خبر گرفت

(Biz halimizi halktan gizledik. Dünya, hikāyemizi daha sonra öğrendi.)

باب الراء المضمومه
[BĀBU'R-RĀ'İ'L-MAŻMŪME]

رستم عنان [rustem-ʿinān]: Yaʿnī bahādır ve şecīʿ pehlivān. Mevlānā Hātifī, beyt:

به رستم عنانان سپردش عنان
که آتش فروزان شود از سنان

(Mızraklarında ateş parlayan yiğitlere dizgin teslim etti.)

رقعهٔ غبرا [ruḳʿa-i ġabrā]: Yaʿnī rūy-ı zemīn. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

روپوش [rū-pūş]: Yaʿnī maḫfī ve pūşīde. Mevlānā Cāmī, beyt:

نیست حد چو منی بردن نام چو تویی
بهر روپوش به نام دگرانست خوانم

(Senin gibisinin adını söylemek benim gibisinin haddi değil. Gizlenmek için başkalarının adını söylerim.)

روزِ استفتاح [rūz-ı istiftāḥ]: Rūz-ı mübārek. Beyt:

عزیز دان زمان وصال را که آن دم
مقابل شب قدرست و روز استفتاح

(Kavuşma zamanına kıymet ver! Çünkü o an, Kadir gecesine denk olan kutlu bir gündür.)

Ve şeb-i Ḳadr münāsebetiyle rūz-ı ʿīd olmak fehm olunur. Ve dahi şehr-i Receb'in on beşi olmak da fehm olunur. Ḥażret-i Mevlānā, beyt:

مثنوی که صیقل ارواح بود
باز گشتش روز استفتاح بود

(Ruhların cilası olan Mesnevī'nin yazılışı/geri dönüşü Recep ayının on beşidir.)

روزِ بازار [rūz-ı bāzār]: Eyyām-ı revāc. Ḫᵛāce Selmān, beyt:

با سر زلفت شب دوشین سر و کارم بود
در جمالت شب همه شب روز بازارم بود

(Dün gece saçının ucuyla alışverişim vardı. Yüzünde bütün gece işlerim yolunda gitti.)

Ḥakīm Enverī, beyt:

دور عیش و طرب بستانست
روز بازار گل و ریحانست

(Bahçede gezip dolaşılacak zaman geldi. Gül ve fesleğenin revaçta olduğu günler geldi.)

روزِ بازخواست [rūz-ı bāz-ḫᵛāst]: Rūz-ı ḳıyāmet. Ḫᵛāce Ḥāfıẓ, beyt:

ترسم که صرفه ای نبرد ز بازخواست
نان حلال شیخ ز آب حرام ما

(Korkarım ki kıyamet günü şeyhin helal ekmeği bizim haram şarabımızdan üstün olmayacak.)

روزِ بیم و امید [rūz-ı bīm u umīd]: Bu dahi rūz-ı ḳıyāmettir. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

روزِ خود بازارِ خود دید [rūz-ı ḫod bāzār-ı ḫod dīd]: Yaʿnī kendi ḥāline meşġūl olup āḫara daḫl u taʿarrużu terk eyledi. Muhammed-i Assār, beyt:

دکان بند را فی الحال برچید
روان روز خود بازار خود دید

(Hile dükkânını derhal kapattı. Kendi işine bakıp kimseyle uğraşmadı.)

روزِ شمار [rūz-ı şumār]: Rūz-ı ḳıyāmet. Ḥakīm Şifāyī, beyt:

از هجو تو برهجو ستم کردم و داغم
کین مایهٔ تعظیم تو تا روز شمارست

(Seni hicvetmek yüzünden hicve çok çektirdim, ona yanarım. Bu senin için kıyamete dek saygınlık sebebidir.)

روزِ عزلت [rūz-ı ʿuzlet]: Yaʿnī rūz-ı ṣavm. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

روزِ نو روزئ نو [rūz-ı nev rūzī-i nev]: Rızḳ-ı muḳadder her gün cedīddir. ʿArabīde يوم جديد رزق جديد derler.[1] Şeyḫ Niẓāmī, beyt:

اگرچه از عمر بیشی رفت گو رو
کنون روز نوست و روزئ نو

(Ömrün çoğu gittiyse, bırak gitsin! Bugün yeni bir gün, yeni bir rızık demek.)

روکشِ فلان کرد [rū-keş-i fulān kerd]: Bir kimseye āḫar ādem eliyle sitem erişmekten kināyedir. Muḥteşem-i Kāşī, beyt:

سر و کارم به غزالیست کز اغیار مدام
می کند روکش مردم سگ مردم رویی

(İnsana insan yüzlü köpek rakip aracılığıyla sürekli eziyet eden bir ceylanla uğraşıyorum.)

رو مبین و رو ببین [rū me-bīn u rev bi-bīn][2]: Ṣūrete bakma sīrete bak! Ḫᵛāce Ḥāfıẓ, beyt:

عابدان آفتاب از دلبر ما غافلند
ای ملامت گو خدا را رو مبین و رو ببین

(Güneşe tapanlar bizim sevgilimizden habersizler. Ey sevgiliyi kınayan! Allah için dışa bakma içe bak!)

رونما [rū-numā]: Hediyye-i merdüm bāʿarūsī. Türkīde "yüz görümlüğü" diye yeni geline güyeğinin verdiği hediye. Ḫᵛāce Selmān, beyt:

آن ماه رو اگر بنماید شبی مرا
در وجه او نهیم دل و جان به رونما

(O ay yüzlü bir gece bize görünürse, canımızı ve gönlümüzü onun yüzüne yüz görümlüğü veririz.)

Ve gāhī رونما دهد [rū-numā dihed] derler. Ḫᵛāce Āṣafī, beyt:

مانع ز روی خوب تو آیینه می شود
نا اهل دید جان و جهان رونما دهد

(Ayna senin güzel yüzüne engel oluyor. Namahrem olanlar ona yüz görümlüğü veriyor.)

رویِ او بیند [rūy-ı ū bīned]: Onun ṭarafın tutar. Şāʿir demiştir, beyt:

ریش داری اگرش با پسری بحث افتد
هر که آید به میان روی پسر می بیند

(Bir sakallı bir oğlanla kapışırsa, araya giren herkes oğlanın tarafını tutar.)

روی آورد [rūy āverd]: Teveccüh ve ʿazīmet eyledi. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

روی به دیوار کرد [rūy be-dīvār kerd]: Ḫalvetnişīn oldu. Ḫᵛāce Āṣafī, beyt:

آصفی روی برآورد به محراب دعا
رو ز ابروی بتان روی به دیوار کرد

(Āsafī mihraptan yüz çevirdi ve güzellerin kaşına yönelip halvete çekildi.)

روی در دیوار آورد [rūy der-dīvār āverd]: Muḫtefī oldu. Ẓahīr-i Fāryābī, beyt: **(40ᵇ)**

فلک به جای تو افراشت پشت بر مسند
ستم به عهد تو آورد روی در دیوار

(Felek senin döneminde sırtını mindere dayadı. Zulüm senin zamanında saklanıp gizlendi.)

رویِ پسر بیند [rūy-ı puser bīned]: Onun cānibin tutar. Beyt:

هر که آید به میان روی پسر می بیند
شاهد کام دلم راه دیگر می بیند

(Gelen herkes onun tarafına yöneliyor. Gönlümün istediği dilber başka bir yol tutuyor.)

رویِ بقا [rūy-ı beḳā]: Yaʿnī pāyende ve ṣıḥḥat. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

1 Yeni gün, yeni rızık.
2 M: -

روی ترکش [rūy-ı terkeş]: Söylenmeye ḥāżırlanmış söz. Eyżan minhā.

روی داد [rūy dād]: Ẓāhir oldu. Kemāl-i Ḫocendī, beyt:

روی تو دیدم سخنی روی داد
ز آینه طوطی به سخن درفتاد

(Yüzünü gördüm, konuşmaya başladım. Papağan ayna görünce konuşur.)

روی در دیوار [rūy der-dīvār]: Ferāġatten kināyedir. Şeyḫ ʿAṭṭār, beyt:

چون وصالت هیچ کس را روی نیست
روی در دیوار و هجرت خوشترست

(Sana kavuşmak kimseye nasip olmadığına göre, her şeyden el etek çekip ayrılığına katlanmak daha güzel!)

روی دهد [rūy dihed]: Ẓāhir olur. Kemāl İsmāʿīl, beyt:

هر که از خط شریعت ننهد پای برون
هر دمش فتح دگر روی دهد چون پرگار

(Kim ayağını şeriat dışına çıkarmazsa, her adımında pergel gibi başka bir açılmaya nail olur.)

روی دل نمود [rūy-ı dil numūd]: Tesliyet-i ḫāṭır ve iltifāt eyledi. Ṭālib-i Āmulī, beyt:

تا چاک سینه ازدم تیفت گشوده ایم
صد روی دل به مردم عالم نموده ایم

(Kılıcınla göğsümde yaralar açıldıkça insanların gönüllerine teselli olurum.)

Ḥakīm Şifāyī, beyt:

شفایی در قیامت نیز روی دل نمی بینم
که در کوی بلا هرکس که گم شد جاودان گم شد

(Ey Şifāyī! Kıyamette dahi gönlümü teselli eyleyemem. Bela köyünde kim kaybolduysa sonsuza kadar kayboldu.)

روی زرد کرد [rūy zerd kerd]: Yaʿnī yüz kararttı. Ekṣer recā vesāṭatıyla istiʿmāl ederler. Ḫᵛāce Āṣafī, beyt:

بیمار عشق را چو دوا نیست ازچه رو
پیش طبیب این همه رو زرد می کند

(Mademki aşk hastasının çaresi yok, o halde niye hekimin karşısında bu kadar yüz karartıyor?)

روی سپد [rūy-ı seped]: Güzīde ve münteḫab. Bu maʿnāda سرِ سپد [ser-i seped] dahi derler. Ṭālib-i Āmulī, beyt:

ما کلخنیان سنبل و نسرین نشناسیم
آتش بود آتش گل روی سپد ما

(Biz külhaniler, sünbül ve yaban gülünü tanımayız. Bizim seçkin çiçeğimiz/gülümüz ateştir ateş.)

روی شناسان [rūy-şināsān]: Āşināyān, maʿārif ve meşāhīr. Keẕā *fī-Şerefnāme.*

روی نمود [rūy numūd]: Ẓāhir oldu. Ḥakīm Firdevsī, beyt:

به فرمان یزدان خجسته سروش
مرا روی بنمود در خواب دوش

(Tanrı'nın buyruğuyla dün gece kutsal melekler rüyamda bana göründüler.)

باب الزاء المفتوحه

[BĀBU'Z-ZĀ'Î'L-MEFTŪḤA]

زادخوست [zād-ḫost]: Ḳıllet-i eklden ża'îf olan ḥaḳḳında îrād ederler. Keẕā fî-*Kitābi'ş-Sāmî fi'l-Esāmî*.

زادمنش [zād-meniş]: Ya'nî kerîm ve cüvânmerd. Aṣlı آزاد منش [āzād-meniş] tir ki "ḥürrü'l-aṣl" demek olur. Mıṣra':

زادمردی چاشتگاهی دررسید

(Bir öğle vakti cömert bir adam çıkageldi.)

زادهٔ خاطر [zāde-i ḫāṭır]: Ya'nî fikir, münşe'āt, şi'r, ġazel ve emṣāluhum. Keẕā fî-*Şerefnāme*.

زادهٔ مریخ [zāde-i mirrîḫ]: Ya'nî āhen. Keẕā fî-*Mecma'i'l-Fürs*.

زاغِ کمان [zāġ-ı kemān]: Ya'nî gūşe-i kemān. Keẕā fî-*Şerefnāme*.

زالِ مداین [zāl-i medāyin]: Nūşurrevān eyvānında evinin kapısı olan 'acūze. Eyżan minhā.

زانو زد [zānū zed]: Ta'ẓīm etti. Mevlānā Kātibî, beyt:

سگان یار به ما گر شوند همزانو
ز ساق عرش ملائک زنند زانویم

(Sevgilinin köpekleri bizimle yan yana olurlarsa, melekler Arş'ın direğinden bizi saygıyla anarlar.)

زانو زند [zānū zened]: Ta'ẓīm eder. Mevlānā Ẓuhûrî, beyt:

صراحی به خورشید پهلو زند
حریفان به ناهید زانو زند

(Sürahi güneşle omuz omuza, rintler Zühre'ye saygı göstermede.)

زانوزنان [zānū-zenān]: Ta'ẓīm ediciler. Mevlānā Hâtifî, beyt:

پی تهنیت یک بیک همگنان
زبان برگشادند زانوزنان

(Kutlama için birer birer saygıyla konuştular.)

زاهدِ کوه [zāhid-i kūh]: Ya'nî āfitāb. Keẕā fi'l-*Mecma'*.

زبان آور [zebān-āver]: Ya'nî bed-zebān. Ḫᵛāce Selmān, beyt:

دلست غنجه به یکبار و سوسنست زبان
بسیست ره ز زبان آوری به دلداری

(Gönül habersiz bir gonca, dil de susam çiçeğidir. Sevgiliye dil uzatmak yolunda bunlar yeterlidir.)

Gāhî vaṣf-ı şu'arā ḳaṣd olunur. Kemāl İsmā'îl, beyt:

به هر کجا که زبان آوریست شمع صفت
ز کنه وصف تو باشد به لکن و عجز قرین

(Mum gibi her ne tarafa dil uzatsa, senin vasfının özünü bulmada pelteklik ve ācizlikle yoldaş olur.)

Ve gāhî ifşā-yı rāz edene derler. Şeyḫ Niẓāmî, beyt:

زبان آوران را به تو بار نیست
که با مشعله گنج را کار نیست

(Sır saklamasını bilmeyenler sana yük olmaz! Zira hazinenin meşaleyle işi yoktur.)

زبان را بشکست [zebānrā bi-şikest]: Ya'nî rüşvet verdi. Mevlānā Aḳdesî, rubā'î:

ساقی بده آن قدح زبانم بشکن
وز بادهٔ بی خمار جانم بشکن
پیشانیٔ توبه را شکستم ز لبت
گر توبه کنم دگر دهانم بشکن

(Ey sāki! O kadehi bana sun, rüşvetimi ver! Baş ağrıtmayan şarapla canıma can kat! Dudağın yüzünden tövbemi bozdum, eğer bir daha tövbe edersem ağzımı kır!)

زبان را کبود کرد [zebānrā kebūd kerd]: "Ağzında tüy bitti" dedikleri maʿnādır. Ḫᵛāce Selmān, beyt:

تیغ گهرفروش زبان را کبود کرد
از بس که برسحاب امان الامان نهاد

("Aman! El-aman!" nidaları o denli göğe yükseldi ki incili kılıcın dilinde tüy bitti.)

زبانزد [zebān-zed]: Rūzmerre söz. Yaʿnī bir lafẓı **(41ᵃ)** söz arasında tekrār etmeyi muʿtād eylemek. Ve dahi cümlenin maʿlūmu olan edā. Ḫᵛāce Āṣafī, beyt:

مرا حدیث زبانزد شکست کوه غمت
که من به تیشهٔ فرهاد همزبان شده ام

(Senin gamın dağını yontmak dilimde pelesenk oldu. Çünkü ben Ferhat'ın kazmasıyla aynı şeyi söylerim.)

زبانِ زرگری [zebān-ı zergerī]: İki kimesne miyānında maʿhūdāne söz ki maʿnāsın ancak kendileri bileler ve āḫarı işittikte fehm edemeye. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*.

زبان گشاد [zebān guşād]: Yaʿnī söze başladı. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

زبانم موی برآورد [zebānem mūy ber-āverd][1]: Türkīde "dilimde tüy bitti". Ḥüsāmī, beyt:

بسی فریاد می کردم ز پیچ و تاب گیسویش
ندیدم خط آزادی زبانم موی برآورد

(Onun kıvrım kıvrım saçı yüzünden çok bağırıp çağırdım. Dilimde tüy bitti ama bir türlü kurtulamadım.)

1 M: -

زبردست [zeber-dest]: Üst olan kimesne, ḳuvvette ve heyʾette. Türkīde tüvānā ve zūrlu adama derler. Mevlānā Hātifī, beyt:

چو از چهره گرد خجالت فشاند
زبردست شهزادگانت نشاند

(Utancını yenince şehzadelerini üst tarafına oturttu.)

Bu beyitten "üst ṭaraf" olmak fehm olunur. Zīrā "şehzādelerini üst ṭarafına oturttu" de:mek olur. Şeyḫ Saʿdī, beyt

خدایی که بالا و پست آفرید
زبردست هر دست دست آفرید

(Yeri ve göğü yaratan Allah, bütün yaratılmışlardan daha üstündür.)

Bu maʿnāya بالا دست [bālā-dest] dahi derler. Vaḥşī-i Yezdī, beyt:

کسی را کین هما بر سر نشیند
به بالا دست اسکندر نشیند

(Bu hüma kimin başına konarsa, o kimse İskender'in üst yanına oturur.)

زخمِ بریان [zaḫm-ı biryān]: Yara üzerinde kan ki pıhtılanmış ola. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

زر به زر داد [zer be-zer dād]: Başa baş verdi. Bir nesne bāzārında bir cānibde ziyādelik olmaya derler. Ḫᵛāce Ḥāfıẓ, beyt:

آمد و گرم ببرد آب رخم اشک چو سیم
زر به زر داد کسی آمد و کین بالا برد

(Gümüş gibi gözyaşı gelip yüzüm suyunu sıkıca götürdü. Kim gelip bunu götürdüyse başa baş verdi demektir.)

زرِ بسیار سوخت [zer-i bisyār sūḫt][2]: Çok māl telef eyledi. Şāʿir Mevlānā Vaṣfī, beyt:

2 M: -

سوختن سیم و زر عاشق رواست
ساعد خود را تو چرا سوختی

(Āşığın gümüş ve altınını yakman/çok malını telef etmen yeterli. Niçin kendi kolunu yakıyorsun?)

زرِ ده دهی [zer-i dehdehī]: Ḫāliṣü'l-ʿayār altın ki زرِ هفت هفته [zer-i heft heft-deh] dahi derler. Mevlānā Cāmī, beyt:

چون مس او بِه ز زرّ ده دهیست
ذکر زرّی در زر او بی رهیست

(Onun bakırı halis altından daha iyi olduğu için, onun altını yanında altından bahsetmek yersizdir.)

Kemāl-i Ḫocendī, beyt:

گفتهای تو که به روی زده ای سکه کمال
هفت هفتست ولی چون زر خالص ده ده

(Ey Kemāl! Üzerine sikke kazdığın sözlerin halis altındır, hem de dehdehī cinsinden.)

زرِ شش سری [zer-i şeş-serī][1]: Tamām-ʿayār altın. Ḥakīm Ḫāḳānī, beyt:

آن مَی و جام بین بهم گویی به دست شعبده
کرده ز سیم دهدهی صرفهٔ زرّ شش سری

(Şu şarap ve kadehe bak! Sanki bir göz boyayıcı, tam ayar gümüşten bir halis altın kesesi yapmış.)

Ve زرِ مصری [zer-i miṣrī] ve زرِ مغربی [zer-i maġribī] de derler. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

زرِ کانی [zer-i kānī]: Miṯl-i زر ده دهی [zer-i dehdehī]. Maʿdeni zer-i ḫāliṣ olmak iʿtibārıyladır. Şeref-i Yezdī, beyt:

زر کانی و نقرهٔ زیبقی
که مهتاب را داده بی رونقی

(Halis altın ve civalı bakır, ay ışığının parlaklığını gölgede bırakmış.)

1 M: -

Ve gāhī zer-i müşedded olmak iḳtiżā eder. Mevlānā Hātifī, beyt:

شد آن زرّ کانیٔ نا کاسته
به نام جهانگیر آراسته

(O değerini kaybetmeyen halis altın, padişahın adına bastırıldı.)

زرده گوش [zerde-güş]: Zerrāḳ, sālūs ve mürāyī köfte-ḫor. Ḫᵛācū-yı Kirmānī, ez-*Kemālnāme*, beyt:

برو ای زرده گوش و ازرق پوش
شیخ زراق و شوخ و زرق فروش

(Ey ikiyüzlü, sahtekār, yalancı, aldatıcı şeyh! Defol git!)

Ve gāhī dünbük ve ḳaltabān maʿnāsına da olur. Monlā Ḫayretī, beyt:

حسود تیره دل زرده گوش و نا انصاف
که بود خیریٔ پهلو به ورد احمر زد

(Kalbi kara rakip, kaltaban ve insafsızdır. Bir şebboy (rakip) kim oluyor da kırmızı gülün (sevgilinin) yanında oturuyor.)

زر زر کشد بی زری دردِ سر [zer zer keşed bī-zerī derd-i ser]: Akçe akçeyi çeker, akçesizlik derd-i ser. Şeyḫ Niẓāmī, beyt:

شنیدم ز پیران دینارسنج
که زر زر کشد گنج زرین گنج

(Yaşlı bir zenginden işitmiştim: Para parayı çeker.)

Ebulmaʿānī, beyt:

شنیدم مثل زد یکی پر هنر
که زر زر کشد بی زری درد سر

(Gayet hünerli biri şöyle bir atasözü söyledi: Para parayı çeker, parasızlık baş ağrısını.)

زرِ سفید از پی روزِ سیاهست [zer-i sefīd ez-pey-i rūz-ı siyāhest]: Ak akçe kara gün içindir. Niẓām-ı Esterābādī, beyt:

بود همیشه از پی روز سیه زر سفید
اختر و شب به صدق آن واقعه داد یاوری

(Daima ak akçe kara gün içindir. Yıldız ve gece bu gerçeği doğrularcasına hareket eder.)

زر روی بست [zer rūy best]: Naḳd-i nā-revā, yaʿnī geçmez akçe. Niẓām-ı Deşt-i Ġayb, beyt:

پای قبول باطنیت همچو ظاهرست
که آن زر که روی بست همه نقد نا رواست

(Senin içinin sağlam olduğu dışından belli! Çünkü geçmez akçe her zaman için geçmez akçedir.)

زرق فروش [zerḳ-furūş]: Mürāyī ve sālūs. Mevlānā Cāmī, beyt:

چرخ کحلی صفت و ازرق پوش
همچو ابنای زمان زرق فروش

(Mavi giyinen siyah yüzlü felek, zamane insanı gibi ikiyüzlüdür.)

زرِ مشت افشار [zer-i muşt-efşār]: Ḫüsrev'in maṣnūʿ altın topudur ki lāden gibi elde oynatır idi. دستخوش [dest-ḫoş] dahi derler. Ḥakīm Sūzenī, beyt:

زرّ مشت افشار بودی بوسهٔ او را بها
سبلت آورد و سزای تیز مشت افشار بود

(Onun öpücüğüne Hüsrev'in altın topuyla paha biçilir. Bıyığı terledi ve çabucak avuca almalık oldu.)

زرِ مصری [zer-i miṣrī]: Yaʿnī zer-i ḫāliṣ. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

زرِ مغربی [zer-i maġribī]: Miṣl-i زرِ مصری [zer-i miṣrī]. Eyżan minhā.

زمزمِ آتش فشان [zemzem-i āteş-feşān]: Yaʿnī āfitāb. Keẕā eyżan minhā.

زمین کوب [zemīn-kūb]: Yaʿnī sütürān. At, katır ve ġayruhumā. Eyżan minhā.

زمین گیر [zemīn-gīr]: Kötürüm. Ṭālib-i Āmulī, beyt: **(41b)**

عجب دارم بدین بخت زمین گیر
که چون آهم قرین سرفرازست

(Ahım gibi bir desteğe sahip bu kötürüm bahta şaşıyorum.)

زن به مزد [zen be-muzd]: Rūsbī ʿavrat ve rūsbī ʿavratlı. Mevlānā Cāmī, beyt:

بر آن کار اگر مزد دارد طمع
همین بسکه نامش بود زن به مزد

(Eğer bu işe kolayca tamah ederse adı kahpe olsa layıktır.)

زنبیل در آب افکن [zenbīl der-āb efken]: Fāriġ ol ve terk eyle! Mevlānā Nevʿī, beyt:

شیرازه اگر تازه کنم جلد سخن را
زنبیل در آب افکنم انجیل کهن را

(Eğer söz cildinin şirazesini yenilersem, muharref İncil'den vazgeçerim.)

زن جلب [zen-celeb]: Fāḥişe ʿavratlı demektir. Şāʿir, beyt:

زن جلبی رفته چو در هجو و ذم
کرده بسی حرف بر ایشان رقم

(Bir fahişe hiciv ve yergide ilerlemiş, onlar için epey bir şey yazmış.)

زنخ آورد [zenaḫ āverd]: Mezelendi. Kemāl İsmāʿīl, beyt:

فلک برابرئ همت تو اندیشد
برو خرد زنخی مغز دلستان آورد

(Felek senin himmetinle denk olma düşüncesine kapıldı. Akıl onunla epeyce mezelendi/dalga geçti.)

زنخ برد [zenaḫ bered]: Mezelenir ve aldatır maʿnāsına. Evḥadeddīn-i İṣfahānī, rubāʿī:

ای ماه رخت جامهٔ دل درخون برد
تا دیده ترا رخت دل ما چون برد
آن خال که بر گوشهٔ چشم است ترا
خال لب خوبان به زنخ بیرون برد

(Ey ay! Göz seni görüp gönlümüz elden gidince yüzün gönül giysisini kana boyar. Senin gözünün kıyısındaki o ben, güzellerin dudağı kıyısındaki benle mezelenir/dalga geçer.)

زنخ زد [zenaḫ zed]: Lāf vurdu. Şeyḫ ʿAṭṭār, beyt:

به ریش آمد ز عشقت جمله حالات
کنون گشتی زنخ زن در کرامات

(Senin aşkın yüzünden herkes yaralıyken şimdi kerametlerden dem vurur oldun!)

Meẕkūr üç terkīb birbirlerinin maʿnāsına ḳā'im olurlar. Maḥalline göre istiʿmāl olunur. زنخ [zenaḫ] lafẓı muṭlaḳ "çene"dir, ḥaḳīḳaten gerekse mecāzen. Muhammed-i Assār, beyt:

خطی که آن مشتری را از زنخ زاد
نشاید کرد از آن بر مهر بیداد

(O müşteri yıldızının çenesinde beliren ayva tüyü yüzünden güneşe sitem edilemez.)

Lāf vuran adama زنخ زن [zenaḫ-zen] ve اهلِ زنخ [ehl-i zenaḫ] derler. Mīr Ḫüsrev, beyt:

کرد زنخشان ز محاسن کنار
اهل زنخ را ز محاسن چه کار

(Onların çenesi güzelliklerden uzak kaldı. Dedikodu yapanın güzellikle ne işi var!)

زندخوان [zend-ḫᵛān] ve **زندواف** [zendvāf][1]: Bülbül yaʿnī ʿandelīb. Şāh Nāṣır-ı Ḫüsrev, beyt:

چو آتشگاه اگر پر نور شد باغ
کجا شد زندواف و زندخوانت

(Bahçe ateş tapınağı gibi aydınlandığına göre senin bülbüllerin nerede kaldı?)

زنِ دودافکن [zen-i dūd-efken]: Yaʿnī şeb. Keẕā fī-*Mü'eyyidi'l-Fużalā*.

زنِ کوچه به آستان [zen-i kūçe be-āstān]: Yaʿnī dünyā. Keẕā fī-*Edāti'l-Fużalā*.

زنگلهٔ روز [zengule-i rūz]: Yaʿnī āfitāb. Keẕā fi'l-*Maḥmūdī*.

زورقِ زرین [zevraḳ-ı zerrīn] ve **زورقِ سیمین** [zevraḳ-ı sīmīn]: Yaʿnī māh-ı nev. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

زهرخند [zehr-ḫand]: Setr-i ḫacālet için olan ḫande. Eyżan minhā. Elem ve ġuṣṣadan ḥāṣıl olan ḫande.

1 M: -

باب الزاء المكسوره
[BĀBU'Z-ZĀ'İ'L-MEKSŪRE]

ز باغِ توام [zi-bāġ-ı t*u*em]: Ya'nī senin perverden ve senin iḥyā-kerdenim demektir. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

ز دست برگيرد [zi-dest ber-gīred]: Ya'nī helāk eder. Ẓahīr-i Fāryābī, beyt:

به چشم گفتی که زودت ز دست برگیرم
چه گویمت که ز دستت درست بتوانی

(Göz ucuyla bakıp "seni hemen öldürürüm" dedin. Ne diyeyim, kesinlikle elinden gelir, yaparsın!)

ز ريش او فراغتی داريم [zi-rīş-i ū ferāġatī dārīm]: Bizim ondan pervāmız yoktur. Şā'ir demiştir, beyt:

هر که با ما بروت می تابد
ما ز ریشش فراغتی داریم

(Bize bıyık burandan korkumuz yoktur.)

پروای ريشِ او نداريم [pervā-yi rīş-i ū nedārīm] dahi derler. Mevlānā Cāmī, beyt:

مَی ده به بانگ نی که ندارم به فرّ عشق
پروای ریش محتسب و سبلت فقیه

(Ney sesi eşliğinde bana şarap ver! Çünkü aşkın verdiği güçle fakih ve gece bekçisinden korkum yok!)

ز سينِ سخن فراخترست [zi-sīn-i suḫan ferāḫterest]: Keşret-i kelāmdan kināyedir. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

ز عرض دور کن [zi-'arż dūr kun]: Ya'nī, helāk eyle! Eyżan minhā.

ز گوش پنبه برون کن [zi-gūş penbe birūn kun]: Ġāfil olma ve her maṣlaḥat murādın üzre olmaz. Türkīde dahi bu ta'bīr vardır. Üstād, beyt:

به ریشخندئ دنیا مشو فریب ای دل
ز گوش پنبه برون کن خبیر شو از حق

(Ey gönül! Dünyanın bıyık altından gülmesine aldanma! Kulağından pamuğu çıkarıp gerçeği anla!)

زندانی بود [zindānī būd]: Ya'nī mükedderü'l-aḥvāl. Mevlānā Hilālī, beyt:

شکر صد شکر که امروز کسی یافته ام
که ستاند ز فلک دادِ من زندانی

(Şükürler olsun, yüzlerce şükürler olsun! Zira bugün, felekten ben zavallının intikamını alacak birisini buldum.)

زنده دلانِ کفن بر [zinde-dilān-ı kefen-ber][1]: Kefen ber-gerden olan mücrime derler. Ḥakīm Ḥāḳānī, beyt:

گردون کاسه لیست چو کفگیر جمله چشم
نظاره سوی زنده دلان کفن برش

(Felek kepçe gibi senin çanağını yalar. Bütün gözleri, kefeni sırtında suçluları gözler.)

زندگانی می دهد [zindegānī mī-dihed]: Ya'nī helāk eder. Ẓıddıyla beyāndır. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

زهازه کردن [zih-ā-zih kerden][2]: Taḥsīn ve āferīn demektir. Ḥakīm Firdevsī, beyt:

به شادی یکی انجمن برشگفت
شهنشاه گیتی زهازه گرفت

(Mutluluk içinde bir meclis kurdu. Padişahlar padişahı aferinler okudu.)

1 M: -
2 M: -

زینهار خوار [zīnhār-ḫʷār]: Peymān-şiken. Şeyḫ Niẓāmī, beyt:

ولیکن بود صحبت زینهاری
نکردند از وفا زینهارخواری

(Ancak sohbet vefaya dayanıyordu, ahde vefasızlık etmediler.)

زهِ مریخ [zih-i mirrīḫ]: Yaʿnī āhen. Keẕā fi'l-*Mecmaʿ*.

ز هندوستان یادِ فیل داد [zi-hindūstān yād-ı fīl dād]: Geçmiş aḥvāli ḫāṭıra getirdi. Mevlānā Hātifī, beyt:

که آن بی خرد جرکس بد نژاد
ز هندوستان فیل را یاد داد

(O soyu bozuk akılsız, geçmişte yaşadıklarını hatırladı.)

زیاده سر [ziyāde-ser]: Çok sözlü. Şeyḫ Āzerī, beyt:

هرگز به منزلی نرسد گمرهی که او
دنبال هر زیاده سر و بوالفضول شد

(Çok konuşan ukalaların peşine düşmüş sapkın, asla bir yere varamaz.)

Ve dahi şecīʿ ve bahādır maʿnāsına da gelir. Niẓām-ı Esterābādī, beyt: **(42ª)**

بی پا شود ز تیغ تو عنتر به روز رزم
پیش تو هر زیاده سر آورده پای گم

(Anter savaş günü senin kılıcın karşısında ayağını yitirir, yani āciz kalır. Senin karşında her yiğit ayağını kaybeder, yani yenilir.)

زیرِ ران نهاد [zīr-i rān nihād]: Cenkte yāḫud daʿvā ve mübāḥaşede ʿāciz ve maġlūb olmaktan kināyedir. Keẕā fī-*Mecmaʿi'l-Fürs*.

زیر و بالا گوید [zīr u bālā gūyed]: Ḫalṭ-ı kelām eder. Evḥadeddīn-i İṣfahānī, beyt:

گر زیر فلک به راستی چون بالات
گویند که هست ولی زیر و بالا شد

(Göğün altında doğruluk bakımından senin boyun gibisi var derlerse halt etmiş olurlar.)

زیر و بالا نیست [zīr u bālā nīst]: Şek ve şübhe yoktur. Faḫreddīn Fetḥullāh, beyt:

بلاست آن که تو نامش نهاده ای بالا
حدیث راست همینست که زیر و بالا نیست

(O bir "belā"dır, sen de adını "bālā" koymuşsun! Bu, doğruluğunda şüphe olmayan bir sözdür.)

زیره به کرمان مبر [zīre be-kirmān me-ber]: Türkīde "tarhuncuya tarhun satma!" dedikleri meṣeldir. Mevlānā Ümīdī, beyt:

من این قصیده که آورده ام بدان ماند
چنانکه زیره به کرمان و دُر به دریابار

(Benim bu kasideyi getirmem, Kirman'a kimyon okyanusa da inci getirmeye/tereciye tere satmaya benzer.)

Mevlānā Cāmī, beyt:

خیال زیرگی با خود مبر پیش خدادانان
نبندد بار زیره آن که باشد عزم کرمانش

(Allah'ı bilenlerin katına, ham hayallerle gitme! Çünkü bu tereciye tere satmaktır.)

زیره به وعده پرورد [zīre be-vaʿde perverd]: Vaʿd-i bī-incāz, yaʿnī kuru vaʿd ile eğlendirmek. Şeyḫ Niẓāmī, beyt:

امید خورش بهترست از خورش
به وعده بود زیره را پرورش

(Yeme umudu, yemekten daha iyidir. Kimyon zamanla olur, yani kuru vaaatle oyalanılır.)

Bu maẓmūnu Rūm'da ʿAzmī Efendi Türkī naẓm eylemiş. Beyt:

Ḳuru vaʿdeyle bulup neşv ü nemā dönmişdür
Kişt̠zār-ı emelim mezraʿa-i kemmūna

(Emel tarlam, yerine getirilmeyen sözlerle büyüyüp kimyon tarlasına döndü.)

زين دست [zīn dest]: Bu üslūb ve bu ṭarz üzre. Ḫᵛāce Ḥāfıẓ, beyt:

گر تو زين دست مرا بی سر و سامان داری
من به آه سحرت زلف مشوش دارم

(Sen beni böyle umutsuz ve çaresiz bırakırsan, ben de seher vakti çekeceğim ah ile saçını dağıtırım.)

Ve gāhī yalnız زين [zīn] lafẓıyla da bu maʿnāyı ḳaṣd ederler. Ḫᵛāce Selmān, beyt:

قضا تا مهد اطفال فلک را می دهد جنبش
نخوابانید زين ماهی درين گهوارۀ مينا

(Felek gökyüzü bebeklerinin beşiğini salladığından beri, bu sırça beşikte böylesi bir ay uyutmadı.)

باب الزاء المضمومه
[BĀBU'Z-ZĀ'İ'L-MAŻMŪME]

زلف او را بسته [zulf ūrā beste]: Dilber, ʿuşşāḳına şīve-i ḥüsn göstermekten kināyedir. Ebulmaʿānī, beyt:

زبان در وصف جورش شد شکسته
که دل را با کمند زلف بسته

(Sevgili, gönlü saçının kemendiyle bağladı. Dil, onun kötülüğünü anlatmakta āciz kaldı.)

زلف بستن [zulf besten]: ʿArż-ı dīdār-ı ḥūbāndan kināyedir. Keẕā fī-*Mü'eyyidi'l-Fużalā*.

زلفِ بقر [zulf-i baḳar]: Yaʿnī iḫtiyār ve pīr. Kemāl-i Ḫocendī, beyt:

زلف تو بقرنی نشود يافت که آن شصت
گرعمر رسد نيز به هفتاد نيابند

(Senin altmış yaşındaki saçın yüz yılda bulunmaz. Ömür yetmişe de erse bulamazlar.)

زلفِ خطا [zulf-i ḫaṭā]: Yaʿnī günāh ve maʿṣiyet. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

زلفِ زمين [zulf-i zemīn]: Yaʿnī şeb. Eyżan minhā.

زنار المسلمين [zunnāru'l-muslimīn]: Çerb-i rūde, yaʿnī mūmbār dolması.

زود آشنا [zūd-āşinā]: Her gördüğü adamla yārān olan dilber. Ebulmaʿānī, beyt:

آن زود آشنا همه کس آشنا شود
بيگانه وضع کند به نظر گر به ما کند

(Sevgili her gördüğüyle dost oluyor, bize bakarsa da tanımazdan geliyor.)

زودازود [zūd-ā-zūd]: Tîz tîz demektir. Mevlānā Kātibī, beyt:

دیر دیرت التماسی گشتن خود می کنم
تا نرنجی از گداییهای زودازود من

(Acele acele yalvarmamdan incinmeyesin diye beni kayırmanı yavaş yavaş istiyorum.)

زورآوری کرد [zūr-āverī kerd]: İşi başa çıkardı. Ebulmaʿānī, beyt:

بحمد الله که بختم یاوری کرد
دلم در عشق او زورآوری کرد

(Allah'a hamdolsun ki baht yardımcı oldu ve gönlüm onun aşkını başa çıkardı.)

زهدان نهاد [zuhdān-nihād]: Üç maʿnāya istiʿmāl olunur.

Evvel, ḫaṣma cevābda ʿāciz olmak.
Ṣānī, bir nesneye rāğıb olmak.

Ṣāliş, temelluḳ ve tevāżuʿ göstermek. Keẕā fī-*Mecmaʿi'l-Fürs*.

باب السين المفتوحه
[BĀBU'S-SĪNİ'L-MEFTŪḤA]

ساده لوح [sāde-levḥ]: Yaʿnī ṣāf-derūn. Livāḥidin mine'ş-şuʿarā, beyt:

ای دوستان فغان که منِ ساده لوح را
کشتند بی گناه بتان بهانه جو

(Ey dostlar, yetişin! Bahane arayan güzeller, ben iyi niyetliyi günahsız yere öldürdüler.)

Ve nādān ve ebleh maʿnāsına da istiʿmāl olunur. Mışraʿ:

در مکتب کمالش چرخست ساده لوحی

(Felek onun kemāli okulunda cahil kalır.)

Bu maʿnāya yalnız ساده [sāde] dahi derler. Mevlānā Cāmī, beyt:

عقل شد مفتون مشگین طره ات
ساده کو در دام دلداری فتاد

(Akıl senin misk kokulu saçına düştü. O saf, bir gönül avlayıcının tuzağına düştü.)

Ve maʿnā-yı evvele سلیم [selīm] dahi derler. Mevlānā Cāmī, beyt:

صد کرامت به نام او سازند
تا سلیمی به دامش اندازند

(Saf birini tuzağına düşürmek için onun adına yüz büyü yaparlar.)

سازِ سه تا [sāz-ı se tā]: Yaʿnī mevālīd-i şelāşe. Ḥakīm Ḫāḳānī, beyt:

در میکده زن نقب که در طاق فلک صبح
برساز سه تا جنگ زد این ساز سه تایی

(Sabahleyin gökyüzü kemerinde üç telli sazın üç unsurla savaştığı vakit meyhanede tünel kaz!)

ساقئ شب [sāḳī-i şeb]: Yaʿnī māh. **(42ᵇ)** Ebulmaʿānī, beyt:

ساقئ شب عاشق حسن و جمالش بوده است
زآن سبب گردد بگرد بزم خاصش تا سحر

(Ay onun güzel yüzüne āşık olmuş. Onun has meclisi etrafında sabaha dek gezinme sebebi budur.)

سالِ نیکو ز بهارش پیداست [sāl-i nīkū zi-bahāreş peydāst]: Türkîde "kutlu gün, doğuşundan bellidir" meşelidir. Ḫᵛāce Āṣafī, beyt:

بر دامن گل بنفشه زارش پیداست
چون سال نیکو ز بهارش پیداست

(Gülün eteği, menekşe bahçesinden bellidir. Kutlu gün, doğuşundan bellidir.)

Ve beyt-i mezbūr bu vech üzre bulunmuştur. Ḫᵛāce Āṣafī, rubāʿī:

بر دامن گل بنفشه زارش پیداست
آن حور که خط مشگبارش پیداست
امثال طراوت عذارش پیداست
سالی که نکوست ز بهارش پیداست

(Gülün eteği, menekşe bahçesinden bellidir. O huri, misk saçan ayva tüyünden bellidir. Tazeliğinin örnekleri, yanağından bellidir. Kutlu gün, doğuşundan bellidir.)

ساقِ عروسان [sāḳ-ı ʿarūsān]: Bir nevʿa laṭīf ḥalvādır.

سایِس پنجم رواق [sāyis-i pencum revāḳ]: Mirrīḫ. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

سایه برافکن [sāye ber-efken][1]: Teveccüh eylemek ve saʿy göstermek. Ḥakīm Ḫāḳānī, beyt:

غارت دل می کنی شرط وفا نیست این
کار من از سایه شد سایه برافکن ببین

(Gönlümü yağmalıyorsun, vefa göstermek böyle olmaz. Benim işim gelip geçici, teveccüh ederek bak!)

سایه پرست [sāye-perest]: Yaʿnī fāsıḳ ve fācir. Ebulmaʿānī, beyt:

نباشد در میان عشق دستان
سزای عشق تو سایه پرستان

(Aşk ortasında hikāye olmaz. Senin aşkının layığı sahte āşıklardır.)

سایه بر کارش بینداخت [sāye ber-kāreş biyendāḫt]: Esrārı ẓāhir oldu. Ḫᵛāce Selmān, beyt:

در آن تاریکیش فی الحال نشناخت
ولیکن سایه بر کارش بینداخت

(Haliyle o karanlıkta tanınmadı ama yine de sırrı açığa çıktı.)

سایه پرور [sāye-perver]: Nāz u naʿīm ile perverde olmuş. Mevlānā Vaḥşī, beyt:

پیش روی تو آفتابئ زلف
زیر زلف تو سایه پرور گل

(Saç, senin yüzünün gölgeliğidir. Gül, saçının altında büyüyüp serpilir.)

سایه دار [sāye-dār]: Cin tutmuş. Mīr Ḫüsrev, beyt:

سایه دارم هر شب از سودای زلفش چون کنم
چند گرد خود گهی سحر و گهی افسون کنم

(Her gece saçının sevdasıyla çıldırıyorum, ne yapayım! Nicedir kendi etrafımda bazen büyü bazen de efsun yapıyorum.)

سایه داشت [sāye dāşt]: Miṡl-i سایه دار [sāye-dār].

سایۂ رکاب [sāye-i rikāb][2]: Yaʿnī ḥimāye ve ittibāʿ. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

1 M: -

2 M: -

سایه رو [sāye-rev]: Yaʿnī şeb-bīdār. Eyżan minhā.

سایه شکن [sāye-şiken]: İki maʿnāya.

Evvel, nāsiḫ-i meẕheb-i bāṭıl.

Ṣānī, cilāger yaʿnī pas açıcı. Eyżan minhā.

سایهٔ یزدان [sāye-i yezdān]: Nā'ibullāh ve ḫalīfetullāh. Pādişāh-ı ẕi-şükūh. Eyżan minhā.

سبزارنگ [sebz-ā-reng][1]: Maḥbūb-ı siyeh-çerde. Şehīdī Big, beyt:

ای همه سبزان غلام روی سبزارنگ تو
سرو دل مفتون خرام قد با آهنگ تو

(Ey bütün güzellerin esmer yüzüne köle olduğu! Gönül selvisi senin ahenkli boyunun salına salına yürüyüşüne tutkundur.)

سبز پای [sebz-pāy]: Nā-mübārek ḳadem. Mīr Ḫüsrev, beyt:

چو سرسبزئ خواجه باشد بجای
چه اندیشد از دشمن سبزپای

(Hali vakti yerinde olan kimse, uğursuz düşmandan niye korksun!)

Ve muḳābili سپید پای [sepīd-pāy]dır.

سبزتهِ گلگون [sebzteh-i gulgūn]: Maḥbūb-ı siyeh-çerde. Ḳāsım Mīrzā, beyt:

ز دلکش غنجه های نا گشوده
هزاران سبز ته گلگون نموده

(Henüz açılmamış, gönül çekici goncalardan binlerce esmer güzeli görünmüş.)

Bu maʿnāya yalnız سبز [sebz] dahi ıṭlāḳ ederler. Mevlānā Hātifī, beyt:

درختان سبزش همه دلپسند
چو سبزان رعنای بالا بلند

(Oradaki yeşil ağaçların hepsi göz alıcı, hepsi uzun boylu esmer güzeller gibi yüksektir.)

سبزخانه [sebz-ḫāne]: Yaʿnī mātemḫāne. Ḥakīm Şifāyī, beyt:

بوالعجب روح روح انسانیست
که درین سبزخانه زندانیست

(İnsan ruhu garip bir ruhtur, bu yas evinde mahkumdur.)

سبکدستی کرد [sebuk-destī kerd]: Çāpüklük eyledi ve cüst deprendi. Mīr Ḫüsrev, beyt:

گفتم به توبه ای که سبکدستی ای ولی
دست صلاح در تهِ رطل گران بماند

(Dedim ki: "Tövbe etmekte acelecisin ama salah/kurtuluş eli şarap kadehinin dibindeki tortuda kaldı" dedim.)

سبک سر [sebuk-ser]: Ḫafīfü'l-ʿaḳl ve sefīh. Kemāl İsmāʿīl, beyt:

خصمت سبک سر آمده زان دست روزگار
بر پای او ز حادثه بند گران نهاد

(Felek, senin düşmanın alçak ve hafifmeşrep olduğu için onun ayağına olaylardan bir pranga taktı.)

سبکسار [sebuksār]: Miṣl-i سبکسر [sebuk-ser]. Kemāl İsmāʿīl, beyt:

بکوبد آهن سرد از سبکساری درین دوران
اگرچه گرز را این سرزنش از من گران آید

(Benim böyle veryansın etmem topuza ağır geliyor olabilir ama bu devirde sert demir hafiflikten ezilir.)

سبک عنان [sebuk-ʿinān]: Sürʿatle yürüyücü. Ve dahi ḫaşma pey-ā-pey ḫamle edici. Keẕā fi'l-*Maḥmūdī*.

سبو شکست [sebū şikest]: Yaʿnī nevmīẕ oldu. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

1 M: -

سپید پای [sepīd-pāy]: Yaʿnī mübārek-ḳadem. Eyżan minhā.

سپیدکار [sepīd-kār]: Ṣāliḥ ve nīkūkār. Ḥakīm Ḫāḳānī, beyt:

اندر شفاعت عارضهٔ هر سفید کار
و اندر نجات مهلکهٔ هر سیه کلیم

(Her iyi kimse kusurundan şefaat bulmada, her kötü kimse tehlikeden kurtuluşa ermededir.)

Muḳābili سیه کلیم [siyeh-kilīm]dir.

سپید و سیاه [sepīd u siyāh]: Yaʿnī nīk ü bed, ṣāliḥ ü ṭāliḥ, rūz u şeb, ʿArab u ʿAcem ve emṣāluhum. Keẕā fī-nüsaḫi'l-muʿtebere.

سپیده بالایی [sepīde-bālāyī]: Yaʿnī ṣubḥ-ı kāẕib. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

سپیده پهنایی [sepīde-pehnāyī]: Yaʿnī ṣubḥ-ı ṣādıḳ. Eyżan minhā.

سپیده دم [sepīde-dem]: Miṣl-i سپیده پهنایی [sepīde-pehnāyī]. Ẓahīr-i Fāryābī, beyt:

سپیده دم که زدم آستین به شمع شعور
شنیدم آیت تو بوا الی الله از لب حور

(Sabahleyin yenimi akıl mumuyla tutuş-turunca/hazır olunca hurilerin ağzından "Allah'a tövbe ediniz!"[1] āyet-i kerimesini işittim.)

ستاره بست ستاره [setāre best sitāre]: Sīn-i evvel meftūḥ, ṣānī meksūr. Zühre sā'ir yıldızları rebāb **(43ᵃ)** eyledi, yaʿnī żiyāsı sā'ire ġālib oldu. Bir kimesne emṣāline tefevvuḳ eyledikte ḍarb olunur. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

1 تُوبُوا إِلَى اللهِ Kurān-ı Kerīm, Tahrīm 66/8: "Allah'a tövbe edin!".

سجادهٔ نان [seccāde-i nān]: Yaʿnī sofra. Şeddesiz dahi cā'izdir. Eyżan minhā.

سختکوشی فائده ندهد [saḫt-kūşī fā'ide nedihed]: Yaʿnī cidd ü cehd ile olmaz. Keẕā fī-*Ferheng-i Şeref-i Yezdī*.

سخت لگام [saḫt-ligām]: Yaʿnī ser-keş ve bed-rām. ʿArabīde bu meṣele شدید الشکمیه [şedīdu'ş-şikemiyye] derler. صعب الشکمیه [ṣaʿbu'ş-şikemiyye] dahi derler.

سخن از پرده گوید [seḫun ez-perde gūyed]: Sözü kināyeli söyler. Ḥüseyn-i Mīrzā Ḳulı, beyt:

تار طنبور که راز دل من می گوید
گوش کن گوش که از پرده سخن می گوید

(Tanbur teli gönlümün sırrını söylüyor. İyi dinle iyi, çünkü kinayeli söylüyor!)

Lafẓ-ı سخن [seḫun] meftūḥ ve mażmūm okunur.

سخن از نقاب گوید [seḫun ez-niḳāb gūyed]: Miṣl-i سخن از پرده گوید [seḫun ez-perde gūyed]. Mevlānā Lisānī, beyt:

در یک دو نکته صد غرض اظهار کرد و رفت
رخساره بسته بود سخن از نقاب گفت

(Bir iki ufak şey için yüz kin gösterip gitti. Yüzü kapalıydı/Ne dediği belli değildi, imalı imalı konuştu.)

سخن بر پهلو می گوید [seḫun ber-pehlū mīgūyed]: Yaʿnī sözü ṭaʿn ve nükte ile söyler. Mevlānā Hātifī, meṣnevī:

چه قاصد که از غصه فرسوده ای
به زهر هلاهل لب آلوده ای

سخنهای بر پهلویش بیشتر
چو خار و خسک هر طرف نیشتر

(Ne haberci! Üzüntüden yıpranmış, öldürücü zehirle zehirlenmiş. İmalı ve nükteli sözler, her tarafta can yakıcı dikenler...)

سخن بهم برزند [seḫun be-hem ber-zened]: Sözde ḫalṭ u ḫabṭ eder. Evḥadeddīn-i İṣfahānī, beyt:

گر بهم برزده بینی سخنم عیب مکن
که اوحدی از میِ دوشینه بهم برزده است

(Sözde kusur ettiğimi görürsen ayıplama! Zira Evhadī dün gece içtiği şarap yüzünden sarhoş.)

سخن پروران [seḫun-perverān]: Yaʿnī şāʿirān ve münşiyān.

سخن پرورده گویی [seḫun perverde gūyī][1]: Sözü fikr ederek söyle! Şāʿir demiştir, beyt:

سخندانان سخن پرورده گویند
به روی یکدگر پرورده گویند

(Şairler sözü düşünerek söylerler, birbirlerinin yüzüne tartarak söylerler.)

سخن در آفتابست [seḫun der-āftābest]: Sözü metīn ve ʿālī demektir. Şeyḫ Nizāmī, beyt:

چنین مهدی که ماهش در نقابش
ز مه بگذر سخن در آفتابش

(Örtüsü ay olan bir beşikti. Ay'ı geç, güneş bile dense layıktı.)

سخن دررہ گفت [seḫun der-reh guft]: Gitmede ʿacele ve şitābdan kināyedir. Ḫᵛāce Ḥāfıẓ, beyt:

نیست مشتاق کعبه صوفیٔ شهر
سخن کعبه گرنه در ره گفت

(Sofu aceleyle gidip Kābe'den bahsediyorsa da bu, Kābe'yi özlediğinden değildir.)

Ḫᵛāce Ḥāfıẓ, beyt:

به کوی فقر قدم گر نهی روان برخیز
طواف کعبه اگر بایدت سخن در راه

(Eğer fakr yoluna adım atarsan hemen kalk! Kābe'yi tavaf etmen gerekiyorsa acele et!)

سخنِ میان تهی [seḫun-ı miyān-tehī]: Aṣlı yok söz. Kemāl İsmāʿīl, beyt:

در گوش تو هر سخن که بی زر باشد
از حلقهٔ تو میان تهیتر باشد

(Senin kulağına göre, altından bahsetmeyen her söz, yüzüğünün ortasındaki boşluktan daha da boştur.)

Bu maʿnāya سخنِ بی مغز [seḫun-ı bī-maġz] dahi derler.

سخون آفرین [seḫūn-āferīn]: Yaʿnī şāʿir ve muntaẓamu'l-kelām olana derler. Egerçi vāv'sız سخن [seḫun] denilmek gerek idi, lākin *Şerefnāme*'de vāv ile görülmeğin iʿtirāż olunmadı.

سر [ser]: Cihet-i ʿulüvv ü istiʿlādan ʿibārettir ki Türkīde "üst" ile taʿbīr ederler. Aṣıl maʿnāsı "baş"tır ki ondan mecāz olur. Meşelā برسرِ آب [ber-ser-i āb] derler, "su üstünde" demek olur. Kemāl-i Ḫocendī, beyt:

جز سر کویش اقامت را نمی شاید کمال
زانکه عالم بر سر آبست و نا محکم پلی

(Kemāl'e onun köyünden başka bir yerde oturmak yakışmaz. Çünkü dünya su üstündedir ve sağlam bir köprü değildir.)

Ve "evc" maʿnāsı da istiʿmāl olunur.

سرِ کار [ser-i kār]: Türkīde "iş başında" dedikleridir, ammā aṣıl maʿnā "iş üstünde" demek olur. سرِ کوی [ser-i kūy] dahi böyledir. بر سرِ آتش [ber-ser-i āteş] derler, "āteş üzerinde" demek olur, mecāzen istiʿāredir. Mīr Ḫüsrev, beyt:

1 M: -

خونابه می چکاندم از گریه سوز دل
خوش گریه ایست بر سر آتش کباب را

(Gönlümün ateşine kanlı gözyaşıyla su damlatıyorum. Ateş üstündeki kebaba ne güzel yağ oluyor!)

Ammā bu maʿnāya istiʿmāl olunan سر [ser] lerde بر [ber] lafẓını ekṣeriyā idḫāl ederler. Ve dahi سر [ser]in bir maʿnāsı dahi "ārzū"dur. Ekṣer ḥabere mübtedāʾ olmak üzre istiʿmāl olunur. Meṣelā سرِ سودا [ser-i sevdā] derler. Ekṣer سودا [sevdā] سر [ser]in ʿaṭf-ı tefsīri vāḳiʿ olagelmiştir. Ḫᵛāce Selmān, mıṣraʿ:

لاأبالی را سر سودای این بازار نیست

(Ciddiyetsiz kimse aşk pazarında alışveriş yapamaz.)

Ve سرِ زلف [ser-i zulf] derler, zülfün ucu murād değildir, belki zülfün ārzūsu murāddır. Ḫᵛāce Selmān, beyt:

چرخ از بوسیدن پای تو دارد خم به پشت
قد او همچون هوادار سر زلفت دوتاست

(Felek ayağını öpmek arzusuyla kamburlaştı. Onun boyu, tıpkı senin saçını arzulayan āşıklar gibi iki büklüm oldu.)

Lafẓ-ı برگ [berg] gāhī bunun gibi ʿaṭf-ı tefsīr vāḳiʿ olur. Ḳāḍī Mīrek, beyt:

به کسی دگر ندادم سر و برگ آشنایی
که نیرزد آشنایی به مشقت جدایی

(Artık başka birisiyle yakın olma arzum yok. Çünkü yakın olmak, sonradan ayrı kalacak olmanın sıkıntısına değmiyor.)

Ve سر و برگ [ser u berg], ṭaleb ve ārzū maʿnāsına istiʿmāl olunduğu bu beyitten mefhūmdur. Ṭālib-i Āmulī, beyt: **(43ᵇ)**

آشفته دماغم سر و برگ سخنم نیست
دامن چه گشایم که گلی در چمنم نیست

(Zihnim karışık, söz söyleme arzusunda değilim. Bu bahçede bir çiçeğim yokken niye etek açayım!)

سراپردهٔ کحلی [serā-perde-i kuḥlī]: Yaʿnī ebr-i siyāh ve āsumān. Keẕā fi'l-*Müşkilāt*.

سراچه آفتاب [serāçe-āftāb]: Yaʿnī ser-gerdān ve müteḥayyir. Ebulmaʿānī, beyt:

آن قدر گوی حوادث بر سرم زد چرخ دون
کین دل مسکین شد از حیرت سراچه آفتاب

(Alçak felek olaylar topunu başıma o denli vurdu ki bu zavallı gönül hayretten kendini kaybetti.)

سر افکند [ser efkend]: Yaʿnī ʿāciz oldu. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

سرآمد [ser āmed]: Yaʿnī tamām oldu. Ḫᵛāce Ḥāfıẓ, beyt:

عاشق شو ارنه روزی کار جهان سر آمد
نا خوانده نقش مقصود از کارگاه هستی

(Āşık ol! Yoksa günün birinde, henüz varlık iş yerinden istediğini alamamışken dünyanın işi bitecek.)

Ve bī-bahāne, yaʿnī ḳuṣūru ve ʿilleti olmayana derler. İki maʿnāsı da bu beyitte vāḳiʿ olmuş bi-ġayrı tertīb, Ebulmaʿānī, beyt:

هر آن که گشته سر آمد به دولت دنیا
یقین بدان که به دولت برو سر آمد شد

(Dünyanın ikbaline ermiş herkesin, bu ikballe kusura ereceğini iyi bil!)

سر انداخت [ser endāḫt] ve **سر انداز** [ser-endāz]: Baʿżı ḥālette kendinden bī-ḫaber olana derler. Ḫᵛāce Ḥāfıẓ, beyt:

چو در دستست رود خوش بزن مطرب سرود خوش
که دست افشان غزل خوانیم و پا کوبان سر اندازیم

(Ey çalgıcı! Mademki elinde güzel bir saz var, güzel güzel şarkı söylemeye başla! Biz de alkışlayıp gazel okuyalım, oynayıp kendimizden geçelim.)

Bu beyitte "geçkin sarḫoş" maʿnâsı istinbāṭ olunur. Bu maʿnâya, Mevlânâ Hâtifî, beyt:

چو سلطان سرانداز باشد ز مَی
فتد بی خبر از سرش تاج کی

(Padişah şarap yüzünden aşırı sarhoş olursa, padişahlık tacı habersizce başından düşer.)

سرایِ سپنج [serāy-ı sipenc]: Serāy-ı ʿāriyet. Dünyâdan kinâyedir. Ebulmaʿânî, beyt:

هیچکس را نگشت جای حضور
این سرای سپنج دار غرور

(Bu ödünç ev konumundaki gurur dünyası, hiç kimseye huzur yeri olmadı.)

Ebulmaʿânî, beyt:

این سرای سپنج ده روزه
عاریت بوده بر سلیمان را

(Bu kısa süreli ödünç ev (dünya), Hz. Süleyman'a da ödünç verilmişti.)

سر به او فرو برد [ser be-ū furū burd]: Ona meşġûl oldu. Ḥakîm Enverî, beyt:

تو سر به نای و نوش فرو برده ای و من
خاموش و سر فکنده که هان بوک و هین مکن

(Sen eğlenceyle meşgulsün, bense olsa da olur olmasa da diyerek başımı öne eğmiş susuyorum.)

سر بر آورد [ser ber-āverd] ve **سر بر کرد** [ser ber kerd]: Kilâhumâ be-maʿnî-i ʿâṣî ve bâġî. Keẕâ fi'l-*Maḫmûdî*.

سر برخط [ser ber-ḫaṭṭ]: Yaʿnî muṭîʿ ve münḳâd. Keẕâ fî-*Şerefnâme*.

سر بر زد [ser ber-zed]: Ẓâhir oldu. Mevlânâ Câmî, beyt:

چو دیگ از آتش دل گشت جوشان چشمهٔ چشمم
مگر طوفان نوحست این که سر برزد ز آتشدان

(Gözüm çeşmesi, gönüldeki aşk ateşi yüzünden kazan gibi fokur fokur kaynadı. Galiba bu, ateş ocağından başgösteren bir tufan olmalı.)

سر به راهست [ser be-râhest][1]: Kemer-beste olup yol ve erkân bilmeyene derler. Şeyḫ Niẓâmî, beyt:

چو دانه گر بیفتی سر به راهی
چو خوشه سر مکش کز سر به راهی

(Üzüm tanesi gibi kemer kuşanmışsan, salkım gibi yoldan ayrılıp baş çekme!)

سر زبرِ زانو نهاد [ser zeber-i zânû nihâd]: Murâḳabeye ve dahi fikre vardı. Keẕâ fi'l-*Mecmaʿ*.

سر زد [ser zed]: Miṡl-i سر بر زد [ser ber-zed]. Ḫᵛâce Selmân, beyt:

سخن به وصف رخش چون ز خاطرم سر زد
ز مطلع سخنم آفتاب سر بر زد

(Yanağının vasfında bir şiire niyetlenince, şiirimin doğuş yerinden (matlasından) güneş başgösterdi.)

سر بر کرد [ser ber-kerd]: Miṡl-i سر بر زد [ser ber-zed]. Muhammed-i Assâr, beyt:

ندیده حاصلی جز حرقت و دمع
به هر جمعی که سر بر کرد چون شمع

(Hangi topluluğa göründüyse, tıpkı mum gibi, ateş ve gözyaşından başka bir şey görmedi.)

1 M: -

سر کند [ser kuned]: Ẓuhūr eder. Kemāl İsmāʿīl, beyt:

چون بر زبان من گذرد یاد دست تو
همچون شکوفه از دهنم سیم سر کند

(Dilim senin elini anmaya başlayınca tıpkı çiçek gibi ağzımda gümüş başgösterir.)

سر بر گرمی زند [ser ber-germī zened]: Māliḫūlyāya düştü ve dīvāne oldu. Keẕā fi'l-*Maḥmūdī*.

سر بسته [ser-beste]: Maḫfī ve mestūr. Ḫᵛāce Ḥāfıẓ, beyt:

راز سربستهٔ ما بین که به دستان گفتند
هر زمان با دف و نی بر سر بازار دگر

(Bizim gizli sırrımıza bak! Def ve neyle her zaman başka bir alışverişte olduğumuzu anlatıyorlar.)

سر به مهر [ser be-muhr]: Miṡl-i سربسته [ser-beste]. Ḫᵛāce Ḥāfıẓ, beyt:

ترسم که اشک از غم ما پرده در شود
وین راز سر به مهر به عالم سمر شود

(Gözyaşının aşk gamı sebebiyle perdemizi yırtıp gizli sırrımızı herkese duyurmasından korkuyorum.)

سمر [semer] ʿArabīdir, ḥikāye maʿnāsına.

سرپنجه کرد [ser-pence kerd]: Zūr-āzmālık eyledi. Keẕā fi'l-*Maḥmūdī*. Buna ḳarīb, Şeyḫ Saʿdī, beyt:

هر که با فولاد بازو پنجه کرد
ساعد سیمین خود را رنجه کرد

(Kendisinden güçlüsüyle yenişmeye çalışan kimse, kendi nazik bileğini incitti demektir.)

سرپوش [ser-pūş]: Maʿnā-yı muṣṭalaḥı سر به مهر [ser be-muhr] gibidir. Maʿnā-yı lüġavīsi "küleh-pūş"tur. Mīr Ḫüsrev, beyt:

به نیمی فرق سرپوش شفق دام
شفق را نیمروزی کرده یا شام

(Şafak görünümlü başlığındaki yarım aralık, şafağı öğleye ya da akşama çevirdi.)

سر پیش کرد [ser-pīş kerd]: Maʿnā-yı muṣṭalaḥı "endīşnāk oldu". Keẕā fi'l-*Maḥmūdī*. Ve dahi, şermende ve ḫacil oldu.

سر تافت [ser tāft]: Yaʿnī ʿāṣī ve bāġī oldu. Keẕā fi-*Şerefnāme*.

سرت سبز باد [seret sebz bād]: "Niʿmet ü devlette ol!" diye duʿā etmekten kināyedir. Ḫᵛāce Ḥāfıẓ, beyt:

سرت سبز و دولت خوش باد دائم
که خوش نقشی نمودی از خط یار

(Ey papağan! Daima, devlet ve nimet içinde güzelce yaşa! Zira sevgilinin ayva tüyünden güzel bir örnek gösterdin.)

سرسبزی [ser-sebzī]:**(44ª)** Devletlilik. Şeyḫ ʿAṭṭār, beyt:

هر کجا سرسبزی ای از پرّ او
باشه باشد پشه ای از فرّ او

(Onun kanadı sayesinde her tarafta devletlilik var. Onun gücü sayesinde sivrisinek atmacaya döner.)

سبزی [sebzī] devlet ve niʿmet demektir. Mevlānā Hilālī, beyt:

نرگس از بهر چه با این همه سبزی در باغ
چشم خود دوخت به برگی که درآید ز بصل

(Nergis bahçedeki bu kadar nimete rağmen niçin gözünü soğandan çıkacak yaprağa dikti?)

به سرِ سبزِ تو [be-ser-i sebz-i t*u*] derler, murād "devletli başın için!" demek olur. Bunda ḥarf-i bā ḳasemiyye olur. Ḫᵛāce Ḥāfıẓ, beyt:

به سر سبز تو ای سرو که خاک تو شوم
ناز از سر بنه و سایه برین خاک انداز

(Ey selvi! Devletli başın için ben ölüp toprak olunca naz yapmayı bırak ve şu toprağa birazcık gölge sal!)

سرت گردم [seret gerdem]: Kāf-ı ʿAcemī ile. "Ḳurbānın olayım" demektir. Şānī-i Tekelū, beyt:

سرت گردم ز دستت هرچه می آید به جانم کن
به قربان سرت گردم جوان خونخوار می آید

(Başına kurban olduğum kan içici yiğit geliyor. Kurbanın olayım, canıma elinden ne geliyorsa yap!)

سرِ تو دارد [ser-i tu dāred]: Senin muḥabbetindedir. Kemāl-i Ḫocendī, beyt:

سری که پیش تو دارم بر آستان حق کیست
منم که از همه عالم سر تو دارم و بس

(Seni seviyorum, eşiğine varma hakkı kimin! Seni herkesten önce seven benim ve bu yeterli!)

سر جفت کرد [ser cuft kerd]: Yaʿnī vesāṭat edip iki başı bir yere getirdi. Keẕā fi'l-*Maḥmūdī*.

سر جوشم خورده است [ser-cūşem ḫordeest]: Ḥāṣıl-ı ʿömrümü ve sermāye-i kārımı ona ṣarf eyledim. Şeyḫ Niẓāmī, beyt:

گر آشفته شدم هوشم تو بردی
ببر جوشم که سرجوشم تو خوردی

(Aklım karıştıysa aklımı götüren sensin! Neyim varsa sen aldın, benimle ilgilenecek olan da sensin!)

سر خاریدن [ser ḫārīden]: Nevmīẕ ve ʿāciz olmaktan kināyedir. Keẕā fi'l-*Mecmaʿ*. Ammā *Maḥmūdī*'de "şermende olmak" maʿnāsına mervīdir.

سرِ خود گرفت [ser-i ḫod girift]: Başın alıp gitti. Mevlānā Cāmī, beyt:

مرغ چمن گرفت سر خود فغان کنان
کش طاقت شنیدن افغان من نبود

(Korudaki kuş bağıra çağıra başını alıp gitti. Çünkü benim çığlığımı duymaya daha fazla dayanamadı.)

سرِ خود کرد [ser-i ḫod kerd]: Miṣl-i سرِ خود گرفت [ser-i ḫod girift]. Kemāl-i Ḫocendī, beyt:

هر شه که به میدان بها شد پی گویی
چوگان سر زلف تو دید و سر خود کرد

(Kıymet meydanında top peşinde koşan her padişah, saçın çevgānını görünce başını alıp koştu.)

سرِ خویش بر کف نهاد [ser-i ḫᵛīş ber-kef nihād]: Başın ortaya koydu. Üstād, beyt:

هر که شد شیفتهٔ چشم تو چون نرگس مست
باید اول که سر خویش نهد بر کف دست

(Senin gözüne tutulan herkes, tıpkı sarhoş nergis gibi, evvela başını ortaya koymalıdır)

سرخیلِ شیاطین [ser-ḫayl-i şeyāṭīn]: Yaʿnī İblīs. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

سر داد [ser dād]: Salıverdi. Ḫᵛāce Ḥāfıẓ, beyt:

صبا به لطف بگو آن غزال رعنا را
که سر به کوه و بیابان تو داده ای ما را

(Ey tan yeli! Lutfet de o güzel ceylana onun aşkının bizi dağa ve bozkıra saldığını söyle!)

سر در پیش نهاد [ser der-peyeş nihād]: Ardına düştü. Monlā Ḥayretī, beyt:

من سایه وش ز هر سو سر در پیش نهادم
او هر طرف گریزان چون آفتاب از ما

(Ben gölge gibi her yerde onun peşindeyim. O ise güneş gibi köşe bucak benden kaçıyor.)

سر در پیش داشت [ser der-peyeş dāşt]: Miṣl-i سر درپیش نهاد [ser der-peyeş nihād]. Mevlānā Cāmī, beyt:

مرا تا دیده دارد در پیم سر
که گردد کام او از من میسر

(Gözüm olduğu sürece peşindeyim. Çünkü o, muradına benimle erecek.)

سر درد کرد [ser-derd kerd]: Yaʿnī ʿitāb eyledi. Keẕā fī-*Mü'eyyidi'l-Fużalā*.

سر درکرد [ser der-kerd]: Miṣl-i سر درد کرد [ser-derd kerd]. Keẕā fī-*Mecmaʿi'l-Fürs*.

سرِ دست افشاند [ser-i dest efşānd]: Terk etmekten kināyedir. Şeyḫ Saʿdī, mıṣraʿ:

فشاند سر دست بر کائنات

(Dünyaya el salladı/Dünyayı terk etti.)

Ve el ile işāret edip menʿ eylemek maʿnāsına da gelir. Şeyḫ Saʿdī, beyt:

ملک در سخن گفتنش خیره ماند
سر دست فرماندهی برفشاند

(Padişah onun sözleri karşısında donakaldı. Susturmak için eliyle işaret etti/padişahça davranmayı bıraktı.)

Bu beyti gerçi bu maʿnāya şāhid etmişlerdir, ammā "terk etmek" maʿnāsı dahi akrebdir. Meğer "terk" maʿnāsına el ile işāret etmek ola, menʿ maʿnāsı fehm olunmaz.

سردستی [ser-destī]: Yaʿnī fi'l-ḥāl. Keẕā fi'l-*Maḥmūdī*.

سردست [ser-dest]: Aşlında el ucuyla tutmaktan kināyedir. Kemāl İsmāʿīl, beyt:

سر دستیست شعر من آن را که می نداد
ابکار فکر بر حسب اختیار دست

(Benim şiirim, yaşlılığı sebebiyle düşünce bakirelerine el süremeyen kimsenin elinden tutar.)

سر در سر [ser der-ser]: Yaʿnī فضولی کرد [fużūlī kerd]. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

سر در شکم نهاد [ser der-şikem nihād]: Şermende ve ḫacil oldu. Şeyḫ Niẓāmī, beyt:

زودش بسان استره سر در شکم نهاد
درعهد تو هر آن که به مویی گزند کرد

(Senin döneminde bir kıla dahi zarar veren kimse, ustura gibi derhal karnını içine çekti, yani utandı.)

سر دمه می برد [ser-deme mī-bered]: Ḥamle ve hücūm eder. Mevlānā Hātifī, beyt:

دیار عجم ملک من شد همه
به ملک عرب می برم سردمه

(Bütün Acem ülkesi benim oldu, şimdi Arap topraklarına saldıracağım.)

سرِ دندان سپید کرد [ser-i dendān sepīd kerd]: Yaʿnī tebessüm eyledi. Ḥakīm Enverī, beyt:

چونکه جانم سیاه خواهی کرد
سر دندان سپید کن باری

(Mademki canımı yaktın, bari tebessüm et!)

سر ده [ser dih]: Yaʿnī salıver! Mīrzā Ḥisābī, beyt: **(44ᵇ)**

چشم را سر ده به دل تا طعمهٔ نازش کند
گرچه عار از صید گنجشکی بود شهباز را

(Doğanın serçe avlaması pek makbul değil ama gönlüme bir bak (gözünü gönlüme sal) da nazının lokması olsun!)

سرِ راه دارم [ser-i rāh dārem]: Yaʿnī ḫayāl-i müsāferet ederim. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

سررشته [ser-rişte]: Yaʿnī maḳṣūd. Eyżan minhā.

سر زده [ser zede]: Yaʿnī ẓāhir oldu maʿnāsına. Ḫᵛāce Selmān, beyt:

من سر چو قلم بر خط سودای تو دارم
با آنکه من سر زده را سر زده ای باز

(Ben kınanmışı açığa çıkarmana rağmen, kalem gibi senin sevdan yazısını arzuluyorum.)

Ve bir maʿnāsı dahi "mütefekkir olmuş" demektir. Kemāl İsmāʿīl, beyt:

نبیند با هزاران دیده در عالم نظیر او
سپهر سر زده هر چند بر گرد جهان گردد

(Hayretler içindeki gökyüzü dünyayı ne kadar dolaşırsa dolaşsın, binlerce gözle baksa bile onun bir benzerini göremez.)

Bu beyitte "müteḥayyir olmak" maʿnāsı dahi ensebdir. Maʿnā-yı evvel de bu beyitten mefhūmdur. Mevlānā Cāmī, beyt:

کبک دری پایچه ها برزده
زد به سر سبز قدم سر زده

(Paçaları sıvayan dağ kekliği, çimenliğin ucundan başgöstermiş.)

سرِ سپد [ser-i seped]: Güzīde ve münteḫab. Ebulmaʿānī, beyt:

عجب نباشد اگر ترک گلستان دارم
گل سر سپد اعتبار من داغست

(Gül bahçesini terk edersem buna şaşılmaz. Benim itibarımın seçkin gülü, yaradır.)

سرشار [ser-şār]: Yaʿnī dolu. Ṣāʾib-i Tebrīzī, beyt:

یا رب از عرفان مرا پیمانۀ سرشار ده
چشم بینا جان آگاه و دل بیدار ده

(Ya Rabbi! Bana irfanla dolu bir kadeh ver! Gören bir göz, farkında bir can ve uyanık bir gönül ver!)

Mevlānā Ẓuhūrī, der-*Ḳasemiyye*, beyt:

به لبیک حجاج و دیر مغان
به خُمهای سرشار و خیر مغان

(Hacıların "lebbeyk (buyurun)"i ve meyhanecinin kilisesine (meyhane) andolsun! Ağzına kadar dolu küpler ve meyhanecinin hayrına andolsun!)

سرگران [ser-girān]: Birkaç maʿnāya istiʿmāl olunur.

Evvel, maġrūr ve ġażabnāk. Keẕā fi'l-*Maḫmūdī*.

Ṣānī, maḫmūr. Ḫᵛāce Ḥāfıẓ, beyt:

چشمت از ناز به حافظ نکند میل آری
سر گرانی صفت نرگس رعنا باشد

(Ey sevgili! Senin gözün Hāfız'a nazdan bakmıyor. Evet öyledir, çünkü sarhoşluk güzel nergisin bir özelliğidir.)

Ṣāliş, ḫisset maʿnāsına. Şeyḫ Saʿdī, beyt:

خداوند خرمن زیان می کند
که بر خوشه ای سر گران می کند

(Harman sahibi, bir başak için cimrilik ediyorsa zarardadır.)

سرگرفته [ser-girifte]: Yefʿallenmiş. Ḥayretī-i ʿAcem'e ḥālet-i cüvānīde bu ḥāl vāḳiʿ oldukta ẓurefā ḥaḳḳında demiştir. Mıṣraʿ:

شمع را هر چند سر گیرند روشنتر شود

(Mum ne kadar yefallenirse parlaklığı da o kadar artar.)

Bi'l-āḫare terk-i vaṭan edip giderken kendi ser-güzeştine uğramış bir cüvāna rāst gelip, birbirinin ḥāline muṭṭaliʿ olup, bu beyti naẓm edip hem-rāh olurlar. Beyt:

از دست چرخ با دل افگار می رویم
ما هر دو سر گرفته به یک بار می رویم

(Feleğin elinden yaralanmış gidiyoruz. Biz her ikimiz bir kere yefalllenmiş gidiyoruz.)

سرگرم [ser-germ]: ʿĀşıḳ-ı dil-dāde. Abdāl-ı İṣfahānī, beyt:

ای شمع بزم دوش چرا می گریستی
پروانه عاشق تو تو سرگرم کیستی

(Ey meclis mumu! Dün gece niçin ağlıyordun? Pervāne sana āşık, sen kime āşıksın?)

سر گوش کرد [ser-güş kerd]: Fısıltı eyledi. Mīr Ḫużūrī, beyt:

نشستم چون برت با غیر کردی طرح سر گوشی
اگر صحبت به این تقریب خواهی کرد برخیزم

(Yanına oturunca başkalarıyla fısıltılı konuşmaya başladın. Eğer sohbet böyle devam edecekse ben kalkayım.)

سر مخار [ser me-ḫār]: Yaʿnī, tevaḳḳuf eyleme! Ḥakīm Firdevsī, beyt:

به دستان بگو آنچه دیدی ز کار
دگر آنکه درآمدن سر مخار

(Ona gördüklerini anlatıp oyalanmadan buraya gelmesini söyle!)

سرِ من داری [ser-i men dārī]: Benim muḥabbetimlesin. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

سر و پا [ser u pā]: Ḫilʿat ve teşrīf. Mışraʿ:

فی الحال ز رضوان سر و پا بیرون کرد

(Derhal Rıdvān'dan hilati çıkardı.)

سر رو کرد [ser rū kerd]: Yaʿnī ʿitāb eyledi. Keẕā fi'l-*Maḥmūdī*.

سرِ وقت [ser-i vaḳt]: Yaʿnī ḫūb ve nīk vaḳit. Ḫᵛāce Selmān, beyt:

به اینچنین سر وقتی ندانم آب چرا
مکدرست در ابرو فکندن این همه چین

(Böylesine kutlu bir zamanda suyun niçin kaş çattığını anlamıyorum.)

Bir maʿnāsı dahi ḫalvettir.

سره مرد [sere-merd]: Yaʿnī merd-i nīk. Şeyḫ Saʿdī, beyt:

بخور ای نیک سیرت و سره مرد
آن نگون بخت گرد کرد و نخورد

(Ey iyi insan, ye! Çünkü o bedbaht biriktirdi ama yemedi.)

Ve iyi yürüyüşlü ata اسبِ سره رفتار [esb-i sere-reftār] derler. İyi akçeye نقدِ سره [naḳd-i sere] ve kemine نا سره [nā-sere] derler.

سری که از تو بپیچد بریده بِه [serī ki ez-tu bi-pīçed burīde bih]: Sana muḫālefet eden ve muṭīʿ olmayan dünyāda sağ olmasın! Ebulmaʿānī, beyt:

دهن که ذم تو گوید دریده بودن به
سری که از تو بپیچد بریده بودن به

(Seni yermek için açılan ağız, yırtılsa daha iyi! Sana isyan eden baş, kesilse daha iyi!)

سعترباز [saʿter-bāz]: Zıbıkçı ʿavrat. Keẕā fi'l-*Müʾeyyid*.

سعتری [saʿterī]: Miṣl-i سعترباز [saʿter-bāz]. Keẕā fī'l-*Mecmaʿ*.

سقفِ نیمِ خانه [saḳf-ı nīm-i ḫāne]: Yaʿnī āsumān ve günbed-i ḫāne. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

سفید شدن [sefīd şuden]: Ḥāżır olmak. Mevlānā Kātibī, beyt:

قطعه قطعه استخوان نسر طائر شد سفید
همتت لیکن بر آنها قط نزد قطعا قلم

(Batı yıldızı tepeden tırnağa her şeyiyle hazır oldu ama senin himmetin onlar için asla kalem yontmadı.)

Ve dahi dāḫil-i **(45ᵃ)** mekān olmak maʿnāsına olur. Ehlī-i Şīrāzī, beyt:

چه خوش بزمیست رنگین مجلس جانان چه سود اما
که نتوان شد سفید از شومئ بخت سیاه آنجا

(Sevgilinin meclisi ne güzel, ne renkli bir meclis! Lākin ne fayda! Kara bahtın uğursuzluğu yüzünden oraya girmek mümkün olmuyor.)

سفید آهو [sefīd āhū]: Āhū-yı sefīd de derler. Dilber murād olunur. Muḫliṣī-i Bedaḫşānī, beyt:

صید چشمان تو ای جان شده آهوی سفید
داده صد جان به هوایت گل خوشبوی سفید

(Ey sevgili! Beyaz ceylan senin gözlerine av olmuş. Güzel kokulu beyaz gül, can u gönülden sana āşık olmuş.)

Ve giryeden yāḫud bir ʿilletten ağarmış göze de āhū-yı sefīd derler. Bu beyitten fehm olunur, Ḫᵛāce Āṣafī, beyt:

چشمت آهوست ولی آهوی مشگین خطاست
چشم خوبان دگر در غمت آهوی سفید

(Ey sevgili! Senin gözün ceylandır ama Hatā şehrinin misk ceylanıdır. Diğer güzellerin gözü de seni kıskanmaktan kördür.)

سفیدکار [sefīd-kār]: Yaʿnī nīkū-kār. Evḥadeddīn-i İṣfahānī, beyt:

تو در لباس سیَهشان نظر مکن به خطا
که در میان سیاهی سفیدکارانند

(Sen onların siyah giyindiklerine bakıp yanılma! Siyahlar içindeler ama bahtları yaver gidiyor.)

سقنقوری کجا آید ز کافور [saḳanḳūrī kucā āyed zi-kāfūr][1]: Bir bed-efʿāl-i bed-aḫlāḳtan iyilik ve mürüvvet ümīd olundukta īrād olunur. Şāʿir demiştir, beyt:

که دیده ظلمتی در تابش نور
سقنقوری کجا آید ز کافور

(Karanlıkta nur parladığını kim görmüş! Kāfurdan sakankurluk gelir mi!)

سکالش کرده [sekāliş-kerde]: İşi fikr ü tedbīr ile eder. Ebulferec-i Rūnī, beyt:

رزم و بزم و عزم و جشن فرُخش
گه سکالش کرده گه ناگاه باد

(Onun savaşı, eğlencesi, seferi ve bayramı bazen düşünerek bazen de ansızın olsun!)

سگ جان [seg-cān]: Türkīde "it cānlı" dedikleri maʿnāyadır. Şeyḫ Niẓāmī, beyt:

چه سگ جانم که با این دردناکی
چو سکبانان دوم خونی و خاکی

(Ne it canlıyım! Dertli olmama rağmen sekbanlar gibi oraya buraya koşuyorum.)

سگِ شهر از غزالِ صحرا بِه [seg-i şehr ez-ġazāl-i ṣaḥrā bih][2]: Emṯāl-i maʿrūfe-i ḳudemādandır. Bīgāneden āşinā yeğdir. Devlet-i ecānibden faḳr-ı aḥbāb yeğdir. Ḥüsāmī, ḳıṭʿa:

دیدم اندر ممالک اسلام
گفت شخصی چه خوش نشیمن ده

چه سبب باشدی به شهر مقیم
تا شوی اندران از کِه و مِه

گفت یاری مگر تو نشنیدی
سگ شهر از غزال صحرا بِه

(İslam ülkelerinde gördüğüm birine "Köyde oturmak ne güzel! Niçin şehirdekilerle yaşıyorsun?" dedim. Bana "Sen galiba bir dostun, 'şehirdeki köpek, köydeki ceylandan iyidir' dediğini duymadın!" dedi.)

سگ مشام [seg-meşām][3]: Gedā-yı ḥarīṣ ü ṭammāʿ. Mevlānā Cāmī, beyt:

1 M: -

2 M: -

3 M: -

همه چشم من یک بیک حکم سلطان
درین سگ مشام گدا می گریزم

(Benim bütün ümidim sultanın hükmündedir. Bu köpek tabiatlı dilenciden kaçıyorum.)

سگ نشیند به جایِ کیپایی [seg nişīned be-cāy-ı kīpāyī]: Bir iyi gidip yerine bir kem geldikte ḍarb ederler. Ebulmaʿānī, ḳıṭʿa:

دوش جانان به بزم ما بوده
دید اغیار و داده است جایی

چون به جایش نشست می گفتم
سگ نشیند به جای کیپایی

(Dün gece sevgili bizim meclisimizdeydi. Rakibi görünce ona yer verdi. Rakip onun yerine oturunca dedim ki: "İyi gitti yerine kötü geldi".)

سگ نشیند به جای کلب عقور [seg nişīned be-cāy-ı kelb-i ʿaḳūr]: Bir ẓālim gidip yerine ondan ehven bir ẓālim dahi geldikte ḍarb ederler. Ebulmaʿānī, ḳıṭʿa:

جان به دوزخ سپرد آن مغرور
جایش آمد دگر به حکم ضرور

این هم آدم نبود می گفتم
سگ نشیند به جای کلب عقور

(O kibirli, canını cehenneme ısmarlayınca mecburen yerine bir başkası geldi. Bunun da adam olmadığını görünce "köpeğin yerine köpek oturuyor (gelen gideni aratır)" dedim.)

سگِ هرسوار [seg-i her suvār]: Gördüğü adamın yanına uyup gidene derler. Ebulmaʿānī, beyt:

مشو طالب وصلتش زینهار
هر آن یار که باشد سگ هرسوار

(Gördüğü her adamın peşinden giden sevgilinin vuslatına talip olma! Sakın ha!)

سگِ هرزه مرس [seg-i herzemeres]: Bī-fā'ide ve bī-maʿná yelip gezen adama derler.

سلامِ روستایی بی طمع نیست [selām-ı rūstāyī bī-ṭamaʿ nīst]: Nesne ümīdi ile tevāżuʿ ve iltiyām edenler ḥaḳḳında īrād ederler. Ebulmaʿānī, beyt:

چو دستش بوس خواهم کرد گفتا
سلام روستایی بی طمع نیست

(Elini öpecektim, dedi ki: "Köylünün selamı menfaatsiz değildir".)

سنگ انداز [seng-endāz]: Yaʿnī mest-i müdām. Seyyid Ḥüseyn-i Ġaznevī, rubāʿī:

هر سنگی را آفتاب از تک و تاز
فیروزه و لعل کرد از ایام دراز
در بزم ببخشید شه بنده نواز
یعنی که ز من چنین سزد سنگ انداز

(Güneş uzun zamanlardan beri sağa sola koşup her bir taşı lal ve firuzeye çevirdi. Muhtaçları esirgeyen padişah mecliste bağış yaptı, yani bana böylesi bir sarhoşluk yakışır!)

سنگ در آستین [seng der-āstīn]: Ẓālim ve sitemgār. Kemāl-i Ḫocendī, beyt:

نیست مسموع آن که گفتی با تو ما را جنگ نیست
در برت دل هست اگر در آستینها سنگ نیست

(Bizim sana karşı geldiğimizi söylemen duyulmuş şey değil! Eşiklerde taş olmasa da/ne kadar zalim olursan ol gönlümüz senin yanında!)

سنگ در قندیل [seng der-ḳandīl]: Yaʿnī tārīk ve mükedder. Keẕā fi'l-*Mü'eyyid*. Bu maʿnāya, Ḥakīm Enverī, beyt:

نیست سنگم به نزد کس که مرا
سنگها زد زمانه در قندیل

(Felek benim hayatımı kararttı. Kimseden bir beklentim yok.)

سنگ در موزه [seng der-müze]: Terk-i sefer etmekten kināyedir. Keẕā fī-*Ferheng-i Mīrzā*

İbrāhīm. Ammā baʿżı nüsḫada baṭī'u'l-ḫareke maʿnāsına vāḳiʿdir. Bu maʿnāyı müʾeyyid, Ḥakīm Senāyī, ḳıṭʿa:

چه روی با کلاه بر منبر
چه روی با زکام درگلزار

کله آنگه کنی که درفتدت
سنگ در کفش و کَیک در شلوار

(Sarıkla minbere niye gidiyorsun? Nezleysen gül bahçesinde ne işin var! Ayakkabına taş, pantolonuna bit düşünce sarık takıyorsun.)

سنگ و داغ شد [seng u dāġ şud]: Başı gözü yarıldı. Şehīd-i Ḳumī, beyt:

نشان سنگ جفای تو داغ بیدادست
کجاست آن که ز کوی تو سنگ و داغ نشد

(Senin eziyetinin göstergesi zulüm yarasıdır. Senin köyünde başı gözü yarılmamış hani kim var!)

سنگ و سبو [seng u sebū]: Ḫidmet ve iṭāʿat maʿnāsına. Ḫᵛāce Ḥāfız, beyt:

نه من سبوکش این دیر رندسوزم و بس
بسا سرا که درین کارخانه سنگ و سبوست

(Bu rintleri yakıp yandıran kilisede tek sarhoş ben değilim. Bu iş yerinde nice baş taş ve çömlektir/boyun eğmiştir.)

سه خوان [se-ḫᵛān]: Yaʿnī şāliş ve şelāşe diyen kefere ʿaleyhimu'l-laʿne. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

سه غرفهٔ دماغ [se ġurfe-i dimāġ]: Yaʿnī ser-i ādemī. Ol taḳrīble ki ser maḥall-i fikret, maḥall-i **(45ᵇ)** ḫayāl ve maḥall-i ḥıfẓdır. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

باب السين المكسوره
[BĀBU'S-SĪNİ'L-MEKSŪRE]

سپر افکند [siper efkend]: Yaʿnī ʿāciz ve maġlūb oldu. Kemāl İsmāʿīl, beyt:

اینک جبین گل ز لقایش عرق چکان
اینک درست زر ز سخایش سپر فکند

(İşte senin yüzünü gören gülün alnından ter damlıyor! İşte hālis altın senin cömertliğine mağlup oluyor.)

سپر انداخت [siper endāḫt]: Miṣl-i سپر افکند [siper efkend]. Şeyḫ Saʿdī, beyt:

نه هر جای مرکب توان تاختن
که جاها سپر باید انداختن

(Katırı her yere sürmek mümkün değildir, çünkü bazı yerlerde āciz kalabilir.)

سپر بر آب فکند [siper ber-āb fekend] dahi bu maʿnāyadır. Ḫᵛāce Selmān, beyt:

چشمم سپر بر آب فکندست تا ترا
گیسو کمند عارض و ابرو کمان چشم

(Kement saçın ve yay kaşın karşısında gözüm kalkan attı, yani āciz kaldı.)

سپید دست [sipīd-dest]. Yaʿnī saḫī ve cüvānmerd. Ḥakīm Ḫāḳānī, beyt:

دهر سپید دست سیه کاسه ایست صعب
منگر به خوش زبانئ این ترش میزبان

(Dünya, cömert gibi görünen esaslı bir cimridir. Bu suratsız ev sahibinin tatlı dilli olduğuna bakma!)

Muḳābili سیه دست [siyeh-dest]tir.

سپیدکاری کرد [sipīd-kārī kerd]: Kār-ı nāmaʿḳūl eyledi. Türkīde bir kimesne nāmaʿḳūl vaż‘ ettikte "yoğurtladı" dedikleri mażmūndur. Ḫᵛāce Selmān, beyt:

به نام کنیت آراسته باد
ستایشگاه شعر و خطبه تا حشر

(Hutbe ve şiirler kıyamete dek senin namına okunsun ve yazılsın!)

سحرخوان [siḥr-ḫᵛān] ve **سحرسخون** [siḥr-seḫūn]: Yaʿnī feṣāḥat ehli. Eyżan minhā.

سرکه ابرو [sirke-ebrū]: Ekşi yüzlü. Eyżan minhā.

سرکه پیشانی [sirke-pīşānī]: Miṡl-i سرکه ابرو [sirke-ebrū]. Ṣā'ib-i İṣfahānī, beyt:

به نان خشک قناعت نمی توان کردن
چه نعمتیست که افلاک سرکه پیشانی

(Kuru ekmekle kanaat etmek mümkün değil. Felek ekşi/sirke suratlı olduktan sonra bu nimet mi!)

سرکهٔ ده ساله [sirke-i deh sāle]: Yaʿnī ʿadāvet-i ḳadīme. Ebulmaʿānī, beyt:

اهل دل از بخت بد هر دم جگر پرگاله است
ترش رویئ فلک از سرکهٔ ده ساله است

(Āşıklar kötü talihleri yüzünden her an ciğer yarası çekiyorlar. Feleğin suratsızlığı çok eskilere dayanmaktadır.)

سرکه فروخت [sirke-furūḫt]: Ağlamış çehreli. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

سرکه فروش [sirke-furūş]: Miṡl-i سرکه فروخت [sirke-furūḫt]. Ṭālib-i Āmulī, beyt:

خصمت ز چهره سرکه فروشست لاجرم
جوشید بر سرش صف ادبار پشه وار

(Senin düşmanın, suratında sirke satıyor/ağlıyor. Hasılı onun başının üstünde sivrisinek gibi uğursuzluk kaynıyor.)

سرکه فشان [sirke-feşān]: Bed-gūy ve ṭaʿnezen. Keẕā fi'l-*Maḥmūdī*.

خصم سپیدکار و سیه دودهٔ ترا
بادا سیاه گشته به دود عذاب روی

(Senin soysuz ve uygunsuz işler eden düşmanının yüzü, azap dumanıyla simsiyah olsun!)

Ve سپید کار [sipīd-kār] gāhī نکوکار [nikū-kār] maʿnāsına da istiʿmāl olunur. Ebulmaʿānī, beyt:

گذشت عمر گرامی به پی سیه کاری
نگشته حیف دلم در جهان سپیدکاری

(Değerli ömür boş işler peşinde geçti, yazık! Dünyada iyi bir iş yapamadım.)

سپید مهره [sipīd muhre]: Ṣadef kabuğundan bir müdevver nesnedir, boru gibi çalarlar. Li-vāḥidin mine'ş-şuʿarā, beyt:

سپید مهرهٔ صیتش چنان دمید جهان
که رخنه خواست شد این سبز حقه آوازش

(Şöhretinin borusu dünyayı öylesine tuttu ki o ses bu yedi hokkada gedikler açtı.)

ستارهٔ سوخته [sitāre-i sūḫte]: Yaʿnī ṭāliʿ-i bed ve ḥāl-i bed. Keẕā fi'l-*Maḥmūdī*.

ستاره شناس [sitāre-şinās]: Yaʿnī müneccim. Ḥakīm Firdevsī, beyt:

شدند انجمن بر سرش بخردان
ستاره شناسان و هم موبدان

(Bilgeler, müneccimler ve din adamları onun başına toplandılar.)

بخردان [baḫredān], ʿāḳilān demektir.

ستارهٔ قلندران [sitāre-i ḳalenderān]: Yaʿnī āfitāb. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

ستایشگاه [sitāyişgāh][1]: Yaʿnī maḥlaṣ-ı şuʿarā. Üstād ʿUnṣurī, beyt:

1 M: -

سکندر خورد [sikender ḫord]: Atın seğirtirken tekerlenmesine derler. Muhammed-i Assār, beyt:

درین میدان نا هموار و غبرا
سکندر خورد اسب عمر دارا

(Dārā'nın ömür atı, bu bozuk ve tozlu zeminde yere yuvarlandı.)

سکه بر زر زد [sikke ber-zer zed]: Türkīde "sikkeyi mermerde kazdı" dedikleri maʿnāyadır. ʿUbeyd-i Zākānī, beyt:

هر کجا صیت تو رفته خطبه ها آراسته
هر کجا عدلت رسیده سکه ای بر زر زده

(Şöhretinin ulaştığı her yerde adına hutbeler okuttun! Adaletinin ulaştığı her yerde sikkeyi mermere kazdın!)

Mevlānā Cāmī, beyt:

به رخ نقش خیال او کشیدی
زدی ای اشک آخر سکه بر زر

(Ey gözyaşı! Onun hayalini yanağa çizip sonunda sikkeyi mermere kazdın!)

سکه زد [sikke zed]: Ġālib oldu. Mevlānā Cāmī, beyt:

چو زد سکه بر نقد قبچاقیان
مَی فتح خورد از کف ساقیان

(Kıpçaklara galip gelince sākilerin elinden fetih şarabı içti.)

سیاه باد زبانش [siyāh bād zebāneş]: "Dili kurusun!" dedikleri. Muḥteşem-i Kāşī, beyt:

سیاه باد زبانش که بی محابا راند
زبان به مرثیه ات کلک سربریدهٔ من

(Ucu kesik kalemim, senin mersiyen için hiç düşünmeden konuştu, dili kurusun!)

سیاه زبان [siyāh-zebān]: Ḫayır söylemez. Ḫʷācū-yı Kirmānī, beyt:

غم دل به خامه گفتم که بیان کنم ولیکن
نبود مبارک آن کس که سیه بود زبانش

(Gönlümdeki gamı kalemime açmak istedim. Lākin ağzı kara olan hayır söylemez.)

سیاه مست [siyāh-mest]: "Gök sarḫoş" dedikleri ki ziyāde geçkin olan sarḫoşa derler. Beyt:

چشم سیاه مستش سرمایهٔ جنونم
زلف درازدستش در گردنم سلاسل

(Onun körkütük sarhoş gözü, deliliğimin kaynağıdır. Eli uzun saçı, boynumun zinciridir.)

سیاهی ده [siyāhī dih]: Yaʿnī, ḫacil eyle! Keẕā fi'l-*Müʾeyyid*. *Şerefnāme*'de be-maʿnī-i خلافش کن[1] [ḫilāfeş kun] vāḳiʿdir.

سیاهی می زند [siyāhī mī-zened][2]: Raʿnālanır maʿnāsına. Yaʿnī bir nā-şāyeste-i nāz u şīve ol evżāʿı ettikte īrād ederler. Selīm, beyt:

گل ز بویت درگلستان لاف شاهی می زند
لاله ازداغ تو برگلها سیاهی می زند

(Gül senin kokunla gül bahçesinde padişahlıktan dem vuruyor. Lale senin yaranla güllere kuruntu yapıyor.)

سیبی و سجودی [sībī ve sucūdī]: Türkīde "dilde niyāz elde piyāz" dedikleridir. Livāḥidin **(46ª)** mine'ş-şuʿarā, beyt:

سیب ذقنت دیدم و در سجده فتادم
در فقر طریقست که سیبی و سجودی

(Senin çene elmanı görüp secdeye düştüm. Fakrın yolu budur, bir elma bir secde/dilde niyāz elde piyāz!)

سیر آمدن [sīr āmeden]: Yaʿnī ملول شدن [melūl şuden]. Keẕā fi'l-*Maḥmūdī*.

1 Aksine davran!
2 M: -

سیر در لوزینه داد [sīr der-lūzīne dād]: Ġam ve şādiliği bir yerden götürdü. Keẕā fī-*Şerefnāme* ve *Mecmaʿi'l-Fürs*.

سیمِ بسیار سوخت [sīm-i bisyār sūḫt]: İtlāf-ı māl eyledi demektir. Sāʿid-i sāḳ-ı dilbere سیمِ سوخته [sīm-i sūḫte] derler. İki maʿnāya, Mevlānā Vaṣfī, beyt:

سوختن سیم و زر عاشق رواست
ساعد خود را چرا می سوختی

(Āşığın gümüş ve altınını yakman/çok malını telef etmen yeterli. Niçin kendi kolunu yakıyorsun?)

سیمِ شب در میان [sīm-i şeb der-miyān]: Arasında kemi ve fenāsı olan akçeye derler. Kemāl İsmāʿīl, beyt:

سیم او نقدست لیکن سیم او شب در میان
حلیتش نورست ولیکن حشو او نور و ظلام

(Onun gümüşü akçe ama içinde bozukları da var! Onun süsü nur ama karanlıkla karışık!)

Bu beyit devāt ḥaḳḳında vāḳiʿ olmuştur.

سیم در زر بافد [sīm der-zer bāfed]: Yaʿnī ṣanʿat gösterir. Ebulmaʿānī, beyt:

چون چشم خوش تو نباشد نرگس
وز خود به گرشمه سیم در زر بافد

(Nergis senin güzel gözün gibi olamaz, yine de kendi kendine işve yapıp sanat gösteriyor.)

سینهٔ باز [sīne-i bāz]: Yaʿnī dü-reng olan nesne. Şeyḫ Niẓāmī, ez-*İḳbālnāme*, beyt:

تذروان رومی و زاغان زنگ
شده سینهٔ باز یعنی دو رنگ

(Anadolu sülünleri ve Afrika kargaları iki renk oldular.)

سینه بر طاق [sīne ber-ṭāḳ]: ʿĀşıḳ-ı bī-ḳarār. Nesīmī-i Nīşābūrī, beyt:

دل مجروح حاجتمند و مشتاق
به یاد ابرویت شد سینه بر طاق

(İhtiyaç ve özlem sahibinin yaralı gönlü, senin kaşını anarak yerinde duramayan āşık oldu.)

سینه کرد [sīne kerd]: Yan başı geldi. Muhammed-i Assār, beyt:

ز لعلش غنجه خون دل همی خورد
برش بر برگ نسرین سینه می کرد

(Gonca onun lal dudağı yüzünden sürekli kan yutuyor, gül yaprağı da onun yanında yan başı geliyordu.)

سینه دوخت [sīne-dūḫt]: Yaʿnī baḫīl ve şūm. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

سیماب شد [sīm-āb şud]: Yaʿnī kaçtı ve nābedīd oldu. Eyżan minhā.

سیه بادام هر سو میانداز [siyeh bādām her sū meyendāz]: Kara ḫaber verme ve ġam getirir söz söyleme! Mevlānā Cāmī, beyt:

سیه بادام را هر سو میفکن از نظربازی
نگهدارش که روز مرگ در تابوتم اندازی

(Sağa sola bakıp da siyah bademi her tarafa saçma, yani bizi üzme! O bademlere iyi bak, cenazemin olduğu gün tabutuma atarsın.)

Aʿcām bir ʿazīz kimesneleri öldükte maġz-ı bādāmı çivīd ile boyayıp ol meyyitin üzerine saçmak ʿādetleri imiş.

سیه پستان [siyeh-pistān]: Evlādı yaşamaz ʿavrat. Keẕā fī'l-*Maḥmūdī*.

سیه دست [siyeh-dest]: Baḫīl ve ḫasīs. Muḳābili سپید دست [sipīd-dest]tir. Şūm ve menḥūs maʿnāsına da mervīdir.

سیه کار [siyeh-kār]: Yaʿnī fāsıḳ ve bed-kār.

Şeyḫ Saʿdī, beyt:

سیه کاری از نردبانی فتاد
شنیدم که هم در نفس جان بداد

(Günahkār bir kimsenin merdivenden düşüp oracıkta can verdiğini duydum.)

سیه کاسه [siyeh-kāse]: Baḫīl ve ḫasīs. Türkīde "kara çanaklı" dedikleridir. Ḫᵛāce Ḥāfıẓ, beyt:

برو از خانهٔ گردون به در و نان مطلب
کین سیه کاسه در آخر بکُشد مهمان را

(Felek evinden dışarı çık da ondan ekmek isteme! Zira bu uğursuz cimri, sonunda misafirini öldürür.)

سیه کلیم [siyeh-kilīm]: Bed-baḫt ve bed-aḥvāl. Ḫᵛāce Selmān, beyt:

چون زلف شاهدان ز تو هرکس که سر بتافت
خود را سیه کلیم و پراکنده حال یافت

(Her kim sana isyan ettiyse, tıpkı güzellerin saçı gibi, kendini bedbaht ve dağınık buldu.)

باب السین المضمومه
[BĀBU'S-SĪNİ'L-MAŻMŪME]

ستونِ زنخ [sutūn-ı zenaḫ]: Çadır kapısı direği. Keẕā fī-baʿżi'l-lüġa.

سرخ رویی [surḫ-rūyī]: Yüz aklığı. Mevlānā Cāmī, beyt:

ای حیات دل هر زنده دلی
سرخ رویی ده هر جا خجلی

(Ey bütün şevkli gönüllerin şevki! Ey her yerde yüzü karaların yüzünü ağartan!)

سرمهٔ گیتی [surme-i gītī]: Yaʿnī şeb. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

سروشِ اعظم [surūş-ı aʿẓam]: Yaʿnī ḥażret-i Cibrīl-i Emīn ʿaleyhi's-selām.

سست اندام [sust-endām]: Ālet-i reculiyyeti ʿamel-mānde olmuş adam. Nuḳila min-ḥaṭṭi ʿAzmīzāde.

سست کوش [sust-kūş]: Yaʿnī zebūn ve maġlūb. Mevlānā Hātifī, beyt:

بود قحبهٔ باج ده نزد هوش
بِه از شاه رشوت ده سست کوش

(Akıl katında, vergi veren kahpe rüşvet yiyen alçak padişahtan daha iyidir.)

سفته گوش [sufte-güş]: Yaʿnī bende. ʿAcem'de kulların kulağına ḥalḳa geçirmek ḳāʿide olduğu münāsebetiyle. Ebulmaʿānī, beyt:

از مهد سفته گوش تو بودم به یمن عشق
اکنون به فرّ درد و غمت نامور شدم

(Doğduğumdan beri senin aşkının bereketiyle sana köleydim. Bugün de derdinin ve gamının verdiği güçle nam kazandım.)

Mevlānā Hātifī, beyt:

هزبران همه سرزمین تا بسند
شدندش همه سفته گوشان هند

(Yeryüzünün bir ucundan diğer ucuna kadar bütün aslanlar hep onun kulağı küpeli kölesi oldular.)

سفره در دیوار آویخت [sufra der-dīvār āvīḫt]: Yaʿnī buḫl ve ḫisset eyledi. Keẕā fī-baʿżi'l-lüġa.

سفره در طاق نهاد [sufra der-ṭāḳ nihād]: Miṡl-i سفره دردیوار آویخت [sufra der-dīvār āvīḫt]. Eyżan minhu.

سودت نکند هنر چو طالع نبود [sūdet ne-kuned huner çu ṭāliʿ ne-buved][1]: Baḫtı nā-müsāʿid olana hüneri fā'ide etmez. Şuʿarā-yı Rūm'un biri bu mażmūnu naẓma getirmiş. Beyt:

Baḫt yār olmayıcaḳ maʿrifet aṣṣı etmez
Ṭutalım ki kişi ʿaṣrında ola ʿallāme

(Kişi yaşadığı dönemde ālim bile olsa baht olmayınca bilgi fayda etmez.)

Ve şuʿarā-yı ʿAcem'in biri de bu beyti naẓm etmiş, beyt:

زینگونه ز خود بخود بگفتا مثلی
سودت نکند هنر چو طالع نبود

(Kendi kendine şu atasözünü söylüyordu: Baht olmazsa hüner fayda etmez.)

سورِ کاشی [sūr-ı kāşī][2]: Niʿmetsiz daʿvet ve ṭaʿāmsız düğün. Şāʿir, beyt:

نفرت افزا چو کار هر زشتی
سور کاشی و عید زردشتی

(Alçakların yaptığı iş nefret arttırıyor. Yemeksiz düğün, Zerdüşt bayramı...)

1 M: -
2 M: -

سوق الثلاثا [sūḳu'ṣ-ṣelāṣā]: Şehr-i Bağdād'da bir bāzār adıdır ki **(46[b])** tersāyānın fuḥūl-i ʿulemāsı ḫāneleri onda vāḳiʿdir.

سوِی خود تیشه زند [sūy-ı ḫod tīşe zened]: Kendi ṭarafına yonar. Ḫʷāce Āṣafī, beyt:

بهر خود ساخته کاری همه کس جز فرهاد
سوی خود هیچ نزد تیشه عجب کاری کرد

(Ferhat dışında herkes kendisi için bir iş yapmış. Ferhat ise kazmayı kendisi için hiç kullanmamış, ilginç bir iş yapmış.)

باب الشين المفتوحه

[BĀBU'Ş-ŞĪNİ'L-MEFTŪḤA]

شاخ درشاخ [şāḫ-der-şāḫ]: Yaʿnī gün-a-gün. Ebulmaʿānī, beyt:

دید باغی خرم آن آشفته حال
شاخ درشاخست بارش بر نهال

(O perişan adam, ağaçları türlü türlü meyvelerle dolu yemyeşil bir bahçe gördü.)

شادخوار [şād-ḫʿār][1]: Aġyārdan ḫālī, cānān ile ṣoḥbet ü ʿişret edene ve kesb-i sürūr u şādmānī eyleyene derler. Ḥüsāmī, beyt:

موسم گل بزم نوشانوش و فریاد هزار
کامکار وصل عیش آن کس که باشد شادخوار

(İlkbahar mevsimi, sürekli içilen bir meclis ve bülbül ötüşüḳ Rakip olmadan sevgiliyle bu keyfi sürene ne mutlu!)

شاد زی [şād zī]: İyi ḥāl ile geçin! Kemāl-i Ḫocendī, beyt:

بر ورق دارد گل رنگین به خون آن خط کمال
شاد زی چون عمر بادست ای برادر عمر باد

(Ey Kemāl! Gülün yaprağında kanla şu yazı yazılmış: Ey kardeş! İyi yaşa, çünkü ömür yeldir ömür yel!)

شادئ او خورد [şādī-i ū ḫord]: Onun ʿaşḳına içti. Kemāl İsmāʿīl, beyt:

مگر شادئ قدت خورد نرگس
که مست افتاده اندر پای سروست

(Nergis senin boyunun şerefine içmiş olmalı, çünkü sarhoş olup selvinin ayağına düşmüş.)

1 M: -

شادمرگ [şād-merg]: İfrāṭ-ı sürūrdan helāk olmak. Mīrzā Ḳulı Big, beyt:

از شادئ مرگ عدو جسمم کند چون ترک جان
در مدت عمری شدم شادی و آن هم شادمرگ

(Düşmanın ölümüne o kadar sevindim ki canım bedenimden çıkmak üzere. Şu ömrüm boyunca bir kere sevindim o da ölüm sevinci.)

شادی همه صلوات [şādī heme ṣalavāt]: İki adam bir nesne üzerine müttefiḳ oldukta ḍarb ederler. Ḫʿāce Ḥāfıẓ, rubāʿī:

گفتم که لبت گفت لبم آب حیات
گفتم دهنت گفت زهی حب نبات
گفتم سخن تو گفت حافظ گفتا
شادی همه لطیفه گویان صلوات

("Dudağın" dedim "dudağım hayat suyu" dedi. "Ağzın" dedim "ne güzel şekerpancarıdır" dedi. "Sözün" dedim "Hāfız söyledi" dedi. İkimiz birlikte gülüşmeye başladık.)

شافعی بر آمد کشتند [şāfiʿī ber-āmed kuştend]: Bir nesne bir maḥẓūr için terk olundukta ḍarb ederler. Şāh İsmāʿīl-i Ṣānī'yi Sünnīdir diye Kızılbaş ḳatl ettiklerinde bu rubāʿīyi demişler. Rubāʿī:

اویماق قزلباش که چون پنج مشتند
پیوسته بهم چون سر یک انگشتند
شاه اسمعیل نشاندند به تخت
دیدند شافعی بر آمد کشتند

(Kızılbaş oymağı beş avuçtur, bir elin beş parmağı gibi birbirine bağlıdır. Şah İsmail'i tahta oturttular, sonra da tehlikeli görüp katlettiler.)

شاه سال [şāh-sāl]: İyi gelen yıl ki evvelinden ẓāhir olur. Mevlānā Dihekī, beyt:

نخل قدت سال عشاقست ای شاه بتان
شاد شد چون شاه سال اینچنین درویش دید

(Ey güzeller padişahı! Boyunun fidanı âşıkların yılıdır/salıdır. Derviş, böylesi bir kutlu yılı görünce mutlu olur.)

شاهِ مثلثی [şāh-ı muṯelleṯī]: Yaʿnī āfitāb. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

شاهنشاهِ زنداوستا [şāhenşāh-ı zend-evestā]: Yaʿnī āfitāb. Bu terkīb bu ʿibāret üzre kitāb-ı Zend'den menḳūldür. Āteşperest ṭā'ifesi cemīʿ-i eşyā ḥarāret-i āfitābdan mütevellid olduğu ecilden āfitāba şāhenşāh laḳab eylemişler. Bu maʿná kitāblarında meẕkūrdur.

شبِ آذین [şeb-i āẕīn]: Mum donanması. Keẕā fī-baʿżi'l-lüġa.

شب آبستن [şeb ābisten]: ʿArabīde الليلة حبلى [el-leyletu ḥublá] ve Türkīde "gün doğmadan neler doğar" dedikleri meṣeldir. Ḥᵛāce Ḥāfıẓ, beyt:

فریب جهان قصهٔ روشن است
ببین تا چه زاید شب آبستن است

(Dünyanın aldatması açık bir hikâyedir. Gör bak, gün doğmadan neler doğar!)

شبانِ وادئ ایمن [şebān-ı vādī-i eymen]: Yaʿnī ḥażret-i Mūsá ʿalá-nebiyyinā ve ʿaleyhi's-selām. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

شب به خیر [şeb be-ḫayr][1]: Süḫan nā-fehm cāhile söz anlatmak ʿasīr oldukta bu ʿibāreti īrād ederler. Ḥakīm Ḫāḳānī, beyt:

گرت شیخ گوید مرو سوی دیر
جوابش چه گویی بگو شب به خیر

(Şeyh kiliseye/meyhaneye gitme derse ne diyeceksin: İyi geceler!)

شب خوش کرد [şeb-ḫoş kerd]: Vedāʿ etti. Mecāzen "ferāġat" maʿnāsına da istiʿmāl olunur. Muhammed-i Assār, beyt:

ندیده دل ازین خط روز بازار
بخواهد شب خوش جان کرد نا چار

(Gönül bu yazıdan bir fayda görmedi. Çaresiz cana veda etti.)

Ḫuṣūṣiyyeti gece vedāʿıdır. Ġalebe-i istiʿmālden maʿnā-yı ʿumūm olmuştur. Kemāl İsmāʿīl, beyt:

روز خوش را دل من شب خوش کرد
تا که اوراست شب خوش زلفت

(Gönlüm senin gece gibi saçından ayrı kalınca güzel günlere veda etti.)

Bu maʿnāya خیر باد کرد [ḫayr-bād kerd] dahi derler. Mevlānā Kātibī, beyt:

گرچه هر آزاده می سوزد ز تو در خیرباد
بنده را در عکس آنها سوختی در مرحبا

(Her âşığı "elveda" diyerek yakarken bendenizi onların aksine "merhaba" der demez yaktın.)

Mevlānā Cāmī, beyt:

تا که آن کیسه فرامش کرده ای
خیرباد خرد و هش کرده ای

(O keseyi unuttuğuna göre aklınla vedalaşmışsın.)

شب درمیان دهد [şeb der-miyān dihed]: Vaʿde ile muʿāmele eder. Ẓahīr-i Fāryābī, beyt:

دانی که خال در چهِ سیمین او چراست
که آن سیم گر دهد به تو شب در میان دهد

(Onun gümüş çene kuyusunda niçin ben vardır bilir misin? Sana gümüş verse bile gece yarısı yani vadeyle vermek içindir.)

شب شد [şeb şud]: Yaʿnī yiğitlik gitti. Bu maʿnāya شب درگذشت [şeb der-guẕeşt] dahi derler. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

1 M: -

شتل [şetel] ve **پولِ شتل** [pūl-ı şetel]: Ḳumārbāzlar miyānında maʿrūf edādır. Ḫāricden yaʿnī ḳumārda rehini olmayana ḳāʿideleri üzre verdikleri **(47ᵃ)** ḥişşeye شتل [şetel] derler. Şāh Ṭāhir-i Dekkenī, beyt:

گرو از شاخ شکوفه برد از ابر بهار
درمی چند نهد در کف نرگس چو شتل

(Çiçek dalları bahar bulutundan rehin alıp nergisin eline ödünç birkaç akçe koyuyor.)

شحنهٔ چارم کتاب [şaḥne-i çārum kitāb]: Yaʿnī ḥażret-i risālet-cenāb ṣalla'llāhu ʿaleyhi ve sellem. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

شحنهٔ دریای عشق [şaḥne-i deryā-yı ʿaşḳ]: Yaʿnī ḥażret-i Risālet-penāh ṣallī ʿaleyhi'l-āluhu. Eyżan minhā.

شحنهٔ کشورِ صدق [şaḥne-i kişver-i ṣıdḳ]: Yaʿnī Emīrü'l-mü'minīn Ebū Bekri'ṣ-Ṣıddīḳ raḍıya'llāhu ʿanh.

شحنهٔ اقلیمِ عدل و داد [şaḥne-i iḳlīm-i ʿadl u dād]: Yaʿnī Emīrü'l-mü'minīn ʿÖmerü'l-Fārūḳ raḍıya'llāhu ʿanh.

شحنهٔ ملکِ حیا [şaḥne-i mulk-i ḥayā]: Yaʿnī Emīrü'l-mü'minīn ʿOṣmān-ı Ẕi'n-nūreyn raḍıya'llāhu ʿanh.

شحنهٔ نجف [şaḥne-i necef]: Yaʿnī Emīrü'l-mü'minīn ʿAlī raḍıya'llāhu ʿanh. Mevlānā Cāmī, beyt:

اصبحت زائرا لک یا شحنة النجف
بهر نثار مقدم تو نقد جان به کف

(Ey müminlerin emiri Hz. Ali! Bastığın yere saçmak için can param elimde seni ziyarete geldim.)

شحنهٔ غوغا [şaḥne-i ġavġā]: Yaʿnī ser-vāʿiẓān. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

ششدرِ فنا [şeş-der-i fenā]: Yaʿnī dünyā. Keẕā minhā eyżan.

شش روزِ کون [şeş rūz-ı kevn]: ʿĀlemin ḫalḳ olunduğu altı gün. Eyżan minhā.

ششم به هفت آب [şeşum be-heft āb]: Yaʿnī bā-iḥtiyāṭ-ı tamām. Eyżan minhā.

شش مسکن [şeş mesken]: Yaʿnī ṣadef ve dıraḫt-ı mīvedār. Keẕā fī-*Şerefnāme*. Ammā *Ferheng-i Mīrzā İbrāhīm*'de raḥim-i ümmehāt maʿnāsına mervīdir.

شش نتیجهٔ خوب [şeş netīce-i ḫūb]: Yaʿnī gevher, zer, müşk, şeker, engübīn ve mīvehā-yı şīrīn. Eyżan minhā.

شکرریزی [şeker-rīzī]: Yaʿnī ġam ve şādī. Eyżan minhā.

شلاپین کند [şelāpīn kuned]: Terk-i edeb eder ve bī-maḥall söz söyler. Muḥteşem-i Kāşī, beyt:

که این شرم و ادب بگذار و برخیز
شلاپین وار در دامانش آویز

(Bu utangaçlığı bırak ve ayağa kalk! Edebi terk edip onun eteğine yapış!)

شمامهٔ کافور [şemāme-i kāfūr]: Yaʿnī āfītāb. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

شمع الهی [şemʿ-i ilāhī]: Yaʿnī Ḳur'ān-ı mecīd. Eyżan minhā.

شمع را بکُش [şemʿrā bi-kuş]: Yaʿnī, "mumu söndür!" demektir. Şeyḫ Saʿdī, ḳıṭʿa:

جان گرانی به پیش شمع آید
خیزش اندر میان جمع بکش

در شکر خنده است و شیرین لب
آستینش بگیر و شمع بکش

(Can alıcı güzel, mumun yanına gelirse hemen kalkıp onu ortaya çek! Tatlı tatlı konuşup tebessüm ediyorsa yakasını tutup mumu söndür!)

شمعی پیرهن [şemʿī pīrehen]: Sarı bir nevʿ büründüktür. Ḫᵛāce Selmān, der-ṣıfat-ı şemʿ, beyt:

ماه رخسار و معنبر زلف را ماند که او
سر برآرد هر شبی از جیب شمعی پیرهن

(Onun yüzü aya saçı ambere benziyor, çünkü her gece sarı gömleğin yakasından baş gösteriyor.)

شهرِ روان [şehr-i revān]: Rāyic olan nesne. Ḫᵛāce Ḥāfız, beyt:

آن را که خواند استاد گر بنگری به تحقیق
صنعتگریست اما شهر روان ندارد

(Üstat dediğin kimseye dikkatli bakarsan onun hünerli olup revaçta olmadığını görürsün.)

شهرِ شهره [şehr-i şuhre]: Meşhūr ve maḳbūl nesneye derler. Mevlānā Ümīdī, beyt:

این وضع نا قبول که از شهوت فضول
مقبول و شهر شهرهٔ هر روستا شده

(Fodulluğun verdiği hırsla ortaya çıkan bu uygunsuz durum, her köyün meşhuru ve makbulüdür.)

شهرِ یزدان [şehr-i yezdān]: ʿĀlem-i miṣālde bir şehirdir. Beldetü'l-evliyā derler. Evliyāʾullāh ol şehre vardıkta dervāzesinde libāslarını çıkarıp, nūrdan ḥulleler giyip şehri gezerler. ʿĀlem-i eşbāhta evliyā müteʿallıḳlarından biri fevt oldukta ol şehrin ḥalḳı ʿazāsın ederler. Bu beyitte bu maʿnāya işāret vardır. Mīr Ḫüsrev, beyt:

ز هر سو خواسته غلغل بدانسان
که گشته شهر سلطان شهر یزدان

(Her tarafta öylesine bir kargaşa ve gürültü çıktı ki padişahın şehri Yezdan şehrine döndü.)

شهری و گلی [şehrī ve gulī]: Nevādirden bir ʿadīmü'l-miṣl nesne taʿrīfinde "bir şehir ve bir o" demektir. Mevlānā Cāmī, der-naʿt-ı şerīf, beyt:

گل و شهر دو جهانست ولی
هست شهری و گلی زو مثل

(İki cihanın gülü ve şehridir. "Bir şehir ve bir gül/o" sözü ondan kalmıştır.)

Kemāl-i Ḫocendī, beyt:

ای گل روی ترا چون من به هر سو بلبلی
از تو دارد این مثل شهرت که شهری و گلی

(Ey yüzünün gülüne her tarafta benim gibi bülbülleri olan güzel! "Bir gül/o ve bir şehir" ifadesi senin sayende şöhret buldu.)

شیخ رو [şeyḫ-rev] ve **شیخ نشین** [şeyḫ-nişīn]: Nev-devlet olan edānī kendini adam sanıp salını yürüyen adam ḥaḳḳında īrād ederler.

شیخِ نجدی [şeyḫ-i necdī]: Yaʿnī İblīs-i laʿīn ʿaleyhi'l-laʿne. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

باب الشين المكسوره

[BĀBU'Ş-ŞĪNİ'L-MEKSŪRE]

شکسته بسته [şikeste-beste]: İyi kem, her ne olursa. Ḫᵛāce Selmān, beyt:

ز اهل نظر جواب سخن کرده ای سؤال
چشم شکسته بسته بیان کرد این جواب

(Basiret sahiplerinin soruna cevap vermesini istemişsin. Göz, iyi kötü bu cevabı verdi.)

شکسته کمان [şikeste-kemān]: Yaʿnī muḫālif. Mevlānā Hātifī, beyt:

من اول کنم عزم خوارزم جست
کنم آن شکسته کمان را درست

(Ben evvela Harezm'e gidecek, muhalifleri yola getireceğim.)

شکم بنده [şikem-bende][1]: Türkīde "boğaz tokluğuna" dedikleri ʿibārettir. Şeyḫ Niẓāmī, beyt:

کسی کو شکم بنده است چو ستور
ستوری برون آید ازناف به گور

(Hayvan gibi boğaz tokluğuna yaşayan kimse, beşikten mezara dek hayvanlık yapar.)

شکمهای چار پهلو [şikemhā-yı çār-pehlū]: **(47ᵇ)** Ḥadden ziyāde tokluktan kināyedir. Ẓahīr-i Fāryābī, beyt:

نُه فلک بر خوان انعامت به پنج انگشت باز
قرب ده نوبت شکمها چار پهلو کرده اند

(Dokuz felek yine beş parmağıyla senin ihsan sofranda. Sırası gelenler karınlarını tıka basa doyuruyorlar.)

1 M: -

شمشیرِ فرنگی زمینِ پلنگی [şimşīr-i ferengī zemīn-i pelengī]: İṯbāt-ı müddeʿā ḳaṣd olundukta īrād ederler. Zemīn-i pelengī aṣlında meydān-ı vāsiʿ demektir. Nitekim Muḫliṣī-i Bedaḫşānī, naʿṭ-ı şerīfte, beyt:

در پیش قاف قدرت و کوه شکوه او
ریگیست کوه قاف فتاده زمین پلنگ

(Onun görkeminin dağı ve kudretinin zirvesi karşısında Kaf dağı kumdur, geniş meydan ise daracık kalır.)

شیبِ بلا [şīb-i belā]: Dünyādan kināyedir. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

شیرازی نیستم [şīrāzī nīstem]: Bir edādır ki āşināya bīgāne muʿāmelesi olundukta īrād ederler. Hümām-ı Tebrīzī, ḳıṭʿa:

به یک گرشمه توانی که کار ما سازی
ولی به چارهٔ بیچارگان نپردازی

همام را سخن دلپذیر بسیارست
ولی چه سود که بیچاره نیست شیرازی

(Tek bir göz işaretiyle işimizi görebilirsin ama çaresizlere çare olmuyorsun! Hümām'ın beğenilen çok sözü var ama ne fayda, Şirazlı değil/senden yabancı muamelesi görüyor!)

شیرسگی [şīr-segī]: Yaʿnī tazı. Şeyḫ Niẓāmī, beyt:

شیرسگی داشت که چون پو گرفت
سایهٔ خورشید بر آهو گرفت

(Koştuğu zaman ceylanın üstündeki güneş gölgesini dahi yakalayan bir köpeği vardı.)

شیرسوار [şīr-suvār]: Yaʿnī āfitāb. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

شیرِ سیستان [şīr-i sīstān]: Yaʿnī Rüstem-i Zāl. Eyżan minhā.

شیرِ شادروان [şīr-i şād-revān]: Ol arslan ṣūretidir ki ḳālīçe ve nihālīlerde ve ġayrı yerlerde ederler. Eyżan minhā.

شیرکش [şīr-kuş][1]: Bıldırcın dedikleri kuştur. Ḫallāḳu'l-Maʿānī, beyt:

من به پیش نگه نیارم دل
شیرکش را به باز بازی نیست

(Ben onun bakışı karşısında duramam. Bıldırcın şahinle aşık atamaz.)

شیرگیر [şīr-gīr]: Nīm-mest, yaʿnī geçkin olmadık sarḫoş. Ḫᵛāce Ḥāfıẓ, beyt:

بده تا روم بر فلک شیرگیر
بهم بر زنم دام این گرگ پیر

(Şarap ver ki feleğe sarhoş varayım! O yaşlı kurdun elini ayağına dolaştırayım!)

Mevlānā Ẓuhūrī, beyt:

به یک ساغرم گر کنی شیرگیر
کشم پوست بر فرق این گرگ پیر

(Eğer beni bir kadehle sarhoş edersen, bu yaşlı kurdun (feleğin) postunu başına geçiririm.)

شیرمرد [şīr-merd]: Bahādır ve şecīʿ maʿnāsına. Kemāl-i Ḫocendī, beyt:

با غمزهٔ شکارکُش و چشم شیرگیر
بس شیرمرد را که تو کردی شکار چشم

(Avcı gamzen ve sarhoş gözünle epeyce yiğidi avladın!)

شیر مرغ [şīr-murġ]: Muḫāl olan nesne. Şeyḫ Niẓāmī, beyt:

علفگاه مرغان این کشور اوست
اگر شیرمرغان بخواهی دراوست

(Bu ülkenin kuşları orada yemlenirler. Eğer hayal avlamak istiyorsan oradadır.)

1 M: -

شیرین دهنان [şīrīn-dehenān]: Yaʿnī maḥbūbān. Ḫᵛāce Ḥāfıẓ, beyt:

گرچه شیرین دهنان پادشهانند ولی
او سلیمان زمانست که خاتم با اوست

(Evet, tatlı dilli dilberler padişahtır ama zamanın Süleyman'ı benim dilberimdir, çünkü mühür ondadır.)

شیرین کار [şīrīn-kār]: Meclis-ārā ve şuʿbedebāz. Kemāl İsmāʿīl, beyt:

به چشمبندئ خواب و خیال لعبتباز
به وهم شعبده باز و به وصل شیرینکار

(Uykunun göz bağlayıcılığı, oyun oynayıcı hayal, dalavereci vehim ve aldatıcı kavuşmaya andolsun!)

Ve dahi ḥalvācıya derler. Āfetī-i Ḥalvāgerī, beyt:

بسکه وصف لب تو کرده به شیرینکاری
شهرهٔ شهر شده آفتئ حلواگری

(Āfetī-i Halvāgerī, senin dudağının tatlılığını o kadar anlattı ki onun namını duymayan kalmadı.)

شیوا زبان [şīvā-zebān]: Yaʿnī faṣīḥu'l-lisān. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

باب الشين المضمومه

[BĀBU'Ş-ŞĪNİ'L-MAŻMŪME]

شترِ حمزه [şutur-i ḥamza]: Sürʿatle yürüyücüden kināyedir. Eşīreddīn-i Aḫsīketī, beyt:

همچون شتر حمزه رود ابر سبک پای
تا باز ز فتح تو به عالم خبر آرد

(Ayağı çabuk bulut, Hamza'nın devesi gibi hızlı gidiyor. Yine fetih haberini dünyaya duyuruyor.)

شتر دل [şutur-dil]: Türkīde "deve kinli" dedikleridir. Esīreddīn-i Aḫsīketī, beyt:

از شغل خلافت چه برد خصم شتر دل
احسن که پلاسی و مهاری به سر آرد

(Deve kinli düşman, sana muhalefet etmekle ne elde edebilir! Olsa olsa bir çul bir de yular elde eder.)

شتر زهره [şutur-zehre]: Feṯḥ-i zā ile. Korkak ve kāhil. Keẕā fi'l-*Maḫmūdī*.

شترگربه [şutur-gurbe]: İyili kemli diyecek yerde ḍarb ederler. Mevlānā Ümīdī, ḳıṭʿa:

درخور لایق تو پیشکشی نیست مرا
تحفهٔ نیست که پیشت بودش قدر و محل

پنج بیت است شترگربه روان از پی هم
نه سه چاری ز سمور نه قطاری ز جمل

(Benim hediyem sana layık değil, zaten sana verilebilecek kadar değerli bir hediye de yok! Sadece iyisiyle kötüsüyle beş beytim var, arkasından ne üç dört samur gelir ne de deve katarı!)

Bunun mevridi meşhūrdur ki bir ʿArab bir deve żāyiʿ eder, yemīn eder ki bulursam bir dirheme satayım. Ḥikmet, deveyi bulur, yemīninde ḥāniṯ olmamak için boğazına bir kedi taʿlīḳ edip "Deve bir dirheme, kedi bin dirheme, ṣafḳa-i vāḥide ile satarım" diye gezdirir. Görenler, ما ارخص الناقة لولا الملعونة فی عنقها[1] derler.

شدنی شد [şudenī şud]: Olan oldu. Ebulmaʿānī, beyt:

یار رنجید مرا که غم دل می گفتم
شدنی شد که نماند ز دلم پنهانی

(Sevgili, gönül gamını söylediğim için beni incitti. Olan oldu, gönlümün hiç gizlisi saklısı kalmadı.)

شده سینهٔ باز [şude sīne-i bāz]: Yaʿnī dü-reng olmuş. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

شرب الیهود [şurbu'l-yehūd]: Yasak eyyāmında maḫfī şarāb içilmekten kināyedir. Ḫᵛāce Ḥāfıẓ, ḳıṭʿa: **(48ᵃ)**

احوال شیخ و قاضی و شرب الیهودشان
کردم سؤال صبحدم از پیر میفروش

گفتا نه گفتنیست سخن گرچه محرمی
درکش زبان و پرده نگهدار و مَی بنوش

(Sabahleyin meyhanecibaşına şeyh, kadı ve onların gizli gizli içmeleri hikāyesini sordum. Dedi ki: "Sen yabancı değilsin ama söyleyecek bir şey yok. En iyisi orasını karıştırma, sus ve şarap iç!".)

Mevlānā Ẓuhūrī, beyt:

به من ده به گلبانگ رود و سرود
که نتوان ازین بیش شرب الیهود

(Bana alkış ve şarkılarla şarap ver! Çünkü bundan daha fazla gizli gizli içilmez.)

شکوفه کرد [şukūfe kerd]: Yaʿnī ḳayy etti. Mevlānā Cāmī, beyt:

ز شیر مادر دهرم ضرر رسید نه نفع
کنون شکوفه کنان بهر رفع آن ضررم

1 Boynundaki melun olmasa en ucuz deve.

(Dünya annesinin sütü zarar verdi, fayda değil! Şimdi de kusarak o zararı gidermeye çalışıyorum.)

Kemāl İsmāʿīl, beyt:

دهان باز کرده است و خم داده گردون
به مستی مگر عهد عبهر شکوفه

(Ağzı açık felek, yere eğilmiş kusuyor. Galiba nergis devrinde sarhoş oldu.)

شش پستان [şuş-pistān]: Ol ʿavrata derler ki nerm-pistān ola. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

شوخ چشم [şūḫ-çeşm]: Yüzü gözü açılmış, bī-şerm ü ḥayā ve küstāḫ maʿnāsına. Ḫᵛāce Ḥāfıẓ, beyt:

گرچه گرد آلود فقرم شرم باد از همتم
شوخ چشمم گر نظر در چشمهٔ حیوان کنم

(Evet fakr tozuna bulaştım ama eğer hayat suyuna bakacak olursam gayretimden utanayım.)

شوخ نهال [şūḫ-nihāl]: Bu dahi ol maʿnāyadır, yaʿnī شوخ چشم [şūḫ-çeşm]. Ṭālib-i Āmulī, beyt:

آن شوخ نهالم که اگر برکنی از جا
در سطح هوا سبز کنم ریشهٔ خود را

(O küstah fidanım ki beni yerimden sökersen dalımı gökyüzünde yeşertirim.)

شوریده سر [şūrīde-ser]: Yaʿnī dīvāne. Baʿżı ḳalenderān saç ve sakalların karış murış edip jūlīde-mū olduklarından onlara da شوریده سر [şūrīde-ser] derler, dīvāneye müşābeheti olduğu ḥasebiyle.

شوم پی [şūm-pey]: Nā-mübārek. Ḫᵛāce Selmān, beyt:

کو صفدری که روز وغا خصم شوم پی
می جست همچو تیر ز شست کمان او

(Savaş günü uğursuz düşmanı yay kirişinden ok gibi fırlatacak yiğit hani!)

باب الصاد المفتوحه

[BĀBU'Ṣ-ṢĀDİ'L-MEFTŪḤA]

صاحب التاج [ṣāḥibu't-tāc]: Yaʿnī ḥūrşīd ki غضبانِ فلک [ġażbān-ı felek] dahi derler.

صاحب جوزا [ṣāḥib-cevzā]: Yaʿnī ʿUṭārīd, burc-ı Cevzā onun ḫānesi olduğu münāsebetle. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

صاحبِ فصل الخطاب [ṣāḥib-i faṣlu'l-ḫiṭāb]: Ḥażret-i Dāvūd ʿalá-nebiyyinā ve ʿaleyhi efḍalu'ṣ-ṣalāt ve's-selām. Ḳur'ān-ı ʿaẓīmu'ş-şānda onun ḥaḳḳında وَآتَيْنَاهُ الْحِكْمَةَ وَفَصْلَ الْخِطَابِ[1] vārid olmuştur.

صاحبِ یدِ بیضا [ṣāḥib-i yed-i beyżā]: Yaʿnī ḥażret-i Mūsá ʿaleyhi's-selām. Ḳur'ān-ı celīlü'l-burhānda وَاضْمُمْ يَدَكَ إِلَى جَنَاحِكَ تَخْرُجْ بَيْضَاء مِنْ غَيْرِ سُوءٍ آيَةً أُخْرَى[2] vārid olmuştur. Ol münāsebetle صاحبِ یدِ بیضا [ṣāḥib-i yed-i beyżā] dediler.

صد بیمار از لبِ گور وا گشت [ṣad bīmār ez-leb-i gūr vā-geşt]: Türkīde "çıkmadık cānda ümīd var" dedikleridir. Şeyḫ Niẓāmī, beyt:

نشاید کرد بر آزار خود زور
که صد بیمار وا گشت از لب گور

(Boş yere üzüntü çekmek olmaz. Nice hasta, mezarın kıyısından döndü.)

1 Kurān-ı Kerīm, Sād 38/20: "ona hikmet ve güzel konuşma vermiştik".

2 Kurān-ı Kerīm, Tāhā 20/22: "Elini koltuğunun altına sok ki o, bir başka mucize olmak üzere, kusursuz ve lekesiz bir beyazlıkta çıksın".

صرافِ خزان [ṣarrāf-ı ḫazān]: Yaʿnī āfitāb. Baʿżıları, bād-ı ḫazān dediler. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

صرفهٔ خزان [ṣarfe-i ḫazān]: Bu dahi صرافِ خزان [ṣarrāf-ı ḫazān] gibidir. Eyżan minhā.

باب الصاد المكسوره
[BĀBU'Ṣ-ṢĀDİ'L-MEKSŪRE]

صفر كن [ṣifr kun]: Yaʿnī خالی كن [ḫālī kun]. Keẕā fi'l-*Mü'eyyid*.

باب الضاد المفتوحه
[BĀBU'Ḍ-ḌĀDİ'L-MEFTŪḤA]

ضابوته [żābūte][1]: Emṣāl-i ḳudemādandır. Zen-i fertūte ve ʿarūs-ı ʿacūzeye derler. Ve siyāhān ki māverā-yı Hindūstān'da vāḳiʿdir, onların zebānında müstaʿmeldir. Şāʿir demiştir, beyt:

کهنه ضابوته است عجوزهٔ دهر
نوبنو خواست شوی و دامادش

(Dünya kocakarısı, çok eski bir buruşuktur. Yeni yeni damatlar bulup eskitir.)

ضحاک را به زحمتِ ماران گذاشتیم [ḍaḥḥākrā be-zaḥmet-i mārān guẕāştīm]: Kār-ı mekrūhu ehline terk eylemekten kināyedir. Ḥalvāyī-i Semerḳandī, beyt:

زلف ترا رقیب به گردن گرفته بود
ضحاک را به زحمت ماران گذاشتیم

(Rakip senin saçını boynuna dolamıştı. Dahhāk'i yılanlarla uğraşmaya bıraktık.)

1 M: -

باب الصاد المضمومه
[BĀBU'Ṣ-ṢĀDİ'L-MAŻMŪME]

صبحِ ملمع نقاب [ṣubḥ-ı mulemmaʿ-niḳāb]: Yaʿnī ṣubḥ-ı evvel ki ṣubḥ-ı kāẕib dahi derler. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

صورتِ شیشه برآورد [ṣūret-i şīşe ber-āverd]: Yaʿnī kaldı. Mevlānā ʿUrfī, beyt:

از حجاب سخنم بسکه عرق داد برون
صورت شیشه برآورد زلال تسنیم

(Tesnim suyu, benim sözümün utancıyla öylesine darlandı ki sonunda şişe olup kalakaldı.)

صورت نبست [ṣūret ne-best]: Vücūda gelmedi. Üstād demiştir, beyt:

خواست تا مثلت سرشکم صورتی ریزد ز سیم
هر زمان بر آب زد نقشی ولی صورت نبست

(Gözyaşım sana benzeyen gümüşten bir heykel yapmak istedi. Suya ardı arkası gelmeyen nakışlar çizse de bu gerçekleşmedi.)

Dīger, beyt:

داشت تصویر رخش صورتگر چین آرزو
بست چندین صورت و صورت نبست این آرزو

(Çinli nakkaş senin yanağının resmini çizmek arzusundaydı. Binlerce resim çizse de bu arzusu gerçekleşmedi.)

صورت نبندد [ṣūret ne-bended]: Vücūda gelmez. Ḫᵛāce Selmān, beyt:

شبی نوشین لبت دیدن به خواب خوش هوس دارم
ولی صورت نمی بندد خیال خواب نوشینم

(Bir gece senin tatlı dudağını görüp uykuya dalmak istedim. Ancak tatlı uyku hayalim gerçekleşmiyor.)

باب الطاء المفتوحه
[BĀBU'Ṭ-ṬĀ'Ī'L-MEFTŪḤA]

طاس و پلاس [ṭās u pelās][1]: Eski püskü çuvāl ve çaput. Kemāl İsmāʿīl, rubāʿī:

چون در تو نه فضل و نه تفضل باشد
نه بخشش از سر تمول باشد
ما را ز سر و ریش تو می بگریزی
طاسی و پلاسی چه تحمل باشد

(Sende ne fazilet ne olgunluk ne de maldan bağışlamak var. Biz senden kaçıyorken tas ve eski elbise sana nasıl dayansın!)

طاقِ ترم [ṭāḳ-ı turum][2]: Yaʿnī dārāt ve ṭumṭurāḳ maʿnāsına. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

طبل پنهان زد [ṭabl pinhān zed]: Gizli iş işledi. Ḫᵛāce Selmān, beyt: **(48ᵇ)**

عشقم آرزوی طبق پردهٔ تقوی برداشت
طبل پنهان چه زنم طشت من از بام افتاد

(Aşkım arzumla birleşip takva perdesini kaldırdı. Niçin gizli iş yapayım, leğenim çatıdan düştü/sırrım herkese yayıldı.)

Ve mıṣraʿ-ı ṣānīde iki meṣel vāḳiʿ olmuştur.

طبل در کلیم زد [ṭabl der-kilīm zed]: Kār-ı maḫfī vech-i maḳbūl ile vāḳiʿ olmasından kināyedir. Kemāl İsmāʿīl, der-naʿt-ı şerīf, beyt:

صیت و صدات مشرق و مغرب گرفته اند
دست نبوت تو زده طبل در کلیم

(Senin namın doğuyu da batıyı da kapladı. Senin peygamberliğinin eli, kilimde davul çaldı/gizli işleri güzelce yaptı.)

1 M: -
2 M: -

طبل می خورد [ṭabl mī-ḫored]: Yaʿnī ürker, avcılar ṭabl-bāz edip şikārı kaldırdığı münāsebetle. Mevlānā Ṣā'ib, beyt:

هما ز سایهٔ من طبل می خورد صائب
چنان صدای شکستم ز استخوان برخاست

(Ey Sāib! Kemiklerimden öyle bir çatırdama sesi geldi ki hüma kuşu gölgemden dahi korkar.)

طبعِ کافوری [ṭabʿ-ı kāfūrī]: Künd-ṭabīʿat ve ḫuşk-meşreb. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

طبق زن [ṭabaḳ-zen]: Yaʿnī saḥḥāḳe ʿavrat. Ḥakīm Ḥāḳānī, beyt:

اهل بغدادیان زنان بینم
طبقات طبق زنان بینم

(Bağdatlıları kadın gibi görüyorum, yosma kadınlar tabakası gibi görüyorum.)

طبیبِ خایه [ṭabīb-i ḫāye]: Ḥekīm-i cāhil ü nā-ehl. Nitekim Ḫᵛācegān-nām bir ṭabīb ḥaḳḳında Riyāżī-i ʿAcem demiştir. Riyāżī-i ʿAcem, ḳıṭʿa:

نوجوانی را به نزدیک خجند
دملی آمد برون از مایه ها

خواجگان پایان پای او نشست
تا نهد مرهم به چندین مایه ها

گرچه خود را بو علی ثانی گرفت
گفتمش خیز ای طبیب خایه ها

(Hocend yakınlarında bir delikanlı hastalanmıştı. Hācegān adlı doktor, tedavi etmek için onun ayağı dibine oturdu. O kendisini ikinci İbn Sina sansa da ona "Ey cahil doktor, çabuk kalk!" dedim.)

طبیب را چه ملامت نصیب شد [ṭabībrā çi melāmet naṣīb şud][3]: Bāʿiṣ-i muḳadder olmayınca saʿyın fā'idesi yoktur demektir. Ve bir kimesnenin bir kimesneden me'mūlü ḥāṣıl olmadıkta ḍarb ederler. Ḥüsāmī, ḳıṭʿa:

3 M: -

همی شدم به حریم وصال یار مقیم
هنوز دورئ هجرم رقیب شد باعث

از آن سبب به مثل گفته اند واقعان حکم
طبیب را چه ملامت نصیب شد باعث

(Sürekli sevgiliye kavuşma hareminde otururdum, rakip ondan ayrılmama sebep oldu. Bilgeler bu konuda şu atasözünü söylemişler: Kısmet böyleyse doktor kınanmaz.)

طرب در شبابست نی در شراب [ṭarab der-şebābest nī der-şarāb][1]: Ḫilḳat-i aṣliyyesinde insāniyyet olmayıp sonra ādemīlik gösteren kimesne ḥaḳḳında ḍarb ederler. Maʿnīdār ve maḳbūl meṣeldir. Üstād demiştir, beyt:

درین متفق بوده اند شیخ و شاب
طرب در شبابست نی در شراب

(Genci yaşlısı şu konuda birleşir: "Eğlence gençliktedir, şarapta değil".)

طرفدارِ پنجم [taraf-dār-ı pencum]: Yaʿnī Mirrīḫ. Ve dahi iḳlīm-i ḫāmis. Ve ekşer-i bilād-ı Rūm iḳlīm-i ḫāmis cānibi olmakla ehl-i Rūm'a dahi taraf-dār-ı pencum derler. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

طرف گرفت [ṭaraf girift]: İʿānet eyledi. Mevlānā Kātibī, beyt:

کاتبی از طرف خیل خط خوبانست
زانکه ایشان طرف روی نکو می گیرد

(Kātibī, güzellerin çokça olan ayva tüyü tarafındadır. Çünkü onlar, güzel yüzün tarafındalar, yani güzel yüzü bulmaya yardımcı oluyorlar.)

طشت از بام افتاد [ṭaşt ez-bām uftād]: Esrār-ı ḫafiyye ẓāhir oldu demektir. Evḥadeddīn-i İṣfahānī, beyt:

وقتی ز خلق راز دل خود نهفتمی
اکنون نمی توان که بام اوفتاد طشت

(Bir zamanlar gönlümdeki sırrı halktan gizlerdim. Şimdi gizleyemiyorum, çünkü herkese yayıldı.)

Ve ḫaber şāyiʿ oldu maʿnāsına. Mevlānā Hilālī, beyt:

طشت شهزاده چون ز بام افتاد
آن صدا در میان عام افتاد

(Şehzadenin haberi yayılınca duymayan kalmadı.)

طشت و خایه [ṭaşt u ḫāye]: Yaʿnī āsumān ve āfitāb. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

طفرهٔ نظام [ṭafra-i naẓẓām]: Mülzem olmaz kimesne ḥaḳḳında ḍarb ederler. طفره [ṭafra] lüġatte "sıçramak" ve ışṭılāḥta "mütekellim ve ḥakīm" maʿnāsınadır. نظام [naẓẓām], ẓāʾ-i müşedded ile Muʿtezileʾden bir müteʿayyin ve mutaʿaṣṣıb kimesnedir. İbrāhīm-i Naẓẓām derler. Kendi zuʿmunca ilzām ḳabūl eylemezdi. Mevlānā Cāmī, der-*Silsiletü'ẕ-Ẕeheb*, beyt:

متقارب نهاده در ره کام
متجانب ز طفرهٔ نظام

(Amacına uygun hareket ediyordu, Nazzām'ın tafrasından da uzaktı.)

طوقِ بهار [ṭavḳ-ı bahār]: Yaʿnī ḳavs-i ḳuzaḥ. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

طوقِ عنبر [ṭavḳ-ı ʿanber]: Ḫaṭṭ-ı tamāmresīde-i maḥbūb. Eyżan minhā.

1 M: -

باب الطاء المضمومه
[BĀBU'Ṭ-ṬĀ'İ'L-MAŻMŪME]

طرفهٔ بغداد [ṭurfe-i baġdād]: Maḥbūb-ı bī-naẓīr. Kemāl-i Ḫocendī, beyt:

هرگزم روزی نکرد آن طرفهٔ بغداد داد
خرمن امید از آن رو کرده ام بر باد باد

(O eşi benzeri olmayan güzel asla bana kısmet olmadı. Bu sebeple umut harmanımı yele verdim bile!)

Mevlānā Cāmī, beyt:

پوست کنی معنئ استاد را
عور کنی طرفهٔ بغداد را

(Üstadın manasındaki deriyi soyup eşi benzeri olmayan güzeli çıplak bırakırsın.)

باب الطاء المكسوره
[BĀBU'Ṭ-ṬĀ'İ'L-MEKSŪRE]

طفلِ چهل روزه [ṭıfl-i çihil-rūze]: İşāret be-ḥażret-i Ādem ʿaleyhi's-selām. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

طفلِ خاموش شیر نخورده [ṭıfl-i ḫāmūş şīr neḫorde]: Türkīde "ağlamayan oğlana meme vermezler" dedikleridir. Ebulmaʿānī, beyt:

طلب رزق خویش را درکوش
نخورد شیر طفل شد خاموش

(Rızkını elde etmeye uğraş! Ağlamayan çocuğa meme vermezler.)

طفلِ غازیان [ṭıfl-i ġāziyān]: Yaʿnī emred ve ḳalender-reviş gedāya ġāziyān derler. Bir Ḳalenderī ṭā'ifedir, zūr ile dilencilik ederler. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

طفلِ مشیمهٔ رزان [ṭıfl-i meşīme-i rezān]: Yaʿnī şarāb-ı engūrī. Eyżan minhā.

باب العين المفتوحه
[BĀBU'L-ʿAYNİ'L-MEFTŪḤA]

عاشقِ بیجان [ʿāşıḳ-ı bī-cān]: Sarmaşık çiçeği. Riyāżī-i ʿAcem, beyt:

بر آن قد سنبل مشگین او از باد می پیچد
مثال عاشق بی جان که بر شمشاد می پیچد

(Onun misk kokulu sünbül saçı, rüzgârın etkisiyle, sarmaşık çiçeğinin şimşir ağacına dolanması gibi boynuna dolanıyor.)

عاشقِ خشک [ʿāşiḳ-ı ḫuşk]: ʿĀşık-ı ġayr-ı ṣādıḳ. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

عالمِ آب [ʿālem-i āb]: Meclis-i bāde ve ḥālet-i mestī. Seyfī-i Buḫārī, beyt:

چه گویم از سر مستی لبت مَی نابست
مرنج از سخن ما که عالم آبست

(Sarhoşlukla dudağına saf şarap dersem sözüme incinme! Çünkü içkili ortamda sarhoşça söylenmiş bir sözdür.)

Bu maʿnāya **(49[a])** کارِ آب [kār-ı āb] dahi derler. Kemāl-i Ḫocendī, beyt:

وگر ز ساده دلی غنجه کار آب کند
ببین که عاقبت کار آتشست جزا

(Gonca şarap meclisinde sarhoş olursa, bu işin cezasının ateş olduğunu bil!)

عرقِ فتنه [ʿaraḳ-ı fitne]: ʿIṭriyyāttandır, gülāb gibi istiʿmāl olunur. Muḥammed Ḳulı Selīm, beyt:

ما را نه سر گل نه تمنای گلابست
در مجلس مستان عرق فتنه گلابست

(Biz ne gül kokusu ne de gül suyu/şarap isteriz. Âşıklar meclisindeki gül suyu/şarap, fitne rakısıdır.)

عروسِ چمن [ʿarūs-ı çemen]: Gül ağacı. Ve dahi dıraḫt-ı mīvedār. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

عروسِ عرب [ʿarūs-ı ʿarab]: Yaʿnī Kaʿbe-i şerīfe, şerrefehu'llāhu teʿālá.

عروسانِ درخت [ʿarūsān-ı dıraḫt]: Yaʿnī ağacın tāze şāḫları. Eyżan minhā.

عقدِ دستار [ʿaḳd-ı destār] Sarık kolanı ve çīn-i ḳabā. Ve birbirlerine ibdāl ile de istiʿmāl olunur. Mevlānā ʿUrfī, beyt:

به عقد گوشهٔ دستار شاعران حریص
که بی برات صله سنبه ایست پر آزار

(Hırslı şairlerin, caize alamayınca bir eğe demirine dönen sarık kolanına andolsun!)

سنبه [senbe], eğe demiridir. ʿAḳd-ı destārın burmalığın senbeye teşbīh eylemiştir.

عقدِ نماز [ʿaḳd-ı namāz][1]: Yaʿnī tekbīr-i iftitāḥ. Kemāl-i Ḫocendī, beyt:

ز ابرویت چو رو آرم به محراب
سر زلفت بود عقد نمازم

(Senin kaşın sayesinde mihraba varınca saçının arzusu iftitah tekbirim olur.)

علاقهٔ دستار [ʿalāḳa-i destār][2]: Sarığın ucu ki طیلسان [ṭaylesān] derler. Mevlānā ʿUrfī, beyt:

به سایهٔ علم مصطفی درین عرصه
که آفتاب شود هم علاقهٔ دستار

(Burada sarığının ucu güneş olan Hz. Peygamber'in sancağının gölgesine andolsun!)

علمِ چهل صبح [ʿalem-i çihil-ṣubḥ]: Yaʿnī ḥażret-i Ādem ʿalá-nebiyyinā ve ʿaleyhi efḍali'ṣ-ṣalāt ve't-teslīm. Kırk gün taḫmīr olunduğu münāsebetledir.

1 M: -
2 M: -

علم نهادن [ʿalem nihāden[1]]: Muḳīm ve mülāzım olmaktan kināyedir. Mevlānā ʿUrfī, beyt:

دولت وصلت که دریابد که با آن محرمی
جوهر اول علم بر آستان انداخته

(Sana kavuşma devletini kim bulsun! Zira ilk cevher, onca yakınlığına rağmen eşiğinde sancak dikiyor.)

عمود الصبح [ʿamūdu'ṣ-ṣubḥ]: Yaʿnī ṣubḥ-ı kāẕib. Eyżan minhā.

عين الكمال [ʿaynu'l-kemāl]: İṣābet-i zaḫm-ı çeşm. Ḫᵛāce Selmān, beyt:

عین عیدست آن که بر گردون عیان شد یا مگر
حسن ماه روزه را عین المکال آید بدید

(Gökyüzünde görünen, īd (bayram) kelimesinin başındaki ayın harfi olmalı ya da ramazan ayının güzelliğine göz değmiş olsa gerek!)

1 M: -

باب العين المكسوره
[BĀBU'L-'AYNİ'L-MEKSŪRE]

عنان از دست شد [ʿinān ez-dest şud]: İḫtiyār elden gitti. Mevlānā Kātibī, beyt:

نشستم بر سر ره تا عنان مرکبش گیرم
ولی خواهد شد از دستم عنان چون آن سوار آمد

(Atının dizginini tutmak için yolun başında oturup bekliyorum. Ama o gelince elim ayağım birbirine dolaşacak.)

عنان از دست رفت [ʿinān ez-dest reft] dahi derler.

عنان بافت [ʿinān bāft]: Yaʿnī firār eyledi. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

عنان سست كرد [ʿinān sust kerd]: Yaʿnī seğirtti. Mevlānā Hātifī, beyt:

به یغمای دهلی میان کرده جست
میان کرده جست و عنان کرده سست

(Delhi'yi yağmalamak için harekete geçti. Hazırlıklarını yapıp oraya doğru yol aldı.)

عنان كش [ʿinān-keş]: Yaʿnī ʿasker önünce giden. Keẕā fī-*Keşfi'l-Lüġa*.

عيدِ مسيح [ʿīd-i mesīḥ][2]: Ḥażret-i ʿĪsá ʿalánebiyyinā ve ʿaleyhi's-selām cenābına mā'ide nāzil olduğu güne derler. Şāʿir, beyt:

کافر عشق که شد سجده بر وجه صبیح
صوم پنجاهۀ موسی بودش عید مسیح

(Güzel yüze secde eden aşk kāfiri için, Hz. Musa'nın elli günlük orucu Mesih bayramıdır.)

2 M: -

باب العين المضمومه
[BĀBU'L-ʿAYNİ'L-MAŻMŪME]

عذر خواست [ʿuẕr ḫᵛāst]: Ḥüsn-i taʿbīr ile defʿ eyledi. Mevlānā Cāmī, beyt:

تو حور جنتی اما ز چشم فتانت
ز بسکه خواست بلا عذر خواست رضوانت

(Sen bir cennet hurisisin ama gözün, Rıdvan'ı güzel güzel konuşarak başından savan bir fettandır.)

عذر ز گناهش بدتر [ʿuẕr zi-günāheş bedter]: ʿÖẕrü günāhından artık. Muḥteşem-i Kāşī, beyt:

عذر خواهی کندم بعد قتل
عذر بدتر ز گناهش نگیرد

(Beni öldürüp sonra da benden özür diliyor. Özrünün kabahatinden büyük olduğunu bilmiyor.)

عذرِ لنگ می کند [ʿuẕr-i leng mī-kuned]: Bīmaʿná bahāne eder. Mevlānā Ṣā'ib, beyt:

چون پذیرد از تو عذر لنگ از بهر سفر
بادپایی همچو حال بی قرارت داده اند

(Yolculuk için sunduğun gereksiz bahaneleri kabul edince tıpkı senin sabırsız halin gibi hızlı bir at vermişler.)

Bu mażmūnu Bāḳī Efendi laṭīf naẓm eylemiştir. Beyt:

Hezārān ʿöẕr-i leng eyler ḳaçar gelmezdi meydāna
Eger ḫūn-rīz çeşmüŋ daʿvet etse cenge Timur'u

(Eğer kan dökücü gözün Timur'u savaşa çağırsa, binlerce bahane sunup kaçar, meydana gelmezdi.)

عیدنامۀ زردشت [ʿīdnāme-i zerduşt][1]: Bu meṡel-i uʿcūbe-i nādire Zerdüştiyān zamān-ı devletlerinde ʿīdleri günlerinde taḫt-ı ḥükūmetlerinde olan ādemleri daʿvete gönderdikleri nāmeye derler. Ve baʿżı nev-devlet süfehā ḥalḳı żiyāfete daʿvet için gönderdikleri teẕkireye derler. Ḥüsāmī, beyt:

نفرت افزا چو کار هر زشتی
سور کاشی و عید زردشتی

(Alçakların yaptığı iş nefret arttırıyor. Yemeksiz düğün, Zerdüşt bayramı...)

عیسئ خرد [ʿīsī-i ḫired]: Kesr-i ḫā ve feṯḥ-i rā ile. Ḫūşe-i engūr. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

عیسئ دهقان [ʿīsī-i dihḳān]: Yaʿnī şarāb-ı engūrī. Ḥakīm Ḫāḳānī, beyt:

خیک است شش پستان زنی رومی دلی زنگی تنی
مریم صفت آبستنی عیسئ دهقان بین دراو

(Kırba/kadeh, yaşlı bir kadındır. Anadolulu gibi konuşur, yağız tenlidir. Meryem gibi hamiledir, ondaki köylü İsa'yı (şarabı) gör!)

عیسئ شش ماهه [ʿīsī-i şeş-māhe]: Yaʿnī engūr, meyve ve eyyām-ı bahār. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

عیسئ هر درد [ʿīsī-i her derd]: Yaʿnī şarāb-ı nāb. Eyżan minhā.

عیشِ ده روزه [ʿīş-i deh-rūze]: Yaʿnī zindegānī-i endek. Eyżan minhā.

1 M: -

باب الغين المفتوحه
[BĀBU'L-ĠAYNİ'L-MEFTŪḤA]

غرق پران [ġarḳ-perrān]: Tamām yedirmek, miyān-pāçe sürüştürmektir. Emīr Big-i Ṭarfī, rubāʿī:

هر گاه که میل غرق پران کردم
دیدم که خاطرش پریشان کردم
آخر به میان پاچه قراری دادم
بر خود دشوار و بر وی آسان کردم

(Ona ne zaman niyetlensem, gönlünün kırıldığını gördüm. Sonunda miyanpaçasında huzur buldum, kendime zor olanı ona kolay yaptım.)

غضبانِ فلک [ġażbān-ı felek][2]: Yaʿnī āfitāb. Bir adı dahi budur. Ḥüsāmī, beyt:

جای حاسد ز بدی در وحلست همچو غسک
شد کنون تاج سر دهر چو غضبان فلک

(Kıskanç kimsenin yeri böcek gibi çamur olmalıyken bugün feleğin dalı/güneş gibi baş tacıdır.)

غمِ خود خور که لاغر نشوی [ġam-ı ḫod ḫor ki lāġar ne-şevī]: Kendi derdini gör, āḫarın ġamını çekme! Kemāl-i Ḫocendī, beyt:

مخور ای زاهد غمخواره غمم
غم خود خور تو که لاغر نشوی

(Ey zahit! Sen beni düşünüp de dertlenme! Kendi gamını ye ki zayıf düşmeyesin!)

غنیمانه نگاه می کند [ġanīmāne nigāh mī-kuned]: Dosta düşman gibi bakar. Muḥteşem-i Kāşī, beyt:

عودسوزی کرد [ʿūd-sūzī kerd][1]: Bir kimesneden fāʾideli söz ve nefʿli vażʿ görüldükte īrād ederler. Şeyḫ Saʿdī, beyt:

گدایان بی جامه شب کرده روز
معطرکنان جامه برعودسوز

(Gece boyunca çıplak uyuyan fakirler, giysilerini öd ağacı dumanına tutuyorlardı.)

1 M: -

2 M: -

باب الفاء المفتوحه
[BĀBU'L-FĀ'İ'L-MEFTŪḤA]

فاتحه خواند [fātiḥa ḫᵛānd]: Bed-duʿā eyledi. Kemāl-i Ḫocendī, beyt:

در زیر لب از بیم رقیب تو بر آن در
ما فاتحه خواندیم دمیدن که تواند

(Biz, belki etkili olur diye o kapıda rakip korkusuyla gizlice beddua ettik.)

فتیله موی [fetīle-mūy]: Yaʿnī Mecnūn. Ḫᵛāce Āṣafī, beyt:

تویی که شمع شب وصلت آرزو کرده
جنون عشق تو او را فتیله مو کرده

(Sen kavuşma gecesinin mumunu arzuluyorsun, aşkının verdiği çılgınlık ise onu mecnun etmiş.)

فراخ آستین [ferāḫ-āstīn]: Yaʿnī cüvānmerd ve saḫī demektir. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

فراخ دست [ferāḫ-dest]: Ziyāde saḫī. Eyżan minhā.

فراخ کام [ferāḫ-kām]: Devletmend ve münʿim. Ṭālib-i Āmulī, beyt:

گوشه گیران ستوده نام بوند
کوچه گردان فراخ کام بوند

(Bir köşeye çekilenler övülerek anılırlar. Rintler, devletli ve nimet sahibi olurlar.)

Sürʿatle yürüyücü maʿnāsına da olsa cāʾizdir.

فراغت از ریش و بروتش دارم [ferāġat ez-rīş u burūteş dārem]: Benim ondan bākim ve elemim yoktur. Şāʿir, beyt:

عاشق از حسرت رخسار تو آهی نکند
که درو غیر غنیمانه نگاهی نکند

(Āşık senin yanağının hasretiyle bir ah etmiyor. Çünkü ona düşmanca bakarsın diye korkuyor.)

غیورانِ شب [ġayūrān-ı şeb]: Yaʿnī ʿāşıḳān ve şeb-bīdārān. Keẕā **(49ᵇ)** fī-*Şerefnāme*.

هر که بر من بروت بنماید
من فراغت ز ریش او دارم

(Bana bıyık burarak bakan kimseden korkum ve çekincem yok!)

فرا مگیر [ferā me-gīr]: Mezelenip maṣḥaraya alma! Ebulmaʿānī, beyt:

از نشوهٔ مَی ناب بهره نداری خاموش
فرا مگیر رندان ای واعظ ریا پوش

(Ey ikiyüzlü vaiz! Şarap neşvesinden nasiplenmediysen sus! Rintleri alaya almaktan vazgeç!)

فردا نیز دور نیست [ferdā nīz dūr nīst]: Ḫilāf-ı vaʿde muḳābiline cevābdır. Şāʿir, beyt:

عمرم گذشت وعدهٔ فردا همی کند
گفتم ای شوخ نیست فردا دور

(Ömrüm geçti, o hālā "yarın" diye söz verince "Ey işveli güzel! Yarın hiç de uzak değil!" dedim.)

فردِ باطل [ferd-i bāṭıl]: Ol ʿadede derler ki nıṣf-ı mecmūʿ-ı ḥāşiyeteyn vāḳiʿ olmaya. Meşelā üç ʿaded ki beyne'l-ḥāşiyeteyndir, ʿaded-i taḥtānīsi ikidir. Minṭaḳ yaʿnī tanṣīf olundukta nıṣfı ṣaḥīḥ olur, yaʿnī nıṣflarında nıṣf bulunmaz, onun için ḥāşiye derler. ʿAded-i fevḳānīsi dörttür ki nıṣfı minṭaḳ-ı ṣaḥīḥtir. Ḥāşiyeteyn cemʿ olundukta iki ile dört altı olur. Tanṣīf olunsa üç olur. Beş ʿaded dahi böyledir. İmdi şu ʿaded ki minṭaḳ olmaya, yaʿnī tanṣīf olundukta kesr kala, ol ferd-i bāṭıldır. İmdi iki, ʿaded-i ferd-i bāṭıldır, zīrā ḥāşiyeteyni minṭaḳ olmaz, mā-fevḳi üçtür, nıṣfı bir buçuk olur. Keẕālik mā-taḥtı birdir. Bu taḳdīr üzre ferd-i ḥaḳīḳī cenāb-ı ḥażret-i Bārī celle şānuhudur. Māsivā ferd-i bāṭıldır. Ṣā'ib bu mażmūnu laṭīf beslemiştir, beyt:

تا درین وحدتسرا داری نظر بر خویشتن
در حساب دفتر ایجاد فرد باطلی

(Bu birlik yurdunda (dünyada) kendine dikkatle bakarsan, defter hesabında ferd-i bātılı oluşturduğunu görürsün.)

فرزین بندآور [ferzīn bend āver]: Yaʿnī, "ḥīle ile maṣlaḥat bitir!" demekten kināyedir. Nitekim ʿİṣmet-i Buḫārī oğlu Şāh ile şaṭranc oynarken babası oğluna nezāket ile taʿlīm-i luʿb edip demiştir, beyt:

ز عشقت فیل درماند تو فرزین بند پیش آری
شود شه مات در یک دم رخت گر باختن گیرد

(Seni yenme aşkıyla fil āciz kalırken sen vezir oyunuyla işi bitirirsin. Şah kaleni almaya çalışırken anında mat olur.)

فرس نهادهٔ تست [feres-nihāde-i tust]: Senin maġlūbundur. Şeyḫ Niẓāmī, beyt:

گرد دوران فرس نهادهٔ تست
ماه هفت آسمان پیادهٔ تست

(Zamane pehlivanları sana yeniktir. Yedi göğün ay'ı senin piyadendir/piyonundur.)

فرمان یافتن [fermān yāften]: Vefāt eylemektir. Kemāl-i Ḫocendī, beyt:

هرگز که گمان برد کزینسان نا گاه
فرمانده روزگار فرمان یابد

(Buyruk veren buyruk bulur/Padişah ansızın vefat eyler, bundan kimin şüphesi var!)

فلان و بهمان [falān u behmān]: Elfāẓ-ı ittibāʿīdendir, کج مج [kec mec] gibi. Kemāl İsmāʿīl, beyt:

دل خود طلب چو کردم ز تو نرگست مرا گفت
برو ای فلان و بهمان بر من چه کار داری

(Senden gönlümü istedim, nergis gözlerin dedi ki: "Ey falanca! Yürü git! Benimle ne işin var!".)

باب الفاء المكسوره
[BĀBU'L-FĀ'İ'L-MEKSŪRE]

فراز کردن [firāz kerden]: Cemʿ etmek. Meşelā در فراز کرد [der firāz kerd] derler, kapıyı kapadı demek olur. Şāʿir, mışraʿ:

چون ناله ام شنید و روان در فراز کرد

(Feryadımı duyar duymaz kapıyı kapadı.)

فرشته [firişte][1]: Be-maʿnī-i ḫaberci. Emṣāl-i ışṭılāḥīdir. Ḥakīm Firdevsī, beyt:

به دل پر ز کین شد به رخ پر ز چین
فرشته فرستاد وی شاه چین

(Gönlü kin dolu, yüzü kırışık dolu/çatık bir şekilde Çin padişahına elçi gönderdi.)

فقع ازو گشاد [fiḳaʿ ez-ū guşād]: Ondan murādı ḥāṣıl oldu. Ḥakīm Enverī, beyt:

من از وصلت فقع تا کی گشایم
چو تو نامم که بر یخ می نگارم

(Sen ismimi dahi anmazken ben nasıl sana kavuşup muradıma ereceğim?)

Ḥakīm Enverī, beyt:

مرا گویی کزین آخر چه می جویی چه می جویم
کمر را از تو بربندم فقع تا از تو بگشایم **(50ª)**

(Bana "Bundan sonra neyin peşinde olacaksın?" diye soruyorsun. Ne olacak, senin hizmetinde bulunup seninle muradıma ereceğim.)

فقع گشادن [fiḳaʿ guşāden]: لافِ آرزو زدن [lāf-ı ārzū zeden]. Ḥakīm Ḫāḳānī, beyt:

چرخ سدابی از لبش دوش فقع گشاد و گفت
اینت نسیم مشک پاش اینت فقاع سکری

(Zümrüt renkli gökyüzü, dün gece arzuyla şöyle dedi: "İşte misk saçan bahar yeli, işte tatlı içecek!".)

1 M: -

Ve gāhī tābiʿi taḳdīm edip بهمان و فلان [behmān u falān] derler. Ḥakīm Enverī, beyt:

در نسبت شاهئ تو همچون شه شطرنج
نامست و دگر هیچ نه بهمان و فلان را

(Senin, tıpkı satrançtaki şah gibi olan padişahlığının yanında falanca padişahlar hiç mesabesindedir.)

فلان و بهمان بی نقش گوید [falān u behmān bī-naḳş gūyed]: Yaʿnī bī-tekellüfāne söyler. Mevlānā Cāmī, beyt:

چو دیبا سست گر نقش تکلف ساده نقش من
چه غم گر ساده می گوید فلان از نقش بهمانش

(Süslü söylemek ipekli kumaş gibi yumuşaksa, benim şiirim de sade kumaştır. Falanca sözü süsleyerek söylüyorsa bana ne!)

فیل افکند [fîl efkend]: Maġlûb ve zebûn eyledi. Şeyḫ Niẓāmī, beyt:

چو بشنید این حکم یأجوج را
که فیل افکند هر یکی عوج را

(Yecuc'a dair bu hükmü işitince her biri kötülüğe üstün geldi.)

باب الفاء المضمومه
[BĀBU'L-FĀ'İ'L-MAŻMŪME]

فرو تنی کرد [furū-tenī kerd]: Yaʿnī tevāżuʿ eyledi. Şeyḫ Niẓāmī, beyt:

فروتن بود هوشمند گزین
نهد شاخ پر میوه سر بر زمین

(Akıllı ve seçkin kimse alçakgönüllü olur. Dalları meyveyle dolu ağaç yere eğilir.)

فرود آورد [furūd āverd]: Ser-keş ve tüvānāyı zebûn eylemekten kināyedir. Şeyḫ Niẓāmī, beyt:

فرود آی از سر این کبر و این ناز
فرود آوردهٔ خود را مینداز

(Bu gurur ve kibir tepesinden aşağıya in! Kendini āciz ve köle yapma!)

فرودست [furū-dest]: Yaʿnī zīr-dest. Ḫᵛāce Selmān, beyt:

در جهان رسم قدیمست از بزرگان مرحمت
در فرو دستان خطا والله اعلم بالصواب

(Merhamet, dünyada atalardan kalmış bir yādigārdır. Hata kullardandır, doğrusunu ise Allah bilir.)

فرو رفته دم [furū refte-dem]: Miḥnette ve elemde demek maʿnāsına. Ḫᵛāce Selmān, beyt:

نایست فرو رفته دم آواز دهیدش
کو گوش به ره دارد و چشمش نگرانست

(Onun davet etmesi, sesi az çıkan bir düdüğü andırır. Gözü bakarken kulağı yoldadır.)

فرو شدن [furū şuden]: مرد شدن [murd şuden], ölmek maʿnāsına. Kemāl İsmāʿīl, rubāʿī:

چون باد اجل همنفس مرد شود
چون صبح ز دم زنده نفس سرد شود
خورشید که کس نیست ازو پردهٔ دل
از بیم فرو شدن همی زرد شود

(Ecel rüzgârı mert kimseyle yoldaş olunca, sabah vakti yaşam nefesi soğuyunca, kendisine kimsenin mahrem olmadığı güneş ölüm korkusuyla sararır.)

فرو کرد [furū kerd]: Cemʿ eyledi. Şāʿir, beyt:

در روز عید ساقی از غیر در فرو کن
دستی به عذر خواهی در گردن سبو کن

(Ey sāki! Bayram günü hariçten şarap ver! Özür dileyerek elini/testiyi sürahinin boynuna koy!)

فروکش کن [furū-keş kun]: Yaʿnī maḳām tut! Ḫᵛāce Ḥāfıẓ, beyt:

دل گفت فرو کش کنم این شهر به بویش
بی چاره ندانست که یارش سفری بود

(Gönül sevgiliyi görmek umuduyla "bu şehirde makam tutacağım" dedi. Zavallı, sevdiğinin yolculukta olduğundan bile habersiz.)

فرو کشید [furū keşīd]: Mekân tuttu. Ḫᵛāce Selmān, beyt:

دولت وطن گرفته در گوشهٔ سریرت
نصرت فرو کشیده در خانهٔ کمانت

(Talih, senin tahtının dibini vatan edinmiş. Zafer, yayının kirişinde yer tutmuş.)

فلاده [fulāde][1]: Bīhūde ve bī-maʿná söz. Ebū Şekūr, beyt:

یک فلاده همی نخواهم گفت
خود سخن بی فلاده بود مرا

(Boş konuşmayacağım, benim sözümde laf kalabalığı olmaz.)

فولاد جنگ [fūlād-ceng]: Yaʿnī metīn ve muḥkem. Mevlānā Hātifī, beyt:

چو دیدند دیوان فولاد جنگ
که آهن نخواهد شکستن به سنگ

(Sağlam ve yıkılmaz devler, demirin taşla kırılmayacağını gördüler.)

1 M: -

باب القاف المفتوحه
[BĀBU'L-ḲĀFİ'L-MEFTŪḤA]

قادر انداز [ḳādir-endāz]: Ok atmakta māhir olana derler. Müşfiḳī-i Hemedānī, beyt:

کمانداری که بر قتلم پیاپی می رسد اکنون
عجائب قادر اندازیست رحمت باد بر تیرش

(Bir okçu bugün beni öldürmek için sürekli saldırıyor. Ok atmakta pek usta, okuna helal olsun!)

قدرانداز [ḳader-endāz]: Üstād tīr-endāzın attığı ok ḫaṭā etmemekten kināyedir. Mevlānā Kātibī, beyt:

زان همه تیرکه ترک قدرانداز منست
بخت کو تا به سوی من قدری اندازد

(Bunların hepsi benim usta okçumun attığı oklardır. Keşke olduğum yere kadar atsa, nerde bende o talih!)

حکم انداز [ḥukm-endāz] dahi bu maʿnāyadır. Kemāl İsmāʿīl, beyt:

در مصاف کینهٔ ادراک تو حکم انداز عقل
در هزیمت تیر بشکسته کمان انداخته

(Usta akıl okçusu, senin idrakine düşmanlık safında hezimete uğrayarak ok kırmış ve yay asmış.)

قاضئ کیرنگ [ḳāḍī-i kīreng]: Laṭīfe-güy olan adama derler. Ẓahīr-i Fāryābī, beyt:

برات و بخشش تو بر وجود عامل مرو
معاش دشمنت از نقد قاضئ کیرنگ

(Senin bahşiş ve ihsanın Merv valisinin varlığıyladır. Düşmanının dirliği, Kireng kadısının sermayesiyledir.)

Aṣlında Ḳādī-i Kīreng, Naṣreddīn Ḫᵛāce gibi bir beẕle-güy, oğuz ādem imiş. Lisānından baʿżı laṭīfe ve oğuzāne sözler naḳl ederler. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

قاقم آورد [ḳāḳum āverd]: Yaʿnī روز شود [rūz şeved]. Ebulmaʿānī, beyt:

طی شد زمان حسرتم آمد پیام از دلستان
برداشت سمورم فلک آورد قاقم پیک بخت

(Sevgiliden haber gelince hasretim sona erdi. Felek samur kürkümü kaldırdı, baht habercisi kakım getirdi, yani gecemi gündüze çevirdi.)

قالب تهی کرد [ḳāleb tehī kerd]: Yaʿnī vefāt eyledi. Emīr-i Ḥācc, beyt:

نه صورت بر در و دیوار صورتخانهٔ چین است
ترا دیدند و خوبان و تهی کردند قالبها

(Resim demek yetmez, duvarda Çin nigāristānından bir minyatür var. Güzeller seni görüp oracıkta can verdiler.)

قالب از جان تهی کرد [ḳāleb ez-cān tehī kerd]: Aṣlı böyledir. Bu beyitte aṣlı üzre vāḳiʿ olmuştur. Mīr Ḫüsrev, beyt:

بیا ای جان هر قالب که تا زنده شوند از سر
به کویت عاشقان کز جان تهی کردند قالبها

(Ey her bedene can veren! Buraya gel de yeniden canlanalım! Çünkü āşıklar senin köyünde can verdiler.)

قائم انداز [ḳā'im-endāz]: Üstād şaṭranc-bāz. Şeyḫ Niẓāmī, beyt:

ملک را قائم الهی بود
قائم انداز پادشاهی بود

(İlahī takdirle tahta çıktı. Devleti yönetmekte pek mahirdi.)

قائم بریخت [ḳā'im bi-rīḫt]: ʿĀciz olup ceng ve ḫuṣūmet eylemedi. Ḥakīm Ḫāḳānī, beyt:

بس به قائم ریخت با عدلش جهان
کو چو قائم در جهان ملک باد

(Dünya onun adaleti sayesinde savaşmaktan el çekti. O, dünya mülkünde hep kalıcı olsun!)

(50b) Bu iki terkīb *Mü'eyyidü'l-Fużalā*'da عاجز شد [ʿāciz şud] maʿnāsına maṣṭūrdur.

قبا کرد پیرهن [ḳabā kerd pīrehen]: Yaʿnī pāre ve çāk eyledi. Keẕā fi'l-*Maḥmūdī*.

قبای کاغدین پوشید [ḳabā-yı kāġadīn pūşīd]: Yaʿnī şikāyet eyledi ve dād u feryād eyledi. Rūm'da şekvāsı olan, ḥaṣīr pāresini delip, boğazına geçirip yaktığı gibi, diyār-ı ʿAcem'de dahi şekvāsı olan kāğıddan câme edip ve giyip pādişāh önünde yakarlar imiş. Muhammed-i Assār, beyt:

ز دست ظلم کلکم کرد دفتر
قبای کاغدین همواره در بر

(Kalemim sürekli kāğıttan elbise giyip zulümden şikāyet için bir defter tuttu.)

قرار داد [ḳarār dād]: Muḳarrer ve taḥḳīḳ eyledi. Veliyy-i Deşt-i Beyāżī, beyt:

نمی کنی شبم از ناله منع تا ندهم
به خود قرار که گوشم بر فغان منست

(Gece ah etmemi engellemeyecek misin? Kulağım ahımda olduğu için yerimde duramıyorum.)

Ve ʿahd bağlamak maʿnāsına. Ḫᵛāce Ḥāfıẓ, beyt:

قراری داده ام با میفروشان
که روز غم بجز ساغر نگیرم

(Meyhaneciyle gamlı günümde kadeh dışında bir şey tutmayacağıma dair anlaşma yaptım.)

قزوینی [ḳazvīnī]: Aḥmaḳ ve süḫan-nā-fehm. Bāṭıl ve bīhūde söze سخنِ قزوینی [suḫan-ı ḳazvīnī] derler. Ḫᵛāce Selmān, der-ḥaḳḳ-ı ʿUbeyd-i Zākānī, ḳıṭʿa:

جهنمی و هجا گو عبید زاکانی
مقرراست به بی دولتی و بی دینی

اگرچه نیست ز قزوین روستازادست
ولیک می شود اندر حدیث قزوینی

(Hiciv söyleyici, cehennemlik Ubeyd-i Zākānī! Senin dinsizliğin ve uğursuzluğun herkesçe bilinir. Kazvinli bir köylü çocuğu değilsin ama "Kazvinli (ahmak ve söz anlamaz)" sözü senin için de kullanılır.)

قصاب آشنا جوید [ḳaṣṣāb āşinā cūyed]: Aldamaya dost arar. Dostunu aldar demek de olur. Kemāl-i Ḥocendī, beyt:

کمال آن غمزه خونت ریخت چون هر دم به او بازی
نبودت یاد پنداری که قصاب آشنا جوید

(Ey Kemāl! O kıyabakış kanını döktü, onunla oyun olmaz. "Kasap, aldatmaya dost arar" sözünü düşün!)

قصبِ سه دامنی [ḳaṣab-ı se-dāmenī]: Murād dünyādır. Ol iʿtibārla ki mevālīd-i şelāşe onda ḳā'imdir. Keẕā fi'l-*Maḥmūdī*.

قصرِ دوازده دری [ḳaṣr-ı devāzdeh-derī]: Yaʿnī felek-i şāmin ki kevākib-i şevābit ve burūc-ı işnā ʿaşer olmak münāsebetiyle. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

قطره دزد [ḳaṭre-duzd]: Yaʿnī āfitāb. Keẕā fī-*Edāti'l-Fużalā*.

قطره زدن [ḳaṭre zeden]: Leng çalmak. Mevlānā Cāmī, der-ṣıfat-ı esb, beyt:

به راه ارچه شدی پر قطرهٔ خوی
ندیدی هیچ کس یک قطره ازوی

(Yol onun teriyle dolsa, hiç kimse bir damlasını bile göremezdi.)

قطره زنان [ḳaṭre-zenān]: Yelici ve leng vurucu. Mevlānā Cāmī, beyt:

بر سر دستار زنی صبحگاه
قطره زنان تا درِ اصحاب جاه

(Sabahın köründe başta sarık, makam mevki sahiplerinin kapısına koşarsın.)

Aşlında şāṭırların lengine derler idi. Muḥteşem-i Kāşī, beyt:

قطره زدن از چشم تر من آموخت
بالا دوی از دود دلم یاد گرفت

(Hızlı hızlı yürümeyi gözyaşımdan öğrendi. Yukarı süzülmeyi gönlümün dumanından öğrendi.)

Bu maḳūle şitābla gidene قطره گرم [germ-ḳaṭre] dahi derler. Muḥteşem-i Kāşī, beyt:

گه شتاب گه چون برق گرم قطره شود
بود میان عرق آتش جهنده شرر

(Terin ortasında sıçrayıcı bir ateş koru var. Bazen acele eder bazen de şimşek gibi uçar gider.)

قفا خورد [ḳafā ḫord]: Sille yedi. Ḫᵛāce Selmān, beyt:

ساز و نوای این جهان همچو نی است یکدمه
بهر نوای یکدمه چند چو دف قفا خوری

(Bu dünyanın ney gibi bir nefeslik eğlencesi var. Ne zamana dek bir nefeslik nağme için def gibi sille yiyeceksin!)

قفا زن [ḳafā-zen]: Miṡl-i قفا خورد [ḳafā ḫord]. Ḫᵛāce Selmān, beyt:

سر کویش هوس داری هوس را پشت و پایی زن
وزین اندیشه یکرو شو دو عالم را قفایی زن

(Sevgilinin köyüne hevesin var, hevesi bırak! Bu düşüncede sabit ol, iki cihanın kafasına vur!)

قلم درکشید [ḳalem der-keşīd]: Yaʿnī maḥv eyledi. Kezā fī-*Şerefnāme*. Bu maʿnāya, Mevlānā Hātifī, beyt:

به کشورگشایی علم درکشید
تن آسودگی را قلم درکشید

(Ülkeler fethetmek için bayrak açtı. Rahat içinde olmayı ortadan kaldırdı.)

قلم زد [ḳalem zed][1]: Terk eyledi. Ḫᵛāce Ḥāfıẓ, beyt:

حافظ آن روز طربنامهٔ عیش تو نوشت
که قلم بر سر اسباب دل خرم زد

(Hāfız, gönlünü mutlu edecek her şeye kalem çektiği gün senin aşkının şenlik mektubunu da dürdü.)

قلندر از دیده گوید [ḳalender ez-dīde gūyed]: Kişi göregeldiğini eder. Ḥüseyn-i Ḳalender, beyt:

تویی چو دیده مرا بلکه بهتر از دیده
منم قلندر و گوید قلندر از دیده

(Sen gözüm gibisin belki gözümden de ötesin! Ben kalenderim ve kalender gördüğünü söyler.)

قلیه خوار [ḳalye-ḫᵛār]: ʿĀşıḳ ve maʿşūḳ arasında vāsıṭa olana derler. Ebulmaʿānī, beyt:

اگرچه قلیه خواری کرد بسیار
نشسته بر درِ کاشانهٔ یار

(Çok aracılık etse de sevgilinin köşkünün kapısına oturdu.)

Daʿvetsiz mecālise varan sārenge de derler. Ebulmaʿānī, beyt:

صحبت تنها کنند ار عارفان
بر سر خوان قلیه خوار آمد همان

(Ārifler birbirleriyle gizlice sohbet edecek olsa, hemen davetsizin biri sofra başına oturur.)

قندیلِ ترسا [ḳandīl-i tersā][2]: Kārında müdāvemet ve ʿilminde mülāzemet olanlar ḥaḳkında ḍarb olunur meṡeldir. Ḥüsāmī, beyt:

شدم در دَیر و مسجد نا شکیبا
چراغ مؤمن و قندیل ترسا

(Kilise ve mescitte sabırsızca mümin mumu ve kilise kandili oldum.)

1 M: -
2 M: -

باب القاف المضمومه
[BĀBU'L-ḲĀFİ'L-MAŻMŪME]

قرآن خوان [ḳurʾān-ḫᵛān]: Yaʿnī **(51ª)** manṣıbdan maʿzūl. Keẕā fī-*Mü'eyyidi'l-Fużalā*. ʿAmīdeddīn, beyt:

نمی دانست در وقت عمل الحمد و شد نا گه
به حکم شاه قرأن خوان بحمدالله بحمدالله

(İş yaparken "hamdolsun" demeyi bilmezdi, ansızın padişahın emriyle mansıptan azledildi. Allah'a hamdolsun, Allah'a hamdolsun!)

قلماش [ḳulmāş]: Bīhūde-gū ve herze-derāy. Hazret-i Mevlāna kuddise sirruhu, beyt:

خمش گو تا که قلماشیت گویم
ولکن لا تطالبنی بمعناه

(Sus ki sana boş ve saçma sözler söyleyeyim, ancak bana anlamını sorma!)

قندز آرد [ḳunduz āred]: Yaʿnī شب شود [şeb şeved]. Ebulmaʿānī, beyt:

زلف چون بر عارض آن ماه رو گردد نقاب
قندز آرد در نگاه صبح رویش شد حجاب

(Saç o ay yüzlünün yanağını örtünce sabah geceye dönüşür.)

قربانِ سرش کن [ḳurbān-ı sereş kun]: Başına fedā eyle! Ḥakīm Şifāyī, beyt:

دزدیده نگاهی که رقیبت نپسندد
قربان سر ناز کن و سوی من انداز

(Rakibin beğenmediği gizli bir bakışını, nazının başına feda edip bana at!)

Ḥakīm Şifāyī'ye Şāh-ı ʿAcem bir bedre altın inʿām ettikte beğenmemekle, Seg-levendnām bir nedīm-i meclis bu beyti taḥrīf edip bi'l-bedāhe söyler, beyt:

باب القاف المكسوره
[BĀBU'L-ḲĀFİ'L-MEKSŪRE]

قبلهٔ زرتشتیان [ḳible-i zertuştiyān]: Yaʿnī āteş. Zertüşt ṭāʾifesi āteşperest oldukları münāsebetiyledir. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

قطعهٔ وزیری [ḳiṭʿa-i vezīrī]: Kemi olan ḳıṭʿa ki ṭūlu iki ʿarż kadar olur. قطعِ وزیری [ḳaṭʿ-ı vezīrī] de derler. Mevlānā Nīşābūrī, beyt:

وزیر گفت که فتاحی ار به دیوان جست
عجب مدار وزیریست قطع دیوانم

(Vezir dedi ki: "Eğer bir casus divanımı keşfetmeye geldiyse garipseme! Divanımın eksikleri vardır".)

آن بدرهٔ زری که شفایی نپسندد
قربانی سر گربه کن و پیش سگ انداز

(Şifāyī'nin beğenmediği o bir altını, kedinin başına feda edip Seg'in/köpeğin önüne at!)

قو زدن [ḳū zeden][1]: Türkīde "yuf vurmak" dedikleridir. Ḳāsım-ı Envār, beyt:

بر کهربا لؤلؤ زنم بر قصر قیصر قو زنم
از سوز دل یا هو زنم تا آتش افتد در جهان

(Kehribarda inci döver, kayserin sarayında yuf çekerim. Gönlümün ateşiyle "yāhū" derim, dünyaya ateş düşer.)

باب الکاف المفتوحه
[BĀBU'L-KĀFİ'L-MEFTŪḤA]

کاتبِ جان [kātib-i cān]: Yaʿnī Ḫudāvend-i teʿālá celle ẕikruhu. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

کاخ خورده [kāḫ-ḫorde]: Yaʿnī sille yedi. Ḥakīm Enverī, beyt:

نه چرخ چرخ ازو کاخ خورده در جنبش
نه کوه کوه ازو گوش خورده در بالا

(Ne göğü! Gökyüzü kımıldayınca ondan sille yer. Ne dağı! Yükseklikte dağın kulağını çeker.)

گوش خورده [güş ḫorde], güş-māl yedi demektir.

کار از سر گذشت [kār ez-ser guẕeşt]: İş işten geçti. Ebulmaʿānī, beyt:

غم حسرت به ملک صبر می گردد هجوم ای دل
چو کار از سر گذشت آیا چه باشد بعد ازین تدبیر

(Ey gönül! Hasret gamı sabır ülkesine hücum ediyor. İş işten geçtikten sonra tedbirin faydası yok!)

Bu maʿnāya ʿArabīde بلغ السیل الربا derler. Nitekim bu beyitte vāḳiʿdir. Evḥadeddīn-i İṣfahānī, beyt:

به نزدیک آن دلربا گفته نیست
که ما را گذر کرد سیل از ربا

(O dilberin yanında söylenecek söz yok, çünkü iş işten geçti.)

کارافتاده [kār-uftāde][2]: Ālūde-i maʿṣiyet olup ṣalāḥ ḳaydında olmaya. Şāʿir, beyt:

طفل کارافتاده دل در مهد بدحالی غنود
انتباهی ناید از رسوایئ گفت و شنود

1 M: -

2 M: -

(Günaha bulaşmış haşarı gönül çocuğu berbatlık beşiğinde uyuyor. Dedikodu rezilliğinden uyanacağa da benzemiyor.)

کارِ او گل کرد [kār-ı ū gul kerd]: Gizli işi açıldı. Kemāl-i Ḫocendī, beyt:

مشو با هر خسی ای غنچهٔ باغ حیا همدم
تبسم کردنت با این و آن گل می کند آخر

(Ey haya bağının goncası! Her çerçöple beraber olma! Ona buna tebessüm etmen, sonunda sırrını herkese açıyor!)

Bu maʿnāya, Ṭālib-i Āmulī, beyt:

غنچه های گل که قصد خون بلبل می کند
عاشقی پنهان نماند عاقبت گل می کند

(Gül goncaları bülbülün kanına niyetlendiğine göre, āşıklık gizli kalmayacak, sonunda açığa çıkacak.)

کارد به استخوان رسید [kārd be-ustuḫʷān resīd]: Taḥammüle çāre kalmadı. Bu taʿbīr Türkīde dahi vardır. ʿAbdulḫālıḳ, beyt:

نماند طاقت جور زمانهٔ غدار
رسید کارد آخر به استخوان مرا

(Acımasız feleğin kötülüğüne yetecek gücüm kalmadı. Sonunda bıçak kemiğe dayandı.)

کاردزد [kār-duzd]: İşi gönülsüz tutana derler. Mevlānā Hātifī, beyt:

به اندازه ای کار کس داد مزد
ز مزدش نشد بهره در کار دزد

(Herkese yaptığı iş miktarınca ücret verdi. İşte tembellik eden, ücretten faydalanamadı.)

کارش بالا گرفت [kāreş bālā girift]: İşi ileri geldi. Ḫayālī-i ʿAcem, beyt:

تا دل از شوق گل رویت ره صحرا گرفت
کار او از بندگیٔ قامتت بالا گرفت

(Boyuna köle olan gönül, gül yüzünün şevkiyle kır yolunu tuttuğundan beri işi ilerletti.)

کارش بالا می رود [kāreş bālā mī-reved]: Miṣl-i کارش بالا گرفت [kāreş bālā girift]. Ḫʷāce Ḥāfıẓ, beyt:

حافظ ز بزم مجلس سلطان غیاث دین
غافل مشو که کار تو بالا همی رود

(Ey Hāfız! İşinin ilerlemesini istiyorsan Sultan Gıyāseddin'in meclisinden gafil olma!)

کارش روشن شد [kāreş rūşen şud]: İşi ṣūret buldu. Muhammed-i Assār, beyt:

چو کار من نشد روشن به گفتار
لکن را کار فرمودم درین کار

(İşim konuşmakla anlaşılmadığı için bu işi bir kekemeye ısmarladım.)

کارش روشن نگشته [kāreş rūşen ne-geşte]: İşi ṣūret bulmadı. Muhammed-i Assār, beyt:

ز تاب فکرشان بگداخته تن
نگشته از زبانشان کار روشن

(Bedenim onları düşünmekle eridi gitti. Onların dili yüzünden iş gerçekleşmedi.)

کار مدار [kār me-dār]: Kimesneyi rencīde-ḫāṭır eyleme! Muḫteşem-i Kāşī, beyt:

ای باغبان چو باغ ز مرغان تهی کنی
کاری به بلبلان کهن آشیان بکن

(Ey bahçıvan! Mademki bağı kuşlardan temizliyorsun, bunu oradaki eski bülbülleri incitmeden yap!)

کارِ هندوان واژگونه است [kār-ı hinduvān vājgūneest]: Bir nesne için maʿkūs ve maḳlūb demekten kināyedir. Rükneddīn-i Bekrānī, beyt:

خاکپایت را زحل از دیده بر سر می نهد
آری آری هست دائم کار هندو واژگون

(Zuhal senin ayağın toprağını başına koyuyor. Evet evet, hindūnun işi hep böyle ters oluyor!)

Mevlānā Hātifī, der-taʿrīf-i fīl, beyt:

دُمی دارد از پیش خرطوم تام
بود واژگون کار هندو تمام

(Hortumunun yanında bir de kuyruğu var. Hintlinin işi hep böyle ters olur.)

کاریست دست بسته [kārīst dest-beste]: Bu işi hīç kimesne etmedi. Muḥteşem-i Kāşī, beyt:

تا دست را حنا بست دل برد ازین شکسته
دل بردنی به این رنگ کاریست دست بسته

(Elini kınalayınca bu kırgın āşığın gönlünü kaptı götürdü. Bu renkle/hileyle gönül kapmayı başka hiç kimse etmedi.)

کاسه پشت [kāse-puşt][1]: Dilenci ki her gördüğüne izhār-ı faḳr ile deryūze eyleye. Ḥüsāmī, beyt:

نا کس نرسته هیچ ز سیلئ طعن پشت
نا کرده گنجه وا شده دستش چو کاسه پشت

(Cimri, kınama tokadından hiç kurtulamaz. Hiçbir şeye sahip olamayıp dilenci gibi eli açık gezer.)

کاسه گردانی [kāse-gerdānī]: Yaʿnī gedāyī. Keẕā fī-*Şerefnāme*. **(51ᵇ)**

Ammā *Ferheng-i Cihāngīrī*'de "tekrār" maʿnāsına rivāyet edip bu beyte mütemessik olmuş, Ḥakīm Ḥāḳānī, beyt:

در طریق کعبهٔ جان چرخ زرین کاسه را
از پی دریوزه جانی کاسه گردان دیده اند

(Hacılar, elinde altın kadeh/güneş tutan gökyüzünü can Kābesi yolunda bir can dilenirken gördüler.)

کاسهٔ همسایه پایها دارد [kāse-i hem-sāye pāyhā dāred]: Türkīde "er lokması er karnında kalmaz" dedikleri meṣeldir. Ebulmaʿānī, beyt:

نان مردان می شود بر مرد وام
کاسهٔ همسایه دارد پایها

(Mertlerin ekmeği merdin borcudur. Er lokması er kursağında kalmaz!)

کاغذِ زر [kāġaẕ-ı zer]: Pādişāhlar fuḳarā ve aṣliḥāya iḥsān ettiği vaẓīfe berātı. Kemāl İsmāʿīl, beyt:

چو ندهی کاغذ زر شاعران را
بده باری بهای شعر کاغذ

(Mademki şairlere altın kāğıt vermiyorsun, bari şiir yazdıkları kāğıdın parasını ver!)

کافر ماجرا [kāfir-mācerā]: Bed muʿāmele ve ḫuṣūmet edici. Mevlānā Ümīdī, beyt:

سپاه فتنه چون کم فرصتی کرد
سپهر سفله کافر ماجرایی

(Fitne ordusu fırsatı kaçırmaz. Alçak felek düşmanlık eder.)

کافر همه را به کیشِ خود پندارد [kāfir hemerā be-kīş-i ḫod pindāred][2]: ʿĀlemi kendi gibi sanır demek maḥallinde ḍarb olunur. Ḥüsāmī, rubāʿī:

زاهد همه را ز نیک و بد پندارد
عارف همه را خود بخود پندارد
در دیر جهان عجب مثل بودست این
کافر همه را به کیش خود پندارد

(Ham sofu her şeyi iyi ve kötüden sanır. Ārif kimse her şeyi kendinden sanır. Dünya kilisesindeki şu atasözü gariptir: Kāfir herkesi kendi mezhebinden sanır.)

کالای نکو ز هر دکانی باشد [kālā-yı nikū ziher dukānī bāşed][3]: Ḥüsn-i ḥāl ṣāḥibi olsun, ne diyārdan olursa olsun. Zīrā naẓar ḥāledir. Nitekim üstād demiştir, rubāʿī:

1 M: -

2 M: -

3 M: -

عاشق شدنم ز دلستانی باشد
رسوا شدنم ز مهربانی باشد
زان گفته بگو هوس خواجهٔ عشق
کالای نکو ز هر دکانی باشد

(Āşık oluşum bir gönül alıcı dilber yüzünden, perişan oluşum bir güleryüzlü dilber yüzündendir. Aşk tüccarının şu sözünü hevesle söyle: İyi kumaş her dükkânda kendini gösterir.)

کاله بر خرش بنه [kāle ber-ḫareş bi-nih]: Kendine ḥaddini bildir! Mevlānā Cāmī, beyt:

کالهٔ دجال بنه بر خرش
رو به بیابان عدم ده سرش

(Deccāl'e haddini bildirip onun başını yokluk çölüne gönder!)

کانِ یسار [kān-ı yesār]: Yaʿnī devletmend ve māldār. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

گاودل [gāv-dil]: Zebūn ve żaʿīfe cevr edici. Şeyḫ Niẓāmī, beyt:

مشو با زبون افکنان گاودل
که مانی در اندوه چون خر به گل

(Muhtaçlara kötü davranma! Sonra ayağı çamura saplanmış eşek gibi sıkıntı içinde kalırsın!)

گاوریش [gāv-rīş]: Ebleh ve aḥmaḳ. Ḥakīm Ḫāḳānī, beyt:

کی عجب گر گاوریش زرگر گوساله ساز
طبع صاحب کف بیضا بر نتابد پیش ازین

(Daha önce bir buzağı yapıcı ebleh ve ahmak kuyumcunun beyaz el sahibi Hz. Musa'ya karşı gelmesine şaşılır mı!)

گاو زاد [gāv zād]: Mīrāṣ ḥāṣıl oldu. Ve dahi ümīd olunmayan yerden ziyāde nefʿ ḥāṣıl oldukta ḍarb ederler. Şeyḫ Niẓāmī, ez-*İḳbālnāme*, beyt:

به هندوستان پیری از خر فتاد
پدر مرده ای را به چین گاو زاد

(Hindistan'da yaşlı bir adam katırından düşüp öldü. Çin'deki oğluna büyük bir miras kaldı.)

گاوِ زرین [gāv-ı zerrīn]: Ol altın ḳadeḥ ki gāv şeklinde düzülmüş ola.

گاوِ سیمین [gāv-ı sīmīn]: Gümüşten olan ḳadeḥ.

گاوِ سفالی [gāv-ı sifālī][1]: Ġam, ġuṣṣa, endūh ve melāl. Mevlānā Cāmī, beyt:

گاو سفالی اندر آر آتش موسی اندرو
تا چه کنند خاکیان گاو زرین سامری

(İçinde Musa'nın ateşi olan toprak kadehi/buzağıyı getir! Toprağa düşmüşler, Sāmirī'nin altın buzağısını ne yapsın!)

گاوِ سفالین [gāv-ı sifālīn]: Ḫākten olan. Ammā toprak ḳadeḥten şarāb içmenin ḥüsnü nedir? Faġfūrīden olmak var.

گاوِ گردون [gāv-ı gerdūn]: Burc-ı Şevr.

گاوکون [gāv-kūn]: Yaʿnī aḥmaḳ ve ebleh. Keẕā fi'l-*Maḥmūdī*.

کاهلِ پای مردود [kāhil-i pāy-merdūd]: İşsiz güçsüz olan adam. Kemāl-i Ḫocendī, beyt:

گر نگیری جست شیرین دست سیمینش کمال
پیش اهل عقل باشی کاهل مردود پای

(Ey Kemāl! Onun gümüş elini tutma isteğinde olmazsan, akıllı kimseler gözünde işsiz güçsüz bir adam sayılırsın.)

کبابِ خام سوز [kebāb-ı ḫām-sūz]: Karsanba dedikleridir. ʿİṣmet-i Buḫārī, beyt:

بر آتش سوختم دل را از آن حسرت که تا روزی
کباب خام سوز خود رسانم بر نمکدانش

1 M: -

(Bir gün olur da az yanmış kebabımı onun tuzluğuna ulaştırırım diye gönlümü ateşe verdim.)

Yalnız خامسوز [ḫām-sūz] dahi derler. Veliyy-i Deşt-i Beyāżī, beyt:

جگر کباب شود لیک خامسوز شود
درو گهی که شود زورتر اثر آتش

(Gönül kebap oluyor, ama az yanmış bir kebap... Zira bazen ateş ona kolay etki etmiyor.)

Bu maʿnāya نیمسوز [nīm-sūz] dahi derler. Mīr Ḫüsrev, beyt:

مست خراب مرا حاجت نقلی اگر
هست دل نیمسوز سوی نمکدان برید

(Bizim sarhoşumuz mezeye ihtiyaç duyuyorsa, evet var, az yanmış gönlü tuzluğa götürün!)

کب زدن [keb zeden]: Avurd öttürmek. Ve dahi lāf vurmak maʿnāsınadır. Ḥakīm Enverī, beyt:

نفس من برتر از آنست که مجروح شود
خاصه از کب زدن بیهدهٔ بی هنران

(Bendeniz, özellikle hiçbir hüneri olmayanların boş laflarına üzülmeyecek kadar aklı başında biriyim.)

کبود کیسه [kebūd-kīse]: Sonradan devlete ermiş. Kemāl İsmāʿīl, beyt:

ببین کبودئ این کیسهٔ سپهر که او
به یک درست چنین نیز می کند بازار

(Sonradan görme feleğe bak! Bir akçe için nasıl da pazarlık yapıyor.)

کج دار و مریز [kec dār u me-rīz]: Türkîde "karda yürü izini belirtme!" dedikleridir. Ebulmaʿānī, beyt:

در ازل داد کفم جام غمت ساقئ عشق
گفت کج دار و مریز خون جگر سرشارست

(Aşk sākisi gam çekme kadehini ezelde elime verip "Ciğer kanı dolup taşıyor, eğri tut ama dökme/karda yürü yine de izini belli etme!" dedi.)

Kemāl-i Ḫocendī, beyt:

کرد خون همه به گردن زلف
گفت کج دار طره را و مریز

(Dökülen kanların vebalini saçına yükleyip "karda yürü izini belli etme!" dedi.)

کدو افتاد و با دن جان آمد [kedū uftād ve bādincān āmed]: Bir şaḫṣ-ı bīhüde gidip yerine kendi gibi bir bāṭıl dahi geldikte ḍarb ederler. Kemāl-i Ḫocendī'nin Kel Aḥmednām bir dervīşi gidip yerine Ḥācī Esvednām ol ṭabīʿat ve ol ḫulḳta bir dervīşi geldikte Şeyḫ bu ḳıṭʿayı buyurmuş. Ḳıṭʿa:

چو حاجی احمد کل از درِ شیخ
جدا افتاد ازو افغان برآمد

روان بر منظر او حاجی اسود
طربناک و خوش و خندان برآمد (52ª)

چو تابستان رسید و شد هوا گرم
کدو افتاد و بادنجان برآمد

(Hacı Kel Ahmet, Şeyh'in kapısından ayrı düşüp üzüldü. Onun yerine hemen Hacı Esved, mutluluk ve neşe içinde geldi. Yaz mevsimi gelip de havalar ısınınca kabak gitti ve yerine patlıcan geldi.)

گرد آلود سازد [gerd-ālūd sāzed]: Yaʿnī eṣvāb-ı dünyā verir. Keẕā fī-*Edāti'l-Fużalā*.

گرد رفت [gerd reft]: Kāf-ı ʿAcem ile. Maḥv oldu demektir. Şāʿir, beyt:

از حسرت نگاه تو ای شوخ و شیوه کار
چندان گریست دیده که دریا به گرد رفت

(Ey işveli güzel! Göz sana bakmanın hasretiyle o kadar ağladı ki sonunda okyanus kaybolup gitti.)

گردون سرشت [gerdūn-sirişt]: Yaʿnī mütekebbir ve mutaʿaẓẓım. Keẕā fī-*Mü'eyyidi'l-Fużalā*.

گردون نمطِ پلنگ کرد [gerdūn namaṭ-ı peleng kerd]: Yaʿnī cihānda emn kalmadı. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

گردی کرد [gerdī kerd]: Merdlik ve pehlivānlık eyledi. Mevlānā Kātibī, beyt:

کرد در چشمم غبار خاک راه او صبا
کس چه دانستی که نا گه او چنین گردی کند

(Tan yeli sevgilinin ayağı toprağını gözüme getirdi. Onun ansızın böyle bir yiğitlik yapacağını kim bilebilirdi!)

گردی و مردی [gerdī vu merdī]: Ne kadar ḥaḳīr ise de ḥarīfinden kalmaz. Kemāl-i Ḫocendī, beyt:

به روی مرد باشد گرد این راه
نخواندی این مثل گردی و مردی

(Bu yolun tozu mert kimsenin yüzüne savrulur. "Düşse bile dostunu bırakmaz" atasözünü duymadın mı!)

کرکسِ ترکش تیرِ کرهٔ آتش [kerkes-i terkeş] ve [tīr-i kure-i āteş]: Gecelerde "yıldız düştü" dedikleridir. ʿArabīde "şihāb düştü" derler. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

گرم خون [germ-ḫūn]: Rūḥa yakın olan adam. Ekşer dilber vaṣfında istiʿmāl olunur. Gāhī bādeye de ṣıfat ederler. Mevlānā Hilālī, beyt:

دختر رز که شیشه منزل کرد
گرم خون بود جای در دل کرد

(Şişeyi yurt edinmiş olan şarap cana yakındır, gönüle yerleşir.)

گرم دلان [germ-dilān]: Yaʿnī ʿāşıḳān ve sūḫtedilān. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

گرم ران [germ-rān]: Atı pek sürüp şitābla gidene derler. Şāʿir, mıṣraʿ:

آن اسب ناز تاختن و گرم راندنت

(O naz atına binip hızla gidiyorsun!)

Bu maʿnāya, گرم تازی [germ-tāzī] dahi derler.

گرم روان [germ-revān]: Yaʿnī ʿāşıḳān, sālikān ve به شتاب روندگان [be-şitāb revendegān]. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

گرمسیر [germ-sīr]: Kesr-i sīn ile. Sevāhil, yaʿnī ziyāde issi mevāżiʿ. Şeyḫ Niẓāmī, meşnevī:

مهین بانو زمین بوسید و برجست
به خسرو گفت ما را حاجتی هست

که دارالملک بردع را نوازی
زمستانی در آنجا عیش سازی

هوای گرمسیرت آن طرف را
فراخیها بود آب و علف را

(Mihinbanu kalktı, yer öptü ve Hüsrev'e dedi ki: "Bir isteğim var. Berda şehrine git, kış mevsimini orada geçir! O tarafın havası pek sıcak olup suyu ve yiyeceği de ferahlık verir".)

گرم شد [germ şud]: İncindi. Ve dahi tehevvür eyledi. Şeyḫ Niẓāmī, beyt:

چو آگاه شد آن نصیحت گذار
که از پند او گرم شد شهریار

(O öğüt verici, verdiği öğütlerin padişahı öfkelendirdiğini anladı.)

گرم عنان [germ-ʿinān]: Miṣl-i گرم ران [germ-rān]-ı merḳūm. Mevlānā Kātibī, beyt:

فغان ز تندئ آن شهسوار گرم عنان
کزو حوالهٔ درویش تازیانه کند

(O atını hızlı süren usta binicinin öfkesinden el-aman! Onun yüzünden garibanın nasibi kırbaç oluyor.)

کزک کرد [kezek kerd][1]: Nuḳl-ı şarāb etti maʿnāsına. Mecnūn-ı Çep-nüvīs, beyt:

گفتم از لعل توام ذوق شراب و کزکست
لب کزک کرد که مجنون چه شراب و چه کزک

("Şarap ve meze keyfim senin lal dudağınladır" dedim. Dudağını büzdü ve "Ey Mecnun! Ne şarabı ne mezesi!" dedi.)

کس از بهرِ کس خود را نکشته است [kes ez-behr-i kes ḫodrā ne-kuşteest]: Türkīde "ölmüş ardınca ölmüş yok" dedikleridir. Şeyḫ Niẓāmī, beyt:

بجز شیرین که در خاک درشتست
کسی از بهر کس خود را نکشتست

(Yerin yedi kat altında yatan Şirin'den başka ölmüş ardınca ölen yok!)

کسی داند که اشتر می چراند [kesī dāned ki uştur mī-çerāned]: Rūzgārın ḥālini, sitemini çeken bilir. Üstād demiştir, beyt:

میان عاشق و معشوق رمزیست
کسی داند که اشتر می چراند

(Āşık ve maşuk arasında gizli bir anlaşma vardır. Damdan düşenin halini damdan düşen bilir.)

Bu meşelde ḥażret-i Üveys el-Ḳaranī raḍıya'llāhu ʿanh'a telmīḥ vardır.

کسی نگوید که دوغِ من ترشست [kesī ne-gūyed ki dūġ-ı men turşest]: Türkīde bi-ʿaynihā müstaʿmeldir, "kimse yoğurdum ekşidir demez" derler. Şeyḫ Niẓāmī, beyt:

هر کسی در زمانه تیز هشست
کس نگوید که دوغ من ترشست

(Zamanımızda herkes keskin zekalı; kimse ayranım ekşi demiyor.)

1 M: -

کشتئ زر [keştī-i zer]: Yaʿnī māh-ı nev. Ve şarāb dolu sāġardan kināyedir. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

کششِ خاطر [keşiş-i ḫāṭır]: Şevḳ u meyl-i ḫāṭır. Keẕā fi'l-*Maḥmūdī*.

کعب الغزال [kaʿbu'l-ġazāl]: Penīr şekeri. Ḫᵛāce Ḥāfıẓ, beyt:

گلقند شعر من ز بنفشه شکر پزاست
زان غیرت طبرزد و کعب الغزال شد

(Şiirimi menekşeyle süsleyip tatlandırdılar. Bu gayret sonucu akide şekeri ve peynir şekeri oldu.)

کعبهٔ جهانگرد [kaʿbe-i cihān-gerd]: Yaʿnī āfītāb. Keẕā fi'l-*Mecmaʿ*.

کفن بردوش افکند [kefen ber-dūş efkend]: Yaʿnī ʿöẕrün diledi. Ḫᵛāce Selmān, beyt:

غلام خواجهٔ بودم و عاصی شدم عمری
پس افکندم کفن بر دوش و پیشش با کفن رفتم

(Bir efendinin kölesi oldum ve ona itaatsizlik ettim. Sonra kefenimi omuzuma alıp huzuruna kefenimle gittim, yani özür diledim.)

کلوخِ خشک برلب مالید [kelūḫ-ı ḫuşk ber-leb mālīd]: Tecāhül etti, yaʿnī ol değilden geldi. Şeyḫ Niẓāmī, beyt:

لبش تر بود ازخون خوردن شب **(52[b])**
کلوخ خشک را مالید بر لب

(Geceleyin kan içmekten dudağı ıslaktı. Kuru keseği dudağına sürdü, yani bilmezden geldi.)

کلاغش بر کلوخ نشیند [kelāġeş ber-kelūḫ nişīned]: Herkese rām olan dilber ḥaḳḳında īrād ederler. Şeyḫ Niẓāmī, beyt:

چو باید ملک جان دادن به شوخی
که ننشیند کلاغش بر کلوخی

(Can ülkesini, herkese yār olmayan bir güzele teslim etmek gerek.)

کلوخ امرود [kelūḫ-emrūd]: Üslūb ve ḳıyāfeti adam gibi maʿḳūl ammā ṭabīʿatı vuḥūş ve behāyim gibi nā-maʿḳūl olan ādem ve ġayrı. Mevlānā Cāmī, beyt:

گر بر آن سیب نه دستش بودی
کردی از سنگ کلوخ امرودی

(O elmaya ulaşamasaydı, taş atıp onu parampar-ça ederdi.)

کلوخ انداز [kelūḫ-endāz][1]: Māh-ı Şaʿbān āḫirinde içilen şarāb. Ḥakīm Ḫāḳānī, beyt:

پس یک ماه کلوخ اندازان سنگدلان
در بلورین قدحی آب زر آمیخته اند

(O taş kalpli güzeller, Şaban ayının sonun-da içmek için billur kadeh içine altın suyu karıştırmışlar.)

کلیدِ ایمان [kelīd-i īmān]: Yaʿnī kelime-i şehādet. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

کمان از نهال فرود آر [kemān ez-nihāl furūd ār]: Tehevvür ve ġażabı aşağı ko, yaʿnī teskīn eyle! Bu terkīb bu taʿbīr ile rāḳımu'l-ḥurūfa eşnā-yı cemʿ ü teʾlīf-i kitābda ʿālem-i rü'yāda, "Bu ḍarb-ı meşeli dahi kitābında yazdın mı?" diye işāret ve beyān olundu. Ḫāṭırda fi'l-ḥāl naḳş olup bu maḥalle tesvīd ve terḳīm olundu. Ḥāl bu ki bu vāḳıʿadan aḳdem mesmūʿ veyāḫud manẓūr-ı faḳīr değil idi. Ol ecilden naḳil ve şāhidi yazılmamıştır.

کم آب [kem-āb]: Yaʿnī bī-ḥicāb ve bī-ḥayā. Ḫᵛāce Selmān, beyt:

از غایت کم آبیٔ روی شمر شمر
کو نام خویش قلزم زخار می کند

(Irmak yüzsüzlükte sınırı aşmış. Zira kendisine engin deniz diyor.)

1 M: -

کمان افکند [kemān efkend]: ʿĀciz oldu. Kemāl İsmāʿīl, der-tevḥīd-i Bārī, beyt:

کلامی که بر قصر ادراک او
بیفکند فکرت کمان گمان

(Öyle bir söz ki düşünce onu idrak etmede āciz kalır.)

کمانِ دستکش [kemān-ı dest-keş]: Kola kolay adam. Maʿnā cihetiyle "kepāze"ye dahi der-ler. Ḫᵛāce Selmān, beyt:

طفل بخت تست برنایی که چرخ گوز پشت
چون کمان دستکش در قبضهٔ فرمان اوست

(Senin bahtın çocuğu şimdi gençlik çağında. Kambur felek, tıpkı çekilmesi kolay bir yay gibi onun emrine boyun eğiyor.)

Bu maʿnāda yalnız دستکش [dest-keş] dahi derler. Ḫᵛāce Selmān, beyt:

پیش زور بازویت قوس فلک شد دستکش
زیر پای همتت مال جهان شد پایمال

(Felek yayı, senin kol gücün karşısında ezil-di. Dünya malı, himmetinin ayağı altında çiğnendi.)

Mecāzen "maġlūb" maʿnāsına da istiʿmāl olunur. Ḫᵛāce Ḥāfıẓ, beyt:

دستکش جفا مکن آب رخم که فیض ابر
بی مدد سرشک من درّ عدن نمی کند

(Yüz suyumu (gururumu) cefayla yenme! Zira yağmur, gözyaşımın yardımı olmadan Aden in-cisi yapamaz.)

کمربسته [kemer-beste]: Yaʿnī ḫidmetkār. Nişārī, beyt:

فلک ز خیل کمربسته های اوست که بندد
ز شکل قوس قزح بر میان خویش مناطق

(Felek uzun zamandır onun kemer bağlamış hiz-metçisidir. Beline gökkuşağı şeklinde bir kemer bağlamasından belli.)

کم زد [kem zed]: Yaʿnī terk eyledi. Ḥakīm Senāyī, meṣnevī:

دین و ملت درِ عدم زدنست
کم شدن از برای کم زدنست
آن که کم زد وجود عالم را
گو ببین مصطفی و آدم را

(Din ve millet yokluk kapısını çalıyor, kıt olmak terk etmekten ileri geliyor. Dünya varlığını terk edene Hz. Ādem ve Hz. Muhammed'i gör de!)

Ve tevāżuʿ eyledi maʿnāsına. Ḥażret-i Mevlānā, beyt:

کم زدهٔ آن مه نو بدر شد
تا نزنی کم نرهی از کمی

(O yeni ay, eksikliğini tamamlayıp dolunay oldu. Tevazu göstermeseydi eksiklikten kurtulmazdı.)

Ve dahi naḳş-ı zār-ı ḳumār rehineden eksik geldiğine derler. Zīrā öyle olıcak rehineyi alamaz, maġlūb olur. Şeyḫ Niẓāmī, der-naʿt, beyt:

سکه تو زن تا امرا کم زنند
خطبه تو کن تا خطبا دم زنند

(Sen sikke bastır, emirler boyun eğsinler! Sen hutbe okut, hatipler nefes harcasınlar!)

کمزده چند [kem-zede çend]: Yaʿnī küffār ve münāfıḳīn. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

کم زده [kem-zede]: Müdbir ve bī-devlet. Şeyḫ Niẓāmī, beyt:

طالع بد بود و بد اختر شدم
کم زدهٔ کوی قلندر شدم

(Talihi düşük ve bahtı kara oldum. Kalender köyünün sākini bir uğursuz oldum.)

کم ظرف [kem-ẓarf]: Ḥavṣalasız. Ve çok şarāba taḥammülü olmayan. Ṭālib-i Āmulī, beyt:

از آن پیمانه آمد اولین دور
ز کم ظرفی شدم از بوی آن مست

(İlk dönüş o kadehle oldu. Sabırsızlığım yüzünden kokusuyla sarhoş oldum.)

Ve mecliste yāvelik edene de derler. Şānī-i Tekelū, beyt:

شراب عشق پر زورست کم در کار شانی کن
که او بسیار کم ظرفست ترسم تا رود تابش

(Ey Şānī! Aşk şarabını içmek zordur, biraz ara ver! Zira o pek yerinde duramaz, korkarım seni sıkıntıya sokar.)

Bu maʿnāya بی ته [bī-teh] dahi derler. Muḥteşem-i Kāşī, beyt:

چاه زنخدانش ببین ای دیده و کاری مکن
کاندر ته دوزخ فتد جان من بی ته دگر

(Ey göz! Sevgilinin çene çukurunu gör de bir şey yapmaktan vazgeç! Çünkü tahammülsüz canım gider cehennemin dibine düşer.)

کم گرفت [kem girift]: Terk eyledi. Mevlānā Hātifī, meṣnevī:

کسی کو تواند که کم سر گرفت
تواند گریبان قیصر گرفت

اگر بایدت سر کمِ تاج گیر
اگر تاج ده باش و نه باج گیر

(Başından vazgeçebilen bir kimse, kayserin yakasını çekiştirebilir. İster taç verici ol ister vergi koyucu, eğer sana baş lazımsa tacı bırak!)

کم کاسه [kem-kāse]: Ḥasīs ve baḫīl. Şerīf-i Tebrīzī, beyt:

کان و دریا پیش او کم کاسه و نوکیسه اند
پیشهٔ آن ممسکی و شیوهٔ این مدخلی

(Maden ve deniz ona nispetle cimri ve sonradan görme kalır. Birinin işi eli sıkılık diğerinin işi basitliktir.)

(53ª)

گنجِ بادآورد [genc-i bād-āverd]: Zaḥmetsiz kazanılmış māl ve meşaḳḳatsiz rızıḳ. Şeyḫ Niẓāmī, beyt:

ز خاکش راه را گنج روان بود
مگر خود گنج باد آورد آن بود

(Ayağının altındaki toprak hazineydi. Üstelik zahmetsizce kazandığı bir hazineydi.)

گنجِ حکیم [genc-i ḥakīm]: Yaʿnī sūre-i Fātiḥa. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

گنج نامه [genc-nāme]: Yaʿnī ṭabīʿata muvāfıḳ nesne. Ve dahi süḫan. Aṣlında Maġribīlerin feṭḥ-i künūz u defā'in için maḥṣūṣ kitābına da derler. Mevlānā Kātibī, beyt:

غلامئ خط ساقی سعادت ازلست
گدای میکده را گنج نامه در بغلست

(Sākinin kadehindeki yazıya köle olmak ezeli bir mutluluktur. Meyhane dilencisinin gencnāmesi koltuğu altındadır.)

Mevlānā Kātibī, beyt:

گنج مراد را خط خوبان بود سجل
این گنجنامه ایست که هیچ اژدها نیافت

(Muradına erme hazinesinin beratı, güzellerin ayva tüyüdür. Bu, hiçbir yılanın bulunmadığı bir hazinedir/gencnāmedir.)

گندم نما [gendum-numā]: Yüze gülücü. Kemāl-i Ḫocendī, beyt:

روی گندمگون نمود و جان ما یک جو فروخت
ازچه شد یار اینچنین گندم نما و جوفروش

(Güler yüz gösterip canımızı bir arpaya sattı. Sevgili niçin böyle yüze gülüp de arkadan iş çevirici oldu!)

کندهٔ چهاربند [kende-i çehār-bend]: Yaʿnī dünyā. Keẕā fī-*Mü'eyyidi'l-Fużalā*.

گهر خطا نکند [geher ḫaṭā ne-kuned]: Aṣıl ḫaṭā eylemez. Kemāl İsmāʿīl, beyt:

همه صواب رود بر زبان او زیرا
که لفظ او گهراست و گهر نکرد خطا

(Onun dili hep doğruyu söyler. Çünkü onun sözü incidir, asılda yanlış olmaz.)

گوهرزای [gevher-zāy]: Yaʿnī nīkū-kār ve hünermend. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

گوهرِ مطهره [gevher-i muṭahhara]: Yaʿnī aṣl-ı pāk ve nefs-i pāk. Eyżan minhā.

کیفِ دو بالا مزه دارد [keyf-i du bālā meze dāred][1]: Bir maḳbūl u maṭbūʿ ve ẕī-ḳıymet olan eşyā mükerrer oldukta ḍarb olunur. Mevlānāʿ Atīḳī, beyt:

بی کیف زمانی نتوان تست عتیقی
دیدار خوش و کیف دو بالا مزه دارد

(Atīkī keyfi olmadan bir an olsun içemez. Güzel bir yüzle birlikte keyfi ikiye katlanır.)

1 M: -

باب الکاف المکسوره
[BĀBU'L-KĀFİ'L-MEKSŪRE]

گران پای [girān-pāy]: Ağır yürüyüşlü, her ne olursa. Naṣīr-i Hemedānī, beyt:

نگاهم هر کجا گردد گران پای
بماند از دلم صد پاره از جای

(Bakışım ağır yürüyecek olsa gönlümden yüz parça yerinden kopar.)

گران جان [girān-cān]: Yaʿnī ṣaḳīl ve kāhil. Keẕā fi'l-*Mü'eyyid*. Ammā *Şerefnāme*'de "pālūde" maʿnāsına masṭūrdur.

گران رکاب [girān-rikāb]: گران پای [girān-pāy]-ı merḳūm maʿnāsınadır. Mevlānā Vaḥşī, beyt:

چو منش رکاب بوسم چه سبک عنان سواری
چو به غیر همعنانی چه بلا گران رکابی

(Ben onun üzengisini öperim, ne hızlı bir binici! Yan yana at binmeyi bildiği gibi pek de ağırbaşlı yürüyor.)

گران سایه [girān-sāye]: Ağır cānlı ve vücūdu ṣaḳīl olana derler. Ḥakīm Enverī, beyt:

چون گرانمایه شد از بس که ستاند تشریف
چون گران سایه تر از بس که نماید ابرام

(Kıymeti öyle bir arttı ki teşrif kabul ediyor. Öyle ağır canlı oldu ki ısrar ediyor.)

گران سر [girān-ser]: Yaʿnī mütekebbir ve sipāh-ı enbūh. Keẕā fī-*Şerefnāme*. Türkīde "ağırbaşlı" demek ṣıfat-ı memdūḥedir.

گران سرشت [girān-sirişt]: Yaʿnī mütekebbir ve ḥammāl-ı bār-keş. Ve dahi kāhil. Keẕā fi'l-*Maḥmūdī*.

گران مایه [girān-māye]: Ḳıymetli ve ziyāde sermāyeli. Keẕā fī-*Mecmaʿi'l-Fürs*.

کردار [kirdār]: İş ve güç maʿnāsına. Ṣā'ib-i İṣfahānī, beyt:

مدتی گفتار بی کردار کردی مرحمت
روزگاری هم به من کردار بی گفتار ده

(Bir süre hiçbir şey yapmadan konuştun, merhamet! Bir zaman da konuşmadan benim için bir şey yap!)

گردِ پایِ حوض می گشت [gird-i pāy-ı ḥavż mī-geşt]: Maḥall-i töhmete uğradı. Ve dahi işi āşikār etmemek istedi. Şeyḫ Niẓāmī, beyt:

به شب زان حوض پایه پایه نگذشت
همه شب گرد پای حوض می گشت

(Geceleyin o kat kat havuzdan geçemedi. Gece boyunca havuzun etrafında dolaştı.)

گردِ سرش کردم [gird-i sereş kerdem]: Cānımı yoluna fedā ederim. Vuḳūʿī-i Tebrīzī, beyt:

چه کرده ام سبب رنجش تو چیست بگو
بیا که گرد سر بد گمانیت کردم

(Ne yaptım, incinmenin sebebi nedir söyle! Canımı yoluna feda ettiğim, gel!)

Yalnız سرش کردم [sereş kerdem] dahi derler. Ḳāḍī Nūr-ı İṣfahānī, beyt:

سر آن تندخو کردم که بتواند به آسانی
جهانی را به یک چین جبین بی دست و پا گردان

(Dünyayı tek bir kaş çatmayla kolayca elden ayaktan kesebilecek o öfkeli güzele başımı feda ettim.)

گردِ سرِ خود دوید [gird-i ser-i ḫod devīd]: Kendi kendini ser-geşte ve āvāre eyledi. Ve dahi "kendi bildiğine gitti" demek olur. Ve گردِ سرِ خود گردید [gird-i ser-i ḫod gerdīd] dahi bu maʿnāyadır. Kemāl İsmāʿīl, beyt:

پرگاروش از آنِ خود بر گرد سر بگردید
کو می نهد یکسو از بهر یار پایی

(Sevgili için bir tarafa ayak basan kimse, pergel gibi kendi bildiğine gitmiş oldu.)

گردش نمی توان گردید [girdeş nemī-tuvān gerdīd]: Yanına uğramak olmaz. Şāʿir, beyt:

بر آن سرم که به گردش بکرده ام لیکن
چنان نشسته به گردش نمی توان گردید

(Onun yanına gitme arzusundayım ama öyle bir oturmuş ki yanına uğramak olmuyor.)

گردنامه [gird-nāme]: Sikkeli dīnār. Raḍıyeddīn-i Nīşābūrī, beyt:

گردنامه است که شه اهل هنر را کرده است
شکل تدویر که بر دائرهٔ دینارست

(Padişahın hünerli kimseler için yaptığı sikke, demir para üstündeki yuvarlak şekildir.)[1]

Ve dahi ḥamāyil ki müdevver büküp eṭfāl boynuna bağlarlar. Riyāżī-i Semerḳandī, beyt:

پیشش کشید رخشی کز حلقه کاریش
کردند گردنامه وهم گریزان را

(Önüne bir at çekti, o atın eyer koşumunun halkasından kaçkınlar için muska yaparlardı.)

Ve dahi menḳūldür ki şol ruḳʿa-i murabbaʿaya derler ki içine baʿż-ı rüsūm-ı ġarībe yazıp gürīḫtenin yattığı yerde bastırırlar, başını döndürürler, teʾşīri dahi müteʿayyindir. Fi'l-vāḳiʿ muḥarrer olan ebyāttan fehm olunur. Riyāżī-i Semerḳandī, beyt:

بهر سرگردانئ دل گردنامه می کند
خط شبرنگی که آن مه می کشد بر گرد رو

(O ay, yüzünün etrafına gece renkli ayva tüyünü çekiyor, gönlün başını döndürmek için girdnāme yapıyor.)

گرفته زد [girifte zed]: Lāf vurdu. Şeyḫ Niẓāmī, beyt:

گرفته مزن در حریف افکنی
گرفته شوی گر گرفته زنی

(Rintlere laf atmaktan vazgeç! Laf atarsan laf yersin!)

گرفته سر [girifte-ser]: Vālih ve müteḥayyir. Kemāl-i Ḫocendī, beyt:

حدیث سر ما و پای حبیب
چو از سر گرفتی به پایان رسان

(Mademki bizim başımız ve sevgilinin ayağı hikāyesini baştan aldın, bitir!)

(53ᵇ)

گره به باد مزن [girih be-bād me-zen]: Dünyā taḥṣīline çalışma! Ḫᵛāce Ḥāfıẓ, beyt:

گره به باد مزن گرچه بر مراد وزد
که این مثل به سخن باد با سلیمان گفت

(Rüzgār Hz. Süleyman'a şöyle dedi: "Muradınca esse de dünya rüzgārına kapılma!".)

گره بر باد بست [girih ber-bād best]: Müşkil maṣlaḥatı vücūda getirdi. Mevlānā Hātifī, beyt:

گره بست بر باد تیمار کرد
دُم باد پا پر گره خوبتر

(Zor olanı yaptı, iyileştirdi/hizmetinde bulundu. Hızlı atın kuyruğunun düğümle dolu olması daha iyidir.)

گریبان فکندن [girībān fekenden]: Düşünüp temelluḳ eylemek. Ḥakīm Rüknā, beyt:

کی گریبان افکنم چون سایه در پای کسی
من که چون خورشید افلاک پیچیده دامنم

1 "Girdnāme" maddesinin bundan sonrası M: -

(Gökyüzündeki güneş gibi eteğini toplamış olan ben, falancanın peşinden gölge gibi niye gideyim!)

گریز پای [girīz-pāy]: Yaʿnī kaçağan kul ve ġayruhu. Beyt:

هستم ز جان غلامت اما گریز پایم
صد ره اگر فروشی بگریزم و بیایم

(Can u gönülden senin kölenim ama kaçmaya meyilliyim. Yüz defa da satsan kaçar yine gelirim.)

گری کند [girī kuned]: "Ona değer" demek maʿnāsına. Ḫᵛāce Ḥāfız̧, beyt:

مکدرست دل آتش به خرقه خواهم کرد
بیا بیا که گری می کند تماشایی

(Gönül bulanık, hırkayı ateşe versem gerek! Gel, gel ki seyretmeye değer!)

Mevlānā Cāmī, beyt:

جامی بمیرد از غم یاری که بهر او
گر صد هزار یار بمیری گری کند

(Cāmī öyle bir sevgilinin gamını çekiyor ki onun için yüz bin sevgili ölse değer!)

Ve gāhī āḫirine edāt-ı tavṣīf getirip گریمند [girīmend] derler. Mevlānā Cāmī, beyt:

به گریمند تحفه یاد کند
به گرامی هدیه شاد کند

(Değerli hediyeyle hatırlatır, kıymetli hediyeyle mutlu eder.)

گریه درگلو گره شد [girye der-gelū girih şud]: Şiddet-i elemden kināyedir. Kemāl-i Ḫocendī, beyt:

گفتم به آه و ناله غم از دل برون کنم
شد گریه در گلو گرهم آه چون کنم

(Ah ve inlemeyle gönülden gamı çıkarayım dedim, ne var ki gözyaşı boğazımda düğümlenmiş, nasıl ah edeyim!)

گلهٔ تو ترا و آنِ من مرا [gile-i tu turā vu ān-ı men merā]: İki dost çekişip barıştıklarında mācerā anılmamak için īrād ederler. Şāʿir, beyt:

آزردن دل بدید و به خنده گفت
گلهٔ تو ترا و آنِ من مرا

(Gönlümü incitmeye geldi ve gülerek "Senin şikāyetin sana, benimki bana!" dedi.)

گیتی پژوه [gītī-pejūh][1]: Ṣāḥib-ḳırān-ı memleket-sitān olan pādişāha derler. Şāʿir demiştir, beyt:

نشاید تلاشی به گیتی پژوه
اگر خواهدش نام دارا شکوه

(Dārā gibi nam bırakmak isteyen padişaha telaş yakışmaz.)

کیرخانهٔ قاضیست [kīrḫāne-i ḳāḍīst]: Gelip gideni ve girip çıkanı çok olan eve derler. Ḳāḍī-i Buḫāra ḥaḳḳında Ġulām Zīrekī demiştir. Ḳıṭʿa:

پسرک معطئ خراباتیست
قاضی کوچک ازو بسی راضیست

کیرش از کون به در نمی آید
کون او کیرخانهٔ قاضیست

(Oğlancık sürekli meyhanede, Buhara kadısı ondan epeyce razı. Kadı'nın kīri onun kūnundan hiç çıkmaz, onun kūnu, kadı'nın kīrhanesidir.)

کیرِ کاشی [kīr-i kāşī]: Zıbık ki ʿavrāt istiʿmāl ederler. Ḥakīm Şifāyī, der-hicv-i Mollā Ẕevḳī, rubāʿī:

ذوقی ریشت به پشم ماشی ماند
شعرت به نمد ز خوش قماشی ماند
بینیت به سنگ سرتراشی ماند
عینک چو نهی به کیر کاشی ماند

1 M: -

(Ey Zevkī! Sakalın gök börülce renginde yüne benziyor. Şiirin, kumaşı güzel abaya benziyor. Burnun, heykeltıraşın yonttuğu taşa benziyor. Gözlük takınca da zıbıka benziyor.)

کیرِ گاوی خورد که خر نخورد [kīr-i gāvī ḫored ki ḫar ne-ḫored]: Döğülmekle ıslāḥ olmayan ḥaḳḳında ḍarb ederler. Mevlānā Ṭūsī, ḳıṭʿa:

سرو اگر با قدت کند دعوی
یا رب از عمر خویش بر نخورد

کز رقیبت کند به طوسی جنگ
کیر گاوی خورد که خر نخورد

(Ya Rabbi! Eğer selvi kendisini sevgilinin boyuyla kıyaslarsa ömrü boyunca meyve vermesin! Rakip, Tūsī ile kavga ederse eşeğin yemediği kadar dayak yesin!)

گیرودار [gīrūdār]: Egerçi ceng maʿnāsınadır, ammā *Şerefnāme*'de be-maʿnī-i فرمانده [fermān-dih], yaʿnī ḥākim.

کیسه به برگِ گندنا بند [kīse be-berg-i gendnā bend]: Yaʿnī سخاوت کند [seḫāvet kuned]. Şeyḫ Niẓāmī, beyt:

بزرگی بایدت دل در سخا بند
سر کیسه به برگ گندنا بند

(Büyüklük için cömertliğe gönül verip kesenin ağzını pırasa yaprağıyla bağlamak/cömert olmak gerekir.)

کیک در شلوار [kīk der-şalvār]: Muẓṭarib ve bī-ḳarār olmaktan kināyedir. Ḥakīm Enverī, beyt:

چرخ را با شرفش سنگ فتد در موزه
کوه را با سخطش کیک فتد در شلوار

(Onun şerefi feleği dertlendirir. Onun öfkesi dağı ne yapacağını bilemez hale getirir.)

باب الکاف المضمومه
[BĀBU'L-KĀFİ'L-MAŻMŪME]

کدام سگست [kudām segest]: Yaʿnī, ne vücūdu ve ne ḥaddi vardır! Ḳāḍī Yaḥyā Nūrbaḫşī, beyt:

نهاده ای به وفاداری ارچه نام سگم
سگ تو اهل وفایند من کدام سگم

(Vefa gösterip adımı köpek koymuş olsan da asıl vefalı senin köpeğindir, ben kimin iti oluyorum!)

گربهٔ بید [gurbe-i bīd]: Söğüt çiçeği. Mevlānā Ümīdī, beyt:

اگر با نبات از نهیب آورد رو
کند گربهٔ بید قصد کبوتر

(Onun heybeti bitkiye etki edecek olursa, kedi görünümlü söğüt çiçeği güvercin avına çıkar.)

گربه درانبان [gurbe der-enbān]: Mekr ve ḥīleden kināyedir. Ḥakīm Enverī, beyt:

طمع کو گربه در انبان فرو شد
که بخل امروز با سگ در چوالست

(Açgözlülük heybede kedi olup kayboldu. Bugün cimrilik köpekle çuvala girdi.)

گربه در زندان سرا [gurbe der-zindān-serā]: Ġāyet-i buḫlden kināyedir. Gürbeyi ḥıfẓ mümkin değil iken zindānda ḥabs eder demektir. Keẕā fī-*Mü'eyyidi'l-Fużalā*.

گربه سوهان لیسد و از خود خورد [gurbe sūhān līsed u ez-ḫod ḫored][1]: Emṡāl-i maḳbūledendir. Bir żaʿīf ü nā-tüvān bir ḳavī şeyʾ taṣarrufa murād edinse, taṣarrufa ḳudreti olmasa meṡel-i mezbūru ḍarb ederler. Şāʿir demiştir, beyt:

1 M: -

دست فکرت نیست زان بازو برد
گربه سوهان لیسد و از خود خورد

(Düşünce eli o pazuyla yenişemez. Eğe yalayan kedi, kendinden yer.)

گربهٔ عابد نماز کرد [gurbe-i ʿābid namāz kerd]: Veraʿ ve taḳvā iẓhār eyledi, yine ḥīlesi vardır. Ḫᵛāce Ḥāfıẓ, beyt:

ای کبک خوش خرام کجا می روی بایست
غره مشو که گربهٔ عابد نماز کرد

(Ey güzel yürüyüşlü keklik! Nereye gidiyorsun? Dur gitme! Sakın gururlanma, çünkü sahte sofu olan kedi namazda!)

گربه همه شب به خواب بیند دنبه [gurbe heme şeb be-ḫᵛāb bīned dunbe]: Türkīde "aç tavuk kendini arpa anbarında sanır" dedikleri meṡeldir. Mīr Ṣādıḳ, beyt:

عاشق به خودش گر بکند وصلتش امید
گربه همه شب به خواب بیند دنبه

(Āşık kendi kendine sevgiliye kavuşmayı umuyor. Aç tavuk kendini darı ambarında sanır.)

گرگ آشتی کردن [gurg-āştī kerden]: Ẓāhirde muḥabbet ve bāṭında ʿadāvet ṭutmaya derler. **(54ª)** Ḫᵛāce Āṣafī, beyt:

ای صبا درد دل یوسف بگو یعقوب را
آشتی کردند اخوانش ولی گرگ آشتی

(Ey tan yeli! Yusuf'un gönlündeki derdi Yakup'a söyle! Kardeşleri ona sevgi duydular ama kurt sevgisi...)

Şeyḫ Niẓāmī, beyt:

باد که با خاک به گرگ آشتیست
ایمن ازین راه به ناداشتیست

(Rüzgār ile toprağın arasında kurt barışı var. Hiçbir şey olmaması bu yoldan daha güvenli.)

گرگ آشنایی [gurg-āşināyī]: Ġadr u nifāḳ ve mekr ü ḥīle ile dostluk etmeye derler. Keẕā fi'l-*Maḥmūdī*.

گرگِ باراندیده [gurg-i bārān-dīde]: Aşmış yürümüş ve görmüş geçirmiş. Baṣīrī-i Baġdādī, beyt:

روز باران بسکه در کوی بتان گردیده ام
در طریق عشقبازی گرگ باراندیده ام

(Yağmurlu bir günde güzellerin köyünü epeyce dolaştım. Artık aşk oyununda görmüş geçirmiş bir kurdum.)

گرگزاده عاقبت گرگ شود [gurgzāde ʿāḳibet gurg şeved]: Bed-aṣl terbiyet ile aṣīlzāde olmaz. Şeyḫ Saʿdī, beyt:

عاقبت گرگزاده گرگ شود
گرچه با آدمی بزرگ شود

(İnsanlarla büyüse bile, kurt yavrusu sonunda yine kurt olur.)

گرگِ یوسف [gurg-i yūsuf]: İftirā ile müttehem olan ādem ḥaḳḳında īrād ederler. Ebulmaʿānī, beyt:

بی خبر از جرمم و کردند اعدا متهم
دامن پاکم دروغ آلوده گرگ یوسفم

(Düşmanlar suçumdan habersiz beni itham ettiler. Temiz eteğime iftira bulaştı, Yusuf kurdu gibi masumum.)

گره از خر نزاید [gurre ez-ḫar ne-zāyed]: Bed-aṣldan iyilik gelmez. Ḥażret-i Mevlānā, beyt:

هیچ گندم کاری و جو بردهد
دیدهٔ اسبی که کره خر دهد

(Hiç buğday ekersen arpa biçer misin! Ya bir attan eşek doğduğunu gördün mü!)

کسِ زن [kus-i zen][1]: Yaramazlık ki kūn-ı ḫar maʿnāsına. Kemāl İsmāʿīl, beyt:

طمع چو منقطع آمد ز کس بود کسِ زن
که خویش از همه کمتر از این و آن داند

(Hırsı kesilen insan işe yaramaz olur. Kendisini hep şundan bundan daha aşağı/kötü bilir.)

گشاده ابرو [guşāde-ebrū]: Yaʿnī güleryüzlü. ʿArabīde صبیح الوجه [ṣabīḥu'l-vech] dedikleridir. Ebulmaʿānī, beyt:

روی عبوس واعظ نبود گشاده ابرو
رندان باده آشام دائم شوند خوش رو

(Vaizin asık suratı hiç gülmez. Şarap içen rintler ise hep güleryüzlüdür)

گشاده پیشانی [guşāde-pīşānī]: Yüzü ak, alnı açık. ʿArabīde وضاح الجبین [viżāḥu'l-cebīn] dedikleri taʿbīrdir.

گشادنِ فقاع [guşāden-i fiḳāʿ]: Yaʿnī تفاخر کردن [tefāḫur kerden]. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

گشادنامه [guşādnāme]: Menşūr-ı aḥkām-ı selāṭīn. Ḥakīm Senāyī, beyt:

نشود شسته جز به بی طبعی
نقشهای گشادنامه دعا

(Dua beratının nakışları, samimiyetsizlik dışında silinmez.)

گل [gul][2]: Egerçi maʿnāları maḥallinde taḥrīr ve beyān olunmuştur, ammā maʿnāyı muṣṭalaḥı bu maḥalde īrād olundu. Zīrā bu maḥall miṣālāt ve ışṭılāḥāt maḥallidir ki āteş kıvılcımı maʿnāsına istiʿmāl olunur. Mīr Ḫüsrev, beyt:

برگ می ریزد ز گل دائم خزان خواهد رسید
میهمان آید به خانه چونکه گل بارد چراغ

(Gülden sürekli yaprak dökülüyor, sonbahar gelecek. Eve misafir gelince mum kıvılcım yağdırır.)

کلاه انداز [kulāh-endāz]: İştiyāḳ-ı tām ile ṭālib maʿnāsına. Monlā ʿİzzetī, beyt:

به شوخی مثل آن هرگز ندیدم
کلاه انداز می گشتم به عمری

(Ömrüm boyunca şevkle dolaştım ama onun kadar işvelisini hiç görmedim.)

کلاه بر سر نهاد [kulāh ber-ser nihād]: Az nesneyi ziyāde ve ʿaẓīm göstermek. Ḥakīm Enverī, beyt:

قطرهٔ باران ازو بر روی آبی کی چکید
کو کلاهی بر سرش ننهاد حالی از حباب

(O ihsandan gölün üstüne bir yağmur damlası damlayınca göl de hava kabarcığıyla süslenip başına külah takmadı)

کلاهش زد و برد نیاید [kulāheş zed u burd neyāyed]: Ulūhiyyetten ʿibārettir. Ḥakīm Enverī, beyt:

گفت او را گله چگونه کنم
که کلاهی نیایدش زد و برد

(Dedi ki: "Ona nasıl derdimi anlatayım! Gözü kibirden bir şey görmüyor".)

گلِ اوست [gul-i üst]: Onun nişānı ve ʿalāmeti vardır. Mīr Ḫüsrev, beyt:

رخش گل گل برآمد از می و گفتم چه تابست این
گشاد آن غنجه لب لب را که گلهای شرابست این

(Yüzü şaraptan gül gül/al al olunca "Bu neyin harareti?" dedim. O gonca dudaklı ağzını açtı ve "Bu, şarabın belirtisi" dedi.)

Mevlānā Hilālī, beyt:

مستانه ز گلهاست که بر سر زده ای باز
اینها گل آنست که ساغر زده ای باز

(Güllerden mahmurca başgöstermişsin. Bu, yine şarap içtiğinin bir göstergesi.)

1 M: -
2 M: -

گلِ ابری [gul-i ebrī]: Yaʿnī ebr-i bahārī. Mevlānā Ṣāʾib, beyt:

هر فرقه را دل از سخنی تازه می شود
بر هر گل زمین گل ابری گماشته اند

(Her topluluğun gönlünü bir söz tazeliyor. Yeryüzündeki güller için de bahar bulutu görevlendirilmiş.)

Mevlānā Ṣāʾib, beyt:

کار ما از ساغر پر مَی بسامان می شود
مجلس ما از گل ابری گلستان می شود

(İşimiz şarap dolu kadehle düzelir. Meclisimiz bahar bulutuyla gül bahçesi olur.)

گل به چشم افتاد [gul be-çeşm uftād]: Yaʿnī göze ak düştü. Mevlānā Ṣāʾib, beyt:

روزگارم تیره و بختم سیاه افتاده است
گل به چشم روزنم از مهر و ماه افتاده است

(Günlerim bulanık, bahtım da kara düşmüş. Göz pencereme ay ve güneşten ak düşmüş.)

گلدسته [gul-deste]: Minäreden kinäyedir. Mevlānā Hātifī, beyt:

مؤذن ز گلدسته شد نغمه ساز
چو بلبل که بر شاخ گل شد طراز

(Müezzin, şakıyarak gül dalını süsleyen bülbül gibi, minareden ezan okumaya başladı.)

گلِ زمین [gul-i zemīn]: ʿIyş u ʿişret olacak mekān. Mevlānā Hātifī, beyt:

در هر گل زمینی دارند شکل نرگس
پیران باده پیما پر کرده جام باده

(Yeryüzündeki her eğlence yeri nergise dönüşmüş, meyhaneciler şarap kadehini doldurmuş.)

Ve dahi maḥallāt arasında cāy-ı cemʿiyyet olan mekāna derler. Baba Fiġānī, beyt:

تو در غرور حسن که در هر گل زمین
خلقی در آرزوی سلام تو می کشند

(Sen güzelliğinin verdiği gururla meclis meclis gezerken halk seni selamlama hasreti çekiyorlar.)

گلِ صباح [gul-i ṣabāḥ]: Yaʿnī çın seḥer, ṣabāḥ vaḳti ẓāhir olduğu maḥall. Ḫᵛāce Āṣafī, beyt:

عرق ز می به درخت گل صباح بهار
نشسته بر سمن و لاله شبنم سحراست

(Şarabın verdiği terleme, bahar sabahı yasemin ve lalenin üstüne yerleşmiş seher çiyidir.)

گلش شکوفه کرد [guleş şukūfe kerd]: Gizli aḥvāli açıldı. Şeyḫ Niẓāmī, beyt:

آن شب از رخنه ای که داشت ملش
زاد دیده شکوفه کرد گلش

(O gece şarabın verdiği keyifle gizli sırrı ortaya çıktı.)

گل شکفتن [gul şukuften]: Rāz açılmaktır. Seyfī-i Buḫārī, beyt: **(54ᵇ)**

هست از دهنت در دل هرغنجه سخنها
گلها شکفد گر بگشایند دهنها

(Her gonca senin ağzından bahsediyor. Ağızlar açılınca sırlar ortaya çıkar.)

گل کردن [gul kerden]: Rāz açmak maʿnāsına. Ṭālib-i Āmulī, beyt:

غنجهٔ گل باز قصد خون بلبل می کند
عاشقی پنهان نماند عاقبت گل می کند

(Gül goncaları bülbülün kanına niyetlendiğine göre āşıklık gizli kalmayıp sonunda açığa çıkacak.)

Ve bir ḥādiṣe ẓuhūruna da derler. Kemāl-i Ḫocendī, beyt:

مشو با هر کسی ای غنجهٔ باغ حیا همدم
تبسم کردنت با این و آن گل می کند آخر

(Ey haya bağının goncası! Her çerçöple beraber olma! Ona buna tebessüm etmen, sonunda sırrını herkese açacak.)

گل وا کردن [gul vā kerden] dahi گل کردن [gul kerden] maʿnāsınadır. Ġıyāṣeddīn, beyt:

ای صبا آن باغ عارض را تماشا کرده ای
مضطرب می بینمت گویا که گل وا کرده ای

(Ey tan yeli! Sevgilinin yanağı bahçesini seyrediyorsun. Seni üzüntülü görüyorum, sanki bir şey var!)

Ve Mevlānā ʿAbdu'r-raḥmān-ı Cāmī, ḥādiṣe ẓuhūruna گل شکفت [gul şukuft] dahi demiştir, beyt:

گلها شکفت و گل رخ من زیر خاک خفت
ما را درین دیار عجائب گلی شکفت

(Güller açıldı ama benim gül yüzlüm henüz toprak altında uyuyor. Bu ülkede bizim için garip çiçekler açılıyor/acayip şeyler oluyor.)

گلِ نافرمان [gul-i nā-fermān]: Benefşe. Mecnūn-ı Çepnüvīs, beyt:

روی برتافت ز حکم تو گل نا فرمان
هست برگشتن رویش گل نا فرمانی

(Menekşe senin hükmünü duyunca yüz çevirdi. Onun yüzünü döndürmesi emre itaatsizliktir.)

کلوخ انداز [kulūḫ-endāz]: Bīhūde-güftār ve perīşān-gūy. Şeyḫ Niẓāmī, beyt:

کلوخ انداخته چون خشک نمناک
کلوخ اندازئ ناکرده بر خاک

(Toprak parçası gibi hiçe sayıp yerli yersiz sözler söyledi.)

Ve dahi kendini bilmez evżāʿ-ı nā-hemvār ṣāḥibine derler. Şeyḫ Saʿdī, beyt:

مکن با هر کلوخ انداز پیکار
سر خود را به نادانی شکستی

(Usta atıcıyla/cahille savaşma! Yoksa cahillik yapıp kendi başını yakarsın!)

کله ژنگله جنبان [kuleh-jengule-cunbān]: Diyār-ı ʿAcem'de zen-pāre eşḫāṣın külāhları olur, üzerinde ḫāye şeklinde surḫ-reng nişānları olur, ol maḳūlelere bu vech tesmiye olunmuş. Ḥaḳīm Şifāyī, der-hicv-i vezīr-i Mü'min Ḫan, beyt:

گر در ملک کل منی سیک باز سقط شد
بابای کله ژنگله جنبان به کجا رفت

(Benim hatunumsan benden sana fayda yok, zampara baba nereye gitti?)

کله شکست [kuleh şikest]: Sarığı ya ʿaraḳçīni kec-rev giymekten ʿibārettir. Ḫᵛāce Selmān, mıṣraʿ:

خاصه که طرف کله بر مه تابان شکست

(Bilhassa başlığını parlak ay gibi olan yüzüne doğru kıvırdı.)

Ve kāġıd bükmeye de کاغذ شکست [kāġad şikest] derler. Mıṣraʿ-ı ṣānī, Ḫᵛāce Selmān, mıṣraʿ:

تیر محرر ترا کاغذ دیوان شکست

(Utarit senin divanında kâğıt büker.)

گم شد پیِ نخودِ سیاه [gum şud pey-i noḫūd-ı siyāh]: Bir kimesne murād-ı maḳṣūduna vūṣūlde ʿāciz oldukta īrād ederler. Beyt:

ربود خال تو گفتم دل مرا ای ماه
به ناز گفت که گم شد پی نخود سیاه

("Ey ay! Kara benin gönlümü çeldi" deyince nazlı nazlı "Kara nohudun arkasında kayboldu/istediğini gerçekleştiremedi" dedi.)

گنبدِ اعظم [gunbed-i aʿẓam]: Yaʿnī ʿarş-ı mecīd. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

گنبد زد [gunbed zed]: Atını naḳle kodu. Ve dahi at sıçrattı. Mevlānā Cāmī, der-ṣıfat-ı

Burāḳ, beyt:

گنبد خاک پس پشت افکن
راند از آفاق برون گنبد زن

(Hākī gökyüzünü arkasına alıp atını seyirterek ufuklarda kayboldu.)

Ve گنبد [gunbed], aṣlında naḳl vurmağın mevżūʿ ismidir. Mīr Ḫüsrev, beyt:

ز همت ساختم رخش فلک گام
به یک گنبد رسیدم بر نهم بام

(Gökyüzüne adım atan bir gayret atı yaptım. Daha ilk adımında dokuzuncu kata/tepesine vardım.)

گنبد کرد [gunbed kerd]: Miṣl-i گنبد زد [gunbed zed]. Ḥażret-i Mevlānā, beyt:

تازیانه برزدی اسبم بگشت
گنبدی کرد و ز گردون برگذشت

(Kırbaç vurdun, atım bir adımda gökyüzünden aştı.)

گنبدِ گل [gunbed-i gul]: Yaʿnī ġonca-i gül. Ḥakīm Ḥāḳānī, beyt:

فریب گنبد نیلوفری مخور که کنون
اجل چو گنبد گل برفشاندت عمدا

(Lacivert gökyüzüne aldanma! Bugün ecel sana kasıtlı olarak goncagül saçıyor.)

Bu maʿnāya, Ḫᵛāce Selmān, beyt:

وگر ز باد نگردد خراب گنبد گل
نسیم لطف اگر باد را شود معمار

(İyilik yeli rüzgārı yönlendirecek olursa, goncagül bir daha rüzgār yüzünden solup pörsümez.)

گنبدِ چهار بند [gunbed-i çehār-bend]: Yaʿnī dünyā. Keẕā fī-*Mecmaʿi'l-Fürs*.

گنبدِ صوفی لباس [gunbed-i ṣūfī-libās]: Yaʿnī felek. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

گنبدِ طاقدیس [gunbed-i ṭāḳ-dīs]: Yaʿnī felek. Eyżan minhā.

گنبدِ مقرنس [gunbed-i muḳarnas]: Miṣl-i گنبد طاقدیس [gunbed-i ṭāḳ-dīs]. Eyżan minhā.

کنده بر پایِ خویش زد [kunde ber-pāy-ı ḫᵛīş zed]: Türkīde "kendi ayağına balta vurdu" dedikleri meṣeldir. Şeyḫ Niẓāmī, beyt:

چو طالع جهانگردی آرد به پیش
نشاید زدن کنده برپای خویش

(Talih önümüze dünyayı dolaşmayı getirdiyse, kendi ayağına balta vurmak olmaz.)

کندهٔ تیرخورده [kunde-i tīr-ḫorde]: Merd-i puḫte vü miḥnet-keşīde vü kār-ı cihān-āzmūde. Kemāl-i Ḫocendī, beyt:

دلم ز زخم زبانها نگردد آزرده
که عاشق تو بود کندهٔ تیر خورده

(Gönlüm dil yaralarından incinmez, çünkü senin āşığın sıkıntıya katlanmasını bilir.)

گواهِ او در آستین [guvāh-ı ū der-āstīn]: Ḥāżır-cevāb ve sözü işbātla söyler. Mevlānā Kişverī, der-naʿt-ı şerīf, beyt:

اطلس زربفت سلطانیست فرش آسمان
شال فقرش را گواه رحمت اندر آستین

(Gökyüzü yaygısı, sultanın altın işlemeli atlasıdır. Onun fakr şalı rahmet delilidir.)

ʿAşḳī-i Tebrīzī, beyt:

ز ساعد تو ز بس داغ آتشین باشد
گواه عاشق مسکین در آستین باشد (55ª)

(Zavallı āşık senin kolun yüzünden o kadar ateşli yara yaktı ki onun delili yenindedir/ispatı vardır.)

گواهِ او مغربیست [guvāh-ı ū maġribīst]: Sözünde ṣıdḳ u ḥaḳīḳat ve iddiʿāsında delālet ü ṣebāt yok demektir. Mevlānā Kātibī, beyt:

گر گویدت فقیه که زریست پاک این
مشنو که آن گواهئ او مغربی بود

(Fakih sana "bu saf altındır" derse inanma! Çünkü onun iddiasında bir delil yoktur.)

کوته آستین [kūteh-āstīn]: Ṣūret-i ṣalāḥta olan ehl-i fesād. Zīrā sārıḳ ferāḫ-āstīn olur mesrūḳu setr ve iḫfā için. ʿArabīde اخذ ید القمیص[1] [eḫaẕe yede'l-ḳamīṣ] derler. Ḫᵛāce Ḥāfıẓ, mıṣraʿ:

درازدستئ این کوته آستینان بین

(Şu kısa yenlilerin el uzunluğuna bak!)

کوته اندیش [kūteh-endīş]: Sonunu saymaz. Mevlānā Cāmī, beyt:

نوشته بدان نکتهٔ جانگداز
که ای کوته اندیش و دامن دراز

(Oraya şu can eritici nükteyi yazdı: Ey kıt düşünceli ahmak!)

کوته بام [kūteh-bām]: Dūn-himmet ve bīġayret. Ve dahi esrār u aḥvālin ifşā edici. Evḥadeddīn-i İṣfahānī, beyt:

حال مَی خوردنم از روزن و سوراخ نشست
همه همسایه بدیدند ز کوته بامی

(Şarap içmiş halimle pencere ve balkonda görüldüm. Bütün komşular sırlarıma mahrem oldu.)

کوته بین [kūteh-bīn]: Ġalaṭ-endīş ve bītedbīr. Kemāl-i Ḫocendī, beyt:

به عهد قامتت برکنده بادا چشم کوته بین
که چون نرگس نظر بر سرو و بر شمشاد می دارد

(Basiretsiz göz, senin boyunun devrinde yerinden sökülsün! Çünkü aynı nergis gibi selvi ve şimşir ağacına bakıyor.)

1 Gömleğin yenini tuttu.

کوته دیوار [kūteh-dīvār]: Türkīde "yalımı alçak" dedikleri meṣeldir. Kemāl İsmāʿīl, beyt:

گنبد چرخ که بالا و دراز آهنگست
هست باهمت عالئ تو کوته دیوار

(Oldukça yüksek ve inatçı olan gökkubbe, senin yüce himmetin sayesinde yalımı alçak oldu.)

Bu maʿnāya پست دیوار [pest-dīvār] dahi derler. Mevlānā Hātifī, beyt:

چه صفهای چرگه بهم داد دست
شد آن بی کران دشت دیوار پست

(Avcı safları sıra sıra dizildi. O uçsuz bucaksız ova, yalımı alçak oldu.)

چرگه [çergeh], sürgün avıdır.

گودران [gūderān]: Yaʿnī refāhiyyet. Ebulmaʿānī, beyt:

گشته ام در شهر عشقت از ستم بی خانمان
در زمان حسن دلسوزت ندیدم گودران

(Senin aşkının şehrinde zulüm yüzünden evsiz barksız kaldım. Gönül yakıcı güzelliğin zamanında refah görmedim.)

گور جدا خانه جدا [gūr cudā ḫāne cudā]: Bir kimesnenin ṣoḥbetinden iʿrāż olundukta īrād ederler. Mevlānā Cāmī, beyt:

مرده و زنده ملولم ز ملاقات رقیب
هست دیرین مثلی گور جدا خانه جدا

(Ölü ya da diri, rakiple görüşmekten üzgünüm. "Mezar ayrı, ev ayrı" eski bir atasözüdür.)

کور و کبود [kūr u kebūd][2]: Kāf-ı ʿArabī ile. ʿĀciz ve fürū-mānde. Hazret-i Mevlānā kuddise sirruhu, beyt:

پیش هست او بباید نیست بود
چیست هستی پیش او کور و کبود

2 M: -

گر نبودی کور ازو بگداختی
گرمیٔ خورشید را بشناختی

گر نبودی او کبود از تعزیت
کی فسردی همچو یخ از ناحیت

(Varlığı Allah'ın varlığında yok etmek gerekir. Niye? Çünkü varlık O'nun katında āciz dir. Varlık kör olmasaydı onda erir, güneşin sıcaklığını bilirdi. Teselliden dertli olmasaydı, dünyadan buz gibi nasıl soğurdu!)

Hazret-i Mevlānā kuddise sirruhu, beyt:

طفل تا گیرا و تا پویا نبود
مرکبش جز گردن بابا نبود

چون فضولی گشت و دست و پا نمود
در عنا افتاد و درکور و کبود

(Çocuk büyüyüp kendi ayağı üstünde durana dek, ona babasının omuzundan başka binek yoktur. Büyüyüp serpilince de kendisini sıkıntıya sokup āciz kalır.)

گوساله از پشتِ میخ پرّد [gūsāle ez-puşt-i mīḫ perred]: Türkīde "el kanadıyla uçar" dedikleri meŧeldir. Ebulmaʿānī, beyt:

به رندان چرا می کند صوفی توبیخ
که پرید گوساله از پشت میخ

(Zahit niye rintleri azarlayıp el kanadıyla uçuyor!)

گوش به در شد [güş be-der şud]: Yaʿnī muntaẓır oldu. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

گوش پهن کرد [güş pehn kerd]: Kulak kabarttı. Ḫᵛāce Ḥāfıẓ, beyt:

دوشم ز بلبلی چه خوش آمد که می سرود
گل پهن کرده گوش ز شاخ درخت خویش

(Dün gece bana bir bülbülün nağmesi ne güzel geldi! Gül, kendi dalından kulak kabartmış dinliyordu.)

گوش بیفشرد [güş biyefşurd]: Yaʿnī güş-māl verdi. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

گوش خورد [güş ḫord]: Miŝl-i گوش بیفشرد [güş biyefşurd]. Ḥakīm Enverī, beyt:

نه ز آسیب قضا گوش خوری
نه به اشکال فلک درمانی

(Olaylardan zarar görmeyesin, feleğin oyunları karşısında āciz kalmayasın!)

گوش دار [güş dār]: *Şerefnāme*'de, "muḥāfaẓa eyle!" maʿnāsınadır. Ammā meşhūru, "ġāfil olma!" maʿnāsınadır. Ḥakīm Firdevsī, beyt:

در آن دم که اسب افگنی هوش دار
سلیح هم آورد را گوش دار

(At koşturduğun zaman uyanık ol! Arkadaşının silahına göz kulak ol!)

Ferheng-i Mīrzā Şāh Ḥüseyn-i Vefāyī'de bemaʿnī-i بدل کردن [bedel kerden] ve عوض دادن [ʿivaż dāden] maṣṭūrdur. *Mecmaʿu'l-Fürs-i Sürūrī*'de be-maʿnī-i nijād, aṣl ve nihād merḳūmdur.

گوش داشت [güş dāşt]: گوش دار [güş dār]-ı merḳūmun māżīsi olur, muḥāfaẓa eyledi maʿnāsına. Ḫᵛāce Selmān, beyt:

آسمان در حلقهٔ خود گوهری می داشت گوش
ساخت امروزش برای آفرینش گوشوار

(Gökyüzü kendi halkasında bir mücevher saklardı, bugün onu halk için küpe yaptı.)

Şerefnāme ṣāḥibinin ḳavlini mü'eyyid, Ḫᵛāce Ḥāfıẓ, beyt:

ای ملک العرش مرادش بده
وز خطر چشم بدش گوش دار

(Ya Rabbi! Onun muradını ver! Onu her türlü kötü gözden koru!)

گوش سرای [güş-serāy]: İşittiğin fehm edip ḥıfẓ edene derler. Üstād, ḳıṭ'a:

دشمن درگهت که نشناسند
لحن داود را ز بانگ درای

رشک عیسی شود اگر گردد
مدحتت را به صدق گوش سرای

(Senin düşmanların, Hz. Davut'un sesini çan sesinden ayıramazlar. Meddah senin övgünü doğrulukla yaparsa, Hz. İsa'yı bile kıskandırır.)

گوش را نوازش دادن [güşrā nuvāziş dāden]: Ya'nī kulak çekmek. Ḥakīm Şifāyī, beyt:

نوازش داد عرش دوستداری
به پیغام قبولم گوش داری

(Muhabbet kulağını tutup kabul haberimi dinlersin!)

گوش گذاری کرد [güş-guẕārī kerd]: Sözü īhāmlı söyledi. **(55b)** Ḫᵛāce Ḥāfıẓ, beyt:

کس نیارد که برو دم زند از قصهٔ ما
مگرش باد صبا گوش گذاری بکند

(Kimse sevgilinin yanında bizim hikāyemizden bahsedemez, belki tan yeli kulağına fısıldar.)

گوش کرد [güş kerd]: Nigāh eyledi ve fehm edip anladı. Keẕā fi'l-*Maḥmūdī*. Bu ma'nāya, Şeyḫ Niẓāmī, beyt:

کلاغی تک کبک را گوش کرد
تک خویشتن را فراموش کرد

(Kekliğin sekişini gören bir karga, kendi sekişini unuttu.)

Bu ma'nāya درگوش کرد [der-güş kerd] dahi derler. Mevlānā Cāmī, beyt:

کلاغی ره کبک در گوش کرد
ره خویش را هم فراموش کرد

(Kekliğin yürüyüşünü gören bir karga, kendi yürüyüşünü unuttu.)

گولِ او مخور [gūl-ı ū me-ḫor]: "Onun ḥīle ve alına aldanma!" diyecek yerde isti'māl olunur. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*.

گوله بار [güle-bār]: Arka yükü. Kemāl-i Ḫocendī, rubā'ī:

آسوده کسی که عشق یاری دارد
از محنت و غم گوله باری دارد
از قسم جماد باشد آدم نبود
آن کس که به غیر عشق کاری دارد

(Ne mutlu āşık olup dert ve gam yükünü sırtına alan kimseye! Aşktan başka bir işi olan kimse ise ot cinsindendir, insan değildir.)

کونِ خری [kūn-ı ḫarī]: Kötülük. Şems-i Faḫrī, beyt:

روان و خوره و سرگشته چشم بسته مدام
بود ز کون خری بر مثال گاو خراس

(İşe yaramazlığı yüzünden değirmen öküzü gibi sürekli yürüyor, sürünüyor, gözü bağlı ve başı-boş geziyor.)

کونِ خر را کیرِ خر می باید [kūn-ı ḫarrā kīr-i ḫar mī-bāyed]: Yaramaza yaramazlık gerektir. Ebulma'ānī, meşnevī:

هر که از مقدار خود افزون شود
پند و تأدیبش حوادث می کند

این مثل در حق او را شایدش
کون خر را کیر خر می بایدش

(Felek, haddini aşan kimseye haddini bildirir. Böylesi için şu atasözü yakışır: Kötüye kötülük gerektir.)

Bu ma'nāya کسِ زن [kus-i zen] dahi derler. Kemāl İsmā'īl, beyt:

طمع چو منقطع آمد ز کس بود کسِ زن
که خویشتن همه کمتر از این و آن داند

(Hırsı kesilen insan işe yaramaz olur. Kendisini hep şundan bundan daha aşağı/kötü bilir.)

کون فراخی می کند [kūn-ferāḫī mī-kuned]: Ḥaddinden ziyāde ḫarc u ṣarf ve sefāhet eden ḥaḳḳında īrād ederler. Bu taʿbīr Türkīde dahi müstaʿmeldir, "göt genliği eder" derler.

کوه به کوه نمی رسد آدم به آدم می رسد [kūh be-kūh nemī-resed ādem be-ādem mī-resed]: Türkīde "dağ dağa kavuşmaz ādem ādeme kavuşur" dedikleridir. Şeyḫ Niẓāmī, ḳıṭʿa:

باور نکردمی که رسد کوه سوی کوه
مردم رسد به مردمی باور بکردمی

کوهی بود تنم که به او کوه غم رسید
من مردمم چرا نرسیدم به مردمی

(Dağ dağa kavuşmaz ama insan insana kavuşur derdim. Bedenim bir dağdır ve gam dağı ona kavuştu. Ben ise insanım ama bir insana kavuşamadım.)

گوه دلال [gūh-dellāl]: Kāf-ı ʿAcemī ile. Oğlan pāzeneki. Nitekim ʿavrat pāzenekine دفکش [def-keş] derler. Mevlānā Ümīdī, ḳıṭʿa:

گفت حافظ فلان ماهیچه
همه درویش رسم بغرایی

گوه دلال و دفکش صد بار
بهتر از شاعری و منلایی

(Hāfız dedi ki: Hepsi falanca aylık için fasih sözler söyleyen birer fakir. Kadın ve oğlan satmak, şairlik ve mollalıktan yüz kere daha iyi!)

کوه را فرهاد کند و لعل را پرویز یافت [kūhrā ferhād kend ve laʿlrā pervīz yāft]: Biri zaḥmet çekip çalıştı, naṣīb ġayra oldu. Ebulmaʿānī, beyt:

برده ام صد رنج وصلت شد نصیب دیگران
کوه را فرهاد کند و لعل را پرویز یافت

(Kavuşma için yüz zahmet çektim, başkalarına nasip oldu. Dağı Ferhat kazdı, lali Hüsrev buldu.)

کوه ظریف [kūh-ẓarīf][1]: Bu ʿibāret maʿnāsıyla Türkīde dahi maẓhar maʿnāsı olan ẓurefā beyninde müstaʿmeldir. Māhir, beyt:

رندان به جهان همه حریفند
زهاد زمان کوه ظریفند

(Rintler dünyada hep mert olmuşlardır. Ham sofular zamanın görmemişleridir.)

کوهگیر [kūh-gīr][2]:Vaḥşet-āşinā ve ülfet-bīgāne olan adama derler. Ḥakīm Ḥāḳānī, beyt:

جانم آنجاست به دریای طلب غرقه مکن
کوهگیرم که سوی خوان شدنم نگذارند

(Canım orada, onu talep denizinde boğma! İnsanlara yakın değilim, sofra tarafına geçmeme izin vermezler.)

گوه می خورد و ره می رود [gūh mī-ḫored u reh mī-reved]: Yāve-güy ve bīhūde-güftār ḥaḳḳında īrād ederler. Müşfiḳī-i Buḫārī, der-ḥaḳḳ-ı Emīnī, ḳıṭʿa:

یتیمی و منلا امینی بهم
که شهر از جفاهای مه می رود

ندارند جز شعر خود توشه ای
که گوه می خورد او و ره می رود

(Yetīmī ve Molla Emīnī, bir dilberin cefaları yüzünden beraberce şehirden gidiyorlar. Şiirleri dışında bir azıkları yok. Ne bulsalar yiyip yol gidiyorlar, yani boş sözler söyleyip duruyorlar.)

1 M: -
2 M: -

باب اللام المفتوحه
[BĀBU'L-LĀMİ'L-MEFTŪḤA]

لاله گاه [lālegāh][1]: Pabuca derler. Iṣṭılāḥīdir. Ḥakīm Senāyī, beyt:

بل با کف پای تو ببوسیم
انگار که مهر لاله گاهیم

(Hatta senin ayağının altını öpüyoruz, sanki pabuç çivisiyiz.)

لامِ درویشی [lām-ı dervīşī][2]: Ḳalenderān beyninde ıṣṭılāḥ-ı maḫṣūṣadır. Başlarına giyerler bir nevʿ tāc-ı nemedīndir. Ḥakīm Ḥāḳānī, beyt:

فرو کن نطع آزادی برافکن لام درویشی
که با لام سیه پوشان نماند لاف لامانی

(Özgürlük kilimini ser, dervişlik tacını yukarı fırlat! Zira kara giyenlerde yalan dolan kalmadı.)

Ve لامان [lāmān]dan murād, firīb ve dürūġdur.

لبِ شیرین [leb-i şīrīn]: Mayḫoş olan nesnedir, her ne olursa. Şāʿir, beyt:

لب شیرین به بادهٔ دیرین
چو رساندند گشت لب شیرین

(Tatlı dudağı yıllanmış şarapla birleştirince dudak tatlandı/mayhoş oldu.)

(56ᵃ)

لب و سنگ [leb u seng]: "Ḫāmūş ol!" demektir. Mevlānā Cāmī, der-naʿt-ı şerīf, beyt:

بسکه از گوش خسان درِ تو تنگ
دارد ای خواجه ازین بس لب و سنگ

1 M: -
2 M: -

کهن کیسه [kuhen-kīse]: Ḫasīs ve baḫīl. Şeyḫ Niẓāmī, beyt:

کهن کیسه شد خاک پنهان شکنج
که هرگز برون نآرد آواز گنج

(Asla hazine sesi gelmediğine göre gizli gizli oyunları olan felek cimrileşti.)

گویا که رفت و سنگ بست [gūyā ki reft u seng best]: Eğlendi gelmedi demektir. Viṣālī-i Meşhedī, beyt:

دل به من می گفت کز کوه غمش آرم خبر
بنگرید آن سنگ دل گویا که رفت و سنگ بست

(Gönül bana, "sana gam dağından haber getireyim" diyordu. Gidin bakın, o taş kalpli sanki eğlendi gelmedi!)

گویست و چوگان هم [gūyest u çevgān hem]: "İşte meydān!" demektir. Ehlī-i Şīrāzī, beyt:

ز انجم گوی خوبی بردی و از ماه تابان هم
اگر خورشید دعوی می کند گویست و چوگان هم

(Parlak ay ve yıldızların topunu iyi çeldin! Güneş de sana meydan okursa işte meydan!)

گوینده را دم گرفت [gūyenderā dem girift]: Söyleyiciden söz ṣādır olmadı. Keẕā *fī-Şerefnāme.*

گویِ هفت راه [gūy-ı heft-rāh]: Yaʿnī dünyā. Eyżan minhā.

کهنه سوار [kuhne-suvār]: Aşmış ve yürümüş. Bābür Şāh, beyt:

اندر زمانه کهنه سواران یکی می است
آنکو دم قبول نفس می زند نی است

(Zamanımızda görmüş geçirmişlerden biri şaraptır. Kabul nağmesinden dem vuran da neydir.)

(Efendiler efendisi! Senin inci sözün alçakların kulağına sığmıyorsa bundan böyle suskun kal!)

Bu maʿnāya, Hümāyūn Şāh, rubāʿī:

هندو پسری دیدم اندر صف جنگ
رخسارۀ او از آتش مَی شد گلرنگ
گفتم صنما ز لعل لبت کامم بخش
در خنده شد و گفت همایون لب و سنگ

(Savaş meydanında bir esmer güzeli gördüm. Yanağı şarap ateşiyle al al olmuştu. "Ey dilber, lal dudağından muradımı alayım" deyince gülerek "Sus Hümāyūn!" dedi.)

لشگر شکوف [leşger-şukūf]: Yaʿnī şecīʿ ve bahādır dil-āver. Keẕā fi'l-*Mecmaʿ*.

لعلِ سفته [laʿl-i sufte]: Yaʿnī mey-i surḫ.

لعلِ نا سفته [laʿl-i nā-sufte]: Yaʿnī sürūd. Şeyḫ Niẓāmī, beyt:

گهی لعل سفته به پیمانه خورد
گهی گوش بر لعل نا سفته کرد

(Bazen kadehten şarap içip bazen de şarkı dinledi.)

لنگی به رهواری براند [lengī be-rehvārī bi-rānd][1]: Bir kimesne ʿaybın setr eyledikte īrād ederler. Ḥakīm Enverī, beyt:

مرا اندازۀ تمهید عذران کجا باشد
ولیکن چون کنم لنگی همی رانم به رهواری

(Benim özrümü dilediğimce yapabilmem nasıl mümkün olsun! Lākin ne yapayım, aybımı kapatmaya çalışıyorum.)

باب اللام المکسوره
[BĀBU'L-LĀMİ'L-MEKSŪRE]

لباسِ راهبان [libās-ı rāhibān]: Yaʿnī siyāh-reng ve siyāhī. Keẕā fī-*Şerefnāme.*

1 M: -

باب الميم المفتوحه
[BĀBU'L-MĪMİ'L-MEFTŪḤA]

مادر به خطا [māder be-ḫaṭā]: Yaʿnī veledü'z-zinā. Nāmī-i Sebzvārī, beyt:

ای قدر خطت نامه زدی بی سر و پایی
غماز و سیه باطن و مادر به خطایی

(Ey sevgilinin ayva tüyü için perişan bir kitap yazan! Gammaz, içi kararmış ve ne olduğu belirsizsin!)

مادر جلب [māder-celeb]: Rūsbī analı demektir. ʿUbeyd-i Zākānī, beyt:

حیزیست بسی پدر ندیده
مادر جلب است و کون دریده

(Baba görmemiş bir hīzdir. Anası fahişedir, kendi oğlandır.)

ماده گاو زین کرد [māde-gāv zīn kerd]: Yaʿnī firār edip kaçtı. Keẕā fī-lüġati'l-muʿtebere.

ما را به ما رها کن [mārā be-mā rehā kun]: Bizi kendi ḫālimize koy! Kemāl-i Ḫocendī, beyt:

چند گویی شد به دریا اشک مژگانت کمال
ای ملامتگر رها کن یک دمی ما را به ما

(Ey kınayıcı! Daha ne kadar "Kemāl! Gözyaşın deniz oldu" diyeceksin. Bizi kendi halimize bırak!)

ما را زاغ می گیری [mārā zāġ mī-gīrī] ve **ما را کلاغ می گیری** [mārā kelāġ mī-gīrī][1]: "Sen bizi aldayamazsın!" diyecek yerde ḍarb ederler. Şāh Ṭāhir-i Dekkenī, beyt:

1 M: -

باب اللام المضمومه
[BĀBU'L-LĀMİ'L-MAŻMŪME]

لعابِ گاو [luʿāb-ı gāv]: Yaʿnī kāġaẕ. Keẕā fī-*Şerefnāme.*

لعابِ گوزن [luʿāb-ı gevezn]: Ṣabāḥ aydınlığı. Ebulmaʿānī, beyt:

دهانش خشک بوده از تب و تاب
لعاب گوزنش می داد و می تاب

(Sabah aydınlığında güneş parlıyordu. Sıcaktan ağzı kurumuştu.)

Mecmaʿu'l-Fürs'te be-maʿnī-i berḳ u tābiş-i āfitāb masṭūrdur.

لقمهٔ خليفه [loḳma-i ḫalīfe]: Yaʿnī ḫalvā-yı sükkerī. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

زاغ گیرد همه از بلبل شوریده کلاغ
برگ پژمرده کند باطل صد برگ خنک

(Karga hep āşık bülbülü alaya alıyor. Bir solgun yaprak, yüz güzel yaprağı boşa çıkarıyor.)

Şāʿir demiştir, beyt:

طاوس عقل از چه بسی زاغ گیر گشت
بگرفت طوطئ خطت از وی کلاغها

(Akıl tavusu niçin bu kadar çok alaya alındı? Ayva tüyün papağanı, onun sayesinde çok karga tuttu.)

ما را فرو مگیر [mārā furū me-gīr]: Bizi mezelenip masḫaraya alma! Ḥasan Big-i ʿAczī, beyt:

مدعی ما را فرو گیرد به دوری از وصال
او نمی داند که ذوق هجر بهتر داردم

(Rakip bizim kavuşmadan uzak olmamızla alay ediyor. O, ayrılıktan daha fazla zevk aldığımızı bilmiyor.)

مار خوردن [mār ḫorden]: Yaʿnī renc ve miḥnet çekmek. Keẕā fi'l-*Maḥmūdī*.

مار در آستین [mār der-āstīn]: Yaramaz olanı veyāḫud ʿadūyu saklamaktan kināyedir. Mevlānā Hātifī, beyt:

مکن فتنه انگیز را همنشین
به ساعد منه مار در آستین

(Fitneciyle bir arada olma! Yenindeki yılanı koluna koyma!)

مار را به دستِ دیگران گیر [mārrā be-dest-i dīgerān gīr]: Bu ʿibāret iki vechle istiʿmāl olunur. Biri, "maṣlaḥatını ġayrılar eliyle vücūda getir!", biri dahi "maṣlaḥatını kendin gör, el eliyle yılan tut!", yaʿnī işini ġayra inanma derler. Aždād ḳabīlindendir.

مارِ شکم سوراخ [mār-ı şikem-sūrāḫ]: Yaʿnī nāy. Keẕā fi'l-*Maḥmūdī*.

مارگزیده از ریسمان می ترسد [mār-gezīde ez-rīsmān mī-tersed]: Bir kimesne bir nesneden müteżarrır olsa her gördüğünü öyle sanır. Şeyḫ Niẓāmī, beyt:

ترسم ز رسن که مار دیدم
چه مار که اژدها گزیدم

(İp görünce yılan görmüş gibi korkarım. Ne yılanı, beni ejderha ısıracak sanırım!)

مار می خوری [mār mī-ḫorī]: Yaʿnī غم می خوری [ġam mī-ḫorī]. Keẕā fī-*Mü'eyyidi'l-Fużalā*. Bu maʿnāya, Ḫᵛāce Selmān, beyt:

لعل روان ز جام زر نوش و غم جهان مخور
زین فلک زمردین بهر چه مار می خوری

(Sıvı lali (şarabı) altın kadehle içip dünya gamını yeme! Bu zümrüt renkli gökyüzünde niçin yılan (gam) yiyorsun!)

ماکیان بر در کنند [mākiyān ber-der kunend]: Ġāyet-i buḫlden kināyedir. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

ما نیز ازین نمد کلاهی داریم [mā nīz ez-īn nemed kulāhī dārīm]: Bizim de ol işte elimiz var, yaʿnī onu biz de biliriz. Rubāʿī:

گویند جماعتی که راهی داریم
در کسوت عارفان کلاهی داریم
گر تاج و نمد کمال ایشان باشد
ما نیز ازین نمد کلاهی داریم

(Bir topluluk "Biz yol ehliyiz, ārifler kılığındayız, sarığımız var" derler. Eğer taç ve pelerin onların derecesini arttırıyorsa biz de aynısına sahibiz!)

ماهِ دو هفته [māh-ı d*u*-hefte]: Yaʿnī ayın on dördü. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

ماهِ سی روزه [māh-ı sī-rūze]: Yaʿnī ġāyet ince. Eyżan minhā.

ماهِ سی شبه [māh-ı sī-şebe]: Yaʿnī nā-çīz ve maḥv olmuş. Eyżan minhā.

ماهِ نو به رویِ او دیدم [māh-ı nev be-rūy-ı ū dīdem]: Bir kimesne bir kimesne sebebiyle nefʿ gördükte īrād ederler. Ḫᵛāce Ḥāfıẓ, beyt:

عیدست و موسم گل و یاران در انتظار
ساقی به روی شاه ببین ماه و مَی بیار

(Ey sāki! Bayram ve bahar mevsimi geldi, dostlar bekleyişte! Bayram ayını şahın yüzüyle gör ve şarap getir!)

ماهِ نو به رویِ دوست دیدن [māh-ı nev be-rūy-ı dūst dīden]: İş rāst gelmekten ʿibārettir. **(56ᵇ)** Ḥāletī-i ʿAcem, beyt:

در شب عید ابروی دلدار دیدن خوش بود
ماه نو آری به روی یار دیدن خوش بود

(Bayram gecesi sevgilinin kaşını görmek güzel olur. Evet öyle, sevgilinin yüzünde yeni ayı görmek işi yoluna koyar!)

ماهِ نو کردن به رویِ دوست [māh-ı nev kerden be-rūy-ı dūst]: Mişl-i ماهِ نو به رویِ دوست دیدن [māh-ı nev be-rūy-ı dūst dīden]. Seyfī-i Buḫārī, beyt:

رسم باشد ماه نو دیدن به روی دوستان
ما از آن ابرو به روی دوست نو کردیم ماه

(Güzellerin yüzünde yeni ay görmek ādettir. Biz sevgilinin yüzü sayesinde işimizi yoluna koyduk.)

مبیناد مزد [me-bīnād muzd]: "Ḫayır görmesin!" demekten kināyedir. Mevlānā Hātifī, beyt:

به گرگان جنگیزئ کاردزد
مرا کرد نسبت مبیناد مزد

(Hileci Moğol kurtları, bizi hayır görmeyenlere çevirdi.)

متاعِ روی دست [metāʿ-ı rūy-dest]: Metāʿın kemidir ki evvel satılmak için dükkān yüzüne korlar. Mevlānā ʿUrfī, beyt:

تا فریبد ابلهان را از متاع روی دست
آسمان پیش از تو یوسف بهر بازار آورد

(Felek, aptalları teşhir ürünüyle aldatmak için senden önce Yusuf'u pazara getirdi.)

Yalnız روی دست [rūy-dest] de derler. Ṭālib-i Āmulī, beyt:

روی دست شوق من مشاطهٔ حسرت شمار
آنکه بی گلگونه روی اشک را گلگون کند

(Benim aşkımın elini hasret gelinine meşşata say! Çünkü o, gözyaşının yüzünü allıksız allıyor.)

مثل مالیدن [meşel mālīden]: Ẕevḳ-i dilbere vāṣıl olmak. Ḫᵛāce Selmān, beyt:

چو شهد خویش خواهی از مثالش
ولی تا موم نستانی نمالش

(Mademki dilberine kavuştun, mum almadıkça ona el sürme!)

محکِ زرِ ایمان [meḥakk-i zer-i īmān]: Yaʿnī ḥacerü'l-esved. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

مرا از زیرِ لب پرسید [merā ez-zīr-i leb pursīd]: Gönüllü gönülsüz ḫāṭırımı ele aldı. از سر پا پرسید [ez-ser pā pursīd] dahi bu maʿnāyadır. İki meşel de bu beyitte vāḳiʿdir. Evḥadeddīn-i İṣfahānī, beyt:

کی سخنی گفته ای یادم از زیر لب
یا به مثل پرسشی از سر پا کرده ای

(Ağzının kenarıyla söylediğin sözler yahut gönüllü gönülsüz hatırımı alman hālā aklımda.)

مردِ این انجیر نیست [merd-i īn encīr nīst]: Ol bu işin ṣāḥibi değildir. ʿAdem-i ḳudretten ʿibārettir. Evḥadeddīn-i İṣfahānī, beyt:

درین باغ اگر لاله چینی و گل
نخواهی شدن مرد انجیر عشق

(Bu bahçede lale ve gül toplasan bile aşk incirinin adamı değilsin!)

مردی راست گوییست [merdī rāst-gūyīst]: Erlik doğru söylemektir. Şeyḫ Niẓāmī, beyt:

ترا بسیار خصلت جز نکوییست
بگویم راست مردی راست گوییست

(Sana iyilik dışında birçok haslet söylerim. Erlik, doğru söylemektir.)

مرکبِ جمام [merkeb-i cemmām]: Çāpük yem yiyici at. Keẓā fî'l-*Maḫmūdī*.

مرکبِ جم [merkeb-i cem]: Yaʿnī hava. Bu Cem'den murād ḥażret-i Süleymān'dır ʿalánebiyyinā ve ʿaleyhi's-selām. Ḫᵛāce Selmān, mıṣraʿ:

بهمن به پشت مرکب جم برنهاد زین

(Behmen, Cem'in bineğinin /rüzgārın sırtına eyer vurdu.)

Mevlānā Cāmī, beyt:

گه کشد درک آن مرکب جم
گه به روم آورد از هند حشم

(Bazen rüzgārı altına çeker, bazen de Hindistan'dan Anadolu'ya asker getirir.)

مرگِ خر عروسیٔ سگست [merg-i ḫar ʿarūsī-i segest]: Bir ḫasīsin mālı vārişlere veyāḫud ġayrılara naṣīb oldukta ḍarb ederler. Kemāl-i Ḫocendī, beyt:

چه خوش گفت آن نهاوندی به طوسی
که مرگ خر بود سگ را عروسی

(Nihāventli, Tūslu'ya ne de güzel dedi: "Eşeğin ölümü köpeğe düğündür".)

مزن مبارک مخوان تبارک [me-zen mubārek me-ḫᵛān tebārek]: Bir ẓālim ḫalḳa ẓulm edip evrād u eẕkāra meşġūl oldukta ḍarb ederler.

مستکار [mest-kār]: Keskin şarāb. Mīr Ḫüsrev, beyt:

ز لبهای تنک جام لبالب داد خسرو را
اگرچه مَی تنک بودست اما مستکار آمد

(Hüsrev'e dar ağızlı, ağzına kadar dolu dudak kadehinden içirdi. Şarabın kabı dardı ama içindeki keskin şaraptı.)

مسندِ جم [mesned-i cem]: مرکبِ جم [merkeb-i cem] gibi "hava" demektir. Keẓā fî-*Şerefnāme*.

مشیمهٔ عالم [meşīme-i ʿālem]: Yaʿnī āfītāb. Eyżan minhā.

مغزِ پوسیده [maġz-ı pūsīde]: Yaʿnī bī-ʿaḳl. Şeyḫ Niẓāmī, beyt:

تو ای مغز پوسیدهٔ سال خرد
ز کستاخیٔ خسروان باز گرد

(Ey akılsız sersem! Padişaha küstahlıktan vazgeç!)

بیدارمغز [bīdār-maġz] bunun ʿaksidir. Şeyḫ Niẓāmī, beyt:

نشستند بیدار مغزان روم
به مهر فلک نرم کردند موم

(Anadolu'nun bilgeleri, felek mührünü çözmek/istişare etmek için oturdular.)

بیدار هوش [bīdār-hūş] dahi bu maʿnāyadır. Şeyḫ Niẓāmī, beyt:

جهاندیده پیران بیدارهوش
چو گفتار گوینده کردند گوش

(Akıllı ve gün görmüş ihtiyarlar, konuşmayı dinlediler.)

مغز تر کرد [maġz ter kerd]: Yaʿnī söz söyledi.

مغز در سر کرد [maġz der-ser kerd]: Yaʿnī ḫāmūş oldu. Bu iki meşel dahi bu beyitte vāḳiʿdir. Şeyḫ Niẓāmī, beyt:

بگفت کسان مغز در سر کنیم
به گفتار شه مغز را تر کنیم

(Dedi ki: "Biz suskun insanlarız. Padişahın sözüyle dimağımızı tazeleriz/konuşuruz".)

مغزِ قلم [maġz-ı ḳalem]: Yaʿnī üstüḫᵛān-ı beden. Baba Fiġānī, beyt:

تا مغز قلم سوخته در تجربهٔ عشق
برسوختگان مرهم داغست دل ما

(Aşk deneyiminde kemiklerine kadar yanmış gönlümüz, yanmış āşıkların merhemidir.)

مغزِ ما برد [maġz-ı mā burd]: Bize ṣudāʿ verdi. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

مقصودِ کن فکان [maḳṣūd-ı kun fekān]: Yaʿnī ḥażret-i Ḥātem-i enbiyā ṣalla'llāhu ʿaleyhi ve sellem.

مقصورهٔ عمرو لیث [maḳṣūre-i ʿamr leyṯ]: Vilāyet-i Şīrāz. معمورهٔ عمرو لیث [maʿmūre-i ʿamr leyṯ] dahi derler.

ملائک پی اند [melā'ik-peyend]: Yaʿnī mübārek-ḳadem. Eyżan minhā.

من آسمان می گویم او ریسمان می گوید [men āsumān mī-güyem ū rīsmān mī-güyed]: **(57ᵃ)** Yaʿnī işiten söyleyen adamın cevābın fehm etmedikte ḍarb ederler. Ḥüseyn-i Herevī, beyt:

دل از آسمان کرد با او خطاب
نبودش جز از ریسمان یک جواب

(Gönül gökyüzünden ona seslendi, ipten başka bir cevap gelmedi yani ne dendiği anlaşılmadı.)

Ḥüseyn-i Herevī, beyt:

رخت گفتم به مه ماند میانم گفت چون مویست
سوَال از آسمان کردم جواب از ریسمان آمد

(Yüzün ay'a benziyor dedim, belim kıl gibi incedir dedi. Ben gökyüzünden bahsettim, cevap ipten geldi.)

من سنگِ فلان را پای سنگ نیستم [men seng-i fulānrā pāy-seng nīstem]: Ben falān ile ḫuṣūmete ḳādir değilim. Mevlānā Kātibī, beyt:

نیست گردون بر رکوب چرخ چندین خاک و سنگ
لیک در میزان قدرت کم نمود از پای سنگ

(Felek boş olan kefesine bu kadar taş ve toprak yığarsa, onunla tartılmaya gücüm yetmez.)

پای سنگ [pāy-seng] aşlında terāzūnun nāḳış ṭarafına bağladıkları taştır. ʿArabīde رکوب [rukūb] derler. پای سنگ بودن [pāy-seng būden] ʿāşıḳ olmak maʿnāsına da istiʿmāl olunur. Bu maʿnāya, Ḫᵛāce Āṣafī, beyt:

مهربان بود میان همه خوبان شیرین
پای فرهاد ازین واسطه بر سنگ آمد

(Dilberler arasında en merhametlisi/sevgili Şirin idi. Ferhat, bu sebeple ona āşık oldu.)

مه پیشانی [meh-pīşānī]: Alnı sakar at, sığır ve ṣā'ir ḥayvānāt. Yümn ve saʿādetle meşhūrdur. Ṭālib-i Āmulī, beyt:

تبارک الله ازین اشهب ستاره خرام
که در حقیقت صبحست و ماه پیشانی

(Bu güzel yürüyüşlü, alnı sakar, kutlu ata maşallah! Sabah aydınlığının ta kendisidir.)

مهتاب بنمودن [mehtāb bunmūden]: Bīhūdegūy ve herze-kerdlikten kināyedir. Keẕā fī'l-*Maḥmūdī*.

مهدِ مینا [mehd-i mīnā]: Yaʿnī eflāk. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

میاور سخن در میانِ سخن [meyāver suḫan der-miyān-ı suḫan][1]: Bir kimesne söylerken nādānlık edip sen söyleme! Şāʿir, beyt:

1 M: -

بگفت این مثل پیر دهر کهن
میاور سخن در میان سخن

(Bu atasözünü yaşlı felek söylemiş: Lafa laf katma!)

می تا خط ازرق کشیم [mey tā ḫaṭṭ-ı ezraḳ keşīm]: Yaʿnī şarābı dolu içelim demektir. Keẕā fi'l-*Maḥmūdī*.

باب المیم المکسوره
[BĀBU'L-MĪMİ'L-MEKSŪRE]

ملکِ خدا بندهٔ خدا [milk-i ḫudā bende-i ḫudā]: Ḥüküm ve ḳudret Ḫudā'nındır, fāʿil-i muṭlaḳ O'dur. Şāʿir, beyt:

گر عاقلی مباش مقید به هیچ جا
نشنیده ای که ملک خدا بندهٔ خدا

(Aklın varsa hiçbir yere bağlanma! Mutlak güç sahibi Allah'tır, duymadın mı!)

میزآلودگان [mīz-ālūdegān]: Yaʿnī fāsıḳān ve emr-i maʿrūf ile muḳayyed olmayanlar. Keẕā fī-*Mecmaʿi'l-Fürs*.

منقارِ گل [minḳār-ı gul]: Yaʿnī zebān. Eyżan minhā.

مهرگیا خورده [mihr-giyā ḫorde]: Ḫalḳ arasında memdūḥ ve maḳbūl olmaktan kināyedir. Eyżan minhā. Şāʿir, beyt:

رخ تو چشمهٔ مهرست و گرد چشمهٔ مهر
دمیده سبزهٔ خطت مگر که مهرگیاست

(Senin yanağın güneş çeşmesidir ve çeşmenin kenarında yeni yeni ayva tüyleri belirmiş, galiba muhabbet otu olmalı.).

میان پاچه [miyān-pāçe]: Sürüştürmek maʿnāsına. Seyfī-i Buḫārī, beyt:

نگار کله پز من که دل سراچهٔ اوست
تمام لذت عالم میان پاچهٔ اوست

(Gönül, kelle pişiren genç dilberimin evidir. Dünyanın bütün lezzeti, onun sürüştürmesindedir.)

میان پاچه [miyān-pāçe] mevżiʿ-i maʿhūd-ı zenāna da derler. Mīrim Şāh, beyt:

میلم به میان پاچهٔ وی بیش کند
زیرا که میان پاچه ز کس تنگترست

(Onun miyānpāçesi küsünden daha dar olduğu için ben daha çok oraya niyetliyim.)

میان پا زدن [miyān-pā zeden]: Yaʿnī cimāʿ etmek. میان پای [miyān-pāy] ālet-i recule de derler. Ḥakīm Senāyī, beyt:

هر که پستان میان پای نداد او را شیر
نیست امروز میان عقلا خود ز سران

(Ayakları arasındaki memeden süt gelmeyen kimse, şimdi akıllılar arasında hiç dikkate alınmıyor.)

میانجی چنان کن که نه سیخ سوزد نه کباب [miyāncī çunān kun ki ne sīḫ sūzed ne kebāb]: Türkīde "şöyle eyle ki ne şiş yansın ne kebāb!" dedikleri meṣeldir. Murād, "ṭarafeynin maṣlaḥatın müsāvī eyle!" demektir. Bu münāsebetle elçiye de "miyāncı" derler, ıṣlāḥ-ı ẕātü'l-beyn ettiği için. Miṣāl-i evvel, Şeyḫ Niẓāmī, beyt:

میانجی چنان کن ز راه صواب
که هم سیخ بر جا بود هم کباب

(Doğru yolu bulmada öyle aracı ol ki ne şiş yansın ne kebap!)

Miṣāl-i maʿnā-yı ṣānī, Şeyḫ Niẓāmī, beyt:

میانجی نه ای شاه زاده ای
فرستنده نه بل فرستاده ای

(Aracı değilsin, şehzadesin! Gönderilmedin, gönderensin!)

میان جست کرد [miyān cust kerd]: Yaʿnī ʿazīmet eyledi. Mevlānā Hātifī, beyt:

به یغمای دهلی میان کرده جست
میان کرده جست و عنان کرده سست

(Delhi'yi yağmalamak için harekete geçti. Hazırlıklarını yapıp oraya doğru yol aldı.)

میانگیر [miyān-gīr]: Köşe başların bekleyip ḫalḳtan cer ve su'āl edene derler kim olursa. Keṣret-i istiʿmālden muṭlaḳ cerrār ve sā'il ʿalemi olmuştur. Mevlānā Kātibī, beyt:

میانگیر گیرمت عیبم مکن پیش
میانگیری عجب نبود ز درویش

(Köşe başını tutup dilendim diye beni ayıplama! Fakirin dilenmesi ayıp değildir.)

می پرسد [mī-pursed][1]: Söz anlamaz ve fehm eylemez. Ḥakīm Ḥāḳānī, beyt:

اشک چون طفل که نا خوانده به یک تک به دود
باز چون خوانمش از دیده به بر می پرسد

(Çocuk gibi olan gözyaşım, çağrılmadığı halde koşa koşa gidiyor. Onu nasıl geri çağıracağım, laf dinlemiyor!)

میخِ درم [mīḫ-i direm][2]: Altın ve gümüş sikkesine derler. Ḥakīm Firdevsī, beyt:

ازآن پس دگر کرد میخ درم
همه میخ دینار بر بیش و کم

(Sonra azıyla çoğuyla sikkelerin hepsinden yüz çevirdi.)

میخ قدم [mīḫ-ḳadem]: ʿAlā'iḳten münḳaṭıʿ olup münzevī ve güşe-nişīn olmaktan kināyedir. Keẕā fī-*Mü'eyyidi'l-Fużalā*.

میرِ بار [mīr-i bār][3]: Dīvān çāvūşu. Ḫᵛāce Selmān, beyt:

امروز میربار ندانست حال چیست
از میر بار پرس ولی میر بار کو

(Bugün divan çavuşu durumun ne olduğunu bilmiyordu. Divan çavuşuna sor ama divan çavuşu hani!)

میوهٔ دل [mīve-i dil]: Yaʿnī süḫan. Keẕā fī-*Şerefnāme*. Ammā *Mü'eyyidü'l-Fużalā*'da be-maʿnī-i فرزندان [ferzendān] vāḳiʿdir. Bu maʿnāya ʿArabīde ثمرة الفؤاد [ṣemeretu'l-fu'ād] derler.

1 M: -
2 M: -
3 M: -

باب المیم المضمومه
[BĀBU'L-MĪMİ'L-MAŻMŪME]

مخالفانِ ترا هست طبل زیرِ کلیم [muḫālifān-ı turā hest ṭabl-ı zīr-i kilīm]: Yaʿnī düşmanların, ʿadāvetlerin **(57ᵇ)** iẓhār edemezler. Keẕā *fi'l-Maḥmūdī*. Üstād demiştir, beyt:

درین زمان نگردد کسی ز امرت سر
مخالفان ترا هست طبل زیر کلیم

(Şu zamanda kimse emrine karşı gelemez. Rakiplerin, düşmanlık gösteremez.)

مخالفِ مال [muḫālif-i māl]: Yaʿnī saḫī. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

مدارای دشمن بِه از کارزار [mudārā-yı duşmen bih ez-kārzār][1]: Maʿnā-yı ʿibāret ʿaynıyla istiʿmāl olunur. Düşmen ile müdārā, döğüşmekten yeğdir. Şāʿir, beyt:

به پیش ستمگر ستایش برآر
مدارای دشمن بِه از کارزار

(Zalimin karşısında övgü yap! Düşmanla iyi geçinmek, savaşmaktan iyidir.)

مردار به سگان اولیتر [murdār be-segān evláter]: Mekrūh nesne ehline terk olunmaktan kināyedir. Mīr Muḥammed Mü'min, beyt:

مخواه دولت دنیا ز چرخ بد پرور
مردار به سگان فراغت اولیتر

(Kötü niyetli felekten iyi talih bekleme! Leşi köpeğe bırakmak daha iyidir.)

مرده ریگ [murde-rīg]: Yaʿnī ālet-i recul. Mehestī, beyt:

دامن چو برکشید عیان گشت تخت عاج
بنشست مرده ریگ من آنجا به احتشام

(Eteği çekince fildişi taht ortaya çıktı. Kīrim bütün ihtişamıyla orada tahta oturdu.)

مرغِ این انجیر نیست [murġ-ı īn encīr nīst]: Bu işin reculu ve bu maṣlaḥatın ehli değildir. Ḥakīm Enverī, beyt:

برو که فکرت تو نیست مرد این دعوی
مکن که خاطر تو نیست مرغ این انجیر

(Senin düşüncen bu davanın adamı değil, git! Senin aklın bu işin ehli değil, yapma!)

مرغِ دل [murġ-ı dil]: Yaʿnī ʿaḳıl. Keẕā fī-*Şerḥi'l-Maḫzen*.

مرغِ چمن [murġ-ı çemen]: Yaʿnī bülbül. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

مرغِ سلیمان [murġ-ı suleymān]: Yaʿnī hüdhüd.

مرغِ شبخوان [murġ-ı şeb-ḫᵛān]: Yaʿnī bülbül. Minhā.

مرغِ شب و روز [murġ-ı şeb u rūz]: Yaʿnī āfitāb ve māhtāb. Eyżan minhā.

مرغِ گاذرافروز [murġ-ı gāẕur-efrūz]: Yaʿnī pervāne. Eyżan minhā.

مرقعدارِ ابلیس [muraḳḳaʿ-dār-ı iblīs]: Yaʿnī mübāşir-i fısḳ u fücūr. Eyżan minhā.

مزدورِ دیو [muzdūr-ı dīv]: Bī-maʿnī ve bī-fā'ide iş işleyene derler. Keẕā fi'l-*Maḥmūdī*. ʿArabīde اجیر الشیطان [ecīru'ş-şeyṭān] derler.

مشت افشار [muşt-efşār]: دست افشار [dest-efşār] maʿnāsınadır. Ḥakīm Sūzenī, mıṣraʿ:

زر مشت افشار بودی بوسهٔ او را بها

(Onun öpmesi altın bir topa değer!)

مشت بر درفش راست نمی آید [muşt ber-direfş rāst nemī-āyed]: Bir faḳīrin bir devletmend ile muḥāṣaması oldukta ḍarb ederler. Mevlānā Hātifī, beyt:

1 M: -

اگر بر درفش آوری مشت خویش
کنی هم خود آزرده انگشت خویش

(Hali vakti yerinde biriyle mücadele etmeye kalkarsan, kendini incitmiş olursun.)

مشت و درفشست [muşt u direfşest]: Cenk ve ḫuṣūmet üzre demektir. Seyfī-i Buḫārī, beyt:

ای شوخ کفشدوز که بردی قرار دل
با غمزهٔ تو مشت و درفشست کار دل

(Ey gönlün elini kolunu bağlayan ayakkabıcı güzeli! Gönül senin kıyabakışınla düşmanlık halindedir.)

مشتی زیاد [muştī ziyād]: Yaʿnī muḫālifān. Keẕā fī-*Şerefnāme*. مشتی [muştī], bir avuç maʿnāsınadır. Mesʿūd-ı Ḳumī, beyt:

در دشت غم آه درون کردست سرگردان مرا
چون گردبادی آورد در چرخ مشتی خاک را

(İçimizdeki ah gam çölünde bizi avare etti. Bir avuç toprağı göğe yükselen bir hortum yaptı.)

Ve "bir bölük" maʿnāsına da gelir. Mevlānā Ümīdī, beyt:

اعادی کدامند مشتی ارازل
اقارب چه بی چشم و رو چون عقارب

(Düşmanlar hangileri? Bir bölük rezil... Yakınlar, akrepler gibi gözsüz ve yüzsüz...)

Ve یک مشت [yek-muşt] dahi derler. Mevlānā Cāmī, beyt:

قرص مه را پی یک مشت لئیم
به سر انگشت کرم کرده دو نیم

(Bir avuç alçak için, Ay'ı parmağıyla ikiye böldü.)

Ve "bir miḳdār" maʿnāsına da مشتی [muştī] derler. Şeyḫ Niẓāmī, mıṣraʿ:

به آتش بدل گشت مشتی شرار

(Bir miktar kıvılcım, ateşe döndü.)

Ṣıfat-ı ṣubḥdur.

مشک را کافور کرده [muşkrā kāfūr kerde]: Yaʿnī sakalı ağardı. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

مشک فروشان [muşk-furūşān]: Yaʿnī ḫoş-ḫū olanlar. Keẕā fi'l-*Mecmaʿ*.

مشکل پسند [muşkil-pesend]: Değme nesneyi beğenmez. Mevlānā Lisānī, beyt:

طور من را ز آرزو بی حد بتان مشکل پسند
من کجا سودای این مشکل پسندانم کجا

(Zor beğenici, sayısız güzeli arzulamadayım. Ben nerede, bu zor beğenicilerin beni beğenmesi nerede!)

مضایقه کرد [mużāyaḳa kerd]: Teklīf-i mālā-yuṭāḳ eyledi. Kemāl-i Ḫocendī, beyt:

نمی دهد دهنت کام ما از آن لب شیرین
چرا به تنگ دلان می کند مضایقه چندین

(Ağzın o tatlı dudağa erdirip muradımızı vermiyor. Gönlü darlananlara niye bunu yapıyor?)

مطوق میم [muṭavvaḳ mīm]: Ālet-i reculdan kināyedir. Şeyḫ Niẓāmī, beyt:

آنچه درین مال ازین صوفی است
میم مطوق الف کوفی است

(Bu sofuda olan mallar halkalı mīm ile kūfī elif'tir.)

مفرد سوار [mufred-suvār]: Yalnız atlı, yaʿnī cenge ve yola yalnız giden adam. Mevlānā Hātifī, beyt:

ز مفرد سواران دانند کار
ز لشگر رقم کرد پنجه هزار

(İyi binici ve işinde usta olan elli bin asker belirledi.)

موزه و گل [müze vu gil]: Yaʿnī kār-ı düşvār ve der-māndelik. Ḥakīm Enverī, beyt:

تا دی مثل او مثل موزه و گل بود
اکنون مثل بود او مثل موی و خمیرست

(Düne kadar o, çizme ve çamur (işi zor olmak) deyimiyle anılırdı. Bugün ise saç ve hamur (hali vakti yerinde olmak) deyimiyle anılıyor.)

موی و خمیر [mūy u ḫamīr] onun ʿaksidir. موی و روغن [mūy u revġan] dahi onun gibidir. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

موشک دوانی کرد [mūşek-devānī kerd]: Türkīde "saman altına su yürütür" dedikleri meṣeldir. Vaḥşī-i Yezdī, beyt:

به تاراج برگ درختان ز هر سو
کند موزئ باد موشک دوانی

(Acımasız rüzgār, ağaç yapraklarını her taraftan yağmalayıp saman altından su yürütüyor.)

موم نرم کردند [mūm nerm kerdend]:Yaʿnī **(58[a])** müşāvere eylediler. Şeyḫ Niẓāmī, beyt:

نشستند بیدار مغزان روم
به مهر فلک نرم کردند موم

(Anadolu'nun bilgeleri, felek mührünü çözmek/istişare etmek için oturdular.)

مهرِ دهانِ روزه داران [muhr-i dehān-ı rūzedārān]: Yaʿnī āfitāb. Keẕā fī'l-*Maḥmūdī*.

مهره از ششدر نیامد [muhre ez-şeşder neyāmed]: Murād ḥāṣıl olmadı. Mevlānā Cāmī, beyt:

به شش جانب نشد کارش میسر
نیامد مهره اش بیرون ز ششدر

(Bir türlü istediğine ulaşamadı. Muradına ermesi nasip olmadı.)

مهره در ششدر انداخت [muhre der-şeşder endāḫt]: Bir ḥādiṣe peydā edip ortaya bıraktı. Mevlānā ʿUrfī, beyt:

نقش کج بین مباز با عرفی
مهره ناگه به ششدر اندازد

(Urfī ile oynarken hile yapma! Ansızın seni altı-kapıda çaresiz bırakır.)

مهره درششدر [muhre der-şeşder]: *Şerefnāme*'de ʿāciz ve fürū-mānde maʿnāsına mervīdir.

مهرهٔ گل [muhre-i gil]: Kesr-i kāf ile. Bemaʿnī-i zemīn ve ḳāleb. Keẕā fi'l-*Mü'eyyid* ve'l-*Edāt*.

باب النون المفتوحه
[BĀBU'N-NŪNİ'L-MEFTŪḤA]

نا توان بین [nā-tuvān-bīn]: Yaʿnī ḥasūd ve bed-ḫᵛāh. Mevlānā Hātifī, beyt:

ز من نا توان بین بود در حجاب
چو شبپر که کوری کشد آفتاب

(Düşmanlar, yarasanın güneşten kör olması gibi benden utandılar.)

ناخن زنی [nāḫun-zenī]: İki ādem arasın ifsād etmektir. Ḳāḍī Nūr-ı İṣfahānī, beyt:

چو او سوار شود ماه نو زند ناخن
که در میان دو خورشید کرده غوغایی

(O, ata binince yeni ay arayı bozmaya çalışır. İki güneşin arasına kavga düşürür.)

Ve dahi parmak çatlatmak maʿnāsına. Feyżī-i Hindī, mıṣraʿ:

می کرد ناخن زنی بر پشمین تار

(Yün ip üstünde parmak çatlatıyordu.)

ناخنی تر نگردد [nāḫunī ter ne-gerded]: Yaʿnī ondan nesne eksilmez. Şeyḫ Niẓāmī, beyt:

ببخشد دست او صد بحر گوهر
که در بخشش نگردد ناخنی تر

(Onun eli yüzlerce denize inci bağışlar, yine de ihsanında bir eksilme olmaz.)

نا داشت [nā-dāşt]: Bī-şerm ü ḥayā. Şeyḫ Niẓāmī, beyt:

چنین آمدست از بزرگان پیر
که با هیچ ناداشت کُشتی مگیر

(Atalardan şöyle gelmiştir: Hiçbir arsızla güreş tutma!)

نادانِ ده مرده گوی [nādān-ı deh merde-gūy]: Dāʾimā bī-maʿnī ve bīhūde söz söyleyici. Şeyḫ Niẓāmī, beyt:

حذر کن ز نادان ده مرده گوی
چو دانا یکی گوی و پرورده گوی

(Boş konuşan cahilden sakın! Bilge gibi az söyle öz söyle!)

ناصیه دارانِ پاک [nāṣiye-dārān-ı pāk]: Yaʿnī evliyā, ṣuleḥā ve etḳiyā. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

ناطورِ گنجه [nāṭūr-ı gence]: Herkese bī-maʿnī ve bilā-istiḥḳāḳ tevāżuʿ ve iltiyām edene derler. Ebulmaʿānī, meşnevī:

نباشد کار مردان خودپسندی
که باشد از تواضع سربلندی

نبوده از تواضع گرچه رنجه
ولی نه همچنان ناطور گنجه

(Mert kişiler kendini beğenmez, alçakgönüllü olup yücelir. Alçakgönüllü olmak sıkıntı getirmez ama kendini beğenmişlik öyle değildir.)

نافِ او بر غم زدند [nāf-ı ū ber-ġam ze-dend]: Naḥs vaḳitte vücūda geldi. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

نافِ من زد [nāf-ı men zed]: Yaʿnī benimle küçükten biledir. Keẕā fī-baʿżi'l-lüġa.

نافه بوی [nāfe-būy]: Aždād ḳabīlinden, hem ḫoş-bū olan nesne ve hem ağızdan çıkan bed rāyiḥa. Şeyḫ Niẓāmī, beyt:

جهانجوی چون دید که آن نافه گوی
چو نافه کند خویش را نافه بوی

(Hükümdar, o misk söyleyişlinin misk gibi güzel kokular yaydığını görünce...)

نافهٔ مشک یافت [nāfe-i muşk yāft]: Meşhūr-ı ʿālem oldu. Keẕā fī-*Mü'eyyidi'l-Fużalā*.

ناله در لب شکست [nāle der-leb şikest]: Murādım ḥāṣıl olmadı. Feyzī-i Hindī, mısraʾ:

بیم تو بر لب شکند بانگ رعد

(Gök gürültüsü senin korkundan sesini bastırdı/istediğini yapamadı.)

نامش بر آب نویس [nāmeş ber-āb nuvīs]: Adını anma! Kemāl-i Ḫocendī, mıṣraʿ:

نوشته گفت نام دریا برآب

(Dedi ki: "Adını anma!".)

نامش بر یخ زند [nāmeş ber-yaḫ zened]: Adını anmaz. Şeyḫ Niẓāmī, beyt:

بِه ار شاه بر یخ زند نام او
نیارد درین کشور آرام او

(Padişah onun adını bir daha anmasa layıktır. Ona artık bu ülkede huzur yok!)

نامش بر یخ گمارید [nāmeş ber-yaḫ gumārīd]: Miṣl-i نامش بریخ زند [nāmeş ber-yaḫ zened]. Ḥakīm Enverī, beyt:

من از وصلت فقع تا کی گشایم
که تو نامم به یخ بر می گماری

(Sen ismimi dahi anmazken ben nasıl sana kavuşup muradıma ereceğim?)

نامش بر یخ نویس [nāmeş ber-yaḫ nuvīs]: Miṣl-i نامش بر یخ زند [nāmeş ber-yaḫ zened]. Kemāl-i Ḫocendī, mıṣraʿ:

نویسید از تغافل نام بر یخ

(Umursamaz olup adını anmayın!)

نامه را تر ساز [nāmerā ter sāz]: Tehī mektūb gönderme! Kemāl-i Ḫocendī, beyt:

کمال از خون دل تر ساز نامه
سلام خشک چون نتوان فرستاد

(Ey Kemāl! Mektubu kanlı gözyaşınla ısla, boş gönderme! Zira sadece kuru bir selam gönderilmez.)

نامه سیاه [nāme-siyāh]: Günehkār. Baba Fiġānī, beyt:

بهر تو در متاع خود آتش زدیم لیک
رحمی به حال نامه سیاهی نمی کند

(Senin için her şeyimi ateşe verdim ama bu günahkāra merhamet etmiyorsun!)

نان در روغن افتاد [nān der-revġan uftād]: Zaḥmet ve meşaḳḳatsiz niʿmete vāṣıl oldu. Beyt:

چو عشق کله پز بر گردن افتاد
دلا خوش باش نان در روغن افتاد

(Ey gönül! Mademki kelle pişiren güzelin aşkına düştük, gönlünü ferah tut, ekmek yağa düştü/zahmetsizce nimete kondun!)

نان کور [nān-kūr] Ḥasīs ve küfrān-ı niʿmet. Keẕā fī-baʿżi'l-lüġa.

نان و نمکدان شکست [nān u nemekdān şikest]: Yaʿnī ḥarām yemeye çalıştı. Keẕā fī-*Şerefnāme*. Ammā maʿnā-yı terkīb "tuz ekmeğe bakmadı" yaʿnī ḥuḳūḳa riʿāyet etmedi demektir. **(58ᵇ)**

ناوک اندازِ ادب [nāvek-endāz-ı edeb]: Aʿcām katında mecāzen mürebbī ve muʿallim maʿnāsınadır. Ḥakīm Ḥāḳānī, beyt:

من که طفل آن دبستان معانی پرورم
عقل کل آنجا نباشد ناوک انداز ادب

(Ben, üst aklın hocalık yapamayacağı manalar ilkokulunda yetiştim.)

Mevlānā ʿUrfī, beyt:

من که باشم عقل کل را ناوک انداز ادب
مرغ اوصاف تو از اوج بیان انداخته

(Sana dair üstün nitelikler kuşu, üst akla hocalık yapan bendeniz sayesinde her yere vardı.)

ʿUrfî-şinâs olanlar bu beyte maʿnâ-yı istifhâmî verirler. Ammâ terceme-i ʿibâret olmak üzre istifhâmî olmamak iḳtiżâ eder.

ناوکِ سحری [nâvek-i seḥerî]: Yaʿnî bed-duʿâ. Keẕâ fî-*Şerefnâme*.

نبیرهٔ رز [nebîre-i rez]: Yaʿnî şarâb. Ḫᵛâce Selmân, der-naʿt-ı şerîf, beyt:

مردود تو شد نبیرهٔ رز
زانست سرشک دیدهٔ تاک

(Şarap senin katından kovuldu. Asma kütüğü bu yüzden ağlıyor.)

نرگدا [nergedâ]: Yüz kızartıp şeyʾ isteyen. Ḫᵛâce Âṣafî, mıṣraʿ:

می شود هر دم به حسن روی او گل نرگدا

(Onun güzel yüzü, utancından hep kıpkırmızıdır.)

نرگسهٔ سقفِ چرخ [nergese-i saḳf-ı çarḫ]: Yaʿnî encüm. Keẕâ fi'l-*Maḥmûdî*.

نسلِ ادهم [nesl-i edhem]: Siyâh üzüm şarâbı. Keẕâ fî-*Şerefnâme*.

نظرباز [naẓar-bâz]: Ṣâḥib-baṣîret. Ḫᵛâce Ḥâfıẓ, beyt:

کمال دلبری و حسن در نظربازیست
به شیوهٔ نظر از نادران دوران باش

(Güzel dilberin birçok âşığı var. O halde sen de aşk sanatında usta ol!)

نظر را آب داد [naẓarrâ âb dâd]: Gözü aydın oldu. ʿArabîde قریرالعین [ḳarîru'l-ʿayn] derler. Sevinmekten göz yaşardığına işârettir. Mevlânâ Ṣâ'ib, beyt:

ز سیر باغ نظر آب می دهد شبنم
به عندلیب گلوی دریده می ماند

(Bağı seyrederken çiy tanesinin gözü yaşarıyor. Bülbülün ötmekten sesi kısılıyor.)

Ṭâlib-i Âmulî, beyt:

چه نظر آب دهم از گل رخسار وجود
ما که در دامن زلف عدم آویخته ایم

(Biz yokluk saçının ucuna yapışmışız. Niçin varlığın gül yüzünü gözyaşımızla sulayalım!)

نعل در آتش نهاد [naʿl der-âteş nihâd]: Yaʿnî siḥir eyledi. Mevlânâ Ẓuhûrî, beyt:

به لعل لبت نعل در آتشم
به کشتی مَیم ده قلندروشم

(Dudağınla büyülenmişim. Rintler gibiyim, bana şarap ver!)

Mîr Ḫüsrev, beyt:

خسرو به راه گرم ز آتش نهاد نعل
در هر زمین که از سم اسبش نشان بماند

(Hüsrev işlek bir yolda büyü yaptı. Her yerde onun atının nalından izler kaldı.)

نعل در آتش داشت [naʿl der-âteş dâşt]: Miṣl-i نعل در آتش نهاد [naʿl der-âteş nihâd]. Ḫᵛâce Ḥâfıẓ, beyt:

در نهانخانهٔ عشرت صنمی خوش دارم
که زلف و رخ او نعل در آتش دارم

(İşret kilisesinde güzel bir putum var. Onun yanağı ve saçıyla büyülenmişim.)

نعل در آتش کرد [naʿl der-âteş kerd]: Miṣl-i نعل در آتش نهاد [naʿl der-âteş nihâd]. Ḫᵛâce Selmân, beyt:

بی قرار از دست اسبان سنگ کوبی سنگ را
باد پایان نعل را کردند در آتش مگر

(Taş, taş kesici atlar yüzünden yerinde duramıyor. Sanki hızlı atlar ateşe nal bırakıp büyü yapıyor.)

نعل در آتش انداخت [naʿl der-āteş endāḫt]: Miṣl-i نعل در آتش نهاد [naʿl der-āteş nihād]. Mevlānā Cāmī, beyt:

ابروش پی هزار سرکش
انداخت نعلها در آتش

(Onun kaşı, bin çılgın āşığı büyüledi.)

نفس آباد [nefesābād]: Beyāż ciger ve boş böğür. Şeyḫ Niẓāmī, beyt:

در نفس آباد دم نیمسوز
صدرنشین گشت شه نیمروز

(Öğle padişahı, yarı aydınlık vaktin boş böğrüne yerleşti.)

نفسِ کل [nefs-i kul]: Yaʿnī ʿarş-ı mecīd. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

نقدِ شب در میان [naḳd-i şeb der-miyān]: Maġşūş olan nesne. Kemāl İsmāʿīl, der-ṣıfat-ı devāt, beyt:

سیم او نقدست لیکن نقد او شب در میان
خلقتش نورست و اما حشو او نور ظلام

(Onun gümüşü nakittir, ama geçmez akçedir. Yaradılışı nurdur, ama peşinden karanlık gelen bir nurdur.)

نقدِ شش روزه [naḳd-i şeş rūze]: Kāʾināt yaʿnī cihān ve mā-fīhā. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

نقدِ نا روا [naḳd-i nā-revā]: Geçmez akçe ve altın. Niẓām-ı Esterābādī, beyt:

پای قبول باطنیت همچو ظاهرست
که آن زر که روی بست چو از نقد نا رواست

(İçinin sağlamlığı dışından bellidir. Zira geçmez akçe her zaman için geçmez akçedir.)

نقشِ او بخوان [naḳş-ı ū bi-hān]: Onun ʿaceb ḥālini gör! Ḫᵛāce Selmān, beyt:

ز آب دیده هر ساعت نویسم نامه ای لیکن
تو حال ما نمی پرسی و نقش ما نمی خوانی

(Her an gözyaşımla mektup yazmadayım. Lākin sen bizim halimizi sormuyor, yazımızı okumuyorsun/garip halimizi görmüyorsun!)

نقش بر آب زد [naḳş ber-āb zed]: ʿAceb iş etti. Ḫᵛāce Ḥāfıẓ, beyt:

نقشی بر آب می زنم از گریه حالیا
تا کی شود قرین حقیقت مجاز من

(Şimdi gözyaşıyla suya resim çizmedeyim. Benim bu mecazım ne zaman gerçeğe yakın olacak!)

Ve ḥīle ve ḫudʿa maʿnāsına da istiʿmāl olunur. Mevlānā Ümīdī, beyt:

فلک بر آب نقشی زد ولی بود
چو نقشی روی آبش بی بقا بود

(Felek suya resim çizip hile yaptı ama su üstündeki yazı gibi kaybolup gitti.)

Ve murād üzre olmak. Ḫᵛāce Ḥāfıẓ, beyt:

خط ساقی گر ازین گونه زند نقش بر آب
ای بسا رخ که به خونابه منقش باشد

(Sākinin ayva tüyü bu şekilde istediğimiz gibi olmaya devam ederse daha epey āşık kan ağlayacak.)

نقش بر درِ حمام [naḳş ber-der-i ḥammām]: Bī-fāʾide ve bī-aṣl u faṣl. Kemāl-i Ḫocendī, ḳıṭʿa:

نشسته بر درِ حمام دیدم آن مه را
به مه رخان دگر گفتمش بعد سلام

اگر تو آدمئ اعتقاد من اینست
که دیگران همه نقشند بر درِ حمام

(O ay parçasını hamam kapısında oturmuş gördüm. Diğer ay yüzlülere selam verdikten sonra ona dedim ki: "Eğer sen insansan, zannımca diğerleri hamam kapısındaki yazıdan ibaret, yani ne oldukları belli değil!".) **(59[a])**

نقش بست [naḳş best]: Ṣūret verdi. Mevlānā Hātifī, beyt:

پس آنگاه نقاش بهزاد دست
ز نام نکویش درم نقش بست

(Sonra Behzat ustalığındaki nakkaş, onun kutlu adına sikke kazdı.)

Şerefnāme'de "baḫīl" maʿnāsınadır.

نقشِ زیاد [naḳş-ı ziyād]: *Şerefnāme*'de "ism-i bilā-müsemmā" ve *Mecmaʿu'l-Fürs*'te "görülmek ḳābil olmayan nesne". Bu maʿnāyı mü'eyyid, İbn Yemīn, beyt:

الحق لسان نقش زیادان دهان تست
موهوم نقطه ایست نه پنهان نه آشکار

(Doğrusu senin ağzın, görülmesi mümkün olmayanların dilidir. Nokta mevhumu gibi ne gizli ne de açıktır.)

Āḫar nüsḫalarda, nerd oynarken zarda gelen naḳş ki atan ġālib olur ve rehini alır.

نقشش به حرام [naḳşeş be-ḥarām]: Yaʿnī ḳıyāfetine değmez. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

نقشِ فلان ندارد [naḳş-ı fulān ne-dāred]: Yaʿnī falānın ḫışmı veyāḫud ḥarīfi değildir. Semerḳandīler edāsıdır. Riyāżī-i Semerḳandī, beyt:

زاهدان گوشهٔ محراب غنیمت گیرند
که ندارد خم ابروی بتان نقش شما

(Zahitler mihrap köşesini ganimet bilirler. Çünkü güzellerin kıvrık kaşını tanımazlar.)

نمازِ او برد [namāz-ı ū burd]: Ona taʿẓīm etti. Mevlānā Kātibī, beyt:

ابروی چون هلال تو گر قبله ام نمود
کی بر فلک برند ملائک نماز من

(Senin hilal gibi kaşını kıble edinirsem, melekler gökyüzünde beni saygıyla anarlar.)

Ziyāde tevāżuʿ için eğilmekten kināyedir. Ḫᵛāce Selmān, beyt:

در خاکبوس ماه و سپهرش نماز برد
زان روی ماه خاکی و پشت فلک خمست

(Ay ayağını öptü, felek saygıyla eğildi. Ay'ın toprak rengi ve feleğin sırtının kambur olması bundandır.)

نمازی کردند [namāzī kerdend]: Yaʿnī pāk ettiler. Ḫᵛāce Selmān, beyt:

تا نمازی نکنی خرقه به دزدئ قدح
چون صراحی نتوان پیش صنم برد نماز

(Sürahi gibi kadeh hırsızlığı yapıp hırkanı temizlemedikçe bir put önünde eğilip kalkamazsın!)

نمکچش [nemek-çeş]: Yaʿnī numūne ve ṭurfanda. Mevlānā ʿUrfī, beyt:

چه گویمت که به جانم چه مایه لذت داد
گزیدهٔ تو به رنگش نمکچش تسلیم

(Bir teslim/selam örneği olan ısırığının/hediyenin canıma ne derece lezzet kattığını sana anlatamam!)

نمک حرامی کرد [nemek-ḥarāmī kerd]: Tuz ekmek ḥaḳḳın bilmedi. Mevlānā Hātifī, beyt:

به خُم باده نمک محتسب ز خامی کرد
به اهل میکده آخر نمک حرامی کرد

(Gece bekçisi, hamlığı yüzünden şarap fıçısına tuz kattı. Hasılı, meyhane sakinlerinin tuz ekmek hakkını gözetmedi.)

نواله بر شاخ آویخت [nevāle ber-şāḫ āvīḫt]: Bir kimesne muḳaddemā seḫāvet edip baʿdehu buḫl gösterse taʿrīfinde īrād ederler. Evḥadeddīn-i İṣfahānī, rubāʿī:

گل شرم سمن به هیچ رویی نبرد
از لاله خجالت سر مویی نبرد
شب غنجه از آن نواله بر شاخ آویخت
تا گربهٔ بید باز بویی نبرد

(Gül yaseminden hiçbir şekilde utanmıyor, laleden kıl kadar dahi çekinmiyor. Geceleyin gonca, söğüt çiçeği yine koku çalmasın diye dala azık asıyor.)

نوبرِ او کرد [nev-ber-i ū kerd]: Onun leẕẕetin aldı. Ṭālib-i Āmulī, beyt:

خراب بادهٔ بی رنگ و بوی عشق شوم
که مست نشوهٔ او نوبر خمار نکرد

(Gösterişsiz bir şarabın ve aşk kokusunun sarhoşuyum. Onun neşvesiyle sarhoş olan, ayıklıktan lezzet almaz.)

نوبر [nev-ber], lüġatte "ṭurfanda meyve"dir. Ḥakīm Şifāyī, beyt:

ته ماندهٔ دکان کسادی که دل ماست
هرگز نکند نوبر بازار روایی

(Gönlümüz kesatlık dükkânının kalan malıdır. O asla revaç pazarının yeni gelmiş meyvesi olmayacak.)

نوکیسه [nev-kīse]: Yaʿnī yeni devlet bulmuş. Emīr Yādigār, beyt:

بر تنت پیراهن کتان ز تحریک نسیم
هست چون نوکیسهٔ لرزنده بر بالای سیم

(Ey sevgili! Üstüne giydiğin keten gömlek bahar yeliyle kımıldıyor. Sanki yeni zengin gümüş üstüne titriyor.)

نه مارست و نه ماهی [ne mārest ü ne māhī]: Muḥabbet ve ʿadāveti maʿlūm olmayan adam ḥaḳḳında īrād ederler. Ḥakīm Enverī, beyt:

به مار و ماهی بمانی نه این تمام و نه آن
منافقی چه کنی مار باش یا ماهی

(Yılana ve balığa benziyorsun, ama ne tam yılansın ne de tam balık! Niçin münafıklık yapıyorsun, ya yılan ol ya balık!)

نه همه تنگها شکر باشد [ne heme tenghā şeker bāşed] ve **نه همه سنگها گهر باشد** [ne heme senghā guher bāşed][1]: Ḥūb-ṣūret ve bedsīret olanlar ve dahi iyilik meʾmūl olanda kemlik ẓāhir oldukta ḍarb olunur. Ḥüsāmī, naẓm:

هست شخصی ز نوع آدمی زاد
که شده حور شکل و دیو نهاد

گر شود او ز نسل خیر بشر
عقل ره گم کند به خیر او بشر

ظاهر و باطنش به علم و عمل
خوب آورده عارفی به مثل

نه همه سنگها گهر باشد
نه همه تنگها شکر باشد

(İnsanoğlu soyundan, huri görünümlü ve şeytan tabiatlı bir şahıs vardı. İnsanlığın hayrının/Hz. Peygamber'in soyundan olsa da insan aklı onun hayırlılığı konusunda yolunu kaybederdi. İçi dışı ilim ve ameldi. Bu konuda bir bilge güzel söylemiş: Bütün taşlar inci değildir, bütün kamışlar şeker değildir.)

1 M: -

باب النون المکسوره
[BĀBU'N-NŪNİ'L-MEKSŪRE]

نشیمنِ دیو [nişīmen-i dīv]: Yaʿnī dünyā. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

نگران باش [nigerān bāş]: Ḥāżır ol! Ḫᵛāce Ḥāfıẓ, beyt:

مرغ دل باز هوادار کمان ابرویت
ای کبوتر نگران باش که شاهین آمد

(Gönül kuşu yine yay kaşlarına heveslenmiş. Ey gönül güvercini! Hazır ol, şahin geliyor!)

Bu beyitte lāzımı ile taʿbīr olunmuştur. Ḫᵛāce Ḥāfıẓ, beyt:

آن یار که گفتا به توام دل نگرانست
گو می رسم اینک به سلامت نگرانم

(O sevgili, "Gönlüm sana hazır!" dedi. Sen ona "Tamam şimdi geliyorum, gönül rahatlığıyla beni bekle" de!)

نعمتِ تو جذرِ اصم [niʿmet-i tu ceẕr-i aṣam]: Yaʿnī niʿmetini kimesne görmez.

نعمتِ تو از هشت بهشت [niʿmet-i tu ez-heşt behişt]: Miṣl-i نعمتِ تو جذرِ اصم [niʿmet-i tu ceẕr-i aṣam]. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

نیکویی کن در آب افکن [nīkūyī kun der-āb efken]: Türkīde "iyiliği et suya bırak, balık bilmezse Ḫālıḳ bilir" dedikleri meṣeldir. Kemāl-i Ḫocendī, beyt:

چشم تر خاک درت جوید فکن در دامنش
مردمان گویند نیکویی کن و در آب فکن

(Islak göz kapının toprağını arıyor, ona yol ver! İnsanlar der ki: "İyilik yap denize at!".)

نهی درنورد [nihī der-neverd]: Yaʿnī bī-nām u nişān eyle! Keẕā fī-*Iṣṭılāḥı'ş-Şuʿarā*.

نیت من کردم و روزی دیگری بود [niyyet men kerdem u rūzī dīgerī būd]: Ben saʿy ile vücūda getirdim, ġayra naṣīb oldu. Şeyḫ Niẓāmī, beyt:

مثل زد گرگ چون روبه وغا بود
نیت من کردم و روزی ترا بود

(Kurt tilkiyle savaşırken şöyle dedi: "Ben uğraştım ama sana nasip oldu".)

نیم ته کردن [nīm tih kerden]: ته [tih], kesr-i tāʾ-i müşennāt ile, iki pāre etmek. Mevlānā Hātifī, beyt:

یکی نیم ته کرد قصاب وار
بسی قوج جنگی در آن کارزار **(59ᵇ)**

(O savaşta bir çok koç savaşıyordu. Birisi kasap gibi iki parçaya ayırdı.)

باب الواو المفتوحه
[BĀBU'L-VĀVİ'L-MEFTŪḤA]

وا خوردن [vā ḫorden]: Rāst gelmek. Muḫliṣī-i Bedaḫşānī, beyt:

ابروی او که آمده چون مد آه کج
تا واء مردمان نخورد گرد راه کج

(Onun āh kelimesindeki med harfi gibi eğri olan kaşına, yanlış yolda gidenler rastlayamaz.)

Ve kocunmak maʿnāsına da istiʿmāl olunur. Ḫᵛācū-yı Kirmānī, beyt:

گر خلق جهان به کشتنم برخیزند
من مَی خورم و ز هیچکس وا نخورم

(İnsanlar beni öldürmek için harekete geçerse, ben şarap içip hiç kimseden de gocunmam.)

Bu maʿnāya ʿArabīde انفعال [infiʿāl] derler. Mevlānā Ẓuhūrī, beyt:

بده تا درین دامگاه مجاز
ز گنجشک من وا خورد شاهباز

(Şarap ver! Zira bu mecaz tuzağı olan dünyada şahin benim serçemden gocunur.)

واژگونه است کارِ هندوان [vājgūneest kār-ı hinduvān]: Nā-maʿḳūl vażʿ olundukta ḍarb olunur. Bu meṣel bābu'l-kāf'ta taḳdīm-i کار [kār] ile ẕikr olunmuştur. Rāḳımu'l-ḥurūfun taṣarrufu olmayıp nüsḫalarda görüldüğü üzredir. Mevlānā Hātifī, meṣnevī:

نترسی ز خرطوم پیلان مست
که او آستین است خالی ز دست

دُمی دارد از پیش خرطوم تام
بود واژگون کار هندو تمام

باب النون المضمومه
[BĀBU'N-NŪNİ'L-MAŻMŪME]

نزل پرستنده [nuzul-perestende]: Yaʿnī niʿmet-ḫᵛār. Ve dahi ṭālib-i niʿmet ve dūst-dār-ı behişt. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

نقلِ نوروزی [nuḳl-i nev-rūzī]: Yaʿnī mestān. Keẕā fi'l-*Maḥmūdī*.

نکته برو گرفت [nukte berū girift]: Ona ṭaʿn eyledi. Ḫᵛāce Ḥāfıẓ, beyt:

حافظ چو آب لطف ز نظم تو می چکد
حاسد چه گونه نکته تواند برو گرفت

(Ey Hāfız! Senin şiirinden iyilik suyu damlıyorken kıskanç kimse onu nasıl kınayabilir!)

نوشدارو که پس از مرگ به سهراب دهند [nūş-dārū ki pes ez-merg be-suhrāb dihend]: Maḥalsiz luṭf ve vaḳitsiz kerem olundukta ḍarb ederler.

(Azgın fillerin hortumundan korkmaz mısın? O, içinde kol olmayan bir yendir. Hortumunun yanında bir de kuyruğu var. Hintlinin işi hep böyle ters olur.)

وا سوخت [vā sūḫt]: ʿAşḳ ve hevesten ferāġat eyledi. Üstād, beyt:

از سر کویت گذشتم چشم خود را دوختم
تا بدانی از تو نو گل عاقبت وا سوختم

(Sen yeni açmış gülün aşkından vazgeçtiğimi bilesin diye köyünden geçerken gözlerimi kapattım.)

Dīger, mıṣraʿ:

نام واسوختگی بردم و رامش کردم

(Aşktan vazgeçemeyip ona boyun eğdim.)

وارستگی [vārestegī]: Miṣl-iوا سوخت [vā sūḫt]. Şeyḫ Niẓāmī, beyt:

گهی وارستگی بر خویش بندد
میان گریه بی دردانه خندد

(Bazen aşktan vazgeçip ağlarken gülüyordu.)

وا یافت [vā yāft]: Her cihetten kemālin bulmuş. Mevlānā Kātibī, beyt:

آن که او راه ترا وا یافته
در طریقت باشد او وا یافته

(Sana yol bulan kimse, tarikatta her yönden olgunluğa erişmiş demektir.)

وایه خوارست [vāye-ḫᵛārest][1]: Ġıdā-yı rūzmerresin terk edemez ve ʿādet-i müstemerresinden geçemez. Mevlānā Cāmī, beyt:

وایهٔ جامی همین لعلت بود
گر نیاید وایهٔ خود وای وای

(Nasiplenemez ama Cāmī'nin nasibi senin lal dudağındır. Vay ki vay!)

1 M: -

وجه درخور زد [vech der-ḫor zed]: Ṣıfatına lāyıḳ söyledi. Kemāl-i Ḫocendī, beyt:

هر که خورشید خواند روی ترا
مثلی بس به وجه درخور زد

(Senin yüzüne güneş diyen herkes, sıfatına layık söyledi.)

ورقِ باد [varaḳ-ı bād][2]: Yaʿnī zebān, dil maʿnāsına. Mevlānā Cāmī, der-tevḥīd, beyt:

بر ورق باد نویسد سخن
حمد خداییست که با کلک کن

(Sözü dile getirip Allah'a hamdı kalemle yap!)

ورق بگردان [varaḳ bi-gerdān]: Fāriġ ol! Mīr Ḥasan-ı Dihlevī, beyt:

سخنوران چو حدیث سمنبران خوانند
حدیث تو چو درافتد ورق بگردانند

(Şairler yasemin göğüslü dilberlerden bahsederken sıra senden bahsetmeye gelince hepsi āciz kalıp vazgeçtiler.)

ورق را باز افکن [varaḳrā bāz efken]: Miṣl-i ورق بگردان [varaḳ bi-gerdān]. Ḫᵛāce Selmān, beyt:

از حسن گل به کلی باز افکند ورق را
گر بر شمال خوانی یک ذره آن شمائل

(Kuzey rüzgārına sevgilinin güzellik unsurlarından birazı bahsedilse, gülü güzel bilmekten tamamen vazgeçer.)

ورقِ دیگر [varaḳ-ı dīger]: Miṣl-i ورق را باز افکن [varaḳrā bāz efken]. Şāʿir, beyt:

نرود گوش گل فغان ترا
ورق دیگر ای هزار چمن

(Ey bülbül! Gül senin çığlığını duymaz. Vazgeç!)

ورق را باز گردان [varaḳrā bāz gerdān]: Miṣl-i ورق را باز افکن [varaḳrā bāz efken]. Ḫᵛāce Selmān, beyt:

2 M: -

صفحهٔ روی ترا دید به یکبارگی
باد ورق باز گرد از گل و از یاسمن

(Senin yüzünün güzelliğini gören rüzgâr, gül ve yaseminden vazgeçti.)

وعدِ میان تهی [vaʿd-i miyān-tehī]: Aşlı çıkmayan vaʿde. Mıṣraʿ:

میان تهیست همه وعدهای تو چو کمر

(Senin bütün vaatlerinin içi, kemer gibi boştur.)

ولد الزنا [veledu'z-zinā]: Yıldız böceği. Ḥakīm Ḫāḳānī, beyt:

ولد الزناست حاسد منم آن که طالع من
ولد الزناکُش آمد چو ستارهٔ یمانی

(Kıskanç kimse ateşböceğidir, benim de Süheyl yıldızı gibi ateşböceği öldüren bir yıldızım var.)

ولد الزناکش [veledu'z-zinā-kuş]: Süheyl-i Yemānī dedikleri kevkebdir ki ṭulūʿunda yıldız böceği kırılıp bir tāne kalmaz. Keẕā fi'l-*Müşkilāt*. Bu maʿnāya, beyt:

گوید که سهیل را دهم تاب
کذب ولد الزنا ببیند

("Süheyl yıldızına parlaklık vereyim de ateşböceğinin yalanı görülsün" der.)

باب الواو المکسوره
[BĀBU'L-VĀVİ'L-MEKSŪRE]

ویرانتر ز تبریزست [vīrānter zi-tebrīzest]: Bir nesnenin ziyāde ḫarāblığından kināyedir. Vuḳūʿī-i Tebrīzī, beyt:

وقوعی گر بلا تسکین دردم می دهد ورنه
دلم از حسرت تبریز ویرانتر ز تبریزست

(Ey Vukūī! Bela, derdimi biraz olsun azaltıyorsa da gönlüm Tebriz hasretiyle pek harap oldu.)

باب الهاء المفتوحه
[BĀBU'L-HĀ'İ'L-MEFTŪḤA]

هادئ مهدی غلام [hādī-i mehdī-ġulām]: Yaʿnī ḥażret-i Seyyidu'l-enām ʿaleyhi efḍalu'ṣ-ṣalāt ve ekmelu's-selām. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

هارون [hārūn][1]: Edā-yı ġayr-ı meşhūredendir, peyk maʿnāsına. Ḥakīm Ḥāḳānī, naẓm:

فلک به پیش رکاب وزیر هارون رای
نطاق بسته به هارونی آید اینت عجاب

ستاره بین که فلک را جلاجل کمرست
که بر کمرگه هارون جلاجلست صواب

(Felek kemer bağlamış, Harun görüşlü vezirin üzengisi yanına haberci olarak geliyor, şaşılacak şey! Doğru olan, habercilerin kemerine çıngırak asmasıdır, feleğin kemerine astığı yıldız/talih çıngırağına bak!)

هر بز به پایِ خویش آویزد [her buz be-pāy-ı ḫᵛīş āvīzed]: Her **(60ᵃ)** kişi ʿamelinden mes'ūldür. Ebulmaʿānī, ḳıṭʿa:

جزای کار خود یابد در آخر
کسی با خیر و شر آمیخته باشد

ندیدی در جهان دکان قصاب
که هر بز پای خود آویخته باشد

(Hayırla şerri karıştıran kimse, sonunda yaptığı işin cezasını bulur. Dünyada kasap dükkânını görmedin mi, her koyun kendi bacağından asılıyor!)

هرچه کاری بدروی [herçi kārī bi-direvī]: Türkîde "herkes ektiğin biçer" dedikleridir. Ḥażret-i Mevlānā, beyt:

1 M: -

باب الواو المضمومه
[BĀBU'L-VĀVİ'L-MAŻMŪME]

وشاق [vuşāḳ]: Ġulām-ı sāde-rū. Ḥakīm Ḥāḳānī, beyt:

وشقی ده که در برم گیرم
با وشاقی که در برش گیرد

(Sarınacağım bir elbise, bir de yalın yüzlü dilber ver!)

هرچه کاری بدروی آن آنِ تست
ورنه این بیداد بر تو شد درست

(Ne ekersen onu biçersin senin içindir, dinlemezsen bu zulüm sana müstehaktır.)

Kemāl-i Ḫocendī, beyt:

زمین به جرعه بده آب تخم عشق بکار
که خواجه آن درَود در جهان که می کارد

(Yere şarap tortusu ek, aşk tohumu biç! Kişi ne ekerse onu biçer.)

هرچه نخوری یخنی بود [herçi ne-ḫorī yaḫnī buved]: Ṭaʿām faẕlası. Baʿżı nüsḫada ẕaḫīreye yaḫnī derler. Murād, yenilmeyen nesne yaḫnī olur demektir. Şeyḫ Niẓāmī, beyt:

مخور غم ز صیدی که نا کرده ای
که یخنی بود هرچه نا خورده ای

(Avlamadığın şeyin gamını yeme! Yemediğin her şey yahni olur.)

هرزه درای [herze-derāy]: Bulduğu sözü söyleyene derler. Bī-fā'ide iş işleyene dahi derler. Şāh İsmāʿīl muḥārebesinde Ümīdī demiştir, beyt:

درای چرخ زد بانگ مخالف
پشیمانست ازین هرزه درایی

(Aykırı çalan felek çanı, yediği herze yüzünden bin pişman.)

هرزه خند [herze-ḫand]: Dāʾimā bī-maʿnī gülen adam. Ebū Ṭālib Kelīm, mıṣraʿ:

بر تنک ظرفست مینا هرزه خند افتاد جام

(Kadeh şaraba pek dayanıksız çıktı, anlamsızca gülüyor.)

هر کسی مصلحتِ خویش نکو می داند [her kesī maṣlaḥat-ı ḫᵛīş nikū mī-dāned]: Maʿnāsı ẓāhirdir. Kemāl-i Ḫocendī, beyt:

ناصحا مصلحت من هوس روی نکوست
هر کسی مصلحت خویش نکو می داند

(Ey öğütçü! Benim işim güzel yüze heveslenmektir. Herkes kendi yaptığı işi iyi bilir.)

هر کار رسمی دارد [her kār resmī dāred]: Her nesnenin yaraşığı vardır. Muhammed-i Assār, beyt:

ز مهرت گرچه شد مجنون و شیداست
ولی هر کار را رسمی هویداست

(Senin aşkınla çılgınlar gibi āşık olsa da her nesnenin yaraşığı vardır.)

هر که سگ را می کُشد او می کشد [her ki segrā mī-kuşed ū mī-keşed]: Türkīde "iti öldürene sürütürler" dedikleri meşeldir. Ebulmaʿānī, ḳıṭʿa:

دوش دیدم در سر کویش رقیب
بر سرش سنگی زدم آزرده کرد

گشته دوشم بار و گفتند این مثل
هر که سگ را می کُشد او می کشد

(Ey sevgili! Dün gece rakibi senin köyünün girişinde gördüm. Başına taş attım, kafası yarıldı. Omuzuma alınca şu atasözünü söylediler: İti öldürene sürütürler.)

هرهفت [herheft]: Ārāyiş ve zīnet. Keẕā fī-*Ferheng-i Mīrzā İbrāhīm*.

هرهفت کرد [herheft kerd]:زینت کرد [zīnet kerd]. Mevlānā Cāmī, beyt:

کنیزانی همه هرهفت کرده
به هودج در پس زربفت کرده

(Cariyelerin hepsi süslendi, oturaklar altınla işlendi.)

هزار میخی [hezār-mīḫī]: Fuḳarā ve dervīşānın ser-ā-pā nigendeli ḫırḳası. Ve dahi benek benek münaḳḳaş bir nevʿ ḳumāştır. Ḫᵛāce Selmān, beyt:

دو تویۀ فقرا جامه ایست کز عظمت
هزار میخۀ افلاکش آستر یابی

(Fakirin iki büklüm olması bir elbisedir. Onun büyüklüğünden feleğin benek benek kumaşına astar çıkarırsın.)

Be-maʿnī-i evvel, Ḫᵛāce Selmān, beyt:

این دلق هزارمیخ نُه تو
پوشیده به خانقاهت افلاک

(Felek, bu dokuz katlı delik deşik hırkayla senin dergâhını örtmüş.)

هزار نقش برآرد [hezār naḳş ber-āred]: Yaʿnī bin türlü ṣanʿat gösterir. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

هزار و یک نام [hezār u yek nām]: Taḥṣīl-i nām u şān için miḥnet ve meşaḳḳat çekene derler. Şeyḫ Niẓāmī, beyt:

در خط نظامی ار نهی کام
بینی عدد هزار و یک نام

(Nizāmī'nin yazısına/şiirine adım atarsan, bin bir ismi/epey sıkıntı çekildiğini görürsün!)

هفتاد و دو شاخ [heftād u du şāḫ]: Furuḳ-ı ḍālle ki yetmiş iki fırḳadır. Keẕā fī'l-*Maḥmūdī*.

هفت اصل [heft aṣl]: Yaʿnī aṭbāḳ-ı sebʿa-i zemīn. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

هفت پیکر درسفر [heft peyker der-sefer]: Yaʿnī sebʿa-i seyyāre. Eyżan minhā.

هفت تنان [heft tenān]: Yaʿnī aṣḥāb-ı kehf. Eyżan minhā.

هفتجوش [heft cūş]: Maʿādin-i sebʿadan düzülmüş gürz, kös ve naḳḳāre. Mevlānā Hātifī, beyt:

یکی گرز شش پهلوی هفتجوش
که می ریخت مغز سران را به گوش

(Birisi de başlardaki beyinleri kulaktan dışarı döken altı kenarlı sert bir topuz.)

هفت خراس [heft ḫar-ās]: Yaʿnī heft āsumān. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

هفت خط [heft ḫaṭṭ]: Heft iḳlīm. Eyżan minhā.

هفت خوان [heft-ḫᵛān]: Rüstem'in bir maḫṣūṣ ve meşhūr cengidir. Derler ki ol gün yedi nevʿ ser-i sibāʿ ṣūretinde düzülmüş gürz ve ālāt-ı ḥarble ceng edip Tūrānīlerden bī-ḥisāb pehlivān helāk eylemiştir. Ḫᵛāce Selmān, beyt:

رمخت میان بسته نهد بهر دام و دد
یک خوان که شرح رزمگه هفتخوان دهد

(Mızrağın avlanmak için hazırlanmış, sanki Hefthān savaşını şerh eden bir silah olmuş.)

هفت رخشان [heft-raḫşān]: Sebʿa-i seyyāre. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

هفت طارم [heft ṭārem]: Heft felek. Minhā.

هفت فرش [heft ferş]: Heft zemīn. Minhā.

هفت محیط [heft muḥīṭ]: Heft felek.

هفت قطع [heft ḳaṭʿ]: Heft zemīn. Minhā.

هفت نه کرد [heft nuh kerd]: Yaʿnī kendini düzüp koştu. Üstād, beyt:

آن حسن روی جهان زیب دلفریب
چون ماه و مهر لمعۀ خودش کرد هفت نه

(O gönül aldatıcı ve cihan süsleyici güzel yüzün ışığı, tıpkı ay ve güneş gibi kendisindendir.) **(60ᵇ)**

همان بود همین بود [hemān būd hemīn būd]: Lāzım olan neyse oldu. Kemāl-i Ḫocendī, beyt:

حاجت به مَی و نقل نشد مجلسیان را
که آن لب به شکرخند همان بود همین بود

(Meclis sakinlerinin şaraba ve mezeye ihtiyacı olmadı. O dudak tatlı tatlı gülümseyince başka bir şeye gerek kalmadı.)

همان خرِ سیاه بر درست [hemān ḫar-ı siyāh ber-derest]: Dediğimiz olmazsa eski ḥāl ḥāżırdır. Türkîde "kara eşek kapıda" dedikleridir. Ebulmaʿānī, beyt:

گر با سخن نرود رقیب به زور رود
ظاهر شود این مثل خر سیه بر در

(Rakip lafla gitmezse zorla gider. "Kara eşek kapıda" sözü açıktır.)

هم پیاله [hem-piyāle]: Yaʿnī yārān. Ṭālib-i Āmulī, beyt:

مَی در کفست طرهٔ معشوق گو مباش
ما را پیاله هست اگر هم پیاله نیست

(Elde şarap kadehi, sevgilinin saçı söyle olmasın! Kadehimiz varsa işret arkadaşı olmasa da olur.)

هم دزد می نالد هم کاروانی [hem duzd mīnāled hem kārvānī]: Türkîde "ölüyü öldürür hem bile ağlar" dedikleri meşeldir. Ḫᵛāce Āṣafī, beyt:

دلم بردی به صد زاری و می نالد ز افغانم
که دیدست الله الله دزد نالد کاروانی هم

(Gönlümü inlerken kaptı götürdü ve çığlığım yüzünden ağlıyor. Allah Allah! Ölüyü öldürüp hem de yanında ağlıyor.)

همداستان و همدستان [hem-dāstān u hem-destān]: Yaʿnī muṭābıḳ-ı ḥāl ve muvāfıḳ-ı aḥvāl olanlara derler. Kemāl İsmāʿīl, beyt:

به هرچه کرد در خاطر قضا همدست شد با او
به هرچه کرد اندیشه قدر همداستان آمد

(Gönlünden ne geçirdiyse kaza ona eşlik etti. Ne düşündüyse kader ona uygun düştü.)

همدوش [hem-dūş]: Berāber maʿnāsına. Lüġat-i ʿāmdır. Ṭālib-i Āmulī, beyt:

نالهٔ رعد که همدوش فغان دل ماست
تار زیرست که درساخته با تار بمست

(Gönlümüzün çığlığına eşlik eden gökgürültüsü, bam teli sesi yanında ince tel sesi veriyor.)

همسرِ طاوس طاوس است [hem-ser-i ṭāvūs ṭāvūsest]: Her cins cinsiyle ve her kişi aḳrānıyla. Ṭālib-i Āmulī, beyt:

مرا چون من کسی ناید به ناموس
که باشد همسر طاوس طاوس

(Namus bakımından benim gibisi olmayacağına göre, her cins cinsiyledir.)

همگنان [hemginān]: Nüdemā ve rāz-dārān. Mevlānā Ḥātifī, beyt:

چو مجلس تهی شد ز نا محرمان
گهر ریخت در دامن همگنان

(Meclis namahremlerden temizlenince nedimlerin eteğine inci döktü.)

Bu beytin maʿnāsı üzre mīm'in sükūnuyladır. Ammā baʿżı yerde "ḥamle" maʿnāsına gelir, ol maḥall mīm meftūḥ okunur.

همین سنگست و پشتِ بامِ قرشی [hemīn sengest u puşt-i bām-ı ḳarşī]: Bir maṣlaḥatın ḥuṣūlünden me'yūs olup ʿacz ile tekrār ʿazīmet ve mübāşeret olundukta ḍarb olunur. Mevlānā Bennāyī, Moğol ṭā'ifesi şehr-i Nesef'e hücūm eylediklerinde bir dam üzerinden taş atıp bu beyti okurmuş, beyt:

مدد می خواهم از سلطان عرشی
همین سنگست و پشت بام قرشی

(Arş'ın efendisi olan Allah'tan yardım istiyorum. İşte taş ve işte Karşī çatısının tepesi!)

قرشی [ḳarşī], şehr-i Nesef'in nām-ı ḳadīmīdir.

باب الهاء المكسوره
[BĀBU'L-HĀ'İ'L-MEKSŪRE]

هندوی جان بر میان [hindū-yı cān ber-miyān]: Bende-i fermān-ber. Kemāl İsmāʿīl, beyt:

پیش زبان تو تیغ هندوی جان بر میان
ای قلمت بر دوات طوطئ هندوستان

(Ey hokka üstündeki kalemi Hindistan papağanına benzeyen! Kılıç senin dilin karşısında ferman taşıyıcı bir köledir.)

Hindū, "kul" maʿnāsına olduğu bu beyitte taṣrīḥ olunmuştur. Ḫᵛāce Selmān, beyt:

فرخ آنست که لالای شهنشاه شود
مقبل آنست که او هندوی سلطان باشد

(Padişahlar padişahının lalası olan kişi bahtlıdır. Padişahın kölesi olan kimse şanslıdır.)

هندوزاده [hindūzāde]: Yaʿnī bed-aṣl ve nācins. Ḫᵛāce Selmān, beyt:

از بداندیشت که هندوزاده است ایمن مباش
چون توان بوده خلاف سنت پیغمبری

(Soysuz ve kötü düşünceli düşmanından emin olma! Zira Hz. Peygamber'in sünnetine aykırı davranabilmiş.)

هندو [hindū]: Ḫuṣūṣuyla ehl-i Hind'in keferesine ıṭlāḳ olunur. Bu sebebden esārīsine ism-i cins olmuştur. Mīr Ḫüsrev, beyt:

خودکام دلی دارم دیوانهٔ مهرویان
یا رب که مباد این دل هندو و مسلمان را

(Ay yüzlülerin āşığı bencil bir gönlüm var. Ya Rabbi! Kāfirin de müslümanın da böyle gönlü olmasın!)

هواجوی [hevā-cūy]: Yaʿnī ʿāşıḳ u ṭālib-i dilḫᵛāh. Kemāl İsmāʿīl, beyt:

چاوش ناله در همه آفاق بانگ زد
وای آن دلی که هست هواجوی خوشدلی

(Āhım çavuşu bütün dünyaya seslendi. Hoş tutulan aşk heveslisi gönlün vay haline!)

هوا کرد [hevā kerd]: Yaʿnī pervāz vurdu. Mevlānā Cāmī, beyt:

مجوی حالت مستان که بانگ هی هی او
که مرغ و انس هوا می کند از آن هی هی

(Sarhoşların halini sorma! Onun hey hey sesiyle, insanlar ve kuşlar uçup kaçıyor.)

هوای خفتان پوش [hevā-yı ḫaftān-pūş]: Yaʿnī bulutlu hava. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

هوای سنجابگون [hevā-yı sincābgūn]: Miṣl-i هوای خفتان پوش [hevā-yı ḫaftān-pūş]. Eyżan minhā.

هندوستان فیل نبندد [hindūstān fîl ne-bended]: Senin dediğin olmaz demektir. Kemāl-i Ḫocendī, beyt:

کمال زلف بتان گر خیال می بندی
مرو به خواب که هندوستان نبندد فیل

(Ey Kemāl! Dilberlerin saçını hayal ediyorsan hiç hayallenme, çünkü senin dediğin olmaz.)

هیچ کاره [hîç-kāre]: Boş yeler. Kemāl-i Ḫocendī, beyt:

چو کار او به میان و دهان اوست نرنجم
گرم فرشتهٔ اعمال هیچ کاره نویسد

(Konu sevgilinin ağzı ve beli olunca amel melekleri benim için boş yazsa dahi incinmem.)

هیچ کاره همه کار [hîç-kāre heme kār]: Türkîde "yeler **(61[a])** onmaz" dedikleri meṣeldir. Şehîdî-i Ḳumī, beyt:

گشتم ز هجر بلاها به وصل کار ندارم
ز کوی عشق منم هیچ کارهٔ همه کار

(Ayrılık yüzünden belaya uğradım, yine de kavuşmaya yetişemedim. Aşk köyünde yeler onmaz dedikleri benim.)

هیناهین [hîn-ā-hîn]: Şitāb ve ʿacele. Ḥakîm Enverī, beyt:

رخنه ای کرد حال نظم مرا
در چنین داروگیر هیناهین

(Böylesi bir kargaşa ve savaşta benim şiirim de paramparça oldu.)

هیزمکش [hiyzum-keş][1]: Nemmām, münāfiḳ ve fitne-engīz. Ḳur'ān-ı mecīd'de olan حَمَّالَةَ الْحَطَبِ[2]ın tefsīridir. Beyt:

تا به خلد وصل یارم و بدبخت دوزخی
از برای سوزش هجرم کند هیزم کشی

(Ben sevgiliye kavuşma cennetinde oldukça cehennemlik rakip de ayrılık ateşinde yanmam için odun taşır.)

1 M: -
2 Kurān-ı Kerīm, Tebbet 111/4: "ḳodun taşıyıcı olarakḳ".

باب الهاء المضمومه
[BĀBU'L-HĀ'İ'L-MAŻMŪME]

هورِ او کشته است [hūr-ı ū kuşteest]: Ṭāliʿi nuḫūsettedir.

هور [hūr]: Be-vezn-i نور [nūr]. Ṭāliʿ maʿnāsınadır. Ḥakîm Firdevsī, beyt:

ز بیژن فزون بود هومان به زور
هنر عیب باشد چو برگشت هور

(Hūmān Bījen'den daha güçlüydü. Talih dönerse, hüner de ayıba döner.)

هوش ربای [hūş-rubāy]: Ḥayret maʿnāsına. Mevlānā Cāmī, beyt:

ای درین کارگاه هوش ربای
روز و شب چشم نِه و گوش گشای

(Bu hayret dükkānında (dünyada) gece gündüz gözünü ve kulağını aç!)

باب الیاء المفتوحه
[BĀBU'L-YĀ'Î'L-MEFTŪḤA]

یادِ هندوستان فیل کرد [yād-ı hindūstān fīl kerd]: Unutulmuş nesnenin şevḳle müẕākeresinde īrād olunur meşeldir. Bābu'z-zā'da dahi ẕikri mürūr eyledi. Emīr Süheylī, beyt:

ز سودای میخانه رفتم ز جای
دگر یاد هندوستان کرد فیل

(Meyhane sevdasıyla yerimden kalktım. Yine fil Hindistan'ı hatırlattı/unuttuğumu hatırladım.)

یارفروش [yār-furūş]: Maʿnā-yı aždād ile istiʿmāl olunur. Biri vaʿdeye ḫilāf edip ve dostu sehl şeye satar, biri dahi dostu medḥ ü taʿrīf ve ḥüsn-i ḥālini tavṣīf eder demektir. Seyfī-i Buḫārī, beyt:

سگ تو بر همه عالم فروخت سیفی را
چرا که یارفروشی طریق یارانست

(Ey sevgili! Senin köpeğin, Seyfi'yi bütün âleme sattı. Niçin dostlar dostlarını satmak yoluna gidiyor?)

یارِ نوبهارست [yār-ı nev-bahārest]: İyi gün dostu demekten kināyedir. Şeyḫ Niẓāmī, beyt:

زنی نو کن ای یار هر نوبهار
که تقویم پارینه ناید به کار

(Ey iyi gün dostu! Yeniden evlen! Zira eski takvim bir işe yaramaz.)

یتیمانه [yetīmāne]: Levendâne demektir. Seyfī-i Buḫārī, beyt:

در آن راه تو درهای اشک ما همه روز
تو همنشین به یتیمانه کوی خود هر شب

(Bizim gözyaşı incilerimiz her gün senin yolunda, sense köyünde her gece rakiplerle berabersin.)

یک انداز [yek-endāz]: Dürüst ok atıcı ki ḳādir-endāz maʿnāsına. Kemāl İṣmāʿīl, beyt:

با یک اندازئ کلکت تیر چرخ گر دم زند
همچو سوفارش زبان بیرون کند گردون ز کام

(Felek oku senin iyi ok atıcı kalemine kafa tutarsa, ok ucu gibi dili dışarda gezer.)

یکبارگی [yek-bāregī]: Bed-duʿā ḳaṣd olunup "bir daha gelmeye!" ve "bir daha olmaya!" maʿnāsına. Ḫᵛāce Āṣafī, beyt:

بارها از آستانت رفت آمد آصفی
می رود این بار دیگر هم ولی یکبارگی

(Āsafī defalarca senin eşiğine gidip geldi. Artık bir daha gelmemek üzere gidiyor.)

یگانه گوی [yegāne-gūy]: Yaʿnī müʾmin ve muvaḥḥid. Mīr Ḫüsrev, beyt:

یگانه گو کسی باشد که او ترک کسی گیرد
نه آن بیچارۀ نا کس که از کیس و کسا گوید

(Mümin kimse, nefsini terk eden kimsedir. Kendinden bahseden o cimri ve zavallı değil!)

یکبر و یکرو کن [yek-ber u yek-rev kun]: İşi ʿavḳ u teʾḫīr etme, ber-ṭaraf eyle! Mevlānā Hātifī, beyt:

یکی بسته تیغ دو بر میان
که یکرو کند قصۀ رومیان

(Birisi Rūmîlerin hikâyesini bir an önce sonlandırmak için beline iki kılıç bağlamış.)

یک تنه [yek-tene]: 'Askerden cenge yalnız çıkan atlı. Kemāl İsmāʿīl, beyt:

ستاره گرچه فراوان بود ز پشت دهند
چو یک تنه روی آورد رو سوی پیکار

(Sıradan asker çok olsa bile savaştan kaçar. Yalnız atlı kahraman ise savaş meydanına yönelir.)

یکه تاز [yekke-tāz]: Miṣl-i یک تنه [yek-tene]. Mevlānā Hātifī, beyt:

ز هر دو طرف یکه تازان تیز
گشادند بر هم کمان ستیز

(Her iki taraftan usta atlılar, birbirlerine karşı yay açtılar.)

یک دینار [yek dīnār]: Bir mankur. Mevlānā Cāmī, beyt:

زد رقم سکهٔ تو بر کارم
که به صبر اندر یک دینارم

(Senin sikken benim işimin üstünü çizdi. Bir mangırlık sabrım kaldı.)

یکرویه [yek-rūye]: Bir kerre maʿnāsına. Muhammed-i Assār, beyt:

همه یکرویه برگردند از آن پشت
ازیشان هر کرا می دید و می کشت

(Hepsi birden bir kerede oradan kaçtılar. Onlardan kimi gördüyse öldürüyordu.)

یک دست جامه [yek-dest cāme]: Yaʿnī ser-tā-pā. Keẕā fi'l-*Müşkilāt*. Bu maʿnāya, Ḥakīm Firdevsī, beyt:

شهنشاه چون دید از اندیشه رنج
بفرمود تا جامه دستی ز گنج

(Padişah onun tasalandığını görünce hazineden değerli eşyalar getirilmesini buyurdu.)

یک عنایتِ قاضی بِه از هزار گواه [yek ʿināyet-i ḳāḍī bih ez-hezār guvāh]: Bir ḥimāyet ve naẓar-ı ʿināyet bin saʿydan yeğdir. Der-tevḥīd-i ḥażret-i Bārī celle şānuhu, Ebulmaʿānī, beyt:

هدایت تو مرا بهتراست ز علم و عمل
که یک عنایت قاضی بِه از هزار گواه

(Senin yol göstermen, benim için ilim ve amelden daha hayırlıdır. Çünkü bir himaye, bin delilden daha iyidir.)

یک قلمه [yek-ḳaleme]: Yaʿnī baştan başa. Mevlānā Hilālī, beyt:

ملک معنی از آنِ تست همه
این قلمرو تراست یک قلمه

(Mana ülkesi hep sana aittir. Bu ülke baştan başa senindir.)

یک نکته همین باشد [yek nukte hemīn bāşed]: Anlayana bir işāret yeter. Kemāl-i Ḫocendī, beyt:

گفتار کمال ارزد هر بیت به دیوانی
یک نکته ازین معنی گفتیم همین باشد

(Kemāl'in her beyti bir divana değer! Bu sebeple, anlayana bir işaret yeter!)

یک نشست [yek-nişest]: Yār-ı muvāfiḳ ve dūst-ı münāsib. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

یک نیم نهاد [yek nīm nihād]: Fāriġ oldu ve ber-ṭaraf etti. **(61ᵇ)** Ḫᵛāce Āṣafī, beyt:

ما پستر راحت که به یک نیم نهادیم
بالین اجل را سر تسلیم نهادیم

(Biz rahat döşeğinden vazgeçtik. Ecel yastığına baş koyup teslim olduk.)

Gāhī müretteb ve iḥżār maʿnāsına olur. Ḫᵛāce Āṣafī, beyt:

بوی دل بریان و کباب جگر آید
ما بهر سگت هر دو به یک نیم نهادیم

(Gönül biryanı ve ciğer kebabının kokusu geliyor. Biz senin köpeğin için her şeyi hazırladık.)

یکی خورد [yekī ḫord]: Münfaʿil oldu ve alındı. Seyfī-i Buḫārī, beyt:

می خواست خورد دو سه بوسه
چون رقیب را یکی خورد از من

(Sevgiliden bir iki buse istedim diye rakip bana gücendi.)

باب الیاء المضمومه
[BĀBU'L-YĀ'İ'L-MAŻMŪME]

یوغ آرد بر سرِ من [yūġ āred ber-ser-i men]: Beni belāya uğratır. Ebū Şekūr, beyt:

گر آید به پیش تو گویم دروغ
دروغ اندر آرد سر من به یوغ

(Senin karşına gelirse, yalan söylemek beni belaya uğratsa dahi yalan söylerim.)

Ebulmaʿānī, mıṣraʿ:

به یوغ آرد سر عاشق هوس را

(Āşık hevesle başını belaya uğratır.)

باب الیاء المکسوره
[BĀBU'L-YĀ'İ'L-MEKSŪRE]

یله کردن [yile kerden]: Salıvermek. Şeyḫ Niẓāmī, beyt:

تماشا کنان رفت از آن مرحله
عنان کرد بر سوی صحرا یله

(Oradan etrafı kolaçan ederek gitti. Atını kırlara doğru salıverdi.)

Ve davarı ota salmak. Mevlānā Hātifī, beyt:

دائم گله بان به عیش می گشت
کرده گله را یله در آن دشت

(Çoban sürekli o kırda davarı ota salıp eğlenmeye giderdi.)

یله آمد [yile āmed]: Aşağı geldi. Ebulmaʿānī, beyt:

دیده از دور آمد از جایی
یله آمد ز کاخ بالایی

(Göz yerinden fırladı, yüksek köşkünden aşağıya indi.)

یله کند [yile kuned]: Yaʿnī fedā eder. Ḥakīm Firdevsī, mıṣraʿ:

کنم هرچه دارم بر ایشان یله

(Varımı yoğumu onlara feda edeyim!)

DEFTER-İ ŞĀNĪ MİN-LİSĀNİ'L-ʿACEM
MÜFREDĀT-I ESMĀ BEYĀNINDADIR

Rāy-ı maʿnī-ārā-yı erbāb-ı fıṭnat u dehā ve żamīr-i āfitāb-tenvīr-i aṣḥāb-ı ḫibret ü ẕekāya maḫfī ve mestūr değildir ki lisān-ı nezāket-ʿunvān-ı Fārsīde ḥurūf-ı teheccī-i ẓurūftan sekiz ḥarf müstaʿmel değildir. Nitekim ehl-i maʿārifin biri bu ḳıṭʿa-ı laṭīfi çekīde-i ḳalem-i müşgīn-raḳamı kılmıştır. Ḳıṭʿa:

هشت حرفست آن که اندر فارسی ناید همی
تا نیاموزی نباشی اندرین معنی معاف

بشنو از من تا کدامست این حروف و یاد گیر
ثا و حا و صاد و ضاد و طا و ظا و عین و قاف[1]

Lākin egerçi evāʾil-i kelimede vāḳiʿ olmaz ḳaṣd olunmuşsa ḥarf-i ẕāl-ı muʿceme dahi evāʾil-i kelimede cāy-gīr olmaz. Öyle olsa dokuz ḥarf sāḳıṭ ʿani'l-istiʿmāl olur. Ẕāl-ı muʿceme evāḫir-i kelimede vāḳiʿ olmuştur. Zīrā medḫūlü olduğu ḥālde ʿalāmeti māḳablinde ḥarf-i ʿillet-i sākine vāḳiʿ olmaktır. Maḥallinde tafṣīl olunur inşāʾallāhu teʿālá.

Ammā ḥarf-i ṣād baʿżı maḥalde sīn'e ve ḥarf-i ṭā tāʾ-i müşennāt'a ibdāl ile istiʿmāl olunur. Ḥurūf-ı merḳūme evāʾil-i kelimātta vāḳiʿ olsa ʿArabīden menḳūl veyāḫud ġalaṭāt-ı ʿavām olur. Dört ḥarf ki bunlardır: ث ذ ض ظ, evāʾil-i kelimātta vāḳiʿ olmak baʿīddir. Bunlardan bedel bu dört ḥarf پ چ ژ گ lüġat-i Fārsīnin rüknüdür. ʿAlāmetleri üçer noḳṭadır. Onunla beyān ve telaffuẓda meḫārici ʿayāndır. Fürs-i ḳadīmde iki ḥarfi dahi ʿAcemī istiʿmāl eylemişlerdir. Biri ف ve biri ق tır. Fāʾya şedde-i ṣaḳīle ve ḳāfʾa ġayn-ı muʿceme maḫrecine ḳarīb ḥareket vermişlerdir, lākin çendān müstaʿmel ü mütedāvil ve üstādān-ı müteʾaḫḫirīn lisānlarında müstaʿmel olmadığından ʿinde erbābi'l-lüġa maṭrūḥ-ı defātir ve metrūk-i meʾāṣir kılınmıştır. Bu dahi maʿlūm ola ki ibdāl-i ḥurūf bu zebān-ı leṭāfet-beyānda cāʾiz ve şāyiʿdir. Meṣelā fāʾyı bāʾya, zāʾyı sīn'e, ṭāʾyı tāʾya ve vāv'ı bāʾ-i muvaḥḥadeye tebdīl ve istiʿmāl ederler. Her birinin maḥalli geldikte beyān olunur inşāʾallāhu teʿālá.

Bu dahi maʿlūm ola ki isim dört nevʿ olur. Evvel, meṣādırdan müştaḳḳ ism-i fāʿil, ism-i mefʿūl ve ṣīġa-i emr. Buna miṣāl-i ṯānī ism-i mürekkebdir. İki kelimeden yāḫud bir kelime, bir ḥarf veyā iki ḥarften bu nevʿ ism-i zamān, ism-i mekān ve ism-i āletlerde ekṯer vāḳiʿ olur. Ṣāliṯ, menḳūldür ki maʿnā-yı āmmı terkībden maʿnā-yı ḫāṣṣ-ı ʿalemiyyete naḳl olunmuş olur. Rābiʿ, ism-i cāmiddir ki **(62[a])** aṣlında ne bir ṣīġadan iştiḳāḳı vardır, ne ḫod terkīb olunmuştur. Ancak vāżiʿ ol ismi mevżūʿ olduğu maʿnāya delālet etmek için vażʿ etmiştir. Bu

1 Farsçada kullanılmayan sekiz harf vardır. Bunları bilmedikçe iyi Farsça öğrendim diyemezsin. Bu harflerin hangileri olduğunu benden dinleyip öğren: Sā, hā, sad, dad, tı, zı, ayın ve kāf.

dahi iki cinstir. Bir cinsi mevżūʿun leh olan nesnenin aṣlına delālet eder. Bir cinsi delālet etmeyip ancak mevżūʿun leh olduğu maʿnāyı ifāde eder. Envāʿ-ı erbaʿanın meşhūr ve müteʿārif olmayanlarına ve lüġat-i müştereke ve maʿānī-i müteʿaddideye istiʿmāl olunanlara ıṭṭılāʿ-ı faḳīr ḥāṣıl olduğu mertebe meşāhīr-i şuʿarā ve esāṭīn-i fuṣaḥānın birer beyitleri istişhād olunup iṯbāt-ı müddeʿāya beẕl-i ḳuvvet-i ʿācizāne ve ṣarf-ı ḳudret-i ḳāṣırāne olunmuştur. Bu dahi erbāb-ı ulu'l-elbāba ḫafī olmaya ki taḥrīr olunan lüġāt miyānında آب [āb] ve نان [nān] maḳūlesi niçe lüġāt-ı maʿrūfe terḳīm olunmuştur. Egerçi ol maḳūlenin īrādında çendān fā'ide melḥūẓ değildir, lākin ol ḳısım lüġatin maʿnā-yı maʿlūmundan ġayrı maʿnā-yı meşhūru vardır ki maʿnā-yı āḫarla baʿżı maḥalde üstādān ẕikr eylemişlerdir. Ondan māʿadā maḳṣūd-ı faḳīr bu kitābın me'āli cümleye cāmiʿ olmaktır ki ḫāric ez-taḥrīr lüġat kalmaya. Ḫattá baʿżı ʿArabī lüġatler dahi żamm ve taḥrīr olunmuştur. Ondan murād, Fārsīde istiʿmāli şāyiʿ ve baʿżı terākīb-i Fārsiyyeye cez' olunmuştur. Öyle olsa Aʿcām lüġati gibi olmağın īrādında insidād-ı bāb-ı iʿtirāż recā olunur iltizām olunup her lüġatin ḥurūfu ḥareketi iʿrāb, feṭḥ, kesr ve żamm ile oldukları beyān olunmuştur. Bu iltizāmın sebebi ḫātimede beyān olunur inşā'allāhu teʿālá.

Tertīb-i esāmī için her lüġatin evā'il-i ḥarfleri ḥarekāt-ı ṣelāṣe yaʿnī meftūḥ, meksūr ve mażmūm iʿtibārıyla ve evāḫiri ḥurūf-ı teheccī üzre żabṭ ve tertīb olunmuştur. Meṣelā, "bābu'l-elif maʿa'l-elif" baʿdehu "maʿa'l-bā" baʿdehu "maʿa't-tā" ilā-āḫirihi. Keẕālik "bābu'l-bā maʿa'l-elif" baʿdehu "maʿal'bā" ilā-āḫirihi. Bu minvāl üzre żabṭ u taḥrīr ve ṣebt ü tasṭīr olundu. Ve dahi her ḥarfin bābları ḥarekātından lüġatleri meftūḥ u mażmūmu surḫ ve meksūru laʿlī ile yazılmıştır, tā kim lüġat bulmak āsān ola. Ve min'llāhi'l-iʿānetü ve't-tevfīḳ.

باب الالف الممدوده

[BĀBU'L-ELİFİ'L-MEMDŪDE]

مع الالف

[maʿa'l-elif]

آ [ā]: Be-maʿnī-i آی [āy]. Ḥarf-i nidādır. آمدن [āmeden] lafẓından ṣīġa-i emr olur. بیرون آ [bīrūn ā] ve آ درون[derūn ā] derler. Mevlānā Cāmī, beyt:

خیز و به گلزار درون آ یکی
نرگس بینا بگشاد اندر آ

(Kalk ve bir kez olsun gül bahçesine gir! Nergis gözünü açtı, içeri gir!)

آبا [ābā]: Fetḥ-i bāʾ-i muvaḥḥade ile. Üç maʿnāya gelir.

Evvel, cins-i ṭaʿāmdan çorbadır ki aṣlı شورآبا [şūr-ābā] idi. Ebulmaʿānī, beyt:

مخور آبا ز خوان سفله و دون
شود زهر درونت را کند خون

(Alçakların sofrasından çorba içme! Zehir olur, içine kan oturtur.)

Ṣānī, *Mecmaʿu'l-Fürs*'te be-maʿnī-i آشامیدن [āşāmīden].

Ṣāliş, ḥarf-i taʿaccübdür, ey ʿaceb maʿnāsına.

آبچرا [āb-çerā]: Bāʾ-i mevḳūf ve fetḥ-i cīm-i Fārsī vü rāʾ-i mühmele ile. *Ferheng-i Cihāngīrī*'de "ġıdā-yı muḫtaṣar"dır ki ḳable'ṭ-ṭaʿām tenāvül olunur. Ṭabīʿat suya iḳbāl ederse, aç karnına su içilmek muḫālif-i ḥikmet olmakladır. *Ferheng-i Monlā Dāvūd-ı Sermendī* ve baʿżı ferhenglerde ins ü cinn ve vuḥūş u ṭuyūr ġıdālarına derler.

آبستا [ābestā]: Fetḥ-i bāʾ-i muvaḥḥade vü tāʾ ve sükūn-ı sīn-i mühmele ile. Ḥażret-i İbrāhīm ʿalá-nebiyyinā ve ʿaleyhi's-selām'ın ṣuḥufu ismidir. Mīr Ḫüsrev, beyt:

چو اینجا معنئ قرآن ندانم
روم آنجا و آبستا بخوانم

(Mademki burada Kurān'ı anlamıyorum, bari oraya gideyim de Ābestā okuyayım!)

ابشتنگا [ābişteng ā]: Kesr-i bāʾ-i muvaḥḥade, sükūn-ı şīn-i muʿceme vü nūn ve fetḥ-i tāʾ-i müşennāt u kāf-ı Fārsī ile. Cāy-ı nühüfte yaʿnī ṭahāreṭḫāne. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*.

آتشگا [āteşgā]: Fetḥ-i tāʾ-i müşennāt u kāf-ı Fārsī ile. Āteşgede maʿnāsınadır. Mīr Naẓmī, beyt:

دل از دوریٔ حسرت را بسوزم
به آتشگا روم آتش فروزم

(Gönlümü uzakta kalmanın verdiği hasretle yakayım. Āteşgedeye gidip ateş yakayım.)

آذرخشا [āẕer(a)ḫşā]: Fetḥ-i ẕāl-ı muʿceme **(62b)** vü şīn, sükūn-ı rā vü ḫāʾ-i muʿceme ile. Şiddet-i şitānın ol mertebesine derler ki ādem ve ḥayvān helāk ede. Ve dahi be-maʿnī-i ṣāʿiḳa. Üstād Rūdekī, beyt:

نباشد زین زمانه بس شگفتی
اگر بر ما ببارد آذرخشا

(Felek bize yıldırımlar getirse buna pek de şaşılmaz.)

آذرفزا [āẕer-fezā]: Ḥademe-i āteşgede. Maʿnā-yı terkīb, āteş arttırıcı yaʿnī yakıcı. آذرافزا [āẕer-efzā] dahi derler. Üstād Rūdekī, beyt:

نفس را به عذرم چو انگیز کرد
چو آذرفزا آتشم تیز کرد

(Āh, özrümü dinlemedi. Āzerfezā gibi ateşimi keskinleştirdi.)

آرا [ārā]: آرایش [ārāyiş] ve آراییدن [ārāyīden] lafẓlarından ṣīġa-i emr ve vaṣf-ı terkībīdir بزم آرا [bezm-ārā] ve سخن آرا [suḫan-ārā] gibi. Mīr Naẓmī, beyt:

روی بنما و بزم را آرا
چون تویی ماهروی بزم آرا

(Mademki meclis süsleyici ay yüzlü sensin, yüzünü gösterip meclisi süsle!)

Gāhī ism-i fāʿil de olur. Mevlānā ʿUrfī, beyt:

انجمن آرای حریم سماع
نوحه طراز لب گرم وداع

(Semānın mahrem meclisini süsleyen! Veda eden dudağın ağıdını süsleyen!)

آرستها [āresthā]: Feṯḥ-i rā vü sükūn-ı sīn-i mühmeleteyn ü tāʾ-i mevḳūf ile. Be-maʿnī-i ārāste, yaʿnī bezenmiş. Üstād Ferruḫī, beyt:

ایا به بزمگه آراستها ز صد حاتم
ویا به معرکه مردانه تر ز صد سهراب

(Ey işret meclisi yüz Hātem'le süslenmiş olan! Ve ey savaş meydanında Sührāb gibi yüzlerce askeri olan!)

آسا [āsā]: On maʿnāya istiʿmāl olunur.

Evvel, edāt-ı teşbīhtir. Şems-i Faḫrī, beyt:

شفیق گشت زمانه مرا غلام صفت
رفیق گشت سعادت مرا مرید آسا

(Felek bize köle gibi şefkat gösterir. Mutluluk bize mürit gibi arkadaş olur.)

Ṣānī, be-maʿnī-i miṣl ü mānend. Bu iki maʿnānın farḳları daḳīḳtir. Şehīdī-i Ḳumī, beyt:

عدوی او شود روباه بدل
چو شیرآسا او خرامد به میدان

(O aslancasına meydanda salınınca düşmanı korkak tilkiye döner.)

Ve istiʿāre ṭarīḳıyla ẕī-rūḥ olmayana da teşbīh ederler. Ebulferec-i Rūnī, beyt:

عزم و جزمش به جنبش و به سکون
آسمان باشد و زمین آسا

(Tıpkı gökyüzü ve yeryüzü gibi, gidişi hızla/hareket ederek ve düşünmesi yavaşça/durarak olur.)

Ṣāliş, be-maʿnī-i reviş ve ḳāʿide. İbn Yemīn, beyt:

ببین که صنعت استاد رشتهٔ کرمش
چگونه دوخت به آسا قبای تربیتم

(Ustanın sanatını gör! Terbiye elbisemi iyilik ipiyle nasıl da usulünce dikti!)

Rābiʿ, be-maʿnī-i zīb ü zīnet. Üstād ʿAscedī, ḳıṭʿa:

به امید قبولت بکر فکرم
چو بهر یوسف مصری زلیخا

به انواع نفایس خویشتن را
بسان نوعروسان کرده آسا

(Düşünce bakirem sen kabul edersin umuduyla, Züleyha'nın Yusuf için yaptığı gibi, yeni gelinler ādetince pek güzel elbiselerle kendisini süsledi.)

Ḫāmis, be-maʿnī-i heybet ve ṣalābet. Muḫtārī, beyt:

زور بستاند تدبیر تو از پنجهٔ شیر
کین بیرون کند آسای تو از طبع پلنگ

(Senin tedbirin, aslanın pençesindeki gücü alır. Senin heybetin, kaplanın yaradılışındaki kini çıkarır.)

Sādis, Māverā'ünnehir'de "vaḳār ve temkīn" maʿnāsına istiʿmāl olunur. İbn Yemīn, beyt:

سرو اگر با قد رعنای تو هم بالاستی
نی چنان مطبوع و خوش اندام و با آساستی

(Selvi seninle aynı boyda olsaydı, bu denli düzgün, uyumlu ve ağırbaşlı olamazdı.)

Bu maʿnāya, Mulḳābādī, ḳıṭʿa:

پیوسته همی شتاب و تمکین
ای شاه که طاعتت بود فرض

از عزم تو چرخ می کند وام
ز آسای تو می کند زمین قرض

(Ey padişah! Hem yürümenin hem de durmanın sana sürekli baş eğmesi farzdır! Gökyüzü senin hareketinden borç alır, yeryüzü senin heybetini ödünçler.)

Sābiʿ, be-maʿnī-i ḥamyāze ki باسک [bāsuk], دهان دره [dehān-dere], فاژ [fāj] ve فاژه [fāje] dahi derler. Esnemek ki ḥumārdan veyāḫud uykusuzluktan vāḳiʿ olur. Behrāmī, beyt:

چنان نمود به من دوش ماه نو دیدار
چو ماه من که کند گاه خواب خوش آسا

(Dün gece yeni ay bana yüz gösterdi. Benim ay parçam gibi bazen uyuyor bazen esniyordu.)

Ve gāhī ġam, endūh ve melāletten de ʿārıż olur. Şems-i Faḫrī, beyt:

ازین سپس که کشیدم بسی غم و اندوه
ز فرط خواب ملالت بسی زدم آسا

(Bu kadar dert ve sıkıntı çektikten sonra, üzüntü uykusunun şiddetiyle epey esnedim.)

Ṣāmin, be-maʿnī-i آسودن [āsūden]. Ḥakīm Esedī, der-ṣıfat-ı esb, beyt:

کم آسا و دمساز و هنجارجوی
سبکپای و آسان رود تیز پوی

(Az dinlenir, yoldaştır, yürümesini bilir. Hızlı koşar, ayağı hafiftir, kolay gider.)

Tāsiʿ, آسودن [āsūden] lafẓından ṣīġa-i emr ve vaṣf-ı terkībī olur. Mevlānā Kātibī, beyt:

در گهِ کین معرکه آرای رزم
در دمِ عیش انجمن آسای بزم

(Öfke zamanı savaş meydanını süsleyen! Eğlence zamanı işret meclisine huzur veren!)

ʿĀşir, آسایش [āsāyiş] lafẓından ṣīġa-i emr istiʿmāl olunur. Rükneddīn-i Bekrānī, beyt:

بکش از راه جست و جویش پا
از تک و پوی یک زمان آسا

(Onu aramaktan vazgeç! Koşturmayı bir süre bırak!)

آسما [āsmā]: Āsumān maʿnāsına. Nūn'u terḫīm olunmuştur. Baʿżı ferhenglerde mekān-ı ʿālī maʿnāsına masṭūrdur. Ve dahi bir mevżiʿin ismidir.

آسیا [āsyā]: Değirmen maʿnāsına آسیاب [āsyāb] lafẓından muḫaffeftir. Ḥakīm Senāyī, beyt:

با گرانجان مگوی هرگز راز
که آسیا چون دو شد شود غماز

(Alçak kimseye sırrını açma! Değirmen iki olunca sır ortaya çıkar.)

(63ª) Bu beyitten fehm olunur ki "değirmen taşı" ola. Zīrā kelām maʿnā-yı mevżūʿun lehte mecāz-ı mürsel ṭarīḳıncadır, ḫod kangısı gerekse murād ol olur.

آشا [āşā]: Şīn-i muʿceme ile. آسا [āsā] gibi miṯl ü mānend maʿnāsınadır. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

آشکارا [āşikārā]: Maʿnāsı ẓāhirdir. Ḫᵛāce

Ḥāfız, beyt:

دل می رود ز دستم صاحب دلان خدا را
دردا که راز پنهان خواهد شد آشکارا

(Ey gönül sahipleri! Allah aşkına, gönlüm elden gidiyor! Yazıklar olsun, gizli sırrım açığa çıkacak.)

آشنا [āşnā]: Üç maʿnāya gelir.

Evvel, ism-i maṣdardır; suda yüzmek, sibāhet maʿnāsına. Ḫallāku'l-Maʿānī, beyt:

با علم آشنا شو و از آب بر سر آی
کز آب بر سر آمدن از علم آشناست

(İlimle yüzüp/yakın olup suya üstün gel! Zira suya üstün gelmek ilim sayesinde/ilimle yüzerek olur.)

Ṣānī, ism-i fāʿil olur; suda yüzücü, sābiḥ maʿnāsına. Li-vāḥidin mine'ş-şuʿarā, beyt:

کسی که اندر آبست آب آشناست
از آب ار چو آتش بترسد رواست

(Suda yüzen kimse, sudan ateş gibi korksa yeridir.)

Ṣāliş, żıdd-ı bīgāne. ʿArabīdeki صاحب [ṣāḥib] maʿnāsına. Şems-i Faḫrī, beyt:

هر آشنا که گردد بیگانه بر درت
دائم در آب دیده ورا آشنا بود

(Senin kapına yakın olup da sonradan yabancı kalanlar daima gözyaşında yüzerler.)

Bu beyitte iki maʿnāda meẕkūrdur. Miṣluhu, İbrāhīm Fārūḳī, beyt:

به دریای جودت کند آشنا
چه بیگانه مردم چه شهر آشنا

(Hem şehirli hem de köylü senin cömertliğin denizinde yüzer.)

آشیا [āşiyā]: Kesr-i şīn ve feṯḥ-i yā-yı taḥtānī ile. Yuva maʿnāsına آشیان [āşiyān] lafẓından muḫaffeftir. Ve dahi آشا [āşā]-yı merḳūm maʿnāsınadır. Ebulmaʿānī, beyt:

سعادت که دربان شده بر درت
کند مرغ دولت در آن آشیا

(Devlet kuşu, mutluluğun kapıcılık yaptığı kapında yuva kurar.)

آغارا [āġārā]: Feṯḥ-i ġayn-ı muʿceme vü rāʾ-i mühmele ile. Kefşgerler pabuç ökçesine kodukları ağaçtır.

آفتفیا [āftefeyā]: Sükūn-ı fāʾ-i evvel ve feṯḥ-i tāʾ-i müşennāt u fā-yı şānī ile. Nebātāttan kuzukulağı ki ʿArabīde لسان الحمل [lisānu'l-ḥamel] derler. Bir ekşi yapraktır. ʿUṣāresine آفتافیا [āftāfeyā] derler.

آلا [ālā]: Be-vezn-i والا [vālā]. İki maʿnāya gelir.

Evvel, آلودن [ālūden] lafẓından ṣīġa-i emr ve vaṣf-ı terkībīdir, bulaşık maʿnāsına. Ebulmaʿānī, mıṣraʿ:

مفکن ز دوشت ای دل این خرقهٔ مَی آلا

(Ey gönül! Bu şarap bulaşmış hırkayı üstünden çıkarma!)

Ṣānī, surḫ-i nīm-reng ki "al" derler. Manṣūr-ı Şīrāzī, beyt:

چو چشم ابر شد آلا و روی گلناری
در آبگون قدح افکن شراب گلناری

(Bulutun gözü yarı kızarıp yüzü allanınca lacivert kadehten gülnar şarabı iç!)

ʿArabīde cemʿ-i آلی [ālī]dir ki "niʿmet" maʿnāsınadır. Şeyḫ Saʿdī, beyt:

پس پرده بیند عملهای بد
همان پرده پوشد به آلای خود

(Kendi nimetlerini perdeyle örttüğü gibi kötü amelleri de perde arkasında görür.)

آلتمغا [āltamġā]: Sükūn-ı lām u mīm ve feṯḥ-i tāʾ-i müşennāt u ġayn-ı muʿceme ile. Aḥkām-ı selāṭīn. Ḫᵛāce Selmān, beyt:

خون بدخواهان او آلیست بر حکم اجل
آنچنان حکم آلتمغا بر نتابد پیش ازین

(Onun düşmanlarının kanı ecel hükmüyle kıpkırmızıdır. Böylesi bir aldamga bundan önce görülmedi.)

آلوا [ālvā]: Ṣabır dedikleri acı dārūdur. و هو عصارة شجرة[1]. Mürr-i aʿlāsı Suḳuṭrī-nām cezīrede olur. Ebulmaʿānī, beyt:

عشقت به دلم آمده اول چو شکری
شد صبر فراقت به مذاقم همه آلوا

(Ey sevgili! Senin aşkın başlangıçta gönlüme şeker gibi tatlı gelse de ayrılığına sabretmek damağıma sabır bitkisi gibi acı geldi.)

آنرا [ānrā]: Ona ve onu demek maʿnāsınadır. آن [ān], ol ve ḥarf-i را [rā] ʿalāmet-i mefʿūldür. Şeyḫ Saʿdī, beyt:

این مدعیان در طلبش بی خبرانند
آن را که خبر شد خبری باز نیامد

(Bu yalancı āşıklar onu aramaktan habersizlerdir. Çünkü ondan haberi olandan bir daha haber alınmadı.)

آوا [āvā]: آواز [āvāz] lafẓından taḫfīf olunmuştur. Ḥakīm Ḫāḳānī, beyt:

هر صبح سر ز گلشن سودا برآورم
وز صور آه بر فلک آوا برآورم

(Her sabah sevda güllüğünde başgösterip āh borusunun sesini feleğe/gökyüzüne yükseltirim.)

Şems-i Faḫrī, *Miʿyār-ı Cemālī*'de آوا آواز باشد و هزاردستان را نیز گویند[2] deyip bu beyti naẓm eylemiş. Beyt:

سزد که اهل هنر چون هزار آوا نیز
برآورند به تحسین او هزار آوا

(Hünerliler onu övmek için bülbül gibi bin kez seslense yeridir.)

آوها [āvhā]: آبها [ābhā] demektir ki cemʿ-i آب [āb]dır, vāv ile bāʾda tebādül cāʾiz olduğu için. Ve dahi cemʿ-i آبا [ābā]dır, şūrbālar maʿnāsına.

آهن ربا [āhen-rubā]: Żamm-ı rāʾ-i mühmele ile. Mıḳnāṭīs taşıdır. ربا [rubā], ربودن [rubūden] lafẓından ism-i fāʿildir, demir kapıcı demek olur. Ebulmaʿānī, beyt:

دلم با درد و غم گشته چو آهن
دل آن سنگدل آهن ربایست

(Gönlüm dert ve gamla demir gibi oldu. O taş kalplinin gönlü de mıknatıs oldu.)

آهن قبا [āhen ḳabā]: İżāfetsiz. Demir kaftān ki murād zırhtır. کجیم [kecīm] dahi olur, geh جبه [cebe] derler. Mevlānā Hātifī, beyt: **(63ᵇ)**

کشیدند در زیز آهن قبا
به بالای آن تیر زرکش عبا

(Altlarına demir zırhlar giyip üstlerine altın işlemeli oklar düzdüler.)

آهوپا [āhū-pā]: Feṯḥ-i bāʾ-i Fārsī ile. İki maʿnāya gelir.

Evvel, ḫāne-i şeş-pehlū ki ʿArabīde مسدس الاضلاع [museddesu'l-ażlāʿ] derler, yaʿnī altı ṭarafı olan. Baʿżı nüsḫada muḳarnas naḳş olunmuş ḫāne ve saḳf-ı ḫāne. Ebulferec-i Rūnī, der-ṣıfat-ı ḫāne, beyt:

ای مبارک بنای آهوپای
آهویی درنهاده در تو خدای

1 O bir ağaç özüdür.
2 Āvā, āvāz demektir, bülbüle de derler.

(Ey mübarek altı köşeli ev! Allah sende bir ceylan ikamet ettirdi.)

Ṣānī, nāle ve feryād ṣadāsından seğirtip kaçmaktan kināyedir. Mīr Ḫüsrev, beyt:

زان بساط ددان آهن خای
کرده با هم دو آتش آهوپای

(İki ateş/ceylan ayaklı, yırtıcıların olduğu o ormandan seğirte seğirte kaçtılar.)

آیا [āyā]: Kelime-i taʿāccübdür. Maḥall-i istifhām u istiḫbārda istiʿmāl olunur. Ḫᵛāce Ḥāfıẓ, beyt:

آنان که خاک را به نظر کیمیا کنند
آیا بود که گوشهٔ چشمی به ما کنند

(Toprağa bakıp onu altın yapanlar, acaba bize de göz ucuyla bakarlar mı?)

Mecmaʿu'l-Fürs'te be-maʿnī-i خورش [ḫoriş], yaʿnī ekl ü şurba ṣāliḥ olan nesne.

آیینهٔ گیتی نما [āyīne-i gītī-numā]: İki maʿnāyadır.

Aṣıl mevżūʿu İskender'in leb-i deryāda mīl üzerine vażʿ ettiği āyīnedir ki ne maḳūle kişi olursa dost mudur düşman mıdır ol āyīnede görünür.

Ṣānī, bi-ḥasebi'l-ıṣṭılāḥ bāde dolu ḳadeḥe derler.

مع البا
[maʿa'l-bā]

آب [āb]: Sekiz maʿnāya gelir.

Evvel, suyun maḫṣūṣ ismidir. Sirāceddīn-i Belḫī, beyt:

آب دارد طبع آتش راست گویی در تموز
فعل آتش خاصیت پیدا کند در طبع آب

(Doğru söylersin, Temmuz ayında su ateş gibi yakıcı olur. Suyun yapısında ateş etkisi görülür.)

Ṣānī, leṭāfet maʿnāsına. Şeyḫ Niẓāmī, beyt:

پیش رخسار عرقناک تو مه را آب نیست
چشمهٔ خورشید را گر تاب هست این آب نیست

(Senin terlemiş yanağının yanında ayın letafeti yoktur. Güneş çeşmesinin parlaklığı varsa da bu güzelliği yoktur.)

Bu maʿnāda ekṣer تاب [tāb] ile mürādif edip آب و تاب [āb u tāb] derler.

Ṣāliş, revnaḳ ve revāc maʿnāsına. Ḥakīm Enverī, beyt:

گر به راهی او نباشد تو نخواهی جاه و آب
ور برای تو نباشد او نخواهد صدر و قدر

(Bir yolda o olmazsa sen makam ve revaç elde edemezsin. O da senin için uğraşmazsa saygınlık ve değer kazanmaz.)

Rābiʿ, *Ferheng-i Cihāngīrī*'de iʿtibār ve ḳadr maʿnāsına. Ḥażret-i Mevlānā, der-ṣıfat-ı Belḳīs, beyt:

بر سر زر تا چهل فرسنگ راند
تا که زر را در نظر آبی نماند

(Altının üstünden kırk fersah gitti, öyle ki altın gözden kaybolup değersizleşti.)

Ḫāmis, ṭarz ve reviş maʿnāsına. Mīr Ḫüsrev, beyt:

باز ابر تیره از هر سوی سر بر می کند
سبزه را در هر چمن بر آب دیگر می کند

(Yine karanlık bulut her taraftan kendisini gösteriyor. Her bahçedeki yeşilliğe başka bir tarz veriyor.)

Sādis, murād maʿnāsına. Mevlānā Ẓuhūrī, beyt:

هزار بیت بگفتم که آب ازو بچکید
بجز ز دیدهٔ دل آبم از کسی نگشاد

(Her birinden su damlayan bin taze beyit söyledim. Gönül gözünden başka muradımı anlayan olmadı.)

Sābiʿ, şühūr-ı Rūmiyye'den āḫir Yaz ayı ki Ağustos dahi derler. Ḥakīm Enverī, beyt:

ساخت آفاق را اکنون که فراش سپهر
از حزیران صدره گسترد و تموز و آب یخ

(Gökyüzü yaygıcısı şimdi ufukları öyle bir hale getirdi ki Haziran ayından elbise, Temmuz ve Ağustos'tan buz döşedi.)

Bu maʿnāya, Seyf-i İsferengī, beyt:

بسوزد به شب خرمن ماه را
سموم نهیب تو از ماه آب

(Senin heybetinin Ağustos ayında esen sıcak rüzgārı, geceleyin ay harmanını yakar.)

Ṣāmin, *Mü'eyyidü'l-Fużalā*'da ṭarīḳ maʿnāsına masṭūrdur. Meşelā بر آبِ فلان [ber-āb-ı fulān] derler, be-ṭarīḳ-ı fulān demek murād olunur. Mīr Ḫüsrev, beyt:

نیکوان راندند سوی گلشن و آب روان
هر بتی در هر چمن بر آب دیگر می رود

(İyiler gül bahçesi ve akarsu tarafına at sürdüler. Her bahçedeki her bir güzel başka bir yolda gidiyor.)

آبِ شیب [āb-ı şīb]: Yüksek yerden aşağı akan suya ve akıntısına derler. Keẕā fī-*Mecmaʿi'l-Fürs*.

آتشتاب [āteş-tāb]: Külḫan ve külḫancı maʿnāsına. آتش [āteş] ile تاب [tāb]dan mürekkebdir ki tāb تابیدن [tābīden]den ism-i fāʿil olur. Mīr Naẓmī, beyt:

شده از تاب رویش دل خوی افشان
فتد گویا به آتشتاب هجران

(Gönül onun yüzünün yakıcılığıyla sanki ayrılık külhanına düşmüşçesine terledi.)

آذرشب [āẕurşub]: Żamm-ı ẕāl u şīn-i muʿcemeteyn ile. **آذرشب** [āẕurşeb], żamm-ı ẕāl u feṯḥ-i şīn-i muʿcemeteyn ile. **آذرگشت** [āẕerguşt], feṯḥ-i ẕāl-ı muʿceme ve żamm-ı kāf-ı Fārsī ile. **آذرگشسب** [āẕer-guşesb], feṯḥ-i ẕāl-ı muʿceme vü şīn, żamm-ı kāf-ı Fārsī ve sükūn-ı sīn-i mühmele ile. Bu dört lüġat-i müterādif üç maʿnāyadır.

Evvel, *Ferheng-i Cihāngīrī*'de meẕkūrdur ki āteşperestlerin zuʿm-ı fāsidlerince bir ferişte ismi ola ki āteşgedeye müvekkel ola. Melā'ike beyninde ol kadar tünd ve celd bir melek olmaya derler. Üstād Menūçehrī, der-ṣıfat-ı esb, beyt:

درشود بی زخم و زجر و درشود بی ترس و بیم
همچو آذرشب به آتش همچو مرغابی به جوی **(64[a])**

(Yarasız beresizdir, korkusuz ve çekincesizdir. Ateşteki Āzurşeb meleği gibidir, ırmaktaki ördek gibidir.)

Ḥakīm Senāyī, beyt:

آب و آتش نخوانده او را اسب
آن صدف خواند و اینش آذرگشسب

(Su ve ateş, onu at diye anmadı. Su, güneş/istiridye olarak andı, ateş ise Āzergüşesb.)

Ḥakīm Firdevsī, beyt:

چو برساخت کاندر آمد به اسب
بیامد به کردار آذرگشسب

(Atıyla içeri girince Āzerguşesb tavrıyla geldi.)

Ṣānī, Belḫ'te bir āteşgede nāmıdır ki Güştāsb binā edip cemīʿ ḫazīnesin onda pinhān eylemişti. Mervīdir ki İskender-i Ẕü'l-ḳarneyn ol bināyı münhedim edip meẕkūr ḫazā'in-i medfūneyi dest-i taṣarrufa getirdi. Şeyḫ Niẓāmī, der-*İskendernāme*, meşnevī:

به بلخ آمد و آذر زرد هشت
به طوفان شمشیر چون آب گشت

بهار دل افروز در بلخ بود
کزو تازه گل را دهن تلخ بود

زده موبدش نعل زرین اسب
شده نام آن خانه آذرگشسب

(Belh'e geldi, sarı ateş kılıç tufanıyla suya döndü. Belh'te gönül yakıcı bir āteşgede vardı, onun yüzünden yeni açmış gülün dahi ağzının tadı kaçmıştı. Onun mūbedi oldukça maharetli ve olgun bir adamdı, oranın adı da Āzerguşesb idi.)

Mecmaʿu'l-Fürs'te menḳūldür ki Āẕer-berzīn gibi Mecūs āteşgedelerinden bir āteşgedenin ismidir ki bānīsi ismi iżāfetiyle meşhūr olup Firdevsī'nin bu beyitlerinden fehm olunur. Ḥakīm Firdevsī, meşnevī:

چنان دید خواب را در آتشپرست
سه آتش ببردی فروزان به دست

چو آذرگشسب و چو خراد و مهر
فروزان به کردار گردان سپهر

(Rüyasında şöyle gördü: Bir ateşperest üç ateşi tutmuş götürüyordu. Gökyüzü Āzergüşesb, Horrād ve Mihr āteşgedelerinin güneş gibi aleviyle aydınlanıyordu.)

Bu taḳdīrce lafẓ-ı mürekkeb olur. Cüz'ü آذر [āẕer]dir, āteş maʿnāsına. Bir cüz'ü de گشسب [geşesb]dir. Bu dahi iki kelimeden mürekkebdir. Bir kelime گش [geş]tir feṯḥ-i kāf ile ḫūb maʿnāsına, bir kelime dahi اسب [esb] dir. Terkīb olundukta elif'i ḥaẕf olunup گشسب [geşesb] eylediler. Firdevsī'nin bu beytinde bu maʿnāya delālet vardır, beyt:

نیاید همی کردنت سرکشی
که از سرکشی کس نبندد کشی

(Asla asilik yapma! Çünkü kimse asilikten bir iyilik görmez.)

Baʿżı rivāyette muṭlaḳ āteşgedeye derler. Firdevsī, "Siyāvuş'un Gerşīvez'e ḫiṭābı" maḥallinde demiştir, beyt:

همان اسب تو شاه اسب منست
کلاه تو آذرگشسب منست

(Senin atın benim atımın şahıdır. Senin tacın benim āteşgedemdir.)

Ṣāliş, berḳ maʿnāsınadır ki maʿnā-yı terkīb "āteş-i cehende" demek olur ki آذر [āẕer] āteş ve شب [şeb], شسب [şesb], گشب [guşeb] ve گشسب [guşesb] "cehende" maʿnāsınadır. Firdevsī, Sām Nerīmān ṭarafına ḳāṣıd gönderdiği maḥalde der, beyt:

سواری به کردار آذرگشسب
ز کابل سوی شام شد بر سه اسب

(Şimşek gibi bir haberci, Kābil'den Şam tarafına dolu dizgin yola çıktı.)

Ve dahi Firdevsī, bir pehlivān ismi olmak üzere demiştir. Mıṣraʿ:

سپهبد چنین گفت آذرگشسب

(Komutan, Āzergüşesb'e şöyle dedi.)

آسیاب [āsyāb]: Değirmen maʿnāsına. Aṣlı آسِ آب [ās-ı āb]dır ki iżāfetle "su değirmeni" demek olur. Nitekim at değirmenine خراس [ḫar-ās] derler. Kesre ile elif-i memdūdenin cemʿinde nevʿ-i ṣiḳlet olmağın, telaffuẓda sühūlet için mā-beynlerine bir yā getirip آسیاب [āsyāb] eylediler. Ebulmaʿānī, beyt:

دانهٔ ایام عمرم محو شد
جوی اشکم کرده جسمم آسیاب

(Gözyaşım ırmak, bedenim değirmen oldu. Ömrümün gün taneleri öğütüldü.)

آسیب [āsīb]: Kesr-i sīn-i mühmele ve sükūn-ı yā-yı taḥtānī ile. Vücūd-ı insāna veyāḫud bir heyʾet-i müṣaḫḫaṣaya bir katı nesne zūr ile dokunmak ki ʿArabīde صدمه [ṣadme] ve zebān-ı Hindīde دگه [dege] derler. Keṣret-i istiʿmālle her iki katı nesne birbirine zūr ile dokunmak maʿnāsına olmuştur. Ḥakīm Firdevsī, beyt:

سر بادبانها برآمد بر اوج
بجنبید کشتی ز آسیب موج

(Yelkenlerin ucu göğe yükseldi. Gemi, dalgaların güçlü dokunuşuyla harekete geçti.)

Şems-i Faḫrī, *Miʿyār-ı Cemālī*'de چون دو کس بهم رسند دوش بدوش ویا پهلو به پهلو زنند او را آسیب گویند[1] demiştir. Şems-i Faḫrī, beyt:

زدند پهلو بهم چون سپهر و قدرت شاه
کبود گشت تن آسمان از آن آسیب

(Felekle padişahın gücü omuz omuza vurunca o çarpışmanın etkisiyle gökyüzü morardı.)

Bu maʿnāyı müʾeyyid, Ḥakīm ʿAliyy-i Ferḳadī, beyt:

شعلهٔ قهر تو گر با کوثر آسیبی زند
زو برآید همچنان کز قعر دوزخ التهاب

(Senin öfkenin alevi kevser suyuna etki ederse, ondan cehennemin dibinden alev yükseldiği gibi alev yükselir.)

Ferheng-i Cihāngīrī'de, gāhī āfet ve külfet maʿnāsına olduğu masṭūrdur. Ḥakīm Ḫāḳānī, beyt:

چه آزادند درویشان ز آسیب گرانباری
چه محتاجند سلطانان به اسباب جهانبانی

(Fakirler ağır yük taşıma sorumluluğundan muaftır. Padişahlar padişahlık gereksinimlerine muhtaçtır.) **(64b)**

آشکوب [āş-kūb]: Sükūn-ı şīn-i muʿceme ve żamm-ı kāf ile. Üç maʿnāya gelir.

Evvel, saḳf-ı ḫāne.

Ṣānī, ḫāne-i bālā ki ʿArabīdeطبقهٔ علیا [ṭabaḳa-i ʿulyā] derler. Kemāl İsmāʿīl, der-ṣıfat-ı ʿimāret, beyt:

بر آشکوب نخستینش دست فکرت من
به زیر پای فلک را چو نردبان افکند

(Düşüncemin eli, feleğin hemen altına merdiven atıp en tepesine çıkar.)

Ṣāliş, āsumāna dahi derler, istiʿāre ṭarīḳıyla olmak olur. Ḥakīm Ezraḳī, beyt:

باد اندرو وزیده ز پهنای آشکوب
ابر اندرو گذشته ز بالای قیروان

(Orada rüzgār gökyüzünde alabildiğine esiyor. Orada bulut doğuyu ve batıyı aşıp geçiyor.)

آشناب [āşnāb]: Ẕikri mürūr eden آشنا [āşnā] nın maʿnā-yı evveline. Şeyḫ ʿAṭṭār, beyt:

1 İki kişi bir araya gelince, omuz omuza ya da göğüs göğüse vururlar, buna "āsīb" derler.

زمین را خون چنان غرقاب می گرد
که ماهیٔ زمین آشناب می گرد

(Yeryüzü öylesine kana boğuldu ki yeryüzünün altındaki balık kan içinde yüzüyordu.)

آشوب [āşūb]: Żamm-ı şīn-i muʿceme ile. Fitne, ġavġā ve her nesnenin karışmasına derler. آشفتن [āşuften] lafẓından vaṣf-ı terkībī olur دلاشوب [dil-āşūb] ve سنگ آشوب [seng-āşūb] gibi. Ḫᵛāce Ḥāfıẓ, beyt:

فغان کین لولیان شوخ شیرینکار و شهرآشوب
چنان بردند صبر از دل که ترکان خوان یغما را

(Yardım edin! Bu şehir karıştırıcı, sıcakkanlı ve işveli Lūlī kızları, Türkler yağma sofrasındaki yiyecekleri nasıl kapıyorsa gönülden sabrı öylece kapıp götürdüler.)

آشیب [āşīb]: Kesr-i şīn-i muʿceme ve sükūn-ı yā-yı taḥtānī ile. آسیب [āsīb]-i merḳūm maʿnāsına. Keẕā fī-*Mecmaʿi'l-Fürs*. *Ferheng-i Cihāngīrī*'de, zaḥmet ve lerziş-i endām maʿnāsınadır.

آفتاب [āftāb]: Maʿrūf. Merḥūm Kemālpaşazāde'nin taṣarrufāt-ı ḫāṣṣındandır ki آفتاب [āftāb] lafẓ-ı mürekkebdir, ammā خورشید [ḫūrşīd] gibi ẓāhiren terkībi maʿlūm değildir. Bir cüz'ü آف [āf]tır ki aṣlı آب [āb]dır; bā, fā'ya ibdāl olunmuştur. Biz cüz'ü de تاب [tāb]dır ki تابیدن [tābīden] ṣīġasından ism-i fāʿildir, kızdırıcı maʿnāsına. Maʿnā-yı terkīb, su kızdırıcı olur. Su bi'ṭ-ṭabiʿ bāriddir, kızması ʿārıżīdir. Ol sebebden kızmayı güneşe nisbet eylemişlerdir. Nitekim, Şeyḫ Saʿdī, beyt:

عمر برفست و آفتاب تموز
اندکی ماند خواجه غره هنوز

(Ömür kar gibidir, Temmuz güneşi onun çoğunu eritti. Gel gör ki efendi henüz farkında değil!)

Fāżıl-ı merḥūm bu mebḥaṣde biraz tek ü pū dahi eylemiştir, īrādında sevād-ı ḳırṭāstan ġayrı nefʿ olmamakla bu miḳdār ile iktifā olundu.

آکب [ākub]: Żamm-ı kāf ile. Ağız içi maʿnāsınadır. Zebān-ı Hindīde کاله [kāle] derler. *Ferheng-i Cihāngīrī*'de bā'-i Fārsī ile (آکپ ākup) mervīdir. Ḫüsrevānī, beyt:

کند از خست او همی پنهان
همچو میمون نخود در آکب خیش

(Pintilikten hep ketum davranıyor. Maymun gibi, nohut ağzında.)

آلب [ālb]: Sükūn-ı lām ile. Pehlivān maʿnāsına lüġat-i Türkman'dır. Ammā onlar elif-i maḳṣūre ile istiʿmāl edip Alp Arslan gibi baʿżı mübārize isim ederler.

مع التا
[maʿa't-tā]

آبافت [ābāft]: Sükūn-ı fā ile. Ġalīẓ ve ḫaşīn yaratılmış ve pārelenmiş eşvāb maḳūlesi. Ebulmaʿānī, beyt:

مکش از چرخ دون پرور دلا منت به دنیا را
نداری جامهٔ اطلس به دوشت می شود آبافت

(Ey gönül! Bu alçak feleğin minnetini çekme! Dünyada atlas elbiseye sahip değilsin, omuzunda paramparça olmuş bir hırka var.)

آبِ پشت [āb-ı puşt]: Nuṭfe yaʿnī menī. Ebulmaʿānī, beyt:

آن قدر دارد فضائل از نیا و از پدر
آمد از سرچشمهٔ عرفان گویا آب پشت

(Atadan ve babadan geçme öyle çok erdemi var ki menisi bir irfan pınarından geliyor dense yeridir.)

آبِ حیات [āb-ı ḥayāt]: Ẓulmette vāḳiʿ bir çeşme olduğu meşhūrdur. İskender-i Ẕü'l-ḳarneyn onun ṭalebi sevdāsıyla ẓulmete vardı, bi-emrillāhi teʿālá ona naṣīb olmayıp Ḫıżr-ı nebī ʿaleyhi's-selām'a naṣīb oldu derler. İstiʿāre ṭarīḳıyla leb-i dilbere de derler. Ebulmaʿānī, beyt:

لبش آب حیات و روی خورشید
میان تیره زلفش زندگی بخش

(Dudağı hayat suyu ve yüzü güneştir. Saçı karanlık içinde hayat bağışlar.)

آبخست [ābḫast]: Sükūn-ı bāʾ-i muvaḥḥade vü sīn ve fetḥ-i ḫāʾ-i muʿceme ile. Cezīre maʿnāsınadır. Şems-i Faḫrī, beyt:

ز دریای تعظیم شاه دلیر
بود هفت گردون کمین آبخست

(Yedi felek, cesur padişahın övgüsü denizinde basit bir ada kalır.)

Ferheng-i Cihāngīrī'de içi çürümüş kavun, karpuz ve ḫıyār emşāli nesneler. آبزرفت [āb-zuruft] dahi derler. Ḥakīm ʿAliyy-i Ferḳadī, beyt:

روی ترکان هست نا زیبا و گسست
زرد و پرچین چون ترنج آبخست

(Tatarların yüzü çirkin ve bozuktur, içi çürük portakal gibi sarı ve buruşuktur.)

Tuḥfetü'l-Aḥbāb'da "Büyük sular içinde vāḳiʿ küçük cezīreler ki onda su müteʿaffin olup saz ve ot ola" demiştir.

آبخوست [ābḫˇast]: Sükūn-ı bā ve fetḥ-i ḫā vü vāv-ı maʿdūle ile. **(65ª)** Be-vezn-i آبدست [āb-dest]. آبخست [ābḫast]-ı merḳūm maʿnāsınadır. Üstād ʿUnṣurī, beyt:

بر سر تندباد موج بلند
تا به یک آبخوستشان افکند

(Fırtınanın oluşturduğu yüksek dalgalar, onları bir adaya attı.)

آبدست [āb-dest]: Maʿrūf ʿibādettir. Ḥażret-i Mevlānā, beyt:

جمال یار شد قبله نمازم
ز اشک ننگ نو شد آبدستم

(Utanç gözyaşıyla abdest tazeledim. Sevgilinin yüzü kıblem oldu.)

Ḥakīm Ḫāḳānī, beyt:

نعیم پاک بستاند چو گردآلود بسپارد
ز شرم از آبدست آید نه ننگ از آبدستانش

(Kirli/günahkâr bir şekilde ısmarlayıp/namaz kılıp temiz cenneti satın alır. Utancından abdest alır, abdest kabından utanmaz!)

Nüsḫa-i Mīrzā İbrāhīm'de پاک و مجتنب از معاصی[1] maʿnāsınadır. *Ferheng-i Cihāngīrī*'de "Ol üstād-ı pāk-kāra derler ki işi revnaḳlı, ṭarāvet-peẕīr ve ḫūb ola". Şeyḫ Niẓāmī, meṣnevī:

به نقاشی ز مانی مژده داده
به رسامی ز اقلیدیس زیاده

چنان در لطف بودش آبدستی
که بر آب از لطافت نقش بستی

(Nakkaşlıkta Māni'yi müjdeler, ressamlıkta Oklidis'ten üstündür. Yaptığı işler o denli parlaktı ki güzelliği suya çizerdi.)

آبرفت [āb-ruft]: Żamm-ı rāʾ-i mühmele ve sükūn-ı fā ile. Sulayıp süpürmek maʿnāsına. *Ferheng-i Ḥüseyn-i Vefāyī*'de سنگِ آبخورده باشد [seng-i āb-ḫorde bāşed], yaʿnī "su döğmüş taş ki dāʾimā su içinde veyā su altında ola".

آبزرفت [āb-zuruft]: Sükūn-ı bāʾ-i muvaḥḥade vü fā ve żamm-ı zāʾ-i muʿceme ile. Be-maʿnī-i آبخست [ābḫast]-ı merḳūm. Ḥakīm Ṭarṭarī, beyt:

چون آبزرفت روی زشتش
چندین عفن و ترش چرا شد

(Onun çirkin yüzü, niçin meyve çürüğü gibi bu denli kokuşmuş ve ekşi?)

آبست [ābest]: Feṭḥ-i bāʾ-i muvaḥḥade ve sükūn-ı sīn ile. Zen-i ḥāmil. آبستن [ābesten] den muḫaffeftir. Ḥażret-i Mevlānā, beyt:

آنچه آبست است شب جز آن مباد
حیله ها و مکرها با دست باد

(Gece her neye yüklüyse onu doğurur. Bütün alavere ve dalavereler boşunadır.)

1 Günahtan arınmış, temiz.

Ferheng-i Cihāngīrī'de feṭḥ-i bā ile be-maʿnī-i گوشتِ ترنج [gūşt-ı turunc] ve kesr-i bā ile (آبِست ābist) be-maʿnī-i آبستن [ābisten] deyip Mevlānā'nın bu beytine mütemessik olmuş. Meṣnevī:

جزو جزو آبست از شاه بهار
چشمشان چون درج پر در ثمار

مریمان بی شوی آبست از مسیح
خامشان بی لاف و گفتار فصیح

(Parça parça bahar padişahından gebe kalır, gözleri inciyle dolu mücevher kutusu olur. Meryemler kocasız olarak İsa'ya yüklenir, suskunlar ama hiç konuşmadan fasih söylerler.)

آبفت [ābeft]: آبافت [ābāft]-ı merḳūm maʿnāsına. Şāh Nāṣır-ı Ḫüsrev, beyt:

تن همان خاک گران سیه است ار چند
شاره و آبفت کنی قرطه و شلوارش

(Üstüne gömlek, pantolon, sarık ve yamalı kumaş yapsan bile beden sadece ağır bir kara topraktır.)

آخت [āḫt]: Sükūn-ı ḫā ile. آختن [āḫten] lafẓından fiʿl-i māżīdir, çekmek maʿnāsına ʿumūmen, kılıç çekmek ḫuṣūṣan. Şāʿir, beyt:

تیغ زبان آخت برای جدل
که ای شده در شهرت کاذب مثل

(Kavga etmek için dil kılıcını çekerek "Ey yalancı şöhretle anılan!" dedi.)

آخردست [āḫir-dest]: İki maʿnāyadır.

Evvel, ṣaff-ı niʿāl yaʿnī āḫir-i meclis-nişīnān. Ebulmaʿānī, beyt:

ندهد در صف عشاق مرا جای نشست
بروم کوی غمش جای کنم آخردست

(Bize āşıklar arasında oturacak yer yok. Bari onun gamı köyüne gideyim, ayakkabılıkta oturayım.)

Şānī, ḳumār oyunu. Ḳumār-bāzlar miyānında maʿrūf sözdür. Ebulmaʿānī, beyt:

تا کی به ستم شیشهٔ دل کرد شکست
خواهم که کنم عشق ترا آخردست

(Gönül şişesi ne zamana dek sitemle kırılacak! Senin aşkınla kumar oynamak istiyorum.)

آذرپرست [āẕer-perest]: Be-maʿnī-i āteşperest ki گبر [gebr] dahi derler.

آذر زردهشت [āẕer-zerduhişt]: Āteşgedehāyı Fārs'tan yedinci āteşgedenin nāmıdır. Ḥakīm Firdevsī, meşnevī:

پرستندهٔ آذر ذردهشت
همی رفت به آثار رسم بهشت

چو از دور جای پرستش بدید
شد از آب دیده رخش نابدید

(Āzer-zerdühişt'in tapınıcısı sanki cennetteymiş gibi gidiyordu. Tapınma yerini uzaktan görünce yüzü gözyaşından görünmez oldu.)

آرت [āret]: Fetḥ-i rāʾ-i mühmele ile. Dirsek ki آرنج [ārenc] dahi derler. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*.

آرست [ārist]: Kesr-i rā vü sükūn-ı sīn-i mühmeleteyn ile. Ḥayvānātın yan başı. Keẕā fī-*Niʿmetillāh*.

آزاد درخت [āzād-dıraḫt]: Kayın ağacı. Tesbīḥ ağacı da derler. Ṭaberistān'da تاجک [tācik] derler. Leylāk gibi şükūfesi olur. Dāne bağlar, tenāvül olunmaz. Ḫoş-bū çiçeği olur ve dānesin tesbīḥ ederler.

آزرمیدخت [āzermīduḫt]: Fetḥ-i zā, sükūn-ı rāʾ-i mühmele vü ḫā, kesr-i mīm ve żamm-ı dāl ile. Ḫüsrev-i Pervīz'in kızı ismidir. Babasından sonra ʿasker ona bīʿat edip altı ay pādişāh olmuştu. Aşıl ismi آزرمیدردخت [āzermīderduḫt]tur. دخت [duḫt], kız demektir. Ḫavālī-i Ġaznīn'de bir şehir binā edip kendi ismiyle tesmiye eyledi. Keẕā fī-*Mecmaʿi'l-Fürs*.

آزفت [āzuft]: Żamm-ı zāʾ-i muʿceme ve sükūn-ı fā ile. Muḥammed Hindū Şāh Ṣıḥāḥ'ta سنگِ آبخورده [seng-i āb-ḫorde] yaʿnī "su döğmüş taş" **(65ᵇ)** diye naḳleder.

آفتابپرست [āftāb-perest]: Ekşer-i erbāb-ı lüġat "gün çiçeği" dediler. Ammā Sürūrī-i Kāşī *Mecmaʿu'l-Fürs*'te be-maʿnī-i nīlūfer taṣḥīḥ eylemiş. Ve dahi bir cānverdir. ʿArabīde حربا [ḥarbā] ve Hindī lisānında کرکت [kereket] derler. Sūsmār nevʿindendir. Güneşe karşı oturup güneş gittikçe ol dahi ol ṭarafa döner. Meẕkūr gün çiçeği dahi güneş döndükçe döner. *Ferheng-i Cihāngīrī*'de, "Bir çiçektir, güneşle bile döner. Yaprakları dahi ol ṭarafa meyl eder. Ehl-i Hind biṭarīḳı'l-ʿumūm her gül-i kebūda derler". Şeyḫ Niẓāmī, meşnevī:

هر سوی که آفتاب سر دارد
گل ازرق درو نظر دارد

لاجرم هر گلی که ازرق هست
خواندش هندو آفتابپرست

(Güneş nerede başgösterirse gök çiçek oraya bakar. Hasılı Hintliler gök olan her çiçeğe āfitābperest (güneşetapan) derler.)

آفت [āfet]: Fetḥ-i fā ile. Żarar ve helāk edici maʿnāsınadır. Mevlānā ʿUrfī, rubāʿī:

تا زنده جهان از تو به آرایش آفت
ای آفت آسایش و آسایش آفت
چندانکه دلست آفت نازت طلبد هست
در حوصلهٔ عشق تو گنجایش آفت

(Ey huzurun afeti ve afetin huzuru! Dünya senin afetinle daimdir. Senin nazlı afetini isteyen gönül, senin aşkına sabretmekle afet bulur.)

آگفت [āgift]: Kesr-i kāf-ı Fārsī ve sükūn-ı fā ile. Renc ve zaḥmet maʿnāsınadır. Sulṭān Sencer güy-bāzlık ederken attan düştükte Emīr Muʿizzī bi'l-bedāhe bu rubāʿīyi naẓm eylemiş. Rubāʿī:

شاها ادبی کن فلک بدخو را
که آگفت رسانید رخ نیکو را
گر گوی غلط رفت به چوگانش زن
ور اسب خطا کرد به من بخش او را

(Sultanım! Senin kutlu yüzüne zahmet veren kötü huylu feleği affet! Top yanlış gittiyse ona çevganla vur tepetaklak olsun! At yanlış yaptıysa onu bana bağışla!)

Sulṭān Sencer dahi maḥẓūẓ olup fi'l-ḥāl atı raḫtıyla Emīr Muʿizzī'ye ʿaṭā eder. Mezbūr yine bedāheten bu rubāʿīyi naẓm eder. Rubāʿī:

رفتم بر اسب تا به جرمش بکشم
گفتا که ز من شنو این عذر خوشم
من گاو زمینم که جهان بردارم
یا چرخ چهارمم که خورشید کشم

(Suçu yüzünden öldürmek için atın yanına gittim. Bana dedi ki: "Makul bir özrüm var, sana söyleyeyim dinle! Ben yer öküzü müyüm ki dünyayı kaldırayım ya da dördüncü felek miyim ki güneşi tutayım?)

Sulṭān tekrār bī-ḥisāb iḥsān eder.

آلچخت [ālçaḫt]: Sükūn-ı lām, feṯḥ-i cīm-i Fārsī, baʿdehu ḫā'-i sākine ile. Ḥırṣ ve ṭamaʿ maʿnāsına. Baʿżı nüsḫada hemze-i meftūḥa iledir. *Kitāb-ı Muḥibbī*'de elif ve lām'sız mervīdir.

آلست [ālist]: Be-vezn ü maʿnī-i آرست [ārist]-i merḳūm. Ve dahi uyluk başı ki cānib-i maḳʿad olur. Üstād ʿAscedī, beyt:

همچون رطب اندام و چو روغن کف دست
همچون شبه زلفین و چو دنبهٔ آلست

(Endamı hurma gibi, elinin için yağ gibidir. Saçları gece gibi, uyluk başı kuzu kuyruğu gibidir.)

Bu beyit, bir üstād dīvānında böyle görüldü, beyt:

همچون رطب اندام و چو روغنش سراپای
همچون شبه زلفین چه پیلسته الست

(Endamı hurma gibi, baştan başa yağ gibi. Saçları gece gibi, uyluk başı fildişi gibidir.)

Bu, hemze-i meftūḥa ile (الست elist) olur.

آلفت [āluft]: Żamm-ı fā ile. Miḥnet ve sergerdānī. Şems-i Faḫrī, beyt:

همیشه دشمن درگاه جاهت
ز احداث فلک آلفت باشد

(Senin makamın ve kapının düşmanı, feleğin başına getireceği olaylarla hep sıkıntı çeksin!)

آلفخت [ālfaḫt]: Sükūn-ı lām u ḫā ve feṯḥ-i fā ile. ʿŪd ağacı. Ebulmaʿānī, beyt:

صبحدم ز کوی جانان بوی نسیم آید
اشجار کوه و دشتش گویا که آلفختست

(Sabahleyin sevgilinin köyünden bahar rüzgārının kokusu geliyor. Kır ve dağın ağaçları sanki birer öd ağacı oluyor.)

آموت [āmūt]: Żamm-ı mīm ü vāv-ı maʿrūf ile. Lāne-i murġ-ı şikārī, yaʿnī şāhīn ve doğan yuvası. Müncīk, beyt:

بر قلهٔ قاف بخت و اقبال
آموت عقاب دولت تست

(Senin devletin kartalı, iyi talih ve baht Kāfı'nın zirvesinde yuva kurar.)

آموخت [āmūḫt]: آموختن [āmūḫten] lafzından fiʿl-i māżīdir, öğretti demek. İsm-i fāʿil dahi olur. İki maʿnāya, Şeyḫ Saʿdī, ḳıṭʿa:

معلمت همه شوخی و دلبری آموخت
جفا و ناز و عتاب و ستمگری آموخت

من آدمی به چنین شکل و قد و روی حسن
ندیده ام مگر این شیوه از پری آموخت

(Hocan hep sıcakkanlılık ve dilberlik mi öğretti? Cefa, naz, azarlama ve sitem mi öğretti? Ben böylesine endamlı, boylu ve güzel yüzlü bir insan görmedim. Galiba bu işveyi bir periden öğrendi.)

آهخت [āhiḫt]: Kesr-i hā ve sükūn-ı ḫā ile. آهختن [āhiḫten] lafzından fiʿl-i māżīdir, ḫançer ve kılıç çekmek maʿnāsına. Fi'l-cümle cismānī ve rūḥānī ḥareketi müteżammındır. Hā'dan sonra yā ile آهیخت [āhīḫt] dahi cā'izdir. Şeyḫ Saʿdī, beyt:

چو عزمش برآهخت شمشیر بیم
به معجز میان قمر زد دو نیم

(Hz. Peygamber korkutma kılıcını çekince mucizeyle Ay'ı ikiye böldü.)

Şems-i Faḫrī feṯḥ-i hā ile برهخت [berheḫt] lafzına ḳāfiye eylemiş. Şems-i Faḫrī, ḳıṭʿa:

ابو اسحاق سلطانی که در رزم
چو کینش تیغ بی باکی برآهخت
بسان هندوان ترگ فلک را **(66ª)**
به چوب کین بمالید و ببرهخت

(Sultan Ebu İshak'ın öfkesi, savaşta korkusuzluk kılıcını çeker. Hintliler gibi feleğin miğferini öfke sopasıyla paramparça eder.)

آهن جفت [āhen-cuft]: Çift demiri ki onunla tarlayı sürüp toḫum ekerler. Ona ایمد [eymed], ایمر [eymer] ve گاوآهن [gāv-āhen] dahi derler. Keẕā fī-*Mecmaʿi'l-Fürs*.

آهیخت [āhīḫt]: Be-maʿnī-i آهخت [āhiḫt]-i merḳūm. Kemāl İsmāʿīl, beyt:

همچون کشف به سینه سر اندر کشد اجل
آنجا که نیزهٔ تو برآهیخت بال را

(Senin mızrağının kanatlandığı yerde, ecel kaplumbağa gibi kafasını karnına çeker.)

آیفت [āyuft]: Żamm-ı yā-yı taḥtānī ve sükūn-ı fā ile. Ḥācet ve temennā maʿnāsına. آینت [āyunt] dahi derler. Zerātüşt Behrām, beyt:

ز یزدان خواستن آن جمله آیفت
که تا نرسد مرورا هیچ آگفت

(Her şeyi Yezdān'dan istemesini bilene hiçbir zarar erişmez.)

آینت [āyunt]: Żamm-ı yā-yı taḥtānī ve sükūn-ı nūn ile. Be-maʿnī-i آیفت [āyuft]-i merḳūm. Mīr Naẓmī, beyt:

چو مانده نیم بسمل مرغ دل را
بجز کشتن ز یار آینت من نیست

(Gönül kuşu yarı cana geldiğine göre sevgilinin beni öldürmesinden başka isteğim yok.)

مع الجيم
[maʿa'l-cīm]

آبلوج [āblūc]: Sükūn-ı bāʾ-i muvaḥḥade ile. Nebāt şekeri. Ebulmaʿānī, beyt:

ز شهد غیر جانم در دهن بهر خروج آید
جواب تلخ جانان در مذاقم آبلوج آید

(Başkasının tatlı sözü yüzünden canı burnundayım ama sevgilinin acı cevabı damağıma nebat şekeri gibi tatlı geliyor.)

Pūrbahā-yı Cāmī, ḳıṭʿa:

تا آبلوج همچو طبرزد نشد به طعم
تا چون نبات نیست به پیش نظر شکر

بادا نهاده در دهن دولتت مقیم
دست نشاط و عیش به فتح و ظفر شکر

(Donmuş şeker, tat bakımından pişmiş şeker gibi olmaz. Ehli nazarında kamış, şeker sayılmaz. Eğlence ve mutluluk eli, zafer ve fetihle birlikte senin devletinin ağzına daima şeker koysun!)

آج [āc]: Ilgın ağacı. Ebulmaʿānī, beyt:

رقیب درد دلش را علاج می خواهد
برای پشت و شکم چوب آج می باید

(Rakip, gönlünün derdine ilaç istiyor. Sırtı ve karnı için ılgın ağacından sopa gerekiyor.)

Ḥayvānātı sancı tuttukta ılgın ağacıyla karnına vururlar, defʿ olur derler.

آخشیج [āḫşic]: Sükūn-ı ḫā vü kesr-i şīn-i muʿcemeteyn ile. Maʿnā-yı mevżūʿu żıddır. ʿAnāṣır-ı erbaʿada żıddiyyet olduğu münāsebetiyle ʿanāṣırın her birine آخشیج [āḫşic] ve mecmūʿuna آخشیجان [āḫşīcān] derler. Şems-i Faḫrī, beyt:

عالم از عدل ابو اسحق گشتست آنچنان
کز جهان برخاست رسم گفتگوی آخشیج

(Dünya Ebu İshak'ın adaletiyle öyle bir hale geldi ki eşitsizlik dedikodusu dünyadan kalktı.)

Ḥakīm Ḫāḳānī, beyt:

بردم از نراد گیتی یک دو داو اندر سه رحم
گرچه از چار آخشیج و پنج در در ششدرم

(Dünya tavlasında, dört unsur ve beş kapıdan altı kapıda olsam da üç kısımda bir iki hisse/sıra kaptım.)

آرج [ārec]: Fetḥ-i rāʾ-i mühmele ile. *Ferheng-i Cihāngīrī*'de iki maʿnāyadır.

Evvel, be-maʿnī-i آرنج [ārenc] ki ondan muḫaffeftir.

Ṣānī, nām-ı perendedir.

آرنج [ārenc]: Fetḥ-i rāʾ-i mühmele ve sükūn-ı nūn ile. Dirsek maʿnāsına ki ʿArabīde مرفق [mirfaḳ] derler kesr-i mīm, sükūn-ı rā ve fetḥ-i fā ile. Ḥakīm Esedī, beyt:

آستین از برای رنج دلم
تا به آرنج می زنی هر دم

(Gönlümü incitmek için her an hazır beklemedesin/yenden dirseğe kadar vuruyorsun!)

Şems-i Faḫrī, ḳaṣr-ı elif'le (ارنج erenc) "miyān-ı sāʿid ü bāzū" diye naḳl eylemiş.

آزنج [āzunc]: Żamm-ı zāʾ-i muʿceme ve sükūn-ı nūn ile. Gözde ḥāṣıl olan çapak. Üstād Laṭīfī, beyt:

گویا که آشیانه بود پوست چشم او
همواره با پلیدی و آزنج کنده است

(Onun göz kapağı sanki bir kuş yuvası; sürekli kir ve çapakla/çalı çırpıyla örtülü.)

Ba'żı ferhenglerde kesr-i zā ile (آزِنج āzinc) ve ba'żısında cīm-i 'Acemī ile (آزنچ āzunç) menḳūldür. Ba'żı nüsḫada "temreğü 'illeti" mervīdir.

آزنچ [āzunç]: Cīm-i Fārsī ile. آزنج [āzunc]-i merḳūm ma'nāsına. Ṭayān-ı Merġazī, beyt:

شده گه بخار از دماغ و دهان
رخش زیر آزنچ و چشمش نهان

(Bazen burnu ve ağzında buhar olup yanağı çapak altında ve gözü gizliydi.)

آکج [ākec]: Feṯḥ-i kāf ile. Kanca dedikleri ucu eğri demirdir. Muḥammed Hindū Şāh, *Ṣıḥāḥ*'ta [1] آکج قلابی بود آهنین بر سرِ چوبی dediği ḳavli mü'eyyid, Şems-i Faḫrī, beyt:

کشتئ مه از ساحل مغرب بکشد باز
حکمش ز سر قدرت بی زحمت آکج

(Onun zahmetsiz güce sahip hüküm demiri sayesinde ay gemisi batı sahilinden yine çekiliyor.)

Üstād 'Unṣurī, beyt:

بجستند تاراج و زشتنش را
به آکج گرفتند کشتنش را

(Onu soyup yağmalamak için atıldılar. Onu öldürmek için demir aldılar.)

آکخج [ākaḫc]: Feṯḥ-i kāf ve sükūn-ı ḫā'-i mu'ceme ile. Cüllāb ma'nāsınadır. Ba'żı nüsḫada ḫā yerine ḥā'-i mühmele vāḳi' olmuş. Ammā faḳīr sanırım ġalaṭ-ı kātib ola. Zīrā zebān-ı Fārsīde ḫā'-i mühmele olmadığından mā'adā telaffuẓunda 'usret vardır. *Tuḥfetü'l-Aḥbāb*'da hemze-i maḳṣūre ile (اکخج ekaḫc) mervīdir.

1 Ākec, bir çubuğun ucundaki demir çengeldir.

آکنج [ākinc]: Kesr-i kāf ve sükūn-ı nūn ile. Kıyma et ve pirinç dolmuş bağırsak ki مومبار [mūmbār] dahi derler. Şems-i Faḫrī, beyt: **(66[b])**

خوری بر خوان گیتی هر چه خواهی
ابا و قلیه و حلوا و آکنج

(Dünya sofrasında ne istersen yersin! Çorba, kızartma, tatlı ve mumbar...)

Ba'żı yerlerde kıyma cigerle doldurdukları ecilden جگرآکنج [ciger-ākinc], جگرآکند [ciger-ākind], چرغنده [çarġanda] ve رویج [rūyec] dahi derler. 'Arabīde عصیب ['aṣīb] derler. Keẕā fi'ṣ-*Ṣıḥāḥ*. Bu ma'nāyı mü'eyyid, Mevlānā Kisāyī, beyt:

عصیب و گرده برون کن وزو زونج نرود
جگر بیازن و آکنج را بسامان کن

(Ciğeri ve bağırsağı çıkar, yağı gitmesin! Ciğeri iğneyle dikip mumbarı hazırla!)

Ve آزندن [āzenden], iğne sançıp dikmeye derler. *Ferheng-i Cihāngīrī*'de "feṯḥ-i kāf-ı Fārsī ile (آگنج āgenc) muṭlaḳ doldurulmuş, her ne olursa". Seyf-i İsferengī, beyt:

چون لنگ خر مرده آن جغد پر آفت
چون رودهٔ نا شسته با روی که آکنج

(O afet dolu baykuş, ölmüş topal eşek gibidir. Yüzü, yıkanmadan doldurulmuş bağırsak gibidir.)

آگوج [āgūc]: Żamm-ı kāf-ı Fārsī ile. Kanca demiri. آکج [ākec]-i merḳūm ma'nāsına. Ebulma'ānī, beyt:

هر تیر که بر سینهٔ دشمن زده پیکان
از بهر برون کرده جگر می شود آگوج

(Her ok düşmanın göğsüne temren vururken ciğer de onu çıkarmak için kanca oluyor.)

آکج [ākic]: Kesr-i kāf-ı Fārsī ile. آکنج [ākinc]-i merḳūm maʿnāsına, yaʿnī mümbār dolması.

آلفنج [ālfenc]: Feṯḥ-i fā ve sükūn-ı nūn ile. ʿŪd ağacı maʿnāsına. Ebulmaʿānī, beyt:

در وقت وصف هجران حاجت نبود آتش
در مجمر آلفنجی از آه دل بسوزد

(Ayrılığı anlatırken ateşe gerek yok. Gönlün çıkardığı ah, öd ağacı tütsüsü yakıyor.)

آلنج [ālunc]: Żamm-ı lām ve sükūn-ı nūn ile. Be-maʿnī-i آلوچه [ālūçe]. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*.

آلنجوج [ālencūc]: Feṯḥ-i lām, sükūn-ı nūn ve żamm-ı cīm ile. ʿŪd gibi rāyiḥası çıkar bir nevʿ ağaçtır. Eyżan minhu.

آماج [āmāc]: Altı maʿnāya gelir.

Evvel, ok nişānesi. هدف [hedef] dahi derler. Üstād Laṭīfī, beyt:

هر تیر که از شصت قضا و قدر آید
پیشش تن بدخواه شهنشه شده آماج

(Kader ve kaza yayından gelen her oka, padişah düşmanlarının bedeni hedef olur.)

Şānī, çuldan bir torbadır ki içine penbe dānesi koyup ok atmaya meşḳ ederler.

Şāliş, bāġ çubuğu.

Rābiʿ, ḥurrāṣ ve zerrāʿīn āletlerinden bir ālettir. Bu iki maʿnāya, Ḥakīm Sūzenī, beyt:

برکند تیر تو هر که خاک در آماجگاه
بزرگر برکنده پنداری به آماج و کلند

(Okun hedef tahtasından ne zaman toprak söküse, çiftçi onu kürek ya da kazma ile yerinden çıkarır.)

Ve کلند [kelend], külüng maʿnāsınadır.

Ḥāmis, *Ferheng-i Cihāngīrī*'de, taḫt-ı pādişāhī. Ḥakīm Firdevsī, beyt:

چنان هم گرازان و گویان ز شاه
ز فرمان و از فرّ آماجگاه

(Böylece padişahtan, tahtının ve buyruğunun görkeminden bahsettiler.)

Sādis, bir ferseng iʿtibār olunan yerin yigirmi dört ḥişşesinden bir ḥişşeye derler. Maʿlūm ola ki ferseng, üç mīldir. Mīl iki nidā mesāfesidir ki ferseng altı nidā olur. Nidā, dört āmāc miḳdārı mesāfedir. Ferseng, yigirmi dört āmāc olur. Fehmi daha āsān ola. Ferseng ki üç mīldir ve mīl, dört bin ḫaṭve adıma derler, on iki bin adım olur. Yigirmi dörde taḳsīm olundukta āmāc beş yüz adım olur. Her adım bir buçuk arıştır. Her eriş altı ḳabżadır. Her ḳabża dört uṣbuʿdur. Her uṣbuʿ bir buçuk şaʿīrdir.

آهنج [āhinc]: Kesr-i hā ve sükūn-ı nūn ile. Be-vezn-i نارنج [nārinc]. Be-maʿnī-i keşende, yaʿnī çekici. Şeyḫ Niẓāmī, beyt:

شه عالم آهِنج گیتی نورد
در آن خاک یک ماه کرد آبخورد

(Dünyayı dolaşan ve ālemi çeken padişah orada bir ay kaldı.)

Keẕā fi'd-*Düstūr ve'l-Mecmaʿ*. Ammā *Ferheng-i Cihāngīrī*'de feṯḥ-i hā ile (آهَنج āhenc) be-maʿnī-i keşīde masṭūrdur. Kemāl İsmāʿīl, beyt:

به دست داد تو اندر حسام جان آهَنج
بدان صفت که بود در میان بحر نهنگ

(Senin adaletinin elindeki can çekici kılıç, denizin ortasındaki timsah gibidir.)

Muḥammed Hindū Şāh *Ṣıḥāḥ*'ta be-maʿnī-i آمیختن [āmīḫten] rivāyet eylemiştir. Āḫar ferhenglerde fetīl, çenber ve ḫilāl maʿnālarına. Şems-i Faḫrī, muṭlaḳ nesne çekmek maʿnāsına naẓm eylemiştir. Şems-i Faḫrī, beyt:

شها گر مس قوی باشد حسودت
به شفتاهنج تدبیرش در آهنج

(Ey padişah! Düşmanın bakırdan daha sağlam ise, onu tedbirinin hadde demirine çek!)

Ve شفتاهنج [şeftāhenc], şırmakeş ḥadīdesidir. *Edātu'l-Fużalā*'da be-maʿnī-i انداختن [endāḫten].

مع الخا

[maʿa'l-ḫā]

آخ [āḫ]: Āferīn maʿnāsına. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*.

آدخ [ādaḫ]: Fetḥ-i dāl ile. İki maʿnāyadır.

Evvel, ḫoş geldi maʿnāsına. Şāh Nāṣır-ı Ḫüsrev, ḳıṭʿa:

روز تو هرگز به ایمان سعد و میمون کی شود
چون تو بر ابلیس ملعون خویشتن مفتون کنی

گر به شارستان علم اندر بگیری خانه ای
روز خویش امروز فردا آدخ و میمون کنی **(67[a])**

(Sen kendini melun bir iblise meftun etmişken günün iman nuruyla nasıl kutlu ve uğurlu olsun! Eğer ilim şehrinde bir ev tutarsan, gününü bugün de yarın da güzel ve kutlu kılarsın!)

Ṣānī, be-maʿnī-i bülendī ve rütbe-i ʿālī. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*.

آزخ [āzaḫ]: Fetḥ-i zā'-i muʿceme ile. Bāġ çubuğunun budanan çūbları. Ebulmaʿānī, beyt:

در باغ عشق نگهدار دل زار
از تاک لطف مینداز چو آزخ

(Zavallı gönlü aşk bahçesinde kolla! Onu lütuf çubuğundan budayıp atma!)

آزُخ [āzuḫ]: Żamm-ı zā ile. İki maʿnāya gelir.

Evvel, içi çürük ve boş ceviz. Ebulmaʿānī, beyt:

ناقص چه شود از برِ باغ کرم خود
گر یاد کنی این دل مهجور به آزخ

(Bu yaralı gönlü içi çürük ve boş bir ceviz diye ansan, cömertliğin bahçesinden meyve mi eksilir!)

Şānī, yedek at ki ʿArabīde جنيب [cenīb] derler. Mīr Naẓmī, beyt:

نشسته بر سمند ناز جانان
کشیده در برش گلگون آزخ

(Sevgili, naz atına oturmuş, yanına da kırmızı renkli bir yedek at çekmiş.)

آژخ [ājuḫ]: Żamm-ı zāʾ-i Fārsī ile. İki maʿnāyadır.

Evvel, gözde olan çapak ki آژنج [ājunc] dahi derler. Şems-i Faḫrī, beyt:

هر آن بصر که ز خاک درش نشد روشن
به جای مقله نهد اندرو فلک آژخ

(Felek senin kapının toprağıyla aydınlanmayan her gözün içine gözyaşı yerine çapak doldurur.)

Şānī, aʿżāda ẓāhir olan siğil ki Fārs, ʿIrāḳ ve ʿAcem'de گوگ [gōg], Türkistān'da göynük, zebān-ı Tebrīzī'de سیکل [sīkel], lisān-ı Hindī'de مسا [messā] ve ʿArabīde ثولول [ṯūlūl] derler. Ḥakīm Sūzenī, ḳıṭʿa:

به گرد عارض آن ماهروی چاه زنخ
سیاه رنگ درآمد بسان مور و ملخ

گل رخانش ز مشک سیاه خالی داشت
چه جرم کرد که گل خار گشت و خال آژخ

(O ay yüzlünün yanağı çevresindeki çene çukuru, karınca ve çekirge gibi siyah renkteydi. Gül yanakları siyah miskten yoksundu, acaba ne suç işledi de gül diken oldu ben de siğil?!)

Bu maʿnāya, Mevlānā Murādī, beyt:

آن زشت عمامه بر سر او
چون آژخ زشت بر سر کیر

(Onun başındaki o çirkin sarık, kīr ucundaki siğil gibi duruyor.)

Ve çözülmüş nesne maʿnāsına da mervīdir.

آژیخ [ājīḫ]: Be-maʿnā-yı evvel-i آژخ [ājuḫ]-ı merḳūm gibi ki کیغ [kīġ] dahi derler. ʿArabīde رمص [ramaṣ] derler.

آواخ [āvāḫ]: İki maʿnāyadır.

Evvel, be-maʿnī-i āh-ı taḥassür. Ḥażret-i Mevlānā kuddise sirruhu, rubāʿī:

از گنج قدم شدیم ویرانهٔ او
افسانهٔ او شدیم ز افسانهٔ او
آواخ ز پیمان و ز پیمانهٔ او
کس خانهٔ او نداند ز خانهٔ او

(Kıdem hazinesinin viranesi olduk, onun efsanesiyle efsane olduk. Āh onun vadesi ve kadehinden! Onun evinden hiç kimse onun evini bilmiyor.)

Şānī, be-maʿnī-i naṣīb mervīdir.

آوخ [āvaḫ]: Feṭḥ-i vāv ile. آواخ [āvāḫ]-ı merḳūm gibi iki maʿnāyadır.

Evvel, be-maʿnī-i āh. Vāy vāy demektir. Üstād Laṭīfī, beyt:

عمر دنیا بدین بدی آوخ
کارم آخر کشد سوی دوزخ

(Dünyadaki ömür böyle giderse vay vay! Sonunda yaptıklarım beni cehenneme çekecek.)

Be-maʿnī-i āh, Şeyḫ Saʿdī, beyt:

ما کشتهٔ نفسیم بس آوخ که برآید
از ما به قیامت که چرا نفس نکشتیم

(Biz nefsin öldürdükleriyiz. Bizden kıyamet günü gelecek olan āh sesi şudur: "Niçin nefsimizi biz öldürmedik?".)

Ḥażret-i Mevlānā, beyt:

دل یافت دیده ای که مقیم هوای اوست
آوخ که آن هوا چه دل و دیده پرورست

(Gönül öyle bir göz buldu ki onun hevesiyle konaklıyor. Heyhat! O heves gönlü ve gözü ne de güzel besliyor!)

Ṣānī, be-maʿnī-i naṣīb. Şehīdī-i Ḳumī, beyt:

از تو پیش که و کجا نالم
که آوخم از تو جزغم دل نیست

(Senden kime ve nereye şikāyetçi olayım? Senden nasibim, gönül gamından başka bir şey değil!)

مع الدال المهمله

[maʿaʾd-dāliʾl-muhmele]

آباد [ābād]: Dāl ḥarfinin mā-ḳablinde elif-i sākine vāḳiʿ oldukta ʿindeʾl-müteḳaddimīn ẕāl-ı muʿceme okunur. Bināʾen ʿalá-hāẕā bu faḳīr ẕāl-ı muʿcemeyi tefrīḳ eylemeyip dāl-ı mühmele iʿtibār eyledim. Ābād, sekiz maʿnāya gelir.

Evvel, be-maʿnī-i maʿmūr.

Ṣānī, be-maʿnī-i hemīşe. Bu iki maʿnāya, Şems-i Faḫrī, beyt:

ز کردگار برین پادشاه باد آباد
که کرد ملک جهان را به عدل و داد آباد

(Allah dünya mülkünü adalet ve iyilikle mamur kılan bu padişahı daim kılsın!)

Ṣāliş, be-maʿnī-i āferīn. Şeyḫ Niẓāmī, beyt:

در جلوهٔ آن عروس دلشاد
آباد بر آن که گفت آباد

(O gönül sevindirici gelinin cilvesini/yüzünü görüp āferīn diyene āferīn!)

Rābiʿ, *Ferheng-i Cihāngīrī*'de "nām-ı ḫāne-i Kaʿbe-i muʿaẓẓama"dır. Ḥakīm Esedī, meşnevī:

فرستاد پس کردگار از بهشت
به دست سروش خجسته سرشت

ز یاقوت یکپارهٔ لعلفام
درختان بدان خانه آباد نام

مر آن را میان جهان جای کرد
پرستشگه خاطرآرای کرد

(Sonra Allah onu mübarek melekler eliyle cennetten gönderdi. Kābe adlı o evde bulunan ağaçlar, hep lal renkli yakuttandı. Ona dünyanın ortası olan Kābe'yi mesken etti, orayı gönül süsleyici bir ibadethane yaptı.)

Ḫāmis, be-maʿnī-i ḫūb u nīk. Ḥakīm Firdevsī, beyt:

به پایان دولت ز غم یاد باد
همیشه تن و بختت آباد باد

(Devletin sonuna kadar gamdan uzak olsun! Sağlığın ve bahtın hep iyi olsun!)

Sādis, ḫoş-āmed. Ḥażret-i Mevlānā, beyt:

اکنون بیا شاد آمدی خندان و آباد آمدی
چون سرو آزاد آمدی میگو به زیر لب صلا

(Şimdi gel, hoş geldin! Gülerek geldin, hoş geldin! Yapraklarını dökmeyen selvi gibi geldin! Kimseye belli etmeden seslen!)

Sābiʿ, be-maʿnī-i ṣaḥrā. *Mecmaʿu'l-Fürs*'te masṭūrdur ki bu maʿnāya Esedābād ve Ḫurremābād derler. Murād ṣaḥrādır ki ṣaḥrā-yı esed ve ṣaḥrā-yı ḫurrem demek olur. ʿAvām ġalaṭ fehm eyleyip, bu maḳūle ābādı "bānī-i ʿimāret" maʿnāsına ittiḫāẕ ederler. Rūm diyārında dahi **(67b)** böyledir. Ammā meşhūru maʿnā-yı aṣl üzre, meṣelā Taşova, Kazova ve Artukova derler. Baʿżı kitāb nā-şinās, ṣaḥīḥ yazarım ḳıyās edip Taşābād, Ḳāḍīābād ve Artukābād yazarlar. Aṣlın su'āl etsen "taş ile binā olunmuş, ḳāḍī binā eylemiş ve artuk yapılmıştır" diye cevāb ederler. Ḥāl bu ki ol maḥallerde nisbet edecek binā yoktur.

Ṣāmin, istiʿāre ṭarīḳıyla mecāzen ġamābād ve miḥnetābād derler. Böyle maḥallerde murād binā olsa cā'izdir.

آبخورد [āb-ḫˇard]: Bā'-i mevḳūf, feṯḥ-i ḫā'-i muʿceme ve vāv-ı maʿdūle ile. İki maʿnāya gelir.

Evvel, su kenārında ḥayvānāt suvarılacak yer ki آبخور [āb-ḫˇar] dahi derler. Ḥakīm Ḫāḳānī, beyt:

جان شد اینجا چو خاک بیزد تن
که آبخوردش ازین جهان برخواست

(Can gitti, peki niçin bu dünyada içecek suyu olmayan beden toprak elemeye devam ediyor?!)

Ṣānī, tevaḳḳuf eylemek ve maḳām tutmak maʿnāsına. Şeyḫ Niẓāmī, beyt:

شه عالم آهنج گیتی نورد
در آن خاک یک ماه کرد آبخورد

(Dünyayı dolaşan ve ālemi kendine çeken padişah, orada bir ay kaldı.)

آبِ سرد [āb-ı serd]: İżāfetle yaʿnī kesr-i bā ve feṯḥ-i sīn ile. Bā'-i mevḳūf ve kesr-i sīn ile de cā'iz. Piḫtī ki eti kaynatıp suyunu müncemid ederler. Aṣlı آبِ سردِ [serd-i āb]dır, ʿalem oldukta mużāfun ileyh taḳdīm olunur. Fārsīde ḥālet-i ʿalemiyyette mużāfun ileyh taḳdīm olunmak ḳāʿidesi şāyiʿdir.

آبشخورد [ābiş-ḫord]: Lafẓ-ı mürekkebdir آب [āb], şīn-i maṣdariyye ve lafẓ-ı خوردن [ḫorden]den. Maʿnā-yı terkīb, su içecek yer demek olur. Ebulmaʿānī, beyt:

هر کجا را که باشد آبشخورد
انس و حیوان شوند روزیمند

(Her nerede su içecek yer varsa, insan ve hayvan oradan nasiplenir.)

آبکند [āb-kend]: Lafẓ-ı mürekkebdir آب [āb] ile کند [kend]den ki کندیدن [kendīden] den müştaḳ ism-i fāʿil olur. Kazıcı maʿnāsına ki mecrā-yı seyldir yaʿnī seyl yırttığı maḥall. Şems-i Faḫrī, beyt:

از سیل خیز حادثه اعدای شاه را
شد خانمان خراب به کردار آبکند

(Olaylar selinin akması, padişahın düşmanlarını sel vurmuş yer gibi evi yıkık bıraktı.)

Ve nehir cārī olduğu maḥall maʿnāsına. Şāʿir, beyt:

آبکند دوران تاریک جای
لغز لغزان چون در آن بنهند پای

(Felek nehrinin yatağı karanlık yerdir. Ona ayak basanın ayağı kayar.)

آبِ کبود [āb-ı kebūd]: İki maʿnāyadır.

Evvel, vilāyet-i Çin'de ḥudūd-ı maşrıḳta vāḳiʿ olan deryānın ismidir. Baḥr-ı aḫḍar ve baḥr-ı aʿẓam dahi derler. Menḳūldür ki nāhide ve perī-ṣıfat deniz kızları ol diyārdan māhtābda çıkıp oynaşırlar, güneş çıktığı gibi yine deryāya giderler. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

Ṣānī, ıṣṭılāḥta kılıç ve ḫançer demiri ki cevherdār ola. Ebulmaʿānī, beyt:

آب کبود تیغ نماید چو آینه
روز مصاف در نظر خصم روی مرگ

(Savaş günü kılıç mücevheri, düşmanın gözüne ölümün yüzünü ayna gibi gösterir.)

آبِ منجمد [āb-ı muncemid]: Lafẓ-ı mürekkeb olduğu ẓāhirdir. İstiʿāre ṭarīḳıyla kılıç, ḫançer ve nīze demiri. Ve dahi billūr, şīşe ve emṡāli nesneler ʿumūmen ve billūr piyāle ḫuṣūṣan. Keẕā fī-*Mecmaʿi'l-Fürs*. Bu maʿnāya Mīr Naẓmī, der-ṣıfat-ı tīġ, beyt:

با شعاع نور گشته منعقد
می توان گفتنش آب منجمد

(Nur ışınlarıyla bağlı donmuş su demek mümkündür.)

Mīr Naẓmī, der-ṣıfat-ı piyāle, beyt:

شود در بزم آن گل روی پر تاب
به آب منجمد از آتشین آب

(Kadeh içindeki ateşten su/şarap, o gül yüzlünün meclisinde çalkalanıyor.)

آذرآباد [āẕurābād]: Żamm-ı ẕāl-ı muʿceme ve sükūn-ı rā ile. Şehr-i Tebrīz'de bir āteşgedenin nāmıdır. Maʿnā-yı terkīb maʿmūre-i āteştir. Ve dahi şehr-i Tebrīz'in nām-ı ḳadīmīdir. Muʿarrebi Āẕerbaycān'dır. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*.

آذرخرداد [āẕer-ḫurdād]: İki maʿnāyadır.

Evvel, Şīrāz'da bir āteşgededir. Ġāyet mükellef ve ʿālī binādır. Āteşgede-i Fārs'ın beşinci āteşgedesinin nāmıdır. آذرخرزین [āẕer-ḫarzīn] dahi derler. Üstād Ferruḫī, ḳıṭʿa:

پدر و مادرش سخاوت و جود
هر دو خوانند شاه را داماد

پیش دو دست او سجود کنند
چون مغان پیش آذرخرداد

(Babası ve annesi cömertlik ve iyiliktir. Her ikisi de padişahı damat anarlar. Onun iki eli önünde, Mecusi rahibinin Āzerhurdād önünde diz çökmesi gibi hürmetle eğilirler.)

Şeferve, beyt:

با رحمت تو دود سقر مروحۀ نور
با هیبت تو نکهت صبح آذرخرداد

(Senin rahmetin sayesinde cehennem ateşi nur yelpazesi olur. Senin heybetin sayesinde Āzerhurdād sabah kokusu olur.)

Şānī, bir mūbed ismidir ki meẕkūr āteşgedenin bānīsidir. Ehl-i Fārs'ın baʿżılarının iʿtiḳādları, bir melek ismi ola ki **(68[a])** āteşgedeleri muḥāfaẓa eder. Üstād Ferruḫī, beyt:

همه بیابان زان روشنایی آگه شد
چو جان آذرخرداد ز آذرخرداد

(Bütün çöl, Āzerhurdād meleğinin Āzerhurdād'dan haberdar olması gibi o parlaklığın farkına vardı.)

آراد [ārād]: Rāʾ-i mühmele ile. İki maʿnāyadır.

Evvel, nām-ı ferištedir ki rūz-ı Ārād'a müvekkeldir ki ol günün tedābīr-i umūru ve meṣāliḥi ona müteʿallıḳtır.

Şānī, şühūr-ı Şemsiyye'nin yigirmi beşinci günü ismidir. آرود [ārūd] dahi derler. Cedīd eṣvāb biçmek ve giymek cāʾiz ve mübārektir ammā naḳl, taḥvīl ve sefer münāsib değildir.

آراید [ārāyed]: Fetḥ-i rāʾ-i mühmele ile. Be-vezn-i آشامد [āşāmed]. آراییدن [ārāyīden] lafẓından fiʿl-i mużāriʿdir, zīnet eder maʿnāsına. Şeyḫ ʿAṭṭār, beyt:

اهل دنیا را چو دیو آرایدش
لقمه های چرب و شیرین بایدش

(Şeytana dünya ehlini süslemek için yağlı ve tatlı lokmalar gerekir.)

آرامید [ārāmīd]: آرامیدن [ārāmīden] lafẓından fiʿl-i māżīdir, ḳarār etti ve rāḥat etti maʿnāsına. Ḥakīm Esedī, beyt:

سپاه آرامیدند بر جای خویش
همان شب مهان را به هر خواند پیش

(Ordu kendi yerinde dinlendi. Aynı gece komutanların her birini huzuruna çağırdı.)

Baʿżı nüsḫada "şākir" maʿnāsına da mervīdir.

آرایِش خورشید [ārāyiş-i ḫūrşīd]: *Mecmaʿu'l-Fürs*'te muṣannefāt-ı Bārbud-ı Ḫüsrev'den bir nevā ismidir. Şeyḫ Niẓāmī, der-ṣıfat-ı Bārbud, beyt:

چو زد ز آرایش خورشید راهی
در آرایش بدی خورشید ماهی

(Ārāyiş-i hurşīd makamını çalınca ay süs bakımından güneşe dönerdi.)

آرداد [ārdād]: Sükūn-ı rāʾ-i mühmele ve fetḥ-i dāl ile. Merdüm-firīb ve ġūl-i beyābānī maʿnāsına. Ġūl-i beyābānī ona derler ki şekl-i insānda ve ādem gibi olur her cevāriḥ u aʿżāsı, ancak ayakları uzun olur ve ser-ā-pā kıllı. Baʿżı yolcuya ve kārbāndan ayrılmış kimesnelerin gecelerde önüne düşüp yoldan azdırır. Ol kimesne ise onu yoldaşı sanıp ardına düşerse beyābāna götürüp helāk edip kanın içer.

آرد [ārd]: Sükūn-ı rāʾ-i mühmele ile. Muṭlaḳ "un"dur, daḳīḳ maʿnāsına, buğdayın olsun ġayrın olsun. ʿArabīde دقیق [daḳīḳ] ve طحین [ṭaḥīn] dahi derler.

آرَد [āred]: Fetḥ-i rā ile be-vezn-i دارد [dāred]. İki maʿnāya gelir.

Evvel, آرداد [ārdād]-ı merḳūmdan muḫaffeftir.

Şānī, fiʿl-i mużāriʿdir, getirir maʿnāsına. *Ferheng-i Cihāngīrī*'de sükūn-ı rā ile (آرد ārd), taḳṣīr maʿnāsına da mervīdir.

آرزومند [ārzūmend]: İstekli. ʿArabīde مشتاق [muştāḳ] maʿnāsına. آرزو [ārzū] istektir, ṭaleb maʿnāsına. مند [mend] edāt-ı nisbettir. Fārsīde edāt-ı nisbet hemān ḥarf-i yā değildir, niçe ḥarf ve kelime vardır. Her birinin maḥalli geldikçe beyān olunur inşāʾallāhu teʿālá. Mīr Naẓmī, beyt:

عاشق آنست فارغ از جانش
آرزومند در هجرانش

(Āşık, senin ayrılığını arzulayıp canından vazgeçen kimsedir.)

آزاد [āzād]: Feṯḥ-i ẓāʾ-i muʿceme ile. Altı maʿnāya gelir.

Evvel, bī-ḳayd. Bu dahi birkaç maʿnāya istiʿmāl olunur. Müteʿallıḳāt-ı umūr-ı dīniyye ve żarūrāt-ı beşeriyyeden fāriġ gibi. Dahi فلان بندهٔ آزاد [fulān bende-i āzād] derler, yaʿnī ḳayd-ı ʿubūdiyyetten ḫalāṣ olmuş demek olur. Serv ve sūsende āzād maʿnāsı ḳayd u ʿillet ve bir şāḫa pīçīde olmaktan ferāġati maʿnāsın ifāde eder. Nitekim ḥażret-i Mevlānā buyurur, beyt:

کیست مولی آن که او شادت کند
همچو سرو و سوسن آزادت کند

(Rabbin kimdir? O, seni mutlu eden, selvi ve susam gibi hiçbir şeye muhtaç etmeyendir.)

Ṣāḥib-i *İḫtiyārāt-ı Bedīʿī*, sūseni dört nevʿ yazmış: Māʾī, sarı, kırmızı ve beyāżdır. Beyāżına آزاد [āzād] derler, renkten āzāde ve ḫālī olduğu için āzād tesmiye olunmuştur. *Ẕaḫīre-i Ḫ ʿārezmşāhī*'de maṣṭūrdur ki "āzād dıraḫt" dedikleri ağacın meyvesi olmayıp serv ve sūsen gibi olmağın ona da "āzād" tesmiye olunmuştur. Kütüb-i ṭıbbiyyede merḳūmdur ki her ağacın ki meyvesi olmayıp bedeni bālā vü hemvār ve şāḫları serā-pā müsāvī ola, ona āzād denilir. Şeferve, beyt:

من بندهٔ آن قد چو آزاد درختم
من هندوی آن صورت چون لعبت چینم

(Ben o meyvesiz ağaç gibi olan boyun kölesiyim! Ben o Çin minyatürüne benzeyen yüzün kölesiyim!)

Serve āzād tesmiyesinde birkaç sebeb yazmışlardır. Ez-ān cümle bir gün Mecnūn-ı ʿĀmirī āşüfte ve ser-gerdān gezerken görür ki bir bāġbān **(68ᵇ)** bir mevzūn ve bālā-ḳad serv ağacına balta vurup kesmek ister. Ḳadd-i mevzūn-ı Leylā'ya benzer diye bāġbāna yalvarıp ve servi satın alıp kesmekten āzād eder. Ol serve "āzād" tesmiye ederler. Mürūr-ı eyyām ve keşret-i istiʿmāl ile her serve isim olmuştur. Bu maʿnāyı Hātifī, Leylā vü Mecnūn kitābında yazmış. Mevlānā Hātifī, meşnevī:

مجنون شد از آن سخن یک پا
گفت این سخن تو بود زیبا

بِستان ز منش بهای این سرو
یاخود ببرش به جای این سرو

لعلی که خراج عالمی بود
فی الحال ز دست خویش بگشود

آورد و به دست باغبان داد
آن سرو ز اره گشت آزاد

آن سرو چمن چو شد غلامش
آزاد از آن زمان نامش

(Mecnun bu sözle yerinde duramadı. Dedi ki: "Senin bu sözün güzel düştü. Bu selvinin ederini benden al ya da onun yerine beni kes!". Derhal elini açıp dünyaya değer bir lali bahçıvana verdi. Böylece o selvi testereden kurtuldu. O bahçe selvisi köleyken, o günden beri adı āzād oldu.)

Bir sebeb dahi, Şeyḫ Saʿdī *Gülistānī*'nda yazmıştır:

از حکیمی پرسیدند که چندین درخت نامور که خدای عز و جل آفریده است و برومند گردانید هیچ یک را آزاد نخوانده مگر سرو را که هیچ ثمر ندارد. گفت دیگر درختان گاهی ثمر دارد و گاهی بی برگ و پژمرده و سرو را همه وقت خوبست و تازه و تر ازین علتها فارغست پس صفت آزادگان آنست.

(Bir bilgeye "Yüce Allah bu kadar meşhur ağaç yaratmış, onları meyvelendirmişken hiçbirine āzād denmez, oysa selvinin hiçbir meyvesi yokken adı āzāddır, bu nasıl olur?" diye sordular. Bilge şu cevabı verdi: "Diğer ağaçlar bazen meyve verir bazen de yapraklarını döker, ama selvi her zaman güzel ve tazedir. Bu yüzden her türlü beladan uzaktır, ona āzād demelerinin sebebi de budur".)

Şeyḫ Saʿdī, beyt:

گرت ز دست برآید چو نخل باش و کریم
وگر ز دست نیاید چو سرو باش آزاد

(Elinden geliyorsa meyveli ağaç gibi cömert ol! Elinden gelmiyorsa selvi gibi azat/kayıtsız ol!)

Müşārun ileyh bir yerde dahi buyurmuştur. Şeyḫ Saʿdī, beyt:

به سرو گفت یکی میوه ای نمی آری
جواب داد که آزادگان تهی دستند

(Selviye "Hiçbir meyve vermiyorsun" denince selvi "Kayıtsız/āzād olanların eli boştur" dedi.)

Maʿnā-yı ṣānī, vilāyet-i Geylān'da olur bālā-ḳad ve ḫoş-endām bir dıraḫt. Boyu altmış ve yetmiş ẕirāʿ ve ṣanevber ağacı gibi şāḫları olur tā başına dek. Hemvār bir minvāl üzre laṭīf ve cevherdār olur.

Ṣāliş, tūmān-ı Naḫcivān'da bir muḫtaṣar şehir nāmıdır. Ḫalḳı sepīdgūn ve ḫūb-rūy olur. Onda şarābın ġāyet keşret ü şöhreti vardır. Ḥamdullāh-ı Müstevfī, *Nüzhetü'l-Ḳulūb* kitābında ẕikr eylemiştir.

Rābiʿ, bir nevʿ māhīnin ismidir. Deryā-yı Geylān'da çok olur.

Ḫāmis, yine bir dıraḫt ismidir ki ḥayvānāt onun yaprağından yāḫud tāze şāḫlarından yese fi'l-ḥāl helāk olur. Bu maʿnā *İḫtiyārāt-ı Bedīʿī*'de meẕkūrdur.

Sādis, *Kāmilu't-Taʿbīr*-nām kitābda masṭūrdur ki "dıraḫt-ı erjen"e dahi "āzād" derler. *Ferheng-i Cihāngīrī*'de merḳūm dıraḫt bādām-ı kūhī olduğu taḥḳīḳ olunmuştur. Sā'ir diyārdan vilāyet-i Fārs kūhistānında çok olur.

آزمند [āzmend]: Zā'-i mevḳūf ile. "Ḥarīṣ ve ṭamaʿkār" maʿnāsına ki آز [āz], ḥırṣ maʿnāsına مند [mend] lafẓıyla mürekkebdir. Ḥakīm Sūzenī, beyt:

حاسد و بدخواه جاه او به مرگ است آزمند
گر درین حسرت بمیرد باک نبود گو بمیر

(Onun saltanatına düşmanlık edip kendisini kıskananlar ölüme susamış demektir. Eğer bu hasretle ölürlerse korkacak bir şey yok, bırak ölsünler!)

آژند [ājend]: Feṭḥ-i zā'-i Fārsī ve sükūn-ı nūn ile. İki maʿnāyadır.

Evvel, işkeste ve ḫalel-peẕīr olanı sarıp muḥkem eylemek. Ebulmaʿānī, beyt:

دلم صد پاره شد از سنگ جور یار اگر یک دم
چه باشد این شکسته دل بیاژندد به پهلویش

(Gönlüm sevgilinin kötülüğü taşıyla yüz parça oldu. Bu kırık gönlümü bir kez olsun sarıp kucaklasa ne olur!)

Ṣānī, dīvār bināsında taş arasına konulan balçık maʿnāsına. *Ferheng-i Cihāngīrī*'de

"sular dibine çöken balçık" maʿnāsına masṭūrdur.

آزود [āzūd]: Żamm-ı zāʾ-i muʿceme ile. ʿĀḳil ve zīrek maʿnāsına *Niʿmetullāh* naḳl eylemiştir.

آسمند [āsmend]: Sükūn-ı sīn-i mühmele ve feṯḥ-i mīm ile. İki maʿnāyadır.

Evvel, aldamak ve vech üzre kiẕb söylemek.

Ṣānī, ser-geşte ve ḥayrān. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*. Hemze-i meftūḥa ile (اَسمند esmend) de cāʾizdir.

آسیا باد [āsyā-bād]: Yel değirmeni. Terkībi ẓāhirdir, آسیای باد [āsiyā-yı bād] taḳdīrinde. Ebulmaʿānī, beyt:

نوبت دولت مخواه از آسیاباد فلک
عز و جاهش بگذرد چون باد ازو غافل مباش

(Felek yeldeğirmeninden iyi talih sırası bekleme! Onun verdiği makam mevki rüzgār gibi geçip gider, sakın aldanma!)

آشمید [āşmīd]: Sükūn-ı şīn-i muʿceme, yā-yı taḥtānī ve kesr-i mīm ile. آشامیدن [āşāmīden] lafẓından iḫtiṣār olunmuştur. Şeyḫ Niẓāmī, beyt: **(69ᵃ)**

خوشدل شد و آرمید با او
هم خورد و هم آشمید با او

(Sevindi ve onunla huzur buldu. Onunla yedi, onunla içti.)

آشنود [āşnūd]: Sükūn-ı şīn-i muʿceme ve żamm-ı nūn u vāv-ı maʿrūf ile. Eyyām-ı ḫamse-i müsteriḳanın ikinci günü ismidir.

آغارید [āġārīd]: Feṯḥ-i ġayn-ı muʿceme ve kesr-i rā ile. **آغارد** [āġāred], feṯḥ-i ġayn u rāʾ-i mühmele ile. Yoğurur maʿnāsına آغاریدن [āġārīden] lafẓından ism-i fāʿildir. *Mecmaʿu'l-Fürs*'te şeker, ʿasel ve emṣāli nesneleri ezmek maʿnāsınadır. Bu maʿnāya, Maḥmūd İbn Yemīn, beyt:

بسکه گردون را خوش آمد شربت گفتار من
در گلاب دیده هردم چون شکر آغاردم

(Gözden akan gül suyuyla/kanlı gözyaşıyla şeker gibi yoğurduğum sözüm şerbeti feleğin çok hoşuna gitti.)

آغازید [āġāzīd]: Feṯḥ-i ġayn u kesr-i zāʾ-i muʿcemeteyn ile. Başladı ve ibtidā eyledi maʿnāsına. Ḥażret-i Mevlānā, beyt:

چون سماع آید ز اول تا کران
مطرب آغازید یک ضرب گران

(Çalgıcı ağır bir nağmeye başladı. Tepeden tırnağa her şey semā etmeye başladı.)

آغالد [āġāled]: Feṯḥ-i lām ile. آغالیدن [āġālīden] lafẓından ism-i fāʿildir. Cenge becid olur ve şūriş ü ġavġā taḥrīk eder. Mesʾūd-i Saʿd-ı Selmān, beyt:

مطربان را بهم برآغالد
وز میانه سبک برون کالد

(Çalgıcıları birbirine düşürüp aradan çabukça sıvışır.)

آفرید [āferīd]: آفریدن [āferīden] lafẓından fiʿl-i māżīdir. Ḥakīm Firdevsī, beyt:

جهان آفرین تا جهان آفرید
سواری چو رستم نیامد بدید

(Allah dünyayı yarattığından beri Rüstem gibi bir atlı gelmedi.)

Dahi mużāriʿ ve ism-i fāʿil olur.

آفند [āfend]: Feṯḥ-i fā ve sükūn-ı nūn ile. Cenk ve ḫuṣūmet maʿnāsına. Keẕā fi'l-*Mecmaʿ*. Bu maʿnāya, Ḥakīm Firdevsī, beyt:

دلیر و جهانسوز و پرخاش خر
ندارد جز آفند کار دگر

(Cesurdur, dünyayı yakıcı ve savaşçıdır. Savaştan başka bir işi yoktur.)

Ḥakīm Sūzenī, beyt:

آورد پیامی که مبادا که خوری مَی
مستک شوی و عربده آغاری و آفند

("Sakın şarap içme! Sarhoş olur, kargaşa çıkarır ve savaşırsın!" haberini getirdi.)

آکند [ākend]: Fetḥ-i kāf-ı ʿArabī ile. Göl gibi su cemʿ olup durduğu yere derler. Mīr Naẓmī, beyt:

به حال زاریم بین جور تا چند
ز سیل اشک شد عالم پر آکند

(Ağlıyorum, halime bak, ne zamana kadar kötülük yapacaksın? Gözyaşı selim yüzünden dünya göl oldu.)

آگند [āgend]: Fetḥ-i kāf-ı Fārsī ile. Doldurdu maʿnāsına. ʿİzzeddīn-i Şīrvānī, beyt:

سائل به سؤالی ز درِ تو
صد گنج زر و سیم آگند

(Dilenci senin kapında bir dilenip kesesine yüzlerce altın ve gümüş doldurdu.)

Ve be-maʿnī-i پر کرد [pur kerd], yaʿnī çok etti. Üstād Rūdekī, beyt:

نشان پشت منست آن دو زلف مشک آگین
نشان جان منست آن دو چشم سحر آگند

(O misk dolu iki saç, sırtımın nişanıdır. O büyü dolu iki göz, canımın nişanıdır.)

Bu maʿnāya آغند [āġand] dahi derler.

آلید [ālīd]: Kesr-i lām ile. Ādem ve ḥayvānāt bir nesneyi bedīhī gördükte ürkmeye derler. Ebulmaʿānī, beyt:

دوش رفته سیر گلشن با رقیب آن سیم تن
چون شنیدم این سخن آلید جانم در بدن

(O gümüş tenli dilber, dün gece rakiple gül bahçesi gezintisine çıktı. Bu sözü duyunca içim ürperdi.)

آمد شد [āmed-şud]: Gelip gitmek, gelir gider ve geldi gitti. Her biri maḥallinde istiʿmāl olunur. Kemāl İsmāʿīl, beyt:

کشیده دار به دست ادب عنان نظر
که فتنهٔ دل از آمدشد نظر یابی

(Edep elini kullanıp bakış dizginini çekili tut! Çünkü bakışının gelip gitmesi gönülde fitne çıkarıyor.)

Fużalā-yı Rūm'dan ve ḳużāt-ı şīrīn-süḫandan Manṭıḳī Efendi-nām şāʿir-i sāḥirin bu beyt-i nādiri maḥalle münāsib olmakla ṣebt olundu. Beyt:

Ya dest-āvīz-i miḥnetle gelür ya tuḥfe-i ġamla
Usandum ḥāṣılı āmed-şüd-i leyl ü nehārımdan
Manṭıḳī

(Ya sıkıntı hediyesiyle ya da gam armağanıyla geliyor. Hasılı, gecemin ve gündüzümün gelip gitmesinden bıktım.)

آمود [āmūd]: Żamm-ı mīm ü vāv-ı maʿrūf ile. Üç maʿnāyadır.

Evvel, آمیختن [āmīḫten] lafẓından ism-i fāʿildir, karıştırdı maʿnāsına. Şeyḫ Niẓāmī, beyt:

فسونی چند با خواهش برآمود
فسون کردن به بابل کی کند سود

(Şevkle birkaç büyü yaptı ama Bābil'e büyü yapmanın ne faydası var!)

Ṣānī, be-maʿnī-i آمیخته [āmīḫte]. İsm-i mefʿūl olur. Mīr Ḫüsrev, beyt:

مگر سیل آمد از دریای مقصود
که شد پای حریفان گوهرآمود

(İstek denizi taşmış olsa gerek, çünkü dostların ayağı inciye karıştı.)

Ṣāliṣ, be-maʿnī-i آراسته [ārāste]. Ebulmaʿānī, beyt:

گرانمایه سپاهی داشت فرمود
به استقبال شهزاده برآمود

(Kıymetli bir askeri vardı, şehzadeyi karşılamak üzere hazırlanmasını buyurdu.)

Bu maʿnāya, Mīr Ḫüsrev, beyt:

نشاندش بر سریر گوهرآمود
زمین را کرد از لب شکر آلود

(Mücevherle süslü tahta oturttular. Konuşurken yeryüzü şekere boğuldu.)

آواز داد [āvāz dād]: Daʿvet etti maʿnāsına. Ḫʷāce Selmān, beyt:

ناییست فرو رفته دم آواز دهیدش
کو گوش به ره دارد و چشمش نگرانست

(Onun davet etmesi, sesi az çıkan bir düdüğü andırır. Gözü bakarken kulağı yoldadır.)

Ve dahi "çağırdı" maʿnāsınadır. Mīr Naẓmī, beyt:

به سوی او ز دور آواز داده
که ای سرگشته و از هوش ساده **(69ᵇ)**

(Uzaktan onu "Ey kendini kaybedip aklından vazgeçmiş!" diye çağırdı.)

آواز کرد [āvāz kerd] dahi آواز داد [āvāz dād] maʿnāsınadır. Keẕā fi'l-*Mecmaʿ*. Çağatay lisānında "ündedi" derler yaʿnī çığırdı. "Ündemek" ism-i maṣdardır, çığırmak maʿnāsına.

آورد [āverd]: Feṯḥ-i vāv ve sükūn-ı rā ile. Üç maʿnāyadır.

Evvel, cenk ve peykār maʿnāsına. Ḥakīm Firdevsī, beyt:

هم آورد او در زمین پیل نیست
چو گرد پی اسب او نیل نیست

(Yeryüzünde onunla savaşabilecek fil yok! Onun atının ardından çıkan toza benzer nil yok!)

Ṣānī, şecāʿat ve mübārezet. Ebulferec-i Rūnī, beyt:

ز نعل خنگش روی زمین که آورد
پر از پشیزه شود همچو پشت ماهیٔ شیم

(Yeryüzü, savaşta kullandığı atının nalı yüzünden pullu balık sırtı gibi pulla dolar.)

Ṣāliṣ, آوردن [āverden] lafẓından ṣīġa-i māżīdir. Maʿnā-yı evvel ile bu maʿnāya şāʿir demiştir, beyt:

هر آن مردی که حاضر شد به آورد
کند ظاهر که از پا هرچه آورد

(Savaşa hazır olan herkes, getirdiği ne varsa ortaya koyar.)

آوند [āvend]: Feṯḥ-i vāv ve sükūn-ı nūn ile. Altı maʿnāya gelir.

Evvel, ḥüccet ve burhān maʿnāsına. Ḥakīm Firdevsī, beyt:

چنین گفت با پهلوان زال زر
چو آوند خواهی به تیغم نگر

(Zāl-ı Zer, pehlivana şöyle dedi: "Delil istiyorsan kılıcıma bak!".)

Ṣānī, üzüm ḫūşelerin üzerine astıkları ipe derler. Ve dahi eṣvāb serdikleri ip. Ḥakīm Sūzenī, ḳıṭʿa:

بر پستر غم خفت حسود تو چنان زار
گشتن شود از تار فراگند شکسته

وز دار عنا گشت حسود تو نگونسار
چون خوشهٔ انگور بر آوند شکسته

(Düşmanın, gam yatağında öylesine üzgün uyudu ki ipek ipten bile rahatsız oldu. Düşmanın, sıkıntı evinde öylesine ters döndü ki üzüm salkımı asılmış ip gibi kırıldı.)

Şāliş, *Mü'eyyidü'l-Fużalā*'da ẓarf ve inā' maʿnāsınadır. Bu maʿnāya, ʿAmīd-i Lūyegī, beyt:

مبادا ساغرش یک لحظه از خون رزان خالی
فلک را تا رود خون رزان زین نیلی آوندش

(Kadehindeki üzüm kanı/şarap bir an bile eksik olmasın! Felek döndüğü müddetçe bu mavi kadehte üzüm kanı/şarap olsun!)

Şāʿir demiştir, beyt:

شود هر سفالی که آوند می
برِما بود بهتر از تاج کی

(İçinde şarap olan her toprak kap, bizim katımızda padişah tacından daha değerlidir.)

Rābiʿ, *Ferheng-i Cihāngīrī*'de be-maʿnī-i taḫt ve mesned.

Ḫāmis, be-maʿnī-i şaṭranc.

Sādis, be-maʿnī-i nuḫust yaʿnī evvel. Ve dahi "ṣavlecān" maʿnāsına da geldiği resīde-i naẓardır.

آویزه بند [āvīze-bend]: Küpe, mengūş maʿnāsına. Mevlānā Hātifī, beyt:

چو گوش خدیو ازلألئ پند
شد از روی اخلاص آویزه بند

(Padişahın kulağı, samimi öğüt incileriyle küpelendi.)

آهمند [āhmend]: Sükūn-ı hā vü nūn ve feth-i mīm ile. Dürūġ-gūy, yalancı maʿnāsına. Ḥakīm Esedī, beyt:

کفش سوختی گر بدی آهمند
وگر راست بودی نکردی گزند

(Yalancı olursan kendini yakarsın! Doğru olursan zarar görmezsin!)

Ve ṣāḥib-i *Ferheng-i Manẓūme*, beyt:

آذرخش صاعقه بدی آسیب
آهمندان دروغگو به فریب

(Āzerahş yıldırım, bedī kötülük ve zarar, āhmendān yalan söyleyip aldatandır.)

آهنجد [āhenced]: Feth-i hā vü cīm ve sükūn-ı nūn ile. Be-maʿnī-i کشد [keşed] ve çekecek ālet. Şāh Nāṣır-ı Ḫüsrev, beyt:

خوب گفتن پیشه کن با هر کسی
کین برون آهنجد از دل بیخ کین

(Herkesle güzel konuşmayı ādet edin! Kin tohumunu gönlünden çek kopar!)

آهنود [āhnūd]: Sükūn-ı hā ve żamm-ı nūn u vāv-ı maʿrūf ile. Ḫamse-i müsteriḳanın evvel günü ismidir.

آید [āyed]: Fiʿl-i mużāriʿdir, gelir ve gele maʿnāsına. Mevlānā ʿUrfī, beyt:

آن سوخته جانی که به کشمیر درآید
گر مرغ کبابست که با بال و پر آید

(Keşmir'e gelen her gönlü yanmış kişi, kebap haline gelmiş kuş bile olsa kanatlanıp uçar.)

Şeyḫ Saʿdī, beyt:

از دست و زبانِ که برآید
کز عهدهٔ شکرش به درآید

(Kimin eli ve dili senin şükrünün üstesinden gelebilir!)

آیینِ جمشید [āyīn-i cemşīd]: Nevā ve elḥāndan bir nevā ismidir ki iḫtirāʿı Cemşīd'e nisbet olunur. Cemşīd'in Bārbud'u īcād etmek cā'izdir. Keẕā fī-*Mecmaʿi'l-Fürs*.

آیینه داد [āyīne-dād]: Ser-terāş ve ḥaccām, yaʿnī berber ve faṣṣād. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*.

مع الراء المهمله
[maʿa'r-rā'i'l-muhmele]

آبامِ کبوتر [ābām-ı kebūter]: Güvercinlik. Yaban güvercini gelip onda yavru çıkarmak için ḳalʿa burcu gibi yaparlar. Mīr Naẓmī, beyt:

جهان مانند آبام کبوتر
رود هر گوشهٔ مهمان بنگر

(Dünya güvercinlik gibidir. Her köşesinde bir misafir yürüyor, iyi bak!)

آبار [ābār]: Feṯḥ-i bā'-i muvaḥḥade ile. Erimiş kurşun.

آبخور [āb-ḫʷar]: Sükūn-ı bā'-i muvaḥḥade ve feṯḥ-i ḫā'-i muʿceme vü vāv-ı maʿdūle ile. Su kenārlarında ādem ve ḥayvān su içecek yer. Türkīde ṣuvad, ʿArabīde عطن [ʿaṭn] ve شرعه [şirʿa], zebān-ı Hindīde کهات [kihāt] derler. Ḥakīm Ḫāḳānī, beyt:

در غمت ای زود سیر خون جگر می خورم
تشنه بجز من که دید آبخورش آتشین

(Ey aceleyle giden sevgili! Senin gamın yüzünden ciğer kanı içiyorum. Benden başka ateşe susayan birini gördün mü!)

Ve żamm-ı ḫā vü vāv-ı mechūl ile (آبخور āb-ḫor) naṣīb ve yiyecek maʿnāsına. **(70ª)** Ḫʷāce Ḥāfıẓ, beyt:

در عیش نقد کوش که چون آبخور نماند
آدم بهشت روضهٔ دارالسلام را

(Fırsat eldeyken yaşa! Çünkü Hz. Ādem, nasibi kalmayınca cenneti bırakmak zorunda kaldı.)

Ḳaṭrān-ı Urmevī, beyt:

ترسم که برآید ز جهان آبخور من
گر شهر برآورد جهان آبخور تو

(Dünya şehre senin nimetini dünyada nasibim kalmayınca getirecek diye korkuyorum.)

Meẕkūr iki maʿnāya, Üstād Laṭīfī, beyt:

درین آبخور کس نشد آبخور
که آخر به خاکش نشد تیره تر

(Hiç kimse bu sudan nasiplenmedi. Onun toprağından daha karası olmadı.)

آبدار [āb-dār]: Dört maʿnāya gelir.

Evvel, ṭarī, tāze ve laṭīf meyve ve ġayruhu.

Ṣānī, *Ferheng-i Cihāngīrī*'de merd-i muṣāḥib ü meclis-ārā, cemʿiyyet ve sāmān maʿnāsına. Ḥakīm Sūzenī, beyt:

ثقة الملک طاهر آنکه چو آب
ایزدش آبدار خواهد کرد

(Ülkenin hākimi Tāhir'dir. Allah onu su gibi aziz kılsa gerek!)

Ṣāliş, tīġ u ḫançer-i cevherdār ve emṣālleri. Ḥakīm Firdevsī, meşnevī:

چو بااو ندید ایچ جای درنگ
همان آبداری که بودش به چنگ
بزد برسر و ترگ آن نامدار
تو گفتی تنش سر نیاورد بار

(Onunla anlaşamayacağını anlayınca kılıcını o ünlü savaşçının miğferli başına öyle bir çaldı ki görsen bedeninde baş hiç yokmuş derdin.)

Rābiʿ, be-maʿnī-i giyāh. Yaʿnī bir ottur līf-i ḫurmāya müşābih.

آبِ سر [āb-ı ser]: Et yaḫnīsi ʿumūmen, kelle ve paça yaḫnīsi ḫuṣūṣan.

آبشخور [ābiş-ḫˇar]: Kesr-i bā, sükūn-ı şīn, feṭḥ-i ḥā vü vāv-ı maʿdūle ile. آبخور [āb-ḫˇar]-ı merḳūm maʿnāsına. Kemāl İsmāʿīl, beyt:

کی به آبشخور حکمت دل تو راه برد
کز گدای همه خود دردل تو نان گردد

(Hikmet suyu senin gönlüne yol bulduğu zaman, gönlünde bütün fakirlere ekmek olur.)

Ve żamm-ı ḥā vü vāv-ı maʿrūf ile (آبشخور ābiş-ḫōr) dahi cāʾizdir, naṣīb ve ḫordenī maʿnāsınadır. Ḫˇāce Ḥāfıẓ, beyt:

ما برفتیم و تو دانی و دل غمخور ما
بخت بد تا به کجا می برد آبشخور ما

(Biz gittik, sen biliyorsun ve de gam yiyen gönlümüz... Kara bahtımız, nasibimizi nereye kadar götürecek?)

Ferheng-i Cihāngīrī'de masṭūrdur ki İstaḫr, Tālāb ve Rūdḫāne kenārında maḫṣūṣ bir maḥall ismidir ki insān ve ḥayvān onda su içerler. Kemāl İsmāʿīl, beyt:

هر کجا باز سر رایت تو سایه فکند
کبک و شاهین بهم آمیز سوی آبشخور

(Senin sancağın her nereye gölge salsa, orada keklik ve şahin birlikte su içerler.)

Ṣāliş, tevaḳḳuf, ārām ve mekān tutmak maʿnāsına. Ḥakīm Esedī, beyt:

به توران زمین زادی از مادرت
همانجا بد آرام و آبشخورت

(Anandan Turan ülkesinde doğdun. Büyüyüp yetiştiğin yer orasıdır.)

آبکار [ābkār]: Sükūn-ı bā ve feṭḥ-i kāf ile. İki maʿnāya.

Evvel, saḳḳā maʿnāsına. Mīr Ḫüsrev, dernaʿt, beyt:

در تتق بارگهش گاهِ کار
مانده کش عیسی و خضر آبکار

(İş zamanı sarayındaki sucular Hz. İsa ve Hz. Hızır'ı andırır.)

Ṣānī, bāde-ḫor ve bāde-fürūş maʿnālarına. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*.

آپکرار [āpekrār]: Feṯḥ-i bāʾ-i Fārsī ile. Ulak maʿnāsına. Ebulmaʿānī, beyt:

دو اسبه می رود کویش دل و جانم چو آپکرار
چو باز آید از آن جا هر نفس صد جا کند منزل

(Gönlüm ve canım onun köyüne tıpkı ulak gibi dört nala gidiyor. Oradan geri gelirken de neredeyse yüz yerde konaklıyor.)

آبگیر [āb-gīr]: آب [āb] ile گیر [gīr]den mürekkebdir. Maʿnāsı, baʿżı çukur yerlerde yağmurdan ve seylden su cemʿ olup durduğu yer ki اژیر [ejīr], ژی [jey], آبدان [ābdān], استخر [istaḫr], طالاب [tālāb] ve گولاب [gūlāb] dahi derler. Ḥakīm Esedī, der-ṣıfat-ı bāġ, beyt:

درو آبگیری به پهنای باغ
شناور در آب شکن گیر باغ

(Orada bahçe genişliğinde bir göl vardı. Bahçe, dalgalı sular içinde yüzüyordu.)

Behrāmī, beyt:

هر که باشد تشنه و چشمه نیابد هیچ جا
بی گمان راضی بباشد گر بیابد آبگیر

(Susayıp da hiçbir yerde çeşme bulamayan kişi, kuşkusuz su birikintisi dahi bulsa razı olur.)

Bir maʿnāsı dahi ottan süpürge edip, suya batırıp, cullāhlar dokudukları bez üzerine seperler. Ḥakīm Ḥāḳānī, der-*Ḳasemiyye*, beyt:

به دفهٔ جد و ماشوره و کلاوه و چرخ
به آبگیر و به مشتوت و میخکوب و طناب

(Dokumacının deffe, māşūre, iğ ve tekerleğine andolsun! Ottan süpürgesi, parça dolama çubuğu, ipi ve sabitleyicisine andolsun!)

آبیار [ābyār]: İki maʿnāyadır.

Evvel, ism-i maṣdardır, suvarmak maʿnāsına. Kemāl İsmāʿīl, beyt:

تا کشت تخم مهر تو یک دم جدا نشد
از چشمه سار خون جگر آبیار چشم

(Senin aşkın tohumunun ekildiği tarla, ciğer kanıyla sulanan göz çeşmesinden bir an olsun ayrı kalmadı.)

Ṣānī, ism-i fāʿil olur, suvarıcı; būstān, kiştzār ve ġayruhu. Ebulmaʿānī, beyt:

خامه ام میزاب گلزار سخن بودست تا
آبیار نخل معنی ریشه شد هر قطره اش

(Kalemim o denli söz güllüğünün oluğu oldu ki her damlası mana fidanının kökünü sulamakta.)

آتشبار [āteş-bār]: İsm-i fāʿil olur, āteş yağdırıcı maʿnāsına. Ebulmaʿānī, beyt:

نالهٔ جانسوز خیزد از دل افگار ما
می رساند تا به گردون آه آتشبار ما

(Yaralı gönlümüzden can yakıcı bir nağme kopar. Ateş yağdıran ahımız, göğe dek çıkar.)

آتشِ بهار [āteş-i bahār]: Yaʿnī revnaḳ u ṭarāvet ü leṭāfet-i bahār. **(70ᵇ)** Ebulmaʿānī, beyt:

داده پیام عیش و طرب نالهٔ هزار
افزود حسن گل به چمن آتش بهار

(Bülbülün ötüşü, eğlence haberi verdi. Baharın tazeliği, bahçedeki gülün güzelliğini arttırdı.)

آتشِ تر [āteş-i ter]: Yaʿnī şarāb, istiʿāre ṭarīḳıyla. Şarābın teʾṣīr-i ḥarāretinden āteş ile taʿbīr olunmuştur. Ḳabr-i Nīşābūrī, beyt:

آب خشک این آسمان و آتش تر انجمست
بر خلاف از آب خشک این آتش تر کرده اند

(Bu gökyüzü kuru su, yıldızlar ise ıslak ateştir. Bu ıslak ateşi/şarabı kuru suyun aksince yapmışlar.)

آتشخوار [āteş-ḫᵛār]: Feṯḥ-i ḫā vü vāv-ı maʿdūle ile. Semender dedikleri kuş ki dāʾimā āteş yiyip āteş ile taʿayyuş eylediği için āteş-ḫᵛār tesmiye olundu. Mevlānā ʿUrfī, beyt:

یارئ دل می خورم عرفی ز قربانگاه عشق
مرغ آتشخواره جز اخکر نخواهد دانه را

(Ey Urfī! Gönlün yardımıyla aşk kurbanlığında şarap içiyorum. Semender, ateş dışında bir yemek istemez.)

Ferheng-i Cihāngīrī'de "ẓālim adamdan kināyedir" diye yazmış. Bu maʿnāyı müʾeyyid, Ḥakīm Senāyī, beyt:

ببرد آب عالم ابرار
مدحت پادشاه آتشخوار

(Zalim padişahın övgüsü, iyi ālimin haysiyetini sarsar.)

آجار [ācār]: Feṯḥ-i cīm ile. Ṭarāvet, leṭāfet ve tāze maʿnāsına. Ebulmaʿānī, beyt:

باده خور غمگین مشو با عشق جانان عیش کن
داده حسن روی عالم موسم آجار گل

(Gülün tazelenme mevsimi (bahar), dünyanın yüzünü güzelleştirdi. Şarap iç, hüzünlenme, sevgilinin aşkıyla yaşa!)

Ve *Ferheng-i Cihāngīrī*'de cīm-i Fārsī ile (آچار āçār) üç maʿnāyadır.

Evvel, maʿrūftur. Mīr Ḫüsrev, beyt:

راست نگردد دروغ مکر به چاره
معصیتت را بدین دروغ میاچار

(Çare bulmak için yalan dolana başvurmak doğru olmaz. Böylesi bir yalanla günahını tazeleme!)

Ṣānī, آمیخته [āmīḫte] ve ضم شده [żammşude] maʿnāsına. Şāh Nāṣır-ı Ḫüsrev, beyt:

درویش به عشق جود در حلق تو از ناز
لقمه نرود ز هرچه آچار نیابی

(Fakir cömertliğe susamış, senin boğazın ise nazlanıyor. İstediği her şeyi bulmazsa lokma gitmiyor.)

Ṣāliş, iniş yokuş ve şikeste mevżiʿ. Faḫr-i Gürgānī, meşnevī:

زمینی نیست در عالم سراسر
ازین پژمرده تر زین بس عجبتر

چگونه جای باشد صعب و دشوار
یکی دریا دگر آچار کهسار

(Bütün dünyada bundan daha berbat bir yer yok, çok garip! Nasıl bir yer! Sarp ve çetin... Birisi deniz, diğeri dağ yokuşu...)

Ve zebān-ı ʿālimāne-i ehl-i Hind'de aḥkām-ı şerʿiyye ile ʿamel etmeye derler.

آخر [āḫar]: Feṯḥ-i ḫāʾ-i muʿceme ile. Ḥavuz ve ḥammām kurnası ve emṣāli. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*. ʿArabīde "dīger" maʿnāsına. Ve kesr-i ḫā ile (آخِر āḫir), taʿaccüb ve taʿarruż maʿnāsına istiʿmāl olunur. Miṣāl-i maʿnī-i evvel, Üstād Laṭīfī, beyt:

راهم زدی و لطف نمودی به دلبری
آخر چه شد که از سر من باز گشته ای

(Yolumu kesip işveli işveli lütuflar gösteriyorken sonra ne oldu da benden vazgeçtin?)

Miṣāl-i maʿnī-i ṣānī, Şeyḫ Saʿdī, mıṣraʿ:

عشقبازی نه من آخر به جهان آوردم

(Āşık olmayı dünyaya getiren ben değilim.)

Ve ʿArabīde, nihāyet maʿnāsınadır.

آخُر [āḫur]: Żamm-ı ḫā ile. İki maʿnāyadır.

Evvel, davar yatacak yer ki maʿlef ve metben olan maḥall maʿnāsınadır. Vāv-ı mechūl ile آخور [āḫūr] dahi derler.

Ṣānī, *Ferheng-i Cihāngīrī*'de sīnenin cānib-i bālāsında gerden altında olan kemiğe derler. Gāhī آخرک [āḫarek] dahi derler. ʿArabīde ترقوه [terḳuve] dedikleridir. Mīr Ḫüsrev, der-ṣıfat-ı şemşīr, beyt:

بهر آن خنگ توسن دشمن
جای سازد به آخر گردن

(Düşmanın atı için boyun kemiğinden yer yapar.)

Ḥakīm Nizārī-i Ḳuhistānī, beyt:

بزد بر آخر گردن چنانش
که بگذشت از بغل آب روانش

(Boynunun altına öylesine vurdu ki akan kanı göğsünden aştı.)

آخیزگر [āḫīzger]: Kerpiç işleyici. کرگار [kergār] lafẓından muḫaffeftir, fāʿil maʿnāsına. آخیز [āḫīz] kerpiçtir. Baʿżı nüsḫada, kerpiç ḳālebi maʿnāsınadır.

آذار [āẕār]: Sene-i Şemsiyye'den evvel bahār ayıdır. Ḫᵛāce Selmān, beyt:

آذار ببرد آب رخ آذر و کانون
وز درد سر هر دو امان داد جهان را

(Āzār ayı, Āzer ve Kānūn aylarının yüz suyunu götürdü/itibarını sarstı. Dünya her ikisinin de baş ağrısından kurtuldu.)

ʿArabīde dāl-ı mühmele ile maʿnā-yı merḳūma istiʿmāl ederler ve eşʿārlarında dahi īrād ederler. Şemseddīn Aḥmed eṭ-Ṭıybī, beyt:

اسقینها فی فصل آدارحتی
یصل الشکر بی الی تموز

(Beni Āzār (bahar) mevsimine dek (şarapla) sula ki Temmuz'a kadar sana şükranlarımı sunayım.)

آذر [āẕer]: Feṭḥ-i ẕāl-ı muʿceme ile. Cenāb-ı Bārī teʿālá ʿazze ismuhu esmāʾ-i şerīfesindendir. Ve dahi şāʿiḳa ve berḳ maʿnāsına mervīdir. Ammā żamm-ı ẕāl ile آذُر [āẕur] olduğun erbāb-ı raṣad u tencīm taḥḳīḳ eylemişlerdir. *Ferheng-i Cihāngīrī*'de dört maʿnāya menḳūldür.

Evvel, ism-i ferişteder ki neyyir-i aʿẓama müvekkeldir. Onun tedbīr-i umūr u meṣāliḥin eder. Ve her ne ki rūz-ı Āẕer ve māh-ı Āẕer'de vāḳiʿ ola, ona müteʿallıḳtır.

Ṣānī, āteş-i maḫṣūṣa derler. Enverī, feṭḥ-i ẕāl ile istiʿmāl eylemiştir ve meşhūru dahi feṭḥa iledir. Ḥakīm Enverī, beyt: **(71ª)**

ساغرش پر بادهٔ رنگین چنان آید به چشم
کز میان آب روشن برفروزی آذری

(Onun kadehi renkli şarapla doludur, göze berrak suyun ortasında parlayan ateş gibi görünür.)

Rivāyet olunur ki Aʿcām'ın yedi muʿaẓẓam āteşgedeleri vardır. İsimleri bunlardır: Evvel, Āẕer-mihr. Ṣānī, Āẕer-nūş. Ṣāliş, Āẕer-behrām. Rābiʿ, Āẕer-āyīn. Ḫāmis, Āẕer-ḫordād. Sādis, Āẕer-berzīn. Sābiʿ, Āẕer-zerduhişt. Bu āteşgedelerin her birini kevākib-i sebʿa-i seyyārelerin birine mensūb tutmuşlardır. Ve ol kevkebe müteʿallıḳ olan buḫūru ol mensūb tutttukları āteşgedede yakarlar.

Maʿnā-yı ṣāliṣ sene-i Şemsiyye'nin dokuzuncu ayının ismidir ki ol ayda neyyir-i aʿẓam burc-ı Ḳavs'ta olur. Muḫtārī, beyt:

گر نیست آب نقش پذیرنده بس چرا
هر بامداد نقش کند باد آذرش

(Suya resim çizilemiyorsa, o halde Āzer ayının rüzgārı nasıl her sabah o suya resim çiziyor?!)

Maʿnā-yı meẕkūr ile maʿnā-yı ṣānīye, Mes'ūd-i Sa'd-ı Selmān, beyt:

ای ماه رسید ماه آذر
برخیز و بده مَی چو آذر

(Ey ay! Āzer ayı geldi. Kalk ve ateş gibi şarap ver!)

Maʿnā-yı rābiʿ, her māh-ı Şemsiyye'nin dokuzuncu günü ismidir. Ehl-i Fārs'ın ḳāʿide-i muḳarrereleridir ki her ayın ismi ki ol ay gününün ismine muṭābıḳ gele, ol günü ʿīd-i çeşn ederler. Mes'ūd-i Sa'd-ı Selmān, beyt:

ای خردمند سرو و تابان ماه
روز آذر مَی چو آذر خواه

(Ey akıllı selvi ve parlak ay! Āzer günü ateş gibi şarabı iste!)

Rūz-ı merḳūmu Aʿcām nev-rūz iʿtibārıyla ol sene iʿtibār ederler. Ḥakīm Ḫāḳānī, ḳıṭʿa:

اگرنی کلک او شد ناف آهو
وگرنی طبع او شد ابر آذر

چرا بارد به نطق این درِ دریا
چرا بیزد به نوک او مشک ازفر

(Kalemi ceylan göbeği değilse, yaradılışı Āzer bulutu değilse, niçin konuşurken inciler yağıyor ve niçin kaleminin ucundan kapkara misk dökülüyor?)

Ve āḫar ḳaṣīdede, Ḥakīm Ḫāḳānī, beyt:

همیشه تا بود دی پیش امروز
همیشه تا بود دی پیش آذر

(Bugünden önce dün olduğu sürece, Āzer ayından (bahardan) önce Dey (kış) olduğu sürece...)

آدر [ādur]: Żamm-ı dāl-ı mühmele ile. Ẕāl-ı muʿceme ile olan آذر [āẕer] maʿnāsınadır. Ve kesr-i dāl ile (آدِر ādir), nīşter-i faṣṣād maʿnāsınadır. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*.

آذر فزار [āẕer-fezār]: Āteş yakıcı maʿnāsına, آذرفزا [āẕer-efzā] ve آذرفزا [āẕer-fezā] gibi. Mīr Naẓmī, beyt:

چنان تابش هجر آن گل عذار
شده در دلم حسرت آذر فزار

(O gül yanaklının ayrılığı öylesine yakıcı ki hasret, gönlümde ateş yakıyor.)

آرامکار [ārāmkār]: Kāf-ı ʿArabī ile. Her işi teʾennī, ṣabr ve āheste edene derler. Mīr Naẓmī, beyt:

دلم گشته است از غمش بی قرار
ندارم تحمل به آرامکار

(Gönlüm senin gamın yüzünden yerinde duramıyor. Yavaş hareket etmeye/beklemeye tahammülüm yok!)

آر [ār]: آوردن [āverden] lafẓından ṣīġa-i emr ve vaṣf-ı terkībī olur گفتار [guftār], نمودار [numūdār] ve دیدار [dīdār] gibi. Bunlar ve emṣāllerinde olan آر [ār] vaṣf-ı terkībī istiʿmāl olunur ve emir istiʿmālinde bāʾ-i mużāriʿ idḫāl olunur. Lākin telaffuẓunda ʿusret olmakla mā-beynine bir yā-yı taḥtānī ziyāde edip بیار [biyār] derler. Ḥāṣıl-ı kelām آر [ār], getir maʿnāsınadır. Egerçi istişhāda ḥācet yoktur, ammā üstād şiʿri olmakla Ṣāʾib'in bir beyti īrād olundu. Beyt:

دل را ز سینه در نظر دلستان برآر
آیینه پیش یوسف از آیینه دان برآر

(Bir gönül alıcı bakışla, gönlü sineden çıkar! Yusuf'un huzuruna aynayı aynacıdan getir!)

آریر [ārīr]: Kesr-i rā'-i mühmele ve sükūn-ı yā-yı taḥtānī ile. İki maʿnāyadır.

Evvel, tīz-fehm ve zīrek.

Ṣānī, ṣāḥib-i veraʿ u taḳvā, yaʿnī mekrūhāttan perhīzgār maʿnāsınadır. Keẕā fi'ṣ-*Ṣıḥāḥ*.

آزادوار [āzādvār]: Dāl-ı mevḳūf ile. İki maʿnāyadır.

Evvel, mūsīḳīde bir ṣavt ismidir. Üstād Menūçehrī, ḳıṭʿa:

صلصل باغی به باغ اندر همی نالد به درد
بلبل زاغی به زاغ اندر همی نالد به زار

این زند بر چنگهای سغدیان پالیزبان
و آن زند بر نایهای لوریان آزادوار

(Bahçenin deresi bahçede dertle inliyor. Bülbül kargalar içinde üzüntüyle inliyor. Birisi Soğdluların çengleriyle pālīzbān çalarken diğeri Lūrluların neyleriyle āzādvār çalıyor.)

Ṣānī, Esferāyīn aʿmālinden bir ḳarye ismidir. Bī-naẓīr meyveleri olur. Bā-ḫuṣūṣ üzümü be-ġāyet laṭīf olur.

آزار [āzār]: آزردن [āzurden] maʿnāsına ism-i maṣdardır, incitmek ve şetm-i ḫafīf eylemek maʿnāsına. Ḫᵛāce Ḥāfıẓ, beyt:

مباش در پی آزار و هرچه خواهی کن
که در شریعت ما غیر ازین گناهی نیست

(Kimseyi incitme de ne istersen yap! Çünkü bizim şeriatımızda bundan başka günah yoktur.)

Ve baʿżı terākībe ṣıfat istiʿmāl ederler دل آزار [dil-āzār] ve مردم آزار [merdum-āzār] gibi.

آزر [āzer]: Üç maʿnāya gelir.

Evvel, ḳadr ve ḳıymet maʿnāsına. Ebulmaʿānī, beyt:

کرده آماده دلم بهر نثار مقدمش
درِ اشک دیده را چندانکه بی آزر شده

(Gönlüm, bir değeri olmamasına rağmen bastığın yere saçmak için gözyaşı incisini hazırlamış.) **(71ᵇ)**

Ṣānī, آزردن [āzurden] lafẓından ṣīġa-i emrdir.

Ṣāliṣ, nām-ı peder-i ḥażret-i İbrāhīm ʿaleyhi's-selām'dır. Bu iki maʿnāya, Ḥakīm Sūzenī, ḳıṭʿa:

نگار و صورت آن بت به هند و چین درهم
شکست خامهٔ مانی و رندهٔ آزر

نگار آزر و مانی غلام صورت اوست
ز من بدین که بگفتم گر آزری آزر

(O putun tasvirleri Hindistan ve Çin'i karıştırıp Mani'nin kalemiyle Āzer'in keskisini kırar. Āzer ve Mani'nin heykelleri/resimleri onun tasvirine köledir. Bunları söyledim diye benden incinirsen incin!)

آزور [āzver]: Sükūn-ı zā'-i muʿceme ve feṯḥ-i vāv ile. Be-vezn-i تاجور [tācver]. Ḥarīş ve ṭamaʿ-ı ḫām ṣāḥibi maʿnāsına lafẓ-ı mürekkebdir آز [āz] ile -ki ḫırştır- ve ور [ver] lafẓıyla ki ʿArabīdeki ذو [ẕū] maʿnāsına. Ḥakīm Esedī, beyt:

به چیزی فریبد دل آزور
که باشد نیارش بدان بیشتر

(Hırslı kimsenin gönlü bir şeye aldandı mı buna daha fazla dayanamaz.)

Ve żamm-ı zā ve sükūn-ı vāv ile (آزُور āzuvr) be-vezn-i ساجور [sācuvr], *Mecmaʿu'l-Fürs* ṣāḥibi ḥarīṣ ve ṭamaʿkār maʿnāsına taṣḥīḥ eylemiş. Ḫallāḳu'l-Maʿānī, beyt:

دهان تیر چنان باز ماند از پی جست
اگر نشد به جگر گوشهٔ عدوت آزور

(Okun temreni düşmanının ciğeri için hırs yapmazsa, yaptığı işin hakkını vermemiş olur.)

آژور [ājuvr]: Żamm-ı zāʾ-i Fārsī ile. آزور [āzuvr]-i merḳūm maʿnāsına Muḥammed Hindū Şāh *Ṣıḥāḥ*'ta naḳl eylemiş. Bu maʿnāyı müʾeyyid, Ḥakīm Enverī, ḳıṭʿa:

جرعهٔ جام کس اگر بخورم
بکند درد و محنتم مجبور

مرد باش ای حمیت قانع
خاک خور ای طبیعت آژور

(Eğer bir kimsenin kadehi dibindeki tortuyu içersem dert ve sıkıntıya mecbur olurum. Ey kanaat edenin hamiyeti, ne mutlu sana! Ey açgözlünün yaradılışı, toprak ye!)

آزیر [āzīr]: Kesr-i zāʾ-i muʿceme ile. Tīz-fehm ve zīrek maʿnāsına *Miʿyār-ı Cemālī*'de Şems-i Faḫrī naḳl eylemiş. Şems-i Faḫrī, beyt:

کجاست در همه ایوان کنون چو تو شاهی
کریم و پر دل و دانا و عاقل و آزیر

(Şimdi bütün dünyada senin gibi cömert, cesur, bilgili, akıllı ve zeki padişah nerede!)

Ammā *Ferheng-i Cihāngīrī*'de be-maʿnī-i آزار [āzār] rivāyet olunmuş. Bu ḳavli müʾeyyid, Ḥakīm Enverī, ḳıṭʿa:

در جهان چندانکه خواهی بی شمار
نیستی و محنت آزیر هست

وز فلک چندانکه خواهی بی قیاس
نفرت آهو و خشم شیر هست

(Dünyadan sayısızca istemek, yokluk ve incinme demektir. Felekten oransızca istemek, ceylanın nefreti ve aslanın öfkesi demektir.)

آژیر [ājīr]: Kesr-i zāʾ-i Fārsī ile. Beş maʿnāya gelir.

Evvel, zīrekī ve tīz-fehm maʿnāsına. Ḥakīm Firdevsī, beyt:

سپه را نگهدار و آژیر باش
شب و روز با ترکش و تیر باش

(Askere göz kulak ol, uyanık davran! Gece gündüz okunu ve yayını yanından ayırma!)

Şānī, perhīzgār. Ḥakīm Esedī, der-ṣıfat-ı berhemen-i ḥalvet-nişīn der-bādiye, beyt:

سراسر همه دشت نخجیر بود
گیا خوردن و پوشش آژیر بود

(Kır baştan başa av hayvanıyla doluydu. Ot yiyip örtünerek kanaat ediyordu.)

Şāliş, be-maʿnī-i ḥāżır u āmāde. Ḥakīm Firdevsī, beyt:

زبان در سخن گفتن آژیر کن
خرد را کمان و زبان تیر کن

(Dilini konuşmak için hazırla! Aklını yay, dilini ok yap!)

Rābiʿ, be-maʿnī-i آبگیر [āb-gīr]-i merḳūm. Üstād Menūçehrī, der-ṣıfat-ı bahār, beyt:

شیر دهدشان به پای مادر آژیر
کودک دیدی کجا به پای خورد شیر

(Göl anası onların (ağaçların) ayağına süt verir. Ayakla süt içen çocuk görmüş müydün?)

Ḫāmis, be-maʿnī-i bāng ve feryād. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*.

آستر [āster]: Sükūn-ı sīn-i mühmele ve feṯḥ-i tā'-i müşennāt ile. Maʿrūf câme astarı. ʿArabīde بطانه [biṭāne] derler. Mevlānā Ẓuhūrī, beyt:

فراوان درین کارگه کارگر
یکی ابره بافد یکی آستر

(Bu iş yerinde birçok işçi var. Kimi elbise yüzü dokur kimi de astar.)

آسر [āsur]: Żamm-ı sīn-i mühmele ile. Bemaʿnī-i kişţzār. Müncîk, beyt:

چو ابر کف شه تقاطر نماید
زر از آسر طمع سائل بروید

(Padişahın eli bulutu yağmur yağdırınca dilencinin istek tarlasında altın biter.)

آسمار [āsmār]: Sükūn-ı sīn ile. Mūz dedikleri ağaç yaprağı ki ʿArabīde آس [ās] ve مرسین [mersīn] derler.

آسیمه سار [āsīmesār]: Serāsīme maʿnāsına ki آسیمه [āsīme] سر [ser]in ṣıfatıdır "āsīb" maʿnāsına ki āfet-i ser demek olur yaʿnī tīre. Ve سار [sār] kelledir, Türkîde "sersem" dedikleri maʿnāyadır. Ḥakîm Firdevsī, beyt:

من از بهر آن چه آسیمه سار
همی کردم اندر جهان سوگوار

(Ben o şaşkın yüzünden dünyada hep yas tutuyorum.)

آشکار [āşikār]: Maʿrūf. Żıdd-ı نهان [nihān] dır.

آغار [āġār]: Feṯḥ-i ġayn-ı muʿceme ile. İki maʿnāyadır.

Evvel, آغاریدن [āġārīden] lafẓından ṣīġa-i emrdir. Ve ism-i maṣdar dahi istiʿmāl olunur, ıslatmak ve ıslanmak maʿnāsına. Kemāl İsmāʿīl, beyt:

ز باد سرد کجا آب منعقد گردد
به لطف طبعش اگر آب را بیاغاری

(Yaradılışının güzelliğiyle suyu ıslayacak olursan, soğuk rüzgār suyu donduramaz.)

Nüsḫa-i Ḥüseyn-i Vefāyī'de bir nesneyi ıslatıp yoğurmak maʿnāsına. Ve *Miʿyār-ı Cemālī*'de Şems-i Faḫrī آغار چیزی در جای سرشتن[1] deyip bu beyti naẓma getirmiş. Beyt:

در آن زمان که ز تیزئ تیغ و تندئ گرز **(72ª)**
خمیر خاک به خون یلان شود آغار

(Kılıcın keskin, topuzun çevik olduğu zamanda toprağın hamuru savaşçıların kanıyla yoğrulur.)

Ferheng-i Cihāngīrī'de çiyden ıslanmaya derler ki فرغار [ferġār] ve فرغر[ferġar] dahi denilir. Şāh Nāṣır-ı Ḫüsrev, beyt:

از هرچه سبو پر کنی از زیر و ز پهلوش
زان چیز برون آید و برون دهد آغار

(Testiyi tıkabasa doldurursan altından üstünden, sağından solundan su koyverir.)

Ḥakîm Nizārī-i Ḳuhistānī, beyt:

به منزلی که فرود آیم از فراق رخت
ز خون دیده جهان سربسر بیاغارم

(Senin yanağının ayrılığında nereye gidecek olsam, kanlı gözyaşımla her yeri ıslatırım.)

Ṣānī, be-maʿnī-i انگیختن [engīḫten] ve تحریک کردن [taḥrīk kerden] ki برغلانیدن [berġalānīden] dahi derler. ʿArabīde اغوا [iġvā] dedikleridir. Üstād Menūçehrī, beyt:

با چنین کم دشمنی خواجه بیاغارد به جنگ
اژدها را حرب نیک آید که با حربا کند

(Hâce böylesi basit bir düşmanla savaşması için kışkırtılıyor. Yılana kertenkeleyle savaşması kolay gelir.)

1 Āgār, yerde bir şey yoğurmak.

Be-maʿnī-i evvel, Üstād ʿUnṣurī, beyt:

عقیق وار بود آن زمین ز بس کز خون
به روی دشت و بیابان فرو شدست آغار

(O toprak, kan yüzünden akik taşı gibi oldu. Öyle ki kır ve çimenlerin yüzü ıslak kandan görünmez hale geldi.)

آغر [āġar]: Ol kuru çay ki suyu çekilip cābe-cā sular kalmış ola. ʿAmʿaḳ-ı Buḫārī, der-ṣıfat-ı rāh-ı ṣaʿb, beyt:

فرازش پر از خون چو کوه به ترخون
نشیبش ز اشکم چو ارغاب و آغر

(Tepesi, tarhun çiçeği açmış dağ gibi kanla doluydu. Yamacı, gözyaşım sonrası suları çekilmekte olan çaya döndü.)

آفریدگار [āferīdgār]: Cenāb-ı Bārī teʿālá ʿazze ismuhu ve cellet ʿaẓametuhu. Yaratıcı demektir.

آگور [āgūr]: Żamm-ı kāf-ı Fārsī ile. Āteşte pişmiş kerpiç ki "kiremit" derler. Ve "tuğla" dahi derler. Mes'ūd-i Sa'd-ı Selmān, beyt:

بر در و بام برف پنداری
پختهٔ کج و گشته آگورست

(Kapı ve çatıdaki kar, kiremit ve tuğla olmuş sanırsın.)

Ḥakīm Senāyī, meşnevī:

خانهٔ جغد را بکوشیدی
به کج آگور و نقش پوشیدی

آن کج آگور کرده خانهٔ دین
وین بیاراسته به نور یقین

(Baykuş evini kiremit ve sıvayla örtmeye uğraşırdın. O kiremit, dinin evini yapmış, sıva ise yakîn nuruyla süslenmiş.)

ʿArabīde آجر [ācur] derler, bunun muʿarrebidir.

آگر [āger]: Kāf-ı Fārsī ile. Be-maʿnī-i sürūn, yaʿnī oturak. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*.

آلر [āler]: Fetḥ-i lām ile. Be-maʿnī-i sürūn, yaʿnī budun cānib-i bālāsı. İnsānda "oca" ve ḥayvānda "sağrı" derler. Ṭayān-ı Merġazī, beyt:

بینی آن خربن اندام تو و آلر تو
جان من باد فدای پدر و مادر تو

(O endamını, o ocanı görüyor musun? Canım, annene ve babana feda olsun!)

Bu maʿnāya, Ebulmeṣel, beyt:

به یکی گرم طبانجه که بر آن آلر تو
برزدم چنگ چه سازی چه کنی بانگ ژغار

(O ocaya birkaç hızlı tokat vurunca, çeng "Ne yapıyorsun?" diye öfkeyle bağırdı.)

آلسر [ālsur]: Żamm-ı sīn-i mühmele ile. Bu dahi sürūn, yaʿnī nişestgāh. ʿUbeyd-i Zakānī, beyt:

ندید دیدهٔ دنیا که دلبری دارد
سفید و نازک و فربه که آلسرت باشد

(Dünya senin gibi beyaz, nazik ve semiz ocası olan bir dilber görmedi?)

آمار [āmār]: Fetḥ-i mīm ile. Üç maʿnāyadır.

Evvel, ḥisāb maʿnāsına ki آماره [āmāre], آوار [āvār] ve آواره [āvāre] dahi derler.

Ṣānī, *Tuḥfetü'l-Aḥbāb*'da ve *Risāle-i Ḥüseyn-i Vefāyī*'de istiḳṣā ve tetebbuʿ maʿnāsına. Ammā *Şerefnāme*'de آمار حساب و آمارگیر حسابگیر باشد[1] masṭūrdur.

Ṣāliş, Şems-i Faḫrī be-maʿnī-i istisḳā yaʿnī yağmur ṭaleb etmek rivāyet edip bu beyti naẓma getirmiş. Beyt:

1 Āmār hesap ve āmār-gīr hesap alan olur.

حسود جاه تو بی آب در تموز فتن
مباد جز به بیابان فتادهٔ آمار

(Senin saltanatının düşmanı, fitne temmuzunda susuz/rezil rüsva kalıp yağmur duasına çıkmak için çöllere düşsün!)

آمرزگار [āmurzgār]: Yarlıgayıcı maʿnāsına. آمرزیدن [āmurzīden] yarlıgamak ve ʿafv etmek maʿnāsınadır.

آموزگار [āmūzgār]: Taʿlīm edici, āmūzende. ʿArabīdeki معلم [muʿallim] maʿnāsına. Şeyḫ Saʿdī, beyt:

دولت جان پرورست صحبت آموزگار
خلوت بی مدعی سفرهٔ بی انتظار

(Öğretmenin sohbeti esirgeyici bir devlet, namahrem olmayan bir meclis, beklentisiz bir sofradır.)

آمیر [āmīr]: Kesr-i mīm ile. Bisyār-ḫˇār. ʿArabīde اکول [ekūl] derler. Ebulmaʿānī, beyt:

از لطف بی دریغت خلق جهان شده سیر
در سفرهٔ سخایت چندان شوند آمیر

(Dünya halkı, senin cömertliğin sofrasında hiç esirgemediğin lutfuna tıkabasa doydular.)

آن بار [ān bār]: Yaʿnī ol defʿa. Ebulmaʿānī, beyt:

آن بار گفته بودم زنهار از رقیبان
این بار پندم اجرا کردی خلاف واقع

(O zaman rakiplerden uzak dur demiştim. Bu kez bana tam aksi biçimde öğüt verdin.)

آوار [āvār]: Yedi maʿnāya gelir.

Evvel, be-maʿnī-i ḥisāb ki آواره [āvāre], آبار [ābār] ve آماره [āmāre] dahi derler. Şāh Nāṣır-ı Ḫüsrev, beyt:

من به چه کارم خدای را که بیانست
کردن چنین کارها که بی آوار

(Sayısız işler yaptıktan sonra Allah'ın varlığını beyan etmek benim ne haddime!)

Ṣānī, *Ferheng-i Cihāngīrī*'de be-maʿnī-i güm ve nā-būd. Ḥakīm Ḥāḳānī, beyt:

تو بادی و من خاک تو تو آب و من خاشاک تو
با خوی آتشناک تو صبر من آوار آمده

(Sen rüzgārsın, ben de senin toprağınım! Sen selsin, ben de alıp götürdüğün çerçöpüm! Sabrım senin ateş gibi terinle birlikte yok oldu.)

Ṣāliş, perākende ve perīşān maʿnāsına. **(72[b])** Ḥakīm Firdevsī, beyt:

نه پیچد دلت بر چنین کارها
برین درد و بیمار و آوارها

(Senin gönlün böylesi işlere, bu dert, hastalık ve perişanlığa dayanmaz.)

Rābiʿ, ḫarābe maʿnāsına. Şāh Nāṣır-ı Ḫüsrev, beyt:

خشم گیری جنگ جویی چون بمانی از جواب
خشم یکسو نِه سخن گستر که شهر آوار نیست

(Öfkelisin, savaşçısın, nasıl cevapsız kalırsın! Öfkeyi bir kenara bırakıp konuş, çünkü şehir harap değil!)

Ḫāmis, be-maʿnī-i ẓulm ve sitem. Şems-i Faḫrī, beyt:

شکوه تاج کیان شاه دهر ابو اسحق
که از ممالک آواره کرده است آوار

(Padişah tacına görkem veren dünya padişahı Ebu İshak! Onun sayesinde dünya zulümden kurtuldu.)

Sādis, yaḳīn maʿnāsına ki آور [āver] dahi derler.

Sābiʿ, rīze-i āhen. Naʿl deliğinden çıkan ḫurde demir ve emṣāli nesneler.

آور [āver]: İki maʿnāya gelir.

Evvel, yaḳīn ki ẓann ve şübheden ḫālī olmak.

Şānī, آوردن [āverden] lafẓından ṣīġa-i emr ve vaṣf-ı terkībī olur. سخن آور [suḫan-āver] ve روز آور [rūz-āver] gibi. Şems-i Faḫrī, beyt:

بندهٔ او بود فلک لا شک
چاکر او بود جهان آور

(Kuşkusuz onun hizmetçisi felek, kölesi de fatihlerdir.)

Mecmaʿu'l-Fürs'te آور [āver]in bir maʿnāsı dahi nām-ı āsumān-ı heftümdür. Ebū Şuʿayb, beyt:

اگر دیده به گردون برگمارد
ز بیمش پاره پاره کرد آور

(Gözünü gökyüzüne dikecek olursa, felek onun korkusundan paramparça olur.)

Bu beyitten nām-ı āsumān-ı heftüm olmak istinbāṭ olunmaz, muṭlaḳ nām-ı āsumān olmak cā'iz ammā felek-i sābiʿ olduğuna delālet yoktur. *Mecmaʿu'l-Fürs* ṣāḥibine maḥall-i iʿtirāżdır.

Baʿżı nüsḫada süḫan-ı zişt maʿnāsına masṭūrdur. Bu ḳavli mü'eyyid, Üstād ʿUnṣurī, beyt:

نزدیک عقل جمله درین عهد یاورست
که امروز همچو جهل هنر زشت آورست

(Bu zamanda herkesin aklı yaver. Öyle ki bugün hüner, tıpkı cehalet gibi çirkin biliniyor.)

Bu beyitten آور [āver], yaḳīn maʿnāsına olmak mefhūmdur. *Ferheng-i Cihāngīrī*'de iʿtiḳād-ı ṣaḥīḥa maʿnāsına. Mevlānā Kisāyī, beyt:

هرچه کردی نیک و بد فردا به پیشت آورند
بی شک ای مسکین اگر در دل نداری آوری

(Ey miskin! Samimi bir inanışa sahip değilsen, iyi kötü ne yaptınsa yarın karşına getirirler.)

Bu beyitten ism-i maṣdar olmak fehm olunur. Bu maʿnāya, Şāh Nāṣır-ı Ḫüsrev, beyt:

لجاج و مشغله به آغاز تا سخن گوییم
که ما ز مشغلهٔ تو ز خانه آواریم

(Söz söylememiz için bizimle inatlaşmaya başla! Biz seninle uğraşmaktan evi yıkılanlarız.)

Ve dahi söz rāst ve ṣaḥīḥ olmak. Üstād Ferruḫī, beyt:

گروهی دیگر گفتند کین گزین بت را
بر آسمان برین بود جایگاه آور

(Bir başka topluluk "Bu seçkin put, yerde değil gökte olsa daha doğrudur" dediler.)

Bu maʿnāya, Üstād Rūdekī, beyt:

مردمان هموار دانند آوری
کز نهان من تو خود آگه تری

(İnsanlar doğru sözü uygun görürler. Sen benim gizlilerimi daha iyi bilirsin.)

آوزار [āvzār]: Ṭaʿāma konulan bahārāt. Hemze-i meftūḥa ile اوزار [evzār] ve ایزار [eyzār] dahi derler.

آهار [āhār]: Üç maʿnāyadır.

Evvel, kāġıda ve beze perdāḫt ve ṣayḳal tutmak için sürdükleri nesne. Nişasta yāḫud keşīrā yāḫud gülḫaṭmiden kaynatıp sürerler. Her nevʿi bir cins nesneye maḫṣūṣtur. Ḥakīm Firdevsī, beyt:

زمین سربسر زیر پای اندرون
چو کرپاس آهار دارد به خون

(Yeryüzü baştan başa ayaklar altındaydı, sanki kefen kanla aharlanmış gibiydi.)

Lāmiʿī-i Cürcānī, beyt:

الماس کرده چنگ را خوش کرده دل نیرنگ را
آهار کرده سنگ را از کشتن شیر دژم

(Yırtıcı arslan öldürmek üzere tırnağını elmas etmiş, yüreğinden korkuyu çıkarmış, taşı da aharlamış.)

Ṣānī, *Ferheng-i Cihāngīrī*'de be-maʿnī-i fūlād-ı cevherdār. Bu ḳavli mü'eyyid, Ḥakīm Esedī, beyt:

نهاد از کمین سر که سالار بود
عمودش ز پولاد آهار بود

(Gizlice bakmakta olan komutanın çelikten mızrağı vardı.)

Ṣāliş, be-maʿnī-i ḫoriş yaʿnī ṭaʿām ki vücūd-ı insāna taḳviyet verir. Nitekim kāğıda ve beze sürdükleri nesne taḳviyet verir, ol münāsebetle "āhār" tesmiye olunmuştur.

آهنِ تر [āhen-i ter]: Cevherdār demir. Suvarılmış olmakla bu maḳūle demire سبز [sebz] dahi derler. Tafṣīl-i aḥvāli maḥallinde ẕikr olunur inşā'allāhu teʿālá.

آهنگر [āhenger]: Lafẓ-ı mürekkebdir آهن [āhen] ile گر [ger]den ki aṣlı گار [gār]dır ki telaffuẓ āsān olmak için taḫfīf olunmuştur. Mevlānā Hātifī, beyt:

شده گرم بازار آهنگران
همه جنس پولاد و آهن گران

(Demircilerin pazarı revaçtaydı. Hep ağır demir ve çelik cinsi vardı.)

آهونبر [āhūnber]: Żamm-ı hā vü vāv-ı mechūl, sükūn-ı nūn ve feṭḥ-i bāʾ-i muvaḥḥade ile. Naḳb-zen ki Türkīde "lağamcı" derler. Ṣāʿir, beyt:

به دل درفکندی چنان چاک را
که میتین آهونبران خاک را

(Gönlü tıpkı lağamcıların toprağı kazmayla eşmesi gibi parçaladın.)

آیر [āyer] ve **آییر** [āyīr]: Kesr-i yā-yı taḥtānī ile. Kurdeşeni dedikleri ʿillettir.

آیینه دار [āyīne-dār]: İki maʿnāya gelir. **(73ª)**

Evvel, āyīne düzücü.

Ṣānī, kibār ve erbāb-ı cāhın āyīne ḫidmetine maḫṣūṣ olan ġulāma derler. Ebulmaʿānī, beyt:

عکس حسن روی تست این آفتاب و ماه نیست
چرخ گردد خدمت آیینه داری روز و شب

(Bu görünen güneş ve ay değil, senin güzel yüzünün yansımasıdır. Felek gece gündüz sana aynacılık yapıyor.)

مع الزاء المعجمه
[maʿa'z-zāʾi'l-muʿceme]

آبخیز [āb-ḫīz]: Baʾ-i mevḳūf, kesr-i ḫāʾ-i muʿceme ve sükūn-ı yā-yı taḥtānī ile. Mevce-i āb yaʿnī su üzerinde taḫrīk-i hevā ile ẓāhir olan mevc ki خیزآب [ḫīz-āb] ve گوهرآب [gevher-āb] dahi derler. Şeyḫ Evḥadī, beyt:

اندرین آبخیز نوح تویی
و اندرین دامگه فتوح تویی

(Bu tufanda Nuh olan sensin! Bu kurt kapanında kurtarıcı sensin!)

Ferheng-i Cihāngīrī'de ol zemîne derler ki bir miḳdār kazmakla su çıkar. Ve dahi bemaʿnī-i ناودان [nāvdān]-ı merḳūmdur.

آبریز [āb-rīz]: Bāʾ-i mevḳūf, kesr-i rāʾ-i mühmele ve sükūn-ı yā ile. Üç maʿnāya gelir.

Evvel, kova ki ʿArabîde دلو [delv] derler. Ḥakîm Senāyī, beyt:

دوستی ز آبریز چرخ ببر
زانکه آن گه تهی و گاهی پر

(Felek kovasından ümidi kes! Çünkü o bazen boş bazen de dolu olur.)

Şānī, mütevażżāʾ ki ʿArabîde مستراح [musterāḥ] derler. Ḥakîm Sūzenī, beyt:

شعر تو باید با آبریز انداخت
گر بود مشک ور بنشسته به ابریز

(İster misk olsun ister altın suyuna batmış olsun, senin şiirini abdesthaneye atmak gerek!)

ابریز [ibrīz], kesr-i elif'le "altın" maʿnāsınadır. Şāliş, ġusl için istiʿmāl olunan su ẓarfı ki "su dökücü" demek olur.

آتش افروز [āteş-efrūz] ve **آتش فروز** [āteş-firūz]: Üç maʿnāya gelir.

Evvel, içi boş bir bakır ẓarftır ādem kellesi kadar, ġāyet teng sūrāḫları vardır. Kızdırıp suya korlar, suyu kendi çeker. Āteş yakmak istedikte ol ẓarfı āteş üzerinde kızdırıp içinde olan suyun buḫārı āteşi yakar. Cālînūs-ı ḥakîmin iḫtirāʿıdır. Bir ismi dahi دمه [deme] dir. ʿArabîde جرهٔ مثقبه [cerre-i muṯaḳḳaba] derler.

Şānī, tārīḫ-i Yezdîcerd senesinin on birinci ayı nāmıdır.

Şāliş, bir kuştur. ققنوس [ḳaḳnūs] dahi derler.

آتش انگیز [āteş-engīz]: İki maʿnāyadır.

Evvel, kavdır, her neden olursa.

Şānī, istiʿāre ṭarīḳıyla ḥarāret-i külliyye verir nesneye derler. Mevlânā Hātifî, beyt:

آن دلشده زان فسانه شد تیز
بگشاد دهان آتش انگیز

(O çılgın āşık, o hikâyeye öfkelendi. Konuşurken ağzından ateş saçtı.)

آتشباز [āteş-bāz]: Āteş oynayıcı maʿnāsına. Fişenkçi ve ḳalʿa muḥāṣaralarında ḫumbara ve sāʾir āteş āletleriyle cenk eden kimesneye de derler. Ebulmaʿānî, beyt:

شرار دود دل هر شب رسد بر گنبد افلاک
شد آتشباز گویا می نماید صنعت ناری

(Ah kıvılcımları her gece gökkubbeye ulaşır. Sanki ateş oynayıcı, ateşle sanatını icra eder gibidir.)

آجاز [ācāz]: Feṯḥ-i cīm ile. Soğan turşusudur. Baʿżı nüsḫada rāʾ-i mühmele ile (آجار ācār) vāḳiʿdir.

آخاز [āḫāz]: Feṯḥ-i ḫāʾ-i muʿceme ile. ʿAmelmände ve bir işe yaramayıp atılan nesne, her ne olursa. Şems-i Faḫrī, beyt:

حسود دشمن مخدوم شاه دشمن مال
بود هر آینه در خانهٔ وجود آخاز

(Mal düşmanı olan padişahın kıskanç düşmanı, elbette varlık evinde işe yaramaz olur.)

آخیز [āḫīz]: Kesr-i ḫāʾ-i muʿceme ile. Kerpiç, kerpiç kālebi ve dīvār mühresi.

آذرافروز [āẕer-efrūz] ve **آذرفروز** [āẕer-firūz]: Kilāhumā be-maʿnī-i āteş-efrūz ki آذر [āẕer] āteş maʿnāsına olduğu ẕikr olunmuştu.

آردبیز [ārd-bīz]: Sükūn-ı rāʾ-i mühmele, dāl-ı mevḳūf, kesr-i bāʾ-i muvaḥḥade ve yāyı sākine ile. Elek maʿnāsına ki آرد [ārd] undur, بیز [bīz] بیزیدن [bīzīden]den ism-i fāʿil ve vaṣf-ı terkībīdir, un eleyici demek olur. Mīr Naẓmī, der-ṣıfat-ı şitā, beyt:

شده آنچنان برق و باران تیز
فلک کرد گویا سحاب آردبیز

(Şimşek ve yağmur o kadar arttı ki sanki gökyüzü, bulutu elek yapmıştı.)

آز [āz]: İsm-i cāmiddir, ḥırṣ ve ṭamaʿ maʿnāsına. Kemāl İsmāʿīl, beyt:

آز تست این که همه چیز چنین نا یابست
آز کم کن تو که نرخ همه ارزان گردد

(Her şeyin böylesine kıt olmasının sebebi senin hırsındır! Az hırs yap ki her şeyin kıymeti ucuz olsun!)

Ḥakīm Ḫāḳānī, beyt:

افسر عقل بایدت بر سر
از سر آز خون دل چه کنی

(Akıl tacının başta olması gerekir. Hırs yüzünden niçin gam yiyorsun!)

آش پز [āş-pez]: Aş pişirici, ṭabbāḫ maʿnāsına. Mīr Naẓmī, meşnevī:

به دکان آش پز یکی نوجوان
همی رفت آشی خورد ناگهان

بدید آمد آنجا گدای فضول
گرفتست کشکول و کرده دخول

(Bir delikanlı, lokantaya girmiş yemek yiyordu. Ansızın oraya fodul bir dilenci geldi, içeri girip çanak uzattı.)

آشوب انگیز [āşūb-engīz]: Fitne koparıcı ve ġavġā edici. Mīr Naẓmī, beyt:

سخنها از لب آن شکرآمیز
نگاهش ملک دل را آشوب انگیز **(73b)**

(O dudaktan çıkan sözler şekerle karışıktır. Bakışı, gönül ülkesinde fitne uyandırır.)

آغاز [āġāz]: Feṯḥ-i ġayn-ı muʿceme ile. Üç maʿnāyadır.

Evvel, ibtidā ve şürūʿ maʿnāsına. Mevlānā Ṣāʾib, beyt:

در تلاش جست و جویت سر بهم آورده اند
مقطع انجامها و مطلع آغازها

(Başlayış matlaları ve bitiş maktaları, seni arama telaşıyla bir araya geldiler.)

Ṣānī, ṣadā ve nidā maʿnāsına. Üstād Rūdekī, beyt:

به دشمن پر از خشم و آواز کرد
تو گفتی مگر تندر آغاز کرد

(Düşmana öfkeyle nara attılar. Duysan gökgürültüsü sesi zannederdin.)

Ṣāliş, be-maʿnī-i ḳaṣd. Ḥakīm Senāyī, ḳıṭʿa:

رو بگرد خاکبازی گرد که این آن راه نیست
کاندرین ره با براق جلد خر تازی کنی

باز کی خود مرد آن باشی که خود را چون خلیل
در کف محنت چو گویی باز آغازی کنی

(Yürü çocuklar gibi toprakla oynamaya yönel! Çünkü bu yol o yol değil. Bu yolda çevik burağa binmiş de eşeklik etmedesin! Ne zaman kendini İbrahim gibi sıkıntının avucunda top edip yeniden irade göstereceksin!)

آلیز [ālīz]: Kesr-i lām ve sükūn-ı yā-yı taḥtānī ile. İnsān yāḫud ḥayvān bir ḥāl ṣudūrundan veyāḫud bir nesne görüp ürkmek maʿnāsınadır. Maṣdarı آلیزیدن [ālīzīden] gelir.

آموز [āmūz]: آموزیدن [āmūzīden] lafẓından ṣīġa-i emr ve vaṣf-ı terkībīdir. Üstādān-ı müteḳaddimīn آموختن [āmūḫten] lafẓından ṣīġa-i emr ve vaṣf-ı terkībīdir derler. Ammā Sūdī bu bābda ḳalb-i ḥurūfu tecvīz eylemeyip آموزیدن [āmūzīden] lafẓından müştaḳtır demiştir. Şeyḫ Saʿdī, beyt:

ای مرغ سحر عشق ز پروانه بیاموز
که آن سوخته را جان شد و آواز نیامد

(Ey bülbül! Aşkı pervaneden öğren! O yandı ama hiç ses çıkarmadı.)

آمیز [āmīz]: آمیزیدن [āmīzīden] lafẓından ṣīġa-i emr ve vaṣf-ı terkībīdir شکرآمیز [şeker-āmīz] ve زهرآمیز [zehr-āmīz] gibi. Ve ism-i maṣdar dahi istiʿmāl olunur, karışık maʿnāsına.

آواز [āvāz]: İki maʿnāyadır.

Evvel, maʿrūf. Şeyḫ Saʿdī, beyt:

عاشقان کشتگان معشوقند
بر نیاید ز کشتگان آواز

(Āşıklar sevgili tarafından öldürüldüler. Ölülerden ses gelmez.)

Ṣānī, *Ferheng-i Cihāngīrī*'de "meşhūr olmak ve bir kimesneden ḥikāye olunmak" maʿnāsına. Faḫr-ı Gürgānī, beyt:

اگر نومید ازین در باز گردم
به زشتی در جهان آواز کردم

(Eğer bu kapıdan umutsuz dönersem, dünyada çirkinlikle meşhur olurum.)

آوریز [āv-rīz]: آبریز [āb-rīz]-i merḳūm maʿnāsınadır. Fārsīde ḥarf-i bā vāv'a ḳalb olunmak ḳāʿidesi şāyiʿdir.

آیاز [āyāz]: Sulṭān İbrāhīm bin Sulṭān Mesʿūd bin Sulṭān Maḥmūd-ı Ġaznevī'nin vüzerāsından bir nedīm-i ḫāṣṣının ismidir. Ebulferec-i Rūnī, beyt:

نکند کار نیز آیازی
مثل هندی و نیزهٔ تازی

(Hintli ve Arap'ın mızrağı meseli gibi Ayazlık da işe yaramaz.)

آویز [āvīz]: آویزیدن [āvīzīden] lafẓından ṣīġa-i emr ve vaṣf-ı terkībīdir. Bu kelime آویختن [āvīḫten]den müştaḳ olmaz. Merḥūm Sūdī'nin sözü bu maḥalde muʿteberdir. Şeyḫ Saʿdī, beyt:

بدو گفتم که مشکی یا عبیری
که از بوی دلاویز تو مستم

(Ona dedim ki: "Gönül bağlayıcı kokunla sarhoş oldum. Misk misin yoksa ıtır mı?".)

آیینه افروز [āyīne-efrūz] ve **آیینه فروز** [āyīne-firūz]: Kilāhumā be-maʿnī-i ṣayḳal ve cilā ki ekşer demirde istiʿmāl olunur ḫuṣūṣan ve sā'irinde de ʿumūmen.

مع السين المهمله
[maʿa's-sīni'l-muhmele]

آب شناس [āb-şināş]: Deryāda gemi giderken muḫāṭara yerlerden gemiyi muḫāfaẓa için "sağa git, sola git!" diye dümen tutana söyleyene derler. Yāḫud ṣaḥrāda ve dağda toprak altında su olduğu maḥalli bilen ādeme derler. Baʿżı ʿArabī ʿibāret ile meşrūḥ olan Fārsī lüġat kitāblarında آبشناس [āb-şināş] tefsīrinde البصير بالماء فى صفر الفناء[1] ʿibāreti ile taʿbīr olunmuştur.

آبس [ābes]: Bā'-i muvaḥḥade ile. *Şerefnāme*'de bir şehir ismidir diye masṭūrdur. **(74ª)**

آبنوس [ābnūs]: Maʿrūf. Bir siyāh ağaçtır, çok işe kullanırlar. Mevlānā Hātifī, beyt:

هوا گشت از ابر چون آبنوس
در آن نعرهٔ رعد گلبانگ کوس

(Hava bulutlar yüzünden abanoz ağacı gibi karardı. Oradaki gökgürültüsü, kös sesiydi.)

آذرطوس [āẕerṭūs]: Bir ḥakīmin ismidir ki ʿAẕrā'nın vālidesin teʾehhül eylemiş idi. Üstād ʿUnṣurī *Vāmıḳ u ʿAẕrā*'da demiştir. Beyt:

پدر داده بوده اش کودکی
به آذرطوس آن حکیم مکی

(Babası onu çocukken Āzertūs adlı bir bilgeye vermiş.)

آرس [āres]: Feṯḥ-i rā'-i mühmele ile. Ardıç ağacı. Baʿżı nüsḫada "çenārdır" demişler. Ve baʿżı ferhenglerde elif-i maḳṣūre ile rivāyet olunmuştur.

1 Yok hükmündeki suyu görebilen.

مع الزاء الفارسى
[maʿa'z-zāʾi'l-fārsī]

آژ [āj]: Be-maʿnī-i آسودن [āsūden] ve بياسا [biyāsā]. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*. Bu maʿnāyı müʾeyyid, Şāh Nāṣır-ı Ḫüsrev, beyt:

از گرد سفاهت به لب جوی سخندان
جان را به کف عقل همی شوی همی آژ

(Daima akıl elini kullanıp gönlünü söz sahiplerinin su gibi sözleriyle yıka ve dinlendir!)

آیژ [āyij]: Be-vezn-i جایز [cāyiz]. Şerāre-i āteş maʿnāsına. Mīr Naẓmī, beyt:

تا سحر هر شب ز هجر یار جورانگیز من
می جهد آیژ ز دود آه حسرت خیز من

(Her gece sabaha dek sevgilinin ayrılığı yüzünden acı çekiyorum. Hasret dolu ahım kıvılcımlar saçıyor.)

آییژ [āyīj]: Bir yā-yı taḥtānī ziyādesiyle de آیژ [āyij]-i merḳūm maʿnāsına. Sirāceddīn-i Belḫī, beyt:

ز آتش خجلت و آییژ حسرت صد کرت
سوختی سینهٔ بحر و دل کان آرزوی

(Arzu ve ümit, utanç ateşi ve hasret kıvılcımıyla denizin sinesini ve madenin gönlünü yüz kez yaktı.)

Ve dahi bir dārū ismidir. بوی مادران [būy-ı māderān] dahi derler.

آس [ās]: Üç maʿnāya gelir.

Evvel, değirmen maʿnāsına. Ḥakīm Enverī, beyt:

دامن بخت تو پاک از گرد آس آسمان
وز جفای آسمان خصم تو سرگردان چو آس

(Felek değirmeninin tozu, senin bahtının eteğine bulaşmamıştır. Düşmanının başı ise feleğin cefası yüzünden değirmen gibi dönmektedir.)

Ferheng-i Cihāngīrī'de be-maʿnī-i seng-i āsiyāb mervīdir. Ḥakīm Senāyī, beyt:

عمرت از آس آسمان سوده
تو دمی زو به جان نیاسوده

(Ömrün, feleğin değirmen taşıyla ezilmiş. O sana bir an olsun rahat vermez.)

Değirmen olmak ẓāhirdir. Zīrā el değirmenine دستاس [dest-ās], davar döndürdüğü değirmene خراس [ḫar-ās], yel değirmenine آسیاباد [āsyā-bād] ve su değirmenine آسیاب [āsyāb] denilmiş iken āḫar vechle maʿnā nice ṣaḥīḥ olur! Ve āsyāba آسیا [āsyā] dahi derler. Ḥakīm Ḫāḳānī, beyt:

هست به پیرامنش طوف کنان آسمان
آری بر گرد قطب چرخ زند آسیا

(Gökyüzü onun etrafını tavaf ediyor. Evet, çünkü değirmen kendi kutbu üstünde döner.)

Ṣānī, değirmende ḫurd olmuş ġalleye derler. Üstād Lebībī, beyt:

دوستان جای بین و مرد شناس
تند خواهم به آسیای تو آس

(Dostlar hakkı teslim ederler, adam tanırlar. Senin değirmeninde çabucak un olmak istiyorum.)

Seyyid Ḥasan-ı Ġaznevī, beyt:

موافقان را به آست بمالد و چه عجب
در آسیای فلک سنبله نگردد آس

(İyileri öğütüp unufak eden felek değirmeninde başağın (başak burcunun) paramparça olmaması çok ilginç!)

Muḫtārī, beyt:

من به پای خود این خطا کردم
تا به دستاس رنج گشتم آس

(Ben bu hatayı kendim yaptım. Sıkıntı el değirmeniyle un ufak oldum.)

Ve آسیابان [āsyābān] ki değirmencidir, آسیان [āsyān] dahi derler. Ḥakīm Nizārī-i Ḳuhistānī, beyt:

هنوز این آس خون گردان از آنست
که آن بی آب دیده آسیانست

(Felek acımasız bir değirmencidir, hālā kan öğütmeye devam etmektedir.)

Ṣāliş, Fārs mużāfātından bir ḳarye ismidir. Ve bu lafẓ lüġat-i müşterektir. ʿArabīde dahi dört maʿnāya gelir. Evvel, murd ağacının adıdır ki yemişine حب الآس [ḥabbu'l-ās] derler. Fārs'ta آسمار [āsmār] derler. Vilāyet-i Rūm'da bālā bülend ağaçları olur, ġāyet mevzūn ve hemīşe-bahārdır. Yaprağı ḥazān olmaz. Ağacı laṭīf, ḫoş-endām olur. Eşʿār-ı ʿArab'da ẕikr olunur. Şeyḫ Bahā'eddīn Zuheyrī, beyt:

لا اشتهی احدا سوای یراک یا
بدر السماء ویا قضیب الآس

(Benden başka hiç kimsenin seni görmesini istemiyorum. Gökyüzündeki dolunaysın, mersin ağacının dalısın!)

Ḳāḍī Saʿīd bin Sinā, beyt:

ان غاب قدک خضراء یانعة
غالطت قلبی باغصان من الآس

(Senin yemyeşil/taze boyun kaybolunca kendimi mersin ağacının dallarıyla kandırdım.)

ʿAcā'ibu'l-Büldān-nām kitābda meẕkūrdur ki ḥażret-i Mūsá ʿalá-nebiyyinā ve ʿaleyhi's-selām'ın ʿaṣāsı ol ağaçtan idi. Ḫoş-bū berg ve şükūfesi olur. Menḳūldür ki bir kimesne koklayıp ḫ ʿāba varsa lābüd ihtilām olur.

Maʿnā-yı ṣānī, baḳiyye-i ʿasele derler ki mūm içinde kalmış ola.

Ṣāliş, āteş yerinde kalan ḥākistere derler.

Rābiʿ, ʿimāret nişānlarına derler.

Türkistān'da iki maʿnāyadır. Evvel, Deşt-i Kıpçak'ta bir şehir adıdır. Ṣānī, tavşandan küçük bir beyāż cānverdir, başı ve kuyruğu siyāh olur. Rūm'da "kakım" derler, maʿrūf kürktür. Zebān-ı Hindī'de iki maʿnāyadır. Evvel, ümīd maʿnāsına. Ṣānī, tīr-endāz-ı māhir.

آسریس [āsirīs]: Kesr-i sīn ü rāʾ-i mühmeleteyn ve sükūn-ı yā-yı taḥtānī ile. Meydān maʿnāsına. آسیریس [āsīrīs] dahi derler. Ḥakīm Firdevsī, beyt:

نشانه نهادند بر آسریس
سیاوش نکرد ایچ با کس مکیس

(Meydana ok nişanesi koydular. Siyāvuş kimseyle ilgilenmedi.)

آکارس [ākāris]: Kāf-ı ʿArabī ile. Manṭar maʿnāsına. Baʿżı nüsḫada "tomalan" ki ʿArabīde كمء [kemʾ] derler.

آکاریس [ākārīs]: Yā-yı taḥtānī ile. آکارس [ākāris]-i merḳūm, yaʿnī kemʾ.

آکس [ākus]: Żamm-ı kāf ile. Taş yondukları demir ālet. Keẕā fī-Mü'eyyidi'l-Fużalā **(74b)** ve *Mecmaʿi'l-Fürs*.

آلاس [ālās]: Feṭḥ-i lām ile. Kömür ki غال [ġāl], زغال [zuġāl] ve انکشت [enkişt] dahi derler. Keẕā fi'l-*Mecmaʿ*.

آماس [āmās]: İsm-i maṣdardır. Şiş ki insān ve ḥayvān vücūdunda ẓāhir olur. ʿArabīde ورم [verem] derler. Şems-i Faḫrī, beyt:

مباد خرمئ خصم تو بجز جنون
مباد فربهئ دشمنت مگر ز آماس

(Senin düşmanın, çıldırmak dışında mutlu görünmesin! Senin düşmanın, hastalıkla şişmek dışında etli butlu görünmesin!)

آمس [āmus]: Żamm-ı mīm ile. Büyük ḳadeḥ ki onunla şarāb içerler. Aṣlı ʿArabīde آمص [āmuṣ] derlerdi, taʿcīm olunup آمس [āmus] dediler. Ebulmaʿānī, beyt:

نباشد باده خوردن با پیاله رند مخموران
بده ای ساقی مستان را مَی لعلین با آمس

(Ey sāki! Sarhoş rintlere küçük kadehle şarap vermek olmaz. Onlara lal renkli şarabı büyük kadehle ver!)

آورس [āvires]: Ardıç ağacı. Baʿżı nüsḫada "sarı çenār" ve baʿżında "serv" maʿnāsına menḳūldür. Beyt:

دست امل به قامت وصلت نمی رسد
قد تراست در چمن حسن چو آورس

(Senin boyun, güzellik bahçesindeki selvi gibidir. Emel eli, sana kavuşma boyuna yetişemez.)

مع الشين المعجمه
[maʿa'ş-şīni'l-muʿceme]

آبکش [āb-keş]: Saḳḳā maʿnāsınadır. کش [keş], کشیدن [keşīden] lafẓından ṣīġa-i emr ve vaṣf-ı terkībīdir. İsm-i fāʿil dahi olur. Ebulmaʿānī, beyt:

نبودش پای خیال آلوده از خاک تنم
زان سبب شد در سر راهش دو چشمم آبکش

(Hayal ayağının bedenim toprağıyla kirlenmesi olmaz. Bu yüzden iki gözüm onun yolu başında sucu oldu.)

آتش [āteş]: Maʿrūf. Ve ʿanāṣır-ı erbaʿanın ʿunṣur-ı aʿlāsı. Ebulmaʿānī, beyt:

آتش و باد و آب و خاک همه
بهر تو روز و شب چو درکارند

(Ateş, hava, su ve toprak; hepsi senin için gece gündüz çalışıyorlar.)

ʿArabīde نار [nār] ve Çağatay lisānında "ot" derler, od demek olur. Ṭāʾife-i mezbūre, lisānlarında dāl ve ṭā ḥarflerin tāʾ-i müṣennāt ve ṣādʾı sīn ile edā ederler. Mīr ʿAlī Şīr, beyt:

Otġa salġıl servni ol ḳadd-i mevzūn bolmasa
Yilge birgil gülbüni ruḥsār-ı gülgūn bolmasa

(O düzgün boy olmasa selviyi ateşe at! Gül yanak olmasa gül dalını yele ver!)

Ve "öt"ün bir maʿnāsı da "geçmek"tir ki "ötmek" lafẓından emrdir.

آخش [āḫaş]: Feṯḥ-i ḥāʾ-i muʿceme ile. Ḳıymet yaʿnī bahā. Şems-i Faḫrī, beyt:

در سلک مدحت تو بنگر که چون کشیدم
دری که هست آن را صد ملک نیم آخش

(Senin övgün ipine öyle bir inci dizdim ki yarı kıymetine yüz ülke değer!)

آذرتش [āẕertuş]: Żamm-ı tāʾ-i müṣennāt ile. Semender dedikleri kuştur. Āteş ile taʿayyuş ettiği için آذرتش [āẕertuş] dediler taḫfīfen. Vāvʾı ḥaẕf olunmuştur. Üstād Menūçehrī, beyt:

دررود بی زخم و زجر و درشود بی ترس و بیم
همچو آذرتش به آتش همچو مرغابی به جوی

(Semender gibi ateşte yanmaz, ördek gibi ırmaktan korkmaz.)

آذرخش [āẕraḫş]: Sükūn-ı ẕāl u ḥāʾ-i muʿcemeteyn ve feṯḥ-i rāʾ-i mühmele ile. Yıldırım ki ʿArabīde صاعقه [ṣāʿiḳa] derler. Şems-i Faḫrī, ḳıṭʿa:

ز ابر ار به فرمان اقبال او
به وقت بهاران بخندد ذرخش

شود روز آسایش بوستان
بیابان تیره شب آذرخش

(Bahar zamanı onun kutlu fermanı bulutlar arasından gülümserse, yıldırımlar çakan karanlık gece dahi bahçe için huzurlu bir gündüze döner.)

Ferheng-i Cihāngīrī'de iki maʿnāya dahi rivāyet olunmuş.

Evvel, be-maʿnī-i berḳ. Bu maʿnāyı müʾeyyid, Ḥakīm Esedī, beyt:

خصمت بود به جنگ خف و تیرت آذرخش
تو همچو کوه و تیر بداندیش تو صدا

(Savaşta düşmanın kuru ottur, okun da şimşektir. Sen dağsın, düşmanının oku da yankıdır.)

Ṣānī, māh-ı Āẕer'in dokuzuncu günü ismidir. Ehl-i Fārs bu güne taʿẓīm edip ʿīd ve ceşn ederler. Her işlerine bu günde ibtidā edip şürūʿ ederler.

آذرکیش [āẕer-kīş]: Kesr-i kāf ile. کیش [kīş], dīn ve meẕheb maʿnāsınadır. Maʿnā-yı terkīb "āteş-perest" demek olur.

آذرنوش [āẕer-nūş]: Fārs'ta meşhūr olan yedi muʿaẓẓam āteşgededen ikinci āteşgedenin ismidir.

آذیش [āẕīş]: Kesr-i ẕāl-ı muʿceme ve sükūn-ı yā-yı taḥtānī ile. Kapı ardına konulan ağaç ki ʿArabīde نجف [necf] derler. Ḥakīm Enverī, beyt:

گر کند چوب آستان تو حکم
شحنهٔ چوبها شود آذیش

(Senin eşiğinin sopası hükmederse, şahnelerin sopası kapı kalası olur.)

Şerefnāme'de ve *Mü'eyyidü'l-Fużalā*'da "āteş" maʿnāsına menḳūldür. *Ferheng-i Cihāngīrī*'de kesr-i dāl-ı mühmele ve ḥaẕf-ı yā-yı taḥtānī ile آدش [ādiş], آتش [ātiş] maʿnāsına naḳl olunmuştur. Ve dahi mezbūr kitābda der ki: "'Ulemā-yı Fürs ḥurūf-ı hecāyı birbiriyle ibdāl olunmayı cā'iz görmüşlerdir. Ol ecilden dāl, tā'-i müşennāta ibdāl olunmuştur". Fürs-i ḳadīmde آتِش [ātiş] kesr-i tā' iledir.

آرایش [ārāyiş]: Feṭḥ-i rā'-i **(75ª)** mühmele ile. Üç maʿnāya gelir.

Evvel, ism-i maṣdardır, zīb ve zīnet maʿnāsınadır. Mevlānā ʿUrfī, beyt:

تا برم این تحفه به تکمیل عرش
زو کنم آرایش قندیل عشق

(Bu hediyeyi arşa dek götürüp aşk kandilini onunla süsleyeyim.)

Ṣānī, be-maʿnī-i resm ü āyīn. Ḥakīm Firdevsī, beyt:

سوی او یکی نامه بنوشته ای
ز آرایش بندگی گشته ای

(Ona bir mektup yazmış, itaat usulüne göre hareket etmişsin.)

Ṣāliş, mūsīḳīde bir nevā ismidir.

آرش [āreş]: Feṭḥ-i rā'-i mühmele ile. *Mecmaʿu'l-Fürs*'te şāh-ı Īrān Ṭahmāsb Şāh'ın silāḥdārı nāmıdır. Şāh-ı Tūrān Efrāsiyāb ile muṣālaḥa ettiklerinde, Īrān ile Tūrān arasında ḳaṭʿ-ı sınır için şehr-i Āmul'dan mezbūr Āreş bir ok atmıştı, Merv şehrine düştükte ol maḥalde sınır vażʿ ederler. Şeyḫ Niẓāmī, beyt:

ازآن شد نام آرش را جهانگیر
که از آمل به مرو انداخت او تیر

(Āreş'in adı, Āmul'dan Merv'e ok attığı için cihangir oldu.)

Ferheng-i Cihāngīrī'de leşger-i Menūçehr'de Īrānī bir pehlivān adıdır ki ok atmakta bīmiṯl ü bī-naẓīrdi. Meẕkūr oku Āmul'dan atan odur. Ḫüsrevī, rubāʿī:

چون کار به قفل و بند تقدیر فتد
از جیب خرد کلید تدبیر فتد
آرش گهرم ولی چو برگردد بخت
در معرکه پیکان و پر از تیر فتد

(İş takdirin kilidine düşünce aklın cebinden tedbir anahtarı düşer. Āreş gibi yetenekliyim ama bahtım dönerse savaşta okun temreni ve kanadı düşer.)

آرمش [ārmiş]: Sükūn-ı rā'-i mühmele ve kesr-i mīm ile. آرامش [ārāmiş] lafẓından muḫaffeftir. Şeyḫ Āẕerī, ḳıṭ'a:

راه را هر کسی نمی شاید
پیر جوهرشناس می باید

تار خورشید پرورش یابد
دردل خلق آرمش یابد

(Herkes yola layık olmaz, mücevherden anlayan tecrübeli kişi lazımdır. Büyüyüp serpilen güneş ışını halkın gönlünde yer edinir.)

آزمایش [āzmāyiş]: آزمودن [āzmūden] lafẓından ism-i maṣdardır, sınamak ma'nāsına. 'Arabīde امتحان [imtiḥān] derler. Mīr Naẓmī, beyt:

آزمایش کرده شمشیرش کشید
روز روشن را همانم تیره دید

(Onu sınamak üzere kılıcını çeker çekmez aydınlık günü karardı.)

آسایش [āsāyiş]: آسودن [āsūden] lafẓından ism-i maṣdardır, rāḥatlık ma'nāsına. Ḫᵛāce Ḥāfıẓ, beyt:

آسایش دو گیتی تفسیر این دو حرفست
با دوستان تلطف با دشمنان مدارا

(Şu iki sözün yorumu, dünya ve ahiret mutluluğunun habercisidir: Dostlarla iyi olmak, düşmanla iyiymiş gibi görünmek.)

آسریش [āsirīş]: Kesr-i sīn ü rā'-i mühmeleteyn ile. آسریس [āsirīs]-i merḳūm ma'nāsına. Mīr Naẓmī, beyt:

معلوم شود به تیغ زنی آن که جنگجوست
روز نبرد پیش عدو را در آسریش

(Savaşçı kimse, savaş günü meydanda düşmana karşı kılıç kullanmadaki maharetiyle belli olur.)

آش [āş]: Ṭa'ām-ı puḫte. İsm-i cinstir. Her maṭbūḫ ṭa'āma derler.

آغالش [āġāliş] ve **آغانش** [āġāniş]: Kilāhumā bi-feṭḥi'l-ġayni'l-mu'ceme, evvel kesr-i lām ve ṣānī nūn ile. Taḥrīk-i fesād ya'nī bir mekrūh işe terġīb ve taḥrīṣ eylemek. Şems-i Faḫrī, beyt:

مخالفان ترا شد ز بهر خونخواری
اگر کند دو سه روزی زمانه آغانش

(Felek iki üç gün kışkırtsa, düşmanların senin kanını içmeye yeltenir.)

آغوش [āġūş]: Üç ma'nāya gelir.

Evvel, ism-i maṣdardır kucmak ve kucağa almak ma'nāsına. Şeyḫ Niẓāmī, beyt:

در آغوش آنچنان گیرم تنت را
که نبود آگهی پیراهنت را

(Seni öyle bir kucaklarım ki gömleğin dahi duymaz.)

Ṣānī, kucağa sığacak şey', ḥaḳīḳaten ve mecāzen olsun.

Ṣāliş, *Ferheng-i Cihāngīrī*'de "bende" ma'nāsınadır. İki ma'nāya, Şeyḫ Sa'dī, beyt:

مگر پاسبانت فراموش شد
که دستت در آغوش آغوش شد

(Kölen kucağındayken Pāsbānın'ı unutmuş olsan gerek!)

Ve yine Şeyḫ-i müşārun ileyh, meşnevī:

بر بنده مگیر خشم بسیار
جورش مکن دلش میازار

او را تو به صد درم خریدی
آخر نه به قدرت آفریدی

این چشم غرور و حکم تا چند
هست از تو بزرگتر خداوند

ای خواجهٔ آرسلان آغوش
فرمانده خود مکن فراموش

(Emrin altındakine öfkeyle davranma, onu ezip de gönlünü incitme! Sen onu yüz akçeye satın aldın, sonuçta yaratıcısı değilsin! Bu gurur ve kibir nereye kadar, senden daha büyük olan Allah var! Ey arslanı köle edinen efendi! Senden daha büyük olanı unutma!)

آفرینش [āferīniş]: Yaratmak maʿnāsına ism-i maṣdardır. Mevlānā ʿUrfī, der-naʿt-ı Resūl ʿaleyhi'ş-selām, mıṣraʿ:

ای مهر تو جانِ آفرینش

(Ey sevgisi dünyaya can veren!)

آقوش [āḳūş]: Żamm-ı ḳāf u vāv-ı maʿrūf ile. Bebr dedikleri cānverdir. Baʿżı nüsḫada arslandır. Sibāʿa ism-i cins olmak cümleden eṣaḥtır.

آگنش [āgeniş]: Feṯḥ-i kāf-ı Fārsī ve kesr-i nūn ile. آگندن [āgenden] lafẓından ism-i maṣdardır, doldurmak maʿnāsına. Keẕā fī-*Mü'eyyidi'l-Fużalā*. Bu maʿnāyı mü'eyyid, Ḥakīm Senāyī, beyt:

جز چشم زخم امت و تعویذ بخل نیست
جز رد چرخ و آگنش روزگار نیست

(O kimse için ümmetin kınayıcı bakışı ve cimrilik muskası dışında (bir şey) yoktur. O kimse için feleğin sillesi ve zamanenin doldurması dışında (bir şey) yoktur.)

آگوش [āgūş]: **(75ᵇ)** Żamm-ı kāf-ı ʿAcemī vü vāv-ı mechūl ile. Be-maʿnī-i آغوش [āġūş]-ı merḳūm. Mes'ūd-i Sa'd-ı Selmān, der-taʿrīf-i fīl, beyt:

گاه بادش گرفته بر گردن
گاه گردش کشیده در آگوش

(Bazen çıkardığı rüzgār boyunu aşıyor, bazen çıkardığı tozu kucaklıyor.)

Fażlullāh-ı Ġāzī, rubāʿī:

در مجلس ما گلی و خاری باشد
آگوش آگوش مرغزاری باشد
سرتاسر اگر پلاس و کرپاس بود
این اکسونست کلاه واری باشد

(Bizim meclisimizde gül ve diken olur, kucak kucak bahçeler olur. Baştan başa yırtık elbise ve kefen olsa bile bu, ipekten yapılmış bir başlık gibi olur.)

آگیش [āgīş]: Kesr-i kāf-ı ʿAcemī ve sükūn-ı yā-yı taḥtānī ile. İki maʿnāyadır.

Evvel, asılmış, āvīḫte maʿnāsına.

Ṣānī, uzanmış maʿnāsınadır. Üstād Rūdekī, beyt:

توشهٔ جان خویش ازو بربای
پیش که آیدت مرگ پای آگیش

(Ölüm, ayağını uzatmış gelmekte. Kendi can azığını ondan kap!)

آلایش [ālāyiş]: آلودن [ālūden] ve آلاییدن [ālāyīden] lafẓlarından ism-i maṣdardır, bulaşış maʿnāsına. Mīr Naẓmī, beyt:

برای لقمهٔ مگشا دهان را
مساز آلایش منت زبان را

(Bir lokma için ağız açma! Dilini minnete bulaştırma!)

آلش [āliş]: Kesr-i lām ile. ʿAcele ve şitāb maʿnāsına ki yürümekte ola. Yaʿnī süʿatle yürümek. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*.

آمرزش [āmurziş]: آمرزیدن [āmurzīden]den ism-i maṣdardır, yarlıgamak maʿnāsına. Mīr Naẓmī, der-münācāt, meşnevī:

مکن رد از درت صاحب خطا را
که گیرد عاصیان زیل رجا را

بخواهد از تو آمرزش گنهکار
چو عفو و رحمت تو بهر بد کار

(Hatalı kulunu kapından geri çevirme, çünkü onlar umut eteğini tutarlar. Günahkār senin affetmeni bekler, çünkü senin af ve rahmetin onlar içindir.)

آمیزش [āmīziş]: آمیختن [āmīḫten] lafzından ism-i maṣdardır be-ḳavl-i müteḳaddimīn. Ammā merḥūm Sūdī Efendi ḳavlince bu maḳūleleri yine kendi cinsinden müştaḳ eder. Meşelā آمیز [āmīz] lafzını آمیزیدن [āmīzīden]den müştaḳ ṣīġa-i emr eder. Ol taḳdīrce آمیزیدن [āmīzīden] lafẓından ism-i maṣdar olur.

آورگوش [āver gūş]: İki maʿnāyadır, آور گوش [gūş-āver] taḳdīrinde. Bir maʿnāsı "küpe" ve bir maʿnāsı "dinle!" demek olur.

آهنکش [āhen-keş]: Feṭḥ-i hā vü kāf ve sükūn-ı nūn ile. Mıḳnāṭīs taşıdır. آهنربا [āhen-rubā] dahi derler. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*.

مع الغين المعجمه
[maʿa'l-ġayni'l-muʿceme]

آروغ [ārūġ]: Żamm-ı rā'-i mühmele vü vāv-ı maʿrūf ile. Geğirmek ki ṭaʿām miʿdede ġaleyān edip hażma ḳarīb oldukta, rīḥ-ı ʿārıżī ḥareket edip fem-i miʿdeden ẓāhir olan ṣadādır. آجل [ācul], راجل [rācul] ve آرغ [āruġ] dahi derler. Ḥakīm Enverī, beyt:

ز امتلا هضم نیابد به دو صد کوزه فقاع
گر کسی نان خورد و بر درش آروغ زند

(Eğer bir kimse onun ekmeğini yiyip kapısında geğirse, iki yüz bardak hurma şarabı içse dahi hazımsızlığı sürer.)

آرغ [āruġ] vāv'sız rā'nın żammesiyle de istiʿmāl olunur. Şems-i Faḫrī, beyt:

فقع نا خورده چند از معدهٔ تنگ
به ریشم برهلد ایام از آرغ

(Felek ne zamana dek tıkabasa dolu mideyle şerbet içmeyip yüzüme geğirecek!)

آریغ [ārīġ]: Kesr-i rā'-i mühmele ve sükūn-ı yā-yı taḥtānī ile. Sözden yāḫud bir şey' ṣudūrundan dil-teng olup müteġayyir olmak. Şems-i Faḫrī, beyt:

از جفای زمانه چند رسد
به دل خسته نفرت و آریغ

(Ne zamana dek feleğin cefası yüzünden yaralı gönle nefret ve üzüntü ulaşacak!)

Ferheng-i Cihāngīrī'de be-maʿnī-i kīne. Ḫüsrevānī, beyt:

آه از دل آن نگاه بد مهر
که آریغ ز من به دل گرفته

(Ah o acımasız bakışın gönlünden! Gönlünde bana kin tutmuş.)

آزغ [āzaġ]: Feṯḥ-i zā'-i muʿceme ile. Bāġ budantısı. Aḥmed ibni İsmaʿīl bu lüġat tefsīrinde اغصان الكُرم من مايقطع و هو yaʿnī üzüm teğeği dallarından kesilen ziyādeler demiş.

آژغ [ājuġ]: Żamm-ı zā'-i Fārsī ile. İki maʿnāyadır.

Evvel, līf-i ḥurmā.

Ṣānī, her ağacın ḥurde çıkan dalları. Ebulmaʿānī, beyt:

پر شد جهان ز دبدبهٔ صیت معدلت
مرغان ثنای مدح تو خوانند بر آژغ

(Dünya, adalet sesinin debdebesiyle doldu. Kuşlar, dallar üstünde senin övgünü okuyorlar.)

آژوغ [ājūġ]: Żamm-ı zā'-i Fārsī vü vāv-ı maʿrūf ile. Küf ve pās, demirde ve ġayrıda. Ebulmaʿānī, beyt:

خصمت نتواند که کشد تیغ از نیام
از وهم تو آژوغ گرفتست در بغل

(Düşmanın, senin korkunla pas tuttuğu için kılıcını kınından çekemez.)

آزیغ [āzīġ]: Kesr-i zā'-i muʿceme ile. Ṭabīʿat nefret eylemek. Ebulmaʿānī, beyt:

ز شعر بی مزهٔ جاهلان شود حاصل
به طبع اهل هنر ار نشیندش آزیغ

(Cahillerin tatsız tuzsuz şiiri, hüner sahiplerinin tabiatında nefret uyandırır.)

آسموغ [āsmūġ]: Sükūn-ı sīn-i mühmele ve żamm-ı mīm ile. *Ferheng-i Cihāngīrī*'de bir dīv yaʿnī şeyṭān ʿaleyhi'l-laʿnenin adıdır ehrīmen tevābiʿinden. Süḫan-çīnī ve kiẕb söylemek ile maʿrūftur. Kārı muttaṣıl **(76ᵃ)** iki ādem miyānına fitne, āşūb ve ġavġā bırakmaktır. Ṭayān-ı Merġazī, beyt:

گفته اش جملگی دروغ بود
او سخن چین آسموغ بود

(Bütün sözleri yalandı. Dedikoducu Āsmūg idi.)

آشوغ [āşūġ]: Żamm-ı şīn-i muʿceme vü vāv-ı maʿrūf ile. Mechūl nesne, ādem ve ġayrı. Ḥakīm Ṭarṭarī, beyt:

چه کنم از جفای دهر که من
هستم آشوغ در میان شما

(Feleğin cefasına ne yapayım? Ben sizin aranızdaki meçhul birisiyim.)

آمرغ [āmurġ]: Żamm-ı mīm ile. Üç maʿnāya gelir.

Evvel, miḳdār-ı cüz'ī maʿnāsına. Mevlānā Kisāyī, beyt:

از عمر نماندست بر من مگر آمرغ
وز کیسه نماندست بر من مگر آخال

(Ömrümden bir şey kalmadı, belki birazcık... Kesede bir şey kalmadı, belki çerçöp...)

Bu maʿnāyı mü'eyyid, beyt:

سیل ستم و حادثه از سر چو گذر کرد
وز مایهٔ امید نماندست چو آمرغ

Şems-i Faḫrī

(Bela ve olay seli baştan aştı. Hiç umut kırıntısı kalmadı.)

Tuḥfetü'l-Aḥbāb ṣāḥibi dahi اندکی از چیزی باشد[1] demiştir.

Ṣānī, nefʿ ve fā'ide maʿnāsına. Ḥakīm Senāyī, beyt:

1 Az bir şey.

به یکی دلو سیر گردد مرغ
صد درم مر مرا شود آمرغ

(Yüz kova bize az gelirken, kuş bir kova suyla hararet giderir.)

Şāliş, Mīrzā İbrāhīm risālesinde be-maʿnī-i ḳadr ü ḳıymet. Ve bu ḳavli mü'eyyid, Ebū Şekūr, beyt:

جوان تاش پیری نیاید به روی
جوانی به آمرغ نزدیک اوی

(Henüz yaşlılık belirtileriyle karşılaşmamış genç için gençlik kıymetlidir.)

Ferheng-i Cihāngīrī'de be-maʿnī-i ḳadr ü mertebe vāḳiʿdir. Ebū Şekūr, beyt:

نداند دل آمرغ پیوند دوست
بداند که بی دوست کارش نکوست

(Gönül dosta bağlılığın kıymetini bilmiyor, dost olmadan işinin iyi olacağını sanıyor.)

آموغ [āmūġ]: Żamm-ı mīm ü vāv-ı maʿrūf ile. Ḳadd, ḳāmet, vaḳār ve heybet maʿnāsına. Mīr Naẓmī, meşnevī:

بگیرد لرزه در اندام شیران
ز آموغ و وقار شاه ایران

نگیرد جای هرگز کوه از بیم
که بود آموغ شاه از تاج و دیهیم

(İran şahının vakar ve heybetiyle aslanları titreme tutar. Şah, tacı ve tahtıyla bütün heybetini gösterince dağ da korkusundan asla yerinde duramaz.)

آمیغ [āmīġ]: Kesr-i mīm ile. İki maʿnāyadır. Evvel be-maʿnī-i آمیخته [āmīḫte]. Üstād Rūdekī, beyt:

آه از جور این زمانهٔ شوم
همه شادی و من عنا آمیغ

(Bu uğursuz feleğin kötülüklerinden el-aman! Herkes mutlu, bense üzüntüyle karışık!)

Tuḥfetü'l-Aḥbāb'da ism-i maṣdardır. Ḥakīm Ḫāḳānī, beyt:

بحریست کفش که ماهیش تیغ
بر ماهی بحر گوهرآمیغ

(Eli bir deniz, o denizin balığı da kılıçtır. Hem de mücevherle karışık bir balık.)

Bu maʿnāyı mü'eyyid, Üstād ʿUnṣurī, beyt:

چو آمیغ برنا شد آراسته
دو خفته سه باشند برخاسته

(Gençler bir araya gelip karışınca, iki uyuyup üç kalkarlar.)

Risāle-i Mīrzā İbrāhīm'de dahi bu maʿnāya menḳūldür.

Şānī, *Ferheng-i Cihāngīrī*'de be-maʿnī-i mücāmaʿat u mübāşeret masṭūrdur. Bu ḳavli mü'eyyid, Ḥakīm Esedī, beyt:

بسی گرد آمیغ خوبان مگرد
که تن سست و جان کم کند روی زرد

(Güzellerin peşinde çok da dolaşma! Bedenin zayıf, canın tez, yüzün sarı olur.)

آهنجلوغ [āhencelūġ]: Feṭḥ-i hā vü cīm, sükūn-ı nūn ve żamm-ı lām ile. Be-maʿnī-i فشردن[fuşurden], yaʿnī sıkmak.

آیاغ [āyāġ]: Feṭḥ-i yā-yı taḥtānī ile. Dāğ maʿnāsınadır. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*.

مع القاف
[maʿa'l-ḳāf]

آبوق [ābūḳ]: Żamm-ı bā'-i muvaḥḥade vü vāv-ı mechūle ile. Gül-i nīlūfer. ʿAmīd-i Lūyegī, beyt:

صنعش ز سر کوه برویانده شقایق
در باغ دماند لطفش سوری و آبوق

(Yaratıcılığı, dağın başında lale bitirdi. Lutfu, bahçede kırmızı gül ve nilüfer çiçeği yeşertti.)

آروق [ārūḳ]: Be-maʿnī-i آروغ [ārūġ]-ı merḳūm. Şeyḫ Evḥadī, der-*Cām-ı Cem*, beyt:

با چنین خوردن و چنان آروق
کی بری رخت خیش بر عیوق

(Böylesi bir yeme ve böylesi bir geğirmeyle yükünü nasıl ayyuka çıkaracaksın!)

آنجاق [āncāḳ]: Onda demektir. Çağatay lisānıdır. Ḫᵛācū-yı Kirmanī, beyt:

در جافجانان خطا کافر نمی کرد این جفا
این بسکه در عهد تو ما یاد آوریم آنجاق را

(Hatā'lı cefacı ve kāfir güzeller bile bu cefayı yapmazdı. Senin zamanında orayı anıyor olmamız kāfi!)

مع الفا
[maʿa'l-fā]

آصف [āṣaf]: Ḥażret-i Süleymān ʿalá-nebiyyinā ve ʿaleyhi's-selām'ın vezīri Āṣaf bin Berḫiyā'dır ḫuṣūṣan ve ṣā'ir vüzerāya derler ʿumūmen. *Şerefnāme*'de Benī İsrā'īl'den bir ʿālim ve fāżıl kimesnenin nāmıdır. İki maʿnāya, Ebulmaʿānī, der-medḥ-i vezīr, beyt:

گر سلیمان نیست اینجا مملکت خالی نبود
آصفی مانند آصف هست پیش شهریار

(Süleyman burada yoksa da memleket boş değil. Padişahın Āsaf gibi bir veziri var.)

مع الکاف
[maʿa'l-kāf]

آبک [ābuk]: Żamm-ı bāʾ-i muvaḥḥade ile. Üç maʿnāya gelir.

Evvel, kīmyāgerler ıṣṭılāḥında ziybaḳa derler. Taʿrīb edip آبق [ābuḳ] dediler. Mīr Ḫuceste, beyt:

مس وجود من شود از مَی بسان زر
گویا که مَی چو آبک ز اجزای کیمیاست

(Bedenim bakırı, şarapla altına döner. Sanki şarap, kimya maddelerinden civa olmuş.)

Ṣānī, ābile yaʿnī kabarcık ki eṭfālde ekşer vāḳiʿ olur.

Ṣāliş, sulu nesne ve su ile dolu ẓarf miṣillü nesneye **(76ᵇ)** derler.

آتشک [āteşek]: Fetḥateyn ile üç maʿnāyadır.

Evvel, bir ʿillettir ki Fereng zaḥmeti derler. Māddesi dem-i muḫteriḳtir.

Ṣānī, *Mecmaʿu'l-Fürs*'te yıldız kurdu ki شبتاب [şeb-tāb], شبچراغک [şeb-çerāġek] ve ولد الزنا [veleduʾz-zinā] dahi derler.

Ṣāliş, *Ferheng-i Cihāngīrī*'de be-maʿnī-i berḳ ki Türkīde "şimşek" derler.

آخرک [āḫurek]: Żamm-ı ḫāʾ-i muʿceme ve fetḥ-i rāʾ-i mühmele ile. Bālā-yı sīnede ve zīr-i gerdende olan üstüḫᵛān. Mīr Ḫüsrev, beyt:

تیغ تو تیز نیست که شد خنگ توسنی
درخورد او به گردن خصم آخرک بود

(Senin kılıcın keskin değil, vahşi bir at oldu. O, düşmanın boynuna kemik/kolan olsa yakışır.)

آدک [ādek]: Fetḥ-i dāl-ı mühmele ile. Cezīre maʿnāsınadır. Ebulmaʿānī, beyt:

ز آتش غضبت همچو خاری و خاشاک
میان بحر بسوزد عدوت بر آدک

(Düşmanın, senin öfkenin ateşiyle, deniz ortasındaki adada süprüntü gibi yanar.)

آرده بخرک [ārdebuḫrek]: Żamm-ı bāʾ-i muvaḥḥade, sükūn-ı ḫā ve fetḥ-i rāʾ-i mühmele ile. *Müʾeyyidü'l-Fużalāʾ*da bir meyvedir. İri, çengāl gibi dikenleri olur. Ona teşbīhen iri çengāle dahi derler. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

آزرنک [āzerenk]: Fetḥ-i zāʾ-i muʿceme vü rāʾ-i mühmele ve sükūn-ı nūn ile. *Müʾeyyidü'l-Fużalāʾ*da ḫıyār-ı sebz ve *Ferheng-i Cihāngīrī*'de be-maʿnī-i felāket, miḥnet ve ġam-ı saḫt. Ḥakīm Sūzenī, beyt:

انصاف و عدل شاه به تدبیر و رای تو
برداشت از جهان ستم و جور و آزرنگ

(Padişahın adalet ve insafı, senin düşünce ve tedbirinle dünyadan zulüm, kötülük ve sıkıntıyı kaldırdı.)

آزفنداک [āzfendāk]: Sükūn-ı zāʾ-i muʿceme vü nūn ve fetḥ-i fā vü dāl ile. Ḳavs-i ḳuzaḥ. Arżdan ṣuʿūd eder laṭīf buḫārdır. Ol vaḳit ki şemsin eṭrāfı buḫārdan ḫālī ola, memerr-i şuʿāʿ ol laṭīf buḫār üzerine düşe, şemsin ʿaksi ol buḫārı elvān eder, keyfiyyet ü kemmiyyet ḥasebiyle ḳavs-i ḳuzaḥ ẓāhir olur. Bu ḳavlin delīli ḳavs-i ḳuzaḥ taḥteʾş-şems vāḳiʿ olmayıp, şemsin muḳābilinde ya cānib-i şarḳta ya ṭaraf-ı ġarbda olduğudur. Ḥakīm Esedī, beyt:

کمان آزفنداک شد ژاله تیر
گل غنجه پیکان زره آبگیر

(Yay gökkuşağı, ok dolu, temren gülgoncası, zırh da göl oldu.)

Üstād Laṭīfī, beyt:

میغ چون پنبه باد چون ندّاف
آزفنداک چون درونهٔ برف

(Bulut, pamuk gibi; rüzgār, tıpkı hallaç. Sanki kar içinde gökkuşağı var.)

Ferheng-i Cihāngīrī'de zā'-i Fārsī ve kesr-i fā ile آژفنداک [ājfindāk]tır.

آژیراک [ājīrāk]: Kesr-i zā'-i Fārsī, sükūn-ı yā-yı taḥtānī ve feṯḥ-i rā'-i mühmele ile. *Edātu'l-Fużalā*'da bāng-i sütūr, ya'nī düvāb ve mevāşī ṣadāsı.

آسک [āsek]: Feṯḥ-i sīn-i mühmele ile. Errecān ḳurbunda bir mevżi' ismidir. Errecān, Şīrāz'dan altmış fersaḫ ba'īd yerde vāḳi' bir şehirdir. 'Avām ġalaṭ edip "Erreġān" derler.

آفتاب گردک [āftāb-gerdek]: آفتاب پرست [āftāb-perest] dahi derler bir cānverdir. 'Arabīde حربا [ḥarbā] derler. Keẕā fī-*Mecma'i'l-Fürs*.

آفنداک [āfindāk]: Kesr-i fā ile. Be-ma'nī-i آزفنداک [āzfendāk]-ı merḳūm. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*.

آک [āk]: Be-vezn-i خاک [ḫāk]. Be-ma'nī-i āfet. Manṣūr-ı Şīrāzī, beyt:

عدوی تو که چو هیزم شکسته باد مدام
تنور حادثه می سوزدش در آتش آک

(Kaza tandırı daima, senin kütük gibi kırılası düşmanını felaket ateşinde yakar.)

Ferheng-i Cihāngīrī'de "'ayb" ma'nāsına da masṭūrdur. Ḥakīm Sūzenī, beyt:

آکی نرسید بر تو از من
صد بار مرا ز تو رسد آک

(Benim sana bir ayıbım olmadı, oysa senden bana yüz afet erişti.)

آک [āk]-ı ṣānī "āfet" olsa da münāsibdir. Zīrā şā'irin ḫiṭābı ma'şūḳa ise 'āşıḳa ma'şūḳtan 'ayb erişmez, āfet erişir.

آلک [ālek]: Feṯḥ-i lām ile. Sünbülü'ṭ-ṭayyib demektir. Hindī lisānında چهر [çehr] derler.

آموزناک [āmūznāk]: Zā'-i mevḳūf ve feṯḥ-i nūn ile. Ey, "Ḫudāy te'ālā". Ve dahi mu'allim ma'nāsınadır. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

آنک [ānek]: Feṯḥ-i nūn ile. Üç ma'nāyadır.

Evvel, işāret-i ba'īddir. Nitekim اینک [īnek], işāret-i ḳarībdir.

Ṣānī, *Müşkilāt*'ta żamm-ı nūn ile آنُک [ānuk], be-ma'nī-i üsrüb, ya'nī kurşun. Ve be-ma'nī-i چون آن [ç*u*n ān].

Ṣāliṣ, *Şerefnāme*'de vücūd-ı insānda ẓāhir olan çıban nev'ine derler.

آورک [āverek]: Feṯḥ-i vāv u rā'-i mühmele ile. *Şerefnāme*'de بازپیچ [bāz-pīç] ya'nī salıncak.

آهک [āhek]: Feṯḥ-i hā ile. Alçıdır. 'Arabīde جبصین [cebṣīn] derler. Ez-*Tācü'l-Me'ṣer*, beyt:

زمین ز ملاقات طوفان تیغش
همان خاصیت یافت کز آب و آهک

(Yeryüzü, onun kılıcı tufanıyla buluştuğu için su ve alçı özelliği göstermeye başladı.) **(77[a])**

Ḥakīm Ḫāḳānī, beyt:

سنگ البرز را کند آهک
آتش آب پرور تیغش

(Onun kılıcının suyla beslenmiş ateşi, Elburz dağını alçıya çevirir.)

آهن دیک [āhen-dīk]: Maʿnā-yı terkīb, demir çömlek. Murād, kazgan miṣillü nesneler olmaktır, ve illā demir çömlek istiʿmāli baʿīddir. Ebulmaʿānī, beyt:

ز آه دود درون روز چون شب تاریک
که قرص مهر شدست بر مثال آهن دیک

(Çektiğim ahın dumanıyla gündüz karanlık geceye döndü. Güneş yuvarlağı da ateşte pişen kazan oldu.)

آیزک [āyizek]: Kesr-i yā-yı taḥtānī ve feṭḥ-i zāʾ-i muʿceme ile. Ağaç kurdu. Ammā baʿżı ferhengde kirm-i şeb-tābdır.

آیژک [āyijek]: Feṭḥ-i zāʾ-i Fārsī ile. Bemaʿnī-i آیژ [āyij]-i merḳūm, yaʿnī şerāre-i āteş. Ebulmaʿānī, beyt:

ببین به چشم بصیرت که در شب هجران
شده ز آه درون آیژک نجوم سما

(Basiret gözüyle bak ve gör! Ayrılık gecesi çektiğim ah ile gökyüzündeki yıldızlar birer kıvılcım oldu.)

آیینِ برک [āyīn-i berk]: Sükūn-ı rāʾ-i mühmele ile. Maʿnā-yı آیین [āyīn]de tevessuʿ olmakla bunda برک [berk], yat yarak maʿnāsına olur ki maʿnā-yı terkīb "ālāt ile müzeyyen ve müretteb" demek olur. Ḥakīm Firdevsī, beyt:

سوار و پیاده به آیین برک
همه زیر جوشن همه زیر ترک

(Süvari ve piyadeler hazırlandılar. Hepsi zırh giyindi, hepsi miğfer takındı.)

مع الکاف الفارسی
[maʿa'l-kāfi'l-fārsī]

آب و رنگ [āb u reng]: Leṭāfet ve revnaḳ. Ekşer, çehrede istiʿmāl olunur. Mevlānā Şāhī, beyt:

ز قد و روی تو شرمنده باغبان می گفت
که آب و رنگ ندارند سرو و لالهٔ ما

(Bahçıvan senin boyun ve yüzünden utanıp "Meğer bizim selvi ve lalemizin güzelliği yokmuş" dedi.)

آتش برگ [āteş-berg]: Sükūn-ı rāʾ-i mühmele ile. Çakmak. Mevlānā Ḫᵛāce Ḥüseyn-i Şenāyī, beyt:

شد آنچنان به رطوبت هوا که آتش برگ
ز سنگ قطره برون آورد به جای شرار

(Hava öylesine nemlendi ki çakmak, taştan ateş yerine damla çıkardı.)

آدرنگ [ādreng]: Sükūn-ı dāl u feṭḥ-i rāʾ-i mühmeleteyn ile. Ġam-ı müşkil ve muṣībet-i ʿaẓīme. Şems-i Faḫrī, beyt:

ز ترکیب دست شه و تیغ او
فلک کرد دفع غم و آدرنگ

(Padişahın eli kılıçla birleşince felek gam ve musibeti def eder.)

Ebū Şekūr, beyt:

ز فرزند بر جان و تنست آدرنگ
تو از بهر او روز و شب چون نهنگ

(Sen onun için gece gündüz timsah gibi çalışsan da oğuldan cana ve bedene bela gelebilir.)

Ḥakīm Senāyī, beyt:

از چشم بد ای مرا چو دیده
یک روز مباد آدرنگت

(Ey bana göz gibi olan! Sana kem gözden bir gün olsun bela erişmesin!)

Elif-i memdūdenin ḥaẕfıyla da cā'izdir. Nüsḫa-i Mīrzā İbrāhīm'de be-maʿnī-i demār ve helāk masṭūrdur.

آذرنگ [āẕreng]: Feṯḥ-i ẕāl-ı muʿceme ile. Be-maʿnī-i żiyā ve rūşenī. Ḥakīm Firdevsī, meşnevī:

به سنگ گران آمد از سنگ خرد
مر آن سنگ این سنگ بشکست خرد

فروغی بدید آید از هر دو سنگ
دل سنگ گشت از فروغ آذرنگ

(Çakıl taşı kayaya saldırdı, o taş bu taşı kırdı. Her iki taştan da bir alev yükseldi, taşın içi o parlaklıkla aydınlandı.)

İki pehlivānın ʿamūd ile cengleri vaṣfıdır. Kelām-ı ekābirde "āteş" maʿnāsına da vārid olmuştur. Mes'ūd-i Sa'd-ı Selmān, beyt:

چو گوگرد زد محتشم آذرنگ
که در خاکم افکند چون بادرنگ

(Kükürt gibi alevlenen gamım, beni bitki gibi toprağa fırlattı.)

آرنگ [āreng]: Feṯḥ-i rā'-i mühmele ile. Yedi maʿnāya gelir.

Evvel, levn maʿnāsına olan renk ki "güne güne" demekte "āreng āreng" derler. Ḥakīm Enverī, beyt:

از من خوش گیر زانکه گیرد
انگور ز انگور آرنگ آرنگ

(Üzüm üzüme baka baka karardığı gibi benimle hoş geçin!)

Ẓahīr-i Fāryābī, beyt:

آرنگ زرد باد چو نارنگ روی خصم
باداش سر بریده چو سر کفته بادرنگ

(Düşmanın yüzü portakal gibi sararsın! Başı ezilmiş salatalık gibi başı kesilsin!)

Ṣānī, reng-girifte, yaʿnī bir nesne bir nesneden renk almak. Şems-i Faḫrī, beyt:

اگر قلم ز جواد کفت گهر پاشد
سزد که گیرد از او همنشینیش آرنگ

(Kalem senin elinin cömertliğiyle inci saçarsa, yanında ne varsa ondan renk alması yaraşır.)

Bu maʿnāya, Kemāl İsmāʿīl, beyt:

ای عجب شمشیر خسرو از چه سبز آرنگ شد
چون همه ساله ز خون خصم می باید خورش

(Uzun yıllardır düşman kanıyla beslenmesine rağmen, Hüsrev'in kılıcı acaba niçin yeşile çaldı!)

Ṣāliş, be-maʿnī-i آرنج [ārenc], yaʿnī dirsek. Manṣūr-ı Şīrāzī, beyt:

گر به عهد تو ظلم بازد جنگ
باد دستش بریده از آرنگ

(Eğer zulüm senin zamanında savaşırsa, eli tam dirseğinden kesilsin!)

Rābiʿ, be-maʿnī-i hemānā. Üstād Rūdekī, beyt:

هرگز نکند سوی من خسته نگاهی
آرنگ نخواهد که شود شاد دل من

(Benim olduğum yere asla bakmıyor, demek ki gönlümün mutlu olmasını istemiyor.)

Ḫāmis, be-maʿnī-i renc ü miḥnet. Kemāl İsmāʿīl, beyt:

نه هرگز از تو رسیده به موری آرنگی
نه هرگز از تو رسیده به مردی آزاری

(Ne senden bir karıncaya zarar erişir, ne de senden bir kimse incinir, asla!)

Sādis, be-maʿnī-i mekr ü ḥīle. Şeref-i Şeferve, beyt:

بر طبل قمر همی زند رایت
که ای شاهد پیشه این چه آرنگست

(Ay davulu üstüne sancak dikiyor. Ey usta güzel! Bu nasıl hile!)

Sābiʿ, be-maʿnī-i ḥākim ki کنارنگ [kenāreng] dahi derler.

آزنگ [āzeng]: Feṭḥ-i zāʾ-i muʿceme ve sükūn-ı nūn ile. **(77ᵇ)** Rūy u cebīn-i insānda vāḳiʿ olan çīn yaʿnī buruşuk ki pīrlikte ve ḥālet-i ġażabda ẓāhir olur. ʿArabīde مكاسر الجلد [mekāsiru'l-cild] derler. Ḥakīm Esedī, beyt:

بر آزنگ رخ داشت آن شیخ ترک
که گر کوچکم هست کارم بزرگ

(O yaşlı köylünün yüzü buruştu. Eğer küçüksem de yaptığım iş büyük...)

Bu maʿnāya Şems-i Faḫrī zāʾ-i Fārsī ile آژنگ [ājeng] naḳl eylemiş. Şems-i Faḫrī, beyt:

ز نوک غمزهٔ کلکت که تیر فتنهٔ اوست
بر ابروان مقوس فکنده ماه آژنگ

(Senin fitne oku olan kaleminin kıyabakışı ucundan ayın yay kaşları çatıldı.)

Şāh Nāṣır-ı Ḫüsrev, beyt:

ترا چشم دردست و من آفتابم
ازیرا ز من رخ پر آژنگ چینی

(Ben güneşim, sana göz ağrısıyım. Çünkü beni görünce yüzün kırış kırış oluyor.)

Ḥakīm Ezraḳī, rubāʿī:

آن دم که یدم جوان و مویم سیه رنگ
صد جور بدی به دامنم درزده چنگ
اکنون که شدم پیر و رخ بر آژنگ
از من زن و فرزند همی دارد رنگ

(Elimin çevik, saçımın siyah olduğu zaman yüzlerce cefa ve kötülük eteğimden yakalamıştı. Yaşlanıp yüzümün kırıştığı şu zamanda ise eşim ve çocuklarım benden faydalanıyor/bana eziyet ediyor.)

آونگ [āveng]: Feṭḥ-i vāv ile. İki maʿnāyadır.

Evvel, be-maʿnī-i آویخته [āvīḫte]. Şāʿir, beyt:

جانم چو به دار هجرت آونگ شود
صحرای جهان بر دل من تنگ شود

(Canım senden ayrı olmak ülkesine alıştığı için, dünya meydanı benim gönlüme dar geliyor.)

Ḥażret-i Mevlānā, beyt:

وظیفهٔ تو رسیده نیافت راه ز در
زهی کرم که ز روزن بکردیش آونگ

(Senin rızkın geldi, kapıdan yol bulamadı. Onun pencereden asılıp girmesi ne büyük lütuf!)

Ṣānī, ol ipe derler ki ona üzüm salkımların bağlarlar, durur. Gāhī eṣvāb serdikleri ipe de derler. Ḥakīm Enverī, beyt:

دختر رز که چو بر طارم تاکش دیدی
مدتی شد که بر آونگ سرش در کنب است

(Asmanın tepesinde gördüğün üzüm kızı, bir süredir onun arzusu hevengiyle bağlıdır.)

آهنگ [āheng]: Feṭḥ-i hā ve sükūn-ı nūn ile. On maʿnāya gelir.

Evvel, be-maʿnī-i ḳaṣd ve ʿazm. Şeyḫ Saʿdī, beyt:

چو آهنگ رفتن کند جان پاک
چه بر تخت مردن چه بر روی خاک

(Aziz can gitmeye niyetlendikten sonra ister tahtta ölmüş ol ister toprak üstünde!)

Ṣānī, ihtimām ile bir nesneye ulaşmaya derler. Mevlānā Cāmī, beyt:

دراز آهنگ شد این کار با تو
ندانم چون کنم ای یار با تو

(Ey sevgili! Seninle bu iş epey uzadı. Seninle nasıl yapacağım bilmiyorum.)

Ṣāliş, mevzūn āvāz ve sāz maʿnāsına. Seyf-i İsferengī, beyt:

هر شبی زاویهٔ مدح گهربار تو بود
روشن از شمع رخ مطرب ناهید آهنگ

(Senin inci yağdıran övgünün odası, her gece Zühre sesli çalgıcının yanağı mumuyla aydınlanıyordu.)

Rābiʿ, baʿżı terākībe ṣıfat olur. Nitekim bu beyitte vāḳiʿdir. Şāʿir, beyt:

ره بط باز تیز آهنگ می زد
به رقص کبک شاهین چنگ می زد

(Yırtıcı doğan, ördeğin yolunda ahenk tutuyordu. Şahin, keklik dansıyla süzülüyordu.)

Ḫāmis, ṭāḳ-ı eyvānın cāy-ı muḥaddebi yaʿnī eğri yeri. Iṣṭılāḥ-ı miʿmārānda ona "lenge" derler. Refīʿeddīn-i Lübnānī, beyt:

جلالت ار به فلک بر به صدر بنشیند
شکسته گردد و طاق سپهر را آهنگ

(Senin celalin felek tahtına oturacak olursa, gök-kubbenin lengesi kırılır.)

Sādis, kenār-ı ṣuffe, ḥavż ve emṣāli mevāżıʿa derler. Kemāl İsmāʿīl, beyt:

ز بی نوایی جایی رسیده ام که مرا
مسافتیست که ز آهنگ صفه تا پرده

(Umutsuzlukla/azıksızlıkla sofanın kenarından perdeye kadar olan bir mesafeye ulaştım.)

Sābiʿ, ṭarz, reviş ve ṣıfat. Ḥakkāk, beyt:

چو بد کردم به تو ای شوخ بد مهر
که محزونم بدین آهنگ داری

(Ey acımasız güzel! Bana kötülük ettin! Böyle bir yol izlediğin için üzgünüm.)

Ṣāmin, ṣıfat-ı merdüm ü cānverān. Ḥakīm Ezraḳī, beyt:

زمین پیکر از یکدیگر بگسلاند
به روز نبرد تو آهنگ لشگر

(Savaş günü senin yırtıcı ordun, yeryüzünün parçalarını birbirinden ayırır.)

Tāsiʿ, be-maʿnī-i کشیدن [keşīden] ki maṣdarı آهنگیدن [āhengīden] gelir.

ʿĀṣir, be-maʿnī-i ṭavīle ve āvīḫte-i ḫāne.

مع اللام
[maʿa'l-lām]

آبسال [ābsāl]: Sükūn-ı bāʾ-i muvaḥḥade ile. Bāġ maʿnāsına. Faḫr-i Gürgānī, beyt:

همان شیپور بر صد راه تالان
بسان بلبلان در آبسالان

(Boru sesleri, bağlarda bülbül ötmesi gibi, yüz fersahlık yolu kapladı.)

آتل [ātil]: Kesr-i tāʾ-i müşennāt ile. Bir nehr-i ʿaẓīm ismidir ki Ās ve Bulġar dağlarından gelir. Rivāyet olunur ki dünyāda ol kadar büyük ırmak yoktur. Ḥattā mezbūr ırmaktan yetmişten ziyāde ırmak münşaʿib olmuştur ki hīç birisinden āsān geçilmez yaʿnī geçit vermez. Ḥakīm Ḫāḳānī, beyt:

گر سوی قندز مژگان نرسد آتل اشک
ره آتل سوی قندز به خزر بگشایید

(Volga gibi akan gözyaşı ırmağı kirpik kunduzuna/karasına ulaşmazsa, Volga'nın/gözyaşının yolunu oraya doğru açın!)

آجال [ācāl]: Fetḥ-i cīm ile. Ḫāk maʿnāsınadır. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*.

آجل [ācul]: Żamm-ı cīm ile. Be-maʿnī-i آروغ [ārūġ]-ı merḳūm, yaʿnī geğirmek. Rūzbihān-ı Baḳlī, beyt:

با خوشیهای دهر را بالکل
بایدت خورد و نا زدن آجل

(Dünyadaki güzelliklerin hepsinden yiyip geğirmemen gerekir.)

ʿArabīde kesr-i cīm ile آجِل [ācil] üç maʿnāya gelir. Evvel, āḫir nesne, yaʿnī teʾḫīr olunmuş. **(78[a])** Ṣānī, kopmuş ve koparmak. Ṣāliş, mehīb maʿnāsına.

آخال [āḫāl]: Fetḥ-i ḫāʾ-i muʿceme ile. Be-maʿnī-i efkendenī-i pūst-ı mīve, yaʿnī bırakılmış meyve kabuğu. Ve terāşe-i çūb, ḫas ve ḫāşāk miṣillü nesneler. Ḥakīm Senāyī, beyt:

دامن تردامنان عقل در آخال کش
ساعد هودج کشان عشق پر خلخال کن

(Akıl ve namus sahiplerinin eteğini süpür/temizle! Aşk mahmilini çekenlerin kolunu bilezikle doldur!)

Üstād Ferruḫī, beyt:

از بس گل مجهول که در باغ بخندید
نزدیک همه کس گل معروف شد آخال

(Bahçede ne olduğu belli olmayan o kadar çiçek gülümsedi ki herkesin bildiği gül arada kaldı.)

آذرگل [āẕergul]: Sarı renk bir laṭīf çiçektir. Ḫʷāce Selmān, beyt:

به وقت قهر در میدان ز آب آذر برانگیزی
به گاه لطف در کانون آذرگل برویانی

(Öfke zamanı savaş meydanında sudan ateş çıkarırsın. İyilik zamanı da ateş ocağından āzergül çiçeği yeşertirsin.)

آسال [āsāl]: Fetḥ-i sīn-i mühmele ile. Be-maʿnī-i bünyād. Ebū Şekūr, beyt:

ز دانا شنیدم که پیمان شکن
زن جاف جافست و آسال کن

(Bir bilgeden şöyle işitmiştim: "Verdiği sözü tutmayan kişi yuva yıkıcı fahişe kadına benzer".)

آشبغول [āşbeġūl]: Sükūn-ı şīn-i muʿceme ile. Ḥubūbāttan "boy" dedikleridir ki ʿArabīde حُلبه [ḥulbe] derler żamm-ı ḫāʾ-i mühmele ile.

آشپول [āşpūl]: Sükūn-ı şīn-i muʿceme ve żamm-ı bāʾ-i Fārsī ile. Ḫavyārdır ki balık karnından çıkar. Ve balık yumurtasına da derler.

آغال [āġāl]: Ġayn-ı muʿceme ile. Yedi maʿnāya gelir.

Evvel, ceng ve ḫuṣūmete taḥrīṣ etmek maʿnāsına. Keẕā fi'ṣ-*Ṣıḥāḥ*.

Ṣānī, taḥrīk-i fitne. Şāʿir demiştir, beyt:

ترک آغال فتنه سازی کن
جامهٔ خلق خود نمازی کن

(Fitneyi, insanları tahrik etmeyi bırak! Kendi yaradılış elbiseni temizle!)

Ḥasan-ı Kāşī, beyt:

به گرد عارض آن زلف را بیاغالد
به روم قافلهٔ زنگبار بگشاید

(O saç, yanağın etrafında fitneler uyandırıyor. Afrika kafilesi, Anadolu'ya açılıyor.)

Ṣāliş, ṣīġa-i emr olur. Bu maʿnāya, Ḥakīm Firdevsī, beyt:

تو لشگر برآغال بر لشگرش
به یکبار تا خیره گردد سرش

(Sen onun askeri üstüne topyekün asker gönder! Böylece neye uğradığını şaşırsın!)

Rābiʿ, *Ferheng-i Cihāngīrī*'de "lokmayı çiğnemeyip yutmak" maʿnāsına. Ḥakīm Ezraḳī, beyt:

ز روی تیغ تو اندر دو چشم دشمن تو
دهان گشاده نماید نهنگ مرگ آغال

(Senin kılıcın yüzünden düşmanın iki gözünde, çiğnemeden yiyici ölüm timsahı ağız açmış bekliyor.)

Ḫāmis, dağda ve ṣaḥrāda koyun yatmak için ettikleri ağıl.

Sādis, ḫāne-i zenbūr.

Sābiʿ, be-maʿnī-i āġāz, yaʿnī ibtidā.

آغل [āġil]: Kesr-i ġayn-ı muʿceme ile. Cāy-ı gūsfendān. *Ferheng-i Cihāngīrī*'de be-maʿnī-i آغال [āġāl]-ı merḳūm masṭūrdur. Be-maʿnī-i evvel, Ḥażret-i Mevlānā, beyt:

برو برو که خران آمدند به آغلها
خر جوان و خر پیر و خر یکساله

(Git, git! Zira eşekler ağıla geldiler. Genç eşek, yaşlı eşek ve bir yaşındaki eşek...)

آغول [āġūl]: Żamm-ı ġayn ile. Be-maʿnī-i آغل [āġil]-i merḳūm.

آغیل [āġīl]: Kesr-i ġayn-ı muʿceme ve sükūn-ı yā ile. Göz ucuyla bakmak ki چشماغیل [çeşm-āġīl] dahi derler. Şems-i Faḫrī, beyt:

گر کند شهریار خصم شکار
سوی گردون به چشم چشماغیل

(Düşman avlayıcı padişah, gökyüzüne göz ucuyla bakarsa...)

Ḥakkāk, der-vaṣf-ı dilber, beyt:

نرمک او را سلام کردم وی
کرد سویم نگه به چشماغیل

(Ona yavaşça selam verdim, o da bana doğru göz ucuyla bir baktı.)

آل [āl]: Sekiz maʿnāya gelir.

Evvel, mekr ve ḥīle maʿnāsına.

Ṣānī, bir maʿlūm renktir. Nīm-reng-i surḫtur. Mīrzā Ḳāsım-ı Kūtābādī, der-vaṣf-ı İbrāhīm Mīrzā, beyt:

در اطلس آل و گرم سرکش
ابراهیمی میان آتش

(Ateş kırmızısı ipek kumaş içinde, sanki ateş ortasındaki Hz. İbrahim gibiydi.)

Ṣāliş, bir nevʿ pullu balıktır. Ġāyet iri olur. بال [bāl] ve وال [vāl] dahi derler.

Rābiʿ, bir maraż-ı mühliktir. Henüz doğurmuş ʿavrata vāḳiʿ ve ʿārıż olur yedi gününe dek. ʿArabīde ona عقيده [ʿaḳīde] derler.

Ḥāmis, yüksek yer.

Sādis, nīze ile vurmak. Şāʿir, beyt:

هر طعنه به آل تیز کرده
گویی که فلک ستیز کرده

(Mızrak ucuyla her öfkeli vuruşunda, sanki felek savaşıyor/inatlaşıyor sanırdın.)

Sābiʿ, sürʿat ve şitāb ile gitmek.

Ṣāmin, bir nesnenin levni ẓāhir olmak. Ṭālib-i Āmulī, beyt:

نه باده یابی ای روشن نه رنگ ساقئ لعل
نه چشمه بینی ای صافی نه چهره بینی ای آل

(Ne parlak bir şarap bulursun ne de lal dudaklı bir sāki! Ne saf bir çeşme görürsün ne de kırmızı bir yüz!)

Lüġat-i müşterekedir. ʿArabīde dört maʿnāya gelir.

Evvel be-maʿnī-i serāb ki bādiyelerde su gibi görünür. Ḥüseyn Vāʿiz-i Kāşifī, beyt:

نسبت دست تو می کردم به دریا عقل گفت
رسم دانش نیست کردن نسبت دریا به آل

(Denizi senin eline benzetince aklım bana dedi ki: "Serabı denize benzetmek akıl işi değildir!".)

Ṣānī, her nesnenin şaḫṣına derler. Mīr Naẓmī, beyt:

شخصی که بود طرفه تمثال
مخصوص به اوست هیأت آل **(78b)**

(Az görülür tipe sahip şahısların bir özelliği de kırmızı yüzlü olmaktır.)

Ṣāliş, nesl ve aʿḳāb ki evlād-ı evlād-ı evlāddır. Rābiʿ, şarābın esmāsından bir isimdir ki şām u seḥer içilir. Ve Türkistān'da pādişāh mührüne derler, aḥkām üzerinde olur. Ona "altamġa" derler. Ḥakīm Nizārī-i Ḳuhistānī, beyt:

ز بیم خاتم القاب تو نهادستند
به حکم یرلیغ از آل ایلخان یاقوت

(İlhanlılar, senin lakaplarını taşıyan yüzüğün korkusuyla yarlık hükmüne altamga kondurdular.)

Ve lüġat-i Ḫʷārezm'de "ḫandān" maʿnāsına geldiği mastūrdur.

آمل [āmul]: Żamm-ı mīm ile. Vilāyet-i Māzenderān'da bir şehrin ismidir. Ṭālib, şehr-i mezbūrdan olduğuna demiştir, Ṭālib-i Āmulī, beyt:

ز مکث ملتان نزدیک شد بدانکه مرا
بدل شود به لقب آملی به ملتانی

(Anlaşılıyor ki Moltan'da bulunmak sebebiyle, bana Moltanlı Āmulī lakabı karşılık oldu.)

Ṭālib-i Āmulī, beyt:

بلی چو بلبل آمل شود ترانه سرای
چه جای زمزمهٔ عندلیب شیرازست

(Evet, Āmul bülbülü ötmeye başladığına göre Şiraz bülbülünün ötmesi pek yersiz olur.)

آهول [āhūl]: Żamm-ı hā vü vāv-ı maʿrūf ile. Zīr-zemīn yolu maʿnāsına. Mīr Naẓmī, der-vaṣf-ı ḥişār, beyt:

ز بیرون قلعه را کردند آهول
ولی نتوان که یابند راه موصول

(Kalenin dışından bir tünel kazdılar, fakat bağlantı yolunu bulamadılar.)

Zebān-ı Hindīde bir ağaç ismidir ki kökünü kaynatıp suyuyla surḫ-reng câme boyarlar.

مع الميم
[mīm-l'aʿam]

آبِ آجام [āb-ı ācām]: Fetḥ-i cīm ile. Kamışlık ve sazlıkta olan su. Ḥakīm Şīrāzī, beyt:

آب آجام و بطایح بدترست
که آن به پیشه وین به سنگ اخضرست

(Kamışlık ve bataklık suyu pistir. Biri çerçöplüdür, diğeri de yosun tutmuş taştır.)

آبام [ābām]: Bā'-i muvaḥḥade ile. Burc maʿnāsınadır ʿumūmen her ne burcu olursa ve güvercin burcu ḫuṣūṣan. Ve bi-ḥasebi'l-iʿtibār burūc-ı kevākibe de derler. Mīr Naẓmī, beyt:

چو آید مهر در ایام میزان
شود با عنبر و کافور یکسان

(Güneş Terazi burcuna gelince amber ve kāfur denk olur.)

Yaʿnī gece gündüz berāber olur.

آبشیم [ābşīm]: Sükūn-ı bā vü yā ve kesr-i şīn-i muʿceme ile. İbrīşim maʿnāsınadır. Ammā baʿżı ferhengde ḫām ibrīşim olmak üzre taḫṣīṣ ve taṣḥīh eylemişlerdir.

آبِ گرم [āb-ı germ]: Ilıca dedikleri ḥammām-ı Ḫudāyīdir. Şāʿir-i ṭabīb, beyt:

جرب را بکن آب گرمش دوا
دو باری بدن گر بشویی روا

(Uyuzun çaresi kaplıcadır. Bedenini bir iki kez yıkasan yeterlidir.)

آبلهٔ چشم [ābile-i çeşm]: Göze maḫṣūṣ bir ʿillettir. Türkīde "itdirseği" derler. Şāʿir, beyt:

دیدم رقیب به زانوی دلبر غنوده بود
در دیدهٔ دل آبلهٔ چشم شد همان

(Rakibi sevgilinin dizi dibinde uyurken gördüm. O an gözümde itdirseği çıktı.)

آتشِ سم [āteş-i sum]: Żamm-ı sīn-i mühmele ile. At sürʿatle taş üzerinde yürüdükte naʿlından çıkan āteş şerāresidir.

آدم [ādem]: Ḥażret-i Ebu'l-beşer ʿalánebiyyinā ve ʿaleyhi's-selām topraktan ḫalḳ olunduğu için Ādem tesmiye olunmuştur. Zīrā آدیم [ādīm], arż maʿnāsınadır. Ondan sonra evlādına ism-i muṭlaḳ olmuştur. Ḫᵛāce Ḥāfıẓ, beyt:

در نقد عیش کوش که چون آبخور نماند
آدم بهشت روضهٔ دارالسلام را

(Fırsat eldeyken yaşa! Çünkü Hz. Ādem nasibi kalmayınca cenneti bırakmak zorunda kaldı.)

Şeyḫ Saʿdī, mışraʿ:

بنی آدم اعضای یکدیگرست

(İnsanoğlu birbirinin organı hükmündedir.)

آذر بهرام [āzur-behrām]: Żamm-ı ẕāl-ı muʿceme ile. Āteşgede-i Fārs'ın üçüncü muʿaẓẓam āteşgedesi ismidir.

آذرم [āẕrem]: Sükūn-ı ẕāl-ı muʿceme ve fetḥ-i rā'-i mühmele ile. Teğelti ki نمدِ زین [nemed-i zīn] dahi derler. Ḥakīm Esedī, beyt:

چنان باشنه حمله کرد ادهمش
که در حمله خوی خون شد آذرمش

(Atı öylesine bir saldırdı ki hamle eder etmez teğeltiden kan damladı.)

شنه [şeneh], şübhe maʿnāsınadır. Ammā Şems-i Faḫrī, "eyerin iki parça keçesi"ne derler. Türkīde "eyrim" dedikleridir. Beyt:

زین اسب کتلجئ شه را
از مه و مهر بسته آذرم است

(Padişahın hizmetçisi bu atın eyrimini aydan ve güneşten bağlamış.)

کتلجی [ketelcī], pādişāhlara maḫṣūṣ ḫidmetkārdır. *Ferheng-i Cihāngīrī*'de آدرم [ādrem] dāl-ı mühmele ile iki maʿnāyadır.

Evvel, be-maʿnī-i nemed-i zīn. Şeref-i Şeferve, beyt:

دو پهلوی من از خشکی بسوده
چو آن اسبی که او را آذرم نی

(İki yanım, teğeltisi olmayan at gibi kuruluktan ezildi.)

Ṣānī, be-maʿnī-i esliḥa. Şemşīr, ḫançer ve emṣāli nesneler. Ṣāḥib-i *Ferheng-i Manẓūme*, beyt:

چیست انجام آخر کارست
آدرم اسلحه که خونخوارست

(Encām nedir, işin sonudur. Ādrem, kan dökücü silahlardır.)

آرام [ārām]: Rāʾ-i mühmele ile آرمیدن [āremīden]den ism-i maṣdardır. İki maʿnāyadır.

Evvel, dinlenmek, sükūn maʿnāsına. **(79ª)** Seyfeddīn-i Zeherī, beyt:

ای برده ز من قرار و آرام
نزد من بی قرار آرام

(Ey benden sabır ve sessizliği götüren! Benim yanımda durmaksızın dinlen!)

Ve ārām-ı evvel ḳarār ve sükūn, ṣānī emrdir, "dinlen!" demektir.

Ve ṣānī, mevżiʿ ve mekān maʿnāsınadır. Ḥakīm Firdevsī, beyt:

به مردی نشیند به آرام تو
ز تاج و کمر بسترد نام تو

(Senin bölgende mertlikle oturuyor, senin namına taç ve kemer kuşanıyor.)

آردم [ārdem]: Sükūn-ı rā vü feṯḥ-i dāl-ı mühmeleteyn ile. Gül-i āẕergūn maʿnāsınadır. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*.

آزرم [āzerm]: Feṯḥ-i zāʾ-i muʿceme ve sükūn-ı rāʾ-i mühmele ile. On beş maʿnāya gelir.

Evvel, be-maʿnī-i şerm ü ḥayā. Mīr Ḫüsrev, beyt:

چو بازار تمنا گرمتر گشت
دلم ز اندیشه بی آزرمتر گشت

(Temenni pazarı kızışınca gönlüm düşünmekten hiç utanmaz.)

Üstād Laṭīfī, beyt:

هرکه ایمان و دین و شرم دارد
ز مردان و زنان آزرم دارد

(İmanı, dini ve utanması olan herkes, kadın ve erkeklerden utanır.)

Ṣānī, be-maʿnī-i edeb. Aḥmed-i Kirmānī, beyt:

فارغ همه از حیا و آزرم
بد سیرت و کینه جوی و بی شرم

(Edebi ve hayası kalmamış. İçten pazarlıklı, kindar ve utanmazdır.)

Ṣāliṣ, raḥm ve şefḳat maʿnāsına. Mīr Ḫüsrev, beyt:

بوسید برش به رفق و آزرم
خارید سرش به ناخن شرم

(Onu merhamet ve şefkatle öptü. Onun başını utangaçlık tırnağıyla kaşıdı.)

Rābiʿ, buzurgī, ʿizzet ve iʿtibār. Ḥakīm Enverī, beyt:

ای بزرگی که از بلندئ قدر
آسمان را نداشتی آزرم

(Öyle büyüksün ki senin kadrinin yüceliği yanında feleğin izzet ve itibarı yok.)

Ḥāmis, ʿadl ve inṣāf. Şeyḫ Niẓāmī, meşnevī:

پیره زنی را ستمی برگرفت
دست زد و دامن سنجر گرفت

که ای ملک آزرم تو کم دیده ام
از تو همه ساله ستم دیده ام

(Yaşlı bir kadının başı derde girdi. Durumunu anlatıp yardım istemek üzere Sencer'in huzuruna varıp dedi ki: "Ey sultan! Senin adaletinde azalma gördüm, ömrüm boyunca senden zulüm gördüm!".)

Sādis, rāḥat ve selāmet. Şeyḫ Niẓāmī, beyt:

دو کس را روزگار آزرم دادست
یکی کو مرد و دگر کو نزادست

(Felek, iki kişiye esenlik vermiştir: Biri o adam, diğeriyse henüz doğmadı.)

Sābiʿ, muḥāfaẓa maʿnāsına. Şeyḫ Niẓāmī, beyt:

دباغت چنان دادم این چرم را
که برتابد آسیب و آزرم را

(Bu deriyi öylesine işledim ki her türlü zarara dayanıklıdır.)

Ṣāmin, tüvān, tāb ve ṭāḳat maʿnāsına. Ḥakīm Firdevsī, beyt:

سر پهلوانان بدو گرم گشت
دل طوس نوذر بی آزرم گشت

(Yiğitlerin kellesi öfkeyle kızışınca Nevzer'in gönlü güçten kesildi.)

Tāsiʿ, Ḫüsrev-i Pervīz'in kızı adıdır ki babası vefātında on dört ay pādişāhlık eyledi. آزرمی دخت [āzermī-duḫt] dahi derler. Ḥakīm Firdevsī, beyt:

یکی دختری بود آزرم نام
ز تاج بزرگان شد او شادکام

(Padişahlar soyundan gelme Āzerm adlı bir kız vardı.)

ʿĀşir, ẓāhir ve āşikārā. Mīr Ḫüsrev, beyt:

باز دو گنجینه گره کرد باز
گه سخن آزرم شد و گاه راز

(Yine iki hazine kilit açtı. Söz bazen açık oldu bazen de gizli.)

Ḥādī ʿaşer, ġam ve endūh. Ḥakīm Firdevsī, beyt:

که اندر زمانه مرا کودکیست
که آزرم او بر دلم خواب نیست

(Benim bir çocuğum var, şu aralar onun sıkıntısı uykularımı kaçırıyor.)

Ṣānī ʿaşer, ṭarz-ı nīkī ve üslūb-ı ḫoşī.

Ṣāliṯ ʿaşer, مسلمان شدن [muselmān şuden]. Bu iki maʿnāya, Ebulmaʿānī, beyt:

هر آن در جهان کار آزرم زیست
بلا شبهه در راه آزرم زیست

(Dünyada güzel bir şekilde yaşayan herkes, kuşkusuz müslümanlık yolunda yaşadı.)

Rābiʿ ʿaşer, ḫorluktan komak.

Ḫāmis ʿaşer, günāh ve ḫaṭā maʿnāsına. Bu iki maʿnāya, Ebulmaʿānī, beyt:

کسی که گریزد به آزرم زشت
که او بی شک و شبهه آزرم یافت

(Kötülük yapmaktan geri durmayan kimse, kuşkusuz günaha girdi.)

آستیم [āstīm]: Sükūn-ı sīn-i mühmele ve kesr-i tā'-i müşennāt ile. Muḥammed Hindū Şāh *Ṣıḥāḥ*'ta be-maʿnī-i آستر [āster]. Ve baʿżı ferhengde be-maʿnī-i آستین [āstīn] menḳūldür.

آشام [āşām]: Dört vechle istiʿmāl olunur.

Evvel, ism-i fāʿil olur, آشامنده [āşāmende] maʿnāsına.

Ṣānī, آشامیدن [āşāmīden]den ṣīġa-i emr olur. Bu iki maʿnāya, Sirāceddīn-i Rācī, beyt:

در آ در بزم رندان غم آشام
ز شادی صاف شو دُرد غم آشام

(Gam yiyen rintlerin meclisine gir! Gam tortusu iç, saf mutluluğa er!)

Ṣāliş, ism-i maṣdar olur, آشامیدنی [āşāmīdenī] maʿnāsına. Seyyid Ḥüseyn-i Aḫlāṭī, beyt:

آشام خود به زخم زبان می خورد عوان
آری درندگان همه از زبان خورند

(Halk dil yarasıyla kan içer. Evet, yırtıcılar hep ağızdan yerler.)

Bu maʿnāya, Mīr Ḫüsrev, rubāʿī:

چون نتوانم که نفس رام کنم
خود را به هرزه شهرهٔ عالم کنم
زائل نشود تیرگئ خاطر من
گر چشمهٔ خور فی المثل آشام کنم

(Nefsimi yenmeye gücüm yetmeyince kendimi halt yemekle dünyaya duyurdum. Güneş çeşmesini içecek olsam bile gönlümdeki karanlık gitmez.)

ʿArabīde bu maʿnāya تجرع [tecerruʿ] derler şerbet, şarāb, su ve emṣāli nesneleri içmek maʿnāsına. Ḥakīm Ḫāḳānī, beyt:

حسرت فرو خورم چو به سینه گره شود
آشام خون دل کنم آن را فرو برم

(Hasret yiyorum, boğazımda kalınca yutabilmek için de yudum yudum gönül kanı içiyorum.)

Rābiʿ, *Ferheng-i Cihāngīrī*'de **(79b)** be-maʿnī-i خوردنی [ḫordenī] ki ʿArabīde قوت [ḳūt] derler. Bu maʿnāda bu ʿibāretle edā ederler ki وهو ما یقوم به بدن الانسان من الطعام[1].

Üstād demiştir, beyt:

به ملک شام ندهم تار مویت
ندارم گرچه گاهِ شام آشام

(Akşam yemeği için yiyeceğim yok ama Şam'ı verseler saçının teline değişmem.)

آشتوم [āştūm]: Sükūn-ı şīn ve żamm-ı tā'-i müşennāt ile. Burçak sapından eyledikleri süpürge.

آشتیم [āştīm]: Sükūn-ı şīn, kesr-i tā-i müşennāt ve yā-yı sākine ile. *Ṣıḥāḥ*'ta be-maʿnī-i rīm, yaʿnī cerāḥatten ẓāhir olan çirk ki Türkīde "irin" derler.

آکام [ākām]: Be-vezn-i نا کام [nā-kām]. Semārūġ yaʿnī mantar. Keẕā fi'ṣ-*Ṣıḥāḥ*.

آوام [āvām]: Be-maʿnī-i vām ki ʿArabīde دین [deyn], Türkīde "borç" derler. Ebulmaʿānī, beyt:

نا چار اگر شوی به نا کام
از چهر بدان مخواه آوام

(Acilen ihtiyacın olsa bile asık suratlılardan borç isteme!)

آیام [āyām]: Yā-yı taḥtānī ile. Be-maʿnī-i آوام [āvām]-ı merḳūm.

1 O, insan bedenini ayakta tutacak yiyecektir.

مع النون
[maʿa'n-nūn]

آبادان [ābādān]: آباد [ābād], maʿmūr maʿnāsınadır. Elif ve nūn ile "ziyāde maʿmūr" demek olur.

آباداییدن [ābādāyīden]: Bu آباد [ābād], taḥsīn maʿnāsına ve medḥ maʿnāsına olandır ki maṣdar olur. *Mecmaʿu'l-Fürs*'te ستودن [sutūden] ve ستوده [sutūde] maʿnālarına hem maṣdar ve hem ism-i mefʿūldür. Yaʿnī hem medḥ ve hem memdūḥ maʿnāsın ifāde eder.

آبان [ābān]: Bā'-i muvaḥḥade ile. Üç maʿnāya gelir.

Evvel, āfitāb burc-ı ʿAḳreb'de olduğu ayın ismidir ki ḥisāb-ı Rūmī'de Teşrīn-i evvel derler. Orta Güz ayıdır. Şāʿir demiştir, beyt:

گرم خونم چو آب در خرداد
سرد آهم چو باد در آبان

(Kanım Mayıs ayındaki su gibi sıcak olsa da āhım Ekim ayındaki rüzgār gibi soğuk.)

Şānī, şühūr-ı Şemsiyye'nin onuncu günü ismidir. Bu iki maʿnāya, Mesʾūd-i Saʿd-ı Selmān, beyt:

آبان ماهست و روز آبان
خرم کردن به آب رز جان

(Ābān ayı ve Ābān günü, canın üzüm suyuyla açılması vaktidir.)

Şāliş, *Ferheng-i Cihāngīrī*'de bir ferişte ismidir ki müvekkel-i maʿden-i āhendir. Māh-ı Ābān ve rūz-ı Ābān'da vāḳiʿ olan tedbīr-i umūr u meṣāliḥ ona müteʿallıḳtır. Maʿnā-yı evvel ile bu maʿnāya, Ḥakīm Ḥāḳānī, beyt:

گرچه در غربت ز بی آبان شکسته خاطرم
ز آتش خاطر به آبان ضمیران آورده ام

(Gurbette nasipsizlikle gönlüm kırılmış olsa da Ābān gibi soğuk kalplere ateş getirdim.)

Ferheng-i Ebī Naṣr-ı Fārābī'de hemze-i meftūḥa-i maḳṣūre ile (ابان eban) mervīdir.

آبایان [ābāyān]: Feṭḥ-i bā'-i muvaḥḥade vü yā-yı taḥtānī ile. Bir cebel-i ʿaẓīm ismidir. Menḳūldür ki kırk fersaḫ yüksekliği vardır.

آب باران [āb-bārān]: Şehr-i Kābil mużāfātından Ḫᵛāce-i Se Bārān nāḥiyesinde vāḳiʿ bir teferrücgāh mevżiʿin ismidir. Şāʿir demiştir, beyt:

اگرچه جای خوش کابل آب بارانست
بهشت روی زمین خواجهٔ سه بارانست

(Kābil'in güzel yeri Ābbārān olsa da yeryüzünün cenneti Hāce-i Se Bārān'dır.)

آب برین [āb-berīn]: Sükūn-ı bā'-i muvaḥḥade-i evvel, feṭḥ-i şānī ve kesr-i rā'-i mühmele ile. Be-maʿnī-i leb-i cūy-ı şikāfte, yaʿnī ırmak kenārlarında cā-be-cā yarılan yer. Ebulmaʿānī, beyt:

از خدنگ غمزه شد سوراخ سرتا پا تنم
خون روان چون آب برین هر طرف اعضای من

(Bedenim kıyabakış oku yüzünden baştan başa delindi. Her tarafımdan ırmak kıyısındaki yarık yerler gibi oluk oluk kan akıyor.)

آب تاختن [āb tāḫten]: İleri seğirtmek maʿnāsına. Üstād Rūdekī, beyt:

ز قلب آنچنان سوی دشمن بتاخت
که از هیبتش شیر نر آب تاخت

(Kalp tarafından düşmana öyle saldırdı ki heybetinden erkek aslan uzaklara kaçtı.)

آبتین [ābtīn]: Sükūn-ı bāʾ-i muvaḥḥade, kesr-i tāʾ-i müşennāt, baʿdehu yā-yı sākine ile. Nām-ı peder-i Ferīdūn Şāh'tır. Ḥakīm Ḥāḳānī, beyt:

حاصل سیمرغ چیست جز پدر رستم
قاتل ضحاک کیست جز پسر آبتین

(Simurg, Rüstem'in babasından başka ne elde etti! Dahhāk'ın katili Feridun'un oğlundan başkası olabilir mi!)

آبچین [āb-çīn]: Sükūn-ı bāʾ-i muvaḥḥade, yā-yı taḥtānī ve kesr-i cīm-i ʿAcemī ile. Meyyiti ġasl ettikten sonra tenşīf eyledikleri kirpāstır. Ḥakīm Firdevsī, beyt:

به پیمان که چیزی نخواهی ز من
ندارم به مرگ آبچین و کفن

(Andolsun ki benden bir şey isteme! Ölüye su ve kefenim dahi yok.)

Ḥakīm Esedī, beyt:

بپوشم به آیین به جامه عجم
کفن آبچین ده ز کافور نم

(Acem elbisesini usulünce giyeyim. Kefenim yaş kāfurdan olsun.)

آبدان [ābdān]: Sükūn-ı bāʾ-i muvaḥḥade ve feth-i dāl ile. آب [āb] ile ism-i ẓarf olan دان [dān]dan mürekkebdir. Üç maʿnāya gelir.

Evvel, su cemʿ olup durduğu maḥall. Ṭālib-i Āmulī, beyt:

وز میِ نا خورده از دست نسیم
موج بدمستی کند در آبدان

(Bahar yelinin elindeki henüz içilmemiş şarap yüzünden kadehte kargaşa dalgalanıyor.)

Şānī, yağmur suyu **(80[a])** irkildiği yer ki آبگیر [āb-gīr] dahi derler. Ḥakīm Ezraḳī, ḳıṭʿa:

چو ابر فندق سیمین در آبدان ریزد
برآرد از دل فیروزه شکل سیمین رنگ

مشعبدیست که برخرده ریزه های رخام
به حقه های بلورین همی کشد نیرنگ

(Bulut, gümüşten yağmurunu göle dökünce ortasından gümüş renkli bir firuze yükselir. Öyle bir hokkabazdır ki küçük mermer parçalarına billur hokkalarla tılsım çeker.)

Şāliş, maḥall-i bevl ki Türkīde "kavuk" derler. *Ferheng-i Cihāngīrī*'de, kavun, karpuz ve emşāli nesnelere mervīdir.

آبدستان [āb-destān], **آبدستدان** [āb-destdān] ve **آبدسدان** [āb-desdān]: Küllühum bemaʿnī-i āfitābe, yaʿnī ibrīḳ. İsm-i mürekkebdir آبدست [āb-dest] ile دان [dān]dan. Maʿnā-yı terkīb "ābdest ẓarfı" olur. Böyle olunca ābdeste maḫṣūṣ olan ibrīḳ olmak lāzım gelir. Ḥażret-i Mevlānā, beyt:

من خمش کردم که آمد خوان غیب
نک بتان با آبدستان می رسند

(Ben susunca gaip sofrası geldi. Şimdi huriler bir abdest kabıyla yanıma vardılar.)

Ḥakīm Ḥāḳānī, beyt:

نعیم پاک بستاند چو گرد آلوده بسپارد
ز شرم از آبدست آید نه ننگ از آبدستانش

(Kirli/günahkār bir şekilde ısmarlayıp/namaz kılıp temiz cenneti satın alır. Utancından abdest alır, abdest kabından utanmaz!)

Baʿżı ferhenglerde "maṭhara" maʿnāsına menḳūldür.

آبِ دندان [āb-ı dendān]: Egerçi maʿnā-yı muṣṭalaḥı defter-i evvelde ẕikr olundu, muḳaddem ẕikr olunan maʿnālarından ġayrı *Ferheng-i Cihāngīrī*'de "zebūn ve żaʿīf" maʿnāsınadır. Ḥakīm Enverī, beyt:

حادثه در نرد درد و فتنه در شطرنج غم
بدسکالت را حریف آب دندان یافته

(Kaza dert tavlasında, fitne ise gam satrancında senin düşmanını mağlup bulur.)

Bu beyitte "maġlūb" maʿnāsı dahi ensebdir.

Bundan ġayrı üç maʿnā daha rivāyet olunmuş. Evvel, bir nevʿ emrūddur, ġāyet laṭīf ve ābdār olur. Ṣānī, bir nevʿ kabuğu yufka dānedār enārdır. Ṣāliş, bir güne ḥalvā-yı ter-i laṭīftir. Bunlar ābdār, laṭīf ve nāzik oldukları münāsebetiyledir.

آبِ رزان [āb-ı rezān]: Şarāb-ı engūrī. رزان [rezān], üzüm ağacıdır. İsm-i mürekkeb olur. Ḫᵛāce Selmān, beyt:

بر آزرست مرا جان به یاد آب رزانم
ز شوق آب رزانم بسوخت جان بر آزر

(Canımız şarabı hatırladıkça üzülüyor. Canımız şarap şevkiyle ateşlere yanıyor.)

آبِ روغن [āb-ı revġan]: Ṣerīd yaʿnī et suyun alıp, ekmeği doğrayıp, üzerine döküp bir nevʿ ṭaʿām ederler. ʿArabīde هشم [heşm] derler. Ḥażret-i Seyyidü'l-kevneyn ve Mefḫar-ı ʿālem ṣalla'llāhu ʿaleyhi ve sellem cenābının ceddi Hāşim'e sebeb-i telḳīb, eyyām-ı ḳaḥṭ u ġalāda ḥalḳa heşm-i ṣerīd ile ziyāfet ettiği için Hāşim laḳabıyla mülaḳḳab eylediler.

آبریزگان [āb-rīzegān]: Bir ceşn-i ʿaẓīm ismidir ki Aʿcām yaʿnī ehl-i Fārs Tīr-māh'ın on üçüncü günü ʿīd-i ceşn edip birbirleri üzerlerine āb ve gülāb saçarlar. بریزگان [berīzegān] ve بزگان [bezgān] dahi derler. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*.

آبزن [āb-zen]: Sükūn-ı bāʾ-i muvaḥḥade ve feṯḥ-i zāʾ-i muʿceme ile. Ādem boyunca ṭūlānī bir ẓarftır, tābūt gibi. Bakırdan veyā demirden edip, tabak ser-pūşu gibi ser-pūş edip, tā ortasından bir delik edip, baʿżı ḫastayı içine yatırıp muʿālece ederler. Ol delik teneffüs içindir. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*.

آبستان [ābistān]: Kesr-i bāʾ-i muvaḥḥade, sükūn-ı sīn ve feṯḥ-i tāʾ-i müşennāt ile. Bemaʿnī-i آبستن [ābisten], yaʿnī yüklü ʿavrat. Hazret-i Mevlānā kuddise sirruhu, beyt:

درد زه گر رنج آبستان بود
بر جنین اشکستن زندان بود

(Hamile kadın, karnındaki sancıdan sıkıntı çekse de bu cenin için zindandan kurtuluş demektir.)

آبستن [ābisten]: Yüklü ʿavrat ve ḥayvānāta dahi derler. Muṭlaḳ "ḥāmil" maʿnāsına. Ebulmaʿānī, beyt:

حوادث را فلک آبستنست هر شام حکمت زای
که صد گونه حوادث زاید از وی پیش خورشیدش

(Felek olaylara gebedir, her gece hikmet doğurur. Zira güneş doğmadan önce yüz türlü olay doğar.)

Fārsīler شب آبستنست [şeb ābistenest] dediklerine ʿArabīde [1]اللیلة الحبلی [el-leyletu'l-ḥublā] derler.

1 Geceler gebedir.

آبستنِ فریاد خوان [ābisten-i feryād-ḫᵛān]: Yaʿnī barbeṭ. Karınlı bir sazdır. Türkīde "kopuz" derler. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

آبسکون [ābiskūn]: Kesr-i bāʾ-i muvaḥḥade, sükūn-ı sīn ve żamm-ı kāf ile. *Mecmaʿu'l-Fürs*'te Esterābād'dan üç fersaḫ yerde vāḳiʿ bir büyük ḳaryenin ismidir. Cürcān'a üç günlük mesāfedir. Vilāyet-i Ḫᵛārezm'den cārī olan **(80ᵇ)** nehr-i ʿaẓīm, meẕkūr ḳarye ḳurbundan mürūr etmekle ol nehre dahi Ābiskūn derler. Raḍıyeddīn-i Nīşābūrī, beyt:

چو بحر آبسکون گشت دیده ها باشد
شریف قالب شهزاده را در آب سکون

(Şehzadenin mübarek bedeni huzur suyunda olsun diye gözler Ābiskūn ırmağına döndü.)

Ferheng-i Cihāngīrī'de maşṭūrdur ki Ḫᵛārezm'den bir nehir gelip deryā-yı Ḫazar'a vāṣıl olur, adı Eskūn'dur. ʿAvāmm ġalaṭ edip قلزم [ḳulzum] derler. Deryāya vāṣıl olduğu maḥalde آبگون [ābgūn] ve آبسکون [ābiskūn] tesmiye edilmiştir. Muḥammed Ḫᵛārezmşāh leşger-i Tatar'dan firār edip onda olan cezīreye vardıkta eyyām-ı ʿömrü de āḫire ermiştir. Üstād Rūdekī, beyt:

گرفته روی دریا جمله کشتیهای برّ تو
ز بهر مدح خوانانت ز شروان تا به آبسکون

(Seni övecekler için denizin üstü Şirvan'dan Ābiskūn'a dek senin gemilerinle kaplanır.)

Meẕkūr cezīreye de Ābiskūn derler. Üstād Ferruḫī, beyt:

تو داری از کنار گنگ تا دریای آبسکون
تو داری از درِ گرگانج تا قصدار و تا مکران

(Sen Geng kıyısından Ābiskūn denizine dek sahipsin! Gürgenç sınırından Kusdār ve Mekrān'a dek sahipsin.)

آب سواران [āb-suvārān]: Yaʿnī حبابها [ḥabābhā]. Su üzerinde olan kabarcıklar. سوارانِ آب [suvārān-ı āb] dahi derler. Mīr Ḫüsrev, beyt:

آب که او خیمه ز باران کند
دائرهٔ آب سواران کند

(Yağmurdan çadır kuran su, hava kabarcıklarından daire yapar.)

آبسیان [ābisyān]: Kesr-i bāʾ-i muvaḥḥade, sükūn-ı sīn ve feṯḥ-i yā-yı taḥtānī ile. Gözyaşı ki اشک [eşk] ve سرشک [sirişk] dahi derler.

آبشتن [ābişten]: Kesr-i bāʾ-i muvaḥḥade, sükūn-ı şīn-i muʿceme ve feṯḥ-i tāʾ-i müşennāt ile. Gizlemek ve gizleyecek yer maʿnāsına ism-i maṣdardır. Keẕā fī-*Mecmaʿi'l-Fürs*.

آبِ طبرستان [āb-ı ṭaberistān]: Bir kūh-ı meşhūrun şāhiḳasında bir pınardır, vilāyet-i Ṭaberistān'da vāḳiʿ. Mervīdir ki ol pınarın başına varıp "dur!" deseler durur, "ak!" deseler akar, ilā-ġayri'n-nihāye bu ḥāletledir. Keẕā fī-*Mecmaʿi'l-Fürs*. Ebulmaʿānī, beyt:

همچو آب طبرستان شده اشک دیده
جریانی و سکون با سخن یار شود

(Gözyaşı Taberistan ırmağı gibi oldu. Durması da akması da sevgilinin sözüyle oluyor.)

آب گشادن [āb guşāden]: Bir ʿillettir, ekṣer atların ayağında olur. آب آوردن [āb āverden] dahi derler. Ebulmaʿānī, beyt:

پای اغیار اگر لنگ شده نیست عجب
چون ستوران بودش آب گشادن ظاهر

(Rakibin ayağı topal olursa şaşılmaz. Çünkü dört ayaklı hayvanların ayağı su toplar.)

آبگون [ābgūn]: Sükūn-ı bā ve żamm-ı kāf-ı Fārsī ile. Üç maʿnāya gelir.

Evvel, āsumānī renk yaʿnī süt māʾīsi ʿumūmen, āsumāna ve kılıca derler ḫuṣūṣan. Niẓām-ı Esterābādī, beyt:

شفق ظاهر نشد بر آبگون گردون که افتاده
فروغ مشعل تابنده بر قارورهٔ مینا

(Mavi gökyüzünde görünen şafak değil, parlak meşalenin/alevin ışığı sırça şişeye yansıyor.)

Ṣānī, bir nehr-i ʿaẓīm adıdır ki آبسکون [ābiskūn] dahi derler.

Ṣāliş, *Ferheng-i Cihāngīrī*'de nişāsta maʿnāsınadır.

آبِ مرغان [āb-ı murġān]: Ḳuhistān'da vāḳiʿ bir pınardır. Rivāyet olunur ki bir diyāra melaḫ müstevlī oldukta varıp ol pınardan bir şīşeye bir miḳdār koyup götürürler. Ol suya mülāzım kuşlar vardır, sığırcık kadardır ve ʿArabīde سار [sār] derler, ol aldıkları su kanda giderse ol kuşlar dahi ol diyāra varıp çekirgeyi bi't-tamām helāk ederler. *Ferheng-i Cihāngīrī*'de Şīrāz nevāḥīsinde bir teferrücgāh ismidir. Māh-ı Receb'de her rūz-ı Seşenbe'de ol maḥalle varıp seyr ü ṣoḥbet ederler. Şāʿir, beyt:

دیگر نروم به آب مرغان
دیگر نخورم کباب مرغان

(Artık Āb-ı Murgān'a gitmem! Artık tavuk kebabı yemem!)

آبیشن [ābīşen]: Kesr-i bāʾ-i muvaḥḥade, sükūn-ı yā-yı taḥtānī ve feṯḥ-i şīn-i muʿceme ile. Pīrāhen-i maḫṣūṣtur ki her kim küyegü olursa zifāf gecesi giydirirler. Baʿżı nüsḫada ḥaẕf-ı nūn ile (آبش ābiş) mervīdir. Mīr Naẓmī, beyt:

عروس جاه را مشاطهٔ دهر
ز دولت کرده آبیشن چو در بر

(Felek meşşatası, saltanatının damadına tam gelen bir iyi talih gömleği dikmiş.)

آبین [ābiyin]: Kesr-i bāʾ-i muvaḥḥade vü yā-yı maʿrūf ile. Şīrāz mużāfātından bir büyük ḳarye ismidir ki ḳurbunda bir maġāra vāḳiʿdir. Onda mūmyāy maʿdeni ḫāṣıl olur, ol ḳarye ḫalḳı onun muḫāfaẓasına meʾmūrlardır.

آتشِ آسمان [āteş-i āsumān]: İżāfetle. Berḳ maʿnāsınadır. Ebulmaʿānī, der-ṣıfat-ı esb, beyt:

آن بادپای و رعد صهیل و سحاب تن
مانند صاعقه به شتاب آتش آسمان **(81ᵃ)**

(O atın ayağı çeviktir, kişnemesi gökgürültüsü ve gövdesi buluttur. Yıldırım gibidir, hız bakımından şimşeği andırır.)

آتشدان [āteşdān]: دان [dān] ẓarf. آتش [āteş] maʿrūf. Ocak demektir. ʿArabīde کانون [kānūn] derler. Baʿżı yerlerde demirden ocak olur, ona münāsibdir.

آتشِ دهقان [āteş-i dihḳān]: Ẕürrāʿīn tarladan ġalleyi kaldırdıkta yerinde kalan ḫāşāke vurdukları āteş ki arż ḳuvvetlenmek içindir. Ḥakīm Ḫāḳānī, beyt:

فلک چون آتش دهقان زبان کین کشد بر من
برین ملکت به هیچم نیست مساحی و دهقانی

(Bu dünyada hiç ekinciliğim ve çiftçiliğim yok! Yine de felek bana harman ateşi gibi öfkeyle dil uzatıyor.)

آتش فشان [āteş-feşān]: Āteş saçıcı, her kim olursa. Mevlānā ʿUrfī, beyt:

صبا از کوی لیلی گر وزد بر تربت مجنون
شود آتش فشان چون شمع مغز استخوانش را

(Tan yeli Leylā'nın köyünden Mecnun'un mezarına eserse, onun kurukafasına mum gibi ateş saçılır.)

Āteş-bār maʿnāsına da gelir.

آتشین [āteşīn]: Şiddet-i ḥarāretten ʿibārettir. Āteşle muttaṣıf nesne ki ḥarf-i yā nisbet maʿnāsına ve nūn teʾkīd-i nisbet içindir. Āteşe mensūb demek olur. Mīrzā Ṣubḥī, beyt:

آهوی آتشین روی چون در بره برآید
چون بره در برآید

(Ateş yüzlü ceylan koç burcuna gelince, kuru kafur taze miskle beraber olur.)

Maʿnā-yı beyt, āfitāb Ḥamel burcuna geldikte gündüzle gece berāber olur. Çağatay lisānında bu maʿnāya "otluġ" derler. Mīr ʿAlī Şīr, beyt:

Yanmas idi hecrdin ruḥsārıŋ otluġ bolmasa
Ol sebebdin dilde bardur ʿaşḳdın taġ-ı firāḳ

(Yüzün ateş olmasa, gönül ayrılık yüzünden yanmazdı. Gönülde aşk sebebiyle ayrılık yarası olmasının sebebi budur.)

آتشکان [āteş-kān]: کانِ آتش [kān-ı āteş] taḳdīrinde. Mużāfun ileyh taḳdīm olunmuştur. Āteşgede maʿnāsına. Keşret-i istiʿmāl-i āteşten kināyedir.

آتوربان [ātūrbān]: Żamm-ı tāʾ-i müşennāt u vāv-ı mechūl, sükūn-ı rā ve feṯḥ-i bāʾ-i muvaḥḥade ile. ʿĀbid, zāhid ve ṣāḥib-i taḳvā vü veraʿ maʿnāsına isimdir. Kemā naḳalehu Aḥmed bin İsmāʿīl.

آتون [ātūn]: Żamm-ı tāʾ-i müşennāt u vāv-ı mechūl ile. İki maʿnāyadır.

Evvel, be-vezn ü maʿnī-i ḫātūn ki کدبانو [ked-bānū] derler. Kızlara taʿlīm-i ḳırāʾat u sāʾir ṣanāyiʿ-i maḫṣūṣ-ı zamān eder.

Şānī, raḥim-i māderde olan meşīme maʿnāsına. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*.

آجستن [ācesten]: Feṯḥ-i cīm ile. Ağaç ve taş dikmek ve fidān-ı eşcār ġars etmek ki henūz dikilmiş fidāna نوآجسته [nev-āceste] derler.

آجنگان [ācengān]: Feṯḥ-i cīm ü kāf-ı ʿAcemī ve sükūn-ı nūn ile. Seraḫs mużāfātından bir ḳarye ismidir. Taʿrīb edip آجنقان [ācenḳān] dediler.

آختن [āḫten]: Sükūn-ı ḫāʾ-i muʿceme ile. İsm-i maṣdardır, kılıç ve ḫançer çekmek maʿnāsına. Ḥakīm Esedī, beyt:

دگر باره هر دو سپه ساختند
کشیدند صف تیغ و خشت آختند

(Bir başka sefer her ikisi de ordu hazırladılar. Saf düzdüler, kılıç çekip kesek attılar.)

Şeyḫ Saʿdī, beyt:

گرش بر فریدون بدی تاختن
امانش ندادی به تیغ آختن

(Feridun'a saldıracak olsaydı, kılıç çekip ona aman vermezdi.)

Baʿżı ferhengde bir pādişāh ismi olmak da mervīdir.

آخریان [āḫriyān]: Sükūn-ı ḫāʾ-i muʿceme, kesr-i rāʾ-i mühmele ve feṯḥ-i yā-yı taḥtānī ile. Metāʿ, ḳumāş ve eşvāb-ı ticāret. ʿArabda سلعه [silʿa] derler. Üstād ʿAscedī, beyt:

آخریان خرد سفته فرستم به دوست
هیچ ندارم دگر چون دل و جان نزد اوست

(Aklın mallarını sifte olsun diye sevgiliye gönderdim. Başka hiçbir şeyim yok, gönül ve can zaten onda.)

Baʿżı ferhengde eṣvāb-ı ḫāne ki ʿArabīde آثاث البیت [eṣāṣu'l-beyt] derler.

آخشیجان [āḫṣīcān]: Sükūn-ı ḫā' vü yā, kesr-i şīn ve feṯ-i cīm ile. Aždād maʿnāsına ki آخشیج [āḫṣīc] dahi derler. Żıdd-ı vāḥid maʿnāsına ki elif ve nūn edāt-ı cemʿdir. Yāḫud maʿnā-yı müfred istiʿmālinde vaṣfiyyetin teʾkīd için mübālaġa ḳaṣd oluna. Ḥakīm Senāyī, beyt:

آخشیجان گنبد دوار
مردگانند زندگانی وار

(Gökkubbenin zıtlığı: Ölüler, diri gibidirler.)

Ve ʿanāṣır-ı erbaʿa ve mevālīd-i ṣelāṣe birbirlerine żıdd olduklarına bināʾen onlara dahi آخشیج [āḫṣīc] derler. Ḥakīm Enverī, ḳıṭʿa:

تا سه فرزند آخشیجان را
چار مادر چنانکه نُه پدرست
نا گزیر زمانه باد بقات
تا ز چار و نُه و سه نا گزرست

(Üç oğul (mevālīd-i selāse), dört analı ve dokuz babalı olduğu sürece felek, dört, üç ve dokuzdan nasıl vazgeçemiyorsa çaresiz kalıp seni de öylece daim kılsın!)

Ve ʿadāvet maʿnāsına. Aḥmed-i Kirmānī, beyt: **(81ᵇ)**

ناشکرده کبوتر جان
شاهین قضا را آخشیجان

(Kaza şahini, henüz avlanmamış can güvercininin düşmanıdır.)

آخریان [āḫriyān] ile bu lüġat, elif-i maḳṣūre ile de rivāyet olunmuştur.

آخیدن [āḫīden]: Kesr-i ḫā vü yā-yı maʿrūf ile. Be-maʿnī-i رسیدن [resīden], erişmek. Müteʿaddīsi آخانیدن [āḫānīden] olur elif ve nūn ziyādesiyle.

آخیریدن [āḫīrīden]: Kesr-i ḫā'-i muʿceme vü rā'-i mühmele ve sükūn-ı yā'eyn-i taḥtāniyyeyn ile. Be-maʿnī-i آختن [āḫten]-i merḳūm. Mīr Naẓmī, beyt:

مقابل یکدیگر تیغ آخیریده
همانده سینهٔ خصمش دریده

(Birbirlerine kılıç çeker çekmez düşmanının göğsü yarıldı.)

آذرآبادگان [āẕer-ābādegān], **آذربادگان** [āẕerbādgān] ve **آذربایگان** [āẕerbāygān]: Küllühum baʿde'l-āẕer bi-feṯḥi'l-bā'i'l-muvaḥḥade āteşgede maʿnāsınadır. Ve بادگان [bādgān] ve بایگان [bāygān] be-maʿnī-i ḫāzin ü ḥāfıẓ. Ḥakīm Firdevsī, Ḫüsrev-i Keykāvūs āteşgededе meḳş ve ārāmları maḥallinde, beyt:

به یک ماه در آذرآبادگان
ببودند شاهان و آزادگان

(Padişahlar ve soylular, bir ay boyunca Āzerabādegān'da oldular.)

Vilāyet-i Āzerbaycān'da sā'ir memālikten ziyāde āteşgede olmakla ona dahi آذربادگان [āẕerbādgān] ve آذربایگان [āẕerbāygān] derler. Āẕerbaycān onun muʿarrebidir. Şeyḫ Niẓāmī, beyt:

وز آنجا به تدبیر آزادگان
بباید سوی آذرآبادگان

(Oradan, soyluların tedbiriyle Āzerbaycan tarafına doğru gitmeli.)

آذربایجان [āẕerbāycān]: Meşhūr memleket-tir. Dārü'l-mülkü Tebrīz'dir. Ḫᵛāce Selmān, beyt:

والئ تبریز را گر خط اشرف می رسد
باج بر گردن ز آذربایجان می آورد

(Kutlu ferman Tebriz valisine ulaşırsa, Azerbaycan'dan vergi getirir.)

Ve *'Acā'ibu'l-Büldān*'da masṭūrdur ki Āẕerbaycān muʿarreb-i آذربایگان [āẕerbāygān]dır, maʿnā-yı terkīb ḥāfıẓ-ı āteştir.

آذربرزین [āẕer-berzīn]: Żamm-ı bā'-i muvaḥḥade, sükūn-ı rā ve kesr-i zā ile. Yedi āteşgede-i Fārs'tan altıncı āteşgedenin ismi-dir. Şeref-i Şeferve, beyt:

ستمگارا بیا سوز دل ما
ببین گر آذربرزین ندیدی

(Ey zalim! Gönlümüzün ateşine gel de Āzer-berzīn'i görmediysen görmüş ol!)

Sebeb-i tesmiyesinde vücūh ẕikr olunmuş-tur. Bir rivāyette onu Zerdüşt Berzīn-nām bir mūbed binā eylemiştir. Ḳāʿide-i Mecūs üzre bānīsi ismin iżāfeyle tesmiye eyledi-ler. Firdevsī'nin bu beytinden bu maʿnāya delālet vardır. Ḥakīm Firdevsī, beyt:

سزا داد این جستن کین منم
به رزم آذر تیز برزین منم

(İntikam almaya layık olan benim! Savaşta Berzīn'in yakıcı ateşi benim!)

Ammā bu Berzīn meşhūr pehlivān adı-dır. Āteşgedenin bānīsi nāmı da olmak muḥtemeldir. Nüsḫa-i Ḥüseyn-i Vefāyī'de feṭḥ-i bā'-i muvaḥḥade ile masṭūrdur. Ve rivāyet-i āḫar böyledir ki bir gün Keyḫüsrev süvār olmuş giderken üzerine ṣāʿiḳa düşüp kendini serāsime attan attıkta, ṣāʿiḳa atı ve ol maḥalli bir vechle yakmış ki āteşini söyündürmek mümkin olmayıp onda bir āteşgede binā eylemişler. "Āteş eyer üzerine" maʿnāsın terkīb eyleyip آذربرزین [āẕerberzīn] dediler. Ḥakīm Enverī, beyt:

ای نمودار رحمت و سخطت
آب حیوان و آذربرزین

(Ey rahmeti ve öfkesine hayat suyu ve Āzerberzīn'in örnek olduğu!)

Ve bir sebeb dahi, e'imme-i dīn-i İbrāhīm ʿalá-nebiyyinā ve ʿaleyhi's-selām ḥażretlerinden Berzīn-nām bir Zerdüşt'ün bināsıdır. Ḥakīm Firdevsī, beyt:

یکی آذری ساخت برزین به نام
که با فرخی بود و یارای کام

(Berzīn adlı bir ateşperest yaptı. Kutlu ve tecrü-beli birisiydi.)

آذرخزین [āẕer-ḫazīn]: Āteşgede-i Fārs'tan beşinci āteşgede ismidir ki آذرخرداد [āẕer-ḫordād] dahi derler.

آذرشین [āẕer-şīn]: Kesr-i şīn-i muʿceme ile. Semender kuşu ki āteşte taʿayyuş ettiği meşhūrdur. Ebulmaʿānī, beyt:

مانده ام در نار حسرت گشته ام غرقاب اشک
همچو آذرشین در آتش بوده چون ماهی در آب

(Hasret ateşinde kaldım, gözyaşına boğuldum. Āzerşīn gibi ateşteyim, balık gibi sudayım.)

آذرگون [āẕergūn]: Feṭḥ-i ẕāl-ı muʿceme ve żamm-ı kāf-ı Fārsī ile. Bir nevʿ sarı çiçektir. Ebulmaʿānī, beyt:

به فیض عشق چه باشد چو گل شوم خندان
که کرد درد و غمت چهره ام چو آذرگون

(Aşkın bereketiyle gül gibi gülsem ne var! Çün-kü senin derdin ve gamın, yüzümü āzergūn çi-çeğine çevirdi.)

Ferheng-i Cihāngīrī'de żamm-ı ẕāl-ı muʿceme ile (آذُرگون āẕurgūn) şaḳāʾiḳten bir nevʿdir. Kenārı ġāyet surḫ ve ortasında siyāh noḳṭası olur. Ḥakīm Senāyī, beyt:

که پنهان کرد جز ایزد به سنگ خاره در آذر
که روياند همی جز وی ز خاک تيره آذرگون

(Allah'tan başka kim sert taşta ateş gizleyebilir! Onun dışında kim kara topraktan şakayık çiçeği bitirebilir!)

آذرهمایون [āẕer-humāyūn]: **(82[a])** Nesl-i Sām'dan bir duḫter-i maḥbūbe-i sāḥirenin ismidir ki ḫādime-i āteşgede-i Ṣafāhān idi. İskender onu ḥabāle-i iẕdivāc-ı Belīnās-ı ḥakīme getirmiş idi. Ol sebebden ḥakīm-i merḳūma laḳab-ı siḥr nisbet olundu. Şeyḫ Niẓāmī, meşnevī:

بهار کهن بود و چينی نگار
بسی خوشتر از باغ در نوبهار

به آيين زردشت و رسم مجوس
به خدمت در آن خانه چندين عروس

هم آشوب ديده هم آشوب دل
فرو رفته دل را بسی پا به گل

درو دختر جادو از نسل سام
پدر کرده آذرهمايونش نام

(Minyatürlerle süslü, ilkbahar bahçelerinden daha güzel bir kilise vardı. Zerdüşt inanışı ve Mecusi geleneğine göre orada birkaç güzel kız hizmet ederdi. Hem gözü hem gönlü karıştırırlar, gönlün ayağını epeyce çamura sokarlardı. Orada Sam neslinden büyücü bir kız vardı, babası ona Āzerhümāyūn adını vermişti.)

آذرین [āẕirīn]: Kesr-i ẕāl-ı muʿceme vü rāʾ-i mühmele ile. Be-maʿnī-i آذین [āẕīn] ki ʿanḳarīb ẕikr olunur inşāʾallāhu teʿālá.

آذریون [āẕeryūn/āẕuryūn]: Ẕāl-ı muʿcemenin feṯḥiyle de żammıyla da mervīdir. *Tuḥfetü'l-Aḥbāb*'da gül-i ḫīrī. Baʿżı nüsḫada gül-i ḥaṭmī. Ve nüsḫa-i Ḥüseyn-i Vefāyī'de آذرگون [āẕergūn] ve آذریون [āẕeryūn] sarı renk bir güldür. Ḥorāsān'da همیشه بهار [hemīşe-bahār] derler. Şīrāz'da گاوچشم [gāvçeşm] derler. Ẓahīr-i Fāryābī, beyt:

هوای طاعت تست آن نسيم جان پرور
که از ميانهٔ آذر بروید آذريون

(O sıcakkanlı bahar yeli, sana itaat etme hevesinde. Zira Āzer/ateş ortasında hatmi çiçeği bitiriyor.)

آذون [āẕūn]: Żamm-ı ẕāl-ı muʿceme vü vāv-ı maʿrūf ile. Be-maʿnī-i çünān, ancılayın demek olur. Ḥakīm Senāyī, beyt:

تفکر کن يکی در خلقت شاهين و مرغابی
نگويی گرچه معنی راست اين ايذون و آن آذون

(Manasında "şu böyledir bu böyledir" diyemezsin ama yine de şahin ve ördeğin yaradılışı hakkında birazcık düşün!)

آذین [āẕīn]: Żamm-ı ẕāl-ı muʿceme ile. Diyār-ı ʿAcem'de ḳāʿide-i meşhūre vü maʿrūfedir ki vilāyet ḥākimi yāḫud pādişāh bir şehre geldikte dervāze-i şehri ve dekākīn-i bāzārı zīb ü zīnet ile ārāste ederler. Ve nevrūz, eyyām-ı ʿīd ve ceşn oldukta keẕālik. Ona آذین بند [āẕīn-bend] dahi derler. Şems-i Faḫrī, beyt:

ز فر دولت کيخسرو ملک آيين
زمانه را به نوی باز بسته اند آذين

(Kanun koyucu padişahın devleti gücüyle ülkenin her yeri sil baştan süslendi.)

Ve istiʿāre ṭarīḳıyla bāġın zīnet ezhārına da derler. Ḥakīm Sūzenī, beyt:

بر گل نسرین ز عنبر بندد آذین ای عجب
وآنگهی نظاره گرداند بر آن آذین مرا

(Yaban gülü süslenmek için amber bağlayıp bize o süslü haliyle uzaktan göz kırpıyor, neden acaba?!)

Ve zīnet-i cemāl-i dilberāna da derler. Emīr Muʿizzī, beyt:

یار مشک خم گرفته در گلش آذین بود
خم گرفتن قامت عشاق را آذین بود

(Sevgilinin gül yüzündeki misk kokulu saç büklümü süstür. Āşıkların boyunu iki büklüm yapmak onun ādetidir.)

Ve muṭlaḳ zīnet ve ārāyiş maʿnāsına. Ḥakīm Senāyī, beyt:

از پی قدر خویش صدرش را
بسته روح القدس ز خلد آذین

(Hz. Cebrail, onun kıymetine uygun olsun diye makamını cennet eşyalarıyla süslemiş.)

Baʿżı ferhenglerde resm ve ʿādet maʿnāsına da menḳūldür.

آراخیدن [ārāḫīden]: Fetḥ-i rāʾ-i mühmele vü dāl, kesr-i ḫā ve sükūn-ı yā ile. Be-maʿnī-i آرامیدن [ārāmīden]. Rāḥat olmak ve dinlenmek maʿnāsına. Müteʿaddīsi آراخانیدن [ārāḫānīden] gelir. Ebulmaʿānī, beyt:

دوش در گلشن به بلبل گفتم ای بیهوده گو
باز آراخید تا چند ناله و فریاد کن

(Dün gece gül bahçesinde bülbüle dedim ki: "Ey boş konuşan! Biraz dinlen! Ne zamana dek bağırıp çağıracaksın!".)

آرستن [āresten] ve **آراستن** [ārāsten]: Kilāhumā bi-fetḥi'r-rāʾ ve sükūni's-sīni'l-mühmeleteyn. Be-maʿnī-i زیب و زینت کردن [zīb u zīnet kerden]. Üstād 'Unṣurī, beyt:

به نام کنیت آرسته بادا
ستایشگاه شهر و خطه تا حشر

(Şehrin övgü yerleri, kıyamete dek senin künyenin namıyla süslensin!)

آرامبن [ārāmben]: Fetḥ-i rāʾ-i mühmele, mīm-i mevḳūf ve bāʾ-i muvaḥḥade-i meftūḥa ile. Miyān-ı şehr ü ḳaṣabāt u ḳurāda vāḳiʿ muḫtaṣar bāġ ve bāġçe maʿnāsınadır. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*.

آرامدن [ārāmden] ve **آرمدن** [āremden]: Kilāhumā bi-fetḥi'r-rā ve sükūnu'l-mīm. Rāḥat olmak ve dinlenmek maʿnāsına. Ḥakīm Firdevsī, beyt:

چو بیدار باشی تو خواب آیدم
چو آرمده باشی شتاب آیدم

(Sen uyanık olursan, ben uyurum. Sen dinlenirsen, ben koştururum.)

آرامیدن [ārāmīden] ve **آرمیدن** [āremīden]: Kilāhumā miṣluhumā, آرامدن [ārāmden] ve آرمدن [āremden]. Kemāl-i Ḫocendī, beyt:

بی تو از دردم آرمیدن نیست
وز توام طاقت بریدن نیست

(Sensiz derdimin dineceği yok! Senden ayrılmaya gücüm yok!)

آران [ārān]: Fetḥ-i rāʾ-i mühmele ile. Kāşān mużāfātından bir ḳarye ismidir. Ġāyet iri eşekleri olur katıra müşābih. Ḥakīm Şifāyī, der-hicv-i vezīr, beyt:

خوانی دو سه آراست که آرایش آن بود
یک گله گاو دو سه دست خر آران

(İki üç sofra düzdü. O sofranın süsü bir sürü inekle iki üç sıra Ārān eşeği oldu.)

آراییدن [ārāyīden]: Kesr-i yā-yı taḥtānī-i evvel ve sükūn-ı ṣānī ile. Be-maʿnī-i آراستن [ārāsten]-i merḳūm.

آردی روغن [ārdī-revġan]: Yaʿnī ḥalvā-yı ter ü laṭīf ü nāzik. آرد روغن [ārd-revġan] dahi **(82ᵇ)** derler. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*.

آرزودن [ārzūden]: Sükūn-ı rāʾ-i mühmele ve żamm-ı zāʾ-i muʿceme ile. Şevḳ ve ṭaleb göstermek, آرزومندی [ārzūmendī] maʿnāsına.

آرمان [ārmān]: Sükūn-ı rāʾ-i mühmele ile. Be-maʿnī-i ārzū ve ḥasret. Ḥażret-i Mevlānā, beyt:

هر حوایج را که بودش آرمان
راست کردی میر شهری رایگان

(Şehirli adam, onun her türlü arzusunu hiçbir karşılık beklemeksizin tam tamına yerine getirirdi.)

آروغ کردن [ārūġ kerden]: Geğirmek maʿnāsınadır.

آرن [āren]: Feṭḥ-i rāʾ-i mühmele ile. Be-maʿnī-i آرنج [ārenc]. Onun muraḫḫamıdır ki cīm'i terḫīm olunmuştur. Dirsek ki ʿArabīde مرفق [mirfaḳ] derler. Aġācī, beyt:

زمانی دست کرده جفت رخسار
زمانی جفت زانو کرده آرن

(Bir zaman çift yüzü el yapmış, bir zaman çift dizi dirsek yapmış.)

Baʿżı nüsḫada kesr-i rā ile (آرِن ārin) menḳūldür. Üstād Laṭīfī, beyt:

مشو با مفلس و رندان مقارن
که خون آلوده یابی تا به آرن

(Müflis ve başıboş kimseye yakın olma! Yoksa dirseğe kadar kana batarsın.)

Baʿżı ferhenglerde ساعد [sāʿid] maʿnāsına istiʿmāl olunmuş. Ebū Şekūr, beyt:

گهی به بازوی با دوش خود فراشته داشت
گهی به رنج جهان اندرون سپر آرن

(Dünya sıkıntısına karşı bazen güçlü kolundan destek bulur, bazen de bileğini kalkan yapardı.)

آرون [ārūn]: Żamm-ı rā vü vāv-ı maʿrūf ile. Be-maʿnī-i ṣıfat-ı ḫūb. Üstād ʿUnṣurī, beyt:

به آرون او نیست در بوم و رست
جهان را به آرون و آذین بست

(Hiçbir yerde onun iyi huyu gibisi yoktur. Dünya onun iyi huyuyla süslenir.)

آروین [ārvīn]: Sükūn-ı rāʾ-i mühmele ve kesr-i vāv ile. Tecrübe yaʿnī sınamak. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*.

آرین [ārīn]: Kesr-i rāʾ-i mühmele ile. Be-maʿnī-i آرن [āren]-i merḳūm.

آزاریدن [āzārīden]: Feṭḥ-i zāʾ-i muʿceme ve kesr-i rāʾ-i mühmele ile. Be-maʿnī-i آزرده کردن [āzurde kerden] yaʿnī incitmek.

آزردن [āzurden]: Żamm-ı zāʾ-i muʿceme ve sükūn-ı rāʾ-i mühmele ile. Rencîde olmak. Ve feṭḥ-i zāʾ-i muʿceme ile (آزَردن āzerden), şütūm eylemektir.

آزدن [āzden]: Sükūn-ı zā ve feṭḥ-i dāl ile. Ḫançer, bıçak, iğne ve bunlar emṡāli nesneyi sançmak. Şākir-i Buḫārī, beyt:

اندام دشمنان تو از تیر ناوکی
مانند سوک خوشهٔ جو باد آزدن

(Düşmanlarının bedeni senin okuna, arpa demetinin yabaya geçtiği gibi saplansın!)

آژدن [ājden]: Sükūn-ı zāʾ-i Fārsī ile. İğne ile nesne gözemek. Ḥakīm Esedī, beyt:

به نزدیک آن گرگ باید شدن
که هر جرم او را به تیر آژدن

(O kurdun yanında olmak, yaptığı her yanlışta onu oklamak gerek.)

آژرم داشتن [ājerm dāşten]: Şerm ve ḥayā eylemek. Keẕā fī-*Ferheng-i Aḥmed ibni İsmāʿīl.*

آزرمیدن [āzermīden]: Feṯḥ-i zāʾ-i muʿceme ve sükūn-ı rāʾ-i mühmele ile. Ḥürmet ve taʿẓīm eylemek. Mīr Naẓmī, beyt:

کرا ترس خدا و شرم دارد
به نزدیک جهان آزرم دارد

(Dünyaya hürmet eden kişinin Allah'tan korku ve utanması olur mu!)

Ve "meyl eylemek" maʿnāsına da gelir.

آژگان [ājgān]: Sükūn-ı zā ve feṯḥ-i kāf-ı Fārsī ile. Ġam ve ġuṣṣa maʿnāsına. Mīr Naẓmī, beyt:

یار با غیر عیش و نوش کند
در دلم آژگان خروش کند

(Sevgili rakiplerle eğlenirken gönlümde gam ve dert kaynar.)

آزمودن [āzmūden]: Sınamak ve tecrübe eylemek maʿnāsına. Ḫᵛāce Ḥāfıẓ, beyt:

هر چند که آزمودم از وی نبود سودم
من جرب المجرب حلت به الندامه

(Ne kadar denersem deneyeyim sevgiliden bana bir fayda gelmedi. Daha önce denenmişi deneyen sonunda pişman olur.)

آزمون [āzmūn]: آزمودن [āzmūden] lafẓından ism-i maṣdardır, imtiḥān maʿnāsına. Ḥakīm Esedī, beyt:

یکی تیغ نو دارم الماسگون
به زخم نوی خواهمش آزمون

(Elmas renkli yeni bir kılıcım var. Onunla yeni yaralar denemek istiyorum.)

Mīr Ḫüsrev, beyt:

آزمون زربخش را در بذلگاه تنگیست
امتحان نقاش را در نقش اسب لاغر است

(Altın bağışlayan kimseyi dar bir alanda denemek, ressamı zayıf at resmiyle imtihan etmek gibidir.)

Ḥakīm Ezraḳī, der-taʿrīf-i esb, beyt:

از نگین بیرون جهد چون باد روز معرکه
گر کسی گوید ز بهر آزمون او را که هان

(Bir kimse savaş günü onu denemek amacıyla çağırırsa, olduğu yerden yel gibi sıçrayıp gelir.)

آزندن [āzenden]: Feṯḥ-i zāʾ-i muʿceme ve sükūn-ı nūn ile. İğne ile dikmek ve gözemek. Mevlānā Kisāyī, beyt:

عصیب و گرده برون کن وزو زونج نرود
جگر بیازن و آکنج را بسامان کن

(Kıyma ve bağırsağı çıkar, yağı gitmesin! Ciğeri iğneyle dikip mumbarı hazırla!)

آزن [āzen]: Feṯḥ-i zāʿi-i muʿceme ile. Bema'nī-i آرن [āren]-i merḳūm. *Ṣıḥāḥ*'ta bendgāh-ı zīr-i bāzū ʿibāretiyle tefsīr olunmuştur. Dirsek maʿnāsına. Baʿżı nüsḫada "sāʿid" maʿnāsına mervīdir.

آژن [ājen]: Feṯḥ-i zāʾ-i Fārsī ile. Değirmen taşını keskin eylemek. ʿArabīde نقرِ طاحون [naḳr-ı ṭāḥūn] derler. آژده [ājde] dahi derler. Seyyid Ẕülfiḳār-ı Şīrvānī, beyt:

کشف کردار هر کو درکشید از طوق امرت سر
بسان خارپشتش کرد شست چرخ تیر آژن **(83ᵃ)**

(Her kim kaplumbağa gibi senin emrinin boyunduruğundan baş çekerse, oku keskin felek onu kirpiye çevirir.)

Ve bir yere iğne sançmak maʿnāsına.

آزیدن [āzīden] ve **آژیدن** [ājīden]: Evvel zāʾ-i muʿceme, ṣānī zāʾ-i Fārsī ile. Kilāhumā be-maʿnī-i آزدن [āzden]-i merḳūm. Ebulmaʿānī, beyt:

نتوانم که روی او بینم
مژه آژیدن نگاهم کرد

(Onun yüzünü göremem, kirpikler bakışımın gözüne saplanır.)

آژیدیدن [ājīdīden]: Kesr-i zāʾ-i Fārsī vü dāl-ı evvel ve sükūn-ı yāʾeyn ile. Be-maʿnī-i هشیار کردن [huşyār kerden]. Keẕā fī-*Mecmaʿi'l-Fürs*.

آس افژون [ās-efjūn]: Sükūn-ı sīn ü fā ve żamm-ı zāʾ-i Fārsī ile. Ve muʿceme ile آس افزون [ās-efzūn] da cāʾiz. Değirmen taşını keskin ettikleri demir ālet ki آژینه [ājīne] dahi derler. Keẕā fī-*Mecmaʿi'l-Fürs*.

آسا کشیدن [āsā keşīden]: Esnemek ki فاژ [fāj], فاژه [fāje] ve دهان دره [dehān-dere] dahi derler.

آسانیدن [āsānīden]: Kesr-i nūn ile. Kolaylık maʿnāsına maṣdardır. Mīr Naẓmī, beyt:

که آسانیدن عاشق را محالست
که آسان بودن او را قیل و قالست

(Kolaylık, āşık için hayaldir. Kolay olmak, onun için bir dedikodudan ibarettir.)

آساییدن [āsāyīden]: Kesr-i yā-yı evvel ve sükūn-ı ṣānī ile. Rāḥatlandırmak maʿnāsına maṣdardır.

آسان [āsān]: Kolay ki muḳābil-i دشوار [duşvār]dır. ʿArabīde اسهل [eshel] ve اهون [ehven] dedikleri maʿnāya. Bir maṣlaḥat zaḥmetsiz vücūda gelmekte rāḥat bulunduğundan آسانی [āsānī] derler. Cemālā-yı Şīrāzī, beyt:

به آسان بر نمی گیریم دل از لعل لبت آری
مگس آسان به شهد افتد ولی دشوار برخیزد

(Gönlümü lal dudağından kolaylıkla alamıyorum, doğrudur. Sinek kolayca bala üşer ama zor kalkar.)

آستان [āsitān]: Kesr-i sīn ve feṯḥ-i tāʾ-i müşennāt ile. Dört maʿnāya gelir.

Evvel, kapı eşiği. ʿArabīde عتبه [ʿatebe] derler. Ṭālib-i Āmulī, der-menḳabet-i ḥażret-i İmām ʿAlī raḍıya'llāhu ʿanh, beyt:

همانکه فخرکنان ز آستان او رو بند
مقدسان فلک با جباه گرد جباه

(Gökyüzündeki melekler övünç içinde onun eşiğine yüz sürenlerden kalma tozları süpürürler.)

Ṣānī, dergāh-ı pādişāhān ve merāḳıd-ı enbiyā vü evliyāya derler taʿẓīmen. Ṭālib-i Āmulī, beyt:

به آستان جلالش ز شوق گردون را
نخست دیده رسد وآنگهی جباه رسد

(Felek senin celalin makamına önce bir göz atar, sonra da şevkle oraya yüz döndürür.)

Ṣāliş, arka üstüne yatmaya derler. Ḳaṣr-ı hemze ile (استان esitān) da cāʾizdir. Ḫᵛāce Selmān, beyt:

در تنگنای بیضه ز تأثیر عدل او
نقاش صنع پیکر مرغ آستان نهاد

(Ezel nakkaşı, onun adaleti sebebiyle, dar yumurta kabuğu içindeki civcivi arka üstü yatırdı.)

Rābiʿ, istiḫrāc-ı sālhā-yı maḫūf-ı mevlūda derler. ʿArabīde عتبه [ʿatebe] ve ʿavām قران [ḳırān] derler.

آستین [āstīn]: Yen ki kaftān, gömlek ve sāʾir melbūsātın ola. İsm-i cinstir. Lisān-ı ʿArabda کم [kumm] derler żamm-ı kāf ile. Muḥammed Cān-ı Ḳudsī, beyt:

دارم دلی اما چه دل صد گونه حرمان در بغل
چشمی و خون در آستین اشکی و طوفان در بغل

(Bir gönlüm var, ama ne gönül! Yüzlerce umutsuzluk taşıyor. Yeninde kanlı bir göz, koltuğunda tufan getirecek bir gözyaşı var.)

آستن [āstin]: Ḥaẕf-ı yā ile. آستین [āstīn] maʿnāsınadır. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

آسکون [āskūn]: Sükūn-ı sīn ve żamm-ı kāf ile. *Ferheng-i Cihāngīrī*'de deryā-yı Ḫazar'ın ismidir ki deryā-yı Geylān'dır. ʿAvām deryā-yı ḳulzüm derler. Ḥakīm Ḫāḳānī, dersitāyiş-i neyyir-i aʿẓam, beyt:

میغ از تو بر اسب آسکون تاخت
میدان فلک پلنگوش ساخت

(Bulut senin sayende mavi renkli gökyüzü atına binip gökyüzü meydanını kaplan derisine bürüdü.)

آسمان [āsmān]: Üç maʿnāyadır.

Evvel, maʿrūf. Kemālpaşazāde merḥūmun taṣarrufāt-ı ḫāṣṣındandır ki "آسمان [āsmān] lafẓ-ı mürekkebdir. Bir cüz'ü آس [ās]tır ki "değirmen"dir. Ve bir cüz'ü مان [mān]dır ki "benzeyici" maʿnāsına مانستن [mānisten]den ism-i fāʿildir. Göğe āsumān ıṭlāḳı maʿnāyı terkībīnin onda taḥḳīḳi iʿtibārıyladır. Ġalebe-i istiʿmālle ʿalem menzilesine varmıştır". İntehā kelāmuhu.

Şānī, şühūr-ı Fārsiyye'nin yigirmi yedinci günü ismidir. Bu iki maʿnāya, Mes'ūd-i Sa'd-ı Selmān, beyt:

آسمان روز ای چو ماه آسمان
باده نوش و دار دل را شادمان

(Ey gökyüzündeki ay gibi olan! Āsumān gününde şarap içip kendini mutlu et!)

Şāliş, *Ferheng-i Cihāngīrī*'de bir ferişte ismidir ki mühimmāt-ı umūr-ı rūz-ı mezbūra müvekkeldir. Ol günde vāḳiʿ olan tedbīr-i umūr-ı meşāliḥ ona müteʿallıḳtır. Ḥakīm Firdevsī, beyt:

همه ساله ز اشتاد و از آسمان
تن و جانت با شادی و کامتان

(Her yıl Eştād ve Āsumān sayesinde bedenin ve ruhun mutlu olup muradına ersin!)

آسنستان [āsinistān]: Kesr-i sīn-i evvel ü nūn ve sükūn-ı şānī ile. Nām-ı peder-zen-i Vāmıḳ'tır ki āḫir-i kār Vāmıḳ onu ʿarṣa-i helāke getirdi. Üstād ʿUnṣurī, beyt:

بفرمود تا آسنستان به گاه
بیامد به نزدیک رخشنده ماه

(Buyurunca, Āsinistān çabucak o parlak ayın yanına geldi.) **(83ᵇ)**

Tuḥfetü'l-Aḥbāb'da hemze-i maḳṣūre ve tā'-i müşeddede ile (اسنستّان esinisttān) mervīdir.

آسودن [āsūden]: Żamm-ı şīn ü vāv-ı maʿrūf ile. Rāḥat olmak maʿnāsına maṣdardır. Ebulmaʿānī, beyt:

همین بودست تا روز ازل رسم سیه بختان
نباشد روزئ عاشق ز غم آسودن دل را

(Gönlün gamdan rahat bulması, āşığın kısmeti değildir. Ezelden beri kara bahtlılar için durum böyledir.)

آسیابان [āsyābān]: Değirmenci. Lafẓ-ı mürekkeb olduğu ẓāhirdir ki aṣlı آسیابان [āsyābbān]dır. Taḫfīfen bā'nın biri maḥẕūftur. Selīm-i Nehrāsī, ḳıṭʿa:

رفته بودم به کسب استعداد
کاشکی رفتمی به دهقانی

کاش کردی به دهر بخت سیاه
رو سفیدی به آسیابانی

(İlim öğrenip marifet kazanmaya gitmiştim. Keşke çiftçiliğe gitseydim! Keşke kara bahtım dünyada yüz aklığıyla değirmencilik yapsaydı!)

آسیا زن [āsyā-zen]: Değirmen taşı üzerine bağlı olan taḥtapāre ki dāneyi tedrīc ile döğmek için ederler. Değirmeni muttaṣıl döğdüğünden bu isimle mevsūm eylediler. Ebulmaʿānī, beyt:

شده دندان آسیاب و زبان
آسیا زن به دانهٔ سخن است

(Dişler değirmen, dil değirmen taşı tahtası, söz de buğday oldu.)

آسیون [āsīven]: Kesr-i sīn, sükūn-ı yā-yı taḥtānī ve ve feṭḥ-i vāv ile. Ser-geşte ve sergerdān maʿnāsına. Müncīk, beyt:

گرنه عشقت کرده آسیون مرا
از چه رو سرگشته و آسیونم

(Senin aşkın başımı döndürmediyse, niçin başı dönen bir avareyim!)

آشامیدن [āşāmīden]: Şīn-i muʿceme ile. Su, şarāb ve ġayrı nesneler içmek.

آشبچگان [āş-beççegān]: Sükūn-ı şīn-i muʿceme, cīm-i ʿAcemī ve feṭḥ-i bā vü kāf-ı Fārsī ile. Be-maʿnī-i جندبادستر [cund-bādester] ki جندبیدستر [cund-bīdester] dahi derler. Ṭabīb Yūsufī, beyt:

جند بیدستر آش بچگانست
که کند دفع علت صبیان

(Kunduz yumurtası, çocukların aşıdır. Çocukların hastalığını giderir.)

آشردن [āşurden]: Żamm-ı şīn-i muʿceme ve sükūn-ı rāʾ-i mühmele ile. **آشزدن** [āşuzden], żamm-ı şīn ve sükūn-ı zāʾ-i muʿceme ile. Kilāhumā nesne yoğurmak, سرشتن [sirişten] maʿnāsına. İṣfahānīler lüġatidir.

آشفتن [āşuften]: Żamm-ı şīn ve sükūn-ı fā ile. Müteġayyiru'l-fehm, ʿaḳla ḫalel erişmek ve müşevveşü'l-aḥvāl olmak. Ṭālib-i Āmulī, beyt:

آشفته دماغم سر و برگ سخنم نیست
دامن چه گشایم که گلی در چمنم نیست

(Zihnim karışık, söz söyleme arzusunda değilim. Bu bahçede bir çiçeğim yokken niçin etek açayım!)

آشوردن [āşūrden]: Żamm-ı şīn ü vāv-ı mechūl ve sükūn-ı rāʾ-i mühmele ile. Yoğurmak, ḫamīr olsun ve ġayrı olsun. Ebulmaʿānī, beyt:

خاکپای عاشقان آشوردهٔ خون دلست
اختلاطی زین سبب با درد و محنت داشته اند

(Āşıkların ayağı toprağı gönül kanıyla yoğruldu. Bu sebeple dert ve sıkıntıyla içli dışlılar.)

آشوفتن [āşūften]: Żamm-ı şīn ü vāv-ı mechūl ve sükūn-ı fā ile. Be-maʿnī-i آشفتن [āşuften]-i merḳūm. Ḥakīm Firdevsī, beyt:

سپاهی همه خسته و کوفته
گریزان و سخت اندر آشوفته

(Askerlerin hepsi yaralı ve bitkin. Akılları çok karışmış, kaçıyorlar.)

آشیان [āşiyān]: Yuva maʿnāsınadır ʿumūmen. Mevlānā ʿUrfī, beyt:

ای نُه فلک ز خوشهٔ صنع تو دانه ای
در جنب کبریای تو عرش آشیانه ای

(Ey yaratıcılığının demetinde dokuz feleğin bir tane olduğu yüce Allah! Arş senin yüceliğinin kıyısında bir yuva kalır.)

Ve kuş yuvasına da derler ḫuṣūṣan. Ṭālib-i Āmulī, beyt:

ما مرغ آتشیم اگر نیست باورت
در شاخسار شعله ببین آشیان ما

(Biz ateşten bir kuşuz, eğer inanmıyorsan bizim alev dalından yapılmış yuvamıza bak!)

Gāhī "vaṭan" maʿnāsına da istiʿmāl olunur. Muḥammed Cān-ı Ḳudsī, beyt:

آسودگی ندیده لبم از فغان هنوز
یادم دهد ز حلقه دم آشیان هنوز

(Dudağım henüz çığlık atmaktan kurtulamadı. Vatan nağmesi/günleri hālā aklımda.)

آغاردن [āġārden] ve **آغاریدن** [āġārīden]: Kilāhumā bi-feṭḥi'l-ġayni'l-muʿceme, sükūn-ı rāʾ-i evvel ve kesr-i ṣānī ile. Islanmak, suyla ve ġayrıyla. Şāʿir demiştir, beyt:

ز آغاریدن آن زشت با خون
شده یکسر درختانش طبرخون

(O çirkini kanla ıslamaktan, bütün ağaçları kızıl söğüt oldu.)

طبرخون [ṭaberḫūn], kızıl söğüttür.

آغازیدن [āġāzīden]: Feṭḥ-i ġayn u kesr-i zāʾ-i muʿcemeteyn ile. İbtidā etmek ve bir nesneye başlamak, şürūʿ maʿnāsına. آغاز کردن [āġāz kerden] dahi derler.

آغاشدن [āġāşden]: Feṭḥ-i ġayn u sükūn-ı şīn-i muʿcemeteyn ile. Birbiri üstüne nesne yığmak maʿnāsına. Mīr Naẓmī, beyt:

برآورد آنجا برآغاشدند
متاع و قماش آفراشدند

(Malları ve kumaşları oraya getirdi, hepsini üst üste yığdılar.)

آغالشتن [āġālişten]: Kesr-i lām, sükūn-ı şīn ve feṭḥ-i tāʾ-i müşennāt ile. Miṣl-i آغاشدن [āġāşden]-i merḳūm.

آغالیدن [āġālīden]: Kesr-i lām ve sükūn-ı yā-yı taḥtānī ile. Ceng ve ġavġāya taḥrīṣ eylemek ve fitne koparmak. Ebū Şekūr, beyt:

برآغالیدنش استیز کردند
به کینه چون پلنگش تیز کردند

(Onu kışkırtmaya uğraştılar. Ona olan kinlerini kaplan gibi keskinleştirdiler.)

آغستن [āġasten]: Feṭḥ-i ġayn-ı muʿceme, sükūn-ı **(84ᵃ)** sīn-i mühmele ve tāʾ-i meftūḥa ile. *Ferheng-i Cihāngīrī*'de bir nesneyi zūr ile doldurmak maʿnāsına.

آغشتن [āġişten]: Kesr-i ġayn u sükūn-ı şīn-i muʿcemeteyn ile. Islatmak ve yoğurmak. Ḥakīm Firdevsī, beyt:

از ایرانیان من بسی کشته ام
زمین را به خون گل آغشته ام

(İranlılardan birçoğunu öldürdüm. Yeryüzü toprağını kanla ıslādım/yoğurdum.)

Meşhūru kesr-i ġayn iledir. Ammā Firdevsī żamm-ı ġayn ile کشته [kuşte]ye ḳāfiye eylemiş.

آغاندن [āġanden]: Feṭḥ-i ġayn ve sükūn-ı nūn ile. *Ferheng-i Cihāngīrī*'de be-maʿnī-i آگندن [āgenden], doldurmak maʿnāsınadır.

آغوشتن [āġūşten]: Żamm-ı ġayn u vāv-ı maʿrūf ile. Ḳucmak ve kucağa almak. آغوش کردن [āġūş kerden] dahi derler.

آغوشیدن [āġūşīden]: Be-maʿnī-i آغیشتن [āġīşten].

آغیشتن [āġīşten]: Kesr-i ġayn-ı muʿceme ve sükūn-ı yā vü şīn ile. Be-maʿnī-i آغشتن [āġişten]-i merḳūm. Esedī-i Ṭūsī naḳli üzre ıslatmak ve yoğurmak maʿnāsına.

آفریدن [āferīden]: Feṯḥ-i fā ve kesr-i rāʾ-i mühmele ile. Yaratmak, خلق [ḫalḳ] maʿnāsına. Şeyḫ Saʿdī, beyt:

به نام خداوند جان آفرین
حکیمی سخن در زبان آفرین

(Söz söylemek üzere dili yaratan can yaratıcı Allah'ın adıyla!)

Bu beyitte aṣlı üzre vāḳiʿdir. Mīr Naẓmī, beyt:

اطاعت به امرش که منصوص اوست
جهان آفریدن که مخصوص اوست

(Onun emrine itaat etmek O'nun kesin hükmüdür. Yaratmak O'na mahsustur.)

آفریدون [āferīdūn]: Ḳātil-i Ḍaḥḥāk olan meşhūr pādişāhtır ki ḳaṣr-ı elif ile افریدون [efrīdūn] ve فریدون [ferīdūn] dahi derler. Ḥakīm Firdevsī, beyt:

ز دهقان پرمایه کس را ندید
که شایستهٔ آفریدون سزید

(Zengin çiftçilerden hiçbirini Feridun'a layık görmedi.)

آفرین [āferīn]: آفریدن [āferīden]den ism-i fāʿildir, جان آفرین [cān-āferīn] ve جهان آفرین [cihān-āferīn] gibi. Ve taḥsīn maʿnāsına dahi istiʿmāl olunur. Şeyḫ ʿAṭṭār, ibtidā-yı *Manṭıḳu't-Ṭayr*'da, beyt:

آفرین جان آفرین پاک را
آنکه جان بخشید و ایمان خاک را

(Bir avuç toprağa can ve iman bağışlayan mübarek yaratıcıya övgüler olsun!)

Ve duʿā-yı ḫayr dahi olur. Ḥakīm Enverī, beyt:

تا کس از آفرین سخن گوید
سخن خلق آفرین تو باد

(Övgü amaçlı söz söylendikçe bütün övgüler sana olsun!)

Maʿnā-yı rābiʿ, ḫamse-i müsteriḳanın evvel günü ismidir. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*.

آفندیدن [āfendīden]: Feṯḥ-i fā, sükūn-ı nūn u yā ve kesr-i dāl-ı evvel ile. Ceng ve ḫuṣūmet eylemek. Üstād Lebībī, beyt:

در دل او آن نصیحت کار کرد
ترک آفندیدن و پیکار کرد

(O öğüt, onun gönlünü etkiledi. Savaşmayı ve düşmanlığı bıraktı.)

Ve ḳaṣr-ı hemze ile be-vezn-i پسندیدن [pesendīden] (افندیدن efendīden) mervīdir.

آفیلن [āfīlen]: Kesr-i fā, sükūn-ı yā-yı taḥtānī ve feṯḥ-i lām ile. Labada derler bir nevʿ yassı yapraktır. Baʿżı çıban ve şiş üzerine korlar, nāfiʿdir.

آگاهیدن [āgāhīden]: Kāf-ı ʿAcemī ile. Ḫaberdār olmak ve ḫaberdār etmek maʿnāsına hem lāzım ve hem müteʿaddī istiʿmāl olunur.

آگلیون [āgilyūn]: Kāf-ı ʿAcemī ile. Münaḳḳaş. *Aṭlas Tefsīri*'nde از جامهٔ باشد که هفت رنگ بافته باشد و هفت رنگ را در آن بتوان دید[1] diye yazmışlar. Şems-i Faḫrī, beyt:

کشد بساطه چمن از برای مجلس شاه
به هر بهار پی فرش شه ز آگلیون

(Çimenlik, her bahar padişahın meclisi için nakışlı ve işlemeli bir yaygı serer.)

انگلیون [engilyūn] dahi derler.

آگن [āgen]: Feṯḥ-i kāf-ı ʿAcemī ile. آگندن [āgenden] lafẓından ṣīġa-i emrdir. Şāh Nāṣır-ı Ḫüsrev, beyt:

1 Yedi renkte dokunup, yedi rengin de görülebildiği elbisedir.

خری آموختت آن کس که فرمودت
که همیشه شکم و معده همی آگن

(Sürekli "Karnını ve mideni doldur!" diye buyuran kişi, sana eşeklik öğretiyor demektir.)

Ve dahi kaftān, yastık ve emṣāli nesnelere konulan penbe ki ʿArabīde حشود [ḥaşūd] derler. Şāh Nāṣır-ı Ḫüsrev, beyt:

چون راست بود خوب نماید سخن
در خوب جامه خوب بود گر آگن

(Söz doğru olunca güzel görünür. Güzel kumaşın içi de güzeldir dışı da!)

آگندن [āgenden]: Kāf-ı Fārsī ile. Be-maʿnī-i انباشتن [enbāşten]. Doldurmak maʿnāsına. Şāʿir, beyt:

به همیان تا بکی آگندن زر
ز نقد علم دل را کن توانگر

(Ne zamana dek kesene altın dolduracaksın! Gönlünü ilim akçesiyle zenginleştir!)

آگنیدن [āgenīden]: Feṭḥ-i kāf, kesr-i nūn ve sükūn-ı yā-yı taḥtānī ile. Be-maʿnī-i آگندن [āgenden]-i merḳūm. Şeyḫ Evḥadī, beyt:

آن که اندر جهان ندارد گنج
چون توان آگوشیدن او گنج

(Dünyada malı mülkü/vakti olmayan kişi nasıl hazine doldurabilir ki!)

آگوشدین [āgūşīden]: Żamm-ı kāf-ı ʿAcemī ile. Be-maʿnī-i آغوشیدن [āġūşīden]-i merḳūm ve be-maʿnī-i زادن [zāden] ve سپاریدن [sipārīden]. *Şehnāme* lüġatidir.

آگین [āgīn]: Kesr-i kāf-ı Fārsī ile. Döşek, yastık ve câme emṣāli nesnelerin içi. ʿArabīde حشود [ḥaşūd] derler. Ve baʿżı terākībe ṣıfat olur **(84ᵇ)** غم آگین [ġam-āgīn] ve مشک آگین [muşk-āgīn] gibi. Kemāl İsmāʿīl, beyt:

ز بسکه عنبر و مشک است توده بر توده
دماغ و دانش از اندیشه عنبرآگین است

(Zihnim ve idrakim, yığın yığın anber ve misk barındıran düşüncem sayesinde güzel kokularla doldu.)

آگینِ بالین [āgīn-i bālīn]: Yastık içi. Sāʾir nesnelerde dahi böyle ṣıfat ederler. Ḥakīm Ḫāḳānī, beyt:

خود بر کبوتران مینوست
که آگین چهار بالش اوست

(Onun dört köşeli yastığının içi, cam renkli güvercin tüyleriyle doludur.)

آکلیون [ākilyūn]: Be-maʿnī-i آگلیون [āgilyūn]-ı merḳūm, yaʿnī heft münaḳḳaş ḳumāş.

آلان [ālān]: Vilāyet-i Türkistān'da bir şehrin adıdır. Ḥakīm Ḫāḳānī, beyt:

تف تیغ هندیش هندوستان را
علی الروس در روس و آلان نماید

(Hint işi kılıcının parlak alevi, Alan ve Rus'u Hindistan'ın kölesi yapar.)

Ve *Mecmaʿu'l-Fürs*'te bir dağ ismidir.

آلاییدن [ālāyīden]: Kesr-i yā-yı evvel ve sükūn-ı ṣānī ile. Be-maʿnī-i آلادن [ālāden]. Hem lāzım ve hem müteʿaddī olur maṣdardır.

آلتمغان [āltamġān]: Zebān-ı Ḫᵛārezm'de nişān-ı hümāyūndur, yaʿnī pādişāhların ḥükmī kāġıdı. Çağatay lüġatidir lākin ʿAcem'de istiʿmāli şāyiʿdir. Ebulmaʿānī, beyt:

چو حکم عشق باشد عاشقان را جانی
ز شاه حسن زلف آورده خط آلتمغانی

(Aşkın hükmü āşıklara can hükmünde olduğu için, saç güzellik padişahından mühürlü bir ferman getirmiş.)

Dīger, şāʿir, ḳıṭʿa:

چو خط از شاه حسنست آلتمغان
که معنیش همین بود جانستانی

که فرمان همایون اینچنین بود
شهید عشق را باید نشانی

(Güzellik şahından altamgan bir ferman gelmiş, okununca can alınmasını buyurduğu anlaşılıyor. Kutlu ferman böyle olduğuna göre, aşk şehidinin de bir nişanı olsa gerek!)

آلفتن [āluften]: Żamm-ı lām ve sükūn-ı fā ile. Bī-tekellüf olmak, alışmak ve ḥayrān olmak maʿnālarına maṣdardır. Ebulmaʿānī, beyt:

به درد هجر آلفتن عجبتر حال دشوارست
گر افلاطون و گر رستم کشیدن چارنا چارست

(Ayrılık derdine alışmak zor ve çok garip bir haldir. Gerek Eflatun gerekse Rüstem, bunu çekmekte çaresiz kalmışlardır.)

آلفتیدن [āluftīden]: آلفتن [āluften]-i merḳūm maʿnālarına maṣdar-ı müteʿaddīdir.

آلودن [ālūden]: Żamm-ı lām u vāv-ı maʿrūf ile. Bulaşmak ve bulaştırmak maʿnāsınadır. Maʿnā-yı muṣṭalaḥı günehkārdır. Nitekim şāʿir, beyt:

دعایی می کنم یا رب به این آلوده دامانی
مکن شرمنده پیش قدسیانم از دعای خود

(Ya Rabbi! Şöyle dua ediyorum: Bu eteği bulaşık günahkār kulunu, duası yüzü suyu hürmetine kutsal melekler önünde utandırma!)

آلوسن [ālūsen]: Żamm-ı lām u vāv-ı maʿrūf ve feṯḥ-i şīn-i mühmele ile. Bir nevʿ laṭīf eriktir, telyīn-i ṭabʿ eder. Ḥakīm Şīrāzī, beyt:

پس بخور مطبوخ آلوسن به زود
تا کند تسکین برد و هم خمود

(O halde pişmiş erik ye çabuk! Hem soğuğa hem de uyuşukluğa iyi gelir.)

آلوشیدن [ālūşīden]: Żamm-ı lām ve kesr-i şīn-i muʿceme ile. Baʿżı ferhengde آغوشیدن [āġūşīden] maʿnāsınadır.

آلیزدن [ālīzden] ve **آلیزیدن** [ālīzīden]: Kilāhumā bi-kesri'l-lām ve sükūni'l-yā'i't-taḥtānī. At, katır ve sā'ir ḥayvānāt ürkmek, bünlemek ve azacık sözden alınıp çabalamak.

آمادن [āmāden]: Ḥāżır ve müheyyā olmak. Ebulmaʿānī, beyt:

خیال دوست چو آید به خانهٔ دل را
نثار مقدمشان نقد جان آمادن

(Sevgilinin hayali gönül evine gelirse, ayağına saçmak için can parası hazır.)

آماسیدن [āmāsīden]: Kesr-i sīn-i mühmele ve sükūn-ı yā-yı taḥtānī ile. Şişmek.

آماهیدن [āmāhīden]: Kesr-i hā ve sükūn-ı yā ile. Be-maʿnī-i آماسیدن [āmāsīden]-i merḳūm.

آماییدن [āmāyīden]: Kesr-i yā-yı taḥtānī-i evvel ve sükūn-ı ṣānī ile. Be-maʿnī-i آماسیدن [āmāsīden] ve آماهیدن [āmāhīden].

آمختن [āmuḫten]: Żamm-ı mīm ve sükūn-ı ḫā'-i muʿceme ile. Be-maʿnī-i آموختن [āmūḫten].

آمدن [āmeden]: Fetḥateynle. Gelmek maʿnāsına maṣdardır. Müstaḳbelinde mīm yā'ya ḳalb olunup آید [āyed] ve آیند [āyend] denilir.

آمدشدن [āmed-şuden]: İsm-i maṣdardır, gelip gitmek maʿnāsına.

آمرزیدن [āmurzīden]: Żamm-ı mīm, sükūn-ı rā ve kesr-i zā ile. Yarlıgamak ve ʿafv-ı günāh etmek. Baʿżı ferhengde, erişmek maʿnāsına mervīdir. Bu maʿnāya, Mīr Naẓmī, beyt:

مخور غم بهر رزقت همچو نادان
بیامرزد نصیب از لطف یزدان

(Cahiller gibi rızkın için tasalanmayı bırak! Allah'ın lutfu nasibini ulaştıracaktır.)

آموختن [āmūḫten]: Taʿallüm ve taʿlīm maʿnāsına. Lāzım ve müteʿaddī istiʿmāl olunur. Öğrenmek ve öğretmek. Şeyḫ Saʿdī, ḳıṭʿa:

معلمت همه شوخی و دلبری آموخت
جفا و ناز و عتاب و ستمگری آموخت

من آدمی به چنین شکل و قد و خوی و روش
ندیده ام مگر این شیوه از پری آموخت

(Hocan hep sıcakkanlılık ve dilberlik mi öğretti? Cefa, naz, azarlama ve sitem mi öğretti? Ben böylesine endamlı, boylu ve güzel yüzlü bir insan görmedim. Galiba ona bu işveyi bir peri öğretti.)

Kemāl-i Ḫocendī, beyt:

کمال این گفته گر مرغی برد بر پر به هندستان
بیاید طوطی و از تو سخن آموختن گیرد

(Ey Kemāl! Eğer bir kuş bu şiiri kanadında Hindistan'a götürürse, papağan söz söylemeyi öğrenmek için senin yanına gelir.)

Çağatay lisānında "örgenmek" derler, Türkī dilde istiʿmāl olunduğu **(85ª)** üzre. Ancak bir ḥarfini taḳdīm ve teʾḫīr eylemişler. Nitekim Mīr ʿAlī Şīr'in bu beytinde vāḳiʿdir. Beyt:

Ol belāġa örgenip min eyle kim cānım çıḳar
Körmesem başımda bir sāʿat min-i şeydā belā

(Ben çılgın āşık, belaya öylesine alıştım ki başımda bir an bela görmesem canım çıkar.)

Bu beyitte mużāriʿi vāḳiʿdir. Mīr ʿAlī Şīr, beyt:

Ötüp ʿaşḳ içre ʿömrüm zāhidā ḳoy zühd ü irşādı
Kişi mevt daḳ uluḳ işi żaʿīf olġanda örgetmes

(Ey kuru sofu! Beni irşat etmeyi bırak! Ömrüm aşk içinde geçti. İnsan, ölüm gibi büyük bir işi elden ayaktan düşünce öğretmez.)

آمودن [āmūden]: Żamm-ı mīm ü vāv-ı maʿrūf ile. آراستن [ārāsten] ve آرسته شدن [āreste şuden], yaʿnī bezemek ve bezenmiş olmak maʿnāsına. Üstād Daḳīḳī, beyt:

در آمودن آن همایون بنا
نماند ایچ باقی به گنجینها

(O kutlu binanın süslenmesi sonucu, hazineden hiçbir eser kalmadı.)

Müʾeyyidü'l-Fużalā'da be-maʿnī-i آمیختن [āmīḫten] ve آمیخته شدن [āmīḫte şuden] masṭūrdur.

آموزیدن [āmūzīden]: Öğrenmek ve öğretmek. آموختن [āmūḫten] gibi hem lāzım ve hem müteʿaddī olur. Şeyḫ Saʿdī, beyt:

ای مرغ سحر عشق ز پروانه بیاموز
که آن سوخته را جان شد و آواز نیامد

(Ey bülbül! Aşkı pervaneden öğren! O yandı ama hiç ses çıkarmadı.)

آمن [āmen]: Be-vezn-i dāmen. پیرامن [pīrāmen] lafẓından iḫtiṣār olunmuştur, çevre maʿnāsına. Mīr Naẓmī, beyt:

گهی بر پا ستاده گه نشینند
چو هاله آمن آن مه گرفتند

(Bazen ayakta dururlar, bazen otururlar. O ayın etrafını hale gibi çevirirler.)

آمون [āmūn]: Żamm-ı mīm ü vāv-ı maʿrūf ile. İki maʿnāyadır.

Evvel, *Mecmaʿu'l-Fürs*'te "pīrāmen" maʿnāsınadır. Muḫtaṣar-ı پیرامون [pīrāmūn] dur.

Ṣānī, *Ferheng-i Cihāngīrī*'de be-maʿnī-i Āmūy. Bir meşhūr ırmaktır, āb-ı Āmū derler. Ṣāʾir demiştir, beyt:

آن رود که خوشترست ز آمون
بی شبهه که هست رود سیحون

(Kuşkusuz Seyhun ırmağı, Āmun ırmağından çok daha güzel bir ırmaktır.)

Mevlānā Hātifī, der-*Timurnāme*, beyt:

چو از آب آمون گذشت آن سپاه
برآمد هیاهو ز ماهی به ماه

(O ordu Āmun ırmağından geçince yerden göğe dek "yaşasın!" sesleri yükseldi.)

آمیختن [āmīḫten]: Kesr-i mīm, sükūn-ı yāyı taḥtānī ve ḫāʾ-i muʿceme ile. Karışmak ve karıştırmak. Lāzım ve müteʿaddī olur. Kemāl-i Ḫocendī, beyt:

تلخکامی می برد از ما به دور آن دو لب
ساقیان در باده ها گویا شکر آمیختند

(O iki dudağın devrinde, damağımızda acı kalmıyor. Sanki sākiler şaraplara şeker karıştırıyorlar.)

آمیزیدن [āmīzīden]: Kesr-i mīm ü zāʾ-i muʿceme ve sükūn-ı yāʾeyn-i taḥtāniyyeyn ile. Be-maʿnī-i آمیختن [āmīḫten]-i merḳūm. Hem lāzım hem müteʿaddī olur, karışmak ve karıştırmak maʿnāsına. Çağatay lisānında bu maʿnāya "ḳozgamaḳ" derler. Hem lāzım hem müteʿaddī istiʿmāl olunur. Mīr ʿAlī Şīr, beyt:

Melāʾik ḳuşları ġam şāmı ḳozġalmaḳ taŋ irmes kim
Yitiptür kökge yüz āhım ḥadengi belki aşıptur

(Yüz āh okum göğe çıktığına, belki de göğü çoktan aştığına göre gam gecesinde melek kuşlarının dağılmasına şaşılmaz.)

آندون [āndūn]: Sükūn-ı nūn ve żamm-ı dāl-ı mühmele ile. Üç maʿnāya gelir.

Evvel be-maʿnī-i آنجا [āncā] ki muḳābili ایدون [īdūn]dur اینجا [īncā] maʿnāsına. Şāh Nāṣır-ı Ḫüsrev, beyt:

راه تو زین خیر و شر هر دو گشادست
خواهی ایدون گرای و خواهی آندون

(Senin yolun, bu hayır ve şerrin her ikisine de açıktır. İster buraya (hayra) yönel, ister oraya (şerre) yönel!)

Ṣānī, be-maʿnī-i آنچنان [ānçunān]. Ṣāḥib-i *Ferheng-i Manẓūme*, beyt:

مثل آندون چنان چنین ایدون
آگه آژیر بودن از چه و چون

(Āndūn gibi, īdūn çünān ve çünīndir. Āgeh, her şeyden haberdar olandır.)

Ṣāliş, *Ferheng-i Cihāngīrī*'de آنگاه [āngāh] ve آن زمان [ān zamān] maʿnāsına masṭūrdur.

آنگندن [āngenden]: Sükūn-ı nūneyn ve feṯḥ-i kāf-ı Fārsī ile. Be-maʿnī-i آگندن [āgenden]-i merḳūm.

آن [ān]: Beş maʿnāya gelir.

Evvel, işāret-i baʿīd için isimdir, ʿArabīde ذاک [ẕāke] maʿnāsına.

Ṣānī, Muḥammed Hindū Şāh, naḳd-i ḥüsn ile taʿbīr eylemiş. ʿArabīde جاذبه [cāẕibe] dedikleridir. Maḥbūblarda bir ḥālettir ki lisān

ile taʿbīr olunmaz ve ʿibārete gelmez, ancak müşāhede ẕevḳiyle maʿlūm olur. Ḫᵛāce Ḥāfıẓ, beyt:

شاهد آن نیست که مویی و میانی دارد
بندهٔ طلعت آن باش که آنی دارد

(Saçı ve beli olana güzel denmez. Olacaksan cazibesi olan güzel yüze köle ol!)

Ṣāliş, edāt-ı cemʿdir ki isim āḫirine lāḥıḳ olursa maʿnā-yı cemʿiyyet ifāde eder آدمیان [ādemiyān], مردان [merdān] ve زنان [zenān] gibi.

Rābiʿ, edāt-ı tavṣīftir. Bunda dahi kelime aḫirine lāḥıḳ olur افتان [uftān] ve خیزان [ḫīzān] gibi.

Ḫāmis, baʿżı terākībe vaṣfiyyet için mezc ederler, آنچنان [ānçunān] gibi.

آنین [ānīn]: Kesr-i nūn ve sükūn-ı yā-yı taḥtānī ile. **(85ᵇ)** Yayık ki onunla sütten yağ çıkarırlar. بستو [bestū] dahi derler. Ṭayān-ı Merġazī, beyt:

سبوی و ساغر و آنین و غولین
حصیر و جایروب و خیم و پالان

(Testi, kadeh, yayık ve amfora. Hasır, süpürge, çuval ve semer...)

Ve yayık taşına derler ki ol ẓarfın içine korlar. Ṭayān-ı Merġazī, beyt:

دوغم ای دوست در آنین تو خواهم ریخت
تا کنم روغن ازین دوغ همی جنبانم

(Ey dost! Ayranımı senin yayık taşına dökecek, böylece kımıldadıkça bu ayrandan yağ yapmış olacağım.)

آوادان [āvādān]: Be-maʿnī-i آبادان [ābādān]. Bā, vāv'a ḳalb olmak ḳāʿide-i Fārsiyyedir.

آواریدن [āvārīden]: Kesr-i rā'-i mühmele ile. Yutmak, اوباریدن [evbārīden] maʿnāsına. Ve dahi muṣāḥabet arasına söz katmak ve getirmek maʿnāsına. Üstād Laṭīfī, beyt:

مراد کسان آوریدی شها
مراد از غریب آوریدی چرا

(Ey padişah! İnsanların muradını yerine getirip ben garibanın muradını niçin yuttun?)

آواز کن [āvāz kun]: Daʿvet eyle demektir. Mevlānā Ẓuhūrī, beyt:

بیا مطربا پرده ای ساز کن
طرب می رود اکنون آواز کن

(Ey çalgıcı! Gel de bir nağme çal! Mutluluk gidiyor, şimdi davet et!)

آوازیدن [āvāzīden]: Kesr-i zā'-i muʿceme ile. Çağırmak, آواز کردن [āvāz kerden] maʿnāsına.

آوان [āvān]: Dīvān maʿnāsına. Baʿżı nüsḫada "dīvān hükmü" maʿnāsına mervīdir. Be-maʿnī-i evvel, Ebulmaʿānī, beyt:

خال دل خود عرض کند ای شه خوبان
عشاق درآیند در آوان تو هر روز

(Ey güzeller şahı! Her gün āşıklar senin divanına gelip gönül hallerini bildiriyorlar.)

آوردن [āverden]: Getirmek maʿnāsına maṣdardır.

آوریدن [āverīden]: Be-maʿnī-i آوردن [āverden]. Ḥakīm Esedī, beyt:

تو آنچه از پیمبر رسیدت به گوش
ببین و به جای آوریدن بکوش

(Peygamber'den işittiğin şeyi gör ve onun dediğini yerine getirmeye çalış!)

آوزاردان [āvzārdān]: آوزار [āvzār]-ı merḳūmun ẓarfı maʿnāsına ki içine meẕkūr nesneleri korlar maḥallinde istiʿmāl etmek için.

آوزین [āvzīn]: Sükūn-ı vāv ve kesr-i zāʾ-i muʿceme ile. Ardıç ağacı. Keẕā fi'l-*Ḥalīmī*.

آوشین [āvşīn]: Sükūn-ı vāv ve kesr-i şīn-i muʿceme ile. ʿArabīde سعتر [saʿter], Türkīde küyegüotu derler.

آوغون [āvġūn]: Sükūn-ı vāv ve żamm-ı ġayn-ı muʿceme ile. Kārīz maʿnāsına. Ebulmaʿānī, beyt:

رو داب از دهانش وقت گفتن
گشوده گوییا آوغون حمام

(Konuştuğu zaman ağzında sanki hamam gideri gibi bir kanal açılıyor.)

آونگان [āvengān]: Feṯḥ-i vāv u kāf-ı Fārsī ve sükūn-ı nūn ile. *Şerefnāme*'de be-maʿnī-i آویزان [āvīzān] ve آویخته شدن [āvīẖte şuden].

آون [āven]: Feṯḥ-i vāv ile. آونگ [āveng] lafẓından muraḫḫamdır, آویخته [āvīẖte] maʿnāsına. Üstād Menūçehrī, ḳıṭʿa:

شبی چون چاه بیژن تنگ و تاریک
چو بیژن در میان چاه آون

ثریا چون منیژه بر سر چاه
دو چشم من بدو چون چشم بیژن

(Bījen kuyusu gibi dar ve karanlık bir gecede, Bījen gibi kuyunun kenarına asılmış. Menīje tıpkı Süreyya gibi kuyunun başında, benim iki gözüm de Bījen'in gözü gibi oradaḳ)

آویختن [āvīẖten]: Kesr-i vāv, sükūn-ı yā ve ḥaʾ-i muʿceme ile. Asmak, her ne olursa. Kemāl-i Ḫocendī, beyt:

نازکی و لطف دزدید از بناگوش تو دُر
غوطه ها در آب دادند آنگهش آویختند

(İnci, naziklik ve hoşluğu senin kulak memenden çaldı. Bunun üzerine onu dalgalı suda boğup sonra da astılar.)

آویدن [āvīden]: Kesr-i vāv ve sükūn-ı yā-yı taḥtānī ile. Yormak maʿnāsına.

آویزکن [āvīzkin]: Sükūn-ı zāʾ-i muʿceme ve kesr-i kāf ile. Ulaşıcı ve yapışıcı olan nesne. Baʿżı nüsẖada ḥīz ve meʾbūn maʿnāsına menḳūldür.

آویزیدن [āvīzīden]: آویختن [āvīẖten]-i merḳūm maʿnāsınadır.

آویشتن [āvīşten]: Şīn-i mevḳūf ve feṯḥ-i tā ile. *Şerefnāme*'de bir ottur, زلفِ شاهدان [zulf-i şāhidān] dahi derler. ʿArabīde صعتر [ṣaʿter] dedikleridir.

آویشن [āvīşen]: Kesr-i vāv, sükūn-ı yā-yı taḥtānī ve feṯḥ-i şīn ile. Bir ottur acırak. Kurutup baʿżı edviyeye cüzʾ ederler. Dervīşān ve ʿuzlet-güzīnān, kemmūn ve nemek ile āmīẖte edip tenāvül ederler. ʿArabīde صعتر [ṣaʿter], ʿIrāḳ'ta kekikotu, Geylān'da کتسکتو [ketesketū] ve Hind'de سابلِ مروا [sābil-i mervā] derler. Şāh Nāṣır-ı Ḫüsrev, beyt:

چه کنی دنیا بی دین و خرد زیرا
خوش نباشد بی نان زیره و آویشن

(Din ve akıl olmadan dünyayı ne yapacaksın? Zira kimyon ve kekik, ekmeksiz güzel olmaz.)

آويندن [āvīnden]: Kesr-i vāv ve sükūn-ı yā-yı taḥtānī vü nūn ile. Ümīd ve recā etmek. Baʿżı nüsḫada "ımızganmak" maʿnāsına mervīdir.

آهختن [āhiḫten] ve آهيختن [āhīḫten]: Kılāhumā bi-kesri'l-hā' ve sükūni ḫā'i'l-muʿceme. Kılıç çekmek ḫuṣūṣan ve ġayrı nesne çekmek ʿumūmen. Ḥakīm Firdevsī, beyt: **(86[a])**

ز آهختن تيغها از غلاف
كه قاف را در دل افتاد كاف

(Kılıçları kınından çekince Kaf dağının gönlüne korku düştü.)

Ve Şems-i Faḫrī fetḥ-i hā ile (آهَختن āheḫten) naḳl edip bu ḳıṭʿayı naẓm eylemiş. Ḳıṭʿa:

ابو اسحق سلطانی كه در رزم
چو كينش تيغ بی باكی برآهخت

بسان هندوان ترگ فلک را
به چوب كين بماليد و ببرهخت

(Ebu İshak, savaşta korkusuzluk kılıcını çeken öfkeli bir sultandır. Hintliler gibi feleğin miğferini öfke sopasıyla paramparça eder.)

آهرامن [āhrāmen], **آهرمن** [āhrimen], **آهرن** [āhren], **آهريمن** [āhrīmen]: Küllühum bi-sükūni'l-hā' ve fetḥi'r-rā'i'l-mühmele. Rehnümā-yı bedī yaʿnī sū'-i efʿāle delālet edene derler. ʿAllāme-i Ṭūsī naḳl eder ki ṭā'ife-i Mecūs, "āhrimen" şeyṭāna derler ve meleğe "yezdān" derler. ʿİbāreti budur: المجوس من الوثنية يقولون ان فاعل الخير يزدان و فاعل الشر اهرمن و بزعمون بهما ملكا و شيطانا و الله تعالى منزه عن الخير والشر[1]. İntehā. Ḥakīm Senāyī, beyt:

گردبادی گر نگردی گرد خاکی هم مگرد
مرد يزدان گر نباشی جفت اهرامن مباش

(Dönen rüzgār olmadıysan bari dönen toprak da olma! Allah dostu olmadıysan şeytana da yakın olma!)

Yaʿnī, "Allāh eri olamazsan bāri ḳarīn-i şeyṭān olma!" demektir. ʿAbdulvāsiʿ-i Cebelī, beyt:

باغ برجسته ز نخ گويی كه از بيم درخش
از شهاب اندر هوا آتش گرفته آهرمن

(Bağ parlak ve süslü yaygılarla döşenmiş, sanki şeytan gökyüzünde yıldızlardan ateş tutmuş.)

Baʿżı nüsḫalarda ve lisān-ı nāsta ekṣer elif-i maḳṣūre ile اهرمن (ehrimen) müstaʿmeldir. Şems-i Faḫrī böyle naḳl etmiş. Kemālpaşazāde merḥūm, elif-i memdūde ve hā'-i müteḥarrike iledir ve elif'in ḳaṣrı ve hā'nın sükūnuyla da cā'izdir demiş. Ve baʿżı ferhengde elif-i memdūde, fetḥ-i hā ve sükūn-ı rā ile (آهرمن āhermen) mervīdir. Ḥakīm Esedī, beyt:

ستيز آوری كار آهرمنست
ستيزی ای پرخاشت آبستنست

(Kavga etmek şeytan işidir. Kavga etmek beraberinde kan dökmeyi getirir.)

Eṣaḥḥ-ı ḳavl odur. Ḳıṭʿa:

گر آن دو عارض رخشان ز فعل يزدانست
ز فعل آهرمن آن دو زلف چوگانست

بدين دليل همی تا بوی درست كشد
كه خير گشت ز يزدان و شر ز اهرمنست

(O iki parlak yanak Allah'ın işiyse, o iki kıvrık saç da Şeytan'ın işidir. Buna göre artık şu kanıtlanmıştır: İyilik melektendir, kötülük de Şeytan'dan.)

1 Mecusiler, putperest bir taifedir. Hayırlı işleri yapan Yezdān, kötü işleri yapan Ehrīmen'dir derler. Onların itikadınca Yezdān melektir ve Ehrīmen şeytandır. Yüce Allah iyilik ve kötülükten münezzehtir.

اهرمن [ehrimen]in maʿnā-yı lüġavīsi "dīv" demektir.

آهزن [āhzen]: Sükūn-ı hā ve feṯḥ-i zāʾ-i muʿceme ile. Neft yağı. Ebulmaʿānī, beyt:

شرار آتش غم آنچنان جگرسوزست
سرشک دیده شده آهزن برون آید

(Gam ateşinin kıvılcımları öylesine ciğer yakıcı ki dışarı gözyaşı yerine neft yağı çıkıyor.)

آهسته سخن [āheste-suḫan]: İki maʿnāyadır.

Evvel, fısıltı ki فجفج [fecfec] dahi derler.

Ṣānī, zīr-i lebden söylemek ki ʿArabīde همس [hems] derler. Ebulmaʿānī, beyt:

آهسته صبا پا زده در بزم بهاران
آهسته سخن کرد به گلغنجهٔ خندان

(Tan yeli bahar meclisine yavaşça ayak bastı. Gül goncasına yavaşça fısıldadı.)

آهن [āhen]: Muṭlaḳ demirdir, ḫām olsun maʿmūl olsun. Bu isim medlūlü üzre mevżūʿdur. *Ferheng-i Cihāngīrī*'de şemşīre dahi āhen denildiği masṭūrdur. Bu maʿnāyı müʾeyyid, Şeyḫ Niẓāmī, beyt:

کسی را که جانش به آهن گزم
بسی جامها در سکاهن رزم

(Demir kılıçla can alırım. Nice elbiseleri siyaha/kana boyarım.)

آهجیدن [āhcīden]: Kesr-i cīm ile. Be-maʿnī-i آهیختن [āhīḫten], yaʿnī keşīden-i tīġ, ḫançer ve ġayrı. Ve yüzmek, سلخ [selḫ] maʿnāsına. Ammā *Mecmaʿu'l-Fürs*'te cīm-i ʿAcem ile (آهچیدن āhçīden) be-maʿnī-i کشیدن [keşīden]. Ve *Müʾeyyidü'l-Fużalā*'da be-maʿnī-i انداختن [endāḫten] masṭūrdur.

آهنگیدن [āhengīden]: Sükūn-ı nūn u yā ve kesr-i kāf-ı Fārsī ile. Be-maʿnī-i ḳaṣd, آهنگ کردن [āheng kerden] gibi.

آهنین [āhenīn]: Demirden düzülmüş nesne, her ne olursa. آهن [āhen] āḫirinde yā-yı nisbīdir ve nūn nisbetin teʾkīd içindir.

آهنین خفتان [āhenīn ḫaftān]: Cebe, cevşen ve zırh ki ʿArabīde درع [dirʿ] derler. Ḫᵛāce Selmān, beyt:

می درخشید از میان آهنین خفتان و خود
هم روان صورت که در پولاد چین تابان گهر

(Demir kaftanların/zırhların ortasında, tıpkı Çin aynasında inci parlaması gibi parladı.)

آهوان [āhvān]: Naḳb-zen yaʿnī zīr-i zemīn kazıcı. Üstād Daḳīḳī, beyt:

حور بهشتی گرش بیند بی شک
خواهد اندر زمین بیارد آهوان

(Cennetteki huri onu görseydi, kuşkusuz, yer altında tünel kazıcı olmak isterdi.)

آهون [āhūn]: Żamm-ı hā vü vāv-ı mechūl ile. Raḫne-i dīvār ve naḳb-ı zemīn. Ḥakīm Esedī, der-ṣıfat-ı naḳb-zen, meṣnevī:

به آهون زدن در زمین با شتاب
سبکتر روندی ز ماهی در آب

بن باره سرتاسر آهون زدند
نگون باره بر روی هامون زدند

(Yer altında aceleyle tünel kazarken sudaki balıktan daha hızlı giderdi. Kalenin dibine baştan başa tünel kazıp çölün üstünde ters bir kale yaptılar.)

Şems-i Faḫrī [1] آهون نقبزن و نقب باشد deyip bu beyti **(86ᵇ)** naẓm eylemiş. Beyt:

1 Āhūn, tünel kazıcı ve tüneldir.

سپاس یزدان که ابو اسحق از آن بلندترست
که دستبرد حوادث در آن کند آهون

(Allah'a şükürler olsun ki Ebu İshak, olayların/kazânın kazdığı tünelden çok daha yukarıdadır.)

Ferheng-i Cihāngīrī'de "naḳb" maʿnāsına mervîdir. Şāh Nāṣır-ı Ḫüsrev, beyt:

منگر به سوی حرام جز حق مشنوا
تا به نزد دزد سوی نقد تو آهون

(Harama bakma, doğrudan başkasını dinleme! Böylece senin nakitin, hırsız katında geçmez akçe olsun.)

آییان [āyiyān]: Kesr-i yā-yı evvel ve feṯḥ-i şānī ile. Be-maʿnī-i آیا [āyā].

آییدن [āyīden]: Kesr-i yā-yı evvel ve sükūn-ı şānī ile. Be-maʿnī-i آمدن [āmeden].

آیینه دان [āyīnedān]: Āyīne ẓarfı. Ṣā'ib-i İṣfahānī, beyt:

دل را ز سینه در نظر دلستان برآر
آیینه پیش یوسف از آیینه دان برآر

(Bir gönül alıcı bakışla, gönlü sineden çıkar! Yusuf'un huzuruna aynayı aynacıdan getir!)

آیین [āyīn]: Kesr-i yā-yı evvel ve sükūn-ı şānī ile. Yedi maʿnāya gelir.

Evvel, ʿādet ve ḳānūn maʿnāsına. Şeyḫ Saʿdī, der-*Būstān*, beyt:

کس این رسم و ترتیب و آیین ندید
فریدون با آن شکوه این ندید

(Kimse bu kanun, nizam ve usulü görmedi. Feridun olanca görkemine rağmen bunu görmedi.)

Gāh olur emir lüzūmundan ʿādette, maʿnāyı lüzūm ifādesi için īrād ederler. Nitekim bu beyitten mefhūmdur, beyt:

که تا زنده ای برتو نفرین بود
پس زندگی دوزخ آیین بود

(Yaşadığın sürece sana beddua edilecek! Öldükten sonra cehennemde olsan gerek!)

Şānī, resm, reviş, ṭarz ve üslūb maʿnāsına. Ḥakīm Senāyī, beyt:

همه هم صورتند و هم سیرت
همه هم سنتند و هم آیین

(Hepsinin içleri bir dışları bir, hepsi aynı gelenek ve aynı usuldendir.)

Şāliş, *Ferheng-i Cihāngīrī*'de be-maʿnī-i āẕīn merḳūmdur. Seyf-i İsferengī, beyt:

گشاد ابروی طاق فتح را دین
ظفر بر طاق گردون بست آیین

(Din fetih kemerine gülümsüyor. Zafer gökkubbede şenlik yapıyor.)

Rābiʿ, donanmā-yı şehr ü bāzār maʿnāsına. Ṭālib-i Āmulī, beyt:

به آیینبندئ بازار خلوت می روم طالب
که دارم در وجود کامل خود میل سودایی

(Ey Tālib! Halvet pazarının donanmasını süslemeye gidiyorum. Çünkü olgun vücudum sevdaya meyillidir.)

Ḥakīm Firdevsī, beyt:

بر آیین جهانی شد آراسته
در و بام و دیوار برخاسته

(Dünya donanmayla süslendi. Kapı, çatı ve duvarlar kendini gösterdi.)

Ḫāmis, *Tuḥfetü'l-Aḥbāb*'da "nehre" maʿnāsına ki revġanı ayrandan cüdā eden nesnedir. Ammā *Ferheng-i Ḥüseyn-i Vefāyī*'de nūn ile آنین [ānīn] vārid olmuştur.

Sādis, İbn Mūlef'ten menḳūldür ki mūmyāy maʿdeni ḫāṣıl olan maġāra ḳurbunda bir köy ismidir ki دهِ آیین [dih-i āyīn] derler. Bu sebeble mūmyāya موم آیین [mūm-ı āyīn] dediler. Mürūr-ı eyyām ve taġyīr-i elsine-i ʿavām ile keşret-i istiʿmālden مومیا [mūmyā] dediler.

Sābiʿ, ʿibāret-i آیین [āyīn]de ʿAcem tevessüʿ edip "yarak yasak" diyecek yerde برگ [berg] lafẓı ki "yarak" maʿnāsınadır, آیین [āyīn] lafẓına mużāfun ileyh edip آیینِ برگ [āyīn-i berg] dediler.

مع الواو
[maʿa'l-vāv]

آبخو [āb-ḫū]: Sükūn-ı bāʾ-i muvaḥḥade ve żamm-ı ḫāʾ-i muʿceme ile. Cezīre maʿnāsına ki آبخوست [āb-ḫˇast] lafẓından terḫīm olunmuştur. ʿAmʿaḳ-ı Buḫārī, beyt:

گویی که هست مردمک دیده آبخو
یاخود چو ماهی است که دارد در آب خو

(Göz bebeği sanki bir ada yahut suya alışkın bir balık.)

آبِ رو [āb-ı rū]: Kesr-i bāʾ-i muvaḥḥade ve żamm-ı rāʾ-i mühmele ile. Yüz suyu demektir mecāzen. İki maʿnāya dahi gelir.

Evvel, güzīde maʿnāsına ki ṣınıf u cinsinin eşbeh ü aʿlāsı ola. Meşelā falān āb-ı rūy-ı ʿasker ve āb-ı rūy-ı şehrdir derler, efrād-ı nevʿinin eşbehi demek olur.

Ṣānī, ʿār ve ġayretten kināye edip آبِ رویِ فلان ریخت [āb-ı rūy-ı fulān rīḫt] derler. Yaʿnī falān yüzü suyun döktü, terk-i ʿār u nāmūs eyledi demek olur. Mevlānā ʿUrfī, beyt:

آبروی شمع را بیهوده نتوان ریختن
صد شب یلداست در هر گوشهٔ زندان ما

(Mumun yüzü suyunu boş yere dökmek olmaz. Bizim zindanımızın her köşesinde yüz şeb-i yelda (en uzun gece) vardır.)

آبو [ābū]: Żamm-ı bāʾ-i muvaḥḥade ile. Nām-ı çīzī. Şeyḫ Āẕerī, beyt:

ای گرد درت آب رخ خواجهٔ کاریز
وی خاک کف پای تو تاج سر آبو

(Ey kapısının toprağı Hâce Kārīz'in yüz suyu olan! Ve ey ayağının toprağı Ābū'nun başına tac olan!)

آتشتاو [āteştāv]: آتشتاب [āteş-tāb]-ı merḳūm maʿnāsınadır ki bāʾ-i muvaḥḥade vāv'a ibdāl olunmuştur. Külḫan maʿnāsın ifāde eder.

آتشتو [āteştev]: Feṯḥ-i tāʾeyn-i müşennāt ile. آتشتاو [āteştāv]-ı merḳūmdan muḫaffeftir.

آتشکاو [āteş-kāv]: Feṯḥ-i tāʾ-i müşennāt u kāf ve sükūn-ı şīn ile. Āteş karıştıracak demir ālet. کاو [kāv], کاویدن [kāvīden] lafẓından ṣīġa-i emr ve vaṣf-ı terkībīdir. Ebulmaʿānī, beyt:

سینهٔ پرتاب را چندانکه کاویدم به دست
گشته آتشگاو دستم ز آتش تاب درون

(Alev alev yanan göğsümü elimle o kadar karıştırdım ki sonunda elim gönlümün ateşi yüzünden ateş maşasına döndü.)

آذربو [āẕer-bū]: Feṯḥ-i ẕāl-ı muʿceme, **(87ᵃ)** sükūn-ı rāʾ-i mühmele ve żamm-ı bāʾ-i muvaḥḥade ile. Be-maʿnī-i آذربویه [āẕer-būye]. Ve *Mecmaʿu'l-Fürs*'te sarı çiçeği olur bir dikenli ot köküdür. Şīrāz'da چوبکِ شنان [çūbek-i şinān] derler.

آرزو [ārzū]: Ḥālāt-ı ḳalbiyyeden nesne ṭaleb etmektir. Nitekim demişlerdir, beyt:

یا رب این آرزوی من چه خوشست
تو بدین آرزو مرا برسان

(Ya Rabbi! Ne güzel bir arzum var! Sen beni bu arzuma kavuştur!)

آزو [āzū]: Żamm-ı zāʾ-i muʿceme ile. İntihāyı esnān olan iri dişler ki ʿArabīde طاحونه [ṭāḥūne] derler. Ṭaʿāmı çiğneyip ḫurd etmek için.

آسو [āsū]: Żamm-ı sīn-i mühmele ile. Ḳāḳum dedikleri cānverdir. Ve dahi iç edik ki ʿArabīde خف [ḫuff] derler.

آشناو [āşnāv]: *Ferheng-i Cihāngīrī*'de beمaʿnī-i آب باز [āb-bāz] masṭūrdur, yaʿnī suda yüzücü. ʿArabīde سباح [sebbāḥ] derler. Seyyid Ḥasan Eşrefī, rubāʿī:

دلبستهٔ روزگار بر زرق شدن
با شیفته بقای چون برق شدن
چون مردم آشناو ز اندر گرداب
دستی زدنست و بعد ازین غرق شدن

(Riyakar feleğe gönül bağlamak ve şimşek gibi gelip geçici olanla aklı karışmak, yüzücünün girdaba yakalanıp kulaç atmasına ve sonra da boğulmasına benzer.)

آشو [āşū]: Żamm-ı şīn-i muʿceme ile. Muḫaffef-i آشوب [āşūb]dur. Ḥakīm Ḫāḳānī, beyt:

بسازم مجلسی از سایهٔ خویش
که اینجا مجلس آشوبی ندارم

(Burada bir meclis karıştırıcım yok, bari kendi kendime bir meclis kurayım.)

آفتِ دیو [āft-ı dīv]: İżāfetle. Uçuk tutmak. Ebulmaʿānī, beyt:

دیدم که شده آفت دیو بر لب جانان
پرسیدم ازو گفت بخوابم گرفته دیو

(Sevgilinin dudağını uçuk tutmuş gördüm. Sebebini sorduğumda "Şeytan rakip rüyama girdi" dedi.)

آلاو [ālāv]: Zebāne-i āteş yaʿnī āteş-i şuʿlezen. Ḳaṣr-ı elif'le (الاو elāv) dahi cāʾizdir. Şeyḫ Āẕerī, beyt:

بر اوج گنبد گردون از آن بتابد مهر
که یافت از تف قندیل مرتضی آلاو

(Hz. Ali'nin parlak kandilinden alev alan güneş, gökyüzünün en tepesinde parıl parıl parlıyor.)

آلوبالو [ālū-bālū]: Kirās dedikleri meyvedir. ʿArabīde *Müfredāt-ı Ṭıbb*'da قراصیا حلو [ḳarāṣiyā ḥalū] derler. Mīr Naẓmī, der-ṣıfat-ı bāġ, beyt:

چنانست آبدار و تازه و تر
شد آلوبالو همچون لعل دلبر

(Sevgilinin dudağı o kadar sulu, taze ve yaş ki sanki kiraza benziyor.)

آلو [ālū]: Żamm-ı lām ile. Üç maʿnāya gelir.

Evvel, ḫuṣūṣuyla erik ismidir ki آلوی سیاه [ālū-yı siyāh] ve آلوی بخارا [ālū-yı buḫārā] derler. Ve nevʿine dahi derler زردآلو [zerd-ālū] ve شفتالو [şeft-ālū] gibi.

Ṣānī, آلود [ālūd] lafẓından terḫīm olunmuştur. Ḥażret-i Mevlānā kuddise sirruhu,, beyt:

جمله اهل بیت خشم آلو شدند
که همه در شیر نر طامع بدند

(Bütün ev halkı öfkelendiler. Hepsi erkek aslan gibi hırslandılar.)

Ṣāliş, ḫişt-pez yaʿnī kerpiç pişiren ocağıdır. Maʿnā-yı evvele ʿArabīde خوخ [ḫavḫ] derler. Çağatay lisānında "üvrük" derler żamm-ı hemze vü rā ve sükūn-ı vāveyn ile.

آمو [āmū]: Māverā'ünnehir'de bir ırmaktır. آبِ آمو [āb-ı āmū] derler. *Miʿyār-ı Cemālī*'de Şems-i Faḫrī "Āmū, rūd-ı Ceyḫūn kenārında bir şehrin ismidir. Ol ecilden nehr-i Ceyḫūn'a āb-ı Āmū derler" deyip bu beyti naẓm eylemiş. Şems-i Faḫrī, beyt:

بخارا خیز و آتش کن سر خصم
ز غم کن چشمشان چون رود آمو

(Düşmanın başında ateş yakıp buharlar kaldır! Gözleri üzüntüden Āmū ırmağı gibi olsun!)

Ferheng-i Cihāngīrī'de, "Āmū, Īrān ile Tūrān arasını fāṣıl olan nehrin adıdır ki başında vāḳiʿ bir ḳaryenin ismidir ki ol ırmağı ona nisbet edip آبِ آمو [āb-ı āmū] derler". Seyyid Ḥasan-ı Ġaznevī, beyt:

شخصم چو موی گشت عجبتر مگر که گرد
اشکم چو چشم چشمهٔ آموی موی او

(Bir kıl kadar inceldim, şaşılacak olan şu ki gözyaşım da onun Āmū nehri gibi akan bir koludur.)

آمیزه مو [āmīze-mū]: Beyāż karışık sakal ve baş kılı ki دوموی [du-mūy] maʿnāsına. Üstād Daḳīḳī, beyt:

اگر شاه هرهفت کشور بود
چو آمیزه مو شد مکدر بود

(Eğer padişah ülkenin süsüyse, saçı sakalı beyazlayınca kederlenir.)

آو [āv]: Be-maʿnī-i آب [āb]. Tebādül-i ḥurūf cā'iz olmakla آو [āv] dahi derler. Üstād Laṭīfī, beyt:

کی تواند که همچو ماغ چکاو
بکند غوطه در میانهٔ آو

(Kim suyun ortasında toygar gibi çırpınabilir!)

Şeref-i Şeferve, beyt:

دستی که جود با کف او آشناوشست
دستی که آو در یم او آشناورست

(Cömertliğin yakından tanıdığı bir eldir. Denizinde suyun yüzdüğü/eksik olmadığı bir eldir.)

Zebān-ı Hindī'de بیا [biyā] maʿnāsınadır.

آوو [āvev]: Feṭḥ-i vāv ile. *Mecmaʿu'l-Fürs*'te bir şehir ismidir.

آهنگاو [āhen-gāv]: Feṯḥ-i hā vü kāf-ı Fārsī ile. Be-maʿnī-i آهیختن [āhīḫten] ki گاوآهن [gāv-āhen] dahi derler. Saban demiridir.

آهنو [āhnev]: Sükūn-ı hā ve feṯḥ-i nūn ile. Ḫūşe-i pīşekārān yaʿnī mezrūʿāt. Ve bāġda ve būstānda vaż‘ ettikleri kālbüd ki ādem üslūbunda ederler ḥayvānāt **(87b)** ziyānkārlık etmemek için.

آهو [āhū]: Żamm-ı hā ile. Beş maʿnāya gelir.

Evvel, ceyrān ki Türkīde "geyik" derler. Ve karacanın nevʿidir.

Ṣānī, ʿayb maʿnāsınadır. Bu iki maʿnāya, Ḫᵛāce Selmān, beyt:

به تیه حرص پر آهو چه تازی نفس را چون سگ
به صحرای قناعت رو که بی آهوست آن صحرا

(Ceylanlarla dolu hırs ovasına köpek gibi nefsi saldırtmak niye! Kanaat ovasına git, çünkü o ovada hiçbir ayıp yok!)

Maʿnā-yı ṣānīye, Naẓīrī-i Nīşābūrī, beyt:

پیش چشم سیهت یاد غزالست آهو
نزد آن سنبل مو دم زدن از مشک خطاست

(Kara gözünün karşısında ceylanı anmak ayıptır. O sümbül saç yanında miskten bahsetmek hatadır.)

Ḥakīm Ḫāḳānī, beyt:

دیدی آن جانور که زاید مشک
نامش آهو و او همه هنرست

(Misk doğuran o hayvanı gördün mü? Adı ceylandır ve pek hünerlidir.)

Ṣāliş, feryād ve āvāz-ı bülend maʿnāsına. Ḥakīm Firdevsī, beyt:

به آهو ز باره فتاد و بمرد
بدید از کیانزادگان دستبرد

(Bağırıp attan düştü ve öldü. Padişah soylu olanın gücünü gördü.)

Rābiʿ, istiʿāre ṭarīḳıyla çeşm-i dilbere de derler. Mevlānā Cāmī, meşnevī:

چو بستی نرگسش را پردهٔ خواب
شدی با شمع همدم در تب و تاب

دو مست آهوی خود را سحرگاه
چرانیدی به باغ حسن آن ماه

(Uyku perdesi gözünü örtünce yanan mumla arkadaş olurdu. O ay yüzlü, iki sarhoş ceylana benzeyen gözlerini seher vakti güzellik bağında otlatırdı.)

Ḫāmis, bir maraż ismidir ki ādemde ve ḥayvānda ẓāhir olur. Nefesi teng eder. ʿArabīde ضیق النفس [ḍiyḳu'n-nefes] derler. Şeyḫ Niẓāmī, beyt:

سگ تازی که آهوگیر گردد
بگیرد آهوش چون پیر گردد

(Ceylan yakalayıcı tazı, yaşlanınca nefes darlığına yakalanır.)

آیینهٔ زانو [āyīne-i zānū]: Yaʿnī diz gözü. Mevlānā Cāmī, beyt:

بسته ام من روی با آیینهٔ زانوی خویش
تا کنون آن ماهرو چون آیینه روباروی کیست

(Ben kendi diz aynama yüzümü kapamışken/ başımı dizime çekmişken o ay yüzlü şu ana dek kiminle ayna gibi yüz yüze duruyor?)

مع الها
[maʿal'-hā]

آبِ افسرده [āb-ı efsurde]: Donmuş su. Murād et yaḫnīsidir. افسرده [efsurde] ism-i mefʿūldür ki āḫirindeki hā mefʿūliyyetin iẓhār içindir.

آب آورده [āb-āverde]: Bir ʿillettir ḥayvānātta. Ḫuṣūṣan at ayağında vāḳiʿ olur. Ebulmaʿānī, beyt:

در پی جانان رود یک روسیه با پای لنگ
گفتم آب آورده این خر بر نمی شاید روا

(Bir yüzü kara, topal ayağına rağmen sevgilinin peşinden gidiyor. Dedim ki: "Bu eşeğin ayağı sakat, sana uygun olmaz".)

آبتابه [āb-tābe]: Sükūn-ı bā'-i muvaḥḥade-i evvel, feṯḥ-i ṣānī ve tā'-i müşennāt ile. İki maʿnāyadır.

Evvel, su kızdıracak ẓarf maʿnāsına olur ki lafẓ-ı mürekkebdir آب [āb] ile تاب [tāb]dan ki ḥarāret maʿnāsına olan تاب [tāb]dır. Ve āḫirindeki hā maʿnā-yı ḫāṣṣ-ı ʿalemiyyete naḳl içindir.

Ṣānī, āfītābe maʿnāsına ki ibrīḳ demektir. Bu maʿnā bā ile fā'da tebeddül ve tevāḫī olduğundandır.

آبجامه [āb-câme]: Sükūn-ı bā'-i muvaḥḥade ve feṯḥ-i cīm ile. Lafẓ-ı mürekkebdir آب [āb] ile جامه [câme]den. İki maʿnāya gelir.

Evvel, eṣvāb yuyacak ẓarf.

Ṣānī, *Ferheng-i Cihāngīrī*'de bir maḥṣūṣ cāmdır, onunla su içerler. Bu maʿnāda aṣlı جامِ آب [cām-ı āb] idi, cām-ı şarābdan temyīz için ʿalemiyyete naḳl olundukta mużāfun ileyh taḳdīm olundu ki ḳāʿide-i muḳarrere-i ʿAcem'dir. Ḥakīm Senāyī, beyt:

زمزم لطف آبجامهٔ اوست
کعبهٔ اهل فضل خامهٔ اوست

(Onun kadehinde iyilik zemzemi var. Kalemi, fazilet sahiplerinin kıblesidir.)

آبخانه [ābḫāne]: Sükūn-ı bā'-i muvaḥḥade ve feṯḥ-i ḫā'-i muʿceme ile. İki maʿnāya gelir.

Evvel, lafẓ-ı mürekkebdir آب [āb] ile خانه [ḫāne]den. Su duracak mekān, ḥavuż ve emṣāli, su maḫzeni ve ġayrı.

Ṣānī, ṭahāreṯḫānedir.

آبخره [ābḫare] ve **آبخوره** [ābḫˇare]: Kilāhumā bi-sükūni'l-bā'i'l-muvaḥḥade ve feṯḥi'l-ḫā'i ve'r-rā'i'ṣ-ṣānī ve vāv-ı maʿdūle ile. آبخور [āb-ḫor]-ı merḳūm maʿnāsına. Āḫirlerinde olan hā, ʿalāmet-i maʿnā-yı iḫtiṣāṣtır.

آبده [ābde]: Sükūn-ı bā'-i muvaḥḥade ve feṯḥ-i dāl-ı mühmele ile. Herze ve heẕeyān, yāve söz maʿnāsına. Ebulmaʿānī, beyt:

بهر وصلت دم زدن در پیش اهل دل خطاست
غیر درد عشق گفتن نزد عشاق آبده

(Gönül ehlinin yanında kavuşmadan bahsetmek yanlıştır. Āşıklar katında aşk derdinden başkası sayıklamadır.)

Ve dürūġ ḥikāye ve bī-aṣl kelimāt maʿnāsına. Ebulmaʿānī, beyt:

گفتم نیاموخت تو یک حرف از وفا
گفت این سخن آبده است در زبان ما

("Sana vefadan tek bir harf öğretmediler mi?" deyince "Bu sözün bizim dilimizde aslı yoktur" dedi.)

آبراهه [āb-rāhe] ve **آبراه** [āb-rāh]: Yaʿnī güẕergāh-ı āb. Seyf-i İsferengī, beyt:

خاک خور گو پس ازین روح طبیعی تا من
آبراهش ز گذرگاه جگر بربندم

(Toprak yiyip/tövbe edip konuş! Sonra da ben bu temizlenmiş ruhun su yolunu ciğer güzergâhından geçireyim.)

آبره [ābre]: Sükūn-ı bāʾ-i muvaḥḥade, feṯḥ-i rāʾ-i mühmele ve iḫfā-yı hā ile. Kaftān yüzü, ḳumāş **(88ᵃ)** olsun ġayrı olsun. Mevlānā Ẓuhūrī, beyt:

فراوان درین کارگه کارگر
یکی آبره بافد یکی آستر

(Bu iş yerinde birçok işçi var. Kimi elbise yüzü dokur kimi astar dokur.)

Elif-i maḳṣūre ile (ابره ebre) de cāʾizdir.

آبریزه [āb-rīze]: آبریز [āb-rīz]-i merḳūm maʿnāsına. Āḫirindeki hā ʿalāmet-i mefʿūldür.

آبزه [ābizeh]: Kesr-i bā, feṯḥ-i zāʾ-i muʿceme ve iẓhār-ı hā ile. Su sızıntısı. زه [zeh], زهیدن [zehīden] lafẓından ism-i fāʿil ve ism-i maṣdar da olur. Ebulmaʿānī, beyt:

همچو گرمابه دماغم از بخار تاب دل
دیده ام چون کوزهٔ اشکسته دارد آبزه

(Kaplıca gibi olan dimağımı, gönüldeki yangının buharı yüzünden kırık testi gibi su sızdırırken gördüm.)

آبستانه [ābistāne]: Kesr-i bāʾ-i muvaḥḥade, sükūn-ı sīn-i mühmele ve feṯḥ-i tāʾ-i müṣennāt ile. Sükūn-ı bā ve kesr-i sīn ile (آبِستانه ābsitāne) de cāʾizdir. Su alacak ẓarf, ṭās, baḳraç ve emṣāluhumā. آب [āb] ile ستان [sitān]dan mürekkeb lafẓdır.

آبستنگاه [ābistengāh]: Kesr-i bāʾ-i muvaḥḥade, sükūn-ı sīn ü nūn ve feṯḥ-i tāʾ-i müṣennāt ile. Ṭahāreṯḫāne maʿnāsına. Şīn-i muʿceme ile (آبشتنگاه ābişteng āh) dahi rivāyet olunmuştur. Şems-i Faḫrī, beyt:

کیست گیتی که شود همت تو ملتفتش
نشود روح قدس مائل آبستنگاه

(Dünya kim de senin himmetinle iltifat bulsun! Hz. Cebrail, taharathaneye ihtiyaç duymaz.)

آبسته [ābiste]: Feṯḥ-i bāʾ-i muvaḥḥade vü tāʾ-i müṣennāt ve sükūn-ı sīn-i mühmele ile. Cāsūs maʿnāsına. Cāblūs maʿnāsına da mervīdir. *Şerefnāme*'de عایشه [ʿāyişe] vezni üzre آیشه [āyişe] ve شیشه [şīşe] vezni üzre ایشه [īşe] dahi derler. Ammā *Müʾeyyidü'l-Fużalā*'da آبسته زمین راست و هموار کرده به جهتِ زراعت masṭūrdur, yaʿnī zirāʿat için ışlāḥ olunmuş yer. Ve baʿżı ferhengde آبستن [ābisten] maʿnāsına ki ondan ism-i mefʿūldür. Ve baʿżı nüsḫada zehdān maʿnāsına mervīdir.

آبشتنگاه [ābiştengāh] ve **آبشتنگه** [ābiştengeh]: Kilāhumā bi-kesri'l-bā ve sükūni'ş-şīni'l-muʿceme. Be-maʿnī-i cāy-ı nühüfte, yaʿnī ṭahāreṯḫāne. Ferīdüddehr, beyt:

نه همین باز شناسند ز عنبر سرگین
نه گلستان بشناسند ز آبشتنگاه

(Ne sığır gübresiyle amberi, ne de tuvaletle gül bahçesini birbirinden ayırabilirler.)

آبشخواره [ābişḫˇāre]: Kesr-i bāʾ-i muvaḥḥade, sükūn-ı şīn, feṯḥ-i ḫāʾ-i muʿcemeteyn ü vāv-ı maʿdūle ile. آبشخوار [ābişḫˇār]-ı merḳūm maʿnāsına. Āḫirindeki hā, mefʿūliyyetin iẓhār içindir.

آبگامه [ābgāme]: Sükūn-ı bāʾ-i muvaḥḥade ve feṯḥ-i kāf-ı ʿAcemī vü mīm ile. Arpa unundan veyāḫud kuru ekmekten ıslatıp

ekşitirler bir nevʿ sudur, boza gibi. ʿArabīde مرّی [murrī] derler. Ve dahi tarḫana ve turşu suyuna da derler. Aʿcām beyninde müteʿāriftir ve hāżımdır diye istiʿmāl ederler. Şāʿir, beyt:

در خوان دگر آن قدرش می خورد آشی
آبگامه اگر بحر شود هضم نباشد

(Başka bir sofrada o kadar çok yemek yer ki eğer deniz kadar turşu suyu olsa yine de yediklerini hazmedemez.)

آبگاه [ābgāh]: Su yeri yaʿnī su durduğu mekān ve maḥall. Zīrā گاه [gāh], ism-i mekāndır.

آبکنده [āb-kende]: آبکند [āb-kend]-i merḳūm maʿnāsına. Şāʿir, beyt:

رخساره نکنده ام به ناخن
کز گریه شده است آبکنده

(Yüzümü tırnakla kazımadım, gözyaşı yüzünden sel vurmuş yere döndü.)

آبگینه [ābgīne]: Sükūn-ı bāʾ-i muvaḥḥade ve kesr-i kāf-ı ʿAcemī ile. Üç maʿnāyadır.

Evvel, sırça maʿnāsına. Ḥakīm Sūzenī, ḳıṭʿa:

زان شرابی خورد باید خرم و یاقوت فام
کز فروغش سیمگون ساغر شود یاقوت سان

ز آبگینه عکس او چون نور بر دست افکند
دست بیرون کرد پنداری کلیم از بادبان

(Keyif verici, yakut renkli, parlaklığıyla gümüş kadehi de yakuta çeviren şarabı içmelisin. Onun yansımasıyla sırça kadeh elini aydınlatmalı, elini kaldırınca da Hz. Musa "beyaz el" gösteriyor sanmalısın.)

Ṣānī, be-maʿnī-i şarāb. Şeyḫ Niẓāmī, beyt:

چو آن جام کیخسروانی نماند
تهِ جام آبگینه باید فشاند

(Padişahlara layık kadeh kalmadığına göre, kadehin dibindeki tortuyu saçmak gerek!)

Ṣāliş, *Ferheng-i Cihāngīrī*'de elmās maʿnāsına menḳūldür. Ammā Kemālpaşazāde merḥūm buna dahi taṣarruf-ı ḫāṣṣı üzre maʿnā taḥrīr eylemiştir. Buyurur ki: "Ābgīne, lafẓ-ı mürekkebdir آب [āb] ile آگین [āgīn]den ki "iç" maʿnāsınadır. Elif'i taḫfīfen ḥaẕf olunup آبگین [ābgīn] olur. Ve āḫirindeki hā maʿnā-yı ʿām-ı terkībīden maʿnā-yı ḫāṣṣ-ı ʿalemiyyete naḳl içindir. Ve içinde su veyā şarāb olmak şarṭtır ki "içi su" demek taḥḳīḳ ola ve ābgīne ıṭlāḳı vażʿ-ı maʿnā-yı lüġavīsine muvāfıḳ ola". Bu beyitte maʿnā-yı meẕkūr ẓāhirdir. Beyt:

مَی خور تو در آبگینه با نالهٔ چنگ **(88b)**
پیش که آبگینه آید به سنگ زان

(Kadeh kırılmadan önce çeng nağmesi dinleyip şarap iç!)

İntehā kelāmuhu. Bu taḳrīr üzre boş şīşeye ābgīne denilmeye, meğer keşret-i istiʿmālle mecāzen boş ve eğer dolu şīşeye nām olmuş ola.

آبله [ābile]: Kesr-i bāʾ-i muvaḥḥade ile. Kabarcık ki vücūd-ı ādemīde ẓāhir olur. Ve dahi çiçek ki eṭfāl ve ṣıbyānda çıkar ʿArabīde جدری [cederiy] derler. Ve dahi piyāde-revlikten ayakta peydā olan kabarcık. Şems-i Faḫrī, beyt:

مانده در سنگلاخ محنت و غم
آبله کرده پا شکافته پل

(Gam ve sıkıntı taşlığında kalmış. Ayak nasır bağlamış, ökçe yarılmış.)

Ve gāhī tebḫāle maʿnāsına, yaʿnī dudakta olan kabarcık. Ḫʷāce Selmān, beyt:

با زبانی پر بخار و با لبی پر آبله
از چه سوزد گر تب محرق ندارد در بدن

(Ateş saçan bir dil ve uçukla dolu bir dudak! Bedenim, içinde bir ateş yoksa niçin yansın!)

آبلیته [ābilīte]: Kesr-i bāʾ-i muvaḥḥade vü lām, sükūn-ı yā-yı taḥtānī ve feṯḥ-i tāʾ-i müşennāt ile. *Mecmaʿu'l-Fürs*'te zirāʿat edici maʿnāsınadır.

آبلیسه [ābilīse]: Tā yerine sīn-i mühmele ile آبلیته [ābilīte]-i merḳūm maʿnāsınadır. Üstād Laṭīfī, beyt:

چو ابن الوقت نبود آبلیسه
پنیرک چیند او وقت هریسه

(Çiftçi, zamanın adamı olmazsa, hububat vaktinde faydasız ot toplar.)

پنیرک [penīrek], fāʾidesiz bir ottur.

آب ماه [āb-māh]: Son Yaz ayıdır sene-i Şemsiyye'den. Lisān-ı Rūm'da Ağustos derler. Aṣlı ماهِ آب [māh-ı āb] dır. Ebulmaʿānī, beyt:

شد به تابستان چنان سردی ز باران برف و یخ
نامده فصل بهاران در تموز و آب ماه

(Yaz mevsiminde kar, buz ve yağmurla öylesine bir soğukluk oldu ki Temmuz ve Ağustos aylarında çiçek açmadı.)

آبه [ābe]: Be-vezn-i تابه [tābe]. İki maʿnāyadır.

Evvel, şehr-i Sāve ḳurbunda bir ḳarye ismidir. Ḥālen beyne'n-nās آوه [āve] derler. Şānī, suyun leṭāfetinden beyān ḳaṣdıyla "ṣāf" maʿnāsına istiʿmāl ederler. Mīr Naẓmī, der-*ʿAşḳ u Ḥüsn*, beyt:

ضمیر از عجب و کبر و کین ساده
دلش بی غل و غش چون آب آبه

(İçi gurur, kibir ve kinden temizdi. Gönlü saf su gibi berraktı!)

آتش افروزنه [āteş-efrūzene]: İsm-i ālettir. Āteş yakacak nesne. Ḫār u ḫāşāk, kav ve ġayrı nesneler ki onunla āteş yakarlar.

آتشپاره [āteş-pāre]: İki maʿnāyadır.

Evvel, yıldız kurdu ki شبتاب [şeb-tāb] dahi derler.

Şānī, şerāre-i āteş. Mevlānā Ṣā'ib, beyt:

می کنم از سینه بیرون این دل غمخواره را
چند بتوان در گریبان داشت آتشپاره را

(Bu gam yiyici gönlü göğsümden söküp atıyorum. Ateş parçası ne zamana dek içeride tutulabilir!)

Ve istiʿāre ṭarīḳıyla müteḥarrik, berrāḳ, lemmāʿ ve āteşe benzer nesnelere derler. Mīr Naẓmī, beyt:

نشسته بر سمند آن شوخ سرمست
گرفته تیغ آتشپاره در دست

(O mağrur ve işveli güzel, elindeki ateş gibi parlak kılıçla ata binmiş.)

آتشتابه [āteş-tābe]: آتشتاب [āteş-tāb]-ı merḳūm maʿnāsına. Āḫirindeki hā, mefʿūliyyetin iẓhār içindir. Mīr Naẓmī, beyt:

لبش تفسیده گشت و دیده پر نم
درونش بوده آتشتابه از غم

(Dudağı büzüşüp gözü nemlendi. Kalbi gamdan ateş parçasına döndü.)

آتشخواره [āteş-ḫʷāre]: Feṯḥ-i tā vü ḫā, sükūn-ı şīn ve vāv-ı maʿdūle ile. Bir kuştur. Ekṣer ü aġleb āteş yer. سمندر [semender], سمندور [semendūr], سمندول [semendūl] ve سمندون [semendūn] dahi derler. Mīr Ḫüsrev, beyt:

خسروست و سوز دل وز ذوق عالم بی خبر
مرغ آتشخواره کی لذت شناسد دانه را

(İçi yanan Hüsrev, dünya zevklerinden habersiz. Hiç semender buğday tanesinden lezzet alır mı!)

آتش زنه [āteş-zene]: Feṯḥ-i tāʾ vü zāʾ-i muʿceme vü nūn ile. Çakmak ki taştan vurup āteş çıkardığından tesmiye olunmuş. Efḍal-i Kāşī, rubāʿī:

آتش زنه و سوخته و سنگ بهم
کی درگیرد چو سوخته دارد نم
نزدیکی و دوریت بلاییست عظیم
دوری ز تو کافری و نزدیکی هم

(Çakmak, kav ve taş bir arada olsa, kav ıslak olunca çakmak nasıl yansın! Sana uzak ya da yakın olmak büyük bela! Senden uzak olmak da kāfirlik, sana yakın olmak da!)

آتشگاه [āteşgāh]: Kāf-ı ʿAcem ile. گاه [gāh] mekān maʿnāsına olmağın, murād ocak olur. Ṭālib-i Āmulī, beyt:

شده ز آب وضوی او به یک مشت
به گردون دود آتشگاه زردشت

(Onun bir avuç abdest suyu, Zerdüşt āteşgedesinin/ocağının dumanını gökyüzüne yükseltti.)

Bu beyitten āteşgede olmak fehm olunur. Dāʾimā āteş yandığından ocağa da tesmiye olunur.

آتشگده [āteşgede]: Kāf-ı ʿAcem iledir. Ammā ʿArabī ile de tecvīz olunmuştur. Mecūs ṭāʾifesinin -ḫaẕelehumuʾllāhu- ʿibādetgāhlarıdır. Ṭālib-i Āmulī, beyt:

خود مقیم حرم کعبهٔ اسلامم لیک
هوسم زائر آتشگدهٔ کفارست

(Kābe'nin tam orta yerinde oturuyorum ama kāfir āteşgedesini ziyaret etme hevesindeyim.)

آتشگیره [āteş-gīre]: Kesr-i kāf-ı **(89[a])** ʿAcemī ile. Āteş yakacak ve āteş tutacak demir ālettir. Mevlānā Cāmī, beyt:

شد آتشدان و آتشگیره این مشت عوان خس
که بهر خانمانها سوختن باشند اعوانش

(Şu çerçöp yığını birer maşa olup ev barkları yakmak için ona yardım ettiler.)

آتشیزه [āteşīze]: Feṯḥ-i tā vü zāʾ-i muʿceme, kesr-i şīn ve sükūn-ı yā-yı taḥtānī ile. *Ferheng-i Cihāngīrī*'de آتشک [āteşek]-i merḳūm maʿnāsınadır.

آجیده [ācīde]: Kesr-i cīm ve sükūn-ı yā-yı taḥtānī ile. Nigende maʿnāsına. Mevlānā ʿAcībī, beyt:

تا قدم چون سوزن از سر ساختم در راه او
بر جبین افکنده چین آن تندخو آجیده را

(O öfkeli güzel, yolunda iğne gibi yürüdüm diye alnına kıvrımlar dikti yani kızdı.)

آخته [āḫte]: Sükūn-ı ḫāʾ-i muʿceme ve feṯḥ-i tāʾ-i müşennāt ile. Üç maʿnāya gelir.

Evvel, آختن [āḫten] lafẓından ism-i mefʿūldür, çekilmiş maʿnāsına. Ẓarfından çıkmaya ṣāliḥ olan nesne ki tīġ-ı āḫte derler. Ḥakīm Enverī, beyt:

تا به تاج هدهد و طاوس در کین عدوت
تیرهای پر ز دست و تیغهای آخته

(Tavus ve hüthüt tacına kadar (her şey), elde oklar ve çekilmiş kılıçlarla senin düşmanına kin duyar.)

Bu maʿnāyı müʾeyyid, Şeyḫ Saʿdī, beyt:

آن که شمشیر جفا بر سر من آخته بود
صلح کردیم که ما را سر پیکار تو نیست

(Başımı kesmek üzere cefa kılıcını çeken güzel! Seninle barış yaptık. Çünkü biz seninle savaşma arzusunda değiliz.)

Ṣānī, ḫādim olmuş ādem ve ḥayvān. Bu dahi çekilmekten kināyedir.

Ṣāliş, dürdü çekilmiş şarāb ki mey-i āḫte derler. Mevlānā Ẓuhūrī, beyt:

بده ساقیا آن مَی آخته
که جام جم از وی بپرداخته

(Ey sāki! Uğruna Cem'in kadehinin düzüldüğü tortusu çekilmiş şaraptan ver!)

آخسته [āḫaste]: Feṯḥ-i ḫāʾ-i muʿceme vü tāʾ-i müşennāt ve sükūn-ı sīn-i mühmele ile. Kapı eşiği ki ʿArabīde عتبه [ʿatebe] derler. Mīr Naẓmī, der-ḥaḳḳ-ı zenān, beyt:

فرق دارد در قدمهای زنان
یمن در آخسته هم در آستان

(Kadınların ayaklarında farklılık vardır. Kapı eşiğinde ve kapı önünde uğurludur.)

آخسمه [āḫseme]: Sükūn-ı ḫāʾ-i muʿceme ve feṯḥ-i sīn ü mīm ile. Bir nevʿ şarābdır. Darıdan ve arpadan dahi ederler. Keẕā fī-*Mecmaʿi'l-Fürs*. Ve ḳaṣr-ı hemze ile (اخسمه aḫseme) de mervīdir. *Ferheng-i Cihāngīrī*'de żamm-ı sīn ile (آخسُمه āḫsume) taṣḥīḥ olunmuş. Ve baʿżı nüsḫada mīm'in sīn'e taḳdīmiyle آخمسه [āḫmese] vāḳiʿ olmuştur.

آخمسه [āḫmese]: Sükūn-ı ḫāʾ-i muʿceme ve feṯḥ-i mīm ü sīn ile. آخسمه [āḫseme]-i merḳūm maʿnāsına. Ammā Ferheng-i Züfāngūyā'da şīn-i muʿceme ile (آخمشه āḫmeşe) mervīdir.

آخیسه [āḫyise] ve **آخیه** [āḫye]: Evvel sükūn-ı ḫā, kesr-i yā-yı taḥtānī ve feṯḥ-i sīn ile. Ṣānī, sükūn-ı ḫā ve feṯḥ-i yā-yı taḥtānī ile. Ḥayvānāt sürüsü önünde giden ḥayvāndır ki sāʾiri ona tābiʿ olur. Ḥalīmī ve Niʿmetullāh naḳlidir.

آده [āde]: Feṯḥ-i dāl-ı mühmele ve iḫfā-yı hā ile. Ol nesnedir ki iki ağacı dikip aykırı bir ağaç bağlarlar, güvercin ve tavuk üzerinde otura. Mīr Sencerī, beyt:

فلک چو برج کبوتر کبوتران چو نجوم
میان برج خط استواست چون آده

(Gökyüzü güvercin yuvası, yıldızlar da güvercindir. Yuvanın tam ortasında güvercin tüneği gibi bir istiva çizgisi vardır.)

آدینده [ādyende]: Sükūn-ı dāl u nūn ve feṯḥ-i yā-yı taḥtānī ile. Be-vezn-i آبکنده [āb-kende]. *Ferheng-i Cihāngīrī*'de ḳavs-i ḳuzaḥ maʿnāsına. Üstād Rūdekī, beyt:

علم ابر و تندر بود کوس او
کمان آدینده شود ژاله تیر

(Sancağı bulut, kösü gökgürültüsüdür. Yayı gökkuşağı, oku da dolu tanesidir.)

آذربویه [āẕer-būye]: Feṯḥ-i ẕāl-ı muʿceme, sükūn-ı rā, żamm-ı bāʾ-i muvaḥḥade ve yā-yı meftūḥa ile. Gül-i eşnān derler sarı çiçektir. آذربو [āẕer-bū] dahi derler. ʿArabīde قلاذ [ḳalāẕ] dedikleridir.

آذرماه [āẕer-māh]: Şühūr-ı Fārsiyye'den

āḫir Güz ayıdır ki Rūmīler ve ġayrı lisānda Teşrīn-i ṣānī derler. Tafṣīl-i aḥvāli آذر [āẕer] şerḥinde mürūr eyledi.

آذينه [āẕīne]: Yevm-i Cumʿa'dır. Nevrūz günlerine ve rūz-ı ceşnlere iʿtibār ettiklerine binā'en rūz-ı Cumʿa'da dahi aşġālden fāriġ olup ʿayş u ʿişret ederler. Ẕikri mürūr eden آذين [āẕīn]den me'ḫūẕdur. ʿAlem-i ḫāṣṣ olmak için āḫirine hā'-i ʿalāmet getirmişlerdir. Ṭālib-i Āmulī, beyt:

کنون کز مغز وی جوش بهارانست مستانه
صباح شنبه از جیب شب آذینه می جوشد

(Bugün onun başında sarhoşça baharlar kopuyor ya, Cumartesi sabahı Cuma gecesinin yakasından taşacak demektir.)

Ḫātem-i Kāşī, beyt:

خامش نشود طفل دبستان محبت
این مدرسه را شنبه و آذینه نباشد

(Aşk okulunun öğrencisi suskun olmaz. Bu okulun Cuma-Cumartesi gibi günleri olmaz.)

آرامگاه [ārāmgāh] ve آرامگه [ārāmgeh]: Kilāhumā bi-fetḥi'r-rā' ve sükūni'l-mīm. Ārām u ḳarār yeri. گاه [gāh] "mekān" maʿnāsına. **(89b)** Maʿnā-yı terkīb "ḳarār edecek maḥall" demektir. ʿArabīde مقام [maḳām] ve Çağatay lisānında "orun" derler żamm-ı hemze ile. *İskendernāme*'de Nūşurevān vaṣfında, Mīr ʿAlī Şīr, beyt:

Orun gerçi kāfirġa dūzaḫ-durur
Anıŋ ʿadlidin ornı berzaḫ-durur

(Kāfirin yeri cehennem olsa da onun adaleti sayesinde berzah olur.)

Bunlar ekşeriyā iżāfetle istiʿmāl ederler. *Sebʿa-i Seyyāre*'de Ferruḫ Şāh Ḳudüs'e gittiği ḥikāyede, (Mīr Alī Şīr), beyt:

Ol zamān kim ḳılsa ʿazm-i ṭavāf
Kaʿbe ornıġa Ḳudüs irdi maṭāf

(O zamanlar tavaf etmeye niyetlense Kabe yerine Kudüs kıble idi.)

Yaʿnī Kaʿbe yerine Ḳudüs maṭāf idi.

آردابه [ārd-ābe]: Sükūn-ı rā, dāl-ı mevḳūf ve feṭḥ-i bā'-i muvaḥḥade ile. Un çorbası. Ve unu suyla karıştırıp bir nevʿ ṭaʿām ederler. Keẕā fi'l-*Maḥmūdī*.

آردالە [ārdāle]: Sükūn-ı rā vü feṭḥ-i dāl-ı mühmeleteyn ü lām ile. İki maʿnāyadır.

Evvel ʿArabīde طاحينه [ṭaḥīne] dedikleri.

Ṣānī, deve ve katır tırnaklarının en gerisine astıkları kaba ṣadālı çan.

آردتوله [ārd-tūle]: Sükūn-ı rā vü dāl ve żamm-ı tā'-i müşennāt ile. Kāçī gibi bir nevʿ ṭaʿāmdır. ʿArabīde سخينه [saḫīne] derler. Büşḫāḳ-ı Eṭʿime, beyt:

آن آردتوله خور که به من لوت خوار گفت
چون ماستبا بپخت ز من عذرها بخواست

(O unlu aşı ye! Çünkü yemekten anlayan biri bana "Mastaba pişince kimse kusuruma bakmayacak!" demişti.)

آرد روه [ārd-reve]: Sükūn-ı rā'-i evvel ü feṭḥ-i ṣānī vü vāv ve dāl-ı mevḳūf ile. İsm-i mürekkebdir آرد [ārd] ile روه [reve]den. Elek ki onunla un elerler.

آرد زده [ārd-zede]: Sükūn-ı rā vü dāl ve feṭḥ-i zā'-i muʿceme vü dāl-ı ṣānī ile. Bu dahi "elek" maʿnāsına ism-i mürekkebdir آرد [ārd] ile زده [zede]den.

آرده [ārde]: Sükūn-ı rā ve feṯḥ-i dāl ile. El değirmeni ki دستاس [dest-ās] dahi derler. Ebulmaʿānī, beyt:

استخوانم آنقدر اشکست جورش آرد شد
بوده ام در دست جور یار گویا آرده

(Onun cefası kemiklerimi un ufak edercesine kırdı. Sevgilinin cefası elinde el değirmeni gibi oldum.)

آردوله [ārdūle]: Sükūn-ı rā ve żamm-ı dāl u vāv-ı maʿrūf ile. Be-maʿnī-i آردتوله [ārd-tūle]-i merḳūm.

آردهاله [ārd-hāle]: Sükūn-ı rā vü dāl ve feṯḥ-i hā ile. Bu dahi آرد توله [ārd-tūle]-i merḳūm maʿnāsınadır.

آردینه [ārdīne]: Sükūn-ı rā, kesr-i dāl ve yā-yı taḥtānī-i meksūre ile. Un ile olan ṭaʿām. Ḫāṣılı un aşıdır.

آرزه [ārze]: Sükūn-ı rā ve feṯḥ-i zāʾ-i muʿceme ile. Samanlı balçık. Yapıcısına آرزه گر [ārzeger] derler. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*.

آرسته [āreste]: Feṯḥ-i rā vü sükūn-ı sīn-i mühmeleteyn ve tāʾ-i müṣennāt ile. Bezenilmiş ki آراسته [ārāste] dahi derler. آرستن [āresten]den ism-i mefʿūldür. Ḫᵛāce Selmān, beyt:

بسیار مشو غره بدین حسن دلاویز
کین حسن دلاویز تو ازعشق من آرست

(Bu gönül bağlayıcı güzelliğine çok da gururlanma! Çünkü bu gönül bağlayıcı güzelliğini benim aşkım süslüyor.)

Üstād ʿUnṣurī, beyt:

به نام و کنیت آرسته بادا
ستایشگاه شهر و خطه تا حشر

(Şehrin övgü yerleri, kıyamete dek senin künyenin namıyla süslensin!)

آرغده [āraġde]: Feṯḥ-i rā vü dāl-ı mühmeleteyn ve sükūn-ı ġayn-ı muʿceme ile. *Mecmaʿu'l-Fürs*'te ḫışm ve ġażab maʿnāsına. Ammā ekṡeriyā sibāʿda istiʿmāl olunur. Ḥakīm Firdevsī, beyt:

سراپردهٔ سبز دیدم بزرگ
سپاهی به کردار آرغده گرگ

(Büyük ve yeşil bir otağ ve öfkeli kurt gibi davranan bir ordu gördüm.)

Ve *Şerefnāme*'de "ḥareket" maʿnāsına menḳūldür. Bu maʿnāyı müʾeyyid, Üstād Rūdekī, beyt:

گهی آرامده و گه آرغده
گهی آشفته و گه آهسته

(Bazen duruyor, bazen hareket ediyor. Bazen yerinde duramıyor, bazen yavaşlıyor.)

Ve "ḥarīṣ" maʿnāsına da mervīdir. Bu maʿnāya, Üstād Menūçehrī, beyt:

آرغده بر ثنای تو جان منست ازآنک
پروردهٔ مکارم اخلاق تو منم

(Canım senin övgünü yapmak için çok hırslı. Çünkü senin güzel ahlağının değerini bilen benim!)

Tuḥfetü'l-Aḥbāb ṣāḥibi be-maʿnī-i ḫışm demiş ammā *Ferheng-i Ḥüseyn-i Vefāyī*'de be-maʿnī-i ḫışm-ālūd naḳl olunmuştur. *Edātu'l-Fużalā*'da ḳaṣr-ı elif'le ارغده [erġade] be-vezn-i سرزده [ser-zede], ġażabnāk maʿnāsına rivāyet olunmuş. *Müʾeyyidü'l-Fużalā*'da keẕālik. Ve *Ferheng-i Cihāngīrī*'de żamm-ı rā ile آرُغده [āruġde] ḫışmgīn ve ḳahr-ālūd maʿnāsına. Bu maʿnāya, Üstād

Ferruḫī, ḳıṭʿa:

شیر آرغده اگر پیش تو آید به نبرد
پیل آشفته اگر گرد تو گردد به جدال

پیل پی خستهٔ صمصام تو بیند اندام
شیر پیرایهٔ میدان تو آید چنگال

(Kükremiş arslan savaşmak için senin yanına gelirse, kızgın fil dövüşmek için senin etrafında dolanırsa; fil, senin keskin kılıcın karşısında āciz kalır ve aslanın pençesi senin meydanını süsler.)

Ve nūn ile آرغنده [ārġande] dahi menḳūldür.

آرغنده [ārġande]: Sükūn-ı rā vü nūn ve feṯḥ-i ġayn u dāl ile. Ṭālib-i şarāb olan mest yaʿnī **(90[a])** geçkin sarḫoş. *Edātu'l-Fuzalā*'da ḳaṣr-ı elif'le be-vezn-i برکنده [ber-kende] masṭūrdur. Şāʿir demiştir, beyt:

از میَت دل نمی شود هشیار
مست عشق تو بود آرغنده

(Gönül senin şarabınla ayılmaz. Senin aşkının sarhoşu körkütük sarhoştur.)

آرمده [āremde]: Feṯḥ-i rā vü dāl-ı mühmeleteyn ve sükūn-ı mīm ile. Be-maʿnī-i آرمیده [āremīde]. Ḳarār etmiş demektir. Mevlānā Kisāyī, beyt:

بود مرد آرمده در بند سخت
چو جنبیده گردد شود نیکبخت

(Kararlı adam, zorlu bir zincirdedir. Kımıldadıkça bahtı açılır.)

Ḥakīm Esedī, der-tevḥīd-i Bārī, beyt:

گران ساخت سنگ سبک باد پاک
روان کرد گردون و آرمده خاک

(Taşı ağırlaştırdı, rüzgārı hafifletti. Gökyüzünü yürüttü, toprağı durdurdu.)

آره [āre]: Be-vezn-i خاره [ḫāre]. Be-maʿnī-i bün-i dendānhā, yaʿnī dişlerin dibi. Ḫüsrevī, beyt:

بادام چشمگانت رخنه شود بپوسد
و آن سی و دو گهرها هم بگسلد ز آره

(Badem gözlerin çürüyüp dağılır. O otuz iki inci diş de kökünden kopar.)

آزاد میوه [āzād-mīve]: Feṯḥ-i zāʾ-i muʿceme ile. Bir nevʿ ḥalvādır ki bādām, fındık, fıstıḳ ve bunlar emṡāli nesneler ile ederler. Büsḥāḳ-ı Eṭʿime, beyt:

کعب الغزال دارد از بوی مشک سهمی
آزاد میوه را هست از قند خرده گردی

(Ceylantopuğu helvası misk kokusundan payını almıştır. Badem ve fındık helvası da toz şekerden nasiplenmiştir.)

Ve baʿżı nüsḫada bir nevʿ ḥalvādır ki buẕūrāt ve ʿasel ile ederler.

آزاده [āzāde]: Fāriġ, tārik ve kurtulmuş maʿnālarına. آزاد [āzād] maʿrūf ve āḫirindeki hā, ʿalāmet-i mefʿūliyyettir. Baʿżı isme ṣıfat için mużāf ederler. سرآزاده [ser-āzāde] gibi ki tafṣīli آزاد [āzād] ẕeylinde mürūr eyledi.

آزده [āzde]: Sükūn-ı zāʾ-i muʿceme ve feṯḥ-i dāl ile. Göz ḫīrelenmek maʿnāsınadır. Ebulmaʿānī, beyt:

از رخت شد نگاه من کوتاه
دیده از آفتاب شود آزده

(Senin yanağın bakışımı engelliyor. Güneşe bakınca göz kamaşır.)

آزَده [āzede]: Feṯḥ-i zā ile. Be-vezn-i آمده [āmede]. Dört maʿnāya gelir.

Evvel, vermek maʿnāsına. Ḥakīm Firdevsī, beyt:

سوی خانه شد دختر دلزده
رخان معصفر به خون آزده

(Gönlü yaralı kız, sarı yanaklarında kanlı gözyaşıyla eve doğru yöneldi.)

Ṣānī, iğne ve emṣāli nesneler ile sançmak maʿnāsına. Ḥakīm Enverī, beyt:

بادام وار چشم حسود تو آزده
وز ناله باز مانده دهان همچو پسته باد

(Senin düşmanının gözü badem gibi delinsin, ağzı fıstık gibi yarılsın! İnlemeye dahi zaman bulamasın!)

Bu maʿnāya, Şems-i Faḫrī, beyt:

در معدلتش ظالم بی باک بمانده
همچون خر لنگی که بود آزده در گل

(Onun adaleti zamanında acımasız zalim, ayağı balçıkta kalıp çırpınan topal eşek gibidir.)

Ṣāliş, nigende ki آجده [ācde], آجیده [ācīde], آژده [ājde] ve آژیده [ājīde] dahi derler. Ḥakīm Esedī, beyt:

پی افرازه سیمین و زرین زده
درون مشک و بیرون به در آزده

(Gümüş ve altın halhal takmış. İçi misk kokulu, dışı teğeltiyle süslü.)

Rābiʿ, teşbīhen dörpü dişlerine de derler. Ḥakīm Enverī, beyt:

از ملاقات صبا روی غدیر
راست چون آزدهٔ سوهانست

(Gölün üstü, tan yeliyle görüşmekten törpü dişleri gibi düzleşmiş.)

آژده [ājede]: Feṯḥ-i zāʾ-i ʿAcemī vü dāl-ı mühmele ile. *Ferheng-i Cihāngīrī*'de iğne ve emṣāli nesneler sançmak, ustura ile yarmak ve değirmen taşına keskin etmek için demir ālet vurmak maʿnāsına. Ẓahīr-i Fāryābī, beyt:

رخ عدوت چو نارنگ زرد و آژده باد
به سوزنی که ز آتش گذارد و نه زرنگ

(Düşmanının yanağı portakal gibi sararıp ateşten yapılmış bir okla delinsin!)

Ve baʿżı nüsḫada cānver ṣūretinde düzülmüş şarāb ḳadeḥine de derler.

آزرده [āzerde]: Feṯḥ-i ẕāʾ-i muʿceme ve sükūn-ı rāʾ-i mühmele ile. Be-vezn-i آگنده [āgende]. İçi dolmuş nesne, her ne olursa. Mīr Naẓmī, beyt:

طالعم آنچنان سرآورده
سینه ازغم شدست آزرده

(Talihim öylesine kendisini gösterdi ki göğsüm gamla doldu taştı.)

Ve żamm-ı zāʾ-i muʿceme ile آزُردن [āzurden] lafẓından ism-i mefʿūl ṣīġasıdır, incinmiş ve rencîde olunmuş maʿnāsına olur. Müstaḳbelinde bir elif ziyāde olup آزارد [āzāred], maṣdarı آزاریدن [āzārīden] ve ism-i maṣdarı آزار [āzār] gelir.

آزغده [āzaġde] ve **آزغنده** [āzġande]: Bu iki lüġat zāʾ-i muʿceme ile. *Ṣıḥāḥ-ı ʿAcem*'de bemaʿnī-i آرغده [āraġde]-i merḳūm masṭūrdur.

آزمرده [āzmerde]: Sükūn-ı zāʾ-i muʿceme vü rāʾ-i mühmele ve feṯḥ-i mīm ile. آز [āz] ile مرده [merde]den mürekkebdir ki آز [āz], ḥırṣ ve ṭamaʿ maʿnāsına ve مرده [merde] -ki ādem maʿnāsına, hāʾ-i maḫfī ḫuṣūṣiyyet içindir- merd-i ṭamaʿkār demek olur. Mīr Naẓmī, beyt:

ستمگاری به سر بیاورده
آن کسی که شدست آزمرده

(Bir kimse hırslı ve açgözlü olursa zulüm kendisini gösterir.)

آزموده [āzmūde]: Sükūn-ı zā'-i muʿceme ve żamm-ı mīm ü vāv-ı maʿrūf ile. آزمودن [āzmūden] lafẓından ism-i mefʿūldür. **(90b)** Lāzım ve müteʿaddī olur sınamış ve sınanmış maʿnāsına ki کارآزموده [kār-āzmūde] derler, vaṣf-ı terkībī dahi olur. İki maʿnāsına da şāʿir demiştir, beyt:

در جهان او آزموده می شود
باشد او کارآزموده در جهان

(Dünyada sınanan kişiye "gün görmüş geçirmiş" derler.)

آزنده [āzende]: Feṯḥ-i zā'-i muʿceme ve sükūn-ı nūn ile. Bir nesneyi sarıp muḥkem eylemek. Üstād Laṭīfī, beyt:

نیست دندان سست آزنده
همچو دندان رشته خاینده

(Gevşek sarılmış/çürük diş, ip çiğneyici/sağlam diş gibi olmaz.)

آزنه [āzene]: Feṯḥateyn ile. Be-vezn-i تازنه [tāzene]. Her nesneyi yerine vażʿ eylemek. Mīr Naẓmī, der-taʿrīf-i vezīr, beyt:

از آن شد دلش همچو آتش زنه
که کار بزرگی نشد آزنه

(Gönlünün ateş gibi yanmasının sebebi, büyüklük/soyluluk gereğini yerine getirmemesiydi.)

آژه [āje]: Feṯḥ-i zā'-i ʿAcemī ile. Alçı ki ʿArabīde جبصین [cebṣīn] derler. Ve yoğrulmuş kirece dedikleri de mervīdir.

آژیانه [ājiyāne]: Kesr-i zā'-i Fārsī ve feṯḥ-i nūn u yā-yı taḥtānī ile. Be-vezn-i تازیانه [tāziyāne]. Mermer taş ve kireç ile döşenmiş ferş-i zemīn ve kireç ile yapılmış taş. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*. ʿAmīd-i Lūyegī, beyt:

برای زینت درگاه عالیت
ز مهر و ماه کردند آژیانه

(Yüce sarayını süslemek için, mermerleri ay ve güneşten yaptılar.)

آژیده [ājīde]: Kesr-i zā'-i Fārsī, sükūn-ı yā-yı taḥtānī ve feṯḥ-i dāl ile. Be-maʿnī-i آژده [ājede]-i merḳūm.

آژینه [ājīne]: Kesr-i zā'-i Fārsī ve sükūn-ı yā-yı taḥtānī ile. Tokmak maʿnāsına ki پتک [petk] dahi derler. Zā'-i muʿceme ile (آزینه āzīne) de menḳūldür. Mīr Naẓmī, beyt:

مرا طالع بد که پر کینه شد
غمم بر سر دل چو آژینه شد

(Kötü talih bana çok kinli ve öfkeliydi. Gam, gönlümün başına tokmak gibi vurdu.)

Ferheng-i Cihāngīrī'de, ol demir ālet ki onunla değirmen taşı ıṣlāḥ ederler. آسیازنه [āsyā-zene] dahi derler. Ve āḫar ferhenglerde muṭlaḳ "demir tokmak"tır.

آساره [āsāre]: Feṯḥ-i sīn ü rā'-i mühmeleteyn ile. Be-vezn-i آواره [āvāre]. *Ferheng-i Cihāngīrī*'de "ḥisāb" maʿnāsına ki آماره [āmāre] dahi derler.

آستانه [āstāne]: Ḥaḳīḳaten ve mecāzen kapı eşiğidir. آستان [āstān] dahi denilir. Āḫirindeki hā'-i maḫfī maʿnā-yı ḫuṣūṣiyyet içindir. Ṭālib-i Āmulī, beyt:

رخ سوده کعبه بر در و دیوار خانه ات
گلهای بوسه ریخت بر آستانه ات

(Kābe senin evinin kapısı ve duvarına yüz sürmektedir. Güller senin eşiğini öpmektedir.)

آسته [āste]: Sükūn-ı sīn-i mühmele ve feṯḥ-i

tā'-i müşennāt ile. Çekirdek maʿnāsına, her neyin olursa. İsm-i ʿāmdır.

آستینه [āstīne]: Sükūn-ı sīn ve kesr-i tā'-i müşennāt ile. Toḫm-ı murġ, her ne kuşun yumurtası olursa. İsm-i cinstir. *Mü'eyyidü'l-Fuzalā*'da şīn-i muʿceme ile (آشتینه āştīne) ve nüsḫa-i Manẓūme-i Niyāzī-i Buḫārī'de ḳaṣr-ı elif'le (استینه estīne) mervīdir.

آسغده [āsuġde]: Żamm-ı sīn-i mühmele ve sükūn-ı ġayn-ı muʿceme ile. Ucu yanmış odun ki "küskü" derler. Maʿrūfī, beyt:

ایستاده میان گرمابه
همچو آسغده در میان تنور

(Hamamın ortasında, tandırın orta yerindeki küskü gibi dikilmiş.)

آسفده [āsufde]: Żamm-ı sīn ve sükūn-ı fā ile. Be-maʿnī-i hāżır ve āmāde. Mes'ūd-i Sa'd-ı Selmān, beyt:

خاطر عالیٔ تو غارت کرد
گنج آسفدهٔ نهان قلم

(Senin yüce gönlün, kalemin hazırdaki gizli hazinesini yağmaladı.)

آسمانه [āsmāne]: Sīn'in sükūnu da ve kesri de cā'iz. Saḳf-ı ḫāne maʿnāsına. Ḥakīm Enverī, beyt:

از آسمانهٔ ایوان کسری اندر ملک
ترا رفیعتراست آستانهٔ درگاه

(Sarayının eşiği, kisrānın köşkü çatısından çok daha yüksektir.)

Miʿyār-ı Cemālī'de Şems-i Faḫrī طاقِ خانه باشد[1] [ṭāḳ-ı ḫāne bāşed] deyip bu beyti naẓm eylemiş. Şems-i Faḫrī, beyt:

تو آن شاهی که از قدر معالی
بود از آسمانت آسمانه

(Sen o padişahsın ki yüceliğin sayesinde gökyüzünü kendine süslü kemer/kubbe edindin.)

آسمان دره [āsmān-dirre]: Sükūn-ı nūn, kesr-i dāl ve feṯḥ-i rā'-i müşeddede ile. Kehkeşān ki ʿArabīde مجره [mecerre] ve Türkīde "saman uğrusu" derler. Monlā Şenāyī, beyt:

سمند از آسمان داده نشانش
مثال آسمان دره کمانش

(Atı, gökyüzünden nişan veriyor. Yayı, samanyoluna benziyor.)

Ve Müncīk, bu maʿnāya taḫfīf-i rā ile demiştir, beyt:

به کوچه ای که روی با کف گهرافشان
چو آسماندره سازی ز بس گهر باری

(İnci saçan avucunla hangi köşeye gitsen, saçtığın inciler bir samanyolu oluşturur.)

آسیمه [āsime]: Kesr-i sīn ve feṯḥ-i mīm ile. سراسیمه [serāsime]den muḫaffeftir. ʿAḳıl ḫīre olmak. Baʿżı nüsḫada "dīvāne" maʿnāsınadır. آسیمه [āsīme] dahi derler. Keẕā fī-*Mecmaʿi'l-Fürs*.

آسوده [āsūde]: Żamm-ı sīn ü vāv-ı maʿrūf ile. Rāḥat olmuş. آسودن [āsūden] lafẓından ism-i **(91[a])** mefʿūldür. Mevlānā Ṣā'ib, beyt:

در تمام عمر اگر یک روز عاشق بوده ای
در حساب زندگانی روز حشر آسوده ای

(Ömrün boyunca bir gün dahi āşık olmuşsan, kıyamet günü hesap vermede rahatsın demektir.)

1 Evin süslü kemeridir.

آسه [āse]: Feṯḥ-i sīn-i mühmele ile. Bevezn-i کاسه [kāse]. Üç maʿnāya gelir.

Evvel, balık kılçığı. Ebulmaʿānī, beyt:

گرچه باشد در مذاق ظالمان را چون شکر
لیک باشد همچو آسه در گلو مال کسان

(Başkalarının malı, zalimlerin damağına şeker gibi tatlı gelse de boğaza balık kılçığı gibi takılır.)

Ṣānī, *Ferheng-i Cihāngīrī*'de zirāʿat için ḥāẕır olunmuş zemīn.

Ṣāliş, آس [ās] maʿnāsına ki "değirmen" olur.

آسیا زنه [āsyā-zene]: Kesr-i sīn ve feṯḥ-i yāyı taḥtānī vü zāʾ-i muʿceme vü nūn ile. Ol demir ālet ki onunla değirmen taşını keskin ederler.

آسیانه [āsyāne/āsiyāne]: Sīn'in kesresiyle de sükūnuyla da cāʾizdir. "Kösere" dedikleri bileği taşı ki onunla ustura bilerler.

آسیمه [āsīme]: Kesr-i sīn, sükūn-ı yā-yı taḥtānī ve feṯḥ-i mīm ile. ʿAḳıl ḫīre olmak maʿnāsına. Ḥakīm Firdevsī, beyt:

سراپرده بردند از ایوان به دشت
سپه از خروشیدن آسیمه گشت

(Otağı saraydan ovaya götürdüler. Kargaşa sırasında askerlerin aklı başından gitti.)

Baʿżı nüsḫada dīvāne-mizāc masṭūrdur, şūrīde-ḥāl ve müteḥayyir maʿnāsına. Ḥakīm Ḫāḳānī, rubāʿī:

آن ماه به کشتی در و من در خطرم
چون کشتی از آب دیده آسیمه سرم
زان باد کزو به شادی آرد خبرم
چون آب نشینم و چون کشتی بپرم

(O ay gemide ve ben tehlikedeyim, bir gemi gibi gözyaşı yüzünden tehlikedeyim. Rüzgār bana mutluluk haberiyle gelirse, su gibi durgunlaşır kuş gibi uçarım.)

Ḥakīm Ḫāḳānī, beyt:

ایمه دوران چو تو آسیمه سرم
نسبت جور به دوران چه کنم

(Şimdi ben de felek gibi perişanım! Kötülüğüne nispetle feleğe ne yapayım!)

آشتنگاه [āştengāh]: Sükūn-ı şīn-i muʿceme vü nūn ve feṯḥ-i tāʾ-i müşennāt u kāf-ı ʿAcemī ile. آبشتنگاه [ābiştengāh]-ı merḳūm maʿnāsına. Ebulmaʿānī, beyt:

مشو غره اگرچه خوردنت شیر و شکر باشد
وجود خویش را بیند در آشتنگاه مغروران

(Şeker ve sütle beslensen dahi sakın gururlanma! Mağrurlar kendilerini abdesthanede görsünler.)

آشتوه [āştuve]: Sükūn-ı şīn ve żamm-ı tā vü vāv-ı maʿrūf ile. Bir acı ağaç ismidir. Keẕā fī-*İḫtiyārāt-ı Bedīʿī*.

آشتیخواره [āştīḫʷāre]: Sükūn-ı şīn-i muʿceme, kesr-i tā, baʿdehu yā-yı sākine, feṯḥ-i ḫā ve vāv-ı maʿdūle ile. Ṣulḥ-i nizāʿ ve barışık için pişirdikleri ṭaʿām maʿnāsınadır. Maʿnā-yı terkībī, ṣulḥ yemeği demektir. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*.

آشتینه [āştīne]: Sükūn-ı şīn-i muʿceme ve kesr-i tāʾ-i müşennāt ile. *Şerefnāme*'de آستینه [āstīne]-i merḳūm maʿnāsına mervīdir.

آش خلیل الله [āş-ı ḫalīlullāh]: Mercimek aşı ki ravża-i Ḫalīlu'llāh ʿalá-nebiyyinā ve ʿaleyhi's-selām'da pişirirler. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

آشفته [āşufte]: Żamm-ı şīn ve sükūn-ı fā ile. Serāsīme, müteġayyirü'l-ḥāl ve muḫtellü'd-dimāġ maʿnāsına. Ṭālib-i Āmulī, beyt:

آشفته دماغم سر و برگ سخنم نیست
دامن چه گشایم که گلی در چمنم نیست

(Zihnim karışık, söz söyleme arzusunda değilim. Bu bahçede bir çiçeğim yokken niçin etek açayım!)

Çağatay lisānında "aluġ" ve "aluḳ" dahi derler. Mīr ʿAlī Şīr, beyt:

Benefşeniŋ nice bolmış dimāġı munca aluḳ
Ki ḫaṭṭınıŋ siniŋ ol hindūyı durur mayruḳ

(Menekşenin aklı nasıl bu kadar karışır! O senin ayva tüyünün zayıf bir kölesidir)

آشکاره [āşikāre]: İki maʿnāyadır.

Evvel, آشکارا [āşikārā]-yı merḳūm.

Ṣānī, sükūn-ı şīn ile (آشکاره āşkāre) aşçı yaʿnī ṭabbāḫ. Bu maʿnāya lafẓ-ı mürekkeb olur آش [āş] ile کاره [kāre]den.

آشکزه [āşkeze]: Sükūn-ı şīn ve feṯḥ-i kāf-ı ʿAcemī ile. Muṭlaḳ avcı kuş, her ne cins olursa. Ebulmaʿānī, beyt:

درمانده مرغ بی پر و بال این دل بزه
در صید او شده غم عشق تو آشکزه

(Bu günahkâr gönül, kanatsız kuş gibi çaresiz kaldı. Senin aşkının gamı, onu avlamada avcı kuş kesildi.)

آشگونه [āşgūne]: Sükūn-ı şīn ile. Be-vezn ü maʿnī-i بازگونه [bāzgūne], yaʿnī maʿkūs ve maḳlūb. Ebulmaʿānī, beyt:

جاهل به دولت اهل سخن در غم و الم
کار جهان در همه حال آشگونه است

(Cahil sefasını sürüyor, şairler ise gam ve sıkıntı içinde. Dünyanın işi her hâlükârda ters gidiyor.)

آشگه [āşge]: Sükūn-ı şīn ve feṯḥ-i kāf-ı ʿAcemī ile. Inçkırık ki imtilāʾ-i miʿdeden ḥāṣıl olur. ʿArabīde فواق [fuvāḳ] derler. Ebulmaʿānī, beyt:

آمد رقیب همچو قضا ناگهان به بزم
شد آشگه مرا ز سخن نا گوار او

(Rakip, tıpkı kaza gibi, ansızın meclise geldi. Onun hazımsızlık verici sözleri yüzünden beni hıçkırık tuttu.)

آشناه [āşnāh]: Sükūn-ı şīn, feṯḥ-i nūn ve iẓhār-ı hā ile. Suda yüzmek ki آشنا [āşnā] ve شنا [şinā] dahi derler. ʿArabīde سباحت [sibāḥat] maʿnāsına. Ḥakīm Firdevsī, beyt: **(91ᵇ)**

بزرگان به دانش بیابند راه
ز دریا گذر نیست بی آشناه

(Büyükler, ilme yol bulurlar. Deniz, yüzme bilmeden geçilmez.)

آشوفته [āşūfte]: Żamm-ı şīn u vāv-ı mechūl ile. آشفته [āşufte]-i merḳūm maʿnāsına. Ḥakīm Firdevsī, beyt:

سپاهی همه خسته و کوفته
گریزان و سخت اندر آشوفته

(Askerlerin hepsi yaralı ve bitkin. Akılları çok karışmış, kaçıyorlar.)

آشیانه [āşiyāne]: Kesr-i şīn ile. Ṭuyūra maḫṣūṣ olan yuva ki آشیان [āşiyān] dahi derler. Ancak āşiyān ism-i ʿāmdır ve āşiyāne ism-i ḫāṣṣ. Mīrzā Faṣīḥī, beyt:

بر آشیانهٔ بلبل نسیم پا زد و گفت
که خانمان اسیران خراب می باید

(Bahar yeli bülbülün yuvasına ayak basıp dedi ki: "Tutsakların evi barkı yıkılsa gerek!".)

Gāhī ism-i ʿām istiʿmāl olunur. Mevlānā ʿUrfī, der-tevḥīd-i Bārī, beyt:

ای نُه فلک ز خوشهٔ صنع تو دانه ای
در جنب کبریای تو عرش آشیانه ای

(Ya Rabbi! Dokuz felek, senin yaratıcılığının demetinde bir tane kalır. Arş senin yüceliğinin kıyısında bir yuva kalır.)

Ve ḫāṣṣ isti'māl olundukta, Mevlānā 'Urfī, beyt:

پروازگاه طائر صنعت کجا بود
جایی که دارد از دو جهان آشیانه ای

(İki cihandan bir kuş yuvasına sahip olan yerde, senin yaratıcılığın kuşu nerede uçar?!)

Ferheng-i Cihāngīrī'de be-ma'nī-i saḳf mastūrdur. Be-ma'nī-i evvel ü ṣānī, 'Abdulvāsi'-i Cebelī, ḳıṭ'a:

بر ایوانش مه و سال از بلندی
نهاده نسر طائر آشیانه

ز فخر و مرتبت زیبد که باشد
سپهرش کاخ و مهرش آشیانه

(Batı yıldızı, daima onun yüksek sarayına yuva kurar. Makamı ve mertebesine yakışan, gökyüzünü köşk, güneşi de çatı yapmasıdır.)

آشیگاه [āşīgāh]: Kesr-i şīn, sükūn-ı yā-yı taḥtānī ve feṭḥ-i kāf-ı 'Acemī ile. Be-ma'nī-i آشتنگاه [āştengāh]-ı merḳūm.

آشیهه [āşīhe]: Kesr-i şīn, sükūn-ı yā-yı taḥtānī ve feṭḥ-i hā ile. At āvāzı ki شیهه [şīhe], شنه [şenne] ve غرشت [ġurrişt] dahi derler. 'Arabīde صهیل [ṣahīl] dedikleridir. Mevlānā 'Urfī, der-ta'rīf-i esb, ḳıṭ'a:

شاهنشها حقیقت اسبی که داده ای
بشنو ز من که تا برسانم به عز عرض

پیرست و علتی به جوش زان فزوده ام
آری بود رعایت پیر علیل فرض

گر شیهه ای زند به جوانی ستایمش
در نقطه ای رود کنمش تام طی ارض

(Ey padişah! Verdiğin atın ne olduğunu sana arz edeyim de benden dinle! Yaşlı ve hasta bir at, öyle olduğu için ben de arpasını arttırdım. Evet, çünkü yaşlı hastaya iyi bakmak farzdır. Eğer bir kişnemesini duyarsam gençliğini övüyor, bir noktaya giderse de dünyayı dolaşmış sayıyorum.)

Mīr Naẓmī, beyt:

زنند آشیهه همچون رعد اسبان
چو برق تیزتاب تیغ مردان

(Atlar gökgürültüsü gibi kişniyor, yiğitlerin kılıcı şimşek gibi çakıp parıldıyor.)

آصیه [āṣiye]: Kesr-i ṣād-ı mühmele ve feṭḥ-i yā-yı taḥtānī ile. 'Arabīde حریره [ḥarīre] dedikleri ṭa'āmdır. Ba'żı ferhengde ḫurmāyı yağda pişirdikleri ṭa'āma derler. Şā'ir demiştir, beyt:

همچو قرص مه دو نانی به مرض شافی بود
یک طبق آصیه در سفره شود کافی بود

(Ay ağılı gibi iki somun ekmek hastalığa iyi gelir. Sofrada bir tabak hurma aşı varsa yeterlidir.)

آغاره [āġāre]: Feṭḥ-i ġayn-ı mu'ceme vü rā'-i mühmele ile. Na'leyn tasması. Ba'żı ferhengde meşînden olan astar ki ba'żı nesnelere ederler. Üstād Daḳīḳī, der-na't-ı şerīf, be-ma'nī-i evvel, beyt:

از هلال نو شده آغارهٔ نعلین او
روی می سودند ملائک در رکاب عرش سای

(Onun nalın tasması yeni aydan yapılmıştı. Arş'ın yüz sürdüğü üzengisine melekler yüz sürerdi.)

آغازه [āġāze]: Feṭḥ-i ġayn u zā'-i mu'cemeteyn ile. İbtidā ve işe şürū' eylemek 'umūmen ve terennümāt u naġamāt ḫūṣūṣen. Mīr Naẓmī, beyt:

چو مطرب از کسل خمیازه دارد
چه ساز و نغمه و آغازه دارد

(Çalgıcı tembellikle esnemeye başladığına göre saz, nağme ve peşrev ne olacak?)

Ferheng-i Cihāngīrī'de kefş-dūzların bir āletidir. Ve baʿżı ferhengde ol kayış pāresine derler ki kefşger ve müze-dūzlar dikiş arasına korlar, su ve toprak girmeye māniʿ ola.

آغال پشه [āġāl-peşşe]: Bir ağaç ismidir ki سده [sede] dahi derler. Tefsīri سده [sede] ẕikri maḥallinde tafṣīl olunur inşāʾallāhu teʿālá. ʿArabīde شجرة البقّ [şeceretu'l-baḳḳ] derler.

آغالیده [āġālīde]: Feṯḥ-i ġayn-ı muʿceme ve kesr-i lām ile. Ceng ve ġavġāya ḥarīṣ maʿnāsına. Ve *Mecmaʿu'l-Fürs*'te āşüfte eylemek maʿnāsına mervīdir. Ekṣer ferhenglerde ḥarīṣ-i ḥuṣūmet ü āşūb maʿnāsınadır.

آغرده [āġarde]: Feṯḥ-i ġayn-ı muʿceme ve sükūn-ı rāʾ-i mühmele ile. Cāme-i teng ü çespān, yaʿnī Aʿcām'ın bālā-pūş olan dar eṣvābı. Ḥakīm Sūzenī, beyt:

به درد خواست کمرگاهت از بسی نرمی
که پوشش ز برین تو بوده آغرده

(Senin üst giysin/gömleğin dar olduğundan epeyce yumuşak olan belin incindi.)

Mü'eyyidü'l-Fużalā'da ve *Ferheng-i İbrāhīm-i Kavvās*'ta be-maʿnī-i فربهی که در برش جامهٔ تنگ پاره کرده باشد. Yaʿnī semizliğinden dar eṣvāb üzerinde pārelenmiş ola.

آغره [āġre]: Sükūn-ı ġayn-ı **(92[a])** muʿceme ve feṯḥ-i rāʾ-i mühmele ile. Be-maʿnī-i peryūn, yaʿnī temreğü ʿilleti ki vücūd-ı insānda ẓāhir olur. Mīr Naẓmī, beyt:

خلق بد و زشت رو طبع خسیسی شده
چون بهق و آغره لکهٔ پیسی شده

(Kötü ahlaklı, çirkin yüzlü ve cimri tabiatlı. Temreği ve abraşlık lekesi gibi cüzzam lekesi var.)

Ve dahi dāʾire-i pergāla derler.

آغشته [āġaşte]: آغشتن [āġaşten] lafẓından ism-i mefʿūldür. Dört maʿnāya gelir.

Evvel, maʿrūf. Ve üçü dahi birbirlerine ḳarībdir. Her birinin āḫirine ibdāl ve maḥalline göre istiʿmāl cāʾizdir. Evvel, karışmış ve yoğrulmuş maʿnāsına. Şems-i Faḫrī, beyt:

شیخ ابو اسحق کاندر روز رزم
خاک را با خون خصم آغشته است

(Şeyh Ebu İshak, savaş gününde toprağı düşman kanıyla yoğurur.)

Ṣānī, nemnāk ve yaş nesne ile nerm olmuşa derler. Ḥakīm Firdevsī, beyt:

از ایرانیان من بسی کشته ام
زمین را به خون گل آغشته ام

(İranlılardan birçoğunu öldürdüm. Yeryüzünü kanla ıslādım/yoğurdum.)

Ṣāliş, ıslanmış maʿnāsına, her ne ile olursa. Üstād ʿUnṣurī, beyt:

لاله از خون دل آغشته
متحیر بماند سرگشته

(Lale, gönül kanıyla ıslanmış. Kendinden geçmiş, hayrette kalmış.)

Rābiʿ, ıslanmaktan dolu olmuş, yaʿnī bulaşıp dolmuş. Şeyḫ Niẓāmī, beyt:

زمینش به آب زر آغشته اند
تو گویی در آن زعفران کشته اند

(Yeryüzünü altın suyuyla doldurdular. Sen görsen "burada safran ekmişler" derdin.)

آغنده [āġande]: Feṯḥ-i ġayn-ı muʿceme ve sükūn-ı nūn ile. Be-maʿnī-i آگنده [āgende] yaʿnī dolmuş, her ne olursa. Yastık, döşek ve sāʾir emṣāli, meʾkūlāttan mümbār ve sāʾir dolmalar. Ve dahi cümle dolu olan maḥsūsāt ve maʿnā. Mīr Naẓmī, beyt:

عداوت را درون دارنده بودی
درونش کبر و کین آغنده بودی

(İçinde düşmanlık besleyeydi, içi kibir ve kinle dolardı.)

آغُنده [āġunde]: Żamm-ı ġayn ile. İki maʿnāya gelir.

Evvel, eğirilmek için yumak olmuş penbe.

Ṣānī, bir nevʿ büyük ʿankebūttur, zehrnāk olur.

آفتابگاه [āftābgāh]: Güneş işābet eden maḥalle derler. گاه [gāh] bunda, ism-i mekāndır.

آفتابه [āftābe]: İbrīḳtir ʿumūmen, yassı ibrīḳtir ḫuṣūṣan. Mevlānā Cāmī, der-*Yūsuf u Zelīḫā*, meṣnevī:

به دستش داد زرین آفتابه
کنیزی از پیش زرکش عصابه

یکی طشتش به کف از نقرهٔ خام
بسان سایه او را گام برگام

(Bir cariye, eline altın ibrik verdi. Sonra da başka bir cariye altın işlemeli bir mendil tuttu. Bir başka cariye de ham bakırdan bir leğen tutuyordu. Onu gölge gibi adım adım takip ediyorlardı.)

آفتاوه [āftāve]: Yine آفتابه [āftābe] maʿnāsınadır. Bā, vāv'a ḳalb olmuştur. Fārsīde inḳılāb-ı ḥurūf ḳāʿide-i muḳarreredir.

آفرازه [āfrāze]: Sükūn-ı fā ve feṯḥ-i rāʾ-i mühmele vü zāʾ-i muʿceme ile. Şuʿle-i āteş maʿnāsınadır. Ḥakīm Sūzenī, beyt:

کنم ز آتش طبع تو آفرازه بلند
ز آفرین تو باشد کز آفرازهٔ من

(Senin beni övmen için gönüldeki ateşten alevler yükseltiyorum.)

آفروشه [āfrūşe]: Sükūn-ı fā, żamm-ı rā ve feṯḥ-i şīn-i muʿceme ile. Bir nevʿ laṭīf ḥalvādır ki ṣanʿatı, revġan-ı sādeyi kaynatıp, üzerine ince elenmiş unu döküp nerm āteş üzerinde el ile ovarlar tā ki dāne dāne ola. Baʿdehu üzerine şeker yāḫud ʿasel-i muṣaffāyı döküp āheste karıştırırlar. Bīnaẓīr serīʿu'l-haẓm laṭīf ḥalvā olur. Üstād Rūdekī, beyt:

رفیقا چند گویی کو نشاطت
نه بگریزد کسی گرم آفروشه

(Ey dost! Daha ne kadar "Hani mutluluğun?" diyeceksin? İnsan hiç sıcak helvadan geri durur mu?)

Şāh Nāṣır-ı Ḫüsrev, beyt:

این آفروشه ایست که دو زاغست
خوالگرش هر دو قرین یکدیگر

(Bu bir tatlıdır, aşçısı da iki kargadır. Her ikisi de birbirine yakındır.)

Ve خوالگر [ḫˇālger], maṭbaḫī ve ḫˇānsālār maʿnāsına da gelir. *Ferheng-i Cihāngīrī*'de maṣṭūrdur ki ehl-i Geylan'dan mesmūʿdur ki āfrūşe Geylan'a maḫṣūṣ bir nevʿ ḫoriş yaʿnī yemektir. Meşhūr ve maʿrūftur ki ṭarīḳ-ı ṭabḫı böyledir: Birkaç yumurta sarısın süt içinde çalkayıp, nerm āteş üzerinde bir miḳdār koyulandıktan sonra üzerine şeker yāḫud ʿasel döküp, kaşık ile āmīḫte edip,

ḫuşke pilav üzerine döküp tenāvül ederler. Ḳaṣr-ı elif'le افروشه [efrūşe] ve ḥaẕf-ı elif'le فروشه [ferūşe] dahi derler. Raḍıyeddīn-i Nīşābūrī'ye nisbet olunan ḳavlde, efrūşe lūzīne olmak üzerine menḳūldür. Nitekim mezbūr demiştir, beyt:

همه جهان شکر لفظ تو گرفت و هنوز
به آفروشه درون می دهی عدو را سیر **(92b)**

(Bütün dünyayı senin sözünün şekeri tuttu ve sen hālā düşmanı badem helvasıyla doyurmak peşindesin.)

آفریده [āferīde]: Yaratılmış. ʿArabīdeki مخلوق [maḫlūḳ] maʿnāsına. Ṭālib-i Āmulī, der-naʿt-ı şerīf, beyt:

همه از آفرینش برگزیده
همه از نور یک ذات آفریده

(Hepsi seçilmiş, hepsi tek bir varlığın nurundan yaratılmış.)

آفریننده [āferīnende]: Yaratıcı. ʿArabīdeki خالق [ḫāliḳ] maʿnāsına. آفریدن [āferīden]den ism-i fāʿildir. *Manẓūme-i Şāhīdī*'de, beyt:

Bil āferīnende yaradıcı
Rızḳ véricidür rūzī-dihende

(Āferīnende yaratıcı ve rūzī dihende de rızık vericidir, bilesin!)

آفسانه [āfsāne]: Sükūn-ı fā ve feṯḥ-i sīn ü nūn ile. *Ferheng-i Cihāngīrī*'de efsāne maʿnāsınadır. Mīr ʿİmād, ḳıṭʿa:

آن موی که در ستایش آمد
زلفست و کله نه موی و شانه

مردم جستم نه ریش و دستار
حکمت گفتم نه از فسانه

(Övülen kıl zülf ve başlıktır, basit kıl ve tarak değil. Sakalı ve sarığı olmayan adam buldum. Söylediğim hikmettir, efsane değil.)

آفگانه [āfgāne]: Sükūn-ı fā ve feṯḥ-i kāf-ı Fārsī vü nūn ile. Nā-tamām maṭrūḥ olan veled. ʿArabīde سقط [siḳṭ] derler kesr-i sīn ve sükūn-ı kāf ile. İnsānda ve ḥayvānda olur. Mes'ūd-i Sa'd-ı Selmān, beyt:

شکم حادثات آبستن
از نهیب تو آفگانه کند

(Olaylar hamilesinin karnı, senin korkundan düşük yapar.)

Ferheng-i Cihāngīrī'de ḳaṣr-ı elif'le ve ḥaẕf-ı elif'le فغانه [feġāne] dahi cā'izdir.

آقشته [āḳişte]: Kesr-i kāf, sükūn-ı şīn-i muʿceme ve feṯḥ-i tā'-i müşennāt ile. Kilār. Ve maḫzen maʿnāsına da gelir. Mīr Naẓmī, beyt:

ز هر چیزی که باشد خوب و زیبا
از آن آقشته پر کرده ز کالا

(İyi ve güzel olan ne varsa, kilerini onlarla doldurdu.)

آگاه [āgāh] ve **آگه** [āgeh]: Feṯḥ-i kāf-ı Fārsī ve iẓhār-ı hā ile. Ḫaberdār, müteyaḳḳıẓ ve mütenebbih maʿnāsına. Maṣdarı آگاهیدن [āgāhīden] gelir. Mīr Naẓmī, beyt:

پیامی دررسید زآنسوی نا گاه
ز احوال ولایت گشته آگاه

(Ansızın o taraftan bir haber erişti. Şehrin durumundan haberdar oldu.)

آکسه [ākese]: Feṯḥ-i kāf u sīn-i mühmele ile. *Ferheng-i Cihāngīrī*'de tırnak bir nesneye ilişmek. Ve dahi el ile tutup asılmaya derler. Ḥakīm Sūzenī, beyt:

هیچ اهل هوا و بدعت را
چنگ در دامن تو آکسه نیست

(Hevesli ve sonradan çıkma müddeilerin tırnağı senin eteğine takılmaz.)

آکسته [ākeste]: Feṭḥ-i kāf u tā'-i müşennāt ve sükūn-ı sīn-i mühmele ile. Muḥkem bağlanmış maʿnāsına. Şīn-i muʿceme ile (آکشته ākeşte) de mervīdir. Kemāl İsmāʿīl, beyt:

خود مکن قصه دراز آخر نباشد کم زیان
چون طمع آکسته است از جبه و دستار او

(Sözü fazla uzatma, anlatmakla biteceği yok. Zira onun cübbesine ve sarığına açgözlülük sıkıca iliştirilmiş.)

آکشته [ākeşte]: Sükūn-ı şīn-i muʿceme ile آکسته [ākeste]-i merḳūm maʿnāsına. Şems-i Faḫrī, beyt:

گردن دشمن به زنجیر بلا
انتقام تو به کین آکشته است

(Senin intikamının öfkeyle bağladığı düşmanın boynu bela zincirindedir.)

Ve dahi be-maʿnī-i آکنده [ākende]. Şems-i Faḫrī, beyt:

خوری از خوان عالم هرچه خواهی
ابا و قلیه و آکشته آکنج

(Dünya sofrasında ne istersen yersin! Çorba, kızartma, tatlı ve mumbar...)

آکنده [ākende]: Feṭḥ-i kāf-ı ʿArabī ve sükūn-ı nūn ile. Be-vezn-i تابنده [tābende]. Āḫūr maʿnāsına ki ʿArabīde اصطبل [iṣṭabl] derler. Şems-i Faḫrī, beyt:

زانکه از جود خسروی دارم
سبز خنگ فلک در آکنده

(Padişahın cömertliği sayesinde, feleğin zümrüt renkli atı ahırımdadır.)

Ve żamm-ı kāf ile (آکُنده ākunde) be-vezn-i آشفته [āşufte] mervīdir. Ebulʿabbās, beyt:

روز به آکنده شدم یافتم
آخُری چون پاتلهٔ سفلگان

(Gündüz ahıra gittim ve soysuzların büyük kazanı gibi bir ahır buldum.)

پاتله [pātile], büyük kazgandır.

آکنده [āgende]: Feṭḥ-i kāf-ı ʿAcemī ile. Dolmuş, memlū maʿnāsına, her ne olursa. Yastık, döşek ve emṣāli, kebe ve sā'ir her ne ki dolmak ḳābil ola. Ve me'kūlātta mūmbār, şīrdān ve sā'irleri cümlesine derler. Ḥakīm Sūzenī, beyt:

سائل و زائر ز کف زاد تو در روز بزم
بدره ها گیرند آکنده ز زرّ جعفری

(Dilenciler ve ziyaretçiler, meclis günü senin bağışlayıcı elinden caferi/tam altınla doldurulmuş yuvarlak keseler kaparlar.)

Ferheng-i Cihāngīrī'de ṭavīle-i āḫūr maʿnāsına da mervīdir. Bu iki maʿnāya, Ḥakīm Sūzenī, ḳıṭʿa:

لؤلؤ افشان کند دو جزع مرا
عشق آن لعل لؤلؤ آکنده

وآن دگر کندگان در آن حجره
بر سکیزان چو خر در آکنده

(İki gözümüz, o inciyle dolu lal dudağın aşkıyla inciler saçıyor. Öte yandan diğerleri, evde ahıra bağlanmış eşek gibi çifte atıyor.)

آگنیده [āgenīde]: Feṭḥ-i kāf-ı ʿAcemī, kesr-i nūn ve sükūn-ı yā-yı taḥtānī ile. آگنده [āgende]-i merḳūm maʿnāsına. Şākir-i Buḫārī, beyt:

منم در کشور عشقت خنیده
دلی از مهر رویت آگنیده

(Senin aşkın ülkesinde meşhur olan benim! Yüzünün aşkıyla dolu bir kalbe sahip olan benim!)

آگینه [āgine]: Kesr-i kāf ve feṯḥ-i nūn ile. Be-vezn-i عاقله [ʿāḳile]. Kaftān, zıbın, yorgan ve emṣāluhum içine konulan penbeye derler. Ḥakīm Sūzenī, beyt:

شد زمستان و ز جودت بنه ای می خواهم
ابره و آستر و آگنه ای می خواهم **(93ª)**

(Kış geldi, senin cömertliğinden bir ev istiyorum. Elbise yüzü, astarı ve iç dolduracak pamuk istiyorum.)

آلاله [ālāle]: Feṯḥ-i lāmeyn ve iḫfā-yı hā ile. Lāle ki maʿrūf şükūfedir.

آلانه [ālāne]: Feṯḥ-i lām u nūn ile. Be-maʿnī-i lāne ki āşiyāne dahi derler. Mīr Naẓmī, beyt:

چه کوهی در جهان همتا نبودی
که در بالای او آلانه بودی

(Ne dağ! Tepesinde bir de yuva olsaydı dünyada eşi benzeri olmazdı.)

Bir maʿnāsı dahi kapı ḥalḳasıdır. Ve baʿżı ferhengde sāye maʿnāsına da mervīdir.

آلغده [āluġde]: Żamm-ı lām ve sükūn-ı ġayn-ı muʿceme ile. *Tuḥfetü'l-Aḥbāb*'da آرغده [āruġde]-i merḳūmun iki maʿnāsıyla da müterādiftir. Be-maʿnī-i evvel, Üstād Rūdekī, beyt:

شیر آلغده که بیرون جهد از خانه به صید
تا به چنگ آرد آهو را و آهوبره را

(Öfkeli arslan, ceylanı ve ceylan yavrusunu avlayıp pençesine almak için ininden dışarı çıkar.)

آلغونه [ālġūne]: Sükūn-ı lām, żamm-ı ġayn ve feṯḥ-i nūn ile. Kızılca ki zenān yüzüne sürerler. گلگونه [gulgūne] ve فگر [figer] dahi derler. Mīr Müncīk, beyt:

سرخ رویش به آلغونه کنید
رو کرا در نبرد گردد زرد

(Savaşta yüzü sararanın yüzünü allıkla kızıllaştırın!)

Bu maʿnāya, Şems-i Faḫrī, beyt:

رخسار روزگارت بادا همیشه گلگون
زانسانکه روی خوبان از رنگ آلغونه

(Felek senin yüzünü, güzellerin yüzünün allıkla kızıllaşması gibi daima al al etsin!)

آلفته [ālufte]: Be-vezn ü maʿnī-i آشفته [āşufte]. Ve vālih ve ḥayrān maʿnāsına da mervīdir. Üstād Laṭīfī, beyt:

چو دل در آل غم آلفته باشد
همه حال بدن آشفته باشد

(Gönül gamın hilesiyle saflaşınca bütün vücut karışır.)

Ferheng-i Cihāngīrī'de be-maʿnī-i dervīş-i bī-nevā masṭūrdur. Ammā beyne'n-nās lāubālī ve bī-ḳayd u tekellüf maʿnāsına müstaʿmeldir.

آلفنده [ālfende]: Feṯḥ-i fā ve sükūn-ı nūn ile. Be-maʿnī-i اندوخته [endūḫte], yaʿnī kazanılmış. ʿArabīde مکتسب [mukteseb] maʿnāsına.

آلگونه [ālgūne]: Sükūn-ı lām ve żamm-ı kāf-ı ʿAcemī ile. Be-maʿnī-i آلغونه [ālġūne]-i merḳūm.

آلنده [ālende]: Feṯḥ-i lām ve sükūn-ı nūn ile. Kapı sürmesi. Şāʿir demiştir, beyt:

کسی گفتار زان خواهنده بودی
پس درِ خویش را آلنده بودی

(Ondan söz isteyen kimse, kapıyı arkadan sürmelemiş olurdu.)

آلواه [ālvāh]: Sükūn-ı lām, fetḥ-i vāv ve iẓhār-ı hā ile. Enir dedikleri kök ki ʿArabīde وج [vecc] derler.

آلوچه [ālūçe]: Muṣaġġar-ı آلو [ālū]dur ki ḫurde eriktir. Baʿżı nüsḫada çalı yemişidir ki ʿArabīde انبربارس [enberbāris] derler. Ve baʿżı ferhengde "göğem" dedikleri ki beyne'n-nās قراصيا [ḳarāṣiyā] derler.

آلوده [ālūde]: آلودن [ālūden] lafẓından ism-i mefʿūldür. Bulaşık ve karışık. Ve gāhī mülevveṯ maʿnāsına. Ve gāhī mürtekib-i maʿāṣī vü menāhī maʿnāsına da istiʿmāl olunur. Nitekim, Mevlānā ʿUrfī, beyt:

ما لبِ آلوده بهر توبه بگشاییم لیک
بانگ عصیان می زند ناقوس استغفار ما

(Biz kirli dudağımızı tövbe için açıyoruz ama istiğfar çanımız da isyan nağmesi çalıyor.)

Maʿnā-yı evvele yaʿnī bulaşık maʿnāsına Çağatay lisānında "bulġaş" ve "yuḳ-muş" dahi derler. Nitekim, Mīr ʿAlī Şīr, beyt:

Nāvekiniŋ tīr ü peykānıda rengīn toz imes
Tā ki köŋlümdin ki perrān ötti bulġaş ḳan aŋa

(Okunun demir ucundaki renkli bir toz değil; ona gönlümden kan bulaşmış.)

آلونه [ālūne]: Żamm-ı lām u vāv-ı maʿrūf ve fetḥ-i nūn ile. آلغونه [ālġūne]-i merḳūm maʿnāsına, belki ondan iḫtiṣār olunmuştur. Ebū Ṭālib-i Kelīm, beyt:

گلزار شد آلونه کنارم ز گل اشک
کردیم دوا داغ فراق همدان را

(Gül gibi kanlı gözyaşımla etrafım gül bahçesine döndü. Hemedan'dan ayrı kalma yarasını böyle tedavi ettik.)

آلوه [ālūh]: Żamm-ı lām u vāv-ı maʿrūf ve iẓhār-ı hā ile. Tavşancıl kuşu ki ʿArabīde عقاب [ʿuḳāb] derler. Baʿżı nüsḫada karakuş mervīdir. Ṣayyādlar karakuş ʿuḳābdan ġayrdır derler.

آله [āle]: Be-vezn-i ناله [nāle]. Tavşancıl kuşudur. Mīr Naẓmī, beyt:

عقل پیران کجا و نوساله
کار شاهین نمی کند آله

(Olgun ve tecrübeli kimsenin aklı nerde, yeni yetmenin aklı nerde! Tavşancıl kuşu, şahinin yaptığı işi yapamaz.)

آله [āluh]: Żamm-ı lām ve iẓhār-ı hā ile. *Mecmaʿu'l-Fürs*'te tavşancıl kuşudur. آلوه [ālūh]tan muḫtaṣardır. Mīr Naẓmī, beyt:

وصلتش خواهد آن که واله بود
چون کلنگی که صید آله بود

(Hayran olan kimse, tavşancıl kuşuna av olan turna gibi sana kavuşmak ister.)

آلیزنده [ālīzende]: Kesr-i lām, sükūn-ı yā-yı taḥtānī vü nūn ve fetḥ-i zā'-i muʿceme ile. Ürkek ve bed-ḫūy olan ḥayvān ki ekṣer katırda ve baʿżı atta istiʿmāl olunur. Ebū Şekūr, beyt:

چو آلیزنده شد در مرغزاری
نباشد بر دلش از باز باری

(Bir otlakta yabanice büyüdüğü için gönlünde şahin (derdinin) yükü olmaz.)

آماده [āmāde]: İsm-i **(93[b])** mefʿūldür, ḥāżır ve müheyyā maʿnāsına. Mīr Ḫüsrev, beyt:

تو دادی به دل گنج آماده را
تو کردی بلند آدمی زاده را

(Kalbe hazır bir hazine veren sensin! İnsanoğlunu yücelten sensin!)

Olmuş bitmiş ve düzülmüş maʿnāsına dahi istiʿmāl olunur. Şems-i Faḫrī, beyt:

سرور و بهجت ارباب فضل در کیفر
به فرّ دولت شاهیست دائم آماده

(Fazilet sahiplerinin sevinç ve mutluluğu, padişahın devleti gücünün mükâfâtı olarak daima hazırdır.)

آماره [āmāre]: Feṯḥ-i rāʾ-i mühmele ile. Ḥisāb ve defter maʿnāsına ki آواره [āvāre] dahi derler. آماره گیر [āmāre-gīr], muḥāsib maʿnāsına olur.

آماه [āmāh]: İẓhār-ı hā ile. Be-maʿnī-i آماس [āmās]. Şiş ki ʿArabīde ورم [verem] derler. Şeref-i Şeferve, ḳıṭʿa:

شیر گر مالش عدل تو دباغت یابد
گردنش نرمتر از نیفهٔ روباه بود

خصمت از فربهی ای یافت ز معجون غرور
چه شود فربهیٔ طبل ز آماه بود

(Arslan senin adaletinin şefkatiyle ıslah olursa, boynu tilki postundan daha yumuşak olur. Düşmanın gurur macunuyla semirip şişmanlamış. Davulun dolgunluğundan ne olur, şişkinlikten ibarettir!)

آمخته [āmuḫte]: Żamm-ı mīm, sükūn-ı ḫā ve feṯḥ-i tāʾ-i müşennāt ile. آموخته [āmūḫte] lafẓından iḫtiṣār olunmuştur, öğrenmiş maʿnāsına. Keẕā fī-*Mecmaʿi'l-Fürs*.

آمده [āmede]: İki maʿnāyadır.

Evvel, ism-i mefʿūldür. Māżīde ve ḥālde istiʿmāl olunur, gelmiş ve geldi demektir.

Ṣānī, bedīhe ve laṭīfe maʿnāsına. Mīr Ḫüsrev, ḳıṭʿa:

گاه گفتی به شوخی آمده ای
گه نمودی به عشوه شعبده ای

(Defalarca has meclislerde oldun! Bazen çalgıcılık yaptın, bazen de dans ettin! Kimi zaman şuhane latifeler söyledin, kimi zaman da işveli oyunlar gösterdin!)

آمله [āmile]: Kesr-i mīm ve feṯḥ-i lām ile. Emlec dedikleri dārūdur. Kābilī nevʿindendir, ammā ondan küçüktür. Kabuğu istiʿmāl olunup çekirdeği atılır. Ṭıbb kitāblarında ḳışr-ı emlec yazılır nūş-dārū terkībinin cüzv-i aʿẓamıdır.

آمته [āmete]: Feṯḥ-i mīm ü nūn ile. Be-vezn-i آمده [āmede]. Yığılmış odun. Baʿżı nüsḫada yarılıp yakmaya ḥāżırlanmış odun yığını. Mīrzā İbrāhīm, elif-i memdūde ve maḳṣūre ile (آمته emete) de rivāyet eylemiş. Ḥakīm Sūzenī, beyt:

هزار آمته هیزم همه ز کوه خشک
نهاده اند چو انبار و من در انبارم

(Bin yanmaya hazır odun, hepsi de Haşek dağından. Ambara koydular, ben de ambardayım.)

خشک [ḫaşek], feṯḥateyn ile, *Mecmaʿu'l-Fürs*'te nām-ı kūh masṭūrdur.

آموده [āmūde]: Dört maʿnāyadır.

Evvel, nüsḫa-i Mīrzā İbrāhīm'de be-maʿnī-i آراسته [ārāste]. Şeyḫ Niẓāmī, beyt:

دو خرگه داشتی خسرو مهیا
برآموده به گوهر تا ثریا

(Hüsrev'in iki tane otağı vardı, tepeden tırnağa mücevherle süslemişti.)

Bu maʿnāya, Mīr Ḫüsrev, beyt:

دگر باره در جنبش آمد نشاط
برآموده شد خسروانی بساط

(Mutluluk yeniden harekete geçti. Padişahlara layık bir yatak süslenmişti.)

Ṣānī, be-maʿnī-i آمیخته [āmīḫte], yaʿnī karışmış. Şeyḫ Niẓāmī, beyt:

به خوی خوش آموده به گوهرم
برین زیستم هم برین بگذرم

(Yaradılışıma güzel huylar karışmış. Böyle yaşadım ve böyle öleceğim!)

Ṣāliş, *Ferheng-i Cihāngīrī*'de inci, laʿl ve emṣāli cevāhir ki ipliğe dizilmiş ola. Şeyḫ Niẓāmī, beyt:

بر آموده گوهر به مشگین کمند
فرو هشته بر گوهرآگین پرند

(Misk kokulu saçlara inci dizilmiş, inciyle dolu kumaş yere serilmiş.)

Rābiʿ, be-maʿnī-i پرگرده [pur-kerde]. Şeyḫ Niẓāmī, beyt:

گذارنده صراف گوهر فروش
سخن را به گوهر برآموده گوش

(Mücevher satan kuyumcu, kulağı söz incisiyle doldurdu.)

Ve dahi آمودن [āmūden] lafẓından ism-i mefʿūldür, öğrenmiş maʿnāsına.

آمه [āme]: Be-vezn-i نامه [nāme]. Devāt maʿnāsına ki خواستان [ḫˇāstān] ve خواسته [ḫˇāste] dahi derler. ʿArabīde محبره [maḥbere] maʿnāsına. Ḥakīm Ṭarṭarī, beyt:

ای ترا تبنک آمه نی خامه
لوح تعلیم تختهٔ نردست

(Ey kendisine kalıbın hokka, kamışın kalem ve tavla tahtasının defter olduğu!)

Ferheng-i Cihāngīrī'de be-maʿnī-i آمته [āmete]-i merḳūm mervīdir.

آمیزه [āmīze]: Kesr-i mīm, sükūn-ı yā-yı taḥtānī ve feṯḥ-i zāʾ-i muʿceme ile. *Ferheng-i Cihāngīrī*'de iki maʿnāya gelir.

Evvel, be-maʿnī-i آمیخته [āmīḫte]. Ḥakīm Senāyī, beyt:

گرد کرده بسی سخن ریزه
نیک و بد خیره درهم آمیزه

(Birçok söz kırıntısı/dedikodu toplayıp iyiyi ve kötüyü çekinmeden karıştırır.)

Maṣdarı آمیزیدن [āmīzīden] olur.
Ṣānī, be-maʿnī-i mübāşeret-i cimāʿ.

آمیژه [āmīje]: Zāʾ-i ʿAcemī ile. *Mecmaʿu'l-Fürs*'te merd-i dü-mūy yaʿnī kırgıl. ʿArabīde کهل [kehel] derler. Şems-i Faḫrī, ḳıṭʿa:

هر که با بندگان شاه جهان
دارد اخلاص نسبت ویژه

پیر گردد ولی یقین نبود
در جهان رنگ مویش آمیژه

(Cihan padişahının hizmetçileriyle samimi ve menfaatsiz bir dostluk kuran kimsenin, yaşlansa bile saçının kırlaşmayacağı āşikārdır.)

آمیغه [āmīġa]: Kesr-i mīm, sükūn-ı yā-yı taḥtānī ve feṯḥ-i ġayn-ı muʿceme ile. Be-maʿnī-i آمیخته [āmīḫte]. Keẕā **(94ª)** fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*.

آنچه [ān çi]: آن [ān] ile چه [çi]den mürekkebdir. آن [ān] işāret-i baʿīd ve چه [çi] "ne" demektir. Maʿnā-yı terkīb "ol ne" demek olur. Ve "onu" demek maʿnāsına da gelir. Şeyḫ Saʿdī, beyt:

آتش سوزان نکند با سپند
آنچه کند دود دل مستمند

(Fakirin çektiği ah ateşinin yaptığı etkiyi, yakıcı ateş üzerliğe yapamaz.)

آنسته [āniste]: Ferheng-i Mīrzā İbrāhīm'de kesr-i nūn, sükūn-ı sīn ve feṭḥ-i tā'-i müşennāt ile. Bir ot köküdür. خوشبو مشکک [ḫoş-bū muşkek] dahi derler. *Ferheng-i Cihāngīrī*'de feṭḥ-i nūn ile be-vezn-i وارسته [vāreste] (آنسته āneste) bir otun köküdür. ʿArabīde سعد [suʿd] derler żamm-ı sīn ile. Lisān-ı Hindīde موثه [mūṯh] derler.

آنگاه [āngāh] ve **آنگه** [āngeh]: Kilāhumā bi-sükūni'n-nūn ve feṭḥ-i kāf-ı ʿAcemī ile. "Ol vaḳit" demektir. Niẓām-ı Esterābādī, ḳıṭʿa:

ز یمن و یسر وارستم ز فوق و تحت بگذشتم
برین عالی مکان آنگاه گشتم لامکان پیما

هزاران ساله راه لامکان آنگه برون گشتم
ز قصر رفعت سلطان دین شد آسمان پیدا

(Sağa sola kayıtsız kaldım, alttan ve üstten vazgeçtim. O vakit/ondan sonra bu yüce mekânda mekânsızlığı takip ettim. Binlerce yıl mekânsızlık yolunda ilerleyip sonra dışarı çıktım. Din sultanının yüce kasrı gökyüzünde göründü.)

Bu beyitlerde "ondan sonra" maʿnāsı da istinbāṭ olunur.

آن که [ān ki]: Sükūn-ı nūn, kesr-i kāf-ı ʿArabī ve iḫfā-yı hā ile. آن [ān] ile که [ki]den mürekkebdir, "ol kimesne" maʿnāsına. که [ki], edāt-ı ḥarftir ki mā-baʿdını mā-ḳabline irtibāṭ için īrād olunur. Ve gāhī istiʿmāl olundukta bir nesnenin ẕātına istidlāl eder. Gāhī ʿArabīde olan مع هذا [maʿ-hāẕā] maʿnāsına īrād ederler. Nitekim, Mevlānā ʿUrfī, beyt:

با آنکه یقین است که در گلشن فردوس
صد گل به تهی دستئ هر خار فروشند

(Bununla birlikte şu da bellidir: Cennet güllüğünde her dikenin eliboşluğuna yüz gül satarlar.)

آوارچه [āvārçe]: آواره [āvāre] lafẓının taṣġīridir, vaḳt-i ḥisāb maʿnāsına. Ebulmaʿānī, beyt:

به یک ثواب نیابند غیر معصیتم
اگر کنند نظر آوارچه ام به روز حساب

(Hesap günü amel defterime bakacak olurlarsa, günahtan başka tek bir sevap bile bulamazlar.)

آواره [āvāre]: Feṭḥ-i vāv u rā'-i mühmele ile. آماره [āmāre]-i merḳūm maʿnāsınadır. Emīr Muʿizzī, beyt:

پس دیر نماندست که ملک ملکان را
آرند به دیوان تو آواره و دفتر

(Padişahların, varlıklarını senin divanına defter ve hesap olarak getirmelerine çok kalmadı.)

Risāle-i Ḥüseyn-i Vefāyī'de āvāre, ol demir ḫurdeleridir ki naʿl deliğinden çıkar. Bir maʿnāsı dahi vaṭan ve meskeninden dūr olmuş demektir. Şems-i Faḫrī, beyt:

شکوه تاج کیان وارث ممالک جم
که از ممالک آواره کرده است او را

(Padişah taçlarının görkemidir, Cem mülkünün varisidir. Onu hakkı olan yerlerden uzak bıraktılar.)

آوازه [āvāze]: Feṭḥ-i zā'-i muʿceme ile. Ṣadā. Ve maḳām ile okumak. Ve dahi ġayret maʿnāsına. Ebulmaʿānī, beyt:

چنان شده است برون شهرتش ز اندازه
که رفته است همه آفاق صیت و آوازه

(Şöhreti o derece baştan aştı ki sesi/şöhreti bütün dünyada yankılandı.)

آواه [āvāh]: İẓhār-ı hā ile. Āvāz maʿnāsınadır ki آوا [āvā] dahi derler. Ḥakīm Esedī, beyt:

ز منزل به منزل همی شد جهان
سبک همچو آواه به گوش از جهان

(Dünyayı karış karış geziyordu. Sesin kulağa gelmesi kadar hızlıydı.)

آورچه [āverçe]: آوارچه [āvārçe]-i merḳūmdan muḫaffeftir. Ḥisāb maʿnāsına. Üstād Laṭīfī, beyt:

هر آنکو خر مزاج و غرچه باشد
ورا چه قول و چه آورچه باشد

(Namert ve eşek yaradılışlı olan kimse, ne söze gelir ne de hesaba!)

آوردگاه [āverdgāh] ve **آوردگه** [āverdgeh]: Kilāhumā bi-kāfi'l-Fārsī. Cenk yeri. Maḥall-i maʿreke. آورد [āverd] cenktir, گاه [gāh] ve گه [geh] ism-i mekāndır. Ḥakīm Firdevsī, meşnevī:

نهادند آوردگاهی بزرگ
دو جنگی به کردار آرغنده گرگ

صف آرای این لشگر کینه خواه
چنین بست صفهای آوردگاه

(Öfkeli aslan gibi olan iki orduyu büyük bir savaş meydanına koydular. Bu öfkeli askerlerin komutanı, savaş yerinde safları dizdi.)

Miṣāl-i ṣānī, Mīr Naẓmī, beyt:

کهان و مهان خواست در صبحگه
نهادند رو سوی آوردگه

(Küçük büyük/rütbeli rütbesiz herkes, sabahleyin kalkıp savaş meydanına doğru yöneldi.)

آورده [āverde]: Bir ʿillettir insānda ve ḥayvānda. Tırnak dibinde vāḳiʿ olur. Mīr Naẓmī, beyt:

عدویت چو نتوان بخارد سرش
شد آورده در ناخن کار خوش

(Düşmanının tırnağında tırnak hastalığı oluştuğu için, o artık başını dahi kaşıyamaz.)

آوره [āvre]: Sükūn-ı vāv ve feṯḥ-i rāʾ-i mühmele ile, be-vezn ü maʿnī-i آبره [ābre]. Kaftān, yastık ve döşek yüzü. Ve her ne ki āstarlı ola, lābüd yüzü olur, ol yüze آبره [ābre] ve آوره [āvre] derler. Ḥarf-i bā ile vāv miyānında tebādül olduğu şāyiʿdir.

آوله [āvle]: Sükūn-ı vāv ve feṯḥ-i lām ile. Be-maʿnī-i آبله [ābile]. Kesr-i vāv ile ṣaḥīḥidir. Kabarcık ki vücūd-ı insānda ẓāhir olur. Ebulmaʿānī, beyt:

ز آتش هجرت چنان جان و دل من سوخته **(94ᵇ)**
صد هزاران آوله پیدا شده در سینه ام

(Ayrılığının ateşi canımı ve gönlümü öylesine yaktı ki göğsümde yüz binlerce kabarcık belirdi.)

آوه [āveh]: Feṯḥ-i vāv ve iẓhār-ı hā ile. Be-vezn-i آگه [āgeh]. Āh demektir. Ḥażret-i Mevlānā, meşnevī:

همچو مجنونی که بشنید از یکی
که مرض آمد به لیلی اندکی

گفت آوه بی بهانه چون روم
ور بمانم از عیادت چون شوم

(Tıpkı Mecnun gibi... Birisinden Leyla'nın hasta olduğunu işitmişti. Bir ah çekip "Bahanem olmadan gidemem. Fakat iyi olduğunu görmeden de duramam" dedi.)

آوه [āve]: İḫfā-yı hā ile. Be-vezn-i گاوه [gāve]. Üç maʿnāya gelir.

Evvel, Sāve ḳurbunda bir şehr-i muḫtaṣar ismidir.

Ṣānī, kerpiç ve kiremit pişirdikleri ocak.

Ṣāliş, ṣadā ve nidā maʿnāsına.

آویخته [āvīḫte]: آویختن [āvīḫten] lafẓından ism-i mef'ūldür, asılmış ma'nāsına. Ebulma'ānī, beyt:

هرکس از اعمال خود گر نیک و بد یابد جزا
تو نبینی هر بزی از پای خویش آویخته

(Herkes iyi ya da kötü yaptığının karşılığını bulacaktır. Her koyunun kendi bacağından asıldığını görmüyor musun!)

Ve dahi ḳaṣṣābların et astıkları çengāl. Ve her çengāl ki nesne asılır. Ve dahi eṭrāf ve cevānib ma'nāsına da resīde-i naẓardır.

آویزه [āvīze]: Kesr-i vāv, sükūn-ı yā ve feṯḥ-i zā'-i mu'ceme ile. آویخته [āvīḫte]-i merḳūm ma'nālarıyla müterādiftir. Ve be-ma'nī-i گوشواره [gūşvāre] ya'nī küpe ki kulağa geçirirler. Mevlānā Hātifī, beyt:

در نظم من در تمام جهان
شد آویزهٔ گوش شاهنشهان

(Benim şiirim, bütün dünya padişahlarının kulağına küpe oldu.)

آویژه [āvīje]: Zā'-i Fārsī ile. Be-ma'nī-i گوشواره [gūşvāre]. Küpe ki ayaklı ola. Livāḥidin mine'ş-şu'arā, rubā'ī:

ای از تو مرا گوش پر و دیده تهی
خوش آن که ز گوش پای در دیده نهی
تو مردم دیده ای نه آویژهٔ گوش
از گوش بدید آ که در دیده بهی

(Ey sayesinde kulağımın dolu gözümün boş olduğu! Kulağımdan gözüme ayak basman ne güzel olacak! Sen göz bebeğisin, kulak küpesi değil! Kulağımdan gözüme gel, çünkü göze yakışırsın!)

Ve dahi üzüm ve ḫurmā salkımları. Ve kavak ve söğüt ağaçlarında salınan nesneler ve emṣāline derler.

آویشه [āvīşe]: Kesr-i vāv, sükūn-ı yā-yı taḥtānī ve feṯḥ-i şīn-i mu'ceme ile. Bir ottur, kurutup ba'ži terkībe cüz' ederler, آویشن [āvīşen]-i merḳūm gibi. Türkīde "kekik otu" derler. Ṭabīb Yūsufī, ḳıṭ'a:

آویشه خوری چو نیم مثقال
بیرون برد از تن تو بلغم

نیکو بود از برای معده
قوت یابد ازو جگر هم

فارغ کندت ز دد سینه
تشویش سپرز را کند کم

(Yarım miskal kekik yersen, bedeninden balgamı atarsın. Mide için faydalıdır, onunla ciğer de güçlenir. Göğüs hırlamasından seni kurtarır, dalak sıkıntılarını azaltır.)

آه [āh]: Kelime-i 'aẕābdır. Şiddet ü ġażab ve ġam u miḥnet işābetinde isti'māl olunur. Ya'nī meşġūf u ma'lūl ve marīż ü mecrūḥ olanların derūnundan ḫurūc eden ṣavttır. Ehl-i derdin elem, ġam ve ġuṣṣadan derdnāk nefesidir.

آهازیده [āhāzīde]: Feṯḥ-i hā, kesr-i zā'-i mu'ceme ve sükūn-ı yā-yı taḥtānī ile, **آهته** [āhte], sükūn-ı hā, feṯḥ-i tā'-i müşennāt ve iḫfā-yı hā ile, **آهخته** [āhaḫte], feṯḥ-i hā ve sükūn-ı ḫā'-i mu'ceme ile. Küllühum bema'nī-i کشیده [keşīde]. Ya'nī meẕkūr üç lüġat, ḳad-keşīde, şemşīr-keşīde, ata kolan çekmek, 'imāret-i ṭūlānī ve her ne yerde ki "çekilmek" ta'bīri ṣaḥīḥ ola, onlarda isti'māl olunur. Ḥakīm Esedī, meşnevī:

برآهخت خرطوم فیل از زره
بپیچید و چون رشته برزد گره

به گرزش چنان کوفت زخم درشت
کش اندر شکم ریخت مهره ز پشت

(Fil hortumunu zırhtan çekip çıkardı, dolayıp ip gibi düğümledi. Gürzüyle vurup öyle büyük yaralar açtı ki hasmının iç organları sırtından çıktı.)

آهانه [āhāne]: Feṯḥ-i hā vü nūn ile. Muṭlaḳ tepe, gerek insān ve ḥayvānāt ve gerekse dağ tepesi olsun. Miṣālī, Şems-i Faḫrī, beyt:

بر سر دشمن کند قهر ترا روز وغا
مغفرش چون مهر برتابیده بر آهانه را

(Senin kahrın, savaş günü düşmanın başındaki miğferi tepede parlayan kızıl güneşe döndürür.)

آهسته [āheste]: Feṯḥ-i hā vü tā ve sükūn-ı sīn ile. Teʾennī ve tedrīcle ḥareket ve ʿacelesiz iş etmek. Mevlānā Ṣāʾib, beyt:

به ساغر نقل کرد از خُم شراب آهسته آهسته
برآمد از پس کوه آفتاب آهسته آهسته

(Şarabı yavaş yavaş fıçıdan kadehe aktardı. (Sanki) Güneş dağın arkasından yavaş yavaş yükseldi.)

Ve nerm ve mülāyim tutmak maʿnāsına. Ḥakīm Şifāyī, beyt:

آهسته صبا دست در آن پیرهن انداز
یک گل ز گریبانش بدزد و به من انداز

(Ey tan yeli! Elini o gömleğe yumuşakça dokundur! Yakasından bir gül çalıp bana getir!)

آهن پایه [āhen-pāye]: Lafẓ-ı mürekkeb olduğu ẓāhirdir. Kebāb şişinin ayakları ki üzerinde kebāb çevirirler. Ammā *Mecmaʿu'l-Fürs*'te bāʾ-i muvaḥḥade ile (آهنیابه āhenyābe) ḫamyāze maʿnāsınadır ki آسا [āsā] ve دهان دره [dehāndere] **(95ª)** dahi derler.

آهنجه [āhence]: Feṯḥ-i hā vü cīm ve sükūn-ı nūn ile. Demir çenber ki baʿżı nesnelere ederler. Ve dahi cullāhların "metūt" dedikleri kenār-gīr demiri. Eṣīreddīn-i Aḫsīketī, ḳıṭʿa:

ز تشریف صاحب بگویم که من
به فریادم از صاحب مخزنش

تو خود حله برگیر بر قد حور
به بغداد خلد برین معدنش

ز آغاز جبریل آهنجه کار
به فرجام ادریس ماکو زنش

(Sahibin teşrif etmesinden bahsediyorum, şikāyetim mahzen sahibinden! Sen, madeni cennet misali Bağdat olan hurilere cennet elbisesi giydir! Orada evvela Hz. Cebrail çulhalık etti, sonra Hz. İdris terzilik yaptı.)

Ammā *Müşkilāt*'ta, آهنجه هوالرسن الذی یجربه الغزل حالة المسح فی الصخر و غیرها[1] masṭūrdur.

آهنه [āhene]: Feṯḥateyn ile. آهنجه [āhence]-i merḳūm maʿnāsınadır. Maʿnā-yı evvelinde şāʿir demiştir, beyt:

بند عشقش رفتنم از خود اگر مانع شده
دود آه حسرتم بر گردن دل آهنه

(Aşkının zinciri kendimden geçmeme engel olsaydı, hasretli ahımın dumanı gönlümün boynuna demir çember olurdu.)

Bu beyitten fehm olunur ki mücrimlerin gerdenine vurdukları demir ola. İsm-i ʿām olmak da cāʾizdir.

آهوبره [āhūbere] ve **آهووره** [āhūvere]: İkisi de ceyrān yavrusu ki آهو [āhū] geyik ve بره [bere] kuzudur. وره [vere] dahi بره [bere] maʿnāsına. Ebulmaʿānī, beyt:

1 Āhence, kaya vb. maddeleri düzleştirme sırasında kullanılan eğirilmiş ip.

آهوبره صیاد فریبست دو چشمش

آهوی خطا زان همه افتاد به صحرا

(Onun iki gözü, avcı aldatıcı ceylan yavrusudur. Hatā ceylanı dahi o gözler yüzünden yabana düştü.)

آهیانه [āhiyāne]: Kesr-i hā ve feṯḥ-i yā-yı taḥtānī vü nūn ile. Damağın bālāsında olan kemik ki ʿArabīde قحف [ḳaḥaf] derler.

آهیخته [āhīḫte]: Kesr-i hā, sükūn-ı yā-yı taḥtānī vü ḫā'-i muʿceme ve feṯḥ-i tā'-i müşennāt ile. آهخته [āhaḫte]-i merḳūm maʿnāsına. Şems-i Faḫrī, beyt:

خسروا صاحبقرانا صفدرا

یعنی تیغ انتقام آهیخته

(Ey safları yırtan, sahipkıran padişah! Ey intikam kılıcını çeken padişah!)

آهنیابه [āhenyābe]: Feṯḥ-i hā, sükūn-ı nūn ve feṯḥ-i yā-yı taḥtānī, baʿdehu bā'-i muvaḥḥade-i meftūḥa ile. Ḫamyāze maʿnāsına ki دهان دره [dehān-dere], آسا [āsā] ve فاژه [fāje] dahi derler. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*.

آیده [āyde]: Sükūn-ı yā-yı taḥtānī ve feṯḥ-i dāl ile. Sızıntı, su olsun ġayrı olsun. ʿArabīde ترشح [teraşşuḥ] maʿnāsına.

آیشته [āyişte]: Kesr-i yā-yı taḥtānī, sükūn-ı şīn-i muʿceme ve feṯḥ-i tā'-i müşennāt ile. **آیشنه** [āyişne], tā'-i müşennāt yerine nūn ile. **آیشه** [āyişe], kesr-i yā-yı taḥtānī, feṯḥ-i şīn ve iḫfā-yı hā ile. Üçü de *Ferheng-i Cihāngīrī*'de iki maʿnāyadır.

Evvel, cāsūs maʿnāsına.

Şānī, cāblūs etmek maʿnāsınadır. Miṣāl-i maʿnī-i evvel, Mīr Naẓmī, beyt:

به عیب مردمان دیدن مکوشی

مسازی آیشه با چشم و گوشی

(İnsanların aybını görmeye uğraşma! Göz ve kulakla casusluk yapma!)

آینده [āyende]: Feṯḥ-i yā-yı taḥtānī ve sükūn-ı nūn ile. İsm-i fāʿildir, gelici maʿnāsına.

آیُنده [āyunde]: Żamm-ı yā-yı taḥtānī ve sükūn-ı nūn ile. Bīhūde-gū, perīşān-güftār ve sebük-ser maʿnālarına. Mīr Naẓmī, beyt:

نشین با عاقلان و کاردانا

که آینده سخن نشنیدن اولی

(İş bilen, akıllı kimselerle otur! Zira boş konuşanı dinlememek daha iyidir.)

آییژه [āyīje]: Kesr-i yā-yı evvel ü sükūn-ı şānī ve feṯḥ-i zā'-i Fārsī ile. Şerāre-i āteş maʿnāsına. Ebulmaʿānī, beyt:

ز آتش غم رفته آییژه به اوج آسمان

سر زده طوفان آتش از تنور سینه ام

(Gam ateşiyle göğün en tepesine kıvılcımlar yükseldi. Göğsüm tandırından ateş tufanı koptu.)

آییشه [āyīşe]: Kesr-i yā-yı evvel ü sükūn-ı şānī ve feṯḥ-i şīn-i muʿceme ile. آیشه [āyişe]-i merḳūm maʿnāsına. Mīr Naẓmī, beyt:

در افعال نکو باشی همه کار

به مردان آییشه کردن بود عار

(Bütün işlerin hayırlı işler olsun! İnsanların aybını araştırmak utanç sebebidir.)

آیینه [āyīne] ve **آینه** [āyine]: Kilāhumā maʿrūf ki ʿArabīde مرأت [mir'āt] maʿnāsına. Şeyḫ Saʿdī, beyt:

تأمل در آیینهٔ دل کنی
صفایی به تدریج حاصل کنی

(Gönül aynasına iyice bakınca, yavaş yavaş mutluluk ve safa elde edersin.)

Ḥakīm Esedī, beyt:

تنت آیینه ساز هر دو جهان
ببین اندرو آشکار و نهان

(Bedenini her iki cihanda da ayna yap! Gizli saklı her şeyi onda gör!)

Ancak farkları naẓımda vezin iḳtiżāsınca olur.

مع الیا
[maʿa'l-yā]

آی [āy]: آمدن [āmeden] lafẓından ṣīġa-i emr ve vaṣf-ı terkībīdir. Mevlānā Cāmī, dernaʿt-ı şerīf, beyt:

کرده نعلین جلالت در پای
از درِ خانه خرامان به در آی

(Ayağına ululuk ayakkabını giyip evin kapısından salınarak gel!)

آبادانی [ābādānī]: Maʿmūr mekān maʿnāsına. Āḫirindeki yā, yā-yı nisbettir. ʿİmārete mensūb olan mekān. Ve yā-yı vaṣfiyye dahi olur.

آبِ آشامی [āb-ı āşāmī]: İçecek su **(95b)** demektir iżāfetle. Yaʿnī آب [āb] آشام [āşām]a mużāf olur, āḫirindeki ḥarf-i yā ṣıfat içindir. Mīr Naẓmī, beyt:

اگر ساقی مِی نابش نیارد
به جایش آب آشامی بیارد

(Eğer sāki saf şarap getirmiyorsa, bari onun yerine içecek su getirsin!)

آباء علوی [ābā'-i ʿulvī]: Yaʿnī kevākib-i sebʿa-i seyyāre. Keẓā fī-*Şerefnāme*.

آبِ زندگانی [āb-ı zindegānī]: Yaʿnī āb-ı ḥayāt. Lafẓ-ı mürekkebdir. Bir cüz'ü آب [āb] olduğu ẓāhir. Ve bir cüz'ü de زندگانی [zindegī]dir. Ve bir cüz'ü de elif ve nūn'dur ki زندگی [zindegānī]nin yā'sı ḥarf-i nisbettir. Elif ve nūn, nisbetin te'kīd içindir. Mīr Naẓmī, beyt:

حیات افزای نطق جاودانی
لطافت بخش آب زندگانی

(Sonsuzluk sözünü canlandıran, hayat suyuna letafet bağışlayan!)

آبِ سردی [āb-ı serdī]: Rüzgārdan soğumuş su. Soğukluğa mensūb su demek olur.

آبی [ābī]: Kesr-i bā ve yā-yı maʿrūf ile. Üç maʿnāyadır.

Evvel, ayva dedikleri maʿrūf meyvedir. ʿArabīde سفرجل [sefercel] derler. Ḥakīm Senāyī, beyt:

چرا بر یک زمین چندین نبات مختلف روید
ز نخل و نار و سیب و بید چون آبی و چون زیتون

(Niçin tek bir toprak üstünde nar, elma, söğüt, ayva ve zeytin gibi çok çeşitli bitkiler yetişir?)

Ayvanın üzerinde olan ġubārı nev-ḫaṭṭ maḥbūb ʿiẕārına teşbīh etmişlerdir. Nitekim, Mevlānā Ümīdī, meṣnevī:

آبی که بود برو غباری
نوخط ذقنی بود ز یاری

گر در یرقان فتاده باشد
بس رو به بهی نهاده باشد

(Üzerinde ince tüyler olan ayva, sevgilinin yeni çıkmış çene tüyleri gibidir. Sarılığa yakalanmış olsa bile, iyileşmeye yüz tutmuştur.)

Bir adı dahi به [bih]tir, kesr-i bāʾ-i muvaḥḥade ve iẓhār-ı hā ile.

Maʿnā-yı ṯānī ördektir ki مرغِ آبی [murġ-ı ābī] dahi derler suda taʿayyuş ettiği için.

Ṣāliṣ, bir nevʿ iri ve ābdār üzümdür.

آتشِ فارسی [āteş-i fārsī]: Vücūd-ı insānda ẓāhir olur bir ʿillettir ʿArabīde نارِ فارسی [nār-ı fārsī] derler. Kütüb-i ṭıbʾda masṭūrdur ki nār-ı Fārsī ile cemre bir ʿillet ola. Ammā baʿżı eṭibbā, ḫuṣūṣan müteʾaḫḫirīn, "İki marażdır, māddeleri bir olmakla birbirlerine ḳarībdir, sebebi heyecān-ı ṣafrā" der. ʿİllet-i mezbūre آتشک [āteşek] dedikleri ʿilletten ġayrıdır. Ṣafrā müteʿaffin olup ḫurde kabarcıklar ẓuhūr eder, sarı renk olur. Ṣāḥibi ekṣer zamānda ḥarārette olup sūznāk ve şedīd çirki, vecaʿı ve sarı suyu kaynayıp dökülür. Değdiği yerde ġayrı kabarcıklar ẓāhir olur. ʿİllet-i şedīde olduğuna üstād demiştir. Ḳıṭʿa:

دل بین که مرا غمِ که مهمان آمد
وز عشقِ که بر سرم طوفان آمد

از آتش پارسی روانسوز تراست
این عشق که از خاک خراسان آمد

(Gönlüme bak! Kimin gamını misafir ediyorum ve kimin aşkıyla başımda tufan kopuyor! Bu aşk Horasan toprağından geldiği için ateşgöynüğü çıbanından daha yakıcı.)

Baʿżı ferhenglerde tebḫāle yaʿnī uçuk maʿnāsına meẕkūrdur. Ḫāḳānī, ḥażret-i Ḫıżır'a ḫiṭāben demiştir, beyt:

دید مرا گرفته لب آتش فارسی ز تب
نطق من آب تازیان برده به نکتهٔ دری

(Beni dudakta uçuk çıkmış, ateş tutmuş bir şekilde gördü. Üslubum Arap tarzını Fars mazmunlarına taşımıştı.)

آتشی [āteşī]: Āteşe mensūb nesnelere ve gāh yā-yı vaṣfiyye ile āteş-ṣıfat maʿnāsına ḥiddet-i ṭabʿ ve tünd ü tīz-meşreb olan ādeme derler. Mīr Naẓmī, beyt:

جهان سوختی تا کی این شعله پوی
مشو آتشی ای شه تندخوی

(Ey öfkeli padişah! Ateşlenip kızma! Dünyayı yaktın, bu alev ne zamana dek sürecek!)

آدمی [ādemī]: Bu yā dahi gāh nisbet ve gāh ṣıfat istiʿmāl olunur. Mīr Naẓmī, beyt:

ندیده کسی اینچنین مشربت
پری صورت و آدمی طینتت

(Senin meşrebinde, peri yüzlü ama insan yaradılışlı olan birini kimse görmemiş.)

آرای [ārāy]: Fetḥ-i rāʾ-i mühmele ile. آراییدن [ārāyīden] lafẓından ṣīġa-i emr ve vaṣf-ı terkībī olur انجمن آرای [encumen-ārāy] ve جهان آرای [cihān-ārāy] gibi. Ṭālib-i Āmulī, beyt:

زدم خوش در جوانی بر طریق معصیت پایی
کنون در بزم طاعت نیست چون من مجلس آرایی

(Gençliğimde günah yolunda epeyce yürüdüm. Şimdi itaat meclisinde benim gibi meclis süsleyici yok.)

Bu beyitten ism-i fāʿil olmak istinbāṭ olunur.

آری [ārī]: Kesr-i rāʾ-i mühmele vü yā-yı maʿrūf ile. Cevābda "belī" ve "evet" demektir. ʿArabīde نعم [neʿam] maʿnāsına. Mevlānā ʿUrfī, beyt:

اقبال کرم می گزد ارباب همم را
همت نخورد نیشتر آری و نعم را

(İyiliğin ikbali, himmet sahiplerini ısırır. Himmet, evet ve hayır neşterini yemez.)

Mevlānā ʿUrfī, der-taʿrīf-i esb, beyt:

پیرست و علتی به جوش زان فزوده ام
آری بود رعیات پیر علیل فرض **(96ª)**

(Yaşlı ve hasta bir at, öyle olduğu için ben de arpasını arttırdım. Evet, çünkü yaşlı hastaya iyi bakmak farzdır.)

آرَی [ārey]: Fetḥ-i rāʾ-i mühmele vü yā-yı mechūl ile. Diş dibi, آره [āre]-i merḳūm maʿnāsına. Ve dahi "alçı" maʿnāsına da mervīdir.

آزادی [āzādī]: Fetḥ-i zāʾ-i muʿceme ve kesr-i dāl-ı mühmele ile. İki maʿnāyadır.

Evvel, bī-ḳayd olmak.

Ṣānī, ḥamd ve şükür maʿnāsına. Bu iki maʿnāya, Ḥakīm Firdevsī, beyt:

هم آزادئ تو به یزدان کنیم
همی پیش آزاد مردان کنیم

(Senin özgür ve yüce bir kişi olduğunu hem hür kimselerin hem de Yezdān'ın huzurunda söylüyoruz.)

آزمای [āzmāy]: آزمودن [āzmūden] lafẓından ism-i maṣdardır, آزمایش [āzmāyiş] gibi. Gāhī ṣīġa-i emr ve vaṣf-ı terkībī istiʿmāl olunur.

آسانی [āsānī]: Fetḥ-i sīn-i mühmele ile. Üç maʿnāyadır.

Evvel, rāḥatlık maʿnāsına. Mevlānā ʿUrfī, beyt:

ز دیده رفتی و مردم همان نفس فریاد
که بی تو مردم و آنگه چنین به آسانی

(Gözden kayboldun ve o anda öldüm. Eyvahlar olsun! Sensizken ölüp sonra da böylesi rahatlığa ermek!)

Mevlānā ʿUrfī, beyt:

لب تو جرعه ده بادۀ دل آشوبی
غم تو شانه کش طرۀ تن آسانی

(Dudağın gönül karıştırma şarabını yudumlatır. Gamın sağlıklı olma saçını tarar.)

Ṣānī, żidd-ı düşvārdır. Āḫirindeki yā, yā-yı maṣdariyye. Ṭālib-i Āmulī, beyt:

قفس برین دل چون صعوه نشکنی هر چند
همای قدس به دام آوری به آسانی

(Kutlu hümayı kolaylıkla tuzağa düşürsen de bıldırcın gibi olan bu gönül için kafese gerek yok!)

Ṣāliş, ḫˇāb ve āsāyişe derler. Maʿnā-yı evvel ile bu maʿnā birbirine ḳarībdir. Ḥakīm Senāyī, beyt:

روز بی کاری و شب آسانی
نرسی بر سریر سلطانی

(Gündüz tembelsin, gece uykudasın! Padişahlık tahtına böyle erişemezsin!)

آسای [āsāy]: İki maʿnāyadır.

Evvel, آساییدن [āsāyīden] lafẓından ṣīġa-i emr ve vaṣf-ı terkībīdir.

Ṣānī, edāt-ı teşbīhtir. فلان آسای فلان [fulān āsā-yı fulān] gibi. Ḥakīm Ḥāḳānī, beyt:

صبحدم چون کله بندد آه دودآسای من
چون شفق در خون نشیند چشم شب پیمای من

(Benim duman gibi āhım sabah vakti otağını kurar. Benim gece dolaşan gözüm şafak gibi kanlar içinde oturur.)

آستانی [āstānī]: آستان [āstān], kapı eşiğidir. Āḫirindeki yā ḥarfi gāh nisbet ve gāh ṣıfat olur. Ve gāhī vaḥdet istiʿmāl olunur. Ṭālib-i Āmulī, beyt:

سری چون نقش پای دوست با افتادگان دارم
ازآن بر آسمانی برگزیدم آستانی را

(Diğer āşıklarla birlikte sevgilinin ayak izini arzuluyorum. Bu yüzden gökyüzünde olmak yerine kapı eşiğinde olmayı yeğliyorum.)

آسمانی [āsmānī]: Bu yā, vaṣfiyyedir. Āsumān gibi olan maʿrūf renktir, her nede olursa. Teşbīhen istiʿmāl ederler. Bu maḥalde ḫāṭır-ı pür-fütūra bir Türkī beyit lāyıḥ olmağın ṣebt olundu. Beyt:

Hevā-yı sünbülīde seyr-i sünbülzār aʿlādır
Zemīni āsumānī gösterir özge temāşādır

(Sümbüli havada sümbül bahçesi izlemek/gezmek ne güzeldir! Yeryüzünü gökyüzü renginde gösterir, bir başka seyirliktir!)

آستی [āstī]: Sükūn-ı sīn ve kesr-i tāʾ-i müṣennāt ile. آستین [āstīn] lafẓından terḫīm olunmuştur. Ḥakīm Ḥāḳānī, beyt:

روح الله ار ز آستئ مریم آمدست
صد مریمست روح ترا اندر آستین

(Eğer Hz. İsa Meryem'in yeninden geldiyse, senin ruhun için yüz Meryem hazırdır.)

Ebulmaʿānī, beyt:

دستبوس او نباشد تا نصیب بندگان
ساعد سیمین خود دارد نهان در آستی

(Onun elini öpmek kölelerine nasip olmuyor. Çünkü gümüşten kolunu yen içinde gizliyor.)

آسنی [āsnī]: Sükūn-ı sīn ve kesr-i nūn ile. Kuma ʿavrat ki وسنی [vesnī] ve آسی [āsī] dahi derler. Keẕā fī-lüġati'l-muʿtebere.

آسی [āsī]: Kesr-i sīn-i mühmele ile. Kuma ʿavrat. Yaʿnī bir adamın iki ya üç ʿavratı olur, birbirine kuma derler. Ebulmaʿānī, beyt:

در جهان راحتی نمی یابد
هر کسی شوی آسی می باشد

(Kumaya kocalık eden kimse, dünyada rahat bulamaz.)

آشتی [āştī]: Sükūn-ı şīn-i muʿceme ve kesr-i tāʾ-i müşennāt ile. Barışmak ki ʿArabīde صلح [ṣulḥ] derler. Mevlānā Hātifī, beyt:

گر کار شود به آشتی دیر
زان پس منم و سنان و شمشیر

(Eğer barışın gelmesi gecikirse işte ben, mızrak ve kılıç!)

Mevlānā ʿUrfī, muḳābili ile ẕikr etmiştir. Beyt:

جنگ آتش آشتی آتش مدارا آتشست
خوش سر و کاری از آن بد خو مرا با آتشست

(Savaş ateş, barış ateş, iyi geçinmek ateştir. Ne güzel! O kötü huyluyla bütün münasebetim ateştendir.)

آشگوی [āşgūy]: Sükūn-ı şīn-i muʿceme, żamm-ı kāf-ı ʿAcemī vü vāv-ı maʿrūf ve iẓhār-ı yā ile. Ḳaṣr, çārṭāḳ ve ʿālī mekān maʿnāsına. Üstād demiştir, beyt:

تویی که از غرف آشگوی طارم چرخ
نزول یافت به ایوان حد تو تنزیل

(Kurān'ı gökkubbe sarayının odalarından basitlik ālemi eyvanına indiren sensin!)

آشنایی [āşnāyī]: Yā-yı maṣdariyye ile. Bilişlik maʿnāsına olur. Ḫᵛāce Selmān, beyt:

دلت را با غم عشقت به معنی آشنایی ده
که تن را آشنا کردن نمی شاید درین دریا

(Gönlü senin aşkının gamıyla manevi olarak tanıştır. Çünkü bedeni bu denizde yüzdürmek yakışık almaz.)

(96ᵇ) آشنا [āşnā]-yı ṣānī sibāḥattir.

آفتابی [āftābī]: Sāyebān yaʿnī gölgelik. Mevlānā Vaḥşī, beyt:

پیش روی تو آفتابئ زلف
زیر زلف تو سایه پرور گل

(Saç gölgeliği, senin yüzünün önündedir. Gül, senin saçının altında gölgelenir.)

آلای [ālāy]: Be-vezn-i بالای [bālāy]. Be-maʿnī-i آلوده شدن [ālūde şuden]. Ṭālib-i Āmulī, beyt:

گاهی به خواهش لقمه آلای
ولی زیر لب لخت جگرخای

(Bazen lokma isteğiyle kirlensen bile, kimseye belli etmeden kendi ciğerinin parçasını çiğne/kimseye minnet etme!)

آلنی [ālnī]: Sükūn-ı lām ve kesr-i nūn ile. Kapı sürmesi. Mīr Naẓmī, beyt:

وصف عدل حکومتش این بس
نیست حاجت به آلنی در کس

(Onun adil yönetimini anlatmaya şu yeter: Kimsenin kapı sürgülemesine gerek yok.)

آلوی دشتی [ālū-yı deştī]: Göğem dedikleri dağ yemişi. Baʿżı yerlerde alıç ki ʿArabīde زعرور [zuʿrūr] derler. Bir nevʿ dağ yemişidir.

آلی بالی [ālī-bālī]: Kirās ki آلو بالو [ālū-bālū] dahi derler. Niʿmetullāh "fişne"dir demiş.

آمانی [āmānī]: Sığınmak maʿnāsına. Ve dahi dāru'l-ḥarbdan istīmān ile İslām diyārına gelen kefere ki ʿArabīde مستأمن [muste'men] derler. Baʿżı nüsḫada ḫarāc-güẕāra dahi derler. Ebulmaʿānī, beyt:

به دور دولت تو هیچ کس نرنجیدند
حسود جاه تو هم می شدند آمانی

(Senin devletin zamanında kimse incinmedi. Senin makamına göz dikenler dahi sığınacak yer buldu.)

آمای [āmāy]: Sürūrī-i Kāşī *Mecmaʿu'l-Fürs*'te "be-maʿnī-i آراینده [ārāyende] ve ساخته کننده [sāḫte-kunende], yaʿnī düzüp koşucu demek olur" demiş. Şeyḫ Niẓāmī, beyt:

کواکب را ز قدرت کارفرمای
طبایع را به صنعت گوهرآمای

(Kudretiyle yıldızlara iş buyurucudur. Sanatıyla tabiatlara inci düzücüdür.)

Ve آمودن [āmūden] lafẓından ṣīğa-i emr olur, بیارای [biyārāy] ve ساخته کن [sāḫte kun] maʿnāsına. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*.

آموی [āmūy]: Żamm-ı mīm ü vāv-ı maʿrūf ve iẓhār-ı yā ile. Tercemesi mürür eden آمو [āmū] maʿnālarıyla müterādiftir. Şāʿir demiştir, beyt:

در جهان را که آب چشم منست
آب آموی در نمی کنجد

(Benim gözyaşımın olduğu dünyaya Amu ırmağı sığmaz.)

آنگاهی [āngāhī] ve **آنگهی** [āngehī]: Ol vakit. Ondan sonra maʿnāsına da istiʿmāl olunur. Kemāl İsmāʿīl, ḳıṭʿa:

ترک بدی مقدمهٔ فعل نیکی است
که اول علاج واجب بیمار احتماست

خود نفی باطل اول لفظ شهادتست
که اول اعوذ و آنگهی الحمد والضحی ست

(Kötülüğü bırakmak iyi amellerin başlaması demektir. Çok yeme hastalığının da başta gelen ilacıdır. Bātılı ortadan kaldırmanın ilk adımı kelime-i şehādet getirmektir. Önce eūzu, sonra da el-hamdu ve'd-duhādır.)

آوای [āvāy]: Āvāz maʿnāsına. آوا [āvā] dahi derler. Bu yā ḥarfi جای [cāy] ve emṣālinde olan yā gibidir, ḥaẕf olunsa maʿnāya ḫalel gelmez.

آوردنی [āverdenī/āvurdenī]: Vāʾın fetḥi de ve żammı da cāʾiz. Hedāyā, armağan ve pīşkeş maʿnāsına. آوردن [āverden] getirmektir, āḫirinde yā ḥarfi liyāḳat maʿnāsınadır خوردنی [ḫordenī] ve پوشیدنی [pūşīdenī] gibi. Mevlānā Hātifī, beyt:

ز آوردنیهای شاهانه نیز
در آن عرضه گه برد بسیار چیز

(Huzura şahane hediyelerden birçok şey getirdi.)

آوری [āverī]: Be-vezn-i داوری [dāverī]. آور [āver]-i merḳūm maʿnāsınadır. Āḫirindeki ḥarf-i yā nisbīdir. Muḥammed Hindū Şāh, *Ṣıḥāḥ*'ta ve Sürūrī *Mecmaʿu'l-Fürs*'te "bemaʿnī-i ṣāḥib-i yaḳīn-i dürüst yaʿnī iʿtiḳād-ı pāk ṣāḥibi" demiştir. Ebū Şekūr, beyt:

کسی کو به محشر بود آوری
ندارد به کس کینه و داوری

(Başkasına öfke ve kibir göstermeyen kimse, mahşer günü salih kimselerden olur.)

آهستگی [āhestegī]: Kāf-ı taṣġīr ve yā-yı maṣdariyye ile. Nermlik ve teʾennī etmeklik.

آهن سای [āhen-sāy]: Demir ezici. Maʿnā-yı terkībīdir. Murād "eğe" demektir ki demir eğelerler. سای [sāy], ساییدن [sāyīden]den ism-i fāʿil ṣīġasıdır. Ebulmaʿānī, ḳıṭʿa:

دلت ز آهن سرد نی سختتر
چرا پند هرگز نگردد اثر

چو آهن سای در دست حداد
به تدریج باشد درو کارگر

(Gönlün sert demirden daha katı değilse niçin öğütten asla etkilenmiyor? Demircinin elinde demirin ezilmesi gibi, onun da yavaş yavaş işlenmesi lazım!)

آهوای [āhvāy]: Sükūn-ı hā ve fetḥ-i vāv-ı maʿrūf ile. Nehr-i Ceyḥūn kenārında maʿrūf bir şehir ismidir.

آهوری [āhūrī]: Żamm-ı hā vü vāv-ı mechūl ve kesr-i rāʾ-i mühmele ile. Ḫardal maʿnāsınadır. Türkīde "kıcı" ve Hindū lisānında راسی [rāsī] derler. Şihāb-ı Ṭalḥa, der-ṣıfat-ı esb, beyt:

وقت برجستن چو آهوییست تند
گاهِ بررفتن چو آهوریست تیز

(Sıçrama zamanı ceylan gibi hızlı ve çeviktir. Yürüme zamanı hardal gibi tiz ve keskindir.)

آیینهٔ اسکندری [āyīne-i iskenderī]: İskender-i Ẕü'l-ḳarneyn'e mensūb olan āyīnedir. Ḥukemā ʿilm-i ḥikmetle taṣnīf eylemişler. Ve leb-i deryāda bir mīl üzerine vażʿ **(97ᵃ)** eylemişler ki deryādan gelen gemiler yüz mīlden ziyāde yerden içinde görünürdü ve içinde olan dost mudur veyāḫud düşman mıdır maʿlūm olurdu. Taṣnīfini ḥakīm Arisṭo'ya nisbet ederler. Ve mecāzen bāde dolu cāma derler. Ḫᵛāce Ḥāfıẓ, beyt:

آیینهٔ سکندر جام جمست و بنگر
تا بر تو عرضه دارد احوال ملک دارا

(Şarap kadehi İskender'in aynasıdır. Bak, sana Dara mülkünün başından geçenleri anlatıyor!)

آیینهٔ چینی [āyīne-i çīnī]: Cevherdār, fūlāddan düzülmüş bir āyīnedir. Ḫāṣṣası olduğuna Ṭabīb Yūsufī demiştir. Rubāʿī:

آن را که رسد از مرض لقوه گزند
باید که به یاد دارد از من این پند
آیینهٔ چینی به نظر آورده
در خانهٔ تاریک نشیند یک چند

(Yüz felci/ağız eğilme hastalığından zarar gören kimse, benim bu öğüdümü tutmalıdır. Çin aynasının karşısına geçip karanlık evde bir süre oturmalıdır.)

Bu rubāʿīnin mażmūnu: Bir kimesne laḳve marażına mübtelā olsa, laḳve ağız eğilmektir, āyīne-i Çīnīye bir karanu evde oturup biraz eyyām naẓar ede demektir.

باب الالف المقصورة المفتوحه

[BĀBU'L-ELİFİ'L-MAḲṢŪRETİ'L-MEFTŪḤA]

مع الالف
[maʿa'l-elif]

ابا [ebā]: *Iṣṭılāḥ-ı Firdevsī*'de be-maʿnī-i با [bā], مع [maʿa] maʿnāsına, elif ziyādesiyle. *Şehnāme*'de çok maḥalde īrād olunmuştur. Bu ḳavli mü'eyyid, Ḥakīm Firdevsī, *Şehnāme*'de beyt:

ابا شهریاران لشگرشکن
چها باخت این روزگار کهن

(Bu köhne felek, cesur padişahlara ne oyunlar oynadı.)

روم خیمه بر طرف جیحون زنم
ابا دشمنان دست در خون زنم

(Gidip Ceyhun tarafında otağ kurayım, elimi düşmanların kanına bulayayım.)

Kitāb-ı Maḥmūdī'de, *Mecmaʿu'l-Fürs*'te ve *Şerefnāme*'de bu maʿnāya rivāyet olunmuştur.

ابرگابشا [ebergābişā]: Feṯḥ-i bā'-i muvaḥḥade-i ūlā vü kesr-i şāniye ve kāf u şīn-i muʿceme-i meftūḥateyn ile. Ḫāne-i ʿankebūt maʿnāsına. Keẕā fī-*Mecmaʿi'l-Fürs*.

ابرگاکیا [ebergākiyā]: Be-vezn ü maʿnī-i ابرگابشا [ebergābişā]. Kāf-ı evvel ʿAcemī ve şānī ʿArabī iledir. Keẕā fi'l-*Mecmaʿ*. Bu maʿnāyı mü'eyyid, Üstād Laṭīfī, beyt:

دلیل تو ابریست پوشای حق
به سستیست همچون ابرگاکیا

(Senin getirdiğin delil, gerçekleri bulut gibi örtüyor. Örümcek ağı gibi de gevşek!)

ابستا [ebestā]: Memdūdda ẕikri mürūr eden آبستا [ābestā] maʿnāsınadır. Ḫüsrevānī, beyt:

چو گلبن از گل آتش نهاد عکس افکند
به شاخ او بر دراج شد ابستاخوان

(Ateş görünümlü gül, gül fidanından başgösteriyor. Turaçkuşu da gül dalında Ebestā okuyor.)

ابو خلسا [ebū ḫalsā]: Żamm-ı bāʾ-i muvaḥḥade, feṯḥ-i ḫā vü sīn ve sükūn-ı lām ile. Aʿşābdan bir ottur. شنگار [şengār] dahi derler.

ادهجا [edhicā]: Sükūn-ı dāl-ı mühmele, kesr-i hā ve feṯḥ-i cīm ile. Çehre maʿnāsına. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*.

ارسطولونیا [arisṭōlūniyā]: Kargadüveleği dedikleri dārūdur. Mīr Naẓmī, beyt:

با ابو خلسا ارسطولونیا
طبع بد را بر نمی باشد دوا

(Kötü huyluyu ne ebū halsa ne de kargadüveleği tedavi eder.)

اردۀ خرما [erde-i ḫurmā]: Sükūn-ı rā vü feṯḥ-i dāl-ı mühmeleteyn ile. Çengel ḫurmādır. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

ارغا [erġā]: Sükūn-ı rā ve feṯḥ-i ġayn-ı muʿceme ile. Irmak maʿnāsınadır. ارغاب [erġāb] ve ارغاو [erġāv] dahi derler. Şāh Dāʿī-i Şīrāzī, beyt:

بر دو رخسارش دو ارغا از دو چشم
رفته از دست خیالش خواب چشم

(İki göz, onun iki yanağı üstüne iki ırmak akıttı. Onun hayali yüzünden gözde uyku kalmadı.)

ارمیا [ermiyā]: Sükūn-ı rā, kesr-i mīm ve feṯḥ-i yā-yı taḥtānī ile. Benī İsrāʾīl peyġamberlerinden bir peyġamber adıdır. Elif-i mażmūme ile (اُرمیا urmiyā) da mervīdir. Ve yā-yı müşeddede ile (ارمیّا ermiyyā) da tecvīz etmişler. Şeyḫ Rūzbihān ḳuddise sirruhu'l-ʿazīz, Ḳasemiyyelerinde buyururlar, beyt:

به لطف شیث پیمبر به رفعت ادریس
به آب دیدۀ نوح و به حلم ارمیا

(Şīt peygamberin lutfu, İdris peygamberin yüceliği, Nuh peygamberin gözyaşı ve Ermiya peygamberin yumuşakbaşlılığına andolsun!)

ازا [ezā]: Feṯḥ-i zāʾ-i muʿceme ile. Maṣṭaki sakız, kemā naḳalehu ṣāḥibe *Vesīleti'l-Meḳāṣıd*. Bu maʿnāya, Mīr Naẓmī, beyt:

به پیش بزرگان مشو ژاژخا
مکن در دهن هر سخن را ازا

(Büyüklerin huzurunda eğri büğrü konuşma! Her sözü ağzında sakız etme!)

اژدرها [ejderhā] ve **اژدها** [ejdehā]: Kilāhumā bi-zāʾi'l-Fārsī. Aṣlı اژدر [ejder]dir, hā ve elif ilḥāḳ edip ekşeriyā cemʿ ṣīġasıyla istiʿmāl ederler lākin cemʿ değildir. Dört maʿnāya gelir.

Evvel, ġāyet büyük yılandır. Derler ki yılanın ʿömr-i ṭabīʿīsi bin yıldır. Āfet erişmeyip yaşadıkça ejder olur ve ayakları çıkar. Kemāl İsmāʿīl, beyt:

گنج را بر سر اگر رسم بود اژدرها
گنج حسنی و ترا زلف چو ثعبان بر سر

(Eğer hazinelerin başında yılan bekleme adeti varsa, senin de güzellik hazineni yılan gibi bekleyen saçın var.)

Bu maʿnāya, Şems-i Faḫrī, beyt:

شیر در بیشه اژدها در کوه
بفکند از نهیب تیغ تو پشک

(Ormanda aslan, dağda büyük yılan, senin kılıcının korkusundan kaçarlar.)

Ḫᵛāce Selmān, beyt:

(97ᵇ) مراد و کام دنیاوی مضر چون زهر مار آمد
ز بهر زهر هر ساعت مرو در گام اژدرها

(Dünyadan beklenti içinde olmak yılan zehiri gibi zararlıdır. Sen sen ol zehir için sürekli yılanın ağzına gitme!)

Ṣānī, merd-i şecīʿ u dil-āver ü ḫışmgīn. Bu iki maʿnāya üstād demiştir. Şeyḫ Niẓāmī, beyt:

شه چو در رهگذر بلا را دید
اژدها شد چو اژدها را دید

(Padişah, yolu üzerinde tehlikeyi gördü. Yılanları görüp öfkelendi.)

Ṣāliṣ, Firdevsī *Şehnāme*'de pādişāh-ı ẓālim maʿnāsına ʿumūmen ve Ḍaḥḥāḳ'e ḫuṣūṣan demiştir. Ḥakīm Firdevsī, beyt:

بدانست که آن خانهٔ اژدهاست
که جای بزرگی و جای بلاست

(Dahhāk'in omuzlarının yılan ini haline gelip kibir ve bela yeri olduğunu anladı.)

Ḥakīm Firdevsī, beyt:

بر آن محضر اژدها نا گزیر
گواهی نوشتند برنا و پیر

(Genç ve yaşlı herkes çaresiz kalıp zalim padişah için bir delil getirdiler.)

Bu maʿnāda aṣlı اژدهاک [ejdehāk]tir. Taḫfīfen kāf'ı ḥaẕf edip اژدها [ejdehā] derler.

Rābiʿ, ʿalem-i sancak. Yaʿnī sancağın başındaki ekṣer ejdehā-peyker olduğundandır. Ḫᵛāce Selmān, beyt:

اژدهای علم عزم ورا بهر عدو
عقرب از پیش دوان نیش اجل در دنبال

(Düşman için kuyruğunda ecel iğnesi taşıyan akrep, onun fetih sancağının hemen önünde koşar.)

Ve şāʿir demiştir, beyt:

گشاده دهان اژدهای علم
که شیر فلک را درآرد به دم

(Sancaktaki yılan, felek aslanını yutmak için ağzını açtı.)

Ve gāhī sancağa dahi denilir. Seyf-i İsferengī, beyt:

در سایهٔ اژدهای رایت
روید بدل گیاه ارقم

(Sancağın gölgesinde, sanki ottan siyah yılan çıkar.)

ازدست پزا [ez-dest pezā] ve **ازدست فزا** [ez-dest fezā]: İkisi de müterādifü'l-maʿnādır. İki maʿnāyadır.

Evvel, sac üzerinde pişen yufka ekmek. اشکوه [eşkeve] dahi derler.

Ṣānī, nişān-ı ḥükm-i pādişāhī ki bir kimesneye ḫarāc ve tekālīften muʿāfiyet için verirler. Keẕā fi't-*Tuḥfe*.

ازیرا [ezīrā]: Kesr-i zāʾ-i muʿceme, sükūn-ı yā-yı taḥtānī ve feṭḥ-i rāʾ-i mühmele ile. از برایِ آن [ez-berāy-ı ān] demek maʿnāsınadır. Ḥażret-i Mevlānā, beyt:

بگو دل را که گرد غم نگردد
ازیرا غم بخوردن کم نگردد

(Gönüle söyle gamın etrafında dolaşmasın! Çünkü gam, yemekle azalmaz.)

Gāhī elif-i evvelīyi ḥaẕf edi زیرا [zīrā] derler. Türkīde dahi bu maʿnāya istiʿmāl ederler. Ḥakīm Esedī, beyt:

ازیرا که پیلان دیگر به کین
بر آن بوی کشته دوند از کمین

(Bu yüzden ansızın diğer filler öfkeyle çıkıp o ölü kokusuna koştular.)

اسا [esā]: Fetḥ-i sīn-i mühmele ile. Elif-i memdūdede ẕikri mürūr eden آسا [āsā] maʿnāsınadır. Ebulferec-i Rūnī, beyt:

عزم و جزمش به جنبش و به سکون
آسمان و زمین اسا باشد

(O, gökyüzü ve yeryüzü gibi hareket edip bazen gidiyor bazen duruyor.)

استا [estā]: Sükūn-ı sīn-i mühmele ve fetḥ-i tāʾ-i müşennāt ile. *Ferheng-i Cihāngīrī*'de vilāyet-i Rüstemdār'da bir ḳalʿa ismidir ki metānet ve ḥişānette tamām şöhreti vardır.

اسما [esmā]: Nām-ı kerīme-i ḥażret-i Emīrü'l-müʾminīn Ebū Bekri'ṣ-Ṣıddīḳ raḍıya'llāhu teʿālá ʿanhu ve'bnetehu. Vālide-i mükerreme-i ʿAbdullāh bin Zübeyr'dir, raḍıya'llāhu ʿanhumā. Ve dahi nām-ı zevce-i ḥażret-i Ḥasanu'l-müctebā bin ḥażret-i ʿAliyyü'l-Murtażā'dır, raḍıya'llāhu teʿālá ʿanhumā. Ve dahi *Şerefnāme*'de bir ʿavrat ismidir ki İsmāʿīl-nām bir kimesnenin maʿşūḳası idi ki Esmā binti Esmā derlerdi. Ḥakīm Ḥāḳānī, beyt:

سخن بهست که ماند ز ما در فکرت
که یادگارهم اسما نکوتر از اسما

(Bizden sana kalan söz iyidir. İsimler arasında Esmā'dan daha güzel bir yadigār var mı!)

Bu Esmā'nın biri cemʿ-i اسم [ism]dir. ʿArabīde mezbūre Esmā ḥaḳḳında li-vāḥidin mine'ş-şuʿarā, beyt:

فقالت لی ای اسماعیل صبرا
فقلت لها ای اسما عیل صبری

(Bana dedi ki: "Ey İsmail sabret!". Ona dedim ki: "Ey Esma! Sabrım tükendi!".)

اشنا [eşnā]: Sükūn-ı şīn-i muʿceme ve fetḥ-i nūn ile. *Mecmaʿu'l-Fürs*'te gevher-i ẕī-ḳıymet maʿnāsına meẕkūrdur.

افدستا [efd-istā]: Sükūn-ı fā vü sīn ü kesr-i dāl-ı mühmeleteyn ve fetḥ-i tāʾ-i müşennāt ile. Lafẓ-ı mürekkebdir. Bir cüzʾü افد [efd]dir, ʿaceb maʿnāsına ve bir cüzʾü de ستا [sitā]dır sitāyiş maʿnāsına ki medḥ-i ʿaceb demek olur. Üstād Daḳīḳī, beyt:

جز از ایزد توام خداوندی
زان کنم از تو بر دل افدستا

(Allah'tan sonra efendim sensin! O yüzden seni can u gönülden överim.)

Ṣıḥāḥu'l-Fürs'te کلمهٔ پهلویست به معنئ شگفت ستایش[1] masṭūrdur. Şems-i Faḫrī de bu maʿnāya naḳl edip bu beyti naẓm eylemiş. Şems-i Faḫrī, beyt:

بدین کتاب اعانت نمود طبع مرا
که جمله بندگئ شاه راست افدستا

(Bu kitabın çok faydasını gördüm. Çünkü baştan sona padişaha hizmet etmeyi övüyor.)

افتدستا [eftedistā]: Ziyāde-i tā ile dahi *Mecmaʿu'l-Fürs*'te maʿnā-yı meẕkūr-ı افدستا [efd-istā]ya masṭūrdur.

افرا [efrā]: Sükūn-ı fā ve fetḥ-i rāʾ-i mühmele ile. *Ferheng-i Cihāngīrī*'de be-maʿnī-i āferīn ki **(98ᵃ)** افرای [efrāy] dahi derler.

افردستا [eferdestā]: Fetḥ-i fā vü dāl-ı mühmele vü tāʾ-i müşennāt ve sükūn-ı rā vü sīn-i mühmeleteyn ile. Her uzun nesnenin ucu; mināre tepesi, nīze, ok, ḫançer, çuvāldūz ve iğne uçları. Ve dahi ʿimāret-i ʿāliye, dağ tepesi ve bunlar miṣillü nesnelere derler.

1 Pehlevīce bir kelimedir, şaşırtıcı övgü anlamına gelir.

Mīr Naẓmī ʿale'l-ıṭlāḳ demiştir, beyt:

نباشد مرد عاقل در طمع خام
افردستا نباشد جای آرام

(Akıllı adam ham hayallere kapılıp açgözlülük etmez. Ucu sivri yerin tepesinde oturulmaz.)

افسا [efsā]: Sükūn-ı fā ve feṯḥ-i sīn-i mühmele ile. Efsūnger yaʿnī efsūn edici. Şeyḫ Niẓāmī, beyt:

فسونگر مار را بگرفت در مشت
گمان بردم که مار افسای را کشت

(Yılan, büyücüyü öldürdü sanırken büyücü, yılanı avucuna aldı.)

Ḥakīm Nizārī-i Ḳuhistānī, beyt:

آرزو می کندم تا که شبی زلفینش
حلقه در گردن خود کرده چو مار افسایی

(Bir gece iki saç büklümünü büyücü gibi boynuna dolaması arzusundayım.)

اقا [aḳā]: Feṯḥ-i ḳāf ile. Buzurg maʿnāsına. Türkîde "ağa" dedikleridir. Ḫᵛārezmîler edāsıdır. Şāʿir demiştir, beyt:

بشنیدم شبی اقا شاپور
گشته در مجلس شهی مأمور

(Bir gece Şapur Ağa'nın padişah mecline memur edildiğini duydum.)

Mollā Ṭarzī, beyt:

نا گهان در شبی اقا طفلی
گشته از قبض و امتلا رنجور

(Tıflī Ağa, bir gece ansızın mide fesadı ve kabızlıktan hastalandı.)

اکرا [ekrā]: Sükūn-ı kāf-ı Fārsī ve feṯḥ-i rāʾ-i mühmele ile. Erişte gibi bir nevʿ ṭaʿāmdır, lākin şūrbā değildir. Ḥakīm Şīrāzī, beyt:

بباید خوردنی هر چه خفیفست
ابا و قلیه و اکرا لطیفست

(Hafif olan yiyecekleri yemek gerekir. Çorba, et ve erişte güzeldir.)

اگگرا [egegrā] ve **اگلرا** [egelrā]: Kilāhumā bi-kāfi'l-Fārisiyyi. Evvel bi-sükūni'l-kāfi'ṣ-ṣānī ve ṣānī bi'l-lām. ʿĀḳirḳarḥādır. Lisān-ı Yunānîde "ḳozyon" derler.

الفِ استوا [elif-i istivā]: Yaʿnī ḫaṭṭ-ı istivā ki ʿArabîde محور [miḥver] derler. Keẕā fi'l-*Maḥmūdī*. Ḥukemā-yı raṣad ḳatlarında bir ḫaṭṭ-ı mevhūmdur vasaṭu's-semāda ki bir ucu ḳuṭb-ı şimālî ve bir ucu ḳuṭb-ı cenūbîye muttaṣıldır. Ammā eḳālîmde ḫaṭṭ-ı istivā dedikleri ġayrıdır. İrtifāʿ-ı şems ve istivāʾ-i maʿdilü'n-nehārı bir vilāyetin ol ḫaṭṭ-ı istivādır ki şems ol ḫaṭṭa eriştikte leyl ü nehār müsāvî olur. Ol ḥāletten sonra seyr-i şemse "irtifāʿ" denilmez, belki "zevāl" denilir, egerçi ḥarāret-i şems ve żiyā-yı nehār ziyāde olur. Keẕā fî-*Mevāḳıfi'l-Mevāʾid*.

الف با تا [elif bā tā]: Taḫta-i evvelden ʿibārettir. Keẕā fî-*Şerefnāme*.

الاساندرا [elasandra]: Nām-ı İskender-i Ẕü'l-ḳarneyn'dir. Lafẓ-ı Yūnānî'dir ki İskender onun muʿarrebidir. Keẕā fî-*Ferheng-i Cihāngīrī*.

الوا [elvā]: Sükūn-ı lām ve feṯḥ-i vāv-ı maʿrūf ile. Rüstem-i Zāl'ın nīzedārı ismidir. Ḥakīm Firdevsī, meṣnevī:

یکی کابلی بود الوا بنام
سبک تیغ کین برکشید از نیام

کجا نیزهٔ رستم او داشتی
پس پشت او هیچ نگذاشتی

(Elvā adlı bir Kabilli vardı, öfkeyle kılıcını kınından çıkardı. O, Rüstem'in mızrağına sahip olsaydı arkasında kimseyi bırakmazdı.)

Hemze-i meksūre ile اِلوا [ilvā], ṣabr maʿnāsınadır.

امیا [emyā]: Sükūn-ı mīm ve feṯḥ-i yā-yı taḥtānī ile. *Mecmaʿu'l-Fürs*'te kīse ve hemyān maʿnāsınadır. Mīr Naẓmī, beyt:

تمنای وصال خوب رویان
خیال خواب بر امیا فراغان

(Güzel yüzlülere kavuşmayı beklemek, uyku hayalini keseye bırakmaktır.)

انارگیرا [enārgīrā]: Kesr-i kāf-ı Fārsī ile. Ḫaşḫāş kozağı ki کوکنار [kūknār] dahi derler. Mīr Naẓmī, beyt:

ندارم باده چون کوکنار جویم
انارگیرا به جای گل ببویم

(Şarabım yok, haşhaş ararım. Gül yerine haşhaş kozağı koklarım.)

اندا [endā]: Sükūn-ı nūn ve feṯḥ-i dāl-ı mühmele ile. Üç maʿnāya gelir.

Evvel, samanlı balçık ki کهگل [kihgil] dahi derler. Şeyḫ Saʿdī, beyt:

درم به جورستانان زر به زینت ده
بنای خانه کنانند و بام قصراندا

(Zorla para isteyen eşkiyaya sesini çıkartmadan para ver! Ev yıkıp saray çatısı sıvarlar.)

Kemāl İsmāʿīl, beyt:

به خون دیده همین به سر شد حسود تو خاک
بدان هوس که گلی سازد آفتاب اندای

(Senin düşmanların kanlı gözyaşı döküp başa toprak koydular. Güneşi balçıkla sıvama hevesindeler!)

Eṣaḥḥ budur ki sıva ola. Zīrā sıvacıya اندایشگر [endāyişger] derler.

Ṣānī, ġıybet maʿnāsına. Yaʿnī bir kimesnenin ġaybetinde ʿuyūbun söylemek. Şeyḫ Saʿdī, beyt:

به سمع رضا مشنو انذای کس
چو گفتند باری به غورش برس

(Rıza gösterip de kimsenin gıybetini dinleme! Gıybet ediyorlarsa da işin aslını öğren!)

Ṣāliṣ, rü'yā-yı ṣāliḥaya derler. Üstād Rūdekī, beyt:

به اندا نمودند وخشور را
بدید آن سراپا همه نور را

(Hz. Peygamber'i rüyada gösterdiler. Onu baştan ayağa nur olarak gördü.)

ʿArabīde شبنم [şebnem] maʿnāsınadır. ندا [nedā] **(98b)** dahi derler.

اندامِ دانا [endām-ı dānā]: Ḥavās-ı ḫamse-i ẓāhire ki semʿ, baṣar, şem, lems ve ẕā'iḳadır. Mīr Naẓmī, beyt:

چنان بر وی اثر کردست سودا
که مختل شد همه اندام دانا

(Sevda onu öylesine etkisi altına aldı ki beş duyu organı da tutuldu.)

اندروا [endervā]: Sükūn-ı nūn u rā vü feṯḥ-i dāl-ı mühmeleteyn ü vāv ile. Āvīḫte ve sernigūn ki اندروای [endervāy] ve درواى [dervāy] dahi derler. Ḫallāḳu'l-Maʿānī, beyt:

ای که از هر سر موی تو دلی اندرواست
هر سر موی ترا هر دو جهان نیم بهاست

(Ey saçının her telinde bir gönülün asılı olduğu güzel! Her iki cihan, saçının bir telinin yarı pahasıdır.)

Ferheng-i Züfāngūyā ki muʿteberāt-ı kütüb-i lüġat-i Fārsiyyedendir, onda ḥācet maʿnāsına da rivāyet olunmuştur. اندربایست [enderbāyist], بایست [bāyist], دروا [dervā],

نیاز [niyāz] ve bi-żammi't-tā'eyn تلنگ [tuleng] ve تلنه [tulne] dahi derler. Keẕā fī-*Mecmaʿi'l-Fürs*.

انقردیا [enḳardeyā]: Sükūn-ı nūn u rā'-i mühmele ve fetḥ-i ḳāf u yā-yı taḥtānī ile. Aʿşāb ḳısmından sūsen-i Hindī'dir. *Baḥru'l-Ġarā'ib* ṣāḥibi بلادر [belādur] maʿnāsına naḳl eylemiştir.

انگروا [engervā] ve انگژوا [engejvā]: Kilāhumā bi-sükūni'n-nūn ve fetḥi'l-kāfi'l-ʿAcemī, evvel rā'-i mühmele, s̱ānī zā'-i Fārsī ile. Koyun ve keçi ağılı. Ḫorāsānīler lüġatidir. *Ferheng-i Ḳāḍī Ẓahīr*'de żamm-ı elif ve żamm-ı kāf ile اُنگُروا [ungurvā] menḳūldür.

انگشت نما [enguşt-numā]: Ġāyet meşhūr ve maʿrūf demektir. ʿArabīde مشار الیه بالبنان [muşārun ileyh bi'l-benān] maʿnāsına. Ḫᵛāce Ḥāfıẓ, beyt:

ای که انگشت نمایی به کرم در همه شهر
وه که در کار غریبان عجبت اهمالیست

(Ey iyiliği sebebiyle bütün şehirde parmakla gösterilen güzel! Ne yazık ki gariplerin işinde ihmalin var!)

انکشتوا [enkişt-vā]: Sükūn-ı nūn ve kesr-i kāf ile. انکشت [enkişt] kömürdür, lafẓ-ı وا [vā] ṭaʿām maʿnāsınadır. Maʿnā-yı terkīb "kömürle pişen ekmek" olur. Keẕā fī-*Mecmaʿi'l-Fürs*.

انوپا [enūpā]: Żamm-ı nūn u vāv-ı mechūl ve fetḥ-i bā'-i Fārsī ile. Lisānu's̱-s̱evr dedikleri ottur ki *İḫtiyārāt-ı Bedīʿī*'de beyān olunmuştur. Ammā *Ferheng-i Cihāngīrī*'de meẕheb-i gebrān maʿnāsına meẕkūrdur.

انوشا [enūşā]: Żamm-ı nūn u vāv-ı mechūl ve fetḥ-i şīn-i muʿceme ile. Meẕheb ü millet-i gebrān. Ḥakīm Ḫāḳānī, beyt:

روم خدمت کنم در دین عیسی
برآرم برنس و زنار انوشا

(Gidip Hıristiyanlık yolunda hizmet edeyim, papaz kuşağı bağlayayım.)

اوا [evā]: Memdūdede ẕikri mürūr eden آوا [āvā] gibi "āvāz" maʿnāsınadır. Ḥażret-i Mevlānā, beyt:

ای شمس تبریزی بگو سر شهان شاه خو
گو رنگ و بوی گفتگو از شمس بشنو این اوا

(Ey Şems-i Tebrizī! Padişah huylu padişahların sırrını renksiz ve kokusuz söyle! Bu sesi Şems'ten dinle!)

ʿArabīde صدا [ṣadā] ve Çağatay lisānında "indep" derler. Nitekim *Ḫayretü'l-Ebrār*'da beşinci maḳālede Ḫātem-i Ṭay lisānından naḳl eder. Mīr ʿAlī Şīr, beyt:

Didi ki bir kün ḳılıban çeşn-i ʿām
İndep idim bādiye ehlin tamām

(Dedi ki: "Bir gün büyük bir ziyafet düzenleyip bütün halkı çağırmıştım.)

اورا [evrā]: Sükūn-ı vāv ve fetḥ-i rā'-i mühmele ile. Ḥiṣār maʿnāsınadır. İbn Yemīn, beyt:

زو عدو در خود بود در حصن هفت اورای چرخ
آن کشد از دست حیدر مالک خیبر کشید

(O, Hz. Ali'nin Hayber'de çektiği gibi kılıç çekince düşman, feleğin yedi kalesine sığınır.)

اوغا [evġā]: Sükūn-ı vāv ve fetḥ-i ġayn-ı muʿceme ile. *Ferheng-i Cihāngīrī*'de bemaʿnī-i bād yaʿnī hevā meẕkūrdur.

اوینا [evīnā]: Kesr-i vāv, sükūn-ı yā-yı

taḥtānī ve feṯḥ-i nūn ile. ʿUṣāre maʿnāsına yaʿnī sıkındı. Üstād Laṭīfī, beyt:

ترا که گرامند اصل و نیا
خوش آید از انگور خوش اونیا

(Senin kıymetli bir soyun var. İyi üzümden iyi şıra çıkar.)

Kesr-i vāv, sükūn-ı nūn ve feṯḥ-i yā ile اونیا [evinyā] dahi mervīdir.

ایا [eyā]: Ḥarf-i nidādır. Tafṣīli muḳaddimede meẕkūrdur.

ایها [eyhā]: Sükūn-ı yā-yı taḥtānī ve feṯḥ-i hā ile. Ferāġat maʿnāsına. Ebulmaʿānī, beyt:

ایها کند از جور بگفتند ولیکن
عشاق همین طالع مسعود ندارند

(Kötülük yapmayı bırakacaklarını söylediler, lākin āşıklar böylesi mutlu bir talihe sahip değiller.)

مع البا
[maʿa'l-bā]

ابرِ سیراب [ebr-i sīrāb]: Yağmurlu bulut ki nāfiʿ ola. Mevlānā Cāmī, beyt:

ابر سیرابئ تف دیده لبان
خوان خرسندۀ روزی طلبان

(Susamış dudaklara yağmur yüklü bulutsun! Rızık peşinde olanlara doyurucu bir sofrasın!)

اتروب [etrūb]: Sükūn-ı tā'-i müşennāt ve żamm-ı rā'-i mühmele ile. Bir ʿillettir. Vücūd-ı insānda ẓāhir olup cild-i insānı tebāh ve āvāre eder. Lisān-ı Hindīde رد [red] derler. Keẕā fi'l-*Maḥmūdī*.

ابوالعجب [ebu'l-ʿaceb]: Şuʿbede-bāz ve künyet-i bāzīger. Eyżan minhu.

ابو تراب [ebū turāb]: Künyet-i ḥażret-i Emīrü'l-mü'minīn **(99[a])** ʿAlī bin Ebī Ṭālib kerrema'llāhu vechehu. Eyżan minhu.

ادب [edeb]: Maʿrūf. Egerçi lafẓ-ı ʿArabīdir, lākin Fārsīde istiʿmāli be-ġāyet şāyiʿ olmakla bu maḥalle şebt olundu. Mevlānā ʿUrfī, mışraʿ:

ادب کی می گذارد تا ببوسم آستانش را

(Eşiğini öpeyim diyorum ama edep bırakıyor mu!)

Şeyḫ Feyżī, beyt:

ما سجده بر سایۀ دیوار کنشتیم
از بی ادبان پرس حرمگاه صنم را

(Biz kilise duvarının gölgesine secde ediyoruz. Put mescitini edepsizlerden sor!)

ارجاسب [ercāsb]: Pādişāhān-ı Tūrān-zemīnden bir pādişāhın nāmıdır. Ve dahi

Efrāsiyāb Şāh'ın bir pehlivānı nāmıdır. Mervīdir ki Ercāsb nebīre-i Efrāsiyāb'dır ki Tūrān'da pādişāh olmuş idi. Rūyīndiz-nām ḳalʿada tavaṭṭun edip Güştāsb Şāh'ın yigirmi neferden ziyāde ferzendzāde ve nebīrelerin helāk eyledi. Ve peder-i Güştāsb -ki Lohrāsb Şāh'tır- şāhlıktan fāriġ olup şehr-i Belḫ'te ʿibādete meşġūl iken varıp ḳatl edip, Güştāsb Şāh'ın kızları Bih-āferīn ve Hümā'yı alıp götürüp ḳalʿasında ḥabs eyledi. Baʿdehu İsfendiyār bin Güştāsb, Rūyīndiz ḳalʿasını ḳabża-i teshīre getirip, Ercāsb'ı helāk edip, hemşīreleri Bih-āferīn ile Hümā'yı ḫalāṣ eyledi.

ارغاب [erġāb]: Sükūn-ı rā'-i mühmele ve feṯḥ-i ġayn-ı muʿceme ile. Be-maʿnī-i cūy, yaʿnī ırmak. ارغاو [erġāv] dahi derler. ʿAmʿaḳ-ı Buḫārī, beyt:

فرازش پر از خون چو کوه تبرخون
نشیبش ز اشکم چو ارغاب آغر

(Çıkışı hünnap yığını gibi kanla dolmuş. İnişi gözyaşım yüzünden kuru ırmağa dönmüş.)

ارغنداب [erġundāb]: Sükūn-ı rā'-i mühmele vü nūn ve żamm-ı ġayn-ı muʿceme ile. Bir rūdḫānedir, ʿIrāḳ ile Āẕerbaycan arasında vāḳiʿdir. Derler ki bir rūdḫānedir, Ḳandehār nevāḥīsinden cereyān eder. Lafẓ-ı mürekkebdir. Maʿnā-yı terkībī "ḫışmgīn"dir. Nehr-i mezbūr ġāyet-i şiddet ile aktığından tesmiye olunmuştur. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*.

ارونداب [ervendāb]: Sükūn-ı rā'-i mühmele vü nūn ve feṯḥ-i vāv u dāl ile. Nām-ı peder-i Ḍaḥḥāk'tir.

ازدب [ezdeb]: Sükūn-ı zā'-i muʿceme ve feṯḥ-i dāl-ı mühmele ile. Be-maʿnī-i مگیر [me-gīr] ve مکش [me-keş]. Keẕā fī'l-*Maḥmūdī*.

ازنب [ezneb]: Sükūn-ı zā'-i muʿceme ve feṯḥ-i nūn ile. Be-maʿnī-i رنجش [renciş], yaʿnī incinmek. ʿArabīde maʿnāsı قربت [ḳurbet]tir.

اسب [esb]: Ḫuṣūṣla atın ʿumūm üzre ismidir. Yaʿnī her levn atın bir adı vardır, her birinin maḥalli geldikçe ẕikr olunur, ammā muṭlaḳ اسب [esb], cümlesine ıṭlāḳ olunur.

اسبِ شبشب [esb-i şibşib]: Kesr-i şīneyn-i muʿcemeteyn ve sükūn-ı bā'eyn-i muvaḥḥadeteyn ile. Ġāyet eşkin ata derler. Mīr Naẓmī, beyt:

رفته در سوی او به جوش و خروش
اسب شبشب به زیر و نیزه به دوش

(Altında eşkin at, omuzunda mızrak, onun yanına doğru büyük bir coşkunlukla gitti.)

اسیرم آب [esīrem-āb]: Kesr-i sīn, sükūn-ı yā-yı taḥtānī, feṯḥ-i rā'-i mühmele ve mīm-i mevḳūf ile. *Ferheng-i Cihāngīrī*'de baʿżı edviyeyi suda kaynatıp marīżin bedenin yurlar. ʿArabīde ona نطول [naṭūl] derler. Keẕā fī-kütübi'ṭ-ṭıb.

افراس آب [efrās-āb]: *Şerefnāme*'de su üzerinde olan kabarcıklar ki ʿArabīde حباب [ḥabāb] derler feṯḥ-i ḥā ile. *Lüġat-i Maḥmūdī*'de esb-i deryāyīdir. Türkīde "deniz aygırı" dedikleri.

افراسیاب [efrāsiyāb]: Tūrān-zemīn pādişāhlarından bir meşhūr ve nāmdār pādişāh nāmıdır. Keyḫüsrev ile aralarında ceng ü cidāl ve ḥarb ü ḳıtāl-i mütemādī olup niçe yıllar muḫāṣama eylemişlerdir. Aḥvālleri *Şehnāme*'de tafṣīl üzre meẕkūrdur.

الب [alb]: Sükūn-ı lām ile. Be-vezn-i قلب [ḳalb]. Pehlivān-ı dil-āver maʿnāsınadır. Nitekim, Şāhidī, beyt:

Güçlüye tüvānā dediler līk bahādır
Alb oldı vü nīv oldı dilīr oldı dil-āver

(Güçlüye tüvānā dediler ancak bahādır, nīv, dilīr ve dilāver alp oldu)

Ve baʿżı isme mużāf edip Alp Arslan derler. Ḥakīm Ḫāḳānī, beyt:

اول شب ایتکین وشاقی بدیم لیک
الب ارسلان شدیم به دیوان صبحگاه

(Önceki gece kölelere sahip bir efendiydik, gel gör ki sabah vakti divanda Alp Arslan olduk.)

ایتکین [itkin] kesr-i hemze ile ḫudāvend, وشاق [vişāḳ], kesr-i vāv ile ḫidmetkār maʿnāsınadır.

اندراب [enderāb]: Ser-ḥadd-i **(99[b])** Ḫorāsān'da Hind cānibinde şehr-i Ġaznin'e ḳarīb bir şehrin ismidir. Ḥakīm Firdevsī, beyt:

ز غزنین سوی اندراب آمدیم
ز آسایش اندر شتاب آمدیم

(Gaznin'den Enderāb tarafına geldik. Güven dolu bir ortamı bırakıp kavgaya geldik.)

اندروب [enderūb]: Sükūn-ı nūn ve feṯḥ-i dāl u żamm-ı rāʾ-i mühmeleteyn ile. Bir ʿillettir. Vücūd-ı insānda ẓāhir oldukta cildi siyāh ve dürüşt eyler ve gicik ʿārıż olur. ʿArabīde قوبا [ḳūbā] ve lisān-ı Hindīde زاد [zād] derler.

انروب [enrūb]: Sükūn-ı nūn ve żamm-ı rāʾ-i mühmele vü vāv-ı maʿrūf ile. Uyuz ʿilleti ki گر [ger] dahi derler kāf-ı ʿAcemī ile, پریون [peryūn] da derler bāʾ-i ʿAcemī ile. ʿArabīde جرب [cereb] dedikleridir. Keẕā fī-*Mecmaʿi'l-Fürs*.

مع التا
[maʿa't-tā]

ات [et]: Edāt-ı ḫiṭābdır. Kelime āḫirine lāḥıḳ olur ve lāḥıḳ olduğu kelimenin āḫirinde żamīr olursa elif'i ṣābit olur. Bu beyitte vāḳiʿdir. Ṭālib-i Āmulī, beyt:

طالب شراب و ساقی و گلی هر سه حاضرند
دیگر چه ماند بهر شکفتن بهانه ات

(Ey Tālib! Şarap, sāki ve gül... Her üçü de hazırlar. Açılmak için başka ne bahanen kaldı!)

Ve eğer mā-ḳablinde ḥurūf-ı ʿilletten bir ḥarf vāḳiʿ olsa ḥarekette ona tābiʿ olur. Ve eğer bunlardan ġayrı ḥarf vāḳiʿ olsa elif'i ḥaẕf olunur جانت [cānet], دلت [dilet] ve سرت [seret] gibi. Tafṣīli muḳaddime-i kitābda mürūr etmiştir.

احسنت [aḥsent]: Fārsīler شاباش [şābāş] ve شاد باش [şād bāş] maʿnāsına istiʿmāl ederler. Keẕā fi'l-*Maḥmūdī*.

اخسیکت [aḫsīket]: Sükūn-ı ḫāʾ-i muʿceme vü yā-yı taḥtānī, kesr-i sīn-i mühmele ve feṯḥ-i kāf ile. Māverāʾünnehir'de Ferġana nāḥiyesinde bir şehrin ismidir. Efṣaḥu'ş-şuʿarā Eşīreddīn ol şehirdendir. Bu kitābda vāfir eşʿārı īrād olunmuştur.

اردی بهشت [erdībehişt]: Dört maʿnāyadır.

Evvel, faṣl-ı Rebī"in māh-ı şānīsi ismidir. Rūmī, "Nīsān" ve Yunanī, "April" derler. Şems'in burc-ı Şevr'de olduğu eyyāmdır. Şeyḫ Saʿdī, beyt:

اول اردی بهشت ماه جلالی
بلبل گوینده بر منابر قضبان

(Celāli takvime göre Nisan ayının başıḳ Bülbül dal minarelerinden ezan okuyor.)

Maʿnā-yı ṣānī, tārīḫ-i Celālī'de kebīsā iʿtibārı olmamakla, şehr-i mezbūrun üçüncü günüdür ki her sene bir vaḳt-i muʿayyende vāḳiʿ olur, ol günün ismidir. Diyār-ı ʿAcem'de ḳāʿide-i muṭṭaride budur ki her ayda ki ayın ismi bir gününün ismiyle muṭābıḳ u muvāfıḳ gele, ol gün ʿīd-i ceşn ederler. Bu maʿnāya, Mesʾūd-i Saʿd-ı Selmān, beyt:

اردی بهشت روزست ای ماه دلستان
امروز چون بهشت برین است بوستان

(Ey gönül alıcı ay! Bugün Erdībehişt bayramı! Bahçe bugün, yüce cennete benzemiş.)

Ṣāliş, *Ferheng-i Cihāngīrī*'de bir ferişte nāmıdır ki muḥāfıẓ-ı cibāl ve tedbīr-i umūr-ı rūz-ı Erdībehişt ve ona müteʿallıḳ umūr u meṣāliḥ tedbīrine meʾmūrdur. Ḥakīm Firdevsī, beyt:

همه ساله اردی بهشت هژیر
نگهبان تو بر هش و رای و ویر

(Erdībehişt meleği senin karar ve tedbirlerinde yıllar boyu koruyucun olsun!)

Rābiʿ, *Ferheng-i Cihāngīrī*'de "āteş" maʿnāsına da gelir deyip bu beyte mütemessik olmuş, Zerātüşt Behrām, beyt:

بسوزد تنش را به اردی بهشت
روانش نیابد خوشی در بهشت

(Bedenini ateşlere yandırdı. Ruhu cennette dahi rahatlık bulmadı.)

Baʿżı müteʾaḫḫirīn ferhenglerinde żamm-ı elif'le (اُردیبهشت urdībehişt) mervīdir.

ارست [erest]: Feṯḥ-i rā vü sükūn-ı sīn-i mühmeleteyn ile. İki maʿnāyadır.

Evvel, be-maʿnī-i توانست [tuvānist]. Mīr Naẓmī, beyt:

تو دانی نباشد کزو بهترست
نکویی بکن با همه گر ارست

(İyilikten daha iyisi olmadığını bilmiyor musun! Gücün yettiğince herkese iyilik yap!)

Ṣānī, اراست [erāst] lafẓından muḫaffeftir. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*.

ازدست [ezdest]: Be-maʿnī-i muṭīʿ, maḥkūm ve zīr-dest. Ḥakīm Senāyī, beyt:

من که از دست اینم و آنم
من کنون دست راست سلطانم

(Şunun bunun elinde olan ben, şimdi doğru ve adil sultanın elindeyim.)

ازهلالت [ez-hilālet]: Ey, ابروی تو [ebrū-yı t*u*] ve کمانِ تو [kemān-ı t*u*]. Veyā pīr-i kūz-püşt olana derler. Keẕā fi'l-*Maḥmūdī*.

است [est]: Edāt-ı rābıṭadır. Ḥüküm ve ḫaber maʿnāsın ifāde eder. Mā-ḳablinde olan isme muttaṣıl olduğu ḥālde elif'i sāḳıṭ olur آمدست [āmedest], رفتست [reftest], جانست [cānest] ve دلست [dilest] gibi. Mā-ḳablinde olan ismin āḫirinde hāʾ-i melfūẓī ve hāʾ-i ʿalāmet olursa elif'i ṣābit olmak da cāʾiz گفته است [gufteest] ve گوینده است **(100[a])** [güyendeest] gibi. Kemāl-i Ḫocendī, beyt:

ز سرتا پا گلی ای شاخ نازک
که برگت شیوه است و میوه ات ناز

(Ey nazik dal! Baştan başa çiçeksin! Yaprağın işve, meyven de nazdır.)

Şeyḫ Saʿdī, beyt:

ای لعبت خندان لب لعلت که گزیده است
وز باغ لطافت گل رویت که چیده است

(Ey gülerek oyun yapan sevgili! Lal dudağını kim ısırdı? Güzellik bağında yüzünün gülünü kim devşirdi?)

Ferheng-i Cihāngīrī'de "ester" maʿnāsınadır ki ondan terḫīm olunmuş.

اغافت [eġāfet]: Feṯḥ-i ġayn-ı muʿceme vü fā ile. Bir ottur. Hindūlar ona سربیل [serbīl] derler.

افراخت [efrāḫt]: افراختن [efrāḫten] lafẓının fiʿl-i māżīsidir. Be-maʿnī-i بلند کرد [bulend kerd], yaʿnī yukarı kaldırdı. ʿAmīd-i Lūyegī, beyt:

افراخت لوای پادشاهی
بگرفت سفیدی و سیاهی

(Padişahın sancağını yukarı kaldırdı. Karayı ve denizi tuttu.)

الجخت [elcaḫt]: Sükūn-ı lām, feṯḥ-i cīm ve baʿdehu ḫāʾ-i muʿceme-i sākine ile. Baʿżı nüsḫada cīm-i Fārsī ile (الچخت elçaḫt) menḳūldür. Ṭamaʿ ve ḥırṣ maʿnāsına. Şems-i Faḫrī, beyt:

یگانه شیخ ابو اسحق شاهی
که انس و جن ازو دارند الجخت

(Şeyh Ebu İshak biricik padişahtır. İnsanlar ve cinler ona imrenirler.)

الفخت [elfaḫt]: Sükūn-ı lām u ḫāʾ-i muʿceme ve feṯḥ-i fā ile. Be-maʿnī-i اندوختن [endūḫten]. ʿArabīde کسب [kesb] maʿnāsın ifāde eder. Şems-i Faḫrī, beyt:

بجز وی کیست اندر پادشاهی
به عدل و داد نام نیک الفخت

(Onun dışında adaletiyle iyi ad bırakan padişah var mı!)

الفت [eluft]: Żamm-ı lām ve sükūn-ı fā ile. Miḥnet, meşaḳḳat ve bir nesneye mübtelā olmak. Ebulmaʿānī, beyt:

الفت گزید و با همه درد و غمش الفت
گفتم به دل چگونه ای مرا خوشم بگفت

(Gönül, sevgilinin verdiği bütün dert ve gamlara yakın olmayı, sıkıntı çekmeyi seçti. Gönüle "nasılsın?" diye sorunca da bana "iyiyim" cevabını verdi.)

الموت [alamūt]: Feṯḥ-i lām ve żamm-ı mīm ü vāv-ı maʿrūf ile. Geylān nāḥiyesinde bir meşhūr ve maʿrūf ḳalʿa ismidir. Aṣlında nāmı آله آموت [āle-āmūt]tur. آله [āle] ʿuḳāb ve آموت [āmūt] āşiyāne maʿnāsınadır. Onda ʿuḳābın keşretinden tesmiye olunmuştur. Ḳalʿa-i mezbūre ġāyet ʿālī ve bülend olmağın, ʿuḳāb dahi yüksek yerlerde āşiyāne eder. Sebeb-i tesmiye budur. Mürūr-ı eyyām ve taġyīr-i elsine-i ʿavām ile الموت [alamūt] oldu. Sulṭān Melikşāh zamānında ol ḳalʿayı reʾīs-i melāḥide Ḥasan eṣ-Ṣabbāḥ ḳabża-i teshīre getirip müddet-i medīde taṣarrufunda olmuştur. ʿAbdulḳādir-i Nāyinī, beyt:

کراست قدرت آن کین حصار گردان را
به جای خویش بدارد چو قلعهٔ الموت

(Bu dönen kaleyi/dünyayı, Alamut kalesi gibi, yerinde sağlam tutmaya gücü yeten kimdir!)

امروت [emrūt]: *Ferheng-i Cihāngīrī*'de emrūd maʿnāsına olduğu masṭūrdur.

انباشت [enbāşt]: Be-maʿnī-i پر کرد [pur kerd]. انباشتن [enbāşten] lafẓından fiʿl-i māżīdir. Ḥakīm Esedī, beyt:

بدین کرد شاید نهان آفتاب
بدان شاید انباشت دریای آب

(Güneş bununla gizlenebilir, denize onunla su dolabilir.)

انبست [enbest]: Sükūn-ı nūn u sīn-i mühmele ve feṯḥ-i bāʾ-i muvaḥḥade ile. Ġalīẓ maʿnāsına. Keẕā fī-*Mecmaʿi'l-Fürs*. Mīr Naẓmī, beyt:

گران جانی کند در بزم دلدار
نمی فهمد سخن انبست اغیار

(Rakip, sevgilinin meclisinde vurdumduymazlık edip galiz küfürleri anlamazdan geliyor.)

انبوت [enbūt]: Sükūn-ı nūn ve żamm-ı bā'-i muvaḥḥade vü vāv-ı maʿrūf ile. Be-maʿnī-i bīḫ-ı giyāh, yaʿnī ot kökü.

انجخت [encaḫt]: Sükūn-ı nūn, feṭḥ-i cīm, baʿdehu ḫā'-i muʿceme-i sākine ile. Be-maʿnī-i برجست [ber-cest] yaʿnī sıçradı. Mīr Naẓmī, beyt:

شبی در بزم خاصش را نشسته
چو اغیار آمده انجخت و رفته

(Bir gece sevgilinin has meclisine oturmuş. Rakip gelince de kaçıp gitmiş.)

انزروت [anzarūt]: Bir dikenli ottan ḥāṣıl olur ṣamġdır. Surḫ ve sefīd olur. Ona عنزروت [ʿanzarūt], عنزو [ʿanzū], کنجد [kuncid] ve Şīrāzīler کورد [kūrid] derler. Kūh-ı Şebānkāre'de ve Lordicān'da çok olur. Aʿlāsı beyāż ve sarıya mā'il olandır. Ġāyet telḫtir. Ammā müshil-i balġam-ı lezic ü ṣafrādır. Derd-i çeşme nefʿi vardır. Keẕā fi'l-*Bedīʿī*.

انفت [enefet]: Fetaḥāt-ı ṣelāṣe ile. Ziyān, noḳṣān, ġabn ve ḫasāret maʿnāsına. Muḫtārī, beyt:

هر آینه انفت کرده باشد از دانش
کسی که جز به ثنای تو باشدش مفخر

(Bir kimse seni övmek dışında bir övgüde bulunursa, elbette bilgisi yüzünden ziyana girmiş olur.)

ʿArabīde neng ve ʿār maʿnāsınadır.

انفخت [enfaḫt]: Sükūn-ı nūn u ḫā'-i muʿceme ve feṭḥ-i fā ile. الفخت [elfaḫt]-ı merḳūm maʿnāsına. Mīr Naẓmī, beyt:

شهان را سیم و زر در دست باشد
به عالم نیکنام انفخت باشد

(Elinde gümüş ve altın olan padişah, dünyada iyi ad kazanmış olur.)

انفست [enfest]: Sükūn-ı nūn u sīn-i mühmele ve feṭḥ-i fā ile. Be-maʿnī-i ḫāne-i ʿankebūt, yaʿnī örümcek ağı. Şems-i Faḫrī, beyt: **(100ᵇ)**

شهنشاهی که خیط شمس گردون
بود بر طاق ایوان وی انفست

(O padişahlar padişahıdır! Gökyüzündeki güneşin ipi, onun sarayının tepesinde örümcek ağı olur.)

انکشت [enkişt]: Sükūn-ı nūn u şīn-i muʿceme ve kesr-ı kāf-ı ʿArabī ile. Kömür ki ʿArabīde فخم [faḫm] derler. Ḥakīm Senāyī, beyt:

بینی پخج دیده و دو لب زشت
چشمی از آتش و رخی از انکشت

(Kocaman bir burun, iki çirkin dudak, ateşten bir göz ve kömürden bir yüz görmüş.)

Şeyḫ Niẓāmī, beyt:

به باغ شعله در دهقان انکشت
بنفشه می درود لاله می کشت

(Ateş bahçesindeki kömür çiftçisi, menekşe ekip lale biçiyordu.)

انگشت [enguşt]: Sükūn-ı nūn u şīn-i muʿceme ve żamm-ı kāf-ı ʿAcemī ile. Parmak ki ʿArabīde اصبع [uṣbuʿ] ve بنان [benān] derler. Muḥammed Ḳulı Selīm, beyt:

مکن به حلقهٔ آن زلف تابدار انگشت
که هیچ کس نکند در دهان مار انگشت

(O büklüm büklüm saç halkasına parmak uzatma! Çünkü hiç kimse yılanın ağzına elini sokmaz.)

اودست [evdest]: Sükūn-ı vāv u sīn ü feṯḥ-i dāl-ı mühmeleteyn ile. Karış ki بدست [bi-dest] dahi derler. ʿArabīde وجب [veceb] ve شبر [şeber] denilir.

ایخشت [eyḫaşt]: Sükūn-ı yā-yı taḥtānī vü şīn u feṯḥ-i ḫāʾ-i muʿcemeteyn ile. Zer, sīm ve sāʾir filizzāt yaʿnī maʿādin. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*.

ایفات [eyfāt]: Sükūn-ı yā-yı taḥtānī ve feṯḥ-i fā ile. Ġammāz ve müfsid maʿnāsına. Mīr Naẓmī, beyt:

نهفتن حال دل چندانکه می خواست
به غمزه فاش گردان چشم ایفات

(Gönlünün durumunu gizlemeye çalışsa da dedikoducu göz kıyabakışla açık ediyordu.)

ایفت [eyfet]: Sükūn-ı yā-yı taḥtānī ve feṯḥ-i fā ile. Ḥācet ve iltimās maʿnāsına. Mīr Naẓmī, beyt:

نیاز آورده رفته پیش جانان
نظر کرد ایفت دل کرد اذعان

(Sevgilinin yanına ihtiyaç bildirmek için gitmişti. Sevgili bir bakışta gönlün ne istediğini anladı.)

مع الجیم
[maʿaʾl-cīm]

اج [ec]: İki maʿnāyadır.

Evvel, ṭamaʿ ve ḥırṣ ki آز [āz] dahi derler.

Ṣānī, ılgın ağacı. İki maʿnāya tertīb üzre, Ebulmaʿānī, ḳıṭʿa:

در جهان سودی نبیند آن که هست
در درونش را حسد هم بخل و اج

هیچ گِرد او مگرد احمق مباش
زانکه ناید بوی عود از چوب اج

(İçinde kıskançlık, cimrilik ve açgözlülük olan kimse dünyada fayda görmez. Hiç bunların etrafında dolanıp da ahmaklık etme! Çünkü ılgın ağacından öd kokusu gelmez.)

اخشیج [aḫşīc]: Memdūdede ẕikri mürūr eden آخشیج [āḫşīc] maʿnāsına ki ṭabāyiʿ yaʿnī ʿanāṣır-ı erbaʿadan her birine derler. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

ارج [erc]: Sükūn-ı rāʾ-i mühmele ile. Altı maʿnāya gelir.

Evvel, ḳadr ü ḳıymet ki ارز [erz] dahi derler. Şeyḫ ʿAṭṭār, meşnevī:

به جایی اوفتی که آنجا خدایی
ترا باشد حقیقت بی ریایی

ز جمله فارغ و در جملگی ورج
دریغا گر ندانی خویش را ارج

(Üstün olduğun bir yere düştün, orada gerçeklik sana apaçık görünür. Hiçbir şeye ihtiyacın yok, her şeyden üstünsün! Eğer kendi değerini bilmiyorsan yazık!)

Bu maʿnāya, Şemseddīn-i Kūtvālī, beyt:

دل اگر نیست پسند تو به من باز فرست
جان ندارد بر تو ارج به من باز فرست

(Gönlü beğenmiyorsan bana geri gönder! Senin için canın bir kıymeti yoksa bana geri gönder!)

Ṣānī, be-maʿnī-i برکندن [ber-kenden], yaʿnī koparmak. Bu iki maʿnāya tertīb üzre, Ḥakīm Sūzenī, ḳıṭʿa:

به مدح و ثنا ارجمندئ خود را
به مدح و ثنای تو با ارج کردم

به ظل همای همایون جاهت
دو بازوی زاغ رخج ارج کردم

(Seni överek kendi değerime değer kattım. Senin kutlu makamın hümasının gölgesinde uğursuz iki karganın kanadını kopardım.)

رخج [raḫac], feṯḥ-i ḫāʾ-i muʿceme ile bed-ḫū ve zişt maʿnāsına.

Ṣāliş, mertebe ve iʿtibār maʿnāsına. Şems-i Faḫrī, beyt:

ازو یافت تخت شهی زیب و فر
وزو یافت تاج کیان جاه و ارج

(Padişahlık tahtı onun sayesinde süs ve görkem buldu. Padişah taçları onun sayesinde mertebe ve itibar buldu.)

Rābiʿ, be-maʿnī-i miḳdār. Ḥakīm Esedī, meṣnevī:

چو خواهی رهی را همی کرد مه
بزرگیش بجز پایه پایه مده

که چون از گذافش بزرگی دهی
نه ارج تو داند نه ارج مهی

(Bir kölenin mertebesini yükseltmek istersen, bunu aşama aşama yap! Birdenbire yüceltirsen, ne senin değerini ne de efendiliğin değerini bilir.)

Ḥāmis, *Ferheng-i Cihāngīrī*'de gergedānın ismidir. Ḥażret-i Mevlānā ḳuddise sırruh, beyt:

یک جهانی بی نوا پر پیل و ارج
بی طلسمی کی بماند سبز و مرج

(Tılsım olmasa aç fil ve gergedanlarla dolu bir dünya olur, o yemyeşil çayırlar kalmazdı.)

Sādis, bir kuştur ki tüyü ġāyet nerm ve laṭīftir. Yüz yastığı içine korlar. Türkīde "koğu" derler. Fārsīde پریقو [perīḳū] dedikleridir.

ارغمج [erġamc]: Sükūn-ı rāʾ-i mühmele vü mīm ve feṯḥ-i ġayn-ı muʿceme ile. Dokumak için uzattıkları iplik ki تار [tār] dahi derler. ʿArabīde سدا [sedā] derler.

ارنج [erenc]: Memdūdede ẕikri sebḳ eden آرنج [ārenc] maʿnāsına. Şems-i Faḫrī, beyt:

چه غم مملکت را که در دفع ظلم
شکستست شاه آستین تا ارنج

(Ne mutlu memlekete! Padişah, zulmü gidermek için zulmün yenini dirseğe kadar kırdı.)

اسفنج [esfenc]: Sükūn-ı sīn-i mühmele vü nūn ve feṯḥ-i fā ile. *Müʾeyyidü'l-Fużalā*'da üç maʿnāya merḳūmdur.

Evvel, be-maʿnī-i pejmürde.

Ṣānī, devāyı suda ıslatmak, marīże içirmek için.

Ṣāliş, bulut maʿnāsına.

اکحج [ekḥic]: Sükūn-ı kāf ve kesr-i ḥāʾ-i mühmele ile. Cüllāb **(101ᵃ)** maʿnāsına ki arpayı kaynatıp suyuna şeker katarlar. Bu lüġat *Ferheng-i Cihāngīrī*'de elif-i memdūde ile (آکحج ākḥic) meẕkūrdur. Ammā *Tuḥfetü'l-Aḥbāb*'da elif-i maḳṣūre ve ḥāʾ-i mühmele ile mervīdir.

الفنج [elfenc]: Sükūn-ı lām u nūn ve feṯḥ-i fā ile. Be-maʿnī-i اندوختن [endūḫten] ve اندوخته [endūḫte], yaʿnī kazanmak ve kazanılmış. Ebū Şekūr, beyt:

جهاندیده را دانش الفنج بود
ز الفنج دانش دلش گنج بود

(Tecrübeli kimse bilgi elde eder. Bilgi elde etmekle gönlü hazine olur.)

Ve ṣīġa-i emr dahi istiʿmāl olunur. Üstād Laṭīfī, beyt:

میلفنج دشمن که دشمن یکی
فراوان و دوست از هزار اندکی

(Düşman kazanma! Çünkü bir düşman kalabalık, bin dost azdır.)

Bu maʿnāyı müʾeyyid, Şems-i Faḫrī, beyt:

هوای شیخ ابو اسحق که می وزد
بجز مهر وی از گیتی میلفنج

(Şeyh Ebu İshak'ın havası esiyor, dünyada onun sevgisi dışında bir şey kazanma!)

امگاج [emgāc]: Sükūn-ı mīm ve feṯḥ-i kāf-ı ʿAcemī ile. ʿĀlī ve bālā maʿnāsına. ʿArabīdeki اوج [evc] maʿnāsına ki muḳābili حضیض [ḥażīż]dir. Baʿżı ferhenglerde kevākibin menzil-i evcde olduğu ḥāline maḥṣūṣ tutmuşlar. Ebulmaʿānī, beyt:

کلبه ام در نیمشب آن مه جبین پر نور کرد
کوکب بختم مگر در منزل امگاج بود

(O ay alınlı güzel, geceyarısı kulübemi aydınlattı. Talih yıldızım en yüksek menzilde olsa gerek!)

انج [enc]: Sükūn-ı nūn ile. Be-vezn-i رنج [renc]. İki maʿnāyadır.

Evvel, be-maʿnī-i گرداگردِ روی [gird-ā-gird-i rūy], yaʿnī eṭrāf-ı çehre.

Ṣānī, birūn-keşīde olan nesne maʿnāsına. Keẕā fī-nüsḫa-i Mīrzā İbrāhīm.

انجوج [encūc]: Sükūn-ı nūn ve żamm-ı cīm ile. ʿŪd ağacıdır.

انفج [enfec]: Sükūn-ı nūn ve feṯḥ-i fā ile. الفج [elfenc]-i merḳūm maʿnāsına ism-i maṣdardır. Keẕā fī-*Vesīleti'l-Meḳāṣıd*.

انقوج [enḳūc]: Sükūn-ı nūn ve żamm-ı ḳāf ile. Şiken-i rūy. Yaʿnī ḥālet-i ġażabdan yāḫud pīrlikten çehrede olan buruşuk. Keẕā fī-*Mecmaʿi'l-Fürs*. Bu maʿnāya, Ebulmaʿānī, beyt:

سحاب نیست ترا که در آسمان بینی
زمانه پیر شد و درگرفته روی انقوج

(Sana gökyüzünde görünen bulut değildir. Felek yaşlandı ve yüzünde buruşuklar belirdi.)

انموذج [enmūẕec]: Sükūn-ı nūn ve feṯḥ-i ẕāl-ı muʿceme ile. Be-maʿnī-i nümūdār, mānend ve çāşnī. Keẕā fi'l-*Maḥmūdī*.

اوج [evc]: ʿĀlī ve bülend ki muḳābili حضیض [ḥażīż]dir. Şems-i Faḫrī, beyt:

شهی که خاطر او پیک هر نهان باشد
حضیض درگه او اوج فرقدان باشد

(Öyle bir padişah ki onun gönlü her gizlinin habercisidir. Onun sarayının bodrumu ferkadan yıldızlarının tepesidir.)

فرقدان [ferḳadān], dāḫil-i raṣad olan kevākibdendir. Evc-i semāda olur iki yıldızdır.

اوداج [evdāc]: Reghā-yı bārīk yaʿnī ince damarlar. Ve hemvāre ḥarekette olan damarlar. Keẕā fi'l-*Maḥmūdī*.

اورنج [evrenc]: Be-maʿnī-i engūr.

اوگنج [evgenc]: Sükūn-ı vāv u nūn ve feṯḥ-i kāf-ı Fārsī ile. Be-maʿnī-i پشیمانی و ندامت کشیدن [peşīmānī vu nedāmet keşīden]. Keẕā fī-*Mecmaʿi'l-Fürs*.

اولنج [evlenc]: Sükūn-ı vāv u nūn ve feṯḥ-i lām ile. Altı maʿnāyadır. Beş maʿnāsı اورنگ [evreng] lüġatinin beş maʿnāsıyla da müterādiftir, ʿan-ḳarīb ẕikr olunur. Maʿnā-yı sādis, اورنج [evrenc]-i merḳūm maʿnāsınadır. Baʿżı lüġatlerde şebistān yaʿnī ḥaclegāh maʿnāsınadır. Ebulmaʿānī, beyt:

عاشقان را غیر فکر یار می کردن خطاست
زانکه بیگانه نکنجد چون بود اولنج خاص

(Āşıkların sevgiliden başka bir şey düşünmesi yanlıştır. Çünkü mahrem olan yatak odasına namahrem giremez.)

اوماج [evmāc]: Sükūn-ı vāv ile. آماج [āmāc]-ı merḳūm maʿnāsına ki nişāne-i tīrdir. ʿArabīde هدف [hedef] derler. Ebulmaʿānī, beyt:

تیر مژگان راست کرده از کمان ابروان
سینه اوماج خدنگ غمزهٔ دلدوز شد

(Yay kaşlarından kirpik oklarını doğrulttu. Göğüs, gönül delici kıyabakış okuna hedef oldu.)

مع الجیم الفارسی
[maʿaʾl-cīmiʾl-fārsī]

ابلوچ [eblūç]: Sükūn-ı bāʾ-i muvaḥḥade ve żamm-ı lām ile. Ḳand ki sükker maʿnāsınadır. Ḥażret-i Mevlānā ḳuddise sırruh, beyt:

امروز ز کندهای ابلوچ
پهلوی جوالها دریده

(Bugün şekerler yüzünden çuvalların yanları yırtıldı.)

ارغچ [erġaç]: Sükūn-ı rāʾ-i mühmele ve feṯḥ-i ġayn-ı muʿceme ile. Bir nevʿ sarmaşıktır. Her ağaca ki dolaşıp sarıla, elbette kurutur. Ona سرند [serend] ve توپچ [tūpeç] dahi derler. ʿArabīde ismi عشقه [ʿaşaḳa]dır. Şāʿir demiştir, beyt:

نهال قد من از عشق زرد شد آری
درخت خشک شود گر برو تند ارغچ

(Benim boyum fidanı aşk yüzünden sarardı. Evet öyledir, ağaca sarmaşık sarılırsa kurur.)

الچ [elç]: Sükūn-ı lām ile. Ġurūr, kibir ve naḫvet ṣāḥibi demektir. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*.

مع الخا
[maʿa'l-ḫā]

اخ اخ [aḫ aḫ]: Be-maʿnī-i خوش خوش [ḫoş ḫoş] ki ʿArabīde طو بی [ṭū bī] ve بخ بخ [baḫ baḫ] dedikleri maʿnāyadır. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*.

Ve dahi maḳām-ı ḥayret **(101ᵇ)** ü teʾessüfte lisānda cārī olur bir kelimedir. Ve dahi vecaʿ veyāḫud elem-i şedīd işābetinde tekellüm olunur.

اخ [aḫ]: Be-maʿnī-i āferīn ve be-maʿnī-i بخ بخ [baḫ baḫ]. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

اپرانداخ [eprāndāḫ] ve اپرنداخ [eprendāḫ]: Kilāhumā bi-sükūni'l-bāʾi'l-Fārsī veʾn-nūn ve fetḥi'r-rā veʾd-dāli'l-mühmeleteyn. Saḫtiyān maʿnāsına. Elif'siz پرنداخ [perendāḫ] dahi derler. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*.

اژخ [ejaḫ]: Fetḥ-i zāʾ-i Fārsī ile. Memdūdede ẕikri mürūr eden آژخ [ājuḫ] maʿnāsınadır ki göz pınarında olan çapaktır. ʿAmīd-i Lūyegī, beyt:

رخ سپهر اژخ داشت از دیت گویی
هلال قاب مقوس نمود گردِ اژخ

(Soğuktan gökyüzünün yanağında siğil çıktı. Yay gibi olan yeni ay siğil yuvarlağı olarak göründü.)

ʿAmīd-i Lūyegī, beyt:

زحل در حشمتش چون چشم زخ کرد
ز اشک خون رخ ما پراژخ کرد

(Zuhal onun görkemine göz değdirdiği için yanağımız kanlı gözyaşı yüzünden siğille doldu.)

اسبِ سرخ [esb-i surḫ]: Doru at ki ʿArabīde کمیت [kumeyt] derler. Mīr Naẓmī, beyt:

به زیر اسب سرخ و به آهن کجیم
زمین درنوردد به پا چون ادیم

(Altında doru at ve demirden eyer örtüsü, yeryüzünü ayağı altında post gibi çiğniyor.)

Mīr Naẓmī, beyt:

به زیر اسب سرخ و همه سرخ جامه
شده چهره اش سرخ از سرخ باده

(Altında doru at ve baştan başa kırmızı giyinmiş. Yüzü, al şarapla al al olmuş.)

اشکوخ [eşkūḫ]: Sükūn-ı şīn-i muʿceme ve żamm-ı kāf ile. Be-maʿnī-i خزیدن [ḫazīden] ve لغزیدن [laġzīden], yaʿnī sürtünmek ve sürçmek. Maṣdarı شکوخیدن [eşkūḫīden] ve شکوخیدن [şukūḫīden]dir. Ḥaẕf-ı elif'le شکوخ [şukūḫ] dahi lüġattir. Keẕā fī-*Mecmaʿi'l-Fürs*.

افرازِ رخ [efrāz-ı ruḫ]: Sükūn-ı fā ile. Yanağın cānib-i aʿlāsı ki افراز [efrāz] ve فراز [firāz] bālādır ve رخ [ruḫ] yanaktır.

Baʿżı nüsḫada yumru yanağa derler. Keẕā fi'l-*Mecmaʿ*.

النجوخ [elencūḫ]: Fetḥ-i lām, sükūn-ı nūn ve żamm-ı cīm ile. ʿŪd ağacı ki memdūdede dahi meẕkūrdur. Mīr Naẓmī, der-taʿrīf-i ṣaḥrā, beyt:

چمن از سبزهٔ خوشبوی تا دوخ
معطر کرده عالم چون النجوخ

(Çimenlik baştan başa güzel kokulu yeşilliklerle dolmuş. Dünyaya öd ağacı gibi güzel kokular yayılmış.)

انجخ [encuḫ] ve **انجوخ** [encūḫ]: Kilāhumā bi-sükūni'n-nūn ve żammi'l-cīm. Ādemin çehresi ve pīşānīsi pīrlikten yāḫud elem ve ġuṣṣadan buruşuk olmak. Baʿżı nüsḫada el ve ayak derisi yarılmak maʿnāsına da mervīdir. *Kitāb-ı Müctebā*'da "şiken-i pūst-ı lāġar" ve *Kitāb-ı Maḫbūbu'l-ʿĀrifīn*'de "ancak şiken-i rūy" masṭūrdur. Maʿnā-yı evvele, Üstād Rūdekī, beyt:

شدم پیر بدینسان و تو خود هم نه جوانی
مرا سینه پر انجوخ و تو خود در جفته کمانی

(Epeyce yaşlandım, sen de genç değilsin. Benim göğsüm kırışıklıklarla dolu, sen de çifte yaydasın.)

Şems-i Faḫrī, *Miʿyār-ı Cemālī*'de انجوخ روی و تن را گویند که چین گرفته باشد و فراهم آمده[1] demiştir. Ḳıṭʿa:

سپهر گفت چو عقل شهنشهم دیروز
شنید عقل و بدو گفت هان گو ای شوخ

که بخت شاه جوانست و روی او شاداب
گرفته روی تو از غایت کبر انجوخ

(Felek dün "padişahlar padişahının aklı gibiyim" dedi. Akıl duydu ve onu tembihleyip dedi ki "Ey şuh! Padişahın geleceği parlak, yüzü de pek genç. Senin yüzün ise kibrinin çokluğundan buruşmuş ve yumrulaşmış.)

Muḥammed Hindū Şāh *Ṣiḥāḥ*'ta انجوخ دو معنی دارد اول آب دهان باشد به لغت بعض ولایت خراسان دوم چین و شکن باشد که در روی و پوست تن افتد[2] demiştir.

1 Encūh, buruşmuş ve yumrulaşmış deri ve yüze derler.
2 Encūh, iki anlama gelir. Birincisi, ağız suyudur, bazı Horasan şehirlerine ait kelimedir. İkincisi, yüzde ve deride olan buruşuk ve kırışıklıktır.

مع الدال المهمله
[maʿa'd-dāli'l-muhmele]

ابرِ قباد [ebr-i ḳubād]: Ehvāz ile Fārs miyānında vāḳiʿ olan Ercān-nām memleketin tevābiʿinden bir ülkedir. Ḳubād şehriyār onda bir ḳalʿa ve şehir binā eylemiştir.

ابرود [ebrūd]: Sükūn-ı bā'-i muvaḥḥade ve żamm-ı rā'-i mühmele ile. Sünbül maʿnāsınadır. Elif-i memdūde ile (آبرود ābrūd) da cā'iz lüġattir. Ebulmaʿānī, beyt:

با خیال روی جانان پیچ و تاب انداخته
لاله و ریحان و ابرود و گل و نسرین باغ

(Bahçedeki lale, fesleğen, sümbül, gül ve nesrin çiçekleri sevgilinin yüzü hayaliyle sıkıntıya düşmüş.)

ابیداد [ebīdād]: Ẓulüm ve bīdād maʿnāsına. Ḥakīm Sūzenī, beyt:

ستمگاره یارست و من مرد عاجز
که تا با ابیداد او چون کنم چون

(Sevgili zalim, ben de āciz bir adamım. Onun zulmüyle nasıl baş edeyim nasıl!)

اجمود [ecmūd]: Sükūn-ı cīm ve żamm-ı mīm ile. Kerefs maʿnāsınadır.

احسند [aḥsend]: Maʿa't-tā'da ẕikri mürūr eden احسنت [aḥsent] maʿnāsınadır. Keẕā fi'l-*Maḥmūdī*.

ادند [edend]: Feṯḥ-i dāl ve sükūn-ı nūn ile. "Nice" demek maʿnāsına su'āldir. Mīr Naẓmī, beyt:

گفت ادند حال تو از جور من
گفتم از عاشق نپرسند این سخن

(Sevgili, "Çektirdiklerim yüzünden halin nicedir?" diye sordu. "Āşığa bu sorulmaz" dedim.)

ادید [edīd]: Kesr-i dāl-ı mühmele ve sükūn-ı yā-yı taḥtānī ile. Her umūrda metbūʿ maʿnāsına. Yaʿnī her ne işte olursa tābiʿ oldukları kimseye derler. Ebulmaʿānī, beyt:

آن قدر بر خلق عالم شد روان فرمان او **(102ᵃ)**
می توان گفتن که فرمانش ادید انس و جان

(Onun buyruğu dünya halkı üstünde o derece hüküm yürüttü ki insanlar ve cinlerin onun fermanına tābi olduğu söylenebilir.)

اراوند [erāvend]: اروند [ervend] maʿnāsına ki ʿan-ḳarīb īrād olunur.

ارجمند [ercmend]: ارج [erc] ile مند [mend] den mürekkebdir. ارج [erc] ḳadr, iʿtibār ve mertebe maʿnālarına ve مند [mend] edāt-ı nisbettir هوشمند [hūşmend] ve دانشمند [dānişmend] gibi. Maʿnā-yı terkīb, ṣāḥib-i ḳadr u rütbe, muʿazzez ve muḥterem demektir. Ve bir maʿnāsı dahi ḫarnūb şükūfesine derler.

ارجند [ercend]: Sükūn-ı rāʾ-i mühmele vü nūn ve feṯḥ-i cīm ile. Bir şehir ismidir. Mīr Naẓmī, beyt:

زین طرف در سوی ارجند رفته بود
سرگذشت خویش یک یک گفته بود

(Öte yandan Ercend tarafına doğru gitmiş, başından geçenleri bir bir anlatmıştı.)

ارداد [erdād]: Sükūn-ı rā vü feṯḥ-i dāl-ı mühmeleteyn ile. Perī ve merdüm-fīrīb maʿnāsına. Keẕā fī-*Vesīleti'l-Meḳāṣıd*.

ارد [erd]: Sükūn-ı rāʾ-i mühmele ile. Bevezn-i نرد [nerd]. *Mecmaʿu'l-Fürs*'te daḳīḳ maʿnāsına آرد [ārd] lafẓından muḥaffeftir. *Ferheng-i Cihāngīrī*'de ḳahr ve ḫışm maʿnāsına menḳūldür.

اردهٔ کنجد [erde-i kincid]: Bir çengāldir yaʿnī bir iri dikendir. Tāze iken ruṭub ve dūşāb ile yerler. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

ارزرود [erz-rūd]: Sükūn-ı rāʾ-i mühmele-i evvel ü żamm-ı ṣānī ve zāʾ-i muʿceme-i mevḳūf ile. Vilāyet-i Māverāʾünnehir ismidir. ارز [erz] ile رود [rūd]dan mürekkebdir. Keẕā fī-*Mecmaʿi'l-Fürs*.

ارغَند [erġand]: Sükūn-ı rāʾ-i mühmele vü nūn ve feṯḥ-i ġayn-ı muʿceme ile. Pehlivān-ı dilīr ve merd-i ḫaşm-efken maʿnāsına. Mīr Naẓmī, beyt:

سواری آمده از سوی اروند
یلی زورآزمای و مرد ارغند

(Ervend tarafından bir atlı geldi. Oldukça güçlü bir pehlivan, cesur bir adamdı.)

ارغُند [erġund]: Sükūn-ı rā ve żamm-ı ġayn-ı muʿceme ile. Ḫarīş maʿnāsınadır. Keẕā fī-*Mecmaʿi'l-Fürs*.

ارفند [erfend]: Sükūn-ı rā vü nūn ve feṯḥ-i fā ile. Nehr-i Dicle'ye derler. Baġdād önünden cārī olan sudur. Meşhūru اروند [ervend]dir. Fā ile vāv arasında tebādül ve tevāḥī olduğu şāyiʿdir. Mīr Naẓmī, beyt:

ز درد هجر آن شوخ شکرخند
سرشک هر دو دیده شد دو ارفند

(O tatlı gülüşlü işveli güzelden ayrı kalmanın derdiyle her iki gözden akan yaş iki Dicle ırmağına döndü.)

اروند [ervend]: Sükūn-ı rā vü nūn ve feṯḥ-i vāv ile. Yedi maʿnāya gelir.

Evvel, nehr-i Dicle ki Şaṭṭu'l-ʿarab derler. Ḥakīm Firdevsī, beyt:

اگر پهلوانی ندانی زبان
به تازی تو اروند را دجله خوان

(Eğer Pehlevi dilini bilmiyorsan, Ervend yerine Arapça Dicle de!)

Ṣāḥib-i *Ferheng-i Manẓūme*, beyt:

دار اروندرود را بر یاد
که به تازی بود شط بغداد

(Arapçada "Şatt-ı Bağdād" olan Dicle ırmağını aklında tut/öğren!)

Şems-i Faḫrī, beyt:

آن که از بیم تیغ او دشمن
کرد بر زعفران روان اروند

(Düşman onun kılıcının korkusuyla Dicle ırmağını safran rengine boyar.)

Şānī, Hemedān ülkesinde vāḳiʿ bir cebel-i şāmiḫ ismidir ki beyne'n-nās kūh-ı Elvend demekle meşhūrdur. Ḥakīm Ḫāḳānī, beyt:

شراری جهد ز آتش نعل اسبش
که حراقش اروند و شهلان نماید

(Onun atının nalı ateşinden bir kıvılcım sıçrar, o kıvılcımın yakıcılığı Ervend ve Şehlān dağında görünür.)

شهلان [şehlān] dahi bir ʿaẓīm dağdır. Eşīreddīn-i Aḫsīketī, beyt:

صدای ناله به خصمت ز کوه این آید
بس ای درشت و گرانجان و سرو چون اروند

(Dağdan senin düşmanına şöyle bir yankı gelir: "Ey kaba ve vurdumduymazlıkta Ervend dağı gibi olan! Yeter!".)

Bu maʿnāda şuʿarā-yı ʿArab'dan biri naẓm eylemiş:

فارقت اروند لا طابت مراتعها
بعدی کما لم یطب لی بعدها الجبل

انی ترکت بها الآمال مثمرة
لاارتجی بعدها ان یرتجی الأمل

هبنی اطلعت علی اروند ثانیة
هل للشباب الذی ضیعته بدل

(Ervend'den ayrıldığımdan beri otlakları iyi değil, ben de artık onun dağlarını göremiyorum. Verimli ümitlerimi orada bıraktım. Ümitler dileğikçe gerçekleşir, Ervend'den başka bir dileğim yok! Ervend'e tekrar döndüğümü var say! Gençliğim gitti, yitirdiğim gençliğin bedeli var mı!)

Ṣāliş, āzmāyiş ve tecrübe maʿnāsına. Ḥakīm Esedī, beyt:

به آرمان و اروند مرد هنر
فراز آورد گونه گون سیم و زر

(Hüner sahibi, zahmet çekip sıkıntıya katlanarak altın ve gümüşünü arttırır.)

Rābiʿ, ḥasret ve ārzū maʿnāsına. Ḥakīm Esedī, beyt:

به اروند و حسرت چو مانده به جای
شده بر سرش تنگ واسع سرای

(Arzu ve hasretle yerinde kalınca geniş saray/ev başına dar geldi.)

Ḫāmis, fer ve şükūh maʿnāsına. Ḥakīm Firdevsī, beyt:

سیاوش مرا خود چو فرزند بود
که با فر و با برز و اروند بود

(Siyavuş benim için oğul gibidir. Güçlü, soylu, görkemli ve muteberdir.)

بُرز [burz], żamm-ı bā ile ser-firāzī maʿnāsınadır.

Sādis, āgāhī ve iḥtiyāṭ maʿnāsına. Ḥakīm Firdevsī, beyt:

همه بر ترا بند و تنبل فروخت
به اروند چشم خرد را بدوخت

(Hep sana hile yaptı. Uyanık davranıp, akıl gözünü kapattı.)

Sābiʿ, nām-ı peder-i Lohrāsb Şāh'tır ki Keyḳubād neslindendir. Ḥakīm Firdevsī, beyt:

که لهراسب پور اروند شاه
که اورا بدی آن زمان تاج و گاه

(O zamanlar Ervend Şāh'ın oğlu Lohrāsb, taç ve taht sahibiydi.)

گاه [gāh], taḫt maʿnāsınadır. Maḥallinde ẕikr **(102b)** olunur.

ازاد [ezād]: Feṯḥ-i zāʾ-i muʿceme ile. Memdūdede ẕikri mürūr eden آزاد [āzād] maʿnāsınadır. Mīr Naẓmī, beyt:

شود در دو عالم ز محنت آزاد
کرا روز محشر شد اندر به یاد

(Mahşer gününün farkında olan kimse, her iki cihanda sıkıntıdan kurtulur.)

ازارود [ezārūd]: Feṯḥ-i zāʾ-i muʿceme ve żamm-ı rāʾ-i mühmele ile. Nām-ı vilāyet-i Māverāʾünnehir'dir. Şems-i Faḫrī, beyt:

یک موی مباد از سر او کم که جهان را
آن موی بِه از جمله سمرقند و ازارود

(Onun saçından bir tel bile eksilmesin! Çünkü o saç teli, dünyada Semerkant ve Ezārūd'dan daha iyidir.)

ازرد [ezerd]: Feṯḥ-i zāʾ-i muʿceme ve sükūn-ı rāʾ-i mühmele ile. Renk maʿnāsınadır. Ḳaṭrān-ı Urmevī, beyt:

ابر پروردین به باران بر چمن پرورد ورد
گشت خیری با فراق نرگسش ازرد زرد

(Mart bulutu çimenlikteki gülü yağmurla besler. Şebboy onun nergis gözünün ayrılığında sararır.)

ازناد [eznād]: Sükūn-ı zāʾ-i muʿceme ve feṯḥ-i nūn ile. Bir nāḥiye ismidir. Keẕā fī-Ferheng-i *Tuḥfetü'l-Aḥbāb*. Ve dāl yerine vāv ile (ازناو eznāv) da mervīdir.

اژند [ejend]: Feṯḥ-i zāʾ-i ʿAcemī ve sükūn-ı nūn ile. Dīvārda taş ile balçık arasına istiḥkām için konulan ḫurde taşa derler.

اسپهبد [espehbed]: Sükūn-ı sīn ü hā ve feṯḥ-i bāʾeyn ile. Mülūk-ı Ṭaberistān laḳabıdır ki mülūk-ı Rūm'a ḳayṣer, ʿAcem'e kisrá, Türk yaʿnī Özbek pādişāhlarına ḫāḳān, Hind'e rāy, Çīn'e faġfūr, Ḥabeş'e necāşī, Yemen'e tübbaʿ ve Mışır pādişāhlarına ferāʿine denilmek maḫṣūṣ olduğu gibi bu dahi maḫṣūṣtur. Muʿcemü'l-Büldān'da Ṭaberistān'da bir vilāyet ismidir. Lisān-ı ekābirde ser-ʿasker demektir. Elif'siz (سپهبد sipehbed) de cāʾizdir. Nitekim Şāhidī,

Hem oldı sipehdār u sipehbed çeribaşı

(Sipehdār ve sipehbed de çeribaşı oldu)

demiştir. Ḥakīm Firdevsī, beyt:

که از بیم اسپهبد نامور
چگونه گشاییم پیش تو در

(Namlı başbuğun korkusuyla sana nasıl kapı açalım!)

اسپهبد [espehbed] dediği Zāl-ı Zer'dir.

اسفد [esfed]: Sükūn-ı sīn-i mühmele ve feṯḥ-i fā ile. Hiyzüm-i nīm-sūḫte. Keẕā fī'l-*Maḥmūdī*.

اسمند [esmend]: Sükūn-ı sīn ü nūn ve feṯḥ-i mīm ile. Semerḳand mużāfātından bir ḳarye ismidir. Ḥaẕf-ı elif'le (سمند semend) dahi meşhūrdur.

اشتاد [eştād]: Sükūn-ı şīn-i muʿceme ve feṯḥ-i tāʾ-i müşennāt ile. Üç maʿnāyadır.

Evvel, nām-ı feriştedir ki rūz-ı Eştād'da vāḳiʿ olan tedbīr-i umūr u meṣāliḥ ona müteʿallıḳtır. Zerātüşt Behrām, beyt:

روانت باد ویزه جان و دل شاد
نگهدارد سروش و رش و اشتاد

(Ruhun arınsın, canın ve gönlün şād olsun! Eştād meleği ve diğer melekler koruyucun olsun!)

Ṣānī, her māh-ı Şemsī'nin yigirmi altıncı günü ismidir. Bu günde ṭaleb-i ḥācāt u taṣadduḳ ve libās-ı cedīd biçmek ve giymek münāsibdir. Mes'ūd-i Sa'd-ı Selmān, beyt:

اشتاد روزه تازه گل بوستان
ای دوست می ستان ز کف دوستان

(Ey dost! Eştād günü olmuş, bostan çiçeği yeni açmış. Dostların elinden şarap al!)

Ṣāliş, kitāb-ı Zend ki yigirmi nüsktür, ondan bir nüskün adıdır. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*.

اشتود [eştūd]: Sükūn-ı şīn-i muʿceme ve żamm-ı tāʾ-i müşennāt ile. Ḫamse-i müsteriḳanın ikinci günü ismidir. Aʿcām ceşn-i muġān günlerine پنجهٔ مسترقه [pence-i musteriḳa], پنجهٔ دزدیده [pence-i duzdīde] ve فروجان [furūcān] dahi derler. Keẕā fī-*Mecmaʿi'l-Fürs*.

اشنود [eşnūd]: Sükūn-ı şīn-i muʿceme ve żamm-ı nūn ile. *Ferheng-i Cihāngīrī*'de ḫamse-i müsteriḳa-i sāl-i Melikī'nin ikinci günü ismidir. *Mecmaʿ*da tā ile, bunda nūn ile meẕkūrdur.

اشفند [eşfend]: Sükūn-ı şīn-i muʿceme vü nūn ve feṯḥ-i fā ile. Nevāḥī-i Nīşābūr'da bir ülke ismidir. Seksen üç ḳaryeyi müştemildir. Ḳaṣabasına Ferhād-gerd derler.

افد [efd] ve **افتد** [efted]: Kilāhumā bi-sükūni'l-fā. Be-maʿnī-i ʿaceb. Maṣdarı افدیدن [efdīden] gelir. Monlā Abdāl, beyt:

در فصل بهار ار نکنم میل چه افدست
اشکفتهٔ گل سینه شدست پنبهٔ داغم

(İlkbahar mevsimine ilgi göstermezsem buna şaşılmaz. Yaralarımdaki pamuklar, göğsümde açmış birer güldür.)

افراشته قد [efrāşte-ḳadd]: Yaʿnī bālā-bülend, uzun boylu. Keẕā fi'l-*Maḥmūdī*.

البانِ کبود [elbān-ı kebūd]: Türkīde "sorkun söğüt" dedikleridir. Ebulmaʿānī, beyt:

چنان در عام بوده فیض جودش
شده باد آور البان کبودش

(Cömertliğinin bereketi öylesine yayıldı ki sultan söğüdü bedava haline geldi.)

الرد [elurd]: Żamm-ı lām ve sükūn-ı rāʾ-i mühmele ile. Ağ gibi seyrek dokunmuş çuval ki bāġbānlar onunla sebze çekerler. Hümām-ı Tebrīzī, beyt:

بساز پر شکم از زردک و چغندر خام **(103ª)**
که جای شلغم و زردک بود همیشه الرد

(Şalgam ve havucun yeri daima çuvaldır. Karnını ham havuç ve şalgamla doldur!)

الوند [elvend]: Şehr-i Hemedān ḳurbunda vāḳiʿ meşhūr bir cebel-i ʿālī vü şāmiḫ nāmıdır. Muʿcemü'l-Büldān'da Elvend, ism-i cebeldir. Muḥammed Hindū Şāh, Ṣıḥāḥ'ta elif-i maẕmūme ile (اُلوند ulvend) naḳl eylemiş. Ammā ekşer ferhenglerde meftūḥada meẕkūrdur.

امد [emd]: Sükūn-ı mīm ile. Be-maʿnī-i hengām u zamān. Ḥakīm Sūzenī, beyt:

ای دستگاه لقمهٔ تو دیر بر نداشت
امد جدایی آمد و شد دستگاه تنگ

(Ey lokma yediği sofra epeydir kaldırılmayan/toplanmayan! Ayrılık zamanı geldi ve sofra daraldı.)

امرود [emrūd]: Maʿrūf meyvedir. Türkīde rā'yı taḳdīm edip "armud" derler. ʿArabīde ismi كمثرى [kumṯerī]dir żamm-ı kāf ile.

امشاسپند [emşāspend], **امشاسفند** [emşāsfend], **امهوسپند** [emhūspend] ve **امهوسفند** [emhūsfend]: Küllühum bi-sükūni'l-mīm ve sīni'l-mevḳūf. Be-maʿnī-i sürūş ki ferişte dahi derler. Zerātüşt Behrām, beyt:

ز امشاسپند این بگزیده تر
به نزدیک یزدان پسندیده تر

(Bu, melekten daha seçkindir. Allah katında daha makbuldür.)

Zerātüşt Behrām, beyt:

همه قد بالای امهوسپند
بیاراسته همچو سرو بلند

(Hepsi uzun boylu meleklerdi, uzun boylu selvi gibi süslenmişlerdi.)

Dīger şāʿir, beyt:

چو امشاسفندست نیکو نهاد
همه خصلتش آمده پاک زاد

(Melek gibi iyi yaradılışlıdır. Bütün temiz hasletleri üzerinde toplamıştır.)

انارِ فرهاد [enār-ı ferhād]: Kūh-ı Bīsütūn'da vāḳiʿ bir enār ağacıdır. Menḳūldür, ol vakit ki Ferhād'a bir pīre-zen gelip "Şīrīn öldü" diye ḫaber verdikte, elindeki tīşesin başına vurup, düşüp kendi dahi öldükte tīşe-i ḫun-ālūd yere düşüp destesi yere sançıldı. Bi-emri'llāhi teʿālá giderek neşv ü nemā bulup berg ü bār verdi. Meğer ol deste enār ağacından idi, ḳudret-i İlāhī ile meyvesi ḥāṣıl olup bī-naẓīr enār oldu. Bir dānesin koparıp yardıkta içi dil-i ʿāşıḳ-miṣāl yanmış ve ḫākister olmuş gördüler. İle'l-ān böyledir derler. Keẕā fī-*Şerefnāme* ve *Mecmaʿi'l-Fürs*.

اناهید [enāhīd]: Feṯḥ-i nūn ve kesr-i hā ile. Zühre yıldızının ismidir. Elif'siz ناهید [nāhīd] dahi derler. Ve زاور [zāver] ve بیدخت [bīduḫt] denildiği mervīdir.

انبرود [enberūd]: Sükūn-ı nūn, feṯḥ-i bā'-i muvaḥḥade ve żamm-ı rā'-i mühmele ile. Emrūda derler. Ṣāḥib-i *Kāmilü't-Taʿbīr*, beyt:

انبرودست مایهٔ شادی
مال و از قید محنت آزادی

(Armut, mutluluk kaynağıdır. Mal ve sıkıntı bağından kurtuluştur.)

انبوید [enbūyīd]: Sükūn-ı nūn, żamm-ı bā'-i muvaḥḥade, kesr-i yā-yı taḥtānī-i evvel ve sükūn-ı ṯānī ile. بوییدن [būyīden] lafẓından ṣīġa-i māżīdir. Ḳarīʿu'd-dehr, beyt:

چو انبویید زلف مشک سایش
ختن گردید از سر تا به پایش

(Onun misk kokulu saçını koklayınca baştan ayağa dek Hoten'e döndü.)

Gāhī ṣīġa-i emr istiʿmāl ederler. Ḥakīm Senāyī, beyt:

گفت اطفال را همی بویید
این نکو باد را می انبویید

(Çocuklara "Hep koklayın! Şu güzel rüzgārı da koklayın!" dedi.)

انداد [endād]: Sükūn-ı nūn ve feṯḥ-i dāl ile. Tere-i tīzek ki کیکیز [keykīz] dahi derler. ʿArabīde جرجیر [circīr] dedikleri ottur. Keẕā fī'l-*Mecmaʿ*. Sīstān ahālīsi tere-i tīze derler.

Baʿżı maḥalde endūd yaʿnī sıva maʿnāsına meẕkūrdur. Maʿnā-yı ʿArabīsi cemʿ-i ند [nidd]dir, şebīh ve naẓīr maʿnāsına.

اند [end]: Sükūn-ı nūn ile. Beş maʿnāya gelir.

Evvel, üçten ona varınca ʿaded-i mechūldür. Meşelā یک چند نفرند [yek çend neferend] derler, murād ondan eksik ʿadeddir. Bu maʿnāya ʿArabīde نیف [neyyif] ve بضع [biḍʿ] derler. Kemāl İsmāʿīl, beyt:

مپسند کش به عهد تو بر من ظفر بود
گردون که قصد نکبت من اند بار کرد

(Felek birkaç kere bana kötülük yapmaya niyetlendi. Senin zamanında bana üstün gelmesi caiz görülmedi.)

Ṣānī, ümīdvār olmak maʿnāsına. Şems-i Faḫrī, beyt:

فیض جودش ز سنگ خارهٔ یأس
گل امید بشکفاند اند

(Senin cömertliğinin bereketi, umutsuzluk kara taşından umut çiçeği açtırır.)

Ṣāliş, bir ağaç adıdır ki مهک [mehk] dahi derler. ʿArabīde سوس [sūs] dedikleridir.

Rābiʿ, şek ve şübhe ile söz söylemek maʿnāsına.

Ḫāmis, edāt-ı rābıṭa olan است [est]in cemʿidir. Āḫirinde elif veyāḫud vāv olan kelimeye ilḥāḳ olunsa elif'in yerine yā-yı taḥtānī getirirler. Meşelā, آشنا [āşnā] lafẓında آشنایند [āşnāyend] ve مهرو [meh-rū] lafẓında مهروید [meh-rūyend] derler. Ve āḫirinde hāʾ-i ʿalāmet olan kelimeye ilḥāḳ olunsa elif'ini **(103b)** iṣbāt ederler. Meşelā رفته [refte] lafẓında رفته اند [refteend] ve آمده اند [āmedeend] ve گفته اند [gufteend] derler. Bu iki nevʿ kelimeden ġayrı kelimāta ilḥāḳ olunsa ancak elif'ini ḥaẕf ederler. Meşelā جانند [cānend] ve سرند [serend] derler. Gāh olur ki müfredi olan است [est] yerinde ṣābit iken āḫirine اند [end] ilḥāḳ ederler. Ammā elif'ini ḥaẕf etmek ḳāʿide-i kitābdır. Ḥakīm Senāyī, beyt:

این گروهی که نو رسیدستند
عشوه را جان و زر خریدستند

(Yeni yetme olan bu topluluk, işveyi can ve altın karşılığı satın almaktalar.)

اندر خورد [ender ḫord] ve **اندر خورند** [ender ḫorend]: Kilāhumā be-maʿnī-i sezāvār, yaʿnī lāyıḳ. Ḥakīm Firdevsī, beyt:

کنون ای خردمند وصف خرد
بدان جایگه گفتن اندر خورد

(Ey akıllı kimse! Şimdi burada akıldan bahsetmenin tam sırası!)

Ḳaṭrān-ı Urmevī, beyt:

اگر به همتش اندر خورند بودی جای
جهانش مجلسی بودی سپهر شادروان

(Onun himmetine layık olsalardı, dünya bir meclis gökyüzü de şadırvan olurdu.)

اندرود [enderūd]: Sükūn-ı nūn ve feṯḥ-i dāl u żamm-ı rāʾ-i mühmeleteyn ile. Sıva, yaldız ve onlara müşābih olana derler. Keẕā fī-*Mecmaʿi'l-Fürs*.

اندود [endūd]: Sükūn-ı nūn ve żamm-ı dāl-ı mühmele ile. İsm-i ʿāmdır. Dīvāra su vurmak, gümüşe, bakıra altın yaldız eylemek, baʿżı nesneye kalay vurmak ve bunlara benzer ne olursa. Müstaḳbelinde vāv elif'e ḳalb olunup bir yā-yı taḥtānī ziyādesiyle اندايد [endāyed] denilir.

اندیشه مند [endīşemend]: Fikir ṣāḥibi ve ehl-i tedbīr ki اندیشه [endīşe] fikirdir, işābet olsun fāsid olsun ve مند [mend] edāt-ı tavṣīftir هوشمند [hūşmend] ve دولتمند [devletmend] gibi. Baʿżılar, "lafẓ-ı مند [mend] ḥarf-i nisbettir" demişler. Farḳı daḳīḳtir.

انگژد [engijed]: Sükūn-ı nūn ve kesr-i kāf u feṯḥ-i zāʾ-i Fārsiyyeyn ile. Bir bed-bū ṣamġdır. ʿArabīde حلتیت [ḥiltīt] derler. Türkīde "kasnı" dedikleridir. Şīrāzīler انگشکِ کنده [engişek-i kende] ve Hindī lisānında هنگ [hing] derler. Şeyḫ Niẓāmī, der-*Heft Peyker*, beyt:

خواجهٔ چین چو نافه بار کند
مشک را انگژد حصار کند

(Çinli tüccar misk yüklenince miski kasnıyla sarar.)

Ebī Reyḥān-ı Bīrūnī *Ṣaydana Tercemesi*'nde "Mezbūr ṣamġ, dıraḫt-ı engidāndan ḥāṣıl olmakla انگژد [engijed] tesmiye olunmuştur" der. انگدانژد [engidān-jed] dahi derler. ژد [jed], Fārsīde ṣamġ demektir. Derece-i ṣāliṣte tabīʿatı ḥār ve yābistir. Ḥiltīt, kasnıdan ġayrı olduğuna ḳavl-i eṭibbā vardır.

انگوژد [engūjed]: Bir vāv ziyāde ile انگژد [engijed]-i merḳūm maʿnāsınadır.

انوییـد [enūyīd]: Żamm-ı nūn u vāv-ı maʿrūf, kesr-i yā-yı taḫtānī-i evvel ve sükūn-ı ṣānī ile. Nāle ve zārī maʿnāsına. Mīr Naẓmī, beyt:

چو بشنید ازو این سخنها گریست
انوییـد و اشک از دو دیده بریخت

(Ondan bu sözleri işitince ağladı. İnledi, iki gözünden gözyaşı döküldü.)

اوبرد [evburd]: Sükūn-ı vāv, żamm-ı bāʾ-i muvaḥḥade ve rāʾ-i mühmele-i sākine ile. به گلو فرو برد [be-gelū furū burd] maʿnāsına ki boğazdan aşağı iletti yaʿnī yuttu demek olur. Mesʾūd-i Saʿd-ı Selmān, beyt:

بر من نهاد روی و بیوبرد سربسر
نیرنگ و سحر خاطر و طبعم چو اژدها

(Akıl ve yaradılış tılsımı yılan gibi yönelip beni tamamen yuttu.)

Aṣlında باوبرد [bi-evburd] idi, hemze yāʾya ḳalb olunup بیوبرد [biyevburd] oldu باندا خت [bi-endāḫt] بینداخت [biyendāḫt] olduğu gibi. Dahi emṣāli çoktur.

اورد [everd]: Memdūdede ẕikri mürūr eden آورد [āverd] maʿnālarına. *Mecmaʿu'l-Fürs*'te ḳaṣr-ı elif'le de tecvīz olunmuştur.

اورند [evrend]: Sükūn-ı vāv u nūn ve feṯḥ-i rāʾ-i mühmele ile. Sekiz maʿnāya gelir.

Evvel, fer ve şükūh maʿnāsına ki افرند [efrend] dahi derler. Ḥakīm Esedī, beyt:

جهان خرم از فر و اورند او
هم از میر محمود و فرزند او

(Dünya onun gücü ve görkemiyle şenlendi. Hem Emir Mahmut hem de onun oğlu sayesindeḳ)

Ṣānī, taḫt maʿnāsına ki اورنگ [evreng] dahi derler. Şems-i Faḫrī, beyt:

خسرو بحر و بر ابو اسحق
زیب شاهی و زینت اورند

(Karanın ve denizin padişahı Ebu İshak, padişahlığın süsü ve tahtın bezeğidir.)

Fevsek-i Ḫaṭīb, musammaṭ:

شاه پدر فرزند تو میر بلند اورند تو
سد سکندر بند تو خضر سخن پیوند تو

(Sen padişah oğlu padişahsın! Sen tahtı yüce padişahsın! İskender'in yaptığı set sensin! Söze hayat veren Hızır sensin!)

Ṣāliṣ, pesendīde ve muʿteber maʿnāsına.

Ḥakīm Firdevsī, beyt:

سیاوش مرا همچو فرزند بود
که با فر و با برز و اورند بود

(Siyavuş benim için oğul gibidir. Güçlü, soylu, görkemli ve muteberdir.)

Rābiʿ, ʿaḳl ve ʿizzet maʿnāsına. Ḥakīm Firdevsī, beyt:

گر ایدون که آید ز مینو سروش
نباشند افزون اورند و هوش

(Şimdi gökyüzünden bir melek çıkagelse, yine de akıllanmazlar.)

Ḫāmis, Key-nişīn **(104ª)** oğlunun nāmıdır ki peder-i Lohrāsb'dır. ارورند [ervend] dahi derlerdi. Ḥakīm Firdevsī, beyt:

هم اورند او گوهر کی نشین
که کردی پدر بر نشین آفرین

(Keynişīn'in oğlu Evrend'di. Babası onun binicili-ğini pek beğenirdi.)

Sādis, firīb ve deġā maʿnāsına ki maṣdarı اورندیدن [evrendīden] gelir.

Sābiʿ, be-maʿnī-i zindegānī ki اورنگ [evreng] dahi derler.

Ṣāmin, *Mecmaʿu'l-Fürs*'te Mānī-i naḳḳāşın Erjeng-nām kitābına derler. Kesr-i vāv ile (اورِند evirend) de ḫudʿa ve firīb maʿnāsına mervīdir.

اوزند [evzened] ve **اوژند** [evjened]: Kilāhumā sükūn-ı vāv ve feṯḥ-i zāʾ-i muʿceme vü zāʾ-i Fārsī ile. Be-maʿnī-i افکند [efkened] ve اوگند [evgened]. اندازد [endāzed] dahi derler. Mevlānā Cevherī, beyt:

شمشیر تو شیر اوزند پرتاب تو پیل افکند
یک حملهٔ تو برکند بنیاد صد حصن حصین

(Kılıcın aslanı fırlatır, sıçrayışın fili dağıtır. Bir hamlenle yüz sağlam kale yerinden sökülür.)

اوگند [evgend]: Sükūn-ı vāv u nūn ve feṯḥ-i kāf-ı ʿAcemī ile. Be-maʿnī-i افکند [efkend]. Ebulmaʿānī, beyt:

چشم مرد اوگند تیغ غمزه بر دل می کشد
گوییا جلاد تیغش قصد کشتن می کشد

(İnsan parçalayan göz, gönüle kıyabakış kılıcı-nı çekiyor. Sanki cellat, kılıcını öldürmek için çekiyor.)

اوند [evend]: Feṯḥ-i vāv ve sükūn-ı nūn ile. Ẓarf ve ināʾ maʿnāsınadır. ʿAmīd-i Lūyegī, beyt:

بر چنبر سپهر منازل چو چرخ آب
هر بیست و هشت حکمت اویست چون اوند

(Gökyüzü çemberindeki su değirmenine ben-zeyen menzillerin hepsi, onun üzüm salkımını andıran yirmi sekiz hikmetidir.)

Muḳteżā-yı naẓm oldukta memdūdede olan آوند [āvend] maʿnālarıyla müterādif olur.

اهنود [ehnūd]: Sükūn-ı hā ve żamm-ı nūn ile. **اهواند** [ehvānd] sükūn-ı hā vü nūn ve feṯḥ-i vāv ile. Kilāhumā ḫamse-i müsteri-ḳanın evvel günü adıdır. Keẓā fī-*Mecmaʿi'l-Fürs* ve *Ferheng-i Cihāngīrī*.

ایبد [eybud]: Sükūn-ı yā-yı taḥtānī ve żamm-ı bāʾ-i muvaḥḥade ile. Şerāre-i āteş maʿnāsınadır. Keẓā fī-*Müʾeyyidi'l-Fużalā*.

ایلید [eylīd]: Sükūn-ı yāʾeyn-i taḥtāniyyeyn ve kesr-i lām ile. Gāv-ı cüft yaʿnī çift ökü-züne derler.

ایمد [eymid]: Sükūn-ı yā-yı taḥtānī ve kesr-i mīm ile. Saban demiri. Baʿżı diyārda çifte de derler.

مع الراء المهمله
[maʿa'r-rā'i'l-muhmele]

ار [er]: Ḥarf-i şarṭ olan اگر [eger] lafẓından taḫfif olunmuştur. Ve dahi dülger āletlerinden اره [erre] lafẓından muraḫḫamdır, bıçkı maʿnāsına. Ḥakīm Firdevsī, meşnevī:

چو خستو نیاید نبندد کمر
ببُرم میانش به بُرنده ار

(Hastū gelip hazır olmazsa, belini keskin testereyle keserim.)

Ḥakīm Firdevsī, beyt:

نه من بیش دارم ز جمشید فر
که ببُرید بیور میانش به ار

(Ben Dahhāk'in testereyle ikiye ayırdığı Cemşīd'den daha güçlü değilim.)

بیور [bīver], nām-ı Ḍaḥḥāk'tir.

Bu maʿnāya, Eşīreddīn-i Aḫsīketī, beyt:

کلک مانی طبعش آن استاد چابک صورتش
گازر اندر دستگاه صنعتش ار می کند

(O çabuk resim çizen üstadın Māni yaradılışlı kalemi, sanat tezgahında çamaşırcı sopasını testereye dönüştürür.)

Ferheng-i Cihāngīrī'de "yağı alınmış dānenin süflīsi ki هر [her], یل [yel] ve کنجاره [kuncāre] dahi derler.

ابر [ebr]: Sükūn-ı bā'-i muvaḥḥade ile. Bulut maʿnāsına ki میغ [mīġ] dahi derler. Egerçi şāhide iḥtiyācı yok, lākin teberrüken, Şeyḫ Saʿdī, beyt:

ابر و باد و مه و خورشید و فلک
تا تو نانی به کف آری و به غفلت نخوری

(Bulut, rüzgār, ay, güneş ve gökyüzü sen bir ekmek elde edip o ekmeği gafletle yemeyesin diye uğraşıyor.)

Mü'eyyidü'l-Fużalā'da, *Edātu'l-Fużalā*'da, *Şerefnāme*'de ve *Mecmaʿu'l-Fürs*'te "ebr, bemaʿnī-i merd yaʿnī ādem" masṭūrdur. Bu maʿnāyı mü'eyyid, Şeyḫ Niẓāmī, beyt:

از آن ابر عاصی چنان ریزم آب
که نارد دگر دست در آفتاب

(O asi adam yüzünden o kadar gözyaşı döküyorum ki o artık iflah olmaz.)

Ve feṭḥ-i bā'-i muvaḥḥade ile (ابَر eber) bevezn-i اگر [eger], بر [ber] maʿnāsına. Elif'i zā'iddir. Firdevsī, Şehnāme'de çok yerde īrād eylemiştir. Ḥakīm Firdevsī, beyt:

ابر داه دو هفت شد کدخدای
گرفتند هر یک سزاوار جای

(Sonra yedi büyük yıldız üzerine on iki burç kendileri için uygun yerlere geçtiler.)

ابرسپر [ebrisiper]: Sükūn-ı bā'-i muvaḥḥade, kesr-i rā vü sīn-i mühmeleteyn ve feṭḥ-i bā'-i Fārsī ile. İsper dedikleri ülkenin ismidir. Keẕā fī-*Mecmaʿi'l-Fürs*.

ابرِ سیر [ebr-i sīr]: Sükūn-ı bā'-i muvaḥḥade, kesr-i rā vü sīn-i mühmeleteyn, baʿdehu yā-yı taḥtānī-i sākine ile. Yağmurlu bulut. Ve ol yerde ki murād üzre yağmurlu bulut ola, ol mevżiʿe ابرِ سیر [ebr-i sīr] derler. Ve سیر [sīr] bir lafẓdır ki maʿnā-yı lüġavīsi "tok" ve maʿnā-yı muṣṭalaḥası "murādca"dır گرمسیر [germ-sīr] ve سردسیر [serd-sīr] gibi, murādca issi ve murādca soğuk demek olur.

ابرشهر [eber-şehr]: Vilāyet-i Nīşābūr'un ism-i **(104b)** ḳadīmi olduğu *Mecmaʿu'l-Fürs*'te masṭūrdur. *Şerefnāme*'de "bir rūz-ı muʿayyen adıdır" diye ẕikr olunmuştur.

ابدشهر [ebed-şehr] rā yerine dāl ile baʿżı nüsḫada merḳūmdur.

ابسار [ebsār]: Sükūn-ı bāʾ-i muvaḥḥade ve feṯḥ-i sīn-i mühmele ile. Bileği taşı ki فسان [fesān] dahi derler. Ebulmaʿānī, beyt:

برای قطع عرق دشمن دین تیغ عزمش را
سر اعدا کند در دست همت سنگ ابساری

(O; din düşmanının damarını kesmeye niyetli kılıcını bileylemek için himmet elinden yardım alır, bileği taşı olarak da düşman kafasını kullanır.)

ابشخور [ebiş-ḫor]: Kesr-i bāʾ-i muvaḥḥade ve sükūn-ı şīn u żamm-ı ḫāʾ-i muʿcemeteyn ile. Feṯḥ-i ḫā vü vāv-ı maʿdūle ile ابشخور [ebiş-ḫʷar] da cāʾiz. Memdūdede ẕikri mürūr eden آبشخور [ābiş-ḫʷar] maʿnālarıyla müterādiftir. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*.

ابگار [ebgār]: Sükūn-ı bāʾ-i muvaḥḥade ve feṯḥ-i kāf-ı ʿAcemī ile. Zirāʿat maʿnāsına. Ebulmaʿānī, beyt:

چو درزه به ابگار بیرون شود
یکی نان بگیرد به زیر بغل

(Buğday yığını ziraatle ortaya çıkar, birisi koltuğu altına ekmek alır.)

ʿArabīde kāf-ı ʿArabī ile cemʿ-i بکر [beker] dir ki "ṣabāḥlar" demek olur. Ve dahi "kız" maʿnāsına olan بکر [bikr]in cemʿidir.

ابیر [ebīr]: Kesr-i bāʾ-i muvaḥḥade ve sükūn-ı yā-yı taḥtānī ile. İki maʿnāya gelir.

Evvel, kova ki ʿArabīde دلو [delv] derler.

Ṣānī, şerāre-i āteş maʿnāsınadır.

اثر [eṯer]: ʿArabīdir. Birkaç maʿnāya gelir.

Evvel, īcād ve teʾlīf maʿnāsına. Mevlānā Ṣāʾib, beyt:

گر امتیاز نام بود مطلب از اثر
این امتیاز کز تو نماند اثر بسست

(Eser vermekten maksat imtiyaz kazanmaksa, senden eser kalmaması imtiyazı kāfidir!)

Ṣānī, netīce maʿnāsına. Ḥakīm Şifāyī, beyt:

تیغ آهم به فسون اثرم ساخته اند
پای تا سر ز دعای سحرم ساخته اند

(Ahımın kılıcını büyümün sonucunda yapmışlar. Baştan başa seher vakti ettiğim duadan yapmışlar.)

Ve ʿaḳab ve iz maʿnasına. Ṭālib-i Āmulī, beyt:

امید رفته به کوی توام چو از سفر آید
به هر قدم که رود حیرتیش بر اثر آید

(Umudunu yitirmiş bir şekilde senin köyüne doğru yola çıksam, attığım her adımda hayret izi kalır.)

اثیر [eṯīr]: Kesr-i ṯāʾ-i müṯelleṯe ve sükūn-ı yā-yı taḥtānī ile. Kürre-i āteş ki aʿlā-yı ʿanāṣır-ı erbaʿadır. Keẕā fī-*Şerefnāme*. Ammā kitāb-ı Maḥmūdī'de, قیل فلک الدنیا و قیل فلک الافلاک و به معنی سرشک چشم و آفتاب نیز گویند[1] masṭūrdur.

اختر [aḫter]: Sükūn-ı ḫā ve feṯḥ-i tāʾ-i müṯennāt ile. Dört maʿnāyadır.

Evvel, sitāre ve ṭāliʿ-i nīkū. Şems-i Faḫrī, beyt:

ملک دین را به قدرت گرگر
گشت مسعود عاقبت اختر

(Padişahın kudreti sayesinde din mülkünün yıldızı parladı.)

Dīger, Şems-i Faḫrī, beyt:

ویحک آن باد پای مرکب شاه
که زند پشت دست بر اختر

1 En büyük feleğe derler, gözyaşı ve güneş anlamları da verilir.

(Heyhat! Padişahın o hızlı atı, elinin tersiyle yıldızlara değer.)

Ve baḫt ve ṭāliʿ maʿnāsına Mevlānā Hātifī, beyt:

مسخر شدش ملک ایران تمام
ز کار چنان اخترش داد کام

(İran ülkesi tamamen ona teslim oldu. Böyle bir işle talihi yükseldi.)

Ṣānī, fāl-ı nīkū. Ḥakīm Firdevsī, beyt:

یکی اختری گفت از آن سر به راه
کزینسان ببُرم سر ساوه شاه

(İyi talihli biri başını ortaya koyup "Sāve Şah'ın kafasını ben keseyim!" dedi.)

Ṣāliş, be-maʿnī-i rāyettir ki direfş-i Gāviyān'a aḫter-i Gaviyān derler ve Gāve-i āhenger'in maḫṣūṣ ʿalemidir. Mīr Ḫüsrev, beyt:

هر طرفی که اختر او رو نهاد
فتح دوید و درِ دولت گشاد

(Onun sancağı hangi tarafa yönelse, fetih koşarak devlet kapısını açar.)

Ḥakīm Firdevsī, beyt:

بتازید که آید به نزدیک شاه
چو ترکان بدیدند اختر به راه

(Türklerin sancakla yola çıktığını görünce padişaha yakın olmak için harekete geçti.)

Rābiʿ, murād mübārek ve mesʿūd olmak. Ḥakīm Firdevsī, beyt:

چنین گفت هومان که این اخترست
که نیروی ایران بدو اندرست

(Hūmān "İran ordusu onundur, kutlu olsun!" dedi.)

اخکر [aḫker]: Sükūn-ı ḫāʾ-i muʿceme ve feṯḥ-i kāf ile. Āteş koru ki زلک [zelek] dahi derler. Ḥakīm Ḥāḳānī, beyt:

از درِ مشرق آتش افروزد
سوی هر روزن اخکر اندازد

(Doğu kapısından ateş yükseliyor, her pencereye kor fırlatıyor.)

Dīger, beyt:

یک یک برد به حلق فرو اخکر نجوم
از منقل سپهر شترمرغ وار ابر

(Bir deve kuşuna benzeyen bulut, gökyüzü mangalındaki yıldız korlarını tek tek boğazına indiriyor.)

Bu maʿnāyı müʾeyyid, Şems-i Faḫrī, beyt:

حرز مدحش بخوان و برخود دم
پس برو در میانهٔ اخکر

(Onu övme muskasını okuyup kendine üfür! Sonra da ateş korunun ortasında yürü!)

اخیر [aḫīr]: Kesr-i ḫāʾ-i muʿceme ve sükūn-ı yā-yı taḥtānī ile. Ḳaṭʿ-ı sınır ve beyān-ı ḥudūd için vażʿ olunan sıralanmış taş. Ve dahi dīvār bināsında bennālar "kor" iʿtibār ettikleri nesneye derler. Ebulmaʿānī, beyt:

خطهٔ فرمانروایش آنچنان وسعت پذیر
در بیان حد ملکش کوه قاف باشد اخیر

(Hüküm sürdüğü alan öylesine geniş ki mülkünün sınırını tayin etmek için Kaf dağı sınır taşı olur.)

ادبار [edbār]: Sükūn-ı dāl-ı **(105ª)** mühmele ve feṯḥ-i bāʾ-i muvaḥḥade ile. Boğazdan aşağı nesne iletmek, اوبار [evbār] maʿnāsına. Ebulmaʿānī, beyt:

هر شب هجوم غم جانان مرا بیزار کرد
زهر قهر حسرتش جان حزین ادبار کرد

(Sevgilinin gamı her gece hücum edip bizi canımızdan bezdirir. Hüzünlü can, ona duyduğumuz hasretin kahredici zehrini yutar.)

ادغر [edġar]: Sükūn-ı dāl-ı mühmele ve feṯḥ-i ġayn-ı muʿceme ile. Ḫānelerde hava girmek için ettikleri büyük bād-gīr ki بادغر [bādġar] dahi derler. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*.

ادفر [edfer]: Sükūn-ı dāl-ı mühmele ve feṯḥ-i fā ile. Birāderzāde ki افدر [efder] dahi derler. Baʿżı ferhengde hemşīrezādeye de derler.

ارتیشدار [ertīşdār]: Sükūn-ı rāʾ-i mühmele ve kesr-i tāʾ-i müşennāt, baʿdehu yā-yı sākine ile. İki maʿnāyadır.

Evvel, sipāh ve leşger maʿnāsına. Zerātüşt Behrām, beyt:

هنرورزند شاه ارتیشداران
سلح پرور پیاده با سواران

(Ordu komutanı pek hünerlidir. Piyade ve süvarilere silah kullanmayı öğretir.)

Ṣānī, deşt-i Kıpçak ḥudūdunda bir nehr-i ʿaẓīm adıdır.

اردشیر [erdeşīr]: İki maʿnāyadır.

Evvel, Behmen bin İsfendiyār Şāh'ın laḳabıdır. Ceddi Güştāsb onu şecīʿ ve merd-i dilīr görüp laḳabını Erdeşīr kodu ki ارد [erd], ḳahr ve ḥışm maʿnāsınadır ki ẕikr olundu. Ve شیر [şīr] maʿrūf. Ḥışmnāk arslan demek olur. Ḥakīm Firdevsī, beyt:

چو دیدش بدانگونه مرد دلیر
همی خواند از آن پس ورا اردشیر

(Böylesine cesur olduğunu görünce bundan sonra onu Erdeşīr diye çağırmaya başladılar.)

Ṣānī, Sāmāniyān'ın evvel pādişāhları ismidir ki Erdeşīr-i Bābekān demekle maʿrūf ve meşhūrdur. Ḥakīm Firdevsī, meşnevī:

همان اردشیرش پدر کرد نام
نباشد به دیدار او شادکام

مر او را کنون مردم یاد گیر
همی خواندش بابکان اردشیر

(Babası ona Erdeşīr adını verdi, onu görmekten pek de memnun olmadı. Bugün onu ananlar Bābekān Erdeşīr diye anarlar.)

Ve silsile-i Keyāniyān'dan bir pādişāh ismidir ki Erdeşīr bin Pervīz bin Hürmüz bin Anūşurrevān bin Keyḳubād Şāh'tır. Şuʿarā-yı ʿArabdan Şemseddīn Aḥmed eṭ-Ṭıybī naẓma getirmiş. Beyt:

قهوة فارسية من خبايا
اردشير لنجله ابرويز

(Fars kahvesi, Erdeşir oğlu Ebreviz için saklananlardandır.)

ارزه گر [erzeger]: Sükūn-ı rāʾ-i mühmele ve feṯḥ-i zāʾ-i muʿceme vü kāf-ı Fārsī ile. Sıvayıcı, endāyişger maʿnāsınadır. *Lüġat-i Maḥmūdī*'de be-maʿnī-i endīşeger, yaʿnī fikr edicidir.

ازار [ezār]: Feṯḥ-i zāʾ-i muʿceme ile. *Ṣıḥāḥ*'ta be-maʿnī-i dirhem masṭūrdur.

ازبر [ezber] ve **ازبیر** [ezbīr]: Kilāhumā bi-sükūni'z-zāʾi'l-muʿceme, evvel feṯḥ-i bāʾ-i muvaḥḥade, ṣānī kesr ile ve sükūn-ı yā-yı taḥtānī ile. Ḫāṭırda tutmak ve ḥıfẓ etmek. Türkīde dahi "ezber" derler. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*. Ḥakīm Ḫāḳānī, beyt:

روزی هزار بار بخوانم کتاب صبر
چشمم نبست لاجرم ازبر نمی شود

(Sabır kitabını günde bin kez okurum. Gözümü bile kapatmadım ama şüphe yok, ezberlenmiyor.)

Üstād Ferruḫī, ḳıṭʿa:

با عطارد به سر خامه سخن داند گفت
هر دبیری که به دیوان کند آن را تقریر

از پی رسم در آموختن نامه کنند
نامهٔ خواجه بزرگان و دبیران ازبیر

(Söz söylemesini bilen kalemimin ucuyla Utarit arasında bir konuşma geçti ve dedi ki: "Divanda görevlendirilen her bir kātibin söylediğine bakılırsa, kātipler belli bir usule göre mektup yazmayı öğrendikten sonra soylu Hāce Ebū Sehl Debīr'in mektubunu ezberliyorlar".)

ازدر [ezder]: Sükūn-ı zāʾ-i muʿceme ve feṯḥ-i dāl-ı mühmele ile. Lāyıḳ ve sezāvār maʿnāsına. Ḥakīm Ḫāḳānī, beyt:

صورت مردان طلب که ازدر میدان بود
نقش بر ایوان چه سود رستم و اسفندیار

(Savaş meydanına yakışacak yiğit kimseler ara! Sarayın tepesinde Rüstem ve İsfendiyar yazsa ne fayda!)

Ḥakīm Ḫāḳānī, beyt:

روز ازدر بزم است شراب ازدر خوردن
هر چند چمن نیست کنون ازدر دیدار

(Bahçe bugün görülmeye uygun olmasa da gün meclis yapıp şarap içmeye uygun.)

Ḥakīm Enverī, der-hicv, beyt:

ریش از پی کندن پیاپی
سر ازدر سیلی دمادم

(Sakalı sürekli koparmak için! Başı her an tokat atmaya layık!)

اژدر [ejder]: Sükūn-ı zāʾ-i Fārsī ile. Maʿrūf. اژدرها [ejderhā]dan muḫaffeftir. Üstād Laṭīfī, beyt:

چون اژدر چارپاست دنیا
کو هفت سر دمنده دارد

(Dünya, nefes alan yedi başa sahip dört ayaklı bir yılan gibidir.)

ازیر [ezīr]: Kesr-i zāʾ-i muʿceme ve sükūn-ı yā-yı taḥtānī ile. Zāhid ü müttaḳī, ʿāḳil ü dānā, zīrek ü kāmil maʿnāsına. Memdūde ile (آزیر āzīr) de mervīdir. Şems-i Faḫrī, beyt:

کجاست در همه ایوان کنون چو تو شاهی
کریم و فاضل و دانا و عالم و ازیر

(Dünyada bugün senin gibi cömert, erdemli, bilgili, düşünceli ve akıllı bir padişah nerede!)

اژیر [ejīr]: Kesr-i zāʾ-i Fārsī ile. Yüksek yerden akan suyun ve çömlekte su ve emṣālinin kaynarken olan ṣadāsıdır.

اسبانبر [esbānbur]: Sükūn-ı sīn-i mühmele vü nūn, feṯḥ-i bāʾ-i muvaḥḥade-i evvel ve żamm-ı ṯānī ile. Bir şehrin nāmıdır ki onu Kisrá **(105b)** binā eylemiştir. Aṣlında اسفابور [esfābūr] idi.

استار [estār]: Sükūn-ı sīn-i mühmele ve feṯḥ-i tāʾ-i müṯennāt ile. Eṭibbā ıṣṭılāḥında altı buçuk dirheme derler. Bir rivāyette rubʿ-ı miṯḳāldir ki dört estār bir miṯḳāl olur. Nitekim ṣāʿir, beyt:

اطبا که کردند وزن اعتبار
به شش درهم و نیم خواند استار

(Doktorlar altı buçuk dirheme estār deyip o ölçüye itibar ettiler.)

استر [ester]: Katır ki ʿArabīde بغل [beġal] derler.

استیر [estīr]: Sükūn-ı sīn-i mühmele ve kesr-i tāʾ-i müṯennāt, baʿdehu yā-yı sākine ile. ʿİnde'l-eṭibbā nıṣf-ı raṭl iʿtibār olunur. Keẕā fī-Nüsḫa-i Mīrzā İbrāhīm. Ḥakīm Esedī, beyt:

از آن داروها را به اوزان بگیر
بجوشید در آب با قند استیر

(O ilaçları ölçülü kullan! Suda bir miktar şekerle kaynat!)

اسرار [esrār]: Gizli olan nesne. Cemʿ-i سر [sırr]dır. Mevlānā Cāmī, beyt:

خطبهٔ ملت و دین از سر گیر
کشف اسرار یقین از سر گیر

(Din ve millet hutbesini okutmaya devam et! Yakīn sırlarını keşfetmeye devam et!)

اسمندر [esmender]: Bir cānverdir ki ona سامندر [sāmender], سامندل [sāmendel], سامندور [sāmendūr], سامندول [sāmendūl], سمندر [semender], سمندل [semendel], سمندور [semendūr] ve سمندول [semendūl] dahi derler. Şerḥ ve tafṣīli سامندر [sāmender] lüġati ẕeylinde ẕikr olunur inşā'allāhu teʿālá. Şeyḫ ʿAṭṭār, beyt:

آتشی بر دست دشمن درگرفت
تا خلیلش طبع اسمندر گرفت

(Ateşi düşman elinde tutturup Halilini semender gibi yanmaz kıldı.)

اسوار [esvār]: Sükūn-ı sīn ile. Üç maʿnāya gelir.

Evvel, *Sefernāme-i Nāṣır-ı Ḫüsrev*'de masṭūrdur ki Ṣaʿīd vilāyetinde vāḳiʿ bir şehir adıdır. Vilāyet-i Nūbe'nin yolu dört fersaḫ yer ol şehre ḳarīb vāḳiʿ olmuştur. Cānib-i cenūbīsinde bir ʿaẓīm dağ vardır. Nīl-i mübārek onun eteğinde çıkar derler.

Ṣānī, süvār yaʿnī atlı.

Ṣāliş, ehl-i Geylān lisānında leşgerden cemʿ-i ḳalīl mertebesine derler ki ellerinde ok veyā çomak olup ceng maḥallinde birbirlerine tīr ve çomak eriştireler. Ol kimesnede ki tīr veyā çomak nişānı olmaya, ona dil-āver ve merd-i şücāʿ demezler.

اسیر [esīr]: Maʿrūf. Girifte maʿnāsına. Ve dahi bir ḳalʿa ismidir. Naẓīrī-i Nīşābūrī, beyt:

چو رو به برج شرف کرد آفتاب منیر
دمیده فایحهٔ فتح بر حصار اسیر

(Parlak güneş, yüzünü şeref burcuna çevirince kalenin burçlarından güzel fetih kokuları yayıldı.)

اشغر [aşġar]: Sükūn-ı şīn u fetḥ-i ġayn-ı muʿcemeteyn ile. Aşḳar maʿnāsına. Atta ve ekṣer ādemde aḥyānen istiʿmāl olunur. Şāʿir der-*Ḳıyāfetnāme*, beyt:

شود در اسب و آدم وصف اشغر
در اسب مقبول دیگر نیست خوشتر

(İnsanda ve atta aşkar vasfı olur. Atta makbuldür ama başkasında güzel durmaz.)

اشغور [aşġūr]: Sükūn-ı şīn u żamm-ı ġayn-ı muʿcemeteyn ile. Porsuk dedikleri cānverdir. Baʿżı nüsḫada żamm-ı elif ile (اُشغور uşġūr) vāḳiʿdir.

اغار [aġār]: Fetḥ-i ġayn-ı muʿceme ile. Memdūdede ẕikri mürūr eden آغار [āġār] maʿnāsına. Tafṣīli ondadır.

افدر [efder]: Sükūn-ı fā ve fetḥ-i dāl-ı mühmele ile. Birāderzādeye derler. Baʿżı ferhenglerde hemşīrezādeye derler. Bū Ṣuʿayb, beyt:

سلسله جعدی بنفشه عارضی
کت سیاوش افدر و پرویز جد

(Saçların kıvrım kıvrım, yüzün menekşe! Siyavuş'un yeğenisin, atan Hüsrev'dir.)

افر [efer]: Fetḥ-i fā ile. Be-vezn-i اثر [eṯer]. Şīrāz'da bir nāḥiye ismidir. Bir ḳarye ismi de olmak mervīdir.

افر [efr]: Sükūn-ı fā ile. Be-vezn-i امر [emr]. Ġamda iken bedīhī sürūr ve şādī erişmeye derler. Ve lāġar iken ferbih olmak ve bunlar emṣāli yaramazlıkta iken ḥāl iyiliğe mübeddel olmaya derler. Ebulmaʿānī, beyt:

یک شب از جانان پیام وعدهٔ وصل آمده
افر حاصل شد به جانم کز غمش آزرده بود

(Bir gece sevgiliden kavuşma haberinin sözü geldi. Gamlı gönlümü birdenbire sevindirik tuttu.)

افزار [efzār]: Sükūn-ı fā ve feṯḥ-i zāʾ-i muʿceme ile. Dört maʿnāya gelir.

Evvel, ebzār maʿnāsına ki kemmūn, fülfül, kişnīz ve emṣāli bahārātla saḥḳ edip ṭaʿām üzerine dökerler, ziyāde leẕẕet verir. Ḥakīm Ḥāḳānī, beyt:

افزار ز بس کنند در دیگ
حلوا ز پس آورند بر خوان

(Kazana ot ve baharatı yeterince koyup tatlıyı sonradan sofraya getirirler.)

Ṣānī, ālāt-ı pīşegerān yaʿnī erbāb-ı ṣanāyiʿ ālātı.

Ṣāliş, kefş maʿnāsına ki pāy-efzār derler. Mīr Ḫüsrev, beyt:

همو کلاه سری می دهد به تاجوران
که از کلاه سلاطین به پایش افزارست

(Padişahlara taç veren odur. Sultanların tacından ayağına ayakkabı yapar.)

(106ᵃ) Rābiʿ, bādbān yaʿnī gemi yelkeni. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*.

افسار [efsār]: Sükūn-ı fā ve feṯḥ-i sīn-i mühmele ile. Yular, atın olsun ġayrı olsun. Bahāʾeddīn-i Āmulī, beyt:

هر که نبود سینهٔ او عشق یار
بهر او افسار و پالانی بیار

(Göğsünde sevgilinin aşkı olmayan kimseye yular ve semer getir!)

ʿArabī, beyt:

من فان لم یعشق الوجه الحسن
قدم الرحل الیه والرسن

(Güzel yüze āşık olmadan ölen kimse için semer ve yuları hazırla!)

افسر [efser]: Sükūn-ı fā ve feṯḥ-i sīn-i mühmele ile. İki maʿnāyadır.

Evvel, şāhlara maḫṣūṣ olan tāc-ı muraṣṣaʿ maʿnāsınadır. Şems-i Faḫrī, beyt:

سایهٔ حق جمال دنیی و دین
زینت تخت و زیور افسر

(Allah'ın gölgesi, dinin ve dünyanın yüz güzelliğidir. Tahtın bezeği ve tacın süsüdür.)

Ḥakīm Senāyī, beyt:

بر افسر شاهان جهانم بودی فخر
گر پاردم مرکبش افسار منستی

(Atının kuskunu/eyer kayışı tacım olaydı, dünya padişahlarının süslü tacına hava atardım.)

Ṣānī, افسار [efsār]dan muḫaffeftir.

افسونگر [efsūnger]: Maʿnā-yı terkībi, efsūn edicidir. Ḥīle ve ḫudʿa etmekte istiʿmāl olunur. Mevlānā Hātifī, beyt:

دل اژدهای سیه شد دو نیم
ز تدبیر افسونگران کرد بیم

(Kara yılanın kalbi ikiye bölündü. Büyücüler bu işten korktu.)

افشار [efşār]: Sükūn-ı fā ve feṯḥ-i şīn-i muʿceme ile. Dökücü ve saçıcı maʿnāsınadır. Ekşer terkīb olunmak muʿtāddır. Bedūnu't-terkīb istiʿmāli ḳalīldir. Ḫallāḳu'l-Maʿānī, beyt:

به بحر بوالعجب آیین و کوه راهنشین
به برق آتشبار و به ابر آب افشار

(Şaşılacak düzeni olan denize, yolda oturan dağa, ateş yağdıran şimşeğe ve su saçıcı buluta andolsun!)

Ve ḫalānende maʿnāsına da gelir. Ḥakīm Sūzenī, beyt:

منم کلوک خرافشار و گنگ عالم سوز
حرامزاده و قلاش و رند آدمسوز

(Ben eşek yuları tutan köse ve dünya yakıcı sağırım! Haramzade ve kalenderim, insan yakıcı rindim!)

Ferheng-i Cihāngīrī'de be-maʿnī-i mümid, muʿāvin, refīḳ ve şerīk maʿnālarına. Dahi baʿżı mürekkebātta fāʿil maʿnāsına gelir. Ḥażret-i Mevlānā ḳuddise sirruhu, beyt:

دلم دزد نظر او دزد آن دزد
عجب آن دزد و دزدافشار چونست

(O hırsızın gönül çalıcı bakışı gönlümü çaldı. Acaba o hırsız ve yardımcısı nasıllar!)

Mecmaʿu'l-Fürs'te be-maʿnī-i ریختن [rīḫten] ve خلانیدن [ḫalānīden] meẕkūrdur. Ve baʿżı nüsḫada cullāh destgāhının çukuru maʿnāsına mervīdir. Ve افشردن [efşurden] lafẓından ṣīġa-i emr ve vaṣf-ı terkībī olur.

افشرگر [efşurger]: Sükūn-ı fā vü rāʾ-i mühmele ve żamm-ı şīn-i muʿceme ile. ʿAṣṣār maʿnāsına, yaʿnī sıkıcı, her ne olursa.

افگار [efgār]: Sükūn-ı fā ve feṯḥ-i kāf-ı Fārsī ile. Cerāḥat ve āzurdegī. İnsānda ve ḥayvānda istiʿmāl olunur. *Tuḥfetü'l-Aḥbāb*'da çār-pānın ḫaml-ı ṣiḳlīden arkasında ẓāhir olan cerāḥat ki "yağır" derler. *Terceme-i Meṣādır*'da zemīn-gīr yaʿnī kötürüm ve به جای مانده [be-cāy mānde] yaʿnī yorulmuş maʿnāsına menḳūldür. ʿArabī kāf ile افکار [efkār], endīşe maʿnāsına cemʿ-i فکر [fikr]dir.

اکار [ekkār]: Feṯḥ-i kāf-ı müşeddede ile. Be-maʿnī-i bāġbān. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

اگر [eger]: Ḥarf-i şarṭtır. Ḫᵛāce Ḥāfıẓ, beyt:

اگر آن ترک شیرازی به دست آرد دل ما را
به خال هندویش بخشم سمرقند و بخارا را

(Eğer o Türk güzeli bizim gönlümüzü eğlerse, onun kara benine Semerkant ve Buhara'yı bağışlarım.)

Ve kāf-ı ʿAcemī ile *Ferheng-i Cihāngīrī*'de ʿūd maʿnāsına meẕkūrdur.

الله اکبر [allāhuekber]: Şīrāz nāḥiyesinde bir meşhūr dağ adıdır. Ḫᵛāce Ḥāfıẓ medḥ ettiği āb-ı Rüknābād ki, beyt:

بده ساقی می باقی که در جنت نخواهی یافت
کنار آب رکناباد و گلگشت مصلا را

(Ey sāki! Kalan şarabı da ver! Çünkü cennette Rüknābād ırmağının kıyısıyla Musalla mesiresini bulamayacaksın!)

dediği su, ol dağda bir pınardan çıkıp Rüknābād kenārından cārī olur.

الر [elur]: Żamm-ı lām ile. Memdūdede ẕikri mürūr eden آلر [ālur] maʿnāsınadır ki Ḥalīmī *Baḥru'l-Ġarā'ib*'de ḳaṣr-ı elif'le de cā'izdir diye naḳl etmiştir.

الغار [elġār]: Sükūn-ı lām ve feṯḥ-i ġayn-ı muʿceme ile. Çapmak maʿnāsınadır. Keẕā fī-*Vesīleti'l-Meḳāṣıd*.

الغنجار [elġuncār]: Sükūn-ı lām u nūn, żamm-ı ġayn-ı muʿceme ve feṯḥ-i cīm ile. İki maʿnāya gelir.

Evvel, maḥbūbān nāz ve şīve ile eyledikleri ḫışm ve iʿrāż maʿnāsına. Muḫtārī, beyt:

چو پیر گشتی بیداد گشتی ای نادان
ترش بود پس هفتاد لا شک الغنجار

(Ey cahil! Yaşlandıkça daha da zalim oldun! Kuşkusuz can eriği yetmişten sonra ekşir, yani yetmişinden sonra naz yapman hoş değil!)

Ṣānī, bir nevʿ meyvedir, zerd-ālūya benzer. Lākin rengi yeşil, benefşī, sarı ve kırmızı olur. Ṭuʿmu mayḫoştur. Ona گرده آلو [gurde-ālū], آلو گرده [ālū-gurde] **(106b)** ve خلو گرده [ḫulū-gurde] dahi derler. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*.

انبار [emār]: Fetḥ-i mīm ile. Āhār ki kāġıda ve beze ederler. Keşīr, nişasta ve ḫatmīden dahi ederler. Ve raḳīḳ ḳumāş ardına dahi sürerler.

انبارگیر [emār-gīr] ve انباره گیر [emāre-gīr]: Muḥāsib maʿnāsınadır. Memdūdede meẕkūrdur. Ḳaṣr-ı hemze ile de cā'iz olduğu *Ferheng-i Cihāngīrī*'de masṭūrdur.

امر [emer]: Fetḥ-i mīm ile. Be-vezn-i کمر [kemer]. Ḥakīḳaten ve mecāzen ʿāḳıbet-i kār maʿnāsınadır. Mīr Naẓmī, beyt:

ببندند مردان ز همت کمر
کند هر دم اندیشه در خود امر

(Allah dostları himmet kemerini kuşanırlar. Her zaman işin sonunu düşünürler.)

ʿArabīde "mübālaġa ile telḫ" maʿnāsınadır. Ve sükūn-ı mīm ile امر [emr], yine ʿArabīde ḫüküm, fermān, şuġl ve ʿamel maʿnālarınadır. Fārsīde dahi ol maʿnālar ile istiʿmāl olunur.

انار [enār]: Türkīde nar, ʿArabīde رمان [rummān] dedikleri mīve-i maʿrūfedir. Ve ḫaberde vārid olmuştur: من اكل رمانة انارالله قلبه اربعين يوما[1]. Memdūḥ meyvedir. Ḳurʿān-ı ʿaẓīmu'ş-şān'da فِيهِمَا فَاكِهَةٌ وَنَخْلٌ وَرُمَّانٌ[2] ẕikr olunmuştur. Müfessirīn bu āyet tefsīrinde derler ki: "Fākihe ẕikrinden sonra naḫl ve rummān ẕikr olunmasının ḥikmeti, kimi sā'ir meyvelerden imtiyāz ve tercīḥ içindir". Dediler ki naḫl ve rummān fākihe cinsine dāḫil değildir. Naḫl ki ḫurmādır, ġıdā ḳabīlindendir ve rummān ki enārdır, devā ḳısmındandır. Va'llāhu aʿlem bi-taḥḳīḳati'l-ḥāl.

انبار [enbār]: Sükūn-ı nūn ve fetḥ-i bā'-i muvaḥḥade ile. Dört maʿnāya gelir.

Evvel, be-maʿnī-i pür yaʿnī dolu, memlū maʿnāsına. Ẓahīr-i Fāryābī, beyt:

به یک سخن دهن آرزو فرو بندی
به یک سخا شکم آز را بینباری

(Bir sözle arzunun ağzını kapatırsın. Bir cömertlikle hırsın karnını doyurursun.)

Ṣānī, ḫāne yıkılmak ve dīvār yıkılıp düşmek maʿnāsına. Ḥakīm Senāyī, beyt:

نُه فلک را به کام بگذاریم
پنج و چار و سه را بینباریم

(Dokuz feleği muradınca bırakalım! Beş, dört ve üçü yıkalım!)

Şems-i Ṭıybī, beyt:

زمین کردار با من گر نباشد آسمان خاکی
در انبارم به سیل اشک از بن هفت بنیانش

(Felek bana alçakgönüllülük göstermezse, gözyaşı selimle yedi katını birden kökünden yıkarım.)

1 Hadīs-i şerīf: Yüce Allah, nar yiyenin kalbini kırk gün nurlandırır.

2 Kurān-ı Kerīm, Rahmān 55/68: "İkisinde de türlü türlü meyveler, hurma ve nar vardır".

Ṣāliş, ḫār, ḫāşāk ve sergīn emşāli ki baʿżı köşelerde yığılıp çürüye. Mezrūʿāta ḳuvvet bulmak için dökerler. Der-hicv-i Ḥaydar-ı Kelūc, beyt:

شعر رنگارنگ از طبع کج حیدر کلوج
همچنین سر می زند کز تودهٔ انبار گل

(Hayder-i Kelūc'un eğri yaradılışından renga-renk şiir çıkması, gübre yığınında gül açılması gibidir.)

Rābiʿ, ḥavż maʿnāsına ki آبِ انبار [āb-ı enbār] dahi derler. Ḥażret-i Mevlānā ḳuddise sirruhu, ḳıṭʿa:

مشت گندم که اندرین دامست
هست آن را مدد ز انباری

باغ دنیا که تازه می گردد
آخر آبش بود ز انباری

(Bu tuzaktaki bir avuç buğdaya ambarcıdan yardım vardır. Tazelenen dünya bahçesinin son suyu bir havuzdandır.)

انبر [enbur] ve **انبور** [enbūr]: Kilāhumā sükūn-ı nūn ve żamm-ı bāʾ-i muvaḥḥade ile. Kısaç ki ʿArabīde کلبتین [kelbetīn] derler. Ebulmaʿānī, der-hicv-i yekī gufte, beyt:

دهن کوره گویا طعام آهنست
دو انگشت او همچو انبر شده

(Sanki ağzı ateş/körük, yemek de demir! İki parmağı tıpkı kerpeten!)

انبیر [enbīr]: Sükūn-ı nūn, kesr-i bāʾ-i muvaḥḥade ve yā-yı sākine ile. İki maʿnāyadır.

Evvel, *Mecmaʿu'l-Fürs*'te gül-i ter ve gül-i ḫuşk. Bu maʿnāca aždāddan olur.

Ṣānī, be-maʿnī-i پر کردن [pur kerden], yaʿnī doldurmak.

انجار [encār]: Sükūn-ı nūn ve feṯḥ-i cīm ile. Bir vilāyet ismidir ki Ḫüsrev-i Pervīz, Şīrīn ile onun şehrinde eyyām-ı şitāda ve yaylakta eyyām-ı ṣayfta oturup ʿayş u ʿişret ederler idi.

انجیر [encīr]: Sükūn-ı nūn u yā-yı taḥtānī ve kesr-i cīm ile. Üç maʿnāyadır.

Evvel, maʿrūf meyvedir. ʿArabīde تین [tīn] derler.

Ṣānī, *Ferheng-i Cihāngīrī*'de sūrāḫ-ı maḳʿad maʿnāsınadır. Ebulʿalá Ṣūşterī, beyt:

ای کیر من ای کیر تو انجیرِ که داری
سرگین خوری و قی کنی و پاک نداری

(Ey benim kīrim! Kimin encīrine sahipsin? Gübre yiyip kusuyor ve temizlenmiyorsun!)

Ve انجیردن [encīrden], سوراخ کردن [sūrāḫ kerden] maʿnāsına da menḳūldür.

Ṣāliş, bir ırmak adıdır, vilāyet-i Herāt'ta Bāġ-ı Zāġān arasından geçer. Ona انجیل [encīl] dahi derler. Zebān-ı Yūnānīde ḥasede "encīr" derler.

اندایشگر [endāyişger]: کهگل کننده [kihgil-kunende], yaʿnī sıva için samanlı balçık edici. Murād, sıvayıcı demektir. **(107ᵃ)** Mīr Naẓmī, der-meẕemmet-i yekī, beyt:

چو تخمیر نجس ترکیب او را
بکرد اندایشگر ترتیب او را

(Onun terkibi pislikle yoğrulduğu için, tertibini de sıvacı yaptı.)

اندر [ender]: Sükūn-ı nūn ile. Üç maʿnāyadır.

Evvel, bir kelimedir "üvey" maʿnāsına. Yaʿnī üvey babaya پدرندر [pederender] ve üvey anaya مادرندر [māderender] ve keẕālik. Birāder ve ḫᵛāherde dahi böyledir. Şems-i

Faḫrī, beyt:

در مظالم به نزد معدلتش
چه قریب و چه خویش خود چه اندر

(Onun adaleti katında zulüm, ne hısım akraba ne de üvey olabilir!)

Ṣānī, derūn maʿnāsına ki اندرون [enderūn] lafẓı bundandır. Meṣelā اندرِ خانه [ender-i ḫāne] derler, der-derūn-ı ḫāne demektir. Mevlānā Cāmī, beyt:

چو ماه نخشب اندر چاه نخشب
سه روز آن ماه در چَه بود تا شب

(O ay üç gün boyunca gece gündüz, Nahşep kuyusu içindeki Nahşep ayı gibi kuyudaydı.)

Ḥażret-i Yūsuf ʿalá-nebiyyinā ve ʿaleyhi's-selām ḥikāyesindedir.

Ṣāliş, ʿArabīde olan فی [fī] maʿnāsınadır. Şeyḫ Saʿdī *Gülistān*'da و به شکر اندرش مزید نعمت[1] dediği bu maʿnāyadır. Bu maʿnāda lafẓ-ı در [der] ile birbirine ḳā'im olurlar. Ammā ḳāʿide oldur ki taḥsīn-i lafẓ için olan ḥarf-i bā'yı cemʿ etmek murād olunsa bir terkībde bā taḳdīm olunur. Meṣelā بر یخ درست [ber-yaḫ derest] gibi. Ve به دریا در منافع [be-deryā der-menāfiʿ] gibi. Ve به شکر اندرش [be-şukr endereş] gibi. Müteḳaddimīn eşʿārlarında çok vāḳiʿ olur. Ammā müteʾaḫḫirīn ikisinin cemʿinde nevʿ-i şiḳlet olduğundan ʿayb ʿadd ederler ve cemʿ etmezler.

اندرخور [ender-ḫor]: اندرخورد [ender-ḫord]-ı merḳūm maʿnāsınadır. Sezāvār ve lāyıḳ maʿnāsına. Ḥakīm Senāyī, beyt:

مر زنانست جامه اندرخور
حیدر و مرد جوشن اندرخور

(Elbise, kadına yakışır. Yiğide yakışan zırhtır.)

1 Allah'ın şükründe olmak nimeti arttırır.

اندشمار [endişmār]: Sükūn-ı nūn u şīn-i muʿceme ve kesr-i dāl ile. Āşikāren ṣadā ve cehr ile nesne okumak. Keẕā fī-*Vesīleti'l-Meḳāṣıd*.

انگار [engār]: Sükūn-ı nūn ve feṯḥ-i kāf-ı Fārsī ile. پندارنده [pindārende] ve تصور کننده [taṣavvur-kunende], yaʿnī sanıcı ve taṣavvur edici. Bu maʿnāda ṣīġa-i emr de olur. Şeyḫ ʿÖmer Ḫayyām, beyt:

چون عاقبت کار فنا خواهد بود
انگار که نیستی چو هستی خوش باش

(Mademki işin sonunda yok olmak/ölmek var, yoksun var sayıp varken keyfine bak!)

Nüsḫa-i Mīrzā İbrāhīm'de taṣavvur maʿnāsınadır. Ve kesr-i hemze ile انگار ingār), nigārende yaʿnī naḳḳāş maʿnāsınadır.

انگدار [engdār]: Sükūn-ı nūn u kāf-ı Fārsī ile. Ḳaṣnıya müşābih bir ağaç ṣamġıdır. Taʿrīb olunup انجدار [encdār] dediler. Kerīh rāyiḥası vardır.

انگشتر [enguşter]: Yüzük maʿnāsına, mühr olsun ġayrı olsun her ne ki küçük parmağa takılır ona derler. Muḥammed Ḳulı Selīm, beyt:

جهان به زیر نگین تو باد چو انگشتر
کند به چشم حسود تو روزگار انگشت

(Dünya mühür gibi senin yüzüğünün altında olsun! Felek senin düşmanının gözüne parmak soksun!)

انگشتِ تر [enguşt-i ter]: Orta parmak demektir. Türkīde yüzük dediklerinin aṣlı "üzük"tür. Nitekim Mīr ʿAlī Şīr demiştir, beyt:

Ḫātem-i laʿliŋ eger aġzımġa yitse tişlegüm
Mühr iterde mūm yapuşḳan kibi basḳaç üzük

(Mühür vururken yüzüğün üzerine mum yapışması gibi, lal dudağın yüzüğü ağzıma değerse onu dişleyeceğim.)

انگور [engūr]: Tāze üzüm. ʿArabīde عنب [ʿineb] derler kesr-i ʿayın ve feṯḥ-i nūn ile. Ṭālib-i Āmulī, beyt:

شراب کهنهٔ ما شیره گشت از واژگون بختی
اگر زینسان بماند هفته ای انگور می گردد

(Bizim eski şarabımız kör talih yüzünden şıraya döndü. Eğer bu şekilde kalırsa bir haftada üzüm olacak.)

Ṣaḥīḥ şarāba şarāb-ı engūrī dedikleri, tāze üzümden ġayrıdan dahi şarāb olur lākin üzümden olan cümleden aʿlā olur.

اوار [evār]: Üç maʿnāya gelir.

Evvel, defter-i ḥisāb.

Ṣānī, dīvānḫāne.

Ṣāliş, rīze-i āhen. Bu üç maʿnāda اواره [evāre] dahi denilir. Tafṣīli maḥallinde ẕikr olunur inşāʾallāhu teʿālá.

اوبار [evbār]: Sükūn-ı vāv ve feṯḥ-i bāʾ-i muvaḥḥade ile. Birkaç maʿnāya gelir.

Evvel, yutmak, ibtilāʿ maʿnāsınadır. *Şerefnāme*'de masṭūrdur. Ḥakīm Ḫāḳānī, musammaṭ:

آن روح دوزخ بار بین حور زبانی سار بین
بحر نهنگ اوبار بین آهنگ اعدا داشته

(O cehennem yüklü ruha bak! O zebani başlı huriye bak! Timsah yutan denize bak! Hepsi senin düşmanlarına niyetlenmiş.)

Bu maʿnāyı müʾeyyid, Şems-i Faḫrī, beyt:

زهی ز لطف تو یک شمه خضر جان پرور
خهی ز قهر تو رمزی نهنگ مرگ اوبار

(Can bağışlayıcı Hızır senin lutfundan bir kokudur, aferin! Ölüm yutan timsah senin kahrından bir işarettir, aferin!)

(107ᵇ) *Müʾeyyidü'l-Fużalā*'da اوبار خانه ای باشد و چیزی که جانور زنده را فرو برد چون ماهی و زهر مهلک و آتش غالب[1]. Ve dahi emirdir "yut!" maʿnāsına. Ve bırakmaya da emir olur. Ammā *Edātu'l-Fużalā*'da ancak "ḫāne" maʿnāsına rivāyet olunmuştur. Ve انباشتن [enbāşten] ve اوباریدن [evbārīden] lafẓlarından ṣīġa-i emr ve vaṣf-ı terkībī olur.

اودر [evder]: Sükūn-ı vāv ve feṯḥ-i dāl-ı mühmele ile. *Ferheng-i Cihāngīrī*'de birāder-i peder ki ʿArabīde عم [ʿamm] derler.

اوزار [evzār]: Sükūn-ı vāv ve feṯḥ-i zāʾ-i muʿceme ile. Dört maʿnāyadır.

Evvel, gemi yelkeni.
Ṣānī, dest-efzār yaʿnī erbāb-ı ṣanāyiʿ ālātı.

Ṣāliş, kefş.

Rābiʿ, baʿżı edviye-i ḥārre ki döğüp, ince eleyip ṭaʿāma korlar. Ona ابزار [ebzār] ve افزار [efzār] dahi derler. Ammā dest-efzār maʿnāsında ʿArabī ile müşterektir. Zīrā ālāt-ı ehl-i ṣanāyiʿe اوزار [evzār] derler.

اوزر [evzer]: Sükūn-ı vāv ve feṯḥ-i zāʾ-i muʿceme ile. Müşterī yıldızının bir adıdır ki برجیس [bercīs] dahi derler. Mīr Naẓmī, beyt:

نیک بختی تاج دولت بر سرش
بوده از شش طارم اوزر همسرش

(İyi talihlilik onun başındaki devlet tacıdır. Utārit altıncı kat gökten yoldaşıdır.)

اوغر [evġar]: Sükūn-ı vāv ve feṯḥ-i ġayn-ı muʿceme ile. İki maʿnāyadır.

1 Evbār, bir ev demektir. Ayrıca balık, öldürücü zehir ve şiddetli ateş gibi bir canlıyı yutan şeye derler.

Evvel, mecmaʿ-ı kibār ve maḥfil-i eşrāf.

Ṣānī, rūzgārı vāfir olan yere derler. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*.

اوگار [evgār]: Sükūn-ı vāv ve feṯḥ-i kāf-ı Fārsī ile. *Mecmaʿu'l-Fürs*'te ser-güẕeşt ṣāḥibi ki Türkīde "bunlu" derler. Ve dahi mest-i lāyaʿḳıl ve افگار [efgār]-ı merḳūm maʿnālarıyla müterādiftir. Reşīdeddīn-i Vaṭvāṭ, beyt:

هم به جان خسته هم به تن رنجور
هم به خون غرقه هم ز غم اوگار

(Hem canı yaralı hem de bedeni hasta! Hem kana boğulmuş hem de gam yüzünden bunalmış!)

اوگر [evgir]: Sükūn-ı vāv ve kesr-i kāf-ı ʿAcemī ile. Ḫurmā līfinden bükülmüş resen ki cullāh ve ġayrılar kullanırlar.

اونار [evnār]: Sükūn-ı vāv ve feṯḥ-i nūn ile. Be-maʿnī-i خسیدن [ḫusbīden], yaʿnī yatmak.

اول عنصر [evvel ʿunṣur]: Yaʿnī ḫāk. Keẕā fi'l-*Maḥmūdī*.

اهوار [ehvār]: Sükūn-ı hā ve feṯḥ-i vāv ile. Vālih ve ḥayrān maʿnāsına. Mevlānā Sübḥānī, rubāʿī:

در راه خدا مگو که رهوار بماند
بگذشت و ازو بس دُرِ شهوار بماند
حق جو حق دید خلق حیران بماندند
شط رفت به بحر جود و اهوار بماند

(Allah yolunda hızlı giden kalır deme! Geçti ve ondan parlak büyük inci kaldı. Allah'ı isteyen Allah'ı gördü, halk hayran kaldı. Irmak denize karışıp hayran kaldı.)

اهمر [ehmer]: Sükūn-ı hā ve feṯḥ-i mīm ile. Seg mānendi bir cānverdir. Selāṭīn-i māżiyyeden birinin zamānında ẓuhūr etti. Derler ki ondan aḳdem vücūdu ʿadīm idi. Baʿdehu şuḏāla da isim oldu. Keẕā fī-*Mecmaʿi'l-Fürs*.

اهور [ehver]: Sükūn-ı hā ve feṯḥ-i vāv ile. İki maʿnāya gelir.

Evvel, *Ferheng-i Cihāngīrī*'de maʿşūḳ ve maḥbūb maʿnāsınadır. Üstād Menūçehrī, ḳıṭʿa:

بزی همچنین سالهای دراز
دنان و دمان و چمان و چران

دو گوشت همیشه سوی گنجگاو
دو چشمت همیشه سوی اهوران

(Uzun yıllar böyle mutlu, coşkulu ve eğlenceli yaşa! İki kulağın hep Cem'in hazinesinde, iki gözün hep güzellerden yana olsun!)

Ḥakīm Ḫāḳānī, beyt:

در جنت مجلست چراگاه
آهو حرکات اهوران را

(Senin cennet gibi meclisin, ceylan yaradılışlı güzellerin otlağıdır.)

Mecmaʿu'l-Fürs'te bir şehrin ismidir. Cümle-i ḫavāṣındandır ki bir kimesne onda iḳāmet eylese dünyāya ḥırṣı ziyāde, ḫasīs ve baḫīl olur.

ایار [eyār]: Sāl-i Rūmiyān'da āḫir bahār ayıdır. Yūnānī "Mayıs" derler. Şeyḫ Saʿdī, beyt:

این هنوز اول آذار جهان افروزست
باش تا خیمه زند دولت نیسان و ایار

(Şu an henüz dünyayı aydınlatan/ısıtan Mart ayının başları. Nisan ve Mayıs aylarının devleti otağ kurana dek bekle!)

ایدر [eyder]: Sükūn-ı yā-yı taḥtānī ve feṯḥ-i dāl-ı mühmele ile. Be-maʿnī-i اینجا [īncā] yaʿnī "bunda" demek maʿnāsına. Seyyid Ḥasan-ı Ġaznevī, beyt:

ناورده ای برون چو منی در هزار سال
اینک تو ایدری فلکا و من ایدرم

(Ey felek! Bin yıl boyunca benim gibisini çıkarmadın! İşte sen burdasın ben burdayım!)

Bu maʿnāyı müʾeyyid, Ḥakīm Esedī, beyt:

درنگ آور ایدر بزی بی نیاز
بود که آید آن بخت برگشته باز

(Burda direnip kimseye el açmadan yaşa! Belki kötü talihin iyiye döner.)

ایوار [eyvār]: Sükūn-ı yā-yı taḥtānī ve feṯḥ-i vāv ile. Müsāfir gece yola gitmek. Gündüz gitmeye شبگیر [şeb-gīr] derler. Mevlānā Hātifī, beyt:

شب و روز از رفتن بی درنگ
ز شبگیر و ایوارش آید به تنگ **(108ª)**

(Gece ve gündüz, onun gece gündüz hiç durmaksızın yürümesinden bunalır.)

مع الزاء المعجمه
[maʿa'z-zā'i'l-muʿceme]

ابخاز [abḫāz]: Sükūn-ı bāʾ-i muvaḥḥade ve feṯḥ-i ḫāʾ-i muʿceme ile. Bir vilāyet ismidir. Ekşer ḫalḳı muġān u tersā ve ẓulm ü cevrle meşhūrdur. Ḥakīm Ḫāḳānī, beyt:

درِ ابخازیان اینک گشاده
حریم رومیان اینک مهیا

(Abhazların kapısı işte açılmış! Rūmīlerin haremi işte hazır!)

ابراز [ebrāz]: Sükūn-ı bāʾ-i muvaḥḥade ve feṯḥ-i rā ile. افزار [efzār] u اوزار [evzār]-ı merḳūm gibi. Bahārātı döğüp, nerm edip, bir ẓarf içinde ḥıfẓ edip ṭaʿām tenāvülünde üzerine dökerler. Keẕā fī-*Mecmaʿi'l-Fürs*.

ابرز [ebrez]: Sükūn-ı bāʾ-i muvaḥḥade ve feṯḥ-i rāʾ-i mühmele ile. Hemedān ülkesinde bir dağ nāmıdır.

اپرویز [epervīz]: Feṯḥ-i bāʾ-i Fārsī, sükūn-ı rāʾ-i mühmele vü yā-yı taḥtānī ve kesr-i vāv ile. پرویز [pervīz] ile maʿnāda müterādiftir. Bābu'l-bā maʿa'z-zā'da ẕikri tafṣīl olunur inşāʾallāhu teʿālá.

ابیز [ebīz]: Kesr-i bāʾ-i muvaḥḥade ve sükūn-ı yā-yı taḥtānī ile. Şerāre-i āteş maʿnāsınadır. Mīr Müncīk, beyt:

هست آهم ز آتش دوزخ ابیز
ناله ای از من ز تندر صد ازیز

(Āhım, cehennem ateşinden bir kıvılcımdır. Benim bir çığlığım, yüz gökgürültüsü gücündedir.)

اتسز [atsız]: Sükūn-ı tā'-i müşennāt ve kesr-i sīn-i mühmele ile. Nām-ı pādişāh-ı Ḫᵛārezm'dir ki memdūḥ-ı Reşīd-i Vaṭvāṭ'tır. ʿAllāme-i Zemaḫşerī dahi onun zamānında re'īsü'l-ʿulemā idi. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

اخترِ سر سبز [aḫter-i ser-sebz]: Yaʿnī sitāre-i saʿd ve fāl-ı saʿd maʿnāsınadır. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

اخکوز [aḫkūz]: Sükūn-ı ḫā'-i muʿceme ve żamm-ı kāf ile. Bādām çağlası ve nā-puḫte ḫurmā.

اردپوز [erdpūz]: Sükūn-ı rā'-i mühmele vü dāl-ı mevḳūf ve żamm-ı bā'-i Fārsī ile. Elvāndan fıstıḳī renge derler. Mīr Naẓmī, beyt:

بپوشند خوبان در روز نوروز
همه جامه ها سبز و سرخ در اردپوز

(Güzeller nevruz gününde yeşil, kırmızı ve fıstıki renk giysiler giyer.)

ارز [erz]: Sükūn-ı rā'-i mühmele ile. Dört maʿnāya gelir.

Evvel, cāh ve mertebe maʿnāsına. Ḥakīm Firdevsī, beyt:

بسنده کند زین جهان مرز خویش
بداند مگر پایه و ارز خویش

(Bu dünyada kendi sınırını çizsin! Böylece kendi makam ve mertebesini bilsin!)

Bu maʿnāya, Muḫtārī, beyt:

مروت تو مرا گر به ارز من بخرد
مگر به روی زمین زر دهد به جای گیا

(Senin mürüvvetin beni değerimce satın alacaksa, yeryüzünde ot yerine altın bitmeli.)

Ṣānī, ḳadr ve ḳıymet maʿnāsına. Şeyḫ Evḥadī, beyt:

بردباری کن قناعت ورز
تا به دلها قبول یابی و ارز

(Gönüllerde kabul görüp kıymetin bilinsin istiyorsan sabırlı ol, kanaat et!)

Ḥakīm Zeccācī, beyt:

شهنشاه برگشت از راه مرز
به همدان بیاید بیفزود ارز

(Padişahlar padişahı sınır yolundan geri döndü. Hemedan'a gelip oranın değerini arttırdı.)

Ṣāliş, muʿīn maʿnāsına. Ebulmaʿānī, beyt:

صرف کردم در ره غم هرچه هستی داردم
بی سر و سامان بماندم ارز در حالم نبود

(Neyim varsa gam yolunda harcadım, elde avuçta bir şeyim kalmadı. Halime yardım edecek kimse de yok.)

Rābiʿ, bir nesneye mālik maʿnāsına. Ebulmaʿānī, beyt:

کرده آماده دلم بهر نثار مقدمش
دُر اشک چشم را چندانکه بی ارزی شدم

(Gönlüm bir değeri olmamasına rağmen bastığın yere saçmak üzere gözyaşı incisi hazırlamış.)

ارزیز [erzīz]: Sükūn-ı rā'-i mühmele vü yā-yı taḥtānī ve kesr-i zā'-i muʿceme ile. Maʿādinden kalaydır ki cemīʿ-i filizzāttan ḫafîftir. Nitekim şeyḫu'r-re'īs İbn Sīnā iki beyitte evzān-ı maʿādini beyān etmiştir. Ḳıṭʿa:

نه فلز مستوی الحجم را چون برکشی
اختلاف وزن دارد هر یکی بی اشتباه

زر لگن زیبق الم اسرب دهن ارزیز حل
فضه ند آهن یکی مس و شبه مه صُفر ماه

(Aynı hacimdeki dokuz çeliği nasıl kaldıracaksın? Kuşkusuz her birinin ağırlıkları farklıdır: Altın, leğen; civa, elem; kurşun, dehen; kalay, hal; gümüş, nid; demir, yekī mis; kehribar, meh; tunç māh.)

Bu ḥisāb üzre "erzīz, ḥal" dediği otuz sekiz olur.

ارنواز [ernevāz]: Cemşīd Şāh'ın hemşīresi nāmıdır ki Ḍaḥḥāḳ tezvīc etmiştir. Ḥakīm Firdevsī, beyt:

در ایوان شاهی شب دیر باز
به خواب اندرون بود با ارنواز

(Dahhāk gecenin bir yarısı, sarayında Ernevāz'la uyuyordu.)

ارنیبز [ernībiz]: Sükūn-ı rā'-i mühmele, kesr-i nūn, yā-yı sākine, ba'dehu bā'-i meksūre ile. Tarḫūn dedikleri sebzedir. Toḫumu olduğundan çūbun dikerler biter.

ازیز [ezīz]: Kesr-i zā'-i mu'ceme ve sükūn-ı yā-yı taḥtānī ile. Bāng ve nāle ma'nāsına. Ḥażret-i Mevlānā ḳuddise sirruhu, meşnevī:

کرد با او یک بهانه دلپذیر
که شدستم زین کنیزک من نفیر

زین سبب کز غیرت و رشک کنیز
مادر و فرزند دارد صد ازیز

مادر و فرزندها بس حقهاست
اونه درخورد و چنین جور و جفاست **(108b)**

(Ona kabul edilebilir bir bahane sunarak dedi ki: "Bu cariyeden hoşlanmadım, çünkü bu cariyeyi kıskanan eşim ve çocuğum ağlayıp inliyor. Eşimin ve çocuklarımın üzerimde hakları var, onlara böyle bir kötülük yapmam yakışık almaz".)

اسب انگیز [esb-engīz]: İki ma'nāyadır.

Evvel, mihmāz ki mihmīz dahi derler. Ucu tekerlekli demirdir, çizme ökçesine mıḫlanmış. Atı onunla sürerler.

Ṣānī, ṣīġa-i ism-i fā'ildir, esb-engīzende ma'nāsına. Ve ṣīġa-i emr de olur "at kopar!" ma'nāsına.

اسب تاز [esb tāz/esbtāz]: Sükūn-ı sīn ü bā ve feṯḥ-i tā'-i müşennāt ile. İki ma'nāyadır.

Evvel, ṣīġa-i emrdir, "at seğirttir!" ma'nāsına.

Ṣānī, şühūr-ı Melikī'nin on sekizinci günü ismidir. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*.

افراز [efrāz]:Sükūn-ı fā ve feṯḥ-i rā'-i mühmele ile. On iki ma'nāya gelir.

Evvel, be-ma'nī-i bālā ya'nī yukarı ki muḳābili نشیب [nişīb]dir. فراز [firāz] dahi denilir. Üstād Lebībī, beyt:

ز بس رفعتش شاهباز خرد
نیارد بر افراز بر پر برد

(Akıl doğanı o derece yükseldi ki bundan yukarıya kanatlanması mümkün değil.)

Ṣānī, bülend ma'nāsınadır. Bu ma'nāda gāh ism-i fā'il olur ve gāh ṣīġa-i emr isti'māl olunur. Ebū 'Āṣım, beyt:

ای در همه علمها سرافراز
دائم ز جهانیان سر افراز

(Ey bütün ilimlerde baş tacı olan! Daima dünya halkından yüksekte ol!)

Ṣāliş, minber ma'nāsına. Ḥakīm Zeccācī, beyt:

خطیبان پس از نام پاک امام
بر افراز ازین شاه بردند نام

(Hatipler minberde İmam'ın mübarek adından sonra padişahın adını okudular.)

Rābi', be-ma'nī-i cem'. Seyf-i İsferengī, beyt:

روح اقسام شادمانی را
از پی بزم تو کند افراز

(Ruh, mutluluk sebeplerini senin meclisinden sonra bir araya getirir.)

Ḫāmis, *Ferheng-i Cihāngīrī*'de be-maʿnī-i beste.

Sādis, be-maʿnī-i nezdīk. Bu iki maʿnāya, Mīr Naẓmī, beyt:

آمد افراز برِ شاه دلیر
بوده افراز میان را شمشیر

(Belinde kılıç, cesur padişahın yanına geldi.)

Sābiʿ, be-maʿnī-i güşāde ve pehn.

Ṣāmin, be-maʿnī-i pīş.

Tāsiʿ, be-maʿnī-i ازین باد [ez-īn bād].

ʿĀşir, be-maʿnī-i nişīb. Bu maʿnāca aždāddan olur.

Ḫādī ʿaşer, ser-keş.

Ṣānī ʿaşer, ḫarze. Bu maʿānī *Ferheng-i Cihāngīrī*'den menḳūldür.

افروز [efrūz]: افروختن [efrūḫten] lafẓından ṣīġa-i emr ve vaṣf-ı terkībīdir عالم افروز [ʿālem-efrūz], مجلس افروز [meclis-efrūz] ve دل افروز [dil-efrūz] gibi. Ebū ʿĀṣım, beyt:

ای روی تو ماه مجلس افروز
بنشین چو ماه مجلس افروز

(Ey yüzü meclisi aydınlatan ay! Ay gibi oturup meclisi aydınlat!)

البرز [elburz]: Sükūn-ı lām u rā ve żamm-ı bā'-i muvaḥḥade ile. Bir meşhūr dağ adıdır. Ġāyet ʿālī ve ʿaẓīm olduğundan ʿaẓīm nesnelere miṣāl īrād ederler. Nitekim Mevlānā Hātifī, *Timurnāme*'de leşger vaṣfında, beyt:

ز دریا گذر کرد البرز کوه
درآمد به سرحد ایران شکوه

(Elburz dağına denizden geçti. Bütün görkemiyle İran sınırına geldi.)

Ferheng-i Cihāngīrī'de bir pehlivān-ı Īranī nāmıdır.

الدگز [eldigiz] ve **ایلدگز** [ildigiz]: Kilāhumā bi-sükūni'l-lām ve kesri'd-dāl. Bir maʿrūf ve meşhūr pādişāh ismidir.

الکز [elkez]: Sükūn-ı lām ve feṯḥ-i kāf ile. Kec-zebān yaʿnī peltek. ʿArabīde الکن [el-ken] derler. Mīr Naẓmī, beyt:

مگو در سخن الکزست آن جوان
نخواهد رود هیچ حرف از دهان

(O genç güzel peltek konuşuyor deme! Hiçbir kelime ağzından çıkmak istemiyor.)

انباز [enbāz]: Ortak. ʿArabīde شریک [şerīk] maʿnāsına. Mīr Naẓmī, der-tevḥīd, beyt:

اوست در قدرت به صنعش بی نظیر
نیست انباز و وکیل و هم وزیر

(O, yaratma kudretinde benzersizdir. Ortağı, vekili ve veziri yoktur.)

انداز [endāz]: Beş maʿnāya gelir.

Evvel, انداختن [endāḫten] lafẓından ṣīġa-i emrdir. Ḥakīm Şifāyī, beyt:

آهسته صبا دست در آن پیرهن انداز
یک گل ز گریبانش بدزد و به من انداز

(Ey tan yeli! Elini o gömleğe yumuşakça dokundur, yakasından bir gül çalıp bana getir!)

Ṣānī, vaṣf-ı terkībī olur be-maʿnī-i rind-i mey-ḫᵛār ve mest-i evgār.

Ṣāliṣ, ḳaṣd maʿnāsına. Bu iki maʿnāya tertīb üzre, ʿAbdurrezzāḳ-ı Kāşī, beyt:

باز ابرو کرد بالا تُرک تیر انداز من
عالمی را کشت و دارد این زمان انداز من

(Benim ok atıcı Türk güzelim yine kaşlarını çatıp eziyete başladı. Herkesi öldürdü, şimdi sıra bana geldi.)

Ḳaṣd maʿnāsına, Seyfī-i Buḫārī, beyt:

گر مرغ سازند از گلم بر بامش افتم از هوا
خواهم شد آخر صید او می دانم از انداز خود

(Çamurumdan bir kuş yapsalar, havalanıp onun çatısına konarım. Sonunda ona av olacağımı kendi maksadımdan bilirim.)

Rābiʿ, taḫmīn eylemek. Mevlānā Hātifī, beyt:

شدند آن هزبران آهوشکار
بر انداز آهو بر آهو سوار

(O ceylan avlayıcı aslanlar, ceylan avlamak niyetiyle ceylana/ata bindiler.)

Ḫāmis, be-maʿnī-i ḳıyās. Üstād Ferruḫī, beyt:

جاودان شاد زیاد آن ملک کامروا
لشگرش بی عدد و مملکتش بی انداز

(O padişah, muradını sürüp çok yaşasın! Sayısız askeri var, ülkesinin sınırları hadde hesaba gelmiyor.)

اندرز [enderz]: Sükūn-ı nūn **(109ᵃ)** u rā vü feṯḥ-i dāl-ı mühmeleteyn ile. İki maʿnāyadır.

Evvel, vaṣiyyet maʿnāsına. Ḥakīm Senāyī, beyt:

همه اندرز من به تو اینست
که تو طفلی و خانه رنگینست

(Sana vasiyetim hep budur. Zira sen çocuksun, dünya da aldatıcı.)

Ṣānī, naṣīḥat maʿnāsına. Ḥakīm Ḫāḳānī, beyt:

مرا طبیب دل اندرزگونه ای کردست
کزین سواد بترس از حوادث سودا

(Gönül doktoru bana öğüt verircesine şunu karaladı: Sevda olaylarından kork!)

Rāʾ-i mühmelenin żammı ile (اندرُز enderuz) dahi mervīdir.

اندروز [enderūz]: Sükūn-ı nūn ve feṯḥ-i dāl u żamm-ı rāʾ-i mühmeleteyn ile. Çārsū, bāzār ve beyʿ u şirāya maḫṣūṣ olan mevżiʿ ve mekān maʿnāsına. Mīr Naẓmī, beyt:

چه سودست شد شعر من دلفروز
به نیم جو نخرد هیچ کس اندروز

(Şiirimin gönül yakıcı olmasından ne fayda! Çarşıda bir habbeye bile almazlar!)

اندز [endez]: Sükūn-ı nūn ve feṯḥ-i dāl-ı mühmele ile. انداز [endāz] lafẓından iḫtiṣār olunmuştur. Ḳaṣd ve taḫmīn maʿnālarına. Keẕā fī-*Mecmaʿi'l-Fürs*.

اندوز [endūz]: اندوختن [endūḫten] ve اندوزیدن [endūzīden] lafẓlarından ṣīġa-i emr ve vaṣf-ı terkībīdir غم اندوز [ġam-endūz] ve زر اندوز [zer-endūz] gibi. Ve dahi "cemʿ edici" maʿnāsına olur. Mīr Ḫüsrev, beyt:

نقد بقا را عمل اندوز کن
قیمت فردای خود امروز کن

(Beka parası için amel biriktir! Şimdiden yarınını kıymetli kıl!)

Ve cemʿ etmek maʿnāsına maṣdar istiʿmāl olunur. Bedreddīn-i Kāşī, beyt:

گنجها گیر و سائلان را بخش
دوست اندوز و دشمنان را سوز

(Hazineler alıp fakirlere bağışla! Dost biriktir, düşmanları yak!)

انگاز [engāz]: Sükūn-ı nūn ve feṯḥ-i kāf-ı ʿAcemī ile. *Ferheng-i Cihāngīrī*'de erbāb-ı ṣanāyiʿ ālātıdır.

انگز [engez]: Sükūn-ı nūn ve feṯḥ-i kāf-ı ʿAcemī ile. Demir bel ki onunla zemīn hemvār ederler. Keẕā *fi'l-Mecmaʿ*. Ammā

nüsḫa-i Mīrzā İbrāhīm'de żamm-ı kāf ile (انگُز enguz) mervīdir. *Mü'eyyidü'l-Fużalâ*'da ol demirdir ki onunla fîli yürütürler. Ebulferec-i Rūnī, beyt:

چو طورست پیل و چو موسی مهاوت
به جای عصا انگز مار پیکر

(Fil/pulluk Tur dağı ve filci/çiftçi Hz. Musa'dır. Yılan görünümlü demir bel de asadır.)

İsti'āre ṭarīḳıyla ālet-i recula da derler. Nitekim bu beyitten mefhūmdur. Beyt:

حبذا مهزر قلق پرداز
مرحبا انگز بزرگ و دراز

(Merhaba sıkıntıya son verici! Merhaba büyük ve uzun engez!)

Zā'-i Fārsī ile (انگژ engej) de rivāyet olunmuştur.

انگیز [engīz]: Taḥrīk ma'nāsına. Ṣīġa-i emr ve vaṣf-ı terkībīdir. Üstād Daḳīḳī, beyt:

آن که می کشت مرا غمزهٔ خونریز تو بود
گرچه او کشت ولیکن همه انگیز او بود

(Bizi öldüren kan dökücü kıyabakışın idi. Gerçi öldüren oydu ama herkes onu kışkırttı.)

Ve dahi ḥüsn ve leṭāfet ma'nāsına. Mīr Ḫüsrev, beyt:

هر چند که آن رخ گل انگیز نشاند
ما را بر آتش آغاز و تیز نشاند

(O yanak ne zaman güzellik gülü açsa, bizim ateşimizin yanıp alevlenmesi bir olur.)

Ve dahi ḳaṣd ve 'azīmet ma'nāsına. Riyāżī-i Semerḳandī, beyt:

وه که باز آن سنگ دل عاشق کُشی انگیز کرد
چرخ تیغ غمزهٔ او را به خونم تیز کرد

(Eyvah! O taş kalpli yine āşık öldürmeye niyetlendi. Felek, onun kıyabakışı kılıcını benim kanımla keskinleştirdi.)

انز [enez]: Feṭḥ-i nūn ile. Be-vezn-i چرز [çerez]. *Ferheng-i Cihāngīrī*'de bed ve zişt ma'nāsına. Muḥteşem-i Kāşī, beyt:

تو درگشت با چهرهٔ گل اناری
ز پی عاشقانِ انز گله گله

(Sen gül yanağınla bir nar fidanı olmadasın. Kötü ve çirkin āşıklar peşinden sürü sürü geliyor.)

Ve sükūn-ı nūn ile (انز enz) be-vezn-i کنز [kenz], mercimek ma'nāsınadır. Mīr Naẓmī, beyt:

هر که شود قانع بلغور و انز
می شود او مالک بی رنج کنز

(Bulgur ve mercimeğe kanaat eden kişi, sıkıntı çekmeden hazine sahibi olur.)

اوراز [evrāz]: افراز [efrāz]-ı merḳūmun cemī' ma'nālarıyla müterādiftir. Keẕā fī-*Mecma'i'l-Fürs*.

اهواز [ehvāz]: Baṣra şehrine ḳarīb bir şehir ismidir. Rivāyet olunur ki bir kimesne ol şehirde bir sene muḳīm olsa 'aḳlı muḫtel olur. Ḥālen vīrān olmuştur. Ḥakīm Sūzenī, beyt:

نه دیر مانده که تا پیش تو خراج آرند
ز مصر و کوفه و بغداد و بصره و اهواز

(Mısır, Kūfe, Bağdat, Basra ve Ehvāz'dan senin huzuruna haraç getirmelerine az kaldı.)

Ve menḳūldür ki zehrnāk 'aḳrebi olur, her kimi soksa elbette helāk eyler. Seyf-i İsferengī, beyt:

زهر کیفیت حیات دهد
در سر نیش کژدم اهواز

(Hayatın verdiği sarhoşluk, Ehvāz akrebinin kuyruğu ucundaki zehirdir.)

اهیز [ehīz]: Kesr-i hā ve sükūn-ı yā-yı taḥtānī ile. Be-ma'nī-i āheste. Ebulma'ānī, beyt:

اهیز رفته به کویش رسیده بودم دوش
مگر پسین نفسم در رسیده بود به گوش

(Dün gece yavaş yavaş yürüyüp onun köyüne ulaşmıştım ki son nefesimin sesi kulağıma erişti.)

ایاز [eyāz]: Şāh Maḥmūd-ı Ġaznevī'nin vezīri ve nedīm ü muṣāḥibi idi. Ḫāṣ ayāzlıḳla şöhret-perdāz idi. Ṭālib-i Āmulī, beyt:

ای عشق مکش تیغ ستم بر دل محمود
آن شاه که صید حرم زلف ایازست

(Ey aşk! Gazneli Mahmut'un gönlüne sitem kılıcını çekme! Çünkü o sultan, Ayaz'ın saçına tutsaktır.)

Ṣā'ib-i İṣfahānī, beyt:

دل محمود اگر همی خواهی **(109b)**
دست کوته مکن ز زلف ایاز

(Mahmut'un gönlünü istiyorsan, Ayaz'ın saçından elini çekme!)

مع الزاء الفارسی
[maʿa'z-zā'i'l-fārsī]

ارنبیژ [erenbīj]: Feṯḥ-i rā, sükūn-ı nūn, kesr-i bā'-i muvaḥḥade, baʿdehu yā-yı sākine ile. Tarḫūn dedikleri sebze. Muʿarrebi طرخون [ṭarḫūn]dur.

اندرواژ [endervāj]: *Ferheng-i Cihāngīrī*'de beمaʿnī-i nigūn ve āvīḫte ki اندروا [endervā] ve اندروای [endervāy] dahi derler.

انگژ [engej]: انگز [engez]-i merḳūm maʿnālarıyla müterādiftir. Ḥakīm Ḫāḳānī, beyt:

پیل مستم مغزم از انگژ بیاشوبند ازانک
گر بیاسایم دمی هندوستان یاد آورم

(Kızgın bir fîlim, demir bel yüzünden beynim tutuldu. Bu yüzden bir an dinlenecek olsam Hindistan'ı/unuttuklarımı hatırlarım.)

مع السين المهمله
[ma'a's-sīni'l-muhmele]

اخترشناس [aḫter-şinās]: Müneccim ve remmāl ma'nāsına. Kemāl İsmā'īl, beyt:

در کتاب طالع ما دیده بود اخترشناس
از سر زلفت بسی تشویش در دور قمر

(Müneccim, ay devrinde senin saçının ucundan/yüzünden çok kargaşa çıkacağını bizim talih kitabımızda görmüştü.)

Mevlānā Hātifī, beyt:

ارسطو کلامان اخترشناس
به ساعت فکندند طرح اساس

(Aristo sözlü müneccimler, işin temelini anında oluşturdular.)

ادوس [edūs]: Żamm-ı dāl-ı mühmele vü vāv-ı ma'rūf ile. *Ferheng-i Cihāngīrī*'de ol kimseye derler ki bir 'illet sebebiyle gözüne kara su inmiş ola.

ارجس [ercis]: Sükūn-ı rā'-i mühmele ve kesr-i cīm ile. Bir kūh-ı buzurg ismidir ki mede'l-eyyām başında kar eksik olmaz. Ḥattā zülāl dedikleri nesne onda bulunur. Zülāl ona derler ki yerde Yaz ve Kış kar durup min-ba'd zā'il olmaya, içinde yine kardan parmak kadar kurt gibi nesne ḫāṣıl olup içi dolu su olur, şekerden leẕīẕ, kardan beyāż ve soğuk. Bir monlā hicvinde şā'ir demiştir, beyt:

آن قدر جرمش ثقیل و گشته دستارش بزرگ
برسرش بودست گویا در سر ارجس برف

(Bedeni o denli iri, sarığı öylesine büyük ki sanki Ercis dağının başını kar kaplamış.)

ارس [eres]: Feṯḥ-i rā'-i mühmele ile. Bevezn-i مرس [me-res]. Bir nehr-i 'aẓīm ismidir ki Van ülkesinden cārī olup, Naḫcivan ṣaḥrāsından geçip, Errān nāḥiyesine vardıkta birkaç baḫş olup, ol eṭrāfın mezrū'āt, bāġçe ve bostānların saḳy ettikten sonra tekrār müctemi' olup, bir büyük nehre karışıp deryā-yı Fārs'a dökülür bir fā'ideli sudur. Ḫᵛāce Ḥāfıẓ, beyt:

ای صبا گر بگذری بر ساحل جوی ارس
بوسه زن بر خاک آن وادی و مشگین کن نفس

(Ey tan yeli! Aras ırmağı kıyısından geçersen, o derenin toprağını öpüp nefesini misk kokut!)

Mevlānā Hātifī, beyt:

درآورد کشتی به آب ارس
ز دریای لشگر ارس ماند پس

(Gemi Aras ırmağına geldi. Deniz kadar asker yüzünden Aras altta kaldı.)

Kıpçak şāhlarından bir şehzāde nāmıdır. Mevlānā Hātifī, beyt:

به پور ارس خان سپردش عنان
قوی دست کردش به تیغ و سنان

(Aras Han'ın oğluna dizgini teslim etti. Kılıç ve mızrakla elini güçlendirdi.)

Sükūn-ı rā ile (ارس ers) be-vezn-i درس [ders], eşk-i çeşm ma'nāsınadır. Ḳarī'uddehr, beyt:

ز آهم بود یک شراره ز رخش
ارس را بود ارس من مایه بخش

(Yıldırım benim ahımdan bir kıvılcımdır. Gözyaşım Aras ırmağına kaynaklık eder.)

Bu ma'nāya, Üstād Laṭīfī, beyt:

ارس شد ارس من در جست و جویت
سبویی پر نرفت از وی به کویت

(Gözyaşım seni aramaktan Aras ırmağı oldu. Ondan senin köyüne dolu bir testi gitmedi.)

Ve kesr-i rā ile (ارِس eris), ardıç ağacıdır. Baʿżı ferhengde çenār ağacı menḳūldür.

ارسطالیس [arisṭālīs]: Muʿallim-i evvel laḳabıyla meşhūr bir ḥakīm-i ẕū-fünūndur. Lisān-ı Yunanīde maʿnāsı "üstād-ı küll" demektir. Mervīdir ki evvel nāmı Arisṭo idi, baʿdehu Arisṭālīs dediler, baʿdehu Aristeṭālīs eylediler, baʿdehu giderek Arisṭāṭālīs oldu. Aṣlı budur ki ʿādet-i ḥükemā-yı ḳadīm böyledir ki her bir ḥakīmin ʿilmi ve ʿilm-i ḥikmette ʿameli ziyāde oldukça ismine bir ḥarf ziyāde ederler. ʿUlūmu Eflāṭūn'dan aḫẕ etmiştir. Menḳūldür ki mezbūr ḥakīm-i Arisṭo-nām, ṭıfl iken Eflāṭūn-ı ṣāḥib-fünūna ḫidmet eyledi. Eflāṭūn evāʾil-i ḥālinde Melik Rūfesṭālīs-nām bir meliğin ḥakīmi ve vezīri idi. Melik-i mezbūr Baṭaḳros-nām ferzendin Eflāṭūn'a şāgird eyledi. Ol dahi melikzādeye taḳayyüd-i tām ve ihtimām-ı mālā-kelām edip taʿlīm-i ʿilm eyledikçe fehm **(110[a])** ü ẕekā ve derk ü kiyāsetten bī-naṣīb olmakla, aṣlā bir nesne aḫẕ u taʿallüm eylemedi. Eflāṭūn her çend ki tefhīm ü tekrār ederdi, aṣlā fāʾide vermezdi. Meğer ol eṣnāda Arisṭo her bār istimāʿ-ı taʿlīm etmekle ʿulūmu itḳān ve taḳrīr-i ḥakīmi żabṭ u iẕʿān edermiş. Ve ol zamānda ḳāʿide böyle imiş ki bir ḥakīm bir tilmīẕin başka çıkarmak murād eyledikte, bir rūz-ı cemʿiyyette şāgirdi kürsīye çıkarıp taʿallüm ettiği ʿulūmu ḫalḳa ifāde eder, ḥakīm olmaya liyāḳati ẓāhir olursa pādişāh ṭarafından başına tāc-ı muraṣṣaʿ ve eğnine ḫilʿat-i fāḫire-i ẕī-ḳıymet giydirip nāmına "ḥakīm" derlerdi. Meğer yevm-i maʿhūdda melik, oğlunu ḥakīme ibrām u ilḥāḥ ile kürsīye çıkartır. Melikzāde ol maḥalde aṣlā nuṭḳa ḳādir olmadığından melik dil-gīr olup Eflāṭūn'a ḫiṭāb, ve taḳayyüd eylemeyip, "taʿlīmde ihmāl ve tekāsül eylemişsiz" diye ʿitāb ettikte Eflāṭūn Arisṭo'ya işāret edip, Arisṭo dahi bī-bāk kürsīye çıkıp ol kadar maʿlūmāt ṣarf eder ki cemīʿ ḫalḳ-ı ʿālem taḥsīn ü āferīn eder. Eflāṭūn, melike "İşte oğluna ben bu ʿulūmu taʿlīm eylemiştim ve ona taʿlīm ederken bu oğlan ıraktan işitmekle aḫẕ eylemiş. Ammā ne çāre cenāb-ı ḥażret-i Vāhibü'l-āmāl celle ʿani'ş-şebīh ve'l-miṣāl ona naṣīb etmemiş, buna iḥsān eylemiş. Bu ṭıfl-ı yetīm istimāʿ etmekle bu mertebeye vāṣıl oldu" dedikte melik bi'ż-żarūre mülzem olup, ber-ḳāʿide iḥsānlar edip, Arisṭo'ya "ḥakīm" tesmiye eylediler.

اروس [erūs]: Żamm-ı rāʾ-i mühmele vü vāv-ı maʿrūf ile. Metāʿ ve kālā maʿnāsına. Pūrbahā-yı Cāmī, beyt:

یک روز چارپا ببرد اسبم از گله

روز دگر اروس و قماش از نهان دره

(Bir gün dört ayaklı hayvanlar sürüden atımı kapar, bir başka gün mal ve kumaşım mahzenden çalınır.)

اریس [erīs]: Kesr-i rāʾ-i mühmele ve sükūn-ı yā-yı taḥtānī ile. Be-maʿnī-i zīrek ve hūşyār. ʿArabīde متابع [mutābiʿ] maʿnāsına. Ve kesr-i hemze ve rāʾ-i müşeddede ile (اِرّیس irrīs), yine ʿArabīde مزارع [muzāriʿ] maʿnāsınadır.

اسپریس [espirīs]: Sükūn-ı sīn ü rāʾ-i mühmeleteyn ve kesr-i bāʾ-i Fārsī ile. At meydānına derler. Şems-i Faḫrī, beyt:

زهی پادشاهی که سطح فلک

بود بندگان ترا اسپریس

(Öyle bir padişahsın ki gökyüzü senin kölelerine at meydanıdır.)

اسریس [esirīs]: Memdūdede ẕikri mürūr eden آسریس [āsirīs]-i merḳūm maʿnāsına.

اشکبوس [eşkbūs]: Sükūn-ı şīn u kāf ve żamm-ı bā'-i muvaḥḥade ile. Kāşānī bir mübāriz pehlivān ismidir ki Efrāsiyāb'a imdāda gelmişti. Efrāsiyāb dahi sipehsālārı Tūs ve Nevderz ile İran leşgeri cengine gönderdi. Ruhām-ı Güderz ona muḳābil oldu ammā muḳāvemet edemeyince hemān Rüstem-i Zāl piyāde erişip bir zaḫm-ı tīr ile Eşkbūs'u ḫāk-i helāke düşürdü. Ḥakīm Firdevsī, beyt:

پیاده از آنم فرستاد طوس
که تا اسب بستانم از اشکبوس

(Tūs'un beni yaya göndermesinin sebebi, Eşkbūs'tan at almam içindi.)

اطلس [aṭlas]: Maʿrūf, sāde dokunmuş ḥarīr ḳumāştır. Ve felek-i tāsiʿ ismidir. Kevākibden ḫālī olduğu ecilden aṭlas tesmiye olunmuştur. Ve bir kitāb ismidir.

افسوس [efsūs]: Üç maʿnāya gelir.

Evvel, bir kelimedir ki müteḥayyir ḥālet-i ḥayrette tekellüm eder. Ve dirīġ, ḥayf ve ḥasret maʿnāsına. Ḥayder-i Külīçepez, beyt:

افسوس از آن کسان که ندانند این قدر
با عمر آن خوشست که یک لحظه با همند

(Bu kadar bilmeyip, birlikte olduklarıyla güzel bir ömür süren insanlara hayıflanıp imreniyorum!)

Ve bundandır ki bir şeyʾ żāyiʿ olsa yāḫud fāʾideli maşlaḥat fevt olsa īrād ederler. Ḥakīm Enverī, beyt:

آخر افسوستان نیاید از آنک
ملک در دست مشت افسوس است

(Dünya bir avuç hayıflanmanın elinde olduğuna göre, hayıflanmanız son bulmayacak!)

Şānī, lāġ ve suḫreye de derler. Şāh Nāşır-ı Ḫüsrev, beyt:

بر خریدار فسون سخره و افسوس کنند
و آنگهی جز که همه تنبل و افسون نخرند

(Büyü ve hile satın alanla dalga geçip eğlenirler. Sonra da hile ve aldatmadan başka bir şey satın almazlar.)

Şāliş, **(110b)** ẓulüm, sitem ve bī-rāhī maʿnāsına. Melīḥ-i Seraḫsī, ḳıṭʿa:

ای صدر نائبی به ولایت فرست و تو
معزول کن معینک منحوس دزد را

زرهای بی شمار به افسوس می برد
آخر شمار او بکن از بهر مزد را

(Ey emir! Şehre bir naip gönderip uğursuz hırsızın küçük yardımcısını görevden al! Zulümle hesapsız altın götürüyor, sonunda Allah için sen de onun hesabını gör!)

اکارس [ekāris]: Feṯḥ-i kāf ve kesr-i rāʾ-i mühmele ile. ʿArabīde كمء [kemʾ], Türkīde "tomalan" dedikleridir. Baʿżı şaḥrāda nemnāk ve müteʿaffin yerlerde ḥāṣıl olur. Ammā *Ferheng-i Cihāngīrī* şāḥibi naḳl eder ki "Nemnāk ve müteʿaffin yerlerde, mezbelede ve şarāb küpleri dibinde biter. Bir ādem kabuğun soyup ve kurutup, nīm direm miḳdārını tenāvül eylese bī-hūş eder. Ve eğer bir kimesne cenābet ve nā-pāk iken yese nesli münḳaṭıʿ olup min-baʿd evlādı olmaz. Ve iki direm miḳdārının tenāvülünden ḫadar ve sekte ʿārıż olur, iḫtimāldir helāk eyleye. Ve eğer helāk eylemezse ʿusru'l-bevl ve heyża īrāṣ eder. Ona سماروغ [semārūġ] ve كلاه [kulāh] dahi derler". Egerçi *Ferheng-i Cihāngīrī* şāḥibi böyle naḳl ü rivāyet eylemiş, ammā faḳīre şübhe ḥāṣıl oldu ol ecilden ki faḳīr ṭıbb kitāblarında gördüm, keşret-i tenāvülünden aḫlāṭ-ı ġalīża tevellüd eder,

müteʿaffin olduğu muḳarrerdir. Ḥattā bir sene yerinde kalsa içinde yılan ḥāṣıl olur diye yazmışlar. Bizim diyārımıza ḳarīb çöl yerlerde ġāyet irisi olur şol mertebe ki baʿżı senelerde, ḫuṣūṣan eyyām-ı vebāda beş vuḳiyye ve on vuḳiyye. Ve baʿżısı değirmen taşı cirminde olur. Be-her sene faṣl-ı bahārda ḫurdelerin ʿUrbān ve Türkmān ṭāʾifesi çıkarıp şehr-i Ḥaleb'e getirirler. Yumurta ve kıyma et ile kabuğun soyup pişirirler. Tenāvülü ġāyet şāyiʿdir. Ġıdāʾiyyeti ziyādedir. Ve muḳavvī-i bāhtır. Ve döğüp suyun göze çekseler, vecaʿın zāʾil edip nūr-ı çeşmi ziyāde eder. Ḥāl bu ki *Ferheng-i Cihāngīrī* ṣāḥibinin naḳline muḫāliftir. İḥtimāldir onun vilāyetinde ḥāṣıl olanda semiyyet ola. Vaʾllāhu aʿlem.

الکوس [elkūs]: Turanīlerden bir nāmdār pehlivān nāmıdır. Rüstem elinde helāk oldu. Ḥakīm Firdevsī, beyt:

بپرسید الکوس جنگی کجاست
که چندین همی جنگ شیران بخاست

(Elkūs pehlivanın nerede olduğunu sordu. Çünkü aslanların/yiğitlerin nicesi savaş için hazırdı.)

الماس [elmās]: Nevʿ-i cevāhirden ẕī-ḳıymet taştır. Ve dahi cevherdār demire derler tīġ, ḫançer ve ġayrı. Ẓahīr-i Fāryābī, beyt:

همین بسست که الماس خاطرم دارد
چو خنجر ملک العرش بر زبان گوهر

(Akıl elmasımın Melikülarş'ın hançeri gibi ucunda mücevher taşıyor olması yeterlidir.)

Bu maʿnāda, Şeyḫ Niẓāmī, beyt:

از آن آتش که الماسش فروزد
عدو گر آهنین باشد کبو زد

(Elmas gibi parlayan o ateş sebebiyle, düşman demir bile olsa söner.)

انبربارس [enberbāris]: Mīm ile امبربارس [emberbāris] ve امیربارس [emyerbāris] dahi derler. Bir nevʿ çalı yemişidir. Ḫumūżatı vardır. Rubbunu kaynatıp şeker ile şerbet ederler. Ṭabīʿatı bārid ve yābistir. Miʿdeye ḳuvvet verir ve ṭaʿāma iştihāyı ḳavī eder. Ve ṣafrāyı ḳamʿ ve ḫummā-yı ṣafravīyi defʿ eder.

انبیس [enbīs]: Sükūn-ı nūn, kesr-i bāʾ-i muvaḥḥade, baʿdehu yā-yı taḥtānī sükūnu ile. Pāk olmuş ġalle ḫarmanı yaʿnī samandan ve kesmükten ayrılmış dāne. Aḥmed bin İsmāʿīl'in *Müşkilāt*-nām kitābında böyle menḳūldür. Ve Muḥammed Hindū Şāh-ı Naḫcivānī *Ṣıḥāḥ*'ta āḫirini nūn ile rivāyet eylemiştir.

اندروس [enderūs]: Sükūn-ı nūn ve feṯḥ-i dāl u żamm-ı rāʾ-i mühmeleteyn ile. Bir kimesne nāmıdır ki Hār-nām bir cezīrede Hārū-nām bir şaḫṣın Hārūne-nām zevcesine ʿāşıḳ olup, Hārūne ol cezīrede sākin olup gecelerde āteş yakarlar, Enderūs āteş żiyāsıyla deryāda şināverlik edip Hārūne ile buluşurdu. İttifāḳen bir gece rūzgār ve şiddet-i bārān āteşi söyündürdü. Enderūs karanuda kalıp deryāya ġarḳ oldu. Nitekim üstād ʿUnṣurī *Vāmıḳ u ʿAẕrā*-nām naẓmında demiştir. Üstād ʿUnṣurī, beyt:

نه من کمتر از اندروسم به مهر
نه باشد هارونه چو عذرا به چهر **(111ª)**

(Ne ben sevdada Enderūs'tan aşağı kalırım ne de Hārūne Azrā kadar güzel olabilir!)

انیس [enīs]: Bāġçe maʿnāsınadır. Şāʿir, beyt:

در جهان دیگر نباشد غیر ازینها خوش انیس
چون کنار آب و باده ساقی باشد در انیس

(Bahçede ırmak kıyısı, sāki ve şarap olacak, dünyada bundan daha iyi bir arkadaş olur mu!)

انیس [enīs]-i evvel ʿArabīdendir, nedīm ve muṣāḥib yārān maʿnāsınadır.

اودس [evdes]: Sükūn-ı vāv ve feṭḥ-i dāl-ı mühmele ile. Karış maʿnāsınadır ki بدست [bidist] dahi derler kesreteyn ile. ʿArabīde وجب [veceb] ve شبر [şibr] dahi derler.

اورس [evirs]: Kesr-i vāv ve sükūn-ı rāʾ-i mühmele ile. Serv-i kūhīdir ki ʿArabīde ابهل [ebhel] derler.

ایاس [eyās]: ایاز [eyāz]-ı merḳūm ki Sulṭān Maḥmūd'un nedīm ü enīsi ve vezīr-i celīsi idi. Şeyḫ ʿAṭṭār, der-*Manṭıḳu't-Ṭayr*, beyt:

گر تو مرد طالبی و حق شناس
بندگی کردن بیاموز از ایاس

(Allah dostu ve talibi bir adamsan, kulluk etmeyi Ayaz'dan öğren!)

Ḥażret-i Mevlānā ḳuddise sirruhu, beyt:

خویشتن را تو رها کن چون ایاس
تا ز شه بینی تو لطف بی قیاس

(Ayaz gibi kendinden geç! Böylece sultandan sınırsız iyilik görürsün.)

مع الشين المعجمه
[maʿa'ş-şīni'l-muʿceme]

ابرش [abraş]: Sükūn-ı bāʾ-i muvaḥḥade ve feṭḥ-i rāʾ-i mühmele ile. Kemālpaşazāde "çil attır, bu lafẓın ata ıṭlāḳı bi-iʿtibāri'l-vaṣftır" demiş. Ve ata abraş denildiği, Ḥakīm Firdevsī, beyt:

چو بر ابرش تند گشتی سوار
بلرزید از هیبتش کوهسار

(Çevik abraş ata binince heybetinden dağlar taşlar titredi.)

Ve bir maʿnāsı dahi vücūd-ı insān u ḥayvānda faẓalāt-ı balġamdan ḫāric-i cildde beyāżlık ẓāhir olur, ona برص [baraş] dahi derler. Lisān-ı ʿArabda ata denildiği şāyiʿdir. Nitekim, Vecīheddīn İbnüddürī, beyt:

واقبح من یلقی الی اللهو سابقا
فتی عاد منه ادهم الرأس ابرشا

(İnsanların en çirkini, saçındaki edhem at abraşa yani siyahlık beyaza döndüğü halde oyuna önden önden koşan kimsedir.)

Çağatay lisānında dahi çil ata "abraş" derler.

ابوقانیش [ebūḳānīş]: Aʿşābdan bir ot köküdür. Sabun gibi köpüklenir, onunla eṣvāb yurlar.

اخترِ دانش [aḫter-i dānış]: İżāfetle. Müşterī ve ʿUṭārid yıldızlarına derler. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

اخروش [aḫrūş]: Sükūn-ı ḫāʾ-i muʿceme ve żamm-ı rāʾ-i mühmele ile. Be-maʿnī-i ḫurūş. Mīr Müncīk, beyt:

شادی و خوشئ امروز بِه از دوش کنم
بجهم دست زنم نعره و اخروش کنم

(Bugünün mutluluk ve güzelliğini düne yeğlerim. Sıçrarım, el çırparım, nara atar, haykırırım!)

اخش [aḫş]: Sükūn-ı ḫā'-i muʿceme ile. Bevezn-i رخش [raḫş]. Ḳıymetdār maʿnāsına. Meṡelā kālā-yı aḫş ve gevher-i aḫş derler. Bu lüġat ekṡer ferhenglerde memdūde ile (آخش āḫş) mervīdir ammā Risāle-i Ebū Ḥafṣ-ı Soġdī'de ḳaṣr-ı elif'le rivāyet olunmuştur. Üstād ʿUnṣurī, beyt:

خود نماید همیشه مهر فروغ
خود نماید همیشه گوهر اخش

(Güneş daima parlar. İnci daima kıymetlidir.)

Ve *Miʿyār*'da Şems-i Faḫrī elif-i memdūde ve ḫā'-i meftūḥa ile آتش [āteş] vezni üzre (آخَش āḫaş) naḳl eylemiştir ke-mā merre.

اخکوش [aḫkūş]: Sükūn-ı ḫā'-i muʿceme ve żamm-ı kāf ile. Nā-puḫte meyve ve ġayruhu. Üstād Laṭīfī, beyt:

نشود دوست بی جفا و خدوش
که رطب بود پیشتر اخکوش

(Sevgili/dost, cefasız ve eziyetsiz olmaz. Çünkü hurma, ilk başta hamdır.)

اخکوکش [aḫkūkeş]: Bir kāf ziyāde ile اخکوش [aḫkūş]-ı merḳūm maʿnāsına olduğu *Mecmaʿu'l-Fürs*'te masṭūrdur.

ادانوش [edānūş]: Bir kimesnenin adıdır ki Enderūs onu nāme ile ʿAẕrā'ya gönderip yakın olmaya iẕin ṭaleb eylemişti. ʿAẕrā dahi ġażaba gelip, vurup bir gözünü çıkardı. Nitekim, Üstād ʿUnṣurī, beyt:

برو جست عذرا چو شیر نژند
بزد دست و چشم ادانوش کند

(Azra öfkeli aslan gibi atılıp bir vuruşta Edānūş'un gözünü çıkardı.)

ارزش [erziş]: ارزیدن [erzīden] lafẓından ism-i maṣdardır. Ḳıymet ve nesnenin lāyıḳı olan bahā. Ve medḥ ü ṣenā maʿnāsına.

ارسمندش [ersemendiş]: Sükūn-ı rā vü feṯḥ-i sīn-i mühmeleteyn ü mīm, nūn-ı sākine ve kesr-i dāl-ı mühmele ile. Bir ḥakīm ismidir ki İskender-i Ẕü'l-ḳarneyn'in enīs ü celīsi idi. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

ارش [eriş]: Kesr-i rā ile. İki maʿnāyadır.

Evvel, sāʿid-i insān.

Ṣānī, parmak ucundan dirsek başına varınca miḳdāra derler. Mevlānā Hātifī, beyt:

به کف ماروش نیزهٔ ده ارش
ز خون عدو یافته پرورش

(Elindeki yılan benzeri on arışlık mızrak, düşman kanıyla beslenmişti.)

Ḥakīm Esedī, beyt:

همانجا یکی سهمگین چاه بود
که ژرفیش نهصد ارش راه بود

(Aynı yerde korkunç bir kuyu vardı. Derinliği, dokuz yüz eriş yol miktarı kadardı.)

(111[b]) Ammā ṣāḥib-i *Ferheng-i Manẓūme* bu maʿnāya feṯḥ-i rā ile (ارَش ereş) naḳl edip demiş, beyt:

دیو اهریمن آزرست آتش
ساعدینند هر دو ارش آرش

(Dīv, şeytandır; āzer, ateştir. Her iki kol ereş ve āreştir.)

Ṣānī, Şirvān vilāyetinde bir şehir adıdır. Ve ʿArabīde rā-yı sākine ile (ارش erş) iki maʿnāyadır.

Evvel, diyet-i cerāḥat maʿnāsına. Ebulmaʿānī, beyt:

در کتاب حسن اینست حکم کیش عاشقان
روز محشر را نخواهند از تو ارش کشتگان

(Güzellik kitabında āşıklık mezhebinin hükmü şudur: Mahşer gününde senden ölülerinin diyetini istemeyecekler.)

Şānī, bir ḳavim ve bir ṭā'ife arasına fesād bırakıp cenk ve fitne koparmak ma'nāsınadır.

ارقش [arḳiş]: Sükūn-ı rā'-i mühmele ve kesr-i ḳāf ile. Nüsḫa-i Mīrzā İbrāhīm'de ve ba'żı ferhenglerde kārvān ma'nāsına meẕkūrdur.

اریش [erīş]: Kesr-i rā'-i mühmele ve sükūn-ı yā-yı taḥtānī ile. *Mü'eyyidü'l-Fużalā*'da zīrek ve hūşyār ma'nāsınadır. Bu ma'nāyı mü'eyyid, Mīr Naẓmī, beyt:

شود مال و جاه و بزرگی به پیش
کند هر که کاری به عقل و اریش

(Aklı ve zekasıyla hareket eden kimse mal, makam ve itibar bulur.)

ازخش [ezḫaş]: Sükūn-ı zā vü fetḥ-i ḫā'-i mu'cemeteyn ile. *Mecma'u'l-Fürs*'te "yıldırım" ma'nāsınadır.

اژدهافش [ejdehāfiş]: Sükūn-ı zā'-i Fārsī ve kesr-i fā ile. Nām-ı Ḍaḥḥāk'tir. اژدهاک [ejdehāk] dahi derler. Ḥakīm Firdevsī, beyt:

بباید شهان را کنون گفت راست
که آن بی بها اژدهافش کجاست

(Şimdi padişahların doğru söyleme zamanı! O değersiz Dahhāk nerede?)

اسپریش [espirīş]: Ẕikri mürūr eden اسپریس [espirīs] ma'nāsınadır ki şīn ile de mervīdir. Mīr Naẓmī, beyt:

چو گشته به تندی سوار اسب خویش
دلیرانه کرده به عزم اسپریش

(Atına çabucak binip cesurca meydana yöneldi.)

اش [eş]: 'Alāmet-i żamīr-i ġā'ibdir. Bir kelimenin āḫirine muttaṣıl oldukta elif'i ḥaẕf olunur. Ammā kelime āḫirinde hā'-i 'alāmet vāḳi' olsa elif'i ṣābit olur.

اشکش [eşkeş]: Sükūn-ı şīn-i mu'ceme ve fetḥ-i kāf ile. Bir mübāriz pehlivān adıdır.

اغالش [eġāliş]: Memdūdede ẕikri mürūr eden آغالش [āġāliş] ma'nāsınadır. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*.

اکارش [ekāriş]: Ma'a's-sīn'de meẕkūr olan اکارس [ekāris] ma'nāsınadır ki şīn ile de mervīdir. Keẕā fī-*Mecma'i'l-Fürs*.

اکنش [ekinş]: Kesr-i kāf ve sükūn-ı nūn ile. Nüsḫa-i Mīrzā İbrāhīm'de ve *Edātu'l-Fużalā*'da dīvār ta'mīr ve binā etmek. Bu ma'nāya, Mīr Naẓmī, beyt:

نباشد اگر دوستی حق شناس
بماند اکنشی که شد بی اساس

(Dostluk, doğruluk gözetmeden olursa temelsiz duvar gibi kalır.)

اناغافش [enāġāfiş]: Fetḥ-i nūn u ġayn-ı mu'ceme ve kesr-i fā ile. A'şāb ḳısmından bir ottur. At gözendegi oldukta döğüp sürseler fi'l-ḥāl def' eder.

اناغالش [enāġāliş]: Fā yerine lām ile. Bu dahi meẕkūr ottur. At gözendegisine nāfi'dir. Ebulma'ānī, beyt:

دیدم دو چشم رقیب علت رمد دارد
گفتم که این حیوان اناغالش علاج کن

(Rakibin iki gözünde arpacık hastalığı olduğunu görünce "şu hayvanı gözendegi otuyla iyileştir!" dedim.)

انبارش [enbāriş]: Sükūn-ı nūn, feṯḥ-i bā'-i muvaḥḥade ve kesr-i rā'-i mühmele ile. Yastık ve emṡāli nesneler içi. ʿArabīde حشو [ḥaşv] derler. Ebulmaʿānī, beyt:

چو مخزن پر مکن از هرچه یابی
مساز انبارش خوردن شکم را

(Karnını her ne bulursan yiyip kiler gibi doldurma! Karnını yemek yastığı yapma!)

انبوش [enbūş]: Sükūn-ı nūn ve żamm-ı bā ile. انبوت [enbūt]-ı merḳūm maʿnāsına. Ve tere köküne de derler.

اندایش [endāyiş]: Sükūn-ı nūn, feṯḥ-i dāl-ı mühmele ve kesr-i yā-yı taḥtānī ile. Sıva balçığı. Nitekim اندایشگر [endāyişger], sıvayıcıdır.

اندخش [endaḫş]: Sükūn-ı nūn u ḫā'-i muʿceme ve feṯḥ-i dāl-ı mühmele ile. *Ferheng-i Cihāngīrī*'de penāh u püştī, yaʿnī ḥimāye.

اندوخش [endūḫiş]: اندوختن [endūḫten] den ism-i maṣdardır, kār ve kesb maʿnāsına. Ebulmaʿānī, beyt:

مکافاتش شود در روز محشر
از اندوخش اگر نیکست اگر بد

(İyi ya da kötü ne kazancın varsa, karşılığı mahşer gününde olacaktır.)

انگارش [engāriş]: Sükūn-ı nūn, feṯḥ-i kāf-ı Fārsī ve kesr-i rā'-i mühmele ile. Defter-i muḥāsebāt. Ve dahi efsāne ve aḥvāl-i güẕeşte maʿnāsına. Şems-i Faḫrī, beyt:

هر کجا مجمعی بود ز شهان
همه از وی کنند انگاره

(Her nerede padişahlardan bir topluluk olsa, hep onun efsanesini anlatırlar.)

اوباش [evbāş]: Sükūn-ı **(112ᵃ)** vāv ve feṯḥ-i bā'-i muvaḥḥade ile. Ālufte, ālūde ve levend-i bī-kār. Kemāl-i Ḫocendī, beyt:

به هیچ قبله نیامد فرو سر اوباش
زهی مراتب رند و علو همت او

(Rindin başı hiçbir kıbleye eğilmedi. Rindin mertebesine ve yüce himmetli oluşuna āferin!)

Merḥūm Kemālpaşazāde, "lüġat-i müşterekedir ʿayyār ve ḳallāş maʿnāsına" demiş ve bu beyti istişhād eylemiş. Beyt:

تو هم دانی که گر دانا و اوباش
نداند نقش را کس بِه ز نقاش

(Sen de bilirsin ki ister zahit olsun ister rint, kimse nakşı nakkaştan daha iyi bilemez.)

اوزایش [evzāyiş]: Be-maʿnī-i افزایش [efzāyiş]. Fā ile vāv arasında tebādül muḳarrer olmakla istiʿmālin tecvīz etmişler.

اویش [evīş]: Kesr-i vāv ve sükūn-ı yā-yı taḥtānī ile. Saʿter maʿnāsınadır. Şāh Nāṣır-ı Ḫüsrev, beyt:

چه کنی دنیی بی دین و خرد زیرا که
خوش نباشد بی نان زیره و اویش

(Din ve akıl olmadan dünyayı ne yapacaksın! Kimyon ve zahterin ekmeksiz tadı çıkmaz.)

مع الغين المعجمه
[maʿal'-ġayni'l-muʿceme]

ارغ [eraġ]: Feṭḥ-i rāʾ-i mühmele ile. İçi dolu ve sağ ceviz, yaʿnī çürük ve çetin olmaya.

اروغ [erūġ]: Żamm-ı rāʾ-i mühmele vü vāv-ı maʿrūf ile. Nesl ü aʿḳāb ve āl ü aḥfād maʿnāsına. Māverāʾünnehir lüġatidir.

ازغ [ezaġ]: Feṭḥ-i zāʾ-i muʿceme ile. Birkaç maʿnāya mervīdir.

Evvel, bāġ çubuğunun budanıp düşenleri ki ʿArabīde قصابه [ḳaṣṣābe] ve جلمه [culme] derler żamm-ı cīm ile. Ve ḳara ilik, kef, pas, çürümüş nesne, ağaç budağı ve ağaç yaprağının ibtidā çıkan gözü, sipsi nesneler ve ügi kuşu maʿnālarınadır.

ازوغ [ezūġ]: Żamm-ı zāʾ-i muʿceme ile. Kef yaʿnī jeng. Memdūdede ẕikr olunmuş idi. Mīr Naẓmī, ez-*Sāḳīnāme*, beyt:

دل از گرد غم چون گرفته ازوغ
بزن صیقل از بادهٔ پر فروغ

(Gönül gam tozuyla paslandı. Onu parlak şarapla cilala!)

ازیغ [ezīġ]: Kesr-i zāʾ-i muʿceme ve sükūn-ı yā-yı taḥtānī ile. Ḫāṭıra lāyıḥ olan nesne, ḫuṭūr maʿnāsına. Ebulmaʿānī, beyt:

ازیغ خاطرعاشق نباشد
به غیر فکر وصلت تا قیامت

(Kıyamete dek āşığın aklında/gönlünde kavuşma düşüncesinden başka bir şey olmaz.)

اطفالِ باغ [eṭfāl-i bāġ]: *Şerefnāme*'de sebze, nebātāt, nihāl-i nev-reste ve şāḫ-ı tāze maʿnālarına masṭūrdur.

مع العين المهمله
[maʿa'l-ʿayni'l-muhmele]

اقطاع [aḳṭāʿ]: Sükūn-ı ḳāf ve feṭḥ-i ṭāʾ-i mühmele ile. Serbest, ocaklık ve mālikāne taṣarruf olunan kara, arāżī, bāġ, bostān ve ġayrı. Şeyḫ Saʿdī, beyt:

گرفتم که خود خدمتی کرده ای
ز پیوسته اقطاع او خورده ای

(Bir hizmet yaptığını, sürekli onun iktasından nasiplendiğini anladım.)

انجوع [encūʿ]: Sükūn-ı nūn ve żamm-ı cīm ile. İki maʿnāyadır.

Evvel, ınçkırık. زغنک [zaġanek] dahi derler. ʿArabīde فواق [fuvāḳ] dedikleri.

Ṣānī, uçuk ki تبخاله [tebḫāle] ve دیوفرسای [dīv-fersāy] dahi derler. انجوع گرفته [encūʿ-girifte] denilir.

ایقاع [eyḳāʿ]: Sükūn-ı yā-yı taḥtānī ve feṭḥ-i ḳāf ile. Ġammāz, müfsid ve süḫan-çīn maʿnāsına. Ebulmaʿānī, beyt:

هرزه گویی و فتنه و ایقاع
تو به آخر به محنت اندازد

(Yalan söyleyip fitne ve dedikodu yapmak sonunda seni sıkıntıya sokacak.)

افروغ [efrūġ]: Sükūn-ı fā ve żamm-ı rāʾ-i mühmele ile. Pertev-i āfitāb, żiyā-yı ḳamer, ḍavʾ-ı şemʿ ü ḳanādīl ü çerāġ. Ebū Şekūr, beyt:

چو بر رویت افتاد از پیری انجوغ
نبینی دگر در دل خویش افروغ

(Yaşlılık sebebiyle yüzün kırışınca artık gönlünde bir ışıltı görmezsin.)

النجوغ [elencūġ]: Fetḥ-i lām, sükūn-ı nūn ve żamm-ı cīm ile. النجوخ [elencūḫ]-ı merḳūm maʿnāsına ki ʿūd ağacıdır.

امروغ [emrūġ]: Sükūn-ı mīm ve żamm-ı rāʾ-i mühmele ile. ʿĀlī rütbe, mehābet, fer ve şükūh maʿnālarına. Mīr Naẓmī, beyt:

به هر رو در خودش امروغ دارد
چراغ قدر و جاه افروغ دارد

(Her yönden görkem ve itibara sahiptir. Kıymet ve şeref kandilinin ışığına sahiptir.)

انباغ [enbāġ]: Sükūn-ı nūn ve fetḥ-i bāʾ-i muvaḥḥade ile. Kuma ʿavrat maʿnāsına ki bir adamın iki ya üç ʿavratı oldukta birbirlerine enbāġ derler. وسنی [vesnī] ve بنانج [benānec] dahi denilir. Şāh Nāṣır-ı Ḫüsrev, der-meẕemmet-i dünyā, beyt:

زین قحبه که خواهران انباغی
هستند درو چهار هم پهلو

(Bu kahpe dünyada dört kuma kızkardeş omuz omuza verirler.)

انجغ [encuġ] ve **انجوغ** [encūġ]: Kilāhumā bi-sükūni'n-nūn ve żammi'l-cīm. Pīrlikten çehrede ve sāʾir aʿżāda olan şiken ve pīçiş maʿnāsına. Mıṣraʿ:

چو بر رویت از پیری افتاد انجوغ

Ebū Şekūr

(Yaşlılık sebebiyle yüzün kırışınca...)

اياغ [ayāġ]: Bezm-i meyde devr olunan ḳadeḥ maʿnāsına. Çağatay lüġatidir ammā **(112b)** Fārsīde istiʿmāli ġāyet şāyiʿdir. Ferhādnāme'de sāḳīye ḫiṭāb eder, Mīr ʿAlī Şīr, beyt:

Mini dīn ehli yaŋlıg mey-perest it
N'ola çīnī ayaġlar birle mest it

(Beni dindarlar gibi şaraba taptır! Ne olur çini kadehlerle sarhoş et!)

Çağatayda sāḳīye "ayaġçı" derler.

مع القاف
[maʿa'l-ḳāf]

ابلق [ablaḳ]: Lafẓ-ı ʿArabīdir ammā ʿAcem'de istiʿmāli şāyiʿdir. Ekṣer alaca atta istiʿmāl olunur. Mevlānā Hātifī, beyt:

خروشیدن ابلق خاره سم
شده نعرهٔ آفت گاودم

(Sert tırnaklı alaca atın kişnemesi, borunun afet getirici narası olmuş.)

Mīr Naẓmī, beyt:

میان دلیران یل نامدار
برون آمده است ابلق سوار

(Yiğitler arasından namlı bir pehlivan, alaca ata binip dışarı çıktı.)

ابیق [ebīḳ]: Kesr-i bā'-i muvaḥḥade ve sükūn-ı yā-yı taḥtānī ile. Ābī renge derler. Meṣelā mā'înin ġāyet açığı ve ona benzer ki beyne'n-nās nīm-reng derler. Şeyḫ Āzerī, beyt:

نسای شام پسِ پردهای چرخ شدند
لوای روز چو برزد سر از فضای ابیق

(Gündüz sancağı açık mavi boşluktan başgösterince gece kadınları gökyüzü perdelerinin arkasına gizlendiler.)

ازاد خلق [ezād-ḫalḳ]: Kāmilü'l-ḫilḳa yaʿnī vücūd u endāmda tamāmu'l-aʿżā ve ʿaḳl u dānişi ve ādāb u maʿrifeti mükemmel olan adama derler. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

ازرق [ezraḳ]: Sükūn-ı zā'-i muʿceme ve fetḥ-i rā'-i mühmele ile. Cām-ı cihān-nümā-yı Cemşīd ki جامِ جم [cām-ı cem] dahi derler, onun ḫuṭūṭundan kenārına ḳarīb bir ḫaṭṭın adıdır. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

مع الفا
[maʿa'l-fā]

اژدف [ejdef]: Sükūn-ı zā'-i Fārsī ve fetḥ-i dāl-ı mühmele ile. Alıç dedikleri dağ yemişidir. Ve ağacına da اژدف [ejdef] derler. ʿArabīde زعرور [zuʿrūr] dedikleridir. Mīr Naẓmī, beyt:

نیابی اگر میوهٔ آبدار
شود اژدف اندر دهان خوشگوار

(Sulu ve taze meyve bulamıyorsan alıç ye, tatlıdır.)

اسپرسف [espersef]: Sükūn-ı sīn-i mühmele-i ūlā ve fetḥ-i ṣāniye vü bā'-i Fārsī ile. *Şerefnāme*'de اسپریس [espirīs]-i merḳūm maʿnāsınadır.

اشاق [eşāḳ]: Feṯḥ-i şīn-i muʿceme ile. Ġulām-beççe ki وشاق [vişāḳ] dahi derler. Şeyḫ Niẓāmī, beyt:

بفرمود اشاقان درگاه را
زدن بر لب جوی خرگاه را

(Sarayın hizmetçilerine otağı ırmak kenarına kurmalarını buyurdu.)

Bu beyitten ḫidmetkār olmak fehm olunur.

المالق [elmālaḳ]: Sükūn-ı lām-ı evvel ve feṯḥ-i ṣānī ile. Bir vilāyet ismidir. Keẕā fī-*Mü'eyyidi'l-Fużalā*.

امیرِ صاحب دلق [emīr-i ṣāḥib-delḳ]: Yaʿnī Emīrü'l-müʾminīn ʿAlī bin Ebī Ṭālib kerrema'llāhu vechehu ve raḍıya'llāhu ʿanh. Keẕā fī-*Şerefnāme*. Baʿżı ferhengde Emīrü'l-müʾminīn ʿÖmer raḍıya'llāhu ʿanh olmak meẕkūrdur.

انباق [enbāḳ]: Sükūn-ı nūn ve feṯḥ-i bāʾ-i muvaḥḥade ile. Ser-deyyūṣān yaʿnī gidi başı. ʿUbeyd-i Zākānī, beyt:

همیشه دست به خیر باشدت به وفاق
به کارساز مجردان شوی انباق

(Daima elin hayır işlerinde olsun! Hayırsızlarla iş yaparsan deyyus başı olursun!)

انوق [enūḳ]: Żamm-ı nūn ile. Lori kuşu maʿnāsınadır. Keẕā fī-*Niʿmetillāh*.

ایاق [ayāḳ]: Piyāle, kāse ve ḳadeḥ ki bezm-i meyde devr olunur, ایاغ [ayāġ]-ı merḳūm maʿnāsına. Keẕā fi'l-*Maḥmūdī*.

ایلاق [eylāḳ]: Sükūn-ı yā-yı taḥtānī ile. *Edātu'l-Fużalā*'da bir şehir ismidir. Üstād Menūçehrī, beyt:

اگر خان را به ترکستان فرستد مهر گنجوری
پیاده از بلاساغون دواند تا به ایلاقش

(Hazinelere değer mühür, Han'ı Türkistan'a gönderirse, o Balasagun'dan Eylak şehrine dek koşarak gider.)

Balasaġun, Ceyḥūn kenārında vāḳiʿ bir şehirdir. *Şerefnāme*'de eylāḳ, bir ağaç ismidir. Lüġat-i Maḥmūdī'de pādişāhların eyyām-ı tābistānda nişīmengāhlarına derler. Rūm'da "yaylak" dedikleri yerdir. Kesr-i elif'le (اِیلاق iylāḳ) dahi mervīdir.

عبادت کردن بی علم و دانش عابد جاهل
به شیطان را ابوالگنجک شود با زهد بی معنی

(Cahil sofunun bilinçsizce ibadet etmesi, bu anlamsız dindarlığın şeytanı güldürmesi demektir.)

اتابک [atābek]: Feṯḥ-i tā'-i müşennāt u bā'-i muvaḥḥade ile. Mürebbī ve mu'allim ma'nāsına. Ve i'timādu'd-devle ḫuṣūṣan. Ḥakīm Ḥāḳānī, beyt:

با یتیمی چو مصطفی می ساز
چه کنی جبرئیل اتابک تست

(Yetimlikte Hz. Peygamber gibi ol! Zira atabeyin Hz. Cebrāil'dir.)

Ve mülūk-ı Şīrāz'a atabek laḳab olmuştur. Şeyḫ Sa'dī'nin memdūḥu olan Sa'd bin Zengī, atabek-i Sulṭān Sencer idi ki Sencer onu ḥākim-i Şīrāz eylemişti. Sencer'in vefātından sonra Şīrāz'da müstaḳil pādişāh oldu. Atabek ḫiṭābı kendisinde ḳarār eyledi. Atabek 'ibāreti Çağatay lisānıdır. Ancak onların 'ādetleri üzre kelimede bir yā ziyāde edip "atabik" derler. *Ferhādnāme*'de ḫāḳān-ı Çin'in vezīri Mülk-ārā ḥaḳḳında demiştir. Mīr 'Alī Şīr, beyt:

Hem ol Ferhādġa irdi atabik
Körüp Ferhād ḫod anı ata dik

(O, Ferhat'a atabek oldu, Ferhat da onu baba gibi gördü.)

Onlar atabik ma'nāsına "etke" dahi derler.

اخسیسک [aḫsīsek]: Sükūn-ı ḫā'-i mu'ceme vü yā-yı taḥtānī, kesr-i sīn-i mühmele-i evvel ve feṯḥ-i ṯānī ile. Māverā'ünnehir'de nāḥiye-i Ferġāna'da bir şehir ismidir. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*.

مع الکاف
[ma'a'l-kāf]

ابرک [ebrek]: Sükūn-ı bā'-i muvaḥḥade ve feṯḥ-i rā'-i mühmele ile. Sünger ki 'Arabīde اسفنج [esfinc] derler. Ma'nā-yı 'Arabīsi mübālaġa ile mübārek ma'nāsına ef'al-i tafḍīldir. Ebulma'ānī, beyt:

اشک دیده می کشد از موج دریای دلم
دود آه ابر سیه مانند ابرک بوده است

(Ah dumanı kara bulut olmuş, gönül denizimin dalgasından sünger çeker gibi gözyaşı çekiyor.)

اپرناک [epurnāk]: Żamm-ı bā'-i Fārsī, sükūn-ı rā'-i mühmele ve feṯḥ-i nūn ile. *Ferheng-i Cihāngīrī*'de "cüvān" ma'nāsınadır.

ابلک [eblek]: Sükūn-ı bā'-i muvaḥḥade ve feṯḥ-i lām ile. Dü-reng ma'nāsına 'umūmen, siyāh ve sefīd ma'nāsına ḫuṣūṣan. Seyf-i İsferengī, ḳıṭ'a:

تا سوی او نکشد دولت او پیش کمان
خصم شادست به دلجویئ تیر ناوک

که بداند که به دور تو دو رنگی عیب است
صبح صادق نکند ادهم شب را ابلک

(Düşman onun devletinde kendisine yay çekilmediği için okun merhametinden hoşnuttur. Senin devrinde iki renkliliğin/ikiyüzlülüğün ayıp olduğunu bilen çın seher, gece atını iki renge boyamaz.)

(113a)

ابوالگنجک [ebu'l-gencek]: Feṯḥ-i kāf-ı Fārsī vü cīm ve sükūn-ı nūn ile. Be-vezn-i **ابوالمنجک** [ebu'l-mencek]. Be-ma'nī-i muḍḥik ve ṭurfe. Ebulma'ānī, beyt:

اخشیک [aḫşīk]: Sükūn-ı ḫā vü kesr-i şīn-i muʿcemeteyn ile. اخشیج [aḫşīc]-i merḳūm maʿnāsına. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*.

اخگوک [aḫgūk]: Sükūn-ı ḫāʾ-i muʿceme ve żamm-ı kāf-ı ʿAcemī ile. Mīve-i nā-resīde, اخکوش [aḫkūş]-ı merḳūm gibi. Ḥakīm Esedī, beyt:

ز فیروزه و از زمرد مگر
نماینده اخگوک نورس به بر

(Sanki üstünde firuze ve zümrütten ham meyveler görünmüştü.)

اداک [edāk]: Fetḥ-i dāl-ı mühmele ile. Cezīre maʿnāsına ki deryā ortasında vāḳiʿ olur. آبخور [āb-ḫˇar] ve آبخوست [āb-ḫˇast] dahi derler. Memdūde ile آداک [ādāk] dahi denilmiştir.

ادرنک [edrenk]: Sükūn-ı dāl u fetḥ-i rāʾ-i mühmeleteyn ile. Renc, zaḥmet, elem ve meşaḳḳat maʿnāsınadır. Ebulmaʿānī, beyt:

بر جان حزین رحم کن ای ظالم دل سنگ
کز درد و غم عشق تو دل گشته پر ادرنک

(Ey taş kalpli zalim! Hüzünlü gönlüme merhamet et! Çünkü gönül, senin aşkının gamı ve derdi yüzünden çok sıkıntı çekti.)

اراستک [erāstek]: Fetḥ-i rāʾ-i mühmele vü tāʾ-i müṯennāt ve sükūn-ı sīn-i mühmele ile. Kırlaguç ki پرستوک [piristūk] ve پرستو [piristū] dahi derler. ʿArabīde خطاف [ḫuṭṭāf] dedikleridir.

اراک [erāk]: Fetḥ-i rāʾ-i mühmele ile. Misvāk maʿnāsına. Lafẓ-ı ʿArabīdir, lākin dehān-ı Aʿcāmda dahi müstaʿmeldir.

ارشک [erşek]: Sükūn-ı rāʾ-i mühmele ve fetḥ-i şīn-i muʿceme ile. Uyku otu. *Ferheng-i Cihāngīrī*'de kesr-i rā ve sükūn-ı şīn ile (ارِشک erişk), reşk ve ḥased maʿnāsına masṭūrdur. Ebulmaʿānī, beyt:

ارشک و بغض و حسد از دل تو بیرون کن
اگر ترا بشود مطلب نکوکاری

(İyi bir insan olmak istiyorsan kıskançlık, hırs ve kini kalbinden çıkar!)

ارک [erk]: Sükūn-ı rāʾ-i mühmele ile. İki maʿnāyadır.

Evvel, büyük ḳalʿa içinde olan küçük ḳalʿaya derler.

Ṣānī, vilāyet-i Sīstān'da maḥṣūṣ bir ḳalʿa adıdır. Üstād Ferruḫī, beyt:

جنگها کرده چو جنگ دشت بلخ
قلعه ها کنده چو ارک سیستان

(Belh ovası savaşı gibi savaşlar yaptı. Sistan'daki Erk kalesi gibi kaleler yaptı.)

Üstād Ferruḫī, beyt:

شاهی که فتحهاست مر او را چو فتح ارک
شاهی که جنگهاست مر او را چو جنگ خان

(Erk kalesi fethi gibi nice fetihlere sahip bir padişahtır. Han savaşı gibi nice savaşlar yapmış bir padişahtır.)

Zebān-ı ʿilmī-i ehl-i Hind'de neyyir-i aʿẓam esmāsındandır.

اژدنک [ejdenk]: Sükūn-ı zāʾ-i Fārsī vü nūn ve fetḥ-i dāl-ı mühmele ile. *Ṣıḥāḥ*'ta ism-i dīvān masṭūrdur.

اژدهاک [ejdehāk]: Sükūn-ı zāʾ-i Fārsī ve fetḥ-i dāl-ı mühmele ile. Ḍaḥḥāk-i Mārī'nin ismidir. Ḍaḥḥāk laḳabıdır. Aṣlı ده آک [deh-āk] idi, taʿrīb edip Ḍaḥḥāk dediler. Zamān-ı evvelde bir ẕī-ḳuvvet pādişāh idi. Bi-emri'llāhi teʿālá iki omuzu başında yılan mānendi iki parça et bitmişti. Gittikçe uzayıp, yılan başı gibi

başları olup, kulakları deliğine girip ziyāde vecaʿ ve zaḥmet verirlerdi. Bir vechle ʿilāc-peẕīr olmayıp, bir gün İblīs-i laʿīn ḥakīm ṣūretinde gelip, "her günde **(113b)** her birine birer ādem beynisi verin, ḥattá sākin olup zaḥmet vermesinler" diye telḳīn ü taʿlīm etmekle, ʿaẕābı şedīd olduğu ecilden her gün iki ādem ḳatl edip beynileriyle ʿilāc ederlerdi. Bu ḥāletle niçe zamāndan sonra ḥalḳın cānına kār edip, Gāve-i Āhenger taḥrīkiyle üzerine ġulüvv edip ḳatl eylediler ve yerine Ferīdūn-nām şehzādeyi getirip pādişāh eylediler. Tafṣīli Şehnāme'de ve āḫar tevārīḫte masṭūrdur. ʿAbdulḳādir-i Nāyinī, beyt:

جمشید تاجدار به یک اره سر برید
ده آک اژدهاک اسیر دو مار کرد

(Cemşīd'in bir testereyle başını kesti. Dahhāk'ı iki yılanın esiri yaptı.)

Şems-i Faḫrī, beyt:

با تو کسی که یکسر مو آورد خلاف
مو بر تن از خلافش چون اژدهاک بود

(Bir kimse sana kıl ucu kadar muhalefet ederse, bedenindeki o kıl ucu onun muhalefeti sebebiyle Dahhāk yılanına dönüşür.)

ازفنداک [ezfendāk]: Memdūdede ẕikri mürur eden آزفنداک [āzfendāk]-ı merḳūm gibidir. Ḳaṣr-ı elif'le de cāʾiz görmüşler. Ebulmaʿānī, beyt:

همچو ازفنداک بودست با شهاب ثاقبی
قصد اعدا را که در دستش شود تیر و کمان

(Düşmana saldırmak için elinde tuttuğu ok ve yay, parlak yıldızla gökkuşağı gibidir.)

اژنک [ejenk]: Fetḥ-i zāʾ-i Fārsī ve sükūn-ı nūn ile. Ġażab yāḫud ṭabʿa nā-ḫoş nesne ʿārıż oldukta çehre ekşitip yüz buruşturmak maʿnāsınadır. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

اژهراک [ejhirāk]: Sükūn-ı zāʾ-i Fārsī, kesr-i hā ve fetḥ-i rāʾ-i mühmele ile. اژدهاک [ejdehāk]-i merḳūm gibi nām-ı Ḍaḥḥāḳ'tir. Üstād Daḳīḳī, beyt:

ایا شاهی که ملک تو قدیمست
نه باکت برده ای باک اژهراکا

(Ey padişah! Senin ülken çok köklü! Dahhāk korkusundan sana ne zarar!)

اسبِ خنک [esb-i ḫink]: Kesr-i ḫāʾ-i muʿceme ve sükūn-ı nūn ile. Demir kırı ata derler. Ammā خنک [ḫink], kula ata dahi dedikleri mesmūʿdur. Ammā eṣaḥḥı boz renkli at olmaktır. Ḥakīm Esedī, beyt:

چو زد رخت زرین بر اسب خنک
کشیده ز رشکش عدو آدرنک

(Demir kırı ata altın koşum takınca kıskanç düşman sıkıntıya düştü.)

اسک [esk]: Sükūn-ı sīn-i mühmele ile. Bemaʿnī-i ḳāṣıd. Ḫaber iletici. Ebulmaʿānī, beyt:

کنج حیرت را گرفته بوده ام شب تا سحر
اسک غم آمد به نا گه کرد جانان جان طلب

(Bütün gece sabaha dek hayret köşesini tutmuştum. Ansızın gam habercisi gelip sevgilinin can istediğini bildirdi.)

اشک [eşk]: Sükūn-ı şīn-i muʿceme ile. İki maʿnāyadır.

Evvel, her ḳaṭreye derler ʿumūmen. Şeyḫ ʿAṭṭār, beyt:

چنان شد ظلم در ایام او گم
که اشکی در میان بحر قلزم

(Onun döneminde zulüm, su damlasının okyanus ortasında kaybolması gibi yok oldu.)

Ve gözyaşı ḳaṭresine derler ḫuṣūṣan. Bu maʿnā ise maʿruftur, سرشک [sirişk] ile müterādifü'l-maʿnādır.

Ṣānī, mülūk-ı ʿAcem'den bir ṭā'ifedir, Eşkāniyān derler. İbtidā pādişāh olanlarının adı Eşk olmakla evlād u aʿḳābın ona mensūb tutup, elif ve nūn ki edāt-ı cemʿdir, yā-yı nisbetle Eşkānī ve bir elif ve nūn dahi nisbetin teʾkīd için ziyāde edip Eşkāniyān dediler. Mülūk-ı ʿAcem, ḳadīmü'l-eyyāmda dört ṭā'ife olup, birine Pīşdādiyān, birine Keyāniyān, birine Eşkāniyān ve birine Sāsāniyān dedikleri kütüb-i tevārīḫte masṭūrdur.

افشک [efşek] ve **افشنک** [efşenek]: Kilāhumā bi-sükūni'l-fāʾ ve feṯḥi'ş-şīni'l-muʿceme, ṣānī, nūn ziyadesiyle. *Mü'eyyidü'l-Fużalā*'da ve *Ferheng-i Cihāngīrī*'de "şebnem" maʿnāsına mervīdir. Üstād Rūdekī, beyt:

باغ ملک آمد طری از رشحهٔ کلک وزیر
زانکه افشک می کند مر باغ بستان را طری

(Devlet bahçesi, çiy tanesinin bağ ve bahçeleri tazelemesi gibi, vezirin kaleminden sızan sularla tazelendi.)

شد عرق ریزان پری رو زیر زلفش از حجاب
بر گل رعنا مگر که افشنک افتاده است

(Peri yüzlü güzel, saçının altında utancından terlemeye başladı. Sanki iki renkli güle çiy tanesi düşüyordu.)

اکماک [ekmāk]: Sükūn-ı kāf ve feṯḥ-i mīm ile. Ḳayy ve istifrāġ maʿnāsına. ʿArabīde القلس [el-ḳals] derler. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

اک [ek]: Memdūdede meẕkūr olan آک [āk] gibidir ki ḳaṣr-ı elif'le de mervīdir. Ḥakīm Senāyī, meṣnevī:

آن فکندن به چاه بهرِ اکم
و آن بها کردنش به هژده درم

قیمتش هژده قلب یا کم و بیش
او ز هژده هزار عالم بیش

(Onu (Hz. Yusuf'u) belaya uğraması için kuyuya atmak, ona on sekiz akçe fiyat biçmek... Kıymeti; eksiğiyle fazlasıyla on sekiz kalp akçe, ama kendisi on sekiz bin ālemden daha kıymetli!)

الچیچک [elçiçek]: Sükūn-ı lām u yā-yı taḥtānī, kesr-i cīm-i Fārsī-i evvel ve feṯḥ-i ṣānī ile. *Şerefnāme*'de nām-ı pādişāhzāde olduğu masṭūrdur. Ammā kangı pādişāhzādedir yazmamış. **(114ª)**

الوچک [elūçek]: amm-ı lām u vāv-ı maʿrūf ve feṯḥ-i cīm-i Fārsī ile. Ṣadefe müşābih bir nevʿ deryā böceğidir. Ondan gürūh-ı dervīşān keşkül ederler. Ḥażret-i Mevlānā ḳuddise sırruh, beyt:

در میان چشم من تخم الوچک کاشتم
لک لکم کردی و آنگه بذر من می کاشتم

(Gözümün ortasında elūçek tohumu ektim. Ben tohum ekiyorken boş konuşup beni oyaladın!)

انارِمشک [enār-ı muşk]: Rummān-ı Mışrī'dir. Elif'in ḥaẕfıyla نارِمشک [nār-ı muşk] dahi derler. Hindī lisānında تاکِ گیر [tāk-ı gīr] derler.

انبانک [enbānek]: Sükūn-ı nūn-ı evvel ve feṯḥ-i ṣānī ile. Tağarcık. Āḫirindeki kāf-ı taṣġīrdir ki küçük tağarcık ve çanta olur.

انبوهناک [enbūhnāk]: Lafẓ-ı mürekkebdir. انبوه [enbūh] ki cemʿiyyet maʿnāsına ve ناک [nāk] iḫtilāṭtan ʿibārettir işrāb ṭarīḳıyla نمناک [nemnāk] ve غمناک [ġamnāk] gibi. Maʿnā-yı terkīb "ġalebeli" demektir.

انجرک [encerek]: Sükūn-ı nūn ve feṯḥ-i cīm ü rā'-i mühmele ile, bir rivāyette kesr-i cīm ile. İki maʿnāyadır.

Evvel, bir ṣaḥrā adıdır. Şeyḫ Niẓāmī, beyt:

به دشت انجرک آرام کردند
به نوشانوش مَی در جام کردند

(Encerek ovasında dinlendiler. Kadeh kadeh şarap içtiler.)

Ṣānī, merzengūş maʿnāsınadır.

انجکک [encekek]: Sükūn-ı nūn ve feṯḥ-i cīm ü kāf ile. Ḫubūbāt ḳısmından bir nevʿ siyāh dānedir. İçi beyāż emrūd çekirdeğine benzer.

انجلک [enculek]: Sükūn-ı nūn ve żamm-ı cīm ile. Leẕẕet ve leṭāfeti olmayan meyveye derler. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

انجوک [encūk]: Sükūn-ı nūn ve żamm-ı cīm ile. *Mü'eyyidü'l-Fużalā*'da bir ṣaḥrā nāmı olmak üzre masṭūrdur.

اندک [endek]: Sükūn-ı nūn ile. Ḳalīl maʿnāsına ki muḳābili بسیار [bisyār]dır. Mīr Naẓmī, beyt:

اندک اندک نوش کردن باده را
بهتر از بسیارخور افتاده را

(Āşığın az az şarap içmesi, çok yemesinden daha iyidir.)

اندوهناک [endūhnāk]: Ġuṣṣalı maʿnāsına lafẓ-ı mürekkebdir اندوه [endūh] ile ناک [nāk]ten. Ebulmaʿānī, beyt:

در گلستان عندلیب و فاخته زار و حزین
هر که دور افتد ز جانان همچو من اندوهناک

(Bülbül ve üveyik gül bahçesinde hüzünlü hüzünlü ötüyor. Sevdiğinden ayrı düşmüş kim varsa benim gibi dertli.)

اندیشناک [endīşnāk]: Egerçi maʿnāsı "fikirli"dir, ammā ġamnāk olup fikirli olmaktır.

اندیک [endīk]: Sükūn-ı nūn u yā-yı taḥtānī ve kesr-i dāl-ı mühmele ile. İki maʿnāyadır.

Evvel, Nüsḫa-i Mīrzā İbrāhīm'de be-maʿnī-i بو که [buv ki]. ʿArabīde عسی [ʿasá], لعل [leʿalle] ve لیت [leyte] ki temennī ve tereccī maʿnāsın ifāde eder. Aṣlı بود که [būd ki] idi, dāl'ı ḥaẕf olunup بو که [buv ki] dediler. Ve *Edātu'l-Fużalā*'da endīk, bāyed maʿnāsınadır. Kelām-ı üstādāndan dahi bu vech üzre istinbāṭ u istiḫrāc olunur. Mīr ʿUmāre, beyt:

گر خوار شدم پیش بت خویش روا بود
اندیک برِ مهتر خود خوار نباشم

(Kendi putumun/sevgilimin önünde hor görülsem yeridir. Kendimden daha büyüğün katında alçalmamam gerekir.)

Ḥakīm Ḫāḳānī, beyt:

گر حلهٔ حیات مطرا نگرددت
اندیک در نمانی ازین کسوت و بها

(Hayat elbisen süslü olmasa bile bu kıymetli şeylerden geri kalmaman gerekir.)

Ammā bu ebyāt maʿnā-yı evvele şāhidlerdir. Reşīdeddīn Vaṭvāṭ, beyt:

هر چند که بودیم ز هجران تو غمگین
اندیک ز هجران تو شادیم دگر بار

(Senin ayrılığında ne kadar üzülürsek üzülelim, bir başka zaman ayrılığınla mutlu olacağımıza inanıyoruz.)

Ḳaṭrān-ı Urmevī, beyt:

گر یار نداند خطر و قدر تو شاید
اندیک فلک داند قدر و خطر تو

(Sevgili senin kıymetini bilmiyorsa, umarım felek bilir.)

Ṣānī, be-maʿnī-i zīrā ki ve çirā ki. Eṣīreddīn-i Aḫsīketī, beyt:

با آنکه من از عشق تو رسوای جهانم
هم راضیم اندیک تو زیبای جهانی

(Senin aşkınla dünyaya rezil olmama rağmen, dünya güzeli olduğun için buna razıyım!)

انک [enk]: Sükūn-ı nūn ile. Be-vezn-i رنک [renk]. Bal arısı. ʿArabīde نحل [naḥl] derler.

اورک [evrek]: Sükūn-ı vāv ve feṭḥ-i rāʾ-i mühmele ile. Eṭfāl eyyām-ı ʿīdde bir ağaca iki ip bağlayıp, ucuna bir taḫta bend edip, üzerine oturup salınırlar. Ona بازپیچ [bāz-pīç], کاز [kāz], کازه [kāze], هلو [helū] ve هلوچین [helūçīn] dahi derler. Şimālī-i Dihistānī, beyt:

هر که را عقل باشد و فرهنگ
نزد او اورکست بِه از اورنگ

(Her kimin aklı ve irfanı varsa, onun gözünde salıncak tahttan daha iyidir.)

اهک [ehek]: Memdūdede ẕikri mürūr eden آهک [āhek] gibi "alçı" maʿnāsınadır. Ḥakīm Sūzenī, ḳıṭʿa:

نوح لمک وار بخواه عمر خویش
چون نکنی طاعت نوح لمک

کز چو ز دنیا نبرد زر و سیم
پس چه زر و سیم و چو سنگ و اهک

(Onun gibi itaat etmedikten sonra, Lemek oğlu Nuh gibi ömür sürsen ne olur! Mademki dünyadan altın ve gümüş götüremeyeceksin, o halde altın ve gümüş ne, taş ve alçı ne!)

مع الکاف الفارسی
[maʿa'l-kāfi'l-fārsī]

ابلوگ [eblūg]: Sükūn-ı bāʾ-i muvaḥḥade **(114ᵇ)** ve żamm-ı lām ile. Foḍūl, münāfiḳ ve dü-rūy yaʿnī ikiyüzlü maʿnāsına. Şāh Dāʿī-i Şīrāzī, beyt:

بود از آن جوق قلندر ابلهی
مرد ابلوگی رغیبی بی رهی

(Kalenderī zümresinden bir ebleh vardı. Münafık, açgözlü ve sapkın biriydi)

ادرگ [edreg]: Sükūn-ı dāl u feṭḥ-i rāʾ-i mühmeleteyn ile. *Mecmaʿu'l-Fürs*'te salıncak maʿnāsına ki بازپیچ [bāz-pīç], کاز [kāz] ve کازه [kāze] dahi derler.

ارتنگ [erteng]: Sükūn-ı rāʾ-i mühmele, feṭḥ-i tāʾ-i müşennāt ve nūn-ı sākine ile. Üç maʿnāya gelir.

Evvel, Nigārḫāne-i Mānī-i Naḳḳāş. Seyf-i İsferengī, beyt:

اگر مانی شود زنده چو بیند نقش توقیعش
بمیرد باز از شرم نگارستان ارتنگش

(Mānī yaşıyor olup onun tuğrasındaki işlemeyi görseydi, Nigāristān adlı eserinin utancından yine ölürdü.)

Refīʿeddīn-i Lübnānī, beyt:

صبا نگاشته آن نقشها که ترئ آن
به آب لطف فرو شسته تختهٔ ارتنگ

(Tan yeli öyle güzel işlemeler yaptı ki onun tazeliği Nigārhāne tahtasını lütuf suyuyla yıkadı.)

Üstād Laṭīfī, beyt:

ز بس جادوییها و نیرنگ او
بدو بگرویدند و ارتنگ او

(Onun sayısız hile ve entrikası sonucu, kendisine ve Ertengine inandılar.)

Ṣānī, Mānī'nin düstūru'l-ʿamel olan kitābı maʿnāsına ki her naḳş ki ḫāṭırına ḫuṭūr eyleye veyāḫud bir ġarīb ṣūret ve ʿacīb resm ü heyʾet göre, ol kitāba ibtidā müsvedde edip baʿdehu naḳş u taṣvīr ederdi. Nitekim Şems-i Faḫrī demiştir, beyt:

چو حسن صورت نقاش نقش نامیه دید
به آب داد زمانه صحایف ارتنگ

(Nakkaş resmi gibi güzel bitkilerin bittiğini gören felek, Erteng sayfalarını sulama/yazma işine başladı.)

آب داد [āb dād] ḍarb-ı meṣeldir. İşe ṣūret verdi demektir.

Ṣāliş, Mānī'nin kendine ıṭlāḳ olunur. Şeref-i Şeferve, beyt:

با کلک تو چون قلم زند ارتنگ
چه ساده نگارگر که ارتنگست

(Mānī senin kaleminle nasıl iddialaşsın! O sadece basit bir nakkaş!)

Risāle-i Ḥüseyn-i Vefāyī'de ṣāʾ-i müṣelleṣe ile ارشنگ [erṣeng] vāḳiʿ olup tefsīrinde, "Mānī-i Naḳḳāş'ın ṣūretleri ve iḫtirāʿ ettiği rüsūmātı naḳş eylediği kitābın ismidir" demiş. Muḥammed Hindū Şāh *Ṣıḥāḥ*'ta "bütḫāne" maʿnāsına rivāyet eylemiştir. Ḥakīm Esedī-i Ṭūsī *Şevāhid*'inde "Mānī kitābının bundan ġayrı ismi olduğuna ıṭṭılāʿ ḥāṣıl eylemedim" der. Lüġat-i Fürs'te ṣāʾ-i müṣelleṣe vāḳiʿ olmamış, illā ارشنگ [erṣeng] ve ثغ [ṣeġ] lüġatleridir. Bu sebebden ṣāʾ-i müṣelleṣi zāʾ-i Fārsīye tebdīl edip ارژنگ [erjeng] dediler. ارچنگ [erçeng] ve ارسنگ [erseng] dahi dedikleri mervīdir.

ارچنگ [erçeng]: Sükūn-ı rāʾ-i mühmele vü nūn ve feṯḥ-i cīm-i Fārsī ile. *Ferheng-i Cihāngīrī*'de iki maʿnāyadır.

Evvel, ارتنگ [erteng]-i merḳūm.

Ṣānī, naḳş ve taṣvīr maʿnāsınadır.

ارژنگ [erjeng]: Sükūn-ı rāʾ-i mühmele vü nūn ve feṯḥ-i zāʾ-i Fārsī ile. *Ṣıḥāḥ*'ta bi-tamāmihi "erteng" maʿnāsına merḳūmdur. Ve bütḫāne-i Çīn maʿnāsına. Şeyḫ Niẓāmī, meṣnevī:

عجب ماند از آن کار نظارگی
به غیرت فرو ماند یکبارگی

که چون کرده اند این دو صورت نگار
دو ارژنگ را بر یکی سان نگار

(Bakış o iş karşısında hayrette kaldı, kıskançlıktan bir anda hareketsiz kaldı. Bu iki nakkaş, iki erjengi aynı tarzda nasıl çizdiler!)

Nüsḫa-i Mīrzā İbrāhīm'de Mānī'nin Nigārḫānesi maʿnāsına meẕkūrdur. Bu maʿnāya, Şeyḫ Saʿdī, beyt:

گر التفات خداوندیش بیاراید
نگارخانهٔ چینی و نقش ارژنگیست

(Eğer Gülistān padişahın kutlu iltifatıyla süslenirse, Çin Nigārhānesi ve Erjeng minyatürü kadar meşhur olur.)

Bu beyitten fehm olunur ki Nigārḫāne-i Çīnī Mānī'nin olmayıp āḫarın ola. Zīrā bu maʿnāda, Şeyḫ Niẓāmī, beyt:

روان کرد کلک سیه رنگ را
ببرد آب مانی و ارژنگ را

(Kara kalemi akıtıp Mānī ve kitabının itibarını sarstı.)

Bu beyitten fehm olunur ki Mānī ġayrı ve Erjeng ġayrı ola. Ammā kitāb ismi olsa maʿnā yerinde olur. Mıṣrāʿ-ı ṣānīde

"Mānī'nin ve kitābının revnaḳı giderdi" demek olur. Mānī-i Naḳḳāş'ın maḫṣūṣ ismi olduğuna bu beyitte delālet vardır. Mīr Ḫüsrev, beyt:

که در چین دیدم از ارژنگ پر کار
که کردی دائره بی دور پرگار

(Çin'de usta Mānī'nin pergel döndürmeden daire çizdiğini gördüm.)

Ferheng-i Cihāngīrī'de, Erjeng'in cümle maʿānīsinden, Māzenderān dīvlerinden bir dīvin adıdır ki onu Rüstem helāk eyledi. Muḫtārī, beyt:

از غبار سم اسبت فلکی سازد طبع
ملکی کرد به الطاف تو دیو ارژنگ

(Yaradılış, senin atının tırnağından çıkan toz sayesinde yücelir. Erjeng devi, senin iyiliğin sayesinde meleğe döner.)

Bu maʿnāya, Ḥakīm Ezraḳī, beyt:

هزار لشگر داری که هر یکی ذی شان
فزونترند ز دیو سپید و از ارژنگ **(115[a])**

(Erjeng devi ve beyaz devden daha üstün olan, her biri namlı binlerce askere sahipsin!)

Şems-i Faḫrī dahi bir dīv nāmı olmak üzere *Miʿyār*'da naḳl eylemiştir. *Vesīletü'l-Meḳāṣıd* ṣāḥibi dahi ona mütābaʿat etmiş. Ammā *Ṣıḥāḥ*'ta "Erjeng bir kimesnenin nāmıdır ki Mānī onun vezīri idi" demiş. *Müşkilāt-ı Şehnāme*'de "Erjeng, püser-i Zirih'tir. Tūrānīlerden ser-leşger-i İran Ṭūs bin Güderz elinde helāk oldu" demiş. Ḥakīm Firdevsī, meşnevī:

به پور زره گفت نام تو چیست
ز گُردان جنگی ترا نام کیست

بدو گفت ارژنگ جنگی منم
سرافراز شیر درنگی منم

(Zirih'in oğluna "Senin adın nedir? Savaşçı yiğitlerden hangisisin?" diye sordu. Ona şu cevabı verdi: "Ben ağırbaşlı ve baş tacı olan savaşçı Erjeng'im!".)

ارسنگ [erseng]: Sükūn-ı rā vü nūn u feṯḥ-i sīn-i mühmeleteyn ile. *Ferheng-i Cihāngīrī*'de ارتنگ [erteng], ارژنگ [erjeng] ve ارچنگ [erçeng] maʿnālarınadır. Üstād Ferruḫī, beyt:

همی تافت از پرنیان روی خویش
نگاریست گویی بر ارسنگ مانی

(Yüzünü epeyce allayıp pullamıştı. Sanki Mānī'nin Ersengindeki bir güzeldi.)

ارغنگ [erġang]: Sükūn-ı rāʾ-i mühmele vü nūn ve feṯḥ-i ġayn-ı muʿceme ile. *Mecmaʿu'l-Fürs*'te ارتنگ [erteng] ve ارژنگ [erjeng]-i merḳūm maʿnāsına. Şāʿir, beyt:

ندارد همچو زلف و چشم تو آهوی چینی
نباشد هیچ وجهی حسن صورت نقش ارغنگ

(Çin ceylanı senin gözün ve saçına sahip olamaz. Erjeng'deki güzeller hiçbir şekilde senin yüz güzelliğine sahip olamaz.)

ارهنگ [erheng]: Sükūn-ı rāʾ-i mühmele vü nūn ve feṯḥ-i hā ile. *Ferheng-i Cihāngīrī*'de iki maʿnāyadır.

Evvel, Bedaḫşān mużāfātından bir ḳaṣaba ismidir.

Ṣānī, ارتنگ [erteng], ارچنگ [erçeng], ارژنگ [erjeng], ارسنگ [erseng] ve ارغنگ [erġang] maʿnālarıyla müterādiftir.

ازرنگ [ezreng]: Sükūn-ı zāʾ-i muʿceme vü nūn ve feṯḥ-i rāʾ-i mühmele ile. Ḫıyār maʿnāsınadır ki آزرنگ [āzreng] ve بادرنگ [bādreng] dahi derler.

اژرنگ [ejreng]: Sükūn-ı zāʾ-i Fārsī ve feṯḥ-i rāʾ-i mühmele ile. Nām-ı dīvdir. Keẕā fī-*Mecmaʿi'l-Fürs*.

استرنگ [estereng]: Sükūn-ı sīn-i mühmele vü nūn ve feṯḥ-i tāʾ-i müşennāt u rāʾ-i mühmele ile. Yebrūḥu'ṣ-ṣanem dedikleri köktür. Ġāyet muḫaddirdir. Her ne kadar cüzʾī tenāvül olunsa vücūda ḫadar verir. Ḫāṣṣası çoktur. Ez-cümle bir ṣaḥīḥ olup şikest olmayanını bir ādem yanında götürse, cemīʿ ḫalḳ içinde muʿazzez ü mükerrem ve muvaḳḳar u muḫterem olup, herkes muḥabbet edip, dāʾimā devlet ü ʿizzette olur derler. Heyʾet ve üslūbu bi-ʿaynihi insāna benzer. Bittiği yerde erkeği dişisiyle birbirine kolların sarmış biter. Erkeğinin sakalı, bıyığı ve ẕekeri olur. Dişisinin memeleri, saçı ve ferci olur. İkisinin de saçları kök olmak üzre, başları aşağı ve ayakları yukarı biter. Yerden yukarı sapı olup, böğürtlen yaprağı gibi yaprağı olur. ʿAlāmeti, bittiği yerde gecelerde altın gibi ışılar, varıp eṭrāfına kül döküp ṣabāḥ koparırlar. Rivāyet olunur ki koparıldıkta bir mūḥiş ṣadā ẓāhir olur, ẕī-rūḥtan işiten helāk olur. Ona böyle çāre bulmuşlar ki bir ipi getirip, bir ucunu sapına muḥkem bağlayıp, bir ucunu bir kelbe bağlayıp ıraktan et korlar, ol kelb çekinerek yerinden koparır. Ve ol kelb, ṣadāsından helāk olur. Aʿlāsı Çin vilāyetinde olur, onda ṣaḥīḥü'l-aʿżā çıkar. Ḥakīm Esedī, meşnevī:

هم از آن گیاهای با بوی و رنگ
شناسنده خواند ورا استرنگ

از آن هر که کندی فتادی ز پای
چو ایشان شدی بی روان هم به جای

به گاوان از آن چند کندند و برد
مر آن گاوکان کند بر جای مرد

(İlgililer, renkli ve kokulu otlardan birine de estereng derler. Ondan koparan elden ayaktan düşer, oracıkta cansız yere yığılır. Sığırlarla ondan birkaç tane söküp götürdüler, onu koparan sığır oracıkta öldü.)

Yaprağına ʿArabīde سراج القطرب [sirācu'l-ḳuṭrub] derler. Egerçi Rūm diyārında dahi olur, lākin ṣaḥīḥu'ṣ-ṣūre bulunmaz. Ve hem iri olur. Çin diyārında olanın ḳaṭʿası küçük ve insān gibi cevāriḥ u aʿżāsı tamām olur. Üstād ʿAscedī, beyt:

هند چون دریای چین شد چین چو دریابار او
زین قبل روید به چین بر شبه مردم استرنگ

(Hint, Çin denizi gibi, Çin de onun Deryābār'ı gibi oldu. Bundan da önce Çin'de insana benzeyen estereng biter.)

Baʿżı rivāyette "setereng, şecer-i kavaktır" demişler. Şems-i Faḫrī, *Miʿyār-ı Cemālī*'de استرنگ درخت یبروح باشد که ثمرهٔ آن بر صورت آدمی باشد هر کسی که آن را از بیخ برکند در حال بمیرد و آن را یبروح الصنم گویند.[1] Beyt: **(115b)**

ز فرط کرم خواستی تا دهند
درختان ثمر مرد چون استرنگ

(Cömertlik isteyenlerin bolluğundan, ağaçlar estereng gibi insan şeklinde meyve verir oldu.)

Ve estereng, ʿaḳīm ʿavrata dahi derler.

افرنگ [efreng]: Sükūn-ı fā vü nūn ve feṯḥ-i rāʾ-i mühmele ile. Beş maʿnāya gelir.

Evvel, kefere ṭāʾifesinden Fereng dedikleri ḳavimdir ki muʿarrebi افرنج [efrenc]dir. Ḥażret-i Mevlānā ḳuddise sirruhu, meşnevī:

او همی زارید و صد قطره روان
که درافتادم به جلاد و عوان

تا نمیرد هیچ افرنگی چنین
هیچ ملحد را مبادا اینچنین

1 Yebrūh ağacıdır, meyvesi insan suretindedir. Onu kökünden koparan kimse anında ölür. Yebrūhussanem derler.

(O, sel gibi gözyaşları döküyor, "Celladın ve acımasızların eline düştüm. Hiçbir kāfir böyle ölmesin, dinsiz dahi bu duruma düşmesin!" diye dualar ediyordu.)

Şānī, fer ve zībāyī maʿnāsına. Üstād Ferruḫī, beyt:

خسرو پر دل ستوده سیر
پادشا زادهٔ بزرگ افرنگ

(Yaşayışı övülen cesur padişah! Güç ülkesinin büyük asilzadesi!)

Üstād ʿAscedī, beyt:

جهان خیره ماند ز فرهنگ او
از آن پر ز بالا و افرنگ او

(Dünya onun birikimine, dahası boyu posu ve güzelliğine hayran kalır.)

Şāliş, zīb ve zīnet maʿnāsına. Manṣūr-ı Şīrāzī, beyt:

ز خاکپای تو دارد سر فلک افسر
ز حسن رای تو دارد عروس ملک افرنگ

(Felek senin ayak toprağını taç edinir. Ülke gelini senin düşünce güzelliğinle süslenir.)

Rābiʿ, ḥaşmet ve vaḳār maʿnāsına. Üstād Daḳīḳī, beyt:

فر و افرنگ به تو گیرد دین
منبر از خطبهٔ تو آراید

(Din, gücünü ve görkemini senden alır. Minber, senin hutbenle süslenir.)

Ḫāmis, taḫt-ı pādişāhān ki اورنگ [evreng] dahi derler.

انگ [eng]: Sükūn-ı nūn ile. İki maʿnāyadır.

Evvel, suyun mecrāsı için topraktan yapıp yer altına korlar ki su içinden cārī ola. Ona کنگ [kung] derler żamm-ı kāf ile. Ve هنگ [hung] dahi derler.

Şānī, vilāyet-i Hindūstān'da bir nāḥiye adıdır.

انگشتِ سترگ [enguşt-i suturg]: Büyük parmak yaʿnī baş parmak. سترگ [suturg], żamm-ı sīn ile "büyük" demektir.

اورنگ [evreng]: Sükūn-ı vāv u nūn ve feṯḥ-i rāʾ-i mühmele ile. Sekiz maʿnāya gelir.

Evvel, pādişāhların taḫtı. Necībeddīn, beyt:

زهی به مهر تو سرگشته در جهان افسر
خهی ز بهر تو پا بسته بر زمین اورنگ

(Ne güç! Dünyada tacın başını döndüren senin sevgindir! Ne güç! Yeryüzünde tahtın ayağı senin için bağlıdır!)

Şems-i Faḫrī, beyt:

خدیو ملک سلیمان ملاذ سیف و قلم
عزیز خلق جهان زیب افسر و اورنگ

(Süleyman mülkünün padişahı, kalem ve kılıcın sığınağıdır. Dünya halkının kıymetlisi, tahtın ve tacın süsüdür.)

Taḫt-ı şāhī olduğu cihetle maʿnā-yı aṣliyyesinde taḫtadan olmak lāzım değil, neden olursa olsun. Firdevsī'nin, mıṣraʿ:

بر اورنگ بنشست شیداسب شاد

(Şīdesb, mutlu bir şekilde tahta oturdu.)

dediğinden murād taḫttır.

Şānī, ʿakıl ve dāniş maʿnāsına. Ḥakīm Senāyī, beyt:

ای گرفته دو عالم اندر عدل
به کمال صیانت اورنگ

(Ey iki ālemi akıl ve bilginin tam korumasıyla adalet içinde tutan!)

Şāliş, fer ve zībāyī. Kemāl İsmāʿīl, beyt:

زهی ز فر تو سرسبز چرخ مینا رنگ
ز مقدم تو سپاهان گرفته صد اورنگ

(Sırça renkli gökyüzü senin sayende parlak ve tazedir. Ordu senin gelişinle çok güç bulur.)

Kemāl İsmāʿīl, beyt:

خدایگان صدور جهان شهاب الدین
که مملکت ز شکوه تو می برد اورنگ

(Dünyadaki makam sahiplerinin efendisi Şihābeddin! Ülke, senin görkeminle güç kuvvet kazanır.)

Rābiʿ, mekr ve ḥīle. Şeyḫ Niẓāmī, beyt:

چو نوشابه دانست اورنگ شاه
به فال همایون برآمد ز راه

(Nūşābe, padişahın hilesini anlayınca kutlu bir niyetle yola koyuldu.)

Ḫāmis, be-maʿnī-i şādī istiʿmāl olunur. Zerātüşt Behrām, beyt:

جهان آباد گشت و شاد و اورنگ
ز داد و دین و از خوبئ هوشنگ

(Dünya Hūşeng'in yönetimi, iyiliği ve adaleti sayesinde esen ve mamur bir yer oldu.)

Sādis, Gülçehr-nām maḥbūbenin ʿāşıḳı adıdır ki benām ve meşhūr kimesne idi. Ḫᵛāce Ḥāfıẓ, beyt:

اورنگ کو گلچهر کو نقش وفا و مهر کو
حالی من اندر عاشقی داد تمامی می زنم

(Evreng hani, Gülçehr hani, mihr ve vefa yazısı/izi hani! Şimdi āşıklık davasının hakkını veren benim!)

Sābiʿ, be-maʿnī-i zindegānī ki ona ارنگ [ereng] ve اورند [evrend] dahi derler.

Şāmin, istiʿāre ṭarīḳıyla āsumāna da evreng derler. Mevlānā Cāmī, beyt:

هفت رنگست زیر هفت اورنگ
نیست بالاتر از سیاهی رنگ

(Yedi göğün altında yedi renk var. Hiçbir renk siyahtan daha üstün değil/Bundan daha iyisi olmaz.)

Fāżıl-ı Rūm Kemālpaşazāde merḥūm, bunda dahi taṣarruf-ı ḫāṣṣ edip: Evreng iki nevʿdir. Biri müfred ve biri lafẓ-ı mürekkebdir او [ev] ile رنگ [reng]den ki او [ev]in aṣlı آب [āb] idi, bā vāv'a ḳalb olunup taḫfīfen meddi dahi fetḥaya tebdīl olundu ve رنگ [reng], maʿlūm. Terkīb olunup اورنگ [evreng] oldu. Nitekim 'Unṣurī'nin bu beytinden **(116ᵃ)** ẓāhirdir, beyt:

رخش فر و اورنگ را جای گشت
ستاره ز حسن وی آرای گشت

(Yanağı güzellik ve albeniye yer oldu. Yıldız onun güzelliğiyle süslendi.)

Ve ḥüsn-i sīmādan evreng ile taʿbīr ettikleri beyt-i merḳūmdan mefhūmdur.

اوژنگ [evjeng]: Sükūn-ı vāv u nūn ve fetḥ-i zā'-i Fārsī ile. Bir maṣlaḥat için yarak görmek maʿnāsına. Mīr Naẓmī, beyt:

به دل را ندارم قراری دگر
بر اوژنگ شو لازم آمد سفر

(Gönlüm artık durmuyor. Hazırlık yap, yolculuk zamanı geldi!)

اوشنگ [evşeng]: Sükūn-ı vāv u nūn ve fetḥ-i şīn-i muʿceme ile. Üzerine eṣvāb serilen ipe derler. Ve ol ipe dahi derler ki evler içinde bağlayıp üzerine baʿżı nesne korlar. Ona اوننگ [evneng], رژه [reje] ve رژه اوننگ [rejeevneng] dahi derler. Keẕā fī-*Mecmaʿi'l-Fürs*.

اوگ [evg]: Sükūn-ı vāv ile. Ṭaraf-ı bālā ve bülendī-i hevā ki muʿarrebi اوج [evc]dir. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*.

مع اللام
[maʿal'l-lām]

ابجل [ebcel]: Sükūn-ı bā'-i muvaḥḥade ve fetḥ-i cīm ile. Nām-ı pādişāh-ı vilāyet-i Cābulistān'dır. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

اجل [ecel]: Fetḥ-i cīm ile. *Şerefnāme*'de "geğirmek" maʿnāsına ki آرغ [āruġ], آروغ [ārūġ], روغ [rūġ] ve رچک [reçuk] dahi derler. ʿArabīde لغم [laġm] maʿnāsına. Ve dahi āḫir-i ḥayāt-ı ʿömr ve rūz-ı muʿayyen ü mevʿūd maʿnāsınadır. Mevlānā ʿUrfī, beyt:

گل حیات من از بسکه هست پژمرده
اجل نمی زند از ننگ بر سر دستار

(Hayat gülüm öylesine pörsüdü ki ecel, utancından sarığının başına takmıyor.)

اخگل [aḫgel]: Sükūn-ı ḫā'-i muʿceme ve fetḥ-i kāf-ı ʿAcemī ile. Ġalle sünbülesi. Ve baʿżı ferhengde "dās" maʿnāsına, yaʿnī kılçık.

اردبیل [erdebīl]: Meşhūr şehirdir. *Mecmaʿu'l-Fürs*'te Nūşurrevān'ın ceddi Şāh Fīrūz binā eylemiş. Ammā *Müʿeyyidü'l-Fużalā*'da Erbīl bin Ermīn bin Luġṭī bin Yūnān binā eylediği masṭūrdur.

ارمائیل [ermā'īl]: Bir şehzādenin nāmıdır ki Ḍaḥḥāk onu ve Germā'īl-nām iki şehzādeyi taʿyīn eylemişti. Her gün iki oğlan getirirlerdi bunlara teslīm ederlerdi ki beynilerin çıkarıp Ḍaḥḥāk'in omuzu başında olan mārlara ġıdā edeler. Bunlar ise ol oğlanların birini ḳatl edip, birinin yerine bir koyun beynisin āmīḫte edip, bir oğlanı āzād edip kūh u beyābānlara kaçırırlardı. Mervīdir ki Ekrād ṭā'ifesinin nesilleri onlardandır.

اژگیل [ejgīl]: Sükūn-ı zā vü kesr-i kāf-ı Fārsiyyeyn ile. Muşmula dedikleri dağ yemişidir. Şāʿir demiştir, beyt:

مگیر از باغبان دهر با منت ترنج و سیب
بخور در کوه اژگیل و بزی بی منت دونان

(Dünya bahçıvanına minnet edip de onun portakal ve elmasından yeme! Dağda muşmula yiyip alçaklara minnet etmeden yaşa!)

ازمل [ezmel]: Sükūn-ı zā'-i muʿceme ve fetḥ-i mīm ile. Üç maʿnāyadır.

Evvel, āvāz.
Ṣānī, bisyār.

Ṣāliş, heme maʿnāsınadır. Miṣāl-i evvel, Mīr Naẓmī, beyt:

به گوشم رسیدست از دور ازمل
که آن دشت بوده به شیران محل

(Uzaktan bir ses işittim. O orman, aslan yatağıydı.)

Miṣāl-i ṣānī, Mīr Naẓmī, beyt:

در آنجای ازمل سباع غرین
که بهر شکاری شده در کمین

(Orada av için pusuya yatmış birçok yırtıcı hayvan var.)

Miṣāl-i ṣāliṣ, Mīr Naẓmī, beyt:

در آنجای کرده چو شیر و پلنگ
شده ازملی صید را بی درنگ

(Aslan ve kaplan gibi hiç oyalanmadan oradaki her şeyi avlamış.)

اسبیل [esbīl]: Sükūn-ı sīn-i mühmele ve kesr-i bā'-i muvaḥḥade, baʿdehu yā-yı taḥtānī-i sākine ile. At uğrusudur ki dā'imā ṣanʿatı at sirḳa etmek ola. Keẕā fī-*Tuḥfeti'l-Aḥbāb*.

اسل [esel]: Fetḥ-i sīn-i mühmele ile. Sazlık otu ki onu ḥaṣīr ederler.

اسیرل [esīrel]: Kesr-i sīn-i mühmele, sükūn-ı yā-yı taḥtānī ve fetḥ-i rāʾ-i mühmele ile. Pāre-i ḥarbuze yaʿnī kavun dilimi. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*.

اشپل [eşpel]: Sükūn-ı şīn-i muʿceme ve fetḥ-i bāʾ-i Fārsī ile. Kara ḥavyār ki balık karnından çıkar.

اشپغول [eşpaġūl]: Sükūn-ı şīn-i muʿceme ve fetḥ-i bāʾ-i Fārsī ile. Boy toḫumu ki ʿArabīde حلبه [ḥulbe] derler żamm-ı ḥā ile. Ammā Ṣıḥāḥ-ı Fürsʾte bu lüġat sükūn-ı sīn-i mühmele vü bāʾ-i muvaḥḥade ile (اسبغول esbġūl) vāḳiʿdir. Ḥakīm Şīrāzī, beyt:

سینه را در هاجره کن تر نطول
ز آب پرپهن و لعاب اسپغول

(Aşırı sıcakta göğsünü semizotu ve boy tohumu suyuyla sula!)

اغل [aġıl], اغول [aġūl] ve اغیل [aġīl]: **(116b)** Memdūdede ẕikri mürūr eden آغیل [āġīl] maʿnāsına ki Türkīde dahi "ağıl" derler. Ḥażret-i Mevlānā ḳuddise sırruh, beyt:

غم مخورید هر شتر ره نبرد درین اغل
زانکه به پستند و ما بر سر کوه بر شرف

(Üzülmeyin, bu ağıla her deve yol bulamaz. Çünkü onlar aşağıda, bizse dağ başında şerefteyiz.)

افژول [efjūl]: Sükūn-ı fā ve żamm-ı zāʾ-i Fārsī ile. Taḥrīk ve taḳāżā ki Türkīde "kandırmak" derler. اوژول [evjūl] dahi denilir. Ebulmaʿānī, beyt:

شود پیوسته گردون را شرار شعلهٔ آهی
غم افژولست در دل ناله و افغان سحرگاهی

(Ah alevinin kıvılcımları sürekli göğü kaplıyor. Gam, seher vakti gönlü çığlık atıp inlemesi için kandırıyor.)

افسوکل [efsūkel]: Sükūn-ı fā ve żamm-ı sīn-i mühmele ile. Pehlevīce demektir. Keẕā fī-*Vesīleti'l-Meḳāṣıd*.

اکلیل [eklīl]: Sükūn-ı kāf ve kesr-i lām ile. Lüġat-i müşterekedir ʿArabī ile, tāc maʿnāsına. Ve dahi menāzil-i ḳamerden bir menzile ismidir. Ve aʿşāb nevʿinden bir ot adıdır, اکلیل الملک [eklīlü'l-melik] derler.

اکمال [ekmāl]: اکماک [ekmāk]-i merḳūm maʿnāsınadır.

امیر النحل [emīru'n-naḥl]: Yaʿnī emīrü'l-mü'minīn ve yaʿsūbu'l-müslimīn ʿAlī ibni Ebī Ṭālib kerrema'llāhu vechehu ve raḍıya'llāhu ʿanh. Ḥażret-i ʿAlī henüz ṭıfl iken, şāh-ı zenbūrān ʿaskeriyle gelip, önünden şehādet kelimesini nuṭḳ edip īmān getirmeğin "emīru'n-naḥl" laḳabıyla mülaḳḳab eylediler. Keẕā fi'l-*Maḥmūdī*.

اندشمال [endeşmāl]: Sükūn-ı nūn u şīn-i muʿceme ve fetḥ-i dāl-ı mühmele vü mīm ile. Be-maʿnī-i اندشمار [endeşmār]-ı merḳūm ki ṣadā-yı ẓāhir ve ḳırāʾāt-ı cehrī demektir.

اندول [endūl]: Sükūn-ı nūn ve żamm-ı dāl-ı mühmele ile. Zengistān'da bir kilīmin veyāḫud bir çār-şebin dört köşesine ip bağlayıp ve dört ṭarafın ağaç ile gerip, pādişāhları içine oturup, ḫāṣṣ kulları dört cānibinden kaldırıp götürürler. Ke'ennehu bu vażʿ-ı tevḳīr ü iḥtirām ola. Ḥakīm Esedī, beyt:

نشستنگه ناز دارند و کام
در آن بومش اندول خوانند نام

(Naz yapma ve muradını sürme oturağına sahipler. O ülkede buna endūl diyorlar.)

انکشتال [enkuştāl]: Sükūn-ı nūn u şīn-i muʿceme, żamm-ı kāf ve feṯḥ-i tāʾ-i müşennāt ile. Be-maʿnī-i bīmārnāk, yaʿnī dāʾimā ḫasta ve ʿalīl. Ebulʿabbās, beyt:

ز خانمان و مراتب به غربت افتادم
بماندم اینجا بی برگ و بار انکشتال

(Ev bark ve makam mevki sahibiyken gurbete düştüm. Burada kolu kanadı kırık kaldım, hep hastayım.)

انگل [engel], **انگول** [engūl] ve **انگیل** [engīl]: Üçü de iki maʿnāyadır.

Evvel, ilik ki ona düğme geçirirler. Eşīreddīn-i Aḫsīketī, beyt:

اجزای ذات تو چو بهم دست درزده
گویی که بر صفای قبا گوی انگلست

(Senin zatının parçaları, elbisenin düzgünlüğü için bir araya gelmiş düğme ve ilikler gibi birbirine bağlıdır.)

Ṣānī, ṣıḥḥati mekrūh ve iḫtilāṭı ṣaḳīl adam. Türkīde dahi "engel" derler. Muḥibbī, beyt:

دل به غم گفتا که انگل وا شود
غم دلم را دوستداری می کند

(Gönül gama engel olduğunu söyledi. Gam ise hālā gönlüme dostluk ve sevgi gösteriyor.)

اوژول [evjūl]: Sükūn-ı vāv-ı evvel ve żamm-ı zāʾ-i Fārsī vü vāv-ı maʿrūf ile. Be-maʿnī-i افژول [efjūl]-i merḳūm.

ایلاول [eylāvul]: Sükūn-ı yā-yı taḥtānī ve feṯḥ-i lām ile. Bir dağ ismidir.

ایلول [eylūl]: Evvel Güz ayının adıdır ki Mart muḳābilidir. Zīrā bunun da on ikinci günü Şems burc-ı Mīzān'a taḥvīl edip rūz ve şeb müsāvī olur.

مع المیم
[maʿaʾl-mīm]

ابریشم [ebrīşim]: Maʿrūf. Türkīde "ipek", ʿArabīde حریر [ḥarīr] derler. Sīn-i mühmele ile (ابریسم ebrīsim) de ṣaḥīḥ lüġattir. Ve bir maʿnāsı da bir nevʿ sāzdır. Şāʿir demiştir, beyt:

ابریشم و عود و چنگ و طنبور
در بزم تو باد زهره مزدور

(Ebrişim sazı, ud, çeng ve tanbur... Zühre senin meclisinde ücretli işçi olsun!)

ابیشم [ebīşim]: ابریشم [ebrīşim]den muḫaffeftir. Ve dahi ḫām ipeğe derler. Keẕā fī-*Mecmaʿ'il-Fürs*.

اجم [ecem]: Feṯḥ-i cīm ile. Bīşe-i şīr yaʿnī arslan yatağı ki meşeliktir. Keẕā fi'l-*Maḫmūdī*.

اخکم [aḫkem]: Sükūn-ı ḫāʾ-i muʿceme ve feṯḥ-i kāf ile. Elek ve ġırbāl dāʾiresi ki "kasnak" derler. Mīr Naẓmī, beyt:

به نادان بیزش قسمت شدستی
فلک غربال بی اخکم ببستی

(Felek kasnaksız elek bağlasaydı, cahile kısmet elemek düşerdi.)

ادرام [edrām]: Sükūn-ı dāl u feṯḥ-i rāʾ-i mühmeleteyn ile. *Ferheng-i Cihāngīrī*'de "eyrim yapıcı" maʿnāsınadır.

ادرم [edrem]: Sükūn-ı dāl u feṯḥ-i rāʾ-i mühmeleteyn ile. Eyrimdir ki eyer içine dikilir iki parça keçedir. **(117ᵃ)** Ḥakīm Nizārī-i Ḳuhistānī, beyt:

میان زینش پالان کرده در دم
به یک ضربت دو نیمه زد چو ادرم

(Ansızın onun eyeri arasına semer vurup bir vuruşta eyrim gibi ikiye ayırdı.)

ادیم [edīm]: Kesr-i dāl-ı mühmele ve sükūn-ı yā ile. Be-maʿnī-i rūy, vech maʿnāsına. Ve ʿArabīde iki maʿnāya gelir. Evvel, rūy-ı zemīn. Ṣānī, saḫtiyān. Ādem topraktan ḫalḳ olunduğu içün آدم [ādem] tesmiye olundu. Şāʿir, beyt:

باد یمانی ز سهیل نسیم
ساخته کیمخت زمین را ادیم

(Yemen rüzgārı nesim süheyli ile birlikte yeryüzünün postunu sahtiyana çevirdi.)

ارم [erem]: Şeddād bin ʿĀd'ın cennet nāmıyla bünyād ettiği bāġ-ı İrem'dir ki Ḳur'ān-ı ʿaẓīmu'ş-şānda ẕikr olunmuştur. ʿArabīde elif-i meksūre iledir. Şeddād ẓulümle ʿālemi ḫarāb edip, cihān ḫalḳının mālını alıp bir bāġçe yaptırdı ki ağaçları altın ve gümüş, yaprakları zümürrüd, meyveleri laʿl, yāḳūt ve inci, zemīni misk ve ʿanber. ʿAlá-hāze'l-ḳıyās. Tamām oldukta içine girip oturmak müyesser olmadı. Kapıdan içeri bir ayak koduğu gibi ḫażret-i ʿAzrā'īl ʿaleyhi's-selām, cānın ḳabż eyledi. Naẓīrī-i Nīşābūrī, beyt:

پس از حصول مرادات اهل آن فاسد
مثل چو باغ ارم گشت و حسرت شداد

(Hasılı, o sapkın yerdekilerin muradına ermesi, Şeddād'ın İrem bağına hasret kalmasına benzedi.)

ازازدم [ezāzdem]: Sükūn-ı zā'eyn-i muʿcemeteyn ile. Bir nevʿ ġalledir ki لوبیا [lūbiyā] dahi derler. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*.

ازبرم [ezberm]: Sükūn-ı zā'-i muʿceme vü rā'-i mühmele ve feṯḥ-i bā'-i muvaḥḥade ile. Ḥıfẓ maʿnāsınadır. Şeyḫ Saʿdī, beyt:

اگر خود هفت سبع ازبر بخوانی
چو آشفتی الف بی تی ندانی

(Kurān'ı baştan sona ezberlesen bile, aşka tutulduktan sonra elif, be ve te'yi dahi bilmezsin.)

ازم [ezem]: Feṯḥ-i zā'-i muʿceme ile. *Ferheng-i Cihāngīrī*'de be-maʿnī-i ferzend masṭūrdur.

استام [estām]: Sükūn-ı sīn-i mühmele ve feṯḥ-i tā'-i müşennāt ile. Zer ve sīm ile düzülmüş raḫt. Ve *Mecmaʿu'l-Fürs*'te at eşvābından ne olursa. Elif'siz ستام [setām] dahi derler. Şāh Nāṣır-ı Ḫüsrev, beyt:

به فرش و اسب و استام و خزینه
چه افرازی چنین ای خواجه سینه

(Efendi! Taht, at, altından koşum takımı ve hazineyle övünmek seni ne kadar yüceltebilir!)

استیم [estīm]: Sükūn-ı sīn-i mühmele, kesr-i tā'-i müşennāt, baʿdehu yā-yı sākine ile. Be-maʿnī-i āstīn. Ve memdūde ile آستیم [āstīm] dahi derler. Mīr Ḫüsrev, beyt:

خیز و پیش آر از آن مَی خوشبوی
زود بگشای چنگ را استیم

(Kalk o güzel kokulu şarabı getir! Çengin de derhal yakasını çöz!)

Nüsḫa-i Ebū Ḥafṣ-ı Soġdī'de dehen-i ẓurūf yaʿnī tulum ağzı maʿnāsına deyip beyt-i mezbūru temessük edinmiş. Ve Şems-i Faḫrī *Miʿyār*'da cerāḥat mündemil olup yaʿnī yarılıp arasında irin kala demiş. Ve *Şerefnāme*'de cerāḥati soğuk vurup şebḥ etmek maʿnāsına masṭūrdur. Ve *Lisānu'ş-Şuʿarā*'da cerāḥatten seyelān eden irin maʿnāsına merḳūmdur.

اشام [eşām]: Feṯḥ-i şīn-i muʿceme ile. Ḥācet kadarı ṭaʿām ki ʿArabīde قوت [ḳūt] derler. Ḳūtun ṣarīḥ maʿnāsı bu ʿibāret ile beyān olunmuştur: و هو ما یقوم به بدن الانسان من الطعام[1].

1 İnsan bedenini ayakta tutan yemek miktarı.

اشتوم [eştūm]: Sükūn-ı şīn-i muʿceme ve żamm-ı tāʾ-i müşennāt ile. Burçaktan olan süpürge. Ke-mā merre fi'l-memdūde.

اشتیم [eştīm]: Sükūn-ı şīn-i muʿceme ve kesr-i tāʾ-i müşennāt ile. Sīn-i mühmele ile olan استیم [estīm] maʿnāsınadır. Cerāḥatte olan irin maʿnāsına. Şems-i Faḫrī, beyt:

بسکه پیوسته ریم ریزد خصم
گشت جسم عدوش چون اشتیم

(Düşmanının yarasından sürekli irin damlıyor. Bedeni, baştan ayağa irin oldu.)

افام [efām]: Aṣlı فام [fām]dır, elif zāʾidedir. Ancak taḥsīn-i lafẓ için īrād olunur. İki maʿnāya gelir.

Evvel, levn yaʿnī renk ki مینافام [mīnāfām] ve لعلفام [laʿlfām] derler.

Ṣānī, borç maʿnāsına ki وام [vām] ve اوام [evām] dahi derler.

اقنوم [aḳnūm]: Sükūn-ı ḳāf ve żamm-ı nūn ile. İki maʿnāyadır.

Evvel, aṣl maʿnāsına ki اقنوم عجم [aḳnūm-ı ʿacem] derler, aṣl-ı ʿAcem demek olur. Bu bir ferheng-i Fārsī ismidir ki uṣūl-i lüġātı beyān eder.

Ṣānī, Yehūd kitābı adıdır ki üç kitābdır. Ḫāḳānī, maʿrūf ḳaṣīdesinde, beyt:

سه اقنوم و سه قرقف را به برهان
بگویم مختصر شرح موفا **(117b)**

(Üç asıl ve üç karkafı sana deliliyle, kısaca açıklayıp söyleyeyim.)

ام [em]: Żamīr-i nefs-i mütekellim-i vaḥdedir. Bir edāttır ki lāḥıḳ olduğu efʿālde hāʾ-i ʿalāmet var ise elif'i ṣābit olur. رفته ام [refteem], آمده ام [āmedeem] ve خورده ام [ḫordeem] gibi. Hāʾ-i ʿalāmet yoksa elif'i sāḳıṭ olur رفتم [reftem], گفتم [guftem] ve خفتم [ḫuftem] gibi. Ebulmaʿānī, beyt:

رفته ام در کوی جانان لیک تنها نیستم
بود همراهم غم عشق و خیال روی یار

(Sevgilinin köyüne gittim, ancak yalnız değildim. Yanımda aşkının gamı ile yüzünün hayali vardı.)

انجام [encām]: Sükūn-ı nūn ve feth-i cīm ile. Āḫir-i kār ve ġayruhu. Muḳābili آغاز [āġāz]dır. Şems-i Faḫrī, beyt:

چون فلک جاه اوست بی آغاز
چون قضا حکم اوست بی انجام

(Felek gibi, makamının başlangıcı yoktur. Kazā gibi, hükmünün sonu yoktur.)

Ve ḳıdem maʿnāsına. Mürādifi فرجام [fercām]dır. Şeyḫ ʿAṭṭār, beyt:

ز هر چیزی که دارد کام نا کام
جدا می بایدت گشتن به انجام

(Sahip olduğun ne varsa, ister istemez sonunda hepsinden ayrılman gerekecek.)

Gāhī ism-i fāʿil olur, āḫire eriştirici maʿnāsına. Mesʾūd-i Saʾd-ı Selmān, beyt:

صبور و صابر گشتم به حبس بند ار چند
زمانه داردم اندر بلای جان انجام

(Nice zamandır zindanda olmaya sabretmem, feleğin can belasını sona erdireceği umudumdandır.)

Ve gāhī emr istiʿmāl olunur. Mesʾūd-i Saʾd-ı Selmān, beyt:

ره انجام و دل اندر خرمی دار
که روز خرمئ این دیارست

(Yolu bitirip gönlünü mutluluğa aç! Çünkü buraların mutluluk günü/bayramıdır.)

Türkīde "son" ve Çağatayda "soŋ" derler. Meṣelā, sonraki demekte "soŋgı" derler. Sebʿa-i Seyyāre'de Behrām Şāh, Dil-ārām firāḳında, Mīr ʿAlī Şīr, beyt:

Gūr dik tün irür ḳaranġu maŋa
Bolsa ni irdi soŋġı uyḳu maŋa

(Gece benim için mezar gibi karanlık, son uykum olsa/ölsem ne olurdu!)

انجیرِ آدم [encīr-i ādem]: Bir nevʿ yemiştir. Hindūstān'da olur. Ḥanẓala benzer, müdevver ve kırmızı, ortasında beyāż noḳṭası vardır.

اندام [endām]: Beş maʿnāya istiʿmāl olunur.

Evvel, ḥüsn-i vücūd taʿrīfinde ḫoş-endām derler. Bu maʿnā maʿrūf ve maʿlūmdur. Şeyḫ Saʿdī, beyt:

اندام تو خود حریر چین است
دیگر چه کنی قبای اطلس

(Atlastan yapılmış elbiseyi ne yapacaksın! Senin endamın zaten Çin ipeği.)

Ṣānī, tenāsüb-i aʿżāya derler. Şāʿir demiştir. Mıṣraʿ:

گیرم که فلک جامه دهد کو اندام

(Tutalım felek elbise verecek, hani uyum!)

Ṣāliş, üslūb ve reviş maʿnāsına. ʿAbdurrezzāḳ-ı Kāşī, beyt:

سر کو نه به اندام کند بندگئ تو
آرند بدان سر سه طلاقی به شش اندام

(Sana köleliği usulüne göre yapmayan başı üç talakla altı usule/yola getirirler.)

Rābiʿ, niẓām-ı ḥāl maʿnāsına. Ḥakīm Sūzenī, beyt:

چون سخن در نظر از لفظ تو اندام گرفت
به عدم باز رود خصم تو اندام اندام

(Senin konuşman sayesinde düzelen söz görününce düşman da sıra sıra yokluğa geri döner.)

Bu maʿnāda فلان را کاری به اندامیست derler. Murād, falānın işi intiẓām üzredir demek olur. Şems-i Faḫrī, beyt:

همه اندام خصم چون بگرفت
تا چرا کار اوست با اندام

(Bütün bedeni tutulan düşmanın işleri nasıl düzgün gitsin!)

Ḫāmis, ālet-i recul ve ferc-i nisvāna derler. ʿUbeyd-i Zākānī, beyt:

مناسب آید ار یکبار نهادی
در اندام ترا اندام مایی

(Bir kere izin versen, endamımız endamına uyardı.)

Ve *Ferheng-i Cihāngīrī*'de bu cümle maʿānīden ġayrı feżā-yı ḫāne maʿnāsına da mervīdir.

انگام [engām]: Sükūn-ı nūn ve feṯḥ-i kāf-ı Fārsī ile. Be-maʿnī-i hengām yaʿnī vakit. Ḫallāḳu'l-Maʿānī, beyt:

همه ثابت قدم انگام کوشش
همه در وقت راحت لذت افزای

(Hepsi, çalışma zamanı iş başındadır. Hepsi, dinlenme zamanı eğlenir.)

انگشتِ دشنام [enguşt-i duşnām]: Şehādet parmağı. Bir kimesne bir kimesneye ḫiṭāb u ʿitāb eyledikte ol parmakla işāret eylediği münāsebetle demişler. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

اوام [evām]: Feṯḥ-i vāv ile. İki maʿnāyadır. Evvel, borç maʿnāsına ki وام [vām] dahi derler. Kemāl İsmāʿīl, beyt:

تا درین شهر آمدم از بس اوام
من دهی بفروختم کاشانه ای

(Ben köylü, bu şehre gelince borcumun çokluğundan bir ev sattım.)

Kemāl İsmāʿīl, beyt:

گردن همت ز وام بندگان آزاد کن
زانکه در شرط کریمان نیست پذرفته اوام

(Himmetin boynunu fakirlerin borcundan kurtar! Çünkü borç kabul etmek cömertlere yakışmaz.)

Bu maʿnāya, Şems-i Faḫrī, beyt:

کیست آنکو سپهر می خواهد
رفعت خاک درگهش به اوام

(O kimdir? O, sarayı toprağının yüceliğini feleğin borç olarak istediği kimsedir.)

Ṣānī, be-maʿnī-i reng. فام [fām] ve وام [vām] dahi derler.

امام [emām]: Bu dahi اوام [evām] maʿnāsınadır demişler. ʿArabīde "ileri" maʿnāsınadır.

اهرم [ehrem]: Sükūn-ı hā ve feṯḥ-i rāʾ-i mühmele ile. Başı müdevver bir ağaçtır ki onunla herīse döğerler. Mevlānā Lisānī, der-Şehr-āşūb, rubāʿī:

ای یار هریسه پز نداری غم خود **(118ᵃ)**
اندیشه نمی کنی ز بیش و کم خود
خواهم که تو شب خواب کنی من تا روز
بر دیگ هریسه ات زنم اهرم خود

(Ey keşkek pişiren sevgili! Kendini düşünmez, azına çoğuna dertlenmezsin! İsterim ki sen gece uyu, ben de keşkek sopamla sabaha kadar senin keşkeğini döveyim.)

مع النون
[maʿa'n-nūn]

ابان [ebān]: Feṯḥ-i bāʾ-i muvaḥḥade ile. Dört maʿnāyadır.

Evvel, be-maʿnī-i hemīşe.

Ṣānī, ġażab maʿnāsına. Bu iki maʿnāya tertīb üzre, Ebulmaʿānī, beyt:

به ملک حسن ابان ای شاه خوبان
مکن عشاق را هر دم ابانی

(Ey güzeller sultanı! Güzellik ülkesinde āşıklara hep öfkeli davranma!)

Ṣāliş, vaḥşet.

Rābiʿ, orta Güz ayıdır ki Rūmīler Teşrīn-i evvel ve Aʿcām Ebān-māh derler.

ابدان [ebdān]: Sükūn-ı bāʾ-i muvaḥḥade ve feṯḥ-i dāl-ı mühmele ile. İki maʿnāyadır.

Evvel, be-maʿnī-i dūdmān.

Ṣānī, be-maʿnī-i sezāvār. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*. Ve ʿArabīde cemʿ-i بدن [beden] dir.

ابرازدان [ebrāzdān]: ابراز [ebrāz], döğülmüş bahārāttır, ṭaʿām üzerine dökerler. Ve دان [dān], ẓarf maʿnāsınadır.

ابرپوشان [ebr-pūşān]: Hava yüzü bütün bulut olmak maʿnāsınadır. Keẕā fī-*Mecmaʿi'l-Fürs*.

ابرگاکیان [ebergākiyān]: Feṯḥ-i bāʾ-i muvaḥḥade vü kāf-ı evvel, sükūn-ı rāʾ-i mühmele ve kesr-i kāf-ı ṣānī ile. Tār-ı ʿankebūt maʿnāsına, yaʿnī örümcek ağı. Üstād Laṭīfī, beyt:

دلیلت چو ابریست پوشای حق
به سستیست همچون ابرگاکیان

(Senin getirdiğin delil, gerçekleri bulut gibi örtüyor. Örümcek ağı gibi de gevşek!)

ابرمادران [ebermāderān]: Bir nevʿ laṭīf ḥalvāyı ḫānegīdir ki ġāyet nerm ve ter olur. Mīr Naẓmī, beyt:

نباشد ز حلوا از آن بهتری
که باشد ابرمادران سکری

(Şekerli ev tatlısı olsa, helvadan daha iyi olmaz mı!)

ابرنجن [ebrencen]: Sükūn-ı bāʾ-i muvaḥḥade vü nūn ve feṯḥ-i rāʾ-i mühmele vü cīm ile. Bilezik ve ḫalḫāl maʿnāsına. Ammā başka başka murād olundukta دست ابرنجن [dest-ebrencen] ve پای ابرنجن [pāy-ebrencen] derler.

ابروکن [ebrū-ken]: Sükūn-ı bāʾ-i muvaḥḥade ve feṯḥ-i rāʾ-i mühmele ile. Bir ālettir, onunla kıl koparırlar. Türkīde "çimbistire" derler. Ḥakīm Ḫāḳānī, beyt:

ابروکنئ عنتر و وسمه پزئ سگ
ای چوبک پشت درودی کوپک رهدار

(Ey puşt değneği ve bekçi köpeği! Eşek arısına/maymuna cımbızcı ve köpeğe vesme pişiricisin!)

ابناخون [ebnāḫˇan]: Sükūn-ı bāʾ-i muvaḥḥade, feṯḥ-i nūn u ḫāʾ-i muʿceme ve vāv-ı maʿdūle ile. Ḫişār ve ḳalʿa maʿnāsınadır. Nūn'un bāʾya taḳaddümüyle انباخون [enbāḫˇan] dahi ṣaḥīḥ lüġattir. ʿAn-ḳarīb ẕikr olunur inşāʾallāhu teʿālá. Behrāmī, beyt:

ز سوی هند گشادی هزار شهرستان
ز سوی سند گرفتی هزار ابناخون

(Hint'te bin şehir fethettin! Sint'te bin kale aldın!)

ابومان [ebūmān]: Żamm-ı bāʾ-i muvaḥḥade vü vāv-ı maʿrūfe ve feṯḥ-i mīm ile. Peşīmānī ve nedāmet maʿnāsına. Ebulmaʿānī, beyt:

مکن بی دلان را ستم عاقبت
رود رونق حسن ابومان خوری

(Āşıklara eziyet çektirme! En sonunda güzelliğinin cazibesi kalmaz ve pişman olursun!)

ابویان [ebūyān]: Baʿżı nüsḫada lüġat-i meẕkūrun mīm'i yerine yā-yı taḥtānī vāḳiʿ olmuştur. Keẕā fī-*Mecmaʿi'l-Fürs*.

اپیون [epyūn]: Sükūn-ı bāʾ-i Fārsī ve żamm-ı yā-yı taḥtānī ile. Afyondur. Elif'siz پیون [peyūn] dahi derler. Şāh Nāṣır-ı Ḫüsrev, beyt:

که حالست این که مدهوشند یکسر
که پنداری که خوردستند اپیون

(Hepsi kendinden geçmiş haldeler. Hepsinin afyon içtiğini sanırsın.)

اچنگان [eçengān]: Feṯḥ-i cīm ü kāf-ı Fārsiyyeyn ve sükūn-ı nūn ile. Seraḫs aʿmālinden bir ḳarye ismidir ki taʿrīb edip اخنقان [aḫanḳān] derler.

اخترِ گاوان [aḫter-i gāvān] ve **اخترِ گاویان** [aḫter-i gāviyān]: Kilāhumā be-maʿnī-i ʿalem-i Gāviyānī ki درفشِ گاویان [direfş-i gāviyān] dahi derler. Gāve-i āhenger'in Ḍaḥḥāk ḳaṣdına kaldırdığı ʿalemdir. Ḥakīm Ḫāḳānī, beyt:

گو رایت بوالمظفری بین
آن که اخترگاویان ندیدست

(Ahter-i Gāviyān'ı görmeyen kimseye "O zafer sahibinin sancağına bak!" de!)

Üstād Daḳīḳī, beyt:

ز روی تو ای سرفراز کیان
برد فرخی اختر گاویان

(Ey padişahların baş tacı! Gāve'nin sancağı senin yüzünle/sayende kutludur!)

اخریان [aḫriyān]: Memdūdede ẕikri mürūr eden آخریان [āḫriyān]-ı merḳūm maʿnāsınadır ki ḳaṣr ile de istiʿmāl ederler. Ḫāllāḳu'l-Maʿānī, beyt:

چون می دهی مرا تو عطاهای بِه گزین
جز بِه گزین چه آرمت از اخریان شکر

(Sen bana seçkin ihsanlarda bulunduğuna göre, ben sana seçkin bir şükürden başka ne getirebilirim!)

اخشیجان [aḫşīcān]: Memdūdede ẕikri mürūr eden آخشیجان [āḫşīcān]-ı merḳūm maʿnāsınadır ki اخشیگان [aḫşīgān] dahi derler. Şems-i Faḫrī, beyt:

چون طبایع به یکدگر ضدند
زان سبب گفته اند اخشیجان

(Yaradılışlar birbirine zıt olduğu için "zıtlar" demişler.)

اخشیگان [aḫşīgān]: Cīm yerine kāf-ı ʿAcemī ile. اخشیجان [aḫşīcān] maʿnāsınadır. **(118b)** Mecd-i Hemger, beyt:

شنیده ام بسی و آزموده کز ره طبع
به استحاله دگر می شوند اخشیگان

(Şunu epeyce duyup tecrübe ettim: Zıt yaradılışlar, dönüşüp başkalaşırlar.)

ادرفن [ederfen]: Fetḥ-i dāl u fā vü sükūn-ı rāʾ-i mühmeleteyn ü nūn ile. Bir ʿillettir. İki nevʿ olur. Biri ḥāṣıl olan aḫlāṭ-ı fāsideden tevellüd eder ve biri ḳuvvet-i ṭabīʿat-ı ḥılṭ-ı ġalīẓ-i sevdāvī ki dem ile muḫteliṭ ve müteġayyir olan aʿżādan defʿ edip ẓāhir-i bedende ẓuhūr eder. Ona پریون [peryūn] ve اگریون [egeryūn] dahi derler. ʿArabīde قوبا [ḳūbā] dedikleri ʿillettir. Lisān-ı Hindīde داد [dād] derler.

ادیان [edyān] ve **ادیون** [edyūn]: Kilāhumā bi-sükūni'd-dāli'l-mühmele, evvel fetḥ-i yā-yı taḥtānī, ṣānī żamm ile. Semiz ve ferbih sibāʿ ki yırtıcı cānverdir. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*.

اران [errān]: Fetḥ-i rāʾ-i mühmele-i müşeddede ile. Bir vilāyet-i vesīʿa ismidir ki Berdaʿ, Gence, Şimgūr ve Beyleḳān-nām şehirleri müştemildir. Ol vilāyetle Āẕerbaycān arasından nehr-i Aras cārīdir. Şeref-i Şeferve, Mücīreddīn-i Beyleḳānī hicvinde demiştir. Şeref-i Şeferve, rubāʿī:

شهری که بِه از هزار اران باشد
کی لایق همچو تو گرانجان باشد
سرمه چه کنی که در صفاهان باشد
میل تو به میلست که فراوان باشد

(Bin Errān'dan daha güzel olan bir şehir, nasıl olur da senin gibi bir vurdumduymaza düşer! İsfahan'daki sürmeyi ne yapacaksın?! Sen mile ilgi duyuyorsun, ondan da çok var.)

Ferheng-i Cihāngīrī'de taḫfīf-i rā ile (اران erān) Āẕerbaycān'da bir cemāʿat adıdır. Ḥakīm Ḫāḳānī, musammaṭ:

فتح اران نام را زیور زده ایام را
فتح عراق و شام را وقتی مهیا داشته

(Zamaneyi Erranlıların fethiyle süslemiş, Irak ve Şam'ın fethi için hazırlığa başlamış.)

اربون [erbūn]: Sükūn-ı rāʾ-i mühmele ve żamm-ı bāʾ-i muvaḥḥade ile. Beyʿ u şirāda ṣemen-i metāʿ. Beyʿden muḳaddem ʿaḳd-i beyʿ için verilen bir miḳdār akçeye derler. Ve dahi beyne'n-nās vāḳiʿ ve cārī olan muʿāmeleye derler.

اربیان [erbiyān]: Sükūn-ı rāʾ-i mühmele, kesr-i bāʾ-i muvaḥḥade ve fetḥ-i yā-yı taḥtānī ile. Aḫtapot balığı ki döğmekle semirir. Ebulmaʿānī, beyt:

چنان فربه شود از خوردن چوب سر راهی
رقیب سخت جان گویا که بوده اربیان ماهی

(Dayanıklı rakip, yolun başında sopa yemekten o derece şişti ki ahtapot balığına döndü.)

Ammā *Ferheng-i Cihāngīrī*'de be-maʿnī-i melaḥ-ı ābī ki میگ [meyg] dahi derler. ʿArabīde جرادالبحر [cerādu'l-baḥr] ve lisān-ı Hindīde جهینگه [cehīnge] derler.

ارجن [ercen]: Sükūn-ı rāʾ-i mühmele ve feṯḥ-i cīm ile. Ḫarman savurdukları parmaklı ağaç ki "yaba" derler. Ebulmaʿānī, beyt:

حاصل عمر مرا بر باد داده روزگار
گوییا در خرمنش دست اجل ارجن شده

(Felek ömrümce elde ettiklerimi yele verdi. Sanki ecelin eli, harmanımı yabayla savurdu.)

ارجوان [ercuvān]: Sükūn-ı rāʾ-i mühmele ve żamm-ı cīm ile. Üç maʿnāyadır.

Evvel, her ayın evvel gününe derler.

Ṣānī, ḫarnūb.

Ṣāliş, muʿarreb-i ارغوان [erġuvān]dır.

اردجان [erdecān]: Sükūn-ı rā vü feṯḥ-i dāl-ı mühmeleteyn ile. Eşkāl-i felek ve ʿilm-i nücūm maʿnāsınadır. Keẕā fī-*Edāti'l-Fużalā*.

اردشیران [erdeşīrān]: Bir dārū ismidir ki ʿArabīde مرو [merv] derler.

اردگان [erdegān]: Sükūn-ı rā vü feṯḥ-i dāl-ı mühmeleteyn ü kāf-ı ʿAcemī ile. İki maʿnāyadır.

Evvel, eşkāl ü esrār-ı nücūmdan bir nevʿdir ve muʿarrebi اردجان [erdecān] dır.

Ṣānī, Şīrāz mużāfātından bir mevżiʿ ismidir. Ve dahi nevāḥī-i Yezd'de bir ḳarye ismidir.

اردن [erden]: Sükūn-ı rā vü feṯḥ-i dāl-ı mühmeleteyn ile. Memdūdede meẕkūr olan آردن [ārden] maʿnāsınadır. Ve ʿArabīde Şām nevāḥīsinden bir şehr-i ḳadīm ismidir. Menḳūldür ki mesken-i ḥażret-i Yaʿḳūb ve çāh-ı ḥażret-i Yūsuf ʿalá-nebiyyinā ve ʿaleyhimu's-selām onda vāḳiʿdir.

اردوان [erdevān]: Sükūn-ı rāʾ-i mühmele ile. Ṭavāʾif-i mülūktan āḫirleri olan meliğin adıdır. Erdeşīr-i Bābekān ona ḫidmet ederdi. Āḫirü'l-emr onu ḳatl edip yerine pādişāh oldu. Ḥakīm Firdevsī, beyt:

ورا خوانده اند اردوان بزرگ
که از میش بگسست چنگال گرگ

(Ona büyük Erdevān dediler. Ormanda kurdun pençesini büken odur.)

Ve Hindūstān pādişāhlarından bir pādişāh nāmı olmak da mervīdir. Bu maʿnāya, Ḫᵛāce Selmān, beyt:

اردشیر شیردل اسکندر گیتی ستان
افسر دارا و تخت اردوان بدرود کرد

(Aslan yürekli Erdeşir, ülkeler fetheden İskender, Dara'nın tacı ve Erdevān'ın tahtıyla ısmarlaştı.)

Ḥakīm Esedī, beyt:

جهان مرده ریگست از هر دوان
اگر اردشیرست اگر اردوان

(Dünya, ister Erdeşīr olsun ister Erdevān, onda koşanlardan geriye kalmış bir toz yığınıdır.) **(119[a])**

ارزان [erzān]: İki maʿnāya istiʿmāl olunur.

Evvel, ucuz ki ʿArabīde رخیص [raḫīṣ] derler. Mīr Naẓmī, beyt:

غم جانان به جان ارزان ستانند
به معنی تن دهند و جان ستانند

(Sevgilinin gamını can karşılığında ucuza alıyorlar. Manen bakılırsa, beden verip can alıyorlar.)

Ṣānī, lāyıḳ maʿnāsına. Veliyy-i Deşt-i Beyāżī, beyt:

جان اگر می طلبی اینک جان
به تو جان و تو به جان ارزانی

(Eğer can istiyorsan, işte can! Can sana layık, sen de cana layıksın!)

ارزان شدن [erzān şuden]: Ucuz olmak ve lāyıḳ olmak.

ارزن [erzen]: Sükūn-ı rāʾ-i mühmele ve feṯḥ-i zāʾ-i muʿceme ile. Darıdır. ʿArabīde درا [durrā] derler żamm-ı dāl ile.

ارژن [erjen]: Sükūn-ı rāʾ-i mühmele ve feṯḥ-i zāʾ-i Fārsī ile. Bādām-ı kūhī nevʿinden bir ağaç adıdır. Yemişi ġāyet acıdır. Muʿarrebi ارجن [ercen]dir. Baʿżı edviyeye idḫāl ederler. Ve kabuğun yaya sararlar ki توز [tūz] ve توژ [tūj] derler. Ve çubuğundan ʿaṣā ederler, ziyāde pektir. Nitekim, Mehestī, beyt:

دی محتسبی به راه بگذشت
بر دست گرفته چوب ارژن

(Dün bir gece bekçisi, elinde badem ağacından sopa yolda yürüyordu.)

ارزنیون [erzenyūn]: Sükūn-ı rāʾ-i mühmele vü nūn, feṯḥ-i zāʾ-i muʿceme ve żamm-ı yā-yı taḥtānī ile. *Mecmaʿu'l-Fürs*'te nām-ı duḫter-i pādişāh-ı Maġrib-zemīn ki Behrām-ı Gūr onu ḥabāle-i izdivāca getirmişti. Ammā *Ferheng-i Cihāngīrī*'de sükūn-ı rāʾ-i mühmele vü zāʾ-i muʿceme, kesr-i tāʾ-i müşennāt ve żamm-ı yā-yı taḥtānī ile ارزتیون [erztiyūn] mervīdir.

ارزنین [erzenīn]: ارزن [erzen], darı ve yā, yā-yı nisbet ve āḫirindeki nūn, teʾkīd içindir. Maʿnā-yı terkībī, darı ekmeğidir. Şāh Nāṣır-ı Ḫüsrev, beyt:

برآشفته انداز تو ترکان چه گویم
میان سگان در یکی ارزنینی

(Köylüler senin yüzünden kavgaya tutuşmuş ne diyeyim, köpekler arasında bir darı ekmeğisin!)

ارزیدن [erzīden]: Maṣdardır. Bir nesne bir nesneye değmek ve lāyıḳ olmak.

ارزانیدن [erzānīden]: Müteʿaddī-i ارزیدن [erzīden]dir.

ارستن [eresten]: Feṯḥ-i rā vü tāʾ-i müşennāt u sükūn-ı sīn-i mühmeleteyn ile. İki maʿnāyadır.

Evvel, muḫaffef-i آراستن [ārāsten].

Ṣānī, *Ferheng-i Cihāngīrī*'de be-maʿnī-i توانستن [tuvānisten], yaʿnī ḳādir olmak.

ارسن [ersen]: Sükūn-ı rā vü feṯḥ-i sīn-i mühmeleteyn ile. Be-maʿnī-i encümen ve maḥfil. Mīr Naẓmī, beyt:

به عیش و نوش در گلشن بنازند
که مهرویان در آن ارسن بسازند

(Ay yüzlüler gül bahçesinde meclis düzmüş, nazlı nazlı eğleniyorlar.)

ارشن [erşen]: Sükūn-ı rāʾ-i mühmele ve feṯḥ-i şīn-i muʿceme ile. Bulut yaʿnī ebr. Deşt-i Kıpçak lüġatidir.

ارطیون [erṭayūn]: Sükūn-ı rā vü feṯḥ-i ṭāʾ-i mühmeleteyn ve żamm-ı yā-yı taḥtānī ile. İki maʿnāyadır.

Evvel, zīrek ve dānā maʿnāsına.

Ṣānī, bir ḥakīm-i ḥāẕıḳ ismidir. Keẕā fī-*Edāti'l-Fużalā*.

ارغن [erġan]: Sükūn-ı rā'-i mühmele ve feṯḥ-i ġayn-ı muʿceme ile. Muḫaffef-i ارغنون [erġanūn]dur ki bir sāzdır. Eflāṭūn iḫtirāʿ ve īcād eylemiş. Ḥakīm Ḥāḳānī, beyt:

اگر ناهید در عشرتگه چرخ
سراید شعر من بر ساز ارغن

(Eğer Zühre felek meclisinde şiirimi erganun çalarak söylerse...)

Ḥakīm Ḥāḳānī, beyt:

از چنگ غم خلاص تمنی کنم ز دهر
که افغان به نای و حلق چو ارغن برآورم

(Gam çengi sayesinde dünyadan kurtulmayı temenni ediyorum. Bu yüzden ney gibi inleyişim, erganun gibi boğazım var.)

Ve tünd ve tīz maʿnāsına da gelir. Bu maʿnāya ارغون [erġūn] dahi derler.

ارغنون [erġanūn]: Kefereye maḫṣūṣ bir sāzdır, kenīselerinde çalarlar. Müteʿaddid iri ve ḫurde, içi boş kamış gibi ağaçları zīr ü bem uṣūlü üzre vażʿ edip, ardında körük gibi bir nesne etmişler, çektikçe ondan ḥāṣıl olan havadan ol ağaçlar mūsīḳār gibi ṣadā verir. Ekṣer kenīselerinde, yevm-i muʿayyenlerinde çalarlar. Ebū Saʿīd Ebulḫayr, rubāʿī:

از سینه صدای ارغنون می آید
وز دیده به جای اشک خون می آید
در شام فراق ناله ام از دل تنگ
آغشته به خون دل برون می آید

(Göğüsten erganun sesi geliyor. Gözden gözyaşı yerine kan geliyor. Ayrılık gecesinde āhım, gönül darlığı yüzünden gönül kanına bulanmış dışarı geliyor.)

ارغون [erġūn]: Sükūn-ı rā'-i mühmele ve żamm-ı ġayn-ı muʿceme ile. İki maʿnāyadır.

Evvel, be-maʿnī-i erġanūn.

Ṣānī, tünd ve tīz maʿnāsına. ارغن [erġan]-ı merḳūm ile müterādifü'l-maʿnādır. Ḳaṭrān-ı Urmevī, beyt:

ترا چه نالهٔ کوس و چه نالهٔ ارغن
به روز جنگ چه باشی نشسته بر ارغون

(Savaş günü hızla seyirttiğin vakit, sana kös sesi ne erganun sesi ne!)

Bu maʿnāya, Ḥakīm Esedī, beyt:

چنان تاخت ارغون پولاد سم
که درگنبد از گرد شد ماه گم

(Çelik tırnaklı çevik at öyle bir hamle yaptı ki gökyüzü tozdan görünmez oldu.)

(119[b]) Ve Türkistān'da bir kavmin adıdır.

ارغوان [erġuvān]: Bir nevʿ kırmızı çiçektir. Ağaçta biter, iri ağacı olur. Muẓaffer Şāh, beyt:

چون غرابست این جهان بر من از آن زلف غراب
ارغوان بارست چشمم زان لب چون ارغوان

(O karga saç yüzünden bu dünya benim için kargaya döndü. O erguvana benzeyen dudak yüzünden gözüm erguvan yağdırıyor.)

ارغیدن [erġīden]: Sükūn-ı rā'-i mühmele ve kesr-i ġayn-ı muʿceme ile. Tehevvür, ġażab, ḫışm ve tündī eylemek.

ارمغان [armaġān]: Maʿrūf. Reh-āverd maʿnāsına. سوغات [sūġāt] dahi derler. Ḥakīm Ḥāḳānī, beyt:

از سفر می آیم و در راه صید افکنده ام
هست صید چرب پهلو که ارمغان آورده ام

(Yolculuktan geliyorum, yolda avlandım. Armağan olarak getirdiğim semiz bir av var.)

Şeyḫ Saʿdī, beyt:

چه ارمغانی ازین بِه که دوستان آمد
تو خود بیا که دگر هیچ در نمی باید

(Dostların gelmesinden daha iyi bir armağan mı olur! Yeter ki sen gel, başka hiçbir şey gerekmez!)

ارمان [ermān]: Sükūn-ı rā'-i mühmele ve feṯḥ-i mīm ile. Peşīmān olmak, ḥasret, renc ve meşaḳḳat maʿnālarına. Ḥakīm Esedī, beyt:

به ارمان و اروند مرد هنر
فراز آورد گونه گون سیم و زر

(Hüner sahibi, zahmet çekip sıkıntıya katlanarak altın ve gümüşünü arttırır.)

ارمانیدن [ermānīden]: ارمان [ermān]-ı merḳūm maʿnālarına maṣdardır, رنجانیدن [rencānīden], حسرت بردن [ḥasret burden] ve پشیمانی خوردن [peşīmānī ḫorden] gibi.

ارمن [ermen]: Sükūn-ı rā'-i mühmele ile. Āẕerbaycān'da bir vilāyet ismidir. Ḫüsrev, Şīrīn ile onun dağı yaylağında ʿişret ve ṣoḥbet ederlerdi. Şeyḫ Niẓāmī, beyt:

خاص کن این ملک جهان بر عموم
هم ملک ارمن و هم شاه روم

(Bu dünya mülkünü halka has kılandır. Hem Ermen meliki hem Anadolu sultanıdır.)

ارمنین [ermenīn]: Sükūn-ı rā'-i mühmele ile. Enār-ı kūhī. Keẕā fī-*İḫtiyārāt-ı Bedīʿī*.

ارمون [ermūn]: Sükūn-ı rā'-i mühmele ile. Ecīre vaḳtinden muḳaddem verilen ücret. Ve beyʿ u şirāda ʿale'l-ḥisāb verilen şemen ki اربون [erbūn] dahi derler. Üstād Laṭīfī, beyt:

منم درد ترا با دل خریدار
که ارمون داده ام جان بهر بازار

(Senin derdini can u gönülden isteyen benim! Alışveriş için canımı peşin verdim.)

ارمین [ermīn]: Sükūn-ı rā'-i mühmele ve kesr-i mīm ile. Keyḳubād Şāh'ın dördüncü oğlunun adıdır ki Keykāvūs Şāh'ın küçük karındaşıdır.

ارندان [erendān]: Feṯḥ-i rā vü dāl-ı mühmeleteyn ve sükūn-ı nūn ile. İnkār maʿnāsınadır. Ḥażret-i Pīr-i Herāt Ḫᵛāce ʿAbdullāh-ı Enṣārī ḳuddise sirruhu *Ṭabaḳāt*-nām kitābında ẕikr eder ki:

شیخ الاسلام گفت که آن پیشینه که وی گفت علم توبه بود که آن را خاص و عام قبول کنند و دیگر علم توکل و معامله و محبت بود که خاص قبول کند و عام فرا آن نیارد و سه دیگر علم خصوص و حقیقت بود نه برگ خلق بود نه به برگ طاقت و علم و عقل خلق در نیافتند وی را مجهور کردند و برخاستند به انکار و ارندان.

(Şeyh dedi ki: Onun ilk önce söylediği şey tövbe ilmiydi. Bu ilmi sıradan ya da seçkin herkes kabul etmiştir. Diğeri tevekkül, muamele ve muhabbet ilmidir. Bunu seçkin kimseler kabul eder, sıradan kimseler bunu bilmezler. Üçüncüsü ise husus ve hakikat ilmidir. Ne halkın azığıdır ne de akıl, ilim ve tahammülünḳ Halk onu anlamayıp inkārla hareket ederler.)

ارن [eren]: Feṯḥ-i rā'-i mühmele ile. Dirsek ki ʿArabīde مرفق [mirfaḳ] derler. Ebulmaʿānī, beyt:

به دستش گر کشد انجاز وعده کرده می باشد
چه خوش می زیبد اورا تا ارن دستش حنا کرده

(Elini kınalarsa sözünü tutmuş olacak. Elinden dirseğine kadar kına yakması ne de güzel yakışır!)

اروغ کردن [erūġ kerden]: Żamm-ı rā'-i mühmele ile. Seplemek ve selmek maʿnālarına.

اروندیدن [erūndīden]: Żamm-ı rā'-i mühmele vü vāv-ı mechūl, sükūn-ı nūn ve kesr-i dāl-ı evvel ile. Kāhil olmak. Medd ile de cā'izdir.

اروَن [erven]:Sükūn-ı rā'-i mühmele ve feṯḥ-i vāv ile. Ṣafravī ṭabī'at ve ṣafrā ġalebesine derler.

اروین [ervīn]: Sükūn-ı rā'-i mühmele vü yā-yı taḥtānī ve kesr-i vāv ile. *Mecma'u'l-Fürs*'te tecrübe ve imtiḥān ma'nāsınadır.

از آن [ez-ān]: Feṯḥ-i zā'-i mu'ceme ile. از [ez] ile آن [ān]dan mürekkeb kelimedir "ondan" ma'nāsına ki 'Arabīde منه [minhu] derler.

اژدن [ejden]: Sükūn-ı zā'-i Fārsī ve feṯḥ-i dāl-ı mühmele ile. Alıç dedikleri dağ yemişi. Ve ba'żı ferhengde, tavşancıl ma'nāsınadır.

ازراه بردن [ez-rāh burden]: Yoldan çıkarmak ya'nī ṭarīḳından azdırmak, ḥaḳīḳaten ve mecāzen.

ازسر کردن [ez-ser kerden]: Ayartmak ve baştan çıkarmak. Ma'nāda lüġat-i evvele ḳarībdir.

اژگان [ejgān]: Sükūn-ı zā' vü feṯḥ-i kāf-ı Fārsiyyeyn ile. Ġam ve ġuṣṣa ma'nāsına. Medd ile de cā'izdir. Ke-mā merre. Mīr Naẓmī, beyt:

ز هجر و حسرت دیدارجانان
انیس و همنشینم بود اژگان **(120[a])**

(Sevgilinin yüzünün hasreti ve ayrılığında yoldaşım ve arkadaşım gam oldu.)

اژگن [ejgen]: Sükūn-ı zā vü feṯḥ-i kāf-ı Fārsiyyeyn ile. Ba'żı pencere ettikleri ḳafes ki 'Arabīde شعریه [ṣa'riyye] derler. Ve dahi bir nesneyi bilip bilmezlenmek. 'Arabīde تجاهل العارف [tecāhulu'l-'ārif] derler.

اژگهان [ejgehān] ve **اژگهن** [ejgehen]: Kilāhumā bi-sükūni'z-zā ve feṯḥi'l-kāfi'l-Fārsiyyeyn ile. Kāhil, bī-kār ve baṭṭāl olmak ma'nāsına. ازگین [ezgīn], اژگین [ejgīn] ve اژهن [ejhen] dahi derler. Miṣāl-i evvel, Şems-i Faḫrī, beyt:

ایام با کفایت او هست کم خرد
افلاک با جلالت او هست اژگهان

(Zamane onun kifayetini anlamada āciz kalır. Onun büyüklüğü yanında felekler basit kalır.)

Zerātüşt Behrām, beyt:

اشو گفت آن که می بینی روانش
بدی اندر جهان کار اژگهانش

(Cennetlik dedi ki: "O ruhunu gördüğün şeyin dünyadaki işi tembelliktir".)

Miṣāl-i ṣānī, Zerātüşt Behrām, beyt:

تن از اژگهن در دوزخ درونست
ولی یک پایش از آتش برونست

(Bedeni beceriksizlik yüzünden cehennemde ama bir ayağı ateşten dışarıda.)

Şākir-i Buḫārī, beyt:

به دل ربودن مردی و شاطری ای مه
به بوسه دادن جان پدر بس اژگهنی

(Ey ay! Gönül çalmakta pek usta ve çeviksin! Canımın içi, öpücük vermekte de pek tembelsin!)

Üstād Menūçehrī, beyt:

رخش با او لاغر و شبدیز با او کندرو
ورد با او ارجل و یحموم با او اژگهن

(Kır at ona oranla zayıf, kahverengi at ona oranla aksak, doru at ona oranla tek ayak, siyah at ona oranla uyuşuktur.)

ازگین [ejgīn]: Sükūn-ı zā vü kesr-i kāf-ı Fārsiyyeyn ile. Be-ma'nī-i اژگهان [ejgehān]-ı merḳūm. Zā'-i mu'ceme ile ازگین [ezgīn] de mervīdir. Ṣā'ir, beyt:

جان ستاندن غمزه جست و چاپک و خنجر به دست
دیده اژگین عاشقان را لطف کردن یک نظر

(Kıyabakış elde hançer, can almada pek hızlı ve çabuk! Göz ise āşıklara iyilik dolu bir bakış atmada pek uyuşuk!)

ازمان [ezmān]: Sükūn-ı zāʾ-i muʿceme ile. Be-maʿnī-i ارمان [ermān]-ı merḳūm, yaʿnī taḥassür ve teʾessüf.

ازمان خوردن [ezmān ḫorden]: Yaʿnī حسرت بردن [ḥasret burden] ve تأسف خوردن [teʾessuf ḫorden].

ازمانیدن [ezmānīden]: Maṣdardır, taḥassür ve teʾessüf çekmek maʿnāsına.

اژندیدن [ejendīden]: Feṯḥ-i zāʾ-i Fārsī, sükūn-ı nūn ve kesr-i dāl-ı evvel ile. Yapıda taş ve kerpiç arasına konulan balçık. Keẕā fi'l-*Mecmaʿ*.

اژنهان [ejhān]: Sükūn-ı zāʾ-i Fārsī ve feṯḥ-i hā ile. Be-maʿnī-i اژگهان [ejgehān]-ı merḳūm.

اسب افکن [esb-efken]: Ol merd-i dil-āvere derler ki düşman alayına yalnız at koya. Ḥakīm Firdevsī, beyt:

برآشفت از آن پور اسفندیار
جوانی بد اسب افکن و نامدار

(İsfendiyar'ın oğlu ona öfkelendi. Namlı ve atını cesurca süren bir delikanlıydı.)

استان [estān]: Sükūn-ı sīn-i mühmele ve feṯḥ-i tāʾ-i müşennāt ile. Cāy-ı ḫʿāb u ārām ki آستانه [āstāne] dahi derler. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*.

استربان [esterbān]: Katırcı. Nitekim اشتربان [uşturbān] deveciye dedikleri gibi. کشتیبان [keştībān] ve باغبان [bāġbān] ḳabīlinden bir terkībdir.

استین [estīn]: Memdūdede meẕkūr olan آستین [āstīn] maʿnāsına ki "yen" demektir. Ḳaṣr-ı elif'le dahi çok istiʿmāl olunmuştur. Ez-cümle ḥażret-i Mevlānā ḳuddise sirruhu, beyt:

جبرئیلی را بر استین بسته ای
پر و بالش را به صد جا خسته ای

(Cebrāil'i bir eşiğe bağlayıp kanadını yüz yerden yaralamışsın!)

اسکندان [eskendān]: Sükūn-ı sīn-i mühmele vü nūn ve feṯḥ-i kāf ile. Kilidin koğası ki peri girdiği yerdir. کلیددان [kelīddān] ve کلیدان [kelīdān] dahi derler.

اسن [esen]: Feṯḥ-i sīn-i mühmele ile. İki maʿnāyadır.

Evvel, câme-i bāzgūne yaʿnī eṣvābı ters giymek.

Ṣānī, nev-resîde kavun. Şīn-i muʿceme ile (اشن eşen) dahi mervīdir.

اشخوان [eşḫuvān]: Sükūn-ı şīn u żamm-ı ḫāʾ-i muʿcemeteyn ve feṯḥ-i vāv ile. "Işkun" dedikleri ekşi ottur. ʿArabīde ریباس [rībās] derler. Bī-naẕīr şerbeti olur. Ṭabīʿatı bārid ve yābistir. Ḥummeyāt-ı ṣafrāviyyeye beġāyet nāfiʿdir.

اشکِ شیرین [eşk-i şīrīn]: Sevinmekten ağlamak. Girye-i şādī dahi derler. Keẕā fī-*Mecmaʿi'l-Fürs*. Bir kimesne meʾyūs iken murādı olan nesne bedīhī ḥāṣıl oldukta bu ḥâlet vāḳiʿ olur. Ebulmaʿānī, beyt:

شد میسر بعد نومیدی وصال آن صنم
اشک شیرین شد از آن پس گریهٔ خوناب ما

(Umutsuzluk sonrası o gümüş tenli güzele kavuşmak nasip oldu. Ondan sonra kanlı gözyaşımız sevinç gözyaşına döndü.)

اشن [eşen]: Feṯḥ-i şīn-i muʿceme ile. İki maʿnāya gelir.

Evvel, **(120[b])** câme-i bāzgūne.

Ṣānī, ḫarbuze-i nā-resîde ki کالک [kālek] dahi derler. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*.

اطوارین [aṭvārīn]: Sükūn-ı ṭā vü feṯḥ-i vāv u kesr-i rāʾ-i mühmeleteyn ile. Deryā-yı muḥīṭ cezīrelerinden bir cezîre adıdır ki onda ecinne sākin olur. Ebulmaʿānī, beyt:

ندارد هیچ الفت با کسی آن بد سرشت اما
رود با جنیان ساکن شود در کوه اطوارین

(O kötü huylu, kimseye yakınlık göstermiyor ama gidip Atvarin dağında cinlerle birlikte yaşıyor.)

اغلن [aġlen]: Sükūn-ı ġayn-ı muʿceme ve feṯḥ-i lām ile. Ceng ve ḫuṣūmete taḥrīṣ etmek. Ve dahi Timur Şāh'ın aḳrabāsından bir müteʿayyin begzādenin nāmıdır. Mevlānā Hātifī, beyt:

یمین سپه کرد خان بزرگ
ز نیروی اغلن نژادان سترگ

(Yüce Han, savaşçı ve mücadeleci Aglen güçlerinden birini ordunun sol tarafına yerleştirdi.)

افتیمون [eftīmūn]: Bir dārūdur. Beẕri yaʿnī toḫumu, zehri yaʿnī çiçeği ve ḳaṣabātı yaʿnī ağacı ḫurde olur. Aʿlāsı Aḳrīṭī veyā Maḳdisī olandır. Anṭāḳiyye dağında olan da meşhūrdur. Ṣaraʿ ve teşennüce nāfiʿ ve müshil-i sevdādır. Ve mālīḫūlyāya gāyet nefʿi vardır. Maṭbūḫu istiʿmāl olunur.

افدیدن [efdîden]: Sükūn-ı fā vü yā-yı taḥtānī ve kesr-i dāl-ı mühmele-i ūlā ile. *Mecmaʿu'l-Fürs*'te شگفتی کردن [şuguftī kerden] ve تعجب نمودن [taʿaccub numūden], yaʿnī bir nesneye taʿaccüb eylemek. Keẕā fī-lüġati'l-muʿtebere.

افراختن [efrāḫten] ve **افراشتن** [efrāşten]: Kilāhumā be-maʿnī-i بلند کردن [bulend kerden], yaʿnī yüksek kaldırmak. افرازیدن [efrāzîden] ve اوراشتن [evrāşten] dahi derler. Şeyḫ Saʿdī, beyt:

چه می خواهی از طارم افراشتن
همینست بس از بهر بگذاشتن

(Bina yükseltmekle ne elde edeceksin! Bırakıp gitmek için bu da yeterli.)

افرازیدن [efrāzîden]: Sükūn-ı fā, feṯḥ-i rāʾ-i mühmele ve kesr-i zāʾ-i muʿceme ile. Bemaʿnī-i افراختن [efrāḫten]. Lākin farḳları budur ki افراختن [efrāḫten] maṣdarı fiʿl-i māżîden gelir ki افراخت [efrāḫt]tır. Ammā افرازیدن [efrāzîden] fiʿl-i mużāriʿden gelir ki افرازد [efrāzed]dir. Bu ise şāẕdır, zīrā aṣıl ḳāʿide māżîden olmaktır.

افروختن [efrūḫten] ve **افروزیدن** [efrūzîden]: Āteş ve çerāġ yakmak maʿnāsına. Kemāl-i Ḫocendī, beyt:

شبی کز آتش عشق تو جانم سوختن گیرد
چراغ دولتم آن شب ز سر افروختن گیرد

(Bir gece canım senin aşkının ateşiyle yanmaya başladı. O gece talih kandilim yeniden yanmaya başladı.)

Bunlar dahi lüġat-i sābıḳlar gibi biri māżîden ki افروختن [efrūḫten]dir, biri mużāriʿden ki افروزد [efrūzed]dir, ʿArabîde ایقاد [īḳād] ve اشعال [işʿāl] maʿnālarınadır. Çağatay lisānında "örtemek" derler.

افریدون [efrīdūn]: Ferîdūn dedikleri meşhūr pādişāhtır. Ḥakîm Ḫāḳānī, beyt:

دست آهنگر مرا چون مار ضحاکی کشید
گنج افریدون چه سود اندر دل دانای من

(Demircinin eli beni Dahhāk yılanı gibi çekti. Gönlümde Feridun hazinesi olsa ne fayda!)

Naẓīrī-i Nīşābūrī, beyt:

کجاست گیوهٔ گیلی و تاج افریدون
کجاست کاسهٔ اشبول و راح ریحانی

(Geylanlının ayakkabısı ile Feridun'un tacı nerede? Güzel kokulu şarap ile yemek kāsesi nerede?)

افریدن [efrīden] ve **افرنیدن** [efrenīden]: Kilāhumā sükūn-ı fā vü yā-yı taḥtānī, kesr-i rā'-i mühmele, şānī ḳable'l-yā nūn ziyādesiyle. Be-maʿnī-i آفریدن [āferīden].

افزانیدن [efzānīden]: Sükūn-ı fā ve feth-i zā'-i muʿceme ile. Artmak ve arttırmak. Hem lāzım ve hem müteʿaddī istiʿmāl olunur, egerçi افزایانیدن [efzāyānīden] müteʿaddī olur.

افزودن [efzūden]: Sükūn-ı fā ve żamm-ı zā'-i muʿceme ile. Bu dahi artmak maʿnāsınadır, maṣdar-ı lāzımīdir. افزونیدن [efzūnīden] ona müteʿaddī olur, arttırmak maʿnāsına.

افژودن [efjūden]: Sükūn-ı fā ve żamm-ı zā'-i Fārsī ile. Be-maʿnī-i افکندن [efkenden], bırakmak maʿnāsına. Keẕā fī-*Mecmaʿi'l-Fürs*.

افزولیدن [efzūlīden]: Sükūn-ı fā, żamm-ı zā'-i muʿceme ve kesr-i lām ile. Ḥarīş eylemek maʿnāsına. افزولانیدن [efzūlānīden] de müteʿaddī olur.

افژولیدن [efjūlīden]: Sükūn-ı fā, żamm-ı zā'-i Fārsī ve kesr-i lām ile. *Mecmaʿu'l-Fürs*'te bir nesne koparmak ve cāmeden nesne giydirmek maʿnāsına.

افزون [efzūn]: Sükūn-ı fā ve żamm-ı zā'-i muʿceme ile. Artık, ziyāde maʿnāsına. Ḥakīm Enverī, beyt:

همیشه تا به جهان در کمی و افزونیست
حسود جاه تو کم باد و عمرت افزون باد

(Dünyada azlık ve çokluk olduğu sürece, düşmanının ömrü az seninki çok olsun!)

افزون نان [efzūn-nān]: Māye-i ḫamīr ki ekmek için ḫamīr içine korlar.

افسان [efsān]: **(121[a])** Sükūn-ı fā ve feth-i sīn-i mühmele ile. İki maʿnāyadır.

Evvel, bileği, taştan olsun demirden olsun. Gāhī elif'in ḥaẕf edip فسان [fesān] derler. Bu maḥalde سنگ [seng]i mużāf edip سنگِ فسان [seng-i fesān] derler. Ve gāhī fā'sını da ḥaẕf edip سان [sān] derler. Maḥallinde ẕikr olunur inşā'allāhu teʿālá. Ḥakīm Ḥāḳānī, beyt:

رندهٔ مریخ رند چون شودش کند سر
چرخ کند ساعتی از زحل افسان او

(Marangoz Mars'ın keskisi körelirse, felek onu anında Zuhal'le bileyler.)

Şānī, be-maʿnī-i efsāne, yaʿnī ḥikāyāt-ı bī-fā'ide. Ḥakīm Senāyī, beyt:

از نفس سخن کم چو در مجلس جانبازی
بر تارک بی نفسی فرموده دل افسانها

(Can oynatma/aşk meclisinde nefisten çok bahsetme! Gönül, nefissizlik zirvesinde efsaneler buyurur.)

Ḳaṭrān-ı Urmevī, beyt:

هزار و ده صفت از هفتخوان رویین دز
فرو شنیدم و خواندم من از هزار افسان

(Ben Rūyīndiz'in hefthānından binlerce özelliği, bin efsaneden okuyup işitmiştim.)

افسانه گفتن [efsāne guften]: Ḥikāye söylemek ve bī-fā'ide söz. Müteʿaddīsi افسانیدن [efsānīden] olur.

افسردن [efsurden]: Sükūn-ı fā vü rā vü żamm-ı sīn-i mühmeleteyn ile. Donmak ve soğumak maʿnāsına.

افسنتین [efsentīn]: Bir ottur. ʿArabīde مامیثا [māmīṯā], Türkīde "pelin" derler. Vilāyet-i Rūm'da ġāyet aʿlāsı olmağın ṭıbb kitāblarında افسنتینِ رومی [efsentīn-i rūmī] derler. İḫrāc-ı balġam u sevdāya nāfiʿdir.

افسوس داشتن [efsūs dāşten]: Sükūn-ı fā ve żamm-ı sīn-i mühmele ile. Masḫaraya almak maʿnāsına. Ebulmaʿānī, beyt:

چون شود حالم به آن سنگین دل
هرچه گفتم از غمش افسوس داشت

(O taş kalpliyle halim nasıl olsun! Çektiğim gama dair ne söyledimse alaya aldı.)

افسوس کردن [efsūs kerden]: Özü göyünmek ve teraḥḥumen "ḥayf" demek maʿnāsına. Ebulmaʿānī, beyt:

آنچه کرده غمزهٔ خونی به جان
هر که دیده بر دلم افسوس کرد

(Katil kıyabakışın bana yaptıklarını gören herkes halime acıdı.)

افسون [efsūn]: Siḥr ve mekr maʿnāsına. Ḥakīm Enverī, beyt:

از نهیب معدهٔ او هر شبی تا بامداد
اهل شهر و روستا بر نان همین افسون کند

(Köy ve şehir halkı, onun geniş midesi yüzünden her gece sabaha dek ekmeğe efsun yapıyor.)

Ve ḥīle ve firīb maʿnāsına. Ṣāḥib-i *Gülşen-i Rāz*, beyt:

همه افسانه و افسون بندست
به جان خواجه که اینها ریشخندست

(İşleri güçleri Hâce'ye hile yapıp aldatmak, o ise bunlara bıyık altından gülüp geçiyor.)

Ve yılan, ʿaḳreb ve sāʾir muʾẕīlerden taʿvīẕ için okunan duʿāya derler. ʿArabīde تعویذ [taʿvīẕ] ve Çağatay lisānında "arbaġ" derler. Mīr ʿAlī Şīr, beyt:

Zülfi sevdāsıda bilmesmin Nevāyī nüktesin
Kim cünün güftārıdur yāḫud yılannıŋ arbaġı

(Saçı sevdasında Nevāyī'nin sözü, deli saçması mı yoksa yılan efsunu mudur bilmem!)

افشاردن [efşārden]: Sükūn-ı fā vü rāʾ-i mühmele ve feṯḥ-i şīn-i muʿceme ile. **افشاریدن** [efşārīden], sükūn-ı fā, feṯḥ-i şīn ve kesr-i rāʾ-i mühmele ile. **افشردن** [efşurden], sükūn-ı fā vü rāʾ-i mühmele ve żamm-ı şīn-i muʿceme ile. Üçü de iki maʿnāyadır.

Evvel, sıkmak, her ne olursa. Gerek ʿuṣr maʿnāsına olsun üzüm ve ġayrı nesne sıkmak gibi, gerekse iki katı nesne arasında bir nesne sıkmak.

Ṣānī, yāve ve fuḥşiyyāt söylemek maʿnāsına.

افشاندن [efşānden]: Sükūn-ı fā vü nūn ve feṯḥ-i şīn-i muʿceme ile. Saçmak, silkmek ve sepmek maʿnālarına.

افشانیدن [efşānīden]: Bu dahi meẕkūr maʿnālaradır.

افشان [efşān]: افشاندن [efşānden] lafẓından ṣīġa-i emr ve vaṣf-ı terkībīdir. Ve gāhī ism-i fāʿil olur. Muḥammed Ḳulı Selīm, ḳıṭʿa:

آن که دائم چو پنجهٔ خورشید
کف جودش کند زرافشانی

نیست در روزگار همت او
قطره افشان سحاب نیسانی

(O hep, güneşin ışık dağıtması gibi, eliyle altın saçar. Onun yardım yeli eserken damla damlatan bir Nisan bulutu yoktur.)

افشین [afşīn]: Sükūn-ı fā ve kesr-i şīn-i muʿceme ile. Ekābir-i mükerremāndan birinin adıdır. Ḥakīm Sūzenī, beyt:

ای مه به هنرمندی از صاحب و از صابی
وی بِه به جوانمردی از حاتم و از افشین

(Ey hünerde Sāhib ve Sābī'den daha büyük olan! Ey cömertlikte Hātem ve Afşin'den daha iyi olan!)

افعئ قربان [efʿī-i ḳirbān]: Sükūn-ı fāʾ vü rā vü kesr-i ʿayn-ı mühmeleteyn ü ḳāf ve feṯḥ-i bāʾ-i muvaḥḥade ile. Be-maʿnī-i kemān. Keẕā fi'l-*Maḥmūdī*.

افغان [efġān]: İki maʿnāyadır.

Evvel, nāle, zārī ve feryād maʿnāsına ki فغان [fiġān] ve اوغان [evġān] dahi derler. **(121ᵇ)** Şeyḫ Saʿdī, beyt:

برآورد افغان که سلطان بمرد
جهان ماند و نام پسندیده برد

("Sultan öldü! Dünya kaldı, o iyi ad götürdü" diye feryada başladı.)

افکندن [efkenden]: Bırakmak, ḥaẕf, isḳāṭ ve ṭarh maʿnālarına istiʿmāl olunur. فکندن [fekenden] dahi derler.

افلاطون [eflāṭūn]: Arisṭon-ı İlāhī oğludur. Tevḥīd ü ḥikemiyyāt ile maʿrūf ve ʿaḳl u fünūn ile mevṣūf idi. Erdeşīr-i evvel ʿaṣrında dünyāya geldi. 'Ulūmu Soḳraṭ'tan aḫẕ u telemmüẕ edip, vefātından sonra cā-nişīni olup, ondan gördüğü ʿulūmdan ġayrı çok ʿulūm u maʿārife mālik olup, her ʿilimde ṣāḥib-i yed-i ṭūlā idi. Şāgirdleri iki ṭā'ife idi. Birine Meşşā'iyyūn ve birine İşrāḳiyyūn derler. Ol kadar ʿaḳl u firāset ve ʿilm ü kiyāset ṣāḥibi olmuş ki pīrliği ḥālinde ʿilm-i ḥikmetle bir küp taṣnīf edip içinde otururmuş, bir marīż ve ʿalīl geldikte eliyle ol küpe vurur, küpün ṣadāsından marażın teşḫīṣ edip ʿilācın söylermiş. Eflāṭūn-ı ḫum-nişīn demekle meşhūrdur. Eflāṭūn ʿibāretinin maʿnāsı "ṣādiḳu'l-ḳavl" demektir. Lüġat-i Yunanī'dir. Çok te'līfātı vardır. Erġanūn ve ekşer sāzlar onun iḫtirāʿıdır.

افلاک شناسان [eflāk-şināsān]: Yaʿnī müneccimān. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

افلاکیان [eflākiyān]: Nücūm-ı seyyārāt u ṣevābite perestiş eden muḫālif-i edyāndan bir ṭā'ifedir. Eyżan minhā. *Lüġat-i Maḥmūdī*'de melā'ike, ṣevābit ü seyyārāt ve ṭā'ife-i bed-meẕhebān menḳūldür.

افندیدن [efendīden]: Feṯḥ-i fā, sükūn-ı nūn u yā-yı taḥtānī ve kesr-i dāl-ı mühmele ile. Be-maʿnī-i خصومت کردن [ḫuṣūmet kerden]. Keẕā fi'l-*Mecmaʿ*. Bu maʿnāyı mü'eyyid, Mīr Naẓmī, beyt:

به دستش تیغ و پیرامن بگردید
به عزم قتل او از جان افندید

(Elinde kılıç, onun etrafını çevirdi. Can u gönülden onu öldürmeye niyetlendi.)

افیون [efyūn]: Maʿrūf. اپیون [epyūn] dahi derler. Ṭālib-i Āmulī, mıṣraʿ:

ما را برات نشأت افیون داده اند

(Bize neşe beratı olarak afyon vermişler.)

اگریون [egriyūn]: Sükūn-ı kāf-ı Fārsī, kesr-i rā'-i mühmele ve żamm-ı yā-yı taḥtānī ile. Bir ʿillettir ki ẓuhūruna iki sebeb vardır. Biri ḫılṭ-ı fāsid ve biri dahi ḳuvvet-i ṭabīʿattır. Ve ḫılṭ-ı fāsid iki güne olur: Biri raḳīḳ ve biri ġalīẓ. Kaçan ki sevdā dem ile āmīḫte ola, ḳuvvet-i ṭabīʿat ol fāsid ḫılṭı dāḫil-i bedenden menʿ ve ẓāhir-i bedene defʿ eder. Ona ادرفن [ederfen] ve پریون [peryūn] dahi derler.

ʿArabīde قوبا [ḳūbā] ve lisān-ı Hindīde راو [rāv] derler.

اكسون [eksūn]: Sükūn-ı kāf ve żamm-ı sīn-i mühmele ile. Bir nevʿ fāḫir siyāh cāmedir ki selāṭīn mehābet ve şevket için giyerler. Ẓahīr-i Fāryābī, beyt:

به رسم خدمتی اندر پی جنیبت تو
فکنده دهر ز روز اطلس و ز شب اکسون

(Dünya sana hizmeti yerine getirmek üzere, yedek atının ayağına günden atlas ve geceden eksun kumaşı sermiş.)

Keẕā fī-*Mecmaʿi'l-Fürs*. Ammā *Ṣıḥāḥ*'ta, نوعی از دیبا باشد به سیاهی زند[1] ve Şems-i Faḫrī *Miʿyār*'da اکسون جامه ایست مثل زیبقی[2] deyip bu beyti naẓm eylemiş. Beyt:

سزد که در قدم دولتت به پای انداز
زمانه درکشد از چرخ اطلس و اکسون

(Felek senin devletinin ayağına kumaş olarak gökyüzünden atlas ve eksūn çekse yeridir.)

Ferheng-i Cihāngīrī'de دیبای سیاه رنگ که از غایت نفیس و قیمتدار باشد[3] vāḳiʿdir. Şeyḫ ʿAṭṭār, beyt:

اطلس و اکسون مجنون پوستست
پوست پوشد هر که لیلی دوستست

(Mecnun'un atlası ve eksunu posttur. Her kim Leyla severse post giyer/fakir olur.)

اكليون [ekliyūn]: Sükūn-ı kāf ve kesr-i lām ile. Bir nevʿ gül-naḳşī kemḫādır.

اگنان [egnān]: Sükūn-ı kāf-ı Fārsī ve feṯḥ-i nūn ile. Dağ eteklerinde ve yar altlarında vāḳiʿ olan oyulmuş yere derler. Mīr Naẓmī, beyt:

به سرما رهروان را وقت باران
شود جای مفرح غار و اگنان

(Kışın yağmur yağınca yolcuların sığınağı dağ eteklerindeki oyuklardır.)

اكنون [eknūn]: Sükūn-ı kāf ile. Şimdi. ʿArabīde الحالة هذه [el-ḥāletu hāẕihi] ve الآن [el-ān] maʿnāsınadır. Mevlānā ʿUrfī, mıṣraʿ:

خم به جوش آمد بگو که توبه اکنون بشکنم

(Fıçı sallanıp köpürmeye başladı, desene şimdi tövbe bozma zamanı!)

Ve elif'siz کنون [kinūn] dahi derler kesr-i kāf ile.

اگن [egen]: Feṯḥ-i kāf ile. Memdūdede mürūr eden **(122[a])** آگن [āgen] maʿnāsınadır.

اكوان [ekvān]: Sükūn-ı kāf ile. Māzenderān dīvlerinden bir dīv adıdır ki Rüstem'i deryāya atmıştır. Āḫir-i kār Rüstem elinde helāk oldu.

الزيدن [elzīden]: Sükūn-ı lām ve kesr-i zā'-i muʿceme ile. Haẕm etmek maʿnāsınadır.

الفاختن [elfāḫten] ve **الفختن** [elfaḫten]: Kilāhumā bi-sükūni'l-lām ve'l-ḫā'i'l-muʿceme ve feṯḥi'l-fā. Kār u kesb etmek yaʿnī kazanmak. Mīr Ḫüsrev, beyt:

آن که مرادش درم الفاختن
پیشهٔ او سوختن و ساختن

(Para kazanmak isteyenin işi yanmak ve yapmaktır.)

Ebū Şekūr, beyt:

اگر قارون شوی ز الفختن مال
شوی در زیر پای خاک پامال

(Karun kadar mal da elde etsen, toprak altında çiğneneceksin.)

1 Siyaha çalan bir tür ipek kumaştır.
2 Eksūn, civaya benzeyen bir tür kumaştır.
3 Siyah renkli bir elbisedir, gayet hoş ve pahalıdır.

الفخدن [elfaḫden]: Tā'-i müşennāt yerine dāl-ı mühmele ile. Be-maʿnī-i الفختن [elfaḫten]-i merḳūm.

الفغدن [elfaġden]: Sükūn-ı lām ve feṯḥ-i fā, baʿdehu ġayn-ı muʿceme-i sākine ile. Be-maʿnī-i الفختن [elfaḫten]-i merḳūm. Muḫtārī, beyt:

به آسایش خلق بخشنده جودی
در الفغدن نام خواهنده آزی

(Halkın huzuru için cömertçe davranıp nam kazanmak için hırs yapmış.)

الفقدن [elfaḳden]: Ḫā-yı muʿceme yerine ḳāf ile dahi mervīdir. Şāh Nāṣır-ı Ḫüsrev, beyt:

تو بی تمیز برالفقدن ثواب مرا
اگر بدانی ای مزدور رایگان شده ای

(Sen cahil, anlarsan, benim sevap kazanmam için bedava çalışan bir işçi olmuşsun!)

الفنجیدن [elfencīden]: Sükūn-ı lām u nūn u yā-yı taḥtānī, feṯḥ-i fā ve kesr-i cīm ile. Ẕikr olunan beş lüġat maʿnāsınadır. Ebū Şekūr, beyt:

درستئ عمل گر خواهی ای یار
ز الفنجیدن علمست نا چار

(Ey dost! Doğru ve düzgün amel istiyorsan, ilim elde etmekten başka çare yok!)

Ḥakīm Senāyī, beyt:

با قناعت کش ار کشی غم و رنج
ورنه بگذر ز عقل و عشق الفنج

(Sıkıntı ve zahmet çekersen kanaatle çek! Aksi takdirde akıldan vazgeçip aşk elde et!)

الفندن [elfenden]: Fā'dan sonra nūn ile dahi maʿnā-yı merḳūma mervīdir.

الفیدن [elfīden]: Fā'dan sonra yā-yı taḥtānī ile dahi *Ferheng-i Cihāngīrī*'de masṭūrdur. Bu sekiz lüġat cümle اندوختن [endūḫten] maʿnāsına istiʿmāl olunur. Şāh Nāṣır-ı Ḫüsrev, beyt:

صورت علمی ترا خود باید الفیدن به جهد
در تو ایزد آفریدست آنچه در کس نافرید

(İlmi gayret ederek kazanmalısın! Allah, kimseye vermediğini sana vermiş.)

الغندن [elġanden]: Fā yerine ġayn-ı muʿceme ile de baʿżı ferhengde maʿnā-yı meẕkūra rivāyet olunmuştur.

الکن [elken]: Sükūn-ı lām ve feṯḥ-i kāf ile. Çerb-zebān maʿnāsına. Ḥāl bu ki ʿArabīde الکن [elken], tekellümde ʿusret çekene derler.

الوان خوردن [elvān ḫorden]: Bī-edebāne ṭaʿām yemek. Meṣelā ṭaʿāmı gördükte bīḳarār olup her birinden ʿacele ve şitāb ile alıp yemek. Ebulmaʿānī, der-hicv, beyt:

طفیلی و گرسنه چشم و پر خوار
به الوان خوردنت خود را کشد زار

(Asalak, açgözlü ve obursun! Hızlı yemen yüzünden sıkıntı çekiyorsun!)

الیدن [elīden]: Kesr-i lām ve sükūn-ı yā-yı taḥtānī ile. Belinlemek ve söylerken çabalaklanmak maʿnāsınadır.

الیدیدن [elīdīden]: Bir yā-yı taḥtānī ve bir dāl-ı mühmele ziyāde ile الیدن [elīden]-i merḳūm maʿnāsınadır.

الیزیدن [elīzīden]: Kesr-i lām u zā'-i muʿceme ve sükūn-ı yā'eyn-i taḥtāniyyeyn ile. Be-maʿnī-i الیدن [elīden]-i merḳūm.

امان [emān]: Üç maʿnāyadır. Naḳḳāre, mühlet ve zinhār maʿnālarına. ʿArabī ile müşterek lüġattir. Bu üç maʿnāya tertīb üzre, Mīr Naẓmī, beyt:

چو یک دم طبل و سورنا و امان زد
دلیران بی امان تیغ امان زد

(Bir anda davul, zurna ve nakkare sesi gelince yiğitler de amansızlık kılıcını amansızca vurdu.)

امجختن [emcaḫten]: Sükūn-ı mīm ü ḫāʾ-i muʿceme ve feṯḥ-i cīm ü tāʾ-i müşennāt ile. Ṭamaʿ ve ḥırş eylemek maʿnāsına.

امیان [emyān]: Sükūn-ı mīm ve feṯḥ-i yā-yı taḥtānī ile. İki maʿnāyadır. Biri kīse ve biri hemyāndır. Şāʿir, beyt:

از تمنای خاک آن حضرت
خاک گشته ادیم و امیانها

(O hazretin toprağı arzusuyla, heybe ve dağarcıklar toprak oldu.)

انباخون [enbāḫˇan]: Sükūn-ı nūn, feṯḥ-i bāʾ-i muvaḥḥade vü ḫāʾ-i muʿceme ve vāv-ı maʿdūle ile. Ḳalʿa ve ḥişār maʿnāsına. Şems-i Faḫrī żamm-ı ḫā vü vāv-ı maʿrūf ile افلاطون [eflāṭūn] vezni üzre (انباخون enbāḫūn) naḳl edip bu beyti naẓm eylemiş. Şems-i Faḫrī, beyt:

قلاع دولت آن پادشاه جم قدرت
که هست بارهٔ چرخش کمینه انباخون

(O Cem gücündeki padişahın kalelerine bakılırsa, onların yanında felek basit bir hisar kalır.)

انباردن [enbārden]: Sükūn-ı nūn u rāʾ-i mühmele ve feṯḥ-i bāʾ-i muvaḥḥade vü dāl-ı mühmele ile. انباشتن [enbāşten], sükūn-ı nūn u şīn-i muʿceme ve feṯḥ-i bāʾ-i muvaḥḥade vü tāʾ-i müşennāt ile. Kilāhumā be-maʿnī-i پر کردن [pur kerden], yaʿnī doldurmak, çukur yer olsun ġayrı olsun. **(122ᵇ)** Saʿīd-i Herevī, beyt:

ز انباشتن چاه زنخدانش به مشک
معلومم شد که دل برون ناید ازو

(Çene çukurunu miskle doldurmasından gönlün oradan çıkamayacağını anladım.)

انبازیدن [enbāzīden] ve **انباز شدن** [enbāz şuden]: Kilāhumā be-maʿnī-i şirket, yaʿnī ortaklık ve ortak olmak maʿnāsına.

انبان [enbān]: Sükūn-ı nūn ve feṯḥ-i bāʾ-i muvaḥḥade ile. Tağarcık ki deriden ederler. Mevlānā Hātifī, beyt:

مسافر که نانش در انبان بود
برو راه دشوار آسان بود

(Ekmeği dağarcığında olan yolcu, çetin yolu kolayca aşar.)

انبودن [enbūden]: Sükūn-ı nūn ve żamm-ı bāʾ-i muvaḥḥade ile. Be-maʿnī-i چیدن [çīden], yaʿnī devşirmek. Maḥmūd İbn Yemīn, ḳıṭʿa:

باغبانی بنفشه می انبود
گفتش ای چنگ پشت و جامه کبود

چه رسیدست از زمانه ترا
پیر نا گشته درشکستی زود

گفت پیران شکستهٔ دهرند
در جوانی شکسته باید بود

(Bir bahçıvan menekşe topluyordu. Menekşeye "Ey mor giysili kambur! Zamane sana ne yaptı da henüz yaşlanmadan böylesine āciz kaldın?" diye sordu. Menekşe dedi ki: "Yaşlıyken zaten āciz kalacaksın. Ācizliği gençken bilmek gerek!".)

انبوذن [enbūẕen]: Sükūn-ı nūn, żamm-ı bāʾ-i muvaḥḥade ve feṯḥ-i ẕāl-ı muʿceme ile. Aṣl-ı āferīniş yaʿnī aṣl-ı ḫilḳat. Li-vāḥidin mineʾş-şuʿarā, beyt:

بودنت در خاک باشد عاقبت
همچنان کز خاک بود انبوذنت

(Topraktan yaratıldığına göre sonun da toprak olacaktır.)

انبوسیدن [enbūsīden]: Sükūn-ı nūn, żamm-ı bā'-i muvaḥḥade ve kesr-i sīn-i mühmele ile. Aʿżā uyuşmak ve nesne çürümek. Niʿmetullāh "devşirmek maʿnāsına" demiş. *Ferheng-i Cihāngīrī*'de be-maʿnī-i بدید آمدن [bedīd āmeden] yaʿnī ẓāhir olmak masṭūrdur.

انبون [enbūn]: Sükūn-ı nūn ve żamm-ı bā'-i muvaḥḥade ile. Be-maʿnī-i ferāḫ yaʿnī bol ki ʿArabīde واسع [vāsiʿ] derler. Mīr Naẓmī, beyt:

شمار روز عمر افزون بادا
فضای جاه و مال انبون بادا

(Ömründeki gün sayısı çok olsun! Mal mülkünün sınırları geniş olsun!)

انبوییدن [enbūyīden]: Sükūn-ı nūn, żamm-ı bā'-i muvaḥḥade, kesr-i yā-yı evvel ve sükūn-ı ṣānī ile. Koklamak maʿnāsına maṣdardır. ʿArabīde استشمام [istişmām] denilir. Faḫr-i Zerger, beyt:

از دست خیال روی تو وقت سحر
گلدستهٔ وصل تو همی انبوییم

(Yüzünün hayali yüzünden/eliyle seher vakti sana kavuşma güldestesi topluyorum.)

Mecāzen koklamak maʿnāsına da gelir. Ḥakīm Senāyī, beyt:

هرکه مر عقل را بینبوید
از حدیثش همه نکت روید

(Akıl koklayan kimsenin sözünden nükteler biter.)

انجالیدن [encālīden]: Sükūn-ı nūn, feṭḥ-i cīm ve kesr-i lām ile. Bir işe iḳdām edeni geri tutmak ve ricā eden ricādan rücūʿ etmek. Ve dahi dönmek ve yorulmak maʿnālarınadır. Müteʿaddīsi انجالانیدن [encālānīden] gelir.

انجامیدن [encāmīden]: Sükūn-ı nūn, feṭḥ-i cīm ve kesr-i mīm ile. İşi āḫir etmek ve bir şeyʿin āḫiri olmak maʿnāsına. Hem lāzım ve hem müteʿaddī olur. İbn Şāhfūr, beyt:

از لعبت چینیان به اندامتری
وز رود و سرود غم انجامتری

(Çinlilerin oyunundan daha ilerisin. Saz ve sözle gamı sonlandırırsın!)

Lüġat-i Mesʿūdī'de "ġamı āḫir etmek" maʿnāsına maḫṣūṣtur.

انجامین [encāmīn]: Be-maʿnī-i encām. Āḫirindeki yā, yā-yı vaṣfiyye ve nūn, vaṣfiyyetin iẓhār içindir.

انجانیدن [encānīden]: Sükūn-ı nūn-ı evvel ve kesr-i ṣānī ile. Be-maʿnī-i انجامیدن [encāmīden]-i merḳūm.

انجاییدن [encāyīden]: Nūn yerine yā-yı taḥtānī ile be-maʿnī-i اندیشه کردن [endīşe kerden]. Mīr Naẓmī, beyt:

هر کرا از ذوق وصل می باید
از غم حسرتش نینجاید

(Kavuşma zevkini isteyen kimse, ayrılık gamını dert etmeyecek!)

انجختن [encaḫten]: Sükūn-ı nūn u ḫā'-i muʿceme ve feṭḥ-i cīm ile. *Mecmaʿu'l-Fürs*'te be-maʿnī-i برجستن [ber-cesten]. Ve *Ferheng-i Cihāngīrī*'de çehre buruşmak ki انجوختن [encūḫten] dahi derler.

انجدان [encidān]: Sükūn-ı nūn, kesr-i cīm ve feṭḥ-i dāl ile. Muʿarreb-i انگدان [engidān] dır ki ʿan-ḳarīb ẕikr olunur inşāʾallāhu teʿālá.

انجسکیدن [enceskīden]: Sükūn-ı nūn u sīn-i mühmele, feṭḥ-i cīm ve kesr-i kāf ile. Geri dönmek ve geri tutmak maʿnāsına.

انجکیدن [encekīden]: Fetḥ-i cīm ve kesr-i kāf ile. انجسکیدن [enceskīden]-i merḳūm maʿnāsına.

انجمن [encumen]: Meclis ve mecmaʿ maʿnāsına. Ḥakīm Firdevsī, beyt:

به شادی یکی انجمن برشکفت
شهنشاه گیتی زهازه گرفت

(Mutluluk içinde bir meclis tertip etti. Padişahlar padişahını övgüye boğdu.)

انجن [encen]: Sükūn-ı nūn ve fetḥ-i cīm ile. انجنیدن [encenīden] lafẓından ṣīġa-i emr ve ism-i maṣdardır, incitmek maʿnāsına. Ve dahi yarmak ve doğramak maʿnāsına da gelir. Nitekim, Mevlānā Kisāyī, beyt:

عصیب کرده برون کن وزو زونج نرود
جگر بینجن و آینج را بسامان کن **(123ª)**

(Kıyma ve bağırsağı çıkar, yağı gitmesin! Ciğeri doğrayıp mumbarı hazırla!)

زونج [zivinc], be-vezn-i برنج [birinc], mūnbār demektir.

انجوختن [encūḫten] ve **انجوفتن** [encūften]: Kilāhumā bi-sükūni'n-nūn ve żammi'l-cīm ve fetḥi't-tā'i'l-müşennāt, evvel sükūn-ı ḫā'-i muʿceme, ṣānī sükūn-ı fā ile. Be-maʿnī-i انجختن [encaḫten]-i merḳūm.

انجیدن [encīden]: Sükūn-ı nūn u yā-yı taḥtānī ve kesr-i cīm ile. Üç maʿnāyadır.

Evvel, ḥacāmat maʿnāsına. Şeyḫ Niẓāmī, beyt:

علاج الرأس او انجیدن گوش
دم الاخوین او خون سیاوش

(Onun baş ilacı kulak hacamatı, kanı da hūn-ı siyavuştur.)

Ṣānī, taşra çekmek maʿnāsına. Şeyḫ Niẓāmī, beyt:

زمین خسته از خون انجیدگان
هوا بسته از آه رنجیدگان

(Yeryüzü, kanı dökülenler yüzünden yaralı. Gökyüzü, mazlumların ahıyla kapalı.)

Ṣāliş, *Şerefnāme*'de "rīze rīze etmek" maʿnasına masṭūrdur.

انجین [encīn]: Sükūn-ı nūn ve kesr-i cīm ile. Rīze rīze maʿnāsına. Maḥmūd İbn Yemīn, beyt:

دائم آتش بود تنورآشوب
اگر انجینش این بود پیوست

(Eğer kıvılcımları hep böyleyse, ateş daima yanacak demektir.)

انداختن [endāḫten]: Atmak maʿnāsına. Mevlānā ʿUrfī, beyt:

ای متاع درد در بازار جان انداخته
گوهر هر سود در جیب زیان انداخته

(Ey dert malını can pazarına atan! Her kazanç parasını ziyanın cebine atan!)

انداذن [endāden]: Sükūn-ı nūn ve fetḥ-i dāleyn-i mühmeleteyn ile. İki maʿnāyadır.

Evvel, sıvamak, gümüşe ve bakıra yaldız etmek.

Ṣānī, ṭamaʿ etmek maʿnāsına. Ebulmaʿānī, beyt:

دلم بردی و قصد جان کردی
به انداذن روا نبود به هر چیز

(Gönlümü çalıp canıma kastettin! Her şeye tamah etmen uygun değil!)

انداییدن [endāyīden]: Kesr-i yā-yı taḥtānī-i evvel ve sükūn-ı ṣānī ile. انداذن [endāden]-i merḳūm maʿnāsıyla müterādiftir.

اندخسیدن [endaḫsīden]: Sükūn-ı nūn u ḫā'-i muʿceme ve feṯḥ-i dāl u kesr-i sīn-i mühmeleteyn ile. Be-maʿnī-i پناه گرفتن [penāh giriften]. Keẕā fī-*Mecmaʿi'l-Fürs*.

اندران [enderān]: Sükūn-ı nūn ve feṯḥ-i dāl u rā'-i mühmeleteyn ile. Bir ağaç ṣamġıdır ki ṣamġ-ı ṭartūṯ derler. ʿArabīde اشق [uşşaḳ] ve اشج [uşşec] dahi derler. Müfettiḥ-i sede-i ciger, dāfiʿ-i seng-i meṯāne, ṣalābet-i ṭiḥāl, vecaʿ-ı mefāṣıl, ʿirḳu'n-nisā' ve ṣaraʿa nāfiʿdir. Keẕā fi'l-*Bedīʿī*. Ve lafẓ-ı mürekkeb istiʿmāl olundukta "bir nesnenin içinde" maʿnāsına olur maʿnen ve maḥsūsen.

اندر خوردن [ender ḫorden]: Lāyıḳ olmak maʿnāsına ki درخور [der-ḫor] lāyıḳ demektir. Şāhidī manẓūmesinde, mıṣraʿ:

Der-ḫorenddir lāyıḳ u hem dahı sezāvār

(Der-horend ve sezāvār, layık demektir)

Üstād Laṭīfī, beyt:

زینت از بهر زن بود که به مرد
جز فژاگند نبود اندر خورد

(Süs kadın içindir. Erkeğe zırh kaftanından başkası yakışmaz.)

فژاگند [fejāgend], zırh altına giyilen nigendeli kaftāndır.

اندرون [enderūn]: İçeri maʿnāsına. درون [derūn] dahi derler. Maḥsūsāttan olan her nesnenin dāḫiline ıṭlāḳ olunur. Çağatay lisānında "içgeri" derler. *Sebʿa-i Seyyāre*'de Behrām Şāh Ḫotenī cāriyeyi ḳatl ettikten sonra bed-ḥāl olup şīven etmek için tenhā mekān ettiği maḥalde der, Mīr ʿAlī Şīr, beyt:

İçkeriden işini bağladı tīz
Yatdı anda ẓāhir itti rüste-ḫīz

(İçeride işini çabucak bitirdi. Orada yatıp kıyameti kopardı.)

اندریمان [enderīmān]: Sükūn-ı nūn ve feṯḥ-i dāl u kesr-i rā'-i mühmeleteyn ile. Tūrānīlerden bir mübāriz nāmıdır ki Devāzdeh Ruḫ cenginde Gürgīn elinde helāk oldu.

اندوختن [endūḫten]: Kazanmak, kesb maʿnāsına. Kemāl-i Ḫocendī, beyt:

ز شادی برجهم هر دم چو گندم بر سر تابه
گر آن خط دانهٔ دلها چو مور اندوختن گیرد

(Eğer o ayva tüyü, karınca gibi, gönül tanelerini biriktirmeye başlarsa, ben de tavadaki buğday tanesi gibi her an mutluluktan uçarım.)

اندودن [endūden]: Üç maʿnāya gelir.

Evvel, sıvamak, balçık olsun kireç olsun گل اندود [gil-endūd] ve کج اندود [kec-endūd] gibi, gerekse yaldız olsun زراندود [zer-endūd] ve سیم اندود [sīm-endūd] gibi.

Ṣānī اندوختن [endūḫten]-i merḳūm maʿnāsına.

Ṣāliṣ, Aḥmed ibni İsmāʿīl, *Müşkilāt*'ta beمaʿnī-i نوردیدن [neverdīden] ve پیچیدن [pīçīden] rivāyet eylemiş.

اندون [endūn]: Sükūn-ı nūn ve żamm-ı dāl-ı mühmele ile. اندودن [endūden] lafẓından iḫtiṣār olunmuştur.

اندوهیدن [endūhīden]: Ġuṣṣalanmak ve elemnāk olmak maʿnāsına maṣdardır.

اندوهگین [endūhgīn] ve اندهگین [enduhgīn]: Kilāhumā ġuṣṣalı ve elemli demektir. اندوه [endūh], ġam ve ġuṣṣadır. گین [gīn], آگین [āgīn]den **(123[b])** muḫaffeftir. اندوهناک [endūhnāk], bundan mübālaġada taʿbīr olunur. Ġāyet ġuṣṣalı demektir.

اندهان [enduhān]: Sükūn-ı nūn ve żamm-ı dāl ile. Cemʿ-i انده [enduh]tur, elif ve nūn edāt-ı cemʿdir. Şāʿir, beyt:

روز سه چار انده تو داشت هر کسی
آن سوز بر طرف شد و آن اندهان بماند

(Herkes üç dört gün senin gamını çekti, o ateş yok oldu ama çekilen gamlar yerinde kaldı.)

اندیدن [endīden]: Sükūn-ı nūn ve kesr-i dāl-ı mühmele ile. Üç maʿnāyadır.

Evvel, ẓan ve şek ile söz söylemek. Ebulmaʿānī, beyt:

صاف دل شو دوستان را دوستی بر صدق کن
راست گو کس را سخن با طنز و اندیدن مگو

(Temiz kalpli ol, dostlarına dostluğun içten olsun! Doğru söyle! Hiç kimse hakkında kuşku ve zanla konuşma!)

Ṣānī, be-maʿnī-i اندودن [endūden]. Ḫᵛāce Selmān, beyt:

اگر حسن تو بگشاید نقاب از چهره دعوی را
به گل رضوان درانداید درِ فردوس اعلی را

(Güzelliğin iddialı bir şekilde yüzünden örtü açarsa, Rıdvan yüce cennetin kapısını balçıkla sıvar.)

Ṣāliş, kāhil olmak maʿnāsınadır.

اندیشیدن [endīşīden]: Sükūn-ı nūn u yāʾeyn-i taḥtāniyyeyn ve kesr-i dāl-ı mühmele vü şīn-i muʿceme ile. Fikirlenmek ve teşvīşlenmek maʿnāsına maṣdardır.

اندیشه کردن [endīşe kerden]: Fikr etmek maʿnāsınadır.

انطلیسون [anṭalīsūn]: Sükūn-ı nūn ve feṯḥ-i ṭā vü kesr-i lām u żamm-ı sīn-i mühmeleteyn ile. *Mecmaʿu'l-Fürs*'te ḳavs-i ḳuzaḥ maʿnāsınadır.

انگاردن [engārden] ve **انگاریدن** [engārīden]: Kilāhumā bi-sükūni'n-nūn ve feṯḥi'l-kāfi'l-Fārsī. Ẓan ve gümān eylemek maʿnāsına. Ebū Saʿīd Ebulḫayr, beyt:

زشت باید دید انگارید خوب
زهر باید خورد انگارید قند

(Çirkinliği güzel görmek gerek! Zehri şeker sayıp yemek gerek!)

انگاشتن [engāşten]: Sükūn-ı nūn u şīn-i muʿceme ve feṯḥ-i kāf-ı ʿAcemī ile. Bemaʿnī-i انگاریدن [engārīden]-i merḳūm, yaʿnī sezmek.

انگبان [engubān]: Sükūn-ı nūn, żamm-ı kāf-ı Fārsī ve feṯḥ-i bāʾ-i muvaḥḥade ile. Kekiz dedikleri köktür. Bir dikenli ottur. Kökü sakız gibi çiğnenir ve tāze iken kabuğu soyulup yenir.

انگبین [engubīn]: Sükūn-ı nūn ve żamm-ı kāf-ı Fārsī ile. Bal ki ʿArabīde عسل [ʿasel] ve شهد [şehd] derler.

انگدان [engidān]: Sükūn-ı nūn, kesr-i kāf ve feṯḥ-i dāl-ı mühmele ile. Üç maʿnāyadır.

Evvel, bir ağaçtır ki ṣamġına حلتیت [ḥiltīt] derler. Baʿżı nüsḫada "kasnı" olmak üzre muʿarrebi انجدان [encidān]dır. Baʿżı nüsḫada engidān ṣamġının adıdır. انگوان [engivān] dahi derler. Felekī-i Şirvānī, beyt:

تا به مذاق انس و جان ندهد و ناورد جهان
نکهت گل ز انگدان لذت مل ز آمله

(Şunlar dünyaya getirilmemiş, insan ve cin hiçbir varlık bunları tatmamıştır: Kasnıda gül kokusu ve hindistancevizi ağacında şarap lezzeti.)

Ṣānī, *Mü'eyyidü'l-Fużalā*'da be-maʿnī-i nesnās ki bir nevʿ ḥayvāndır ādeme benzer, yolcuları yolundan azdırır. دیوِ مردم فریب [dīv-i merdum-firīb] dahi derler.

Ṣāliş, Kāşān mużāfātından bir ḳarye ismidir. Encidān demekle meşhūrdur.

انگسون [engsūn]: Sükūn-ı nūn u kāf-ı Fārsī ve żamm-ı sīn-i mühmele ile. Bir nevʿ berḳtir ki elvān olur, her tābişte bir reng görünür. Ebulmaʿānī, beyt:

تیرت سر عدو را دارد به کار باران
تیغت به چشم دشمن چون انگسون نماید

(Okun düşmanın başına yağmada yağmur vazifesi görür. Kılıcın düşmanın gözüne rengarenk şimşek gibi görünür.)

انگشتان [enguştān]: Sükūn-ı nūn u şīn ve żamm-ı kāf-ı Fārsī ile. Parmaklar ki انگشت [enguşt] parmaktır, elif ve nūn edāt-ı cemʿdir. Ammā hem cemʿ ve hem müfred istiʿmāl olunur. Ebulmaʿānī, beyt:

در انگشتان نگین عز و دولت
شده چون خاتم و جم کارفرما

(Parmaklarında itibar ve devlet yüzüğü, Hātem ve Cem gibi hükmünü yürütüyor.)

انگلیون [engelyūn]: Sükūn-ı nūn u lām, feṯḥ-i kāf-ı Fārsī ve żamm-ı yā-yı taḥtānī ile. Üç maʿnāya gelir.

Evvel, İncīl maʿnāsına. Ḥakīm Senāyī, beyt:

تا دم عیسی چلیپاگر شد اکنون بلبلان
بهر انگلیون سراییدن به ترسایی شدند

(Bugün bülbüller, Hz. İsa'nın nefesi (bahar yeli) haç tutunca İncil okumak için bir rahibe gittiler.)

Ḥażret-i Mevlānā ḳuddise sirruhu, beyt:

او بیان می کرد با ایشان به راز
سر انگلیون و زنار و نماز

(Onlara İncil, zünnar ve namazın sırrını gizlice anlattı.)

Ṣānī, bir kitāb adıdır ki Mānī-i Naḳḳāş taṣvīrler, Eslemī ve Ḫaṭāyī naḳışlar ve envāʿ-ı ṣanāyiʿ-i bedāyiʿ ki iḫtirāʿ etmişti, ol kitābda naḳş u taḥrīr olunmuştu. Emīr Muʿizzī, beyt:

به طغرا برکند صورت بسان نقش چینستان
به دفتر برکشد جدول بسان صحف انگلیون

(Tuğraya Çin minyatürlerindeki gibi suretler çizdi. Deftere Nigāristān sayfalarındaki gibi cetveller çekti.)

Reşīdeddīn Vaṭvāṭ, beyt:

ز نقشهای بدیع و ز شکلهای غریب
صحیفه های چمن شد چو صحف انگلیون

(Çimen sayfaları, acayip çizgiler ve garip resimlerle Nigāristān sayfasına döndü.)

(124ª) Ḥażret-i ʿĪsá ʿaleyhi's-selām, zünnār ve çelīpā ile ẕikr olundukta murād İncīl'dir. Naḳş u nigār ve resm ü ṣūret ẕikr olunduğu maḥalde murād kitāb-ı merḳūmdur.

Ṣāliş, heft-reng bir nevʿ münaḳḳaş dībādır. Ẕülfiḳār-ı Şirvānī, beyt:

خسروا من که به مدح تو نگار سخنم
رشک ارتنگ شد و کارگه انگلیون

(Ey padişah! Seni övmek için yazdığım şiirler Erteng'i ve işlemeli ipeği kıskandırır.)

İbn Yemīn, ḳıṭʿa:

همیشه تا که بود کوزپشت و سرگردان
ز رشک رفعت جاهت سپهر انگلیون

کسی که با تو نه به رسمت مستقیم بود
خمیده قامت و سرگشته باد چون گردون

(Yedi renkli felek senin makamının yüceliğini kıskandığı için daima kambur ve baş aşağıdır. Sana karşı uygun davranmayan kimse de felek gibi kambur ve baş aşağı olsun!)

انگنیدن [engenīden]: Sükūn-ı nūn u yā-yı taḥtānī, feṯḥ-i kāf-ı Fārsī ve kesr-i nūn-ı ṯānī ile. Be-maʿnī-i آگندن [āgenden].

انگیبان [engībān]: Sükūn-ı nūn u yā-yı taḥtānī, kesr-i kāf-ı Fārsī ve feṯḥ-i bāʾ-i muvaḥḥade ile. Be-maʿnī-i انگبان [engubān]-ı merḳūm. Ve sezġale derler bir ota dahi denilir.

انگیبون [engībūn]: Sükūn-ı nūn u yā-yı taḥtānī, kesr-i kāf-ı Fārsī ve żamm-ı bāʾ-i muvaḥḥade ile. Elvān-ı ḥarīr ile dokunmuş bir laṭīf ḳumāştır, būḳalemūn görünür. Ve "taraklı" dedikleri alaca dokunmuş ḳumāştır.

انگیختن [engīḫten]: Sükūn-ı nūn u yā vü ḫāʾ-i muʿceme ve kesr-i kāf-ı Fārsī ile. Dört maʿnāya gelir.

Evvel, koparmak maʿnāsına. Ebulmaʿānī, :beyt

چو باغبان فلک دید قامت خوبت
به دست رشک برانگیخت سروها از باغ

(Felek bahçıvanı senin güzel boyunu görünce kıskançlık eliyle bahçedeki selvileri kökünden kopardı.)

Ṯānī, be-maʿnī-i دور کردن [dūr kerden]. Şeyḫ Saʿdī, beyt:

تولای مردان این مرز و بوم
برانگیختم خاطر از شام و روم

(Bu kutlu memleketteki insanların sevgisi sebebiyle Şam'dan ve Anadolu'dan vazgeçtim.)

Ṣāliṯ, پیدا کردن [peydā kerden] maʿnāsına. Kemāl-i Ḫocendī, beyt:

در سجود آمد در و دیوار پیش آن جمال
از تو در بتخانه ها هر صورتی که انگیختند

(Kiliselerde senin hangi yüzünü ortaya getirseler, kapı ve duvar o güzel yüz önünde secdeye kapanır.)

Rābiʿ, be-maʿnī-i برکشیدن [ber-keşīden]. Ebulmaʿānī, beyt:

هر تیر مژه که آمده در سینهٔ واسع
انگیخته بیرون نبود فکرت خاطر

(Geniş göğsüme gelen kirpik okları, akıl ve düşüncenin çekmesine rağmen çıkmaz.)

انگیزیدن [engīzīden]: Kesr-i kāf u zāʾ-i muʿceme ile. Be-maʿnī-i انگیختن [engīḫten].

انگیسان [engīsān]: Kesr-i kāf-ı Fārsī, sükūn-ı yā-yı taḥtānī ve feṯḥ-i sīn-i mühmele ile. Be-maʿnī-i انگبان [engubān]-ı merḳūm.

انگیدن [engīden]: Sükūn-ı nūn u yā-yı taḥtānī ve kesr-i kāf-ı Fārsī ile. Be-maʿnī-i انگیختن[engīḫten].

انگییون [engīyūn]: Sükūn-ı nūn u yā-yı evvel, kesr-i kāf-ı Fārsī ve żamm-ı yā-yı ṯānī ile. Birkaç levn gösterir bir nevʿ ḥarīr ḳumāştır.

انوییدن [enūyīden]: Żamm-ı nūn u vāv-ı maʿrūf, kesr-i yā-yı taḥtānī-i evvel ve sükūn-ı ṯānī ile. Nāle vü zārī etmek yaʿnī inlemek. Keẕā fi'l-*Mecmaʿ*.

انیران [enīrān]: Kesr-i nūn, sükūn-ı yā-yı taḥtānī ve feṯḥ-i rāʾ-i mühmele ile. İki maʿnāyadır.

Evvel, bir ferişte ismidir ki cemīʿ-i umūr-ı nikāḥ ona müfevveżdir. Ve tedbīr-i umūr u meṣāliḥ ki rūz-ı Enīrān'da vāḳiʿ olur, ona müteʿallıḳtır.

Ṣānī, her māh-ı Şemsī'nin otuzuncu günü adıdır. Ol günde eṣvāb biçmek ve giymek, ḳarż vermek ve almak münāsibdir. Ḥakīm Firdevsī, beyt:

خجسته همیشه انیران تو
به شادی جوانان و پیران تو

(Senin Enīrān günün hep kutlu olsun! Gençliğin de yaşlılığın da mutlulukla geçsin!)

Şerefeddīn-i Şīrāzī, mü'ellif-i *Tārīḫ-i Vaṣṣāf*, beyt:

سال برهفتصد و ده از گهِ هجرت شعر
گفته شد روز انیران ز مه فروردین

(Şiir hicrī yılın yedi yüz onunda, Ferverdīn ayının otuzuncu gününde söylendi.)

Zerātüşt Behrām, meşnevī:

سفند ارمذ ماه رفته تمام
به روزی که خوانی انیرانش نام

درین روز زردشت پاکیزه دین
درآمد سوی حد ایران زمین

(İsfend ayının ilk günü tamamlanıp Enīran adı verilen gün geldi. Kutlu Zerdüşt, İran ülkesinin sınırlarına bu günde girdi.)

Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*.

انیسان [enīsān]: Kesr-i nūn, sükūn-ı yā-yı taḥtānī ve feṯḥ-i sīn-i mühmele ile. *Mecmaʿu'l-Fürs*'te be-maʿnī-i muḫālefet. Ammā *Tuḥfetü'l-Aḥbāb*'da ve *Miʿyār-ı Cemālī*'de dürūġ ve bīhūde maʿnāsına. Şems-i Faḫrī, beyt:

نه در جودش بود هرگز بر و بق
نه در قولش بود هرگز انیسان

(Cömertliğinde hiç dedikodu olmaz, sözünde hiç yalan olmaz.)

Ve süḫan-ı bī-maʿnā maʿnāsına. Ebū Şekūr, beyt:

من آنگاه سوگند انیسان خورم
کزین شهر من رخت بیرون برم

(Ben manasızca yemin edersem bu şehirden göçümü götürürüm.)

انیسون [enīsūn]: Kesr-i nūn, sükūn-ı yā-yı taḥtānī ve żamm-ı sīn-i mühmele ile. Be-maʿnī-i انیسان [enīsān]-ı **(124ᵇ)** merḳūm. Mevlānā Cāmī, beyt:

درد تو که پیوسته انیس دل ماست
ای یار انیس از تو انیسون نرود

(Ey dert ortağı dostum! Biz sürekli senin derdinle beraberken sen bize yalan söylemeye devam ediyorsun.)

Zebān-ı Yunanī'de rāziyāne-i Rūmī'ye derler.

انین [enīn]: Kesr-i nūn ve sükūn-ı yā-yı taḥtānī ile. Ol āvāz-ı ḥazīndir ki maraż u ʿilletten veyāḫud derd ü elemden ʿārıż olan vecaʿ ve fecaʿ sebebiyle ẓāhir olur. Türkīde "inilti" derler. Ve dahi yayık taşı ki onunla yağ çıkarırlar. Memdūde ile (آنین ānīn) de müstaʿmeldir.

اوارین [evārīn]: Feṯḥ-i vāv ve kesr-i rāʾ-i mühmele ile. *Ferheng-i Cihāngīrī*'de bed ve zişt maʿnāsına. Nitekim پرارین [perārīn] ḫūb ve nīkū maʿnāsınadır.

اوباریدن [evbārīden]: Sükūn-ı vāv, feṯḥ-i bāʾ-i muvaḥḥade ve kesr-i rāʾ-i mühmele ile. Yutmak, فرو بردن [furū burden] gibi. ʿArabīdeki بلع [belʿ] maʿnāsına. Ḥakīm Senāyī, ḳıṭʿa:

نیست اندر نگارخانهٔ کن
صورت و نقش مؤمن و کافر

زانکه در قعر بحر الاالله
لا نهنگیست کفر و دین اوبار

("Ol" nigārhānesi olan dünyada mümin ve kāfir resmi yoktur. Zira "yoktur" timsahı, "Allah'tan başka" denizinin dibinde küfrü de dini de yutar.)

Üstād Rūdekī, beyt:

پس بیوبارید ایشان را همه
نه شبان را هست زنده نه رمه

(Sonra onların hepsini yuttu. Ne çoban canlı kaldı ne de sürü!)

اوباشتن [evbāşten]: Sükūn-ı vāv u şīn-i muʿceme ve feṯḥ-i bā vü tā ile. Üç maʿnāya gelir.

Evvel, be-maʿnī-i اوباریدن [evbārīden]. Ḥakīm Esedī, beyt:

نهنگی تو کاندر نکو داشتن
مکافات داری جز اوباشتن

(Sen iyilik yapmak bakımından bir timsahsın! Yutmak dışında bir mükâfatın var mı!)

Ṣānī, be-maʿnī-i افکندن [efkenden].

Ṣāliş, be-maʿnī-i پر کردن [pur kerden]. Ṣāḥib-i *Ferheng-i Manẓūme*, beyt:

هست اوباشتن چه افکندن
معنئ دیگرش چه آکندن

(Evbāşten, atmak demektir. Bir diğer anlamı da doldurmaktır.)

اوبانیدن [evbānīden]: Sükūn-ı vāv, feṯḥ-i bāʾ-i muvaḥḥade ve kesr-i nūn ile. Imızganmak ve oğunmak maʿnālarına.

اوردیدن [everdīden]: Feṯḥ-i vāv ve sükūn-ı rā vü kesr-i dāl-ı mühmeleteyn ile. جنگ کردن [ceng kerden] ve حمله آوردن [ḥamle āverden] maʿnāsına.

اورنجن [evrencen] ve **اورنجین** [evrencīn]: Kilāhumā bi-sükūni'l-vāv ve feṯḥi'r-rāʾ. برنجن[berencen]-i merḳūm maʿnāsına. Bā ile vāv arasında tebādül olduğu maʿlūm-ı erbāb-ı maʿāriftir.

اورندن [evrenden]: Sükūn-ı vāv u nūn ve feṯḥ-i rāʾ-i mühmele ile. Be-maʿnī-i انداختن [endāḫten].

اورندیدن [evrendīden]: Sükūn-ı vāv u nūn u yā-yı taḥtānī ve feṯḥ-i rā vü kesr-i dāl-ı mühmeleteyn ile. İki maʿnāyadır.

Evvel, kāhil olmak ve işe tekāsül eylemek.

Ṣānī, فریب دادن [firīb dāden] yaʿnī aldamak. Ebū Şekūr, beyt:

ز روز واپسین آن کس خبر نیست
جز اورندیدنش کار دگر نیست

(Son günden haberi olmayan kimsenin, aldanmaktan başka bir işi yoktur.)

اوریدن [evrīden]: Sükūn-ı vāv u yā-yı taḥtānī ve kesr-i rāʾ-i mühmele ile. Be-maʿnī-i اورندیدن [evrendīden]. Ve dahi bitmek ve getirmek maʿnālarına.

اوزندیدن [evzendīden]: Sükūn-ı vāv u nūn u yā, feṯḥ-i zāʾ-i muʿceme ve kesr-i dāl ile. Be-maʿnī-i افکندن [efkenden] ve انداختن [endāḫten]. Keẕā fi'l-*Mecmaʿ*.

اوژولیدن [evjūlīden]: Sükūn-ı vāveyn, żamm-ı zāʾ-i Fārsī ve kesr-i lām ile. Be-maʿnī-i افژولیدن [efjūlīden]-i merḳūm, yaʿnī ḫarīş olmak.

اوزن [evzen]: Sükūn-ı vāv ve feṯḥ-i zāʾ-i muʿceme ile. Bahādır ve şecīʿ maʿnāsına ki merd-i evzen ve şīr-i evzen derler, bahādır er ve şecīʿ arslan demek olur yaʿnī ṣıfat istiʿmāl olunur. Ḳāʿide-i Fürs üzre ḳıyās budur ki اوزندن [evzenden] be-maʿnī-i افکندن [efkenden] ola ki ṣīġa-i emr ve vaṣf-ı terkībī ola, lākin ḥāl böyle olmayıp ḫuṣūṣla maʿnā-yı merḳūma istiʿmāl olunur.

اوژن [evjen]: Sükūn-ı vāv ve feṯḥ-i zāʾ-i Fārsī ile. *Ferheng-i Cihāngīrī*'de iki maʿnāyadır.

Evvel, be-maʿnī-i انداختن [endāḫten]. Üstād Menūçehrī, ḳıṭʿa:

رسیدم من به درگاهی که دولت
ازو خیزد چو رمانی ز معدن

به درگاه سپهسالار مشرق
سوار نیزه دار خنجر اوژن

(Ben madenden yakut çıkar gibi talih elde edilen bir saraya ulaştım. Güneş, o başbuğun sarayında hançerli ve mızraklı bir atlıdır.)

Ṣānī, ḳatl maʿnāsına. Şāʿir, beyt:

مده رخصت بیوژن خصم بد دل
نباشد فوت فرصت کار عاقل

(İzin verme, acımasız düşmanı öldür! Akıllı kişi fırsatı kaçırmaz.)

اوسن [evsen]: Sükūn-ı vāv ve feṯḥ-i sīn-i mühmele ile. *Vesīletü'l-Meḳāṣıd*'da "ḳıṣṣa" maʿnāsınadır.

اوسون [evsūn]: Sükūn-ı vāveyn ve żamm-ı sīn-i mühmele ile. Efsūn maʿnāsınadır.

اوشاندن [evşānden]: **(125[a])** Sükūn-ı vāv u nūn ve feṯḥ-i şīn-i muʿceme ile. Be-maʿnī-i افشاندن [efşānden]-i merḳūm.

اوغان [evġān]: Sükūn-ı vāv ve feṯḥ-i ġayn-ı muʿceme ile. İki maʿnāyadır.

Evvel, be-maʿnī-i efġān. Ebulmaʿānī, rubāʿī:

ای شوخ جهان ز دست نازت اوغان
زین شورش حسن جانگدازت اوغان
یک لحظه نمی دار به دل صبر و قرار
اوغان ز عشوه های فتنه سازت اوغان

(Ey işveli güzel! Nazının elinden feryat! Can eritici güzelliğinin verdiği kargaşadan feryat! Gönlüme bir an olsun aman verme! Feryat senin fitne yapıcı işvelerinden feryat!)

Ṣānī, bir ḳavim adıdır. اوغانیان [evġāniyān] ve اوغانی [evġānī] dahi derler. Mevlānā Hātifī, beyt:

همه خیل اوغانی و بگذرد
به فرمانبری و اطاعتگری

(Hepsi Evgānī kavmidir, hizmet ve kölelik ederler.)

اومان [evmān]: Sükūn-ı vāv ve feṯḥ-i mīm ile. Hemedān ḳaryelerinden bir ḳarye ismidir ki Eṣīreddīn-i Evmānī ol ḳaryedendir.

اونیدن [evnīden]: Sükūn-ı vāv, kesr-i nūn, baʿdehu yā-yı sākine ile. Be-maʿnī-i اوبانیدن [evbānīden], yaʿnī ımızganmak.

اوکندن [evkenden]: Feṯḥ-i kāf ile. Be-maʿnī-i افکندن [efkenden].

اهران [ehrān]: Sükūn-ı hā ve feṯḥ-i rāʾ-i mühmele ile. Be-maʿnī-i tīşe, yaʿnī keser ve taş kıracak külüng. Ḥakīm Nizārī-i Ḳuhistānī, beyt:

به کاه ار کوه کندن دست دادی
نه اهران بایدی نه اوستادی

(Dağ saman çöpüyle yerinden sökülebilseydi, ne kazma gerekirdi ne de usta!)

اهرمن [ehremen]: Sükūn-ı hā ve feṯḥ-i rāʾ-i mühmele ile. **اهرمن** [ehrimen], bi-kesri'r-rāʾi'l-mühmele. **اهریمن** [ehrīmen], bi-kesri'r-rāʾi'l-mühmele ve sükūni'l-yāʾi't-taḥtānī. Cümlesi "dīv" maʿnāsınadır ki memdūde ile dahi mervīdirler. Ḥakīm Firdevsī, beyt:

برفت اهرمن را به افسون ببست
چو بر تیزرو بارگی برنشست

(Hızlı giden atına bindi, gidip devi efsunla bağladı.)

Şeyḫ Saʿdī, beyt:

دو کس بر حدیثی گمارند گوش
از آن تا به آن اهرمن تا سروش

(Bir sözü iki kişi dinler, fakat ikisinin arasında şeytanla melek kadar fark vardır.)

Emīr Muʿizzī, beyt:

مگر ناگه کمین آورد بر عفریت سیاره
مگر در شب شبیخون کرد بر مریخ اهریمن

(Yıldız ansızın ifriti pusuya düşürmüş olmalı ya da dev geceleyin Mars'a kanlı bir baskın yapmış olmalı.)

Dīger miṯāl-i ṯānī ve ṯāliṯ. Ḥakīm Firdevsī, beyt:

چنان دان که هر تن اهریمنست
همه خلق را اهرمن دشمنست

(Şunu bil: Her beden bir şeytandır ve şeytan, halkın tamamına düşmandır.)

اهرن [ehren]: Sükūn-ı hā ve feṯḥ-i rāʾ-i mühmele ile. İki maʿnāyadır.

Evvel, be-maʿnī-i اهرمن [ehremen]-i merḳūm. Ḥakīm Sūzenī, beyt:

زیباتر از پریست به بزم اندرون ولیک
در رزمگاه با زندانی ز اهرنش

(Meclis içinde periden daha güzel ama savaş meydanında şeytandan farksızdır.)

Ṯānī, nām-ı dāmād-ı ḳayṣer-i Rūm'dur ki selef-i Güştāsb idi. Ḥakīm Firdevsī, beyt:

به اهرن سپردند پس دخترش
به دستوریٔ مهربان مادرش

(Kızını, annesinin de rızasını alarak Ehren'e teslim ettiler.)

Lisān-ı Hindīde "sindān" maʿnāsınadır.

اهرون [ehrūn]: Sükūn-ı hā ve żamm-ı rāʾ-i mühmele vü vāv-ı maʿrūf ile. Bir ṭabīb-i Yehūdī nāmıdır ki her ʿilimde māhir idi. Şāh Nāṣır-ı Ḫüsrev, beyt:

از ره دانش بکوش اهرون شو
زیرا که اهرون به دانش اهرون شد

(İlim yolunda çabalayıp Ehrūn ol! Çünkü Ehrūn, ilim sayesinde Ehrūn oldu.)

Şāh Nāṣır-ı Ḫüsrev, beyt:

اهرون با علم شدستی به جهان در
گر تو بیاموزی ای پسر تویی اهرون

(Ey oğul! Ehrūn dünyada ilimle anılırdı. Eğer sen de ilim öğreniyorsan Ehrūn sensin demektir.)

اهزن [ehzen]: Sükūn-ı hā ve feṯḥ-i zāʾ-i muʿceme ile. Neft yağı ki ʿArabīde نفط [nafṭ] derler.

اهزون [ehzūn]: Sükūn-ı hā ve żamm-ı zāʾ-i muʿceme vü vāv-ı maʿrūf ile. *Ferheng-i Cihāngīrī*'de be-maʿnī-i اکنون [eknūn] masṭūrdur.

اهوان [ehvān]: Sükūn-ı hā ve feṯḥ-i vāv ile. Düzd-i naḳb-zen, yaʿnī dīvār delici ḥırsız. Ve muṭlaḳ naḳb-zen ismidir.

ایدون [eydūn]: Sükūn-ı yā-yı taḥtānī ve żamm-ı dāl-ı mühmele ile. Üç maʿnāyadır.

Evvel, *Ferheng-i Cihāngīrī*'de be-maʿnī-i اکنون [eknūn]. Şeyḫ Niẓāmī, beyt:

گر ایدون فریدون که آید به من
گرفتار گردد هم ایدون به من

(Feridun bugün bana gelirse, gelmesiyle tutsağım olması bir olur.)

Ṯānī, *Mecmaʿu'l-Fürs*'te be-maʿnī-i همچنین [hemçunīn]. Ḥakīm Firdevsī, beyt:

گر ایدون ز مینو برآید سروش
نباشد بدان مرد اورند و هوش

(Şimdi gökyüzünden bir melek çıkagelse, o adam yine de akıllanmaz.)

Ṣāliş, be-maʿnī-i اینجا [īncā]. Bu maʿnāya ẓāhib olanlar اندون [endūn] kelimesini muḳābele tutmuşlardır ki آنجا [āncā] demektir. Bu maʿnāyı mü'eyyid, Şems-i Faḫrī, beyt:

همیشه در حق صاحب هنر نکویی کن
که حد و باب تو پیوسته کرده است ایدون

(Hüner sahiplerine hep iyi davran! Çünkü onlar burada, senin kapına ve eşiğine bağlandılar.)

Şāh Nāṣır-ı Ḫüsrev, beyt:

زان همی خواهی که باشی می خوری تا چون زنان
سر ز رعنایی گهی ایدون و گاه اندون کنی

(Sürekli yeme içme isteğinde olduğun için, kadınlar gibi bazen oraya bazen buraya cilve yapıyorsun.)

ایوان [eyvān]: Sükūn-ı yā-yı taḥtānī ile. Revāḳ, ṭāḳ-ı ʿālī, **(125ᵇ)** ṭurre-i ḫāne, kemer-i bālā ve sāyebān maʿnālarına. Ve dahi pādişāh dīvānḫānesine derler. Şems-i Faḫrī, beyt:

ز بد سکال بپرداخت قلعه و باره
به فرِ خیش بیاراست طارم و ایوان

(Kale ve hisarı düşmandan temizledi. Sarayı ve divanı kendi gücüyle süsledi.)

مع الواو
[maʿa'l-vāv]

ابرو [ebrū]: Sükūn-ı bā'-i muvaḥḥade ve żamm-ı rā'-i mühmele ile. Kaş ki ʿArabīde حاجب [ḥācib] derler. İki cānibi murād oldukta ابروان [ebruvān] derler. Şāʿir, beyt:

ابروانست طاق ایوان جمال
آب روی حسن خوبان ابرویست

(Güzellik sarayının kemeri kaşlardır. Kaş, güzellerin gururudur.)

اخکلندو [aḫkelendū]: Sükūn-ı ḫā'-i muʿceme ve feṭḥ-i kāf u lām ile. Çınrağı ki gümüşten veyā bakırdan edip içine ḫurde seng-rīze korlar. Etfāl, ellerinde oynatıp ṣadāsı çıkarmış. Şems-i Faḫrī, beyt:

ظفر از رایتت دلشاد باشد
بسان طفلگان از اخکلندو

(Zafer senin sancağın sayesinde, tıpkı çocukların çıngırakla sevinmesi gibi sevinir.)

اخکندو [aḫkendū]: اخکلندو [aḫkelendū]-yı merḳūm maʿnāsınadır.

اربو [erbū]: Sükūn-ı rā'-i mühmele ve żamm-ı bā'-i muvaḥḥade ile. Armūddur ki ağacına اربود [erbūd] derler. Şāʿir demiştir, beyt:

بر سر چشمه پای اربو دار
لیس فی الدار غیره دیار

(Çeşme başında armudun ayağını tut! Evdeki ev sahibinden başkası değil!)

اردشیر دارو [erdeşīr-dārū]: Bir telḫ dārū ve ṭabīb ismidir ki ḍarb-ı meṯel olmuştur. Ve her telḫ-ʿilāc olan kimesneye de derler.

ارستو [erestū]: Feṯḥ-i rā vü sükūn-ı sīn-i mühmeleteyn ve żamm-ı tāʾ-i müşennāt ile. Piristū dedikleri küçük kuştur ki kırlaguç derler. Ebulmaʿānī, beyt:

بلی غره شود خواجه به بالاخانه و ایوان
نمی بیند ارستو لانه دارد بر سرِ خانه

(Efendi, evinin yüksekliği ve süsüyle gururlanır, doğrudur! Ama evinin üstünde kırlangıcın yuva yaptığını görmez.)

ارسطو [arisṭo]: İskender-i Ẕü'l-ḳarneyn'in vezīri, ḥakīm-i kār-dānı ve üstādı ismi idi. Lüġat-i Yunanīdir, maʿnāsı kāmilü'l-feżāʾil demektir.

ارغاو [erġāv]: Sükūn-ı rāʾ-i mühmele ve feṯḥ-i ġayn-ı muʿceme ile. *Edātu'l-Fużalāʾ*'da rūd yaʿnī ırmak. Ḥakīm Sūzenī, beyt:

ز عشق دوزخ چون ارغوانت بر دو رخم
ز هر دو دیده دو ارغاو خون شدست روان

(Senin erguvana benzeyen cehennemī aşkın yüzünden, iki gözüm iki yanağım üstüne kan ırmağı akıtıyor.)

Seyf-i İsferengī, beyt:

آن که از عشوه های او ارغاو
می دهد تشنه را فریب سراب

(Susuz kimse onun işveleri yüzünden su zannıyla seraba aldanır.)

ازو [ezū]: Żamm-ı zāʾ-i muʿceme ile. Lafẓ-ı mürekkebdir از [ez] ile او [ū]dan ki elif'i maḥẕūfdur. Żamīr-i munfaṣıl-ı ġāʾibdir, ʿArabīde منه [minhu] maʿnāsına. Türkīde "ondan" denilir. Ḫʷāce Ḥāfıẓ, beyt:

حضوری گر همی خواهی ازو غائب مشو حافظ
متی ما تلق من تهوی دع الدنیا و اهملها

(Ey Hāfız! Eğer huzur istiyorsan ondan gafil olma! Sevdiğine kavuşmak istiyorsan dünyayı terk et!)

اسو [esū]: Żamm-ı sīn-i mühmele ile. Bemaʿnī-i سوی [sūy], yaʿnī cānib. Ḥakīm Sūzenī, beyt:

خری که گاه وجودی ز برگ تاک و تکسک
مراغه کردن و غلتیدنش اسو به اسو

(Asma yapraklarını yiyeceğim diye öteye beriye yuvarlanan bir eşektir.)

اشبو [eşbū]: Sükūn-ı şīn-i muʿceme ve żamm-ı bāʾ-i muvaḥḥade ile. *Ferheng-i Cihāngīrī*'de be-maʿnī-i انکشتدان [enkiştdān], yaʿnī kömür konulan ẓarf ve maḥall ki "kömürlük" derler.

اشتو [eştū]: Sükūn-ı şīn-i muʿceme ve żamm-ı tāʾ-i müşennāt ile. Be-maʿnī-i انگشتوانه [enguştvāne], yaʿnī zih-gīr. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*.

اشگو [eşgū]: Sükūn-ı şīn-i muʿceme ve żamm-ı kāf-ı Fārsī ile. Be-maʿnī-i ḳaṣr-ı ʿālī, ḫāne-i bālā ve ḳubbe-i bülend. Şeyḫ Āẕerī, beyt:

ای قبهٔ بیت الحرمت عالم ششدر
وی سدهٔ خاک درت ایوان نُه اشگو

(Ey altı kapılı dünyanın beytülharemine kubbe olduğu! Ve ey kapısının önünde dokuz feleğin merdiven olduğu!)

افسو [efsū]: Sükūn-ı fā ve żamm-ı sīn-i mühmele ile. Be-maʿnī-i بیا [biyā], yaʿnī "beri gel!". Lüġat-i Pehlevīdir.

افشو [efşū]: Sükūn-ı fā ve żamm-ı şīn-i muʿceme ile. Maʿnā-yı merḳūmadır.

الاو [elāv]: Feṯḥ-i lām ile. Āteş. لاو [lāv] dahi derler. Mevlānā Ṭūsī, ḳıṭʿa:

ترا ای خواجه گر هیزم نباشد
دم سرما که هنگام الاوست

سواد شعر طوسی را طلب کن
بسوز آتش که او سرگین گاوست

(Efendi! Eğer ateş yakmak gereken soğuk zamanlarda odunun yoksa Tūsī'nin şiirindeki yazıyı iste! Sığır gübresi olduğu için ateşte yanması kolay olur.)

انبرو [enburū]: Sükūn-ı nūn ve żamm-ı bā'-i muvaḥḥade vü rā'-i mühmele ile. Emrūda derler. Mīr Naẓmī, beyt:

فرو نا گذشته بگیرد گلو
چو ناپخته باشد هنوز انبرو

(Henüz pişmemiş armut, aşağı inmeyip boğazda kalır.)

انجو [encū]: Sükūn-ı nūn ve żamm-ı cīm ile. Be-maʿnī-i آبخوست [ābḫˇast]-ı merḳūm, yaʿnī cezīre. Ebulmaʿānī, beyt:

در شب هجران سرشک دیده ام دریا شده
همچو انجو جسم لاغر در میان آب ماند **(126ª)**

(Ayrılık gecesinde gözyaşım deniz oldu. Zayıf bedenim de tıpkı ada gibi su ortasında kaldı.)

اندرو [enderū]: Sükūn-ı nūn ve feṯḥ-i dāl u żamm-ı rā'-i mühmeleteyn ile. İki maʿnāyadır.

Evvel, اندرون [enderūn] lafẓından muraḫḫamdır. Ol maʿnāda müfred olur.

Ṣānī, "onda" maʿnāsına. Bu maʿnāda اندر [ender] ile او [ū]dan mürekkeb lafẓ olur. Mīr Naẓmī, beyt:

سینه از داغها شده گلزار
نغمه زن اندرو دلم چو هزار

(Göğsüm yaralarla gül bahçesine döndü. Gönlüm orada bülbül gibi nağmeler çıkarıyor.)

اندو [endū]: Sükūn-ı nūn ve żamm-ı dāl-ı mühmele ile. Be-maʿnī-i اندرون [enderūn]. Ḥakīm Firdevsī, beyt:

از آن جایگه شد به اندوی شهر
که بردارد از روز شادیش بهر

(Kutlu gününden nasiplenmek için o şehre yerleşti.)

انذرو [enẕerū]: Sükūn-ı nūn, feṯḥ-i ẕāl-ı muʿceme ve żamm-ı rā'-i mühmele ile. Bādzehr maʿnāsınadır. Keẕā fī-nüsḫati Mīrzā İbrāhīm.

انگشتو [enguştū]: Sükūn-ı nūn u şīn-i muʿceme ve żamm-ı kāf-ı Fārsī vü tā'-i müṯennāt ile. Be-maʿnī-i مالیده [mālīde]. Keẕā fī-*Mü'eyyidi'l-Fużalā*. Ve *Ferheng-i Cihāngīrī*'de ekmeği ḫurde edip, üzerine revġan-ı sāde ve ʿasel koyup, nerm āteş üzerinde el ile ovup ṭaʿām ederler, ona عفیسه [ʿafīse] derler.

اوسو [evsū]: Sükūn-ı vāv ve żamm-ı sīn-i mühmele ile. Be-maʿnī-i mātem. Keẕā fī-*Mecmaʿi'l-Fürs*. Bu maʿnāya, Ebulmaʿānī, beyt:

دل نمی داند چگونه چارهٔ حالش کند
در فراق آن پری شام و سحر اوسو کند

(Gönül, haline nasıl çare bulacağını bilmiyor. O perinin ayrılığında gece gündüz yas tutuyor.)

او [ev]: Be-vezn-i نو [nev]. Yük maʿnāsına. Ve ʿArabīde bir edāttır, "yāḫud" maʿnāsına. Meṯelā فلان او فلان [fulān ev fulān] derler.

مع الها
[ma'a'l-hā]

اه [eh]: İki maʿnāyadır.

Evvel, be-maʿnī-i āh. Ḥakīm Senāyī, beyt:

چون نیست قبولی به سوی درد شما را
در ماتم بی برگی باریک اهی گو

(Senin derdin kabul edilmiyorsa, fakirlik mateminde ince bir āh et!)

Ṣānī, bir kelimedir, ḥasret ve efsūs maḥallinde derler. Ġażāyirī-i Rāzī, beyt:

اه که استیلای نفس شالهنگ
همچو شالنگیست واپس رفتنم

(Hileci nefsin istilası beni kilim gibi bir kenara attı, yazık!)

ابتره [ebtere]: Sükūn-ı bāʾ-i muvaḥḥade ve fetḥ-i tāʾ-i müşennāt u rāʾ-i mühmele ile. Bār-keşlikten ʿamel-mānde olmuş deveye derler. Ġavvāṣī-i Kendī, beyt:

بر کنار جوی بینم رسته شد بادام و بید
راست پنداری قطار اشتران ابتره

(Irmak kıyısında badem ve söğüt bittiğini görüyorum. Doğrusu görsen, deve katarı yükten yorulmuş dinleniyor sanırsın.)

ابرانه [ebrāne]: Aṣlı elif-i memdūde ile آبرانه [āb-rāne]dir ki lafẓ-ı mürekkebdir آب [āb] ile رانه [rāne]den. Maʿnā-yı terkīb "suyolcu" demek olur.

ابرگاکیاه [ebergākiyāh]: Maʿa'l-elif'te ẕikri mürūr eden ابرگاکیا [ebergākiyā] maʿnāsına ki tār-ı ʿankebūttur. *Vesīletü'l-Meḳāṣıd* ṣāhibi ile Ayāsī, āḫirini hā ile naḳl eylemişler. Sāʾir ferhenglerde ابرگاکیا [ebergākiyā] ve ابرگاکیان [ebergākiyān] masṭūrdur.

ابرکوه [eberkūh]: Fetḥ-i bāʾ-i muvaḥḥade, sükūn-ı rāʾ-i mühmele ve żamm-ı kāf ile. ʿIrāḳ-ı ʿAcem'de bir şehir adıdır. Mezbūr şehrin zemīni bir dağ eteğinde vāḳiʿ olmakla ol dağa da ابرکوه [eberkūh], ورکوه [verkūh] ve وارکوه [vārkūh] dahi derler. Taʿrīb edip ابرقوه [eberḳūh] dediler. Ḥāliyen meşhūru ابرقوه [eberḳūh]tur.

ابرمرده [ebermurde]: Fetḥ-i bāʾ-i muvaḥḥade ile. Bir dārūdur. Suya konulsa sünger gibi suyu kendine ceẕb eder. Keẕā fī-*Mü'eyyidi'l-Fużalā*.

ابره [ebre]: Sükūn-ı bāʾ-i muvaḥḥade ve fetḥ-i rāʾ-i mühmele ile. Kaftān ve sāʾir astarlı olan nesnelerin yüzüne derler. Elif-i memdūde ile (آبره ābre) de müstaʿmeldir. Ṭālib-i Āmulī, beyt:

هم به دستوری که باشد ابره فوق آستر
اطلس قدرت بود بالا پرند چرخ زیر

(Hem de bir icazetiyle astar ile yüz, altlı üstlü hale gelir. Kudret atlası üstte, felek ülgeri altta olur.)

Şeyḫ Saʿdī, beyt:

کند ابره پاکیزه تر ز آستر
که این در حجابست و آن در نظر

(Elbisenin yüzü astarından daha temizdir. Çünkü astar gizlenir, yüz ise göz önündedir.)

Yastık yüzüne de derler. Mevlānā Hātifī, beyt:

فکندان گرد بالش زیر پا شه
که بودش ابره خورشید آستر مه

(Padişah, ayağının altına yuvarlak bir yastık atınca güneş yastık yüzü, ay da yastık içi oldu.)

Ve baʿżı ferhengde ebābīl kuşuna da ابره [ebre] derler.

ابسته [ebiste]: Kesr-i bāʾ-i muvaḥḥade, sükūn-ı sīn-i mühmele ve feṯḥ-i tāʾ-i müşennāt ile. *Şerefnāme*'de cāsūs maʿnāsınadır. Memdūde ile آبسته [ābiste] dahi müstaʿmeldir. Mīr Naẓmī, beyt:

چو خواهد زلف دل را گرد بسته
ولی غمزه در آنجا بود ابسته

(Saç gönlü sarıp sarmalamak istiyor, fakat kıyabakış orada casusluk yapıyor.)

ابکاره [ebkāre]: Sükūn-ı bāʾ-i muvaḥḥade ve feṯḥ-i kāf u rāʾ-i mühmele ile. *Şerefnāme*'de aḥvāl-i güzeşte yazmak. Nūn ile انکاره [enkāre] dahi derler.

ابگامه [ebgāme]: Sükūn-ı **(126b)** bāʾ-i muvaḥḥade ve feṯḥ-i kāf-ı Fārsī vü mīm ile. Memdūdede ẕikri mürūr eden آبگامه [ābgāme] maʿnāsına meẕkūrdur.

ابله [ebleh]: Sükūn-ı bā, feṯḥ-i lām ve iẓhār-ı hā ile. Sāde-dil maʿnāsına ʿArabī ile müşterektir. Mīr Naẓmī, beyt:

نداند خویشتن آن ابله و گول
که کارش نا سزا یا بود معقول

(O ebleh ve ucube kendini bilmiyor. Yaptıkları makul mü uygunsuz mu anlamıyor.)

ابلیه [ebliyeh]: Sükūn-ı bāʾ-i muvaḥḥade, kesr-i lām ve feṯḥ-i yā-yı taḥtānī ile. Bemaʿnī-i berzger, ekinci maʿnāsına. ʿArabīde زراع [zerrāʿ] ve حراث [ḥarrāṯ] derler. Şāʿir, beyt:

هر که مالش کرد اسراف احمق است
ابلیه بر خلق الطاف حق است

(Malını israf eden kimse ahmaktır. Ekmek, Allah'ın insanlara bir bağışıdır.)

ابوزنه [ebūzine]: Künyet-i pūzīne yaʿnī maymūn. Keẓā fi'l-*Maḥmūdī*.

اتاله [etāle]: Feṯḥ-i tāʾ-i müşennāt u lām ile. Bulamaç aşı. Mīr Naẓmī, beyt:

قناعت پیشگان راحت بیابند
اتاله خورده را دندان نباید

(Kanaati düstur edinenler rahat ederler. Bulamaç aşı yiyene diş gerekmez.)

اجهره [echere]: Sükūn-ı cīm ve feṯḥ-i hā vü rāʾ-i mühmele ile. *Ferheng-i Cihāngīrī*'de bir dikenli ottur. Eşvāba yapışır, değme ḥāl ile ayrılmaz. Hindī lisānında خنچره [ḫançere] derler.

اخجسته [aḫceste]: Sükūn-ı ḫāʾ-i muʿceme vü sīn-i mühmele ve feṯḥ-i cīm ü tāʾ-i müşennāt ile. Kapının alt eşiği ki ʿArabīde عتبه [ʿatebe] derler feteḥāt-ı şelāşe ile. Üstād Laṭīfī, beyt:

خنک آن سنگ بر در بسته باشد
که بالینش ز در اخجسته باشد

(Ne mutlu kapıda bağlı olan, kapı eşiğini yastık edinen taşa!)

Ve *Mecmaʿu'l-Fürs*'te erġuvān çiçeği olmak üzre masṭūrdur. اخمسه [aḫmese] dahi derler.

اخشنده [aḫşende]: Sükūn-ı ḫā vü nūn ve feṯḥ-i şīn-i muʿceme ile. اخکلندو [aḫkelendū]-yı merḳūm maʿnāsınadır. Keẓā fī-*Mecmaʿi'l-Fürs*.

اخکرِ تفته [aḫker-i tefte]: Ḥaḳīḳaten yanıp kor olmuş āteşe derler. اخکر [aḫker] aṣlında "kor"dur, تفته [tefte] ile ḳayd, mecāz iḥtimālini defʿ içindir. Nitekim bu beyitte vāḳiʿdir, beyt:

هواش آتش و اخکر تفته بوم
گیاهش همه زهر و باد سموم

(Havası ateş, zemini kor parçası, otlarının tamamı zehir ve rüzgārı kavurucu yeldir.)

Āteş söyündükten sonra "aḫker" denilse cā'iz olur mecāzen. Ammā "tefte" denildikten sonra ol iḥtimāl kalmaz.

اخکلنده [aḫkelende]: Sükūn-ı ḫā vü nūn ve feṯḥ-i kāf u lām ile. At kaşağısı maʿnāsınadır.

اخکوچه [aḫkūçe]: Sükūn-ı ḫā'-i muʿceme, żamm-ı kāf ve feṯḥ-i cīm-i Fārsī ile. Düğme ki kaftān yakasına dikilir.

اخگوژنه [aḫgūjene]: Żamm-ı kāf u feṯḥ-i zā'-i Fārsiyyeyn ile. Bu dahi düğmedir, yakada olsun ġayrıda olsun. Ferīdeddīn-i Ḥˇārezmī, beyt:

دردرئ فلک که مهرست
اخگوژنهٔ کلاه او باد

(Gökyüzünün dönencesi olan güneş, onun sarığına düğme olsun!)

اخکوزه [aḫkūze] ve **اخکوژه** [aḫkūje]: Kilāhumā bi-sükūni'l-ḫā'i'l-muʿceme, evvel bi-feṯḥi'z-zā'i'l-muʿceme ve ṯānī bi'l-Fārsī. اخکوچه [aḫkūçe]-i merḳūm maʿnāsına. Ve dahi cullāhlar dokudukları bezi sardıkları ağaç ki ʿArabīde منوال [minvāl] derler. Ve dahi ḫurmā-yı ḫāma denilir.

اخکونه [aḫkūne]: Żamm-ı kāf ve feṯḥ-i nūn ile. اخکوچه [aḫkūçe] maʿnāsınadır. ʿİzzeddīn-i Şirvānī, beyt:

می گشاید دیگران را بی تکلف سینه اش
قفل دخمه می شود ما را چو آن اخکونه را

(Başkaları kolaylıkla göğsünü açarken düğmesi bize hazine tılsımı gibi oluyor.)

اخیسه [aḫīse]: Kesr-i ḫā'-i muʿceme, sükūn-ı yā-yı taḥtānī ve feṯḥ-i sīn-i mühmele ile. Ḥayvān sürüsü önünce giden keçi ve koyun koçu.

ارداله [erdāle]: Sükūn-ı rā vü feṯḥ-i dāl-ı mühmeleteyn ile. Un ki ʿArabīde دقیق [daḳīḳ] ve طحین [ṭaḥīn] dahi derler. Ebulmaʿānī, beyt:

عاجز و درمانده ام در دست چرخ بی امان
آسیای غم کند ارداله جسم نا توان

(Amansız feleğin elinde āciz ve çaresiz kaldım. Gam değirmeni çelimsiz bedenimi un ufak etti.)

اردشیرخره [erdeşīr-ḫurre]: Żamm-ı ḫā'-i muʿceme ve feṯḥ-i rā'-i müşeddede ile. Bir ʿaẓīm ülkenin ismidir ki Fārs, Sīmekān, Tarḫān, Şīrāz, Kāzerūn, Kām-fīrūz ve Errān ülkeleri arasında vāḳiʿ, resm-kerde-i Erdeşīr'dir. Baʿżılar dahi resm-kerde-i Nemrūd bin Kenʿān'dır derler.

ارده [erde]: Sükūn-ı rā vü feṯḥ-i dāl-ı mühmeleteyn ile. İki maʿnāyadır.

Evvel, be-maʿnī-i āsiyāb.
Ṣānī, un aşına derler.

ارژنه [erjene]: **(127ª)** Sükūn-ı rā'-i mühmele ve feṯḥ-i zā'-i Fārsī vü nūn ile. Fārs mülkünde bir ṣaḥrānın adıdır ki Şīrāz'a otuz fersaḫ yerdir. Taʿrīb edip ارجنه [ercene] dediler. Emīrü'l-mü'minīn ʿAlī raḍıya'llāhu ʿanhu ve kerrema'llāhu vechehu ol ṣaḥrāda Selmān-ı Fārsī ḥażretlerini arslan pençesinden ḫalāṣ eyledi. Bir meşhūr vaḳʿadır. Üstād demiştir, beyt:

سوار ارژنه را مدح گوی و از دشمن
جَوی مترس اگر پنجه زن چو شیر نرست

(Erjene atlısı Hz. Ali'yi öv! Erkek aslan gibi güçlü olsa bile düşmandan bir arpa tanesi kadar korkma!)

ارزه [erze]: Sükūn-ı rā'-i mühmele ve feṯḥ-i zā'-i muʿceme ile. Bir nevʿ ḳaṭrāndır, ṣanevber ağacından ḥāṣıl olur. Ṣanevber ağa-

cına ارز [erz] dedikleri sebebden ḳaṭrānına dahi ارزه [erze] derler. Ḥakīm Sūzenī, beyt:

پنبه به گوش اندر آگند ز تو ممدوح
پنبه چه باشد که ارزه ریزد و ارزیز

(Övülen kimse, senin yüzünden kulağına pamuk tıkar. Pamuk da ne, katran döküp kurşun tıkar.)

Mecmaʿu'l-Fürs'te nām-ı servdir. Ve baʿżı ferhengde ikisinden ġayrı bir ağaçtır. Ve *Ferheng-i Cihāngīrī*'de kāhgil maʿnāsınadır ki kāhgilgere ارزه گر [erzeger] derler. Ve dahi heft kişverden kişver-i evvel nāmıdır.

ارغده [erġude] ve **ارغنده** [erġunde]: Kilāhumā bi-sükūni'r-rā'i'l-mühmele ve żammi'l-ġayni'l-muʿceme. *Tuḥfetü'l-Aḥbāb*'da muṭlaḳ ḫışmnāk ammā ġayrıda sibāʿ-ı ḫışmnāk maʿnāsınadır. Ḥakīm Firdevsī, beyt:

یکی نامه بنوشت نزدیک کید
چو شیری که ارغنده گردد ز صید

(Keyd'e bir mektup yazdı. Av sırasında acımasızca saldıran bir arslan gibiydi.)

Ḥakīm Esedī, meşnevī:

زرهدار گردی همانکه ز درد
درون آمد از گرد راهش نبرد
بگشتند با هم دو گرد سترگ
که ارغنده بودند برسان گرگ

(Zırhlı pehlivan meydana gelince kaldırdığı tozla savaş başladı. Kurt gibi öfkeli iki yiğit pehlivan karşı karşıya geldiler.)

Mecmaʿu'l-Fürs'te be-maʿnī-i cengāver deyip bu beyti mütemessik olmuş. Ḥakīm Firdevsī, beyt:

سوی رزم آمد چو ارغنده شیر
کمندی به بازو سمندی به زیر

(Kolunda kemendi, altında semendiyle/atıyla öfkeli aslan gibi savaş meydanına geldi.)

Bu beyitte ḫışmnāk maʿnāsı ẓāhirdir. Zīrā şīr, ḫışm ve ġażab ile maʿrūftur.

ارمنده [ermende] ve **ارمیده** [ermīde]: Kilāhumā bi-sükūni'r-rā'i'l-mühmele, evveluhumā bi-fetḥi'l-mīm ve sükūni'n-nūn, ṣānīhumā bi-kesri'l-mīm ve sükūni'l-yā'i't-taḥtānī. Āremīde ve ārām-dihende maʿnāsınadır. Ḥakīm Sūzenī, ḳıṭʿa:

تا بدان مندگان رسَم یک ره
خر بیار ای غلام خربنده
که چو من در نشاط این سفرند
مانده از سفریان ارمنده

(Ey eşek bakıcısı! O düşkünlere bir yol bulmam için eşek getir! Çünkü huzur verici yolculuktan kalanlar, benim gibi bu yolculuktan mutlular.)

Mīr Naẓmī, beyt:

ز دل بیخ هوس برچیده باید
چو مردان نفس خود ارمیده باید

(Heves kökünü gönülden çekip koparmak gerekir. Çünkü mert olanlar nefsini dizginlemeyi bilmelidir.)

اروانه [ervāne]: Sükūn-ı rā'-i mühmele ve feṯḥ-i vāv u nūn ile. İki maʿnāyadır.

Evvel, devenin dişisine derler. Muḫtārī, beyt:

من بنده که روی سوی ره دارم
بی بُختی و بیسراک و اروانه

(Ben zavallı; erkek deve, dişi deve ve beserek deve olmadan yola çıktım.)

Ṣānī, bir nevʿ çiçektir, خیرئ صحرایی [ḫīrī-i ṣaḥrāyī] derler. Eğer buḫūr etseler ne mertebe rāyiḥa-i kerīhe olsa zā'il eder. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*.

ارویه [erviye]: Sükūn-ı rā'-i mühmele, kesr-i vāv ve fetḥ-i yā-yı taḥtānī ile. Bir ʿaẓīm dağ ismidir ki kırk fersaḫ ʿulüvvü vardır derler. el-ʿUhdetü ʿale'r-rāvī.

اره [erre]: Fetḥ-i rā'-i müşeddede ile. Bıçkı ki ʿArabīde منشار [minşār] derler, küçük olsun büyük olsun. Taḫfīf ile dahi cā'izdir. Mīr Naẓmī, der-taʿrīf-i besmele, beyt:

نقطهٔ با نکتهٔ سر اله
سین بود ارهٔ نخل گناه

(Be harfinin noktası, ilahi sırrın nüktesidir. Sin harfi, günah ağacının testeresidir.)

Mevlānā Hātifī, beyt:

دُم تیغ را رخنه ها کرده بود
به آن رخنه ها ارهٔ فرق بود

(Kılıcının sapında gedikler oluşmuştu. O gediklerle baş testeresine dönmüştü.)

اریکه [erīke]: Kesr-i rā'-i mühmele, sükūn-ı yā-yı taḥtānī ve fetḥ-i kāf ile. Taḫt-ı müzeyyen ü ārāste. Ebulmaʿānī, beyt:

خلقه به گوش بندهٔ او باشدش فلک
با عزّ و تخت و جاه اریکه نشین شود

(Olanca görkemi ve asaletiyle tahta oturunca felek onun kulağı halkalı kölesi olur.)

ازاده [ezāde]: Fetḥ-i zā'-i muʿceme vü dāl-ı mühmele ile. Memdūdede ẕikri mürūr eden آزاده [āzāde] maʿnālarına. Ve kāmil ve bī-ʿayb maʿnāsına. Ebulmaʿānī, beyt:

از سراپا نیست عیب آن سرو گلزار جمال
همچو او نخل ازاده هم نرسته در جهان

(Güzellik bahçesinin o selvisinde baştan ayağa hiçbir ayıp yok. Yeryüzüne onun gibi kusursuz bir selvi gelmedi.)

ازکاره [ezkāre]: Sükūn-ı zā'-i muʿceme ve fetḥ-i kāf u rā'-i mühmele ile. Geçmiş aḥvāli yād etmek ve geçmiş aḥvāli yazmak, ابکاره [ebkāre] maʿnāsına. Keẕā **(127b)** fī-*Şerefnāme*.

اژنده [ejende]: Fetḥ-i zā'-i Fārsī ve sükūn-ı nūn ile. Dīvār başında taş arasına konulan balçık. Āḫirinde olan hā mefʿūliyyeti īcāb etmeğin dīvāra konulduktan sonra tesmiye olunmuştur.

اژن [ejn] ve **اژینه** [ejīne]: Evvel, sükūn-ı zā ve ṣānī, kesr-i zā'-i Fārsiyyeyn ile. Değirmen taşını keskin ettikleri demir ālet. Keẕā fī-*Mecmaʿi'l-Fürs*.

اژه [eje]: Fetḥ-i zā'-i Fārsī ile. Kireç ki آهک [āhek] ve کج [kec] dahi derler. Ammā āhek, giderek alçıya taḫṣīṣ olundu. ʿArabīde کلس [kils] derler kesr-i kāf ile.

اساسه [esāse]: Fetḥ-i sīneyn-i mühmeleteyn ile. Güşe-i çeşm ile bakmak. Baʿżı ferheng-lerde "geriye bakmak" ve "sonra görmek" maʿnāsına da masṭūrdur. ʿArabīde, dīvār temeli maʿnāsınadır.

اسبِ لاشه [esb-i lāşe]: Ol ata derler ki babası ʿArabī ve anası Rūmī veyāḫud Türkī ola. Ol maḳūle ata ʿArabīde مسمار الخیل [mismāru'l-ḫayl] derler. Yaʿnī babası küḥeylü'l-aṣl ve anası mechūlü'n-nesl demek olur. İki ṭaraftan küḥeylān olana هدوده [hedūde] derler. Ebulmaʿānī, beyt:

مرد باشد هنرور میدان
نکند اسب لاشه کار اصیل

(Mert kişi meydanda hüner gösterir. Kırma at asil atın yaptığını yapamaz.)

اسبه [esbe]: Sükūn-ı sīn ve fetḥ-i bā'-i muvaḥḥade ile. Binilmeye ḳābil at yaʿnī henüz kāmil olmayan tay. Ebulmaʿānī, beyt:

اسبه نا چار اگر شود در زیر
لیک باشد سوار او دلگیر

(Tay çaresiz kalınca binek yapılabilir, ancak binicisi yürekli olmak şartıyla!)

استانه [estāne]: Sükūn-ı sīn-i mühmele ve feṯḥ-i tāʾ-i müşennāt ile. Cāy-ı ḥˇāb u ārām. Ḥażret-i Mevlānā ḳuddise sirruhu, beyt:

گویی از توبه بسازم خانه ای
در زمستان باشدم استانه ای

(Tövbeden bir ev yapıp kışı onda geçireyim.)

استه [este]: Sükūn-ı sīn-i mühmele ve feṯḥ-i tāʾ-i müşennāt ile. Üstüḫˇān-ı ḫurmā yaʿnī ḫurmā çekirdeği. Ve dahi zerdālū, şeftālū ve ālū emṣāli meyvelerin çekirdeği ki خسته [ḫaste] dahi derler. Ve ʿArabīde kesr-i sīn ile سکه [sike] derler. Ebulmeşel, beyt:

نباشد هیچ چیزی بی بهانه
رطب را استه دارد در میانه

(Hiçbir şey sebepsiz olmaz. Hurmanın içinde çekirdek vardır.)

Kemāl İsmāʿīl, ḳıṭʿa:

آن که اندر لحاف و چادرشب
نبود شب چو استهٔ خرما

روز بینی مثال جوز برو
گشته کیمخت خشک از سرما

(Geceleyin kendisini hurma çekirdeği gibi sarıp sarmalamayan kimsenin, gündüz soğuktan derisinin ceviz gibi buruştuğunu görürsün.)

اسغده [esaġde]: Feṯḥ-i sīn-i mühmele ve sükūn-ı ġayn-ı muʿceme ile. Be-maʿnī-i āmāde ve müheyyā ki بسغده [besaġde] dahi derler. Maṣdarı اسغدیدن [esaġdīden] gelir.

اسفده [esufde]: Żamm-ı sīn ü sükūn-ı fā vü feṯḥ-i dāl-ı mühmeleteyn ile. **اسفره** [esufra], żamm-ı sīn ü sükūn-ı fā vü feṯḥ-i rāʾ-i mühmeleteyn ile. Kilāhumā be-maʿnī-i hiyzüm-i nīm-sūḫte. Keẕā fī-*Mecmaʿi'l-Fürs*.

اشتنگاه [eştengāh]: Sükūn-ı şīn-i muʿceme, feṯḥ-i tāʾ-i müşennāt ve nūn-ı sākine ile. Ḳademgāh maʿnāsına. Ebulmaʿānī, beyt:

گر نفهمد سخن آن خرمنکش عیب که او
نکند فرق گلستان به حضور اشتنگاه

(Ayıp harmanını yüklenmiş olan o laftan anlamaz kişi, gül bahçesiyle ayak yolunu birbirinden ayıramaz.)

اشتوه [eştūh]: Sükūn-ı şīn-i muʿceme, żamm-ı tāʾ-i müşennāt u vāv-ı maʿrūf ve iẓhār-ı hā ile. Ġāyet acı bir ağaçtır.

اشنوشه [eşnūşe]: Sükūn-ı şīn-i muʿceme-i ūlá, feṯḥ-i şāniye ve żamm-ı nūn ile. Be-maʿnī-i عطسه زدن [ʿaṭse zeden], yaʿnī aksırmak. Üstād Laṭīfī, beyt:

اگر اشنوشه صحت را مدارست
مرا تشمیت دوران نقطه دارست

(Hapşırmak sağlık kaynağıysa, bizim için feleğe "çok yaşa!" demek bitmiştir.)

اشه [eşe]: Feṯḥ-i şīn-i muʿceme ve iḫfā-yı hā ile. Bir ottur. Kemāngerler yaʿnī yaycılar bāzū-yı bed-refteye bağlarlar. ʿArabīde اشق [uşaḳ] derler.

اشیهه [eşīhe]: Kesr-i şīn-i muʿceme, sükūn-ı yā-yı taḥtānī ve feṯḥ-i hā ile. *Ferheng-i Cihāngīrī*'de şīhe-i esb yaʿnī at kişnemesi.

اغشته [eġaşte]: Memdūdede ẕikri mürūr eden آغشته [āġaşte] maʿnāsına. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*.

افراخته [efrāḫte]: افراختن [efrāḫten] lafẓından ism-i mefʿūldür, افراشته [efrāşte] gibi. Yukarı kalkmış maʿnāsına. Āḫirindeki hā ʿalāmet-i mefʿūliyyettir. Mīr Naẓmī, beyt:

علمهای زرین برافراخته
صف جنگجویان همی ساخته

(Altın sancaklar kaldırıldı. Savaşçı safları hep düzüldü.)

افراشته [efrāşte]: Bu dahi افراخته [efrāḫte] gibidir. Maṣdarı افراشتن [efrāşten] gelir.

افراه [efrāh]: Sükūn-ı fā, feṯḥ-i rā'-i **(128a)** mühmele ve iẓhār-ı hā ile. Zindānda maḥbūslar için olan ṭa'ām. Keẕā fī-*Tuḥfeti'l-Aḥbāb*.

افرنجه [efrence]: Sükūn-ı fā vü nūn ve feṯḥ-i rā'-i mühmele vü cīm ile. Bir şehir ismidir ki binā kerde-i Nūşurevān'dır. Māder-i 'Aẕrā onda sākin idi. Üstād 'Unṣurī, beyt:

به افرنجه افراطن نامدار
یکی پادشاهی بدی کامکار

(Meşhur Efrāton, Efrence'de hüküm süren bir padişahtı.)

Risāle-i Düstūr'da mülk-i Zengibār'da bir vilāyet nāmıdır. *Ferheng-i Züfāngūyā*'da bilād-ı 'Arab'da vāḳi' bir yerin adıdır. Ammā Ḥalīmī *Baḥru'l-Ġarā'ib*'de "efrence eṭfāl korkmak için ettikleri nesnedir ki جبدوس [cebdūs], شغوت [şuġūt] ve خرتلبوز [ḫartalbūz] dahi derler" diye yazmış.

افروخته [efrūḫte]: افروختن [efrūḫten] lafẓından ism-i mef'ūldür, yanmış ma'nāsına. Mīr Naẓmī, beyt:

چو شمع رخش را برافروخته
دل عاشقان اندرو سوخته

(Yanağının mumunu yakınca orada āşıkların gönlü de yandı.)

افروزنده [efrūzende]: افروختن [efrūḫten] lafẓından ism-i fā'ildir, yakıcı ma'nāsına. Muḳaddime-i kitābda mużāri'de ḫā zā'ya ḳalb olunduğu tafṣīl olunmuştur.

افروشه [efrūşe]: Memdūdede ẕikri mürūr eden آفروشه [āfrūşe] ma'nāsına. Ḥalvā-yı ḫānegī demektir. Şā'ir, beyt:

به نازک مشربان دیگر نباشد در جهان توشه
خوشا پالودهٔ سکر خوشا حلوای افروشه

(Nazik yaradılışlılar için dünyada başka bir yiyecek olmaz: Pelte tatlısı ne güzel, ev helvası ne güzel!)

افژولنده [efjūlende]: Sükūn-ı fā ve żamm-ı zā'-i Fārsī ile. *Mecma'u'l-Fürs*'te bema'nī-i انگیزنده [engīzende], تقاضا کننده [taḳāżā-kunende] ve دور گردنده [devr-gerdende] ma'nāsına masṭūrdur.

افسانه [efsāne]: Sükūn-ı fā ve feṯḥ-i sīn-i mühmele vü nūn ile. Ḥikāyet ve bī-fā'ide kelimāt ma'nāsına. Ḫᵛāce Ḥāfıẓ, beyt:

ده روزه مهر گردون افسانه است و افسون
نیکی به جای یاران فرصت شمار یارا

(Ey dost! Feleğin on günlük sevgisi masal ve efsun gibidir. Sen dostlara iyilik yapmayı fırsat bil!)

Çağatay lisānında "çörçek" derler. Mīr 'Alī Şīr, beyt:

Ḥabībim ḥüsni vaṣfın eyle mühlik anla kim bolġay
Ḳaşıda ḳıṣṣa-i Yūsuf bir uyḳu kiltürür çörçek

(Sevdiğimin güzelliği vasfını öyle öldürücü bil ki onun karşısında Yusuf kıssası uyku getiren bir hikāyeden ibarettir.)

افسرده [efsurde]: Sükūn-ı fā vü rā vü żamm-ı sīn-i mühmeleteyn ile. افسردن [efsurden] lafẓından ism-i mef'ūldür, donmuş ma'nāsına. Gāhī vaṣf-ı terkībī olup دل افسرده [dil-efsurde] derler. Mīr Naẓmī, beyt:

هنرپروران را خوش آید سخن
دل افسردگان را نباشد سخن

(Şiir/söz, hüner sahiplerinin hoşuna gider. İçi geçmiş olanlar sözden anlamazlar.)

افشرده [efşurde]: Sükūn-ı fā vü rā'-i mühmele ve żamm-ı şīn-i mu'ceme ile. افشردن [efşurden] lafẓından ism-i mef'ūldür. Āḫirindeki hā mef'ūliyyetin ifāde eder "sıkılmış" ma'nāsına, 'Arabīdeki عصير ['aṣīr] gibi.

افشره [efşere]: Sükūn-ı fā ve feṯḥ-i şīn-i mu'ceme vü rā'-i mühmele ile. Sıkındı, 'Arabīdeki عصاره ['uṣāre] ma'nāsına żamm-ı 'ayn ile. Ebū Şu'ayb, beyt:

افشرهٔ خون دل از چشم او
ریخته بالا دل و مژگان فرو

(Onun gönlü yukarıya, kirpikleri de aşağıya sıkılmış gözyaşı suyu döküyor.)

افشنه [efşene]: Sükūn-ı fā ve feṯḥ-i şīn-i mu'ceme vü nūn ile. Buḫārā mużāfātından bir ḳarye ismidir. Derler ki Şeyḫ Ebū 'Alī ibni Sīnā ol ḳaryede tevellüd etmiştir.

افشه [efşe]: Sükūn-ı fā ve feṯḥ-i şīn-i mu'ceme ile. Değirmende henüz un olmamış buğday ki kırılmış ola. Ve bulgura dahi denildiği mervīdir. Raḍıyeddīn-i Nīşābūrī, beyt:

گندم افشه که معهودست
که بود بیشتر ره آوردم

(Çoğunlukla hediye olarak bulgur getiririm.)

افگانه [efgāne]: Sükūn-ı fā ve feṯḥ-i kāf-ı Fārsī vü nūn ile. İnsāndan veyā ḥayvāndan müddet-i ḥamli nā-tamām, belki rūḥ gelmeden māderi şikeminden düşen cenīn ki 'Arabīde سقط [siḳiṭ] dahi derler kesr-i sīn ü ḳāf ile. Mīr Ḫüsrev, beyt:

فلک را سهمش از در خانه افتد
حوادث را شکمش افگانه افتد

(Felek onun korkusuyla eve kapanır. Kaza, karnındaki cenini düşürür.)

Ḥakīm Senāyī, beyt:

مادر ایام اگر چند از فنا آبستن است
چرخ بهر عمر او افگانه کردست از فنا

(Zaman annesi nice zaman ölüme hamile olsa bile, felek memduhun ömrü için ona düşük yaptırır.)

Ḥakīm Ḫāḳānī, beyt:

مادر بخل که افگانه کند هر سحرش
چون شفق خون شده زهدان به خراسان یابم

(Cimriliğin anası her seher düşük yapıp rahmi şafak gibi kıpkırmızı olur. Bunu Horasan'da bulurum.)

Elif'siz فگانه [fegāne] dahi derler.

اقچه [aḳçe]: Ma'rūf nesnedir. Ekşer-i nāsın maṭlūb u merġūbu ve ḳatlarında nāfiẓü'l-ḳavl **(128[b])** ve sefīd-rū maḥbūbudur. Lākin hezār-āşinā bir dilber-i bī-vefādır. Şā'ir, beyt:

مژدگانئ گل از غنجه برون می آید
صد هزار اقچه بریزند درختان بهار

(Gonca, gülün geleceğini müjdeliyor. Bahar ağaçları, yüz binlerce akçe saçıyor.)

Çağatay lisānında "yarmaġ" derler. *Ferhādnāme*'de ḫāḳān emriyle vezīri Mülkārā, Ferhād için dört ḳaṣr bināsına beẕl ettiği māl ta'bīrinde, Mīr 'Alī Şīr, beyt:

Çü söz taptı nihāyet tökdi yarmaġ
Te'emmülsiz niçük kim ṭaġ u tofraġ

(Söz bitince, hiç düşünmeksizin dağ ve toprak kadar akçe saçtı.)

اگرچه [egerçe]: Edāt-ı şarṭiyyedir. Türkīde dahi istiʿmāl olunur.

الغده [elaġde]: Feṯḥ-i lām u dāl-ı mühmele ve sükūn-ı ġayn-ı muʿceme ile. Be-maʿnī-i آمیخته [āmīḫte] yaʿnī karışmış. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*.

الغونه [elġūne]: Sükūn-ı lām, żamm-ı ġayn-ı muʿceme ve feṯḥ-i nūn ile. Be-maʿnī-i فگر [figer] yaʿnī kızıllık ki الگونه [elgūne] dahi derler. Ebulmaʿānī, beyt:

نتیجه می شود حاصل که با الغونه باشد یار
نیامد بر سر آن کاری که بی الغونه می گردد

(Sevgili, allık kullanınca sonuç elde ediyor. Allık/hile olmayınca da bir sonuç alamıyor.)

الفغده [elfaġde]: Sükūn-ı lām, feṯḥ-i fā, baʿdehu ġayn-ı muʿceme-i sākine ile. Be-maʿnī-i اندوخته [endūḫte] yaʿnī کسب کرده [kesb-kerde]. Üstād Laṭīfī, beyt:

ز دغد و هند گذر خوب و خوش کن
هر که بیند گوید ترقبو دغده الفغده

(Kızınla/Gelininle iyi geçinmeye bak! Böylece her gören kızını/gelinini över, kazanmış olursun.)

الفقده [elfaḳde]: Sükūn-ı lām, feṯḥ-i fā, baʿdehu ḳāf-ı sākine ile. Be-maʿnī-i کسب کرده [kesb-kerde]. Maṣdarı الفقدن [elfaḳden] gelir. Şems-i Faḫrī, beyt:

ابو اسحق شاهی کز جنابش
سلاطین عدل و داد الفقده باشد

(Ebu İshak öyle bir padişahtır ki diğer sultanlar adalet elde etmek için onun avlusuna gelirler.)

الفنده [elfende]: Sükūn-ı lām u nūn ve feṯḥ-i fā ile. Be-maʿnī-i الفقده [elfaḳde]-i merḳūm, yaʿnī اندوخته [endūḫte].

الفینه [elfīne] ve **الفیه** [elfiye]: Kilāhumā bi-sükūni'l-lām ve kesri'l-fā. Ālet-i recul. ʿArabīde teşdīd-i yā-yı taḥtānī iledir. Ḥakīm Sūzenī, beyt:

حکیم نورده را علتی بدید آمد
که راحت از سر الفینهٔ کلان بیند

(Hakīm Neverde'nin, büyük kīrin başıyla rahatlığa ulaşabileceği bir hastalığı çıktı.)

Ḥakīm Sūzenī, beyt:

چو ازو درگذری نوبت بهزاد آید
آن که با سریت او الفیه ناکاد آید

(Ondan vazgeçersen sıra Behzād'a gelir. Onun kīrinin herhangi bir sorunu yoktur.)

الگونه [elgūne]: Sükūn-ı lām ve żamm-ı kāf-ı Fārsī ile. Be-maʿnī-i الغونه [elġūne]-i merḳūm.

الواه [elvāh]: Sükūn-ı lām ile. Enir dedikleri bahār köküdür ki ʿArabīde وج [vecc] derler.

اله [ele]: Feṯḥ-i lām ile. ʿArabīde مقلِ ازرق [muḳl-i ezraḳ] dedikleri dārūdur. Felekī-i Şirvānī, beyt:

هست طراز یاسمین لالهٔ لؤلؤ قرین
کرده لبش چو انگبین تعبیه در شکر اله

(Yaseminin süsü, inciye yakın laledir. Onun dudağı da şeker ve kızılcıkla karıştırılmış bal gibidir.)

Memdūde ile ve lām-ı müşeddede ile آله [āle] dahi "'uḳāb" maʿnāsınadır.

اماره [emāre]: Feṯḥ-i mīm ü rāʾ-i mühmele ile. Ḥisāb ve defter-i muḥāsebe ki امار [emār], اوار [evār] ve اواره [evāre] dahi derler. اماره گیر [emāre-gīr] muḥāsebeci demek olur. Üstād Lebībī, beyt:

اگر خواهی سپاهش را شماره
برون باید شد از حد اماره

(Onun askerinin hesabını bilmek dilersen, sayı hesabının dışına çıkman gerekir.)

امنه [emene]: Fetḥ-i mīm ü nūn ile. Beyʿ için kümelenmiş odun. ابنه [ebene] dahi derler. Üstād Laṭīfī, beyt:

در دم آلر تو گردد گم
هر دمی هیزم هزار امنه

(Bin kerestelik odun, senin sürüninde bir anda kaybolur.)

امه [eme]: Fetḥ-i mīm ve iḫfā-yı hā ile. Be-maʿnī-i devāt. ʿArabīde محبره [miḥbere] derler. Mürekkeb konulan ẓarf. Mīr Naẓmī, beyt:

خامه شکسته شد و کاغذ درشت
ژنگ گرفته امه و بود ششت

(Kalem kırıldı, kâğıt yıprandı. Pas tutmuş hokka çirkinleşti.)

ششت [şuşt], zişt demektir.

امیله [emīle]: Kesr-i mīm ve sükūn-ı yā-yı taḥtānī ile. Emlec ki memdūdede yā'sız masṭūrdur.

انباردہ [enbārde]: Sükūn-ı nūn, fetḥ-i bā'-i muvaḥḥade ve sükūn-ı rā'-i mühmele ile. Be-maʿnī-i pür. ʿArabīde مملو [memlū] derler. Ve dahi vefret-i māl u menāl ve keşret-i evlād u etbāʿ ile ḫoş-ḥāl olmak maʿnāsınadır. Mīr Naẓmī, beyt:

شود انباردہ بی شبهه شاکر
ز لطف حق بود هر چیر حاضر

(Kuşkusuz, şükreden mal ve mülke doyar. Allah'ın lutfu her şeyi hazırlar.)

انباشته [enbāşte]: Sükūn-ı nūn u şīn-i muʿceme ve fetḥ-i bā'-i muvaḥḥade ile. Be-maʿnī-i memlū. Dolu demektir. Mīr Naẓmī, beyt:

سیم و زر چندانکه بسیار داشته
در سرا سوراخ نماند انباشته

(O kadar çok altını vardı ki evde dolmadık delik kalmadı.)

انبانه [enbāne]: Sükūn-ı nūn-ı evvel ve fetḥ-i ṣānī vü bā'-i muvaḥḥade ile. Tağarcık ki انبان [enbān] dahi derler. Ḫᵛāce Ḥāfıẓ, beyt:

که ای سالک چه در انبانه داری
بیا دامی بنه گر دانه داری

(Ey yolcu! Dağarcığında neyin var? Tanen varsa gel bir tuzak kur!)

انبروه [enburūh]: Sükūn-ı nūn, żamm-ı bā'-i muvaḥḥade vü rā'-i **(129ᵃ)** mühmele ve iẓhār-ı hā ile. İki maʿnāyadır.

Evvel, şütür-i rīḫte-mūy ki انبره [enbureh] dahi derler.

Ṣānī, be-maʿnī-i şarāb-keş, yaʿnī şarāb çekici. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*.

انبره [enbureh]: Sükūn-ı nūn, żamm-ı bā'-i muvaḥḥade ve fetḥ-i rā'-i mühmele ile. Şütür-i rīḫte-mūy ḫuṣūṣan ve ḥayvān-ı rīḫte-mūy ʿumūmen, yaʿnī tüyü dökülmüş. Keẕā fi'ṣ-*Ṣıḥāḥ*. Ġavvāṣī-i Kendī, der-ṣıfat-ı ḫazān, beyt:

بر کنار آب بینی چون بِه و سیب و انار
راست گویند چون قطار اشترانند انبره

(Irmak kıyısında görünen ayva, elma ve nar için "tüyü dökülmüş deve katarları gibi" dense yeridir.)

ʿArabīde "işkenbe" maʿnāsına.

انبسته [enbeste]: Sükūn-ı nūn u sīn-i mühmele ve fetḥ-i bā'-i muvaḥḥade vü tā'-i

müşennāt ile. Donup münʿaḳid olmuş nesne; mürekkeb, su, kan ve ġayrı nesneler. Şehriyārī, beyt:

چون ز خوناب نماندست اثر در جگرم
خون انبسته همی ریزم از چشم ترم

(Ciğerimde hiç kanlı gözyaşı kalmadığı için yaşlı gözümden donmuş kan döküyorum.)

انبسه [enbese]: Sükūn-ı nūn ve feṯḥ-i bāʾ-i muvaḥḥade vü sīn-i mühmele ile. *Mecmaʿu'l-Fürs*'te be-maʿnī-i انبسته [enbeste]-i merḳūm.

انبله [enbele]: Sükūn-ı nūn ve feṯḥ-i bāʾ-i muvaḥḥade vü lām ile. Demirhindiye derler. Zebān-ı Hindīde انبلی [enbelī] derler. Ẓahīr-i Fāryābī, beyt:

گر عدو لافی زند تا با تو همجنسی کند
عاقلان دانند مور از مار و شهد از انبله

(Düşman laf atıp seninle aynı olduğunu iddia etse bile, akıllı kimseler karıncayı yılandan ve balı demirhindiden bilirler.)

Mesʾūd-i Saʾd-ı Selmān, beyt:

همچو مازو زفتشان لفج و سیه چون بیرزه
چون هلیله زردشان روی و ترش چون انبله

(Dudakları mazı gibi şiş ve kasnı gibi siyah, yüzleri helile gibi sarı ve demirhindi gibi ekşimsiydi.)

انبوه [enbūh] ve **انبه** [enbuh]: Kilāhumā bi-sükūni'n-nūn ve żammi'l-bāʾi'l-muvaḥḥade. Üç maʿnāya gelir.

Evvel, ġalebe, cemʿiyyet ve keşret maʿnāsına, ādemde ve ġayrıda. Ḥallāḳu'l-Maʿānī, beyt:

انبوه گران و زشت و نا خوش
مانندهٔ ابر مهرجانی

(Mihrican bulutu gibi hoş olmayan, çirkin ve kalabalık bir topluluktu.)

Ḥażret-i Mevlānā ḳuddise sirruhu, beyt:

با سپاهی همچو استاره اسیر
انبه فیروز و صفدر ملک گیر

(Yıldızlar kadar çok, kutlu, saflar yarıcı ve ülkeler alıcı bir asker yığınıydı.)

Şānī, Deylemān mużāfātından bir ḳaṣaba ismidir ki bir dağ üzerinde vāḳiʿdir. Yanından Şehrūd-nām bir su akar. Bāġ ve bāġçeleri vāfir olmakla bī-naẓīr şarābı olur ki meşhūr-ı āfāḳtır. Nitekim şāʿir demiştir, beyt:

گر بنگ خوری بنگ قزل کوه بخور
ور باده خوری بادهٔ انبوه بخور

(Afyon içeceksen Kızıldağ afyonu iç! Şarap içeceksen Enbūh şarabı iç!)

Şāliş, ḫāne ve dīvār yıkılıp dökülmeye derler, enbār gibi.

انبیره [enbīre]: Sükūn-ı nūn ve kesr-i bāʾ-i muvaḥḥade ile. Dam üzerine örtülen çalı ki toprak dökülmesin diye direk üzerine koyup üstüne toprak korlar.

انجره [encire]: Sükūn-ı nūn ve kesr-i cīm ile. Isırgan dikeni dedikleri ottur.

انجمنگاه [encumengāh]: Cemʿiyyet yeri. انجمن [encumen] ile گاه [gāh]tan mürekkebdir ki gāh, zamānla mekān arasında müşterek bir lüġattir. Cemʿiyyet mekānından ġayrı cemʿiyyet vaḳti dahi denilir. Cāy-ı ʿişret ve vaḳt-i ṣoḥbet maʿnāsına olur.

انجوخه [encūḫa]: Sükūn-ı nūn, żamm-ı cīm ve feṯḥ-i ḫāʾ-i muʿceme ile. Şiken-i pūst ki insan derisinde olur. انجوخ [encūḫ] dahi derler. Yaʿnī çehrede, pīşānīde ve sāʾir aʿżāda olan buruşukluk. Mīr Naẓmī, beyt:

چو ضعف پیری از رویش نموده
سراپا روی و پوست انجوخه بوده

(Yaşlılık belirtileri görülmeye başlayınca yüzü ve derisi tamamen buruşmuş.)

انجیده [encīde]: Sükūn-ı nūn u yā-yı taḥtānī ve kesr-i cīm ile. İki maʿnāyadır.

Evvel, gendnā-yı kūhī.

Ṣānī, rīze rīze maʿnāsına. Şeyḫ Niẓāmī, beyt:

زمین خسته از خون انجیدگان
هوا بسته از آه رنجیدگان

(Yeryüzü, kanı dökülenler yüzünden üzgün. Gökyüzü, mazlumların ahı yüzünden tutuk.)

انجیره [encīre]: Sükūn-ı nūn u yā-yı taḥtānī, kesr-i cīm ve feṯḥ-i rāʾ-i mühmele ile. Sūrāḫ-ı küs-i zenān ve ḥalḳa-i kūn maʿnāsına. Ḥakīm Senāyī, beyt:

هر که شد کون پرست بر خیره
تیز یابد ثواب از انجیره

(Fütursuzca künperest olan kimse, muradına çabucak erişir.)

Şems-i Faḫrī, ḳıṭʿa:

اگرچه بدسکال آستانت
به غایت سخت چشم و خیره باشد

ولی چون بنگرد از انتقامش
به دامش خرزه در انجیره باشد

(Senin düşmanın ne kadar korkusuz ve gözüpek olursa olsun, senin tuzağına düşüp intikamınla karşılaşınca küsüne büyük bir kīr yemiş olur.)

Ve dahi Yezd şehrinden dört fersaḫ yerde vāḳiʿ Ḫorasan yolu üzerinde bir çeşmenin adıdır.

اندابه [endābe] ve انداوه [endāve]: Kilāhumā bi-sükūni'n-nūn ve feṯḥi'd-dāli'l-mühmeleteyn, **(129b)** evvel bi-feṯḥi'l-bāʾi'l-muvaḥḥade, ṣānī bi'l-vāv. Sıvacılar āleti olan maladır ki onunla dīvār sıvasın hemvār ederler. Ḥakīm Sūzenī, beyt:

بامچه اندودن کُس را به دوغ
خواست ز من عاریت اندابه کیر

(Küs çatısını harçla sıvamak için kīrim malasını ödünç istedi.)

انداچه [endāçe]: Sükūn-ı nūn ve feṯḥ-i dāl-ı mühmele vü cīm-i Fārsī ile. *Ferheng-i Cihāngīrī*'de be-maʿnī-i endīşe masṭūrdur.

اندازه [endāze]: Sükūn-ı nūn ve feṯḥ-i dāl-ı mühmele vü zāʾ-i muʿceme ile. Altı maʿnāyadır.

Evvel, ḳumāş ve kirpās ölçmek için istiʿmāl olunan zirāʿın bir nevʿi. Ebulmaʿānī, beyt:

خواجهٔ محنت شدم در بندر اقلیم عشق
کین متاع درد بی اندازه زان آورده ام

(Aşk ülkesinin çarşısında gam tüccarlığı yapıyorum. Bu ölçüsüz dert malını oradan getirdim.)

Ṣānī, resm-i naḳş u taṣvīr ki Türkīde "örnek" derler. Şeyḫ Niẓāmī, beyt:

چو اندازه ز چشم خویش گیرد
بر آهوی صد آهو پیش گیرد

(Örneği kendi gözünden alıp yüzlerce ceylanın ayıbını ortaya çıkarır.)

Ṣāliş, miḳdār ve ḳıyās maʿnāsına. Ḥakīm Esedī, beyt:

تو هستی زن و مرد من پس نخست
ز من باید اندازه فرهنگ جست

(Sen kadınsın ben erkeğim, o halde evvela bende bir miktar bilgi aramalısın.)

Rābiʿ, peymāne ve ölçek maʿnāsına. Ḥātem-i Kāşī, beyt:

یار رنجید ز بدمستیٔ دوشت خاتم
باده بایست به اندازه خوری زور نبود

(Ey Hâtem! Sevgili senin dün geceki sarhoşça gevezeliğinden incindi. Şarabı fazla kaçırmamalıydın/bir ölçek içmeliydin, zor değildi.)

Ḫāmis, ḳuvvet ve ḳudret maʿnāsına. Şeyḫ Niẓāmī, beyt:

پژوهنده را یاوه زان شد کلید
کز اندازهٔ خویشتن در تو دید

(Akıllı kimse, senin kudretin içinde kendi miktarını görünce boş konuşmaktan vazgeçer.)

Sādis, lāyıḳ ve sezāvār maʿnāsına. Ṭālib-i Āmulī, beyt:

طالب گهر مدح و ثنا خاصهٔ او ساز
کین دُر نه به اندازهٔ گوش دگرانست

(Ey Tālib! Övgü incilerini ona mahsus yap! Çünkü bu inciler, başkasının kulağına yakışmaz.)

اندخسواده [endaḫsevāde]: Sükūn-ı nūn u ḫāʾ-i muʿceme ve feṯḥ-i dāleyn ü sīn-i mühmelāt ile. Bir şaḫṣa veyāḫud bir mekāna derler ki ona penāh getirile ve ḥimāye oluna. Yaʿnī dayanacak ve sığınacak yer.

اندخواره [endẖ̌āre]: Sükūn-ı nūn, dāl-ı mühmele-i mevḳūfa, feṯḥ-i ḫāʾ-i muʿceme ve vāv-ı maʿdūle ile. Cāy-ı penāh, maḥall-i taḥaṣṣun ve ḥiṣār maʿnāsına. Üstād Lebībī, beyt:

ز خشم این کهن گرگ ژگاره
ندارم جز درت هیچ اندخواره

(Bu yaşlı kurtların öfkesine karşı senin kapından başka bir sığınağım yok.)

اندرخواره [enderẖ̌āre]: Sükūn-ı nūn u rā vü feṯḥ-i dāl-ı mühmeleteyn ü ḫāʾ-i muʿceme ve vāv-ı maʿdūle ile. Be-maʿnī-i lāyıḳ ve sezāvār.

اندرواه [endervāh]: Sükūn-ı nūn u rā vü feṯḥ-i dāl-ı mühmeleteyn ve iẓhār-ı hā ile. Be-maʿnī-i آویخته [āvīḫte]. اندروا [endervā] ve اندروای [endervāy] dahi derler. Ebulmaʿānī, beyt:

گر شده در سر زلفت دل ما اندرواه
کار عشق بود چنین در دل ما نیست گناه

(Gönlümüz senin saçının ucuna asılmışsa, aşk işi böyledir, gönlümüzün bir günahı yok!)

اندرونه [enderūne]: Sükūn-ı nūn ve feṯḥ-i dāl u żamm-ı rāʾ-i mühmeleteyn ile. İçeri. Ve dahi çāder-şeb maʿnāsına gelir.

اندمه [endeme]: Sükūn-ı nūn ve feṯḥ-i dāl-ı mühmele vü mīm ile. Ġuṣṣa-i dīrīne ve ālām-ı güẕeşteyi yād ve aḥvāl ü mācerāyı māżiyyeyi ẕikr ü ḥikāye eylemeye derler. Mevlānā Kisāyī, beyt:

بهترین یاران نزدیکان همه
نزدشان دارم همیشه اندمه

(En iyi arkadaşlar hep yanımdalar. Onlarla hep eskiyi söyleşiyoruz.)

اندوزه [endūze] ve **اندوشه** [endūşe]: Kilāhumā bi-sükūni'n-nūn ve żammi'd-dāli'l-mühmele, evvel zāʾ-i muʿceme ve zāʾ-i Fārsī ile de mervīdir, şānī, şīn-i muʿceme ile. Benefşedir, her ne renk olursa. Yaʿnī mor, beyāż, sarı ve alaca. Baʿżı nüsḫada اندوز [endūz] dedikleri ottur.

اندوه [endūh]: Sükūn-ı nūn, żamm-ı dāl-ı mühmele ve iẓhār-ı hā ile. Ġam, ġuṣṣa ve elemdir.

اندوهه [endūhe]: Feṯḥ-i hāʾ-i evvel ile. Ġam-ı güẕeşte ve elem-i refteyi ḫāṭıra getirip teẕekkür etmek. Ebulmaʿānī, beyt:

ماجرای گذشته یاد آمد
سخن دل شدست اندوهه

(Eski macera hatırlandı. Gönül, geçmişi hatırladı.)

اندە [enduh]: Sükūn-ı nūn, żamm-ı dāl-ı mühmele ve iẓhār-ı hā ile. اندوه [endūh]-ı merḳūm gibidir. Ḥakīm Esedī, beyt:

مده روز فرخ به روز نژند
ز بهر جهان دل در انده مبند

(Kutlu günü kötü güne değişme! Dünya için canını sıkma!)

اندیشه [endīşe]: Muṭlaḳ fikirdir, iyi olsun kem olsun. Ḫavāss-ı bāṭıniyyeden ḳuvve-i müfekkirede ḥāṣıl olan ḥālettir. Gāhī vaṣf-ı terkībī edip خیر اندیش [ḫayr-endīş] ve بداندیش [bed-endīş] derler. اندیشه مند [endīşemend] ve اندیشه ناک [endīşenāk] dahi denilir. Üstād demiştir, ḳıṭ'a:

بارها با خود این قرار کنم
که روم ترک عشق یار کنم **(130a)**

باز اندیشه می کنم که اگر
نکنم عاشقی چه کار کنم

(Defalarca kendi kendime aşktan vazgeçme kararı alıyorum. Sonra da yine, eğer āşık olmazsam ne yapacağım diye kara kara düşünüyorum.)

انزه [enze]: Sükūn-ı nūn ve feṯḥ-i zā'-i mu'ceme ile. Mercimek ki منجو [mencū] ve نرسک [neresk] dahi derler. 'Arabīde ismi عدس ['ades]tir feṯḥateyn ile.

انفغده [enfaġde]: Sükūn-ı nūn u ġayn-ı mu'ceme ve feṯḥ-i fā vü dāl-ı mühmele ile. **انفقده** [enfaḳde], sükūn-ı nūn, feṯḥ-i fā ve ḳāf-ı sākine ile. İki lüġat de ḳāl olunmuş ḫālişu'l-'ayār gümüşe denilir. Ebulma'ānī, beyt:

معنبر زلف و خد گل چشم نرگس
شد از انفقده گویا ساق و ساعد

(Saç anber, yüz gül, göz nergis, kollar ve bilekler de saf gümüştür.)

Mīr Naẓmī, beyt:

ز قدرت کرد او خلاق عالم
ز انفقده سراپا شکل آدم

(Yüce Allah, kudretiyle onu saf gümüşten insan haline getirmiş.)

انقله [enḳale]: Sükūn-ı nūn ve feṯḥ-i ḳāf u lām ile. Cedvār dedikleri köktür ki ماه پروین [māh-pervīn] dahi derler. Ba'ẓı nüsḫada bu ismi Maġrib-zemīnde ḥāṣıl olana taḥṣīṣ etmişler.

انگارده [engārde]: Sükūn-ı nūn u rā vü feṯḥ-i kāf-ı 'Acemī vü dāl-ı mühmeleteyn ile. Bema'nī-i efsāne, ya'nī ḥikāye ve meṯel. Ḥakīm Senāyī, beyt:

بانگ برداشتم از غایت دلتنگئ عشق
گفتم ای عشوه فروشندۀ انگارده خر

(Aşk gönlümü daraltttığı için ah edip "Ey işve satıcı ve masal satın alıcı!" dedim.)

انگاره [engāre]: Sükūn-ı nūn ve feṯḥ-i kāf-ı Fārsī vü rā'-i mühmele ile. Cerīde, defter-i ḥisāb ma'nāsına. Ve dahi nāme-i a'māl ma'nāsına. Üstād Laṭīfī, beyt:

زان پیش که پیش آیدت آن روز پر از هول
بنشین و تن اندر ده و انگاره به پیش آر

(Korkuyla dolu o gün çıkıp gelmeden önce oturup kabullen ve amel defterini ortaya koy!)

Şerefnāme'de be-ma'nī-i انگارش [engāriş], ya'nī efsāne ve ser-güẕeşt. Ve aḥvāl-i māżiyeyi söyleyen ādeme انگاره گوی [engāre-gūy] derler. Bu ma'nāyı mü'eyyid, Şems-i

Faḫrī, beyt:

هر کجا مجمعی بود ز شهان
همه از وی کنند انگاره

(Her nerede padişahlardan bir topluluk olsa, hep onun efsanesini anlatırlar.)

Zebān-ı Hindīde āteş koruna انگاره [engāre] derler.

انگاژه [engāje]: Sükūn-ı nūn ve feṯḥ-i kāf u zāʾ-i Fārsiyyeyn ile. Bez dokudukları tarağı koydukları ağaç ki ʿArabīde دفه [deffe] derler.

انگامه [engāme]: Sükūn-ı nūn ve feṯḥ-i kāf-ı Fārsī vü mīm ile. *Mecmaʿu'l-Fürs*'te bemaʿnī-i hengāme. Kemāl İsmāʿīl, beyt:

انگامه ایست گرم ز شکر عواطفت
هر گوی برزنی که من آنجا فرا رسم

(Senin ihsanlarına şükretmek büyük bir hengamedir. Her nereye top vursan/hareket etsen ben oraya yaklaşırım.)

انگاه [engāh]: Feṯḥ-i kāf-ı Fārsī ve iẓhār-ı hā ile. Memdūdede meẕkūr olan آنگاه [āngāh] maʿnāsınadır.

انگبینه [engubīne]: Sükūn-ı nūn, żamm-ı kāf-ı Fārsī, kesr-i bāʾ-i muvaḥḥade, sükūn-ı yā-yı taḥtānī ve feṯḥ-i nūn ile. Tatlı pestil ki üzüm şırasından ederler. Ve dahi bal ile pişmiş ḥalvādır. Ve emṣāli olanlara denilir.

انگرده [engerde]: Sükūn-ı nūn u rāʾ-i mühmele ve feṯḥ-i kāf-ı Fārsī ile. *Ṣaydana-i Ebī Reyḥān*'da üzüm dānesine derler.

انگژه [engeje]: Sükūn-ı nūn ve feṯḥ-i zā vü kāf-ı Fārsiyyeyn ile. انگژ [engej]-i merḳūm maʿnāsına ki kasnıdır. Ḥakīm Enverī, ḳıṭʿa:

بندهٔ شاگرد خوارزمیست شیطان هیکلی
که آنچنان هیکل نه در کوه و نه در هامون کنند

یک دم ار خالی شود حلقش که زهرش باد و مار
راست چون دیوی بود کش انگژه در کون کنند

(Bendenizin Harzemli, şeytan görünümlü bir öğrencisi var. Böylesi bir görüntü ne dağda olur ne de çölde... Zehri kavurucu yel ve yılan olan boğazı bir an boş kalsa, kūnunda kasnı/şeytan tersi yapılmış bir şeytana döner.)

انگشپه [engeşpe]: Sükūn-ı nūn u şīn-i muʿceme ve feṯḥ-i kāf u bāʾ-i Fārsiyyeyn ile. Cidd, saʿy ve kūşiş ile kār-güẕār olana derler. Üstād Rūdekī, beyt:

در راه نشابور دهی دیدم بس خوب
انگشپهٔ او را نه عدد بود و نه مره

(Nişabur yolunda çok güzel bir köy gördüm. Oradaki çalışmanın ne sayısı ne de sınırı vardı.)

انگشتوانه [enguştvāne]: Sükūn-ı nūn u şīn u tāʾ-i müṯennāt, żamm-ı kāf-ı Fārsī ve feṯḥ-i vāv ile. Zihgīr maʿnāsınadır ki parmağa nisbetle tesmiye olunmuştur. Ebulmaʿānī, derhicv-i yekī, beyt:

چو کونش بگذراند گردن کیر
شود از لعل سرخ انگشتوانه

(Kīrin boynu onun kūnuna geçince kırmızı lal taşından bir yüzük olur.)

انگشتنه [enguştne]: Sükūn-ı nūn u şīn u tāʾ-i müṯennāt, żamm-ı kāf-ı Fārsī ve feṯḥ-i nūn ile. Derzīler parmaklarına kodukları yüksük maʿnāsına. Ebulmaʿānī, ḳıṭʿa:

برم روزی بیامد آن پری رو
که جامه دوخته بودم همانا

بگفتا این دریده جامه ام دوز
بگفتم بر سر و بر چشم جانا **(130ᵇ)**

ولی انگشتنه در کف ندارم
برهنه گشته و گفتا که حالا

مگر اکنون ز کون سیمگونم
کنی انگشتنه انگشتنت را

(Bir gün o peri yüzlü, ben elbise dikmekteyken yanıma geldi. "Şu yırtık elbisemi dik!" deyince "Başım gözüm üstüne canım, ama parmağımda yüzük yok" dedim. Bunun üzerine soyunup "Şimdi gümüş renkli kūnumdan parmağına bir yüzük yapabilirsin" dedi.)

انگشته [enguşte]: Sükūn-ı nūn u şīn-i muʿceme, żamm-ı kāf ve feṯḥ-i tāʾ-i müşennāt ile. Ḫarman savurdukları parmak gibi ālet ki Türkīde "yaba" ve ʿArabīde مدر [miderr] derler kesr-i mīm ile. Mevlānā Kisāyī, beyt:

از گواز و تش و انگشتهٔ بهمان و فلان
تا تبرزین و دبوسی و رکاب و کمری

(Değnek, ateş, yaba ve falanca filancadan nacak, topuz, üzengi ve kemere dek...)

انگله [engule], **انگوله** [engūle] ve **انگیله** [engīle]: Küllühum bi-sükūni'n-nūni evvel ve şānī, bi-żammi'l-kāfi'l-Fārsī ve şāliş kesr ile. Üçü dahi iki maʿnāya istiʿmāl olunur. Evvel, düğme geçecek ilik maʿnāsına. Mesʾūd-i Saʾd-ı Selmān, ḳıṭʿa:

من دریده جیب و اندر گردن آن سیم تن
دستها افکنده درهم همچو گوی و انگله

(Benim yakam yırtık ve rakibin elleri o gümüş tenlinin boynunda düğme ve ilik gibi birleşmiş.)

Mesʾūd-i Saʾd-ı Selmān, beyt:

چون قدح گیری در ایوان آسمان خواند ترا
مشتری بربسته زلف و برگشاده انگله

(Sen gökyüzü eyvanında kadeh tutunca Müşteri yıldızı saçı toplu ve ilikleri açık bir biçimde seni davet eder.)

Aḥyānen baʾz-ı şuʿarā "düğme" maʿnāsına da istiʿmāl eylemişler. Eşīreddīn-i Aḫsīketī, beyt:

هر آن انگیلهٔ زرین که چرخ از اختران سازد
لباس عمر او را بر گریبان زمان زیبد

(Feleğin yıldızlardan düzdüğü her altın düğme, onun ömür elbisesini zaman yakasıyla süsler.)

Ve külāh ve kavuk tepesinde olan düğmeye de derler. Şāʿir, beyt:

افلاک چیست خاستهٔ گرد سیاه اوست
خورشید چیست انگله ای بر کلاه اوست

(Gökler nedir? Onun siyah tozunun havaya kalkmasıdır. Güneş nedir? Onun kavuğundaki bir düğmedir.)

Şānī, şoḥbeti mekrūh ve cismi şaḳīl girāncān ādeme derler, ḫuṣūṣan bezm-i dilberde. Türkīde "engel" derler. Şeref-i Şeferve, beyt:

ای هجر گران انگله وقت سفر تست
وی صبر هزیمت شده وقت ظفر آمد

(Ey ağır canlı ayrılık, artık gitme zamanı! Ey hezimete uğramış sabır, şimdi zafer zamanı!)

انکیشته [enkīşte]: Sükūn-ı nūn u yā-yı taḥtānī vü şīn-i muʿceme, kesr-i kāf ve feṯḥ-i tāʾ-i müşennāt ile. Buzurgī, vaḳār ve ḥaşmet. Ve dahi be-maʿnī-i berzger yaʿnī ekinci, حارث [ḥāriş] maʿnāsına.

انکیشه [enkīşe]: Sükūn-ı nūn u yā-yı taḥtānī, kesr-i kāf ve feṯḥ-i şīn-i muʿceme ile. Be-maʿnī-i āheste. Ebulmaʿānī, beyt:

ای صبا انکیشه رو در کوی جانان صبحدم
از پریشان کرده زلف از خواب بیدارش کنی

(Ey tan yeli! Sabahleyin sevgilinin köyüne usulca sokul! Yoksa onun dağınık saçları arasında uyuyan gönlü uyandırırsın.)

انوشه [enūşe]: Żamm-ı nūn u vāv-ı maʿrūf ve feṯḥ-i şīn-i muʿceme ile. Yedi maʿnāya gelir.

Evvel, ḫürremī, ḫoşī ve nīk-ḥālī maʿnāsına. Ḥakīm Firdevsī, beyt:

بدو کت پیران که ای شهریار
انوشه بزی تا بود روزگار

(Yaşlılar ona dedi ki: "Ey padişah! Zaman sürdüğü müddetçe mutlu yaşa!".)

Ṣānī, nīk-baḫt. Ḥakīm Firdevsī, beyt:

بدو گفت شاها انوشه بدی
ز تو دور دست همیشه بدی

(Ona dedi ki: "Ey padişah, mutlu olasın! Eller daima senden uzak olsun!".)

Ṣāliş, ṭaʿn ṭarīḳıyla "āferīn" demek maʿnāsına. Ferīdūn'un, oğulları İrec, Selm ve Tūr'a dediği maḥalde, Ḥakīm Firdevsī, beyt:

انوشه که کردید گوهر بدید
درود از شما خود بدینسان سزید

(Aferin, mücevher ortaya çıkardınız! Helal olsun, sizden de bu beklenirdi!)

Rābiʿ, risāle-i Ḥüseyn-i Vefāyī'de be-maʿnī-i طو بی [ṭū bī] ve خنکا [ḫunukā]. Türkīde "ne mutlu!" dedikleridir. Ḥakīm Firdevsī, beyt:

فروغست جسم و روان را خرد
انوشه کسی کو خرد پرورد

(Akıl, beden ve ruhun ışığıdır. Ne mutlu aklını kullanan kimseye!)

Ḥakīm Esedī, beyt:

انوشه کسی کو نکو نام مرد
چو زی در بشد نام نیکو ببرد

(Ne mutlu iyi ad bırakan kimseye! Yaşadı ve iyi ad bıraktı.)

Ḫāmis, şarāba derler. Üstād Menūçehrī, beyt:

انوشه خور طرب کن جاودان زی
درم ده دوست خوان دشمن پراکن

(Şarap iç, eğlen, sonsuz yaşa! İhsan et, dost çağır, düşman dağıt!)

Sādis, nām-ı ʿamme-i Şāpūr'dur.

Sābiʿ, her pādişāh-ı nev-cüvāna derler, yaʿnī nev-resīde ve ḫurde-sāl ola. Bu maʿnā istiʿāre ṭarīḳıyla olmak ḫāṭıra lāyıḥ olur.

انوه [enveh]: Sükūn-ı nūn ve feṯḥ-i vāv ile. *Ferheng-i Cihāngīrī*'de be-maʿnī-i امید کرد [umīd kerd] masṭūrdur.

انیسه [enīse]: Kesr-i nūn, sükūn-ı yā-yı taḥtānī ve feṯḥ-i sīn-i mühmele ile. *Mü'eyyidü'l-Fużalā*'da münʿaḳid olmuş kan ve ġayruhu. *Edātu'l-Fużalā*'da bā'-i muvaḥḥade ile meẕkūr olan انبسه [enbese] ve انبسته [enbeste] maʿnālarıyla müterādiftir.

انیشه [enīşe] ve **ایشه** [īşe]: Evveluhā bi-kesri'n-nūn ve sükūni'l-yā'i't-taḥtānī, ṯānīhā bi-sükūni'l-yā'i't-taḥtānī ve kilāhumā bi-feṯḥi'ş-şīni'l-muʿceme. Be-maʿnī-i cāsūs. Şehīdī-i Ḳumī, beyt:

در کوی تو چو ایشه همی کردمی نگاه
دزدیده تا مگرت ببینم به بام و در

(Belki kapını ve çatını görürüm diye casus gibi senin köyünü gözlemedeyim.)

(131[a]) Ve bīşe ve çengāl maʿnālarına da gelir. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*.

اواره [evāre]: Feṯḥ-i vāv u rā'-i mühmele ile. Üç maʿnāyadır.

Evvel, dīvān-ı ḥükūmet maʿnāsına. Şehīdī-i Ḳumī, beyt:

همی فزونی ای جوید اواره از افلاک
که تو به طالع میمون در آن نهادی پای

(Divan hep göklerden daha itibarlı olma peşindedir. Çünkü sen kutlu talihinle oraya ayak bastın.)

Ṣānī, defter-i ḥisāb ki dīvānın perākende ḥisābı ona ḳayd olunur. Ḥakīm Firdevsī, beyt:

دو صد برج بر طوق باره همه
که بد نامشان در اواره همه

(Hisarın çevresinde iki yüz burç, hepsinin de kötü namı hesap defterinde kayıtlı...)

Bu maʿnāya ḳarīb, aḥkām ki dīvāndan ṣādır olur. Şems-i Faḫrī, beyt:

شهنشاهی که اندر شرق تا غرب
به نام او نهد اعیان اواره

(Öyle bir padişahlar padişahıdır ki doğudan batıya dek bütün valiler onun namına hüküm yürütürler.)

Ṣāliş, *Ferheng-i Cihāngīrī*'de āhen-i rīze ki naʿl deliklerinden çıkar ve ona benzer ḫurde demir maʿnāsına merḳūmdur. Baʿżı nüsḫada memdūde ile taṣḥīḥ olunmuştur. Ve żamm-ı elif'le اُواره [uvāre], "germā" maʿnāsınadır.

اواه [evāh]: Taḫfīf-i vāv ile. Be-maʿnī-i آوا [āvā], ṣadā-yı bülend. Ve teşdīd-i vāv ile اوّاه [evvāh] "ey vāy" demek olur.

اوره [evre]: Sükūn-ı vāv ve feṭḥ-i rāʾ-i mühmele ile. *Mecmaʿu'l-Fürs*'te ve *Ferheng-i Cihāngīrī*'de be-maʿnī-i ابره [ebre], yaʿnī câme ve ġayrı nesnelerin yüzü. Ḥakīm Ḫāḳānī, beyt:

حال مقلوب شد که بر تن دهر
اوره کرپاس و دیبه آسترست

(İşler tersine döndü. Dünya bedenine elbise yüzü kefen, ipek parçası da astar oldu.)

Ḥakīm Ḫāḳānī, beyt:

اورهٔ ما ز خام و خامان را
جز نسیج آستر ندوخته اند

(Bizim astarımızı post, hamlarınkini de dokuma astar dışında bir şeyden dikmediler.)

اوژولنده [evjūlende]: Sükūn-ı vāveyn, żamm-ı zāʾ-i Fārsī ve feṭḥ-i lām ile. Be-maʿnī-i افژولنده [efjūlende]-i merḳūm.

اوسه [evse]: Sükūn-ı vāv ve feṭḥ-i sīn-i mühmele ile. *Ferheng-i Cihāngīrī*'de be-maʿnī-i rubūde yaʿnī kapılmış, her ne olursa. *Mecmaʿu'l-Fürs*'te żamm-ı elif'le (اُوسه uvse) mervīdir.

اوشه [evşe]: Sükūn-ı vāv ve feṭḥ-i şīn-i muʿceme ile. Şebnem maʿnāsınadır ki افشه [efşe] dahi derler. Ve żamm-ı elif'le (اُوشه uvşe) bir ottur.

اویژه [evīje]: Kesr-i vāv, sükūn-ı yā-yı taḥtānī ve feṭḥ-i zāʾ-i Fārsī ile. İki maʿnāyadır.

Evvel, be-maʿnī-i ḫāṣ ve ḫāliṣ. Ve elif-i memdūde ile آویژه [āvīje] dahi meẕkūrdur.

Ṣānī, şarāb-ı engūrī. Yaʿnī şarābın cümle-i esmāsındandır.

اهریمه [ehrīme]: Sükūn-ı hā vü yā-yı taḥtānī, kesr-i rāʾ-i mühmele ve feṭḥ-i mīm ile. *Ferheng-i Cihāngīrī*'de be-maʿnī-i ehrimen ve ehrīmen. Şāh Nāṣır-ı Ḫüsrev, beyt:

راهشان دیو گرفتند و ندارند خبر
زان چو اهریمه ای در پوی و تک و با بطرند

(Yollarını şeytan tutmuş, haberleri yok. O yüzden ifrit gibi mutluluk içinde koşturuyorlar.)

اهنامه [ehnāme]: Sükūn-ı hā ve feṯḥ-i nūn u mīm ile. İki maʿnāyadır.

Evvel, be-maʿnī-i rüsvāyī. Baba Ṭāhir-i ʿUryānī, beyt:

زخم اهنامه مستوران چه دانند
اوج دیدار او دونان چه دانند

(Gizlenenler rezil rüsva olma yarasını ne bilsinler! Alçaklar onun yanağının yüksekliğini/itibarını ne bilsinler!)

Baba Ṭāhir-i ʿUryānī, beyt:

شاخ اهنامه بی ما بر نگیری
ز هر باران صدف گوهر نگیری

(Rezillik dalından bizsiz meyve alınmaz! İstiridye her yağmurdan inci tutmaz.)

Ṣānī, be-maʿnī-i ḫˇīş-ārāyī, ḫod-ārāyī ve hūş u būş.

اهیانه [ehyāne]: Sükūn-ı hā ve feṯḥ-i yā-yı taḥtānī vü nūn ile. Memdūdede ẕikr olunan آهیانه [āhyāne]-i merḳūm ki kāse-i ser maʿnāsına. Ammā *Ferheng-i Cihāngīrī*'de şaḳīḳa yaʿnī başın kulak cānibi masṭūrdur. Ve baʿżı ferhengde be-maʿnī-i برازده [berāzde] yaʿnī nāy-ı ḫulḳūm meẕkūrdur.

ایارده [eyārde]: Feṯḥ-i yā-yı taḥtānī ve sükūn-ı rāʾ-i mühmele ile. Tefsīr-i Zend'in tamāmına ایارده [eyārde] ve perīşān eczāsına yaʿnī cüz'lerine خرده [ḫurde] derler. Üstād Daḳīḳī, beyt:

ببینم آخر روزی به کام دل خود را
گهی ایارده خوانم شها گهی خرده

(Ey padişah! Sonunda talihin benim muradımca döndüğünü görmek için bazen Zend kitabının tamamını bazen de ondan parçaları okuyorum.)

Ve derler ki dīn-i muġānda bir kitāb nāmıdır. Ḫüsrevānī, beyt:

چه مایه زاهد پرهیزگار و صومعه گیر
که نسک خوان شده در عشقش و ایارده گوی

(Tekkeyi mesken tutmuş ham sofunun miktarı ne ki aşkına dair parçalar okuyup Eyārde'den konuşuyor!)

نسک [nisk], kesr-i nūn ile kitāb-ı gebrān cüz'üdür.

ایارماه [eyār-māh]: Şühūr-ı Fārsiyye'den yaʿnī Şemsiyye'den evvel bahār ayıdır. Rūmīler ḳavlince āḫir bahār ayıdır, Mayıs derler.

ایاره [eyāre]: Feṯḥ-i yā-yı taḥtānī vü rāʾ-i mühmele ile. Üç maʿnāyadır.

Evvel, ایارج [eyārec] ki müshil-i şafrā bir nevʿ terkībdir. Ḥablar ederler. Laṭīf, müleyyin-i ṭabīʿāttır.

Ṣānī, یاره [yāre] maʿnāsına ki برنجن [berencen] dahi derler. Bilezik ve ḫalḫāl gibi ki muʿarrebi یارق [yārak]tır. Şāʿir demiştir, beyt:

چو آرد زینت خور در شماره
هلالش زیبد از بهر ایاره **(131b)**

(Güneşin süsleri sayılınca yeni ay'ın bilezik olması yakışır.)

Ṣāliş, defter-i ḥisāb ki اماره [emāre] ve اواره [evāre] dahi derler.

ایاسه [eyāse]: Feṯḥ-i yā-yı taḥtānī vü sīn-i mühmele ile. *Ferheng-i Cihāngīrī*'de ārzū, iştiyāḳ ve derūndan ṭaleb eylemek maʿnāsınadır.

ایغده [eyġade]: Sükūn-ı yā-yı taḥtānī ve feṯḥ-i ġayn-ı muʿceme vü dāl-ı mühmele ile. Bīhūde-gūy, sebük-ser ve bī-maʿnī-güftār maʿnāsına. Şems-i Faḫrī, beyt:

باد در حکمش هده هر بیهده کار و سپهر
دشمنش خوار و خجل دائم بسان ایغده

(Felek ve boş konuşanlar, onun hükmü altında yola gelsin! Düşmanı, tıpkı boş konuşanlar gibi daima hor ve utanç içinde olsun!)

ایفده [eyfede]: Sükūn-ı yā-yı taḥtānī ve feṯḥ-i fā ile. ایغده [eyġade]-i merḳūm maʿnāsına. Ve dahi lāf-zen ve perīşān-süḫan maʿnāsına. Üstād Rūdekī, beyt:

این ایفده سری چه به کار آید ای فتی
دریاب دانش این سخن بیهده مگوی

(Ey temiz insan! Niçin böyle anlamsız sözler söylüyorsun? İlim öğren de bu boş sözleri söyleme!)

ایمه [eyme]: Sükūn-ı yā-yı taḥtānī ve feṯḥ-i mīm ile. Be-maʿnī-i یاوه شده [yāve-şude], yaʿnī żāyiʿ olmuş. Keẕā fī-*Tuḥfeti'l-Aḥbāb*. Ḥakīm Ḥāḳānī, beyt:

ایمه مگو که آسمان اهل برون نمی دهد
اهل چو نامد از عدم چیست خطای آسمان

(Felek ehil kişi getirmiyor deyip boş konuşma! Yokluktan varlık âlemine ehil gelmediyse feleğin suçu ne!)

Egerçi bu lüġati bu maʿnāya yazıp beyt-i mezbūra mütemessik olmuşlar, ammā çendān münāsebeti yoktur. Çünkü *Tuḥfetü'l-Aḥbāb* ṣāḥibi ve *Mecmaʿu'l-Fürs* mü'ellifi vech-i muḥarrer üzre yazmışlar. Faḳīr dahi onlara ittibāʿen naḳl ü īrād eylemek iḳtiżā eyledi. *Ferheng-i Cihāngīrī*'de be-maʿnī-i اکنون [eknūn] menḳūldür. Bu maʿnāyı mü'eyyid, Seyf-i İsferengī, beyt:

گوهر عمرم شکسته شد ز فراقت
ایمه به صد پاره شد کدام شکسته

(Senin ayrılığın yüzünden ömür incim kırıldı. Şu an yüz parçaya ayrıldı, kırılmak ne!)

مع الیا
[maʿa'l-yā]

ابی [ebī]: Kesr-i bā'-i muvaḥḥade vü yā-yı mechūl ile. Be-maʿnī-i بی [bī], ziyāde-i elif ile. Firdevsī, *Şehnāme*'de çok istiʿmāl eylemiştir. Üstād ʿUnṣurī, beyt:

خیال شعبدهٔ جادوان فرعونست
تو گفتی آن سیهستی ابی کرانه روم

(Senin, "o uçsuz bucaksız bir karadır, giderim" dediğin, firavunun aldatıcı sonsuzluk hayalinden başka bir şey değil.)

ابیاری [ebyārī]: Sükūn-ı bā'-i muvaḥḥade ve feṯḥ-i yā-yı taḥtānī ile. *Şerefnāme*'de bir nevʿ câme ismidir ki ġāyet nāzik ve laṭīf olur. *Ferheng-i Cihāngīrī*'de güvercin cinsinden bir nevʿ güvercin adıdır.

احدی [eḥadī]: Feṯḥ-i ḥā vü kesr-i dāl-ı mühmeleteyn ile. Hindūstān pādişāhının bir fırḳa ʿaskerinin adıdır ki her yüz neferine bir ser-bölük edip nāmına صدی [ṣadī] derler. Ve bin neferine bir baş edip ismine هزاری [hezārī] derler 'Acem'in yüzbaşı ve binbaşı dedikleri gibi.

اخترگوی [aḫter-gūy]: Yaʿnī müneccim. Yıldız aḥvālinden söylediği için tesmiye eylemişler. Ebulmaʿānī, beyt:

ز حال طالع بختم ز اختر گوی پرسیدم
بگفت آن مه ترا باشد گهی ظاهر گهی پنهان

(Bahtım yıldızının halini müneccime sorunca "o ay sana bazen görünecek bazen de görünmeyecek" dedi.)

ارزانی [erzānī]: Dört maʿnāya gelir.

Evvel, yā-yı maṣdariyye, sükūn-ı rāʾ-i mühmele ve feṯḥ-i zāʾ-i muʿceme ile. Ucuzluk maʿnāsına. Ṭālib-i Āmulī, beyt:

به عهد جود او گوهر گرانی یافت تا حدی
که دُرِ اشک عاشق هم فرامش کرد ارزانی

(Onun cömertliği zamanında inci öylesine pahalı hale geldi/itibar kazandı ki āşığın gözyaşı incisi dahi ucuzluğu/değersizliği unuttu.)

Ṣānī, liyāḳat maʿnāsına ki ارز [erz], ḳadr ve ḳıymettir. Elif ve nūn teʾkīd ve mübālaġa içindir. Ve āḫirindeki yā, yā-yı nisbettir ki ṣıfatın mevṣūfa nisbetini mübālaġa ile teʾkīd eder. Ṭālib-i Āmulī, beyt:

مدام از تیغ و گوهر تا بود گفتار در عالم
به شمشیر تو بادا جوهر اقبال ارزانی

(Dünyada kılıç ve incilerden bahis açıldığı müddetçe ikbal cevheri senin kılıcına layık olsun!)

Ṭālib-i Āmulī, beyt:

کدام ساغر پیمانهٔ ارادت دوست
که باد بر لب ارباب فیض ارزانی

(Sevgilinin istek kadehlerinden hangisi feyz sahiplerinin dudağına layık olsun!)

Ṣāliṣ, be-maʿnī-i müsellem. Mevlānā Fütūḥī, der-medḥ-i Enverī, beyt:

انوری این سخن تو به سخن ارزانی
گر به جانت بخرند اهل سخن ارزانی

(Ey Enverī! Senin sözünün hakkı teslim edilmiştir. Şairler onu senden can karşılığı satın alsalar layıktır.)

Rābiʿ, be-maʿnī-i müsteḥaḳḳ-ı ʿaṭā ve dervīş. Ḥakīm Firdevsī, beyt:

به ارزانیان ده همه هرچه هست
مبادا که آید به ما برشکست

(Neyin varsa fakirlere ver! Bizim başımıza bir iş gelmesin!)

Ḥakīm Firdevsī, beyt:

به ارزانیان بخش هرچت هواست
که گنج تو ارزانیان را سزاست

(Neyin varsa fakirlere bağışla! Çünkü senin hazinen fakirlere verilse yakışır.)

ارغمجی [erġamcī]: Sükūn-ı rāʾ-i mühmele vü mīm, feṯḥ-i ġayn-ı muʿceme ve kesr-i cīm ile. Yigirmi zirāʿdan ziyāde olan iplik, kendir ve urgan.

ارغوانی [erġuvānī]: Erġuvān renginde olan **(132[a])** eşyā. Lākin dūnuʾt-terkīb istiʿmāl olunmaz, fulān-ı erġuvānī denilmeye muḥtācdır. Ancak şarābda yalnız istiʿmāl olunmak caʾizdir. Ebulmaʿānī, beyt:

بنوش اول تو ساقی پس بگیر اندر کفت ساغر
بکن از خد خود رنگین به مجلس ارغوانی را

(Ey sāki! Önce sen iç, sonra da eline kadeh al! Meclisteki şarap kadehini yüzünle allandır/renklendir!)

ارمغانی [armaġānī]: Hediyye olan nesne, rehāverd maʿnāsına. Ḫallāḳuʾl-Maʿānī, beyt:

چو فکرت به معراج معنی خرامد
همه حور عین آورد ارمغانی

(Senin düşüncen mana miracında salınınca bütün huriler armağan getirirler.)

ازدمی [ezdemī]: Sükūn-ı zāʾ-i muʿceme ve feṯḥ-i dāl-ı mühmele ile. *Müʾeyyidüʾl-Fużalāʾ*da bir cānver ismidir. *Mecmaʿuʾl-Fürs*'te rāʾ-i mühmele ile (اردمی erdemī) de caʾizdir.

اسبِ خلعتی [esb-i ḫilʿatī]: Pīşkeş atı demektir. Mülūk u selāṭīn ve vüzerā vü kibāra at pīş-keş olundukta ḫilʿat verilmek muʿtād olmakla tesmiye olunmuştur.

اسبِ نوبتی [esb-i nevbetī]: Menzil bārgīri. Ve birkaç kimesne beyninde müşterek olan at ki nevbetle binerler. Ebulmaʿānī, beyt:

دوش دیدم در میان دلبران را خر رقیب
همچو اسب نوبتی طفلان برو گشته سوار

(Dün gece eşek rakibi güzellerin arasında gördüm. Çocuklar, sırayla binilen at gibi onun üstüne biniyorlardı.)

افراخت پای [efrāḫt-pāy]: Üç maʿnāyadır.

Evvel, kaçmadan kināye olup "ayak kaldırdı". Türkīde taban kaldırdı" derler.

Ṣānī, taban altı yaʿnī ayak altına düşmüş.

Ṣāliş, istiʿāre ṭarīḳıyla faḳīr ve bīçāreye derler. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*.

افرای [efrāy] ve **افری** [efrey]: Kilāhumā bi-sükūni'l-fā, evvel bi-fetḥi'r-rā'i'l-mühmele, ṣānī bi'l-kesr. Be-maʿnī-i āferīn. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*.

افسای [efsāy]: Sükūn-ı fā ve fetḥ-i sīn-i mühmele ile. Efsūn ve efsūn-ḫᵛān maʿnāsına. Ḥakīm Enverī, beyt:

دشمنش گر بسیست عاجز نیست
اژدها از جواب مارافسای

(Düşmanı çok olsa da, büyük yılan efsun okuyucuya karşılık vermede āciz değildir.)

افسرِ سکزی [efser-i sikezī]: سکز [sikez], kesr-i sīn-i mühmele ve fetḥ-i kāf-ı Fārsī ile. İki maʿnāyadır.

Evvel, bir saz adıdır. Üstād Menūçehrī, beyt:

به بانگ شیشم و با بانگ افسر سکزی
بگیر بادهٔ نوشین و نوش کن به صواب

(Rebap ve saz sesi eşliğinde şarap kadehi tutup usulünce iç!)

Ṣānī, bir ṣavt ve laḥn adıdır.

النی [elnī]: Sükūn-ı lām ve kesr-i nūn ile. Kapı bāzūsunun ağacına derler.

انایی [enāyī]: Fetḥ-i nūn ve kesr-i yā-yı taḥtānī ile. Cāhil, aḥmaḳ ve kendinden bī-ḫaber kimesneye derler. Mevlānā Ümīdī, beyt:

سخن در وصف تو بحر عمیقست
نکنجد در انای هر انایی

(Senin vasfında söz söylemek derin bir okyanustur, her enayinin kabına sığmaz.)

Ve انا [inā]-yı evvel kesr-i elif'le "ẓarf" maʿnāsınadır.

انباردگی [enbārdegī] ve **انباشتگی** [enbāştegī]: Kilāhumā bi-sükūni'n-nūn ve fetḥi'l-bā'i'l-muvaḥḥade. Kāfları, kāf-ı taṣġīrdir. Vefret-i māl ve keṣret-i menālden ʿibārettir.

انبوی [enbūy]: Sükūn-ı nūn ve żamm-ı bā'-i muvaḥḥade ile. Koku almak, kokulamak ve kokulu. Mīr Müncīk, beyt:

گل انبوی شد لاله اندر کمر
سمنسای شد باد آتش بخار

(Dağ kemerindeki laleden gül kokusu yayıldı. Ateş buharı yayan rüzgār yasemine sürtündü.)

Bu maʿnāyı mü'eyyid, Şems-i Faḫrī, beyt:

ترنج آسمان گردد معنبر
اگر گردد ز خلقش دسته انبوی

(Gökyüzündeki portakal/güneş onun iyi ahlakından biraz koklarsa, anber kokulu olur.)

Tuḥfetü'l-Aḥbāb'da bu vech üzre masṭūrdur ammā "koku almak" maʿnāsına. Faḫr-i Zerkūb, beyt:

از دست خیال روی تو وقت سحر
گلدستهٔ وصل تو همی انبویم

(Her seher senin yüzünün hayaliyle sana kavuşma güldestesini kokluyorum.)

اندای [endāy]: Sükūn-ı nūn ve feṯḥ-i dāl-ı mühmele ile. Sıva ki dīvāra ve dam üzerine ederler. Nevʿī-i Ḫamūşānī, beyt:

درونش همچو بیرون غارت انداى
چو ایوان خیال از هیچ بر پاى

(İçi de dışı gibi yağmacı. Hayal köşkü gibi hiçle ayakta duruyor.)

Ṭālib-i Āmulī, beyt:

تن اندر جوشن سیماب سیماى
سر اندر مغفر خورشید انداى

(Bedeni, civa görünümlü bir zırh içinde. Başı, güneşle sıvanmış bir miğfer içinde.)

اندربای [enderbāy]: Sükūn-ı nūn u rā vü feṯḥ-i dāl-ı mühmeleteyn ü bāʾ-i muvaḥḥade ile. İki maʿnāyadır.

Evvel, bāz-nigūn ve āvīḫte maʿnāsına ki اندروای [endervāy] dahi denilir.

Ṣānī, lāzım, żarūrī ve ḥācet maʿnāsına. Üstād Ferruḫī, beyt:

زهی تن هنر و چشم نیکنامی را
چو روح درخور و همچون دو دیده اندربای

(Hünerli bedene ve kutlu ad bırakan göze aferin! Ruh gibi münasip ve iki göz gibi gerekli.)

اندروای [endervāy]: Vāv ile dahi اندربای [enderbāy]-ı merḳūm gibidir. Üç maʿnāya gelir.

Evvel, be-maʿnī-i bāz-nigūn ve āvīḫte. Ḳaṭrān-ı Urmevī, beyt:

گر به مهر تو نگرداند زمانی رای رای
گوید از غم روز و شب جای وی اندروای وای

(Felek senin sevgini düşünerek bir an dönmese, baş aşağı asılı bir biçimde gece gündüz dertli dertli "vay!" der.)

(132ᵇ) Ṣānī, ser-geşte ve ser-gerdān maʿnāsına. Ḥakīm Enverī, beyt:

نتوان گفت که محتاج نباشد لیکن
باد حرصش نکند همچو خسان اندروای

(Muhtaç olmadığı söylenemez lākin hırs rüzgārı da onu çerçöp gibi döndürüp yuvarlamasın!)

Ḥakīm Sūzenī, ḳıṭʿa:

تا زمین را سکون نخواهد بود
جز به دور سپهر اندروای

پای جز بر زمین لهو منه
فرق جز بر سپهر جاه مسای

(Yeryüzü durmadan devam ettiği sürece, bunun dışında ters dönmüş gökyüzünün dönüşü sırasında, eğlence toprağı dışında bir yere ayak basma ve itibar göğü dışında bir yere baş yükseltme!)

Ṣāliş, ḥācet ve murād maʿnāsınadır.

اندروایی [endervāyī]: Ziyāde-i yā-yı nisbetle. اندروای [endervāy]-ı merḳūm maʿnālarınadır. Ve dahi ser-geştegī maʿnāsına. Ṣākir-i Buḫarī, beyt:

ز اندروایی گر خواهی نجاتی
ترا باید ز جود او براتی

(Çaresizliğine bir kurtuluş arıyorsan, sana onun cömertliğinden bir berat/belge gerekiyor.)

اندرونی [enderūnī]: Yā-yı nisbet ile. İçeriye mensūb olan. Ve dahi çāder-şeb maʿnāsına.

اندی [endī]: Sükūn-ı nūn ve kesr-i dāl-ı mühmele ile. Ḫuşūşan demektir. Mīr ʿUmāre, beyt:

گر خوار شدم سوی بت خویش روا باد
اندی که برِ مهتر ما خوار نیم خوار

(Kendi putumun/sevgilimin yanında hor görülsem yeridir. Ama bilhassa benden daha büyüklerin yanında asla hor görülmem!)

انطاکی [anṭākī]: Yaʿnī saḳmūnyā. Ġāyet müshil bir ottur. محموده [maḥmūde] dahi derler. Ġāyet aʿlāsı Anṭākiyye nāḥiyesinde olmakla saḳmūnyā-yı Anṭākī derler. Bu nām ile meşhūr-ı āfāḳtır.

انگریزی [engrīzī]: Sükūn-ı nūn u kāf-ı Fārsī ve kesr-i rāʾ-i mühmele vü zāʾ-i muʿceme ile. Tarḫūn dedikleri ottur. Tere-maḳūlesidir.

انگونی [engūnī]: Sükūn-ı nūn-ı evvel ü kesr-i ṣānī ve żamm-ı kāf-ı Fārsī ile. Kār bāṭıl-künende maʿnāsına. Mīr Naẓmī, beyt:

به قول و فعل با حق شو همیشه
مکن در کار خود انگونی پیشه

(Sözünle ve eyleminle daima hakkın yanında ol! Yaptığın işlerde batılı kılavuz edinme!)

اورنگی [evrengī]: İḫtirāʿāt-ı Bārbud-ı Ḫüsrev olan otuz bir laḥnden bir laḥn ve nevā ismidir. Şeyḫ Niẓāmī, beyt:

چو ناقوسی و اورنگی زدی ساز
شدی اورنگ چون ناقوس از آواز

(Nākūsī ve evrengī nağmelerle saz çaldığında, çıkan sesten taht zile dönerdi.)

اهنوخوشی [ehnūḫoşī]: Sükūn-ı hā ve żamm-ı nūn u ḫāʾ-i muʿceme ile. Ehl-i ḥirfet maʿnāsınadır ki onlar Cemşīd'in ḫalḳı taḳsīm ettiği dört kısmın biridir. Tafṣīli lüġat-i کاتوزی [kātūzī] ẕeylinde ẕikr olunur inşāʾallāhu teʿālá.

ایازی [eyāzī] ve **ایاسی** [eyāsī]: Kıldan ve ḥarīrden dokunup ʿavrāt niḳāb gibi yüzlerine tutarlar. Türkīde "peçe" ve ʿArabīde شعریه [şaʿriyye] derler. Şeref-i Şeferve, ḳıṭʿa:

دل من عشقبازی از که آموخت
لبت عاشق نوازی از که آموخت

ندیدم آن که برقع داشت خورشید
رُخت رسم ایازی از که آموخت

(Gönlüm, aşk oyununu kimden öğrendi? Dudağın āşık okşamayı kimden öğrendi? Güneşin peçe taktığını görmedim. Yüzün peçe takmayı kimden öğrendi?)

Refīʿeddīn-i Lübnānī, beyt:

شفق غلالهٔ خورشید ارغوانی دوخت
چو زهره بست ایاسئ عنبرین بر چشم

(Şafak, erguvani güneş gömleğini dikti. Zühre gibi, gözüne amberden/kara bir peçe taktı.)

ایدری [eyderī]: Sükūn-ı yā-yı taḥtānī ve feṯḥ-i dāl u kesr-i rāʾ-i mühmeleteyn ile. Be-maʿnī-i اینجایی [īncāyī], yaʿnī bundasın ve buradasın. Şāh Nāşır-ı Ḫüsrev, beyt:

مرا گفت اینجا غریبست جانت
بدو کن عنایت تنت ایدری است

(Bana "Senin canın burada garip kaldı. Ona yardımcı ol, bedenin zaten buraya ait!" dedi.)

ایدی [eydī]: Sükūn-ı yā-yı taḥtānī ve kesr-i dāl-ı mühmele ile. Be-maʿnī-i نیز [nīz]. Dahi demektir. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*.

اینی [eynī]: Sükūn-ı yā-yı taḥtānī ve kesr-i nūn ile. *Ferheng-i Cihāngīrī*'de nāle ve enīn maʿnāsınadır. Bu maʿnāya şāʿir demiştir, beyt:

نه درد حسرتت چندانکه اینی
نکردم من تو گویی این چه اینی

(Ben hasretinin derdiyle asla inlemesem de sen "bu niye inliyor?" diyorsun.)

ای [ey]: Ḥarf-i nidādır. Ammā Fārsīde kesre ile istiʿmāli nezāketten ḫālī değildir. Şeyḫ

Saʿdī, beyt:

ای کریمی که از خزانهٔ غیب
گبر و ترسا وظیفه خور داری

(Ey cömert Rabbim! Gaip hazinesinden ateşperest ve gayrımüslimi dahi rızıklandırırsın.)

باب الالف المکسوره
[BĀBU'L-ELİFİ'L-MEKSŪRE]

مع الالف
[maʿa'l-elif]

ابا [ibā]: Feṯḥ-i bā'-i muvaḥḥade ile. Şūrbā maʿnāsınadır. Keẕā fī-*Şerefnāme*. Ẓahīr-i Fāryābī, beyt:

ابای شعر مرا نیز چاشنی مطلب
که در مذاق زمانه یکیست شهد و شرنگ

(Benim şiir çorbamdan da tatmak isteme! Çünkü feleğin damağında tatlı ve acı birdir.)

Kemāl İsmāʿīl, beyt:

روزی که از برای غدای روان و عقل
از خوان خاطر تو ز هر گون ابا پزند

(Akıl ve ruh gıdalansın diye, senin gönül sofranda her türlü çorbayı pişirdikleri gün...)

Ṣānī, maʿnāsı ṭaʿāmdır. Buzurgī gūyed, beyt:

در مطبخ تو چوب خورد تا ابا پزند
آتش که از تکبر سرمایهٔ اباست

(Ana gıdası kibirlenme olan ateş, senin mutfağında çorba pişirildikçe sopa yer.)

Müʾellif-i *Şerefnāme* **(133[a])** İbrāhīm Fārūḳī, ḳıṭʿa:

ز حکم تو آن کس که آرد ابا
جوین نانش بادا همان بی ابا

مبادا به نان حسودت ابا
وگر هست باد آن ابایش وبا

(Senin hükmünden kaçan kimsenin arpa ekmeği çorbasız olsun! Düşmanının ekmeğine yemek olmasın! Eğer olursa da veba yemeği olsun!)

اجرا [icrā]: Sükūn-ı cīm ve feṭḥ-i rā'-i mühmele ile. Akıtmak. Mīr Naẓmī, beyt:

ز رود چشم کردم سیل اجرا
به جای اشک دیده خون دل را

(Göz ırmağından sel akıttım. Gözyaşı yerine gönül kanı akıttım.)

Muʿayyen ve muḳarrer tutulmak maʿnāsına ʿArabī ile müşterekdir. Çağatay lisānında "aḳızmaḳ" derler.

ازارپا [izār-pā]: Feṭḥ-i zā'-i muʿceme ve sükūn-ı rā'-i mühmele ile. Ayağa giyilen don ki شلوار [şalvār] dahi derler. Kemāl İsmāʿīl, beyt:

چون گل درد ز جود تو پیراهن حریر
درپا چو سرو آن که ندارد ازارپا

(Senin cömertliğin sebebiyle ipek gömleğini yırtan gül, pantolonu olmayan selvi gibi ayakta bekler.)

اسپیدبا [ispīdbā]: Sükūn-ı sīn-i mühmele, kesr-i bā'-i Fārsī ve feṭḥ-i bā'-i muvaḥḥade ile. Bozca aşı dedikleri yoğurt şūrbāsı. سپیدبا [sepīdbā] ve ماستبا [māstebā] dahi derler. Aṣlı ابای سپید [ibā-yı sepīd] idi, ʿalem oldukta mużāfun ileyh taḳdīm ve ابا [ibā]nın elif'i ḥaẕf olundu.

استا [istā]: Sükūn-ı sīn-i mühmele ve feṭḥ-i tā'-i müşennāt ile. İki maʿnāyadır.

Evvel, sitāyiş edici yaʿnī medḥ ü şenā edici. Mīr Naẓmī, beyt:

کنم شام و سحر وِرد دعایش
شوم استا کن جود و سخایش

(Gece gündüz ona dua etmedeyim, cömertliğini ve iyiliğini övmedeyim.)

Şānī, tefsīr-i Zend maʿnāsına ki زندستا [zendestā] dahi derler. Şems-i Faḫrī, beyt:

کند بیان معالیٔ شه مطاویٔ او
بدان مثال که الفاظ زند را استا

(Padişahın yüzündeki kırışıklar, İstā'nın Zend'i tefsir etmesi gibi padişahın yüceliğini anlatıyor.)

Mecmaʿu'l-Fürs'te Semerḳand mużāfātından bir ḳarye ismidir ki ehālīsine استایی [istāyī] derler.

استیا [istiyā]: Sükūn-ı sīn-i mühmele, kesr-i tā'-i müşennāt ve feṭḥ-i yā-yı taḥtānī ile. Vilāyet-i Herāt ile Ġazne miyānında vāḳiʿ bir dağ ismidir.

اسفیدبا [isfīdbā]: İki maʿnāyadır.

Evvel, اسپیدبا [ispīdbā]-yı merḳūm maʿnāsına.

Şānī, bir nevʿ ṭaʿāmdır. Et, piyāz, revġan, zeyt, kirefs ve kişnīz ile pişirirler.

اقلیمیا [iḳlīmiyā]: Sükūn-ı ḳāf, kesr-i lām u mīm ve sükūn-ı yā-yı evvel ile. Nüsḫa-i Mīrzā İbrāhīm'de altın ve gümüş toprağıdır ki eritip ḳāl olunduktan sonra yerinde kalan toprağa derler. *Kitāb-ı İḫtiyārāt*'ta ḫurde-i sīm ü zerdir ki birkaç nevʿ olur. Ẕehebī, fiḍḍī, maʿdenī, nuḫāsī ve ʿamelī olur. Baʿżı nüsḫada menḳūldür ki iḳlīmiyā bir cevherdir, sīm ve zer maʿdeninden iḫrāc olunup kaynadığında üzerinde ḫāṣıl olan keftir. Ve baʿżılar, sīm ve zer cevherinin esfelinde dürdüdür ki āteşe konuldukta ayrılır der. Ḥakīm Ḫāḳānī, beyt:

ازین سگ خورده شیرینی نبینی
ز ریم آهن اقلیما نیابی

(Bu köpek artığında tatlılık göremezsin. Demir cürufundan altın ve gümüş elde edemezsin.)

Bu beyitte ḫaẕf-ı yā-yı şānī iledir. Ve ḫaẕf-ı hemze ile قلیمیا [ḳilīmiyā] dahi derler.

Ve dahi ḥażret-i Ādem ʿalá-nebiyyinā ve ʿaleyhi's-selām'ın bir duḫter-i pākīze-aḫteri nāmıdır.

الوا [ilvā]: Sükūn-ı lām ile. Bir ṣamġdır, ġāyette acı olur, devālara terkīb ederler. Müshildir. ʿArabīde صبر [ṣabir] derler. Aʿlāsı Suḳuṭrī'dir, Suḳuṭra-nām cezīrede olur. Ṣabir-i Suḳuṭrī derler. Hindī lisānında ایلیا [īlyā] derler. Ḥakīm Senāyī, beyt:

چون ز دست دوست خوردی بایدت در خوان جان
لقمهٔ حلوا و الوا هر دو یکسان داشتن

(Can sofrasında dostun/sevgilinin elinden yiyorsan, acıyı da tatlıyı da eşit tutman gerek!)

Şemseddīn Şeref Şāh, beyt:

ز کین و مهر او گردون نماید رنج و راحت را
ز قهر و لطف او دوران دهد حلوا و الوا را

(Felek onun öfkesi ve merhameti sebebiyle sıkıntı ve rahatlık gösterir. Zamane onun kahrı ve lutfu sebebiyle acı ve tatlı verir.)

Mevlānā Emīnī, beyt:

زحل با قدر او دون و اجل با تیغ او بی کس
عسل با خشم او الوا سقر با عفو او کوثر

(Zuhal onun kıymeti karşısında alçak kalır, ecel onun kılıcı sayesinde kimsesizdir. Bal onun öfkesiyle acır, cehennem onun affıyla kevsere/cennete döner.)

اورسیا [ivir-siyā]: Kesr-i vāv ve sükūn-ı rāʾ-i mühmele ile. Ak sūsen köküdür. Mor sūsen köküne ایرسیاه [īr-siyāh] derler.

ای بسا [iy besā]: Lafẓ-ı mürekkeb olduğu ẓāhirdir. Çok kimesneler demektir. Ve niçe kimesneler demek de olur maḥalline göre. Mīr Naẓmī, beyt:

کس نشد لایق قبول عشق او
ای بسا افتاده راه عشق او

(Kimse onun aşkının kabulüne layık olmadı. Onun aşkı yolunda nice düşkün var.)

Mīr Naẓmī, beyt:

ای بسا دعوای عشقت کرده بود
هیچکس برسر نبرده دعویش **(133b)**

(Niceleri sana āşıklık davası gütmüşlerdi. Hiçbiri davasında başarılı olmadı.)

ایتبا [ītibā]: Sükūn-ı yā-yı taḥtānī, kesr-i tāʾ-i müşennāt ve feṯḥ-i bāʾ-i muvaḥḥade ile. ʿAyş u ʿişret ve ẕevḳ ü ṣoḥbet maʿnāsına. Ebulmaʿānī, beyt:

درد عشقش خوش سر و کاری بود
می کند در بزم غم دل ایتبا

(Onun aşkının derdi güzel bir uğraş... Gönül gam meclisinde eğleniyor.)

ایتیا [ītiyā]: Sükūn-ı yā-yı taḥtānī, kesr-i tāʾ-i müşennāt ve feṯḥ-i yā-yı ṣānī ile. بیایید [biyāyīd] ve شمارید [şumārīd] demektir. Ẓahīr-i Fāryābī, beyt:

چو آسمان و زمین را به ایتیا بنواخت
یکی ازین دو ندانست کفش از دستار

(Gökyüzü ve yeryüzünü dikkate alıp onlara ilgi gösterince ikisi de sarıktan ayakkabıyı ayıramaz hale geldi, yani elleri ayaklarına dolaştı.)

ایدرا [īdrā]: Sükūn-ı yā-yı taḥtānī ve dāl-ı mevḳūf u feṯḥ-i rāʾ-i mühmeleteyn ile. "Bu zamānda" ve "burada" demek olur. Ebulmaʿānī, beyt:

هر کسی سودی ندارد دیگران را در جهان
بود مشغول ایدرا هر کس به ذوق کار خویش

(Dünyada kimsenin kimseye faydası yok. Bu zamanda herkes kendi işinin zevkiyle meşgul.)

ایرا [īrā]: Sükūn-ı yā-yı taḥtānī ve feṯḥ-i rāʾ-i mühmele ile. Be-maʿnī-i زیرا [zīrā]. Kemāl İsmāʿīl, beyt:

عقل را بندهٔ شهوت مکن ایرا نه سزاست
که ملک هیمه کش مطبخ شیطان گردد

(Aklı şehvetin kölesi yapma! Çünkü şeytanın mutfağı için meleğe odun taşıtmak yakışmaz.)

Ḥakīm Ḥāḳānī, beyt:

دانی ز چه سرخ رویم ایرا
بسیار دمیدم آتش غم

(Bu zamanda yüzümün niçin kırmızı olduğunu bilir misin? Çünkü gam ateşini epeyce üfledim.)

Ve dahi از بهرِ آن [ez-behr-i ān] maʿnāsına. Ḫᵛāce Ḥāfıẓ, beyt:

شیراز معدن لب لعلست و کان حسن
من جوهرئ مفلسم ایرا مشوشم

(Şiraz lal dudak madenidir, güzellik ocağıdır. Bense savurgan bir kuyumcuyum, bu yüzden perişanım.)

ایرسا [īrsā]: Sükūn-ı yā-yı taḥtānī vü rāʾ-i mevḳūf ve feṯḥ-i sīn-i mühmele ile. Mor sūsen köküdür. Ḥakīm Şīrāzī, beyt:

ایرسا و خیری و هم یاسمین
شد لطیف و مائل گرمی یقین

(Susam, şebboy ve de yasemin, gayet güzel olup sıcak tabiatlıdır.)

Bu beyitten sūsen kendi olmak mefhūmdur. *Mecmaʿu'l-Fürs*'te masṭūrdur ki evvel īrsā, nām-ı ḳavs u ḳuzaḥ idi, baʿdehu sūsende elvān-ı reng bulunduğu için istiʿāre ṭarīḳıyla tesmiye olundu.

ایرسیا [īrsiyā]: Sīn'den sonra bir yā ziyāde ile. Bu dahi mor sūsendir.

ایسا [īsā]: Sükūn-ı yā-yı taḥtānī ve feṯḥ-i sīn-i mühmele ile. Üç maʿnāyadır.

Evvel, be-maʿnī-i اینسا [īnsā].

Ṣānī, be-maʿnī-i این زمان [īn zamān].

Ṣāliṣ, nām-ı ṣuḥuf-ı İbrāhīm ʿalá-nebiyyinā ve ʿaleyhi's-selām.

ایلیا [īliyā]: Sükūn-ı yā-yı evvel, kesr-i lām ve feṯḥ-i yā-yı ṣānī ile. Nām-ı şerīf-i ḥażret-i emīrü'l-mü'minīn ʿAlī ibni Ebī Ṭālib raḍıya'llāhu teʿālá ʿanhu ve kerrema'llāhu vechehu. Üstād demiştir, beyt:

درین معنی که گفتی بی گناهم
به پیغمبر به حق ایلیا هم

(Hz. Peygamber'e ve Hz. Ali'nin hakkına andolsun ki söylediğin işte günahsızım.)

Ve dahi tarḫān-ı Ḫıżır ʿaleyhi's-selām ve nām-ı Beytü'l-muḳaddes. Ḥakīm Esedī, ḳıṭʿa:

بدرهخت گنگ آمد از راه شام
که خوانیش بیت المقدس به نام

بدانگه که ضحاک شد پادشا
همی خواند این خانه را ایلیا

(Şam yolundan iri yarı bir adam çıkageldi, orayı Beytülmukaddes diye andı. Dahhāk padişah olunca bu evi hep Īliyā diye andı.)

Ve dahi enbiyā-yı Benī İsrā'īl'den bir peyġamberin ismidir. Keẕā fī-*Mecmaʿi'l-Fürs*.

اینجا [īncā]: "Bunda" demektir. Muḳābili آنجا [āncā]dır. این [īn] ile جا [cā] dan mürekkeb lafẓdır. Maʿnā-yı terkīb "bu yer"dir. "Bunda" ve "buna" maʿnālarında istiʿmāl olunur.

اینسا [īnsā]: Sükūn-ı yā-yı taḥtānī vü nūn ve feṯḥ-i sīn-i mühmele ile. Kelām-ı bīhūde ve ḫaber-i bī-aṣl maʿnāsına. Mīr Naẓmī, beyt:

شنیدم که گفتست آن بی وفا
وفا می کنم این سخن اینسا

(O vefasızın "vefalıyım" dediğini duydum. Bu, boş bir sözdür.)

اینها [īnhā]: "Bunlar" maʿnāsına cemʿdir ki hā ve elif edāt-ı cemʿ olduğu maʿlūmdur. Şāʿir, mıṣraʿ:

دوستان اینها نگویند این حدیث دشمنست

(Dostlar bunları söylemez, bu düşman sözüdür.)

مع البا
[maʿaʾl-bā]

اسب [isb]: Sükūn-ı sīn-i mühmele ile. Belden aşağıda olan kıl ki eṭrāf-ı maḳʿadda ve ġayrı nerede olursa.

اسپرسب [isperseb]: Sükūn-ı sīn-i evvel ü rāʾ-i mühmeleteyn ve feṭḥ-i sīn-i ṯānī ile. Meydān maʿnāsına ki اسپرسف [ispersef] ve اسفرسف [isfersef] dahi derler. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*.

اسپرم آب [isperm-āb]: Bir nevʿ ottur. Suda kaynatıp ḫastanın vücūdun veyāḫud ʿillet olduğu ʿuẕvun yurlar. ʿArabīde ona نطول [naṭūl] derler. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*.

اسبیجاب [isbīcāb] ve اسفیجاب [isfīcāb]: Kilāhumā bi-sükūni's-sīni'l-mühmele ve'l-yā ve feṭḥü'l-cīmi evvel, kesr-i bāʾ-i Fārsī, ṯānī fā ile. Memleket-i Māverāʾünnehir'de bir **(134[a])** şehir adıdır. Ol vilāyet ḫalḳı lisānında سپرم [siperm] derler. Seyyid Sirāceddīn, ḳıṭʿa:

چشم ملکت را به روی روم و قسطنطین نظر
چشم جاهت را به سوی چاچ و اسبیجاب تاخت

مسند جودش فلک در روم و قسطنطین نهاد
مقصد شکرش جهان در چاچ و اسفیجاب یافت

(Senin ülkenin gözü Anadolu ve İstanbul'un yüzüne baktı. Senin makamının gözü Çāç ve İsbīcāb tarafına yöneldi. Felek, senin cömertliğin tahtını Anadolu ve İstanbul'a koydu. Dünya seni övme hedefini Çāç ve İsfīcāb'da buldu.)

اسفرسب [isferseb]: Sükūn-ı sīn-i mühmele-i evvel ü feṯḥ-i ṣāniye ve feṯḥ-i fā ile. Be-maʿnī-i اسپرسب [isperseb]-i merḳūm.

اشتاب [işṯāb]: Sükūn-ı şīn-i muʿceme ve feṯḥ-i tāʾ-i müşennāt ile. Be-maʿnī-i شتاب [şitāb], yaʿnī ʿacele ve sürʿat. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

اشناب [işnāb]: Sükūn-ı şīn-i muʿceme ve feṯḥ-i nūn ile. Be-maʿnī-i شناوری [şināverī], yaʿnī sibāḥat. Suda yüzmek. Şeyḫ ʿAṭṭār, beyt:

دو استاد سپاهانی به اشناب
برون بردند جان از دست غرقاب

(Yüzmeyi iyi bilen iki asker, boğulmaktan kurtulup dışarı çıktılar.)

افرسب [ifresb]: Sükūn-ı fā vü sīn ü feṯḥ-i rāʾ-i mühmeleteyn ile. Saḳf-ı ḫāneye konulan ağaç. Şāʿir, beyt:

از گرانی اگر شوی بر بام
بام و افرسب افتد از اندام

(Ağırlığını çatının üstüne verirsen, çatı ve üstündeki ağaç düşer.)

انداب [inder-āb]: Sükūn-ı nūn u rā vü feṯḥ-i dāl-ı mühmeleteyn ile. آبخوست [ābḫˇast] yaʿnī küçük tepecikler ki su içinde vāḳiʿ olur cezīre gibi. Maʿnā-yı terkīb dahi onu iḳtiżā eder. Rıżāyī-i Meşhedī, beyt:

میان موج غم را زورق دل اضطراب افتد
اگر باد موافق می وزد در انداب افتد

(Gönül kayığı gam dalgaları arasında zorluk çekiyor. Uygun rüzgār eserse bir adaya düşecek.)

ایراب [īrāb]: Sükūn-ı yā-yı taḥtānī ve feṯḥ-i rāʾ-i mühmele ile. Be-maʿnī-i فیروزی یافتن [fīrūzī yāften], yaʿnī ẓafer bulmak ve ṭāliʿi yāver kılmak. Ebulmaʿānī, beyt:

هر که سختی را کند صبر و تحمل در جهان
بر همه از لطف حق ایراب دلخواهش رسد

(Her kim dünyada zorluğa sabredip dayanırsa, Allah'ın lutfu sayesinde talihi yaver gidip dilediklerini elde eder.)

ایزدگشسب [īzid-geşesb]: Behrām-ı Çūbīn ümerāsından bir mübāriz nāmıdır. Ḥakīm Firdevsī, ṣıfat-ı ṣaf-ı Behrām'da, beyt:

به یک دست بربود ایزدگشسب
که بگذاشتی آب دریا به اسب

(Denizi atla geçen Īzidgeşesb, onu tek eliyle kaptı.)

مع التا
[maʿaʾt-tā]

است [ist]: Sükūn-ı sīn-i mühmele ile. Üç maʿnāyadır.

Evvel, ایستادن [īstāden] lafẓından ṣīġa-i emr-dir, durmak maʿnāsına. Ḥażret-i Mevlānā ḳuddise sirruhu, beyt:

بر شترست رخت ما ای دل تنگ سخت ما
است مکن چو قافله روی بدین طرف کند

(Ey zorda ve darda olan gönlümüz! Göçümüz deve üzerinde, durma! Çünkü kafile bu tarafa doğru geliyor.)

Ṣānī, be-maʿnī-i sitāyiş, yaʿnī medḥ ü ṣenā etmek.

Ṣāliş, be-maʿnī-i ḥalḳa-i kūn. Ammā ʿArabīde مقعد [maḳʿad] maʿnāsınadır. Şems-i Faḫrī, ser-i sürūn deyip bu beyti naẓm eylemiş. Beyt:

از پی افتخار حشمت خویش
شیر را داغ او نهد بر است

(Görkemiyle iftihar edince bu yara aslanı kıç üstü bırakır.)

Ve sūrāḫ-ı maḳʿad maʿnāsına. Ḥakīm Senāyī, beyt:

گفتی به نزد خواجه که آن غزنوی غر است
تا زان سبب مرا ببری نزد خواجه آب

چون تو دروغ گفتی داد از طریق است
هم لفظ غزنوی به مصحف ترا جواب

(Hāce'nin yanında "O Gazneli bir fahişe" dedin. Bu sebeple Hāce katına benim için su taşıyor, dedikodumu yapıyorsun. Sen yalan söylediğin için adalet yolda. Ayrıca "Gazneli" kelimesi de senin mektubuna cevaptır.)

اسپست [ispist]: Sükūn-ı sīneyn-i mühmeleteyn ve kesr-i bāʾ-i Fārsī ile. Yonca dedikleri ottur. Elif'siz سپست [sipist] dahi derler. ʿArabīde فصفصه [faṣfaṣa] dedikleridir. Egerçi çemen maḳūlesidir, lākin toḫum ile zirāʿat olunur. Büsḥāḳ-ı Eṭʿime, beyt:

نخوردی یک شکم اسپست هرگز
چراگاهت بود صحرای پرخار

(Asla yonca yemedin, otlağın dikenlik olsun!)

اسفست [isfist]: Sükūn-ı sīneyn-i mühmeleteyn ve kesr-i fā ile. اسپست [ispist]-i merḳūm maʿnāsınadır. Ve dahi su içinde biten ota derler. Keẕā fī-*Mecmaʿi'l-Fürs*.

اسفیددشت [isfīd-deşt]: Nevāḥī-i İṣfahān'da bir ḳarye ismidir. Ve bir ṣaḥrā nāmı olmak da mervīdir.

اشگفت [işgeft]: Sükūn-ı şīn-i muʿceme vü fā ve feṭḥ-i kāf-ı Fārsī ile. *Ferheng-i Cihāngīrī*'de "ġār" maʿnāsınadır. شگفت [şuguft] dahi derler. Ve żamm-ı kāf ile (اشکُفت işkuft) şüküften-i gül, yaʿnī gül açılmak maʿnāsınadır.

ایفت [īfut]: Sükūn-ı yā-yı taḥtānī ve żamm-ı fā ile. Ḥācet ve temennā maʿnāsına. Üstād Daḳīḳī, beyt:

نا سزا را مکن ایفت که ارجت نشود
به سزاوار کن ایفت که ارجت دارد

(Uygunsuz kimseye istek bildirme, çünkü o sana değer vermez. Uygun olan kimseye istek bildir, çünkü onda değerin vardır.)

اینانوشت [īnānūşt]: **(134ᵇ)** Sükūn-ı yā-yı taḥtānī vü şīn-i muʿceme, feṭḥ-i nūn-ı evvel ve żamm-ı ṣānī ile. Tarḫūn dedikleri ottur.

اینفت [īnuft]: Sükūn-ı yā-yı taḥtānī vü fā ve żamm-ı nūn ile. Ḥācet ṭaleb eylemek maʿnāsınadır. Keẕā fī-*Mecmaʿi'l-Fürs*. Mīr Naẓmī, beyt:

نخواهم فیض نور از جرم خورشید
ندارم هیچ کس اینفت و امید

(Güneşten ışık vermesini beklemiyorum. Hiç kimseden dilek ve beklentim yok.)

مع الثاء المثلثه
[maʿa'ṣ-ṣā'i'l-muṣelleṣe]

اغریرث [iġrīreṣ]: Sükūn-ı ġayn-ı muʿceme vü yā-yı taḥtānī, kesr-i rā'-i mühmele-i ūlá ve feṭḥ-i ṣāniye ile. Efrāsiyāb Şāh'ın karındaşı ismidir. Tafṣīl-i aḥvāli *Şehnāme*'de meẕkūrdur. Keẕā fī-*Şerefnāme*. Fārsīde ḥarf-i ṣā egerçi yoktur, ammā bu lüġat *Şerefnāme*'ye ittibāʿen taḥrīr olundu.

مع الجيم
[maʿa'l-cīm]

اسبانج [isbānec]: Sükūn-ı sīn-i mühmele ve feṭḥ-i bā'-i muvaḥḥade vü nūn ile. Be-maʿnī-i isfānāḫ. Ḥażret-i Mevlānā ḳuddise sirruhu, beyt:

اسبانج خویشم را با ترش پز و شیرین
با هر دو شدم پخته تا با تو بپیوستم

(Ispanağımı ekşiyle ve tatlıyla pişir! Sana kavuşmak için her ikisiyle de piştim.)

اسپلنج [ispelenc]: Sükūn-ı sīn-i mühmele vü nūn ve feṭḥ-i bā'-i Fārsī vü lām ile. Bir ottur. Ṭabīʿatı bārid ve yābistir. Burun kanın ve ġayrı aʿżādan çıkan kanı ḳaṭʿ edip eski cerāḥatlere ve ḳarḥa-i emʿāya nefʿi ʿaẓīmdir. ʿArabīde ارناب الحیل [ernābu'l-ḥayl] ve لحیة التیس [liḥyetu't-teys] dahi derler.

استرنج [isterenc]: Sükūn-ı sīn ü feṭḥ-i tā'-i müṣennāt u rā'-i mühmeleteyn, baʿdehu nūn ile. Be-maʿnī-i استرنگ [estereng]-i merḳūm, yaʿnī yebrūḥu'ṣ-ṣanem.

اسرنج [isrenc]: Sükūn-ı sīn ü nūn u feṭḥ-i rā'-i mühmeleteyn ile. Kızıl boyadır ki "sülüğen" derler. ʿArabīde سلیقون [silīḳūn] derler. Mīr Naẓmī, beyt:

نشسته قصر بالایی غم و رنج
نگارنده به ژنگار و به اسرنج

(Gam ve dert, pas ve sülüğenle çizilip fildişi kuleye oturmuşlar.)

اسفرنج [isferenc]: Sükūn-ı sīn ü feṭḥ-i fā vü rā'-i mühmeleteyn ile. Semerḳand aʿmālinden bir muʿaẓẓam ḳarye ismidir ki muʿarrebi اسفرنگ [isfereng]dir. Keẕā fī-*Mecmaʿi'l-Fürs*.

اسفیداج [isfīdāc]: Sükūn-ı sīn-i mühmele ve kesr-i fā ile. Bir nevʿ beyāż, nerm ve süst topraktır. سفیداج [sifīdāc] dahi derler. Zenān-ı Kerbelā ezip yüzüne sürerler, berrāḳ ve beyāż eder. اسفیداک [isfīdāk] dahi denilir. Mīr Naẓmī, beyt:

چو داد آرایش مشاطه رویش
به اسفیداج و وسمه رنگ و بویش

(Süsleyici, onun güzel yüzüne renk ve kokuyu aklık ve vesmeyle vermiş.)

اشکنج [işkenc]: Sükūn-ı şīn-i muʿceme vü nūn ve feṭḥ-i kāf ile. Pīşānī ve sāʿidde ve baʿżı yerlerde olan buruşuk. Ve dahi zülf büklümüne derler. Ebulmaʿānī, beyt:

فکر اشکنج زلف مشگینش
مرغ عقلم به دام اندازد

(Onun misk kokulu saçının büklümünü düşünmek akıl kuşumu tuzağa düşürüyor.)

الغاج [ilġāc]: Kesr-i lām ve feṭḥ-i ġayn-ı muʿceme ile. Be-maʿnī-i yaġmā ve tārāc. Ebulmaʿānī, beyt:

غمت گیرد ز کالای دلم باج
فراقت ملک صبرم کرد الغاج

(Senin gamın gönül kumaşımdan vergi alıyor. Senin ayrılığın sabır ülkemi yağmalıyor.)

ایچ [īç]: Sükūn-ı yā-yı taḥtānī ile. Be-maʿnī-i hīç. Ḥakīm Esedī, beyt:

نبست ایچ در ایزد بی نیاز
کز آن بِه دری بیش نگشوده باز

(Muhtaç olmayan Allah, hiçbir kapıyı kapamaz. Onun kapısından daha iyi bir kapı açılmaz.)

Ḥakīm Senāyī, beyt:

علم با تو نگوید ایچ سخن
زانکه داند تویی نه مرد و نه زن

(İlim seninle hiç konuşmaz. Bilir ki sensin, erkek ya da kadın değil!)

ايرج [īrec]: Sükūn-ı yā-yı taḥtānī ve feṭḥ-i rā'-i mühmele ile. Ferīdūn Şāh'ın ferzend-i mihteri ya'nī büyük oğlu ismidir. Mülkünü kendi ḥayātında üç oğluna baḫş u taḳsīm ettikte kendi pāyitaḫtı olan Īrānzemīn'i ona vermişti. Ve Māverā'ünnehir'i Tūr adlı oğluna vermişti ki Īrān ve Tūrān tesmiyesi onlardan kaldı. Ba'dehu Selm nāmında olan oğlu Tūr adlı oğlu ile yek-dil ü yek-cihet olup Īrec'i helāk eylediler. Bu sebebden evlādları beyninde nizā' vāḳi' olup miyānlarında vāḳi' olan ceng ü cidāl ve ḥarb u ḳıtāl mede'l-eyyām ve'l-leyāl mütemādī oldu. *Şehnāme* bunların aḥvālleri ḥikāyesine mebnīdir.

ايژغنج [īj̇ganc]: Sükūn-ı yā-yı taḥtānī, zā'-i Fārsī-i mevḳūf ve feṭḥ-i ġayn-ı mu'ceme ile. Çuval ma'nāsınadır. Keẕā fī-*Tuḥfeti'l-Aḥbāb*.

مع الخاء المعجمه
[ma'a'l-ḫā'i'l-mu'ceme]

استاخ [istāḫ]: Sükūn-ı sīn-i mühmele ve feṭḥ-i tā'-i müşennāt ile. İki ma'nāyadır.

Evvel, be-ma'nī-i delv, ya'nī kova.

Ṣānī, küstāḫ ma'nāsına. **(135[a])** Üstād Laṭīfī, beyt:

رفتم استاخ بر درش نا گاه
کرد بر من چو سگ هجوم رقیب

(Küstahlık yapıp sevgilinin kapısına gittim. Ansızın rakip, köpek gibi üstüme atladı.)

اسپناخ [ispenāḫ]: Ma'rūf sebzedir. Pişirip tenāvül ederler. اسفاناخ [isfānāḫ] dahi denilir.

اصطرخ [iṣṭarḫ]: Sükūn-ı ṣād u feṭḥ-i ṭā'-i mühmeleteyn ile. Īrān-zemīn'de bir şehir ismidir ki taḫtgāh-ı Dārā bin Dārāb idi. *'Acā'ibu'l-Büldān*'da meẕkūrdur ki ḥażret-i Süleymān 'alá-nebiyyinā ve 'aleyhi's-selām, leşgerini onda kurdu. صطرخ [ṣaṭarḫ], اصطخر [iṣṭaḫr] ve اسطخر [isṭaḫr] dahi derler.

مع الدال المهمله
[maʿa'd-dāli'l-muhmele]

اپمید [ipmīd]: Sükūn-ı bā'-i Fārsī vü yā-yı taḥtānī ve kesr-i mīm ile. İki maʿnāyadır.

Evvel, ekinci āletlerinden saban demiri.

Ṣānī, çift süren öküz. اتمید [itmīd] dahi derler. Keẕā fī-*Mecmaʿi'l-Fürs*.

ابیورد [ibīverd]: Kesr-i bā'-i muvaḥḥade, sükūn-ı yā-yı taḥtānī ve feṯḥ-i vāv ile. Nesef ile Seraḫs miyānında vāḳiʿ bir şehr-i muʿaẓẓam nāmıdır. Menḳūldür ki Keykāvūs iḳṭāʿ ve Bāverd bin Gūderz'e muḳarrer eyledi. Ol ecilden Bāverd ol şehri binā edip kendi ismiyle müsemmā eyledi.

اتمید [itmīd]: Sükūn-ı tā'-i müṯennāt u yā-yı taḥtānī ve kesr-i mīm ile. اپمید [ipmīd]-i merḳūm maʿnāsınadır.

ادند [idind]: Kesr-i dāl-ı mühmele ve sükūn-ı nūn ile. İki maʿnāyadır.

Evvel, ʿaded-i mechūldür.

Ṣānī, teng yaʿnī yükün bir yanıdır.

ارد [ird]: Sükūn-ı rā'-i mühmele ile. Şühūr-ı Fārsiyye'nin yigirmi beşinci günü ismidir. Ḥakīm Firdevsī, beyt:

همی رفت سوی سیاوخش گرد
به ماه سپندار در روز ارد

(Sipendār ayının yirmi beşinde hep Siyāvahşgird tarafına giderdi.)

سیاوخش گرد [siyāvaḫş-gird], bir maʿlūm maḥaldir ki onu Siyāvūş binā eylemiş idi.

اسپرد [ispirid]: Sükūn-ı sīn ü kesr-i bā'-i Fārsī vü rā'-i mühmeleteyn ile. Donmuş et suyu; et olsun, balık olsun, paça olsun ki ona پختی [piḫtī] derler kesr-i bā'-i Fārsī ile.

اسپرود [ispurūd]: Sükūn-ı sīn ü żamm-ı bā'-i Fārsī vü rā'-i mühmeleteyn ile. Bir küçük kuştur, serçeden büyücek. Birkaç uzun tüyleri vardır. Türkīde "kılkuyruk" ve ʿArabīde قطاة [ḳaṭāt] derler. Ḫavāşında menḳūldür ki üstüḫ̇ānını āteşe yakıp, külünü zeyt yağı ile kaynatıp dā'u'ş-şaʿleb ʿilletine sürerler, kıl bitirir. Ona اسفرود [isfurūd] dahi derler.

اسپندارمد [ispendārmud] ve **اسفندارمد** [isfendārmud]: Kilāhumā bi-sükūni's-sīn ve'n-nūn ve'r-rā'i'l-mühmelāt ve żammu'l-mīmi evvel, baʿde's-sīn bā'-i Fārsī, ṣānī fā ile. Dört maʿnāya gelir.

Evvel, be-maʿnī-i zemīn.

Ṣānī, bir ferişte adıdır ki dıraḫtān ve meşīstān üzerine müvekkeldir. Ve İsfendārmāh'ta vāḳiʿ olan tedbīr-i umūr u meṣāliḥ ona müfevveżdir.

Ṣāliş, sāl-i Şemsiyye'den on ikinci ayın ismidir ki Neyyir-i aʿẓamın burc-ı Ḥūt'ta müddet-i mekṣidir. Muḫtārī, beyt:

باد عمر و ملک او چون مهر و آبان همنشین
تا ز اسفندارمد مه ره به فروردین رود

(İsfendārmud ayından Ferverdīn'e yani yeni yıla gelindiği sürece onun ömrü ve saltanatı da Mihr ve Ābān ayları gibi birlikte olsun!)

Şerefeddīn-i Şīrāzī, beyt:

در اسپندارمد ماه اوفتد جمر
و ما للبرد مثل الخمر والجمر

(İspendārmüd ayında cemre düştü. Soğukta şarap ve ateş gibisi olmaz.)

Rābiʿ, her māh-ı Şemsī'nin beşinci günü adıdır. Ehl-i Fārs'ın ḳāʿideleri budur ki her ayın ismi ki günün ismine muṭābıḳ gele, ol gün elbette ʿīd-i ceşn ederler. MevlānāʿAṭāyī, beyt:

روز اسفندارمد بر تخت شد
تخت را نور از قدومش بخت شد

(İsfendārmud günü tahta oturdu. Tahtın nuru onun ayak basmasıyla kut buldu.)

اسپهبد [ispehbed]: Sükūn-ı sīn ü hā ve feṯḥ-i bāʾ-i Fārsī vü bāʾ-i muvaḥḥade ile. Serdār-ı leşger, ser-ʿasker ve çeribaşıları. Ḥakīm Firdevsī, beyt:

بیستاد در پیش نیزه به دست
تو گفتی مگر طوس اسپهبدست

(Elinde mızrak önde durdu. Görsen "Galiba başbuğ Tūs" derdin.)

اسپید [ispīd] ve **اسفید** [isfīd]: Kilāhumā bi-sükūni's-sīni'l-mühmele ve kesri'l-bāʾi'l-Fārsī ve'l-fā. Beyāż demektir. سپید [sipīd] ve سفید [sifīd] dahi derler.

استارباد [istārbād]: Sükūn-ı sīn ü rāʾ-i mühmeleteyn ve feṯḥ-i tāʾ-i müşennāt u bāʾ-i muvaḥḥade ile. Esterābād dedikleri şehr-i muʿaẓẓamdır. **(135b)** Üstād Menūçehrī, ḳıṭʿa:

تا طرب و مطربست مشرق و یا مغربست
تا یمن و یثربست آمل و استارباد

بنشین خورشیدوار مَی خور جمشیدوار
فرخ و امیدوار چون پسر کیقباد

(Eğlence ve çalgıcı oldukça, doğu ve batı oldukça, Mekke ve Medine oldukça, Āmul ve İstārbād oldukça Keykubād'ın oğlu gibi umutlu ve mutlu ol, güneş gibi otur, Cemşīd gibi şarap iç!)

استانید [istānīd]: Sükūn-ı sīn-i mühmele, feṯḥ-i tāʾ-i müşennāt, kesr-i nūn, baʿdehu yā-yı taḥtānī-i sākine ile. Be-maʿnī-i باز داشت [bāz dāşt], yaʿnī geri tuttu. Ḥażret-i Mevlānā ḳuddise sirruhu, beyt:

مرکب استانید و پس آواز داد
آن سلام و آن امانت باز داد

(Bineğini geri durdurup seslendi. Üzerindeki emanet selamı sahibine teslim etti.)

اسفرود [isferūd]: Sükūn-ı sīn ü feṯḥ-i fā vü żamm-ı rāʾ-i mühmeleteyn ile. اسپرود [ispurūd]-ı merḳūm maʿnāsına ki "kılkuyruk" dedikleri kuştur. Şāʿir demiştir, beyt:

پیش عمان کی نماید آب رود
پیش شاهین چون بیاید اسفرود

(Irmak okyanusun yanında nasıl görünsün! Kılkuyruk şahinin yanına nasıl gelsin!)

اسفند [isfend] ve **اسفندند** [isfendend]: Kilāhumā bi-sükūni's-sīni'l-mühmele ve'n-nūn ve feṯḥü'l-fā. Be-maʿnī-i اسفندارمد [isfendārmud]-i merḳūm, belki ondan iḫtiṣār olunmuştur. Ve dahi Furūcān ki ḫamse-i müsteriḳanın beşinci günü ismidir.

اسکندرآباد [iskenderābād]: ʿAcem'in serḥadd-i cenūbunda bir şehir ismidir ki İskender-i Ẕü'l-ḳarneyn binā eylemiştir.

اسکند [iskend]: Sükūn-ı sīn-i mühmele vü nūn ve feṯḥ-i kāf ile. Şuʿbede-bāz ve cān-bāz ki başı üzerinden döne yaʿnī takla vura. Mīr Naẓmī, beyt:

چرخ گردون دائما اسکند بود
کار او بر اهل عرفان بند بود

(Gökkubbe daima takla atan bir cambazdır. Onun işi, bilgili kimselere tuzak kurmaktır.)

اسناد [isnād] ve **اشناد** [işnād]: Evvel sükūn-ı sīn-i mühmele, ṣānī şīn-i muʿceme, kilāhumā bi-fetḥi'n-nūn. Şühūr-ı Şemsiyye'nin yigirmi altıncı günü ismidir.

اشنود [işnūd] ve اشنوند [işnūnd]: Kilāhumā bi-sükūni'ṣ-ṣīni'l-muʿceme ve żammi'n-nūn. Ḫamse-i müsteriḳanın ikinci günü ismidir. Ve fetḥ-i nūn u vāv ile (اشنَوَند işnevend) fiʿl-i mużāriʿ olur. Evvel müfred ve ṣānī cemʿdir, işitir ve işitirler maʿnāsına.

اعتمید [iʿtemīd]: Sükūn-ı ʿayn-ı mühmele ve fetḥ-i tāʾ-i müşennāt ile. Be-maʿnī-i iʿtimād. Taṣarrufāt-ı Aʿcām ḳabīlindendir. Mevlānā Hātifī, beyt:

خدنگ فدایئ نا اعتمید
ز خون دلیران شده سرخ بید

(Güvenilir olmayan fedainin oku, yiğitlerin kanıyla kırmızı söğüde döner.)

Mevlānā Hātifī, beyt:

به روز سیاهش امیدی نماند
به تدبیر عقل اعتمیدی نماند

(Onun kara günde umudu kalmadı. Aklın önlemlerine güveni kalmadı.)

اقلید [iḳlīd]: Sükūn-ı ḳāf u yā-yı taḥtānī ve kesr-i lām ile. Kilīdin maḫṣūṣ adıdır demir olsun ağaç olsun, ism-i ʿāmdır. Bundandır ki İḳlīdūsu'l-Ḥikme diye bir ḥakīm ve bir kitāb ismidir ki ḥikmet kilīdi demek olur.

البا [ilbād]: Sükūn-ı lām ve fetḥ-i bāʾ-i muvaḥḥade ile. Ḥallāc maʿnāsınadır. Ḥakīm Sūzenī, beyt:

نروی مشتهٔ البادی در کون کنمت
به هجا گفتن ازین محبس بیرون کنمت

(Gitmezsen hallaç pamuğunu künuna tıkarım. Hicvederek seni bu meclisten dışarı atarım.)

ایدند [īdend]: Sükūn-ı yā-yı taḥtānī vü nūn ve fetḥ-i dāl-ı mühmele ile. اینند [īnend] ve اند [end] gibi ʿaded-i mechūlden ʿibārettir, üçten ona varınca. Üstād Ferruḫī, beyt:

هر کجا مردم رسید و هر کجا مردم رسد
تو رسیدستی و لشگر برده اند ایدند بار

(Her nereye insan ulaştıysa ve her nereye insan ulaşırsa, sen de oraya ulaşır ve sayısız asker götürürsün!)

ایزد [īzid]: Sükūn-ı yā-yı taḥtānī ve kesr-i zāʾ-i muʿceme ile. Cenāb-ı Bārī teʿālá ʿazze ismuhu ve ʿamme nevāluhu ḥażretinin cümle-i esmā-i şerīfesindendir. ʿArabīde ism-i Celāl gibi, Fārsīde "Īzid teʿālá" derler, Allāhu teʿālá demektir. Şeyḫ Saʿdī, beyt:

اول دفتر به نام ایزد دانا
قادر روزی رسان حی و توانا

(Kādir, rızık verici, diri ve güçlü Tanrı'nın adıyla başlarım.)

Ve Şāhidī manẓūmesinde, mıṣraʿ:

Tanrının adı-durur Īzid ü Yezdān u Ḫudāy
(Tanrı'nın adı Īzid, Yezdān ve Hudāy'dır)

Çağatay lisānında żamm-ı hemze ile "Uġan" derler, Allāh demektir. Luṭfī dīvānında naʿt-ı şerīfte demiştir, beyt:

Evvel ādemġa vedīʿat ḳıldı nūruŋnı Uġan
Uşbu sözni bilmegenler boldı merdūd u laʿīn

(Allah evvela insana nurunu emanet verdi. Bu sözü tanımayanlar kovulup lanetlendi.)

ایمد [īmed]: Sükūn-ı yā-yı taḥtānī ve fetḥ-i mīm ile. *Kitābu's-Sāmī fi'l-Esāmī*'de ẕāl-ı muʿceme ile ایمذ [īmeẕ] rivāyet olunmuştur. Ol ağaçtır ki ona demir geçirip tarla sürerler.

اینند [īnend]: Sükūn-ı yā-yı **(136[a])** taḥtānī, feṭḥ-i nūn-ı evvel ve sükūn-ı ṣānī ile. ʿAded-i mechūlden kināyedir. Üstād Rūdekī, beyt:

جهان اینست و چونینست تا بود
و همچونین بود اینند بارا

(Dünya budur, var oldukça da böyledir. Defalarca böyle yapmaya devam edecektir.)

Şāh Nāṣır-ı Ḫüsrev, beyt:

از خورد و برد رفتن بیهوده هر سویی
اینند سال بود تنت چون ستور پیر

(Sayısız kere boşuna her yana gitmekten tenin yaşlı sığıra döndü.)

Bu maʿnāyı müʾeyyid, Şems-i Faḫrī, beyt:

چون تو صاحبقران نبیند چرخ
وین سخن فاش گفته ام اینند

(Felek senin gibi padişah görmedi. Bu sözü sayısız kere söyledim.)

Edātu'l-Fużalā'da اند [end] ve اینند [īnend] ʿaded-i mechūldür ki üçten ona varınca ola. Baʿżı nüsḫada ziyādeyi beyāndır. Meṣelā فلان چیز را به اند بگو[1] derler.

مع الراء المهمله
[maʿaʾr-rāʾi'l-muhmele]

ادرار [idrār]: Sükūn-ı dāl u feṭḥ-i rāʾ-i mühmeleteyn ile. Su akıtmak maʿnāsına.

ازار [izār]: Feṭḥ-i zāʾ-i muʿceme ile. İki maʿnāya gelir.

Evvel, suyun dibi. Ḥakīm Enverī, beyt:

اندیشه در سواحل دریای جاه تو
بسیار غوطه خورد ولی کم ازار نیافت

(Düşünce senin itibar denizinin sahillerinde çok daldı ama suyun dibine ulaşamadı.)

Ṣānī, ʿArabīdir. Ol dahi iki maʿnāyadır. Evvel, zen demektir. Ṣānī, ayak donu maʿnāsınadır.

ازغار [izġār]: Sükūn-ı zā vü feṭḥ-i ġayn-ı muʿcemeteyn ile. Baḫīl, ḫasīs ve denī maʿnāsına. Ebulmaʿānī, beyt:

جوانمردان که مقبول جهانند
نیاید هیچ جا ازغار رغبت

(Cömertler dünyaca kabul görmüş insanlardır. Cimriler ise hiçbir yerde değer bulmazlar.)

اسپر [isper]: Sükūn-ı sīn-i mühmele ve feṭḥ-i bāʾ-i Fārsī ile. Be-maʿnī-i siper yaʿnī kalkan. ʿArabīde جنه [cunne] ve ترس [turs] derler żamm-ı tāʾ-i müṣennāt ile.

استار [istār]: Sükūn-ı sīn-i mühmele ve feṭḥ-i tāʾ-i müṣennāt ile. Vuḳiyye maʿnāsınadır. Baʿżı nüsḫada altı dirheme derler.

استبر [istebr]: Sükūn-ı sīn-i mühmele, feṭḥ-i tāʾ-i müṣennāt, baʿdehu bāʾ-i muvaḥḥade-i sākine ile. Yoğun ve ġalīẓ. ستبر [sitebr] ve

1 Falanca şeyi çok söyle!

سطبر [siṭabr] dahi derler. Üstād Daḳīḳī, beyt:

دو بازوش استبر و پشتش قوی
فروزان ازو فرهٔ خسروی

(İki kolu güçlü ve sırtı pektir. Onun sayesinde padişahlık ışığı parıl parıl parlar.)

استخر [istaḫr]: Sükūn-ı sīn-i mühmele ve feṯḥ-i tā'-i müşennāt ile. Fārs memleketinde bir şehir ve bir ḳal'a ismidir. ستخر [sitaḫr] ve اسطخر [iṣṭaḫr] dahi derler. Ḥakīm Zeccācī, beyt:

مقامش در اول به استخر بود
شهان را بدان بوم بر فخر بود

(İlk önce makamı İstahr'da idi. Padişahlar o şehirle övünürdü.)

استرار [isterār]: Sükūn-ı sīn ü feṯḥ-i tā'-i müşennāt u rā'-i mühmeleteyn ile. Nev'-i ġalleden mercimektir ki نرسک [neresk], انزه [enze] ve منجو [mencū] dahi derler. 'Arabīde عدس ['ades] ve Hindī lisānında سود [suvd] derler.

استیر [istīr]: Sükūn-ı sīn-i mühmele ve kesr-i tā'-i müşennāt u yā-yı sākine ile. استار [istār]-ı merḳūm ma'nāsınadır.

اسطبر [isṭabr]: Sükūn-ı sīn ü feṯḥ-i ṭā'-i mühmeleteyn ile. استبر [istebr]-i merḳūm gibidir.

اسفندیار [isfendiyār]: Sükūn-ı sīn-i mühmele vü nūn ve feṯḥ-i fā vü yā-yı taḥtānī ile. İki ma'nāyadır.

Evvel, اسفندارمد [isfendārmud]-i merḳūm ma'nāsına.

Şānī, Güştāsb Şāh oğlunun adıdır ki Rūyīn-ten laḳabıyla ma'rūf ve meşhūrdur.

اسکندر [iskender]: İki ma'nāyadır.

Evvel, Ẕü'l-ḳarneyn laḳabı ile meşhūr olan pādişāh ismidir ki rub'-ı meskūna ḥükmü cārī ve emri sārī idi. Ye'cūc'a sedd binā eyledi. Meşhūru İskender iki olmaktır. Biri Ẕü'l-ḳarneyn'dir ki Ḳur'ān-ı 'aẓīmu'ş-şān'da vārid olmuştur. Feyleḳūs oğludur. Şarḳ u ġarbı teshīr edip āb-ı ḥayāta ṭālib olandır. Ve biri Dārā oğludur ki ona İskender-i Rūmī derler. Bu İskender şarḳ u ġarba pādişāh oldu. Bunun ismi aşlında Alasander idi, ta'rīb edip İskender dediler.

Şānī, be-ma'nī-i rān, ya'nī uyluk. Şā'ir demiştir, beyt:

دو پارچه چو آیینه سیم انموده است
سکندر که لبریز زین بوده است

(İki parça gümüş ayna gibi parlamış. Uyluk başdan ayağa süslenmiş.)

اشخار [işḫār]: Sükūn-ı şīn u feṯḥ-i ḫā'-i mu'cemeteyn ile. İki ma'nāyadır.

Evvel, be-ma'nī-i nevşādur. Mīr Ḫüsrev, beyt:

خدای جویی یک رنگ باش چون مردان
که زن به سرخ و سفید حنا و اشخارست

(Allah'ı arıyorsan mertler/Allah dostları gibi tek renk/dürüst ol! Çünkü kadın, nişadır ve kınayla beyaz ve kırmızı olur.)

Şānī, ḳalye toprağı ki sabun onunla ṭabḫ olunur. **(136[b])** Aşlı bir ottur, devşirip yakarlar. Yandıktan sonra parça parça toprak gibi olur. Islatıp, suyunu alıp, bir miḳdār kireç suyu ve zeyt yağı katıp, kaynatıp, tamām kemālin buldukta yumuşak toprak üzerine döküp, ḳāleb ḳāleb kesip kuruturlar. Faḫr-i Zerkūb, beyt:

آب آن دلخراش چون ژنگار
خاک آن جانگزای چون ژنگار

(Oranın suyu arsenik gibi gönül yakıcıdır. Oranın toprağı asit gibi can eriticidir.)

الغار [ilġār]: Sükūn-ı lām ve feṯḥ-i ġayn-ı muʿceme ile. Tārāc maʿnāsına. Ammā meşhūru "çapmak"tır. Çağatay lisānında "ılġamaḳ" derler. *İskendernāme*'de, Mīr ʿAlī Şīr, beyt:

Az kişi birle bir ṭaraf kitmiş
Ḫaşmı başıġa ılġaban yitmiş

(Az adamla bir tarafa gitmiş. Baskın yapıp düşmanının başına çökmüş.)

انبار [inbār]: Sükūn-ı nūn ve feṯḥ-i bāʾ-i muvaḥḥade ile. Be-maʿnī-i این بار [īn bār], yaʿnī "bu defʿa". Melik Ṭayfūr, rubāʿī:

انبار دلم به جوش در می ماند
این کاوش غصه در جگر می ماند
این درد نه همچون دردهای دگرست
این غم نه به غمهای دگر می ماند

(Bu kez gönlüm coşacağa benziyor. Bu gam ciğeri delip geçeceğe benziyor. Bu dert diğer dertlere benzemiyor. Bu gam diğer gamlara benzemiyor.)

انجبار [incibār]: Bir ottur, su kenārlarında biter. Edviye-i şerīfedendir. Ġāyet surḫ-reng olur. Nefṣ-i deme yaʿnī kan tükürmeye ve sucuḥ-ı emʿāya ve bevāṣıra ki demevī ola, ġāyet nefʿi vardır.

انگار [ingār]: Sükūn-ı nūn ve feṯḥ-i kāf ile. Nüsḫa-i Mīrzā İbrāhīm'de be-maʿnī-i nigārende, yaʿnī naḳş edici. Mīr Ḫüsrev, beyt:

نصیحت کردن مردان به نا مردان همان ماند
که بر آب روان صورت نگاری مرد انگاری

(Mertlerin namertlere öğüt vermesi, ressamın suya resim çizmesine benzer.)

ʿArabīde kāf-ı ʿArabī ile (انکار inkār), żıdd-ı iḳrārdır.

ایدر [īder]: Sükūn-ı yā-yı taḥtānī ve feṯḥ-i dāl-ı mühmele ile. Be-maʿnī-i hemīşe. Ḥakīm Esedī, beyt:

درنگ آور ایدر بزی بی نیاز
بود که آید آن بخت برگشته باز

(Daima kimseye el açmadan yaşamaya çalış! Eninde sonunda makus talihin açılacaktır.)

Ve be-maʿnī-i اینجا [īncā] ve درینجا [derīncā]. Ḥakīm Senāyī, beyt:

عقل و جان آن جهانی را رعیت شو چو شرع
زانکه دیوانه است و مرده عقل و جان ایدری

(O dünyalığın akıl ve canına din gibi tābi ol! Çünkü burada akıl deli, can ise ölüdür.)

ایدور [īdūr]: Sükūn-ı yā-yı taḥtānī ve żamm-ı dāl-ı mühmele ile. *Mecmaʿu'l-Fürs*'te be-maʿnī-i dürūger yaʿnī neccār. Türkīde "dülger" derler, دروگر [durūger] lafẓından ġalaṭtır.

ایران شهر [īrān-şehr]: Nīşābūr'un aṣıl adıdır. Üstād Ferruḫī, beyt:

به ایرانی چگونه شاد شاید بود تورانی
پس از چندین بلا که آمد ز ایران شهر بر توران

(Nişabur'dan Turanlı'ya bunca bela geldikten sonra Turanlı İranlıyla nasıl mutlu olsun!)

ایر [īr]: Be-vezn-i تیر [tīr]. Ḫurde dāneciklerdir ki vücūd-ı insānda ẓāhir olup sūziş verir ve ḫāriş ḥāṣıl eder. ʿArabīde شری [şerá] derler.

ایرمانخور [īrmānḫˇar]: Sükūn-ı yā-yı taḥtānī vü nūn, rā'-i mevḳūf ve feṯḥ-i ḫā vü vāv-ı maʿdūle ile. Ḥasret-ḫˇār demek olur. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

ای شهریار [iy şehriyār]: Şühūr-ı Melikī'nin otuzuncu günü ismidir. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*.

ایمر [īmer]: Sükūn-ı yā-yı taḥtānī ve feṯḥ-i mīm ile. *Şerefnāme*'de çift demiri maʿnāsınadır. Ammā *Kitābu's-Sāmī fi'l-Esāmī*'de Mevlānā Meydānī "boyunduruk ki ʿArabīde سنه [sinne] derler kesr-i sīn ve nūn-ı müşeddede ile" der.

این پیر [īn pīr]: İşāret be-eflāk. "Bu felek" demektir. Keẕā fi'l-*Maḥmūdī*.

این دو خواهر [īn du ḫˇāher]: İki yıldızdır ki ona اختا سهیل [uḫtā suheyl] derler. Eyżan minhu.

این دو کلهدار [īn du kulehdār]: İşāret be-māh u āfitāb. Eyżan minhu.

این سه جوهر [īn se cevher]: Yaʿnī mevālīd-i şelāşe ki ḥayvān, maʿādin ve nebātāt. Eyżan minhu.

این سه دختر [īn se duḫter]: Benātu'n-naʿş dedikleri yıldıza muttaşıl üç yıldızdır. Eyżan minhu.

این سه ستا [īn se sitār]: Miṯl-i این سه دختر [īn se duḫter].

این ششدر [īn şeş-der]: İşāret be-dünyā. Eyżan minhu.

این کبود حصار [īn kebūd ḥiṣār]: İşāret be-felek-i dünyā.

این هفت و هشت کلهدار [īn heft u heşt kulehdār]: İşāret be-eflāk. Eyżan minhu.

این پشتِ کور [īn puşt-i kūr]: İşāret be-felek. Eyżan minhu.[1] **(137ᵃ)**

این بار[īn bār]: Bu kerre demektir. بار [bār] lafẓının maʿnāları çoktur. Bu terkībde "merre" maʿnāsınadır.

ایوار [īvār]: Sükūn-ı yā-yı taḥtānī ile. İki maʿnāyadır.

Evvel, ʿaṣrdan sonraki vaḳit ki geceye dāḫildir. Nitekim ṣabāḥa شبگیر [şeb-gīr] derler. Pindār-ı Rāzī, beyt:

تو گر شبگیر بر بوران تهی زین
بدانان کی رسی که ایوار رانند

(Eğer sabah boranında atının eyeri boşsa, gece at sürenlere nasıl ulaşacaksın!)

Ṣānī, gece yola giden yolcu ve kārvāna derler. Nitekim gündüz gidenlere شبگیر [şeb-gīr] derler. Mevlānā Hātifī, beyt:

شب و روز از رفتن بی درنگ
ز شبگیر و ایوارش آید به تنگ

(Gece ve gündüz, onun gece gündüz hiç durmaksızın yürümesinden bunalır.)

1 Bu sayfada geçen īn gurūh-i vehm-sūz, īn arūs ve īn sebz tāvūs maddeleri son harflerine göre zā ve sīn kısımlarına alınmıştır.

مع الزاء المعجمه

[maʿa'z-zāʾi'l-muʿceme]

ابریز [ibrīz]: Sükūn-ı bāʾ-i muvaḥḥade vü yā-yı taḥtānī ve kesr-i rāʾ-i mühmele ile. Ḫāliṣ altın. ʿArabī ile müşterek lüġattir. Yaḥyá eṣ-Ṣarṣarī fī-naʿti'n-Nebī ʿaleyhi's-selām, beyt:

نظم القریض بمدح غیرک نقده
زیف و نقد مدیحک الابریز

(Seni övmek dışında şiir yazmak geçmez akçedir. Seni övmek amacıyla şiir yazmak ise halis altındır.)

اسپرز [isperiz] ve **اسپریز** [isperīz]: Kilāhumā bi-sükūni's-sīni'l-mühmele ve fetḥi'l-bāʾi'l-Fārsī. Meydān maʿnāsına. آسپرس [āspiris], اسپرس [espiris] ve آسیریس[āsirīs] dahi derler. Ve اسفرس [esfiris] ve اسفریس [esfirīs] dahi denildiği mervīdir.

اسپروز [ispurūz]: Sükūn-ı sīn ve żamm-ı bāʾ-i Fārsī ile. Bir bülend-ser dağ ismidir. Ḥakīm Firdevsī, beyt:

همی گفت کابوس لشگرفروز
ببر کاه با پیش کوه اسپروز

(Orduya öncü olan Kābūs "Otağı İspurūz dağının önüne götür!" diyordu.)

امروز [imrūz]: Bugün maʿnāsına. این روز [īn rūz] demektir, nūn mīm'e ḳalb olunmuştur. Şāʿir, beyt:

که با ما بباید فرستادنش
که امروز باید به ما دادنش

(Onu bizimle göndermen gerekir. Onu bugün bize vermen gerekir.)

انیژ [inīj]: Kesr-i nūn ve sükūn-ı yā-yı taḥtānī ile. Bir dārūdur, būy-ı māderān derler.

ایتگز [ītgez]: Sükūn-ı yā-yı taḥtānī, tāʾ-i mevḳūf ve fetḥ-i kāf-ı Fārsī ile. Ḫʷārezm pādişāhlarından bir pādişāh ismidir.

ایلدگز [īledgez]: Sükūn-ı yā-yı taḥtānī ve fetḥ-i lām ile. ایتگز [ītgez]-i merḳūmun ṣaḥīḥ ʿibāretidir. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

این گروهِ وهم سوز [īn gurūh-i vehm-sūz]: اشارت به فلکست که وهم از آن نمی تواند گذشت[1]. Eyżan minhu.

ایواز [īvāz] ve **ایوز** [īvez]: Kilāhumā bi-sükūni'l-yāʾi't-taḥtānī. Be-maʿnī-i ārāste ve zībende. ایوازه [īvāze] ve ایوزه [īveze] dahi derler. Ḥakīm Sūzenī, beyt:

بهای یاسمن و چکریم فرست امروز
که دوستیم دو بلخی شراب داد ایواز

(Bugün bana kıymet verip zanbak ve yasemin gönderdi. İki kadeh şarap verip dostluğumuzu süsledi.)

1 Vehmin kendisinden geçemediği feleğe işarettir.

مع السين المهمله
[maʿa'ş-şīni'l-muhmele]

اسپرلوس [isperlūs]: Sükūn-ı sīn ü rā'-i mühmeleteyn, feṭḥ-i bā'-i Fārsī ve żamm-ı lām ile. Mülūk ve selāṭīn sarāylarına derler. ʿAbherī, beyt:

چه نقصان دیدی از کعبه تو بی دین
که گردی گِرد اسپرلوس شاهان

(Sen dinsiz, Kābe'de ne noksan gördün de padişah saraylarının çevresinde dolanıyorsun!)

اسپرس [ispiris] ve **اسپریس** [ispirīs]: Kilāhumā bi-sükūni'ş-sīn ve kesri'l-bā'i'l-Fārsī. Meydān maʿnāsına. Şems-i Faḫrī, beyt:

زهی شهریاری که سطح فلک
بود بندگان ترا اسپریس

(Öyle bir padişahsın ki gökyüzü senin kölelerinin at meydanıdır.)

اسقلینوس [isḳilīnūs]: Sükūn-ı sīn-i mühmele vü yā-yı taḥtānī, kesr-i ḳāf u lām ve żamm-ı nūn ile. Bir üstād-ı kāmil ḥakīmin adıdır. Cālīnūs onun ḥaḳḳında naḳl eder ki vilāyet-i Yunan'da ʿadīmü'l-miṯl bir ḥakīmdi. İki oğlu vardı. ʿİlm-i ṭıbb ve ʿilm-i ḥikmeti onlara taʿlīm edip vaṣiyyet eylemişti ki ecnebīye taʿlīm eylemeyip evlādlarına taʿlīm edeler ve vaṣiyyet edeler ki onlar dahi evlādlarından ġayrıya taʿlīm eylemeyeler, tā ki bu ʿilm-i şerīf mażbūṭa kala. Boḳrāṭ'a gelinceye dek bu vaṣiyyeti icrā eylediler. Boḳrāṭ on altı baṭından sonra dünyāya geldi. Ol bu ʿilm-i şerīfi şāyiʿ eyledi, zīrā şāgirdleri çoktu.

اسکندروس [iskenderūs]: Nām-ı püser-i İskender'dir ki Rūşek binti Dārā ondan mütevellid olmuştur. Ve derler ki nām-ı māder-i İskender'dir. Ve İskenderūs lisān-ı Rūmiyānda "seyr" maʿnāsınadır. Şeyḫ Niẓāmī, beyt:

همان پور اسکندر اسکندروس
همی آمد و خاک می داد بوس

(İskender'in oğlu İskenderūs derhal gelip yer öptü.)

اقلیدوس [iḳlīdūs] ve اقلیدیس [iḳlīdīs]: Kilāhumā bi-sükūni'l-ḳāf ve'l-yā ve kesri'l-lām, evvel baʿde'd-dāl vāv, ṣānī yā ile. ʿİlm-i ḥikmet ü hey'ette bir üstād adıdır ki ʿulūm-ı riyāżiyātta rüsūḫ-ı **(137[b])** tāmmesi var idi. Aṣlında اقلید [iḳlīd] kilīd demektir. Ḥikmet kilīdi demek maʿnāsına mezbūr ḥakīme İḳlīdūsu'l-hiḳme derlerdi. Şāʿir, beyt:

ندانی به طالع چگونه است قدرت
گر اقلیدوس باشی در علم حکمت

(Hikmet ilminde İklīdūs da olsan felekte ne kadar kıymetin olduğunu bilemezsin.)

اقیانوس [iḳyānūs]: Sükūn-ı ḳāf, feṭḥ-i yā ve żamm-ı nūn ile. Deryā-yı muḥīṭ ismidir. Baʿżı nüsḫada deryā-yı siyāh adıdır ki ona ḫalīc-i İskender dahi derler.

انبیس [inbīs]: Sükūn-ı nūn, kesr-i bā'-i muvaḥḥade ve yā-yı sākine ile. Buğday, arpa ve sā'ir ḥubūbāt samandan çıkıp küme olduğu ḥāline derler. ʿArabīde صبره [ṣubre] derler.

این سبز طاوس [īn sebz ṭāvūs]: İşāret be-felekest. Eyżan minhu.

این عروس [īn ʿarūs]: Gelincik dedikleri cānver ki راسود [rāsūd] dahi derler. Lisān-ı Hindīde ینول [yenūl] derler. Eyżan minhu.

این کس [īn kes]: Sükūn-ı yā-yı taḥtānī vü nūn-ı mevḳūf ve feṭḥ-i kāf ile. Lafẓ-ı mürekkebdir "bu kimesne" maʿnāsına ki این [īn] ile کس [kes]ten işāret-i ḥāżırdır. Cemʿi این کسان [īn kesān] olur.

مع الشين المعجمه

[maʿa'ş-şīni'l-muʿceme]

اسپرش [ispiriş] ve **اسپریش** [ispirīş]: Kilāhumā bi-sükūni's-sīn ve kesri'l-bā'i'l-Fārsī. Meydān maʿnāsınadır ki maʿa's-sīni'l-mühmele'de żikri mürūr eyledi.

اسپیوش [ispiyūş] ve **اسفیوش** [isfiyūş]: Kilāhumā bi-sükūni's-sīn, evvel kesr-i bā'-i Fārsī, şānī fā ile. Beẕr-i ḳiṭūnā dedikleri toḫumdur ki اسپغول [ispiġūl] dahi derler. Baʿżı nüsḫada bağa yaprağına da derler.

استارهٔ آتش [istāre-i āteş]: Yaʿnī şerāre-i āteş ki Türkīde "kıvılcım" derler. Ebulmaʿānī, beyt:

مگو در آسمان انجم درخشنده بود هر شب
که این استارهٔ آتش شود از دود دل پیدا

(Her gece gökyüzünde yıldızlar parlıyor deme! Çünkü bu, gönlümün dumanından çıkan kıvılcımdır.)

استهروش [istehrūş]: Sükūn-ı sīn ü hā, feṭḥ-i tā'-i müşennāt ve żamm-ı rā'-i mühmele ile. Lori kuşu. Baʿżılar "kartal" dediler.

اسگالش [isgāliş]: Sükūn-ı sīn-i mühmele, feṭḥ-i kāf-ı Fārsī ve kesr-i lām ile. Be-maʿnī-i endīşe. Ḥażret-i Mevlānā ḳuddise sirruhu, beyt:

او نمی خندد ز ذوق مالشت
او همی خندد بر آن اسگالشت

(O senin öğüdünün zevkiyle gülmüyor. O senin düşüncene gülüyor.)

اشگنش [işgenş]: Sükūn-ı şīn-i muʿceme vü nūn ve feṭḥ-i kāf-ı Fārsī ile. Dīvār yapmak ve ʿimāret vücūda getirmek maʿnāsına menḳūldür.

اگدش [igdiş]: Sükūn-ı kāf-ı Fārsī ve kesr-i dāl-ı mühmele ile. Üç maʿnāyadır.

Evvel, iki nesne arasında ittiṣāl ve imtizāc ola, ona derler. *Mecmaʿu'l-Fürs*'te iki nuṭfe-i müteġāyirü'l-cinsten ḥāṣıl olan velede derler. Meṣelā biri Hindī ve biri Rūmī ola. Şeyḫ Niẓāmī, beyt:

نظامی اگدش خلوت نشین است
که نیمی سرکه نیمی انگبین است

(Nizāmī yalnız oturan bir melezdir. Yarısı sirke yarısı da baldır.)

Şeyḫ Niẓāmī, beyt:

دل که برو خطبهٔ سلطانی است
اگدش روحانی و جسمانی است

(Sultan'ın hutbesinin olduğu bir gönül, ruhani ve cismani olarak karışmıştır.)

Ve her ne ki iki cinsten ola, ʿumūm üzre "igdiş" derler. Ḫᵛāce Selmān, beyt:

به باغ نرگس جماش راستی ببُرم
به عهد اگدش چشم تو کج نهاده کلاه

(Doğrusu bahçedeki sarhoş nergisi keseceğim! Senin iki cins gözün zamanında külahını eğri takmış.)

Ṣānī, nüsḫa-i Niyāzī-i Ḥicāzī'de ol ata derler ki bir ṭarafı ʿArabī ve bir ṭarafı Rūmī ola. ʿArabīde ona مجنس [mucennes] derler. Üstād demiştir, beyt:

گسسته کرته اندر بر به نوک و ناچخ و زوبین
شکسته جوشن اندر تن به نعل اگدش و یکران

(Gürz, balta ve mızrakla toprak parçalamış. Soylu ve kırma at nallarıyla zırhlı bedenler ezmiş.)

Ṣāliş, maḥbūb ve maṭlūb maʿnāsına *Ferheng-i Cihāngīrī* ṣāḥibi rivāyet etmiştir. Ḥakīm Nizārī-i Ḳuhistānī, beyt:

تنهانشین ندارد از عمر هیچ لذت
درباز هر دو عالم ترتیب اگدشی کن

(Yalnız oturan, ömürden hiç zevk almaz. Her iki ālemde de eğlenip dilediğin ve sevdiğinle ol!)

Bu maʿnālara "bendeş" dahi derler. Maʿnāyı ṣānīde ʿArabī ile müşterekdir.

مع الفا
[maʿa'l-fā]

اژدف [ijdef]: Sükūn-ı zā'-i Fārsī ve feṯḥ-i dāl ile. Alıç dedikleri dağ yemişidir. ʿArabīde زعرور [zuʿrūr] derler. Mīr Naẓmī, beyt:

به اژدف باشدت وز بار موجود
به عالم گو نباشد سیب و امرود

(Alıcın varsa, dünyada elma ve armut varsın olmasın!)

اسپرسف [ispersef] ve اسفرسف [isfersef]: Kilāhumā **(138ᵃ)** bi-süḳuni's-sīn, evvel bi-feṯḥi'l-bā'i'l-Fārsī ve ṣānī fā ile. Meydān maʿnāsına ki اسپرس [ispiris] ve اسپریس [ispirīs] dahi derler.

اشگرف [işgerf]: Sükūn-ı şīn-i muʿceme vü rā'-i mühmele ve feṯḥ-i kāf-ı Fārsī ile. Bemaʿnī-i nīkū ve ḫoş-āyende. Ve buzurg-mertebe maʿnāsına. Ḥażret-i Mevlānā ḳuddise sirruhu, beyt:

قصهٔ آن آبگیرست ای عنود
که در آن سه ماهیٔ اشگرف بود

(Ey inatçı! İçinde üç büyük balığın olduğu gölün hikāyesi var.)

Yaʿnī ماهیٔ بزرگ بود [māhī-i buzurg būd]. *Mecmaʿu'l-Fürs*'te be-maʿnī-i ḳavī, vaḳār, ḥaşmet ve temkīn ki شگرف [şigerf] dahi derler.

مع الطاء المهمله
[maʿa'ṭ-ṭā'i'l-muhmele]

اسفنط [isfanṭ]: Sükūn-ı sīn ü nūn ve feṯḥ-i fā ile. Eşribe nevʿinden bir cins şarābdır. Ammā Rūm lisānında şarāb-ı engūrīye derler. *Ṣıḥāḥ-ı Cevherī*'de و هو فارسی معرب ضرب من الاشربه[1] meẕkūrdur.

1 Bu kelime Farsçadır, muarrebdir. Bir tür şaraptır.

مع الكاف
[maʿa'l-kāf]

ارتجک [irtecik]: Sükūn-ı rā'-i mühmele, fetḥ-i tā'-i müşennāt ve kesr-i cīm ile. *Mecmaʿu'l-Fürs*'te be-maʿnī-i berḳ ki Türkīde "şimşek" derler. Bu maʿnāya, Ferīdeddīn-i Aḥvel, beyt:

شه نشسته به پشت پیل چو ابر
انگز زر چو ارتجک در دست

(Padişah, bulut gibi filin sırtına oturdu. Elinde şimşek gibi parlak altın bir kılıç vardı.)

Ūrmezdī, beyt:

اسب بادر زین شفق در لشگر شاه بهار
ابر پیل و کوس تندر ارتجک زرین کجک

(Şafak bahar padişahının ordusunda beyaz eyerli bir at, bulut fil, kös gökgürültüsü, şimşek de fili sürecek altın demirdir.)

ارکاک [irkāk]: Sükūn-ı rā'-i mühmele ve fetḥ-i kāf-ı ʿArabī ile. Ḫurde yağmur ve dahi ḳaṭreleri. Şihābeddīn-i Ḫaṭṭāt, beyt:

یک قطره ز ارکاک گفت راد تو شاها
تشویرده قلزم و عمان و محیطست

(Ey padişah! Bir yağmur damlasının senin cömertliğinden bahsetmesi okyanusları harekete geçirip dalgalandırır.)

اسپرک [isperek]: Sükūn-ı sīn ve fetḥ-i bā'-i Fārsī vü rā'-i mühmeleteyn ile. Sarı renk bir ağaçtır. Onu ḫurde doğrayıp ve kaynatıp suyuyla sarı renk boyarlar. Baʿdehu çivide çekerler, bī-naẓīr neftī renk olur. İsperek neftīsi derler, maḳbūl renktir.

مع القاف
[maʿa'l-ḳāf]

ابریق [ibrīḳ]: Maʿrūf. Gümüş ve bakır toprak, her ne olursa. Ebulmaʿānī, beyt:

ابریق ز می پر کنی ای ساقئ گلرخ
پر شوق بکن بزم حریفان اسیران

(Ey gül yüzlü sāki! Sürahiyi şarapla doldurup belaya uğramış rintler meclisini şenlendir!)

اغراق [iġrāḳ]: Ġarḳ etmek ve medḥde mübālaġa etmek. Keẕā fi'l-*Maḥmūdī*.

املاق [imlāḳ]: Sükūn-ı mīm ile. Türkistān'da bir vilāyet ismidir. Keẕā fi'l-*Edāt*. ʿArabī ile müşterekdir.

اناق [ināḳ]: Fetḥ-i nūn ile. Be-maʿnī-i ایمنیم [iymenīm], yaʿnī ġam ve elemden emīniz demek olur. Türkistān lisānıdır.

انبیق [inbīḳ]: Ol lūledir ki onunla ʿaraḳ çıkarırlar. Yaʿnī baʿżı otların suyun, gülün gülābın ve emṣāli nesneleri kazanda kaynatıp, ol lūlenin bir başın kazgana ve bir başını ḳarʿ dedikleri nesnenin ağzına korlar, ol vechle istedikleri nesnenin istiḳṭār ile ʿaraḳın alırlar.

انق [inaḳ]: Fetḥ-i nūn ile. Be-maʿnī-i اینک [īnek]. İşāret-i ḥāżırdır, "işte" demektir. Bu dahi Türkistān lisānıdır.

ایفاق [īfāḳ]: Sükūn-ı yā-yı taḥtānī ve fetḥ-i fā ile. Ġammāz, fitneger ve müfsid maʿnāsına. Zebān-ı Ḫʷārezmīdir. Keẕā fī-*Cāmiʿi'l-Fürs*.

این کهن طاق [īn kuhen ṭāḳ]: İşāret be-felek. Keẕā fi'l-*Maḥmūdī*.

این هفت اوراق [īn heft evrāḳ]: İşāret be-eflāk-ı sebʿa. Eyżan minhu.

استرک [isterek]: Sükūn-ı sīn ve feṭḥ-i tāʾ-i müşennāt u rāʾ-i mühmeleteyn ile. Mīʿa-i sāʾile derler. Ḫoş-bū bir köktür. Türkīde "karagünlük" derler.

اسفیداک [isfīdāk]: Sükūn-ı sīn-i mühmele vü yā-yı taḥtānī ve kesr-i fā ile. Be-maʿnī-i اسفیداج [isfīdāc], belki ondan taʿcīm olunmuştur.

اسکرک [iskerek]: Sükūn-ı sīn ve feṭḥ-i kāf u rāʾ-i mühmeleteyn ile. Inçkırık ki فواق [fuvāḳ] derler. Ebulmaʿānī, beyt:

چون به تو در بزم باده مَی خورم ای گلبدن
اسکرک گیرد رقیب بد گمان را از حسد

(Ey gül bedenli sevgili! Seninle şarap meclisinde şarap içince kötü düşünceli rakibi kıskançlıktan hıçkırık tutar.)

اسکنک [iskenek]: Sükūn-ı sīn-i mühmele ve feṭḥ-i kāf u nūn ile. Dülger āletlerinden bir ālettir. اسکنه [iskene] dahi derler. Keẕā fī-*Mecmaʿi'l-Fürs*.

اشتالنک [işt̠ālenk]: Sükūn-ı şīn-i muʿceme ve feṭḥ-i tāʾ-i müşennāt u lām ile. Topuk ki ʿArabīde کعب [kaʿb] derler. Türkīde "aşık" derler. Sāḳtan aşağı bend-i ḳademeyndir. شتالنک [şitālenk] ve وشتالنک [viştālenk] dahi derler. Şāh Dāʿī-i Şīrāzī, beyt:

ز چیست خوبئ ایشان ز ترک لهو و لعب
ز چیست زشتئ ایشان ز نرد و اشتالنک

(Onların güzelliği neden? Oyunu ve oyalamayı terk ettikleri için! Onların çirkinliği neden? Tavla ve aşık oyunundan!)

اشتک [işt̠ik]: Sükūn-ı şīn-i muʿceme ve kesr-i tāʾ-i müşennāt ile. Henüz doğmuş ṭıflı **(138ᵇ)** sardıkları bez. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*.

الک [ilek]: Feṭḥ-i lām ile. Bīcāde maʿnāsına, yaʿnī cevāhir ḫurdesi. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

ایتوک [ītūk]: Sükūn-ı yā-yı taḥtānī ve żamm-ı tāʾ-i müşennāt ile. Müjde maʿnāsına. Ḥakīm Sūzenī, beyt:

از کلک تست نفرت دین محمدی
ایتوک ده به شاه که کلکم حسام تست

(İslām dininin nefreti senin kalemin sayesindedir. Padişaha "Kalemim senin kılıcındır" müjdesini ver!)

ایراک [īrāk]: Sükūn-ı yā-yı taḥtānī ve feṭḥ-i rāʾ-i mühmele ile. Be-maʿnī-i زیراکه [zīrā ki]. Ebulmaʿānī, beyt:

در راه ترا خاک شدم ای شه خوبان
ایراک شدم عاشق آن نرگس فتان

(Ey güzeller padişahı! Senin yolunda toprak oldum. Çünkü o fettan gözün āşığı oldum.)

ایژک [īj̈ek]: Sükūn-ı yā-yı taḥtānī ve feṭḥ-i zāʾ-i Fārsī ile. Şerāre-i āteş ki ایژ [īj̈] dahi derler. Şehīdī-i Ḳumī, beyt:

چو زر ساوه چکان ایژک ازو لیکن چو بنشستی
شدی زر ساوه چون سیمین پشیز و غیبه و جوشن

(Ondan altın tozu gibi kıvılcım damlıyor, lākin oturunca altın kırıntıları gümüş mangır ve zırh pullarına dönüyor.)

ایلک [īlik]: Sükūn-ı yā-yı taḥtānī ve kesr-i lām ile. Türkistān'da bir muʿaẓẓam şehir adıdır. Ḫūbları ġāyet çok olur. Hindū Şāh, beyt:

بیا ای خسرو خوبان ایلک
که بی تو جان شیرین گشت مهلک

(Ey İlik güzellerinin sultanı, gel! Zira sensizken tatlı can elden gidiyor.)

Ebulferec-i Rūnī, beyt:

تا ایلک و خان قبلهٔ یغما و تتارند
جز درگه تو قبله مباد ایلک و خان را

(İlik ve Hān, Yağma ve Tatar'ın kıblesi olduğu gibi İlik ve Hān'a da senin dergāhından başka kıble olmasın!)

Baʿżı nüsḫada īlik, Yağma şehrinin pādişāhı ismi olduğu masṭūrdur. Ve ol şehre kemāl-i keşret-i ḫūbāndan شهرِ حسن خیز [şehr-i ḥusn-ḫīz] dahi derler.

اینک [īnek]: Sükūn-ı yā-yı taḥtānī ve feṭḥ-i nūn ile. İşāret-i ḫāżırdır, "işte" maʿnāsına. Şāʿir, beyt:

خسرو که زیست با همه خوبان به تو بسی
اینک به تازیانهٔ عشق تو رام شد

(Uzun zamandır birçok güzelle gününü gün eden Hüsrev, işte şimdi senin aşkının kırbacıyla sana boyun eğdi.)

Ve gāhī āḫirine mīm-i mütekellim ilḥāḳ edip اینکم [īnekem] derler, "işte ben" demek olur. Ve mütekellim maʿa'l-ġayr olur, اینکیم [īnekīm] derler, "işte biz" demek olur. Ve bir tā'-i ḫiṭāb ilḥāḳıyla اینکت [īneket] derler, "işte sen" demek olur. Çağatay lisānında bu maʿnāya "anın" derler. Mīr ʿAlī Şīr, beyt:

Ni ḳatıġ ḥāl ki hicriŋ kiçesi itkeli ḳoymas
Yir anın eşk ile endüh gök anın naʿrai yā Rab

(Ayrılığının gecesi ne zor bir durum! İşte yeryüzü dertli gözyaşını, işte gökyüzü ya Rabbi narasını bırakmıyor!)

Ve "anın" lüġat-i müşterekedir. Bir maʿnāsı da "onun için"dir.

این پردهٔ هفت رنک [īn perde-i heft-renk]: İşāret be-dünyāst. Keẕā fi'l-*Maḥmūdī*.

این خاکِ تاریک [īn ḫāk-i tārīk]: İşāret be-ḫāk, be-ẕāt-ı tīre ve be-ḳāleb-i tīre-i cāhil ü kāfir. Eyżan minhu.

این دو رنک [īn du renk]: İşāret be-zamāne. Ey; şeb ü rūz, ġam u şādī, nīk ü bed, şāhī vü faḳīrī, ḳubḥ u ḥüsn ve emṡāluhum. Eyżan minhu.

مع اللام
[maʿa'l-lām]

اجفیل [icfīl]: Sükūn-ı cīm ü yā-yı taḥtānī ve kesr-i fā ile. Be-maʿnī-i şütür-murġ, yaʿnī erkek deve kuşu. Şāʿir demiştir, beyt:

نه وفا کند به وعده نه درست جور آن شوخ
نه کشد بار چو اشتر نه همی پرد چو اجفیل

(O şuh güzel ne ahde vefa ediyor, ne de doğru düzgün kötülük yapıyor. Ne deve gibi yük çekiyor, ne de devekuşu gibi uçuyor.)

Üstād Laṭīfī, beyt:

پایداری کن به جایت پیل وار
ورنه بگریزی ز منج اجفیل وار

(Fil gibi yerinde sağlam dur! Yoksa devekuşu gibi eşek arısından kaçarsın!)

Bu beyit, şütür-murġ zenbūrdan kaçmasın işʿār eder.

ازکیل [izkīl]: Sükūn-ı zāʾ-i muʿceme vü yā-yı taḥtānī ve kesr-i kāf ile. Muşmula dedikleri kūhī yemiştir. Ġāyet olmuşu mezzeden ḫālī değildir.

اسپخول [ispeḫūl]: Sükūn-ı sīn-i mühmele, feth-i bāʾ-i Fārsī ve żamm-ı ḫāʾ-i muʿceme ile. Kuş tersi ki بیخال [bīḫāl] dahi derler. Behrāmī, beyt:

به هیچگاه نیارم به خانه گرد مقام
از آنکه خانه پر از اسپخول جانورست

(Hiçbir zaman evde oturamıyorum, çünkü ev kuş pislikleriyle dolu.)

مع الکاف الفارسی
[maʿa'l-kāfi'l-fārsī]

این تنگ نشیمنِ نهنگ [īn teng nişīmen-i neheng]: Miṣl-i این پردهٔ هفت رنگ [īn perde-i heft renk] yaʿnī dünyā. Eyżan minhu.

این کهن گرگ [īn kuhen gurg]: İşāret be-felek. Ve be-ādemī ʿāḳil ü çālāk. Eyżan minhu.

Tuḥfetü'l-Aḥbāb'da Hāfız-ı Evbehī "ispeḫūl"un maʿnāsına vāḳıf olamayıp be-maʿnī-i اسپغول [ispeġūl] deyip beyt-i merḳūma mütemessik olmuş. Beyitte ise ispeġūl ki beẕr-i ḳiṭūnādır, aṣlā münāsebet yoktur.

اسپغول [ispeġūl]: Sükūn-ı sīn-i mühmele, feṯḥ-i bāʾ-i Fārsī ve żamm-ı ġayn-ı muʿceme ile. Beẕr-i ḳiṭūnādır. Baʿżı nüsḫada bağa yaprağı mervīdir. Ve اسپغون [ispeġūn], اسپغونه [ispeġūne], اسپفده [ispefde], اسپیون [ispeyūn] **(139[a])** ve اسفیون [isfeyūn] dahi dedikleri resīde-i naẓardır. Ṣaydana-i Ebī Reyḥān'da vech-i tesmiye odur ki اسب [esb] ile غول [ġūl]dan mürekkebdir. Ve غول [ġūl], güş maʿnāsına olduğu maḥallinde ẕikr olunur inşāʾallāhu teʿālá. Maʿnā-yı terkīb, at kulağına müşābih olmakladır. Ammā böyle olunca hemze-i meftūḥa ile gerek idi, meftūḥada ẕikr olunduğu bu ecildendir.

استل [istel]: Sükūn-ı sīn-i mühmele ve feṯḥ-i tāʾ-i müşennāt ile. Birke ve āb-gīr maʿnāsına ki ستل [sitel], ستخر [sitaḫr] ve استخر [istaḫr] dahi derler. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*.

اکلیل [iklīl]: Sükūn-ı kāf u yā-yı taḥtānī ve kesr-i lām ile. Tāc-ı muraṣṣaʿ maʿnāsınadır. Lüġat-i müşterektir.

ال [il]: Sükūn-ı lām ile. Nām-ı celīl-i ḥażret-i Bārī teʿālá celle şānuhudur. Lüġat-i Süryānīdir.

ایرال [īrāl]: Sükūn-ı yā-yı taḥtānī ve feṯḥ-i rāʾ-i mühmele ile. Be-maʿnī-i گرد [gird] yaʿnī eṭrāf ve çevre, her neyin olursa. Mīr Naẓmī, beyt:

کند فریاد هر روز و شبانه
بگردد دود آه ایرال خانه

(Gece gündüz bağırıp çağırıyor. Ah dumanı evin etrafında dolaşıyor.)

ایقال [īḳāl]: Sükūn-ı yā-yı taḥtānī ve feṯḥ-i ḳāf ile. Müfsid, ġammāz ve süḫançīn maʿnāsına. Lisān-ı Ḫʷārezmīdir. Ebulmaʿānī, beyt:

عشق او چندانکه پنهان داشتم در دل ولی
حال خود گفته به چشمش غمزهٔ ایقال را

(Onun aşkını ne kadar gönlümde saklasam da dedikoducu kıyabakışı halimi gözüne söyledi.)

ایلاول [īlāvul]: Sükūn-ı yā-yı taḥtānī, feṯḥ-i lām ve żamm-ı vāv ile. *Şerefnāme*'de bir dağ ismidir.

این دو منزل [īn du menzil]: İşāret be-dünyā ve ʿuḳbā. Keẕā fi'l-*Maḥmūdī*.

این آبگون پل [īn ābgūn pul]: İşāret be-felek. Eyżan minhu.

مع الميم
[maʿa'l-mīm]

اپراهام [iprāhām]: Sükūn-ı bā'-i Fārsī ve feṭḥ-i rā vü hā ile. Fürs-i ḳadīmde bir isimdir. براهام [birāhām] dahi derler. Muʿarrebi ابراهيم [ibrāhīm]dir.

ارم [irem]: Feṭḥ-i rā'-i mühmele ile. İki maʿnāyadır.

Evvel, bir şaḫṣın ismidir ki çeng dedikleri sazın muḫteriʿidir. Üstād demiştir, beyt:

چنگ ارم در بر و آهنگ پست
راه حزین در لب و آواز نرم

(İrem'in çengi göğüste ve ince bir nağme... Dudakta hüzünlü bir usul ve yumuşak bir ses var.)

Ṣānī, nişāne maʿnāsınadır. Mīr Naẓmī, beyt:

ز اشک دیده دامن پر درم شد
به پیکان مژه سینه ارم شد

(Eteğim, gözyaşı sayesinde gümüşle doldu. Göğsüm, kirpik oklarına hedef oldu.)

ʿArabīde Şeddād bin ʿĀd'ın cennet diye dünyānın māl u menāl u cevāhirin cemʿ edip yaptığı bāġın ismidir. Ḳurʿān-ı ʿaẓīmuş-şān'da vārid olmuştur. Ve üstād demiştir, beyt:

چون کوی تو بر اهل کرم باغ ارم نیست
باغ ارم آن خلد برین جای حرم نیست

(İyi kimseler için senin köyün gibi İrem bahçesi yoktur. İrem bahçesi, o cennetin haremi dahi olamaz.)

Bu beyit naʿt-ı şerīf olmak vardır.

اسپرغم [isperġam]: Sükūn-ı sīn ü rā'-i mühmeleteyn ve feṭḥ-i bā'-i Fārsī vü ġayn-ı muʿceme ile. Reyḥān nevʿine derler ki شاه اسپرم [şāh-isperem], شاه اسپرغم [şāh-isperġam], شاه اسفرم [şāh-isferem], شاه اسپرم [şāh-isperem] ve شاه سپرغم [şāh-siperġam] dahi derler. Şāʿir, beyt:

بر رخش آن طرهٔ پر خم نگر
بر ریاض خلد اسپرغم نگر

(Onun yüzündeki kıvrım kıvrım saça bak! Cennet'in fesleğen bahçelerine bak!)

Şāh Nāṣır-ı Ḫüsrev, feṭḥ-i rā ve sükūn-ı ġayn ile اسپرغم [isperaġm] īrād ve bu beyti naẓm eylemiş. Şāh Nāṣır-ı Ḫüsrev, beyt:

بی گمان شو زانکه روزی ابر دهر بی وفا
برف بربارد بر آن شاه اسپرغم مرغزی

(Bir gün vefasız dünya bulutu Mervli'nin fesleğenine de kar yağdıracaktır, bundan şüphen olmasın!)

Ṣaydana-i Ebī Reyḥān'da isperġam, muṭlaḳ reyḥāndır. Ve شاه اسپرغم [şāh-isperġam], bir nevʿ ḫurde yapraklı ġāyet ḫoş-bū reyḥāndır.

اسپرم [isperem] ve **اسپرهم** [isperhem]: Kilāhumā be-maʿnī-i اسپرغم [isperġam]. Zerātüşt Behrām, beyt:

چنان پنداشتی آن مرد دلخواه
که اندر اسپرم رفتی همه راه

(O iyi adamın onca yolu fesleğen içinde gittiğini zannederdin.)

Muḫtārī, beyt:

از بدیع اسپرمهای صحرا
همچو دیبا همه منقش شد

(Kır, güzel fesleğenlerle ipekli kumaş gibi baştan başa süslendi.)

استم [istem]: Sükūn-ı sīn-i mühmele ve feṯḥ-i tāʾ-i müşennāt ile. Be-maʿnī-i sitem, yaʿnī cevr ve ẓulüm. Üstād Menūçehrī, beyt:

آخر دیری نماند استم استمگران
زانکه جهان آفرین دوست ندارد ستم

(Zalimlerin zulmü sonsuza dek kalıcı olmaz. Çünkü dünyayı yaratan Allah, zulmü sevmez.)

استیم [istīm]: Sükūn-ı sīn-i mühmele, kesr-i tāʾ-i müşennāt, baʿdehu yā-yı sākine ile. *Mecmaʿu'l-Fürs*'te be-maʿnī-i ġılāf masṭūrdur.

اشتیم [işṭīm]: Sükūn-ı şīn-i muʿceme, kesr-i tāʾ-i müşennāt, baʿdehu yā-yı taḥtānī ile. Çaḫşūr, şalvār ve ayak donu maʿnāsına. اشم [işm] dahi derler.

اشکم [işkem]: Sükūn-ı şīn-i muʿceme ve feṯḥ-i kāf ile. Be-maʿnī-i şikem. **(139[b])** Keẕā fī-*Şerefnāme*.

اشم [işm]: Sükūn-ı şīn-i muʿceme ile. Be-maʿnī-i اشتیم [işṭīm]-i merḳūm.

ام [im]: این [īn] maʿnāsına. Meşelā امروز [imrūz], امشب [imşeb] ve امسال [imsāl]. Ammā امماه [immāh] ve امهفته [imhefte] denilmez. Vāżiʿ-i lüġatin taḥakkümī taḫṣīṣleri ḳabīlindendir. Zīrā min-ciheti'l-maʿnī iḫtiṣāṣ iktiżā eder nesne yoktur. Bunun gibiler lüġat-i ʿArabīde çoktur.

اهرام [ihrām]: Sükūn-ı hā ile. Mışır diyārında bir ʿaẓīm binādır ḳulle gibi yapılmış, kapısı ve bacası yok. İçinde ne var idiğini ve ne maṣlaḥat için yapıldığını kimesne bilmez. Ve bir kitābda dahi aḥvālinden şifāyı ṣadr ḥāṣıl olur maʿnā yazılmamış. Ancak meşhūr olan, ṭūfān-ı Nūḥ ʿalá-nebiyyinā ve ʿaleyhi's-selām'da ṭūfāndan emīn olmak mülāhaẓasıyla yaptılar derler. Ve bir rivāyet dahi ḥażret-i Ādem ʿalá-nebiyyinā ve ʿaleyhi's-selām'dan evvel Cānn bin Cānn ḳavmi bināsıdır derler. Her biri ʿaḳıl yettikçe bir söz söylerler. Egerçi hem lafẓ-ı ʿArabīdir ve hem ʿArab diyārında vāḳiʿdir, lākin bir metīn ve muḥkem binā olmakla şuʿarā ebniye vaṣfında istiʿāre ṭarīḳıyla naẓmlarında īrād ederler. Mīr Naẓmī, der-ṣıfat-ı ḳalʿa, beyt:

بنای قلعه را چون یافت اتمام
تو گویی در متانت بود اهرام

(Kale binası tamamlanınca sen ona "İhrām gibi sağlam!" diyeceksin.)

ایشیم [işīm]: Sükūn-ı yāʾeyn-i taḥtāniyyeyn ve kesr-i şīn-i muʿceme ile. İki maʿnāyadır.

Evvel, be-maʿnī-i اشتیم [işṭīm]-i merḳūm.

Ṣānī, küştgīrlerin yağlı saḫtiyān tumanları. Ebulmaʿānī, bir dilber-i küşt-gīr vaṣfında, beyt:

کشتگیر ماه رو را بین چه صنعت کرده بود
کوه بلوری در ایشیم کرده از دیده نهان

(Ay yüzlü güreşçiye bak, ne hünerleri var! Kispetinde billurdan bir dağ gizlemiş.)

ایم [īm]: Sükūn-ı yā-yı taḥtānī ile. Bir kelime āḫirine lāḥıḳ oldukta nefs-i mütekellim maʿa'l-ġayr maʿnāsın ifāde eder. Āḫirinde żamīr olan kelimelerde, رفته ایم [refte'īm] ve کرده ایم [kerde'īm] gibi, elif'i ṣābit olur. Ġayrılarda, بودیم [būdīm], کردیم [kerdīm] ve گفتیم [guftīm] gibi, elif'i sāḳıṭ olur.

اقلیم [iḳlīm]: Be-maʿnī-i kişver. Rubʿ-ı meskūn yedi ḥiṣṣedir. Ol yedi ḥiṣṣe yedi kevkebe müteʿallıḳtır ki her iḳlīm bir kevkebe mensūbdur. Bilād-ı Hind kişver-i

Zuḥal'dir, burc-ı Cedy ve Delv ḫānesidir. Ve bilād-ı Çīn kişver-i Müşterī'dir, burc-ı Ḳavs ve Ḥūt ḫānesidir. Ve bilād-ı Türkistān kişver-i Mirrīḫ'tir, burc-ı Ḥamel ve ʿAḳreb ḫānesidir. Ve bilād-ı Ḫorāsān kişver-i Şems'tir, burc-ı Esed ḫānesidir. Ve bilād-ı Māverā'ünnehir kişver-i Zühre'dir, burc-ı Şevr ve Mīzān ḫānesidir. Ve bilād-ı Rūm kişver-i ʿUṭārīd'dir, burc-ı Cevzā ve Sünbüle ḫānesidir. Ve bilād-ı Belḫ kişver-i Ḳamer'dir, burc-ı Sereṭān ḫānesidir. Keẕā fi'l-*Maḥmūdī*.

مع النون

[maʿa'n-nūn]

ابان [ibān]: Feṭḥ-i bā'-i muvaḥḥade ile. Çift maʿnāsına. Şāʿir demiştir, beyt:

رزق وافر در زمین از بهر ما پنهان شده
با ابان سعی و کوشش از زمین آید برون

(Yeryüzünde bizim için çok rızık gizlenmiştir. Çalışıp çabalama çiftiyle yerden dışarı çıkar.)

ابرنجین [ibrencīn]: Sükūn-ı bā'-i muvaḥḥade vü nūn u yā-yı taḥtānī ve kesr-i cīm ile. Elif-i meftūḥa'da ẕikri mürūr eden ابرنجن [ebrencen] maʿnāsına. *Ferheng-i Cihāngīrī*'de kesr-i hemze ile de naḳl olunmuştur.

ابشتن [ibişiten]: Kesr-i bā'-i muvaḥḥade vü şīn-i muʿceme ve feṭḥ-i tā'-i müşennāt ile. Pūşīde tutmak maʿnāsına.

ارمگان [irmegān]: Sükūn-ı rā'-i mühmele ve feṭḥ-i mīm ü kāf ile. Mürebbī, terbiyet, saʿd ve saʿādet maʿnālarına. Ḥakīm Ḫāḳānī, der-medḥ-i neyyir-i aʿẓam, meşnevī:

گر تو بودی ارمگان مکه
زرین کنی آستان مکه
کعبه ز تو سر جاودان یافت
مکه به بقات ارمگان یافت

(Mekke'nin hizmetkārı sen olsan, Mekke'nin eşiğini altın edersin. Kābe, senin sayende sonsuz bir sırra erişti. Mekke, senin bekān ile saadet buldu.)

Ḥakīm Ḫāḳānī, der-maḥall-i dīger, beyt:

در طالع هر که ارمگان یافت
سرمایهٔ عمر جاودان یافت

(Talihi yaver giden kimse, sonsuz ömür sermayesini de bulmuş olur.)

ارون [irven]: Sükūn-ı rā'-i mühmele ile. Alıç maʿnāsına. Baʿżı nüsḫada tavşancıldır.

ازدن [izden]: Sükūn-ı zā'-i muʿceme ve feṯḥ-i dāl-ı mühmele ile. Be-maʿnī-i ازدف [izdef]-i merḳūm.

اسپتان [ispetān]: Sükūn-ı sīn-i mühmele ve feṯḥ-i bā'-i Fārsī vü tā'-i müṯennāt ile. اسپندان [ispendān], sükūn-ı sīn-i mühmele ve feṯḥ-i **(140[a])** bā'-i Fārsī vü nūn-ı sākine ile. Üzerlik ki ʿArabīde حرمل [ḥarmel] ve حب الرشاد [ḥabbu'r-reşād] dahi derler. Baʿżı menāfiʿ için, ḫuṣūṣan çeşm-zaḫm defʿi için āteşe yakarlar. سپند [sipend] dahi derler. Mevlānā Ṣā'ib, beyt:

ای صبا مشت سپندی بر سر آتش بریز
گر بپرسد یار حال صائب دل خسته را

(Ey tan yeli! Sevgili, gönlü yaralı Sāib'in halini sorarsa ateşin başına bir avuç üzerlik saç!)

اسپغون [ispeġūn], **اسپیون** [ispeyūn] ve **اسفیون** [isfeyūn]: Küllühum bi-sükūni's-sīn ve feṯḥi'l-bā'i'l-Fārsī ve'l-fā. اسپغول [ispeġūl]-ı merḳūm maʿnāsına.

استادن [istāden]: Sükūn-ı sīn ve feṯḥ-i tā'-i müṯennāt u dāl-ı mühmeleteyn ile. Durmak ayak üzre, gerek yürürken durmak ve tevaḳḳuf eylemek. ستادن [sitāden] dahi derler. Ḥüseyin Bayḳara, mıṣraʿ:

سرو در باغ به یک پای ستاده چه کند

(Selvi bahçede tek ayak üstüne durmuş ne yapıyor?)

Cevāb-ı Cāmī, mıṣraʿ:

در رکاب تو رود گر بودش پای دگر

(Eğer bir ayağı daha olsaydı senin atının yanında giderdi.)

استدن [isteden]: Sükūn-ı sīn ve feṯḥ-i tā vü dāl-ı mühmeleteyn ile. استادن [istāden]-i merḳūm maʿnālarıyla müterādiftir.

استاندن [istānden]: Sükūn-ı sīn, feṯḥ-i tā'-i müṯennāt ve nūn-ı sākine ile. Almak, aḫẕ maʿnāsına. ستاندن [sitānden] dahi derler.

استندن [istenden]: Sükūn-ı sīn-i mühmele, feṯḥ-i tā'-i müṯennāt ve nūn-ı sākine ile. Be-maʿnī-i استاندن [istānden]-i merḳūm.

استانیدن [istānīden]: Müteʿaddī-i استان [istān]dır.

استرون [isterven]: Sükūn-ı sīn ü rā'-i mühmeleteyn ve feṯḥ-i tā'-i müṯennāt u vāv ile. Zen-i ʿaḳīm yaʿnī evlād getirmez ʿavrat. Ḥayvānda dahi istiʿmāl olunur. Şems-i Faḫrī, beyt:

بر آن سبب که فحول کرام عنین اند
شدند مادر ایام نیز استرون

(Hatırı sayılır ve cömert kimseler kısır olduğu için, günler anası da çocuk doğurmaz oldu.)

Ḥażret-i Mevlānā ḳuddise sirruhu, beyt:

نکاحی می کند با دل به هر دم صورت عنین
نزاید گرچه جمع آیند صد عنین و استرون

(Gönülle her an bir kısır nikahlanıyor ama ne fayda! Yüz kısır kadın ve erkek bir araya gelse de doğum olmayacak.)

Mīr Ḫüsrev, beyt:

خرسندی است داروی استرونئ حرص
که ازو نیاز بچه همی توأمان کنند

(Hırs kısırlığının ilacı kanaattir. Çünkü ondan hep ikiz çocuk beklenir.)

استفان [istifān]: Sükūn-ı sīn, kesr-i tā ve feṯḥ-i fā ile. İki maʿnāyadır.

Evvel, be-maʿnī-i cūy, yaʿnī ırmak.

Ṣānī, bir nevʿ muraṣṣaʿ ve mükellel tācdır. ʿAvrāt, başlarına bağlarlar. İki maʿnāya tertīb üzre, Ebulmaʿānī, beyt:

دیدم روان شده درِ باغ آب استفان
داده شکوفه زینت شاخ تاب استفان

(Bahçe kapısında ırmağın aktığını, çiçeklerin dalları taç gibi süslediğini gördüm.)

استفنان [istifnān]: Sükūn-ı sīn-i mühmele vü fā ve kesr-i tā'-i müşennāt ile. Isırgan dedikleri ottur.

استهیدن [istehīden] ve **استیهیدن** [istīhīden]: Kilāhumā bi-sükūni's-sīn ve'l-yā ve kesri'l-hā. Be-maʿnī-i لج کردن [lecc kerden], yaʿnī her işte lecc ü ʿinād etmeye derler. Ḥażret-i Mevlānā ḳuddise sirruhu, beyt:

هر که باشد شیوه استیهیدنش
دیدهٔ خود را بپوش از دیدنش

(Her kim inatlaşırsa, onu görmek yerine gözünü kapat!)

استیدن [istīden]: Sükūn-ı sīn, kesr-i tā ve yā-yı sākine ile. Be-maʿnī-i استادن [istāden]-i merḳūm.

اسفرآیین [isferāyīn]: Sükūn-ı sīn ü yā-yı taḥtānī ve fetḥ-i fā vü rā ile. Nevāḥī-i Nīşābūr'da bir şehr-i muʿaẓẓam ismidir. Rāh-ı Cürcān'ın nıṣfında vāḳiʿ olmuştur. Ve اسپرآیین [isperāyīn] dahi derler. Sebeb-i tesmiyesi böyle mesmūʿdur ki اسپر [isper] kalkan ve آیین [āyīn] ʿādettir. Şehr-i mezbūr ḫalḳı dā'imā yanlarında kalkan getirirler. Ol münāsebetle tesmiye olunmuştur. İsperāyīn tesmiye edenler böyle tevcīh-i münāsib ederler.

اسفنان [isfenān]: Sükūn-ı sīn-i mühmele ve fetḥ-i fā vü nūn ile. Zenānın mevżiʿ-i maʿhūdunun iki cānibi.

اسفهان [isfehān]: Meşhūr şehr-i muʿaẓẓamdır. Kitāb-ı *Muʿcemü'l-Büldān*'da taṣḥīḥ-i ism-i İṣfahān'da:

قال حمزه بن حسن الاصفهانی اسم مشتق من الجندیة و ذلک من لفظ اصپهان اذا رد الی اسمه بالفارسیة کان اسپاهان وهو جمع اسپاه. و اسپاه اسم للجند او الکلب تخفیف فیقال اسپه کما ذک

(Hamza bin Hasan el-İsfahanī dedi ki: Bu, cünd yani asker kelimesinden müştak bir isimdir. İspahān lafzından gelir. Farsçaya çevrildiğinde sipāh kelimesinin çokluğu olan İspāhān oldu. İspāh, cünd veya kelb anlamında bir isimdir. Tahfifi İspeh'tir zikredildiği üzere.)

اسکنان [iskenān]: Sükūn-ı sīn ve fetḥ-i kāf u nūn ile. Be-maʿnī-i اسفنان [isfenān]-ı merḳūm.

اسکنه ران [iskene-rān]: Sükūn-ı sīn ve fetḥ-i kāf u nūn u rā'-i mühmeleteyn ile. Uyluğun iki ṭarafı ve muṭlaḳ "uyluk" maʿnāsınadır. Şāʿir demiştir, **(140ᵇ)** beyt:

می نماید عجب سرِ حمدان
چون رود در میان اسکنه ران

(Kīrin başı uyluğun arasına girince bir acayip görünür/acaba görünür mü?)

اشبخون [işbeḫūn] ve **اشخون** [işḫūn]: Kilāhumā bi-sükūni'ş-şīn ve żammi ḫā'i'l-muʿceme. Bir ottur, laṭīf ḫumūżatı vardır. Suyun alıp şeker ile şerbet ederler. Ġāyet ḫoş-bū, mezze, nāfiʿ ve ṣafrāyı ḳāmiʿdir. ʿArabīde ریباس [rībās] derler.

اشتافتن [işitāften]: Sükūn-ı şīn u fā ve fetḥ-i tā'eyn ile. Be-maʿnī-i شتاب کردن [şitāb kerden], yaʿnī ʿacele etmek. Elif'siz شتافتن [şitāften] dahi derler.

اشخوان [işḫivān]: Sükūn-ı şīn-i muʿceme ve kesr-i ḫā ile. Fidān-ı dıraḫt yaʿnī ağaç dalı. Ve dibinden çıkan tāze filiz ve şükūfesine derler. Ebulmaʿānī, beyt:

باده و ساقئ گلرخ در لب جوی اشخوان
در چنین حالت نشستن کفر باشد رند را

(Şarap, gül yüzlü sāki ve yeni yeşermiş ırmak kenarık Rindin böyle bir durum karşısında oturması küfürdür.)

اشکستن [işkesten]: Be-maʿnī-i شکستن [şikesten], yaʿnī kırmak.

اشکندن [işkenden]: Sükūn-ı şīn u nūn ve feṯḥ-i kāf ile. Sımak ve sındırmak. شکندن [şikenden] dahi maṣdardır.

اشکوخیدن [işkūḫīden]: Sükūn-ı şīn u żamm-ı kāf u kesr-i ḫāʾ-i muʿcemeteyn ile. Be-maʿnī-i لغزیدن [laġzīden] ve به سر آمدن [be-ser āmeden], yaʿnī sürçmek ve baş üzerine gelmek. Baʿżı ferhengde sürçüp düşmeden ayak üzerine durmak. Elif-i memdūde ile آشکوخیدن [āşkūḫīden] ve elif'siz شکوخیدن [şukūḫīden] dahi denilir.

اشنیدن [işnīden]: Sükūn-ı şīn, kesr-i nūn ve yā-yı sākine ile. Be-maʿnī-i شنیدن[şenīden], yaʿnī işitmek maʿnāsınadır. Mīr Naẓmī, beyt:

بگفت از زیر لب گفتار چندین
گرفته گوش و اشنید کرد نفرین

(Yarım ağızla bir şeyler mırıldanıyordu. Söylediklerine kulak verdi ve sövgü işitti)

افتالیدن [iftālīden]: Sükūn-ı fā, feṯḥ-i tā, kesr-i lām ve yā-yı sākine ile. İki maʿnāyadır.

Evvel, be-maʿnī-i پاشیدن [pāşīden], پراکندن [perākenden] ve برفشاندن [ber-feşānden], yaʿnī saçmak ve dağıtmak. Ḳaṭrān-ı Urmevī, ḳıṭʿa:

دو نوبهار بدید آمدند ز اول سال
ز فصل سال و ز وصل شه ستوده خصال

ازین بهار شده دست جود دُرافشان
وز آن بهار شده چشم ابر دُرافتال

(Biri ilkbahar mevsimi diğeri de övgüye layık padişahın gelmesi olmak üzere yılın başında iki ilkbahar başgösterdi. İlkbahar mevsiminin cömert eli inciler saçarken padişahın baharı sayesinde bulutun gözünden inciler yağdı.)

Ṣānī, شکافتن [şikāften] ve دریدن [derīden], yaʿnī yarmak ve yırtmak. فتالیدن [fitālīden] dahi derler.

ایتگین [ītgīn]: Sükūn-ı yāʾeyn-i taḥtāniyyeyn, tāʾ-i mevḳūf ve kesr-i kāf-ı Fārsī ile. Be-maʿnī-i ḫudāvend-i ḫāne ve ḫānedār. Ḥakīm Ḥāḳānī, beyt:

اول شب ایتگین و وشاقی بدیم لیک
الب ارسلان شدیم به دیوان صبحگاه

(Önceki gece efendi ve köleydik ama sabah vakti divana Alp Arslan olduk.)

ایذون [īẕūn]: Sükūn-ı yā-yı taḥtānī ve żamm-ı ẕāl-ı muʿceme ile. *Ferheng-i Ḥüseyn-i Vefāyī*'de be-maʿnī-i اکنون [eknūn] ve *Tuḥfetü'l-Aḥbāb*'da ve *Risāle-i Mīrzā*'da be-maʿnī-i این چنین [īn çunīn] masṭūrdur. Ve üstād şiʿrlerinde dahi bu maʿnālara olmak fehm olunur. Ḥakīm Firdevsī, beyt:

در ایذون که رستم نیاید بدید
سران را بسی سر بخواهم برید

(İmdi, Rüstem kendini göstermezse epeyce baş kesmem gerekecek.)

Bu maʿnāya münāsib, Şeyḫ Saʿdī, beyt:

در ایذون که دشوارت آید سخن
دگر آنچه دشوار باشد مکن

(İmdi, halkın sözü gücüne gidiyorsa, gücüne gideni yapma!)

ایران [īrān]: Sükūn-ı yā-yı taḥtānī ve feṯḥ-i rāʾ-i mühmele ile. İki maʿnāyadır.

Evvel, nām-ı Hūşeng Şāh bin Siyāmek Şāh'tır.

Şānī, mecmūʿ-ı vilāyet-i ʿIrāḳ, Fārs, Āẕerbaycān ve Ḫorāsān memleketleridir ki Ferīdūn Şāh büyük oğlu Īrec'e vermişti. Īrān ismi ondandır. Ve nehr-i Amū'nun öte cānibini Tūr-nām oğluna vermişti, Tūrān tesmiyesi ondandır.

ایرسون [īrsūn]: Sükūn-ı yā-yı taḥtānī, rāʾ-i mevḳūf ve żamm-ı sīn-i mühmele ile. *Mecmaʿu'l-Fürs*'te be-maʿnī-i zer varaḳ. Ve *Ferheng-i Cihāngīrī*'de ṭāḳ dedikleri maʿdenī şebeye benzer nesnedir. Şīrāzīler برقک [berḳak] ve Hindīler ابهرک [ebhrek] derler. Mīr Naẓmī, beyt:

بیایید و در دست گرفته کتاب
به ایرسون سراسر نوشته خطاب

(Elinize ser-levhası tamamen altınla yazılmış bir kitap alın gelin!)

ایرمان [īrmān]: Sükūn-ı yā-yı taḥtānī ve rāʾ-i mevḳūf ile. Üç maʿnāyadır.

Evvel, mihmān maʿnāsına. Mihmān-serāya ایرمانسرای [īrmān-serāy] derler. Ḫallāḳu'l-Maʿānī, beyt:

ای شرع پروری که گذشت از جناب تو
اقبال هر کجا که بود ایرمان تو **(141[a])**

(Ey adaletli padişah! İyi talih her yerde senin eşiğinden geçip konuğun olur.)

Şānī, ḫāne-i ʿāriyet ki īrmān-serāy, ʿāriyet-serāy demektir. Ḫᵛāce Selmān, beyt:

همی بایدت رفتن آخر گرفتم
که بس دیر مانی درین ایرمان

(Sonunda anladım, gitmen gerek! Bu ödünç evde çok geç kalıyorsun!)

Şāliş, ārzū ve ḥasret maʿnāsına. Kemāl İsmāʿīl, beyt:

چنان شود پس ازین کز پی نظارهٔ عیش
ز خلد سوی وی آید به ایرمان نرگس

(Nergis onun eğlence meclisini gördükten sonra cenneti bırakıp büyük bir arzu ve şevkle onun yanına gelir.)

ایزان [īzān]: Sükūn-ı yā-yı taḥtānī ve feṯḥ-i zāʾ-i muʿceme ile. Ayın otuzuncu günü ismidir.

ایشان [īşān]: Żamīr-i ġāʾibdir, "onlar" demek maʿnāsına. Şāʿir, beyt:

ایشان دل من دارند ایشان دارند
ایشان که سر زلف پریشان دارند

(Dağınık saçlara sahip olan güzeller benim gönlüme de sahipler, benim gönlüme de sahipler!)

ʿArabīde هولاء [hūʾlāʾ] ʿibāretiyle edā olunur. Çağatay lisānında "alar" derler. Mīr ʿAlī Şīr, dīvān-ı evvel dībācesinde, beyt:

Revā mudur biziŋ ferruḫ zamānda
Alarnı der-be-der ḳılmaḳ cihānda

(Böylesine kutlu bir zamanda, onları dünyada çaresiz bırakmak bize yakışmaz.)

ایکیاون [īkiyāven]: Sükūn-ı yā-yı evvel, kesr-i kāf ve feṯḥ-i yā-yı ṯānī ile. Muġān meẕhebinde bir ottur.

ایلکان [īlekān]: Sükūn-ı yā-yı taḥtānī ve feṯḥ-i lām u kāf ile. Şehr-i İlek'e mensūb demektir. Ḫᵛāce Selmān, beyt:

بکریست بخت شاه بر ایلکان تاج بخش
که آورد فخر اختر شاهی به گوهرش

(Padişahın bahtı taç bağışlayıcı İlekliler sayesinde açıldı. Padişahlık yıldızı/talihi o cevher sayesinde itibar kazandı.)

Baʿżı ferhengde vilāyet-i Yaġmā pādişāhının laḳabıdır. Mes'ūd-i Sa'd-ı Selmān, beyt:

به بزمگاه تو شاهان و خسروان خدام
به رزمگاه تو خاقان و ایلکان حجاب

(Padişahlar ve sultanlar senin meclisinin hizmetçileridir. Çin hakanı ve Yağma padişahı senin savaş meydanında perdecidir.)

ایلیاین [īlyāyin]: Sükūn-ı yā-yı evvel, feṯḥ-i ṣānī ve kesr-i ṣāliṣ ile. Nām-ı Beytü'l-maḳdis yaʿnī Ḳudüs-i şerīf ismi olduğu ferhenglerde masṭūrdur.

ایلیایوهن [īlyāyūhen]: Sükūn-ı yā-yı evvel, feṯḥ-i ṣānī ve żamm-ı ṣāliṣ ile. Nām-ı şerīf-i ḥażret-i Ḫıżır nebī ʿalá-nebiyyinā ve ʿaleyhi's-selām.

ایمن [īmen]: Sükūn-ı yā-yı taḥtānī ve feṯḥ-i mīm ile. Ġam ve endīşeden fāriġ ve ḫavf u herāstan āsūde vü emīn demektir. Nitekim, Mevlānā Ṣā'ib, beyt:

به خاموشی ز مکر دشمن بدرگ مشو ایمن
که توسن گوش خواباند لگدها در قفا دارد

(Gaflete düşüp de soysuz düşmanın hilesinden emin olma! Uyur gibi görürsün ama kafasında kırk tilki dolaşır.)

این [īn]: İsm-i işāret-i ḳarībdir, "bu" maʿnāsına. ʿArabīde هذا [hāẕā] maʿnāsın ifāde eder.

اینان [īnān]: Cemʿ-i این [īn]. "Bunlar" maʿnāsına ki muḳābili آنان [ānān]dır. Bu beyitte vāḳiʿdir, Ebulmaʿānī, beyt:

آنان که نظر به عاشق زار و نزار کنند
اینان به سینه تیر نگه را به کار کنند

(Onlar yani güzeller zavallı ve çelimsiz āşığa bakınca bunlar yani āşıklar o bakış okunu göğüste taşırlar.)

اینچنین [īnçunīn]: این [īn] ile چنین [çunīn] den mürekkebdir, buncılayın demektir. Şāʿir, beyt:

تا جهان بود اینچنین بوده
این شترگربه دائما باشد

(Dünya var oldukça bu böyledir. Bu çarpıklıklar hep olacaktır.)

Çağatay lisānında "mundaḳ" derler.

اینجیدن [īncīden]: Sükūn-ı yā-yı evvel ü ṣānī vü nūn ve kesr-i cīm ile. Yaralamak, cerḥ maʿnāsına ve yarılmak, şaḳḳ maʿnāsına. Ve pārelemek maʿnāsına da menḳūldür.

این خمِ آهنگون [īn ḫum-ı āhengūn]: Żamm-ı ḫā vü kāf-ı Fārsī ile. İşāret be-dünyā. Keẕā fi'l-*Maḥmūdī*.

این دزِ رویین [īn diz-i rūyīn]: Kesr-i dāl u zā'-i muʿceme ile. İşāret be-felek. Eyżan minhu.

این دهِ ویران [īn dih-i vīrān]: Kesr-i dāl u hā ile. İşāret be-dünyāst. Eyżan minhu.

این روزرفتگان [īn rūz-reftegān]: Kāf-ı Fārsī ile. Bī-devletān ve tārīk-ḫāṭırān. Minhu.

این نقره گیران [īn nuḳre-gīrān]: Kesr-i kāf-ı Fārsī ile. Dünyādārān ve zāhidān-ı zelledārān. Eyżan minhu.

مع الها
[maʿa'l-hā]

اباله [ibāle]: Feṭḥ-i bā'-i muvaḥḥade vü lām ile. Be-maʿnī-i ābdesṭḫāne. **(141[b])** Mīr Naẓmī, beyt:

در جهان آسودگی نبود بدید
جای راحت جز اباله کس ندید

(Dünyada rahatlık yoktur. Hiç kimse tuvalet dışında rahat yer görmedi.)

ابرده [ibirdeh]: Kesr-i bā'-i muvaḥḥade ve sükūn-ı rā vü feṭḥ-i dāl-ı mühmeleteyn ile. Vaḳt-i seḥerde olan bürūdet maʿnāsına. Keşret-i istiʿmālle ṣabāḥ vaḳtine ʿalem olmuştur. Mīr Naẓmī, beyt:

در ابرده آمده بر من صبا
گفت بوی زلفش آوردم ترا

(Tan yeli sabah soğukluğunda yanıma gelip "Sana onun saçının kokusunu getirdim" dedi.)

ارمینیه [irmeneye]: Sükūn-ı rā ve feṭḥ-i mīm ü nūn u yā-yı taḥtānī ile. Bir meşhūr şehir ismidir.

اساسه [isāse]: Feṭḥ-i sīneyn ile. Göz ucuyla nigāh etmek. Dilberānda ol ḥālete دزدیده نگاه [duzdīde-nigāh] derler. Keẕā fī-*Edāti'l-Fużalā*.

اسپهبدخوره [ispehbedḫore] ve **اسفهبدخوره** [isfehbedḫore]: Kilāhumā bi-sükūni's-sīni'l-mühmele ve'l-hā, evvel feṭḥ-i bā'-i Fārsī, ṣānī feṭḥ-i fā vü bā'-i muvaḥḥade ile. İşrāḳiyān-ı Fārs nefs-i nāṭıḳaya derler.

اسبه [isbeh]: Sükūn-ı sīn, feṭḥ-i bā'-i muvaḥḥade ve iẓhār-ı hā ile. Muḫaffef-i

مع الواو
[maʿa'l-vāv]

اسپرو [isperū]: Sükūn-ı sīn ü feṭḥ-i bā'-i Fārsī vü żamm-ı rā'-i mühmeleteyn ile. اسپرود [isperūd] lafẓından muḫtaṣardır.

اشکو [işkū]: Sükūn-ı şīn-i muʿceme ve żamm-ı kāf ile. Murġ-ı şikārī yaʿnī avcı kuş. Mīr Naẓmī, beyt:

مرغ اشکو شود نفایس خوار
لیک کرکس به لاشه زیست هزار

(Avcı kuş güzel şeyler yer ama akbaba, leş içinde bin yaşar.)

ایجو [īcū]: Sükūn-ı yā-yı taḥtānī ve żamm-ı cīm ile. Ḫāṣṣa-i pādişāhān. Ḫᵛārezm lüġatidir.

اینجو [īncū]: Sükūn-ı yā-yı taḥtānī vü nūn ve żamm-ı cīm ile. ایجو [īcū]-yı merḳūm maʿnāsına. Bu dahi Ḫᵛārezm lüġatidir.

اسپاه [ispāh]tır. Leşger maʿnāsınadır. Ḥażret-i Mevlānā ḳuddise sirruhu, beyt:

جوق جوق اسباه تصویرات ما
سوی چشمه دل شتابان از ظما

(Bizim tasvir askerlerimiz bölük bölüktür. Gönül susuzluktan çeşme yolunda acele ediyor.)

استارچه [istārçe]: Sükūn-ı sīn ü rāʾ-i mühmeleteyn ve feṯḥ-i cīm-i Fārsī ile. Şerāre-i āteş. استاره [istāre] dahi derler. Mīr Naẓmī, beyt:

آتش افروزد به سر دستارچه
ناگهان افتاده است استارچه

(Ansızın kıvılcım düşen sarığın başında ateş yanıyor.)

استاره [istāre]: Sükūn-ı sīn ü feṯḥ-i tāʾ-i müṣennāt u rāʾ-i mühmeleteyn ile. Altı maʿnāya gelir.

Evvel, sitāre yaʿnī yıldız. Ḥażret-i Mevlānā ḳuddise sirruhu, beyt:

بیمار شود عاشق لیکن بِه نمی میرد
ماه ارچه شود لاغر استاره نخواهد شد

(Āşık hasta olur ama kolay ölmez. Ay incelse bile yıldız olmayacaktır.)

Ṣānī, ṭanbūre-i se-tārī.

Ṣāliş, bir çadırdır ki شامیانه [şāmiyāne] ve سایبان [sāyebān] dahi derler.

Rābiʿ, cedvel ve misṭar.

Ḥāmis, Geylān mużāfātından bir mülk adıdır.

Sādis, vilāyet-i Dekken'de bir ḳalʿa ismidir. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*.

استفه [istefe]: Sükūn-ı sīn-i mühmele ve feṯḥ-i tāʾ-i müṣennāt u fā ile. Ḥāmil ʿavrat. Ve ḥayvānda dahi istiʿmāl olunur. Keẕā fi'l-*Mecmaʿ*.

استنبه [istenbe]: Sükūn-ı sīn-i mühmele, feṯḥ-i tāʾ-i müṣennāt, nūn-ı sākine ve feṯḥ-i bāʾ-i muvaḥḥade ile. Ġalīẓ, yoğun ve zişt olan nesne. Ḥakīm Senāyī, beyt:

صحبت عام آتش و پنبه است
زشت روی و تباه و استنبه است

(Sıradan insanlarla bir arada olmak ateşle pamuğun yan yana gelmesine benzer. Onlar suratsız, perişan ve kabadır.)

Mecmaʿu'l-Fürs'te "merd-i dilīr ü ḳavī-bāzū" maʿnāsına. Ammā meşhūru "ġalīz" diyedir.

استوه [istūh]: Sükūn-ı sīn-i mühmele ve żamm-ı tāʾ-i müṣennāt u vāv-ı maʿrūf ile. Be-maʿnī-i melūl ve dil-teng. Ve ʿāciz-şüde maʿnāsına. ستوه [sutūh] dahi derler. Şeyḫ Niẓāmī, beyt:

که آن خوبان چه استوه آمدندی
به تابستان در آن کوه آمدندی

(Yaz mevsiminde o dağa gelen güzeller ne de melul gelirlerdi.)

استیزه [istīze]: Sükūn-ı sīn-i mühmele, tāʾ-i meksūre ve yā-yı sākine ile. Lecc, ʿinād ve muḥāvere etmek. ستیزه [sitīze] dahi derler. Şeyḫ ʿAṭṭār, beyt:

هر که او استیزه با سلطان کند
خانهٔ خود سربسر ویران کند

(Padişahla inatlaşan kimse, kendi evini baştan başa yıkmış demektir.)

اسروشنه [isrevşene]: Sükūn-ı sīn ü vāv u feṯḥ-i rāʾ-i mühmeleteyn ü şīn-i muʿceme vü nūn ile. Māverāʾünnehir'de bir şehir adıdır. Türkān ḥālen "Tinih" derler.

اسکنه [iskene]: Sükūn-ı sīn-i mühmele ve feṯḥ-i kāf u nūn ile. Dülger āletlerinden bir ālettir ki onunla ağaç kırarlar ve delerler. ʿArabīde بیرم [beyrem] derler. Ḥażret-i Mevlānā ḳuddise sirruhu, beyt:

جور و جفا و دوری ای که آن کنکار می کند
بر دل و جان را بتر ز اسکنه کار می کند

(Sevgili kötülük yapıyor, cefa ve eziyet ediyor. Gönül ve canı eğe demirinden daha beter işliyor.)

Mesʾūd-i Saʿd-ı Selmān, beyt:

چو منتنهٔ تو شدم در غم تو سرگردان
بسان چوب تو از اسکنه شدم دلریش

(Senin gamında mengenen gibi baş aşağı oldum, iskenenle sopan gibi yarıldım.)

اسکیزه [eskīze]: Sükūn-ı sīn-i mühmele vü yā-yı taḥtānī, kesr-i kāf ve feṯḥ-i zāʾ-i muʿceme ile. İki maʿnāyadır.

Evvel, cüst ve çālāk.

Ṣānī, leked-zen yaʿnī çifte atmak, at ve ġayrıda. Ḥażret-i Mevlānā ḳuddise sirruhu, beyt:

چونکه مستغنی شد او طاغی شود
خر چو بار انداخت اسکیزه زند

(O, doyunca isyan eder. Eşek, yükünü bırakınca çifte atar.)

اشپشه [işpeşe]: Sükūn-ı şīn-i muʿceme-i ūlá ve feṯḥ-i ṣāniye vü bāʾ-i Fārsī ile. Bir **(142ᵃ)** kurtcağızdır. Ekṣer yaz eyyāmında çuka, eṣvāb-ı peşmīne ve kürke düşüp tebāh eder. Ona شپشه [şepeşe] dahi derler. Ḥażret-i Mevlānā ḳuddise sirruhu, beyt:

آن که در انبار ماند و صرفه کرد
اشپشه و موش حوادث پاک خورد

(Ambarda tutulan buğday ziyan olur. Güve ve fare sonunda onu yiyip bitirir.)

اشپیخته [işpīḫte]: Sükūn-ı şīn, kesr-i bāʾ-i Fārsī, baʿdehu yā-yı sākine vü ḫāʾ-i muʿcemeteyn ve feṯḥ-i tāʾ-i müṣennāt ile. Be-maʿnī-i pāşīde-i āb ve teraşşuḥ ki شپیخته [şipīḫte] dahi derler. Şeyḫü'l-İslām Ḫᵛāce ʿAbdullāh-ı Enṣārī buyurur, neṣr:درویشی خاکیست پخته و آبکی برو اشپیخته نه کف و پا را ازو دردی نه پشت و پا را ازو گردی[1]. Ve Şerīf-i Tebrīzī, der-hicv-i Ġıyāṣ-ı Kehere, beyt:

عبارت تو بدین نا خوشی که در سر او
رتوش جستم و اشپیخته بشد دامن

(Senin sözün/şiirin öylesine çirkin ve uygunsuz ki onu düzeltmeye çalışırken eteğim ıslandı.)

اشکره [işkere]: Sükūn-ı şīn-i muʿceme ve feṯḥ-i kāf u rāʾ-i mühmele ile. Nüsḫa-i Mīrzā İbrāhīm'de be-maʿnī-i murġ-ı şikārī. Mīr Ḫüsrev, beyt:

اشکره را در پی چرز و کلنگ
هست چو آویزش قصاب چنگ

(Avcı kuşun turna ve toy kuşu peşinde olması, kasabın çengele et asması gibidir.)

اشکنه [işkene]: Sükūn-ı şīn-i muʿceme ve feṯḥ-i kāf u nūn ile. Üç maʿnāya gelir.

Evvel, be-maʿnī-i çīn ü şiken, yaʿnī büklüm. Mīr Ḫüsrev, beyt:

فتنه رخش نرگس بیمار هم
اشکنه زلف به خروار هم

(Yanağı fitne, gözü de hasta. Saçı büklüm büklüm, hem de epeyce.)

Ṣānī, mūsīḳīden bir nevā adıdır. Üstād Menūçehrī, beyt:

1 Derviş, pişmiş bir topraktır. Ona su damlasa hiç dertlenip gam çekmez.

مطربان ساعت بساعت بر بنالی زیر و بم
گاه سروستان زنند امروز گاهی اشکنه

(Çalgıcılar her an sazın ince ve kalın telini inletmedeler. Bugün bazen servistān bazen de işkene çalıyorlar.)

سروستان [servistān] dahi bir nevā adıdır.

Ṣāliş, et suyuna ekmek doğramaya dahi derler. ʿArabīde ثرید [ṯerīd] dedikleridir. Büsḥāḳ-ı Eṭʿime, beyt:

بر یمینت چو بود اشکنه و بورانی
بر یسارت چو بود نان و پنیر و ریچار

(Sağında et suyu ve borani, solunda da ekmek, peynir ve reçel olunca...)

اشکوه [işkūh]: Sükūn-ı şīn-i muʿceme, żamm-ı kāf u vāv-ı maʿrūf ve iẓhār-ı hā ile. Vaḳār, ʿaẓamet ve ḥaşmet maʿnāsına. شکوه [şukūh] dahi derler. Ḥażret-i Mevlānā ḳuddise sirruhu, beyt:

صدق موسی بر عصا و کوه زد
بلکه بر دریای پر اشکوه زد

(Musa'nın sadakati, asayı ve dağı hatta görkemli denizi bile etkiledi.)

انراره [inrāre]: Sükūn-ı nūn ve feṯḥ-i rāʾeyn-i mühmeleteyn ile. Dīvārdan ayrılıp dökülen kireç ve balçık. Keẕā fī-*Mecmaʿi'l-Fürs*.

ایشه [işe]: Sükūn-ı yā-yı taḥtānī ve feṯḥ-i şīn-i muʿceme ile. İki maʿnāyadır.

Evvel, cāsūs maʿnāsına ki memdūdede عایشه [ʿāyişe] vezni üzre olan آیشه [āyişe] gibidir. Şehīdī-i Ḳumī, beyt:

در کوی تو چو ایشه همی کردمی نگاه
دزدیده تا مگرت ببینم به بام و در

(Belki kapını ve çatını görürüm diye casus gibi senin köyünü gözlemedeyim.)

Ṣānī, be-maʿnī-i bīşe, yaʿnī orman ve çengelistān.

ایغده [īġade]: Sükūn-ı yā-yı taḥtānī ve feṯḥ-i ġayn-ı muʿceme ile. Bīhūde-gūy ve sebüksār. Şems-i Faḫrī, ḳıṭʿa:

تا نباشد ایغده مانند خاموش و صبور
تا هده نبود به نزد هیچ کس چون بیهده

باد در حکمش هده هر بیهده کار و سپهر
دشمنش خوار و خجل دائم بسان ایغده

(Boşboğazlar susmasını bilen sabırlı kimseler gibi itibar görmedikçe, doğru iş yapanlar saçma işler peşinde koşanlar gibi hor görülmedikçe, felek ve boş konuşanlar onun hükmü altında yola gelsin! Düşmanı, tıpkı boş konuşanlar gibi daima hor ve utanç içinde olsun!)

ایمه [īme]: Sükūn-ı yā-yı taḥtānī ve feṯḥ-i mīm ile. Be-maʿnī-i اینچنین [īnçunīn]. Ḥakīm Ḥāḳānī, beyt:

ایمه مگو که آسمان اهل برون نمی دهد
اهل که نامد از عدم چیست خطای آسمان

(Felek ehil kişi getirmiyor deyip boş konuşma! Yokluktan varlık ālemine ehil gelmediyse feleğin suçu ne?)

ایوره [īvere]: Sükūn-ı yā-yı taḥtānī ve feṯḥ-i vāv u rāʾ-i mühmele ile. Be-maʿnī-i ārāste. Keẕā fī-*Edāti'l-Fużalā*.

اقبالِ یک هفته [iḳbāl-i yek-hefte]: Devlet-i endek-rūze. *Maḥmūdī*.

این سیلگاه [īn seylgāh]: İşāret be-dünyā. Minhu.

این کوهِ هفتاد راه [īn kūh-ı heftād-rāh]: İşāret be-āfitāb. Minhu.

این ترکِ سلطان شکوه [īn turk-i sulṭān-şukūh]: Miṯl-i این کوهِ هفتاد راه [in kūh-ı heftād-rāh]. Minhu.

این زالِ مستحاضه [īn zāl-i musteḥāża]: İşāret be-dünyāst. Minhu.

این خاکِ تیره [īn ḫāk-i tīre]: İşāret be-ẕāt-ı beşer. Minhu.

این دامگاه [īn dāmgāh]: İşāret be-dünyā. Minhu.

این نُه صحیفه [īn nuh ṣaḥīfe]: İşāret be-nüh felek. Minhu.

این هفت جزیره [īn heft cezīre]: İşāret be-heft iḳlīm. Minhu.

این هفت صحیفه [īn heft ṣaḥīfe]: İşāret be-heft felek. Minhu.

این هفت نقطه [īn heft noḳṭa]: İşāret be-sitāre-i seyyāre. Minhu.

مع الیا
[maʿa'l-yā]

ابانی [ibānī]: Feṯḥ-i **(142b)** bā'-i muvaḥḥade ile. İki maʿnāyadır.

Evvel, be-maʿnī-i şūrbā. Ḥakīm Ḫāḳānī, beyt:

ذات طبخها که دیگ سلامت همی پزد
خوشخوارتر ز فقر ابانی نیافتم

(Selamet kazanında pişmekte olan yiyecekler arasında fakrdan daha lezzetli bir çorba bulmadım.)

Ṣānī, şūrbā ṭabḫ olunan ẓarf, dīg ve ġayruhu. Şeref-i Şeferve, beyt:

در مدح تو صد ابانی جوشن دارم
افسوس که معدهٔ قلم تنگ است

(Senin övgünde yüz tencere yiyeceğim var ama ne yazık ki kalemin midesi dar.)

اجی [icī]: Kesr-i cīm ile. Vezīr ve efendi. Ve Türkīde taʿẓīmen "sulṭānım" dedikleri maʿnāyadır. Baʿżı ferhenglerde "atmaca" maʿnāsına menḳūldür.

ادراری [idrārī]: Sükūn-ı dāl ve kesr-i rā-yı ṣānī vü feṯḥ-i evvel ile. Vaẓīfe-i muʿayyene. Ve dahi "bir ṭabaḳ nesne" demektir.

اسپری [ispirī]: Sükūn-ı sīn-i mühmele ve kesr-i bā'-i Fārsī vü rā'-i mühmele ile. *Şerefnāme*'de be-maʿnā-yı تمام شدن [tamām şuden]. Ḥakīm Enverī, beyt:

آن که قوم نوح را از تندباد لاتذر
در دو دم کرد از زمین آسیب قهرش اسپری

(Onun kahrının getirdiği felaket, Nuh kav-

mini "bırakma![1]" kasırgasıyla iki kez ortadan kaldırdı.)

Bu beyitten "maʿdūm olmak" maʿnāsı "tamām olmak" maʿnāsından aḳreb fehm olunur.

اسپنوی [ispenūy]: Sükūn-ı sīn-i mühmele, feṯḥ-i bāʾ-i Fārsī ve żamm-ı nūn ile. Nām-ı cāriye-i Nijād ki dāmād-ı Efrāsiyāb Şāh idi. Ġāyet cemīle idi. Ol vaḳit ki Nijād firār eyledi, Bījen ol cāriyeyi ḳabża-i taṣarrufa getirdi.

استای [istāy]: Sükūn-ı sīn-i mühmele ve feṯḥ-i tāʾ-i müṣennāt ile. ایستادن [īstāden] lafẓından ṣīġa-i emrdir. Raḍıyeddīn-i Nīşābūrī, beyt:

اسبِ چه طاقت تو دارد ازین بر کُه نُه
تختِ چه در خور تو باشد بر چرخ استای

(Bu dokuz katlı felek şehrinde kimin atı sana güç yetirebilir! Bu yerinde sayan dünyada kimin tahtı sana layık olabilir!)

اسفستی [isfestey]: Sükūn-ı sīneyn-i mühmeleteyn ve feṯḥ-i fā vü tāʾ-i müṣennāt ile. Yoncalık yaʿnī yonca ekilmiş yer.

اسلیمی [islīmī]: Sükūn-ı sīn-i mühmele ve kesr-i lām u mīm ile. Ḫaṭāyī gibi bir naḳışṭır. Sulṭān Selīm Ḫan, Şāh İsmāʿīl ile Çaldıran-nām maḥalde muḥārebe ettikte, Şāh İsmāʿīl maġlūben münhezim oldukta Ümīdī, Şāh'ı tesliyet için bir ḳaṣīde-i ġarrā naẓm eyledi ki maṭlaʿı budur, beyt:

قضا در بارگاه کبریایی
فکنده نقش اسلیمی خطایی

(Kaza, yüce Allah'ın otağında Hatāyī ve İslīmī nakış döşemiş.)

1 رَذَتَ الَ Kurān-ı Kerīm, Nūh 71/26: "ḳbırakma!".

İslīmī, Sulṭān Selīm ve Ḫaṭāyī, Şāh'ın maḫlaṣı olmaya kināyettir.

اشکاری [işkārī]: Sükūn-ı şīn-i muʿceme ve feṯḥ-i kāf ile. Avcı, ṣayyād maʿnāsına. Şems-i Tebrīzī, beyt:

بیا بر بام ای عارف بکن هر نیمشب زاری
کبوترهای دلها را تویی شاهین اشکاری

(Ey arif! Her gece dama çıkıp inle! Gönül güvercinlerini avlayan şahin sensin!)

ایتگینی [ītgīnī]: Sükūn-ı yāʾeyn, tāʾ-i mevḳūf ve kesr-i kāf ile. Be-maʿnī-i ḫudāvendī ve ḫānedārī, yaʿnī ev ṣāḥibi olmak. Keẕā fī-*Mecmaʿi'l-Fürs*.

ایرمانسرای [īrmān-serāy]: Yaʿnī mihmān-serāy. Ve ḫāne-i ʿāriyet. Ḥakīm Ḫāḳānī, beyt:

بنگر چه نا خلف پسری کز وجود تو
دار الخلافهٔ پدرت ایرمانسرای

(Bak ne hayırsız bir oğulsun! Senin varlığın yüzünden babanın sarayı geçici bir hana dönüştü.)

ایزدی [īzedī]: Cenāb-ı Bārī teʿālá celle ẕikruhu için verilen nesne. Şeyḫ Saʿdī, beyt:

به جا آمد آن وعدهٔ ایزدی
بزاد آن پسر خوب و پاک از بدی

(O adak kabul oldu, çirkinlikten son derece güzel ve temiz bir oğul doğdu.)

ایشی [īşī]: Sükūn-ı yā-yı taḥtānī ve kesr-i şīn-i muʿceme ile. Ṣıfat-ı taʿẓīm-i ḫavātīndir بی بی [bī bī] gibi. ʿArabīde ستی [sittī] ve Türkistān'da "bigüm" ve "bike" derler. Ḥakīm Enverī, beyt:

بنده ایشی دعا همی گوید
به نماز شبت همی جوید

(Köle kadın yatsı namazında sürekli senin için dua eder.)

Ḥakīm Sūzenī, ḳıṭʿa:

تا به غم و درد ما ای شه شادی فزای
بر خونی بربط کند ایشئ بیگانه شاه

دخت علی نابی آن که هست عطا از خدای
آن که به روی و به بر هست چو خورشید و ماه

(Ey mutluluk arttıran padişah! Bīgāne Şah'ın ağıtçı kadını bizim gam ve derdimiz için sofrada kopuz çalar! Ali Nābī'nin Allah'tan bir bağış olan kızının yüzü güneş, göğsü de aydır.)

ایلخانی [ilḫānī]: Sükūn-ı yā-yı taḥtānī vü lām, feṭḥ-i ḫā'-i muʿceme ve kesr-i nūn ile. Fermān-dih-i ʿasker ve sipeh-sālār. Ve ṭā'ife-i Moğol mülūkundan birinin maḫṣūṣ ismidir. Ve Cengiz Ḫan ve evlād u evlādına nisbetle İlḫānī derler. Ecdād-ı Cengiz'den birinin adı olmak vardır. Bu naḳl ü rivāyet üzre Tatar ḫanlara da İlḫānī demek ṣaḥīḥ olmak iḳtiżā eder. Zīrā onlar kendilerin Āl-i Cengiz iddiʿā ederler. Ol taḳdīrce İlḫānī laḳabı **(143[a])** ṣaḥīḥ ve dürüst olur.

باب الالف المضمومه
[BĀBU'L-ELİFİ'L-MAŻMŪME]

مع الالف
[maʿa'l-elif]

استا [ustā]: Sükūn-ı sīn-i mühmele ve feṭḥ-i tā'-i müşennāt ile. İki maʿnāyadır.

Evvel, tefsīr-i kitāb-ı Zend'dir ki است [est] dahi derler. Ḥakīm Ḫāḳānī, beyt:

اگر قیصر سگالد راز زردشت
کنم زنده رسوم زند و استا

(Hükümdar Zerdüştlük'ün sırrını bilmek isterse, Zend ve Ustā'yı ona açıklarım.)

Ḥakīm Firdevsī, meşnevī:

اگر نیستی اندر استا و زند
فرستاده را زینهار از گزند
ازین خواب بیدارتان کردمی
همی زنده بردارتان کردمی

(Eğer Ustā ve Zend'de "asla elçiye zarar vermeyin!" buyruğu olmasa sizleri bu uykudan uyandırır, hepinizi asardım!)

Şems-i Faḫrī, beyt:

کند معالئ شه را بیان مطاوئ او
بدان مثال که الفاظ زند را استا

(Padişahın yüzündeki kırışıklar, Ustā'nın Zend'i tefsir etmesi gibi padişahın yüceliğini anlatıyor.)

Şānī, استاد [ustād] lafẓından terḫīm olunmuştur.

استخوان ربا [ustuḫʷān-rubā]: Hümā kuşudur. Dā'imā ġıdāsı üstüḫʷān olduğu meşhūrdur. Şeyḫ Saʿdī *Gülistān*'da demiş, beyt:

همای بر همه مرغان از آن شرف دارد
که استخوان خورد و جانور نیازارد

(Hümanın bütün kuşlardan üstün olma sebebi şudur: Canlıları incitmeyip kemik yemekle yetinir.)

Ve ربا [rubā], żamm-ı rā ile ربودن [rubūden] lafẓından ism-i fāʿil ṣīġasıdır, kapıcı maʿnāsına. استخوان رند [ustuḫˇān-rend] ve استخوان رنگ [ustuḫˇān-reng] dahi derler.

استقیلا [ustḳiylā]: Sükūn-ı sīn, tāʾ-i mevḳūf, kesr-i ḳāf ve yā-yı sākine ile. Tūrānīlerden Efrāsiyāb leşgerinde bir pehlivān-ı nāmdārın ismidir. Keẕā fi'l-*Mecmaʿ*.

اشترپا [uştur-pā]: Türkīde "kekik otu" dedikleri acırak bir ottur. Niʿmetullāh "saʿtere benzer bir ottur" demiş. Ammā eṣaḥḥ saʿterdir.

اشترگیا [uştur-giyā]: Devedikeni ki اشترخار [uştur-ḫār] dahi derler. Deveyi be-ġāyet semirtir. Baʿżı ferhengde selīḫa dedikleri dārūdur.

اشتروا [uşturvā]: Deve yününden işlenmiş cāme, kilim ve ġayruhumā. Mīr Naẓmī, beyt:

برش پیری برآمد شیخ پنداشت
ز اشتروا کلاه و جامه می داشت

(Yanına deve yününden tacı ve hırkası olan yaşlı biri geldi, şeyh sandı.)

اشتوا [uştuvā]: Sükūn-ı şīn-i muʿceme ve żamm-ı tā ile. Engüşt ve engüştvāne.

اگرا [ugrā]: Sükūn-ı kāf-ı Fārsī ve feṭḥ-i rāʾ-i mühmele ile. Erişte şūrbāsı. Pūrbahā-yı Cāmī, beyt:

کنج ملای فراق تو تبرخون خوردم
تا چشیده بهم از بوی وصالت اکرا

(Sana kavuşma ümidinin erişte çorbasından tadıp senin ayrılığınla çekildiğim köşede hünnap yedim.)

البا [ulbā]: Sükūn-ı lām ve feṭḥ-i bāʾ-i muvaḥḥade ile. Ḳalye boku. Ḥakīm Sūzenī, beyt:

رویت چو یکی کاسهٔ اگرا شده ز آژنگ
وز کاج قضا گشته به رنگ تنش البا

(Yüzün sivilceden bir kāse erişte çorbasına dönmüş. Olayların sillesi yüzünden teninin rengi demir cürufuna dönmüş.)

الوا [ulvā]: Sükūn-ı lām ve feṭḥ-i vāv ile. Be-maʿnī-i sitāre, yaʿnī kevākib ve encüm. Mesʾūd-i Saʿd-ı Selmān, der-ṣıfat-ı ʿimāret, beyt:

ز بس بدایع چون بوستان پر از انوار
ز بس جواهر چون آسمان پر از الوا

(O kadar çok güzellik var ki nurlarla dolu bir bahçe olmuş. O kadar çok inci var ki yıldızlarla dolu gökyüzüne benzemiş.)

امی گویا [ummī-gūyā]: Żamm-ı kāf-ı Fārsī vü vāv ile. Ḥażret-i Muḥammed ṣalla'llāhu ve sellem.

اورا [ūrā]: Żamīr-i ġāʾibdir. "Ona" ve "onu" demek olur. Çağatay lisānında "aŋa" derler. "Ona" ʿibāretine lafẓen ve maʿnen muvāfıḳtır, ancak kitābette nūn yazılır. Çağatayda külliyyen bu maḳūle kāf'ın önüne nūn yazmak ḳāʿide-i muḳarrereleridir. "Aŋaru"yu "aŋaru" ve "aŋlamaġ"ı "aŋlamak" imlā ederler. Ol nūn taʿbīrde ẓāhir olmaz, hemān bu diyārda istiʿmāl olunduğu gibidir.

اوریا [ūriyā]: Sükūn-ı vāv, kesr-i rāʾ-i mühmele ve feṭḥ-i yā ile. Ḥażret-i Dāvūd ʿalá-nebiyyinā

ve ʿaleyhi's-selām aṣḥābından bir müteʿayyin kimesne idi ki onun ismidir. Cālūt cenginde şehīd olmuştur. Ḥażret-i Dāvūd ḫātūnunu ḥabāle-i izdivāca getirmişti. Menḳūldür ki ḥażret-i Süleymān ʿalá-nebiyyinā ve ʿaleyhi's-selām ondan vücūda geldi, ammā ṣıḥḥati maʿlūm değildir. el-ʿİlmu ʿindellāh. Tāc-ı Meʾşer, beyt:

بگریم همی در فراقش چنان
که داود بر تربت اوریا

(Senin ayrılığında, Davut'un Ūriyā'nın türbesinde ağladığı gibi sürekli ağlıyorum.)

اوستا [ūstā]: اوستاد [ūstād] lafẓından muḫaffeftir. Ḥażret-i Mevlānā ḳuddise sirruhu, beyt:

بینی اندر دل علوم انبیا
بی کتاب و بی معید و اوستا

(Gönlü kitap, yardımcı ve hoca olmadan nebiler ilmiyle uğraşırken görürsün.)

اونیا [ūniyā]: Sükūn-ı vāv, kesr-i nūn ve feṯḥ-i yā-yı taḥtānī ile. Be-maʿnī-i افشرده [efşurde]. ʿArabīde عصاره [ʿuṣāre] ve عصیر [ʿaṣīr] derler. Üstād Laṭīfī, beyt:

ترا که گرامند اصل و نیا
خوش آید از انگور خوش اونیا

(Senin kıymetli bir soyun var. İyi üzümden iyi şıra çıkar.)

اویا [ūyā]: Vāv-ı maʿrūf ile. Be-vezn-i گویا [ġuyā]. Kāhil, ebleh ve semeh **(143ᵇ)** maʿnāsına. Şeyḫ Saʿdī, beyt:

بکوش شام و سحر در طاعت حق
مشو اویا به خود باشی پشیمان

(Gece gündüz Allah'a ibadet etmeye çalış! Gaflette olma, yoksa pişman olursun!)

ایا [uyā]: Żamm-ı hemze ve feṯḥ-i yā ile istiʿmāl olunur اویا [ūyā] maʿnāsına.

مع البا
[maʿa'l-bā]

اریب [urīb]: Kesr-i rāʾ-i mühmele ve sükūn-ı yā-yı taḥtānī ile. Muḥarref yaʿnī eğri. ریب [rīb] dahi denilir. Türkīde "verep" derler, bundan ġalaṭtır. Ḥażret-i Mevlānā, beyt:

یک قدم چون زد ز بالا تا نشیب
یک قدم چون فیل رفته بر اریب

(Yukarıdan aşağıya bir adım atınca fil gibi tek adımda yamaçtan indi.)

اسرب [usrub]: Sükūn-ı sīn ü żamm-ı rāʾ-i mühmeleteyn ile. Kurşun ki ʿArabīde رصاصه [raṣāṣe] derler. Bir nevʿ maʿdendir. Gümüş ile bir maʿdende ḥāṣıl olur. Vezinde altın ile civadan māʿadā maʿdenlerde ağır olur. Ġāyet nermdir. Cemīʿ-i maʿādinden elyendir. Ve elmās ki cemīʿ-i maʿādinden saḫttır, kurşun ki nerm ve süst olmakla, ṣunparayı kurşuna koyup elması tıraş ederler. Şāʿir demiştir beyt:

آنچه در سختی به حدی بوده است الماس بین
این قدر سستی ز اسرب می تراشد چون پنیر

(Bak, elmas o denli sert olmasına rağmen son derece yumuşak olan kurşun onu peynir gibi tıraş ediyor!)

اسطرلاب [usṭurlāb]: Maʿrūf nesnedir. Maʿnāsı terāzū-yı āfitāb demektir. اسطر [usṭur], żammeteyn ile zebān-ı Yunanīde "terāzū" demektir. Ve لاب [lāb] zebān-ı Rūmīde "āfitāb" demektir. İki lisāndan mürekkeb lüġattir. Mīr Ḫüsrev, meṣnevī:

به یونانی اسطر ترازو بود
که در سکهٔ عدل سازو بود

وگر معنیم باز پرسی ز لاب
بود هم به گفتار روم آفتاب

پس آنکو مراد سطرلاب جست
ترازوی خورشید باشد درست

(Ustur Yunancada "terazi" demektir, adalet dağıtmakta kullanılır. Eğer bana "lāb"ın anlamını sorarsan, o da Yunanca "güneş" demektir. Usturlābın anlamını araştıran kimse için "güneş terazisi" doğru olur.)

Baʿżı rivāyette bir ḥakīmin ismidir ki onu taṣnīf eylemiştir derler. Baʿżı rivāyette lāb, ḥażret-i İdrīs ʿalá-nebiyyinā ve ʿaleyhi's-selām oğlunun adıdır. Ona nisbet edip "Lāb terāzūsu" demek olur. Böyle olduğu ḥālde "lāb" güneş ismi olmasın menʿ etmez. Şeyḫ Niẓāmī, beyt:

نظرش بر فلک تنیده لعاب
از دم عنکبوت اسطرلاب

(Bakışı gökyüzünde ağ örüyor, örümcek kuyruğundan usturlap yapıyor.)

اسلوب [uslūb]: Sükūn-ı sīn ve żamm-ı lām ile. İki maʿnāyadır.

Evvel, bir ḥakīm adıdır.

Ṣānī, eṭʿime cinsinden bir nevʿ ṭaʿām adıdır. Ve ʿArabīde ṭarz, reviş, ḳānūn ve ḳāʿide maʿnāsınadır. Meẕkūr iki maʿnāya tertīb üzre, Ebulmaʿānī, beyt:

شنیدم چنین گفت اسلوب استاد
خورش را نباشد ز اسلوب معتاد

(Üstat Üslūb'un şöyle dediğini işitmiştim: Üsluptan başka yiyecek ölçülü olmaz.)

اشتاب [uştāb]: Sükūn-ı şīn-i muʿceme ve feṯḥ-i tāʾ-i müşennāt ile. Şitāb maʿnāsına ki اشتاو [iştāv] dahi derler. Ḥażret-i Mevlānā, beyt:

چه باید کرد ایشان را که ایشان
چو برق و باد سخت اشتاب رفتند

(Onlara ne yapılabilir ki! Onlar şimşek ve rüzgār gibi hızlı ve çabuk gidiyorlar.)

اندوب [undūb]: Sükūn-ı nūn u vāv ve żamm-ı dāl-ı mühmele ile. Bir nevʿ kabarcıktır, vücūd-ı insānda ẓāhir olur. ʿArabīde قوبا [ḳūbā] derler. Efḍaleddīn-i Kirmanī, beyt:

ترا ره کی بود در پیش محبوب
که داری در همه اندام اندوب

(Bütün vücudunda kabarcıklar varken sevgilinin huzuruna nasıl varacaksın!)

اوب [ūb]: Be-vezn-i خوب [ḫūb]. اوباشتن [evbāşten] ve اوباریدن [evbārīden] lafẓlarından ṣīġa-i emrdir yutmak, belʿ maʿnāsına. Ve dahi zārī etmek maʿnāsına. Miṯāl-i maʿnā-yı evvel, Ḥakīm Esedī, beyt:

نهنگی تو کاندر نکو داشتن
مکان را نداری جز اوباشتن

(Sen etrafı gözlemede bir timsahsın! Bir yerde bulunman, yutmak içindir.)

Miṯāl-i maʿnā-yı ṯānī, Üstād Rūdekī, beyt:

پس باوبارید ایشان را همه
نه شبان را هست زنده نه رمه

(Sonra onların hepsini yuttu. Ne çoban kaldı ne de sürü!)

مع التا
[maʿa'l-tā]

اسپست [uspust]: Sükūn-ı sīneyn ve żamm-ı bā'-i Fārsī ile. Tāze yonca ki سپست [supust] dahi derler.

اسپوست [uspūst]: Sükūn-ı sīneyn ve żamm-ı bā'-i Fārsī vü vāv-ı maʿrūf ile. Āḫir güz ayı maʿnāsına. Şā'ir demiştir, beyt:

شراب کهنه خوش از دست تازه
خصوصا در بهار کهنه اسپوست

(Bir güzelin elinden, bilhassa Kasım'da içilecek yıllanmış şarap iyidir.)

است [ust]: Sükūn-ı sīn-i mühmele ile. Üç maʿnāyadır.

Evvel, nüsḫa-i Mīrzā İbrāhīm'de tefsīr-i Zend ki استا [ustā] ve وستا [vestā] dahi derler. Ḥakīm Firdevsī, beyt:

که دین مسیحی ندارد درست
همی گبرگی ورزد و زند و است

(Hıristiyanlık dini sahih olmadığı için Ateşperestlik, Zend ve Avesta uğruna mücadele ediyor.)

Ḥakīm Firdevsī, beyt:

شهنشاه ایران سر و تن بشست **(144ᵃ)**
به معبد خرامید با زند و است

(İran padişahı her yerini yıkadıktan sonra Zend ve Avesta ile mabede yöneldi.)

Şānī, *Ferheng-i Cihāngīrī*'de be-maʿnī-i افکندن [efkenden] ve انداختن [endāḫten] ki ناُستی [ne-ustī] dahi derler żamm-ı elif ile. Şeref-i Şeferve, beyt:

بر نطع زمین طرح شهی چون تو ناُستی
لعبیست ز تو کش فلک سر زده ننهاد

(Padişahlık yaygısını yeryüzüne yaymaman, küstah feleği şaşırtmak için bir oyunundur.)

Şāliş, *Miʿyār-ı Cemālī*'de Şems-i Faḫrī "sürīn" maʿnāsına yaʿnī "uyluk başı" demiş. Ḳıṭʿa:

چرخ در مهر شیخ ابو اسحق
چون میان را ببست چاپک و جست

از پی افتخار حشمت خویش
شیر را داغ شه نهد بر است

(Felek, Şeyh Ebu İshak'ın sevgisi sebebiyle çabucak hizmete girer. Görkemiyle iftihar edince, bu yara aslanı kıç üstü bırakır.)

اسطقسات [usṭuḳsāt]: Sükūn-ı sīn ü ḳāf u żamm-ı ṭā'-i mühmeleteyn ile. *Şerefnāme*'de ʿanāṣır-ı erbaʿaya derler ki her birine اسطقس [usṭuḳs] denilir, "'unṣur" maʿnāsına. Ve elif'siz سطقسات [suṭuḳsāt] dahi derler.

اگسوت [ugsūt]: Sükūn-ı kāf-ı Fārsī ve żamm-ı sīn-i mühmele ile. Eğilmeç maʿnāsına. **اگشوت** [ugşūt], sükūn-ı kāf ve żamm-ı şīn-i muʿceme ile de ol maʿnāyadır. Ḥakīm Şīrāzī, beyt:

ایرسا از شش درم تا ده درم
چل درم افشرج و اگشوت هم

(Susam kökü altı gümüşten on gümüşe kadar, meyve suyu ve gündüzsefası da kırk gümüş.)

اوت [ūt]: Lafẓ-ı mürekkebdir او [ū] ile tā'-i ḫiṭābdan ki "o senindir" ve "o sensin" demek olur. Ebulmaʿānī, beyt:

گفت جانان که سگ کوی من آمد به درم
شاد باش ای دل نالان که سخن اوت بود

(Ey inleyen gönül! Sevgili, "Köyümün köpeği kapıma geldi" dedi. Mutlu ol, çünkü o bahsettiği sensin!)

مع الجيم
[maʿa'l-cīm]

اج [uc]: Be-maʿnī-i girev yaʿnī rehin ki bir nesneye ḳavl ü şarṭ edip baḥiṣle bir nesne rehin ederler. Türkīde imāle ile istiʿmāl olunur.

اجماج [ucmāc]: Sükūn-ı cīm ile. *Ferheng-i Cihāngīrī*'de be-maʿnī-i behişt ki Türkīde "uçmak" derler. Ġālibā اجماج [ucmāc] lafẓından ġalaṭtır.

ارگنج [urgenc]: Sükūn-ı rā'-i mühmele vü nūn ve feṯḥ-i kāf ile. Ḫorāsān ser-ḥaddinde bir şehir adıdır. Yūsuf-ı Faḍlūnī, beyt:

به روم و مصر و به ارگنج اضطراب افتد
همه به حد عراق و به سرحد گرگان

(Anadolu, Mısır ve Ürgenç'e, Irak ve Cürcan'ın tamamına sıkıntı düştü.)

اسفنج [usfunc]: Sükūn-ı sīn-i mühmele vü nūn ve żamm-ı fā ile. Sünger ki سفنج [sufunc] dahi denilir. ʿArabī ile müşterekdir. Ebulmaʿānī, beyt:

پارهٔ لخت جگر با سیل اشکم رفته است
در لب دریا فتاده جابجا اسفنج نیست

(Deniz kıyısında yer yer görünenler sünger değildir. Onlar, gözyaşı selimle sürüklenen ciğerim parçalarıdır.)

انترج [unturc]: Sükūn-ı nūn u rā'-i mühmele ve żamm-ı tā'-i müşennāt ile. Utruc maʿnāsına ki turunc envāʿından bir nevʿdir.

اندوج [undūc]: Sükūn-ı nūn ve żamm-ı dāl-ı mühmele vü vāv-ı mechūl ile. Bir nevʿ kabarcıktır, vücūd-ı insānda ẓāhir olur. Cildi siyāh ve dürüşt eder. İki nevʿdir: Biri

مع الثا
[maʿa'ṯ-ṯā]

ام الخبائث [ummu'l-ḫabā'iṯ]: Yaʿnī şarāb. Keẕā fī-*Şerefnāme*. Ḫᵛāce Ḥāfıẓ, beyt:

آن تلخ وَش که صوفی ام الخبائثش خواند
احلی لنا و اشهی من قبلة العذارا

(Ham sofunun "kötülüklerin anası" diye adlandırdığı acımsı şey yani şarap, bizim için al yanaklı kızların öpmesinden daha tatlıdır.)

عذارا [ʿiẕārā], cemʿ-i عذار [ʿiẕār]dır, yanak maʿnāsına.

siyāhtır, māddesi sevdādır. Biri de beyāżdır, māddesi balġamdır. ʿArabīde قوبا [ḳūbā] derler.

انفوج [unfūc]: Sükūn-ı nūn ve żamm-ı fā ile. Porsuk dedikleri cānverdir. Meşhūru budur ki döğdükçe semirir. Ebulmaʿānī, beyt:

چنان خوردست چوب اندر سر کوی
شده فربه رقیب سگ چو انفوج

(Köpek rakip, senin köyünün girişinde o kadar çok sopa yedi ki sonunda porsuk gibi şişti.)

اورگاگنج [ūrgāgenc]: Sükūn-ı vāv u rāʾ-i mühmele vü nūn ve feṯḥ-i kāfeyn ile. Ḫʷārezm memleketinin ismidir. Baʿżı nüsḫada nefs-i şehrin ismidir.

اولنج [ūlinc]: Sükūn-ı vāv u nūn ve kesr-i lām ile. Üzerinde üzümü olup vaḳti geçmiş üzüm çubuğu. ʿArabīde عمشوش [ʿumşūş] derler. Keẕā fī-*Mecmaʿi'l-Fürs*.

اولج [ūlic]: Sükūn-ı vāv ve kesr-i lām ile. اولنج [ūlinc]-i merḳūm maʿnāsınadır.

اوماج [ūmāc]: Sükūn-ı vāv ve feṯḥ-i mīm ile. Āmāc yaʿnī nişāne-i tīr. ʿArabīde هدف [hedef] derler.

اونج [uvenc]: Feṯḥ-i vāv ve sükūn-ı nūn ile. Be-maʿnī-i ülfet ve müvāneset. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*.

مع الخا
[maʿaʾl-ḫā]

اخ [oḫ]: Bir kelimedir ki nihāyet-i ḥażż maḥallinde ṣādır olur. Ebulmaʿānī, beyt:

صدای رفتن اغیار چون شده شایع
ز حظ مردم عالم به اوج رسید اخ اخ

(Rakibin gitme sesi duyulunca insanların "oh oh!" sesleri göğün en tepesine vardı.)

اخنوخ [uḫnūḫ]: **(144b)** Sükūn-ı ḫāʾ-i muʿceme, żamm-ı nūn ve vāv-ı mechūl ile. Nām-ı İdrīs nebī ʿalá-nebiyyinā ve ʿaleyhi's-selām. Ḥakīm Esedī, beyt:

کجا نامش اخنوخ خوانی همی
دگر نامش ادریس دانی همی

(Onu Uhnuh diye çağırıyorsun, diğer adı İdrīs'tir bilesin!)

استاخ [ustāḫ]: Sükūn-ı sīn-i mühmele ve feṯḥ-i tāʾ-i müşennāt ile. Be-maʿnī-i küstāḫ. Üstād Laṭīfī, beyt:

رفتم استاخ بر درش نا گاه
کرد بر من چو سگ هجوم رقیب

(Küstahlık yapıp sevgilinin kapısına gittim. Ansızın rakip, köpek gibi üstüme atladı.)

Ḥakīm Sūzenī, beyt:

بدین زبان مکش استاخئ مرا و بدان
مرا سخای تو کردست پیش ازین استاخ

(Bu şekilde benim küstahlığıma dil uzatma! Beni bundan önce senin cömertliğinin küstah ettiğini bil!)

Seyf-i İsferengī, beyt:

تیر از گشاد چشم تو استاخ می رود
شاید که در حریم دل خصم محرمست

(Ok senin gözünün önünden küstahça gidiyor. Düşmanın kalbinin ortasına pek mahrem olsa gerek!)

اسکوخ [uskūḫ]: Sükūn-ı sīn-i mühmele ve żamm-ı kāf-ı Fārsī ile. خریدن [ḫarīden], satın almak. Ve dahi cüdā düşmek maʿnāsınadır. Keẕā fi'ṣ-*Ṣıḥāḥ*.

اوستاخ [ūstāḫ]: Sükūn-ı vāv u sīn-i mühmele ile. Be-maʿnī-i استاخ [ustāḫ]-ı merḳūm. Ḥażret-i Mevlānā ḳuddise sirruhu, beyt:

روی صحرا هست هموار و فراخ
هر قدم دامیست کم ران اوستاخ

(Ova düzgün ve geniş olsa bile her adımda bir tuzak var, küstahça ilerlememek lazım!)

مع الدال المهمله
[maʿa'd-dāli'l-muhmele]

اجند [ucend]: Feṭḥ-i cīm ve sükūn-ı nūn ile. Be-vezn-i خجند [ḫocend]. Be-maʿnī-i muṭīʿ ve münḳād. Mīr Naẓmī, beyt:

بود اینجا عابد عالم پسند
امر حق را با دل و جان بود اجند

(Burada, Allah'ın emrine can u gönülden bağlanmış, dünyaca bilinen bir dindar var.)

ارد [urd]: Sükūn-ı rā'-i mühmele ile. Be-maʿnī-i şibh ve mānend. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*.

ارمزد [urmuzd]: Sükūn-ı rā'-i mühmele vü zā'-i muʿceme ve żamm-ı mīm ile. Dört maʿnāya gelir.

Evvel, bir ferişte nāmıdır ki meṣāliḥ-i rūz-ı Ūrmuzd bi'l-cümle ona müteʿallıḳtır.

Ṣānī, her māh-ı Şemsī'nin evvel günü ismidir. Ḥakīm Firdevsī, beyt:

یکی کودک آمدش ارمزد روز
به نیک اختر و فال گیتی فروز

(Urmuzd günü, önü açık ve ileri görüşlü bir çocuk onun yanına geldi.)

Mes'ūd-i Sa'd-ı Selmān, beyt:

امروز ارمزست ایا یار غمگسار
برخیز و نازکم کن و آن جام مَی بیار

(Ey dert ortağımız olan sevgili! Bugün günlerden Urmuz! Kalk, bize iyi davran ve o şarap kadehini getir!)

Ṣāliṣ, nām-ı sitāre-i Bercīs ki ʿArabīde مشتری [muşterī] derler. Ḥakīm Senāyī, beyt:

قوس و حوتست و طائر و ارمزد
جدی و دلو از زحل بجوید مزد

(Yay ve Balık, Tāir ve Müşterī'dir. Oğlak ve Kova Zuhal'den ücret/karşılık peşindedir.)

Üstād Laṭīfī, beyt:

هر آن که زاد دزدی دزد باشد
اگرچه دایه اش ارمزد باشد

(Dadısı Müşterī bile olsa, hırsız doğan hırsız olur.)

Rābiʿ, nām-ı püserzāde-i İsfendiyār'dır. ارمزد [ermuzd] ve اورمزد [ūrmuzd] dahi derler.

استاد [ustād]: Maʿrūf. Muʿallim ve fennînde māhir kimesneye derler. Ḥakīm Enverī, beyt:

تمتعی که من از خلق در جهان دارم
همان جفای پدر بود و سلۀ استاد

(Benim halk tarafından el üstünde tutuluyor olmam, babamın acımasızlığı ve hocamın tokadı sayesindedir.)

Kesr-i elif'le (اِستاد istād) ʿArabīdir. Seyyid ve mevlá yaʿnī ṣāḥib-i ʿabd u memālīk ü cevārī demektir. ʿAcem bu maḳūleleri taṣarruf edip kendi lisānlarında istiʿmāl ederler. Baʿżı kelimeyi efʿāle naḳl edip maṣdarı isme, kesr-i elif'i żammeye ve fetḥaya ve fetḥayı kesreye ʿalá-hāẕe'l-ḳıyās tebdīl ederler. İstiʿmāli delālet eder.

استخوان بند [ustuḫᵛān-bend]: ʿUżv-ı işkesteyi bağladıkları bend ki ʿArabīde جبیره [cebīre] derler. Ve "bağlayıcı" maʿnāsına da gelir. Ebulmaʿānī, beyt:

سنگ جورت کرده است دل را شکست
تار زلفت استخوان بندم بکن

(Senin kötülük taşın gönlümü kırdı. Kırılmış kemiklerimi saçının teliyle sar!)

استخوان رند [ustuḫᵛān-rend]: Feṯḥ-i rāʾ-i mühmele ve sükūn-ı nūn ile. Hümā kuşu maʿnāsınadır. Baʿżı ferhengde "kartal" dedikleri siyāh kuştur. Şeyḫ ʿAṭṭār, beyt:

فغان از حرص مشتی استخوان رند
همه سگ سیرتان و موش پیوند

(Bir avuç kemik yalayıcının hırsından illallah! Hepsi köpek tabiatlı ve fare asıllı.)

اشنود [uşnūd]: Sükūn-ı şīn-i muʿceme ve żamm-ı nūn u vāv-ı maʿrūf ile. Be-maʿnī-i بشنید [bi-şenīd], yaʿnī "işit" demektir, emirdir. Faḫreddīn-i ʿIrāḳī, ḳıṭʿa:

پروانه چو ذوق سوختن یافت
نبود به شعاع شمع خشنود
این حال اگر عجب نماید
بشنو ز من ار توانی اشنود

(Yanma zevkini tadan pervane, mum ışığından hoşnut kalmaz. Bu durum garip görünüyor olabilir, gücün yettiğince beni dinle anlatayım!)

امید [umīd]: ʿArabīdeki توقع [tevaḳḳuʿ] maʿnāsınadır. Gāhī mīm'i müşedded ederler. Mevlānā Cāmī, beyt:

الهی غنجۀ امید بگشای
گلی از روضۀ جاوید بنمای

(Ya Rabbi! Sonsuzluk bahçesinden bir gül gösterip umut goncamın açılmasını sağla!)

اورمزد [ūrmuzd]: ارمزد [urmuzd]-i merḳūm gibi dört maʿnāya gelir.

Evvel, bir ferişte ismidir ki rūz-ı Ūrmuzd'da vāḳiʿ olan **(145ᵃ)** tedbīr-i umūr u meṣāliḥ ona müteʿallıḳtır.

Ṣānī, her māh-ı Şemsī'nin ibtidā gün adıdır. Bu günde sefer etmek, câme-i cedīd biçip giymek, elçi ve mektūb göndermek münāsibdir. Ḥakīm Firdevsī, beyt:

شب اورمزد آمد و ماه دی
ز گفتن برآسای و برداد می

(Dey ayının ilk gecesindeyiz. Konuşmayı kes de şarap ver!)

Muḫtārī, beyt:

دو حاجبند جهان را به سوی صدر جهان
از اورمزد دی و غرهٔ مه رمضان

(Dünyanın baş köşesinde oturan iki bekçi var: Birisi Dey ayının ilk günü diğeri de Ramazan ayının ilk günü.)

Ṣāliş, sitāre-i Müşterī ki برجیس [bercīs] dahi derler.

Rābiʿ, püser-i İsfendiyār nāmıdır. Bu iki maʿnāya, Ḥakīm Firdevsī, beyt:

سروگاه دیهیم شاه اورمزد
درخشان بدی چون به ماه اورمزد

(Ūrmuzd Şah'ın başındaki taç, ay ile müşteri yıldızı gibi parlıyordu.)

اورند [ūrend]: Sükūn-ı vāv u nūn ve feṯḥ-i rāʾ-i mühmele ile. Be-maʿnī-i zīb ü zībāyī ve ferr ü behāyī. Keẕā fi'ṣ-*Ṣıḥāḥ*.

اوژنید [ūjenīd]: Sükūn-ı vāv, feṯḥ-i zāʾ-i Fārsī ve kesr-i nūn ile. *Mecmaʿu'l-Fürs*'te be-maʿnī-i افکنده [efkende] ve افکنید [efkenīd] ki اوکند [evkend] ve اوکنید [ūkenīd] dahi derler.

اوکنید [ūkenīd]: Sükūn-ı vāv, feṯḥ-i kāf ve kesr-i nūn ile. Be-maʿnī-i افکند [efkend]. Ḥażret-i Mevlānā ḳuddise sirruhu, beyt:

حاجت آوردش به غفلت سوی من
اوکنیدش موکشان در کوی من

(İhtiyacı, onu gafletten alıkoyup bana getirdi. Bana gelince boş işlerle uğraşmayı bıraktı.)

اولاد [ūlād]: Sükūn-ı vāv ile. Be-vezn-i فولاد [fūlād]. Māzenderān dīvlerinden bir dīv adıdır. Ḥakīm Firdevsī, beyt:

گرفتت کمرگاه دیو سپید
چو ارژنگ و غندی و اولاد و بید

(Erjeng, Gandī, Ūlād ve Bīd gibi olan beyaz devi belinden tutup kavradın!)

مع الراء المهمله
[maʿa'r-rā'i'l-muhmele]

استخوان خوار [ustuḫᵛān-ḫᵛār]: Lori kuşu ki dā'imā üstüḫᵛān buldukta boğazına ölçüp baʿdehu yutar. Boğazından iri olursa yutmayıp atar. Nitekim şāʿir demiştir, meṣnevī:

استخوان خوار را ندیدی استخوان
فکر هضمش دارد اول بعد ازان

می خورد آسان رود تا از گلو
گر شود دشوار اندازد فرو

(Lori kuşunu görmedin mi? Lori kuşu kemiği yemeden önce "acaba bunu hazmedebilir miyim?" diye düşünür. Eğer boğazından geçiyorsa oracıkta mideye indirir, boğazını zorluyorsa da derhal dışarı atar.)

استوار [ustuvār]: Sükūn-ı sīn-i mühmele, żamm-ı tā'-i müṣennāt ve feṯḥ-i vāv ile. Beş maʿnāya gelir.

Evvel, muḥkem ve metīn maʿnāsına. Mes'ūd-i Sa'd-ı Selmān, beyt:

پایدار و استوارست از تو دین و مملکت
پایدار و پایدار و استوار و استوار

(Ülke ve din senin sayende sağlam ve dayanıklı. Bu sonsuza dek böyle olacak, hep sağlam kalacak!)

Ṣānī, muʿtemed ve emīn maʿnāsına. Ḥakīm Senāyī, ḳıṭʿa:

حق همی گوید که ده تا ده مکافاتت دهم
آن به حق ندهی و پس آسان بپاشی در شیار

این نه شرط مؤمنی باشد که در ایمان تو
حق همی خائن نماید خار و سرگین استوار

(Allah hep "sen bir ver ben sana on vereyim" diyor, sense vermediğin gibi kolayca yere saçıyorsun. Senin imanında Allah'ın sözüne güvenmeyip de çerçöpe güvenmek varsa böyle iman olmaz!)

Ṣāliṣ, be-maʿnī-i bāver, inanmak maʿnāsına. باور داشتن [bāver dāşten] demek olur. Şeyḫ Saʿdī, ḳıṭʿa:

ای که می گویی خرد بِه یا روان
من بگویم گر تو داری استوار

آدمی را عقل باید در بدن
ورنه جان در کالبد دارد حمار

(Ey akıl mı yoksa can mı daha iyidir diyen kimse! Eğer bana güvenirsen söyleyeyim: İnsanın bedeninde akıl olması gerekir, yoksa eşeğin de canı var!)

Rabiʿ, تمام شدن [tamām şuden].

Ḫāmis, برابر آمدن [ber-ā-ber āmeden] yaʿnī berāber olmak. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*.

استور [ustūr]: Sükūn-ı sīn-i mühmele ve żamm-ı tā'-i müṣennāt u vāv-ı maʿrūf ile. Düvāb ve mevāşī ki ستور [sutūr] dahi derler. Çār-pā ḥayvānāttır

اسغر [usġur]: Sükūn-ı sīn-i mühmele ve żamm-ı ġayn-ı muʿceme ile. *Ferheng-i Cihāngīrī*'de bir cānverdir, alaca dikenleri olur. Her ne kadar döğseler ferbih olur. Ve dahi kirpidir ki okları uzun, beyāżlı ve siyāhlı olur. Baʿzısının bir endāze kadar okları vardır. Silkenip attıkta gevşek yayın oku kadar yere varır. Ona اشغر [uşġur], سغر [suġur], سغرنه [suġurne], سگر [sugur], سگرنه [sugurne], سنجول [suncūl] ve اسقور [usḳūr] dahi derler. Ḥażret-i Mevlānā ḳuddise sirruhu, beyt:

هست حیوانی که نامش اسغرست
او به زخم چوب زفت و لمترست

(Odunla dövdükçe şişen, kirpi adında bir hayvan vardır.)

اسقور [usḳūr]: Sükūn-ı sīn-i mühmele ve żamm-ı ḳāf ile. Mā'-i müstaʿmel ki ġusl ve vużūda elden, yüzden ve sā'ir ʿużuvdan dökülür. Ve dahi be-maʿnī-i اسغر [usġur]-ı merḳūm.

اسکدار [uskudār]: Sükūn-ı sīn-i mühmele ve żamm-ı kāf ile. Şol ulaka derler ki diyār-ı 'Acem'de zamān-ı sābıḳta birbirine ḳarīb menziller vażʿ olunmuştur ve her menzilde birer ikişer at ile adam ḥāżır, atı eyerlenmiş durur. **(145b)** Bir vilāyete ḥükm-i şāhī gönderildikte ulağın birine verirler, ol dahi dolu dizgin gidip menzile ḳarīb oldukta, bir adam dahi at üzerinde muntaẓır durur, gelen adamın elinden ḥükmü alıp, seğirtip, birine dahi verir. Bu üslūb üzre mekān-ı baʿīde zamān-ı ḳalīlde ḥükm-i şāhīyi vāṣıl ederler. Bu maʿnāya telmīḥ edip 'Unṣurī demiştir, beyt:

تو گویی کز اخبار ایشان همی
فرستد بدو آفتاب اسکدار

(Görsen, güneş ulaklık yapıp ona onlardan haber ulaştırmış derdin.)

Keẕā fī-*Mecmaʿi'l-Fürs*. Ve *Ferheng-i Cihāngīrī*'de bu nevʿ ḳāṣıda çeper, ilçi ve bām dahi derler. Zebān-ı Hindīde دانگجوکی [dāngcūkī] derler. Üstād Menūçehrī, naẓm:

این چشن فرخ شده را چون طلا یگان
از پیش خویشتن بفرستاد کردگار

گفتا برو به نزد زمستان به تاختن
صحرا همی نورد و بیابان همی گذار

چون اندرو رسی به شب تیره و سیاه
زین آتش بلند برافروز زروار

وزعزم جنبش و نیت من که کرده ام
نزد شهنشه ملکان بر به اسکدار

از من خدایگان همه شرق و غرب را
در ساعت این خبر بگذار ای خبرگذار

(Allah, altın değerindeki bu kutlu bayramı kendi katından gönderdi. Dedi ki: "Kış otağına saldırmak için yola çık! Çölleri ve ovaları aş, oraya ulaşınca da karanlık ve sisli gecede şu altın rengindeki büyük ateşi yak! Benim bu niyetimi ulak vasıtasıyla o ülkenin padişahına ilet! Ey haberci! Dünyanın efendisi benim, bu haberimi derhal ulaştır!".)

Şems-i Faḫrī, *Miʿyār-ı Cemālī*'de, neşr: اسکدار قاصدیست که به تعجیل به جای رود و در هرمنزلی از برای او اسبی بسته باشد. و او را ترکمانان بام گویند.[1] Beyt:

از برای اشتهار صیت او
خسرو اجرام باشد اسکدار

(Güneş onun şöhretini yaymak için ulak oldu.)

خسروِ اجرام [ḫusrev-i ecrām] yaʿnī āfitāb. Ve *Kitābu's-Sāmī fi'l-Esāmī*'de اسکدار خریطة الفتح یضع فیها الکتب. Yaʿnī üsküdār, ḳāṣıdın götürdüğü mektūbları koyduğu kīsedir.

اسگذار [usguẕār]: Sükūn-ı sīn-i mühmele, żamm-ı kāf ve feṯḥ-i ẕāl-ı muʿceme ile. Mektūb, ḥükm-i şāhī, ḳāṣıd ve ulak maʿnāsına. Ulak, at ile seğirtip giden ve ḳāṣıd, yayak gidene derler. Ve baʿżı ferhenglerde üsgüẕār; su geçidi, leb-i deryāda olan iskele ve büyük sular kenārında olan maḥal. Şehr-i İstanbul muḳābilinde olan şehre denildiği bu maʿnāyadır.

1 Üsküdār hızla bir yere giden, her gittiği yerde kendisi için bir at hazır edilen habercidir. Türkmenler ona "bām" derler.

اشتر [uştur]: Sükūn-ı şīn-i muʿceme ve żamm-ı tāʾ-i müşennāt ile. Devenin maḫṣūṣ ismidir. شتر [şutur] dahi derler. ʿArabīde adı çoktur. Ez-cümle بعير [baʿīr], ناقه [nāḳa], جمل [cemel] ve مطيه [maṭiyye] dahi derler. Şeyḫ Saʿdī, beyt:

نه به اشتری سوارم نه چو استر زیر بارم
نه خداوند رعیت نه غلام شهریارم

(Ne deveye biniyorum ne de katır gibi yük taşıyorum! Ne halkı yönetmek gibi bir derdim var ne de padişaha köleyim!)

اشترخار [uştur-ḫār]: Bir dikendir ki deve onu be-ġāyet sever. Deveyi semirtir. Türkīde "devedikeni" derler. شترخار [şutur-ḫār], خاراشتر [ḫār-uştur] ve خار شتر [ḫār-şutur] dahi derler.

اشغار [uşġār] ve **اشغر** [uşġar]: Kilāhumā bi-sükūni'ş-şīn ve żammi ġayni'l-muʿcemeteyn. Porsuk dedikleri cānverdir. Ekşer toprak içinde taʿayyuş eder. Beyt:

ز بیم صید قهرش خصم بد دل
شود در زیر خاکش را چو اشغار

(Kötü kalpli düşman, senin kahrına av olmak korkusuyla porsuk gibi yerin altında saklanır.)

اصطور [uṣṭūr] ve **اصطر** [uṣṭur]: Kilāhumā bi-sükūni'ṣ-ṣād ve żammi ṭā'i'l-mühmeleteyn. İki maʿnāyadır.

Evvel, terāzū.

Ṣānī, be-maʿnī-i ārūġ.

اوار [uvār]: Feṭḥ-i vāv ile. İki maʿnāyadır.

Evvel, be-maʿnī-i kirā.

Ṣānī, *Mecmaʿu'l-Fürs*'te defter-i ḥisāb ki آمار [āmār], آماره [āmāre], آوار [āvār] ve آواره [āvāre] dahi derler. Ebulmaʿānī, beyt:

کشتهٔ عشق توام اینست فخر عاشقان
در اوارم می کند عنوان دفتر کاتبان

(Senin aşkının ölüsüyüm, āşıkların övüncü budur. Kātipler hesap defterine beni de kaydetsinler!)

اوبار [ūbār]: Sükūn-ı vāv ve feṭḥ-i bāʾ-i muvaḥḥade ile. Nāle ve zārī etmek maʿnāsına. اوباشتن [ūbāşten] ve اوباریدن [ūbārīden] lafẓlarından ṣīġa-i emr olur. Ve gāhī ism-i fāʿil ve ism-i mefʿūl olur, ṣāḥib-vaḳʿa ve mācerā çekmiş maʿnāsına. Ebulmaʿānī, beyt:

رفت عمرم یک نفس راحت به من را رو نداد
با غم عشق ترا اوبار کردم روز و شب

(Ömrüm geçti, bir nefes olsun rahat görmedim. Senin aşkının gamıyla gece gündüz neler çektim neler!)

اوذر [ūẕer]: Sükūn-ı vāv ve feṭḥ-i ẕāl-ı muʿceme ile. Bir ṭaraf ve bir cānib **(146ª)** maʿnāsına. Ebulmaʿānī, beyt:

در سر کویت فغان را پیشه کردم صبح و شام
گشته اوذر عاقبت از درد هجرانت مدام

(Gece gündüz senin köyünün başında inlemeyi kendime ādet edindim. Hasılı, senden ayrı kalmak derdi yüzünden hep bir tarafta kaldım.)

اور [ūr]: Be-vezn-i شور [şūr]. İki maʿnāyadır. Evvel, be-maʿnī-i müşt yaʿnī yumruk ki bir kimesnenin başına ve dişine vuralar. Ona اور زد [ūr zed] dahi derler. Keẕā fī-*Mecmaʿi'l-Fürs*.

Ṣānī, *Ferheng-i Cihāngīrī*'de içi āsān çıkmayan ceviz, bādām ve emşāli nesneler ki بیوز [bīvez] dahi derler.

اهنوبر [uhnūber]: Sükūn-ı hā, żamm-ı nūn ve feṭḥ-i bāʾ-i muvaḥḥade ile. Üzüm çubuğu maʿnāsınadır.

مع السين المهمله
[maʿa's-sīni'l-muhmele]

ارس [urs]: Sükūn-ı rā'-i mühmele ile. Bevezn-i فرس [furs]. Bir ağaçtır. ʿArabīde ابهل [ebhel] derler. Üstād Laṭīfī, beyt:

تویی شهسوار جوانان فرس
خد و قد تو ماه رسته بر ارس

(Fars gençleri arasında en usta binici sensin! Senin boyun ve yüzün ardıç ağacının tepesinde bitmiş aydır.)

Üstād Menūçehrī, beyt:

نریزد از درخت ارس کافور
نخیزد از میان لاد لادن

(Ardıç ağacından kāfur dökülmez. Duvarın ortasından ladin ağacı çıkmaz.)

İbn Yemīn, beyt:

از برای قوت دل گر بخوری مَی بایدم
صندل و مندل نیابم غیر چوب ارس و تاغ

(Gönlün gıdalanması için şarap içiyorsun, bana da gerek! Bense ardıç ve dağdağandan başka bir şey bulamıyorum.)

اس [us]: Sükūn-ı sīn-i mühmele ile. Sille maʿnāsınadır, yaʿnī ṭabānca. Mīr Naẓmī, beyt:

گزینه بود گویا بر سر هم
هراس که می زند بر روی دل غم

(Gam, gönlümün yüzüne her tokat attığında, başıma çekiç yemiş gibi oluyorum.)

اسپس [uspus]: Sükūn-ı sīn-i mühmele ve żamm-ı bā'-i Fārsī ile. Kehle ki Türkīde "bit", ʿArabīde قمله [ḳamle] derler feṭḥ-i ḳāf ile.

مع الزاء المعجمه
[maʿa'z-zāʾi'l-muʿceme]

اشترباز [uşturbāz]: Deve yününden dokunmuş cāme ve ġayruhu.

اشترغاز [uşturġāz]: Feṭḥ-i ġayn-ı muʿceme ile. Engidān ağacının köküdür ve ṣamġı da olur. ʿArabīde زنجبیل العجم [zencebīlu'l-ʿacem] ve شوکة الجمال [şevketu'l-cimāl] dahi derler. Vilāyet-i Merv beyābānında ekşer olur. Aʿlāsı Rūmī'dir. Ẓahīr-i Fāryābī, beyt:

ز حاسدان شتردل مدار مردئ چشم
که نیشکر به نروید ز بیخ اشترغاز

(Kindar düşmanlardan mertlik bekleme! Çünkü devedikeninden şeker kamışı bitmez.)

Ve kökünü kaynatıp kāġıd ve beze āhār ederler. Ḥakīm Senāyī, beyt:

بس که دادند مر ترا این قوم
بدل گاو روغن اشترغاز

(Öyle ki bu kavim sana sığır yağı karşılığında devedikeniyle yapılmış ahar verdiler.)

اورمز [ūrmuz]: اورمزد [ūrmuzd]-i merḳūmun dört maʿnāsıyla da müterādiftir. Be-maʿnī-i sitāre-i Bercīs. Ḥakīm Firdevsī, beyt:

کمین بندهٔ تو بود اورمز
که تو چون شبانی و مردم چو بز

(Senin en değersiz kölen Müşteri'dir. Sen çoban gibisin, halk da sürü gibidir.)

اوز [ūz]: Zebān-ı Ḫʷārezm'de iş düzücü ve muṣliḥ maʿnāsına. Türkīde dahi "eli uz" derler. Ve falān, falān ile uzlaştı yaʿnī muṣālaḥa eyledi.

اسطوخودس [usṭūḫūdis]: Bir ottur. Çiçeğini baʿżı edviyeye cüzʾ ederler. Dimāġa ḫayli nefʿi vardır. Ve gāhī şeker ile ḫamīr ederler. Türkīde "karabaş" ve baʿżı yerde "karabörklü" derler. ʿİlel-i dimāġiyyeye daḫli ʿaẓīm ve nefʿi ʿamīmdir. Eṭibbā katında memdūḥ ve maḳbūl devā olmakla mümiddü'l-ervāḥ, mümsikü'l-ervāḥ ve mūḳifu'l-ervāḥ diye tesmiye olunmuştur.

اقليدس [oḳlīdis]: Sükūn-ı ḳāf u yā-yı taḥtānī ve kesr-i lām u dāl ile. Ve kesr-i hemze ve żamm-ı dāl ile (اقليدس iḳlīdus) da cāʾizdir. ʿUlūm-ı riyāżiyyeden bir kitāb ismidir. Ve ʿilm-i hendeseye de dedikleri mervīdir. Ve ṣāḥib-kitāb yaʿnī ʿilm-i ḥikmette Oḳlīdisnām kitābın müʾellifi ismi olmak dahi mervīdir. ʿUlūm-ı riyāżiyyeden bir ʿilmin nāmı olduğu Ḥāfıẓ'ın bu beytinden fehm olunur. Ḫᵛāce Ḥāfıẓ, beyt:

در اقليدس و طب و نحو و نجوم
چنان شد كه داستان در علوم

(Matematik, tıp, dilbilgisi ve astronomide, hasılı bütün ilimlerde efsane oldu.)

Ve müʾellif-i kitāb nāmı olduğunda, Mevlānā Cāmī, beyt:

ز تشكيک مجسطی سخت آسان
ز تحرير وی اقليدس هراسان

(Mecestīʾyi şüpheye düşürmede hiç zorlanmaz. Oklidis onu yazmaktan korkar.)

Ḥāşiye-i Tecrīd'de اقليدس بضم الهمزه مصنف هذا الكتاب و بالكسر اسم الكتاب[1] terḳīm olunduğu resīde-i naẓardır.

1 Oklīdis, hemzenin zammıyla kitabın müellifidir ve hemzenin kesresiyle İklīdis, kitabın ismidir.

اندلس [undulus]: Sükūn-ı nūn ve żamm-ı dāl u lām ile. Maġrib-zemīnde bir şehr-i ʿaẓīmdir. Bu lüġat *Mecmaʿu'l-Fürs* ṣāḥibi Sürūrī-i Kāşīʾye tebʿan taḥrīr olundu. Ḳıdvetü'l-kāmilīn, esvedü'l-vāṣılīn ve ʿumdetü'l-ʿārifīn Şeyḫ Muḥyiddīn-i ʿArabī ḳuddise sirruhu'l-ʿazīz ḥażretlerinin mevlid **(146ᵇ)** ü menşāsı ol şehirdir. Mürūr-ı eyyāmla ḫāliyen Fereng taṣarrufundadır. Vilāyetine "İspanya" demek ile meşhūrdur.

اوس [ūs]: Sükūn-ı vāv ile. Be-vezn-i طوس [ṭūs]. Be-maʿnī-i ربودن [rubūden]. Ṣīġa-i emrdir.

اولوس [ūlūs]: Sükūn-ı vāveyn ve żamm-ı lām ile. Ḫalḳ maʿnāsına. Çağatay lisānıdır.

اويس [uveys]: Fetḥ-i vāv ve sükūn-ı yā-yı taḥtānī ile. Kibār-ı evliyādan Üveys-i Ḳaranī ḳuddise sirruhu'l-ʿazīz ḥażretlerinin ism-i şerīfidir. Ve dahi Selmān-ı Sāvecīʾnin memdūḥu olan Sulṭān Üveys nāmıdır. *Şerefnāme*'de gürg yaʿnī kurdun adıdır.

مع الشين المعجمه
[maʿa'ş-şīni'l-muʿceme]

اباش [ubāş]: Feṯḥ-i bā'-i muvaḥḥade ile. Ecnās kimesnelerin mecmaʿı yaʿnī her cinsten bir yere cemʿ olan adamlara derler. Şeyḫ Saʿdī, ḳıṭʿa:

اگر تو بر دل مسکین من نبخشایی
چه لازمست که جور و جفا کنی چندین

به صدر صاحب دیوان ایلخان نالم
که در اباشهٔ او جور نیست بر مسکین

(Eğer ben zavallıya merhamet etmeyeceksen bu kadar kötülük ve eziyet etmek niye! İlhanlı divanının ulu kişisine yalvarıyorum, çünkü onun ait olduğu topluluk ben zavallıya hiç kötülük yapmadı.)

اسروش [usrūş]: Sükūn-ı sīn ü żamm-ı rā'-i mühmeleteyn ile. *Ferheng-i Cihāngīrī*'de sürūş yaʿnī ferişte masṭūrdur.

استرش [usturiş]: Sükūn-ı sīn-i mühmele, żamm-ı tā'-i müşennāt ve kesr-i rā'-i mühmele ile. *Ferheng-i Cihāngīrī*'de çift sürdükleri demir ki آهن جفت [āhen-cuft] dahi derler.

اغلمش [uġulmiş]: Żamm-ı ġayn-ı muʿceme, sükūn-ı lām ve kesr-i mīm ile. Pādişāhān-ı seleften birinin adıdır. Nitekim şāʿir demiştir, beyt:

سزاوار سریر و لایق تخت
اوغلمش شهریاران جوان بخت

(Önü açık padişahlardan Ugulmiş, tahta ve saltanata layıktır.)

Şeyḫ Saʿdī *Gülistān*'nda bāb-ı evvelde bir ḥikāyede سرهنگزادهٔ بر درِ سرای اغلمش[1] dediği meẕkūrdur.

الش [uluş]: Żamm-ı lām ile. Be-maʿnī-i naṣīb ve ḥışṣe. Türkistān'da istiʿmāl olunur lüġattir. Ḥakīm Şīrāzī, beyt:

معدهٔ سرد آرد آروغ ترش
می گوارد سردها جوید الش

(Sert/üşütmüş mide, acı geğirme getirir. Sertlikler sindirim için uluş ister.)

الغاش [ulġāş]: Sükūn-ı lām ve feṯḥ-i ġayn-ı muʿceme ile. İkiyüzlü kimesne. Ve "boğadikeni" dahi derler. Miṣāl-i maʿnī-i evvel, Mīr Naẓmī, beyt:

مشو الغاش گر بودی مسلمان
که یکدل باش و یکرو شو به یاران

(Eğer müslümansan ikiyüzlü olma! Dostlara karşı dürüst ve tutarlı ol!)

اوش [ūş]: Be-vezn-i دوش [dūş]. Māverā'ünnehir ile Türkistān miyānında vāḳiʿ bir şehrin ismidir. Şāʿir demiştir beyt:

معلوم من نشد که کجا رفت پیر اوش
با او چه کرد گردش ایام دی و دوش

(Oşlu yaşlının nereye gittiğini, feleğin dün gece gündüz ona ne yaptığını bilemedim.)

1 Ugulmiş'in sarayı kapısında bir kumandan oğlu.

مع الغين المعجمه
[maʿa'l-ġayni'l-muʿceme]

ارغ [urġ]: Sükūn-ı rāʾ-i mühmele ile. Bevezn-i مرغ [murġ]. Çürük ceviz, fındık ve her ne ki onların emṣāli ola. ʿArabīde خنز [ḫaniz] derler feṯḥ-i ḫāʾ-i muʿceme ve kesr-i nūn ile. Keẕā fī-*Mecmaʿi'l-Fürs*.

اروغ [urūġ]: Żamm-ı rāʾ-i mühmele vü vāv-ı maʿrūf ile. İki maʿnāyadır.

Evvel, "gön" dedikleri sığır derisidir.

Ṣānī, ügi kuşu. Mīr Naẓmī, beyt:

شود خانهٔ ظالمان بی فروغ
که در بام او لانه گیرد اروغ

(Zalimlerin evi karanlık olur. O evin çatısında baykuş yuva yapar.)

اشترمرغ [uştur-murġ]: Sükūn-ı şīn-i muʿceme ile. Devekuşu. ʿArabīde نعامه [naʿāme] derler. Elifʾsiz شترمرغ [şutur-murġ] dahi derler. Nevʿan deveye müşābeheti olduğu için tesmiye olunmuştur.

اشتروغ [uşturūġ]: Sükūn-ı şīn-i muʿceme ve żamm-ı tāʾ-i müṣennāt u rāʾ-i mühmele ile. Devedikeni ki اشترخاره [uştur-ḫāre] dahi derler.

الاغ [ulāġ]: Esb ve tūşe-i müheyyā. الاق [ulāḳ], اسبِ خرد [esb-i ḫurd] ve میانگی [miyānegī] nīz gūyend. Keẕā fi'l-*Maḥmūdī*.

اوتاغ [otāġ]: Ḫargāh yaʿnī muʿaẓẓam çergeh ve çadır. Lafẓ-ı Türkīdir. Eyżan minhu.

اورداغ [ūrdāġ]: Sükūn-ı vāv u rāʾ-i mühmele ile. Otağ maʿnāsınadır. Mīr Naẓmī, beyt:

چو زرین طناب خیمه سبز و سپید
که اورداغ او سر به گردون کشید

(Otağı göğe dek yükselen, altın ipli, yeşil ve beyaz renkli bir çadırdı.)

اوردغ [ūrduġ]: Sükūn-ı vāv u rā vü żamm-ı dāl-ı mühmeleteyn ile. Jāle maʿnāsına. Ṣāʿir, beyt:

عرق ریز شد روی از تاب مل
فتادست گویا که اوردغ به گل

(Yüz, şarabın verdiği hararetle terleyip gülün üstüne çiy tanesi düşmüş gibi oldu.)

مع القاف
[maʿa'l-ḳāf]

ارتاق [urtāḳ]: Sükūn-ı rāʾ-i mühmele ve fetḥ-i tāʾ-i müşennāt ile. Zebān-ı Ḫʷārezmiyānda "bāzargān" demektir. Mīr Naẓmī, beyt:

به کالای غم جانان ارتاق
بدل با جان و دل کردست عشاق

(Āşıklar, tüccar sevgilinin sattığı gam kumaşı karşılığında can ve gönül verdiler.)

الباق [ulbāḳ]: Sükūn-ı lām ve fetḥ-i bāʾ-i muvaḥḥade ile. Be-maʿnī-i ḳabā yaʿnī kaftān. Keẕā fi'l-*Maḥmūdī*.

الاق [ulāḳ]: الاغ [ulāġ]-ı merḳūm maʿnāsınadır. Keẕā fi'l-*Maḥmūdī*.

مع الفا
[maʿa'l-fā]

اسقف [usḳuf]: Sükūn-ı sīn-i mühmele ve żamm-ı ḳāf ile. Ḳāḍī-i tersāyān ve ʿālimān-ı tersā. Ḥakīm Ḥāḳānī, beyt:

مرا اسقف محققتر شناسند **(147ᵃ)**
ز یعقوب و ز سنطور و ز ملکا

(Gayrımüslim kadılar beni Yakup, Nastur ve Melkā'dan daha iyi tanırlar.)

مع الکاف
[maʿa'l-kāf]

اشترک [uşturek]: Sükūn-ı şīn-i muʿceme, żamm-ı tāʾ-i müşennāt ve feṯḥ-i rāʾ-i mühmele ile. Mevc-i deryā maʿnāsınadır. Mevlānā Hātifī, beyt:

روان شد سپاه پر آشوب سیل
در آن اشترک اشتران خیل خیل

(Askerler büyük bir kargaşayla sel gibi akmaya başladı. O dalgaların arasında sürü sürü develer vardı.)

اشتک [uştuk]: Sükūn-ı şīn-i muʿceme ve żamm-ı tāʾ-i müşennāt ile. Eṭfāle sardıkları cāme maʿnāsına. Keẕā fī-*Mecmaʿi'l-Fürs*. Ebulmaʿānī, beyt:

سینه اشتک کرده بودم طفل فکر وصل را
خوش نمی پیچید او را چاک چاک فرقتش

(Onun ayrılığının getirdiği paramparçalık yüzünden, iyi dolayıp sarmasa da kavuşma düşüncesi çocuğuna göğsümü kundak yaptım.)

اوچک [üçek]: Sükūn-ı vāv ve feṯḥ-i cīm-i Fārsī ile. Dam üstü maʿnāsına. Ḫʷārezm lüġatidir.

اوزبک [üzbek]: Sükūn-ı vāv u zāʾ-i muʿceme ve feṯḥ-i bāʾ-i muvaḥḥade ile. Tatarʾdan bir ṭāʾifedir. Baʿżı rivāyette Türk dedikleri ḳavimdir. Mīr ʿAlī Şīr, beyt:

Eger ḥüsn olsa ḳātil zār nī dervīş ü nī sulṭān
Veger ʿaşḳ olsa kāmil yār nī Hindū vü nī Özbek

(Güzellik katil olsa, ne dilenci ne de padişah bırakır. Aşk tam olsa ne Hindu ne de Özbek bırakır.)

اوک [ūk]: Sükūn-ı vāv ile. Fereh mużāfātından, Fereh ile Sīstān arasında vāḳiʿ bir ḳalʿa ismidir.

مع اللام
[maʿa'l-lām]

ابهل [ubhul]: Sükūn-ı bā'-i muvaḥḥade ve żamm-ı hā ile. Ardıç ağacının kızılca yemişi ki دودک [dūdek] dahi derler. Üstād Laṭīfī, beyt:

به کوهستان به منگ و نلک و ابهل
بِه اندر باغ نا کس از بِه و گل

(Dağlıktaki dağ eriği, karayemiş ve kızılca yemiş, cimrinin bahçesindeki ayva ve gülden daha iyidir.)

Aşlında fetḥa ile اَبهَل [ebhel] idi, ġalaṭ-ı ʿavāmla żamm ile istiʿmāli meşhūr olmuştur.

اختا سهیل [uḫtā suheyl]: İki kevkebdir, burc-ı Sereṭān'a ḳarīb. Birine şiʿr-i ʿubūr ve şiʿrá derler ve birine şiʿr-i Yemānī. Ve ikisine شعریان [şiʿreyān] derler. Keẕā fi'l-*Maḥmūdī*.

اشتردل [uştur-dil]: "Deve kinli" demek maʿnāsına istiʿmāl olunur. Murād "kīneli" demektir. Ḫüsrevānī, beyt:

خصم اشتردل تو گر خر نیست
از چه رو افسرش شدست فسار

(Senin deve kinli düşmanın eşek değilse niçin eşek başlığı takıyor?!)

Ammā Türkīde "deve yürekli" demekle "korkak" maʿnāsı ḳaṣd olunur.

ال [ul]: Be-vezn-i مل [mul]. *Ferheng-i Cihāngīrī*'de be-maʿnī-i با او [bā-ū] yaʿnī "onunla" demek maʿnāsına mervīdir.

مع الکاف الفارسی
[maʿa'l-kāfi'l-fārsī]

استخوان رنگ [ustuḫᵛān-reng]: Ferheng-i *Lisānuʾş-Şuʿarā*'da استخوان رند [ustuḫᵛān-rend]-i merḳūm ki hümā kuşudur.

استخوان بزرگ [ustuḫᵛān-buzurg]: Ey, aṣl-ı buzurg. Keẕā fi'l-*Maḥmūdī*.

استرنگ [ustereng]: Sükūn-ı sīn-i mühmele vü nūn ve feṯḥ-i tā vü rā'-i mühmele ile. ʿAḳīm ʿavrat. Ve ḥayvānāttan doğurmayana derler. Ve kavak ağacına da denildiği mervīdir.

اشترگاوپلنگ [uştur-gāv-peleng]: Zürāfa ki ʿavām "zurnapa" derler. Boynu deveye, ayakları sığıra ve arkası kaplana müşābih olduğundan üç isimle müsemmādır.

اورنگ [ūreng]: Sükūn-ı vāv u nūn ve feṯḥ-i rā'-i mühmele ile. Taḫt maʿnāsınadır. Meşhūru elif-i meftūḥa ile اَورنگ [evreng] dir.

اوشهنگ [ūşheng]: Sükūn-ı vāv u şīn-i muʿceme vü nūn ve feṯḥ-i hā ile. Bir pādişāh adıdır ki هوشنگ [hūşeng] dahi derler. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*.

انجلگ [unculeg] ve **انجگ** [uncug]: Kilāhumā bi-żammi'l-cīm. Bir laṭīf meyvedir. Keẕā fi'l-*Maḥmūdī*.

اوژول [ūjūl]: Sükūn-ı vāveyn ve żamm-ı zāʾ-i Fārsī ile. Be-vezn-i ژولول [ʂūlūl]. *Lisānuʾş-Şuʿarāʾ*da taṣḥīḥ olunmuştur, şitāb yaʿnī ʿacele maʿnāsınadır. Ve *Lügat-i Maḥmūdī*'de her işi ʿaceleyle vücūda getirmek maʿnāsınadır. Ammā *Müşkilāt*'ta feṭḥ-i elif'le (اوژول evjūl) rivāyet olunmuştur.

مع الميم
[maʿaʾl-mīm]

استام [ustām]: Sükūn-ı sīn-i mühmele ve feṭḥ-i tāʾ-i müşennāt ile. İki maʿnāyadır.

Evvel, be-maʿnī-i sāḫte-i **(147b)** zīn yaʿnī eyer ālātı ki ستام [sitām] dahi derler. Şāh Nāṣır-ı Ḫüsrev, beyt:

گوزن و گور که استام را نمی خواهند
ز قید و بند و غل و بار پشت رستستند

(Eyer kabul etmeyen dağ öküzü ve eşek, yük taşıma ve bağlanma zahmetinden kurtulmuş demektir.)

Şāh Nāṣır-ı Ḫüsrev, beyt:

ایدون شب و روز می پرستم
استاده ز بهر اسب و استام

(Burada durmuş, eyer ve at için gece gündüz hizmet etmekteyim.)

Ṣānī, muʿtemed maʿnāsına ki اوستام [ūstām] dahi derler.

اسطرلابِ چارم [usṭurlāb-ı çārum]: Yaʿnī āfītāb. Keẕā fi'l-*Maḥmūdī*.

اشتلم [uştulum]: Sükūn-ı şīn-i muʿceme ve żamm-ı tāʾ-i müşennāt ile. Ġavġā ve şūriş maʿnāsına. Mīr Ḫüsrev, beyt:

چو باشی به دنبال لشگرکشان
مباش اشتلم جوی با سرکشان

(Komutanın peşinden gidiyorsan, kavga ve fitne çıkaranlarla birlik olma!)

Bu maʿnāda, Nevʿī-i Ḫamūşānī, beyt:

چنان با سجده ام سر اشتلم کرد
که افسر در میان سجده گم کرد

(Baş, secdemle o denli uğraştı ki sarık/takke secde ortasında kayboldu.)

الام [ulām]: Be-maʿnī-i cāy, mevżiʿ ve mekān maʿnāsına. Ḫʷārezm lüġatidir.

الم الم [ulem ulem]: Lafẓ-ı mükerrere. Fevc fevc, gürūh gürūh ve zūd zūd maʿnāsına. *Mecmaʿu'l-Fürs*'te masṭūrdur.

الغ بيرم [uluġ bayram]: Yaʿnī ʿīd-i fiṭr. Keẕā fi'l-*Maḥmūdī*.

ام الطعام [ummu'ṭ-ṭaʿām]: Gendüm. Ve cāygāh-ı ṭaʿāmdır, şikem yaʿnī miʿde. Keẕā fi'l-*Maḥmūdī*.

امئ صادق الكلام [ummī-i ṣādıḳu'l-kelām]: Ḥażret-i Seyyidü'l-enām ʿaleyhi efḍali'ṣ-ṣalāt ve's-selām. Eyżan minhu.

ام ملدم [ummu mildem]: Yaʿnī ḥummā, teb maʿnāsına. Minhu.

اوستام [ūstām]: استام [ustām]-ı merḳūm gibi dört maʿnāya gelir.

Evvel, sāḫte-i zīn yaʿnī eyer donanması ki استام [ustām] ve ستام [sitām] dahi derler. Şāh Nāṣır-ı Ḫüsrev, beyt:

چون برآهختی ز من شرم ای پسر
یافتی دینار و اسب و اوستام

(Ey oğul! Benden utanmayı bıraktığında para, at ve eyer bulacaksın!)

Ṣānī, āsitānedir yaʿnī kapı eşiği. Şāh Nāṣır-ı Ḫüsrev, beyt:

اندر جهان تهیتر از آن نیست خانه ای
گر وام کرد مرد درو فرش و اوستام

(Dünyada insanın içini dışını borçla düzdüğü evden daha gereksiz bir şey yoktur.)

Şems-i Faḫrī, *Miʿyār*'da اوستام معتمد علیه را گویند[1] deyip bu beyti naẓm eylemiş, beyt:

هر کجا دزد بود راهزنی
از نهیب وی اوستام بود

(Her nerede hırsız ve eşkiya varsa, onun korkusundan güvenilir hale geldiler.)

Ṣāliş, muʿtemed maʿnāsına. Ebū Şekūr, beyt:

به افزای خوانند او را به نام
هم از نام و کردار و هم اوستام

(Hem namlı ve ahlaklı hem de güvenilir olduğu için ona Bih-efzāy adını verdiler.)

Rābiʿ, *Ferheng-i Cihāngīrī*'de licām-ı feres maʿnāsına mervīdir.

1 Ūstām, güvenilene derler.

مع النون
[maʿa'n-nūn]

ابان [ubān]: Feṯḥ-i bāʾ-i muvaḥḥade ile. Be-maʿnī-i kūh, dağ maʿnāsına. Ebulmaʿānī, beyt:

دود آهم که رود فرق سرم را گویند
گوییا ابر سیه بر سر ابان گشته

(Ahımın dumanı başımın üstünden yükselince "dağın üstündeki siyah bulut olmalı" derler.)

ارا ن [urrān]: Feṯḥ-i rāʾ-i müşeddede ile. Be-vezn-i برا ن [burrān]. Taḫta-i tābūt. Mīr Naẓmī, beyt:

شود یکسان در آخر شاه و درویش
که بر ارا ن آیی از پس و پیش

(Sonunda zengin de fakir de bir olur. Zira enin-de sonunda tabuta gireceksin!)

اربون [urbūn]: Sükūn-ı rāʾ-i mühmele ve żamm-ı bāʾ-i muvaḥḥade ile. Emrūd maʿnāsına. ارمون [urmūn] dahi derler.

ارمان [urmān]: Sükūn-ı rāʾ-i mühmele ve feṯḥ-i mīm ile. Elem ü miḥnet ve renc ü meşaḳḳat maʿnāsına. Mīr Naẓmī, beyt:

ز عشقت تلخ و شیرین را چشیدم
درین سودا بسی ارمان کشیدم

(Senin aşkın yüzünden acıyı da tatlıyı da tattım. Bu sevdada çok sıkıntı çektim.)

ازدودن [uzdūden]: Sükūn-ı zāʾ-i muʿceme vü vāv, żamm-ı dāl-ı evvel ve feṯḥ-i ṣānī ile. Be-maʿnī-i زدودن [zudūden], yaʿnī pāstan açmak.

استخوان [ustuḫ̌ān]: Dört maʿnāya gelir. Evvel, maʿrūf. Kemik ki ʿArabīde عظم [ʿiẓam] derler.

Ṣānī, esās-ı binā ve metn-i kitāb maʿnāsına. Ḫ̌āce Āṣafī, beyt:

استخوان من که آن سنگ جنون صد جا شکست
استخوان قصهٔ فرهاد و مجنون کرده اند

(Delilik taşının yüz yerden kırdığı kemiğim, Ferhat ve Mecnun hikâyelerinin temelini/metnini oluşturdu.)

Ṣāliṣ, ḥayvānātta aṣıl maʿnāsınadır. Livāḥidin mineʾṣ-ṣuʿarā, beyt:

همیشه خصم تو در سایهٔ همای بود
ز بسکه بر سرش از بهر استخوان گردد

(Düşmanın daima hüma gölgesinde olsun! Hüma kemik için onun başı üstünde epeyce dolaşsın!)

Rābiʿ, meyve çekirdeği. Nebātātın cemīʿinde istiʿmāl olunur. Şeyḫ Saʿdī, beyt:

چو خرما به شیرینی اندوده پوست
چو بازش کنی استخوانی دروست

(Benim şiirim hurma kabuğu gibi tatlı etle sıvanmıştır. Ama içini açarsan onda bir çekirdek vardır.)

استردن [usturden]: Sükūn-ı sīn ü rāʾ-i mühmeleteyn, żamm-ı tāʾ-i müşennāt ve feṯḥ-i dāl-ı mühmele ile. Be-maʿnī-i ستردن [suturden]. Kazımak, her ne olursa. Ḥażret-i Mevlānā ḳuddise sirruhu, beyt:

از جا نبرد چیزی آن را که تو جا دادی
غم نسترد آن دل را کورا ز غم استردی

(Senin makam verdiğin kimseyi hiç kimse yerinden edemez. Gamı kazıdığın gönlü, gam artık kazıyamaz.)

استرون [usturven]: Sükūn-ı sīn ü rā'-i mühmeleteyn, żamm-ı tā ve feṯḥ-i vāv ile. Doğurmaz **(148a)** ʿavrat ve ḥayvān. Ḫüsrevī, beyt:

گشته از زادن مخالف تو
مادر روزگار استرون

(Zamane annesi, sana düşman doğurduğu için artık doğurmaz oldu.)

Şems-i Faḫrī, beyt:

بدان سبب که فحول کرام عنین اند
شدست مادر ایام نیز استرون

(Hatırı sayılır ve cömert kimseler kısır olduğu için, günler anası da çocuk doğurmaz oldu.)

استن [ustun]: Sükūn-ı sīn ve żamm-ı tā'-i müşennāt ile. Be-maʿnī-i sütūn ki direktir. Ḥażret-i Mevlānā ḳuddise sirruhu, beyt:

استن حنانه از هجر رسول
ناله می زد همچو ارباب عقول

(Hannāne direği, Hz. Peygamber'den ayrıldığı için akıl sahipleri gibi inliyordu.)

Ḥażret-i Mevlānā ḳuddise sirruhu, beyt:

معجز موسی و احمد را نگر
چون عصا شد مار و استن بی خبر

(Hz. Peygamber'in ve Hz. Musa'nın mucizesine bak! Asa yılan oldu ve direk habersiz.)

استوان [ustuvān]: Sükūn-ı sīn-i mühmele ve żamm-ı tā'-i müşennāt ile. Be-maʿnī-i üstüvār, muḥkem ve metīn maʿnāsına. Zerātüşt Behrām, beyt:

پذیرفتیم بر دین استوانیم
بجز پیغامبر با کس نخوانیم

(Kabul ettik, dinde sağlamız. Peygamber'den başka kimseyle okumayız/çağırmayız.)

استون [ustūn]: Sükūn-ı sīn-i mühmele ve żamm-ı tā'-i müşennāt ile. Be-maʿnī-i sütūn, yaʿnī direk.

اشتربان [uşturbān]: Deveci. شتربان [şuturbān] dahi derler. Bundaki بان [bān] باغبان [bāġbān], کشتیبان [keştībān] ve جهانبان [cihānbān] bān'ları gibidir.

اشتلم کردن [uştulum kerden]: Çekişmek ve ġavġā etmek maʿnāsınadır.

اشخوان [uşḫuvān]: Sükūn-ı şīn u żamm-ı ḫā'-i muʿcemeteyn ile. Şükūfe-i dıraḫt yaʿnī ağaçta olan çiçek, meyveli ve meyvesiz olsun. Mīr Naẓmī, beyt:

درآید به جلوه چو سرو روان
نثارش کند در چمن اشخوان

(Salınan selvi hareket etmeye başlayınca bahçeye çiçek saçar.)

اشنان [uşnān]: Sükūn-ı şīn-i muʿceme ve feṯḥ-i nūn ile. Bir ottur, onunla eṣvāb yurlar. Ṣābūn gibi köpüklenir. Ve gāhī iḫtiṣār edip اشنه [uşne] derler. Eṣīreddīn-i Aḫsīketī, beyt:

اشنانش بر نکرده سر از بادیان خاک
کز شعلهٔ سموم شدی در زمان شخار

(Çoğan henüz toprakta başgöstermeden, sıcak rüzgārın aleviyle kara sabuna dönüşürdü.)

اشلم [uşlum] dahi derler. Birkaç nevʿ olur. Aʿlāsı sebznāk olandır. بارقی [bāriḳī] derler. Bāriḳ, Kūfe ḳurbunda bir mevżiʿ ismidir. Müfettiḥ-i sede ve münaḳḳīdir. Nīm diremi ʿusru'l-bevle güşād verir. Ve bir diremi teftīḥ-i ḥayż eder. Ve beş diremi cenīn-i mürde veyā zindeyi ṭarḥ ettirir. Ve on diremi semm-i ḳātildir.

افتادن [uftāden]: İki maʿnāyadır.

Evvel, düşmek, suḳūṭ maʿnāsına.

Ṣānī, vāḳiʿ olmak, vuḳūʿ maʿnāsına. Çağatay lisānında "tütüşkeç" derler.

افتان و خیزان [uftān u ḫīzān]: Ẓāhir maʿnāsı "düşe kalka" demektir. Maḥsūsen düşüp kalkmak. Ve maʿnen, saʿy ederek bir mertebeye ermeye derler. Mīr Naẓmī, beyt:

به گِرد درش صبح و شام آفتاب
چو افتان و خیزان بگردد شتاب

(Aceleci güneş, sabah akşam onun kapısının etrafına düşe kalka gider.)

افتیدن [uftīden]: Be-maʿnī-i افتادن [uftāden].

اوباریدن [ūbārīden]: Sükūn-ı vāv, feṭḥ-i bāʾ-i muvaḥḥade ve kesr-i rāʾ-i mühmele ile. Nāle ve zārī etmek. Ve feṭḥ-i hemze ile (اوباریدن evbārīden), be-maʿnī-i افکندن [efkenden].

اوباشتن [ūbāşten]: Sükūn-ı şīn-i muʿceme ve feṭḥ-i tāʾ-i müşennāt ile. Be-maʿnī-i اوباریدن [ūbārīden].

اوتانیدن [ūtānīden]: Sükūn-ı vāv ve feṭḥ-i tāʾ-i müşennāt ile. Imızganmak ve oğunmak maʿnāsınadır.

اورامن [ūrāmen]: Sükūn-ı vāv ve feṭḥ-i rāʾ-i mühmele vü mīm ile. Bir nevʿ güyendeliktir ki Fārisiyāna maḥṣūṣtur. Şiʿri zebān-ı Pehlevīdir. Ve derler ki bu laḥn Ūrāmennām bir şaḫṣın iḫtirāʿıdır. Pindārī-i Rāzī, beyt:

لحن اورامن و بیت پهلوی
زخمهٔ رود و سماع خسروی

(Ūrāmen nağmesi ve Pehlevī beyti, ırmak tezenesi ve hüsrevī semā.)

Ve dahi şehr-i Kūşkān mużāfātından bir ḳarye ismidir.

اوزن [ūzan]: Bir ṭāʾifedir. Tanbūra çalıp türkī söylerler ve Oğuzname okurlar. Türkīde "ozan" dedikleridir.

اوژولیدن [ūjūlīden]: Sükūn-ı vāveyn, żamm-ı zāʾ-i Fārsī ve kesr-i lām ile. Bir nesneyi yerinden koparmak. افژولیدن [efjūlīden] dahi derler feṭḥ-i hemze ile.

اوستان [ūstān]: Sükūn-ı vāv u sīn ve feṭḥ-i tāʾ-i müşennāt ile. Ṭūlā binā olunmuş dīvār ve ṭūlā edilmiş nesne. Ve dahi vāsiʿ yaʿnī bol olan, her ne olursa.

اوفتادن [ūftāden]: Vāv-ı sākine ile. Be-maʿnī-i افتادن [uftāden]-i merḳūm.

اوفتیدن [ūftīden]: Vāv-ı sākine ile. Be-maʿnī-i افتادن [uftāden]-i merḳūm.

اهزون [uhzūn]: Sükūn-ı hā ve żamm-ı zāʾ-i muʿceme vü vāv-ı maʿrūf ile. Zen-i ʿaḳīm yaʿnī doğurmaz ʿavrat. Şāʿir demiştir, beyt:

زن دنیا که اهزونست مثلت
نزادست و نمی زاید پس از تو **(148[b])**

(Dünya kısır bir kadındır. Senin benzerini doğurmamıştır ve senden sonra da doğurmayacaktır.)

ام الصبیان [ummu'ṣ-ṣıbyān]: Bir ʿillettir, mühlik. Ekşer eṭfāle ʿārıż olur. Keẕā fi'l-*Maḥmūdī*.

استادِ سرایِ هفت رخشان [ustād-ı serāy-ı heft-raḫşān]: Yaʿnī aḫter-i Müşterī. Eyżan minhu.

اگر ز قلزم لطف تو قطره ای بچکد
درون کورهٔ دوزخ لهب شود اشتو

(Senin iyilik okyanusundan bir damla damlasa, cehennemin içindeki alev kömüre dönüşür.)

اسوو [usvū] ve **اوسوو** [ūsvū]: Kilāhumā bi-sükūni's-sīni'l-mühmeleteyn. Be-maʿnī-i ربودن [rubūden] ve ربایش [rubāyiş], yaʿnī kapmak ve kapış. Keẕā fī-*Mecmaʿi'l-Fürs*.

اوریو [uvrīv]: Sükūn-ı vāv u yā-yı taḥtānī ve kesr-i rāʾ-i mühmele ile. Be-maʿnī-i اوریب [uvrīb] ve وریب [verīb]. ʿArabīde محرف [muḥarref] ve منحرف [munḥarif], Türkīde "verev" derler. Pūrbahā-yı Cāmī, beyt:

بریدن میانش به اره نکوست
زدن گردن او به اوریو بِه

(Onun belini testereyle kesmek iyidir. Onun boğazına bıçak çalmak iyidir.)

او [ū]: Esmāʾ-i işāretten żamīr-i munfaṣıl-ı ġāʾib ki ʿArabīde هو [huve], Türkīde "şol" ve Çağatay lisānında "uşal" ve "uşol" derler.

مع الواو
[maʿaʾl-vāv]

اردو [ordū]: Sükūn-ı rā vü żamm-ı dāl-ı mühmeleteyn ile. Maʿrūf nesnedir. Seferlerde ʿasker için olan ehl-i sūḳ. Keşret-i istiʿmālle cemʿiyyet-i ḫayme vü ḫargāh ve cemʿiyyet-i leşgergāh maʿnāsına olmuştur. Ebulmaʿānī, beyt:

مجنون در آسمان شفقی دید و حال کرد
عکس چراغ اردوی لیلی خیال کرد

(Mecnun gökyüzünde şafağı görüp mutlu oldu. Leyla'nın karargāhındaki mumun yansımasını hayal etti.)

اشتاو [uştāv]: Sükūn-ı şīn-i muʿceme ve feṯḥ-i tāʾ-i müşennāt ile. Be-maʿnī-i اشتاب [uştāb]-ı merḳūm.

اشترگاو [uştur-gāv]: Bir cānverdir. Boynu ve başı deve ve ayakları sığır ayağına benzediği için tesmiye etmişler. اشترگاوپلنگ [uştur-gāv-peleng] dahi derler. ʿArabīde زرافه [zurāfa] żamm-ı zā ile, Türkīde "zurnapa" derler.

اشتو [uştū]: Sükūn-ı şīn-i muʿceme, ẓamm-ı tāʾ-i müşennāt ve iḫfā-yı vāv ile. Nüsḫa-i Mīrzā İbrāhīm'de be-maʿnī-i enkiştdān yaʿnī kömür ẓarfı ve kömürlük. Ve *Edātu'l-Fużalā*'da iẓhār-ı vāv ile (اشتو uştuv) be-maʿnī-i enkişt yaʿnī kömür. Ve *Mecmaʿu'l-Fürs*'te feṯḥ-i hemze ile (اشتو eştū)dur. Ammā *Ferheng-i Cihāngīrī*'de اشتو [uştū] ve اشتوا [uştuvā] iki maʿnāyadır. Evvel, be-maʿnī-i sebze. Ve ṯānī, be-maʿnī-i enkişt ki زگال [zugāl] ve زغال [zuġāl] dahi derler. Manṣūr-ı Şīrāzī, beyt:

مع الها
[maʿa'l-hā]

اباشه [ubāşe]: Feṭḥ-i bā'-i muvaḥḥade vü şīn-i muʿceme ile. اوباش [evbāş]-ı merḳūm maʿnāsınadır.

ابره [ubre]: Sükūn-ı bā'-i muvaḥḥade ve feṭḥ-i rā'-i mühmele ile. Bir kuştur ki ġāyet leẕīẕdir. Ona چرز [çerz], جال [cāl] ve هوبره [hūbere] dahi derler. Türkistān'da "tuğderi" ve ʿArabīde حبارى [ḥubārá] derler. Ẓahīr-i Fāryābī, beyt:

روزی که باز قهر تو پرواز می کند
در چنگ او عقاب فلک همچو ابره شد

(Senin kahrın şahininin uçtuğu gün, onun pençesinde felek kartalı tuğderiye döner.)

اتاقه [otāḳa]: Feṭḥ-i tā'-i müşennāt u ḳāf ile. Sorguç demektir. Ṭālib-i Āmulī, beyt:

چون کج نهم به فرق خرد افسر بیان
از مدح شه اتاقه زنم بر سر زبان

(Beyan tacını aklın başına ters koyduğum için, dilin başına padişah övgüsünden bir sorguç takıyorum.)

Bu ʿibāret Çağatay lisānıdır ki onlar "otaġa" dahi derler. Zīrā katlarında ḳāf ile ġayn'ın tebādülü şāyiʿdir. Ve tāc tepesi maʿnāsına da gelir. Mevlānā Hātifī, beyt:

یکی کوه آهن از آن هر هزبر
اتاغه سر کوه را لخت ابر

(O aslanlar demirden bir dağ oluşturmuş, dağın tepesinde de bulut parçasından bir sorguç var.)

Mevlānā Hātifī, beyt:

اتاغه فتاده یلان را ز فرق
چو مرغان بسمل به خون گشته غرق

(Yiğitlerin başındaki sorguçlar düştü. Boğazlanan kuşlar gibi kana boğuldular.)

ادره [udre]: Sükūn-ı dāl u feṭḥ-i rā'-i mühmeleteyn ile. Tepelik; kavukta, ṭākyede ve ġayrıda.

استوه [ustūh]: Sükūn-ı sīn-i mühmele, żamm-ı tā'-i müşennāt u vāv-ı maʿrūf ve iẓhār-ı hā ile. Donmuş ve kalmış nesne. Ḥakīm Firdevsī, beyt:

ز بس که آن سپه کوه برکوه بود
ز انبوهشان کوه استوه بود

(Üst üste yığılmış öyle bir ordu vardı ki dağ o asker yığınını görünce dondu kaldı.)

اسغره [usġura]: Sükūn-ı sīn-i mühmele, żamm-ı ġayn-ı muʿceme ve feṭḥ-i rā'-i mühmele ile. Be-maʿnī-i اسغر [usġur]-ı merḳūm.

اسکره [uskere]: Sükūn-ı sīn ve feṭḥ-i kāf u rā'-i mühmele ile. Kāse-i muḫtaṣar. Türkīde kāf'ın żammıyla istiʿmāl olunur. Ḥażret-i Mevlānā ḳuddise sirruhu, beyt:

بحر را پیموده هیچ اسکره ای
شیر را برداشت هرگز بره ای

(Deniz küçük bir bardakla ölçülür mü? Kuzunun aslan yakalaması mümkün mü?)

اسوده [usūde]: Żamm-ı sīn ü sükūn-ı vāv-ı maʿrūf u feṭḥ-i dāl-ı mühmeleteyn ile. El ile nesne yoklamak. Mīr Naẓmī, beyt: **(149ᵃ)**

دلم چون در شکنج زلف بوده
به دست نازکش گاهی اسوده

(Gönlüm saç büklümünde olduğu için, nazik eliyle ara sıra yokluyor.)

اشتوانه [uştuvāne]: Sükūn-ı şīn-i muʿceme, żamm-ı tāʾ-i müşennāt ve feṭḥ-i vāv u nūn ile. Yüzük. Ve zih-gīre de demişler.

اشکوفه [uşkūfe]: Muṭlaḳ çiçektir, ağaçta olsun yerde olsun. شکوفه [şukūfe] dahi denilir. Aġācī, beyt:

باش تا دوحهٔ اقبال تو اشکوفه کند
کز شمیمش همه آفاق معطر گردد

(Bekle, senin iyi talih ağacın çiçeklensin! Kokusu bütün dünyayı güzel kokuyla doldursun!)

اشکفه [uşkufe]: Ḥaẕf-ı vāv ile de اشکوفه [uşkūfe] gibidir. Eṣīreddīn-i Aḫsīketī, beyt:

ای گل بستان آنک خنده زدی در وغا
از سر نیلوفرش اشکفهٔ ارغوان

(Ey bahçe gülü! Savaşta gülümsemen, nilüferin başındaki erguvan çiçeğidir.)

اشگونه [uşgüne]: Sükūn-ı şīn-i muʿceme, żamm-ı kāf-ı Fārsī vü vāv-ı maʿrūf ve feṭḥ-i nūn ile. Be-maʿnī-i bāz-güne, yaʿnī ʿaksine. ʿArabīde معکوس [maʿkūs] ve مقلوب [maḳlūb] derler.

اشکوه [uşkūh]: Sükūn-ı şīn, żamm-ı kāf u vāv-ı maʿrūf ve iẓhār-ı hā ile. Ḥaşmet, ʿaẓamet ve vaḳār maʿnāsına. شکوه [şukūh] dahi derler. Ḥażret-i Mevlānā ḳuddise sirruhu, beyt:

صدق موسی بر عصا و کوه زد
بلکه بر دریای پر اشکوه زد

(Musa'nın sadakati asayı ve dağı, hatta görkemli denizi bile vurdu.)

اشکوهه [uşkūhe] ve **اشکهه** [uşkuhe]: Kilāhumā bi-sükūni'ş-şīni'l-muʿceme ve żammi'l-kāf. Inçkırık maʿnāsına ki ʿArabīde فواق [fuvāḳ] derler.

اشنوشه [uşnūşe]: Sükūn-ı şīn-i evvel ü feṭḥ-i ṣānī ve żamm-ı nūn ile. Be-maʿnī-i ʿaṭse, yaʿnī aksırmak.

اشنه [uşne]: Sükūn-ı şīn-i muʿceme ve feṭḥ-i nūn ile. İki maʿnāyadır.

Evvel, be-maʿnī-i اشنان [uşnān]-ı merḳūm.

Ṣānī, baʿżı nüsḫada su yüzünde olan yosun. Ve ağaçta olana da derler.

اطره [uṭra]: Sükūn-ı ṭā vü feṭḥ-i rāʾ-i mühmeleteyn ile. Ṭaʿām konulan nesne ki Türkīde "bam" derler.

اغره [uġra]: Sükūn-ı ġayn-ı muʿceme ve feṭḥ-i rāʾ-i mühmele ile. Ol cerāḥata derler ki gerdende ve kasıkta olur. ʿArabīde تکفه [tekfe] derler. Niʿmetullāh "ur" maʿnāsına demiş ki bir şiştir, elem ve vecaʿı olmaz, ādemin ve ḥayvānın boş yerlerinde ẓuhūr eder.

افچه [ufçe]: Sükūn-ı fā ve feṭḥ-i cīm-i Fārsī ile. Mezrūʿātta ve bāġlarda kuş ürkütmek için naṣb ettikleri nesnedir. Keẕā fī-*Edāti'l-Fużalā*.

افده [ufde]: Sükūn-ı fā ve feṭḥ-i dāl-ı mühmele ile. İki maʿnāyadır.

Evvel, be-maʿnī-i شکفته [şukufte], yaʿnī açılmış.

Ṣānī, be-maʿnī-i شگفته [şugufte], yaʿnī ʿaceblenmiş. Keẕā fī-*Mecmaʿi'l-Fürs*.

اواره [uvāre]: Feṭḥ-i vāv u rāʾ-i mühmele ile. Be-maʿnī-i germā, yaʿnī maḥall-i tābistān u issi. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*.

اوبه [uvbih]: Sükūn-ı vāv-ı maʿrūf, kesr-i bāʾ-i muvaḥḥade ve iẓhār-ı hā ile. Herāt aʿmālinden bir ḳarye ismidir. Keẕā fī-*Tuḥfeti'l-Aḥbāb*.

اورامه [ūrāme]: اورامن [ūrāmen]-i merḳūm maʿnāsınadır. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*.

اوسه [uvse]: Vāv-ı maʿrūf ve feṯḥ-i sīn-i mühmele ile. Be-maʿnī-i ربودن [rubūden], yaʿnī kapmak. Keẕā fī-*Mecmaʿi'l-Fürs*.

اوشنده [uvşende]: Vāv-ı maʿrūf, sükūn-ı nūn ve feṯḥ-i şīn-i muʿceme vü dāl-ı mühmele ile. Düğme ki kaftān göğsüne ve yenlerine dikerler. Ona اخکوچه [aḫkūçe] ve اخکوژه [aḫkūje] dahi derler. Ebulmaʿānī, beyt:

بی مشقت دیگران بگشاید آن اوشنده را
بر مرا گویا طلسم گنج بگشودن محال

(O düğmeyi başkaları hiç zahmet çekmeden açarken bizim için onu açmak hazine tılsımı gibi imkānsız.)

اوشه [uvşe]: Sükūn-ı vāv-ı maʿrūf ve feṯḥ-i şīn-i muʿceme ile. Bir ot ismidir.

اوفسانه [ūfsāne]: Be-maʿnī-i efsāne. Pūrbahā-yı Cāmī, beyt:

حیدرش گفت من ندارم زر
اوفسانه مخوان و رنج مبر

(Haydar ona "Benim altınım yok. Masal anlatıp da canımı sıkma!" dedi.)

اوله [ūle]: Sükūn-ı vāv-ı maʿrūf ve feṯḥ-i lām ile. Tavşancıl ki آله [āle] dahi derler.

اشترزهره [uştur-zehre]: Korkak ve kāhil kimesne. Keẕā fi'l-*Maḥmūdī*.

اشتخوانِ افشانده [ustuḫᵛān-ı efşānde]: Ey, toḫm-ı ḫurmā kāşte vü ber-zemīn rīḫte.[1] Eyżan minhu.

مع الیا
[maʿa'l-yā]

(149ᵇ)

اردی [urdī]: Sükūn-ı rā vü kesr-i dāl-ı mühmeleteyn ile. Muḥaffef-i اردی بهشت [urdī-behişt], yaʿnī evvel Güz ayına derler. Ḥakīm Firdevsī, beyt:

دی بهمن و اردی و فروردین
همیشه پر از لاله بینی زمین

(Behmen, Ürdī ve Fervedīn aylarında yeryüzünü hep laleyle kaplanmış görürsün.)

استوی [ustūy]: Sükūn-ı sīn-i mühmele ve żamm-ı tāʾ-i müşennāt ile. Mühre-i püşt, yaʿnī arkada olan ḫurde kemikler. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*.

امهاتِ سفلی [ummehāt-ı suflī]: Yaʿnī ʿanāṣır-ı erbaʿa. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

اوی [ūy]: Sükūn-ı vāv-ı mechūl ü yā-yı mevḳūf ile. Be-maʿnī-i او [ū] ki esmāʾ-i işārettendir. Eyżan minhu.

1 Yere dökülmüş ve ekilmiş hurma tohumu.

باب الباء المفتوحه
[BĀBU'L-BĀ'İ'L-MEFTŪḤA]

مع الالف
[ma'a'l-elif]

با [bā]: İki vechle isti'māl olunur. Bir vechi ḥarftir ki tafṣīl-i ḥāli muḳaddimede ẕikr olundu. Bir vechi dahi kelimedir. Bu da iki ma'nāya gelir.

Evvel, şūrbādır ki terkīb edip ماستبا [māst-bā], دوغبا [dūġ-bā] ve غوره با [ġūre-bā] derler. Bu bā'nın aṣlı آبا [ābā]dır. Ḥakīm Senāyī, beyt:

کی شود صفرای تو ساکن ز خوان ما که هست
مطبخ ما را به جای زیربا تقصیربا

(Senin sofran bizim konukluğumuzdan nasıl uzak kalsın! Bizim mutfağımızda kimyon çorbası yerine günah çorbası var.)

Ṣānī, باد [bād] lafẓından muḥaffeftir, "olsun!" ma'nāsına. Ḥażret-i Mevlānā ḳuddise sirruhu, beyt:

مهمان شاهم هر شبی بر خوان اخوان صفا
مهمان صاحب دولتی کش دولتی پاینده با

(Her gece ihvān-ı safa sofrasında bir padişahın misafiriyim. O kutlu bir padişahtır, devleti sonsuz olsun!)

بابا [bābā]: Ya'nī ata. 'Arabīdeki اب [eb] ma'nāsına. Gerek ḥaḳīḳaten gerek mecāzen şānı müteḥammil olan adama ri'āyeten liṣānihi "bābā" derler. Mevlānā Ẓuhūrī, der-*Sāḳīnāme*, beyt:

بابای شفیق پیر خوشدم
تاریخ کهن سرای عالم

(Köhne dünyanın tarihi, sohbeti hoş, şefkatli ve yaşlı bir babadır.)

بادا [bādā]: 'Arabīdeki temennī ve tereccī ma'nāsına. Ṣā'ir, beyt:

تا فلک بادا اینچنین بادا
این شترگربه دائما باشد

(Dünya var oldukça bu böyledir. Bu dengesizlik hep olacaktır.)

Dīger, beyt:

بادا همیشه عاقبت کار تو محمود
در بزم شود شمع رخ کام تو افزود

(Senin işinin sonu daima hayırla bitsin! İstek yanağının mumu senin meclisinde yandıkça yansın!)

بادافرا [bād-efrā]: Sükūn-ı fā ve feṯḥ-i rā'-i mühmele ile. Fi'l-i şerre cezā. Nitekim fi'l-i ḫayra cezāya پاداش [pādāş] denilir. Emīr Mu'izzī, beyt:

موافقان ترا و مخالفان ترا
ز مهر و کین تو پاداش باد و بادافرا

(Dostların ve düşmanların, senin merhametin ve kininden kötülük cezası ve iyilik mükāfatı alırlar.)

Bu beyitte leff ü neşr-i müretteb ṣan'atı vardır.

بادپا [bād-pā]: Sükūn-ı dāl-ı mühmele ve feṯḥ-i bā'-i Fārsī ile. Sür'at-i meşyden kināyedir. Ekşer at ta'rīfinde isti'māl olunur. Ḫᵛāce Selmān, beyt:

بادپای آب را دردی به آهن بسته بود
این دمش زنجیر در گردن دوان می آورد

(Kış mevsiminde ırmağın hızlı ayağı demirle bağlıydı. Şimdi o, boynunda zincir koşarak geliyor.)

Mevlānā Hātifī, beyt:

نشستند بر بادپایان روان
گرفتند چرخان به زیر آهوان

(Derhal hızlı koşan atlara bindiler. Altlarında at, ellerinde kalkan vardı.)

بادپروا [bād-pervā]: Sükūn-ı dāl u rā'-i mühmeleteyn ve feṭḥ-i bā'-i Fārsī vü vāv ile. Evlere rūzgār girmek için ettikleri pencere ki بادگیر [bād-gīr] dahi derler. Ḥakīm Ḫāḳānī, ḳıṭ'a:

ز خط استوا و خط محور
فلک را تا صلیب آرد هویدا

ز تثلیثی کجا سعد فلک راست
به تربیع صلیبت باد پروا

(Felek hatt-ı istiva (enlem) ve hatt-ı mihverle (boylam) haç getirdikçe, feleğin kutlu teslīsi senin haçının çarmıhıyla pencere oluşturusun/sen o haçın koruması altında ol!)

بادپیما [bād-peymā]: Sükūn-ı dāl-ı mühmele ve feṭḥ-i bā'-i Fārsī ile. Boş yelici ya'nī bī-ma'nā ve bī-fā'ide gezici ma'nāsına. Üstād Lebībī, beyt:

یکی بادپیمای کم زن بود
که از کینه با خویش دشمن بود

(Boş konuşup ve boş gezen birisi vardı. Öfkesi yüzünden kendine dahi düşmandı.)

بادِ صبا [bād-ı ṣabā]: Ġāyet laṭīf ve muvāfıḳ-ı ṭab' hevādır. Ebulma'ānī, beyt:

باد صبا گر بگذرد از کوی جانان در سحر
آرد ز بوی زلف یار بر جان بیمارم خبر

(Tan yeli seher vakti sevgilinin köyünden geçerse, hasta gönlüme sevgilinin saçı kokusundan haber getirir.)

بادِ مسیحا [bād-ı mesīḥā]: Ya'nī mu'cize-i 'Īsá 'aleyhi's-selām. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

باده پیما [bāde-peymā]: Bā'-i ṣānī Fārsī ve meftūḥ, sükūn-ı yā-yı taḥtānī ve feṭḥ-i mīm ile. Ya'nī ṣarāb-ḫor ve ṣarāb-ḫ'āh ma'nāsına. Ḫ'āce Ḥāfıẓ, beyt:

چو با حبیب نشینی و باده پیمایی
به یاد دار محبان باد پیما را

(Sevgiliyle oturup şarap içerken boş gezici āşıkları da hatırla!)

بارچا [bārçā]: Sükūn-ı rā'-i mühmele ve feṭḥ-i cīm-i Fārsī ile. Dīvān ma'nāsına. بار [bār]ın cümle-i ma'ānīsinden biri "bārgāh"tır ki murād "dīvān"dır. Mīr Ḫüsrev, beyt:

دل پاکش که هست از کینه معصوم
به هیجا آهن و در بارچا موم

(Kin ve hasetten arınmış olan temiz gönlü savaşta demir, divanda mumdur.)

بارخدا [bār-ḫudā]: Sükūn-ı rā'-i mühmele ile. Ḫudāy te'ālá demektir. Lafẓ-ı بار [bār] ın on dokuz ma'nāsından **(150[a])** biri nām-ı Ḫudāy 'azze ve celle'dir. خدا [ḫudā]nın bir ma'nāsı dahi ṣāḥib-i bārdır ki aṣlı خدای بار [ḫudā-yı bār] idi, 'alem olıcak terkīb bozulup mużāfun ileyh taḳdīm olundu. Tamām-ı enāma ṣāḥib demek olur. Bār, Allāhu te'ālá dergāhından ġayrıda olmadığından lafẓ-ı meẕkūrun ıṭlāḳı Ḥaḳ te'ālá ḥażretlerine maḫṣūṣtur. Üstād Menūçehrī, beyt:

شاه ملکان پیشرو بارخدایان
ز ایزد ملکی یافته و بارخدایی

(Ülkelerin padişahıdır, padişahların öncüsüdür! Kendisine Allah tarafından kut verilmiştir.)

Ḥarf-i rā'nın sükūnuyla olıcak ma'nā ẕikr olunandır. Ammā kesriyle oldukta lafẓ-ı 'Arabī olur ki aṣlı باری [bārī]dir, elçi demektir. Ḥakīm Enverī, beyt:

هر نقش عجب که زیر و بالاست
برهان وجود حق تعالی ست

(Aşağıda ve yukarıda olan olağanüstü her nakış, yüce Allah'ın varlığına delilidir.)

ʿArabīde اوج [evc] ve Çağatay lisānında "öndür" derler, "yüce" demek olur. *Sebʿa-i Seyyāre*'de, sūr taʿrīfinde, Mīr ʿAlī Şīr, beyt:

Eylemek pest cirm-i ġabrānı
Öndür itmek sipihr-i ḫaḍrānı

(Yeryüzünü yerde bırakmak, gökyüzünü yüceltmek)

Ṣānī, be-maʿnī-i ḳadd u ḳāmet ki قد و بالا [ḳadd u bālā] derler. Ḫᵛāce Ḥāfıẓ, beyt:

شدم عاشق به بالای بلندش
که کار عاشقان بالا گرفتست

(Uzun boyuna āşık oldum. Āşıkların işi yükseklerdedir.)

Ṣāliş, be-maʿnī-i farḳ-ı ser. Ve her nesnenin ṭaraf-ı aʿlāsına "bālā" derler. Mes'ūd-i Sa'd-ı Selmān, beyt:

ای شاه بپیمود زمین را و فلک را
جاه تو و قدر تو به بالا و به پهنا

(Ey padişah! Senin şeref ve itibarın, yücelik ve genişlik bakımından yeryüzünü ve gökyüzünü aştı.)

Rābiʿ, be-maʿnī-i aḥsen yaʿnī bihter ki از آن بالا [ez-ān bālā] derler, "ondan yeğdir" demek olur. Kemāl-i Ḫocendī, beyt:

در چمن برخاستست از سرو فریاد و فغان
تا از آن بالا حدیثی عندلیبان گفته اند

(Bülbüller bahçede daha uzun boylu bir güzelden bahsedince selviden bir çığlık koptu.)

Ḫāmis, yedek at maʿnāsına ki ʿArabīde جنیب [cenīb] derler. Ḥakīm Firdevsī, beyt:

ای بر اطراف ملک فرمانده
وی بر ابنای دهر بارخدای

(Ey memleketin çevresinde hüküm yürüten! Ve ey dünya halkına elçilik yapan, onları koruyup gözeten!)

Ve dahi şuʿarā, memdūḥuna ḫudāvend maʿnāsı maḥallinde "bār-ḫudā" dahi derler. Bu maʿnāya, Ḥakīm Enverī, beyt:

اجل از بارخدای اجل اندر نگذشت
گر تو گویی که ز من درگذرد این سوداست

(Sen "Bana bu sevdadan geçer" desen de ecel yüce efendiden vazgeçmedi.)

بارسا [bārsā]: Sükūn-ı rā vü feṯḥ-i sīn-i mühmeleteyn ile. Be-maʿnī-i evvel kār, yaʿnī evvel işlenen iş maʿnāsına. Ve işin evveli.

باغ سخا [bāġ-ı seḫā]: Dünyā ve merd-i saḫī. Keẕā fi'l-*Maḥmūdī*.

بالا [bālā]: Beş maʿnāya gelir.

Evvel, ebʿād-ı şelāşenin evveli ki بعد [buʿd] ve اوج [evc] derler. Nitekim bu beyitte vāḳiʿdir. Beyt:

چو آمد بدان کوه هیزم فراز
بدانست بالا و پهن و دراز

(Ağaç yükselen o dağ görününce yükseklik, genişlik ve uzunluk neymiş anladı.)

Bālā, buʿd u pehn-i ʿarż ve dırāz-ı ṭūldan ʿibārettir. Meẕkūr buʿd da insāndan ġayrı ḥayvānātta ve cemādātta cānib-i merkezden cihet-i evce iʿtibār olunur. Ekşeriyā rifʿat lāzım olduğu için "yüce" maʿnāsına istiʿmāl olunduğundan buʿdun ṭaraf-ı aʿlāsına "bālā" derler. Muḳābili پست [pest]tir. Ve gāhī زیر [zīr] ile de muḳābil ederler. Nitekim, Mevlānā Cāmī, beyt:

به بالای رزم اندر آورد پای
خروشان و جوشان درآمد ز جای

(At üstünde savaş meydanına ayak bastı. Büyük bir şevk ve coşkuyla kendisini gösterdi.)

Bu maʿnāya, Ḥakīm Esedī, beyt:

هزار اسب بالای پیشش درون
به برگستوان و زره گونه گون

(İçeride eyer koşumu ve türlü türlü zırhları olan binlerce yedek at vardı.)

بالوا [bālvā]: Sükūn-ı lām ve feṯḥ-i vāv ile. Temreğü dedikleri ʿillettir ki vücūd-ı ādemīde fażalāt-ı balġamdan ẓāhir olur.

بانوا [bā-nevā]: Feṯḥ-i nūn ile. Żamm ile de cāʾizdir. Münʿim ve māldār maʿnāsına. Mīr Naẓmī, beyt:

اگر بی نوا و اگر با نوا
هرآیینه آخر رود زین سرا

(İster fakir olsun ister zengin, herkes eninde sonunda bu dünya evinden gidecektir.)

Ve dahi şöhret ṣāḥibi maʿnāsınadır.

باهها [bāhhā]: Sükūn-ı hāʾ-i evvel ve feṯḥ-i ṣānī ile. Cemʿ-i باه [bāh]tır. Üç maʿnāyadır. Şūrbā, derbā ve ʿArabīde "menī" maʿnāsınadır ki müfredi ʿArabī ve cemʿi Fārsīdir. Tafṣīli باه [bāh] ẕeylinde ẕikr olunur.

بایا [bāyā]: Feṯḥ-i yā-yı taḥtānī ile. Bemaʿnī-i بایست [bāyist]. Ve *Mecmaʿu'l-Fürs*'te żarūrī maʿnāsına da mervīdir. Miṣāl-i maʿnī-i evvel, Ḥakīm Sūzenī, beyt:

بایا تری بسی زنم ابر بر نبات
از بهر تازه بودن دلهای خاص و عام **(150b)**

(Halkın ve seçkin kimselerin gönüllerini tazelemek için, bulutun bitkileri sulaması gibi daha çok su döksem gerek!)

Ḥakīm Sūzenī, beyt:

بایاتری به مصلحت عالم را
از بهتری به سینهٔ بیماران

(Dünyanın günlük işleri hastaların yarasını iyileştirmekten daha mı önemli!)

ببا [bebā]: Feṯḥ-i bāʾ-i muvaḥḥade ile. Niçe maʿnāsınadır. Ebū Şekūr, beyt:

ببا روزگاری برآید برین
کنم پیش هر کس هزار آفرین

(Böyle nice zamanlar gelip geçer, ben herkesin önünde binlerce övgü düzerim.)

بتا [betā]: Feṯḥ-i tāʾ-i müşennāt ile. Bemaʿnī-i بگذار [bugẕār]. Geç ve fāriġ ol! İsm-i emrdir. Lākin kendi ṣīġasından māżī, mużāriʿ ve maṣdar taṣarrufātı rāḳımu'l-ḥurūfun manẓūru olmamıştır. Şems-i Faḫrī, beyt:

ریاضی بر گل معنیش چون به مدحت شاه
ره خدایق سحر و بدایعش تو بتا

(Padişahın övgüsü, anlam gülünün olduğu bir bahçedir. Sen Vatvāt'ın Hadāyıku's-Sihr adlı eseri ve onun belagatinden geç!)

Bu maʿnāyı mü'eyyid, Şeyḫ Saʿdī, beyt:

بگفتا نه آخر دهان تر کنم
بتا جان شیرینش در سر کنم

(Tatlı candan geçinceye kadar su isteyip bu arzuyla dudağımı ıslatmayayım mı!)

Ve dahi bir nevʿ ṭaʿāmdır.

بدا [bedā]: Feṯḥ-i dāl-ı mühmele ile. Lafẓ-ı fāḥiş yaʿnī yaramaz söze derler. Ebulmaʿānī, beyt:

گفتم ای ماه جبین بزم مَیم روشن کن
ازچه آزرده شدی این سخنم نیست بدا

(Ey ay alınlı! Şarap meclisimi aydınlat dedim. Bu sözümde bir kötülük yok, neden incindin?!)

Ve yaramaz nesneye de derler. Ḥakīm Ḥāḳānī, beyt:

بدا سلطانیا کورا بود رنج دل آشوبی
خوشا درویشیا کورا بود گنج تن آسانی

(Yazık kalbi sıkıntılı zengine! Ne mutlu sağlıklı fakire!)

Ve ʿArabīde "ibtidā" maʿnāsınadır.

برا [berā]: Fetḥ-i rāʾ-i mühmele ile. Eṭʿime nevʿinden bir nevʿ ṭaʿāmdır. Et, kıyma ve bahārāt ile aya köftesi gibi yassı edip, yağ ile kavurup tenāvül ederler. بری [berī] dahi derler. Bu dahi bir nevʿ ṭaʿāmdır. Müdevver köfte edip yerler. Ekşer برا [berā]yı بری [berī] ile müterādif edip īrād ederler. Nitekim, Mevlānā ʿUrfī, beyt:

گر ماه برا شود و ستاره بری شوی
در خوان نعمتت نتواند برابری

(Ay iri köfte, yıldızlar da ufak köfte olsa senin nimet sofranda beraber/yiyecek olamazlar.)

بردا [berdā]: Sükūn-ı rā vü fetḥ-i dāl-ı mühmeleteyn ile. Ṣadā-yı mehīb. Ve cenkte olan hāy u hūy. Şems-i Faḫrī, beyt:

ابو اسحق که افلاک اختران را
همی گویند هان از راه بردا

(Gökler, yıldızları Ebu İshak'a göz kulak olmaları için yüksek sesle tembihlerler.)

Baʿżı ferhengde "lüġaz" maʿnāsına olduğu resīde-i naẓardır.

برشیجا [berşīcā]: Sükūn-ı rāʾ-i mühmele, kesr-i şīn-i muʿceme, yā-yı sākine ve fetḥ-i cīm ile. Īrān ile Tūrān memleketi arasında vāḳiʿ bir mekān ismidir.

برصیصا [barṣīṣā]: Sükūn-ı rāʾ-i mühmele vü yā, kesr-i ṣād-ı evvel ve fetḥ-i ṣānī ile. Bir şeyḫ-i ʿābidin nāmıdır. Bu kadar zamān ʿibādet etmişken, baʿdehu bir kız sebebiyle kāfir oldu derler. Ḥaḳḳında rivāyāt-ı muḫtelife vardır. Tafṣīl-i aḥvāli kütüb-i tevārīḫte masṭūrdur.

برنا [bernā]: Sükūn-ı rāʾ-i mühmele ve fetḥ-i nūn ile. İki maʿnāyadır.

Evvel, be-maʿnī-i cüvān, yaʿnī ṣabāveti ve tāzeliği geçmiş yiğit. Şeyḫ Saʿdī, beyt:

بر آن حمل کردند برنا و پیر
که پروای خدمت ندارد فقیر

(Şeyh ve müritler, bunu dervişin nasıl hizmet edileceğini bilmemesine yordular.)

Ḥakīm Senāyī, beyt:

هر کجا دولتیست برنایی
تو بدان کس مخج که برنایی

(Gençlik her yerde devlettir. Yine de güç yetiremediğin kimseyle dalaşma!)

Şāh-ı Kebūd-cāme, beyt:

عشق و پیری سربسر زشتی و رسوایی بود
ره بده بروی اگر یاری دلم برناستی

(Yaşlıyken āşık olmak baştan başa rezillik rüsvalıktır. Eğer seviyorsan bir kez olsun henüz genç olan şu gönlüme bir yol ver!)

Şānī, ḥinnā maʿnāsınadır ki برناک [bernāk] ve برناه [bernāh] dahi derler.

برهلیا [berhelyā]: Sükūn-ı rāʾ-i mühmele ve fetḥ-i hā vü yā-yı taḥtānī ile. Toḫm-ı rāziyāne. Keẕā fī-*İḫtiyārāt-ı Bedīʿī*.

بسا [besā]: Fetḥ-i sīn-i mühmele ile. Yeter, çok ve niçe maʿnālarınadır. Maḥalline göre istiʿmāl olunur. "Niçe" maʿnāsına şāʿir, beyt:

ز هر بیرون که بپسندی درونش همچنان باشد
بسا حلوای صابونی که زهرش در میان باشد

(Dıştan beğendiğin herkesin içi aynı olur mu? Nice sabun helvasının zehri ortadadır.)

Ve dahi memleket-i Fārs'ta bir şehrin ismidir ki فسا [fesā] dahi derler.

بسا بسا [besā besā]: بسا [besā]-yı merḳūmun maʿnāsına. Mübālaġa ve te'kīd ḳaṣd olundukta īrād ederler.

بطحا [baṭḥā]: Sükūn-ı ṭā vü fetḥ-i ḥā'-i mühmeleteyn ile. Kaʿbe-i mükerreme -şerrefa'llāhu teʿālá- ḳurbunda vāḳiʿ olan dağ arasındaki vādīnin ismidir ḫuṣūṣan ve her dağ arasında vāḳiʿ olan vādīye derler ʿumūmen. Egerçi lafẓ-ı ʿArabīdir, lākin şuʿarā-yı ʿAcem şiʿrlerinde **(151[a])** istiʿmāl ve lisānlarında cārī olmakla teberrüken ve teyemmünen bu mecmūʿada şebti revā görüldü. Mevlānā Cāmī, beyt:

علمش بر حرم بطحا زن
تیغ قهرش به سر اعدا زن

(Sancağı Mekke'nin ortasına dik! Kahır kılıcınla düşmanın başını kes!)

بغا [baġā]: Fetḥ-i ġayn-ı muʿceme ile. Ḫīz ve muḫannes maʿnāsınadır. Ḫallāḳu'l-Maʿānī, beyt:

هر که در کون هلَد بغا باشد
گر مزکئ شهر ما باشد

(Şehrimizce temiz bilinse bile kūnundan vazgeçen herkes muhannestir.)

Ḥakīm Sūzenī, beyt:

زن گفت این مسلمان در کون همی برد
این کیر مرده ریگ ندانم بغا بود

(Kadın dedi ki: "Bu adam arkadan iş çeviriyor. Bu işe yaramaz kīrin sahibi muhannes mi bilmiyorum".)

بغرا [baġrā]: Sükūn-ı ġayn-ı muʿceme ve fetḥ-i rā'-i mühmele ile. Erkek ḫınzīr ki کراز [kurāz] dahi derler. Żamm-ı bā ile بُغرا [buġrā] bir ṭaʿāmdır.

بکیتا [bekītā]: Kesr-i kāf, sükūn-ı yā-yı taḥtānī ve fetḥ-i tā'-i müşennāt ile. Ekābir, aʿyān ve rü'esā-yı ḳavme derler.

بلا [belā]: Maʿrūf. Lākin Fārsīde köhne ve pūsīde maʿnāsına. Baʿżı ferhenglerde kara sığıra derler.

بلکا [belkā]: Sükūn-ı lām ve fetḥ-i kāf ile. Bir lafẓdır ki ṭā'ife-i Moğol söz evvelinde īrād ederler. Yaʿnī bir ismi ẕikrettikte muḳaddem "belkā" derler. Meṣelā "belkā tigin" ve "belkā ḫāṣbeg" derler. Ḥakīm Enverī, beyt:

شیر چرخ از بیم شیر رایتت افغان کند
که الامان ای فخر دین اینانج بلکا خاصبگ

(Felek aslanı, senin sancağının aslanından korkup şöyle bağırır: "Elaman ey Fahreddīn İnanç Belkā Hāsbeg!".)

بلما [belmā]: Sükūn-ı lām ve fetḥ-i mīm ile. Kaba olan nesne maʿnāsına, yaʿnī bī-fā'ide iri olan nesne. Kaba sakala بلما ریش [belmā-rīş] ve بلمه ریش [belme-rīş] dahi denilir. Mīr Naẓmī, beyt:

ریش بلما دارد آن ملحد خرک
موی تابان را شود سرمایه یک

(O sapkın eşeğin kaba sakalı var. Birbirine girmiş kılları bir sermaye olur.)

بنیا [benyā]: Sükūn-ı nūn ve fetḥ-i yā-yı taḥtānī ile. Nüsḫada nūn'dan sonra bā'-i muvaḥḥade ile. Bir ṭaʿāmdır ki ekṣer

yārān teferrüce gittiklerinde pişirirler. Keẕā fī-*Mecmaʿi'l-Fürs*.

بوا [bevā]: Be-vezn-i هوا [hevā]. Be-maʿnī-i bādā. بوداد [bevdād] dahi derler. Ḥakīm Firdevsī, beyt:

که خرم بوا میهن و مان تو
به گیتی پراکنده فرمان تو

(Sarayın ve vatanın kutlu olsun! Buyruğun bütün dünyaya yayılsın!)

بها [behā]: Ḳıymet. Ve ʿArabīde ḥüsn ü ān maʿnāsına.

بهرا [behrā]: Sükūn-ı hā ve feṯḥ-i rāʾ-i mühmele ile. Be-maʿnī-i be-cihet ve berāy-ı çīzī. Ḥakīm Senāyī, beyt:

حاجت عقل اندرو گشت روا ای عجب
ساخت ز بهرای خویش از دل و طبعش سلب

(Aklın isteğini yerinde bulmuş olmalı ki kendisi için, içinden geldiği gibi bir elbise hazırladı.)

بهمنا [behmenā]: بهمنان [behmenān] lafẓından muraḫḫamdır. Yaʿnī behmen-i aṣfer ve behmen-i aḥmer derler iki nevʿ eczādır.

بیا [beyā]: Feṯḥ-i yā-yı taḥtānī ile. İstiḥbār ʿani'ş-şeyʾ. Yaʿnī bir nesneden suʾāldir ki "nice" demektir. Ebulmaʿānī, beyt:

ای صبا گر بگذری از کوی جانان راست گو
در شکنج زلف او حال دل زارم بیا

(Ey tan yeli! Eğer sevgilinin köyünden geçersen doğru söyle, onun büklüm büklüm saçları arasındaki gönlümün durumu nasıl?)

مع البا
[maʿa'l-bā]

باب [bāb]: İki maʿnāyadır.

Evvel, be-maʿnī-i peder. Şeyḫ ʿAṭṭār, beyt:

گر بخوانی باب و مامت را به نام
نعمت حق بر تو می گردد حرام

(Eğer babanı ve anneni adıyla çağırırsan, Allah'ın nimetleri sana haram olur.)

مام [mām], māder maʿnāsınadır. Ḥakīm Ḫāḳānī, beyt:

عطسهٔ او آدمست عطسهٔ آدم مسیح
اینت خلف کز شرف عطسهٔ او بود باب

(Onun/Hz. Peygamber'in oğlu Ādem, Ādem'in oğlu İsa'dır. Ne güzel halef! Şeref buldu, babası O'nun oğlu oldu.)

Ṣānī, sezāvār maʿnāsına ki بابِ فلان [bāb-ı fulān] yaʿnī lāyıḳ-ı fulān demek olur. Ṭālib-i Āmulī, beyt:

دل پر آبله داری به پلک مژگان ناز
که این متاع تو باب گهرفروشانست

(Naz kirpiğinin çevresinde uçuk dolu bir gönlün var! Senin getirdiğin bu mal kuyumculara layık!)

باپ [bāp]: Bāʾ-i Fārsī ile de "peder" maʿnāsına istiʿmāl olunur. Ḥakīm Senāyī, beyt:

هر دو را در جنان عشق طلب
پارسی باپ دان و تازی اب

(Her ikisini de aşk cennetlerinde ara: Farsça "bāp" ve Arapça "eb"!)

باتب [bāteb]: Feṯḥ-i tāʾ-i müşennāt ile. Be-maʿnī-i sezāvār ve lāyıḳ ki بابت [bābet] ve باب [bāb] dahi derler. ʿAbdulbāḳī-i Herevī, beyt:

یار چو گل در صفا عاشق بلبل نوا
خنده به او را سزا بابت من گریه است

(Sevgili gül gibi safada, āşık bülbül gibi inlemede. Gülmek ona yakışıyor, bana layık olansa ağlamak!)

باراب [bārāb]: Feṭḥ-i rā'-i mühmele ile. Bemaʿnī-i Fārāb. Bir vāsiʿ ve ʿaẓīm nāḥiyenin ismidir ki Māverā'ünnehr-i Ceyḥūn'da vāḳiʿdir. Ḥakīm Sūzenī, beyt:

نیست آن سر کدوی بارابیست
نه چو آن سر کدوست در باراب

(O görünen baş değil, Fārāblı bir kabaktır. Fārāb'da onun gibi bir kabak yoktur.)

باران شتاب [bārān-şitāb]: Sağanaklı yağmur, yaʿnī şiddet ü vefret ile yağan yağmur.

بانوگشسب [bānū-geşesb]: Feṭḥ-i kāf u şīn-i muʿceme ve sükūn-ı sīn-i mühmele ile. Rüstem'in kızı ismidir. **(151ᵇ)** Ḥakīm Firdevsī, beyt:

از آتش گسی کرد بانوگشسب
ابا خواسته همچو آذرگشسب

(Bānūgeşesb, Āzergeşesb gibi şevkle yanarak yola koyuldu.)

بت فریب [bet-firīb]: Şühūr-ı Melikī'den yigirmi dördüncü günü ismidir.

بتکوب [betkūb]: Sükūn-ı tā'-i müşennāt ve żamm-ı kāf ile. Reyçāl nevʿinden koz içi, süt ve bal ile ederler bir nevʿ reyçāldır. Şems-i Faḫrī, beyt:

بر دشمن درِ او شد روز تیره وز غم
لوزینه در مذاقش بتکوب می نماید

(Onun kapısı düşmanının günü karardı. Gam yüzünden damağındaki badem reçele dönüyor.)

بتیاب [betyāb]: Sükūn-ı tā ve feṭḥ-i yā-yı taḥtānī ile. Renc ü taʿab ve derd ü miḥnet maʿnāsına. Mīr Naẓmī, beyt:

اگر قانع نباشی روزیت هم
کشی بتیاب بسیار درد و عالم

(Rızkına kanaat etmezsen iki ālemde de çok sıkıntı çekersin.)

بدرشب [bedr-şeb]: Sükūn-ı dāl u rā'-i mühmeleteyn ile. Ayın on dördüncü gecesi ki tamām-ı māh bedr olur. Aṣlında شبِ بدر [şeb-i bedr] idi, ʿalem olıcak mużāfun ileyh taḳdīm olundu ḳāʿide-i Fürs üzre. Mīr Naẓmī, beyt:

خیال عارض آن ماه یا رب
کند کی خانهٔ دل را بدرشب

(Ya Rabbi! O ay yüzlünün yanağı hayali, gönül evini ne zaman dolunay gibi aydınlatacak?)

برآب [ber-āb]: Sükūn-ı rā'-i mühmele ile de ve kesriyle de cā'izdir. Su basar mezrūʿāt ve būstān. Şāʿir, beyt:

روان شد آنچنان سیل سرشکم
جهان بوده بر آب از جوی اشکم

(Gözyaşı selim öylesine aktı ki gözyaşı ırmağım yüzünden dünya su altında kalmış bahçeye döndü.)

برغاب [berġāb]: Sükūn-ı rā'-i mühmele ve feṭḥ-i ġayn-ı muʿceme ile. Su bendi maʿnāsına. Keẕā fī-*Şerḥi's-Sāmī fi'l-Esāmī*. Ḥalīmī zā'-i muʿceme ile rivāyet eylemiştir ammā eṣaḥḥ rā'-i mühmele iledir. *Mecmaʿu'l-Fürs*'te "su cemʿ olduğu yer"dir

بساروب [besārūb]: Feṭḥ-i sīn ü żamm-ı rā'-i mühmeleteyn ü vāv-ı maʿrūf ile. Bemaʿnī-i ḫūşe-çīnī, yaʿnī tarla ve bostānın maḥṣūlünden sonra başak etmek.

بطِ شراب [baṭṭ-ı şarāb]: Kelenderdir ki bāde-fürūşlar onunla şarāb ölçerler ve dökerler. Ve bādeye maḥṣūṣ olan ẓurūf. Ḫᵛāce Ḥāfıẓ, beyt:

صفیر مرغ برآمد بط شراب کجاست
فغان فتاد به بلبل نقاب گل که کشید

(Kuş cıvıltıları geldi, şarap kadehi nerede? Bülbül inlemeye başladı, gülün örtüsünü kim kaldırdı?)

بناسیب [benāsīb]: Feṯḥ-i nūn, kesr-i sīn ve sükūn-ı yā-yı taḥtānī ile. Sakız ağacının yemişi ki نمشک [nemeşk] dahi derler. ʿArabīde حبة الخضرا [ḥabbetu'l-ḫaḍrā] derler. Ve Türkīsini Niʿmetullāh "beneviş", "ayaş", "menderis" ve Ḥalīmī "çerte" diye yazmışlar. Ammā bizim bildiğimiz "menegüş"tür.

بنداب [bend-āb]: Sükūn-ı nūn u dāl-ı mühmele ile. Cezīre maʿnāsına ki آبخوست [ābḫᵛast] dahi derler. Ve "muttaṣıl" maʿnāsına da geldiği resīde-i naẓardır.

مع التا
[maʿa't-tā]

بابات [bābāt]: Feṯḥ-i bā'-i muvaḥḥade ile. Mesʿūd, mübārek ve nīk-baḫt demektir. Ebulmaʿānī, beyt:

دوش در بزم آمده خنجر به دست آن مست ناز
طالع بختم مگر مقرون بابات باشدست

(O naz sarhoşu, dün elinde hançerle meclise geldi. Galiba kör talih yüzüme gülmeye başladı.)

بابت [bābet]: Feṯḥ-i bā'-i muvaḥḥade ile. Lāyıḳ ve sezāvār maʿnāsına ki بابتِ او [bābet-i ū] derler, "onun lāyıḳı" demek olur. Ḫᵛāce Selmān, beyt:

آنچه کرد اسکندر اندر باب سد مملکت
بابت آن ثانئ جم بارهٔ بغداد کرد

(İkinci Süleyman mesabesindeki o hükümdar, İskender'in ülkesi için yaptığı seddin aynısını Bağdat'ta yaptı.)

Ebulmaʿānī, beyt:

در دلم فکر وصال و مقتضای عشق غم
هر کسی با قدر خود را بابت خود می شود

(Aşk gam çekmeyi gerektiriyor, gönlümde kavuşma düşüncesi var. Herkes kendi miktarınca kendine layık olanı yapar.)

باد به دست [bād be-dest]: Bī-ḥāṣıl ve tehī-dest demekten kināyedir. İbn Yemīn, ḳıṭʿa:

تکیه بر چار چیزی می نکنی
که شوی زان امید باد به دست

بر وفای زن و تعصب عام
خونئ امرد و تواضع مست

(Dört şeye sırtını dayama, eğer dayarsan eli boş kalırsın! Kadının vefası, halkın taassubu, kösenin yiğitliği ve sarhoşun alçakgönüllülüğü.)

بادبروت [bād-burūt]: Sükūn-ı dāl u żamm-ı bā'-i muvaḥḥade vü rā'-i mühmeleteyn ile. Bed-aḫlāḳ ve bed-ṭīnet olan muʿcib ve mütekebbirler ḥaḳḳında īrād ederler. Bir sözdür ki maʿnā-yı terkībī "bıyığına kavara" yaʿnī "żarṭa" demek olur. Zīrā بروت [burūt], żamm-ı bā vü rā ile "bıyık"tır. باد [bād], maʿlūm. Mīr Naẓmī, beyt:

به مردمان نکند زندگانی بادبروت
فلک به کون خسیسان دهد بروتش باد

(İyi insanlara nefes alma hakkı tanımayan kibirli felek, cimrilerin kūnuna zarta veriyor, bıyığına kavara!)

باددست [bād-dest]: Yaʿnī müsrif ve mütlif. Eline giren māl-ı dünyāyı ḫarc ve telef edene derler. Şāʿir, beyt:

از پُری ناید بهم دست چنار باددست
بسکه برنقد لطافت ساخت ابر درفشان **(152a)**

(İnci yağdıran bulut o kadar çok güzellik akçesi dağıttı ki doluluktan savurgan çınarın eli kavuşmadı.)

بادفت [bādfet]: Sükūn-ı dāl-ı mühmele ve fetḥ-i fā ile. Bir ağaçtır. Rūzgār estikçe ondan rāyiḥa-i ṭayyibe ẓāhir olur. Ḥakīm Esedī, beyt:

پر از کوه و بیشه جزیری فراخ
جزیری همه عود و بادفت شاخ

(Dağ ve orman geniş adalarla dolu. Her adada öd ağacı ve bādfet dalları var.)

بازخواست [bāz-ḫˇāst]: Sükūn-ı zāʾ-i muʿceme ve fetḥ-i ḫā vü vāv-ı maʿdūle ile. Rūz-ı maḥşer maʿnāsına. Aʿmāl-i nāstan suʾāl u ḥisāb ṭaleb olunmağın geri istemek maʿnāsına. Ḫˇāce Ḥāfıẓ, beyt:

ترسم که صرفه ای نبرد روز بازخواست
نان حلال شیخ ز آب حرام ما

(Korkarım ki kıyamet günü şeyhin helal ekmeği bizim haram şarabımızdan üstün olmayacak.)

بازداشت [bāz-dāşt]: Sükūn-ı zā ve fetḥ-i dāl-ı mühmele vü sükūn-ı şīn-i muʿcemeteyn ile. Geri tutmak, menʿ etmek, ḥimāye etmek ve saklamak maʿnālarına istiʿmāl olunur. Ebulmaʿānī, beyt:

فلک که نعمت دنیا مرا کند بازداشت
ز هر طرف چو مرا بازداشت معتادش

(Benden dünya nimetini esirgeyen feleğin ādeti, yine de beni her tarafta engellemektir.)

باشت [bāşt]: Sükūn-ı şīn-i muʿceme ile. Ol uzun direktir ki üzerine saḳf-ı ḫāne ederler. Ona تیر [tīr], شاه تیر [şāh tīr] ve فرسب [ferseb] dahi derler. Şeyḫ Niẓāmī, beyt:

بی پایه تَرا و سقف بی باشت
با عقل نمی توان نگه داشت

(Duvarı desteksiz ve çatısı direksiz olan akılla görmek mümkün değil!)

بالست [bālest]: Fetḥ-i lām ve sükūn-ı sīn-i mühmele ile. Be-maʿnī-i düşīze, yaʿnī bikr kız. Ḥażret-i Mevlānā ḳuddise sirruhu, beyt:

کیست که از دمدمهٔ روح قدس
حامله چون مریم بالست نیست

(Hz. Cebrail'in nefesinden bakire Meryem gibi hamile kalmayan kim var!)

بالشت [bālişt]: Kesr-i lām ve sükūn-ı şīn-i muʿceme ile. Be-maʿnī-i bāliş, yastık maʿnāsına. Şeyḫ ʿİmādeddīn, rubāʿī:

در چشم محققان چه زیبا و چه زشت
سرمنزل عاشقان چه دوزخ چه بهشت
پوشیدن بی دلان چه اطلس چه پلاس
زیر سر عاشقان چه بالشت و چه خشت

(Görmesini bilenlerin gözünde güzel ne çirkin ne! Āşıkların ana durağında cehennem ne cennet ne! Āşıklar giyinirken ipek ne yamalı hırka ne! Āşıkların başı altında yastık ne tuğla ne!)

بایست [bāyist]: Kesr-i yā-yı taḥtānī ve sükūn-ı sīn-i mühmele ile. Ḥācet yaʿnī gerek demektir. İsm-i maṣdar olur. Ebulmeşel, beyt:

گفت من پاسخ تو باز دهم
آنچه بایست بست سازد هم

(Dedi ki: "Ben sana açıkça cevap veriyorum, ne gerekiyorsa yapılsın!".)

Fiʿl-i māżī dahi olur, "gerek idi" maʿnāsına. Ḥātem-i Kāşī, beyt:

یار رنجید ز بدمستئ دوشت خاتم
باده بایست به اندازه خوری زور نبود

(Ey Hātem! Sevgili, senin dün geceki geveze sarhoşluğundan incindi. Şarabı fazla kaçırmamalıydın, zor değildi.)

بت [bet]: Be-vezn-i لت [let]. Āhārdır ki cullāhlar beze ve ḳumāşa sürerler. Ve kāğıda sürdükleri āhāra dahi derler. Şems-i Faḫrī, beyt:

جمال دنیی و دین آن که در زمان مصاف
دهد به خون عدو تار و پود او را بت

(O, din ve dünya yüzünün süsüdür. Savaş zamanı düşmanın kanı, onun atkı ve çözgüsüne ahar olur.)

Ve dahi her ne ki āhār gibi sürülür ola. Mīr ʿUmāre, beyt:

ریشی چگونه ریشی چون مالهٔ بت آلود
گویی که دوش تا روز بر ریش گوه پالود

(Sakal ama nasıl sakal, tıpkı ahar bulaşmış mala gibi! Sanki dün gece sabaha dek sakalını dışkıyla sıvamış.)

Ve baʿżı ferhengde be-maʿnī-i cullāhḫāne. *Ferheng-i Ḥüseyn-i Vefāyī*'de birinc-i puḫte maʿnāsına masṭūrdur.

بتکوت [betkūt]: Sükūn-ı tāʾ-i müşennāt ve żamm-ı kāf ile. Be-maʿnī-i بتکوب [betkūb]-ı merḳūm ki bir tür reyçāldir.

بخت [baḫt]: Dört maʿnāya gelir.

Evvel, maʿrūf, ṭāliʿ-i saʿd maʿnāsına. Şāʿir, beyt:

طالع و بخت مرا هیچ منجم نشناخت
یا رب از مادر گیتی به چه طالع زادم

(Ya Rabbi! Hiçbir müneccim benim bahtımı ve yıldızımı anlamadı. Dünya anasından nasıl bir talihle doğmuşum!)

Şānī, devlet ve ʿizzet maʿnāsına. Şāʿir, mışraʿ:

بخت پاینده خدا یار و سعادت باقی

(İtibar sonsuz, Allah yardım ediyor ve mutluluk kalıcı!)

Şāliş, peder-i peder ki ʿArabīde جد [cedd] ve Fārsīde نیا [niyā] dahi derler. Beyt:

پدر چون بخت خود بود مرد عاقل
نبوده همچو من از خویش غافل

(Babası da büyükbabası gibi akıllı adamdı. Benim gibi kendini bilmezlik etmedi.)

Ebulmaʿānī, beyt:

چو تاج و تخت او میراث بخت است
سرافراز شهان این بخت و تخت است

(Onun tahtı ve tacı atasından kaldığı için, bu baht ve taht padişahların baştacıdır.)

Rābiʿ, ʿamūd ki گرز [gurz] da derler. Evvel zamānda onunla cenk ederlerdi. Şāʿir, beyt:

گرفته بخت را با قوت دست
حواله کرده بود آن پیل سرمست

(Topuzu bütün gücüyle savurup o başıboş fili alt etmişti.)

بخست [beḫast]: Feṯ-i ḫā'-i muʿceme ve sükūn-ı sīn-i mühmele ile. Üç maʿnāyadır.

Evvel, uykuda boğazdan yāḫud genizden ẓāhir olan ṣadā. Türkīde "ḫorultu" derler.

Ṣānī, yine uyurken ağır basmak ki ʿArabīde كابوس [kābūs] derler. **(152b)**

Ṣāliş, bir cānverdir, çekirgeye benzer. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*.

بد پشت [bed-puşt]: Sükūn-ı dāl-ı mühmele vü şīn-i muʿceme ve żamm-ı bā'-i Fārsī ile. Bed-ḫūy at ve katır ki eyer vurdurmaz ve bindirmez ola. Mīr Naẓmī, beyt:

سخت بدپشت توسن گردون
زیر جاهل شود همیشه زبون

(Pek huysuz olan felek atı, hep cahillerin altında yumuşuyor.)

بدروشت [bedrūşt]: Sükūn-ı dāl u vāv u şīn-i muʿceme ve żamm-ı rā'-i mühmele ile. İslām ile küffār miyānında olan sınır ve serḥad ki ʿArabīde ثغور [ṣuġūr] dedikleridir. Ve dahi "ümīd" maʿnāsına da resīde-i naẓardır.

برات [berāt]: Ḥükm-i pādişāhī maʿnāsına. Nitekim bu beyitten fehm olunur, beyt:

هر کس به قدر خویش گرفتار محنتست
کس را نداده اند برات مسلمی

(Herkesin kendi miktarınca derdi var. Dertsizlik belgesini kimseye vermediler.)

Ṭālib-i Āmulī, mıṣraʿ:

ما را برات نشئهٔ افیون داده اند

(Bize afyonla neşelenmek belgesini verdiler.)

برغست [berġast]: Sükūn-ı rā vü sīn-i mühmeleteyn ve feṯ-i ġayn-ı muʿceme ile. *Tuḥfetü'l-Aḥbāb*'da ve *Mi'yār-ı Cemālī*'de çār-pā ḥayvān yediği ot maʿnāsına. Şems-i Faḫrī, beyt:

برای دشمنان گاو طبعش
ز شحم حنظل آرد دهر برغست

(Felek, öküz tabiatlı düşmanların yesin diye ebucehil karpuzunun yağı bulanmış ot getirir.)

Ferheng-i Ḥüseyn-i Vefāyī'de tere-i bahārīdir ki ṭuʿmu tīzdir. Tāzesin pişirip yerler, kurudukta ḥayvānāta yedirirler. Ve *Ferheng-i Cihāngīrī*'de giyāh-ı ḫod-rūy ki mezrūʿāt arasında ve ırmak kenārında biter. Baʿżı rūstāyīler ṭaʿāma korlar. Ona پژند [pejend] ve مجه [mucce] dahi derler. Ḥakīm Sūzenī, beyt:

برین قرانی گر سوزنی نه ای شاعر
خدای داند تا چند خایدی برغست

(Ey Sūzenī! Burada sen şair sayılmıyorsan, ne kadar yosun çiğnediğini/kaç fırın ekmek yediğini Allah biliyor!)

Ve bir maʿnāsı dahi ince arklardır ki zerrāʿīn, çıktığı yerden ekinler arasına akıtırlar. Ḫüsrevānī, beyt:

وگر شراب نبودی و حاجتی بودی
ز نوک هر مژه ای راندمی دو صد برغست

(Şaraba ihtiyacın var da şarap bulamıyorsan, her kirpiğimin ucundan iki yüz ark akıtırım.)

Baʿżı nüsḫada su üzerinde yeşil nesne ki "yosun" derler. Ve *İḫtiyārāt-ı Bedīʿī*'de برغست گیاهیست. به تازی قنابری عملول و کملول نیز گویند[1] masṭūrdur.

1 Bergast, bir ottur. Arapça kunāberā, umlūl ve kümlūl da derler.

برکاشت [ber-kāşt]: Sükūn-ı rāʾ-i mühmele vü şīn-i muʿceme ve feṯḥ-i kāf ile. Fiʿl-i māżīdir, döndürdü maʿnāsına. Maṣdarı برگاشتن [ber-gāşten] gelir. برگشتن [ber-geşten] dahi denilir. Ḥakīm Esedī, beyt:

چو گویند از جنگ برگاشت پشت
از آن بِه که گویند دشمن بکشت

(Senin için "düşman öldürdü" demeleri, "savaştan kaçtı" demelerinden daha iyidir.)

Bu maʿnāya, Ḥakīm Firdevsī, beyt:

عنان را بپیچید و برگاشت اسب
بیامد به کردار آذرگشسب

(Dizgini kavradığı gibi atını döndürdü. Āzergeşesb gibi çıkageldi.)

برگست [bergest]: Sükūn-ı rā vü sīn-i mühmeleteyn ve feṯḥ-i kāf-ı ʿAcemī ile. Bemaʿnī-i maʿāẕallāh ve me-bādā. Ḥakīm Firdevsī, meşnevī:

فرستاد پاسخ به شیروی باز
که ای تاجور شاه گردون فراز

سخنها که گفتی تو برگست باد
دل و جان بد کیش مرگست باد

(Şiruy'a yine bir cevap gönderip dedi ki: "Ey felek yüceliğindeki padişah! Senin söylediğin sözleri Allah etmesin! Kāfirin canına ölüm olsun!".)

Şems-i Faḫrī, beyt:

کسی چون او بود در ملک هیهات
شهی چون او بود بر تخت برگست

(Ülkede onun gibisi var mı? Heyhat! Onun gibi bir padişah tahta oturdu mu? Allah etmesin!)

برگشت [berguşt]: Sükūn-ı rā vü şīn-i muʿceme ve żamm-ı kāf-ı Fārsī ile. Bir nevʿ ottur, saç gibi birbirine dolaşıp uzanır.

برنجاست [berencāset]: Feṯḥ-i rā vü cīm ü sīn-i mühmeleteyn ve sükūn-ı nūn ile. Nüsḫa-i Mīrzā İbrāhīm'de edviye nevʿinden bir ottur ki بوی مادران [būy-ı māderān] ve بلنجاست [belencāset] dahi derler. Baʿżı nüsḫada برنجاست [berencāst] ve برنجاسف [berencāsef] dahi vāḳiʿ olmuştur.

برهخت [berhaḫt]: Sükūn-ı rāʾ-i mühmele vü ḫāʾ-i muʿceme ve feṯḥ-i hā ile. Ṣīġa-i māżīdir, edeb eyledi ve taʿlīm etti maʿnāsına. Maṣdarı برهختن [berhaḫten] gelir. Şems-i Faḫrī, beyt:

بسان هندوان ترگ فلک را
به چوب کین بمالید و ببرهخت

(Hintliler gibi, feleğin miğferini öfke sopasıyla paramparça eder.)

بسادست [besādest]: Feṯḥ-i sīn-i evvel ü dāl-ı mühmeleteyn ve sükūn-ı sīn-i ṣānī ile. Beyʿ u şirāda ve aḫẕ u iʿṭāda vaʿde maʿnāsına. Meşelā بسادست داد [besādest dād] yaʿnī وعده داد [vaʿde dād]. Ebū Şekūr, beyt:

ستد و داد مکن هرگز جز دستادست
که بسادست خلاف آرد و صحبت ببرد

(Peşin almadan asla alışveriş yapma! Zira veresiye uyuşmazlık çıkarır ve arayı bozar.)

دستادست [dest-ā-dest] demek "naḳd" demektir.

بست [best]: Sükūn-ı sīn-i mühmele ile. **(153[a])** Rabṭ maʿnāsına olan بستن [besten] lafẓından ṣīġa-i māżīdir, bağladı maʿnāsına. Ve dahi destār ki başa sarılır, ʿamāme maʿnāsına. Mīr Naẓmī, beyt:

بنگری آن لئیم بد فرجام
بر سرش بست گنبد حمام

(O soysuz alçağa bakarsan, başında hamam kümbeti gibi sarık var.)

بشت [beşt]: Sükūn-ı şīn-i muʿceme ile. Beması-i بست [best]-i merḳūm.

بکسمات [beksemāt]: Sükūn-ı kāf ve feṯḥ-i sīn-i mühmele vü mīm ile. Bir nevʿ ekmektir, murabbaʿ kesilmiş ve kurumuş. Müsāfirler berren ve baḥren sefer ettikte götürüp azık ederler. Büsḥāḳ-ı Eṭʿime, beyt:

توز بکسمات و حلوا به جمازه بند محمل
که بدین جمازه بتوان سفر حجاز کرده

(Yola çıktığın devede peksimet bulundur, helva da olsun! Böylesi bir deveyle Hicaz'a dek yolculuk yapılabilir.)

بلفخت [belfaḫt]: Sükūn-ı lām u ḫāʾ-i muʿceme ve feṯḥ-i fā ile. İki maʿnāyadır.

Evvel, cemʿ eyledi, kār ciheti ile.

Ṣānī, kesb eyledi maʿnāsınadır. Maṣdarı الفخنت [elfaḫten] gelir. Üstād Rūdekī, beyt:

خود خور و خود ده کجا نبود پشیمان
هر که بداد و بخورد از آنچه که بلفخت

(Kendin ye ve kendin ver ki pişmanlık olmasın! Her kim verip yerse bu sayede kazanır.)

بهشت [behişt]: Kesr-i hā ve sükūn-ı şīn-i muʿceme ile. İki maʿnāyadır.

Evvel, "cennet" gibi isimdir.

Ṣānī, fiʿl-i māżīdir, kodu maʿnāsına. Bu iki maʿnāsına dahi kesr-i bā ile بِهشت [bihişt] de cāʾizdir. İki maʿnāya tertīb üzre, Ḫᵛāce Ḥāfıẓ, beyt:

نه من از خانهٔ تقوی به در افتادم بس
پدرم نیز بهشت ابد از دست بهشت

(Takva evinden düşen yalnızca ben değilim. Babam da sonsuz cenneti elinden bıraktı.)

بیاغاشت [beyāġāşt]: Feṯḥ-i yā-yı taḥtānī vü ġayn u sükūn-ı şīn-i muʿcemeteyn ile. Yaʿnī بسرشت [bi-sirişt] ve نمناک کرد [nemnāk kerd]. آغشتن [āġaşten] lafẓından fiʿl-i māżīdir, yoğurdu ve ıslattı demek olur, suyla olsun, kanla ve ġayrıyla olsun. Muẓaffer-i Herevī, beyt:

شهنشهی که چو برداشت روز کین خنجر
به خون خصم بیاغاشت خاک را یکسر

(Savaş günü hançerini çeken padişah, toprağı baştan başa düşman kanıyla ıslադı.)

مع الجيم
[maʿa'l-cīm]

باج [bāc]: Üç maʿnāya gelir.

Evvel, *Ferheng-i Cihāngīrī*'de ol māl, eṣvāb, zer ve sīme derler ki ẕī-ḳuvvet pādişāha kendinden ednā pādişāhlar, beyler ve memleket żābiṭleri verirler. Ḥakīm Firdevsī, beyt:

سلیح و هیونان و اثواب باج
به ایران فرستاد با تخت عاج

(Silahlar, develer ve hediyeleri fildişi tahtla birlikte İran'a gönderdi.)

Ṣānī, bāc-ı maʿrūf ki bācdārlār āyende ve revende yüklerinden alırlar. Ḥakīm Ḫāḳānī, beyt:

غم ز لب باج نفس می گیرد
لب به فریاد نفس زان چه کنم

(Gam dudaktan nefes haracı alıyor. Nefes harcayıp nasıl ah edeyim!)

Ve *Mecmaʿu'l-Fürs*'te "ḫarāc" maʿnāsınadır ki باژ [bāj] ve سار [sār] dahi derler. Şems-i Faḫrī, beyt:

چو دشمن خر روستایی برد
ملک باج ده یک چرا می خورد

(Düşman, köylünün eşeğini alıp götürüyorsa padişah onda bir haracı nasıl alsın!)

Ṣāliş, be-maʿnī-i ḫāmūşī. Ol ḫāmūşluktur ki muġān yānī āteşperestān, bedenlerin yudukta ve yemek yedikte aṣlā tekellüm etmezler. Şeyḫ Niẓāmī, meşnevī:

بدان وقتی که خسرو دستگه داشت
رسوم باج برسم را نگه داشت

چو آمد وقت خواندارئ عالم
ز موبد خواست رسم باج و برسم

(Hüsrev o vakitler, elinde bersem tutma ādetini gözetirdi. Dünya padişahı olunca da mubetten bersem ve suskunluk usulünü uygulamasını istedi.)

بادپیج [bād-pīc]: Sükūn-ı dāl-ı mühmele ve kesr-i bāʾ-i Fārsī vü yā-yı sākine ile. Eyyām-ı ʿīd ve nevrūzlarda ettikleri salıncak ki ṣıbyān ve zenān oturup salınırlar. Şems-i Faḫrī, beyt:

امن و عدل و استقامت در هوای ملک تو
می خرامد باد چون بازی کنان بر بادپیج

(Senin ülkenin gökyüzünde güven, adalet ve doğruluk var. Rüzgār, çocuklar salıncakta sallanır gibi salına salına esiyor.)

Ehl-i Herāt کاز [kāz], ehl-i Kirmān کوچه [kūçe] ve کواچو [kevāçū], ehl-i İṣfahān خنجیل [ḫancīl] ve چنجولی [çencūlī] ve ehl-i Şīrāz بادپیچ [bād-pīç] derler. Bu maʿnāya, Ebulmeşel, beyt:

چو هندوانی بر بادپیچ بازیگر
ز تاک خوشه فرو هشته وز باد نوان

(Hintliler gibi salıncakta oynuyor. Üzüm salkımından asılmış, rüzgārla sallanıyor.)

Edātu'l-Fużalā'da بازینج [bāzīnec] ve وازینج [vāzīnec] vāḳiʿ olmuştur.

بادروج [bādrūc]: Sükūn-ı dāl u żamm-ı rāʾ-i mühmeleteyn ü vāv-ı maʿrūf ile. Yaban balı. ʿArabīde عرق السوس [ʿirḳu's-sūs] dedikleri köktür. Kaynatıp suyun içerler. Suʿāle ġāyet nāfiʿdir.

بادسنج [bād-senc]: Sükūn-ı dāl u nūn u feṯḥ-i sīn-i mühmeleteyn ile. İki maʿnāyadır.

Evvel, ḫām-ṭamaʿ ve ümīd-i muḫāl.

Ṣānī, muʿcib ve mütekebbir adama derler. Miṣāl-i evvel, Mīr Naẓmī, beyt:

بود یکی هرزه گو و بادسنج **(153b)**
برده بسی در طلب گنج رنج

(Boş konuşan, olmayacak işler peşinde koşan biri vardı. Hazine peşinde çok zahmet çekmişti.)

بادگنج [bād-genc]: Sükūn-ı dāl-ı mühmele vü nūn ve feṯḥ-i kāf-ı Fārsī ile. Kulunç ʿilleti ki ṭıbb kitāblarında هی الریح التی یکون منها الحدب[1] ʿibāretiyle meẕkūrdur.

بادنج [bādinc]: Kesr-i dāl-ı mühmele ve sükūn-ı nūn ile. نارجیل [nārcīl]dir ki maḥallinde ẕikr olunur inşāʾallāhu teʿālá.

بادهلج [bādhilc]: Sükūn-ı dāl-ı mühmele vü lām ve kesr-i hā ile. Bādgīr ki ʿArabīde بادهنج [bādhinc] derler. Ebulmaʿānī, beyt:

چون صبا کرده گذر بر کاکل عنبرفشان
آمده در بادهلج و داده از بویش نشان

(Amber yağdırıcı saça uğrayan tan yeli, pencereden görünüp onun kokusundan haber verdi.)

باراج [bārāc]: Feṯḥ-i rāʾ-i mühmele ile. Ebe dedikleri ʿavrat ki oğlan doğurtup göbeğin keser. قابله [ḳābile], مامی [māmī], پیشکاره [pīşkāre] ve "avurda" dahi derler.

بارج [bārec]: Feṯḥ-i rāʾ-i mühmele ile. Bemaʿnī-i sekengūr ki it üzümüdür. ʿArabīde عنب الثعلب [ʿinebu'ṯ-ṯaʿleb] derler. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*.

1 O, kulunç oluşturan bir yeldir.

بارسنج [bār-senc]: Sükūn-ı rā vü nūn u feṯḥ-i sīn-i mühmeleteyn ile. İki maʿnāyadır.

Evvel, vezzān yaʿnī yük tartıcı, maʿnā-yı terkīb iḳtiżāsınca.

Ṣānī, terāzū kefesinin ḫafīf ṭarafına taʿlīḳ ettikleri seng-pāre ki پارسنگ [pārseng] dahi derler. Ebulmaʿānī, der-ṣıfat-ı ṣaḳīlī, beyt:

شود همسنگ الوند گر بسنجی
به میزان فلک را بارسنجی

(Felek terazisinin hafif tarafına koyup tartsan Elvend dağıyla aynı gelir.)

بازپیچ [bāz-pīc]: Sükūn-ı zāʾ-i muʿceme ve kesr-i bāʾ-i Fārsī ile. Birkaç boncuğu bir ipliğe takıp eṭfālin beşiğine asarlar. ʿArabīde دودات [devdāt] derler. Şehīdī-i Ḳumī, beyt:

پی مهد اطفال جاهت سزد
که عقد ثریا شود بازپیچ

(Senin devletin çocuğunun beşiğine çıngırak olarak ülker gerdanlığı takılsa yakışır.)

Şerḥu's-Sāmī fi'l-Esāmī'de بازپیچ هی خشبات یضم بعضها الی بعض و یوضع علیها شئ اما من خشب او غیره من اللباس لیکون للصبی بمنزلة المهد masṭūrdur. Yaʿnī, eṭfāl için beşik gibi ettikleri salıncak ki ṭıflı içine yatırıp sallarlar.

بازیج [bāzīc]: Kesr-i zāʾ-i muʿceme ve sükūn-ı yā-yı taḥtānī ile. İki maʿnāyadır.

Evvel, geceden bir miḳdār maʿnāsına ki بازیره [bāzīre] dahi derler.

Ṣānī, eṭfāl oynamak için beşiğine astıkları boncuk ki بازپیچ [bāz-pīc] dahi derler. Üstād Lebībī, beyt:

آید ز باغ بی سرود بازیج
دستت به کراغه ای برآرد وز پیچ

(Gecenin bir vakti bahçeden sessiz sedasız gelip karga çağırmak için el kaldırıyorsun.)

باسیج [bāsīc]: Kesr-i sīn-i mühmele ve sükūn-ı yā-yı taḥtānī ile. Kırlaguç ki پرستو [piristū] dahi derler. Mīr Naẓmī, beyt:

چو کردست خیل زمستان گذار
به باسیج آمد پیام بهار

(Kış sürüsü geçip gidince kırlangıç bahar haberiyle geldi.)

باغج [bāġac] ve **باغنج** [bāġanc]: Kilāhumā bi-fetḥi'l-ġayni'l-muʿceme. Engūr-ı nīm-resīde yaʿnī tamām pişmemiş üzüm. Ebulmaʿānī, beyt:

چو نیک و بد همه از همنشین بیاموزد
شود برفته سیه همچو یکدگر باغج

(Herkes iyiyi de kötüyü de arkadaşından öğrenir. Üzüm üzüme baka baka kararır.)

بتنج [betenc]: Fetḥ-i tāʾ-i müşennāt ve sükūn-ı nūn ile. Be-maʿnī-i افشردن [efşurden], yaʿnī sıkmak. Bāʾ-i meksūre ile (بِتنج bitenc) de mervīdir.

بج [bec]: Be-vezn-i کج [kec]. Enderūn-ı dehān yaʿnī avurd içi. Şems-i Faḫrī, beyt:

بی مدحت تو هر که دهان را بگشاید
دندانش کند چرخ برون یک بیک از بج

(Her kim seni övmek dışında ağzını açarsa, felek onun dişlerini tek tek kökünden söker.)

Keẕā fī-*Tuḥfeti'l-Aḥbāb*. Ammā *Kitābu's-Sāmī fi'l-Esāmī*'de be-maʿnī-i gūşt-ı rūy yaʿnī yüzün eti. Ve dudağa yakın yerde olan et maʿnāsına. Ve *Ferheng-i Cihāngīrī*'de pālāyiş-i āb u şarāb yaʿnī ẓarftan sızıntı olmak ki ʿArabīde ترشح [teraşşuḥ] derler. Ve زهاب [zihāb] da denilir.

بخجج [baḫcec]: Sükūn-ı ḫāʾ-i muʿceme ve fetḥ-i cīm-i evvel ile. Vāḳıʿa-i menām yaʿnī rüʾyā. Ebulmaʿānī, beyt:

نشد چو حسن جمالش مشاهده ممکن
کند مساعده بختم مگر که در بخجج

(Güzel yüzünü seyretmek mümkün olmadığına göre, kör talih galiba ancak rüyada görmeme izin verecek.)

بدرج [bedruc]: Sükūn-ı dāl u żamm-ı rāʾ-i mühmeleteyn ile. Bostān-efrūz dedikleri çiçektir ki ʿan-ḳarīb ẕikr olunur inşāʾallāhu teʿālá.

برج [berc]: Sükūn-ı rāʾ-i mühmele ile. Oklağı ki onunla yufka açarlar.

برخاج [berḫāc]: Sükūn-ı rāʾ-i mühmele ve fetḥ-i ḫāʾ-i muʿceme ile. Ağırşak ki بادریسه [bādrīse] dahi derler.

برخج [berḫac]: Sükūn-ı rāʾ-i mühmele **(154ᵃ)** ve fetḥ-i ḫāʾ-i muʿceme ile. Zişt ve kerīh maʿnāsına ki فرخج [ferḫac] dahi derler. Ebulmaʿānī, beyt:

به چشم طالبان پر زیب و زینت
زن دنیا نماید روی برخج

(Dünya kadını taliplerinin gözüne çirkin yüzünü hep süslü püslü gösterir.)

برفنج [berfenc]: Sükūn-ı rāʾ-i mühmele vü nūn ve fetḥ-i fā ile. Ṣaʿb ve düşvār yol. Mīr Naẓmī, beyt:

در راه غمش مرو به شیوه
برفنج بلاست آن گریوه

(Onun gamı yolunda usul usul yürüme! O geçit, bela yoludur.)

برگنج [bergenc] ve **برگینج** [bergeyenc]: Kilāhumā bi-sükūni'r-rāʾi'l-mühmele ve'n-nūn ve fetḥi'l-kāfi'l-Fārsī. Ḥalvā-yı sefīd ki bir nevʿ beyāż ḥalvādır. Ebulmaʿānī, beyt:

شدم در خواب پهلو هم مکیدم لعل شیرینش
زهی برگنج بی منت زهی پالودهٔ ارزان

(Rüyada sevgilinin yanındaydım, tatlı dudağını emdim. Ne minnetsiz bir tatlı, ne paha biçilmez bir pelte!)

برنج [berenc]: Feṯḥ-i rā'-i mühmele ve sükūn-ı nūn ile. Aʿmā veyāḫud gözleri maʿlūl olan kimesneye derler ki eliyle dīvār tutarak gide.

بروج [bervec]: Sükūn-ı rā'-i mühmele ve feṯḥ-i vāv ile. Aʿẓam-ı bilād-ı Hind'den bir şehr-i ʿaẓīm ismidir. Keẕā fī-*Mecmaʿi'l-Fürs*.

برهانج [berhānec]: Sükūn-ı rā'-i mühmele ve feṯḥ-i hā vü nūn ile. *Mecmaʿu'l-Fürs*'te ḫiştek ki kaftān ve gömlek koltuğuna dikerler. سونج [sūnic] ve سونجه [sūnice] dahi derler. Keẕā fī-kütübi'l-muṭebere.

بژج [bejuc]: Żamm-ı zā'-i Fārsī ile. *Ferheng-i Mīrzā İbrāhīm*'de be-maʿnī-i پیدا کردنِ چیزی [peydā kerden-i çīzī]. Bu maʿnāya, Ebulmaʿānī, beyt:

از روز ازل بود چنان عشق تو محکم
در جان و دلم غم نه کنون گشتهٔ بژج

(Ezelden beri senin aşkını sıkıca taşıyorum. Gam canıma ve gönlüme bugün yerleşmiş değil!)

بژوج [bejūc]: Żamm-ı zā'-i Fārsī vü vāv-ı maʿrūf ile. بژج [bejuc]-i merḳūm maʿnāsınadır. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

بساج [besāc]: Feṯḥ-i sīn-i mühmele ile. Fitne ve fesād maʿnāsına. Mīr Naẓmī, beyt:

که یافت آنچنان شور و غوغا رواج
در اقلیم دل کرده چشمش بساج

(Kavga ve kargaşa bu denli arttığına göre gözü gönül ülkesine fitne ve fesat sokmuş.)

بسانج [besānic]: Feṯḥ-i sīn-i mühmele ve kesr-i nūn ile. Bir ottur, hezār-pā hey'etinde. Kabuğu üzerinde düğümler olur. Kırıldıkta içi sarıdır. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*.

بستیناج [bestīnāc]: Sükūn-ı sīn-i mühmele, kesr-i tā'-i müṣennāt, baʿdehu yā-yı sākine ve nūn-ı meftūḥa ile. Ḥalāl otu. Türkīde "kılar" derler kesr-i ḳāf ile. Ve ʿArabīde خلطان [ḫilṭān] derler kesr-i ḫā ile.

بشکنج [beşkenc]: Sükūn-ı şīn-i muʿceme vü nūn ve feṯḥ-i kāf ile. Be-maʿnī-i sāʿid-i dest, yaʿnī bilek. Ammā baʿżı ferhenglerde be-maʿnī-i dest-i çep, yaʿnī sol el.

بشنج [beşenc]: Feṯḥ-i şīn-i muʿceme ve sükūn-ı nūn ile. İki maʿnāyadır.

Evvel, ṭarāvet-i ruḫsāre ve leṭāfet-i rūy maʿnāsına.

Ṣānī, cullāh āletlerinden "öğür" dedikleri nesnedir.

بفتنج [beftenc]: Sükūn-ı fā vü nūn ve feṯḥ-i tā'-i müṣennāt ile. Bir nevʿ kızıl yılandır, çendān mūzī ve mużır değildir. Şems-i Faḫrī, beyt:

دعای مدح او را وِرد خود ساز
که افعی با تو کم باشد ز بفتنج

(Ağzında daima padişahın duası olsun! Böylece engerek, senin için kızıl yılandan daha etkisiz olur.)

بلفرخج [belferaḫc]: Sükūn-ı lām u ḫā'-i muʿceme ve feṯḥ-i fā vü rā'-i mühmele ile. Zişt ve pelīd ki پلشت [pilişt] dahi derler. Ve baʿżı ferhengde çepel ve murdār nesneden ḥāṣıl olmuşa da derler. Üstād Lebībī, beyt:

ای بلفرخج ساده همیدون همه فرخج
نامت فرخج و کنیت ملعون بلفرخج

(Ey yalın yüzlü alçak, daima alçaksın! Adın çirkin, künyen de alçak melundur!)

بلنج [belenc]: Feṯḥ-i lām ve sükūn-ı nūn ile. Endāze ve bir nesnenin miḳdārı demek olur. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

بنارنج [benārenc]: Feṯḥ-i nūn-ı evvel ü rā'-i mühmele ve sükūn-ı nūn-ı ṣānī ile. Be-ma'nī-i şubān, ya'nī çoban.

بنانج [benānec]: Feṯḥ-i nūneyn ile. Kuma 'avrat. Ya'nī bir adamın iki 'avratı ola, birbirine benānec derler. 'Arabīde ضره [żurra] derler. Şems-i Faḫrī, beyt:

بقا نسازد با خصم شیخ ابو اسحق
بدان صفت که نسازد بنانج پیش بنانج

(Nasıl ki kuma yanında kuma kalıcı olmuyorsa, Şeyh Ebu İshak'a düşmanlık da kalıcı değildir.)

Ḥakīm Sūzenī, beyt:

بوده ای بیش به ده ساله بنانج زن من
کدخدای جلب خویش و مرا کدبانو

(On yıldan fazladır kumamsın! Kendi kendinin kāhyası, benim hanımımsın.)

مع الجيم الفارسى
[ma'a'l-cīmi'l-fārsī]

بازينج [bāzīnç]: Kesr-i zā'-i mu'ceme ve sükūn-ı yā-yı taḥtānī vü nūn ile. Eṭfāl için ağaca ip bağlayıp ettikleri salıncak ki بادپيج [bād-pīc], بازنج [bāzinc], بازينج [bāzīnec] **(154b)** ve وازينج [vāzīnec] dahi derler. Zebān-ı Naḫcivānīde چملول [çemlūl] ve 'Arabīde ارجوحه [urcūḥa] derler. Ebulmeşel, mıṣra':

چو زنگیانی که بر بازینج بازیگر

(Salıncakta oynayan Afrikalılar gibi...)

Ve dahi اورک [evrek], هلو [helū] ve هلوچين [helūçīn] dahi derler.

بانوچ [bānūç]: Żamm-ı nūn u vāv-ı ma'rūf ile. Be-ma'nī-i بازينچ [bāzinç]-i merḳūm. Beyt:

طارمی از سرای تست فلک
منطقه ریسمان بانوچ است

(Felek senin sarayının bir kubbesidir. Kıtalar, salıncağının ipidir.)

بخچ [baḫç]: Sükūn-ı ḫā'-i mu'ceme ile. Üç ma'nāyadır.

Evvel, vurmak ile yassılanmış nesneye derler. Şems-i Faḫrī, beyt:

اگر بر سر مرد زد در نبرد
سر و قامتش بر زمین بخچ کرد

(Savaşta bir adamın başına vursa, o adamın başı ve boyu yerde yamyassı olur.)

Ṣānī, ḫaṣr olup sıkılmış nesne.

Ṣāliş, zāc-ı siyāh.

بخیچ [baḫīç]: Kesr-i ḫā'-i muʿceme ve sükūn-ı yā-yı taḥtānī ile. بخچ [baḫç]-ı merḳūm maʿnāsına. Şems-i Faḫrī, beyt:

روز پیکار شیخ ابو اسحق
مغز دشمن به گرز بخچ شود

(Şeyh Ebu İshak'ın savaştığı gün, düşmanın beyni topuzla yamyassı olur.)

بدیچ [bedīç]: Kesr-i dāl-ı mühmele ve sükūn-ı yā-yı taḥtānī ile. Helīlec dedikleri dārūya derler

برخچ [berḫaç]: Sükūn-ı rā ve feṯḥ-i ḫā'-i muʿceme ile. Be-maʿnī-i فرخج [ferḫac], yaʿnī zişt ve kerīh.

برخفچ [berḫafç] ve **برخفنچ** [berḫafenç]: Kilāhumā bi-sükūni'r-rā'i'l-mühmeleteyn ve feṯḥü'l-ḫā. Be-maʿnī-i girānī ve ṣaḳīlī-i ḫᵛāb, yaʿnī uykuda ağır basmak. ʿArabīde كابوس [kābūs] derler. Sebebi budur ki ʿurūḳ-ı şiryānda cereyān-ı demin vuḳūfundan ʿārıż olur bir ḥālettir, baʿżı ḫayālāt görünür. Şems-i Faḫrī, beyt:

چنان در خواب شد ظلم از نهیبش
که پنداری ورا بگرفت برخفچ

(Zulüm onun korkusuyla öyle bir rüya gördü ki görsen kābus görmüş sanırdın.)

Bu maʿnāya, Aġācī, beyt:

به وصال تو من ایمن بدم از مکر جهان
تا فراق آمد و بگرفت چو برخفچ مرا

(Sana kavuşmak sayesinde dünyanın hilesinden emindim. Ayrılık gelip çatınca beni kābus tuttu.)

برفخچ [berfaḫç]: Ḫā'-i muʿceme'den muḳaddem fā ile de "kābūs" maʿnāsına mervīdir.

بسیچ [besīç]: Kesr-i sīn-i mühmele ve sükūn-ı yā-yı taḥtānī ile. Dört maʿnāyadır.

Evvel, tedārük-i mühimmāt maʿnāsına. Şeyḫ Saʿdī, beyt:

بسیچ سفر کردم اندر نفس
بیابان گرفتم چو مرغ از قفس

(Kafesten kurtulan kuş gibi derhal çöl yolunu tutmak üzere hazırlık yaptım.)

Bu maʿnāya, Şems-i Faḫrī, beyt:

به خیل وعدهٔ لشگر چه حاجتست اورا
که ملک گیرئ او را خدای کرد بسیچ

(Onun asker sürülerine ne ihtiyacı var! Allah, onun fetihleri için gereken her şeyi hazırlamıştır.)

Ṣānī, be-maʿnī-i ساخته [sāḫte], پرداخته [perdāḫte] ve آماده شده [āmāde şude]. Ḥakīm Firdevsī, beyt:

نیامد درنگ اندرین کار هیچ
کجا آمد آسانی اندر بسیچ

(Bu işte hiç oyalanma olmadı, böylece işler kolayca gerçekleşti.)

Ṣāliş, ساختن [sāḫten] lafẓından ṣīġa-i emr olur, بساز [bi-sāz] maʿnāsına. Ḥakīm Firdevsī, beyt:

بدو گفت رو زو میندیش هیچ
اگر هوشیاری و رفتن بسیچ

(Ona dedi ki: "Git ve ondan endişen olmasın! Aklın başında, gidiş hazırlığını yap!".)

Rābiʿ, maʿnā-yı mezbūrda ism-i fāʿil olur, "sāzkār-künende" maʿnāsına. Şeyḫ Niẓāmī, beyt:

ترازوی گردون گردش بسیچ
نماند و نماند نسنجیده هیچ

(Dönen gökkubbe terazisinin tartmadığı kalmadı, kalmayacaktır.)

بفچ [befç]: Sükūn-ı fā ile. Söylerken ağızdan tükürük saçılmak. Şems-i Faḫrī, beyt:

به تک می رفت و خون از دیده می ریخت
چنان آب از دهان وقت سخن بفچ

(Dört nala gidiyor, konuşurken ağızdan tükürükler saçılması gibi gözünden kan dökülüyordu.)

بلاچ [belāç]: Feṯḥ-i lām ile. Ḥaşīr ettikleri ot ki لوخ [lūḫ] ve لخ [luḫ] dahi derler. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*.

بلخچ [belḫaç]: Sükūn-ı lām ve feṯḥ-i ḫā'-i muʿceme ile. Zāc-ı siyāh ki bez ve câme boyarlar.

بلوچ [belūç]: Żamm-ı lām u vāv-ı maʿrūf ile. Bir ḳavm-i ḥarāmī ismidir. Mürūr-ı eyyām ve keşret-i istiʿmālle muṭlaḳ ḥarāmī nāmıdır.

بوچ [bevç]: Sükūn-ı vāv ile. Be-maʿnī-i kerr ü ferr ve ḫod-nümāyī ki بوش [bevş] dahi derler. Pīr-i Herāt Ḫᵛāce ʿAbdullāh-ı Enṣārī -ḳuddise sirruhu- *Ṭabaḳāt*-nām kitābında buyurur ki: جنید متمکن بود و او را بوچ و بوش نبوده [1].

1 Cüneyd temkin sahibiydi. Onun kibri ve kendini beğenmişliği hiç yoktu.

مع الخاء المعجمه
[maʿa'l-ḫā'i'l-muʿceme]

باخ [bāḫ]: Be-vezn-i کاخ [kāḫ]. Dört maʿnāya gelir.

Evvel, be-maʿnī-i zībāyī ve ḥüsn-i cemāl. Ebulmaʿānī, beyt:

نکردی چرا عاشقان دل فراخ
خدا آفریده ترا حسن و باخ

(Allah seni böyle bir güzellikte yaratmışken niçin āşıkların gönlünü ferah tutmazsın?!)

Şānī, sīm ü zer-i nā-sere, yaʿnī geçmez akçe ve altın. Ebulmaʿānī, beyt:

سرشکم مگر بوده است کم عیار
قبولش نکردند چون نقره باخ

(Galiba gözyaşımın değeri düşük. Çünkü geçmez akçe gibi görüp kabul etmediler.)

Şāliş, elçi ve ḳāṣıd maʿnāsına. **(155ª)** Mīr Naẓmī, beyt:

نشسته شه آن عز و دولت به کاخ
درآن دم به خدمت رسیدست باخ

(Padişah olanca görkemiyle sarayına oturdu. O sırada görevli bir elçi oraya ulaştı.)

Rābiʿ, be-maʿnī-i dūn-himmetī. Ḳarīʿuddehr, mışraʿ:

همه را همت باخ و همه در راه بساخ

(Hepsinin himmeti kıt ve hepsi de fesat yolunda.)

بخ [baḫ]: Üç maʿnāyadır.

Evvel, gözde olan çirk ki "çapak" derler. Şems-i Faḫrī, beyt:

ز بسکه خون رود از چشم خصم شاه جهان
همیشه بر مژه اش خشک چون بسودن بخ

(Dünya padişahına düşman olanların gözünden dökülen kanlar, ezilmiş çapak gibi kirpikte kuruyor.)

Ṣānī, şaṭranc.

Ṣāliş, zihī demektir, taḥsīn maʿnāsına. Gāhī mükerrer istiʿmāl edip بخ بخ [baḫ baḫ] derler taḥsīn için, زهی زهی [zihī zihī], نیکا نیکا [nīkā nīkā] maʿnāsına. Üstād naẓmlarında çok vāḳiʿ olur. Naẓīrī-i Nīşābūrī, beyt:

بخ بخ ای دین محمد کز کمال رفعتش
استوار اجماع ابرار و اجلا ساخته

(Aferin sana ey Hz. Muhammed'in dini! Onun yüceliği sayesinde kutlu ve büyük din adamları sağlam bir icma oluşturdu.)

برچخ [berçaḫ]: Sükūn-ı rāʾ-i mühmele ve feṯḥ-i cīm-i Fārsī ile. Küçük nīze. Ekşer Hindūstān ḫalḳı kullanır. برچه [berçeh] dahi derler. Ḥakīm Ḫāḳānī, beyt:

از خنجر دو رویه سه کشور گرفتنش
وز برچخ سه پایه دو سلطان شکستنش

(İki taraflı hançer sayesinde üç ülke almış ve üç ayaklı mızrak sayesinde iki padişahı bozguna uğratmıştır.)

برخ [berḫ]: Sükūn-ı rāʾ-i mühmele ile. Beş maʿnāyadır.

Evvel, bir miḳdār yaʿnī bir cemʿden bir miḳdārı, her ne olursa. Türkīde "biraz" dedikleri maʿnāya. Şāʿir, beyt:

برخی از عمر گرامی صرف کرد
تا ز باغ آرزو بشکفت ورد

(Arzu bahçesinde çiçek açana dek kıymetli ömrünün birazını harcadı.)

Ṣānī, *Ferheng-i Cihāngīrī*'de "berḳ" maʿnāsına mervīdir.

Ṣāliş, çukur yer ki yağmurdan ve selden su irkilmiş ola ki تالاب [tālāb] dahi derler.

Rābiʿ, *Edātu'l-Fużalā*'da be-maʿnī-i māhī masṭūrdur.

Ḫāmis, nüsḫa-i Niʿmetullāh'ta be-maʿnī-i ḫāne-i süflī menḳūldür. Ve żamm-ı bā ile بُرخ [burḫ], şebnem maʿnāsınadır.

بساخ [besāḫ]: Feṯḥ-i sīn-i mühmele ile. Be-maʿnī-i fitne ve fesād. Ḳarīʿuddehr, beyt:

همه را همت باخ و همه در راه بساخ
همه را کون فراخ و همه را روزی تنگ

(Hepsinin şevki az ve hepsi de fesat yolunda! Hepsi kıçını yaymış ve hepsinin geçimliği az!)

بلخ [belḫ]: Sükūn-ı lām ile. İki maʿnāyadır.

Evvel, āvāne-i şarāb ve ālāt-ı bezm, yaʿnī ṣurāḥī, sāġar ve ġayruhumā. Ḥakīm Sūzenī, beyt:

بهای یاسمن و چکریم فرست امروز
که دوستیم دو بلخی شراب داد انواز

(Bugün bana kıymet verip zanbak ve yasemin gönderdi. İki kadeh şarap verip dostluğumuzu süsledi.)

Ṣānī, Māverā'ünnehir'de vāḳiʿ bir şehr-i muʿaẓẓam u meşhūrdur. ʿUlemā, fużalā ve meşāyıḫı çok olduğundan "Ḳubbetü'l-İslām" derler. Nehr-i Ceyḥūn iki fersaḫ miḳdārı ḳarīb maḥalden cārī olur. Berāmike ol şehirdendir.

بیدخ [beydaḫ]: Sükūn-ı yā-yı taḥtānī ve feṯḥ-i dāl-ı mühmele ile. Esb-i tünd ü ḫingāver. Mīr Naẓmī, beyt:

همه نیزه داران و بیدخ سوار
به جان جنگجو شیر روبه شکار

(Bütün mızraklı ve atlılar şevkle savaşırlar, tilki avlayan birer aslandırlar.)

مع الدال المهمله
[maʿa'd-dāli'l-muhmele]

باد [bād]: On bir maʿnāya gelir.

Evvel, ʿanāṣır-ı erbaʿadan havanın adıdır ki maʿlūm ve maʿrūftur.

Ṣānī, *Ferheng-i Cihāngīrī*'de bir feriştete ismidir ki tervīḥ üzerine müvekkeldir. Rūz-ı bādın tedbīr-i umūr u meṣāliḥi ona müteʿallıḳtır.

Ṣāliş, her māh-ı Şemsī'nin yigirmi ikinci günü ismidir. Ol günde ata süvār olmak, yeni eṣvāb giymek ve biçmek ve aḥibbā ve dūstānı ziyāret etmek münāsibdir. Zerātüşt Behrām, beyt:

فلک داد هر آب او را به باد
به هنگام آبان مه و روز باد

(Felek, Ābān ayının yirmi ikinci gününde onun bütün suyunu yele verdi.)

Üstād Rāfiʿī, beyt:

همیشه تا بود از پیش رش مهر و سروش
چنانکه از پس بهرام رام باشد و باد

(Reş'ten önce daima Mihr ve Sürūş'un gelmesi gibi Behrām'dan sonra da Rām ve Bād gelir.)

Rābiʿ, be-maʿnī-i nā-būd. Cevherī demiştir, beyt:

روز وصالم باد شد بیت فراق آباد شد
داد بتم بیداد شد گشته خرابم کار از آن

(Kavuşma günüm yele gitti, ayrılık evi yapıldı. Sevgilimin adaleti adaletsizlik oldu, bu yüzden işim yıkılmak oldu.)

Ḫāmis, "süḫan" maʿnāsından kināyedir. Ḥakīm Senāyī, ḳıṭʿa:

تو داده شعاری به من و یافته شعری
این یافته جاویدی و آن داده فنایی

من لفج پر از باد ازین کوی بدان کوی
وز خلعت تو نزد همه شکر سرایی

(Sen bana bir elbise verip bir şiir elde ettin. Şiir sana sonsuzluk verir, elbise ise gelip geçicidir. Ben nefesim yettiği müddetçe o köyden bu köye gider, senin hediyen için herkesin yanında şükrederim.)

Sādis, āh demektir. Ḥakīm Senāyī, beyt:

بر ره کربلا بیستادی
برکشیدی ز درد دل بادی

(Kerbela yolunda durup gönlündeki dertle bir ah çekerdi.)

Ve بادی کشید [bādī keşīd] yaʿnī آهی کشید [āhī keşīd].

Sābiʿ, tünd ve tīz maʿnāsına. Ḥakīm Esedī, beyt:

بگفت این و پس پور کین باد کرد **(155b)**
سبک دست زی گرز پولاد کرد

(Bunu deyince Pūr öfke ateşini keskinleştirdi. Çabucak çelik topuzu eline aldı.)

Ṣāmin, be-maʿnī-i medḥ ü ṣenā ve taʿrīf. Ḳaṭrān-ı Urmevī, beyt:

گر کند بلبل به الحان در مر او را باد چیست
باد اصل تو خدای عرش در قرآن کند

(Eğer bülbül nağmeler yaparsa onu övmüş olmaz. Onu esasen yüce Allah Kurān'da övmüştür.)

Tāsiʿ, nām-ı genc-i Keyḫüsrev ki ḫazīne-i sebʿasından bir ḫazīnedir. بادآورد [bād-āverd] dahi derler. Tafṣīli گنجِ بادآورد [genc-i bād-āverd] ẕeylinde ẕikr olunur.

ʿĀṣir, naḫvet, kibr ve ḫod-bīnī maʿnāsına. Ḥażret-i Mevlānā ḳuddise sirruhu, beyt:

هفت اختر بی آب را کز خاکیان خون می خورند
هم آب بر آتش زنم هم بادهاشان بشکنم

(Yeryüzü sakinlerinin kanını içen susuz/acımasız yedi yıldızın/feleğin suyunu ateşe vermeye, gurur ve kibrini yerle bir etmeye geldim.)

Ḥādī ʿaşer, بادا [bādā] lafẓından muḫtaşardır, "olsun" maʿnāsına. Ṭālib-i Āmulī, beyt:

جبین بخت مرا خاکروب هر درگاه
زمانه ساخت که روی زمانه باد سیاه

(Benim bahtımın alnı her kapının eşiğini süpürmededir. Bunu yapan felektir, feleğin yüzü kararsın!)

باداباد [bād-ā-bād]: Her ne olursa olsun demektir. Mā-beynde olan elif, muḳābele ve müsāvāt içindir. Şāʿir, beyt:

هرچه باداباد حرفی چند می گویم به تو
غایتش زین وصل نا چسپان مرا مهجور دار

(Her ne olursa olsun sana bir iki söz söyleyeceğim. Artık beni bu uygunsuz kavuşmadan kurtar!)

بادآورد [bād-āverd]: Dört maʿnāyadır.

Evvel, Türkīde "çakırdikeni" dedikleri ki faṣl-ı ḥarīfte olur. Hava estikçe yerinden kopup rūzgār önüne düşüp gider. ʿArabīde شوكة البيضا [şevketu'l-beyżā] derler.

Ṣānī, Ḫüsrev-i Pervīz'in yedi ḫazīnesinden bir ḫazīnenin adıdır, genc-i bād-āverd derler. Tafṣīli گنجِ بادآورد [genc-i bād-āverd] ẕeylinde ẕikr olunur. Ve istiʿāre ṭarīḳıyla bād-ı hevādan bilā-saʿy u taʿab ḥāṣıl olan māla derler. Bu iki maʿnāya, Mīr Müncīk, beyt:

گر به گِرد گنج بادآورد گردم فی المثل
آن ز بختم خار بادآورد گردد در زمان

(Bādāverd hazinesinin etrafında dönüp dolaştığımı varsayalım! O, bahtım yüzünden zamanla bulması basit bir dikene dönüşür.)

Miṣāl-i maʿnā-yı ṣānī, ʿİmād-ı Faḳīh, beyt:

ریزی ار در دل تو باشد درد
خاک بر روی گنج بادآورد

(Gönlünde birazcık dert varsa, kolayca kazanılan malın toprak yüzüne!)

Ṣāliş, Vāsiṭ-nām şehir ḳurbunda bir mevżiʿ ismidir.

Rābiʿ, mūsīḳīde bir nevānın adıdır. Ona "genc-i bād-āverd" dahi derler.

بادبرد [bād-burd]: Sükūn-ı dāl u rāʾ-i mühmeleteyn ve żamm-ı bāʾ-i muvaḥḥade ile. باد بروت [bād-burūt]-ı merḳūm maʿnāsına ki muʿcib ve mütekebbir demektir.

بادغد [bādġad] ve **بادغند** [bādġand]: Kilāhumā bi-sükūni'd-dāli'l-mühmele ve feṭḥi'l-ġayni'l-muʿceme. Bād-gīr ve ḫāne-i tābistānī. Şāʿir, beyt:

از آتش حرص و حسد ای خاکسار آبکند
بر باد دادی خویش را پیوسته همچو بادغند

(Ey toprağa bulanmış su kıyısı! Hırs ve kıskançlık ateşi yüzünden pencere gibi sürekli kendini yele vermedesin!)

بادغرد [bādġard]: Sükūn-ı dāl u rāʾ-i mühmeleteyn ve feṭḥ-i ġayn-ı muʿceme ile. Ḫāne-i tābistānī ve bād-gīr. Ve yaza maḫṣūṣ olan ev. Vilāyet-i ʿAcem'de yaz evlerinde, diyār-ı Rūm'da olan bād-gīr gibi değildir. Bir dīvārı tamām kemer edip saḳfına bādgīr korlar. Keẕā fi'ṣ-*Ṣıḥāḥ* ve *Mecmaʿi'l-Fürs*. Bu maʿnāya, Ebū Şekūr, beyt:

خوش آن جای کاشانه و بادغرد
بدو اندرون شادی و نوش خرد

(O kışlık ve yazlık evler ne güzel! Orada mutluluk bulur, safa sürersin.)

كاشانه [kāşāne], kış evine derler.

بادگرد [bād-gerd]: Sükūn-ı dāl u rā'-i mühmeleteyn ve feṯḥ-i kāf-ı Fārsī ile. Türkīde kasırga ve ʿArabīde زويعه [zevīʿa] derler feṯḥ-i zā'-i muʿceme ile. Mīr Naẓmī, beyt:

شده چشمها تيره گرد از نبرد
كه خيزد ز پای سمند بادگرد

(Savaş yüzünden gözler toza bulandı. Çünkü atların ayağı altında kasırga çıkmıştı.)

بادكند [bādkend]: Sükūn-ı dāl-ı mühmele vü nūn ve feṯḥ-i kāf ile. Türkīde "debe" derler, ḥaşyateynde vāḳiʿ bir ʿillettir. İçine mādde inip şişirir. Üstād Laṭīfī, beyt:

به پشتی تو در خايهٔ بادكند
كجا سازگارت شود زن به بند

(Sende kasık fıtığı varken bir kadına ne yapabilirsin!)

Baʿżı nüsḫada ʿillet-i kulunc vāḳiʿdir. Taʿrīfinde هو الذی انتفخت خصيته[1] masṭūrdur.

بادید [bādīd]: Kesr-i dāl-ı mühmele ve sükūn-ı yā-yı taḥtānī ile. Be-maʿnī-i bedīd, yaʿnī ẓāhir ve nümāyān.

باربد [bārbud]: Sükūn-ı rā'-i mühmele ve żamm-ı bā'-i muvaḥḥade ile. Muṭrib maʿnāsınadır ʿumūmen. Şems-i Faḫrī, beyt:

ای شهنشاه جهان خسرو شيرين حركات
مجلس بزم ترا زهره كند باربدی

(Ey padişahlar padişahı olan güzel davranışlı sultan! Senin meclisinin çalgıcısı Zühre'dir.)

Ve Ḫüsrev-i Pervīz'in ṣāḥib-i muḫteriʿ-i elḥān bir meşhūr **(156ª)** muṭribidir ḫuṣūṣan. Mezbūr muṭrib Şīrāz mużāfātından Çehrum-nām ḳaryedendir. ʿİlm-i mūsīḳīde ferīd-i ʿaṣr ve nādir-i devrāndır. Sürūd ve müsecca' onun iḫtirāʿıdır. Mīr Ḫüsrev, beyt:

گرش شيرين نخوانی باربد هست
وگر جان نيست ياری كالبد هست

(Eğer Şirin'i istemezsen Bārbud var. Eğer canın dost değilse beden var.)

Ḥakīm Ezraḳī, beyt:

به شاخهای سمن مرغكان باغ پرست
به لحن باربدی بركشيده اند آهنگ

(Bahçedeki küçük kuşlar, yasemin çiçekleri arasında bārbudī nağmelere ahenk verdiler.)

Ḫᵛāce Ḥāfıẓ, beyt:

روان بزرگان ز خود شاد كن
ز پرويز و از باربد ياد كن

(Ey çalgıcı! Büyüklerin ruhunu şad et! Hüsrev'i ve Bārbud'u hatırlat!)

بارداد [bār-dād]: Sükūn-ı rā vü feṯḥ-i dāl-ı mühmeleteyn ile. İcāzet vermek. Ve ḥācib maʿnāsına ki duḫūl-ı mecālis-i kibāra yol verdiği için tesmiye olunmuştur. Mevlānā Cāmī, beyt:

تو بارداد هر خسی من مردم از غيرت بسی
يكباره ميرد هر كسی بی چاره جامی بارها

(Sen değersiz olan herkese yol verdin, bense çabalamaktan öldüm! Herkes bir defa ölürken zavallı Cāmī defalarca ölüyor.)

بارود [bārūd]: Żamm-ı rā'-i mühmele vü vāv-ı maʿrūf ile. Güherçile, kükurd ve söğüt kömürü ile döküp, āmīḫte edip top ve tüfeng atarlar. Türkīde "barut" derler.

1 O, hāyeleri şişiren bir hastalıktır.

بازخمید [bāz-ḫamīd]: Sükūn-ı zā vü feṯḥ-i ḫā'-i muʿcemeteyn ve kesr-i mīm ile. Bir kimesne bir şaḥṣa ṭaʿn ile yāḫud tevbīḫ ve ser-zenişle ondan ḥikāyet eyledi maʿnāsına. Ebulmaʿānī, beyt:

با جنون عشق چون جوش و خروشم دیده اند
بازخمیدی کرده اند از ساده لوحیهای خویش

(Aşk çılgınlığıyla kendimden geçtiğimi, coşup taştığımı gördüler. Safdil oldukları için beni kınadılar.)

بازِسفید [bāz-ı sefīd]: Kesr-i zā'-i muʿceme ile. Beyāż çakır doğan ki Türkīde "toygun" derler. Şāʿir, beyt:

باز سفید آفت طاوس و قاز
چرخ کزو بسته شود چشمِ باز

(Toygun, tavus ve kazın afetidir. Doğan yüzünden şahinin gözü kapanır.)

چرخ [çarḫ], üsküflü doğandır, havada çarḫ vurduğu münāsebetle.

بازوبند [bāzū-bend]: Maʿrūf. Heykel ve ḥirz ki baʿżı edʿiye yazıp, içine koyup kola bağlarlar.

باشد [bāşed]: Feṯḥ-i şīn-i muʿceme ile. Temennī ve tereccī maʿnāsına. Miṣāle muḥtāc değildir.

بالاد [bālād]: Feṯḥ-i lām ile. Esb-i cenīb. Türkīde "yedek at" derler. Şems-i Faḫrī, beyt:

شهنشهی که کشد بخت در مواکب او
چو نقره خنگ سمند فلک دو صد بالاد

(Öyle bir padişahlar padişahıdır ki baht onun süvari alayında feleğin doru atı gibi iki yüz yedek at çeker.)

بالواد [bālvād]: Sükūn-ı lām ve feṯḥ-i vāv ile. Ebābīl kuşudur.

بالود [bālūd]: Żamm-ı lām u vāv-ı maʿrūf ile. ʿArabīde نمو [numuvv] dedikleri maʿnāya ki büyümek ve iri olmak. بالیدن [bālīden]den ism-i maṣdardır. Ḥażret-i Mevlānā ḳuddise sirruhu, beyt:

این نسب خود پوست او را بوده است
کز شهنشاهان مه بالوده است

(Onun kabuğu olan bu soy, görkemli padişahlardan çok daha büyüktür.)

بالید [bālīd]: Kesr-i lām ve sükūn-ı yā-yı taḥtānī ile. نمو کرد [numuvv kerd] ve افزود [efzūd], yaʿnī büyüdü ve arttı maʿnāsına. Reşīdeddīn-i Vaṭvāṭ, der-hezl, beyt:

ایر اندر میان شلوارم
پیرهن پیرهن همی بالید

(Pantolunumun içindeki kīr, gömlek gömlek büyüdü.)

Ve dahi "çarık" ki شمم [şemem] dahi derler. Üstād Rūdekī, beyt:

از خر و بالید انجام رسیدم که همی
موزهٔ چینیٔ نو خواهم و اسب تازی

(Çarık ve eşek işine son verdim. Artık Çin işi bir çizme ve bir de Arap atı isterim.)

بامداد [bāmdād]: Sükūn-ı mīm ve feṯḥ-i dāl-ı mühmele ile. Ṣabāḥ vaḳti ki ṣubḥ-ı ṣādıḳtır. Ammā muṭlaḳ "ṣabāḥ" demektir. Gāhī ṣubḥ-ı kāẕib ve ṣubḥ-ı ṣādıḳ murād edinip بامدادان [bāmdādān] derler. Miṣāl-i evvel, Ḥakīm Esedī, beyt:

اختر سرسبز مگر بامداد
گفت زمین را که سرت سبز باد

(Kutlu yıldız sabahleyin yeryüzüne "bereketli olsun!" demiş olsa gerek!)

بامشاد [bāmşād]: Bir muṭrib ismidir ki Bārbud gibi ḫunyāgerlikte bī-miṣl ü bī-naẓīr idi. Üstād Menūçehrī, beyt:

بلبل باغی به باغ دوش نوایی بزد
خوبتر از باربد نیکتر از بامشاد

(Dün gece bülbül bağda ötmeye başladı. Hem de ne ötme! Bārbud'dan daha güzel Bamşād'dan daha iyi!)

باورد [bāverd]: Feṭḥ-i vāv ve sükūn-ı rā'-i mühmele ile. Bīverd gibi bir şehir ismidir. Ve bir mübāriz nāmıdır.

باید [bāyed]: بایستن [bāyisten] lafẓından mużāri'dir, gerek ma'nāsına. Şeyḫ Sa'dī, beyt:

چه می باید از ضعف حالم گریست
که گر من ضعیفم پناهم قویست

(Zavallı ve zayıf halime bakıp ağlamaya gerek yok! Ben zayıf olabilirim ama dayandığım/güvendiğim yer sağlam.)

بخجد [baḫced]: Sükūn-ı ḫā ve feṭḥ-i cīm ile. Be-ma'nī-i rīm-i āhen, ya'nī demir boku. 'Arabīde خبث الحديد [ḫubṣu'l-ḥadīd] derler. Şems-i Faḫrī, beyt:

گر آهنگران شکر جود تو گویند
به کوره درون زر شود جمله بخجد

(Demirciler senin cömertliğini dile getirseler, tandırda ne kadar demir cürufu varsa altına dönüşür.)

بخرد [baḫired]: Kesr-i ḫā'-i mu'ceme ve feṭḥ-i rā'-i mühmele ile. 'Āḳil, **(156b)** müdebbir ve ṣāḥib-i re'y ü tedbīr demektir. Üstād Laṭīfī, beyt:

چو شد چارساله ورا روز و شب
به بخرد سپردش برای ادب

(Gece gündüz geçip de dört yaşına gelince eğitimi ve terbiyesi için Bahired'e/akıllı bir kimseye teslim edildi.)

بخساند [baḫsāned]: Sükūn-ı ḫā'-i mu'ceme ve feṭḥ-i sīn-i mühmele vü nūn ile. İsm-i fā'ildir. Eritir ve dahi ḥarāretten bozulur. Ḥażret-i Mevlānā ḳuddise sirruhu, beyt:

کفر که کبریت دوزخ اوست بس
بین که می بخساند او را این نفس

(Küfür, cehenneme kibrit olarak yeter de artar! Gör bak, bu nefes onu eritip bozuyor.)

بخسید [baḫsīd]: Sükūn-ı ḫā'-i mu'ceme vü yā-yı taḥtānī ve kesr-i sīn-i mühmele ile. Fi'l-i māżīdir, eridi ve bozuldu. Ve dahi bir nesne kızmakla bozuldu ve çīn çīn oldu demektir. Şems-i Faḫrī, beyt:

مخالف ارچه که خود را چو سنگ می پنداشت
ز تاب آتش تیغش چو موم شد بخسید

(Düşman kendisini ne kadar taş sanırsa sansın, onun kılıcının sıcaklığıyla odadaki mum gibi erir.)

بد [bed]: Muḳābil-i نیک [nīk]tir, yaramaz ma'nāsına. 'Arabīde ردئ [redī'] derler. Ba'żı terkīblere ṣıfat ederler, bed-nijād ve bed-zebān miṣlu ẕālik. Ve dahi bir ma'nāsı rükūyı nīm-sūḫte, ziyāde köhne, aşınmış ve sürünmüş nesnelere derler.

بدپسند [bed-pesend]: Ya'nī müşkil-pesend, her nesneyi beğenmez ma'nāsına. Üstād Ferruḫī, beyt:

سخنانش را بر دیده همی نقش کنند
بدپسندان همه بصره و آن بغداد

(Onun sözlerini hemen göze işlerler. Zor beğenenler Basra'dır, o da Bağdat!)

به درآید [be-der āyed]: Feṭḥ-i dāl u sükūn-ı rā'-i mühmeleteyn ile. Lafẓ-ı mürekkebdir ḥarf-i با [bā], در [der] ve آید [āyed]den ki ma'nāsı "kapıya gelir". Ve bir ma'nāsı dahi "taşra gelir". Ve bir ma'nāsı da "ḳādir olur"

demektir. Şeyḫ Saʿdī, beyt:

از دست و زبانِ که برآید
کز عهدهٔ شکرش به در آید

(Kimin eli ve dili senin şükrünün üstesinden gelebilir!)

بدرِ بلند [bedr-i bulend]: Yaʿnī māh-ı tamām. Ay'ın tamām bedr olmasından ʿibārettir. Ebulmaʿānī, beyt:

در شب تاریک هجران کلبهٔ احزان ما
کی بود یا رب ضیابخشا بدان بدر بلند

(Ya Rabbi! Ayrılığın karanlık gecesindeki hüzünler kulübemiz, acaba ne zaman o dolunayla aydınlanacak?)

بدکند [bedkend]: Sükūn-ı dāl-ı mühmele, feṯḥ-i kāf ve nūn-ı sākine ile. Rüşvet maʿnāsına. Şems-i Faḫrī, ḳıṭʿa:

دختر ابکار من در مدح شاه
هست عذراییست بی شبهت غرید
تا ببیند یک نظر رخسار شاه
روح قدسی جان به بدکند آورید

(Padişahı öven söz kızlarım, bakireliğinde şüphe olmayan birer Azrā'dır. Kutsal ruh, padişahın yüzünü bir kez görmek için rüşvet olarak can getirir.)

بدنژاد [bed-nijād]: Bed-aṣl ve bed-nihād maʿnāsına. Ḥakīm Firdevsī, beyt:

بدو گفت بیژن که ای بد نژاد
که چون تو پرستار کس را مباد

(Bījen ona dedi ki: "Ey soysuz! Senin gibi bir hizmetkār olmaz olsun!".)

بدنهاد [bed-nihād]: Yaʿnī bed-ḫilḳat. Nihād, aṣl-ı ḫilḳat maʿnāsınadır.

بدید [bedīd]: Kesr-i dāl-ı mühmele ile. Ẓāhir, hüveydā ve āşikār. Ḥażret-i Mevlānā ḳuddise sirruhu, beyt:

چون درو آثار دوستی شد بدید
گفت یک دم سرگذشت من شنید

(Onda dostluk belirtileri görülünce benimle konuşup başımdan geçenleri dinledi.)

Çağatay lisānında "bilgürmek" derler. Mīr ʿAlī Şīr, beyt:

Andaḳ laṭīf-durur teni kim içse cāmnı
Yarur tenide ḳursaġıġa tigrü bilgürüp

(Bedeni öyle şeffaftır ki şarap içse bedeninde kursağına dek belli olup parlar.)

برآرد [ber-āred]: Sükūn-ı rāʾ-i mühmele-i ūlá ve feṯḥ-i şāniye ile. Be-maʿnī-i زیبد [zībed], yaʿnī yaraşır. Şems-i Faḫrī, beyt:

یقین تاج شاهی ازو زین گیرد
حقیقت ورا تخت شاهی برآرد

(Doğrusu padişahlık tacı onunla süslenir. Gerçekten de padişahlık tahtına yakışan odur.)

Ve bir maʿnāsı dahi "getirir" demektir.

برازد [berāzed]: Feṯḥ-i rāʾ-i mühmele vü zāʾ-i muʿceme ile. Be-maʿnī-i زیبد [zībed]. Ḫallāḳu'l-Maʿānī, beyt:

می برازد ترا که سیم بری
ترک شیرین زبان سیم بری

(Gümüş taşıyor olsan sana yakışır. Tatlı dilli, gümüş tenli Türk'sün!)

بربد [berbed]: Sükūn-ı rāʾ-i mühmele ve feṯḥ-i bāʾ-i muvaḥḥade ile. İki maʿnāyadır.

Evvel, nām-ı vilāyet-i Nīmrūz ki Sīstān demekle meşhūrdur.

Ṣānī, muḫaffef-i باربد [bārbud]dur ki ẕikri mürūr eyledi.

بربلند [ber-bulend]: Sükūn-ı rā'-i mühmele ve żamm-ı bā'-i muvaḥḥade ile. Mekān-ı refīʿ ve cāy-ı ʿālī maʿnāsına. Ebulmaʿānī, beyt:

به عقل و فکر و نظر هم نمی رسد او را
رفیع مرتبه و بربلند جاهت را

(Senin makamın o derece yüksek ve yücedir ki akıl, fikir ve görüş ona yetişemez.)

بربند [ber-bend]: Sükūn-ı rā'-i mühmele, feṯḥ-i bā ve nūn-ı sākine ile. ʿAvrāt, sînelerine bağladıkları inci, altın, laʿl ve zümürrüd ile düzülmüş nesne. نازرنگ [nāzereng] dahi derler. ʿArabîde لبیبه [lebîbe] dedikleridir.

برد [berd]: Be-vezn-i سرد [serd]. Ṣıḥāḥeyn, *Ferheng-i Cihāngīrī*'de ve *Mecmaʿu'l-Fürs*'te "yoldan savul!" demek **(157[a])** maʿnāsına masṭūrdur. Bu maʿnāya, Ḥakîm Firdevsî, beyt:

سپهبد برآشفت و گفت از نبرد
مرا چرخ گردان نگوید که برد

(Ordu komutanı savaş sırasında sinirlenip "Dönek felek bana 'yoldan savul!' diyemez" dedi.)

Ḥakîm Enverî, beyt:

مسرع حکم تو صد بار فزون
چرخ را گفته بود کز ره برد

(Senin hızlı hükmün, feleğe yüz kezden daha fazla "yoldan savul!" demişti.)

بردابرد [berd-ā-berd] ve **برد برد** [berd-berd]: Kilâhumā be-maʿnī-i برد [berd]-i merḳūm. Ḥakîm Sūzenī, beyt:

روز دار و گیر و بردابرد میدان نبرد
هر غلام شه به مردی همنَبرد زال باد

(Herkesin savaş meydanından çekildiği/kaçtığı savaş günü, padişahın her kölesi yiğitlikte birer Zal olsun!)

Ḥażret-i Mevlânā ḳuddise sirruhu, beyt:

همت سبک مدار که با همت شگرف
چاوش پادشاه براند که برد برد

(Bir işe girişirken gönüllü ol! Gönülsüz işe koyulursan padişahın çavuşu "yoldan savul!" deyip seni kapıdan kovar.)

Maṣdarı بردیدن [berdîden] olur. Ve baʿżı ferhengde be-maʿnī-i seng menḳūldür.

بردمید [ber-demîd]: Sükūn-ı rā vü feṯḥ-i dāl-ı mühmeleteyn ve kesr-i mīm ile. Üç maʿnāyadır.

Evvel, ẓāhir oldu.

Ṣānī, sebze ve dıraḫt bitti.

Ṣāliş, ġażabnāk oldu maʿnāsınadır ki bu maʿnāya, beyt:

چو رستم بیامد سپهبد شنید
ز دریای آتش ز کین بردمید

Ḥakîm Firdevsî

(Komutan, Rüstem'in geldiğini işitince ateş denizinden öfke damladı.)

بررسید [ber-resîd]: Be-maʿnī-i پرسید [pursîd], yaʿnī suʾāl eyledi. Ḥażret-i Mevlânā ḳuddise sirruhu, beyt:

چون درو آثار مستی شد بدید
یک مرید او را از آن دم بررسید

(Kendisinde sarhoşluk belirtileri başgösterince müritlerden biri ona halini sordu.)

برفند [berfend]: Sükūn-ı rā'-i mühmele vü nūn ve feṯḥ-i fā ile. Be-maʿnī-i leşger. Mîr Naẓmī, beyt:

چو آمد سپهبد به دامان کوه
در آنجا بدیدند برفند انبوه

(Komutan dağın eteğine gelince orada bir bölük asker olduğunu gördü.)

Ve dahi süḫan-ı maḳbūl ve cāy-ı ʿamīḳ maʿnāsınadır.

برگِ بید [berg-i bīd]: Söğüt yaprağına müşābih bir nevʿ demrendir. Şeyḫ Niẓāmī, beyt:

بدی گر خود بدی دیو سفیدی
به پیش برگ بیدش برگ بیدی

(Eğer kötüysen, acımasız bir şeytansan, onun okunun önünde bir söğüt yaprağısın.)

Mīr Ḫüsrev, beyt:

کشت رعنایان بود در زیر بید و پای گل
بوستان شیرمردان برگ بید خنجرست

(Güzellerin tarlası söğüt dalları ile gülün ayağı altındadır. Yiğitlerin/āşıkların bahçesi ise hançerin söğüt yaprağıdır/demir ucudur.)

Bu maʿnāda بیدبرگ [bīd-berg] dahi derler. Şeyḫ Niẓāmī, beyt:

گر آری به خروارها درع و ترگ
کجا باشدت برگ یک بیدبرگ

(Eşek yükünce zırh ve miğfer de getirsen senin bir okunun demir ucuna denk olabilir mi!)

برمخید [ber-maḫīd]: Sükūn-ı rāʾ-i mühmele, feṯḥ-i mīm ve kesr-i ḫāʾ-i muʿceme ile. Be-maʿnī-i ferzend-i ʿāḳ, yaʿnī vālideynine ʿāṣī veled. Ebū Şekūr, beyt:

مر او را یکی برمخید پسر
ز بهر جهان بر پدر کینه ور

(Ona asi olan bir oğlu vardı. Dünya işleri yüzünden babasına öfkeliydi.)

برکند [ber-kend]: Sükūn-ı rāʾ-i mühmele vü nūn ve feṯḥ-i kāf ile. Be-maʿnī-i از بیخ برآورد [ez-bīḫ ber-āverd], yaʿnī yerinden kopardı demektir.

برند [berend]: Feṯḥ-i rāʾ-i mühmele ve sükūn-ı nūn ile. Kılıç cevheri ki kesreteyn ile برند [birind] ve فرند [firind] dahi derler. Ḥakīm Firdevsī, beyt:

بینداخت تیغی برند آورش
همی خواست از تن گسستن سرش

(Başları gövdelerden ayırmak üzere kılıcını savurdu.)

برنیامد [ber neyāmed]: Fiʿl-i māżī-i menfīdir iki maʿnāya.

Evvel, başa çıkmadı maʿnāsına. Mīr Naẓmī, beyt:

ابلهیست از جهان امیدواری
بر نیامد ز هیچ کس یاری

(Dünyaya ümit bağlamak ahmaklıktır. Çünkü hiç kimse onunla başa çıkamadı.)

Ṣānī, ḥaḳḳından gelmedi demektir.

بر نیاید [ber neyāyed]: Fiʿl-i mużāriʿdir. Üç maʿnāya.

Evvel, gelmez yaʿnī ẓāhir olmaz demektir. Şeyḫ Saʿdī, beyt:

عاشقان کشتگان معشوقند
بر نیاید ز کشتگان آواز

(Āşıklar, sevgilinin öldürdükleridir. Ölülerden ses gelmez.)

Ṣānī, zamān mürūr etmez.

Ṣāliş, başa çıkmaz demektir. Ebulmaʿānī, beyt:

چنین کردی که دلخواهد برآید
همین دانم که کارت بر نیاید

(İstediğini elde etmek için böyle yaptın. Şunu biliyorum ki istediğin olmayacak.)

برود [berūd]: Żamm-ı rāʾ-i mühmele vü vāv-ı maʿrūf ile. Aḥmed bin İsmāʿīl, *Müşkilāt*'ta [1] شانه که درکنند naḳl eylemiş.

بر و فرود [ber u furūd]: Żamm-ı rāʾeyn-i mühmeleteyn ü fā vü vāv-ı maʿrūf ile. Bemaʿnī-i firāz u nişīb ve zīr ü bālā. Şeyḫ Niẓāmī, beyt:

چون بود درست کار و بارت
بندیش ز بر و فرود کارت

(İşin gücün rast gidiyorsa, yukarıdan ve aşağıdan onu bağla!)

برومند [berūmend]: Żamm-ı rāʾ-i mühmele vü vāv-ı maʿrūf, feṭḥ-i mīm ve sükūn-ı nūn ile. Aṣnāf-ı ṣelāṣede istiʿmāl olunur bir taʿbīrdir. Meṣelā insānda devletli, sermāyeli, ġanī, māldār, aṣḥāb-ı cāh u iclāl, vüsʿat-i rızḳ ve müreffehü'l-ḥāl demektir. Ve ḥayvānātta ḳaviyyü'l-aʿżā, ṣaḥīḥü'l-beden, ferbih ve tüvānā. Ve nebātātta feyż ü leṭāfet, neşv ü nemā ve ṭarāvet maʿnāsınadır. Şeyḫ Saʿdī, beyt:

خدیو خردمند و فرخ نژاد
که شاخ امیدش برومند باد

(Soyu belli, akıllı bir padişahtır. Onun umut dalı hep meyveli olsun!)

(157[b]) Şeyḫ Niẓāmī, meṣnevī:

برومند باد آن گرامی درخت
که در سایهٔ او توان برد رخت

گه از میوه آرایش خوان دهد
گه از سایه آسایش جان دهد

(Gölgesinde oturulabilen cömert ağacın meyvesi daim olsun! Bazen meyvesi sofrayı süsler, bazen de gölgesinde huzur bulunur.)

1 Kazı yapılan verimli toprak.

برهود [berhūd]: Sükūn-ı rāʾ-i mühmele ve żamm-ı hā vü vāv-ı maʿrūf ile. İki maʿnāyadır.

Evvel, bīhūde söz.

Ṣānī, ḥarāret-i āteşten eṣvābın rengi müteġayyir olup sararmak. Maʿnī-i evvel, Şāh Nāṣır-ı Ḫüsrev, beyt:

چو نرم گویم با تو مرا درشت مگو
مسوز دست جز آن را که مر ترا برهود

(Sana yumuşak söyleyince bana sert konuşma! Benim sana boş konuşmam dışında el yakma/kızma!)

Miṣāl-i maʿnī-i ṣānī, Ebū Şekūr, beyt:

جگر نخواهم برهود من پیاده چنانک
ترازوان دل از عشق آن کمین برهود

(Yaya kalmış olan ben, artık ciğer sarartmayacağım. Çünkü gönül terazileri onun aşkı yüzünden birazcık sarardı.)

برید [berīd]: Kesr-i rāʾ-i mühmele ve sükūn-ı yā-yı taḥtānī ile. Ḳāṣıd maʿnāsınadır. Şāʿir, beyt:

ناگهان ظاهر شد آن جانب برید
کش پیام دوست در گوشم رسید

(O tarafta bir haberci belirmesiyle sevgiliden haber işitmem bir oldu.)

ʿArabīde on iki fersaḫ yere derler.

بزماورد [bezm-āverd]: Sükūn-ı zāʾ-i muʿceme vü rāʾ-i mühmele ile. Et, tere ve ḫāygīne ki yufka ekmeğe sarıp yola götürürler. Ona ʿArabīde نواله [nevāle] derler. Keẕā fī-*Mecmaʿi'l-Fürs*.

بساوند [besāvend]: Feṭḥ-i sīn-i mühmele vü vāv ve sükūn-ı nūn ile. Ḳāfiye-i şiʿr ü ġazel. Üstād Lebībī, beyt:

همه باد و همه خام و همه سست
معانی بازگونه نابساوند

(Manaların tamamı boş, hepsi ham ve gevşek! Kafiyelerin hepsi ise bozuk ve ters!)

بسند [besend]: Fetḥ-i sīn-i mühmele ve sükūn-ı nūn ile. Be-maʿnī-i kāfī ve tamām. Mīr Ḫüsrev, beyt:

بسندست این که زلف اندر بناگوشت علم گیرد
مفرما غمزهٔ خونریز را گر خط حشم گیرد

(Saçının kulak memenin dibinde sancak çekiyor olması kâfi! Bir de ayva tüyü ordusuna sahip olan kan dökücü kıyabakışını devreye sokma!)

Mīr Müncīk, beyt:

قید کجا کن ازو دور شو از دهر دون
هرچه به آخر بِه است بهر ترا آن بسند

(Alçak dünyadan uzak dur, sakın onun için tasalanma! Sonu iyi olan her şey sana yeter!)

بغداد [baġdād]: Meşhūr şehirdir, ʿIrāḳ-ı ʿArab'da vāḳiʿ. Ḥażret-i İmām-ı aʿẓam u hümām-ı ekrem Ebī Ḥanīfe raḍıya'llāhu teʿālá ʿanh ḥażretlerinin merḳad-i müteberrikesi, ḫāric-i şehirde nehr-i Ṣaṭ'a ḳarīb yerde vāḳiʿ. Ve karşı yakada İmām Mūsá Kāẓım raḍıya'llāhu ʿanh ḥażretlerinin merḳad-i şerīfi. Ol dahi kenār-ı Dicle'de vāḳiʿdir. Ve dāḫil-i şehrde karanlık kapıya ḳarīb, ḥażret-i şeyḫu'ş-şuyūḫ ʿAbdulḳādir-i Geylānī ḳuddise sirruhu'l-ʿazīz ḥażretlerinin mezār-ı müteberrikesi ʿaẓīm āsitānedir. Ve ak kapı dāḫilinde Şeyḫ Şihābeddīn-i Sühreverdī ḳuddise sirruhu'l-ʿazīz'in mezār-ı şerīfi. Ve karşıdaki Kuşlar ḳalʿası demekle maʿrūftur Ḥażret-i Şeyḫ Maʿrūf-ı Kerḫī, Cüneyd-i Baġdādī, Dāvūd-ı Ṭā'ī, Ḥüseyn bin Manṣūr-ı Ḥallāc ve Behlūl-i Dānā ḳaddesa'llāhu esrārehum mezār-ı şerīfleri. Bunlardan māʿadā bī-ḥad ve bī-ḳıyās evliyā. Şehir içinde Şeyḫ Muḥammed el-Vitr, Şeyḫ Ebu'l-ḥasen Ḳudūrī ve bunlar emşāli meşāyıḫ-ı ʿiẓām ve eʿizze-i kirām medfūnlardır ki ḥisābların cenāb-ı Allāh celle ẕikruhu bilir. Bu sebebden "burc-ı evliyā" diye nām komuşlar. Ve "dāru's-selām" dahi derler. Ḳadīm zamānda şehir, karşı Kuşlar ḳalʿası yerinde imiş. Ḫulefā-yı ʿAbbāsiyyūn'dan Ebū Caʿfer Manṣūr ed-Devāniḳī ḥāliyen şehir olan mekānı ḳalʿa, ḥiṣār ve iç ḳalʿa binā edip ḫulefā-yı ʿAbbāsiyyūn'a taḫtgāh olmuş. Ġāyet vāsiʿ ḳalʿadır. Ḳadīm zamānda ol mertebe maʿmūr imiş ki bin altı yüz ḥammāmı var imiş. Sā'ir ebniyesi ona ḳıyās oluna. Ve Baġdād diye ḫuṭūṭ-ı cām-ı Cem'den -ki bir maşnūʿ cāmdır- bir ḫaṭṭın ismidir ki ḫaṭṭ-ı Baġdād derler. Altı ḫaṭṭın dahi adları vardır. Ḥakīm Ḫāḳānī, beyt:

دجله دجله تا خط بغداد جام
می دهید و از کیان یاد آورید

(Kadehteki Bağdat yazısına dek dicle dicle/gürül gürül şarap verip önceki padişahları hatırlatın!)

بغند [beġand]: Fetḥ-i ġayn-ı muʿceme ve sükūn-ı nūn ile. Sığırdan ġayrı, ona benzer bir dürüşt deridir. غرغند [ġarġand], غرغن [ġarġan] ve غرغنه [ġarġana] dahi derler. Ḥakīm Sūzenī, beyt:

در حمله از تکاور دشمن جدا کند
کیمخت را به ناچخ شش مهره از بغند

(Savaşırken düşmana hamle yapınca altı parçalı nacakla eti deriden ayırır.)

Ḥakīm Sūzenī, beyt:

روز هیجا از سر چاپکسواری بردری
از فرخش و ران اسب خصم کیمخت و بغند

(Savaş günü hızlı bir binici olduğu için düşman atının sağrısı ve uyluğunda bulunan et ve deriyi yırtar geçersin.)

(158[a]) Bir maʿnāsı dahi baʿżı nüsḫada cüst ü cūdur. Ebulmaʿānī, beyt:

دوستی را بی غرض هرگز نمی یافتم اثر
در جهان چندانکه کردم دیدنش سعی و بغند

(Çok araştırdım ama dünyada amaçsız/menfaatsiz dostluktan asla iz bulamadım.)

بلاد [belād]: Be-vezn-i کساد [kesād]. Bemaʿnī-i nā-sütūde, yaʿnī meẕmūm ve nāmaḳbūl. Mīr Naẓmī, beyt:

در جهان ماند به تحقیق نا مراد
هر که قول و فعل او باشد بلاد

(Sözü ve davranışı uygunsuz olan kimse, dünyada kesinlikle muradına eremez.)

بلاشجرد [belāşcird]: Feṯḥ-i lām, sükūn-ı şīn-i muʿceme vü rāʾ-i mühmele ve kesr-i cīm ile. Merv şehrinden dört fersaḫ baʿīd yerde vāḳiʿ bir ḳarye ismidir. Zamān-ı Cāhiliyyet'te Belāşir-nām bir kimesne binā eylemiş. Keẕā fī-*Mecmaʿi'l-Fürs*.

بلد [beled]: Feṯḥ-i lām ile. Kılavuz maʿnāsına. Nā-beled, "yolsuz" demek olur. Ḥakīm Şifāyī, beyt:

این نا بلدان کوی دانش
پرسند ز من نشان معنی

(İlim köyünün bu yolsuzları, bana anlamdan nişan soruyorlar.)

ʿArabīde "şehir" demektir.

بلند [belend]: Feṯḥ-i lām ve sükūn-ı nūn ile. Kapı ve pencere çārçūbesinin üst ağacı maʿnāsına. ʿArabīde اسکفه [uskuffe] derler. Ḥakīm Sūzenī, beyt:

از هیبت ار کند به درِ خارجی نظر
بفتد بر آستان درِ خارجی بلند

(Bütün görkemiyle dış kapıya bakacak olsa, pencere çerçevesinin üst ağacı dış kapının eşiğine düşer.)

بلیاد [belyād]: Sükūn-ı lām ve feṯḥ-i yā-yı taḥtānī ile. Cāme-i sāde maʿnāsınadır. Keẕā fī-*Mecmaʿi'l-Fürs*.

بنامِ ایزد [be-nām-ı īzed] ve **بنامیزد** [benāmīzed]: Bir kelimedir, ḳasem ḳaṣd olundukta īrād ederler. Ve dahi maḥall-i taʿaccübde istiʿmāl ederler. Ve dahi طوبی له [ṭūbīleh] maʿnāsına da mervīdir. Ḥakīm Senāyī, beyt:

چونت آراست ای غلام ایزد
چشم بد دور ده بنام ایزد

(Ey kul! Allah seni nasıl da süslemiş! Maşallah, kem gözden uzak ol!)

بند [bend]: Sükūn-ı nūn ile. Yigirmi dört maʿnāya gelir.

Evvel, mafṣal-ı ʿużv ki بندکشه [bend-keşe] de derler. Mevlānā Hilālī, beyt:

عاقبت بگسلد چو بند از بند
بند بند مرا به خود پیوند

(Sonunda eklemler birbirinden ayrılacağına göre beni eklem eklem kendine bağla!)

Şānī, mücrim ayağına vurdukları zencīre derler.

Şāliş, ṣandūḳ ve sepet kapaklarına ve kapı, pencere, dūlāb kanatlarına mıhladıkları demir. Ḥażret-i Mevlānā ḳuddise sirruhu, beyt:

طبع خواهد تا کشد از طبع کین
عقل بر نفس است بند آهنین

(Nefis kindarlık etmek ister ama akıl onun demir kilididir.)

Rābiʿ, ḳufl maʿnāsına. Üstād Ferruḫī, beyt:

امان در زمانش به حدی رسید
که منسوخ شد رسم بند و کلید

(Onun zamanında güvenlik öyle bir seviyeye ulaştı ki kapı kilitlemeye gerek kalmadı.)

Ḫāmis, mekr ve ḥīle. Üstād Rūdekī, beyt:

همه به تنبل و بند است باز گشتن او
شرنگ نوش آمیغست روی زراندود

(Onun pişmanlığı hep hilelidir. Yüzü altınla sıvanmıştır, tatlısı zehirle karışıktır.)

Ḥakīm Firdevsī, beyt:

نهادم ترا نام دستان زند
که با تو پدر کرده دستان و بند

(Sana Destān-zend adını koydum. Çünkü baban seninle büyü ve hile yapmış.)

Ṣāḥib-i *Gülşen-i Rāz*, beyt:

همه افسانه و افسون بندست
به جان خواجه که اینها ریشخندست

(Tamamı efsane, büyü ve hiledir. Hāce bunlara bıyık altından gülüp geçer.)

Sādis, zerḳ ve firīb. Ḥakīm Firdevsī, beyt:

همه بند و نیرنگت از رنگ برد
دلارام بگرفت گاهت سپرد

(Senin tılsım ve hilelerinin hepsini bozdu, Dilārām'ı alıp sarayını ele geçirdi.)

Sābiʿ, ʿahd ve yemīn. Ḥakīm Firdevsī, beyt:

ز بس بند و سوگند و ایمان تو
همی نگذرم من ز پیمان تو

(Senin öyle bir imanın, ahdin ve yeminin var ki sana verdiğim sözden asla vazgeçmem.)

Ṣāmin, ġam ve ġuṣṣaya derler. Ḥakīm Firdevsī, beyt:

بیامد چنین تا لب هیرمند
همه لب پر از باد و دل پر ز بند

(Böylece ateşgede rahibinin yanına dek geldi. Hepsinin ağzı dua, gönülleri gamla doluydu.)

Tāsiʿ, girih ve ʿuḳde maʿnāsına. Seyf-i İsferengī, beyt:

ای قلمت بند روزگار گشاده
رای ترا دست اختیار گشاده

(Ey kalemi feleğin düğümünü açan! Ve ey görüşü seçim yapmanın elini açan!)

ʿĀşir, su önüne bağladıkları sed ki būstān ve bāġçe suvarmak için. Ve değirmen bendi dahi ondandır.

Ḥādī ʿaşer, ḫayāl ve mülāḥaẓa maʿnāsına. Meşelā فلان در بندِ سفرست[1] veyāḫud فلان در بندِ آزارِ فلانست[2] derler. ʿAlá-hāẕe'l-ḳıyās.

Ṣānī ʿaşer, tevaḳḳuʿ ve ümīd maʿnāsına. Bu iki maʿnāda farḳları daḳīḳtir. Şeyḫ Saʿdī, beyt:

ملک اقلیمی بگیرد پادشاه
همچنان در بند اقلیم دگر

(Padişah bir ülkeyi fethederken başka bir ülkeyi fethetme umudu taşır.)

Ṣāliṯ ʿaşer, kemer-bend ve miyān-bend. Kuşak, kılıç ve terkeş bağı ve emṯāli nesnelere derler. Żiyā'eddīn-i Fārsī, beyt:

1 Falanca, yolculuk düşüncesinde.
2 Falanca falancayı incitmek düşüncesinde.

ز کلک و دست تو در دست ملک و دین رمحست
جگرشکاف چو تیغ و گهرنگار چو بند

(Senin elindeki kalem, din ve ülkenin elindeki mızraktır. Kılıç gibi ciğer yarıcıdır, kılıç bağı gibi mücevher işlemelidir.)

Rābiʿ ʿaşer, ḳabā yek-tene bağları ki ilik ve düğme yerine ederler. Aʿcām, **(158b)** kaftān ve bālā-pūşlarına düğme dikmeyip bend ederler. Mīr Ḫüsrev, beyt:

زنهار که آن بند قبا چست مبندید
کز نازکیش بخیه بر اندام برآید

(Sakın o elbisenin bağlarını sıkı bağlamayın! Çünkü nazikliğinden bedeninde dikiş izi kalır.)

Ḫāmis ʿaşer, rīsmān, ṭınāb ve emṣāli nesneler. Ḫażret-i Mevlānā ḳuddise sirruhu, beyt:

باز فرو ریخت عشق از در و دیوار من
باز بدرید بند اشتر کیندار من

(Aşk yine kapımdan duvarımdan boşandı. Benim kindar devem yine yularından kurtuldu.)

Sādis ʿaşer, tercīʿ ve terkīb beytine derler ki bir ḳāfiyede birkaç beyitten sonra āḫar ḳāfiyede bir beyit īrād ederler, ol beyit her bendde tekrār gelirse tercīʿ-bend denilir, tekrār olmazsa terkīb-bend derler.

Sābiʿ ʿaşer, بستن [besten] lafẓından ṣīġa-i emr olur. Sulṭān Veled, beyt:

نیست خنگی بهر آن ره همچو سوق
این سخن را بند بر گردن چو طوق

(O yol için hidayet gibi bir at yoktur. Bu sözü tasma gibi boynuna tak!)

Ṣāmin ʿaşer, be-maʿnī-i girev, yaʿnī rehin. Ebulmaʿānī, beyt:

گر تو خواهی فیض از پیر مغان
خرقه و تسبیح کن بند شراب

(Meyhanecibaşından feyizlenmek istiyorsan hırka ve tespihi şarap karşılığı rehin bırak!)

Tāsiʿ ʿaşer, güreşçi oyunu. Nitekim Şeyḫ Saʿdī *Gülistān*'da bir ḥikāyede der:

یکی در صنعت کشتی گرفتن به سر آمده بود و سی صد و شصت بند فاخر درین علم بدانستی و هر روز به نوع دیگر کشتی گرفتی مگر گوشهٔ خاطرش یکی از شاگردان میلی داشت سی صد و پنجاه و نُه بندش آموخت مگر یک بند که در تعلیم آن دفع انداختی و تهاون کردی

(Güreş sporunda nam kazanmış birisi vardı. Bu sporda üç yüz altmış etkili oyunu bilirdi. Her gün bir başka oyunla güreşirdi. Ansızın öğrencilerinden birini çok sevdi. Bildiği oyunlardan üç yüz elli dokuz tanesini ona öğretti. Gel gelelim oyunlardan sadece birini öğretmiyordu.)

ʿİşrīn, bir çift öküze derler ki çift sürmek ve ʿaraba çekmek için ola.

el-Vāḥid ve'l-ʿişrīn, ṭūmār-ı kāġıda derler.

eṣ-Ṣānī ve'l-ʿişrīn, dāru'l-ḥarbden esīr tutmak.

eṣ-Ṣāliṣ ve'l-ʿişrīn, bıçak, varsak ve emṣālinin bağı ki bele takılır.

er-Rābiʿ ve'l-ʿişrīn, çaylak ki ona غلیواج [ġalīvāc], غلیواژ [ġalīvāj], چوزه لوا [çūze-luvā] ve چنگلاهی [çenglāhī] dahi derler. ʿArabīde meẕkūr maʿnāların baʿżılarına قید [ḳayd] derler, "bağ" ıṭlāḳ olunan maʿnālarda ve "bağlamak" maʿnāsına. Çağatayda "ilmek" derler, bend etmek ve iliştirmek maḥallinde. Ammā ekṣeriyā ḥāṣıl bi'l-maṣdar ıṭlāḳ olunur. Nitekim, Mīr ʿAlī Şīr, beyt:

Melā'ik dām-ı zülfidin ḳutulmas veh ḳutulġay mu
Ḥazīn köŋlüm ḳuşıġa eylese ol ḥalḳadın ilmek

(Vah! Meleklerin saçı tuzağından kurtulamayan hüzünlü gönül kuşuma o halkadan ilmek yapsa kurtulur mu acaba?)

بندکشاد [bendekşād]: Sükūn-ı nūn u kāf ve feṯḥ-i dāl-ı mühmele vü şīn-i muʿceme ile. Mefāṣil-i aʿżā. Ve yoğun ve yumru olan nesnelere derler.

بوارد [bevārid]: Feṯḥ-i vāv ve kesr-i rāʾ-i mühmele ile. Bir nevʿ ṭaʿāmdır ki sirke ile pekmezi kaynatıp, içine ekmek koyup tenāvül ederler.

بهره مند [behremend]: بهره [behre] ile مند [mend]den mürekkebdir. Ḳaṣd ve naṣīb. Ve مند [mend] edāt-ı nisbettir ki ḥiṣṣeli ve naṣībli demek olur. Şāʿir, beyt:

در جهان از تو نگشتم بهره مند
بوده ام از لطف دنیا دیده بند

(Dünyada senden faydalanmadım. Dünyanın lutfuna gözümü kapattım.)

بیاد [beyād]: Feṯḥ-i yā-yı taḥtānī ile. Bīdārī ki ʿArabīde يقظه [yaḳaẓa] derler, uyanıklık maʿnāsına. Ḥakīm Firdevsī, beyt:

که افراسیابش به سر برنهاد
نبودی جدا زو به خواب و بیاد

(Efrasiyab onu başına taktı. Uyurken de uyanıkken de yanından ayırmazdı.)

Bu maʿnāya, Emīr Muʿizzī, beyt:

خلد را بیند به خواب آنکو ترا بیند بیاد
بخت را بیند بیاد آن که ترا بیند به خواب

(Seni uyanıkken gören, rüyasında cenneti görmüş olur. Seni rüyasında gören, uyanıkken talihi görmüş olur.)

بیاغارید [beyāġārīd]: Feṯḥ-i yā-yı taḥtānī-i evvel ü ġayn-ı muʿceme, kesr-i rāʾ-i mühmele ve sükūn-ı yā-yı şānī ile. Su veyāḫud kan ile ıslanıp yoğrulmuş ve dahi nemnāk olmuş maʿnāsına. Ebulmaʿānī, beyt:

به تیغ غمزه اش هم عرصهٔ خاک
بیاغارید از خون شهیدان

(Yeryüzü, onun kıyabakışı kılıcı yüzünden aşk şehitlerinin kanıyla ıslandı.)

بیکند [beykend]: Sükūn-ı yā-yı taḥtānī vü nūn ve feṯḥ-i kāf ile. Efrāsiyāb Şāh'ın taḫtgāhı olan şehrin adıdır.

مع الراء المهمله
[maʿa'r-rā'i'l-muhmele]

باتر [bātir]: Kesr-i tā'-i müşennāt ile. Bir mübāriz pehlivān nāmıdır. *Şerefnāme*'de turna ismi olduğu masṭūrdur.

باحور [bāḥūr]: Żamm-ı ḥā'-i mühmele ve sükūn-ı vāv ile. Nüsḫa-i Mīrzā İbrāhīm'de, yaz eyyāmında zemīnden **(159[a])** çıkan buḫāra derler. *Edātu'l-Fużalā*'da, ġāyet-i şiddet-i ḥarra derler. Mīm ile ماحور [māḥūr] dahi denilir. Ḥakīm Enverī, beyt:

باغ دولت را که آن آب لعاب کلک تست
با نوای عهد نیسان حاصل باحور باد

(Senin kaleminin ağzından akan suyla yeşeren talih bahçesi, Nisan ayının feyziyle sımsıcak olsun!)

باختر [bāḫter]: Sükūn-ı ḫā'-i muʿceme ve feṯḥ-i tā'-i müşennāt ile. Cānib-i maġribe derler. Baʿżılar ṭaraf-ı maşrıḳtır demişler. Şems-i Faḫrī, *Miʿyār*'da باختر مشرق باشد پیش اغلب شعرا از باختر غرض مغرب و از خاور غرض مشرق است[1] deyip bu beyti naẓm eylemiş. Beyt:

خورشیدوار رایت صیت و صدای تو
بگرفت تا به خاور و از حد باختر

(Senin sancağının şöhreti, tıpkı güneş gibi doğudan batıya her yeri tuttu.)

Ve Hindū Şāh *Ṣıḥāḥ*'ta باختر مشرق و خاور مغربست[2] demiştir. Bu ḳavli mü'eyyid, Ḥakīm Lāmiʿī, beyt:

خورشید را چون بست شد از جانب خاور علم
پیدا شد اندر باختر بر آستین شب علم

(Güneş batıda sancak bağlarken doğuda gece sancak çekti.)

Müte'aḫḫirīn ḫāveri maşrıḳ ve bāḫteri maġrib ittiḫāẕ eylemişlerdir. Ammā müteḳaddimīn ʿaksi olmak üzre derler, yaʿnī bāḫter maşrıḳ ve ḫāver maġrib ola. Keẕā fī-*Tuḥfeti'l-Aḥbāb*. Bu maʿnāyı mü'eyyid, Ḥakīm Firdevsī, beyt:

چو مهر آورد سوی خاور کریغ
هم از باختر برزند باز تیغ

(Güneş batı tarafına kaçarken doğudan kılıç sallamaya devam eder.)

Ammā Ḥāḳānī, ḫāver maşrıḳ ve bāḫter maġrib olmak üzre, Ḥakīm Ḥāḳānī, beyt:

ماه چون در جیب مغرب برد سر
آفتاب از جانب خاور بزاد

(Ay batı yakasında kaybolurken güneş doğu tarafından başgösterdi.)

Cemīʿ-i erbāb-ı lüġat bu iḫtilāfātı faṣl etmeyip bāḫteri kimi maşrıḳ ve kimi maġribdir demişler üstādlar eşʿārı muḳteżāsınca.

باخور [bāḫūr]: Żamm-ı ḫā'-i muʿceme ile. *Ferheng-i Züfāngūyā*'da eyyām-ı tābistānda on beş güne derler ki ġāyet hava germ ola.

بادآور [bād-āver]: بادآورد [bād-āverd]-i merḳūmdan terḫīm olunmuştur. Onun maʿnālarıyla müterādiftir. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*. Genc-i bād-āver maʿnāsına. Ḥakīm Firdevsī, beyt:

دگر گنج کش نام باد آورست
فراوان درو زیور و گوهرست

(Diğer bir hazinenin adı da Bādāver'dir. Onda sayısız değerli taş vardır.)

1 Bāhter, doğudur. Şairlerin çoğunun nazarında bāhterden kasıt batı, hāverden kasıt da doğudur.
2 Bāhter doğu ve hāver batıdır.

بادانجیر [bād-encīr]: Bir nevʿ incīr ağacıdır ki cemīʿ envāʿ-ı incīrden evvel incīri erişir. Ona کاواک [kāvāk] ve پرباد [pur-bād] dahi derler. Ḥakīm Ḫāḳānī, beyt:

گه ز نا پاکی ز بادانجیر بید انگیختند
گه به خودرایی ز بیدانجیر عرعر ساختند

(Bazen temiz olmadığı için erkek incirden söğüt dikip bazen de kendini düşündüğü için ham incirden ardıç ağacı yaptılar.)

بادبار [bād-bār]: Sükūn-ı dāl-ı mühmele ve feṯḥ-i bāʾ-i muvaḥḥade ile. Yelpaze ki ʿArabīde مروحه [mirvaḥa] derler. Bundaki بار [bār], اشکبار [eşk-bār] ve مشکبار [muşk-bār]da olan بار [bār] gibidir, vaṣf-ı terkībī olur.

بادبر [bādber]: Sükūn-ı dāl ve feṯḥ-i bāʾ-i muvaḥḥade ile. Mecālis ve meḥāfilde nefsini medḥ ü taʿrīf ve māl u cāhını ḫalḳa ʿarż eden kimesneye derler ki ʿArabīde feṯḥ-i fā ile فیاش [feyyāş] derler. Mīr Naẓmī, beyt:

لاف زند آن که ز خود بی خبر
گوش مزن بر سخن بادبر

(Kendinden haberi olmaksızın konuşan kimsenin boş sözlerini dinleme!)

بادبر [bādbur]: Sükūn-ı dāl ve żamm-ı bāʾ-i muvaḥḥade ile. Ol müdevver nesnedir ki eṭfāl ağaçtan yapıp, ip sarıp, elden yere bıraktıkta fırlanıp döner. Ona گردنا [gerdenā] dahi derler. Keẕā fī-*Şerefnāme*. *Kitābu's-Sāmī fi'l-Esāmī*'de bāʾ-i ṯānī yerine fā ile بادفر [bādfur] rivāyet olunmuştur. Nüsḫa-i Mīrzā İbrāhīm'de bāʾ-i Fārsī ile بادپر [bādpur] żabṭ olunmuştur.

بادخوار [bād-ḫʷār]: Sükūn-ı dāl-ı mühmele ve feṯḥ-i ḫāʾ-i muʿceme vü vāv-ı maʿdūle ile. Be-maʿnī-i bād-ḫāye, yaʿnī ʿillet-i fıtıḳ ki ḫāyeye inip debe eder.

بادخور [bād-ḫor]: Sükūn-ı dāl-ı mühmele ve żamm-ı ḫā vü vāv-ı mechūl ile. Pencere maʿnāsınadır. Ammā yukarı pencere olmak münāsibdir. Mīr Naẓmī, beyt:

نشسته خانهٔ بالا زراندود
به هر جانب که چندین بادخور بود

(Çatısı altınla sıvanmış, her tarafında pencere olan eve oturdu.)

Ve dahi, hümā kuşu maʿnāsına mervīdir, "hava yer" taʿbīri ile.

باددار [bād-dār]: Sükūn-ı dāl-ı evvel ve feṯḥ-i ṣānī ile. Hīç-efkār. Ve be-maʿnī-i berbād. Ve dahi fevt olmak maʿnāsınadır. Keẕā fī'l-*Müşkilāt*.

بادر [bāder]: Be-maʿnī-i surḫ-bād ki ona تب [teb] dahi derler. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

بادسار [bādsār]: Sükūn-ı dāl **(159[b])** u feṯḥ-i sīn-i mühmeleteyn ile. Bī-ḥürmet ve bī-vaḳār maʿnāsına. Ḥakīm Esedī, beyt:

فکندن به مردی تن اندر هلاک
نه مردیست که آن بادساریست پاک

(Yiğitlik yapıp kendini ölüme atmak iş değildir, tam bir hafifliktir.)

Ve dahi bī-maʿná-gūy ve lāf-zen. Şāh Nāṣır-ı Ḫüsrev, beyt:

نگوید تا به رویش ننگرم من
نه چون هر ژاژخای و بادساری

(Ben yüzüne bakmadıkça konuşmaz. Boş konuşan dedikoducular gibi değildir.)

بادسر [bād-ser]: Sükūn-ı dāl u feṭḥ-i sīn-i mühmeleteyn ile. Be-maʿnī-i muʿcib, ḫodbīn ve mütekebbir. Ḥakīm Firdevsī, beyt:

مرا پیش کاوس بردی دوان
یکی بادسر نامور پهلوان

(Namlı ve mağrur bir yiğit, beni koşarak Kāvūs'un huzuruna götürüyordu.)

بادغر [bādġar]: Sükūn-ı dāl-ı mühmele ve feṭḥ-i ġayn-ı muʿceme ile. بادغرد [bādġard]-ı merḳūm gibi, hava işlemek için yaz evlerinin saḳfından delik ederler, بادگیر [bād-gīr] dahi derler. Ḫüsrevānī, beyt:

که هر گه که تیره بگردد جهان
بسوزد چو دوزخ شود بادغر

(Dünya ne zaman kararıp cehennem gibi yansa, havalandırma olur.)

Ebū Şekūr, der-hezl, beyt:

به هر مجلسی کونت ای زشت خر
چو در باغ خانه شدی بادغر

(Ey çirkin eşek! Senin kūnun her mecliste bağ evindeki havalandırma deliği gibidir.)

بادفر [bādfer]: Sükūn-ı dāl-ı mühmele ve feṭḥ-i fā ile. Dört maʿnāyadır.

Evvel, be-maʿnī-i بادبر [bādbur]-i merḳūm ki eṭfāl bir müdevver ağaca ip bağlayıp fırlandırırlar. Ḥakīm Ḫāḳānī, ḳıṭʿa:

چرخ نارنج گون چو بازیچه
در کف هفت طفل جان شکرست

به دو خیط ملون شب و روز
در کشاکش بسان بادفرست

(Portakal renkli gökyüzü, can avlayıcı yedi çocuğun/yedi gezegenin avucundaki oyuncak gibidir. İki renkli gece ve gündüz ipiyle topaç gibi çekilmededir.)

Ṣānī, işe ḳādir olmayıp lāf u güẕāf edene derler.

Ṣāliş, be-maʿnī-i ḫişt-bād, yaʿnī yelpaze.

Rābiʿ, mükāfāt-ı bed ki بادافرا [bād-efrā] dahi derler.

بادگر [bādger]: Sükūn-ı dāl-ı mühmele ve feṭḥ-i kāf-ı Fārsī ile. بادگرد [bād-gerd]-i merḳūm, yaʿnī kasırga.

بادگیر [bād-gīr]: Sükūn-ı dāl-ı mühmele vü yā-yı taḥtānī ve kesr-i kāf-ı Fārsī ile. Türkîde dahi "bādgīr" dedikleridir ki rūzgār girmek için yapılan penceredir. Şāʿir, der-hezl, beyt:

زند صد هزار تیز در یک نفس
شده گوییا کون او بادگیر

(Bir anda yüz bin yellenme sesi çıkarır. Onun kūnu sanki havalandırma deliğidir.)

باده گسار [bāde-gusār]: Żamm-ı kāf-ı Fārsī ve feṭḥ-i sīn-i mühmele ile. Bāde-nūş demektir. Mevlānā Cāmī, beyt:

نه که از جام شوی باده گسار
داریش بر کف دست آبله وار

(Kadehten şarap içip onu elinin içinde siğil gibi tutasın diye değil!)

بادیار [bādyār]: Sükūn-ı dāl-ı mühmele ve feṭḥ-i yā-yı taḥtānī ile. Şikāra taʿlīm olunmuş doğan. Mīr Naẓmī, beyt:

ربودست مرغ دلم شیوه کار
که شاهین چشمش شده بادیار

(Sevgilinin şahin gözü doğan olmuş, gönül kuşumu ustalıkla kaptı.)

بار [bār]: Yigirmi yedi maʿnāya gelir.

Evvel, nām-ı şerīf ü ism-i laṭīf-i Ḫudāy teʿālá ʿazze ismuhu. Kemāl İsmāʿīl, beyt:

به زبان همه دروغ و دغل
دهدت دل که نام بار بری

(Hep yalan söyleyen dille sana gönül verir, çünkü adın affedicidir.)

Ṣānī, be-maʿnī-i ruḫṣat ʿumūmen. Bu iki maʿnāya, Eṣīreddīn-i Aḫsīketī, beyt:

تا زبانت خمش نگشت از قول
بدهد بار نطقت ایزد بار

(Yüce Allah, sana konuşma izni verdiği sürece dilin susmaz.)

Ve ruḫṣat-ı meclis-i ḫāṣ ḫuṣūṣan. Ḥakīm Senāyī, beyt:

از حشمت جاه تو همی پیش نیاید
نور قمر و شمس به نزدیک تو بی بار

(Güneş ve ay ışığı, saltanatının görkemi sebebiyle senin huzuruna izinsiz gelemezler.)

Ḥakīm Firdevsī, beyt:

بیامد بر سام یل پرده دار
بگفت و بفرمود تا داد بار

(Kapıcılık yapan yiğit, Sam'ın yanına gelince padişahın huzuruna çıkmasına izin verildi.)

Maʿnā-yı mezbūr, Ṭālib-i Āmulī'nin bu beytinde ġāyet vāżıḥtır. Ṭālib-i Āmulī, beyt:

معاشران که به بزم تو بار می یابند
طراوت گل و رنگ بهار می یابند

(Senin meclisine girmeye izin verilen nedimler, gül tazeliği ve bahar renkleri bulurlar.)

Ṣāliṣ, kerre ve mertebe maʿnāsına. Şeyḫ Saʿdī, beyt:

هزار بار بگفتم هزار بار هزار
که ای دل مسکین مرو پی یار

(Yüz bin kez "Ey miskin gönül! Sevgilinin peşinden gitme!" dedim.)

Maʿnā-yı ṣānī ile bu maʿnāda, Mevlānā Cāmī, beyt:

تو بار داد هر خسی من مردم از غیرت بسی
یک بار میرد هر کسی بی چاره جامی بارها

(Sen değersiz olan herkese yol verdin, bense çabalamaktan öldüm! Herkes bir defa ölürken zavallı Cāmī defalarca ölüyor.)

Rābiʿ, ağaçta biten meyve, gerek istiʿmāle ḳābil olsun gerekse olmasın. Zīrā yemiş olan ağaca dıraḫt-ı bārver derler. Ve budağına şāḫ-ı pür-bār denilir. Nitekim şāʿir demiştir, beyt:

چو باشد ابر دولت بر تو پر بار
فروتر باش همچون شاخ پر بار

(Talih bulutu sana çok meyve verdirirse, meyveyle dolu dal gibi öne eğil/alçakgönüllü ol!)

Ḫuṣūṣiyyetle insān yediği yemiş olmasına der ki ʿArabīde فاكهه [fākihe] derler. Ḥakīm Firdevsī, meṣnevī:

درختی که تلخست او را سرشت
گرش در نشانی به باغ بهشت

ور از جوی خلدش به هنگام آب **(160ᵃ)**
به بیخ انگبین ریزی و شهد ناب

سرانجام گوهر به کار آورد
همان میوهٔ تلخبار آورد

(Özü acı olan bir ağacı cennet bahçesine diksen, hatta bahar mevsiminde köküne cennet ırmağından saf gömeç balları döksen, sonunda aslı neyse onu gösterir, sadece acı meyve verir.)

Ḫāmis, bārgāh maʿnāsınadır ki iḫtiṣār ṭarīḳıyladır. Mīr Ḫüsrev, beyt:

کلهٔ بارت شده بر اوج میغ
کنگر قصرت زند بر اوج تیغ

(Senin sarayının kulesi, göğün en tepesini kaplayan bir buluttur. Senin köşkünün burcu, göğün tepesine baş çeker.)

Sādis, be-maʿnī-i bīḫ ve bün. Ḥakīm Senāyī, beyt:

قفس تنگ چرخ و طبع حواس
پر و بالت بکند از بن و بار

(Senin kanatların/himayen, feleğin ve beş duyunun dar kafesini kökünden kazır.)

Sābiʿ, müterādif-i کار و بار [kār u bār] derler. Türkīde "iş güç" dedikleri maʿnāyadır. Ḥakīm Senāyī, beyt:

بر درِ ماتمسرای دین و چندین نای و نوش
بر درِ رعناسرای دیو و چندین کار و بار

(Dinin yas evinin kapısında bu kadar eğlence! Şeytan'ın güzellikler evinin kapısında bunca iş güç!)

Ṣāmin, cāy-ı cemʿiyyet ve maḥall-i bisyārī maʿnāsına ki هندوبار [hindūbār], گنجبار [gencbār] ve دریابار [deryābār] derler. Kemāl İsmāʿīl, beyt:

به خاتم تو که دُرپاش تا کمرگاهست
به خامه آب که سر می برد به هندوبار

(Bele kadar inciler döken mührüne/yüzüğüne andolsun! Hindistan'da gürül gürül akan su birikintisine/kalem mürekkebine andolsun!)

Ḥakīm Firdevsī, beyt:

بیارم نشانمش بر تخت بار
وز آن پس گشایم درِ گنجبار

(Mührümü/yüzüğümü onun sarayına getirip ondan sonra hazinenin kapısını açayım.)

Tāsiʿ, be-maʿnī-i bārende ki zülf-i müşk-bār ve ebr-i bārān-bār gibi. Üstād, beyt:

اگر باران خود را اوکند بار
زمین پرسیم و زر گردد چو عبهر

(O kendi yağmurunu yağdıracak olursa, yeryüzü nergis gibi gümüş ve altınla dolar.)

ʿĀşir, ḥāṣıl-ı nebātāt maʿnāsına. Ḥakīm Ezraḳī, beyt:

باغیست عارض تو که دارد بنفشه بار
سرویست قامت تو که دارد بر آفتاب

(Senin yanağın menekşeler bitiren bir bahçedir. Senin boyun güneşe dek uzanan bir selvidir.)

Ḥādī ʿaşer, ġışş olmak ki zaʿferān ve müşk gibi nesnelere ġayrı nesneler āmīḫte ola. Şāh Nāṣır-ı Ḫüsrev, beyt:

زر چون به عیار آمد و کم بیش نباشد
کم بیش شود زری که آن با غش و بارست

(Ayara gelen altının azı çoğu olmaz. İçine başka nesneler karıştırılan altının azı çoğu olur.)

Ḥakīm Ḫāḳānī, beyt:

هر جا که محرمیست خسی هم حریف اوست
آری ز گوشت گاو بود بار زعفران

(Her nereye mahrem olsa bir soysuz yanında biter. Evet böyledir, safran sığır etiyle karışır.)

Ḥakīm Ezraḳī, beyt:

شنیده ام صنما من که بار مشک کنند
از آن جگر که از آتش بدو رسیده اثر

(Ey put! Ben misk'in ateşle yanmış bir ciğerle karıştırıldığını duymuştum.)

Ṣānī ʿaşer, dīgdān maʿnāsına. Büsḥāḳ-ı Eṭʿime, beyt:

عشق یخنی دل ما برد یغما امروز
مطبخی خیز و برو دیگ کلان نه بربار

(Ey aşçı! Bugün yahni aşkı gönlümüzü yağmaladı. Kalk ve gidip sac ayağı olmayan büyük bir kazan getir!)

Bu maʿnā "sac ayağı" olmak münāsibdir.

Ṣāliṣ ʿaşer, be-maʿnī-i perde. Kemāl İsmāʿīl, beyt:

کلک تو مقنعه داریست که در پردهٔ غیب
هیچ بکری را از وی نه حجابست و نه بار

(Senin kalemin, gaip perdesinde hiçbir bakirenin çekinip utanmadığı bir örtülüdür.)

Rābiʿ ʿaşer, dost maʿnāsına ki باره [bāre] dahi derler. زنباره [zen-bāre] ve غلامباره [ġulām-bāre], zen-dūst ve ġulām-dūst demek olur. İbn Yemīn, beyt:

آنکو بچه بار و طفل کارست
این بسکه کشد ز حیز رنجه

(Bir kimsenin çocuk sevici olup çocuklarla uğraşması, oğlanlıktan sıkıntı çekmesi için yeterlidir.)

Ḥāmis ʿaşer, ḥaml-ı zenān ve ġayruhu. Ve her ḥāmil çār-pā ḥayvān ḥamlına derler. Şeyḫ Niẓāmī, beyt:

هر آن گره کز آن تخمش بود بار
ز دوران تک برد از باد رفتار

(Onun tohumundan doğan her tay, felekten çevik rüzgârdan hızlıdır.)

Sādis ʿaşer, *Ferheng-i Cihāngīrī*'de anbār maʿnāsına ki içine ġalle korlar. Onu ekşer taḫtadan ederler.

Sābiʿ ʿaşer, ḳalʿa maʿnāsına. Ḥakīm Firdevsī, beyt:

درِ بار بگشاد دستان سام
برفتند گُردان زرین ستام

(Sām kalenin kapısını açtı, altın koşumlu atlara binen yiğitler gittiler.)

Şāmin ʿaşer, yük maʿnāsına, gerek ādem arkasında götürsün gerekse ḥayvān yükü olsun. Ḥakīm Enverī, beyt:

بار انده مکش که بار دگر
برهانیدت از غم ایزد بار

(Sıkıntı yükünü çekme! Yüce Allah başka bir zaman seni sıkıntıdan kurtarır.)

Tāsiʿ ʿaşer, *Mecmaʿu'l-Fürs*'te bir kimesne ile mülāḳāt olmak maʿnāsına. Ḥakīm Enverī, beyt:

راست گویی که ز بسیارئ انجم هستی
درگه خواجه ز بسیارئ شاهان گهِ بار

(Görüşme zamanı Hāce'nin sarayındaki padişah sayısı gökyüzündeki yıldızlar kadardır desen haklısın!)

ʿİşrīn, ṭarīḳ, yol maʿnāsına. Ḫᵛāce Ḥāfıẓ, beyt:

وگر چنانکه در آن حضرتت نباشد بار
برای دیده بیاور غباری از درِ دوست

(Sevgilinin makamına gitmek için izin alamazsan, gözüme sürme olması için onun kapısından bir toz getir!)

el-Ḥādī ʿve'l-ʿişrīn, Nüsḫa-i Niyāzī-i Ḥicāzī'de "günāh" maʿnāsına. Bu beytin ol maʿnāya şümūlü vardır. Şāʿir Ḫᵛāce Selmān, beyt:

دل اگر بار کشد بار نگاری باری
سر اگر کشته شود بر سر کاری باری

(Gönül yük çekecekse bari sevgilinin günahı yükünü çeksin! Baş ölecekse, bari iş başında ölsün!)

eş-Şānī ve'l-ʿişrīn, tereccī ve temennī maʿnāsına. **(160ᵇ)** Beyt-i merḳūmda olan باری [bārī] ol maʿnāya gelir.

eş-Şāliş ve'l-ʿişrīn, dīvān-ı şāhān maʿnāsına. Şeyḫ Niẓāmī, beyt:

به روز بار کو را بار بودی
به پیشش پنج صف در کار بودی

(Onun emrinin yürütüldüğü divan günü, huzurunda beş saf işe hazır beklerdi.)

er-Rābiʿ ve'l-ʿişrīn, *Ferheng-i Cihāngīrī*'de sazlara derler

el-Ḫāmis ve'l-ʿişrīn, pirinç ve darı ki boza etmek için pişirip āmāde ola, ammā henüz ṣāf olmamış ola.

es-Sādis ve'l-ʿişrīn, *Mecmaʿu'l-Fürs*'te cemīʿ şükūfeye derler.

es-Sābiʿ ve'l-ʿişrīn, Nīşābūr mużāfātından bir ḳarye ismidir.

باربر [bār-bur]: Sükūn-ı rāʾ-i mühmele ve żamm-ı bāʾ-i muvaḥḥade ile. Ḥammāl maʿnāsına ki maʿnā-yı terkīb "yük iletici" demek olur. Şāʿir, beyt:

چنان می نهد بار غم عشق یار
که شد باربر دل ز غم اضطرار

(Sevgilinin aşkı o kadar çok gam yüklüyor ki gönül gam taşımakta zorlanan bir hamal oldu.)

باربردار [bār-berdār]: İki maʿnāyadır.

Evvel, yük çeken ḥayvān ve ādem.

Ṣānī, ṭarīḳ-ı ġayr-ı nāfiẕ yaʿnī çıkmaz yol.

باردار [bār-dār]: Sükūn-ı rā vü fetḥ-i dāl-ı mühmeleteyn ile. Zen-i ḥāmil ve dıraḫt-ı mīvedār. Keẕā fi'l-*Maḥmūdī*.

بارگیر [bār-gīr]: Maʿrūf. Aṣīl olmayan at ki yük vurulmak muʿtāddır.

بازار [bāzār]: Fetḥ-i zāʾ-i muʿceme ile. Beyʿ u şirā yaʿnī alım satım olan yer, gerek üstü örtülmüş olsun gerek olmasın. Ve mebīʿ yaʿnī satılmış. Şeyḫ Saʿdī, beyt:

ای تهی دست رفته در بازار
ترسمت پر نیاوری دستار

(Ey pazara eliboş giden kimse! Korkarım mendilin boş kalacak!)

بازبار [bāzbār]: Sükūn-ı zāʾ-i muʿceme ve fetḥ-i bāʾ-i muvaḥḥade ile. Doğancı demek olur.

بازدار [bāz-dār]: Sükūn-ı zāʾ-i muʿceme ve fetḥ-i dāl-ı mühmele ile. Be-maʿnī-i zerrāʿ. Ekinci maʿnāsınadır. Ḫᵛāce Selmān, beyt:

باغ چون راغش خراب و گشت کشتش چون سراب
زاغ آن را باغبان و قاز این را بازدار

(Bağı bahçesi harap olmuş, tarlaları serap olmuş. Bahçede karga bahçıvanlık yapıyor, tarlada kaz ekincilik ediyor.)

Şerefnāme'de ve nüsḫa-i Mīrzā İbrāhīm'de dahi maʿnā-yı mezbūr mervīdir. Ammā kitāb-ı *Şerḥu's-Sāmī*'de bāz-dār, "geri tutucu" ve dahi dārende-i bāz yaʿnī doğancı ki باز [bāz] doğan ve دار [dār] ism-i fāʿil olur داشتن [dāşten]den müştaḳ.

باژدار [bāj-dār]: Sükūn-ı zāʾ-i Fārsī ve fetḥ-i dāl-ı mühmele ile. Be-maʿnī-i bāc-dār.

بازگذار [bāz-guẕār]: Sükūn-ı zāʾ-i muʿceme ve żamm-ı kāf-ı Fārsī ile. Be-maʿnī-i muvāfıḳ ve münāsib. Ve dahi بازآید [bāz āyed] ve بازآینده [bāz āyende] maʿnāsınadır.

بازگیر [bāz-gīr]: Sükūn-ı zāʾ-i muʿceme ve kesr-i kāf-ı Fārsī ile. Be-maʿnī-i باجگیر [bāc-gīr]. Ve zāʾ-i Fārsī ile باژگیر [bāj-gīr] de menḳūldür. Ebulmaʿānī, beyt:

چشمت به فسون سازیست گیرد دل من از دست
گویا که برنشسته در گوشه بازگیری

(Büyücülüğü iyi bilen gözün, gönlümü elimden alıyor. Tıpkı bir vergi tahsildarı gibi köşede oturmuş bekliyor.)

Ve dahi ṣayyād-ı bāz yaʿnī vaḥşī doğan tutucu.

بازور [bāzūr]: Żamm-ı zāʾ-i muʿceme vü vāv-ı maʿrūf ile. Bir cādūnun adıdır ki İran ʿaskerine cādūluk edip Ṭūs ser-leşger olduğu gün şikest vāḳiʿ oldu. Āḫir-i kār Berhām bin Güderz ol cādūyu bir dağda bulup ḳatl eyledi. Ḥakīm Firdevsī, meşnevī:

ز ترکان یکی بود بازور نام
به افسون به هر جای بسترد گام

بیامد یکی مرد پنهان پژوه
به برهام بنمود ز انگشت کوه

که بازور جادویی نستوه بود
به افسون و تنبل در آن کوه بود

(Türklerden Bāzūr adlı biri vardı, büyücülükte her yere nam salmıştı. Gizli ilimleri bilen birisi gelip Berham'a o cadının yaşadığı dağ eteğini gösterdi. Bāzūr, oldukça güçlü bir büyücüydü. Bütün hile ve büyülerini o dağda yapardı.)

بازیار [bāzyār]: Sükūn-ı zāʾ-i muʿceme ve fetḥ-i yā-yı taḥtānī ile. İki maʿnāyadır.

Evvel, be-maʿnī-i berzger, yaʿnī ekinci. Ḫᵛāce Selmān, ḳıṭʿa:

در ضیاع او که هر یک بود شهری معتبر
گور و آهوراست مسکن شیر و روبه را قرار

باغ چون راغش خراب و گشت کشتش چون سراب
زاغ آن را باغبان و قاز این را بازیار

(Sāve'nin her biri meşhur olan çiftlikleri aslan ve tilkiye, yaban eşeği ve ceylana yuva olmuş. Bağı bahçesi harap olmuş, tarlaları serap olmuş. Bahçede karga bahçıvanlık yapıyor, tarlada kaz ekincilik ediyor.)

Şānī, mīr-i şikār ki بازدار [bāz-dār] dahi derler. Ḥakīm Sūzenī, ḳıṭʿa:

تا بکرد بازیان کش خرامیدن ز کبک
تا نیاموزد خرامان کبک بازیدن ز باز

دست در زلفش چو چنگ بازیار کبک زن
وز شکار بوسه چون بازان به سوی کبک باز

(Şahin şahinlik etmeyi keklikten, keklik salınarak yürümeyi şahinden öğrenmediğine göre, usta avcının keklik avlaması gibi onun saçını tut ve öpücüğünü avlamak için şahinlerin keklik tarafına yönelmesi gibi süzül!)

Kemālpaşazāde merḥūm taṣarruf-ı ḫāṣından buyurur ki: "Bāzyār, bāġbān maʿnāsınadır ki aṣlı باغیار [bāġyār]dır, bağ **(161ᵃ)** onarıcı demek olur, Fārsīde ḥarf-i zā ġayn-ı muʿceme'ye ibdāl olunmak cā'iz olmakla" der.

باستار [bāstār] ve **بیستار** [bīstār]: Kilāhumā bi-sükūni's-sīni'l-mühmele ve fetḥi't-tā'i'l-müşennāt, şānī kesr-i bā'-i muvaḥḥade ile. *Ferheng-i Cihāngīrī*'de be-maʿnī-i behmān, falān ve hemçünān ki فلان و بهمان [falān u behmān] derler ve yazarlar. Gāhī yalnız فلان [falān] ve yalnız بهمان [behmān] da derler. Buna dahi yalnız باستار [bāstār] ve yalnız بیستار [bīstār] da derler. *Mükātebāt*-ı ʿAynu'l-ḳużāt-ı Hemedānī ḳuddise sirruhu'da masṭūrdur ki:

علی الجمله از قدرت راه به شرط و مشروط یکیست بی تفاوت. و پس هر که پندارد که فلان حادثه را سبب وجود فلان چیزست و بهمان چیز را سبب وجود بهمان چیزست و بهمان چیز را سبب وجود باستار چیزست باطلست و به عاقبت آخر این اسباب حقست.

(Dolayısıyla kudret bakımından şart ve meşrut birdir. Her kim falanca olaya filanca sebeptir, falan şeye sebep filanın varlığıdır ve filanca falanca yüzünden olmuştur zannederse bu bātıldır. Zira her şeyin sebebi Allah'tır.)

İntehā. Bu maʿnāya, Üstād Rūdekī, beyt:

ای خواجه این همه که تو بر می دهی شمار
بادام تر و سیکی و بهمان و باستار

(Efendi! Şarap, taze badem, falanca filanca diyerek saydığın şeylerin hepsi gelip geçicidir.)

Ve *Miʿyār-ı Cemālī*'de baʿżı kimesne bir kelimeyi zebān-zed edinip her sözünde ol kelimeyi īrād eder, ona "bāstār" derler. Şems-i Faḫrī, beyt:

با وجودت از شهان باستان
بر زبان نارد فلک جز باستار

(Felek seni diline dolamış, önceki padişahlardan birini bile anmıyor.)

باغر [bāġir]: Kesr-i ġayn-ı muʿceme ile. Ol yumru et ki vücūd-ı insānda deri altında ẓāhir olur.

بافکار [bāf-kār]: Sükūn-ı fā ve feṯḥ-i kāf ile. Cullāh maʿnāsına. باف [bāf] dokuyuş ve کار [kār] işlemek maʿnāsına ism-i mürekkeb olur. Üstād Lebībī, beyt:

بافکاری بود در شهر هرات
داشت زیبا روی رعنا دلبری

(Herat şehrinde bir dokumacı vardı. Çok güzel yüzlü bir sevdiği vardı.)

بالار [bālār]: Be-vezn-i ناچار [nāçār]. Üzerine saḳf kodukları uzun direk ki تیر [tīr], فرسب [feresb] ve فلوزه [fulūze] dahi derler. Şems-i Faḫrī, beyt:

زمین خانه و باغ از زبرجدست و عقیق
عجب مدار که هست از زمردش بالار

(Ev ve bahçenin zemini zebercet ve akikten. Çatısındaki direk de zümrütten olursa şaşırma!)

بالاگر [bālāger]: Feṯḥ-i lām u kāf-ı Fārsī ile. Be-maʿnī-i sütūn-ı ḫāne. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*.

بالاور [bālāver]: Feṯḥ-i lām u vāv ile. Be-maʿnī-i küze-i pür-āb, yaʿnī su dolu bardak. Eyżan minhu.

باور [bāver]: Be-vezn-i داور [dāver]. İnanmak maʿnāsına باوریدن [bāverīden] lafẓından ism-i maṣdardır. Ḫallāḳu'l-Maʿānī, beyt:

نیست در فن خودم چون طور شاهان همتا
باز پرس از سخنم گر تو نباشد باور

(Tıpkı padişahların mertebesi gibi, sanatımda eşim benzerim yoktur. Eğer inanmazsan şiirime sor!)

Şeyḫ Saʿdī, beyt:

ملحد گرسنه و خانهٔ خالی پر نان
عقل باور نکند کز رمضان اندیشد

(Aç sapkın boş evde olup evin içi de ekmekle dolu olsa, kimse onun Ramazan düşüncesiyle ekmeğe el uzatmayacağına inanmaz.)

Mecmaʿu'l-Fürs'te rāst-gūy maʿnāsına mervīdir.

باهار [bāhār]: Be-vezn-i ناچار [nāçār]. Nüsḫa-i Mīrzā İbrāhīm'de "Pehlevī" demektir. Ḳazvīnī lisānında مندی [mendī] derler. *Ferheng-i Cihāngīrī*'de iki maʿnāyadır. Evvel, bir nevʿ ẓarftır ki آوند [āvend] dahi derler. Ṣānī, bir reviştir ki Pehlevī ve Rāvendī demek olur.

ببر [bebr]: Sükūn-ı bāʾ-i muvaḥḥade ile. Dört maʿnāyadır.

Evvel, sibāʿdan arslana müşābih bir yırtıcı cānverdir. Kuyruğu arslandan kısadır. Ġāyet ḳuvvetli ve mehābetli, mūḥiş cānverdir. Üstād Ferruḫī, beyt:

ماهی گر ماه جام دارد و ساغر
شیری گر شیر ببر دارد و کشور

(Eğer Ay kadeh ve sürahi sahibiyse aysın! Eğer aslan ülke ve görkem sahibiyse aslansın!)

Ṣānī, revġanda pişmiş ekmek maʿnāsına.

Ṣāliş, baʿżı ferhengde "tedbīr" maʿnāsınadır.

Rābiʿ, Rüstem'in kendine maḫṣūṣ olan kecīmine derler. Ḥakīm Firdevsī, beyt:

یکی جامه دارد ز چرم پلنگ
بپوشید ببر اندر آید به جنگ

(Kaplan derisinden bir elbisesi vardı. Savaş meydanına çıkarken onu kuşanırdı.)

Ḥakīm Firdevsī, beyt:

از ایران تبیره برآمد به ابر
که آمد خداوند کوپال و ببر

(Topuz ve kaplan derili zırhın efendisi geldiği için İran'dan oraya büyük bir davul ve lir getirildi.)

Ferheng-i Cihāngīrī'de bāʾ-i ṣānīnin sükūnuyla iki maʿnāyadır. Biri, meẕkūr cānvere derler. Ve bir maʿnāsı dahi ceyb-i cāmeye derler.

بتاوار [betāvār]: Feṯḥ-i tāʾ-i müşennāt ile. Be-maʿnī-i ʿāḳıbet. Üstād Menūçehrī, beyt:

من خوب مکافات شما باز گذارم
من حق شما باز گذارم به بتاوار

(Ben size güzelce karşılık veririm. Sizin hakkınızı eninde sonunda teslim ederim.)

Ḥakīm Sūzenī, beyt:

گل شد و برد به کون داغ و دردش کیرم **(161ᵇ)**
اثری مانده از آن داغ بتاوار مرا

(Onun derdi ve yarası/lekesi ortaya çıkıp kīrimi kūna götürdü/lekeledi. Sonunda o yaradan/lekeden bana bir iz kaldı.)

بتر [better]: Feṯḥ-i tāʾ-i müşennāt ile. Aṣlı بدتر [bedter]dir ki "yaramazrak" demek olur. Dāl ḥaẕf olunup yerine tāʾya şedde verdiler. Ve gāhī taḫfīfle de istiʿmāl olunur. Ḥakīm Esedī, beyt:

تو از بردباران فزون ترس دار
که از تند در کین بتر بردبار

(Sen sabırlılardan daha fazla kork! Çünkü sabredenlerin öfkesi daha kötüdür.)

بتقور [betḳūr]: Sükūn-ı tāʾ-i müşennāt ve żamm-ı ḳāf ile. Yırtıcı cānverlerin pençesi. Sibāʿda ve ṭuyūrda istiʿmāl olunur. Ḥakīm Sūzenī, beyt:

نهاده اند زن و بچهٔ من از سرما
بسان سگ بچه بتقور بر درِ سوراخ

(Eşim ve çocuğum, soğuktan köpek yavrusu gibi bir deliğe sığınmışlar.)

بتیار [betyār]: Sükūn-ı tāʾ-i müşennāt ve feṯḥ-i yā-yı taḥtānī ile. Renc ve meşaḳḳat maʿnāsına. Ebulferec-i Rūnī, beyt:

به وزن عدلش میزانهای ظلم سبک
به عون رایش بتیارهای دهر سلیم

(Onun adalet ölçüsü sayesinde zulüm terazileri hafif çekiyor. Onun düşüncesinin yardımıyla dünya sıkıntıları ortadan kalkıyor.)

بخار [baḫār]: Feṯḥ-i ḫāʾ-i muʿceme ile. Ẕillet ve miḥnet ile dirilmek maʿnāsına. Aṣlı بخوار [baḫˇvār]dır, vāv-ı maʿdūlesi isḳāṭ olunmuştur. Ebulmaʿānī, beyt:

در سخا کوش و به نیکی وقت را خوش می گذار
هر که می ورزد به بخل و می زید دائم بخار

(Cömertlik için çabala ve iyilik yapıp zamanını hoş geçir! Cimrilik için çabalayan kimse hep zillet içinde yaşar.)

بختاور [baḫt-āver]: Sükūn-ı ḫāʾ-i muʿceme ve tāʾ-i mevḳūf ile. Devletmend ve fīrūzbaḫt ki بخت آور [baḫt-āver]dir بختیار [baḫtyār] gibi.

بختیار [baḫt-yār]: بختاور [baḫt-āver] maʿnāsına. Baḫtı müsāʿid. Murād, devletmend demektir. Miṣāl-i her dü, şāʿir gūyed, beyt:

آستانت رو بمالد هر که بختاور شود
گر نظر کردی به کس را در دو عالم بختیار

(Talihi olan herkes senin eşiğine yüz sürer. Bir kimseye baktıysan o kişi iki ālemde de bahtiyar olur.)

بختور [baḫtūr]: Sükūn-ı ḫāʾ-i muʿceme ve żamm-ı tāʾ-i müşennāt ile. *Ferheng-i Cihāngīrī*'de her ġurrende olana derler ʿumūmen, aʿdāya derler ḫuṣūṣan. Üstād Rūdekī, beyt:

عاجز شود ز اشک دو چشم و غریو من
ابر بهارگاهی و بختور در مطر

(Gururlu bahar bulutu, iki gözümden gürül gürül akan gözyaşları sebebiyle yağmur yağdırmada āciz kalır.)

بخجور [baḫcūr]: Sükūn-ı ḫāʾ-i muʿceme ve żamm-ı cīm ile. Be-maʿnī-i بختاور [baḫt-āver] ü بختیار [baḫt-yār]-ı merḳūmān. Keẕā fī-*Mecmaʿi'l-Fürs*.

بخشایشگر [baḫşāyişger]: بخشایش [baḫşāyiş], بخشیدن [baḫşīden] lafẓından müştaḳ ism-i maṣdardır. ʿAṭā, iḥsān, ʿafv ve merḥamet etmeklik.

بدار [bedār]: Be-vezn-i بکار [bekār]. Çift āletlerinden üvendire dedikleridir.

بداختر [bed-aḫter]: Be-maʿnī-i bed-baḫt ve bed-ṭāliʿ demek olur. Mevlānā Hātifī, beyt:

ز انعام و احسان صاحبقران
فراموش کردند بداختران

(Padişahın iyilik ve bağışları sayesinde kötü talihli olmayı unuttular.)

بدآغار [bed-āġār]: Sükūn-ı dāl-ı mühmele ve feṯḥ-i ġayn-ı muʿceme ile. Be-maʿnī-i bed-sirişt ve bed-nihād. Ebū Şekūr, beyt:

یکی زشت روی و بدآغار بود
تو گویی به مردم گزی مار بود

(Çirkin yüzlü ve kötü yaradılışlı biri vardı. Görsen, insanı yılan gibi ısırıyor derdin.)

بد پدر [bed peder]: Üvey ata. Şems-i Faḫrī, beyt:

گریان شدست بی تو چو پیوسته بخت و ملک
همچون یتیم طفل که در دست بد پدر

(Talih ve ülke sensizken, üvey babanın elinde kalmış yetim çocuk gibi sürekli ağladılar.)

Bu maʿnāya, Üstād Laṭīfī, beyt:

حال دلم به دست عقاب رقیب تو
چون حال طفل گشته به آزار بد پدر

(Rakip kartalının pençesine düşen gönlümün hali, üvey baba elinde eziyet gören çocuk gibidir.)

Şāh Nāṣır-ı Ḫüsrev, beyt:

زین بد پدر بسی را درخورد جز حذر نیست
زیرا ز بی وفایی شکرش ز بی حجر نیست

(Bu üvey baba nicesine korkudan başka bir şey layık görmedi. Çünkü onun teşekkürü vefasızlıkla olur, merhametle değil!)

بدسوار [bed-suvār]: Bed-ḫūy at ki eyer vurdurmaz ve bindirmez. *Müşkilāt*-ı Aḥmed bin İsmāʿīl'de بد سوار اسب بد خوی باشد به ترکی بنکش گویند[1] diye taṣḥīḥ olunmuştur.

بدکار [bed-kār] ve **بدکردار** [bed-kerdār]: Kilāhumā be-maʿnī-i ehl-i fesād, efʿāl-i ḳabīḥa ve aʿmāl-i faẓīḥa ṣāḥibi. Mīr Naẓmī, beyt:

1 Bed-süvār, hırçın attır, Türkçede ona binek derler.

خصم بد کار ترا در کار خود
بوده است بد کار بد کردار خود

(Senin fesat düşmanın, kendi pis işinin dahi fesadını düşünür olmuştur.)

بدنگر [bedenger]: Feṯḥ-i dāl-ı mühmele ve sükūn-ı nūn ile. *Ferheng*'de sükūn-ı dāl ve kesr-i nūn ile بد نگر [bed-niger]. بد [bed] ile نگر [niger]den mürekkeb lafẓdır, bed-naẓar maʿnāsına.

بر [ber]: On dokuz maʿnāya gelir.

Evvel, ʿArabīdeki علی [ʿalá] maʿnāsına ki برمن [ber-men], برتو [ber-tu] derler. Mevlānā Cāmī, beyt:

چیره کن بر شجر سدره چمن
صرصر بیخ کن شاخ شکن

(Dal kırıcı ve kök koparıcı kasırgayı sidre ağacının çimeni üstüne musallat et!)

Kemāl İsmāʿīl, beyt:

هر که منظور تو شد همچو ستاره ز شرف
جایگاهش بر ازین طارم نُه منظر شد

(Senin bakışına nail olan kimsenin makamı, şeref burcundaki yıldız gibi bu dokuz kubbeli felekten de üstün olur.)

Ṣānī, be-maʿnī-i nezd. ʿArabīdeki جنب [cenb] **(162[a])** ve قرب [ḳurb] maʿnāsın ifāde eder. Türkīde "falān yanına gittim" deriklerine ʿAcem برِ فلان رفتم [ber-i fulān reftem] der. Nitekim bu beyitte vāḳiʿdir, beyt:

رفتم برِ طبیب که پرسم علاج درد
چون ناله ام شنید و روان در فراز کرد

(Doktorun yanına ilacımı sormak için gittim. İniltimi duyar duymaz hemen "ümitsiz vakasın!" dedi.)

Ṣāliṣ, ʿArabīdeki فی [fī] maʿnāsına. "Falānda" diyecek yerde برفلان [ber-fulān] derler. Mevlānā Cāmī, beyt:

قافیه آنچه که نظامی نواست
برگذر قافیه جامی سزاست

(Ey Cāmī! Kafiye seçiminde Nizāmī tarzı uygundur.)

Rābiʿ, be-maʿnī-i sīne. Ḥakīm Sūzenī, beyt:

بر و لب و رخ دلبسته ای نمود مرا
یکی حریر و دوم بسد و سیوم دیبا

(Göğüs, dudak ve yüz gönlümüzü bağladı. Birincisi ipek, ikincisi mercan, üçüncüsü ibrişimdir.)

Ḫāmis, aṣılda maʿnā-yı mevżūʿu sīnenin yanlarıdır. Ḥakīm Firdevsī, beyt:

بر و سینهٔ آن صنم سیم رنگ
همی داشت از تختهٔ سیم تنگ

(O gümüş renkli putun göğüsleri, gümüş tahtası altında ezilirdi.)

Ḥakīm Firdevsī, beyt:

بزد بر بر و سینهٔ اشکبوس
فلک آن زمان دست او داد بوس

(Eşkbūs'un göğsünün iki yanına vurdu. Felek o vakit onun elini öptü.)

Sādis, be-maʿnī-i kenāre-i āġūş ki Türkīde "kucak" derler. Mīr Ḫüsrev, beyt:

نازکترست آن بدن از برگ گل بسی
عیشیست که برهنه کشد در برش کسی

(O beden gül yaprağından çok daha naziktir. Onu kucağına çıplak çeken kimse yaşadı demektir.)

Sābiʿ, ʿiẕārın muḥāẕāsına yaʿnī yanağın cānib-i bālāsına derler. Şāʿir, beyt:

همه نارنج غبغب نار پستان
عذار و بر گلستان بر گلستان

(Hepsi portakal çeneli ve turunç memeli. Yanak ve üst yanak, gül bahçesi üstüne gül bahçesi.)

Şāmin, *Ferheng-i Cihāngīrī*'de muḫaffef-i برگ [berg] istiʿmāl olunur. Kemāl İsmāʿīl, beyt:

هر که چون نرگس صاحب نظرست از سر ذوق
چون گل از آرزوی دیدن او صد بر شد

(Basiretli nergis gibi zevk sahibi olan herkes, gül gibi onu görme arzusuyla yüz yapraklı olur.)

Tāsiʿ, bār-ı dıraḫt yaʿnī ağaç meyvesi. Ḥakīm Firdevsī, meşnevī:

درختی که شیرین بود بار او
نگردد کسی گرد آزار او

وگر زانکه شیرین نباشد برش
ز پا اندر آید ز ناگه سرش

(Bir ağacın meyvesi tatlı olursa, kimsenin ona zararı dokunmaz. Eğer meyvesi acı olursa, kökünden sökülüp ömrünün bitmesi an meselesidir.)

Şeyḫ Saʿdī, beyt:

درخت کرم هر کجا بیخ کرد
گذشت از فلک شاخ بالای بر

(İyilik ağacı her nereye kök salsa, meyve dolu dalları göğe yükselir.)

ʿĀşir, ḥāṣıl-ı nebātāta derler ki bostān ve tarlada ḥāṣıl ola. Üstād Ferruḫī, der-ṣuʿūbet-i rāh, ḳıṭʿa:

درازتر ز غم مستمند سوخته دل
کشیده تر ز غم دردمند خسته جگر

چو چشم شوخ همه چشمهای او بی آب
چو قول سفله همه کشتهای او بی بر

(Gönlü yanmışın süregelen gamından daha uzun, ciğeri yaralı dertlinin çektiği gamdan daha zorlu. Şuh güzelin gözü gibi bütün gözleri/kaynakları susuz. Alçağın verdiği söz gibi bütün tarlaları ekinsiz.)

Dīger, beyt:

درین باغ از گل سرخ و گل زرد
پشیمانی نخورد آن کس که بر خورد

(Bu bahçedeki sarı ve kırmızı güllerden nasiplenen kimse pişman olmaz.)

Ḥādī ʿaşer, be-maʿnī-i beẕr, yaʿnī toḫum. Mevlānā Cāmī, beyt:

که یوسف نه از گوهر دیگرست
که با ما ز یک شاخ و از یک برست

(Çünkü Yusuf başka bir cevherden değildir. Bizimle birlikte aynı dalda yetişmiş aynı tohumdandır/meyvedendir.)

Ṣānī ʿaşer, be-maʿnī-i naṣīb. Şems-i Faḫrī, beyt:

زین خزان آن کس خورد بر کو مدام
در دمِ ایشان بود چون پاردم

(Bu güz mevsiminde, eyer kuskunu gibi sürekli onların peşinden giden kimse meyve yer/nasiplenir.)

Bu maʿnā istiʿāre ṭarīḳıyla olmak evcehtir.

Ṣāliş ʿaşer, be-maʿnī-i ḳarārgāh, ḫāne ve sarāy maʿnāsına ki ʿArabīde وطن [vaṭan] ve مسکن [mesken] dediklerine ʿAcem بوم [būm] der. Türkīde "yer yurt" dedikleridir. Tafṣīl-i aḥvāli ʿan-ḳarīb ẕikr olunur. Bu maʿnāya, Ḥakīm Firdevsī, beyt:

فرستم به نزدیک افراسیاب
نه آرام جویم برین بر نه خواب

(Efrāsiyāb'ın yanına gönderdim. Bu yerde ne huzur arıyorum ne de uyku!)

Rābiʿ ʿaşer, بردن [burden] lafẓından ṣīġa-i emr ve vaṣf-ı terkībī olur دلبر [dil-ber] ve هوشبر [hūş-ber] gibi.

Ḫāmis ʿaşer, *Ferheng-i Cihāngīrī*'de be-maʿnī-i pehnā.

Sādis ʿaşer, be-maʿnī-i zen-i tāze.

Sābiʿ ʿaşer, be-maʿnī-i yād ve ḥıfẓ ki ازبر [ez-ber] derler, ḥıfẓdan demek olur.

Ṣāmin ʿaşer, be-maʿnī-i ṭaraf ki یک بر شود [yek ber şeved] derler, یک طرف شود [yek ṭaraf şeved] demek olur.

Tāsiʿ ʿaşer, efʿāl ve meṣādır evā'iline idḫāl ederler. Ancak taḥsīn-i lafẓ içindir, isḳāṭ olunsa maʿnāya ḫalel olmaz. Nevʿī-i Ḫamūşānī, beyt:

بر آهنگی زنم ناخن به مضراب
که از آب آتش و ز آتش چکد آب

(Mızraba öyle bir ahenk vereyim ki sudan ateş, ateşten de su damlasın.)

برابر [ber-ā-ber]: Maʿrūf. Tesāvī maʿnāsına. Ṭālib-i Āmulī, beyt:

با من سخنوران که درین عرصهٔ کلام
هر لحظه می زنند نوای برابری

(Şairler bu söz sahasında hep benimle denk olduklarından dem vururlar.)

ʿArabīde مساوات [musāvāt] ve Çağatay lisānında "utru" derler. Bu maṭlaʿda tecnīs-i tām ḳaṣd olunup evvelden maʿnā-yı ṣānī ve ṣānīden **(162b)** maʿnā-yı evvel murād eder. Mīr ʿAlī Şīr, beyt:

Tüşte kördüm yārnı ḫandān raḳībi utruda
Reşkdin dem dem tişüm ḳırçıldaturmin utruda

(Düşümde, sevgiliyi rakiple birlikte gülümserken gördüm. Ben de karşılarında kıskançlıktan sürekli diş gıcırdatıyordum.)

Bu "utruda", karşı maʿnāsına. İki maʿnāya da "utru" derler.

برانغار [berāngār] ve **جرانغار** [curāngār]: Kilāhumā bi-fetḥi'r-rā'i'l-mühmeleteyn ve ġaynı muʿceme, ṣānī żamm-ı cīm ile. Cānib-i yemīn ü yesār ki ceng ṣufūfunda meymene ve meysere demek maʿnāsınadır. Mevlānā Hātifī, beyt:

جهان شاه و شهزاده سلطان حسین
ز سوی برانغار جویان شین

(Cihan Şah ve Şehzade Sultan Hüseyin, ordunun sağında düzeltecek kusur arayarak...)

Yaʿnī cānib-i yemīninde.

بربار [berbār]: Sükūn-ı rā'-i mühmele ve feṭḥ-i bā'-i muvaḥḥade ile. Ol ḫāneye derler ki bir ḫānenin üzerinde binā olunmuş ola. بربارہ [berbāre] ve وروارہ [vervāre] dahi derler. Türkīde "çartak" dedikleri ḫānedir.

بربر [berber]: Maʿrūf. سرتراش [ser-terāş] dahi derler. ʿArabīde حلاق [ḥallāḳ] ve حجام [ḥaccām] dahi derler. Ve cānib-i ġarbda meşhūr bir vilāyet ismidir. Ve dahi "ziyāde yukarı" demektir, aʿle'l-eʿalī الاعالی maʿnāsına.

برتر [berter]: Feṭḥ-i tā'-i müşennāt ile. Üstünrek demek olur ki بر [ber] üst ve تر [ter] edāt-ı tafḍīldir. Mevlānā Cāmī, der-tevḥīd-i Bārī teʿālá celle şānuhu, beyt:

لیک ثنایش ز گمان برترست
هرچه زبان گوید از آن برترست

(Onun övgüsü şüpheden/zandan beridir. Dilin söylediği her şeyden daha üstündür.)

برخوار [ber-ḫʷār]: Sükūn-ı rā'-i mühmele ve feṯḥ-i ḫā'-i muʿceme vü vāv-ı maʿdūle ile. Ḥişşe ve naṣīb maʿnāsınadır.

برخوردار [ber-ḫordār]: Sükūn-ı rā'eyn-i mühmeleteyn ve żamm-ı ḫā'-i muʿceme vü vāv-ı mechūl ile. Naṣībli, ḥişşemend ve behremend maʿnāsına lafẓ-ı mürekkebdir, iki cihetle. Biri برخور [ber-ḫor] ile دار [dār] lafẓlarından ve biri de بر [ber], خور [ḫor] ve دار [dār]dan lafẓ-ı mürekkeb olur.

برخور [ber-ḫūr]: Sükūn-ı rā'-i mühmele ve żamm-ı ḫā'-i muʿceme vü vāv-ı maʿrūf ile. İki maʿnāyadır.

Evvel, naṣīb.

Ṣānī, şerīk maʿnāsına. İki maʿnāya tertīb üzere, Şems-i Faḫrī, beyt:

ز ملک و جیش و جوانی و سلطنت برخور
که از شهان جهان نیست شاه را برخور

(Ülke, ordu, gençlik ve saltanat onun nasibidir! Çünkü dünya padişahlarından hiçbiri ona ortak değildir.)

Maʿnā-yı ṣānīye, Üstād Ferruḫī, beyt:

ز بس عطا که دهد هر که زر عطا گیرد
گمان بری که مر او را شریک و برخور نیست

(Ne zaman bağış yapsa altın bağışlar. İhsan etmede onun benzeri ve ortağı yoktur.)

Nüsḫa-i Ḥakīm Esedī, nüsḫa-i Ḥüseyn-i Vefāyī ve *Lisānuʾş-Şuʿarā* muvāfıḳ-ı *Miʿyār-ı Cemālī*'dir. Ammā *Şerefnāme*'de feṯḥ-i ḫā'-i muʿceme vü vāv-ı maʿdūle ile be-vezn-i ebter برخور [ber-ḫʷar] vāḳiʿ olmuştur.

بردار [ber-dār]: Üç maʿnāyadır.

Evvel, ḫāne-i tābistānī.

Ṣānī, maṣlūb yaʿnī asılmış.

Ṣāliş, داشتن [dāşten] lafẓından ṣīġa-i emrdir, "yukarı tut!" maʿnāsına.

برزگار [berizgār]: Kesr-i rā'-i mühmele, sükūn-ı zā'-i muʿceme ve feṯḥ-i kāf ile. Ekinci, zerrāʿ maʿnāsına ki برزگر [berzger], برزه گر [berzeger] ve برزیگر [berzīger] dahi derler. برزگر [berzger], sükūn-ı zā'-i muʿceme ile, برزه گر [berzeger] feṯḥ-i zā'-i muʿceme vü hā ile, برزیگر [berzīger], kesr-i zā'-i muʿceme ile küllühum be-maʿnī-i zerrāʿ ve ḥarrāṣ. Miṣāl-i ṣānī, Faḫr-i Gürgānī, beyt:

عقل بود برزه گر و تخم روح
آب دهش خضر و مسیحا و نوح

(Akıl ekincidir, ruh tohumdur. Hızır, İsa ve Nuh ona su verir.)

Miṣāl-i ṣāliş, Ḥakīm Enverī, beyt:

کار خالد جز به جعفر کی شود هرگز تمام
که آن یکی جلاهگی داند دگر برزیگری

(Hālid'in işi Cafer olmadan nasıl tamam olsun, asla olmaz! Çünkü biri çulhalık biliyor, diğeri de ekincilik!)

برفندار [berfendār]: Sükūn-ı rā'-i mühmele vü nūn ve feṯḥ-i fā ile. Müftī, müfessir, şāriḥ, ehl-i ʿilm ve māhir maʿnāsına.

برگذار [ber-guẕār]: Sükūn-ı rā'-i mühmele ve żamm-ı kāf-ı Fārsī ile. Armağan ve hediyye-i ḳalīl maʿnāsına. Ebulmaʿānī, beyt:

برده بودم پیش جانان تحفهٔ جانم به دست
برگذار مختصر بوده نکرد از من قبول

(Canımı kendi elimle sevgiliye hediye olarak götürdüm. Basit bir hediye olduğu için kabul etmedi.)

برگر [berger]: Sükūn-ı rā'-i mühmele ve feṯḥ-i kāf-ı Fārsī ile. Baḫt ve ṭāliʿ maʿnāsına. Ebulmaʿānī, beyt:

چو کردم بذل جان در راه جانان
ولی سودی ندارم برگرم نیست

(Sevgilinin yolunda canımı harcadım. Talihim yok, bir şey kazanamadım.)

برمر [bermer]: Sükūn-ı rāʾ-i mühmele ve feṯḥ-i mīm ile. Üç maʿnāyadır.

Evvel, intiẓār maʿnāsına. Muḫtārī, beyt:

جان اعدا برد به کلک چنانک
نبود پیش مرگ برمر تیغ

(Düşmanın canını, kılıcın ölüme hasret çekmemesi gibi, neşterle/kalemle götürür.)

Ṣānī, **(163ª)** ümīd maʿnāsına. Muḫtārī, beyt:

هنوز هست فلک را رحیم گشتن روی
هنوز هست سخن را قوی شدن برمر

(Felek merhamet yüzünü daha yeni gösteriyor. Sözün umutla güçlenmesi şimdi oluyor.)

Ṣāliş, bal arısına derler balcılar ıṣṭılāḥında. Meẕkūr üç maʿnāsında برمور [bermūr] dahi derler. Baʿżı ferhenglerde bāʾ-i Fārsī ile (پرمر permer) de meẕkūrdur.

برمور [bermūr]: Sükūn-ı rāʾ-i mühmele ve żamm-ı mīm ü vāv-ı maʿrūf ile. İki maʿnāyadır.

Evvel, ʿalef maʿnāsına.

Ṣānī, برمر [bermer]-i merḳūm maʿnāsına. Bāʾ-i Fārsī ile (پرمور permūr) dahi mervīdir. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*.

برنبور [berenbūr]: Feṯḥ-i rāʾ-i mühmele, sükūn-ı nūn ve żamm-ı bāʾ-i muvaḥḥade ile. Eṭfāl bir parça müdevver gön ortasın delip, ip geçirip, iki ucundan tutup fır fır çevirirler.

برنداور [berendāver]: Feṯḥ-i rāʾ-i mühmele ve sükūn-ı nūn ile. Cevherdār demir, kılıç ve ġayrı. Aṣlında برند [berend], feṯḥateyn ile demirde olan cevherdir. فرند [ferend] dahi derler. Üstād Laṭīfī, beyt:

کوه را پرنیان بود چون یافت
قوت دست او برنداور

(Onun gücü kılıç cevheriyle birleşince dağ kumaşa döner.)

برور [berver]: Sükūn-ı rāʾ-i mühmele ve feṯḥ-i vāv ile. Dıraḫt-ı bārver yaʿnī mīvedār ağaç. بارور [bārver] lafẓından muḫtaṣardır. Şāh Nāṣır-ı Ḫüsrev, beyt:

اندیشه مر مرا شجر خوب برورست
پرهیز و علم ریزد از آن برگ و بر مرا

(Düşünce, benim için meyve veren güzel bir ağaçtır. Bana göre o ağacın yaprak ve meyvesi de ilim ve takvadır.)

بزر [bezr]: Sükūn-ı zāʾ-i muʿceme ile. Bemaʿnī-i şuʿle. Mīr Naẓmī, beyt:

جهان روشن شده چون ماه تابان
به انجم بوده است بزر و چراغان

(Dolunay ateş, yıldızlar da kandil olunca dünya aydınlandı.)

بزرگر [bezrger]: Sükūn-ı zāʾ-i muʿceme, rāʾ-i mevḳūf ve feṯḥ-i kāf-ı Fārsī ile. Kettān toḫumudur.

بزرور [bezrver]: Sükūn-ı zāʾ-i muʿceme, rāʾ-i mevḳūf ve feṯḥ-i vāv ile. Toḫum için konulan nesne, her ne toḫumu olursa. Baʿżı ferhengde "meşġūl" maʿnāsına mervīdir.

بره کار [bezekār]: Feṯḥ-i zāʾ-i muʿceme vü kāf ile. Günehkār maʿnāsına ki بزه [beze] günāhtır ve کار [kār] edici demektir. Ḫallāḳu'l-Maʿānī, beyt:

بار دیگر بزه اندوز شویم
گه نمی آید ما را ز ثواب

(Başka bir zaman günah biriktirir, bazen sevap namına hiçbir şey kazanmayız.)

بشتر [beşter]: Sükūn-ı şīn-i muʿceme ve feṯḥ-i tāʾ-i müşennāt ile. İki maʿnāyadır.

Evvel, *Tuḥfetü'l-Aḥbāb*'da nām-ı ḫażret-i Mīkāʾīl ʿaleyhi's-selāmdır. Üstād Daḳīḳī, ḳıṭʿa:

بشتر راد خوانمت برکت او
چو تو کی بود به گاه عطا

بشتر را عطا همان آبست
مر تو از زر و گوهرست عطا

(Sana cömertlikte Mikāil/bulut diyorum, ama o senin kadar cömert olamaz. Çünkü Mikāil'in/bulutun ihsanı sudur, sense altın ve mücevher bağışlarsın.)

Şems-i Faḫrī, beyt:

میرساند به خلق دست تو رزق
بی تقاضا و منت بشتر

(Senin elin halka sorgusuz sualsiz ve Mikāil'e minnet olmadan rızık verir.)

Risāle-i Ebū Ḥafṣ-ı Soġdī'de be-maʿnī-i ebr deyip, Daḳīḳī'nin beyt-i şānīsin īrād eylemiş.

Şānī, *Ferheng-i Cihāngīrī*'de bir ferişte-nin nāmıdır ki bārān-ı nebātāt ona ḥavāle olunmuştur.

بطِ زر [baṭ-ı zer]: İżāfetle neyyir-i aʿẓamın cümle-i esmāsından biridir. Niẓām-ı Esterābādī, beyt:

بط زر خورد غوطه در زلال بحر سیمابی
بر آب از جنبش آن شد حباب بی عدد پیدا

(Güneş, civadan bir denizin saf suları arasında battı. Onun hareket etmesiyle suda sayısız hava kabarcığı belirdi.)

بکتر [bekter]: Sükūn-ı kāf ve feṯḥ-i tāʾ-i müşennāt ile. Cebe zırh ki demir pārelerin ḳaṭīfe veyā āḫar nesne üzerine dikip cenk günlerinde giyerler. Türkīde "kaburga zırh "derler. Ebū Şekūr, beyt:

ز زر برنهاده به سر مغفری
ز فولاد کرده به بر بکتری

(Başına altın miğfer takmış, göğsüne de çelikten zırh giymişti.)

Bu ḳavli müʾeyyid, Muhammed-i Assār, beyt:

ز تیر چارپر و ز گرز ششپر
سپرها چون زره مغفر چو بکتر

(Dört kanatlı ok ve altı köşeli topuz, zırh gibi kalkanlar ve cevşen gibi miğferler...)

بگه تر [begehter]: Feṯḥ-i kāf-ı Fārsī ve iẓhār-ı hā ile. Erkenrek maʿnāsına ki بگه [begeh] erken ve تر [ter] edāt-ı tafḍīldir ki "ġāyet erken" demek olur. Şeyḫ Niẓāmī, beyt:

بگه تر سپهدار چین از غرور
زمین کرد چون عرصه گاه نشور

(Çin hükümdarı, gururu sebebiyle yeryüzünü erkenden kıyamet alanına çevirdi.)

بلاجور [belācūr]: Feṯḥ-i lām ve żamm-ı cīm ile. Kara sığır ismidir Niʿmetullāh naḳli üzre.

بلادر [belādir]: Feṯḥ-i lām ve kesr-i dāl-ı mühmele ile. Nüsḫa-i Mīrzā İbrāhīm'de pīrāye-i ʿarūs yaʿnī zīb ü zīnet-i ʿarūs ki altın, cevāhir ve aḳmişe-i nefīseden ʿibārettir. *Müʾeyyidü'l-Fużalā*'da zerīne-i ʿarūs mervīdir. Mīr Ḫüsrev, beyt:

بسته بلادرهمه بر سر بلا
داده به بیهوشئ عالم صلا **(163b)**

(Dünyaya kayıtsızlık salası verip bela duvağını başına bağlamış.)

بلادور [belādūr]: Żamm-ı dāl-ı mühmele vü vāv-ı mechūl ile. İki maʿnāyadır.

Evvel, bir ağaçtır ki devālarda istiʿmāl olunur. Ona lisān-ı Yunānīde "anaḳardiya" ve Hind lisānında بهلاوه [behlāve] ve بهيله [behīle] dahi derler. Hind diyārında ḥāṣıl olur.

Ṣānī, zerīne vü pīrāye-i ʿarūs u zenān. Baʿżı ferhenglerde bir pīrāyedir, başa bağlarlar.

بلار [belār]: Be-vezn-i منار [menār]. Āẕerbūye dedikleri nesnenin köküdür Baʿżılar اشنان [uşnān] derler.

بلقندر [belḳander]: Sükūn-ı lām u nūn ve feṯḥ-i ḳāf ile. Bir lafẓdır, düşnām maḥallinde telaffuẓ ederler bī-dīn ve bī-meẕheb maʿnāsına. Ḥallāḳu'l-Maʿānī, beyt:

به زر و مال مردمان اندر
هست بر اعتقاد بلقندر

(İnsanların altın ve mal biriktirmesi dinsiz itikadıdır.)

بناور [benāver]: Feṯḥ-i nūn u vāv ile. Bemaʿnī-i dümel. دنبل [dunbel] ve دمبل [dumbel] dahi derler. Çıban maʿnāsına.

بندِ امیر [bend-i emīr]: Bir benddir ki ʿAżdu'd-devle-i Deylemī zamānında Emīr-nām bir müsāfir düzmekle ismine mużāf olmuştur. Keẕā fī-*Mecmaʿi'l-Fürs*.

بندِ شهریار [bend-i şehriyār]: Mūsīḳīde bir nevā ismidir. Üstād Menūçehrī, beyt:

بر بید عندلیب زند بند شهریار
بر سرو زندواف زند تخت اردشیر

(Bülbül, söğüt dalı üstünde şehriyar makamı çalıyor. Üveyik, selvinin üstünde Erdeşir tahtı kuruyor.)

بندگیر [bend-gīr]: Bir nesnedir. Penbe, zeyt ve kerec ile döğüp su keneklerin onunla muḥkem ederler. ʿArabīde لقون [laḳūn] ve Türkīde "lüğün" derler żamm-ı lām ile.

بهار [bahār]: On dört maʿnāya gelir.

Evvel, maʿrūf. Faṣl-ı rebīʿdir ki şühūr-ı Şemsiyye'den Āẕer, Nīsān ve Eyār aylarına şāmildir ki Neyyir-i aʿẓam'ın Ḥamel, Ṣevr ve Cevzā burclarında olduğu eyyām-ı mekṣidir. Evvel-i faṣl-ı nevbahār dahi derler. Üstād, beyt:

خلوت از اغیار باید نی بهار
پوستین بهر دی آمد نی بهار

(Başkalarından sakınmak gerek, bahardan değil! Kürk kış için geldi, ilkbahar için değil!)

Ṣānī, berg-i dıraḫta derler ʿumūmen. Şeyḫ Saʿdī, beyt:

گلی بی آفت برگ خزانی
بهار تازه بر شاخ جوانی

(Güz mevsiminin afetine uğramayan bir çiçektir. Gençlik dalında taze bir yapraktır.)

Ve henūz çıkmış yaprağa نوبهار [nev-bahār] dediklerine bu beyitte delālet vardır. Ḥakīm Esedī, beyt:

به بر جوشن خوش چون نوبهار
به زیر ابلقی تند چون روزگار

(Üstünde yeni açmış yaprak gibi güzel bir zırh, altında rüzgār gibi hızlı koşan ablak bir at var.)

Ṣāliş, nārenc ve turunc ağacının yaprağına derler ḫuṣūṣan. Sā'ir eşcāra muḫālif, nārencin evvel yemişi erişir, sonra yaprağı çıkar. Şeyḫ Niẓāmī taṣrīḥ eylemiştir, beyt:

رسم ترنجست که در روزگار
پیش دهد میوه پس آرد بهار

(Dünyada turunçgiller önce meyve verip sonra yapraklanır.)

Rābiʿ, şükūfeye derler ʿumūmen ve turunc şükūfesine derler ḫuṣūṣan.

Ḫāmis, bütgedeye dahi bahār derler. Bu iki maʿnāyla maʿnā-yı evvele, Muḫtārī, ḳıṭʿa:

تا گوهر از فروغ شرف گیرد و خطر
تا عالم از بهار شود چون بت بهار

رای تو باد گوهر انصاف را فروغ
روی تو باد عالم اسلام را بهار

(İnci parlayıp şeref ve itibar kazandıkça ve dünya baharla kilisedeki altın heykellere döndükçe senin düşüncen adalet incisini parlatsın, senin yüzün İslām dünyasının baharı olsun!)

Ve bütḫāne ile maʿnā-yı evvele, Şems-i Faḫrī, beyt:

رسیده موسم نوروز کز نسیم بهار
شود بساتین آراسته بسان بهار

(Bahar rüzgārının esmesiyle ilkbahar mevsimi geldi. Bahçeler kilise gibi süslendi.)

Bütḫāneye "bahār" denildiği üstād Ferruḫī'nin bu beytinde vāżıḥtır. Beyt:

وثاق ازو چو بهارست او درو چو صنم
سرای او چو بهشتست او درو چون حور

(Onun otağı kilise gibidir, o da orada bir heykelciktir. Onun sarayı cennet gibidir, o da orada bir huridir.)

Dīger, Ḥakīm Esedī, beyt:

همانا که کمتر بد از شش هزار
بت لاله رخ چون نگار بهار

(Kilise heykelciklerine benzeyen altı bin lale yanaklı güzelden daha değersizdi!)

Sādis, bir āteşgedenin nāmıdır ḫuṣūṣiyyet ile. Şeyḫ Niẓāmī, ez-*İḳbālnāme*, beyt:

بهار دل افروز در بلخ بود
کز آن سرخ گل را دهان تلخ بود

(Belh'te iç yakıcı bir ateşgede vardı. Onun yüzünden kırmızı gülün keyfi kaçmıştı.)

Sābiʿ, yükün bir dengine yaʿnī bir tayına derler. Üstād Ferruḫī, beyt:

به هر مادحی مال ببخشد جهانی
به هر زائری زر ببخشد بهاری

(Kendisini öven herkese dünyaya değer mal bağışlar. Kendisini ziyaret eden herkese bir yük dolusu altın bağışlar.)

Şāmin, bir nevʿ güldür ki گاوچشم [gāv-çeşm] derler. Bu maʿná Ḥamdullāh Müstevfī'nin *Nüzhetü'l-Ḳulūb*-nām kitābında masṭūr olup ondan istiḫrāc olunmuştur.

Tāsiʿ, *Edātu'l-Fużalā*'da Türkistān'da bir maʿrūf ve meşhūr ḫānenin ismidir.

ʿĀşir, *Ferheng-i Cihāngīrī*'de گل زردیست بهار گویند.[1]

Ḥādī ʿaşer, *Ferheng-i Züfāngūyā*'da bir nevʿ güldür, bahār derler.

Şānī ʿaşer, *Tuḥfetü'l-Aḥbāb*'da **(164ª)** beyt maʿnī-i ḫāne-i münaḳḳaş u pür-nigār.

Şāliş ʿaşer, *Şerefnāme*'de bir cezīre ismidir.

Rābiʿ ʿaşer, *Lisānuʾş-Şuʿarā*'da Hindūstān'da bir ḫiṭṭanın nāmı olduğu masṭūrdur.

1 Sarı güldür, bahar derler.

بهاگیر [behā-gīr]: Yaʿnī ḳıymetdār. گیرندهٔ بها [gīrende-i behā] taḳdīrindedir. Ḥakīm Firdevsī, beyt:

دو یاره بهاگیر و دو گوشوار
یکی طوق پر گوهر شاهوار

(İki kıymetli bilezik, iki küpe, mücevherli bir büyük gerdanlık.)

بهاور [behāver]: Bu dahi بهاگیر [behā-gīr] gibidir, bahālı maʿnāsına. Ebulḫaṭīr, beyt:

بهاور دری از دستم برون برد
به نیرنگ و به افسون دهر غدار

(Gaddar dünya, hile ve büyü yapıp kıymetli bir inciyi elimden aldı.)

بهر [behr]: Sükūn-ı hā ile. Beş maʿnāyadır. Evvel, taḫṣīṣ, lām-ı cārre maʿnāsına. بهرِ تو [behr-i t*u*], بهرِ شما [behr-i şumā], بهرِ من [behr-i men], بهرِ ما [behr-i mā] derler.

Ṣānī, dahi ḥarf-i را [rā] maʿnāsına olup ترا [turā], شما را [şumārā], مرا [merā], ما را [mārā] maʿnāsına istiʿmāl olunur. Mīr Ḫüsrev, beyt:

نه از من ریختست این زهر بر تو
که این بودست بهر از دهر بر تو

(Bu zehir sana benim yüzümden dökülmedi. Bunu sana yapan dünyanın ta kendisi!)

Ṣāliṯ, ḥiṣṣe maʿnāsına ki بهره [behre] dahi derler. Şeyḫ Niẓāmī, beyt:

عراق از ربع مسکون هست بهری
وز آن بهره مداین هست شهری

(Irak, dünyadan bir kısımdır. Medāyin, o kısımdan bir şehirdir.)

Rābiʿ, *Şerefnāme*'de bir vilāyet ismi olduğu masṭūrdur.

Ḫāmis, baʿżı ferhenglerde şuʿāʿ-ı ḳamer ü nücūm maʿnāsına mervīdir. Ve ʿArabīde iki maʿnāyadır. Evvel, be-maʿnī-i ʿaceb. Ṣānī, be-maʿnī-i helāk. Maʿnā-yı evveline Çağatay lisānında "üçün" derler. Mīr ʿAlī Şīr, beyt:

Közüme kilmes üçün kilgende ol yüz allıma
Ança yaḫşı aŋlamas köz kim ḳuyaşḳa utrudur

(O yüz karşıma gelince gözümün görmemesi garip değil. Öyledir, güneşe karşı bakan göz iyi göremez.)

بهمار [behmār]: Sükūn-ı hā ve feṯḥ-i mīm ile. Be-maʿnī-i bisyār. Mīr Naẓmī, beyt:

شود هر چند با دیگر وفادار
دل زارم جفا می کرد بهمار

(Hep başkalarına vefa gösterip zavallı gönlüme epeyce cefa etti.)

بهمن یار [behmen-yār]: Yā-yı taḥtānī ile. Şeyḫ Ebū ʿAlī ibni Sīnā şāgirdlerinden bir ṣāḥib-taṣnīf ve fāżıl kimesnenin adıdır.

بیاوار [beyāvār]: Feṯḥ-i yā-yı taḥtānī ile. Be-maʿnī-i şuġl, ʿamel, kār ve kesb ki فیاوار [feyāvār] dahi derler. Mīr Naẓmī, beyt:

من نقش همی بندم و تو جامه همی باف
اینست مرا با تو همه شغل و بیاوار

(Ben sürekli nakış işlemedeyim/resim çizmedeyim, sen de hep elbise dokumaktasın. Benim seninle işim gücüm hep budur.)

مع الزاء المعجمه
[maʿa'z-zāʾi'l-muʿceme]

باخرز [bāḫarz]: Fetḥ-i ḫā ve sükūn-ı rāʾ-i mühmele ile. İki maʿnāyadır.

Evvel, bir meşhūr şehrin adıdır.

Şānī, *Şerefnāme*'de mūsīḳī naġamātının kırk şuʿbesinden bir şuʿbe ismidir. Mīr Ḫüsrev, beyt:

گه به نغمات تر اندوه گاه
یافته در عرصهٔ باخرز راه

(Bazen yeni nağmelerle hüzünlenip bazen de bāharz arsasında yol/usul tuttu.)

بادانِ فیروز [bādān-ı fīrūz]: Şehr-i Erdebīl'in nām-ı aṣl-ı ḳadīmidir ki ol şehri Fīrūz Şāh binā edip kendi nāmına iżāfetle tesmiye eylemiş. Ābādān-kerde-i Fīrūz demek olur, taḫfīfen bādān-ı fīrūz dediler.

بادانگیز [bād-engīz]: Bir nevʿ gülün ismidir. Ḫāṣṣası oldur ki aṣḥāb-ı ġalle ḫarman savurmak murād ettiklerinde, hava sākin oldukta ol gülün kuru yaprakların elde ovup havaya atarlar, bi-iẕnillāhi teʿālá fi'l-ḥāl hevā çıkıp harmanı savururlar. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*.

بادباز [bād-bāz] ve **بادبیز** [bād-bīz]: Kilāhumā sükūn-ı dāl ve bāʾ-i muvaḥḥade-i meftūḥa vü meksūre ile. Mirvaḥa maʿnāsına ki بادبیزن [bād-bīzen] dahi derler. Ve بادزن [bād-zen] de denilir. Şāʿir, beyt:

آتش هجران مگو تسکین شود با بادباز
شعلهٔ آتش فزونتر می شود لابد ز باد

(Ayrılık ateşi yelpazeyle söner deme! Kuşkusuz ateşin alevi yellendikçe artar.)

بادروز [bād-rūz]: Sükūn-ı dāl u żamm-ı rāʾ-i mühmeleteyn ü vāv-ı maʿrūf ile. Vaẓīfe-i rūzmerre yaʿnī her gün verilen taʿyīn. Ve dahi her gün giyilen câme ve her gün yenmeye muʿtād olan ṭaʿām. Mīr Naẓmī, beyt:

زهر قهر چرخ خوردن شد مگر
بادروزم بوده است شام و سحر

(Galiba kısmetim, gece gündüz feleğin kahır zehrini yemek olmuş.)

بادفوز [bādfūz]: Sükūn-ı dāl-ı mühmele ve żamm-ı fā ile. Kendi ḳavliyle ʿamel etmeyen adam. Yaʿnī ḫalḳa pend ü naṣīḥat eyleyip, kendisi ʿamel eylemeye. Rāʾ-i mühmele ile (بارفوز bārfūz) da mervīdir. Mīr Naẓmī, beyt:

پند خود هرگز نگیری ای خر کرسی نشین
وعظ تا چند می کنی ای بادفوز لاف زن

(Ey kürsüde oturan eşek! Kendi öğüdünü asla tutmazsın! Ey söylediğini yapamayan gafil! Ne zamana kadar vaaz edeceksin!)

بادِ نوروز [bād-ı nevrūz]: Bārbud-ı Ḫüsrev'in **(164b)** otuz iki laḥndan bir laḥnı adıdır. Keẕā fī-*Mecmaʿi'l-Fürs*.

بادویز [bādvīz]: Vāv ile بادبیز [bād-bīz]-i merḳūm maʿnāsınadır.

باران گریز [bārān-girīz]: Fetḥ-i rāʾ-i mühmele-i evvel ü kesr-i şānī vü kāf ile. Dīvār üzerinde olan saçak, tam kenārının saçağı ve emṣāli nesneler ki yağmurdan kaçan altına varır.

باروا [bārvāz]: Sükūn-ı rāʾ-i mühmele ve fetḥ-i vāv ile. Pabuca derler. Mīr Naẓmī, beyt:

به پایش باروازی را نبوده
ز هر جانب ره محنت گشوده

(Her taraftan sıkıntı yolu açılmış. Ayağında ayakkabı yokmuş.)

باز [bāz]: On dört maʿnāya gelir.

Evvel, be-maʿnī-i ʿavdet, yaʿnī geri dönmek. Kemāl İsmāʿīl, beyt:

کسی که دست چپ از دست راست داند باز
به اختیار ز مقصود خود بگردد باز

(Sol eli sağ elden bilen kimse, yine kendi amacında bahtiyar olur.)

Ṣānī, be-maʿnī-i tekrār. Şems-i Faḫrī, beyt:

پناه ملک سلیمان جمال دنیی و دین
که سد ملک نبیند چو تو سکندر باز

(Süleyman ülkesinin sığınağı, dinin ve dünyanın cemali! İskender senin gibi ülke seddini bir daha göremez.)

Ṣāliş, farḳ ve temyīz maʿnāsına. Kemāl İsmāʿīl, beyt:

چگونه دامن شاهی چنین ز دست دهد
کسی که دست چپ از دست راست داند باز

(Sol eli sağ elden bilen kimse, padişahlık eteğini nasıl elden bırakır!)

Rābiʿ, be-maʿnī-i ṭaraf ve cānib. Ḥakīm Sūzenī, beyt:

آن حسام ابن حسامی که حسام نظرش
هرگز از خصم به الزام نشد باز به باز

(O Hüsām oğlu Hüsām/kılıç oğlu kılıç ki bakışının kılıcı düşmandan başka tarafa açılmayı asla gerek görmedi.)

Ḫāmis, be-maʿnī-i ẕiraʿ. Şems-i Faḫrī, beyt:

ز چاه فکر دهم تشنگان معنی را
زلال جان ز زبانی به قدر سیصد باز

(Mana susamışlarına düşünce kuyumdan üç yüz ziralık bir dille can suyu veririm.)

Sādis, be-maʿnī-i وا ماندن [vā mānden] ve نا رسیدن [nā-resīden], yaʿnī geri kalmak ve erişmemek. Şeyḫ Saʿdī, beyt:

گر کسی وصف او از من پرسد
بی دل از بی نشان چه گوید باز

(Eğer birisi onun vasfını benden soracak olursa, āşık sevgiliden nasıl haber versin!)

Sābiʿ, be-maʿnī-i dahi. Üstād Menūçehrī, beyt:

آمدت نوروز و آمد چشن نوروزی فراز
کامکارا کار گیتی تازه از سر گیر باز

(Ey vezir! Nevruz bayramın geldi ve nevruz şenlikleri başladı. Dünyanın işlerini de yeniden ele al!)

Ṣāmin, بازیدن [bāzīden]den ṣīġa-i emr olur. Üstād Menūçehrī, beyt:

شاخ گل شطرنج سیمین و عقیقین گشته است
وقت شبگیران به نطع سبز بر شطرنج باز

(Gül dalı akik ve gümüşten bir satranç olmuş. Gündüzleyin yeşil satranç tahtasında satranç oyna!)

Tāsiʿ, be-maʿnī-i güşāde ve rūşen. Üstād Menūçehrī, beyt:

ای خداوند که تا تو از عدم پیدا شدی
بسته شد درهای بخل و آنِ نیکی پشت باز

(Ey devletli! Sen yokluk ülkesinden varlık ālemine geldiğinden beri cimrilik kapıları kapanıp cömertlik kapıları açıldı.)

ʿĀşir, kulaç ki ʿArabīde باع [bāʿ] derler. Üstād Menūçehrī, beyt:

آفرین زان مرکبی گر بشنود در نیمشب
بانگ پای مورچه در زیر چاه شصت باز

(Geceyarısı altmış kulaç derinliğinde bir kuyunun dibindeki karıncanın ayak sesini duyan ata āferin!)

Ḥādī ʿaşer, be-maʿnī-i firāz. Üstād Menūçehrī, beyt:

همچو آن سنگی که او را سیل گرداند ز کوه
گاه زینسو گاه زانسو گه نشیب و گاه باز

(Tıpkı selin dağdan yuvarladığı bir taş gibi, bir o tarafa bir bu tarafa, bazen yukarı bazen aşağı...)

Ṣānī ʿaşer, doğan. Bu maʿnāda ʿArabī ile müşterektir. Üstād Menūçehrī, beyt:

گاه رهواری چو کبک و گاه جولان چون عقاب
گاه برجستن چو باشه گاه برگشتن چو باز

(Bazen keklik gibi seker, bazen de kartal gibi süzülür. Bazen atmaca gibi etrafı gözler, bazen de çakır gibi döne döne gider.)

Doğan cinsine muṭlaḳan باز [bāz] derler. Avcı, ciger-dār ve iri doğana شاهباز [şāhbāz] dedikleri, ḥubūbāttan iri olan nesneye شاهدانه [şāh-dāne] demek gibidir. Ammā çakıra ḥuṣūsuyla "bāz" ismi aʿlām-ı ġālibeden olmuştur. Muṭlaḳ bāz ẕikr olunsa murād çakırdır. Bu beyitten fehm olunur, beyt:

ره بط باز نیز آهنگ می زد
به رقص کبک شاهین چنگ می زد

(Ördekle birlikte çakır da makam tutuyordu. Şahin, kekliğin dansına eşlik ediyordu.)

Ṣāliş ʿaşer, baʿżı terkīblere ṣıfat olur شعبده باز [şuʿbede-bāz] ve لعبت باز [luʿbet-bāz gibi]. Nevʿī-i Ḥamūşānī, beyt:

همه غافل ز لعبت باز گردون
چه بازی آورد از پرده بیرون

(Herkes feleğin oyunculuğundan, perde arkasında ne işler çevirdiğinden habersiz!)

Rābiʿ ʿaşer, *Ferheng-i Cihāngīrī*'de bema'nī-i güẕergāh-ı seyl, yaʿnī seyl uğradığı yere derler.

بازخیز [bāz-ḫīz]: خیز [ḫīz], خاستن [ḫāsten] lafẓından ṣīġa-i emr ve vaṣf-ı terkībīdir, geri kalkmak. Meṣelā, düşüp kalkmak ve oturup kalkmak gibi. Mīr Naẓmī, beyt:

سگان بیگانه را آوازخیزست
کجا باشد فتاده بازخیزست

(Köpekler yabancıya havlarlar. Düşkünlerle/āşıklarla oturup kalkarlar mı hiç!)

Bundandır ki rūz-ı ḳıyāmete dahi "bāz-ḫīz" derler.

بالاوز [bālāvez]: Feṯḥ-i vāv ile. Su dolu bardak ve emṣāli ẓurūf ki su dolu ola. Keẕā fī-*Mü'eyyidi'l-Fużalā*.

بانگِ نماز [bāng-i namāz]: Eẕān maʿnāsına. Maʿnā-yı terkīb "namāz ṣadāsı" demek olur. **(165[a])** Şeyḫ Saʿdī, beyt:

مؤذن غلط کرد بانگ نماز
مگر همچو من مست و مدهوش بود

(Müezzin ezanı yanlış okudu. Galiba benim gibi sarhoş ve geçkindi.)

Mīr Naẓmī, beyt:

به دیوان ایزد برو با نیاز
به گوشت رسیده چو بانگ نماز

(Sabah ezanını duyunca dua edip Allah'ın huzuruna çık!)

بتفوز [betfūz]: Sükūn-ı tā'-i müşennāt ve żamm-ı fā ile. Pīrāmen-i dehān yaʿnī ağız çevresi ʿumūmen, sibāʿın ḫuṣūṣan ki پوز [pūz], برپوس [berpūs], بدپوز [bedpūz] ve بدفوز [bedfūz] dahi derler. Ḥakīm Ezraḳī, der-ṣıfat-ı zemistān, beyt:

بند فولاد بر دهن باید
آهو ار بر ثمر نهد بتفوز

(Ceylan meyveye ağız sürerse, ağzına çelik zincir gerekir.)

Şems-i Faḫrī, *Miʿyār*'da بتفوز مرغان را منقار و دیگر حیوان را بیرونِ دهان باشد[1] demiş. Beyt:

ز عدل خسرو اعظم مجال و یارا نیست
که وحش و طیر درِ منهلی زنند بتفوز

(Yüce padişahın adaleti sayesinde vahşi hayvanlar ve yırtıcı kuşlar su brikintisine ağız ve gaga uzatamazlar.)

Ve *Ṣıḥāḥeyn*'de dahi bu vech üzre masṭūrdur.

بخیز [baḫīz]: Kesr-i ḫā'-i muʿceme ve sükūn-ı yā-yı taḥtānī ile. Be-maʿnī-i kemīngāh, yaʿnī pusu yeri.

بدپوز [bedpūz] ve **بدفوز** [bedfūz]: Kilāhumā bi-sükūni'd-dāli'l-mühmele ve żammi'l-bā'i'l-Fārsī ve'l-fā. بتفوز [betfūz]-ı merḳūm maʿnāsına. Miṣāl-i evvel, Ḥakīm Sūzenī, beyt:

عاریت داده پدر سبلت و ریش و بدپوز
به بخارا شده هنگام صبی علم آموز

(Babam bıyığı, sakalı ve boğazından vazgeçip çocukluğunda Buhara'ya ilim öğrenmeye gitmiş.)

Miṣāl-i ṣānī, Ḥażret-i Mevlānā ḳuddise sirruhu, meṣnevī:

دایهٔ کو طفل شیرآموز را
تا به نعمت خوش کند بدفوز را

گر ببندد راه آن پستان برد
برگشاید راه صد پستان دهد

(Dadı süt emen çocuğun ağzına türlü türlü güzel nimetler verince çocuğa meme yolu kapanır ama yüzlerce rızık kapısının yolu açılır.)

1 Betfūz, kuşların gagası ve diğer hayvanların ağız çevresidir.

بدواز [bedvāz]: Sükūn-ı dāl-ı mühmele ve feṯḥ-i vāv ile. *Tuḥfetü'l-Aḥbāb*'da be-maʿnī-i cāy-ı ārām, nişīmen ve ḳarārgāh. Ammā *Şerefnāme*'de tā'-i müṣennāt ile بتواز [betvāz] vāḳiʿ olmuştur. ʿArabīde بقعه [buḳʿa] ve صفه [ṣuffe] derler. Bu maʿnāya, Şems-i Faḫrī, beyt:

ملاذ سیف و قلم خسرو ستاره حشم
که هست خلق جهان را جناب او بدواز

(Kalem ve kılıcın sığınağı olan yıldız maiyetli padişah! Onun avlusu, dünya halkının dinlenme yeridir.)

بذله باز [beẕle-bāz]: Sükūn-ı ẕāl-ı muʿceme ve feṯḥ-i lām u bā'-i muvaḥḥade ile. Laṭīfegū, mizāḥ-engīz, nedīm-i meclis-ārā, ḥāżırcevāb ve ḫoş-edāya derler. Beyt:

ساقی بیار باده و مطرب که می شود
ما را برای دفع الم بذله باز بزم

(Ey sāki! Bizim acımızı savuşturmak üzere meclisimizde nedim olacak çalgıcı ve şarabı getir!)

براز [berāz]: Feṯḥ-i rā'-i mühmele ile. Be-maʿnī-i ārāste, müzeyyen ve nīkū-būde. Şems-i Faḫrī, beyt:

خدایگان جوان بخت شیخ ابو اسحق
که تخت خسروی از ذات او گرفت براز

(Allah dostu, bahtı açık Şeyh Ebu İshak! Padişahlık tahtı onun zatıyla süslendi.)

Üstād Ferruḫī, beyt:

مجلس عشرت بسنج و چهرهٔ معشوق بین
خانهٔ رامش براز و فرش دولت گستران

(İşret meclisini düzenle ve sevgilinin yüzüne bak! Eğlence evini süsle ve devlet yaygısını ser!)

Bu beyitte آراسته کن [ārāste kun] maʿnāsına emir olur. Baʿżı maḥalde کارِ مرا ببراز [kār-ı merā be-berāz] derler, "benim işimi iyi

eyle!" demek maʿnāsına olur. Ve dahi kefşgerler pabuç kalıbı arasına kodukları çivi. Ve dahi odun yaranlar keẕālik yardığı odun arasına kodukları çivi.

برپوز [berpūz]: Sükūn-ı rāʾ-i mühmele ve żamm-ı bāʾ-i Fārsī ile. بتفوز [betfūz]-ı merḳūm maʿnāsına. Keẕā fī-*Mecmaʿi'l-Fürs*.

برخوز [berḫūz]: Sükūn-ı rāʾ-i mühmele ve żamm-ı ḫāʾ-i muʿceme ile. Be-maʿnī-i enbān, yaʿnī tağarcık. Ebulmaʿānī, beyt:

در دست عصای مسیحه بر دوش شال پر فسون
زرق و ریا در آستین برخوز حیله در بغل

(Elde Hz. İsa'nın değneği, omuzda aldatmacayla dolu bir şal. Yende ikiyüzlülük ve gösteriş, koltuk altında hile dağarcığı var.)

برز [berz]: Sükūn-ı rāʾ-i mühmele ile. Bülend ü bālā-yı merdüm ve zībāyī-i cemāl. Ve dahi mala ki onunla dīvār sıvarlar. Ve Lisānu'ş-Şuʿarā'da feṯḥ-i bā ile zībāyī ve żamm ile (بُرز burz) bālā-yı merdüm maʿnāsına masṭūrdur. Ve bir maʿnāsı dahi tene-i dıraḫt. Ve muṭlaḳ, bülendī maʿnāsına. Ḥakīm Firdevsī, beyt:

چو خورشید برزد سر از برز کوه
میانها ببستند توران گروه

(Güneş dağın yükseklerinden başgösterince Turan askerleri kemer kuşandılar.)

برگ ریز [berg-rīz]: Sükūn-ı rāʾ-i mühmele-i evvel ve kesr-i ṣānī ile. Faṣl-ı ḫazān maʿnāsına. Yaprak dökülmekten ʿibārettir. ʿİmād-ı Faḳīh, beyt:

برگ ریزست شاخ دانش را
این خزان را بهار بایستی

(İlim dalının yaprakları dökülüyor. Bu güz mevsimine bir ilkbahar gerekiyor.)

برفوز [berfūz]: Sükūn-ı rāʾ-i mühmele ve żamm-ı fā ile. برکاپوز [berkāpūz], sükūn-ı rāʾ-i mühmele, feṯḥ-i kāf ve żamm-ı bāʾ-i Fārsī ile. برکافوز [berkāfūz], sükūn-ı rāʾ-i mühmele ve żamm-ı fā ile. **(165b)** Küllühum be-maʿnī-i برپوز [berpūz]-ı merḳūm. Ḥażret-i Mevlānā ḳuddise sirruhu, beyt:

چنین باشد بیان نور ناطق
نه لب باشد نه آواز و نه برفوز

(Konuşan nur şöyle beyan eder: Onun ne dudağı vardır, ne sesi çıkar ne de ağzı olur.)

برمغاز [bermeġāz]: Sükūn-ı rāʾ-i mühmele ve feṯḥ-i mīm ü ġayn-ı muʿceme ile. Şāgirdāne, yaʿnī üstādın şāgirdine ve iş işleten şāgirdine verdiği müzd. برمفازه [bermefāze] dahi derler.

برموز [bermūz]: Sükūn-ı rāʾ-i mühmele ve żamm-ı mīm ile. ʿAlef-i düvāb maʿnāsına. Keẕā fī-nüsḫa-i Mīrzā İbrāhīm.

بروا ز [bervāz]: Sükūn-ı rāʾ-i mühmele ve feṯḥ-i vāv ile. Cāy-ı ḳarār u ārām maʿnāsına. Şems-i Faḫrī, beyt:

ملاذ سیف و قلم خسرو ستاره حشم
که هست خلق جهان را جناب او بروا ز

(Kalem ve kılıcın sığınağı olan yıldız maiyetli padişah! Onun avlusu, dünya halkının dinlenme yeridir.)

بروز [berūz]: Żamm-ı rāʾ-i mühmele vü vāv-ı maʿrūf ile. Ceng ve ġavġā maʿnāsına.

بز [bez]: Üç maʿnāyadır.

Evvel, resm ve āyīn.

Ṣānī, بزیدن [bezīden] lafẓından ṣīġa-i emr olur. Bu iki maʿnāya, Ḥakīm Sūzenī, ḳıṭʿa:

حجره زینسان و ناز زان کردار
شغل ازین طرز و حرفتی زان بز

حجرهٔ ماست بادخانهٔ بوق
ساعتی باد بوق ازینسو بز

(Ev böyle ve asayiş ona göre, iş bu tarzda ve sanatkârlık ona göre. Bizim evimiz demirici körüğünün/borunun içi. Ey körük/boru havası! Bir an olsun bu taraftan es!)

Ṣāliş, muḥaffef-i بزم [bezm]dir. Ve ʿArabīde zāʾ-i müşeddede ile بزّ [bezz] müstaʿmeldir. Bez, dülbend ve emṣāli nesneler. Ebulmaʿānī, beyt:

گرم کردی در جهان بازار مکر و فتنه را
در دکان حیله را بزاز و بازرگان شدی

(Dünyada fitne ve hile pazarını ısındırdın! Hile dükkânında bez tüccarı oldun!)

بزباز [bezbāz]: Sükūn-ı zāʾ-i muʿceme ve feṯḥ-i bāʾ-i muvaḥḥade ile. Be-maʿnī-i besbās ki بسباسه [besbāse] dahi derler. Bir dārūdur. Müfredāt-ı edviyede maʿrūftur.

بشنیز [beşnīz]: Sükūn-ı şīn-i muʿceme, kesr-i nūn, baʿdehu yā-yı sākine ile. Būy-ı māderān dedikleri ki برنجاسف [berencāsef] dahi derler. Türkīde "kovan çiçeği" derler.

بغاز [beġāz]: Feṯḥ-i ġayn-ı muʿceme ile. Neccār ve neşşār taḫta biçerken bıçkı işlemek için taḫta arasına kodukları çivi. Ve kefşgerler pabuç kalıbı arasına kodukları nesnedir. Şems-i Faḫrī, beyt:

عدوشکاری کز دست و بازوی خصمش
کند مدامی نجار حادثات بغاز

(Düşman avlayıcıdır, felek marangozu bıçkı yaparken hep onun düşmanının kolunu ve elini kullanır.)

بغیاز [beġyāz]: Sükūn-ı ġayn-ı muʿceme ve feṯḥ-i yā-yı taḥtānī ile. Müzd-i şāgirdāne yaʿnī şāgirde verilen ücret ve baḫşiş. Şems-i Faḫrī, beyt:

به هر طریق که خواهی همیشه مال دهد
به بخشش و به صله خیر و صدقه و بغیاز

(İstediği şekilde ihsanda bulunur: Bahşişle, ücretle, hayır, sadaka ve gündelikle...)

فغیاز [feġyāz] ve برمغاز [bermeġāz] dahi derler. Keẕā fī-*Mecmaʿi'l-Fürs*.

بقلنقاز [baḳlan-ḳāz]: Sükūn-ı ḳāf-ı evvel ü nūn ve feṯḥ-i lām u ḳāf-ı ṣānī ile. Bir cānverdir gerdeni ablaḳ, ayakları uzun, minḳārı yaṣṣı ve kebūd-reng. Ekli cāʾizdir. Keẕā fī-*Ferheng-i Mīrzā İbrāhīm*. بقلن [baḳlan] ile قاز [ḳāz] lafẓından mürekkebdir.

بقیاز [baḳyāz]: Sükūn-ı ḳāf ve feṯḥ-i yā-yı taḥtānī ile. Kilīm-i siyāh. Ebulmaʿānī, beyt:

بپوش جامهٔ نیکو خصال گر اهل دلی
به نزد عاقل و عارف چه اطلس و بقیاز

(Eğer gönül ehliysen iyi hasletli olanların elbisesini giy! Akıllı ve arif olanların katında ipekle siyah kilimin bir farkı yoktur.)

بکاز [bekāz]: Feṯḥ-i kāf-ı ʿArabī ile. Dağlarda ve yaban yerlerde olan maġāra derler ki eyyām-ı şitāda içine koyun ve sığır korlar. Üstād Ferruḫī, beyt:

شهریاری که خلافش طلبد زود افتد
از سمنزار به خارستان و از کاخ بکاز

(Ona aykırı hareket eden bir padişah, yasemin-likten dikenliğe ve köşkten mağaraya düşer.)

Ḥakīm Esedī-i Ṭūsī ve Hindū Şāh-ı Naḫcivānī bu lüġati böylece bā ile maʿnā-yı meẕkūra rivāyet eylemişler. Ammā faḳīrin ḫāṭırına gelir ki aṣl-ı lüġat کاز [kāz] olup bā, ilṣāḳiyye olur.

بگماز [begmāz]: Sükūn-ı kāf-ı Fārsī ve feṯḥ-i mīm ile. Dört maʿnāya istiʿmāl olunur.

Evvel, be-maʿnī-i şarāb. Ḥakīm Esedī, beyt:

نوازان نوازنده در چنگ چنگ
ز دل برده بگماز چون زنگ زنگ

(Çalgıcı lirini ustalıkla çalmış, şarap zil gibi, gönüllerdeki pası gidermiş.)

Şems-i Faḫrī, beyt:

ز تاج و طوق مرصع چه غم خورد جودش
هر آنگهی که نشیند به مجلس بگماز

(Ne zaman şarap meclisine otursa, cömertliği süslü kemer ve taçtan gam yemez.)

Şānī, be-maʿnī-i meclis-i bāde. Ḥakīm Firdevsī, beyt:

به بگماز بنشست یک روز شاه
همیدون بزرگان ایران سپاه

(Bir gün padişah şarap meclisine oturdu. İran ordusunun komutanları da oradaydı.)

Şāliş, be-maʿnī-i مجلس کردن [meclis kerden]. **(166ᵃ)** Ḥakīm Firdevsī, beyt:

یکی بزم سام آنگهی ساز کرد
سه روز اندران بزم بگماز کرد

(O vakit Sam bir meclis düzenledi. Üç gün boyunca o mecliste eğlenildi.)

Rābiʿ, be-maʿnī-i piyāle. Emīr Muʿizzī, rubāʿī:

لبیک زند بخت چو آواز دهی
تکبیر کند چو رزم را ساز دهی
آن را که به دست خویش بگماز دهی
اقبال گذشته را بدو باز دهی

(Sen ses verince baht "buyurun!" der, savaş için hazırlansan tekbir getirir. Kendi elinle kadeh verdiğin kimseye, geçip gitmiş iyi talihini geri vermiş olursun.)

Ḥakīm Firdevsī, beyt:

تو با این سواران بسی ارجمند
بیارای دل را به بگماز چند

(Bu atlıların arasında sen pek kıymetlisin! Gönlünü birkaç kadehle süsle!)

Şerefnāme ṣāḥibi ve Mīrzā İbrāhīm به معنئ غم و اندوه و مهمانی نیز گویند[1] demişlerdir.

بگیز [begīz]: Kesr-i kāf-ı Fārsī ve sükūn-ı yā-yı taḥtānī ile. Ḫıyārşenbe ki meşhūr müshil dārūdur. Keẕā fi'l-*İḫtiyārāt*.

بلواز [belvāz]: Sükūn-ı lām ve feṭḥ-i vāv ile. Dīvārdan ṭaşra çıkan direk ucuna derler.

بندروز [benderūz]: Sükūn-ı nūn, feṭḥ-i dāl u żamm-ı rāʾ-i mühmeleteyn ü vāv-ı maʿrūf ile. Çuvāl-dūz maʿnāsınadır. Ammā *Şerḥu's-Sāmī fi'l-Esāmī*'de بندوز [bendūz], rāʾsız vāḳiʿ olmuştur, egerçi ġayrı nüsḫada بندوز [bendūz], çuvāl-dūza geçen ipliktir.

بندرز [benderz]: Sükūn-ı nūn u rā ve feṭḥ-i dāl-ı mühmeleteyn ile. *Ferheng-i Cihāngīrī*'de çuvāl-dūz maʿnāsınadır.

بنیز [benīz]: Kesr-i nūn ve sükūn-ı yā-yı taḥtānī ile. Be-maʿnī-i hergiz. Ḥakīm Esedī, beyt:

نبینم درین رای گردون چه چیز
دگر بینمت یا نبینم بنیز

(Bu konuda feleğin görüşü nedir, seni görecek miyim yoksa asla göremeyecek miyim bilmiyorum.)

Ve dahi eṣnā-yı kelāmda istiʿmāl olunan نیز [nīz] maʿnāsına. Ebū Şekūr, beyt:

نه این را بیازرد روزی بنیز
نه آن را ازو اندهی بود نیز

1 Gam, keder ve misafirlik manasına da söylerler.

(Bir gün olsun birini incitmediği gibi kimsenin de ondan bir sıkıntısı yoktu.)

Keẕā fi'ṣ-*Ṣıḥāḥeyn*.

بوز [bevz]: Sükūn-ı vāv ile. Be-vezn-i جوز [cevz]. İki maʿnāyadır.

Evvel, yeşil küf ki ekmekte ve cāmede olur ruṭūbet-i hevā ve nem sebebiyle. Ona بوزک [bevzek] dahi derler.

Ṣānī, siyāh zenbūrdur ki şükūfeye konar. Ona Hindī lisānında بهنوره [behnūre] derler.

مع الزاء الفارسی
[maʿa'z-zā'i'l-fārsī]

باژ [bāj]: Dört maʿnāya gelir.

Evvel, māl, eṣvāb, zer ve sīm emṣāli erzāḳ ki pādişāh-ı ḳavī vü ẕī-ḳudret ü şevket ki zīr-i destinde olan ḥükkāmdan alır. Ḥakīm Firdevsī, beyt:

چنان بد که هر سال یک چرم گاو
ز کابل همی خواستی باژ و ساو

(Öyle ki her yıl Kābil'den vergi ve haraç olarak bir sığır derisi (mal) isterdi.)

Şems-i Faḫrī, beyt:

سوی درگه پور محمود شاه
ز مصر و ز چین آورد خلق باژ

(Halk, Mısır ve Çin'den Mahmut Şah'ın oğlunun sarayına vergi getirdi.)

Ṣānī, rāh-dārān ve bāc-dārān bāzargāndan ve yolculardan aldıkları māla derler. Ḥakīm Ḫāḳānī, beyt:

زان این رصدان مقیم راهند
کز قافله باژ عمر خواهند

(İşte bu gözcüler yolda bekleyip kafileden ömür vergisi isterler.)

Ḥakīm Firdevsī, beyt:

به بیچارگی باژ و ساو گران
پذیرفت باید ترا بی کران

(Çaresizlik yüzünden ağır bir vergi ve haracı kabul etmen gerekir.)

Ṣāliş, ol sükūt ve ḫamūşī ki muġān ḥālet-i ġusl-i beden ve vaḳt-i ṭaʿām ḫorden iḫtiyār edinirler. Bunun aṣlı ve şerḥ ü tafṣīli

lüġat-i برسم [bersem] ẕeylinde ẕikr olunur inşā'allāhu teʿālá. Ḥakīm Firdevsī, beyt:

نشستند با باژ هر دو بر اسب
دوان تا سوی جان آذرگشسب

(Her ikisi de sessizce ata binip Āzergeşesb ateşgedesinin meydanına doğru yola çıktılar.)

Rābiʿ, Ṭūs mużāfātından Ṭaberān-ı buzurg nāḥiyesinde vāḳiʿ bir ḳarye ismidir ki Firdevsī'nin mevlidi ol ḳaryededir.

بژ [bej]: Be-maʿnī-i püşte. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

برژ [berj]: Sükūn-ı rā'-i mühmele ile. Girdāb ki deryāda vāḳiʿ olur. Keẕā fī-*Edāti'l-Fużalā*.

بوژ [bevej]: Feṯḥ-i vāv ile. Be-maʿnī-i girdāb-ı deryā. Keẕā fī-*Mecmaʿi'l-Fürs*.

مع السين المهمله
[maʿa's-sīni'l-muhmele]

باتس [bātus]: Żamm-ı tā'-i müşennāt ile. Turunc maʿnāsınadır. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*.

بادرس [bād-res]: Sükūn-ı dāl u feṯḥ-i rā'-i mühmeleteyn ile. Bād-gīr ki yaz evlerinde ederler. باد [bād] ile رس [res] lafẓlarından mürekkebdir, hava ayrıştırıcı maʿnāsına. بادغس [bādġas] dahi derler.

بادریس [bādrīs]: Sükūn-ı dāl u kesr-i rā'-i mühmeleteyn ve sükūn-ı yā-yı taḥtānī ile. Ağırşak ki kurşundan veyāḫud ağaçtan müdevver edip, ortasın delip, iğe geçirip iplik eğirirler. Şems-i Ṭıybī, beyt:

با آب روی عدل تو این بادریس آسمان
از گردهای خویشتن خود را پشیمان ساخته **(166b)**

(Bu gökyüzü ağırşağı, senin adaletinin yüzü suyu sebebiyle kendi tozlarından pişmanlık duymuş.)

بادغس [bādġas]: Sükūn-ı dāl-ı mühmele ve feṯḥ-i ġayn-ı muʿceme ile. Be-maʿnī-i بادرس [bād-res]-i merḳūm, yaʿnī bād-gīr.

بادغیس [bādġīs]: Sükūn-ı dāl-ı mühmele vü yā-yı taḥtānī ve kesr-i ġayn-ı muʿceme ile. Merv ve Herāt aʿmālinden bī-ḥad ḳurāyı müştemil bir ʿaẓīm nāḥiye ismidir. Aṣlı بادخیز [bād-ḫīz]dir. Rūzgārı vāfir olduğu münāsebetle tesmiye olunmuş. Ḥakīm Sūzenī, beyt:

سموم مرگ چون عیشه کند خشک
اگر پیش شمال بادغیسم

(Kuzey tarafındaki Bādgīs de olsam, ölümün sıcak rüzgārı kamış gibi kurutur.)

باسبوس [bāsbūs]: Sükūn-ı sīn-i mühmele ve żamm-ı bā'-i muvaḥḥade ile. Bir nevʿ reyḥāndır ki مرزنگوش [merzengūş] derler. ʿArabīsi مرزنجوش [merzencūş]tur. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*.

بالبوس [bālbūs]: Sükūn-ı lām ve żamm-ı bā'-i muvaḥḥade ile. Nüsḫa-i Mīrzā İbrāhīm'de vilāyet-i Ḳandehār'ın ism-i ḳadīmidir. Ammā *Ferheng-i Cihāngīrī*'de bā'-i ṣānī yerine yā-yı taḥtānī ile (بالیوس bālyūs) merḳūmdur.

بالوس [bālūs]: Żamm-ı lām u vāv-ı maʿrūf ile. Kāfūr-ı maġşūş maʿnāsınadır. Şīn-i muʿceme ile (بالوش bālūş) da rivāyet olunmuştur.

بامس [bāmus]: Żamm-ı mīm ile. Ona derler ki bir kimesne bī-şuġl u ʿamel bīhūde yere bir yerde eğlenip kala ve murād ettiği yere gitmeye ḳādir olamaya. Üstād Daḳīḳī, beyt:

خدایگانا بامس به شهر بیگانه
فزون ازین نتوانم نشست دستوری

(Efendim! Yabancı şehirde oyalanıp bundan daha fazla oturamayacağım, izin ver!)

Ḥakīm Sūzenī, ḳıṭʿa:

از شرف فر و جاه بر فلک سادسید
در چمن باغ لهو یاسمن و نرگسید

با همه سنگید و رنگ بیهده و بامسید
خود بخود از یکدیگر راز نهان بررسید

(Güç ve itibar bakımından altıncı felektesiniz, oyun ve hile çimenliğinde yasemin ve nergissiniz! Bütün ağırlığınız, boşluğunuz ve avareliğinizle birbirinizin gizli sırlarını araştırın!)

Bu maʿnāyı müʾeyyid, Şems-i Faḫrī, beyt:

همچون خر لنگست حسودش به وحل در
افتاده و پر بار و بمانده شده بامس

(Senin düşmanın çamura batmış topal eşek gibidir. Çok yüklenip düşmüş ve başıboş kalıp bir yere gidemez olmuştur.)

باورس [bāvers/bāvurs]: Fetḥ-i vāv ve żamm ile dahi mervīdir. Ol ʿavrata derler ki kocasının evlādlı bir ʿavratı dahi ola. Mīr Naẓmī, beyt:

کار او در زندگی شیون شود
چون زنش باورس استرون شود

(Kendi kısır olup kocasının başkasından çocuğu olan kadının hayattaki işi ağıt yakmaktır.)

Baʿżı nüsḫada "mużır" maʿnāsına menḳūldür.

ببلس [beblus]: Sükūn-ı bā'-i muvaḥḥade ve żamm-ı lām ile. Ol nān-ı ḫuşke derler ki üzerine sıçan gezmiş, cā-be-cā dişlemiş ve işemiş ola. Ve dahi iç yağı ki ʿArabīde شحم [şaḥm] derler.

بجس [becs]: Sükūn-ı cīm ile. Nerme-i bīnī yaʿnī burun yumuşağı. Keẕā fī-*Mü'eyyidi'l-Fużalā*.

بخس [baḫs]: Sükūn-ı ḫā'-i muʿceme ile. Bevezn-i لمس [lems]. İki maʿnāyadır.

Evvel, ḫarāret-i derūndan veyāḫud elem ü ġuṣṣadan veyāḫud renc ü ʿillet sebebiyle reng-i rū pejmürde ve müteġayyir ola. Ve bī-tāb u tüvān olmak maʿnāsına. Şems-i Faḫrī, beyt:

جان چون ندهد دشمن این شاه به بدروز
زینسان که دلش گشت ز آسیب فنا بخس

(Padişah düşmanının kalbi dünya belalarıyla güçsüz kalmış, kötü bahtı yüzünden nasıl can vermesin!)

Tuḥfetü'l-Aḥbāb'da be-maʿnī-i ʿişve-güẕārī ve renc. Ve dahi, کشتِ بی آب حاصل شده[1] [kişt-i bī-āb ḥāṣil şude] maʿnāsına mervīdir.

بخس [baḫis]: Kesr-i ḫāʾ-i muʿceme ile. Lüġat-i müşterekedir. ʿArabīde bī-ḳıymet ve fenā-resīde maʿnāsına. Fārsīde keẕālik. Şems-i Faḫrī, beyt:

شاهی که اگر خاک درش را بفروشند
امروز به ملکی بود او را ثمن بخس

(Öyle bir padişah ki kapısı toprağını satacak olsalar bugün onun değerine erişebilecek bir mülk yok.)

Esedī, bu iki lüġati بخسیدن [baḫsīden] maʿnāsına ism-i maṣdar rivāyet eylemiş.

بخسلوس [baḫsilūs]: Sükūn-ı ḫāʾ-i muʿceme, kesr-i sīn-i mühmele ve żamm-ı lām u vāv-ı maʿrūf ile. ʿAẕrāʾyı cebren alan pādişāhın ismidir. Ḥakīm Senāyī, beyt:

حال اصحاب کهف و دقیانوس
قصهٔ بخسلوس و شهر فسوس

(Ashāb-ı Kehf'in ve Dakyanus'un hali, Bahsilūs ile Füsūs/büyü şehrinin kıssasıdır.)

بدجنس [bed-cins]: Bed-aṣl ve nesebi mechūl demek olur. Ebulmaʿānī, beyt:

بد روی و بد لقا و بد اندام و بد زبان
بد جنس و بد نهاد و بد اوضاع و بد گمان

(Çirkin yüzlü, şom suratlı, kötü endamlı, kötü dilli, aslı bozuk, kötü yaradılışlı, kötü davranışlı ve kötü düşüncelidir.)

بدنفس [bed-nefs]: Ẓāhir maʿnāsı, ẕātı yaramaz olana derler. Ammā ekṣer menhiyyāttan ictināb etmeyip mürtekib-i muḥarremāta derler.

1 Susuz oluşmuş ekin.

بدوس [bedūs]: Żamm-ı **(167[a])** dāl u vāv-ı maʿrūf ile. Ümīd ve recā maʿnāsına. Şāʿir, beyt:

در خلق جهان آن که بود عاقل و مردی
از سفله و دونان ندارند بدوسی

(İnsanlar arasında akıllı ve mert olan kimseler, alçak ve soysuzlardan beklenti içine girmez.)

Ve حسام [ḥusām] ismine muʿammādır.

برپوس [berpūs]: Sükūn-ı rāʾ-i mühmele ve żamm-ı bāʾ-i Fārsī vü vāv-ı maʿrūf ile. بتفوز [betfūz]-ı merḳūm maʿnāsına ki pīrāmen-i dehāndır. در صفتِ جمع کوران که دست بر اعضای فیل مالیده و هر یک آن را به چیزی تعبیر نموده اند[2] Ḥakīm Senāyī, meşnevī:

آن که را بد ز پیل ملموسش
دست و پای سطبر برپوسش

گفت شکلی چنانکه مضبوط است
راست همچون عمود مخروط است

(Filin sert ağzına, eline ve ayağına dokunan kişiler "Öyle bir şekil ki hem son derece sağlam hem de düzgün bir direk gibi" dediler.)

برتاس [bertās]: Sükūn-ı rāʾ-i mühmele ve feṯḥ-i tāʾ-i müşennāt ile. İki maʿnāyadır.

Evvel, bir mübāriz nāmıdır.

Ṣānī, Rus ḥudūdunda vāḳiʿ bir şehir adıdır. Bir rivāyette Türkistān vilāyetinde bir şehir adıdır. Ḥakīm Sūzenī, beyt:

ای شیر فلک روبه برتاسئ تو
جمشید ملک غلام نخاسئ تو

(Ey aslan! Felek senin Bertāslı tilkindir. Padişah Cemşīd senin satın aldığın bir köledir.)

2 Filin organlarına dokunup her birini başka bir nesne şeklinde yorumlayan körler topluluğuna dair.

Meẕkūr vilāyetin ġāyet iyi tilkisi olur, derisini kürk ederler ve kürke برتاسی [bertāsī] derler.

برجاس [bercās]: Sükūn-ı rā'-i mühmele ve feṯḥ-i cīm ile. Nişāne-i tīr, hedef ve āmāc maʿnāsına. Şems-i Faḫrī, beyt:

به وقت آن که کند قصد قادراندازی
به غیر سینهٔ دشمن نباشدش برجاس

(Ok atmaya niyetlendiği zaman düşmanın göğsü dışında hedefi olmaz.)

برجیس [bercīs]: Sükūn-ı rā'-i mühmele ve kesr-i cīm ile. İki maʿnāyadır.

Evvel, Müşterī yıldızının adıdır.

Şānī, sütü vāfir olan deveye derler. Ebulmaʿānī, beyt:

شاهی که به عطای او شد گدایان
همچون عربی که اشترش برجیس

(Öyle bir padişah ki onun ihsanı sayesinde fakirler, devesi bolca süt veren bedeviye döndüler.)

بررس [ber-res]: Sükūn-ı rā'-i evvel ve feṯḥ-i ṣānī ile. İki maʿnāyadır.

Evvel, be-maʿnī-i بپرس [bu-purs]. Yaʿnī emirdir, su'āl eyle maʿnāsına. Ḥakīm Senāyī, beyt:

آز بگذار که با آز به حکمت نرسی
گر بیان بایدت از حال سنایی بررس

(Hırsı bırak, çünkü hırsla hikmete varamazsın! Eğer açıklama gerekiyorsa Senāyī'nin halinden sor!)

Kemāl İsmāʿīl, rubāʿī:

از حال دل سوخته خرمن بررس
حال دل زار خواهی از من بررس
گر درد دل منت ز من باور نیست
ای دوست روا بود ز دشمن بررس

(Ey dost! Çaresizliği gönlü yanmıştan sor! Zavallı gönlün halini benden sor! Eğer gönlümdeki derde inanmıyorsan bari düşmandan sor!)

Şānī, رسیدن [resīden] lafẓından ṣīġa-i emrdir, "eriş!" maʿnāsına. Ḥakīm Sūzenī, beyt:

شاهی که ماه رایت منصور او به قدر
از ماه برگذشت و به خورشید بررسید

(Öyle bir padişah ki zaferler kazanmış sancağının mehçesi aydan geçip güneşe ulaştı.)

برس [bers]: Be-vezn-i ترس [ters]. Nüsḫa-i Mīrzā İbrāhīm'de be-maʿnī-i efsār. Ammā *Kitābu's-Sāmī fi'l-Esāmī*'de "yavaşa" ki serkeş at, katır ve devenin burnuna geçirip żabṭ ederler. Ḥakīm Enverī, beyt:

چون گسستی مهار و ببریدی
زود بینی به بینی اندر برس

(Yuları gevşetip çözdüğün zaman burnun üstünde yavaşayı görmen çok zaman almaz.)

برفوس [berfūs]: Sükūn-ı rā'-i mühmele ve żamm-ı fā vü vāv-ı maʿrūf ile. **برکاپوس** [berkāpūs], sükūn-ı rā'-i mühmele, feṯḥ-i kāf ve żamm-ı bā'-i Fārsī ile. **برکافوس** [berkāfūs], sükūn-ı rā, feṯḥ-i kāf ve żamm-ı fā ile. Küllühum be-maʿnī-i برفوز [berfūz]-ı merḳūm ki برکاپوز [berkāpūz] ve برکافوز [berkāfūz] dahi derler. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*.

برکس [berkes]: Sükūn-ı rā'-i mühmele ve feṯḥ-i kāf ile. Bir nesneyi inkār maḥallinde "maʿāẕallāh" demek maʿnāsınadır. Üstād Rūdekī, beyt:

گرچه نا مردمست آن نا کس
بشود سیر ازو دلم برکس

(O cimri, insanlık nedir bilmez ama maazallah, bana bir faydası olmasın!)

برلاس [barlās]: Ṭā'ife-i Tātār'dan iki bölüktür. Birine Barlās ve birine Arlās derler. Mevlānā Hātifī, ez-*Timurnāme*, beyt:

ز برلاس و ارلاس و پیشش شمار
نمودند چندین یسال از یسار

(Barlas'tan ve Arlas'tan sayısız topluluk onun huzurunda bir araya geldi.)

یسال [yasal], cemʿiyyet maʿnāsınadır. Bu lüġat Çağatay lisānındadır. Arlat dahi derler. Mīr ʿAlī Şīr, beyt:

İy Nevāyī neyley il Arlas bile Barlasını
Kim birür könlümge hālā māliş ol şūḫ-ı Meleş

(Ey Nevāyī! Elalemin Arlas ile Barlasını ne yapayım! Şimdi gönlümü o Meleşli güzel yumuşatıyor.)

برناس [bernās]: Sükūn-ı rā ve feṯḥ-i nūn ile. Ġāfil ve nādān maʿnāsına. Şāh Nāṣır-ı Ḫüsrev, beyt:

نامها پیش تو همی آید
هم ز بیدار دل هم از برناس

(Senin huzuruna hem akıllı ve uyanık hem de gafil ve cahil kimseler geliyor!)

برنس [bernis]: Sükūn-ı rā ve kesr-i nūn ile. İki maʿnāyadır.

Evvel, koyun kırkacak mıḳrāż.

Ṣānī, yürekte ʿārıż olan sancı ki ʿArabīde **(167b)** مغص [maġż] derler. Mīr Naẓmī, beyt:

رفته بودم از پَیش چون سایهٔ آن سرو قد
دید اغیار از حسد برنس گرفته در شکم

(O selvi boylunun gölgesi gibi peşinden gitmiştim. Rakip gördü ve kıskançlığından karnına sancılar girdi.)

برنوس [bernūs]: Sükūn-ı rāʾ-i mühmele ve żamm-ı nūn ile. برونوس [berūnūs], żamm-ı rāʾ-i mühmele vü nūn ve sükūn-ı vāveyn ile. Bu iki lüġat nüsḫa-i Mīrzā İbrāhīm'de nām-ı leşgerdir. Ve *Müʾeyyidü'l-Fużalā*'da şīn-i muʿceme ile (برنوش bernūş) ser-leşger maʿnāsına. Ve *Edātu'l-Fużalā*'da ser-leşgerlerden bir ser-leşgerin nāmıdır.

برنیس [bernīs]: Sükūn-ı rā ve kesr-i nūn ile. *Mecmaʿu'l-Fürs*'te bir nevʿ buluttur.

بس [bes]: Üç maʿnāyadır.

Evvel, "yeter" demektir, kāfī maʿnāsına. Şeyḫ Saʿdī, beyt:

چو یک بار گفتی مگو باز پس
که حلوا چو یک بار خوردند بس

(Bir kere söylediysen bir daha söyleme! Çünkü tatlının bir kez yenmesi yeterlidir.)

Ṣānī, nice demektir, کیف [keyfe] maʿnāsına. Şeyḫ Saʿdī, beyt:

ای بسا اسب تیزرو که بماند
بس خر لنگ جان به منزل برد

(Nice hızlı koşan atlar yolda kaldı da topal eşek canını gideceği yere ulaştırdı.)

Ṣāliṣ, بسیار [bisyār]dan muḫaffeftir. Çok demektir, کثیر [keṯīr] maʿnāsına. Şeyḫ Saʿdī, beyt:

بس نامور به زیر زمین دفن کرده اند
کز هستیش به روی زمین بر نشان نماند

(Nice namlı insanı toprağın altına gömdüler. O kimsenin varlığından yeryüzünde eser kalmadı.)

بسباس [besbās]: Sükūn-ı sīn-i mühmele ve feṯḥ-i bāʾ-i muvaḥḥade ile. Be-maʿnī-i herze, heẕeyān ve süḫan-ı bī-maʿnā. Muḫtārī, ḳıṭʿa:

به سر من که چون بخوانی شعر
این بدل برنویسی از قرطاس
که گر آن خام قلتبان بس بس
زین فضولی و حکمت بسباس

(Benim başımda şiir okuman, kâğıda yazı yazmakla eş değerdir. Çünkü o ham kaltabanın bu fodulluğu ve saçmasapan sözlerinden illallah!)

ʿArabīde edviyeden bir dārūdur. بزباز [bezbāz] ve بسباسه [besbāse] dahi derler.

بسناس [besnās]: Sükūn-ı sīn-i mühmele ve feṯḥ-i nūn ile. Nām-ı üstād-ı Dehriyān, yaʿnī Dehrîler ṭāʾifesinin reʾīsi ismidir.

بطارس [baṭāris]: Feṯḥ-i ṭā vü kesr-i rāʾ-i mühmeleteyn ile. ʿArabīde سرخس [seraḫs] dedikleri ot ki Türkîde "eğrelti" derler.

بطلميوس [baṭlamiyūs]: Sükūn-ı ṭā, feṯḥ-i lām, kesr-i mīm ve żamm-ı yā-yı taḥtānī ile. Bir ḥakīmin ismidir ki Mecesṭī-i Kebīr, Coğrafyā, Kitābu'l-Luḥūni'ş-Şemāniye ve Usṭurlāb onun taṣnīfidir. Rivāyet olunur ki ibtidā heyʾet-i felekiyyeyi şerḥ eden oldur. Ve ʿilm-i hendeseyi iḫrāc edip ḳavlden fiʿle getirmiştir. Ve menḳūldür ki İskender-i Yunanî'den sonra üçüncü pādişāh budur. Ve mülūk-ı Yunan'a baṭlamiyūs nāmı bundan kalmıştır. Usṭurlābı küre-i maṭbūʿa-i heyʾet-i eflāk üzre vażʿ eylemiştir. Eflāk dokuz olup, evveli felek-i ḳamerdir ki küre-i arża ḳarîb ve ʿanāṣır-ı erbaʿayı muḥīṭ ü mümāstır. Ve eflākin aṣġarıdır. Onun üzerinde ve onu muḥīṭ felek-i ʿUṭārid, onun üzerinde felek-i Zühre, onun üzerinde felek-i Şems, onun üzerinde felek-i Mirrīḫ, onun üzerinde felek-i Müşterî, onun üzerinde felek-i Zuḥal ki felek-i sābiʿdir, onun üzerinde felek-i ṯāmin ki felekü'l-burûc ve felekü'ṯ-ṯevābit dahi derler. Ol ecilden ki cemīʿ-i kevākib-i ṯābite ondadır. Eflāk-i sebʿada meẕkûr olan birer kevkebdir, ġayrı kevkeb yoktur. Onlara seyyāre dahi derler. Her birinin ḥareket-i maḥṣūṣası vardır. Meẕkûr felek-i ṯāmini on iki ḳısma münḳasim edip, her kısmına "burc" deyip birer ad komuşlar ki Ḥamel, Ṣevr, Cevzā, Sereṭān, Esed, Sünbüle, Mîzān, ʿAḳreb, Ḳavs, Cedy, Delv ve Ḥūtʾtur. Bunların altısı şarḳī ve altısı ġarbīdir. Bu altının üçü ṣuʿūd ve üçü hübūṭtur. Ve her burca otuz derece taʿyīn olunup, doksan derece ṣuʿūd ve doksan derece hübūṭtur ki şems her gün bir dereceden ṭulūʿ eder. Doksan derecede ṭulūʿ ettikçe gün uzanır ve hübūṭ ettikçe kısalır. Yüz seksen günde bir rūz ve şeb müsāvî olur ki bir defʿa burc-ı Ḥamel'e ve bir defʿa burc-ı Mîzān'a taḥvîl ettikte ki biri bahār ve biri güz faṣlında müsāvāt vāḳiʿ olur. Ve altı kevkebin dahi meẕkûr burçlara taḥvîli, feleğinin ḥareketine **(168[a])** göredir. Şems her burçta otuzar gün mekṯ etmekle üç yüz altmış günde devresin tamām eder. Ḳamer, her burçta iki buçuk gün mekṯ etmekle otuz günde devresin tamām eder. Beş kevkeb dahi her biri ḥareket-i maḥṣūṣasıyla on iki burcu devr eder. Felek-i ṯevābitin üzerinde felek-i tāsiʿ ki felekü'l-eflāk, felek-i aʿẓam ve felek-i aṭlas dahi derler ol ecilden ki onda ṯevābit ve seyyāreden bir kevkeb vāḳiʿ olmamıştır, bi-emrillāhi teʿālá celle şānuhu cemīʿ-i eflāke ḥākim ve cemīʿsini muḥīṭtır. Buna felekü'l-eṯīr dahi derler. Eflāki ḳasrī devr ettirir yaʿnī zūr ile döndürür. Sürʿat-i ḥareket ve ḥiddet-i devri şol mertebedir ki yigirmi dört sāʿatte yaʿnī bir gün ve bir gecede devresin tamām eder. Ve seyri şarḳtan ġarbadır. Ve sāʾir eflākin yaʿnī eflāk-i sebʿanın

ḥareketi ve seyri kimi raḥāvīdir ve ġarbdan şarḳadır ve kimi ḥamā'ilīdir. Meẕkūr felek-i aʿẓamın devri serīʿ ve sā'irinin devri baṭī olmakla devir ve ḥareketleri müşāhed değildir. Meṣelā ḫāricde miṣāli: Deryāda bir sefīne, hevāsın bulup gittikte bir piyāde ādem sefīnenin ʿaksine yürüdüğü niçe ise bu dahi öyledir. Bundan dahi fehme aḳreb miṣāli budur ki: Bir ādem el değirmenini sağdan sola döndürdükte soldan sağa üzerinde bir karınca yürüse, karıncanın yürüdüğü görünür mü?! Buna ḳıyās oluna. Ve sürʿat-i seyri ol mertebedir ki bu kadar ʿaẓam-ı şānla küre-i arżı ve eflāk-i şemāniyeyi muḥīṭ olup cümlesini döndürürken bir gün bir gecede devresin tamām eder. Menḳūldür, bir gün ḥażret-i Sulṭānu'l-enbiyā Ḥabīb-i ḫudāvend-i Ḫᵛāce-i her dü serā ʿaleyhi efḍali'ṣ-ṣalavāt ve eẕkāhā, ḥażret-i Cibrīl-i Emīn ve peyk-i Rabbü'l-ʿālemīn ʿaleyhi's-selām'a su'āl buyurdular ki: "Vaḳt-i ẓuhr dāḫil oldu mu?". "Lā ve neʿam" diye cevāb verdikte Ḥażret buyurdular ki: "Bu ne güne cevābdır?". Cibrīl-i Emīn buyurdular ki: "Suʿāliniz maḥalli henūz ẓuhr olmamıştı, lā'nın aşlı ol idi. Neʿam deyinceye dek şems bin sekiz yüz fersaḫ ḳaṭʿ eyledi" dedi. Allāhu aʿlem bi-ḥaḳīḳati'l-umūr.

بقس [baḳas]: Feṯḥ-i ḳāf ile. Şimşād ağacı ki Türkīde "çimşir" derler. Şāʿir, beyt:

در خرام آیی چه باشد جانب افتادگان
ای شده در بوستان حسن قدت سرو و بقس

(Ey güzellik bahçesinde boyu selvi ve çimşir olan sevgili! Āşıklara doğru salına salına yürüyerek gelsen ne olur?)

بلبوس [belbūs]: Sükūn-ı lām ve żamm-ı bā'-i muvaḥḥade vü vāv-ı maʿrūf ile. Ṣūm-ı berrī yaʿnī yaban sarımsağı. Baʿżı nüsḫada baṣal-ı berrīdir.

بلیناس [belīnās]: Kesr-i lām, sükūn-ı yā-yı taḥtānī ve feṯḥ-i nūn ile. **بلینوس** [belīnūs] kesr-i lām, sükūn-ı yā-yı taḥtānī ve żamm-ı nūn u vāv-ı maʿrūf ile. İkisi de bir ḥakīmin ismidir ki Hermes-i ḥakīmin şāgirdidir. ʿİlm-i ṭabāyiʿ-i eşyā, ṭılısmāt, ḥikemiyyāt, ʿilm-i felekiyyāt ve rūḥāniyyātta şol mertebe üstād-ı māhir idi ki zamānında "nebīdir" dediler. Ḥakīm Cālīnūs'tan mervīdir ki: "Ol vaḳit ki Allāhu teʿālá beni dübeyle-i ḳattāleden ḫalāṣ eyledi, Belīnūs'un bināsı olan heykel-i Asḳalīnūs demekle maʿrūf olan deyre vardım, -ki mezbūr heykel Rūmiyā'dadır- onda gördüm, içinde bir ṣūret vażʿ eylemiş, ḥarekāt-ı nücūmiyye ile terkīb olunmuş, ādem ile tekellüm eyler, ḥarekāt-ı ʿacībesi vardır". Ḥakīm-i mezbūrun taṣnīfi imiş.

مع الشين المعجمه
[maʿa'ş-şīni'l-muʿceme]

بااوش [bāūş]: Żamm-ı hemze ile. Ḫıyār-ı buzurg ki bostānda toḫum için konulmuş ola. *Şerefnāme*'de ḫūşe-i engūr merḳūmdur. Miṯāl-i maʿnī-i evvel, şāʿir, beyt:

برد دست اجل اول چو نوبر مردم دانا
به جا ماند چو بااوش بی گزندی جاهل و نادان

(Ecel eli, taze meyve gibi, öncelikle bilgili adamı koparır. Cahiller de tohumluk hıyar gibi, zarar görmeden yerinde kalır.)

باتش [bātuş]: Żam-ı tāʾ-i müṯennāt ile. Be-maʿnī-i turunc. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*. **(168[b])**

بادافراش [bād-efrāş]: Żıdd-ı pādāş yaʿnī cezā-yı bed ve ʿuḳūbet maʿnāsına ki بادافراه [bād-efrāh] dahi derler. Şems-i Faḫrī, beyt:

عفو و اغماض ایادیش جا نرسند
که اعادی همه پاداش بود بادافراش

(Onun düşmanları af ve hoş görülmeye layık olmayıp daima yaptıklarının cezasını çekerler.)

بادکش [bād-keş]: Sükūn-ı dāl-ı mühmele ve feṯḥ-i kāf ile. Be-maʿnī-i بادزن [bād-zen], yaʿnī mirvaḥa. Keẕā fī-*Mecmaʿi'l-Fürs*. *Ferheng-i Cihāngīrī*'de ḫişt-bād maʿnāsına mervīdir.

بارآغوش [bār-āġūş]: Sükūn-ı rāʾ-i mühmele ve żamm-ı ġayn-ı muʿceme ile. Kucağa sığar nesne yaʿnī her ne ki kucakta götürülmek mümkin ola. Ve baʿżı nüsḫada, مقدار ما يحمله الانسان ملاصقا بجنبه[1] ʿibāretiyle ẕikr olunmuştur.

1 İnsanın kendine bağlı olarak taşıyabildiği miktar.

باش [bāş]: Ṣīġa-i emr ve vaṣf-ı terkībīdir. اینچنین باش [īnçunīn bāş] ve غافل مباش [ġāfil me-bāş] gibidir. Ve dahi "ṣabr eyle!" maʿnāsına olur. Ṭālib-i Āmulī, beyt:

تن به فراغت مده طالب آزار باش
بر گل و گلشن مجوش همنفس خار باش

(Vazgeçip bırakma, üzüntüye talip ol! Gül ve gül bahçesiyle coşma, dikenle yaşa!)

Ve dahi "muntaẓır ol!" maʿnāsına olur. Şeyḫ Saʿdī, meşnevī:

گر نداری ناخن درنده تیز
با بدان بهتر که کم گیری ستیز

باش تا دستش ببندد روزگار
بس به کام دوستان مغزش برآر

(Yırtıcı tırnakların yoksa kötülerle kavgayı azaltman iyidir. Zamane kötülerin elini bağlayıncaya kadar sabret! Sonra dostların istediği gibi onun beynini çıkar!)

Bu beyit, maʿnā-yı ṯānī ki "ṣabr eyle!" demektir, ona münāsibdir. Ve "muntaẓır ol!" maʿnāsına, Ḫʷāce Selmān, beyt:

باش تا غنچهٔ این روضه دماند گل سرخ
باش تا طائر این بیضه برآرد پر و بال

(Bu bahçenin goncası gül olup açılıncaya kadar bekle! Bu yumurtanın içindeki kuş çıkıp kanatlanıncaya kadar bekle!)

Ve dahi باشد [bāşed] lafẓından terḫīm olunmuştur. Ol maʿnāda باش [bāş] derler. Ṭālib-i Āmulī, beyt:

ای یافته ذوق طرب و چاشنئ عیش
دامان مَی از دست مده گو رمضان باش

(Ey eğlence zevki ve yaşama sevinci bulan kimse! Şarabın eteğini elden bırakma, ramazan mı gelmiş, bırak gelsin!)

بالاپوش [bālā-pūş]: Üste giyilen eşvāb ki Rūm'da "kontuş", "ferāce" ve ġayrı derler.

بالش [bāliş]: Kesr-i lām ile. Yastık ki بالين [bālīn] dahi derler ʿumūmen. Ve koltuk yastığı ki müdevver ola ḫuṣūṣan. Ve dahi nümüvv ü efzāyiş-i nebātāt u dıraḫt maʿnāsına. Mīr Ḫüsrev, beyt:

دگر گفت از خورشها تن چو سیرست
در آن بالش ز بالا یا ز زیرست

(Dedi ki: "Beden yiyeceklerle doyunca orada yastık ya yukarıda ya da aşağıda olur".)

Nüsḫa-i Mīrzā İbrāhīm'de bāʾ-i Fārsī ile (پالش pāliş) mervīdir.

بالوش [bālūş]: Żamm-ı lām u vāv-ı maʿrūf ile. Bit ki کهله [kehle] dahi derler. Vücūd-ı insānda fażla-i ṭaʿāmdan baʿde'l-hażm ḥāṣıl olan çirkten mütevellid olur. Mīr Naẓmī, beyt:

شبش در جامه اش پر جوش بوده
که اندامش همه بالوش بوده

(Geceleyin yatağında pek duramıyormuş, çünkü vücudunda hep bit varmış.)

بانقش [bānḳiş]: Sükūn-ı nūn ve kesr-i ḳāf ile. Menegüş, fetḥ-i mīm ve nūn iledir. Dağlarda ḥāṣıl olur bir nevʿ çalı yemişidir. Bāʾ-i muvaḥḥade ile بن [ben] ve dāl ile دن [den] dahi derler. ʿArabīde حبة الخضرا [ḥabbetu'l-ḫaḍrā] derler.

بانکش [bānkeş]: Sükūn-ı nūn ve fetḥ-i kāf ile. Aṣlı بانگ کش [bāng-keş]tir. İki kāf'ın cemʿinde nevʿ-i ṣiḳlet olmağın biri ḥaẕf olunup taḫfif olunmuş. Bir cins, evlerde ḳafeste beslerler ḫoş-āvāz güvercindir. Baʿzısından ṣarīḥen "yā Kerīm" ṣadāsı fehm olunur. Mīr Naẓmī, beyt:

همه وحش و طیور در ذکر باشند
که بانکش در قفس توحید خواند

(Bütün vahşi hayvanlar ve kuşlar zikirdedir. Güvercin kafeste tevhīd okur.)

بپا باش [be-pā bāş]: Fetḥ-i bāʾ-i Fārsī vü bāʾ-i muvaḥḥade ile. "Ayak üzre dur!" demektir. Keẕā fi'l-*Maḥmūdī*.

بتکیش [betkīş]: Sükūn-ı tāʾ-i müşennāt u yāyı taḥtānī ve kesr-i kāf-ı Fārsī ile. Tīrdān yaʿnī ok konulan ẓarf. Keẕā fī-*Tuḥfeti'l-Aḥbāb*.

بچش [beçeş]: Fetḥ-i cīm-i Fārsī ile. Üç maʿnāya gelir.

Evvel nerme-i bīnī yaʿnī burun yumuşağı.

Ṣānī, be-maʿnī-i süstī.

Ṣāliş, renc ve meşaḳḳat maʿnāsınadır.

بخش [baḫş]: Sükūn-ı ḫāʾ-i muʿceme ile. İki maʿnāya gelir.

Evvel, ḥiṣṣe ve naṣīb. Ḥakīm Firdevsī, beyt:

چو پیدا شد آن چادر عاجگون
خور از بخش دو پیکر آمد برون

(O fildişi renkli otağ görününce güneş ikizler burcundan yükseldi.)

Ṣānī, بخشیدن [baḫşīden] lafẓından ṣīġa-i emr ve vaṣf-ı terkībīdir جان بخش [cān-baḫş] ve عطا بخش [ʿaṭā-baḫş] gibi. Ḫᵛāce Ḥāfıẓ, beyt:

در عهد پادشاه خطا بخش و جرم پوش
حافظ قرابه کش شد و مفتی پیاله نوش **(169ª)**

(Günah örtücü ve hata bağışlayıcı padişahın zamanında Hāfız büyük kadeh, müftü ise küçük kadeh içiyor.)

بخشایش [baḫşāyiş]: İsm-i maṣdardır. Merḥamet, ʿaṭā, kerem ve iḥsān.

بخشش [baḫşiş]: İki maʿnāyadır.

Evvel, ism-i maṣdardır بخشیدن [baḫşīden] lafẓından.

Ṣānī, burc-ı māhī yaʿnī Ḥūt burcunun ismidir. Keẕā fī-*Tuḥfeti'l-Aḥbāb*. Bu ḳavli mü'eyyid, Üstād Rūdekī, beyt:

آفتاب آید ز بخشش زی بره
روی گیتی سبز گردد یکسره

(Güneş Balık burcundan Koç burcuna geliyor. Dünya baştan başa aydınlanıyor.)

بداندیش [bed-endīş]: Yaramaz sanıcı ki بدگمان [bed-gumān] dahi derler. Mīr Naẓmī, beyt:

مزن گوش هر سخنهای بد اندیش
دهد بر طبع پاکت رنج و تشویش

(Kötü düşünenlerin sözüne kulak asma! Senin temiz kalbini bulandırır.)

بدهوش [bed-hūş]: Sükūn-ı dāl-ı mühmele ve żamm-ı hā vü vāv-ı maʿrūf ile. Yaramaz ʿaḳıllı demektir. Bu dahi بد اندیش [bed-endīş]e yakın bir sözdür.

بدخش [bedaḫş]: Feṭḥ-i dāl-ı mühmele, sükūn-ı ḫā'-i muʿceme ve şīn-i mevḳūf ile. Gevher-i nefīs ve laʿl ḥāṣıl olan dağın adıdır ki laʿlin maʿdeni olmakla laʿl-i Bedaḫşī derler. Bi-emrillāhi teʿālá dağ surḫ-reng görünür. Vilāyet ve şehrine Bedaḫşān derler. Keẕā fī-*Mü'eyyidi'l-Fużalā*. Ḥakīm Ḫāḳānī, beyt:

صبح ستاره نمای خنجریست اندر آب
گاه درخش جهان گاه بدخش مذاب

(Yıldızların göründüğü sabah, su içindeki bir hançer gibidir. Bazen çakan bir şimşek, bazen de erimiş lal madeni olur.)

مذاب [meẕāb], feṭḥateyn ile "erimiş" maʿnāsınadır. Laʿle meẕāb taʿbīri, ābdār olup içinde su var gibi göründüğündendir.

بدروش [bedrūş]: Sükūn-ı dāl u żamm-ı rā'-i mühmeleteyn ile. İki maʿnāyadır.

Evvel, be-maʿnī-i ser-ḥad.

Ṣānī, be-maʿnī-i ümīd ve tevaḳḳuʿ. Mīr Naẓmī, beyt:

دلم را یأس و خرمان کرد الفت
ندارم هیچ کس بدروش و منت

(Gönlüm yokluk ve üzüntüye alıştı. Hiç kimseden bir beklentim yok.)

بدکنش [bed-kiniş]: Sükūn-ı dāl-ı mühmele ve kesr-i kāf u nūn ile. Bed-ḫūy ve bed-efʿāl maʿnāsına. Şems-i Faḫrī, beyt:

شادمان از اهتمامش نیک کار
ممتحن از انتقامش بد کنش

(İşini iyi yapan, onun önem vermesinden mutludur. İşini kötü yapan, onun intikamından kaçar.)

Ḥakīm Firdevsī, beyt:

چنین داد پاسخ که بر بد کنش
نیاید مگر کشتن و سرزنش

("Kötü huylu için öldürmek ve boyun vurmaktan başka bir şey yoktur" cevabını verdi.)

بدکیش [bed-kīş]: Sükūn-ı dāl-ı mühmele vü yā-yı taḥtānī ve kesr-i kāf ile. Bī-dīn, bed-meẕheb ve bed-millet maʿnāsına. کیش [kīş], meẕhebdir. Mīr Naẓmī, beyt:

همیشه سعی کن بر طاعت حق
مکن صحبت به بدکیش و به احمق

(Daima Allah'a ibadete çalış! Ahmak ve sapkınlarla bir arada olma!)

بدوش [bedūş]: Żamm-ı dāl-ı mühmele vü vāv ile. بدوس [bedūs]-ı merḳūm, yaʿnī ümīd. Keẕā fī-*Mecmaʿi'l-Fürs*.

براش [berāş]: Feṯḥ-i rāʾ-i mühmele ile. Bema'nī-i ḫırāş ki غراش [ġirāş] dahi derler. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*.

برخش [beraḫş]: Feṯḥ-i rāʾ-i mühmele ve sükūn-ı ḫāʾ-i muʿceme ile. Püşt-i esb yaʿnī at arkasına derler. Keẕā fī-*Tuḥfeti'l-Aḥbāb*. Mesʾūd-i Saʾd-ı Selmān, beyt:

بور شد چرمهٔ تو از بس خون
که زدش بر برخش و پهلو و بر

(Senin atının üst, yan ve arkası öldürdüklerinin kanıyla kırmızıya döndü.)

برش [berş]: Sükūn-ı rāʾ-i mühmele ile. Ārzū maʿnāsına. Mīr Naẓmī, beyt:

به دل را برش وصلت دیده پر خون
ز هجر و حسرتش حالم دگرگون

(Gönülde kavuşma arzusu, göz kanla dolu. Senin ayrılığın ve hasretinle halim bir başka!)

برش [beriş]: Kesr-i rāʾ-i mühmele ile. Mehār-ı şütür yaʿnī deve yuları.

برنش [berniş]: Sükūn-ı rāʾ-i mühmele ve kesr-i nūn ile. Derd-i şikem. Ve baʿżı nüsḫada vecaʿ-ı mefāṣıl mervīdir. Ammā ekṣer nüsḫalarda sancı ki ʿArabīde مغض [maġż] derler.

بریاش [beryāş]: Sükūn-ı rāʾ-i mühmele ve feṯḥ-i yā-yı taḥtānī ile. **بریش** [berīş], kesr-i rāʾ-i mühmele ve sükūn-ı yā-yı taḥtānī ile. Kilāhumā be-maʿnī-i برافشان [ber-efşān]. Ve برافشانده [ber-efşānde] maʿnāsınadır. Ve براشیده [berāşīde] maʿnāsına da olur. Keẕā fi'ṣ-*Ṣıḥāḥ*.

بش [beş]: İki maʿnāya gelir.

Evvel, be-maʿnī-i bend-keşe ki ṣandūḳa kilīd vurmak için ettikleri demir. Ve bakırdan dahi ederler. Ḥakīm Firdevsī, beyt:

چرا گفت نگرفتمش زیر کش
همی بر کمر ساختم پنجه بش

(Kendi kendine "Ben niçin onu kolundan tutmayıp kemerinden tutmakla yetindim" diye hayıflandı.)

Şems-i Faḫrī, beyt:

از غایت سخاوت هرگز خزائن تو
نه منع دید و نه رد نه قفل دید و نه بش

(Senin hazinelerin son derece cömert olman sebebiyle ne yasaklama ne kovma, ne kilit ne de kilit demiri gördü.)

Kapıya kilīd vurmak için ettikleri demir maʿnāsına. Ebulmüʾeyyed, beyt:

ز آبنوس دری اندرو فراشته بود
به جای آهن و سیمین همه بش و مسمار **(169ᵇ)**

(Oranın içinde abanoz bir kapı yapılmıştı. Demir ve gümüş yerine hep kilit demiri ve çivi kullanılmıştı.)

Bāʾ-i Fārsī ile (پش peş) de mervīdir.

Ṣānī, yağmur ile ḥāṣıl olan zirāʿat ki بخس [baḫs] dahi denir. Ve ʿArabīde teşdīd ile بشّ [beşş], ḥürrem ve güşāde-rūy maʿnāsınadır.

بشولش [beşūliş]: Żamm-ı şīn-i muʿceme, sükūn-ı vāv ve kesr-ı lām ile. Be-maʿnī-i berhem-zedegī ve perīşānī, yaʿnī ġamnāk ve elemnāk. Şeyḫ ʿAṭṭār, beyt:

صبح اگر گشتی نفس را در دهان
کی رسیدی این بشولش در جهان

(Sabahleyin ağzında nefes varsa dünyada üzülüp sıkıntıya düşmenin ne gereği var!)

Mecmaʿu'l-Fürs'te kār-güẕārī, bīnendegī ve dānendegī maʿnālarına da meẕkūrdur.

بغانوش [beġānūş]: Feṯḥ-i ġayn-ı muʿceme ve żamm-ı nūn ile. Eşkin at. Ve katıra da derler. Mīr Naẓmī, beyt:

کجیم آهنین بودست بر دوش
به دستش نیزه بر اسب بغانوش

(Omuzunda demirden bir eyer örtüsü vardı. Elinde mızrak, eşkin ata binmişti.)

بفش [befş]: Sükūn-ı fā ile. Be-maʿnī-i şükūh u ʿaẓamet ve kerr ü ferr ki بوش [bevş] dahi derler. Ḥakīm Senāyī, der-meẕemmet-i muḳallid-i ʿulemā, meşnevī:

پخته از حسرت طلب گلشان
سوخته ز آتش وفا دلشان

باد و بفشی برای حرمت و فرع
با عوام و بهانه شان برشرع

(Çamurları talep hasretiyle pişmiş, gönülleri vefa ateşiyle yanmış. Görkemlerindeki amaç saygınlık ve kazanç sağlamaktır, cahillerdir ama şeriattan delil getirirler.)

Ḥakīm Senāyī, beyt:

بدین باد و بفش و سروریش گویی
سنائی نیم بوعلی سیمجورم

(Bu azamet ve görkemle sanki Senāyī değil de Ebū Ali Sīmcūrī'yim.)

بقش [baḳş]: Sükūn-ı ḳāf ile. Be-maʿnī-i بقس [baḳs]-ı merḳūm ki dıraḫt-ı şimşāddır.

بلمه ریش [belme-rīş]: Sükūn-ı lām ve feṯḥ-i mīm ile. بلمه [belme], kaba olan şey'e derler ve ریش [rīş], sakaldır. Maʿnā-yı terkīb "kaba sakal" demek olur. Rükneddīn-i Bekrānī, beyt:

گرنه ابله بود چه خواهد بود
بلمه ریش و دراز و روستایی

(Uzun boylu, kaba sakallı bu köylü ahmak olmayıp da ne olacak!)

بنات النعش [benātu'n-naʿş]: Yediler dedikleri yıldızdır. Lāmiʿ-i Cürcānī, beyt:

وقت سحر به قطب فلک بر بنات نعش
چون نافهٔ شکوفه ورا گلستان عطن

(Seher vakti feleğin tepesindeki yediler yıldızı üstünde misk kokuları yayan bir gül bahçesi açılmış.)

بنفش [benefş]: Feṯḥ-i nūn ve sükūn-ı fā ile. Mor renk. Benefşe rengi olmakla eşvāb ve ġayrıda istiʿmāl olunur. Mīr Naẓmī, beyt:

بنفشی جامه در بر سبز در زیر
که در باغ جمالش بود دلگیر

(Üstte yeşil, altta mor renkli elbiseyle güzelliğinin bahçesi iyice gönül alıcı olmuş.)

بنوماش [benūmāş]: Żamm-ı nūn u vāv-ı maʿrūf ve feṯḥ-i mīm ile. Māş ki maʿrūf, ḥubūbāt nevʿindendir. Keẕā fī-nüsḫa-i Mīrzā İbrāhīm.

بوش [beviş]: Kesr-i vāv ile. Be-vezn-i روش [reviş]. Taḳdīr maʿnāsına. Ḥakīm Firdevsī, beyt:

هر آن چیز کو ساخت اندر بوش
بر آنست چرخ روان را روش

(İşlerin meydana gelmesi O'nun takdiriyledir. Dünya'nın dönüşü O'nun sayesindedir.)

Ḥakīm Firdevsī, beyt:

نوشته چنین بودمان از بوش
به رسم بوش اندر آمد روش

(Bizim kaderimiz böyle takdir edilmiş, kaderde ne yazılmışsa o olur.)

Ve sükūn-ı vāv ile (بوش bevş) be-vezn-i حوش [ḥavş], şöhret ve tefāḫur maʿnāsına. Mīr Ḫüsrev, beyt:

خسروا معذورشان می دار کز بوش ورع
خانه هاشان بسکه پر شد مردمی را جا نماند

(Ey padişah! Onları mazur gör! Günahtan kaçınma övüncüyle evleri o kadar doldu ki bir kişilik bile yer kalmadı.)

Ve ker ü fer maʿnāsına. Ḥażret-i Mevlānā ḳuddise sirruhu, beyt:

چه جای مال و چه نام نکو چه حرمت و بوش
چه خانمان سلامت چه اهل و چه فرزند

(Mal mülk ne, nam şöhret ne, hürmet ve görkem ne! Ev bark selamet ne, çoluk çocuk ne!)

Ḥażret-i Mevlānā ḳuddise sirruhu, meṣnevī:

خطبهٔ شاهان بگردد آن کیا
جز کیا و خطبه های انبیا

زانکه بوش پادشاهان از هواست
بارنامه انبیا از کبریاست

(Padişahların hükümleri geçicidir, peygamberlerin hükmü öyle değildir. Padişahların görkemi hevese ve arzuya dayanır, peygamberlerin büyüklüğü ise Allah vergisidir.)

بهش [beheş]: Feṯḥ-i hā ile. Tāze sakızdır.

مع الطاء المهمله
[maʿa'ṭ-ṭā'i'l-muhmele]

بربط [barbuṭ]: Sükūn-ı rā'-i mühmele ve żamm-ı bā'-i muvaḥḥade ile. Kopuz dedikleri sazdır. Baʿżı nüsḫada "rebāb" maʿnāsınadır. Mīr Naẓmī, beyt:

بیا ای مطرب بربط نوازی
بکن با بلبلان آهنگ سازی

(Ey kopuz çalan çalgıcı! Gel bülbüllerle nağmeye başla!)

Şeyḫ Saʿdī, beyt:

چو آهنگ بربط شود مستقیم
کی از دست مطرب خورد گوشمال

(Doğru düzgün çalan kopuzu çalgıcının ayarlamasına gerek kalır mı!)

بط [baṭṭ]: Kazdır. Lākin deştī olana baṭṭ derler, ḫānegī olana "kaz" denilir. Beyt:

در شکم باز که چندین خط است
تذکرهٔ جان تذرو و بط است

(Şahinin karnındaki bunca yazı/iz, kaz ve sülünün can tezkeresidir.)

Ve bir nevʿ yassı şarāb ẓarfına da baṭṭ derler. Naẓīrī-i Nīşābūrī, beyt:

ما بر کناره تشنهٔ یک گوش ماهییم
طوفان گذشته از شط خم در گلوی بط

(Tufan şarap küpünün kıyısından aşıp yassı şarap kadehinin boğazına gelmiş. Bizse kıyıda bir balık kulağı kadehe susamışız.)

بهط [behaṭ]: Feṯḥ-i hā ile. Be-vezn-i نمط [nemaṭ]. Sütlü pirinç aşı. Şāʿir, beyt:

مَی با کباب تا خط بغداد جام کش
با تشنهٔ خوشاب مده کاسه از بهط **(170[a])**

(Kadehteki Bağdat yazısı kısmına dek şarabı kebapla çek! Hoşafa susamış olana bir kāse sütlü pirinç verme!)

مع الغين المعجمه
[maʿa'l-ġayni'l-muʿceme]

باغ [bāġ]: Maʿrūf. Ve bāġçe. Ve teferrücgāh. Ve eşcāra müştemil mesīre, mekān. Gāhī terkīb-i vaṣfiyye edip bāġ-ı cennet ve bāġ-ı İrem derler ʿumūmen. Mevlānā Ṣā'ib, beyt:

چندانکه بهارست و خزانست درین باغ
چشم دل شبنم نگرانست درین باغ

(Bu bahçede güz de olsa ilkbahar da olsa çiy tanesinin gönül gözü bakmaktadır.)

Mevlānā ʿUrfī, beyt:

در باغ طبیعت نفشردیم قدم را
چیدیم و گذشتیم گل شادی و غم را

(Tabiat bahçesine ayak basmadık. Gam ve mutluluk çiçeği toplayıp geçtik.)

Mīrzā Faṣīḥī, beyt:

گشته دستم شاخ گل از بسکه دارد داغها
یادگار باغ نومیدیست بر سر می زنم

(Elim sahip olduğu yaralar yüzünden gül dalına dönmüş. Onlar ümitsizlik bahçesinin yadigārıdır, başıma takarım.)

Rūy-ı maḥbūbu bāġa teşbīh edip derler. Muḥammed Ḳulı Selīm, beyt:

ز آب و رنگ گل باغ عارضت گلچین
گمان بری که کمر بسته در نگار انگشت

(El/parmak, Nigāristān'da hizmet eden bir görevli gibi, senin yanağın bahçesindeki taze ve rengārenk güllerden seçki yapıyor.)

بالغ [bāluġ]: Żamm-ı lām ile. *Ṣıḥāḥ*'ta شاخ گاو پاک کرده که پیاله باشد. Yaʿnī sığır boynu-

مع العين المهمله
[maʿa'l-ayni'l-muhmele]

بردع [berdaʿ]: Sükūn-ı rā vü feṭḥ-i dāl-ı mühmeleteyn ile. Māzenderān memleketine ḳarīb bir vilāyet ve bir şehr-i ʿaẓīm adıdır. Bī-naẓīr, buzurg ve ḫoş-endām katırı olur. Mevlānā Hātifī, der-*Timurnāme*, beyt:

بسی بردعی استر برق رو
که در پویه بردی ز صرصر گرو

(Öylesine şimşek hızında bir Berda katırıydı ki koşarken kasırgaya üstün gelirdi.)

ʿArabīde eşek pālānına derler.

zundan düzülmüş şarāb ḳadeḥi. Ve nüsḫa-i Ḥüseyn-i Vefāyī'de büyük şarāb ḳadeḥi, her neden olursa. Bu ḳavli mü'eyyid, Mīr ʿUmāre, beyt:

با چنگ سغدیانه و با بالغ شراب
آمد به خوان چاکر خود خواجه با صواب

(Efendi, Soğdlulara mahsus lir ve büyük şarap kadehiyle kendi kölesinin sofrasına geldi.)

Ve nüsḫa-i Mīrzā İbrāhīm'de بفتح اللام بالغ نام ولایتست شمالی و بکسر اللام پیمانه بود که از چوب یا از شاخ گاو و غیره سازند و بدان شراب خورند[1] masṭūrdur. Ve *Mü'eyyidü'l-Fużalā*'da bā'-i Fārsī ile (پالغ pāluġ) vāḳiʿ olmuştur.

برغ [barġ]: Sükūn-ı rā'-i mühmele ile. Ḫas u ḫāşāk ve balçıkla su önün bağlamaya derler. Şeyḫ ʿAṭṭār, meşnevī:

زمین از خون اعدا لاله زاری
هوا از تیر باران ژاله باری

جهان را پردهٔ برغاب جسته
ز کشته پیش برغی باز بسته

(Toprak düşman kanıyla lale bahçesi olmuş, hava ok yağmuru yüzünden çiy tanesi dolmuştu. Dünyayı su bentleri çevirmiş, cesetler yüzünden su bentlerinin önü bir kat daha kapanmıştı.)

Bu maʿnāya kesr-i rā'-i mühmele ile برغ [bariġ] de mervīdir. Ve su üzerinde gezen cānverciklere dahi derler.

بزغ [bezaġ]: Fetḥ-i zā'-i muʿceme ile. Bevezn ü maʿnī-i وزغ [vezaġ], yaʿnī kurbağa ki چغز [çaġz] ve غوک [ġūk] dahi derler. Şeyḫ Niẓāmī, beyt:

اگر خود شود غرقه در زهر مار
نخواهد کسی از بزغ زینهار

(Yılan zehirine de boğulsa kimse kurbağadan yardım istemez.)

Şeref-i Şeferve, beyt:

ماهی از یافه درای بزغ کم سخنست
کوه از خست آواز صدا خاموشست

(Balık, kurbağanın herzeleri yüzünden az konuşuyor. Dağ, yankının cimriliği yüzünden suskun.)

Kitābu's-Sāmī fi'l-Esāmī'de sükūn-ı zā ile (بزغ bezġ) masṭūrdur. Ve nüsḫa-i Ḥalīmī'de, tāze ġars olunmuş fidān ki henüz sebz olmamış ola.

بزداغ [bezdāġ]: Sükūn-ı zā'-i muʿceme ve fetḥ-i dāl-ı mühmele ile. Baʿżı nüsḫada żamm-ı bā ile (بُزداغ buzdāġ) dır. Nüsḫa-i Mīrzā İbrāhīm'de mişḳaledir ki onunla pās açıp cilā ederler. Ebulmaʿānī, beyt:

دل گرفته ژنگ از آلام درد حسرتش
با خیال عارضش بزداغ می سازم مگر

(Gönül onun hasreti derdiyle pas bağladı. Yanağının hayaliyle cilalasam gerek.)

بسغ [besaġ]: Fetḥ-i sīn-i mühmele ile. Ol ḫāneye derler ki sırça ile yāḫud kāşī ile yapılmış ola. Ebulmaʿānī, beyt:

اهل دل دانند قدر عشق جانان همچنان
در درون سینه هر دم خانه سازند از بسغ

(Gönül ehli, sevgiliye duyulan aşkın kıymetini bilir. Bu yüzden göğüsleri içinde hep sırça bir ev yaparlar.)

بشترغ [beşturaġ]: Sükūn-ı şīn-i muʿceme ve żamm-ı tā'-i müşennāt ile. Be-maʿnī-i اسپرک [isperek]-i merḳūm, yaʿnī sarı renk boya. Keẕā fī-*Mü'eyyidi'l-Fużalā*.

بناغ [benāġ]: Fetḥ-i nūn ile. Üç maʿnāya gelir.

1 Bālag lām'ın fethiyle kuzeyde bir vilayet adıdır, bālig lām'ın kesriyle tahta, sığır boynuzu ya da başka bir şeyden yapılan büyük kadehtir, onunla şarap içerler.

Evvel, be-maʿnī-i debīr, yaʿnī kātib. Manṣūr-ı Şīrāzī, beyt:

ضمیر من بود آن بلبلی که گاهِ بیان
به پیش او شود ابکم زبان تیز بناغ

(Benim gönlüm öylesine bir bülbüldür ki kātibin çevik dili onun önünde sus pus kalır.)

Ṣānī, ḫām ibrīşim. Ḥażret-i Mevlānā ḳuddise sirruhu, beyt:

حله بافان باغ می بافند
حله ها و بدید نیست بناغ

(Bahçe dokumacıları cennet elbisesi dokuyorlar ve ipek ortada görünmüyor.)

Bu beyitten ṣāf ibrīşim olmak iḳtiżā eder. **(170ᵇ)** Ḥakīm Sūzenī, beyt:

از کاخ خوردن آن سگ بی حمیت جهود
بی دوک و پنبه گردن خود را بناغ کرد

(Namert bir köpek olan o çıfıt, sarayda yemek sayesinde iğ ve pamuk olmadan kendi boynu için ham ipek yaptı.)

Bu beyitten ḫām ibrīşim olmak fehm olunur. Baʿżı ferhengde māsūreye sarılmış iplik ve ipek maʿnāsına ki جغرسته [caġriste], زغونه [zaġūne] ve کیسنه [kīsene] dahi derler.

Ṣāliş, iki ʿavrat ki bir arada ola, birbirine benāġ olur ki "kuma" demekle maʿrūftur. انباغ [enbāġ] ve بنانج [benānec] dahi derler.

بندروغ [benderūġ]: Sükūn-ı nūn ve feṯḥ-i dāl u żamm-ı rāʾ-i mühmeleteyn ü vāv-ı maʿrūf ile. Büyük ırmaktan su ayırıp başka yere akıtmak için ettikleri bende derler. Lafẓ-ı mürekkebdir بند [bend] ile روغ [rūġ] dan ki برغ [baraġ] ve ورغ [varaġ] dahi derler. Üstād Rūdekī, beyt:

آب اگرچه کمتر و نیرو کند
بندروغ ار سست گشته بفکند

(Su az ama kuvvetliyse, önündeki gevşek bendi yıkıp geçer.)

بوارغ [bevāriġ]: Kesr-i rāʾ-i mühmele ile. *Şerefnāme*'de be-maʿnī-i تخت بستن مر زن را yaʿnī ʿavrat için vażʿ-ı ḥaml maḥallinde ettikleri taḫt ve ona miṯāl nesnelere derler.

مع الفا
[ma'a'l-fā]

باف [bāf]: بافتن [bāften] lafẓından ṣīġa-i emr ve vaṣf-ı terkībīdir, بوریا باف [būriyā-bāf] ve اطلس باف [aṭlas-bāf] gibi. İsm-i fā'il dahi olur. Ḥakīm Şifāyī, beyt:

لب تو زهر عتابی به کام عالم ریخت
که موج بر تن آب بقا کفن باف است

(Senin dudağın, ālemin damağına azarlama zehri döktü. O zehrin dalgası, sonsuzluk suyunun bedenine kefen biçiyor.)

برف [berf]: Sükūn-ı rā'-i mühmele ile. Kardır ki 'Arabīde ثلج [ṣelc] derler. Mīr Naẓmī, beyt:

پارهٔ یخ بوده ای خنجر به کف
گَرد بخیزد به سر دهر برف

(Kar, elde buz parçasına dönmüş hançerle dünyanın başında toz koparıyor.)

برنجاسف [berencāsef]: Fetḥ-i rā vü cīm ü sīn-i mühmeleteyn ve sükūn-ı nūn ile. Nüsḫa-i Mīrzā İbrāhīm'de bir ottur, çiçeği olur. برنجاسب [birincāseb], بوی مادران [būy-ı māderān] ve بلنجاست [bilincāset] denildiği dahi meẕkūrdur. Türkīde "kovan çiçeği" derler.

برنداف [berendāf]: Fetḥ-i rā vü dāl-ı mühmeleteyn ve sükūn-ı nūn ile. *Ferheng-i Cihāngīrī*'de iki ma'nāyadır.

Evvel, دوال [devāl] dedikleri kayış ki üzengi onunla asılır. Muḫtārī, ḳıṭ'a:

کشد تیر تو از بر شیر پی
درد تیغ تو بر تن پیل خام
ازیرا که می زین و زان بایدت
برنداف زین و عنان و لگام

(Senin okun, aslanı nişan alıp göğsünden vurur. Senin kılıcın, filin bedenindeki deriyi yırtar. Ata bindiğin için sana eyer lazım, üzengi kayışı, dizgin ve yular lazım.)

Ṣānī, be-ma'nī-i rūdegānī, ya'nī bağırsak.

بف [bef]: Ol ağaçtır ki cullāhlar bezi dokudukça onunla vurup sıklaştırırlar. دفه [defe], دفته [defte] ve دفتن [deften] dahi derler. Ḥakīm Sūzenī, beyt:

زان پیرک چولاهه بف خوارهٔ بد باف
نی نی دو پسر ماند نگویم که دو خر ماند

(O çulha değneğiyle kötü dokumalar yapan yaşlı adamcağızın iki oğlu kaldı diyemem, iki eşeği kaldı.)

مع القاف
[maʿa'l-ḳāf]

باسناق [bāsnāḳ]: Sükūn-ı sīn-i mühmele ve feṯḥ-i nūn ile. Zebān-ı Ḫᵛārezm'de şaḥne ve muḥtesib demektir. Türkīde "subaşı" derler. Ebulmaʿānī, beyt:

از شراب عشق تو عالم همه مستانه شد
باسناق دهر می گیرد مگر هشیار را

(Dünya senin aşkının şarabıyla hep sarhoş oldu. Galiba dünya subaşısı ayıkları yakalıyor.)

بختاق [baḫtāḳ]: Sükūn-ı ḫā'-i muʿceme ve feṯḥ-i tā'-i müşennāt ile. Külāh-ı āhen ki mübārizān ve bahādırān cenk günlerinde başlarına giyerler. Lisān-ı Türkīde "tugulga", ʿArabīde مغفر [miġfer] ve zebān-ı Fārsīde سرپناه [ser-penāh] dahi derler. Şems-i Faḫrī, beyt:

اگرنه ترک فلک پیش او کمر بندی
فلک به جای کله بر سرش نهد بختاق

(Felek köylüsü onun huzurunda hizmet için bel bağlamasaydı, başına kavuk yerine miğfer takmazdı.)

برزیق [berzīḳ]: Sükūn-ı rā'-i mühmele ve kesr-i zā'-i muʿceme ile. Be-maʿnī-i nāşinās. Nesne fehm etmez adama derler. Mīr Naẓmī, beyt:

کند دعوای علم از جهل و برزیق
همه کارش شده تزویر و ترزیق

(Bilgisizliği ve anlamazlığına rağmen ilim davası güder. İşi gücü alavere dalaveredir.)

برق [berḳ]: Şimşek maʿnāsına. Lafẓ-ı ʿArabīdir, ammā Fārsīde istiʿmāli şāyiʿdir. Ebū Ṭālib Kelīm, beyt:

سوخته آرزو مرا بسکه ز برق هجر او
سایه گر افکند برو خشک کند سحاب را

(Arzu onun ayrılığı yıldırımıyla beni öyle yaktı ki bulut gölge salacak olsa bulutu kurutur.)

برقوق [berḳūḳ]: Sükūn-ı rā'-i mühmele ve żamm-ı ḳāf ile. Niʿmetullāh, zerdālū maʿnāsına naḳl eylemiştir.

بزق [bezaḳ]: Feṯḥ-i zā'-i muʿceme ile. Bema'nī-i بزغ [bezaġ]-ı merḳūm, yaʿnī kurbağa. Ondan ġayrı, sime maʿnāsına da mervīdir. Ebulmaʿānī, beyt:

در جهان پیشگاه اهل خرد
ستم روزگار کرده بزق

(Dünyanın işine bak ki kurbağa, akıllı kimselerin önünde zamaneden şikāyet ediyor.)

بشبق [beşbaḳ]: Sükūn-ı şīn-i muʿceme **(171ᵃ)** ve feṯḥ-i bā'-i muvaḥḥade ile. Merv şehri mużāfātından bir büyük ḳarye ismidir. بشبه [beşbeh] dahi derler. Keẕā fī-*Mecmaʿi'l-Fürs*.

بشماق [beşmāḳ]: Türkīde dahi "başmak" derler. Ḫᵛācū-yı Kirmānī, beyt:

گفتم که یک راه ای صنم بر چشم خواجو نِه قدم
گفت از سرشک دیده اش پر خون کنم بشماق را

("Ey put! Bir yol/kez olsun Hācū'nun gözüne ayak bas!" deyince "kanlı gözyaşların yüzünden ayağım kanla dolar" dedi.)

بغتاق [baġtāḳ]: Sükūn-ı ġayn-ı muʿceme ve feṯḥ-i tā'-i müşennāt ile. İki maʿnāyadır.

Evvel, Aʿcām'a maḫṣūṣ olan kaftān ki بغل بند [beġal-bend] dahi derler.

Şānī, eṭfāli beşikte sardıkları uzun nesne ki باغربند [bāġir-bend] derler. Ḫᵛāce Selmān, beyt:

اگرنه ترک فلک بهر او کمر بندد
به جای جامه به دوشش همی نهد بغتاق

(Felek köylüsü ona hizmet için bel bağlamadıysa, sırtına elbise yerine kundak giysin!)

بغلتاق [beġaltāḳ]: بغتاق [baġtāḳ]-ı merḳūmun iki maʿnāsıyla mürādiftir. Ebulmaʿānī, beyt:

اطلس گردون برد رشک بغلتاقش همی
کالهٔ خود را بسازد مهد آن نازک بدن

(Felek atlası onun kundağını hep kıskanır. O nazik bedenlinin beşik bezini kendine kumaş yapar.)

بنداق [bendāḳ]: Sükūn-ı nūn ve feṭḥ-i dāl-ı mühmele ile. Önü ve ardı yarık ışık ve ḳalenderān külāhı.

بیدق [beydaḳ]: Sükūn-ı yā-yı taḥtānī ile. Piyāde-i şaṭranc. Kātibī-i Nīşābūrī, beyt:

جان و تن بستان به پیکان خصم شطرنج ترا
بیدقی فیلی ستانیدن به یک فرزین خوشست

(Düşmanla yaptığın satrançta bir ok karşılığında can ve teni al! Bir vezirle hem piyonu hem de fili almak iyidir.)

بیرق [bayraḳ]: Maʿrūf. ʿAlāmet-i ʿasker ü ʿaskerī olmak için nīzeye bağlarlar. Ḥasan-ı Selīmī, beyt:

سیاهیٔ سپاه ژنگ چون شد از نظر پنهان
فروغ بیرق زرین ز شاه روم شد پیدا

(Karanlık ordusunun bıraktığı siyahlık gözden kaybolunca Anadolu/gündüz padişahının altın bayrağı parıl parıl parladı.)

Ve ʿalem maʿnāsına. Ḥakīm Ḫāḳānī, beyt:

تف غضب تو در کف صبح
بر بیرق شام سوخت پرچم

(Sabahın avucuna koyduğun gazap ateşi, gece sancağı üstünde bayrak yaktı.)

Bu maʿnāya, Ḫᵛācū-yı Kirmānī, beyt:

عقابان ترکش برآورده پر
بر آفاق بیرق برآورده سر

(Ok atıcı kartallar kanat açtı. Sancak, ufuklardan başgösterdi.)

Ve dahi sancak ki ḥarīrden şuḳḳa edip nīzeye bağlarlar. ʿAlāmet-i ceyş-i girāndır. Mevlānā Hātifī, beyt:

ز بیرق یلان را به سر خود ز زر
بهی بود برگ خزانش به سر

(Yiğitlerin başında altın renkli bir sancak vardı, güz mevsimindeki sarı bir ayva gibiydi.)

بیهق [beyhaḳ]: Sükūn-ı yā-yı taḥtānī ve feṭḥ-i hā ile. *Şerefnāme*'de bir şehir ismidir.

مع الکاف
[maʿa'l-kāf]

بابک [bābek]: Feṯḥ-i bā'-i muvaḥḥade ile. Pādişāh-ı ṣāḥib-i ḫayl u ḥaşem ve zī-ḳuvvet demektir. Ol ecilden Erdeşīr'e بابکان [bābekān] derlerdi. Keẕā fī-*Şerefnāme*. Ve dahi "peder" maʿnāsına, ammā taṣġīr ile. Türkīde "babacığım" dedikleridir. Şeyḫ Saʿdī, beyt:

پسر گفت ای بابک نامجوی
یکی مشکلست از تو پرسم بگوی

(Oğul dedi ki: "Ey nam peşindeki babacığım! Sana bir soru soracağım".)

بابوک [bābūk]: Żamm-ı bā'-i muvaḥḥade vü vāv-ı mechūl ile. Ebleh ve aḥmaḳ maʿnāsına. Mīr Naẓmī, beyt:

بکن آنچنان اختلاط و سلوک
که مردم نگویند بابوک و لوک

(Öyle hareket et ki insanlar senin için ahmak ve bön demesinler.)

باجنک [bācenk]: Feṯḥ-i cīm ve sükūn-ı nūn ile. Köşk ve ḳaṣr pencereleri. Şems-i Faḫrī, beyt:

هزار گونه گل از شاخ چهره بنمودند
چو لعبتان گل اندام نازک از باجنک

(Binlerce gül, gül bedenli nazik dilberlerin köşk penceresinde görünmesi gibi gül dalında başgösterdiler.)

Ve muṭlaḳ, evlerde olan küçük pencere ki ekṣer saḳfa yakın yerlerde ederler. Ebū ʿĀṣım, beyt:

مال فراز آوری و نگاه نداری
تا ببرند از ره دریچه و باجنک

(Malı biriktirip de gözetmezsen kapı ve pencereden alıp götürürler.)

بادروک [bādrūk]: Sükūn-ı dāl u żamm-ı rā'-i mühmeleteyn ile. Yaban balı ki ʿArabīde سوس [sūs] derler. Baʿżı nüsḫada kāf-ı Fārsī ile (بادروگ bādrūg) mervīdir.

بارک [bārik]: Kesr-i rā'-i mühmele ile. باریک [bārīk] lafẓından muḥaffeftir. Üstād Rūdekī, beyt:

خلخیان خواهی و جماش چشم
گرد سرین خواخی و بارک میان

(Halluhlu güzeller istiyorsun, işveli bakış peşindesin! Yuvarlak sürīn ve ince bel peşindesin!)

باریک [bārīk]: Kesr-i rā'-i mühmele ve sükūn-ı yā-yı taḥtānī ile. İncelmiş maʿnāsına ki بار [bār] dahi derler. Baʿżı erbāb-ı lüġat بار [bār] ile باریک [bārīk]i bir maʿnāyadır demişler. Ammā farḳı olduğu ẓāhirdir. Şāʿir demiştir, beyt:

چشمان خوش و میان باریک
ما اطیب فاک جل باریک

(Güzel gözler ve ince bel... Ağzın ne kadar da güzel, Allah çok büyük!)

ʿArabīde رقیق [raḳīḳ] ve Çağatay lisānında "içke" derler, ince demek olur. Ez-*Dīvān-ı Luṭfī*, beyt:

Ḳıldın disem içkerek biliŋni
Yoḳtur kişiniŋki ḳāl ü ḳīli

(Belin kıldan daha ince diyecek olsam, kimse bir söz diyemez.)

(171ᵇ)

باسترک [bāsterek]: Sükūn-ı sīn ve feṯḥ-i tā'-i müşennāt u rā'-i mühmele ile. Alaca sığırcık dedikleridir. Mīr Naẓmī, beyt:

در دست غمت را شده ام آنچنان زبون
در پنجهٔ شاهین فتاده چو باسترک

(Senin gamının elinde şahinin pençesindeki sığırcık kuşu gibi āciz kaldım.)

باسک [bāsuk]: Żamm-ı sīn-i mühmele ile. Ḫamyāze ki اسا [esā], فاژه [fāje] ve دهان دره [dehān-dere] dahi derler. Üstād Lebībī, beyt:

چو باسک کند ماه من از خمار
قرار از مه نو نماند قرار

(Benim ay'ım yeni uyanıp da esneyince yeni ayda huzur kalmaz.)

باشترک [bāşterek]: Sükūn-ı şīn-i muʿceme ile. Be-maʿnī-i باسترک [bāsterek]-i merḳūm. Ammā *Ẕaḫīre-i Ḫʿārezmşāhī*'de be-maʿnī-i ḫuṭṭāf yaʿnī kırlangıç masṭūrdur.

باشگوک [bāşgūk]: Sükūn-ı şīn-i muʿceme ve żamm-ı kāf-ı Fārsī ile. Be-maʿnī-i kār-güẕār, yaʿnī iş bilir ve maṣlaḥat bitirir. Ebulmaʿānī, beyt:

با گریهٔ دو چشم شده مطلب دلم
هرگز نبود باشگوک درد و غم مرا

(Gönlümün arzusu iki gözümden akan gözyaşıyla oldu. Dert ve gamım asla iş bitirici olmadı.)

باک [bāk]: Korku, iḫtirāz maʿnāsına. بیم [bīm] ile باک [bāk]in farkı budur ki: Bīm, aṣlında ḫavf maʿnāsınadır ve bāk, iḫtirāz maʿnāsınadır ki bir nesneden korkup sakınmaktır. Şems-i Faḫrī, beyt:

رحمتی آخر ای مه بی باک
نظری آخر ای بت چالاک

(Ey korkusuz ay! Sonunda bir merhamet! Ey çevik put! Sonunda bir bakış!)

Bāk, şol ḥāletten ʿibārettir ki Türkīde "eymenmek" ile taʿbīr ederler. Ḫavfa maḫṣūṣ lüġat değildir. Zīrā eymenmek gāh korkudan, gāh ḫayādan ve gāh ictinābdan olur. ʿArabīde ol ḥāleti مبالات [mubālāt] ile taʿbīr ederler. Şeyḫ Saʿdī, beyt:

تو پاک باش و مدار ای برادر از کس باک
زنند جامهٔ نا پاک گازران بر سنگ

(Ey kardeş! Sen temiz ol ve kimseden çekinme! Çamaşır yıkayıcılar pis elbiseyi taşa çarparlar.)

Ve korku maʿnāsına da olur. Şeyḫ Saʿdī, beyt:

چه غم دیوار امت را که باشد چون تو پشتیبان
چه باک از موج بحر آن را که باشد نوح کشتیبان

(Senin gibi bir koruyucusu olan ümmet duvarına ne sıkıntı! Nuh'un kaptan olduğu geminin denizdeki dalgadan ne çekincesi olur!)

Ferheng-i Cihāngīrī'de be-maʿnī-i endīşe meẕkūrdur. Ḥakīm Enverī, ḳıṭʿa:

من و این نفس که با قحبهٔ رعنای جهان
چو خسان عشق نبازم نه به سهو و نه به عمد

قوت را دادن اگر نیست مرا باکی نیست
همت نا ستدن هست و لله الحمد

(Ben ve nefsim, kahpe dünya güzeliyle alçaklar gibi yanlış ya da bilerek aşk oyunu oynamayız. Bizim bir şey vermeye gücümüz yoksa endişemiz de yok. Dilenmemek himmeti var, Allah'a hamdolsun!)

بالشک [bālişk]: Kesr-i lām ve sükūn-ı şīn-i muʿceme ile. Eyer yastığı yaʿnī eyrim. Ve dahi muṣaġġar-ı بالش [bāliş]tir.

باهک [bāhek]: Feṭḥ-i hā ile. İşkence ki baʿżı düzdāna ve baʿżı mücrime ederler ki ettiği cürme muḳır ola. Ebū Şuʿayb, beyt:

دلمان چو آب بادی تنمان چون بهار بادی
از بیم چشم حاسد کش کرده باد باهک

(Gönlümüz su gibi, bedenimiz bahar gibi olsaydı. Kıskanç kimsenin gözü/ümidi korkudan zarara uğrasaydı.)

بایسک [bāyisk]: Kesr-i yā-yı taḥtānī ve sükūn-ı sīn-i mühmele ile. *Ferheng-i Cihāngīrī*'de ʿalem-i şaḫṣtır.

ببک [bebek]: Feṯḥ-i bāʾ-i muvaḥḥade ile. İki maʿnāya gelir.

Evvel, merdüm-i çeşm ki Türkīde dahi böyle edā olunur, yaʿnī onlar da "bebek" derler.

Ṣānī, eṭfāl maʿnāsınadır. İki maʿnāya tertīb üzre, Ebulmaʿānī, beyt:

بوده آن چشم جهان چون ببک چشم مرا
زانکه آن دلبر نازک که هنوزش ببکست

(Dünyanın gözbebeği olan sevgili, benim de gözbebeğim oldu. Çünkü o nazik dilber hālā bebek.)

بتک [betk]: Sükūn-ı tāʾ-i müşennāt ile. *Ferheng-i Cihāngīrī*'de ḫaṭ, kitābet ve nāme maʿnāsınadır.

بتوراک [betūrāk]: Żamm-ı tāʾ-i müşennāt ve feṯḥ-i rāʾ-i mühmele ile. Ġalle ḥıfẓ olunduğu maḥalle derler.

بچک [beçek]: Feṯḥ-i cīm-i Fārsī ile. Esliḥadan bir silāḥtır. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*.

بچرک [beçrek]: Sükūn-ı cīm-i Fārsī ve feṯḥ-i rāʾ-i mühmele ile. Muḍḥik ve fırīb-ḫorde. Keẕā fī-*Şerefnāme*. Ammā *Edātu'l-Fużalā*'da kesr-i bā vü cīm ve sükūn-ı rā ile (بِچِرک biçirk) masṭūrdur.

بختک [baḫtek]: Sükūn-ı ḫāʾ-i muʿceme ve feṯḥ-i tāʾ-i müşennāt ile. Üç maʿnāyadır.

Evvel, ṭāliʿ-i bed.
Ṣānī, muṣaġġar-ı بخت [baḫt].

Ṣāliş, nām-ı vezīr-i muʿtemed-i Şāh Nūşurrevān'dır. Bu üç maʿnāya, Ebulmaʿānī, beyt:

بختکم بودست بختک همچو بخت عاشقان
عشق شاه ملک دل شد طالعم بختک شده

(Bahtçığım āşıkların bahtı gibi kötüdür. Aşk, gönül ülkesinin padişahı oldu, talihim de veziri Bahtek!)

بخرک [baḫrek]: Sükūn-ı ḫā ve feṯḥ-i rāʾ-i mühmele ile. Nüsḫa-i Mīrzā İbrāhīm'de bādām-ı kūhī masṭūrdur.

بدبوک [bedbūk]: Sükūn-ı dāl-ı mühmele ve żamm-ı bāʾ-i muvaḥḥade ile. Be-maʿnī-i bed-dil, bed-endīş ve korkak. **(172[a])** Kāf-ı Fārsī ile (بدبوگ bedbūg) da mervīdir. Ebulmaʿānī, beyt:

نبیند عاقبت نیکی هر آن بدبوک و بدکاری
رساند جای اعلا را کسی کردار نیکی شد

(Korkak ve kötü niyetli kimseler, sonunda iyilik bulmazlar. İyi olan kimseler ise en yüksek mertebeye ulaşırlar.)

برباشک [berbāşk]: Sükūn-ı rāʾ-i mühmele vü şīn-i muʿceme ile. Bir ottur edviyeden. برنجاسب [birincāseb], برنجاسف [berencāsef], بلنجاسب [bilincāseb] ve بلنجاسف [bilincāsef] dahi derler. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*.

برتک [bertek]: Sükūn-ı rāʾ-i mühmele ve feṯḥ-i tāʾ-i müşennāt ile. Yorga at ve bār-gīr. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī* ve *Mecmaʿi'l-Fürs*.

برتنک [bertenk]: Sükūn-ı rāʾ-i mühmele vü nūn ve feṯḥ-i tāʾ-i müşennāt ile. Beġaltaḳ ki eṭfāli beşiğe kodukta onunla sararlar düşmesin diye. Rükneddīn-i Kāşī, beyt:

ز دودمان جلال تو آسمان طفیلست
فکنده دایهٔ صنعش ز کهکشان برتنک

(Felek senin görkemin kabilesindeki bir bebektir. Yaratıcılık dadısı onu samanyolundan bir kundağa sarar.)

Ferheng-i Cihāngīrī'de eyer eyriminin bir cānibi ki زبرتنک [zebertenk] dahi derler. Şeref-i Şeferve, beyt:

یکران ترا خم فلک زین است
طوقش قمر و مجره برتنک

(Senin asil atının eyeri gökkubbedir. Boyun bağı ay, eyrimi de samanyoludur.)

مجره [mecerre], lisān-ı ʿArabīde "kehkeşān" maʿnāsına mervīdir.

بردک [berdek]: Sükūn-ı rā vü feṯḥ-i dāl-ı mühmeleteyn ile. Nüsḫa-i Mīrzā İbrāhīm'de be-maʿnī-i efsāne ve uġlūṭa ki Türkīde "yanıltmaç" derler. *Lisānu'Şuʿarā*'da ve *Edātu'l-Fużalā*'da feṯḥ-i bā ile "efsāne" ve żamm-ı bā ile (بُردک burdek) "lüġaz"e derler.

برزک [berzek]: Sükūn-ı rāʾ-i mühmele ve feṯḥ-i zāʾ-i muʿceme ile. Kendir toḫumu maʿnāsına.

برشک [berşek]: Sükūn-ı rāʾ-i mühmele ve feṯḥ-i şīn-i muʿceme ile. Tapkur kolanı ki eyer üzerine çekerler. Mīr Naẓmī, beyt:

همی دید از آن سو که لشگر رسید
فرود آمد از اسب و برشک کشید

(O taraftan asker geldiğini görünce attan inip eyeri örttü.)

برفناک [berfnāk]: Sükūn-ı rāʾ-i mühmele vü fā ve feṯḥ-i nūn ile. Yaz ve kış kar duran yere derler. برف [berf] ile ناک [nāk]ten mürekkebdir. Ḥakīm Şīrāzī, beyt:

برفناک و کوه را اصلاح برف
چون شمال آنجا نمی باشد به صرف

(Şimal rüzgārı orada esmediği için dağı kapatacak kadar kar var.)

برفنجک [berfencek]: Sükūn-ı rāʾ-i mühmele vü nūn ve feṯḥ-i fā vü cīm ile. Ağır basmak ki ʿArabīde کابوس [kābūs] derler. Keẕā fi'l-*Mecmaʿ*.

برک [berek]: Feṯḥ-i rāʾ-i mühmele ile. Dört maʿnāyadır.

Evvel, deve yününden dokunmuş nesnedir ki dervīşān ondan ḳabā, külāh ve ʿamāme ederler. Şeyḫ Saʿdī, ḳıṭʿa:

دلقت به چه کار آید و نسیج و مرقع
خود را ز عملهای نگوهیدی بری دار

حاجت به کلاه برگی داشتنت نیست
درویش صفت باش و کلاه تتری دار

(Yamalı hırka, dokuma ya da aba giysen ne olur! Kendini kötü işler yapmaktan uzak tutmaya bak! Kuzu yününden fakirlik külahı takmana gerek yok. Derviş yaradılışlı ol da emirler gibi külah tak!)

Li-vāḥidin mine'ş-şuʿarā, beyt:

برگی بسته بود بر سر خویش
به زمین می کشید ریشهٔ آن

(Başına kuzu yününden başlık takmıştı, ipi yerde sürünüyordu.)

Şānī, bir ṭarz cāmedir kūtāh, beli aşağı az geçer. Ekşer dāru'l-merz ḫalḳı giyerler. Baʿżı yerde ona عجائبی [ʿacāʾibī] derler. Kemāl-i

Ġıyāṣ, beyt:

تو سبزپوش روی سپیدی بسان خضر
از سندست عمامه و ز استبرقت برک

(Sen Hızır gibi yeşil elbiseli ve beyaz yüzlüsün! İpek dokumalı/sündüsten bir sarığın ve altın işlemeli/istebrak bir elbisen var.)

Ṣāliṣ, bir ʿaẓīm ve buzurg nehir ismidir. Ḫüsrevī, beyt:

چون نمک خود تبه شود چه علاج
چاره چه غرقه را ز رود برک

(Tuzun ziyan olduysa yapacak bir şey yok! Berk ırmağında boğulana ne çare!)

Rābiʿ, süheyl yıldızına derler. ʿİmādeddīn, beyt:

طاسک مه شکست شد بر سر و پای هر مهی
ره به محیط بسته شد کرده ستارهٔ برک

(Süheyl yıldızının doğmasıyla okyanusun yolu kapandı. Her bir ayın başında ve ayağında küçük ay tası kırıldı.)

Şerefnāme ṣāḥibi bu maʿnāya bā'-i Fārsī ile (پرک perek) naḳl etmiştir.

برمک [bermek]: Sükūn-ı rā'-i mühmele ve feṯḥ-i mīm ile. Vilāyet-i Belḫ'te bir ṭā'ifedir, Berāmike derler. Ḫulefā-yı ʿAbbāsiyyūn'dan Hārūnu'r-Reşīd'in vezīri idiler. Meşhūrları Caʿfer, Yaḥyá ve Ḫālid-i Bermekī derler. Nüsḫa-i Mīrzā İbrāhīm'de, bir vilāyet ismidir ki Berāmikī laḳab olmuştur. Ve baʿżı nüsḫada bir kimesnenin nāmıydı ki şiʿr ü inşāda ve seḫā vü cūd u keremde ḍarbu'l-meṯel-i ʿālem idiler. Baʿżı kütüb-i tevārīḫte masṭūrdur ki Caʿfer'in pederi Bermekī dedikleri kimesne, Şām-ı şerīf Benī Ümeyye'de dāru's-salṭana iken, Süleymān bin ʿAbdulmelik'in ḫilāfetinde mezbūr Bermekī gelip meclisine dāḫil oldukta, fi'l-ḥāl Süleymān emretti **(172b)** ṭaşra çıkardılar. Nüdemāsı sebebini su'āl ettiler. Süleymān dedi ki: "Bāzūlarımda iki gevher vardır. Bir kimesnenin yanında veyāḫud bir ṭaʿām içinde zehir olsa, ol gevherler ḥareket ederler. Bu adam meclise dāḫil oldukta gevherler ḥareket ve ıżṭırāb eylediler". Bu emrin īżāḥını Bermekī'den su'āl eylediler. Cevāb eyledi ki: "Yüzüğümün taşı altında bir miḳdār zehir mevżūʿdur. Bir şiddet-i ʿaẓīme maḥallinde ol zehiri yalarım" diyecek yerde Fārsī ile آن زهر را برمکم [1] [ān zehrrā bermekem] diye cevāb verip aṣlın beyān eder. Binā'en ʿalá-ẕālik ol ādemin ismi "Bermekī" kaldı. Eyyām-ı devletlerinde ibtidā ẓuhūr eden Caʿfer oğlu Ḫālid, onun oğlu Yaḥyā idi. Ve aḳrabā ve taʿalluḳātı ġāyet çoktu. Cümlesi kerem, cūd ve seḫā ile memdūḥ-ı ādem ve meşhūr-ı ʿālem idiler.

برناک [bernāk]: Sükūn-ı rā'-i mühmele ve feṯḥ-i nūn ile. *Ferheng-i Cihāngīrī*'de cüvān ve yiğit maʿnāsına ki برنا [bernā] ve برناه [bernāh] dahi derler.

برنک [bernek]: Sükūn-ı rā'-i mühmele ve feṯḥ-i nūn ile. Heyūlā, aṣl-ı terkīb ve ẕāt-ı müşaḫḫaṣa maʿnāsınadır. *Ferheng-i Cihāngīrī*'de be-maʿnī-i derāyī masṭūrdur.

برندک [berendek]: Sükūn-ı nūn ve feṯḥ-i rā vü dāl-ı mühmeleteyn ile. *Mü'eyyidü'l-Fużalā*'da be-maʿnī-i püşte ve kūh-ı ḫurde. Ammā *Mecmaʿu'l-Fürs*'te be-maʿnī-i birinc-i Kābilī. Ve *Müşkilāt*'ta "kilīd" ve dahi "kelend" maʿnāsına masṭūrdur. Baʿżı ferhengde zā'-i muʿceme ile (بزندک bezendek) mervīdir.

1 O zehiri emerim.

بروشک [berūşek]: Żamm-ı rā vü vāv-ı maʿrūf ve feṯḥ-i şīn-i muʿceme ile. *Tuḥfetü'l-Aḥbāb*'da be-maʿnī-i ḫāk mervīdir. Ḳuṭbeddīn, beyt:

در شب هجرم که سر زد گریهٔ با دود آه
در بروشک از سرشکم سبزه می روید سیاه

(Ayrılık gecemde gözyaşım ah dumanıyla birleşti. Gözyaşım yüzünden toprakta siyah bitkiler bitti.)

بزرک [bezrek]: Sükūn-ı zāʾ-i muʿceme ve feṯḥ-i rāʾ-i mühmele ile. Ḥubūbāttan bir nevʿ dāne adıdır ki yağın çıkarıp çerāġda yakarlar. Keẕā fī-*Mecmaʿi'l-Fürs*.

بزک [bezek]: Feṯḥ-i zāʾ-i muʿceme ile. Tesbīḥ böceğidir. Mīr Naẓmī, beyt:

به خاک مذلت حسودت همانا
بمانده چو کرم بزک زیر پا

(Senin düşmanın, tespih böceği gibi zillet ve alçaklık toprağına düşüp ayak altında kalır.)

بساک [besāk]: Feṯḥ-i sīn-i mühmele ile. Eyyām-ı ʿayş u ẕevḳte bāġ ve bāġçede püserān ve nev-cüvānān reyāḥīnden külāh edip başlarına giyerler. Şems-i Faḫrī, beyt:

همچو خاک جناب شاه جهان
خاک پایت مراست تاج بساک

(Cihan padişahının huzurundaki toprak gibi, senin ayağının toprağı bizim başımızın çiçekten yapılmış tacıdır.)

Ebulferec-i Rūnī, beyt:

همه امیدش آن که خدمت تو
به سرش برنهند ز بخت بساک

(Bütün ümidi sana hizmet etmek olan kişinin başına bahttan çiçekli bir başlık takarlar.)

Ṣıḥāḥ'ta bāʾ-i Fārsī ile (پساک pesāk) menḳūldür.

بساهنک [besāhenk]: Feṯḥ-i sīn-i mühmele vü hā ve sükūn-ı nūn ile. Ökçe demiri ve çivi maʿnāsına. Baʿżı nüsḫada bāʾ-i Fārsī ile (پساهنک pesāhenk) mervīdir.

بسک [besek]: Feṯḥ-i sīn-i mühmele ile. İklīlü'l-melik dedikleri ottur. Baʿżı nüsḫada kāf-ı Fārsī ile (بسگ beseg) menḳūldür. Ve sükūn-ı sīn-i mühmele ile (بسک besk) *Ferheng-i Cihāngīrī*'de iki maʿnāyadır. Evvel, ġalleyi biçtikten sonra eyledikleri destedir ki ḫarman yerine çekmeye ḥāżır ola. Ṣānī, ḫamyāze ki پاسک [pāsek], فاژه [fāje] ve دهان دره [dehān-dere] dahi derler.

بسدک [besedk]: Feṯḥ-i sīn ü sükūn-ı dāl-ı mühmeleteyn ile. *Ferheng-i Mīrzā İbrāhīm*'de ġalleyi yaʿnī cev ve gendümü ḥaṣād maḥallinde eyledikleri destedir.

بشتک [beştek]: Sükūn-ı şīn-i muʿceme ve feṯḥ-i tāʾ-i müşennāt ile. Küçük marṭabānī ṭabaḳ maʿnāsına. Żamm-ı bā ile (بُشتک buştek) de mervīdir. Keẕā fī-*Edāti'l-Fużalā* ve *Mü'eyyidi'l-Fużalā*.

بشک [beşk]: Sükūn-ı şīn-i muʿceme ile. İki maʿnāya gelir.

Evvel, *Mecmaʿu'l-Fürs*'te be-maʿnī-i şebnem, yaʿnī çiy. Ḫüsrevānī, beyt:

از نسیم ریاض دولت تو
بر رخ گل دُرِ ثمین شد بشک

(Senin devletin bahçelerinde esen rüzgār sayesinde gülün yanağındaki çiy tanesi değerli bir inci oldu.)

Ṣānī, *Ferheng-i Cihāngīrī*'de be-maʿnī-i ʿişve vü ġamze-i dilberān. Ḥakīm Nizārī-i Ḳuhistānī, beyt:

کرشمه ای کن و بشکی بزن چه باشد اگر
به گوشهٔ لب همچون شکر فرو خندی

(Kaş göz işareti yap, işveli ol! Dudağının kenarıyla tatlı tatlı gülümsesen ne olur!)

Ḥakīm Nizārī-i Ḳuhistānī, beyt:

یارک نازکک و پر نمک و بی شرمک
سست پیمانکی محکم دلک و بشک زنک **(173[a])**

(Küçük dilber naziktir, pek güzeldir, hiç utanmaz. Uçarıdır, gönlü pektir, işve yapıcıdır.)

بغلک [baġlek]: Sükūn-ı ġayn-ı muʿceme ve fetḥ-i lām ile. Ol yumruca nesnedir ki ādemin koltuğunda ẓuhūr eder. Mürūr-ı eyyāmla pişip çirk ve irin bağlar ammā vecaʿı çendān olmaz.

بک [bek]: Be-vezn-i تک [tek], جک [cek] ve دک [dek]. Dört maʿnāyadır.

Evvel, kurbağadır ki جغز [caġz], وزاغ [vezaġ], غوک [ġūk] ve مکل [mekil] dahi derler. Üstād Rūdekī, beyt:

ای همچو بک پلید چو او دیده ها برون
مانند آن کسی که کنی مرد را به جنگ

(Ey kurbağa gibi pis ve gözleri dışarıda olan! İnsanı kavgaya/savaşa sürükleyen kimse gibisin!)

Kemāl-i Ġıyāṣ, ḳıṭʿa:

از مرغ تا به ماهی و از مور تا ملخ
از مار تا به عقرب و از عکه تا به بک

روزی خوران خوان پر از نعمت تواند
هر گوشه ای که می نگرم صد هزار دلک

(Kuştan balığa, karıncadan çekirgeye, yılandan akrebe, kuzgundan kurbağaya dek herkes senin nimet dolu sofrandan nasiplenirler. Her nereye baksam yüz binlerce ibretlik var.)

Büsḥāḳ-ı Eṭʿime, pirinci ekmek ve onun su ile çamur meyānında bulunması ve ṣoḥbet-i caġz u lākpüşt vaṣfında der, beyt:

به سر باریش بد بلالی درشت
ندیمی بک و صحبت لاک پشت

(Çamur ile su arasında büyük bir çöğen kökü vardı. Kurbağa meclis kurmuş, kaplumbağayla sohbet ediyordu.)

Ṣānī, لک [lek] ve تک [tek] lafẓlarına tābiʿ edip müzāvece ṭarīḳıyla istiʿmāl ederler. Üstād ʿAscedī, beyt:

عسجدی نام او تیز تیز مبر
چه کنی خیره گرد او لک و بک

(Ey Ascedī! Onun adını çabucak anıp geçme! Ne yapıyorsun, o aceleci davranmaktan sıkılır!)

Ṣāliṣ, eṣvāb u ālāt-ı ḫāne.

Rābiʿ, raʿnālanmak.

بکسلک [bekselek]: Sükūn-ı kāf ve fetḥ-i sīn-i mühmele vü lām ile. *Şerefnāme*'de gürbüz, tüvānā ve zūrmend maʿnāsına masṭūrdur.

بک و لک [bek u lek]: Tevābiʿ-i elfāẓ ḳabīlindendir ki بک [bek] başka ve لک [lek] başka lafẓdır. Vāv ile cemʿ ve terkīb olundukta bir lafẓ olur, raʿnāyī ve bī-hünerī maʿnāsına. Şems-i Faḫrī, beyt:

جهان ز خاک درِ تست و عرصهٔ ملکت
چرا نکوهده عدلش به تهمت بک و لک

(Dünya senin ülkendeki bir arsa ve eşiğindeki topraktır. Adaleti niçin çirkinlik töhmetine uğrasın!)

بکونک [bekūnek]: Żamm-ı kāf u vāv-ı mechūl ve fetḥ-i nūn ile. Şemşīr-i çūbīn yaʿnī ağaç kılıç. Baʿżı ehl-i ṣanāyiʿ āleti olur. Ve ḫaṭībler baʿżı şehirlerde ki cebren ve ḳahren kılıç ile fetḥ olan vilāyetlerde minbere çıktıkta elinde tutarak ḫiṭābet eder. Ve dahi dervīşān ve ḳalenderān izhār-ı kerāmet için koltuklarında götürürler. بکونه [bekūne] ve بلونک [belūnek] dahi derler.

بکوک [bekūk]: Żamm-ı kāf u vāv-ı mechūl ile. Nişāne-i tīr ki آماج [āmāc] ve هدف [hedef] dahi derler. Ebulmaʿānī, beyt:

چو اندازد به هر تیری ز مژگان
درست آید بکوک سینه ام را

(Kirpiklerinden her ok atışında, göğsüm hedefini tam isabet vurur.)

بلارک [belārek]: Feṭḥ-i lām u rāʾ-i mühmele ile. Yassı ok demreni. Ḥakīm Firdevsī, beyt:

هر آن تیرباران که آمد فرود
بلارک همی گشت جان می درود

(Aşağı inen her ok yağmuru, yassılaşıp can ısmarlıyordu.)

Bu maʿnāyı müʾeyyid, Ḥakīm Ḫāḳānī, beyt:

روضهٔ آتشین بلارک تست
باد جودی شکاف ناوک تست

(Senin okunun yassı ucu, ateş bahçesidir. Senin okunun çıkardığı ses, cömertlik yelidir.)

Ve ḫançer, nīze ve kılıç demiri maʿnāsına. Üstād ʿUnṣurī, ḳıṭʿa:

چه چیزست آن رونده تیر پران
چه چیزست آن بلارک تیغ بران

یکی اندر دهان خلق زبانست
یکی اندر دهان مرگ دندان

(O havada uçup giden ok nedir? O kesici kılıcın demiri nedir? Birincisi, halkın ağzındaki dildir. İkincisi, ölümün ağzındaki diştir.)

Ve cevherdār kılıca da derler. Ḫallāḳu'l-Maʿānī, beyt:

تیغ بلارک ارچه ز گوهر توانگرست
پیوسته هم ز پهلوی کلکت کند تراش

(Mücevherli kılıç mücevhere doymuş da olsa sürekli senin kaleminin kenarını tıraşlar.)

Ve kılıç cevherine dahi derler. Şeyḫ Niẓāmī, beyt:

بلارک چنان تافت از روی تیغ
که در شب ستاره ز تاریک میغ

(Kılıçtan, geceleyin kara bulutlar arasında görünen yıldız gibi bir ışık parladı.)

Şeyḫ Niẓāmī, beyt:

درفشان یکی تیغ چون چشم کور
بلارک برو رفته چون پای مور

(Kılıcın biri kör göz gibi parlıyordu. Karınca ayağı gibi, ışığı gitmişti.)

بلالک [belālek]: Feṭḥ-i lāmeyn ile. بلارک [belārek]-i merḳūm maʿnālarına. Şeyḫ Niẓāmī, beyt:

به دریا گر فتد عکس بلالک
به ماهی گاو گوید کیف حالک

(Kılıcının aksi denize düşse, yer öküzü ve balığı "nasılsın?" der.)

بلسک [belisik]: Kesr-i lām u sīn-i mühmele ile. Be-maʿnī-i piristū yaʿnī kırlangıç ki ʿArabīde خطاف [ḫuṭṭāf] derler. Keẕā fī-*Edāti'l-Fużalā*.

باونک [belūnek]: Żamm-ı lām u vāv-ı mechūl ve feṭḥ-i nūn ile. بکونک [bekūnek]-i merḳūm maʿnālarına mürādiftir. Keẕā fī-*Mecmaʿi'l-Fürs*.

بلوک [belūk]: Żamm-ı lām u vāv-ı maʿrūf ile. Bir nevʿ piyāledir ki onunla şarāb içerler. Üstād ʿAscedī, beyt:

مَی گسار اندر بلوک شاهوار
خور به شادی روزگار نوبهار

(Büyük kadehten şarap iç! İlkbahar zamanı mutlu ol!)

(173[b]) Baʿżı nüsḫada lām yerine kāf ile (بکوک bekūk) mervīdir.

بندک [bendek]: Sükūn-ı nūn ve feṯḥ-i dāl-ı mühmele ile. Atılıp eğirmek için yumak olmuş penbe ki باغند [bāġand] ve کندش [kundiş] dahi derler. Keẕā fī-*Mecmaʿi'l-Fürs*.

بنوک [benūk]: Żamm-ı nūn u vāv-ı mechūl ile. Be-maʿnī-i kirm-i bāsū, yaʿnī keler. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

بنیک [benīk]: Kesr-i nūn ve sükūn-ı yā-yı taḥtānī ile. Hindū Şāh *Ṣıḥāḥ*'ta, "Ol ḳazdır ki ibrīşimin kabasıdır, ondan çorap ve emṣāli kaba nesneler dokurlar" der.

بهرک [behrek]: Sükūn-ı hā ve feṯḥ-i rāʾ-i mühmele ile. İki maʿnāyadır.

Evvel, çirk yaʿnī cerāḥatten ve çıbandan akan irin.

Ṣānī, el ve ayak derisi iş işlemekten dürüşt ve ḫaşīn olur, ona پینه [pīne] dahi derler. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*.

بهشت گنک [behişt-genek]: گنک [genek], feṯḥ-i kāf-ı Fārsī ve sükūn-ı nūn ile, dāru'l-mülk-i Efrāsiyāb Şāh olan şehrin adıdır. Ḥakīm Sūzenī, beyt:

ما را بهشت تست به کار و به کار نیست
سر برزدن به خاک و بهار و بهشت گنک

(Bizim işimiz senin cennetinledir. Behiştgenek şehrinin baharında ve toprağında gözümüz yok.)

بهک [behek]: Feṯḥ-i hā ile. Bir ʿillettir. Ādemin derisin beyāż eder. Muʿarrebi بهق [behaḳ]tır. İki nevʿ olur. Bir nevʿi beyāżdır, māddesi balġamdır ve bir nevʿi siyāhtır, māddesi balġam ve sevdā ile mümtezic. Ve ikisi de fāsid olup ẓāhir-i bedene defʿ etmekle ẓuhūr eder. Şāʿir, beyt:

سراپا تنش بوده او را بهک
نشانه بود طبع ماری بشک

(Onun bedeni baştan aşağı abraş olmuş. Bu, yılansı tabiatının bir göstergesidir.)

Kemāl-i Ġıyāṯ, ḳıṭʿa:

صد لعنت خدای به مروان و بر یزید
کو داشت علت برص و زحمت بهک

دانی کجاست مسکن و مأوای آن مکان
آن را مقام ویل مر این را مکان درک

(Allah Mervan'a ve Yezid'e yüz lanet eylesin! Abraş ve cüzzam hastalıklarına sahiplerdi. Onların mekânının neresi olduğunu bilir misin? Birinin makamı ateşte ah ve feryat etmektir, diğerinin mekânı da cehennemin dibidir.)

بیانک [beyānek]: Feṯḥ-i yā-yı taḥtānī vü nūn ile. Ol otluktur ki ondan ḥaşīr ederler. Keẕā fī-*Mecmaʿi'l-Fürs*.

بیلک [beylek]: Sükūn-ı yā-yı taḥtānī ve feṯḥ-i lām ile. Bir nevʿ çatal demrenli ok ki bāʾ-i Fārsī ile پیلک [peylek] ve فیلک [feylek] dahi derler. Şems-i Faḫrī, beyt:

ایا شهی که بدوزی به روز کین و مصاف
بر آسمان مه و خورشید را به یک بیلک

(Ey savaş günü ay ve güneşi çatal uçlu tek okla gökyüzüne diken padişah!)

مع الكاف الفارسی
[maʿa'l-kāfi'l-fārsī]

بادبرگ [bād-berg]: Sükūn-ı dāl u rāʾ-i mühmeleteyn ve fetḥ-i bāʾ-i muvaḥḥade ile. Bemaʿnī-i kāġaẕ-ı bād, yaʿnī havaya uçurdukları kāğıd. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*.

بادرنگ [bādireng]: Kesr-i dāl u fetḥ-i rāʾ-i mühmeleteyn ve sükūn-ı nūn ile. Altı maʿnāya gelir.

Evvel, bir nevʿ iri ḫıyārdır ki toḫumluk ederler. Ḥakīm Enverī, beyt:

با جهل پناه کاندرین باغ
بر بید همیشه بادرنگست

(Cehalete sığın! Çünkü bu bahçede, söğüdün üstünde daima bir tohumluk hıyar olur.)

Ṣānī, be-maʿnī-i esb-i tünd ü tīz.

Ṣāliş, turunc. Bu iki maʿnāya üstād demiştir, beyt:

با درنگ آمد نگارم با عذار بادرنگ
بادرنگی زیر ران بر کف گرفته بادرنگ

(Turunç yanaklı sevgilim salına salına geldi. Altında hızlı bir at, elinde bir portakal vardı.)

Ve "turunc" maʿnāsına Ḥakīm Esedī naḳl edip bu beyti yazmış. Mīr Müncīk, beyt:

یاسمن آمد به مجلس با بنفشه دست سود
حمله کردند و شکسته شد سپاه بادرنگ

(Yasemin meclise gelip menekşeyle baş köşeye yerleşti. Saldırdılar ve portakal çiçeğinin ordusu kırıldı.)

Bu maʿnāyı müʾeyyid, Şems-i Faḫrī, ḳıṭʿa:

اگر بهر تسکین صفرا کسی
به لیمون مرکب کند بادرنگ

ز ترکیب دست شه و تیغ او
فلک کرد دفع غم و آدرنگ

(Bir kimsenin safrayı teskin etmek için limonla portakalı karıştırdığı gibi, feleğin sıkıntı ve derdini ise padişahın eli ve kılıcının bir araya gelmesi giderir.)

Rābiʿ, *Ferheng-i Cihāngīrī*'de sīne-bend-i eṭfāl. Ḥakīm Sūzenī, beyt:

نام ورا به سینهٔ اطفال شیعه بر
تا برکشیده نقش نبندند بادرنگ

(Onun namını Şia çocuklarının kalbine götür! Böylece büyüyüp serpilene dek göğüs bağı takmasınlar.)

Ḥāmis, ol ʿillet-i bīmārīdir ki ziyāde ġamdan bağırsakta bir ʿillettir. Nefaḫ ve ḳarāḳar ẓāhir ve göbekte buru ḥāṣıl olur. Hindī lisānında بادگول [bādgūl] derler. Seyyid Sirāceddīn, beyt:

دارد غم بادرنگ عشقت
در بردن جان من شتابی

(Senin aşkının sancılı hastalığı, benim canımı götürmekte acele ediyor.)

Sādis, *Ṣıḥāḥ*'ta ترنجبویا [turuncbūyā] dedikleri ot ki reyāḥīn ḳısmındandır. بادرنجبویه [bādrencbūye] dahi derler. Türkīde "līmonī reyḥān" dedikleridir.

باذارنگ [bāẕāreng]: Fetḥ-i ẕāl-ı muʿceme vü rāʾ-i mühmele ve sükūn-ı nūn ile. Turunc maʿnāsınadır. Keẕā fī-*Mecmaʿi'l-Fürs*.

بادرنگ [bādreng] ve بادنگ [bādeng]: Sükūn-ı dāl-ı mühmele **(174ᵃ)** vü nūn, fetḥ-i rā ve şānī, ḥaẕf-ı rā ile. Sīne-bend-i eṭfāl maʿnāsınadır. Eyżan minhu.

بارنگ [bāreng]: Fetḥ-i rā'-i mühmele ve sükūn-ı nūn ile. Turunc maʿnāsına. Mīr Naẓmī, beyt:

همه نازک وجود عشوه آهنگ
همه سیمین تن و پستان بارنگ

(Hepsi nazik bedenli ve işveli, hepsi gümüş bedenli ve turunç memeli.)

بازرنگ [bāzreng]: Sükūn-ı zā'-i muʿceme vü nūn ve fetḥ-i rā'-i mühmele ile. *Tuḥfetü'l-Aḥbāb*'da sīne-bend-i eṭfāl maʿnāsına. Ḥakīm Sūzenī, ḳıṭʿa:

در کام ما حلاوت شهد شهادتست
ای بی شریک شهد شهادت مکن شرنگ

در عمر خویش در تو نیاورده ایم شک
در مهد بسته اند بدینگونه بازرنگ

(Bizim damağımızda şehadet şerbetinin tadı var. Ey ortaksız olan Rabbim! Şehadet tadını acılaştırma! Ömrümüz boyunca senden hiç şüphe duymadık. Beşikte göğüs bağımızı bu şekilde bağladılar.)

Ammā *Ferheng-i Cihāngīrī*'de sīne-bend-i zenāndır ki iki parça üç köşeli, ibrīşimden dokunmuş nesnedir. Zenān, göğüslerine bağlarlar ki memeleri ayrı olmaya. Velīcān, ḳıṭʿa:

مطرب ناهده پستان به رقص
چون درآید دل ناهید برد

بازرنگ از مه و خورشید کند
باز رنگ از مه و خورشید برد

(Turunç memeli çengi oynamaya başlayınca Zühre'nin gönlünü kapıp götürür. Ay ve güneşten sütyen yapar ve yine ay ve güneşten renk götürür.)

باشنگ [bāşing]: Kesr-i şīn-i muʿceme ve sükūn-ı nūn ile. İki maʿnāyadır.

Evvel, ağacı üzerinde kalmış ve zamānı geçmekle solmuş üzüm salkımı. Şems-i Faḫrī, beyt:

به نام دست تو گر شاخ رز نهد دهقان
عقیق و لعل درآید ز شاخ نه باشنگ

(Köylü, üzüm asmasına senin adınla el sürerse, o asmadan solgun üzümler değil akik ve lal taşı biter.)

Ṣānī, toḫum için bostānda alıkonulan ḫıyār. Mīr Müncīk, beyt:

آن سگ ملعون برفت این سنگ را در خویشتن
تخم را مانند باشنگ اندرش بر جای ماند

(O melun köpek gidip kendisinden bu taşı bıraktı. Tohumu, hıyar tohumu gibi yerinde kaldı.)

Fürs-i ḳadīmde "kavun" maʿnāsına mervīdir. Bedreddīn Maḥmūd, beyt:

به وقت خربزه تذکیر سفچه لذت تو
دراز همچو خیارست و سرد چون باشنگ

(Kavun vaktinde senin kelek kavun gibi olan tadını hatırlamak, hıyar gibi uzun, kavun gibi soğuktur.)

بافنگ [bāfeneg]: Fetḥ-i fā vü nūn ile. Zerdāve dedikleri cānverdir ki derisin kürk ederler. Semmūra benzer bir laṭīf kürktür.

بالنگ [bāleng]: Fetḥ-i lām ve sükūn-ı nūn ile. *Şerefnāme*'de iri turuncun bir nevʿidir. Ammā *Ferheng-i Cihāngīrī*'de iki maʿnāya menḳūldür. Bir maʿnāsı ḫıyārın bir nevʿidir ki بادرنگ [bādreng] dahi derler. Ve bir maʿnāsı da bir nevʿ ḫoş-mezze ve laṭīf turuncdur, şeker ile mürebbā ederler. Büsḥāḳ-ı Eṭʿime, beyt:

بِه شیخ و سیب مفتی و ریواس محتسب
بالنگ شد کلو و ترنجست شیر گشت

(Ayva şeyh, elma müftü ve kuzukulağı zabıtadır. İri salatalık mahalle muhtarı ve portakal padişahtır.)

بانگ [bāng]: Sükūn-ı nūn ile. İki maʿnāyadır.

Evvel, ṣavt u ṣadā, her neyin olursa. Mevlānā ʿUrfī, beyt:

ما لب آلوده ای بهر تو بگشاییم لیک
بانگ عصیان می زند ناقوس استغفار ما

(Biz kirlenmiş dudağımızı senin için açarız ama istiğfar çanımız isyan/günah sesi çıkarır.)

Ṣānī, *Ferheng-i Cihāngīrī*'de bir ağaçtır, ḫoş-bū şükūfesi olur ve toḫumu da olur. ʿArabīde حب البان [ḥabbu'l-bān] ve ağacına قضیب البان [ḳażību'l-bān] derler.

بدرگ [bed-reg]: Sükūn-ı dāl u feṯḥ-i rāʾ-i mühmeleteyn ile. Bed-endīş, bed-aṣl ve bed-nihād maʿnāsına. Ṣāʾib-i İṣfahānī, beyt:

به خاموشی ز مکر دشمن بد رگ مشو ایمن
چو توسن گوش خواباند لکدها در قفا دارد

(Gaflete düşüp de soysuz düşmanın hilesinden emin olma! Uyur gibi görürsün ama kafasında kırk tilki dolaşır.)

Mevlānā Hātifī, der-*Timurnāme*, beyt:

مران بدرگان را زبانی عجب
زبان دانشان عجم نی عرب

(O soysuzların garip bir dili var. Acem dilini biliyorlar, Arap dilini anlamıyorlar.)

برگ [berg]: Sükūn-ı rāʾ-i mühmele ile. On bir maʿnāya gelir.

Evvel, maʿrūf ki yapraktır. Bu dahi iki nevʿdir. Biri, ağaç yaprağıdır. Nitekim, Şeyḫ Saʿdī, beyt:

برگ درختان سبز در نظر هوشیار
هر ورقی دفتریست معرفت کردگار

(Arif nazarında yeşil/taze ağaçların her bir yaprağı, yüce Allah'ın marifet defterinden birer sayfadır.)

Biri de şükūfe ve nebātāt-ı zemīn yaprağıdır. Ḫᵛāce Ḥāfıẓ, beyt:

بلبلی برگ گلی خوش رنگ در منقار داشت
و اندران برگ و نوا خوش ناله های زار داشت

(Bir bülbül güzel renkli bir gül yaprağını gagasında tutuyordu. O güle kavuşma hasretiyle hazin hazin ötüyordu.)

Ṣānī, tedārük-i mühimmāt-ı sefer. Ṣāʿir, beyt:

راه تو دور آمد و منزل دراز
برگ راه توشهٔ منزل بساز

(Senin yolun uzun ve gideceğin yer uzak. Yol için gerekli hazırlıkları yap!)

Ṣāliş, esbāb u levāzım-ı rāh ki برگ و بار [berg u bār] dahi derler. Şeyḫ Saʿdī, beyt:

به هیکل قوی چون تناور درخت
ولیکن فرو مانده بی برگ سخت

(Büyük cüsseli bir ağaç gibi iriydi, ancak yol hazırlığı olmadığı için āciz kalmıştı.)

Rābiʿ, intiẓām-ı ḥāl ü māl u menāl. Ve bu maʿnāda intiẓām-ı kelāma dahi **(174ᵇ)** derler. سر و برگ [ser u berg] demek ẕikr olunan maʿnālara şāmil olur. Ḳāḍī-i Mīr, beyt:

به کسی دگر ندارم سر و برگ آشنایی
که نیرزد آشنایی به مشقت جدایی

(Artık hiç kimseye yakınlık isteğim yok. Çünkü yakın olmak, ayrılık zahmetine değmiyor.)

Ṭālib-i Āmulī, beyt:

آشفته دماغم سر و برگ سخنم نیست
دامن چه گشایم که گلی در چمنم نیست

(Zihnim karışık, söz söyleme arzusunda değilim. Bu bahçede bir çiçeğim yokken niçin etek açayım!)

Bu maʿnāda yalnız برگ [berg] ile de ifāde-i kelām ederler. Kemāl İsmāʿīl, beyt:

برگ چنار دیدی شبنم بر او زده
دستم ببین اگر بودت برگ دیدنم

(Kırağı çalmış olan çınar yaprağını gördün mü? Sözümün düzgünlüğünü göreceksen elime bak!)

Ḫāmis, sāz ve nevā maʿnāsına eʿamdır. Nitekim, Ḫᵛāce Ḥāfıẓ, beyt-i merḳūmda,

و اندر آن برگ و نوا خوش ناله های زار داشت

(O güle kavuşma hasretiyle hazin hazin ötüyordu.)

denilmişti.

Sādis, be-maʿnī-i āheng ve naġme. Ḥażret-i Mevlānā ḳuddise sirruhu, beyt:

جمله مرغان برگ کرده جیک جیک
با سلیمان گشت اصبح من اخیک

(Bütün kuşlar "cik cik" diye nağmeler çıkarıp Hz. Süleyman'la dostça konuşuyorlardı.)

Sābiʿ, be-maʿnī-i ser ü sāmān. Mecd-i Hemger, rubaʿī:

نی برگ که خیمه زنم پهلویت
نی سیم که خانه خرم در کویت
من دیده و گوش از آن می خواهم
تا بشنوم آواز ببینم رویت

(Senin yanına çadır kurayım desem eşyam yok! Senin köyünde ev satın alayım desem param yok! Ben göz ve kulağı, senin yüzünü görmek ve sesini duymak için istiyorum.)

Ṣāmin, be-maʿnī-i ser-encām. Şeyḫ Saʿdī, beyt:

خانه پر گندم و یک جو نفرستاده ز پیش
برگ مرگت چو غم برگ زمستانی نیست

(Ev buğdayla dolu ve önden bir arpa tanesi bile gönderilmemiş. Ölüm sıkıntısı kışlık malzeme için sıkıntı çekmeye benzemez.)

Tāsiʿ, ʿazm ve ḳaṣd maʿnāsına. Kemāl İsmāʿīl, beyt:

دست از طلب مدار گرت برگ آن رهست
که آنرا که توشه ای نه ز فقرست بی نواست

(O yolda azimli ve niyetliysen istemekten el çekme! Çünkü azığı fakr olmayan kimse eli boş kalır!)

ʿĀşir, be-maʿnī-i pervā. Üstād Ferruḫī, beyt:

تو با گل و سوسن زن و من با لب و زلفش
ور برگ بود بنشین تا بوسه شماری

(Sen gül ve susam çiçeği ile ol, ben de saçı ve dudağıyla olayım. Çekincen varsa otur da öpücük say!)

Ḥādī ʿaşer, rızḳ ve ẕaḫīre maʿnāsına. Şeyḫ Saʿdī, beyt:

برگ عیشی به گور خویش فرست
کس نیارد ز پس تو پیش فرست

(Ebedi hayat hazırlığını şimdiden kabrine gönder! Çünkü senden sonra kimse göndermez.)

بسنگ [beseng]: Feṯḥ-i sīn-i mühmele ve sükūn-ı nūn ile. İki maʿnāyadır.

Evvel, ılkı. Deniz ve beyābānda perverde olmuş at ki henüz binilmemiş ola. Mīr Naẓmī, beyt:

در سرش می زند لجام امرت
توسن چرخ گر به سنگ آید

(Felek atı huysuzluk ederse, senin buyruğun onun başına yular takar.)

Ṣānī, İncīl'den istinbāṭ olunmuş bir kitāb ismidir.

بشلنگ [beşleng]: Sükūn-ı şīn-i muʿceme vü nūn ve feṯḥ-i lām ile. Hindūstān'da bir metīn ve müstaḥkem ḳalʿa adıdır. Ülkesinde meşhūrdur.

بکنگ [bekneg]: Sükūn-ı kāf ve feṯḥ-i nūn ile. Ḥayvān-ı düm-burīde yaʿnī kuyruğu kesilmiş ḥayvān. Keẕā fī-*Edāti'l-Fużalā*.

بلگ [belg]: Sükūn-ı lām ile. Be-maʿnī-i برگ [berg]-i merḳūm, yaʿnī yaprak. Ve "baʿżı" maʿnāsına da istiʿmāl olunur. Nitekim şāʿir demiştir, beyt:

رجا کرده ام بوسه از یار خندید
شکوفه دهد پیش بلگش نهال

(Sevgiliden öpücük istedim, gülümsedi. Bazı fidanlar önce çiçek verir.)

بنگ [beng]: Sükūn-ı nūn ile. Maʿrūf. Ḥaşīştir ki kurutup yerler. ʿAḳlı zā'il ve vücūdu taḫdīr eder. Muʿarrebi بنج [benc]dir. ورق الحشیش [varaḳu'l-ḥaşīş] ve غبیرا [ġubeyrā] dedikleridir. Şeyḫ ʿÖmer Ḫayyām, rubāʿī:

هر گه که دلت تنگ شود بنگ بخور
یا یک دو قدح بادهٔ گلرنگ بخور
گر این نخوری آن نخوری ای احمق
پس لایق تو سنگ بود سنگ بخور

(Ne zaman gönlün darlanırsa esrar iç! Ya da bir iki kadeh gül renkli şarap iç! Ey ahmak! İkisini de içmezsen senin layığın taştır, taş ye!)

بنگ [beneg]: Feṯḥ-i nūn ile. İki maʿnāyadır.

Evvel, bir nevʿ ḳumāştır ki zemīni aṭlas olur ve üzerine ṣırma ve ḳılābdūn ile gül naḳşı zer-beft ederler. Mevlānā Ẕuhūrī, beyt:

ز جامه خانهٔ عشق تو اطلسم گردون
به نعل و داغ بنگ پوش کرده ای مارا

(Ey felek! Senin giysi dolabındaki bir atlas kumaşım. Bizi yaralarla benek benek yaptın.)

Ṣānī, çengelistānda olur bir nevʿ meyvedir, بن [ben] derler. Türkīde "çatlakuç" derler.

مع اللام
[maʿal'l-lām]

بابل [bābil]: Kesr-i bā'-i muvaḥḥade ile. Vasaṭ-ı ʿIrāḳ-ı ʿArab'da vāḳiʿ bir şehir ve bir vilāyet adıdır. ʿAcā'ibu'l-Büldān'da yazar ki ʿIrāḳ, evsaṭ-ı dünyādır. Bābil, merkez-i dā'ire-i ʿālem olmak lāzım gelir. Ve Nüzhetü'l-Ḳulūb-nām kitābda masṭūrdur ki Bābil, iḳlīm-i şāliṣten ʿIrāḳ'ın medāyin-i sebʿasındandır. Ammā eṣaḥḥ, nehr-i Fırat'ın cānib-i şarḳīsinde kenār-ı nehrde vāḳiʿ Ḥille şehrine tābiʿdir. Ḥālen **(175a)** ḫarābdır. Ol şehrin ḳalʿası püşte üzerinde olup içinde bir çāh-ı ʿamīḳ vardır. Hārūt ve Mārūt ki iki melekler idiler, onda maḥbūslardır. Ḳadīm zamānda baʿżı kimesneler varıp onlardan siḥir öğrenirlermiş. Ḫᵛāce Ḥāfıẓ, beyt:

گر بایدم شدن سوی هاروت بابلی
صد گونه ساحری بکنم تا بیارمت

(Babilli Harut tarafına gitmem gerekirse, seni getirene kadar yüz türlü büyücülük yaparım.)

باقل [bāḳil]: Kesr-i ḳāf ile. Bir elken ve ġāyet aḥmaḳ adamın adıdır. *İcmāl-i Ḥüseynī*-nām kitābda meẕkūrdur: Bir gün on bir dirheme bir āhū satın alıp kucağında tutup giderken, yolda bir dostu rāst gelip, "niçeye dek aldın bu āhūyu?" diye su'āl eder. Ol dahi iki elinin parmakların açıp ve dilin çıkarıp gösterir. Hemān āhū sıçrayıp kaçar. Ol zamāndan اعیا من باقل[1] [aʿyā min-bāḳil] diye ḍarb-ı meṣel ederler.

بال [bāl]: Sekiz maʿnāya gelir.

1 Bākıl'dan daha ahmak!

Evvel, kanat ki ṭuyūrda olur. ʿArabīde جناح [cenāḥ] derler. Şems-i Faḫrī, beyt:

همای اوج شرف شاه شیخ ابو اسحق
که مرغ فتح زند در هوای او پر و بال

(Şeref göğünün hümâsı olan Şeyh Ebu İshak! Fetih kuşu onun mıntıkasında kanat çırpar.)

Ṣānī, ṭuyūrdan ġayrı perendecikler kanadına derler. Bu maʿnāda mecmūʿ kanada bāl ıṭlāḳ olunduğu ẓāhirdir. Ṭālib-i Āmulī, beyt:

به اختلال نسیم صبا عجب نبود
که شمع گلبن پروانه را بسوزد بال

(Tan yelinin kışkırtmasıyla mum pervanenin kanadını yakarsa buna şaşılmaz.)

Ṭālib-i Āmulī, beyt:

ز قحط باد صبا بلبلان به طرف چمن
نقاب غنجه گشایند از تحرک بال

(Bülbüller, tan yeli yokken çimenlik tarafında kanat çırpıp goncanın peçesini açıyorlar.)

Pervāne ve bülbülde per olmaz, bāl olur ki kanattır. Zīrā per, kanadın yeleğine derler.

Ṣāliş, çār-pā ḥayvānātın ellerine, omuz başlarına varınca derler ki at vaşfında یال و بال [yāl u bāl] denilir. Nitekim bu beyitte vāḳiʿdir, Ṭālib-i Āmulī, beyt:

به یال و بال چو هزبرست و خشم و کین چو پلنگ
به خال و خط چو تذرو و به دست و پا چو غزال

(Omuzu ve gövdesiyle aslan gibi, kini ve öfkesiyle kaplan gibi, beni ve ayva tüyüyle sülün gibi, eli ve ayağıyla ceylan gibidir.)

Rābiʿ, insānın kollarına da denilir ki Türkīde "boy bos ṣāḥibi" ve "yāl u bāl ısı" derler. Ḥakīm Firdevsī, beyt:

ببوسید مادر دو بال و برش
همی آفرین خواند بر پیکرش

(Annesi iki kolunu ve göğsünü öptü. Yüzüne bol bol övgü söyledi.)

Ḫāmis, *Ferheng-i Cihāngīrī*'de bir nevʿ māhīdir ki ġāyet iri olur. Deryāda çok fesād eder, ammā eti ḫoş ve leẕīẕdir. Ḥakīm Firdevsī, beyt:

بیاراست خوان خورش یکسره
سه دیگر به مرغ و به بال و بره

(Yemek sofrasını tavuk, kuzu ve balığın üçüyle de baştan başa süsledi.)

Sādis, be-maʿnī-i nümüvv, yaʿnī uzanıp büyümek. Üstād Rūdekī, beyt:

چنان ببالد از آواز سائلانش جان
که جان مادر از آواز گم شده فرزند

(Onun dilencilerinin uzanıp büyüyen sesi, bir annenin kaybolmuş çocuklarının ardından feryat etmesi gibi can acıtır.)

Bu maʿnāda بالیدن [bālīden]den ṣīġa-i emr de olur. Nāṣıreddīn-i Şirvānī, beyt:

ای سرو به باغ سینه ام بال
تا دل شودت چو سبزه پامال

(Ey selvi! Göğsümün bağında boy çekip uzan! Böylece gönül yeşillik gibi ayağının altında sürünsün.)

Sābiʿ, pürçek ki ʿavrātın kısa saçıdır.

Ṣāmin, be-maʿnī-i māl ve kāle.

بالال [bālāl]: Be-vezn-i پامال [pā-māl]. Be-maʿnī-i tīr-i saḳf yaʿnī dam direklerinin altına arkuru konulan uzun direk. Keẕā fī-*Mecmaʿi'l-Fürs*.

باول [bāvel]: Feṯḥ-i vāv ile. Bir mevżiʿ ismidir ki onda ġāyet laṭīf ḳumāş ve cāme dokunur. Ḥakīm Ḫāḳānī, beyt:

هر خلعه کزو تن ولی یافت
خورشید نسیج باولی یافت

(Ondan elbise alan her derviş, Bāvel'in parlak dokumasını elde etti.)

بحل [beḥil]: Kesr-i ḥāʾ-i mühmele ile. Ḥelāl eylemek yaʿnī istiḥlāl. Mīr Ḫüsrev, beyt:

ما را به دادی کن حلال از لب شراب ناب خود
باری بحل کن یک نظر روزی در آن جلاب خود

(Ey sevgili! Adalet gösterip saf şarap olan dudağını bize helal et! Bari bir kez olsun o güllaçtan nasiplenmeyi bize helal et!)

Şeyḫ Niẓāmī, beyt:

آزردمت ای پدر نه برجای
وای ار بحلم نمی کنی وای

(Baba! Seni incittim, yakışık almadı. Eğer bana hakkını helal etmezsen vay halime!)

Mevlānā Esīrī, beyt:

قاتل خود را بحل کردم که دست از من نداشت
داشتم تا نیم جانی دست او در کار بود

(Kendi katilimi affettim, elini benden çekmedi. Ben yarı cana inerken onun eli iş üstündeydi.)

بددل [bed-dil]: بدبوک [bed-būk]-i merḳūm maʿnāsına, yaʿnī korkak. ʿArabīde جبان [cebbān] derler. Mevlānā Şīrāzī, beyt:

بد دلی رفتن شجاعت آمدن
بخل و غم و فکر بد زائل شدن

(Korkaklığın gidip cesaretin gelmesi cimrilik, üzüntü ve kötü düşüncenin ortadan kalkmasıdır.)

Ve kīnedār maʿnāsına da gelir.

بدسکال [bed-sekāl]: Sükūn-ı dāl u feṯḥ-i sīn-i mühmeleteyn **(175b)** ü kāf ile. Yaramaz sanıcı demek olur. سکال [sekāl], سکالیدن [sekālīden]den ism-i fāʿildir. Ḥakīm Firdevsī, meṣnevī:

به داد و دهش یافت آن نیکویی
چو نیکی سکالی فریدون تویی

(Feridun verip bağışlayarak iyilik buldu. İyi düşünceli olursan Feridun sensin!)

Ḥakīm Firdevsī, beyt:

که یک شربت آب از پی بدسکال
بود خوشتر از عمر هفتاد سال

(Kötü düşüncelinin arkasından bir yudum su içmek yetmiş yıllık ömürden daha iyidir.)

Şeyh Sa'dī, beyt:

تو نیکو روش باش تا بدسکال
به نقص تو گفتن نیابد مجال

(Sen iyi davranışlı ol! Böylece kötü düşünceli kimse senin kusurunu söylemeye fırsat bulamasın.)

بديل [bedīl]: Kesr-i dāl-ı mühmele ve sükūn-ı yā-yı taḥtānī ile. *Şerefnāme*'de نام خاقانی [nām-ı ḫāḳānī] meẕkūrdur, yaʿnī bir ḫāḳān adıdır.

براجيل [berācīl]: Feṯḥ-i rā'-i mühmele, kesr-i cīm ve sükūn-ı yā-yı taḥtānī ile. Kerefs dedikleri sebzedir. Keẕā fi'l-*İḫtiyārāt*.

برطاييل [berṭāyīl]: Sükūn-ı rā vü feṯḥ-i ṭā'-i mühmeleteyn, kesr-i yā-yı taḥtānī-i ūlá ve sükūn-ı şāniye ile. Hindūstān'da bir cezīre ismidir ki cemīʿ cihāt ile ḫürrem ve ārāste. Ve kütüb-i muʿteberātta masṭūrdur ki ol cezīrede bir dağ vardır ki gecelerde ṭabl ve sūrnā āvāzı ve gāhī def ve sāz ṣadāsı, naġamāt ve terennümāt istimāʿ olunur derler. Onda bir müntehā dıraḫt vardır, ne ağacı idiği maʿlūm değildir, ol āvāz ondan ẓāhir olur. Ḥakīm Esedī, beyt:

جزیره همه جای شادی و کام
که خوانند برطاییل اورا بنام

(Mutluluk ve keyif sürme adasıdır. Ona Bertayil derler.)

برغول [berġūl]: Sükūn-ı rā'-i mühmele ve żamm-ı ġayn-ı muʿceme ile. Buğdayı kaynatıp ve kurutup değirmende ḫurd ettikten sonra pilav ve şūrbā ederler. Türkīde żamm-ı bā ile "bulgur" ve ʿArabīde برغل [berġul] derler. Şems-i Faḫrī, ḳıṭʿa:

مطلب مال و جاه قانع شو
بدو تا نان و کاسهٔ برغول

چند باشی برای شهوت و حرص
پای بسته به طرهٔ مرغول

(Mal ve makam isteme, iki tane ekmekle bir kāse bulgura kanaat et! Ne zamana dek şehvet ve hırs için büklüm büklüm saça ayağın bağlı kalacak!)

Bu maʿnāya, Ḥakkāḳ, beyt:

آسیای صبوریم که در آن
گه به برغول و گه به سرمه کنم

(Bir sabır değirmeniyim. Orada bazen bulgur bazen de buğday öğütürüm.)

Ṣıḥāḥ-ı Kebīr ü Ṣaġīr'de ve nüsḫa-i Mīrzā İbrāhīm'de bir nevʿ ḫānegī ḥalvādır ki un ile pişirirler. Ona افروشه [efrūşe] dahi derler. Keẕā fī-*Mü'eyyidi'l-Fużalā*. Ammā *Edātu'l-Fużalā*'da ve *Mecmaʿu'l-Fürs*'te, *Miʿyār-ı Cemālī* naḳli üzre masṭūrdur. Ve bā'-i Fārsī ile (پرغول perġūl) da mervīdir.

برگِ نيل [berg-i nīl]: Kāf-ı Fārsī ile. Çivit yaprağıdır. Aşlında çivit, nebātāt ḳabīlindendir. Zenān meẕkūr yaprağı döğüp, suyun alıp kaşlarına çekerler ve ağarmış saçlarına sürerler, biraz eyyām kalır. Ebulmaʿānī, beyt:

از سویدای دل من دود آه
همچو برگ نیل کرد مویم سیاه

(Kalbimdeki kara noktadan/süveydadan gelen ahımın dumanı, saçımı çivit yaprağı gibi kararttı.)

بژکول [bejkūl]: Sükūn-ı zā'-i Fārsī ve żamm-ı kāf ile. Merd-i ḳavī-heykel ü zaḥmet-keş ve şuġl u ʿamele ḥarīş ve mücid maʿnāsına. بشکول [beşkūl] dahi derler.

بسل [besel]: Fetḥ-i sīn-i mühmele ile. Be-maʿnī-i kāvers ki bir nevʿ darıdır. Ḥurde ve sarı olur. Keẕā fī-*Mecmaʿi'l-Fürs*. ʿArabīde be-maʿnī-i dīvān. Cemʿi بسیل [besīl] gelir. Ve sükūn-ı sīn ile بسل [besl] yine ʿArabīde hem ḥelāle ve hem ḥarāma derler. Esmā'-i ażdāddandır.

بشکول [beşkūl]: Sükūn-ı şīn-i muʿceme ve żamm-ı kāf ile. Be-maʿnī-i بژکول [bejkūl]-i merḳūm. Şems-i Faḫrī, ḳıṭʿa:

چو در ارزاق بیش و کم نشود
فارغ البال و مردم بشکول

چه که بر تخت ناز خسبی خوش
چه که در گل نهی دو دست پژول

(İster kanaat göstersin ister hırs yapsın kimsenin rızkında azalma ve çoğalma olmaz. Naz yatağında güzelce uyusan ne, el ve ayaklarını çamura soksan ne!)

بشل [beşel]: Fetḥ-i şīn-i muʿceme ile. Nüsḫa-i Ḥüseyn-i Vefāyī'de be-maʿnī-i derāvīz. Bu maʿnāya, Şems-i Faḫrī, beyt:

گرت باید که بگذری ز سها
دست خود در رکاب شاه بشل

(Süha yıldızından aşmak istersen elini padişahın üzengisine as!)

بشول [beşūl]: Żamm-ı şīn-i muʿceme ile. Be-maʿnī-i kār-güẕārende, bīnende ve dānende, yaʿnī iş bitirici, maṣlaḥat görücü ve iş bilici. Ebū Şekūr, beyt:

کار بشولی که خرد کیش شد
از سر تدبیر و خرد پیش شد

(Aklını kullanan kimse iş bitirici olur. Akıl ve tedbir bakımından önde gelir.)

Ve maṣlaḥat bitirmek maʿnāsına. Ḥakīm Esedī, beyt:

نریمان به بدشاه گفتا هموں
همی کارهای دگر بربشول

(Neriman Bedşāh'a "Sabret! Diğer bütün işlerini bitir!" dedi.)

حمول [ḥamūl], "ṣabır ve tevaḳḳuf eyle!" demektir.

Ve dahi berhem-zedegī ve perīşān **(176a)** olmak maʿnāsına gelir. İbn Yemīn, beyt:

بیان طرهٔ تو کردمی ولیک دلم
ز بس بشول که دارد به کنه او نرسد

(Senin saçını anlatırdım fakat gönlüm o kadar perişan ki onun özüne eremez.)

Ve برهم زن [berhem zen] maʿnāsına emir istiʿmāl olunur. Eṣīreddīn-i Āḫsīketī, beyt:

بربند دست آسمان ببشول بنگاه زمان
برزن زمین را بر زمان وانداز در قعر سقر

(Gökyüzünün elini bağla, zamanın evini dağıt! Zemin ve zamanı birleştirip cehennemin dibine at!)

Eṣīreddīn-i Āḫsīketī, beyt:

حشمتش آنجا که داد نامیه را گوشمال
لقمه بشولی نکرد خار به بزم رطب

(Onun görkeminin bitkileri terbiye ettiği yerde, diken çimen meclisine lokma dağıtıcılık yapamaz.)

Ḥakīm Enverī, der-hicv-i Ḳāḍī Kīreng, beyt:

زرد گشت از فراق لقمه بشول
روی سرخ من ای سیاههٔ دول

(Ey cimri! Benim kırmızı yüzüm lokma dağıtıcısı yokluğunda sarardı!)

بغل [beġal]: Fetḥ-i ġayn-ı muʿceme ile. Koltuktur. كش [keş] dahi derler. ʿArabīde "katır" maʿnāsınadır. Muḥammed Cān-ı Ḳudsī, beyt:

دارم دلی اما چه دل صد گونه حرمان در بغل
چشمی و خون در آستین اشکی و طوفان در بغل

(Bir gönlüm var, ama ne gönül! Yanında yüz türlü sıkıntı taşıyor. Yeninde kanlı bir göz, koltuğunda tufanı andıran bir gözyaşı var.)

بلال [belāl]: Ve-vezn-i ملال [melāl]. بلار [belār]-ı merḳūm maʿnāsına, yaʿnī āẕerbūye.

بل [bel]: Be-vezn-i حل [ḥal]. Ökçe. Bu lüġati ancak Niʿmetullāh, meftūḥada taṣḥīḥ eylemiş. Sāʾir nüsḫa ve ferhenglerde meksūre ile rivāyet eylemişler.

بهرام تل [behrām-tel]: تل [tel], fetḥ-i tāʾ-i müşennāt ile. Bir mināredir ki Behrām-ı Çūbīn ser-i Türkān'dan yapmıştır. Ḥakīm Firdevsī, meşnevī:

همی گشت بر دشت گرد نبرد
سر سرکشان را ز تن دور کرد

چو برهم نهادند و انبوه گشت
ز بالا و پهنا یکی کوه و دشت

چنان جای را نامداران یل
همی هر کسی خواند بهرام تل

(Savaş meydanının çevresini dolaşıp asilerin başını gövdesinden ayırdı. Üst üste koyup yığınca oldukça yüksek ve geniş bir tepe ortaya çıktı. Kahraman savaşçılar orayı Behrām-tel diye andılar.)

مع الميم
[maʿa'l-mīm]

بادام [bādām]: Maʿrūf yemiştir. بادم [bādem] dahi derler. ʿArabīde ismi لوز [levz]dir. Ve istiʿāre ṭarīḳıyla çeşm-i dilbere de derler. Mīr Naẓmī, beyt:

به سویم نگه کرد آن چشم بادام
به مرغ دلم طره اش کرد در دام

(O badem gözlü bana doğru baktı. Saçı, gönül kuşumu tuzağa düşürdü.)

بادتخم [bād-toḫm]: Sükūn-ı dāl-ı mühmele ile. Rāziyānedir ki ʿArabīde شمره [şumre] derler żamm-ı şīn ile.

بادرم [bādrum]: Sükūn-ı dāl u żamm-ı rāʾ-i mühmeleteyn ile. İki maʿnāyadır.

Evvel, *Ṣıḥāḥ*'ta be-maʿnī-i kelām-ı ʿabeş ve süḫan-ı bīhūde maʿnāsınadır. Üstād ʿUnṣurī, beyt:

چون به ایشان باز خورد آسیب شاه شهریار
جنگ ایشان عجز گشت و سحر ایشان بادرم

(Onlar padişahın belasına uğrayınca savaşları âcizliğe dönüştü, büyüleri de boş söz oldu.)

Ammā Şems-i Faḫrī zāʾ-i muʿceme ile (بادزم bādzum) naḳl eylemiş. Beyt:

هر که جز مدح ذات او گوید
قول و فعلش تباه و بادزم است

(Her kim onu övmek dışında konuşursa sözü boşa gider, işi ziyan olur.)

Ṣānī, be-maʿnī-i raʿiyyet. Ṣāḥib-i *Ferheng-i Manẓūme*, beyt:

جلد بشکول دان و خوش بدرام
بادرم شد رعیتان را نام

(İş bitiriciyi beşkül bil, mutlu bedrāmdır. Bādrum halkın adıdır.)

بادژفام [bādijfām], **بادژکام** [bādijkām], **بادژنام** [bādijnām] ve **بادژوام** [bādijvām]: Küllühum bi-kesri'd-dāli'l-mühmele ve sükūni'z-zā'i'l-Fārsī. *Ferheng-i Mīrzā İbrāhīm*'de şarāb-ı surḫ. Ammā *Kitābu's-Sāmī fi'l-Esāmī*'de iki dāl ile باددژنام [bāddijnām], ġalebe-i demden vücūd-ı insānda ẓāhir olan kızıllıktır. *Mü'eyyidü'l-Fużalā*'da بادژفام [bādijfām] ve بادژوام [bādijvām], şarāb-ı surḫ mervīdir. Ammā meẕkūr dört lüġat, *Ferheng-i Cihāngīrī*'de bir nevʿ surḫtur ki benefş-reng olur, kemūdet ve küdūret sebebiyle insānın yüzünde ẓāhir olur. ʿİlleti iḫtirāḳ-ı demdir.

بادزنام [bādeznām]: Feṯḥ-i dāl-ı mühmele ile. Baʿżı ferhengde ẕāl-ı muʿceme ile. Be-maʿnī-i ʿamūd-ı ḫayme-i siyāh, yaʿnī ʿArab'ın siyāh-şāl evlerinin ʿamūdu. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*.

بادشفام [bādişfām], **بادشکام** [bādişkām], **بادشنام** [bādişnām] ve **بادشوام** [bādişvām]: Küllühum bi-kesri'd-dāli'l-mühmele ve sükūni'ş-şīni'l-muʿceme. Be-maʿnī-i بادژفام [bādijfām]-ı merḳūm ve aḫavātuhu. Yaʿnī ġalebe-i demden bir kızıllıktır, insānın yüzünde ẓāhir olur ki muḳaddime-i cüẕẕāmdır, ʿilāc olunup defʿ olunmazsa ʿāḳıbet ol ʿillete müncer olur. Ṭabīb Yūsufī, re'īsü'l-eṭibbā-yı Bābür Mīrzā, rubāʿī:

آنها که گرفتار به بادشنامند
گر رگ نزنند با درد شنامند
مطبوخ هلیله بعد ازین گر نخورند
در طور و طریق پخته کاری خامند

(Cüzzam hastalığına yakalanan kimseler, damardan kan akıtılmadıkça dert çekerler. Bu hastalıktan sonra pişmiş helile yemezlerse, hal ve hareketleri olgun insan gibi olmaz, hamdırlar.)

بادودم [bād*u*dum]: Żamm-ı dāleyn-i mühmeleteyn ü vāv-ı mechūl ile. ʿUcb, ġurūr ve tekebbür maʿnāsına. Ḥakīm Firdevsī, beyt:

بیاراست آن جنگ را پیلسم
همی راند چون شیرها بادودم **(176b)**

(Pīlsüm o savaşı süsledi. Aslanlar gibi gururla at sürüyordu.)

باذزم [bāẕzem]: Sükūn-ı ẕāl u feṯḥ-i zāʾ-i muʿcemeteyn ile. Nüsḫa-i Ḥüseyn-i Vefâyī'de be-maʿnī-i kār-ı bīhūde ve ʿabeṯ şuġl.

بازام [bāzām]: Feṯḥ-i zāʾ-i muʿceme ile. Be-maʿnī-i بادپیج [bād-pīc], yaʿnī salıncak.

بازبام [bāzbām]: Sükūn-ı zāʾ-i muʿceme ve feṯḥ-i bāʾ-i muvaḥḥade ile. Doğancı maʿnāsına. Ebulmaʿānī, beyt:

چشمت به دست گیرد شاهین غمزه اش را
مرغ دلم چو صعلوک از بازبام رمیده

(Gözün, şahin gibi olan kıyabakışını elinde tutuyor. Zavallı gönül kuşum doğancıdan ürküyor.)

باسرم [bāsrem]: Sükūn-ı sīn ü feṯḥ-i rāʾ-i mühmeleteyn ile. Zirāʿat için ḥāżır olmuş zemīn. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*.

باشام [bāşām]: Feṯḥ-i şīn-i muʿceme ile. *Mecmaʿu'l-Fürs*'te muṭlaḳan perde maʿnāsınadır.

بافدم [bāfdum]: Sükūn-ı fā ve żamm-ı dāl-ı mühmele ile. Be-maʿnī-i āḫir ve encām-ı kār. Şems-i Faḫrī, ḳıṭʿa:

زین خران بر آن خورد گر دائما
در دُمِ ایشان فتد چون پاردم

گر کند دارای دولت تربیت
کار دانا نیک گردد بافدم

(Bu eşekler daima onun yanında yeseler de kuyruklarında sanki kuskun sallanır. Onları devletli biri terbiye ederse, bilgili kimsenin işi sonunda iyi olur.)

Ve "baʿdezīn" maʿnāsına, yaʿnī bundan sonra. Ebū Şekūr, beyt:

چه بایدت کردن کنون بافدم
مگر خانه روبی چو روبه به دم

(Şimdi bundan sonra ne yapsan gerek! Yoksa tilki gibi kuyruğunla ev mi süpüreceksin?)

Ferheng-i Cihāngīrī'de feṯḥ-i dāl-ı mühmele ile (بافدم bāfdem) menḳūldür. Ḥakīm Esedī, beyt:

بر اسب گمان از ره راست چم
قرارت به دوزخ بود بافدم

(Zan atını doğru yolda otlat! Yoksa sonunda yerin cehennem olur.)

Nüsḫa-i Ḥüseyn-i Vefāyī'de ve *Edātu'l-Fużalā*'da fā yerine ḳāf ile باقدم [bāḳdum] rivāyet olunmuş. Ve ḳavllerine şāhid, Üstād Rūdekī, beyt:

گرچه هر روز اندکی برداردش
باقدم روزی به پایان آردش

(Her gün birazcık daha elde etse bile rızkı enin-de sonunda bitecek.)

بام [bām]: Beş maʿnāya gelir.

Evvel, ṣabāḥ vaḳti. Şeyḫ Evḥadī, beyt:

نیم شب دیدهٔ مؤذن شام
دیده این سوی شام و زان سو بام

(Geceyarısı akşam namazı müezzininin gözü, o tarafta akşamı bu tarafta sabahı görmüş.)

Ṣānī, saḳf-ı ḫānenin üstü ki "dam" derler. Şeyḫ Niẓāmī, beyt:

زحل بر بام او از پاسداران
فلک بر درگهش از روزبانان

(Zuhal, onun damındaki bekçilerdendir. Felek, onun kapısındaki kapıcılardandır.)

Ṣāliş, ṭanbūrda "bem" dedikleri kaba ṣadālı kıl. Ḫᵛācū-yı Kirmānī, beyt:

به سوز نالهٔ زارم ز عشاق
نوای زیر و بامی بر نیاید

(Yanık yanık ağlayıp inlemem yüzünden āşıklardan ince ya da kalın bir ses yükselmiyor.)

Rābiʿ, be-maʿnī-i vām ki borçtur. Mīr Naẓmī, beyt:

خواستم ذوق وصالش کام داد
بوسه از لب داد و آن هم بام داد

(Ona kavuşma zevkinden tatmak istedim. Dudağından bir buse verdi, onu da borç verdi.)

Ḫāmis, be-maʿnī-i fām ki "reng" maʿnāsına. Bu iki maʿnā da bā'nın fā'ya ve vāv'a tebādülü cā'iz olduğundandır.

بامِ چشم [bām-ı çeşm]: Yaʿnī göz kapağı ki پلکِ چشم [pelk-i çeşm] dahi derler. ʿArabīde جفن [cefn] ve اجفان [ecfān] derler. Ḥakīm Sūzenī, beyt:

چون بوم بام چشم به ابرو برد ز خشم
وز کینه گشته پردهٔ بینیش پیلوار

(Öfkesinden göz kapağı baykuş gibi kaşına kadar kalkıyor. Kininden burnunun kanadı fil gibi olmuş.)

باهم [bāhem]: Feṯḥ-i hā ile. Maʿa maʿnāsına olan ḥarf-i با [bā] ile هم [hem]den mürekkebdir. Bir yerde bile demek olur. بهم [behem] dahi derler. Mevlānā ʿUrfī, beyt:

خوبان چو بهم گرمئ بازار فروشند
با هم بنشینند و خریدار و فروشند

(Güzeller hep birlikte pazarın revacını arttırırlar. Birlikte otururlar, birlikte alıp satarlar.)

باهم [bāhum]: Żamm-ı hā ile. Keştībān ıṣṭılāḥında bād-ı murād ve bād-ı şarṭa yaʿnī muvāfıḳ rūzgār demektir. Sālik-i İṣfahānī, beyt:

سالک این شرطه به ساحل برساند ما را
کشتئ بی خردانست که باهُم دارد

(Ey Sālik! Bu poyraz bizi karaya oturtur. Çünkü uygun yeli arkasına almış olan, akılsızlar gemisidir.)

بچکم [beçkem]: Sükūn-ı cīm-i Fārsī ve feṯḥ-i kāf ile. İki maʿnāyadır.

Evvel, ḫāne-i tābistān yaʿnī yaza maḫṣūṣ ḫāne. Keẕā fi'ṣ-*Ṣıḥāḥ*. Bu maʿnāya, Üstād Rūdekī, beyt:

از تو خالی نگارخانهٔ چشم
فرش دیبا کشیده بر بچکم

(Yazlık eve ipek halı serilmiş olan göz nigārhanesinde sen yoksun.)

Ṣānī, Gürgān Türk ṭā'ifesinin ismidir.

بجم [becem]: Feṯḥ-i cīm ile. Be-maʿnī-i intiẓām-ı ḥāl. كارم بجم [kārem becem] derler, ḥālim muntaẓamdır demek olur. Ṣākir-i Buḫārī, beyt:

چرا شکر نکنم نعمت ترا شب و روز
که با تو اختر من سعد گشت و کار بجم

(Gece gündüz senin nimetine niçin şükretmeyeyim! Senin sayende talihim arttı ve işlerim yoluna girdi.)

بحر الغمام [baḥru'l-ġamām]: Kāşġar cānibinde bir deryāçedir. *ʿAcā'ibu'l-Büldān*'da maşṭūrdur ki bir kimesne merḳūm deryāya bir taş atsa, fi'l-ḥāl bir parça bulut ẓāhir olup sehmnāk raʿd ṣadāsı gelir. Şöyle ki ḫavftan kimesne yakın varamaz.

بحرِ خوارزم [baḥr-ı ḫʷārezm]: Bu dahi **(177[a])** bir deryāçedir ki āb-ı Āmū onda müctemiʿ olur. Keẕā fī-*Mecmaʿi'l-Fürs*.

بخسم [baḫsum]: Sükūn-ı ḫā'-i muʿceme ve żamm-ı sīn-i mühmele ile. Bir nevʿ şerbettir, buğdaydan ederler. Ḥakīm Sūzenī, beyt:

بکنی و بخسم خورند و زان شوند مست و خراب
ز آب تتماجی که باشد سرد و بی بتکور و سیر

(Boza ve buğday şerbeti içip onunla sarhoş olurlar. Soğuk/sert ve doygun olan tutmaç suyundan sarhoş olurlar.)

بخم [baḫm]: Sükūn-ı ḫā'-i muʿceme ile. Bir vilāyet ismidir ki miskin aʿlāsı onda ḥāṣıl olur. Eşīreddīn-i Aḫsīketī, beyt:

ماه تو در مشک بخم و لعل تو با جزع دژم
شهدیست در آغوش سم نفعیست در کام ضرر

(Senin Bahm miski içindeki ay yüzün ve siyah akikle sarılı lal dudağın, zehrin kucağındaki bal ve zararın damağındaki yarardır.)

بدرام [bedrām]: Sükūn-ı dāl u feṯḥ-i rā'-i mühmeleteyn ile. İki maʿnāyadır.

Evvel, ser-keş ḥayvānāt ʿumūmen, at ve esterde ḫuṣūṣan. Ḥażret-i Mevlānā ḳuddise sırruh, beyt:

تا که نور شرق شمس الدین به من راحت نمون
نفس بدرامم کنون در عشق او شد رام دام

(Şems'in doğudan gelen nuru bana rahat gösterdiği için, bugün asi ve inatçı nefis atı onun aşkıyla dizginlendi.)

Şeref-i Şeferve, beyt:

زهی خواجهٔ صدر چارم غلامت
خهی ابلق دهر بدرام رامت

(Ne güzel! Dördüncü feleğin efendisi güneş senin kölen olmuş. Ne iyi! İnatçı dünya atı sana boyun eğmiş.)

Ṣānī, cāy-ı ḫürrem ü ārāste maʿnāsına. İki maʿnāya, Şems-i Faḫrī, beyt:

چرخ بدرام تا که شد رامش
از کواکب چو خار شد بدرام

(İnatçı felek atı ona boyun eğdiği için diken gibi yıldızlarla süslendi.)

بذرام [beẕrām]: Sükūn-ı ẕāl-ı muʿceme ile. Be-maʿnī-i cāy-ı ḫürrem ü ārāste. Ḥakīm Enverī, beyt:

ای ز طبع تو طبعها خرم
وی ز عیش تو عیشها بذرام

(Ey yaradılışıyla yaradılışların mutlu olduğu! Ey yaşayışıyla yaşayışların süslendiği!)

Bu maʿnāda bā'-i Fārsī ile (پذرام peẕrām) da menḳūldür.

براهام [berāhām]: Fetḥ-i rā'-i mühmele ile. Bir Yehūdī'nin adıdır ki Behrām-ı Gūr, mālını alıp Lünbek-nām bir kerīmü'n-nefs saḳḳāya vermişti ki mezbūr saḳḳānın kendi ile dostluğu ve ziyāde muḥabbeti vardı. Ḥakīm Ḥāḳānī, beyt:

بهرام ننگرد براهام چون که چشم
بر خوان و خان لنبک سقا برافکند

(Behram, su satıcısı Lünbek'in evini ve sofrasını görünce Berāhām'a bakmaz.)

برزم [berzem]: Sükūn-ı rā'-i mühmele ve fetḥ-i zā'-i muʿceme ile. Kirişme maʿnāsına. Ṣāḥib-i *Ferheng-i Manẓūme*, beyt:

هست برزم کرشمه بالااسب
ده هزار اسب بیور اینجا اسب

(Berzem kirişmedir, bālā-esb ve bīver on bin attır.)

برسام [bersām]: Sükūn-ı rā' vü fetḥ-i sīn-i mühmeleteyn ile. Bir ʿillettir, eṭibbā beyninde maʿrūf. Vecaʿ-ı ṣadra dahi derler.

برسم [bersem]: Sükūn-ı rā vü fetḥ-i sīn-i mühmeleteyn ile. Āteşperestlerin kitābıdır. Āteşe perestiş ettiklerinde ol kitābdan ellerinde birer cüz' tutup okurlar āyīn-i bāṭılları üzre, ke'ennehu ʿibādet ederler. Ḥakīm Firdevsī, beyt:

سر و تن بشویم برسم به دست
چنان چون بود مرد یزدان پرست

(Elime bersem alıp bütün bedenimi yıkayacağım. Yezdān'a tapan kişi tam böyle olur.)

Baʿżı ferhengde dest-āvīz yaʿnī hediyye-i muḫtaṣar mervīdir.

برشام [berşām]: Sükūn-ı rā'-i mühmele ve fetḥ-i şīn-i muʿceme ile. Be-maʿnī-i ḥaddu'l-baṣar yaʿnī ġāyet tīz naẓar. Ve keskin kılıç ve tīz-dendān maʿnāsına da mervīdir.

برگم [bergem]: Sükūn-ı rā'-i mühmele ve fetḥ-i kāf-ı Fārsī ile. Menʿ etmek maʿnāsınadır. Şems-i Faḫrī, beyt:

که شود گرنه عدل او باشد
خیل یأجوج فتنه را برگم

(Onun adaleti olmasa Yecūc ordusunu fitneden kim men edebilir!)

برم [berm]: Sükūn-ı rā'-i mühmele ile. Bevezn-i شرم [şerm]. Dört maʿnāya gelir.

Evvel, be-maʿnī-i ḥıfẓ ki ازبر [ezber] dahi derler. Ḥakīm Enverī, ḳıṭʿa:

این مرکب بیداد تو توسن چو دل تست
آن را چو لب خویش چرا نرم نداری

از دفتر تندی و درشتی نه همانا
یک سوره برآید که تو آن برم نداری

(Senin bu adaletsizlik atın, aynı dik başlı kalbin gibidir. Onu niçin dudağın gibi yumuşatmıyorsun? Öfke ve kabalık defterinde senin ezberlemediğin bir yazı dahi görünmüyor.)

Ṣānī, çeşme-i āb. Ve *Mecmaʿu'l-Fürs*'te su cemʿ olmuş yere derler ki تالاب [tālāb], بزغ [bezġ] ve برخ [berḫ] dahi derler. Şehīd-i Belḫī, der-ṣıfat-ı çeşme-i ʿaşḳ-efzā, meşnevī:

چون تن خود به برم پاک بشست
از مشامش تمام لؤلؤ رست

نرم نرمک ز برم بیرون شد
مهرش از آنچه بود افزون شد

(Bedenini hamam çeşmesinde/üstümde tamamen yıkayınca kokusunun ulaştığı her yerde inci oluştu. Hamamdan/üstümden akça pakça/sakin sakin çıktı, parlaklığı/güzelliği daha da arttı.)

Ṣāliş, intiẓār maʿnāsına ki برمو [bermū] dahi derler.

Rābiʿ, bir sebze adıdır ki ekşer su kenārlarında olur. Ona مرغ [marġ] ve فرزد [ferezd] dahi derler. Ve feṭḥ-i rā ile (برَم berem) be-vezn-i حرم [ḥarem], ol çatal ağaca derler ki üzüm, ḫıyār ve kabak teveklerini üzerine korlar. Ve ʿArabīde **(177b)** üç maʿnāya gelir. Evvel, melūl olmak. Ṣānī, ḳumār meclisinde oturan adama derler ki oturur ammā ḳumār oynamaz. Ṣāliş, dıraḫt-ı ʿiḍāh meyvesidir. عضاه [ʿiḍāh], bir dikenli ağaç demektir.

بریشم [berīşim]: Kesr-i rāʾ-i mühmele vü şīn-i muʿceme ve sükūn-ı yā-yı taḥtānī ile. İki maʿnāyadır.

Evvel, ابریشم [ebrīşim] lafẓından muḫaffeftir yaʿnī elifʾi maḥẕūftur, ḥarīr maʿnāsına.

Ṣānī, saz kılları. Kemāl-i Ḫocendī, beyt:

مَی به آواز بریشم خور کمال
مطربی گر آیدت روزی به چنگ

(Ey Kemāl! Bir gün çalgıcı elinde çengle çıkagelirse sen de saz sesi eşliğinde şarap iç!)

بزشم [bezeşm]: Feṭḥ-i zā vü sükūn-ı şīn-i muʿcemeteyn ile. Keçi kılının nerm ve laṭīfi ki tarakla koparıp ve ince eğirip şāl-ı ṣūf ve baʿżı nāzik eşvāb ve laṭīf nesneler dokurlar. کلوچه [kelūçe] dahi derler. Şeyḫ Saʿdī, beyt:

بازم ز سفر آمد دیدم که بزشم آورد
چون نیک نظر کردم میش آمد و پشم آورد

(Yine yolculuktan geldim, keçi kılından elbise getirdiğini gördüm. Dikkatlice baktım ki koyun gelmiş yün getirmiş.)

بزغم [bezġam]: Sükūn-ı zā vü feṭḥ-i ġayn-ı muʿcemeteyn ile. Bir dikenli ottur. ʿUṣāresine عقاقیا [ʿaḳāḳiyā] derler. Keẕā fī-*Şerefnāme*. Baʿżı nüsḫada rāʾ-i mühmele ile (برغم berġam) mervīdir.

بزم [bezm]: Sükūn-ı zāʾ-i muʿceme ile. Üç maʿnāya gelir.

Evvel, meclis-i şarāb, ʿayş, ṣoḥbet, mihmānī ve ḫoş-ḥālī. Ḥakīm Nizārī-i Ḳuhistānī, beyt:

اسباب طرب جمع کن و بزم بیارای
اطباق سموات چه گسترده و چه طی

(Eğlence için hazırlıkları yap, meclisi donat! Gökyüzü tabakaları/dünya dönse ne olur dönmese ne!)

Ṣānī, Bevānāt'tan bir ḳarye ismidir ki imāmzādelerden biri onda medfūndur.

Ṣāliṣ, ḥayme maʿnāsınadır. Mīr Naẓmī, beyt:

زده در چمنزار بزم بلند
بفرمود بزم شراب آورند

(Çimenlikte büyük bir otağ kurup şarap meclisi düzenlenmesini buyurdu.)

Ve ʿArabīde iki maʿnāya gelir. Evvel, diş ile ısırmak. Ṣānī, sebbābe ve vasaṭī parmaklarıyla süt sağmak.

بژم [bejm]: Sükūn-ı zāʾ-i Fārsī ile. Şebnem maʿnāsınadır ki بشک [beşk] dahi derler.

بسته رحم [beste-raḥim]: Yaʿnī zen-i ʿaḳīm. Evlād doğurmaz ʿavrat. Rükneddīn-i Bekrānī, beyt:

ای در نظر جود تو بی قدر درم
وز زادن شبه تو جهان بسته رحم

(Ey cömertçe bakışının yanında paranın değersiz kaldığı! Artık dünya senin benzerini doğuramayacak kadar kısırdır.)

بشم [beşem]: Feṭḥ-i şīn-i muʿceme ile. İki maʿnāyadır.

Evvel, be-maʿnī-i melūl.

Ṣānī, be-maʿnī-i nā-güvārī ki imtilā ḥāṣıl eder, yaʿnī hażm olmamak. Bu maʿnāda, Ḥakīm Şīrāzī, beyt:

خورده ماند خام و غیر منهضم
فضله ها گرد آید اندر تن بشم

(Vücudun sindiremediği fazlalıklar yığılır, ham ve hazm edilemez bir halde kalır.)

Ammā bu beyitte ḳāfiye iḳtiżāsıyla şīn-i meksūre olmak lāzım gelir. Ve sükūn-ı şīn ile (بشم beşm) üç maʿnāya gelir.

Evvel, şol beyāżlık ki vaḳt-i seḥerde sebze üzerine düşer şebnem gibi. Ferālāvī, beyt:

چون مور بود سبز کهن موی من همه
دردا که برنشست بر آن موی سبز بشم

(Benim saçlarım eskiden karınca gibi çok ve simsiyahtı. Yazık ki o saç üzerine şimdi beyazlık kondu.)

Ṣānī, mülḥid-i bī-dīn demek olur. Ḥakīm Sūzenī, beyt:

بشمی که بر رسول خدا افتری کند
با آل او ندیم سگالی مری کند

(Allah'ın peygamberine iftira atan bir sapkının hilesiyle düşünce sahibi kimse arasında mücadele vardır.)

Ṣāliṣ, Ṭaberistān ile Rey miyānında vāḳiʿ bir mevżiʿin ismidir. Be-ġāyet serd yerdir.

بفخم [befḫam]: Sükūn-ı fā ve feṭḥ-i ḫāʾ-i muʿceme ile. İki maʿnāyadır.

Evvel, be-maʿnī-i bisyār. Kemāl İsmāʿīl, beyt:

گهِ مناظره با کوه اگر سخن رانی
ز اعتراض تو بفخم شود معید صدا

(Sözde kuvvetliysen, bir dağla tartışırken senin itirazından epey yankı yükselir.)

Mīr Müncīk, beyt:

بدان ماند بنفشه بر لب جوی
که بر آتش نهی گوگرد بفخم

(Irmak kıyısındaki menekşe, ateşe çokça kömür koyarsın ya, ona benziyordu.)

Ṣānī, niṣār-çīnān. Bir çār-şebin dört ṭarafına ağaçlar bağlayıp niṣār altına tutarlar. Üstād ʿUnṣurī, beyt:

بسکه از گرد کردن بفخم
نه شکر چید هیچ کس نه درم

(Çokça saçının bir araya gelmesiyle hiç kimse şeker yahut akçe toplamadı.)

بفم [befm]: Sükūn-ı fā ile. Dil-teng maʿnāsına ki فرم [ferem] dahi derler. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*.

بقم [baḳam]: Feṯḥ-i ḳāf ile. Bir kırmızı ağaçtır. Ḫurde edip, suda kaynatıp ibrīşim boyarlar, laṭīf kırmızı renk olur. Ve ġāyette pek ağaçtır, niçe yıllar dursa aṣlā çürüyüp fenā bulmaz. Pekliğinden kināye ederler. Şāʿir, beyt:

عمر نازک مده به طول امل
نه نشاندی به جهان چوب بقم

(Nazik ömrünü olmayacak hayaller peşinde harcama! Dünyaya bakam çubuğu dikmedin ya!)

بکم [bekem]: Feṯḥ-i kāf ile. بقم [baḳam]-ı merḳūm maʿnāsınadır. Fārsī bekem ve taʿrīb olunup baḳam **(178[a])** olsa cāʾizdir. Üstād Ferazdaḳ, beyt:

هر که در دنیا بشد قانع بکم
سرخ رو باشد به عقبی چون بکم

(Dünyada azla yetinen kimsenin yüzü, ahirette kök boyası gibi kırmızı olur.)

بلخم [belḫam]: Sükūn-ı lām ve feṯḥ-i ḥāʾ-i muʿceme ile. Felāḫan yaʿnī sapan. Keẕā fī-nüsḫa-i Mīrzā İbrāhīm. Bu maʿnāya, Müʾeyyededdīn, beyt:

گله بانان او نهند از قدر
مهر و مه را چو سنگ در بلخم

(Onun çobanları, ay ve güneşi sapan taşı yapacak miktara sahiptir.)

بم [bem]: Üç maʿnāya gelir.

Evvel, bir kimesnenin başına veyāḫud sarığına el ile vurmaya derler. Monlā Ḥaydar-ı Ẕihnī, der-hicv-i Ḳāḍī Efḍal, beyt:

عمامه ز بم کرده ورم بر سر قاضی
آموخته تا دست خرم بر سر قاضی

(Kadı'nın başı iri elimden şaplağa alıştığı için, başındaki şişkinlikten sarık yapmış.)

Şāʿir demiştir, beyt:

دستار که بر سر رقیب است
صد بم زده رنگ می نماید

(Rakibin başındaki sarık, yüz kere elle vurulmuş belirtisi gösteriyor.)

Şānī, ṭanbūr ve sāʾir sazın yoğun kılı ki kaba seslidir. Zīr ü bem derler. Mīr Ḫüsrev, beyt:

به رسم هند گوناگون مزامیر
به جانها بسته اشکال از بم و زیر

(Hint işi türlü türlü mizmarların çıkardığı ince ve kalın sesler canları şenlendiriyor.)

Ḥakīm Esedī, beyt:

ز بس بلبله گونهٔ گل گرفت
بم و زیر آوای بلبل گرفت

(Sürahi gül tarzını öyle benimsedi ki bülbülün kalın ve ince sesleri ortalığı tuttu.)

Şāliş, Kirmān mużāfātından bir ḳalʿanın adıdır. Mīr ʿUmāre, beyt:

عدو را بر دل از وی یار غم باد
سنان او کلید فتح بم باد

(Gam, düşmanın can u gönülden dostu olsun! Onun mızrağı, Bem'in fethi için anahtar olsun!)

Şerefnāme'de ḥudūd-ı maşrıḳta bir şehir ismidir diye merḳūmdur.

بنام [benām]: İki maʿnāyadır.

Evvel, nāmdār, meşhūr ve maʿrūf demektir. Ḥakīm Esedī, beyt:

سراپردهٔ شاه ایران تمام
به گرد آمده پهلوان بنام

(Namlı yiğitlerin tamamı İran padişahının otağına toplandılar.)

Ṣānī, bāʾ-i maʿiyyet ile terkīb olunup "falānın ismiyle" demek olur. Şeyḫ Saʿdī, beyt:

بنام خداوند جان آفرین
حکیمی سخن در زبان آفرین

(Dilde hikmetli sözü yaratan, can bağışlayıcı Allah'ın adıyla!)

بنوک کرم [benūk-kirm]: Sükūn-ı kāf-ı evvel ve kesr-i ṣānī ile. Keler dedikleri cānverdir.

بهرام [behrām]: Dört maʿnāya gelir.

Evvel, şāhān-ı seleften bir ẕī-ḳudret pādişāhın nāmıdır. Şems-i Faḫrī, beyt:

دائم از عدل او به رشک بود
همچو کسری به گور در بهرام

(Hüsrev gibi Behram da mezarında onun adaletini kıskanıyor.)

Ṣānī, sebʿa-i seyyāreden Mirrīḫ yıldızının adıdır. Sirāceddīn-i Ḳumrī, beyt:

ای زبدهٔ وجود جهانت به کام باد
کیوان ترا مسخر و بهرام باد

(Ey varlığın özü! Dünya muradınca olsun! Zuhal ve Mars senin hizmetinde olsun!)

Ḥakīm Senāyī, beyt:

فلک خامس آن که بهرام است
آن که در فعل و رای خودکام است

(Beşinci felek olan Mars, kendi istediği gibi davranır.)

Ṣāliş, bir ferişte nāmıdır ki muḥāfiẓ-ı müsāfirān ve umūr-ı meṣāliḥ ki rūz-ı Behrām'da ola, ona müteʿallıḳtır.

Rābiʿ, her māh-ı Şemsī'nin yigirminci gününün ismidir. Ḥakīm Firdevsī, beyt:

ز بهرام گردون به بهرام روز
دلی را بساز و عدو را بسوز

(Behram ayının yirminci gününde gönül yap, düşman yak!)

Şems-i Faḫrī, beyt:

همه روزش به خرمی گذرد
همچو شاهان فرس در بهرام

(Onun her günü, İran padişahlarının Behram günleri gibi mutlulukla geçiyor.)

Rūz-ı mezbūra ʿAcem'de iʿtibār olunduğundandır. Bu maʿnāya, Üstād Rāfiʿī, beyt:

همیشه تا بود از پیش رش مهر و سروش
چنانچه از پس بهرام رام باشد و باد

(Reş'ten önce daima Mihr ve Sürūş'un gelmesi gibi Behrām'dan sonra da Rām ve Bād gelir.)

Reş 16 rūz, Mihr 17, Sürūş 18 rūz. İmdi, Reş'ten evvel Mihr ve Sürūş oldu. Ve Behrām 20 rūz, Rām 21, Bād 22. Behrām'dan sonra Rām ve Bād oldu.

Ve istiʿāre ṭarīḳıyla şemşīre dahi "behrām" derler. Ve ʿAcem pādişāhlarına ḫüsrev laḳabı gibi "behrām" dahi laḳabdır. Keẕā fi'l-*Mecmaʿ*.

بهرم [behrem]: Sükūn-ı hā ve feteḥ-i rāʾ-i mühmele ile. ʿUṣfūr dedikleri ottur ki onunla sarı ve al renk ederler.

بهیم [behīm]: Kesr-i hā ve sükūn-ı yā-yı taḥtānī ile. Rāyān-ı Hind'den birinin adıdır. Üstād Ferruḫī, ḳıṭʿa:

چو نهرواله که اندر دیار هند بهیم
به نهرواله همی کرد بر شهان مفخر
همیشه رای بهیم اندرو مقیم نعیم
نشسته ایمن و دل پر نشاط و ناز و بطر

(Behīm'in Hindistānındaki Nehrvāle şehri gibidir. Racalar Nehrvāle ile daima gurur duyarlar. Hint hükümdarı Behīm mutlu, neşeli ve türlü nimetler içinde hep orada oturur.)

بیرام [bayrām]: Rūz-ı maʿrūf. ʿArabīde عید [ʿīd] dedikleri maʿnāyadır. Ġurre-i Şevvāl ve ʿāşir-i Ẕi'l-ḥicce'de vāḳiʿ olur.

بیرم [beyrem]: Sükūn-ı yā-yı taḥtānī ve feṯḥ-i rā'-i mühmele ile. *Ferheng-i Cihāngīrī*'de pārça-i ḳumāş **(178ᵇ)** nevʿinden bir nevʿ laṭīf miṣḳālī beze müşābih, nāzik ve ince bezdir. Üstād Ferruḫī, beyt:

به تیر با سپر کرگ و مغفر پولاد
همان کند که به سوزن کنند با بیرم

(Okuyla gergedan kalkanı ve çelik miğferi, ince bezi iğnenin deldiği gibi deliyor.)

Ammā *Müşkilāt*'ta, بیرم شئ من الحدید یقوم به اشیاء الغلیظ diye yazmış. Yaʿnī demirden bir şeydir, onunla ġalīẓ şeyleri doğrulturlar.

مع النون
[maʿa'n-nūn]

با پایان [bā-pāyān]: Bā'-i ṣānī Fārsī ve yā-yı taḥtānī ile. İki maʿnāya gelir.

Evvel, be-maʿnī-i şütürān ki aṣlı بادپایان [bādpāyān] idi. Taḫfīfen dāl'ı ḥaẕf olunup با پایان [bā-pāyān] oldu.

Ṣānī, be-maʿnī-i encām, nihāyet maʿnāsına. Mīr Naẓmī, ḳıṭʿa:

شده خلق جهان را عام لطفش
ندارد حد انعام و سخایش
چنان سرخیل شد بر نیک مردان
که با پایان نمی دارد عطایش

(Onun lutfu ālem halkına yayıldı, cömertliği ve ihsanına bir sınır yok. İyi kimseler arasında yaptığı bağışların sonu gelmez diye tanınır.)

بابزن [bābzen]: Sükūn-ı bā'-i muvaḥḥade ve feṯḥ-i zā'-i muʿceme ile. Be-maʿnī-i sīḫ-ı āhen, yaʿnī demirden şiş, kebāb şişi olsun ġayrı olsun. چلوچوب [çelūçūb] dahi derler. Şems-i Faḫrī, beyt:

اعظم جمال دنیی و دینست آن که هست
جان عدو چو بسمل و رمحش چو بابزن

(Din ve dünyа yüzünün en güzel yansımasıdır. Düşmanın canı kurban, onun mızrağı da demirden bir şiştir.)

Ṣıḥāḥ'ta آهنی باشد دراز مرغ و گوشت بدان بریان کنند سیخ نیز گویند[1] vāḳiʿdir. Ḥakīm Senāyī, beyt:

شاد باش ای عندلیبی کز پی وصفت همین
مرغ بریان طوطئ گویا شود بر بابزن

1 Uzun demirdir, onunla tavuk ve et kebabı yaparlar, sīh de derler.

(Ey bülbül! Mutlu ol! Çünkü senin övgünün ardından şişteki kebap olmuş kuş konuşan papağana dönüşüyor.)

Emīr Muʿizzī, ḳıṭʿa:

معلقست و گرفتار و عاجز و گردان
دل عدوت ز بس کاندران فرست و فن است

گهی چو مرغ هوا و گهی چو مرغ به دام
گهی چو مرغ قفس گه چو مرغ بابزن است

(Senin düşmanının kalbi pek çok hile ve aldatmaca içerse de asılı, tutuk, āciz ve baş aşağı kalır. Bazen kuş gibi havada uçar, bazen de kuş gibi tuzağa düşer. Bazen kuş gibi kafestedir, bazen de kuş gibi şiştedir.)

بابیزان [bābīzān]: Kesr-i bāʾ-i muvaḥḥade, sükūn-ı yā-yı taḥtānī ve feṯḥ-i zāʾ-i muʿceme ile. Be-maʿnī-i kefīl. Ve żimān maʿnāsına da mervīdir.

بابیزن [bābīzen]: Suḳūṭ-ı hemze ile dahi maʿnā-yı merḳūmadır. Ve *Mecmaʿu'l-Fürs*'te بادبیزن [bād-bīzen]den muḥaffeftir ki dāl'ı ḥaẕf olunmuştur.

باتنگان [bātingān]: Kesr-i tāʾ-i müşennāt, sükūn-ı nūn ve kāf-ı ʿAcemī-i meftūḥa ile. Bādincāndır ki ondan taʿcīm olunmak fehm olunur. Ḥakīm Sūzenī, beyt:

حبیب کاسنی ای کاسهٔ سرت پنگان
که عاشق کله کون شدی چو باتنگان

(Ey āşık! Sevgili ayçiçeğidir, senin kafatasın da fincan/vazodur! Gidip patlıcan gibi kūn külahına āşık oldun!)

باسن [bāsen]: Feṯḥ-i sīn-i mühmele ile. Bevezn-i دادن [dāden]. Nām-ı mevżiʿdir. Keẕā fī-*Mecmaʿi'l-Fürs*.

باچنگ گرفتن [bā-çeng giriften]: Feṯḥ-i cīm-i Fārsī ile. Çimdiklemek maʿnāsına. با چنگال گرفتن [bā-çengāl giriften] dahi derler.

باختن [bāḫten]: Sükūn-ı ḫāʾ-i muʿceme ve feṯḥ-i tāʾ-i müşennāt ile. Oynamak, luʿb maʿnāsına. Lākin raḳṣ maʿnāsına değildir. Meşelā gūy ve çevgān, şaṭranc ve ḳumār oynamak gibi. Kemāl İsmāʿīl, beyt:

مهره های چشم گردانی و بازیها بری
تو حریف شوخ چشمی با تو نتوان باختن

(Göz toplarını döndürüyor ve oyunu götürüyorsun! Sen usta ve kurnaz bir oyuncusun, seninle oyun oynanmıyor.)

Müstaḳbelinde ḫā zāʾya ḳalb olunup باز [bāz] ve بازنده [bāzende] derler. Ammā bu ḳavl Niʿmetullāh, Ḥalīmī ve emṣālleri kimselerin ḳavlidir. Ammā şāriḥ-i *Gülistān* u *Dīvān-ı Ḥāfiẓ* olan Sūdī-i merḥūm bu söze rāżī değildir. "باختن [bāḫten]in mużāriʿi بازد [bāzed] gelmeye sebeb nedir? بازد [bāzed], بازیدن [bāzīden] lafẓından olmak feṣāḥat ve belāġate ensebdir" der. Ve ḫaḳ elindedir, iḳlāb-ı ḫurūfa ḥācet yoktur.

باخه زن [bāḫa-zen] ve **باخیزان** [bāḫīzān]: Kilāhumā be-maʿnī-i bennā, yaʿnī dīvār ve ḫāne yapıcı. باخسه [bāḫse] dahi derler. Ammā باخه [bāḫa], binā ışṭılāḥında dīvārda "kor" dedikleridir ki taşı sırayla koyana باخه زن [bāḫa-zen] denilir.

باداشن [bādāşen]: Feṯḥ-i dāl-ı mühmele vü şīn-i muʿceme ile. Cezā-yı ḫayrdır. Nūn'suz باداش [bādāş] dahi derler, mükāfāt etmek maʿnāsına olur. Şāh Nāṣır-ı Ḫüsrev, beyt:

آن کن از طاعت و نیکی که نداری شرم
چون ببینیش در آن معدن باداشن

(Utanç duymayacağın ibadet ve ameli yap! Böylece onda bir sevap madeni görürsün.)

ʿAbdurrezzāḳ-ı Kāşī, beyt:

اگر به لذت مشغول احتلامست آن
جنب ز خواب درآیی به روز باداشن

(Dünyada ihtilām zevkiyle meşgul olan kişi, hesap gününe uykudan cünüp uyanmış gelir.)

بادان [bādān]: Feṯ-i dāl-ı mühmele ile. **(179a)** *Ferheng-i Cihāngīrī*'de muḫaffef-i آبادان [ābādān]dır.

بادبان [bādbān]: Sükūn-ı dāl-ı mühmele ve feṯ-i bā'-i muvaḥḥade ile. Üç maʿnāya gelir.

Evvel, gemi yelkeni. Ḥakīm Enverī, beyt:

آسمان در کشتئ عمرم کند دائم دو کار
گاه شادی بادبانی وقت انده لنگری

(Felek ömrüm gemisinde daima iki iş yapar: Mutluyken yelkencidir, üzgünken de demirci.)

Baʿżı ferhengde yelken bağladıkları direk ki "seren" derler. Ammā "bād" münāsebetiyle yelken olmak eṣaḥtır. Ṭālib-i Āmulī, beyt:

از باد دامن کرمش در محیط فیض
فارغ شود سفینهٔ همت ز بادبان

(Feyiz okyanusunda yol alan himmet gemisi, onun cömertlik eteğinin rüzgārı sayesinde yelkene ihtiyaç duymaz.)

Ṣānī, istiʿāre ṭarīḳıyla "sāġar"a derler. Ḥakīm Ezraḳī, beyt:

ز آبگینه عکس آن چون نور بر دست افکند
دست بیرون کرد پنداری کلیم از بادبان

(O nur gibi olan akis kadehe yansıyınca Hz. Musa yakasından elini çıkardı zannedersin.)

Ṣāliş, kaftān ve pīrāhen yakasına derler. ʿAbdulvāsiʿ-i Cebelī, beyt:

گر صبا در آستین یاسمن عنبر نهاد
ابر هم در بادبان ارغوان گوهر نهاد

(Tan yeli yaseminin yenine amber koyduysa, bulut da erguvanın yakasına inci koydu.)

Ḥakīm Senāyī, beyt:

خوب نبود عیسی اندر خانه پس در بادبان
از برای توتیا سنگ سیاهان داشتن

(Hz. İsa'nın evde sürme yapmak için yakasında kara taş taşıması yakışık almaz.)

بادوان [bādvān]: Be-maʿnī-i بادبان [bādbān]. Bā, vāv'a ibdāl olunmuştur, کاربان [kārbān] ile کاروان [kārvān] gibi.

بادِ برین [bād-ı berīn]: Laṭīf hava, bād-ı ṣabā maʿnāsına. Şems-i Faḫrī, beyt:

به زیر چرخ برین بی مثال فرمانش
ز سوی قبله نبارد وزیده باد برین

(Onun gökkubbe altında benzeri olmayan buyruğuyla, tan yeli kıble yönünden esse dahi yağmur yağdırmaz.)

بادِ پسین [bād-ı pesīn]: Yaʿnī żarṭa. پسین [pesīn], geriden olan nesnedir. Ebulmaʿānī, der-hecā, beyt:

وقت گفتن از دهانش آنچنان آید نفس
ترب می خورده که بویش آمد از باد پسین

(Konuşurken ağzından turp yemiş de yelleniyormuş gibi bir nefes kokusu geliyor.)

بادپیزن [bādpīzen]: Sükūn-ı dāl-ı mühmele ve kesr-i bā'-i Fārsī ile. Mirvaḥa ki Türkîde "yelpaze" derler. Kemāl-i Ḫocendī, beyt:

بادپیزن که کسی بر من بیمار زند
ز ضعیفی چو مگس باد برد پیکر من

(Bir kimse ben hastaya yelpaze sallarsa, rüzgār beni zayıflıktan sinek gibi savurur.)

بادویزن [bādvīzen]: Bā'-i muvaḥḥade yerine vāv ile de mirvaḥa maʿnāsınadır. Mes'ūd-i Sa'd-ı Selmān, der-taʿrīf-i fīl, beyt:

راست گویی که باد رفتارش
خاستی از دو بادویزن گوش

(Yürüyüşü rüzgār gibidir, böylece kulakları iki yelpaze gibi sallanır desen doğrudur.)

بادخون [bād-ḫūn]: Sükūn-ı dāl-ı mühmele ve żamm-ı ḫā'-i muʿceme ile. Hava işleyecek pencere. Şems-i Faḫrī, ḳıṭʿa:

دشمن درگاه ابو اسحق را
دیده و دل دائم از غم باد خون

گردد الحق چون سموم از باد صبح
بگذرد اعداش را بر بادخون

(Ebu İshak'ın sarayına düşman olanın gözü ve gönlü daima kan olsun! Tan yeli kavurucu yel gibi esip onun düşmanının penceresinden girsin!)

Ṣıḥāḥ'ta feṯḥ-i ḫā'-i muʿceme vü vāv-ı maʿdūle ile (بادخون bād-ḫᵛan), bādgīrli ḫāne maʿnāsına. Şimālī-i Dihistānī, der-taʿrīf-i ṭāvūs, beyt:

چون صوفیان به خانقه و شاهدان به بزم
چون سعتری به باغ و معاش به بادخوان

(Sufiler tekkede, güzeller mecliste, şuhlar bahçede ve yaşam yazlık evde olduğuna göre...)

Muṭlaḳ "bādgīr" maʿnāsına olduğu birkaç nüsḫada masṭūrdur. Mevlānā Kisāyī, beyt:

عمر چگونه جهد از دست خلق
باد چگونه جهد از بادخون

(Ömür, rüzgār yazlık evin penceresinden nasıl gidiyorsa halkın elinden de öylece uçup gider.)

بادخن [bādḫan]: Sükūn-ı dāl-ı mühmele ve feṯḥ-i ḫā'-i muʿceme ile. Reh-güẕer-i bād maʿnāsına. Lāmiʿī-i Cürcānī, ḳıṭʿa:

وقت سحر به قطب فلک بر بنات نعش
چون نافهٔ شکفته ورا گلستان عطن
گردان بر آن مثال که از کاغذ آسیا
آرند کودکان سوی بالا ز بادخن

(Seher vakti feleğin tepesindeki yediler yıldızı üstünde, misk kokuları yayan bir gül bahçesi açılmış. Öyle ki çocukların hava deliğinden yukarıya getirdiği bir kâğıt değirmen gibi dönüyor.)

Ferheng-i Cihāngīrī'de bādgīr olan ḫānedir. Ḥakīm Senāyī, ḳıṭʿa:

باش تا اعضای خود بر خود گوا یابی ز حق
باش تا بر کف نهندت نامهٔ سر و علن

دانی آنگه که این رعونت بود خواب بی هشان
دانی آنگه که این ترفع بود و باد بادخن

(Öyle bir ol ki kendi organlarının sana gerçek birer delil olduğunu göresin. Öyle bir ol ki açık ve gizli şeyler kitabını avucuna koysunlar. O vakit bu kibir ve ahmaklığın akılsızların rüyası olduğunu anlarsın. O vakit bu gurur ve kibrin pencereden çıkan bir hava olduğunu anlarsın.)

بادران [bād-rān]: Sükūn-ı dāl u feṯḥ-i rā'-i mühmeleteyn ile. Bir melek ismidir ki havaya müvekkeldir, emr-i Yezdān ile ḥareket ettirir. Lafẓ-ı mürekkebdir, yel sürücü demek olur. Ḥażret-i Mevlānā ḳuddise sirruhu, beyt:

آدمی چون کشتی است و بادبان
تا کی آرد باد را آن بادران

(İnsanoğlu yelkenli bir gemidir. O yel sürücü, rüzgārı ne zaman getirecek!)

بادِ رنگین [bād-ı rengīn]: بادرنگ [bādireng]-i merḳūm maʿnāsınadır. Turuncbūyā ve ġayrı maʿnālarında.

بادزن [bād-zen]: Sükūn-ı dāl ve feṯḥ-i zā'-i muʿceme ile. بادپیزن [bād-pīzen]-i merḳūm maʿnāsına, yaʿnī mirvaḥa. Ebulmaʿānī, beyt:

آتش سوز دلم تسکین نگردد بادزن
شعلهٔ آتش شود افزون از باد وزان **(179ᵇ)**

(Yelpaze, gönlümde yanan ateşi dindiremez. Esen yel, ateşin alevini arttırır.)

بادزین [bād-zīn]: Yaʿnī bād-ı nesīm. Keẕā fī-nüsḫati'l-muʿtebere.

بادسین [bād-sīn]: Sükūn-ı dāl u kesr-i sīn-i mühmeleteyn ile. Zen-i murżiʿa yaʿnī emzikli ʿavrat. Keẕā fī-*Vesīleti'l-Meḳāṣıd*.

بادِ فروردین [bād-ı ferverdīn]: Sükūn-ı rāʾeyn-i mühmeleteyn, feṯḥ-i vāv ve kesr-i dāl-ı ṯānī ile. **بادِ فرودین** [bād-ı ferūdīn], feṯḥ-i fā ve żamm-ı rāʾ-i mühmele ile. Bād-ı debūr maʿnāsına. Şems-i Faḫrī, beyt:

به یاد خلق شه در باغ و بستان
دم عیسی بود باد فرودین

(Kuzey rüzgārı, padişahın güzel yaradılışını anarak bahçe ve bostanda Hz. İsa nefesi yayıyor.)

بادِ فوردین [bād-ı feverdīn]: Feṯḥ-i fā vü vāv ve sükūn-ı rā vü kesr-i dāl-ı mühmeleteyn ile. Bu dahi bād-ı debūr maʿnāsınadır. Üstād Rūdekī, beyt:

گیتیت چنان آید و گردند بدینسان
هم باد برین آید و هم باد فوردین

(Felek senin için öylesine uyumludur ve dahi öyle bir döner ki hem tan yeli kendini gösterir hem de kuzey rüzgārı.)

Bu maʿnāya, Yūsuf-ı ʿArūżī, beyt:

خلقانش کرد جامه زرنگاری
این تند و تیز باد فوردینا

(Bu hızlı ve çabuk kuzey rüzgārı, eski elbiseleri altınla işledi.)

بادکن [bād-ken]: Sükūn-ı dāl-ı mühmele ve feṯḥ-i kāf ile. Be-maʿnī-i bād-kend, yaʿnī rīḥ-ı fıtıḳ ki kasık yarılmasıdır. Şāʿir, beyt:

به خایه ترا گر شدی بادکن
مکن پیش ازین صحبت جمع زن

(Hâyelerinde fıtık hastalığı varsa bundan sonra kadınlarla birlikte olma sohbeti yapma!)

بادنجان [bādincān]: Maʿrūf. Türkīde ve ʿArabīde "bādincān" derler. Kütüb-i ṭıbda eneb, maʿd, vaʿd, ṣadḳ, mend ve ḥayṣal diye ẕikr ederler. Aʿlāsı Fārsī, tāze ve şīrīn olandır. Eğer revġan-ı sāde ile biryān oluna, ṭabīʿatı nerm ü leyyin eder. Ve eğer sumāḳ ile ṭabḫ oluna, ḳabż eder. Müvellid-i sevdādır. Derd-i miʿde ve ḥāżıra ḥāṣıl eder. Ve ser ü çeşme mużırdır, ḫūn-ı siyāh tevellüd eder. Şeyḫu'r-reʾīs der ki: "Eskisi ġāyet mużırdır, tāzesi sālimrektir".

بادیان [bādiyān]: Kesr-i dāl-ı mühmele ve feṯḥ-i yā-yı taḥtānī ile. Rāziyāne-i berrī. Ve enīsūn-ı berrīdir demiş var. Keẕā fi'l-*İḫtiyārāt-ı Bedīʿī*.

باران [bārān]: Yağmurdur. باریدن [bārīden] lafẓından ism-i fāʿil olur, yağıcı maʿnāsına. Ve nem ki eyyām-ı bahār esḥārında ruṭūbet-i hevādan ḥāṣıl olur, ona dahi "bārān" derler. Şeyḫ Niẓāmī, beyt:

چو از دامن ابرچین کم شود
بیابان ز باران پر از نم شود

(Bulutun eteğinde topladıkları azalırsa, kırlar yağmurla dolup ıslanır.)

ʿArabīde her nevʿ yağmurun bir adı vardır. Ammā مطر [maṭar] ism-i ʿāmdır. Çağatay lisānında "yağın" derler.

بارانه کردن [bārāne kerden]: Muḫāṭaraya uğramak, bir yerden atlamak ve tefāḫur eylemek maʿnālarınadır.

باردان [bārdān]: Sükūn-ı rā vü feṯḥ-i dāl-ı mühmeleteyn ile. Ṣurāḥī maʿnāsınadır. Ḫāḳānī, şiʿrinde īrād eylemiştir. Ferheng-i

Ḥüseyn-i Vefāyī ve *Mü'eyyidü'l-Fużalā*'da bā'-i Fārsī ile (پاردان pārdān) "çuval" maʿnāsınadır. Ammā Niʿmetullāh'ta "evlerde olan āvānī ve eşyā koyacak ẓurūf ismidir" demiş. *Ferheng-i Cihāngīrī*'de ḫurc yaʿnī büyük heybe maʿnāsına. Şeyḫ Āẕerī, meşnevī:

باردانهای بار یزدانست
مدفن سرّهای پنهانست

باردانی که بود پانصد من
گندم انداخت اندرون یک من

(İlahi yüklerin çuvalıdır, gizli sırların gömülü olduğu mezardır. Öyle bir çuvaldır ki beş yüz batman ağırlığında olup bir batmanında buğday vardır.)

بارسنجن [bār-sencen]: Sükūn-ı rā vü nūn u fetḥ-i sīn-i mühmeleteyn ü cīm ile. Kantarcı yaʿnī tartıcı. ʿArabīde وزان [vezzān] derler. Mīr Naẓmī, beyt:

زر و سیمش به جا نمی کنجد
بارسنجن نمی توان سنجد

(Altını ve gümüşü bir yere sığmaz, kantarcı onları tartamaz.)

بارکین [bārkīn]: Sükūn-ı rā'-i mühmele vü yā ve kesr-i kāf ile. Ābgīr maʿnāsına ki şehir ve ḳaṣabātta olur. ʿArabīde قنا [ḳanā], Türkīde "su yolu". Ve dahi yağmur suyu cemʿ olmuş yere derler. Ḥakīm Ḫāḳānī, beyt:

خویش را همجنس خاقانی شمارند از سخن
بارکین ابر نیسانی شمارند از سخا

(Kendilerini söz bakımından Hākānī ile denk görürler, cömertlik bakımından Nisan bulutunun oluşturduğu su birikintisi sayarlar.)

بارمان [bārmān]: Sükūn-ı rā'-i mühmele ve fetḥ-i mīm ile. Tūrānīlerden bir pehlivān-ı mübāriz adıdır. Ḥakīm Firdevsī, beyt:

برفتند یکبارگی در زمان
چو برهام گودرز با بارمان

(Hemen Behrām-ı Güderz Bārmān'la birleşip beraberce gittiler.)

بارنانه کردن [bārnāne kerden]: Sükūn-ı rā'-i mühmele ve fetḥ-i nūn ile. Ādem kendi nefsini tehlikeye bırakmak maʿnāsınadır.

باریدن [bārīden]: Kesr-i rā'-i mühmele ve sükūn-ı yā-yı taḥtānī ile. Yağmak; yağmur ve ġayrı. Maṣdar-ı lāzımīdir.

بازارکان [bāzārkān]: Fetḥ-i zā'-i muʿceme vü kāf **(180[a])** ve sükūn-ı rā'-i mühmele ile. Bāzargān maʿnāsına. سوداگر [sevdāger] dahi derler. Ḥakīm Esedī, beyt:

خبر یافت بازارکان کو برفت
به بدرود کردنش بشتافت و تفت

(Tüccar onun gideceğini öğrenince ısmarlaşmak için acele etti.)

بازافکن [bāz-efken]: Ol eski pārelere derler ki dervīşān ve fuḳarā ḫırḳaya dikerler ki پنبه دوز [penbe-dūz] derler. Türkīde "pāre" ve ʿArabīde رقعه [ruḳʿa] derler. Ḥakīm Ḫāḳānī, beyt:

دلقش هزار میخی چرخ و به جیب خاک
بازافکنش ز نور و فر آویزش از ظلام

(Hırkası bin yıldızlı gökyüzü, yakasında toprak var. Yaması nur ve ışıktan, askısı karanlıktan.)

بازبان [bāzbān]: Sükūn-ı zā'-i muʿceme ve fetḥ-i bā'-i ʿArabī ile. بازبام [bāzbām]-ı merḳūm maʿnāsına.

بازِ خشین [bāz-ı ḫaşīn]: Sükūn-ı zā vü fetḥ-i ḫā vü kesr-i şīn-i muʿcemāt ile. Gök renge mā'il beyāż doğandır. Ġāyet cigerdār olur. Bu ṣıfatta olan doğana "ispir" derler, zīrā bu ṣıfata münāsib odur. Şems-i Faḫrī, beyt:

ز بعد این نکشد رنگ یار شیرین گوی
ازین سپس نبرد کبک بچه باز خشین

(Tatlı sözlü sevgili artık aldatamaz. Bundan böyle ispir, keklik yavrusunu kapıp götüremez.)

Ḫᵛāce Selmān, beyt:

ای که در سایهٔ انصاف لوایت چون کبک
خنده بر باز خشین می زند اکنون عصفور

(Ey ādil kimse! Bugün serçe, senin sancağının adaleti sayesinde ispire karşı keklik gibi kahkaha atıyor.)

بازستان [bāz-sitān]: Sükūn-ı zāʾ-i muʿceme ve kesr-i sīn-i mühmele ile. Bācdār, ʿöşr-i zemīn ve ḫarāc-ı bāġ u eşcār u būstān alıcı demektir. Rūm'da emīn, ʿammāl ve muḥaṣṣıl-ı emvāl derler.

بازگردیدن [bāz gerdīden]: Geri döndürmek ki باز [bāz] geri ve گردیدن [gerdīden] feṯḥ-i kāf-ı Fārsī ile "döndürmek" maʿnāsına maṣdardır.

بازگشتن [bāz geşten]: Sükūn-ı zā vü şīn-i muʿcemeteyn ve feṯḥ-i kāf-ı Fārsī vü tāʾ-i müşennāt ile. Geri dönmek maʿnāsına. Miṣāl-i her dü, Ḫᵛāce Selmān, beyt:

به هیچ باب ز کوی تو باز گشتن نیست
که نیست کوی ترا راه باز گردیدن

(Senin köyünden dönmek için hiçbir kapı yok. Çünkü senin köyüne geri dönüş yolu yok.)

باژگون [bājgūn]: Sükūn-ı zā vü żamm-ı kāf-ı Fārsiyyeyn ile. Ḫaḳīḳaten ve mecāzen maʿkūs ve maḳlūb maʿnāsınadır. Mevlānā Yaḥyá, beyt:

گر نخیزد زحل به طاعت تو
باژگون کار می شود هندو

(Zuhal sana saygı gösterip ayağa kalkmıyorsa, Hintlinin işleri hep böyle terstir.)

باژن [bājen]: Feṯḥ-i zāʾ-i Fārsī ile. Pīş-rev-i gele-i gūsfendān, yaʿnī koyun ve keçi sürüsünün önünce giden koç veyāḫud keçi ola.

بازوشتن [bāzūşten]: Żamm-ı zā vü vāv-ı maʿrūf u sükūn-ı şīn-i muʿcemeteyn ile. Bir şeyin ucun kıvırmak maʿnāsınadır.

بازیدن [bāzīden]: Kesr-i zāʾ-i muʿceme ve sükūn-ı yā-yı taḥtānī ile. Oyun oynamak, geri etmek ve açmak. باز [bāz]ın ekṣer maʿnālarına maṣdar olur.

باستان [bāsitān]: Kesr-i sīn-i mühmele ile. Be-vezn-i داستان [dāsitān]. Be-maʿnī-i güẕeşte yaʿnī geçmiş aḥvāl, kār ve sāʾir ne olursa. İsm-i ʿāmdır. Emīr Muʿizzī, beyt:

عقل نپسندد که من نوشیروان خوانم ترا
گرچه کس نبود چو او از خسروان باستان

(Geçmiş padişahlar içinde onun gibisi olmasa bile, seni Nuşirevan diye ansam akıla beğendiremem.)

Ḫᵛāce Selmān, beyt:

ذکر عهد او که تا دور آید و پاینده باد
نقصها در داستان باستان می آورد

(Onun inşallah dünya döndükçe devam edecek olan döneminde geçmiş padişahların hikāyelerindeki noksanlıklar ortaya konur.)

Ḫakīm Ḫāḳānī, beyt:

تخت نرد پاکبازان در عدم گسترده اند
گر سرش داری برانداز این بساط باستان

(Āşıkların oyun tahtası yokluk ülkesinde yayılmış. Eğer yapabilirsen bu eski yaygıyı ortadan kaldır!)

باستین [bāsitīn]: Kesr-i sīn-i mühmele vü tāʾ-i müşennāt ile. *Tuḥfetü'l-Aḥbāb*'da ağaç dalı arasında olan meyveye derler. Şīn-i muʿceme ile (باشتین bāşitīn) de mervīdir.

باسر شدن [bāsir şuden]: Kesr-i şīn u sükūn-ı rā'-i mühmeleteyn ile. Kıçın kıçın geri gitmek. ʿArabīde قهقرى [ḳahḳará] derler.

باشتين [bāşitīn]: Kesr-i şīn-i muʿceme ve sükūn-ı yā-yı taḥtānī ile. *Ferheng-i Cihāngīrī*'de iki maʿnāyadır.

Evvel, باستين [bāsitīn]-i merḳūm maʿnāsına. Ṣānī, Sebzvār nāḥiyesinde bir köyün adıdır.

باشگون [bāşgūn]: Sükūn-ı şīn-i muʿceme ve żamm-ı kāf-ı Fārsī ile. بازگون [bāzgūn] maʿnāsına, yaʿnī maʿkūs ve maḳlūb. Rükneddīn-i Bekrānī, beyt:

خاکپایت را زحل از دیده بر سر می نهد
آری آری هست دائم کار هندو باشگون

(Zuhal senin ayağın toprağını başına koyuyor. Evet evet, Hintlinin işi hep böyle ters olur.)

باشيدن [bāşīden]: Olmak, durmak, tevaḳḳuf ve şayrūret maʿnāsına.

باغبان [bāġbān]: Bāġçeci. باغ [bāġ] maʿlūm. Ve بان [bān], gözetici maʿnāsına olduğu birkaç yerde **(180[b])** yazılmıştır.

باغِ سياوشان [bāġ-ı siyāvuşān]: Bārbud-ı Pervīz'in otuz elḥānından bir laḥn adıdır. Keẕā fī-*Mecmaʿi'l-Fürs*. Bu maʿnāya, Üstād Menūçehrī, beyt:

قمریان راه گل نوش لبینا رانند
صلصلان باغ سیاوشان با سرو ستاه

(Kumrular gül yolunda lebina makamında şarkılar söylüyor. Üveyikler serv-i sitāh ve bağ-ı siyavuşan nağmeleriyle eşlik ediyor.)

سروِ ستاه [serv-i sitāh] dahi bir laḥn adıdır.

باغِ شيرين [bāġ-ı şīrīn]: Bu dahi otuz elḥān-ı Bārbud'dan bir laḥn adıdır. Ḫüsrev'in Bārbud'u iḫtirāʿ eylemiştir. Şeyḫ Niẓāmī, beyt:

چو کردی باغ شیرین را شکربار
شدی باغ از زمین بوسش شکرخوار

(Tatlı tatlı bāğ-ı şirin nağmeleri çıkarınca bahçe onun bastığı yeri öpmekten şeker yiyici olurdu.)

بافتن [bāften]: Sükūn-ı fā ve feṯḥ-i tā'-i müşennāt ile. Dokumak maʿnāsına; bez olsun, ḳumāş olsun, ḥaṣīr olsun. Cümlesine بافتن [bāften] derler, maṣdardır. ʿArabīde نسج [nesc] ve Çağatayda "toḳulmaḳ" derler. Bu beyitte mefʿūlü vāḳiʿ olmuştur. Mīr ʿAlī Şīr, beyt:

ʿAşḳ otıdın tende andaḳ ṣaʿb olupdur köymekim
Kim şererler tārıdın gūyā toḳulmış köŋlegim

(Aşk ateşiyle bedenim öylesine kuvvetli yanıyor ki sanki gömleğim kıvılcım ipleriyle dokunmuş gibi.)

بافرجن [bāfercen]: Feṯḥ-i fā vü cīm ve sükūn-ı rā'-i mühmele ile. Be-maʿnī-i پارنجن [pārencen], yaʿnī ḫalḫāl.

بافيدن [bāfīden]: Kesr-i fā ve sükūn-ı yā-yı taḥtānī ile. Be-maʿnī-i dokumak. Maṣdardır بافتن [bāften] gibi. Bu lüġat hem lāzım ve hem müteʿaddī olur.

باكيدن [bākīden]: Kesr-i kāf ve sükūn-ı yā-yı taḥtānī ile. Korkmak yaʿnī ḫavf eylemek maʿnāsına.

بالافتن [bālāften]: Sükūn-ı fā ve feṯḥ-i tā'-i müşennāt ile. Süzmek ve ṣāf etmek maʿnāsına. پالودن [pālūden] dahi derler.

بالان [bālān]: Dört maʿnāya gelir.

Evvel, nümüvv-künende yaʿnī büyütücü ve büyüyücü maʿnāsına. Ḥakīm Ḫāḳānī, beyt:

سرو بالان که ز بالین سرش آمد به ستوه
دایگان را تن نالانش به بر باز دهید

(Hasta ve bitkin yatmakta olan o serpilmiş selvinin inleyen bedenini dadılarının göğsüne geri verin!)

Ṣānī, be-maʿnī-i cünbān ve müteḥarrik, yaʿnī depretici ve deprenici. Ḥakīm Senāyī, beyt:

باز تا ضیعتی دراندازد
ریش بالان به سوی ده تازد

(Yine bir tarla elde edebilmek için sakal oynatıp köye saldırır.)

Ṣāliş, be-maʿnī-i reftār-künende, yaʿnī salınıcı ve salındırıcı. Üstād ʿUnṣurī, beyt:

یکی را سد یأجوجست باره
یکی را روضهٔ خلدست بالان

(Birisi Yecüc seddini kale yapmış, diğeri cennet bahçesinde salınıyor.)

Rābiʿ, *Ṣıḥāḥ*'ta ve *Miʿyār-ı Cemālī*'de be-maʿnī-i dehlīz-i ḫāne masṭūrdur. Şems-i Faḫrī, beyt:

مخالف ارچه که خود را چو سنگ می پنداشت
ز تاب آتش تیغش چو موم شد بالان

(Düşman kendisini ne kadar taş sanırsa sansın, onun kılıcının sıcaklığıyla odadaki mum gibi erir.)

Ferheng-i Cihāngīrī'de vaḥşī cānver tuzağı mervīdir.

بال زن [bāl-zen]: Sükūn-ı lām ve feṭḥ-i zāʾ-i muʿceme ile. Pervāz-künende maʿnāsınadır ki ʿArabīde طیار [ṭayyār] derler. Ve gāhī emir maʿnāsına da gelir. Nitekim Ṣāʾib-i Tebrīzī, dīvān-ı evvelde, beyt:

چون حباب از بیضهٔ هستی قدم بیرون گذار
در فضای بحرها موج سبکرو بال زن

(Hava kabarcığı gibi varlık yumurtasından ayağını dışarı çıkar! Denizlerin üstünde hızlı giden dalgalar gibi kanatlan!)

بالِ زین [bāl-i zīn]: Kesr-i lām u zāʾ-i muʿceme ile. Eyer eteği ki بال [bāl]dan murād etektir ki iki cānibde kanat gibi olmakla istiʿāre ṭarīḳıyladır. Ve زین [zīn], eyerdir.

بالستن [bālusten]: Żamm-ı lām, sükūn-ı sīn-i mühmele ve feṭḥ-i tāʾ-i müṣennāt ile. Sonu ḫayr ola demektir. Şīn-i muʿceme ile بالشتن [bāluşten] de mervīdir.

بالشتن [bāluşten]: Żamm-ı lām ve sükūn-ı şīn-i muʿceme ile. بالستن [bālusten]-i merḳūm maʿnāsınadır. Ebulmaʿānī, beyt:

تازه عاشق گشته ام گرچه مرا آسان نمود
جور و محنت در پس اما نیک بالشتن شود

(Yeni āşık oldum. Gerçi bana kolay gibi göründü ama sıkıntı ve dert arkada, sonu hayır olsun inşallah!)

بالشِ چرمین [bāliş-i çermīn]: Saḫtiyāndan olan yastık. بالش [bāliş], kesr-i lām ile yastıktır. چرم [çerm], feṭḥ-i cīm-i Fārsī ile göndür. Murād deridir. Ḥarf-i yā nisbet ve nūn, teʾkīd içindir. Maʿnā-yı terkīb "gönden yastık" demek olur.

بالودن [bālūden]: Żamm-ı lām u vāv-ı maʿrūf ve feṭḥ-i dāl ile. Yuvalmak, bulandırmak ve bulamak maʿnāsına hem lāzım hem müteʿaddī olur.

بالیدن [bālīden]: Kesr-i lām ve sükūn-ı yā-yı taḥtānī ile. Be-maʿnī-i نمو کردن [numuvv kerden] ve افزودن [efzūden], uzayıp büyümek ve artmak maʿnāsına. Şāh Nāṣır-ı Ḫüsrev, beyt:

ز بالیدن قد آن دلبران را
به گل سرو آزاد را مانده پا

(O dilberlerin büyüyüp serpilmesi yüzünden, yaprak dökmeyen selvinin ayağı çamurda kalmış.)

(181ª) ʿArabīde نمو [numuvv] ve Çağatayda "anıḳmaḳ" derler.

بالین [bālīn]: Kesr-i lām ile. Muṭlaḳ yastıktır. Ṣā'ib-i İṣfahānī, beyt:

با خیال یار در یک پیرهن خوابیده ام
بر ندارد سر ز بالین هر که بیدارم کند

(Sevgiliyi bir gömlekle hayal ederken uyumuşum. Kim beni uyandırmaya gelse, yastıktan başımı kaldıramaz.)

Ve "dayanmak" maʿnāsına da gelir. Ṣā'ib-i İṣfahānī, beyt:

از برای کام دنیا خیوش را غمگین مکن
پشت و پا زن در دو عالم دست را بالین مکن

(Dünya hevesleri yüzünden kendini üzme! İki ālemde de bırak/tekmele gitsin, eline dayanmaktan vazgeç!)

بامیئین [bāmī'īn]: Kesr-i mīm ü hemze ve sükūn-ı yā-yı taḥtānī ile. Aʿmāl-i Herāt'tan Bādġīs nāḥiyesinde bir ḳaṣabanın ismidir. İsḳāṭ-ı hemze ile Nāṣır-i Ḫüsrev بامین [bāmīn] demiştir. Şāh Nāṣır-i Ḫüsrev, beyt:

دیگر چو تو کیست چون تو گشتی
مفتی و فقیه بلخ و بامین

(Senin gibi başka kim var! Çünkü sen Belh müftüsü ve Bāmīn fakihi oldun.)

بامدادان [bāmdādān]: Ṣubḥ-ı ṣādıḳtır. Ammā eṣaḥḥ ṣabāḥ vaḳtidir. Ṣabāh, بامداد [bāmdād] dır, elif ve nūn edāt-ı cemʿdir. Bunda cemʿ ḳaṣd olunsa ṣubḥ-ı kāẕib ve ṣubḥ-ı ṣādıḳ olur. Cemʿ ile taʿbīrde ṣabāḥ vaḳti murād olunur. Şeyḫ Saʿdī, *Gülistān* dībācesinde بامدادان که خاطر باز آمدن برای نشستن غالب آمد[1] dediği ṣabāḥ vaḳti iḳtiżā eder. صبحگاهان [ṣubḥgāhān] gibidir.

بامِ ستون [bām-ı sutūn]: Ḫāne-i ʿālī maʿnāsınadır. Ammā *Şerefnāme*'de غرفهٔ سر نا پوشیده [ġurfe-i ser-nā-pūşīde] dediği üstü örtülmemiş köşk. Ve Rūm'da "ḳameriyye" taʿbīr ettikleridir. *Müşkilāt*'ta bu ḳavli mü'eyyid ای الغرفة بلا سقف[2] mervīdir.

بامون [bāmūn]: Żamm-ı mīm ile. Muḫanneṯ ki ʿArabīde مأبون [me'būn] derler. Şāʿir, beyt:

نماند آب رو در دادن کون
که مردی بر نمی آید ز بامون

(Kūn vermekte de haysiyet kalmadı. Mefüllerden bir tane adam çıkmıyor.)

بامیان [bāmiyān]: Kesr-i mīm ve feṯḥ-i yā-yı taḥtānī ile. Kūhistān'da bir ülkenin adıdır ki Belḫ ile Ġazne arasında vāḳiʿdir, belki Belḫ şehrine iki menzil yer ḳarībdir. Ve mezbūrun dağlarından bir dağda iki taştan iki büt terāş olunmuştur. Birine "ḫing büt" ve birine "surḫ büt" nām komuşlardır. Tafṣīli سرخ بت [surḫ but] żeylinde żikr olunur inşā'allāhu teʿālá. Seyf-i İsferengī, beyt:

مردم نادان اگر حاکم داناستی
شحنهٔ یونان بدی خنگ بت بامیان

(Cahil adamın bilge sayıldığı yerde, Bāmiyān'daki hing put da Yunan filozofu olur.)

بان [bān]: *Tuḥfetü'l-Aḥbāb*'da muḫtaṣar-ı بانگ [bāng]dir, yaʿnī āvāz. Ve *Mecmaʿu'l-Fürs*'te be-maʿnī-i nigāh-dārende. Ammā aṣlında

1 Geri dönmenin oturmak düşüncesine galip geldiği sabah.
2 Yani tavansız odadır.

bān, ism-i cāmiddir, gözetici maʿnāsına. Bir nesneyi gözetmekten kināyedir. Murād onun muḥāfaẓası emrinde ḳıyām ve ḫidmetinde ihtimāmdır باغبان [bāġbān], پاسبان [pāsbān] ve کشتیبان [keştībān] gibi. Ve bir maʿnāsı dahi ḫāne saḳfıdır, bām maʿnāsına. Ḥażret-i Mevlānā ḳuddise sirruhu, beyt:

سر فرو کن یک دمی از بان چرخ
تا زنم من چرخها بر سان چرخ

(Bir an olsun feleğin çatısından başını eğ de bak! Böylece ben de gökyüzü gibi döndükçe döneyim.)

Ve zebān-ı Pehlevī'de "esīr" maʿnāsına. Ve dahi Tehāme nāḥiyesinde bir ağaçtır. Fındıḳ kadar däneleri olur, fıstıḳ gibi. Lākin fıstığın iki pehlūsu olur, bunun pehlūsu üçtür. ʿArabīde فستق البان [fustuḳu'l-bān] derler. Şems-i Faḫrī, beyt:

من از محنت بسان عود سوزان
خزان عصر را از عود بان توغ

(Ben dertle yanan öd ağacı gibiyim. Dertlilere ban ağacından bir sancağım.)

Baʿżı nüsḫada, "ılgın ağacıdır" demişler. Ammā ṣaḥīḥ değildir. *Ṣıḥāḥ*'ta درختیست که گل و برگ آن خوشبوی عجم آن را بید مشک خوانند[1]. ʿArabīde قضیب البان [ḳażību'l-bān] derler. Şuʿarā ḳadd-i maḥbūba teşbīhen şiʿirlerinde īrād ederler. Ḥakīm Enverī, beyt:

آهو به سر سبزه مگر نافه بینداخت
کز خاک چمن آب بشد عنبر و بان را

(Galiba ceylan çimenliğe misk bıraktı. Çünkü çimen toprağı onun sayesinde su, amber ve miske döndü.)

Bu maʿnāda بانگ [bāng] dahi derler kāf-ı Fārsī ile.

1 Çiçeği ve yaprağı güzel kokulu bir ağaçtır. İranlılar ona bīd-i müşk derler.

بانگیدن [bāngīden]: Sükūn-ı nūn ve kesr-i kāf-ı Fārsī ile. Çağırmak, بانگ کردن [bāng kerden] maʿnāsına.

باوریدن [bāverīden]: Feṯḥ-i vāv ve kesr-i rāʾ-i mühmele ile. İnanmak, باور کردن [bāver kerden] maʿnāsına.

باوین [bāvīn]: Kesr-i vāv ve sükūn-ı yā-yı taḥtānī ile. Ol küçük sepettir ki içine eğirilmiş iplik korlar ve dahi ona benzer nesneler korlar. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*.

باهمان [bāhmān]: Sükūn-ı hā ve feṯḥ-i mīm ile. Be-maʿnī-i بهمان [behmān]. Yaʿnī فلان [falān] **(181b)** lafẓına mürādif olan بهمان [behmān] maʿnāsınadır. Üstād ʿAlī bin Ḥasan Bāḫarzī, ḳıṭʿa:

نه چشمم چرا که کند روی ساقی
نه گوشم بذر در حدیث نهانی

ز مطرب سرور آرزو هم نخواهم
نگویم فلانی تو ما باهمانی

(Gözüm sākinin getirdiği şarapta değil, kulağım gizli saklı söz peşinde değil. Çalgıcının beni şenlendirmesini istemem, sen falancasın biz falancayız demem.)

با هم آوردن [bā-hem āverden]: Cemʿ edip getirmek maʿnāsına maṣdardır.

با هم آمدن [bā-hem āmeden]: Ġavġā ve ġażab eylemek. Ve bir yere gelmek, cemʿiyyet maʿnāsına.

بایستن [bāyisten]: Kesr-i yā-yı taḥtānī ve sükūn-ı sīn-i mühmele ile. Gerek olmak. Ṭālib-i Āmulī, beyt:

شوره بومست جهان ورنه به عهد مژه ام
سربسر دهر گلستان ارم بایستی

(Dünya bir çoraklık olmalı, yoksa kirpiğimin döneminde baştan başa cennetteki gül bahçelerine dönmeliydi.)

ببرِ بیان [bebr-i beyān]: Rüstem-i Zāl'a maḫṣūṣ bir giyimin adıdır ki Rüstem onu cenk günlerinde giyerdi. Ḥakīm Firdevsī, beyt:

تهمتن بپوشید ببر بیان
نشست ابرهٔ اژدهای ژیان

(Rüstem kaplan derisinden zırhını giyip öfkeli yılan gibi olan atına bindi.)

تهمتن [tuhemten], żamm-ı tā'-i müşennāt ile Rüstem'in laḳabıdır. Meẕkūr kaplan derisinden idi. Nitekim bu beyitlerde taṣrīḥ vardır. Ḥakīm Firdevsī, meşnevī:

یکی جامه دارد ز چرم پلنگ
بپوشد همان ببر اندر به جنگ

همی نام ببر بیان خواندش
ز خفتان و جوشن فزون داندش

(Kaplan derisinden bir elbisesi vardı, tıpkı kaplan gibi savaşta onu kuşanırdı. Bebr-i beyān adını verdikleri o giysiyi kaftan ve zırhtan daha üstün tutarlardı.)

Şems-i Faḫrī, *Mi'yār*'da bebr-i beyān, cüst ü çālāk ma'nāsına da gelir demiş. Ammā *Ṣıḥāḥ*'ta bebr-i beyān, پوششیست از کتان که پادشاهان آن را به فال داشتندی و روز جنگ پوشیدندی و گویند جبرئیل علیه السلام از بهشت آورده است[1].

بپساویدن [bepsāvīden]: Sükūn-ı bā'-i Fārsī, feṭḥ-i sīn-i mühmele ve kesr-i vāv ile. Be-ma'nī-i سودن [süden] ya'nī sürmek, lems ma'nāsına. Ebulferec-i Rūnī, beyt:

به عون عدل تو صیاد عدل بپساود
سری و آهوی نخجیر بی وسیلت دام

(Senin adaletinin yardımıyla avcı, ceylanın boynuzuna tuzağa gerek olmadan dokunur.)

1 Ketenle dokunmuş bir kumaştır. Padişahlar uğur sayarlar ve savaş günlerinde giyerlermiş. Cebrāil aleyhi's-selām'ın cennetten getirdiği rivayet edilir.

بپسودان [bepsūdān] ve **بپسودن** [bepsūden]: Kilāhumā bi-sükūni'l-bā'i'l-Fārsī ve żammi's-sīni'l-mühmele. *Ferheng-i Cihāngīrī*'de be-ma'nī-i سودن [süden] ya'nī bir 'użva veyāḫud bir nesneye el sürmek. برماس [bermās] dahi derler. 'Arabīdeki لمس [lems] ma'nāsına. Ḥakīm Süzenī, der-merşiye, beyt:

به خاک دادی آن گلچهره که آبله کرد
به آستین حریر ارچه نرم بپسودی

(İpek yene/yüze dokunur gibi dokunuyordun ama ateşli hastalıkla yüzü kabaran o gül yüzlüyü toprağa verdin.)

Ebulferec-i Rūnī, beyt:

کوه بپسود زخم تیرش و گفت
صاعقه است این نه تیر واغوثاه

(Ok yarası dağa dokunup dedi ki: "Heyhat, bu bir yıldırımdır, ok değil!".)

بتاییدن [betāyīden]: Feṭḥ-i tā'-i müşennāt ve kesr-i yā-yı taḥtānī-i evvel ü sükūn-ı şānī ile. Be-ma'nī-i گذاشتن [guẕāşten]. Egerçi ḳā'ide üzre maṣdar değildir, lākin maṣdar ṣīġasıdır. Mīr Naẓmī, beyt:

من این بخت بد را که نفرین کنم
بتاییدن جان شیرین کنم

(Ben bu kötü talihime lanet ediyor, tatlı canımdan vazgeçiyorum.)

بچگان [beçegān] ve **بچگین** [beçegīn]: Feṭḥ-i cīm-i Fārsī ile. Cem'-i بچه [beçe]dir. Evvel, elif ve nūn ile ki edāt-ı cem'dir. Şānī, yā-yı vaṣfiyye ve nūn-ı te'kīd iledir.

بحرکان [baḥrekān]: Ḥā'-i mühmele ile. Deryāda olanlar demektir. Şā'ir, beyt:

برآورده از هرچه کانش همه
برون آمدند بحرکانش همه

(Maden nesi var nesi yok hepsini getirdi. Denizde olan her şey dışarı çıktı.)

بخجیدن [baḫcīden]: Sükūn-ı ḫā'-i muʿceme ve kesr-i cīm-i Fārsī ile. Bir nesneyi yassılamak. Ve dahi dolaşmak maʿnāsınadır.

بخجیریدن [baḫcīrīden]: Sükūn-ı ḫā'-i muʿceme vü yā'eyn-i taḥtāniyyeyn ve kesr-i cīm-i Fārsī vü rā'-i mühmele ile. Yukarıdan aşağı yuvalanmak ve tekerlenmek maʿnāsına.

بخریدن [baḫrīden]: Sükūn-ı ḫā'-i muʿceme, kesr-i rā'-i mühmele ve sükūn-ı yā-yı taḥtānī ile. Eṭfāli uçuk tutmak ki ʿArabīde ام الصبیان [ummu'ṣ-sibyān] derler.

بخسان [baḫsān]: Sükūn-ı ḫā'-i muʿceme ve feṭḥ-i sīn-i mühmele ile. Be-maʿnī-i pejmürde ve ferāhem-āmede. Yaʿnī solmak ve büzülmek. Ve dahi renc-dīde maʿnāsına, yaʿnī zaḥmet görmüş. Üstād Rūdekī, beyt:

ازو بی اندهی بگزین و شادی با تن آسانی
به تیمار جهان دل را چرا باید که بخسانی

(Üzülmekten vazgeç, sağ salim yaşayıp mutlu ol! Dünyayı düzeltmeye çalışıp da niye zahmet çekesin!)

Ve dahi گداخته [gudāḫte] ve گدازان [gudazān] maʿnāsına ki fāʿil ve mefʿūl olur. Keẕā fī-nüsḫa-i Ḥüseyn-i Vefāyī. Be-maʿnī-i güdāzān, Şems-i Faḫrī, beyt:

(182ª) مخالف ارچه که خود را چو سنگ می پنداشت
ز تاب آتش قهرش چو موم شد بخسان

(Düşman kendisini ne kadar taş sanırsa sansın, onun kılıcının sıcaklığıyla odadaki mum gibi erir.)

بخسانیدن [baḫsānīden]: Sükūn-ı ḫā'-i muʿceme ve feṭḥ-i sīn-i mühmele ile. Erimek ve eritmek maʿnāsına hem lāzım ve hem müteʿaddī olur. Mīr Naẓmī, der-ṣıfat-ı Temmūz, beyt:

ز تاب آفتابش سنگ خارا
ببخسانید همچون سیم از جا

(Güneşin sıcaklığı, kayayı olduğu yerde civa gibi eritiyordu.)

بخستن [baḫisten]: Kesr-i ḫā'-i muʿceme, sükūn-ı sīn-i mühmele ve feṭḥ-i tā'-i müşennāt ile. Uykuda horuldamak maʿnāsınadır.

بخستو آمدن [baḫastū āmeden]: Feṭḥ-i ḫā'-i muʿceme, sükūn-ı sīn-i mühmele ve żamm-ı tā'-i müşennāt ile. İḳrār ve iʿtirāf eylemek. Mīr Naẓmī, beyt:

بخستو آمده ازو زر پنهان
به توبه آمده فی الحال از جان

(O, altın gizlediğini itiraf etti. Derhal can u gönülden bir tövbe etti.)

بخسودن [baḫsūden] ve **بخسیدن** [baḫsīden]: Kilāhumā bi-sükūni'l-ḫā'i'l-muʿceme. Be-maʿnī-i گداختن [gudāḫten], yaʿnī erimek. Ve çimdilemek, yürek oynamak, müteġayyir olmak, teng-dil olmak ve bir nesneyi yencimek maʿnālarına maṣdardır.

بخشودن [baḫşūden] ve **بخشیدن** [baḫşīden]: Kilāhumā bi-sükūni'l-ḫā'i'l-muʿceme, evvel bi-żammi'ş-şīn, ṣānī bi'l-kesr. İki maʿnāya gelir.

Evvel, bağışlamak.

Ṣānī, teraḥḥum eylemek maʿnāsına. Ḥakīm Enverī, ḳıṭʿa:

قضا با دست او هر ساعتی گوید نه تو گفتی
که در بخشش نه دینی مطلبی دارم نه دنیایی

ولیکن بر کرم واجب بود درویش بخشودن
چو که آن درویش گشت از تو چرا بر وی نبخشایی

(Felek her an onun cömert elinden bahsediyor, yalnız sen değilsin! Ne dünyada ne de ahirette bir bahşiş beklentim yok, lākin yoksula acıyıp iyilik etmek vacipken senden fakir olan bir kimseye niçin bağışta bulunmayasın!)

بخکلون [baḫkelūn] ve **بخکلیون** [baḫkelyūn]: Kilāhumā bi-sükūni'l-ḫā'i'l-muʿceme ve fetḥi'l-kāf. İki maʿnāyadır.

Evvel, girdugān-ı düşvār yaʿnī çetin koz ki kırıldıkta içi ṣaḥīḥ çıkmaz.

Ṣānī, çenek otu.

بخنودن [baḫnūden]: Sükūn-ı ḫā'-i muʿceme ve żamm-ı nūn ile. Yıldırım. ʿArabīde صاعقه [ṣāʿiḳa] derler.

بخون [baḫūn]: Żamm-ı ḫā'-i muʿceme vü vāv-ı maʿrūf ile. Rencūr ve zaḥmetli maʿnāsına. Keẕā fī-nüsḫa-i Ḥüseyn-i Vefāyī. Bu maʿnāyı mü'eyyid, Mīr Naẓmī, beyt:

ز عشقت تلخ و شیرین را چشیدم
بدین سودا به خون دل کشیدم

(Aşkın sayesinde acıyı da tatlıyı da tattım. Bu sevdayla gönül kanı çektim.)

Ferheng-i Cihāngīrī'de nām-ı sitāre-i Mirrīḫ'tir.

بخیدن [baḫīden]: Kesr-i ḫā'-i muʿceme ve sükūn-ı yā-yı taḥtānī ile. Atılmış penbe ve yün maʿnāsına. Ḥakīm Nizārī-i Ḳuhistānī, beyt:

همه دشت فرشست برهم فکنده
همه کوره پشمست برهم بخیده

(Bütün kırlar, yere serilmiş birer halıdır. Bütün şehirler, atılmış yündür.)

بخیریدن [baḫīrīden]: Kesr-i ḫā'-i muʿceme vü rā'-i mühmele ve sükūn-ı yā'eyn-i taḥtāniyyeyn ile. Talbımak maʿnāsınadır.

بخیزیدن [baḫīzīden]: Kesr-i ḫā vü zā'-i muʿcemeteyn ile. Bir kimesneye taʿẓīmen önünde baş komak.

بدان [bedān]: Feṭḥ-i dāl-ı mühmele ile. İşāret-i baʿīdedir, "ona" demek olur. Kemāl İsmāʿīl, beyt:

می گفت آسمان من و رای شاه عقل
گفتش به طنز کار تو اکنون بدان رسید

(Gökyüzü, "ben ve padişahın aklı ile düşüncesi" diyordu. Ona alaya alıp "işin şimdi ona erişti" dedi.)

Ve bā'-i muṣāḥabe ile oldukta "onunla" maʿnāsın ifāde eder. Üstād Laṭīfī, beyt:

بدان وقت اندر غلامت شدم
که با جان بلی گو به نامت شدم

(Senin kölen olduğum zamanlar senin adına can u gönülden "evet" derdim.)

Gāhī bā, ḥarf-i ḳasem olur. Üstād Laṭīfī, beyt:

بدان خدای که عقل و روان و جان بخشید
بجز جناب رفیع تو می ندارم امید

(Akıl, ruh ve can bağışlayan Allah'a andolsun! Senin yüce huzurun dışında bir yere ümit bağlamam.)

بدخشان [bedaḫşān]: Feṭḥ-i dāl-ı mühmele vü şīn u sükūn-ı ḫā'-i muʿcemeteyn ile. Ḫorāsān ile Hind ser-ḥaddi miyānında bir meşhūr vilāyettir ki onda laʿl maʿdeni vardır. Ammā Mīr Ṣadreddīn Muḥammed-i Şīrāzī, *Cevāhirnāme*'sinde ẕikr eder ki: "Nisbet-i laʿl Bedaḫşān'a maʿdeni onda olduğu sebebden değildir, belki maʿdeninden iḫrāc, Bedaḫşān'a naḳl ve onda perdāḫt olunduğu vāsıṭa iledir".

بدران [bed-rān]: Sükūn-ı dāl u feṯḥ-i rā'-i mühmeleteyn ile. İki maʿnāyadır.

Evvel, rānende-i bed maʿnāsına ism-i fāʿil olur.

Ṣānī, bir nevʿ sebzedir. Turp gibi telḫ ve bed-būdur. Keẕā fī-*Edāti'l-Fużalā*. Bu maʿnāya, Büsḥāḳ-ı Eṭʿime, beyt:

عیب بدران مکن و هرچه بود نیکو بین
که به صحرای جهان هیچ نروید بی کار

(Şalgamı ayıplama, ne olursa olsun iyi gör! Çünkü dünya ovasındaki hiçbir şey sebepsiz bitmemiştir.)

بدرود کردن [bedrūd kerden]: Sükūn-ı dāl-ı mühmele-i **(182b)** evvel ü ṣānī ve żamm-ı rā'-i mühmele vü vāv-ı maʿrūf ile. Vedāʿ eylemek. Meṣelā "falān giden kimesneyi tevdīʿ eyledim" demekte فلان را بدرود کردم[1] derler. Ḥakīm Esedī, beyt:

بگفت این و ز آب مژه رود کرد
ببوسیدش از مهر و بدرود کرد

(Bunu söyleyip kirpiklerinden gözyaşı ırmağı akıttı. Sevgiyle öpüp ona veda etti.)

Bu lüġatte ḥarf-i bā, aṣl-ı kelimedir.

بدین [bedīn]: Kesr-i dāl-ı mühmele ve sükūn-ı yā-yı taḥtānī ile. İşāret-i ḳarībdir. Buna, bunu ve bununla demek olur. بدان [bedān] lafẓının muḳābilidir. Mīr Naẓmī, beyt:

بدین حسن و لطافت ای گل اندام
ترا عاشق شود عالم به نا کام

(Ey gül görünümlü güzel! Bu güzellik ve çekiciliğin varken sana bütün dünya ister istemez āşık olur.)

1 Falancayı uğurladım.

بذیون [beẕyūn]: Sükūn-ı ẕāl-i muʿceme ve żamm-ı yā-yı taḥtānī ile. Aḳmişe-i nefīse maʿnāsına. Ṣāḥib-i *Ferheng-i Manẓūme*, beyt:

بر ز بالا بود بلند برین
هست بذیون قماشهای گزین

(Ber, üstündedir ve bülend, yücedir. Bezyūn, seçkin kumaşlar demektir.)

برآریدن [ber-ārīden]: Sükūn-ı rā'-i evvel ü kesr-i ṣānī-i mühmeleteyn ile. Getirmek ve kaldırmak maʿnālarına maṣdardır.

برازوان [berāzvān]: Feṯḥ-i rā'-i mühmele ve sükūn-ı zā'-i muʿceme ile. Kılıç, bıçak ve ḳalemtırāş ḳabżalarının demir ile aralarına üstüvār ettikleri nesne ki zer, sīm, bakır ve pirinçten ederler. برازبان [berāzbān] dahi derler. Türkīde "pırazvana" dedikleridir.

برازیدن [berāzīden]: Feṯḥ-i rā'-i mühmele ve kesr-i zā'-i muʿceme ile. Bezemek ve zībā göstermek. Ḫaffāf, beyt:

تا بکی از عجب گرازیدنت
در نظر خویش را برازیدنت

(Ne zamana dek gurur ve kibirle böbürlenecek, kendini olmadığın gibi göstereceksin!)

برآغالیدن [ber-āġālīden]: Sükūn-ı rā'-i mühmele ve feṯḥ-i ġayn-ı muʿceme ile. Taḥrīż eylemek, atmak ve koparmak maʿnālarına. Çağatay lisānında "başḳarmak" derler. Bu beyitte māżīsi ẕikr olunmuştur. Mīr ʿAlī Şīr, beyt:

Ala kil v'er bolsa mecnūn-şīve vü bī-iḫtiyār
Ḳoymayın öz iḫtiyārıġa bu sarı başḳaru

(Delice davranıp ne yaptığını bilmez olursa, kendi haline bırakmadan ikna edip buraya getir!)

برافزولیدن [ber-efjūlīden]: Sükūn-ı rā'-i mühmele vü fā ve żamm-ı zā'-i Fārsī ile. Be-maʿnī-i برآغالیدن [ber-āġālīden]-i merḳūm, yaʿnī taḥrīṣ eylemek, atmak ve koparmak. Meẕkūr iki lüġat bir maʿnāya istiʿmāl olunur.

برآمدن [ber-āmeden]: Sükūn-ı rā'-i mühmele ile. Gelmek, yukarı çıkmak ve mecāzen iş ḥāṣıl olmak maʿnālarına.

برانگیختن [ber-engīḫten]: Bi'l-ittifāḳ maṣdardır. Koparmak, her ne olursa, maʿnen ve maḥsūsen. Mīr Naẓmī, beyt:

به ناگه در سر من کرد فتنه
برانگیختن شده مانند دمنه

(Ansızın çakal gibi fitne koparıp başıma bir iş açtı.)

Ve dahi "irgürmek" maʿnāsına, be-ḳavl-i Aḥmed bin İsmāʿīl der-*Müşkilāt*.

برآن [berān]: Fetḥ-i rā'-i mühmele ile. بر [ber] ile آن [ān]dan mürekkebdir. آن [ān] بر [ber]e mużāfun ileyh olsa rā meksūr olur "onun üzerine" maʿnāsına. Ammā "ona" ve "onunla" maʿnālarına gelir. Şeyḫ ʿAliyy-i Naḳī, beyt:

ای وای بر آن مرغ گرفتار که روزی
صیاد شود غافل و در دام بمیرد

(Bir gün tuzağa düşüp de avcının fark etmemesiyle ölüp giden kuşun vay haline!)

برآوردن [ber-āverden]: Getirmek, çıkarmak, yukarı kaldırmak, ḥāṣıl etmek ve mecāzen ḫalel ıṣlāḥ eylemek. Ve *Ṣıḥāḥ*'ta yapmak, bitirmek ve vücūda getirmek maʿnālarına yazılmıştır.

براهختن [berāheḫten] ve **براهیختن** [berāhīḫten]: Kilāhumā bi-fetḥi'r-rā'i'l-mühmele, evvel fetḥ-i hā, ṣānī bi'l-kesr. Berkeşīden-i tīġ, ḫançer, bıçak ve emṣāluhumā. ʿAbdulvāsiʿ-i Cebelī, beyt:

اگر آتشفشان خنجر براهختی به کوه اندر
شود آتش چو خاکستر ز هیبت در دل خارا

(Dağda ateşler saçan hançerini çekecek olsan, dağın içindeki ateş senin korkundan küle dönüşür.)

براهنجیدن [berāhencīden]: Fetḥ-i rā'-i mühmele vü hā, sükūn-ı nūn u yā-yı taḥtānī ve kesr-i cīm ile. Be-maʿnī-i ber-keşīden. Çekmek, her ne olursa. Ebulmüʾeyyed, beyt:

چون براهنجید تیغش بدید
در تن شیر ژیان شد زهره آب

(Kükremiş aslan onun kılıç çektiğini görünce bütün cesaretini yitirir.)

براهیدن [berāhīden]: Fetḥ-i rā, kesr-i hā ve sükūn-ı yā-yı taḥtānī ile. Yollamak yaʿnī yola göndermek ve yola gitmek. به راه کردن [berāh kerden] dahi derler. Ebulmaʿānī, beyt:

براهید و مرا تنها نهاده
خیالش صبر دل بر باد داده

(Yola çıkıp beni yalnız bıraktı. Hayali, gönlümün sabrını yele verdi.)

برباران [ber-bārān]: Sükūn-ı rā'-i mühmele ve fetḥ-i bā'-i muvaḥḥade ile. Yağmur ile ḥāṣıl olan mezrūʿāt. Ebulmaʿānī, beyt:

ز سیل اشک چشمم سبز گشته
شده این کشت برباران گویا

(Yağmurla yeşerdiği sanılan şu tarla, gözyaşı selimle yeşerdi.)

برپروشان [berperūşān] **(183[a])** ve بروشان [berūşān]: Kilāhumā be-maʿnī-i ümmet. Üstād Daḳīḳī, beyt:

شفیع باش برِ شه مرا به این ذلت
چو مصطفی بر دادار برپروشان را

(Hz. Peygamber'in Allah katında ümmetine şefaat etmesi gibi sen de biz suçlular için padişaha aracı ol!)

Şems-i Faḫrī, beyt:

اگر دعوی کند رایش نبوت
بود خورشید و مه او را بروشان

(Onun hükmü ve düşüncesi peygamberlik davası etse, ümmeti güneş ve ay olur.)

بربلندین [ber-belendīn]: Sükūn-ı rā'-i mühmele vü nūn u yā-yı taḥtānī ve feṯḥ-i bā'-i muvaḥḥade vü lām ile. Pīrāmen-i der-i ḫāne ya'nī kapı pervāzı. Üstād Şākir-i Buḫārī, der-ṣıfat-ı 'imāret be-ṭarīḳ-ı temṯīl gufte, beyt:

درو افراشته درهای سیمین
جواهر برنشانده بربلندین

(Orada gümüşten kapılar yapılmış, kapı pervazına mücevherler kakılmış.)

Hem der-īn ma'nā, Şems-i Faḫrī, beyt:

سعادت همچو دولت پادشه را
بود دائم ملازم بربلندین

(Mutluluk, tıpkı talih gibi, daima padişahın baş ucundadır.)

Bu ma'nāya بر سر بلندین [ber-ser belendīn] dahi derler.

بربهین [berbehīn]: Sükūn-ı rā'-i mühmele, feṯḥ-i bā'-i muvaḥḥade ve kesr-i hā ile تخمکان [toḫmekān] dedikleri sebzedir. 'Arabīde بقلة الحمقا [baḳlatu'l-ḥamḳā], Türkīde semizotu ve pirpirim dahi derler. Ba'żı ferhengde orta kış ayına da derler. Meşhūru بهمن [behmen]dir.

برتافتن [ber-tāften]: Sükūn-ı rā'-i mühmele vü fā ve feṯḥ-i tā'eyn-i müşennāteyn ile. Dönmek, bükmek ve döndürmek ma'nāsına hem lāzım ve hem müte'addī olur maṣdardır. Şā'ir, beyt:

مرا دید و همین برتافت رویش
سخن ناید ز کس هرگز به سویش

(Beni görünce hemen yüzünü döndürdü. Ona kimse asla söz söyleyemez.)

Ve ditmek ya'nī penbeyi yāḫud yünü el ile açmak, be-ḳavl-i Aḥmed bin İsmā'īl der-*Müşkilāt*.

برتهیدن [ber-tehīden]: Sükūn-ı rā'-i mühmele, feṯḥ-i tā'-i müşennāt ve kesr-i hā ile. Birbiri üzerine nesne yığmak ma'nāsınadır.

برچدن [berçiden]: Sükūn-ı rā'-i mühmele ve kesr-i cīm-i Fārsī ile. Muḫaffef-i برچیدن [berçīden]dir, devşirmek ma'nāsına.

برجستن [ber-cesten]: Sükūn-ı rā vü sīn-i mühmeleteyn ve feṯḥ-i cīm ü tā'-i müşennāt ile. Sıçramak. Ve vücūd-ı insān 'illet sebebiyle kabarmak. Ebulma'ānī, beyt:

عشق انداخت آتش غم بر تنم
از تف دل سربسر برجسته شد

(Aşk, bedenime gam ateşi bıraktı, bedenim gönüldeki ateş yüzünden yer yer kabarmaya başladı.)

برچیدن [ber-çīden]: Sükūn-ı rā'-i mühmele vü yā-yı taḥtānī ve kesr-i cīm-i Fārsī ile. Devşirmek, meyve olsun ve ġayrı olsun. 'Am'aḳ-ı Buḫārī, beyt:

هوای قیرگون برچید نقاب قیرگون از رخ
سپهر ساجگون بنهاد تاج عاجگون بر سر

(Siyah renkli hava, yüzden siyah renkli örtüyü topladı. Bulanık renkli gökyüzü, fildişinden yapılmış tacı başına koydu.)

برخاستن [ber-ḫāsten]: Sükūn-ı rā vü sīn-i mühmeleteyn ve feṯḥ-i ḫā'-i muʿceme vü tā'-i müşennāt ile. Kalkmak yaʿnī otururken yāḫud yatarken kalkmak. Mīrzā Ḳulı Big Meylī, beyt:

از بزم تا ز آمدن من برون شده
برخاست گرم و دادن جا را بهانه ساخت

(Ben gelene kadar meclisten çıktı. Öfkeyle kalktı ve yer vermeyi bahane etti.)

برخان [berḫān]: Sükūn-ı rā'-i mühmele ve feṯḥ-i ḫā'-i muʿceme ile. Be-maʿnī-i āvāz, ṣadā maʿnāsına. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*.

برخیدن [berḫīden]: Sükūn-ı rā'-i mühmele vü yā-yı taḥtānī ve kesr-i ḫā'-i muʿceme ile. Bir miḳdār ārām eylemek, eğlenmek, bir miḳdār zamān geçirmek ve emṣāli nesneler. Maṣdardır.

برخین [berḫīn]: Sükūn-ı rā'-i mühmele ve kesr-i ḫā'-i muʿceme ile. Miḳdār-ı ḳalīl. Türkīde "biraz" dedikleri maʿnāyadır. برخی [berḫī] dahi derler. Meṣelā از شب برخی گذشت[1] [ez-şeb berḫī guẕeşt] derler. Mīr Naẓmī, beyt:

یار چون تیر مژه انداخته
می گذشت از سینه و برخین نماند

(Sevgili kirpik oku atınca göğüsten geçti ve biraz dahi kalmadı.)

برداریدن [ber-dārīden]: Sükūn-ı rā'-i evvel ü kesr-i ṣānī ve feṯḥ-i dāleyn-i mühmeleteyn ile. Yukarı kaldırmak, yukarı tutmak, götürmek ve asmak maʿnālarına بردار کردن [berdār kerden] gibi. ʿArabīde صلب [ṣalb] ve Çağatay lisānında "asmaḳ" derler. Türkīde ṣād ile istiʿmāl olunan lafẓı onlar sīn ile edā ederler. Bu beyitte vāḳiʿdir. Mīr ʿAlī Şīr, beyt:

Ger ḳuyaş zengin felek-reftārlıġ raḫşına as
Kim tüzer ol zeng nevḥiŋ naġmesin efġān ara

(Güneş zilini gerip felek yürüyüşlü atına as! Çünkü o zil, ahla karışık matem naġmesini süsler.)

برداشتن [ber-dāşten]: بردارید [ber-dārīden] lafẓının asmaktan ġayrı maʿnālarıyla müterādiftir.

بردگان [berdegān]: Sükūn-ı rā vü feṯḥ-i dāl-ı mühmeleteyn ü kāf-ı Fārsī ile. Cemʿ-i برده [berde]dir, bendegān maʿnāsına. **(183[b])**

بردیدن [berdīden]: Sükūn-ı rā ve kesr-i dāl-ı evvel ü feṯḥ-i ṣānī-i mühmelāt ile. ازراه دور شدن [ez-rāh dūr şuden], yaʿnī yolda bir nesneden savulmak.

بردین [berdīn]: Sükūn-ı rā vü kesr-i dāl-ı mühmeleteyn ile. Çirk ve vesaḫ, yaʿnī kir ve pas. Mīr Naẓmī, beyt:

معتمد بوده قول پیشین را
شده آلوده جامه بردین را

(Önceki söze itimat edilmiş, elbise kirletilmiş.)

برزن [berzen]: Sükūn-ı rā'-i mühmele ve feṯḥ-i zā'-i muʿceme ile. Maḥalle maʿnāsına. Şems-i Faḫrī, beyt:

بود ایادئ او را جهان کمینه عطا
بود معالئ او را فلک کهن برزن

(Dünya onun gelir giderleri arasında basit bir bahşiş kalır. Felek onun yüceliği karşısında eski bir mahalledir.)

Ve dahi maḥall yaʿnī mekān. Ḥakīm Esedī, beyt:

1 Gecenin birazı geçti.

سرندیب شد زین شکن پر خروش
ز شیران بهر برزن خاص خوش

(Serendip, aslanların/yiğitlerin güzel ve seçkin yerler için savaşıyla çalkalandı.)

Ve ser-i kūy yaʿnī maḥalle başı ki ehl-i maḥalle cemʿiyyet eder. Ḥakīm Enverī, beyt:

ای ترک مَی بیار که عیدست و بهمن است
غائب مشو نه موسم بازئ برزن است

(Ey Türk güzeli! Şarap getir! Çünkü Behmen ve bayram geldi. Kaybolma, mahalle başında oynamanın zamanı değil!)

Edātu'l-Fużalā'da masṭūrdur ki *Risāle-i Naṣīr*'de "ṣaḥrā" maʿnāsına menḳūldür.

برزون [berzūn]: Sükūn-ı rāʾ-i mühmele ve żamm-ı zāʾ-i muʿceme ile. Esb-i Türkī maʿnāsınadır.

برزیدن [berzīden]: Sükūn-ı rāʾ-i mühmele ve kesr-i zāʾ-i muʿceme ile. Müdāvemet ve mülāzemet etmek. Ve dahi zirāʿat ve ḥarāṣet eylemek maʿnāsına mervīdir.

برزین [berzīn]: Sükūn-ı rāʾ-i mühmele, kesr-i zāʾ-i muʿceme ve yā-yı sākine ile. Dīn-i ḥażret-i İbrāhīm ʿalá-nebiyyinā ve ʿaleyhi's-selām ʿulemāsından birinin ismidir. Yāḥud ol milletten bir millet adıdır. Ve naḳl olunur ki bir şaḫıṣ nāmıdır ki bir ʿaẓīm āteşgede binā etmiştir. Ol āteşgedeye آذربرزین [āẕerberzīn] derler. Şems-i Faḫrī, beyt:

خلیل وار شکسته بتان باطل را
دل مخالف کرده بر آزربرزین

(Hz. İbrahim gibi, batıl putları kırdı. Düşmanların kalbini āzerberzīn gibi ateşe yandırdı.)

Bu maʿnāya, Ḥakīm Enverī, beyt:

کرد لاله ز فروغ لاله
گفتی آتشگدهٔ برزین است

(Lale parıl parıl yanıyor. Görsen berzin ateşgedesi sanırdın.)

Zerātüşt Behrām, beyt:

بگفت این و نشست آنگاه برزین
روان شد سوی آتشگاه برزین

(Bunu dedikten sonra atına binerek berzīn ateşgedesine doğru yöneldi.)

Āteş maʿnāsına da mervīdir. Şeyḫ Niẓāmī, beyt:

ز برزین دهقان و افسون زند
برآورده دودی به چرخ بلند

(Köylünün yaktığı ateş ve Zend büyüsü sebebiyle göğün en tepesine bir duman yükseldi.)

برسان [bersān]: Sükūn-ı rā vü fetḥ-i sīn-i mühmeleteyn ile. Ümmet maʿnāsına ki بروسان [berūsān], برپروشان [berperūşān] ve بروشان [berūşān] dahi derler. Mīr Naẓmī, beyt:

می کند آن رسول فخر جهان
روز محشر شفاعت برسان

(Kāinatın övüncü olan Hz. Peygamber, mahşer günü ümmetine şefaat edecek.)

Ve bir maʿnāsı dahi dūşāb-ı ḫūb yaʿnī bekmezin aʿlāsı. Keẕā fī-*Mecmaʿi'l-Fürs*.

برسیان [bersiyān]: Sükūn-ı rā vü kesr-i sīn-i mühmeleteyn ile. Tartağan dedikleri ottur.

برشان [berşān]: Sükūn-ı rāʾ-i mühmele ve fetḥ-i şīn-i muʿceme ile. Muḫtaṣar-ı برپروشان [berperūşān]-ı merḳūm, yaʿnī ümmet.

برشجان [berşicān]: Sükūn-ı rāʾ-i mühmele, kesr-i şīn-i muʿceme ve fetḥ-i cīm ile.

Miyān-ı Īrān u Tūrān'da vāḳiʿ bir maḳām ismidir.

برشخان [berşiḫān]: Sükūn-ı rā ve kesr-i şīn u fetḥ-i ḫāʾ-i muʿcemeteyn ile. Bu dahi Īrān ile Tūrān beyninde vāḳiʿ bir mevżiʿ ismidir. Cīm ile muḳaddem ẕikr olunan ola veyāḫud ġayrı ola.

برشن [berşen]: Sükūn-ı rāʾ-i mühmele ve fetḥ-i şīn-i muʿceme ile. Sarmaşık dedikleri ot ki ağaca sarılıp çıkar. Mīr Naẓmī, beyt:

چو تار زلف او افتد به گردن
به سرو حسن را پیچیده برشن

(Saçının telinin boynuna düşmesi, güzel selviye sarmaşık dolanması gibidir.)

برغالیدن [ber-ġālīden]: براغالیدن [ber-eġālīden]-i merḳūm maʿnāsınadır.

برغلانیدن [ber-ġalānīden]: Be-maʿnī-i برآغالیدن [ber-āġālīden]-i merḳūm. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*. Bu maʿnāya, Mīr Naẓmī, beyt:

مقابل شد در آنجا آن دو لشگر
به یکدیگر برآغلاند یکسر

(O iki ordu orada karşılaşıp birbirlerine hırsla saldırdı.)

برغمان [berġamān]: Sükūn-ı rāʾ-i mühmele ve fetḥ-i ġayn-ı muʿceme vü mīm ile. Mār-ı büzürg veyāḫud ejdehā ola.

برغندان [berġandān]: Sükūn-ı rāʾ-i mühmele vü nūn ve fetḥ-i ġayn-ı muʿceme ile. *Ferheng-i Cihāngīrī*'de be-maʿnī-i çeşn, neşāṭ, cāy-ı seyrān, teferrücgāh ve mevżiʿ-i ʿayş u ʿişret ki evāḫir-i māh-ı Şaʿbān'da ederler. Rūm'da "şekbek" derler. Ḥakīm Nizārī-i Ḳuhistānī, beyt: **(184[a])**

رمضان می رسد اینک دهم شعبانست
مَی بیارید و بنوشید که برغندانست

(Şimdi Şaban'ın onu, Ramazan yaklaşıyor. Şarap getirin ve için, çünkü Şaban'ın sonu geliyor!)

Ḥakīm Nizārī-i Ḳuhistānī, beyt:

تو چو در آخر مه شعبان
زده یک هفته طبل برغندان

(Sen Şaban ayının sonunda bir hafta bayram davulu vurmuşsun!)

Bu maʿnāya برقندان [berḳandān] dahi derler.

برفدان [berfdān]: Sükūn-ı rā vü fāʾ-i mevḳūf u fetḥ-i dāl-ı mühmeleteyn ile. Kar koydukları ẓarf ki برف [berf] kardır ve دان [dān] ẓarf maʿnāsınadır جامه دان [cāmedān] ve قلمدان [ḳalemdān] gibi. Ve dahi kar bastıkları mevżiʿ maʿnāsına. Ebulmaʿānī, beyt:

آنچنان گرمست تاب آفتاب
جای آرام نیست غیر برفدان

(Güneşin sıcaklığı o kadar yakıyor ki kar kabından başka bir rahat yer yok.)

برقان [berḳān]: Sükūn-ı rāʾ-i mühmele ve fetḥ-i ḳāf ile. Kuzu derisi ki ḫurde ve kıvırcık tüyleri olur, kürk edip giyerler.

برقندان [berḳandān]: Sükūn-ı rāʾ-i mühmele vü nūn ve fetḥ-i ḳāf ile. *Mecmaʿu'l-Fürs*'te ve nüsḫa-i Mīrzā İbrāhīm'de āḫir-i māh-ı Şaʿbān ki برغندان [berġandān]-ı merḳūm maʿnāsına olur. Şāʿir demiştir, beyt:

لعل او قند است و ما جویای قند
وقت آن آمد که برقندان زنیم

(Onun dudağı şeker, biz de şekere susamışlarız. Bayram yapma zamanımız gelmiş demektir.)

آخر شعبان ما را رخصت است
روز برقندان روز عشرتست

(Bizim için Şaban ayının sonuna kadar izin var. Şaban ayının son günleri işret zamanıdır.)

برکاریدن [ber-kārīden]: Sükūn-ı rā'-i mühmele-i evvel, kesr-i şānī ve feth-i kāf-ı ʿArabī ile. Kavun ve karpuzdan dilim kesmek. Ve kaftān ve gömlekten yaka oymak.

برگاشتن [ber-gāşten]: Sükūn-ı rā'-i mühmele vü şīn-i muʿceme ve feth-i kāf-ı Fārsī vü tā'-i müşennāt ile. Döndürmek. برگشتن [ber-geşten] dahi derler. Ḥakīm Esedī, beyt:

چو گویند از جنگ برگاشت پشت
از آن بِه که گویند دشمن بکشت

(Senin için "düşman öldürdü" demeleri, "savaştan kaçtı" demelerinden daha iyidir.)

Ve kāf-ı ʿArabī ile (برکاشتن ber-kāşten), zirāʿat etmek maʿnāsına olur.

برکاویدن [ber-kāvīden]: Feth-i kāf-ı ʿArabī ile. Be-maʿnī-i برکاریدن [ber-kārīden]-i merḳūm. Ve dahi, kazmak maʿnāsına olur.

برگرایستن [ber-girāyisten]: Kesr-i kāf-ı Fārsī vü yā-yı taḥtānī, feth-i rā'-i mühmele vü tā'-i müşennāt ve sükūn-ı sīn-i mühmele ile. Bir nesnenin veznin bilmek için el ile tartmak. Meşelā bir nesneyi ele alıp "şu miḳdār gelir" derler.

برگراییدن [ber-girāyīden]: İki yā-yı taḥtānī ile dahi برگرایستن [ber-girāyisten] maʿnāsınadır.

برگ رزان [berg-rezān]: Sükūn-ı rā'-i evvel ü kāf-ı Fārsī ve feth-i rā'-i şānī vü zā'-i muʿceme ile. Yaprak sararmak. Murād faṣl-ı ḫazāndır. برگ رز [berg-rez] dahi derler. Muḥammed Mü'min, beyt:

برگ رزان بود نهال امل
طرفه بهارست که در عمر ماست

(Emel ağacının yaprakları sarardı. Bizim ömrümüzün garip bir baharı var.)

برکردن [ber-kerden]: Sükūn-ı rā'eyn-i mühmeleteyn ve feth-i kāf ile. Koparmak. برکندن [ber-kenden] dahi derler.

برگرفتن [ber-giriften]: Sükūn-ı rā'-i mühmele vü fā, kesr-i kāf ve feth-i tā'-i müşennāt ile. Tutmak, götürmek ve giydirmek maʿnālarına maṣdardır. İki maʿnāya, Mīr Naẓmī, beyt:

چو او را بدید و ز جا برگرفت
شتابان از آن تا سرا برگرفت

(Onu görünce yerden kaldırdı. Aceleyle oradan saraya/eve götürdü.)

برگستان [bergustān]: Sükūn-ı rā vü sīn-i mühmeleteyn ve żamm-ı kāf-ı Fārsī ile. Kecīm ki ceng günlerinde ata giydirirler. کجین [kecīn] ve برگستوان [bergustvān] dahi derler. Mīr Ḫüsrev, beyt:

صف از پیشم چو هرهفت ساخته است
سواران برگستان باخته است

(Biniciler atlara zırh giydirip yanımda yedi gezegene benzeyen yedi saf oluşturdular.)

Şeref-i Şeferve, der-merşiye, beyt:

مریخ را ز هیبت این صعب واقعه
از دست و دوش خنجر و برگستوان فتاد

(Mars bu olayın şiddeti yüzünden elinden hançerini, omuzundan da eyer takımını düşürdü.)

برگستوان [bergustvān]: Sükūn-ı rā vü sīn-i mühmeleteyn ü tā'-i müşennāt ve żamm-ı kāf-ı Fārsī ile. Kecīm maʿnāsınadır. ʿAbdulvāsiʿ-i Cebelī, beyt:

تا بدان گاهی که از خون بر تن شبدیز او
شد به بیجاده مرصع غیبهٔ برگستوان

(Onun siyah atına takılan koşumun pulları kandan kırmızı akik taşına dönene dek...)

Kemāl İsmāʿīl, beyt:

از تیغ مهر و ناوک انجم خلاص یافت
این ابلق زمانه ز برگستوان برف

(Kardan koşumu olan bu felek atı, güneş kılıcı ve yıldız oklarından kurtuldu.)

برگشتن [ber-geşten]: Sükūn-ı rāʾ-i mühmele vü şīn-i muʿceme ve feṯḥ-i kāf-ı Fārsī ile. Döndürmek ki ʿArabīde اقلاب [iḳlāb] maʿnāsınadır.

برکندن [ber-kenden]: Sükūn-ı rāʾ-i mühmele vü nūn ve feṯḥ-i kāf ile. Koparmak ki ʿArabīdeki قلع [ḳalʿ] maʿnāsınadır. Çağatay lisānında "ḳuŋarmaḳ" derler. Mīr ʿAlī Şīr, beyt:

ʿAşḳ naḫlini köŋülde iktim
Barçanıŋ meyli nihālin ḳuŋarıp

(Dünyaya ilgi duymak ağacını söküp gönlüme aşk fidanı ektim.)

(184b)

برماسیدن [bermāsīden]: Sükūn-ı rā vü yā vü kesr-i sīn-i mühmeleteyn ile. Yoklamak. برمسیدن [bermesīden] dahi derler.

برمایون [bermāyūn]: Sükūn-ı rāʾ-i mühmele, feṯḥ-i mīm ve żamm-ı yā-yı taḥtānī ile. Ferīdūn Şāh'ı pinhān ettikleri maġārada sütle besledikleri gāvın adıdır. Üstād Daḳīḳī, beyt:

مهرگان آمد چشن ملک فریدونا
آن کجا گاو نکو بودش برمایونا

(Bermāyūn kutlu öküzüne sahip Feridun ülkesinin Mihrican bayramı geldi.)

Şems-i Faḫrī, beyt:

تو رستمی و فریدون بارگیر ترا
ز احترام بخوانند رخش برمایون

(Sen Rüstem'sin, Feridun da senin yükünü çeker. Öyle olduğu için saygı gösterip rahş-ı bermāyūn derler.)

برمجیدن [bermecīden]: Sükūn-ı rāʾ-i mühmele, feṯḥ-i mīm ve kesr-i cīm ile. Sürtünmek ve sürtmek maʿnāsına. Üstād Laṭīfī, beyt:

تو دلفریب جهانی به شیوهٔ خوبی
به برمجیدن یوسف به بوی یعقوبی

(Sen güzellik işvesiyle dünyayı aldatırsın. Yusuf kokusu sürünür, Yakub'u aldatırsın.)

برماخیدن [bermaḫīden]: Sükūn-ı rāʾ-i mühmele, feṯḥ-i mīm ve kesr-i ḫāʾ-i muʿceme ile. Muḫālefet etmek. Ve baʿżı nüsḫada ʿāḳ-ı vālideyn olmak maʿnāsına. Ebū Şekūr, beyt:

مر او را یکی برمخیده پسر
ز مهر جهان بر پدر کینه ور

(Ona asi olan bir oğlu vardı. Dünya işleri yüzünden babasına öfkeliydi.)

برمسیدن [bermesīden]: برماسیدن [bermāsīden]-i merḳūm maʿnāsınadır.

برمشیدن [bermeşīden]: Sükūn-ı rāʾ-i mühmele, feṯḥ-i mīm ve kesr-i şīn-i muʿceme ile. Be-maʿnī-i برمجیدن [bermecīden]-i merḳūm.

برمون [bermūn]: Sükūn-ı rāʾ-i mühmele ve żamm-ı mīm ile. İşāret-i mütekellim binefsihi, yaʿnī "bizim üzerimize" demektir. Şāʿir, beyt:

به تنها باده خور با ساده رویان
بدش برمون اگر بینی زیانش

(Yalın yüzlülerle yalnız kalıp şarap iç! Eğer bir zararını görürsen vebali boynumuza!)

برن [beren]: Feṯḥ-i rā'-i mühmele ile. Zerrā'în tarlaya toḫum saçıp örtmek için üzerine çektikleri taḫta ki Türkîde yassısına "keşen" yumrusuna "tapan" derler. Ve dahi bir şehir ismi olmak mervîdir. Mevlânā Hātifî, der-*Timurnāme*, beyt:

یکی درشکست و برن برد اسیر
دگر یک متاع سرا تا حصیر

(Birisini ele geçirip esir olarak Beren'e götürdü. Diğerini de zindana götürene dek eve kapattı.)

برنجن [berencen] ve **برنجین** [berencīn]: Kilāhumā bi-feṯḥi'r-rā"i'l-mühmele ve sükūni'n-nūn. Bilezik ki 'avrāt, kollarına takarlar. Altından, gümüşten ve cevāhirle muraṣṣa' ederler. ابرنجن [ebrencen] ve اورنجن [evrencen] dahi derler. 'Arabîde kesr-i sīn-i mühmele ile سوار [sivār] derler.

برنشستن [ber-nişesten]: Ata binmek ma'nāsına maṣdardır. Ḥakīm Firdevsī, mıṣra':

نشست از بر بارهٔ تندباز

(Şahin gibi çevik olan atına bindi.)

Muṭlaḳ "oturmak" ma'nāsına da gelir.

برنون [bernūn]: Sükūn-ı rā'-i mühmele ve żamm-ı nūn ile. Nüsḫa-i Mīrzā İbrāhīm'de ibrīşim ma'nāsınadır. Ve *Edātu'l-Fużalā*'da nūn yerine yā-yı taḫtānī ile بریون [beryūn] vāḳi'dir. Üstād Rūdekī, beyt:

از پی طفلان آب و گل صبا فرّاش وار
بالش از بغدادی و پستر ز برنون ساخته

(Tan yeli, su ve çamur çocuklarının peşinde odacılık yapıyor. Yastığı bağdadi, yatağı da ipekten yapmış.)

بروسان [berūsān] ve **بروشان** [berūşān]: Kilāhumā bi-żammi'r-rā'i'l-mühmele. Be-ma'nī-i ümmet ki برسان [bersān], برشان [berşān] ve بروسنان [berūsnān] dahi derler. Üstād Daḳīḳī, beyt:

شفیع باش بر شه مرا بدین دولت
چو مصطفی بر دادار بر بروشان را

(Hz. Peygamber'in Allah katında ümmetine şefaat etmesi gibi sen de biz suçlular için padişaha aracı ol!)

بروسنان [berūsnān]: Żamm-ı rā vü vāv-ı mechūl, sükūn-ı sīn-i mühmele ve feṯḥ-i nūn ile. Ümmet ma'nāsına. بروشان [berūşān] dahi derler. Üstād Daḳīḳī, beyt:

شفیع باش گناهم به نزد یار مرا
به پیش حق چو رسولان بروسنانی را

(Peygamberlerin Allah katında ümmetlerine şefaat etmesi gibi, sen de sevgili katında bize aracı ol!)

برهختن [berhiḫten] ve **برهیختن** [berhīḫten]: Kilāhumā bi-sükūni'r-rā'i'l-mühmele ve ḫā'i'l-mu'ceme. Be-ma'nī-i ادب کردن [edeb kerden]. Şems-i Faḫrī, beyt:

بسان هندوان ترگ فلک را
به چوب کین بمالید و ببرهخت

(Hintliler gibi, feleğin miğferini öfke sopasıyla paramparça eder.)

برهمن [berehmen]: İki ma'nāyadır.

Evvel, nām-ı ḥükemā vü dānişmendān-ı büt-perestān. Şeyḫ Sa'dī, beyt:

به تقلید کافر شدم چند روز
برهمن شدم در مقالات زند

(Birkaç gün kāfir taklidi yaptım. Zend'den sözler okuyup berehmen oldum.)

Ṣānī, be-ma'nī-i bütgede. Emīr Mu'izzī, beyt:

بهارچین کن از آن روی بزم خانهٔ خویش
اگرچه خانهٔ تو نوبهار برهمن است

(Gerçi senin evin nevbahar tapınağıdır ama buna bağlı olarak evindeki meclisi de baharçın tapınağı yap!)

Ve بهار [bahār] dahi bütgede maʿnāsınadır. Keẕā fī-nüsḫa-i Ḥüseyn-i Vefāyī. Ammā *Tuḥfetü'l-Aḥbāb*'da bütgede maʿnāsına بهرمن [behremen] menḳūldür ki hā, rā'dan muḳaddem ẕikr olunmuştur. Maḫfī olmaya ki برهمن [berehmen] feṯḥ-i bā ile iki vechle istiʿmāl olunur. Bir vechi **(185[a])** sükūn-ı rā ve feṯḥ-i hā ile (برهَمَن berhemen) dir. Miṣāli, Nevʿī-i Ḥamūşānī, beyt:

ز ترک برهمن زنهار گویان
ز کفر رفته استغفار گویان

(Berehmenleri bırakmakta kesin kararlı olup geçmiş günahlarına tövbe ve istiğfar etti.)

Ve bir vechi de feṯḥ-i rā ve sükūn-ı hā ile (برَهمَن berehmen)dir. Miṣāli, Nevʿī-i Ḥamūşānī, beyt:

برهمن ملتان بت پرستار
هدایت مرشد ناقوس و زنار

(Puta tapıcı olan berehmen halkı, çan ve zünnarı mürşit edinirler.)

Ve iki vechinde żamm-ı bā ile rivāyet ve istiʿmāl olunmuştur.

برهون [berhūn]: Sükūn-ı rā'-i mühmele ve żamm-ı hā ile. Be-vezn-i مرهون [merhūn]. Hindū Şāh-ı Naḫcivānī *Ṣıḥāḥ*'ta "kemergāh" maʿnāsına rivāyet etmiş. Ammā *Miʿyār*'da Şems-i Faḫrī "dā'ire" maʿnāsına rivāyet edip bu beyti naẓm eylemiştir. Taʿrīf-i ḥişār, beyt:

فرود چرخ محل حوادث آمد دان
به صد هزار جهان خارجیست ازین برهون

(Felek orayı olayların meydana geliş noktası yaptı. Yüz bin ālemin bu daireden hariç olduğunu bil!)

Ve baʿżı muʿteber nüsḫada "pergār" olmak üzre naḳl olunup ʿAmʿaḳ-ı Buḫārī'nin bu beyti ile istişhād olunmuş. Beyt:

مردم چشمم چو مرکز پلک چون برهون شود
مرکز و برهون ز عشقت هر شبی پرخون شود

(Gözbebeğim dairenin merkezi, göz kapağım da pergel olur. Merkez de pergel de senin aşkın yüzünden her gece kanla dolar.)

Tuḥfetü'l-Aḥbāb'da dahi pergār maʿnāsınadır. Ve *Şerefnāme* ṣāḥibi İbrāhīm Fārūḳī bemaʿnī-i hāle ve ārāyiş demiş. Ve *Ferheng-i Ḥüseyn-i Vefāyī*'de bā'-i muvaḥḥade ile "kemergāh" ve bā'-i Fārsī ile "dā'ire" maʿnāsına menḳūldür. Ammā Ḥasan bin Yūsuf-ı Encevī *Ferheng-i Cihāngīrī*'de "Berhūn, her ne ki ortası boş ola ona derler. Meṣelā hāle, ṭavḳ-ı gerden, kemer-bend ve ḫāne ki dīvār içindedir ve ḥişār her ne ki muḥavvaṭa ola, çūb-bendī, ḫār-best yaʿnī diken ve çalıdan olan dīvār, perçīn ve bunlar emṣāli nesnelere derler". Be-maʿnī-i hāle-i māh, Üstād Rūdekī, beyt:

ایا قد تو چون سروی ز دیبا کرد آن آذین
ویا روی تو چون ماهی ز عنبر کرد آن برهون

(Ey sevgili! Senin boyun bir selvi gibidir, onu yapan ipekten yapmış. Yüzün de halesi amberden olan bir ay gibidir.)

Be-maʿnī-i ḫāne ve der-i ḫāne, Şāh Nāṣır-ı Ḫüsrev, ḳıṭʿa:

دل به یقین ای پسر خزانهٔ دینست
چشم تو چون روزنست و گوش چو برهون

گوهر دین چون خزانه ای بنهادی
روزن و برهونش هر دو سخت کن اکنون

روزن و برهون چو بسته گشت چنانت
راه نیابد به سوی گوهر مخزون

(Ey oğul! Muhakkak ki gönül, dinin mücevher kutusudur. Senin gözün pencere, kulağın da kapıdır. Din mücevherini kutuya koyduğunda, kapı ve pencereyi sıkıca kapatman gerekir. Kapı ve pencere bu şekilde kapalı olursa, saklanmış mücevhere kimse yol bulamaz.)

Be-maʿnī-i ḥiṣār ve muḥavvaṭa, Şāh Nāṣır-ı Ḫüsrev, beyt:

ای شده غافل ز علم و حجت برهان
جهل کشیده به گرد جان تو برهون

(Ey ilimden ve kesin delilden gafil olan kişi! Cehalet senin kalbinin etrafına bir duvar çekmiş.)

Be-maʿnī-i çūb-bendī ve perçīn, Ḳaṭrān-ı Urmevī, beyt:

به باغ پر گل ماند رخ تو مالامال
زمانه بسته ز شمشاد گرد او برهون

(Senin yüzün yıllar geçtikçe güllerle dolu bir bahçeye benzedi. Felek onun etrafını şimşir ağacından bir duvarla perçinledi.)

برهیون [berhyūn]: Ziyāde-i yā-yı taḥtānī ile برهون [berhūn]-ı merḳūm maʿnālarına menḳūldür. Keẕā fī-*Niʿmetillāh*.

برین [berīn]: Kesr-i rāʾ-i mühmele ve sükūn-ı yā-yı taḥtānī ile. Dört maʿnāyadır.

Evvel, be-maʿnī-i bālāyīn. ʿĀlī maʿnāsına ki ʿarş-ı berīn, çarḫ-ı berīn ve sipihr-i berīn derler. Mevlānā Cāmī, beyt:

ساختهٔ عرش برین فرش را
فرش قدم کن چو زمین عرش را

(Yüce arşa yaygıyı sermişsin. Tıpkı yeryüzü gibi arşa da ayak bas!)

Bu maʿnāya, Ẓahīr-i Fāryābī, beyt:

راست گفتی مظله ایست سیاه
سر برافراخته ز چرخ برین

(Doğru söyledin, göğün en tepesine baş çekmiş siyah bir otağdır.)

Ḥakīm Enverī, beyt:

غوطه توان داد روز عرض ضمیرش
در عرق آفتاب چرخ برین را

(Onun aydınlık gönlü görününce, yüce gökyüzü güneş ışını denizinde kulaç atabilir.)

Ṣānī, bād-ı ṣabāya derler. Bu iki maʿnāya, Şems-i Faḫrī, beyt:

به زیر چرخ برین بی مثال فرمانش
ز سوی قبله نیارد وزید باد برین

(Gökkubbe altındaki benzersiz buyruğuyla, tan yeli kıble yönünden esemez.)

Ṣāliş, pārça ki kavun, karpuz, ḫıyār ve emṣālleri nesnelerin ince dilimi ola. Ḥażret-i Mevlānā ḳuddise sirruhu, beyt:

چون برید و داد او را یک برین
همچو شکر خوردش و چون انگبین

(Ona ince bir dilim kesip verdi. O da o dilimi şeker ve bal gibi yedi.)

Rābiʿ, lafẓ-ı mürekkeb olur بر [ber] ile این [īn]den. Elif'i maḥẕūftur taḫfīfen. "Bunun üzerine", ʿArabīdeki علی هذا [ʿalá-hāẕā] maʿnāsına. Mevlānā Cāmī, beyt:

چند در ستر خفا بنشستن
در برین خاک نشینان بستن

(Ne zamana dek gizlenip oturacaksın! Ne zamana dek üzerine toprak serpilmiş gibi kapanacaksın!)

Ve raḫne maʿnāsına da resīde-i naẓardır.

برین [berīven]: Kesr-i rāʾ-i mühmele, sükūn-ı yā-yı taḥtānī ve **(185b)** feth-i vāv ile. Vücūd-ı insānda ẓāhir olur bir ʿillettir. Sebeb-i ẓuhūru iki nesnedir. Biri bedende ḫılṭ-ı fāsid ġalebesidir. Ve biri ḫılṭ-ı fāsidi ḳuvvet-i ṭabīʿat defʿidir. Ve ḫılṭ-ı fāsid dahi iki günedir. Biri ḫılṭ-ı ġalīẓ-i sevdādır ki

dem ile āmīḫte olur, ḳuvvet-i ṭabīʿat onu aʿżā-yı şerīfeden menʿ etmekle ẓāhir-i bedende ẓuhūr eder. ʿArabīde bu ʿillete قوبا [ḳūbā] derler. Ve zebān-ı Hindīde داد [dād] derler. Ṭabīb Yūsufī, rubāʿiyyātında demiştir. Rubāʿī:

شراب اسطوخودوس گر خورد کس
ز من بشنو حدیث بی ریا را
بواسیر و بریون را دهد نفع
برد هم علت مالخولیا را

(Bir kimse bitki şerbeti içerse, ne olacağını yalansız dolansız benden dinle! Basura ve uyuz illetine faydası vardır. Ayrıca kara sevdayı da iyileştirir.)

بزان [bezān]: Feṯḥ-i zāʾ-i muʿceme ile. Bemaʿnī-i cehende, yaʿnī sıçrayıcı. Keẕā fī-*Mecmaʿi'l-Fürs*. Bu maʿnāya, Ḥakīm Enverī, beyt:

باز چون باز آمد از اقبال میمون موکبش
تازه شد چون در سحرگاهان گل از باد بزان

(Kutlu talih tıpkı şahin gibi onun makamına geri geldi. Seher vakitlerinde esen yelle açılmış çiçekler gibi tazelendi.)

Ve dahi be-maʿnī-i vezān yaʿnī esici. Mesʾūd-i Saʾd-ı Selmān, beyt:

نه ابر بهارم که چندین بگویم
نه باد بزانم که چندین بپویم

(Bahar bulutu değilim ki bu kadar konuşayım. Esen yel değilim ki bu kadar koşayım.)

بزن [bezen]: Feṯḥ-i zāʾ-i muʿceme ile. برن [beren]-i merḳūm maʿnāsına, yaʿnī tapan ki zirāʿati onunla hemvār ederler.

بژن [bejen]: Feṯḥ-i zāʾ-i Fārsī ile. Kara balçık ki ḥavuż ve çeşme diplerinde kalır. Ona لای [lāy], لچن [leçen] ve لژن [lejen] dahi derler. Keẕā fī-*Tuḥfeti'l-Aḥbāb*.

بزیدن [bezīden]: Kesr-i zāʾ-i muʿceme ve sükūn-ı yā-yı taḥtānī ile. Be-maʿnī-i وزیدن [vezīden], yaʿnī yel esmek.

بزین [bezīn]: Kesr-i zāʾ-i muʿceme ile. Bemaʿnī-i vezān. Ḥakīm Senāyī, meṣnevī:

با ایاز آن زمان چنین فرمود
که سخن بیش ازین ندارد سود

زین غلامان ما یکی بگزین
که رود زینسا چو باد بزین

(Sözün artık fayda etmeyeceğini anlayınca Ayaz'a şöyle buyurdu: "Esen yel gibi hızlı giden kölelerimizden birini seç".)

بسامان [besāmān]: Feṯḥ-i sīn-i mühmele ile. Muntaẓamu'l-aḥvāl ve müreffehü'l-bāl demektir. Mīr Naẓmī, beyt:

خدایا کار بنده کن بسامان
ندارم جز ز تو امید احسان

(Ya Rabbi! Kulunun işlerinin düzgün gitmesini sağla! Senden başka yardım umacağım kimse yok!)

بسان [besān]: Feṯḥ-i sīn-i mühmele ile. Bemaʿnī-i miṣl ü mānend. "Onun gibi" demek olur. Ḫᵛāce Selmān, beyt:

دل ز افکار دقیق افگار و من در کار خود
روز و شب نالان و سرگردان بسان آسیا

(Gönül ince düşünceler yüzünden yaralı, bense kendi işimde değirmen gibi gece gündüz ağlayıp inlemedeyim.)

بستن [besten]: Sükūn-ı sīn-i mühmele ve feṯḥ-i tāʾ-i müşennāt ile. Bağlamak maʿnāsına maṣdardır. Ḫᵛāce Selmān, beyt:

حدیث دوستان دُرست نتوانم شکستن در
ولیکن توبه بتوانم که بازش می توان بستن

(Dostların sözü incidir, inciyi kıramam ama onlara tekrar bağlanmaya tövbe edebilirim.)

بسجین [bescīn]: Sükūn-ı sīn-i mühmele vü yā-yı taḥtānī ve kesr-i cīm ile. Bir nevʿ pek ağaçtır ki ondan yay ederler.

بسغدین [besaġdīn]: Fetḥ-i sīn-i mühmele, sükūn-ı ġayn-ı muʿceme vü yā-yı taḥtānī ve kesr-i dāl ile. Be-maʿnī-i ساخته شدن [sāḫte şuden] ve مهیا گشتن [muheyyā geşten], yaʿnī düzülmüş olmak ve ḥāżırlanmak. Ebū Şekūr, beyt:

تن و جان چو هر دو قرار آمدند
به یکجای هر دو بسغدیدنند

(Beden ve canın her ikisi de yerinde kalınca, her ikisi de aynı yerde hazırlandılar.)

بسمان [besmān]: Sükūn-ı sīn-i mühmele ve fetḥ-i mīm ile. Bir nesneyi baḥiş edip rehin koydukları nesneye derler.

بسندیدن [besendīden]: Fetḥ-i sīn-i mühmele ve sükūn-ı nūn ile. بسند [besend], ḳanāʿattir. Ve yā, dāl ve nūn ile maṣdar olur ḳanāʿat eylemek maʿnāsına. بسند کردن [besend kerden] dahi denilir. Mīr Naẓmī, beyt:

که یک بوسه ز لعلت می بسندم
اگر دشنام می دادی پسندم

(Lal dudağından bir öpücüğe kanaat eder, sövsen dahi beğenirim.)

بسوریدن [besūrīden]: Żamm-ı sīn-i mühmele vü vāv-ı maʿrūf ve kesr-i rāʾ-i mühmele ile. Be-maʿnī-i نفرین کردن [nefrīn kerden]. Keẕā fī-*Edāti'l-Fużalā*. Bu maʿnāya, şāʿir, beyt:

اگر خواهی شوی ممدوح عالم
بسوریدن زبانت گیر هر دم

(Herkesçe takdir edilen biri olmak istersen, dilini lanet etmekten hep geri tut!)

بسیچیدن [besīçīden]: Kesr-i sīn-i mühmele vü cīm-i Fārsī ve sükūn-ı yāʾeyn ile. Be-maʿnī-i سازکاری کردن [sāzkārī kerden], yaʿnī maṣlaḥat bitirmek ve iş görmek. Üstād Lebībī, beyt:

بباید بسیچیدن این کار را
پزیره شدن رزم و پیکار را

(Bu işi artık bitirmek, savaşı kabul etmek gerekiyor.)

بشبیون [beşbiyūn]: Sükūn-ı şīn-i muʿceme, kesr-i bāʾ-i muvaḥḥade ve **(186[a])** żamm-ı yā-yı taḥtānī ile. *Şerefnāme*'de be-maʿnī-i ferbih yaʿnī semiz. Ammā *Mü'eyyidü'l-Fużalā*'da بشیون [beşyūn] vāḳiʿ olmuştur ḥaẕf-ı bā ile.

بشخودن [beşḫūden]: Sükūn-ı şīn u żamm-ı ḫāʾ-i muʿcemeteyn ile. Sıkmak, ʿArabīdeki عصر [ʿaṣr] maʿnāsına olsun, حصر [ḥaṣr] maʿnāsına olsun.

بشخیدن [beşḫīden]: Sükūn-ı şīn u kesr-i ḫāʾ-i muʿcemeteyn ile. Üç maʿnāya gelir.

Evvel, żiyā ve lemʿa maʿnāsına. Mīr Naẓmī, beyt:

به فرق سر مرصع تاج شاهان
همی بشخیدن چون مهر درخشان

(Başındaki padişahlara özgü süslü taç, parlak güneş gibi sürekli parlıyordu.)

Şānī, su saçmak. ʿArabīde رش [reşş] maʿnāsına.

Şāliş, maya çalmak.

بشکولیدن [beşkūlīden]: Sükūn-ı şīn-i muʿceme ve żamm-ı kāf ile. Celādet göstermek ve iş üzerine ḥarīş olmak.

بشکون [beşkūn]: Sükūn-ı şīn-i muʿceme ve żamm-ı kāf ile. Be-maʿnī-i بشکول [beşkūl]-i merḳūm, yaʿnī işe ḥarīṣ ve ḥuṣūl-i meṣāliḥe muḳdim ve saʿy edici. Mīr Naẓmī, beyt:

به سعی قسمت روزی نمی شود افزون
چرا به کوشش بی فائده شوی بشکون

(Rızık çalışıp çabalamakla artmaz. Niçin boş yere uğraşıp hırslanıyorsun!)

بشن [beşn]: Sükūn-ı şīn-i muʿceme ile. Be-vezn-i جشن [ceşn]. Ḳadd-i bālā maʿnāsına. Ḥakīm Enverī, beyt:

وه که برخی به پای تا سر او
بشن و بالای چون صنوبر او

(Yazık ki onun sanevber gibi uzun olan boyunu baştan ayağa inceliyorsun.)

Ve fetḥateyn ile (بَشَن beşen) Ṭūs ḳurbunda bir mevżiʿ ismidir.

بشوتن [beşūten]: Żamm-ı şīn-i muʿceme vü vāv-ı mechūl ve fetḥ-i tāʾ-i müşennāt ile. Bed-aḫlāḳ ve bed-ḥaşlet demektir. Mīr Naẓmī, beyt:

به قول و عهد نیکان نیک داری
بشوتن را نشاید دوست داری

(İyilerle olursan iyi olursun. Ahlaksızlarla bir arada olman uygun değil!)

بغلان [baġlān]: Sükūn-ı ġayn-ı muʿceme ile. Tābiʿ maʿnāsınadır. Meşelā فلان بغلانِ فلانست [fulān baġlān-ı fulānest] derler, fulān tābiʿ-i fulāndır demek olur. Keẕā fī-*Mecmaʿi'l-Fürs*.

بکتوسان [bektūsān]: Sükūn-ı kāf, żamm-ı tāʾ-i müşennāt ve fetḥ-i sīn-i mühmele ile. *Şerefnāme*'de bir ʿāḳil ü dānā ve zīrek kimsenin ismidir.

بگشان [begşān]: Sükūn-ı kāf-ı Fārsī ve fetḥ-i şīn-i muʿceme ile. Reʾīsān-ı ḳavm ve mihterān-ı gürūh maʿnāsınadır. Şāʿir, beyt:

پروانه صفت به گِرد شمعش
بگشان همه آمدند به جمعش

(Bütün kabile reisleri, mumun etrafındaki pervane gibi onun meclisine geldiler.)

بکهوجتان [bekhūctān]: Sükūn-ı kāf u cīm, żamm-ı hā ve fetḥ-i tāʾ-i müşennāt ile. Be-maʿnī-i ḫar-püşte, yaʿnī ḥammāl arkasındaki semer. Keẕā fī-*Şerefnāme*-i Menyerī.

بلاتگین [belātigīn]: Fetḥ-i lām ve kesr-i tāʾ-i müşennāt u kāf-ı Fārsī ile. Çomak ki başı yumru değnektir.

بلاساغون [balasagun]: Fetḥ-i lām u sīn-i mühmele ve żamm-ı ġayn-ı muʿceme ile. Māverāʾünnehir'de Kāşġar'a ḳarīb bir şehir ismidir. Emīr Muʿizzī, beyt:

رومیان یکسر گریزند از خطر سوی خطا
قیصر از بیم بلا سوی بلاساغون شود

(Bizanslılar tehlike korkusuyla hep birden Türkistan tarafına kaçtılar. Kayser, bela korkusuyla Balasagun tarafına gitti.)

بلبن [belben]: Sükūn-ı lām ve fetḥ-i bāʾ-i muvaḥḥade ile. Be-maʿnī-i بربهین [berbehīn] ki semizottur. ʿArabīde بقلة الحمقا [baḳlatu'l-ḥamḳā], خرفه [ḫurfe] ve فرفخ [ferfaḫ] dahi derler.

بلسان [belsān]: Sükūn-ı lām ve fetḥ-i sīn-i mühmele ile. Bir ottur, mercimek gibi toḫumu olur. Ve fetḥ-i lām u sīn-i mühmele ile بلسان [belesān] bir ağaçtır, yağı teraşşuḥ eder. Ve bir rivāyette yemişinin yağı çıkar, ġāyet nāfiʿdir. Ve bir cerāḥate sürseler yigirmi dört sāʿate dek ışlāḥ edip bitirir. Ve üstüḫ̇ānda olan emās ve vecaʿlara ġāyet nāfiʿdir. Mekke-i Mükerreme'de ve Mışr-ı Ḳāhire'de çok olur.

بلکن [belken]: Sükūn-ı lām ve feṯḥ-i kāf ile. Mancınīḳ maʿnāsınadır. Şems-i Faḫrī, beyt:

ز سیلخیز فنا ایمنست قصر بقات
چنانچه حصن فلکها ز صدمت بلکن

(Tıpkı felek kalelerinin mancınık darbesinden güvende olması gibi, senin ömür sarayın da fanilik selinin yıkıcılığından güvendedir.)

Şerefnāme'de ser-i dīvār maʿnāsına. Bu maʿnāyı mü'eyyid, Zeyneddīn-i Sencerī, rubāʿī:

نیش مژه که می گذارد ز محن
خود گو که چه کونستی حال دل من
ای عهد تو بیدار و پیمانت سست
چون برف تموز و آفتاب بلکن

(Ey sevgili! Acıyla delip geçen zehirli kirpiğin yüzünden gönlümün nasıl bir halde olduğunu sen söyle! Senin sözün duvara yansıyan güneş ışığı gibi gevşek, vaadin de temmuz ayındaki kar gibi temelsizdir.)

بلندین [belendīn]: Feṯḥ-i lām, sükūn-ı nūn u yā-yı taḥtānī ve kesr-i dāl-ı mühmele ile. Kapı pervāzı ki بربلندین [ber-belendīn] dahi derler. Şākir-i Buḫārī, beyt:

درو افراشته درهای سیمین
جواهرها نشانده بربلندین

(Orada gümüşten kapılar yapılmış, kapı pervazına mücevherler kakılmış.)

(186ᵇ)

بم زدن [bem zeden]: Sükūn-ı mīm ve feṯḥ-i zāʾ-i muʿceme vü dāl-ı mühmele ile. Bir kimsenin başına vurmak. Türkīde "tum" derler. Mevlānā Hātifī, beyt:

از آن هر یکی بانگ برجم زدی
دگر دم زدی بر سرش بم زدی

(Her biri ona bağırır, konuştuğu vakit başına vururdu.)

بمنکیدن [bemenkīden]: Feṯḥ-i mīm, sükūn-ı nūn u yā-yı taḥtānī ve kesr-i kāf ile. Doldurtmak maʿnāsınadır.

بن [ben]: İki maʿnāyadır.

Evvel, bāġ ve zirāʿat maʿnāsına. Ve baʿżılar "ḫarman" demişler. Bāġbān ve deştībāna بنون [benven] derler.

Ṣānī, bir nevʿ ḫurde meyvedir. بنوردن [benverden] dahi derler.

بندیدن [bendīden]: Sükūn-ı nūn u yā-yı taḥtānī ve kesr-i dāl-ı mühmele ile. Bağlamak maʿnāsına maṣdardır. ʿArabīde ربط [rabṭ] ve ارتباط [irtibāṭ] denilir. Çağatay lisānında "işmek" derler imāle ile. Bu beyitte ṣīġa-i emri vāḳiʿ olmuştur. Mīr ʿAlī Şīr, beyt:

Bili tārı hecridin cismim bolupdur tār dik
Ey felek raḥm it bu iki rişteni birbirke iş

(İp gibi ince belinin ayrılığında bedenim ipe döndü. Ey felek! Merhamet et de bu iki ipi birbirine bağla!)

بنطاقلون [benṭāḳilūn]: Sükūn-ı nūn, feṯḥ-i ṭāʾ-i mühmele, kesr-i ḳāf ve żamm-ı lām ile. Beşparmak derler bir ottur. Ammā peyġamber çiçeği olmak üzre taṣḥīḥ olunmuştur.

بنوان [benvān] ve **بنون** [benven]: Kilāhumā bi-sükūni'n-nūn ve feṯḥi'l-vāv. Nüsḫa-i Mīrzā İbrāhīm'de nigāhbān-ı ḫarman yaʿnī ḫarman bekçisi. Bu maʿnāya, Ebulmaʿānī, beyt:

برد محصول عمرت گر فریبی می دهد دنیا
دهد خرمن به بادی را اگر غافل شود بنوان

(Dünya seni aldatırsa ömrün mahsulünü götürür. Bahçıvan boş bulunursa harmanı yele gider.)

بندرون [benverden]: Sükūn-ı nūn u rā ve fetḥ-i vāv u dāl-ı mühmeleteyn ile. Bir ḫurde dağ yemişidir.

بهاران [bahārān]: Faṣl-ı rebīʿdir. Ve muḳaddem ẕikr olunduğu üzre yaprağa da bahār denilir. Ammā elif ve nūn edāt-ı cemʿ ḳıyās olunmayıp bahāra nisbette mübālaġa içindir. Nitekim bu beyitte vāḳiʿdir:

درخت اندر بهاران برفشاند
زمستان لاجرم بی برگ ماند

(Ağaç bahar mevsiminde serpilip büyür ama kış mevsiminde yapraksız kalması kaçınılmazdır.)

بهرامن [behrāmen] ve **بهرمان** [behremān]: Kilāhumā bi-sükūni'l-hā ve fetḥi'r-rā'i'l-mühmele ve mīm. Dört maʿnāya gelir.

Evvel, yāḳūt-ı surḫ. Ḥakīm Ḫāḳānī, beyt:

نور مه از خاک کند سرخ گل
قرص خور سنگ کند بهرمان

(Ay ışığı yerde kırmızı gül bitiriyor. Güneş, taşı yakuta çeviriyor.)

Ḳaṭrān-ı Urmevī, beyt:

از رضای او شود چون بهرمان سرخ رنگ
در خلاف او شود چون مردم از مسحور خود

(Onun rızası, kırmızı renkli yakuta döndürür. Onun düşmanlığı, büyülenip kendinden geçmiş insana döndürür.)

Şems-i Faḫrī, ḳıṭʿa:

تا بود خورشید و مه برگر زمان
تا بود در کان عقیق و بهرمان

پیش تیغ خسرو آفاق بود
کوه خارا بر مثال بهرمان

(Dünyada ay ve güneş yükseldikçe, madenlerde akik ve yakut oldukça dünya padişahının kılıcı önünde sert dağ yumuşak kumaşa dönecektir.)

Ṣānī, bir nevʿ reng-ā-reng, laṭīf işlenmiş ḥarīre derler. Mīr Ḫüsrev, beyt:

درویش کو به رنگ و ریایی پسنده کرد
جای گلیم بِه که به بر بهرمان کشد

(İkiyüzlülük ve hileyi makbul gören derviş, çul yerine ipekli elbise giyse daha iyidir.)

Ḥakīm Ezraḳī, beyt:

آن آب نیلگون مفکن گمان بری
مالیده کرته ایست ز پیروزه بهرمان

(O mavi renkli su, firuze kumaşın ezilmesiyle oluşan bir toprak parçasıdır, onu su sanma!)

Muḫtārī, beyt:

حله بافی کرد در سیماب سیما کارگاه
نقشبندی کرد در پیروزه پیکر بهرمان

(Gümüş renkli tezgahta dokumacılık yaptı. Firuze görünümlü kumaş üstüne işlemeler yaptı.)

Ṣāliş, gül-i muʿaṣfer ki گلِ کافیشه [gul-i kāfişe], خسبک [ḫasbek] ve کاژیره [kājīre] dahi derler. İmām-ı Herevī, beyt:

آن نگر کز تاب لعل و تاب یاقوتش شدی
آب گردون آتش و نیلوفر او بهرمان

(Yakut ile lalinin parlak ışığıyla gökyüzünü ateşe, nilüferi de sarı güle döndürene bak!)

Rābiʿ, ġāze ki zenān yüzlerine sürerler. گلگونه [gulgūne] ve فگر [figer] dahi derler. Mīr Hüsrev, beyt::

چنانست نکبت چرخ از ولایتش معزول
که بهرمان عروسانست خنجر بهرام

(Felek onun koruması sebebiyle kötülük yapmaktan o denli āciz kaldı ki Mars'ın hançeri gelinlerin allığına döndü.)

بهرمن [behremen]: Sükūn-ı hā ve feṯḥ-i rā'-i mühmele vü mīm ile. Be-maʿnī-i بهرمان [behremān]-ı merḳūm. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*.

بهم آمدن [be-hem āmeden]: Ġażaba gelmek ve münḳabiż olup daralmak. بهم برآمدن [be-hem ber-āmeden] dahi denilir. Ve dahi bir yere müctemiʿ olmak, her ne olursa. Bu iki maʿnāya, Mīr Nazmī, beyt:

بهم آمده دید چون آن گروه
بهم آمد و رفت بر موی کوه

(O topluluğun bir araya geldiğini görünce sinirlenip dağın öteki ucuna gitti.)

بهمان [behmān]: Şaḫṣ-ı mechūlden kināye edip فلان [falān] lafẓına tābiʿ ederler. Ḥakīm Senāyī, beyt: **(187[a])**

تو برآورده دست بر بهمان
که چرا دست می برآورد آن

(Sen falancaya el kaldırmışken, o sana el kaldırdı demek niye!)

Mevlānā ʿUrfī, der-naʿt-ı şerīf, beyt:

در جلب تعینت دو عالم
بهمان و فلان آفرینش

(Yaratılmışın falancası ve filancası, iki ālemde de senin tecellindir.)

بهمن [behmen]: Sükūn-ı hā ve feṯḥ-i mīm ile.

On üç maʿnāya gelir.

Evvel, lafẓ-ı حکیم [ḥakīm] tercemesidir ki rāst-güftār ve dürüst-kerdār demektir.

Ṣānī, ḫurde-sāl ve bisyār-dān olana derler.

Ṣāliş, dırāz-dest-i maʿrifet ki çāpük ve hünermendden kināyedir. Bu münāsebetle ol meşhūr pādişāha laḳab etmişlerdir. Rābiʿ, *Ferheng-i Cihāngīrī*'de bir ferişte ismidir ki teskīn-i ġażab-ı merdümān ona müteʿallıḳtır. Ḥakīm Firdevsī, beyt:

که اورمزد بادت درین رزمگاه
چو بهمن نگهدار تخت و کلاه

(Hürmüz bu savaşta senin tahtına ve tacına Behmen gibi göz kulak olsun!)

Ve dahi çār-pā ḥayvānın ekşerine müvekkeldir. Ve māh-ı Behmen ve rūz-ı Behmen'de vāḳiʿ olan umūr u meṣāliḥ ona müfevveżdir.

Ḫāmis, ʿaḳl-ı evvele derler. Nitekim Ḳāḍī Mīr Ḥasan-ı Meymendī, emīrü'l-müʾminīn ʿAlī ibni Ebī Ṭālib raḍıya'llāhu ʿanh dīvānı şerḥinde yazmıştır ki, neṣr:

عقل نزد مشائین ده است می گویند که خدا واحد محض است و از واحد محض غیر واحد صادر نمی تواند شد. آن واحدی که از خدا صادر شده عقل اول است. حکمای فرس آن را بهمن گویند.

(Meşşāiler nezdinde akıl ondur. Derler ki Allah, mutlak "bir"dir. Mutlak "bir"den başka "bir" ortaya çıkarılamaz. Allah'tan çıkan "bir" "akl-ı evvel"dir. İranlı bilginler ona "Behmen" derler.)

Sādis, nām-ı püser-i İsfendiyār bin Güştāsb'dır ki Erdeşīr dahi derler. Müverriḫīn vech-i tesmiyesinde vücūh īrād eylemişler ki rāst-güftār ve dürüst-kerdār idi. Vech-i āḫar, evān-ı ṭufūliyyette ġāyet zīrek ve bisyār-dān idi. Vech-i āḫar, derler ki elleri ol rütbede dırāz idi ki ayak üzre durdukta dizlerini geçerdi. Nitekim Menūçehrī demiştir, beyt:

شنیدم که بر پای ایستاده
رسیدی تا به زانو دست بهمن

(Behmen'in ayağa kalktığında elinin dizine kadar uzandığını işitmiştim.)

Ve bir gürūh, eli uzunluğunu te'vīl edip dediler ki: "Ekṣer-i bilād-ı ʿālemin żabṭ u teshīrine el eriştirdiğinden demişlerdir". Ve bir gürūh dediler ki: "Dūstdārlık cihetinden nām-ı ferişte ile tesmiye olunmuştur teberrüken ve teyemmünen".

Sābiʿ, sāl-ı Şemsī'den on birinci ayın ismidir ki neyyir-i aʿẓamın burc-ı Delv'de müddet-i eyyām-ı meksidir. Bu maʿnāda, Ḫᵛāce Ḥāfıẓ, beyt:

ذخیره ای بنه از رنگ و بوی فصل بهار
که می رسد ز پیش رهزنان بهمن و دی

(Bahar mevsiminin rengi ve kokusundan biraz azık sakla! Çünkü onun peşinden Behmen ve Dey haramileri gelecek.)

Ṣāmin, bir nevʿ şükūfedir, Behmen-māh'ta açılır. Kökü edviye-i meşhüredir ki iki nevʿ olur: Surḫ ve sepīd. Üç maʿnāya -ki sādis, sābiʿ ve ṣāmin- tertīb üzre Ḫāḳānī naẓm eylemiştir. Meṣnevī:

چون زال بسته ای قفسم نوحه زان کنم
تا رحمتی به خاطر بهمن درآورم

نی نی که با غم است مرا انس لاجرم
مریم صفت بهار به بهمن درآورم

نشکفت اگر چو آهوی چین مشک بر دمم
چون سر بخورد سنبل و بهمن درآورم

(Kocakarı gibi eli böğrümde ağlıyor olmamın sebebi, Behmen'i biraz olsun halime acındırmak içindir. Hayır hayır benim yakınlığım kuşkusuz gam ve üzüntü iledir. Meryem gibi Behmen ayında baharı hatırlarım. Çin ahusu benim zamanımda misk yaymasa bile, umutsuz zamanımda sümbül ve behmen çiçeğini hatırlarım.)

Maʿnā-yı ṣāminde, Mīr Ḫüsrev, der-vaṣf-ı cengāh, beyt:

بدانسان که شد روی صحرا سراسر
بر بهمن لعل و خون سیاوش

(Böylece o toprağın her yerinde behmen ve hūn-ı siyāvuş çiçekleri bitti.)

Tāsiʿ, her māh-ı Şemsī'nin ikinci günü adıdır. Mes'ūd-i Sa'd-ı Selmān, beyt:

بهمن روز ای صنم دلستان
نشین با عاشق در بوستان

(Ey gönül alıcı put! Bugün ayın ikinci günü, āşıkla bahçede otur!)

Üstād Menūçehrī, ḳıṭʿa:

رسم بهمن گیر و ز سر تازه کن بهمنجنه
ای درخت ملک بارت عز و بیداری تنه

اورمزد و بهمن و بهمنجنه فرخ بود
فرخت باد اورمزد و بهمن و بهمنجنه

(Ey memleketin köklü ağacı olan padişah! Behmen ādetine uy ve bayramı yeniden başlat! Meyven itibar, gövden de akıllılık olsun! Ūrmuzd, Behmen ve Behmencene kutlu zamanlardır. Ūrmuzd, Behmen ve Behmencene'n kutlu olsun!)

Ehl-i Fürs ḳāʿideleri böyledir ki her vaḳit ki nām-ı rūz nām-ı māha muvāfıḳ ola, elbette ol gün ʿīd-i ceşn ederler.

ʿĀşir, mūsīḳīde bir perde adıdır. Üstād Menūçehrī, beyt:

همه روزه دو چشمت سوی معشوق
همه وقته دو گوشت سوی بهمن

(Her gün iki gözün sevgili tarafında, her zaman iki kulağın behmen nağmesindedir.)

Üstād Menūçehrī, beyt:

بجوش اندرو دیگ بهمنجنه
بگوش اندرو بهمن و قیصران

(Orada behmencene kazanını kaynat! Orada behmen ve kayseran nağmelerini dinle!)

Ḥādī ʿaşer, **(187b)** nevāḥī-i Erdebīl'de bir ḳalʿa adıdır ki evā'ilde onda cādūlar çok olurdu. Ve derler ki Keyḫüsrev evā'il-i salṭanatında ol ḳalʿanın ṭılsımını feṯḥ eyledi. Ḥakīm Firdevsī, beyt:

به مرزی که آن جا دژ بهمن است
همه سال پرخاش اهریمن است

(Behmen kalesinde yıl boyunca cadılarla savaşılırdı.)

Ḥakīm Firdevsī, beyt:

چو نزدیکئ حصن بهمن رسید
برابر سپه را فرود آورید

(Behmen kalesine yaklaşınca bütün orduyu aşağı getirin!)

Ṣānī ʿaşer, ʿālī ve muʿaẓẓam bir dağ adıdır. Ebulferec-i Rūnī, beyt:

در ترازوی همت اعلاش
دانگ سنگ آمده بژ بهمن

(Onun yüce himmeti terazisinde Behmen dağı bir çakıl taşı gelir.)

Ṣāliş ʿaşer, dağlar başında olan karın ḥarāret-i şems sebebiyle ayrılıp düştüğüne derler. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*.

بهمنان [behmenān]: Ol iki behmendir ki maʿnā-yı ṣāmin-i بهمن [behmen]de ẕikr olunan şükūfe köküdür. İki nevʿ olur: Biri surḫ ve biri sefīd. ʿArabīde dahi بهمنين [behmeneyn] derler teṯniye olmak üzre. Fārsīde teṯniye için maḥṣūṣ edāt olmayıp māʿadā-yı ferdi cemʿ ile edā ederler ki behmenān'ın āḫirinde olan elif ve nūn edāt-ı cemʿdir. Nüsḫa-i Mīrzā İbrāhīm'de ẕikr ederler ki meẕkūr ġāyet nāfiʿ devādır. Cesedi ferbih, rīḥi defʿ u iḫrāc ve ḳuvvet-i bāhı ziyāde eder.

بهيدن [behīden]: Kesr-i hā ve sükūn-ı yā-yı taḥtānī ile. Basmak maʿnāsına maṣdardır.

بيابان [beyābān]: Maʿrūf. Deşt, ṣaḥrā ve ʿimāretten ḫālī arāżī. Naṣīr-i Hemedānī, beyt:

کیم دیوانه ای از خود هراسان
ز من تا من بیابان در بیابان

(Kimim? Çölden çöle bölgeden bölgeye kendinden korkan bir deliyim.)

بيابان نشين [beyābān-nişīn]: Göçer evli ṭā'ifesi. ʿArabīde اهلِ اخبيه [ehl-i aḫbiye] derler. Mevlānā Hātifī, beyt:

بیابان نشینان گروهاگروه
نشیمن گرفتند سرهای کوه

(Göçer evliler dağ başlarını bölük bölük yurt edindiler.)

بيكيدن [beykīden]: Sükūn-ı yā'eyn-i taḥtāniyyeyn ve kesr-i kāf ile. Ağıza su alıp püfkürmek maʿnāsına.

بيون [beyūn]: Żamm-ı yā-yı taḥtānī ile. Afyon maʿnāsına ki ابيون [ebyūn] dahi derler. Keẕā fī-*Mecmaʿi'l-Fürs*.

مع الواو
[maʿa'l-vāv]

باواو [bā-ū]: Onunla demektir. Ḥaẕf-ı hemze ile باو [be-ū] dahi derler. Ammā باواو [bā-ū] lafẓında maʿnā-yı cemʿiyyet ifāde olunur, maʿnā-yı maʿiyyette ẓāhir olur. Ḫᵛāce Ḥāfıẓ, beyt:

دهنت گرچه ز ما خاتم دلها دزدید
چون بخندد همه دانند که خاتم با اوست

(Ağzın bizden gönül yüzüklerini çalsa da gülümseyince herkes yüzüğün onda olduğunu anlıyor.)

Ḫᵛāce Ḥāfıẓ, beyt:

آن سیه چرده که شیرینئ عالم با اوست
چشم میگون لب خندان دل خرم با اوست

(Dünyayı tatlandıran o esmer güzeli sayesinde göz şarap rengindedir, dudak gülümser ve gönül mutludur.)

Mıṣrāʿ-ı şānīdeki با اوست [bā-ūst], ازوست [ez-ūst] maʿnāsınadır.

باتو [bātū]: Żamm-ı tāʾ-i müşennāt ile. İki maʿnāya gelir.

Evvel, be-maʿnī-i باتس [bātus]-i merḳūm ki turunc maʿnāsınadır.

Şānī, ḥubbu's-selāṭīn dedikleri dārūdur. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*. Meẕkūr iki maʿnāda lafẓ-ı müfred olur. Ammā lafẓ-ı mürekkeb oldukta "seninle" maʿnāsın ifāde eder.

باچو [bāçū]: Żamm-ı cīm-i Fārsī ile. Tātār ḫānlarının laḳabıdır, lafẓ-ı girāy gibi. Keẕā fī-*Vesīleti'l-Meḳāṣıd*.

بادرنبو [bādrenbū]: Sükūn-ı dāl u nūn u feṭḥ-i rāʾ-i mühmeleteyn ve żamm-ı bāʾ-i muvaḥḥade ile. Çeşmek maʿnāsınadır. Ebulmaʿānī, beyt:

از غلوی شوق نظاره به روی خوب یار
بادرنبو می زده در چشم اندیشه دلم

(Düşünce gözü, sevgilinin yüzüne bakmanın verdiği şevkin sevinciyle gönlüme göz kırpıyor.)

بادرنگبو [bādrengbū]: Sükūn-ı dāl u nūn u kāf u feṭḥ-i rāʾ-i mühmeleteyn ve żamm-ı bāʾ-i muvaḥḥade ile. Oğulotu ki muʿarrebi بادرنجبو [bādrencbū]dur.

بادرو [bādrū]: Sükūn-ı dāl u żamm-ı rāʾ-i mühmeleteyn ile. *Ferheng-i Mīrzā İbrāhīm*'de bir nevʿ teredir, reyḥāna müşābih. بادآور [bād-āver] dahi derler. *Maḥbūbu'l-ʿĀrifīn*-nām lüġatte بادرو ترکی بیقلو تره گویند و او پرپوزست[1] diye yazmış. Ve baʿżı ferhengde şāh-ı isperġam gibi bir teredir, بادرویه [bādrūye] dahi derler. Şems-i Faḫrī, beyt:

کیوان برای سبزۀ شیلانت روز بار
از کشتزار اجرام آورده بادرو

(Zuhal, divan günü senin sofrana salata olsun diye felekler tarlasından tereotu/yarpuz getirdi.)

باذرو [bāẕerū]: Feṭḥ-i ẕāl-ı muʿceme ile. Maʿdenūs maʿnāsınadır.

باردو [bārdū]: Sükūn-ı rā vü żamm-ı dāl-ı mühmeleteyn ile. Nihāl-i mīvedār altına mesned olmak için konulan başı çatal ağaç ki şiḳl-i **(188ᵃ)** mīveden nihāl-i dıraḫt kırılmaya. Keẕā fī-*Mecmaʿi'l-Fürs*.

بارگاو [bārgāv]: Sükūn-ı rāʾ-i mühmele ve feṭḥ-i kāf-ı ʿAcemī ile. Düzen maʿnāsına.

1 Bādrū, Türkçe "bıyıklı tere" derler ve o yarpuzdur.

Mīr Naẓmī, beyt:

نکرده یک دمی آهنگ موزون
نباشد بارگاو ساز گردون

(Feleğin sazı bozuk düzen çalıyor, bir an olsun düzgün bir ahenk tutturmuyor.)

بارنگو [bārengū]: بادرنگبوی [bādrengbūy]dan muḫaffeftir.

بارو [bārū]: Żamm-ı rā'-i mühmele ile. Ḳal'a ḥiṣārı ve burc ma'nāsına. Manṣūr-ı Şīrāzī, beyt:

بود نخست قدم پاسبان قدر ترا
فراز کنگر این هفت حصن و نُه بارو

(Bu dokuz burçlu ve yedi kaleli felek, senin kıymetin bekçisinin bastığı ilk basamaktır.)

بازو [bāzū]: Żamm-ı zā'-i mu'ceme ile. Kolun ṭaraf-ı bālāsı. Türkîde "karaca" dedikleri 'użv. Şeyḫ Sa'dī, beyt:

هر که با پولاد بازو پنجه کرد
ساعد سیمین خود را رنجه کرد

(Kendisinden güçlü kimseyle yenişmeye çalışan kimse, kendi nazik bileğini incitti demektir.)

باسو [bāsū]: Żamm-ı sīn-i mühmele ile. Bema'nī-i 'aṣā, ya'nī değnek.

باش گو [bāş gū]: Sükūn-ı şīn-i mu'ceme ve żamm-ı kāf-ı 'Acemī ile. Maḳām-ı teslîmde îrād olunur, "oldu tut!" ve "oldu de!" ma'nāsına. Üstād Laṭîfî, beyt:

چون بدیدی جان و دل را غمزه را برهم زدی
قصد کشتن کرده ای با تیغ و خنجر باش گو

(Can ve gönlün kıyabakışı incittiğini/kızdırdığını gördüysen, kılıç ve hançerle cinayet işlemeye azmettirdin say!)

باشو [bāşū]: Żamm-ı şīn-i mu'ceme ile. Bema'nī-i çelpāse. Keler dedikleri cānverdir. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*.

باقو [bāḳū]: Żamm-ı ḳāf ile. Üç ma'nāyadır.

Evvel, bir mübāriz ismidir.

Şānī, bir mevżi' adıdır.

Şāliş, menāzil-i Mirrīḫ'ten bir menzilenin nāmıdır. Eyżan minhu.

باکو [bākū]: Żamm-ı kāf ile. Bir mevżi' adıdır. Mevlānā Hātifî, beyt:

ز دربند باکو گذر کرد تیز
به دوران نمود آن اساس ستیز

(Bakü şehrini çabucak geçip inatçılığını ve kararlılığını feleğe gösterdi.)

بالنگو [bālengū]: Feṭḥ-i lām, sükūn-ı nūn ve żamm-ı kāf-ı Fārsī ile. بادرنگبویه [bādrengbūye] ve بادرنجبویه [bādrencbūye] dedikleridir. Reyāḥīn nev'indendir. ترنجان [terencān] dahi derler. 'Arabîde بقلهٔ اترجیه [baḳla-i etreciyye] dedikleridir. Mecmū'-ı 'ilel-i balġamiyyeye nāfi'dir. Ve 'ilel-i sevdāya maḥṣūṣ devādır. Cerb ü sede-i dimāġ, ḳuvvet-i ciger ve ḳuvvet-i ḳalbe daḫli 'aẓīmdir. Keẕā fi'l-*Bedī'ī*.

بالو [bālū]: Żamm-ı lām ile. Kirāstır. آلو بالو [ālū bālū] dahi derler.

بانو [bānū]: Żamm-ı nūn ile. İki ma'nāyadır.

Evvel, ḫātūn-ı ḫāne-nişīn ki ta'ẓīmen "büyük kadın" demek olur. Mīr Ḫüsrev, beyt:

مهین بانو چو آمد پیش شیرین
نصیحت کرده از گفتار پیشین

(Mihinbanu, Şirin'in yanına gelince önceki sözlerden örnekler verip nasihat etti.)

Şānī, ṣurāḥī ki şarāb ve gülāb korlar.

باهو [bāhū]: Żamm-ı hā ile. Değnek ki Türkīde "çomak" derler. Ḥakīm Sūzenī, beyt:

هر که از پشت دلش بار ولای تو فکند
زخم باهو خورد از حادثهٔ چرخ بلند

(Senin sevdan yükünü gönlünün sırtından atan kimse, yüce feleğin getireceği olaylardan sopa yer.)

Ve Şems-i Faḫrī, çoban değneği deyip bu beyti naẓm eylemiş, Şems-i Faḫrī, beyt:

تو آن شاهی که در ایام عدلت
شبان از دست بفکندست باهو

(Sen öyle bir padişahsın ki çoban senin adaletin zamanında elindeki değneği atar.)

Muṭlaḳ değnektir, her ne olursa. Üstād Ferruḫī, beyt:

من چون چنان بدیدم جستم ز جای خواب
باهو به دست کرده به اشتر شدم فراز

(Ben bunu böyle görünce yatağımdan sıçrayarak uyandım ve elde değnek deveye bindim.)

Ferheng-i Cihāngīrī'de "bāzū" maʿnāsına da mervīdir.

بتبو [betbū]: Sükūn-ı tāʾ-i müşennāt ve żamm-ı bāʾ-i muvaḥḥade ile. Ekşi yoğurt kurusu ki Türkler "keş" ve ʿArablar قریشه [ḳarīşe] derler.

بتو [betev]: Fetḥ-i tāʾ-i müşennāt ile. İki maʿnāyadır.

Evvel, maşrıḳ. Bu maʿnā Ḫorāsānīler lüġatidir.

Ṣānī, bir mevżiʿe derler ki hemīşe güneş işābet eyleye.

بتو [betū]: Żamm-ı tā ile üç maʿnāyadır.

Evvel, bir nevʿ piyāledir ki dibinde lūlesi olur. Şīşenin ağzına koyup şarāb veyāḫud ġayrı nesne doldururlar. Türkīde "huni", ʿArabīde قیف [ḳīf] derler.

Ṣānī, küçük topcağız ki değnek, kamçı ve emṣāli nesneler başına berkitirler.

Ṣāliş, taştan havān eli ki nesne saḫḳ ederler. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*. Ḥarf-i bā ile mürekkeb oldukta "sana" ve "seninle" demek olur. Ṣāʿir, beyt:

بتو گفتم ای یار فرخنده روی
به هرجا مرو با کسی پر مگوی

(Ey kutlu yüze sahip sevgili! Sana her yere gitme, herkesle çok konuşma dedim!)

بچه کو [beçekū]: Fetḥ-i cīm-i Fārsī ve żamm-ı kāf ile. Ḥarāmzāde maʿnāsına ki خشوک [ḫaşūk], سندر [sender], سندره [sendere] ve فغاک [feġāk] dahi derler.

بختو [baḫtū]: Sükūn-ı ḫāʾ-i muʿceme **(188b)** ve żamm-ı tāʾ-i müşennāt ile. Hindū Şāh, Ṣıḥāḥ'ta be-maʿnī-i bed-peder yaʿnī üvey ata. Bu maʿnāya, Üstād Laṭīfī, beyt:

بخ بخ پسرست نیکبخت او
ماهست عروس مهر بختو

(Peh peh, ne talihli bir oğul! Ay gelin, güneş de üvey baba!)

Sāʾir ferhenglerde "raʿd" maʿnāsınadır. Şems-i Faḫrī, ḳıṭʿa:

بر خلقت اگر آهوی تاتار
ز نافه دم زند باشد ز آهو

ز رشک کلک تو ناله کند ابر
که خلقش نام می کردند بختو

(Tatar ceylanı senin güzel yaradılışının yanında miskten bahsederse ayıp olur. Bulut senin kalemini kıskandığı için inler, halk da ona gökgürültüsü adını verir.)

Ve Sürūrī-i Kāşī, *Mecmaʿu'l-Fürs*'te "raʿd" maʿnāsına بختور [baḫtūr] naḳl eylemiştir.

بخستو [baḫastū]: Feṯḥ-i ḫāʾ-i muʿceme, sükūn-ı sīn-i mühmele ve żamm-ı tāʾ-i müşennāt ile. Muḳır ve muʿterif olmak maʿnāsına. Aṣlı خستو [ḫastū]dur. Ḥarf-i bā aṣl-ı kelimeden olmak da cāʾiz, zāʾide olmak da cāʾizdir. بخرد [baḫred] kelimesinde olan bā gibidir demişler. *Müşkilāt*'ta الباء فيه كما فى لفظ بخرد[1] masṭūrdur.

بخنو [baḫnev]: Sükūn-ı ḫāʾ-i muʿceme ve feṯḥ-i nūn ile. Raʿd maʿnāsına. Üstād Rūdekī, beyt:

چون به بانگ آمد از هوا بخنو
مَی خور و بانگ چنگ و رود بشنو

(Gökyüzünde gökgürültüsü olunca şarap iç, lir ve ırmak sesi dinle!)

Ve ṣāʿiḳa maʿnāsına da mervīdir. *Ferheng-i Ḥüseyn-i Vefāyī*'de بخنو [baḫnū] nūn ile, bemaʿnī-i بد پدر [bed-peder]-i merḳūmdur.

بدرو [bedrev]: Sükūn-ı dāl u feṯḥ-i rāʾ-i mühmeleteyn ile. Esb-i pālānī yaʿnī semer bār-gīri.

بدو [bedū]: Żamm-ı dāl-ı mühmele ve iḫfā-yı vāv ile. "Ona" demek olur. Şeyḫ Saʿdī, beyt:

بدو گفتم که مشکی یا عبیری
که از بوی دلاویز تو مستم

(Ona "Senin gönül alıcı kokunla sarhoş oldum, misk misin amber misin?" dedim.)

Ve feṯḥ-i dāl-ı mühmele ile (بدَو bedev) ʿArabīdir, "ibtidā" maʿnāsınadır. Gāhī Fārsīde dahi istiʿmāl olunur. Ebulmaʿānī, beyt:

چون حسن طلعت تو نبود یکی ز خوبان
از بدو آفرینش تا انقراض دوران

(Dünyanın yaratılmasından kıyamet kopacağı güne kadar gelen ve gelecek güzellerden hiçbiri senin güzel yüzüne sahip olamaz.)

Bu beyit, naʿt-ı şerīf olmak maʿnāsınadır.

بذله گو [beẕle-gū]: Sükūn-ı ẕāl-ı muʿceme ile. Laṭīfe-gū ve maḥall-ḫᵛān demektir. Ḫᵛāce Ḥāfıẓ, beyt:

خانه بی تشویش و ساقی یار و مطرب بذله گو
موسم عیش است و دور ساغر و عهد شباب

(Gençlik dönemi, eğlence zamanı ve kadehin dönme vakti... Evde işler yolunda, sāki dostça davranıyor, çalgıcı şakalaşıyor.)

برزه گاو [berze-gāv]: Sükūn-ı rāʾ-i mühmele ve feṯḥ-i zāʾ-i muʿceme ile. Çiftten kaçan kāhil öküz. Muḫtārī, der-meẕemmet-i felek, beyt:

برزه گاویست کو خورد نا چار
بر تخمی که خود کند شدیار

(O, kendi kazdığı yerdeki tohumları çaresizce yiyen çiftten kaçmış bir öküzdür.)

برسیان دارو [bersiyān-dārū]: Bir ottur. Eṭıbbā katında عصى الراعى [ʿaṣaʾr-rāʿī] demekle maʿrūftur.

برمو [bermū]: Sükūn-ı rāʾ-i mühmele ve żamm-ı mīm ile. İntiẓār maʿnāsına. Keẕā fī-*Ferheng-i Mīrzā İbrāhīm*. Bu maʿnāya, Nūreddīn-i Muḳaddem, beyt:

هست آسان رفتنم برموی سر
نزد من بسیار از برموی وصل

(Bana göre başımın gitmesini beklemek, kavuşmayı beklemekten çok daha kolaydır.)

1 Bahred kelimesinde olduğu gibi bā harfi içindedir.

برنو [bernū]: Sükūn-ı rā'-i mühmele ve żamm-ı nūn ile. Dībā-yı teng yaʿnī ağır bahālı seräser. Keẕā fī-*Müʾeyyidi'l-Fużalā*.

برو [berū]: Żamm-ı rā'-i mühmele ve iḫfā-yı vāv ile. Ebrū maʿnāsına. Ḥakīm Senāyī, beyt:

هر که آن روی تو بیند ز پی خدمت تو
هم به روی تو که پشتش چو بروی تو بود

(Sana hizmet ederken yüzünü gören kimse, yüz yüze de sırtı senin yüzüne dönükken de seni görmek ister.)

Behrāmī, beyt:

به غمزه تیر و مژه تیر و قد و قامت تیر
برو کمان و به بازو درون فکنده کمان

(Kıyabakış ok, kirpik ok, boy pos ok. Kaş yay, kol yayı içerde bırakmış.)

Zebān-ı Hindīde bir nevʿ ḳalemdir. Ve sükūn-ı rā'-i mühmele ve vāv-ı mevḳūf ile برو [berv] be-vezn-i سرو [serv], Müşterī yıldızının adıdır. Ḥakīm Firdevsī, beyt:

به بالای تو در چمن سرو نیست
چو رخسار تو تابش برو نیست

(Bahçede senin boyunda bir selvi yok. Senin yanağının parlayışı Müşteri yıldızında yok.)

بستو [bestū]: Sükūn-ı sīn-i mühmele ve żamm-ı tā'-i müṣennāt ile. *Ferheng-i Cihāngīrī*'de iki maʿnāyadır.

Evvel, yayık ki bir ağaçtır, onunla yoğurdu döğüp yağ çıkarırlar.

Ṣānī, küçük marṭabānī ṭabak ve çanak. Ve *Mecmaʿu'l-Fürs*'te miyān-ı düş u gerdende olan üstüḫᵛān maʿnāsınadır.

بنکو [benkū]: Sükūn-ı nūn ve żamm-ı kāf ile. Beẕr-i ḳiṭūnā dedikleri toḫumdur. Keẕā fī-*Mecmaʿi'l-Fürs*.

بنو [benū]: Żamm-ı nūn ile. Ḫarman maʿnāsınadır. Mīr Naẓmī, beyt:

نبردم حاصلی از کشت عمرم
زده آتش بنوی صبر هر دم

(Ömrüm tarlasından ürün kaldıramadım. Ateş sürekli sabır harmanımı yakıyor.)

Hā ile بنوه [benūh] dahi derler.

بو [bev]: Be-vezn-i شو [şev]. Üştür-beççe derisini dürüst selḫ edip, **(189[a])** içine ot veyā saman doldurup sağmal devenin yanına korlar, kendi yavrusu sanıp sütünü sağmaya ser-keşlik etmez. Keẕā fī-*Mecmaʿi'l-Fürs*.

بهو [behv]: Sükūn-ı hā ile. Gevşek maʿnāsınadır. Ve żamm-ı hā ile (بهُو behū) rāyān-ı Hind'den birinin adıdır. Ḥakīm Esedī, beyt:

به یکبار بر قلب لشگر زدند
ربودندشان بر بهو برزدند

(Bir uğurdan düşmanın kalbine girdiler. Onları ortadan kaldırıp Behū'yla karşı karşıya geldiler.)

مع الها
[maʿa'l-hā]

باافراه [bā-efrāh]: Sükūn-ı fā ve fetḥ-i rā'-i mühmele ile. Bir ottur ki renc-i ḫafaḳāna ġāyet sūdmenddir. Keẕā fī-*İḫtiyārāti'l-Bedīʿī*.

باآنكه [bā-ān ki]: Lafẓ-ı mürekkebdir با [bā], آن [ān] ve كه [ki] ḥarflerinden ki "onunla bile" demek maʿnāsına. ʿArabīdeki مع هذا [maʿa hāẕā] maʿnāsı ifāde olunur. Mevlānā ʿUrfī, beyt:

با آنكه يقين است كه در گلشن فردوس
صد گل به تهی دستئ هر خار فروشند

(Bununla birlikte şu da bellidir: Cennet güllüğünde her dikenin eliboşluğuna yüz gül satarlar.)

بابونه [bābūne]: Żamm-ı bā'-i muvaḥḥade ve fetḥ-i nūn ile. Bir ottur. ʿArabīde بابونج [bābūnc] ve Türkīde "papatya" ve "koyungözü" dedikleridir.

بابه [bābe]: Fetḥ-i bā'-i muvaḥḥade ile. Bevezn-i لابه [lābe]. Be-maʿnī-i peşm-āgende yaʿnī yün doldurulmuş nesne; döşek, yastık ve ġayrı her ne olursa.

باتره [bātere]: Fetḥ-i tā'-i müşennāt u rā'-i mühmele ile. Def ki çalarlar, دائره [dā'ire] dahi derler. Şāh Nāṣır-ı Ḫüsrev, beyt:

خوابت همی ببرد من انگشت از آن زدم
پيش تو بر كنارهٔ خوش بانگ باتره

(Sen uykuya dalıyordun, onun için ben de yanında güzel sesli defin kenarına parmak vurdum.)

باتونه [bātūne]: Żamm-ı tā'-i müşennāt ve fetḥ-i nūn ile. Küze-i pür-āb yaʿnī su dolu bardak. بالاور [bālāver] dahi derler. Tā yerine *Müʾeyyidü'l-Fużalā*'da bā'-i muvaḥḥade vāḳiʿ olmuştur.

باجنامه [bācnāme]: Be-maʿnī-i بارنامه [bārnāme] ki ʿan-ḳarīb ẕikr olunur inşāʾallāhu teʿālá. Ḥakīm Enverī, beyt:

دل او برده باجنامهٔ بحر
كف او كرده كارنامهٔ جود

(Onun gönlü denize üstün geldi. Onun eli cömertliği tasdik etti.)

باخته [bāḫte]: Sükūn-ı ḫā'-i muʿceme ve fetḥ-i tā'-i müşennāt ile. Luʿb maʿnāsına olan باختن [bāḫten] lafẓından ism-i mefʿūldür. Şeyḫ ʿAṭṭār, beyt:

بندگان حق چو جان را باختند
اسب همت تا ثريا تاختند

(Allah dostları can feda etmek için himmet atını süreyya yıldızına kadar sürdüler.)

باخسه [bāḫse]: Sükūn-ı ḫā'-i muʿceme ve fetḥ-i sīn-i mühmele ile. Mühre-i dīvār, yaʿnī bennāların ışṭılāḥında dīvārda "kor" taʿbīr ettikleri. Murād sırayla dizilmiş taş ve kerpiçtir. Ḥakīm Esedī, meşnevī:

يكی بتگده ديد ساده ز سنگ
چهل باخسه هر يک از رنگ رنگ

به هر باخسه بر چهل لاد نيز
ز جزع و رخام و ز هر گونه چيز

(Sadece taşla yapılmış bir kilise gördü. Her birinde rengarenk kırk taş vardı. Her korun üstünde kırk da duvar bulunuyordu. Mühre-i yemeni, mermer vb. taşlar döşenmişti.)

Ferheng-i Cihāngīrī'de ḫānenin kapısından ġayrı olan yoluna derler ki ondan gelip gitmek ḳābil ola. Bir maʿnāsı dahi neşter-i ḥaccāmdır.

باخه [bāḫa]: Feṯḥ-i ḫā'-i muʿceme ile. Kaplubağa ki سنگ پشت [seng-puşt] ve لاک پشت [lākpuşt] dahi derler. ʿArabīde سلحفه [sulaḥfe] ve سلحفات [sulaḥfāt] derler. Mīr Ḫüsrev, beyt:

بسا بر دل نهنگ از تیغ کینه
که سر دزدیده چون باخه به سینه

(Gönüldeki nice timsah, öfke kılıcının korkusuyla başını kaplumbağa gibi içeriye gizledi.)

Mīr Ḫüsrev, beyt:

ضربت گرز نهنگان سپاهت در وغا
خصم را چون باخه سر در سینه پنهان می کند

(Savaşta timsah gibi askerlerinin topuz darbesi, düşmanın kafasını kaplumbağa gibi içine gizler.)

Mīr Ḫüsrev, beyt:

چون باخه ای به همت زادی ز بیضهٔ دین
دان خصم جان هوا را چون ماهیان هوا را

(Himmet gösterip din yumurtasından kaplumbağa gibi doğdun. Can heveslisi olan düşmanlarını balıklar gibi havada bil!)

بادآبله [bād-ābile]: Sükūn-ı dāl-ı mühmele ve kesr-i bā'-i muvaḥḥade ile. Süzende ve derdnāk. Bir nevʿ kabarcıktır. بادآوله [bād-āvile] dahi derler. Keẕā fī-*Mecmaʿi'l-Fürs*.

بادافراه [bādefrāh]: Żıdd-ı pādāş. Yaʿnī cezāyı bed ki cezā-yı nīke "pādāş" derler. بادافرا [bād-efrā], بادفرا [bād-ferā] ve بادفراه [bād-ferāh] dahi denilir. Ḥakīm Enverī, beyt:

ز آب گرد برآرد به باد بادافراه
ز شیر کین بستاند به شیر شادروان

(Bādefrāh yeliyle sudan hortum yükseltir. Şādrevān aslanıyla aslandan öç alır.)

Eşīreddīn-i Aḫsīketī, beyt:

ای کرده سعی مکرمت خوان عدل تو
پاداش خوار معدهٔ بادافراه را

(Ey memduh! Senin adaletin sofrasında cömertlik, cezanın midesine iyilik yedirmeye çalışır!)

بادافره [bādefre]: Sükūn-ı dāl u fā vü feṯḥ-i rā'-i mühmeleteyn ve iḫfā-yı hā ile. بادافراه [bādefrāh]-ı merḳūm maʿnāsına ki بادفره [bādfere] dahi derler. Ḥakīm Esedī, beyt:

که از یک گناه ار بگشتم ز راه
فتادم ز بادافرهٔ صد گناه

(Bir günah sebebiyle yoldan dönersem yüz günahlık bir cezam olur.)

(189ᵇ) Şems-i Faḫrī, ḳıṭʿa:

خسرو ملک شیخ ابو اسحق
عظم الله فی العلی قدره

آن که باشد برِ معالئ او
اطلس چرخ ژنده و تره

همه پاداش داند و احسان
خالی از انتقام و بادافره

(Şeyh Ebu İshak ülkenin padişahıdır. Allah onun kadrini yüceltsin! Onun yüceliğine nazaran felek atlası eski ve paramparçadır. İntikam ve cezadan uzak olmayı daima iyilik ve ihsan bilir.)

بدامتره [bādāmtere]: Feṯḥ-i dāl u tā'-i müşennāt u rā'-i mühmeleteyn ve sükūn-ı mīm ile. Reyḥān nevʿinden bir nevʿ ḫoş-bū ottur.

بادامه [bādāme]: Feṯḥ-i dāl-ı mühmele vü mīm ile. Yedi maʿnāya gelir.

Evvel, nüsḫa-i Ḥüseyn-i Vefāyī'de ve nüsḫa-i Mīrzā İbrāhīm'de murakkaʿ câme-i dervīşāndır ki elvān pāreler ile müretteb dikilmiş olur.

Ṣānī, *Şerefnāme*'de ve *Mecmaʿu'l-Fürs*'te ḥarīrden işlenmiş bir nevʿ laṭīf ḳumāştır. Şeyḫ Niẓāmī, beyt:

ای که ترا بِه ز خشن جامه نیست
حکم بر ابریشم بادامه نیست

(Ey kendisi için sert posttan daha iyi elbise olmayan! Senin için ipek kumaşın bir hükmü yoktur.)

Ve beş maʿnâsı da *Ferheng-i Cihāngīrī*'de masṭūrdur.

Evvel, ipek kurdu ki کرمِ پیله [kirm-i pīle] de derler. Ḥakīm Ḫāḳānī, beyt:

آن غنجه های نستر بادامه های تر شد
زرّ قراضه در وی چون کرم پیله مضمر

(O beyaz gül goncaları taze ipeklere dönüştü. Onda, ipek böceği gibi, altın kırıntıları gizli.)

Ṣānī, yüzük kaşına derler. Mīr Ḫüsrev, beyt:

بخندی پیش هر چشمی ز چشم خسروت شرمی
پسنده نیست آخر بر یکی خاتم دو بادامه

(Her gözün önünde gülümsüyor, Hüsrevinin gözünden utanıyorsun! Hasılı, bir yüzükte iki yüzük kaşı makbul olmuyor.)

Ṣāliş, göz gibi bir taştır, işābet-i ʿayn için eṭfāl başına dikerler. Altın veyā gümüş ile yaparlar. Mīr Ḫüsrev, beyt:

از بسکه بر کلاهش بردوختم دو دیده
بادامه ای نشانده بر بستهٔ کلاهش

(İki gözümü sarığına öyle bir diktim ki sanki sarığının bağına göz taşı dikildi.)

Rābiʿ, etten vücūd-ı insānda ben gibi olur. Siyāhına خال [ḫāl] ve beyāżına بادامه [bādāme] derler. Bedīʿī-i Seyfī, beyt:

میان ابر دو بادامهٔ سیاه چنانک
به قبضه برده یکی تیر بیله یا پیکان

(Bulut ortasında iki siyah nokta, sanki kesme yahut temrenli bir ok atılmak için hazırlanmış.)

Ḫāmis, zencīrin her dāne-i ḥalḳasına derler.

بادپره [bādpere]: Sükūn-ı dāl u feṯḥ-i bāʾ-i Fārsī vü rāʾ-i mühmeleteyn ile. Terāşe yaʿnī ağaç yonuldukta dökülen pārelere derler.

بادخایه [bād-ḫāye]: Fıtıḳ dedikleri ʿillettir ki ḫāye şişer. Baʿżı nüsḫada rīḥ-ı ḳulunc vāḳiʿdir.

بادرنبویه [bādrenbūye]: Türkīde "limonī reyḥān" dedikleri ḫoş-bū ottur. Taʿrīb edip بادرنجبویه [bādrencbūye] dediler. Suyun istiḳṭār ederler, ġāyet nāfiʿdir.

بادروزه [bād-rūze]: Sükūn-ı dāl u żamm-ı rāʾ-i mühmeleteyn ve feṯḥ-i zāʾ-i muʿceme ile. Nüsḫa-i Mīrzā İbrāhīm'de cāme-i kühen ve her gün giyilen eṣvāb. Ve nüsḫa-i Ḫüseyn-i Vefāyī'de ve *Mecmaʿu'l-Fürs*'te nafaḳa-i rūzmerre ki gün-be-gün ola. Bu maʿnāya, Ḫakīm Senāyī, beyt:

یکی جامه وین بادروزهٔ قوت
دگر این همه پیشی و سیر نیست

(Birisi sırtındaki eski elbiseye kanaat ediyor, diğeri de her şey önünde ama yine doymuyor.)

Tuḥfetü'l-Aḥbāb'da ona derler ki insān onu her gün işlemeyi muʿtād ve iştiġāl eyleye. Bu maʿnāyı müʾeyyid, Ḫakīm Sūzenī, beyt:

مشرف ای شرف گوهر حمید الدین
که شد مدیح تو تسبیح بادروزهٔ من

(Ey şerefli ve itibarlı bir soya sahip olan Hamīdeddīn! Senin övgün benim sürekli çektiğim tespih oldu.)

بادرونه [bādrūne]: Sükūn-ı dāl u żamm-ı rāʾ-i mühmeleteyn ü vāv-ı mechūl ve feṯḥ-i nūn ile. Bir nevʿ reyḥāndır. بادرنجبویه [bādrencbūye], بادرنبویه [bādrenbūye] ve بادرو [bādrū] dahi derler.

بادره [bādre]: Sükūn-ı dāl u feṯḥ-i rāʾ-i mühmeleteyn ile. Nüsḫa-i Ḥalīmī'de iç donu paçası. Ve *Ferheng-i Cihāngīrī*'de bī-fikr ve bī-teʾemmül söz söylemek. Ve her işte tīzlik ve ʿacele eylemek maʿnāsına masṭūrdur.

بادریسه [bādrīse]: Sükūn-ı dāl-ı mühmele vü yā-yı taḥtānī, ve kesr-i dāl ile de cāʾizdir, ve rāʾ-i meksūre ve feṯḥ-i sīn-i mühmele ile. Nüsḫa-i Ḥüseyn-i Vefāyī'de kurşundan, müdevver ve ortası delik nesnedir. İğe geçirip iplik eğirirler. Türkīde "ağırşak" derler. Ḥakīm Senāyī, beyt:

نشود مرد پر دل و صعلوک
پَیش ماما و بادریسه و دوک

(Yiğit ve korkusuz olanın iğ, ağırşak ve kocakarıyla işi olmaz.)

ʿArabīde فلکه [felke] derler. *Şerefnāme*'de ve *Ferheng-i Cihāngīrī*'de çadır direğinin göbeğine de derler müdevver olup ortası delik olduğu için. Ḥakīm Ḫāḳānī, beyt:

سرگشته کرد چرخم چون چرخ بادریسه
فریاد ازین فسونگر زن فعل سبز چادر

(Felek beni ağırşak gibi baş aşağı etti. Bu yeşil çadırlı, kadın davranışlı büyücüden şikāyetim var!)

Nüsḫa-i Niyāzī-i Buḫārī'de be-maʿnī-i **(190[a])** bād-zen vāḳiʿ olmuştur. Ġālibā müdevver olan mirvaḥaya derler.

بادریبه [bādrībe]: بادریسهٔ [bādrīse]-i merḳūm maʿnāsınadır. Sīn yerine bāʾ-i muvaḥḥade vāḳiʿ olmuştur.

بادزنه [bādzene]: Sükūn-ı dāl-ı mühmele ve feṯḥ-i zāʾ-i muʿceme vü nūn ile. Be-maʿnī-i بادپیزن[bādpīzen]-i merḳūm. Mīr Ḫüsrev, beyt:

بادزنه دست بدست همه
وز دم او باد ز دست همه

(Yelpaze elden ele dolaşıyor, herkesin eli sayesinde nefes alıyor.)

بادزهره [bād-zehre]: Bir marażdır. Boğazda şiş olup nefes almaya ʿusret verir. ʿArabīde خناق [ḫunāḳ] derler.

بادسره [bādsere]: Sükūn-ı dāl u feṯḥ-i sīn ü rāʾ-i mühmelāt ile. Etin maraż ve zaḥmetli olan yeri. Keẕā fī-*Müʾeyyidiʾl-Fużalā*.

بادشرطه [bād-şarṭa]: Sükūn-ı dāl u rā vü feṯḥ-i şīn-i muʿceme vü ṭāʾ-i mühmelāt ile. Baʿżılar żamm-ı şīn ile (شُرطه şurṭa) okurlar. Muvāfiḳ rūzgārdır. Ḫᵛāce Ḥāfıẓ, beyt:

کشتی نشستگانیم ای باد شرطه برخیز
باشد که باز بینم دیدار آشنا را

(Gemisi oturmuşlarız, ey uygun yel kalk ve es! Belki o sevgilinin yüzünü yeniden görürüz.)

Ammā baʿżı ferhengde bād-şarṭa şīn-i meftūḥa ile "poyraz" dedikleri rūzgār maʿnāsına mervīdir. Şeyḫ Saʿdī, beyt:

با طبع مخالف چه کند دل که نسازد
شرطه همه وقتی نبود لایق کشتی

(Gönül senin aykırı tabiatına uymayıp da ne yapsın! Elbette poyraz her zaman gemiye uygun esmez.)

Bu beyitte olan maʿnā, muvāfiḳ rūzgār diyenlerin sözlerine münāfīdir.

بادفره [bādfere]: Sükūn-ı dāl u feṯḥ-i rāʾ-i mühmeleteyn ile. Ammā Ṣıḥāḥ'ta żamm-ı fā vü rāʾ-i müşeddede ile (بادفُرّه bādfurre) چوبکی باشد رشته در میان کرده و کودکان آن را تاب دهند. Yaʿnī bir taḫta pāresinin ortasın delip, ip geçirip, eṭfāl ellerinde fır fır döndürürler. *Mecmaʿuʾl-Fürs*'te evvelki naḳil üzredir. Mevlānā Kisāyī, beyt:

که نغمه های او چو چرخ روان
همه خوابست و باد و بادفره

(Onun nağmeleri dönen tekerlek gibi hep uyku, hava ve fır fır dönmeden ibarettir.)

بادگانه [bādgāne]: Sükūn-ı dāl-ı mühmele ve feṯḥ-i kāf-ı Fārsī vü nūn ile. Müşebbek pencere ki بانگانه [bāngāne] dahi derler. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*.

باده [bāde]: Maʿrūf. ʿArabīde خمر [ḫamr] derler. Lākin her şerbet-i müskire bāde denilmez, ancak tāze üzümden olana denilir. Şāʿir, beyt:

به باده دست میالای که آن همه خونست
که قطره قطره چکیدست از دل انگور

(Şarapla elini kirletme! Çünkü o, üzümün kalbinden damla damla damlamış kandır.)

Ammā puḫte yaʿnī kendinden kaynamış olanına bāde derler ki zīrā küpte kendinden kaynayıp ġaleyān edene می [mey] ve شراب [şarāb] derler. Bu müddeʿāyı Ḫᵛāce Ḥāfıẓ'ın bu beyti işʿār eder. Ḫᵛāce Ḥāfıẓ, beyt:

همچو باده دلم از توبه که کردم بشکست
همچو باده جگرم بی مَی و پیمانه بسوخت

(Gönlüm ettiğim tövbeden kadeh gibi kırıldı. Ciğerim kendinden kaynamış şarap gibi şarap ve kadeh olmaksızın yandı.)

Ferheng-i Cihāngīrī'de Ḥasan bin Yūsuf-ı Encevī, "bāde hem maʿrūf şarāba ve hem piyāle-i şarāba derler" deyip Ḥakīm Senāyī'nin bu beytine mütemessik olmuş:

چون شوخ نه ای بسان نرگس
یک باده دهد ز باده رنگت

(Nergis gibi işveli değil misin? Hilen/rengin bir kadeh şarap veriyor.)

Bāde-i evvel piyāle ve şānī şarābdır. Mūmá ileyh'in bu beytini dahi īrād eylemiş. Beyt:

یک ره به دو باده دست کوته کن
این عقل دراز قد احمق را

(Bir kez olsun iki kadeh içip bu uzun boylu ahmak akıldan elini çek!)

Çağatay lisānında şarāba "çaġır" ve "çaḳır" derler. Mīr ʿAlī Şīr, beyt:

Çaġırġa tüşkeli yoḳtur ḳarār u ḫᵛāb maŋa
Çü otġa tüştüm imes ʿayb-ı ıżṭırāb maŋa

(Şaraba düştüğümden beri bana uyku ve rahat yok. Ateşe düştüğümden beri bana acı ve sıkıntı yok.)

بادهراه [bād-herāh]: Sükūn-ı dāl-ı mühmele ile. Nüsḫa-i Mīrzā İbrāhīm'de be-maʿnī-i bād-ı şimāl. Ḥakīm Sūzenī, beyt:

مر رعیت را صبای عدل مهرآمیز تو
خوش نسیم آید چو با مشک تبت باد هراه

(Senin merhametle karışık adalet yelin, halka misk kokuları yayan kuzey rüzgārı gibi güzel gelir.)

Bu beyitte iżāfetle vāḳiʿ olmuştur.

بادِ هرزه [bād-ı herze]: İżāfetle. Ol efsūna derler ki düzdān okuyup metāʿ ṣāḥibinin üzerine üfürürler, ağır uyku müstevlī olup āgāh olmaya. Ḥakīm Ḫāḳānī, der-*Ḳasemiyye*, beyt:

به چارپارهٔ زنگی به باد هرزهٔ دزد
به بانگ زنگل نباش و کم کم نقاب

(Afrikalının çalparası, hırsızın efsunu, ölü soyucunun çıngırak sesi ve topuk vurucunun ayak seslerine andolsun!)

بادیانه [bādiyāne]: Kesr-i dāl-ı mühmele ve feṯḥ-i yā-yı taḥtānī vü nūn ile. بادیان [bādiyān]-ı merḳūm ki rāziyāne-i berrīdir.

بادیه [bādiye]: İki maʿnāyadır.

Evvel, ʿArabī ile müşterek "ṣaḥrā" maʿnāsınadır. Mevlānā Cāmī, beyt:

از منزل دوست بی سر و پای
شد بادیه گرد و راه پیمای

(Perişan bir şekilde sevgilinin mahallesinden ayrılıp çöllerde yürüdü ve dolaştı.)

(190b) Ṣānī, ol şarāb ẓarfıdır ki باطیه [bāṭiye] derler.

بارانه [bārāne]: Feṯḥ-i rā'-i mühmele vü nūn ile. Ol direk ki üzerine saḳf-ı ḫāne ve ġayrı nesneler korlar. *Müşkilāt*'ta هی الخشبة التی تقام و تعرض علیها الرغم لتجری علیها التوای و یقال لها بالفارسیة بارانه[1]. Bir maʿnāsı dahi oğulotu ki پاردو [pārdū] dahi derler.

باربنگاه [bār-binegāh] ve **باربنه** [bār-bineh]: Kilāhumā bi-sükūni'r-rā'i'l-mühmeleteyn ve kesri'l-bā'i'l-muvaḥḥade ve feṯḥi'n-nūn. Türkīde "yük yap" taʿbīr eyledikleri maʿnāyadır. Ebulmaʿānī, beyt:

به راه عشق بدادم همه سر و سامان
به باد داد مرا هرچه هست باربنه

(Her şeyimi aşk yolunda harcadım. Yüke dair neyim varsa hepsini yele verdim.)

بارچه [bārça]: Sükūn-ı rā'-i mühmele ve feṯḥ-i cīm-i Fārsī ile. Be-maʿnī-i dīgerān yaʿnī ġayrılar. Çağatay lüġatidir. Şeyḫ Niẓāmī, beyt:

بلبل عرشند سخن پروران
بارچه مانند همه دیگران

(Şairler arş bülbülleridir. Hepsi birbirine benzerler.)

Meşāyıḫ-ı kirām, Māverā'ünnehir'den "ata" laḳabı ile şöhret-şiʿār olan evliyādan baʿżıları "barça yaḫşı men yaman, barça buğday men saman[2]" dedikleri, kitāb-ı *Reşeḥāt*'ta masṭūrdur.

بارخانه [bārḫāne]: Sükūn-ı rā'-i mühmele ve feṯḥ-i ḫā'-i muʿceme ile. Ticāret eṣvābının yükleri ve eṣvāb konulan mekān maʿnāsına.

بارِ خیمه [bār-ı ḫayme]: Kesr-i rā'-i mühmele ve feṯḥ-i ḫā'-i muʿceme vü mīm ile. Yollarda güẕergāh maḥallerde bācdārların ḳarārgāhları. Ve keṣret-i istiʿmāl ile bācdār maʿnāsına olmuştur. Mīr Naẓmī, ḳıṭʿa:

خیال غمزه ها در دل نشسته
به جان آمد شدن را راه بسته

بخواهد بار خیمه از دل و جان
گذرگاه نفس بندید هر آن

(Kıyabakışların hayali gönle oturup canın gelip gitme yolunu kapatmış. Nefesin geçiş yolunu sürekli kapatarak can ve gönülden haraç istiyor.)

بارگاه [bārgāh]: Şol maḥalle denilir ki pādişāhlar düstūr-ı selāṭīn-i ḳadīm üzre ol maḥalle çıkıp erbāb-ı ḥācāta ʿarż-ı aḥvāl etmeye icāzet verir. ʿÖrf-i lisānda pādişāhlar otağı ve sarāy kapıları demek olur. Ḫᵛāce Ḥāfıẓ, beyt:

مرو به خواب تو حافظ به بارگاه قبول
ز ورد نیم شب و آه صبحگاه رسید

(Ey Hāfız! Sen uykuya varma! Geceyarısı edilen dua ve sabahleyin çekilen ah kabul otağına erişir.)

بارنامه [bārnāme]: Sükūn-ı rā'-i mühmele ve feṯḥ-i nūn u mīm ile. Üç maʿnāya gelir.

Evvel, eṣvāb, tecemmül ve ḥaşmet maʿnāsına. Ḥakīm Senāyī, ḳıṭʿa:

1 Üzerine ticaret malı vb. çeşitli nesneler koyulan direktir, Farsçada ona bārāne derler.

2 Herkes kötü ben iyi, herkes buğday ben saman.

دین فروشی همی که تا سازی
بارگی نقره خنگ زین زر کند

گویی از بهر حرمت علم است
این همه طمطراق خنگ و سمند

علم از بارنامه مستغنیست
تو برو بر بروت خویش بخند

(Beygirini kula at ve eyerini altından yapayım diye sürekli din satmadasın! Bu bütün gösterişli atlar, ilmine hürmet ettirmek içindir. İlim süs ve gösterişten uzaktır. Sen git de kendi bıyığına gül!)

Ṣānī, minnet maʿnāsına. Ḥakīm Enverī, ḳıṭʿa:

انوری لاف مزن قاعده بسیار منه
بالغی طفل نه ای جای ببین ژاژ مخای

بارنامه نکشد بارخدایی که سپهر
هست از پای و رکابی به درش گشته دوتای

(Ey Enverī! Konuşup da eski köye yeni âdet getirme! Yetişkinsin, çocuk değilsin! Haddini bil de eğri büğrü söyleme! Kapısında feleğin iki büklüm halde hazır beklediği padişah minnet ettirmez.)

Ṣāliş, ġurūr ve tefāḫur maʿnāsına. Ebū Saʿīd Ebulḫayr, rubāʿī:

عنبر زلفی که ماه در چنبر اوست
شیرین سخنی که شهد در شکر اوست
زان چند بارنامه کاندر سر اوست
فرمانده روزگار فرمانبر اوست

(Etrafında ay olan amber gibi saçı vardır, balla şeker karışımı tatlı sözleri vardır. Bunca gurur ve görkeme sahip olduğu için zaman padişahı ondan emir alır.)

Baʿżı ferhenglerde aḥkām-ı pādişāh ve ḳānūnnāme maʿnāsına mervīdir.

بارنده [bārende]: Feṯḥ-i rā vü dāl-ı mühmeleteyn ve sükūn-ı nūn ile. باریدن [bārīden] lafẓından ism-i fāʿildir, yağıcı maʿnāsına. Ve yağdırıcı dahi olur. Mīr Naẓmī, beyt:

شد ابر دود دل بارندهٔ خون
از آن شد در سرم دستار گلگون

(Āhım bulutu kan yağdırdı. Başımdaki gül renkli sarık o yüzdendir.)

بارنگبویه [bārengbūye]: Feṯḥ-i rāʾ-i mühmele, sükūn-ı nūn u kāf ve żamm-ı bāʾ-i muvaḥḥade ile. Bir nevʿ ḫoş-bū reyḥāndır. بادرنبو [bādrenbū], بادرنبویه [bādrenbūye], بادرنجبویه [bādrencbūye] ve بادرو [bādrū] dahi derler. ʿArabīde بادروج [bādrūc] derler.

باروزنه [bārūzene]: Żamm-ı rāʾ-i mühmele vü vāv-ı maʿrūf ve feṯḥ-i zāʾ-i muʿceme vü nūn ile. Mūsīḳīde bir nevā ismidir. Üstād Menūçehrī, beyt:

ساعتی سیوارتیر و ساعتی کبک دری
ساعتی سروستان و ساعتی باروزنه

(Bir an sīvārtīr, bir an kebk-i derī makamındasın! Bir an servistân, bir an bārūzene makamındasın!)

Bu beyitte dört nevā ismi vāḳiʿ olmuştur. **(191[a])**

باروزه [bārūze]: Żamm-ı rāʾ-i mühmele vü vāv-ı maʿrūf ve feṯḥ-i zāʾ-i muʿceme ile. بادروزه [bādrūze]-i merḳūm maʿnāsınadır. Keẕā fī-*Mecmaʿi'l-Fürs*.

باره [bāre]: Be-vezn-i خاره [ḫāre]. On iki maʿnāya gelir.

Evvel, kerre maʿnāsına ki یکباره [yek bāre] ve دو باره [du bāre] derler. Ḥakīm Ḫāḳānī, ḳıṭʿa:

از قلهٔ قاف سنگش آرند
باره ز ستاره برگذارند
صد باره برآورند بهتر
صد باره ز بارهٔ سکندر

(Taşını Kaf dağının zirvesinden getirirler, burcunu yıldızdan yüksek yaparlar. İskender'in kalesinden yüz kat daha iyi yüz kale ortaya çıkarırlar.)

Dīger şā'ir demiştir, beyt:

سگی را لقمهٔ هرگز فراموش
نگردد ور زنی ده باره اش سنگ

(Bir köpek, on kere değnekle de dövsen yediği lokmayı unutmaz.)

Şānī, nevbet ma'nāsınadır. 'Abdurrezzāḳ-ı Kāşī, beyt:

دگر باره چه صنعت کرد با ما
سپهر سرکش و فرتوت و رعنا

(Cahil, buruşuk ve inatçı bir kadın olan felek, bir başka sefer bize nasıl bir iş yaptı!)

Şāliş, be-ma'nī-i esb. Ḥakīm Esedī, beyt:

فرستاده را بارهٔ خویش داد
پی اندازه دیبا و زر پیش داد

(Gönderdiği kimseye kendi atını verdi. Beraberinde de ipek ve altın gönderdi.)

Bu ma'nāya, Ḥakīm Firdevsī, beyt:

نشست از بربارهٔ تند باز
همی رفت با وی بسی رزم ساز

(Hızlı ve çabuk koşan atının üstüne bindi. Beraberinde giden birçok savaşçı vardı.)

Ḥakīm Firdevsī, beyt:

پی باره ای کو چماند به جنگ
نماید بر آن روی جنگی پلنگ

(Savaşta salınarak gezen atının üstünde, savaşan bir kaplan gibi görünüyordu.)

Ġāyet iyi ata باره [bāre] ve بارگی [bāregī] derler. Esb gibi ism-i 'ām değildir. Ḥakīm Firdevsī, beyt:

فرود آمد به یک سو بارگی بست
در آن اندیشه نظارگی بست

(Bir yerde inip atını bağladı. Orada düşünceli düşünceli etrafına bakındı.)

Rābi', silāḥ ma'nāsına. Ma'nā-yı muḳaddem ile, Şems-i Faḫrī, beyt:

بارهٔ خصم پاره پاره کند
چون نهد شاه پای بر باره

(Padişah ata binince düşmanın silahını/kalesini paramparça eder.)

Ḫāmis, bārū-yı şehr ü ḳal'a. Ḥakīm Esedī, beyt:

بنِ باره سرتاسر آهون زدند
نگون باره بر روی هامون زدند

(Kalenin dibini tamamen kazdılar, bozkır üstünde kös çaldılar.)

Şems-i Faḫrī, beyt:

هر کجا هیبتش کشد لشگر
چه گشاید ز حصن و از باره

(Senin görkemin nereye asker çekse, fethetmediği kale ve burç kalmaz.)

Sādis, ḥaḳ ve şān ma'nāsına ki "benim ḥaḳḳımda" ve "benim şānımda" diyecek yerde در بارهٔ من [der-bāre-i men] derler. Ḥüseyn-i Yezdī, rubā'ī:

یک لطف نکرد یار در بارهٔ من
کس یاد نکرد از دل آوارهٔ من
شرمندهٔ ناصحم که دارد گاهی
حق نمکی بر جگر پارهٔ من

(Sevgili bana bir lütufta bulunmadı, avare gönlümü hiç kimse anmadı. Ara sıra ciğer parçam için tuz ekmek hakkı gözeten öğütçüden utanıyorum.)

Üstād Laṭīfī, beyt:

در بارهٔ تو منم هواخواه
در بارهٔ من تویی در آگاه

(Senin için heves besleyen benim! Benim farkımda olan da sensin!)

Bu maʿnāda Monlā Muḥammed Keşmīrī-i Şühūrī-maḫlaṣ, beyt:

شهر هستی شد شهوری را خراب از هجر تو
وقت آن شد گر کرم لطفی کنی در باره اش

(Ey sevgili! Şühūrī'nin varlık şehri senin ayrılığın yüzünden yıkıldı. Artık ona bir lütufta bulunmanın zamanı gelmedi mi!)

Sābiʿ, *Ferheng-i Cihāngīrī*'de "dost" maʿnāsına ki بار [bār] dahi derler. Ġulām-bāre ve zen-bāre bundandır ki ġulām-dūst ve zen-dūst demek olur. Dost maʿnāsına, Ḥażret-i Mevlānā ḳuddise sirruhu, beyt:

نیست شهرت طلب و خسرو شاعرباره
تا به بیت و غزل و شعر روان بفریبم

(Şöhret isteyici ve şair dostu bir padişah olmadığı için onu akıcı şiirlerle aldatamam.)

Şāmin, ṭarz, üslūb ve reviş maʿnāsına. Ḥakīm Firdevsī, beyt:

ازین باره گفتار بسیار گشت
دل مردم خفته بیدار گشت

(Bu üslup üzere birçok söz söylendi. Uyuyan insanların gönlü uyandırıldı.)

Tāsiʿ, bir nevʿ meşrūbdur, yaʿnī şarāb gibi mükeyyiftir. Birincden ederler. Ḥażret-i Mevlānā, beyt:

ز نور عقل کل عقلم چنان دنگ آمد و خیره
کز آن معزول آمد خمر و بنگ و باره و شیره

(Küllī aklın nuruyla aklım öyle hayran olup kendinden geçti ki şarap, esrar, boza ve şıraya gerek kalmadı.)

ʿĀşir, zülf maʿnāsına da istiʿmāl olunur. Ḥakīm Senāyī, beyt:

هر زمان مدعی ای را ز غرور دل خویش
تازه خونی هدر اندر خم هر بارهٔ اوست

(Bir müddei, gönlündeki gurur yüzünden sevgilinin büklüm büklüm saçında sürekli yara tazeler.)

Ḥādī ʿaşer, reme-i gūsfend ü gāv maʿnāsına

Şānī ʿaşer, raḫt-ı bār-gīr maʿnāsına. Şāʿir[1], beyt:

یکی باره پیشش به بالای او
کمندی فرو هشته تا پای او

(Hemen yanıbaşında bir atlı belirdi, atın ayağına bir kement attı.)

Bunlardan māʿadā *Mecmaʿu'l-Fürs*'te ebrū, zebāne ve ḥarīṣ maʿnālarına rivāyet olunmuştur.

بازگونه [bāzgūne]: Sükūn-ı zāʾ-i muʿceme, żamm-ı kāf-ı ʿAcemī ve feṯḥ-i nūn ile. İki maʿnāyadır.

Evvel, be-maʿnī-i maʿkūs, ḥaḳīḳaten olsun mecāzen olsun.

Şānī, şūm ve naḫs maʿnāsınadır. Bu iki maʿnāya, Üstād Ferruḫī, beyt:

بازگونه دشمنانش را ز بیم کلک او
موی گردد بازگونه بر بدن دندان مار

(Onun kaleminin korkusuyla uğursuz düşmanlarının bedenindeki kıl ters dönüp yılan dişi olur.)

Mışraʿ-ı evvelden maʿnā-yı **(191[b])** şānī ve mışraʿ-ı şānīden maʿnā-yı evvel müstefād olunur.

بازه [bāze]: Feṯḥ-i zāʾ-i muʿceme ile. Dört maʿnāya gelir.

Evvel, kulaç ki ʿArabīde باع [bāʿ] derler. Ḥakīm Esedī, beyt:

1 Beyit Firdevsī'ye aittir.

چهِ ژرف دیدند صد بازه راه
یکی چرخ گردنده بالای چاه

(Yüz kulaçlık mesafede üzerinde dolap dönen derin bir kuyu gördüler.)

Ṣānī, deste-çūb maʿnāsına. Mīr Ḫuceste, beyt:

نشسته به صد چشم در کازه ای
گرفته به چنگ اندرون بازه ای

(Büyük ümitlerle avcı kulübesinde oturmuş, elinde bir de sopa tutmuş.)

Ṣāliş, iki dīvār ve iki dağ arasında vāḳiʿ olan mekān, fāṣıla maʿnāsına.

Rābiʿ, doğan cinsine derler.

بازیچه [bāzīçe]: Kesr-i zāʾ-i muʿceme, sükūn-ı yā-yı taḥtānī ve feṭḥ-i cīm-i Fārsī ile. Nāziklik, ḫurdekārī ve melʿabe maʿnālarına. Naẓīrī-i Nīşābūrī, beyt:

صنعت بازیچهٔ چندست و ما را همچو طفل
بهر دفع گریه مشغول تماشا ساخته

(Nice oyunları var ama çocuk gibi ağlayan bizleri başından savmak için seyirlikle oyalıyor.)

بازیره [bāzīre]: Kesr-i zāʾ-i muʿceme, sükūn-ı yā-yı taḥtānī ve feṭḥ-i rāʾ-i mühmele ile. Gecenin bir miḳdār vaḳti, evvelinden olsun āḫirinden olsun. Meşelā, bāzīre-i nuḫustīn ve bāzīre-i pesīn derler.

باستره [bāstere] ve **باسره** [bāsire]: Evvel sükūn-ı sīn-i mühmele ve feṭḥ-i tāʾ-i müşennāt u rā ile. Ṣānī, kesr-i sīn ü feṭḥ-i rāʾ-i mühmeleteyn ile. Be-maʿnī-i kişt̲zār, yaʿnī ekinlik. Şems-i Faḫrī, beyt:

پیوسته کشتزار امیدش ز آب کام
سیراب باد تا که بود نام باسره

(Ekinlik adı var olduğu sürece onun umut tarlası, muradına erme suyuna hep kansın!)

Ṣānī, tevārīḫ-ḫˇān ve ḳıṣṣa-gūy maʿnāsınadır.

باشامه [bāşāme]: Feṭḥ-i şīn-i muʿceme ile. Ser-pūş-ı zenān yaʿnī zenānın baş örtüsü. Çāder, miʿcer ve ġayruhumā ki ḥarīrden dokunmuş ola. Şāʿir, beyt:

دریده ماه پیکر جامه در بر
فکنده لاله گون باشامه بر سر

(Üstündeki ay görünümlü elbise yırtılmış, başındaki lale renkli örtü dağılmış.)

Ferheng-i Cihāngīrī'de ancak "miʿcer" maʿnāsına mervīdir. Kemāl-i Kūteh-pāy, rubāʿī:

باشامه ای بکرد جبین مهوش
چون هاله به گِرد ماه زیبنده و خوش
هر کس که بدید آن رخ چون خورشید
فریاد برآورد که آتش آتش

(Ay gibi alnına baş örtüsü takıp ayın etrafındaki hale gibi güzel ve hoş göründü. O güneş gibi yanağı gören herkes "ateş, ateş!" diye bağırdı.)

باشانه [bāşāne]: Feṭḥ-i şīn-i muʿceme vü nūn ile. Be-maʿnī-i pīh. İç yağı ki ʿArabīde شحم [şaḥm] derler. *Müşkilāt*'ta باشانه هو الشحم قرعثی الکرش والامعاء رقیق[1] masṭūrdur. Ve dahi ceviz yağına dedikleri resīde-i naẓardır.

باشگونه [bāşgūne]: Sükūn-ı şīn-i muʿceme vü żamm-ı kāf-ı Fārsī ve feṭḥ-i nūn ile. بازگونه [bāzgūne]-i merḳūm maʿnāsına ki maʿkūs ve maġlūb demektir. Şeyḫ Niẓāmī, beyt:

کرا باشگونه بود پیرهن
به حاجت کند بازگشتن به تن

(Kim gömleğini ters giyerse, onu ters yüz etmeye ihtiyaç duyar.)

1 Bāşāne, ince bağırsaklar ve işkembede biriken iç yağıdır.

باشنامه [bāşnāme]: Sükūn-ı şīn-i muʿceme ve feṯḥ-i nūn u mīm ile. بارنامه [bārnāme]-i merḳūm maʿnāsınadır. Keẕā fi'l-*Maḫmūdī*.

باشومه [bāşūme]: Żamm-ı şīn-i muʿceme vü vāv-ı maʿrūf ve feṯḥ-i mīm ile. Be-maʿnī-i باشامه [bāşāme]-i merḳūm. Keẕā fī-*Mecmaʿi'l-Fürs*.

باشه [bāşe]: Be-vezn-i لاشه [lāşe]. Atmaca dedikleri doğan. ʿArabīde باشق [bāşiḳ] derler. İbn Yemīn, beyt:

هر کجا میزان عدلت شامل شاهین باد
از سر گنجشک عاجز ظلم باشه باز کرد

(Senin adaletin terazisinin hükmettiği şahin, zavallı serçenin başından atmaca zulmünü çekip alır.)

Mevlānā Hātifī, beyt:

ز باشه چه اندیشه دارد عقاب
سها چیست نزد بلند آفتاب

(Kartal atmacadan niye korksun! Yüce güneşin yanında süha yıldızı da nedir!)

باغچه [bāġçe]: Maʿrūf. Eşcār, şemere ve şükūfeye müştemil olan mevżiʿ.

باغره [bāġre]: Sükūn-ı ġayn-ı muʿceme ve feṯḥ-i rāʾ-i mühmele ile. Türkīde "ur" dedikleri yumru et ki vücūd-ı insānda ẓāhir olur. Vecaʿ ve zaḥmeti olmaz. Baʿżı ḥayvānda dahi olur. Üstād Laṭīfī, beyt:

بر کلهٔ گل عمامهٔ زشت
چون باغره بر سر قضیبست

(Gülün başındaki çirkin sarık, kīrin ucundaki şiş gibidir.)

باغنده [bāġande]: Feṯḥ-i ġayn-ı muʿceme vü dāl-ı mühmele ve sükūn-ı nūn ile. Eğirmek için atılmış ve yumak olmuş penbe. Keẕā fī-*Mecmaʿi'l-Fürs*.

باغوچه [bāġūçe]: Żamm-ı ġayn-ı muʿceme vü vāv-ı maʿrūf ve feṯḥ-i cīm-i Fārsī ile. Kelebek dedikleri böcektir. Keẕā fī-*Kitābi's-Sāmī fi'l-Esāmī*. Bu maʿnāya, Ebulmaʿānī, beyt:

مانده با حیرت درین باغ جهان بی وفا
همچو باغوچه که مانده بر سر دیوار باغ

(Bu vefasız dünya bahçesinde, bahçe duvarı kıyısında kalmış kelebek gibi hayrete düştü.)

بافنده [bāfende]: Feṯḥ-i **(192[a])** fā ve sükūn-ı nūn ile. بافتن [bāften] lafẓından ism-i fāʿildir, dokuyucu maʿnāsına. Ve muʿteber nüsḫalarda bīhūde-gū ve aḫmaḳ maʿnāsına mervīdir. Şāʿir, beyt:

سخنهایت کنی چون دُرِ خوشاب
مشو بافندهٔ لفاف و کذاب

(Parlak inci gibi sözler söyle! Ahmaklar gibi boş ve gevşek konuşma!)

باقله [bāḳile]: Kesr-i ḳāf ile. Maʿrūf ġalledir, ḥubūbāt ḳısmından. Türkīde "bakla" ve ʿArabīde باقلا [bāḳilā] ve فول [fūl] derler.

باکیده [bākīde]: Kesr-i kāf ve sükūn-ı yā-yı taḥtānī ile. Nüsḫa-i Ḥüseyn-i Vefāyī'de ḥarīr-i teng-bāf yaʿnī ince dokunmuş ḥarīr ḳumāş. *Mecmaʿu'l-Fürs*'te yāḳūt-ı surḫ masṭūrdur.

بالانده [bālānde]: Feṯḥ-i lām ve sükūn-ı nūn ile. Be-maʿnī-i cünbānīde ve müteḥarrik-sāḫte, yaʿnī ḥareket edici. Ḥakīm Senāyī, beyt:

یک قصیده دویست جا خوانده
پیش هر سفله ریش بالانده

(Tek kasideyi iki yüz yerde okumuş, her alçağın önünde sakal oynatmış.)

بالانه [bālāne]: Feṭḥ-i lām u nūn ile. بالان [bālān]-ı merḳūm gibi dört maʿnāya gelir. Maʿnā-yı evvele Ḥakīm Senāyī ṣadr-ı ecel Ḳıvāmeddīn ḥidmetlerine taḥrīr eylediği mektūbda bu ʿibāret ile yazmış:

تخت و تاج خواص در بالای علیین منتظر اوست
در بالانهٔ اسفل السافلین چه کار دارد

(Seçkinlerin tahtı ve tacı illiyyīnin üstünde onu beklemektedir, sefillerin en sefilinin dehlizinde ne işi var!)

بالشِ تکیه [bāliş-i tekye]: بالش [bāliş], ism-i ʿāmdır, yastığa denilir. تکیه [tekye] ḳaydıyla dīvāra dayadıkları yastık demek olur.

بالشچه [bālişçe]: Eyer yastığı. Eyrim dedikleridir.

بالگانه [bāligāne]: Kesr-i lām ve feṭḥ-i kāf-ı Fārsī ile. Nüsḫa-i Ḥüseyn-i Vefāyī'de ol pencereye derler ki içeriden ṭaşrası görüne, taşradan içerisi görünmeye. *Tuḥfetü'l-Aḥbāb*'da pencerenin demiri ki müşebbek ola. Bu maʿnāyı mü'eyyid, Üstād Rūdekī, meşnevī:

بهشت آیین سرایی را بپرداخت
ز هر گونه درو تمثالها ساخت

ز عود و عنبر او را آستانه
درش سیمین و زرین بالگانه

(Cennet benzeri bir saray yaptırdı, onun içinde her türlü resmi çizdirdi. Onun eşiği öd ağacı ve amberdendi. Kapısı gümüşten, kafesli penceresi altındandı.)

بالواسه [bālvāse]: Sükūn-ı lām ve feṭḥ-i vāv u sīn-i mühmele ile. Dokumak için ḥāżırlanmış iplik ki تانه [tāne] dahi derler. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*.

بالوانه [bālvāne]: Sükūn-ı lām ve feṭḥ-i nūn ile. Serçeye müşābih bir kuştur ki siyāhlı ve beyāżlı olur. Türkīde "darıkuşu" derler. Ṣıḥāḥ-ı Fürs'te nūn yerine yā-yı taḥtānī ile (بالوایه bālvāye) rivāyet olunmuştur.

بالوایه [bālvāye]: Sükūn-ı lām ve feṭḥ-i yā-yı taḥtānī ile. *Ṣıḥāḥ* ʿibāreti budur:

مرغکیست که چون گنجشک سیاه و سپید باشد و کوته پای. چون بر زمین نشیند دشوار برخیزد. بدین سبب بیشتر بر دیوار و درخت نشیند.[1] Bu maʿnāyı mü'eyyid, Ebulmaʿānī, beyt:

چه زهره پیش تو دارد عدویت
کجا شاهین کجا را بالوایه

(Düşmanında senin karşına çıkacak cesaret nerede! Şahin nerede, kırlangıç nerede!)

بالونه [bālūne] ve **بالویه** [bālūye]: Kilāhumā be-maʿnī-i بالوانه [bālvāne]-i merḳūm. Baʿżı nüsḫada "kırlangıç" maʿnāsınadır.

باله [bāle]: Be-vezn-i هاله [hāle]. Çuvāl maʿnāsına. Edīb-i Ṣābir, beyt:

چون کیر درسپوختم اندر کُسش تمام
دیدم کُسی فراخ به مانند باله ای

(Kīrimi onun küsüne tamamen sokunca çuval kadar geniş bir küs olduğunu gördüm.)

ʿArabīde ol ẓarfa derler ki içine ḫoş-bū nesneler konula. Ve zebān-ı Hindīde ḫas-ı ḫoş-būya derler.

بالیده [bālīde]: Be-vezn-i مالیده [mālīde]. Bālā, bülend, nümüvv-yāfte ve efzūde olan nesnelere derler. Şāʿir, beyt:

رخسار و قدت بر گل و سروش عارست
بالیده نهالیست که ماهش یارست

(Yüzün ve boyun gül ile selviyi utandırır. Ay'ı dost edinen/Ay'a kadar büyüyüp serpilen uzun boylu bir ağaçtır.)

1 Küçük bir kuştur. Serçe gibi siyah ve beyaz ve kısa ayaklı olur. Yere düşünce kalkması zordur. Bu sebeple daha çok duvar ve ağaç üstlerine konar.

بامره [bām-reh]: Sükūn-ı mīm, feṭḥ-i rā'-i mühmele ve iẓhār-ı hā ile. Nerdübān maʿnāsına lafẓ-ı mürekkebdir. Maʿnā-yı terkīb "dam yolu" olur, ağaç olsun taş olsun.

بامگاه [bāmgāh]: Sükūn-ı mīm ve feṭḥ-i kāf-ı Fārsī ile. Be-maʿnī-i bāmdād. Ṣabāḥ vaḳti demektir. Ebulmaʿānī, beyt:

بودمی تنها به شب آمد خیالش در برم
از شبانگه ذوق وصلت کرده ام تا بامگاه

(Yalnızdım, bir gece hayali yanıma geldi. Geceden sabaha dek kavuşma zevkine erdim.)

بامه [bāme]: Be-vezn-i خامه [ḫāme]. Nüsḫa-i Mīrzā İbrāhīm'de dırāz-rīş ki بلمه [belme] dahi derler.

بانه [bāne]: Be-vezn-i دانه [dāne]. Kasık kılı. ʿArabīde عانه [ʿāne] derler. Şāʿir, beyt:

مثال دیو یاخود غول صحرا
نبوده پاک هرگز کون و بانه

(Kūn ve kasık kılı dev ya da gülyabani gibidir, asla temiz olmaz.)

باه [bāh]: Be-vezn-i شاه [şāh]. İki maʿnāyadır.

Evvel, **(192b)** şūrbā.

Ṣānī, vaʿde ṭarīḳıyla "olsun" ve "n'ola" demektir. ʿArabīde menī ve cimāʿ maʿnāsınadır.

باهه [bāhe]: Feṭḥ-i hā ile. İki maʿnāyadır.

Evvel, deryāçedir ki geçit vermeye büyük göl gibi.

Ṣānī, iri gövdeli at maʿnāsınadır.

بایسته [bāyiste]: Kesr-i yā-yı taḥtānī, sükūn-ı sīn-i mühmele ve feṭḥ-i tā'-i müṣennāt ile. Ol nesnedir ki muḥtācun ileyh ve maṭlūb ola. Ve *Ferheng-i Cihāngīrī*'de żarūret ve żarūrī maʿnāsına. Mīr Ḫüsrev, beyt:

سائل عزیزتر شده از اسب نشسته را
خواهنده هم ز خواسته بایسته تر بسی

(Dilenci ata binenden daha üstün olmuş. Fakir de zenginden çok daha fazla rağbet görüyor.)

بتره [betre]: Sükūn-ı tā'-i müṣennāt ve feṭḥ-i rā'-i mühmele ile. İki maʿnāyadır.

Evvel, lec ve ʿinād.

Ṣānī, berelenmiş ve zedelenmiş maʿnāsına.

بته [bete]: Feṭḥ-i tā'-i müṣennāt ile. Ol taşa derler ki üzerinde baʿżı nesne ṣalāye ederler yaʿnī ḥal ederler. بتو [betū] dahi derler. Keẕā fī-*Mecmaʿi'l-Fürs*. Ve *Ferheng-i Cihāngīrī*'de ḫuşke pilavdır ki بده [bede] dahi derler.

بتیاره [betyāre]: Sükūn-ı tā'-i müṣennāt ve feṭḥ-i yā-yı taḥtānī vü rā'-i mühmele ile. Nüsḫa-i Ḥüseyn-i Vefāyī'de belā, renc ve ʿanā maʿnāsınadır. Baʿżı nüsḫada bu maʿnāya zā'-i muʿceme ile (بزیاره bezyāre) mervīdir. Ve *Tuḥfetü'l-Aḥbāb*'da ve *Mecmaʿu'l-Fürs*'te be-maʿnī-i dīv ki ʿArabīde عفریت [ʿifrīt] derler. Mevlānā Kisāyī, beyt:

بد گشت چرخ از من بی چاره چون کنم
آهنگ جنگ دارد بتیاره چون کنم

(Felek ben zavallıya kötülük etmiş, ne yapayım! İfrit benimle savaşmak istiyor, ne yapayım!)

Baʿżı ferhengde dīv-i buzurg maʿnāsınadır. Ve dīv-i firīb-dihende maʿnāsına da mervīdir. Bu maʿnāyı mü'eyyid Şeyḫülislām Bahāyī Efendi baʿżı manẓūmesinde, beyt:

پیرو زال نفس اماره
سر به زنجیر دیو بتیاره

(Nefs-i emmare kocakarısının peşinde gidiyor, başında da vesvese verici iblisin tasması var.)

Ḥakīm Esedī, rā'-i mühmele ile be-maʿnī-i renc ü belā ve Şems-i Faḫrī "zā'-i muʿceme ile dīv bāşed" deyip bu beyti naẓm eylemiş. Şems-i Faḫrī, beyt:

دشمنش را نخواهد آنچه کسی
زانکه او مردکیست بتیازه

(Onun düşmanı insan görünümlü şeytan olduğundan kimse onu istemez.)

بچکله [beçkele]: Sükūn-ı cīm-i Fārsī ve fetḥ-i kāf u lām ile. *Şerefnāme*'de be-maʿnī-i kūze-i saḫt-puḫte, yaʿnī ziyāde pişmiş bardak.

بجه [bece]: Fetḥ-i cīm ile. Fārs ile İṣfahān miyānında vāḳiʿ bir şehir ismidir. Keẕā fī-*Mecmaʿi'l-Fürs*.

بچه [beçe]: Fetḥ-i cīm-i Fārsī ile. Yavru maʿnāsınadır, her ne olursa. İsm-i ʿāmdır tersā-beçe, dihḳān-beçe, üştür-beçe ve şīr-beçe gibi.

بخستوه [baḫsetūh]: Sükūn-ı ḫā, żamm-ı tā'-i müşennāt ve iẓhār-ı hā ile. بختور [baḫtūr] ve بختوی [baḫtūy] maʿnālarınadır.

بخته [baḫte]: Sükūn-ı ḫā' ve fetḥ-i tā'-i müşennāt ile. İki maʿnāyadır.

Evvel, iki veyā üç yaşında olan koyun maʿnāsına. Ḥakīm Sūzenī, beyt:

چو گرگ گرسنه اندر فتد میان رمه
چه میش و چه بره دندانش را چه بخته چه شاک

(Aç kurt sürünün ortasına dalınca dişleri koç, koyun, kuzu ya da keçi bırakmaz.)

Ḥakīm Nizārī-i Ḳuhistānī, beyt:

بدین شکرانه داد آن هرزه اندیش
دو پانصد بختهٔ فربه به درویش

(O boş düşünceli, teşekkür etmek için o fakire bin besili koyun verdi.)

Şānī, selḫ olmuş yaʿnī yüzülmüş deri maʿnāsına. Eşīreddīn-i Aḫsīketī, beyt:

باز ترا که شاه طیورست چون عقاب
از گوسفند بختهٔ افلاک مُسته باد

(Kartal gibi, kuşların padişahı olan senin şahinine felek koyunları yiyecek olsun!)

Ferheng-i Cihāngīrī'de żamm-ı bā ile (بُخته buḫte) mervīdir. Ve nüsḫa-i Mīrzā İbrāhīm'de derisine dolu yaʿnī ġāyet semiz koyun maʿnāsına menḳūldür.

بخشاینده [baḫşāyende] ve **بخشنده** [baḫşende]: Kilāhumā be-maʿnī-i bağışlayıcı. Mevlānā Cāmī, beyt:

جرم بخشنده و بخشاینده
در به روی همه گشاینده

(Günah bağışlayıcı ve affedicidir. Herkesin yüzüne kapı açıcıdır.)

بخکله [baḫkele]: Sükūn-ı ḫā ve fetḥ-i kāf u lām ile. بخکلون [baḫkelūn]-ı merḳūm maʿnāsınadır.

بخله [baḫle]: Sükūn-ı ḫā ve fetḥ-i lām ile. Semizotu ki پرپهن [perpehen], فرفخ [ferfaḫ] ve ʿArabīde بقلة الحمقا [baḳlatu'l-ḥamḳā] derler.

بخنونه [baḫnūne]: Sükūn-ı ḫā'-i muʿceme, żamm-ı nūn-ı evvel ve fetḥ-i ṣānī ile. Berḳ ki şimşektir. بخنود [baḫnūd] dahi derler. Ebulmaʿānī, beyt:

تاب رویش را بپوشد طره ها
زیر تار زلف چون بخنونه است

(Saçlar parlak yüzünü örtüyor. Yüzün siyah saçlar altında/karanlıkta şimşek gibi görünüyor.)

بخیده [baḫīde]: Kesr-i ḫā'-i muʿceme, sükūn-ı yā-yı taḥtānī ve fetḥ-i dāl-ı mühmele ile. Atılmış penbe ve birbirinden

ayrılmış ibrīşim maʿnāsına. **(193[a])** Keẕā fī-*Şerefnāme*.

بخیه [baḫye]: Sükūn-ı ḫā'-i muʿceme ve feṯḥ-i yā-yı taḥtānī ile. Nigende maʿnāsına. Ṭālib-i Āmulī, beyt:

رشتهٔ مدت عمر خضر و عهد مسیح
صرف یک بخیه شود در جگرپارهٔ ما

(Hz. İsa'nın zamanı ve Hz. Hızır'ın ömür ipi bizim ciğer parçamız için tek bir dikiş olur.)

Mevlānā Hātifī, beyt:

گهی خرقه دوزئ آن خضروش
شدی سوزن عیسی وش بخیه کش

(O, bazen Hz. Hızır gibi hırka diker, bazen de Hz. İsa'nın iğnesi gibi dikiş yapardı.)

بداکه [bedākeh]: Feṯḥ-i dāl-ı mühmele vü kāf ve iẓhār-ı hā ile. Bed-endīş ve ḫışm-ālūd maʿnāsınadır. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*.

بدخواه [bed-ḫᵛāh]: Sükūn-ı dāl-ı mühmele ve feṯḥ-i ḫā'-i muʿceme vü vāv-ı maʿdūle ile. Yaramazlık isteyici. Murād düşman ve ḥasūd demektir. Ṭālib-i Āmulī, beyt:

تیغش سر بد خواه رباید ز تن آسان
زانسانکه رباید ز سری دزد کلاهی

(Kılıcı, kötülük isteyici düşmanın başını gövdesinden kolayca ayırır. Sanki birisinin başından sarığını kapar gibidir.)

بدرزه [bederze]: Feṯḥ-i dāl u sükūn-ı rā'-i mühmeleteyn ve feṯḥ-i zā'-i muʿceme ile. Be-maʿnī-i behre ve ḥiṣṣe. Ve Lisānu'ş-Şuʿarā'da me'kūlāttan ol miḳdār nesnedir ki izāra bağlanıp bir yere götürüle. Keẕā fi'ṣ-Ṣıḥāḥ. Ve nüsḫa-i Mīrzā İbrāhīm'de bā'-i Fārsī ile (پدرزه pederze) menḳūldür.

بدرقه [bedraḳa]: Sükūn-ı dāl u feṯḥ-i rā'-i mühmeleteyn ü ḳāf ile. Be-maʿnī-i rehber. ʿArabīde دلیل [delīl] derler. Ve dahi emīn, muvaḳḳit ve mürşid-i rāh-ı Ḫudā maʿnāsına. Mīr Naẓmī, beyt:

راه طلب بدرقه در پیش گیر
نیت صافی ز همه خویش گیر

(Talep yolunda bir kılavuz edin! Herkese karşı iyi niyet besle!)

بدره [bedre]: Sükūn-ı dāl u feṯḥ-i rā'-i mühmeleteyn ile. On bin akçeye, baʿżılar on iki bin akçe ṣurresine derler. Seg-levend, beyt:

آن بدرهٔ زری که شفایی نپسندد
قربان سر گربه کن و پیش سگ انداز

(Şifāyī'nin beğenmediği o bir altını, kedinin başına feda edip Seg'in/köpeğin önüne at!)

بدهرزه [bed-herze]: Sükūn-ı dāl u hā ve feṯḥ-i zā'-i muʿceme vü rā'-i mühmeleteyn ile. Yaramaz gönüllü. Baʿżı nüsḫada, korkak maʿnāsınadır.

بدوره [bedūre]: Żamm-ı dāl u sükūn-ı vāv u feṯḥ-i rā'-i mühmeleteyn ile. Nüsḫa-i Ḫüseyn-i Vefāyī'de izāra bağlanmış yemek ki baʿżı yārān seyre gittikte götürürler.

بده [bede]: Feṯḥ-i dāl-ı mühmele ile. Ḫuşke pilav ki بته [bete] dahi derler. Ḥakīm Firdevsī, beyt:

پرستنده باشم به آتشگده
نسازم خورش جز ز شیر و بده

(Ateşgedeye tapınır, süt ve kuru pilavdan başka bir şey yemem.)

بذله [beẕle]: Sükūn-ı ẕāl-ı muʿceme ve feṯḥ-i lām ile. Āvāz ile şiʿr okumak ve laṭīfe söylemek maʿnāsına. Şeyḫ Āẕerī, beyt:

بذله گویی میان جمعی بود
سر و کارش تبه به درویشی

(Bir topluluk arasında şakacı biri vardı. Fakirlik yüzünden hali perişandı.)

براگنده [berāgende]: Feṯḥ-i rā'-i mühmele vü kāf-ı Fārsī ve sükūn-ı nūn ile. Rüşvet maʿnāsına.

براکوه [berākūh]: Feṯḥ-i rā'-i mühmele, żamm-ı kāf ve iẓhār-ı hā ile. Ḳaṣaba-i Oş'un cānib-i maşrıḳ ile cenūbunda vāḳiʿ bir dağ adıdır. Oş, vilāyet-i Ferġān'da Andican şehrine dört fersaḫ yerde vāḳiʿdir. Ḥakīm Nizārī-i Ḳuhistānī, beyt:

وقت برچیدن گلزار به براکوه رود
به کُس املش دره ده و ده در کونش

(Gül bahçesinin açılma zamanında Berākuh'a gider. Derredüh ve Emleş köylüleri onun peşindedir.)

برانه [berāne]: Feṯḥ-i rā'-i mühmele vü nūn ile. Ḥüseyn-i Vefāyī'de bir şehir adıdır. Üstād ʿUnṣurī, beyt:

سپه کشید چه از تازی و چه از بلغار
چه از برانه چه از اوزگند و چه فاراب

(O asker gönderince Arap ne Bulgar ne! Berāne, Özgend ve Fārāb ne!)

برآورده [ber-āverde]: İki maʿnāyadır.

Evvel, binā maʿnāsına. Baʿżı ferhenglerde ḳalʿa ve ḥiṣār maʿnāsına. Ḥakīm Firdevsī, meṣnevī:

به درگاه شاه آفریدون رسید
برآورده ای دید سر نا بدید

به ابر اندرآورده بالای او
زمین کوه تا کوه پهنای او

نشسته به در بر گرانمایگان
به پرده درون جای پر مایگان

(Feridun Şah'ın sarayına ulaşınca orada göğe baş çeken yüksek bir bina gördü. Onun tepesi bulutları aşmıştı, zemini dağlar kadar genişti. İçinde kıymetli kişiler oturuyordu, soylu ve zenginlere mekān olmuştu.)

Ṣānī, ol şaḫṣa derler ki mülūk ve selāṭīn onu iltifāt ile mertebeye getireler. Ḥakīm Firdevsī, beyt:

چه بادافره است این برآورده را
چه سازیم درمان خود کرده را

(Bu seçkin ve itibarlı kimsenin cezası ne olacak? Bu konudaki hükmümüz ne olacak?)

براه [berāh]: Feṯḥ-i rā'-i mühmele ve iẓhār-ı hā ile. Be-maʿnī-i zīb ü zīnet. Şems-i Faḫrī, beyt:

مسند خسروی از مقدم او دارد زیب
افسر شاهی هم از طلعت او یافت براه

(Padişahlık tahtı onun gelişiyle bezendi. Padişahlık tacı da onun yüzüyle süslendi.)

Ve dahi be-maʿnī-i nīkūyī ve ārāste. Üstād ʿUnṣurī, beyt:

کار زرگر به زر شود به براه
زر به زرگر سپار و کار بخواه

(Kuyumcunun işi altınla süslenir. Altını kuyumcuya teslim et de iş iste!)

Bu maʿnāya, **(193[b])** Ḥakīm Senāyī, ḳıṭʿa:

طبعم آراست همی از پی مدحت چو بهشت
زانکه هر لحظه همی فضل تو آورد سپاه

لاجرم کرد عروسی ز مدیحت جلوه
که بِه از حور بهشتست گهِ فر و براه

(Senin övgün, tabiatımı cennet gibi süsledi, öyle ki her an senin faziletin askerlerinden birini getiriyor. Hasılı, senin övgün sayesinde cennet hurisinden daha süslü bir gelinin duvağı açıldı.)

Ve be-maʿnī-i ḫūb ve nīkū. Ḥakīm Esedī, beyt:

بدانگونه سالار زار و تباه
همی شد رهی پیشش آید براه

(Komutan/Kılavuz, sürekli önüne yeni bir yol çıkması sebebiyle iyice perişan olmuştu.)

برباره [berbāre] ve **برواره** [bervāre]: Kilāhumā bi-sükūni'r-rā, evvel bā'-i muvaḥḥade, ṣānī vāv ile. Be-maʿnī-i ḥücre-i bālā ber-ḥücre-i dīger, yaʿnī fevḳānī ḫāne ki çārṭāḳ demekle maʿrūftur. Ḥakīm Senāyī, beyt:

هست برباره او را رهی از بام فلک
همت شاه جهان ساکن برواره اوست

(O çatıdan gökkubbenin çatısına bir yol vardır. Dünya padişahının himmeti, oranın çardağında oturur.)

بربسته [ber-beste]: Sükūn-ı rā vü sīn-i mühmeleteyn ve feṯḥ-i tā'-i müṣennāt ile. Nüsḫa-i Mīrzā İbrāhīm'de cemādāt gibi nesneler ki nümüvvü olmaya. Żıddı yaʿnī nümüvvü olana بررسته [ber-ruste] derler.

بربشه [berbeşe]: Sükūn-ı rā'-i mühmele ve feṯḥ-i bā'-i muvaḥḥade vü şīn-i muʿceme ile. Cemād maḳūlesi nesne ve her ne ki artıp müncemid olur. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*.

بربیخته [ber-bīḫte]: Sükūn-ı rā'-i mühmele, kesr-i bā'-i muvaḥḥade, yā-yı taḥtānī-i sākine vü ḫā'-i muʿceme ve feṯḥ-i tā'-i müṣennāt ile. *Mü'eyyidü'l-Fużalā*'da be-maʿnī-i biçit. Ḥakīm Ḥāḳānī, beyt:

شاه اسب عقل انگیخته دست فلک بربیخته
هم خون دشمن ریخته هم ملک آباد داشته

(Akıl atını koşturan, feleğin bileğini büken, düşman kanını döküp memleketi de kalkındıran bir padişahtır.)

برته [berteh]: Sükūn-ı rā'-i mühmele, feṯḥ-i tā'-i müṣennāt ve iẓhār-ı hā ile. Tūrān pehlivānlarından bir mübāriz ismidir. Keẕā fī-*Mecmaʿi'l-Fürs*.

برجامه [ber-câme]: Sükūn-ı rā'-i mühmele ve feṯḥ-i cīm ü mīm ile. Ḳıymetdār eṣvāb ve câme maʿnāsınadır.

برخه [berḫa]: Sükūn-ı rā'-i mühmele ve feṯḥ-i ḫā'-i muʿceme ile. برخ [berḫ]-i merḳūmun maʿnā-yı evveliyle müterādiftir, bir miḳdār maʿnāsına. Üstād ʿAscedī, beyt:

از چرخ برخه برخه سعادت به جانش باد
از عرش جمله جمله ز احسان کردگار

زان برخه برخه برخه بر جان او ز سعد
زان جمله جمله جمله مر او را ز بخت یار

(Onun canı feleğin mutluluklarını çok çok görsün! Yüce Allah, arştan ona fazla fazla ihsanda bulunsun! O bolluklar sayesinde ziyadesiyle mutlu olsun, talih ona herkesten çok daha fazla yar olsun!)

برداشته [ber-dāşte]: برداشتن [ber-dāşten] lafẓından ism-i mefʿūldür, kaldırılmış ve ṭarḥ olunmuş. Ve bir töhmetten kaçıp ḫᵛār u ẕelīl olmuş maʿnāsına. Şāʿir, beyt:

چند عزت یافتم از درد و غم
فکر وصل یار من برداشته

(Bendeniz, sevgiliye kavuşma düşüncesinin dert ve gamı sayesinde epeyce itibar kazandım.)

بردخته [berdaḫte]: Sükūn-ı rā vü ḫā'-i muʿceme vü feṯḥ-i dāl-ı mühmeleteyn ü tā'-i müṣennāt ile. Tamām olmuş maʿnāsına. Ḥakīm Esedī, beyt:

از آهو سخن پاک و بردخته گوی
ترازو خرد سازش و سخته گوی

(Sözü kusursuz ve ayıpsız söyle! Aklı terazi yapıp ölçülü konuş!)

برده [berde]: Sükūn-ı rā vü feṯḥ-i dāl-ı mühmeleteyn ile. Şol esīre derler ki seby olunmuş ola, bende maʿnāsına. Lākin "bende", ism-i ʿāmdır; "berde", ism-i ḫāṣṭır. Şāʿir demiştir, beyt:

بسان یکی برده در پیش او
به هر جا که رفتی بدی خویش او

(Onun yanındaki bir tutsak gibi, her nereye gitse beraberinde olurdu.)

Ve muṭlaḳ "bende" maʿnāsına gelir diyenler bu beyte mütemessik olmuşlar. Ḥażret-i Mevlānā ḳuddise sirruhu, beyt:

چون بباید برده را از خواجه ای
عرضه دارد از هنر دیباجه ای

(Köleye efendilik gerekiyorsa hüner yüzünü göstermelidir.)

Ḫāne-zād olan esīre "bende" derler, "berde" denilmez. Bu beyitten fehm olunur. Beyt:

پذیرفت هر چیز که آورده بود
طرائف بدو برده و برده بود

(Getirdiği her şeyi kabul etti. Ona ilginç hediyeler ve bir de cariye sunmuştu.)

Ammā ḳıyās buydu ki cümle bendeye "berde" denile. Zīrā ḥürrü'l-aṣl olana نبرده [neberde] derler. Nitekim, Ḥakīm Firdevsī, beyt:

مَی آورد و رامشگران را بخواند
وز ایران نبرده سران را بخواند

(İran'dan soylu kimseleri davet etti. Şarap getirtip çalgıcılar çağırdı.)

برراه [ber-rāh] ve **برره** [ber-reh]: Kilāhumā bi-sükūni'r-rā'i evvel ve feṯḥi'ṣ-ṣānī. براه [berāh]-ı merḳūm maʿnāsına. Şeyḫ Niẓāmī, beyt:

از شیر و گوزن و گرگ و روباه
لشگرگه او کشیده برراه

(Onun ordugāhı aslan, dağ öküzü, kurt ve tilkiyle süslenmişti.)

بررسته [ber-reste]: Sükūn-ı rā'-i evvel ü sīn ve feṯḥ-i rā'-i ṣānī-i mühmelāt u tā'-i müṣennāt ile. Giyāh-ı bī-sāḳ, yaʿnī zemīne berāber çayır ve çemen. Ve żıdd-ı بربسته [ber-beste]-i merḳūm.

برزه [berze]: Sükūn-ı rā'-i mühmele ve feṯḥ-i zā'-i muʿceme ile. Üç maʿnāyadır.

Evvel, zirāʿat.

Ṣānī, şāḫ-ı dıraḫt.

Ṣāliş, ibrīşim ve iplik ile dokunmuş ḳumāş ki ḥalālī, **(194[a])** alaca ve emṣāli.

برسوله [bersūle]: Sükūn-ı rā vü żamm-ı sīn-i mühmeleteyn ve feṯḥ-i lām ile. *Ferheng-i Cihāngīrī*'de bir nevʿ ḳurṣtur ki ceviz, bezbāz ve baʿżı edviye ile ederler. Ḥakīm Nizārī-i Ḳuhistānī, beyt:

روح ما را عصا مَی صافیست
نه معاجین و بنگ و برسوله

(Bizim ruhumuzun asası/dayanağı saf şaraptır; esrar, afyon ve hap değil!)

بر سیاه [ber-siyāh]: Sükūn-ı rā vü kesr-i sīn-i mühmeleteyn ile. Gendümgūn maʿnāsına. Mīr Naẓmī, beyt:

دلبر بر سیاه و بر عشوه
صبر و آرام از دلم برده

(Buğday renkli ve işveli güzel, gönlümden sabır ve kararı götürdü.)

برشده [ber-şude]: Sükūn-ı rā vü żamm-ı şīn-i muʿceme vü feṯḥ-i dāl-ı mühmeleteyn ile. Be-maʿnī-i بلندشده [bulend-şude] ve بالارفته [bālā-refte]. Ḥakīm Enverī, beyt:

سپهر برشده دارای او به خدمت خواند
میان ببست به جوزا چو بندگان به دوال

(O, yüce feleği hizmetine çağırınca ikizler burcu zincirli köleler gibi onun hizmetine girer.)

برطله [berṭala]: Sükūn-ı rā vü feṯḥ-i ṭā'-i mühmeleteyn ve żamm ile de mervīdir. Kırmızı börk ve ṭāḳye.

برغه [berġa]: Sükūn-ı rā ve feṯḥ-i ġayn-ı mu'ceme ile. Burīde-zebān. Mīr Naẓmī, beyt:

بنفشه بود شرمنده ز خطش
دهانش غنجه دید و گشته برغه

(Menekşe onun ayva tüyünden utanır. Gonca onun ağzını görünce dilini yutar.)

برفنده [berfende]: Sükūn-ı rā vü nūn u feṯḥ-i fā vü dāl-ı mühmeleteyn ile. Be-ma'nī-i برونده [bervende], ya'nī ḳumāş sargısı. 'Arabīde رزمه [rezme] derler.

برکسه [berkese]: Sükūn-ı rā vü feṯḥ-i kāf u sīn-i mühmeleteyn ile. Pūşīde ve pinhān ma'nāsına. Ḥakīm Sūzenī, beyt:

دی بسی کس ز شاه مدرسه خواست
ظاهرست این نهان و برکسه نیست

(Dün birçok kişi padişahtan okul istedi. Bu çok açıktır, gizli kapalı değildir.)

برگ کاه [berg-kāh]: Kāf-ı evvel Fārsī, şānī 'Arabī ile. Saman çöpü. Lafẓ-ı mürekkebdir.

برکوه [berkūh]: Sükūn-ı rā'-i mühmele vü vāv, żamm-ı kāf ve iẓhār-ı hā ile. 'Irāḳ-ı 'Acem'de bir şehir ismidir. ابرکوه [eberkūh] ve ادرکوه [ederkūh] dahi derler. Mu'arrebi برقوه [berḳūh]tur. Bi'l-fi'l ta'rīb ile ma'rūf ve meşhūrdur.

برمایه [bermāye]: Sükūn-ı rā'-i mühmele ve feṯḥ-i mīm ü yā-yı taḥtānī ile. Ferīdūn'u sütle besledikleri gāvın adıdır. برمایون [bermāyūn] dahi derler. Ḥakīm Firdevsī, beyt:

یکی گاو برمایه خواهد بدن
جهانجوی را دایه خواهد بدن

(Feridun Şah'ı emzirmek için Bermāye adlı bir inek doğacak.)

Ḥakīm Firdevsī, meşnevī:

بسی بر همی گشت گردان سپهر
نشد رام با آفریدون به مهر

جز آن گاو کش نام برمایه بود
ز گاوان خود برترین پایه بود

(Dönek felek epeyce zarar verip dönerken Feridun'a içindeki inekler arasında en iyisi olan Bermāye'yi vermek dışında şefkat göstermedi.)

برمخیده [bermaḫīde]: Sükūn-ı rā'-i mühmele, feṯḥ-i mīm ve kesr-i ḫā ile. Be-ma'nī-i ferzend-i 'āḳ, ya'nī muḫālif-i vālideyn olan veled. Şems-i Faḫrī, ḳıṭ'a:

پیش از ظهور عدل شهنشاه تاج بخش
گرچه فلک حرون و جهان برمخیده بود

مرتاض شد سپهر و جهان هم مطیع گشت
وین از وفور رأفت شاه خنیده بود

(Felek ve dünya, taç bağışlayıcı padişahlar padişahının adaleti ortaya çıkmadan önce dik başlı ve inatçıydı. Felek razı oldu, dünya da itaat etti. Bu, kabul edilebilir sözler söyleyen padişahın yüceliği sayesinde oldu.)

خنیده [ḫanīde], pesendīde-gūy demektir. Ebū Şekūr, beyt:

مر او را یکی برمخیده پسر
ز مهر جهان بر پدر کینه ور

(Ona asi olan bir oğlu vardı. Dünya işleri yüzünden babasına öfkeliydi.)

برمسیده [bermesīde]: Sükūn-ı rā vü feṯḥ-i mīm ü kesr-i sīn-i mühmeleteyn ile. Bir nesneyi kavrayıp tutmak. برمجیده [bermecīde] dahi derler.

برمغازه [bermaġāze]: Sükūn-ı rā'-i mühmele ve feṯḥ-i mīm ü ġayn u zā'-i mu'cemeteyn ile.

Be-maʿnī-i şākir-i dāne ki برمغاز [bermaġāz] dahi derler.

برموزه [bermūze]: Sükūn-ı rāʾ-i mühmele, żamm-ı mīm ve feṭḥ-i zāʾ-i muʿceme ile. Nām-ı püser-i Sāde Şāh. *Müʾeyyidü'l-Fużalā*'da bāʾ-i Fārsī ile (پرموزه permūze)dir.

برمکیه [bermekiye]: Sükūn-ı rā, feṭḥ-i mīm ü yā ve kesr-i kāf ile. ʿŪd-ı mülebbes ki şeker ve baʿż-ı ʿıṭriyyāt ile ʿūdu ālūde ederler.

برمه [berme]: Sükūn-ı rāʾ-i mühmele ve feṭḥ-i mīm ile. Neccār āletlerinden miṣḳab ki مته [mete] ve ماهه [māhe] dahi derler. Raḍıyeddīn-i Nīşābūrī, der-meẕemmet-i esb, beyt:

ور همه اره نهی از بهر رفتن بر سرش
او قدمها دوخته برخای چون برمه بود

(Eğer gitmesi için başına bir testere koyacak olsan, o tıpkı matkap gibi ayaklarını diker.)

Bāʾ-i Fārsī ile (پرمه perme) de mervīdir.

برماه [bermāh]: Bu dahi miṣḳabdır. Keẕā fī-*Mecmaʿi'l-Fürs*.

برنامه [bernāme]: Be-vezn ü maʿnī-i سرنامه [sernāme], yaʿnī mektūb başında taḥrīr olunan آمرزیده باد که به فلان محل فلان کس را برساند[1] yazdıkları. ʿArabīde عنوان [ʿunvān] dedikleridir.

برناه [bernāh]: Sükūn-ı rāʾ-i mühmele, feṭḥ-i nūn ve iẓhār-ı hā ile. Genç, yiğit **(194[b])** maʿnāsına. Żamm-ı bā ile (بُرناه burnāh) da istiʿmāl olunur. Ebulferec-i Rūnī, beyt:

بوستانیست عدل او خرم
قهرمانیست بخت او برناه

(Onun adaleti yeni açılmış bir bahçedir. Onun bahtı, genç bir kahramandır.)

1 Allah, falanca yerdeki falanca kimseye ulaşmasını sağlasın!

برنده [berende]: Be-vezn-i چرنده [çerende]. İsm-i fāʿildir, iletici maʿnāsına. *Müʾeyyidü'l-Fużalā*'da pervāne-i çerāġ maʿnāsına mervīdir. Ammā āḫar ferhenglerde bu maʿnāya bāʾ-i Fārsī ile (پرنده perende)dir.

برنه [berne]: Sükūn-ı rā ve feṭḥ-i nūn ile. Mübārizān-ı Īrān'dan bir pehlivān adıdır.

بروار [bervāre]: Sükūn-ı rāʾ-i evvel ve feṭḥ-i ṣānī ile. برباره [berbāre]-i merḳūm maʿnāsınadır. Baʿżı lüġatte ḫānenin müteʿarif olan kapısından ġayrı memerri olan yerine derler.

برونده [bervende]: Sükūn-ı rāʾ-i mühmele vü nūn ve feṭḥ-i vāv ile. Sele ve seped maʿnāsına. Keẕā fī-nüsḫa-i Mīrzā İbrāhīm. Ve *Kitābu's-Sāmī fi'l-Esāmī*'de beste-i ḳumāş yaʿnī metāʿ tengi ki ʿArabīde زرمه [zirme] derler.

برهخته [berhaḫte]: Sükūn-ı rāʾ-i mühmele vü ḫāʾ-i muʿceme ve feṭḥ-i hā vü tāʾ-i müşennāt ile. برهختن [berhaḫten] lafẓından ism-i mefʿūldür, yaʿnī ادب کرده [edeb kerde]. Mīr Naẓmī, beyt:

کسی را گر رود بیرون حدش
فلک از هر جهت برهخت کردش

(Kim onun sınırlarından dışarıya çıkarsa, felek onu her yönden terbiye eder.)

برهوه [berhuve]: Sükūn-ı rāʾ-i mühmele, żamm-ı hā ve feṭḥ-i vāv ile. İki maʿnāyadır.

Evvel, *Ferheng-i Cihāngīrī*'de "sabun" maʿnāsına.

Ṣānī "meʾbūn" maʿnāsına, yaʿnī maraż-ı ibneye mübtelā. Şāʿir, beyt:

غلامباره نماید خویشتن را
مگر او برهوه بود و پسیخوان

(Oğlancı kendisini belli eder. Demek ki o me'būn ve puşttu.)

پسیخوان [pesīḫʿān], puşt demektir.

بره [bere]: Fetḥ-i rā ve iḫfā-yı hā ile. İki maʿnāyadır.

Evvel, kuzu ki ʿArabīde حمل [ḥamel] derler fetḥateyn ile. Bu maʿnāda rā'nın taḫfīfi de teşdīdi de cā'izdir. Bu münāsebetle Ḥamel burcuna daبرج بره [burc-ı bere] derler. Nitekim Cedy burcuna بزه [buze] derler żamm-ı bā ve fetḥ-i zā'-i muʿceme ile. Mīrzā Faṣīḥī, beyt:

آهوی آتشین دم چون بره در برآید
کافور خشک گردد با مشک تر برابر

(Ateş nefesli ceylan koç burcuna girince kuru kāfur taze miskle birleşir/Güneş koç burcuna girince geceyle gündüz bir olur.)

Bu muṣannaʿ beyittir. Āhū-yı āteşīn güneştir. Bere, burc-ı Ḥameldir. Kāfūr-ı ḫuşk, rūz; müşg-i ter, şebdir.

Ṣānī, ابره [ebre] lafzından muḥaffeftir, kaftān yüzü maʿnāsına. Üstād ʿUnṣurī, beyt:

عارضش را جامه پوشیده است نیکویئ فر
جامه که آن را برهٔ مشکست و آتش آستر

(Yüzünün parlaklığı sebebiyle yanağına örtü takmış. Öyle bir örtü ki yüzü miskten, astarı da ateştendir.)

Ve iẓhār-ı hā ile براه [berāh]-ı merḳūm maʿnāsınadır ki zīb ü zīnet demektir.

بزانه [bezāne]: Fetḥ-i zā'-i muʿceme vü nūn ile. Be-maʿnī-i وزانه [vezāne] ve وزنده [vezende], yaʿnī esici. Mīr Ḫüsrev, beyt:

ولایت دارم و گنج و خزانه
سپاهی نیز چون باد بزانه

(Hazinelere ve bir ülkeye sahibim. Ordum da esen yel gibi hızlı ve çevik.)

بزجامه [bez-cāme]: Sükūn-ı zā'-i muʿceme ve fetḥ-i cīm ü mīm ile. Cāme-i fāḫir ve metāʿ-ı tefārīḳ-ı ẕī-ḳıymet maʿnāsına.

بزغسمه [bezaġsime]: Fetḥ-i zā vü mīm ü sükūn-ı ġayn-ı muʿcemeteyn ve kesr-i sīn-i mühmele ile. Kenār-ı ābda biten ot ki içinde kurbağa yatar. Fīrūz el-Kātib, beyt:

مختفی گشته تیز در ریشش
چون بزغ در بزغسمه پنهان

(Yosun içine gizlenen kurbağa gibi çabucak sakalına saklandı.)

بزغمه [bezaġme]: Ḥaẕf-ı sīn ile. بزغسمه [bezaġsime]-i merḳūm maʿnāsınadır. Keẕā fī-*Mecmaʿi'l-Fürs*.

بزغه [bezġa]: Sükūn-ı zā vü fetḥ-i ġayn-ı muʿcemeteyn ile. Üzüm çubuğunun altına, yere düşmemek için ettikleri çārṭāḳ ki ʿArabīde عریش [ʿarīş] derler.

بزمونه [bezmūne]: Sükūn-ı zā'-i muʿceme, żamm-ı mīm ve fetḥ-i nūn ile. Şühūr-ı sāl-ı Melikī'nin ikinci günü adıdır.

بزمه [bezme]: Sükūn-ı zā'-i muʿceme ve fetḥ-i mīm ile. Be-maʿnī-i gūşe-i bezmgāh. Ḫʷācū-yı Kirmānī, ez-*Hümāy u Hümāyūn*, beyt:

ارم نقشی از بزمهٔ بزم او
قیامت نموداری از رزم او

(İrem onun meclisinin köşesindeki bir tasvirdir. Onun savaşı kıyamet sahnesinden bir belirtidir.)

بزه [beze]: Feṯḥ-i zā'-i muʿceme ve iḫfā-yı hā ile. Günāh ve ḫaṭā maʿnāsına. Şeyḫ ʿAṭṭār, beyt:

خلق خود را پاک دار از هر مزه
تا نیفتی در وبال و در بزه

(Günah ve vebale düşmek istemiyorsan, yaradılışını boş şeylerle kirletme!)

Şāʿir demiştir, beyt:

ای خون دوستانت به گردن مکن بزه
کس بر نداشتست به دستی دو خربزه

(Ey sevgili! Dostların kanını boynuna alıp bir de günaha girme! Bir koltukta iki kavun taşınmaz.)

Ḥakīm Senāyī, beyt:

یک گره را خانه ها پرغیبت و وزر و بزه
یک گره را گنجها بر طاعت و اعمال ماند

(Bir topluluğun evleri gıybet, vebal ve günahla dolu, bir topluluğun hazineleri ise ibadet ve amelle doludur.)

Ḥakīm Firdevsī, meşnevī:

ز هر گونه چون نظم آراستم
بگفتم درو هرچه خود خواستم **(195ª)**

اگرچه دلم بود از آن با مزه
همی کاشتم تخم وزر و بزه

(Ne varsa şiire taşıdım, onun sayesinde ne istedimse söyledim. Gönlüm onunla uğraşmaktan zevk alıyordu ama aynı zamanda da günah ve vebal tohumu ekiyordum.)

Ve şaḫṣ-ı miskīn, bī-mecāl ve zebūna derler. ʿArabīde dahi maʿnā-yı merḳūma istiʿmāl olunur. ʿİmādu'l-Kātib el-İṣfahānī, beyt:

و عزیز علی ان اصطباری
فیه قد غره الغرام و بزه

(Aşk benim için değerli olan sabrımı kandırıp beni çaresiz bıraktı.)

بزیده [bezīde]: Kesr-i zā'-i muʿceme, sükūn-ı yā-yı taḥtānī ve feṯḥ-i dāl-ı mühmele ile. Bemaʿnī-i bād-ı vezīde. Eşīreddīn-i Aḫsīketī, beyt:

ای نقش مهر بر همه دلها نشسته ای
وی باد لطف بر همه تنها بزیده ای

(Ey sevgisinin nakşı bütün gönüllere işlenmiş olan! Ve ey lutfunun rüzgārı herkese esmiş olan!)

بزیشه [bezīşe]: Kesr-i zā vü sükūn-ı yā vü feṯḥ-i şīn-i muʿcemeteyn ile. Nüsḫa-i Mīrzā İbrāhīm'de ārd-ı kincid yaʿnī simsim unu masṭūrdur.

بساردە [besārde]: Feṯḥ-i sīn ü sükūn-ı rā vü feṯḥ-i dāl-ı mühmelāt ile. Zirāʿat için sürülmüş tarla. *Kitābu's-Sāmī fi'l-Esāmī*'de هی الارض التی ارسل فیها الماء yaʿnī ol yere derler ki su salınmış ola. Keẕālik *Mecmaʿu'l-Fürs*'te زمینی آب داده باشد yaʿnī suvarılmış yer. Baʿżı nüsḫada, sürülüp kalmış yer ki ʿArabīde فلحان [felaḥān] derler.

بساره [besāre]: Feṯḥ-i sīn ü rā'-i mühmeleteyn ile. *Tuḥfetü'l-Aḥbāb*'da ṣuffe maʿnāsınadır. Mīr Naẓmī, beyt:

نشسته با ندیمان در بساره
کشیده ماهرویی در کناره

(Nedimlerle sofada oturmuş, bir ay yüzlüyü kenara çekmiş/kucaklamış.)

بستوقه [bestūḳa]: Sükūn-ı sīn-i mühmele, żamm-ı tā'-i müşennāt ve feṯḥ-i ḳāf ile. Omuzda gerdene muttaşıl olan üstüḫᵛān.

بسته [beste]: Sükūn-ı sīn-i mühmele ve feṯḥ-i tā'-i müşennāt ile. Üç maʿnāyadır.

Evvel, بستن [besten] lafẓından ism-i mefʿūldür, bağlanmış demek olur.

Şānī, *Tuḥfetü'l-Aḥbāb*'da elvān-ı ibrīşim ki taḫta pārelerine sarıp naḳışlı nesneler işlerler. Ekşer bu maḳūle münaḳḳaş ḳumāşlar Esterābād ve Gürgān'da işlenir.

Şāliş, *Mecmaʿu'l-Fürs*'te maḳāma bağlanmış şiʿr maʿnāsına. Bu maʿnāyla Rūm'da dahi müstaʿmeldir. Beste-i fülān derler, murabbaʿ demektir.

بسغده [besaġde]: Feṭḥ-i sīn ü dāl-ı mühmeleteyn ve sükūn-ı ġayn-ı muʿceme ile. Bir iş için ḥāżırlanmış nesne ki اسغده [esaġde] dahi derler. Üstād ʿUnṣurī, beyt:

تن و جان چو هر دو قرار آمدند
به یکجای هر دو بسغده شدند

(Can ve ruh, her ikisi de yerleştiler. Her ikisi de aynı yerde hazır oldular.)

Muṭlaḳ, ḥāżır ve āmāde maʿnāsına, Üstād Ferruḫī, ḳıṭʿa:

به فرخی و به شاهی و شادی ایران شاه
به مهرگانی بنشست بامداد به گاه

بدانکه چون بکند مهرگان به فرخ روز
به جنگ دشمن وارون کشد بسغده سپاه

خجسته بادت و فرخنده جشن و فرخ باد
بسغده رفتن و بیرون شدن ز خانه براه

(İran padişahı Mihrican sabahında mutlu, görkemli ve kutlu bir şekilde tahtına oturdu. Mihrican'ın kutlu bir gün olması sebebiyle uğursuz düşmanla savaş için ordusunu hazırladı. Mihrican bayramın kutlu olsun! Saraydan sefere gelip giderken hazır olsun!)

بسکله [beskele]: Sükūn-ı sīn-i mühmele ve feṭḥ-i kāf u lām ile. *Mecmaʿu'l-Fürs*'te چوبی که پس در درگذارند yaʿnī kapı ardına kodukları ağaç.

بسله [besle]: Sükūn-ı sīn-i mühmele ve feṭḥ-i lām ile. Ḥubūbāt ḳısmından māşa müşābih bir nevʿ dānedir. Baḳla arasında biter. Kürdistān, Gürgān ve Kirmān ṭaraflarında çok olur. ʿAdes ve baḳla ile pişirirler. Ona ملک [mulk] dahi derler. ʿArabīde خلار [ḫullār] derler żamm-ı ḫā ve feṭḥ-i lām-ı müşeddede ile.

بسمه [besme]: Sükūn-ı sīn-i mühmele ve feṭḥ-i mīm ile. Vesme dedikleri çivit yaprağı ki zenān üzüp kaşlarına sürerler, siyāh eder.

بسنده [besende]: Feṭḥ-i sīn-i mühmele ve sükūn-ı nūn ile. Kāfī ve tamām maʿnāsına. Ḥakīm Firdevsī, beyt:

بسنده کند زین جهان مرز خویش
بداند مگر پایه و ارز خویش

(Bu dünyada kendi sınırını çizsin! Böylece kendi makam ve mertebesini bilsin!)

بسنه [besne]: Sükūn-ı sīn-i mühmele ve feṭḥ-i nūn ile. Henūz binilmiş at ki Türkīde "göre" derler.

بسوته [besūte]: Żamm-ı sīn-i mühmele vü vāv-ı maʿrūf ve feṭḥ-i tāʾ-i müşennāt ile. Zülf maʿnāsınadır. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*.

بسوده [besūde]: Żamm-ı sīn ü vāv-ı maʿrūf u feṭḥ-i dāl-ı mühmeleteyn ile. *Mecmaʿu'l-Fürs*'te be-maʿnī-i dest-zede, yaʿnī el vurulmuş. Ḥallāḳu'l-Maʿānī, beyt:

یک شب خیال دست تو بسوده ام به خواب
می لیسم از حلاوت آن گربه وار دست

(Bir gece rüyamda senin elinin hayaline dokundum. Tadından hālā kedi gibi yalanıyorum.)

Ve dahi **(195ᵇ)** sūrāḫ-kerde ve mālīde. Keẕā fī-*Tuḥfeti'l-Aḥbāb*. Ve nüsḫa-i Ḥüseyn-i Vefāyī'de bāʾ-i ʿAcemī ile (پسوده pesūde) vāḳiʿ olmuştur.

بسه [bese]: Feṯḥ-i sīn-i mühmele ve iḫfā-yı hā ile. Bir ottur. بسک [besek] dahi derler. ʿArabīde اکلیل الملک [iklīlu'l-melik] derler. Keẕā fī-*İḫtiyārāti'l-Bedīʿī*.

بسیچیده [besīçīde]: Kesr-i sīn-i mühmele vü cīm-i Fārsī ve sükūn-ı yāʾeyn-i taḥtāniyyeyn ile. Be-maʿnī-i ساز کرده به سفر [sāz kerde be-sefer] yaʿnī sefere ḥāżır olunmuş nesne. Ve mühimmāt-ı sefer maʿnāsınadır. Şāʿir, beyt:

بسیچیده بودم که آیم دمان
به دنبال تو من به هندوستان

(Senin peşinden Hindistan'a gelmek için büyük bir şevkle hazırlanmıştım.)

بسیچنده [besīçende]: Kesr-i sīn-i mühmele ve yā-yı ṣānī yerine nūn ile. Maʿnā-yı mezbūrun fāʿili olur. Keẕā fī-*Mecmaʿi'l-Fürs*.

بشتره [beştere]: Sükūn-ı şīn-i muʿceme ve feṯḥ-i tāʾ-i müṣennāt u rāʾ-i mühmele ile. Nüsḫa-i Mīrzā İbrāhīm'de چنگالی باشد که می خورند yaʿnī bir eğri dikenli ottur, yenir. Ve *Mecmaʿu'l-Fürs*'te bir nevʿ ṭaʿāmdır ki un, simsim ve ḫurmāyla ederler. Büsḥāḳ-ı Eṭʿime, beyt:

گر تیر بلا بارد در کوچهٔ ماهیچه
از نان سپری سازم وز بشتره آماجی

(Hamur aşı yolunda bela okları yağmuruna yakalanacak olursam, ekmekten kalkan, un aşından da āmāc yaparım.)

Baʿżı nüsḫada بشنزه [beşneze], feṯḥ-i nūn u zāʾ-i muʿceme ile vāḳiʿdir.

بشخه [beşḫa]: Sükūn-ı şīn u feṯḥ-i ḫāʾ-i muʿcemeteyn ile. Fırça ki ḫınzīr kılından edip kettān-ı nerm ederler.

بشغره [beşġara]: Sükūn-ı şīn u feṯḥ-i ġayn-ı muʿcemeteyn ü rāʾ-i mühmele ile. *Ferheng-i Cihāngīrī*'de sāḫte ve perdāḫte maʿnāsına mervīdir, yaʿnī düzülmüş. Mīr Naẓmī, beyt:

بر آن روز دیگر چو بگذشته بود
همه چیزها بشغره گشته بود

(Bir başka gün oraya geçtiğinde her şey düzülüp hazırlanmıştı.)

بشمه [beşme]: Be-vezn-i چشمه [çeşme]. Ḫām deri ki سپرم [siperem] dahi derler. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

بشنیزه [beşnīze]: Sükūn-ı şīn-i muʿceme, kesr-i nūn, baʿdehu yā-yı taḥtānī-i sākine ve feṯḥ-i zā ile. Bir ottur, devālarda istiʿmāl olunur. بوی مادران [būy-ı māderān] dahi derler. ʿArabīde برنجاسب [birincāseb] ve برنجاسف [berencāsef] dahi derler.

بغامه [beġāme]: Feṯḥ-i ġayn-ı muʿceme vü mīm ile. Be-maʿnī-i ġūl-i beyābānī. Keẕā fī-*Müʾeyyidi'l-Fużalā*. Bu maʿnāya, Mīr Naẓmī, beyt:

زشت و بد اندام و بدوان طبع خر
با بغامه بوده اش با دیو نر

(Çirkin, biçimsiz ve eşek tabiatlıdır. Erkek ifrit ve gülyabani ile birdir.)

بفتره [beftere]: Sükūn-ı fā ve feṯḥ-i tāʾ-i müṣennāt u rāʾ-i mühmele ile. Kuş kanadından edip doğan çağırdıkları nesnedir. Ebulmaʿānī, beyt:

عاشق خیال خام نیفتد به صید یار
آن شاهباز حسن نیاید به بفتره

(Āşık, sevgiliyi avlamak gibi ham bir hayale düşmez. Çünkü o güzellik doğanı beftere tuzağına düşmez.)

بفده [befde]: Sükūn-ı fā ve feṯḥ-i dāl-ı mühmele ile dahi بفتره [beftere] maʿnāsınadır. Ebulmaʿānī, beyt:

بگیر بفده به دست ای خیال خام اندیش
در اوج عشوه پرد آن همای ناز و حسن

(Ey ham hayal peşinde olan! O güzellik ve naz hüması işve göğünde uçuyor, beftere tuzağını eline al!)

بگاه [begāh]: Feṯḥ-i kāf-ı ʿAcemī ile. Vaḳt-i ṣubḥ demektir. Mevlānā Cāmī, beyt:

ببستند پیمان که فردا بگاه
به نزدیک یعقوب گیریم راه

(Ertesi sabah Hz. Yakup'un yanına gitmek için sözleştiler.)

بکبکه [bekbeke]: İki kāf miyānında bāʾ-i muvaḥḥade ile. Be-vezn-i چکچکه [çekçeke]. *Şerefnāme*'de keşk-i revġan-ālūde yaʿnī yağ ile pişmiş tarḫāna.

بکره [bekere]: Fetḥateyn ile. Maḳara ki ip takıp baʿżı nesne çekerler. Kuyudan su çekmek ve sefînelerde çok kullanırlar. Ebulmaʿānī, beyt:

دلم ز چاه بدن را همی کشد گویا
که تار زلف رسن بود ابرویش بکره

(Gönlümü beden kuyusundan öyle bir çekiyor ki sanki saçının teli ip, kaşı da su makarası olmuş.)

بکشه [bekşe]: Sükūn-ı kāf ve feṯḥ-i şīn-i muʿceme ile. Gerden ve şikemde ẓāhir olur bir nevʿ cerāḥattir. ʿArabīde نکفه [nekefe] derler fetḥateyn ile. Keẕā fī-*Mecmaʿi'l-Fürs*.

بگونه [begūne]: Żamm-ı kāf-ı Fārsī ve feṯḥ-i nūn ile. بگونک [begūnek]-i merḳūm maʿnāsına. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*.

بکه [bekke]: Üç maʿnāyadır.

Evvel, teşdīd-i kāf ile be-vezn-i مکه [mekke]. Sürūr ve şādmānī.

Ṣānī, kāf-ı Fārsī ve iẓhār-ı hā ile (بگه begeh) بگاه [begāh] lafẓından muḫaffef olur, vaḳt-i ṣubḥ maʿnāsına.

Ṣāliş, kesr-i kāf ile (بکِه beki), "kime" maʿnāsına olur.

بلابه [belābe]: Feṯḥ-i lām u bāʾ-i muvaḥḥade ile. Be-vezn-i کبابه [kebābe], yaʿnī zen-i fāḥişe. Mevlānā Kisāyī, beyt:

کس به سگ اندر فکن که کیر کسایی
نیز نگاید کس زنان بلابه

(Küsünü köpeğin önüne at! Zira Kisāyī'nin kīri fahişe küsüne girmez.)

Şems-i Faḫrī, beyt: **(196ª)**

گر فلک بغض علم زاد چه شد
از بلابه چه زاد غیر خشوک

(Felek, senin ilmin hakkında ileri geri konuştuysa ne var! Fahişe, piçten başka ne doğurur!)

بلاده [belāde]: Feṯḥ-i lām u dāl-ı mühmele ile. Be-vezn-i کباده [kebāde]. Bīhūde, bī-ʿaḳl, ḥarāmzāde, bed-kār ve nā-bekār maʿnāsına. Şems-i Faḫrī, ḳıṭʿa:

زهی از صیت انعام تو دائم
صدا در طارم اعلا فتاده

چنان ایمن شد از عدلت که برداشت
زمانه فتنهٔ دزد و بلاده

(Ne mutlu sana ki yaptığın ihsanların ünü daima gökkubbede yankılanıyor! Dünya senin adaletin sayesinde eşkiya ve hırsız fitnesinden güvende.)

Şerefnāme'de be-maʿnī-i ehl-i fesād ve herzekārī maʿnāsına mervīdir. Ve *Mecmaʿu'l-Fürs*'te be-maʿnī-i naḫs ve bed-fiʿāl. Üstād Rūdekī, beyt:

هر آن کریم که فرزند او بلاده بود
شگفت باشد اگر از گناه ساده بود

(Çocuğu hayırsız olan iyi kimsenin günahsız olmasına şaşılır.)

Cemīʿ rivāyetlerin maʿnāları birbirine ḳarībdir.

بلانه [belāne]: Feṯḥ-i lām u nūn ile. Be-maʿnī-i kār-ı nā-tamām. Mīr Naẓmī, beyt:

هر آن کاری که غیر عشق باشد
بلانه بوده است گر مشق باشد

(Aşk dışındaki her şey, meşk olsa bile tam değildir.)

بلایه [belāye]: Feṯḥ-i lām u yā-yı taḥtānī ile. *Ferheng-i Cihāngīrī*'de be-maʿnī-i bed ve tebāhe ʿumūmen. ʿAmīd-i Lūyegī, beyt:

دامن وقت پاک برزین فرق بلایه فن
پیش که این ندا رسد در سفرت که ما سلک

(Ölüm yolculuğuna çıkıp da "sizi ateşe sürükleyen nedir?!"[1] nidası gelmeden önce ateşe götürecek kötü işlerden eteğini temizle!)

Ve zen-i fāḥişeye derler ḫuṣūṣan. Faḫr-i Gürgānī, beyt:

بیارید این پلید بد کنش را
بلایه کنده پیر بد منش را

(Bu kötü huylu alçağa, fahişelik etmiş pis huylu kocakarıya yardım edin!)

Ve be-maʿnī-i bed-efʿāl. Şeyḫ ʿAṭṭār, beyt:

زبان بگشاد هرمز که ای بلایه
ندانم چون تو جادو هیچ دایه

(Hürmüz şöyle dedi: "Ey fahişe! Senin kadar cadı/büyücü bir dadı görmedim!".)

1 ما سَلَكَ Kurān-ı Kerīm, Müddessir 74/42: "Sizi yakıcı ateşe/cehenneme sürükleyen nedir?!".

بلبکه [belbeke]: Sükūn-ı lām ve feṯḥ-i bāʾ-i muvaḥḥade vü kāf ile. Tereyağına derler ki مسکه[meske] dahi derler.

بلغنده [belġande]: Sükūn-ı lām u nūn ve feṯḥ-i ġayn-ı muʿceme ile. Be-maʿnī-i zirme, yaʿnī beste-i ḳumāş ve metāʿ tengi. Ḥakīm Sūzenī, beyt:

راه باید برید و رنج کشید
کیسه باید گشاد و بلغنده

(Yol yürüyüp zahmete girmeli, kesenin ağzını açıp ihsanda bulunmalıdır.)

Mü'eyyidü'l-Fużalā'da be-maʿnī-i هر چیزی که بسته باشد masṭūrdur.[2]

بلغونه [belġūne]: Sükūn-ı lām, żamm-ı ġayn-ı muʿceme ve feṯḥ-i nūn ile. Be-maʿnī-i endīşe.

بلکه [belki]: Cāʾiz ki maʿnāsına. Türkīde dahi müstaʿmeldir. Kemāl-i Ḥocendī, beyt:

گفتیم جوابی نه کم از گفتهٔ سعدی
بلکه این دو غزل خوبتر از یکدیگر افتاد

(Sadī'nin cevabından hiç de kötü olmayan bir cevap verdim. Hatta bu iki gazel birbirinden daha güzel düştü.)

بلمه [belme]: Sükūn-ı lām ve feṯḥ-i mīm ile. Kabasakal ki بلمه ریش [belme-rīş] derler. Ḥażret-i Mevlānā ḳuddise sırrruhu, beyt:

بلمه ای هان تا نگیری ریش کوسه در نبرد
هندویی ترکی میاموز آن ملک تمغاج را

(Kaba sakalsın ama kavga sırasında kösenin sakalını tutmaya çalışma! Sen Hintlisin, Tamgaç padişahına Türkçe öğretmeye kalkışma!)

Rükneddīn-i Bekrānī, beyt:

گرنه ابله بود چه خواهد بود
بلمه ریش و دراز و رستایی

2 Bağlı olan her şey.

(Uzun boylu, kaba sakallı bu köylü ahmak olmayıp da ne olacak!)

Ve دراز [dirāz], ṭavīlü'l-ḳāmedir. Ve yalnız "rīş"siz بلمه [belme] dahi derler. Ḥażret-i Mevlānā ḳuddise sirruhu, beyt:

آنچه کوسه داند از خاک کسان
بلمه از خاک خودش کی داند آن

(Kösenin başka topraklardan bilip öğrendiğini, kaba sakal kendi toprağından ne bilsin!)

بلواژه [belvāje]: Sükūn-ı lām ve feṯḥ-i vāv u zā'-i Fārsī ile. Şişe maʿnāsına. Ve *Müşkilāt*'ta يجوز بالراء المهملة[1] masṭūrdur.

بلوایه [belvāye]: Sükūn-ı lām ve feṯḥ-i vāv u yā-yı taḥtānī ile. Kırlangıç ki بالوایه [bālvāye], پرستو [piristū] ve پرستوک [piristūk] dahi derler.

بندرگاه [bendergāh]: بندر [bender], bāzargān işlediği yer ve گاه [gāh], maḥall maʿnāsınadır. Yaʿnī tüccār yük bağlayıp açtıkları mevziʿ. Ve dahi bāzargān gemisi yanaştığı iskele ve liman olan mekān maʿnāsına da istiʿmāll olunur. Mīr Naẓmī, beyt:

همی بردم متاع عیش و دم را
به بندرگاه اقلیم عدم را

(Eğlenip güzel vakit geçirme malını, ahiret ülkesindeki limana götürdüm.)

بندگاه [bendgāh]: Mefāṣıl-ı aʿżā maʿnāsınadır.

بندِ نایژه [bend-i nāyje]: Zā'-i Fārsī ile. Ḥubūbāt sapı kırılıp saman oldukta ol dökümlere derler ki Türkīde "kesmik" derler.

بندنه [bendene] ve **بندینه** [bendīne]: Kilāhumā bi-sükūni'n-nūn ve kesri'd-dāli'l-mühmeleteyn. Düğmedir ki kaftāna dikilir. Ve düğme yerine dikilen bağ. Türkīde dahi "bend" derler.

1 Rā harfiyle kullanılması da caizdir.

بنده [bende]: Muṭlaḳ kuldur ammā erkek olmak üzre, ḥaḳīḳaten ḳıymetle iştirā olunmuş olsun, **(196[b])** mecāzen rıżāyla kulluk etmiş olsun ve küffārdan seby olunmuş olsun. İsm-i ʿāmdır. Ḥakīm Firdevsī, beyt:

سپاه اندر ایران پراکنده شد
زن و مرد و کودک همه بنده شد

(Ordu İran'da toplandı. Kadın, erkek, çoluk çocuk demeden herkes hizmete koyuldu.)

بندیمه [bendīme]: Sükūn-ı nūn u yā-yı taḥtānī, kesr-i dāl-ı mühmele ve feṯḥ-i mīm ile. بندینه [bendīne]-i merḳūm maʿnāsına. Keẕā fī-*Mecmaʿi'l-Fürs*.

بنفشه کرده [benefşe-kerde]: Be-maʿnī-i kebūd-kerde. Keẕā fi'l-*Maḥmūdī*. Gök renk etmekten kināyedir.

بنفشه [benefşe]: Maʿrūf çiçektir. Muʿarrebi بنفج [benefc]dir. İstiʿāre ṭarīḳıyla nev-ḫaṭṭ dilber ḫaṭṭına derler. Muḥammed Ḳulı Selīm, beyt:

لبت گرفته به تنگ شکر هزار گرفت
خطت نهاده به خط بنفشه زار انگشت

(Dudağın, küp şekeri bin veryansınla yakalamış. Ayva tüyün, menekşe bahçesinin tazeliğine itiraz parmağı uzatmış.)

بنگاله [bengāle]: Sükūn-ı nūn ve feṯḥ-i kāf u lām ile. Hindūstān'da bir muʿaẓẓam şehir ismidir. Ḳadīmī pādişāhlarının taḫtgāhı imiş.

بنگاه [bengāh]: Sükūn-ı nūn ve feṯḥ-i kāf-ı Fārsī ile. Türkmān ṭā'ifesinin keçeden derim evi dedikleridir. Baʿdehu keşret-i istiʿmāl ile vüzerā ve ekābir çadırlarına ʿalem oldu. بار و بنگاه [bār u bungāh], خیمه [ḫayme] ve خرگاه [ḫargāh] derler.

بنگره [bengere]: Sükūn-ı nūn ve feṯḥ-i kāf-ı Fārsī vü rā'-i mühmele ile. Ol ezgili ẕikirdir ki ʿavrāt, eṭfāl beşikte uyumak için okurlar. نانو [nānū] dahi derler. Şāh Nāṣır-ı Ḫüsrev, beyt:

تو خفته ای خوش ای پسر و چرخ روز و شب
همواره می کنند به بالینت بنگره

(Ey oğul! Felek gece gündüz demeden beşiğinin ucunda ninni okuyor, sen de mışıl mışıl uyuyorsun!)

بنلیقه [benlīḳa]: Sükūn-ı nūn u yā-yı taḥtānī, kesr-i lām ve feṯḥ-i ḳāf ile. Kaftān ve pīrāhen koltuğuna konulan pāre ki خشتک [ḫıştek] ve سوزه [sūze] dahi derler.

بنوره [benevre]: Feṯḥ-i nūn u rā'-i mühmele ve sükūn-ı vāv ile. Esās-ı dīvār ve binā temeli maʿnāsına. Bedīʿ-i Seyfī, beyt:

تو صدر آن سرا زیبی که باشد
ز فضلش سقف و ازدانش بنوره

(Sen o sarayın ortasındaki süssün! O sarayın çatısı faziletin, temeli de ilmindir.)

بنوه [benūh]: Żamm-ı nūn u vāv-ı maʿrūf ve iẓhār-ı hā ile. Nüsḫa-i Mīrzā İbrāhīm'de ḫarman maʿnāsınadır ki ḫarman bekçisine بنوان [benvān] derler. Mīr Naẓmī, beyt:

غمت بودی سبب دلبستگی را
زدی آتش بنوه هستیم را

(Gönlümün tutulmasına sebep senin gamın oldu. Varlık harmanımı ateşe verdin!)

بهارِ بشکنه [bahār-ı bişkene]: Bir nevā ismidir. Üstād Menūçehrī, ḳıṭʿa:

مطربان ساعت بساعت بر نیاید زیر و بم
گاه سروستان زنند اکنون گاهی اشکنه

گاه زیر قیصران و گاه تخت اردشیر
گاه نوروز بزرگ و گه بهار بشکنه

(Çalgıcılar her an sazın ince ve kalın telini inletmedeler. Bugün bazen servistān, bazen işkene, kimi zaman zīr-i kayserān, kimi zaman taht-ı erdeşīr, ara ara da nevrūz-ı buzurg ve bahār-ı bişkene çalıyorlar.)

Her mıṣrāʿda iki nevā ẕikr olunmuştur.

بهرامه [behrāme]: Sükūn-ı hā ve feṯḥ-i rā'-i mühmele vü mīm ile. *Şerefnāme*'de "ibrīşim" maʿnāsınadır. Bu maʿnāya şāʿir, beyt:

کفن حله شد کرم بهرامه را
که ابریشم از جان کند جامه را

(İpek kaftan, ipekböceğinin kefenidir. Çünkü ona ipek yapayım diye canından olur.)

Ferheng-i Cihāngīrī'de bīd-i müşk maʿnāsına da gelir ki گله موش [gule-mūş] dahi derler. Muʿarrebi بهرامج [behrāmec]dir.

بهرمه [behreme]: Be-vezn-i مقرمه [maḳrame]. Nüsḫa-i Mīrzā İbrāhīm'de be-maʿnī-i مته [mete] ve دودگران [rūdgerān]. Yaʿnī erbāb-ı ṣanʿat ve neccār āletlerinden miṣḳab dedikleri sivri demirdir.

بهره [behre]: Be-vezn-i جهره [cehre]. Naṣīb ve ḥiṣṣe maʿnāsına. Rūzī dedikleri maʿnādan ʿibārettir. Gerçi maʿnā-yı taḳdīrde müşāriktir, lākin rūzī gibi rızḳa iḥtiṣāṣı yoktur, ġayrıda istiʿmāl olunur, ücret gibi. Ve ʿArabīdeki حظ [ḥaẓẓ] maʿnāsın ifāde eder. Bu beyitten fehm olunur. Şāʿir, beyt:

آن که حظ آفرید و روزی سخت
با فضیلت همی دهد با بخت

(Haz almayı yaratıp rızkı nasip eden, bahtı ve fazileti de vermektedir.)

Ve ḥiṣṣe maʿnāsına, Ḥakīm Şifāyī, rubāʿī:

قلیون ز لب تو بهره ور می گردد
نی در دهنت چو نیشکر می گردد
در دور رخت مثال تنباکو نیست
ابریست که در دور قمر می گردد

(Marpuç senin dudağından nasiplenir. Ney senin ağzında şeker kamışına dönüşür. Yanağının etrafında görünen nargile dumanı değil, ay etrafında görünen buluttur/haledir.)

Ve yük tengine denildiği masṭūrdur.

بهله [behle]: Sükūn-ı hā ve feṯḥ-i lām ile. Eldiven ki yırtıcı kuşu ele aldıkta yırtmamak için giyerler. ʿArabīde قفاز [ḳuffāz] derler. Şems-i Faḫrī, rubāʿī:

ای بر فرس سعادت از قدر سوار
شاهی تو و شاهین بود از بهر شکار
زان بهله کشند پادشاهان بر دست
تا دست لطیفشان نگیرد آزار **(197ᵃ)**

(Ey mutluluk atına binmiş olan! Sen padişahsın, şahin de avlanmak içindir. Padişahlar, nazik elleri incinmesin diye avcı eldiveni takarlar.)

بهمنجنه [behmencene]: Sükūn-ı hā vü nūn-ı evvel ve feṯḥ-i mīm ü cīm ü nūn-ı ṯānī ile. Behmen-māh'ın ikinci günü adıdır. Mülūk-ı Fārs ol günü mübārek ve muʿaẓẓam tutarlar. Nitekim, Üstād Menūçehrī, beyt:

رسم بهمن گیر و از سر تازه کن بهمنجنه
ای درخت ملک بارت عز و بیداری تنه

(Ey memleketin köklü ağacı olan padişah! Behmen ādetine uy ve bayramı yeniden başlat! Meyven itibar, gövden de akıllılık olsun!)

Ḥakīm Enverī, ḳıṭʿa:

بعدما کز سر عشرت همه روز افکندی
سخن رفتن و نا رفتن من در افواه

اندر آمد ز درِ حجرهٔ من صبح دمی
روز بهمنجنه یعنی دویم بهمن ماه

(Sonra her gün işret ettiğimiz, insanların gelip gelmememizi konuştuğu günlerde, Behmencene günü yani Behmen ayının ikinci günü sabah vaktinde odamın kapısından içeri girdi.)

Ve dahi bir nevʿ ṭaʿāmdır, behmeneyn ile ederler.

بهمنجه [behmence]: Ḥaẕf-ı nūn ile. *Ṣıḥāḥeyn*'de بهمنجنهٔ [behmencene]-i merḳūm maʿnāsına mervīdir.

بهنانه [behnāne]: Sükūn-ı hā ve feṯḥ-i nūneyn ile. İki maʿnāyadır.

Evvel, külīçe-i nān-ı sefīd.

Ṣānī maymun ki کبی [kebiyy] dahi derler. Şems-i Faḫrī bu iki maʿnāya tertīb üzre, ḳıṭʿa:

هست بر خوان سائلان درش
قلیهٔ چرب و آش بهنانه

دشمنش گرچه آدمی شکلست
هست کمتر بسی ز بهنانه

(Kapısındaki dilencilerin sofrasında yağlı kavurma ve beyaz somun ekmeği vardır. Onun düşmanı insan görünümlü olsa da esasında maymundan daha değersizdir.)

بهه [behe]: Feṯḥ-i hā ile. İşāret-i baʿīddir. Meşelā, bir ırak nesne iʿlāmın murād ettikte īrād ederler.

بیغاره [beyġāre]: Sükūn-ı yā-yı taḥtānī ve feṯḥ-i ġayn-ı muʿceme vü rāʾ-i mühmele ile. Ser-zeniş ve ṭaʿne maʿnāsına. Ḥakīm Enverī, ḳıṭʿa:

چو مرغ خدمت آن بارگاه دید مرا
که صحن و سقفش بیغارهٔ زمین و سماست

به دست حادثه بندی نهاد بر پایم
که همچو حادثه گاهی نهان و گه پیداست

(Beni, yüzeyi ve tavanı yeryüzü ve gökyüzüne serzenişte bulunan o sarayın hizmetçisi gibi gördü. Ayağıma kazā eliyle, hādise gibi bazen görünen bazen de görünmeyen bir pranga vurdu.)

Mevlānā Hātifī, beyt:

ز بیغاره باید به تنگ آوریش
ستیزه کنان سوی جنگ آوریش

(Onu kınayıp sıkıştırmak, inat ve ısrarla savaş meydanına getirmek gerekir.)

به یک راه [be-yek rāh]: Defʿaten yaʿnī bir uğurdan. Mīr Naẓmī, beyt:

درین دیار ز حسرت مرا نماند قرار
به جان و دل که به یک راه می رویم ترا

(Bu diyarda hasret yüzünden artık kararım kalmadı. Can, gönül ve sen hep birlikte buradan gidelim.)

مع الياء التحتانی
[maʿa'l-yā'i't-taḥtānī]

بابا شیخی [baba şeyḫī]: Bir nevʿ ḫarbuzedir yaʿnī kavun. Ġāyet laṭīftir. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

بادافراهی [bād-efrāhī]: Mükāfāt-ı bed yaʿnī intiḳām. Üstād Daḳīḳī, beyt:

بجای هر بهی پاداش نیکی
بجای هر بدی بادافراهی

(Her iyiliğin karşılığı yine iyilik olur. Her kötülüğün karşılığı yine kötülük olur.)

بادامِ کوهی [bādām-ı kūhī]: بخرک [baḫrek]-i merḳūm maʿnāsına. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

بادخانی [bādḫānī]: Sükūn-ı dāl ve feṭḥ-i ḫā'-i muʿceme ile. Bir çeşme adıdır. Damġān ḳaryelerinden Hevā-nām bir ḳaryede vāḳiʿdir. Rivāyet olunur ki bir ḥāyiż ʿavrat ḥayż bezlerini ol çeşmeye bıraksa bi-emri'llāhi teʿālá bir mertebe bārān ve şedīd rūzgār olur ki seyller at ve ādemi kapıp alır. Nitekim Şeyḫ Āẕerī *ʿAcā'ibu'd-Dünyā*-nām kitābında demiştir. Şeyḫ Āẕerī, meşnevī:

شهر قومش که دامغان دانند
قریه ای هست کش هوا خوانند

هست مشهور از آن مرا ز مقام
چشمهٔ آب بادخانی نام

ار زنی حایض از رکوی پلید
اندران افکند کسی که رسید

از حوالئ آن برآید باد
برکند باد خاک آن بنیاد

(Damgan diye bilinen Kum şehrinde Hevā adlı bir köy vardır. Oradaki Bādhānī çeşmesi, köy-

den daha meşhurdur. Hayız halindeki bir kadın kullandığı bezleri oraya atsa, rüzgār oranın toprağını yerinden söker.)

بادسری [bād-serī]: Sükūn-ı dāl ve fetḥ-i sīn ü kesr-i rā'-i mühmelāt ile. Kibr ve ʿucb maʿnāsına. Mīr Ḫüsrev, beyt:

آن که درو بادسری راه کرد
هم ز بریدن سرش آگاه کرد

(Kibrin kendisine yol bulduğu kimse, başının kesilmesinden de haberdar olur.)

بادِ عیسی [bād-ı ʿīsá]: Yaʿnī muʿcize-i ḥażret-i ʿĪsā ʿalá-nebiyyinā ve ʿaleyhi'ṣ-ṣalātu ve's-selām.

بادکنجی [bād-kuncī]: Sükūn-ı dāl ve żamm-ı kāf ile. Kulunç dedikleri ʿillet ki *Müşkilāt*'ta هی الریح التی یکون منها الحدب[1] rivāyet olunmuştur. Şāʿir, beyt:

به پشت ترا هست چون بادکنجی
کجا سازگارت بود از شکنجی

(Sırtında kulunç varken başka işkence çekmeye ne hacet!)

بارانی [bārānī]: Yağmurluk ve dülbend börkü. Yağmur maḥallinde giyildiği ecilden "bārānī" tesmiye olunmuştur. Ḥakīm Enverī, beyt:

تا چه ابریست کمانشان که چو باران بارد
آسمان بر سر خورشید کشد بارانی

(Onların yayları ok yağdıran birer bulut olduğu için, gökyüzü güneşin başına yağmurluk geçirir.)

بارگی [bāregī]: Fetḥ-i rā'-i mühmele ile. At maʿnāsınadır. Mevlānā Cāmī, beyt:

چون بارگی از حرم برون راند
حادی به حدیگری فسون خواند **(197b)**

(Atını/devesini Harem'den dışarı sürünce, deveci büyüleyici hidāsını okudu.)

1 O, sırtta olan bir yeldir.

Baʿzılar yüğrük ata demişler. Ḥakīm Firdevsī, beyt:

برفت اهرمن را به افسون ببست
چو بر تیزرو بارگی برنشست

(Gidip devi bir oyunla yakaladı. Hızlı koşan atına bindi.)

Şems-i Faḫrī, "esb-i ḫoş-endām maʿnāsına" deyip naẓm etmiş. Ḳıṭʿa:

رانده بر روی سپهر تندخو
شهسوار کین خسرو بارگی

دل نهاده بر عنان روزگار
دشمن درگاه او یکبارگی

(Usta binici olan öfkeli padişah, baş kaldıran feleğin üstüne at sürdü. Onun düşmanları, bir uğurdan feleğin dizginine destek verdiler.)

بارنبوی [bārenbūy]: Fetḥ-i rā'-i mühmele, sükūn-ı nūn ve żamm-ı bā'-i muvaḥḥade ile. Bir nevʿ ḫoş-būy reyḥāndır. Keẕā fī-*Mecmaʿi'l-Fürs*.

بارندگی [bārendegī]: باریدن [bārīden] lafẓından ism-i maṣdardır. Yağış ve her ne ki cevv-i semāda havadan nāzil ola jāle ve kar gibi. Mīr Naẓmī, beyt:

نرفت از جای چون بارندگی دید
نشست و دامن رفتار برچید

(Yağmuru görünce yerinden kıpırdamadı. Gitme eteğini toplayıp oturdu.)

باری [bārī]: Kesr-i rā'-i mühmele ile. Altı maʿnāyadır.

Evvel, cenāb-ı ḥażret-i Ḥaḳ celle ẕikruhu ʿazze ismuhu ʿalemidir ki "Bārī teʿālá" denilir. Buzurgī, rifʿat ve ʿaẓamet maʿnāsındandır. Āḫirindeki yā, vaḥdet maʿnāsına. بارخدا [bārḫudā] demek bundandır.

Ṣānī, maḳām-ı temennī ve maḥall-i tereccīde باری همچنین باشد[1] [bārī hemçunīn bāşed] derler. Ḫᵛāce Selmān'ın bu meşhūr beytinden mefhūmdur, beyt:

دل اگر بار کشد بار نگاری باری
سر اگر گشته شود بر سر کاری باری

(Eğer gönül yük çekecekse, bari sevgilinin yükünü çeksin! Eğer baş dönecekse, bari bir iş başında dönsün!)

Aṣl-ı beyt:

ور کسی یار گزیند چو تو یاری باری

(Birisi sevgili seçecekse, bari senin gibisini seçsin!)

Ṣāliş, burc-ı ḥişār ki بارو [bārū] dahi derler.

Rābiʿ, be-maʿnī-i taʿlīl ve be-maʿnī-i اولی بودن [evlá būden]. Mışraʿ:

باری آن بت بپرستید که جانی دارد

(Bari can taşıyan o puta tapın!)

Ḫāmis, "bir defʿa" maʿnāsına ki āḫirindeki yā, yā-yı vaḥdet olur.

Sādis, Hindūstān'da bir ḳaṣaba ismidir. Niçe pāre köyler tevābiʿi vardır. Üstād Ferruḫī, beyt:

آن شاه عدوبند که بگرفت و بیفکند
گرگی و دژم شیری اندر ره باری

(O düşman yakalayıcı padişah, Bāri yolunda yırtıcı bir aslanla bir kurdu yakalayıp yıktı.)

Ḫāṣıl-ı kelām, āḫirindeki ḥarf-i yā maṣdariyye, vaṣfiyye ve vaḥdet maʿnālarıyla, ẕikri mürūr eden بار [bār]-ı merḳūmun on dokuz maʿnālarıyla müterādif olur.

بازک ترکی [bāzek-turkī]: Feṭḥ-i zāʾ-i muʿceme ve sükūn-ı kāf ile. Delice doğandır. Gāhī ترک [turk]u terk edip yalnız بازگی [bāzegī] derler. Mīr Naẓmī, beyt:

عدو گر ترا قصد زیرین کند
کجا بازگی کار شاهین کند

(Düşman seni alt etmeye niyetlense ne var! Delice doğan şahinin yaptığı işi yapabilir mi!)

بازی [bāzī]: Kesr-i zāʾ-i muʿceme ile. İki maʿnāyadır.

Evvel, oyundur, luʿb maʿnāsına. Ebulmaʿānī, beyt:

طفلی چو کند به جان عاشق بازی
باید که کند عاشق او سربازی

(Āşığın canıyla oynayan bir çocuk olduğuna göre, onun āşığının da başıyla oynaması gerekir.)

Baʿżı nüsḫada "cān-bāz" maʿnāsına da mervīdir.

باشگونگی [bāşgūnegī]: Be-maʿnī-i بازگونگی [bāzgūnegī], yaʿnī maḳlūb ve maʿkūs olmak. Mütecānis-i Fārsīdir. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

باقلی [bāḳilī]: Kesr-i ḳāf ile. Ḥubūbāttan bir nevʿdir. Çiçektir, çeşm-i aḥvele ṣıfat ederler. Beyt:

نرگس شوخ و گل باقلی امروز به باغ
چون دو چشمند یکی اشهل و دیگر احول

(Bugün bahçedeki işveli nergis ve bākilī çiçeği, biri şehla diğeri şaşı olan iki göze döndü.)

بالادوی [bālā-devī]: Feṭḥ-i lām u dāl-ı mühmele ve kesr-i vāv ile. Şāṭırların leng vurduğuna derler. Nitekim Şāṭır Celāl ḥaḳḳında Muḥteşem-i Kāşī demiştir, beyt:

چون شود از گرمئ بالادوی غرق غرق
پای در گل ماند از همراهیش پیک خیال

(Şevkle ayağını yere vururken kan ter içinde kalınca ona yetişmek isteyen hayal habercisinin ayağı çamurda kalır.)

1 Bari böyle olsun.

بالانی [bālānī]: Kesr-i nūn ile. Başın orta yeri, farḳ-ı ser maʿnāsına.

بالای [bālāy]: Be-vezn-i تا پای [tā pāy]: Be-maʿnī-i esb-i cenīb, yaʿnī yedek at. Keẕā fī-*Tuḥfeti'l-Aḥbāb* ve'ṣ-*Ṣıḥāḥ*. Bu maʿnāya, Ḥakīm Firdevsī, beyt:

فرود آمد از کوه و بالای خواست
همان جامهٔ خسرو آرای خواست

(Dağdan aşağı inip yedek at istedi. Ayrıca padişaha layık elbise istedi.)

بالودگی [bālūdigī]: Żamm-ı lām u vāv-ı maʿrūf ve kesr-i dāl-ı mühmele vü kāf ile. Süzek ki بالودن [bālūden], süzmek maʿnāsına maṣdardır. Ebulmaʿānī, beyt:

فصل بهار و گلشن یاران چو بوده صاف
در باده و غل و غش نه به بالودگی چه کار

(Bahar mevsimi gelmiş ve gül bahçesinde dostlar var. Şarap saf olduktan sonra süzmeye ne gerek var!)

بامی [bāmī]: Kesr-i mīm ile. Şehr-i Belḫ'in laḳab-ı ḳadīmidir. Ḥakīm Firdevsī, beyt:

چو از بلخ بامی به جیحون کشید
سپاهی که هرگز چنان کس ندید **(198ª)**

(Bāmī Belh'ten Ceyhun'a dek daha önce kimsenin görmediği kadar asker çekti.)

باورجی [bāvercī]: Fetḥ-i vāv, sükūn-ı rāʾ-i mühmele ve kesr-i cīm ile. Ḫʷārezm lüġatinde çāşnī-gīr. Keẕā fī-*Mecmaʿi'l-Fürs*.

باوسنی [bāvusnī]: Żamm-ı vāv, sükūn-ı sīn-i mühmele ve kesr-i nūn ile. Ol ʿavrata derler ki zevcinin bir ʿavratı dahi ola. Türkîde "kuma" dedikleridir. *Müşkilāt*'ta التی لزوجها امرأة اخری[1] yazmıştır.

باوی [bāvī]: Kesr-i vāv ile. Be-maʿnī-i باشی [bāşī], "olasın" demek olur. Keẕā fī'l-*Müşkilāt*.

بایستی [bāyistī]: Kesr-i yā-yı taḥtānī vü tāʾ-i müşennāt ve sükūn-ı sīn-i mühmele ile. Gerek maʿnāsına بایستن [bāyisten]den ism-i maṣdar olur. Ḫʷāce Ḥāfıẓ, beyt:

اگر سرای جهان را سزا جزایی نیست
اساس او بِه ازین استوار بایستی

(Dünya evi cezaya uygun olmasaydı, onun temelinin şimdikinden daha sağlam olması gerekirdi.)

ببای [be-bāy]: Fetḥ-i bāʾ-i muvaḥḥade ile. Be-maʿnī-i بمان [be-mān] yaʿnī "kal!". ʿArabîde قف [ḳif] maʿnāsına. Ve dahi żıdd-ı بد [bed]dir. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

بتکچی [betekçī]: Fetḥ-i tāʾ-i müşennāt, sükūn-ı kāf ve kesr-i cīm-i Fārsī ile. Be-maʿnī-i nüvīsende. Yazıcı demektir.

بحلی [be-ḥilī]: Kesr-i ḥāʾ-i mühmele vü lām ile. Ḥelāllik maʿnāsınadır. Mevlānā Cāmī, beyt:

بحلی خواست از ستمزدگان
شادمان ساخت جان غمزدگان

(Mazlumlardan helallik istedi, dertlileri mutlu etti.)

بخسی [baḫsī]: Sükūn-ı ḫāʾ-i muʿceme ve kesr-i sīn-i mühmele ile. Üç maʿnāya gelir.

Evvel, pejmürde ve bī-āb ḥāṣıl olmuş nebātāt. Şāh Nāṣır-ı Ḫüsrev, beyt:

تو کشتمند جهانی ز داس مرگ بترس
کنون که زرد شدستی چو گندم بخسی

(Sen dünyanın bir tarlasısın! Pörsümüş buğday gibi solup sarardığın şu günde ölüm orağından kork!)

1 Kocası başka bir eşe daha sahip olan.

Ṣānī, be-maʿnī-i گداختن [gudāḫten]. Erimiş maʿnāsına. Şāh Nāṣır-ı Ḫüsrev, beyt:

اگر زری نکند کار بر تر آتش تیز
وگر مسی به فنا تا ابد همی بخسی

(Eğer altınsan yüksek ateş bile sana etki etmez. Eğer bakırsan yokluk içinde sonsuza dek erirsin.)

Ṣāliş, iki parmakla bir ādemin derisini tutup kısmak. Türkīde "çimdik" derler. Üstād Laṭīfī, beyt:

چند بخسی تنش تو ای کدنه
نیست چوب او که می زنی شکنه

(Ey arsız! Onun bedenini daha ne kadar çimdikleyeceksin! O, ağaç değil ki budayasın!)

بخشای [baḫşāy]: بخشیدن [baḫşīden] lafẓından ṣīġa-i emrdir. Mevlānā Cāmī, beyt:

بر سستی و پیریَم ببخشای
بر عجز و فقیریَم ببخشای

(Yaşlı ve güçsüz olmamı bağışla! Āciz ve fakir oluşumu bağışla!)

Ve ism-i maṣdar dahi istiʿmāl olunur.

بخودی [be-ḫodī]: Żamm-ı ḫāʾ-i muʿceme vü vāv-ı maʿrūf ile. Başka başına demektir. Mīr Naẓmī, beyt:

جست همین تند دل و پر غضب
رفت به صحرا بخودی نیمشب

(Büyük bir heyecanla yerinden sıçradı. Geceyarısı tek başına bozkıra gitti.)

بخیازی [baḫyāzī]: Sükūn-ı ḫā vü feṭḥ-i yā-yı taḥtānī vü kesr-i zāʾ-i muʿcemeteyn ile. Yeni câme giyildikte şāgirde verilen şerbet-behā ve eski câmeyi bir faḳīre vermek.

بدخشی [bedaḫşī]: Murād "laʿl" demektir. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

به در آی [be-der āy]: Feṭḥ-i dāl u sükūn-ı rāʾ-i mühmeleteyn ile. Lafẓ-ı mürekkebdir, "taşra gel!" maʿnāsına. Mevlānā Cāmī, beyt:

یک دم از پردهٔ غفلت به در آی
باشد این راز شود پرده گشای

(Bir an olsun gaflet perdesinden dışarı gel! Bu sır perdesi belki sana açılır.)

Sükūn-ı dāl u feṭḥ-i rāʾ-i mühmeleteyn ile (بدرای bed-rāy), yaramaz fikirli ve saḳaṭ tedbīrli olur.

بدری [bedrī]: Sükūn-ı dāl u kesr-i rāʾ-i mühmeleteyn ile. Ol çār-gūşe bezdir ki içine zer ü sīm koyup ṣurre nāmıyla bir kimseye verirler veyāḫud gönderirler. Hindīler پوری [pevrī] derler. Ḥakīm Senāyī, beyt:

جبه ای خواهم و دراعه نخواهم زر و سیم
زانکه بهتر بود این هر دو ز پانصد بدری

(Cübbe ve hırka isterim, altın ve gümüş istemem. Çünkü bu ikisi beş yüz kese altından daha iyidir.)

بدی [bedī]: Kemlik ki żıddı نیکی [nīkī]dir. Mīr Naẓmī, beyt:

بدی را بدی کردنی امر بود
بدی را نکو کردن از خیر بود

(Kötüye kötülük etmek emirdir. Kötüye iyilik yapmak hayırdır.)

Ve dahi muḫtaṣar-ı بادی [bādī]dir ki duʿā-yı ḫayr olur. Meşelā برخوردار بادی [berḫordār bādī] demekte برخوردار بدی [berḫordār bedī] derler.

براتی [berātī]: Feṭḥ-i rāʾ-i mühmele ve kesr-i tāʾ-i müşennāt ile. İki maʿnāyadır.

Evvel, câme ve ġayrı köhne nesneler ve fersūde olmuş eşyā vech-i berāt için yaʿnī taṣadduḳan verilir, ol münāsebetle براتی [berātī] derler. Mīr Ḫüsrev, beyt:

براتی پوش اندام تو سیم است
برادرزادهٔ زلفت نسیم است

(Senin bedenin gümüştür, eski kaftan giy! Senin saçının yeğeni, bahar yelidir.)

Şeref-i Şeferve, beyt:

ز نو تازه کن خلعت حسن هر دم
پس آنگه براتی به شمع خور انداز

(Her zaman güzellik kaftanını baştan yenile! Eski elbiselerini de güneş mumunun önüne at!)

Ṣānī, ol cemāʿate derler ki dāmādı ʿarūs ḫānesine **(198b)** ilterler.

برای [berāy]: ʿArabīde lām-ı cārre ve لاجل [li-eclin] maʿnāsınadır ki Türkīde "için" derler. *Gülistān*'da:

شاهان برای پاسِ رعیت اند رعیت نه از بهرِ
طاعتِ پادشاه

(Halk padişaha itaat etmek için var olmamıştır, aksine padişahın varlığı halkın hakkını gözetmek içindir.)

Çağatay lisānında bu maʿnāya "anın" derler, "onun için" demek olur. *İskendernāme*'de Keşmīr şāhı Mellüv Şāh'ın oğlu, anası Fīrūz ḥaḳḳında İskender'e dedi, Mīr ʿAlī Şīr, beyt:

Anın bu cihetdin ḫaṭā eyledi
Ki şeh buyruġıdın ibā eyledi

(Onun için bu yönden yanlış yaptı. Padişah buyruğunun tersince davrandı.)

Ve "anın" da lüġat-i müşterekedir, bir maʿnāsı da "işte" demektir.

Ṣānī maʿnāsı, heybet ve vaḳārdır. Ebulmeṣel, beyt:

رای ملک خویش کن شاها که نیست
ملک را بی تو نیکویی و برای

(Ey padişah! Kendi ülkeni düşün! Çünkü senin düşüncen olmadan ülke iyilik ve itibar bulmaz.)

برتنی [bertenī]: Sükūn-ı rāʾ-i mühmele, feṯḥ-i tāʾ-i müşennāt ve kesr-i nūn ile. Tebaḫtur, tefāḫur ve ve teʿāẓum ile salınmak. Keẕā fī-*Mecmaʿi'l-Fürs*.

برجوشیدگی [ber-cūşīdegī]: Kurdeşeni dedikleri ʿillet ki sebebi heyecān-ı dem olup vücūdda kabardığı münāsebetle tesmiye olunmuştur. Keẕā fī-baʿżi'n-nüsaḫ.

برفخجی [berḫafcī]: Sükūn-ı rāʾ-i mühmele vü fā ve feṯḥ-i ḫāʾ-i muʿceme ile. Be-maʿnī-i sitīzekārī. Keẕā fī-*Mü'eyyidi'l-Fużalā*. Ġavġā ve her ne olursa mücādele edici. Keẕā fī-*Mecmaʿi'l-Fürs*.

برخی [berḫī]: Sükūn-ı rāʾ-i mühmele ve kesr-i ḫāʾ-i muʿceme ile. Fedā maʿnāsına. Teşdīd ile de mervīdir. Ḫᵛācū-yı Kirmānī, beyt:

به جان تو ای جان من زان تو
دل و جان من برخئ جان تو

(Ey canımın varlığına sebep olan sevgili! Benim canım ve gönlüm senin canına feda olsun!)

Şeyḫ Saʿdī, beyt:

جان برخئ روی یار کردم
گفتم مگرش وفاست چون نیست

(Canımı sevgilinin yüzüne feda edip "Vefa mı yoksa değil mi?" dedim.)

Kemāl İsmāʿīl, beyt:

نامه باری همی نویس که جان
برخئ آن خط و عبارت تو

(Bari bir mektup yaz da can o yazı ve ibarelere feda olsun!)

Şeyḫ Saʿdī, der-*Būstān*, beyt:

همی رفتی و دیده ها درپَیش
دل دوستان کرده جان برخیش

(Gidiyordu ve gözler onu takip ediyordu. Āşıkların gönlü can feda ediyordu.)

Teşdīd ile, Kemāl İsmāʿīl, beyt:

برخیۀ آن دو عارض و آن زلف عنبرین
جان من ارچه نیست بدین حال نازنین

(Bu durum pek güzel olmasa da canım o iki yanağa ve o amber saça feda olsun!)

Şāriḥ-i *Bostān* Sürūrī ve Şemʿī, برخی [berḫī] lafẓında بر [ber], ʿalá maʿnāsına ve خی [ḫī] ʿaraḳ maʿnāsına sanıp "fedā" maʿnāsına uğramamışlar. Ve bir maʿnāsı da "biraz"dır ki برخی ازشب گذشت [berḫī ez-şeb guzeşt] "geceden biraz geçti" demektir.

بردقی [berdaḳī]: Sükūn-ı rā vü fetḥ-i dāl-ı mühmeleteyn ve kesr-i ḳāf ile. Berdaʿī demektir. İki maʿnāya gelir.

Evvel, berdaʿ teğeltidir, yā-yı nisbetle "teğeltici" olur.

Şānī, vilāyet-i Berdaʿ'a mensūb olan ḫalḳ.

بردی [berdī]: Sükūn-ı rā vü kesr-i dāl-ı mühmeleteyn ile. Üç maʿnāya gelir.

Evvel, *Ferheng-i Cihāngīrī*'de bir nevʿ laṭīf ḫurmādır ki شنک [şenek] ve اشکنک [işkenek] dahi derler.

Şānī, ẓurūf-ı sengīn yaʿnī taştan terāş olunmuş kaplar.

Şāliş, *Mecmaʿu'l-Fürs*'te temeşḫur maʿnāsınadır. Beyt:

بردی که کند نزیبد او را
کورا شده مسخره به شیطان

(Yaptığı maskaralık ona yakışmıyor. Şeytan'ın maskarası olmuş haberi yok!)

برزگری [berzgerī] ve **برزیگری** [berzīgerī]: Kilāhumā bi-sükūni'r-rā'i'l-mühmele, kesri'z-zā'i'l-muʿceme ve feṯḥi'l-kāfi'l-Fārsī. Zirāʿat ve ḫarāşet etmek. Ekincilik maʿnāsınadır.

برزی [berzī]: Ekinci ki کشاورز [kişāverz] dahi denilir. Keẕā fi'l-*Müşkilāt*.

برسی [bersī]: Sükūn-ı rā vü kesr-i sīn-i mühmeleteyn ile. Be-maʿnī-i bīzār ve be-maʿnī-i بردن [burden]. Keẕā fi'l-*Müşkilāt*.

برگری [ber-girī]: Sükūn-ı rā'-i mühmele ve kesr-i kāf ile. برگیری [ber-gīrī] lafẓından iḫtiṣār olunmuştur.

برگی [beregī]: Feṯḥ-i rā'-i mühmele ve kesr-i kāf-ı Fārsī ile. Külāh-ı dırāz ki dervīşān giyerler. ʿArabīde برنس [burnus] derler. Keẕā fī-*Kitābi'ş-Sāmī fi'l-Esāmī*. Bu maʿnāya, Şeyḫ Saʿdī, beyt:

حاجت به کلاه برگی داشتنت نیست
درویش صفت باش و کلاه تتری دار

(Kuzu yününden fakirlik külahı takmana gerek yok, derviş tabiatlı ol da emirler gibi külah tak!)

برومندی [berūmendī]: Żamm-ı rā'-i mühmele vü vāv-ı maʿrūf, feṯḥ-i mīm ve sükūn-ı nūn ile. Be-maʿnī-i خورداری [ḫordārī]. Büyümek ve kāmil olmak maʿnāsınadır.

بری [berī]: Kesr-i rā'-i mühmele-i muḫaffefe ile. Ẕikri mürūr eden بری [berī] ile müterādif istiʿmāl olunup برا بری [berā berī] derler. برا [berā] gibi bu dahi kıyma ve bahārāt ile aya köftesi gibi **(199[a])** edip yoğurt ile pişirirler. Nihāyet irisine برا [berā] ve ḫurdesine بری [berī] derler. Hindūstān'a maḫṣūṣ ṭaʿāmdır. ʿUrfī-i Şīrāzī, Hind'e varmakla şiʿrinde demiştir, beyt:

گر مه برا شود و ستاره شود بری
در خوان نعمتت نتواند برابری

(Ay iri köfte, yıldızlar da ufak köfte olsa senin nimet sofranda beraber/yiyecek olamazlar.)

Ve bir ot ismidir. خیروک [ḫayerūk] dahi derler. ʿArabīde taḫfīf ile (بری bery) bir nesne munfaṣıl, fāriġ ve dūr olmak maʿnālarına. Ve teşdīd ile (برّی berrī) ehl-i ṣaḥrā vü bādiye demektir berre mensūb.

بژرنی [bejernī]: Feṭḥ-i zāʾ-i Fārsī, sükūn-ı rāʾ-i mühmele ve kesr-i nūn ile. Tecemmül, vaḳār ve ḥaşmet ile demektir. Ḥakīm Firdevsī, mıṣraʿ:

بژرنی نگهدار آن مرز و بوم

(O sınırlara büyük bir dikkat ve ağırbaşlılıkla göz kulak ol!)

بژندی [bejendī]: Feṭḥ-i zāʾ-i Fārsī, sükūn-ı nūn ve kesr-i dāl-ı mühmele ile. Be-maʿnī-i tengī-i maʿīşet ve bī-çāregī, yaʿnī faḳīr ve ʿāciz olmak. Egerçi ḥareketi işʿār olunmamış, lākin bāʾ-i meftūḥa cümleden enseb olmakla bu maḥalle taḥrīr olundu. Aṣḥāb-ı vuḳūf naẓarında ḫilāfı ẓuhūr ederse iʿtirāżdan ʿafv recā olunur.

بسگوی [bes-gūy]: Sükūn-ı sīn-i mühmele ve żamm-ı kāf-ı Fārsī ile. Be-maʿnī-i pürgūy ve bisyār-güftār. Ebulmaʿānī, beyt:

هرگز نرود به گوش گل فریادت
ای بلبل بسگوی به کی ناله و زارت

(Ey çok konuşan bülbül! Ne zamana dek ağlayıp inleyeceksin! Senin feryadın asla gülün kulağına gitmez!)

بسی [besī]: بسا [besā] lafẓının imālesidir her maʿnāsında. Be-maʿnī-i bisyār, Ḥakīm Firdevsī, beyt:

چه نا خوش بود دوستی با کسی
که مایه ندارد ز دانش بسی

(İlimden yeterince nasiplenmemiş bir kimseyle dostluk hoş olmaz.)

Ve dahi "niçe" maʿnāsına. Şeyḫ Saʿdī, beyt:

بر آنچه می گذرد دل منه که دجله بسی
پس از خلیفه بخواهد گذشت در بغداد

(Gelip geçiçi olan nesneye gönül bağlama! Çünkü Dicle nehri halifeden sonra da epey akacaktır.)

بشکاری [beşkārī]: Sükūn-ı şīn-i muʿceme ve feṭḥ-i kāf ile. Be-maʿnī-i kişt ü kār. Şeyḫ Āzerī, beyt:

چون شود وقت کشت و بشکاری
آب آن چشمه می شود جاری

(Ekme biçme zamanı gelince o çeşmenin de suyu akar.)

بشلی [beşilī]: Kesr-i şīn-i muʿceme vü lām ile. Be-maʿnī-i بچسبی [beçesbī] ve درآویزی [der-āvīzī], yaʿnī bir nesneye sıçrayıp asılmak. Şāh Nāṣır-ı Ḫüsrev, beyt:

هیچ نیابی مرا ز پند و قرآن
بر غزل و مَی به طبع دربشلی

(Benim öğütlerime hiç kulak asmıyor, gazel ve şaraba can u gönülden asılıyorsun!)

بطِ می [baṭṭ-ı mey]: Bir nevʿ şarāb ẓarfıdır. Sāʾilī demiştir, beyt:

سائلئ خسته دل بی بط مَی شد کباب
وه که کبابم چه سود ساختن اکنون ز بط

(Gönlü yaralı Sāilī, şarap kadehi yokluğunda kebap oldu. Yazık, bugün kaz kebabı yapılsam da ne fayda!)

بفتری [befterī]: Sükūn-ı fā, feṭḥ-i tā ve kesr-i rāʾ-i mühmele ile. Cullāh āletlerinden ol

nesnedir ki ipliği ona geçirip dokudukça onunla örüp sık ederler. İbrīşimkārlar تیره [tīre], کفتری [kefterī] ve افراز [efrāz] dahi derler. ʿArabīde دفه [deffe] ve Türkīde "tarak" derler. Ḫüsrevānī, beyt:

کارگاه نطق را طبعش چو نساجی کند
لفظ زیبد تار و معنی پود و کلکش بفتری

(Onun yaradılışı konuşma tezgāhında dokumacılık etse lafız çözgü, mana atkı ve kalemi de tarak olur.)

بکرایی [bekrāyī] ve **بکروی** [bekrevī]: Kilāhumā bi-sükūni'l-kāf ve fetḥi'r-rā'i'l-mühmele. Bir nevʿ meyvedir, nārenc ile limon arasında. Lākin nārencden küçük, limondan büyük ve tatlıdır. Şebāngāhta çok olur. Ḥakīm Firdevsī, beyt:

به خانه درون بود تا بکروی
نهاده برش نار و سیب و بهی

(Evin içinde nar, elma ve ayvadan portakala kadar her şey vardı.)

بلبلانی [belbelānī]: Sükūn-ı lām-ı evvel, fetḥ-i ṣānī vü bā'-i muvaḥḥade ve kesr-i nūn ile. Türkān'a maḫṣūṣ bir ṭaʿāmdır. Keẕā fī-*Şerefnāme*. Ve *Maḥmūdī*'de bu meşel meşhūrdur ki حلوای بلبلانی تا نخوری ندانی[1] masṭūrdur.

بندِ باکوری [bend-i bākūrī]: Bir ottur. بنتومه [bentūme] derler.

بندی [bendī]: Kāfir elinde esīr olan müselmāna derler. Ebulmaʿānī, beyt:

جفاها که کشیدم از رقیبان
چنان بندی که شد در دست کافر

(Rakiplerden çektiğim cefalar, kāfire esir düşen müslümanın çektikleri gibidir.)

بهرگی [behregī]: Sükūn-ı hā ve fetḥ-i rā'-i mühmele ile. Ġınā ve temevvül maʿnāsına. Ve dahi ġanī ve mütemevvil maʿnāsına.

بهری [behrī]: Bir miḳdār ve ḥiṣṣe demektir.

بهی [behī]: Kesr-i hā ile. Be-maʿnī-i rūşen. Ḥakīm Şīrāzī, beyt:

باز گردانید مایه گه گهی
شد ز استفراغ او معنی بهی

(Ara sıra bilgiyi geri döndürür, onun kusmasından mana açığa çıkardı.)

1 Belbelānī tatlısını yemeden bilemezsin.

باب الباء المكسوره

[BĀBU'L-BĀ'İ'L-MEKSŪRE]

مع الالف

[maʿa'l-elif]

برون سرا [birūnserā]: Ol altın ve gümüşe derler ki ḍarbḫāneden ġayrı yerde sikkelenmiş ola Yaʿnī ḳalb sikke. بیرونسرا [bīrūnserā] dahi derler. **(199b)** Zebān-ı Hindīde غیرسال [ġīrsāl] derler kesr-i ġayn ile. Ḥakīm Nizārī-i Ḳuhistānī, ḳıṭʿa:

به روشنایی نتوان شناخت قلب از نقد
اگرچه نقد روان مرا روایی نی

محک شاهد حالست عاقلان دانند
که سکهٔ درم من برون سرایی نی

(Kalp para, gerçeğinden parlaklıkla ayırt edilemez. Gerçi canımızın parası için uygun değil ama akıllılar bilirler, halime şahit bir ölçüttür, benim akçemin sikkesi kalp/geçmez akçe değildir.)

Ḥakīm Nizārī-i Ḳuhistānī, beyt:

افسانهٔ موعظت سرایان
نقدیست ولی برون سرایی

(Vaaz verenlerin hikâyeleri nakittir ama geçmez akçedir.)

بریانِ محلا [biryān-ı muḥalā]: Żamm-ı mīm ve feṯḥ-i ḥāʾ-i mühmele ile. *Şerefnāme*'de ol biryāna derler ki maḥall-i tenāvülünde tere, turp ve sebze mevcūd olup maʿan tenāvül oluna.

بکیاسا [bikyāsā]: Sükūn-ı kāf ve feṯḥ-i yā-yı taḥtānī vü sīn-i mühmele ile. Tenbelīt yaʿnī küçük yük ki üzerine binilmek ḳābil ola. Ve ḳīle biʾl-bāʾiʾl-Fārsī. Keẕā fiʾl-*Maḥmūdī*.

بنا [binā]: ʿArabīdir. Lākin Fārsīde istiʿmāli şāyiʿdir. Ḥaḳīḳaten ʿimāret maʿnāsınadır. Ebū Ṭālib Kelīm, beyt:

ز هوش اوست که پهلو نمی زند به سپهر
که بر سرش بفتد گنبدی که کهنه بناست

(Felekle yan yana gelmeyen aklı/uyanıklığı sayesinde, eski bir bina olan gökkubbe/felek baş üstü düşer.)

Ve mecāzen بنا برین [binā berīn] derler, bināʾen ʿalá-ẕālik maʿnāsına.

بیا [biyā]: "Gel" maʿnāsına ṣīġa-i emrdir, aṣlı آی [āy]dır. Ḥarf-i bā idḫāl olunup بای [bi-āy] oldu, ḳalb-i mekān olunup بیا [biyā] oldu. Ḫᵛāce Ḥāfıẓ, beyt:

بیا که قصر امل سخت سست بنیادست
بیار باده که بنیاد عمر بربادست

(Gel, çünkü emel köşkünün temeli hiç sağlam değil! Şarap getir, çünkü ömür yapısı berbat olmak üzere!)

بیدلا [bīdelā]: Sükūn-ı yā-yı taḥtānī ve feṯḥ-i dāl-ı mühmele ile. Be-maʿnī-i heẕeyān. Ḥakīm Nizārī-i Ḳuhistānī, beyt:

سخن جای دگر بردم از آن سردی بیفتادم
نشاید بیدلا گفتن بیا تا بگذرم زینها

(Sözü başka tarafa yönelttiğim için soğukluğa/bayağılığa düştüm. Sayıklamak bana yakışmaz, gel de bunlardan vazgeçeyim!)

بیرون سرا [bīrūnserā]: برون سرا [birūnserā]-yı merḳūm maʿnāsına ki deġal sikke demektir. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*. Ḥakīm Nizārī-i Ḳuhistānī, ḳıṭʿa:

نه پرسیدی نه پیغامی فرستادی درین مدت
نکو بگذشت ایامی که دردم را دوا بودی

به اول سینه با من همچو سیم صاف بنمودی
به آخر امتحان کردم زر بیرون سرا بودی

(Bu sürede ne haber gönderdin ne de sordun! Derdime deva olduğun günler ne de güzel geçmişti. Başlangıçta göğsünü bana gümüş gibi saf gösterdin, sonunda seni denediğimde kalp/geçmez akçe çıktın!)

بی سر و پا [bī-ser u pā]: Rind-i lāubālī ve gedā-yı perīşān-ḥālī. Ḫᵛāce Selmān, beyt:

شاها فلک بی سر و پا دست برآورد
یکبارگی احوال مرا بی سر و پا کرد

(Ey padişah! Dilenci felek ansızın elini uzatıp hepimizin halini perişan etti.)

بینا [bīnā]: Görücüdür. Çeşm-i bīnā, görür göz demektir. Ṣā'ib-i Tebrīzī, beyt:

یا رب از عرفان مرا پیمانۀ سرشار ده
چشم بینا جان آگاه و دل بیدار ده

(Ya Rabbi! Bana irfanla dolu bir kadeh ver! Gören bir göz, farkında bir can ve uyanık bir gönül ver!)

بین [bīn] lafẓı ki ṣīġa-i emrdir, gāh ism-i fā'il olur elif dāḫil oldukta. Ve bunda olan elif, Fārsīde vaṣf-ı cibillī ile tavṣīfin edātıdır, توانا [tuvānā], شنوا [şinevā] ve گویا [gūyā] daki elif gibidir. Muḳābili نابینا [nā-bīnā]dır. *Ferheng-i Cihāngīrī*'de بینایی [bīnāyī] derler, çeşm murād ederler. Şāh Nāṣır-ı Ḫüsrev, beyt:

بر معصیت گماشته روز و شب مدام
جان و دل و دو گوش و دو بینایيت تمام

(Can, gönül, iki göz ve iki kulağın gece gündüz demeden günah için çalışmakta!)

Ve kitāb-ı Zend'de بینایی [bīnāyī] be-ma'nī-i māh ki 'Arabīde شهر [şehr] derler.

مع البا
[ma'a'l-bā]

بتلاب [bitlāb]: Sükūn-ı tā'-i müşennāt ve feth-i lām ile. Ḫurmā çiçeğinin ġılāfı ki کوزه مخ [kūze-muḫ] dahi denilir. Ve dahi برنجاسب [birincāseb] ma'nāsına ki بوی مادران [būy-ı māderān] dahi derler.

برنجاسب [birincāseb]: Kesr-i rā vü sükūn-ı nūn u feth-i cīm ü sīn-i mühmeleteyn ile. Ġāyet acı bir sebz ottur. بلنجاسب [bilincāseb], برنجاسف [berencāsef] ve بلنجاسف [bilincāsef] dahi derler.

بشتاب [bi-şitāb]: شتابیدن [şitābīden] lafẓından ṣīġa-i emrdir, "'acele eyle!" ma'nāsına. Mīr Naẓmī, beyt:

چو در بزم ما یار شد بی حجاب
به آوردن باده را بشتاب

(Sevgili çekinmeyip meclisimize gelince şarap getirmekte acele et!)

بلنجاسب [bilincāseb]: Kesr-i lām ve sükūn-ı nūn ile. برنجاسب [birincāseb]-i merḳūm ma'nāsınadır. برنجاست [berencāset] dahi derler.

بی آب [bī-āb]: Bī-revnaḳ ve bī-leṭāfet. Mīr Naẓmī, beyt:

همین از خمارم جگر شد کباب
شود بزم بی باده بی آب و تاب

(Bu baş ağrım yüzünden ciğer kebap oldu. Şarap olmayan meclisin tadı tuzu olmuyor.)

بی تاب [bī-tāb]: Bī-ṭāḳat, bī-ḳuvvet ve bī-fürūġ. Ebulma'ānī, beyt:

از قد موزون تو شد سرو بی تاب از حجاب
پیش رخسارت شود خورشید بی تاب از حجاب

(Selvi senin düzgün boyunun utancından güçsüz düşer. Güneş senin yüzünün karşısında utancından fersiz kalır.)

Ve bī-mecāl ve yorgun maʿnāsına. ʿArabīde فاتر [fātir] **(200[a])** derler. Çağatay lisānında yorulmuşa "armağ" ve "armaḳ" derler. Ḫamse-i Mīr ʿAlī Şīr'den *Leylī vü Mecnūn*'da Mecnūn, Leylā'nın ḳabīlesi göçtüğü yerde gördüğü arık at vaṣfında der, (Mīr Alī Şīr), beyt:

İti tiri zaḥmetidin arıp
Aʿżāsı ḫırāşıdın ḳızarıp

(Eti, deri taşımak zahmetinden zayıflayıp organları kaşınmak yüzünden kızarmıştı.)

Yaʿnī, derisini götürmekten yorulup ve aʿżāsı kaşınmaktan kızarıp demektir.

بیوراسب [bīver-esb]: Sükūn-ı yā-yı taḥtānī vü rā vü sīn-i mühmeleteyn ve feṯḥ-i vāv u hemze ile. Nām-ı Ḍaḥḥāk-ı Mārī'dir. Vech-i tesmiyesi بیور [bīver] on bin ʿadeddir, اسب [esb] maʿlūm. On bin ata mālik demek olur. Ḫāḳānī'nin üstādı Felekī-i Şīrvānī, beyt:

زمانه مملکت جم به بیوراسب ندادی
اگر به جرعه رسیدی ز جام دولت بر جم

(Eğer talih kadehinden Cem'e bir yudum erişseydi, felek onun saltanatını Dahhāk'e vermezdi.)

Ḫakīm Ḫāḳānī, beyt:

کتف محمد ازدر مهر نبوتست
آن کتف بیوراسب بود جای اژدها

(Hz. Peygamber'in omuzu peygamberlik mührüne layıktır. Dahhāk'in omuzu ise yılanların yeridir.)

بیجاده لب [bīcāde-leb]: Dudak üzerinde olan sarı ve kırmızı renk. Keẕā fī-*Ferheng-i Maḥmūdī*.

مع التا
[maʿa't-tā]

بدست [bidest]: Feṯḥ-i dāl u sükūn-ı sīn-i mühmeleteyn ile. Baʿżı nüsḫada kesr-i dāl ile (بِدست bidist) de menḳūldür. Karış maʿnāsına ki ʿArabīde شبر [şibir] derler kesreteyn ile. Üstād Menūçehrī, der-ṣıfat-ı esb, beyt:

بر طراز آخته پویه کند چون عنکبوت
بر بدستی جای بر جولان کند چون بابزن

(Örümcek gibi süslü ağlar yapmak için koşturup kebap şişi gibi bir karış yerde döner.)

Ḫakīm Sūzenī, beyt:

نبود از تصرف تو برون
یک بدست از زمین و نُه فلک

(Dokuz felek ve yeryüzü, senin tasarrufundan bir karış dışarı çıkamaz.)

Şeyḫ Saʿdī, beyt:

بدستی را که در مشتی نکنجد
چو انگشتی فرو برده به خاتم

(Ele avuca gelmeyen bir karışı, parmağa geçen yüzük gibi kuşatmış.)

برنجاست [birencāset]: Feṯḥ-i rā vü cīm ü sīn-i mühmeleteyn ve sükūn-ı nūn ile . برنجاسب [birincāseb]-i merḳūm maʿnāsına. Bir ottur, sarı çiçeği olur. بوی مادران [būy-ı māderān] dahi derler. Baʿżı muʿālecāt terkībine cüz' ederler. Lisān-ı Yunānīde "arṭamisa" derler.

بست [bist]: Sükūn-ı sīn-i mühmele ile. Yigirmi ʿaded maʿnāsına olan بیست [bīst] lafẓından iḫtiṣār olunmuştur.

بنشاخت [bi-nişāḫt]: Kesr-i nūn ve feṯḥ-i şīn u sükūn-ı ḫā'-i muʿcemeteyn ile. Be-maʿnī-i نصب کرد [naṣb kerd]. نشاندن [nişānden] lafẓından fiʿl-i māżīdir. Ḥakīm Firdevsī, beyt:

به اکرام شاهانه بنواختش
برِ خویش بر تخت بنشاختش

(Onu şahane bir biçimde ağırlayıp kendi yanına yerleştirdi.)

بنشاست [bi-nişāst]: Kesr-i nūn, feṯḥ-i şīn-i muʿceme ve sükūn-ı sīn-i mühmele ile. Be-maʿnī-i بنشست [bi-nişest], yaʿnī جلوس کرد [culūs kerd]. Üstād Menūçehrī, beyt:

فاختگان همپر بنشاستند
نای زنان بر سر شاخ چنار

(Üveyik kuşları, çınar dalının ucunda yan yana dizilip öttüler.)

بهشت [bi-hişt]: Kesr-i hā ve sükūn-ı şīn-i muʿceme ile. Be-maʿnī-i بنهاد [bi-nihād], yaʿnī kodu. Ḫᵛāce Ḥāfıẓ, beyt:

درعیش نقد کوش که چون آبخور نماند
آدم بهشت روضهٔ دارالسلام را

(Fırsat eldeyken yaşa! Çünkü Hz. Ādem, nasibi kalmayınca cenneti bırakmak zorunda kaldı.)

بیخشت [bīḫişt]: Sükūn-ı yā-yı taḥtānī vü şīn u kesr-i ḫā'-i muʿcemeteyn ile. Nüsḫa-i Ḥüseyn-i Vefāyī'de, ağaç ve ġayrı, köküyle kopmuş ve koptu demektir. Şems-i Faḫrī, beyt:

چنان بنیاد ظلم از کشور خویش
به فرمان الهی کرد بیخشت

(Böylece kendi ülkesinde, ilahī buyruk gereğince zulmü kökünden çekip kopardı.)

بیدخت [bīduḫt]: Sükūn-ı yā-yı taḥtānī vü ḫā'-i muʿceme ve żamm-ı dāl-ı mühmele ile. Nām-ı sitāre-i Zühre ki ناهید [nāhīd] dahi derler. Keẕā fī-*Mecmaʿi'l-Fürs*.

بیست [bīst]: Sükūn-ı yā-yı taḥtānī vü sīn-i mühmele ile. Üç maʿnāyadır.

Evvel, mertebe-i aʿdādda yigirmi ʿadeddir ki ʿArabīde عشرین [ʿişrīn] derler. Ebulmaʿānī, beyt:

چارده ساله گرچه محبوبست
بیست ساله جوان مطلوبست

(On dörtlük güzel sevilir ama asıl istenen yirmilik genç kızdır.)

Ṣānī, be-maʿnī-i ziyān-resīde. Ḥażret-i Mevlānā ḳuddise sırruh, beyt:

صد هزاران گرگ را این مکر نیست
عاقبت رسوا شود این گرگ بیست

(Yüz binlerce kurdun böyle bir hilesi yoktur. Bu zarar görmüş kurt sonunda rezil rüsva olacaktır.)

Ṣāliş, muḫtaṣar-ı بایست [bāyist]tir. Şeyḫ Saʿdī, beyt:

دگر مرکب عقل را پویه نیست
بگیرد عنانش تحیر که بیست

(Artık akıl atının koşma imkānı yoktur. Hayret onun dizginini tutsa gerektir.)

بیلفت [bīluft]: Sükūn-ı yā-yı taḥtānī vü fā ve żamm-ı lām ile. Nām-ı sitāre-i Zühre'dir. Keẕā fī-*Mecmaʿi'l-Fürs*.

مع الجيم
[maʿa'l-cīm]

بچبج [biçbic]: **(200b)** Sükūn-ı cīm-i Fārsī ve kesr-i bā'-i muvaḥḥade ile. Baʿżı nüsḫada āḫiri de cīm-i Fārsī ile (بچبچ biçbiç)tir. İki maʿnāya gelir.

Evvel, maḫfī söylemek. Türkīde "fısıltı" derler.

Ṣānī, bir lafẓdır ki çobanlar keçi nevāḫt ederler yaʿnī çağırırlar. Bu iki maʿnāya, Şems-i Faḫrī, ḳıṭʿa:

در دستهٔ انصاف جمال الحق والدین
هرگز سخن ظلم نگویند به بچبج

از معدلتش گرگ شبان همچو شبانان
خواند برگان گله را جمله به بچبج

(Cemāleddin'in adaletinin olduğu toplulukta zulüm sözünü fısıltıyla dahi söyleyemezler. Onun adaleti sayesinde kurt çobanlık yapıp sürüdeki kuzuları çobanlar gibi seslenerek çağırır.)

برکنج [birkinc]: Sükūn-ı rā'-i mühmele vü nūn ve kesr-i kāf ile. Ḥalvā-yı peşmīne. Ve iri, şeh-dāne olan nesneye derler.

بج [bic]: *Mecmaʿu'l-Fürs*'te be-maʿnī-i rīm-i çeşm, yaʿnī gözde olan çapak. Ve *Ferheng-i Cihāngīrī*'de "birinc" maʿnāsına masṭūrdur.

برنج [birinc]: Maʿrūf. ʿArabīde ارز [eruz] derler feṭḥ-i hemze ve żamm-ı rā ile. Ehl-i Geylān buğday yerine birinc tenāvül ederler. Vücūd-ı insānda emrāż u ʿilel tevellüd ettirmez. Ve buğday ādemi ʿömr-i ṭabīʿīye eriştirmez derler. Şu mertebe zuʿmları vardır ki meyyite nevḥa ettikte[1] نان نخوردی چرا مردی [nān ne-ḫordī çirā murdī] derler. Geylān şuʿarāsından biri demiştir, beyt:

مکش ز رنج و الم در جهان مخور گندم
برنج خور که نباشد ازو ضرر پیدا

(Buğday yiyip de dünyada sıkıntı çekme! Pirinç ye, çünkü onun bir zararı olmaz.)

بشنج [bişenc]: Feṭḥ-i şīn-i muʿceme ve sükūn-ı nūn ile. Nüsḫa-i Mīrzā İbrāhīm'de şikenc-i rūy yaʿnī buruşuk ki iḫtiyārlık veyā ġażab sebebiyle çehrede ẓāhir olur. *Kitābu's-Sāmī fi'l-Esāmī*'de, çehrede ṭarāvet olmayıp ḫuşkī olmak maʿnāsına. Ve bir rivāyette ʿArabīde كلف [kelef] dedikleri ʿillettir. Bu ḳavl ṣıḥḥate aḳrebdir.

بلاج [bilāc]: Lām ve elif'le. Būriyā yaʿnī ḥaṣīr ki fuḳarā ve dervīşān döşenirler. Keẕā fī-*Mecmaʿi'l-Fürs*.

بلنج [bilinic]: Kesr-i lām u nūn ile. Bir nesnenin miḳdār ve endāzesine derler. Meşelā بلنجِ فلان [bilinic-i fulān] derler, miḳdār-ı fulān demek olur. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*.

بنج [binc]: Sükūn-ı nūn ile. Be-maʿnī-i girih yaʿnī düğüm, her nede olursa. Ebulmaʿānī, beyt:

بر نیاید ناله ای از ضعف جان فرسای دل
بنج باشد در گلو هر آه دود آسای دل

(Epeyce yıpranmış olan gönül artık inleyemiyor. Gönlün çektiği ah dumanları boğazda düğümleniyor.)

1 Ekmek yemedin, niçin öldün!

بیمارغنج [bīmār-ġanc]: Feṯḥ-i ġayn-ı muʿceme ve sükūn-ı nūn ile. Ekṣer-i evḳātta ḫasta olup ʿömrü ḫastalıkla geçen. Mīr Naẓmī, beyt:

هر که شد مبتلای بیمارغنج
دست شُوید ازین سرای سپنج

(Sürekli hasta olma hastalığına yakalanan kimse, bu ödünç yurttan elini eteğini çekmiş demektir.)

مع الخا
[maʿa'l-ḫā]

بیخ [bīḫ]: Sükūn-ı yā-yı taḥtānī ile. Kök ve aṣl-ı dıraḫt ki ریشه [rīşe] dahi derler. Şeyḫ Saʿdī, beyt:

اگر ز باغ رعیت ملک خورد سیبی
برآورند غلامان درخت او از بیخ

(Padişah, halktan birinin bahçesinden bir elma yese, adamları o ağacı kökünden koparırlar.)

Aṣıl maʿnāsına, Ṭālib-i Āmulī, meşnevī:

نشاندی بیخ ازینسان بر درِ بار
ز احوال همه عالم خبردار

ز خاصان بیخ او بیرون درگاه
ندیده هیچگه بیرون درگاه

(Sarayın kapısına öyle kök salmıştı ki dünyanın bütün işlerinden haberdardı. Onun aslı, sarayın dışındaki seçkinlerdendi. O ise sarayın dışını hiçbir zaman görmemişti.)

بیدِ سرخ [bīd-i surḫ]: Kızıl söğüt maʿnāsına. Muḥammed Yūsuf, beyt:

هر آن زمین که خورد آب جوی تیغ تو شاید
که سرخ بید برون آید از میانش و لرزد

(Senin kılıcının suyunu içen her toprak parçası, tam ortasından titreyen kızıl söğüt bitirse layıktır.)

بیستاخ [bīstāḫ]: Sükūn-ı yā-yı taḥtānī vü sīn-i mühmele ve feṯḥ-i tāʾ-i müşennāt ile. Be-maʿnī-i güstāḫ ki بستاخ [bistāḫ] dahi derler. Mīr Ḫüsrev, beyt:

بسیار شد این سخن فراخی
ز اندازه گذشت بیستاخی

(Bu söz epey geniş ve rahat oldu. Küstahlık yapıp haddi aştı.)

بکرانِ چرخ [bikrān-ı çarḫ]: Ḥūrān-ı behişt ve sitāregān. Keẕā fī-*Ferheng-i Maḥmūdī*.

مع الدال المهمله
[maʿa'd-dāli'l-muhmele]

بخرد [biḫred]: Sükūn-ı ḫā'-i muʿceme ve feṯḥ-i rā'-i mühmele ile. ʿAḳıllı demektir با خرد [bā-ḫired] taḳdīrinde. Ḥakīm Senāyī, beyt:

دوست دانی نه بنده مر خود را
این بود پیشه مرد بخرد را

(Onu köle değil, arkadaş bilesin! Akıllı adamın yapması gereken de budur.)

بخفد [bi-ḫafed]: Feṯḥ-i ḫā'-i muʿceme vü fā ile. Be-maʿnī-i عطسه کند [ʿaṭse kuned], yaʿnī aksırır. Maṣdarı خفیدن [ḫafīden] gelir. Mīr Müncīk, beyt:

چون بخفد صبح سعادت اثر
غالیه سا گردد باد سحر

(Mutluluk sabahı hapşırınca tan yeli de güzel kokular sürünür.)

Keẕā fi'l-*Mü'eyyid ve Edāti'l-Fużalā*. Ve *Mecmaʿu'l-Fürs*'te (بخُفد *bi-ḫufed*) *be-vezn-i* بخورد [bi-ḫored], be-maʿnī-i sürfe ve öksürük maʿnāsınadır.

بدرود [bidrūd]: **(201[a])** Sükūn-ı dāl u żamm-ı rā'-i mühmeleteyn ü vāv-ı maʿrūf ile. Vedāʿ maʿnāsına. Türkīde "esenleşmek" derler. Ḫᵛāce Ḥāfıẓ, beyt:

ماه کنعانئ من مسند مصر آنِ تو شد
وقت آنست که بدرود کنی زندان را

(Benim Kenanlı Ay'ım/Yusufum! Gönlümün tahtı senin oldu. Artık zindana veda etme vakti!)

Ḥakīm Esedī, beyt:

بگفت این و زار از مژه رود کرد
ببوسیدش از مهر و بدرود کرد

(Bunu söyleyip kirpiklerinden gözyaşı ırmağı akıttı. Sevgiyle öpüp ona veda etti.)

برسد [bi-resed]: Feṭḥ-i rā vü sīn-i mühmeleteyn ile. Bir kelimedir ki lisān-ı dervīşānda cārīdir "Ḥaḳḳ yetire!" maʿnāsına. Mevlānā Ṭūsī, beyt:

گفتم از غمزه خدنگی به گدایان برسان
چشم برهم زد و گفتا برسد درویشان

("Kıyabakışından fakirlere bir ok eriştir!" dedim. Gözlerini kırpıştırıp "Allah kavuştursun derviş!" dedi.)

Ve "erişir" maʿnāsına رسیدن [resīden]den fiʿl-i mużāriʿdir.

بسیچد [bi-sīçed]: Kesr-i sīn-i mühmele, sükūn-ı yā-yı taḥtānī ve feṭḥ-i cīm-i Fārsī ile. Sāzkārī eder maʿnāsına fiʿl-i mużāriʿdir. Maṣdarı سیچیدن [sīçīden] gelir, ḥāżır ve āmāde etmek maʿnāsına. Üstād Daḳīḳī, beyt:

کنون رزم گردان بسیچد همی
سر از رای و تدبیر پیچد همی

(Şimdi yiğitler savaş için hazırlanıp her türlü önlemi alıyorlar.)

بشگرد [bişgerd]: Sükūn-ı şīn-i muʿceme vü rāʾ-i mühmele ve feṭḥ-i kāf-ı Fārsī ile. Aṣlında شگرد [şigered] idi ki شگاریدن [şikārīden]den müştaḳtır, bāʾ-i zāʾide idḫāl olunmuştur.

بشکلید [bişkilīd]: Sükūn-ı şīn-i muʿceme ve kesr-i kāf u lām ile. Tırnakla veyāḫud tīr, bıçak ve ḳalemtırāş ile pārelemek. Ve diken cāmeye yapışıp yırtmak. Şems-i Faḫrī, beyt:

خسرو رستم جدال زبدهٔ محمود شاه
آن که به پیکان تیر روی قمر بشکلید

(Rüstem gibi savaşan, Gazneli Mahmut'un özü olan padişah! O, okunun demir ucuyla ayın yüzünü parçaladı.)

Mevlānā Kisāyī, beyt:

یاسمن لعل پوش سوسن گوهرفروش
بر زنخ بیلغوش نقطه زد و بشکلید

(Kırmızılar giymiş yasemin ve inci satan susam çiçeği, nilüfer çiçeğinin çadırını hedef alıp parçaladı.)

Keẕā fī-*Tuḥfeti'l-Aḥbāb*. Ammā nüsḫa-i Ḥüseyn-i Vefāyī'de be-maʿnī-i nişān ve raḫnedir. فکنده باشد به سر ناخن ویا به انگشت[1]masṭūrdur.

بشلد [bi-şiled]: Kesr-i şīn-i muʿceme ve feṭḥ-i lām ile. Be-maʿnī-i بچسپد [bi-çesped] ve درآویزد [der-āvīzed]. Be-maʿnī-i evvel, Şāh Nāṣır-ı Ḥüsrev, beyt:

آتش بی شک به جانت در بشلد
چون تو بجز حرام در بشلی

(Sen haram olan şeylere asılmaya devam ettikçe ateşin de senin canına asılacağında şüphe yok!)

Ve be-maʿnī-i ṣānī, Ebū Şekūr, beyt:

که بی داور این داوری نگسلد
و بر بی گناه ایچ بر نبشلد

(Bu sorun, kadı olmadan çözülmez. Suçsuz olana asla yapışılmaz.)

بنوند [binevend]: Feṭḥ-i nūn-ı evvel ü vāv ve sükūn-ı ṣānī ile. Bir nesneyi bir yerde tutma. Meṣelā suyu kūzede saklamak gibi. Keẕā fī-*Mecmaʿi'l-Fürs*.

بهبود [bihbūd]: Sükūn-ı hā ve żamm-ı bāʾ-i muvaḥḥade ile. İyilik vaṣf etmek ve iyi olmak maʿnāsına. Mīr Naẓmī, beyt:

1 Tırnak ucu ya da parmakla yırtılmış olan.

بیهوده مده درد سرم به هرعلاج
زخم دل ما قابل بهبود نبودست

(Boşuna baş ağrım için ilaç verip durma! Gönlümüzün yarası iyi olacak gibi değil!)

Ve dahi aʿlām-ı ricāldendir. Mervīdir ki ḥażret-i Selmān raḍıya'llāhu ʿanh cenābının evvel ism-i laṭīfi "Bihbūd" idi, baʿdehu "Selmān" tesmiye eylediler.

بیجاد [bīcād]: Sükūn-ı yā-yı taḥtānī ve feṯḥ-i cīm ile. بیجاده [bīcāde] dahi derler. Yāḳūtun bir nevʿidir. Baʿżılar yāḳūt ḫurdesidir dediler. Baʿżılar laʿl cinsinden ve baʿżılar fīrūze nevʿinden dediler. Baʿżı lüġatte kāh-rubā dediler. Eṣaḥḥ cevāhir ḫurdesidir. Şems-i Faḫrī "kāh-rubā maʿnāsınadır" diye yazmış. Beyt:

شمول معدلت او به غایتی برسید
که از تعرض کاهست بر حذر بیجاد

(Onun adaleti öyle bir yayıldı ki kehribar saman çöpüne saldırmaktan geri duruyor.)

Şuʿarā-yı müteʾaḫḫirīn çār-ebrū dilberin henüz belirmiş ḫaṭṭ-ı lebine demişler. Ebulmaʿānī, beyt:

در جهان مثلش دلارامی نبوده ایجاد
حسن آن مهرو بیفزوده به غایت بیجاد

(Dünyada onun kadar gönle huzur verici başka bir güzel yoktur. O ay yüzlünün güzelliği yeni beliren ayva tüyleriyle son noktaya vardı.)

بید [bīd]: Sükūn-ı yā-yı taḥtānī ile. Altı maʿnāya gelir.

Evvel, söğüt ağacı ki ʿArabīde صفصاف [ṣafṣāf] derler. Muḥammed Yūsuf, ḳıṭʿa:

به غیر بید که بالطبع رعشه داشت چه نخلست
که پرورد به زمان تو باغبانش و لرزد

خیال گفت نه بیدست بالعرض متزلزل
به این دلیل که بادست هر زمانش و لرزد

(Söğüt seni kıskandığı için titriyor, senin zamanında bahçıvan tarafından yetiştirilip de titremeyen ağaç var mı ki! Hayal dedi ki: "Sadece söğüt değil, hepsi sürekli rüzgār esmişçesine ister istemez tir tir titriyor".)

Ṣānī, be-maʿnī-i باشد [bāşed]. Ḥakīm Firdevsī, beyt:

میان بسته دارید و بیدار بید
همه در پناه جهاندار بید

(Hazır bekleyin ve uyanık olun! Hepiniz padişahın himayesinde olun!)

Ṣāliş, Māzenderānī bir dīv adıdır. Ḥakīm Firdevsī, beyt:

نمایی مرا جای دیو سپید
همان جای پولاد غندی و بید

(Bizi dīv-i sepīd, gandi ve bīdin yerinde gösterirsin!)

(201[b]) غندی [ġandī] dahi bir dīv adıdır.

Rābiʿ, müterādif-i باد [bād]dır ki باد و بید [bād u bīd] dahi derler, yaʿnī bīhūde ve bī-fā'ide demek. Ḥakīm Firdevsī, beyt:

سخن گفتن او بود باد و بید
که بهرام دارش به ایران نوید

(Onun konuşması boşuna, çünkü Behram'ın İran'da bir elçisi/habercisi var.)

Ḫāmis, be-maʿnī-i بود [būd] ve باشید [bāşīd]. Ḥakīm Firdevsī, beyt:

همه در پناه جهاندار بید
خردمند بید و پی آزار بید

(Daima padişahın himayesinde olun! Akıllı olun, beladan uzak durun!)

Sādis, ol kurtcağızdır ki çukaya ve keçeye düşüp tebāh eder. Türkīde "güve" derler.

Muẓaffer-i Herevī, beyt:

هوا چنان به برودت که آدمی خواهد
که همچو بید به مویینه می شود پنهان

(Hava o kadar soğuk ki insan güve gibi keçe içinde saklanmak istiyor.)

Ve zebān-ı Hindīde bir kitāb adıdır ki meẕheb-i Hinduyān aḥkāmına müştemil. ʿAḳīde-i bāṭılaları böyledir ki ol kitāb āsumāndan nāzil olmuş ola. Mīr Ḫüsrev, meṣnevī:

زهی هندو زبانت مانده در بید
که در محراب داری روی امید

گهِ آن شد که از بیدت برآرم
ز آبت سرخ بید و لاله کارم

(Ne güzel bir Hintlisin! Mihraba umutla dönmüşsün, dilin Bīd kitabından kalmış. Senin Bīd'ine icabet etmenin ve senin için kanlı gözyaşları dökmenin vakti geldi.)

بیداد [bīdād]: Sükūn-ı yā-yı taḥtānī ile. İki maʿnāyadır.

Evvel, maʿrūf, ẓulüm ve cevr maʿnāsına ki ẓālime بیدادگر [bīdādger] derler.

Ṣānī, Türkistān'da bir şehir ismidir ki Rüstem onu feth eyledi. Pādişāhına کافور [kāfūr] derler. Merdüm-ḫᵛār bir kāfir idi. Ḥakīm Firdevsī, beyt:

دزی بود از مردم آباد بود
کجا نام او شهر بیداد بود

(İnsan yapısı olan bir kale vardı, ona Bīdād adını vermişlerdi.)

بیراد [bīrād]: Sükūn-ı yā-yı taḥtānī ve feth-i rāʾ-i mühmele ile. Pīr, iḫtiyār ve ʿamelmānde maʿnāsına. Mīr Naẓmī, beyt:

که بر مردمان کار بیداد بود
اگرچه کهن سال و بیراد بود

(Yaşlı ve elden ayaktan düşmüş olsa da işi gücü insanlara eziyet etmekti.)

بیرزد [bīrezed]: Sükūn-ı yā-yı taḥtānī ve feth-i rāʾ-i mühmele vü zāʾ-i muʿceme ile. *Mecmaʿu'l-Fürs*'te eğe dişinden çıkan demir ḫurdesi ki ʿArabīde براده [berāde] derler. Ve dahi bir dārūdur, kabarcığa sürerler nefʿ ḥāṣıl eder. Ve derler ki üzerine konmaz. Ve *Ferheng-i Cihāngīrī*'de bir nevʿ ṣamġdır, maṣṭakiye müşābih. ʿAsel gibi ṣāfī ve bī-ġış olur. Ve ġāyet tīz-būydur. Ṭabīʿatı ḥār ve yābistir. ʿİrḳu'n-nisā ve niḳrīse nāfiʿdir. Ve idrār-ı ḥayż eder. Ona بیرزه [bīreze] ve بیرزی [bīrezī] dahi derler.

بیرگند [bīrgend]: Sükūn-ı yā-yı taḥtānī vü rāʾ-i mühmele vü nūn ve feth-i kāf ile. Bir şehir adıdır. Muʿarrebi برجند [bircend]dir. Pūrbahā-yı Cāmī, kıtʿa:

قطعهٔ دیگر از انِ بنده برد
در نشابور آن پلید بد سیر

خواند بر ترشیزیان و یک منی
زعفران بیرگندی کرد جر

(O soysuz alçak, Nişabur'da köleye/bendenize ait başka bir parçayı kapıp götürdü. Terşizlileri çağırıp bir batman Bīrgend safranını dilendi.)

بیمند [bīmend]: Sükūn-ı yā-yı taḥtānī vü nūn ve feth-i mīm ile. Çakıldak ki değirmen taşı üzerine korlar dāneyi tedrīcle dökmek için. Ve ġayrıda dahi olur. Mīr Naẓmī, beyt:

درونش آسیاب باد دارد
زبانش در دهان بودست بیمند

(İçinde bir yel değirmeni var. Ağzındaki dili çakıldak olmuş.)

بیند [bīnend]: Sükūn-ı yā-yı taḥtānī vü nūn-ı ṣānī ve feth-i nūn-ı evvel ile. Bemaʿnī-i ümīd ve ümīdvārī. Ve dahi cemʿ-i fiʿl-i mużāriʿdir, görürler demek olur.

بیند [bīned]: Sükūn-ı yā-yı taḥtānī ve feṭḥ-i nūn ile. Üç maʿnāyadır.

Evvel, ümīd tutar.

Ṣānī, kerre ve ʿaded maʿnāsına. Bu iki maʿnāya tertīb üzre, Şems-i Faḫrī, beyt:

چرخ صاحبقرانی زو بیند
وین سخن فاش گفته ام بیند

(Felek, padişahlığı ondan bekler. Bu sözü defalarca açıkça söyledim.)

بیند [bīned]-i evvel ümīdnāk ve ṣānī, çend ve kerret demektir.

Ṣāliş, müfred-i fiʿl-i mużāriʿdir, görür demektir.

بیَند [biyend]: Feṭḥ-i yā-yı taḥtānī ve sükūn-ı nūn ile. Be-vezn-i کی اند [ki'end]. Be-maʿnī-i هستند [hestend]. Ḥakīm Enverī, beyt:

چه بزرگی بود در آن ببیند
هم درین آشیان و مأوی جای

(Orada olmaları ve bu küçük sığınakta yer tutmaları ne büyüklüktür!)

بیورد [bīverd]: Sükūn-ı yā-yı taḥtānī vü rāʾ-i mühmele ve feṭḥ-i vāv ile. Be-vezn-i بی درد [bī-derd]. İki maʿnāyadır.

Evvel, Tūrānī bir mübāriz nāmıdır ki Efrāsiyāb Pīrān-ı Vīse imdādına göndermişti.

Ṣānī, bir şehir ismidir ki meşhūru بایورد [bāyverd]dir. یاورد [yāverd] dahi derler.

بیهود [bīhūd]: Sükūn-ı yā-yı taḥtānī ve żamm-ı hā vü vāv-ı mechūl ile. Āteşten eṣvāb sararıp yanmaya ḳarīb olmaya derler. Şems-i Faḫrī, beyt:

گفتند بلا را که تن و جان عدوسوز
گفتا که چه وقتست هنوز آنچه به بیهود **(202[a])**

(Belaya "düşmanın bedenini ve canını yakıyorsun!" dediklerinde o da "Ne zaman? Daha yeni sararıyor" dedi.)

مع الراء المهمله
[maʿa'r-rā'i'l-muhmele]

بتسيار [bitisyār]: Kesr-i tā'-i müşennāt, sükūn-ı sīn-i mühmele ve feṭḥ-i yā-yı taḥtānī ile. Ḥakīm Esedī "belā" maʿnāsına naḳl eylemiştir.

برادر [birāder]: Ḥaḳīḳaten karındaş maʿnāsınadır. Şeyḫ Saʿdī, beyt:

جهان ای برادر نماند به کس
دل اندر جهان آفرین بند و بس

(Ey kardeş! Dünya kimseye kalmaz. Gönlünü Allah'a bağla yeter!)

Mevlānā Cāmī, der-*Yūsuf u Zelīḫā*, beyt:

برادر یوسف آن نور دیده
ز کم سالی به صحرا کم رسیده

(O gözümüz nuru kardeşimiz Yusuf, yaşı küçük olduğu için kıra az çıkmıştır.)

Mevlānā Hātifī, der-*Leylī vü Mecnūn*, beyt:

صد بار بود سگ موافق
بهتر ز برادر منافق

(Sadık köpeğin münafık kardeşten daha iyi olduğu defalarca kanıtlanmıştır.)

برادرِ کهتر [birāder-i kihter]: Kesr-i kāf ile. Küçük karındaş.

برادرِ مهتر [birāder-i mihter]: Kesr-i mīm ile. Büyük karındaş.

برادرنگر [birāderenger]: Sükūn-ı nūn ve feṭḥ-i kāf-ı Fārsī ile. Üvey karındaş. Fārsīde bunlar için maḫṣūṣ isim yoktur. Çağatayda küçük karındaşa kesr-i elif'le "ini" derler. Kitāb-ı *Sebʿa-i Seyyāre*'de yedi iḳlīm şāhları gelip Behrām-ı Gūr'a ḳaṣr yaptıkları yerde gelir. Mīr ʿAlī Şīr, beyt:

İni yaŋlıġ u ya oġul yaŋlıġ
Şehġa ḫidmet ḳılurda ḳul yaŋlıġ

(Padişahın hizmetinde küçük kardeş gibi ya da oğul gibi, hatta köle gibiler.)

Yaŋlıġ, gibi demektir.

برازر [birāzer]: Feṭḥ-i rā'-i mühmele vü zā'-i muʿceme ile. Nīkūyī, zībāyī, pīrāye ve leṭāfet maʿnāsınadır.

بستار [bistār]: Sükūn-ı sīn-i mühmele ve feṭḥ-i tā'-i müşennāt ile. Süst ve nā-üstüvār maʿnāsına. Şāh Nāṣır-ı Ḫüsrev, beyt:

عروة الوثقی حقیقت عهد فرزندان اوست
شیفته است آن کس که او در عهد او بستار نیست

(Gerçekte "tutunacak sağlam kulp[1]" onun kullarının verdiği sözdür. Ona verdiği sözde gevşek davranan kimse aklını yitirmiştir.)

بسیار [bisyār]: Keşreti beyāndır, her nerede olursa. Maḫṣūṣ "çok" maʿnāsına. Mevlānā ʿUrfī, ḳıṭʿa:

در محبت درد اگر بی حد دوا بسیار نیست
ریش اگر ناسور شد الماس در بازار نیست

گر دلم تنگیست و خونم تلخ عرفی باک نیست
دیده را هر آشنا و گریهٔ بسیار نیست

(Aşkın sınırsız derdi var ama devası çok değil. Yara nasır tutsa, pazarda elmas olmaz. Ey Urfī! Gönlüm daralıp sofram acı olsa da sorun değil! Gözüm herkesi tanımaz, gözyaşım çok değil!)

ʿArabīdeki كثير [keşīr] maʿnāsınadır. Çağatay lisānında "ḳalın" ve dahi "köp" derler. *Ferhādnāme*'de Ferhād henüz ṭıfl iken vaṣfında der ki, Mīr ʿAlī Şīr, beyt:

1 عُرْوَةِ الْوُثْقَى Kurān-ı Kerīm, Bakara 2/256; Lokman 31/22: "tutunacak sağlam kulp".

Kim itse derdini az az rivāyet
Ḳılıp ol derd aŋa köp köp sirāyet

(Kim derdini az az anlatsa, o dert ona çok çok etki ederdi.)

بشار [bişār]: Feṯḥ-i şīn-i muʿceme ile. Beş maʿnāya gelir.

Evvel, be-maʿnī-i niṣār, yaʿnī ol nesne ki saçılır. Tāceddīn-i Buḥārī, beyt:

صاحبا هر نکتهٔ تو بِه ز گنج سیم و زر
لعل و مروارید بر لعل گهربارت بشار

(Efendim! Senin her nükten altın ve gümüş hazinesinden daha iyidir. Lal ve inci, senin inci yağdıran dudağının saçısıdır.)

Şems-i Faḫrī, beyt:

بشیر باد صبا مژدهٔ گل آورده
همی فشاند در پایش ابر و شاخ بشار

(Tan yeli müjdecisi gül muştusu getirdi. Bulut ve dal onun ayağına saçılar saçıyordu.)

Ṣānī, pā-bend ve giriftār maʿnāsına. Mīr Ḫüsrev, beyt:

هر ضعیفی کی جهد از پای بند آب و گل
پیل بی چاره شود چون در وحل گردد بشار

(Her zayıf, su ve çamur/beden prangasından nasıl kurtulsun! Ayağı bağlı kimse, sıvık çamura/bataklığa batmış çaresiz fil gibi çırpınıp durur.)

Mīr Ḫüsrev, beyt:

بشر مباد که گردد به دست حرص اسیر
مگس مباد که مانَد میان شهد بشار

(Kötülük yapıp da hırsın elinde esir olma! Balın ortasında kalıp çaresizce çırpınan sinek gibi olma!)

Ṣāliş, be-maʿnī-i lems, yaʿnī el sürüp bir nesneyi yoklamak. Üstād Ferruḫī, beyt:

هنوز پیشرو روسیان به طوع نگرد
رکاب او را نیکو به دست خویش بشار

(Rusların başbuğu hālā teslim olup da onun üzengisine iki eliyle sıkıca sarılmadı.)

Rābiʿ, be-maʿnī-i zer-kūb.

Ḫāmis, nüsḫa-i Ḫüseyn-i Vefāyī'de ve Ḥakīm Esedī nüsḫasında be-maʿnī-i girifte ve vā-mānde. Bu maʿnāya, Mes'ūd-i Sa'd-ı Selmān, beyt:

امروز بت پرستان هستند بی گمان
در بیشه ها خزیده و در غارها بشار

(Kuşkusuz bugün puta tapıcılar ormanlarda sürünüp mağaralarda kalıyorlar.)

بغار [biġār]: Feṯḥ-i ġayn-ı muʿceme ile. Be-maʿnī-i āb-ı revān.

بگمار [bi-gumār]: Żamm-ı kāf ile. Emir ṣīġasıdır be-maʿnī-i مستولی کن [mustevlī kun]. Reşīdeddīn-i Vaṭvāt, beyt:

باز گردان ز حرب لشگر خویش
بر دل از لهو لشگری بگمار

(Kendi askerini savaştan geri çevir! Gönlünde askerinin düşüncesi ağır bassın!)

بناگر [bināger]: Miʿmār maʿnāsına. Aṣlı بناگار [bināgār]dır ki گر [ger], گار [gār]dan muḫaffeftir, edici maʿnāsına. Çok yerde vāḳiʿdir.

بهار [bihār]: Vilāyet-i Hindūstān'da şehr-i Dihli'nin cānib-i şarḳīsinde vāḳiʿ bir şehirdir ki ondan geçip vilāyet-i Bengāle'ye varılır. Ol vilāyetin dāru'l-mülküdür. **(202b)** Mīr Ḫüsrev, beyt:

گرانئ سپهش بس که سوی شرق افتاد
فزود گشت بهار و بلند شد غزنین

(Ordusunun kuvveti doğuya öylesine düştü ki Bihār'da artıp Gaznīn'de yükseldi.)

بهتر [bihter]: İyirek demektir ki به [bih] iyi ve تر [ter] edāt-ı tafḍīldir. Maʿnā-yı terkīb "yeğrek" olur. Muḥammed Rıżā, beyt:

کیفیت بزم تو ملالست امشب
هجران تو بهتر ز وصالست امشب

(Bu gece senin meclisin hüzün yüklü. Bu gece ayrılık sana kavuşmaktan daha iyi.)

بیار [biyār]: Getir maʿnāsına ṣīġa-i emrdir. Aṣlı آر [ār]dır آوردن [āverden]den. Ḥarf-i bāʾ-i meksūre idḫāl olunup بآر [bi-ār] oldu. Telaffuẓunda nevʿ-i ṣiḳlet olmağın ḥarf-i medde bedel yā-yı taḥtānī getirip بیار [biyār] dediler. Ez-*Sāḳīnāme*-i Aḳdesī, beyt:

پی سرّ وحدت به هر سو مرو
بیار از سر بسته از خُم شنو

(Vahdet sırrı için her tarafa gitme! Getir de gizli sırları şarap fıçısından dinle!)

بی جگر [bī-ciger]: Sükūn-ı yā-yı taḥtānī ve kesr-i cīm ile. Korkak. ʿArabīdeki جبان [cebbān] maʿnāsın ifāde eder. Mevlānā Hātifī, beyt:

نیَم بی جگر هم که ترسم ز جنگ
وز آن جنگ پایم درآید به سنگ

(Korkak değilim ki savaştan korkayım ve o savaşta ayağım taşa takılsın.)

بیخاور [bīḫāver]: Sükūn-ı yā-yı taḥtānī ve feṯḥ-i ḫāʾ-i muʿceme vü vāv ile. Köklü ağaç. تناور[tenāver] terkībi gibidir. Aṣlı بیخ آور [bīḫ-āver]dir, muttaṣıl yazılmak resm olunmuştur. Keẕā fi'l-*Mecmaʿ*.

بیدار [bīdār]: Uyanık ve müteyaḳḳıẓ maʿnāsına. Mevlānā Ṣāʾib, beyt:

تا کی غبار هستئ موهوم چون حباب
صائب حجاب دیدهٔ بیدار من شود

(Ey Sāib! Hava kabarcığı gibi olan vehme düşürücü varlık tozu, ne zamana dek benim uyanık gözümün perdesinde/kapağında olacak!)

Ve dahi āgāh ve mütenebbih maʿnāsına. Mevlānā Ṣāʾib, beyt:

دست بیداردلان آبله فرسود شده است
تا ازین خانهٔ تاریک دری یافته اند

(Gönlü uyanık olanların eli nasır tutmaz. Öyle ki bu karanlık evde dahi bir kapı bulmuşlar.)

Çağatay lisānında "uyḳaġ" derler, uyanık demektir. *Sebʿa-i Seyyāre*'de Miʿrāc vaṣfında, Mīr ʿAlī Şīr, beyt:

Dehr şūr u şeridin āsūde
Köŋli uyḳaġ u közi uyḳuda

(Dünyanın kötülük ve kargaşasından huzurda, gözü uykuda ama gönlü uyanık.)

Ve "uyaġ" dahi derler. Yine *Sebʿa-i Seyyāre*'de, Mīr ʿAlī Şīr, beyt:

Ḫʷāce bilmey ki mest irür ya saġ
Ya nime uyḳuda irür ya uyaġ

(Efendi, (ölümün) sarhoş ya da ayıkken, uykuda veya uyanıkken mi geleceğini bilmez.)

بیدانجیر [bīd-encīr]: Türkīde "keneotu", ʿArabīde kesr-i ḫā, sükūn-ı rā ve feṯḥ-i vāv ile خروع [ḫirvaʿ] derler. Toḫumunun yağın çıkarıp zeytin yağı gibi çerāġda yakarlar.

بیدستر [bīdester]: Sükūn-ı yā-yı taḥtānī vü sīn-i mühmele ve feṯḥ-i tāʾ-i müṣennāt ile. Baḥrī bir ḥayvāndır. Karada dahi taʿayyuş eder. سگِ بحری [seg-i baḥrī] de derler. Ve سگِ آبی [seg-i ābī] de denilir. Türkīde "kunduz" dedikleri ḥayvāndır. Ḫāyesini baʿżı muʿāleceye idḫāl ederler. İḫrāc-ı rīḥ ve defʿ-i emrāż-ı balġamiyye vü sevdāya nāfiʿdir.

جندبیدستر[cund-bīdester] ve جندبادستر [cund-bādester] dahi derler. Ḥakīm Ḫāḳānī, beyt:

بی نام هم کنونش چو بیدسترک خصی
آن بد گهر شگالک توسن رگ استرک

(O soysuz çakalcık, dizgin çiğneyen katırcık, şimdi bir kunduzcağız hâyesi gibi adsız sansız.)

بیر [bīr]: Sükūn-ı yā-yı taḥtānī ile. Be-vezn-i شیر [şīr]. İki maʿnāyadır.

Evvel, be-maʿnī-i ṣāʿiḳa ki Türkīde "yıldırım" derler. Kezālik fi'ṣ-*Ṣıḥāḥ*. Bu maʿnāya, Üstād Daḳīḳī, ḳıṭʿa:

تو آن ابری که تا سایی شب و روز
ز باریدن چنان چون از کمان تیر

نباری بر کف دلخواه چون زر
چنان چون بر سر بدخواه جز بیر

(Sen ok yağdıran bir yay gibi gece gündüz yağan bir bulutsun. Düşmanın başına yıldırımdan başka bir şey yağdırmadığın gibi, seni sevenlerin avucuna da altından başka bir şey saçmazsın!)

Ṣānī, be-maʿnī-i cāme-ḫʷāb. Şems-i Faḫrī, beyt:

تو آن شهی که همیشه دعات می گویند
مسافران همه در راه و خفتگان در بیر

(Sen sürekli kendisi için dua edilen bir padişahsın! Senin için yolcular yolda, uyuyanlar da yataklarında dua ederler.)

بیر و بار [bīr u bār]: Ḥażret-i cenāb-ı Bārī celle ẕikruhu esmāʾ-i şerīfesindendir.

بیزار [bīzār]: Sükūn-ı yā-yı taḥtānī ve feṯḥ-i zāʾ-i muʿceme ile. Usanmak ve terk etmek maʿnāsına. Mevlānā Bezmī, beyt:

دل بی الم عشق تو لذت نشناسد
بیزارم از آن دل که محبت نشناسد

(Gönül senin aşkının verdiği acı olmadan tat almaz. Aşkı tanımayan bir gönülden bıktım usandım!)

Çağatay lisānında "usal" derler.

بی زر [bī-zer]: Akçesiz. Yaʿnī müflis ve cimri demektir. Nitekim ḍurūb-ı emşālde demişlerdir:[1] زر زر کشد بی زری درد سر [zer zer keşed bī-zerī derd-i ser].

بیستار [bīstār]: Sükūn-ı yā-yı taḥtānī vü sīn-i mühmele ve feṯḥ-i tāʾ-i müşennāt ile. Söz arasında bir sözü muttaşıl tekrār eylemek. Baʿżı ādem bir sözü merkez-i kelām edinip her sözünde onu īrād eder. *Ferheng-i Cihāngīrī*'de بیستار, bir lafẓdır بهمان [behmān] ve فلان [falān] gibi. Falān'ı ve behmān'ı gāh tetābuʿ ve gāhī müfredden īrād ederler. Kezālik باستار و بیستار [bāstār u bīstār] derler. Bu dahi gāh **(203a)** mütetābiʿ ve gāh münferid olur.

بیسر [bīser]: Sükūn-ı yā-yı taḥtānī ve feṯḥ-i sīn-i mühmele ile. Bir nevʿ şikārī kuştur, pīġū ve şekereye müşābih. Ammā onlardan tīz-perdir yaʿnī pek uçar. بیسره [bīsere] dahi derler.

بیسور [bīsūr]: Sükūn-ı yā-yı taḥtānī ve żamm-ı sīn-i mühmele ile. Bir şehrin ismidir. Ḥakīm Zeccācī, beyt:

به جایی که بیسور بد نام او
فرود آمدند آن دو خیل گران

(O iki güçlü ordu, adı Bīsūr olan bir yere indiler.)

بیشتر [bīşter]: Artukrak maʿnāsına ki بیش [bīş] ziyāde ve تر [ter] maʿlūm. Mevlānā Ṣāʾib, beyt:

پیران تلاش رزق فزون از جوان کنند
حرص گدا شود طرف شام بیشتر

1 Para parayı, cimri de baş ağrısını çeker.

(Yaşlılar gençlerden daha çok rızık peşindeler. Şam tarafında/akşam olunca dilenciler daha da hırslanır.)

بیشکار [bīşkār]: Sükūn-ı yā vü şīn-i muʿceme ve feṯḥ-i kāf ile. Ücretsiz iş işletmek. Reşīdeddīn-i Vaṭvāt, beyt:

قهرت ار مجتهد شود ببرد
آسمان را به سخره و بیشکار

(Senin kahrın uygun görürse, feleği ücretsiz çalıştırır.)

بیکار [bīkār]: Türkīde "bekar" dedikleri. Levend ve herze-gerd-i rūzgār ki bir yerde mesken ve ḳarār tutmayıp, işsiz şehir-be-şehir ḳarye-be-ḳarye ḫāne-be-ḫāne gezip loḳmacılık eder. Ve dahi dervīşān üslūbunda olup dervīşlikte ʿalāḳası olmayana derler. Ṣā'ib'in bu beyti maḥalle münāsib olmakla īrād olundu, Mevlānā Ṣā'ib, beyt:

بیکاری و توکل دورست از مروت
بر دوش خلق مفکن زنهار بار خود را

(Boş gezip de tevekkül etmek iyilikten uzaktır. Sakın kendi yükünü başkalarının sırtına yükleme!)

بیمار [bīmār]: Ḫasta, marīż ve ʿalīl maʿnāsına ki muḳābili تندرست [ten-durust] tur. Mevlānā ʿUrfī, beyt:

کفن بیاور و تابوت و جامه نیلی کن
که روزگار طبیب است و عافیت بیمار

(Sağlık hastalanmış, hekimi de felek olmuş. Kefen ve tabut getir, yas için gök elbiseni giy!)

Ve istiʿāre ṭarīḳıyla çeşm-i dilberāna da bīmār denilir, ammā ḫasta denilmez. Mevlānā Ṣā'ib, beyt:

دوستان آینهٔ صورت احوال همند
من خراب توام و چشم تو بیمار منست

(Dostlar birbirlerinin hal ve hareketlerine aynadır. Ben senin sarhoşunum, senin gözün de benim hastamdır.)

بیمر [bīmer]: Sükūn-ı yā-yı taḥtānī ve feṯḥ-i mīm ile. Bī-ḥad ve bī-endāze maʿnāsına. Mīr Naẓmī, beyt:

نمانده فکر خاطر عقل در سر
کشیده جان بی فر درد بیمر

(Başta akıl, gönülde düşünce kalmadı. Gücü kesilen can, sayısız dert çekiyor.)

بیور [bīver]: Sükūn-ı yā-yı taḥtānī ve feṯḥ-i vāv ile. Üç maʿnāyadır.

Evvel, on bin ʿadede derler, isimdir. Ḥakīm Firdevsī, beyt:

کجا بیور از پهلوانی شمار
بود در زبان دری ده هزار

(Bīver, Pehlevīce bir sayıdır. Derī dilinde on bin anlamına gelir.)

سپه بود بیور سوی کارزار
که بیور بود در عدد ده هزار

(Savaş meydanında on bin asker vardı. Bīver, on bin demektir.)

Bu lüġati bu maʿnāya Maḥmūd-ı Pīsāḫānī bā'-i Fārsī ile taṣḥīḥ eylemiş.

Ṣānī, nām-ı Ḍaḥḥāḳ'tir ki بیوراسب [bīver-esb] lafẓından muḫtaṣardır. Ḥakīm Firdevsī, beyt:

نه من بیش دارم ز جمشید فر
که بُبرید بیور میانش به ار

(Ben Dahhāk'in testereyle ikiye ayırdığı Cemşīd'den daha güçlü değilim.)

Ṣāliṣ, her nesne ki müdevver ola, ceviz gibi ve top gibi, ona derler. Bu maʿnā *Ferheng-i Cihāngīrī*'de masṭūrdur.

مع الزاء المعجمه
[maʿa'z-zāʾi'l-muʿceme]

براز [birāz]: Be-vezn-i دراز [dirāz]. Öküzün boyunduruğuna bağladıkları kayış pāresine derler.

بز [biz]: Be-vezn-i دز [diz]. Zenbūr dedikleri sarı arı maʿnāsına. Ḥakīm Ḥāḳānī, beyt:

شاید اگر در حرم سگ ندهد آبدست
زیبد اگر در اِرم بز نبود میوه چین

(Köpeğin Harem-i şerifte abdest almaması uygunsa, sarı arıya da cennet bahçelerinden meyve toplamamak layık olur.)

بساز [bi-sāz]: ساختن [sāḫten] lafzından ṣīġa-i emrdir, "düz!" maʿnāsına. Ve maḥall-i temennīde dahi istiʿmāl olunur. Şāʿir, beyt:

بساز کار مرا ای خدای بنده نواز
که تست هر دو جهان چاره ساز بی انباز

(Ey kulunu esirgeyici Rabbim! Benim işlerimi yoluna koy! Sen her iki cihanda da ortağı olmayan bir çare bulucusun!)

Li-muḥarririhi, mıṣraʿ:

ای خدای کارساز کار شعوری بساز

(Ey işleri yoluna koyan Rabbim! Şuʿūrī'nin işini yoluna koy!)

بلاز [bilāz]: Be-vezn-i پیاز [piyāz]. Bī-sebeb ve bī-taḳrīb maʿnāsına. Pūrbahā-yı Cāmī, beyt:

بود زاهد بلاز شد فاسق
امردی دید شد بدو عاشق

(Bir sofu vardı, sebepsiz yere yoldan çıktı. Bir yalın yüzlü görüp ona āşık oldu.)

بنیز [binīz]: Kesr-i nūn ve sükūn-ı yā-yı taḥtānī ile. Üç maʿnāyadır.

Evvel, be-maʿnī-i hergiz. Ḥakīm Ezraḳī, beyt:

در مدح نا کسان نکنم کهنه تن بنیز
زان باک نایدم که بود کهنه پیرهن

(Alçakları övüp de asla bedenimi eskitmem. Gömleğimin eskimesi ise beni korkutmaz.)

Ṣānī, be-maʿnī-i nīz. Ḳaṭrān-ı Urmevī, beyt:

اگر باز آیدم دلبر نیندیشم بنیز از جان
اگر باز آیدم جانان نیندیشم بنیز از دل

(Eğer sevgili bana geri dönerse canımı da düşünmem. Eğer sevgili bana geri dönerse gönlümü de düşünmem.)

Ṣāliş, be-maʿnī-i zūr. Ḥakīm Firdevsī, beyt:

اسیران و از خواسته چند چیز **(203ᵇ)**
فرستاد نزدیک خسرو بنیز

(Tutsakları ve ganimetlerden birkaç parça eşyayı güçlükle/zorla Hüsrev'in yanına gönderdi.)

بهروز [bihrūz]: Sükūn-ı hā ve żamm-ı rāʾ-i mühmele ile. İki maʿnāyadır.

Evvel, billūr kebūddur ki ġāyet ḫoş renktir, ammā kem-bahādır.

Ṣānī, kendir-i Hindī'dir. Ve aʿlām-ı ricālden dahi olur.

بیروز [bīrūz]: Sükūn-ı yā-yı taḥtānī ve żamm-ı rāʾ-i mühmele ile. İki maʿnāyadır.

Evvel, bī-ṭāliʿ ve bī-naṣīb. *Ferheng-i Cihāngīrī*'de bir nevʿ yeşil taştır zümürrüde müşābih, ammā kem-bahādır. Ḥażret-i Mevlānā, beyt:

چنان مستم چنان مستم من امروز
که پیروزه ندانم من ز بیروز

(Ben bugün öyle sarhoş, öyle sarhoşum ki yalancı zümrütten firuzeyi ayıramam.)

بیمارخیز [bīmār-ḫīz]: Ḫastalıktan henüz kalkmış kimse. Mīr Naẓmī, beyt:

چه باشد سود وصلت درد حسرت این قدر باشد
ز نعمتهای زیبا را تمتع نیست بیمارخیز

(Bu kadar hasret derdi varken kavuşmanın ne faydası olacak! Hastalıktan yeni kalkmış kimse güzel yiyeceklerden faydalanamaz.)

بیواز [bīvāz]: Sükūn-ı yā-yı taḥtānī ve feṯḥ-i vāv ile. Be-maʿnī-i icābet ve cevāb vermek. Ve iltimāsı ḳabūl eylemek maʿnāsına. Behrāmī, beyt:

به امید رفتم به درگاه او
امید مرا جمله بیواز کرد

(Onun sarayına umutlu gittim, umutlarımı hiç boşa çıkarmadı.)

Üstād Laṭīfī, beyt:

خداوندا دعایم باز بیواز
منم درماندهٔ بی چاره در اهواز

(Ya Rabbi! Duamı yine kabul et! Ben, Ehvāz'daki bir çaresiz zavallıyım.)

مع السين المهمله
[maʿa's-sīni'l-muhmele]

بخس [biḫs]: Sükūn-ı ḫā'-i muʿceme ile. İki maʿnāyadır.

Evvel, nermī-i bīnī yaʿnī burun yumuşağı.

Ṣānī, süstī yaʿnī gevşeklik. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*.

برجیس [bircīs]: *Ferheng-i Cihāngīrī*'de bā'-i meksūre ile nām-ı sitāre-i Müşterī masṭūrdur. Muḫtārī, beyt:

خوانده نظم وصال را برجیس
گشته تیر فراق را برجاس

(Müşteri yıldızı kavuşma şiiri okuyup ayrılık okuna hedef olmuş.)

بلتیس [biltīs]: Sükūn-ı lām, kesr-i tā'-i müşennāt, baʿdehu yā-yı sākine ile. Bir dārū adıdır.

بلکس [bilkis]: Sükūn-ı lām ve kesr-i kāf ile. Be-maʿnī-i ser-i dīvār. Keẕā fī-*Mecmaʿi'l-Fürs*.

بیرلاس [birlas]: Sükūn-ı yā-yı taḥtānī vü rā'-i mühmele ile. Çağatay ṭā'ifesinden bir ḳabīle adıdır. Barlas dahi derler. Mīr ʿAlī Şīr, beyt:

Ay yüzüŋ levḥinde maḥfūẓ āyet-i ümmü'l-kitāb
Toġmadı Birlas ulusıdın siniŋ dik āfitāb

(Kurān ayeti senin ay yüzünde saklıdır. Barlas milletinden senin gibi güneş doğmadı.)

بی کس [bī-kes]: Maʿrūf. Ḫāmīsi ve muʿīni olmayan kimse. Şāʿir, beyt:

کس بی کسانی و من بی کسم
گرم دست گیری به جایی رسم

(Kimsesizlerin kimsesi sensin, ben de kimsesizim. Elimi tutacak olursan bir yere erişirim.)

مع الشين المعجمه
[maʿa'ş-şīni'l-muʿceme]

براش [bi-rāş]: Feṯḥ-i rā'-i mühmele ile. Nüsḫa-i Mīrzā İbrāhīm'de be-maʿnī-i پاشیدن [pāşīden] ve فرو نشاندن [furū nişānden], yaʿnī saçmak. Ve dahi "aşağı komak" maʿnāsına ṣīġa-i emr olur.

بریش [bi-rīş]: Kesr-i rā'-i mühmele ve sükūn-ı yā-yı taḥtānī ile. Ayırmak ve dağıtmak maʿnāsına ṣīġa-i emrdir. Ebulmaʿānī, beyt:

بریش زلف سیاهت ز بوی مشگینش
رسد به عاشق دلخسته را حیات ابد

(Misk kokulu siyah saçını dağıt da gönlü yaralı āşık sonsuz hayata kavuşsun!)

بلاش [bilāş]: Bī-sebeb ve bī-taḳrīb maʿnāsına ki بلاذ [bilāẕ] dahi derler. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*.

بناگوش [bināgūş]: Kulak beyāżı. Şuʿarā şiʿrlerinde çok istiʿmāl eylemişlerdir. Ez-ān cümle, Mevlānā Ṣā'ib, beyt:

از خجلت روی تو که سرجوش بهارست
شبنم عرق شرم بناگوش بهارست

(Çiy tanesi, baharda güzelliği artan yüzünün utancıyla yaprağın kulak tozunda oluşan terdir.)

Ve kulağın küpe takacak yeri. Şeyḫ Saʿdī, beyt:

انگشت خوب روی و بناگوش دلفریب
بی گوشوار و خاتم پیروزه شاهدست

(Güzel görünümlü parmak ve gönül aldatıcı kulak memesi... Dilber, küpesi ve firuze yüzüğü olmadan da güzel!)

بندش [bindiş]: Sükūn-ı nūn ve kesr-i dāl-ı mühmele ile. Nüsḫa-i Mīrzā İbrāhīm'de atılmış ve top olmuş penbe ki eğirmek için ḥāżırlanmış ola. غنده [ġunde], غندش [ġundiş], كندش [kundiş] ve هندک [hundik] dahi derler.

بیدموش [bīd-mūş]: Ağaçta biter bir şükūfedir. بیدمشک [bīd-muşk], مشک بید [muşk-bīd] ve گربهٔ بید [gurbe-i bīd] dahi derler. Keẕā fi'l-*Mü'eyyid*. Ḥᵛācū-yı Kirmānī, beyt:

چو بیرون دمد گربهٔ بیدموش
چمن بشکفد لاله از چارسوش

(Sultani söğüt ortaya çıkınca bahçenin dört bir yanında laleler açar.)

بیش موش [bīş-mūş]: Sıçana müşābih bir cānverdir, bīş yaprağı altında mekān eder. Baʿżı nüsḫada tiryāk-i bīştir demişler. Keẕā fī-*Mecmaʿi'l-Fürs*.

بیش [bīş]: Sükūn-ı yā-yı taḥtānī ile. İki maʿnāyadır.

Evvel, ziyāde maʿnāsına **(204ª)** ki muḳābili کم [kem]dir. Artık eksik demekte بیش و کم [bīş u kem] derler. Ḥakīm Esedī, beyt:

اباهای الوان ز صد گونه بیش
به خونهای زرین نهادند پیش

(Yüz çeşitten fazla rengārenk sünbüller, altın başlıklarıyla öne çıktılar.)

Ṣānī, bir köktür, cedvāra benzer. Ancak farḳı budur ki cedvārı kırıp ve ıslatıp kāġıda sürüldükte benefşī-reng olur. Bīş, karamtırak olur ve sarı olur. Bir farḳı dahi, cedvār, Rūm'da bostāncı külāhı gibi tepesi pek sivri olmaz değirmirek olur; bīş, baltacı külāhı gibi sivri olur. Cedvārın ḫāṣṣası, sümūmātı defʿ eder. Bīş, kendisi zehirdir, muʿtād olmayan ādem bir ḳırāttan ziyāde tenāvül etse helāk etmek iḥtimāli olur. Sind vilāyetinde çok olur. Şehr-i Helāhil dağlarında ekṣer biter. Ol diyār ḫalḳı tāzeyken yerler, żarar etmezmiş. Üç nevʿ olur. Bir nevʿi iklīlü'l-melikten irice ʿuḳdeleri olur, sünbül-i Hindī arasında bulunur. Ona furūn sünbülü ve هلاهل [helāhil] dahi derler. Beyāż noḳṭaları vardır, kendi siyāh-rengdir. Bir nevʿi dahi yeşil renge ḳarīb bozrak olur, siyāh noḳṭaları olur. Māmīrān köküne benzer. Bir nevʿi dahi siyāh-rengdir, sarıya mā'il ʿuḳdelidir, kamış kökü gibi. Bu nevʿi ġāyet mühliktir. Bununla baraṣ ve cüẕẕām ʿilletlerine ʿilāc ederler. Keẕā fī-kütübi müfredāti'ṭ-ṭıbb.

بینوش [biynūş]: Sükūn-ı yā-yı taḥtānī ve żamm-ı nūn ile. Ṣīġa-i emrdir, "dinle!" demek maʿnāsına. Ṭālib-i Āmulī, beyt:

مشگین رقم بیان طالب
سرجوش طبیعتست بینوش

(Tālib'in misk kokulu harflerle yazılan şiiri tabiatın bir özetidir, dinle!)

مع الكاف
[maʿa'l-kāf]

ببتک [bibtek]: Sükūn-ı bāʾ-i muvaḥḥade ve feṭḥ-i tāʾ-i müşennāt ile. Üzüm ve ḫurmā salkımının bir parçası ki birkaç taneli olur. Zebān-ı Ḳazvinīde ازغ [ezaġ] derler. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*.

بچشاک [biçeşāk]: Feṭḥ-i cīm-i Fārsī vü şīn-i muʿceme ile. Naʿl-bend maʿnāsınadır. Baʿżı ferhengde ʿallāf maʿnāsına.

بلسک [bilsek]: Sükūn-ı lām ve feṭḥ-i sīn-i mühmele ile. Baʿżı nüsḫada kesr-i lām ve sükūn-ı sīn ile بِلِسک [bilisk]. Bu eṣaḥtır. Bir demir şiştir, başı yassı olur. Onunla tennūrda āteş karıştırırlar ve yapışan ḫamīr pārelerin koparıp pāk ederler. Ve gāhī tennūr üzerine koyup biryān asarlar. Üstād Ferruḫī, beyt:

در تنور ویل بادا دشمنت
از بلسک و خینور آویخته

(Senin düşmanın hayıflanma tandırına düşüp sırat köprüsünde asılsın!)

بلک [bilek]: Feṭḥ-i lām ile. İki maʿnāyadır.

Evvel, nüsḫa-i Mīrzā İbrāhīm'de câme-i nev. *Şerefnāme*'de her nesne ki müşāhedesi ḫoş-nümā ola. Ve *Ferheng-i Cihāngīrī*'de beʿnī-i nev-bāve. Ve her ne ki tāze ve ter olup görmesinde leṭāfet ola ve ṭabīʿat ḫaẓ ede.

Ṣānī, tuḥfe ve hediyye maʿnāsınadır. Ḫᵛāce Selmān, beyt:

خار و خاشاک فضایت می فرستد هر صباح
گلشن فردوس را فراش بر رسم بلک

مع الغين المعجمه
[maʿa'l-ġayni'l- muʿceme]

بریغ [birīġ]: Kesr-i rāʾ-i mühmele ve sükūn-ı yā-yı taḥtānī ile. Be-vezn-i ریغ [dirīġ]. Nüsḫa-i Ḥüseyn-i Vefāyī'de خوشهٔ انگور باشد, yaʿnī üzüm salkımı.

بزاغ [bizāġ]: Feṭḥ-i zāʾ-i muʿceme ile. Bir ālettir, onunla āyīne ve kılıç pāsların açarlar. ʿArabīde مصقله [miṣḳale] derler. Manṣūr-ı Şīrāzī, beyt:

دهد صبا همه آیینهٔ رخت که آن را
بود ز خاطر شاه فلک محل بزاغ

(Ey sevgili! Tan yelinin yanağın aynasına sürekli verdiği şey, felek padişahının gönül saykalıyla olmaktadır.)

(Süpürgeci her sabah senin evinden çıkan çerçöp ve dikeni cennetin gül bahçesine hediye olarak gönderiyor.)

بلک [bilk]: Sükūn-ı lām ile. Be-vezn-i سلک [silk]. *Mecmaʿu'l-Fürs*'te be-maʿnī-i şerāre-i āteş. Bu maʿnāya, Mīr Naẓmī, beyt:

در شب هجران عالم پر ضیا
از شعاع بلک دود آه ما

(Ahımızın dumanlı kıvılcımları, ayrılık gecesinde dünyayı aydınlatır.)

Ve kesr-i lām ile (بِلک bilik), bir nesneye yapışıp iltmek maʿnāsınadır.

بلکک [bilkek]: Sükūn-ı lām ve feṭḥ-i kāf ile. Āb-ı nīm-germ yaʿnī ılımış su. بلکل [bilkel] dahi derler. Mīr Naẓmī, beyt:

گاه بلکک گاه آب گرم شد
اشک خون آلود ما کز چشم شد

(Gözümüzden akan kanla karışık gözyaşı bazen sıcak su bazen de ılık su oldu.)

بمنک [bimenk]: Feṭḥ-i mīm ve sükūn-ı nūn ile. Ġam, endūh ve tengī-i dil maʿnāsınadır.

بهترک [bihterek]: **(204b)** Sükūn-ı hā ve feṭḥ-i tāʾ-i müşennāt u rāʾ-i mühmele ile. Ziyāde yücerek demek olur.

بیارک [biyārek]: Feṭḥ-i yā-yı taḥtānī vü rāʾ-i mühmele ile. Bülbüle benzer bir kuştur. Baʿżı nüsḫada zāʾ-i muʿceme ile (بیازک biyāzek) vāḳiʿdir.

بی رشک [bī-reşk]: Sükūn-ı yā-yı taḥtānī vü şīn-i muʿceme ve feṭḥ-i rāʾ-i mühmele ile. Bī-ʿār u ġayret ve bī-ḥamiyyet maʿnāsına.

بیسراک [bīserāk]: Sükūn-ı yā-yı taḥtānī ve feṭḥ-i sīn ü rāʾ-i mühmeleteyn ile. Nüsḫa-i Mīrzā İbrāhīm'de üştür-beçe-i yek-sāle ve dü-sāle, yaʿnī bir yaşında ve iki yaşında deve yavrusu. Emīr Muʿizzī, beyt:

پیوسته در چشم و دلم در آب و آتش منزلم
بر بیسراکی محملم بر کوه و صحرا گام زن

(Gözümde ve gönlümde sürekli su ve ateş yerleşiyor. Beserek bir deveye oturmuş, dağ bayır demeden dolaşıyorum.)

Baʿżı nüsḫada erkek ve tüylü deveye derler. Şeyḫ Niẓāmī, beyt:

هزار نخستین ازو بیسراک
به گردن کشی کوه را کرده خاک

(Oradaki bin beserek erkek deve, dağın boynunu alıp sırtını yere getirdi.)

Ve *Ferheng-i Cihāngīrī*'de şütür-i cüvān-ı ḳavī-beden maʿnāsına. Kemāl İsmāʿīl, der-*Ḳasemiyye*, beyt:

به بیسراک شب آهنگ و لوک ترکی روز
که زیر سبزهٔ گردون همی کنند افسار

(Zümrüt renkli gökyüzünün altında yuları bağlı olan gece beserek devesiyle gündüz devesine andolsun!)

Ḥakīm Esedī, beyt:

دگر چار صد بختئ بیسراک
به صندوقهاشان همه سیم پاک

(Dört yüz beserek deveden başka, sandıkları da saf gümüşle doluydu.)

Baʿżı nüsḫada ol üştüre derler ki anası nāḳa-i ʿArabī ve babası örgüçlü yaʿnī buğur ola. Ve *Şerefnāme*'de ḫar-gürreye de derler.

بیمارِ باریک [bīmār-ı bārīk]: İnce ağrı dedikleri ʿillet ki ʿArabīde سل [sell] derler.

بیوک [biyūk]: Żamm-ı yā-yı taḥtānī ve sükūn-ı vāv ile. Be-maʿnī-i ʿarūs. Faḫr-i Gürgānī, meşnevī:

همه ساز عروسی کرده شهرو
بیوکش ویسه و داماد ویرو

زن ویرو بود شایسته جوهر
بیوک من بود بایسته دختر

درو خرم بیوکان و حسوران
بیوکان دختران داماد پوران

(Şehrū düğün hazırlıklarını tamamladı. Gelini Vīse, damat da Vīrū idi. Vīrū'nun eşi inci olsa yakışırdı; bu kız, gelini olmaya uygundu. Orada damatlar ve gelinler gayet mutludur; kızlar gelin, oğullar da damattır.)

Şems-i Faḫrī, beyt:

مال و دانش عروس و دامادست
سوی داماد نیست میل بیوک

(Mal ve ilim, gelin ile damattır. Gelinin damat tarafına meyli olmaz.)

بیهزک [bīhezek]: Sükūn-ı yā-yı taḥtānī ve feṯḥ-i hā vü zā'-i muʿceme ile. Fürs-i ḳadīmde kebīsā iʿtibār olunmayıp her yüz yigirmi senede bir sene ziyāde edip, ol seneyi on üç ay iʿtibār edip, ol ayı tamāmen ʿīd ederler. Ona بیهزج [bīhezec] dahi derler. Baʿdehu Celāleddīn Melikşāh-ı Selçukī ol ʿādeti ibṭāl edip, tārīḫ-i Celālī dedikleri ḥisābı kebīsā iʿtibārıyla żabṭ-ı tārīḫ eylediler. Şāʿir demiştir, beyt:

شها باشدت روز و شب قدر و عید
همه سال و ماهیت شود بیهزک

(Ey padişah! Günün bayram, gecen de Kadir olsun! Bütün ay ve yılların bayramla geçsin!)

Ve muʿteber lüġatlerde masṭūrdur ki Fārsiyān ḳable'l-İslām her yüz yigirmi sālde bir sāli kebīsā iʿtibār edip, ol sāli on üç ay iʿtibār edip, ona بیهزک [bīhezek] derler ve ol sāli iki Ürdī-behişt tutarlar. Ve tefāvüt-i sene iʿtibār ettikleri kangı pādişāhın zamānında vāḳiʿ olursa onun ʿaẓamet ü şevketine delīl bilirler ve ona aʿẓam-ı selāṭīn derler. Ol ḥadde ʿaḳīdeleri böyledir ki bu sāl vāḳiʿ olmaz, illā bir ẕī-şevket pādişāh zamānında olur. Ḥattā Şāh Nūşurrevān zamānında oldu derler. Bu maʿnāya Şehriyārī demiştir, beyt:

ز دور چرخ ترا عمر آن قدر بادا
که بیهزک شودش عمر نوح و صد چون آن

(Dünya döndükçe ömrün o kadar çok olsun ki Nuh ömrü ve yüzlerce o kadar ömür kutlu yılın olsun!)

مع الكاف الفارسى
[maʿa'l-kāfi'l-fārsī]

بچشگ [biçişg]: Kesr-i cīm-i Fārsī, sükūn-ı şīn-i muʿceme ve kāf-ı mevḳūf ile. Ṭabīb maʿnāsına ki بزشگ [bizişg] dahi derler. Şāʿir demiştir, beyt:

دردم چه بود كه هيچ نداند
حال دل من بچشگ و رمال

(Doktor ve falcı, gönlümün halinden hiç anlamıyor. Derdimin çaresi ne olacak!)

Ḥakīm Ḥāḳānī, beyt:

همرنگ زرشک شد سرشکم
بگشاد رگ مجس بچشگم

(Kanlı gözyaşım kadıntuzluğuna döndü. Doktorum nabız damarımı açtı.)

برنگ [bireng]: Fetḥ-i rāʾ-i mühmele ve sükūn-ı nūn ile. Nüsḫa-i Mīrzā İbrāhīm'de ẕaḫīre, ceres ve kilīd maʿnālarına masṭūrdur. Ve baʿżı nüsḫada "kilīd" maʿnāsına zāʾ-i muʿceme ile (بزنگ bizeng) mervīdir. Ve żammeteyn ile (بُزنگ burung) "ẕaḫīre" maʿnāsına. Ve dahi bir vilāyet ismidir ki ḳuṭb-ı cenūbī üzerinde **(205[a])** ṭulūʿ eder. Nitekim demişlerdir, beyt:

قطب عالم چو شهر ما بودست
گوييا شهر ماست شهر برنگ

(Dünyanın kutbu bizim şehrimiz olduğuna göre, Bireng şehri bizim şehrimiz olsa gerektir.)

Ferheng-i Cihāngīrī'de ḫubūbāttan bir nevʿdir ki edviyeye idḫāl ederler. Kābil'den gelir, bireng-i Kābilī derler.

برنگ [biring]: Kesr-i rāʾ-i mühmele ve sükūn-ı nūn ile. Birinc-i Kābilī'dir. Keẕā fī-*Mecmaʿi'l-Fürs*.

بزشگ [bizişg]: Kesr-i zā vü sükūn-ı şīn-i muʿcemeteyn ile. Ḥakīm, ṭabīb ve cerrāḥ maʿnālarınadır. Nitekim ebyāt-ı müsteşhidi delālet eder. Baʿżı aṣḥāb-ı ferheng bāʾ-i Fārsī ile taṣḥīḥ eylemişler. Cīm ile بجشگ [bicişg] dahi derler, ḥekīm maʿnāsına. Şāh Nāṣır-ı Ḫüsrev, beyt:

عرب بر ره شعر دارد سوارى
بزشگى گزيدند مردان يونان

(Arap, şiir yolunda usta bir binicidir. Yunanlılar ise hekimliği seçtiler.)

Be-maʿnī-i ṭabīb, Ḥakīm Esedī, meşnevī:

خورش بايد از ميزبان گونه گون
نه گفتن كزين كم خورد زان فزون

اگرچه بود ميزبان خوش زبان
بزشگى نه خوب آمد از ميزبان

(Ev sahibinin görevi yemek hazırlamaktır, "şundan az, bundan çok ye!" demek ona düşmez. Ev sahibi ne kadar tatlı dilli olursa olsun ona doktorluk yakışmaz.)

Be-maʿnī-i cerrāḥ, Ḥakīm Ezraḳī, beyt:

باد خوارزمى چو سنگين دل بزشگ رستگار
جيب پر ستاره دارد آستين پر نيشتر

(Harezmli acımasız cerrah gibidir. Giysisinin yeni neşter dolu, yakası ustura doludur.)

بسترآهنگ [bister-āheng]: Sükūn-ı sīn-i mühmele ve fetḥ-i tāʾ-i müşennāt ile. Yorgan ve döşek çār-şebi. Üstād Lebībī, beyt:

خوشا حال لحاف و بسترآهنگ
كه مى گيرند هر شب در برت تنگ

(Yorgan ve çarşafın işi ne iyi! Her gece seni sımsıkı kucaklıyorlar.)

بشلنگ [bişleng]: Sükūn-ı şīn-i muʿceme vü nūn ve feṯḥ-i lām ile. Hindūstān'da bir ḳalʿa adıdır. Üstād ʿUnṣurī, ḳıṭʿa:

به کوه ساوه ز تو مرگ بر نخواهد گشت
همی برآید در روی تو ازو آژنگ

اگر نخواهی بر دشت ساوه بنشینی
وگر بخواهی درشو به قلعهٔ بشلنگ

(Ölüm Save dağına senin için dönmeyecek, ölüm derdiyle yüzünde kırışıklıklar oluşmuş! Eğer istemiyorsan Sāve ovasında kal, eğer istiyorsan Bişleng kalesine git!)

بید برگ [bīd-berg]: Bir nevʿ oktur, demreni söğüt yaprağına benzer. Ḥakīm Firdevsī, beyt:

یکی بید برگی نشانده به تیر
که از سهم او تیر چرخست پیر

(Sadağına söğüt yaprağına benzeyen bir ok koymuş, felek o okun korkusundan yaşlanmıştı.)

Bu maʿnāya, Ḫᵛācū-yı Kirmānī, beyt:

ز ترکش کرده بیرون شاهزاده
چو آتش بید برگی آب داده

(Şehzade, ateş gibi keskin olan söğüt yaprağı benzeri okunu sadağından çıkardı.)

Ḥakīm Esedī'nin bu beytinde ẓāhirdir, beyt:

خدایی که پیکانش بد بید برگ
فرو دوخت بر تارک ترک ترگ

(Oku söğüt yaprağı olan kahraman, o oku zalimin miğferi tepesine dikti.)

Ve bir nevʿ nīzeye de derler. Şeyḫ Niẓāmī, beyt:

درآمد ز بحران سر بید برگ
گشاده برو روزن درع و ترگ

(Kargaşa sırasında mızrak ucu göründü. Miğfer ve zırh pencereleri ona açıldı.)

بیرنگ [bīreng]: Sükūn-ı yā-yı taḥtānī vü nūn ve feṯḥ-i rāʾ-i mühmele ile. Şaḫṣ-ı heyūlāyī, yaʿnī bir nesnenin aṣl u terkībi ve bünyādı. Ve naḳḳāşın taṣvīrden evvel eylediği resmine derler. Şems-i Faḫrī, beyt:

خدایگانی و شاهی که رسم خانهٔ او
کشید بار دگر عدل و داد را بیرنگ

(O öyle bir efendi ve öyle bir padişahtır ki nakkaşlar onun sarayındaki resimler için adalet ve insafı örnek yaparlar.)

Be-maʿnī-i aṣl u terkīb, Ḥakīm Senāyī, beyt:

آن که بیرنگ زد ترا بیرنگ
باز نستاند از تو هرگز رنگ

(Senin gibi bir soyluyu renksiz çizen kimse, bir daha asla senden renk alamaz.)

بناسگ [bīnāseg]: Sükūn-ı yā-yı taḥtānī ve feṯḥ-i nūn u sīn-i mühmele ile. Be-maʿnī-i derīçe. Keẕā fī-*Mecmaʿi'l-Fürs*.

مع اللام
[māl-l'a'am]

برنجشمال [birincişmāl]: Kesr-i rā'-i mühmele vü cīm ve sükūn-ı nūn u şīn-i mu'ceme ile. Muraġan dedikleri ṭa'āmdır ki revġan ve sükker ile mālīde ve āmīḫte olunmuş birinc.

بسمل [bismil]: Sükūn-ı sīn-i mühmele ve kesr-i mīm ile. Boğazlanmış, meẕbūḥ ma'nāsına. Ḫᵛāce Āṣafī, beyt:

قاتل من چشم می بندد دم بسمل مرا
تا بماند حسرت دیدار او در دل مرا

(Katilim beni boğazlayacağı sırada gözümü bağlıyor. Böylelikle onun yüzüne olan hasretimin devam etmesini istiyor.)

Ve tamām boğazlanmamış olsa نیم بسمل [nīm-bismil] derler. Şānī-i Tekelū, beyt:

همچو مرغ نیم بسمل مانده ام در دام تو
یا بکُش یا دانه ده یا از کفت آزاد کن

(Yarı boğazlanmış kuş gibi elindeyim. Ya öldür, ya yem ver ya da serbest bırak!)

Ve tīġ ile küşte olana da derler. Ḳuṭbeddīn-i Yezdī, beyt:

بسمل خنجر اخلاص شو ار می خواهی
که به تیغ ملک الموت نگردی مردار

(Azrail'in kılıcıyla murdar olmak istemiyorsan ihlas hançeriyle öl!)

بشپول [bişpūl]: Sükūn-ı şīn-i mu'ceme ve żamm-ı bā'-i Fārsī ile. Ṣīġa-i emrdir, پراکنده و پریشان کن [perākende ve perīşān kun] demek olur. Şeref-i Şeferve, beyt:

آن گیسوی مشکبار خویش بشپول
وان جزع گهرفشان چو دریا کن

(O misk kokulu saçını dağıtıp inci saçan gözü deniz gibi akıt!)

بشکل [bişkel]: **(205ᵇ)** Sükūn-ı şīn-i mu'ceme ve feṯḥ-i kāf ile. İki ma'nāyadır.

Evvel, be-ma'nī-i ġam u endūh.

Şānī, kıvırcık saç ma'nāsına.

بشکول [bişkūl]: Sükūn-ı şīn-i mu'ceme ve żamm-ı kāf ile. Be-ma'nī-i merd-i celd ü hūşyār ve ḳavī der-kār. Ḥakīm Esedī, beyt:

به هر کار بیدار و بشکول باش
به دل دشمن خواب و فرغول باش

(Her işinde uyanık ve akıllı ol! Gaflet ve uykunun can u gönülden düşmanı ol!)

بشول [bi-şūl]: Żamm-ı şīn-i mu'ceme ile. Be-ma'nī-i ببین [bi-bīn] ve بدان [bi-dān]. Ḥakīm Enverī, der-hicv-i Ḳāḍī Kīreng, beyt:

زرد گشت از فراق لقمه بشول
روی سرخ من ای سیاهۀ دول

(Ey cimri! Benim kırmızı yüzüm lokma dağıtıcısı yokluğunda sarardı!)

Eṣīreddīn-i Aḫsīketī, beyt:

حشمتش آنجا که داد نامیه را گوشمال
لقمه بشولی نکرد خار به بزم رطب

(Onun görkeminin bitkileri terbiye ettiği yerde, diken çimen meclisine lokma dağıtıcılık yapamaz.)

بلال [bilāl]: Āẕerbūye dedikleri reyḥāndır. Bir diken köküdür ki Şīrāz'da چوبکِ اشنان [çūbek-i eşnān] derler. Keẕā fī-*Mecma'i'l-Fürs*.

بلکل [bilkel]: Sükūn-ı lām ve feṯḥ-i kāf ile. Be-ma'nī-i بلکک [bilkek]-i merḳūm, ya'nī āb-ı nīm-germ.

بل [bil]: بهل [bi-hil] lafzından iḫtişār olunmuştur, yaʿnī geç ve ko! Üstād Aġācī demiştir, beyt:

بل تا جگرم خشک شود آب نماند
بر روی من آبست کزو دجله توان کرد

(Bırak ciğerim kurusun, su kalmasın! Benim yüzümde Dicle olabilecek kadar su var.)

Bu maʿnāyı müʾeyyid, Şems-i Faḫrī, beyt:

خواست شه تا که دست او گیرد
گفت چرخ او که باشد ای شه بل

(Padişah onun elini tutmak isteyince felek dedi ki: "Ey padişah! O kim oluyor, bırak!".)

Şeref-i Şeferve, beyt:

خرسندم از کسی به غرض غیبتم کند
بل تا کند به زخم زبان جامه شوی من

(Kin duyup arkamdan konuşan kimseden memnunum. Bırak dil yarasıyla çamaşırlarımı yıkasın!)

Ḥakīm Senāyī, beyt:

بل تا کف پای تو ببوسیم
انگار که مهر لالگانیم

(Bırak ayağının altını öpelim. Ayakkabılarının çivisi olduğumuzu var say!)

بهل [bi-hil]: Ziyāde-i hā ile de ol maʿnāyadır.

بیخال [bīḫāl]: Sükūn-ı yā ve feṯḥ-i ḫāʾ-i muʿceme ile. Sergīn-i murġ, yaʿnī tavuk ve sāʾir kuş tersi. ʿArabīde دزق الطیر [dazaḳu'ṭ-ṭayr] derler. Şems-i Faḫrī, beyt:

همای ظل ورا احتیاج ظل نبود
که ملک بخشد هر جا که بفکند بیخال

(Onun gölgesi hümasının gölgeye ihtiyacı yoktur. Çünkü pislediği her yere mülk bağışlar.)

بیدمال [bīd-māl]: Sükūn-ı yā-yı taḥtānī vü dāl ve feṯḥ-i mīm ile. Kılıç, ḫançer ve emṣāli nesneleri pastan açmak söğüt ağacıyla muʿtād olmağın, ol münāsebetle tesmiye olunmuştur. Mīr Ḫüsrev, beyt:

بین مدح عادلی که به عهدش ز ایمنی
آزاد بود تیغ چو سوسن ز بیدمال

(Adaletli padişahın övgüsüne bak! Onun zamanındaki güvenlik sayesinde tıpkı susamçiçeği gibi kılıç da pas açıcıya ihtiyaç duymuyor.)

بیغال [bīġāl]: Sükūn-ı yā-yı taḥtānī ve feṯḥ-i ġayn-ı muʿceme ile. Be-maʿnī-i nīze ki ʿArabīde رمح [rumḥ] dedikleridir. Ebulmaʿānī, beyt:

شود بر آتش قهرش چو سیخ مرغ کباب
زند چو سینهٔ اعدا به طعنهٔ بیغال

(Onun ateşli öfkesiyle, göğsüne mızrak sapladığı düşman şişe geçmiş piliç kebabına döner.)

بیل [bīl]: Sükūn-ı yā-yı taḥtānī ile. Üç maʿnāyadır.

Evvel, bāġbānların ol yassı demiridir ki ağaca geçirip bāġ ve bostān kazarlar. ʿArabīde مر [merr] derler feṯḥ-i mīm ile. Şeyḫ Saʿdī, beyt:

سرِ چشمه باید گرفتن به بیل
چو پر شد نشاید گذشتن به پیل

(Çeşme başını belle tutmak gerekir, çünkü dolunca fille bile geçemezsin.)

Şānī, gemilerdeki, gemiyi yürüttükleri kürek gibi uzun ağaç. Mīr Ḫüsrev, beyt:

موج سوی جاریه می برد دست
بیل به سیلیش همی کرد پست

(Dalga, cariyenin olduğu tarafa yöneldi. Kürekle akıntının gücünü azalttı.)

Ṣāliṣ, bih-i Hindī ki بل [bil] dahi derler. Ondan ḫoş mürebbā pişirirler.

بی همال [bī-humāl]: Sükūn-ı yā-yı taḥtānī ve żamm-ı hā ile. Be-maʿnī-i bī-miṯl ü bī-hemtā ki همال [humāl], naẓīr ve ʿadīl maʿnālarınadır. Ebulmaʿānī, beyt:

به جود و فضل و کرم در جهان بی مانند
به روز رزم عدو اوست بی همال و نظیر

(Cömertlik, erdem ve iyilik bakımından dünyada benzersizdir. Düşmanla savaştığı gün eşi ve benzeri yoktur.)

مع الميم
[maʿa'l-mīm]

بچم [biçem]: Fetḥ-i cīm-i Fārsī ile. کارم نظام داشت [kārem niẓām dāşt] maʿnāsına, yaʿnī işim şüret buldu demektir. Şākir-i Buḫārī, beyt:

چرا نه شکر کنم نعمت ترا شب و روز
که از تو اختر من سعد گشت و کار بچم

(Gece gündüz senin nimetine niçin şükretmeyeyim! Senin sayende talihim arttı ve işlerim yoluna girdi.)

Ve dahi چمیدن [çemīden] lafẓından ism-i maṣdardır, nāz ile salınmak maʿnāsına. Şeyḫ Saʿdī, beyt:

یکی سر برآر از گریبان غم
به آرام دل با جوانان بچم

(Gam yakasından bir an olsun başını kaldır! Gönül rahatlığı içinde gençlerle dolaş!)

برسام [birsām]: Sükūn-ı rā vü fetḥ-i sīn-i mühmeleteyn ile. Bir ʿillettir, sīnede olur. ʿArabīde ذات الصدر [ẕātu'ṣ-ṣadr] derler.

برندکام [birendekām]: Fetḥ-i rā vü dāl-ı mühmeleteyn ve sükūn-ı nūn ile. Bir dārūdur. بابونه گاو [bābūnegāv] dahi derler.

بریشم [birīşim]: Kesr-i **(206ª)** rāʾ-i mühmele vü şīn-i muʿceme ve sükūn-ı yā-yı taḥtānī ile. İbrīşim ve saz kılları. Kemāl-i Ḫocendī, beyt:

مَی به آواز بریشیم خور کمال
مطربی گر آیدت روزی به چنگ

(Ey Kemāl! Bir gün çalgıcı elinde çengle çıkagelirse sen de saz sesi eşliğinde şarap iç!)

بستام [bistām]: Sükūn-ı sīn-i mühmele ve feṭḥ-i tā'-i müşennāt ile. Be-maʿnī-i büssed. ʿArabīde mercān dedikleri. Mīr Ḫüsrev, beyt:

جهان که نزد خردمند دفتر ضحکست
به نیم خنده نیرزد از آن لب بستام

(Akıllının katında güldürü defteri olan dünya, o mercan dudağın yarım tebessümüne değmez.)

بشتالم [bişṭālem]: Sükūn-ı şīn-i muʿceme ve feṭḥ-i tā'-i müşennāt u lām ile. *Mecmaʿu'l-Fürs*'te be-maʿnī-i ṭufeyl, yaʿnī daʿvetsiz ṭaʿāma ḥāżır olan.

بشتام [bişṭām]: Sükūn-ı şīn-i muʿceme ve feṭḥ-i tā'-i müşennāt ile. *Ferheng-i Cihāngīrī*'de be-maʿnī-i ṭufeylī masṭūrdur.

بشخشم [bişaḫşem]: Feṭḥ-i şīneyn ü sükūn-ı ḫā'-i muʿcemāt ile. Be-maʿnī-i لغزیدن [laġzīden], yaʿnī sürçmek. Ḥakīm Senāyī, beyt:[1]

آن خوش ار نفس و شهوت و شره است
ورنه جایی بشخشم و تبه است

(Kayma ve düşme yeri de olsa hırs, şehvet ve nefisten gelen güzeldir.)

بشکم [bişkem]: Sükūn-ı şīn-i muʿceme ve feṭḥ-i kāf ile. Ṣuffe maʿnāsına. Şihābeddīn-i Mü'eyyed, beyt:

خانهٔ چون سرای جان خرم
بشکمش غیرت فضای ارم

(Sofası irem bahçesini kıskandıran, can evi gibi ferahlatıcı bir evdir.)

بفم [bifem]: Feṭḥ-i fā ile. Be-maʿnī-i dilteng ve fürū-mānde. Keẕā fī-*Mecmaʿi'l-Fürs*.

بهرام [bihrām]: Sükūn-ı hā ve feṭḥ-i rā'-i mühmele ile. Be-maʿnī-i rūze, yaʿnī oruç.

بیاگنم [biyāgenem]: Feṭḥ-i yā vü kāf-ı Fārsī vü nūn ile. Be-maʿnī-i بر کنم [ber-kenem]. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

بید خام [bīd-i ḫām]: Yaʿnī ʿūd-ı ḫām. Eyżan minhu.

بیرم [bīrem]: Sükūn-ı yā-yı taḥtānī ve feṭḥ-i rā'-i mühmele ile. Kirde dedikleri ṭaʿāmdır.

بیم [bīm]: Sükūn-ı yā-yı taḥtānī ile. Ḫavf ve hirās. Şāʿir, beyt:

هم اندر زمان روی او شد سفید
مرا ای خداوند بیم و امید

(Ey ümit ve korkumuzun efendisi! Onun yüzü zaman içinde nurlandı.)

بی نام [bī-nām]: İki maʿnāyadır.

Evvel, orta parmak altında olan parmak ki Türkīde dahi "adsız" derler. ʿArabīde بنصر [binṣir] dedikleridir.

Ṣānī, ismi meşhūr olmayan ve mechūl olan ādem ve ġayrı.

1

مع النون
[nūn-nʿaʿam]

بخردان [biḫredān]: Sükūn-ı ḫāʾ-i muʿceme ve feṯḥ-i rā vü dāl-ı mühmeleteyn ile. Cemʿ-i بخرد [biḫred]dir. ʿĀḳilān, zīrekān ve ḥakīmān maʿnāsına. Ḥakīm Firdevsī, beyt:

بفرمود پس شاه با موبدان
ستاره شناسان و هم بخردان

(Sonra padişah din adamlarına, müneccimlere ve bilgelere buyurdu.)

بتکن [bitken]: Sükūn-ı tāʾ-i müşennāt ve feṯḥ-i kāf ile. Nüsḫa-i Mīrzā İbrāhīm'de ve *Müʾeyyidü'l-Fużalāʾ*da imtilādan ṭabīʿata fütūr ʿārıż olmak. Ve *Ferheng-i Cihāngīrī*'de iki maʿnāyadır. Evvel, imtilādan baş ağrımak. Ṣānī, "tapan" dedikleri ağaç ki tarlaya toḫumu saçtıktan sonra onunla hemvār ederler.

بتکندن [bitkenden] ve **بتکندیدن** [bitkendīden]: *Müʾeyyidü'l-Fużalāʾ*da imtilādan vücūda elem olmak maʿnāsına masṭūrdur.

بردون [birdūn]: Sükūn-ı rā vü żamm-ı dāl-ı mühmeleteyn ile. İğdiş at. Mīr Naẓmī, beyt:

لطف کج بخش چرخ افزون باد
اسب تازی نبود بردون باد

(Eğri büğrü bağışlayıcı feleğin bağışı çok olsun! Arap atı olmadı, bari iğdiş at olsun!)

برزن [birzen]: Sükūn-ı rāʾ-i mühmele ve feṯḥ-i zāʾ-i muʿceme ile. Balçıktan yapılmış tava ki üzerinde ekmek pişirirler. Ḳarīʿuddehr, der-tevḥīd-i Bārī teʿālá ʿuẓẓimet esmāʾuhu, beyt:

در سفرهٔ سخای تو خورشید و مه دو نان
در مطبخ نوال تو افلاک برزنست

(Güneş ve ay, senin cömertliğin sofrasındaki iki somun ekmektir. Gökler, senin bağış mutfağındaki ekmek pişirme tavasıdır.)

برن [birun]: Żamm-ı rāʾ-i mühmele ile. برون [birūn] lafẓından iḫtiṣār olunmuştur. Keẕā fī-*Mecmaʿi'l-Fürs*.

برون [birūn]: Żamm-ı rāʾ-i mühmele vü vāv-ı maʿrūf ile. İki maʿnāyadır.

Evvel, taşra maʿnāsına ki بیرون [bīrūn] dahi derler.

Ṣānī, برونِ تو [birūn-ı t*u*], برای تو [berāy-ı t*u*] demek maʿnāsına olur. Üstād Rūdekī, ḳıṭʿa:

یاد کن زیرت اندرون تخته
تو برو خوار خوابنیده ستان

جعد مویانت جعد کنده همی
ببریده برون تو پستان

(Bedeninin tabutta olduğunu, tabut içinde sırt üstü yattığını düşün! Saç baş yolup ağıt yakanların senin için sütten kesildiğini düşün!)

بریان [biryān]: Sükūn-ı rāʾ-i mühmele ve feṯḥ-i yā-yı taḥtānī ile. Maʿrūf. Söğülme kebāb. Şāʿir, beyt:

پس از مردن اگر مرغی نشیند بر سر سنگم
شود بریان اگر آهی برآرم از دل تنگم

(Ben öldükten sonra kabrimin başına bir kuş konsa, daralmış gönlümden çekeceğim bir ah ile oracıkta kebap olur.)

بریجن [birīcen]: Kesr-i rāʾ-i mühmele, sükūn-ı yā-yı taḥtānī **(206ᵇ)** ve feṯḥ-i cīm ile. Be-maʿnī-i tennūr. Keẕā fī-*Mecmaʿi'l-Fürs*.

بریزن [birīzen]: Kesr-i rāʾ-i mühmele, sükūn-ı yā-yı taḥtānī ve feṯḥ-i zāʾ-i muʿceme ile. *Mecmaʿu'l-Fürs*'te be-maʿnī-i

برنجن [berencen]-i merḳūm. *Ferheng-i Cihāngīrī*'de bir samġdır, baʿżı terākībe cüz' edip devā ederler. بریزی[birīzī] de derler. Maṣṭakiye müşābih ammā sebük, ḫuşk ve mānend-i ʿasel ṣāf ve berrāḳ olur. Ammā rāyiḥası ağırdır. Taʿrīb edip بارزد [bārzed] ve بیرزد [bīrzed] dahi derler.

برین [birīn]: Kesr-i rā'-i mühmele ve sükūn-ı yā-yı taḥtānī ile. Āb-ı bed-bū. Ammā *Ferheng-i Cihāngīrī*'de be-maʿnī-i sūrāḫ ki برینه [birīne] dahi derler.

بزداییدن [bizdāyīden] ve **بزدودن** [bizdūden]: Kilāhumā bi-sükūni'z-zā'i'l-muʿceme. Āyīne, tīġ, ḫançer ve ġayrı nesnelerin pasın açmak maʿnāsına.

بزمایون [bizmāyūn]: Sükūn-ı zā'-i muʿceme ile. Be-maʿnī-i برمایون [bermāyūn]-ı merḳūm ki Ferīdūn'u süt ile besledikleri gāvın ismidir.

بساردن [bisārden]: Feṭḥ-i sīn ü sükūn-ı rā'-i mühmeleteyn ile. Zemīni yarmak.

بستان [bistān]: Sükūn-ı sīn-i mühmele ve feṭḥ-i tā'-i müşennāt ile. ستاندن [sitānden] lafẓından ṣīġa-i emrdir, "al!" demek olur. ʿArabīde خذ [ḫuẕ] maʿnāsına. Ṭālib-i Āmulī, beyt:

چو مَی بر کف نهد از عکس جامش انجمن گردد
به صد رنگی شود چون بال طاوسان بستانی

(Sāki kadeh dağıtırken, kadehe yüzünün yansımasıyla meclis cennet bahçesindeki tavuslar gibi yüz renge bürünür.)

بستردن [bisturden]: Sükūn-ı sīn ü rā'-i mühmeleteyn ve żamm-ı tā'-i müşennāt ile. Kazmak maʿnāsına ki سترردن [suturden] dahi derler.

بسلانیدن [bislānīden]: Sükūn-ı sīn-i mühmele, feṭḥ-i lām ve kesr-i nūn ile. Be-maʿnī-i بگسلانیدن [bugsilānīden]. Üzmek ve üzülmek maʿnāsına. Ḥażret-i Mevlānā ḳuddise sirruhu, beyt:

هر کس فریباند مرا کز عشق بسلاند مرا
آن که دهد فهم بیا گوید که پیش من بیا

(Herkes aşktan bağımı koparmak için beni aldatıyor. "Yanıma gel!" derler ama anlayışım kıt benim, anlayamam!)

بشخاییدن [bişḫāyīden]: Sükūn-ı şīn u yā-yı ṣānī vü feṭḥ-i ḫā'-i muʿcemeteyn ve kesr-i yā-yı evvel ile. Be-maʿnī-i خراشیدن [ḫirāşīden]. Tırmalamak maʿnāsına ki شخودن [şuḫūden] dahi derler. Şāh Nāṣır-ı Ḥüsrev, beyt:

سواران خفته و او اسب بر سرشان همی تازد
که نی کس را بکوبد سر نه کس را روی بشخاید

(Atlılar uyumuş ve o da onların başına at sürüyor. Ne kimsenin başını eziyor ne de kimsenin yüzünü tırmalıyor.)

بشخودن [bişḫūden]: Sükūn-ı şīn u żamm-ı ḫā'-i muʿcemeteyn ile. Be-maʿnī-i خراشیدن [ḫirāşīden]. Kemāl İsmāʿīl, beyt:

بشخوده اند چهره و بُرّند طره ها
زان جورها که با گل و شمشاد می کند

(Gül ve şimşire yapılan zulüm yüzünden yüzler tırmalandı, saçlar kesildi.)

بشکستن [bişkesten]: Sükūn-ı şīn u sīn ve feṭḥ-i kāf ile. Kırmak ve sındırmak maʿnāsına. Ḫᵛāce Selmān, beyt:

منِ هشیار با مستان ندارم روی بنشستن
که می گویند بشکن عهد و بی شرمیست بشکستن

(Ben ayığım ve sarhoşlarla oturmaya yüzüm ve cesaretim yok. Çünkü onlar tövbeni boz derler ve bozmak utanmazlıktır.)

بشکلیدن [bişkelīden]: Sükūn-ı şīn-i muʿceme, feṭḥ-i kāf ve kesr-i lām ile. *Mecmaʿu'l-Fürs*'te be-maʿnī-i نشان کردن [nişān kerden]. Ve Ḥakīm Esedī naḳlinde parmak ucuyla nişān komak maʿnāsına. Ve *Şerefnāme* ṣāḥibi bu maʿnāya muṭābıḳ rivāyet eder. Nitekim, Mevlānā Kisāyī, beyt:

یاسمن لعل پوش سوسن گوهرفروش
بر زنخ بیلغوش نقطه زد و بشکلید

(Kırmızılar giymiş yasemin ve inci satan susamçiçeği, nilüfer çiçeğinin çadırını hedef alıp parçaladı.)

Ferheng-i Cihāngīrī'de, tırnakla yāḫud ḳalemtırāş, bıçak ve emṣāli nesneler ucuyla yaralamak maʿnāsınadır. Ve *Niʿmetullāh*'ta "kucaklamak ve nesne kösteklemek" maʿnāsına naḳl etmiş.

بشکن [bişken]: شکنیدن [şikenīden] lafẓından ṣīġa-i emrdir, "kır!" ve "sındır!" maʿnāsına. Mīr Ḥüsrev, beyt:

بشکن دلم که رایحهٔ درد بشنوی
کس از برون شیشه نبوید گلاب را

(Gönlümü kır ki dert kokusu duyasın! Kimse şişenin dışından gül suyu koklayamaz.)

بشلیدن [bişlīden]: Sükūn-ı şīn-i muʿceme ve kesr-i lām ile. Be-maʿnī-i چسپانیدن [çespānīden] ve دوسانیدن [dūsānīden], yaʿnī yakıştırmak ve meyl ettirmek. Aġācī, beyt:

در گل غربت ز پا بشلیدنم
نیست ممکن روی یاران دیدنم

(Gurbet çamuruna saplandım kaldım. Dostların yüzünü görmem mümkün değil.)

بنشاختن [binşāḫten]: Sükūn-ı nūn u ḫā vü feṭḥ-i şīn-i muʿcemeteyn ü tāʾ-i müṣennāt ile. Be-maʿnī-i بنشاندن [binşānden]. Nesne dikmek. Üstād Lebībī, beyt:

چو باز آمد از جمله و تاختن
بفرمودش از پای بنشاختن

(Hep birlikte geri dönüp hamle yapınca ona ayakta kalmasını buyurdu.)

بنشاندن [binşānden]: Ağaç ve taş dikmek, oturtmak, naṣb ve iclās maʿnāsına.

بنشستن [binşesten]: Oturmak **(207ᵃ)** maʿnāsına lāzım ve müteʿaddī olur. Ḫᵛāce Selmān, beyt:

نیم صافی که برخیزم چو صوفی از سر دردی
چو دردی در بن خمخانه خواهم رفت و بنشستن

(Sofu gibi, şarap tortusu için kıyamet koparacak kadar saf değilim. Tıpkı şarap tortusu gibi meyhane/fıçı dibine gidip oturacağım.)

بنگان [bingān]: Sükūn-ı nūn ve feṭḥ-i kāf-ı Fārsī ile. Tas ve fincandan büyük ẓarf. *Mecmaʿu'l-Fürs*'te dibi delik tas ki ehl-i ḳurā onunla su taḳsīm ederler. Ve nüsḫa-i Ḥüseyn-i Vefāyī'de bāʾ-i Fārsī ile پنگان [pingān] menḳūldür. Ḫallāḳu'l-Maʿānī, beyt:

بر سر آمد ز تهی مغزئ خصمت چه عجب
آب چون گشت تهی بنگان آمد بر سر

(Düşmanının boş beyinli oluşu kendini gösterse şaşılmaz. Çünkü su boşalınca fincan görünür.)

Ve nüsḫa-i Mīrzā İbrāhīm'de ṣaḥan-ı rūyīn, yaʿnī tūc ve bakırdan düzülmüş ṣaḥan. Bu maʿnāyı müʾeyyid, Sirāceddīn-i Ḳumrī, beyt:

طشت زر شرق پر آتش برای سینه ام
هر سحر از نیش این فیروزه بنگان می رسد

(Her sabah doğudan, bu lacivert renkli sahanın/feleğin ısırığı sebebiyle göğsüme ateşle dolu altın bir leğen gelir.)

به آفرین [bih-āferīn]: İẓhār-ı hā ile. İsfendiyār bin Güştāsb'ın hemşīresi ismidir ki Ercāsb onu esīr edip Ẕūpīndiz-nām ḳalʿada ḥabs etmişti. Baʿdehu İsfendiyār varıp, Ercāsb'ı ḳatl edip Bih-āferīn'i ḫalāṣ eyledi.

بهان [bihān]: Cemʿ-i به [bih]tir. İyiler demektir. کهان [kihān] ve مهان [mihān] gibi. Ammā istiʿmāli çendān muʿteber değildir. Zīrā onun maʿnāsına نیکان [nīkān] istiʿmāl ederler.

بهرون [bihrūn]: Sükūn-ı hā ve żamm-ı rāʾ-i mühmele ile. Nām-ı İskender-i Ẕü'l-ḳarneyn'dir. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*.

بهگزین [bih-guzīn]: İẓhār-ı hā, żamm-ı kāf-ı Fārsī ve kesr-i zāʾ-i muʿceme ile. Her şeyin aʿlāsını iḫtiyār edici, ṣarrāf ve naḳḳād maʿnāsına. Ve muḫtār ve güzīde maʿnāsına. Ḫallāḳu'l-Maʿānī, beyt:

چون می دهی مرا تو عطاهای بهگزین
جز بهگزین چه آرمت آخر ز اخریان

(Sen bana hediyelerin en güzelini verdiğine göre sana en güzel şeyler dışında ne hediye getirebilirim ki!)

Ferheng-i Cihāngīrī'de münteḫab ve nuḳūd maʿnāsına mervīdir. Faḫr-i Gürgānī, beyt:

بر طالعی به بلخ درآمد که آسمان
از چند گاه باز چنین کرد بهگزین

(Belh'e feleğin nice zaman sonra seçtiği bir talihle geldi.)

İbn Yemīn, beyt:

نبود گر اختیار بود دین و ملک را
در بهگزین به غیر تو مختار ملک و دین

(Din ve ülke için seçim yapılacak olsa, senden daha seçkini olamaz.)

İbn Yemīn, beyt:

شاها سپهر اگرچه که فرقی نمی نهد
اندر میان اهل هنر گاهِ بهگزین

(Ey padişah! Felek hüner sahipleri arasında seçim yaparken bir ayrım gözetmese de...)

بهین [bihīn]: Kesr-i hā ve sükūn-ı yā-yı taḥtānī ile. Üç maʿnāyadır.

Evvel, be-maʿnī-i bihterīn. Ḥakīm Enverī, beyt:

ای ملک بهین رکن ترا کلک وزیرست
کلکی که فلک قدرت و سیاره مسیرست

(Ey ülke! Senin için en iyi dayanak vezirin kalemidir. O, feleğin gücüne sahip, talih yürütücü bir kalemdir.)

Ṣānī, hafta.

Ṣāliṣ, neddāf yaʿnī ḥallāc ki بهینه [bihīne] dahi derler.

بیاغاریدن [biyāġārīden]: İki maʿnāyadır.

Evvel, be-maʿnī-i خیساریدن [ḫīsārīden]. Islatmak.

Ṣānī, be-maʿnī-i آمیختن [āmīḫten] ve سرشتن [sirişten]. Karıştırmak ve yoğurmak.

بی تاب شدن [bī-tāb şuden]: Ṭāḳatsiz olmak ve yorulmak maʿnāsına. Çağatay lisānında "talmaḳ" derler. Mīr ʿAlī Şīr'in bu beytinde "talġan" vāḳiʿ olmuştur, "yorulan" demek olur. Mīr ʿAlī Şīr, beyt:

Ḳıl özlük deştini ṭayy isteseŋ maḳṣadda āsāyiş
Ni taŋ tınsa ḥarem içre beyābān ḳaṭʿıdın talġan

(Amacına rahatça ulaşmak istiyorsan benlik ovasını aş! Çölü aşarken yorulan kimsenin Harem'de dinlenmesine şaşılmaz.)

بیچن [bīçen]: Sükūn-ı yā-yı taḥtānī ve feṭḥ-i cīm-i Fārsī ile. Be-maʿnī-i Bījen ki piser-i Gīv'dir.

بی چون [bī-çūn]: Ḥażret-i Ḥaḳ sübḥānehu ve teʿālá cenābını Bī-çūn ile ẕikr ederler. Künh-i ẕātından suʾāl cāʾiz olmayıp, niteliksiz maʿnāsına Īzed-i Bī-çūn derler, celle ẕikruhu.

بیختن [bīḫten]: Sükūn-ı yā vü ḫāʾ-i muʿceme ve feṭḥ-i tāʾ-i müṣennāt ile. Elemek maʿnāsına. Kemāl-i Ḫocendī, beyt:

قصهٔ دردم فرو می ریخت گفتم موبمو
گو پس از من دوستان خاک مرا می بیختند

(İçimi döküp en ince ayrıntısına kadar anlattım. Söyle benden sonra dostlar toprağımı elesinler.)

Ve dahi giriftār ve ʿāciz olmak. Ve bir kimseyi ʿāciz ve bī-mecāl eylemek maʿnāsına mervīdir.

بیخستن [bīḫasten]: Sükūn-ı yā vü sīn-i mühmele ve feṭḥ-i ḫāʾ-i muʿceme vü tā ile. Giriftār ve ʿāciz eylemek. Üstād ʿAscedī, beyt:

شادی و بقا بادت و زین بیش نگویم
که این قافیهٔ تنگ مرا نیک به بیخست

(Mutluluğun daim olsun, bundan fazla söylenecek bir şey yok. Çünkü bu dar kafiye beni iyice darlandırdı.)

Giriftār ve ʿāciz olana بیخسته [bīḫaste] derler.

بیدار شدن [bīdār şuden]: Uykudan uyanmak. Ve āgāh ve ḫaberdār olmak. **(207b)**

بیراستین [bīrāstīn]: Sükūn-ı yā vü sīn-i mühmele vü yā-yı ṣānī ve kesr-i tāʾ-i müṣennāt ile. *Ṣıḥāḥ*'ta ağacın zāʾid olan dalların kırıp pāk eylemek maʿnāsına. Ebulmaʿānī, beyt:

هر قبا و پیرهن رفتست و عریان مانده ام
چون درخت پر نهالم کرده شد بیراستین

(Ne kadar elbisem varsa gitti ve çıplak kaldım. Dallarla dolu olan bir ağaçtım, dalsız kaldım.)

بیران [bīrān]: Sükūn-ı yā-yı taḥtānī ve feṭḥ-i rāʾ-i mühmele ile. Be-vezn ü maʿnī-i ویران [vīrān]. Keẕā fī-*Mecmaʿi'l-Fürs*.

بیروزن [bīrūzen]: Sükūn-ı yā, żamm-ı rāʾ-i mühmele ve feṭḥ-i zāʾ-i muʿceme ile. Yüklük maʿnāsına.

بیرون [bīrūn]: Taşra, ḫāric maʿnāsına. Ebū Türāb Big, beyt:

خدنگت در دلم بنشست و جان چون صاحب خانه
گهی بیرون رود گاهی به گرد میهمان گردد

(Okun gönlüme oturdu, can da ev sahipliği yapıyor. Bazen dışarı çıkıyor bazen de misafirin etrafında dört dönüyor.)

Çağatay lisānında "taşḳarı" derler.

بیره زن [bīrezen]: Sükūn-ı yā ve feṭḥ-i rāʾ-i mühmele vü zāʾ-i muʿceme ile. Tava gibi bir nesnedir, üzerinde ekmek pişirirler. برزن [birzen] dahi derler. Şeyḫ Niẓāmī, beyt:

نشسته جوانمرد اطلس فروش
ز خاکستری بیره زن درع پوش

(Sanki bir atlas/ateş satıcısı, kül renkli demir bir sacda oturmuş.)

بیزیدن [bīzīden]: Sükūn-ı yāʾeyn-i taḥtāniyyeyn ve kesr-i zāʾ-i muʿceme ile. Be-maʿnī-i بیختن [bīḫten]-i merḳūm.

بی ستون [bī-sutūn]: Diyār-ı ʿAcem'de bir meşhūr dağın adıdır. Ferhād onu kesip su getirmek ḳaṣdıyla bu kadar zamān ʿaşḳ-ı Şīrīn ile çalışmış ve her kestiği taşa Şīrīn'in taṣvīrin kazıp naḳş eylemiş. Maʿnā-yı

terkīb-i lüġat, direksiz yaʿnī ağaçsız demek olur. Ḫᵛāce Selmān, beyt:

پنجه زد فرهاد با اقبال خسرو لاجرم
کرد چرخ بی ستون چون نقش شیرینش خراب

(Ferhat, Hüsrev'in iyi talihiyle savaştı. Sonunda temelsiz felek, onu Şirin'in resmi gibi yırtıp attı.)

بی سر و سامان [bī-ser u sāmān]: Perīşān-aḥvāl ve bī-intiẓām kār. Ebulmaʿānī, beyt:

این سفر کردن و این بی سر و سامانئ ما
سر به صحرا دهد این حال پریشانئ ما

(Bizim bu düzensizliğimiz, yola çıkışımız/ayrılığımız ve perişan halimizin sonu çölde baş vermek olacak.)

بیستان [bīstān]: Sükūn-ı yā-yı taḥtānī, kesr-i sīn-i mühmele ve feṭḥ-i tāʾ-i müşennāt ile. Be-maʿnī-i güzeştegān, yaʿnī geçmişler.

بیلغان [bīlġān]: Sükūn-ı yā vü lām ve feṭḥ-i ġayn-ı muʿceme ile. Türkistān diyārında meşhūr bir vilāyet ve bir şehir adıdır.

بیمارژون [bīmārjūn]: Sükūn-ı yā vü rāʾ-i mühmele ve żamm-ı zāʾ-i ʿAcemī ile. Ḫastaya maḫṣūṣ olan ṭaʿām, yaʿnī ḫasta yemeği.

بیمارسان [bīmārsān] ve **بیمارستان** [bīmāristān]: Evvel sükūn-ı yā vü rā vü feṭḥ-i sīn-i mühmeleteyn ile, ṣānī kesr-i rā vü sükūn-ı sīn-i mühmeleteyn ve feṭḥ-i tā ile. Bīmārḫāne ki ʿArabīde دارالشفا [dāru'ş-şifā] derler. Ḥakīm Firdevsī, beyt:

بدو گفت گودرز بیمارسان
ترا جای زیباتر از شارسان

(Güderz ona dedi ki: "Senin için tımarhane çarşıdan daha iyi!".)

بیمارگون [bīmārgūn] ve **بیمارگین** [bīmārgīn]: Evvel żamm-ı kāf-ı ʿAcemī, ṣānī kesr ile. ʿAlīl ve ḫasta-mizāc, yaʿnī dāʾimā marīż gibi olan.

بین [bīn]: Ṣīġa-i emrdir, "gör!" yaʿnī "naẓar eyle!" demektir. Vaṣf-ı terkībī olur, حق بین [ḥaḳḳ-bīn] gibi. Şeyḫ ʿÖmer Ḫayyām, beyt:

این تابهٔ چرخ بین نگون افتادست
درد همه زیرکان زبون افتادست

(Bu felek tavasının ters döndüğünü, bütün akıllıları çaresiz bıraktığını gör!)

Gāhī evveline bir bā idḫāl edip ببین [bi-bīn] derler. Mevlānā Ṣāʾib, beyt:

جلوهٔ مستانهٔ آن سرو قامت را ببین
چشم بگشا موجهٔ دریای رحمت را ببین

(O selvi boylunun kendinden geçmişçesine salınışını gör! Gözünü aç da rahmet denizinin dalgalanışını izle!)

بیواریدن [bīvārīden]: Sükūn-ı yā-yı evvel ü ṣānī, feṭḥ-i vāv ve kesr-i rāʾ-i mühmele ile. Cevāb vermek maʿnāsına.

بیوازیدن [bīvāzīden]: Zāʾ-i muʿceme ile de icābet ve cevāb vermek maʿnāsına mervīdir.

بیور داشتن [bīver dāşten]: Sükūn-ı yā vü rāʾ-i mühmele ve feṭḥ-i vāv ile. Be-maʿnī-i برداشتن [ber-dāşten].

بیوسیدن [biyūsīden]: Żamm-ı yā vü vāv-ı maʿrūf ve kesr-i sīn-i mühmele ile. Be-maʿnī-i امید داشتن [umīd dāşten]. Ve baʿżı nüsḫada be-maʿnī-i جابلوسی کردن [cāblūsī kerden] menḳūldür.

بیوکندن [biyevkenden]: Feṭḥ-i yā-yı taḥtānī vü kāf ve sükūn-ı nūn u vāv-ı maʿrūf ile. Bevezn ü maʿnī-i بیفکندن [biyefkenden]. Keẕā fī-*Mecmaʿi'l-Fürs*.

بیوه زن [bīve-zen]: Sükūn-ı yā-yı taḥtānī ile. Dul ʿavrat demektir. Mevlānā Hātifī, beyt:

برون کن ز انگشت قیصر نگین
نِه از دست بیوه زن انگشترین

(Kayserin parmağından yüzüğü çıkarıp dul kadının avucuna koy!)

بیهوده شدن [bīhūde şuden]: Sükūn-ı hā ve żamm-ı şīn-i **(208[a])** muʿceme ile. Āteşten câme sararmak.

بیهودن [bīhūden]: Miṣl-i بیهوده شدن [bīhūde şuden]. Ve bī-maʿná söylemek.

بیهین [bīhīn]: Sükūn-ı yāʾeyn ve kesr-i hā ile. Yeğrek yaʿnī iyirek maʿnāsınadır.

مع الواو
[maʿaʾl-vāv]

بتو [bitū]: Żamm-ı tāʾ-i müşennāt ile. Nüsḫa-i Mīrzā İbrāhīm'de debbe-i revġan ve ẓarf-ı gülāb. Ve baʿżı müdevver nesnenin ince sapı ola. Ve ağaç başında yumru nesne, havān destesi ve bunlara benzer ne olursa. Ve ʿArabīde مقمع [miḳmaʿ] dedikleri nesne. Bu maḳūle nesnelere دنبه [denbe] dahi derler.

برهنه جو [birehne cev]: Şaʿīr-i muḳaşşer, yaʿnī kabuğu çıkmış arpa ki ʿArabīde سلت [sult] derler. *Kitābuʾs-Sāmī fiʾl-Esāmī*'de السلت نوع من الشعیر لاستر لها کانها حنطة[1] diye masṭūrdur.

بیاستو [biyāstū]: Feṭḥ-i yā-yı taḥtānī, sükūn-ı sīn-i mühmele ve żamm-ı tāʾ-i müşennāt ile. Nüsḫa-i Ḥüseyn-i Vefāyī'de dehān-derīde kimseye derler, yaʿnī işittiğin ve bildiğin söyler. Mevlānā Maʿrūfī, beyt:

بیاستو نبود خلق را مگر به دهان
ترا به کون بود و کون بسان دروازه

(Halk için ağızdan başka yırtıklık olmaz. Seninki ise şehir kapısı gibi kūnla olur.)

Ṣāḥib-i *Tuḥfetü'l-Aḥbāb* be-maʿnī-i kendedehān yaʿnī ağzı kokar maʿnāsına naḳl etmiş. Bu maʿnāyı müʾeyyid, Şems-i Faḫrī, ḳıṭʿa:

گفتم ترا به بخشش و کوشش به ابر و شیر
نسبت کنم ولیک نمی آیدم نکو

زیرا که آن چو دودی باشد سیاه رنگ
وین نیز گربه ایست به نسبت بیاستو

1 Sult, bir çeşit arpadır. Buğday gibi kabuğu yoktur.

(Seni cömertlik ve çabada bulut ve aslana benzeteyim dedim, ama bu bana pek mantıklı gelmedi. Çünkü bulut kara renkli bir duman, aslan ise sana nispetle ağzı kokan bir kedidir.)

بیرو [bīrū]: Sükūn-ı yā-yı taḥtānī ve żamm-ı rā'-i mühmele ile. Be-maʿnī-i kīse-i zer ve ġayruhu. Keẕā fī-*Tuḥfeti'l-Aḥbāb*.

بیندو [bīndū]: Sükūn-ı yā-yı taḥtānī vü nūn ve żamm-ı dāl-ı mühmele ile. Ḥarāmzāde ve bed-aṣl maʿnāsına. Mīr Naẓmī, beyt:

مادرش قحبه و پدر هندو
چه بود زاده شان بجز بیندو

(Annesi kahpe, babası köle. Onlardan doğan soysuzluktan başka ne yapar!)

بیو [bīv]: Be-vezn-i دیو [dīv]. Türkīde "güve" dedikleri kurtcağızdır. Baʿżı nüsḫada dāl ile بید [bīd] dahi derler. Faḫreddīn Ebulmaʿānī, beyt:

ز عدلش گرگ با صد حیله و ریو
نهان گردد به پشم میش چون بیو

(Adaletin sayesinde kurt yüz hile ve aldatmacayla yün ormanının içinde güve gibi gizlenir.)

مع الها
[maʿa'l-hā]

بدره [bidre]: Sükūn-ı dāl u feṯḥ-i rā'-i mühmeleteyn ve iḫfā-yı hā ile. Ağaç kurdu ki ریونجه [rīvence] dahi derler. Bu maʿnāya, Mīr Naẓmī, beyt:

نرسد هیچ گزند چون بدره
گر نباشد درخت را بدره

(Ağaçta ağaç kurdu olmazsa, saf altın gibi hiçbir zarar görmez.)

بده [bi-dih]: Kesr-i dāl-ı mühmele ve iẓhār-ı hā ile. Be-maʿnī-i بزن [bi-zen]. Emirdir, اضرب [iḍrib] maʿnāsına. Ḥakīm Firdevsī, mıṣraʿ:

دهاده برآمد ز هر دو گروه

(Her iki ordudan çığlıklar /gürültüler yükseldi.)

Ḫallāḳu'l-Maʿānī, rubāʿī:

چون دید که کرد غمزه خیره بسته
بر قصد دلم کمان ابرویش زه
از بسته همی کرد اشارت که مزن
از گوشهٔ بادام همی گوید ده

(Kıyabakış, onun gönlüme kasdetmek amacıyla gözünü karartıp kaş yayını kurduğunu görünce, bir kenardan "vurma!" diye işaret verirken göz ucuyla da "vur!" der.)

Ve dahi "ver!" maʿnāsına ṣīġa-i emrdir.

بذله [biẕle]: Sükūn-ı ẕāl-ı muʿceme ile. Be-maʿnī-i laṭīfe. Ve ʿArabīde her gün giyilen eṣvāb maʿnāsınadır.

برادرخوانده [birāder-ḫᵛānde]: Āḫiret karındaşı ki iki kimse muḥabbeten birbiriyle ʿaḳd-i uḫuvvet ederler.

برادرنده [birāderende]: Yaʿnī üvey karındaş. برادراندر [birāder-ender] dahi derler.

برهنه [birehne]: Feṯḥ-i rāʾ-i mühmele vü nūn ve sükūn-ı hā ile. Çıplak. Ve sükūn-ı rā ve feṯḥ-i hā ile برهَنه [birhene] de cāʾizdir. ʿUryān maʿnāsına. Mevlānā ʿUrfī, beyt:

تیغ در برهنگی فاش کند جوهر خویش
مصلحتهاست درین شیوهٔ عریانئ ما

(Kılıç, cevherini çıplakken gösterir. Bu bizim çıplaklığımız, usulüncedir.)

Çağatay lisānında "yalaŋ" derler kāf-ı ʿAcemī ile. Türkīde "yalıncak" dedikleri bundandır.

بستوه [bistūh] ve **بسته** [bistuh]: Kilāhumā bi-sükūni'ş-şīni'l-mühmele, żammi't-tāʾi'l-müşennāt ve iẓhār-ı hā ile. Dil-teng, ʿāciz ve ser-gerdān maʿnāsına ki ستوه [sutūh] ve سته [sutuh] dahi derler żamm-ı sīn-i mühmele ve iẓhār-ı hā ile. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*.

بسملگاه [bismilgāh]: Sükūn-ı sīn ü lām ve kesr-i mīm ile. Koyun ve sığır boğazladıkları mekān. ʿArabīde مذبح [meẕbaḥ] ve مسلخ [meslaḫ] derler. Türkīde "salḫāne" dedikleri. Şuʿarā, naẓmlarında çok īrād ederler. Şeyḫ ʿAliyy-i Naḳī, beyt:

به بسملگاه حسرت پَرزنان آن مرغ رقاصم
که هر گه بال غم برهم زنم خون از پرم ریزد **(208ᵇ)**

(Hasret kurbanlığında kanat çırpan raksedici bir kuşum. Ne zaman gamla kanat çırpacak olsam tüylerimden kan dökülür.)

Monlā Nuṣretī, beyt:

نه آن مستم که هر دم بی سبب در انجمن رقصم
به بسملگاه می آیم به گام خویشتن رقصم

(Mecliste sebepsizce rakseden bir sarhoş değilim. Kendi ayağımla mezbahaya geliyor raksediyorum)

بشخوده [bişḫūde]: Sükūn-ı şīn u żamm-ı ḫāʾ-i muʿcemeteyn ü vāv-ı maʿrūf ile. Tırnak ve ḳalemtırāş ucuyla yaralamak maʿnāsına ism-i mefʿūldür. Nüsḫa-i Mīrzā İbrāhīm'de be-maʿnī-i ḫirāşīde. Behrāmī, beyt:

کرده بشخوده رخ خود آن نگار
گشت گلزارش به شکل لاله زار

(O güzel, kendi yanağını yaralamış. Gül bahçesi lale bahçesine dönmüş.)

بشکله [bişkele]: Sükūn-ı şīn-i muʿceme ve feṯḥ-i kāf u lām ile. Kapı ḳullābı. Yaʿnī ol çengāldir ki kapı ve pencere kapaklarına ederler.

بشکنه [bişkene]: Sükūn-ı şīn-i muʿceme ve feṯḥ-i kāf u nūn ile. Kilīd perisi. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*.

بشکونه [bişkūne]: Sükūn-ı şīn-i muʿceme, żamm-ı kāf ve feṯḥ-i nūn ile. İki maʿnāyadır.

Evvel, be-maʿnī-i şükūfe. Ḥakīm Esedī, beyt:

به هنگام بشکونهٔ گلستان
برون برد لشگر ز زابلستان

(Gül bahçesinin açılma zamanı olan ilkbahar mevsiminde orduyu Zābülistān'dan çıkardı.)

Ṣānī, ḳayy ve istifrāġ maʿnāsına ki ona dahi ışṭılāḥta شکونه کرد [şukūne kerd] derler.

بشکوه [bişkūh]: Sükūn-ı şīn-i muʿceme, żamm-ı kāf ve iẓhār-ı hā ile. Ḥaşmet, vaḳār ve temkīn. Üstād Lebībī, beyt:

ز بس بود بشکوه و با فربهی
جهان دید او را سزای شهی

(O kadar güçlü ve görkemliydi ki felek padişahlığa onu layık gördü.)

بشنجه [bişince]: *Ferheng-i Cihāngīrī*'de kesr-i şīn, sükūn-ı nūn ve feṭḥ-i cīm ile. Bir ālettir, cullāhlar onunla beze āhār ederler. Ve baʿżı ferhengde "āhār" maʿnāsınadır. Şeyḫ Niẓāmī, beyt:

بشنجه روی و ازرق چشم و اشقر
سر او را خم گل نی خم زر

(Parlak yüzlü, mavi gözlü ve kızılımsıdır. Onun başı için altının çamur kadar değeri yoktur.)

Ḳarīʿuddehr, beyt:

تار و پود مراد من نشود
بافته بی بشنجهٔ لطفت

(Senin lutfunun cilası olmazsa benim dileğimin çözgüsü ve atkısı dokunmuş olmaz.)

بشولیده [bişūlīde]: Żamm-ı şīn u vāv-ı mechūl ve kesr-i lām ile. Be-maʿnī-i dīde ve dāniste. Ve be-maʿnī-i kār-güẓārīde. Ammā baʿżı ferheng-i muʿteberde berhem-zede ve perīşān-şüde. Bu maʿnāyı mü'eyyid, Şeyḫ ʿAṭṭār, beyt:

دل به خود باز آورد آرام گیر
جمع کن خود را بشولیده نمیر

(Gönlünü kendine getir, huzurlu ol! Kendini topla, perişan ölme!)

İbn Yemīn, beyt:

بر سر آتش سودای توام سوخت جگر
این هم از کار بشولیدهٔ خام دل ماست

(Ciğerim, sana olan sevdamın ateşiyle yandı. Bu, gönlümüzün hamlıkla/acemice iş yapmasından oluyor.)

بنچه [binçe]: Sükūn-ı nūn ve feṭḥ-i cīm-i Fārsī ile. Zenān, alınlarına bağladıkları nesne. ʿArabīdeki عصابه [ʿiṣābe] maʿnāsınadır. Üstād Rūdekī, beyt:

هر کرا در غمش بسازد اسیر
باز گیرد به بنچه بند به زیر

(Kimi gamına tutsak ederse, aynı zamanda pençesiyle de boyunduruk altına alır.)

بنکره [binkere]: Sükūn-ı nūn ve feṭḥ-i kāf u rā'-i mühmele ile. Eğirildikçe iğin üzerine sarılan iplik ki فرموک [fermūk] dahi derler.

بنه [binne/bine]: Feṭḥ-i nūn-ı müşedded ve muḫaffef ile de cā'iz. "Yük yap" dedikleri taʿbīre بار و بنه [bār u bine] derler. Bār u büngāh, cāy-ı bine olur. Ḥakīm Firdevsī, beyt:

چو شیران شرزه ز جا برچمید
به کوه هماون بنه برنهید

(Öfkeli aslanlar gibi yerinizden kalkıp Hemāven dağına yük bırakın!)

نه خیمه نه خرگه نه بار و بنه
چنین چند باشد سپه گرسنه

(Ne otağ, ne çadır ne de yük! Asker ne zamana dek böyle aç kalacak?)

به [bih]: İẓhār-ı hā ile. İyi demektir, نیک [nīk] maʿnāsına. من از تو به دانم [men ez-t*u* bih dānem] derler, ben senden iyi bilirim demektir. Nitekim bu beyitte vāḳiʿdir, beyt:

گفتی که ستارهٔ تو سعد است
من طالع خود را ز تو بِه بدانم

(Yıldızımın kutlu olduğunu söyledin. Ben talihimi senden iyi bilirim.)

Ammā ḥaḳīḳatte "bih"in maʿnāsı Türkīde "yeğ" dedikleridir. Zīrā "iyi" demeye "nīk" derler, "yeğ" demeye "bih" derler. Nitekim bu rubāʿīden mefhūmdur. Rubāʿī:

شیری که شکاری نکند روبه به
عمری که به تلخی گذرد کوته به

آن کس که حق نان و نمک نشناسد
گر یوسف مصری بود اندر چه به

(Tilki, avlanmayan aslandan iyidir. Acıyla geçen ömür kısa olsa iyidir. Tuz ekmek hakkını gözetmeyen kimse, Mısırlı Yusuf olsa bile kuyuda kalsa iyidir.)

بهروزه [bih-rūze]: Sükūn-ı hā, żamm-ı rāʾ-i mühmele ve feṯḥ-i zāʾ-i muʿceme ile. İki maʿnāyadır.

Evvel, bir nevʿ kebūd-reng billūrdur ki ġāyet ḫoş-reng olur, ammā kem-bahādır. Ḥażret-i Mevlānā ḳuddise sirruhu, beyt:

شاهیم نه شهروزه لعلیم نه بهروزه
عشقیم نه سردستی مستیم نه از سیکی

(Padişahız, dilenci değil; lal taşıyız, firuze değil! Āşıkız, kolaycı değil; sarhoşuz, şaraptan değil!)

Ṣānī, kendir-i Hindī'dir. Rā yerine cīm ile بهجوزه [bihcūze] dahi mervīdir. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*. **(209[a])**

بهینه [bihīne]: Kesr-i hā, sükūn-ı yā-yı taḥtānī ve feṯḥ-i nūn ile. Üç maʿnāya gelir.

Evvel, be-maʿnī-i hafta ki eyyām-ı usbūʿdur. Şākir-i Buḫārī, beyt:

صاحبا صد بهینه و مه و سال
بگذرد کز رهی نیاری یاد

(Efendim! Yüzlerce hafta, ay ve yıl geçiyor ama köleni hatırlamıyorsun!)

Ṣānī, be-maʿnī-i bihterīn.

Ṣāliş, be-maʿnī-i neddāf, yaʿnī ḥallāc. Pīr-i Herāt Ḫʷāce ʿAbdullāh-ı Enṣārī ḳuddise sirruhu *Ṭabaḳāt*ı'nda ve İbrāhīm-i Edhem ḥażretlerinin aḥvāli siyāḳında buyurur ki: بزاز ارچه پلاس فروشد بهینه باز نخوانند.[1]

1 Bezci yün elbise satarsa hallaç çağırmazlar.

بی ته [bī-tih]: Kesr-i tāʾ-i müşennāt ile Bemaʿnī-i bī-ḥavṣala. Muḥteşem-i Kāşī, beyt:

چاه زنخدانش ببین ای دیده و کاری مکن
کاندر ته دوزخ فتد جان من بی ته دگر

(Ey göz! Sevgilinin çene kuyusunu görüp bir şey yapmaktan vazgeç! Yoksa benim düşüncesiz canım dahi cehennemin dibine düşecek.)

Ve dahi "dīnsiz" demek olur.

بیجاده [bīcāde]: Sükūn-ı yā-yı taḥtānī ve feṯḥ-i cīm ü dāl-ı mühmele ile. Cevāhir envāʿından bir nevʿdir. Baʿżılar laʿl, baʿżılar yāḳūt ve baʿżılar şebedir dediler. Ammā *Tuḥfetü'l-Aḥbāb*'da ve Ḥüseyn-i Vefāyī'de kehrubā olmak üzre taṣḥīḥ eylemişler. Velākin Mīr Ṣadreddīn Muḥammed-i Şirvānī *Cevāhirnāme*'sinde "yāḳūtun nevʿidir" demiş. Ḥakīm Firdevsī'nin bu beytinden istinbāṭ olunur, beyt:

تو گفتی که بیجاده بارد همی
به سنگ اندرون لاله کارد همی

(Sen sürekli yakut yağıyor, devamlı taşta lale bitiyor demedin mi!)

Bu maʿnāda, Ḥakīm Enverī, beyt:

پاس تو گر اندیشه کند در کان
رنگ رخ بیجاده شود کاهی

(Madende senin görkemini düşünecek olsa yakutun rengi sararır.)

Cevāhir nevʿinden olduğuna, Mevlānā Hātifī, beyt:

بیار ساقی آن لعلگون باده را
که بشکست بازار بیجاده را

(Ey sāki! Yakutu sürümden düşüren o lal renkli kadehi getir!)

Hele kehrubā olmadığına Ḥakīm Ḫāḳānī'nin bu beyti delālet eder, Ḥakīm Ḫāḳānī, beyt:

اقلیم گشایی که ز جاسوسیٔ عقلش
بیجاده نیارد که کند کاهربایی

(Sen ülkeler fethedicisin! Öyle ki aklının casusluğu sayesinde yakut kehribarlık yapmaya güç yetiremez.)

بیخته [bīḫte]: بیختن [bīḫten] lafẓından ism-i mef'ūldür, elenmiş ma'nāsına. Ebulma'ānī, beyt:

خاک راهت دیده با مژگان حسرت بیخته
تا نباشد پای آزرده خیال نازکت

(Göz, nazik hayalinin ayağı incinmesin diye senin yolunun toprağını hasret kirpiğiyle elemiş.)

بیخسته [bīḫaste]: Sükūn-ı yā-yı taḥtānī vü sīn-i mühmele ve feṯḥ-i ḫā'-i mu'ceme vü tā'-i müṣennāt ile. Der-mānde, 'āciz ve sergerdān ma'nāsına. Ḫüsrevānī, beyt:

دلخسته و محرومم و بیخسته و گمراه
گریان به سپیده دم و نالان به سحرگاه

(Gönlü yaralı, mahrum, yorgun ve yolunu kaybetmiş biriyim. Günün ilk ışıklarında ağlarım, sabah vakti inlerim.)

Şāh Nāṣır-ı Ḫüsrev, beyt:

بررفتنیم اگرچه درین گنبد
درمانده ایم بسته و بیخسته

(Bu gökkubbede yürümeye devam etsek de yorgun, perişan ve güçsüzüz.)

بیداره [bīdāre]: Sükūn-ı yā-yı taḥtānī ve feṯḥ-i dāl u rā'-i mühmeleteyn ile. Bema'nī-i 'āşıḳ-ı dil-dāde. Mīr Naẓmī, beyt:

عالم شده بر حسنت دلداده و آواره
چون من که نمی باشد افتاده و بیداره

(Dünya senin güzelliğinin tutkunu ve avaresi oldu. Ama benim gibi gönülden āşık olan bulunmaz.)

بیدره [bīdere]: Sükūn-ı yā-yı taḥtānī ve feṯḥ-i dāl u rā'-i mühmeleteyn ile. Āhengerān çukuru ki içinde durup demir döğerler.

بیذاره [bīẕāre]: Sükūn-ı yā-yı taḥtānī ve feṯḥ-i ẕāl-ı mu'ceme vü rā'-i mühmele ile. Mekr ve ḥīle ma'nāsına.

بیراسته [bīrāste]: Sükūn-ı yā-yı taḥtānī vü sīn-i mühmele ve feṯḥ-i tā'-i müṣennāt ile. Ağacı budayıp zā'id dalların gidermek. Mīr Naẓmī, beyt:

درختی چون به برگ آراسته باشد
شود پر بار چون بیراسته باشد

(Yaprakla süslenen bir ağaç, dalları giderilince meyveyle dolar.)

بی راه [bī-rāh]: Meẕhebi muḫālif olup azgın olana derler. Ve dahi nā-münāsib ḥareket eder.

بیرزه [bīrze]: Sükūn-ı yā-yı taḥtānī vü rā'-i mühmele ve feṯḥ-i zā'-i mu'ceme ile. 'Asel gibi bir ṣamġdır, tīz-būy olur. بیرز [bīrz] dahi derler. Mes'ūd-i Sa'd-ı Selmān, beyt:

همچو مازو زفتشان لفج و سیه چون بیرزه
چون هلیله زردشان روی و ترش چون انبله

(Dudakları mazı gibi şiş, kasnı gibi siyah; yüzleri helile gibi sarı ve demirhindi gibi ekşimsi.)

بیژه [bīje]: Sükūn-ı yā-yı taḥtānī ve feṯḥ-i zā'-i Fārsī ile. Ḫāliṣ ve bī-ġıll u ġışş olan nesne. بژه [bije] dahi derler. Şā'ir, beyt:

آنچنان این خسته دل بر آتش هجران بسوخت
بیژه کرد در پوتهٔ عشقت همین استاد غم

(Bu yaralı gönül ayrılık ateşinde öylesine çok yandı ki gam üstadı onu aşk potasında saf ve katıksız hale getirdi.)

بیسره [bīsere]: Sükūn-ı yā-yı taḥtānī ve feṭḥ-i sīn ü rā'-i mühmeleteyn ile. Bir nevʿ şikārī kuştur, ġāyet tīz-per olur. ʿAmīd-i Lūyegī, beyt:

بلبلئ مخططست چون پرِ هدهد از عقب
تیزروی به یک دو پر چون پسِ باز بیسره **(209b)**

(Sırtı hüthüt kanadından olan yazılı/süslü bir sürahidir. Şahinin arkasındaki atmaca gibi bir iki kanat daha hızlı uçar.)

بیسه [bīse]: Sükūn-ı yā-yı taḥtānī ve feṭḥ-i sīn-i mühmele ile. Be-vezn-i کیسه [kīse]. Alaca ḳumāş ve ġayrı her ne nevʿ olursa.

بیشه [bīşe]: Sükūn-ı yā-yı taḥtānī ve feṭḥ-i şīn-i muʿceme ile. Çengelistān ve neyistān. Şāʿir, rubāʿī:

در قلب سپه تیغ زدن پیشهٔ ماست
مردی و هنر همیشه اندیشهٔ ماست
هر شیر که در جهان شکاری گیرد
مردان دانند که آن هم بیشهٔ ماست

(Ordunun kalbinde kılıç sallamak bizim işimizdir. Düşüncemiz daima mertlik ve hünerdir. İnsanlar, dünyada avlanan her aslanın bizimle aynı ormanda olduğunu bilirler.)

Mevlānā Tarzī, beyt:

شیر در بیشهٔ ما طعمهٔ روبه گردد
ای اجل بی جگری الحذر از بیشهٔ ما

(Ey ödlek ecel! Bizim kamışlığımızda/ormanımızda aslan tilkiye yem olur. Bizim kamışlığımızdan sakın!)

Ve çobanların nāyı ki "kaval" derler. Ḥakīm Ḥāḳānī, beyt:

چون بیشهٔ ضمیر من آوا برآورد
جان معزی آنجا معزی کند به رقص

(Yaradılışımın kavalı ses verince Muizzī'nin ruhu coşup dans etmeye başlar.)

ʿArabīde بوک [būk] ve Çağatay lisānında "çeykel" derler feṭḥ-i çīm ile.

بی صرفه [bī-ṣarfe]: Feṭḥ-i ṣād u fā vü sükūn-ı rā'-i mühmeleteyn ile. Fā'idesiz ve endīşesiz. Mevlānā Hātifī, beyt:

غیورانه بگشاد لب در جواب
به گفتار بی صرفهٔ نا صواب

(Doğru olmayan boş sözlerle cevap vermek için çabucak konuşmaya başladı.)

بیگاده [bīgāde]: Sükūn-ı yā-yı taḥtānī ve feṭḥ-i kāf-ı ʿAcemī vü dāl-ı mühmele ile. Cimāʿa ḳādir olmayan. ʿArabīde عنین [ʿinnīn] derler. Mīr Naẓmī, beyt:

بگفت او را که نتوانست که آیی
شود بیگاده شوهر زن خطایی

(Ona "Hatā şehrinden olan kadının kocası kısır olur. Sen gelemezsin!" dedi.)

بیگانه [bīgāne]: Kāf, ʿAcemīdir. Yād maʿnāsına ki muḳābili آشنا [āşinā]dır. Mevlānā Ṣā'ib, beyt:

ای دل ز اوضاع جهان بیگانه شو بیگانه شو
با آن نگار خانگی همخانه شو همخانه شو

(Ey gönül! Dünyanın halllerine yabancı ol, yabancı ol! Evcimen güzelle birlikte evde otur, evde otur!)

بیگاه [bī-gāh]: Kāf-ı ʿAcemī ile. Ġāyet seḥerī ve vaḳitsiz demektir. Müterādif ḳabīlindendir. گاه و بیگاه [gāh u bī-gāh] derler, vaḳitli vaḳitsiz maʿnāsına olur.

بیلاده [bīlāde]: Sükūn-ı yā-yı taḥtānī ve feṭḥ-i lām u dāl-ı mühmele ile. Be-maʿnī-i şāgirdāne, ecīrāne maʿnāsına. Mīr Naẓmī, beyt:

خودت مفروش نزد عاقلان را
بشو بیلاده پیش کاملان را

(Akıllıların yanında kendini satma! Olgun kimselerin önünde öğrenci gibi ol!)

بیلسته [bīleste]: Sükūn-ı yā-yı taḥtānī vü sīn-i mühmele ve feṭḥ-i lām u tā'-i müşennāt ile. Be-maʿnī-i engüştān. Ḥakīm Ḳāḳānī, beyt:

نیش و بیلستهٔ ناقص چو شغال
شغل سگساری و دستان چه کنم

(Çakal gibi dişin ve parmakların eksik! Açgözlü ve boş sözlüsün, ne yapayım!)

Ḥakīm Esedī, beyt:

به بیلسته سنبل همی دسته کرد
به دُر نیز بیلسته را خسته کرد

(Parmaklarıyla sümbül demeti yapıyordu. İnciyle de parmaklarını yaralamıştı.)

بیله [bīle]: Sükūn-ı yā-yı taḥtānī ve feṭḥ-i lām ile. Beş maʿnāya gelir.

Evvel, be-maʿnī-i آبخوست [ābḫˇast] ki cezīredir. Amʿaḳ-ı Buḫārī, beyt:

به عمان قدرت فلک یک حباب
ز دریای جاهت جهان بیله است

(Senin kıymetin okyanusuna oranla felek bir hava kabarcığıdır. Dünya senin saltanatın denizindeki bir adadır.)

Ṣānī, be-maʿnī-i بیلک [bīlek], yaʿnī yassı demrenli ok. Bīle müşābih olmakla tesmiye olunmuştur. Şems-i Faḫrī, ḳıṭʿa:

سالکان مسالک تحقیق
فارغند از شراب و تفشیله
دفع شیطان کفر را دارند
در کمان مجاهدت بیله

(Tahkik yolunun yolcuları yeme ve içmeden uzak dururlar. Kāfir şeytanı mücahede yayına çektikleri yassı uçlu okla kovarlar.)

Üstād Ferruḫī, beyt:

چنان چون سوزن از وشّی و آب روشن از توزی
ز طوسی ویل بگذاری به آماج اندرو بیله

(İğnenin kumaşa ve tuzun berrak suya girmesi gibi, yassı temrenli okunu hedefe gönderip Tuslu'yu feryat ettirirsin.)

Ṣāliş, ruḫsāre maʿnāsına. Ḥakīm Ḳāḳānī, beyt:

بیلهٔ تو کرد روی مه و زهره را خجل
زان می کنند هر سحری روی در نقاب

(Yanağın Ay ve Zühre'nin yüzünü utançtan kızarttı. Her seher yüzlerini örtmeleri bu yüzdendir.)

Rābiʿ, be-maʿnī-i pehlū. Ḥakīm Sūzenī, beyt:

آن دل که در میان دو بیله به کین تست
بر وی رسد ز قوس فلک تیر بیلگی

(İki yanın ortasında bulunup sana kin besleyen kalbe, gökyüzü yayından kanatlı ok erişir.)

Ḳāmis, be-maʿnī-i bīl ki Türkīde "çapa" derler.

بیمارِ سیاه [bīmār-ı siyāh]: Terletme ḫastalığı. Ġāyet ṣaʿb olduğundan siyāh tesmiye olunmuştur. Aʿcām ṣaʿblığından kināye edip سیاه[siyāh] taʿbīr ederler, belā-yı siyāh ve baḫt-ı siyāh gibi.

بیناره [bīnāre]: Sükūn-ı yā-yı taḥtānī ve feṭḥ-i nūn u rā'-i mühmele ile. Be-maʿnī-i بتیاره [betyāre]-i merḳūm, yaʿnī dīv-i istenbe vü zişt-ṣūret.

بیواره [bīvāre]: Be-vezn ü maʿnī-i بیچاره [bī-çāre]. Ġarīb, bī-kes ve ʿāciz maʿnāsına. Ḥakīm Esedī, meşnevī:

بپرسید کین مرد بیواره کیست
که گستاخ اندر چنین باره کیست

("Böyle defalarca küstahlık yapan bu zavallı da kim?" diye sordu.)

Ḥakīm Esedī, beyt:

بدو گفت کز خانه آواره ام
از ایران یکی مرد بیواره ام

(Ona, "Evinden ayrı düşmüş İranlı bir kimsesizim" dedi.)

بیوسنده [biyūsende]: Żamm-ı yā-yı **(210[a])** taḥtānī, feṭḥ-i sīn-i mühmele ve sükūn-ı nūn ile. Cāblūsī-künende ve riyāyla tevāżuʿ ve temelluḳ edici. Ḥakīm Senāyī, beyt:

سگ بیوسنده گرگ درنده است
سفله سالوس و لوس خرنده است

(Yaltaklanıcı bir köpek, yırtıcı bir kurttur. Alçak bir ikiyüzlü ve dönek bir yalancıdır.)

بیوه [bīve]: Sükūn-ı yā-yı taḥtānī ve feṭḥ-i vāv ile. Dul ʿavrat ki بیوه زن [bīvezen] derler. Mevlānā Cāmī, beyt:

هیچ غم نیست گرش غصب کنان
شحنهٔ دِه کشد از بیوه زنان

(Köyün bekçisi onu dul kadınlardan zorla almış olsa bile hiç sorun etmezsin!)

ʿArabīde ارمله [ermile] ve Çağatayda "tul" derler.

بیهده [bīhude]: Sükūn-ı yā-yı taḥtānī ve żamm-ı hā ile. Nā-ḥaḳ ve bāṭıl maʿnāsına. Üstād Laṭīfī, beyt:

بازار متاع تست کاسد
کارت همه بیهده و فاسد

(Senin malının pazarı kesatta! İşin hep boş ve batıl!)

Ve هده [hude], ḥaḳ demektir. Nitekim bu beyitten mefhūmdur. Şāʿir gufte, beyt:

مهر خواهی ز من و بیهده ای
هده خواهی ز من و بیهده ای

(Benden merhamet istiyorsun, haksızsın! Benden hak istiyorsun, haksızsın!)

بیهوده [bīhūde]: بیهده [bīhude] gibi. Bāṭıl, ʿabeş ve bī-maʿná demek olur. Kemāl-i Ḫocendī, beyt:

ایا به کام هوس رام عمر بیهوده
هنوز سیر نگشتی ز کار بیهوده

(Ey batıl ömre boyun eğip de boş heves peşinde koşan! Boş işlerle uğraşmaktan hālā yorulmadın mı!)

مع الیا
[maʿa'l-yā]

بخردی [biḫredī]: Sükūn-ı ḫāʾ-i muʿceme ve feṯḥ-i rā vü kesr-i dāl-ı mühmeleteyn ile. Be-maʿnī-i dānāyī ve hūşmendī. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

بهبودی [bihbūdī]: Sükūn-ı hā ve żamm-ı bāʾ-i muvaḥḥade ile. İyi olmaklık. Ṣıḥḥat-i beden, intiẓām-ı ḥāl ve ḥüsn-i maʿîşet gibi.

بهرای [bihrāy]: Sükūn-ı hā ve feṯḥ-i rāʾ-i mühmele ile. Nīk-rāy u tedbīr, ʿāḳil ve müdebbir maʿnāsına. Şāʿir, beyt:

مردی که شود به کار خود بهرایی
باید که کند کار خودش پیرایی

(İşlerinde akıllıca hareket eden kimse, kendi işini süslemiş olur.)

بهی [bihī]: İyilik. Nefsinde ve ġayrıda istiʿmāl olunur. Niẓām-ı Esterābādī, beyt:

کند ز صنعت استاد صنع شیرینکار
به گونهٔ عسلی در بر بهی محمل

(Usta kimsenin sanatından, yarayı iyileştirmede kullanılan bal gibi güzel iş çıkar.)

Ve yara yaʿnī cerāḥat iyi olmak. Çağatay lisānında "oŋalmaḳ" derler. Bu beyitte mużāriʿi vāḳiʿ olmuştur. Mīr ʿAlī Şīr, beyt:

Köŋülge yüz tümen nīş ursa hicrān iylemen nāle
Viṣāliŋ nūşıdın ol zaḫmlar bir kün oŋalġay dip

(Ayrılık gönlümü yüzlerce kez yaralasa bile, bir gün o yaralar kavuşma merhemiyle iyileşecek deyip inlemem.)

بی [bī]: Şol maʿnāyı ifāde eder ki Türkīde "-siz" ile taʿbīr ederler. Meşelā bī-dil gönülsüze, bī-zebān dilsize denilir. Şeyḫ Saʿdī, beyt:

گر کسی وصف او از من پرسد
بی دل از بی نشان چه گوید باز

(Eğer birisi onun vasfını benden soracak olursa, āşık sevgiliden nasıl haber versin!)

Ve gāhī ḥarf-i selb olan نا [nā] lafẓının maʿnāsına ḳarīb olur, lākin her yerde ol maʿnāya ṣaḥīḥ olmaz. Meşelā nā-kes demekte bī-kes denilmez. Zīrā نا کس [nā-kes], "ādem değil" demektir. بی کس [bī-kes], "ādemsiz" demek olur. Böyle daḳīḳ maḥall teʾemmüle muḥtācdır.

بی بی [bībī]: Zen-i nīkū ve ḫātūn-ı ḫānenişīn. Mevlānā Hātifī, beyt:

با زنش گفت خواجه که ای بی بی
دل برین نِه که از وطن کیبی

(Tüccar karısına dedi ki: "Ey kadınım! Vatandan ayrılacağını gönlünden çıkarma!".)

Bir maʿnāsı dahi "iyi iyi!" demek olur, "beh beh" maʿnāsına. Üstād Menūçehrī, beyt:

بی بی آن ترکی که چون او برزند بر چنگ چنگ
از دل ابدال بگریزد به صد فرسنگ سنگ

(Peh peh o Türk'e! O, çenge el vurunca āşıkların gönlündeki ağırlık yüz fersah öteye kaçıyor.)

بی خوانی [bī-ḫ^vānī]: Feṯḥ-i ḫāʾ-i muʿceme vü vāv-ı maʿdūle ve kesr-i nūn ile. Be-maʿnī-i bī-nemek. Tatsız, ṭaʿāmda ve ġayrıda cāʾizdir. Mīr Naẓmī, beyt:

سخنش چون طعام بی خوانی
نتوان خورد بی نمک نانی

(Sözü, tuzsuz yemek gibidir. Yemek, tuzsuz yenmez.)

بیداری [bīdārī]: Uyanıklık. Ve *Şerefnāme*'de ṣāḥib-dilī yaʿnī āgāh olmak. Beyt:

بیدارئ سحرگاه روشن کن دلانست
آن کس که بود در خواب تیره شدست جان را

(Sabah vakti uyanık olmak, kalpleri aydınlatır. Sabahleyin uyuyan kimse kalbini de karartmış demektir.)

ʿArabīde تيقظ [teyaḳḳuẓ] ve Çağatayda "uyḳaġlıġ" ve "uyaġlıġ" dahi derler.

بیدِ طبری [bīd-i ṭaberī]: Bīd-i heftgāne ḳısmından bir nevʿ söğüttür. گربه بید [gurbe-bīd] dahi derler. Keẕā fī-*Şerefnāme*. Ve nüsḫa-i Mīrzā İbrāhīm'de bīd-i müvelleh maʿnāsınadır. Ẓahīr-i Fāryābī, beyt:

همچو مستان صبوحی شده افتان خیزان
شاخهای سمن تازه و بید طبری

(Söğüt ve taze yasemin dalları, sabah vakti sarhoşları gibi düşüp kalkıyor.)

بی رای [bī-rāy]: Bī-tedbīr ve umūrunda iṣābet etmeyip nā-maʿḳūl iş edici maʿnāsına. Żıdd-ı بهرای [bih-rāy]-ı merḳūmdur.

بیرزی [bīrzī]: **(210ᵇ)** Sükūn-ı yā-yı taḥtānī, rāʾ-i mühmele-i mevḳūf ve kesr-i zāʾ-i muʿceme ile. بیرزه [bīrze]-i merḳūm maʿnāsınadır ki بیرزر [bīrzer] dahi derler. Seyf-i İsferengī, beyt:

شاکرند ارباب معنی زین که باری زینهار
می شناسی بیرزی از گوهر و سوسن ز سیر

(Manadan anlayanlar, kasnıyı inciden susamı da sarımsaktan ayırt etmenin şükründedir.)

بیرونی [bīrūnī]: Taşraki demektir, ḫāric maʿnāsına. Muḳābili اندرونی [enderūnī]dir.

بیزاری [bīzārī]: Terk etmek, usanmak ve ḫalāṣ olmak maʿnāsına. Ḫᵛāce Selmān, beyt:

زارم از بی زری و می ترسم
که کُشد بی زری نه بیزاری

(Parasızlık yüzünden sıkıntılıyım ve sıkıntının değil de parasızlığın öldürmesinden korkuyorum.)

بیستگانی [bīstegānī]: Sükūn-ı yā vü sīn-i mühmele ve feṯḥ-i tā vü kāf-ı ʿAcemī ile. Diyār-ı Rūm'da māh-be-māh verilen vaẓīfe ki zamān-ı selefte şāhān-ı ʿAcem vaẓīfe-ḫᵛārāna her yigirmi günde verirlermiş ki sene-i Şemsiyye iʿtibārıyla sene āḫirinde ḥisāb muvāfıḳ gele. Zīrā şühūr-ı Fārsiyyenin her biri otuz olmaz. Baʿdehu keṣret-i istiʿmāl ile muṭlaḳ "vaẓīfe" maʿnāsına olmuş. Üstād Menūçehrī, beyt:

یکی را ازین پیشگاهی نبخشی
یکی را دو باره دهی بیستگانی

(Birisine bu hazineden bir bağış yapmazken, birine de iki katı bağış verirsin!)

بیسگی [bīsegī]: Sükūn-ı yā-yı taḥtānī ve feṯḥ-i sīn-i mühmele ile. Abraş ve çil olmak maʿnāsına. Bāʾ-i Fārsī ile (پیسگی pīsegī) de menḳūldür. Efṣaḥı da Fārsī ile olmak ḫāṭıra gelir.

بیغی [bīġī]: Sükūn-ı yā-yı taḥtānī ve kesr-i ġayn-ı muʿceme ile. *Şerefnāme*'de defʿ maʿnāsınadır.

بی نیازی [bī-niyāzī]: Devletlilik ve iḥtiyāc olmamak maʿnāsınadır.

بینی [bīnī]: Sükūn-ı yā-yı taḥtānī ve kesr-i nūn ile. İki maʿnāyadır.

Evvel, āḫirindeki ḫarf-i aṣliyye olup "burun" maʿnāsına gelir. ʿArabīde انف [enf] derler.

Ṣānī, meẕkūr yā ḫiṭābiyyedir, görürsün demek olur. Nitekim, Mevlānā Ṣā'ib, beyt:

گوش را کر کن و بشنو که چها می شنوی
دیده بربند و نظر کن که چها می بینی

(Kulağını sağır edip neler dinlediğini duy! Gözünü kapatıp neler gördüğüne bak!)

بیوگانی [biyūgānī]: Żamm-ı yā-yı taḥtānī vü vāv-ı mechūl ve feṯḥ-i kāf-ı ʿAcemī ile. Düğün, sūr maʿnāsına. Üstād ʿUnṣurī, beyt:

ساخت آنگه عجب بیوگانی
هم بر آیین رسم یونانی

(O vakit Yunan geleneğine uygun şaşılası bir düğün yaptı.)

باب الباء الموحدة المضمومه

[BĀBU'L-BĀ'İ'L-MUVAḤḤADETİ'L-MAŻMŪME]

مع الالف
[maʿa'l-elif]

ببا [bubā]: Feṯḥ-i bā'-i muvaḥḥade ile. Teferrüc ve seyre gittiklerinde maḫṣūṣ ṭaʿāmdır ki pişirip getirirler. Mīr Naẓmī, beyt:

کند آن جان اگر در سینه منزل
ببا سازم جگر با پارهٔ دل

(O canımın içi göğsüme yerleşirse, kalp parçasıyla ciğer yemeği yaparım.)

بتیبا [butībā]: Kesr-i tā'-i müṣennāt, sükūn-ı yā-yı taḥtānī ve feṯḥ-i bā'-i muvaḥḥade ile. Be-maʿnī-i توبه کردن [tevbe kerden]. Mīr Naẓmī, beyt:

چو کردم چند گه اندیشه از جان
بتیبایی کنم از عشق خوبان

(Kaç kez "güzellere āşık olmaya tövbe!" diye gönlümden geçirdim.)

بخارا [buḫārā]: Moğol lisānında mecmaʿ-ı ʿulūm demektir. Ve Māverā'ünnehir'de bir meşhūr şehirdir, Semerḳand'a ḳarīb. ʿUlemā ve meşāyıḫı ġāyet çok olduğundan ḳubbetü'l-İslām derler. Ḫᵛāce Ḥāfıẓ, beyt:

اگر آن ترک شیرازی به دست آرد دل ما را
به خال هندویش بخشم سمرقند و بخارا را

(Eğer o Türk güzeli bizim gönlümüzü eğlerse, onun kara benine Semerkant ve Buhara'yı bağışlarım.)

برّا [burrā]: Rā'-i mühmele-i müşeddede ile. بران [burrān] lafẓından terḫīm olunmuştur, kesici ve keskin maʿnāsına. Taḫfīf-i rā ile de

cā'izdir demişler. Şā'ir, beyt:

بکن با تیغ غمزه قتل ما را
چون او شمشیر رستم نیست برا

(Bizi kıyabakış kılıcıyla öldür! Rüstem'in kılıcı onun kadar keskin değil.)

برجِ ثریا [burc-ı ṣureyyā]: Kināye ez-dehen-i maḥbūb ve dıraḫt. Keẕā fi'l-*Maḥmūdī*.

برزویلا [burzveylā]: Sükūn-ı rā'-i mühmele, zā'-i mu'ceme-i mevḳūfe ve feṯḥ-i vāv ile. Efrāsiyāb pehlivānlarından bir Tūranī mübāriz ismidir. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

بستان پیرا [bostān-pīrā]: Bāġbān ma'nāsına. Ḥakīm Enverī, beyt:

برده رضوان به بهشت از پی پیوندگری
از تو هر فضله که انداخته بستان پیرا

(Bahçıvanın fazla diye attığı şeyleri cennet bekçisi Rıdvan senden yadigar diye teberrüken götürmüş.)

بستانسرا [bostān-serā]: Sarāy-ı pādişāhānda olan bāġçeye derler.

بغرا [buġrā]: Sükūn-ı ġayn-ı mu'ceme ve feṯḥ-i rā'-i mühmele ile. Erişte gibi bir ṭa'āmdır. Ekşer yārān-ı 'Acem seyir ve teferrüclerde pişirirler. *Ferheng-i Cihāngīrī*'de, Türkistān şāhlarından Buġra Ḫān-nām bir şāhın iḫtirā'ı olmakla muḫteri'i ismiyle **(211ª)** tesmiye olunmuştur. Büsḥāḳ-ı Eṭ'ime, beyt:

بجو قلیه در صحن بغرا بتا
که جویندگی عین یابندگیست

(Erişte üstü kavurma ara! Çünkü arayan bulur!)

Büsḥāḳ-ı Eṭ'ime, beyt:

ماهیچه به گوش حلقه کرده است
یعنی که منم غلام بغرا

(Buğra aşını kulağıma küpe yaptım, yani buğra aşının kölesi benim!)

Ve bir pādişāh ismi olduğuna şā'ir, beyt:

قراخان و ایلک چو بغرا گذشت
تو گویی که بادی به صحرا گذشت

(Karahan, İlek ve Buğra'nın geçişini görsen, bozkırda rüzgār esiyor derdin!)

Edātu'l-Fużalā'da نامِ پادشاهِ خوارزم و به معنیٔ کلنگ پیشه و کلنگان نیز گویند[1] masṭūrdur.

بوبا [būbā]: Vāv-ı ma'rūf ve feṯḥ-i bā'-i muvaḥḥade ile. Bir nev' ṭa'āmdır.

بورا [būrā]: Vāv-ı ma'rūf ve feṯḥ-i rā'-i mühmele ile. Ser-i mīḫ ya'nī enser başı veyāḫud ucu.

بوریا [būriyā]: Vāv-ı ma'rūf ile. Ḥaṣīr ve ḥaṣīr ettikleri sāz. Miṣāl-i evvel, Ebū Ṭālib Kelīm, beyt:

دردمندیهای من بر هیچ کس پوشیده نیست
می نماید از تنم مانند نقش بوریا

(Benim dertli olduğum, kimseye gizli değildir. Bedenimde hasır izi gibi izler var.)

Miṣāl-i ṣānī, Şeyḫ Sa'dī, beyt:

با فرومایه روزگار مبر
کز نی بوریا شکر نخوری

(Soysuz kimselerle zaman geçirme! Çünkü hasır kamışından şeker yiyemezsin.)

بوشا [būşā]: Vāv-ı ma'rūf ve feṯḥ-i şīn-i mu'ceme ile. Be-ma'nī-i endīşe. Mīr Naẓmī, beyt:

1 Harezm padişahının adı ve kazma kullanan kimse. Külüngān da derler.

شوم از درد حسرت باده نوشا
همین در خاطرم اینست بوشا

(Hasret derdiyle şarap içiyorum. Gönlümde sadece bu düşünce var.)

بویا [būyā]: Be-vezn-i گویا [gūyā]. Kokucu maʿnāsına ism-i fāʿildir.

بوی سا [būy-sā]: Vāv-ı mechūl, yā-yı mevḳūf ve feṯḥ-i sīn-i mühmele ile. ʿIṭriyyāt ṣalāye ettikleri taşa derler ki üzerinde misk ve emṣāli nesneler ḥall ederler. Aṣlı بوی سای [būy-sāy]dır. Keẕā fī-*Mecmaʿi'l-Fürs*.

مع البا
[maʿa'l-bā]

برجاسب [burcāsb]: Nām-ı mübāriz-i Tūrānī'dir ki Efrāsiyāb, Pīrānvīse ile serleşger edip İran leşgeri üzerine Gūderz cengine gönderdi.

بوالعجب [bu'l-ʿaceb]: Yaʿnī ḥoḳḳa-bāz. Şāʿir, beyt:

عشق چو آن حقه و آن مهره دید
بوالعجبی کرد و بساطی کشید

(O hokka ve boncuğu gören aşk, hokkabazlık yapıp yaygı serdi.)

بوب [būb]: Be-vezn-i خوب [ḫūb]. Bisāṭ u ferş-i ḫāne maʿnāsına. Üstād Rūdekī, beyt:

شاه دیگر روز باغ آراست خوب
تختها بنهاد و برگسترد بوب

(Bir başka gün padişah bahçeyi güzelce süsledi. Oturaklar koyup yaygılar serdi.)

بو تراب [bū turāb]: Künye-i Emīrü'l-müʾminīn ʿAlī bin Ebī Ṭālib raḍıya'llāhu ʿanhu ve kerrema'llāhu vechehu. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

بوشاسب [būşāsb]: Sükūn-ı vāv, feṯḥ-i şīn-i muʿceme ve sīn-i mühmele-i mevḳūfe ile. *Ferheng-i Cihāngīrī*'de vāḳıʿa ki بوشپاس [būşpās] dahi derler. ʿArabīde رؤیا [ruʾyā] dedikleri. Zerātüşt Behrām, beyt:

نه در بیدار گفتم نی به بوشاسب
نگویم جز به پیش تخت گشتاسب

(Ne uyanıkken ne de rüyada söyledim. Padişah Güştāsb'ın huzurundan başka yerde konuşmadım.)

مع التا
[maʿa't-tā]

بت [but]: Ṣanem maʿnāsına. Zamānī-i Mesīḥā, beyt:

در بت شکنی خلیل عهدم هر چند
در بتگریم تیشهٔ آزر دادند

(Put yapayım diye bana Āzer'in çekicini vermiş olsalar da put kırmakta zamanın İbrahim'i benim!)

Ve istiʿāre ṭarīḳıyla cüvān-ı maḥbūba da derler. Vaḥşī-i Yezdī, beyt:

خوش آن بتی که هزاران هزار عشوه و ناز
به نیم جنبش مژگان ادا تواند کرد

(Kirpiklerini yarı kırpıştırarak binlerce işve ve naz yapabilen o put/dilber ne güzel!)

بت پرست [but-perest]: Büte tapıcı. Ebulmaʿānī, beyt:

بت پرست کردی مرا این شیوهٔ عاشق فریب
رحم کن بر جان مسکین از خدا اندیشه کن

(Bu āşık aldatıcı işveler beni putperest yaptı. Allah'tan kork da bu zavallıya acı!)

بخت [buḫt]: Sükūn-ı ḫā ile. Nām-ı pādişāh-ı cebbārdır ki babasına Naṣr derlerdi. Buḫtu'n-naṣr nāmıyla şöhret bulmuştu. Dünyāyı şarḳtan ġarba dek żabṭ eyledi. Dünyāyı şarḳtan ġarba dek dört pādişāh żabṭ eylemişti. İkisi müslümān ki ḥażret-i Süleymān ve İskender-i Ẕü'l-ḳarneyn ʿalánebiyyinā ve ʿaleyhi's-selām. Ve ikisi kāfir ki biri mezbūr ve biri de Nemrūd idi. *Lüġat-i Maḥmūdī*'de nām-ı pādişāh-ı Ḫʷārezm'dir. Ve dahi ol turnaya derler ki kendi sürüsünün önüne düşüp uçar.

برست [burust]: Żamm-ı rā vü sükūn-ı sīn-i mühmeleteyn ile. Neşv ü nemā yāft yaʿnī büyüyüp erişti demektir. Ebulmaʿānī, beyt:

دیدم خیال سرو قدش این سخن درست
با آب دیده در چمن سینه را برست

(Doğru söylüyorum, selvi boyunun hayalini gördüm ve onu göğüs çimenliğinde gözyaşımla büyüttüm.)

بروت [burūt]: Żamm-ı **(211[b])** rā'-i mühmele vü vāv-ı mechūl ile. Bıyık ki سبلت [sebelet] dahi derler.

بست [bust]: Sükūn-ı sīn-i mühmele ile. Altı maʿnāya gelir.

Evvel, kavrulmuş buğday ki tātār ve seyyāḥlar tūşe yaʿnī azık ederler.

Ṣānī, değirmen sepeği ki bir demirdir, değirmen onun üzerine döner.

Ṣāliş, *Mecmaʿu'l-Fürs*'te Kābilistān'da bir vilāyet ve bir şehir adıdır.

Rābiʿ, nüsḫa-i Ḥüseyn-i Vefāyī'de taḳsīm-i āb maʿnāsına.

Ḫāmis, *Ferheng-i Cihāngīrī*'de ḫoş-bū ve ḫoş-ṭuʿm meyve ḥāṣıl olan yer maʿnāsına.

Sādis, baʿżı nüsḫada arka ḥammālının semeri maʿnāsına ki Mīr Naẓmī, beyt:

رهید از خریت مهارش گسست
که آهسته از پشت او رفت بست

(Yularını gevşetip eşeklikten kurtuldu. Semeri de onun peşinden aheste aheste gitti.)

بقرات [boḳrāt]: Nām-ı ḥakīm. Ve hem vezīr-i İskender-i Ẕü'l-ḳarneyn. Ve mālikü'l-

fütḥa. Lisān-ı ʿArabda ابقراط [iboḳrāṭ] derler.

بندخت [bunduḫt]: Sükūn-ı nūn u ḫā'-i muʿceme ve żamm-ı dāl-ı mühmele ile. *Şerefnāme*'de be-maʿnī-i çehre masṭūrdur.

بوخت [buḫt]: Vāv-ı mechūl ve sükūn-ı ḫā'-i muʿceme ile. *Ferheng-i Cihāngīrī*'de be-maʿnī-i püser, oğul maʿnāsına mervīdir.

بوشاست [būşāst]: Vāv-ı maʿrūf, feṯḥ-i şīn ve sükūn-ı sīn-i mühmele ile. Gece ile oturup baʿżı nesne fikr eylemek. Ve dahi iḥtilām olmak maʿnāsına. Bu iki maʿnāya, Mīr Naẓmī, beyt:

چو وصل یار را بوشاست بودم
شدم بوشاست با او چون غنودم

(Geceleyin sevgiliye kavuşma düşüncesiyle uyu-yakalıp ihtilam oldum.)

بوی پرست [būy-perest]: İki maʿnāyadır.

Evvel be-maʿnī-i seg. Bu maʿnā ḥaḳīḳatendir. Zīrā köpek kadar rāyiḥa alır ḥayvān olmaz.

Ṣānī, pārs dedikleri ḥayvān. ʿArabīde فهد [fehd], Fārsīde یوز [yūz] derler ḫuṣūṣan. Ve mecāzen ol ṭufeylī ādeme derler ki hemīşe gezip kanda ṭaʿām pişe ve żiyāfet yāḫud düğün ola, onu tecessüs edip lābüd varır.

مع الجيم
[maʿa'l-cīm]

بج [buc]: Enderūn-ı dehān yaʿnī ağız içi. Faḫreddīn-i İṣfahānī, beyt:

بی مدحت او هر که دهان باز گشاید
دندانش کند چرخ برون یک بیک از بج

(Her kim onun övgüsü dışında konuşmak için ağız açarsa, felek onun dişlerini tek tek yerinden söker.)

Ferheng-i Cihāngīrī'de cīm-i Fārsī ile (بچ buç) iki maʿnāya rivāyet olunmuştur.

Evvel, enderūn-ı lebnūs, yaʿnī avurdun taşrası.

Ṣānī, be-maʿnī-i mūy-ı pīş-i ser, yaʿnī başın ilerisinde olan saç.

برج [burc]: Üç maʿnāyadır.

Evvel, ḳalʿada olan burc-ı beden.

Ṣānī, āsumānı taḳsīm ettikleri on iki ḳısmın her birine burc derler.

Ṣāliş, güvercin sākin olduğu yer. Ḫᵛāce Selmān, beyt:

ای کبوتر رو به برجی که اخترانش چینه اند
گر تو می خواهی که یابی دانهٔ نیک اختری

(Ey güvercin! İyi talihli olma yemini bulmak istiyorsan yıldızların devşirildiği bir burca/yuvaya git!)

برهان مزاج [burhān-mizāc]: Ey, kelām u süḫan bi-taḥḳīḳi maʿná. Keẕā fi'l-*Maḥmūdī*.

بزغنج [buzġunc]: Sükūn-ı zā vü nūn u żamm-ı ġayn-ı muʿcemeteyn ile. Fıstıḳ ağacına derler. Ve mervīdir ki fıstıḳ ağacı

bir sene içli olur ve bir sene boş olur. İçli oldukta پسته [piste] derler, boş oldukta بزغنج [buzġunc] derler. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*.

بستج [bustuc]: Sükūn-ı sīn-i mühmele ve żamm-ı tā'-i müşennāt ile. Bādiyelerde olur bir ağaçtır. Keẕā fī-*Mecmaʿi'l-Fürs*.

بسحاقِ حلاج [busḥāḳ-ı ḥallāc]: Ṣāḥib-i *Dīvān-ı Eṭʿime*. Keẕā fi'l-*Maḥmūdī*.

بغنج [buġunc]: Żamm-ı ġayn-ı muʿceme ve sükūn-ı nūn ile. Siyāh çörekotu ki شونیز [şūnīz] dahi derler. ʿArabīde حبة السودا [ḥabbetu's-sevdā] dedikleridir. Mīr Naẓmī, beyt:

به روی گلعذاران خال سودا
چو افشانده بغنج بر نان زیبا

(Gül yanaklıların yüzündeki kara ben, yeni pişmiş ekmeğin üzerine saçılmış siyah çörekotu gibidir.)

بلاج [bulāc]: Bir nevʿ kāçī yaʿnī bulamaç aşıdır ki raḳīḳ, pür-āb ve bī-gūşt pişirirler ḥarīre mānendi. Büsḥāḳ-ı Eṭʿime, beyt:

عاقل نگردد مائل به بلاج
تا قلیه بیند بر روی تتماج

(Tutmacın üstündeki kızarmış et parçalarını gören kimse, aklı başındaysa bulamaca yönelmez.)

بلوج [bulūc]: Żamm-ı lām u vāv-ı mechūle ile. Ṣaḥrā-nişīn bir ṭā'ifedir ki ġāyet bī-ʿaḳl ve bī-inṣāf olurlar. Yollarda giden ḳāfile ve yolcuları ġāret ederler. Ekşeri şecīʿ ve bahādır olurlar. کوج بلوج [kūc bulūc] dahi derler. Nüsḫa-i Mīrzā **(212ᵃ)** İbrāhīm'de eyvān, ṭāḳ ve revāḳ üzerine korlar bir ʿalāmettir. Ve bir maʿnāsı da zenānın mevżiʿ-i maʿhūdunda biten et pāresine derler. *Mü'eyyidü'l-Fużalā*'da, İran-zemīn'de bir mekān ismidir. Ve *Edātu'l-Fużalā*'da ḫar ve seg tepesinde olan gūşt-pāreye derler.

بوغنج [būġunc]: Vāv-ı maʿrūf, żamm-ı ġayn-ı muʿceme ve sükūn-ı nūn ile. Şehr-i Herāt ḳurbunda vāḳiʿ bir ḳaṣaba ismidir. Ve بغنج [buġunc]-ı merḳūm maʿnāsına mervīdir. Keẕā fī-*Mecmaʿi'l-Fürs*.

مع الدال المهمله
[ma'a'd-dāli'l-muhmele]

بتلاد [butlād]: Sükūn-ı tā'-i müşennāt ve feth-i lām ile. Be-ma'nī-i püştvāne, ya'nī kapı ardına konulan ağaç dayak.

بد [bud]: Be-vezn-i شد [şud]. بود [būd] lafzından iḫtişār olunmuştur. İḳtiżā-yı maḥall ile vāv'ını ḥaẕf edip żamme ile ḥareket verirler. Ṭālib-i Āmulī, beyt:

لطافت پایبند آن فضا بد
که زنجیرش هم از موج هوا بد

(Güzellik, o mıntıkanın ayağı bağlı tutsağıydı. Zinciri de hava/heves dalgasındandı.)

برازد [burāzed]: Fetḥ-i zā'-i mu'ceme ile. Be-ma'nī-i zībāyī, zīnet ve zīb. Mīr Naẓmī, beyt:

برازد دلبری با عشوه و ناز
که در ملک لطافت بود ممتاز

(İşve ve nazla süslenmiş bir dilberdi. Güzellik ülkesinde seçkin bir yeri vardı.)

برد [burd]: Sükūn-ı rā'-i mühmele ile. Bir lafzdır, cenk maḥallinde telaffuẓ ederler "savul!" ma'nāsına. Şems-i Faḫrī, beyt:

ابو اسحق که افلاک اختران را
همی گوید همان از راه او برد

(Ebu İshak ki gökyüzü yıldızlara "onun yolundan savulun!" der.)

Ve dahi بردن [burden] lafẓının fi'l-i māżīsi olur "iletti" ma'nāsına. Ve *Kitābu's-Sāmī fi'l-Esāmī*'de lüġazdır ki şoḥbetlerde yārān birbirinden su'āl ederler. Türkīde "bilmece" derler. 'Arabīde ona آبده [ābide] derler

مع الخاء المعجمه
[ma'a'l-ḫā'i'l-mu'ceme]

برخ [burḫ]: Sükūn-ı rā'-i mühmele ile. *Edātu'l-Fużalā*'da be-ma'nī-i şebnem. Bu ma'nāya, Mīr Naẓmī, beyt:

عرقریزست از مَی چهرهٔ سرخ
که بر برگ گل افتاده است برخ

(Kırmızı yüz, şarap yüzünden terlemiş. Sanki gül yaprağına çiy tanesi düşmüş.)

بستاخ [bustāḫ]: Sükūn-ı sīn-i mühmele ve fetḥ-i tā'-i müşennāt ile. Be-ma'nī-i güstāḫ. Mīr Ḫüsrev, meşnevī:

بزرگی کردن ارچه نا روایيست
نه کبرست این که فر پادشاییست

اگر نبود به چشم خاصگان ناز
ز بستاخی که دارد عام را باز

(Büyüklenmek uygun görülmese de padişahların görkemi pek kibir sayılmaz. Çünkü büyükler büyük gibi davranmazsa alt makamdakilerin küstahlığını önleyemez.)

Kelāmī-i İṣfahānī, beyt:

به عهد عدل تو بستاخ ننگرد بلبل
به سوی عارض گلبرگ و طرهٔ شمشاد

(Senin adaletin zamanında, bülbül küstahlık edip de gül yaprağının yanağına ve şimşir ağacının saçına bakamaz.)

medd-i hemze ve kesr-i bā'-i muvaḥḥade ile. Ve ʿArabīde بُرد [burd], alaca cāmeye derler.

بردابرد [burd-ā-burd]: برد [burd]-i merḳūmun maʿnā-yı evvelinde müstaʿmeldir, "savul a savul!" demek olur. Bir cinsten olan iki kelime arasında olan elif'e elif-i muḳābele vü müsāvāt derler چکاچک [çek-ā-çek], دهاده [dih-ā-dih] ve شقاشق [şaḳ-ā-şaḳ] gibi.

برند [burend]: Feṭḥ-i rā'-i mühmele ve sükūn-ı nūn ile. Kıl tıraş etmek, baştan ve ġayrı yerden. Ebulmaʿānī, beyt:

آن شخص طرفه هیکل ریش بزرگ دارد
بسیار ثقیلی بوده چون می برند شاید

(O garip görünümlü şahsın büyük bir sakalı var. Eğer o sakalı tıraş edecek olurlarsa epey bir ağırlığı olur.)

برود [burved]: Sükūn-ı rā'-i mühmele ve feṭḥ-i vāv ile. Zemīn-i püşte püşte. Keẕā fī-*Mecmaʿi'l-Fürs*.

بزخید [buzḫīd]: Sükūn-ı zā vü kesr-i ḫā'-i muʿcemeteyn ile. Be-maʿnī-i büz-i māde, yaʿnī dişi keçi.

بزرگ امید [buzurg-umīd]: Żamm-ı zā'-i muʿceme, sükūn-ı rā'-i mühmele ve kāf-ı mevḳūf ile. Ḫüsrev'in üstādı ve nedīmi bir meşhūr ḥakīmin ismidir.

بزغند [buzġund]: Sükūn-ı zā vü żamm-ı ġayn-ı muʿcemeteyn ile. Nüsḫa-i Mīrzā İbrāhīm'de nām-ı dıraḫt. Ve *Mü'eyyidü'l-Fużalā*'da fıstıḳ gibi bir nesnedir. Yine fıstıḳ ağacında olur ammā içi olmaz. Onunla deri dibāġat ederler. Bā'-i Fārsī ile پزغند [puzġund] da mervīdir.

بسد [bussed]: Feṭḥ-i sīn-i mühmele-i müşeddede ile. Muḥaffef ile de cā'izdir. Mercān maʿnāsına ki کامه [kāme] dahi derler. Ḳaʿr-ı deryāda biter. Ġavvāṣlar kemend atıp, kırıp çıkarırlar. Rūzgār değip güneş dokundukça surḫ-reng olur. Aṣlında beyāż biter. Ḥakīm Enverī, beyt:

فرو گسست به عناب عنبرین سنبل
فرو شکست به خوشاب بسدین شکر

(Amber renkli hünnapla sümbül pörsüdü. Hoşafla mercan tatlısı bozuldu.)

Müşkilāt'ta بسد بکسر الباء و ضمها اصح و فتح السین المشددة و هو المرجان[1] **(212b)** Ve baʿżı nüsḫada, البسد و هو حجر الاحمر و قیل اللؤلؤ کبار الدر و المرجان صغاره والواحد مرجانة[2]. Ve baʿżı rivāyette büssed, mercān köküdür, lākin kırmızı olmaz. Mīr Ḫüsrev'in bu beytinde ve sā'ir ekābir şiʿrlerinde surḫ olmak üzre mercān murād olunmuştur. Üstād[3], beyt:

نه طوطیست به ملکش کم از مگس گرچه
زمردینش پر و بسدینش منقارست

(Kanadı zümrütten, gagası mercandan olsa da onun ülkesinde papağan olmak şöyle dursun, sinekten bile daha değersizdir.)

Ferīdü'd-dehr'in bu ḳıṭʿası mercān olduğun işʿār eder. Ḳıṭʿa:

گروهیند ندانند باز سیم ز سرب
همه دروغ زن و خر بطنده و هیره سرند

نمتک و بسد نزدیکشان یکی باشند
از آنکه هر دو به گونه شبیه یکدگرند

(Gümüşten kurşunu ayırt edemeyen bir topluluk, hepsi de yalancı, işe yaramaz ve boş beyinlidir. Her ikisi de birbirine benzediği için onların nazarında alıç ve mercan birdir.)

1 Bissed, bā'nın kesriyle. Sahihi bā'nın zammıyladır. Şeddeli sīn'in fethiyledir. Mercan demektir.
2 Büssed, kırmızı bir taştır. İri inciye ve mercana denir. Küçük ve tek olanı mercandır.
3 Beyit Mīr Hüsrev'e aittir.

نمتک [nemtek], alıç demektir.

بلغد [bulġad] ve بلغند [bulġand]: Kilāhumā bi-sükūni'l-lām ve fetḥi'l-ġayni'l-muʿceme. Birbiri üzerine nesne yığmak ve bir yere götürmek.

بلگفد [bulgefd]: Sükūn-ı lām u fā ve fetḥ-i kāf-ı ʿAcemī ile. بلگفد [bulgifd] dahi derler kesr-i kāf ile. باره [bāre], پاره [pāre] ve ساره [sāre] de derler. Rüşvet maʿnāsına. Kezā fi't-*Tuḥfe*. Ammā *Şerefnāme*'de sükūn-ı lām u fā ve żamm-ı kāf-ı Fārsī ile بلگُفد [bulgufd] masṭūrdur. Ebulʿabbās, beyt:

بوالحرب یار تو بود از مرو تا نشابور
سوگند خور که صد ره بلگفد ازو نخوردی

(Savaş babası/Ebulharb Merv'den Nişabur'a dek senin dostundu. Ondan defalarca rüşvet yemediğine yemin et!)

بلند [bulend]: Yüksek. Muḳābili پشت [puşt] tur. Nitekim bu beyitte vāḳiʿdir. Beyt:

جهان را بلندی و پستی تویی
ندانم چه ای هرچه هستی تویی

(Dünyanın yükseği de alçağı da sensin! Nesin bilmiyorum, her ne varsa sensin!)

ʿArabīdeki عالی [ʿālī] maʿnāsına da gelir. Naṣīrā-yı Hemedānī, beyt:

هر جلوه ای که دیده ام آن سرو قامتت
چون مصرع بلند ز یادم نمی رود

(Selvi boyundan gördüğüm her cilve, yüce ve kıymetli bir mısra gibi aklımdan gitmiyor.)

Çağatay lisānında "biyik" derler kesr-i bāʾ-i muvaḥḥade ile ve sükūn-ı yāʾeyn ile ki yüksek ve yüce demektir. Mīr ʿAlī Şīr, beyt:

Ḳaddi ḳoyġaç serv eger tüşse ayaġın öpkeli
Yoḳ ʿaceb kim pest olur sāye ḳuyaş bolġaç biyik

(Sevgili boy gösterince selvi düşüp onun ayağını öpse şaşılmaz. Çünkü güneş yükselince gölge alçalır.)

بلور [bulūr]: Żamm-ı lām ile. Muḳīm olmak maʿnāsına. Ekṣer ḥayme ve ḥargāh ile oturan kimselere ve ol maḳūle ṭāʾifeye derler. Mīr Naẓmī, ḳıṭʿa:

چون ندارم عمارت و خانه
بنشینم به زیر چرخ کبود

نتوانم که باشم اندر شهر
خیمه از دود دل کنم چو بلور

(Evim ve kalacak yerim olmadığı için mavi gökyüzünün altında oturuyorum. Şehirde olamayacağım için, gönlümün dumanından göçebeler gibi çadır kuruyorum.)

بنداد [bundād] ve بنلاد [bunlād]: Kilāhumā bi-sükūni'n-nūn, biri dāl-ı mühmele ve biri lām ile. Be-maʿnī-i bünyād-ı dīvār ve emṣāli binā. Ferālāvī, beyt:

لاد را بر بنای محکم نِه
که نگهدار لاد بنلادست

(Sağlam binaya duvar yap! Çünkü duvar, binanın koruyucusudur.)

Kezā fī-*Tuḥfeti'l-Aḥbāb* ve *Ṣıḥāḥ*. Ve *Ferheng-i Cihāngīrī*'de esās-ı binā maʿnāsına. Ve terkīb-i lüġat dahi onu iḳtiżā eder ki بن [bun] diptir ve لاد [lād] binādır. Bu maʿnāya, Kelāmī-i İṣfahānī, beyt:

یقین شناس که چندان بقا نخواهد ماند
بنای عمر عدو را چو بد بود بنلاد

(Düşmanın ömür binasının temeli çürük olduğu için çok uzun zaman ayakta kalmayacağını iyi bil!)

Ammā nüsḫa-i *Züfāngūyā*'da be-maʿnī-i püştībān masṭūrdur. Şems-i Faḫrī, beyt:

پناه ملک سلیمان جمال دنیی و دین
که هست لاد شهی را وجود او بنداد

(Süleyman ülkesinin sığınağı, dinin ve dünyanın cemalidir! Onun varlığı padişahlık binasının dayanağıdır.)

بودبند [būd-bend]: Sükūn-ı vāv, dāl-ı mühmele-i mevḳūfe ve feṯḥ-i bā'-i muvaḥḥade ile. Ağız bağı maʿnāsına. Mīr Naẓmī, beyt:

ز لعل لبانش مرا داده قند
زده توسن مقصدم بودبند

(İsteğim atının ağzını bağlayıp bana dudakları lalinden şeker verdi.)

بود [buved]: Feṯḥ-i vāv ile. شود [şeved] maʿnāsına istiʿmāl olunur. Ṭālib-i Āmulī, rubāʿī:

در زلف تو دل قرین آزار بود
دائم به طپیدنش سر و کار بود
خود گرچه بود حال دل گنجشکی
کورا خس و خار آشیان مار بود

(Gönül senin saçında incinmeye yakındır. İşi gücü sürekli çırpınmaktır. Gönlün hali, yılan yuvasındaki çerçöpte bulunan serçeden farksızdır.)

بود [būd]: Sükūn-ı vāv ile. بودن [būden] lafẓının ṣīġa-i māżīsidir. Ekṣer ḥikāyet ʿani'l-māżī istiʿmāl olunur edāt-ı revābıṭtır. Türkīde maʿnāsı "idi" ile taʿbīr olunur. Ve dahi ḳarārgāh ve vücūd maʿnāsına. Şeyḫ Niẓāmī, beyt:

ای جهان دیده بود خویش از تو
هیچ بودی نبود پیش از تو

(Ya Rabbi! Dünya kendisini sende görmüştü. Senden önce hiçbir varlık yoktu.)

Maʿlūm ola ki بود [būd] ile بودن [būden] ṣīġası müşterektir. Fiʿl-i māżī de olur, **(213[a])** ḥāṣıl bi'l-maṣdar maʿnāsına da gelir. Burada ḥāl böyledir. Seyyid Şerīf Nūrullāh Mużciʿa, şürūḥ-ı Tecrīd üzerine taʿlīḳ ettiği ḥāşiyesinde vücūdu "būden" ile tefsīr eylemiş, yerinde söylemiş. Ammā baʿdehu هستی [hestī] ile بودن [būden]i müterādif tutmuş. Ne sebeb ile demiş ola?! بودنی [būdenī], "olacak" maʿnāsınadır ki bu beyitte muṣarraḥtır. Beyt:

گذشته خود گذشت و بودنی بود
پشیمانی به هیچ دارد کنون سود

(Geçen geçti, olacak olan oldu! Şimdi pişmanlık hiçbir işe yaramaz.)

بودنی [būdenī] āḫirinde olan ḥarf-i yā maṣdariyyedir ki meṣādır āḫirine lāḥıḳ olur, tehiyye ve istiʿdād maʿnāsın ifāde eder گفتنی [guftenī], خوردنی [ḫordenī] ve پوشیدنی [pūşīdenī] yā'ları gibi. ʿArabīde کان [kāne] ile edā olunur. Çağatay lisānında "irdi" derler kesr-i elif'le. Meṣelā "bilir idi" demekte "bilken irdi", "eder idi" demekte "itken irdi" derler kesr-i elif'le. Meṣelā "idiği"ne "irkenge" derler. *Ferhādnāme*'de münācātta gelir, Mīr ʿAlī Şīr, beyt:

Özüŋ çiktiŋ raḳam tapḳaç bu nāme
Şaḳī yāḫud saʿīd irkenge ḫāme

(Bu kitap yazılınca, kutlu ya da uğursuz olduğuna kendin kalem çektin.)

Ve "idüğün" demekte "irkenin" derler. *Sebʿa-i Seyyāre* evvelinde, tevḫīdde gelir, Mīr ʿAlī Şīr, beyt:

Ni üçün irkenin kişi bilmes
Kişi her ni ki ḥaḳḳ işi bilmes

(Niçin olduğunu insan bilmez. Kişi neyin doğru olduğunu bilmez.)

بوزکند [būzkend]: Sükūn-ı zāʾ-i muʿceme vü nūn ve kāf-ı meftūḥa ile. Eyvān, ṭāḳ ve revāḳ maʿnāsına. Mīr Naẓmī, beyt:

شد این بوزکند مقرنس نما
به نُه کنگره طاق عالی بنا

(Bu yay görünümlü eyvan, dokuz feleğe yüksek yapılı bir kemer oldu.)

بوزمند [būzmend]: Sükūn-ı zāʾ-i muʿceme ve feṯḥ-i mīm ile. Ḫoş-bū bir ottur. *Müʾeyyidü'l-Fużalā*'da bāʾ-i Fārsī ile (پوزمند pūzmend) menḳūldür.

بوشاد [būşād]: Vāv-ı mechūl ve feṯḥ-i şīn-i muʿceme ile. Şalġam maʿnāsına olmak üzre *Ferheng-i Cihāngīrī*'de masṭūrdur.

بوغند [būġand]: Vāv-ı mechūl, feṯḥ-i ġayn-ı muʿceme ve sükūn-ı nūn ile. Bir nevʿ sarmaşıktır, sarıldığı ağacı kurutur. ʿArabīde لبلاب [leblāb] derler. Şāʿir, beyt:

ز درد و غم نمانده آب و تابم
خیال زلف او بر من چو بوغند

(Dert ve gam yüzünden gücüm kalmadı. Onun saçının hayali beni sarmaşık gibi sardı.)

بوکند [būkend]: Vāv-ı maʿrūf ile aynı maʿnāya. Şeyḫ Niẓāmī, beyt:

بوکندگی از نفاق خیزد
پیروزی از اتفاق خیزد

(Kargaşa arabozuculuktan doğar. Birleşmeden zafer doğar.)

بوند [buvend]: Feṯḥ-i vāv ve sükūn-ı nūn ile. Be-maʿnī-i باشند [bāşend]. Ve dahi merd-i ṣāḥib-naḫvet ve ṣāḥib-hestī. Keẕā fī-*Mecmaʿi'l-Fürs*. Ve sükūn-ı vāv ile (بوند būnd) be-maʿnī-i āhestegī ki بونده [būnde], "āheste" demek olur.

بهود [buhūd]: Żamm-ı hā vü vāv-ı maʿrūf ile. Āteşten sararıp yanmaya ḳarīb olmuş eṣvāb ki بهود شده [buhūd-şude] derler.

بیوسد [buyūsed]: Żamm-ı yā-yı taḥtānī vü vāv-ı mechūl ve feṯḥ-i sīn-i mühmele ile. Be-maʿnī-i طمع دارد [ṭamaʿ dāred] ve امیدوار شود [umīdvār şeved]. Üstād 'Unṣurī, beyt:

نکند میل بی هنر هنری
که بیوسد ز زهر طعم شکر

(Hünersiz, bir hünere yönelmez. Zehirli lokmadan şeker tadı umar.)

مع الراء المهمله
[maʿa'r-rā'i'l-muhmele]

بخار [buḫār]: Fetḥ-i ḫā'-i muʿceme ile. ʿİlm ve dāniş maʿnāsına. Üstād Ferruḫī, beyt:

فخر کند روزگار تو به تو زیرا
که اصل بزرگی تویی اصل بخاری

(Felek seninle övünür. Zira büyüklük ve bilginin aslı sensin!)

بخارا [buḫārā] bu lafẓdan müştaḳtır ki maʿnāsı "çok ʿilm" demektir, ol münāsebetle ki Buḫārā dedikleri şehirde ʿulemā ve fużalā ġāyet çoktur.

بختکار [buḫtekār]: Sükūn-ı ḫā'-i muʿceme ve fetḥ-i tā'-i müşennāt u kāf ile. Be-maʿnī-i ḫiffet, yaʿnī سبک شدن [sebuk şuden].

بخور [buḫūr]: Żamm-ı ḫā'-i muʿceme vü vāv-ı maʿrūf ile. ʿAselu'l-lubnā ki ʿArabīde میعهٔ سائله [mīʿa-i sā'ile] ve Yunanīde "aṣṭafi" ve Hindī سلارس [selāris] derler. Dıraḫt-ı Rūm'dan ḫāṣıl olur. Mīr Naẓmī, beyt:

بخور و عنبر و عود قماری
ز مشک ازفر و بار و قطاری

(Kervanın yükü aselbent, amber, Kumār ödü ve kara miskten oluşuyordu.)

بردبار [burdbār]: Sükūn-ı rā'-i mühmele, dāl-ı mevḳūf ve fetḥ-i bā'-i muvaḥḥade ile. İşte te'ennī, te'ḫīr, metānet ve vaḳār ile ḥareket etmek. Şeyḫ ʿAṭṭār, beyt:

بردباری جوی و بی آزار باش
تا که گردد در هنر نام تو فاش

(Uysal olmaya bakıp incitici olma! Böylece hünerde namın yayılsın!)

Mevlānā Ṣā'ib, beyt:

بردباری پیشهٔ خود کن که در راه سلوک
هر که سنگینتر بود بارش به منزل می رسد

(Aceleci davranmamayı ilke edin! Çünkü tasavvuf yolunda daha ağır giden, yükünü menzile eriştirir.)

برکهٔ اردشیر [burke-i erdeşīr]: Bir şehir ismidir ki Erdeşīr bin Ḳubād onda **(213b)** bir muʿaẓẓam bürke binā etmiştir. Keẕā fī-*Mecmaʿi'l-Fürs*.

بزرگوار [buzurgvār]: بزرگ [buzurg] ile وار [vār]dan mürekkeb lüġattir. Ulu ve ululuğa lāyıḳ demek olur. Şeyḫ Saʿdī, beyt:

خدای راست مسلم بزرگواری و لطف
که جرم بیند و نان برقرار می دارد

(Büyüklük ve ihsan Allah'a mahsustur. Çünkü günahı görür ama nimet vermeye devam eder.)

بسر [busur]: Żamm-ı sīn-i mühmele ile. Ḫurmā-yı nā-puḫte. Mīr Naẓmī, beyt:

بود انگور باده اندک ایام
بسر خرما شود با صبر و آرام

(Üzüm az zamanda şarap olur. Ham hurma durup bekleyerek olgunlaşır.)

بسور [busūr]: Żamm-ı sīn-i mühmele vü vāv-ı maʿrūf ile. Beddu'ā ve nefrīn. Baʿżı ferhengde şīn-i muʿceme ile (بشور buşūr) ve baʿżısında bā'-i Fārsī ile (پسور pusūr) mervīdir.

بشتر [buşter]: Sükūn-ı şīn-i muʿceme ve fetḥ-i tā'-i müşennāt ile. *Mecmaʿu'l-Fürs*'te demīdegī-i endām, yaʿnī aʿżāda kabarcık ẓāhir ola. Keẕā fī-*Mü'eyyidi'l-Fużalā* ve'l-*Edāt*. ʿArabīde bu ʿillete شری [şerá] derler. Ebulmaʿānī, beyt:

به پیغام وصالش چشم و گوشست
وجودم را سراپا نیست بشتر

(Bedenimi tepeden tırnağa saran kurdeşen değildir. Onun kavuşma haberi için göz kulak olmuştur.)

بشجیر [buşcīr]: Sükūn-ı şīn-i muʿceme ve kesr-i cīm ile. Bir ağaçtır ki yay ağacın ondan ederler. ʿArabīde fetḥ-i tā ile طبع [ṭabʿ] vezni üzre تبع [tebʿ] derler. Keẕā fī-*Mecmaʿi'l-Fürs*.

بشخور [buşḫˇor]: Sükūn-ı şīn u żamm-ı ḫāʾ-i muʿcemeteyn ile. آبشخور [ābişḫˇar]-ı merḳūm maʿnāsınadır. Ve dahi ḥayvānātın içtiği su baḳiyyesi ki ʿArabīde سؤر [suʾr] derler. Keẕā minhu.

بگذار [bugẕār] ve **بگذر** [bugẕer]: Kilāhumā bi-sükūni'l-kāfi'l-ʿAcemī ve fetḥi'ẕ-ẕāli'l-muʿceme. گذاردن [guẕārden] ve گذشتن [guẕeşten] lafẓlarından ṣīġa-i emrdir, "vazgeç!" ve "ko!" maʿnāsına. Ṭālib-i Āmulī, rubāʿī:

طالب گل این چمن به بستان بگذار
بگذار که می شوی پشیمان بگذار
هندو نبرد تحفه کسی جانب هند
بخت سیه خویش به ایران بگذار

(Ey Tālib! Bu çimenin gülünü bostanda bırak! Bırak yoksa pişman olursun, bırak! Kimse Hindistan'a giderken hediye olarak uğursuz/köle götürmez, kara bahtını İran'da bırak!)

Ve mürūr maʿnāsına da gelir. Nevʿī-i Ḫamūşānī, beyt:

یکی بر طرف آتشخانه بگذر
بر آیین بت و بتخانه بگذر

(Bir kereliğine ateş tapınağı tarafına, puthane ve put ayinine ilerle!)

بگمار [bugmār]: Sükūn-ı kāf-ı Fārsī ve fetḥ-i mīm ile. Ġālib maʿnāsına. Reşīdeddīn Vaṭvāṭ, beyt:

باز گردان ز حرب لشگر خویش
بر دل از سهو لشگری بگمار

(Kendi ordunu savaştan geri çek! Gönlündeki, askeri yanlış yönlendirme düşüncesine galip gel!)

بگیر [bugīr]: Kesr-i kāf-ı Fārsī ile. Ḫıyārşenber maʿnāsınadır. Üstād Laṭīfī, der-hezl, beyt:

ای همیشه کون دریده نا گزیر
گه به کیر و گاه با شاف بگیر

(Ey daima ve mecburen bazen kīrle bazen de hıyarşenbeyle kūnu yırtılmış olan!)

بلغندر [bulġander]: Sükūn-ı lām u nūn ve fetḥ-i ġayn-ı muʿceme ile. Bī-ḳayd, bī-diyānet ve bī-meẕheb. Egerçi baʿżı nüsḫada ḳāf ile rivāyet olunmuş, ammā eṣaḥḥ ġayn iledir. Kemāl İsmāʿīl, der-hecā, beyt:

به زر و مال مردمان اندر
هست بر اعتقاد بلغندر

(Malı ve parasıyla halk arasında dinsiz ve sapkındır.)

بلغور [bulġūr]: Kaynamış buğday. Değirmende döğüp, kabuğun çıkarıp, kırıp pilav, şūrbā ve baʿżı ṭaʿām ederler. Ve her ne ki buğdaydan ṭaʿām ederler, ona bulġūr derler. ʿArabīde برغل [burġul] derler.

بلند اختر [bulend-aḫter]: Yaʿnī ṣāḥib-i cāh u devlet ü iḳbāl. Mevlānā Hātifī, beyt:

ندیده چون او کس بلند اختری
به کشور گشاییست اسکندری

(Kimse onun kadar iyi talihli birini görmedi. Ülkeler fetheden bir İskender'dir.)

بلند نظر [bulend-naẓar]: ʿĀlī-himmet ve ṣāḥib-rütbe maʿnāsınadır. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

بلور [bullūr/bulūr]: Żamm-ı lām-ı müşeddede ve muḫaffefe ile de cā'izdir. Sırçanın ṣāf ve pāk olanı. Ya'nī şīşeyi tekrār kaynatıp, ṣāf edip, ba'żı evānī ederler.

بناور [bunāver]: Fetḥ-i nūn ile. Dümel-i buzurg ya'nī iri çıban ki vücūd-ı insānda ẓāhir olup ziyāde veca' ve elemi olur. 'Arabīde kesr-i ḥā vü bā'-i muvaḥḥade ile حبن [ḥibin] derler. Keẕā fī-*Mecma'i'l-Fürs*.

بندار [bundār]: Sükūn-ı nūn ve fetḥ-i dāl-ı mühmele ile. Be-ma'nī-i ḫānedār, müktesib, mālik-i dirhem ü dīnār ve ṣāḥib-i şervet ü miknet. Şāh Nāṣır-ı Ḫüsrev, beyt:

بر سر گنجی که یزدان در دل احمد نهاد
جز علی گنجور نبود جز علی بندار نیست

(Allah'ın Hz. Muhammed'in gönlüne koyduğu zenginliğe Hz. Ali dışında sahip olan zengin yoktur.)

بندر [bunder]: Sükūn-ı nūn ve fetḥ-i dāl-ı mühmele ile. Ġarçe'de vāḳi' bir şehir ismidir. Keẕā fī-*Tuḥfeti'l-Aḥbāb*.

بوبر [būber]: Vāv-ı mechūl **(214a)** ve fetḥ-i bā'-i muvaḥḥade ile. Be-ma'nī-i bülbül. بوبردک [būberdek] dahi derler. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*.

بوتیمار [būtīmār]: Ba'żı nüsḫada balıḳçın menḳūldür. Ammā eṣaḥ budur ki خورک [ḫorek] derler surḫ-minḳār bir kuştur. Ġāyet aḥmaḳ ve künd-ṭab'dır. Ġāyet teşne iken sular kenārında oturup su içmeye korkar ki "deryā-miṣāl sular tükenirse balıklar helāk olup kalmaz, ben sonra ne yerim?" diye maġmūm ve maḥzūn olur. 'Arabīde یمام [yemām] derler fetḥ-i yā vü mīm ile. Ve Yunanī "seftin" derler. Ḥakīm Ṣāḥib, der-*Ḳasemiyye*, beyt:

به بی نوایئ فقر و به صبر دریا دل
به رزق بی شمر و درد رزق بوتیمار

(Fakirin azıksızlığına, gönlü genişin sabrına, sonsuz rızka ve balıkçılın rızık derdi çekmesine andolsun!)

Mervīdir ki etini yemek uyku getirir. Ammā muḳavvī-i ḥāfıẓadır, ẕihni tīz ve ḳavī eder. Ḥakīm Senāyī, beyt:

در هوای صفا چو بوتیمار
دردت ار هست گو صفیر مباش

(Balıkçıl gibi safanı sürüp de dertleniyorsan yürü git işine!)

بور [būr]: Vāv-ı ma'rūf ile. Be-vezn-i حور [ḥūr]. Elvāndan fıstıḳī renk adıdır. Ba'żılar kızıla mā'il at ve ba'żılar dahi boz kır at dediler. 'Abdurrezzāḳ-ı Kāşī, beyt:

خواهی که بر کتف فکنی اطلس و قصب
خواهی که زیردان بکشی اسب خنگ و بور

(Sırtına en güzel elbiseleri giymek istersin! Altına doru ve kula at çekmek istersin!)

Edātu'l-Fużalā'da murġ-ı teẕerve dahi "būr" denildiği maṣṭūrdur. Menḳūldür ki "būr", Hindūstān'da bir şehrin adıdır ve ḫalḳı cümle kāfirlerdir. Yārān-ı 'Acem kāfir-i şedīd ü bī-raḥm diyecek yerde کافرِ بوری [kāfir-i būrī] derler. Ve elvāndan 'asel rengidir. Semerḳandīler lisānıdır. Bu beyitte, maḥbūbun 'asel-reng tācı vaṣfında vāḳi' olmuştur, beyt:

عقل و دین و دل برد آن تاج بور اندر سرش
کافر بوری که می گویند تاج بور اوست

(Onun başındaki bal renkli taç; aklı, dini ve gönlü kaptı götürdü. Onun bal renkli tacı yüzünden kendisine Būrlu kāfir/acımasız kāfir diyorlar.)

بوزار [būzār]: Sükūn-ı vāv ve fetḥ-i zā'-i mu'ceme ile. Edviye-i ḥārre ki bahārāttır,

ṭaʿāma korlar. Karanfil, dār-çīnī, hīl, maṣṭaki ve kemmūn gibi nesneler.

بو زنجر [bū zencer]: Vāv-ı maʿrūf, feṭḥ-i zāʾ-i muʿceme vü cīm ve sükūn-ı nūn ile. Timur'un ecdādından birinin adı ola yāḥud ḳabīle nāmı ola. Mevlānā Hātifī, beyt:

پس آنگاه سر خیل بو زنجری
بفرمود تا شهری و لشگری

(Ondan sonra Zenceroğlu kabilesinin reisi emri altındakilere buyurdu.)

Mevlānā Hātifī, beyt:

اگر برترین جد او قیصرست
بهین جد من نیز بو زنجرست

(Onun en büyük atası kayserse benim en büyük atam da Zenceroğludur.)

بوک و مگر [buvk u meger]: Kāf-ı ʿAcemī ile. Be-maʿnī-i بود [buved] ve باشد [bāşed] ki ʿArabīde عسی [ʿasá] ve لعل [leʿalle] derler. Ḥakīm Enverī, beyt:

بر بوگ و مگر عمر گرامی مگذارید
خود محنت ما جمله ز بوگ و مگر آمد

(Kıymetli ömrü keşke demekle geçirmeyin! Zaten bizim sıkıntımız hep "keşke" demek yüzünden oluyor.)

بولجار [būlcār]: Vāv-ı maʿrūf, sükūn-ı lām ve feṭḥ-i cīm ile. Maḥall-i iʿtimād ve cāy-ı maʿreke.

بولکندر [būlkinedir]: Sükūn-ı lām, kesr-i kāf u dāl-ı mühmele ve feṭḥ-i nūn ile. Rüşvet yaʿnī maṣlaḥat için ḥükkāma verilen māl. بولکند [būlkined] dahi derler. Mevlānā Hātifī, meṣnevī:

نیست دیگر نزد ارباب دول
چاره ساز عاجزان جز ما حصل
بولکندر ده که بر کار آیدت
کار بر سر آمده گر بایدت

(Garibanın devlet dairelerinde iş görmesi için başka çare yoktur: Eğer rüşvet verirsen işe yarar, sana ne gerekiyorsa hepsi tastamam olur.)

بوم و بر [būm u ber]: Türkīde "yer yurt" dedikleri taʿbīrdir. Ṭālib-i Āmulī, beyt:

از بوم و بر تودهٔ خاکستر حیرت
چون گل نکند دور مگر پستر ما نیست

(Galiba tıpkı gül gibi bizim yatağımız da hayret külü yığınının oluşturduğu yer yurttan uzak değil.)

بوی افزار [būy-efzār]: İki maʿnāyadır.

Evvel, micmer ki ʿūd ve ʿanber yakarlar.

Ṣānī, ol bahārāt ki ṭaʿāma korlar. Keẕā fi'l-*Maḥmūdī*.

بهار [buhār]: Üç yüz baṭmān ismidir.

بهر [buhr]: Sükūn-ı hā ile. Dem-ā-dem demektir. Mīr Naẓmī, beyt:

بهر وصلت بُهر درد و غم کشد
محنت و رنج و الم درهم کشد

(Kavuşma için her an dert ve sıkıntı çeker. Sıkıntı, güçlük ve acı perişan eder.)

مع الزاء المعجمه
[maʿa'z-zā'i'l-muʿceme]

بدفوز [budfūz]: Sükūn-ı dāl-ı mühmele ve żamm-ı fā ile. Behremend ve ṣāḥib-rūzī.

براز [burāz]: Fetḥ-i rā'-i mühmele ile. Be-maʿnī-i zībāyī. Keẕā fi'ṣ-*Ṣıḥāḥ*. Ve yakışık maʿnāsına. Şems-i Faḫrī, beyt:

خدایگان جوانبخت شیخ ابو اسحق
که تخت خسروی از ذات او گرفت براز

(Şeyh Ebu İshak, memleketin sahibi olan, geleceği parlak bir padişahtır. Padişahlık tahtı onun zatıyla süslenir.)

برپز [burpuz]: Sükūn-ı rā'-i mühmele ve żamm-ı bā'-i Fārsī ile. Enir kökü ki ʿArabīde وج[vecc] derler. Ve dahi dağ üzerinde olan küçük tepeler maʿnāsınadır.

برز [burz]: **(214ᵇ)** Sükūn-ı rā'-i mühmele ile. Yedi maʿnāya gelir.

Evvel, be-maʿnī-i ḳadd ve ḳāmet. Ḥakīm Firdevsī, beyt:

پس و پیش هر سو همی کوفت گرز
دوتا کرد بسیار بالا و برز

(Önden ve arkadan her tarafa topuz salladı. Bir hayli boylu poslu yiğidi ikiye ayırdı.)

Ebū Şekūr, beyt:

منش باید از مرد چون سروراست
اگر برز و بالا ندارد رواست

(Yönetici olan kimse karakterli olmalıdır, boy pos sahibi olmasa da olur.)

Ṣānī, be-maʿnī-i bülendī-i her çīz ʿumūmen. Ḥakīm Firdevsī, beyt:

برش چون بر شیر و بالاش برز
ز ترکان ندیدم چنان دست و گرز

(Göğsü aslan göğsü gibi ve boyu pek uzun. Türkler arasında böylesi topuz kullanan görmedim.)

Ṣāliṣ, be-maʿnī-i ser-firāzī. Ḥakīm Firdevsī, beyt:

به بالا بود چون یکی سرو برز
به گردن برآرد ز پولاد گرز

(Birisi hayli uzun boylu olup, çelik topuzu iyi kullanmakla böbürlenirdi.)

Rābiʿ, be-maʿnī-i ʿālī. Ḥakīm Firdevsī, beyt:

به پیش جهانجوی بردند گرز
فروزان به کردار خورشید برز

(Tepedeki güneş gibi parıl parıl parlayan topuzu padişahın huzuruna götürdüler.)

Ḫāmis, be-maʿnī-i şükūh. Ḥakīm Firdevsī, beyt:

ز دستش بیفتاد زرینه گرز
تو گفتی برفتش همی فر و برز

(Altın topuz elinden düştü. Görsen, bütün görkemi ve heybeti gitti derdin.)

Sādis, her ʿālī nesneye ṣıfat istiʿmāl ederler ʿumūmen. Ḥakīm Esedī, beyt:

چو آمد بر آن تیغ کهسار برز
بزد نعرهٔ تند و بفراخت گرز

(O yüksek dağın zirvesine gelince güçlü bir nara atıp topuzunu havaya kaldırdı.)

Ṣıfat-ı kūh olur ḫuṣūṣan. Ḥakīm Esedī, beyt:

نهادند در یکدگر تیغ و گرز
چو سنگ گران که آید از کوه برز

(Yüce dağ başından inen ağır kaya gibi birbirlerine kılıç ve topuz savurdular.)

Ḥażret-i Ādem ʿalá-nebiyyinā ve ʿaleyhi's-selām ḳademi nişānı olduğu dağa ṣıfat istiʿmāl olunmuştur. Ḥakīm Esedī, beyt:

نه کوهیست ازین برزتر در جهان
نه یاقوت دارد جز این جایگاه

(Dünyada bundan daha yüksek bir dağ yoktur. Buradan başka yakut olan yer yoktur.)

Sābiʿ, ism-i maṣdardır. Üstād ʿUnṣurī, beyt:

فرو کوفتند آن بتان را به گرز
نه شان رنگ ماند و نه افزونه برز

(O putları topuzla ezdiler. Ne heybetleri kaldı ne de baş çekip yükselmeleri.)

بروز [burūz]: Żamm-ı rāʾ-i mühmele ile. Be-maʿnī-i mefrūşāt-ı ḫāne, yaʿnī ev döşemesi. Mīr Naẓmī, beyt:

شده در جهان از علایق رها
ندارد بروزی بجز بوریا

(Hasırdan başka ev eşyası olmayan kişi, dünya bağlarından kurtulmuş demektir.)

بز [buz]: Ehlī keçidir. Zīrā dişisine زهک [zehek] derler. Nitekim bu beyitte ol maʿnāya delālet vardır, beyt:

بلی بز را چو گیرد آخرین خواب
به پای خود رود در کوی قصاب

(Öyledir, ehil keçiyi ecel uykusu tutarsa kasap dükkânına kendi ayağıyla gider.)

ʿArabīde معز [maʿz] derler sükūn-ı ʿayn-ı mühmele ile. Ve Çağatay lisānında "öçkü" derler. *Ḫayretü'l-Ebrār*'da dördüncü maḳālede, Mīr ʿAlī Şīr, beyt:

Ṭurfe saḳalın asıban külgü dik
İkki yıġaç üzre çıḳıp öçkü dik

(Garip sakalını gülünç bir biçimde sallayıp iki ağaca keçi gibi çıkar.)

بستان افروز [bostān-efrūz]: Kırmızı bir nevʿ çiçektir ki مرزنش [merzeniş] dahi derler. Rāyiḥası olmaz. Türkîde "sulṭānbörkü" ve "gül-i Yūsuf" derler. Baʿżı nüsḫada "emīr-i ʿāşıḳān" derler. Nüsḫa-i Mīrzā İbrāhīm'de bir nevʿ surḫ-reng çiçektir. Seyf-i İsferengī, beyt:

گر بخواهی به دم سرد صبا درگیرد
در شبستان چمن مشعل بستان افروز

(İstesen, soğuk nefesli tan yeli, çimenlik yatak odasında sultanbörkü meşalesini kucaklar.)

Nüsḫa-i Ḥalīmī'de fā yerine bāʾ-i muvaḥḥade ile بستان ابروز [bostān-ebrūz] vāḳiʿ olmuştur.

بغماز [buġmāz]: Sükūn-ı ġayn-ı muʿceme ile. Çivi yaʿnī ağaç mīḫ. Ve baʿżı nüsḫada kerpiç yaptıkları ḳāleb maʿnāsınadır.

بوز [būz]: Sükūn-ı vāv ile. Boz renkli at ki ne siyāh, ne beyāż ve ne kula; bu üç renk arasında bir renktir. *Ferheng-i Cihāngīrī*'de tünd ve tīz ata ve zekī ve fehīm ādeme dahi derler. Ve künd-fehm olan ādeme "gevden" dedikleri gibi pālān vurulan ata da "gevden" derler. Ḥażret-i Mevlānā ḳuddise sirruhu, beyt:

شاگرد تو من باشم گر گودن و گر بوزم
تا زان لب خندانت یک خنده بیاموزم

(İster ahmak olayım ister zeki, senin öğrencin benim! Yeter ki gülümseyen dudağından bir gülüş öğreneyim.)

مع السين المهمله
[maʿa's-sīni'l-muhmele]

برجاس [burcās]: Sükūn-ı rā'-i mühmele ve feth-i cīm ile. *Ṣıḥāḥ*'ta nişāne-i tīr ki havada ola yaʿnī yerde olmaya. Nüsḫa-i Ḥalīmī'de lüġat-i müşterekedir. ʿArabīde maḫṣūṣan havada olan nişāne, her ne olursa. Fārsīde muṭlaḳ "nişāne" maʿnāsınadır. Şems-i Faḫrī, beyt:

به وقت آن که کند قصد قادراندازی
به غیر سینهٔ دشمن نباشدش برجاس **(215ª)**

(Ok atmaya niyetlendiği zaman düşmanın göğsü dışında hedefi olmaz.)

بررس [burrus]: Sükūn-ı rā'-i evvel ve żamm-ı şānī ile. بپرس [bu-purs] be-maʿnī-i اسئل [is'el], yaʿnī "sor!" demektir. Ḥakīm Senāyī, beyt:

آز بگذار که با آز به حکمت نرسی
گر بیان بایدت از حال سنایی بررس

(Hırsı bırak, çünkü hırsla hikmete varamazsın! Eğer açıklama gerekiyorsa Senāyī'nin haline bak!)

برس [burs]: Sükūn-ı rā'-i mühmele ile. Serv-i kūhī. Dağ yemişi ki ʿArabīde ورس [vurs] derler. Keẕā fī-*Mü'eyyidi'l-Fużalā*.

برنس [burnus]: Sükūn-ı rā'-i mühmele ve żamm-ı nūn ile. Bir nevʿ cāmedir önü dikili, baştan geçirirler. Ekşer ruhbān ve biṭrīḳlere maḫṣūṣtur. Siyāh çukadan ve şāldan ederler. Ḥakīm Ḫāḳānī, der-*Ḳasemiyye*, beyt:

بدل سازم به زنار و به برنس
ردا و طیلسان چون پور سقا

(Tıpkı Şeyh San'ān gibi sarığı ve hırkayı zünnar ve papaz elbisesiyle değiştireceğime andolsun!)

مع الزا الفارسی
[maʿa'z-zāʾi'l-fārsī]

بژ [buj]: Serd hevādan eyyām-ı şitāda rīze rīze dökülen kara derler. Keẕā fī-*Mecmaʿi'l-Fürs*. Bu maʿnāya, Mīr Naẓmī, beyt:

چنان پر شد در آنجا برف و باران
ز سردئ هوا بژ گشته ریزان

(Oraya öyle çok yağmur ve kar yağdı ki havanın soğukluğundan karlar parça parça oldu.)

بس [bus]: Kebāb şişi ki بلشک [buluşk] dahi derler. ʿArabīde سفو [sefū] derler feṯḥ-i sīn ve żamm-ı fā ile. Keẕā fī-*Mecmaʿi'l-Fürs*.

بلس [bulus]: Żamm-ı lām ile. Mercimek ki نسک [nesk] ve منجو [mencū] da derler. ʿArabīde عدس [ʿades] ve Hindīler مسور [mesūr] derler.

بلوس [bulūs]: Żamm-ı lām u vāv-ı maʿrūf ile. Zebān-ı cerb ü firīb ile azdırıp yoldan çıkarmak. Şems-i Faḫrī, beyt:

به جابلوسئ خود را نمی کند پر کار
بلی نکو نبود کار جابلوس و بلوس

(Kendi dalkavuğunu çok çalıştırmaz, çünkü aldatıcı ve kandırıcının işi iyi olmaz.)

بوس [būs]: بوسیدن [būsīden] lafẓından ṣīġa-i emr ve vaṣf-ı terkībī olur دامنبوس [dāmenbūs] ve خاکبوس [ḫāk-būs] gibi. Miṣāl-i emr, Mīr Naẓmī, beyt:

ببوس خاک درش ای نسیم وقت سحر
ز شام حسرت دل عرضه ده به خاک نیاز

(Ey tan yeli! Onun kapısı toprağını öp! Āşıkların dua ettiği toprağa gönlün hasretle dolu gecesinden biraz göster!)

Miṣāl-i ṣānī, Ṭālib-i Āmulī, beyt:

مرا که تشنه لب خاکبوس درگاهی
همیشه وِرد زبان یاد خاک آن درگاه

(O kapının toprağını öpmeye hasret kalan bizler, sürekli o kapının toprağı için dua etmedeyiz.)

Ferheng-i Cihāngīrī'de be-maʿnī-i saḫṭī masṭūrdur.

بوشپاس [būşpās]: Vāv-ı mechūl, sükūn-ı şīn-i muʿceme ve feṯḥ-i bā'-i Fārsī ile. Vāḳıʿa ki rü'yā maʿnāsına. Zerātüşt Behrām, meşnevī:

شدم در زمان تا بر خواب کوی
خردمند همسایهٔ نیک خوی

جهاندیده بد پیر اخترشناس
بدو باز گفتم من این بوشپاس

(Günün birinde iyi huylu ve akıllı bir rüya tabircisiyle komşu oldum. Yaşlı yorumcu deneyimli birisiydi, kendisine şu rüyamı anlattım.)

بوغلس [būġals]: Vāv-ı mechūl, feṯḥ-i ġayn-ı muʿceme ve sükūn-ı lām ile. Lisānu'ş-şevr dedikleri ottur. ʿArabīde بوغلص [būġalṣ] derler. Baʿżı nüsḫada ṣād ile vāḳiʿdir.

بیوس [buyūs]: Żamm-ı yā-yı taḥtānī vü vāv-ı mechūl ile. Ümīd-i muḥāl ve ṭamaʿ-ı ḫām maʿnāsına. Ḥakīm Enverī, beyt:

گربه ای به بیوس نتوان بود
هم درین بیشه بود شیر غرین

(Bu ormanda kükremiş aslan olduğu için kedi açgözlülük etmese iyidir.)

Ḥakīm Enverī, beyt:

ببیوسی از جهان دانی که چون آید مرا
همچنان کز پارگین کردن امید کوثری

(Dünyadan iyilik ummak bana nasıl gelir bilir misin? Pis su birikintisinden kevser ummak gibidir.)

مع الشين المعجمه
[maʿa'ş-şīni'l-muʿceme]

برنیش [burnīş]: Sükūn-ı rā'-i mühmele, kesr-i nūn, baʿdehu yā-yı sākine ile. Nüsḫa-i Mīrzā İbrāhīm'de be-maʿnī-i rānden-i şikem, yaʿnī yürek sürmek ve ağrımak. ʿArabīde مغص [maġṣ] derler. Ve *Kitābu's-Sāmī fi'l-Esāmī*'de "maġṣ" maʿnāsından ġayrı "ḳaṭʿ" maʿnāsına. Ve baʿżı nüsḫada kesr-i rā ile bürrende yaʿnī kesici. Bu maʿnāya, Şeyḫ Niẓāmī, beyt:

دلی باید اندیشه را تیز و تند
که برنیش ناید ز شمشیر کند

(İnsanın keskin ve çabuk düşünmesi gerekir. Çünkü kör kılıç kesmez.)

بزهش [buzhiş]: Sükūn-ı zā'-i muʿceme ve kesr-i hā ile. Be-maʿnī-i muḳābele. Keẕā fī-*Tuḥfeti'l-Aḥbāb*. Şāʿir demiştir, beyt:

نباشد مرد آن که روز میدان
نیارد تاب بزهش پیش مردان

(Savaş meydanında yiğitlere mukabele edecek gücü bulamayan kimse adam/yiğit değildir.)

بش [buş]: *Ṣıḥāḥ*'ta be-maʿnī-i müy-ı gerden ü ḳafā-yı esb, yaʿnī atın yalısı ve ḳafāsındaki kılları.

بنِ گوش [bun-i güş]: İżāfetle. Yaʿnī tamām cān u gönülden iṭāʿat ve inḳıyād demektir. Şeyḫ Saʿdī, beyt:

اندر طلبت به جان بکوشم
و آنگاه ضرورت از بن گوش

(Can u gönülden itaat etmek bir zarurettir. Seni ararken can u gönülden uğraşıyorum.)

بنوماش [bunūmāş]: Żamm-ı nūn ve feṯḥ-i mīm ile. Māş maʿnāsına.

بنوش [bu-nūş]: Żamm-ı nūn u vāv-ı maʿrūf ile. نوشیدن [nūşīden] lafẓından ṣīġa-i emrdir, "iç!" maʿnāsına. Mevlānā Ümīdī, beyt:

علی الصباح که ساقی دهد شراب طهور
بنوش و باک مدار ان ربنا الغفور

(Sabahleyin sāki saf şarabı verince korkma, iç! "Muhakkak ki Rabbimiz bağışlayıcıdır[1]".)

Ḫᵛāce Ḥāfıẓ, beyt:

هاتفی از گوشهٔ میخانه دوش
گفت ببخشند گنه مَی بنوش **(215ᵇ)**

(Dün gece meyhane köşesinde hātiften bir ses "Günahı bağışlarlar, şarap iç!" dedi.)

بنیوش [bu-nuyūş]: Żamm-ı nūn u yā-yı taḥtānī ile. Emirdir, "dinle!" maʿnāsına ki ʿArabīde اسمع [ismaʿ] derler. Ḫᵛāce Ḥāfıẓ, beyt:

ز من بنیوش و دل در شاهدی بند
که حسنش بستهٔ زیور نباشد

(Şimdi beni dinle! Güzelliği süse püse bağlı olmayan bir güzeli sev!)

Ḫᵛāce Ḥāfıẓ, beyt:

به گوش و هوش بنیوش از من به عشرت کوش
که این سخن سحر از هاتفم به گوش آمد

(Beni can kulağıyla dinle: İçip eğlenmeye bak! Çünkü sabahleyin hātiften bir ses kulağıma böyle fısıldadı.)

بودش [būdiş]: Vāv-ı mechūl ve kesr-i dāl-ı mühmele ile. İsm-i maṣdar olur, "hestī" maʿnāsına. Türkīsi "varlık" demektir. Şāh Nāṣır-ı Ḫüsrev, beyt:

1 إِنَّ رَبَّنَا لَغَفُورٌ Kurān-ı Kerīm, Fātır 35/34: "Muhakkak Rabbimiz bağışlayıcıdır".

بیرونت برند از درِ مرگ
چون از درِ بودش اندر آیی

(Varlık kapısından içeri alırken ölüm kapısından dışarı götürür.)

بوش [buviş]: Kesr-i vāv ile. Be-maʿnī-i بودن [būden]. Olmak maʿnāsına ism-i maṣdardır. Ḥakīm Firdevsī, beyt:

هر آن چیز کو ساخت اندر بوش
بر آنست چرخ روان را روش

(Varlık āleminde olan her şeyi O yarattı. Gök-kubbenin dönüşü O'nun sayesindedir.)

بوی فروش [būy-furūş]: Yaʿnī ʿaṭṭār. Keẕā fī-*Edāti'l-Fużalā*. Bu maʿnāya, İbn Yemīn, beyt:

در چین سر زلف تو در بوی فروشی
دم جز به خطا می نزند نافهٔ آهو

(O saçının ucundaki büklümden güzel koku satarken, misk ceylanı hatadan başka bir şey söylemez.)

بیازش [buyāziş]: Feṯḥ-i yā-yı taḥtānī ve kesr-i zāʾ-i muʿceme ile. ʿİllet-i zūbān. Ve muṭlaḳ "melūl" maʿnāsına. Ebulmaʿānī, beyt:

از درد غم عشق توام گشت بیازش
گر ما نرسی حال دگرگون شود آخر

(Senin aşkın gamının derdiyle eridim bittim. Eğer elimden tutmazsan sonunda halim perişan olacak.)

بیوش [buyūş]: Żamm-ı yā-yı taḥtānī ile. Temelluḳ, tevāżuʿ ve iẓhār-ı meskenet maʿnāsınadır.

مع الطاء المهمله
[maʿa'ṭ-ṭāʾi'l-muhmele]

بقراط [boḳrāṭ]: Oḳlīdūs oğlu meşhūr ḥakīmdir. Behmen Şāh bin İsfendiyār zamānındaydı. Derler ki ḥükemā-yı meşāhīrden yedinci ḥakīmdir. Evvel-leri Asḳalīnūs ki Soḳrāṭ ve Eflāṭūn'dan aḳdemdir. Ṣınāʿat-ı ṭıbbı īcād eden odur. Ḥakīm Cālīnūs baʿżı teʾlīfātında yazar ki Ḥakīm Asḳalīnūs ʿilm-i ṭıbdan māʿadā ʿilm-i nücūm, ʿilm-i ḥikmet, ʿilm-i heyʾet ve ʿulūm-ı riyāżiyyātı kemā hüve ḥaḳḳuhu bilirdi ve taʿlīm ederdi. Menḳūldür ki kendisinden suʾāl etmişler ki "İnsān mücāmaʿatı ne mertebe etmek gerek?". Demiş ki: "Cemīʿ ʿömründe bir kerre eyleye, ḳādir olmazsa senede bir defʿa ede, ona da ḳādir olmazsa ayda bir defʿa ede, onda dahi ḳādir olmazsa haftada bir defʿa eyleye". De-mişler ki: "Ona da ḳādir olamazsa?". Cevāb eylemiş ki: "Rūḥu kendi elinde olur, ne zamān isterse salıversin". Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*.

مع الفا
[maʿa'l-fā]

برنداف [burndāf]: Sükūn-ı rā vü nūn u feṯḥ-i dāl-ı mühmeleteyn ile. Be-maʿnī-i rūdehā, yaʿnī bağırsaklar. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*.

برجاف [burcāf]: Sükūn-ı rā ve feṯḥ-i cīm ile. Ḥubūbāt ḳısmından bir nevʿ siyāh-dāne ġalledir. ʿArabīde جلبان [culbān] ve ملک [mulk] derler. Eyżan minhu.

بوریاباف [būriyā-bāf]: Ḥaṣırcı. باف [bāf] بافتن [bāften]den ism-i fāʿildir, būriyā dokuyucu olur. Ebulmaʿānī, beyt:

نظیره کی توان گویند شعرم
کجا زردوز و کار بوریاباف

(Şiirime nasıl nazire söylenebilir ki! Altın işlemecisi nerde, hasır dokumacısı nerde!)

بوف [būf]: Vāv-ı mechūl ile. Bir cānver-i ṭayyārdır ki nuḫūsetle meşhūrdur. بوم [būm] ve کوف [kūf] dahi derler. İbn Yemīn, beyt:

تو باز سدره نشینی فلک نشیمن تست
چرا چو بوف کنی آشیان به ویرانه

(Sen sidreye konmuş bir şahinsin, felek de senin yuvandır. Ne zamana dek baykuş gibi yıkıntıda yuva yapacaksın!)

مع الغين المعجمه
[maʿa'l-ġayni'l-muʿceme]

برغ [burġ]: Sükūn-ı rā'-i mühmele ile. Su bendi maʿnāsına. Ebulmaʿānī, beyt:

جهان بگرفت طوفان سرشکم
که گویا برغ رود و چشم من نیست

(Gözyaşı tufanım dünyayı kapladı. Sanki gözüm göz değil de bir baraj.)

بزوغ [buzūġ]: Żamm-ı zā'-i muʿceme vü vāv-ı maʿrūf ile. Be-maʿnī-i fürūġ, yaʿnī şuʿāʿ-ı ṭulūʿ-ı āfitāb u māh u sitāregān u çerāġ.

بوغ [būġ]: Be-vezn-i توغ [tūġ]. Bokça ki aṣlı boğçadır. Mīr Naẓmī, der-hezl, beyt:

به نا اهلان چنان ارزان فروشند
متاعش دلبران در بوغ بستند

(Dilberler, malı bohçaya bağlayıp ehil olmayanlara çok ucuza satarlar.)

مع الكاف
[ma'a'l-kāf]

بتخاک [butḫāk]: Sükūn-ı tā'-i müşennāt ve feth-i ḫā'-i mu'ceme ile. Şehr-i Kābil ḳurbunda vāḳi' bir mevżi' ismidir. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

بخرک [buḫrak]: Sükūn-ı ḫā'-i mu'ceme ve feth-i rā'-i mühmele ile. Bādām-ı kūhī. Ṭabī'atı derece-i şālişte ḥār ve raṭbdır. Ba'żı mu'ālecātta terākībe cüz' ederler.

بدبدک [budbudek]: Sükūn-ı dāl-ı evvel, feth-i şānī ve żamm-ı bā'-i şānī ile. Hüdhüd dedikleri kuş. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*.

بدنک [budnek]: Sükūn-ı dāl-ı mühmele ve feth-i nūn ile. Su kenārlarında biter, na'nā'a müşābih bir ottur. Ba'żı nüsḫada yarpuz dedikleri ottur ki yılan onu ġāyet sevmez. Şā'ir, beyt:

گریزم از رقیب و او به پیش من همی آید
گریزد مار از بدنک چو روید او به سوراخش

(Ben rakipten kaçıyorum, o ise sürekli önüme çıkıyor. Yılan yarpuzdan kaçar, burun deliğinde biter.)

بزرک [buzurk]: Ulu. Muḳābili کوچک [kūçek] tir. Kemālpaşazāde *Daḳā'iḳu'l-Ḥaḳā'iḳ*'te der ki: "بزرجمهر [buzurcmihr]de cüz' olan بزرج [buzurc], bu ma'nāyadır ki aṣlı بزرگمهر [buzurgmihr]dir. Ta'rīb olunup kāf cīm'e tebdīl olunmuştur ḳā'ide-i ta'rīb üzre. Nitekim نرجس [nercis] ve جلنار [culnār]ın cīm'leri kāf'tan bedeldir". İntehā. Ve gāhī buzurg'u خرد [ḫurd] muḳābilinde ẕikr ederler. Nitekim bu beyitte vāḳi'dir, beyt:

مع القاف
[ma'a'l-ḳāf]

بلق [bulḳ]: Sükūn-ı lām ile. Bir su ismidir. Keẕā fī-*Ni'metillāh* ve *Ḥalīmī*.

بو اسحق [bū isḥaḳ] ve بوسحق [būsḥaḳ]: Ma'rūf ṭā'ifedir. Menḳūldür ki Nīşābūr'da birkaç yerde fīrūze ma'deni vardır, bu ma'dene ابو اسحقی [ebū isḥaḳī] derler. Meşhūr olan fīrūze **(216[a])** ol ma'denden çıkar. Ḫ'āce Ḥāfız'ın bu beytinde ona telmīḥ vardır. Ḫ'āce Ḥāfız, beyt:

راستی خاتم فیروزهٔ بو اسحاقی
خوش درخشید ولی دولت مستعجل بود

(Doğrusu Ebu İshak'ın firuze yüzüğü güzel parlıyordu ama devleti çarçabuk geçti.)

Bu devletten murād, Şems-i Faḫrī'nin memdūḥu olan Şeyḫ Ebū İsḥaḳ devletidir

بوغراق [bu*ġ*rāḳ]: Vāv-ı mechūl, sükūn-ı ġayn-ı mu'ceme ve feth-i rā'-i mühmele ile. بغرا[buġrā]-yı merḳūm ma'nāsınadır.

بوق [būḳ]: Vāv-ı ma'rūf ile. Boru. Ḥakīm Firdevsī, beyt:

چو بشنید جوشن بپوشید طوس
برآمد دم بوق و آوای کوس

(Tūs bunu işitince zırh giydi. Kös sesi ve boru ötüşü yükseldi.)

Ba'żı nüsḫada nāy-ı 'Irāḳī'dir. Ammā ışıkların boynuzdan olan boruları olmak eṣaḥtır. Ḥakīm Şifāyī meşhūr hicvinde, beyt:

خرچین و دف و تنبک و بوق و سگ گرگین
اسباب گدایئ عزیزان به کجا رفت

(Çuval, def, dümbelek, boru ve uyuz köpek... Işıkların dervişlik eşyaları nereye gitti?)

ستوده بود نزد خرد و بزرگ
در آزار مردم نباشد سترگ

(Küçük ve büyük katında övülmüş bir kimseydi. İnsanları incitmek gibi bir amacı yoktu.)

Çağatay lisānında "uluġ" derler. *Ferhādnāme*'de Ferhād'ın üstādı vaṣfında der, Mīr ʿAlī Şīr, beyt:

Veger ḥikmette rāyı cism itip ḳısm
Közige noḳṭa-i mevhūm uluġ cism

(Hikmetli görüşü maddeyi parçalasa, görünmez nokta dahi gözüne kocaman görünürdü.)

Ve اولغ [uluġ], الغ [uluġ] ve اولق [uluḳ] dahi derler. Mīr ʿAlī Şīr, beyt:

Aġzı kim sözde Mesīḥā dik ḳılur öli tirik
Pes uluḳ sözlü-durur gerçi irür asru kiçik

(Ağzı, Hz. İsa gibi ölü diriltir. Çok küçük olsa da sözü büyüktür.)

بسنک [busunk]: Żamm-ı sīn-i mühmele ve sükūn-ı nūn ile. Bir dağ ismidir. Onda kebūterden ġayrı cins ṭuyūr olmaz ve mekān tutmaz imiş. Ve menḳūldür ki bir kimse her ne niyyet ile o dağa varsa cevābı işāret olunurmuş.

بسک [busk]: Sükūn-ı sīn-i mühmele ile. Arpa ve buğdayı biçip ettikleri desteye derler. Keẕā fī-*Edāti'l-Fużalā*.

بسک [busuk]: Żammeteyn ile. Penbeyi eğirmek için ettikleri fetīl. Keẕā fī-*Mecmaʿi'l-Fürs*.

بشک [buşk]: Sükūn-ı şīn-i muʿceme ile. *Mecmaʿu'l-Fürs*'te be-maʿnī-i mūy-ı mucaʿad, yaʿnī kıvırcık saç. *Ferheng-i Cihāngīrī*'de pīş-i ser yaʿnī başın ilerisinde olan saç. Baʿżı ferhengde "zülf" maʿnāsına menḳūldür. Üstād ʿUnṣurī, beyt:

بشک معشوق چون سفید شود
دل عاشق ازو شود بستوه

(Sevgilinin kıvırcık saçı beyazlayınca āşığın gönlü buna hüzünlenir.)

بشیک [buşīk]: Kesr-i şīn-i muʿceme ve sükūn-ı yā-yı taḥtānī ile. Sergīn-i gūsfendān, yaʿnī koyun tersi. Keẕā fī'ṣ-*Ṣıḥāḥ*.

بلک [buluk]: Żamm-ı lām ile. *Ferheng-i Cihāngīrī*'de ol çeşm-i buzurg ki taşra çıkmış ola. Bedreddīn-i Cācermī, beyt:

پی نظارهٔ بزمت که باغ فردوس است
بلک شده همه را همچو دیدهٔ انگور

(Cennet bahçesi olan meclisini izlemek için herkesin gözü üzüm gibi büyüyüp dışarı çıktı.)

بلکنجک [bulkencek]: Sükūn-ı lām u nūn ve feṯḥ-i kāf u cīm ile. Masḫara ve muḍḥik maʿnāsına. Mīr Müncīk, der-hicv, ḳıṭʿa: **(216b)**

شاعر که دید با قد گاونجک
بیهوده گوی و نجک و بلکنجک

از کون خر فروتر پنج ارش
می برجهد سبکتر از منجک

(Küçük hıyar kadar boyuyla görünen şair boş konuşur, gülünç ve maskaradır. Eşeğin kıçından beş karış aşağıdadır, hokkabazdan daha çabuk zıplar.)

Nüsḫa-i Ḥüseyn-i Vefāyī'de ṭurfe ve muḍḥik maʿnāsına. Şehīdī-i Ḳumī, beyt:

ای صورت تو چو صورت بلکنجک
هستئ تو به صورت هر کسی گاونجک

(Ey görünümü gülünç ve acayip olan kimse! Senin varlığın, herkesin görünümü yanında küçük hıyar gibi kalıyor.)

Baʿżı ferhenglerde بولنجک [būlencek], بوالنجک [buvālencek] ve بولکنجک [būlkencek] vāḳiʿ olmuştur.

بلونک [bulūnek] ve **بلوک** [bulūk]: Kilāhumā bi-żammi'l-lām. Nişāne-i tīr. Ve toygar dedikleri kuş. Nüsḫa-i Ḥalīmī'de vilāyet maḥṣūlünü cemʿ eden ve ḳabżına meʾmūr olan ki ʿArabīde عمال [ʿammāl] derler. *Mecmaʿu'l-Fürs*'te sergīn-i şütür ki ʿArabīde بعره [baʿre] derler. Ve dahi cemāʿat maʿnāsınadır. *Ferheng-i Cihāngīrī*'de bir ẓarftır, onunla şarāb içerler. Bu maʿnāya, Üstād Rūdekī, beyt:

مَی گسار اندر بلوک شاهوار
خوش به شادی در خزان و در بهار

(Sonbahar ve ilkbaharda değerli kadehin içinden mutlulukla taze şarap içmek ne güzel!)

بنجک [buncek]: Sükūn-ı nūn ve feṭḥ-i cīm ile. Eğirmek için yumak ettikleri atılmış penbe. Keẕā fī-*Mecmaʿi'l-Fürs*.

بنگلک [bungulek]: Sükūn-ı nūn, żamm-ı kāf-ı Fārsī ve feṭḥ-i lām ile. Nüsḫa-i Mīrzā İbrāhīm'de dıraḫt-ı gül. *Şerefnāme*'de meyve-i ġalīẓ miṣl-i sepestān ki ondan būy-ı gül istişmām oluna.

بنک [bunek]: Feṭḥ-i nūn ile. İki maʿnāyadır.

Evvel, muṣaġġar-ı بنه [bune] yaʿnī dıraḫt-ı kūçek.

Ṣānī, nişān maʿnāsına ki بنک از فلان نماند [bunek ez-fulān ne-mānd] yaʿnī[1] نشان از فلان نماند [nişān ez-fulān ne-mānd]. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*.

بوبردک [būburdek]: Vāv-ı mechūl ve żamm-ı bāʾ-i muvaḥḥade ile. Bülbül ki بوبر [būbur] dahi derler. Hazret-i Mevlānā kuddise sirruhu, beyt:

نمی دانی که سیمرغم که گِرد قاف می گردد
نمی دانی که بوبردم که در گلزار می گردد

(Simurg olup Kaf dağının çevresinde dolandığımı bilmezsin. Bülbül olup gül bahçesinde dolandığımı bilmezsin.)

بوبک [būbek]: Vāv-ı maʿrūf ve feṭḥ-i bāʾ-i muvaḥḥade ile. Duḫter-i bikr ki دوشیزه [dūşīze] dahi derler. Zebān-ı Hindīde aḥmaḳ ve nādān demektir.

بوسک [būsek]: Feṭḥ-i sīn-i mühmele ile. Per ve bāl maʿnāsına. Kanat demektir. Mīr Naẓmī, beyt:

شده با تار زلفش پای بسته
چنان مرغ زبون بوسک شکسته

(Kanadı kırık āciz bir kuş gibi saçının teliyle ayağı bağlandı.)

بوسلیک [būselīk]: Mūsīḳīde bir maḳām adıdır.

بوکلک [būkelik]: Vāv-ı maʿrūf, feṭḥ-i kāf ve kesr-i lām ile. Bün-i kūhī dedikleri dağ yemişidir ki خنجک [ḫancek] dahi derler. Türkīde "çatlaguç" derler. Büsḥāḳ-ı Eṭʿime, beyt:

نخوری بوکلک و انجکک بی حاصل
تا به ریش خود و یاران نکنی تف بسیار

(Çitlembik ve ham meyve yeme! Böylece kendinin ve dostların sakalına dek ağız suyu saçmazsın.)

بوک [buvk]: Dört maʿnāyadır.

Evvel, ʿArabīde عسی [ʿasá] ve لعل [leʿalle] maʿnāsına ki recā, ümmīd ve temennī eylemek. Ekşer مگر [meger] lafẓını müterādif edip بوک و مگر [buvk u meger] derler. Ḫᵛāce Selmān, beyt:

1 Falancanın adı sanı kalmadı.

رفت بر بوک و مگر عمر تو سلمان چه کنم
کار دنیا همه بر بوک و مگر می گذرد

(Ey Selman! Ömrün umut ve bekleyiş içinde geçti. Dünyanın işi hep beklenti ve umut oluyor, ne yapayım?)

Ḥakīm Enverī, beyt:

به یاد بوک و مگر چند سال بردادم
مرا خدای ندادست زندگانئ نوح

("Olur mu?" ve "olabilir mi?" diyerek yıllarımı verdim. Allah bana Hz. Nuh ömrü vermedi ya!)

İbn Yemīn, beyt:

تو هم ابن یمین برین می باش
مگذر از عمر خود به بوک و به کاش

(Ey İbn Yemīn! Sen de bu usulü takip et! Ömrünü "acaba olur mu?" ve "keşke" diyerek geçirme!)

Ṣānī, ġalle kuyusunun ağzına koydukları ḫas u ḫāşāk. Ḥaffāf, ḳıṭʿa:

مادر از بوکان برون افکند پروردت به شیر
گرنه شیر سگ مزیدستی تو از پستان او

چونکه تا مادر نسازی خوی سگ داری که باد
فریه بر تو سگ نژادی بوک بر بوکان او

(Annen seni rahminden dışarı atıp sütle besledi. Onun memesindeki süt olmasa sen yaşamazdın. Eğer annene iyi davranmayıp köpeklik ediyorsan sana lanet olsun! Demek ki köpek soylusun, onun rahminin ağzındaki süprüntüsün!)

Ṣāliş, ʿArabīde "mīşe" maʿnāsına. Şems-i Faḫrī bu üç maʿnāya demiştir. Şems-i Faḫrī, ḳıṭʿa:

به امید بهئ کاری چند
همی گویم دلا مگر با بوک

غم اگر یار من بود چه عجب
میل آتش بود همیشه به بوک

زیر خار و خس غم هجران
ماند فضل و هنر چو غله به بوک

(Ey gönül! Nice işimin iyi olması ümidiyle "galiba" ve "ola ki" diyorum. Eğer gam benim dostum olursa şaşılmaz. Çünkü ateş daima oduna yakın olur. Ayrılık gamının çerçöpü altında fazilet ve hüner, buğday kuyusunun ağzındaki süprüntüye döndü.)

Rābiʿ, بود که [buved ki] lafẓından muḥaffeftir.

بویانک [būyānek]: Vāv-ı mechūl ve feṯḥ-i yā-yı taḥtānī vü nūn ile. Maʿdenūs. Baʿżı nüsḫada pūdine maʿnāsınadır ki ʿArabīde قیصوم [ḳayṣūm] derler.

بویکلک [būykelik]: Vāv-ı maʿrūf, yā-yı mevḳūf, feṯḥ-i kāf ve kesr-i lām ile. *Şerefnāme*'de بنگلک [bungulek]-i merḳūm **(217ᵃ)** gibi dıraḫt-ı gül. Ve *Mecmaʿu'l-Fürs*'te bün-i kūhī ki bir nevʿ içi boş, yeşil dānedir, çatlaguç derler. Her ne kadar yense ağızda bir nesne bulunmaz. ʿArabīde مشغلة البطالین [meşġalatu'l-baṭṭālīn] derler. Büsḫāḳ-ı Eṭʿime'nin beyt-i merḳūmunu *Mecmaʿu'l-Fürs*'te bu vechle īrād eylemişler, Büsḫāḳ-ı Eṭʿime, beyt:

مشکن انجکک و بوی کلک بی حاصل
تا به ریش خود یاران نکنی تف بسیار

(Ham meyve ve çitlembik yeme! Böylece kendinin ve dostların sakalına dek ağız suyu saçmazsın.)

بوینک [būynek]: Vāv-ı mechūl, yā-yı mevḳūf ve feṯḥ-i nūn ile. Ve kesr ile (بوینک būynik) de mervīdir. Reyāḥīn ḳısmından bir reyḥāndır, tenāvül olunur. ʿArabīde بادروج [bāderūc] derler.

بیوک [buyūk]. Żamm-ı yā-yı taḥtānī vü vāv-ı mechūl ile. ʿArūs maʿnāsına. Üstād Rūdekī, beyt:

بس عزیزان بس گرامی شاد باش
اندرین خانه بسان تو بیوک

(Sen bu evde gelin gibi itibar gör, el üstünde tutul, mutlu ol!)

مع الكاف الفارسی
[maʿa'l-kāfi'l-fārsī]

برتنگ [burteng]: Sükūn-ı rā'-i mühmele, feṭḥ-i tā'-i müşennāt, baʿdehu nūn-ı sākine ile. Eṭfāli sardıkları nesne, bez olsun ġayrı olsun. Rükneddīn-i Bekrānī, beyt:

به دودمان جلال تو آسمان طفیلیست
فکنده دایهٔ صنعش ز کهکشان برتنگ

(Felek senin celālin kabilesindeki bir çocuktur. Dadısı onu samanyolu kundağına sarmıştır.)

برنگ [bureng]: Feṭḥ-i rā'-i mühmele ve sükūn-ı nūn ile. Ẕaḫīre maʿnāsına. Ve dahi bir vilāyet ismidir ki ḳuṭb-ı cenūbī onda görünür. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*.

بلشگ [buluşg]: Żamm-ı lām ve sükūn-ı şīn-i muʿceme ile. Sīḫ-ı kebāb-ı āhenīn yaʿnī demir kebāb şişi. Keẕā *fi'l-Mecmaʿ*. Ammā nüsḫa-i Ḥüseyn-i Vefāyī'de kesreteyn ile بِلِشگ [bilişg] vāḳiʿdir. Nüsḫa-i Mīrzā İbrāhīm'de ve *Mü'eyyidü'l-Fużalā*'da kāf-ı ʿArabī ile (بلشک buluşk) mervīdir. Kitābu's-Sāmī fi'l-Esāmī'de sīn-i mühmele ile. Ve hem tennūra biryān astıkları demir ve ağaç nesne maʿnāsına menḳūldür.

بلغاگ [bulġāg]: Sükūn-ı lām ve feṭḥ-i ġayn-ı muʿceme ile. Feryād, şūriş ve ġavġā-yı ʿaẓīm maʿnāsına lafẓ-ı mürekkebdir ki بل [bul] bisyār ve غاک [ġāg] ġavġā maʿnāsınadır. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*. Mīr Ḫüsrev, beyt:

به گیتی گشت بلغاکی بدیدار
که مردم در زمین دررفت چون مار

(Dünyada bir kargaşa göründü. Halk yılan gibi yerin altına saklandı.)

İbn Yemīn, beyt:

مرا چون زلف تو تشویش از آنست
که چشمت در جهان افکند بلغاگ

(Senin saçın gibi dağılmamın sebebi, gözünün dünyada fitne uyandırmasıdır.)

Mecmaʿu'l-Fürs'te ḳāf ile بلغاق [bulġāḳ] dahi masṭūrdur.

بورگ [būreg]: Vāv-ı maʿrūf ve feṯḥ-i rāʾ-i mühmele ile. Dört maʿnāya gelir.

Evvel, bir nevʿ ḳumārdır ki شتل [şetel] dahi derler. Eṣīreddīn-i Aḫsīketī, beyt:

ندانم تو از وی چه بردی ولیکن
کنار جهان پر گهر شد ز بورگ

(Sen ondan ne götürdün bilmiyorum ama yeryüzünün kıyıları kumardan kazanılmış inciyle doldu.)

Ṣānī, *Ṣıḥāḥ*'ta, ḳumār oynayanlar, aldıkları rehinden mecliste ḥāżır olup oynamayanlara verdikleri ḥiṣṣeye derler. Faḫreddīn Hindū Şāh, beyt:

به اهل بزم ده چون دست بردی
نقود چرخ هشتم را به بورگ

(Mademki kazandın, sekizinci felek parasını masada bekleyenlere kumar hissesi olarak bağışla!)

Ṣāliṣ, ekmek kuruyup üzerinde olan küfe derler. Ṭayān-ı Merġazī, beyt:

تا تواند گفت نان را می خورم با نان خورش
می گذارد تا بر آن از کهنگی بورگ فتاد

(Gücü yettikçe "Ekmeği ben yerim" diyor ama yemeye gelince bırakıyor ve beklemekten ekmek küfleniyor.)

Rābiʿ, kıyma et ile yaptıkları ṭaʿāmdır. Türkīde dahi "börek" derler. Büṣḥāḳ-ı Eṭʿime, beyt:

قدح پر بورکست و قلیه اندک
چو بودی گرچه بورک قلیه بودی

(Tabak börekle dolu, kavurma az. Ne olurdu börek yerine kavurma olsaydı!)

Büṣḥāḳ-ı Eṭʿime, beyt:

صبحگاهی که بود از شب مستیم خمار
پیش من جز قدح بورک پر سیر میار

(Akşamdan kalma olduğum bir sabahta, önüme bol sarımsaklı yoğurt aşından başka bir şey getirme!)

مع اللام
[maʿa'l-lām]

بجال [bucāl]: Fetḥ-i cīm ile. *Mecmaʿu'l-Fürs*'te "kömür" maʿnāsına ki زگال [zugāl] ve انکشت [enkişt] dahi derler. *Ferheng-i Cihāngīrī*'de "gūh" maʿnāsınadır ki پزیز [pezīz] dahi derler.

بجل [bucul]: Żamm-ı cīm ile. Aşık ki maʿrūf üstüḫˇāndır. ʿArabīde کعب [kaʿb] derler. Ḳumār-bāzlar ve eṭfāl onunla ḳumār oynarlar. Nitekim, Ḥakīm Esedī, beyt:

قماربازئ من تو ببین چه سان شده ام
چو شش بجل ز غمت مشت استخوان شده ام

(Sen benim kumarbazlığımı gör, ne hallere düştüm! Senin gamın yüzünden altı aşık kemiği gibi bir avuç kemiğe döndüm.)

برجِ هلال [burc-ı hilāl]: Yaʿnī Sereṭān. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

بژول [bujūl]: Żamm-ı zāʾ-i ʿAcemī ile. Topuk kemiği ki شتالنگ [şitāleng] dahi derler.

بسول [busūl]: Żamm-ı sīn-i mühmele ile. بسور [busūr]-ı merḳūm maʿnāsına ki bedduʿā ve nefrīn demektir. Keẕā **(217ᵇ)** fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*.

بشول [buşūl]: Żamm-ı şīn-i muʿceme vü vāv-ı maʿrūf ile. Ṣīġa-i emrdir. بدان [bi-dān] ve ببین [bi-bīn] demektir. Ḥakīm Esedī, beyt:

نریمان به بدشاه گفتا همول
همه کارهای دگر بربشول

(Neriman Bedşāh'a "Sabret! Diğer bütün işlerini gör!" dedi.)

بلبل [bulbul]: Maʿrūf kuştur. هزاردستان [hezār-destān] dahi derler. Naṣīrā-yı Hemedānī, meṣnevī:

فلک از بسکه بارد بر سرم خون
مرا شد طرهٔ دستار گلگون

دمادم بلبلان بوسند دستم
که پندارند گل بر سر زدستم

(Felek başıma o kadar çok kan yağdırıyor ki başımdaki sarığın rengi kızıla döndü. Bülbüller başıma gül taktığımı sandıkları için sürekli elimi öpüyorlar.)

بل [bul]: İki maʿnāya gelir.

Evvel, aḥmaḳ ve nādān maʿnāsına. Ḥażret-i Mevlānā ḳuddise sirruhu, beyt:

من بلم خود را اگر زخمی زدم بر خود زدم
ور به طراری ربودم رخت طراری چه شد

(Ben ahmağım, yaraladıysam kendimi yaraladım, ne olmuş! Yankesicinin çaldığı malı aşırmışsam ne olmuş!)

Ṣānī, be-maʿnī-i bisyār ki بلهوس [bulheves] ve بلکامه [bul-kāme] derler, yaʿnī bisyār-heves ve bisyār-kām demektir.

بلگل [bulgul]: Sükūn-ı lām ve żamm-ı kāf-ı Fārsī ile. Āb-ı nīm-germ yaʿnī ılıcak su. Keẕā fī-*Mecmaʿi'l-Fürs*.

بوخل [būḫal]: Sükūn-ı vāv ve fetḥ-i ḫāʾ-i muʿceme ile. Ḫazefe dedikleri ot ki پرپهن [perpehen] dahi derler. ʿArabīde بقلة الحمقا [baḳlatu'l-ḥamḳā] dedikleridir.

بول [būl]: Kuşburnu ki nūn ile نول [nūl] dahi derler. ʿArabīde منقار [minḳār] derler.

مع الميم
[mīm-l'aʿam]

بخورِ مریم [buḫūr-ı meryem]: Tavşankulağı dedikleri şükūfedir. پنج انگشت [penc-enguşt] dahi derler. *Şerefnāme*'de masṭūrdur ki ḥażret-i Meryem ʿaleyhi's-selām mezbūr otun üzerine yed-i mübārekesin komuş, bi-ḳudreti'llāhi teʿālá ol laṭīf rāyiḥa ḥāṣıl olmuş. Ebulmaʿānī, beyt:

لاله در بزم چمن مجمره افروز شده است
نشر شد رایحهٔ بوی بخور مریم

(Lale çimenlik meclisinde tütsü kabı yaktı, tavşankulağı kokusu etrafı kapladı.)

بزوشم [buz-veşm]: Sükūn-ı zā vü şīn-i muʿcemeteyn ve feṯḥ-i vāv ile. Keçi tüyü ki ṣūf dokurlar. Keẕā fī-*Mecmaʿi'l-Fürs*.

بشترم [buşturm]: Sükūn-ı şīn-i muʿceme vü rā'-i mühmele ve żamm-ı tā'-i müşennāt ile. Kitābu's-Sāmī fi'l-Esāmī'de cūşiş-i aʿżā. Yaʿnī bir ʿillettir aʿżāda ẓāhir olup kabarcıklar olur. ʿArabīde شرى [şerá] derler. Nüsḫa-i Mīrzā İbrāhīm'de feṯḥ-i bā ile (بَشترم beşturm) mervīdir.

بوم [būm]: Altı maʿnāya gelir.

Evvel, yurt maʿnāsına ki بر و بوم [berr u būm] derler, yer yurt demek olur. Mevlānā Cāmī, beyt:

به شادی ره مصر برداشتند
بر و بوم خود پاک بگذاشتند

(Yerlerini yurtlarını tamamen bırakıp mutluluk içinde Mısır yolunu tuttular.)

Ṣānī, zemīn maʿnāsına. Lākin arż maʿnāsına olan zemīn değildir, mesken ve vaṭan maʿnāsına olan zemīndir. Falān kimesne falān yerlidir derler. Mevlānā Cāmī, beyt:

رفیقی که دارد بر و بوم سست
اساسی برو بست نتوان درست

(Ne olduğu belli olmayan bir arkadaşla temeli sağlam bir dostluk kurulamaz.)

Maʿlūm ola ki maʿmūr olan yurta بوم آباد [būm-ı ābād] ve ḫarābeye بوم ویران [būm-ı vīrān] derler. Miṣāli, meṣnevī:

وزان بوم آباد و جای مهان
زمانه بسی گنج دارد نهان

چو مرغان ده یاد کن خانه را
رها کن مرین بوم ویرانه را

(Felek, soylular yurdu olan o mamur yerde epeyce hazine gizliyor. Köyün kuşları gibi evini hatırlayıp bu harabeyi kurtar!)

Ṣāliṣ, risāle-i Mīrzā İbrāhīm'de būm, zemīn-i şiyār nā-kerde yaʿnī naṭas olunmamış yer ki ʿArabīde ارضِ بور [arż-ı būr] derler. Şems-i Faḫrī, beyt:

هست در حکم شیخ ابو اسحق
هرچه او نام بوم و بر دارد

(Onun sahip olduğu toprağın hepsi Şeyh Ebu İshak'ın hükmü altındadır.)

Rābiʿ, istiʿāre ṭarīḳıyla ḳumāşta olan naḳşın yerine de būm derler. Türkīde "zemīni fülān naḳşı fülān" dedikleri. Bu beyitten fehm olunur, beyt:

به صد بار همسنگ دیبای روم
پسندیده نقش و پسندیده بوم

(Anadolu ipeğine yüz defa denk. Zemini makbul, deseni makbul.)

Beyt:

همان دق مصری و دیبای روم
که همچون بهاری نه از نقش و بوم

(Mısır ve Anadolu ipeklisi bahārī kumaşı kadar alımlı ve desenli değildir.)

Ḫāmis, cuġd dedikleri kuş ki nuḫūsetle meşhūrdur. Lākin bu maʿnāda ʿArabī ile müşterekdir. Şeyḫ Saʿdī, beyt:

کس نیاید به زیر سایهٔ بوم
ور همای از جهان شود معدوم

(Hüma yeryüzünden silinse bile, baykuş gölgesi altına kimse gelmez.)

Mīr Ḫüsrev, maʿnā-yı ṣānī ile bu maʿnāya, beyt:

بوم شد آباد عرب تا عجم
خاصیت بوم بدل گشت هم

(Arabistan'dan İran'a kadar bütün yıkıntılar yapıldı, baykuş uğursuzluğu da yerini kutluluğa bıraktı.)

Sādis, be-maʿnī-i sirişt ve ṭabīʿat. Şeyḫ Saʿdī, beyt:

شنیدم که مردیست پاکیزه بوم
شناسا و رهرو در اقصای روم

(Anadolu'da iyi tabiatlı ve bilgin bir yolcunun olduğunu duymuştum.)

مع النون
[maʿa'n-nūn]

بخارزندان [buḫārzendān]: **(218ª)** Vilāyet-i Buḫārā'da vāḳiʿ bir şehr-i ḳadīmin adıdır. Ḥāliyen Mūlyān demekle maʿrūf ve meşhūrdur. Keẕā fī-lüġati'l-muʿtebere.

بخردن [buḫriden] ve **بخریدن** [buḫrīden]: Kilāhumā bi-sükūni'l-ḫā'i'l-muʿceme ve kesri'r-rā'i'l-mühmele. Ṣaraʿ tutmak ve ʿaḳıl zā'il olmak.

بخستن [buḫusten]: Żamm-ı ḫā'-i muʿceme, sükūn-ı sīn-i mühmele ve feṭḥ-i tā'-i müşennāt ile. *Mecmaʿu'l-Fürs*'te صدا کردنِ دماغ خفته [ṣadā kerden-i dimāġ-ı ḫufte], yaʿnī uyurken horuldamak. Ve dahi sayıklamak maʿnāsına. Mīr Naẓmī, beyt:

نبینم خواب غیرش وقت خفتن
که جز نامش نگویم در بخستن

(Uyurken rüyamda başkasını görmem, senin adından başka bir isim sayıklamam.)

بخوریدن [buḫūrīden]: Be-maʿnī-i بخریدن [buḫriden]-i merḳūm.

بدن [buden]: Feṭḥ-i dāl-ı mühmele ile. Olmak. بودن [būden] lafẓından taḫfīf olunmuştur. Ḥakīm Enverī, beyt:

ازین چه نقص تواند بدن کمال ترا
چو سال و ماه به توفیق ایزد ذوالمن

(Cömert Allah'ın yardımıyla ay ve yılın eksilmemesi gibi, bu senin olgunluğuna da bir eksiklik gelmez.)

برازیدن [burāzīden]: Feṯḥ-i rā'-i mühmele, kesr-i zā'-i muʿceme ve sükūn-ı yā-yı taḥtānī ile. Yaraşmak ve yaraştırmak maʿnāsına lāzım ve müteʿaddī olur. Üstād Ferruḫī, beyt:

گر سیستان بنازد بر شهرها برازد
زیرا که سیستان را زیبد به خواجه مفخر

(Sistan diğer şehirlerin yanında gururlansa yaraşır. Çünkü Sistan, övünç kaynağı Hāce'nin varlığıyla süslenmiştir.)

براندن [burānden]: Feṯḥ-i rā'-i mühmele ve sükūn-ı nūn ile. Oyunda maġlūb olmaktır. Rā'-i müşeddede ile (براندن burrānden), kesici olmak maʿnāsınadır.

بران [burrān]: Rā'-i mühmele-i müşeddede ile. Keskin ve kesici maʿnāsına بریدن [burīden]den ism-i fāʿil olur. Ve baʿżı terkībe cüz' ve ṣıfat edip tīġ-ı burrān derler. Ve rā'-i muḫaffef ile fiʿl-i māżī olur, geçmiş maʿnāsına. Mīr Naẓmī, beyt:

به غیر وصل یار از دل برانم
که من ز اول ز جان و دل برانم

(Sevgiliye kavuşma dışındaki her şeyi gönlümden sürüp öncelikle can ve gönülden geçtim.)

Maʿnā-yı evvele ʿArabīde صارم [ṣārim] derler. Meṣelā seyf-i ṣārim, tīġ-ı burrān demek olur. Çağatay lisānında "itik" derler. İtimek, keskin olmaktır. Mīr ʿAlī Şīr, beyt:

Köŋlüme sançarġa ey gül ḳılma müjgānıŋnı tīz
Kim tikenniŋ ignesin ḥācet imes ḳılmaḳ itik

(Ey gül! Gönlüme saplayacağın kirpiklerini keskinleştirme! Çünkü dikenin iğnesini keskinleştirmeye gerek yok.)

Mūmá ileyhin bu beyt-i laṭīfinde "kesmez" ʿibāretiyle vāḳiʿdir. Mīr ʿAlī Şīr, beyt:

Eşkimni körüp tīz bolur köŋli cefāġa
Arı itimes çünki suyı bolmasa pūlād

(Sevgilinin kalbi, gözyaşımı görünce daha çok eziyet etmek ister. Çelik kılıca su verilmezse iyi kesemez.)

بردن [burden]: Sükūn-ı rā vü feṯḥ-i dāl-ı mühmeleteyn ile. İltmek, oyunda ġālib olmak ve cenkte ġalebe etmek maʿnāsına. Maʿnā-yı evvele Çağatay lisānında "iltti" derler. *Leylā vü Mecnūn*'da pādişāh vaṣfında bu beyitte der, (Mīr ʿAlī Şīr), beyt:

Tā iltti bir ḫuceste menzil
Her nevʿ murād anda ḥāṣıl

(Böylece her dileğin gerçekleşeceği kutlu bir yere ulaştı.)

برزین [burzīn]: Sükūn-ı rā'-i mühmele ve kesr-i zā'-i muʿceme ile. Āşikārā ve ẓāhir maʿnāsına. Nitekim, Mīr Naẓmī, beyt:

چه سان دارم نهان در دل ملالم
ز گفتارم شود برزین حالم

(Hüznümü gönlümde nasıl saklayayım! Konuşmalarımdan halim belli oluyor.)

برسن [bursen]: Sükūn-ı rā vü feṯḥ-i sīn-i mühmeleteyn ile. Yular, mehār, yavaşa ve burunduruk maʿnālarına. Keẕā fī-*Mecmaʿi'l-Fürs*.

برسیدن [bursīden]: Sükūn-ı rā vü kesr-i sīn-i mühmeleteyn ile. Tamām olmak ve dahi nā-būd olmak maʿnālarına. برسانیدن [bursānīden] müteʿaddī olur.

برون [burūn]: Żamm-ı rā'-i mühmele vü vāv-ı maʿrūf ile. Taşra maʿnāsına. ʿArabīde خارج [ḫāric] derler. Aṣlı بیرون [bīrūn] idi, ondan taḫfīf olundu. Mevlānā Cāmī, der-vaṣf-ı miʿrāc, beyt:

به دل میلی ندارم سیر بستان
روم از فرقتت تا شهر بستان

(Gönlüm bağ bahçe seyretmek istemiyor. Senin ayrılığın yüzünden Bostān şehrine dek giderim.)

بستانِ شیرین [bostān-ı şīrīn]: Bārbud-ı Ḫüsrev'in otuz iki nevāsından bir nevā adıdır. Keẕā fi'l-*Mecmaʿ*.

بسودن [busūden]: Żamm-ı sīn-i mühmele vü vāv-ı maʿrūf ile. Elini bir nesneye sürmek yoklamak için, لمس [lems] maʿnāsına.

بشخیدن [buşḫīden]: Sükūn-ı şīn-i muʿceme, kesr-i ḫā ve sükūn-ı yā-yı taḥtānī ile. Bemaʿnī-i rūşenī, yaʿnī żiyāʾ ve lemeʿān.

بشوتن [buşūten]: Żamm-ı şīn-i muʿceme ve feṯḥ-i tāʾ-i müşennāt ile. Nām-ı birāder-i İsfendiyār'dır. Keẕā fi'l-*Mecmaʿ*. Nüsḫa-i Mīrzā İbrāhīm'de ve Ḥüseyn-i Vefāyī'de bemaʿnī-i pūzīne, yaʿnī maymun. Bu maʿnāya, Mīr Naẓmī, beyt:

رقیبت را ز لطفت نیست بهره
بشوتن گر شود آن مسخ چهره

(O değişken suratlı rakip maymun bile olsa ona senin bağışından fayda yok!)

بشودن [buşūden]: Żamm-ı şīn-i muʿceme vü vāv-ı maʿrūf ve feṯḥ-i dāl-ı mühmele ile. Yumak, ġusl maʿnāsına. *Mecmaʿu'l-Fürs*'te bed-ḫūy ve bed-ṭabʿ. Üstād Laṭīfī, beyt:

کسی گر بشودن بود زشت کار
به هر جا که باشد کند کارزار

(Kötü işler yapan ahlaksız kimse, her nerede olsa kavga edecektir.)

بشولیدن [buşūlīden]: Żamm-ı şīn-i muʿceme vü vāv-ı maʿrūf ve kesr-i lām ile. İsm-i maṣdardır دیدن [dīden] ve دانستن [dānisten] maʿnāsına. Ve bir maʿnāsı dahi برهم زدن [ber-

خیمه برون زد ز حدود جهات
پردهٔ او شد تتق نور ذات

(Bütün yön sınırlarından dışarıya çıktı. Zātī nurun örtüsü ona perde oldu.)

بریدن [burīden]: Kesr-i rāʾ-i mühmele ile. Kesmek, ḳaṭʿ maʿnāsına. Kemāl-i Ḫocendī, beyt:

به مهر یوسف از جان قطع کن قطع
به تیغی دست بریدن چه حاجت

(Yusuf'un sevgisini gönlünden kes! Bıçakla elini kesmeye ne gerek var!)

Bu beyitte rāʾ-i müşeddede ile vāḳiʿdir. Ammā ekṣer istiʿmāli taḫfīfledir. Kemāl-i Ḫocendī, beyt:

لرزان دلم چو بیم جداییست همچو برگ
بنگر ز شاخ لرزه به وقت بریدنش

(Bak! Ayrılıktan korkan gönlüm, daldan kesildiği zaman titreyen yaprak gibi titriyor.)

بژهان [bujhān]: Sükūn-ı zāʾ-i Fārsī ve feṯḥ-i hā ile. Ġıbṭa maʿnāsına. Yaʿnī āḫarın bir maḳbūl nesnesin göre, kendi dahi onun gibi nesneye nāʾil ve mālik olmasın temennī etmeye derler. Buna ḥased-i maḳbūle de **(218ᵇ)** demişler. Behrāmī, beyt:

بر پیچش زلف تست شب را غیرت
بر تابش روی تست مه را بژهان

(Gece, senin saçının sıklığını kıskanır. Ay, senin yanağının parlaklığına imrenir.)

Edātu'l-Fużalā'da bāʾ-i Fārsī ile (پژهان pujhān) mervīdir.

بستان [bostān]: Maʿrūf. بوستان [būsitān] lafẓından muḫaffeftir. Ve dahi kūh-ı Serendīb'e ḳarīb bir şehir ismidir. Şāʿir demiştir, beyt:

hem zeden] ve پریشان کردن [perīşān kerden]. Behrāmī, beyt:

فلک در بشولیدن کار اوست
تو بنشین بکماز بستان ز دوست

(Felek onun işini karıştırıyor. Sen dosttan şarap alıp otur!)

بگران [bugrān]: Sükūn-ı kāf-ı Fārsī ve feṭḥ-i rā'-i mühmele ile. Kirmānīlerin ve Türkistānīlerin çömlek yanıkları diye istiʿmāl ettikleri nesnedir.

بگسستن [bugsusten]: Sükūn-ı kāf u sīn-i şānī ve żamm-ı sīn-i evvel ile. Üzülmek. Hem lāzım ve hem müteʿaddī olur. Ḫʷāce Selmān, beyt:

به سودای تو صد زنجیر روزی بگسلم من هم
ولی یک رشتهٔ پیوند نتوانیم بگسستن

(Senin sevdanla günde yüz zincir kırmadayım ama tek ipten oluşan sevda bağını bir türlü kıramıyoruz.)

بگشتن [bugeşten]: Feṭḥ-i kāf-ı Fārsī vü tā'-i müşennāt ve sükūn-ı şīn-i muʿceme ile. Meyl eylemek ve döndürmek. Ve żamm-ı kāf-ı ʿArabī ile (بکشتن bukuşten), öldürmek maʿnāsına maṣdardır. Mīr Ebulmaʿānī, tertīb üzre, beyt:

بگشتن عاشقان را خواهد آن شوخ
مناسب از همه لطفش بکشتن

(O işveli güzel, āşıklara yöneliyor. Onun bağışları içinde en uygunu öldürmesidir.)

بلندیدن [bulendīden]: Feṭḥ-i lām ve sükūn-ı nūn u yā-yı taḥtānī ile. ʿĀlī ve bālā olmak. Müteʿaddīsi بلندانیدن [bulendānīden] olur.

بلوکان [bulūkān]: Żamm-ı lām u vāv-ı mechūl ve feṭḥ-i kāf ile. Cemʿ-i بلوک [bulūk] ki cemāʿat, ṭā'ife ve gürūh demektir. Elif ve nūn edāt-ı cemʿdir. Ṭavā'if maʿnāsına olur.

بلون [bulūn]: Żamm-ı lām u vāv-ı maʿrūf ile. *Ferheng-i Cihāngīrī*'de "bende" maʿnāsına yaʿnī kul. Ḥakīm Nizārī-i Ḳuhistānī dermusammaṭ naẓm kerde, beyt:

صاحبا در سر کلک تو نهادست خدای
به همه حال همه خلق جهان را روزی
منعم و مفلس و آزاد و بلون

(Efendim! Yüce Allah zengin, fakir, hür ya da köle bütün dünya halkının rızkını senin kaleminin/hükmünün ucuna koymuştur.)

بمان [bu-mān]: ماندن [mānden] lafẓından ṣīġa-i emrdir, "kal!" maʿnāsına.

بن [bun]: Be-vezn-i کن [kun]. Dip ki ḳaʿr maʿnāsına. Her nesnenin ġāyeti ve nihāyeti. Ve ağacın kökü, kuyunun ve ḥavużun ve onlara benzer ne varsa diplerine derler. Ebulmaʿānī, beyt:

رود عرق می رود از بن هر موی من
آنچه خجالت کشم آمده گر سوی من

(Sevgili yanıma gelirse o kadar utanırım ki her kılımın dibinden ter ırmağı akar.)

Ve sūrāḫ-ı maḳṣad maʿnāsına da gelir. ʿArabīde ḳahveye derler.

بنکران [bunkerān]: Sükūn-ı nūn ve feṭḥ-i kāf u rā'-i mühmele ile. Çömlekte biryān olmuş birinc, yaʿnī çömlekte kaynamış pirinç aşı. بکران [bukrān] dahi derler. Ḥażret-i Mevlānā ḳuddise sirruhu, meşnevī:

وارثانم را سلام من بگو
این وصیت را بگویم موبمو

تا ز بسیارئ آن زر نشکنند
بنکرانی پیش آن مهمان نهند **(219[a])**

(Mirasçılarıma selamımı söyle! Vasiyetimi en ince ayrıntısına dek söyleyeyim. O paranın çokluğu yüzünden kavga etmesinler, o misafirin önüne pirinç aşı koysunlar.)

بنگشتن [bungeşten]: Sükūn-ı nūn u şīn-i muʿceme ve feṯḥ-i kāf-ı ʿAcemī vü tāʾ-i müşennāt ile. Yutmak, اوباریدن [evbārīden] maʿnāsına ki ʿArabīde بلع [belʿ] derler. Keẕā fī-*Edāti'l-Fużalā*.

بنکن [bun-ken]: Sükūn-ı nūn ve feṯḥ-i kāf ile. Kazma maʿnāsına. Lafẓ-ı mürekkebdir ki بن [bun] köktür ve کن [ken] کندن [kenden]den ism-i fāʿildir. Kök kazıcı demek olur maʿnāsı, çapa ve her ne ol maḳūle demir ālet varsa.

بنکن [bunkin]: Sükūn-ı nūn ve kesr-i kāf ile. Bir yassı demirdir. İki başından ip bağlayıp, çekip zemīni hemvār ederler. Żamm-ı kāf ile کرا [kurrā] dahi derler. ʿArabīde منسفه [minsefe] ve مسواة [misvāt] dahi derler. Keẕā fī-*Mecmaʿi'l-Fürs*.

بوب اندین [būb-endīn]: Ḫayme, ḫargāh, otağ ve bārgāh maʿnāsına menḳūldür. Mīr Naẓmī, beyt:

چو بودی جای خرم دل گشاده
که بوب اندین شه آنجا نهاده

(İç açıcı ve yeşillik bir yer olduğu için padişahın otağı oraya kuruldu.)

بودن [būden]: Olmak, ṣayrūret maʿnāsına. Çağatay lisānında "bolmaġ" ve ve "bolmaḳ" da derler. "Bolġanda", "oldukta" demektir. "Bolġusı", "olsa gerek"tir. *Ferhādnāme*'de Ferhād için binā olunan ḳaṣrlar vaṣfında, Mīr ʿAlī Şīr, beyt:

Ġarāʾīb köp hüveydā bolġusıdur
Besī şekl anda peydā bolġusıdur

(Çok gariplikler belli olsa gerektir. Orada birçok şekil görünse gerektir.)

Ve bir بودن [būden] dahi keynūnet maʿnāsına gelir. Müstaḳbelinde vāv meftūḥ olunup بود [buved] denilir. Emr-i ġāʾibinde باد [bād] gelir ki aṣlı بواد [buvād] idi, keṣret-i istiʿmāl ile vāvʾı ḥaẕf olunup باد [bād] oldu. Buna Çağatay lisānında "irmek" derler, rābıṭa istiʿmāl ederler.

بوستان [būsitān]: Maʿrūf. Nitekim demişler, mıṣraʿ:

بوستان چون سبز گردد باغبان خرم شود

(Bahçe yeşillenince bahçıvan da şenlenir.)

بو سلیمان [bū suleymān]: Hüdhüd dedikleri kuştur. Baʿżı nüsḫada ḫorūs vāḳiʿ olmuş. Mīr Naẓmī, beyt:

کرد برخی از شب حسرت گذر
بو سلیمان از سحر داده خبر

(Hasret gecesinden birazcık geçti, horoz sabah olduğunu haber verdi.)

بوسیدن [būsīden]: Vāv-ı mechūl ve kesr-i sīn-i mühmele ile. Öpmek. ʿArabīde قبله [ḳuble] derler żamm-ı ḳāf ile. Kemāl-i Ḫocendī, beyt:

گر آرد جان به لب عاشق درین کار
لب معشوق بوسیدن چه کارست

(Bu iş yüzünden āşığın canı ağzına geliyorsa, sevgilinin dudağını öpmek ne iştir!)

بوسین [būsīn]: Vāv-ı maʿrūf ve kesr-i sīn-i mühmele ile. Taʿyīb eylemek yaʿnī bir kimseyi ayıplamak.

بوش کردن [būş kerden]: Etek der-miyān etmek ve ziyāde dürüşmek.

بوشیدن [būşīden]: Dahi etek der-miyān etmek, cürʾet göstermek, iʿtimād eylemek ve bir nesneye cidd ü cehd etmek maʿnāsına.

بوقان [būḳān]: Vāv-ı maʿrūf ve feṯḥ-i ḳāf ile. Kızıl kurtlar ki Bengāl'den gele. Keẕā fi'l-*Maḥmūdī*.

بوقلمون [būḳalemūn]: Altı maʿnāya gelir.

Evvel, bir cānverdir, āfitāba karşı durur. Güneş dokundukça altın gibi görünür.

Ṣānī, rūzgār mütelevvinü'l-aḥvāl olmakla ona da būḳalemūn derler.

Ṣāliṣ, elvān-ı sırça ki مینا [mīnā] derler.

Rābiʿ, envāʿ-ı şükūfe ki çemenzār ve büsitānda bite veyāḫud ağaç çiçekleri, yere döküle. Nitekim, Şeyḫ Saʿdī, beyt:

باد در سایهٔ درختانش
گسترانیده فرش بوقلمون

(Rüzgār ağaçların gölgesi altına çiçek yaygısını serdi.)

Ḫāmis, münaḳḳaş dībā-yı Rūmī ki sarı ve beyāż sırma ile işlenmiş veyāḫud elvān-ı ḥarīr ile dokunmuş ola. Üstād Menūçehrī, beyt:

فری زان تیغ وی هنگام هیجا
چنان دیبای بوقلمون نموده

(Savaş günü onun kılıcından çıkan parıltı, tıpkı Anadolu ipeği gibi görünür.)

Sādis, bir kuştur, suya battıkça tüyleri elvān görünür. Taḥḳīḳi budur ki her ne ki elvān ve reng-ā-reng ola, ona būḳalemūn derler. Ve maḥṣūṣ bir kelerdir. Nitekim muḳaddem ẕikr olundu.

بوکان [būkān]: Vāv-ı maʿrūf ve feṯḥ-i kāf ile. Raḥim-i māder ki زهدان [zihdān] dahi derler. Şems-i Faḫrī, beyt:

زنان حامله را بیم بد که پیش از وقت
ز مهر او به درآیند اجنه از بوکان

(Hamile kadınlar, doğmamış çocuklarının Şeyh Ebu İshak'a duydukları sevgi sebebiyle zamanından önce dünyaya gelmesinden korkarlar.)

بومهن [būmehin] ve **بومهین** [būmehīn]: Kilāhumā bi-feṯḥi'l-mīm. Zelzele maʿnāsına. Keẕā fī-*Tuḥfeti'l-Aḥbāb*. Behrāmī, beyt:

زمین از بومهن از پای تا سر
چنان لرزان که عامی روز محشر

(Kıyamet günü günahkâr nasıl titreyecekse, yeryüzü de deprem sebebiyle öylece titriyordu.)

Ḥakīm Esedī, beyt:

برآمد یکی بومهین نیمشب **(219b)**
تو گفتی زمین دارد از لرزه تب

(Gece yarısı bir deprem meydana geldi. Görsen "yeryüzü sıtma olmuş da titriyor" derdin.)

Nüsḫa-i Mīrzā İbrāhīm'de koyun bağırsağı maʿnāsına merḳūmdur.

بون [būn]: Vāv-ı maʿrūf ile. Be-vezn-i خون [ḫūn]. Üç maʿnāya gelir.

Evvel, *Ferheng-i Cihāngīrī*'de be-maʿnī-i āsān. Ḥażret-i Mevlānā ḳuddise sirruhu, beyt:

چه خواهی ذوق این آب سیه را
چه جویی سبزهٔ این بام و بون را

(Bu kara suyun zevkini niye istersin! Bu basit dünyanın tazeliğini niye ararsın!)

Ṣānī, be-maʿnī-i pāyān ve nihāyet. Üstād Daḳīḳī, beyt:

موج کریمی برآمد از لب دریا
ریگ همه لاله گشت از سر تا بون

(Deniz kıyısında cömertlik dalgaları belirdi. Kumlar baştan başa laleye döndü.)

Ve "dip" maʿnāsına. Üstād Laṭīfī, beyt:

درختی را که گردد کبر افزون
بسوزد تیر تیر از شاخ تا بون

(Bir ağaç büyüklüğüne kibirlenirse, dibinden dalına kadar cayır cayır yanar.)

Ṣāliş, koyun ve sığırın pāk olunmamış bağırsağı. Ve baʿżı nüsḫada ḥayvānın beçedānı maʿnāsınadır.

بویان [būyān]: Vāv-ı maʿrūf ve feṯḥ-i yā-yı taḥtānī ile. Rāyiḥa verici nesne. Ve ziyāde kokucu. Ḥakīm Enverī, beyt:

نور و ظلمت به پویهٔ قدمت
خاک کویت چو عاشقان بویان

(Işık ve karanlık senin peşinden koşuyor. Āşıklar güzel kokulu toprağını kokluyor.)

Ve bir memleket ismi olduğu menḳūldür.

بویدان [būydān]: ʿIṭriyyāt ẓarfı, yaʿnī ʿıṭır konulan ẓarf, her neden olursa. بوی [būy] ile دان[dān]dan mürekkeb lafıẓdır.

بوی مادران [būy-ı māderān]: Kovançiçeği. ʿArabīde برنجاسب [birincāseb] ve برنجاسف [berencāsef] dahi derler.

بوی ماران [būy-ı mārān]: Bir ottur, göğe mā'il çiçeği olur. Ağır kokusu vardır.

بوییدن [būyīden]: Vāv-ı maʿrūf, kesr-i yā-yı evvel ve sükūn-ı ṣānī ile. Koklamak ki ʿArabīde استشمام [istişmām] ve Çağatay lisānında "butramaḳ" derler. Taʿdiyesinde "butratmaḳ" denilir. Mīr ʿAlī Şīr, beyt:

Zülf ü yüz ü sünbülüŋni gül üze tarḳatma köp
Dehr bāġıda gül ü sünbül isin butratma köp

(Sünbül saçını gül yüzünün üstüne çok dağıtıp, dünya bahçesini gül ve sünbül kokularıyla doldurma!)

Bu lüġat-i müşterekedir. Dağıtmak maʿnāsına da "butratmaḳ" derler.

بهتان [buhtān]: Maʿrūf. Aṣlı olmayan şeyi isnād eylemek.

بیوکان [buyūkān]: *Ṣıḥāḥ*'ta ʿarūs ve عروسی کردن [ʿarūsī kerden] maʿnāsınadır.

مع الواو
[ma'a'l-vāv]

بختگاو [buḫt-gāv]: Sükūn-ı ḫā'-i mu'ceme, tā'-i mevḳūf ve feṯḥ-i kāf-ı 'Acemī ile. Edviyeyi kaynatıp, suyun alıp, ḫastanın a'żāsın yudukları suya derler. 'Arabīde نطول [naṭūl] dedikleridir.

برغو [burġū]: Sükūn-ı rā'-i mühmele ve żamm-ı ġayn-ı mu'ceme ile. İçi boş bir ağaçtır, nefîr gibi çalarlar. Şeyḫ Āẕerī, beyt:

آه سحر از نایژهٔ صبح برآید
پیچان به هوا چون نفس از لولهٔ برغو

(Sabah neyinden seher iniltisi geliyor. Boru deliğinden çıkan nefes gibi havada dolanıyor.)

Şeyḫ Āẕerī, beyt:

زان طرف گر کنند برغوساز
نشنود زین طرف کسی آواز

(O taraftan boru çalarlarsa, bu taraftan kimse ses işitmez.)

برو [burū]: Żamm-ı rā'-i mühmele ile. İki ma'nāyadır.

Evvel, ابرو [ebrū]dan muḫaffeftir. Kaş ma'nāsına. Ḥakīm Esedī, beyt:

زد از کینه آنگه گره بر برو
شد آشفته از چشم و دل بر بهو

(O zaman öfkesinden kaşları çatıldı, görüp duyduklarından huzursuz oldu.)

Ḥakīm Senāyī, beyt:

هر که آن روی تو بیند ز پی خدمت تو
هم به روی تو که پشتش چو بروی تو بود

(Sana hizmet ederken yüzünü gören kimse, yüz yüze de sırtı senin yüzüne dönükken de seni görmek ister.)

Behrāmī, beyt:

به غمزه تیر و مژه تیر و قد و قامت تیر
برو کمان و به بازو درون فکنده کمان

(Kıyabakış ok, kirpik ok, boy pos ok! Kaş yay, kol yayı içerde bırakmış.)

Ve Hindī lisānında ney-i ḳalem ma'nāsınadır. Ṣānī, *Ferheng-i Cihāngīrī*'de بروت [burūt] lafẓından muraḫḫamdır. Ḥakīm Firdevsī, beyt:

که دارد گهِ کینه پرتاب او
ندیده بروهای پرتاب او

(O öfkelenince kaşlarını çatar. Onun kaşları gibi çatık kaş görülmemiştir.)

Ve feṯḥ-i rā'-i mühmele ve vāv-ı mevḳūf ile برو [be-rev] ṣīġa-i emr olur "git!" ma'nāsına. Nitekim Şāhidī manẓūmesinde, beyt:

Git bi-rev ü söyle bu-gū gel biyā
Ez-çi neden çūn nite niçün çirā

(Be-rev git, bu-gū söyle, biya gel, ez-çi neden, çūn nasıl, çirā niçin demektir.)

بوبو [būbū]: İḫfā-yı vāveyn ile. Hüdhüd kuşu. Sirāceddīn-i Ḳumrī, beyt:

بر شاخ ثنای تو اگر نیست نوازان
فرق سر او باد بده شاخ چو بوبو

(Bülbül seni övme dalında şarkılar söylemiyorsa, onun başının tepesi on değnekle hüthüt kuşunun başına dönsün.)

بو [bū]: İki ma'nāyadır.

Evvel, rāyiḥa ma'nāsına. Yā-yı taḥtānī ile dahi ṣaḥīḥtir. 'Aḳīḳī-i Kāşī, beyt:

چنان ذرات اعضایم ز مهرت گشته مالامال
اگر خنجر زنی بوی محبت آید از خونم

(Bedenimdeki organlar senin aşkınla öyle doldu ki eğer hançer vuracak olsan kanımdan gam kokusu gelir.)

Ṣānī, *Ferheng-i Cihāngīrī*'de بود [buved] lafzından terḫīm olunmuştur taḫfīfen. **(220[a])** Ḫᵛāce Ḥāfız, beyt:

با صبا همراه بفرست از رخت گلدسته ای
بوکه بویی بشنویم از خاک بستان شما

(Tan yeliyle birlikte yanağından bir güldeste gönder! Belki sizin bahçenizin toprağından bir koku duyarız.)

Ḥakīm Ḫāḳānī, beyt:

پای نهم در عدم بو که به دست آورم
همنفسی تا کند درد دلم را دوا

(Ola ki gönül derdime çare olacak birisini bulurum diye yoklukta dolaşıyorum.)

Maʿnā-yı evvele ʿArabīde رایحه [rāyiḥa] ve Çağatay lisānında "is" derler. Meṣelā, gül isi ve müşk isi derler. Mīr ʿAlī Şīr, beyt:

Tilermin islep islep ġabġabıŋnı
Geh öpsem ʿārıżıŋnı geh lebiŋni

(Çeneni koklaya koklaya bazen yanağını bazen de dudağını öpmek isterim.)

Ḫayretü'l-Ebrār'da mestlik maḥallinde der, Mīr ʿAlī Şīr, beyt:

Seyl suyın tapsa içip mül kibi
Say taşın tapsa isip gül kibi

(Sel suyunu bulsa şarap gibi içer, dere taşını bulsa gül gibi koklar.)

بیو [buyū]: Żamm-ı yā-yı taḥtānī ile. Türkīde "güve" dedikleri kurtcağızdır.

مع الها
[maʿa'l-hā]

بتخانه [but-ḫāne]: Ṣanem durduğu mekān. Mīrzā Faṣīḥī, beyt:

ما بت نه از اندیشهٔ معبود شکستیم
آرایش بتخانهٔ ما بود شکستیم

(Biz Allah rızası için put kırmadık. Bizim puthanemizin gösterişli süsüydü, kırdık.)

Nevʿī-i Ḫamūşānī, beyt:

یکی بر طرف آتشخانه بگذر
بر آیین بت و بتخانه بگذر

(Bir kereliğine ateş tapınağı tarafına, puthane ve put ayinine gel!)

بتگده [butgede]: Be-maʿnī-i büṯḫāne ve maʿbedḫāne-i gebrān. Vālihī-i Ḳumī, beyt:

عزلت گزین زاویهٔ طاعت تواند
گر پیر بتگده است و گر شیخ خانقاه

(Gerek tekkedeki şeyh gerekse puthanedeki rahip sana itaat tapınağında inzivaya çekilmiştir.)

بخته [buḫte]: Sükūn-ı ḫāʾ-i muʿceme ve feṯḥ-i tāʾ-i müşennāt ile. Koç, koyun. کبش [kebş] dahi derler.

بخله [buḫle]: Sükūn-ı ḫāʾ-i muʿceme ve feṯḥ-i lām ile. Bir ottur. خرفه [ḫurfe], پرپهن [perpehen] ve تخمکان [toḫmekān] dahi derler. Keẕā fī-*Tuḥfeti'l-Aḥbāb*. ʿArabīde بقلة الحمقا [baḳlatu'l-ḥamḳā], Türkīde "pirpirim" ve "semizotu" derler. Üstād ʿAscedī, beyt:

درآویزم حمائل وار یکسر خویش را بر وی
به گرد گردن و پشتش کنم آغوش چون بخله

(Kendimi muska gibi tamamen ona asarım. Semizotu gibi boynunun ve sırtının etrafına sarılırım.)

بخنوه [buḫnūh]: Sükūn-ı ḫā'-i muʿceme, żamm-ı nūn u vāv-ı maʿrūf ve iẓhār-ı hā ile. Be-maʿnī-i berk ki Türkīde "şimşek" derler. Keẕā fī-*Edāti'l-Fużalā*. Fetḥ-i bā vü nūn ve vāv-ı mevḳūf ile (بَخنَوه baḫnevh) de mervīdir.

بخورشیشه [buḫūr-şīşe]: ʿIṭriyyāt nevʿinden. Mecāliste ıslatıp şişe ile āteşe korlar, laṭīf rāyiḥası çıkar. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

بخیله [buḫīle]: Kesr-i ḫā'-i muʿceme ve sükūn-ı yā-yı taḥtānī ile. بخله [buḫle]-i merḳūm maʿnāsınadır. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*.

بذه [buẕe]: Fetḥ-i ẕāl-ı muʿceme ile. Be-maʿnī-i rükū-yı sūḫte, yaʿnī yanmış eski bez ki yakıp kav ederler. Keẕā fi'ṣ-*Ṣıḥāḥ*.

براده [burāde]: Fetḥ-i rā vü dāl-ı mühmeleteyn ile. Eğe ağzından dökülen ince pūlād ve āhen ḫurdesi ki سونش [sūniş] dahi derler. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*.

براه [burāh]: Fetḥ-i rā'-i mühmele ve iẓhār-ı hā ile. Be-maʿnī-i zībāyī, zīb ve zīnet. Şems-i Faḫrī, beyt:

مسند خسروی از مقدم او دارد زیب
افسر شاهی هم از طلعت او یافت براه

(Padişahlık tahtı onun gelişiyle bezendi. Padişahlık tacı da onun yüzüyle süslendi.)

برایه [burāye]: Fetḥ-i rā'-i mühmele vü yā-yı taḥtānī ile. Terāşe-i ḳalem, yaʿnī ḳalemin ḫurde yonkası. Ebulmaʿānī, beyt:

جوهر خنجر مریخ براده تیغش
سرمهٔ چشم عطارد که برایه قلمش

(Onun kılıcından dökülen parçalar, Mars'ın hançerinin mücevheridir. Kaleminin ucundan dökülenler Utarit'in gözüne sürme olur.)

برزه [burze]: Sükūn-ı rā'-i mühmele ve fetḥ-i zā'-i muʿceme ile. Ṣamġa benzer bir ağaç pisidir. Ġāyet bed-bū olur. ʿArabīde قنه [ḳanne] derler fetḥ-i ḳāf ile. Keẕā fī-*Kitābi's-Sāmī fi'l-Esāmī*.

برساله [bursāle]: Sükūn-ı rā vü fetḥ-i sīn-i mühmeleteyn ü lām ile. Be-maʿnī-i pīr-i sālḫorde. Keẕā fi'l-*Mecmaʿ*.

برکه [burke]: Sükūn-ı rā ve fetḥ-i kāf ile. İki maʿnāyadır.

Evvel, ḥavuż.

Ṣānī, bir beyāż kuştur. Ekşer suda taʿayyuş eder.

برمه [burme]: Sükūn-ı rā ve fetḥ-i mīm ile. İki maʿnāyadır.

Evvel, miṣḳab ki ağaç ve ġayrı nesne delerler. Şāʿir, beyt:

در صدف از رنج برمه بوده است آسوده دُر
لیک دُر اشکم از مژگان سوراخ آمده

(İnci istiridyede matkapla delinme korkusu duymaz ama benim gözyaşı incim kirpikler yüzünden delindi.)

بروفه [burūfe]: Żamm-ı rā'-i mühmele vü vāv-ı maʿrūf ve fetḥ-i fā ile. *Mecmaʿu'l-Fürs*'te destār-ı Rūmiyān-bend, yaʿnī ṭarz-ı Rūmī'de olan sarık. Keẕā fī-*Tuḥfeti'l-Aḥbāb*.

بزغاله [buzġāle]: Sükūn-ı zā vü fetḥ-i ġayn-ı muʿcemeteyn ile. Keçi oğlağı. Ve sığır buzağısına da derler.

بزغه [buzġa]: Sükūn-ı zā vü feṯḥ-i ġayn-ı muʿcemeteyn ile. Dehre ki onunla bāġ **(220[b])** budarlar. Bir nevʿ keskin eğri demirdir. ʿArabīde منجل [mincel] derler.

بژمژه [bujmeje]: Sükūn-ı zā'-i Fārsī-i evvel, feṯḥ-i şānī ve mīm-i meftūḥa ile. Bir cānverdir çelpāseye müşābih, ammā ondan küçük olur. Yine keler cinsindendir, āfitāba karşı yüz tutup durur. آفتاب پرست [āftābperest] dahi derler. Şeyḫ-i Sūdān, beyt:

ازرق دیو چشم بژمژه رنگ
از بدی مست و از هجیری رنگ

(Kaya kertenkelesi renginde, şeytani bir mavi göz. Kötülükle kendini kaybetmiş, rengi de uğursuzluk.)

بزه [buze]: Feṯḥ-i zā'-i muʿceme ve iḫfā-yı hā ile. Nüsḫa-i Mīrzā İbrāhīm'de zemīn-i püştedār yaʿnī tepeli yer. *Şerefnāme*'de mīve-i ḫoş-bū maʿnāsına meẕkūrdur. Ve dahi on iki burcdan onuncu burc ki Cedy burcuna derler. Ebū Şekūr, beyt:

چو خورشید آید به برج بزه
جهان را به بیرون نماند مزه

(Güneş oğlak burcuna gelince dünyada güzellik ve tazelik kalmaz.)

بزیچه [buzīçe]: Kesr-i zā'-i muʿceme, sükūn-ı yā ve feṯḥ-i cīm-i ʿAcemī ile. Oğlak maʿnāsına. بزبچه [buz-beçe] dahi derler. Muḫtārī, beyt:

این بزیچه که او گیا بچرد
بدل شیر خون شیر بخورد

(Bu otlayan oğlak, süt yerine aslan kanı içer.)

ʿAmīd-i Lūyegī, beyt:

مخالفان ترا چون بزیچهٔ سلاخ
سه پایه از علمت باد و چارسو مسلخ

(Derisi yüzülecek oğlak gibi olan düşmanlarına, sancağın üç ayaklı sehpa mezbahan da dört duvar olsun!)

Mes'ūd-i Sa'd-ı Selmān, beyt:

ازین بزیچهٔ بسته دهن چرا پرسی
که هرگزش نه چرا خور بود نه آبشخور

(Niçin asla otlamayan ve su içmeyen bu ağzı kapalı/ölmüş oğlağa soru sorarsın!)

Baʿżı ferhengde burc-ı Cedy'e dahi derler.

بزیشه [buzīşe]: Kesr-i zā vü sükūn-ı yā vü feṯḥ-i şīn-i muʿcemeteyn ile. Ārde-i kincid yaʿnī susam unu. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*.

بسوده [busūde]: Żamm-ı sīn-i mühmele ile. El ile nesne yoklamak, lems maʿnāsına. Müstaḳbelinde vāv elif'e ḳalb olunup bir yā ziyāde ile بساید [busāyed] derler.

بشنزه [buşnize]: Sükūn-ı şīn u kesr-i nūn u feṯḥ-i zā'-i muʿcemeteyn ile. Bir ṭaʿāmdır; yufka ekmek, yağ ve ḫurmāyla ederler. Büsḫāḳ-ı Eṭʿime, beyt:

من بمالم به پای بشنزه روی
گویم از دست زخم بریان داد

(Yağmacur yemeğinin ayağına yüzümü sürer, biryan kebabının elinden feryat ederim.)

بکره [bukre]: Sükūn-ı kāf ve feṯḥ-i rā'-i mühmele ile. Meyḫāne maʿnāsınadır. Ebulmaʿānī, beyt:

سحر در بکره بودم همت پیر مغان ما را
فیوض نشئهٔ دوشینه ای داده ز یک ساغر

(Sabahleyin meyhanedeydim. Meyhaneci başı himmet edip dün geceki neşeden artakalmış bir kadeh bereketli şarap sundu.)

بکسه [bukse]: Sükūn-ı kāf ve feṭḥ-i sīn-i mühmele ile. Et parçasına derler. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*.

بلبله [bulbule]: Emzikli şarāb ibrīḳi, ṣurāḥī ve her ne ona benzer şarāb ẓarfı olursa. Ḫᵛāce Selmān, beyt:

درخت شد دم طاوس و غنجه شد سر طوطی
ز حلق بلبله باید گشاد خون کبوتر را

(Ağaç tavus kanı, gonca da papağan başı oldu. Sürahinin boğazından güvercin kanını/şarabı kurtarmak gerek.)

خونِ کبوتر [ḫūn-ı kebūter] yaʿnī şarāb.

بلغده [bulġude] ve **بلغنده** [bulġunde]: Kilāhumā bi-sükūni'l-lām ve żammi'l-ġayni'l-muʿceme. Bir yere getirilmiş ve birbiri üzerine konulmuş nesne. Şāh Nāṣır-ı Ḫüsrev, beyt:

درین بند و زندان به کار و به دانش
به بلغنده باید همی نامداری

(İş bilir ve bilgili ne kadar namlı kimse varsa bu zindanda bir araya getirmek gerek.)

بلغونه [bulġūne]: Sükūn-ı lām, żamm-ı ġayn-ı muʿceme ve feṭḥ-i nūn ile. Kızılca ki zenān yüzlerine sürerler. Ona فگر [figer] dahi derler kesr-i fā ve feṭḥ-i kāf-ı ʿAcemī ile. الغونه [elġūne], الکونه [elgūne], گلغونه [gulġūne] ve گلگونه[gulgūne] dahi derler. Ḥakīm Nizārī-i Ḳuhistānī, beyt:

صبا سپیدهٔ بلغونه کرد بر گل سرخ
بنفشه برزده سر همچو سبزه از لب جو

(Tan yeli, seher vakti kızıl güle allık sürdü. Menekşe, yeşillik gibi ırmak kıyısında başgösterdi.)

بلکامه [bulkāme]: Sükūn-ı lām ve feṭḥ-i kāf ile. Çok murāda nā'il olmuş demektir ki بل [bul], çoktur ve کامه [kāme] murāddır. Bu بل [bul], بلهوس [bulheves]te olan بل [bul] gibidir. Fürs-i ḳadīmdir. Üstād Rūdekī, rubāʿī:

در پیش خود آن نامه چو بلکامه نهم
پروین ز سرشک دیده بر جامه نهم
به سر نامه تو چو دست بر خامه نهم
خواهم که دل اندر شکن نامه نهم

(O mektubu büyük bir istekle önüme koyunca elbisemi ülker yıldızı gibi gözyaşlarıyla doldururum. Sana cevap mektubu yazmak arzusuyla elime kalem alınca kalbimi de kıvrılmış mektubun arasına koymak isterim.)

بلکفده [bulkefde]: Sükūn-ı lām u fā ve feṭḥ-i kāf ile. Rüşvet maʿnāsınadır بلگفد [bulgefd]-i merḳūm gibi.

بنتومه [buntūme]: Sükūn-ı nūn, żamm-ı tā'-i müṣennāt ve feṭḥ-i mīm ile. Bir gökçe nesnedir, ekṣer ağaçlarda olur. Niʿmetullāh Türkīsini "yalımı kara" ile şerḥ eylemiş.

بنساله [bunsāle]: Sükūn-ı nūn ve feṭḥ-i sīn-i mühmele vü lām ile. **(221ᵃ)** Nüsḫa-i Ḥüseyn-i Vefāyī'de be-maʿnī-i köhne ve sālḫorde. Üstād Rūdekī, beyt:

بگشته زین پرند سبز شاخ بید بنساله
چنانچون اشک مهجوران نشسته ژاله بر لاله

(Söğüt dalının yeşil kumaşı eskimiş. Çiy tanesi, tıpkı ayrı kalmış āşıkların gözyaşı gibi lalenin üstüne oturmuş.)

بنگاه [bungāh]: Sükūn-ı nūn ve feṭḥ-i kāf-ı ʿAcemī ile. Yük yap konulan maḥall. Aṣlı بنه گاه [bunegāh] idi, taḫfīfen hā ḥaẕf olundu. Ekṣer bār ile müterādif edip بار و بنگاه [bār u bungāh] derler. Şeyḫ Saʿdī, beyt:

ز بنگاه حاتم یکی پیرمرد
طلب ده درم سنگ فانید کرد

(Yaşlı bir adam, Hātem-i Tāī'nin kilerinden on dirhem şeker istedi.)

بنگه [bungeh]: بنگاه [bungāh]tan muḫaffeftir.

بنه [bunne/bune]: Feṯḥ-i nūn-ı müşeddede ile ve muḫaffefe ile de cā'izdir. *Mecmaʿu'l-Fürs*'te raḫt ve eşvāb maʿnāsına. Şeyḫ Niẓāmī, ez-*Ḫüsrev ü Şīrīn*, beyt:

بنه در یک شکارستان نمی ماند
شکارستان شکارستان همی راند

(Hazırlıklar bir avlakta kalmıyor, avlak avlak sürüyordu.)

Ve be-maʿnī-i cāy u mekān. Şeyḫ Niẓāmī, ez-*Maḫzen-i Esrār*, beyt:

ظلمتیان را بنه پر نور کرد
جوهریان را عرض از دور کرد

(Karanlıkta olanların yerini aydınlattı. Cevher sahiplerini arazdan uzaklaştırdı.)

Ferheng-i Cihāngīrī'de be-maʿnī-i eşvāb-ı ḫāne. Ḥażret-i Mevlānā ḳuddise sirruhu, beyt:

یک حملهٔ دیگر بنهٔ خواب بسوزیم
زیرا که چنین دولت بیدار درآمد

(Bir başka hamleyle yatak eşyalarını yakalım! Çünkü böylesi bir açık talih çıkageldi.)

Ḫᵛāce Ḥüseyn-i Şenāyī, beyt:

ای حضر زاد دهی تا به خراسان بروم
بنه آتش زنم و همچو خر آسان بروم

(Ey Hızır! Azık ver de Horasan'a dek gideyim. Ağırlıklarımı yakayım da güneş gibi kolayca gideyim.)

Ve be-maʿnī-i bün-i çīzī, yaʿnī bir nesnenin ġavrı ve nihāyeti. Mīr Ḫüsrev, beyt:

هر شجر باغ ز سر تا بنه
مانده ز بی برگئ خود برهنه

(Bahçedeki bütün ağaçlar, yapraksızlık yüzünden tamamen çıplak kaldı.)

Ve dahi bīḫ ve bünyād maʿnāsına. Şāh Nāṣır-ı Ḫüsrev, beyt:

از نام بد ار همی بترسی
با یار بد از بنه مپیوند

(Adının kötüye çıkmasından korkuyorsan kötü arkadaşa temelli bağlanma!)

بوبه [būbe]: Sükūn-ı vāv ve feṯḥ-i bāʾ-i muvaḫḫade ile. İki maʿnāyadır.

Evvel, be-maʿnī-i murġ-ı hüdhüd.

Ṣānī, be-maʿnī-i ārzūmend. Bu iki maʿnāya tertīb üzere, Şems-i Faḫrī, ḳıṭʿa:

به دارایی که از انعام عامش
بود طوق حمام و تاج بوبه

که بیش از حد و از اندازه دارم
به درگاه شه آفاق بوبه

(Hüthütün ibiği ve güvercinin halkası, onun herkese yayılmış olan lutfunun verdiği zenginlikle meydana gelmiştir. Dünya padişahının sarayını hadde hesaba gelmeyecek kadar arzuluyorum.)

Baʿżı nüsḫada ārzūmend, بویه [būye] naḳl olunmuştur ki bi-żammi'l-bāʾi'l-muvaḫḫade, şümme'l-yāʾ bi-noḳṭateyni min-taḥtihā. Bu naḳil ile rivāyet mużṭarib olur. Zīrā şuʿarā-yı müteḳaddimīn eşʿārlarında bāʾ-i muvaḫḫadeyi kelimāta ḳāfiye edip, maʿnā-yı merḳūma istiʿmāl eylemişler. Her çend ki tetebbuʿ ve istiḳṣā olunduysa böyle bulundu. Ḫuṣūṣan Şems-i Faḫrī'nin *Miʿyār*ında ve Ḥakīm Esedī'nin *Gürşāsbnāme*sinde böyle taṣḥīḥ edip, birer beyt ile iṣbāt-ı müddeʿā eylemişlerdir.

بوته [būte]: Vāv-ı mechūl ve feṯḥ-i tāʾ-i müşennāt ile. *Ferheng-i Cihāngīrī*'de dört maʿnāya gelir.

Evvel, ol ağaca derler ki boyu ve bedeni olmayıp, hemān kökünden çıkıp dalları ola.

Ṣānī, ādem ve ḥayvānāt yavrusuna derler ʿumūmen ve arslan yavrusuna derler ḫuṣūṣan.

Ṣāliş, ok nişānesi.

Rābiʿ, ṭīn-i ḥikmetle düzülmüş küçük ve büyük ẓarf ki içinde altın ve gümüş eritirler. Ġālibi kuyumcular āletidir. Ve ḳālcılar kullanırlar. Muʿarrebi بوتقه [būtḳa]dır. Üstād demiştir, ḳıṭʿa:

نه در غنجه کامل شود پیکر گل
نه در بوته ظاهر شود صفوت زر

ز احداث چرخست تهذیب مردم
چو از زخم خایسک تیزئ خنجر

(Ne gülün yüzü goncada tamamen görünür ne de altının saflığı potada belli olur. Felek olayları kurup gerçekleştirerek çekiç darbeleriyle hançerin keskinleşmesi gibi insanı ıslah eder.)

بوخله [būḫle]: Vāv-ı mechūl ve sükūn-ı ḫāʾ-i muʿceme ile. خرفه [ḫurfe], پرپهن [perpehen], پلین [pelīn] ve تخمکان [toḫmekān] dedikleri ot ki Türkīde semizotu derler.

بوده [būde]: بودن [būden] lafẓından ism-i mefʿūldür, ṣayrūret ve keynūnet maʿnālarına. Ṣāʿir demiştir, beyt:

تا جهان بوده اینچنین بوده
این شترگربه دائما باشد

(Dünya var oldukça bu böyledir. Bu çarpıklıklar hep olacaktır.)

بوذونده [būẕūnde]: Sükūn-ı vāveyn ü nūn ve żamm-ı ẕāl-ı muʿceme ile. *Ṣıḥāḥ*'ta "kav" maʿnāsına ki ʿArabīde حف [ḥaff] derler. Ḥūzistān'da بیغه [bīġa], Āẕerbaycān'da پور [pūr] derler.

بوره [būre]: Vāv-ı mechūl ve fetḥ-i rā ile. İki maʿnāya gelir.

Evvel, etʿimeden börektir ki et ya da kıyma ile edip yağda pişirirler. Envāʿī olur. Yāḫud **(221b)** şeker ve bādām ile edip شکربوره [şeker-būre] derler. Büsḥāḳ-ı Etʿime, beyt:

چرا منعم کنی صوفی ز محراب شکربوره
کسی گوید مسلمان را که روی از قبله برگردان

(Ey ham sofu! Şeker böreği mihrabından niçin nasiplendiriyorsun? Kim müslümana kıbleden yüz döndür der?)

Ṣānī, bir edviyedir, بورهٔ ارمنی [būre-i ermenī] derler.

بورنده [būrende]: Vāv-ı mechūl, fetḥ-i rā vü dāl-ı mühmeleteyn ve sükūn-ı nūn ile. Nüsḫa-i Mīrzā İbrāhīm'de varlıklı kimesne yaʿnī ġanī ve māldār.

بوزه [būze]: Vāv-ı mechūl ve fetḥ-i zāʾ-i muʿceme ile. Darıdan veyāḫud pirinçten ederler. Türkīde dahi "boza" derler vāv-ı mufaḫḫam ile. *Şerefnāme*'de ağacın bedenine derler. Miṣāl-i maʿnī-i evvel, Maḥmūd İbn Yemīn, beyt:

ز دونان چون طمع داری کرمهای جوانمردان
خرد داند که در عشرت شرابی ناید از بوزه

(Cömertlerin iyiliğini alçaklardan nasıl beklersin! Akıl, işret zamanı bozanın şaraplık edemeyeceğini bilir.)

بوزمه [būzme]: Vāv-ı mechūl, sükūn-ı zāʾ-i muʿceme ve fetḥ-i mīm ile. Ḫoş-bū bir ottur. Keẕā fī-*Mü'eyyidi'l-Fużalā*.

بوزنه [būzine], **بوزنینه** [būznīne] ve **بوزینه** [būzīne]: Küllühum bi-vāvi'l-maʿrūf. Maymun isimleridir. کبی [kebbī] dahi derler. ʿArabīde büyüğüne سعدان [saʿdān] ve küçüğüne شبک [şebek] derler. Ḥakīm Ḫāḳānī, der-*Ḳasemiyye*, beyt:

به ریش تیس و به بینئ پیل و غبغب گاو
به خرس رقص کن و بوزنینهٔ لعاب

(Erkek keçinin sakalına, filin hortumuna, sığırın çenesine, dans eden ayıya ve oyuncu maymuna andolsun!)

Ḥażret-i Mevlānā ḳuddise sirruhu, beyt:

بر خوان شیران یک شبی بوزینه ای همراه شد
استیزه رو گر نیستی او از کجا شیر از کجا

(Bir gece maymunun biri aslanların sofrasına ortak oldu. Eğer inatçı ve kararlı olmasaydı o nerede aslan nerede!)

بوژنه [būjene]: Vāv-ı maʿrūf ve feṯḥ-i zāʾ-i Fārsī vü nūn ile. Be-maʿnī-i ġonca-i şükūfe, yaʿnī henüz açılmamış çiçektir. ʿArabīde برغم [burġum] derler żamm-ı bā vü ġayn-ı muʿceme ile. Keẕā fī-*Mecmaʿi'l-Fürs*. Bu maʿnāya, Mīr Naẓmī, beyt:

دهانش بوژنه در باغ رویش
از آن رو نشکفد یک حرف سویش

(Onun ağzı, yüzünün bahçesindeki yeni açmış bir goncadır. O yüzden o taraftan bir söz açılmaz.)

بوسگاه [būsegāh]: Feṯḥ-i sīn-i mühmele vü kāf-ı ʿAcemī ile. Öpecek yer, her ne yer olursa. Ebulmaʿānī, der-naʿt-ı şerīf, beyt:

به حسن روی ترا روح قدس مشتاقست
همیشه خاک درت بوسگاه عشاقست

(Hz. Cebrāil, senin yüzünün güzelliğine hasrettir. Āşıkların öpecek yeri hep kapının toprağıdır.)

بوسه [būse]: Öpmek. ʿArabī ile müşterektir, Fārsīde ġayrı nāmı yoktur. Zīrā olduğu şāyiʿ değildir. Çağatay lisānında "mücek" derler.

بوکه [buv ki]: Vāv-ı maʿrūf, kesr-i kāf ve iḫfā-yı hā ile. بود که [buved ki] lafẓından iḫtiṣār olunmuştur, "ola ki" maʿnāsına. Ḫᵛāce Ḥāfıẓ, beyt:

با صبا همراه بفرست از رخت گلدسته ای
بو که بویی بشنویم از خاک بستان شما

(Tan yeliyle birlikte yanağından bir güldeste gönder! Belki sizin bahçenizin toprağından bir koku duyarız.)

بوله [būle]: Vāv-ı maʿrūf ve feṯḥ-i lām ile. Be-vezn ü maʿnī-i لوله [lūle] ki ibrīḳ ve emṣāli nesnelerde olur.

بوماره [būmāre]: Sükūn-ı vāv ve feṯḥ-i mīm ü rāʾ-i mühmele ile. *Ferheng-i Cihāngīrī*'de bir perende cānverdir.

بومه [būme]: Lüġat-i ḳadīmedir. Taş üzerinde at ayağının naʿlından sıçrayan kıvılcım. Şeyḫ Niẓāmī, *Miʿrāciyye*'de Burāḳ vaṣfında buyurmuştur, Şeyḫ Niẓāmī, beyt:

در شب تاریک به آن اتفاق
برق شده بومهٔ پای براق

(Tam o sıra karanlık gecede Burak'ın nalından çıkan kıvılcımlar parladı.)

بوهه [būhe]: Sükūn-ı vāv ve feṯḥ-i hā ile. Hüdhüd kuşu. Keẕā fī-*Niʿmetillāh*.

بویه [būye]: Vāv-ı maʿrūf ve feṯḥ-i yā-yı taḥtānī ile. Be-maʿnī-i ārzūmend. Ḥakīm Enverī, beyt:

ای در حرم جاه امینی که نباید
از بویهٔ او خواب خوش آهوی حرم را

(Ey makamının özel odasına koruma gerekmeyen! Harem ahusu onun arzusuyla tatlı bir uykudadır.)

Şerefnāme'de ʿaşḳ maʿnāsına da şevḳ maʿnāsına da şümūlü vardır.

به [buh]: İẓhār-ı hā ile. Ügi kuşu ki baykuştan büyük olur. Keẕā fī-*Niʿmetillāh*.

بهمه [buhme]: Sükūn-ı hāʾ-i evvel, feṯḥ-i mīm ve iḫfā-yı hā ile. Bahādır ve şücāʿ kimseler laḳabıdır. فلان مرد بهمه است[1] derler.

مع الياء التحتانى
[maʿaʾl-yāʾi't-taḥtānī]

بختی [buḫtī]: Sükūn-ı ḫāʾ-i muʿceme ve kesr-i tāʾ-i müşennāt ile. Üştür cinsinden bīserāk dedikleri erkek ve tüylü deve maʿnāsına. Keşret-i istiʿmāl ile devenin ṣıfat-ı memdūḥası olmuştur. Mīr Naẓmī, beyt:

به سیصد اسب خوش تازی نهادی
به پانصد اشتر بختی نژادی

(Üç yüz Arap asıllı güzel at ve beş yüz beserek soylu deveyle...)

بردی [burdī]: Sükūn-ı rā vü kesr-i dāl-ı mühmeleteyn ile. Ḥaṣīr ettikleri ot. Türkīde "saz" derler. **(222[a])**

برزی [burzī]: Sükūn-ı rāʾ-i mühmele ve kesr-i zāʾ-i muʿceme ile. Tūrānīlerden bir mübāriz pehlivānın nāmıdır.

بزِ کوهی [buz-i kūhī]: Kesr-i zāʾ-i muʿceme ve żamm-ı kāf ile. Dağ keçisi ki رنگ [reng] dahi derler. Şāʿir, beyt:

برو ریش دراز و کوته عقلش
بز کوهی توان گفتن به شکلش

(Ondaki uzun sakal ve kısa akıl, kendisine şekil bakımından dağ keçisi dedirtebilir.)

بلبلی [bulbulī]: *Şerefnāme*'de ṣurāḥī ve şarāb bardağıdır. *Ferheng-i Cihāngīrī*'de üç maʿnāya rivāyet olunmuştur.

Evvel, بکماز [bekmāz] lüġati gibi hem şarāba ve hem piyāleye derler. Bu iki maʿnāya tertīb üzre, Ḥakīm Firdevsī, meşnevī:

تو ای میگسار از مَی زابلی
بپیمای تا سر یکی بلبلی

1 Falanca adam cesurdur.

(Ey Zābül şarabından içen! Bir kadehi ağzına kadar doldur!)

یکی بلبلی سرخ در جام زرد
تهمتن به روی زواره بخورد

(Rüstem, kardeşi Zevāre'nin şerefine altın bir kadehten kırmızı şarap içti.)

Ṣānī, ol saḫtiyān ki envāʿ, nāzik, laṭīf ve elvān renkler ederler.

Ṣāliş, bir nevʿ zerdālūdur.

بلغاری [bulġārī]: Telatin dedikleri ḫoş-bū derinin nevʿidir. Onda dahi cüzʾī rāyiḥa vardır. Bulġār diyārında işlenmekle "bulġārī" tesmiye olunmuştur. Baʿżılar "telatin" derler.

بنِ کوهی [bun-i kūhī]: Yağlı bir ottur, onunla ṭaʿām pişirirler. Keẕā fī-*Şerefnāme*. Ammā *Mü'eyyidü'l-Fużalā*'da bir ottur, cerb ve şīrīn olduğundan ṭaʿāma katıp ondan ṭaʿām ederler. Ve baʿżı nüsḫada بویکلک [būykelik]-i merḳūm maʿnāsınadır.

بوالعجبی [bu'l-ʿacebī]: Ḥoḳḳa-bāz ve şuʿbede-sāzdır. Mīr Naẓmī, beyt:

بوالعجبی آمده روزی به شهر
شعبده آموخت ازو خلق دهر

(Günün birinde şehre bir hokkabaz geldi. İnsanlar ondan hokkabazlık öğrendi.)

Keẕā fī-*Mecmaʿi'l-Fürs*.

بوخلانی [būḫlānī]: Vāv-ı maʿrūf ve sükūn-ı ḫā'-i muʿceme ile. Yaʿnī şeyṭān. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

بودی [būdī]: Şerḥi mürūr eden بود [būd] maʿnāsınadır. Āḫirindeki yā ḥarfi gāh maṣdariyye, gāh ḫiṭābiyye ve gāh vaṣfiyye istiʿmāl olunur maḥalline göre. Ṣā'ib'in bu beyitlerinden fehm olunur. Mevlānā Ṣā'ib, ḳıṭʿa:

دانهٔ ما در ضمیر خاک بودی کاشکی
یا چو سرزد در زمان دهقان درودی کاشکی

دست چون افتاد خالی همت عالی بلاست
آنچه دارم در نظر در دست بودی کاشکی

(Keşke bizim tohumumuz toprağın içinde olsaydı ya da zamanla başgösterip yeşerince çiftçi tarafından biçilseydi. Gereğinden fazla eli açık olmak bir beladır, elim boş kaldı. Keşke gözümün önünde olanlar/düşündüklerim şimdi elimde olsaydı.)

بو علی [bū ʿalī]: Ḥükemā-yı İslāmiyye'den İbn Sīnā'dır. Şeyḫu'r-re'īs dahi derler. Ve dahi İslām ḥükemāsından ḥakīm-meşreb olana derler. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

بو یحیی [bū yaḥyá]: Yaʿnī melekü'l-mevt. Muḥammed Hindū Şāh *Ṣıḥāḥ*'ta "Bu lafıẓ gerçi ʿArabīdir, ammā merḳūm maʿnāya Fārsīde istiʿmāl olur" diye yazmış.

بوی سای [būy-sāy]: Üzerinde misk ve ʿıṭriyyāt ezdikleri taş.

بوی [būy]: Beş maʿnāya istiʿmāl olunur. Ümīd, muḥabbet, ṭamaʿ, ḫūy ve pes-revī maʿnālarına. Keẕā fī-*Şerefnāme*. Be-maʿnī-i ümīd, Ḫᵛāce Ḥāfıẓ, beyt:

به بوی نافه ای که آخر صبا زان طره بگشاید
ز تاب جعد مشگینش چه خون افتاد در دلها

(Tan yelinin misk kokulu kıvırcık saçtan eninde sonunda açacağı bir misk kokusu ümidiyle gönüllere ne kan düştü!)

Bu maʿnālara vāḳıf olmayan "koku" maʿnāsına sanır.

بوی [buvī]: Kesr-i vāv ile. Be-maʿnī-i باشی [bāşī], yaʿnī olasın ve olur musun demektir. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

بهمی [buhmá]: Sükūn-ı hā ve feṭḥ-i mīm ile. Be-vezn-i حبلی [ḥublá]. Kedi otu dedikleridir ki arpa sünbülesi gibi başı olur. Eṭibbā ʿuṣāresin alırlar, ġāyet ḳābıżdır ve ḳaṭʿ-ı dem eder. Şāʿir, birinin hicvinde demiştir, beyt:

گرفت خون زرگ آن که می خورد او را
مگر که نان ترا از خمیر بهمی بود

(Galiba senin ekmeğinin hamuru kedi otundandır. Çünkü onu yedikçe damarındaki kan tutuldu.)